1595 2002 FEBR 15.

2002 136. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1867

Makkai Béla: A kivándorolt magyarság anyaországi támogatása a 20. század elején Ploieşti példáján
Papp István: A Begyűjtési Minisztérium az 1956-os forradalom idején és a begyűjtési rendszer felszámolása 1956–57-ben
Molnár Máté: Az európai integráció szövetségi tervezetei
Jemnitz János: 1917. Háború – béke? Reform – forradalom?
Alessandro Rosselli: A francia munkásmozgalom és az 1934. februári és júliusi osztrák politikai válság
Randolph L. Braham: Náci kollaboráns vagy szélhámos. Jaac van Harten története
Tilkovszky Loránt: Gratz Gusztáv német nemzetiségpolitikai törekvései s azok kudarca

Tisztelt Olvasó!

2000. évi személyi jövedelemadója nekünk felajánlott 1%-ából szerkesztőségünk 210 ezer forint értékben egyrészt új programot vásárolt, másrészt egy új gép megvételét tervezi.

A következőkben programjaink frissítéséhez, újak beszerzéséhez kérjük az Ön támogatását.

Köszönettel és tisztelettel:

Pál Lajos
felelős szerkesztő

A Századok Alapítvány adószáma:

19657985–1–41

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
136. ÉVFOLYAM 2002. 1. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BONA GÁBOR, † ENGEL PÁL, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KÓNYA SÁNDOR, KOROKNAY ÁKOS, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZÖGI LÁSZLÓ, VELIKY JÁNOS, VIDA ISTVÁN

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS
E-mail: h5944pal@ella.hu

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Makkai Béla: A kivándorolt magyarság anyaországi támogatása a 20. század elején Ploieşti példáján 3
Papp István: A Begyűjtési Minisztérium az 1956-os forradalom idején és a begyűjtési rendszer felszámolása 1956–57-ben 31

KÖZLEMÉNYEK

Molnár Máté: Az európai integráció szövetségi tervezetei 57
Jemnitz János: 1917. Háború – béke? Reform – forradalom? 75
Alessandro Rosselli: A francia munkásmozgalom és az 1934. februári és júliusi osztrák politikai válság 111
Randolph L. Braham: Náci kollaboráns vagy szélhámos. Jaac van Harten története 135

DOKUMENTUMOK

Tilkovszky Loránt: Gratz Gusztáv német nemzetiségpolitikai törekvései s azok kudarca 153

VITA

Honvári János: A gépállomások helye és szerepe a mezőgazdaság állami irányításában az 1950-es években. Megjegyzések és kiegészítések Nagy József tanulmányához 207
Nagy József: Válasz. Honvári János vitacikkére 234

TÖRTÉNETI IRODALOM

Bona Gábor: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49 évi szabadságharcban (Ism.: *Hajdu Tibor*) 237
Fest Imre: Emlékirataim (Ism.: *Urbán Aladár*) 239
Georg Daniel Teutsch: Die Gesamtkirchenvisitation der Evangelischen Kirche A.B. in Siebenbürgen (1870–1888) (Ism.: *Kéri Henrik*) 242
Nagy Péter Tibor: Járszalag és aréna (Ism.: *Szabolcs Ottó*) 245
Ladányi Andor: A magyar felsőoktatás a 20. században (Ism.: *Szabolcs Ottó*) 246
Hubai László: Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000 (Ism.: *Sipos András*) 247
Gratz Gusztáv: Magyarország a két háború között (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) 252
Tibori Szabó Zoltán: Élet és halál mezsgyéjén (Ism.: *Randolph L. Braham*) 255
Számvéber Norbert: Konrad 3 páncéloscsata Budapestért 1945 (Ism.: *Dombrády Lóránd*) 256
Gulyás Antal: Fejér megye népoktatásának története 1944–1948 (Ism.: *Szabolcs Ottó*) 260
Egedy Gergely: Ausztrália története (Ism.: *Tóth Gábor*) 261
The City in Central Europe (Ism.: *Vértesi Lázár*) 263

Makkai Béla

A KIVÁNDOROLT MAGYARSÁG ANYAORSZÁGI TÁMOGATÁSA A 20. SZÁZAD ELEJÉN – PLOIEŞTI PÉLDÁJÁN*

A 20. század első két évtizedében vezetett ún. *Romániai akció*val a magyar kormányzat a székelység kivándorlásának nemzetpolitikai szempontból is veszélyesnek tartott következményeit igyekezett elhárítani. A segélypolitika távlati célja az volt, hogy a (templommal és iskolával) nemzeti önazonosságában megtartott kivándoroltakat — a bukovinai székelyek példájára — idővel majd hazatelepítik. A romániai magyar kolóniák támogatásával így végső soron az erdélyi román szeparatizmus ellensúlyozását, az *anyaország faji erejé*nek megóvását és gyarapítását kívánták előmozdítani.

Ennek a szerteágazó és sokrétű akciónak a történetéből itt az anyaország támogatásának kereteit, folyamatát s hatásait kívánjuk felmérni a ploieşti magyar kolónia szűk negyed századának felidézésével. Vizsgálódásunkban a Magyar Országos Levéltár miniszterelnökségi állagaira és a Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltárának gazdag külügyi iratanyagára támaszkodtunk.

A „Romániai akció"

A múlt század fordulóján a megélhetés mind súlyosbodó feltételei kivándorlók újabb és újabb rajait űzték a Kárpátok túloldalára az ország délkeleti, túlnépesedett megyéiből. Jóllehet a migrációs veszteség javarészt a kisebbségi románságot és a szászokat sújtotta, azonban így is minden harmadik/negyedik kitelepülő a Székelyföld lakóiból került ki.[1]

Az újságok híradásainak is fontos szerepe volt abban, hogy a hazai közvélemény érdeklődése a 19. század második felétől a keletre szakadt magyarok felé fordult. A nemzeti érzés hullámai különösen a '70-es, '80-as években csaptak magasra. A rövid életűnek bizonyuló társadalmi szervezetek (pl. Csángó-Magyar Egyesület) mellett 1861-ben a katolikus főpapság kezdeményezésére megalakult a *Szent László Társulat*, amely a moldvai csángók és bukovinai székelyek iskoláit, papjait segélyezte, s továbbtanulási lehetőséget biztosított tehetséges fiataljaiknak. A közreműködésükkel szervezett, ám balul sikerült hazatelepítési próbálkozásokban már az állam is szerepet vállalt.

* A tanulmány a *Széchenyi Professzori Ösztöndíj* támogatásával készült.

[1] Vargha Gyula, a Statisztikai Hivatal igazgatója jelentése Széll Kálmán miniszterelnöknek. – Magyar Országos Levéltár K 26 Miniszterelnökségi iratok, 548. csomó 1937. 1901 XXXI. tétel 811. alapszám. A továbbiakban: MOL K 26 ME 1937. 1901 XXXI. t. 811. asz.

A romániai magyarság — jelesül a csángók — kormányzati szintű támogatásának megszervezésére elsőként a Bánffy-kabinet tett kísérletet, amikor a jászvásári püspökkel magyarul tudó papok és tanítók alkalmazásáról állapodott meg.[2] A hazai román tanintézetek bukaresti segélyezése elleni magyar tiltakozás a másik oldalon magyarellenes hangulatkeltés ürügyéül szolgált. A *belügyekbe történő beavatkozás* kölcsönösen hangoztatott vádjával ily módon éles politikai szóváltásokra került sor az 1883 óta szövetségesi kapcsolatban álló két ország között. Az elmérgesedő politikai légkörben Budapest nem csak a brăilai reformátusok és a galaţi magyar kolónia segélykérelmét utasította el, de kénytelen volt megtiltani a craiovai katolikus iskola céljaira tervezett gyűjtést is,[3] holott ezen esetek mindegyikében osztrák-magyar alattvalókról volt szó!

A román állampolgárságú *csángók* kormány-támogatása tehát 1897 után még inkább kivihetetlenné vált, holott azt az ellenzéki pártok által is tüzelt magyar politikai közvélemény mind hangosabban követelte. A római Szentszék mindvégig szorgalmazott, ám többnyire hiányzó együttműködése tovább szűkítette a kormányzat mozgásterét. Mindehhez járult a szomszédi-szövetségesi jó viszony fenntartásának külpolitikai érdeke, valamint a *reciprocitás-elv* román hangoztatásától való fokozott félelem, amely csakugyan beláthatatlan nemzet- és nemzetiségpolitikai következményekkel fenyegetett. Ezen okok és szempontok összessége gátolta meg tehát, hogy a Román Királyság *minden* magyar anyanyelvű lakójára kiterjedő „nemzetmentő" akció bontakozzék ki. A politikai ellenzék leszerelésének szándékától is vezetve a Széll-kormány ezért a kül- és belpolitikai adottságokat egyaránt számításba vevő pragmatista programot dolgozott ki. A szomszédos délszláv és román területekre, valamint az Egyesült Államokba vándorolt magyarság felkarolásának terve *Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása* néven vált ismertté. A Klebelsberg Kuno miniszterelnökségi titkár keze nyomát viselő program[4] a magyar *nemzetállam* kiépítéséhez nélkülözhetetlen „faji erő" megtartásának, (és majdani hazatelepítésének) távlati céljához a megvalósítás részben külföldön, és a „hegyvidéki akció"-ban már sikerrel kipróbált eszközeit rendelte.

Külföldről lévén szó, a magyar kormányzat törekvéseinek sikeréhez elengedhetetlen volt a közös külügyminisztérium és a diplomáciai testületek támogatása, annak ellenére, hogy a magyar tisztviselők létszámarányos alkalmazásának követelése, valamint a román és szász nemzetiségű követségi tisztviselők közömbös, sőt ellenséges magatartása az *együtt*működést erősen megkérdőjelezte. Budapest mindezek ellenére nem kevesebbet várt a közös külügyminisztériumtól, mint hogy „ a romániai kormánynak netaláni akadékoskodása esetén teljes erélylyel és nyomatékkal fedezze a magyar kormány actióját."[5] Klebelsberg 1901. szeptemberében kelt emlékiratában a segélyezést elvitathatatlan jognak, és erkölcsi kötelességnek nevezte. Noha jó oka volt tartani a román állam ellenlépéseitől, — egy magára valamit is adó nagyhatalom[6] helyzetében — mégis a legtermészete-

[2] MOL K 26 ME 548. cs. 3153. 1901 XXXI. t. 811. asz.
[3] MOL K 26 ME 548. cs. 690. 1897res (8069. 1899-nál) XXXI. t. 540. asz.
[4] MOL K 26 ME 548. cs. 3153. 1901 XXXI. t. 811. asz.
[5] MOL K 26 ME 548. cs. 2609. 1901 XXXI. t. 811. asz.
[6] MOL K 26 ME 548. cs. 3153. 1901 XXXI. t. 811. asz.

sebb módon számolt az elhibázott honossági törvény[7] értelmében tíz év távollét után állampolgárságukat elvesztett magyarokkal is. A székely *bozgor*nak a román gyakorlat szerint amúgy sem volt komoly kilátása az állampolgárság megszerzésére, esetükben tehát attól sem kellett tartani, hogy felkarolásuk ürügyet szolgáltat a *reciprocitás-elv* felemlegetésére.

A sok tekintetben kérdéses *külügyi* támogatás mellett egy a *belső* jogrendet és szokásokat jól ismerő szervezet közvetítésére is szükség mutatkozott, ezért felmelegítették a romániai katolikus egyházzal már korábban kialakított kapcsolatokat. A miniszterelnökség várakozása az volt, hogy az „áttétel" közbeiktatásával a romániai magyarság segélyezése „kifelé merőben társadalmi támogatás jellegét öltené", s így politikai szándékaira kisebb eséllyel derülhet fény.[8] Hosszas tárgyalások után csakugyan megállapodásra jutottak Hornstein Xavér bukaresti katolikus érsekkel, aki magas életjáradék és a katolikus intézmények rendszeres segélyezése fejében ígéretet tett magyarul tudó papok és tanítók alkalmazására.[9]

A romániai magyarság zömét jelentő katolikusság ügyeinek operatív intézését viszont a nagy múltú és tapintatos Szent László Társulatra bízták, amely Várady L. Árpád VKM osztálytanácsos révén szoros kormánykapcsolatokkal is rendelkezett. A Társulat szolgálatainak igénybe vételével ugyancsak az akció társadalmi jellegének látszatát igyekeztek erősíteni.[10]

A Szent László Társulat élén ekkor Szmrecsányi Pál szepesi püspök állt, aki értesülve az akció tervéről, készséges együttműködést ajánlott. Jelezte, hogy a bukaresti érseket, és több magyar kolónia papját, tanítóját régtől támogatják.

A segélyezettek között szerepelt a ploieşti katolikus iskola és tanítója is.[11]

A támogatás rendszerének kidolgozása előtt múlhatatlanul szükséges volt a megbízhatatlan statisztikai adatok korrigálása, hiszen a támogatás helyszíneiről, módjáról és mértékéről másképpen dönteni sem lehetett. Az ismételt adatgyűjtést a Hétfalusi Székely Társaság, a romániai református egyházmegye esperese és a galaţi konzulátus kezdte meg.[12] A felekezeti összeírásnak palástolt, de a vagyoni helyzetre is kiterjedő összeírás — pontos instrukciók hiányában — első kísérletre igen ellentmondásos eredményt hozott.[13] Végül az 1899-es román népszámlálás hivatalos eredményéhez képest (47.948 magyar[14]) — a várakozásoknak megfelelően — csaknem *húszezerrel több magyart* írtak össze a magyar ajkú csángókon kívül.[15]

[7] Az 1879. évi L. tc. 31. §-áról van szó.

[8] MOL K 26 ME 548. cs. 3153. 1901 XXXI. t. 811. asz.

[9] Dessewffy Sándor, csanádi püspök 1901. júl. 31-i levele Széll Kálmán miniszterelnökhöz. – MOL K 26 ME 548. cs. 3102. 1901 XXXI. t. 811. asz.

[10] MOL K 26 ME 548. cs. 3153. 1901 XXXI. t. 811. asz.

[11] A segélyek — évi 500 korona és eseti segélyek erejéig — Ploieşti, valamint Bukarest, Brăila, Turnu-Severin, és Craiova katolikus papjait és egyes tanítóit érintették. – MOL K 26 ME 548. cs. 4196. 1901 XXXI. t. 811. asz.

[12] Az idegenbe vándorolt magyar honosok nemzeti gondozása: Románia, A. Az egész akciót érdeklő kérdések (Az 1902. évben történtek és az 1903. évben teendők) Bp. 1902. A továbbiakban: Románia – 1902. – MOL K 26 ME 548. cs. 4644. 1902 XXII. t. 672. asz.

[13] Főként az állampolgárságukat elvesztett „hazátlanok" beszámítása okozott zavarokat. – MOL K 26 ME 604. cs. 1701. 1904 XVIII. t. 144. asz.

[14] Románia – 1902. – MOL K 26 ME 548. cs. 4644. 1902 XXII. t. 672. asz.

[15] Még egy 1902-es — csak származási országot és vallást (nemzetiséget nem) vizsgáló — román statisztika szerint is 65.800 magyar élt a Román Királyságban. – MOL K 26 ME 945. cs. 4301. 1912 XV. t.

A beérkező javaslatok, és a pontosított adatok birtokában szakértői konferenciákon, több minisztérium s a katolikus és református egyház bevonásával határoztak a teendőkről. A katolikus akció-ág 1901 őszi értekezletén (amelyen többek között a bukaresti érsek is jelen volt!) az az elvi döntés született, hogy a kivándorolt magyarság erkölcsi züllésének megállítása érdekében minden eszközt meg kell ragadni a vadházasságok, a katonai szolgálat elmulasztása és a magyar állampolgárság elvesztése megakadályozására.[16] Az akció vezetése egyetértésre jutott abban is, hogy a több évtizedes magára hagyatottság után szétzilálódott, és a romániai gazdasági válság tehertételét is viselni kénytelen magyar kolóniákat[17] nem csak kulturálisan, de *gazdaságilag is* szervezni kell. A megélhetés mindennapi gondjai mellett nem várható el, hogy az állami segédlettel létrehozott, vagy megerősített magyar intézményekre, egyesületekre bárki szabadidejének akár csak töredékét odaszánja, még kevésbé, hogy ezek érdekében anyagi áldozatokat hozzon. Márpedig az akció vezetése távlatilag azt kívánta elérni, hogy az egzisztenciális bajaiból is kisegített magyarság majdan intézményeinek önerős fenntartója legyen.[18]

Az akció kezdetei Ploieştin

Ploieşti, mint a keleti kivándorlás „főútvonalán" fekvő ipari központ a munkavállaló magyarok egyik legrégebbi tranzit- és célállomásának számított. A magyar kolónia megszerveződését [Karl] Auner Károly, bukaresti kanonok — Iorgára hivatkozva — 1829-re tette.[19] A keresztény, ám a görögkeleti egyházat preferáló Romániában, idegen egyházi vezetés mellett a magyar katolikusság kevésbé lehetett kezdeményező. Az alulról építkező reformátusok viszont a kezdetektől igen aktív egyházi-közösségi életet éltek. Már a század hatvanas éveiben megépült a paplak, az imaház és az iskola.[20]

A külföldi — főként olajipari — befektetők megjelenésével felgyorsuló iparosodás szükségletei és a kikötők elérésének igénye Ploieştit az európai vasúti rendszer egyik balkáni csomópontjává emelte, így a magyar mezőgazdasági idénymunkások csoportjai is mind nagyobb számban érkeztek a városba a Tömösi-szoroson keresztül, hogy már korábban megtelepedett honfitársaik (pl. vendéglősök) közvetítésével a bojár birtokokra elszegődjenek.[21] Az ipari üzemekben megélhetést találók mellett volt tehát egy igen mobil, (kétlakinak is csak megszorításokkal nevezhető) réteg, amelyik csak átmenetileg erősítette a város magyar közösségét.

[16] MOL K 26 ME 548. cs. 4524. 1901 XXXI. t. 811. asz. Ploieşti kapcsán a plébános további segélyezéséről és egy segédlelkész lehetőség szerinti munkába állításáról fogadtak el ajánlásokat.

[17] *Hegedüs Lóránt*: A székelyek kivándorlása Romániába. – Bp. 1902. Franklin [Klny. A Budapesti Szemléből]. 10.

[18] Románia – 1902. – MOL K 26 ME 548. cs. 4644. 1902 XXII. t. 672. asz.

[19] *Auner Károly*: A romániai magyar telepek történeti vázlata. – Temesvár, 1908. Szent László Társulat. 72.

[20] A Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, 2. fond, Külügyi iratok, 54. doboz 5631. szám 1909. A továbbiakban: RZsL, 2. f. Külügyi ir. 54. d. 5631. 1909

[21] *Barabás Endre*: A székely kivándorlás és a Romániában élő magyarok helyzete. = *Közgazdasági Szemle*, 25. évf. 25. köt. (1901), 440.

Igaz, a tovább vándorlók és hazatérők helyébe mindig újak érkeztek, így a ploieşti magyarság létszáma a századfordulón – 1500–2000 fő körül stabilizálódott.[22]

Az akció kezdetén *negyvenezres*[23] iparváros az idegen- és magyarellenesség parázsló légkörében, az asszimiláció kohójának számított, nem véletlen tehát, hogy a magyar kormány a korábbi kapcsolatok megújításával az elsők között kezdte támogatni az itteni osztrák-magyar kolóniát. Mondhatnánk, az elsőség jogán, hiszen kerek 40 esztendővel korábban az anyaország segítségét kérő *első* folyamodvány éppen Ploieştiből érkezett.[24]

A segélyezés — az *Amerikai akció* tanulságai alapján — Romániában is egyházi mederben zajlott, egyfelől a román állami beavatkozás mind teljesebb kivédése érdekében, másrészt azért is, mivel az anyanyelvű hitélet az összetartozás érzés erősítéséhez és a nemzeti kötődések ápolásához tág teret biztosított. Az egyházi keretek ugyanakkor alkalmasnak látszottak a gyakran felelőtlen életet élő s erőit kicsinyes viszálykodásokra fecsérlő magyarság erkölcsi és intézményes felügyeletére is.[25]

A ploieşti katolikus közösség

A miniszterelnökség tehát egyházi (és külügyi) csatornákat használt a bizalmas adatgyűjtés lebonyolítására, s az egyházak — már ebben is — az illetéktelen külső beavatkozások elhárításának hatékony eszközeiként vizsgáztak. Mindemellett Budapest az anyaországi hatóságok látóköréből kikerült kivándoroltak erkölcsi-pedagógiai és nemzeti felügyeletét is rájuk kívánta testálni. Ezen szándékok érvényesülésének útjába azonban a *katolikus* egyházzal szemben éppen ez idő tájt kibontakozó kulturkampf jellegű román politikai offenzíva számos akadályt gördített.

Egyéb célravezető megoldás hiányában a legégetőbb feladatok egyike Ploieştin is a magyar katolikus egyházközség létrehozása volt. A városban számon tartott 1200 főnyi osztrák-magyar katolikus[26] java része, mintegy 6–700 fő magyar anyanyelvű volt, akiknek pásztorlását a Dunántúlon született Julius Hering plébános látta el.[27] A lelkész magyar érdekeknek megfelelő működését leginkább rendszeres anyagi segélyezésével lehetett biztosítani. Budapest az 1870 táján épült, de felújításra váró templom kilátásba helyezett támogatásával is növelhette befolyását a vegyes ajkú gyülekezetben. A korábbi években kudarccal végződött magyarországi gyűjtés után azonban a katolikus közösség nagyobb bizalmat táplált az ortodox román állam iránt, s furcsamód tőle várt támogatást.[28]

[22] A város ortodox vallású többségével szemben a katolikus közösséget 1200 osztrák-magyar, 24 francia, 73 német és 193 olasz állampolgár alkotta. A protestánsok csoportját 355 — többségében magyar református — és 51 német alkotta. Barna Endre [Középajtay]: Románia nemzetiségi politikája és az oláhajkú magyar polgárok. – Kolozsvár, 1908. Az EMKE kiad. 9.

[23] Hegedüs L.: i. m. 10.

[24] *Szemes József*: A Szent László Társulat története, Budapest, 1942. 27.

[25] Románia – 1902. – MOL K 26 ME 548. cs. 4644. 1902 XXII. t. 672. asz.

[26] Barna E.: i. m. 9.

[27] MOL K 26 ME 548. cs. 2198. 1901 XXXI. t. 811. asz.

[28] A magyar főpapság körében kezdeményezett gyűjtés szomorú eredménye 5 forint volt mindösszesen. – Hegedüs L.: i. m. 12.

A magyarországi segélyezés ezúttal mégis megvalósult, mégpedig hosszútávon. A beígért támogatást azonban ahhoz a feltételhez kötötték, hogy Heringnek magyar nyelven és szellemben kell végeznie papi és oktatói teendőit. Ennek teljesülését a városban működő osztrák-magyar konzulátus révén ellenőrizték.[29] (Ahol remény sem volt a magyar nyelvű lelki gondozásra, ott Budapest az érsek közreműködésével igyekezett személycseréket elérni.[30])

A ploieşti katolikus lelkész-iskolaigazgató azonban az elvárásoknak nem tudott megfelelni. Magyar nyelvtudásának hiányai miatt még 1903 végén a Turnu-Severin-i kolóniához helyezték át. Utódja — azonos szubvencióval — Páskó János piteşti pap lett.[31]

Ezt követően — az akció mind bővebben csordogáló támogatása révén — Ploieşti katolikussága tovább erősödött. Az éves pénzügyi tervek adatai szerint esetenként talán kissé kedvezőbb helyzetbe is kerültek a reformátusoknál,[32] annak ellenére, hogy Wlassics Gyula kultuszminiszter még a kezdetekkor arra figyelmeztetett: „ nagyon kell vigyáznunk arra, miszerint a katholikus érdekek egyoldalúlag ne állíttassanak ezen actióban túlzott mérvben előtérbe".[33] Ellenkező esetben a reformátusság ellenérzéseivel és elkedvetlenedésével kellett számolni. A részben idegen ajkú katolikusság s esetenként ugyancsak idegen származású plébános jóindulatának biztosítása azonban létkérdés volt a ploieşti akció sikere szempontjából, ezért is engedték át a későbbiekben a magyar iskola egyik tantermét a plébániai iskola – s nem a reformátusok által vezetett Magyar Otthon céljaira.[34]

Az ilyen, és ehhez hasonló engedmények mellett természetesen igen nehéz volt megtalálni az amúgy is érzékeny egyensúlyt a két magyar egyház között. A „felülről" kezdeményezett kompromisszumok ellenére (és részben miattuk is!) a vallási természetű súrlódások sajnálatos módon a ploieşti magyar kolónia életére is jellemzőnek mondhatók.[35]

A református közösség

A város mintegy fél ezres *református*sága patinás múlttal; s még a 19. század közepén épült bádogtetős templommal rendelkezett, így szervezettebb egyházi

[29] MOL K 26 ME 575. cs. 407. 1903 XVIII t. 407. asz.

[30] Mint tette ezt Brăilán is a nem éppen magyarbarátként megismert Ion Karosella plébános ellenében. – MOL K 26 ME 548. cs. 2198. 1901 XXXI. t. 811. asz.

[31] Hering utóbb magas kitüntetésben részesült itteni munkájáért. – MOL K 26 ME 742. cs. 1719. 1904 XVIII. t. 1702. asz. és MOL K 26 ME 919. cs. 1447. 1911. XX. t.

[32] MOL K 26 ME 743. cs. 38. 1907 XVIII. t. 598. asz. 1913-ra a katolikus ágra 154.705 K 92 f volt ütemezve. [MOL K 26 ME 1185. cs. 1839. 1913 XVIII. t. 124. asz.], ugyanakkor 1914 első félévére a reformátusok csupán 39.464 K 50 fillérrel számolhattak. – MOL K 26 ME 1185. cs. 2078. 1914 XIX. t. 125. asz. Valamivel kedvezőbb volt az arány az 1915/16-os pénzügyi tervben: A reformátusok 85.855 K 41 f. [MOL K 26 ME 1185. cs. 958. 1916 XIX. t. 118. asz.], míg a katolikus ág 175.000 K támogatással számolhatott. – MOL K 26 ME 1185. cs. 4562. 1915 XVIII. t. 29. asz.

[33] MOL K 26 ME 548. cs. 3899. 1901 XXXI. t. 811. asz.

[34] MOL K 26 ME 945. cs. 4844. 1912 XVIII. t. 29. asz.

[35] 1911-ben például Újváry esperes azt panaszolta fel a református Konventi Elnökségnek, hogy az általuk hazai ösztöndíjhoz segített katolikus(!) gyermeket a ploieşti-i katolikus pap egyszerűen hazavitte. Az ügyben az osztrák-magyar konzulátus vizsgálatot indított, de ennek eredményéről nincsen tudomásunk. – RZsL, 2. f. Külügyi ir. 80. d. 8035. 1911

életet élt, mint a vegyes nemzetiségű katolikus közösség.[36] A gyülekezetet az Erdélyi Egyházkerület közvetítésével már régebb óta segélyezte az anyaország,[37] már csak a miatt is, mivel a „magyar egyház" a közvélekedés szerint a nemzeti öntudat védőbástyájának számított, s különösen idegenben. Az *önálló romániai egyházmegye* megalakulásával a szervezeti, lelki és tanügyi felügyelet is biztosítva volt. Az egyház tovább építése, erősítése ily módon döntően a személyi viszonyok alakulásán múlott.

Az autonómia, illetve az alulról építkező szervezeti keretek hátulütői közé tartozott, hogy a felügyeleti szerepet gyakorló esperes tekintélyét és utasításait csak nehezen fogadták el. Ebben „a rend és béke fenntartására képtelen", és adminisztrációs hibákat is vétő Németh Sándor esperesnek is szerepe volt.[38] Másfelől attól is tartani lehetett, hogy amennyiben a — végül leváltott — esperes helyébe nem sikerül egy felkészült, erkölcsileg feddhetetlen és tekintéllyel bíró vezetőt találni, úgy a későbbiekben alkalmatlannak bizonyuló személyeket nem lehet majd *választott* funkcióikból kimozdítani. (Holott személycserékre mindkét akció-ágban szükség mutatkozott). Ezt követelte az erkölcsi megújulás és színvonalasabb gyülekezeti-közösségi élet megteremtésének igénye, de az akció bizalmas természete önmagában is.

A romániai szolgálatban megőszült Teleki Mózes ploieşti levita-tanító (levitának a reformátusoknál lelkészi szolgálatot is végző tanítót nevezték) esete is azt mutatja, hogy a segélyezett személyek listájára csak a nemzeti misszió fokozott elvárásainak megfelelni képes, erélyes ifjak kerülhettek.[39] A megfelelő utódot azonban nem volt könnyű megtalálni, még Teleki fizetésénél jóval magasabb bérezés mellett sem. Az egyik gond az volt, hogy a gyülekezet az általa megajánlott javadalmazás fejében jogot formált arra, hogy a lelkész-tanító meghívásáról maga döntsön. A miniszterelnökség viszont, — hogy szabad kezet kapjon a protestáns közösség legfontosabb vezetőjének kiválasztásában — hajlandó volt fedezni a gyülekezeti „saját-részt" is. Ezt, mint az egyházkerület hozzájárulását tüntették fel, azon megfontolásból, hogy az erdélyi püspök tekintélye és befolyása erősödjék a külhoni, (s ezért maga felett anyaországi kontrollt nehezen viselő) gyülekezet életében.[40] Ily módon végül az akció vezetése által kiszemelt Kőváry Zoltán lett a lelkész-tanító a városban.[41]

---

[36] Hegedüs L.: i. m. 10.

[37] A gyülekezet a missziói alapból 1200 K segélyben részesült. – Románia – 1902. – MOL K 26 ME 548. cs. 4644. 1902 XXII. t. 672. asz.

[38] MOL K 26 ME 631. cs. 1274. 1904 XVIII. t. 110. asz.

[39] Az 1869-től 1904-ig terjedő romániai [ebből 1876/77 és 1900–1904 között ploieşti] szolgálat fontosságát nem csak Tisza István miniszterelnök, de a román sajtó is méltatta. Magyar részről az elismerés jeleként értékelhető a csakhamar elhalálozó lelkész-tanító özvegyének kiutalt évi 400 korona kegydíj. – RZsL, 2. f. Külügyi ir. 50. d. 1450. 1904

[40] MOL K 26 ME 631. cs. 989. 1904 XVIII. t. 110. asz.

[41] A jelölt csak emelt fizetés fejében volt hajlandó felmondani fővárosi állását. A sokat követelő tanerőt Tarkovich József miniszterelnökségi államtitkár „telhetetlen"-nek nevezte egyik levelében, kérését azonban teljesítették. – RZsL, 2. f. Külügyi ir. 49. d. 575. 1904

Az új levitára nem kis feladat hárult az olajipar romániai fellegvárában, hiszen a református gyülekezet vezetésén és 36 kisiskolás oktatásán kívül gondoznia kellett a fiókegyházak híveit is.[42] Sőt, a legnépesebb szórványgyülekezetben, Tîrgoviştén a hitoktatás ingyenes ellátása mellett arra a — szülők körében ellenérzéseket keltő — eljárásra is utasítást kapott, hogy a református gyermekeket „terelje be" a katolikus iskolába.[43] Feltételezhető azonban, hogy a központ eme vitatott döntése nélkül a tîrgoviştei református gyerekek csakhamar elvesztek volna a magyarság számára.

Panaszra természetesen a *másik* oldalról is lehetett ok, hiszen a romániai református iskolákban a gyermekek több mint tíz százaléka katolikus vallású volt; s a ploieşti református iskolának is voltak katolikus tanulói.[44] A miniszterelnökség azonban nem hagyott kétséget a felől, hogy az akcióban *a nemzeti szempontok elsőbbséget élveznek*, ezért a rivalizáló egyházakat mindvégig békíteni volt kénytelen.

Az 1909-ben szolgálatba álló új lelkész-tanító, Bereczki János azonban elsősorban saját egyházának megerősítésén, s nem a katolikus gyengítésén fáradozott, ámbátor egy vizitációs jelentésben személyére vonatkoztatott „buzgó" jelző akár még hasonlókra is következtetni enged. Mégis valószínűbb, hogy a kis közösség által ekkoriban elfogadott templomépítési terv[45] elismerése fejeződött ki e pozitív jelzőben. A gyülekezet hitben való igyekezetét Újváry István esperes is példásnak nevezte. Az ő kitüntető értékelése viszont a saját erőből fenntartott iskola áldozatvállalásának szólt.[46]

A konventi elnökség még ezen is túlment, amikor a romániai egyházmegye legerősebb gyülekezetének a Bereczki János levita és Kovács Zsigmond gondnok vezette ploieştit nevezte meg a miniszterelnökséghez írt jelentésében.[47] A kiváló összképet csupán a szórványban élők gondozásának nehézségei rontották némiképp. A maroknyi reformátusság megtartása azonban egyébként is reménytelen vállalkozás volt. A demográfiai trendek megváltozásával nemhogy a szétszórtságban, de már a nagyobb magyar központokban is a hanyatlás jelei mutatkoztak. Galaţi református gyülekezete 1910-ben szűnt meg,[48] s Ploieştin is vészjósló átrendeződés vette kezdetét.

---

[42] Tîrgoviştén ez 50, Buzauban 30, Sinaián 34, Mizilben pedig 10 reformátust jelentett. – MOL K 26 ME 743. cs. a 3499. számnál 1907 XVIII. t. 598. asz.

[43] RZsL, 2. f. Külügyi ir. 49. d. 453. 1904

[44] 1907-ben történetesen 42-ből 2. – MOL K 26 ME 743. cs. a 3499. számnál 1907 XVIII. t. 598. asz.

[45] A templomalap ekkor 4000 lei volt, de számítottak a főhatóság segélyére is, ahogy erre Bukarest és Brăila esetében már volt példa. – RZsL, 2. f. Külügyi ir. 54. d. 5631. 1909 Az alap a háború kitöréséig megkétszereződött (8800 leire nőtt). – RZsL, 2. f. Külügyi ir. 42. d. 18. 1916 – A gyülekezet vagyoni helyzetéről Bartók püspök miniszterelnökséghez küldött 1907. évi számvevőségi jelentéséből van tudomásunk. E szerint a telek 6000, az imaház 5000, az iskola 2000, a levita-tanítói lakás pedig 7000 lei értéket képviselt. A berendezés és felszerelési tárgyak pedig hozzávetőleg 2500 lejt értek. – MOL K 26 ME 744. cs. 686. 1907 XIX. t. 29. asz.

[46] Amivel egyébként éles ellentmondásban állt, hogy a gyülekezet az akcióban fokozott erőfeszítései ellenére a legkisebb támogatást kapta. – RZsL, 2. f. Külügyi ir. 42. d. 2562. 1911

[47] Antal Gábor püspök egyházi- és Degenfeld József főgondnok, világi elnökök június 20-i levele. – MOL K 26 ME 919. cs. 3672. 1911 XIX. t. 138. asz.

[48] RZsL, 2. f. Külügyi ir. 42. d. 3572. 1910

A gyülekezet 1911-ben még mintegy 400 tagot számlált (35 járulékfizető családfővel). Házasság azonban ebben az esztendőben mindössze egy köttetett, s 5 születésre 12 haláleset jutott. Bevándorlási növekmény nélkül tehát a lassú elfogyás volt a szomorú távlat.[49] Két év leforgása alatt csakugyan mintegy negyedével esett vissza a létszám, s ezen érdemben az sem változtatott sokat, hogy a halálozások *aránya* csökkent.[50]

A gyülekezet mégis bizakodó volt, s nem csak azért, mert 1914-ben a fogyás átmenetileg megtorpant,[51] hanem a miatt is, mivel Karl Paul Schuller végrendelete jóvoltából remélni lehetett, hogy a városban hamarosan közös protestáns templom épülhet.[52] A szövevényes hagyatéki ügyben ugyancsak kedvezményezett városi önkormányzat azonban összejátszhatott az örökösökkel, s a román bíróságok is vitatható ítéleteket hoztak,[53] így a magyar reformátusok a német evangélikusokkal vállvetve[54] hosszas pereskedésre kényszerültek. A csaknem 200.000 lei értékű hagyatékból (s a protestáns templom és iskola tervéből) végül nem lett semmi.[55]

A szász evangélikusok jóvoltából csupán egy használt orgonával [harmónium] gazdagodott a ploieşti gyülekezet, amit a bukaresti evangélikus templom leégése után kaptak, a magyar reformátusok szolidaritásáért, viszonzásképpen.[56]

A katolikus iskola

Az iskolaszervezéseknek az akcióban mind magyar, mind román szempontból különleges jelentősége volt. Mindenekelőtt oktatási szempontból, hiszen a századfordulón a 6 év feletti korosztálynak csak minden ötödik tagja dicsekedhetett a betűvetés tudományával a Román Királyságban.[57] A nyomasztó analfabétizmus ellenére a román hatóságok mégis mindent elkövettek, hogy a magyar tannyelvű oktatást ellehetetlenítsék, illetve fokozatos megszorításokkal mind inkább „romanizálják".

Még a századfordulón szerzett úti élményei alapján vetette papírra a neves közgazdász-politikus, Hegedüs Lóránt, hogy a ploieşti katolikus osztrák-magyar iskola a konzulátus védelme híján sorvadásnak indult.[58]

---

[49] A konventi elnökség 1912 április 14-i jelentése a református Egyetemes Konventnek. – MOL K 26 ME 1185. cs. 3516. 1913 XIX. t.

[50] 300 fő, 22 egyháztag, 2 születés – 5 haláleset. – A konventi elnökség jelentése az 1913-as évről. – MOL K 26 ME 1185. cs. 4448. 1914 XIX. t. Csupán Brăilán volt szerény mértékű magyar bevándorlás (40 fő).

[51] 28 egyháztag, 9 születés, 5 haláleset, 4 konfirmáló. – A konventi elnökség 1914-es jelentése ugyancsak 1913-as [talán év végi?] adatokkal. – MOL K 26 ME 1185. cs. 2422. 1915 XIX. t.

[52] MOL K 26 ME 919. cs. 3672. 1911 XIX. t. 138. asz.

[53] RZsL, 2. f. Külügyi ir. 42. d. 5049. 1911

[54] RZsL, 2. f. Külügyi ir. 42. d. 8359. 1911

[55] A 180.500 leire becsült vagyonból csupán a város kezelésébe került kórház épült meg a végrendelkező akarata szerint. – RZsL, 2. f. Külügyi ir. 42. d. 181. 1911

[56] A felújítás idejére ugyanis a magyar reformátusok befogadták a német testvéregyházat saját templomukba, akik hálából felajánlották régi orgonájukat. A bukaresti reformátusoknak azonban jó minőségű hangszere volt ekkoriban, így az ajándék harmóniumot a ploieşti-i testvéreknek adták. – RZsL, 2. f. Külügyi ir. 61. d. sz. n. 1913

[57] Barabás E.: i. m. 431.

[58] Hegedüs L.: i. m. 55.

Az iskola pedagógiai hatékonyságának természetesen eleve határt szabott a diákság vegyes összetétele.[59] Noha az 53 gyermek csaknem kétharmada magyar [állampolgár?] volt, a soknyelvű gyermeksereg a mindenkitől megkövetelt román nyelvet használta a mindennapi kapcsolattartásban.[60] Ebben a helyzetben a szülők közül nem kevesen — mondhatni, az iskolában románra szokott *gyermekük kedvéért* — a „közös nyelvre", a románra váltottak a családi életben is. Az „önfenntartó" folyamatban aztán gyermek és szülő csakugyan elindult a nyelvi asszimiláció útján

A magyarság felmorzsolódásával fenyegető helyzetben szerencsés véletlennek mondható, hogy a leromlott állagú s az oktatás eredményessége szempontjából is joggal elmarasztalt iskolát a román tanügyi hatóság *bezáratta*.[61] Az akció vezetése ezért úgy határozott, hogy mielőbb magyar iskolát szervez a főegyházmegye katolikus iskolájának magyar diákjaiból. A gyakorlati végrehajtásra azonban Pallavicini János követ intelmére nagy körültekintéssel és csak fokozatosan került sor, minthogy félő volt, hogy a Bukarestben és vidéken is szépen fejlődő akció már a kelleténél nagyobb feltűnést kelt.[62] Ezért a közös külügyminiszterrel egyetértésben Hornstein érseket is értesítették, hogy 1903-ban már nem léphetnek a ploieşti katolikus iskola ügyében; holott az érsek időközben kijárta a román tanügyi szervek engedélyét.[63] A fejlesztésben érdekelt romániai katolikus egyház mellett a magyar tannyelvű iskolát igénylő családokat is meg kellett győzni a halasztás szükségességéről (amit a román hatóságok és a nacionalista politikai közvélemény támadásainak kivédésével indokoltak).

Érdemes megemlíteni, hogy a miniszterelnökségi szakreferens „elhibázott"-nak és „veszélyes"-nek nevezte azt a törekvést, hogy az akár teljességgel magyar pénzen szervezett iskolába a renegát-szerzés szándékával német vagy olasz katolikus tanulókat is felvegyenek, mondván, ez esetben a tanintézet „keverék lenne, amelytől nemzeti szempontból semmit sem várhatunk."[64] Ezen kívül a soknyelvűség oktatási hátulütőivel is számolni kellett.

Az iskolát végül is 1904-ben szervezték meg egy bérelt épületben 2 fiú- és 2 leányosztállyal, próbaidős tanítókkal és az érvényes tanügyi előírásoknak megfelelően román óraadóval.[65] A bérleti díj jelentős emeléséről értesülve azonban

---

[59] A kántortanító 1903. márciusi jelentése szerint az 53 tanulóból 42 volt osztrák/magyar állampolgár, 5 olasz, 3 görög és 3 román. 34 fő volt magyar anyanyelvű a többi német, szláv, olasz és román. A felekezetek között a katolikusság volt abszolút túlsúlyban (római és görög katolikus együtt: 42 fő), 6 reformátussal, 2 evangélikussal és 3 görögkeletivel szemben. – A 3 román honos felvétele is azt mutatja, hogy voltaképpen román tannyelvű- és szellemiségű iskoláról van szó, hiszen a külföldi államok polgárai számára fenntartott iskolákba szigorúan tilos volt román állampolgárokat beiskolázni. – MOL K 26 ME 575. cs. 1588. 1903 XVIII. t. 407. asz.

[60] Az iskolában 12 magyar diák mellett ugyancsak tucatnyi német és 4 olasz anyanyelvű diák tanult. – Hegedüs L.: i. m. 12.

[61] MOL K 26 ME 742. cs. 2528. 1904 XVIII. t. 1702. asz.

[62] MOL K 26 ME 742. cs. 5136. 1904 XVIII. t. 1702. asz. Tisztázat Goluchowski Agenor közös külügyminiszternek, nov. 7-i dátummal.

[63] Leszámítva Tremmel tanító szerény segélyezését. Egyébként óvatosságból Brăilán és Galaţin sem szerveztek újabb tanítói állást. – MOL K 26 ME 575. cs. 3999. 1903 XVIII. t. 407. asz.

[64] Uo.

[65] A költségek meglehetősen magasra rúgtak: Csak az épület éves bérlet díja 3000 frankba került. A két tanító együtt 3200, a két tanítónő évi 2600 frankot kapott, ehhez jött még az iskolai

Kuczka Ágost, az akció katolikus iskoláinak tanfelügyelője arra tett javaslatot, hogy a bezárt iskola telkén Budapest építsen egy új iskolát. (Ennek költsége az éves bérleti díj 10–15-szörösére rúgott.) A miniszterelnökség azonban nem a beruházás megtérülése, s nem is az érseki ingatlanon emelt épület tulajdonjogának tisztázatlansága miatt mondott nemet, hanem ismét csak a Külügyminisztérium helytelenítő véleményének engedve.[66]

Az iskola megnyitását megelőző hónapban tovább tisztult a kép az új iskola kereteit, majdani szellemét illetően. Johann Tremmel kántor-tanító átvételét azért nem tartották helyénvalónak, mert az egyúttal az érseki vegyes iskola „felszívását", vagyis a fenntartás és a vegyes-nyelvűség minden terhének átvállalását jelentette volna.[67] S valóban, egyesség született arról, hogy az új iskola kizárólag magyar (honos) tanulókat vehet fel. A három külön nyelvcsoportban megszervezett oktatás a bábeli zűrzavar elkerülését szolgálta. Mindebből tehát az világlik ki, hogy a nem magyar anyanyelvű katolikus tanulók közül csupán az idegen állampolgárságúak kérvényét kívánták elutasítani. Tisza István miniszterelnök augusztus végén a külügyminiszterhez intézett átiratában — a külképviseletek közvetítésével — a ploieşti iskola magyar jellegének és tantervének biztosításához kötötte az iskola finanszírozását. Feltételét a magyar kormányfő a birodalmi német kulturális offenzíva mögött tapintható nagyhatalmi törekvések veszélyével indokolta.[68] Az iparos szülők által szorgalmazott — s Budapest részéről ugyancsak kifogásolt — német nyelvtanulás fakultatív formái nem jelenthettek komoly veszélyt,[69] ám a magyar többségű bukaresti katolikus telep, az ún. *Barácia* német kézbe kerülése[70] és a kivándorolt magyarországi szászok és svábok birodalmi német intézményekbe „szippantása"[71] mégis érthetővé tette a magyar kormány aggodalmait.

Az idegen állampolgárságú tanulók beiskolázása nem volt tanácsos azért sem, mert a román tanügyi hatóságok a katolikus egyház ellen éppen tetőző hangulatkeltésben, az érsek által beterjesztett iskolakérések közül hármat elutasított.

---

felszerelés 4600 frankos költsége, valamint Paskó János 500 frankos „bérkiegészítése". – MOL K 26 ME 742. cs. 1719. 1904 XVIII. t. 1702. asz.

[66] Tisztázat a közös külügyminiszternek, 1904. jún. 6-i dátummal. – MOL K 26 ME 742. cs. 2528. 1904 XVIII. t. 1702. asz. (Kuczka terve egyébként előadóteremmel is számolva 46.500 frankot emésztett volna fel.)

[67] MOL K 26 ME 742. cs. 3797. 1904 XVIII. t. 1702. asz.

[68] Titkos átirat (tisztázat) a külügyminiszterhez, augusztus 16-i keltezéssel. – MOL K 26 ME 742. cs. 3797. 1904 XVIII. t. 1702. asz.

[69] Piteşti és Galaţi református iskolájában 1903-ban nem volt német nyelvtanítás, felsőbb nyomásra Brăilán is törölték a rendes tárgyak sorából, a többi református iskolában azonban a szülők a jobb érvényesülés reményében továbbra is ragaszkodtak tanításához. – RZsL, 2. f. Külügyi ir. 48. d. 962. 1903

[70] MOL K 26 ME 575. cs. 3624. 1903 XVIII. t. 407. asz.

[71] MOL K 26 ME 604. cs. 529. 1904 XVIII. t. 130. asz. A közös külügyminiszternek címzett tisztázatban (febr. 1.) a miniszterelnök rámutatott, hogy a balkáni német diaszpóra lelkészeit és tanítóit nem választják, hanem a berlini Oberkirchenrat nevezi ki, Németország támogatását legalább is csak így nyerhetik el. Ennél is fontosabb azonban, hogy állampolgárságtól függetlenül minden német gyermeket, tehát osztrák/magyar alattvalókat is találni a támogatottak között. Magyarországnak nem célja idegen állam polgárainak beolvasztása — hangsúlyozta Tisza —, ám ez nem állítható a felekezetfeletti nemzeti politikát folytató Németországról, amelynek balkáni akcióiról külön tájékoztatást kért levelében.

A kultuszminiszterrel diplomáciai csatornákon folytatott tárgyalások végkicsengése viszont az volt, hogy amennyiben az iskolákat *nem katolikus, hanem magyar* jelleggel kérvényeznék a továbbiakban, úgy a pozitív válasz nem marad el. Annak ellenére tehát, hogy a román kormányzat nyomás-gyakorlásának nyilvánvaló célja az volt, hogy az érseket magyar szövetségeseitől elválassza, Budapest kénytelen volt az erők szétforgácsolódásának veszélyét is vállalni, s az újabb magyar iskolák megnyitása érdekében — a Külügyminisztérium egyetértésével — a romániai katolikus egyháztól való eltávolodás látszatát kelteni.[72]

1904 őszén azonban — a bukaresti főegyházmegye állásfoglalásának hiányában — még mindig nem tisztázódott, hogy a katolikus vegyes iskolát a német kántor-tanító átvételével a kiépülő magyar iskola-rendszerbe illesztik-e.[73]

Egy 1905 februárjából való jelentésből azonban kiviláglik, hogy a magyar iskola 60 magyar tanulója két koedukált vegyes osztályban tanult a német kántor-tanító keze alatt. A harmadik tanteremben pedig a lelkész oktatta az *idegen* gyermekeket, azonban az iskola magyar jellegére tekintettel számukra is kötelező volt a magyar nyelv.[74] A román kultuszkormányzat úgy intézkedett, hogy az iskolában román óraadó tanárt is alkalmazni kell. Ám az iskolai főhatóság azt is elrendelte, hogy a vidéki iskolákban a harmadik osztálytól kezdődően a koedukáció felszámolandó. (Ez voltaképpen a III–IV. osztály nemek szerinti szétválasztását, vagyis a harmadik tanterem távlati igénybevételét és egy újabb tanító jelentős költséggel járó alkalmazását jelentette.[75]) Az iskola belső viszonyairól további részleteket a bukaresti Baynovics Anna jelentéséből tudunk, aki márciusban tartott szemlét Ploieştin. Az igazgató-tanítónő *két párhuzamos iskolaként* említi a két magyar és egy vegyes anyanyelvű osztályból álló katolikus iskolát, amelyben a hatosztályos magyar iskolai tanterv adaptált változata szerint folyt a tanítás. Az összevont alsó osztályokban Jaklovszky Ilona, a III–IV-ben férje, Csiky Gyula oktatta példás rendben a szegényes ruházatú gyerekeket, akiknek java a tandíj fizetés alól is mentességet nyert. A hittant Paskó János plébános-igazgató magyar nyelven tanította, a kötelező román nyelvórákat pedig a régi iskola kántor-tanítója tartotta. A jelentéstevő súlyos tanszerhiányról számolt be (ami a román tanfelügyelet részéről ismételt zaklatásokra adhatott okot).[76]

Az iskola működése tehát több szempontból is kifogásolható volt. Elhelyezése hosszútávon mindenképpen kifizetődőbbnek látszott *saját* épületben, ezért Kuczka tanfelügyelő engedélyt kapott a bezárt régi iskola épületének árverezésére, hogy egy általa 40.000 frankra becsült új iskola fedezetét legalább részben előte-

---

[72] MOL K 26 ME 742. cs. 5136. 1904 XVIII. t. 1702. asz.

[73] A Budapest által ugyancsak támogatott brăilai Mária Intézet hovatartozása is tisztázatlan volt; mint ahogy az is, hogy a Ploieşti vegyes iskola 90 tanulója közül 52-e a magyar honpolgár, s mi lesz a többi tanuló sorsa. – MOL K 26 ME 745. cs. 5664. 1904 XVIII. t. 1706. asz.

[74] MOL K 26 ME 745. cs. 1043. 1905 XVII. t. 356. asz.

[75] Az akció természetesen a jelentős költségtúllépéssel járó átszervezést el kívánta kerülni, már azért is, mivel a 3. teremben tanuló 55 idegen ajkú tanuló jól haladt a magyar nyelv tanulásában, minthogy a szünetekben is szorgalmazták a magyar társalgást! A vegyes osztály feloszlatása pedig szembefordíthatta az idegen állampolgárságú katolikusságot magyar hittársaikkal, ami nyilván nem lehetett célja az akció vezetésének. – Uo.

[76] MOL K 26 ME 745. cs. 1600. 1905 XVII. t. 356. asz.

remtsék. Az árverezés sikerétől függetlenül a miniszterelnökség kötelezettséget vállalt ezen összeghatárig az új iskolaépület felépítésére.[77] Végül az eredetit meghaladó vételár elfogadására is felhatalmazták a mindenes Pallavicini őrgrófot, meghagyva, hogy az épületet — a látszat megőrzése végett — a Szent László Társulat elnökére, Szmrecsányi püspökre telekkönyvezzék.[78]

Az 1905 augusztusában sikerrel megtörtént telekvásárlásról a magyar kormányfő megkönnyebbülten számolt be a közös külügyminiszternek, hiszen a várakozásoktól eltérően nem lett belőle diplomáciai bonyodalom, (még csak kellemetlen parlamenti interpelláció sem).[79]

Az új iskola megnyitására azonban még esztendőket kellett várni, pedig az egy fedél alatt működő vegyes osztállyal támadt állandó nehézségek[80] is a saját intézmény megépítését sürgették.

Időközben a tanítói posztokon személycserék történtek. A Csiky-házaspárt közéleti passzivitásuk miatt hazarendelték. (A pótlásukra érkező, kiváló képesítésű Rottár Emilt viszont „a szolgálat érdekében" helyezték ide a fővárosból.)[81]

Ennél nagyobb csapás volt azonban az 1910-ben elszenvedett *földrengés*, amely a katolikus iskolát olyan súlyosan megrongálta, hogy a román hatóságok bezáratását helyezték kilátásba. Valószínűsíthetően itt nem a plébánia telkén egykor működött és megszűnt, s nem is bérelt iskolaépületről van szó, hanem a Szent László Társulat 1905-ben vásárolt telkén lévő épület megrongálódásáról, máskülönben nem valószínű, hogy a bontás és helyreállítás munkáira a magyar kultuszminisztérium külön forrást ajánlott volna meg, ami a bontás-anyagok újrahasznosítása mellett is tekintélyes összeget emésztett fel.[82] A helyreállítási munkák javát a tanítás folyamatossága érdekében a karácsonyi és húsvéti szünidőre ütemezték.[83]

Időközben azonban gőzerővel folyhattak az új iskola építésének munkálatai is, hiszen (legalább is a bezáratás elkerülését biztosító mértékéig) rendbe hozott régi iskola majdani hasznosítására több megkeresés is érkezett a Szent László Társulathoz. A miniszterelnökség álláspontja az volt, hogy az iskola a *Magyar Otthon* használatába kerüljön, a plébániai iskola igényeinek teljesítését pedig a Kereskedelemügyi Minisztérium mérnökének statikai vizsgálatától tette függővé.[84]

---

[77] MOL K 26 ME 743. cs. 1602. 1905 XVII. t. 194. asz.

[78] A püspök volt *formálisan* a vételár fedezetét jelentő hitel felvevője is. Ám a kölcsön visszafizetéséért valójában a miniszterelnök vállalt garanciát a magyar állam nevében. – MOL K 26 ME 743. cs. 1747. 1905 XVIII. t.

[79] MOL K 26 ME 743. cs. 3241. 1905 XVII. t. 194. asz.

[80] Kuczka Ágost katolikus tanfelügyelő 1907. jún. 4-i beszámolójában arról tájékoztatta az akció vezetését, hogy az egymást követő képesítetlen német tanerők nem képesek rendet tartani a vegyes osztályban, ami állandó viszálykodást eredményez az iskolában. – MOL K 26 ME 743. cs. 3829. 1907 XVIII. t. 598. asz.

[81] Mert többször kifogásolta a román nyelv tanítását, amit a tanfelügyelő is szóvá tett. – A másik tanerő személyéről nincs adatunk. – MOL K 26 ME 856. cs. 2441. 1909 XVIII. t. 649. asz.

[82] A vallásalap terhére kiutalt támogatás 5.500 frankra rúgott. – MOL K 26 ME 856. cs. 4144. és 5000. 1910 XVIII. t. 129. asz. Ezt a feltételezést erősíti a romániai magyar ingatlanokról készült 1911-es kimutatás is, amely szerint a Társulat (azaz elnöke, Szmrecsányi püspök) nevére 42.028 lei (azaz frank) érték van bejegyezve, ami egy telek és egy rosszabb állapotban lévő épület árának felel meg. – MOL K 26 ME 945. cs. 3538. 1911 XVIII. t. 137. asz.

[83] MOL K 26 ME 856. cs. 5450. 1910 XVIII. t. 129. asz.

[84] MOL K 26 ME 945. cs. 3025 1912 XVIII. t. 29. asz.

Végül mégis a Társulat új elnöke, Várady L. Árpád álláspontját fogadták el, ám a plébániai, más néven német iskola *ideiglenes* befogadását szigorú feltételekhez kötötték.[85]

Az új katolikus iskola építése, amely diplomáciai és anyagi okok miatt többször is halasztást szenvedett, végül 1912-ben sikerrel lezárult. A tanintézet átadása vallási hovatartozástól függetlenül mérföldkőnek számított a ploieşti magyarság életében, hiszen a hontalanság és magára hagyatottság évtizedei után nyilvánvalóvá tette számukra, hogy a Szent László Társulat képében az anyaország nyújtotta segítő kezét. S ez a támogatás anyagiakban mérve is számottevő erőfeszítést jelentett.[86] Csupán az új iskola megteremtésére 54.000 korona hosszú lejáratú hitelt kellett felvenni, (igaz az új épületben helyet kapó tanítói lakások révén az albérleti támogatás tételeit mint megtakarítást a hitel törlesztésére fordíthatták).[87]

Bizonyosan az új iskolaépületnek is köszönhetően a magyar iskola tanulói létszáma az 1904-es megnyitástól a világháborúig több mint 50%-kal emelkedett.[88] A gyermekanyag nemzetiségi összetétele azonban a világháború előestéjén is sokban az induláskor megismert viszonyokat idézte. Az 1912/13-as tanévben 85 tanulóból *11 román* és *1 német* állampolgár volt, s ami még beszédesebb, az abszolút többséget képező római (és görög) katolikus tanulókkal *6 protestáns* és *25 görögkeleti* vallású gyermek tanult együtt. A református iskola mellőzésére a lakóhelytől való nagyobb távolság és a katolikus tanintézetek jobb ellátottsága adhat magyarázatot. Az ortodox vallásúak magas aránya viszont azt mutatja, hogy a román származású magyar állampolgárok gyermekeinek beiskolázása a magyar kormány intenciói szerint történhetett. (Ezzel együtt persze a 11 román honos között is lehettek az állampolgárság elnyerése érdekében, vagy pusztán a szülők vegyes házassága okán el[ki]keresztelkedett magyarok). A román anyanyelvűek arányának növekedését a katolikus tanfelügyelő azzal magyarázta, hogy az átmeneti

---

[85] A Társulat 3 évre engedélyezte a földszinti, jobb állapotban lévő termek használatát, amennyiben a román hatóságok által szükségesnek ítélt javításokat elvégzik; ha a tanév kezdetétől az egyházközség fizeti az esedékes állami és helyi adókat, valamint a szemét- és vízdíj 1/3-át; ha kötelezik magukat, hogy a magyar iskola céljai elé akadályt nem gördítenek s elfogadják, hogy eladás esetén mindezen jogosítványok megszűnnek. A plébániát előre figyelmeztették, hogy a német elemi iskolának időben keressen végleges helyet, mert a legfeljebb három évre biztosított elhelyezést a Társulat *nem* hosszabbítja meg. A *Magyar Otthon* kérvényét Török Gyula építész jelentése alapján ugyanakkor kénytelenek voltak elutasítani, mivel az emeleti helyiségek nem egyszerűen „szépészeti" szempontból voltak kifogásolhatók, de életveszélyesnek minősítették. – MOL K 26 ME 945. cs. 3971. 1912 XVIII. t. 29. asz. Az emeletet nem fogta össze „koszorú", a nyílászárók felett is hiányoztak a boltíves áthidalók, a közfalak gyengék voltak, s bármikor leomlással fenyegettek. – MOL K 26 ME 945. cs. 4844. 1912 XVIII. t. 29. asz.

[86] Az építkezés finanszírozója a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank volt bukaresti képviselete, a Marmarosch und Blanc részvénytársaság közvetítésével. – MOL K 26 ME 945. cs. 6500. 1912 XVIII. t. 29. asz. Nagyságrendben hasonló kiadást jelentett még a katolikus magyar iskola megszervezésének időszakában a bútorzat és az oktatási segédletek előteremtése, ami 20.000 frankba került. – MOL K 26 ME 743. cs. 1593. 1906 XVII. t. 121. asz. Ehhez kell hozzászámítanunk a lelkész mintegy 500 franknyi segélyét, az iskola 5000 frank körüli éves fenntartási költségét. – MOL K 26 ME 743. cs. 38. 1907 XVIII. t. 598. asz.

[87] MOL K 26 ME 945. cs. 6930. 1912 XVIII. t. 29. asz.

[88] Az 1904/5-ös tanévben 60, 1907/8-ban 71, 1910/11-ben 80, 1913/14-ben pedig már 91 tanuló járt az iskolába. Az 1915/16-os tanévben azonban számuk 42 főre csökkent. – MOL K 26 ME 1081. cs. 2559. 1916 XVIII. t.

munkavállalóként Romániába érkezett családok a hazatérésük utáni érvényesülés érdekében veszik igénybe a magyar államnyelven oktató tanintézetek szolgáltatását; s „jogos" igényüket Kuczka nem tartotta célszerűnek elutasítani...[89] A belügyekbe való be nem avatkozás elve szerint ezt a gyakorlatot a román hivatalosság sem kifogásolhatta. A csángó-magyarok román iskolába kényszerítésénél mégis annyival indokolhatóbb volt, hogy a katolikus iskolák hazai román tanulói esetében a szülők saját belátásuk szerint, *szabad akaratból döntöttek* a magyar iskola mellett.

Az akció iskoláitól elvárt „magyar nemzeti jelleg"-gel némiképp ellentmondásban lévő, s „felhígulás"-t hozó létszámgyarapodás ellenére a '10-es évek kedvezőtlen tendenciái (a buzăui[90] és tîrgovişte iskola megszűnése és a giurgiui elsorvadása [91]) már a szomorú véget vetítették előre. A ploieşti katolikus iskola azonban egyelőre még tartotta magát.

A református iskola

A város református iskolája régebbi múlttal dicsekedhetett. A protestáns iskola katedráján már évek óta Teleki Mózes levita-tanító állt. Többévtizedes oktatói-lelkészi munkájában bizonyára megfáradt kissé, de még 1869-ben megkezdett romániai szolgálata során mindvégig következetesen magyar tanterv szerint tanított. Ahogy később értékelték munkáját: nemzeti missziót töltött be a romániai magyar szórványban. Nem sokkal az akció kezdete után bekövetkező halálával Kőváry Zoltán,[92] majd 1906-tól Éberth Margit lépett a helyébe.[93]

A tanítás feltételei azonban nem mindenben feleltek meg a kívánalmaknak. A romániai református egyházmegye esperesének 1902-ben kelt beszámolója szerint a tanintézet felszerelése hiányos: a padok, ablakok, ajtók elkoptak és megrongálódtak. Az ifjúsági könyvtár szegényes és elhasznált s még a legfontosabb tornaszereknek is híján vannak.[94]

A minőségi oktatást hátráltató problémák némelyikének orvoslásához azonban a puszta anyagi segítség kevésnek bizonyult. Ebbe a kategóriába tartozott a tankönyvellátás. A hazai tanintézetekben rendszeresített tankönyvek egy részét ugyanis a román tanfelügyelet betiltotta, és bonyolult engedélyezési eljárás után lehetett csak újakat használni. A tantervekkel hasonlóképpen állt a helyzet.[95] Hamarosan az is kiderült, hogy itt nem csupán eseti kifogásokról van szó. A román hatóságok ugyanis kifogyhatatlan találékonysággal újabb és újabb ürügyet találtak a magyar iskolák elmarasztalására. Ezek megoldása nem kis erőfeszítést kívánt a titkos akció vezetésétől, amely diplomáciai csatornákon keresztül csak *közvetve* tudott befolyást gyakorolni az események alakulására. A mindkét felekezet isko-

[89] MOL K 26 ME 945. cs. 6930. 1912 XVIII. t. 29. asz.
[90] MOL K 26 ME 945. cs. 4301. 1912 XV. t.
[91] MOL K 26 ME 945. cs. 6930. 1912 XVIII. t. 29. asz.
[92] RZsL, 2. f. Külügyi ir. 49. d. 531. 1904
[93] RZsL, 2. f. Külügyi ir. 52. d. 100. 1906
[94] RZsL, 2. f. Külügyi ir. 48. d. 512. 1902 – A romániai missziói egyházmegye közgyűlésének jegyzőkönyve, Bukarest, 1902. (szept. 25.) október 8.
[95] Uo.

láját egyaránt érintő román zaklatásoknak ugyanakkor bizonyos értelemben a sorsközösség érzését erősítő hatása is volt.

A legnagyobb gondot talán az a román törvényjavaslat okozta, amelyet külföldi magániskolák szabályozásáról 1904 utolsó hónapjában terjesztettek a képviselőház elé.[96] A tervezet például román nyelvismeretet követelt a *külföldi* államok, vagy jogi személyek által fenntartott *idegen tannyelvű* iskolák igazgatóitól. A felekezeti jellegű iskolákban pedig meg kívánta tiltani a más vallású tanulók felvételét, ami különösen érzékenyen érintette volna a vidéki magyar iskolákat, hiszen a kisebbségben lévő felekezet(ek) tankötelesei a rendelkezés értelmében elestek volna az anyanyelvi oktatás lehetőségétől Piteştin, Brezoiun, Tîrgoviştén, Turnu-Severinben és Buzăuban is.

A dokumentum egyik bekezdése „állami felügyeleti díjat" igyekezett a szóban lévő iskolák tanulóira terhelni. A hivatalos román bizonyítvány megszerzése érdekében állami iskolába átlépő diákokat továbbá felvételi vizsgadíj sújtotta volna. A 25. §. szubjektív értelmezésre lehetőséget adó ismérvek alapján akár a tanintézetek bezáratását helyezte kilátásba, anélkül, hogy alkalmat adott volna a hiányok pótlására.[97]

Tisza István miniszterelnök a közös külügyminiszter erélyes fellépését sürgette az ügyben, attól tartva, hogy a szigorodó szabályzók miatt az egész akció sorsa megpecsételődhet. Goluchowskit ezért arra kérte, hogy szükség szerint az ugyancsak érintett németekkel és olaszokkal együttesen interveniáljon a törvényjavaslat visszavonása érdekében.[98] A szerencsés véletlennek — a Sturdza-kormány bukásának — köszönhetően a törvényjavaslat lekerült ugyan a napirendről, de a megkönnyebbülés csak ideig-óráig tarthatott.

A román hatóságok a szóban forgó ploieşti református iskolától költséges beruházásokat kívántak. Ezek egy része a modern higiéniás követelményekkel összhangban állt ugyan, ám ha számításba vesszük, hogy a Román Királyság sok száz településén ekkoriban egyáltalán nem volt iskola, s hogy a létezők között ugyancsak százával akadtak, amelyek hasonló okok miatt szintúgy elmarasztalhatóak lettek volna, akkor nyilvánvalóvá válik ezen intézkedések diszkriminatív, zaklató jellege.

A miniszterelnökség mindenesetre elismerte a vízöblítéses mellékhelyiségek kialakítására vonatkozó román követelések jogosságát, s nem csak azok teljesítésére adott utasítást, de — előre nem látható kiadásként — ki is utalta a munkák elvégzéséhez szükséges összeget.[99] A belváros egészére érvényes infrastrukturális fejlesztések csakugyan kivédhetetlenné tették a vízvezeték rendszer kiépítését az iskolában. Ám a gyülekezetnek ugyancsak 1911-ben záros határidőn belül egy cserépkályhát is vásárolnia kellett, miközben erejüket meghaladó igyekezettel saját templom építésére is gyűjtöttek. A templomterv hátterében közvetve ugyancsak munkált a román hatóság eljárásától való félelem, hiszen az időközben túl-

[96] MOL K 26 ME 743. cs. 621. 1905 XVII. t. 194. asz.

[97] Uo.

[98] Tisztázat a külügyminiszternek dec. 30-i dátummal. – MOL K 26 ME 742. cs. 5711. 1904 XVIII. t. 1702. asz.

[99] 2000 frankot. – RZsL, 2. f. Külügyi ir. 42. d. 5183. 1911

zsúfolttá váló iskola megfelelő elhelyezésére legfeljebb az így felszabaduló imaházban nyílt volna lehetőség.[100]

A következő éven a tanfelügyelet a román nyelvtanár lecserélését követelte az iskola igazgatójától.[101] Az új óraadó szerződtetése jelentős költségtöbblettel terhelte a gyülekezet (illetve az akció) kasszáját.[102] Időközben a kötelező román órák száma háromszorosára (2-ről heti 6 órára) emelkedett, s később a pedagógusoktól is megkövetelték az államnyelv ismeretét.

A külföldi iskolák „romanizálás"-ának további eszköze volt a román hivatalos ünnepek megtartatása (ami természetesen az anyanyelvű oktatástól rabolta az időt), sőt, bevezették a kötelező román énektanulást is. Az egy tanteremre jutó gyermek-szám limitálása is alkalmat adott az iskolák megrendszabályozására.

Kifejezetten a külföldi magániskolák ellen lépett életbe azt a rendelkezés, hogy a tanulók útlevéllel, vagy külhoni hatóság által kiállított anyakönyvi kivonattal igazolják idegen voltukat.[103] Az állampolgárságukat tíz éves huzamos távolléttel automatikusan elvesztett kivándorolt magyarok ezrei nem tudtak megfelelni ennek a követelménynek, s ha némelyek nagy sokára román állampolgárságot nyertek is, ekkor *már* törvény tiltotta el gyermekeiket az anyanyelvükön oktató *külföldi* iskoláktól. Az intézkedésnek pontosan ez volt a célja, hogy a pontatlan nyilvántartások, személyes hanyagság és elhibázott törvényi szabályozás[104] miatt „hazátlan"-ná lett kivándoroltakat leválasszák a magyarság törzséről.

Bereczki János levita-tanító azonban minden igyekezetével azon volt, hogy felzárkóztassa a magyarul nem, vagy alig tudó nebulókat. Mint az 1907. évi iskolai kimutatásból[105] kiderül a 42 magyar származású gyermekből a tanév elején öten nem beszélték anyanyelvüket, év végére azonban már mindenki tudott magyarul (holott itt csaknem minden [38] kisiskolás már „odaát", a Kárpátok túloldalán látta meg a napvilágot).

A visszaesést mégsem lehetett feltartóztatni. Brăilán például a beiratkozók számának radikális csökkenése miatt kénytelenek voltak összevonni a református leány- és a fiúiskolát.[106]

---

[100] RZsL, 2. f. Külügyi ir. 42. d. 2562. és 8103. 1911 Az iskola befogadóképességéről és általános állapotáról csak közvetve alkothatunk képet, mégpedig abból az erdélyi püspök által készíttetett számvevőségi leltárból, amely szerint az iskola 2000, az imaház 5000 és a lelkész-tanító lakása 7000 lei értéket képviselt. – MOL K 26 ME 744. cs. 686. 1907 XIX. t. 29. asz.

[101] MOL K 26 ME 945. cs. 379. 1912 XIX. t. 154. asz.

[102] Az alkoholista Henry Rues eltávolítása oktatási szempontból feltétlenül nyereség volt, az éves költségvetésben azonban 150 frank veszteséget jelentett. – RZsL, 2. f. Külügyi ir. 42. d. 54. 1912

[103] MOL K 26 ME 919. cs. 3672. 1911 XIX. t. 138. asz.

[104] Németh esperes ellen még 1904-ben többek között azért indult eljárás, mert az anyakönyveket hanyagul vezette. Nem szerepeltette a születés helyét és az állampolgárságot sem, ami annál is nagyobb baj volt, mivel a követség ezeket a fontos adatokat ugyancsak elmulasztotta bejegyezni. – MOL K 26 ME 631. cs. 1274. 1904 XVIII. t. 110. asz. A miniszterelnökség a bajok láttán — a külügyminisztérium jóváhagyásával — kezdeményezte az igazságügyi miniszternél, hogy a konzulátusokat külön rendellettel instruálják a helyes anyakönyvezési eljárásról. – MOL K 26 ME 659. cs. 1376. 1905 XVII. t.

[105] MOL K 26 ME 743. cs. 3499-nél. 1907 XVIII. t. 598. asz.

[106] MOL K 26 ME 1185. cs. 3516. 1913 XIX. t. külön sz.

A *tanulólétszám* alakulását szemléltető táblázatban[107] a ploieşti iskola hullámzó adatainál pontosabban kifejezi a folyamatok irányát a romániai református iskolák folytonosan apadó diáklétszáma.

	1910/11	1911/12	1912/13	1913/14	1914/15	1915/16
A ploieşti református iskola tanuló létszáma	36	34	28	33	25	28
A romániai református iskolák tanuló létszáma összesen	569	583	567	543	502	485
A romániai református iskolák *magyar* tanulói	?	540	534	507	476	454
A romániai református iskolák *protestáns* tanulói	?	465	444	443	413	413

A szóban forgó változások aggodalommal töltötték el az akció vezetését, csekélyke vigaszt csupán az jelentett, hogy a visszaesés jelentős részben a kivándorlás csillapodásának s a nagyobb arányban meginduló visszavándorlásnak a következménye volt.[108]

Civil szféra és közművelődés

Mint már fentebb szóltunk róla, a budapesti kormányzat elképzelése az volt, hogy az egyházak és iskolák segélyezését csak *átmenetileg* folytatják majd. Feltételezték ugyanis, hogy nyelvi-kulturális s gazdasági talpra állításuk után a magyar kolóniák idővel a maguk erejéből is képesek lesznek az akcióban kiépülő iskolarendszer, valamint a kulturális- és gazdasági egyesületek fenntartására és fejlesztésére. A civil szerveződések nemzetmegtartó jelentőségével tehát a kormányzat nagyon is tisztában volt. (A tervezett intézményhálózat kiépítésében azonban jobbára csak a közművelődés területén sikerült előrelépni, gazdasági téren – legalább is Ploieşti vonatkozásában – nincsen említésre méltó eredmény.)

Az idegenben való megtelepedés után számos kísérlet történt, hogy a magyarság erőit egyesítsék, s közös célok érdekében hatékony szervezetekbe tömörüljenek. Ilyen egyesületnek indult a német-magyar *Ploiesti Katholikus Egylet* is. A még egyházalapítást megelőzően létre hívott egyesület egy missziós pap rendszeres szolgálatának megszervezésére, a temetkezések segélyezésére és az iskolaügy előmozdítására alakult.[109] Nem lehetett azonban hosszú életű (talán éppen a vegyes nemzeti összetétel miatt nem), ugyanis Hegedüs Lóránt a századfordulón tett romániai körútján azt jegyezte fel a Ploieşti magyarságról, hogy már két ízben próbált dalárdát, vagy más egyesületet létrehozni, de eredménytelenül. [110] (Sajnálatos módon a kivándorolt magyarság egészére igaz, hogy jól működő egyesületei nem nagyon voltak, s az akció a meglévőkre sem igazán támaszkodhatott.[111])

Az az egyesület, amelyik Ploieştin hosszabb ideig talpon tudott maradni, az 1905-ben alakult *Magyarok Otthona* volt.[112] Annak ellenére, hogy az idegen szár-

[107] MOL K 26 ME 1185. cs. 3473. 1912 XIX. t. 154. asz. és MOL K 26 ME 1185. cs. 1982. 1916 XIX. t.

[108] RZsL, 2. f. Külügyi ir. 80. d. 8035. 1911

[109] A bukaresti Szent István király Egyesület emlékkönyve, 138. - MOL K 26 ME 548. cs. 4650. 1901 XXXI. t. 811. asz.

[110] Hegedüs L.: i. m. 10.

[111] MOL K 26 ME 945. cs. 4301. 1912 XV. t. és Románia - 1902. - MOL K 26 ME 548. cs. 4644. 1902 XXII. t. 672. asz.

[112] MOL K 26 ME 1082. cs. 441. 1913 XX. t.

mazású katolikus pap s a kezdetben igen aktív katolikus tanító sem tudott integrálódni az egyesületi életbe. Mindezek után a katolikus magyarok zöme távol maradt a közösségi élettől, holott a fáradhatatlan Bereczki mindent megtett azért, hogy *ne felekezeti, hanem magyar* szellemben építse az egyesületet. Ebben a törekvésében feltétlen támaszra lelt a ploieşti alkonzul személyében, aki pénzadományokkal és a nézeteltérések elsimításával járult hozzá az egyesület megszilárdításához.[113]

Az önszerveződést a miniszterelnökség is támogatta, s nem csak anyagiakkal,[114] hiszen mint említettük, szándéka szerint a régi katolikus iskola épületében kívánta megoldani az Otthon méltó elhelyezését,[115] ám a német katolikusok lekötelezésének „magasabb" érdeke eltérítette ettől a szándékától. 1912 decemberében Németh János elnök és Bereczki János jegyző kérte a közös külügyminiszter közbenjárását – ismét csak az Otthon régi iskolában történő elhelyezése érdekében. A sokakban már csak pislákoló magyarságtudat ébren tartását, az iskolából kimaradt korosztályok közművelődési életének szervezését és a szegény tanulók segélyezését feladatának tekintő egylet — a rezignált hangú levél írói szerint — már így is kénytelen szélmalomharcot vívni a honfitársak többségével, akik kocsmázó, igénytelen életet élnek. A külsőségekre sokat adó balkáni mentalitást is figyelembe véve – szól a levél – az erkölcsi hanyatlás sokkal inkább megállítható, ha egy iskola tekintélyt adó épületében, igényesen berendezett központban fogadhatják a kulturális programokra még fogékony helybéli magyarokat.[116] A rendkívüli támogatásra irányuló kérés méltányolható volt a miatt is, mivel a Szent László Társulat korábban már egy tantermet biztosított számukra a kérdéses régi iskolában, mégpedig ingyen.[117]

Az egyre növekvő bérleti díjak, az elhasználódott berendezés a támogatás növelését kellően indokolta.[118] A miniszterelnökség különtámogatást mégsem utalt ki, a külképviselet javaslatára közbenjárt ugyanakkor a kultusztárcánál könyvek adományozásáért.[119] A bukaresti Magyar Társulat feloszlott dalárdájának segélykeretét pedig úgy osztotta fel a még működő egyesületek között, hogy a teljes összeg 1/3-át a ploieştieknek juttatta,[120] egyúttal szerény mértékben emelték az éves támogatás összegét is.[121]

A miniszterelnökség távolságtartó magatartása hátterében az a tapasztalat állt, hogy a gondozásában lévő külföldi magyarság egyesületeit általában kétkezi munkások alkották, akik iskolázatlanságuk, esetleges radikális politikai nézeteik

---

[113] Szedlacsek közvetítésének volt köszönhető az is, hogy az EMKE 250 kötetből álló könyvtárat adományozott a ploieştieknek. – MOL K 26 ME 1082. cs. 85. 1914 XX. t.

[114] A pénzügyi támogatás 1912-ben a többi vidéki magyar egyesülethez hasonlóan 50 frank volt. – MOL K 26 ME 945. cs. 4301. 1912 XV. t. Ez később 120 frankra növekedett.

[115] MOL K 26 ME 945. cs. 3025 1912 XVIII. t. 29. asz.

[116] MOL K 26 ME 1082. cs. 441. 1913 XX. t.

[117] Uo.

[118] Uo.

[119] Uo.

[120] Összegszerűen ez a társegyesületeknek juttatott 10–10 leihez képest 50 lei kiutalását jelentette. – MOL K 26 ME 1082. cs. 2113. 1913 XX. t. 441. asz.

[121] 1913-tól 100 [MOL K 26 ME 1082. cs. 2967. 1914 XX. t. 85. asz.], majd 1916-tól 120 frankra. – MOL K 26 ME 1082. cs. 2637. 1916 XX. t.

miatt megbízhatatlan partnernek számítottak. A helyi magyarságot képviselő, ám gyakran összeférhetetlen, vagy más okból elmarasztalható választott „vezetők"-kel számos botrányos konfliktus támadt mind a romániai, mind pedig az amerikai akcióban. (Ezért is döntött a miniszterelnökség az egyházi keretek mellett.) Továbbá a romániai egyesületek rendszerint egy maroknyi lelkes ember erőfeszítéséből születtek és működtek. Rajtuk keresztül tehát tömegeket elérni, nem nagyon lehetett. Nem beszélve arról, hogy egyes egyesületi és gyülekezeti előljárók saját befolyásuk és tekintélyük növelése érdekében az anyaország segítségét, mint az autonóm önszerveződések „belügyeibe" történő beavatkozást igyekeztek beállítani.

Budapest céltudatos törekvése, hogy ti. a „megbízhatatlan elemek"-et kiszorítsák, csak szerény javulást hozott az egyesületek életében és a kormányzattal való kapcsolattartásban, minthogy az „őrségváltás"-t végrehajtani hivatott lelkészek és tanítók sem feleltek meg minden tekintetben az elvárásoknak.[122] Ezeknek a szervezeti formáknak a támogatásától tehát fajlagosan kevesebb eredményt lehetett várni, mint az egyházak és iskolák révén.

A jóindulat látható jeleként inkább a könyvtárak fejlesztésére fordítottak nagyobb figyelmet. A nemzeti tudat ápolása szempontjából csakugyan igen hasznos befektetés szervezett módon, a külképviseletek közreműködésével valósult meg a Balkántól az Egyesült Államokig.[123] Ennek a kontinenseken átívelő programnak képezte szerves részét a ploieşti könyvtárfejlesztés is. A bővítést nem csak az itt élő magyarság számbeli ereje tette szükségessé, de a rendelkezésre álló könyvmennyiség csekély volta is indokolta.[124] A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványaiból a parókiális könyvtárakat fejlesztették, a Londoni Vallásos Traktátus Társulat támogatása pedig a református gyülekezetek vallásos olvasmányokkal való ellátását szolgálta.[125] Mint ismeretes, a kivándoroltak könyvellátásának megszervezésében (legalább is egy ideig) az EMKE is aktívan közreműködött.[126]

A külföldi magyar olvasók talán legnépszerűbb, s az akció céljai szerint mindenképpen a leghatékonyabb sajtóterméke a *Romániai Magyarok Nagy Képes Naptára* volt, amelynek tartalma részben a többi (horvátországi, boszniai, bukovinai) akcióban forgalmazottal megegyező volt, kisebb részben a helyi sajátosságoknak és igényeknek megfelelően szerkesztették. A kalendáriumban különös hangsúlyt kapott a gazdasági és jogi szaktanácsadás. (A kivándoroltak részletes eligazítást kaptak a román törvényi szabályzókról, a leggyakoribb hatósági ügyintézés módozatairól, de leginkább az állampolgársági [visszahonosítási] ügyekben való eljárásról).

---

[122] MOL K 26 ME 1082. cs. 3663. 1913 XX. t. 441. asz. Jobb esetben csak affinitásuk nem volt a közművelődési élet szervezéséhez. Azt azonban az akció vezetői is elismerték, hogy a „keleti" előítéletek miatt a tanítónőknek nem sok lehetőségük van a társadalmi életbe bekapcsolódni. – MOL K 26 ME 1082. cs. 3663. 1913 XX. t. 441. asz.

[123] Öt év leforgása alatt 65–70 helyszínen kívántak könyvtárat szervezni, s további helyszíneken [mint Ploieştin is] fejleszteni a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa szakmai felügyelete mellett. – MOL K 26 ME 946. cs. 4197. 1912 XXII. t. 683. asz.

[124] 1907-ben a református iskola könyvtára 131 művet, a lelkészi „könyvtár" mindössze 5 kötetet tartalmazott. – MOL K 26 ME 744. cs. 686. 1907 XIX. t. 29. asz.

[125] MOL K 26 ME 919. cs. 3672. 1911 XIX. t. 138. asz.

[126] A bukaresti Szent István király Egyesület emlékkönyve, 138. – MOL K 26 ME 548. cs. 4650. 1901 XXXI. t. 811. asz.

A ploieştiek fokozott érdeklődését jól mutatja, hogy az ingyen terjesztett naptár elosztásakor a több tízezres bukaresti magyar közösség szükségletének csaknem a *felé*vel felérő példányra tartottak igényt.[127]

Az egyesületi életben az akció támogatásával egyre inkább helyett kapott a közművelődés fejlesztése. A felolvasó estek, valamint a naptár ismeretterjesztő cikkei azonban nem jelentettek megoldást a *továbbtanulás* gondjaira. Mint ismeretes, az egyházi jellegű magyar tannyelvű magániskolákban végzettek a román iskolarendszerben nem tanulhattak tovább. (A varróiskolák és a bukaresti inasiskola szerény lehetőségeivel élve pedig csak kevesen reméltek jobb boldogulást). A mezőgazdasági és házicselédek, ipari munkások és kisiparosok társadalmát értelmiséggel „feltölteni" tehát ismét csak az anyaország támogatásával lehetett. Az *ösztöndíjas* képzés esetében ugyan oktatási formáról van szó, ugyanakkor a magyarság öntudatos kisebbséggé szervezésének egy további lehetőségéről is, hiszen az ipari szakiskolát, tanítóképzőt, gimnáziumot, sőt főiskolát-egyetemet végzett hazatérő kivándorolt-csemetéknek Budapest vezető szerepet szánt a külhoni magyar központokban.[128]

Ploieşti esetében ennek tapintható eredményét a forrásokban nem találtuk, csupán annyit tudunk, hogy 1910-ben 28 romániai ösztöndíjasból mindössze egy származott az „olajváros"-ból.[129] Egy évvel későbbről tudomásunk van egy református által „kiközvetített", de a katolikus lelkész által hazavitt ploieşti jelöltről.[130] (Az elhódítás itt is tetten érhető gyakorlata azért is volt veszélyes, mert a közösség építéstől erőt és időt rabolt, s tovább fokozta a magyarságot amúgy is megosztó felekezeti ellentéteket.)

A miniszterelnökség tisztában volt azzal is, hogy milyen veszélyt jelent a kivándoroltak nemzeti tudatára nézvést a Monarchiával és a magyarokkal szemben mind ellenségesebb román sajtó. Mintegy ellensúlyképpen ezért is támogatták a *Bukaresti Magyar Újság*ot, majd annak fájdalmas megszűnése után egyházi jellegű kiadványokat, s végül a *Romániai Magyar Újság*ot. Jellemző, hogy a szórványba és csángó falvakba is megküldött lapot a román posta gyakran nem továbbította, pedig annak üdvös hatásairól az új követ, Ottokar Czernin is elismerően nyilatkozott.[131]

A világháború időszaka

A Balkán-háborúk időszakában Románia ügyesen kihasználta rivális szomszédainak ellentéteit arra, hogy a bukaresti békével Dél-Dobrudzsát megszerezze. Az 1913-as győzelmi mámor csak fokozta az Erdély megszerzéséért már évek óta

[127] A fővárosban több tízezernyi magyarnak 300, Ploieştin alig kétezernek 120 darabot rendeltek. – RZsL, 2. f. Külügyi ir. 50. d. 1098. 1904

[128] 1912-ben 12 romániai közép- és főiskolai és ugyanennyi tanítóképzős ösztöndíjas tanult az anyaországban. – MOL K 26 ME 1185. cs. 3516. 1913 XIX. t. külön sz.

[129] MOL K 26 ME 793. cs. 4588. 1909 XV. t. 383. asz. Ebbe a számba nem tartozik bele az ipari szakiskolások csoportja.

[130] RZsL, 2. f. Külügyi ir. 80. d. 8035. 1911

[131] A 200 ingyen példány címlistáján cipészek, asztalosok, portások, gépészek és szabók szerepeltek leginkább a magyar iskolák mellett. Bukarest 59, Brăila 20, Galaţi 14, Ploieşti 13 példánnyal, de a csángó Dormánfalva és Gorzafalva is szerepelt a listán. – MOL K 26 ME 1082. cs. 6172. 1914 XX. t. 1303. asz.

tartó irredenta kampány hevességét. A dobrudzsai bolgárok elleni erőszakhullám heteiben, a Monarchia „sorsszerű" szétzúzásának pszichózisában a magyarság — talán először — kollektíve megrettent, s mind nagyobb számban döntött a végleges hazatérés mellett. Nem véletlenül, hiszen a barátságtalan megnyilvánulások ellenére mondhatni évtizedek óta háborítatlanul élt a kenyéradó új hazában. A világháború előestéjén azonban a Romániai Magyar Újságban megsűrűsödtek azok a közlemények, amelyek magyarellenes demonstrációkról és inzultusokról tudósítottak. Különösen a fővárosban szabadultak el az indulatok,[132] mégis, a nyugtalanító hírekre talán a vidéki magyarság reagált idegesebben.[133] A spontán, és bizalmas csatornákon központilag is támogatott[134] visszavándorlás 1914 nyarára széles rendet vágott a magyar iskolák padsoraiban. A tanköteles korosztály minél teljesebb beiskolázása érdekében elrendelt családlátogatások tapasztalata is az volt, hogy a nyilvántartásokban szereplő családok közül sokan távoztak, vagy fontolgatják a hazatérést. A látogatási jegyzőkönyvek egyike szerint Brăilán a szülők ellenségesen viselkedtek az otthonukba lépő tanítóval[135] – talán, azért is, mert az puszta jelenlétével „kompromittálta", s színvallásra késztette a vészterhes időkben meghúzódni igyekvő honfitársait. A románok retorzióitól tartva azok a családok is a hazaköltözés mellett döntöttek, ahol a családfő az anyaországban jelentkezett hadiszolgálatra. A korábbi időkhöz képest egyébként kevesebb kívándorolt katonaköteles jelent meg a hazai sorozóbizottságok előtt, mások pedig a biztonság kedvéért éppen ekkoriban kértek román állampolgárságot;[136] amit a román hatóságok — most mintegy varázsütésre — csaknem mindenkinek meg is adtak.[137] Az ellenséges légkörben a többség mégis a hazatérést választotta, köztük az akció alkalmazottjai közül is egyre többen.

A személyi változásokat részint a háborús készülődésben behívót kapott férfi tanítók távozása okozta. A ploieşti katolikus tanító, György Mihály rövid bukaresti szolgálat után[138] ugyancsak katonának állt. Hiányát az általános létszámapadás[139] miatt egytanítósra zsugorodott iskola jócskán megérezte. A helyettesítő

---

[132] Bukarestben a zavargások miatt sokan féltek (az ellenségesnek tartott) magyar iskolába járatni gyerekeiket. Akik maradtak, a szegénység, és biztonsági szempontok miatt is a napköziben tartották délutánra is gyermekeiket. – MOL K 26 ME 1039. cs. 8934. 1914 XVIII. t. A magyar újság már magyarellenes atrocitásokról cikkezett, de azokat inkább személyes ellentétekkel igyekezett magyarázni, nyilván, hogy ne keltsen pánikot. – Romániai Magyar Újság [a továbbiakban: RMÚ], 53. sz. (1913. júl. 10.)

[133] A Magyarok menekülése c. híradás is ezt állította. – RMÚ, 53. sz. (1913. júl. 10.)

[134] MOL K 26 ME 945. cs. 4301. 1912 XV. t.

[135] MOL K 26 ME 1039. cs. 8934. 1914 XVIII. t.

[136] MOL K 26 ME 1039. cs. 4020. 1915 XVIII. t.

[137] Egy lemondó nyilatkozat és csekély 40 bani lefizetése mellett gyakorlatilag bárki azonnal állampolgárságot nyerhetett, holott korábban szinte reménytelen volt a „hazátlan" státusból kikerülni. Ezzel szemben a magyar (vissza)honosítás még mindig igen bonyolult eljárást igényelt. Többek között a román hatóságok előtti megjelenés is előírás volt, amit a kényes helyzetben nem szívesen vállaltak a hazatérni vágyók sem. A szinte ajándékban felkínált román állampolgárság viszont éppen a kellemetlenségektől kímélte meg a kint élő magyarságot. – MOL K 26 ME 1081. cs. 2559. 1916 XVIII. t.

[138] MOL K 26 ME 1081. cs. 4173. 1914 XVIII. t. 3610. asz.

[139] 1914-ben mintegy 40%-kal, 1915/16-ban további 50%-kal esett a diáklétszám a katolikus iskolában. Ugyanezen idő alatt a református iskola tanulóinak száma 33-ról 28-ra csökkent, a refor-

tanítónő, Dobra Róza alkalmatlannak bizonyult a feladatra, posztját ezért Jankovits Valéria, majd Tokay Gyula foglalta el.[140] A tanítónők a tarthatatlan helyettesítési túlórák miatt gyakran betegállományba kerültek, ami újabb helyettesítéseket, és további színvonal-esést eredményezett. Az ellátási zavarok és a szegénység következtében többször rendeltek el járványszünetet, s a háború során (ellen)őrzésre kirendelt román katonák jelenléte is zavarta az iskolák megszokott rendjét.[141]

A továbbra is kellemetlenkedő román tanfelügyelőket viszont — közbenjárásra — a kultuszminisztérium leintette, sőt, ezúttal a képesítés nélküli helyettes tanítók alkalmazása felett is jótékonyan szemet hunytak.[142] (A tanítói karban egyébként ekkor már ott találjuk az akció támogatásával továbbtanult egykori ösztöndíjasokat is.[143])

A háború kedvezőtlen és egyre romló feltételei között is előrelépés történt új tankönyvek engedélyeztetésében, s a hatodik osztályos záróvizsgáztatás előkészítésében.[144] (Utóbbira minden bizonnyal azért fordítottak külön figyelmet, mivel a Kárpátok túloldalán, a külföldi magániskolákban végzettek csak különbözeti vizsgával szerezhettek államilag elismert bizonyítványt. Az akció vezetése ezt nem is bánta, hiszen a képesítés hiánya jótékonyan befolyásolta a visszavándorlást. Indokolt volt azonban, hogy legalább az anyaországban érvényes oklevelet adjanak a hazavárt romániai magyarok kezébe.)

Az egyházi életben is nehezen birkóztak a háború következményeivel. A reformátusoknál nem neveztek ki új esperest az agilis Újváry István helyébe. A vizitációk elmaradása miatt viszont az egyházvezetésnek és a miniszterelnökségnek alig volt használható értesülése a vidéki misszióegyházakról. A bevonultatásokkal ugyanakkor a gyülekezetek nemcsak legaktívabb tagjaikat vesztették el, de távollétükkel az önfenntartáshoz szükséges adó-bevételek is megcsappantak.[145]

Hasonló problémákkal küszködtek az egyesületek is. A tagság nagy részének katonai szolgálata miatt kettő közülük meg is szűnt.[146] A még működőket a miniszterelnökség a külképviseletek útján tovább segélyezte, már csak azért is, mert legtöbbjük valamilyen karitatív tevékenységet is kifejtett, amire idegen földön a megpróbáltatások időszakában különösen nagy szükség volt.

A nélkülöző lelkészeket és tanítókat külön hadisegélyekben részesítették. A hadbavonultak és Magyarországra menekültek fizetését továbbra is utalták.[147] A létbizonytalanságban mégis mind több tanító és óvónő kényszerült elhagyni állo-

---

mátus tanintézetekben együttesen pedig 543-ról 485-re. – MOL K 26 ME 1082. cs. 876. 1916 XX. t. A másik felekezetnél még kedvezőtlenebb a változás: katolikus iskolákba az utolsó békeévben összesen 1839 gyermekhez iratkozott, az 1915/16-os tanévre viszont már csak 1258 fő. – MOL K 26 ME 1081. cs. 2559. 1916 XVIII. t

[140] MOL K 26 ME 1081. cs. 2559. 1916 XVIII. t.

[141] MOL K 26 ME 1082. cs. 876. 1916 XX. t.

[142] MOL K 26 ME 1081. cs. 2559. 1916 XVIII. t.

[143] Mint pl. Jakab Ilonát (Irmát) is. – MOL K 26 ME 1185. cs. 1982. 1916 XIX. t.

[144] MOL K 26 ME 1185. cs. 1982. 1916 XIX. t.

[145] MOL K 26 ME 1082. cs. 876. 1916 XX. t.

[146] Mint a Bukaresti Római Katolikus Legényegyesület, vagy a Piteşti Magyar Dal- és Olvasókör is. – MOL K 26 ME 1082. cs. 2637. 1916 XX. t.

[147] MOL K 26 ME 1121. cs. 3040. 1916 XX. t.

máshelyét. Őket a külügyminisztérium különvonatával menekítették haza. Voltak azonban olyanok is — mint a ploieşti katolikus tanító, Tokay Gyula és a református Bereczki János — akikről semmit nem lehetett tudni.[148]

A menekültek álláshoz juttatása nem várt nehézségek mellet volt csak megoldható, hiszen a küszöbön álló román betörés elől tanítók ezrei menekültek Erdélyből is az ország belsejébe, s pedagógusból csakhamar túlkínálat mutatkozott. A Romániában edződött tanerők egy részét ezért a *Szlavóniai akció*ban alkalmazták.[149]

Az 1916. augusztusi román betörés az akciót csaknem teljesen derékba törte. A lelkészeket (Bereczkit is) összefogdosták és internálták. A szerencsésebbek több hetes kerülővel Orosz- és Svédországon át tértek haza. A szétzilálódott keretek a központi hatalmak ellentámadása és győzelme után is csak nehezen álltak helyre. Az iskolákat a román, az orosz és a német hadsereg egyaránt katonai célokra használta.

A pásztor nélkül maradt gyülekezetek is vegetáltak.[150] Ploieştin a református templomépítési alap több mint tízezer leire rúgó kötvényeit[151] a román hatóságok elkobozták,[152] s az anyakönyveknek is nyoma veszett.[153]

A magyar tulajdonú ingatlanokról és a kinti viszonyokról a külügyminisztérium szűkszavú jelentéseiből lehetett csupán tájékozódni.[154] Ezek szerint a tanintézeteket jóval nagyobb kár érte. Brailán és Giurgiun az iskolákat kifosztották és megrongálták, Ploieştin a református iskola berendezése a beszállásolások miatt elpusztult (a hiányokat a német hadsereg igyekezett pótolni); a katolikus iskolát pedig ideiglenes bérletbe kényszerítették. Czerwenka konzul dicséretes aktivitást mutatott a károk enyhítésében.[155] Félő volt azonban, hogy az okozott károkat a központi hatalmak hadseregének nyertes pozíciói ellenére a román államon nem sikerül majd behajtani.[156] A református iskola 1917. szeptemberi megnyitása azonban nem látszott teljesen reménytelennek, hiszen Kovács Zsigmond gondnok és két Bukarestben tartózkodó tanítónő rendelkezésre állt. Ám a feketézős világban senki sem akarta vállalni a bizonytalan vidéki újrakezdést.[157] Végül Veres Kornélia helyettes tanítónő állt munkába, ám ennie sem volt hol, s egy nehéz esztendő kitöltése után elhagyta a várost.[158] Az időközben viszontagságos úton hazakerült, majd otthon rekedt Bereczki lelkész-tanító is mindent elkövetett, hogy visszatérhessen állomáshelyére, de a szükséges engedélyeket és útlevelet csaknem lehetetlen volt beszerezni.[159] A végül mégis általa elindított 1918/19-es tanév kezdetén arról számolt be a református Konventi Elnökségnek, hogy a 33

---

[148] Uo.

[149] Uo.

[150] MOL K 26 ME 1185. cs. 2726. 1917 XIX. t.

[151] RZsL, 2. f. Külügyi ir. 42. d. 18. 1916

[152] RZsL, 2. f. Külügyi ir. 43. d. 747. 1919

[153] MOL K 26 ME 1121. cs. 1868. 1917 XX. t. 1265. asz.

[154] MOL K 26 ME 1185. cs. 2726. 1917 XIX. t.

[155] MOL K 26 ME 1121. cs. 1868. 1917 XX. t. 1265. asz.

[156] Különösen a tetőszerkezet hibáinak kijavítása, az ablakok és ajtók cseréje nem tűrt halasztást. – MOL K 26 ME 1121. cs. 3322. 1917 XX. t. 1265. asz.

[157] Uo.

[158] MOL K 26 ME 1121. cs. 4014. 1917 XX. t. 1265. asz.

[159] RZsL, 2. f. Külügyi ir. 42. d. 1362. 1918

beiratkozott, s egy kivétellel színmagyar nevű tanuló közül 2 alig, 5 egyáltalán nem beszélt magyarul.[160]

A gyülekezeti levéltárnak nyoma veszett. Pótolni kellett a kerítést, amit a beszállásolt katonák egyszerűen feltüzeltek. Mindez a bukaresti Kárrendezési Hivatalnak megküldött jegyzékben is szerepelt.[161] A háborús zaj csitultával mégsem jutottak kártérítéshez, ehelyett még további veszteségek érték a gyülekezetet. 1918. szeptemberében betörtek az iskolába és a templomba is, sőt a paplakot is megpróbálták kifosztani.[162]

Az eset után hamarosan bekövetkezett a teljes összeomlás. A Monarchia katonai vereségét követően Bereczki János lelkész-tanító egészen 1919. január végéig tanított, de aztán menekülnie kellett Ploieştiből. A miniszterelnökség közbenjárására február 16-án diplomáciai futárvonattal távozott végleg Romániából. A gyülekezet értékeit a bukaresti egyházban helyezte biztonságba. Miként a Schuller-hagyaték is holt pénz maradt a ploieşti magyarság számára, az elszenvedett háborús károkért sem tudtak kárpótlást kiharcolni a román hatóságoktól. A lefoglalt értékpapírok visszaszerzése is a lent maradottakra hárult.[163]

A trianoni döntés után a ploieşti magyarok csupán egyetlen soványkа eredményt könyvelhettek el, hogy az újonnan kinevezett esperes, Tőkés Ernő gyülekezetükkel kapcsolatosan is el tudta ismertetni az elszakított erdélyi református egyház tulajdonjogát.[164] Amikor a *Romániai akció* forrásai elapadtak, s a háborús vesztes, megcsonkított anyaország támogatása hosszú távon is kérdésessé vált, a református autonóm egyházszervezet és gyülekezeti tulajdon maradt csupán a megmaradás keretéül s a túlélés szűkös alapjának.

Összegzés

A 19. század utolsó harmadában a nemzet életerejének megcsapolásaként értelmezett tömeges méretű *kivándorlás* hívta fel a magyar politikai elit figyelmét a romániai magyarság sorsára. A székely kivándorlás ugyanis további teret engedett az Erdély elszakításával fenyegető román politikai törekvéseknek. A Széll-kormány idején kidolgozott *Romániai akció* terve ezért – hasonlóan a sorban első *Amerikai akció*hoz – távlatilag a kivándoroltak hazatelepítésével számolt. A huszadik század első éveiben ily módon kormányprogrammá emelkedő segélypolitika elsődleges célja azonban az volt, hogy az idegenben már kiformálódott önszerveződések (egyházi, oktatási és egyesületi struktúrák) megerősítésével az idegen közegben élő magyarságot az asszimilációs hatásoktól megvédjék.

Az anyaországi támogatás programjába illeszkedik a *ploieşti* magyarság felkarolásának története is, amelynek példáján igyekeztünk bemutatni az aktív magyar kisebbségvédelem újszerű törekvéseit, buktatóival és eredményeivel együtt.

[160] RZsL, 2. f. Külügyi ir. 74. d. 4531. 1918 A református tanintézetekbe összesen 361 gyermek iratkozott, akik közül 329 vallotta magyarnak magát. – MOL K 26 ME 1185. cs. 2211. 1918 XIX. t.

[161] RZsL, 2. f. Külügyi ir. 42. d. 1930. 1918

[162] Ám a szomszédos kórházból katonák jöttek segítségére. Bereczki természetesen feljelentéssel élt a német katonai rendőrségen. – RZsL, 2. f. Külügyi ir. 42. d. 4089. 1918

[163] RZsL, 2. f. Külügyi ir. 42. d. 477. 1919

[164] RZsL, 2. f. Külügyi ir. 57. d. 3245. 1921

Egy idegen nagyváros asszimilációs katlanában az identitás őrzés alapvető problémáját a nemzeti kultúrjavakhoz való hozzájutás megoldatlansága jelentette. Mint említettük, az etnikailag kevert katolikus vegyes iskolában már határozott nyelvi asszimiláció vette kezdetét. Ezért döntött az akció vezetése az elkülönítés, a magyar tannyelvű iskola megszervezése mellett, amellyel a veszélyes folyamatoknak még időben sikerült gátat vetni.

A vegyes iskola példája is rávilágít, hogy a magyarságmentő program Ploieştin is *önvédelmi célokat* követett. Idegen állampolgárságú gyermekek beolvasztásának erőszakolását a magyar kormány értelmetlen erőfecsérlésnek tekintette. (Ennek némiképp ellentmond, hogy — az államnemzet koncepció alapján — nem zárkózott el ugyanakkor *saját* idegen ajkú polgárainak beiskolázásától és magyar szellemben való nevelésétől.)

Hasonlóan pragmatista felfogás érvényesült a romániai katolikus klérussal való kapcsolattartásban, amely az akciót „közös érdekből" támogatta. (A segélyezés fenntartása mellett a román „kulturkampf" veszélyes támadásai útjából egyszerűen kitérve Budapest a taktikai eltávolodás mellett döntött, amit esetünkben a plébániai iskolából kiváló magyar iskola alapításával demonstráltak.) Az akcióhoz az állam számára inkognitót, egyúttal szervezeti kereteket biztosító két történelmi egyház vetélkedését és az ebből eredő konfliktusokat is eredményesen kezelni tudták az által, hogy következetesen és sok tapintattal érvényesítették a nemzeti szempontok elsőbbségét a felekezetiekkel szemben. A lelkészeket felekezeti hovatartozástól függetlenül a magyar tankötelesek összegyűjtésére utasították.[165] Látható volt ugyanis, hogy a más felekezet(ek)hez tartozók befogadása a magyar tankötelesek százait mentheti meg a román iskolától, azaz a csaknem biztos beolvadástól. (A szórványban élők megtartása érdekében létrehozott anyaországi *bentlakásos iskolák* a tanköteles korosztály csak egy kis töredékének jelentettek megoldást.)

Az *összmagyarság érdekeit* szem előtt tartó politika érvényesült az egyesületek és a magyar nyelvű sajtó támogatásában is. Ellenkező esetben, az amúgy is presztízsvitáktól és személyes torzsalkodásoktól tépázott magyar közösségekben nem lett volna elegendő tartás azzal a fokozódó nyomással szemben, amelyet a hatóságok néhány részletében itt előtárt zaklatásai és az idegenellenes közhangulat jelentettek a múlt század eleji Romániában.

Éppen az akció lebonyolításának külföldi kontextusa magyarázza, hogy nem lehetett olyan – pl. a gazdasági versenyképességet javító – intézkedéseket foganatosítani, mint a gyakorlatilag „belföld"-nek számító szlavóniai,[166] boszniai[167] vagy akár a bukovinai[168] segélyakciókban. Maradt tehát az iskolaügy, az egyházi élet, a tágabban vett kultúra támogatása. S az anyaország ezeken a területeken nem

---

[165] Pl. a katolikusokat Tîrgoviştén és a reformátusokat Piteştin. – MOL K 26 ME 575. cs. 407. 1903 XVIII t. 407. asz.

[166] Ld. *Makkai Béla*: „Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozásá"-nak horvátországi programja = Magyar Szemle, 5. ú. évf. 7/8. sz. (1996. júl./aug.), 747–756.

[167] Ld. Makkai B.: A magyar kormányzat „Bosniai actio"-ja (1909–1919) = Századok, 130. évf. 2. sz. (1996), 341–381.

[168] Ld. Makkai B.: Magyarság-gondozás Bukovinában = Kisebbségkutatás, 9. évf. 3. sz. (2000), 446–477.

lebecsülendő eredményeket ért el. A végcélnak tekintett (s a világháborús viszonyok által is stimulált) *tömeges hazatérés* ugyanakkor a romániai iparváros magyar közösségének teljes felszívódásával fenyegetett.

Az áttekintett források alapján nehéz volna megválaszolni azt a kérdést, hogy a Nagy-Románia honpolgáraivá váló *helyben maradó magyarok* számára az anyaországi akció jóvoltából nyert „útravaló" s a református egyház autonómiája mennyiben biztosítottak elégséges fedezetet a túléléshez. Ez azonban a ploieşti magyarság történetének már egy másik fejezete, amelynek feltárása elsősorban a romániai magyar tudományosságra vár.[169]

GOVERNMENT SUPPORT FOR COMMUNITIES OF EMIGRANT HUNGARIANS AT THE BEGINNING OF THE LAST CENTURY ON THE EXAMPLE OF PLOIEŞTI

by Béla Makkai
(Summary)

The so-called *Romanian Action*, pursued by the Hungarian government in the two decades preceding the dissolution of the Austro-Hungarian Monarchy, was aimed at preventing the fatal national-political consequences of mass emigration. The care for Hungarian enclaves, which had previously been undertaken by social organisations, was taken over by the government at the turn of the century. The long-term aim was to help the emigrees to retain their national identity via the *church* and the *school*, in order to prepare their future resettlement in Hungary, as happened with the *Székelys* of Bukovina. In fact, the support for the Hungarian colonies in Transalpine Romania was on the last account destined to counterbalance Romanian separatism in Transylvania and to preserve and increase of the „racial force" of the mother country. On the other hand, passive resistance by the papal court, and the precarious alliance with Romania which had been existing since 1883 made it impossible for the Hungarian government to support the Catholic *Csángó*, a minority of Hungarian language and culture, but of Romanian citizenship.

An important part of the program of active support for the Hungarian minorities was the protection offered to the Hungarian colony of Ploieşti, which established itself in 1829. The „oil city", with a population of some 40.000 at the turn of the century, threatened with rapid assimilation the 2000 or so local Hungarians. Their survival was supported by assistance given to the local churches, and by establishing those communal organisations which played a crucial part in transferring cultural heritage, before all Hungarian-speaking schools. The improvement of the general state of illiteracy was of course not contrary to the intentions of the Romanian government, yet it did whatever it could in order to „romanise" the language, books and syllabi used in educational institutions which had been established with foreign money. In the atmosphere of excessive nationalism the care of Hungarian culture was therefore only possible through the mediation of the Austro-Hungarian consulate, of the autonomous Calvinist Church, and of the Roman Catholic Church, which, however, was at that time subject to a *Kulturkampf*-like persecution in Orthodox Romania. That the whole program amounted to no more than a mere assistance to the self-preservation of minority Hungarians is showed by the example of the multi-ethnical Catholic school of Ploieşti. For the Hungarian government rejected as a mere waste of effort the forcible assimilation of children of foreign citizenship (even if it tolerated, on the basis of the principle of free choice of school, the schooling of its own non-Hungarian speaking citizens). That is why it organised, alongside the already existing Calvinist school, an independent Hungarian Catholic school.

The Churches involved made it possible for the state to proceed effectively and yet to remain covered. But it needed a lot of discretion and effort on the part of the government to convince the representatives of the Churches involved of the superiority of national interests over the religious ones. In view of the threat of assimilation the priests were encouraged to collect all Hungarian children to schools without regard to denominations. (The boarding-schools established along the

[169] A „folytatás" egy hazai történész kutatásai jóvoltából máris körvonalazható. Ld. *Bárdi Nándor*: A Keleti Akció = Regio: kisebbségi szemle, 1995/3. és 1995/4. szám.

border in order to maintain the minority Hungarians were not capable of housing all the children to be educated.)

The policy of promoting the interests of the entire Hungarian nation was reflected in the possibility offered to minority Hungarians of pursuing their studies in the mother country, as well as in the support given to the Romanian-based Hungarian organisations and press. In the absence of this assistance the Hungarian enclaves, divided by religious and political dissent, would not have been able to resist the increasing administrative pressure which manifested itself in their constant vexation by the authorities and in the extremely xenophobic public opinion that characterised contemporary Romania.

During the Balkan wars an ever growing number of articles in the Hungarian Review of Romania reported of demonstrations and insults against the Hungarians. (The instinct of survival led many Hungarians to ask for the Romanian citizenship, and hardly surprisingly, few of them were now rejected.)

During World War I the Hungarian schools were confiscated and ruined by various armies, whereas the Hungarian priests and schoolmasters were first interned and later expulsed by the Romanian authorities. (In Ploieşti the bonds of the foundation for the construction of the Calvinst church were seized, and the registers attesting the physical presence of Hungarians were lost without trace.) The mass reflux of emigrees, although in keeping with the national-political aims of the Hungarian government, speeded up the dissolution of the Hungarian colonies in Transalpine Romania, which had been existing for several decades.

After the lost war, dismembered by the victors, Hungary was no more able to bear the burden of maintaining the Hungarian minorities over the Carpathes. Consequently, the Hungarians in Ploieşti, deprived of their intellectual leaders and cultural institutions, were on the long run dependent on the organisation and property of the autonomous Calvinist church as a basis of survival.

Papp István

A BEGYŰJTÉSI MINISZTÉRIUM AZ 1956-OS FORRADALOM IDEJÉN ÉS A BEGYŰJTÉSI RENDSZER FELSZÁMOLÁSA 1956–57-BEN

Tanulmányom témáját több szempont alapján választottam ki. Először is azért, mivel Gyenes Antalnak, a forradalom begyűjtési miniszterének életútjával foglalkozom, s így mindenképpen szükséges volt miniszteri működésének feltérképezése. Ez természetesen további kérdéseket is felvetett: Működött-e ténylegesen egy minisztérium a forradalom alatt? Mit csinált és mit csinálhatott egy miniszter? A Begyűjtési Minisztérium esetében külön érdekes az, hogy az általa felügyelt begyűjtési hivatalokra milyen mértékben zúdult a forradalom haragja vidéken és a fővárosban? Mivel Bölöny József alapvető archontológiai munkája úgy tünteti fel Gyenest, mint aki november 4-e után is vezette a minisztériumot,[1] kíváncsi voltam, hogy ez fedi-e a valóságot. A további vizsgálataim során pedig igyekeztem lépésről lépésre felderíteni a minisztérium, illetve az egész országot behálózó begyűjtési rendszer felszámolását.

A begyűjtési rendszer a forradalomig

A paraszti gazdálkodásba történő állami beavatkozás - a közellátás biztosítása érdekében, vagy legalábbis erre hivatkozva - nem az 1945 utáni idők találmánya volt. Először a második világháború idején, 1942-től törekedett az állam arra, hogy állandó nagyságú központi készletekkel rendelkezzen különféle mezőgazdasági termékekből. Ezt a hadigazdálkodásra való egyre erőteljesebb átállás és Németország fokozódó követelései kényszerítették ki. Az ekkor fennálló beszolgáltatási rendszert Jurcsek Béla építette ki. Ő 1942. júliusától a Közellátási Hivatal államtitkára, majd a német megszállás után közellátási miniszter volt a Szálasi-kormány bukásáig.[2] E rendszer keretében a szántóföldek minden egyes kataszteri tiszta jövedelem szerinti aranykoronája után 10, majd 50 kg búzát, illetve ezzel egyenértékű terményt vagy állatot kellett beadni.[3]

A harcok befejezését az ország kifosztott, kisemmizett állapotban élte meg. Ilyen körülmények között a városi lakosság élelmiszerellátása szükségessé tette az állam újbóli beavatkozását a paraszti árutermelésbe. Az új beszolgáltatási rendelet 1945. júniusában született meg, kiélezett viták közepette. A vita elsősorban Faragho Gábor közellátási miniszter és a kommunista kormánytagok között zaj-

[1] *Bölöny J.* 1978. 236.
[2] *Bölöny J.* 1978. 246.
[3] *Erdmann Gy.* 1988. 144.

lott. A kompromisszumos rendelet végül úgy rendelkezett, hogy birtoknagysághoz kötötte a beszolgáltatás mértékét és az ezen felüli mennyiségért iparcikkeket ígért a gazdáknak.[4] A viták kapcsán megjelent egy vékony brosúra is, amelyben az MKP ifjú agrárpolitikusa, Gyenes Antal kifejtette pártja álláspontját a kérdésben.[5] S tizenegy évvel később ugyanez a Gyenes Antal lesz az, aki utolsó begyűjtési miniszterként kezdeményezi majd a beszolgáltatás eltörlését. Személye tehát nagyon is jelképes, hiszen bábáskodik a háború utáni első begyűjtési rendelet születésénél, s később ő lesz az, aki az ötvenes évek keserves tapasztalatait felismerve belátja majd az egész beszolgáltatási rendszer tarthatatlanságát. De 1945 nyarán Gyenes Antal még egyáltalán nem ellenezte a begyűjtést, hanem harcosan védelmezte pártja álláspontját.

Az írás alaptézise az, hogy a reakció megjelent a beszolgáltatási rendelettel kapcsolatos vitákban. De a reakció láthatatlan ellenség marad, hiszen Gyenes szerint Faragho közellátási miniszter nem volt reakciós, csupán megkönnyítette a reakció dolgát.[6] Gyenes kifejti azt is, hogy Faraghoék éket kívántak verni az ipari munkásság és a parasztság közé. De ezt nem hagyja a Magyar Kommunista Párt, mivel ők olyan beszolgáltatási rendszert akarnak, amely „levegőhöz engedi jutni a parasztságot és elősegíti, hogy az egyéni gazdaságok erősödjenek."[7] Szerinte a mostani rendelet pont ilyen, s ez természetesen az MKP érdeme. Gyenes kinyilatkoztatja azt is, hogy: „A beszolgáltatás teljesítése nemzeti kötelesség, a beszolgáltatás sikere nemzeti érdek."[8] Érvelését azzal zárja, hogy a parasztságnak azért érdeke a begyűjtés, mivel így támogatja az ipart, amely a mezőgazdasági gépeket gyártja. Gyenesnek ezt az álláspontját nem nevezhetjük rossznak, elvetendőnek, mivel 1945-ben valóban nemzeti érdek volt a közellátás biztosítása, amely nélkül nem indulhatott volna be az ország gazdasági vérkeringése. Természetesen az írásról le kell hántanunk a reakció kárhoztatásának rétegeit, s érdemes figyelmet szentelnünk egy mondatnak, amely az utolsó bekezdésben található. Itt ezt írta Gyenes: „A lehetőségig tehermentesíteni kell a parasztgazdaságot, hogy önerejéből ráléphessen a felemelkedés útjára, másfelől komoly támogatást kell nyújtani ott, ahol rendkívüli szükség van rá."[9] Ezek a parasztsággal együttérző, problémáit ismerő ember szavai, aki ezt a meggyőződését később is megtartotta. Bár nem politikai okokból távozott az MKP agrárpolitikusainak sorából 1947-ben,[10] de nem véletlen, hogy 1954-ben Nagy Imre mellé állt. Ebben az írásban is benne foglaltatnak annak az emberséges és parasztbarát politikusnak a gondolatai, aki a forradalom idején felismerte a begyűjtési rendszer értelmetlenségét és felszámolásának szükségességét. Vagyis Gyenes 1945-ben ugyanazért érvelt a begyűjtés szükségessége mellett, mint amilyen okokból a forradalom idején felvetette annak eltörlését. Mindkétszer a parasztság sorsát ismerő és vele azonosuló politikus szólalt meg. S természetesen nem szabad felednünk, hogy az

[4] *Erdmann Gy.* 1988. 146.

[5] *Gyenes Antal:* Terménybeszolgáltatás és mezőgazdasági munkabér Bp. 1945. Szikra. – A továbbiakban *Gyenes A.* 1945

[6] *Gyenes A.* 1945. 4.

[7] *Gyenes A.* 1945. 6.

[8] *Gyenes A.* 1945. 7.

[9] *Gyenes A.* 1945. 16.

[10] A Népi Kollégiumok Országos Szövetségének főtitkára lett, függetlenített státusban.

1956-ban létező begyűjtési rendszer és apparátus fényévnyi távolságban volt az 1945 nyarán meglévőtől.

A begyűjtést 1947-ig a Közellátási Minisztérium felügyelte, majd 1948. január 1-jével az Országos Közellátási Hivatal, amely azonban hamarosan megszűnt és 1950-től a Belkereskedelmi Minisztérium vette át a beszolgáltatás felügyeletét.[11] Az 1952. I. tvr. intézkedett az önálló Begyűjtési Minisztérium felállításáról, melyet a Élelmezési Minisztérium kettéosztásával hoztak létre.[12]

A törvényerejű rendelet az alábbiakban határozta meg az új minisztérium feladatkörét: a mezőgazdasági termények, élőállatok és állati termékek, bor, baromfi, tojás, tej begyűjtésének elvi irányítása, módszerének kidolgozása, operatív lebonyolítása és ellenőrzése, az alárendelt vállalati trösztök irányítása.[13] A minisztériumban 16 főosztályt szerveztek. A begyűjtést tovább színezte az, hogy nem csak a Begyűjtési Minisztérium végezte ezt a munkát, hiszen például a Belkereskedelmi Minisztérium irányította a zöldség és gyümölcs, a Könnyűipari Minisztérium pedig a juh, gyapjú és nyersbőr begyűjtését. Ennek ellenére 1953 áprilisában már 55 ezer ember állt országosan a Begyűjtési Minisztérium alkalmazásában és például 100 Ft bornál 58 Ft volt az adminisztrációs költség.[14]

A rendszer Nagy Imre első miniszterelnökségének idejére elérte teljesítőképessége határait, így nem véletlen, hogy a parasztság örömmel fogadta a beszolgáltatás 30%-os csökkentéséről szóló intézkedéseket 1953. decemberében.[15] Bár a későbbiekben nem került sor a beszolgáltatás tételeinek kötelező emelésére, de Nagy Imre bukását követően Szobek András begyűjtési miniszter kijelentette, hogy amíg a mezőgazdasági termékek zöme áruként jelenik meg, addig begyűjtésre szükség lesz.[16] Vagyis a beszolgáltatási rendszer léte nem kérdőjeleződött meg és nem is mutatott semmi sem arra, hogy komoly politikai szándék jelentkezne eltörlésére.[17] Ebben a tekintetben a forradalom hozott csak változást, igaz, minden addiginál gyökeresebbet.

A begyűjtés kérdése a forradalom első felében: 1956. október 23–27.

Mielőtt elkezdenénk annak a folyamatnak a bemutatását, amely végül a mezőgazdasági terménybeszolgáltatás felszámolását eredményezte, érdemes egy pillantást vetnünk az országos begyűjtési szervezetre a forradalmat közvetlenül

---

[11] Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) XIX-K-7. A Begyűjtési Minisztérium története 1952–1956. Bevezető a részletes fondjegyzékhez.

[12] A begyűjtésen kívüli ügyeket az élelmiszeripari minisztérium intézte, Altomáré Iván vezetésével.

[13] 1952. évi 2. törvényerejű rendelet. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1952. Bp. 1953. 75–84.

[14] MOL XIX-K-7. A Begyűjtési Minisztérium története 1952–1956

[15] *Erdmann Gy.* 1988. 207.

[16] *Erdmann Gy.* 1988. 211.

[17] Mivel munkám alapvetően 1956–57-es eseményekkel foglalkozik, ezért nem kívántam részletesebben foglalkozni a begyűjtési rendszer történetével. A minisztérium előtörténetéből csupán a legfontosabb csomópontokat kívántam kiemelni. A begyűjtésre vonatkozóan két munkát emelhetünk ki: *Erdmann Gyula:* Beszolgáltatás, begyűjtés Magyarországon 1945–1956. Békéscsaba 1992. és *Závada Pál:* Kulákprés. Bp. 1986.

megelőző időszakban. A minisztérium élén Szobek András állt, eredeti szakmáját tekintve ács, aki 1954. júliusában foglalta el a miniszteri bársonyszéket. Egy, az egész országot behálózó, rengeteg pénzt felemésztő apparátus tartozott az irányítása alá. Az alapot a 19 megyei és a Budapest Fővárosi Begyűjtési Hivatal jelentette. Létezett 4 megyei jogú városi begyűjtési hivatal (Debrecen, Miskolc, Pécs, Szeged), valamint 136 járási és 48 városi hivatal is. Emellett 2353 községi begyűjtési megbízott alkotta a szervezet legalsó szintjét.[18] Ezt a felépítményt 1954. április 1-jével hozták létre, s a korábbi struktúrához képest már egy karcsúsított hálózatot jelentett! De így is több, mint 117 millió forintot emésztett fel ez az apparátus az 1956-os költségvetési évben.[19]

Bár a kollektív történelmi emlékezet az 1950-es évek egyik leggyűlöletesebb intézményeként őrizte meg a kötelező terménybeszolgáltatási rendszert, de ennek ellenére megszüntetése nem tartozott a forradalom első számú, országos követelései közé. De a vidék forradalmában, amely két-három nappal a fővárosi események után indult meg, fontos követelés volt a beszolgáltatás felszámolása. Míg az országos napilapokban, illetve a napok múltával egyre-másra alakuló országos forradalmi szervezetek, bizottságok, majd pártok programjában csak kevés alkalommal találkozhatunk a begyűjtési rendszer átalakításának, vagy megszüntetésének követelésével, addig a vidéki, megyei újságok sokszor foglalkoztak ezzel a kérdéssel.

Azt, hogy alapvetően hiányzott a begyűjtés eltörlésének követelése a különféle országos programokból, azzal magyarázhatjuk, hogy ez jóideig másodrendű problémának számított a forradalom győzelméhez vagy elbukásához képest, Nagy Imre és kormányának felemás helyzetéhez vagy a szovjet csapatok beavatkozásához képest. Amikor pedig teljes gőzzel megindult a pártok, forradalmi bizottságok, munkástanácsok és a különböző napilapok szerveződése, akkorra már rendezték ezt a nagyon is fontos kérdést. Ráadásul közmegelégedésre a lehető legjobb módon, így ezt már nem volt értelme tovább bolygatni.

Mindenesetre a begyűjtési rendszer javítására vonatkozó követelés először a műegyetemisták október 22-én kezdődött és 23-a hajnalába nyúló gyűlésén fogalmazódott meg. Az eredetileg 10 pontba sűrített program 7. pontja a „beszolgáltatási rendszer felülvizsgálását és az egyénileg dolgozó parasztság támogatását" követelte.[20] A végleges formájában 16 pontban megfogalmazott kiáltvány 11. pontja valamelyest visszalépést jelentett, mivel a „beszolgáltatási rendszer új alapokra való fektetését követelte."[21] Míg a felülvizsgálat magában foglalta annak lehetőségét, hogy ha rossznak találják a rendszert, akkor megszüntetik, az „új alapok" csak a régi módszer új köntösbe való öltöztetését jelentették. A 16 pontból a beszolgáltatásra vonatkozó követelésnek az országos politikában jó ideig nem volt folytatása és csak október 30-án látott nyilvánosságot a következő írás, amely országos napilapban hangot adott ennek.

Annál inkább napirendre került a begyűjtés problémája vidéken. Először október 23-án Debrecenben követelték a beszolgáltatás eltörlését a Kossuth Lajos

[18] Jelentés a begyűjtési hivatalok felszámolásáról. MOL XIX-K-7-l. 56. doboz
[19] Jelentés a begyűjtési hivatalok felszámolásáról. MOL XIX-K-7-l. 56. doboz
[20] A Jövő Mérnöke 1956. október 23. In: Izsák L. – Szabó J. 1989 40.
[21] A forradalom kronológiája 1990. 46.

Tudományegyetem, az Orvostudományi és az Agrártudományi Egyetem, valamint a középiskolások közös gyűlésén. Az általuk elfogadott petíció 11. pontja így szólt: „... A parasztság érdekében csökkentsék az adót és töröljék el a beadást, hogy megszűnjön a parasztság bizalmatlansága, s fellendülhessen a termelés."[22] A hajdúságiak tehát a lehető leghatározottabban indítottak, de példájukat csak három-négy nap múlva követték a többi megyében.

A begyűjtéssel kapcsolatos elképzelések két nagy csoportba oszthatók. A mérsékeltebbek beérték volna a rendszer átalakításával, vagy fokozatos megszüntetésével. Ezek a programok bizonyos tételek csökkentését, reális felvásárlási árat, vagy bizonyos termékek (pl. bor, tej, zsír) esetén a beadás megszüntetését szerették volna elérni. A radikálisabb hangok a beszolgáltatás egészének azonnali felszámolása mellett foglaltak állást.

A begyűjtés átalakítása mellett szállt síkra az MDP Békés Megyei Végrehajtó Bizottsága a Viharsarok Népében október 27-én közzétett nyilatkozatában.[23] Fontosnak tartották, hogy megszűnjön a begyűjtés adójellege, továbbá csak gabona- és állatbeadás legyen. Maradjon vetőmagja és állata a termelőnek, legyen szerződéses felvásárlás és szabad felvásárlás is. A beszolgáltatás felülvizsgálását kívánta a Fejér megyei Moha és Iszkaszentgyörgy lakossága is október 28-án megjelent követelésében.[24] Székesfehérvárott a Ideiglenes Nemzeti Tanács Városi Intézőbizottságának tagja, Radics Mihály szintén a begyűjtés felülvizsgálását kérte, bár hozzátette, tudja, hogy nem lehet azonnal eltörölni. Előbb csökkentsék jelentősen, majd ha az állam megerősödik, szüntessék meg, - fogalmazott Radics.[25] Az MDP Hajdú-Bihar megyei végrehajtó bizottságának véleménye szerint a kenyérgabona és a hízott sertés kivételével 1957. január 1-jével meg kell szűntetni a begyűjtést, a Begyűjtési Minisztérium helyett pedig országos közellátási hivatalt kell szervezni.[26] A Szolnok Megyei Munkás- Paraszt- és Katonatanács október 26-i alakuló ülésén elfogadott programja először a beszolgáltatás „gyökeres felülvizsgálatát" kérte, majd ezt átjavították a begyűjtés eltörlésére.[27] A Tatabányai Munkás- és Katona Tanács a beadási kötelezettség igazságos rendezését szerette volna elérni.[28]

A beszolgáltatás azonnali teljes eltörlését követelték Sajókápolna és Arnót Borsod megyei községekben,[29] Fejér megyében Sárkeresztesen,[30] Somogy megyében Nagyatádon,[31] valamint Szekszárdon[32] és Zalaegerszegen.[33] Ezek a kiáltványok és programok azonban aligha jutottak el a politikai vezetés legfelső szintjén lévő politikusokig, így érdemben nem tudták befolyásolni a kormány döntését. De ezek alapján biztosan állíthatjuk, hogy a parasztság nem akarta a begyűjtési rend-

[22] Néplap – rendkívüli kiadás In: Izsák L. – Szabó J. – Szabó R. 1996. 390.
[23] Izsák L. – Szabó J. – Szabó R. 1996. 119.
[24] Új Fehérvár 1956. október 28. In: Izsák L. – Szabó J. – Szabó R. 1996. 319.
[25] Új Fehérvár 1956. október 30. In: Izsák L. – Szabó J. – Szabó R. 1996. 322.
[26] Néplap 1956. október 27. In: Izsák L. – Szabó J. – Szabó R. 1996. 405.
[27] A Nép Lapja 1956. október 26 és 28. In: Izsák L. – Szabó J. – Szabó R. 1996. 466. és 468.
[28] Figyelő 1956. november 1. In: Izsák L. – Szabó J. – Szabó R. 1996. 513.
[29] Északmagyarország 1956. október 29. és 30. In: Izsák L. – Szabó J. – Szabó R. 1996. 178–179.
[30] Új Fehérvár 1956. október 28. In: Izsák L. – Szabó J. – Szabó R. 1996. 319.
[31] Somogyi Hírlap 1956. október 28. In: Izsák L. – Szabó J. – Szabó R. 1996. 573.
[32] Tolna Megyei Újság 1956. október 29. In: Izsák L. – Szabó J. – Szabó R. 1996. 649.
[33] Új Zala 1956. október 28. In: Izsák L. – Szabó J. – Szabó R. 1996. 811.

szer régi formában való fennmaradását és bizonyára várta a kormányzat intézkedéseit.

A kormányon belül is napirendre került a beadás kérdése, mégpedig az új begyűjtési miniszternek, Gyenes Antalnak köszönhetően. Személyének kiválasztása annak a küzdelemnek, alkudozásnak volt a része, amelynek során Nagy Imre megszabadulva a sztálinista kormánytagoktól, részben megújult kabinetet alakított. Milyen szempontok alapján választották ki Gyenes Antalt erre a posztra? Erről ő maga tudott a legkevesebbet, mivel saját bevallása szerint a rádióból értesült arról, hogy miniszter lett és csak 28-án reggel beszélt erről Nagy Imrével.[34] Gyenes szerint Nagy csupán annyit mondott neki, hogy jónak látta bevenni a kormányba és sajnálja, de nem tudta elérni Gyenest, így távollétében döntött a kérdésben.

Hegedüs András visszaemlékezése szerint[35] ő volt az, aki a miniszteri székbe jutatta Gyenes Antalt. Azt állította, hogy a kormányról szóló 26-i MDP KV-vitában Lukács Györgyöt javasolta népművelési miniszternek Kardos László helyett. Ezt elfogadta Nagy Imre, de követelte, hogy legyen egy Győrffy-kollégista is a miniszztertanácsban. Ekkor állt elő Hegedüs az általa még a háború előtti Győrffy-kollégiumban megismert Gyenes Antal nevével. Ez a történet azonban már csak azért sem igaz, mivel Kardos Lászlót közoktatási miniszternek jelölte Nagy Imre, így Lukács György nem őt, hanem Tamási Áront ütötte el a népművelési miniszterségtől.[36] A történetből annyi igaz, hogy Kardos végül nem lett kormánytag, mivel Kónya Albert közoktatási miniszter megtartotta posztját, így valóban Gyenes volt az egyedüli Győrffy-kollégista a kabinetben.

Hegedüs azonban azt is állította, hogy Gyenest idegpanaszai miatt a Kútvölgyi-kórházban kezelték, így „átaludta karrierjének csúcspontját."[37] Ez igen rosszindulatú beállítás, aminek nem sok köze van a valósághoz. Az egészből csupán annyi a valóság, hogy október elején két hetet valóban kórházban töltött Gyenes, ahol szanatóriumi utókezelésen vett részt.Ténylegesen altatták, de még október 23-a előtt hazatért.[38] Igaz, hogy eleinte kábult volt a sok altatás hatására, így a tüntetés ideje alatt otthon maradt és telefonon értesült az eseményekről.[39] De az teljesen légből kapott állítás, hogy „átaludta" miniszterségét, mivel ezt legnyilvánvalóbban az október 28-i kormányülés jegyzőkönyve cáfolja.

Gyenes tehát aligha Hegedüs javaslatára lett a kormány tagja, hanem Nagy Imre szándékából. Ismeretségük még 1945 tavaszára nyúlik vissza, amikor egyik oldalról, mint az MKP prominens, másik részről pedig feltörekvő agrárpolitikusaként barátkoztak össze. Gyenes éppen Vas megyében felügyelte a földosztást, amikor Nagy Imre, aki az Ideiglenes Nemzeti Kormány földművelési minisztere volt, Debrecenbe hívta. Az ifjú politikus egy szovjet dzsipen rázkódva tette meg a hosszú utat, de nem hiába, mivel Nagy megbízta a földosztás országos hatáskörű koordinációjával.[40] Augusztustól pedig az MKP agrár hetilapját, a Szabad Földet

[34] Gyenes Antal interjú, OHA 248.
[35] *Hegedüs A.* 1989 309.
[36] *Rainer M. J.* 1999 264.
[37] *Hegedüs A.* 1989 309.
[38] Gyenes Antal interjú, OHA 247.
[39] Gyenes Antal interjú, OHA 251.
[40] Beszélgetés Gyenes Antallal. Szabad Föld 1995. augusztus 29. Jubileumi Melléklet 1.

szerkesztette Gyenes, és tagja lett a párt Falusi Bizottságának is. A későbbiekben pedig a Láng Gépgyárban marósként dolgozó Gyenest Nagy Imre maga mellé vette a Közgazdaságtudományi Egyetemre aspiránsnak, majd 1954-ben elérte, hogy a Társadalmi Szemle agrárpolitikai rovatvezetője legyen.[41] Tehát Nagy Imre nagyon is tudatosan választotta ki Gyenes Antalt a begyűjtési miniszterségre, és az október 25–26-i kormányalakítási küzdelem során mindvégig kitartott mellette.

Így az október 27-én megalakult kormányban Gyenes Antal valóban hiteles személyiségnek számított, több okból is. Elődeihez képest (Tisza József és Szobek András) a szakmaiságot képviselte, hiszen agrárközgazdász végzettsége volt. Ráadásul az 1948 őszén megbélyegzett népi kollégiumi mozgalom egyik vezéregyéniségének számított, aki két évig (1949–1951) marósként a Láng Gépgyárban dolgozott. Nagy Imre feltétlen hívének, a politikai reform iránt elkötelezett értelmiséginek számított.

Az új kormány névsorát október 27-én, 11 óra 18 perckor ismertette a Kossuth Rádió[42] és ez volt Gyenes Antal első munkanapja. Első lépésként Nagy Imrével és Kádárral találkozott az Akadémia utcai pártközpontban, majd bement a minisztériumba. Itt a miniszterhelyettesek és a főosztályvezetők részvételével vezetői értekezletet tartott, ahol először is elbúcsúztatta elődjét, Szobek Andrást,[43] majd közölte, hogy a minisztertanács másnapi ülésén javasolni fogja a beszolgáltatás eltörlését.[44] Ellenvélemény nem volt. Ezt más forrásból nem tudjuk ellenőrizni, így el kell fogadnunk Gyenes elbeszélését, ami lényegét tekintve minden bizonnyal igaz. Gyenes nem csupán politikai, hanem gazdasági szempontból is értelmetlennek tartotta a beszolgáltatást, mivel már enélkül sem voltak ellátási gondok.[45] Ezt követően saját bevallása szerint nem csinált különösebbet, hiszen a minisztérium munkája megbénult. Ezt igazolja egy 1957. májusában kelt levél is, amely szintén a minisztérium szétesésére hivatkozik.[46] A továbbiakban csak a főváros lisztellátásáért felelt.[47] Ezt a munkáját Gyenes a Közellátási Kormánybiztosság tagjaként végezte, amelynek formálisan tagja lett ugyan, de üléseire nem járt el.[48]

Ezt a szervet az új kormány megalakításával párhuzamosan hozta létre Nagy Imre, a „lakosság élelmezésének és ellátásának biztosítására". Elnökévé Vas Zoltánt nevezte ki,[49] és a testületnek hivatalból tagja lett Nyers Rezső élelmiszeripari

---

[41] *Rainer M. J.* 1996. 451–452.

[42] A forradalom hangja 100.

[43] Csupán az érdekesség kedvéért jegyezzük meg, hogy Szobek még 1957. februárjában is kapott miniszteri illetményt, míg Gyenes Antalnak januárban utaltak ki 8361 forintot, amiről nem derül ki, hogy az összes elmaradt járandóságot jelenti-e, vagy csupán egy részét. A fizetési listákat lásd MOL XIX-K-7-l 11. doboz

[44] Gyenes Antal interjú, OHA 255.

[45] Gyenes Antal interjú, u. o.

[46] „Kedves Pais Elvtárs!... Semmijen (SIC!) céljutalmat nem fizethetünk ki, a kormányrendelet alól már csak azért sem kaphatunk felmentést [mert] az *apparátus működése lényegileg október 23-tól megszűnt.* " Szilágyi Pálnak, a Begyűjtési Minisztérium felszámolási biztosának 1957. május 2-i leveléből. MOL XIX-K-7-l 56. doboz

[47] Gyenes Antal interjú, OHA 256.

[48] Gyenes Antal interjú, OHA 261.

[49] A forradalom hangja 101.

és Gyenes Antal begyűjtési miniszter is. Mivel saját szerepét formálisnak tartotta Gyenes, így nem tudjuk, volt-e szerepe annak a közleménynek a megfogalmazásában, amelyet hármójuk nevében olvastak be a Rádióban október 27-én este 10 órakor.[50] Ebben a budapesti sütő- és tejipari vállalatok dolgozóit a munka másnap reggeli felvételére szólították fel. Néhány vállalatot külön is kiemeltek, így például a Fővárosi Sütőipari Szállítási- és a Begyűjtési Szállítási Vállalatot. Ezek Gyenes közvetlen felügyelete alá tartoztak, így legalábbis tudnia kellett a dologról. Ezt látszik megerősíteni Gyenes egy története is. Elmondása szerint valóban sztrájkba lépett 3 nagy malom, de ő úgy oldotta meg a problémát, hogy az ELTE BTK Ifjúsági Forradalmi Bizottságától kért egy fiút és egy lányt, akiket következtében elküldött a Malmok Forradalmi Bizottságához és a két egyetemista elérte, hogy felvegyék a munkát.[51] Gyenes története igen romantikus, de valószínű, hogy ez a valóságban is így játszódott le. De mindenestre igazolja azt, hogy begyűjtési miniszterként fellépett a liszt- és kenyérellátás biztosítása érdekében. Mozgalmasan telt tehát Gyenes Antal miniszterségének első napja és bizonyára várakozással tekintett a másnap esedékes kormányülés elé is.

Az október 28-i kormányülés

Gyenes élete első és egyetlen kormányülésén 1956. október 28-án vett részt. Az eddig elmondottak alapján egyértelmű, hogy határozott javaslattal ment a kabinet elé: az egész beszolgáltatási rendszer megszüntetését akarta elérni. Előzetesen csupán a tárgyalt minisztériumi gyűlésen vetette fel a kérdést, és Vas Zoltán közellátási kormánybiztossal beszélt róla, aki egyetértett Gyenes javaslatával.[52] A nevezetes kormányülés lefolyását jól ismerjük, mivel fennmaradt az ülés részletes jegyzőkönyve. Ez alapján cáfolhatjuk Gyenesnek azt az állítását, hogy amikor Nagy Imre felolvasta az MDP KV ülésén elfogadott rádiónyilatkozatot és el akart menni, ő akkor vetette fel a begyűjtés eltörlésének kérdését.[53] Ugyanis Nagy Imre már beolvasta nevezetes rádiónyilatkozatát és visszatért az ülésre, amikor kibontakozott a vita[54] a begyűjtés szükségességéről.

Gyenes hozzászólásában először is leszögezte, hogy „nem legutolsó rendű probléma a begyűjtés kérdése". Majd kifejtette, hogy korábban úgy vélte, először néhány cikk esetén töröljék el a beadást, hogy lemérhessék ennek gazdasági hatását. Most már azonban nincs idő a kérdés nyugodt mérlegelésére. Nem ismeri ugyan a begyűjtés helyzetét az országban, de vannak információi arról, hogy néhány helyen elégették a begyűjtési nyilvántartásokat.[55] Gyenes ebben a helyzetben nem látott más megoldást, mint azt, hogy „élére álljunk az eseményeknek, adjunk olyat, ami a parasztságnak feltétlenül kedvező", vagyis „a kötelező beadás

[50] A forradalom hangja 111.

[51] Gyenes Antal interjú, OHA 259–260.

[52] Gyenes Antal interjú, OHA 272.

[53] *Rainer M. J.* 1999 281–282.

[54] A begyűjtés vitáját tartalmazó jegyzőkönyv: História 1989. 4–5. szám 45.

[55] Gyenesnek ez az állítása valószínűleg nem fedi a valóságot, mivel a begyűjtési hivatalok kárfelmérő jelentéseiben egyetlen ilyen esetet sem jegyeztek fel. Lásd Ellenforradalmi kárbejelentés MOL XIX-K-7-l 44. doboz

eltörlését." Emlékei szerint[56] ekkor Nagy Imre dühösen nézett rá, mivel minisztere alaposan meglepte őt, bár az adott politikai helyzetben logikusnak és ésszerűnek tűnt ez a javaslat. Nagy vissza is kérdezett, hogy pontosan mit javasol Gyenes, aki válaszában a kötelező beszolgáltatás eltörlését javasolta, úgy hogy ennek helyébe az állami felvásárlás lépjen. A miniszterelnök azonban korainak tartotta a javaslatot, arra hivatkozva, hogy nem ismerik eléggé az ország gazdasági helyzetét. De elvetette Erdei Ferenc miniszterelnök-helyettes javaslatát is, miszerint adjanak ki kommünikét arról, hogy a begyűjtési, az élelmiszeripari és a földművelési miniszter a kötelező beszolgáltatás átalakításának kérdésével foglalkoznak. Tildy Zoltán is Nagy Imre mellé állt, de ő szükségesnek tartotta egy nyilatkozat kiadását. Bognár József, aki ugyancsak miniszterelnök-helyettes volt, szintén egyetértett Nagynak azzal a felvetésével, hogy a három miniszter egy hét múlva tegye az asztalra a begyűjtés átalakítására vonatkozó javaslatot. Felvetette még, hogy folytatják-e még az „E" kukorica[57] felvásárlását. A kérdésre Vas Zoltán felelt, aki Gyenest pártolta. Kijelentette, hogy 1957-re már biztosított a gabona, az „E" kukorica fogalma pedig már megszűnt, így jelentősen szűkült a begyűjtés köre. Sajnos a jegyzőkönyv nem elég világos, így nem tudjuk egész pontosan mire gondolhatott Vas Zoltán, amikor a kormányülés ünnepélyességére hivatkozva kijelentette: „Nem tudok egyetérteni azzal, hogy ma kijöjjön, adjuk ki három nap múlva." Nem egyértelmű, hogy a Nagy Imre által javasolt kommünikére gondolt, vagy Gyenesnek a kötelező begyűjtést eltörlő javaslatára. A vitában még Nyers Rezső élelmiszeripari miniszter szólalt fel, aki fontosnak tartotta, hogy a kommüniké utaljon a begyűjtési terhek csökkentésére. Emellett javasolta a tojás-, tej- és borbegyűjtés azonnali eltörlését. A vitát Nagy Imre azzal zárta le, hogy „... tekintettel a rendkívüli időkre, csak a legsürgősebb teendőkre szorítkozzunk."

Gyenes Antal tehát nem tudta keresztülvinni álláspontját, az október 28-i kormányülésen nem született politikai döntés a begyűjtés eltörléséről. Ezért elsősorban Nagy Imre a felelős, aki Gyenes szerint pártfegyelmi okokból utasította el a javaslatot, mivel a párt még nem alakította ki álláspontját a kérdésben.[58] Bár ilyen kijelentést nem őrzött meg a jegyzőkönyv Nagy Imre részéről, de mással magatartását aligha tudjuk magyarázni. Gyenes mellett csupán Nyers és Vas sorakozott fel, bár ők sem teljes mellszélességgel. Ők ugyanis tisztában voltak a kérdés jelentőségével, ismerték a részleteket is. A többi megszólaló (Tildy, Bognár) Nagy Imre mellé állt és, mivel ők alkották a kormány fajsúlyosabb részét, ez is eldöntötte a vitát.

A vitában tehát, úgy tűnt, hogy alulmaradt Gyenes, de a rádióban este 9-kor mégis beolvasták Erdei kompromisszumos javaslatát: „A begyűjtési miniszter ja-

[56] Gyenes Antal interjú, OHA 254.

[57] Egységes kukorica. A begyűjtés kijátszását akarták megakadályozni ennek a fogalomnak a bevezetésével. Ugyanis a frissen letört csöves kukorica nagyobb nedvességtartalmú és több szemből áll, mint a már lemorzsolt szemes kukorica. Így csöves kukoricából kisebb mennyiség is kitette a beadandó súlyt. Ezért a csöves kukoricát egy arányszám segítségével átszámították szemesre, ezzel ellensúlyozva a súlykülönbséget. Az így nyert kukoricát nevezték egységes kukoricának. Vagyis a csöves kukoricából mindig többet kellett beadni, mint a szemesből. Nagy Lajos nyugdíjas mezőtúri agronómus szíves közlése.

[58] Gyenes Antal interjú, OHA 254.

vaslata alapján a Minisztertanács az érdekelt miniszterekből bizottságot küldött ki a begyűjtési rendszer felülvizsgálására, figyelembe véve a parasztság kívánságait."[59] Azt sajnos nem tudjuk rekonstruálni, hogy milyen megbeszélések folytak négy- vagy többszemközt a kormányülés után, de mindenesetre oldódott Nagy Imre kategorikus ellenzése. Tehát a széles nyilvánosság először szerzett tudomást arról, hogy változhat a beszolgáltatás rendszere és a „figyelembe véve a parasztság kívánságait" félmondat magában foglalta a megszüntetés lehetőségét is.

A begyűjtés megszűnése

Miután többször már nem ült össze a kormány, így Gyenes részben a minisztériumban, részben pedig a parlamentben töltötte a november 1-jéig hátralévő napokat. Érdekes, hogy meghívták a minisztérium forradalmi bizottságának alakuló ülésére.[60] Itt elmondott beszédében leszögezte, hogy törvényes eljárás nélkül nem bocsát el senkit. Álláspontját méltányolták és a forradalom alatt nem került utcára senki sem az apparátus tagjai közül. Ez alighanem példa nélküli eset, s bizonyosan Gyenes személyének szólt. A továbbiakban is együttműködött a forradalmi bizottság tagjaival, például november 1-jén közös rendelkezést adott ki Gyenes Antal miniszter és Baron Ferenc, az ideiglenes forradalmi bizottság elnöke.[61] Ebben felszólították Bakos György főkönyvelőt, hogy a dolgozóknak folyósított rendkívüli előlegeket 5 egyenlő részletben kell a fizetésekből levonni. Azon ritka együttműködésre példa ez az önmagában technikai intézkedés, amikor megvalósul a legitim államhatalom és a forradalom teremtette szervek békés együttműködése.

Közben a külső szemlélőnek úgy tűnhetett, hogy elakadt a begyűjtés eltörlésének, vagy legalábbis átalakításának ügye, így nem véletlen, hogy az október 30-i lapokban újra megjelentek ezek a követelések. Az Obersovszky Gyula szerkesztette Igazságnak két száma is napvilágot látott október 30-án, s mindkettő foglalkozott a kérdéssel. A 3. szám[62] *„Néhány bíráló gondolat az új kormányról"* című cikkében Komoly Péter sorra vette a minisztériumokat. A begyűjtésivel kapcsolatban egyértelmű az álláspontja: „A Begyűjtési Minisztériumnak a lehető legrövidebb életet kívánjuk." Az újság 5. számában pedig egy lírai hangvételű levelet olvashatunk: *„Baráti levél egy új miniszterhez"* címmel.[63] A levél „Péter" aláírással végződik és szerzője bizonyára azonos az előbbi szerzővel, Komoly Péterrel. Személyének kilétét sajnos nem sikerült azonosítanunk, de a szövegből kiderül, hogy jól ismerte Gyenest még a Győrffy-kollégium és a Szabad Föld szerkesztésének idejéből. A forradalom idején több alkalommal intéztek nyílt levelet a kormány egy-egy tagjához, de ilyen közvetlen stílusút, ráadásul a bátor forradalmi lap, az Igazság hasábjain egyet sem. A levél írója barátjaként fordult Gyeneshez, akit „csendes, türelmes, okos embernek" tart. Jónak látta azt, hogy hozzáfogott a begyűjtés felülvizsgálatához. De ennél többre számított és feltette a szónoki

[59] A forradalom hangja 139.
[60] Gyenes Antal interjú, OHA 258.
[61] MOL XIX-K-7-l 4. doboz
[62] Izsák L. – Szabó J. 1989 138.
[63] Izsák L. – Szabó J. 1989 142.

kérdést: „Vagyis nem ragaszkodsz a bársonyszékhez, igaz-e Gyenes Antal?" A továbbiakban a hadiállapot szükségtelen meghosszabbításának nevezte a begyűjtést, ami csak mérgezte a parasztságot. Majd leírta a baráti tanácsot: „... hamar szüntesd meg hivatalodat..." Már csak azért is, hogy helyreállítsa a népi kollégisták becsületét, amelyet „beszennyezett Hegedüs András és Szalai Béla".

Ugyanazon a napon, október 30-án látott napvilágot a Dudás József vezette Magyar Nemzeti Forradalmi Bizottmány lapjában a *„Mit követel a magyar földművelő nép?"* című írás.[64] Ebben a Dudás-csoport általános irányvonalához igazodva nagyon határozottan felszólították Nagy Imrét a szükséges döntések meghozatalára. A cikk aláírás nélkül jelent meg, de írója láthatólag nem ismerte Gyenest és ha tudott is a begyűjtésről kiadott kommünikéről, halogatásnak érezte azt. A követelések során első helyre tette a beszolgáltatás kérdését: „Mit követel a magyar paraszt? Először is követeli, hogy a Nagy Imre-kormány - amely még ma is élvezi a parasztság bizalmát - ne tétlenkedjen tovább, hanem utasítsa Gyenes Antal begyűjtési minisztert: szüntesse meg azonnal a parasztokat kirabló gyűlöletes beszolgáltatási rendszert."

Ugyanezen napon, október 30-án jelentették be hivatalosan először a begyűjtés eltörlését. Ez azonban nem Gyenes Antal, hanem a kormány egyik államminisztere, Tildy Zoltán nevéhez fűződött. Adódik a kérdés, hogy miért nem az ügyben legilletékesebb személy, a begyűjtési miniszter szájából hangzott el a történelmi bejelentés? Az érintett visszaemlékezése szerint[65] „... sokan azt mondják, hogy én szüntettem meg a beszolgáltatást. Nem, én csak az előterjesztést tettem. De önhatalmúlag nem mehettem oda a rádióhoz és beolvasom, hogy én, mint miniszter, hogy vége a beszolgáltatásnak (sic!). Tildy volt, ő olvasta be." Gyenes emlékezetében két dolog keveredett össze. Ugyanis két rádiónyilatkozat hangzott el, az elsőben október 30-án Tildy csupán az alábbi bejelentést tette: „Bejelentem azt, hogy a parasztságot annyira sújtó begyűjtési rendszert, ennek hatályát a mai napon megszüntetjük."[66] Ez minden bizonnyal nem az az előterjesztés volt, amit Gyenes megfogalmazott, hanem egy politikai deklaráció, amely nem törődött sokat a részletekkel, hanem a puszta ténybejelentésre korlátozódott. Gyenes azt is elmondta, hogy valamilyen úton módon eljutott a rádióba a nyilatkozata és azt Tildy beolvasta.[67] Tehát készített Gyenes egy eltörlő nyilatkozatot, ami eljuthatott Tildyhez, de ez nem az a szöveg, amelyet Tildy október 30-án délután beolvasott. Hanem az, amelyik október 31-én 6 óra 23 perckor egy bemondó szájából hangzott el, nem pedig Tildy Zoltánéból.[68]

Mivel magyarázhatjuk ezek után Tildy bejelentését? Mivel több olyan bejelentést is tett, amelyről a kormányülésen nem született döntés, így Rainer M. János feltételezi, hogy ezeket a miniszterekkel vagy esetleg csak Nagy Imrével beszélte meg, vagy csupán a saját szakállára döntött.[69] Gyenes Antal ellentmondó és pontatlan visszaemlékezése alapján nem zárhatjuk ki, hogy a kérdésről beszélt

[64] Izsák L. – Szabó J. 1989 156.
[65] Gyenes Antal interjú, OHA 260.
[66] A forradalom hangja 227.
[67] Gyenes Antal interjú, OHA 273.
[68] A forradalom hangja 273.
[69] *Rainer M. J.* 1999 297.

Tildyvel, megmutatta neki kidolgozott nyilatkozatát, bár ezt mégsem állíthatjuk teljes bizonyossággal. Az tény, hogy a bejelentés először október 30-án hangzott el nyilvánosan Tildy részéről, de a szakszerű, szabatos megszüntető rendelet csak október 31-én hangzott el a rádióban, mint a begyűjtési miniszter állásfoglalása.

A pontos megszüntető nyilatkozatot tehát október 31-én kora reggel olvasták be először, a következő szöveggel: „A nemzeti kormány 1956. október 30-án megszüntette a kötelező beszolgáltatási rendszert. A munkásság és a parasztság egyetemes érdeke nem egyeztethető össze a kötelező beadás fenntartásával, amely az elmúlt években aláásta a mezőgazdasági termelés jövedelmezőségét, a termelés biztonságát, sőt nem egyszer azzal járt, hogy a termelők egy része saját termelvényeiből háztartási és gazdasági szükségleteit sem tudta fedezni.... A beszolgáltatási rendszer eltörlése azt jelenti, hogy megszűnik a termény, állat, az állati termék és bor beadási kötelezettség, a beadási hátralékokkal együtt, a kenyérgabona és a kukorica kötelező értékesítése, a magánvágás utáni zsír beadási kötelezettség, az állatvágások engedélyhez kötése, a kenyérgabona vetésterületének kötelező előírása. A beszolgáltatás eltörlése nem érinti az állatnevelési és a hízlalási szerződések érvényességét. A beadás eltörlése után a nem mezőgazdasági lakosság szervezett ellátásának feladata továbbra is megmarad. Ezt a teljes önkéntességen alapuló állami és szövetkezeti felvásárlás, valamint a szerződéses termelés és állathízlalás útján kell megoldani..."[70]

A szöveg első mondata tehát egy előző napi döntésre hivatkozik, amelynek, mint láttuk, nem lehet a pontos körülményeit rekonstruálni. Ezután a szöveg pontosan szabályozta a kérdés minden részletét, s politikai és jogi szempontból is kiváló alkotásként értékelhetjük. Hiszen hangsúlyozta a munkás-paraszt érdekazonosságot és a begyűjtés gazdaságtalanságát is. Eltörölte a konkrét beadási kötelezettséget és az ehhez kapcsolt kényszerintézkedéseket is. Például megszüntette az állatvágások engedélyhez kötését, ami azért is volt fontos, mivel november elején kezdődik a disznóvágások ideje, vagyis ez nagyon is aktuális döntés volt. Lényeges, hogy hangsúlyozta a hízlalási szerződések érvényességét, tehát garantálta sok tízezer parasztember számára a biztos piacot. Az utolsó bekezdés pedig a városi lakosságot nyugtatta meg azzal, hogy a bizonytalan forradalmi helyzet közepette továbbra is állami feladatnak ismerte el az élelmiszer-ellátás biztosítását.

Ezzel a rendelettel, tehát sikerült megoldani egy sürgető és igen fontos kérdést, s ezzel véget ért Gyenes Antal miniszteri pályafutása is. Illetve formálisan még nem, mivel elmondása szerint a minisztérium megszűnte után Nagy Imre felkérte őt, hogy tárca nélküli miniszterként működjön közre a közellátás biztosításában. Erről írott dokumentum nem maradt fenn, így csak Gyenes kissé szétszórt visszaemlékezésére támaszkodhatunk.[71] Ez azonban a lényegen nem sokat változtat, hiszen Gyenes semmit sem tett a közellátás biztosítása érdekében. Emellett az sem valószínű, hogy a munkáját energikusan végző Vas Zoltán mellé, aki közellátási kormánybiztos volt, Nagy Imre egy tárca nélküli minisztert akart volna delegálni. Mindenesetre október 30–31-én megszűnt a begyűjtési rendszer,

[70] A forradalom hangja 273–274.

[71] Gyenes Antal interjú, OHA 260.

s ezzel, legalábbis pár hónapra, Gyenes Antal kikerült a politikai élet meghatározó szereplőinek sorából.

A beszolgáltatás eltörlését a politikai élet különböző erői egyetértéssel fogadták. Ennek alátámasztására érdemes két országos napilap véleményét is idézni, egyrészt az akkor még nemzeti parasztpárti Szabad Szóét, másrészt Dudásék lapját, a Magyar Függetlenséget. A Szabad Szó *Nincs már beadás!* cikkében olvashatjuk az alábbiakat:[72] „Mint szél a rongyot, úgy fújta el forradalmunk a begyűjtési minisztériummal együtt az egész dézsmáló és rekviráló rendszert! Most majd nem lesz talán a városnak élelme? De igenis lesz!... Parasztok! Ha eddig még nem tettétek volna meg, - szórjátok sárba és tapossátok össze az utolsó fecni papírt is, amit a begyűjtési hivatalokból küldtek nyakatokra." A Magyar Függetlenség nem saját cikkben értékelte a begyűjtés eltörlésének jelentőségét, hanem egyetlen lapként idézte Gyenes Antal október 31-i rádiónyilatkozatát.[73]

A begyűjtéssel legjobban sújtott réteg, a parasztság örömét két vidéki lap is megörökítette. Heves megyében[74] megnyugvással fogadták a begyűjtés eltörlését, mivel különféle természeti csapások (jégeső, szárazság) elpusztították a termés egy részét, de a begyűjtési terveknél erre nem voltak tekintettel. A beszolgáltatás megszüntetése a legjobbkor történt, mivel legalább 10 000 ember jutott volna a nyomor szélére, ha teljesítenie kellett volna a beadást. Sőt azt is tudni vélte a cikk szerzője, hogy a döntésnek köszönhetően 20 000 q sertés és ugyanennyi szarvasmarha, 20 000 pár baromfi, 200 q tojás, 200 vagon kukorica és burgonya, valamint 10 000 hl bor maradt a termelők kezén. Írását egy, az egész országnak szóló üzenettel zárta: „Heves megye becsületes parasztsága azt üzeni az ország népének: rájuk mindenkor számíthatnak, amikor a városok munkásainak hússal, zsírral, kenyérrel, tejjel való ellátását kell biztosítani."

Az ország másik részében, a Vas megyei Zanat községben ugyancsak örömmel fogadták a beszolgáltatás eltörléséről érkező hírt.[75] Az erről szóló írás szerzői Kiss Miklós gazdálkodó szavait idézték, aki következőket mondta a hír hallatán: „Visszakaptuk szabadságunkat. Jogunkat az élethez, a termeléshez." Majd hitet tett a munkásság megsegítése mellett: „A magam részéről mondhatom, hogy több árut, élelmezési cikket szállít a falu dolgozó népe a városnak, mint eddig a begyűjtési rendszerben." A következő bekezdés nagyon fontos, mivel itt válik érthető, hogy mit jelentett a begyűjtés a parasztság számára: a forradalom céljaival való azonosulást. Az alábbiakat olvashatjuk: „Ízlelgetik a szót, de már kimondják, hogy a megtisztult légkörben az újjászülető magyar nép összeforrva a Nemzeti Kormánnyal, a magyar szabadságharcosokkal egy célt követ." Vagyis most már falun is nyilvánvalóvá vált, hogy milyen gyökeres változásokat hoz a forradalom, hiszen a begyűjtés megszüntetése százezrek életét könnyítette meg.

---

[72] Izsák L. – Szabó J. 1989 176.

[73] Izsák L. – Szabó J. 1989 184.

[74] Heves megye parasztsága megnyugvással fogadta a begyűjtési rendszer eltörlését. Népújság - Eger város Nemzeti Tanácsának lapja. 1956. november 2. In: Izsák L. – Szabó J. – Szabó R. 1996. 447.

[75] Zanat újjongva fogadta a begyűjtés megszűnését. Vasi Hírlap 1956. október 31. In: Izsák L. – Szabó J. – Szabó R. 1996. 691.

A begyűjtési rendszer szétesése a forradalom idején

Minden forradalomnak megvannak a maga jellegzetes épületei, helyszínei, azok is, amelyek a szabadságot és azok is, amelyek az elnyomást fejezik ki. Az 1956-os forradalom idején az elnyomás jelképeivé vidéken a pártbizottságok, a tanácsházák, a laktanyák váltak, ezek körül zajlottak a tüntetések, ezeket foglalták el, az itt talált iratokat semmisítették meg. Bár logikusnak tűnhet, de begyűjtési hivatalok mégsem váltak a népharag célpontjaivá. Nemhogy személyi sérülés nem történt, de volt olyan megye, ahol még anyagi kár sem érte a begyűjtési hivatalokat. Ennek a legfőbb okát abban látom, hogy amíg a pártbizottság és a tanácsháza dolgozói nem hagyhatták el munkahelyüket, s a katonák is többnyire a laktanyákban maradtak, addig a begyűjtési hivatalok munka hiányában kiürültek, az emberek nem mentek be dolgozni, hiszen a zűrzavaros körülmények között legkevésbé sem a beadás teljesítésével, vagy annak behajtásával törődtek. Így a sokszor üresen maradt, sőt gyakran tárva-nyitva hagyott hivatali helyiségeket sokkal inkább a tolvajok, mintsem a tüntetők keresték fel. Ez nem jelenti azt, hogy ne került volna sor épületek vagy berendezési tárgyak szándékos megrongálására, de ezek szórványosan fordultak csak elő. A legtöbb esetben, ahogy majd az összefoglaló jelentésekből látjuk, a hiányzó eszközöket, tárgyakat ellopták vagy csak egyszerűen elkeveredtek a nagy forgatagban.

A legtöbb megyében pontos adatokkal, ismeretekkel rendelkezünk, mind a begyűjtési hivatalokat ért károkról, mind az azokat okozó eseményekről. A minisztérium vezetése ugyanis 1956. december 1-jén közzétett 68.392/1956. számú rendeletében előírta a károk pontos felmérését és azokról összefoglaló jelentés elkészítését a megyei begyűjtési hivatalok számára. A pár nappal később született 68.435/1956. számú rendelet pedig a hiányok felmérése érdekében leltár készítését tette kötelezővé minden begyűjtési hivatalnak. Az eredményről szintén a megyei hivataloknak kellett összegzést készíteni.[76]

A különféle jelentéseket „Ellenforradalmi kárbejelentés" címmel összegezték egy dossziéban[77] és az 1957. tavaszán-nyarán tartott revizori vizsgálatoknál vették újból elő. A jelentéseket vizsgálva az egyik legérdekesebb jelenség az, hogy milyen gondban voltak az egyes hivatalvezetők az október 23.- november 4. közötti időszak elnevezésével. Legelőször is figyelembe kell vennünk azt, hogy már túl vagyunk az MSZMP IKB 1956. december 2–5-i ülésén, tehát ezt az időszakot hivatalosan már ellenforradalomként értékelik. Ez azonban nem ment át ilyen gyorsan még az apparátus tudatába sem, hiszen találtunk egy 1957. augusztus 16-i feljegyzést is, amelyben a „forradalmi időszakra" elszámolt dupla illetményről esik szó.[78] Nézzük meg részletesen ezek után, mi is történt az egyes megyékben.

Először is magában a minisztériumi épületekben mindössze 2017 Ft értékű kár keletkezett, amely jobbára az üvegezés költségeit és 2 szoba festésének költségeit foglalja magában. Az Elszámolás a *forradalmi események* (ez és a további kiemelések is tőlem - P. I.) által okozott károkról című, 1956. december 9-én kelt jelentésből[79]

[76] MOL XIX-K-7-l 13. doboz
[77] MOL XIX-K-7-l 44. doboz
[78] MOL XIX-K-7-l 44. doboz
[79] U. o.

kiderül az is, hogy ezen kívül az épület bizonyos részeit újra kellett vakolni. Vagyis érdemi kárt nem szenvedett a Begyűjtési Minisztérium két épülete, nem kapott találatot, nem vált harcok helyszínévé. Ez összefügg azzal is, hogy mindkét hivatal a pártközpont közelében, tehát eleve védett helyen volt (Széchenyi rkt. 6. és Akadémia utca 12.).[80] A Budapesti Begyűjtési Hivatalból összesen 1 bunda tűnt el, amelyet még október 6-án átadtak javításra.[81] A fővárosban lévő, a Begyűjtési Minisztériumhoz tartozó épületek közül a legjelentősebb károkat a Malomipari Tanulóiskola szenvedte. Ennek környékén utcai harcok dúltak, így az iskola több belövést is kapott. 1956. december 8-án tett jelentése 80 000 Ft-ra becsülte az épületkárokat. Ezenkívül asztalok, székek, matracok, kályhák, padok, lepedők is eltűntek vagy tönkrementek. A végső kár összegét 94 809 Ft-ban állapították meg.[82]

Vidéken ennél jelentékenyebbek a károk. Kezdjük a számbavételt az ország keleti részéről nyugatra haladva. Szabolcs-Szatmár megyében 1956. december 8-ára készült el a „A *forradalmi események* által okozott károkról" szóló jelentés.[83] A meglévő eszközhiányt azzal magyarázták, hogy „az apparátus dolgozói 26-án elhagyták állomáshelyüket, munkahelyüket és ebből kifolyólag a felsorolt vagyontárgyakat széthurcolták." Többnyire egyszerűbb bútordarabokat vittek el, így például a nagyhalászi begyűjtési hivatalból 3 széket, 1 lócát és 1 asztalt. A nagykállói járási begyűjtési hivatalból 2 szék és 1 asztal tűnt el, s elvittek 500 Ft készpénzt is az ezt őrző kazettából. A megye többi településén hasonló nagyságrendű károk keletkeztek.

A szomszédos Hajdú-Biharban 1957. január 7-én vették fel a jegyzőkönyvet „az 1956. október 23 utáni *forradalmi* károkról."[84] Itt súlyosabb incidensre is sor került, mivel Hajdúviden a „forradalmi tömeg" a begyűjtési tárgyakat felgyújtotta, Hajdúsámsonban és Nyírmártonfalván pedig a hivatalokban lévő tárgyakat összetörte és elhurcolta. A többi településen is eltűnt egy-két apróság, s néha szinte mulatságos, milyen precízen örökítette meg ezeket a jegyzőkönyv. Derecskén elveszett 1 db motoros szemüveg, 2 db vizespohár és 2 db portörlő. Bihartordán 1 papírkosárnak és 1 ollónak kelt lába, míg Zsákán 1db kancsó és 1db vizespohár tűnt el. Komádiban "tekintélyesebb" a lista, itt ugyanis hiába kerestek 5 ollót, 1 biciklipumpát és 1 bicikligumit. A sort még lehetne folytatni a hasonló apróságok felsorolásával. Összesen 3276 Ft 50 fillérre becsülték a keletkezett kárt.

Békés megyéről csak számszerű összesítéssel rendelkezünk, e szerint 4625 Ft kár keletkezett a megye begyűjtési hivatalaiban.[85] Borsodban, a második legnagyobb területű megyében két motorkerékpárt és két biciklit loptak el, összesen 5215 Ft értékben. Egyéb kárt nem jegyeztek fel az igen tömör, 1957. január 12-én kelt jelentésben.[86] Úgy tűnik, Észak-Magyarországon nem nagyon törődtek a forradalom idején a begyűjtési hivatalokkal, legalábbis a Heves Megyei Begyűjtési

[80] MOL XIX-K-7-l 14. doboz
[81] MOL XIX-K-7-l 44. doboz
[82] U. o.
[83] U. o.
[84] MOL XIX-K-7-l 44. doboz
[85] U. o.
[86] U. o.

Hivatal 1956. december 20-i jelentése szerint.[87] Ez mindössze egyetlen mondatból áll: „A megyei begyűjtési hivatalok a *forradalmi események* miatt anyagi kárt nem szenvedtek."

A Hevestől délre fekvő megye, Szolnok ehhez képest jelentős kárról számolhatott be 1957. január 5-én. A *„forradalmi események* által okozott károk" összértéke 17 510 Ft-ra rúgott.[88] Eltűnt például 2 db írógép, 8 db asztal és 31 db szék. A veszteség rovatba került 600 Ft készpénz és 1 db rádió is. Emellett egy sportkedvelő tolvaj elemelt 1 pingpongasztalt, 4 db ütővel. Csongrád megyéből csupán igen szűkszavú összesítés áll rendelkezésünkre,[89] amelyet Hódmezővásárhelyen készítettek, 1956. december 14-én. Ez nem foglalkozott a lezajlott események minősítésével, csupán a „berendezésekkel és irodagépekkel kapcsolatban felmerült károkról" beszél. Nem ad tételes jegyzéket, csak a kárösszeget közli: 7404 Ft.

A Bács megyei anyagi veszteség ennél nagyobb mértékű volt, 17 320 Ft-ra rúgott. A feljegyzés készítői megállapították azt is hogy „a károk főként a községi begyűjtési csoportoknál keletkeztek." Eltűnt többek között 14 db asztal, 29 db szék, valamint nyoma veszett 1 db néprádiónak és 3 db írógépnek is.

Pest megye 1957. január 11-én kelt jelentése *„háborús károkról"* szólt[90] Ezzel a radikális minősítéssel sehol másutt nem találkozunk. A begyűjtési hivatalok kárai jóval nagyobbak voltak a többi megyéhez viszonyítva, a végösszeg 38 736 Ft-ot tett ki. A nagyobb értékű tárgyak közül ki kell emelnünk 7 asztalt, 19 széket, 4 kályhát, 1 motorkerékpárt és 1 biciklit. A lista emellett elképesztő apróságokat is számba vett, például rögzítette 1 szeneslapát, 2 lakat, 5 pohár, 1 hamutartó és 2 tekercs ragasztószalag (!) eltűnését is. A Nógrád Megyei Begyűjtési Hivatal 1956. december 14-i jelentése szerint „álló- és forgóeszközökben ezideig a hivatal kárt nem szenvedett".[91]

A dunántúli megyék közül Komáromban ugyancsak simán átvészelte a begyűjtési hálózat a forradalmi napokat. Hiszen az 1956. december 19-én kelt jelentésben az áll,[92] hogy a „forradalmi események következtében" sem az álló, sem a forgóeszközökben nem keletkezett kár. Ezzel szemben a szomszédos Fejér igen mozgalmas napokat élt át. Egyrészt itt keletkezett vidéken a legnagyobb kár, a végső összesítésben 45 795 Ft. Másrészt az 1956. december 19-én formába öntött jelentés a *„forradalmi események* által okozott károkról", valamint betörésekről és rombolásokról szól A szöveg sajnos igen szűkszavú és tömör, így homályban hagyja azt, hogy a rombolásokat a feldühödött tömeg vagy csupán egy-egy magánynos ember követte el. Vagyis nem tudjuk, hogy ezek a népharag következményei vagy egy-egy tolvaj szándékos károkozása csupán. A hivatalok kárai között feljegyezték a már megszokott dolgokat (asztalok, székek, irodaszerek). 3 rádió és 49 hanglemez elveszett. Eltűnt emellett 440 Ft készpénz is, csakúgy, mint 3 db bunda.

Tolna megyéből a közellátási kormánybiztos 1956. december 12-én írott tájékoztatójában 7774 Ft kárról számolt be feletteseinek.[93] Ezek a szokásos téte-

[87] U. o.
[88] U. o.
[89] U. o.
[90] MOL XIX-K-7-l 44. doboz
[91] U. o.
[92] U. o.

lekből tevődtek össze, úgy mint asztalok, írógépek, székek. A jelentéstevő hozzátette azt is, hogy: „A károk az *országosan ismert forradalmi események* következtében állottak elő." Baranyában csupán közönséges lopásokról számolt be az 1956. december 8-án papírra vetett jelentés.[94] Itt ugyanis a munkatársak által elhagyott és lezárt mohácsi és sellyei járási hivatalokat feltörték, s a tolvajok magukkal vittek 1 db fényképezőgépet és 1 db írógépet.

Somogy megye begyűjtési hivatalainak kárait 1956. december 13-án összegezték Kaposváron.[95] A szöveg a *„forradalmi események* által tönkrement ingóságokról" szól. A károk teljes összegét 8170 Ft-ban állapították meg, ez többek között 11 asztal, 18 szék, 6 szekrény, 1 kályha tönkremeneteléből származott. A jelentés azt is leszögezte, hogy ezeket a tárgyakat összetörték és felgyújtották. Ebben az esetben ugyanazzal találkozunk, mint Fejér megyében. Bár feltételezhetjük, hogy ebben az esetben tudatos károkozással van dolgunk, de ennek mibenlétére itt sem derül fény. Sajnos a jelentés megint igen tömör, így csak egyéb források bevonásával igazolhatnánk azt a feltevésünket, hogy Somogyban egyes begyűjtési hivatalok a népharag célpontjaivá váltak.

1956. december 10-én készítették el a Zala megyei károkról készített összefoglalót.[96] Ez a *„forradalmi események* során" keletkezett veszteségeket vette számba. A másutt elkönyvelt veszteségekkel találkozhatunk itt is (pl. 2 asztal, 1 szék, 2 kályha 1 néprádió). Emellett eltűnt 615 Ft készpénz is. A jelentés készítője ezenkívül megállapította, hogy több irodabútort kisebb mértékben megrongáltak, de ezek kis költséggel helyrehozhatók.

Az egyes megyék begyűjtési hivatalaink kárait összegző jelentések közül a legérdekesebb és leginformatívabb a Vas Megyei Begyűjtési Hivatal, 1956. december 30-án papírra vetett összefoglalója.[97] Először is, az események értékelésével kapcsolatban ugyanazon az oldalon két, homlokegyenest eltérő minősítést találunk. Az első mondat a *„forradalmi eseményekkel* kapcsolatos károkat" 9000 Ft-ra becsülte. A tételes károkat felsoroló összegzés viszont az alábbi mondattal indít: „A kármegállapító bizottság megállapította, hogy az 1956. október 23-án kitört *ellenforradalom* és az azt követő *november 4-i események* következtében a hivatal tulajdonát képező eszközök közül az alábbiak semmisültek meg": Nagyon nagy zavarban lehettek a jelentés készítői, vagy csak rendkívül figyelmetlenek voltak? Aligha találunk még egy ilyen dokumentumot, amely ennyire ellentmondásosan és önmagát is megcáfolva értékelné a forradalmat. Igen érdekes a „november 4-i események" kifejezés, mivel nincs tudomásunk arról, hogy a szovjet intervenciót a Kádár-kormány részéről ebben az időszakban vagy akár a későbbiekben így értékelték volna. Feltűnően hasonlít az „októberi sajnálatos események" kifejezésre, de bármi is volt az ötletadója, nagyon jól tükrözi azt a szándékot, ahogyan megpróbálták egy minisztérium számára készített jelentésben kozmetikázni a valóságot. Bizonyára nem voltak tisztában azzal, hogy mit lehet írni, s ezért találták

[93] U. o.
[94] U. o.
[95] MOL XIX-K-7-l 44. doboz
[96] U. o.
[97] U. o.

ki ezt a semleges és semmitmondó szókapcsolatot. A többi jelentésben még csak utalás sincs a szovjet beavatkozásra, ők kikerülték ezt a problémát.

A konkrét károk között újra csak a megszokott tárgyakat találjuk (asztalok, kályhák, székek és 18 db függöny), illetve egy 1489 Ft-os tételt a dekorációs készlet kárairól. Hogy ez pontosan mit takar, arról azonnal felvilágosít a jelentés: „A dekorációs készletet és a jóléti felszerelések egyes tárgyait az *október 23-i forradalom* (!) hatására a hivatalvezető utasítására a hivatal dolgozói semmisítették meg. A megsemmisített könyvek Sztálin, Rákosi, Gerő és hasonló *írók* (!) könyvei voltak, a dekorációs készlet pedig a fentiek arcképeit, jelmondatait tartalmazták (sic!)." Hajdú-Bihar után tehát ez a második eset, amikor a forradalom egyik célpontjává vált egy begyűjtési hivatal, ráadásul nem egy községi, hanem egy megyei központ. A szöveg tehát a forradalom újabb kifejezésével gazdagít minket. Mivel feltételezhetően minden begyűjtési hivatalt ugyanazzal a dekorációs anyaggal láttak el, így máshol is sor kerülhetett a szombathelyihez hasonló eseményekre, csak ott nem a hivatali dolgozók, hanem a hivatalokba behatoló emberek semmisítették meg a vezetők arcképeit. A vasiak magyarázkodása mögött ott van a félelem is, hogy számon kérik rajtuk a Rákosit ábrázoló dekorációs anyagot. Mivel nem volt számukra egyértelmű a Kádár-kormány viszonya Rákosiékhoz, ezért magyarázkodhattak ilyen gondosan. A szöveg igen precízen megmagyarázta a keletkezett kár okát is: „... a *november 4-i forradalom* alkalmával a Nemzetőrség ellenállt és a harcok során minden iroda fel lett törve és az őrizetlen irodahelyiségekből a fenti tárgyakat elvitték ismeretlen személyek." A szövegben november 4-e forradalommá változott, valószínűleg ezt tűnt a leglogikusabbnak. Igaz, ezzel végképp zavarossá vált a jelentés, legalábbis az események értékelését tekintve.

A megyék sorában az utolsó Győr-Sopron, ahol 1957. január 5-én készült el az összegzés az „*október 23-i események* következtében" előállott károkról.[98] A legnagyobb tétel egy bunda volt, amit egy kapuvári begyűjtési dolgozó lakásáról loptak el. Ezenkívül eltűnt egy bicikli, valamint néhány jelentéktelen apróság. Veszprém megye az egyetlen, amelyről nem sikerült fellelnünk az összefoglaló jelentést, ha egyáltalán elkészült.

Ha összegezni kívánjuk a jelentésekből kirajzolódó képet, akkor megállapíthatjuk, hogy három megyében (Heves, Komárom, Nógrád) semmilyen kárt nem szenvedtek a begyűjtési hivatalok, tovább háromban (Baranya, Győr-Sopron, Zala) pedig csak kisebb, elhanyagolható mértékű károkozás történt. Mindössze két megyében, Hajdú-Biharban és Vasban történt egyértelműen dokumentált, kifejezetten a begyűjtési hivatalok ellen irányuló tömeges fellépés. Ezenkívül Somogy és Fejér megyében mehettek végbe hasonló események, de ezekre csak közvetett utalásokat találtunk. Ha az elveszett, részben tönkrement, részben ellopott tárgyakat számba vesszük, látható, hogy elsősorban bútorokat, közlekedési eszközöket és műszaki cikkeket vittek el, de emellett gyakran mindennek lába kelt, ami valamilyen értéket képviselt.

A megyék összefoglaló jelentéseinek beérkezését követően 1957. februárjában készítették el a minisztériumban az országos kárjegyzéket.[99] Ez négy nagy csoportba foglalta a különböző típusú károkat: épületkárok 80 000 Ft, járműkárok

[98] MOL XIX-K-7-l 44. doboz

186 866 Ft, egyéb állóeszközök kárai 196 383 Ft, fogyóeszközök 77 131 Ft, vagyis összesen 540 380 Ft.

Ezt a veszteséget és a minisztérium felszámolásából származó költségeket pótolni kellett valamilyen módon és erre különféle módszereket eszeltek ki. Az egyik eszköz az volt, hogy kitalálták az „ellenforradalmi előleg" fogalmát. Ez a dolgozók részére a forradalom ideje alatt kiutalt rendkívüli előleget jelentette. Mivel a forradalom idején utalták ki, ezért ezt visszakövetelték az emberektől. Az általánosan követendő eljárásról Istvánfy Andor, a Begyűjtési Minisztérium osztályvezetője által a megyei begyűjtési hivataloknak kiadott feljegyzés intézkedett, 1957. január 5-én.[100] Ez kimondta, hogy az 1956. október 24–31. közötti, munkabéren felül kifizetett összeget jutalomnak kell tekinteni, míg a november 1. után kifizetett ilyen összeget a dolgozók havi béréből le kell vonni. Egyetlen logikusnak tűnő érvet lehet felhozni emellett az indoklás mellett, azt, hogy október 31-én jelent meg Gyenes Antal közleménye a begyűjtés megszüntetéséről, vagyis ezen a napon szűnt meg a minisztérium. De ezt a megszűntetést a Kádár-kormány nem ismerte el törvényesnek, ezért is adott ki saját felszámoló rendeletet. De a pénzmegtakarításnál mégis felhasználták azt a rendeletet, amelyet egyébként nem ismertek el. Egy dátum és aláírás nélküli, de vélhetően 1957 közepén keletkezett feljegyzés 105 emberről ír, akik még mindig nem fizettek vissza 11 735 Ft „ellenforradalmi előleget".[101] Egy 1957. októberi irat pedig arról tanúskodik, hogy a Somogy megyei begyűjtési hivatalok dolgozóinak 1956. október 24–29. között a megyei tanács VB által kiutalt 102 820 Ft jutalmat visszakövetelték.[102]

Végezetül lássunk még egy, kissé komikus példát arra, hogyan próbáltak pénzt szerezni. 1956. október 23-án a Bp. 4. számú postahivatalban feladtak 3 csomagot a ceglédi, monori és váci városi begyűjtési hivatalba, valamint 2 másikat a monori és a váci járási begyűjtési hivatalba. A csomagok eltűntek, hiszen forradalmak idején általában nem továbbít a posta. Ennek ellenére 1957. márciusában egy teljesen komoly levélben Szilágyi Pál, a Begyűjtési Minisztérium felszámoló biztosa a Postától 800 Ft kártérítést követelt, melyet az Élelmezési Minisztériumba kért átutalni, a Begyűjtési Minisztériumot Felszámoló Csoport költségeire. A Posta természetesen elutasította a komolytalan kérést.[103]

Az egész országot átszövő begyűjtési hálózat nem csupán anyagi jellegű veszteségeket szenvedett, hanem emberieket is. A félreértések elkerülése végett leszögezzük, hogy tudomásunk szerint senki sem halt meg a forradalom idején a begyűjtési apparátus munkatársai közül. Összesen egy olyan esetet ismerünk, amikor minisztériumi dolgozó valamilyen fegyveres összecsapásba keveredett. Balogh Gyula minisztériumi főelőadó 1956. október 25-én éppen a Begyűjtési Minisztérium Széchenyi rakparti épületéből tartott hazafelé, amikor a Kossuth térre érve „lövés általi borda-, medence- és lábsérülést szenvedett." Valószínűleg a hírhedt Parlament előtti sortűz idején járt arra, bár ezt óvatosan kikerüli a jelentés. A sebesült tisztviselő baleseti járadékot kért, amit csak azután kapott a Pest Me-

[99] MOL XIX-K-7-l 13. doboz
[100] MOL XIX-K-7-l 4. doboz
[101] U. o.
[102] MOL XIX-K-7-l 4. doboz
[103] MOL XIX-K-7-l 44. doboz

gyei SZTK-tól, hogy a Begyűjtési Minisztériumból igazolták őt. Mármint azt, hogy: „Nem feltételezhető, hogy aktívan részt vett volna az ellenforradalomban."[104]

Az emberveszteség természetesen abból származott, hogy jó néhányan emigráltak a forradalmat követően a minisztérium állományából. Erre vonatozó adatokkal 1957. januárjából rendelkezünk,[105] amikor felmérték, hogy az egyes főosztályokon hány ember maradt a „disszidálásokat" és a racionalizálásokat követően. Általában minden főosztályról vagy igazgatóságról távozott 1–2 ember, kivéve a Szállítási Főosztályt és a Terményforgalmi és Raktározási Főigazgatóságot, ahonnan 4-4 fő ment külföldre. Összesen 15-en hagyták így el a minisztériumot. Mivel egy megszűnőben lévő minisztériumot hagytak el, így azon kevés munkahely egyike volt a begyűjtési tárca, ahol nem jelentett gondot az eltávozók pótlása, hiszen az ottmaradtak nagy részét is hamarosan elbocsátották.

A forradalom leverésétől a minisztérium megszűntéig: 1956. november 4. – december 31.

A november 4-i szovjet katonai beavatkozást követően a begyűjtés kérdésében igen hamar tisztázta álláspontját a Kádár-kormány. Az első törvényerejű rendelet, amely az új hatalom nevéhez fűződik, újra megerősítette a kötelező beszolgáltatás eltörlését, sőt visszamenőleges hatállyal szabályozta a kérdést. Ez a szabályozás alig öt nappal a Kádár-kormányzat Budapestre érkezését követően, 1956. november 12-én látott napvilágot.[106] Ebben eltörölték a begyűjtésről és annak végrehajtásáról szóló aktuális jogszabályokat (1953. évi 27. és 1956. évi 18. sz. tvr.), valamint a sertés, marha, borjú és juh levágására és forgalmára, illetve a sertésvágás utáni kötelező zsírbeadásra vonatkozó rendelkezést. (2/1955 (II.10.) sz. Begyűjtési Miniszteri rendelet). A rendelet kimondta, hogy 1956. október 25-től kell alkalmazni, és eltörölte a beadási hátralékokat is. A szabályozás célja kettős volt. Egyrészt jogi szinten is demonstrálták azt, hogy a Kádár-kormány nem vállal jogfolytonosságot a Rákosi-rendszerrel, hiszen az egyik leggyűlöltebb intézkedését nem tartja fenn. Másrészt a rendelet azt is igazolni akarta, hogy a Kádár-kormány a forradalommal sem vállal jogfolytonosságot, mivel nincs utalás az október 31-i eltörlő rendelkezésre, hanem saját intézkedésként igyekszik feltüntetni a beadás felszámolását. Nem véletlen, hogy éppen október 25-e, Kádár első titkárrá választása lett a visszamenőleges megszüntetés első napja. Ezzel is azt sugallták, hogy ez legitim lépés volt, de sem az előtte, sem az utána történtek nem. Ezért nem október 23 vagy 31 lett az eltörlés napja, bár a november 12-i szabályozás tartalmilag tökéletesen megegyezett Gyenes Antal rádióbeli nyilatkozatával. Kádárék a parasztság rokonszenvét próbálták elnyerni, elég felemás módon. Hiszen feltehetően egyetértéssel nyugtázták a parasztemberek, hogy a begyűjtés nem tér vissza az új hatalommal, de mindenki tudta, hogy azt a forradalom söpörte el.

---

[104] MOL XIX-K-7-l 56. doboz

[105] MOL XIX-K-7-l 22. doboz

[106] Az 1956. évi 21. számú törvényerejű rendelet a mezőgazdasági termények és termékek kötelező beadásának megszüntetéséről. Törvények 1956. Bp. 1957. 62.

Ugyanezen a napon állították fel a „dolgozóknak élelmiszerrel, tüzelőanyaggal és más közszükségleti cikkel való zavartalan ellátása" céljából a Közellátási Kormánybizottságot.[107] Ennek elnöke Nyers Rezső lett, tagjai pedig Kovács Imre, Pongrácz Kálmán, Sághy Vilmos és Tausz János. Vagyis nem lett a bizottság tagja Gyenes Antal, aki Bölöny József szerint a „Begyűjtési Minisztérium vezetője" volt, egészen december 31-ig.[108] Mivel a szerző nem jelölte meg, hogy milyen forrás alapján állítja ezt, így nem zárható ki, hogy papíron valóban Gyenes maradt a minisztérium első embere. A valóságban azonban Sághy Vilmos vitte az ügyeket, a végső szót pedig, mint a közellátási kormánybizottság vezetője (elnöke) Nyers Rezső mondta ki. Ezt támasztja alá az is, hogy Sághy többször is egyes szám első személyt használt, amikor a begyűjtést felszámoló rendeletekről beszélt.[109] Emellett árulkodó az az 1956. december 4-én kelt levél, amelyben Sághy felettesétől, Nyers Rezsőtől kért engedélyt arra, hogy az elbocsátott begyűjtési dolgozóknak 4 millió Ft téli segélyt kifizessen.[110] A források hiánya is arra utal, hogy Gyenes Antal aligha szólt bele az ügyek intézésébe, mivel egyetlen utasítást vagy egyéb hivatalos dokumentumot nem sikerült fellelnünk a minisztérium 1956. november-decemberi iratanyagában, amelyet ő szignált volna. Ezek alapján kijelenthetjük, hogy a Begyűjtési Minisztériumot a végleges felszámolásig Sághy Vilmos vezette, mégha hivatalosan nem is nevezték ki miniszternek.

Sághy mindvégig, mint a Közellátási Kormánybizottság tagja adta ki intézkedéseit. Az elsőt mindjárt november 13-án, vagyis a beszolgáltatás újbóli megszüntetése után egy nappal. Ez az 5/1956. számú begyűjtési miniszteri rendelet intézkedett, hogy azonnali hatállyal, de legkésőbb november 20-ig mondjanak fel a községi és a városi begyűjtési dolgozóknak. Ez azonban nem vonatkozik a megyei, a járási és a megyei jogú városok begyűjtési hivatalainak munkatársaira. A jogszabály kimondta azt is, hogy a megszűnő hivatalok az illetékes tanács VB elnökének adják át ingóságaikat és a közlekedési eszközeiket, valamint teljes iratanyagukat.[111] A felszámolás első hulláma 5646 embert érintett, ugyanis november 1-jén még 7207 embert dolgozott országszerte a begyűjtési hivatalokban, és ez a létszám november 20-ra 1561 főre csökkent.[112] A felszámolás tehát gyorsan és körültekintés nélkül indult meg, mivel az elbocsátott dolgozók, akik közül amúgy sem tartozott mindenki az adott falu vagy város legnépszerűbb emberei közé, egyik napról a másikra kereset nélkül maradtak, mivel az elhelyezésükről nem gondoskodtak. Tömegével érkeztek főként 1957 tavaszán a felszámoló csoporthoz a panaszos levelek az állás megszűnte miatt, de ezeket sorban visszautasították s ki-ki egyéni szerencséjére bízták megélhetése biztosítását. De nyilvánvaló az is, hogy 1956 november közepén az utolsó szempont volt a kormány számára, hogy a hirtelen elbocsátott 5600 begyűjtési dolgozó miből fog megélni.

---

[107] 3/1956 (XI. 12.) számú kormányrendelet. Törvények 1956 191.

[108] *Bölöny J.* 1978 236.

[109] Például 1956. december 4-én kelt utasításában, melyet a megyei begyűjtési hivatalok vezetőinek küldött. MOL XIX-K-7-l 22. doboz

[110] MOL XIX-K-7-l 22. doboz

[111] MOL XIX-K-7-l 56. doboz

[112] MOL XIX-K-7-l 11. doboz

Mindenesetre az elbocsátottak részéről jelentkező erőteljes tiltakozás is szerepet játszhatott abban, hogy 1956. december 4-én téli segély folyósításáról döntött Sághy és Nyers.[113] Nem minden elbocsátott kapott, csak meghatározott részük, bár az nem derült ki pontosan az iratokból, hogy milyen szempontok alapján választották ki a segélyben részesülőket. 1956. december 12-én készült az a kimutatás, valószínűleg Sághy Vilmos számára, amiből megyékre lebontva megtudhatjuk, hogy hányan és mennyi pénzt igényeltek.[114] Összesen 4015-en kértek ebből a segélyből, összesen 5 281 600 Ft-ot. Vagyis átlagban kb. 1315 Ft jutott volna egy-egy igénylőre. Azt ugyanis nem tudjuk, hogy végül hányan részesültek ebben a támogatásban, mivel a kért összeg jóval túllépte az erre előirányzott 4 millió Ft-os keretet. Mindenesetre ezzel a segélyakcióval valamelyest enyhítették azt a felháborodást, melyet az egyik napról a másikra történő elbocsátás váltott ki a begyűjtési dolgozók körében.

A beszolgáltatási rendszer felszámolásának következő lépésére 1956. december 27-én került sor. Ekkor bocsátotta ki Sághy Vilmos 51/1956. számú géptávíró utasítását, amelyben elrendelte a megmaradt begyűjtési dolgozók (a járási, megyei jogú városi és megyei hivatalok munkatársai) elbocsátását, december 31-i hatállyal.[115] Csupán egy 104 fős törzsállomány megtartását írta elő, vagyis további 1457 dolgozót bocsátottak ekkor el. Az utasítás szoros összefüggésben van az ugyancsak ebben az időszakban kiadott 1956. évi 33. számú törvényerejű rendelettel, amely megszüntette az immár feladat nélkül maradt Begyűjtési Minisztériumot, több más tárcával egyetemben.[116] Ez az elbocsátás kevesebb embert érintett, másrészt jobban előkészítették, mivel az elküldött dolgozók közül nem mindenki maradt munka nélkül, hanem részben terményforgalmi vállalatoknál, részben különféle adminisztratív munkakörökben helyezkedtek el. Az első felszámolási hullám hibáiból tanulva felmérték, hogy megyénként hány fő maradt 1956. november 24-ére, ugyanis ekkorra ért véget a megszűntetés első lépcsője. Az összesítő jegyzék azzal a céllal készült,[117] hogy a második körben elbocsátandókat elhelyezzék, de nem tudjuk, mennyit segített az ebben.

Az év végére tehát a valóságban is megszűnt a beszolgáltatási rendszer, hiszen eltűntek a begyűjtési hivatalok és csupán a mérlegkészítés-ellenőrzés, valamint technikai teendők voltak hátra. Azt nem tudjuk megállapítani, hogyan reagált a parasztság arra, hogy a valóságban is eltűntek a hivatalok, hiszen erre vonatkozó forrásokat nem ismerünk. De feltehető, hogy a beszolgáltatási rendszer intézményeinek eltűntetése nem változtatott sokat a Kádár-kormány megítélésén, mivel a beadás már a forradalom napjaiban leállt és később sem indult újra. Vagyis a begyűjtési hivatalok felszámolása nem járult hozzá közvetlenül a kormány konszolidálódásához. Inkább az a politikai döntés éreztette közvetett hatását, hogy az új kormányzat — látva a begyűjtés tarthatatlanságát —, azonos álláspontra helyezkedett Nagy Imre első kormányával és nem visszahozta azt, hanem egy jogszabállyal is megerősítette megszűnését.[118]

[113] MOL XIX-K-7-l 44. doboz
[114] MOL XIX-K-7-l 44. doboz
[115] MOL XIX-K-7-l 56. doboz
[116] Törvények 1956 68.
[117] MOL XIX-K-7-l 44. doboz

A felszámolás második szakasza a végső megszűnésig: 1957. január 1. – 1958. január 22.

Az országos begyűjtési rendszerrel párhuzamosan felszámolták a minisztérium apparátusát is. Ennek csúcslétszáma 794 fő volt, 1954. január 1-jén. Ez egy átszervezés kapcsán 602 főre csökkent 1954. április 1-jére, s még 1956. januárjában is 539 ember dolgozott a minisztériumban.[119] A minisztérium megszűnését követően csupán 35-en maradtak meg az óriási létszámú apparátusból, ők az Élelmezésügyi Minisztérium Begyűjtési Minisztériumot Felszámoló Csoportjában dolgoztak tovább.[120]

1957. január 23-án bocsátotta ki Sághy Vilmos utolsó rendelkezését, mellyel a vidéki begyűjtési hivatalokat véglegesen felszámolta. A 7./1957. számú utasítás a megmaradt 104 ember közül 64-nek[121] elbocsátását február 1-jével, a maradék 40-ét pedig február 28-cal írta elő. Utolsó feladatuk az volt, hogy 1957. február 28-i fordulónappal felszámolási mérleget készítsenek, amely tartalmazza a szokásos adatokon túl az eszközök átadására vonatkozó adatokat is. Ezeket a jegyzőkönyveket az illetékes megyei tanács VB pénzügyi osztályának kellett átadni.[122] A felszámolás azonban csak papíron ment ennyire simán, hiszen a megyei hivataloknál több gond is akadt. Több megyében szétszóródott, illetve részben megsemmisült az irattári anyag, több hónapra kellett visszamenni, hogy valamennyire pontos mérleget készítsenek. Borsod és Bács-Kiskun megyében még 1957. szeptemberében is az irattár rendezésénél tartottak.[123] Veszprém megyében pedig megsemmisült a nyilvántartási anyag nagy része, így utólag kellett rekonstruálni a mérleget.[124] De nem csupán a dokumentumok rendezetlensége vagy hiánya okozott gondot, hanem az apparátus felkészületlensége is.

A felszámolásról készített összefoglaló szerint: „A kislétszámú, elbocsátásukat váró megyei pénzügyi csoportok alig bírtak megbirkózni a felmondási járandóságok számfejtésével és az egymásnak ellentmondó számtalan bérügyi intézkedés végrehajtásával."[125] A káosz nagyságát jelzi, hogy 700 elszámolással kapcsolatos panasz érkezett a minisztériumba, melyek többségét jogosnak minősítették. Ezért a vártnál későbbre tolódott a minisztérium felszámolásának vége és a felszámoló csoport tevékenységét az év végéig meghosszabbították.[126] A tapasztalt nehézségek miatt a felszámoló csoport 1957. májusától kezdve minden megyére kiterjedő revizori vizsgálatot tartott.

---

[118] Formailag a Kádár-kormány törölte el a begyűjtést, hiszen a forradalom alatt nem volt idő a konkrét jogalkotásra.

[119] MOL XIX-K-7-l 8. doboz

[120] MOL XIX-K-7-l 4. doboz. Szilágyi Pál jelentése Sághy Vilmos miniszterhelyettesnek. 1957. február 25.

[121] MOL XIX-K-7-l 56. doboz

[122] MOL XIX-K-7-l 56. doboz. Jelentés a begyűjtési hivatalok felszámolásáról. Készítette Szilágyi Pál 1958. január 31-én.

[123] MOL XIX-K-7-l 3. doboz

[124] MOL XIX-K-7-l 56. doboz. Jelentés a begyűjtési hivatalok felszámolásáról. Készítette Szilágyi Pál 1958. január 31-én.

[125] MOL XIX-K-7-l 56. doboz. Jelentés a begyűjtési hivatalok felszámolásáról. Készítette Szilágyi Pál 1958. január 31-én.

Az augusztusig elhúzódó ellenőrzés szempontjait Szilágyi Pál, a Begyűjtési Minisztériumot Felszámoló Csoport vezetője tette közzé 85./1957. számú utasításában. A rendelkezés szerint a vizsgálat során az 1956. október 23-tól a hivatal megszűntéig tartó időszakot kell számba venni. Ellenőrizni kell a javadalomszámla egyenlegét, a leltárt, azt, hogy kifizették-e a dolgozókat, fel kell mérni a kintlévőségeket és ki kell vizsgálni a panaszokat.[127] A revizori vizsgálatok igen alaposak voltak, külön kitértek az „ellenforradalmi kár" elnevezésű kategóriára, mivel ha hiányzott valami, akkor a hivatalok egyszerűen ezzel a címkével intézték el. A vizsgálatok aprólékos voltára jellemző az alábbi példa. Baranya megyében nem tudtak elszámolni 1 db esőköpenyről. A vizsgálat kiderítette, hogy a homorúdi községi begyűjtési hivatalból sodorta el a víz az 1956. márciusi nagy áradás alkalmával.[128] A revizorok ehhez hasonló hiányokat, valamint a számfejtésben keletkezett, a sietségből és a kapkodásból adódó hibákat tártak fel. Az egyes megyék végső összegzései két nagyobb dobozt töltöttek meg a levéltárban.[129] Az esetleges hiányokat - némi jóhiszeműséggel eljárva - igyekeztek pótolni. Így például Szendrő Károlytól, a Baranya Megyei Begyűjtési Hivatal egykori vezetőjétől a neki küldött felszólításban 4776 Ft-ot kértek, ha „megtartja" a nála lévő irodai bútorokat, ha pedig nem, akkor is fizessen be 1276 Ft szolgálati költséget.[130] A hivatalvezető megbánta azt, hogy magánál „felejtette" a bútorokat, mivel még 1958. májusában is levelezett a kérdéses ügyben.

A minisztérium felszámolása tehát lassan haladt, s bár 1957. július 9-i, Sághy miniszterhelyettesnek írott levelében[131] Szilágyi Pál felszámolóbiztos augusztus 1-jére ígérte a zárómérleget, de az mégsem készült el ekkorra. Sőt 1957. szeptember 30-i jelentésében kérte saját maga és Selmeczi Géza főosztályvezető szerződésének az év végéig történő meghosszabbítását, hogy el tudják készíteni a végső mérleget.[132] Hossza huzavonát követően 1957. november 5-én nyújtották be a Begyűjtési Minisztérium zárómérlegét a Pénzügyminisztériumnak, amely elfogadta azt. Egyben kérte az Élelmezésügyi Minisztérium Költségvetési Osztályát, hogy vegye át a folyó ügyeket. Így a kintlévőségek behajtását, a volt begyűjtési dolgozók igazolási kérelmeit és az egykori begyűjtési hivatalokkal kapcsolatban felmerülő panaszos ügyeket.[133] A zárómérleg elkészítésével véget ért a felszámoló csoport tevékenysége és 1957. december 31-gyel hivatalosan is megszűnt. Vezetőjét, Szilágyi Pált 1958. január 22-én mentették fel felszámoló biztosi posztjáról.[134] Ezzel véglegesen pont került egy hosszú folyamatra és nem volt többé semmi nyoma a begyűjtési rendszernek, melyet a forradalom rendített meg visszavonhatatlanul.

---

[126] U. o.

[127] MOL XIX-K-7-l 56. doboz. Vizsgálati szempontok a volt megyei begyűjtési hivatalok felszámolásának általános helyszíni ellenőrzéséhez.

[128] MOL XIX-K-7-l 47. doboz. Baranya megye

[129] MOL XIX-K-7-l 47–48. doboz

[130] MOL XIX-K-7-l 47. doboz. Baranya megye

[131] MOL XIX-K-7-l 56. doboz

[132] MOL XIX-K-7-l 3. doboz

[133] MOL XIX-K-7-l 56. doboz. Szilágyi Pál 1956. december 27-i jelentése Sághy Vilmos miniszterhelyettesnek.

[134] MOL XIX-K-7-l 56. doboz. Tímár Mátyás 1958. január 22-i levele.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források:

A Magyar Országos Levéltárban XIX-K-7 jelzet alatt találjuk a Begyűjtési Minisztérium iratanyagát. Ebből a Felszámolási Csoport iratait használtam fel, jelzeteik a következők: XIX-K-7-l 3., 4., 8., 11., 13., 14., 22., 44., 47., 48. és 56. doboz

Gyenes Antal interjú, OHA — Gyenes Antal interjú. Készítette Hegedüs István 1986-ban. 1956-os Intézet Oral History Archívum. 23. szám

Forráskiadványok:

A forradalom hangja — A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23-november 9. Összeáll., utószó Varga László, szerk. és előszó Kenedi János Bp. 1989

Hegedüs 1989 — Hegedüs András: Élet egy eszme árnyékában. Életrajzi interjú. Készítette: Zsille Zoltán. Bp. 1989.

História 1989 — A kormány és a párt vezető szerveinek dokumentumaiból 1956. október 23-november 4. Közzéteszi Glatz Ferenc. História 1989. 4–5. szám 25–53.p.

Izsák-Szabó 1989 — 1956 a sajtó tükrében. Összeállította és szerkesztette: Izsák Lajos és Szabó József Bp. 1989.

Izsák-Szabó-Szabó 1996 — 1956 vidéki sajtója. Összeállította és szerkesztette: Izsák Lajos, Szabó József, Szabó Róbert Bp. 1996

Törvények 1952 — Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1952. Bp. 1953.

Törvények 1953 — Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1956. Bp. 1957

Szabad Föld 1995. augusztus 29. Jubileumi Melléklet. Beszélgetés Gyenes Antallal

Szakirodalom:

Bölöny 1978 — Bölöny József: Magyarország kormányai 1848–1975. Bp. 1978

Erdmann 1988 — Erdmann Gyula: A beszolgáltatási rendszer (1945–1956). In: Tanulmányok a szocialista mezőgazdaság kialakulásáról. Szerk. Orbán Sándor – Pölöskei Ferenc Bp. 1988

A forradalom kronológiája 1990 — 1956. A forradalom kronológiája és bibliográfiája. Írta Hegedüs B. András, Kozák Gyula et alii. Szerk. Varga László.

Gyenes 1945 — Gyenes Antal: Terménybeszolgáltatás és mezőgazdasági munkabér Bp. 1945

Rainer 1999 — Rainer M. János: Nagy Imre 1953–1958. Bp. 1999

THE MINISTRY OF INGATHERING DURING THE REVOLUTION OF 1956 AND THE SUPPRESSION OF THE SYSTEM OF INGATHERING IN 1956–57

by István Papp
(Summary)

The history of the compulsory delivery of agricultural produce before 1956 was the subject of a number of works, but its suppression as well as that of the system of ingathering has so far not been examined by the historical literature. The system of compulsory delivery of agricultural produce was introduced during World War II and was continued, by means of an ever growing apparatus, after 1945. In 1952 the Ministry of Ingathering was established which, a year later, employed as many as 55.000 people in a network covering the whole country. Although during the first government of Imre Nagy the burdens affecting the peasantry were somewhat alleviated, the system was basically not modified before the Revolution.

As early as 22 October 1956 the sixteen points of the students of the Technical University demanded the suppression of the compulsory delivery, and they were supported by a great number of provincial newspapers as well as by the revolutionary committees of workers and soldiers. On the part of the government the first to propose the abolition of the compulsory delivery was Antal Gyenes, minister of ingathering in the government of Imre Nagy, which was formed on 27 October 1956. He was an old confident of the prime minister and, as former editor of the agrarian review of the Communist Party, the *Szabad Föld*, and of the agrarian column of the *Társadalmi Szemle*, was perfectly aware of the problems inherent in the system of compulsory delivery. At the session of the government on 28 October the suppression of the system was not decided on, for Imre Nagy himself was against it. The reason of his resistance seems to have been the absence of a decision taken by the Central Committee of the Communist Party, and the prime ministers intention to respect party decisions. Two days later, as a result latent political struggle, state minister Zoltán Tildy was able to announce in the radio the abolition of the system of ingathering. Yet the final and detailed edict, elaborated by Antal Gyenes, was only read out publicly the next day. The compulsory delivery by the peasantry of their crop, animals, animal produce and wine was thereby supressed. Animals could be butchered freely, but the regulations on their purchase remained in vigour. The proclamation was met by widespread sympathy throughout the countryside, and in the villages it was one of the prime changes brought about by the Revolution.

It is interesting that the country-wide network of ingathering and its employees were not exposed to any kind of revolutionary agression, despite the fact that the system of compulsory delivery was and remained one of the most hated institutions of the Rákosi regime. That the apparatus working in the ingathering organisation survived almost intact the Revolution was basically due to the fact its members, unlike those working in the local councils and party houses, absented themselves from their offices, for the process of ingathering could not be continued during the crisis. Consequently, most of the offices of ingathering remained empty during the days of the revolution. The reports on the damages suffered by the offices during the Revolution attest, that in most places only pieces of the furniture were stolen. Only in two counties, those of Hajdú-Bihar and Vas, did it happen here and there the buildings were ravaged and then set on fire, but human casualties were nowhere registered.

The first edict issued by the Kádár government concerned the system of ingathering. It was published on 12 November 1956 and abolished the system of compulsory delivery of agricultural produce retrospectivly, from 25 October. It is clear, therefore, that the new regime was aware of the importance of the problem, and tried thereby to calm the peasantry. The suppression of the apparatus previously working in the ingathering system also began. In a first step 5600 people were dismissed from the ingathering offices before 20 November. On 27 December a further 1500 people were removed from office, and the Ministry of Ingathering was officially abolished on 31 December 1956. The somewhat protracted process of suppression, which had been initiated by the Revolution, was definitively completed in January 1958.

Molnár Máté

AZ EURÓPAI INTEGRÁCIÓ SZÖVETSÉGI TERVEZETEI

I. A szabadság az uralom ellen: az anarchista ideál

I. 1. A birodalmak árnyékában

Amint a történeti fejlődés eddigi folyamatából kitűnik, nagyobb területek egységes politikai keretbe fogásának leggyakoribb és legkézenfekvőbb módja a hódítás, a *birodalmi* integráció létrehozása volt. Egy kontinentális méretű, európai egység kialakítása azonban a római birodalom felbomlása után többé egyszer sem sikerült. Kudarcot vallottak a dinasztikus, a vallási, a karizmatikus és az etnikai alapon történő integrációs kísérletek egyaránt.

A történelem ugyanakkor a territoriális jellegű politikai integráció más típusát is létrehozta, nevezetesen a *szövetségi* alapon szerveződőt. Ennek leggyakoribb példája a városállamok közötti szövetségek kialakítása volt, amelyeket különféle tényezők (így például vallási, gazdasági, védelmi) motiváltak, s amelyek a szövetség tagállamai erejét és kiterjedését nagymértékben megnövelték. Megfigyelhető azonban két lényeges tendencia, amik az ilyen típusú integrációk korlátait jelzik: egyrészt a városi szövetségek többségének történetileg relatíve gyors felbomlása, másrészt azok birodalommá alakulása a legerősebb város (vagy városok) vezetésével. A történeti tapasztalatok azt mutatják, hogy a városok, városállamok szövetségei alkalmatlanok nagyon nagy kiterjedésű (esetleg kontinentális jellegű) és tartósan fennmaradó politikai egységek létrehozására.

A birodalmi jellegű egyesítési kísérletek árnyékában azonban meglehetősen korán megjelentek Európában azok a törekvések, amelyek a szövetségi alapokon szerveződő egységet képviselték, csak éppen a városállamoknál nagyobb kiterjedésű, nemzeti-etnikai bázison létrejött államokra alkalmazva a federatív elképzeléseket. Ezek a szövetségi jellegű elgondolások a birodalmi integráció politikai alternatíváiként jelentek meg Európában. Legtöbbször a birodalmi egyesítési törekvések kudarcai hívták létre őket, mint például Pierre Dubois 1306-os tervezetét a pápaság és a császárság európai politikai hegemóniáért folytatott hosszú, de mindkét részről végül is eredménytelen harca után, vagy Émeric Crucé 1623-as írását (Az új Kineász), amely a Habsburgok uralmi törekvéseinek véget vető harmincéves háború alatt keletkezett.

Előfordult azonban az is, hogy az európai népek szövetségének alternatívája valamely megerősödő, más népek függetlenségére potenciális veszélyt jelentő új hatalom felemelkedéséhez kapcsolódott. A 19. század közepén így jelent meg az olasz és a német egységtörekvésekkel és azok várható politikai következményeivel

szemben Proudhon és Bakunyin anarchista elgondolása az európai népek szabad federációjáról. Ehhez rendkívül közel álló politikai szituációt tükröznek azok a szövetségi elképzelések, amelyekben a kisebb erőt képviselő európai államok akartak ellensúlyt képezni egy nagyhatalom túlzott befolyásával szemben. Ilyen törekvés volt Podjebrád György cseh királynak a pápai hatalom, IV. Henrik francia királynak pedig a Habsburg-dinasztia elleni uralkodói szövetségi tervezete (előbbi 1463–64-ben, utóbbi az 1600-as évek elején).

A szövetségi tervezetek tehát szorosan kapcsolódtak a birodalmi integrációs kísérletekhez, akár azért születtek, hogy megelőzzék Európának egy egységes birodalmi keretbe való tagolását, akár azért, hogy a kudarcot vallott birodalmi kísérlet után ily módon biztosítsák a kontinens békéjét és stabilitását, mint például a napóleoni háborúk után a Szent Szövetség (1815–1848) rendszere, vagy 1945 után a nyugat-európai államok laza szövetsége. A szövetségi alapon nyugvó európai integráció tervezete azonban hosszú évszázadokon át többnyire csak látens módon, a birodalmi és dinasztikus politika árnyékában tudott létezni. A politikai élet színterén e federációs elképzelések csak ritkán és rövid időre jelentek meg, a legtöbb elgondolás csak a politizáló, közéleti kérdések iránt érdeklődő értelmiségiek, államférfiak írásaiban öltött testet. Amíg a politikai gyakorlatot a katonai erő alkalmazása jellemezte, addig csak a politikai elméletben tudott megnyilvánulni a szövetségi integrációs törekvés, amely az erőszak helyett a kooperációt tette meg egy eljövendő európai egység alapjául.

I.2. Az állam és erőszak nélküli egység víziója Bakunyin elméletében

A birodalmi integrációval szembeni legélesebb és legradikálisabb elméleti oppozíciót az anarchista politikai felfogás fő teoretikusai fogalmazták meg. Egyúttal ők testesítik meg a szövetségi jellegű egység leglazább, legképlékenyebb, kötöttségektől és kényszertől leginkább mentes típusának kidolgozóit és propagátorait is. Az anarchisták a birodalmak legfontosabb alapelvével, az uralommal, a szabadság eszméjét helyezték szembe, a katonai hódítás és erőszak helyett az erőszakmentes, a kölcsönös gazdasági előnyöket biztosító szabad kooperáció és federáció lehetőségét és szükségességét hirdették.

Az anarchista politikai irányzaton belül a birodalom-ellenes vonások a legtisztább formában Bakunyin (1814–1876) elméletében jelentek meg, aki az államellenes tanok legkiemelkedőbb képviselője volt. Az államok létének szükségességét elvi alapon elvető Bakunyin a birodalmi hatalom jogosultságát is konzekvensen elutasította. Az európai népek együttélését az állami-birodalmi integrációk legteljesebb ellentéteként képzelte el, amelyben a politikai-katonai hatalom és erőszak minden eleme eltűnik. Az 1860-as és 70-es években megjelent írásai egy univerzális, az egész emberiségre kiterjedő, szabad nemzetközi integráció vízióját körvonalazzák, amelyben az európai népek egysége része lenne egy globális politikai integrációnak. Nézetei e vonatkozásban Kant és a 19. századi romantikus forradalmár politikai nemzedék eszméihez álltak legközelebb.

Bakunyin anarchista elmélete az államot a jog által szentesített erőszakuralom intézményesült formájának tekintette, és a szabadság megteremtéséhez

annak lerombolását, megsemmisítését tűzte ki célul. A centralizált birodalmi hatalom mellett a nemzetállamok létének szükségességét is tagadta és a 19. század közepe táján, a nemzetállamok megerősödésének (az olasz és a német egység kialakulásának) időszakában ezen politikai keretek egyik legkövetkezetesebb ellenfelének bizonyult. A nemzetállamok helyett azoknál jóval kisebb entitásokat képzelt el az európai népek federációja és az egész emberiséget átfogó univerzális federáció alapegységének.

A centralizált birodalmi struktúra helyett Bakunyin szerint az európai és univerzális federációnak decentralizált egységet kell alkotnia, megtartva az azt képező társadalmi entitások autonómiáját. Nézete szerint kora (1867-ben fejtette ki ezt az álláspontját) túlzott jelentőséget tulajdonít a nacionalizmusnak és a nemzetállamoknak, pedig azoknál jóval kisebb egységekből kellene az európai federációt létrehozni. Ennek szükségességét azzal is indokolta, hogy az adott politikai erőviszonyok mellett lehetetlen volna olyan európai egységet megalkotni, amelyben hatalmas centralizált államok és kis fejedelemségek szövetkeznének egymással. Nem lehetne a federációban egyenlő félként kezelni olyan államokat, mint Franciaország és a Badeni Nagyhercegség, vagy Oroszország és Moldávia. Nyilvánvaló volt számára, hogy valóban szabad federációt csak méreteiben homogénebb, kisebb különbségekkel rendelkező egységek alakíthatnak ki.[1]

A létező államok közül Bakunyin az Amerikai Egyesült Államok és Svájc példáját tartotta követendőnek, legalábbis a federáció szervezési elveit illetően. A vertikálisan és területileg egyre bővülő federációk rendszerét elsősorban a kölcsönös gazdasági előnyök és együttműködés szempontjából tartotta szükségesnek. Hosszabb időtávra tekintve az összes kontinens univerzális federációja megvalósítását vélte előnyösnek, amely a gazdasági szükségletek és érdekek alapján szerveződhetne meg.[2] Rendkívül lényeges elvnek tartotta, hogy a belépés a nagyobb federációba teljesen szabadon történjék, és minden egységnek meglegyen a joga a kilépésre, az elszakadásra (szecesszió) is[3] (talán éppen az amerikai szecessziós polgárháború tanulságaképpen hangsúlyozta ki ezt a tényezőt).

Bakunyin az univerzális integráció kialakulását (a birodalmi szerveződés ellenpólusaként) hosszabb folyamatként képzelte el, amelyben az egységbe szerveződés decentralizált módon megy végbe: a kisebb egységek felől a nagyobbak felé, az alsóbbakból a felsőbb szerveződések irányába, a perifériáktól a centrum felé haladva. A kisebb egységek mindig fenntartanák autonómiájukat a nagyobbak keretein belül. Elméletében összesen hat szerveződési fokozat különböztethető meg: az első a termelői asszociáció (kollektíva, közösség), a második a kommunális önigazgatási egység (falu, város), a harmadik a tartományi, negyedik a nemzet, ötödik az európai, végül hatodik az univerzális emberi federáció.[4]

Bakunyin szerint az emberiség egyértelműen a nagyobb integráció kialakítása felé halad, ennek útja azonban nem lehet a birodalmi egységesülés, amelyben a legerősebb országok uralmuk alá vetik a gyengébbeket. Az emberiség egységes

---

[1] *Annales* du Congrès de Genève 1867. Genève, 1868, Vérésoff et Garrigues: 186–191.
[2] *Molnár Máté*: Bakunyin anarchizmusa. Kandidátusi értekezés. Bp.,1990.: 263.
[3] U.o. és *Annales*: 186–191.
[4] *Molnár*: 263. és *Van der Linden*, W.H.: The International Peace Movement 1815–1874. Amsterdam, 1987, Tilleul Publications: 785.

szervezetét egyenlő jogokkal rendelkező entitásoknak kell képezniük. A centralizált, erőszak alkalmazásával, felülről lefelé kialakított, uralmi jellegű integráció helyett a decentralizált, szabadon, alulról felfelé kiépített, uralmi elemektől megszabadított intézményrendszer létrehozását akarta megvalósítani, amelyben az egységek közötti horizontális kapcsolatok szerepe a jelentősebb, nem pedig a vertikális függőségé.[5]

A birodalmi és az anarchista integrációs modellek közötti fő különbségeket szimbolikusan egy piramis-alakzat formájában lehetne érzékeltetni. A birodalom esetében ennek alsó részében helyezhetnénk el a birodalmi centrum-országnak alávetett, meghódított területeket, társadalmakat, a felső részében, a háromszög csúcsában pedig a birodalom centrumát alkotó uralmi területet, országot. A római birodalom esetében például ez utóbbi Itália volt, melynek lakossága 212-ig, Caracalla edictumáig előjogokat élvezett az alávetett provinciák népével szemben. A birodalmi integráció tehát többnyire úgy jön létre, hogy egy nagyobb és erősebb ország több más, kisebb és gyengébb országot meghódít és saját uralma alá vet. Az integráció erővonalai felülről lefelé, a centrum-területtől a perifériák felé szerveződnek. Az alávetett országok elsősorban a centrummal állnak közvetlen kapcsolatban, egy vertikális függőségi rendszerben. A birodalom részei közötti kommunikáció jelentős hányada a centrumon keresztül történik, amely a politikai és gazdagsági hatalom monopóliumával rendelkezik. A birodalom egészének funkcionálását a centrum érdekei határozzák meg, a többi terület a kényszer (katonai-politikai erő) hatására kiszolgálja azt. A kohéziós tényező a centrum-ország erőfölénye, amely többnyire az alávetett országok (tartományok) egy részének elszakadása esetén is képes a többi terület megtartására. Mint rengeteg történelmi példa mutatja (az oszmán vagy a Kelet-római Birodalom története meglehetősen találó lehet illusztrációképpen), a nagy birodalmak felbomlása többnyire azok törzs-országra való „leolvadását" jelentette.

A birodalmakat alkotó országok belső struktúrája alapjában azonos szerkezetű lehet. A centrum-ország és az alávetett országok egyaránt rendelkeznek egy politikai-hatalmi centrummal, egy igazgatási elittel, amely a társadalom egésze felett áll. A tartományok hatalmi elitje közvetlenül a centrum-országtól függ. A tartományi elitek függősége egyúttal a tartományok függőségét is jelzi. Egy-egy országon belül a társadalmi hierarchia vertikális függőségi rendszert mutat., melyben a felsőbb rétegek presztízse, hatalma, hierarchiában elfoglalt helye felülmúlja az alsóbbakét, melyek létszáma lefelé haladva általában nő (ezt jelzi a piramis-alakzat szélesedése lefelé).

A birodalom egészének szerkezete alapjában véve megegyezik a „rész"-országokéval. Itt lényegében két „réteget" különíthetünk el: a centrum-területet, amely „kiemelt" helyzetben van, és az alávetettekét, amelyek elvileg egymáshoz hasonló helyzetben vannak (a gyakorlatban a legtöbb birodalomban bőven adódtak eltérések, különbségek az alávetett országok jogi-politikai státusában).

A birodalmaknak ebben a hierarchikus, egyetlen hatalmi centrumtól való vertikális függőségi rendszerében rejlett azok gyengesége és ereje egyaránt: gyengeségét az tükrözte, hogy a hatalmi elitek és a centrum-országok legyőzése, elfoglalása esetén az adott birodalom egésze felbomlott, a hatalom szívében tehát

[5] *Molnár*: 265.

sebezhető volt (ezzel magyarázható például az, hogy miképpen tudott Cortez vagy Pizarro néhány ezer fős conquistádor sereggel milliós birodalmakat meghódítani – mint az azték és inka birodalom sorsa mutatja). E struktúrák erejét pedig az jelzi, hogy a bukások ellenére a birodalmi integrációk milyen szívósan újratermelődnek, hiszen egy új elit (és) vagy új centrum-ország hatalomra kerülése és rövid dezintegrációs helyzet után a klasszikus birodalmi szerkezet ismét stabilizálódhat. Az ókori mezopotámiai vagy egyiptomi birodalmak éppúgy tanúsítják ezt, mint a modern kori Oroszország, majd a helyébe lépő Szovjetunió. A birodalmi struktúrák szívósságát semmi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy az emberiség történelmét az integrációnak ez a típusa a legkorábbi kezdetektől a huszadik századig végig kíséri.

Az anarchista politikai elméletek szerint éppen ezt a szakadatlan egymásra következést, az uralmi formáknak ezt az állandó újratermelődését kellene az emberiségnek megszüntetnie – s az anarchisták hittek is benne, hogy ez az elképzelés megvalósítható. Az államok és birodalmak helyett (melyeknek politikai-hatalmi szerkezete — mint az előzőekben láthattuk — alapjában véve megegyezik) a politikai uralomtól és alávetettségektől mentes társadalmi integrációt akarta megvalósítani, amelyet nemzetközi kiterjedésű modellként Bakunyin fogalmazott meg a legtisztább, legkövetkezetesebb formában.

Az anarchista modellben az integráció erővonalai alulról felfelé szerveződnek. Az egyének önkéntesen és szabadon léphetnek be egy-egy termelői kollektívába vagy lakóhelyi közösségbe. A falvak és városok szabadon alakíthatnak tartományokat, a tartományok pedig nemzeti federációkat. Itt is létezik társadalmi hierarchia, vertikális tagozódás, hiszen az egységek átfogóbb, magasabb szinten álló egységekbe szerveződhetnek, amely lépés számukra előnyt jelenthet. Az integráció erővonalai azonban alulról felfelé mutatnak, hiszen a nagyobb egységekből ki lehet lépni, ha egy kollektíva érdekei azt kívánják. A bentmaradók számára mindenesetre a nagyobb egységhez való tartozás gazdasági (és egyéb) előnyöket jelent, amelyet állandó érdek-egyeztetéssel biztosítanak a rész-egységek számára. A nemzetközi, európai federációt alkotó nemzeti federációk szerkezete az anarchista modellben is egymáshoz hasonló jellegű, legjobban egy csonka piramissal szimbolizálható. A piramisok „csonkasága" a megkövült, kijegecesedett politikai-hatalmi elit hiányát jelzi a társadalomban, vagyis a társadalom „vezetési-igazgatási" központjának amorf jellegét, a tisztségek rotációját, a közfunkciók ideiglenes, rövid időszakra szóló betöltését, valamint a társadalomtól elidegenült, fölébe emelt közhatalom, politikai uralom hiányát.

A nemzeti federációk között jelentőssé válnak a horizontális kapcsolatok, az egyenlő felek közötti közvetlen kommunikáció, nincs tehát egy olyan centrum, amely monopolizálná az információkat. A nagyobb federációt, az európai méretű integrációt ezek a nemzeti federációk alkotnák. Az integráció e foka többközpontú, nincs benne kiemelt, privilegizált helyzetű centrum. Az európai federáció a részfederációk összehangolt, egyeztetett érdekei szerint funkcionálna, melyből — alapvető érdekei sérelme esetén — a nemzeti federációnak joga lenne kilépni. Így az integráció erővonalai itt is alulról fölfelé mutatnának, a nagyobb egységet tehát a részfederációk érdekei tartanák fenn. A kölcsönösség (mutualitás) elve nemcsak az azonos szinten levő egységek között dominálna, hanem az alsóbb és felsőbb

szintek között is (tehát például egy nemzeti federáció és az európai federáció kapcsolatában).

A birodalmi és az anarchista modelleket összevetve kitűnik, hogy mindkettőben vertikális jellegű hierarchia alakul ki. Ugyancsak megállapítható, hogy a részek és az egész belső struktúrája mindkettőben megegyezik egymással.

A különbségek azonban sokkal lényegesebbek: egyrészt megállapítható, hogy az anarchista modellben a vertikalitás mélysége sokkal kisebb és kevésbé hierarchizált belsőleg, mint a birodalmi entitás; másrészt nyilvánvaló, hogy a részfederációkban és az európai federáció egészében nincsenek a társadalomtól elkülönült, felette álló, rajta uralkodó hatalmi centrumok, csak képlékeny, ideiglenes megbízással működő információs, koordinációs központok. A „tiszta" anarchista modellben tehát megszűnne az embereknek emberek feletti — hagyományos értelemben vett — hatalma. A harmadik tényező az, hogy az anarchista integrációt az alulról felfelé és oldalirányba ható (horizontális) kohéziós erők, érdekviszonyok tartanák egységben. A felülről jövő kényszer helyett a be- és kilépés teljes szabadsága uralkodna benne.

I.3. Proudhon Európája: a federációk federációja

„A huszadik század meg fogja nyitni a federációk korát, máskülönben az emberiség újra fog kezdeni egy ezeréves tisztítótüzet. Az igazán megoldandó probléma valójában nem politikai, hanem gazdasági jellegű."[6] Pierre-Joseph Proudhon (1809–1865) — az „anarchizmus atyja", ahogyan Bakunyin nevezte el őt — 1863-ban megjelent „A federatív elvről" (Du principe fédératif) című munkájában található ez a jóslat, mely szerint tehát az európai népek gazdasági problémáit egy európai federáció lesz képes megoldani.

Proudhonnak a federalizmussal kapcsolatos eszméi az anarchista teoretikusok között is mindenképpen a legfontosabbnak számítanak, hatása azonban messze túlnőtt az anarchizmus keretein. Proudhon federációról való nézetei szinte minden jelentős polgári politikai gondolkodóra és irányzatra hatottak, nemcsak a francia nyelvterületeken, hanem egész Európában. A 19. század közepéig — és hatásában még jóval később is — ő volt a federalista, autonomista politikai -társadalmi szerveződés legjelentősebb teoretikusa.

A rendkívül komoly elméleti felkészültséggel rendelkező Proudhonra elsősorban francia gondolkodók hatottak. Ismerte IV. Henrik és Sully tervezetét az európai keresztény köztársaságról, Saint-Pierre abbénak az örök békével kapcsolatos nézeteit, Montesquieu, Rousseau, Saint-Simon és Comte elképzeléseit az európai népek konfederációjáról.[7] Áttekintése volt tehát csaknem az összes lényeges francia nyelvű munkáról, amelyek a témára vonatkoztak.

Proudhon történetfilozófiája szerint az emberiség történelmében két ellentétes politikai szervezőelv, a *Tekintély* és a *Szabadság* harca figyelhető meg, melyben a 19.században a Szabadság erőinek előretörése tapasztalható.[8] E két ellen-

---

[6] *Proudhon, Pierre-Joseph:* Du Principe fédératif. Paris, 1959 (1863,) La Rivière: 355–356.

[7] *Puech, J.-L. Ruyssen, Th.:* Le fédéralisme dans l'oeuvre de Proudhon. In: *Proudhon, P.-J.:* Du principe fédératif: 62–68.

[8] *Proudhon*: 315. és *Gullo,* Ruth: Die internationale Friedens – und Freiheitsliga 1867–1889. Ein Beitrag zur Geschichte der Friedensbewegung. Diplomarbeit, Universität Bern, é.n.: 41.

tétes erő küzdelmének megoldását egy harmadik elv, a *federalizmus* érvényesülésében látta. A federalizmus lényege szerinte a két ellentétes elvnek egy olyan kombinációja, amely a Szabadsághoz áll közelebb. A federáció tulajdonképpen egy politikai szerveződés (foedus = egyezmény, szerződés, szövetség), amelyben a felek kölcsönösen egyenlő jogokat és kötelezettségeket kapnak és vállalnak valamilyen korlátozott és jól körülhatárolt tárgyban.[9]

Proudhon a federatív (szövetségi) elvet akarta alkalmazni az európai népek egységbe fogására is. Ezirányú elképzelései egyébként logikus következményei voltak anarchista társadalomfilozófiai elgondolásainak, amelyekből a nemzetközi kapcsolatokra vonatkozó nézetei levezethetőek.[10] Az ezirányú írásait néhány évvel később publikáló Bakunyintól eltérően azonban Proudhon mégsem tekinthető a teljesen tiszta anarchizmus képviselőjének e kérdésben — mivel hajlamosabb volt a realitásokkal való kompromisszumra —, s talán ezzel is magyarázható, hogy hatása jóval túlmutatott az anarchista és a baloldali politikai irányzatok körén.

Proudhon kiindulópontja az európai egység kérdésében a *status quo* megszüntetése volt. Lehetetlennek tartotta ugyanis, hogy az adott politikai körülmények között létre lehetne hozni az európai népek igazságos és minden népre előnyös együttélését. Nézete szerint az európai federáció lehetetlen a nagy monarchikus államok és a kis országok között, mert az előbbiek mindenképpen elnyomnák az utóbbiakat.[11] Proudhon arra törekedett, hogy a nagyhatalmak túlsúlyát kiküszöböljék egy leendő egységes európai federációban.[12] Ezért szükséges előfeltételnek tartotta a korabeli nagyhatalmak területi felosztását kisebb egységekre, illetve azok federációvá alakítását az európai egység létrehozása előtt.[13]

Ez az elgondolás — mely szerint az európai népek egységét csak hozzávetőleg azonos területű és politikai súlyú, tehát kiegyensúlyozott erőviszonyokat tükröző államok között lehet és szabad létre hozni — már elméleti elődeinél is megtalálható. IV. Henrik és Sully tervezetében 15 körülbelül egyenlő területű államnak kellene az európai konfederációt alkotnia (a svájci kantonok mintájára), Rousseau is kis államok szövetségét javasolta, Auguste Comte pedig Európát mintegy hetven, egyenként 1–3 milliós államra osztotta fel (nagyságukat Hollandia, Belgium, Szicília példázhatja).[14]

A nagy- és kisállamok szövetségben való együttélését elutasító Proudhon szerint Európában akkoriban (1863) öt nagyhatalom létezett: Anglia, Ausztria, Franciaország, Poroszország és Oroszország. A többit — hozzájuk képest legalábbis — „kis" országnak tekintette. A nagyhatalmak és a kisállamok megosztottsága egyúttal a központosító, centralizált és a federatív, decentralizált politikai rend-

---

[9] U.o.: 316–317. és u.o.: 42–43.

[10] Lásd erről bővebben: *Haskó, Katalin:* P.-J. Proudhon a föderalizmusról, mint a társadalom és a nemzetközi kapcsolatok szervezési elvéről. In: Múltunk: 1990. 1. sz.: 62–84.

[11] *Proudhon*: 336., *Rougemont*, Denis de: Vingt-huit siècles d'Europe. Paris, 1961, Payot: 259. és *Gullo*: 43.

[12] *Ter Meulen*, Jacob: Der Gedanke der internationalen Organisation in seiner Entwicklung. I–II. Haag, 1940, Martinus Nijhoff: II/2.k. 32–33.

[13] *Proudhon*: 336.

[14] *Puech – Ruyssen*: 63., 65. és 68.

szerek egymással való szembenállását is kifejezte. E két elv egy keretben létezését Proudhon lehetetlennek tartotta.[15]

A federatív jellegű rendszerek közé a Svájci Konfederációt és a Német Szövetséget sorolta Proudhon, és további öt federáció létrehozására látott közvetlen lehetőséget: az itáliai, a skandináv, a dunai, a hispániai (Spanyolország és Portugália) és a Rajnán inneni (cisrhénane), más néven batáv (Belgium, Hollandia, Luxemburg) konföderációk[16] (egy helyen még a görögöt említi[17]) eseteiben. Mivel Európa egészét túl nagynak tartotta egyetlen federáció megalkotására, tulajdonképpen e részfederációk konfederációját akarta megvalósítani. Így Európa — elképzelései szerint — a federációk federációja lenne, amelyben az azt alkotó federációk kisebb részekből állnának (melyek főleg etnikai alapon különülnének el egymástól).

A federációs szerződésnek Proudhon szerint fenn kell tartania a szerződő államok szuverenitását, területi integritását és állampolgáraik szabadságát. A federáció fő feladata az államok közötti viták elrendezése és a közös fejlődés előmozdítása.[18] A federáció hatalmi jogosítványai nem múlhatják felül a tagállamokét számukban és jelentőségükben. A tagállamoknak mindig több hatalma és cselekvési szabadsága kell hogy legyen, mint amennyiről lemondanak.[19] A jogoknak mindig jelentősebbeknek kell lenniük, ha a politikai egységek alsóbb szintjei felé haladunk. Az európai federációt (és a rész-federációkat) alkotó államokról feltételezte, hogy alkotmányaik alapvető kérdésekben homogének lennének. Így minden államban biztosítani kell a hatalmak elválasztásának érvényesülését, a törvény előtti egyenlőséget és az általános választójogot.[20] A szövetségből való kilépés lehetősége korlátozott mértékben érvényesülne. Ha egyes államok kilépése a federáció egésze érdekeit sértené, annak joga lenne erőszakkal visszatartani őket (itt két történelmi példára utal Proudhon: az Amerikai Egyesült Államok polgárháborújára 1861–1865-ben, amely a déli államok szecessziója miatt következett be; és az 1847-es svájci polgárháborúra, amelyben a liberálisabb szellemű és többségben levő kantonok legyőzték a hét konzervatív-katolikus kanton által létrehozott külön szövetséget, a Sonderbundot).[21]

Az európai államok által kialakított szövetséget nem tekintette igazi államnak, hanem csak egy laza konfederációnak, amely szuverén, független államokat köt össze egy kölcsönös garanciákkal biztosított szerződéssel. Ez a federatív hatalom annál decentralizáltabb, annál gyengébb, minél több állam a tagja, ellentétben a centralizált államokkal és birodalmakkal, amelyekben a politikai centrum hatalma egyenes arányban nő az alattvalók (lakosság) számának és a birtokolt terület nagyságának növekedésével.[22] A centralizált államokkal szemben — Proudhon felfogása szerint — a federációk általában a védelmi jellegű külpolitika

[15] *Proudhon*: 149.
[16] U.o.
[17] U.o.: 335.
[18] U.o.:319.
[19] U.o.: 324–326.
[20] U.o.: 545.
[21] *Gullo*: 43.
[22] *Proudhon*: 320–321.

megtestesítői. Míg az előbbiek állandó törekvése a hódítás (hiszen ez növeli az uralmon lévők hatalmát), az utóbbiak csak a védekezésre koncentrálnak. Illusztrációképpen Svájc példáját idézi, amely a Merész Károly burgundiai hercegen aratott győzelme (1476) után Európa elsőrangú katonai hatalmává emelkedett, mégis békés, hódításra képtelen és arra nem is törekvő köztársaság maradt.[23] (E kép kissé idealizált és módosításra szorul: valójában Svájc csak 1515-ben döntött az örökös semlegesség és a háborúktól való tartózkodás mellett, miután az Északitáliát elözönlő francia csapatok a marignano-i csatában legyőzték a milánói hercegséget támogató svájci seregeket. Svájc ekkor mondott le végleg a további északitáliai hódítási szándékairól, amelyeket addig főleg a kereskedelmi útvonalak feletti ellenőrzés megszerzése motivált.)

Proudhon elméletében a federáció nemcsak a kül, hanem a belpolitikában is egyensúlyozó szerepet tölthet be. Ellensúlyt képezhet a politikai kormányzat túlzott centralizációja és despotizmusa és a nép túlságosan nekiszabaduló indulatai között. Megakadályozhatja a nép elnyomását a politikai vezetők által éppúgy, mint a saját őrültségei és ambíciói által diktált elhamarkodott döntések meghozását.[24] Ahogyan a federalizmus érvényesülése a kül- és belpolitikában a hatalmi decentralizációt jelenti, úgy a gazdasági életben annak megjelenése a mutualizmus (kölcsönösség) elvében ölt testet. A mutualizmus a gazdaságban az értékarányos árucsere megvalósulása, amely kizárja a kizsákmányolást és a monopóliumok létét. A decentralizáció a politikában és a mutualizmus a gazdaságban olyan kiegyensúlyozott federáció kialakulását teszi lehetővé, amely képes az állandó fejlődésre.[25]

A federalista politikai-gazdasági rendszer kialakulásának lehetőségét Proudhon nem kötötte meghatározott történelmi körülményekhez. E szerveződési elv tehát térben és időben univerzálisan alkalmazható. Bármely nép bármely korszakban képes lehet a tekintélyuralmi, centralizált rendszerek lerázására, és egy federatív rendszer kialakítására, amely Proudhon felfogása szerint a társadalmak további fejlődésének egyedüli járható útja.

II. Az európai államszövetség eszméje

II.1. Az integráció fő elméleti típusai

Európa politikai egységének megvalósítására sokféle elképzelés született a történelem folyamán, és létezik ma is. A gyakorlati kísérletek és elméleti-politikai tervezetek változatossága mögött azonban az integráció néhány alapvető típusa figyelhető meg, amelyek egyik lehetséges csoporosítási szempontja az integráció „erőssége", illetve „gyengesége", vagyis az, hogy milyen erős függésbe kerülnek az egyes államok az egységet hordozó politikai szervezettől és egymástól. E szempontból nézve egy teljes elméleti modell a következőképpen alakítható ki:

---

[23] U. o.: 355.
[24] U. o.: 348.
[25] U. o.: 361–362.

Az integráció a hatalmi koncentráció foka szerint

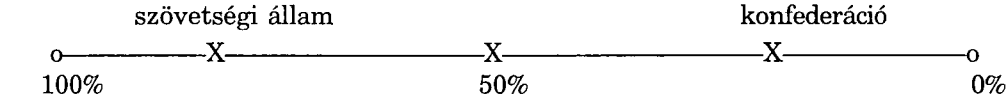

A fenti ábra tulajdonképpen azt fejezi ki, hogy az integráció tagjai (államai) milyen mértékben tartják fenn autonómiájukat, mennyire önkéntesen csatlakoznak a nagyobb egységhez, illetve mennyire rendelődnek annak alá és veszítik el saját autonóm létüket. A két végletet természetesen a *birodalom* és az *anarchia* jelentik. Az előbbiben az államok elveszítik önállóságukat, teljesen alárendelődnek a birodalmi centrum(ország) érdekeinek, amelyhez a katonai erő láncolja őket. Az anarchista teoretikusok elveinek megfelelően az anarchista integráció kiküszöbölné a politikai hatalmat a társadalmak életéből, és a kormányzat csak önkormányzat (autonómia) formájában létezne. A teljes elnyomás és a népek teljes szabadsága között azonban számos elméleti — és természetesen gyakorlati — átmenet létezhet, amelyek a szövetségi (federatív) rendszer változatainak tekinthetők.

A hatalmi koncentráció „gyengesége", tehát az anarchista véglet felől elmozdulva a *konfederáció* fogalmát érdemes elsőként elkülönítenünk. Bár számos európai nyelvben ez a szó azonos jelentésű a federáció kifejezéssel, a politikai gondolkodásban általában felfedezhető tartalmi különbség kettejük között. A konfederációt többnyire lazább, a csatlakozó államok számára kevesebb kötöttséget, nagyobb autonómiát tartalmazó egységként tételezik fel. Ez az anarchista ideállal rokonítja, ugyanakkor azonban itt egyértelműen államszövetségről van szó, nem egyszerűen autonóm önkormányzatok és (al)federációk szövetségéről. Mindez a tagállamokon belül magas fokú hatalmi koncentrációt jelenthet, bár az integratív egységben ez nem jelenik meg közvetlenül.

A birodalmi és az anarchista „végpontok" között félúton helyezhető el a federáció (államszövetség). Ez a konfederációnál kötöttebb, a szövetségi államnál lazább integrációs típus. A federációt a kiegyensúlyozottság jellemzi a hatalmi alávetettség és a politikai szabadság ellentétei között (Proudhon kifejezéseivel szólva: a Tekintély és a Szabadság között teremt egyensúlyt). A federatív rendszer Európája még az államok önállóságának fenntartását jelenti, de már megjelennek az „összállamiság"-ot mutató intézmények is, és a „közös ügyek" száma is kiterjedtebb. Számos kérdésben az államok a szövetségi vezetésnek rendelődnek alá.

A hatalmi koncentráció erősödésének irányába haladva a birodalom előtti utolsó „állomás" a *szövetségi állam*. Itt a legteljesebb (az eddig tárgyaltakat tekintve) a tagállamok autonómiájának térvesztése. Az önálló államok ebben az európai integrációban is fennmaradnak, szuverenitásuk számos eleme azonban már csak formalitás. Ebben az egységben az európai állam teljes törvényhozói, kormányzati és igazságszolgáltatási intézményrendszert épít ki, minden országra kötelező érvényű döntéseket hoz. A birodalommal ellentétben azonban az integratív szervek politikáját az összeurópai érdekek szabják meg, s a döntések meghozatalában minden tagállam képviseltetve van, tehát teret kap a saját érdekei

manifesztálására. A döntések érdekegyeztetés útján születnek, nincs kivételezett, kitüntetett helyzetű tagállam. A szövetségi állam tehát viszonylag erősen koncentrálja a politikai hatalmat, de mindezt a tagállamok hatékony közreműködésével, és azok érdekeinek a lehető maximális integrálásával, a közös jólét növelésének céljával teszi.

II.2. Konfederáció és federáció

Az európai államszövetségre vonatkozó tervezetekben az európai egységet általában konfederációnak vagy federációnak nevezik e tervek megalkotói. Elképzeléseik közös lényege az, hogy a szövetkező államok szuverenitásának nagyobb részét fenn akarják tartani, és az esetek többségében a belpolitikai, belső alkotmányos rendet érintetlenül hagyják. Külpolitikai szempontból a *status quo*-t tekintik kiindulópontnak és a reális erőviszonyok figyelembe vételével szeretnék a szövetséget megvalósítani. Mindezeknek a tervezetekre vonatkozóan két fontos következménye van: az egyik az, hogy a szövetség így heterogén politikai berendezkedésű államok konglomerátuma lenne; a másik az, hogy ennek következtében a szövetség elvileg bármikor létrehozható, rövid idő (néhány hónap, vagy egy-két év) alatt is, a potenciális szövetségesek politikai szándékaitól függően.

E tervezetek közül a legkorábbiak és leghíresebbek közé tartozik IV. Henrik (1589–1610) francia király és minisztere, Sully Nagy Terve a Keresztény Köztársaságról, az örök béke megteremtése céljával Európában. A terv Sully Emlékiratainban került megfogalmazásra és az volt a mozgatórugója francia részről, hogy megtörjék a Habsburg-ház hatalmát és keresztes hadjáratot indítsanak a törökök ellen. Úgy tűnik, hogy a tervet Erzsébet angol királynő is támogatta. Tizenöt európai állam szövetségét szerették volna létrehozni, az adott politikai erőviszonyok alapján, egy 60 fős senatus és egy legfelsőbb bíróság felállításával. A szövetséget így hat öröklődő monarchia (Franciaország, Spanyolország, Anglia, Svédország, Oroszország, Lombardia), öt választó állam (Német birodalom, Csehország, Magyarország, Lengyelország, Pápai Állam), három köztársaság (Velence, Németalföld, Svájc) és egy itáliai államokból álló ország alkotta volna.[26]

Ugyancsak a tartós európai béke megvalósításának szándéka és a háborúk nemzetközi jogi szabályozásának kísérlete ösztönözte a neves németalföldi politikai gondolkodó, Hugo *Grotius* (1583–1645, eredeti nevén Huig der Groot) írásait, amelyekben az európai államok szorosabb együttműködési lehetőségeit kereste. 1609-ben megjelent könyvében (Mare liberum) a tengeri hajózás és kereskedelem szabadságának elveit fejtette ki (ugyanebben az évben vívta ki Hollandia a függetlenségét Spanyolországgal szemben), 1625-ben a háború és a béke jogáról (De iure belli ac pacis) szóló könyvében pedig a modern népjogok alapjait fektette le. Javaslatot tett egy európai kongresszus felállítására, a háborúk kiküszöbölésére pedig be akarta vezetni a nemzetközi döntőbíráskodás rendszerét.[27]

---

[26] *Fried*, A.H.: Handbuch der Friedensbewegung. I–II.k. Berlin, Wien, Leipzig, 1911–1913, Reichenbach/ Verl. der „Friedens-Warte": II.k.: 13.

[27] U.o.:16–17.

A későbbi korok hasonló tervei közül megemlítendő még a svájci Johann Caspar *Bluntschli* (1808–1881) európai federációs tervezete, aki Zürich kanton polgári törvénykönyvének szerzője és a heidelbergi egyetem nemzetközi jogi professzora volt. Az európai államok egységének szerveződését svájci mintára képzelte el, amelyet azzal indokolt, hogy Svájc maga is több nemzetet, nyelvet és kultúrát ötvözött egységbe. Laza konfederációt akart megvalósítani, önálló államok szövetségét (Staatenbund), amelyben azok saját kormányzata fennmarad, de a nemzetek közötti viták rendezésére egy kétkamarás törvényhozó szervet hoznának létre. Ebben a Federációs Tanács (Conseil Fédéral) az államokat, a Senatus pedig a népeket képviselné. A döntések szankcionálására azonban nem tervezte kényszerítő intézmények és eszközök alkalmazását.[28]

Bluntschli fellépéséhez kapcsolódik az első jelentős nemzetközi vita, az államszövetség és a szövetségi állam lehetőségeiről az eljövendő európai politikai integrációban. 1881-ben megjelent federációs tervezete ugyanis vitairat volt a skót egyetemi professzor, az edinborough-i Lorimer 1872-ben és 1877-ben megjelent cikkeire, amelyekben ez utóbbi egy európai szövetségi állam jogi kereteit vázolta fel. Bluntschli szerint azonban nem szövetségi államot (Bundesstaat), hanem államszövetséget (Staatenbund) kellene létrehozni Európában, amely nagyobb részt hagyna meg az azt alkotó államok szuverenitásából. Így például a szövetség sem külön hadsereggel, sem külön pénzügyi igazgatással nem rendelkezne.[29]

Constantin *Frantz* (1817–1891) porosz diplomata, állami hivatalnok és a politikai filozófia művelője az 1815-ben létrehozott Német Szövetség decentralizált rendszerének mintájára képzelte el Európa egységét. Közép- és Észak-Európa államainak federációját tekintette kiindulópontnak egy eljövendő keresztény világfederációhoz, melynek magja Németország, Ausztria, Svájc, Hollandia, Belgium és Skandinávia lett volna. Ellenezte a Német Szövetség 1866 utáni centralizációs tendenciáit és a federalizmus elve dominanciájának szükségességét hirdette. Proudhon-hoz hasonlóan ő is azon a nézeten volt, hogy a federalizmus elvének a társadalmi, állami és a nemzetközi szerveződésekben egyaránt érvényesülnie kell.[30]

Az utóbbi két tervezet példája azt mutatja, hogy az európai federáció hívei az eljövendő egységet valamely létező állam felépítésének mintájára képzelték el. Svájc és a Német Szövetség mellett (és talán előtt is) az Amerikai Egyesült Államok jelentette a harmadik fő integrációs modellt, amely azonban már egy új szövetségi stádium, az európai szövetségi állam elképzeléséhez vezet bennünket.

III. Az európai szövetségi állam eszméje

Az európai államok egységét szorosabb kötelék formájában elképzelők általában hosszabb megvalósulási folyamatot tételeztek fel. 1869-ben a francia Ferdinand Buisson egy felszólalásában kijelentette, hogy az Európai Egyesült Álla-

[28] *Rougemont*: 261–263.

[29] *Renouvin*, Pierre: Les idées et les projets d'union européenne au XIX. siècle. In: Publications de la Conciliation Internationale. Bulletin No. 6. Paris, 1931: 475. és *Renouvin*, Pierre: L'idée de la fédération européenne dans la pensée politique du XIX. siècle. Oxford, 1949, Clarendon: 13.

[30] *Rougemont*: 263–267.

mok csak a 20.században válhat realitássá.[31] A szövetségi állam hívei többségükben feltételezték, hogy — jellegénél fogva — az európai integrációnak homogén alkotmányokkal rendelkező államok lehetnek csak a tagjai, amihez a legfejlettebb, legdemokratikusabb országok szolgálhatnak modellül. A fejletlenebb országok „felcsatlakoztatása" mindenképpen hosszabb időtávú folyamat szükségességét jelezte az integráció számára. Az „Európai Egyesült Államok" című folyóirat egyik 1878-as száma szerint az európai federáció nem képződhet szimultán folyamatként, csak fokozatosan csatlakozhatnak az európai népek a legfejlettebb országokból álló csoport köré.[32]

Az európai federáció egészének felépítésével kapcsolatban a szövetségi állam eszméje híveinél is megtalálható az a — Proudhon által kifejtett — nézet, amely szerint ez több kisebb federációból is összeállhat.[33] Charles Lemonnier szerint (aki az Európai Egyesült Államok eszméjének egyik fő propagátora volt a 19.század második felében) valószínű, hogy az európai egység kisebb, regionális federációk kialakulásával fog kezdődni, amely folyamatban a skandináv semleges országok federációja lehet az egyik legkorábbi képződmény.[34] Hasonló megfontolásokból vetődött fel a Dunai Egyesült Államok létrehozásának gondolata a Nemzetközi Béke- és Szabadság Liga (1867–1939) hívei között 1878-ban, amelyet a Duna hajózási útvonalának és a folyó övezetének a semlegesítésével szerettek volna összekapcsolni.[35]

Lemonnier a semleges országok federációját az eljövendő európai federáció rendkívül praktikus előzményeként vette számításba. Úgy vélte, hogy egy ilyen federáció nemcsak a tagországok biztonságát növeli és a nagyhatalmak erejét ellensúlyozza, hanem kizárja egy általános európai háború lehetőségét is, mivel a semleges országokat kivonja egy esetleges konfliktusból. A semleges államok másik lehetséges federációját Hollandia, Belgium, Luxemburg és Svájc összefogásában látta.[36]

Hasonlóan Lemonnier-hoz, a svájci Martin Boucher is e térségben kereste az európai federáció lehetséges magterületét egy 1868-as javaslatában, amelyet a Nemzetközi Béke- és Szabadság Liga kongresszusára küldött.[37] Nézete szerint a formálódó Európai Egyesült Államoknak mindenképpen szüksége lenne egy centrumra, ahol az európai bíróság székhelye lenne, itt tartanák az európai kongresszusokat, valamint menedékül szolgálhatna a politikai pártharcok veszteseinek, és lehetőséget adna a kisebbségi vélemények artikulációjára. Svájcot ehhez túl kicsinek találta és a tenger hiányát is akadályozó tényezőnek tekintette. Ezért azt javasolta, hogy egyesítsék Svájcot és Hollandiát egy ugyancsak semleges fo-

[31] *Bulletin officiel* (1869) du Congrès de la Ligue internationale de la Paix et de la Liberté. Lausanne, 1869: 39.

[32] *EUE* = Les Etats-Unis d'Europe. Organe de la Ligue internationale de la Paix et de la Liberté 1867–1939. Genéve, Bern, Paris: 1878. 3. sz.

[33] *EUE*: 1876. 8. sz.

[34] *Bulletin officiel* (1886) des Assemblées Tenues á Geneve les 12 et 16 Septembre 1886. Geneve 1886 Ligue internationale de la Paix et de la Liberté: 106.

[35] *EUE*: 1878. 8. sz.

[36] *Lemonnier*, Charles: Du principe de neutralité et de ses applications. Genève, 1882: 28–31.

[37] *Bulletin officiel* (1868) du Congrés de la Ligue Internationale de la Paix et de la Liberté. Berne, 1868: 247–251. és *Gullo*: 51.

lyosó révén, amelyet Elzász és a Rajna-vidék alkotna, és e semleges federáció legyen az Európai Egyesült Államok magja. Ezzel egyúttal a német-francia viszonyt is javíthatónak tartotta, mivel a vitatott, vegyes etnikumú területek kikerülnének (semleges államként) a két ország bármelyikének fennhatósága alól.

A legfejlettebb nyugati államoknak, mint a federáció lehetséges központi térségének kiindulópontként való tételezése szintén igen gyakori jelenség volt. Az „Európai Egyesült Államok" című folyóiratban 1875-ben napvilágra került az a nézet, amely szerint Anglia, Franciaország és Olaszország lehetne az európai federáció magterülete.[38] Németország nyilvánvalóan az Elzász-Lotharingia miatt támadt francia-német ellentét következtében maradt ki, hiszen a konfliktus megoldása a nyugati együttműködés alapfeltétele volt.

A létrehozandó európai federáció (mint szövetségi állam) felépítésével kapcsolatban számos különféle nézet létezett, de e terveket az államok egyenjogúságának és alkotmányaik alapkérdésekben való homogenitásának túlsúlya jellemzi. A belga Cornelius de Boom szerint (aki 1864-ben és 1867-ben két könyvet publikált az európai federáció kérdéséről) az Európai Egyesült Államokat 58, egyenként hozzávetőleg 5 millió lakossal rendelkező államnak kellene alkotnia, ami azt jelentené, hogy a nagyobb országokat (például Franciaországot) részekre osztanák fel.[39] Jules Ferry — a Francia Köztársaság későbbi elnöke — is azt hangsúlyozta 1868-as javaslatában, hogy az európai federációban a hegemón hatalom kialakulásának megelőzésére erőegyensúlyt kell létrehozni. Az államformáknak és a federációt alkotó államok fejlettségi szintjének mindenképpen hasonlóaknak kell lenniük.[40]

Az Európai Egyesült Államok, mint federatív egység híveinek egyik irányzata szükségesnek tartotta, hogy a szövetségi államnak alkotmányos monarchiák és köztársaságok egyaránt tagjai lehessenek. Az államformák kérdésében tehát bizonyos szintű heterogenitást feltételeztek e nézet hívei (a despotikus rendszerek befogadását ők is elutasították). Charles Fauvety — aki a Nemzetközi Béke- és Szabadság Ligán belül kisebbségi nézetet képviselt — lehetségesnek tartotta az alkotmányos monarchiák és köztársaságok együttélését, és úgy vélte, hogy az Európai Egyesült Államok megteremtését nem kezdhetik el a legfejlettebb országok, monarchiák (például Anglia) kihagyásával. Arra is hivatkozott, hogy a népeknek joguk van saját hagyományaik folytatására, tehát az alkotmányos monarchia megtartására is.[41] A Liga tagságának többsége azonban az európai államok köztársasággá alakítását, tehát az államformák homogenitását támogatta.

Az Európai Egyesült Államoknak, mint európai szövetségi államnak a felépítésére vonatkozóan a francia Charles Lemonnier fejtette ki a legmarkánsabb álláspontot (többek között egy 1875-ben tartott előadásában): az államok közötti viszonylatban érvényesíteni kell az egyének közötti szabályokat (ez nyilvánvalóan Kant felfogásának hatása), és a szövetségi államnak egy nemzetállamhoz hasonlóan kell szerveződnie. Létre kell hozni a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói

[38] *EUE*: 1875. 44. sz.
[39] *Van der Linden*: 667.
[40] *Gullo*: 50.
[41] *Van der Linden*: 906–907.

hatalmakat federális szinten, a döntések szankcionálására és a védelemre pedig egy federációs hadsereget és flottát.[42] Lemonnier tehát egy európai egységállam alapvetően szükséges intézményeit vázolta fel.

Az európai országokat politikai egységbe, federációba tömöríteni szándékozó tervezeteknek sokféle motivációja létezett. Az egyik ilyen például Európa politikai egyensúlyának felbomlása, illetve az attól való félelem, amelyet a gyengébb államok szövetségével szándékoztak helyreállítani. 1867-ben Pascal Duprat a felemelkedő Poroszország hegemóniájától való félelmében javasolta az európai federációt, melyben Franciaországnak vezető szerepet szánt.[43] J. Strada egy évvel később Poroszország és Oroszország despotizmusának veszélyei miatt tartotta szükségesnek az európai federációt és egy európai parlament felállítását, melyekben Angliának és Franciaországnak kellene a vezető szerepet játszania. Edouard Talbot az orosz fenyegetés közelségére hívta fel a közvélemény figyelmét. Nézete szerint az oroszok a tatár barbarizmust képviselik a civilizációval szemben. A vasút feltalálása következtében hadseregük mindössze 25 órányira van Franciaország határától. E katonai veszély elhárítása Lengyelország ütközőállammá tételével és az Európai Egyesült Államok létrehozásával valósítható meg.[44]

Az Európát kívülről érő kihívások közül az Amerikai Egyesült Államok vetélytársként való megjelenése volt a legfontosabb. A francia liberális közgazdász, Michel Chevalier szükségesnek tartotta egy európai bíróság és egy permanensen ülésező európai kongresszus létrehozását. Mindezt az orosz és az amerikai veszéllyel indokolta. Számításai szerint (1866) az Amerikai Egyesült Államok lakossága 30 éven belül eléri a 100 milliót, és ezzel komoly gazdasági és katonai vetélytársa lesz Európának. Az 1860-as évek közepén Emile de Girardin is az amerikai és az orosz fenyegetést tartotta a federációra ösztönző tényezőknek. Az Európai Unió megteremtését vélte a problémák megoldásának, amelybe Oroszországot és Törökországot is be akarta venni.[45] Elie Ducommun 1890-ben elsősorban pénzügyi és gazdasági megfontolásokra helyezte a hangsúlyt. Összehasonlító vizsgálatában megállapította, hogy az USA-ban mintegy 20 000 katonát tartanak fegyverben, évi 25 millió frank fenntartási költséggel. Európában négy és fél millió katonát, évi öt milliárd frankos kiadással. Mindezek alapján egyre nyilvánvalóbb lesz az Amerikai Egyesült Államok gazdasági fölénye Európával szemben, amely a katonai kiadások miatt nem lehet annak versenyképes ellenfele.[46]

Az Amerikai Egyesült Államok azonban nemcsak külső kihívásként, fenyegetésként játszott szerepet az Európai Egyesült Államok kérdésében. A francia Charles Lemonnier és mások számára létező bizonyítékként szolgált az európai egység megvalósításának lehetőségére. Nézete szerint az USA és Svájc példája mutatja, hogy az államok közötti federáció megvalósítható a tagállamok autonó-

---

[42] *EUE*: 1875. 46. sz.

[43] *Van der Linden*: 668.

[44] U.o.

[45] U.o.: 666.

[46] *Ducommun*, Elie: Résumé d'un discours prononcé á Grenoble, le 27 Avril 1890 par E. D. Genève, 1890, Imprimerie Rivera et Dubois: 15.

miájának fenntartásával.[47] Így a feladat egyszerűen az, hogy adaptálják az USA és Svájc intézményeit Európára, ami röviden kifejezve az Európai Egyesült Államok létrehozását jelenti.[48] Ez utóbbi megvalósítását nem lehet többé utópiának tekinteni, hiszen az Amerikai Egyesült Államok, amely 36 nemzetet egyesít [1875-ben írja ezt Lemonnier] és Svájc, amely 22 államot fog össze egy néppé, bizonyítják a soknemzetiségű és nagy területű európai szövetségi állam lehetőségét is [49] Lemonnier szerint az európai federációban az államok autonómiája, függetlensége, szuverenitása megmaradna, éppúgy, mint a svájci kantonoké és az amerikai tagállamoké. Ugyanakkor az európai federális hadsereg éppúgy egy nemzeti milíciának lenne tekinthető, mint a svájci milícia.[50]

Az USA és Svájc modellként való felfogása a legfontosabb érvet jelentette az Európai Egyesült Államok hívei számára, amikor eszméjük megvalósításának lehetőségét akarták bizonyítani. Az európai federáció létrehozásának esélyeiben kételkedők ugyanis a svájci modellel kapcsolatban azt kifogásolták, hogy az azért nem alkalmazható Európa egészére, mert csak egy rendkívül kis kiterjedésű államra érvényes mintát jelenthet. Az Amerikai Egyesült Államok léte és politikai szerkezete azonban egyértelműen bizonyította, hogy nagy kiterjedésű államot is lehet demokratikus, republikánus és federalista alapokon szervezni. Európa nagysága, kiterjedtsége tehát nem lehet a federatív rendszer akadálya. Erre sokan azt állították, hogy ilyen állam kialakítását csak a speciális amerikai viszonyok tették lehetővé, amilyenek Európában nincsenek. Ennek azonban Svájc volt az élő cáfolata, hiszen létével azt bizonyította, hogy európai körülmények és társadalmi feltételek között is létre lehet hozni federatív köztársasági politikai rendszert. Az Amerikai Egyesült Államok nagyban, Svájc pedig kicsiben mutatta meg az eljövendő Európai Egyesült Államok lehetséges szerveződési modelljét.

Az európai federáció hívei Svájcot mintaként és a szerveződés lehetséges kiinduló magjaként egyaránt tekintetbe vették. Úgy vélték, hogy amit Svájc kicsiben megvalósított, ugyanazt kell Európának nagy méretekben létrehoznia. A svájci federáció is csak három kanton szövetségével kezdődött, ezután csatlakoztak fokozatosan a többiek az egységhez, ami évszázadokig tartott, de a modern korban ez az egységesülési folyamat gyorsabban fog végbemenni.[51]

A federáció-pártiak arra is rámutattak, hogy a nyelvi, éghajlati, földrajzi különbségek ellenére viszonylag egységes republikánus federáció, Svájc, egyúttal az egyik legmodernebb és legdemokratikusabb európai állam. Nemzeti milíciája jobb, mint bármely állandó európai hadsereg, közoktatása ingyenes, laikus és kötelező iskolarendszeren alapul, teljes mértékben érvényesül a szólás- és sajtósza-

[47] *Lemonnier*, Charles: *Nécessité* d'une juridiction internationale. Conférence Faite á Genève le 26 Septembre 1881. Genève, Paris, 1881: 36–37.

[48] *EUE*: 1872. 14.sz.

[49] *EUE*: 1875. 19. sz.

[50] *Lemonnier*, Charles. *Rapport* présenté au Congrès tenu á Lausanne le 14 Septembre 1869 par Ch. L. sur cette question: déterminer les bases d'une organisation fédérale de l'Europe. Paris, 1869, Librairie des Sciences Sociales: 11–12.

[51] *Bulletin officiel* (1869): 9–10.

badság, a gyülekezés és a petíció (kérvényezés) szabadsága, folyamatban van az állam és az egyház szétválasztása [1875].[52]

A svájci Alfred Gobat (Nobel-békedíjas politikus, a Nemzetközi Békeiroda igazgatója) egy 1912-ben, Genfben tartott gyűlésen szintén Svájc példájának szem előtt tartását javasolta a nemzetközi federáció kérdésében, és elsősorban a fokozatosság elvét emelte ki. Svájc először csak védelmi szövetséget hozott létre, később a kantonok a döntőbíráskodásról is megegyeztek. Utána közös parlamentet is felállítottak, de a küldöttek csak kötött mandátummal rendelkeztek. Egy fejlettebb szakaszban a kantonok lemondtak szuverenitásuk egy részéről a Konföderáció javára, így alakult ki a szorosabb egység. Gobat szerint az egységesülési folyamat csak önkéntesen mehet végbe, ha az európai államok felismerték annak szükségességét. A létrejövő integráció tagállamainak mindenképpen azonos alkotmánnyal kell rendelkezniük, tehát köztársaságok és monarchiák nem szövetkezhetnek egymással. Létre kell hozni egy nemzetközi parlamentet, ez lehet az európai federáció kiinduló intézménye.[53]

Az Európai Egyesült Államoknak, mint európai szövetségi államnak a kérdése még sokáig napirenden maradt a századforduló politikai gondolkodásában. 1891-ben a római nemzetközi békevilágkongresszuson javaslat született arról, hogy a béketársaságok fogadják el végső célként az Európai Egyesült Államok megteremtését. 1900-ban Párizsban, a politikai tudományok kongresszusán állásfoglalás született arról, hogy e program realizálásának lehetőségét továbbra is tanulmányozni kellene.[54] Az európai politikai események azonban az egységtörekvéssel szemben éppen ellentétesen alakultak, és a nacionalizmus nekivadult erői gátlástalanul elszabadultak, hogy Európát (és a világot) addig még soha nem látott borzalmak felé irányítsák.

***

Az európai integráció szövetségi jellegű elképzelései hosszú évszázadokon át csak politikai és filozófiai tervezetek maradtak, és a birodalmi kísérletek árnyékában másodlagos szerepet játszottak a mindennapi politikai életben. Az utolsó európai birodalmi kísérlet, a német Harmadik Birodalom bukása (1945) után azonban a federatív integráció gyakorlatban is körvonalazódni kezdett Európában elsősorban Nyugaton. A különböző regionális védelmi, gazdasági, kulturális és politikai szervezetek egyre összehangoltabb, egyre szorosabb együttműködése tapasztalható, amelyben a nyugat-európai magállamok körül egy összeurópai integráció lassú, de határozott kibontakozása történik.

Mint az elmondottakból kitűnik, az európai egységnek sokféle kialakulási útja és szerkezeti modellje lehetséges. Pillanatnyilag (2001-ben) úgy látszik, hogy a potenciális utak és modellek közül éppen az optimális, az önkéntes kooperáción alapuló, federalista jellegű integráció folyamata dominál. A status quo adottságait szem előtt tartó, realitásokkal számot vető politikai folyamat azonban nyilvánva-

[52] *EUE*: 1875. 8. sz.
[53] *EUE*: 1912. 4. sz.
[54] *Renouvin*: 1949: 13.

lóan magában rejti a nagyhatalmi túlsúly kialakulásának lehetőségét is. A „nagyok" és „kicsik" együttélése csak egy rendkívül jól szabályozott jogi-politikai intézményrendszer keretei között történhet a kívánatos módon, vagyis az európai integrációt alkotó népek közös érdekei szerint.

Jemnitz János

1917. HÁBORÚ – BÉKE? REFORM – FORRADALOM?

A nemzetközi munkásmozgalom választútjai

A kortársak számára világos volt, hogy az 1917-es esztendő sorsdöntő változásokat hozott Európa és az egész világ számára. Szemük láttára módosult a valóság, s ezzel együtt a gondolkodásban is lényeges változások következtek be a felső, vezető körökben csakúgy, mint az alullévőknél.

E nagyon széles és rengeteg kérdést felvető témában ehelyütt csak egy nagyobb monográfia négy fejezetének közlésére nyílik lehetőség: a Német Független Szocialista Párt megalakulása, az USA munkásmozgalma, illetőleg a szakszervezetek és a szocialisták reagálása az USA hadbalépésére, végül egy fejezet a szomszédos Ausztriával, a befolyásos osztrák szociáldemokraták 1917 őszi kongresszusával foglalkozik.

Megjegyzendő, e témakörben már több tanulmányom jelent meg. Így a *Századok* hasábjain írhattam a „stockholmi konferenciáról", illetve az 1917. évi spanyolországi rendkívüli eseményekről; a Párttörténeti Közlemények hasábjain a II., 1917 nyári antant-szocialista konferenciáról, s ennek francia összefüggéseiről; a *Múltunk* hasábjain a Die Neue Zeit arculatváltásáról és a német, illetve francia szocialista párt 1917 őszi kongresszusairól; a *Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből Évkönyv* (NMTÉ) hasábjain pedig az 1917 őszi nemzetközi berni szakszervezeti kongresszusról. Ugyanitt bemutathattam néhány fontos vagy jellemző szocialista orgánumot, az orosz *Letopiszt*, a horvát *Slobodát*, a szerb *Budutynosztot*, az orosz *Szovremennij Mirt* és a svájci *Le Sentinelle*-t.

A temérdek problémát önmagában is felvető 1917-es orosz forradalmas évről ugyancsak többször írtam. Ha eltekintek is a régebbi, az 1960-as években megjelent tanulmányaimtól, nemrégiben az orosz mensevik történész, N. Rozskov munkáját elevenítettem fel. Ugyancsak az 1990-es években írtam a híres Friedrich Adler-perről, a finnországi forrongó 1917-es évről és a (magyarul ugyan nem, de németül megjelent) rendkívül fontos és sokban új jelenségeket felszínre hozó nemzetközi 1917 május elsejéről is.

A mindig is izgalmas Balkán-relációban az említett lapok mellett szóltam általában is a szerb és a horvát szocialisták magatartásáról, s írtam az orosz forradalmak nemzetközi visszhangjáról.

Mindehhez sietve hozzá kell tennem, hogy mindez csak részleges és töredékes képet ad erről a gazdag, s egyben terhes évről. S ha a nagy francia író, Roger Martin du Gard oly kitűnően fogalmazta meg, hogy az első világháború sírba tette „a vén Európát", úgy ebben az 1917-es évnek fontos szerepe volt. Az említett

mozzanatok, fordulatok és összefüggések mellett ehhez még sok minden hozzájárult, erről azonban ehelyütt, sajnos, most nem szólhatok.*

Németország Független Szociáldemokrata Pártjának megalakulása (1917 április)

Németországban a soviniszta (honvédő) és a pacifista irányzat közötti elhatárolódás mind inkább elkerülhetetlenné vált az általános politikai hangulat átizzásával. 1916 tavaszától gyakorlatilag már két parlamenti, politikai góc alakult ki, az 1916 szeptemberi pártkonferenciát követően pedig a végleges szakítás már csak idő kérdése lehetett. 1917 januárjában az ellenzéki külön konferencia után a pártvezetőség és a jobboldal elhatározta a szakítást, amit a Munkaközösség tagjai utolsó pillanatig szerettek volna elkerülni.[1] A pacifista ellenzék ugyanis a szociáldemokrata párt keretein belül kívánt maradni, s a francia szocialista párt fejlődéséhez hasonlóan ott törekedett volna arra, hogy a „kisebbség" végül megszerezze a többséget. Bernstein 1916 telén ezért követelt több mozgásszabadságot, és Kautsky még 1917 márciusában is ezért hangsúlyozta, hogy a baloldal nem akar szakítást.[2] Ugyanakkor a bekövetkezendőkért a felelősséget a párt jobboldali, gyarmatosító, nacionalista „ultráira" hárította.

Míg a Munkaközösség vezetői feltűnő „nem akarással" készültek a különválás tényének elfogadására – a spartakisták éppen ezt sürgették, mivel azt kívánták, hogy az új párt ténylegesen aktív, forradalmi, háborúellenes politikát folytasson. Ilyen körülmények közepette a Munkaközösség vezetőit a spartakisták befolyásának növekedése szintén aggasztotta, féltek attól, hogy az öntudatos, akcióra kész szocialisták fölött elveszítik befolyásukat. Kautsky már 1916 augusztusában arról írt Victor Adlernek, hogy a Munkaközösség létrehozását már az is igazolja, hogy különben „akkor Berlint a spartakisták hódították volna meg". 1917 februárjában ugyanezt a gondolatot erősítette meg; ha ők nem léptek volna

* Az említett tanulmányokat lásd: The Stockholm Conference. Acta Historica. Budapest 1980., Spanyolország és a spanyol munkásmozgalom 1917-ben. Századok, 1987. 6. sz., A II. antant-szocialista konferencia (1917 augusztus). Párttörténeti Közlemények, 1982. 1. sz., A stockholmi konferencia francia összefüggéseiről oroszul megjelent tanulmányom a Francuzszkij Jezsegodnyik 1979-es kötetében. (Moszkva, 1981) és németül az ITH Jahrbuchban. Beiträge zur Fragestellung zu den internationalen Beziehungen in den Jahren 1917–1918. In: ITH Tagungsberichte. 20. Wien, Europaverlag. 1985. Továbbá a német párt belső helyzetéhez és Kautskynak a Die Neue Zeit éléről történő leváltásához, a hírhedt „Neue Zeit rablásho" németül in: Festschrift für Rudolf Neck zum 60. Geburtstag. Verlag für Geschichte und Politik. Wien 1981. A francia szocialista mozgalom különféle áramlatai, vezetőinek 1917-ben eltérő állásfoglalásaihoz lásd életrajzi írásaimat: Léon Blum, Budapest, 1993, Jean Longuet. NMTE 1986, Jules Guesde. NMTE. 1992., Paul Mistral NMTÉ 2001. Ilyen összefüggésben még egy sor belga, osztrák, svájci, angol, orosz, holland és amerikai (USA) szocialista életrajzát is megjelölhetném, akiknek 1917-ben, alkalmasint nagyon fontos szerepük volt. Gondok és megoldási kísérletek a nyugat-európai munkásmozgalomban 1917-ben. Múltunk, 1992. 2–3. sz., A berni nemzetközi szakszervezeti kongresszus. NMTÉ. 1992, Friedrich Adler pere (1917 május) NMTÉ 1992., A finn munkásmozgalom a forradalmi harcok érlelődése idején. NMTÉ 1977., War and Peace. The Russian Revolution (1917) in the Mirror of May 1st 1917. ITH. 1987. 24. sz., Europaverlag. Wien. 1988., A szerb, boszniai és horvát szocialisták 1917-ben. NMTÉ 1992., Az 1917. évi oroszországi forradalmak nyugat- és középeurópai visszhangja. NMTÉ 1977., Az 1917-es oroszországi folyamat. Még egyszer más szemszögből., In: 1917 és ami utána következett. Magyar Ruszisztikai Intézet. Budapest. 1998. 68–75.

[1] A német szociáldemokrata pártról, áramlatairól, s ezek ellentéteiről magyarul bővebben lásd: *Jemnitz János*: Fordulat a világháború történetében és a nemzetközi munkásmozgalom (1916–1917. márc.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983.

[2] *K. Kautsky*: Zwei Arbeiter Parteien. Die Neue Zeit. 1917. március 23.

fel, „akkor a feltartóztathatatlanul erősödő ellenzék egyszerűen és egészében a spartakistákhoz csatlakozott volna, és a szakadás már egy évvel ezelőtt bekövetkezik."[3]

Bernstein, Kautsky és Haase szándékai ellenére a jobboldal követelésére[4] és a pártvezetőség kizárási döntése következtében a Munkaközösségnek önálló párttá kellett alakulnia. Ezt az alakuló kongresszust Gothába hívták egybe.

A pártszakítást, illetőleg a világos politikai platformok kialakítását nemcsak a jobboldal és a spartakisták, illetőleg a baloldali radikálisok sürgették. A német pacifisták közül is többen figyelmeztették Kautskyt a következtetések levonásának szükségességére. ezek között volt Otto Jensen, a szász ifjúsági vezető, a Neue Zeit munkatársa és Kautsky régi levelezőpartnere. 1917. február 14-én arról írt Kautskynak, hogy „szívesen részt venne a Munkaközösség konferenciáján", hogy „a személyiségeket és a részleteket" közelebbről megfigyelhesse. Ezt azért is szükségesnek tartotta, mert „számomra egyre világosabbá válik, hogy az Arbeiterpolitik és R. L. (Luxemburg - J. J.) emberei jobban ítélték meg a pártvezetőség szerepét és jobban készültek fel az elkerülhetetlen eseményekre. Mindezen már nem lehet változtatni. Remélhetőleg azonban a Munkaközösségben elég energia lesz ahhoz, hogy megszabaduljon illúzióitól, s hogy központi vezetéssel pártként megalakuljon."[5] Jensen megkövetelte, hogy a kongresszuson „a kormány kalózháborúja, s a párttöbbség magatartásával szemben határozott internacionalista álláspontra helyezkedjenek".[6] Itt Jensen újra utalt az Arbeiterpolitikra, amely ugyan néha „extravagáns módon", de alapos gazdasági felméréseket nyújtott a kormány politikájáról. Jensen megjegyezte, hogy a hónap végére Hannoverbe szocialista ifjúsági konferenciát hívtak össze - amelyre ő is elmegy, ahol ugyanezeket a kérdéseket vitatják meg. Jensen bízott abban, hogy a fiatalok körében egységes véleményt sikerül kialakítaniuk.

Kautsky ugyanezekben a napokban egy befolyásosabb ellenzékitől is radiális, biztató leveleket kapott. A bajor ellenzék szellemi vezére, Kurt Eisner írta neki március 24-én, hogy a párttöbbségtől nem lehet semmit sem várni, s még kevésbé remélhetnek pozitív tettet a polgári ellenzéktől.[7] A probléma annyira foglalkoztatta Eisnert, hogy ezekre az összefüggésekre két nappal később visszatért, s követ-

---

[3] *Victor Adler*: Briefwechsel mit August Bebel und Karl Kautsky. Wien, 1954. 631, 635.

[4] Az 1917. január 7-i ellenzéki országos konferencia és a pártválasztmány kizáró döntései után január és március között az „ultrák", ha lehet, még hevesebben támadták a pacifistákat. Willy Altschul rendkívül agresszív cikket intézett Bernstein, a reformista irányzat tisztelt tanítómestere ellen, aki most ellenük fordult. (W. A.: Eduard Bernstein als Annexions und Kriegspolitiker. Die Glocke. 1917. január 13.) Altschul Bernstein régebbi írásaiból próbált sorokat felidézni — s változatlanul a német „aktív külpolitikai irányvonal" — vagyis az imperialista törekvések mellett érvelt. S nem véletlenül, a Parvus szerkesztette folyóirat ugyanezen számában cikk jelent meg az észtekről, amelyben a cikk szerzője (aláírás nélkül) azt fejtegette, hogy a balti népeknek a szabadságot, autonómiát csakis az orosz vereség hozhatja meg. (Balticus: Esten und Deutschen) Január 27-én pedig W. Jansson ismételte meg Legien, Umbreit és Severing által a Sozialistische Monatshefteben már sokszor megismételt érveit: ha a szociáldemokrata párt nem tartana ki félreérthetetlenül az 1914. augusztus 4-i politika mellett, akkor ez a párt és a szakszervezetek együttműködésének végét jelenthetné. (W. J.: Parteispaltung und die Gewerkschaften.) Elméleti cikksorozatában Dunow taglalta, hogy a szociáldemokraták sem lehetnek ellenségesek az „össznépi érdekeket" szem előtt tartó államhatalommal szemben (H. C.: Die deutsche Sozialdemokratie und die Marxsche Staatstheorie. 1917 január-február. G. Noske az afrikai német gyarmatosításnak egyfelől a német gazdaságra, másfelől a dél-afrikai népek fejlődésére gyakorolt „kölcsönös előnyeit" taglalta. (1917. február 3.)

[5] International Institut voor Sociale Geschiedenis (IISG) K. D. XIII. 401.

[6] Uo.

[7] IISG K. D. X. 164.

keztetéseit szinte szó szerint megismételte, megerősítve: „a hivatalos párt ügye reménytelen".[8]

Mindez csak egyértelmű biztatásként hathatott. Ugyanakkor a porosz Landtagban A. Hoffmann mondott el olyan beszédet, amelyről Renaudel megjegyezte: ez volt eddig a leghatározottabb felszólalás, amely Németországban a kormány ellen elhangzott.[9]

A gothai pártkongresszuson április 6-án 124 választókörzetből 143 küldött és 15 parlamenti képviselő jelent meg, köztük spartakisták is, akik újra hangsúlyozták, hogy csak autonómiájuk megtartása mellett csatlakoztak a „függetlenekhez".

A konferencia összeülte előtt a küldöttek kézhez vehették Ernst Däumig írásos körlevelét, amelyben azt taglalta, hogy a szocialisták feladata az, hogy végre visszaállítsák a demokrácia és a szocializmus fogalmának becsületét, s egyúttal az Internacionálét is újra hatékonnyá kell tenniük. Däumig ehelyütt a régi szociáldemokrata szellemre hivatkozott, a régi tradíciókra, s azt is jelezte, hogy a szocialista és internacionalista megújhodás természetszerűen a béke ügyét is szolgálná.[10]

E körlevél mintegy az alaphangot adta meg. Ezek után Haase üdvözölte az egybegyűlteket s Bock, valamint Dittmann elnökletével a konferencia megkezdte tulajdonképpeni munkáját.

Első napirendi pontként a szociáldemokrácia és a munkásmozgalom helyzetéről Haase tartotta a fő beszámolót, aki nemcsak jobb, hanem balfelé is elhatárolta magát. Igen élesen támadta a szakszervezeti bürokráciát, s a német párt „ultráit", Lenschet és társait, akik elvakult politikájukkal hozzájárultak ahhoz, hogy most Németország az Egyesült Államokkal is szembetalálja magát. Megemlékezett a pártvezetőség békenyilatkozatairól, de azokat komolytalanoknak bélyegezte, amelyek semmiként sem presszionálták a kormányt.

A párt szervezeti szabályzatát Dittmann ismertette, aki egyúttal jelezte, hogy a párt végső profiljának kialakítására már csak a háború után kerülhet sor. Haase és Dittmann beszéde után a stuttgarti Rück és a duisburgi Rosi Wolffstein a spartakisták nevében érzékeltették, milyen fenntartásaik vannak a Munkaközösséggel, s elsősorban annak a parlamenti fórumot túlbecsülő taktikájával szemben. A spartakistákkal elsőként Kurt Eisner szállt vitába, jelezve, hogy indítványaik a munkásságot még inkább megosztanák. L. Zietz inkább a békét szolgálta, mikor azt taglalta, hogy a nők az ellenzék mögé állnak. Haase zárszavában szintén az ellenzék egységének elmélyítésére szólított fel. Ledebour a soron következő feladatokról beszélt: ezek között a pacifista követeléseket állította első helyre, majd szintén a spartakisták tételeit vitatta, szerinte ugyanis ezek túl egyoldalúan követelték a parlamenten kívüli harci módszerek alkalmazását, s felületesen utasítottak el minden honvédő követelést, akkor is, ha az a nemzeti önrendelkezés talaján állt. Mindemellett akcióprogramjának gerincében a kormány és a többséggel szemben az azonnali béketörekvések szorgalmazása állt.[11] Pártprogramot végül nem fogadtak el, ellenben megerősítették és kiadták a Kautsky által írt

[8] IISG K. D. X. 166.
[9] L'Humanité, 1917. március 18.
[10] *E. Prager*: Die Geschichte der USPD Berlin, 1921. 143–144.
[11] *E. Prager*, i. m. 144–147.

nyilatkozatot, amely már inkább a háború utáni időre foglalta össze a párt szociálpolitikai követeléseit: az adott pillanatban a drágaság, a munkanélküliség leküzdésére követelt intézkedéseket, az ostromállapot megszüntetésével a szabadságjogok biztosítását sürgette, választójogi reformot és amnesztiát igényelt, üdvözölte az orosz forradalmat – anélkül azonban, hogy ebből Németországra vonatkozóan is levonták volna a megfelelő következtetéseket, s a megfogalmazott követelések kikényszerítésére radikális tömegakciókat terveztek volna. Emiatt a spartakisták élesen bírálták a referátumok fogyatékosságait. Mindamellett a kiáltvány hivatkozott a zimmerwaldi és kienthali konferenciára, a német, francia és orosz internacionalista szocialisták egyetértésére, s jelezte, hogy a béke záloga csak a proletariátus akarata lehet.

Kautsky kiáltványának erősebb oldala ezúttal is a kritikai rész volt. Többek között feltétlenül előremutató volt, ahogyan az új szakadást Kautsky visszavezette a német pártban már 1914 előtt tapasztalható vitákra, az áramlatok harcára. Kautsky két olyan csoportosulást nevezett meg, amelyek szemben álltak a párt szocialista tradícióival. Az egyik a nemzeti liberális csoport, amely a szocialista osztályharcot, a másik a nemzeti szocialista csoport, amely az internacionalizmust minősítette túlhaladottnak. E két kör sokszor szorosan egymásba kapcsolódott. A jobboldali „ultra" eszmeáramlatok után a pártvezetőséget is bírálta, s mindenekelőtt arra mutatott rá, hogy a reformista, nacionalista illúziókkal szemben a háború a tömegek gazdasági helyzetének rohamos rosszabbodását eredményezte. Mindezt mérlegelve Kautsky szintén úgy fogalmazott: a történeti feltételek nem engedik meg a további halogatást, azonnali akciókat sürgetnek, s erre sarkall az orosz forradalom is. A legfontosabbnak a népek kölcsönös megértése alapján a kiegyezéses béke megkötését tekintette,[12] de hogy ezt miként érhetik el, arról Kautsky kiáltványa konkrétan nem beszélt. A háborút és felelőseit élesen támadta, de a kényes kérdésekről hallgatott, s a spartakisták ezért tekintették kevésnek, általánosnak, mivel szerintük Kautsky a végső következtetések levonásától, a forradalmi eszközök, tömegharc meghirdetésétől végül visszariadt.[13]

A megalakult Németországi Független Szociáldemokrata Párt (USPD) különféle áramlatokat fogott össze – a pacifistáktól a radikális antimilitarista szocialistákon, harcos szakszervezeti vezetőkön és bizalmiakon át egészen a forradalmi spartakistákig. Ez utóbbiak közül a vezetőségbe azonban csak Zetkin jutott be, amit nyilván nagy tekintélyének, múltjának és nőmozgalmi szerepének köszönhetett. A párt vezetése gyakorlatilag Haase, Ledebour és Dittman, szellemileg Kautsky és Bernstein kezében maradt – s ily módon a Munkaközösség és a Független Szociáldemokrata Párt között semmiféle lényeges változás nem történt, az új párt pacifista nyomdokokon haladt. Tevékenysége mégis erjesztőleg hatott, létszáma és befolyása megnőtt, ezt azonban csak kisebb részt köszönhette nyilatkozatainak, szervezőmunkájának, sokkal inkább a háborús fáradtságnak, s annak, hogy mégis ez volt az egyedüli párt, amely a parlamentben a háború ellenében mert fellépni, és sajtója az egész országban elterjedt.

[12] Uo. 148–151.

[13] Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Berlin, 1966. 2. k. 490–492.

Ahogyan már a gothai kongresszuson Fritz Heckert, a chemnitzi spartakisták vezetője bírálta a „függetlenek" vezetőinek következetlenségét, a konferenciához Zetkin írt olyan üzenetet, amely az orosz forradalmi példa követésére szólított. A konferencia másnapján Zetkin úgy értékelte a konferenciát, mint amely nem ment el elég messzire. Zetkin bátor következetességet, szigorú centralizációt követelt, s a régi 1907–1912-es határozatok, illetőleg Zimmerwald és Kienthal döntéseinek megerősítését kérte számon az új párttól.[14] Noha a spartakisták igényeit a „függetlenek" vezetői nem teljesítették, a spartakisták az új ellenzéki párttal ezután sem szakítottak, minthogy féltek az elszigetelődéstől. Egyedül a brémai baloldaliak tettek kísérletet arra, hogy a spartakisták nélkül új forradalmi pártot alakítsanak – ami azonban sikerre nem vezethetett. Heckert az említett és ismertetett közös akcióprogram kiadása után már azt hirdette, hogy a régi pártprogramokra való hivatkozás nem elégséges, új eszmei-elvi alapvetésre van szükség.[15] Álláspontjának azonban alig volt bármiféle mozgalmi-gyakorlati következménye.

A berlini baloldal másik kisebb csoportja, a Borchardt körül tömörülő Lichtstrahlen-irányzat hívei e napokban olyan következtetésre jutottak, hogy szervezett politikai pártra nincs is olyan nagy szükség – ami ugyancsak zavarta a baloldaliak tisztánlátását. A szervezetlen baloldallal szemben a „függetlenek" pacifista vezetői még könnyebben megszilárdíthatták pozícióikat.[16]

A „függetlenek" vezetői lehetőségeikkel azonban a kongresszus után csak korlátozottan éltek. Kautsky a kongresszus másnapján újra a pártvezetőségre hárította a felelősséget a bekövetkezettekért, és hangsúlyozta, hogy Gothában nem vállalkoztak többre, mint a kizárt ellenzékiek összefogására. Emellett aláhúzta, hogy az egész szervezkedés átmeneti jellegű. Az adott pillanatban az elvek megvédelmezésére szükség van e lépésekre, minthogy az egység nem lehet olyan fétis, amely a mozgalmat azután tévútra vezetheti. A „többségi" pártvezetőség bírálatán túl azonban Kautsky a „függetlenek" pozitív programját nem fejtette ki, ehelyett azt emelte ki, hogy az ellenzék szervezeti felépítése laza, demokratikus – s így a rokonszenvezők csatlakozhatnak hozzá anélkül, hogy autonómiájukat elveszítenék.[17] A „függetlenek" szellemi vezére a kombattáns forradalmi célkitűzések megjelölése helyett hosszabb ellenzéki, erőgyűjtési periódusra rendezkedett be.

A konferencia munkáját több cikkben értékelte utólag a Gleichheit is. Itt szólalt meg L. Zietz, aki a pártszakadással foglalkozva a felelősséget ugyancsak a párttöbbségre hárította, mert a többségi pártvezetők megbénították azokat az erőfeszítéseket, amelyek energikus és határozott békelépésekre akarták a kormányt rákényszeríteni.[18]

Zietz nyilatkozata mellett a Gleichheit szerkesztőségi cikkben köszöntötte az USPD megalakulását, az ellenzéki erők összefogását.[19] Ez a szerkesztőségi

[14] *Clara Zetkin*: Válogatott beszédek és írások. Budapest, 1961. 404–408.

[15] *E. Prager*: i. m. 147.

[16] *Walter Bartel*: Die Linken in der deutschen Socialdemokratie im Kampf gegen Militarismus und Krieg. Berlin, 1958. 421.

[17] *K. Kautsky*: Die Gothaer Konferenz. Die Neue Zeit. 1917. április 20.

[18] *L. Zietz*: Genossin Jensen zur Antwort. Die Gleichheit, 1917. április 27.

[19] Die Gleichheit, 1917. április 27.

állásfoglalás Zietz soraihoz hasonlóan még in statu nascendi kapott nyomdafestéket. A kongresszus másnapján egy másik régi nőmozgalmi vezető, Mathilde Wurm írt e lapban hosszabb vezércikket, leszögezve, hogy véleménye szerint „a későbbi történeti fejlődés igazolni fogja", hogy Gotha „jelentős szerepet játszott a német párt történetében". Mathilde Wurm érintette már a centrum és a spartakisták ellentétét, érzékeltette, hogy a spartakisták nem bíznak a parlamentáris eszközökben és a béke-döntőbíróságokban. A vita összefoglalásaként azonban hangsúlyozta: mégsem ezek a viták a jellemzőek, hanem a közös front-nyitás az imperializmus ellen.[20]

Ugyancsak ezzel az összefogással, s ennek nehézségeivel foglalkozott F. Mehring a duisburgi Der Kampf hasábjain. A brémai radikálisokkal szemben Mehring is szükségesnek tartotta az ellenzékiek együttműködését, de a Munkaközösség vezetőivel szemben hangsúlyozta, hogy az „Internationale-csoport" nem hallgatja majd el ezután sem kritikai észrevételeit. Mehring érzékeltette, hogy a Munkaközösség vezetőit csak a pártvezetőség „csapásai" kényszerítették az új pozíciókba, valamint azt is, hogy a „szilárd sáncokat" a háború, s a pártvezetőség ellen ők, a spartakisták emelték, s ezeket készek a Munkaközösséggel megosztani – anélkül, hogy ezeket fellazítanák.[21]

Az USPD megalakulásának közvetlen következményeihez tartozott, hogy a spartakisták táborában bizonyos erjedés volt tapasztalható, s a baloldali kritikát nem csupán a kiforrottabb brémaiak, illetve a szász baloldali csoport és a berlini Borchardt csoportosulás képviselte. Egyes kisebb helyi szervezetek szintén „elszabotálták" az USPD-hez való csatlakozást,[22] anélkül, hogy hangosabb, hallhatóbb és állhatatosabb csoportosulássá váltak volna. Az erjedés tünetei feltétlenül érdekesek, jellegzetesek voltak — mindazonáltal e kis körök még kevésbé válhattak tényleges politikai, munkásmozgalmi erővé —, mint ahogy a brémaiak sem váltak azzá.

Gompers és az AFL, illetőleg az IWW az Egyesült Államok hadbalépése idején. A hadbalépés európai szocialista visszhangja

Az 1916-os év folyamán Wilson elnök s Gompers is egyre közeledett a hadbalépés gondolatához, ami részint összefüggött a német tengeralattjáróháború kiszélesedésével. Gompers 1916 októberében elfogadta azt a felkérést, hogy a Nemzeti Védelmi Tanács (Council of National Defence) tanácsadója legyen. Itt a leg-

[20] *Mathilde Wurm*: Die Gothaer Tagung. Die Gleichheit. 1917. május 11. Május közepén azonban a pártvezetőség a lapot már kicsavarta Zetkin kezéből, s aulikussá tette.

[21] Franz Mehring: Das Ergebnis der Osterkonferenz. Der Kampf. 1917. április 21. F. Mehring: Politische Publizistik 1905 bis 1918. Berlin, 1966 717–719. (Megjegyzendő, a duisburgi Der Kampf szerkesztője K. Minster kapcsolatban állt a brémai radikálisokkal, J. Knieffel. Ő szerkesztette a Der Kampfot 1916 nyarától. 1917 márciusában azonban a behívás elől Hollandiába menekült, s április végétől ott jelentetett meg németnyelvű antimilitarista lapokat. *M. Krivoguz*: Spartakovcü v Gollandii. Novaja i Novejsaja Isztorija. 1962. 5. sz.)

[22] Spartakus im Kriege. Die illegale Flugblätter des Spartacusbundes im Kriege. Gesammelt und eingeleitet von Ernst Meyer. Berlin, 1927. 14.

nagyobb tőkésekkel, köztük John Rockefellerrel működött együtt, hogy a munka frontján biztosítsa a „nyugalmat".[23]

A hadbalépés után 1917. március 1-jén Gompers országos értekezletet hívott össze, amelyre nemcsak az AFL (American Federation of Labor – Amerikai Munkásszövetség) szervezeteinek képviselőit, hanem más munkásszervezeteket is meghívott. Ezen az értekezleten a munka, a szabadság és igazság nevében kijelentette: „A háború bekövetkezett. Akár helyeseljük, akár nem, a háború olyan körülmény, amivel számolni kell... A jelenlegi háború a demokrácia és az autokrácia intézményei között nyitott harcot. Mi, Amerika országos és nemzetközi szakszervezeteinek tisztviselői, akik összegyűltünk országunk fővárosában, ezennel kötelezzük magunkat, hogy békében vagy háborúban... fenntartás nélkül a szabadság oldalán fogunk állni."[24] Gompers még ezen az értekezleten is az előbbi megtévesztéssel élve utalt arra a lehetőségre, hogy talán mégis sikerül megőrizni a békét – de ezt már csak kontraszthatás kedvéért tette, s mindjárt hozzáfűzte: „de ha mégis belesodródna országunk... az európai konfliktusba... akkor minden aktivitásunkkal megvédjük ellenségeivel szemben."[25]

1917. április 2-án Wilson megjelent az Egyesült Államok kongresszusa előtt, s kérte, hagyják jóvá a Németországnak szóló hadüzenetet. Április 6-án az ország hivatalosan hadba lépett.

Az AFL mindvégig mindenben a kormányt támogatta. Nemcsak arra kötelezte magát, hogy nem indít és támogat sztrájkmozgalmakat, hanem még arról is lemondott, hogy a háború idején a szervezetlen munkásokat szakszervezetekbe próbálja szervezni. Másfelől viszont a tőkések szintén engedményeket tettek: elismerték a szakszervezeteket, készek voltak azokkal tárgyalni a vitás kérdések, elsősorban a bérek rendezését illetően. Hamarosan az Egyesült Államokban is létrehozta a kormány azokat a Háborús Munkabizottságokat, amelyekbe a kormány, a tőkések és a szakszervezetek küldték megbizottaikat – az egyeztetésre. E bizottságok keretében a szerszervezetek meghajoltak a közös döntések előtt, s amennyiben akaratuk ellenére mégis vadsztrájkok robbantak ki, akkor a munkások ellen fordultak. E bizottságoknak s magának a háborúnak oly jelentős volt a bénító ereje, hogy míg 1917-ben 4300 sztrájk robbant ki az országban, 1918-ban már csak 1500.[26]

Az AFL támogatta azt a törvényt is, amivel szemben az angol szakszervezetek fenntartással éltek. Nevezetesen a hadkötelezettségről szóló törvényt, amelyet Amerikában is akkor vezettek be, amikor kiderült, hogy úgy is hiába várnák, hogy elegendő számú önkéntes jelentkezik a hadseregbe.

Az AFL-nek ez a kormányt kiszolgáló szerepe különösen kiábrándító, ha azt szembesítjük az IWW-vel, amely a háborúval szembefordult, a munkások védelmében sztrájkokat vezetett. Részben az IWW ellen szavaztatta meg a kormány 1917. június 17-én a „kémkedésről" szóló törvényt, amit azután 1918 májusában

---

[23] *Samuel Gompers*: Seventy Years of Life and Labor. New York, 1957. Vol. 2. 352.
[24] *Anthony Bimba*: History of the American. Working Class. New York, 1927. 250.
[25] I. m. 250–251.
[26] Uo. 252.

megszigorítottak. Mikor megindult ellenük a kormánymegtorlás, Gompers ezt is helyeselte és kárhoztatta a „nemzetárulókat".

Az IWW (Industrial Workers of the World – A Világ Ipari Munkásai) ekkoriban még nagy erővel rendelkezett, elsősorban a nyugati országrészekben, ahol az AFL gyengébb volt. 1917-ben mintegy 30 000 fa-, 40 000 vas- és 24 000 mezőgazdasági, 15 000 építőmunkás tagja volt. 1917. június 1-jén az IWW-hez tartozó favágók sztrájkba léptek. A kormány nyomban katonai egységeket küldött ki a sztrájk elfojtására, s a sztrájkőrség tagjait rövidesen bebörtönözték. A sztrájk azonban folytatódott, s július 15-én már több mint 50 000 favágó küzdött a jobb munkaviszonyokért s a nyolc órás munkanap bevezetéséért. 1917 júniusában drámai körülmények között folyt le a bányászok sztrájkja. Már ekkor megfigyelhető volt a hadsereg, a különféle „hazafias ligák", s a kifejezetten bűnözőkből bérelt terrorista csoportok együttműködése – a bányászokkal szemben. Június-júliusban több helyütt ezek vállvetve tartóztattak le bányászokat, olykor nagyobb számú csoportokat is, hetekig, olykor több hónapokon át tartották őket fogságban. 1917. augusztus 1-jén egy fizetett terrorista csoport Frank Little bányászvezetőt elrabolta és felakasztotta. Az IWW vezetőit mindenütt üldözték; s 1917. november 13-án az évi konferenciára gyülekező 47 küldöttet letartóztatták, s többségüket csak 1918 decemberében, súlyos bírságok lefizetése után engedték szabadon. Az üldözés módszereihez tartozott a hamis vádak emelése, amelyek közül hírhedt módszerei révén a Mooney per volt különösen emlékezetes.

1916. július 22-én San Franciscoban egy tüntetés során bomba robbant, s a merénylet elkövetésével a hatóságok az IWW helyi vezetőit vádolták, Thomas Mooneyt, Warren Billinset és néhány társukat letartóztatták. A per 1917 februárjában ért véget, s Mooneyt halálra ítélték. A vád főtanúja később hamis tanúzást jelentett, de hiába követeltek perújítást. Országos mozgalom bontakozott ki Mooney és társainak kiszabadítására, amibe a külföldi országok munkásai is bekapcsolódtak. Ennek hatására 1918 novemberében Kalifornia kormányzója a halálbüntetést életfogytiglani börtönre enyhítette – s a tiltakozások, az országos általános sztrájk fenyegetése sem tudták a hatóságokat jobb belátásra kényszeríteni.[27] A Mooney-eset tulajdonképpen csak epizód volt, amely tükrözte, hogy milyen módszerekkel próbálták — s a terror révén tulajdonképpen sikerrel — megtörni az IWW-t, s a munkásmozgalom antikapitalista-antimilitarista ellenállását.[28]

Az amerikai kormány e terrorista fellépését nemcsak az IWW antikapitalista ellenállása váltotta ki, hanem az IWW alapjában háborúellenes magatartása is. W. Haywood az IWW egyik alapítója, a szervezet Direct Action c. lapjában mindjárt a hadüzenet másnapján leszögezte: „Az IWW minden öntudatos tagja elvileg elutasítja emberi lények meggyilkolását, nem vallási okokból, ahogyan a quakerek és más szervezetek teszik, hanem mert hisznek abban, hogy minden ország munkásainak érdekei s jóléte egyforma. Mi leghatározottabban támadjuk Németország imperialista és kapitalista kormányát, de elítéljük minden más ország munkása-

[27] Uo. 254.

[28] Az IWW harcairól és kegyetlen üldözéséről beszámol e szervezet egyik egykori vezetője, *W. Z. Foster*: Az Egyesült Államok Kommunista Pártjának története című munkájában. (Budapest, 1953. 163–171. [V. ö. The American Labor Year Book. 1919–1920. New York, 1920. 191–193.])

inak legyilkolását és megcsonkítását is." Végül Haywood utalt arra, hogy számos országban üldözik ezért a szocialistákat – de, mint hozzáfűzte, elveiket ezért nem módosítják.[29]

W. Foster szólt arról, hogy az általa vezetett s 1915-ben alakult baloldali Országos Szakszervezeti Nevelési Liga bizonyos doktrinerséggel a háborúellenes politikai harcot elhárította, s a háború idején is elsősorban az antikapitalista küzdelmet tekintette feladatának. Úgy vélekedtek, hogy a háborús gazdasági ellentmondások a későbbiekben még erjesztőleg hatnak majd a tömegek öntudatosodására.[30] Ez a szemlélet azonban nem terjedt el az IWW-ben, s meghirdetői sem vallották egyértelműen. Az IWW tagsága jobbára inkább a Haywood által képviselt régi antimilitarista felfogást osztotta, ami a közös és töretlen antikapitalizmussal párosult, s amit a már említett kormányterror bénított, tört meg.

Az Egyesült Államok hadbalépése természetesen nagy visszhangot vert Európában. A központi hatalmak szociálsovinisztái táborában a hadüzenet nagy megrázkódtatást váltott ki, s még az „ultrák" is elbizonytalanodtak a háború jövőjét illetően. Az „ultrák" ezért a felelősséget a német kormányra hárították, amiért utat engedett a tengeralattjáró háborúnak.[31] Természetesen a pártvezetőség Berlinben, Bécsben és Budapesten még inkább fájlalta a szakítást és a háborút, már csak katonai-diplomáciai szempontból is.

Ugyanezen ok miatt az antant szociálsovinisztái lelkesen fogadták ugyanezt a hírt. Wilson februári ultimátumának elhangzása után L. Dubruilh, a francia szocialista párt egyik titkára, a Humanitében már szakításról beszélt – „amelyet a becsület követelt meg". A németek — folytatta — most megkapják majd, amit megérdemeltek, feltétlenül alulmaradnak, ha az Egyesült Államok is felvonul majd ellenük. A cikk befejezése így hangzott: „jelenleg az egész világ felvonul majd az Egyesült Államokkal együtt, hogy a császári vadállatot megfékezze és igazságot tegyen".[32] Majd később, amikor már teljesen bizonyossá vált a hadbalépés, Dubreuilh és Renaudel Wilson beszédeiről, akcióiról úgy beszélt, mint amelyek „a horizontot világossá tették".[33] A Humanitében Grumbach nagyobb körképben érzékeltette olvasóival, hogy a német szociáldemokraták egy része a tengeralattjáró háborút jogosnak minősítette – az antant-blokáddal szemben. Grumbach a Vorwärtset emelte ki kivételként, amely fájlalta a háborút. E cikkével Grumbach végeredményben a német szociáldemokrata párt reménytelen voltát kívánta érzékeltetni.[34] A Humanité hasábjain üdvözölte az USA hadbalépését a spanyol szocialista párt Franciaországban élő egyik vezetője, Fabra Ribas is.[35] Az Angol ILP (Independent Labour Party – független munkáspárt)— mint MacDo-

[29] Bill Haywood's Book. New York, 1958. 297.

[30] *W. Z. Foster*: I. m. 164–195.

[31] *Dr. Paul Lensch*: Der Bruch mit Amerika; Ernst Heilmann: Verantwortung. Die Glocke, 1917. február 10.

[32] L. Humanité, 1917. február 5.

[33] L. Humanité, 1917. március 6., 12., 24.

[34] L. Humanité, 1917. február 16.

[35] L. Humanité, 1917. április 13., 15.

nald cikke bizonyítja — e hadbalépést helytelenítette.[36] Az olasz szocialisták az Avantiban ugyancsak elítélték az amerikai hadbalépést.[37]

Mikor az Egyesült Államok 1917 áprilisában ténylegesen háborúba lépett, a központi hatalmak szocialistáinál az első februári megdöbbenés után újfajta, a veszélyt lekicsinylő hangok terjedtek el. Igaz, éppen Németországban, a nyugati irányú imperializmus fő orgánumában Max Cohen már februárban is azt taglalta, Wilson és az Egyesült Államok ilyen lépését előre lehetett várni, hiszen Washingtonban mindig angol orientáció érvényesült.[38] Ezek a vélemények azonban Berlinben-Bécsben ekkor még elszigeteltek voltak. 1917 áprilisában a helyzet némiként megváltozott, s a Sozialistische Monatshefte ekkor hosszabban taglalta: az Egyesült Államok nem készült fel a háborúra, a „német nép" viszont megtalálja majd az eszközöket az amerikai hadüzenet következményeinek orvoslására.[39] Talán egyetlen következtetésként a német nyugati-gyarmati expanzió szociálsovinisztái azt a következtetést vonták le — lévén, hogy az amerikai hadbalépés időben egybeesett az orosz februári forradalommal —, hogy határozottabban kell törekedni a keleti béke megkötésére.

Ez a gondolat a Sozialistische Monatshefte lapjain nem egyszer, nem elszigetelten jelentkezett. 1917 májusában Quessel ismételte meg ezeket, újra felvetve a keleti kiegyezés gondolatát –, de a német olvasókat ismét megnyugtatta, az Egyesült Államok beavatkozása még nem jár azonnali következményekkel, sőt bízott abban — s e vonatkozásban az „ultrák" és a pártvezetőség között sem volt összhang —, hogy Angliát is térdre kényszeríthetik a tengeralattjáróháborúval, a fordított kiéheztetéssel.[40] Ezek a német győzelmi remények Amerikai vonatkozásában szívósan továbbéltek, s a Monatshefte csoport másik vezető publicistája, Max Schippel még 1917 júliusában is megismételte, hogy az amerikai beavatkozást Európában 1918 tavasza előtt aligha lehet majd érezni.[41] A jobboldaliakkal szemben a Gleichheit kifejezetten aggodalommal szólt az Amerikával kirobbanó háborúról.[42]

A Népszava 1917 áprilisában ugyancsak „nyugtató" értékelést adott, amely történetileg teljesen elhibázottnak bizonyult. A hadüzenet előestéjén a szerkesztőségi cikk úgy vélekedett. „A küszöbön álló amerikai háború inkább politikailag és gazdasági téren nagy jelentőségű." A cikkíró folytatta gondolatsorát azzal, hogy az Egyesült Államok eddig is nyíltan támogatta az antantot, a közvetlen európai hadi eseményekbe pedig nem tud beavatkozni, mivel a tengert szerintük a német tengeralattjárók ellenőrzik. „Az Amerikával való háborúskodás tehát elsősorban a tengeren indul meg, ha megindul valóban."[43]

---

[36] The Socialist Review, 1917. május-június. A kortárs és szemtanú E. Shinwell szerint az angol munkástömegek körében általános volt a csalódás és a kiábrándulás Wilsonból, amikor az Egyesült Államok hadba lépett. Az ILP állásfoglalásai mögött ott húzódott ez az általános hangulatváltozás. (Emanuel Shinwell: I've lived it throug. London. 1973.)

[37] Népszava, 1917. április 11.

[38] *Max Cohen*: Amerika, der Weltkrieg und der Weltfrieden. Sozialistische Monatschefte. 1917. február 14.

[39] *Adolf Hepner*: Amerikas Kriegsbeteiligung. Sozialistische Monatshefte. 1917. április 25.

[40] *Ludwig Quessel*: Amerika und die Entente. Sozialistische Monatshefte. 1917. május 9.

[41] *Max Schippel*: Amerika und Wirtschaftskrieg. Sozialistische Monatshefte. 1917. július 28.

[42] Die Gleichheit, 1917. március 16.

[43] „Amerika a háborúban". Népszava, 1917. április 6.

Ez az utolsó sor volt talán sokak véleményére a legjellemzőbb. Tisztában voltak azzal, hogy a hadüzenetet már nem kerülhetik el, de azt hitték, hogy ennek tényleges gyakorlati következményei nem lesznek, a háború véget ér, mielőtt az Egyesült Államok katonai, gazdasági hatalmát ténylegesen érezhetnék Európában. Noha április derekától a Népszava folyamatosan híreket adott az amerikai politikai-gazdasági háborús lépésekről, az amerikai hadbalépés tényleges súlyát csak jóval később ismerték fel.

Az Egyesült Államok Szocialista Pártja a hadbalépés után

1916 telén, amikor már mindenki észlelhette a háború fenyegető szelét, a párt is elnökjelölteket állított (A. Bensont és M. Hillquitet), akik mind háborúellenes programmal léptek fel a gyűléseken. Ilyen értelemben szólalt meg a párt elnöke, E. Debs, valamint Jack London is a pártlapokban.

Mikor 1917 februárjában az amerikai-német diplomáciai kapcsolatok megszakítása közvetlen háborúval fenyegetett, márciusra összehívták a pártkonferenciát, amelyben a régebbi bal- és jobboldali irányzat (M. Hillquit és E. Ruthenberg) összefogott és közös javaslatot terjesztett elő a háború elítélésére. Már korábban, az első baljós hírek nyomán a párt február 2-án levélben szólította fel az elnököt, hogy mindenképpen őrizze meg az ország békéjét, s tagadjanak meg mindenféle katonai szállításokat az európai hadviselőktől.

Március 30-án az Egyesült Államok kongresszusa összeült, s Wilson ekkor már a hadbalépést pártolta. A Szocialista Párt ekkor újabb levelet küldött hozzá, újra a béke megőrzésére szólította fel, s figyelmeztette, amennyiben mégis a háború és béke kérdésében döntenie kellene, akkor a legfelső fórumra, a népszavazásra kell azt bízni.[44]

A pártvezetőség ezek után 1917 áprilisára hívta össze St. Louisba a rendkívüli pártkonferenciát. Erre több mint 200 küldött érkezett, akiknek a többsége már az Egyesült Államokban született, és több mint a fele munkás volt. A konferencián olyan határozatokat fogadtak el, amelyek megkövetelték a háborúellenes tömegakciók szervezését, a gyűjtések, katonai összeírások, adók megtagadását. A 140 küldött közül csak öten terjesztettek elő háború párti soviniszta indítványt, és 31-en kísérelték meg enyhíteni az eredeti fogalmazványt.[45]

Később mind a többségi, mind a kisebbségi javaslatot a tagság elé terjesztették, s a tagok túlnyomó többsége a nevezetes St. Louisi többségi döntés mellé állt, amely félreérthetetlenül leszögezte: „Az Egyesült Államok munkásosztályának nincsen semmiféle viszálya sem Németország, sem bármilyen más ország munkásaival. Mi elítéljük kormányunk hadüzenetét, mint olyan bűnt, amelyet az Egyesült Államok népe, s a világ népei ellen követett el. A modern történelemben nem volt háború, amely méltatlanabb lenne arra, hogy abba bekapcsolódjunk."[46]

A kisebbségi indítvány szintén elítélte a háborút, megemlítette, hogy a múltban küzdöttek ellene, de most, miután a háború tény lett, s nem fordíthatnak

[44] The International Socialist Review. 1917 január. The New York Call. 1917 január.
[45] *A. Bimba*: History of the American Working Class. i. m. 259.
[46] I. m. 260.

ennek hátat, csak arra törekedhetnek, hogy a kormány és a közvélemény befolyásolása révén ennek pozitív jelleget adjanak.[47]

A pártvezetőség a konferencia után nyomban új felhívásokat adott ki, egyfelől a kormányt újra a népszavazás megtartására szólítva, másfelől a népet arra buzdítva, hogy július 4-én, az amerikai függetlenség ünnepnapján gyűlésekkel tiltakozzon a háború ellen. Mint kijelentették: „nagyapáink 1776-ban ezen a napon dobták le a politikai rabszolgaság bilincseit; gyűljünk össze és utasítsuk vissza a militarista rabszolgaság béklyóit, amit 1917-ben erőszakoltak ránk."[48]

A párt felhívásainak megfogalmazása időnként az 1917-es év folyamán veszített átütő erejéből. Olykor már nem a munkásosztály, hanem az egész nép nevében követelték a békeakciókat. Később arra szólították fel Wilsont, hogy valljon nyíltan szint, kinek az érdekében és milyen célokért, milyen szerződések alapján rántotta az országot a háborúba.[49] Egyesek mindebben tépelődést, megingást láttak, voltak, akik úgy ítélték meg, hogy az újabb nyilatkozatok a St. Louisi határozatok durva elárulását jelentik, s a vezetők elbizonytalanodásával szembeállították a párt tömegeit, hangsúlyozva, hogy ezek töretlenül az eredeti antimilitarista szellemben küzdenek a háború ellen.[50] A valóságban azonban az összefüggések bonyolultabbak voltak, s a Szocialista Párt, a sovinisztává lett értelmiségiek maroknyi csoportjától eltekintve szembeszegült a kormánnyal és a háborúval. S éppen ezért az üldözés nem csupán a párt egyszerű militánsait, helyi vezetőit, hanem olykor még jobboldali reformista vezetőit is sújtotta – ahogyan ezt V. Berger esete 1918-ban példázta.[51]

Míg a párt zöme 1917 tavaszán és nyarán kitartott háborúellenes és internacionalista korábbi meggyőződése mellett, ahogyan már a St. Louisi kongresszuson is tapasztalni lehetett, a pártban kialakult egy kisebbség, amely a honvédelemre esküdött. Ez a kisebbség bár nem talált tömegtámogatásra a szocialisták körében, mivel a párt számos értelmiségi kiválósága csatlakozott e csoporthoz, hangja messzire hangzott. E csoporthoz csatlakozott Upton Sinclair, John Spargo, English Walling, David Herron, J. Smith. A kisebbségi honvédők mellé állt a párt 1916. évi antimilitarista elnökjelöltje, A. Benson. A háború kirobbanása után kijelentette: „mostanáig szembenálltam a háborúval, de most, hogy az kirobbant, már csak egyetlen kérdéssel lehet szembenézni: Amerika vagy Németország szenvedjen-e vereséget; nos én Amerika mellett állok, s azt kívánom, hogy Amerika mindent megtegyen a győzelem érdekében. Akik nem fogadják el ezt a véleményt, azok nem szocialisták, hanem anarchisták."[52]

A kisebbség valójában nem vált befolyásossá a munkások köreiben, de annál támadóbb, agresszívebb volt, s ahogyan azt Benson nyilatkozata is bizonyítja, készek voltak a többséget bevádolni, anarchistának minősíteni. Az amerikai „ultrák" történeti útja angol-francia, avagy német társaikéra emlékeztetett. Az amerikai szocialista „ultrák" hamarosan közelebb kerültek Gompershez, s valameny-

[47] *A. Bimba* 261.; *David A. Shannon*: The Socialist Party of America. New York, 1955.
[48] *A. Bimba*: i. m. 262.
[49] Uo.
[50] I. m. 263.
[51] Uo.
[52] Im. 263–264.

nyien a Wilson-adminisztrációhoz. Herron, aki közülük huzamosabb ideje Európában élt, valósággal az amerikai kormányzat európai-svájci meghatalmazottjává lépett elő, aki feltétlenül osztotta az amerikai kormány-szempontokat, s egyúttal Gompersszel is szövetségre lépett.[53]

A kisebbségi értelmiségiek 1917 áprilisában kiáltványt tettek közzé (ezt többek között U. Sinclair, J. Spargo, E. Russell, E. Walling írta alá), amelyben leszögezték: „mi mélységesen ellenezzük a szocialista párt háborúval és nemzetvédelemmel kapcsolatos állásfoglalásait... úgy hisszük, hogy a szocialista párt jelenlegi oppozíciója a háborúval szemben sérti a demokrácia érdekeit... Mi a békét akarjuk, de nem az akármilyen békét. Gyűlöljük a vérontást, de úgy véljük, hogy jobb a vérveszteség, mint a rabszolgaság gyáva elfogadása. Mi nem azonosítjuk a békét az egyének életének megőrzésével, mert az elviselhetetlen egoizmus lenne, s lehetetlenné tenné, hogy valaki a legfőbb ideál, a szabadság ügyéért feláldozza magát."

A kisebbségiek, kombattáns nacionalista kiáltványaik ellenére,[54] a szocialista mozgalomban elszigetelődtek. A párt nagy orgánumai az internacionalista felfogásnak adtak hangot, s a központi new-yorki lapban szólalt meg az ír J. Larkin, aki Wallingnak egy nyilatkozatára reflektált, s haragosan támadta, amiért úgy hitte, az internacionalizmust eltemetheti.[55] E. Debs, a párt elnöke pedig szintén kiállt a St. Louisban hozott döntések mellett, sőt még az IWW-val való háborúellenes összefogás gondolatára is kész volt.[56]

Hillquit szkeptikus volt, s mint Troelstrához intézett 1917. március 29-i levele tanúsítja, nem látott lehetőséget arra, hogy az ország háborúba sodródását megakadályozza, ugyanakkor a kisebbségi nacionalistákkal szemben változatlanul a pacifista békepárttal rokonszenvezett.[57] A párt centrumának legbefolyásosabb vezetőjeként később is a pacifista irányzat hangadója maradt, aki örömmel fogadta a februári orosz forradalom híreit,[58] s jelentős szerepe volt abban, hogy St. Louisban háborúellenes határozatokat fogadtak el.

Az amerikai kormány háborús terrorja, az Espionage Law alkalmazása azonban csakhamar nemcsak az IWW militánsait sújtotta, hanem a szocialistákat is. Első áldozata a párt hetilapja, az American Socialist volt, amit egymásután háromszor lefoglaltak, Hillquit tiltakozott Burleson postaügyi miniszternél, aki kijelentette: „a cikkek olyan benyomást kelthettek, mintha a háborút nem az elnök által meghirdetett legmagasztosabb eszmékért folytatnák, hanem sötét anyagi előnyökért... ami ártalmas lehet a háborús szellemre."[59] Burleson miniszter ebben

---

[53] *Morris Hillquit*: Loose leaves from a Busy Life. New York, 1934. 239–244. Bergert ekkor a Millwaukee Leaderben megjelent háborúellenes cikksorozatért fogták perbe és ítélték el többedmagával.

[54] L'Humanité, 1917. április 6.

[55] *Horst Lademacher*: Die Zimmerwalder Bewegung. Protokolle und Korrespondenz. The Haag-Paris, 1967. II. köt. 621–626, 632.

[56] A kisebbségiek további egyéni nyilatkozatairól, a polgári radikális mozgalomban, illetőleg a kormány-adminisztrációban játszott szerepükről részletesebben szól David A. Shannon. I. m. 91–103.

[57] The New York Call, 1917. június 14.

[58] *Herbert M. Morais – William Cahn*: Gene Debs. The story of the fighting American. New York, 1948. 96.

[59] IISG Troelstra arch. 547/12–13.

a szellemben többször betiltatott szocialista lapokat, illetőleg letiltotta postai-vasúti kézbesítésüket, ami egyszerűen lehetetlenné tette ezeket az orgánumokat.[60] Ezek azonban csak az első „komoly figyelmeztetések" voltak, 1918-ban már perbefogták és bebörtönözték a háborúellenes szocialista lapszerkesztőket. Az elnyomás-megtorlás fokozódott.[61]

Az amerikai szocialisták azonban még a hazai és nemzetközi politikai élet számtalan kérdésében hallatták hangjukat. 1917 májusában tiltakoztak az ellen, hogy amerikai misszió utazzon Oroszországba a háborús szellem fokozására,[62] júniusban pedig bejelentették készségüket, hogy részt vesznek a stockholmi nemzetközi szocialista békekonferencián – amit a hatóságok a vízumok megtagadásával akadályoztak meg.[63]

A megtorló, fékező akciók ellen a szocialisták egyetlen kongresszusi képviselőjük révén a parlamentben is megpróbáltak tiltakozni. E képviselő, Meyer London nyilvános vitát akart indítani a külpolitikai kérdésekben, valamint a kormány szocialistákkal szembeni kivételező, a lapterjesztést megakadályozó lépéseiről. Erőfeszítései azonban eredménytelenek maradtak, miként az is, amikor 1917 augusztusában nemzetközi interparlamentáris konferencia egybehívását sürgette a béke előmozdítására.[64]

A parlamenti fórumon a szocialisták az Egyesült Államokban szintén elszigetelődtek. Meyer London azonban még számtalan más szociális intézkedésre tett javaslatot (munkanélküliség, rokkantság, betegbiztosítás, a gyermekmunka szabályozása, a nőknek biztosítandó egyenlő bérek és jogok kérdésében) – amelyek közül nehezen, s csak alig-alig valamit sikerült a törvényhozással elfogadtatni.[65]

Az amerikai szocialisták megkísérelték az autonóm választott szervek fórumait is felhasználni. Erre kiváltképpen New Yorkban és Milwaukeeben kínálkozott lehetőség, de nem járt sokkal több sikerrel, mint az országos akció.[66]

New Yorkban 1917 őszén 10 szocialistát választottak a városi tanácsba. Ugyanitt a nagy politikai harc középpontjában M. Hillquit állt, akit a polgármesteri tisztre jelöltek, s mint írja „illúziók nélkül" készült a választásra. Hillquit egész választási hadjáratát pacifista szellemben folytatta, beszédében hangsúlyozta: „mi a békéért küzdünk... Változatlanul ellenezzük az emberek legyilkolását, a demokrácia üldözését, a szólás, sajtó és gyülekezési jogok megsértését." S ugyanekkor élesen fellépett Gompers ellen, s a nemzetközi proletárszolidaritás jegyében kész volt kapcsolatot teremteni a német szocialistákkal – akiket határozottan elválasztott a német militarista köröktől, uralkodó osztályoktól.[67] A hangulat azonban rendkívül zaklatott volt, állandó közbeszólások zavarták a nagygyűléseket, amelyeken előfordult, hogy 10–12 000 ember gyűlt össze. A kormányapparátus, a

[60] *M. Hillquit*: Loose leaves... i. m. 156.
[61] *M. Hillquit*: Loose leaves... i. m. 213.
[62] I. m. 208–217. p.
[63] I. m. 218–245. p.; Az üldöztetésekre lásd még az ugyancsak szemtanú *W. Z. Foster*: Az amerikai földrész rövid politikai története c. írását. Budapest, 1952. 452.; 170–171.
[64] The American Labor Year Book. i. m. 400.
[65] I. m. 401.
[66] I. m. 421–424.
[67] I. m. 424–426.

rendőrség minden befolyását Hillquit, a szocialisták ellen használta fel. T. Roosewelt, a volt elnök is megszólalt, Hillquitet „gyávának", „németbarátnak" minősítette.[68] A nacionalista gyűlölethadjárat ellenére a választás meglepő sikert hozott a szocialistáknak. Míg 1913-ban az amerikai születésű ismert szocialista író Charles E. Russell 32 000 szavazatot nyert, most Hillquit 143 000-et, az összszavazatok 22%-át (Bronx körzetében 31%-át).[69] Az eredmény imponáló volt, de a szocialista előretörés ezen a szinten sem hozott eredményt. Sőt ellenkezőleg, a megtorlás a siker után még csak fokozódott, a new yorki intermezzo után sűrösödtek a lapelkobzások, a perek.

A Szocialista Párthoz és az IWW-hez hasonló sors érte a kisebb befolyású és szindikalista eszméktől befolyásolt másik szocialista szervezetet, a Szocialista Munkáspártot. E pártnak 1917–1918-ban egymás után tették lehetetlenné német és lett nyelvű lapjait, s az üldözést (a postai szállítás megtagadását) az angol nyelvű és a magyar (A Munkás) orgánum is csak nehezen élte túl.[70]

A Szocialista Párt és a Szocialista Munkáspárt ily módon hősies, és sokszor áldozatokat követelő erőfeszítései ellenére sem tudta az ország politikai vezetését, sőt a közvéleményt sem a háború ellen fordítani. Mindemellett a szocialisták, a nacionalista „törpe minoritást" nem számítva, az Egyesült Államokban a háborúba lépés előtt, csakúgy, mint azután, internacionalisták maradtak. A háború ellenzőinek táborában zömük a pacifistákkal tartott, de egy erős kisebbség a radikális antimilitaristák felé tájékozódott.[71]

A szocialisták mellett a háború ellen felemelték szavukat az Egyesült Államok anarchistái is. E. Goldman és A. Berkman az anarchista lapokban, valamint nyilvános gyűléseken agitált a háború ellen. Emiatt 1917. június 15-én letartóztatták őket. A bíróság június-júliusban tárgyalta ügyüket. A két perbefogott a vádlottak padját F. Adlerhez hasonlóan politikai szószékké változtatta.[72] A letartóztatások azonban a háborúellenes erők anarchista csoportját szintén megbénították.

A nyugati szocialista pártok 1917 tavaszán az ororszországi Munkástanács és az Ideiglenes Kormány ellentétéről

A nyugati szocialisták — részben az ott élő orosz forradalmi emigránsok jóvoltából — nagyon hamar tisztába jöttek azzal, hogy az oroszországi erjedés két döntő ponton aligha érhet egyhamar véget, s hatásában nem korlátozódhat egy országra. E két kérdés: a belső osztályharc kiéleződése, illetőleg a béke megteremtése volt. E kettős prizmán át vizsgálták az oroszországi eseményeket, s mindegyik csoport a maga korábbi meggyőződése szerint foglalt ezekben állást.

A francia és angol szélsőségesen háborúpárti körökben szinte semmit sem változott az a szemléletmód, ahogyan a pétervári forradalmat márciusban fogad-

[68] I. m. 427–430.

[69] *M. Hillquit*: Loose leaves... i. m. 182–184.

[70] Uo. 184–193.; V. ö. *Daniel Bell*: Marxian Socialism in the United States. Princeton, 1967. 102–103. (Bell hangsúlyozza, hogy a szocialisták ekkoriban elsősorban a bevándorolt munkások között érték el sikereiket.)

[71] The American Labor Year Book... 419–421. p.

[72] Trial and Speeches of Alexander Berkman and Emma Goldman. New York, 1917; The American Labor Year Book. 105–106.

ták. A New Statesman április derekán elismerte Oroszország konstantinápolyi igényeit, csakhogy erős hadsereget tudjanak Németország ellen felvonultatni.[73] Ugyanezen célból utazott azután több francia, belga, angol és amerikai szocialista delegáció is Oroszországba.

A Humanité és a francia többség minden lehető módon az orosz mensevikek soviniszta jobbszárnyát igyekezett támogatni. A Martov-Akszelrod csoport állásfoglalásait megismerve, ezekről Grumbach, a lap külpolitikai szakértője és svájci tudósítója úgy írt, hogy e csoport „a német sajtó legnagyobb örömére" támadásokat intézett a francia szocialisták ellen.[74] Vagyis a Humanité az orosz internacionalista mensevikek nyilatkozatait nyomban torz, soviniszta tükörben világította meg.

Nagy-Britanniában az Oroszországhoz fűződő kapcsolatok körül a parlamentben áprilisban heves vitákra került sor. Számos képviselő — köztük legenergikusabban Snowden — kifogásolta, hogy noha a küldöttség tagjait, mint az angol munkásság képviselői érkeznek Pétervárra, a résztvevőket a kormány válogatta ki, s a kormány fedezi az útiköltségeket - ezért nem tekinthetők a munkásság képviselőinek. Balfour és Bonar Law e kérdések elől igyekezett kitérni, de végül szint kellett vallani: kijelentették, nem gondolnak arra, hogy újabb küldöttséget indítanak Oroszországba. A kormány tévedett, amikor azt hitte, hogy a kapcsolatok kérdését ezzel lezárta. Április 23-án a problémát ismét Snowden interpellációja állította a figyelem előterébe, majd több képviselőtársa azt is felvetette: meghívják-e az országba a Pétervári Munkástanács megbízottait, hogy így az angol nép közvetlenül megismerhesse, miként gondolkodnak az orosz munkások a közös problémákról. A kormány képviselője, Lord Cecil külügyminiszterhelyettes e kérdés megválaszolása elől ismét kitért.[75]

Az említett angol „munkásdelegáció", amelynek W. Thorne, a gázmunkás szakszervezet vezetője, parlamenti képviselő, s J. O. Grady, az Általános Szakszervezeti szövetség (GFTU) elnöke volt tagja, áprilisban érkezett meg Oroszországba, s ott Vandervelde módjára a fronton és a városokban a németellenes háború folytatására buzdított.[76]

A nyugati munkásmozgalom másik pólusán a pacifista ILP szintén Oroszországra „vetette figyelő szemét", de éppen ellenkező előjellel. Ők Oroszországtól, a Munkástanácstól várták a béke közelebb hozatalát. Mikor Miljukov, az Ideiglenes Kormány külügyminiszteréként új hódító beszédeket tartott, az aggasztotta e köröket, és fellélegeztek, amikor arról értesültek, hogy a Pétervári Munkástanács akarata előtt Miljukov és a kormány meghátrált. Április végén 31 munkáspárti képviselő (szinte valamennyien a Független Munkáspárt tagjai) köszönte meg a Munkástanácsnak, hogy a béke gyors helyreállítására szólították fel Európa népeit.

E kettős tendencia érvényesült a későbbiekben is. 1917. április 23-án Albert Thomas, a francia kormány aktív minisztere Pétervárra érkezett, ahol tüstént tárgyalásokat kezdett Kerenszkijjel és Miljukovval, közvetíteni próbált közöttük,

---

[73] New Statesman. 1917. április 14.
[74] L'Humanité, 1917. április 7.
[75] Parliamentary Debates, 1917 XCII. köt. 1277–1278.
[76] Uo. 2035–2036.

a hadsereg ütőképességének fokozására törekedett, s a pacifista tendenciák ellensúlyozására fejtett ki erőfeszítéseket, ideértve, hogy a stockholmi szocialista nemzetközi konferencia kilátástalanságát is többszörösen aláhúzta.[77]

Április végén Thomas már azt hitte, hogy eredményeket ért el, amikor az Ideiglenes Kormány számára tetsző háborús választ adott a nyugati szövetségesek háborús programjára, amit Miljukov külön nyilatkozata is kidomborított. Május elején azonban éppen ennek nyomán robbant ki a kormányválság, amikor a Munkástanács szembeszegült Miljukov politikájával. E válságos napokban Thomas lázasan siettette a diplomáciai kapcsolatok elmélyítését a két kormány között, látogatást tett a vezérkarnál, ahol a főparancsnok arra kérte, vesse latba befolyását, hogy a Munkástanácstól olyan határozatot kérjen, amely a hadsereget támadásra szólítja.

Májusban új problémák mutatkoztak. Miljukov az angol diplomácia támogatására számítva agresszívebbé vált, Thomas viszont Kerenszkijt támogatta, mivel a liberális burzsoázia és a mensevikek, eszerek együttműködése nélkül lehetetlennek tartotta a front és a kormány fennmaradását. Mikor a Munkástanács részt kért a kormányzásban, Miljukov és Gucskov lemondott — illetőleg a forradalmi mozgalmak őket a kormányból kibuktatták — Thomas a kormány segítségére sietett, s egyike volt azoknak, akik a legfáradhatatlanabbul tevékenykedtek azért, hogy az új irányzatot a francia, angol és amerikai kormányzat egyaránt támogassa.[78]

Thomas gyakorlati, követi és kormányszintű tevékenységét támasztották alá a különféle parlamenti delegációk oroszországi utazásai, az angol és francia munkáspárti vezetők nyilatkozatai, s jónéhány sajtótermékük állásfoglalása. A küzdelem a nyugati pártokban változatlanul nyílt volt, s az egyik terület, ahol ezek az összecsapások ismétlődően megtörténtek, az oroszországi események sajtóértékelése volt.

---

[77] A küldöttség útjáról W. Thorne adott részletesebb beszámolót önéletrajzában. Thorne elmondja, hogy a Munkástanácsban és a Dumában egyaránt felszólaltak, ünnepélyes fogadtatásban részesítették őket. E munkából kitűnik, hogy a küldöttség ellenérzéssel látogatott a Munkástanácsba, s kifogásolták, hogy abban túl sok az értelmiségi. Külön, hosszabban tanácskoztak Kerenszkivel az általános helyzetről. Megjegyzi, a delegáció tekintélyét csökkentette a leedsi szocialista nagygyűlés, amelyen az angol antimilitaristák dezavuálni igyekeztek a küldöttséget. Thorne szerint befolyásukat a segítségükre siető Hyndman nyílt levele állította helyre. E delegáció tevékenységéről, jellegéről még egy érdekes mozzanatot árul el Thorne, amikor elmondja, hogy hazaérkezésük után a király és Lloyd George hívatta, hogy benyomásaikról beszámoljanak. (*William Thorne*: My life's battle. London, 1936. 191–193.) (Hyndman *Kerenszkijhez intézett táviratát közölte a The Times 1917. június 22. V. ö. Rosalind* Travers Hyndman: The last years of H. M. Hyndman. New York. 1924. 142–143. Hyndman orosz származású felesége részletesen szól Hyndman és Plehanov szoros kapcsolatáról, arról, hogy 1917 februárja után is hasonlóan ítélték meg a fejlődést.)

[78] A valóságban, amikor átlátta, hogy az ellentétek túl valósak ahhoz, hogy Miljukov és Kerenszkij között tartós kompromisszum születhessen, Thomas Kerenszkij oldalára állt. Mivel április 24-én Thomas egyfelől átadta Paleologue-nak Ribot lemondató levelét, másfelől megkezdte hivatalos tárgyalásait az orosz politikusokkal, ez a fordulat mintegy befejeződött. A Miljukov-féle agresszív imperialista programnyilatkozatok többé nem hangzottak el, de Kerenszkij és az új kormánykoalíció vállalta a háború folytatását. (E tárgyalásokról V. ö. *P. N. Miljukov:* Voszpominanyija (1858–1917) I-II. köt. New York, 1955. 355–356.) Miljukov megemlékezik arról is, hogy Paleologue különben megkísérelte az ellenállást, s Ribot-hoz táviratozott, de Thomas ezt az ellenállást letörte. (I. m. 357.) Albert Thomas Vivant. Paris [1957] Douchan Drachkovitch Albert Thomas diplomate. 118–119. Thomas májusban ugyanakkor fenntartással, de e stockholmi megjelenést is pártolta.

A május elejei oroszországi kormányválságot a New Statesman úgy kommentálta, hogy Pétervárott pusztán Lenin és fanatikus pacifista, németbarát követői okoznak gondot. Később az Ideiglenes Kormány növekvő nehézségeiről írt, ezeket érthetőeknek minősítette egy olyan országban, ahol a polgárság létszáma és aránya oly kicsi, s ahol a néptömegek, a munkásság is annyira várja a béke gyors megkötését. Az adott körülmények között a Statesman változatlanul Kerenszkijtől remélte a helyzet stabilizálását.[79] A kormány átalakulásakor a szerkesztőség érezhetően fellélegzett, ekkor már azt hitték, hogy a Munkástanács képviselőinek kormánybalépte lényeges változást hozott.[80] Reményeikben azonban ismét csalatkoztak, s keserűen írtak arról, hogy a keleti front változatlanul csendes, s a belpolitikai, szociális feszültség sem szűnt meg.[81]

A Statesmannel homlokegyenest ellenkező véleményt hangoztatott a Labour Leader. Snowden éppen a Miljukov nyilatkozat után rettent meg, minthogy az imperialista politika oroszországi felerősödésétől tartott, amelyet különben — mint megjegyezte — Nyugatról mesterségesen is tápláltak. E hírek alapján biztosra vette, hogy még súlyos összeütközésekre kerül majd sor. Snowden ugyanitt a hazai és francia szociálsovinisztákkal vitába bocsátkozva hangsúlyozta, hogy Leninnek és a bolsevik és eszer, mensevik forradalmároknak azért kellett Németországon át hazautazniuk, mert Nagy-Britannia és Franciaország egyszerűen megtagadta tőlük ugyanezt a lehetőséget. E bizonyítékként Csernov esetét idézte, aki az eszer háborúellenes emigráció vezéralakja volt, s emiatt az útlevelet szintén megtagadták tőle, s az engedélyt csak magának Kerenszkijnek erélyes közbejárására adták meg.[82]

A Labour Leader május végén nagy örömmel fogadta Miljukov és Gucskov kibukását a kormányból, s Snowden ekkor nevezte a parlamentben a februári forradalmat „a nemzedék legnagyobb politikai eseményének". Ugyanitt MacDonalddal újra hangot adtak azon meggyőződésüknek, hogy Európa népei csak az orosz forradalom után létrejött Ideiglenes Kormánytól, illetve a Munkástanácstól várhatják a béke közeli megteremtését. Mindez azonban csak úgy lesz valósággá, ha ehhez Nagy-Britannia is segítséget nyújt. MacDonald e parlamenti beszédében már jelezte, hogy Oroszországban alkalmasint felléphetnek ellenforradalmi erők, de ezeket Nagy-Britanniának nem szabad támogatni. Majd támadásba ment át, s Kerenszkijre hivatkozva sürgette, hogy az angol békeszerető csoportosulásoknak rá kell szorítaniuk a vezető politikusokat imperialista célkitűzéseik feladására. Mindezt Snowden, MacDonald összekötötte azzal a követeléssel, hogy az orosz kormány példájára az angol is engedélyezze a szocialista küldötteknek a stockholmi nemzetközi konferencián való részvételt.[83]

E napokban MacDonald több beszédet mondott, amelyek Oroszországot és a forradalmat érintették – hiszen ekkor szinte csak percek kérdése volt, hogy mikor utazhat Pétervárra a Független Munkáspárt képviseletében. Az angol szélsőjobboldali lapok felháborodása ellenére a kormány kénytelen volt megadni szá-

[79] New Statesman 1917. május 12.
[80] New Statesman 1917. május 19.
[81] New Statesman 1917. május 26.
[82] The Labour Leader 1917. május 10.
[83] The Labour Leader 1917. május 24.

mára az útlevelet, hiszen a Pétervári Munkástanáccsal és az orosz kormánnyal mint meghívó féllel nem akart nyíltan szembe kerülni. MacDonald e beszédeiben ismételten aláhúzta az orosz kormány békekezdeményezésének rendkívül gyümölcsöző hatását.[84]

A Független Munkáspárt képviselői pétervári útja engedélyezése körüli harcnak egyik hadszíntere továbbra is a parlament volt.[85] S éppen a parlament fóruma előtt a kormány képviselői június 8-án világosan megvallották, hogy miután a Pétervári Munkástanács kérte, hogy MacDonaldot s általában az ILP képviselőit vendégül láthassák, s Henderson, valamint a pétervári követ, Buchanan úgy vélte, e kívánság elől nem térhetnek ki – az utat jóváhagyták. De csak azzal a lényeges megszorítással, hogy MacDonald ne vegyen részt a stockholmi konferencián, s ne találkozzon a központi hatalmak szocialistáival.[86]

MacDonald és Jowett útját azután az angol tengerész-szakszervezet „ultra" vezetői megakadályozták.[87] Az angol-orosz kapcsolatok kérdése azonban ezzel nem jutott nyugvópontra. Május végén az angol munkásmozgalom baloldali erői demonstratív nagygyűlés megrendezésére készültek, amely összekapcsolta az orosz forradalom, a stockholmi konferencia és béke ügyét, miközben a nemzetközi összefüggések alapján Angliában is új program kijelölésére készültek. E Leedsben június 3-án megtartott gyűlést valóban baloldali koalíciós keretek között szervezték meg, amelyen MacDonald mellett a baloldali szakszervezeti vezetők, R. Smillie és R. Williams, a pacifista Lansbury és a szocialista mozgalom egyik úttörő, forradalmi fellépésekre mindig kész képviselője, Tom Mann, valamint a shop stewardok is részt vettek. A gyűlés minden szempontból sikeres volt. Ismét üdvözölték az orosz forradalmat, sőt olyan határozatot hoztak, hogy éppen az orosz példára, Nagy-Britanniában is megalakítják a munkástanácsokat. Ugyanekkor a Pétervári Munkástanács táviratban üdvözölte a leedsi gyűlés résztvevőit, s megbízottait meghívta Pétervárra.[88]

---

[84] V. ö. Parliamentary Debates 1917. XCIII. köt. 10 625–10 628; 10 662–10 664 p.)

[85] The Labour Leader. 1917. május 31.

[86] Parliamentary Debates. 1917 XCIV. köt. 494. V. ö. *M. A. Hamilton*: Arthur Henderson. London, 1936, 128.

[87] A Labour Leader 1917. június 14-i sz. részletesen beszámolt erről az akcióról. Az akciót sok Labour vezető sem helyeselte, sőt érdekes módon a kiválasztott küldöttségből Roberts (szakszervezeti vezető) sőt az „ultra" soviniszta A. M. Thompson, aki a Clarion tudósítójaként csatlakozott a delegációhoz, szintén igyekezett rávenni a tengerész-szakszervezet felelős vezetőjét, hogy a zárlatot oldja fel – de ez nem vezetett eredményre. Így MacDonaldnak és Jowettnek a kikötőből vissza kellett térni Londonba, ahol nyilatkozatot adtak ki, amelyben hangsúlyozták, hogy őket a Pétervári Munkástanács hivatalosan hívta meg, s hogy nemzetközileg mindenütt fokozódtak az erőfeszítések, hogy ne áldozzanak újabb életeket a háború továbbfolytatásáért. Ugyanebben a nyilatkozatban végül utaltak a tervezett stockholmi konferenciára is, s hangsúlyozták, hogy „Az internacionálé találkozni fog. Ez bizonyos." Fenner Brockway: Socialism over sixty years. The Life of Jowett of Bradford. (1864–1944) London 1946. 155–157. A soviniszta tengerészek ugyanezen akciójával függ össze, hogy Snowden ezzel kapcsolatban a parlamentben is interpellációt intézett a kormányhoz, amelyben ő is aláhúzta: „Az ILP és a BSP küldötteinek jelenlétét az orosz kormány követelte és mind Sir George Buchanan, mind Mr. Henderson úgy tájékoztatták az angol kormányt, hogy vészes lenne, ha ezeknek a képviselőknek nem engednék meg a kiutazást." (Az interpelláció szövegét a Labour Leader említett 1917. június 14-i száma is közli.)

[88] The Labour Leader, 1917. június 7.; The Herald, 1917. június 9.; *G. D. H. Cole*: A History of the Labour Party from 1914. London, 1948. 33. *M. M. Karliner*: Rabocseje dvizsenyije v Anglii v

A június 3-i nagygyűlés után néhány nappal a parlamentben június 6-án Ponsonby vonta felelősségre az angol kormányt Trockij letartóztatása miatt. A külügyminiszterhelyettes a vád elől ismét kitért, úgy tüntette fel, mintha puszta félreértésről, ügyrendi problémákról lett volna szó, nem pedig az internacionalista háborúellenes ellenzék tudatos feltartóztatásáról. Hivatkozott arra, hogy a letartóztatott Trockijt azóta már szabadon engedték.[89]

Az ilyen válaszokkal azonban a háborúellenes ellenzék nem érte be. Néhány nappal később, ugyancsak a parlamentben a baloldali képviselők rávilágítottak, hogy a Times milyen ellenségesen kommentálja az orosz eseményeket, míg korábban a cári rendszerrel szemben nagy megértést tanúsított. Szóvá tették, hogy Oroszországból nem kapják meg a szocialista lapokat,[90] majd Trevelyan az antant kétértelmű magatartására hivatkozva július 9-én világos állásfoglalást követelt a kormányok részéről, ami egyértelmű volt azzal, hogy ne gyakoroljanak ellenforradalmi nyomást az orosz belső fejlődésre.[91] Ezt az ILP vezetői annál is inkább fontosnak vélték, mert mint Snowden a Labour Leaderben szóvá tette, Wilson újabb nyilatkozataiból olyan politikát láttak kifejlődni, amely a népek önrendelkezésének korábban hangoztatott elvével szemben nem utasította el az orosz belpolitikába való beavatkozást.[92]

A baloldali angol munkáskörökben így már 1917 tavaszán kialakult egy „el a kezeket az orosz forradalomtól"-féle magatartás. Igaz, hogy Angliában sok mindent leegyszerűsítve láttak, az orosz forradalmi fejlődést egysíkúbbnak, problémátlanabbnak hitték, de mégis jellegzetes volt, hogy Londonban a munkáspolitikusok saját kormányukkal szemben minduntalan már az orosz forradalmi kormányzatra vagy a Munkástanácsra hivatkozhattak, akár a szociális haladás tekintetében, akár a békekövetéseknél, a titkos tárgyalások kiküszöbölésénél, a stockholmi megbeszélések felkarolásánál, akár olyankor, amikor az ír népnek követeltek szabadságot.[93] A tévedések és leegyszerűsítések ellenére világos volt, hogy az orosz fejlődés mennyire erjesztőleg hatott Nagy-Britanniára.

Az ILP mellett a BSP (Brit Szocialista Párt) ugyancsak sokat foglalkozott az orosz fejlődés megítélésével. Az azonnali — márciusi — üdvözlő reagálások után a BSP április 8-i kongresszusán hangsúlyozták, hogy a párt „az orosz for-

---

godi pervoj mirovoj vojni. Moszkva, 1961. 273–274. *Ph. Snowden*: An Autobiography I. köt. London, 1934. 450–455. A leedsi konferencia olyan élénk hatást váltott ki, hogy a király a magához rendelt Thorne-tól érdeklődött, hogy szerinte „nem várható-e valami rossz a konferenciától, s az ott elfogadott határozatoktól", s itt nyilvánvalóan az orosz párhuzamra gondolt, hiszen Thorne éppen onnan tért vissza. (*W. Thorne*: My life's battle... London, 1956 195.) Thorne megnyugtató választ adott a királynak, s kijelentette: „ebben az országban nem kerül majd sor forradalomra." E küldöttség útjához tartozik, hogy a Labour Party-ban is igen nagy volt a felháborodás, amiért e vezetők kormánypénzen utaztak, azután új delegációt választottak. *(M. A. Hamilton:* Arthur Henderson, i. m. 123. A leedsi konferencián megjelent, a határozatokat támogatta, az erőfeszítésről később együttérzően írt B. Glasier. *L. Thompson*: The Enthusiasts. A Biography of John and Katherina Glasier. London 1971. 225–226.

[89] Parliamentary Debates, 1917. XCIV. köt. 295. Másnap, június 9-én Manchesterben B. Glasier szólította fel az egybegyűlteket az orosz forradalom támogatására. *(L. Thompson*: I. m. 226.)

[90] Parliamentary Debates, 1917 XCIV. köt. 295–296.

[91] Parliamentary Debates, 1917 XCIV. köt. 706.

[92] Parliamentary Debates, 1917 XCV. köt. 367.

[93] Uo. 1587.

radalom szellemében jár el... amikor kettőzött erőfeszítéssel agitál az Internacionálé helyreállításáért és a háború gyors befejezéséért."[94]

Miként korábban, az orosz emigránsok, Csicserin és Majszkij többször megszólaltak az ILP és a BSP internacionalista lapjaiban, értékelve az orosz események jellegét. Az ILP elméleti folyóiratában Majszkij jelentetett meg hosszabb cikket „Az orosz forradalom" címmel. Ebben aláhúzta, hogy ez 1789 óta a legjelentősebb történeti esemény. Miközben jelezte, hogy az Ideiglenes Kormány és a Pétervári Munkástanács egyaránt e forradalom gyermekeként született meg. Majszkij osztotta azt a véleményt, hogy a belső küzdelemben a Munkástanács erősödik majd meg. Megállapította, hogy a forradalom eddig nem volt szocialista típusú, de jelezte, hogy a fejlődés a szocializmus felé mutat. Majd a háború és béke kérdésében megismételte: vagy a forradalom vet véget a háborúnak, vagy a háború öli meg a forradalmat.[95] Majszkij cikkének közlése nemcsak a jobb tájékozódást szolgálta, hanem az angol munkásmozgalom baloldalán elfogadott általános elképzeléseket is tükrözte.

Az ILP és a BSP mellett a kisebb befolyású és kisebb létszámú szocialista pártok is üdvözölték az orosz forradalmat, s azt a fejlődést, amely a balratolódásra vallott. Ezt tette a Szocialista Munkáspárt (SLP), amelyben szindikalista tendenciák érvényesültek, s a skót shop stewardok körében volt népszerűbb — noha csak kétezer tagja volt —, valamint a Szocialista Párt (SP). Ez utóbbi havonta megjelenő orgánumában májusban aláhúzta: nem áll ugyan rendelkezésre elegendő forrásanyag, de az így is bizonyos, hogy az Ideiglenes Kormány és a Munkástanács között mélyrehatóak az ellentétek, s a Munkástanács az, amely nagy erővel követeli az annexió és kárpótlásnélküli békét.

A Socialist Standard szerkesztői azonban korántsem voltak megelégedve az orosz forradalom eredményeivel. Úgy írtak róla, mint amely „nem a munkásság forradalma", s mint hozzáfűzték, „szomorúan meg kell mondanunk, hogy ez csak újabb példa arra, hogy a burzsoázia miként tudta kihasználni az elégedetlenséget". Mindebben az SP nagy haraggal támadta azokat, akik Hyndman és Kropotkin módjára a manőver sikerét elősegítették. Ezek után természetes, hogy az SLP és az SP az ILP-hez hasonlóan élesen elmarasztalta az O'Grady W. Thorne küldöttség útját, szereplését.[96]

Később ironikusan írtak arról, hogy az angol kormány és a polgári sajtó csakúgy mint a Labour Party (igaz az SP ilyen vonatkozásban az ILP-t, sőt a BSP-t is támadta), milyen görcsös erőfeszítéseket tesz azért, hogy egyfelől azonosítsa magát az orosz forradalommal, másfelől azt a „józan mérséklet" határai között tartsa. Az SP bízott abban, hogy az orosz forradalmárok különbek lesznek tanítómestereiknél. Reményeiket továbbra is a Munkástanácsba vetették. Ami az adott pillanat felmérését illette, júliusban újra leszögezték – a forradalom nem ért véget, mert ha így lenne, akkor „Kerenszkijt, aki nyilvánvalóan az orosz uralkodó osztályok ügynöke, már régen elmozdították volna".[97]

---

[94] The Labour Leader, 1917. június 21.

[95] *W. Maiski*: The Russian revolution. The Socialist Review. 1917. május–június.

[96] Easter, 1917. The Socialist Standard, 1917. május.

[97] Russia and ourselves. The Socialist Standard, 1917. július.

Igaz, az SLP és az SP mögött nem álltak nagy tömegek, de a megnyilatkozások mind bizonyítják, hogy a munkásmozgalom baloldalán bíztak abban, hogy a cári rendszer megdöntése után „a szabad Oroszország" a szocialista átalakulás felé tesz majd lépéseket, ami azután egész Európára visszahathat.

Míg az ILP jobbára inkább Martovot és csoportját támogatta, az angol „ultrák" Plehanov mellé álltak. A. Thompson 1917 tavaszán személyesen érkezett Pétervárra egyszerre mint Blatchford Clarion c. lapjának, s a polgári jobboldali bulvárlapnak, a Daily Mailnek a tudósítója. 1917. július 31-i Plehanovhoz írott levelében maga Thompson említette, hogy riporteri munkásságát „egy kis propagandával" kívánta összekötni. Ami pedig felfogását illette, Plehanovot biztosította: „miként Önnek, nekem is az a szerencse jutott osztályrészemül, hogy szociálsovinisztának neveznek,", amit Thompson úgy fordított le a saját nyelvére, „ami nyilván azt jelenti, hogy nem szeretem a német sovinizmust."[98]

Ekkor, májusban érkezett Pétervárra az amerikai Charles E. Russell is, akit John Spargo ajánlott be Plehanovnak. Mint ismeretes, mindketten az amerikai szocialista párt nacionalista, kivált kisebbségéhez tartoztak. Spargo így ajánlotta Russellt: „A Wilson elnök által kiválasztott delegáció tagjaként érkezik, hogy Oroszországba elvigye e nemzet üzenetét." Spargo mindehhez nagy önkényességgel hozzátette, hogy a szocialisták többsége Russellel ért egyet. Végül kijelentette: „Nem is kell mondanunk, valamennyien nagy érdeklődéssel figyeljük az eseményeket az ön hazájában, s bízunk a sikeres végkifejtésben."[99] Ugyancsak üdvözölte Plehanovot a belga szociálsoviniszta Jules Destrée 1917. április 19-én, hozzátéve: örül, hogy Plehanov hazájában tekintélyes szerepet játszik. Később Destrée szintén Pétervárra utazott, ahol személyesen találkozott Plehanovval.[100]

Régi hagyományok alapján különösen szoros volt Plehanov kapcsolata a francia szocialista párttal. 1917. július 10-én Charles Dumas, J. Guesde volt miniszteri kabinetfőnöke írt Plehanovnak, s érzékeltette: bíznak az orosz forradalom megerősödésében, s hogy harcolni fognak a német imperializmus ellen.[101] Hasonlóképpen írt július 7-én Plehanovnak Alexandre Bracke, a párt külügyi titkára, aki leszögezte: „a dolog lényegében egyetértünk: hogy harcolni kell a szabadság ügyéért, nemcsak Oroszországért". Bracke híreket kért, s azt, hogy Plehanov küldje meg neki a Jegyinsztvo számait. Mint írta, oroszul kezdett tanulni, s „távolról követem harcotokat. Tudom, hogy váll váll mellett küzdünk majd."[102]

A francia szocialisták véleménye Oroszországról azonban ugyancsak erősen polarizálódott. A radikális baloldaliak közül Loriot Leninnel rokonszenvezett, a Merrheim vezette vasas szakszervezet lapja ugyancsak a forradalom továbbvitelével értett együtt. E lapban ilyen értelemben hosszabb cikkben Lozovszkij elemezte az orosz forradalom összefüggéseit.[103]

---

[98] Arhiv Doma Plehanova. Leningrád.

[99] G. V. Plehanov levelezése e kézirat megírása után nyomtatásban is megjelent. Filoszofszko-literaturnoje naszlegyije G. V. Plehanova. Izd. „Nauka". Moszkva I–III. köt. 1974.

[100] Arhiv Doma Plehanova.

[101] Uo.

[102] Uo.

[103] L'Union des Metaux, 1917 február-május.

Míg azonban Merrheim véleménye az ILP-hez közelített, s a Munkástanács megerősödésében bízott, a baloldali zimmerwaldisták már elváltak Merrheimtől, s Loriot 1917 májusában La Nouvelle Internationale címen új lapot jelentetett meg, s ebben a bolsevikok oldalára állt.[104]

A svájci szocialisták körében ugyancsak akadt számos olyan baloldali, aki a szocialista továbbfejlődést várta Oroszországban. Charles Naine a Sentinelle hasábjain május 20-án aláhúzta, hogy az orosz forradalom távolról sem merítette még ki erőtartalékait. A jelen pillanatban Naine szerint minden a német proletariátustól függ, ugyanis ha követik az orosz példát, „akkor az európai kapitalizmus és imperializmus sorsa eldőlt".[105]

A svájci baloldaliak tehát egyfelől békét, másfelől az egész európai szocialista átalakulás előrelendítését várták az orosz, majd a német proletariátustól. A svájci párt 1917. június 9–10-i berni kongresszusa Nobs előterjesztésére olyan határozatot fogadott el, amely elítélte és a Zimmerwaldi Mozgalom renegátjainak bélyegezte azokat a szocialistákat — vagyis a jelen esetben a Cereteli-Csernov-féle centristákat — akik továbbra is támogatják a háborút.[106]

Gompers és az AFL vezetői már márciusban a februári forradalmat olyan feltételekkel üdvözölték, hogy az orosz munkások folytassák a háborút – „a szabadság védelmét", s nagy hangsúllyal méltatták az Ideiglenes Kormányt. Ily módon befelé elvágták a forradalom folytatásának lehetőségét, kifelé pedig a háborúba rántották volna az orosz munkásságot. A tavaszi válságok után Gompers ismét hallatta hangját, s májusban az AFL vezetősége táviratot küldött a Pétervári Munkástanácsnak, amelyben az AFL aláhúzta, hogy az amerikai munkásság támogatja kormányát a háborús erőfeszítésekben[107] – Gompers és az AFL természetesen csak a soviniszta „ultrák" véleményét tolmácsolhatta, hiszen az IWW és a szocialista baloldaliak rokonszenveztek az orosz baloldali fejlődéssel. Ruthgers az orosz emigránsok és Szen Katayama közreműködésével ilyen szellemben adták ki a baloldali The Internationalist és a The New International c. lapokat.[108]

A dél-afrikai szocialisták, akiknek szervezete, a Nemzetközi Szocialista Liga (International Socialist League) még 1916-ban csatlakozott a zimmerwaldi mozgalomhoz, lapjukban, a The International-ben többször írtak 1917 tavaszán-nyarán az orosz helyzetről. A két régi mozgalmi vezető, Ivor Jones és Bill Andrews kifejezetten Leninnel és a bolsevikokkal rokonszenvező elemzéseket tett közzé, a szocialista átalakulással érzett együtt.[109]

A belga munkásmozgalom reagálása szintén nem volt egységes. A szocialista párt befolyásos vezetői, Vandervelde és De Brouckere hangsúlyozottan az Ideiglenes Kormányt üdvözölték, az orosz külképviselettel tartottak fenn kapcsolatot, majd Vandervelde az ugyancsak honvédővé lett, s katonatiszti szolgálatot önkén-

---

[104] *Oliver Gankin – H. H. Fisher*: The Bolsheviks and the World War. Stanford, 1940. 539.

[105] Memoires de Jules Humbert-Droz. Mon évolution du tolstoïsme an communisme. 1891–1921. Neudiktel, 1969. 200.

[106] *O. Gankin – H. Fisher*: The Bolsheviks... i. m. 565.

[107] *S. Gompers*: i. m. 284.

[108] Uo.

[109] *S. Rutgers*: Vsztrecsi sz Lenyinim. Isztorik Marksziszt. 1935. South African Communist Party. 1921–1971. Marxism Today. 1971 augusztus.

tesen vállalt De Mannal május-júniusban hosszabb időt töltött Oroszországban, éppen azért, hogy a forradalmasodással szemben az Ideiglenes Kormány tekintélyét növelje. Vanderveldét Oroszországban a kormány fogadásai[110] után — ahol érdemi tanácskozásokat folytatott, s Cereteli honvédő buzgalmával sem volt megelégedve, aminek hangot is adott —, hamarosan a frontra küldték, hogy a katonák harckészségét támassza alá.[111] Így hamarosan a déli frontra utazott De Man és De Brouckére társaságában, ahol Alekszejev és Bruszilov tábornok, valamint a kormánybiztos Szavinkov fogadta. Vandervelde lelkesítő beszédeket tartott, de visszaemlékezésébe feljegyezte, hogy a katonák mennyire kiábrándultak már a háborúból.[112] Az orosz belső fejlődést illetően Vandervelde mindenben a Kerenszkij kormányt támogatta, olyannyira, hogy júliusban külön memorandumban marasztalták el Lenint, s az orosz soviniszták hasonlóan a belgák sem riadtak vissza attól, hogy német vonzalmakkal vádolják a bolsevikokat.[113]

Vandervelde és a belga delegáció azonban nemcsak a bolsevikokkal helyezkedett szembe. Az oroszországi látogatás végén, június derekán történt, hogy a Pétervári munkástanács nyilatkozatban jelezte, egyfelől nem kíván részt venni az antant szocialista pártjainak konferenciáján, másfelől ugyanezeket meghívta a stockholmi nemzetközi szocialista találkozóra. Erre válaszként Vandervelde és De Brouckere azonnal ellennyilatkozatot adott ki, amelyben újra meghívta őket Londonba, s hosszabban taglalta, hogy az annexió és kárpótlásnélküli béke jelszavát ők csak bizonyos feltétellel fogadnák el, amennyiben ez Belgium jóvátételi igényét s Elzász-Lotaringia sorsát nem érinti. Kifogást emeltek az ellen, hogy valamennyi kapitalista kormányt egyenlő arányban tegyék felelőssé a háborúért, és minden szocialistát meghívjanak a tanácskozásra.[114]

A nyilatkozat-csere bizonyította, hogy Vandervelde és Cereteli, a Munkástanács között lényeges eltérések mutatkoztak, s ezeket a személyes találkozókon nem sikerült áthidalni, bármennyire is próbálta orosz partnereit Vandervelde befolyásolni. Mindebben egyebek között a politikai hangulat is óvatosságra intette a mensevik-eszer centrumot. Mindenesetre a belga vezetők forradalomellenes és nacionalista nyomása tartós volt.

---

[110] Vanderveldét május 18-án Pétervárott Kerenszkij, Cereteli és Csernov üdvözölte. A fogadáson részt vett Breskovszkaja, aki Vandervelde visszaemlékezése szerint könnyezve ölelte őt át. Vandervelde az első tanácskozások után fellélegzett, amikor azt tapasztalta, hogy a kormánykoalíció szocialista miniszterei közül egyik sem híve a különbéke gondolatának. A kormány fogadás után a Munkástanácsban folytattak tárgyalásokat. (*Emil Vandervelde*: Souvenirs d'un militant socialiste. Paris, 1934. 233–234.)

[111] U. o.

[112] Az érdemi tanácskozásokon, ahol a francia A. Thomas is megjelent, főként az utóbbi Kerenszkijt és Ceretelit is hibáztatta, amiért nem mernek felelősen színt vallani a háború folytatása mellett. (E megbeszéléseken egyébként az eszer párt régi vezetője, a hosszú időn át francia emigrációban élő I. A. Rubanovics tolmácsolt.) Vandervelde Thomas hangját ugyan kifogásolta, de érdemben egyetértett vele (Uo. 234–235.)

[113] Uo. 248–252.

[114] *Claude Renard:* Octobre 1917 et le mouvement ouvrier belge. Bruxelles, 1967, 53. De Brouckere ugyanekkor 1917 május 4-i Brantinghoz írott levelében ugyancsak tiltakozott Troelstra nyilatkozata ellen, amely az orosz-német különbéke lehetőségét felvetette. (Branting Arkiv. Arbetarrörelsens Arkiv. Stockholm)

A megszállt országban érthetően rendkívül erős volt a nacionalizmus, s a mozgalom bizonyos fokig cseppfolyóssá vált, nagyobb szerephez jutottak a helyi szervezetek. Különösen a flamand területen, a két régi munkásmozgalmi gócban, Gandban és Antwerpenben a fiatalok körében erősödött meg a baloldal. Antwerpenben Van Extergan és W. Schevenals vezetésével pacifista irány erősödött meg, s e csoport Nieuwe Tijd címmel lapot is megjelentetett. E csoportnál baloldalibb volt a Jacquemotte irányította csoportok, amely a zimmerwaldiakkal rokonszenvezett.[115]

Olaszországban Serrati április végén az Avantiban leszögezte: „az orosz forradalom nem ér véget, amíg a föld nem lesz a parasztoké, s a gyárak a munkásoké."[116] A különböző tartományok szocialistái pedig szintén gyűléseken fogadtak el olyan üdvözlő nyilatkozatokat, amelyekben orosz munkástestvéreiket arra szólították fel, ne elégedjenek meg a burzsoázia hatalomrasegítésével, hiszen „vérüket nem ezért ontották".[117]

Az Avanti és az olasz szocialista pártvezetőség esetében a szocialista fejlődés igenlése azonban nem jelentette, hogy a bolsevikok felfogását vallják. Jobbára az angol ILP-hez hasonlóan inkább abban bíztak, hogy az Ideiglenes Kormány ellenében a Pétervári Munkástanács erősödik meg majd. Ilyen értelemben az Avanti nemcsak az internacionalista mensevikekkel, hanem még a Csheidze-Cereteli-féle centrummal is rokonszenvezett, s nagy lelkesedéssel írt a májusi kormányátalakulásról, Miljukov-Gucskov kibuktatásáról.[118] Április végén még Gramsci is az Il Grido del popolo c. lapjában hasonlóképpen vélekedett, abban bízott, hogy az orosz proletariátus proletárdiktatúra nélkül, parlamentáris úton eljut a szocializmushoz.[119]

Mindemellett mind az Avanti, mind az Il Grido del popolo sokszor visszatért a lenini koncepció ismertetésére, mindig tisztelettel nyilatkoztak Leninről, a felkavart soviniszta kampány ellenére helyeselték Oroszországba való visszatérését és tiltakoztak megrágalmazása ellen.[120] A júliusi válság után az olasz szocialisták ismét Lenin védelmére keltek. Az Avanti július 22-én így írt: „Mi szolidárisak vagyunk Leninnel... s bízunk abban, hogy győzedelmeskedni fog rágalmazói fölött",[121] az Il Grido del popoloban pedig Gramsci júliusban arról írt, hogy „az orosz burzsoázia folytatni akarja a háborút, s el akarja tiporni a szocialista forradalmat... a két világ harca, amelynek most Oroszország a színtere, minden országban megnyilvánul... mi reménykedünk." Majd az orosz munkásmozgalom belső vitáiról Gramsci leszögezte: „Az orosz maximalisták – ők az orosz forradalom. Kerenszki, Cereteli, Csernov – ők a forradalom mai napja. A maximalisták – ők a folytatás, a forradalom ritmusa. A forradalom nem áll meg, hanem befejezi ciklusát."[122]

---

[115] *E. Vandervelde*: Souvenirs... i. m. 240–241.
[116] *C. Renard*: i. m. 42–48.
[117] *K. E. Kirova*: Revolucionnoje dvizsenyije v Italii. Moszkva, 1962. 304.
[118] Uo. 305.
[119] Uo. 306–307.
[120] Uo. 311.
[121] Uo. 308–309; 311–312.
[122] Uo. 343.

Hollandiában a C. Minster szerkesztette Der Kampf (Amszterdam) jelentette meg Radek írását az orosz forradalomról, s később a De Tribune közölte Radek cikkét. Radek e májusi írásában igen élesen támadta a kadeteket, de a forradalmi honvédelmet elfogadó centristákat is, s azt hangsúlyozta, hogy csak a bolsevikok küzdenek igazán a békéért, s fordítják a fegyvereket saját osztályellenségeik ellen.[123]

Az orosz fejlődés nagy nyugtalanságot keltett a Zimmerwaldi Mozgalom irányító szervének, az NSZB-nek vezetőinél, ami részben Grimm kiutasításával, a Grimm üggyel volt kapcsolatos. A. Balabanova ugyan elhatárolta magát Grimm nem világos diplomáciai lépéseitől — minthogy ezekről nem tudott —,[124] de Grimm jószándékában nem kételkedett, ahogyan ezt több hozzá írott levele tanúsítja.[125] Ami viszont az orosz eseményeket illette, bár kevés hírt kapott[126] a meglévők alapján, rendkívül határozottan nemcsak a szociálsovinisztákat, hanem a Kerenszki-Cereteli-féle kormányt, a centrumot is rendkívül élesen elítélte. Balabanova véleményét osztotta a Svájcba visszatért Grimm, aki július 28-án kifejezetten arról írt, hogy „nem lehet közük olyan emberekhez (vagyis Kerenszkihez, Ceretelihez, Csernovhoz – a koalíciós centrumhoz – J. J.) ... akik az offenzívát támogatják és internacionalistákat gyilkolnak meg."[127]

A zimmerwaldistáknak a forradalmi mozgalmat támogató nyilatkozataival szemben Svédországban Branting és a svéd pártvezetőség nyíltan érzékeltette, hogy a bolsevikok irányzatát elítéli. A Social Demokratban olyan nyilatkozatok jelentek meg, amelyek arra utaltak, hogy a Pravda német pénzen jelenik meg. E vádakkal szemben a Stockholmban élő bolsevik külföldi képviselet nevében Vorovszkij, Radek és Hanetzky (Fürstenberg) két erélyeshangú nyilatkozatban tiltakozott az ilyen módszerek ellen. Második, április 25-i közös levelükben aláhúzták: sohasem titkolták, hogy Branting tevékenységét helytelenítik, felfogását károsnak tartják, de ezek elvi nézeteltérések, s éppen ezért Brantingtól és a svéd párttól elvárják, hogy a vitát ezen a szinten tartsák.[128] Branting és a bolsevikok közötti szembenállás leplezetlen volt. Ugyanakkor Branting 1917. június 17-én ellenkező értelmű levelet kapott Kropotkintól, aki a Pétervári Munkástanácsról éppen jobboldali, nacionalista bírálatot mondott, s azt taglalta, hogy a háborús győzelemről nem mondhatnak le.[129]

Az osztrák szociáldemokrata párt kongresszusa (1917. október 19–24.)

Az osztrák szociáldemokrata pártnak ez volt az első kongresszusa, amelyet a háború kirobbanása után tartottak meg. A kongresszus kezdetére a munkásság

[123] Radek cikkét idézi *H. Lademacher*: Die Zimmerwalder Bewegung... i. m. II. köt. 689–693.
[124] Uo. 690–692.
[125] Uo. 693–696.
[126] Uo. 694.
[127] Uo. 697. Grimm szerepét a Zimmerwaldi Mozgalomban felülvizsgálták, s bár jóhiszeműségét nem vonták kétségbe, elmarasztalták, amiért hivatalos kormányszervekhez keresett kapcsolatot, s így remélte a béke ügyét előmozdítani – ami szembenállt a zimmerwaldi alapelvekkel. Ezt az ítéletet Balabanova is osztotta. (*A. Balabanoff*: Die Zimmerwalder Bewegung Leipzig, 1928 60–63.)
[128] Branting Arkiv. Arbetarrörelsens Arkiv. Stockholm.
[129] Uo.

politikai arculata megváltozott, s a korábbi pártkonferenciákhoz képest jelentősen eltolódtak az erőviszonyok, a pártvezetőség felfogása is módosult. Ez utóbbira utalt az a körülmény, hogy pártvezetőség lehetővé tette a baloldali ellenzéknek időbeli korlátozás nélküli külön referátum előterjesztését.

A változásoknak természetesen mélyenjáró okai voltak, az ország gazdasági, katonai kimerültsége, a hátországban és a fronton uralkodó állapotok ugyanúgy hatottak, mint az egész nemzetközi munkásmozgalomban végbemenő folyamatok. A IV. Károly-Czernin fémjelezte politika szintén a békehangulatnak kedvezett. A főáramlatok mellett a baloldal szervezkedését — sem a pacifistákét, sem a baloldali zimmerwaldistákét — nem szabad lebecsülni. Mindehhez végül személyes mozzanatok járultak. Ezek között figyelemreméltó Ottó Bauer szeptemberi hazatérése volt. Az osztrák pacifista baloldali ellenzéknek ugyan Danneberg maradt a szervező feje, de szellemi hangadójává már inkább Bauer vált. Ezt tükrözik a bizalmas levelezések, mert jóllehet Bauernek kezdetben még tájékozódnia kellett, már volt véleménye a német és osztrák mozgalom eseményeiről, állást foglalt a német „függetlenek" mellett.[130] Bauer a V. Adlerrel együttműködő, de őt baloldalról bíráló oppozíció oldalán lépett fel,[131] s az egész Európát olyannyira foglalkoztató orosz kérdésben elsőrendű szakértőként szólalt meg. Először csak bizalmas levelekben, de 1917 októberében már nagy feltűnést keltő brosúrában szögezte le véleményét az orosz kérdésben.[132]

A pártkongresszusra minden csoport gondosan jó előre felkészült. V. Adler már 1917. szeptember 28-án levélben fordult Kautskyhoz, s kérte: a német „függetlenek" képviseltessék magukat a kongresszuson – hozzátéve, hogy ők a „többségieket" is meg fogják hívni. Adler bízott abban, hogy ők Ausztriában elkerülik a pártszakadást, mivel ezt Németország csak „üggyel bajjal heverte ki, de számunkra ez öngyilkosság lenne". Adler előre választ kért, hogy képviseltetik-e magukat a „függetlenek", s ha igen, akkor kivel? S miként Kautskynak megírta, hasonló meghívást küldött Ebertnek is.[133]

A német többségiek ezt a meghívást elhárították, arra hivatkozva, hogy a háború kezdete óta egyetlen külföldi párt kongresszusán sem képviseltették magukat, s most az osztrákokkal sem tesznek kivételt, bármennyire közeli szálak fűzik is őket hozzájuk.[134]

Végül Németországból csak két üdvözlet érkezett a bécsi pártkongresszusra. A két német párt kétszer ötsoros üdvözlete között azonban jelentős az eltérés. A többségiek a jókívánságokon túl arról szóltak, hogy „miként eddig, a továbbiakban is" remélik: „együttműködhetnek a tartós béke helyreállításában, s a munkásinternacionálé talpraállításában."[135]

A függetlenek üdvözletében, amelyet Haase írt alá – az osztrák küldötteket emlékeztették a szocialista mozgalom „nagy előharcosaira", s reményüket fejezték

---

[130] IISG K. D. II.

[131] U. o.

[132] *Victor Adler*: Briefwechsel ... i. m. 646.

[133] V. ö. *Heinrich Weber* (Otto Bauer): Die russische Revolution und das europäische Proletariat. Wien. 1917.

[134] *V. Adler:* Briefwechsel ... i. m. 638.

[135] Uo. 642–643.

ki, hogy a kongresszus ebben a szellemben fog munkálkodni. Sőt, hogy semmi félreértés ne legyen, még külön szóltak Friedrich Adlerről, megerősítvén: „sajnálatosnak találjuk, hogy a kongresszus munkájában nem vehet részt". A „függetlenek" így egyértelműen érzékeltették, hogy az osztrák baloldali ellenzékkel rokonszenveznek.[136]

A baloldal készülődéséről beszédesen írt Danneberg Kautskynak, aki ily módon megint kapcsolatot teremtett a két ország ellenzéki pártjai között. Danneberg október 12-én, néhány nappal a kongresszus kezdete előtt értesítette Kautskyt egy nagyobb politikai „nyilatkozat" előkészületeiről. Danneberg megállapította: „a hangulat lényegesen kedvezőbb, mint korábban volt", de nem számított arra, hogy ez a kongresszuson is visszhangot kaphat, mivel azon „az összes régi bürokrata" megjelenik majd. Mindehhez Danneberg hozzátette, a baloldal gyengesége, hogy nincs jó szónok.[137]

Ilyen előzmények, kétségek és remények, de mindenesetre az erjedés és a baloldal erősödésének talaján kezdte meg munkáját a pártkongresszus.

Adler már a kongresszus megnyitójában megütötte azt a hangot, amely alapját képezhette szerinte a pártegység megőrzésének – a német pártszakadás tapasztalatai után. A háború négy esztendejére visszatekintve mentségként említette, hogy a „katasztrófa" pillanatában csak egyetlen gondolat vezérelte őket: a párt fenntartása. Majd polemikus érvekhez nyúlt, de érvei teljesen azonosak voltak Vanderveldéjével és a szociálsovinizmusban bűnös valamennyi pártvezetőjével: arra hivatkozott, hogy a polgári lapok már eltemették az Internacionálét, s lám, az tovább él, sőt megerősödött, miként azt az orosz forradalom tanúsítja. Különben, ismételte meg a már sokszor elmondott érvet, a „kapitalizmus nem nyert nagyobb vonzerőt azáltal, hogy ezt a világmészárlást közvetve előidézte".

Adler fegyvertárában ekkor új eszközök is feltűntek, mikor azt bizonygatta, hogy az osztrák párt jobb, a pártvezetőségben a munkások inkább megbízhatnak, mint egyes más pártokban, amivel a német többségiektől határolódott el. „Ha más országok proletárjai azt hiszik — fejtegette —, hogy a többi osztállyal közös politikát csinálhatnak, mitőlünk távol áll ez a hit: a német polgársággal és parasztsággal a munkásság nem csinálhat közös politikát és közülünk soha senki sem gondolt egy pillanatig sem arra, hogy az ellentétek áthidalhatók, vagy hogy lehetséges lesz a polgári pártokkal vállvetve küzdeni." Vagy ha mégis —folytatta —, akkor ezek vakok voltak, mert rá kellett ébredniük, „hogy a német polgárság vezető csoportja a megegyezéses béke ellen nyilatkozott és a háború mellett uszít."[138]

Adler hangvétele nyilvánvalóan eltér Scheidemann és David würzburgi referátumétól. Az osztrák és a német referátumok eltérése ismételten figyelmeztet arra, hogy az „ausztro-marxizmus" gyökerei visszanyúlnak a háború előtti és alatti munkásmozgalomba.

Adler megnyitó szavainak szellemében terjesztette elő Skaret a pártvezetőség jelentését aláhúzva, hogy az orosz forradalom milyen lendületet adott az oszt-

[136] Uo. 644
[137] Uo.
[138] IISG K. D. VII. 312.

rák munkásmozgalomnak. Beszámolójában utalt egy érzékeny pontra: arra, hogy a cseh és lengyel szociáldemokraták eltávolodtak az osztrák párttól, amit azzal hozott összefüggésbe, hogy a cárizmus bénító veszélye megszűnt. A pártvezetőség tehát jól érezte: a nemzetiségi területek egyre inkább a Monarchia keretein kívül keresik sorsuk megjavításának útját. Adlerhez hasonlóan, Skaret a hivatalos beszámolóban szintén engedményt tett a baloldalnak. Megemlítette, indítványok érkeztek, hogy a kongresszus foglaljon állást F. Adler mellett. Ezt a tüntető szolidaritásvállalást a küldöttek azután egyhangúlag elfogadták.

A pártvezetőség beszámolója után előterjesztették a baloldal ellennyilatkozatát, amelyben elmarasztalták a pártvezetőséget a háború első éveiben tanúsított magatartásáért. Ezek után azonban leszögezték: „Mi nem akarunk pártszakadást. Mi a párt, a pártszervezet soraiban akarjuk nézeteinket terjeszteni,a párttagság többségét magunknak megnyerni, s ily módon a párt irányvonalát megváltoztatni."[139]

A „baloldaliak" bírálatától a „baloldali radikálisok" elhatárolódva is felléptek, s élesebb hangot ütöttek meg. J. Janacek megismételte ugyan a baueri nyilatkozatot, de messzebb ment, levonta a következtetéseket, a pártvezetőség elmarasztalását követelte, s tiltakozott a jobb- és baloldal összemosása ellen. Indítványával azonban másodmagával magára maradt.[140]

A baloldali pacifisták bírálatára a pártvezetőség ügyes taktikát választva válaszolt. V. Adler egyfelől azt fejtegette, hogy „utólag könnyű okosnak lenni", másfelől azt, hogy a pártvezetőség sem a régi, természetesen az is változott az eseményekkel együtt, s tulajdonképpen az ellenzék „a régi, a levetett kabátot porolta ki".[141] V. Adler így kitűnő taktikai érzékkel, szónoki fogásokkal fokozta le a baloldali kritikusokat, miközben ő a pártvezetőség nevében, a kor szellemének megfelelően szintén tett lépéseket előre, s tulajdonképpen kisajátította az ellenzék programját. A legsürgetőbben a béke előmozdítását minősítette, aminél V. Adler is elismerte, hogy ebben az irányban az orosz forradalom „hatalmas segítséget nyújtott". A békefeltételeket illetően pedig a Pétervári Munkástanács ekkorra már nemzetközi szállóigévé vált jelszavát tekintette ő is, a Skaret beterjesztette pártvezetőségi jelentéshez hasonlóan zsinormércének. Az „annexió és kárpótlásnélküli" békét követelték.[142]

Mivel ily módon a pártvezetőség egy lépést tett balfelé, és a „baloldal", vagyis a Bauer-Danneberg vezette pacifista centrum szintén nem akart szakadást, a pártkongresszus alaphangját megadták. Békét követelt – de nem forradalmi úton. Az azonban a párt irányvonalába belefért, hogy a tömegeket mozgósítsák, és a tömegek nyomásával siettessék a kormányokat a béke megkötésére. Minthogy azonban a tömegek mozgósítását nem úgy képzelték, hogy radikálisan szembeforduljanak

---

[139] Népszava, 1917. október 21.

[140] Protokoll der Varhandlungen des Parteitages der deutschen sozialdemokratischen Arbeiterpartei in Österreich. Wien. 1917 113–114. V. ö. Népszava, 1917. október 21.

[141] Protokoll ... 123.

[142] Amikor V. Adler kijelentette, hogy „könnyű ma másként beszélni, mint ahogyan 1914-ben beszélt az ember", Max Adler közbekiáltotta: „ma is másként kellene beszélni". Erre V. Adler azonnal válaszolt, megint félig önbírálattal, félig leszerelően: „Másként is beszélek, mint 1914-ben" (Protokoll... 132.)

a kormánnyal, az óvatos előrehaladás messze a kor követelményei mögött maradt, s nem hatott igazán riasztóan a bécsi kormányra.

Mindez azonban a végkicsengésre utal. A baloldal Nyilatkozata, amelyet Gabriella Proft ismertetett, mégis nagyobb visszhangot keltett. A már említett körülményen túl, hogy leszögezték, nem kívánják a pártszakadást, ugyanakkor azt is hangsúlyozták, hogy ők a német „függetlenekkel", az olasz szocialistákkal, az angol ILP-vel és a BSP-vel értenek egyet, s a zimmerwaldi mozgalommal rokonszenveznek. A II. Internacionálé stuttgarti és koppenhágai kongresszusaira hivatkozva sürgették, hogy a párt tömegtüntetéseket megszervezve gyakoroljon nyomást a kormányokra. Tiltakozott a miniszterializmus ellen, s megbélyegezte a Stürgkh kormányzat antidemokratizmusát, antiparlamentarizmusát. A Nyilatkozat számos pontjának megfogalmazása oly általános volt, hogy azt a pártvezetőség is elfogadhatta. Végül, miként Skaret és a pártvezetőség, az ellenzék szintén reflektált a nacionalista tendenciákra. Ezeket elmarasztalta, legyen az a Pernerstorfer-Leuthner képviselte nagynémet, a Renner-féle „szociál-patriota", a cseh, a lengyel nacionalizmus.[143]

A baloldali bírálat, s Adler idézett válasza után a baloldallal polemizált Renner és Seitz is. Renner azt taglalta, hogy mennyire veszélyes útra tévednének, ha a reformizmus ellen nyitnának frontot, s leegyszerűsítenék az osztályharcot, akkor, amikor az államhatalom megszerzésére kell erőfeszítéseket tenni – minden lehetőséget megragadva. Az államhatalom megragadását azonban Renner éppenséggel nem forradalmi úton kereste, hanem különféle állami gazdasági, törvényhatósági testületekbe való behatolás révén – fokozatosan.[144]

Míg Renner így az elvi kérdésekre reflektált, s ha nem is hangban, de lényegileg élesebben támadta a baloldalt, mint V. Adler, Seitz inkább a taktikai kérdésekre, s a nacionalizmus-internacionalizmus vitájára reagált. A baloldaliak elhatárolódását taktikailag hibásnak minősítette, mert az ugyan bizonyos, hogy minden országban kialakult a „rajongóknak" ilyen kisebb-nagyobb csoportja, de ezeknek még nincs ettől a munkásmozgalom tömegeire nagyobb befolyásuk. Tiltakozott a nemzetközi és a nemzeti érdekek szembeállítása ellen – s mindezek alapján a régi megoldást kínálta a küldötteknek: tömörüljenek a pártvezetőség körül, őrizzék meg a pártegységet, mert csak így érhetnek el eredményt, nem pedig úgy, ha az országokon belül és nemzetközileg szétaprózzák a szocialista erőket.[145]

Seitz Adlerhez hasonlóan ügyes taktikával védte a pártvezetőség „egységesítő" irányzatát, miközben egyszerűen nem érintette az olyan pontokat, hogy e

[143] Protokoll ... 101–105. V. ö. Népszava, 1917. október 21.

[144] Protokoll ... 113–117. Proft ehelyütt a két osztrák nacionalista irányzattal szemben az önálló internacionalista irányzatot kívánta szembeállítani. Ugyanitt megemlítette, hogy a cseheknél szintén észlelhető egyfelől a Modráček féle „nemzetiszocialista" és a Šmeral képviselte „szociálpatrióta" irányzat. A „baloldal" szerint Renner és Šmeral ilyen alapon szót is érthetne egymással. Az internacionalista felfogást a csehek körében a baloldaliak a centralistáknál vélték felfedezni. Az osztrák baloldaliak vétkesen leegyszerűsítették a cseh munkásmozgalom helyzetét. Mindezek után a „baloldal" leszögezte, hogy a párt egységét csakis internacionalista talajon őrizhetik meg. A „baloldal", ha az osztrák kormánytörekvésekkel szembeszegülve is, de még szintén a birodalmi, összszövetségi keretek fenntarthatóságából indult ki. (Protokoll... i. m. 113–117) A baloldaliak nyilatkozatát a Népszava 1917. október 21., 23-i száma ismertette.

[145] Protokoll ... 119–123. V. ö. Népszava, 1917. október 23.

pártegység a múltban a szociáldemokrata pártokat sokszor megbénította, vagy sok esetben a háborús kormányok bűntársává tette.

A párt vezetőségének jobboldali magjához tartozott Ellenbogen, aki szintén a baloldaliakat támadta, s azt taglalta, hogy a parlamentáris keretek között kell maradni.[146] Bretschneider azzal vádolta őket, ha azt állítják is, hogy nem akarnak szakadást, politikájuk mégis szakadásra vezetne.[147] A salzburgi Wittering pedig a jobboldal még sokszor — s nemcsak Ausztriában — felsorakoztatott érvét vette elő, hogy a pártban a felelőtlen értelmiségiek, az írók és teoretikusok hirdetik a radikalizmust. A felelős emberek, akik a gyakorlati mozgalom élén állnak, az ilyen módszereket elvetik. S Wittering ment el más területen is legmesszebb, amikor azt kifogásolva, hogy a baloldaliak minduntalan az orosz forradalom tanulságairól beszélnek, megfeledkeznek arról, hogy azt a forradalmat tulajdonképpen a német és osztrák katonák győzelmei készítették elő. Wittering ily módon nemcsak értelmiségellenes húrokat pengetett, hanem furcsa logikával a háború, s ráadásul „a saját katonai győzelmek" igazolására vállalkozott.[148] Wittering, Ellenbogen és Bretschneider, de még Renner szavai is bebizonyították, hogy az osztrák pártban a baloldalnak erős jobboldali ellenzéke akadt.

Érdekes, hogy a baloldal igazi vezetői, Bauer és Danneberg a vitában nem szólaltak fel. De Renner után a baloldal egy másik vezető teoretikusa, Max Adler szintén lendületes beszédet mondott. Ebben egyfelől a Wittering-féle gondolatmenetet, s még inkább az ennek megfelelő gyakorlati politikát bírálta. Hangsúlyozta, hogy ő a gyakorlati aprómunkát nagyon megbecsüli, de ennek értéke szerfölött kérdéses, ha elszakad a szocialista célkitűzésektől. A prakticizmus ostorozásán túl M. Adler élesen bírálta Renner felfogását, megállapította, hogy a szocializmusról ugyan sokat ír, de egyúttal olyan kicsengéssel, hogy az újabb gazdasági fejlődés fölöslegessé teszi a proletariátus forradalmi harcát. Aláhúzta, a proletariátus csak akkor teljesítheti nagy történeti hivatását, ha arra felkészítik és nevelői nem „csak pillanatról pillanatra" mutatnak utat. Visszautasította Rennernek az államról, illetőleg az állammal szemben tanúsítandó magatartásáról kialakított programját. A beleolvadás, s együttműködés helyett az adott államkeretek között az osztályharcot kérte számon Rennertől.[149] A vita során G. Proft még egyszer felszólalt, s energikusan visszautasította a jobboldaliak értelmiségellenes, nacionalista és antiszemita demagóg kitételeit, s a baloldal nyilatkozata szellemében internacionalista erőfeszítéseket sürgetett. Max Adlerhez hasonlóan követelte, hogy a tömegeket a forradalmi harcra kell felkészíteni.[150]

A baloldali küldöttek elsősorban a pártvezetőséggel illetőleg még inkább a jobboldali „ultrákkal" hadakoztak. De már Probst is vitázott szelídebb hangon a baloldali radikális Janacekkel, s ezt tette — de már támadóbban — T. Schlesinger, aki egyúttal hangsúlyozta, a „baloldal" Friedrich Adler szellemében jár el, s Janacek fölöslegesen „töri a fejét" azon, hogy F. Adler támogatja-e a baloldalt és

[146] Protokoll ... 135–139. V. ö. Népszava, 1917. október 23.
[147] Protokoll ... 146–149. V. ö. Népszava, 1917. október 24.
[148] Protokoll 144–146. V. ö. Népszava, 1917. október 24.
[149] Protokoll 143–144. Népszava, 1917. október 24.
[150] Protokoll 123–125. (Max Adler felszólalását a Népszava nem ismertette.)

nyilatkozatát. Ugyanekkor azonban Schlesinger a fiatalokról és a nőszervezetekről szólva ezek bátor antimilitarista próbálkozásait dicsérte, s így a pártvezetés fölött mondott bírálatot.[151]

A két szárny — a jobb és bal — között helyezkedett el a centrum, amelynek V. Adler, Seitz és F. Austerlitz volt a hangadója, őmögöttük sorakozott fel a többség – s elég erejük volt ahhoz, hogy a különféle csatározások, a bal és jobboldali csoportok erőfeszítései után az óvatos „félfordulat balra" kompromisszumos megoldást kikényszerítsék. Austerlitz szintén nagy rutinnal ezt a kibontakozást támogatta. Elvileg helyesnek vélte, ha a pártvezetőséget bírálják, a gyakorlatban azonban mégis azt bizonyította, hogy e pártvezetőség az adott lehetőségek között mindent megtett a munkástömegekért. Ő is óvott a pártszakadástól, s attól, hogy Ausztriában a német példát kövessék.[152] V. Adler azután ilyen értelemben zárta le a vitát, „osztrák liberalizmussal" szabad utat engedett a baloldalnak, ha akarják, tartsák meg ezt a nevet, s harcoljanak a baloldalért, de „mi nem vagyunk hajlandók jobboldaliak lenni", s újra csak hitet tett amellett, hogy a párt egységét megőrizve tehetik a szociáldemokrata pártot ütőképessé.[153]

A pártvezetőség jelentését követően Seitz a parlamenti frakció jelentését terjesztette a küldöttek elé. Hangsúlyozta, hogy a párt mindig küzdött a háború ellen, újabban a béketárgyalásokat sürgeti, de ennek elérését illetően nem táplál illúziókat. E vitában szintén felszólalt a vezetőség köréből V. Adler és A. Popp,[154] a baloldaliak közül pedig Therese Schlesinger és Max Adler.[155]

Végül Renner adott elő hosszabb referátumot, amelyben a német würzburgi kongresszushoz hasonlóan a politikai demokrácia kérdéseit ismertette, aláhúzván, hogy a háború során elkerülhetetlenül mindenütt nagy lépést tettek előre a politikai demokrácia kiszélesítése felé. Renner beszámolója itt összecsengett Scheidemanéval, mindketten „biztosnak" tekintették a demokrácia meghonosodását. Renner ugyan az osztrák viszonyok között a nemzeti ellentétekre is reflektált, s megállapította, hogy a Monarchiában a nemzetiségek részére biztosítani kell a nemzeti autonómia gyakorlását. Referátumában igen nagy teret szentelt az autonóm szervek helyzetének, hangsúlyozván, hogy az országban hiányoznak a demokratikus fejlődés feltételei, mivel a közigazgatás vezetőit felülről nevezik ki, s így az egész bürokrácia fokozottan antidemokratikus. Ez a tarthatatlan rendszer még ingatagabb a nemzeti-nemzetiségi ellentétek miatt. Renner Scheidemannál így több akadályozó mozzanatra figyelmeztetett, de végeredményben mégis optimista volt a tekintetben, hogy a demokratikus „megrázkódtatás nélküli fejlődést" biztosítani tudják.[156]

---

[151] Protokoll 162–166.

[152] Uo. 181–183.

[153] Uo. 152–156. V. ö. Népszava, 1917. október 25.

[154] Protokoll 170–174. V. ö. Népszava, 1917. október 25.

[155] Protokoll 190–199. V. ö. Népszava, 1917. október 26.

[156] Popp néhány szóval jelezte, hogy a kormányban való résztvételt nem lehet a körülményektől függetlenül egyszer s mindenkorra elutasítani. Beszédében hosszabban azonban a nők és gyermekek tarthatatlan helyzetére mutatott rá, s üdvözölte, hogy a béke megteremtését tömegmozgalmakkal alapozzák meg. (Protokoll ... 215–216., 267.)

A referátumok után az irányzatok még egy ízben összecsaptak a határozatok megfogalmazása, valamint a vita berekesztése körül. Ezt követően olvasta fel Adler Kautskynak a Neue Zeit éléről való eltávolításáról szóló nyilatkozatát, majd Seitz zárószavai következtek. E záróbeszéd kitűnően tükrözte a kongresszus felemás voltát. A német pártkongresszusnál jóval erőteljesebben húzta alá a tömegek nyomorát, a munkásság antikapitalista harca folytatásának és a béke helyreállításának szükségességét. Seitz közvetlenül is kitért a német viszonyokra, s V. Adlerhez hasonlóan az osztrák pártvezetőség helyesebb irányvonalának tudta be, hogy náluk elkerülték a pártszakadás „szerencsétlenségét". Mindezért külön elismerését fejezte ki V. Adlernek, majd végezetül ismételten a békemozgalom és az Internacionálé újjáteremtése mellett emelt szó.[157]

Seitz zárószavai feltétlenül eltértek a sokkal „nemzetibb", a háborús „kitartás" politikába sokkal inkább beilleszkedő würzburgi kongresszus felfogásától. A „baloldal" javaslatait azonban felhígították, nem esett szó a pártvezetőség hibáiról sem Ausztriában, sem másutt, nem volt szó Zimmerwaldról, az orosz forradalom tanúságairól, s a békeóhaj is túl általános maradt. Seitz is a háború utáni feladatokról beszélt – miközben átugrotta azt az adott helyzetben sokkal fontosabb kérdést és periódust, hogy miként vessenek véget a háborúnak. Az osztrák pártkongresszus így kifejezést adott a tömegek ellenzékiségének, de ezt az elégedetlenséget nem vezette tudatosan az aktív cselekvés, a forradalmi fellépések irányába.

A kongresszus után a Kampf hasábjain O. Bauer összegezte a tanulságokat. Megállapította, hogy a Renner féle „belső Stockholm" elképzelések összeomlottak, méghozzá két szinten. Nem sikerült az osztálybéke megteremtése, hiába reménykedtek az állam belső demokratizálódásában. Még félreérthetetlenebb kudarcot vallottak azok a remények, hogy a nemzeti ellentmondásokat sikerül orvosolni. 1915–1916-ban még az Arbeiter Zeitung is arról írt — fejtegette Bauer —, hogy a Monarchia állama „nemzetekfeletti lesz". Ez azonban nem így történt, az osztrák elnyomó uralom erőszakkal tartotta fenn magát, s jelenleg már a felbomlás nagy léptekkel haladt előre.

A cseh és a lengyel szociáldemokraták — s itt Modračekre és Daszynskira hivatkozott — jelenleg már a cseh és lengyel polgári pártokkal szövetkeznek, felbontva az együttműködést az osztrák szociáldemokratákkal. Az osztrák párt felfogása is módosult, s míg 1915–1916-ban még a lengyelekkel való unióban hittek, addig 1917-ben, a stockholmi tanácskozások előkészítése során már elismerték a független Lengyelország megteremtésének tételét.

Bauer Rennerrel és az osztrák mozgalomban jól érzékelhető nacionalista törekvésekkel szemben figyelmeztetett a nemzeti törekvések erősödésére – amit az osztrák pártnak tudomásul kellett vennie. De nem lelkesedett e változásokért,

[157] T. Schlesinger ugyan több ízben éles polémiában védelmezte a baloldal téziseit, a mélyebb és átfogóbb felszólalás azonban Max Adleré volt. Foglalkozott azzal, hogy miért követtek el hibát, amikor a párt a nemzeti egységet annak idején elfogadta, hivatkozott az orosz forradalom tapasztalataira, tudatos forradalmi akciók előkészítését kérte számon. Kitért a békemozgalomra, a hadihitelek elutasítására, s megjegyezte: nem elég a hitelek megtagadása, ezt elvi nyilatkozatban alá kell támasztani. Az osztrák szociáldemokrata párt csak akkor szerzi vissza nemzetközi tekintélyét, ha ezt megteszi és szakít az augusztus 4-i politikával. (Protokoll... 208–210.)

s a nacionalizmust elmarasztalta, akár osztrák, akár cseh vagy lengyel köntösben jelentkezett. Végeredményben még mindig hitt egyfajta konföderációs elképzelésben, csak Rennerrel ellentétben, aki ezt a nemzeti mozgalmak felső szinten való kiegyezésében kereste, Bauer a szocialistáktól, pontosabban az internacionalista szocialistáktól várt segítséget. Ezért utalt arra, hogy a lengyel és cseh mozgalomban is erősödik már egy internacionalista baloldali csoport, s ezért húzta alá, hogy ha a Renner féle stockholmi-szintű kísérlet megbukott, „utópiának bizonyult", egy zimmerwaldi megoldás még eredményt hozhat.[158]

Ez volt Bauer alternatívája Rennerrel és részben a pártkongresszussal szemben. Ami a belső, osztályfrontokat érintette, aláhúzta, hogy az osztrák párt balfelé tett jelentős lépést. Megjegyezte, hogy az osztrák és német pártkongresszus között lényeges különbség mutatkozott, mert míg a német „többségi" vezetők szakítottak a baloldali ellenzékkel, addig az osztrákok nem akartak szakítást, s ellenkező taktikát választva azt hangsúlyozták, hogy nincsen lényeges különbség a jobboldal és baloldal között, s a baloldaliak „nyitott kapukat döngetnek". Ez a magyarázat, módszer megtévesztő lehet, de a tény mégis csak az, hogy az osztrák párttöbbségnek kellett balfelé haladni, s régebbi politikája fölött bírálatot mondani.[159] Ennyiben — húzta alá Bauer — a baloldaliak az eredménnyel „elégedettek lehetnek", s ha Würzburg elkeserítő, akkor a bécsi kongresszus reményeket kelthet.[160] Bauer természetesen további erőfeszítéseket követelt, harcokat jelzett — de alig két héttel a kongresszus után merőben új helyzet alakult ki — az orosz novemberi szocialista forradalom nyomán.

Bauer tisztult, mérvadó véleménye a sajtó révén nyilvánosságra jutott. A kongresszus ülésezése idején, F. Adlerhez küldött bizalmas levelében október 23-án azonban Danneberg is véleményt formált az eseményekről. Az ő értékelése egybevágott Bauerével. Danneberg jelezte, hogy a kongresszusra az ellenzék alaposan felkészült, támogatókat szerzett, de végül a külön indítványuk, amelyben a párt parlamenti frakcióját elmarasztalták, amiért az nem volt elég aktív a békeakciók szorgalmazásakor – csak 26 szavazatot kapott, jóllehet korábban többen ígértek segítséget. Denneberg azonban megjegyezte, hogy a baloldali indítványt szintén nem nagy számban vetették el, csak 84-en szavaztak ellene. Végeredményben Bauerhez hasonló következtetésre jutott: a fejlődéssel „nem lehetünk elégedetlenek".[161] Bauer írása csakúgy mint Danneberg levele óvatos optimizmust sugárzott, anélkül, hogy a közvetlen jövőben fordulatra számítottak volna.

---

[158] Protokoll 223–232.; V. ö. Népszava, 1917. október 26–27.

[159] Protokoll ... 291–292.

[160] *O. B. (Otto Bauer)*: Würzburg und Wien. Der Kampf. 1917 november-december.

[161] A későbbi történetírás is hasonlóképpen vélekedett. Jacques Hannak, a Rennerhez közelálló szociáldemokrata történetíró megállapítja, hogy a pártkongresszuson V. Adler és Renner között bizonyos elhidegülést lehetett tapasztalni, lévén, hogy Rennerrel szemben V. Adler a jobb- és baloldal összefogására törekedett. (*Jacques Hannak:* Karl Renner und seine Zeit. I. m. 295–296. p.) K. Schell pedig aláhúzza, hogy 1917 tavaszán és nyarán a pártban a baloldal szellemi befolyása megnőtt, s a pártvezetőség a baloldaliak programjának nem egy pontját magáévá tette, míg a mérsékelt jobboldal tért veszített. (*Kurt L. Shell:* The Transformation of Austrian Socialism. New York, 1962, 12–13. p.)

Alessandro Rosselli

A FRANCIA MUNKÁSMOZGALOM ÉS AZ 1934. FEBRUÁRI ÉS JÚLIUSI OSZTRÁK POLITIKAI VÁLSÁG

Az 1934. februárjában, majd júliusában lezajlott két osztrák politikai válság a francia munkásmozgalom számára különösen fontos eseményt jelent. Ugyanis az első válság idején (1934. február 12–15), miközben az osztrák kancellár, Engelbert Dollfuss hozzákezd a bécsi munkásmegmozdulás visszaszorításához, éppen ugyanazon a napon (1934. február 12-én) zajlik Párizsban az első nagy, egységes szocialista-kommunista tüntetés, válaszul a február 6-i demokráciaellenes tüntetésre, melyet a fasiszta ligák szerveztek. A szélsőjobboldal a tüntetés szervezésekor kihasználta a Stavisky botrány keltette ellenszenvet, amely a francia politikai élet résztvevőit, köztük a hatalmon lévő radikális párt képviselőit is érintette.[1] Ez a tüntetés kezdetét jelentette a francia munkásmozgalom két, addig élesen szembenálló szárnya közti polémiák lezárulásának, s egyben újfajta párbeszéd alapját teremtette meg a két fél között. A második válság (1934. július 25–26) két nappal azelőtt kezdődik, hogy egy nagyobb antifasiszta megmozdulást követően 1934. július 27-én létrejön a francia kommunisták és szocialisták akcióegységéről szóló megállapodás, amely szentesítette a már egyébként is létező együttműködést, és később utat nyitott Franciaországban a Népfront koalíció megalakulásához.[2] Jelen tanulmányomban arra törekszem, hogy rekonstruáljam a két francia munkáspárt magatartását az 1934. júliusi osztrák események kapcsán, elismerve, hogy a kérdést érintő legérdekesebb megnyilvánulások a francia szocialista sajtóban jelentek meg.

1. A Francia Kommunista Párt (FKP) magatartása[3]

Az első osztrák válság (1934. február 12–15)

1934. február 13-án az FKP napilapja elsőként számol be a bécsi munkások fegyveres felkeléséről, s tudósít arról is, hogy a Dollfuss kormány megkezdte a

[1] A Párizsban, 1934. február 6–12 közt zajló eseményekről vö. *Georges Lefranc*: Histoire du Front Populaire, Paris, Payot 1974, 18–35. *Giorgio Caredda*: Il Fronte Popolare in Francia 1934–1938, Torino, Einaudi 1977, 10–20. Egy külső vélemény a kérdésről *William L. Shirer*: La caduta della Francia. Da Sedan all'occupazione nazista, Torino, Einaudi 1971, 240–248. Igen precíz és alapos összefoglalásában Shirer teljesen figyelmen kívül hagyja az 1934. február 12-i tüntetést.

[2] Erről a körülményről vö. *G. Lefranc*, 54., *G. Caredda*, 26. és *W. L. Shirer*, 264.

[3] A párt pontos neve: Parti Communiste Français—Section Français de l'Internationale Communiste. A továbbiakban: FKP

felkelés leverését.[4] Ugyanakkor a francia kommunista orgánum csak a hírek közlésére szorítkozik (ti. a kormányellenes fegyveres felkelés kirobbanásán túl beszámol a bécsi szociáldemokrata polgármester elmozdításáról és a szocialista székházakban elrendelt házkutatásokról), de — legalábbis egyelőre — nem kommentálja az eseményeket.[5] Ez a semlegesség azonban csak látszat. Noha később még hangsúlyozzák is ezt a semlegességet,[6] erre rögtön rácáfol a francia kommunisták első állásfoglalása a kérdés kapcsán, ti. mikor megvádolják az osztrák szocialistákat, hogy egy sor árulást követtek el saját munkásmozgalmukkal szemben.[7] Különben a szociáldemokráciával szembeni ekkori polémia nem más, mint az előző polémia folytatása: vagyis mind emeltebb hangnemben folyik. Hamarosan konkrétan is megnevezik, miben áll az osztrák szociáldemokrácia *árulása*: hogy ti. 1927-től kezdődően minden áron megállította a munkásmozgalom akcióját, ugyanabban az évben — állításuk szerint — megakadályozott egy győzelemre vivő munkásfelkelést, és mindezt — hangsúlyozzák — teljes egyetértésben a Szocialista Munkás Internacionáléval (SZMI).[8]

De már akkor is világos volt egy dolog: az FKP napilapja, még ha erőteljesen polemizál is az osztrák szociáldemokráciával és a Szocialista Munkás Internacionáléval, óvatosan kerüli, hogy támadja a Francia Szocialista Pártot, amellyel az 1934. február 14-i párizsi események után nem akar szakítani, s még kevésbé akarja elúszni hagyni az egységfront létrehozásának lehetőségét. Noha nem kerül sor nyílt polémiára a francia szocialistákkal, mindez nem jelenti azt, hogy az FKP napilapja ne foglalkozna az Ausztriában történtekkel. Leközlik az Osztrák Kommunista Párt általános sztrájkfelhívását, és egy cikket is publikálnak az osztrák válságról, amelyben nem csak azt taglalják, milyen veszélyeket rejt magában ez a helyzet egész Közép-Európára nézve, hanem előrevetítik — igazat szólva, igen-

[4] Az 1934. február 12–15 közti eseményekről vö. *Enzo Collotti*: Considerazioni sull'austrofascismo, in „Studi Storici", 4, 1963. október-december, 709 és 725–726. Id.: La sconfitta socialista del 1934 e l'opposizione antifascista in Austria fino al 1938, in „Rivista storica del socialismo", 1963 (20), 398–400. Id.: Il fascismo e la questione austriaca, in „Il Movimento di Liberazione in Italia", 1965. október-december (81), 13–14. A témával kapcsolatos két újabb tanulmány *Gerhard Botz*: Ideali e tentativi di Anschluss prima del 1938, in Il caso Austria (szerk. Roberto Cazzola és Gian Enrico Rusconi), Torino, Einaudi 1988, 7. és Id.: Fascismo e autoritarismo in Austria, in Il caso Austria, 39–40, 43–44. Egy szemtanú véleménye az 1934. február 12-i eseményekről, *Carlo Di Nola*: Italia e Austria dall'armistizio di Villa Giusti (1918. november) all'Anschluss (1938. március), in „Nuova Rivista Storica" 1960. május-augusztus (II), 256–267. A szerző kereskedelmi tanácsosként működött Bécsben, majd Budapesten 1923–1938 között.

[5] „L'Humanité", 1934. II. 13. A Bécsben, 1934. februárjában zajló események előkészületeiről *E. Collotti*: Considerazioni sull'austrofascismo, 725. Id.: La sconfitta socialista..., 394–395. *G. Botz*: Fascismo e autoritarismo in Austria, 41–42. *C. Di Nola*: Italia e Austria, 249–254.

[6] „L'Humanité", 1934. II. 14. A cikk csak a Bécsben zajló Dollfuss elleni fegyveres felkelés folytatásáról számol be.

[7] *Marcel Magnien* cikke, „L'Humanité", 1934. II. 14. Nincs pontosítva, miben is áll az osztrák szocialisták árulása, amely utat nyitott volna Dollfuss repressziójának.

[8] *André Marty* cikke, „L'Humanité", 1934. II. 15. A történészek ezen feltételezett árulásokat — sokkal objektívebben — inkább illúziónak nevezik. Efféle illúzió 1927 után is megmaradt az osztrák szociáldemokraták részéről a tekintetben, hogy demokratikus keretekben együtt tudnak élni egy katolikus párttal, amelyet előbb Seipel, majd 1932-től Dollfuss vezetett tekintélyelvű irányultsággal. Vö. *E. Collotti*: Considerazioni sull'austrofascismo, 707–716. Ausztria általános helyzetéről vö. *C. Di Nola*: Italia e Austria, 234–254. *G. Botz*: Fascismo e autoritarismo in Austria, 26–33. Kritikusabb az osztrák szociáldemokráciával szemben (bár így is hatalmas előrelépés a szovjet történetírásban) *V. M. Lejbzon – K. K.Sirinja*: Il VII. Congresso dell'Internazionale Comunista, Roma, Editori Riuniti 1975, 51–53. Mérsékeltebb hangot üt meg *Milos Hájek*: Storia dell'Internazionale Comunista (1921–1935), Roma, Editori Riuniti 1975, 238–239.

csak fantáziadúsan — az osztrák területek lehetséges felosztását Németország, Olaszország és Magyarország között.[9] Miközben a lap továbbra is követi az osztrák eseményeket,[10] figyelmet érdemel egy újabb állásfoglalás (bár teljesen hibás feltevéseken alapszik), amelyben összekapcsolják az aktuálisan Bécsben történteket az 1933. elején Németországban lezajlott folyamatokkal. Ebben az esetben a hiba ott van, hogy *történelmi folytonosságot* állítanak fel Hitler németországi hatalomátvétele, valamint az osztrák munkásmegmozdulások csaknem egy évvel későbbi elfojtása között. Valójában az osztrák kancellár, E. Dollfuss az 1934. februári munkásfelkelés leverésével nem tett mást, mint pontot tett egy tekintélyelvű, korporatív állam kiépítésének a végére. Dollfuss elképzeléseiben ennek az államnak a fasiszta Olaszország szolgált modelljéül, amely 1934. februárjában megmutatta antiszocialista irányultságát, néhány hónappal korábban pedig náciellenes tendenciáit.[11] Rögtön ezután viszont a francia kommunista újságban hírül adják a bécsi felkelés végét, s miközben újfent árulással vádolják az osztrák szociáldemokratákat, lelkesen dicsérik a bécsi munkások ellenállását, amely Dollfuss represszziója ellenére is folytatódik.[12]

Ám a bécsi munkásfelkelés vége nem jelenti azt, hogy ettől kezdve az FKP lapja számára érdektelenné válna az osztrák válság. Ellenkezőleg, ha Ausztriában immár nincs is mit tenni, amivel meg lehetne akadályozni egy *erős állam* megteremtését, a lapban folytatódnak a híradások az ország más részein folyó ellenállásról és a leverésükre foganatosított intézkedésekről.[13] Tehát folytatódik a bécsi események taglalása. Ezek kapcsán észrevételezik, hogy a felkelés hatékonyabb leverésének érdekében a Dollfuss kormány nem késlekedett bevetni a kommunizmus kísértetének rémét. Majd a lap ezúttal is erősen támadja a SZMI-t és az Osztrák Szocialista Pártot (SPÖ).[14] Annak ellenére, hogy a munkásmegmozdulás vereséget szenvedett, az 1934. februári osztrák válság nem tűnik el végleg az FKP lapjának hasábjairól: egyfelől hírül adják, hogy szolidaritási tüntetésre került sor

[9] Az OKP felhívása és D.R. (*Daniel Renoult*) cikke: „L'Humanité", 1934. II. 15. A cikk szerzője némileg zavarosan beszél az olasz-osztrák-magyar tárgyalásokról, amelyek egy vámunió létrehozását célozták, egyébként sikertelenül. A tárgyalásokról *E. Collotti*: Il fascismo e la questione austriaca, 11–12. *C. Di Nola*: Italia e Austria, 247–248.

[10] Az osztrák felkelés tovább terjedéséről és megerősödéséről: „L'Humanité", 1934. II. 16.

[11] *Marcel Cachin* cikke, „L'Humanité", 1934. II. 16. A szerző történelmi kontinuitásról beszél az 1933. februári-márciusi német események, valamint az 1934. februári osztrák események között. Nem veszi észre, hogy ami Ausztriában történik, az éppen az ellentéte annak, ami egy évvel korábban történt. Az 1933. februári-márciusi német eseményekről *William L. Shirer*: Storia del Terzo Reich, Torino, Einaudi 1962, 208–216. Az 1934. februári osztrák eseményekben a némettel ellentétes tendenciákat lát *E. Collotti*: Considerazioni sull'austrofascismo, 723–725. Id.: La sconfitta socialista..., 391–398. Id.: Il fascismo e la questione austriaca, 12–14. *G. Botz*: Ideale e tentativi di Anschluss prima del 1938, 15–17. Ugyanerről a témáról *C. Di Nola*: Italia e Austria, 249–254., ahol egyebek mellett a szerző kiemeli az osztrák náci párt feloszlatását 1933. júniusában (253.). A történészek egyetértenek abban, hogy az 1934-es bécsi munkásfelkelés leverésével Dollfuss egy erős államot akart megteremteni, amely ellen tud állni a náci Németország részéről megkísérelt Anschluss-nak, de arra nem gondolt, hogy a munkásmozgalom kiiktatásával megsemmisítette azt az egyetlen erőt, amely képes lett volna megőrizni Ausztria függetlenségét.

[12] A bécsi felkelés végéről tudósít *Marcel Magnien:* „L'Humanité", 1934. II. 17.

[13] A munkás ellenállás folytatódásáról Karintiában és Stiriában, s az ostromállapotról ebben a két tartományban: „L'Humanité", 1934. II. 19.

[14] *Marcel Cahin* cikke, „L'Humanité", 1934. II. 19.

a felkelés áldozataival,[15] másfelől továbbra is támadják az SPÖ-t, amelyet ezúttal azzal vádolnak, hogy a végsőkig akadályozta a munkások felfegyverzését.[16] De most a tanulságot is igyekeznek levonni abból, ami Bécsben történt, ti. hangsúlyozzák, hogy lényegében megbukott Dollfuss terve egy *erős állam* létrehozására Ausztriában. Dollfuss rosszul számított, ha úgy gondolta, hogy a munkásmozgalom leverésével, a szociáldemokraták kiiktatásával, s azt megelőzően a náci párt törvényen kívül helyezésével megerősítheti a hatalmát. Ugyanis az osztrák nácik vezetője, Habicht megfenyegette, hogy egy sor fegyveres felkelést fog kirobbantani, ha a bécsi kormányban nem kapnak helyet nemzetiszocialista miniszterek is. A cikk azzal zárul, hogy ha Dollfuss hatalma megerősödését várta az utolsó húzásától, valójában meggyengült, és meggyengítette az országot is.[17]

Miközben a francia kommunista lapban továbbra is megjelennek cikkek az Ausztriában folyó elnyomó intézkedésekről,[18] mindazonáltal még nem vetődik fel a probléma, ki lehetett Dollfuss bécsi intézkedéseinek sugalmazója.[19] Ezen a vonalon haladva — amely a nem sokkal korábbi események *részbeni megértésé*ből adódik —, arra a megállapításra jutnak, hogy az, ami történt, jelzi egyfelől az imperialista országok feltartóztathatatlan menetelését a háborúba, másfelől jelzi a proletariátus menetelését a forradalomba,[20] a szociáldemokraták árulása ellenére. Mint látjuk, az FKP nem tudott helyes következtetésre jutni a bécsi eseményekkel kapcsolatban, mert mindent úgy fogott fel, mint lehetőséget a szociáldemokrácia és a SZMI-elleni támadásra. Rövid megszakítás után újraéled az ausztriai események iránti érdeklődés. Ti. az FKP lapja hírt ad az Osztrák Kommunista Párt illegális működéséről, amelyet ugyan 1933. május 26-án betiltottak, de az nem adta fel a harcot. Hasonlóképpen beszámol egy olasz-osztrák-magyar egyezmény aláírásáról, amely a lap véleménye szerint az egész közép-európai régió békéjét fenyegeti.[21] Ha — legalábbis pillanatnyilag — túlzónak is tűnik egy effajta felvetés, azért van benne némi igazság: egy gazdasági természetű megállapodást könnyen követhet egy politikai egyezség a három ország között, amely súlyos kockázattal járna a térségre nézve. De ez a helyzetértékelés sem vezeti el a francia kommunistákat arra a feltételezésre, hogy az 1934. februári bécsi események mögött a fasiszta Olaszország áll *rendező*ként. Olyannyira elsikkad a szemükben ez a lehetőség, hogy a lap rögtön ezután az olasz-osztrák-magyar egyezményről azt

[15] A szolidaritási tüntetésről: „L'Humanité", 1934. II. 20.

[16] A cikke szerzője *Marcel Magnien*. „L'Humanité", 1934. II. 21.

[17] *Marcel Cachin* cikke: „L'Humanité", 1934. II. 21.

[18] A felkelésben résztvett osztrák munkások felakasztásáról: „L'Humanité", 1934. II. 21. Ugyanerről *E. Collotti*: La sconfitta socialista..., 399–400. A szerző beszámol arról, hogy az új alkotmány 1934. május 1-i hatállyal visszaállította Ausztriában a halálbüntetést (1919-ben törölték el). 1934. február 12 – augusztus 12 között a harcokban résztvettek közül 1182 munkást börtönbüntetésre, 17 munkást pedig halálra ítéltek. Koncentrációs táborokat is létesítettek Ausztriában.

[19] Például teljesen figyelmen kívül hagyják az 1934. február 17-én kiadott olasz-angol-francia nyilatkozatot, amely támogatja Ausztria függetlenségét. Pedig így jobban kitűntek volna a három állam pozíciója közti különbségek. A nyilatkozatról *E. Collotti*: La sconfitta socialista..., 14–15.

[20] *Marcel Cachin* cikke: „L'Humanité", 1934. II. 22.

[21] „L'Humanité", 1934. II. 24. Az OKP 1933. május 26-i betiltásáról, *E. Collotti*: La sconfitta socialista..., 393–394. Az olasz-osztrák-magyar gazdasági egyezményekről, amelyek 1934. március 17-én a háromhatalmi egyezményhez vezetnek majd, *Luigi Salvatorelli–Giovanni Mira*: Storia d'Italia nel periodo fascista, Torino, Einaudi 1964, 798.

állítja, hogy az tulajdonképpen előkészíti Ausztria és Magyarország újraegyesítését a Habsburg korona fennhatósága alatt. Egy ilyen prognózis nem csak fantáziadús, de teljesen valószínűtlen is, hiszen Horthy-Magyarország 1921-ben kimondta a Habsburg dinasztia trónfosztását, s így abba az egyedülálló helyzetbe került, hogy király nélküli királyság lett, de azért is valószínűtlen, mert a kisantant, azaz a francia akaratból létrejött cseh-jugoszláv-román szövetség minden eszközzel szembeszállt volna a Habsburgok restaurációjával Magyarországon.[22] Ennek ellenére tovább taglalják a prognózisukat, amely mögött Mussolini kezét sejtik.[23] Ám az ausztriai helyzet még Dollfuss *tisztogató munkáját* követően is bizonytalan és nyugtalanítja a francia kormányt, amely kijelentette: abban az esetben, ha náci bandák hatolnának be Ausztriába, a külföld nem nézné tétlenül és csapatokat küldene. Ennek a *bűnös*nek mondott tervnek a szülőatyja vélhetően a francia Államtanács.[24]

Ezeken a polémiákon túl, a lap figyelmének középpontjában Ausztria nemzetközi helyzete áll, és főként Dollfuss, Gömbös — akit joggal neveznek Horthy jobbkezének — és Mussolini közelgő látogatása, amelynek az lenne a feladata, hogy megtervezze a három közép-európai ország stratégiáját az Ausztriában eluralkodó náci fenyegetéssel szemben.[25] Ausztriából különben antifasiszták bebörtönzéséről érkeznek hírek, valamint sajnos arról is, hogy az SPÖ egyes tagjai kezdenek alkalmazkodni az új rezsimhez.[26] Ezzel együtt világos, hogy a rezsim nem él nyugodt napokat, noha a munkásmegmozdulások leverésétől a *társadalmi béke* megteremtését várta, hiszen a német-olasz konfliktus egyre fenyegetőbbé válik Ausztriára nézve.[27] Az FKP lapja továbbra sem téveszti szem elől az osztrák politikai helyzetet. Akkor hivatkoznak rá újra, amikor Franciaországban az 1934. február 6-i tüntetéseket követően megalakult Doumergue-kormány teljhatalmat követel magának. Most a lap azzal vádolja Doumergue-ot, hogy úgy akar tenni, mint Hitler Németországban vagy Dollfuss Ausztriában, amely könnyen belátható következményekkel járna az országra nézve.[28] Ha nem is volt teljesen megalapozatlan ez a vád, mindenesetre erősen túlzó volt, és a francia kormánnyal szembeni polémia vezérelte, azaz *belső használat*ra készült. Egy dolog azonban biztos: 1922-től kezdve Franciaországban vannak csodálói Mussolininek, 1933-tól pedig Hit-

[22] *D. R. (Daniel Renoult)* cikke, „L'Humanité", 1934. II. 26. A Habsburgok Magyarországról való végleges eltávolításáról, *Roberto Ruspanti*: Un regno senza re: l'Ungheria di Horthy (1919–1944), uo. Dal Tevere al Danubio–Soveria Mannelli, Rubbettino 1997, 250., *Adriano Papo–Gizella Nemeth Papo*: Storia e cultura dell'Ungheria–Soveria Mannelli, Rubbettino 2000, 422–423. Ami a kisantant ellenállását illeti a Habsburgok magyarországi restaurációjával szemben, lásd *L. Salvatorelli–G. Mira,* 799.

[23] „L'Humanité", 1934. II. 27. A közép-európai feszültségről *még D. R. (Daniel Renoult)* cikke, „L'Humanité", 1934. II. 28.

[24] *André Marty* cikke, „L'Humanité", 1934. II. 28.

[25] *D. R. (Daniel Renoult)* cikke, „L'Humanité", 1934. III. 1. Dollfuss, Gömbös és Mussolini közelgő római találkozójáról (1934. március 17-én). Jegyzőkönyvet írtak alá (egyebek közt az aláíró államok függetlenségének és jogainak tiszteletben tartásáról, közös problémákat érintő együttes fellépésről). A találkozót elemzi *L. Salvatorelli–G. Mira*, 798. *E. Collotti*: Il fascismo e la questione austriaca, 15.

[26] „L'Humanité", 1934. III. 1.

[27] „L'Humanité", 1934. III. 2. és 1934. III. 3.

[28] *Marcel Cachin* cikke, in „L'Humanité", 1934. III. 3.

lernek is. Az 1934. február 6-i párizsi, majd a néhány nappal későbbi bécsi történések után a francia jobboldal soraiban egyeseknek lehetett az a kísértésük, hogy *úgy tegyenek, mint Dollfuss*, vagyis, hogy létrehozzanak egy *erős államot*, mint amilyen Olaszországban, Németországban és legutóbb Ausztriában is létrejött. Ez természetesen nem elhanyagolható veszélyt jelent a francia kommunisták számára.[29] Néhány napos kihagyás után az FKP lapja ismét érdeklődéssel fordul az osztrák válság felé, amikor Ausztria újra egy olasz-német konfliktus keresztüzébe kerül. Ti. olasz részről elhangzik egy fenyegető kijelentés Németországnak címezve: amennyiben az megkísérelné annektálni Ausztriát — ahol egyébként az első ízben *klerikál-fasisztá*nak definiált Dollfuss-kormány van továbbra is hatalmon —, akkor Olaszország nem maradna tétlen.[30] Természetesen a francia lapban az effajta kijelentéseket az egyre növekvő háborús veszély jelének tekintik. Hasonlóképpen értelmezik néhány nappal később a Dollfuss, Gömbös és Mussolini közti tárgyalások tényleges megkezdését Rómában, ti. arra számítanak, hogy a tárgyalások eredményeképpen létrejön a három országot összefogó politikai blokk, amely újabb feszültségforrást jelent majd Közép-Európában, nem beszélve — szerintük! — a Habsburg-restauráció tervéről.[31] Ezzel az állásfoglalással együtt adnak hírt egy munkásokból álló vizsgálóbizottság Ausztriába indulásáról, melyet az osztrák helyzetet értékelő 1934. március 2-i nagygyűlés után küldtek ki a párizsi Salle Bullier-ban.[32] Hogy milyen eredményre jutott ez a bizottság, azt az FKP lapja nem mondja meg. Ez mintegy jelzi, mennyire kevéssé bíztak abban, hogy a bizottság valóban nyugodtan vizsgálódhat Ausztriában az 1934. február 12-i események kapcsán. Az osztrák helyzet újabb ürügyként szolgál az SPÖ elleni támadáshoz, amelyet árulással vádolnak: ha ugyanis a szocialisták megtettek volna mindent, hogy megakadályozzák a munkások felfegyverzését, ők fegyveres harcban legyőzhették volna Dollfusst.[33] Mint látjuk, az osztrák szociáldemokráciáról kialakított negatív megítélés nem változik.

Az Ausztriában kialakult helyzet ismét visszatér a lap címoldalára, amikor a francia külügyminiszter, Louis Barthou Brüsszelben, Varsóban és Prágában tett látogatásáról tudósítanak. Miként várható volt, ez a látogatás a lapban újabb alkalmat kínál a francia külpolitika egésze elleni támadáshoz. Ugyanis Barthou-nak a három szövetséges államban tett látogatása egyáltalán nem a véletlennek köszönhető: az a célja, hogy újra megerősítse a francia szövetségeseket a német-lengyel szerződést követően. De van egy másik célja is: az ti. hogy szembeszegüljön az olaszok kísérletével, akik egy új olasz-osztrák-magyar blokk létrehozásán fá-

[29] Érdemes megemlíteni, hogy az FKP legnevesebb történészei — mindketten, bár eltérő okokból, nagyon kritikusak a párttal szemben — teljesen figyelmen kívül hagyják mind az 1934. február 12-e utáni ausztriai helyzetet, mind annak kikerülhetetlen hatását a francia helyzetre: *Jacques Fauvet*: Histoire du Parti Communiste Français: De la guerre à la guerre, 1917–1939, Paris, Fayard 1964; *Philippe Robrieux*: Histoire intérieure du parti communiste, I: 1920–1945, Paris, Fayard 1980.

[30] *D. R. (Daniel Renoult)* cikke, „L'Humanité", 1934. III. 6.

[31] *D. R. (Daniel Renoult)* cikke, „L'Humanité", 1934. III. 13. A római találkozó eredményeiről, melyek a francia kommunisták legsötétebb elképzeléseit látszanak igazolni, lásd még itt a 25. jegyzetet.

[32] „L'Humanité", 1934. III. 13. — Összefoglaló a Salle Bullier-i nagygyűlésről: „L'Humanité", 1934. III. 2.

[33] „L'Humanité", 1934. III. 14.

radoznak Közép-Európában. Franciaország ekkor drágán megfizeti a Mussoliniinek tett engedményeket, aki francia segédlettel fékezte meg az Ausztriára irányuló náci törekvéseket. Az FKP lapja még azt is a szemére veti a francia kormánynak, hogy új feszültséget kelt a térségben, amikor arra ösztönzi a kisantant államait, hogy vegyenek részt az olasz-osztrák-magyar megállapodásokban, ami azzal járna, hogy körülkerítenék Németországot, az pedig új háborúhoz vezethetne. Ezért is értékelik már előre negatívan Barthou látogatását.[34] Amikor a francia kommunisták az osztrák helyzetről beszélnek, az alkalmat jól kihasználják arra — mint ebben az esetben is —, hogy támadják a Doumergue kormányt. Ezzel egyidőben viszont kedvezőbb hírek érkeznek Ausztriából: az OKP az illegalitásban is képes újabb tagokat toborozni a munkások soraiból, miközben a Dollfuss rezsim nem igazán tud munkástanácsokat alakítani a gyárakban.[35] Mind a két hírt kedvezően fogadják. Kevésbé rózsás az a helyzetkép, amely a Rómában aláírt olasz-osztrák-magyar szerződésből ered. Megállapítják, hogy egyfelől Csehszlovákia csatlakozása ehhez a jegyzőkönyvhöz az 1919-es szerződések revízióját jelentené, másfelől, ha a kisantant más államai is csatlakoznának hozzá, azzal még inkább elszigetelődne Németország, ami egy újabb háború lehetőségét vetítené előre.[36] Ebből az álláspontból egy paradoxon következik: ha több mint nyilvánvaló a fasizmus megfékezésére irányuló akarat Európában, ennek egyik alapköve éppen a *status quo* fenntartása, vagyis az első világháborút lezáró békeszerződéseken nyugvó rendszer fenntartása, amelyet akkor, mint ma is, nyíltan *imperialistának* minősítettek. S különben is, hogyan lehetne azt gondolni, hogy két olyan, a trianoni szerződéssel szembe helyezkedő ország, mint Olaszország és Magyarország, lemondanak ilyen jellegű igényeikről?[37] Mindenesetre tény, hogy minden ellentmondás ellenére egyre inkább tért nyer a háború veszélye, amelyet Németország lehetséges körbekerítése okozna, amennyiben a kisantant államai esetleg csatlakoznának a római olasz-osztrák-magyar szerződéshez. Az újság élénken tárgyalja ezt a témát a továbbiakban.[38] Eközben hírek érkeznek, hogy Ausztriában munkás aktivistákat kínoztak meg, s ugyanakkor Dollfuss jóvoltából nácikat engedtek szabadon.[39] Ezt csak részben egyenlíti ki a hír az OKP-hoz való tömeges csatlakozásról.[40] Azonban az osztrák munkásmozgalom elnyomásáról szóló hasonló híradások csak olyanok, mint *csepp a tengerben*. Folytatódnak a szolidaritási felhívások az osztrák munkásokkal,[41] s emiatt sem csökken a nemzetközi érdeklődés Ausztria irányában. Az FKP lapja megelégedéssel nyugtázza a francia külpolitika újabb kudarcát a térségben, amelyet Mussolini 1934. március 19-i beszéde jelentett.

[34] *D. R. (Daniel Renoult)* cikke, „L'Humanité", 1934. III. 15. Utalás történik arra, hogy Olaszország és Magyarország valószínűleg lemond revíziós terveiről.

[35] „L'Humanité", 1934. III. 16. Az OKP 1934. február 12-e utáni, illegalitásban végzett tevékenységéről *E. Collotti*: La sconfitta socialista..., 403–404.

[36] *D. R. (Daniel Renoult)* cikke, „L'Humanité", 1934. III. 17.

[37] A revíziós tervekről való lemondásról lásd még itt a 34. jegyzetet.

[38] *D. R. (Daniel Renoult)* két cikke, „L'Humanité", 1934. III. 18. és 19. A második cikk rámutat, hogy Mussolini külpolitikai aktivitása belpolitikai sikertelenségeit kívánja ellensúlyozni, mivel Olaszországban — Németországhoz hasonlóan — akkoriban nőtt a munkanélküliség.

[39] „L'Humanité", 1934. III. 18.

[40] „L'Humanité", 1934. III. 19.

[41] A felhívás szövege: „L'Humanité", 1934. III. 20.

Ebben a Duce — aki magáévá tette Magyarország „igazát", vagyis Trianon revízióját —, noha nem zárta ki egy szélesebb együttműködés lehetőségét, mégis teljesen felforgatott minden tervet a kisantant-államoknak a Római szerződéshez való csatlakozását illetően, pedig ezt a tervet igencsak szorgalmazta a francia kormány. Ez utóbbit azzal is megvádolja, hogy egy hónappal korábban éppen e cél érdekében hagyta lemészároltatni az osztrák munkásokat.[42] Tehát a kommunista lap elégedetten állapítja meg a *francia imperializmus újabb súlyos vereségét.* Közben friss híreket kapnak az osztrák helyzet instabilitásáról: Dollfuss *erős állama,* amelyet egyfelől a munkásmozgalom, másfelől a nácik visszaszorításával akart megteremteni, lényegében nem létezik, ezért most a kancellárnak szembe kell néznie munkás- és náci tüntetésekkel egyaránt.[43] Ehhez jön nem sokkal később egy további hír: az új osztrák alkotmányban nem szerepel a *köztársaság* kifejezés, amely gyanússá teszi, nem készül-e a Habsburg-ház restaurációjára.[44] Ekkorra azonban az FKP érdeklődése az 1934. februári, és az azt követő ausztriai események iránt erősen hanyatlóban van. Ugyan közölnek még cikket az ország új alkotmányáról, hangsúlyozva, hogy az kivételezett helyzetbe hozza a katolikusokat, s ezáltal Ausztriából egy teljesen katolikus országot teremt, ahol — legalábbis Dollfuss kijelentései szerint — alkalmi népszavazások kivételével nem lesznek szavazások.[45] De ezúttal sem hagyhatták ki, hogy ne indítsanak újabb támadást az SZMI ellen, amelynek politikai szerve nemrégiben ült össze Párizsban. A francia kommunisták támadják az SZMI álláspontját Ausztriával kapcsolatban, de nem kímélik az osztrák szociáldemokratákat sem — róluk kevéssé megnyugtató hírek érkeznek[46] —, hogy ti. 15 éven keresztül képtelenek voltak cselekedni, és most is csak annyit tesznek — mondják a francia kommunisták —, hogy szemére vetik Dollfussnak, amiért több katonát soroz be, mint amennyit a békeszerződés megenged.[47]

Ezen a ponton fel kell tennünk a kérdést, honnan ered a francia kommunistáknak ez az erőszakos polémiája az osztrák szociáldemokratákkal, tekintve, hogy a szektásodás, amely ebben az időszakban a Kommunista Internacionálé

---

[42] *D. R. (Daniel Renoult)* cikke, „L'Humanité", 1934. III. 21. Mussolini 1934. március 19-i beszédéről: *L. Salvatorelli–G. Mira,* 799. Az egész kérdésről: *György Ránki*: Il patto tripartito di Roma e la politica estera della Germania (1934), in „Studi storici", 1962 (2), 343–371.

[43] „L'Humanité", 1934. III. 21.

[44] „L'Humanité", 1934. III. 24. Az FKP lapjában többször előbukkanó efféle gyanú azonban nem veszi tekintetbe, hogy kevéssel egy évvel korábban került sor Rómában Mussolini és Gömbös találkozójára, amely Ausztria és Magyarország közeledését célzó egyezménnyel zárult. De szó sem volt perszonál-unióról, még kevésbé a Habsburgok restaurációjáról. A francia kommunisták nyilvánvalóan nem ismerték ezeket a részleteket, ezért tértek vissza a témára ilyen kitartóan. Az 1933. július 25–28 között Rómában lezajlott tárgyalásokat különben némileg feszült légkör jellemezte, ti. Magyarország jó kapcsolatokra törekedett Németországgal is, s azt kérte Olaszországtól, hogy legyen engedékenyebb az osztrák kérdéssel kapcsolatban. Vö. *Renzo De Felice*: Mussolini il Duce, I: Gli anni del consenso (1929–1936), Torino, Einaudi 1996, 481–482.

[45] „L'Humanité", 1934. III. 27.

[46] „L'Humanité", 1934. IV. 5. A cikk közli azt a hírt, hogy néhány nappal korábban egy 50 tagú szociáldemokrata delegáció kereste fel Dollfusst. Ebben a lap a kollaboráció bizonyítékát látja. Ezt a hírt ellensúlyozza egy másik („L'Humanité", 1934. IV. 3), hogy ti. két osztrák szociáldemokrata munkás kimondta pártja felelősségét a fegyveres felkelés bukásában.

[47] *D. R. (Daniel Renoult)* cikke, „L'Humanité", 1934. III. 28.

minden szekcióját jellemzi, csak részben ad erre magyarázatot. Mindenképpen hozzátehetjük azt a hatást, melyet Georgij Dimitrov *Levél az osztrák munkásokhoz* c. írása[48] gyakorolt az FKP-ra. Dimitrov ezt a levelet 1934. márciusában, egy lipcsei náci börtönben írta, miközben a Reichstag felgyújtása vádjával ellene indított per kimenetelére várakozott.[49] Ebben a levélben az osztrák szociáldemokratákkal szembeni kirohanásai során Dimitrov odáig megy, hogy az 1934. február 12–15 közti felkelés értelmét alábecsüli, s egyszerűen a Dollfuss által megsértett alkotmány módosításáért indított jelentéktelen harccá silányítja.[50] Mi több, egy szintre helyezi az SPÖ igencsak különböző nézeteket valló tagjait, mint Friedrich Adler, Otto Bauer, Julius Deutsch és Karl Seitz.[51] S végül a vádlottak padjára ülteti az osztrák szociáldemokrácia 1919-től 1934-ig tartó egész politikáját.[52] Nem véletlen, hogy éppen ezt a kritikát közlik az FKP lapjának hasábjain.[53] Ugyanakkor bizonyos kétértelműség is megfigyelhető a francia kommunisták politikai vonalában. Ti. csak az SPÖ-t és az SZMI-t támadják, miközben kapcsolatot keresnek a francia szocialistákkal, akikkel megbeszéléseket folytatnak egy lehetséges akcióegységről, s akiket — ismét nem véletlenül — megkímélnek az osztrák elvbarátaiknak címzett súlyos kritikáktól. Ezt a magatartást akár pozitív jelnek is vehetjük. Mindenesetre megmutatja, hogy az 1934. február 12-i párizsi eseményeknek más értékük van, mint a Bécsben történteknek, ugyanakkor világos, hogy a francia kommunisták csak részben voltak képesek felhagyni a szektássággal, következésképp még hosszú út állt előttük az akcióegység megteremtéséig.

A második osztrák válság (1934. július 25–26)

1934. július 25-én az osztrák nácik egy csoportja behatol a bécsi kancellári hivatalba, és halálosan megsebesíti Dollfuss kancellárt, aki néhány órával később belehal sérüléseibe. Ezzel egyidejűleg más nácik elfoglalják a rádiót, ahol bejelentik Dollfuss lemondását. Arról az államcsínyről van szó, amellyel Hitler, a helyi nácikat felhasználva, meg akarja kaparintani Ausztriát, majd annektálni Németországhoz. A terv azonban meghiúsul: nem csak az összeesküvők ügyetlensége miatt, amelyet kihasználnak a jövendő kancellár, Kurt von Schuschnigg által vezetett kormányerők, és újra átveszik a helyzet ellenőrzését, hanem Mussolini miatt is (vele egy hónappal korábban találkozott Hitler Velencében, és megígérte neki, hogy békén hagyja Ausztriát), ti. a Duce négy hadosztályt sorakoztat fel a Brenner-hágónál, s így meghátrálásra kényszeríti Németországot.[54] Franciaor-

[48] Az írást eredetileg az Olasz Kommunista Párt elméleti folyóirata publikálta: „Lo Stato Operaio", 1934. május, n.5, 370–382. Mi a továbbiakban az alábbi kötetből idézzük: *Franco De Felice*: Fascismo, Democrazia, Fronte Popolare. Il movimento comunista alla svolta del VII. Congresso dell'Internazionale, Bari, De Donato 1973, 257–269.

[49] A Reichstag felgyújtásáról és a lipcsei perről *W. L. Shirer*: Storia del Terzo Reich, 211–214.

[50] *G. Dimitrov*: Lettera agli operai austriaci, in F. De Felice, 265.

[51] U. o.

[52] *G. Dimitrov:* Lettera agli operai austriaci, in F. De Felice, 268.

[53] Lásd még a 47. jegyzetet.

[54] A náci államcsíny-kísérletről Ausztriában, *W. L. Shirer*: Storia del Terzo Reich, 307–308. *E. Collotti*: La sconfitta socialista..., 426. Uő.: Il fascismo e la questione austriaca, 15–16. *C. Di Nola*: Italia e Austria..., 257–260. *G. Botz*: Ideale e tentativi di Anschluss prima del 1938, 18–19. Ha egy náci forrást akarunk említeni (az SS Reichsführer, Heinrich Himmler számára készített titkos tör-

ságban az államcsíny kísérlet és Dollfuss halála azonnal a „L'Humanité" címoldalára kerül. De még mielőtt a reagálásokról beszélnénk, érdemes tisztázni, hogy 1934. február-március óta sok minden megváltozott. A francia kommunisták és szocialisták lassú közeledése végül az 1934-es második ausztriai válság kirobbanása után két nappal az akcióegységről szóló megállapodás aláírásával zárult le.[55] Azt is érdemes megemlíteni, hogy az ausztriai eseményekről szóló tudósítások hangneme megváltozik a „L'Humanité"-ban, mivel az újság addigi külpolitikai tudósítóját, Daniel Renoult-t felváltja a sokkal tehetségesebb Gabriel Péri. Éppen az ő tollát dicséri az első, *azon melegében* megírt cikk az 1934. július 25-i bécsi náci államcsínyről. Előbb a cikk beszámol arról, hogyan foglalták el a nácik a kancellári hivatalt, és hogyan sebesítették halálra Dollfusst, mielőtt megérkeztek volna a kormányhű fegyveresek, majd utal Olaszország reakciójára, amely Németország terveivel ellentétben kifejezte akaratát Ausztria függetlenségének megőrzése mellett. Végül a cikk még hozzáteszi, hogy jelenleg nem lehet előre látni, mivé fejlődik a kialakult helyzet, de az biztos, hogy Dollfuss meggyilkolása emlékeztet az 1914. júliusi szarajevói merényletre, amely az I. világháború előjátéka volt.[56] Ez a veszély ismételten felmerül egy másik kommentárban, amikor nem csak a kormány által elrendelt általános náci-ellenes mozgósításról, valamint a kormányerők és a nácik stájerországi összecsapásairól esik szó, hanem konkrétan arról is, hogy Hitler nem vállalt közösséget Dollfuss gyilkosaival, Mussolini pedig három fegyveres hadtestet vezényelt az osztrák határra.[57] Az újabb osztrák válság kellős közepén egy fontos esemény játszódott le Franciaországban: 1934. július 27-én aláírták a két munkáspárt akcióegységéről szóló paktumot.[58] A paktum szövege kompromisszum eredménye,[59] s egyebek mellett meghirdeti a harcot a nácifasizmus valamennyi áldozatának kiszabadításáért. Köztük van Bécs szociáldemokrata ex-polgármestere, Karl Seitz, akit csak néhány hónappal azelőtt Dimitrov a *Levél az osztrák munkásokhoz* c. írásában „a nyomorult politikai filisz-

téneti beszámolóról van szó), lásd: Il giorno che uccisero Dollfuss (szerk. Carlo Fruttero és Franco Lucentini), Milano, Mondadori 1967. Az olasz reagálásról, *L. Salvatorelli–G. Mira*, 803–804. és *R. De Felice*, 498–506. Mindkét olasz történész kiemeli Mussolini 1934. szeptember 6-i, Bariban mondott beszédét, amelyben a Duce a latin faj felsőbbrendűségét hirdette a német fajjal szemben.

[55] A két francia munkáspárt lassú közeledéséről, *G. Lefranc*, 41–47. *G. Caredda*, 20–25. *V. M. Lejbzon–K. K. Sirinja*, 47–51. *M. Hájek*, 245–250. E folyamatot talán túl kritikusan is közelíti meg *J. Fauvet*, 142–146., *P. Robrieux*, 454–458.

[56] *Gabriel Péri* cikke, „L'Humanité", 1934. VII. 26. Érdekes módon a kommunista újságíró véleménye megegyezik azzal, amit a fasiszta diplomata, Pompeo Aloisi hangoztatott a Bécsből érkező legelső hírek hallatára, hogy ti. feléledt Szarajevo kísértete. Vö. *Pompeo Aloisi*: Journal (25 juillet 1932–14 juin 1936), Paris, 1957, 205., in *R. De Felice*, 502.

[57] *Gabriel Péri* cikke, „L'Humanité", 1934. VII. 27. Arról, hogy Hitler megtagadta Dollfuss gyilkosait, *W. L. Shirer*: Storia del Terzo Reich, 308. Az olasz mozgósításról, *L. Salvatorelli–G. Mira*, 803. *E. Collotti*: Il fascismo e la questione austriaca, 15. *R. De Felice*, 501. Továbbá *C. Di Nola*: Italia e Austria..., 259.

[58] A paktum aláírásáról és előkészületeiről, *G. Lefranc*, 51–55. *G. Caredda*, 25–27. *V. M. Lejbzon–K. K. Sirinja*, 48–51. *M. Hájek*, 247–251. A kérdést talán túl kritikusan is látja *J. Fauvet*, 142–149. *P. Robrieux*, 454–458. Ez utóbbi történész úgy értékeli, hogy Franciaországban mind az egységfront, mind a Népfront kizárólag Sztálin kreációja, s figyelmen kívül hagyja az 1934. július 27-i szocialista-kommunista akcióegységről szóló paktumot.

[59] *M. Hájek*, 251.

teusok és gyávák" közé sorolta, Friedrich Adler, Otto Bauer és Julius Deutsch társaságában.[60] Nem úgy tűnik, hogy a francia kommunisták zavarban lennének ennek a felhívásnak a kibocsátásakor, ami azt tükrözi, hogy felhagytak a szektássággal, és a szocialistákkal együtt határozottan az antifasiszta egység útjára léptek. Ez pedig a jövendő Népfront előfutára, s jelzése annak, hogy a francia kommunisták végre megértették az 1933-as német, és az 1934-es osztrák fejleményekből levonandó tanulságot.

Ám még ez a fontos egyezség sem vonja el a lap figyelmét az osztrák kérdésről. Megérkezett bécsi állomáshelyére az új német követ, az ex-kancellár Franz von Papen, akinek — mint mondják — remek kapcsolatai vannak a Vatikánban. Nos, ezt a hírt kommentálva a „L'Humanité" azt írja, hogy az új követ kiküldésével Hitler talán diplomáciai úton akarja előkészíteni azt, ami erőszakkal nem sikerült neki, ti. Ausztria bekebelezését.[61] S valóban, egyáltalán nem bíztatóak az osztrák helyzetről érkező hírek. Ugyanis Kurt von Schuschnigg, az új osztrák kancellár von Papen előtt három feltételhez kötötte a német-osztrák viszonyok normalizálását: 1) az osztrák náci légió feloszlatása Németországban 2) az osztrák nácikkal való kapcsolatok felszámolása és müncheni főhadiszállásuk bezárása 3) Ausztria függetlenségének maradéktalan elismerése Németország részéről. Érdemes megjegyezni, hogy ugyanezt a három feltételt szabta Franciaország, Anglia és Olaszország is. S mialatt a náci sajtó Mussolini ellen fenekedik, a Duce azt fontolgatja, hogy növeli a már megtett katonai intézkedéseket, s ezzel közös akciókat sugall Párizsnak és Londonnak. Ausztria így mindenképpen háborús tűzfészek marad, akár visszahívják a Habsburgokat — ahogy Róma szeretné —, akár annektálja Németország – ahogy Berlin szeretné.[62] Megmarad az osztrák helyzetből adódó háborús fenyegetettség, hiszen a lap egyik következő kommentárjában arról az olasz döntésről van szó, miszerint nem vonják vissza csapataikat az osztrák határról, sőt, csapataik behatolnának Karintiába, ami viszont azonnali jugoszláv reagálást váltana ki. Jugoszlávia ugyanis nem tűrné el, hogy határain ellenséges hadsereg állomásozzon, és a franciák által támogatott kisantant — ennek tagja Jugoszlávia is — követné egy konfliktusba, amely a Habsburg restaurációt szorgalmazó olasz terv megelőzését célozná. Ha a Habsburg restauráció

[60] *G. Caredda*, 26. A paktum szövege: „L'Humanité", 1934. VII. 28. A teljes szöveg franciául *G. Lefranc*, 467–469, olaszul *R. De Felice*, 273–275. Karl Seitz kiszabadításáért közzétett felhívás — őt a német kommunista vezetőhöz, Ernst Thlämann-hoz hasonlítják — az idézett két kötetetben, 468. és 274. Dimitrov idézett „kiszólása": *R. De Felice*, 265.

[61] *Gabriel Péri* cikke „L'Humanité", 1934. VII. 28. Von Papen hivatalos Bécsbe érkezéséről, *W. L. Shirer*: Storia del Terzo Reich, 308. Papenről, vitáiról Hitlerrel, amelyek nem akadályozták meg, hogy Ausztriába menjen követnek az osztrák-német kapcsolatokat normalizálandó: *C. Di Nola*: Italia e Austria..., 261-262 264. A szerző kiemeli, hogy mikor Papen bemutatkozó látogatáson (1934. augusztus 16) megjelent az új kancellárnál, Schuschniggnál, s hangsúlyozta országa baráti szándékait Ausztriával szemben, a kancellárnak némileg őszintétlennek tűntek nyájas szavai, és hátsó szándékot gyanított mögöttük. *C. Di Nola*: Italia e Austria..., 264–265.

[62] *Marcel Magnien* cikke, „L'Humanité", 1934. VII. 29. A cikk egyetlen hibája, hogy Mussolininek tulajdonítja a Habsburg-restauráció tervét. Az olasz-német kapcsolatok 1934. július 25-e utáni hűvösebbé válásáról, *Jeans Petersen*: Hitler e Mussolini. La difficile alleanza, Bari, 1975, 324–326. A katonai lépésekből nem lesz semmi, mert már 1934. augusztus 25-én visszavonják az olasz csapatokat az osztrák határról. Csak szeptember 27-én, Genfben ad ki közös nyilatkozatot az olasz, francia és angol kormány Ausztria függetlenségének szükségességéről: *L. Salvatorelli–G. Mira*, 803.

felettébb valószínűtlen is, mindenesetre továbbra is nagy a feszültség a térségben, s a háborús veszélyt illetően nem teljesen elhibázott a párhuzam az 1914-es történésekkel. Íme, ezért is követelik a lapban a külföldi csapatok visszavonását az osztrák határról.[63] Rögtön az 1934. július 30-i beiktatás után hírül adják az új osztrák kancellár, Kurt von Schuschnigg hivatalba lépését, de ez sem túlzottan vigasztaló. Az új kancellárt a Vatikán bábjának titulálják, aki bizonyára elődje, Dollfuss politikáját fogja folytatni, már ami osztrák részről Olaszország kiszolgálását illeti.[64] Az osztrák válság kapcsán a kommunista lap még visszatér egy lehetséges háború témájára, mert Olaszország és Franciaország akár a beavatkozás mellett is dönthetne a náci veszély elhárítása végett, de ez újabb feszültségeket teremtene Jugoszláviával, amely — hangsúlyozza a lap — sosem nézné el olasz csapatok jelenlétét Ausztriával közös határain, és katonai válaszlépéstől sem riadna vissza. Mindez — hangoztatják — olyan ellentmondáshoz vezetne, amely válságba sodorná a kisantantot.[65] Majd Schuschnigg-ról és rendszeréről szólva a cikk megjegyzi, hogy nincs semmilyen változás a *Dollfuss utáni* Ausztriában. Az új kancellár éppen Mussolininél tartózkodik, hogy tárgyaljon a Habsburgok restaurációjáról.[66] Némi kihagyás után az újság akkor tér vissza az osztrák kérdésre, amikor ismerteti Hitler egyik beszédét, amelyben a Führer a náci Németország előző évi eredményeinek bemutatásán túl élt az alkalommal, hogy megismételje, nem akar területi változásokat. A cikk szerzője szerint ez tulajdonképpen beismerése a nácik kudarcának Ausztriában, ám mégsem jelenti azt, hogy elfeledve az éberséget, hinni kell Hitlernek.[67] Ezen a ponton az FKP érdeklődése lecsökken az 1934. július 25-ét követő osztrák helyzet iránt, s a lapban csak kétszer szólnak még róla. Unalomig ismételgetik a Habsburg-restauráció témáját, ezúttal viszont

[63] *Gabriel Péri* cikke, „L'Humanité", 1934. VII. 30. továbbá André *Marty* cikke, „L'Humanité", 1934. VIII. 2. Az első cikk (címe Vingt ans!) párhuzamot von az 1934. augusztus 1-ei nemzetközi helyzet — ezt az osztrák válság, valamint az angol miniszterelnök, Stanley Baldwin kemény, Németországot bíráló beszéde jellemzi —, és 1914. augusztus 1-e között, amikor kirobbant az első világháború. A második cikk konkrétabban veti fel a problémát, ti. említést tesz az olasz csapatok állomásoztatásáról a Brenner-hágónál, s az azt kísérő jugoszláv aggodalmakról. Jól látható, hogy mindkét esetben az osztrák kérdést általános összefüggésben helyezik el. Egy lehetséges újabb háború veszélyéről, *Paul Vaillant-Couturier* cikke: 1914–1934, „L'Humanité", 1934. VIII. 4.

[64] *Marcel Magnien* cikke, „L'Humanité", 1934. VII. 31. Schuschnigg hatalomra kerüléséről, *C. Di Nola*: Italia e Austria..., 262.

[65] *Marcel Magnien* cikke, „L'Humanité", 1934. VIII. 2. A cikk szerzője mintha elfelejtené, hogy a kisantant már jó ideje válságban van, hiszen Csehszlovákia az egyetlen demokratikus állam a tagjai közül (amelyre Franciaország is számíthat), míg a másik két tagállamban, Jugoszláviában és Romániában katonai diktatúrára támaszkodó monarchikus rendszer van, amelytől nem teljesen idegen a fasiszta hajlandóság. A cikk visszatér a Habsburg restauráció tervére, amely úgy tűnik, valódi rögeszmévé kezdett válni az FKP-ban.

[66] „L'Humanité", 1934. VIII. 4. A francia kommunisták, akiknek a Habsburg restauráció a szó szoros értelmében rögeszméjükké vált, figyelmen kívül hagyják Schuschnigg és Mussolini találkozójának igazi célját, ti. hogy megoldást találjanak Ausztria függetlenségének a megőrzésére. Helyesebb lett volna azt kiemelni, hogy az osztrák kancellár, célja elérése érdekében mondhatni a legrosszabb személyt választotta szövetségeséül, miként az 1936. júliusától 1938. márciusáig zajló események tanúsítják majd. Mussolini és Schuschnigg első római találkozójáról, *C. Di Nola*: Italia e Austria..., 265. A Duce és az osztrák kancellár további megbeszéléseiről az 1934-es év folyamán, *R. De Felice*, 503. jegyzet.

[67] *Gabriel Péri* cikke, „L'Humanité", 1934. VIII. 7. — Hitler kivárásos taktikájáról 1934. második felében, lásd *W. L. Shirer*: Storia del Terzo Reich, 308.

az újraegyesített Ausztria-Magyarországon, amelynek a tervét újfent a fasiszta Olaszországnak tulajdonítják a kisantantot érintő lehetséges negatív következményekkel együtt.[68] Ezzel az osztrák kérdés lekerül a lap hasábjairól, hogy átadja a helyét a náci Németországnak, amelyet az *elsőszámú ellenségnek* neveznek, még azelőtt, hogy a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa (1935) annak kiáltotta volna ki. Mindazonáltal szükséges kiemelni egy fontos aspektust. A második osztrák válság kapcsán (1934. július 25–26) az FKP orgánumának egyik állásfoglalásában sem érződik már az a szektásság, amely viszont igencsak jelen volt az előző (1934. február 12–15) osztrák válság elemzésekor. Mint láttuk, a februári elemzéseket még erősen jellemezte a támadó hangvétel az SPÖ és az SZMI irányában, s a súlyos kritikáktól csak a francia szocialisták mentesültek, akikkel 1934. februárjától kezdve *preferenciális tengelyt* igyekeztek létrehozni, s amely éppen a második osztrák válság idején, 1934. július 27-én valósult meg. Ez a megváltozott magatartás, amely egyben kísérlet is volt az antifasiszta célzatú együttműködésre a francia munkásmozgalom két szárnya között, nem csak a francia kommunisták felnőtté válását jelzi, hanem — jelen tanulmány szerzője szerint — az egész nemzetközi kommunista mozgalomét is. Mindez egyértelműen pozitív jelenség, még ha maradnak is nyomai a régi irányzatnak, mint például olyankor — láttuk —, mikor meglovagolják azokat a valószínűtlen, ha nem egyenesen lehetetlen elképzeléseket a Habsburg-ház alatt egyesülő Ausztria-Magyarországról, amit senki, még az olasz fasiszták sem szándékoznak tető alá hozni.

2. A Francia Szocialista Párt (FSZP) magatartása[69]

Az első osztrák válság (1934. február 12–15).

A bécsi munkásfelkelés elején a francia szocialisták reagálása némileg megkésett a kommunistákéhoz képest. Csak két nappal a felkelés kirobbanása után, február 14-én jelennek meg az első hírek Dollfuss államcsínyéről, akit minden további nélkül *fasisztának*[70] bélyegeznek. Majd rögtön Léon Blum kommentárja következik. Az FSZP vezetője siet cáfolni a francia sajtóban megjelent híreszteléseket Otto Bauer és Julius Deutsch letartóztatásáról. (Bauer az SPÖ egyik prominens alakja, Deutsch pedig a *Schutzbund* korábbi vezetője volt. Schutzbund: az osztrák szociáldemokraták félkatonai szervezete, 1933. márciusában oszlatták fel.) A két személyiség nem hogy nincs börtönben, hanem ők irányítják a munkások ellenállását. E rövid bevezető után a cikk szerzője visszautasítja azokat a vádakat, miszerint az osztrák szociáldemokraták ellenállásukkal kockáztatnák Ausztria függetlenségét, melynek Dollfuss az egyedüli védelmezője. Azt lehet mondani, ennek éppen az ellenkezője igaz, hiszen a szociáldemokraták többször is szorgalmazták a megbékélést, míg a kancellár, maga mögött tudva Mussolinit, arra használta fel a helyzetet, hogy eltörölje a demokratikus garanciákat. Épp

[68] *D. R. (Daniel Renoult)* cikke, „L'Humanité", 1934. VIII. 10, és *Gabriel Péri* cikke, „L'Humanité", 1934. VIII. 13.

[69] A párt pontos neve: Parti Socialiste–Section Français de L'Internationale Ouvrière. A továbbiakban: FSZP.

[70] „Le Populaire", 1934. II. 14.

ezek védelmében kelt fel az osztrák munkásság. A cikk szerzője még megkérdi: vajon az európai kormányok mikor hagyják Dollfusst működni, tisztában vannak-e azzal, hogy Ausztria *valódi* belső békéjétől függ Európa békéje? Blum egy lényeges megállapítással zárja a cikkét, hogy ti. Dollfuss a munkásmegmozdulás elfojtásával arra kényszerül, hogy alkudozásba bocsátkozzon a nácikkal, mivel nem támaszkodhat többé a rendszeréhez hű munkásokra a nemzeti függetlenség kérdésében, ami persze mit sem ér szabadság nélkül. Blum cikke több szempontból is fontos: 1) világos, hogy Dollfuss elnyomó akciói mögött a fasiszta Olaszország keze van, 2) nem titkolja az SPÖ hibáit, mindenekelőtt azt, hogy túl *békülékeny* politikát folytat egy olyan osztrák állammal szemben, amely Dollfuss hatalomra kerülésével (1932. április) egyre diktatórikusabbá válik, s így megcáfolja az őket árulással vádoló FKP sajtót, 3) újraértékeli az osztrák munkásoknak az alkotmány védelmében vívott harcát, s ezzel jó előre elveszi az élét annak a támadásnak, amely egy hónappal később Dimitrov *Levél az osztrák munkásokhoz* c. írásában fogalmazódik meg, 4) a szerző számára teljesen világos, hogy Dollfuss a munkásmozgalom szétverésével veszni hagyja az egyetlen erőt, amely képes lenne megőrizni az ország függetlenségét, s hogy mindez Mussolininek ha nem is közvetlen utasítására, de határozott nyomására történik.[71] Mint látjuk, Blum cikke az egyidejűleg a francia kommunista sajtóban megjelentekhez képest sokkal világosabb látásmódot tükröz. Ezt követi egy beszámoló a Bécsben zajló eseményekről,[72] majd napvilágot lát az újságban az FSZP újabb állásfoglalása is. Ezt a cikket Oreste Rosenfeld, a közép-európai kérdések szakértője jegyzi. Arról ír, hogy folytatódik a bécsi munkások ellenállása, amit egyáltalán nem fojtottak el, mint hírlik, az élén pedig a Schutzbund vezetője, J. Deutsch áll. Mindebből egy fontos momentum következik: az osztrák szociáldemokrácia az egyetlen erő, amely megvédheti az ország függetlenségét, mivel szembehelyezkedik mind Hitlerrel, mind Mussolinivel. A szociáldemokraták leverésével Dollfuss Ausztriának mint független államnak a végét készíti elő, mert — sugallja a cikk szerzője — ha megmenekül Hitler szolgaságától, kénytelen lesz elfogadni a függést Mussolinitől.[73] Ennek ellenére sajnos letörte a *Bécsi Kommün*t a hadsereg és egy fasiszta kisegítő rendőri szervezet, a Heimwehr.[74] Ha kénytelenek vagyunk tudomásul

[71] *Léon Blum* cikke, „Le Populaire", 1934. III. 14. A Schutzbund feloszlatásáról, *E. Collotti*: Considerazioni sull'austrofascismo, 725. Uő.: La sconfitta socialista..., 393. *C. Di Nola*: Italia e Austria..., 252. Di Nola Collottihoz képest két hónappal későbbre teszi a Schutzbund feloszlatását. Az SPÖ békülékeny politikájáról egy fasizálódó állammal szemben, *E. Collotti*: Considerazioni sull'austrofascismo, 725. Uő.: La sconfitta socialista..., 393–398. Általában a szociáldemokrácia ausztriai vereségéről, *Perez Merhav:* Socialdemocrazia e austromarxismo, in Storia del marxismo, III,1: Dalla rivoluzione d'ottobre alla crisi del '29, Torino, Einaudi 1980, 234–238. Otto Bauer alakjáról általában, *Giacomo Marramao*: Tra bolscevismo e socialdemocrazia: Otto Bauer e la cultura politica dell'austromarxismo, in Storia del marxismo, 239–297. Mussolini nyomást gyakorolt Dollfussra, hogy végezzen az osztrák szociáldemokráciával (kitűnik az 1933. július 1-én írott leveléből), valamint a két államfő következő, Riccionéban tartott találkozójáról 1933. augusztusában, *E. Collotti*: Considerazioni sull'austrofascismo, 725. Id.: Il fascismo e la questione austriaca, 12–13. *R. De Felice*, 467–484. A szerző beszámol Mussolini és Dollfuss első találkozójáról 1933. április 12-én (472.), és az osztrák kancellár hosszú tépelődéséről, mielőtt az erőszak mellett döntött 1934. február 12-én (484.).

[72] „Le Populaire", 1934. II. 15.

[73] *Oreste Rosenfeld* cikke, „Le Populaire", 1934. III. 15.

[74] A Bécsi Kommün kifejezést használja egy cikk, a Le Populaire-ben, 1934. II. 16. A Heimwehr mint kisegítő rendőri szervezet felhasználásáról, *E. Collotti*: Considerazioni sull'austrofascismo, 725.

venni a történteket, mindez nem jelenti azt, hogy ne fájlalnánk az egész SZMI egyik legfontosabb szekciójának a megszűntét. S ha az osztrák szociáldemokrata munkások fegyveres ellenállását tekintjük, több mint aktuális az 1870–71-es Párizsi Kommün és az 1934-es bécsi megmozdulások közti párhuzam.[75] Ezt követően a szocialista napilap már arról tudósít, hogy a felkelés elfojtását követően leszámolások folynak a Heimwehr segédletével.[76] Közvetve Blum is visszatér a kérdésre, amikor azt veti a francia kormány szemére, hogy nem tudta és nem akarta megfékezni Dollfusst, miként az angol kormány sem. A két kormány új problémát teremtett — mondja Blum —, hiszen úgy nem lehet megmenteni Ausztria függetlenségét, ha meg akarván óvni a német nácizmustól, átjátsszák az országot az olasz fasiszták kezére.[77] Nem sokkal ezután a szocialista lapban megjelenik egy híradás a harcokban résztvett bécsi munkások elleni üldözések megindulásáról.[78] Egy másik cikkben azzal vádolják Mussolinit és a Vatikánt, hogy ők sugallták az 1934. februári osztrák munkásfelkelés leverését, s hogy az ő támogatásuk nélkül az osztrák kancellár sosem vette volna a bátorságot, hogy azt tegye, amit tett.[79] Ezekben a vádakban van némi igazság, hiszen a felkelést nem tudták volna visszaszorítani a fasiszta Olaszország támogatása és vélhetően a Szentszék hallgatólagos beleegyezése nélkül. Az sem véletlen, hogy Dollfuss saját politikai nézeteinek alapjait XI. Pius pápa *Quadragesimo anno* kezdetű enciklikájában találta meg.[80] De túl a polémiákon, a francia szocialista lapban megjelenik az a meggyőződés, hogy a munkásfelkelés leverése, a résztvevők üldözése később majd visszaüt a kezdeményezőkre, hiszen a szocializmus szétzúzásával szétzúzzák a demokráciát is, és végső csapást mérnek Ausztria függetlenségére.[81] Nagyon fontosak ezek a megállapítások, hiszen a későbbi történések megmutatták, hogy az 1934. februári eseményekből Ausztria nem megerősödve, hanem meggyengülve került ki belső kohézióját illetően. A lapban folytatódnak a híradások osztrák munkások üldözéséről, letartóztatásáról.[82] Máshelyütt negatívan ítélik meg a Rómában folyó olasz-magyar tárgyalásokat. Szerintük itt kezdetét veszi az olasz terv második része, amely egy osztrák-magyar frontot akar létrehozni Közép-Európában a kisantantot ellensúlyozandó, miután megtörtént az osztrák szocializmus leverése.[83] Éppen ez utóbbi tény gondolkodtat el némelyeket az FSZP-n belül, főként Marceau Pivert-t, aki a párt egyik baloldali szárnyának, a *Gauche Révolutionnaire*-nek volt a vezetője (a másik hasonló csoportosulás a *Bataille Socialiste* volt Jean Zyromsky

[75] *Léon Blum* cikke a Le Populaire-ben, 1934. II. 16, aki ugyancsak a Bécsi Kommün témáját taglalja.

[76] Le Populaire, 1934. II. 17.

[77] *Léon Blum* cikke a Le Populaire-ben, 1934. II. 18. Ugyanez a szám hírt ad a párizsi tüntetésről.

[78] Le Populaire-ben, 1934. II. 19.

[79] *André Leroux* cikke a Le Populaire-ben, 1934. II. 19. Leroux voltaképpen csak álnév, mögötte *Angelo Tasca* rejtőzik, aki az Olasz Kommunista Párt egyik alapítója volt, de később kizárták a pártból. Előbb az olasz szocialistákhoz pártolt, majd átlépett a Francia Szocialista Pártba. Számos külpoitikai természetű cikket írt a lapban. Tasca kizárásáról az OKP-ból, *Paolo Spriano*: Storia del Partito Comunista Italiano, II: Gli anni della clandestinitá, Torino, Einaudi 1969, 210–229.

[80] *E. Collotti*: Considerazioni sull'austrofascismo, 724.

[81] *Oreste Rosenfeld* cikke, „Le Populaire", 1934. II. 20.

[82] „Le Populaire", 1934. II. 21.

[83] *André Leroux* cikke, „Le Populaire", 1934. II. 22.

vezetésével). Pivert hozzászólásából kitűnik, hogy megértette az osztrák eseményekből levonható leckét: a szocialistáknak egyenesen a cél felé kell haladniuk, vagyis a hatalom megszerzésére kell törniük, ha nem akarják úgy végezni, mint az SPÖ, mert bizony nincs hiány a *francia Dollfussokban*.[84] Pivert-nek valóban igaza van, mert az osztrák fejleményekből két tanulságot is le lehet vonni. Az egyik a munkásmozgalmat érinti, hogy ti. résen kell lennie, a másik a reakció erőire vonatkozik, amelyek kísértésbe eshetnek, hogy úgy cselekedjenek, mint *Ausztriában*.

Még megjelenik néhány híradás az Ausztriában zajló elnyomásról,[85] majd a lap hamarosan visszatér az osztrák kérdés fejleményeinek taglalására. A Budapesten folyó olasz-osztrák-magyar tárgyalások bebizonyították, hogy az osztrák munkásmozgalom leverését Mussolini szorgalmazta, karöltve a Vatikánnal, amely legalábbis sugalmazója az osztrák klerikál-fasiszta rezsimnek.[86] Rögtön ezután beszámolók következnek az Ausztriában folytatódó munkásellenes intézkedésekről,[87] de megjelenik egy kommentár is az osztrák kérdésről. Itt újfent megemlítik Mussolini *régi javaslatát* a Habsburg restaurációt illetően, amit potenciális háborús tűzfészeknek, sőt veszélyes illúziónak ítélnek, ha egyesek ettől remélik Hitler megfékezését Ausztria bekebelezésével kapcsolatban.[88] Erre a témára különben a lap még visszatér.[89] Érdemes kitérni Léon Blum újabb állásfoglalására. Az osztrák válságot elemezve Blum megjegyzi, hogy a munkásellenes intézkedések után sincs béke az országban, mivel Dollfuss most a nácikkal kénytelen tárgyalni. De ez sem elég. A februári események után a kancellár csak az ország felének és a Heimwehrnek a támogatására számíthat. Blum is beleesik a Habsburg restauráció körüli találgatásokba, mindenesetre nem veszi ténykérdésnek a dolgot, s csupán annyit mond, hogy az nem lenne ellenére bizonyos angol és francia dipomáciai köröknek, amelyek ebben látnák Hitler megfékezésének egyik lehetséges útját. A kisantant biztosan szembehelyezkedne egy ilyen tervvel, miként lehetetlen elképzelni Olaszország és Németország között egy ütköző államként funkcionáló egyesült Ausztria-Magyarországot. Ilyen típusú megoldást ellenzett a francia külügyminiszter, Louis Barthou is. De akkor — kérdi Blum — milyen kiutat lehet találni egy olyan problémára, melyet éppen a francia külpolitika és a kisantant kreált? Közösen hagyták elfajulni a dolgokat, s most olyan ellenszerrel próbálkoznak, amire a legkevesebb, ha azt mondjuk, hogy inadekvát.[90] Válasz nélküli kérdés.

---

[84] *Marceau Pivert* cikke, „Le Populaire", 1934. II. 22.

[85] „Le Populaire", 1934. II. 23–24. A lap 24.-i száma közli egy osztrák szociáldemokrata munkás levelét ugyanerről a témáról.

[86] *André Leroux* cikke, „Le Populaire", 1934. II. 25. A budapesti tárgyalásokon olasz részről egy külügyminisztériumi államtitkárhelyettes, Fulvio Suvich vett részt, vö. *Gy. Ránki*, 360–361.

[87] „Le Populaire", 1934. II. 26.

[88] *André Leroux* cikke, „Le Populaire", 1934. II. 27. A francia szocialisták, bár kommunista elvbarátaiknál világosabban látják az osztrák kérdést, osztoznak velük egy közelgő Habsburg restauráció eszméjében, amely pedig szemben állt volna a kisantant és Mussolini, de leginkább Horthy-Magyarország érdekeivel. Erről a problémáról, vö. itt még 22. jegyzet.

[89] „Le Populaire", 1934. II. 28 és 1934. III. 2.

[90] *Léon Blum* cikke, „Le Populaire", 1934. III. 4. Erről részletesebben, *Jacques Droz*: Le Parti Socialiste Francais devant la montée du nazisme, in La France et l'Allemagne 1932–1936, Paris, Éditions du C.N.R.S. 1980, 177.

Ám egy olyan írás lezárásaként hangzik el, amelyben a lehetetlenség határait súroló téma — ti. a Habsburg restauráció — ezúttal más módon, más terminusokkal megfogalmazva akár reálisnak is tűnhet. Az elkövetkező időkben megjelenik a szocialista lap hasábjain az Ausztriában zajló terror témája.[91] Később visszatérnek a lehetséges Habsburg restaurációra, de ezúttal a kisantant aggodalmai jutnak kifejezésre nem csak az említett eshetőséggel kapcsolatban, hanem az immár nyílt magyar fegyverkezést illetően is.[92] Kevéssel ezután a lap érdeklődése áttevődik a Rómában folyó olasz-osztrák-magyar találkozóra, amely egyezmény aláírásával zárul,[93] hogy aztán ismét visszakanyarodjanak az osztrák helyzethez. Ugyanis egy Bécsből érkező levél politikai foglyok ezreiről számol be (hatezer van csak a fővárosban). S a Francia Szocialista Párt egyik képviselője, Marius Moutet, Ausztriából hazatérve kijelenti egy interjúban, hogy Dollfuss rezsimje az *Egyház győzelmét* jelenti.[94] A közép-európai helyzettel kapcsolatban kommentálják a csehszlovák külügyminiszter, Eduard Beneš nyilatkozatát, aki a kisantant véleménye kapcsán szintén határozottan szembehelyezkedik azzal a lehetőséggel, hogy a Habsburgok visszatérjenek a hatalomba.[95] Ha immár biztosra vehető a klerikálfasizmus győzelme Ausztriában — miként a Moutet-interjúból is kitűnik —, nagy örömmel fogadják a hírt, hogy az illegalitásba kényszerített SPÖ felújította a tevékenységét és közzétette első manifesztumát.[96] Mégis, nyugtalanító hírek érkeznek Bécsből: a Dollfuss-rezsim nyilvánvalóan nem elég szilárd, hiszen hírek keringenek a kancellár esetleges leváltásáról, helyébe az akkori alkancellár, Stahremberg herceg, a Heimwehr vezére lépne. Ha ez bekövetkezne, a rendszer egyre kevésbé klerikális, s egyre inkább fasiszta lenne.[97] Ez a veszély áll Pivert újabb cikkének a fókuszában —, ő már azzal a veszéllyel is számol, hogy Párizsban is követni akarná valaki a bécsi példát. Pivert tehát amellett kardoskodik, hogy minél hamarabb jöjjön létre Franciaországban a munkás egységfront, hiszen Ausztriában csak azért verték le a munkásokat, mert megosztottak voltak.[98] A Duna-melletti országból azonban megint csak aggodalomra okot adó hírek érkeznek. Olaszország folytatja Ausztria és Magyarország felfegyverzését, s 1933 után[99] körvo-

[91] *Oreste Rosenfeld* cikkei, „Le Populaire", 1934. III. 7 és 9.

[92] *Oreste Rosenfeld* cikke, „Le Populaire", 1934. III. 13.

[93] „Le Populaire", 1934. III. 14 és III. 18. A találkozó politikai eredményéről, *R. De Felice*, 484–86. *Gy. Ránki*, 365–366.

[94] „Le Populaire", 1934. III. 20 és III. 22.

[95] *André Leroux* cikke, in „Le Populaire", 1934. III. 22. Beneš 1934. március 21-i nyilatkozatáról, *L. Salvatorelli–G. Mira*, 798–799.

[96] Az SPÖ manifesztumának szövege „Le Populaire", 1934. III. 23. A szociáldemokrata ellenállásról 1934. február után, *E. Collotti*: La sconfitta socialdemocratica..., 387–432.

[97] „Le Populaire", 1934. III. 26.

[98] *Marceau Pivert* cikke, „Le Populaire", 1934. III. 27.

[99] „Le Populaire", 1934. III. 31. A Hirtenberg ügy egy titkos fegyverszállítmány felfedezését takarja (40.000 puska és 200 golyószóró), melyet 1933-ban Olaszország küldött Ausztriának Magyarországon keresztül. Az akció a St.Germain-i békeszerződés 134. cikkelyének megsértését jelentette. A szállítmány a Hirtenberg Patronen Fabrik igazgatójának, Fritz Mandlnak szólt, és egyenesen a veronai fegyvergyárból származott, de a magyar határon Szentgotthárdnál lefoglalták. Bruck an der Mur szocialista polgármestere, Koloman Wallisch tett feljelentést az ügyben. Az egész kérdésről, *C. Di Nola*: Italia e Austria..., 250. Érdemes megemlíteni, hogy Szentgotthárdnál már volt precedens Olaszországból érkező fegyverek lefoglalására, mégpedig 1928-ban. Akkor viszont Magyarországnak

nalazódni látszik egy második *Hirtenberg-ügy*, amit Bruck an der Mur szocialista polgármestere, Koloman Wallisch leplezett le és hozott nyilvánosságra, akinek a kivégzéséről most adnak hírt.[100] Ezzel a tragikus eseménnyel zárulnak a francia szocialisták közleményei az 1934. februári osztrák válsággal kapcsolatban. Egy dolog azonban kitűnik. Az FSZP világosabban látja a helyzetet, mint a kommunisták. Nem csak azt értette meg, hogy Dollfuss államcsínye mögött a fasiszta Olaszország áll, hanem azt is, hogy a munkásmozgalom teljes szétzúzásával az osztrák kormány leszámolt azzal az egyetlen erővel, amely képest lett volna megakadályozni az ország Németországhoz való csatolását, az Anschlusst. Az elkövetkező események fényesen alátámasztják ezt a prognózist: alig több, mint négy évvel később a *„nagy olasz testvér"* sorsára hagyja a *kis Ausztriát.*

A második osztrák válság (1934. július 25–26)

Az Ausztriában július 25-én megkísérelt náci államcsínyről másnap adnak hírt,[101] s rögtön kommentálják is az eseményeket. Ebben kiemelik, hogy Dollfuss a maga által beindított gépezetnek esett áldozatul. Mivel meg akart teremteni egyfajta *osztrák fasizmust*, leszámolt a munkásmozgalommal, amely egyedüli erőként lett volna képes csírájában elfojtani az 1934. július 25-ihez hasonló náci államcsínyeket, s ez most az életébe került. Mindenesetre azt jósolják, hogy Mussolini nem fog szabad kezet adni Hitlernek. A legutóbbi bécsi események nagy csapást jelentenek az olasz fasizmus számára, de jelzik a német nácizmus vereségét is.[102] Már ebben az első megszólalásban körvonalazódik a francia szocialisták álláspontja a kérdéssel kapcsolatban. Ez újabb szempontokkal bővül a továbbiakban. Egy következő cikkben ugyanis beszámolnak a bécsi náci felkelés lezárulásáról, de stájerországbeli folytatásáról is. Hírt adnak a volt római követ, von Rintelen öngyilkosságáról, aki belekeveredett az osztrák nácik államcsínyébe, akik kancellárt csináltak volna belőle. Nem hallgatják el, hogy az új osztrák helyzet háborús veszélyt teremthet. Bizonyos angol és francia konzervatív lapok máris az ország előzetes megszállásáról beszélnek, pedig ez háború kitöréséhez vezetne, mivel Olaszország megerősítette a határon állomásozó helyőrségeit a kisantant lehetséges mozgósítása ellenében. Ezért a francia szocialisták elutasítják Ausztria bárminemű megszállását, s megállapítják, hogy a függetlenség egyetlen garanciája: egy demokratikus rendszer. Éppen az, amit Franciaország és Anglia engedtek tönkretenni, amikor hagyták, hogy Dollfuss szétverje a munkásmozgalmat, s így megvetették a mostani náci államcsíny alapjait.[103] Mint látjuk, ezt a kommentárt még áthatja az FSZP hagyományos pacifizmusa, de ugyanebben a számban kö-

szánták a szállítmányt. A kérdésről *Simona Nicolosi*: L'incidente di San Gottardo, in „Rivista di Studi Ungheresi", 1994, 92–97.

[100] „Le Populaire", 1934. IV. 3. Wallisch alakjáról, *E. Collotti*: La sconfitta socialista..., 399.

[101] „Le Populaire", 1934. VII. 26. Ezen események történelmi rekonstruálásáról, lásd itt még az 54. jegyzetet.

[102] *André Leroux* cikke, „Le Populaire", 1934. VII. 26, sokatmondó címe: La Némésis de Dollfuss.

[103] *Oreste Rosenfeld* cikke, „Le Populaire", 1934. VII. 27. Az olasz csapatok mozgósításáról, lásd még az 57. jegyzetet.

zölnek egy másik cikket is, amely nemzetközi politikai összefüggésekben tárgyalja az osztrák válságot. Ebben a cikk szerzője rámutat, hogy az 1934. február 17-iki közös francia-angol-olasz nyilatkozatban, ahol hangsúlyozták Ausztria függetlenségének fontosságát, Franciaország és Anglia gyakorlatilag átadta Mussolininek a kérdéses ország *felügyelőjének* a szerepét, s ezzel ők maguk beleegyeztek a szociáldemokrácia szétverésébe. Vagyis, ha most szóba kerül egy Ausztriát érintő francia-angol-olasz beavatkozás, az csak nemzetközileg ellenőrzött formában, a kollektív biztonság keretében képzelhető el. Máskülönben ahelyett, hogy elkerülnék a háborút a Balkánon és Közép-Európában, előidézik annak kirobbanását.[104] E három cikkből jól kiolvasható azon vélemény, miszerint az aktuálisan történtekért, valamint a három hónappal korábbi eseményekért nem csak Dollfuss és pártfogója, Mussolini tehető felelőssé, hanem a francia és az angol kormány is, hiszen hagyták, hogy amazok szabadon tényked jenek. Rögtön ez után a szocialista napilap érdeklődése Franciaország felé fordul, ahol 1934. július 27-én aláírták az FKP és az FSZP közti egységfrontról szóló megállapodást.[105] De még egy a munkásmozgalom számára ilyen fontos esemény sem tereli el egészen a figyelmet az *osztrák ügyről.*

A náci felkelés utáni eseményekről szóló híradás[106] mellett, még ugyanabban a számban két cikket közölnek az FSZP két legfontosabb személyiségétől: Léon Blumtól és Paul Faure-tól. Miként látni fogjuk, mindkét írás erősen polémikus éllel reagál a francia sajtó azon részére, amely rosszallotta a szocialista napilap álláspontját Dollfuss halálával kapcsolatban. Léon Blum azzal kezdi, hogy a közelmúlt ausztriai történései után nincs kedve viccelődni senki halálhírén, de — miként kollégái, André Leroux és Oreste Rosenfeld tették korábbi cikkeikben — ő sem érzi szükségét, hogy elérzékenyüljön Dollfuss halálán. Egyedül az elhunyt kancellár által kirobbantott megtorlás áldozatai iránt van részvéttel. A szociáldemokrácia leverésével a kancellár utat nyitott az osztrák rasszizmusnak, s talán egy újabb európai háborúnak is. A náci erőfitogtatás kudarca nem fogja stabilizálni sem az osztrák, sem az európai helyzetet, csak épp hogy határt szab a veszélynek. Ebben a pillanatban csak Németország gyengeségére lehet számítani, s abban lehet reménykedni, hogy feléled a nyugati kormányzatok racionalizmusa, amelyek túl sokáig engedték magukat félrevezetni Dollfusstól, olyannyira, hogy bűntársaivá is váltak. Blum tehát visszautasítja a cinizmus vádját, hogy ti. a szocialisták nem társultak a Dollfuss halála fölötti általános fájdalomhoz, amely elöntötte a francia sajtó egy részét, s lényegében megerősíti mindazt, amit Rosenfeld írt az előző nap. Az osztrák kérdés igazi megoldása — hangsúlyozza Blum — a demokrácia újbóli megszilárdítása, mert csak akkor lesz képes az elnyomásból felszabadult osztrák nép megvédeni hazája függetlenségét, s így megmenteni a békét.[107] Ha más módon is, még merészebb Paul Faure cikke. Az FSZP főtitkára kijelenti, ne pazaroljuk részvétünket Dollfuss halálhírére, és ne szánakozzunk az egyik

[104] *André Leroux* cikke, „Le Populaire", 1934. VII. 27. Lásd még a 19. jegyzetet.

[105] „Le Populaire", 1934. VII. 28.

[106] „Le Populaire", 1934. VII. 28.

[107] *Léon Blum* cikke (Pour proteger l'Autrich, pour sauver la paix): „Le Populaire", 1934. VII, 28.

francia lapban megjelent fotó láttán sem, amely a kancellár özvegyét és két gyermekét mutatja, akik a merénylet idején éppen egy olaszországi tengerparti üdülőhelyen tartózkodtak. A részvét a *diktátor* több száz áldozatát illeti meg. A cikk szerzője tehát vitába száll a francia miniszterelnökkel, Gaston Doumergeu-gal és XI. Piusszal, és azzal vádolja őket — hozzájuk vehetjük Mussolinit is —, hogy a gyilkosok és nem az áldozatok halálát fájlalják. Továbbá támadja a francia *demokratákat* is, akiknek egy szavuk sem volt, amikor a gyilkosságok és az erőszak eluralkodásával Dollfuss betiltotta az általános választásokat és a szabadságjogokat. Nem üt meg udvariasabb hangot az osztrák és a francia katolikusokkal szemben sem, mondván, hogy azok *áldásukat* adták a februári bécsi vérengzésekre. Az előbbiek — az 1789-es forradalmárok méltatlan utódai —, és az utóbbiak — Krisztus szintúgy méltatlan utódai — most *krokodilkönnyeket* hullatnak egy *kíméletlen zsarnok* holtteste fölött, pedig jobban tették volna — összegzi a cikk —, ha szembeszegülnek egy olyan politikával, amely a gyilkosság jegyében indult, és úgy is folytatta az útját.[108] E két igen kemény hangvételű írás jól mutatja, hogy a francia szocialisták fenn akarják tartani maguknak a jogot, hogy megfogalmazzák saját véleményüket az osztrák helyzettel kapcsolatban. Ez utóbbi hamarosan visszatér az érdeklődés középpontjába, ti. Ausztriában a helyzet változatlanul nagyon feszült. A lap úgy véli, hogy a rend visszaállítását célzó bármiféle — olasz vagy jugoszláv — katonai beavatkozás valójában egy újabb háború kitöréséhez vezetne.[109] Nem teljesen véletlen az utalás egy lehetséges újabb konfliktusra. Jelen van még az első világháború kísértete, így nem véletlenül hozzák kapcsolatba az 1914. júliusi és az 1934. júliusi eseményeket. Az első világháború kitörésének 20. évfordulójára az FKP és az FSZP kinyilvánítja közös békeakaratát, és a Panthéon körül tüntetésre hívja a párizsi népet, hogy megemlékezzenek arról az estéről, amikor 1914. július 31-én a nacionalista Raoul Vilain megölte a béke szocialista apostolát, Jean Jaurés-t, s ezzel véget vetett az egész nemzetközi szocialista mozgalom reményeinek a háború elkerülését illetően.[110] Másnap, július 30-án, a Panthéon melletti tüntetésről szóló lelkes beszámolón kívül a lapban helyet kap az a kevésbé jó hír is, miszerint Ausztria határán, a Brenner-hágó felől olasz csapatok érkezését jelezték.[111] A szocialista napilap újabb kommentárt is közöl az osztrák helyzetről Léon Blum tollából. Ebben a szerző lényegileg megerősíti, amit korábban is mondott: ahhoz, hogy el lehessen kerülni az olyan államcsínyeket, mint amilyen a július 25-i volt, nem szabad tovább fenntartani a Dollfuss által néhány hónappal korábban létrehozott reakciós rendszert, hanem újra életre kell hívni az országban a demokratikus köztársaságot, amely a függetlenség egyetlen valódi záloga.[112] Léon Blum másnap felidézi Jean Jaurés alakját és a béke ügyéért végzett munkásságát, amelyből igazán tanulhatnak az őszinte paci-

[108] *Paul Faure* cikke, „Le Populaire", 1934. VII. 28.

[109] *André Leroux* cikke, „Le Populaire", 1934. VII. 29.

[110] A tüntetésre szóló közös felhívás: „Le Populaire", 1934. VII. 29. Jean Jaurés alakjáról, megöléséről és következményeiről, *Georges Lefranc*: Le mouvement socialiste sous la Troisiéme République, I: 1875–1920, Paris, Payot 1977, 160–195.

[111] A Panthéon melletti tüntetésről: „Le Populaire", 1934. VII. 30. Az olasz csapatok mozgósításáról, lásd még az 57. jegyzetet.

[112] *Léon Blum* kommentárja (Le salut de l'Autrich): „Le Populaire", 1934. VII. 30.

fisták.[113] Közben Ausztriából két hír érkezik: megalakult az új osztrák kormány a keresztényszocialista Kurt von Schuschnigg kancellár vezetésével, továbbá megkezdődött Dollfuss gyilkosainak a pere.[114] Nem érdektelen, hogy a két hírt nem kíséri semmilyen kommentár. S valóban, mivel az új kancellár ugyanabból a keresztényszocialista pártból került ki, mint Dollfuss, a lap szerint — legalábbis egyelőre — nem várhatók változások Ausztriában. Ami Dollfuss gyilkosainak perét illeti, a francia szocialistákat nem különösebben érdekli, mi lesz egy gyilkos gyilkosainak a sorsa.

Ezt követően a francia szocialista napilap érdeklődése Ausztria helyett egyre inkább a náci Németország felé fordul. Épp ezzel kapcsolatosan kerül szóba az osztrák helyzet, amikor von Papen bécsi küldetéséről adnak hírt. Hangot adnak ama meggyőződésüknek, hogy von Papen diplomáciai úton egy náci kormányt készít elő Bécsben. Ezt a kormányt, legalábbis kezdetben, az osztrák nácik és a Heimwehr koalíciója alkotná, hogy aztán átadja helyét egy csupa nácikból álló kormánynak.[115] Ausztria jó néhány nap elteltével kerül szóba ismét, mégpedig egy belpolitikai vita kapcsán. Arról a 350 millió frankos kölcsönről van szó, amit Dollfuss kért Bécs számára egy francia bank-konzorciumtól (valószínűleg az 1934. februári ágyúzásokban félig lerombolt városrészek helyreállítására). A francia szocialisták úgy látják, egyetlen frank kölcsönt sem szabad folyósítani sem a *bécsi hóhérnak*, sem utódainak.[116] Legközelebb csak augusztus 12-én találunk két cikket a szocialista napilapban, amelyek az osztrák helyzettel foglalkoznak. Az első cikk témája egy lehetséges Habsburg-restauráció. A terv mögött a Heimwehr áll, de annak viszont Mussolini diktál. A szerző úgy véli, Schuschnigg erről a tervről fog tárgyalni következő olaszországi útja alkalmával.[117] A második cikkben viszont az osztrák történések inkább arra szolgálnak, hogy a szocialisták újabb vitát nyissanak a francia kormánnyal. Hangsúlyozzák, hogy az a válasz, amit a külügyminiszter, Barthou adott a szocialista képviselőnek, Guernut-nek a *Hirtenberg-ügyről*, egyáltalán nem cáfolja azokat a következtetéseket, amelyekre a szocialista napilap jutott 1933-ban, vagyis hogy Dollfuss hazudott ebben a témában.[118] Az utolsó reagálás az osztrák helyzetre a lap augusztus 23-i számában történik Mussolini és Schuschnigg Firenzében lezajlott találkozója kapcsán. Itt felhívják a figyelmet az olasz és az osztrák kormány közeledésére, a következményeket pedig könnyű kitalálni.[119] Majd a lap érdeklődése döntően a náci Németország és a nemzetközi válsághelyzet egyéb aspektusai felé fordul. A francia szocialisták az 1934. júliusi ausztriai események kapcsán is figyelemreméltó éleslátásról tettek bizonyságot, hiszen megértették, hogy itt a februári történések logikus következ-

[113] *Léon Blum* cikke Jean Jaurés-ról: „Le Populaire", 1934. VII. 31. Ebben a számban újra olvasható Jaurés utolsó cikke, amely 1914. augusztus 1-én jelent meg a „L'Humanité" (akkor még szocialista napilap) hasábjain.

[114] „Le Populaire", 1934. VII. 31. Schuschnigg kancellári beiktatásáról, lásd még a 64. jegyzetet.

[115] *André Leroux* cikke, „Le Populaire", 1934. VIII. 2. Lásd még a 61. jegyzetet.

[116] *André Leroux* cikke, „Le Populaire", 1934. VIII. 6.

[117] *André Leroux* cikke, „Le Populaire", 1934. VIII. 12. Lásd még a 44. és a 65. jegyzetet.

[118] *Oreste Rosenfeld* cikke, „Le Populaire", 1934. VIII. 12. A Hirtenberg ügyről, lásd még a 65. jegyzetet.

[119] *André Leroux* cikke, in „Le Populaire", 1934. VIII. 23. Lásd itt még a 65. jegyzetet.

ményeiről van szó. Ebből adódott az a meggyőződésük, hogy a történtek után Ausztria még inkább Mussolini kezébe került. S mivel Ausztria teljesen a Ducéra hagyatkozik, nem hárult el egyszer s mindenkorra a náci hatalomátvétel, legfeljebb időben kitolódott. Az 1938. márciusáig lezajlott események utóbb tökéletesen igazolták a francia szocialistáknak ezt a véleményét.

3. Néhány következtetés

Tanulmányunkban igyekeztünk rekonstruálni, miképpen reagált és milyen válaszokat adott a francia munkásmozgalom két pártja az 1934.februári és júliusi osztrák eseményekre. Abból, ami Ausztriában történt a jelzett időszakban, mindkét francia munkáspárt — az FKP és az FSZP — megtanulta a legfontosabb leckét, hogy ti. a munkásmozgalom nem maradhat megosztott a fasizmussal vagy a nácizmussal szemben. Ezt bizonyítandó, az egységfrontból később kifejlesztik a Népfront[120] szélesebb politikai képletét, amelyet jóváhagy a Kommunista Internacionálé VII. (utolsó) kongresszusa.[121] Érdemes megemlíteni, hogy ez a politikai képlet győztesnek bizonyult nem csak Franciaországban, hanem az 1936-os spanyolországi választásokon is,[122] annak ellenére, hogy el kellett viselnie a szovjet külpolitika visszavágásait.[123] Ausztria számára viszont az 1934. júliusi eseményeket követő periódus kezdetét jelentette a függetlenség elvesztésének. Mivel az ország egyre jobban kötődik, Itáliához, Mussolini rá tudja venni az új kancellárt, Schuschniggot, hogy az 1936. július 11-i osztrák-német megállapodás értelmében fogadja el osztrák nácik belépését a kormányba.[124] Majd miután a Duce teljesen magára hagyja az országot, 1938. március 12–13-án bekövetkezik az ország német csapatok általi megszállása és annektálása a náci Németországhoz, az annyira rettegett *Anschluss*. Ennek próbálták elejét venni Bécsben 1934. július 25-én, de anélkül, hogy egy szabad és demokratikus rendszert akartak volna létrehozni.[125] Így Ausztria lett *a nácizmus első áldozata*. Ekképpen fogalmazott 1946-ban, az osztrák néphez intézett újévi üzenetében az SPÖ egyik ismert vezetője, Karl Renner. Szavaiból világosan kitűnik azon szándéka, hogy felmentse Ausztriát a náci

---

[120] Erről a politikai átmenetről *Georges Lefranc*: Histoire du Front Populaire, 67–119. *Giorgio Caredda*: Il Fronte Popolare in Francia 1934–1938, 20–63.

[121] *V. M. Lejbzon–K. K. Sirinja*: Il VII. Congresso dell'Internazionale Comunista, 85–187. *Marta Dassú*: Fronte unico e fronte popolare: il VII. Congresso del Comintern, in Storia del marxismo, III,2: Dalla crisi del '29 al XX. Congresso, Torino, Einaudi 1981, 589–626.

[122] *Gerald Brenan*: Storia della Spagna 1984–1936, Torino, Einaudi 1970, 283–285. *Georges Lefranc*: Histoire du Front Populaire, 11–138. *Giorgio Caredda*: Il Fronte Popolare in Francia 1934–1938, 64–163.

[123] *Silvio Pons*: Stalin e la guerra inevitabile (1936–1941), Torino, Einaudi 1995.

[124] Az 1936. júliusi osztrák-német megállapodásról, *E. Collotti*: La sconfitta socialista..., 426. Uő.: Il fascismo e la questione austriaca, 19–20. *C. Di Nola*: Italia e Austria..., 272–275. *L. Salvatorelli–G. Mira*: 934. *Renzo De Felice*: Mussolini il Duce, II: Lo stato totalitario (1936–1940), Torino, Einaudi 1996, 272–275. Az olasz-német kapcsolatok alakulásáról, *J. Petersen*: Hitler e Mussolini..., 423–426. A megállapodáshoz vezető náci lépésekről, *W. L. Shirer*: Storia del Terzo Reich, 324–325.

[125] Az Anschlussról és két nappal korábban Schuschnigg kancellár lemondásáról, *E. Collotti*: La sconfitta socialista..., 431–432. Uő.: Il fascismo e la questione austriaca, 22–25. *C. Di Nola*: Italia e Austria..., 289–290. *L. Salvatorelli–G. Mira*: 969–972. *R. De Felice*: Mussolini il Duce, II: Lo stato totalitario (1936–1940), 466–474. Ausztria náci megszállásáról, *W. L. Shirer*: Storia del Terzo Reich, 370–383.

uralom idején történtek miatti felelősség alól, s a természet vak játékának tüntessen fel mindent.[126] Azon igyekezetében, hogy felmentse hazáját a náci rémtettekben való bűnrészesség vádja alól, Renner megfeledkezett felvetni azt az alapvető problémát, hogy miként jutott el Ausztria 1938. márciusáig, az Anschlussig, továbbá elhallgatta azt a tényt is, hogy 1918 és 1932 között az SPÖ programjában is szerepelt az osztrák köztársaság és a Weimari Németország egyesítésének a terve.[127] Éppen erre a kérdésre kereste a választ az osztrák szociáldemokrácia másik nagy alakja, a kiváló marxista teoretikus, Otto Bauer *Két világháború között?* c. könyvében, amelyet 1936-ban, száműzetése idején írt Prágában.[128] *A szocializmus válsága* c. fejezetben egyebek mellett így fogalmaz: „A fasiszta veszély, amelyet már a Linzi program[129] előre jelzett, valósággá vált a fasizmus németországi győzelmét követően. Ausztria a két fasiszta nagyhatalom, Németország és Olaszország közti harc célpontjává lett. Egyik percről a másikra az osztrák szociáldemokrácia két veszélyes ellenség között találta magát: a német nacionál-fasizmus (ez a hitleri Németországhoz akarta csatolni Ausztriát) és az osztrák klerikál-fasizmus között, amely Dollfuss 1933. március 7-i államcsínye után teljhatalomra tett szert, s ezzel egyszerre harcolhatott a nemzetiszocialisták és a szociáldemokraták ellen, maga mögött tudva Róma politikai és egyházi támogatását. Ezen a ponton jól kitűnt, mennyire nehéz hirtelen forradalmi útra terelni egy pártot, amely a demokrácia törvényes keretei között működik, és teljesen alkalmazkodik is a demokráciához. Azok a vezetők, akik a demokrácia talaján jó parlamenti képviselők, szakszervezeti vezetők és aktivisták voltak, meghátráltak a merészebb döntések elől, melyeket az ellenforradalmi államcsíny igényelt volna. Azok a tömegek, amelyek a demokratikus érában bátran küzdöttek a fasizmus ellen, mostanra megtörtek a hosszú évek munkanélküliségében. Féltek elveszíteni a munkahelyüket, s felkészületlenül álltak egy ellenséges államhatalommal szemben, míg végül is hagyták, hogy megfélemlítse és kizsákmányolja őket egy abszolút rendszer. De még ha meg is nyilvánult a párt gyengesége az 1933. márciusa és 1934. februárja közti időszakban, a párt nem hagyta magát ellenállás nélkül szétverni a fasiszta túlerőtől. S forradalmi ereje megmutatkozott 1934. februárjában, a schutzbundosok hősies és kétségbeesett harcában."[130] Otto Bauer megállapítja ugyan, hogy az SPÖ 1934. február 12–15 közötti ellenállásával valamelyest jóvátette az 1933. márciusában elkövetett hibáit, mégsem tagadja le a párt tévedéseit. S noha nem említi az 1934. júliusi eseményeket, úgy tűnik, nyilvánvalónak látja,

---

[126] Karl Renner üzenetét az alábbi tanulmány alapján idéztem, *Sigfried Mattl–Karl Stuhlpfarrer*: Come sul Carso, dove qua e lá dispare un fiume, in Il caso Austria, 99–143.

[127] *Perez Merhav*: Socialdemocrazia e austromarxismo, in Storia del marxismo, III,1, 223. Arról, hogy Ausztria — külső nyomásra — 1922-ben és 1932-ben lemondott a Németországhoz való csatlakozásról, *G. Botz*: Ideale e tentativi di Anschluss prima del 1938, in Il caso Austria, 9–15.

[128] Otto Bauer alakjáról, *Giacomo Marramao*: Tra bolscevismo e socialdemocrazia: Otto Bauer e la cultura politica dell'austromarxismo, in Storia del marxismo, III,1, 239–297. *Enzo Collotti*: Introduzione a Otto Bauer: Tra due guerre mondiali? Torino, Einaudi 1979, VIII–LXXXII. A könyv eredeti címe: Zwischen zwei Weltkriegen?

[129] Az SPÖ Linzi programja 1926-ra nyúlik vissza. Előre látta, hogy a proletariátus fegyvert ragad, hogy polgárháború, majd proletárdiktatúra lesz, ha a polgárság letér a demokrácia talajáról, *E. Collotti*: La sconfitta socialista..., 396.

[130] *Otto Bauer*: La crisi del socialismo, in Tra due guerre mondiali?, 317–318.

hogy az 1933. márciusi és az 1934. júliusi események láncszerűen összekapcsolódnak. Bár elismeri a múlt hibáit, jó reménnyel tekint a jövőbe, hiszen a párt illegális munkájáról[131] szólva ezt írja könyve befejezésében: „Mi, osztrák szocialisták adtunk valamit a szocialista világnak. A reform-szocializmusnak adtuk a vörös Bécs megvalósítását, a forradalmi szocializmusnak a schutzbundosok februári hősies felkelésének kirobbantását."[132] A jövő mégsem lesz ilyen rózsás. 1936. februárjában, amikor Bauer könyve előszavát írja prágai száműzetésében,[133] még elképzelni sem tudja, hogy 1936. július 11-én Mussolini — előbb Dollfuss, majd Schuschnigg *protektora* — *átadja* az országot Hitlernek, s ezzel megnyitja az utat Ausztria náci megszállása előtt (1938. március 12–13). Bauer épp emiatt kényszerül elhagyni a már nem biztonságos Csehszlovákiát, ahonnan Franciaországba megy. Párizsban hal meg 1938. július 5-én.[134] Ez mintegy jelzi az 1933. márciusában kezdődött tragédia végét. Ezután Ausztria számára új dráma kezdődik: hét éven át a náci éjszaka sötétje borul rá. Hiába próbálta mentegetni Karl Renner a háború után: ez az ország is részesévé vált a náci bűntetteknek.

[131] *Otto Bauer*: La crisi del socialismo, in Tra due guerre mondiali?, 318.

[132] *Otto Bauer*: La crisi del socialismo, in Tra due guerre mondiali?, 324.

[133] Kötete előszavában Otto Bauer ezt a dátumot jegyzi fel: Brno, 1936. február 11.

[134] Az életrajzi vonatkozásokról, *Enzo Collotti*: Introduzione a Otto Bauer: Tra due guerre mondiali?, LXXVII. Lásd még az osztrák szocialista vezető halálára írt nekrológot, (*Léon Blum*: Otto Bauer) „Le Populaire", 1938. VII. 5.

Randolph L. Braham:

NÁCI KOLLABORÁNS VAGY SZÉLHÁMOS

Jaac van Harten története

A Holokauszt-irodalomban gyakran visszatérő téma a nácikkal együttműködő zsidók története. Az ilyen emberek különböző okokból döntöttek a kollaboráció mellett. A legtöbbjük egyszerűen csak életben akart maradni – kétségbeesetten igyekezett megmenteni önmagát, és lehetőség szerint a családját is, a kíméletlen zsidóellenes intézkedésektől. Mások azért vállalták az együttműködést a korlátlan hatalmat birtokló nácikkal, hogy önmagukon és szeretteiken kivül más zsidókat is meg tudjanak menteni. Megint mások merő opportunizmusból cselekedtek, a fizikai és anyagi gyarapodás vágyától vezérelve. Az utóbbiak között olyanok is akadtak, akik biztos ami biztos alapon egyes zsidó vezetőkkel is kapcsolatban álltak. Mi több, a háború vége felé, alighanem korábbi eljárásukat igazolandó, ténylegesen együttműködtek a zsidó állam alapjainak lerakásánál buzgólkodó cionista ügynökökkel, egyebek mellett úgy, hogy Holokauszt-túlélőket szállítottak illegálisan a brit ellenőrzés alatt álló Palesztínába.

Az utóbb említett csoportba tartozó történetek között talán a legkülönösebb az, amelyik 2000-ben került napvilágra. Hőse egy német zsidó, Jaac van Harten, aki 1947-ben emigrált Palesztínába, és Tel Aviv egyik gazdag külvárosában, Savyon-ban élt 1973-ban bekövetkezett haláláig. A tehetős üzletember egész életében élvezte az olyan embernek kijáró tiszteletet, aki nagylelkűen támogatta a cionista földalatti mozgalmat, és számos zsidót mentett meg a náci időkben.

Ezt az idilli képet törték darabokra a 2000. folyamán Izraelben és egyebütt közölt leleplező írások,[1] amelyekből családja és barátai őszinte fájdalmára kiderült, hogy van Harten maga is kollaboráns volt, aki egyebek mellett dolgozott az Abwehr-nek, a náci hírszerzésnek, és jelentős szerepet játszott annak a náci tervnek a kivitelezésében, amely a háború idején hamis angol valuta gyártásával és tömeges forgalomba hozatalával akarta tönkretenni a brit gazdaságot. És itt korántsem csak arról volt szó, hogy van Harten sikeresen üzletelt a hamis bankjegyekkel. Ugyancsak vitatható az a szerep, amelyet a Gestapo-tól kapott útlevél birtokában mint a Nemzetközi Vöröskereszt fiktív „teljhatalmú megbízott"-ja játszott. Az 1940 és 1944 között Budapesten tartózkodó van Harten a jelek szerint annyira meggyőzően játszotta szerepét, hogy beférkőzött a nyilas párt és kormány legfelsőbb vezetésének bizalmába. 1944-ben a nyilasok már valószínűleg tudatában vol-

[1] A történetet először egy Svájcban élő oknyomozó riporter, Shraga Elam tette közzé *Hitlers Fälscher* (Wien: Ueberreuter, 2000) című könyvében. (A továbbiakban: Elam). Ez a könyv volt a fő forrása Ronen Bergman két cikkének: Nazi Collaborator or Hero? Haaretz, Tel Aviv, 2000. április 28.; és The van Harten Affair: New Evidence. Uo. 2000. május. 19. (A továbbiakban: Bergman.)

tak, hogy egyidejűleg Kurt A. Becher SS-alezredessel (később ezredessel), Heinrich Himmler magyarországi gazdasági képviselőjével is üzletelt. 1945-ben, néhány héttel Nyugat-Magyarország szovjet megszállása előtt, Kemény Gábor hungarista külügyminiszter Szálasi Ferenc nevében az akkor Merano-ban tartózkodó van Hartent, mint a Vöröskereszt „tisztviselőjét" bízta meg a Németországba hurcolt magyar nemzeti kincsek, köztük a szentkorona és a koronázási palást védelmével.

Van Harten származására először 1940. július 11-én derült fény, amikor a svájci rendőrség kihallgatta Lausanne-ban. A svájci hatóságok, amelyek már tudtak kapcsolatáról a Gestapo-val,[2] megállapították, hogy az akkor Montreux közelében élő „holland" Jaac van Harten voltaképpen egy Jakob (alias Yaacov, Jacques-Jules, Julian) Levy nevű német zsidó, aki 1901-ben született a sziléziai Gleiwitz-ben. Breslau-ban (Wroclaw) nőtt fel, és apja nyomokaiba lépve kitűnő ékszerész és műértő vált belőle. 1937-ben, saját elbeszélése szerint, önálló üzletet alapított Berlinben, de a következő évben a nácik antiszemita kampánya nyomán kiutasították a városból. 1938 szeptemberében felesége és mostohafia[3] kíséretében a Gestapo által Jaac van Harten névre kiállított holland útlevéllel érkezett meg Svájcba. A svájci hatóságok azonban náci ügynökként családjával együtt kiutasították az országból. Így érkezett meg 1940 szeptemberében Budapestre.

Arra vonatkozóan, hogy mit is keresett a magyar fővárosban, egymásnak ellentmondó magyarázatok láttak napvilágot. Maga van Harten egy 1967. szeptember 23-án készített interjúban azt állította, hogy Chaim Pozner,[4] a genfi Palesztína Hivatal (Palestine Office) vezetője küldte Magyarországra azzal a feladattal, hogy lépjen kapcsolatba Krauss Miklóssal, a Zsidó Ügynökség (Jewish Agency) budapesti irodájának vezetőjével az üldözött lengyelországi zsidók megsegítése céljából.[5] Mostohafia másként emlékezett. Néhány hónappal apja 1973-ban bekövetkezett halála után Micha van Harten egy interjúban kijelentette, hogy a család útban Palesztínába állt meg Budapesten. Szerinte azért szálltak le a jugoszláviai Ljubljanában az Isztambulba tartó Orient expresszről, hogy elbúcsúzzanak Egon von Scheibler bárótól, egy német származású lengyel arisztokratától, a család barátjától, aki nem kapott menedékjogot Svájcban, és végül Magyarországon talált menedéket Lengyelország náci megszállása után.[6]

---

[2] A svájci hatóságok Nagy-Britanniából kapták a fülest 1940 áprilisában. A van Harten család rendőrségi kihllgatására l. Elam 39–43.

[3] Van Harten állítólag 1935-ben vette el második feleségét, Elfriede-Viola Boehm-öt (szül. Hirsch-Schocken), aki maga is elvált, s az előző házasságából volt egy fia, Micha-Antony (alias Michael). Mrs Harten anyai ágon rokonságban állt a Schocken-családdal, amely a Tel Avivban megjelenő befolyásos héber nyelvű napilap, a Haaretz fölött diszponált. Vö. Elam 38–43.

[4] Röviddel azután, hogy véglegesen Izraelben telepedett le, Pozner Pasner-re változtatta a nevét. A jelen tanulmányban azonban végig Pozner-ként hivatkozunk rá.

[5] Az 1967-es interjút Nana Nusinow, a jeruzsálemi Héber Egyetem MA (Master of Arts) hallgatója készítette. A 18 oldalas kézirat (43)16 szám alatt található a Héber Egyetem Kortárs Zsidó Intézet *Oral History* Tanszékén. (A továbbiakban: Nusinow.) Pozner tagadta, hogy bármilyen feladattal bízta volna meg van Hartent Budapesten. Azt mindenesetre elismerte, hogy valamikor 1940 nyarán palesztínai bevándorlási papírokat adott neki. Ugyanakkor azt állította, hogy mindössze kétszer találkozott van Hartennel, 1940 tavaszán, majd 1944 késő őszén. Elam 43–44.

[6] Uo. 44–45. Micha elbeszélését eredetileg Habib Knaan publikálta a Haaretz 1974. május. 31-i és 1974. június 7-i számaiban közölt cikkeiben.

A van Harten család négyéves budapesti tartózkodását sűrű homály fedi.[7] Mint jómódú holland árják luxus körülmények között éltek a magyar fővárosban, és bejáratosak voltak a politikai és gazdasági elit számos tagjához.[8] Van Harten saját előadása az 1967-es interjúban hemzseg a pontatlanságoktól és egyértelmű hazugságoktól.[9] Tagadta, hogy bármilyen kapcsolatban állt volna a németekkel Magyarország 1944. március 19-i megszállása előtt, és szerinte a magyarokkal is csak a zsidók megmentése érdekében működött együtt. Ennek érdekében alapított egy céget, az Interkontinentális Export-Import Társaságot, amelyen keresztül zsidók százait szabadította ki az internálótáborokból. Mivel Krauss, Pozner budapesti összekötője, valamint a többi magyarországi és svájci zsidó vezető, köztük Kasztner Rezső és Saly Mayer, hozzáállását túlságosan „formalisztikusnak" és „jogásziasnak" találta, úgy döntött, hogy a hagyományos módszerekkel szakítva folytatja mentőakcióját. Az új módszerek közé tartozott a hamis papírok tömeges előállítása és szétosztása. Van Harten elbeszélése szerint mindezt a svéd Vöröskereszt budapesti irodájával együttműködésben tette, s különösen szoros kapcsolatban állt egy bizonyos Mrs Nielssen-nel (sic).[10]

Független forrásokból azonban teljesen más, kevésbé hízelgő kép bontakozik ki van Harten háború alatti tevékenységéről. Nina Langlet, aki résztvett a svéd Vöröskereszt budapesti mentőakciójában, van Hartent náci kollaboránsnak tartotta, és állítólag „óvakodott tőle, mint a tűztől".[11] A német kémekről 1944-ben készített amerikai lista van Harten alias Julian Levy-t az Abwehr ügynökeként azonosította, mégpedig a náci hírszerzés stuttgarti részlegénél, amelyhez Svájc is tartozott. 1944 áprilisában ugyanezen a listán úgy szerepelt, mint „az egyik legfontosabb Abwehr-ügynök Budapesten, aki a svájci követséggel is kapcsolatban áll".[12] 1947. május 15-én az USA Külügyminisztériumának küldött szigorúan titkos jelentésében az egyik amerikai hírszerző azt állította, hogy van Harten egy SS akciócsoportnak dolgozott, amely „hivatalosan" a Nemzetközi Vöröskeresztet képviselte.[13] Arra sincs bizonyíték, hogy budapesti cégén keresztül akár egyetlen zsidót is megmentett volna.[14]

---

[7] Külföldiek lévén a van Harten családnak biztosan be kellett jelentkeznie a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóságnál. Sajnos a KEOKH dokumentumainak nagy része, köztük a családra vonatkozó iratokkal, elpusztult. Varga László, Budapest Főváros Levéltára korábbi főlevéltárosának szíves közlése 2000. október 30-án.

[8] A Nusinow-féle interjúban van Harten a divatos Ritz szállodát jelölte meg tartózkodási helyeként. Peretz Reves, a földalatti cionista mozgalom egyik vezetője úgy emlékezett, hogy egy villában találkozott vele, ahol egy központi zárral és automatikus ablakokkal felszerelt General Motors gépkocsit látott a birtokában. Bergman, 2000. április 28.

[9] Nusinow. Alapjában ugyancsak pozitív képet rajzol van Harten üldözötteket mentő tevékenységéről Habib Knaan fentebb idézett írásaiban (l. a 6. jegyzetet).

[10] Minden bizonnyal Asta Nielson-ról (Nilsson), Gusztáv király unokatestvéréről van szó, aki a Svéd Vöröskereszt gyermekekkel foglalkozó részlegét vezette Budapesten. Valdemar Langlet, aki a háború alatt a Svéd Vöröskereszt vezetője volt Budapesten, nem tesz említést van Harten-ról. L.: *Valdemar Langlet*: Verk I dagar I Budapest (Munka és napok Budapesten). Stockholm: Wahlström Widstrand 1946, 221.

[11] Bergman, 2000. április 28. Nina Valdemar Langlet felesége volt.

[12] Elam Shraga: Jaac van Harten – ein Agent im Zwielicht. Tages-Anzeiger, Zürich, 2000. június 7.

[13] A Herbert J. Cummings-nak címzett jelentést Vincent La Vista nyújtotta be. (A továbbiakban: La Vista jelentés) A van Harten-re és társaira vonatkozó megjegyzés a jelentés C függelékében található. U.S. National Archives. Record Group 59, FW800.0128/5-1547.

[14] A Bergman által készített interjúban Peretz Reves azt állította, hogy egyetlen budapesti zsidóról sem hallott soha, aki van Harten-nek köszönhette volna a megmenekülését. Bergman, 2000. április. 28.

Valójában az Interkontinentális Export-Import Társaság egyáltalán nem jótékony célú fedőszervezet volt, hanem egy nagyon is jövedelmező vállalkozás, amely aktívan üzletelt a németekkel: egyebek mellett felszerelést, vegyiárut, gyógyszereket, (műgyantát) és növényi olajokat szállított a hadseregnek.[15]

E tevékenysége, bármilyen káros volt is a Szövetségesek szempontjából, eltörpült azon szerep mellett, amelyet az ún. „Bernhard műveletben" játszott. Az akció, melynek központi eleme hamis angol bankjegyek előállítása és forgalomba hozatala volt, de bélyegek, útlevelek és egyéb hivatalos dokumentumok hamisítására is kiterjedt, nemcsak az angol gazdaságot volt hivatva aláásni,[16] hanem a német hadigépezet működéséhez és az SS titkos műveleteihez szükséges eszközök beszerzéséhez is fedezetet kellett teremtenie.[17]

A hamisítási programot eredetileg „Andreas művelet" néven indították 1939 végén a Birodalmi Biztonsági Főhivatal keretében, és a náci rezsim vezérkarának teljes támogatását élvezte.[18] Miután a technikai problémákat egy esztendő leforgása alatt kiküszöbölték, az első sorozat hamis font 1941 márciusában kiállta a szigorú próbát.[19] Egy évvel később a művelet helyszínét Berlinből a sachsenhausen-i koncentrációs táborba helyezték át, ahol az SS a „Bernhard" névre átkeresztelt művelet keretében megkezdte a hamis fontok és más valuták[20] tömeges előállítását, Bernhard Krüger SS őrnagy, az RSHA VI. osztályának referense vezetésével.[21] A műhelyeket a 18. és 19. számú blokkban helyezték el, amelyeket teljesen elszigeteltek a tábor többi részétől. A munkaerőt főként zsidó szakemberek: fémművesek, vegyészek, fényképészek, tipográfusok, nyomdászok, grafikusok

---

[15] Elam 47. és 85. A vállalkozás jövedelmezőségének bizonyítéka, hogy van Harten jó pénzért tudta eladni a németeknek, mielőtt 1944 decemberében elhagyta Budapestet. Uo. 85.

[16] A nácik eredeti terve az volt, hogy légi úton elárasztják Angliát a hamis fontokkal. Walter Schellenberg, a náci kémelhárítás feje szerint a tervet azért ejtették, mert „az angol légteret túlságosan jól védték, az üzemanyag helyzetünk pedig kritikus volt." Vö.: The Schellenberg Memoirs. London: Andre Deutsch, 1956 419.

[17] Az egyik leglátványosabb akció Mussolini kiszabadítása volt, amelyet az Otto Skorzeny SS-alezredes által vezetett kommandó hajtott végre 1943. szeptember 12-én. Erre és más, a Bernhard-művelet révén finanszírozott akciókra l.: Wilhelm Höttl (Walter Hagen): Unternehmen Bernhard. Ein historisher Tatsachenbericht über die grösste Geldfälschungsaktion aller Zeiten. Wels und Starnberg: Verlag Welsermühl, 1955. A könyv némileg rövidített változata angolul is megjelent: Hitlers Paper Weapon. London: Rupert Hart-Davis, 1955.

[18] A műveletet Berlinben, az SS Delbrückstrasse-i műhelyeiben indították.

[19] 1941. március 1-én egy német üzletember tette be az első adag hamis fontot egy svájci bankba, amelynek hivatalnokai gondos vizsgálat után megállapították a bankjegyek eredetiségét. Elam 14–15. Walter Schellenberg szerint „a Bank of England a bankjegyek mintegy tíz százalékát vonta ki a forgalomból hamisítványként, a többit azonban valódi Bank of England által kibocsátott bankjegynek minősítette." The Schellenberg Memoirs 420.

[20] Az amerikai dollár hamisítására kidolgozott terveket 1944 utolsó hónapjaiban véglegesítették, de a Reich közelgő veresége miatt a művelet vezetőinek már nem maradt idejük a tervek gyakorlati megvalósítására.

[21] Krüger a háború után elkerülte a felelősségre vonást. Évtizedeken keresztül annál a papírgyárnál dolgozott, amely korábban a hamisítási művelet számára gyártotta és szállította a papírt. Nyugdíjba vonulása után Stuttgartba költözött, leleplezése után azonban kénytelen volt menekülni. Krügerre l. Adolf Burger: Unternehmen Bernhard. Die Fälscherwerkstatt im KZ Sachsenhausen. Berlin: Edition Hentrich, 1992. 229–231. (Burger szlovákiai zsidó, a Commando még élő tagjainak egyike.) L. még: Szita Szabolcs: Ebensee. Magyar deportáltak Mauthausen altáborában. Századok 134 (2000) 696.

alkották, akiket a többi koncentrációs táborból gyűjtöttek össze. A többi fogolyhoz képest a „hamisító-kommandó" (*Fälscherkommando*) tagjai tisztességes bánásmódban részesültek, polgári ruhát viseltek, és egyéb előjogok mellett a kantinba is bejárhattak.[22] A hamis brit valuta, mindenekelőtt az 5, 10, 20 és 50 fontos bankjegyek előállítása egyre nagyobb ütemben folyt.[23] Az SS vezetése állítólag annyira meg volt elégedve az eredményekkel, hogy nemcsak a saját embereit tüntette ki, hanem a *Fälscherkommando* tizenkét tagját is, köztük három zsidót.[24]

1945. február 21-én a „hamisító-kommandót" a berendezésekkel együtt Mauthausenbe szállították a gyors ütemben előrenyomuló szovjet csapatok elől, onnan pedig március 25-én az ebensee-i koncentrációs táborba, Mauthausen egyik altáborába vitték tovább, ahol egy földalatti csarnokban helyezték el Redl-Zipf közelében. Nem sokkal később, miután a nácik belátták, hogy a Harmadik Birodalom elvesztette a háborút, elhatározták, hogy az akció minden nyomát eltüntetik. A hamisításhoz szükséges berendezések és anyagok egy részét a foglyok által ásott aknákban felrobbantották, a többit, köztük több hamis pénzzel és dokumentumokkal teli vízálló ládát, a közeli Toplitz tóba süllyesztették.[25] (A tóba engedett ládák tartalma azóta is szűnni nem akaró spekulációk forrása: attól a meggyőződéstől vezetve, hogy nemcsak hamis valutát tartalmaztak, hanem a nácik által a háború alatt összerabolt arany, drágakövek és egyéb értékek egy részét is, három jelentős anyagi erőforrásokkal rendelkező expedíció is hiába próbálta fellelni őket. Mindössze néhány, dokumentumokkal és hamis fontokkal teli ládát találtak.)[26]

A Bernhard-művelet nagyszabású pénzmosó akciójának középpontja Schloss Labers volt, egy hegyektől övezett kastély az olaszországi Merano-ban.[27] A rendkívül jövedelmező vállalkozást egy változatos pályát befutó német üzletember,

---

[22] A Kommandó, amely 28 fővel kezdte működését, 144 specialistából állt, amikor a termelés a csúcspontjára ért 1944-ben. A 60 különböző szakmát képviselő foglyok tizenkét országból, köztük Lengyelországból, Németországból, Magyarországról, Oroszországból, Szlovákiából és Hollandiából származtak. Munkájukat Fritz Werner (SS-Hauptscharführer) közvetlen irányítása alatt végezték. A Kommandó tagjaira és a termelés folyamatára általában l. Burger 236–239. L. még Elam 12–22 és Szita 692–700.

[23] Az egyik fogoly, Oskar Skála szerint a Fälscherkommando 1944-ig 8.9 millió brit bankjegyet állított elő, ami 134.6 millió font sterlingnek felelt meg. Elam 16. L. még Szita 694.

[24] Elam: id. m.

[25] Burger: Unternehmen Bernhard 215–226. L. még: Szita 694–695.

[26] Az első expedíciót a német Stern magazin finanszírozta 1959-ben, a másodikat pedig az osztrák kormány engedélyezte 1963-ban. Ezek azonban csupán titkos és hamisított dokumentumokkal, illetve hamis angol fonttal teli ládákat hoztak felszínre. 2000 júniusában a CBS, a Zsidó Világkongresszus és a Los Angeles-i Simon Wiesenthal Központ anyagi és erkölcsi támogatásával, a legmodernebb szonár és video technológiát alkalmazó hajókiemelő céget, az Oceaneering Technologies-t bízta meg a tó titkának megfejtésével. De ez az expedíció sem járt több sikerrel, mint az előzőek. A CBS dokumentumfilmet készített az akcióról, amelyet Hitler's Lake címmel 2000 november 21-én mutattak be először. L. még: Elam 161–163. Azzal kapcsolatban, hogy a Stern miért állította le a kísérletet, l. Shraga Elam: Tauchaktion. Im Toplitzsee liegen Akten und unangenehme Wahrheiten. Kulturwerkstaat. Bern, 2000. július 8.

[27] A 11. században épült várat 1885-ben vásárolta meg a Stapf-Neubert-család, és szállodává alakította. 1940-ben lefoglalta az SS, majd 1943-ban átadta a Bernhard-művelet céljára. A háború után ismét szállodaként működtette az eredeti tulajdonos dédunokája, Georg Stapf-Neubert. Ralph Blumenthal: The Secret of Schloss Labers. The New York Times, 1986. június 22.

Friedrich Schwend irányította. Böcklingenben született 1906-ban, majd mint mechanika-tanár és fegyverkereskedő csatlakozott a náci párthoz 1932-ben. 1941-ben a Gestapo azzal a váddal, hogy a Szövetségeseknek kémkedett, letartóztatta Olaszországban. Miután beleegyezett, hogy együttműködik a nácikkal, mint a Wehrmacht és az SS beszerzőjét küldték vissza Olaszországba.[28] 1942-ben őt szemelték ki a Bernhard művelet pénzmosó ágának vezetésére, ekkor a Dr. Fritz Wendig fedőnevet vette föl. Új hivatalos papírokat kapott, amelyekben mint a Waffen SS őrnagya és a Gestapo jogtanácsosa szerepelt. Miután a művelet Hitler jóváhagyását is elnyerte, Schwend-et közvetlenül Himmlernek és Kaltenbrunnernek rendelték alá.[29] Főhadiszállása, amely a hangzatos „*Sonderstab. - Generalkommando III. Germanisches Dienstkorps*" nevet viselte, gyakorlatilag immunitást élvezett.[30]

A Schloss Labers-ből irányított pénzmosás nagyrészt a „Saxonia" nevű cégen keresztül bonyolódott, amelyet Schwend alapított Triesztben. A Berlinből rendszeresen érkező nagymennyiségű hamis fontot a Wendig-csoport tagjai valódi keményvalutára „mosták", amivel aztán legálisan és feketén mindent vettek, amit érdemes volt: ingatlant, gyémántot, nemesfémet és mindenféle fegyvert. A vásárolt áruk többségét komoly haszonnal értékesítették, a befolyt valutát pedig a Reich számára szükséges áruk beszerzésére fordították.

A Wendig csoport legsikeresebb nagykereskedői között több zsidó is volt, akiket nem véletlenül vontak be az akcióba. A Bernhard műveletről szólva Wilhelm Höttl (SS-Sturmbannführer), a bécsi államvédelmi rendőrség hírszerzésének korábbi vezetője, aki szintén fontos szerepet játszott az akcióban, emlékezett rá, hogy maga javasolta Kaltenbrunnernek: a nagykereskedők kiválasztásánál a legfőbb szempont ne az árja származás legyen, hanem a tehetség.[31] A zsidó kereskedők kiválasztását mégsem elsősorban üzleti érzékük indokolta, hanem az a józan belátás, hogy őket kisebb valószínűséggel fogják német ügynöknek tekinteni.[32] A zsidók, a Wendig-csoport csaknem valamennyi tagjához hasonlóan, hamisított vöröskeresztes papírok fedezékében tevékenykedtek.[33] Az ügynökök buzgalmát jelentős mértékben növelte, hogy a saját mellékes feketepiaci üzleteikből származó haszon mellett a „hivatalos" művelet tiszta bevételének huszonöt százalékát is megkapták.[34]

Höttl szerint a Wendig-csoport nagykereskedői közül van Harten volt a legsikeresebb.[35] Pénzmosó és beszerző műveleteit Budapestről irányította. Állítólag több alvállalkozóval dolgozott, akikkel titokban találkozott a svájci-olasz határon.[36]

---

[28] Uo.

[29] La Vista jelentés. Ralph Blumenthal szerint Schwend közvetlenül Hitlernek és Kaltenbrunnernek volt felelős.

[30] Schwend működéséről részletesebben l. Elam 17–21.

[31] Wilhelm Höttl: Unternehmen Bernhard (l. a 17. jegyzetet) 121–122.

[32] A csoport tagjai voltak van Harten és mások mellett Albert Crastan, a Manser fivérek, Alfred és Franz, Arthur és Carlo Lovioz és Georg Spencer Spitz. Személyükre és tevékenységükre l. Elam 36–37, 93–103.

[33] Ezzel kapcsolatban l. a La Vista jelentést.

[34] Elam 21.

[35] Wilhelm Höttl: Einsatz für das Reich. Koblenz: Verlag Siegfried Bublies, 1997. 331. Érdekes módon a művelettel foglalkozó többi könyvében Höttl nem említi van Hartent.

[36] Bergman, 2000. április 28.

Magyarország német megszállása (1944. márc. 19.) után van Harten tovább mélyítette a német kapcsolatot. A magyar zsidókkal ellentétben, akiket az ún. „Végső Megoldás" fenyegetett, van Harten gazdasági lehetőségei a jelek szerint tovább bővültek. A magyar fővárosban egyik legfontosabb német kapcsolata Kurt A. Becher SS-alezredes volt. Csakhogy a vele fenntartott kapcsolatra maga van Harten egészen másként emlékezett, mint a többi kortárs.

Van Harten szerint Becher mint műértőt kérte meg őt, hogy egy fénykép segítségével állapítsa meg Frans Hals egy remekművének valódiságát, amelyet ő Himmler számára „szerzett". Miután megbizonyosodott róla, hogy a festmény nem a Himmler által keresett műalkotás, van Harten saját szavai szerint megmentette Bechert a főnöke haragjától, mivel hangosan, az SS-tiszt valamennyi munkatársának füle hallatára kijelentette, hogy ez a keresett kép, de restaurálni kell, ami néhány hónapig is eltarthat. Ezután állítólag adott Bechernek egy másik 17. századi németalföldi festményt, hogy átmenetileg azt küldje el Himmlernek. Ezt a találkozást, melynek egyetlen nyoma éppen az interjú, van Harten képmutatóan úgy állította be, mint üldözötteket mentő tevékenységének további „bizonyítékát". Állítása szerint ugyanis Becher annyira hálás volt a számára életmentő ötletért, hogy késznek mutatkozott résztvenni egy akcióban, amely több száz zsidó iparost volt hivatva megmenteni. Van Harten, mint „a Svéd Vöröskereszt megbízottja", állítólag rávette az SS tisztet, hogy erre a célra felállított műhelyekben dolgoztassa a zsidókat, megmentve őket a deportálástól.[37] A dolog szépséghibája az, hogy Becher ebben a vonatkozásban egyáltalán nem szorult van Harten ösztönzésére. A nácik által megszállt többi országhoz hasonlóan az SS Magyarországon is külön műhelyekben használta ki a zsidó munkaerőt a Reich szükségleteinek kielégítése érdekében. Amig ezekben az SS-műhelyekben dolgoztak, a zsidók, akiknek többsége fizetni volt kénytelen ezért a „kiváltságért", viszonylagos biztonságot élveztek. A legtöbb országban ez a biztonság átmenetinek bizonyult, mert amint a katonai vereségek nyomán felszámolták a műhelyeket, a zsidó iparosokat is alávetették a Végső Megoldásnak. Magyarországon a helyzet valamivel kedvezőbb volt, mert szinte az összes műhelyt azután állították föl Budapesten, hogy Horthy Miklós kormányzó leállította a deportálásokat 1944 július 7-én. Becher számára a műhelyek egyetlen célja az volt, hogy biztosítsák a zsidó munkaerő minél tökéletesebb kihasználását.[38]

Van Harten ugyancsak eldicsekedett azokkal a kapcsolatokkal, amelyek Kasztner Rezsőhöz, a budapesti Menekülteket Segítő- és Mentő Bizottság (Relief and Rescue Committee) vezetőjéhez fűzték. Kasztner állítólag akkor fordult hozzá tanácsért, amikor Adolf Eichmannal tárgyalt egy közel 1700 zsidóból álló transzport megmentése érdekében. Mikor arról értesült, hogy a transzportot nyugatra viszik, van Harten saját bevallása szerint meghúzta a vészharangot, és figyelmez-

[37] Nusinow. Ezt az állítást semmiféle bizonyíték nem támasztja alá. L. még a 14. jegyzetet.

[38] A nácik által megszállt Európa többi részéhez hasonlóan a zsidó vezetők Magyarországon is felkarolták a „munkáért élet" megoldást. Arra, hogy Becher és SS-beli kollégái miként használták ki a magyar zsidók munkaerejét, l. Kurt Emmenegger: Reichsführers gehorsamter Becher. In: Sie und Er. Zürich, 39:3 (1963. január 17.) 36–37. Vö. Elam 54.

tetett a fenyegető tragédiára. Felhívta a figyelmet, hogy kelet felé, Románián keresztül nagyobb biztonságban lehet eljutni Palesztinába.[39]

Teljesen más képet rajzolt van Harten és Becher viszonyáról Peretz Reves (Magyarországon Révész Perec néven ismert), egy Magyarországra menekült szlovákiai zsidó, akiről van Harten mint a saját emberéről beszélt. Reves, aki a háború alatt vezető szerepet játszott Budapesten a cionista földalatti mozgalomban, egyenesen azt állította, hogy van Harten „intézte Becher gazdasági ügyeit".[40] Reves ugyanakkor elismerte, hogy van Harten, akivel először 1944-ben találkozott, a cionisták életmentő tevékenységéhez is segítséget nyújtott. Emlékezete szerint van Harten bevallotta, hogy maga is zsidó, és gyorsan megszervezett egy élelmiszerszállítmányt az egyik gyermekotthon számára. Nem sokkal később, folytatta Reves, van Harten egy nagyobb összeget is átadott neki a mentőakció folytatására („brit pénzt, amely akkoriban mintegy 50.000 dollárt ért"). Abban a reményben, hogy a háború után a Zsidó Ügynökség megtéríti a költségeit, van Harten két tanú jelenlétében aláíratott Reves-szel egy átvételi elismervényt[41].

Utolsó találkozásukról Reves igen különös történetet adott elő. Azt állította, hogy valamikor 1944 decemberében, mikor a szovjet csapatok már Budapest határában álltak, van Harten a villájába hívta, hogy segítsen bepakolni az autójába. Mikor megkérdezte tőle, hogy miért menekül röviddel a felszabadulás előtt, van Harten állítólag azt válaszolta, hogy Becherhez kell csatlakoznia. Azt állítja Reves, hogy van Harten nagyon zavarba jött, amikor rakodás közben az egyik bőröndöt véletlenül leejtette, és abból „rengeteg angol font és ékszer" szóródott ki.[42]

Reves nagy feltűnést keltő leleplezései van Harten állítólagos magyarországi tevékenységével kapcsolatban azonban több szempontból is zavaróak. Először is azért, mert más forrásból nem lehetett őket megerősíteni, másodszor pedig azért, mert évtizedeken át hallgatott róluk.[43] Állításai ráadásul ellentmondanak a saját korábbi nyilatkozatainak, melyeket az 1980-as évek végén tett a magyarországi Halutz ellenállásról készülő könyv számára. Ezekből ugyanis kiderül, hogy Reves nem is tudott van Harten zsidó származásáról 1944-ben. Az 1990-ben megjelent

[39] Nusinow. Az interjúnak ez a része tele van pontatlanságokkal, amelyek elárulják, hogy van Harten nem tudott a magyarországi Végső Megoldásról. Ráadásul a budapesti Menekülteket Segítő- és Mentő Bizottság egyetlen vezető tagja sem említi van Hartent háború utáni visszaemlékezéseiben.

[40] Michael van Harten szerint apja csupán „mint műgyűjtő- és kereskedő segített Bechernek a lopott képek felbecslésénél." Bergman. Az izraeli oknyomozó riporter, Shraga Elam szerint, aki ma a téma elsőszámú szakértője, van Harten legfőbb feladata az volt, hogy „a zsidóktól elrabolt értéktárgyakat" felbecsülje. Levélbeli közlés 2000. június 21-én.

[41] Bergman, 2000. április 28.

[42] Uo.

[43] Reves azt állítja, hogy bár tudta, hogy a van Harten gyerekek által az apjukról mint igaz emberről kialakított kép szöges ellentétben áll a valósággal, nem akarta „lerombolni az apjukról bennük élő pozitív képet" annak halála után. Uo. Reves azonban nem adott magyarázatot arra, hogy miféle erkölcsi késztetés hatására rombolta le mégis a pozitív képet évtizedekkel később. Ráadásul a jelek szerint a van Hartennel nyélbeütött üzletről „elfelejtett" beszámolni annak a két kutatónak, akik a magyarországi Halutz ellenállás történetét dolgozták fel a második világháború idején. Sem Asher Cohen, sem Avihu Ronen, a magyarországi Halutz ellenállás történetének két legjobb szakértője, nem említi ugyanis van Hartent Reves szerepének bemutatásakor. Vö. Asher Cohen: The Halutz Resistance in Hungary, 1942–1944. New York: Columbia University Press, 1986. és Avihu Ronen: Harc az életért. Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1998. Mindkét könyv eredetileg héberül jelent meg.

könyv tanúsága szerint Reves a svéd Vöröskereszt alkalmazottja, Nina Langlet társaságában kereste föl „a régóta Pesten élő van Harten bárót", mégpedig az utóbbi kérésére. Szerinte van Harten azért kezdeményezte a találkozót, mert meg akart ismerkedni egy „befolyásos zsidó vezetővel". Tisztában lévén a zsidók nehéz helyzetével, „a báró" felajánlotta segítségét, és azonnal összeállított egy szállítmány nélkülözhetetlen holmit az egyik zsidó gyermekotthon számára. Nem sokkal később Revest a feleségével együtt ebédre hívták a báró fényűzően berendezett, „műtárgyakkal zsúfolt" villájába. Ekkor, Reves szerint, van Harten egy nagyobb összeget — 30.000 dollárt és 10.000 fontot — ajánlott neki, azzal a feltétellel, hogy két tanú jelenlétében aláír egy elismervényt. Reves az összeget néhány nap múlva át is vette a fivére, Puffi és (Sholem) Offenbach kíséretében, akik vele együtt aláírták az elismervényt. A pénzt Reves állítása szerint azonnal továbbadták a Menekülteket Segítő- és Mentő Bizottságnak, amely viszont Bechernek továbbította, aki cserében megígérte, hogy védelmébe veszi a gettót. Reves szerint a kapcsolat közte és van Harten között akkor szakadt meg, amikor az néhány nappal a Budapest körüli orosz gyűrű bezárulása előtt „Becher utasítására" elmenekült. Reves és a társai állítólag jót nevettek, amikor a háború után kiderült, hogy a pénz, amelyet a Bizottság Becher megvesztegetésére használt, hamis volt.[44]

Reves háború utáni derültségét nincs okunk kétségbe vonni, 1944 decemberében azonban ő és a társai is kénytelenek voltak betartani a feltételeket, amelyekhez van Harten a „kölcsön" kifizetését kötötte. 1944 december 10-én írásban is elismerték, hogy átvettek 42.500 svájci frankot a Bizottságnak a Joint-nál vezetett számlája terhére. Van Harten ezzel az elismervénnyel próbálta behajtani a „kölcsönt" néhány hónappal azután, hogy elmenekült Magyarországról.[45]

A tény, hogy a van Harten család az SS kíséretében menekült el Budapestről néhány nappal a szovjet ostrom kezdete előtt, alighanem csak erősítette a magyar nácik meggyőződését, hogy az „árja holland báró", Becher közeli munkatársa tényleg a Svéd és a Nemzetközi Vöröskereszt jóhiszemű antikommunista képviselője, aki méltó a bizalmukra. A nyilas párt vezetői, akik néhány hónappal korábban kerültek hatalomra, a jelek szerint annyira hittek a Nemzetközi Vöröskereszt állítólagos teljhatalmú megbízottjában, hogy rábízták a magyar nép vagyonának és legféltettebb kincseinek, köztük a koronának és a koronázási ékszereknek a védelmét, amikor ezeket 1945 elején az előrenyomuló szovjet csapatok elől nyugatra vitték.[46] Szálasi Ferenc nemzetvezető megbízásából báró Kemény Gábor külügyminiszter 1945. március 17-én adta át van Hartennek a hivatalos meghatalmazást (*Bevollmachtigung*).

---

[44] Tépd le a sárga csillagot. Szerk.: Benedek István Gábor és Vámos György. Budapest: Pallas Lap- és Könyvkiadó, 1990 174–185.

[45] Az elismervényt a jelek szerint nem sokkal azelőtt adták át van Harten-nek, hogy az elhagyta Budapestet. Érdekes módon a papíron 42.500 svájci frank szerepel. Egy az 1980-as évek második felében készült interjúban Peretz Reves 30.000 dollárról és 10.000 fontról beszélt, Bergmannak viszont 50.000 dollár értékű brit valutát említett.

[46] A kincseket, köztük a királyi koronát és a koronázási ékszereket Pajtás Ernő ezredes, a magyar Koronaőrség parancsnoka szállította a budai Várból Ausztriába, ahol később az amerikai megszálló csapatoknak adták át őket.

Hogy a nyilas vezetők mennyire bíztak van Hartenben, jól mutatja a meghatalmazás első két paragrafusa. A „Nemzetközi Vöröskereszt teljhatalmú megbízottja"

> „1. jogosult a Nemzetközi Vöröskereszt Bizottságának védelme alá helyezni a magyar állam valamennyi kincsét és értékét, úm. a királyi kincseket (Szent István koronáját, a koronázási palástot, a Szentjobbot), az állami trezort (drágaköveket, nemesfémeket: aranyat, platinát, ezüstöt stb.), a műkincseket (galériákat, könyvtárakat, levéltárakat stb.) és a magyar kormány valamennyi készletét (textiliákat, bőröket, élelmiszereket stb.), amelyeket a Német Birodalomban helyeztek vagy helyeznek el, és jogában áll mindent megtenni a magyar nemzetet illető nevezett dolgok védelme és biztosítása érdekében.
>
> 2. A meghatalmazás feljogosít mindazokra az intézkedésekre, amelyeket az 1. pontban foglaltak végrehajtása indokol. Ennek megfelelően a meghatalmazás birtokosa, J. L. van Harten jogosult a Nemzetközi Vöröskereszt nevében védelmébe venni, megőrizni és biztonságba helyezni mindama magyar kincseket, értékeket, javakat és tárgyakat, amelyek jelenleg Németországban vannak. Ugyancsak jogában áll a Németországban elhelyezett tárgyakat továbbszállítani Svájcba, és ott kiállítani őket Magyarország hasznára."[47]

Van Harten szerint a meghatalmazást Merano-ban adta át neki a Szálasi-kormány két megbízottja, ahol akkor a családjával együtt tartózkodott. A kérdésre, hogy neki, oly sok zsidó állítólagos jótevőjének és megmentőjének, miért kellett a szovjet csapatok megérkezése előtt elhagynia Budapestet, hogy német és magyar nácik társaságában a németek által megszállt területen keressen menedéket, nem esett nehezére megnyugtató választ adni.[48]

Úgy tűnik, van Harten nem csupán a felelősségrevonástól való félelmében tért vissza Merano-ba: mindenekelőtt azokat az értékes holmikat akarta biztonságba helyezni, amelyeket ő és a Wendig csoport tárolt Schloss Labers-ben és más, az SS által őrzött helyeken.[49] E javak jó részét a Wendig-csoport nagykereskedői

---

[47] A Nemzetközi Vöröskereszt Bizottsága és a Harmadik Birodalom kormánya mellett a magyar külügyminiszter a magyar állam vezető tisztségviselőit, úm. a parlament két házának elnökét, Szöllösi Jenő miniszterelnök-helyettest, Vajna Gábor belügyminisztert, Reményi-Schneller Lajos pénzügyminisztert és Jurcsek Béla ellátásügyi minisztert, is tájékoztatta a van Harten-nek adott meghatalmazásról. Yad Vashem, Jeruzsálem. Levéltár, Pasner akták P 12/39. Érdekes módon, amikor a magyarországi Holokauszt történetét írtam, a Chaim Pasner által az 1970-es években átadott dokumentumok alapján magam is meg voltam győződve arról, hogy van Harten valóban a Nemzetközi Vöröskereszt képviselője volt, aki élvezte a nyilasok bizalmát. L.: Randolph L. Braham: The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary. New York: Columbia University Press 1981. 1160. és 1180. 46. j.

[48] Peretz Reves szerint van Harten úgy tájékoztatta őt, hogy Becher kérésére kellett elhagynia Budapestet. Michael van Harten ezzel szemben azt állította, hogy apja azért döntött a távozás mellett 1944 decemberében, hogy ne jusson ugyanarra a sorsra, mint Raoul Wallenberg 1945 januárban. Bergman, 2000. április 28. és 2000. május 19.

[49] A másik fontos raktár Schloss Rametz volt. Ennek tulajdonosa, a zsidó származású Albert Crastan, ugyancsak a Wendig-csoporthoz tartozott, és svájci konzulnak, valamint a Nemzetközi Vöröskereszt képviselőjének adta ki magát. La Vista jelentés. Elam szerint Crastan nem volt zsidó, és valóban svájci konzuli ügyvivő volt. Elam 81, 94.

„vásárolták" a hamis pénz segítségével, de állítólag olyan értéktárgyak is voltak közöttük, amelyeket a nácik zsidóktól koboztak el.

Akárcsak budapesti mentora, Becher, van Harten is elképesztő ügyességgel leplezte bűnös tevékenységét. Módszere abban állt, hogy alibi kapcsolatokat ápolt egyes gondosan kiválasztott egyénekkel, mindenekelőtt a Nemzetközi Vöröskereszt és zsidó menekültszervezetek befolyásos képviselőivel. Nem meglepő tehát, hogy miközben a Wendig-csoport érdekeit védelmezte, van Harten jónak látta bekapcsolódni különböző szervezetek üldözötteket mentő tevékenységébe is. Nem sokkal azután, hogy 1945. január 1-én megérkezett Merano-ba, felvette a kapcsolatot a Nemzetközi Vöröskereszt helyi képviselőivel és a nemzetközi zsidó szervezetek Svájcban élő vezetőivel.

Van Harten az 1967-es interjúban maga számolt be Itáliában végzett humanitárius tevékenységének eredményeiről. Egyebek mellett azt állította, hogy elsősorban neki volt köszönhető csaknem 15.000 koncentrációs táborban őrzött fogoly kiszabadulása 1945. február 15-én,[50] s a Nemzetközi Vöröskereszt közvetítőjeként ő érte el a németeknél 150, többségében olasz zsidó szabadon bocsátását a bolzano-i koncentrációs táborból 1945 elején. Azt állította továbbá, hogy közvetítőként bevonták a „Napkelte" műveletbe is, vagyis az OSS (Office of Special Services, a CIA elődje) svájci képviselője, Allen Dulles és Karl Wolff tábornok, az SS és a rendőrség olaszországi vezetője közötti titkos tárgyalásokba, amelyek az észak-olaszországi náci erők fegyverletételét készítették elő. Végül azzal kérkedett, hogy ő vette rá a bolzano-i Gauleitert egy Auschwitz-ba tartó transzport visszafordítására, mégpedig azzal, hogy lebeszélte a Szövetségeseket Merano és Cortina del Pezzo (sic!) [valószínűleg Cortina d'Ampezzo-ról van szó – *Szerző*] bombázásáról, ahol sebesült szövetséges katonák mellett jelentős számú német erők is állomásoztak.[51]

Valójában a németek által megszállt Észak-Olaszországban lévő koncentrációs táborokban őrzött zsidók az SS és a Nemzetközi Vöröskereszt közötti tárgyalások eredményeként nyerték vissza szabadságukat. Az utóbbit eleinte egy St. Moritz-i szállodatulajdonos, Hans Bon ezredes képviselte: őt Valerio Benuzzi ajánlotta, egy olasz-zsidó kollaboráns, aki a nácikkal és a svájciakkal is jó kapcsolatokat ápolt. Bon betegsége miatt később a tárgyalásokat Hans Bachmann, a Nemzetközi Vöröskereszt főtitkára folytatta és zárta le sikeresen Ernst Kaltenbrunnerrel, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal vezetőjével.

A Benuzzi-val és a Vöröskereszt egyes észak-olaszországi tisztségviselőivel fenntartott kapcsolatai révén van Harten április végén hivatalosan maga is tagja lett a szervezetnek. Április 26-án, minden bizonnyal Benuzzi közvetítésével, St. Moritz-ban találkozott Bon-nal, akitől egyetlen feladat végrehajtására kapott felhatalmazást: a Bachmann-Kaltenbrunner megállapodás értelmében a bolzano-i

[50] Nusinow. Valójában a foglyok egy olaszországi zsidó, Valerio Benuzzi tevékenységének köszönhették kiszabadulásukat, aki ugyancsak az SS szolgálatában állt.

[51] Nusinow. Ezeket az állításokat nem sikerült alátámasztani. Allen Dulles nem említi van Hartent az emlékirataiban. Azt viszont megjegyzi, hogy cselekvési szabadságát bizonyítandó Wolff tábornok hajlandó volt engedélyezni több száz Bolzano-ban internált zsidó távozását Svájcba. Allen Dulles: The Secret Surrender. New York: Harper and Row, 1966. 99. Vö.: From Hitlers Doorstep. The Wartime Intelligence Reports of Allen Dulles 1942–1945. Ed. with commentary by Neal H. Petersen. University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 1996. 684.

koncentrációs tábor foglyait kellett kiszabadítania.[52] A hivatalos meghatalmazás birtokában van Harten a helyi Vöröskereszt vezetőjeként lépett fel Merano-ban, amelyet az amerikai csapatok április 21-én szabadítottak fel. Április 28-án több teherautóval jelent meg a bolzano-i táborban, ahonnan ismeretlen számú foglyot szabadított ki. A hivatalos dokumentumot azonban másra is használta: átvett és lepecsételt egy nagy raktárat, amelyben állítólag olasz zsidóktól elkobzott javak és értéktárgyak mellett az olasz királyi család tulajdonát képező remekművek, egyebek mellett Michelangelo és Donatello alkotásai voltak.[53]

A saját haszna után járó van Harten „hivatalos" státuszát kihasználva tovább tevékenykedett a Wendig-csoport érdekében. A csoport tagjait hamis vöröskeresztes papírokkal látta el, vöröskeresztes zászlókkal szerelt fel SS-járműveket, és különleges vöröskeresztes táblákat biztosított a Wendig raktárak védelmére.[54] Mint a Vöröskereszt „tisztségviselője" számos náci, köztük Friedrich Schwend szökését készítette elő a saját aláírásával hitelesített vöröskeresztes iratok segítségével.[55] A nácik és segítőik menekülését Schloss Labers-ből irányították, olyan csoportok és szervezetek közreműködésével, amelyeket csupán a közös ellenség kötött össze: a kommunizmus és a Szovjetúnió. E szervezetek között állítólag nem csupán földalatti náci csoportok voltak, mint az ODESSA,[56] hanem olyan intézmények, mint a Vatikán és a CIC. (Counterintelligence Corps, egy Európában működő amerikai hírszerző szolgálat.)[57]

A Merano és Bolzano vidékére látogató vöröskeresztes megbízottak hamarosan rájöttek, hogy van Harten, akire a koncentrációs táborok foglyainak kiszabadítását bízták, valójában „náci ügynök, akinek még az SS-katonák is tisztelegnek".[58] A leleplezéstől tartó van Harten úgy próbált kibújni szorult helyzetéből, hogy aktívan bekapcsolódott a zsidó érdekek előmozdításába. Hatalmas vagyona, benne tetemes mennyiségű hamis font birtokában az Olaszországban tevékenykedő, egyebek mellett a Palesztinába irányuló illegális zsidó kivándorlást szervező földalatti cionista ügynökök[59] védelmét kereste, valamint igyekezett megújítani kapcsolatait Poznerrel és Nathan Schwalb-bal, a genfi Hehalutz csoport vezetőjével.

---

[52] A jelek szerint Bon ezredes nem tudta, hogy van Hartent mint náci kollaboránst utasították ki Svájcból 1940 július elején.

[53] Elam 84.

[54] Uo. 83–84. Vö. uő.: Jaac van Harten – ein Agent im Zwielicht. In: Tages-Anzeiger, Zürich, 2000. jún. 7.

[55] Schwend van Harten által aláírt vöröskeresztes igazolványa az 1945. április 28-i dátumot viselte. Bergman, 2000. április 28. Vö. Elam 98. Bizonyítható, hogy van Harten azután is kapcsolatban maradt Schwend-del, hogy az megérkezett Peruba, ahol állítólag Klaus Barbie-val és Josef Mengelé-vel is üzletelt. 1953-ban van Harten állítólag felajánlotta neki, hogy segít feloldani a genfi Société Générale de Surveillance-nál zárolt számláját. Elam: Jaac van Harten – ein Agent im Zwielicht, id. m.

[56] Organisation der ehemaligen SS-Angehörigen.

[57] La Vista jelentés. Részletesen l. Charles R. Allen: Nazi War Criminals in America. New York: Highgate House 1985. Uő: The Vatican and the Nazis. In: Reform Judaism (1983 tavasz-nyár) 4–5; (1983 ősz) 6–7, 34. A vitára (Eugene J. Fisher, George R. Kemon és Allen részvételével) l. uo. (1983 ősz) 8–9, 35–36 és (1983–84 tél) 47–48.

[58] Shraga Elam írásos közlése 2000. június 21-én. A Nemzetközi Vöröskereszt genfi levéltárában a van Harten dosszié (G-61) a „szélhámosok" címszó alatt található.

[59] Az ügynökök (*shlichim*) a zsidók illegális palesztínai bevándorlását bonyolító szervezet, az Aliya Beth szolgálatában álltak. A szervezetre és működésére l. Yehuda Bauer: Flight and Rescue: Bricha. New York: Random House 1970.

1945 április végén, amikor az észak-olaszországi német erők sorra rakták le a fegyvert, van Harten kapcsolatba lépett Alex Moskowitz századossal, a 406. zsidó-brit szállító alegység németül beszélő tisztjével. A jelek szerint azzal próbálta meggyőzni a századost náciellenes érzelmeiről, hogy felfedte neki több, a németek által rablott javakkal és műkincsekkel teli raktár helyét. Azzal is eldicsekedett, hogy több tábor és kórház fölé terjesztette ki a Vöröskereszt védelmét, és javasolta, hogy állítsanak fel egy tranzitállomást Merano-ban a zsidó menekültek számára. Néhány nappal később Moskowitz bemutatta van Hartent a Yishuv két megbízottjának, Levi Argov-nak (Koppelevitch) és Moshe Ben David-nak, akik az Aliya Beth misszió előmozdításához kerestek segítséget. Moskowitz megdöbbenésére van Harten azonnal átadott a megbízottaknak úgy 40–50.000 fontot, vadonatúj bankjegyekben.[60]

Van Harten több mint három hónapig várt, mielőtt felvette a kapcsolatot Poznerrel. Egy 1945. április 12-i dátumot viselő levélben arról tájékoztatta a Palesztína Hivatal vezetőjét, hogy mivel négy évvel korábban a kedvezőtlen körülmények miatt nem jutott el Palesztínába, úgy döntött, hogy Budapesten menti az üldözötteket, ahol ő és a családja is sokat szenvedett. Miután a Becher-rel fenntartott kapcsolatainak köszönhetően ezt a tevékenységet sikerrel befejezte, és egyebek mellett mintegy ezer gyermeket helyezett a Svéd Vöröskereszt védelme alá, 1944 decemberében úgy döntött, hogy Olaszországban folytatja az üldözöttek mentését.[61] Döntésének bölcsességét kiemelendő van Harten ravaszul hozzátette, hogy azért választotta Bolzano vidékét, mert még Magyarországon úgy értesült, hogy számos olasz zsidót tartanak fogva a helyi koncentrációs táborokban.[62]

Van Harten egyebek mellett azért lépett ismét kapcsolatba Pozner-rel, mert szerette volna visszakapni a „kölcsönt", amelyet a Menekülteket Segítő- és Mentő Bizottság három vezetőjének adott Budapesten. Tudni akarta, hogy Pozner megkapta-e a Reves fivérek által aláírt elismervény másolatát. Utóbbiakat úgy mutatta be, mint két embert, akikkel sikeresen működött együtt Budapesten, és közösen emberek tízezreinek megmeneküléséhez járultak hozzá. Van Harten megemlítette a dokumentumot, amelynek aláírásával a Reves fivérek és Offenbach elismerték, hogy 1944 december 10-én átvettek tőle 42.500 svájci frankot.

Ugyanebből a célból lépett kapcsolatba van Harten Nathan Schwalb-bal néhány nappal később. Neki is eljuttatta az elismervény másolatát, és kérte, hogy segítsen elintézni a kölcsön megtérítését. Schwalb a kérést 1945. május 15-én továbbította Saly Mayer-nek, a Joint svájci vezetőjének, hangsúlyozva, hogy a három aláíró valóban résztvett Budapesten az üldözöttek mentésében Kasztner

[60] Elam 140–141. Yehuda Bauer szerint a megbízottak csak 10.000 hamis fontot kaptak. Úgy tűnik továbbá, hogy a könyv írásakor a szerző nem tudott van Harten igazi szerepéről, vagy az nem is érdekelte. Vö. Bauer 106–107. Az 1967-es interjúban van Harten azt állította, hogy a saját, Budapestről hozott pénzéből adott 20.000 fontot a két megbízottnak, mégpedig valódi bankjegyekben. Nusinow.

[61] Yad Vashem Levéltár. Pasner Akták P 12/39. Van Harten kérésére Pozner 1945. április 18-án táviratot küldött a Zsidó Ügynökségnek Jeruzsálembe, melyben tájékoztatta Salman Schocken családját, hogy a van Harten család él és jó egészségnek örvend. Salman Schocken, a Haaretz kiadója, Frau van Harten rokona volt. Vö. Elam 76–77.

[62] A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának címzett jelentés, 1945. június 8. Idézi: Elam 76. és 188. 1. j.

Rezső távolléte idején.[63] Ami van Hartent illeti, Schwalb úgy mutatta be, mint a Svéd és a Nemzetközi Vöröskereszt néhány hónapja Olaszországban tevékenykedő képviselőjét, akit Reves levelein keresztül „a Svéd Vöröskereszt rendkívül elhivatott budapesti képviselőjeként" ismert meg. Sürgette az ügy mihamarabbi elintézését, mert „van Harten urat nagyon jól ismerik a Nemzetközi Vöröskereszt köreiben."[64] Mayer azonban elég óvatos volt ahhoz, hogy ne cselekedjen azonnal. Két nappal később nyugtázta a levél átvételét, és biztosította Schwalb-ot, hogy az összeget zárolták addig, míg a vizsgálat lezárul.[65]

Van Harten úgy próbálta lépre csalni Poznert, hogy április 30-án tájékoztatta a „meghatalmazásról", amelyet a magyar külügyminisztertől kapott a magyar nemzeti kincsek védelmére. Fontosnak látta hangsúlyozni, hogy a „nagy menynyiségű ékszert", amelynek „védelmére" felhatalmazást kapott, valójában a zsidóktól kobozták el, és javasolta, hogy „az egész ügyet törvényesen és diszkréten intézzék el". Kérte Poznert, hogy válasza másolatát küldje el Manser-nek, Wendig-csoportbeli társának, a münsteri vámhivatal címén.[66] Ez a levél nyilvánvalóan csupán arra szolgált, hogy felkeltse Pozner érdeklődését, mert van Harten-nek a hivatalos meghatalmazás ellenére fogalma sem volt — és valószínűleg nem is lehetett — arról, hol vannak valójában a kincsek.[67] Pozner, aki a jelekből ítélve ekkoriban még nem volt tisztában van Harten valódi szerepével, hajlandó volt közreműködni a magyar zsidóktól elkobzott kincsek helyének felderítésében, hogy aztán a megfelelő módon rendezzék a sorsukat.

Bár őszintén törekedett a zsidóktól elrabolt kincsek biztonságba helyezésére, Pozner, aki állandó kapcsolatban állt a Nemzetközi Vöröskereszt hivatalnokaival, növekvő nyugtalansággal figyelte van Harten gyanús tevékenységét. Kétségeit van Harten-nel is megosztotta, akit tájékoztatott a svájci hivatalnokok bosszúságáról: „B. úr a Nemzetközi Vöröskeresztnél[68]... gyanújának és haragjának adott hangot az ön különböző tiltott üzelmei miatt." Poznert különösen az keserítette el, hogy van Harten, B. úr szerint, 72 embert szállított teherautón Svájcba. Pozner, aki nem tudta, kik voltak a Svájcba csempészett emberek,[69] igyekezett eloszlatni B. úr gyanúit van Harten „tiltott üzelmeivel" kapcsolatban. Nyilvánvaló azonban, hogy maga sem volt meggyőződve azok tisztaságáról. Egy 1945. május 22-i levelében van Harten tudomására hozta zavarodottságát: „Ha alaposabban szemügyre

[63] Azidőtájt Kasztner Kurt Becher kíséretében próbálta megakadályozni a még koncentrációs táborban lévő zsidók elpusztítását.

[64] Yad Vashem levéltár. Pasner akták P 12/39.

[65] A levél egy részét Schwalb 1945. május 22-én továbbította Pozner-nek, akinek javasolta: vegye rá van Hartent, hogy közvetlenül forduljon Saly Mayer-hez ebben az ügyben. Uo.

[66] A levelet vöröskeresztes levélpapírra írták.

[67] L. a 46. jegyzetet. A svájci Manser fivéreknek állítólag Wendig-csoportbeli kollégájuk, van Harten tanácsolta, hogy ne csak a svájci kormány és a Nemzetközi Vöröskereszt hivatalnokaival ápoljanak jó kapcsolatokat, hanem Pozner-rel és más zsidó vezetőkkel is. A fivérek elbeszélése szerint van Harten tudta, hol ásták el a magyar kincseket, és az amerikaiak éppen hallgatása miatt tartóztatták le. Elam 96.

[68] Alighanem vagy Hans Bon-ról vagy Hans Bachmann-ról van szó.

[69] Van Harten-hez küldött levelében rá is kérdezett: „Valóban zsidók?" Pozner tényleg nem tudhatta, hogy a szóban forgó személyek valójában francia kollaboránsok, akiket van Harten állítólag Schwend sürgetésére csatolt egy vöröskeresztes menekültcsoporthoz. Elam 98.

vesszük a dolgokat, fogalmam sincs, hogyan is állnak valójában. Elég baj, hogy mindeddig nem tájékoztatott részletesen ezekről az ügyekről."[70] Mindazonáltal továbbra is megbízott benne annyira, hogy folytassa a levelezést, amelyben ugyanazt a kódolt nyelvet használta, mint cionista ügynöktársaival szerte a világon.[71]

Van Harten-től 1945. május 17-én pártolt el a szerencse, amikor az amerikaiak náci kollaboráció gyanújával letartóztatták és Terni-ben internálták, ahol számos nácit, kollaboránst és egyéb gyanúsítottat őriztek.[72] Házának átkutatása során számos értékes festményre, nagymennyiségű hamis fontra és feketepiaci árukra bukkantak.

Van Harten lefogása a jelek szerint szorosabbra fonta kapcsolatát a cionista ügynökökkel. Szabadulását egyedül tőlük remélhette, a cionisták pedig, akik tisztában voltak nácibarát tevékenységével, a lehető legtöbb pénzt akarták kisajtolni belőle földalatti tevékenységük, így az Aliya Beth program és fegyvervásárlásaik finanszírozására. Van Harten fogsága idején a kapcsolatot felesége is erősítette, aki közeli munkatársa volt Yehuda Arazi-nak, a Yishuv legendás alakjának. Arazi a háború idején a Haganah számára szerzett fegyvereket, a harcok elültével pedig az Aliya Beth szervezését vállalta Olaszországban. Van Harten múltjára és bebörtönzésére a zsidó dandár tisztjei hívták fel a figyelmét. Ekkor Milánóba ment, ahol van Harten felesége, minden bizonnyal abban a reményben, hogy Arazi közbenjár a férje szabadon bocsátása érdekében, komoly összegű valódi és hamis pénzt adott át neki földalatti tevékenységének folytatásához. A művelet központja egy zsidó katonák és cionista ügynökök által látogatott milánói kantin volt.

Az Arazi-nak juttatott pénzügyi támogatás a jelek szerint csak a kezdet volt. Van Harten megzsarolásában majd kiszabadításában fontos szerepet játszott Shalheveth Freier, egy Aliya Beth aktivista, aki később az izraeli nukleáris program megvalósításának is a kulcsfigurája lett.[73] Freier, akire állítólag a van Harten ügy elintézését bízták, először Merano-ban lépett kapcsolatba Frau van Harten-nel. Az asszonynál állítólag valódi és hamis pénzzel dugig tömött bőröndöket talált, szépen felcímkézett ékszeres dobozokat, amelyekről azt gondolta, hogy a magyar zsidóktól származnak, valamint „nyilvánvalóan koncentrációs táborba hurcolt zsidóktól elvett esküvői gyűrűket". Miután Freier jelentést készített a talált tárgyak-

[70] Yad Vashem levéltár. Pasner akták P 12/39. Ekkor van Harten már az internálótáborban volt.

[71] Poznert alighanem a Schocken-család és Frau van Harten közötti rokoni kapcsolat befolyásolta, esetleg az a zsidó vagyon vonzotta, amelynek van Harten állítólag a titkát őrizte. Van Harten-nel folytatott levelezésében Pozner ugyanazokat a kódszavakat használta, mint a Zsidó Ügynökség képviselői Jeruzsálemben, Budapesten, Pozsonyban, Törökországban és Svájcban.

[72] A Nemzetközi Vöröskereszt jelentése szerint az amerikaiak náci kollaborációval gyanúsították, miután több, értékes árukkal zsúfolt raktárra bukkantak. Van Harten szerint azért gyűlt meg a baja az amerikaiakkal és a britekkel, mert figyelmeztette őket, hogy ne barátkozzanak a németekkel. Frau van Harten szerint a férjét korábbi társa, egy Alexander Kolosz nevű magyar jelentette föl, aki bordélyházat működtetett az amerikai katonák számára. 1945. november 11-én a terni-i táborból Pozner-hez címzett levelében van Harten így írt korábbi társáról: „Kolosz régi SD-gazember; ő volt a Gestapo főnöke Pozsonyban, és 10.000 zsidó haláláért felelős." Elam 134–136. Vö. Nusinow.

[73] Freier a brit hadseregen belül zsidó katonák által létrehozott titkos szervezet, a *havurah* (banda) tagja volt. A zsidó állam megalakulása után az izraeli Atomenergia Bizottság elnöke lett. Bergman, 2000. április 28. és 2000. május 19.

ról, a földalatti cionista csoport úgy döntött, hogy Palesztínába viszi Frau van Hartent, ahol „megszabadítják" tulajdonától.[74]

Freier nem tudta végrehajtani feladatát, mert őt magát is letartóztatták röviddel azután, hogy először találkozott van Harten-nel a terni-i táborban. Van Harten végül csaknem egy évvel internálása után szabadult, részben Freier elvbarátainak erőfeszítései eredményeként, részben svájci és palesztínai barátainak közbenjárására.[75] Szabadulása után Milánóba ment, ahol azonnal kedvenc időtöltéséhez, a pénzcsináláshoz látott; ezúttal alsónemű-kereskedelemmel foglalkozott. Milánói tartózkodása idején, 1946-ban kezdődött egy olaszországi per, amelynek maga is szereplője volt. Van Harten és Schwend ügyét *in absentia* tárgyalták, Albert Crastan viszont, a Merano-ban élő svájci konzuli ügyvivő, akinek kastélyán — Schloss Rametz — az olasz rendőrség az 1946. május 25-ről 26-ra virradó éjszakán rajtaütött, jelen volt a tárgyaláson. A merano-i rendőrfőnök mindhármukat azzal vádolta, hogy az SS-nek dolgoztak, és illegálisan szerezték be a razzia során előkerült javakat. 1947 augusztus 9-én azonban máig ismeretlen okból bizonyíték hiányában felmentették őket.[76]

Miután 1947 elején megérkezett Palesztínába, van Harten csőgyárat alapított, és ékszeboltot nyitott Tel Avivban.[77] A britek, akik tudtak a háború alatti tevékenységéről, mindent elkövettek az eltávolítása érdekében. Erőfeszítéseik azonban hiábavalónak bizonyultak, mert van Harten maximálisan kihasználta vagyonát, és tőkét kovácsolt egykori „üldözötteket mentő", illetve az Aliya Beth programot támogató tevékenységéből is. Védelmével egy befolyásos ügyvédet, M. Eliast bízta meg, aki később Izrael állam londoni nagykövete lett.[78] Emellett megszerezte a Yishuv befolyásos tagjai, köztük Golda Meir támogatását, aki azidőtájt a Zsidó Ügynökség Politikai Osztályát vezette. Elias kérvényére, melyben az ügyvéd megbízójának „érdemeit" vázolta, a leendő miniszterelnök pozitív értékelést készített van Harten érdekében, s ezzel megvédte a kiutasítástól. Egyebek mellett a következőket írta: „Tájékoztatásul közlöm, hogy olyan dokumentumok vannak a birtokunkban, amelyek bizonyítják, hogy van Harten úr az európai zsidó földalatti mozgalom tagja volt a háború alatt... Az a véleményem, hogy van Harten úr háborús múltja mindenképpen kérésének, mely szerint Palesztínában kíván letelepedni, kedvező elbírálását indokolja."[79] Az ügy lassan haladt a jog útvesztőiben, Izrael állam megalakulása és a brit mandátum ezzel párhuzamos megszűnése után pedig végleg elakadt. Van Harten már a britek távozása előtt annyira biztos volt a győzelmében, hogy peres úton ötmillió dolláros kártérítést követelt az Egyesült Ál-

[74] Elam 145–147. Vö. Bergman, 2000. április 28.

[75] Köztük volt Pozner is. A Nemzetközi Vöröskereszthez írt levelében kiemelte van Harten zsidók érdekében végzett budapesti és olaszországi tevékenységét, hozzátéve, hogy nem zsidókkal kapcsolatos tevékenységéről nem volt tudomása. Elam 139.

[76] Nem világos, hogy van Harten ügyét miért *in absentia* tárgyalták. Elam feltételezte, hogy van Harten együttműködött a hatóságokkal, és beárulta a többi vádlottat, köztük korábbi társát, Alexander Koloszt. Állítólag az amerikaiakkal kötött alku része volt az is, hogy szabadon engedése fejében felfedte azokat a helyeket, ahol az árukat elrejtették. Vö. Elam 136–137.

[77] A van Harten család eleinte a Hayarkon Street 184 szám alatt lakott, majd Savyon-ba, Tel Aviv előkelő negyedébe költözött.

[78] Elam 149–150.

[79] Elam: Jaac van Harten – ein Agent im Zwielicht id. m.

lamok kormányától azokért a javakért, melyeket az amerikai hadsereg kobozott el tőle Merano-ban, röviddel a háború után. A szóban forgó javak egyébként „az SS csoport által rablott holmik voltak, amelyeket Schloss Rametz-ben, Schloss Labers-ben és egyebütt tároltak."[80] Van Harten egyúttal a Zsidó Ügynökségtől és a Joint-tól igényelte azoknak a „kölcsönöknek" a megtérítését, amelyeket a háború utolsó évében zsidó aktivistáknak folyósított Budapesten és Olaszországban.[81] Bár kérései nem találtak meghallgatásra, van Harten élete végéig luxus körülmények között élt, és élvezte a második világháború igazi hősének, a zsidók megmentőjének és a zsidó földalatti mozgalom támogatójának kijáró megbecsülést.

Van Harten valóságos története még megírásra vár. Az vitán felül áll, hogy dörzsölt, számító és rendkívül intelligens vállalkozó volt, akit a jelek szerint kizárólag két cél vezérelt: a túlélés és a meggazdagodás. E célok érdekében előbb az Abwehr ügynöke lett, majd a Bernhard művelet végrehajtására létrehozott Wendig-csoport egyik legsikeresebb kereskedőjévé vált. A háború vége felé valódi és hamis vöröskeresztes papírok birtokában egyszerre segítette náci kollégáit és különböző földalatti cionista mozgalmak vezetőit. Az előbbieknek segített megszökni a felelősségrevonás elől, az utóbbiaknak pedig, akik pontosan ismerték múltját, vonakodva bár, de átadta vagyonának jelentős részét, imígyen járulva hozzá Izrael állam alapjainak lerakásához. A zsidó állam alapítói között nem kevesen vannak, akik hajlandók elnézni neki háború alatti nácibarát tevékenységét, amivel, szerintük, nem is ártott közvetlenül a zsidóknak. Mások viszont sohasem bocsátják meg neki a kollaborációt, amellyel nemcsak a Szövetségesek ügyének ártott, hanem a zsidóknak is jóvátehetetlen károkat okozott, mert segített a náciknak kitolni a háború végét.

[80] La Vista jelentés.

[81] Peretz Reves emlékezett rá, hogy még Budapesten kapcsolatba lépett vele Gideon Raphael, az izraeli külügyminisztérium leendő általános igazgatója, és egy Aliya Beth aktivista kíséretében arról érdeklődött, hogy aláírt-e valami elismervényt arról, hogy van Harten-től pénzt vett át. Bergman, 2000. április 28.

Tilkovszky Loránt

GRATZ GUSZTÁV NÉMET NEMZETISÉGPOLITIKAI TÖREKVÉSEI S AZOK KUDARCA

A 20. század első fele magyarországi történetének jelentős alakja volt Gratz Gusztáv (1875–1946) azután is, hogy pályafutásának legnevezetesebb, 1917–1921 közötti szakasza egy éles töréssel lezárult, s a „királypuccsokkal" kapcsolatban felelőssé tett, közismerten monarchista és legitimista politikus átmenetileg meglehetős visszavonultságra kényszerült. Bethlen István miniszterelnök azonban azáltal, hogy 1924-ben élére állította az akkor megalakított Magyarországi Német Népművelődési Egyesületnek, tulajdonképpen egy német vonatkozásban rendkívül fontos országos nemzetiségpolitikai feladattal bízta meg, amelyet 1938 végéig látott el.

Gratz ausztriai eredetű német lutheránus család sarja volt, amely egy, a családja történetével foglalkozó kézirata szerint[1] protestánsüldözés miatt költözött Salzburg vidékéről a 18. században hazánkba, ahol nyugat-magyarországi, felvidéki, majd erdélyi német környezetben a német anyanyelv és kultúra tökéletes megőrzése mellett sajátíthatta el a magyar nyelvet, s ismerkedhetett meg az őszintén nagyra becsült magyar kultúrával. Ő maga, még az Osztrák-Magyar Monarchia idején, politikai pályára lépve, egy erdélyi szász jellegű választókerület[2] képviselőjeként 1906–1917 között azt a tapasztalatot szerezte, hogy magyar oldalról fenyegetettnek érzett német kisebbségi jogokért nem a magyarsággal szembeni éles fellépéssel, s ehhez külső támaszt keresve, hanem a kisebbségi oldalról is feltétlenül elfogadandó magyar patriotizmus talaján maradva, a magyarsággal való barátság fenntartására, vele egyetértésre törekedve, mérsékletet tanúsító módon kell és lehet csak eredményesen szót emelni. Ezek a meggyőződésévé vált tapasztalatok tették őt Bethlen szemében alkalmassá a rábízott feladat ellátására.

Nem könnyű harcot vállalt Gratz, amikor már az 1920-as évek második felében fellépett azzal szemben, hogy a Weimari Németország bizonyos körei, szervezetei részéről az össznémet népközösségi eszme (gesamtdeutsche Volksgemeinschaftsidee) propagálásával fellazítani próbálják a kisebbségi jogai jobb érvényesítéséért küzdő magyarországi németségben a magyarsággal való együttélésnek a legendás német népvezérré vált Bleyer Jakab által is nagyra becsült tradicionális szálait. De legnagyobb elszántsággal az 1933. évi hitlerista hatalomátvétel után mutatkozó azon

[1] Az Osztrák Állami Levéltárban lévő irathagyatékában B/19. Nr. 2. jelzet alatt őrzik családtörténeti kéziratát és egy 1919-ig terjedő rövid életrajzát.

[2] Újegyház (Leschkirch), Dél-Erdélyben, Nagyszeben térségében. – Az 1905-ben ifj. gr. Andrássy Gyula által alapított Alkotmánypárthoz, majd 1910-től a gr. Tisza István által létrehozott Nemzeti Munkapárthoz tartozott. Tagja volt az erdélyi szász képviselők parlamenti klubjának.

veszedelmes törekvésekkel szemben lépett fel, hogy a mérsékelt követeléseket elégtelennek tartó, az immár nemzetiszocialista Németországban külső támaszt kereső, általa titokban pénzzel is támogatott fiatalok Basch Ferenc vezette ún. népinémet mozgalmát (volksdeutsche Bewegung) a németbirodalmi náci hatalompolitika mindinkább a maga segédcsapatává tegye.

Ebben a harcban azonban Gratz végül is vereséget szenvedett: a Bethlen utáni kormányok nem támogatták megfelelően azt a törekvését, hogy jogos nemzetiségi igények méltányos kielégítésével húzhassák ki a talajt a külső pártfogást élvező demagógok hatásos agitációja alól, hanem előbb otromba fellépésekkel mártírokat csináltak belőlük, s ezzel valósággal karjaiba hajtották az őket eszközül használó náci-német népiségpolitikának (Volkstumspolitik), majd a német birodalom kívánságára — kül- és belpolitikai okokból annak kegyeit keresve — a Gratz irányzatával szemben élesen ellenséges Basch-féle irányzatot legalizálták, a Volksbund megalakulásának engedélyezésével. Ennek következtében 1938 végére objektíve és szubjektíve egyaránt lehetetlenné vált Gratz számára, hogy a magyarországi németség ügyeivel a továbbiakban is foglalkozzék. 1944 tavaszán azonban, az ország német megszállásakor e nemzetiségpolitikai tevékenysége tekintetében sem kerülhette el a számonkérést közismerten náci-német ellenes politikai magatartásáért, jóllehet a Gestapo elsősorban a magyarországi zsidókérdés elhatározott „megoldásának" zavartalansága szempontjából tartotta kívánatosnak eltávolítását az országból. Egy időre az oberlanzendorfi majd a mauthauseni koncentrációs tábor foglya lett; csak amikor a második világháború véget ért, térhetett vissza Budapestre, ahol 1946-ban meghalt.[3]

Az Osztrák Állami Levéltár őrzi Gratz Gusztáv irathagyatékában az ő német nyelven írt, kiadatlan emlékiratait az 1917–1945 évekről,[4] amelyekből az alábbiakban saját fordításomban közlöm az ő nemzetiségpolitikai felfogásával, törekvéseivel, kudarcra ítélt küzdelmeivel foglalkozó részleteket, valamint a Magyar Országos Levéltárból három, eddig ugyancsak publikálatlan dokumentumot. Mindezeket azon kutatási eredmények alapján láttam el magyarázó jegyzetekkel, amelyeket — egyéb tanulmányaim mellett — elsősorban a nemzetiségi kérdésnek az 1933–1938 közötti német-magyar kapcsolatokban játszott szerepét tárgyaló könyvemben[5] foglaltam össze, az általam felkutatott és felhasznált, ott pontosan feltüntetett magyar, német és osztrák levéltári források és korabeli sajtóközlemények alapján. A történetíróként is jeles Gratz Gusztáv sokáig kéziratban hevert, nemrégiben végre napvilágot látott műve Magyarország két világháború közötti történetéről[6] szintén foglalkozik a kisebbségi kérdéssel és politikával, utalva a maga személyes felfogására és aktív szerepére is a hazai német kisebbség vonatkozásában; ezekre is többször felhívom a figyelmet, mert egyrészt kiegészítik emlékira-

[3] *Tilkovszky Loránt:* Gratz Gusztáv sorsa és nézetei a német megszállás után. Történelmi Szemle 2000. 3–4. sz.

[4] *Gustav Gratz:* Aus meinem Leben von Brest-Litowsk 1917 bis Ende des Zweiten Weltkrieges. – Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik. Sammlungen und Nachlässe, B/19. Nr. 1.

[5] *Loránt Tilkovszky:* Die Minderheitenfrage in den deutsch-ungarischen Beziehungen 1933–1938. Bp. 1989.

[6] *Gratz Gusztáv:* Magyarország a két háború között. (Szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta: Paál Vince). Bp. 2001.

tainak alább közölt részleteit, másrészt azok révén az e történeti művében e vonatkozásban írottak bővebb megvilágítást nyernek.

A német nemzetiségi kérdésben folytatott harca részleteibe is — a magyarázó jegyzetek révén még szélesebben és áttekinthetőbben — bepillantást engedő memoárok, illetve dokumentumok közlésekor nem tartjuk nélkülözhetőnek annak előre bocsátását, hogy a szem elől nem tévesztendő alapkérdés azon két irányzat küzdelme, amelyek nem egyformán ítélték meg az asszimiláció mértékét és veszélyét a nemzeti, nemzetiségi létre, nem egyformán erőteljesen léptek fel a nemzeti identitás megőrizhetősége feltételeinek biztosításáért. Az egyik a magyar kormánnyal és társadalommal egyetértésben remélt mérsékeltebb, de biztonságosabbnak tartott eredményeket elérni, a másik kiharcolni is kész volt azokat a tapasztalt ellenállással szemben, jogosultnak tartva a nagy német népközösség külső — erkölcsi, anyagi, sőt politikai — segítségének igénybevételét ehhez. Német nemzetiség és magyar hazafiság összeegyeztethetőségében mindinkább zavarok támadtak, amiben a hazafias elvárások sajátos értelmezésének is szerepe volt, nemcsak a népközösségi gondolat elfajulásának, a nemzetiségpolitika állami szuverenitása hangoztatásának éppúgy, mint a német népközösség részeinek tekintett, más országok állampolgáraiként élő német népcsoportoknak védelme jelszavával a külső — akár politikai — beavatkozás jogosultnak tartásával, alkalmazásának, illetve igénybevételének. Amiben feltétlenül igaza volt Gratznak, az elszánt harca volt az ellen, hogy a magyarországi németség radikális irányzata előbbutóbb a neki támogatást nyújtó hitleri Németország segédcsapatává („ötödik hadoszlopává") váljék, de törekvései egyre inkább kudarcra lettek ítélve a magyar kormányok revíziós okokból mindjobban a náci Németországhoz igazodó, s őt 1938-ban el is ejtő politikája következtében.[7]

Ennek az irányzatnak a tábora azonban 1938-ban látványosan felülkerekedett, s a második világháború éveiben már későn döbbenhetett rá arra, hogy a németországi védelem és támogatás folytán érzett és vállalt elkötelezettsége nem a magyarországi németség remélt felvirágzásához, hanem — a szövetséges Horthy-Magyarország hozzájárulásával — vérének és verejtékének az SS-ben teljesítendő frontszolgálat és honi háborús gazdasági munkaszolgálat révén a német háborús célok érdekében történő nagyarányú felhasználásához, sőt — legkésőbb a győztesnek remélt háború utáni — kitelepítésének Hitler általi felajánlásához vezetett. E fejleményeket 1938 vége óta passzívan figyelve, Gratz igazolva láthatta a 30-as években tett nyomatékos figyelmeztetéseit, hogy a Basch-féle irányzat katasztrófába fogja sodorni a magyarországi németséget. 1946-ban még megérhette azt is, amit szintén lehetségesnek tartott, hogy a maga felelősségét lehetőleg leplezni igyekvő magyar nacionalizmus, amelyet mindig is irritált a Basch-irányzat népcsoportpolitikája, a háború utáni megváltozott nemzetközi és hazai körülmények között hozzá fog látni a magyarországi németség kollektív felelősség alapján való kitelepítéséhez.

[7] *Tilkovszky Loránt:* Német nemzetiség – magyar hazafiság. (Tanulmányok a magyarországi németség történetéből). Pécs, 1997.

I.
Gratz Gusztáv és a magyarországi német kisebbség

Magyarország belpolitikájában 1924-től 1938-ig nekem a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (UDV)[8] elnöke minőségében különleges feladat jutott: a magyarországi német kisebbség érdekeinek képviselete. A magyarországi németek száma kereken 500 000-re rúgott; különböző nagyobb és kisebb nyelvszigetekben éltek, politikailag szoros kapcsolatban a magyarsággal, úgy hogy pl. gróf Tisza István a magyarországi nemzeti erőviszonyok mérlegelésénél nem a nemzetiségekhez, hanem a magyarsághoz számította őket. Tekintettel az én kora ifjúságom óta ápolt meggyőződésemre, hogy ti. értelmetlen a nemzeti ellentétek minden túlzott kiélezése, az én egész törekvésem természetesen arra irányult, hogy a magyarságnak a német kisebbséggel, és a német kisebbségnek a magyarság körében való együttéléssel való kölcsönös elégedettségének eddigi állapotát megőrizzem. Nézetem szerint ez érdekében állt a magyarságnak, mert először is nem volt elégséges az ereje a német vidéki lakosság asszimilálásához, míg a városokban az asszimilációs folyamat fájdalommentesen és kényszer nélkül, bizonyos mértékig automatikusan haladt előre, és másodszor azért, mert egy külső nyomással kikényszerített asszimiláció, ha kilátástalansága ellenére mégis megkísérelnék, és ezzel egzisztenciák százezreinek életét elviselhetetlenné tennék, teljesen eltorlaszolná a németek bizalomteljes együttélésének és a magyarság vezetése alatti önkéntes alárendelésének útját. De a magyarországi németségnek is érdekében állt, hogy továbbra is jó egyetértésben maradjon a magyarokkal, mert azzal lehetett számolni, hogy a kettejük közti eddigi viszony megzavarodása esetén az állami és hivatalos apparátus eredményesen fog arra törekedni, hogy a németek egzisztenciáját megnehezítse, különösen pedig hogy anyanyelvük ápolását lehetetlenné tegye. A magyarság és a németség közti egyetértés megtartásához két dolog volt szükséges: egyrészt a magyarságban azon belátás elérése, hogy nem ütközik érdekeibe, ha Magyarország németjei nincsenek akadályozva nyelvük használatában egymás közt és a hatóságokkal való érintkezésben, és ha nem veszik el tőlük annak lehetőségét, hogy gyermekeik anyanyelvükön sajátíthassák el az olvasást, írást, számolást, imádkozást és minden elemi ismeretet; másrészt a német kisebbségben azon felismerés felkeltése, hogy aggályos, és tartósan számukra is hátrányos volna, ha — az ő közvetítésükkel és fölöttük — nem kívánatos külföldi befolyások találnának utat Magyarországra. Ezzel kettős feladat adatott a német kisebbség vezetőinek. Én kezdettől fogva tudatában voltam ennek, és arra törekedtem, hogy mindkét irányban megtegyem, ami számomra szükségesnek tűnt.

A német kisebbség tulajdonképpeni vezére abban az időben Bleyer Jakab professzor volt, egy sváb paraszt fia,[9] aki a magyarországi németek autonómiája megteremtésére a forradalom idején felmerült törekvések[10] ellenfelének vallotta magát a háború utáni időben, és mint ilyen, hosszú ideig népszerű volt Magyaror-

[8] Ungarländisch-Deutscher Volksbildungsverein

[9] Szülőfaluja, Dunacséb, Trianon következtében szerb uralom alá került.

[10] Ezek összefüggésben voltak az ország területi integritása védelmében tett erőfeszítésekkel. Az 1919. január 29-én megjelent német autonómiatörvény autonóm nemzeti kerületnek jelölte meg Nyugat-Magyarország azon németlakta vidékét, amelyre Ausztria tartott igényt (Burgenland).

ság nemzeti köreiben is, míg nem érezte ő annak szükségét, hogy bizonyítsa, hogy az, ami a németség megtartása érdekében neki szükségesnek tűnt, autonómia nélkül is keresztülviendő, s magát egész személyisége bevetésével ezen ügy képviseletének szentelte. Egész ember volt, hívő katolikus, önzetlen; meggyőződéséért minden áldozatra kész, és mindig szívvel-lélekkel ott volt, ha ő a feladatoknak, amelyeket a magyarországi németek nemzeti tudatának felébresztése területén látott, a köztük és a magyarság közti jó viszony egyidejű fenntartásával tehetett valamilyen szolgálatot.

Ő volt az, aki a magyarországi németség kulturális érdekeinek ápolására egy önkéntes szervezet alapításának gondolatát indítványozta, és Bethlen grófot annak megnyerte, bár akkor már a szigorúan nemzeti körök bizalma megrendült iránta,[11] úgy hogy a kormány az egyesület vezetését nem akarta neki egészen átengedni. A mozgalom vezetésében mindenekelőtt tekintetbe kellett vennie munkatársai kívánságait, akiknek mindig kifejezett hajlamuk volt arra, hogy a német mozgalmat politikailag kihasználják, de arra is ügyelnie kellett, hogy a magyar közvéleménnyel szemben ne terhelje meg magát túlságosan súlyosan, és végül arra is tekintettel kellett lennie, hogy Németország nemzeti köreiben ne keltsen bizalmatlanságot,[12] nehogy azok saját szakállukra beavatkozzanak a magyarországi német nemzetiségi mozgalomba. Mint az UDV számára pozitív feladatkör lebegett előtte a magyar népiskolai oktatás reformjának végbevitele, melynek célja az kell legyen, hogy a német szülők gyermekei számára megteremtse annak lehetőségét, hogy anyanyelvükön szerezhessék meg a népiskola által közvetített ismereteket. E törekvésében Bleyert én mindig őszinte meggyőződéssel, becsületesen támogattam, s abban gyakran közvetítettem közte és a kormány között.

A magyarság és a német kisebbség közti jó egyetértés megtartása szükségességének vonatkozásában is alapjában véve egy véleményen voltunk, ha gyakran voltak is köztünk véleménykülönbségek. Bleyer szükségesnek tartotta a magyarországi németek nemzeti tudatának felrázását, és ismételten játszott egy önálló német kisebbségi párt létrehozásának gondolatával.[13] Olyan kívánság volt ez, amelyet kint a birodalomban gyakorta kinyilvánítottak, amellyel szemben azonban én a legnagyobb nyomatékkal szembeszálltam, mert attól kellett félni, hogy egy ilyen párt, már csak azért is, hogy választói szemében bizonyítsa létjogosultságát, arra kényszerül, hogy mindig új nemzeti követeléseket állítson fel, ez pedig a magyarságnál egyre növekvő mértékben fog reakciót kiváltani, ami a nehézségek megsokasodására fog vezetni a németség megtartása tekintetében. Egy német kisebbségi párt alapításának kérdése különösen az 1931. évi általános választások idején vezetett ellentétre Bleyer és én köztem. Bleyernek akkor az volt az érzése,

---

[11] Az őt ért heves soviniszta támadások miatt már 1920 decemberében meg kellett válnia 1919 augusztusa óta betöltött nemzetiségügyi miniszterségétől.

[12] E körök eleve bizalmatlanok voltak Bleyerrel szemben, mert nehezményezték a Burgenland átcsatolását ellenző, a magyar kormány ezirányú törekvéseivel megegyező erőfeszítéseit, s csak akkor kezdett enyhülni bizalmatlanságuk, amikor a Burgenland-kérdés 1921 végi lezárulta után Bleyer egyre inkább kért támogatást a Magyarországon megmaradt német néprészek számára ezektől a németországi nemzeti köröktől.

[13] Bleyer el is fogadtatta egy önálló német párt kidolgozott tervezetét mozgalmának 1931. február 1-jei politikai megbeszélésén.

hogy a kormány nem vette elég komolyan az ő azon kívánságát, hogy néhány munkatársát választassák kormányzati képviselővé, és az volt a meggyőződése, hogy ha saját pártot alapítana, sokkal több mandátumot szerezhetne híveinek. Én azt hiszem, hogy ő ebben csalódott volna, mindenesetre azonban nekem, álláspontomnak megfelelően, mindent meg kellett tennem, hogy e szándék megvalósítását megakadályozzam, mert a német kisebbségi kérdések belerángatása a választási harcba végérvényesen megmérgezte volna a viszonyt a magyarság és a németség között. Amikor a különben is erősen kolerikus hajlamú Bleyer méghozzá azt hallotta, hogy az ő jelöltjei közül a kormány csak egyetlen egyet fogadott el, mégpedig éppen a vejét, Dr. Kussbach Ferenc ügyvédet, egészen magán kívül lett. Ezt a megoldást ő „egyenesen ördögi"-nek nevezte, mert őt abba a gyanúba hozhatja, hogy veje kedvéért feláldozta munkatársait. Egy este egész izgatottan jött hozzám, és kijelentette: elhatározta, hogy a kormány által neki felajánlott villányi mandátumot elutasítja, és a pécsváradi kerületben mint egy német kisebbségi párt képviselője fog fellépni, ellenzéki programmal. Amikor kijelentettem neki, hogy én azt súlyos hibának tartanám, és semmi esetre sem működöm abban közre, beszélgetésünk egészen szentimentális fordulatot vett: Bleyer azt mondta, elviselhetetlen számára az érzés, hogy abban az esetben, ha saját pártot alapít, közte és köztem áthidalhatatlan ellentét támad. Csak üggyel-bajjal tudtam őt rávenni arra, hogy várjon, míg én e kérdésben a miniszterelnökkel beszéltem. Másnap felkerestem Bethlent, aki Bleyer pártalapítási tervei iránt meglehetősen közönyösnek mutatkozott, (valószínűleg azért, mert tudta, hogy e párt jelöltjeinek megválasztását a kormánypárti apparátus révén megakadályozhatja), akkor azonban, amikor előadtam neki, mily aggályos hatással lehet egy német kisebbségi párt keletkezése a magyarság és a német kisebbség jövőbeli viszonyára, mégis kijelentette, hogy kész bizonyos engedményekre: Bleyeren kívül az UDV vezetőségének még két tagját elfogadta képviselőjelöltnek.

A választások[14] mégis nagy csalódást okoztak Bleyernek. A kormány által elfogadott Bleyer-féle jelöltek, köztük a veje, Dr. Kussbach is, mind elbuktak, s maga Bleyer csak nehezen tudta megszerezni a többséget a maga régi választókerületében. A kerület német választóinak sem tudta valamennyi szavazatát a maga számára egyesíteni. Ez annál rosszabb volt, mert maga is el kellett, hogy ismerje: a kormány őszintén támogatta őt, és a hatóságok ezúttal követték a kormány utasításait. Teljesen boldogtalan volt ama német választók hálátlansága miatt, akiknek ő sok jót tett, s most oly szégyenletesen cserbenhagyták. Felhasználtam az alkalmat arra, hogy megszívleltessem vele: az én álláspontom bizonyult helyesnek, és nyilvánvalóan nem volt okos a német kisebbségi kérdéseket választási platformmá tenni. A tapasztalatokból, amelyeket ő volt kénytelen szerezni, én csak azt a konzekvenciát vonhatom le, hogy a jövőben még nagyobb mértékben kell mellőznünk mindent, ami a magyarságban reakciót válthat ki az UDV-val szemben. Közöltem vele, hogy az egyesület soron következő évi közgyűlésén ebben az értelemben fogok nyilatkozni.[15]

---

[14] 1931. június 28–30.

[15] Az 1931. augusztus 20-án tartott évi közgyűlésen Gratz valóban hangsúlyozta az egyesület politikamentességének szükségességét.

De nem ez volt az egyetlen kérdés, amelyben megmutatkozott, hogy azok a kapcsolatok, amelyeket Bleyer a birodalmi német körökkel tartott fenn, erős befolyást gyakoroltak magatartására. Bizonyos nüansz-különbségek mindig adódtak az ő és az én felfogásom között. A magyarországi németek asszimilálására irányult törekvéseket én haszontalanoknak, és ha erőszak alkalmazásával történtek, egyenesen kárhoztatandóknak tartottam, de a legcsekélyebb félelmet sem tápláltam aziránt, hogy azok valaha is eredményesek lehetnek. Bleyer sokkal pesszimistábban ítélte meg a németség jövőjét, és állandó aggodalomban élt, hogy a magyarországi németségnek — ha nem ébresztik nemzeti öntudatra — el kell pusztulnia. Én nem nagyon voltam ellene, ha a németségnek a magasabb társadalmi rétegekbe felemelkedő elemei az ő németséghez tartozásukat fájdalom nélkül, önként levetették, még ha én azt feleslegesnek is tartottam, míg Bleyer a saját népiségnek ezt a megtagadását olyan bűnnek tekintette, amelyet el kell ítélni, és meg kell akadályozni. Bleyer azt kívánta, hogy a kormány vegye fontolóra német középiskolák létesítését, hogy a magasabb hivatásokba is felemelkedhessenek emberek, akik egész neveltetésüket német nyelven kapták, és így lassanként egy tisztán német értelmiség jöjjön létre Magyarországon. Én nem lelkesedtem ezért, és arra utaltam, hogy én is és Bleyer is magyar iskolákban nőttünk fel anélkül, hogy ezért a németet elfelejtettük, s kapcsolatunkat a német kultúrával elveszítettük volna. Amikor ezután ehhez még hozzájött Bleyer szándéka egy önálló párt alapítására, megerősödött bennem az a benyomás, hogy ama német körök felfogása, amelyek a külföldi németséggel foglalkoznak, s amelyekkel Bleyer állandó kapcsolatban volt, erősen nyomot hagyott rajta.

Bleyer minden évben legalább egyszer Németországba utazott, hogy ott részt vegyen az Egyesület a Külföldi Németségért (VDA),[16] a Német Akadémia,[17] a stuttgarti Német Külföld-Intézet (DAI),[18] vagy hasonló intézetek gyűlésein. Visszatérte után rendszeresen tájékoztatott engem Németországban szerzett benyomásairól. Meg vagyok győződve arról, hogy ő a német birodalomban tett látogatásaikor mindig teljesen korrektül viselkedett, és államhűségében, magyar hazájához való ragaszkodásában soha sem vált ingadozóvá. Egyszer azt mondta nekem, amikor Berlinből hazatért, hogy ott — nehogy bármi kétség merülhessen fel valódi érzületét illetően — kifejezetten kijelentette: „Ha — mitől Isten óvjon — egyszer Magyarország és Németország egymással szemben háborúba kerülne, úgy én egész befolyásom latba vetném, hogy a magyarországi németség megtartsa hűségét hazája iránt." Semmi kétségem, hogy ezt a kijelentést valóban megtette. Az is ismeretes előttem, hogy ezt azokban a német körökben, amelyeknek ezt szánta, bizonyos nemtetszéssel regisztrálták, mint ahogy azután ezekben a körökben Bleyerrel, míg csak élt, egyáltalán nem voltak egészen elégedettek. Bizonyára nem csodálható, hogy a német körök befolyása Bleyerre nem múlt el nyomtalanul, és hogy azok kisebbségi követelései — a németek népi tudatának felkeltése, egy német értelmiség felnevelése, erős nemzeti magatartású saját párt stb. — nála is

[16] Verein (1933 után: Volksbund) für das Deutschtum im Ausland.

[17] Deutsche Akademie zur wissenschaftlichen Erforschung und zur Pflege des Deutschtums (München)

[18] Deutsches Auslandsinstitut.

gyökeret vertek. Kérdéseimre, hogy nincsenek-e anyagi kapcsolatok az UDV és a VDA között, ő mégis mindig arról biztosított, hogy nem ez a helyzet. Ez volt talán az egyetlen kijelentés, amelyben Bleyer nem volt egészen őszinte velem szemben. Ismeretes volt előtte, hogy én német politikai körök befolyását a magyarországi kisebbségi mozgalomra teljesen megengedhetetlennek tartom, és hogy én abban az esetben, ha ilyen kapcsolatokról valamit megtudnék, elnöki tisztemet az UDV-ben azonnal letenném. Később meg is tudtam, hogy ő egyszer hívei körében azt a megjegyzést tette, hogy kínos érzés neki, hogy el kell hallgatnia és el kell lepleznie előttem bizonyos dolgokat, amelyek a németbirodalmi egyesületeknek a magyarországi német kisebbségi mozgalomhoz való viszonyát illetik. A szemrehányással szemben, hogy nem mondta meg nekem az igazságot, formálisan azzal védekezett, hogy ő az UDV mellett egy „Deutsche Kameradschaft"-ot alakított,[19] amelyhez én nem tartoztam, és akkor sem léptem volna be, ha felszólítottak volna engem a belépésre, de nem ez volt az eset. Az aggályos kapcsolatok a német birodalommal ezen Kameradschaft révén folytak.

A magyarországi német kisebbségi mozgalom céljaiban való teljes egyetértésünk mellett — egyrészt erősítése a német kisebbség nyelvét és kultúráját biztosítandó intézményeknek, különösen a német nyelvű népiskolai oktatás bevezetése révén, másrészt a magyarság és a németség közti egyetértés fenntartása, — mégis oly erős különbségek mutatkoztak az én felfogásom és a Bleyeré között, hogy én gróf Bethlen Istvánnak a miniszterelnökségről 1931 augusztusában bekövetkezett lemondása után indíttatva éreztem magam arra, hogy az UDV elnökségétől való visszalépésemet fontolóra vegyem. Amíg Bethlen volt a miniszterelnök, gyakran tudtam kiegyenlítőként hatni egyfelől Bleyer és barátai, másfelől a kormány között. Bethlen utódával, gróf Károlyi Gyulával, nem volt semmi szorosabb kapcsolatom. Én őt egy látogatásról ismertem, amelyet néhány évvel ezelőtt a vejénél, gróf Esterházy Móricnál tettem, az ő majki birtokán. Étkezés közben és azután sokat beszéltünk a házigazdával politikai kérdésekről, és Károlyi gróf egész idő alatt anélkül hallgatta ezt, hogy beszélgetésünkben egyetlen egy szóval is részt vett volna. Ez egyenesen udvariatlan volt, még akkor is, ha tekintetbe vesszük, hogy őt általában igen hallgatag embernek ismerték. Gróf Bethlen időről-időre fogadta Bleyert, és megbeszélte vele a magyarországi németséget illető kérdéseket, ezzel szemben Károlyi kifejezetten idegenkedett Bleyertől, és egyáltalán nem akarta őt látni. De nem csak Bleyerrel szemben volt Károlyi gróf más beállítottságú, mint elődje, hanem az UDV-vel szemben is. Ő helytelenítette, hogy Bethlen annak idején hajlandó volt engedélyezni ezen egyesület megalakítását. Ő maga feleslegesnek, sőt károsnak tartotta azt, és minden érvet, amelyet egy ilyen, a német kisebbségi mozgalmat bizonyos szilárd gátak közé kényszerítő egyesület szükségességéről hoztak fel előtte, ezzel a megjegyzéssel utasította el: „Mindig is megvoltunk ilyen egyesület nélkül!" Károlyi gróf idegenkedése attól, hogy bármiféle engedményt tegyen a német kisebbségnek, hamarosan az egész vonalon érezhető volt. A hatóságok, amelyek Bethlen grófot a nemzetiségpolitikájában különben is csak kelletlenül követték, most nyíltan állást foglalhattak az egyesülettel

[19] Nem Deutsche Kameradschaft, hanem Deutsche Arbeitsgemeinschaft néven alakított meg egy munkaközösséget 1931. augusztus 19-én, mozgalmának politikai irányítására.

szemben, és örömest akadályozták tevékenységét, ahol csak tudták. Ennek azután természetes következménye volt, hogy Bleyer és köre is élesebb hangokat ütött meg. Bleyer egy jószándékú és semmi rosszat nem tartalmazó, de felesleges beszédével, amelyet a magyar képviselőházban tartott,[20] s amelyre őt valószínűleg ez esetben is a tőle egy nagy gesztust követelő birodalminémet barátai szorították, a magyar nemzeti körökben olyannyira nem-kedveltté tette magát, hogy még az ablakait is beverték; főmunkatársa Basch Ferenc pedig egy éles beszéde miatt, amelyet ő Bátaapátiban tartott, még a törvénnyel is összeütközésbe került, és a magyar nemzet gyalázása miatt első fokon egy nagyobb szabadságbűntetésre ítélték.[21] Az egész kisebbségi kérdés oly zavaros állapotba jutott, hogy egyre intenzívebbé vált bennem a kívánság, hogy teljesen leválasszam magam a mozgalomról. Az 1932 augusztusában tartott közgyűlésen be is jelentettem azután visszalépésemet az elnökségtől mindenképpen. A kormánynak azt javasoltam, hogy Bleyert fogadja el utódom gyanánt. Ő volt a mozgalom lelke, ő szabta meg az irányt és a tempót, ezért véleményem szerint a felelősséget is neki kell viselnie. Hosszas huzavona után végül is az a határozat született, hogy az elnöki posztot egyelőre egyáltalán nem töltik be, Bleyernek ügyvezető alelnökként kell tovább vezetnie az ügyeket. (Ő az volt az egyesület megalapítása óta.) Ebben a minőségében kellett vezetnie a tárgyalásokat a népiskolai oktatás reformjáról a vegyesnyelvű községekben, és remélhető volt, hogy e tárgyalások lezárulta után talán lehető lesz, hogy átvehesse az elnökséget az egyesületben.

Visszalépésem bejelentése után az egyesület munkáiban többé nem vettem részt. Csak egyszer, 1932 novemberében keresett meg engem Bleyer, hogy jöjjek az egyesület helyiségeibe, mert a Gusztav Adolf Egyesület[22] Magyarországon tartózkodó elnöke, Dr. Geissler, látogatást akar ott tenni.

Bleyer súlyt helyezett arra, hogy én, mint protestáns, jelen legyek ezen a látogatáson, és én eleget tettem kérésének. Dr. Geissler látogatása idején azonban a Bleyer és köztem lévő ellentétek különösen élesen jutottak kifejeződésre. Bleyer arról adott elő panaszokat, hogy mind a magyarországi németségnek a népiskolai oktatás újjáalakítására irányuló kéréseinek teljesítése, mind az egyesület szervezőmunkája oly sok nehézségbe ütközik, hogy úgy véli, a német birodalomnak a magyar kormányra teendő közvetlen nyomása nélkül nem lesz lehetséges leküzdeni a jelenlegi ellenállást. Kénytelen voltam a vendég előtt kinyilvánítani, hogy én más véleményen vagyok, s ha elismerem is, hogy vannak jogos német kívánságok, amelyek teljesítése bizonyos magyar körök megnemértése miatt nehézségekbe ütközik, én mégis azon a nézeten vagyok, hogy külföldi beavatkozás a magyarországi német kisebbség törekvéseibe nemkívánatos, és oly erős ellenhatást

[20] A képviselőház 1933. május 9-i ülésén Bleyer deklarációt olvasott fel „a hazai német mozgalom nevében és képviseletében", amely az indokolt nemzetiségi sérelmeket is kifogásolt beállításban adva elő, nagy vihart keltett.

[21] Bátaapátiban 1933. november 19-én tartott, a névmagyarosítási kampánynak behódolókat korholó beszéde miatt Bascht a pécsi törvényszék 1934. szeptember 28-án első fokon — nem jogerősen — 3 havi fogházra ítélte, a magyar nemzet gyalázása címén.

[22] Gustav-Adolf-Verein (Lipcse), arra rászoruló németországi és külföldi evangélikus gyülekezetek — (így magyarországiak) — anyagi támogatója.

váltana ki Magyarországon, amely végeredményben több hátrányt, mint előnyt hozna a németségnek.

Az volt a szándék, hogy az 1933 augusztusára kilátásba vett közgyűlésen kerül betöltésre az elnökség az egyesületben. A közgyűlés azonban ekkor Bleyer kívánságára elmaradt, mert még nem zárultak le és vég nélkül elhúzódtak a tárgyalások a népiskolai oktatás újjárendezéséről.[23] Ezeken a tárgyalásokon a kormány kívánságára én is részt vettem. A megbeszélések folyamán a kormány tagjai azon kívánságot nyilvánították ki, hogy továbbra is én vegyem át az egyesület elnökségét. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter egyenesen kijelentette, hogy azok az engedmények, amelyeket a kormány a magyarországi németségnek adni akar, kizárólag csak az esetre érvényesek, ha én maradok az egyesület élén; ha nem ez történik, úgy a kormánynak revízió alá kell vennie álláspontját. Az oktatásügyi miniszter, Hóman Bálint, körülbelül ugyanezt jelentette ki nekem egy teán az osztrák követségen. Gömbös Gyula miniszterelnök pedig egy hozzám intézett levélben fejezte ki a kívánságot, hogy én maradjak az egyesület élén. Mielőtt azonban a tárgyalások lezáródáshoz jutottak volna, és mielőtt én magamat készneknek nyilvánítottam volna arra, hogy a kormány kívánságával számot vessek és átvegyem az UDV elnökségét, 1933 októberében váratlan módon bekövetkezett Bleyer halála.[24]

Néhány nappal Bleyer elhunyta után Gömbös miniszterelnök magához kéretett. Egy 1933 december 12.-én tartott hosszú beszélgetésen arra kért engem, hogy most már magam vegyem kézbe a Bleyer által bevezetett tárgyalásokat a népiskolai oktatás reformjáról és a német kisebbség számos más kívánságáról, e tárgyalások lezárása után pedig fogadjam el ismét az UDV elnökségét. Én természetesen kész voltam arra, hogy a német kisebbség kívánságairól a kormánnyal folytatott tárgyalásokban Bleyer helyébe lépjek, az UDV elnökségének újbóli átvételéhez azonban szívem szerint kevés kedvem volt. Ezt főleg azzal indokoltam, hogy azon birodalminémet körök bizalmát, amelyek a külföldi németség kérdéseivel foglalkoznak, én nem bírom abban a mértékben, ahogyan Bleyer, úgy hogy én nálánál jobban ki vagyok téve a veszélynek, hogy a magyar nemzetiségpolitikát Berlinből fogják saját szakállukra úzni. Ennek lehetősége annál inkább meg van, mert Bleyer szorosabb munkatársai engem nem egészen számítanak az övékéhez, úgy hogy feltételezhető, ők adott esetben hajlamosak lennének arra, hogy az én hátam mögött a birodalminémet köröknek álljanak rendelkezésre. Hogy ők már akkor rendszeres segélyeket húztak Németországból, mindenesetre az idő tájt még nem volt ismeretes előttem. Gömbös ragaszkodott kéréséhez, de én nem tudtam magamat elszánni, hogy annak eleget tegyek. Valamivel később, december 23-án fogadtam mégis az elhunyt Bleyer közvetlen környezetéhez tartozó két úr, az ő legközelebbi munkatársai, Basch Ferenc és Rothen Ferenc látogatását. Élénk meglepetésemre ők is azt a kérést intézték hozzám, hogy vegyem át az egyesület elnökségét. Én velük is közöltem aggályaimat, ám ők azt hitték, megnyugtathat-

[23] Valószínűbb, hogy inkább azért maradt el, mert azok a viharok, tüntetések, amelyeket Bleyer 1933. május 9-i parlamenti deklarációja majd müncheni útja (Rudolf Hesshez, a Führer helyetteséhez) keltett, ekkor még korántsem csitultak el.

[24] Bleyer halála 1933. december 5-én következett be.

nak engem afelől, hogy a birodalminémet körök teljes bizalommal vannak irántam, és egyetértenek újbóli megválasztásommal elnökké, úgy hogy nekem erről az oldalról semmiféle nehézségtől sem kell tartanom. E beszélgetés folyamán a két úrhoz azt az egészen határozott kérdést intéztem, hogy nincs-e valamiféle financiális kapcsolat köztük illetve az UDV és bizonyos birodalminémet hivatalos vagy privát körök között. Basch azt válaszolta — az ilyen gyanúsítás fölötti hűszívű megrökönyödés hangján —,hogy bizonyára nem ez az eset, mert ha ilyen kapcsolatok léteznének, ő is azonnal megszakítana minden kapcsolatot ezekkel. Röviddel karácsony után még Bleyer vejének, Dr. Kussbach ügyvédnek a látogatását is fogadtam, aki ugyancsak arra kért engem, hogy tartsam meg illetve újra vegyem át az egyesület elnökségét. Egyelőre nem adtam neki semmi végérvényes választ, fontolóra vettem azonban a tervet, hogy magam Berlinbe utazzam, megbeszélést folytatni a kisebbségi kérdésben érdekelt német körökkel, s e megbeszélések kimenetelétől tegyem függővé elhatározásomat. Ezt a szándékomat azután 1934 kezdetén meg is valósítottam. Gömbösnél február 5.-én tett látogatásom után utaztam Berlinbe, ahová február 7-én érkeztem. Ott arra kértem Emil von Stausst, a Deutsche Bank velem baráti viszonyban lévő igazgatóját, aki a nemzetiszocialista Németországban államtanácsos és a birodalmi gyűlés alelnöke volt, hogy hozzon össze engem a Külügyi Hivatal kisebbségi kérdésekben illetékes uraival. Másnap a Wilhelmstrassén Rüdiger[25] titkos tanácsossal volt találkozásom. Egészen nyíltan jellemeztem neki a magyarországi német kisebbség kérdésében elfoglalt álláspontomat. Igen jól tudom, mondottam, hogy a magyarországi német kisebbségnek bizonyos jogos kívánságai vannak, amelyek az ő német kultúrájuk és német anyanyelvük megtartását célozzák, és én — mint a múltban, úgy a jelenben is — kész vagyok magam bevetni azok teljesítéséért, mégpedig mind a kormánnyal, mind a magyar közvéleménnyel szemben is, amennyiben bizonyos lehetek abban, hogy a kisebbségi kérdéssel foglalkozó birodalmi helyek is megajándékoznak bizalmukkal, és *velem* fognak dolgozni, nem pedig ellenem, a saját szakállukra. Rüdiger titkos tanácsos kijelentette, hogy fejtegetéseimmel tökéletesen egyetért, de úgy vélte, fontos volna, ha a VDA uraival közvetlenül is összejönnék. A következő napra meghívott reggelire a Kaiserhofba, s ehhez bevonta a VDA igazgatóját, Steinachert,[26] és egy katolikus lelkészt, Dr. Scherert is.[27] Én ezen a reggelin is egészen nyíltan adtam elő álláspontomat. Végül megkérdeztem, hogy mindazok után, amiket mondottam, egyetértenek-e az urak azzal, ha újból az UDV élére állnék, s számíthatnék-e ez esetben az ő bizalomteljes támogatásukra. Steinacher határozott igennel válaszolt, és hozzáfűzte: nem irigyel engem a feladatért, amelyet vállalok, mert ő tudja, mennyire reménytelen is az, a Magyarországon meglévő ellenállásra való tekintettel. Én azután abban a hitben utaztam haza, hogy minden rendben van, és hogy az egyesület elnökségét most nyugodtan átvehetem ismét.

---

[25] Helyesen: Roediger, Conrad.

[26] Hans Steinacher, a Népi Szövetség a Külföldi Németségért (Volksbund für das Deutschtum im Ausland = VDA) országos vezetője.

[27] Emil Scherer, a Birodalmi Szövetség a Katolikus Külföldi Németekért (Reichsverband für Katholische Auslanddeutschen) ügyvezetője.

Budapestre visszatérve, kijelentettem Gömbös miniszterelnöknek és az UDV végrehajtóbizottságának, hogy alapjában véve kész vagyok az egyesületben ismét átvenni az elnökséget a magyarországi németség kívánságairól még Bleyer által bevezetett tárgyalások kielégítő lezáródása után. Május 2.-án Gömbös egy részletes levélben[28] értesített engem az álláspontról, amelyet a kormány a még Bleyer által előterjesztett kívánságokkal kapcsolatban elfoglal, és „nagy megnyugvással" vette tudomásul, hogy én kész vagyok az elnöki tisztséget ismét átvenni az UDV-ben. Kiemelte, hogy a foglalkozás „a jelenleg válságos állapotba jutott kérdéskomplexummal", amely a magyarországi németek helyzetére vonatkozik, „nagy áldozatot jelent azok részéről, akik e kérdéseket egy minden szemponttal számot vető megoldásra akarják juttatni". Mivel a kormány állásfoglalása a német kisebbség kívánságai tekintetében általában kielégítő volt, 1934 május 6.-án ismét megválasztottak az UDV elnökévé.[29]

Igen hamar megmutatkozott mégis, hogy mindazok a kisiklások, amelyeket a hatóságok már Bleyer életében az egyesület terhére róttak, és amelyeket Bleyer azzal mentegetett, hogy a kormány kielégítő állásfoglalása a német kisebbség kívánságai tekintetében még nem történt meg, e kívánságok teljesítése után is szüntelen ismétlődtek. Az, amit Gömbös válsághelyzetként jellemzett a magyarság és a magyarországi németség közti viszonyokban, tovább tartott. Mindegyre panaszok futottak be arról, hogy az egyesület titkárai, az egyes falusi községekben tett látogatásaikon, nem törődve az egyesület alapszabályaival, amelyek az egyesület tevékenységét kulturális és gazdasági területre korlátozták, politikai agitációt folytatnak és azzal nyugtalanságot keltenek. A titkárok, valahányszor kérdőre vontam őket, tagadták ezt, de a hatóságok makacsul és szilárdan kitartottak amellett, hogy minden látogatás után, amelyet a Központ képviselői valamely falusi községben tettek, a magyarok és németek békés együttélése szempontjából nem éppen elviselhető izgatott hangulat terjedt el. Több esetben indíttatva látták magukat a hatóságok arra, hogy a német kisebbség egyes tagjai ellen „a magyar nemzet gyalázása" miatt pereket indítsanak, és többnyire azokban a községekben volt ilyen eset, amelyeket röviddel ezelőtt látogattak meg az egyesület titkárai. Én gyakran tettem lépéseket annak megakadályozására, hogy magukban véve jelentéktelen kijelentéseket, amelyeket egyes tanulatlan, nem egyszer ittas állapotban lévő emberek tettek, felfújjanak, és feltűnést keltő törvényszéki tárgyalások tárgyává tegyék, és néhány esetben el is értem a pertörlést. Rossz volt azonban, hogy az egyesület elsőtitkárát, aki ellen — mint már említettem — egy beszéde miatt pert indítottak, másodfokon is bűnösnek nyilvánították.[30] Kézenfekvő volt, hogy e kisiklásokban a Hitler-időben erősen felduzzadt és mesterségesen felkorbácsolt német nemzeti tudat befolyása fejeződött ki, amely semmiképpen sem állt meg a német birodalom határain. A birodalom németsége és a magyarországi németség két közlekedőedényhez volt hasonló: az eszmék, amelyek az embereket odakint

[28] A levelet teljes szövegében — de német fordításban — közzétette Gratz 1938-ban megjelent „Deutschungarische Probleme" című könyvében (185–192. o.)

[29] Beszámoló a közgyűlésről: Sonntagsblatt, 1934. május 13. - Gratz ekkor mondott beszédének szövegét lásd „Deutschungarische Probleme", 176–184. o.

[30] A pécsi ítélőtábla 1935. április 17-én másodfokon tárgyalva Basch „nemzetgyalázási" perét, 5 hónapi fogházra súlyosbította az elsőfokú ítéletet.

eltöltötték, Magyarországon is azonos szintre törekedtek. Még olyan személyek is, akik évtizedek óta megszüntettek minden közösséget a lakosság tudatosan német részével, és még régi német nevüket is egy újjal, magyarral cserélték fel, gyakran nem tudták magukat kivonni ezen új eszmevilág befolyása alól. Nem csoda hát, hogy olyan emberek, akik tudatosan németek voltak, alávetették magukat a birodalomban kint előretört és lelkesedéssel ünnepelt nemzetiszocialista mozgalomnak. Basch és barátai vállalták, hogy egyengetik útját Magyarország felé, és hogy itt hozzáférhetővé teszik számára a németek szívét.

Ez a befolyás nem volt kizárólagosan szellemi. Egyre jobban és jobban megerősödött bennem a gyanú, hogy azokat az ifjú embereket, akik feladatukat abban látták, hogy a magyarországi németeket népiségük tudatára és a birodalmi németséggel való népiségi összetartozásukra ébresszék, financiális kötelékek is fűzik bizonyos nemzeti körökhöz a birodalomban, és nem csak befolyásuk alatt, hanem — hogy nyíltan kimondjam — zsoldjukban álltak. Nem akarom ezzel kétségbe vonni, hogy közöttük egyes tisztességes meggyőződésű emberek is voltak. Egyes esetek megerősítettek gyanúmban. Amikor egyszer Bascht kérdőre vontam, hogy az 1934. évi egyesületi közgyűlésen tartott beszédében miért csak minden német népiségi összetartozásáról szólt kizárólag, és a német kisebbség államhű magatartásának szükségességét alig érintette,[31] azt a választ kaptam, hogy így kellett beszélnie, mert kint a birodalomban ezt így kívánják. Ez feltűnő volt. De még inkább megerősített engem gyanúmban az a közlés, amely már csak utólag jutott el hozzám, hogy Rothen egyesületi titkárnak még Bleyer életében felelnie kellett egy igen tekintélyes summa elsikkasztásáért,[32] mégpedig egy olyan összegért, amely túlságosan nagy volt ahhoz, hogy tényleges egyesületi pénzről lehetett volna szó, ám ennek ellenére nem mertek feljelentést tenni ellene, hanem ellenkezőleg, mindenképpen azon fáradoztak, hogy az esetet eltussolják. Gyanúm, hogy azon emberek legtöbbje, akikkel együtt kell dolgoznom az egyesületben, fizetéseket kap németbirodalmi pénzekből, és ez okból teljesen függnek azoktól a németbirodalmi helyektől, ahonnan ez a pénz jön, később teljesen igazolódott. Sőt, birtokába jutottam azon segélyek listájának, amelyeket Basch és más urak az egyesületben rendszeresen kaptak havonta.

A nyugtalanság a növekvő német agitáció miatt Magyarországon lassanként oly magas fokot ért el, hogy 1935 nyarán mértékadó helyen közölték velem: azzal a gondolattal foglalkoznak, hogy az egyesületet feloszlatják.[33] Én egy, a kormányhoz intézett emlékiratomban[34] e szándék ellen foglaltam állást. Utaltam arra, hogy az egyesület megalakításánál a magyarországi németségnek a mérsékelt és a radikális elemei szándékosan lettek egy és ugyanazon szervezetben összefogva,

[31] Lásd a Sontagsblatt 1934. május 13-i beszámolóját.

[32] Rothen Ferenc 1932 szeptemberében kényszerült igazolójelentésre a magyarországi német egyetemi és főiskolai hallgatók titkos németországi ösztöndíjainak önkényes kezelésével kapcsolatban támadt panaszok tárgyában.

[33] A nyugtalanság legfőbb oka az volt, hogy az egyesület főtitkára, Basch, annak ellenére, hogy ellene büntetőeljárás volt folyamatban, náci stílusúnak talált erős agitációt folytatva fellépett a németjellegű bonyhádi választókerületben, ahol jelentékeny erőfeszítést igényelt megbuktatása.

[34] Kozma Miklós belügyminiszterhez intézte ezt az 1935. május 16-i memorandumát. (Publikációnk III. részében közöljük.)

mert remélték, hogy ezáltal sikerülni fog a radikálisokat a mérsékeltek ellenőrzése alatt tartani. Ez úton akarták egy német kisebbségi párt alakítását is megakadályozni, amelynek létrejötte végzetes jelentőségű lett volna a magyarság és a németség közti viszony számára. Bleyer, akit a német mozgalom vezetői Magyarországon és a birodalomban saját emberüknek tekintettek, megértette, hogy ezt az álláspontot fenn kell tartani; az ő halála után azonban már senkinek sem volt ilyen befolyása, legkevésbé nekem, aki mind a magyarországi német mozgalom, mind háttérben álló támogatóiknál a birodalomban, mint törekvéseik kifejezett ellenfele voltam ismeretes, amit én egyébként nem is titkoltam sohasem. Az egyesület feloszlatásának ebben a helyzetben felmerült gondolata mégis aggályosnak tűnik számomra, mert az erőszakos cselekedet benyomását keltené a birodalomban, és a Magyarországgal szomszédos államokban. Sokkal jobbnak tűnne nekem, az egyesületben magában végbevinni a radikális és a mérsékelt elemek szétválását. Magának a magyarországi németség többségének kellene a radikális elemeket leválasztania magáról.

A kormány csatlakozott ehhez az állásponthoz, és én késznek jelentettem ki magam arra, hogy az akciót a radikálisok ellen végrehajtsam, de ezt a készségemet két feltételhez kötöttem. Az első feltétel az volt, hogy a kormány a Gömbös miniszterelnök által nekem írásban megígért népiskolai rendeletet[35] nemcsak kiadja, hanem komolyan végre is hajtatja. E rendelet nyilvánosságra hozatalát illető vonakodást a kormány részéről addig azzal a gyanakvással indokolták, amely a német kisebbséggel és egészen különlegesen az UDV-vel szemben mindenütt az országban mutatkozott. Én most úgy véltem, hogy a kormánynak talán könnyebb lesz a rendelet kiadásával és végrehajtásával szembeni ellenállást leküzdenie, ha a radikálisoknak az egyesület vezetéséből való eltávolítása egy bizalomteljesebb hangulatot teremt a magyarországi németséggel szemben. A radikálisok elleni egész akciónak azon az erkölcsi alapon kell felépülnie, hogy másként nem biztosítható a népiskolai reform végrehajtása. Összhangban állt ezzel az a kérésem is, hogy állítsák le a német családnevek magyarosítására egyes katonai és polgári szervek által gyakorolt kényszert. A második feltétel, amelyhez az akció végrehajtását kötöttem, az volt, hogy a hatóságok a főispánok útján határozott utasítást kapjanak arra, hogy a radikális elemektől megtisztított egyesület tevékenységét a jövőben ne akadályozzák, hanem támogassák. Eddig a hatóságok arra fordították egész befolyásukat, hogy a magyarországi németség komoly és józan elemeit visszatartsák az egyesületbe való belépéstől. Ennek az volt a következménye, hogy csak azok az örökké elégedetlen elemek léptek be az egyesületbe, akiknek nem volt vesztenivalójuk, úgy hogy a vidéki filiálék[36] vezetését is nekik kellett átengedni, aminek aztán megint a hatóságoknak az egyesülettel szembeni gyanakvása lett a következménye. Gondolatom az volt, hogy a vidéki filiálék vezetését a helyi hatóságokkal egyetértésben mindig azon emberek kezébe kell adni, akik a hatóságok teljes bizalmát bírják, és kezességet nyújtanak arra, hogy az egyesületben semmi sem történik, aminek félnie kellene a fénytől. Gömbös miniszterelnök,

[35] Az 1934. május 2-i Gömbös-levél tett ígéretet a nemzetiségi népiskolák egységesen vegyes tannyelvűvé tételére.

[36] Az egyesület helyi csoportjai (Ortsgruppe)

akinek én mindkét feltételemet előadtam, kijelentette, hogy egyetért azokkal, és megígérte nekem, hogy megteszi a szükséges intézkedéseket.

Erre én 1935 június elején levelet intéztem a történetesen éppen Németországban tartózkodó Basch Ferenchez, az egyesület főtitkárához, a radikálisok szellemi vezéréhez,[37] amelyben arra tettem őt figyelmetessé, hogy az ő most már másodfokon is kimondott ítélete „a magyar nemzet gyalázása" bűntettében, nagy kárt okoz az egyesületnek, és még az ő további (tisztségben) maradását is kérdésessé teszi, ezért arra kell őt kérnem, hogy főtitkári funkciójától egy időre vonuljon vissza, és perének jogerős eldöntéséig menjen szabadságra. Ez már csak azért is szükséges, mert a pere által kiváltott hangulatban az ígért népiskolai reformot nem lehet megvalósítani. Basch vonakodott eleget tenni kérésemnek, mire én egybehívattam a végrehajtóbizottságot, és indítványoztam a főtitkár kényszer-szabadságoltatását. Természetesen már az akció kezdete előtt meggyőződtem arról, hogy indítványom a bizottságban a szükséges támogatásra fog találni, mégpedig néhány olyan személyiség részéről is, akik annak idején Bleyer szűkebb köréhez tartoztak, mint König Antal szerkesztő, Faul-Farkas János egyesületi igazgató, Dr. Kussbach Ferenc, Leber Lajos titkár, Dr. Stumpf György és mások. Rendkívül heves vita után, amelyben Huss Richard debreceni germanista professzor volt a radikálisok szóvivője, a többség végül elfogadta indítványomat.[38]

A magyarországi németek nagy tömege teljesen közömbös maradt e fejleményekkel szemben. Eltekintve attól a kevés községtől, amelyekben kifejezetten a Basch-csoport bizalmi emberei laktak, minden további nélkül belenyugodtak azokba.[39] Csak a birodalminémet sajtóban támadtak engem hevesen, ha nem is a vezető lapjaikban.

Sajnos nem lehetett kihasználni a radikálisok veresége által teremtett helyzetet. Ennek egész sor oka volt.

Először is azokat az ígéreteket, melyeket Gömbös még azelőtt tett nekem, hogy az akcióba belebocsátkoztam, nem váltották be. Az iskolarendelet kiadása hónapról-hónapra késlekedett, a családi nevek magyarosítására az akció folytatódott, és a hatóságok magatartása az egyesülettel szemben teljesen változatlan maradt. Emlékiratok sorában sürgettem,[40] hogy történjék végre valami, mindkét irányban. Már 1935 szeptember végén kértem, hogy a már fél éve megígért rendeletet a német községekbeli népiskolai oktatásról adják ki végre, mert elsősorban ennek a népiskolai reformnak a lehetővé tétele képezi azt az erkölcsi bázist, amelyen

---

[37] Basch a VDA ezúttal Königsbergben rendezett hagyományos pünkösdi gyűlésezésén vett részt.

[38] Az egyesület végrehajtóbizottságának 1935. június 14-i ülésén.

[39] Tolna megyében az egyesület Mágocs községbeli helyi csoportja tiltakozásul bejelentette feloszlását. Annak elkerülésére, hogy példáját a Huss-Basch csoport befolyása alatt álló más helyi szervezetek hasonló elhatározással kövessék, az ilyeneket a hatóságok oszlatták fel. (Az ugyancsak Tolna megyei Gyönk, Szárazd, Varsád községekben.)

[40] Az iskola-kérdésben, a névmagyarosítás ügyében, az egyesület átszervezése tárgyában tett sürgetései, amelyek egész sorára hivatkozik itt és a továbbiakban, többnyire levelek, jelentések, panaszbeadványok formájában történtek, amelyek azonban a Magyar Országos Levéltárban csak hellyel-közzel lelhetők fel. Emlékirata — különösen jelentős, átfogó jellegű memoranduma — két esetben maradt fönn: 1935-ből a belügyminiszterhez, 1937-ből a miniszterelnökhöz. Ezeket közleményünk III. részében teljes terjedelmükben publikáljuk.

a radikálisok elleni akciót a magyarországi németség és a birodalmi közvélemény előtt igazolni lehet. 1935 karácsonyára azután tényleg közzétették az iskolarendeletet.[41] A magyarországi németség nagy örömmel fogadta azt, ám elégedettségük mihamar erős csalódottsággá változott, mert megmutatkozott, hogy a rendelet végrehajtását az alárendelt hatóságok — szolgabírák, jegyzők, katolikus papok stb. — rendszeresen meghiúsítják. 1937-ben — Gömbös közben meghalt, és helyébe Darányi lépett[42] — panaszokat kellett tennem a kormánynál arról, hogy a rendeletet nem hajtják végre. Az a tény, mondottam, hogy az e rendelethez fűzött remények nem valósultak meg, a magyarországi németséget alkalmas talajjá teszi minden, Németországból az országba benyomuló nemzetiszocialista agitáció számára. 1937 októberében és 1938 kezdetén[43] utaltam arra, hogy a magyarországi németségen belüli mérsékelt irányzatnak feltétlenül el kell buknia, ha az iskolaügy területén az ígért előrelépés továbbra is elmarad. Az iskolarendelet még abban az ötven községben sem lett ténylegesen végrehajtva, amelyeknek a hatóságok részéről rájuk gyakorolt nyomás ellenére volt bátorságuk a német oktatás mellett nyilatkozni.

„Lehet-e mindezek után csodálkozni — kérdeztem —,ha Németországból mindig azt kell hallanunk, hogy az iskolarendelet tiszta szemfényvesztés, és a magyarországi németség helyzete semmiképpen sem javult? És lehet-e csodálkozni azon, hogy a német pénzen Magyarországon fenntartott radikális mozgalom ezekre a körülményekre utalva, hangosan hirdeti, hogy a magyarországi németségnek a magyarsággal és a magyar kormánnyal való együttműködése sohasem fog a magyarországi németség kulturális igényeinek teljesítésére vezetni, és ezért ezeket csak a németség nemzeti öntudatának felébresztésével és Berlin támogatásával lehet kielégíteni? Akik az iskolakérdés megoldását ily módon akadályozzák, azok a legsikeresebb pacemakerjei[44] annak a mozgalomnak, amelyet azután ők maguk mint alldeutschot és horogkeresztest a legélesebben kárhoztatnak."[45]

Épp oly kevéssé lett beváltva az az ígéret, hogy a kormány utasítani fogja a hatóságokat: támogassák az egyesület fáradozásait tagsága felfrissítésére megbízható elemekkel. 1935 szeptemberében megírtam a kormánynak, hogy nem történtek meg a kilátásba helyezett utasítások a főispánoknak, legkevésbé sem észlelni bármiféle nyomát ilyen utasítások létezésének. „Ha nem sikerül e tekintetben a bajon segíteni — mondottam — a radikális irányzat leküzdése hajótörésre lesz ítélve, és a német kisebbség vezetése azok kezébe fog kerülni, akiktől azt röviddel ezelőtt elvettük."[46]

---

[41] Az 1935. december 23-án megjelent új kisebbségi iskolarendelet (11 000/1935. ME sz.) egységesen vegyes tannyelvű (korábban B-típusú) oktatás fokozatos bevezetését írta elő az 1938 őszi tanévkezdésig.

[42] Gömbös Gyula miniszterelnök 1936. október 6-i halálát követően 12-én alakult meg Darányi Kálmán kormánya.

[43] Ez utóbbi felszólalását — bár mellőzve annak kemény végkövetkeztetését — a kisebbségi tannyelvű népiskolák átszervezése tárgyában 1938. március 2-án tartott miniszterközi értekezlet jegyzőkönyve ismerteti, amelyet publikációnk III. részében közlünk.

[44] Serkentői.

[45] E nem teljesen szószerinti — mert németnyelvű memoárjából fordított — idézet az 1937. szeptember 14-én kelt memorandumából való. (Publikációnk III. részében a memorandumot közöljük.)

[46] Utalás a radikális irányzattal szemben az egyesület 1935. június 14-i végrehajtóbizottsági ülésén elért sikerre, amelyet nem szabad kiengedni a kézből.

Az 1936–1937 években jelentések sorát adtam a kormánynak a helyzetről a magyarországi németségben, s egyetlen egy sem volt azok között, amelyben nem utaltam volna arra, hogy a radikális elemek elleni egész akciót fel kell adni, ha a hatóságok távoltartanak minden megbízható elemet az egyesületbe való belépéstől. „Egyenesen olyan helyzet állt elő — mondtam e jelentéseim egyikében —, hogy egyesületünknek, amely a hatóságokkal egyetértésben akar dolgozni, kisebb a mozgásszabadsága, mint a radikális csoportnak, amely egyáltalán nem törődik azzal, hogy akcióikkal egyetértenek-e a hatóságok, vagy nem." Egy másik jelentésemben írtam: „Ha meg akarjuk akadályozni, hogy az egyesület ismét a radikálisok vezetése alá kerüljön, arra nincs más lehetőség, mint az, amellyel már Gömbös miniszterelnök egyetértését fejezte ki, az én vele (1935) augusztus 17-én folytatott beszélgetésemkor. Szeretném javaslatomat megismételni. Mivel a vidéki hatóságok az UDV tevékenységét, mióta fennáll, mindig nem szívesen nézték, állandóan azon fáradoztak, hogy a falusi lakosság komoly elemeit az egyesületbe való belépéstől visszatartsák. Ennek az volt a következménye, hogy az egyesület vidéki fiáliáléiban csupán elégedetlen, és minden új mozgalommal kokettáló[47] elemek gyűltek össze, és ezek készségesen csatlakoztak Baschhoz és barátaihoz. Ha ezt meg akarjuk akadályozni, úgy a vidéki hatóságoknak meg kell változtatniuk taktikájukat. Nekik nemcsak hogy nem szabad megakadályozniuk a megbízható elemek belépését az egyesületbe, hanem egyenesen arra kell törekedniük, hogy bevigyék ezeket az elemeket a vidéki szervezetekbe. Ha ez sikerül, akkor lehetséges lesz a talajt kihúzni a Basch-csoport alól. Ha nem sikerül, úgy a német kisebbség vezetését a legrövidebb időn belül kétségkívül vissza kell juttatni az ő kezeikbe. A miniszterelnök kilátásba helyezte nekem, hogy a főispánokat ebben az értelemben fogja ellátni a megfelelő utasításokkal. Mégse történt eddig semmi ilyesmi. Ha nem tudnánk ez irányban haladást elérni, nem marad más hátra, mint békét kötni a Basch-csoporttal." 1937 októberében újból ki kellett nyilvánítanom egy jelentésben,[48] hogy eredménytelen maradt az a törekvésem, hogy a hatóságok támogatását megszerezzem megbízható emberek bevonásához az egyesületbe, és hogy arra kell felkészülni, hogy ilyen körülmények között a radikális elemek fogják magukhoz ragadni az egész magyarországi németség vezetését. „Komolyan gondolok arra, hogy ilyen körülmények közt nem hasznosabb feladatot látnék-e el akkor, ha letenném az egyesület elnökségét, és a képviselőházban nyíltan beszélnék a német kisebbséget érintő kérdések teljesen nem kielégítő állapotáról." 1937 végén ismét panaszoltam, hogy a hatóságok nekem megígért támogatása teljesen elmaradt. „Ellenkezőleg, a hatóságok részéről csak arra látunk igyekezetet, hogy a magyarországi németség megbízható tagjainak az egyesület fiáliáléinak vezetésébe való bevonását megakadályozzák. Ha itt-ott sikerül megnyernünk egy papot vagy egy tanítót, hogy egy fiáliálé élére álljon, a hatóságok azonnal közbelépnek, hogy őt visszalépésre bírják. A hatóságok az egyesület tevékenységét eddig nemcsak hogy nem könnyítették meg, hanem egyenesen megnehezítették. A radikális csoporttal szemben teljesen tehetetlenek, viszont az e-

[47] Kacérkodó.

[48] Valójában 1937. szeptember 14-i memorandumáról van szó — amelyet a publikáció III. részében közlünk — az abból hozott idézet ezúttal sem pontos (sőt nem is teljes).

gyesület tevékenységét minden módon akadályozzák. Így áll elő az a sajátos helyzet, hogy a kormány közreműködésével létrejött egyesület csekélyebb mozgásszabadsággal bír, mint a kormány által veszélyesnek tartott akció."

Ebben a helyzetben ismételten bejelentettem a kormánynak, hogy semmi kedvem folytatni a sikertelen harcot, ha a magyarországi németséggel szemben követendő politikájában nem tud egy világos vonal mellett dönteni. „A kormány — mondtam egy emlékiratban — törekedhet a radikális csoportnak az egyesület többségével való újraegyesítésére, és megkísérelheti a radikális csoport adminisztratív elnyomását is, de a két út egyikét követnie kell, ha kézben akarja tartani a helyzetet. Ismételten állítottam a kormányt e „vagy-vagy" elé, de a kormány nem tudott dönteni, és ide-oda ingadozott a két lehetőség között. Egy beszélgetés alapján, amelyet Kánya Kálmán külügyminiszterrel folytattam, megkíséreltem pl. 1936 nyarán kompromisszumra jutni Basch-sal és híveivel. Tárgyi kérdésekben már az ellentétes álláspontok messzemenő közelítéséhez jutottunk. Ez volt az eset még a német pénzjuttatások vonatkozásában is, amelyet a Basch-csoport külföldről kapott. Az volt a szándék, hogy az egylet vezetésébe felvesszük a Basch-csoport egy-két tagját, akik ott bizonyos mértékig a magyarországi németség radikális kisebbségének képviselőiként foglalnának helyet, és az így reorganizált egyesület rendelkezésére kell bocsátani a birodalminémet szervezetektől a magyarországi németségnek szánt pénzt, úgy hogy azt az egyesület ellenőrzése alatt költötték volna el. Alig jutottunk azonban odáig, hogy egy kompromisszum lehetségesnek tűnt, amikor a miniszterelnökség illetékes funkcionáriusa — eltérve a velem korábban közölt instrukcióktól — hirtelen telefonált nekem, hogy a Basch-csoportnak csak egyetlen egy tagját szabad bevenni az egyesületbe, és azt is csak alárendelt helyre. A kormány ezen határozatlan és kétértelmű magatartásán azután a kompromisszum-kísérlet meghiúsult.

A másik út követésére, Basch mozgalma energikus leküzdésére, a kormány épp oly kevéssé tudta magát elszánni. Nyugodtan nézte, hogy a birodalminémet pénzforrásokból táplált akció az egész országban titokban szervezkedett, újságokat és nyomtatványokat adott ki, egy e célra alapított „Kultura" részvénytársaság révén Németországból hozott nemzetiszocialista propagandairatokat terjesztett, egy internátust tartott fenn, amelyben a német nemzeti propaganda számára a szükséges segéderőket kiképezte stb., stb.[49] Világos volt, hogy az egész szervezet olyan célok szolgálatába állt, amelyekre valamivel később az „ötödik hadoszlop" nevet alkalmazták.

A kormány ezen szánalmas, mindig ingadozó és határozatlan magatartásának oka az akkori általános politikai helyzetben volt. A magyar kormány és a németországi Hitler-rezsim kapcsolatai egyre szorosabbá váltak, és minél közelebb került a lehetőség, német segítséggel és német nyomással elérni Magyarország trianoni béke által megállapított határainak revízióját, annál aggályosabban mellőztek Budapesten mindent, ami Németországnak nem lenne kedvére. Másrészt azonban a Németországból jövő nemzetiszocialista hullám az arra különben is

[49] Mindezzel kapcsolatban számos aktát közöl „A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944". (Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula). Bp. 1968.

erősen prediszponált[50] magyarságot is elragadta, úgy hogy Magyarországon nehezebb volt, mint ezelőtt bármikor, a német kisebbség kívánságait előzékeny kezelésben részesíteni. Az csak később bizonyult lehetőnek, amikor Magyarország már érvényt szerzett Németország támogatásával határkövetelései egyikének.[51] Egyelőre a kormány úgy látta, nyilvánvaló félelemből, hogy két szék közt a földre ülhet, kénytelen határozatlanul fel s alá járni a két szék között, ahelyett, hogy elszánta volna magát arra, hogy az egyik vagy másik székre szilárd elhatározottsággal leül.

Már 1938 kezdetén feladtam a reményt, hogy bármit elérhessek abból, ami a Basch-sal és radikális csoportjával való szakításkor előttem lebegett. Arra a felismerésre jutottam, hogy hiábavaló volt az egész harc, melyre vállalkoztam. Ausztriának Németországhoz történt 1938 márciusi csatlakozása (Anschluss) után úgy alakult az általános helyzet, hogy eleve kilátástalannak tűnt bármit is elérni, ami nem volna Németország ellenére. Érezni lehetett az időpont közeledtét, amikor a magyar kormány a kisebbségi kérdésben is teljesen kapitulálni fog Berlin előtt. Ebben a helyzetben én érthető módon kényelmetlenné váltam a kormány számára. Basch és barátai elleni harcom óta Németországban nagyon utáltak, és a magyar zsidótörvény elleni fellépésem[52] teljesen lehetetlenné tett engem a Hitlerre esküdött németeknél. Világos volt, hogy ha a kormány a kisebbségi kérdésben kapitulál — s erre készültem fel egyre inkább — én is egyike leszek — a bizonyára nem nehezen kiheverhető — áldozatoknak, amelyeket meg fognak hozni. Ismeretes volt előttem, hogy ez esetre a kormány és az UDV alelnöke, a becsvágyó Pintér kanonok[53] között már bizonyos szálak fonódtak, amelyeket előlem eltitkoltak. Engem csak a kötelességérzet tartott még az egyesület élén: nem akartam ugyanis cserben hagyni azt a kis kört, amely a radikálisokkal való szakítás után hozzám csatlakozott. Végül azonban láttam, hogy híveim e kis köre számára is kényelmetlen lettem, és hogy nekik nagyobb szolgálatot teszek, ha elkülönülök tőlük, mint ha náluk maradnék.

1938 decemberében olyan események történtek, amelyeknek az én teljes kiválásom az UDV-ből és az egész magyarországi német kisebbségi mozgalomból természetes következménye volt. Imrédy Béla miniszterelnök 1938 októberében a képviselőházban kisebbségben maradt,[54] remélte azonban, hogy a német kormány támogatásával új megbízást kaphat a kormányügyek vezetésére,[55] s hogy ezt a támogatást megkapja, egész sor engedményt tett a német kormánynak, amelyek között a Basch Ferenc vezetése alatt álló „Deutscher Volksbund" elismerése is ott volt.[56] Ez a Volksbund olyan jogokkal lett ezúttal felruházva, amilye-

[50] Hajlamos.

[51] Az 1938. november 2-i bécsi döntés visszajuttatta Csehszlovákiától Magyarországnak a Felvidék és Kárpátalja többségében magyarlakta déli szegélyterületeit.

[52] Az első zsidótörvény képviselőházi vitájában és a sajtóban is, 1938 áprilisában, májusában.

[53] Pintér (Binder) László kormánypárti képviselő.

[54] 1938. november 23-án a képviselőházban leszavazták a kormányt, miután mintegy 60 képviselő — többségükben már az előző napon — kilépett a kormánypártból, és az ellenzékkel fogott össze.

[55] November 27-én Horthy valóban Imrédyt bízta meg továbbra is a kormány vezetésével. (Ez volt — mint később említtetik — „a második Imrédy-kormány".)

[56] Elismerés alatt annak tudomásul vétele értendő, hogy az UDV-ből kiszorított-kivált Basch-csoport külön, párhuzamos egyesületté alakulhat. 1938. november 26-án tarthatta meg alakuló ülését

nekkel eddig még megközelítően sem rendelkezett egyik kisebbség sem ebben az országban. Mihelyt ezt megtudtam,[57] visszaléptem az egyesület elnökségétől.

Egy újságnyilatkozatban[58] azzal indokoltam elhatározásomat, hogy negyven éven át mindig azt az álláspontot képviseltem, hogy a Magyarországon élő kisebbségek minden kulturális igényét ki kell elégíteni, ám külföldi segítséget semmi esetre sem vehetnek igénybe a kisebbségek törekvéseik támogatására, és nem szabad külföldi tényezők vezetése vagy befolyása alá vetni magukat. A magyarországi németség eddig maradéktalanul ezen az állásponton állt. A Volksbund, amely teljesen németországi befolyás alatt áll, és onnan fogják finanszírozni, más alapelveket vall, amelyek követése meggyőződésem szerint idővel meg fogja zavarni a magyarság és a német kisebbség eddigi bensőséges viszonyát, és mérhetetlen károkat fog okozni a magyarországi németeknek. A Volksbund megalakításának engedélyezése lehetetlenné teszi azonban azon alapelvek védelmét, amelyeket én az UDV élén követtem, mert ha a kormány a németség azon elemeit, akik a Volksbund alapelveit vallják, és azokat populáris jelszavakkal a tömegek közé viszik, olyan helyzetbe hozza, hogy az állam védelme alatt egy külön szervezetben egyesülnek, úgy ezzel azt juttatja kifejezésre, hogy e törekvéseket a nagy állami és nemzeti érdekek szempontjából aggálytalannak és veszélytelennek tartja, eszerint azonban nehéz lesz olyan németet találni, aki pápább akarna lenni a pápánál, és hazafiasabb, mint a magyar kormány. Az út, melyet eddig jártam, ezért járhatatlanná vált. Az új kurzushoz nem tudok alkalmazkodni, és ezért kellett letennem hivatalomat, mint az UDV elnöke.

Az UDV egy rövid ideig még fennmaradt Pintér kanonok vezetése alatt, ám 1939 első hónapjaiban teljesen megszűnt.[59]

Tevékenységem a német kisebbségért kétségtelenül kudarccal végződött. Attól tartok azonban, hogy eljő az idő, amikor a magyarországi németségben felébred a belátás, mily nagy hibát követett el, amikor a német birodalomra támaszkodott, ahelyett, hogy a magyarsággal való bensőséges együtt haladásban kereste volna boldogulását. Senki sem fog nálamnál jobban örülni, ha ez az aggodalom megalapozatlannak bizonyul!

(G. Gratz: Aus meinem Leben... 305–318. o.)

---

a Volksbund. (Pontos elnevezése: Volksbund der Deutschen in Ungarn – Magyarországi Németek Népi Szövetsége.)

[57] A Volksbund alakuló ülésén lényegében körvonalazott alapszabálytervezetről szerzett Gratz tudomást, amely valóban túlmutatott már a magyar nemzetiségpolitika által a nemzetiségek részére szokványosan engedélyezett népművelődési egyesületek (így a német Volksbildungsverein) kulturális térre szorítkozó keretein egy a magyarországi németeket az összmetség magyarországi népcsoportjaként minden szempontból átfogó, népiségpolitikai jelentőségű népcsoportszervezet (Volksgruppenorganisation) irányába. Gratznak ez elég volt ahhoz, hogy visszavonuljon, mert nem volt kétsége az iránt, hogy ezt az áttörést az Imrédy-kormány tudomásul fogja venni. Teleki Pál 1939 februári kormányrakerülése azonban egyelőre meghiúsította az egész magyarországi németséget átfogó népcsoport-szervezetként való működés lehetőségét: a kétharmad-részben megkurtított, április 13-án jóváhagyott alapszabályok a Volksbund részére is csak kultúregyesületi működést tettek lehetővé, egészen 1940. augusztus 30-ig, az ún. bécsi német népcsoportegyezménynek a német kormány által a magyar kormányra történt rákényszerítéséig.

[58] Neues Sontagsblatt, 1938. december 4.

[59] Valójában 1940 októberében szűnt meg, a német kormány követelésére, amely a bécsi német népcsoportegyezményre hivatkozva monopolhelyzetet igényelt a Volksbund számára.

II.
Gratz Gusztáv képviselősége a német jellegű bonyhádi választókerületben (1926–1931, 1931–1935)

1926 decembere óta kapcsolódtam be ismét a politikai életbe, amikor megint a magyar képviselőház tagjává választottak, amelyhez a közös külügyminisztérium osztályvezetőjévé történt kinevezésem óta, tehát tíz éve nem tartoztam.[60] Az országgyűlés novemberi feloszlatása után mindjárt felszólítottak Sopronból, hogy ott jelöltessem magam. Ezen ajánlat elfogadását attól tettem függővé, hogy a kormány, amennyiben a soproni mandátumot megpályázom, lemond-e arról, hogy velem szemben egy saját ellenjelöltet állítson. Gróf Bethlen miniszterelnökkel, akit szándékairól kérdeztem, közöltem, hogy én, ha beválasztanak a képviselőházba, nem lennék abban a helyzetben, hogy az ő vezetése alatt álló kormánypártba belépjek, de az sem szándékom, hogy az ellenzéki pártok egyikéhez csatlakozzam, és valamiféle élesen ellenzéki magatartást vegyek fel. Ha ő ilyen körülmények között kész volna Sopronban egy saját jelölt állításáról lemondani, akkor én elvállalom a nekem felajánlott jelöltséget. Gróf Bethlen nem adott azonnali választ, mert nem tudta, hogy pártjának vezetősége nem intézkedett-e már a soproni jelölésről. Néhány nappal később kaptam tőle a választ, hogy Sopronban Herrmann Miksa kereskedelemügyi miniszter fog fellépni, a kormánypárt programjával. Szinte egyidejűleg megjelent nálam egy küldöttség a bonyhádi választókerületből, amely egy jelölt nevezése végett a kormányhoz fordult, s az hozzám utasította, hogy nekem ajánlják fel az ottani mandátumot.

Én nem csatlakoztam a kormánypárthoz, mert Gróf Bethlen iránti őszinte nagyrabecsülésem és nagyra értékelésem ellenére nem értettem egyet teljesen sem kül-, sem bel-, sem gazdaságpolitikájával.[61] Ha én most elhatároztam magam arra, hogy beválasztatom magam a képviselőházba, azt azért tettem, hogy lehetőségem legyen erről a legmagasabb politikai tribünről fellépnem mindazért, ami nekem a kül-, bel-, és gazdaságpolitikában helyesnek és hasznosnak tűnt. Ez azonban többnyire nem az volt, amit Gróf Bethlen tartott helyesnek és hasznosnak. *Én* továbbra is meggyőződéses híve voltam a szomszédos országokkal való politikai és gazdasági együttműködés gondolatának, Gróf Bethlent ez nem érdekelte. Az a politika viszont, amelyet Gróf Bethlen folytatott, és amely egyes nagyhatalmak, különösen Olaszország és Németország követésében csúcsosodott ki, *előttem* aggályosnak és vészterhesnek tűnt. A belpolitikában nem csak az választott el engem Bethlentől, hogy én a régi uralkodóház helyreállításának szükségességét vallottam, amely számomra a legitimitásnak és az alkotmányosságnak az a teljessége volt, amely nélkül nem tudtam elképzelni Magyarországon egy tartósan biztos, minden kalandorságtól mentes államvezetést, hanem az a lanyhaság is, amelyet ő kifejezetten antiliberális és antidemokratikus törekvések leküzdésében tanúsított nézetem szerint, amelyek azután Gömbös Gyula vezetése alatt[62] egyre inkább kezdtek elterjedni. Az a számomra megfoghatatlan tolerancia, amelyet Bethlen

[60] 1917 februárja óta. Ezt megelőzően — 1906-tól — tagja volt a képviselőháznak.

[61] Ennek részletes kifejtése Gratz Gusztáv „Magyarország a két háború között" című történeti munkájában, 125–173, 204–234. o.

[62] Miniszterelnöksége (1932–1936) idején.

ezen általam is helytelenített irányzattal szemben mutatott, oly messzire ment, hogy éppen ő volt az, aki Gömbösnek a kormányba való bevonásával[63] egyengette ennek útját a hatalomhoz, ahol ő szerintem rendkívül káros befolyást gyakorolt Magyarország politikai fejlődésére. A mindenféle elharapódzó új tendenciákhoz mérten Bethlen kétségkívül liberális volt, de az ő felfogása néhány fokkal nacionalistább volt az enyémnél, és az én meggyőződésem liberálisabb volt, mint az övé. A gazdaságpolitikában a kor jellegzetességeként Bethlen inkább volt az állami beavatkozás híve, mint én. Protekcionizmus és autarkia nála kevésbé mentek ugyan túl a vonalon, de sok engedményt tett ezeknek, ami az én nézetem szerint fölös volt. Csak a kisebbségi politikában voltak nézeteim teljesen egybehangzók az övéivel.[64]

A bonyhádi kerület, amelynek mandátumát nekem felajánlották, túlnyomórészt német lakosságú volt. Többnyire tehetős sváb parasztokból állt, akiknek szarvasmarháik voltak a büszkeségeik, amelyekből a bonyhádi fajtát kitenyésztették. Az volt a benyomásom, hogy ők gyakorta több gondot fordítanak teheneikre, mint gyermekeikre. Voltak paraszti udvarok, ahol a kínosan tisztán tartott istállóban a villanyvilágítás be volt vezetve, míg a szűk szobákban petróleumlámpák rontották a levegőt. Az e kerületben kisebbségben lévő magyarokkal a legjobb egyetértésben éltek a német parasztok, de az szinte soha sem fordult elő, hogy egy magyar legény sváb leánnyal, vagy egy sváb magyar leánnyal házasodott volna; bizonyos mértékig tehát mégis idegenek voltak egymáshoz. A kerület választóinak politikai irányát a múltban az ottani magyar értelmiség vékony rétege határozta meg, amelytől az készségesen hagyta magát vezettetni. Ez az értelmiség néhány földbirtokosból, tisztviselőből, gimnáziumi tanárból, orvosból, ügyvédből stb. állt, akik akkor is, ha német származásúak voltak, mindig magyarnak vallották magukat. Ennek az értelmiségi rétegnek a politikai felfogásukban való ingadozása szerint választott a kerület sváb népessége váltakozva különféle politikai irányzatú képviselőket: többnyire kormánybarát és mérsékelt, köztük magyar nemzeti beállítottságú politikusokat. Egy képviselőválasztás, amikor a választók minden törvényes tilalom ellenére hagyták magukat megvendégelni az országszerte szokásos gulyással s a hozzá járó borral, egy ötévenként visszatérő népünnepélynek számított.

Az első világháború után mégis olyan mozzanatok merültek fel, amelyek ezeket az idillikus politikai viszonyokat az egyensúlyukból való kibillentéssel fenyegették. A *német* származású értelmiségben volt néhány ember, többnyire orvosok és ügyvédek, akik tudatosan visszautasították, hogy a *magyar* honoráciorokkal[65] együtt tartsanak, és politikai tekintetben is németségüket hangsúlyozták; a parasztokat arra igyekeztek rávenni, hogy német nemzeti érzelmű jelölteket válasszanak képviselőjüknek. Okom volt feltételezni, hogy egy német-nemzeti politikai mozgalom ezen vezetőit a német birodalom egyes, többé-kevésbe alldeutsch

[63] Gömbös 1928 szeptemberétől honvédelmi államtitkárként, majd 1929 októberétől honvédelmi miniszterként volt tagja Bethlen kormányának. A honvédelmi tárcát Károlyi Gyula kormányában, sőt saját kormányában is (csaknem mindvégig) megtartotta.

[64] Ennek részletes kifejtése: Gratz i. m. 193–203. o. („Kisebbségi politika" című fejezet.)

[65] Értelmiségiekkel.

beállítottságú egyesületei[66] céltudatosan és rendszeresen nevelték fel. Ezt olyan közlésekből tudtam, amelyek német körökből közvetlenül kerültek hozzám, és amelyek helytálló voltában ma sincs okom kételkedni. De egy pozitív bizonyíték is kezembe jutott erről. Egy napon levél érkezett hozzám, mint az UDV elnökéhez, Németországból, melyben egy ottani orvos arra kért, eszközöljem ki neki az engedélyt, hogy továbbra is Németországban maradhasson. Ő ugyanis — írta — annak idején Németországban végezte tanulmányait, mégpedig egy ösztöndíj segítségével, amelyet Berlinből adtak neki.[67] Az ösztöndíj elnyerésekor vállalnia kellett azt a kötelezettséget, hogy az orvosi diploma megszerzése után visszatér Magyarországra, itt egy német községben telepedik le, és az ottani németség megtartására és erősítésére fog tevékenykedni. Most vagy szavának betartását, vagy az ösztöndíj visszafizetését követelik tőle. Az első azért érinti őt súlyosan, mert közben Németországban megházasodott, az ösztöndíj visszafizetéséhez viszont nincs pénze. Ez a levél fényt vetett arra, mily módon keletkezett azon orvosok és ügyvédek politikai meggyőződése, akik a világháború utáni időben németnemzeti szellemben kezdtek tevékenykedni Magyarország német falvaiban. Később hallottam, hogy ilyen ösztöndíjak élvezőit arra is befogták, hogy Németországban szaktanulmányaik végzése mellett nemzetpolitikai előadásokat is rendszeresen hallgassanak.[68] Ismételt németországi látogatásaimon arra a felismerésre jutottam, hogy a német nép azon elemei, akik az első világháború előtt a német gyarmatpolitika, flottapolitika, és hasonló, az alldeutsch körök szívéhez nőtt eszmék számára csináltak propagandát, a háborúnak Németország számára szerencsétlen kimenetele után teljes energiájukkal, tagadhatatlanul nagy szervezőképességükkel és a rendelkezésükre álló gazdag pénzeszközökkel a külföldi német kisebbségek megdolgozására és befolyásolására vetették rá magukat, az egyetlen területre, amely nem volt számukra a békeszerződések révén elzárva. E körök fáradhatatlan, szisztematikus munkája nem maradt eredménytelen. A bonyhádi kerületben is felemelkedőben volt a német mozgalom, és számolni kellett a lehetőséggel, hogy az előbb vagy utóbb ahhoz a kívánsághoz fog vezetni, hogy a kerület egy német nemzeti jelöltet küldjön az országgyűlésbe, mint képviselőjét. Ez természetesen szerfelett nemkívánatos volt az úri osztálynak Bonyhádon. Már az élesen kifejezett nacionalizmus, melynek a magyar középosztály több generáció óta híve volt, összeütközésbe kellett hogy kerüljön vele. Ehhez járult, hogy ez a folyamat ama politikai befolyás rovására játszódott le, amelyet addig ez az úri osztály birtokolt, és amely érthetően nagy értékű volt számára. Politikai meggyőződések és hatalmi érdekek bizony többnyire egybejátszottak és érthetővé látszottak tenni, hogy a bonyhádi értelmiség nem szívesen látott egy olyan fejlődést, és minden eszközzel

[66] Az első világháború után befolyásából veszített Alldeutscher Verband (Pángermán Szövetség) örökébe leginkább a Verein für das Deutschtum im Ausland (Egyesület a Külföldi Németségért) és a Deutscher Schutzbund für das Grenz- und Auslanddeutschtum (Német védszövetség a határmenti és külföldi németségért) lépett.

[67] Az ösztöndíjakat nyújtó különféle németországi szervezetekből létrehozott Vereinigte Stipendienfürsorge (Egyesült Ösztöndíjellátó) számára magyarországi német ösztöndíjasokra Bleyer tett javaslatokat.

[68] A „Volkstumspolitik" elmélete és a „Volkstumsarbeit" gyakorlata témaköréből.

küzdött ellene, amely a magyarországi németség önálló érdekeinek, kívánságainak és követeléseinek hangsúlyozására futott ki.

Most, 1926-ban már valószínűvé vált, hogy Bonyhád egy nemzeti-német képviselőt fog kapni. Az UDV, a magyarországi németség egyetlen kulturális szervezete, melynek élén én álltam, de amelynek lelke Bleyer Jakab volt, annak érdekében lépett fel gróf Bethlen miniszterelnöknél, hogy két-három férfiú, akik az egyesület vezetőségéhez tartoztak, a kormány támogatásával, mint annak hivatalos jelöltjei, képviselővé választassanak, és azzal Bethlen elvben egyetértett. Mivel Bonyhád azokhoz a kerületekhez tartozott, amelyben a német választók tették ki a legnagyobb százalékarányt, azzal kellett számolni, hogy Bonyhádnak is egy nemzeti-német jelöltje lesz. Ennek megakadályozása volt a célja a küldöttségnek, amely a miniszterelnökségen egy jelöltet kért, és amelyet onnan hozzám utasítottak. Azáltal, hogy én a jelölést elfogadtam, nagy zavartól szabadítottam meg a kerületet. Az én politikai múltam és politikai felfogásom túlságosan is jól ismert volt a magyar közvéleményben, mintsem hogy a bonyhádi magyar értelmiség bennem egy nemzeti-német mozgalom hordozóját láthatta volna. Másfelől azonban, tekintettel elnöki funkciómra az UDV-ben, ki volt zárva, hogy német oldalról ellenjelöltet állítsanak velem szemben. Tehát számítani lehetett arra, hogy amíg én maradok a kerület képviselője, szélsőségesen német érzületű jelölt nem fog ott talajra találni, úgy hogy a béke és belátás magyarság és németség között az egész kerületben biztosított marad, és az ottani úri osztály vezető szerepe minden megrázkódtatástól megőrizhető.

A választási kampány folyamán, de később is, bonyhádi mandátumom egész tartama alatt, ezekhez a viszonyokhoz alkalmazkodtam. Minden beszédben, amelyet a kerületben tartottam, síkraszálltam a német népességnek a magyarsággal való feltétlen politikai együttműködése mellett. Ismételten kijelentettem, hogy elszánt ellenfele vagyok minden Magyarország határain túlról jövő befolyásnak, amelyek a németmagyaroknak (Deutschungar)[69] elő akarják írni az irányt, ame-

[69] E kifejezést jelzőszerűen is alkalmazta, így 1938-ban megjelent könyve „Deutschungarische Probleme" címében. Bleyer kötőjeles formában használta, pl. hazai német népismereti folyóiratának „Deutsch-ungarische Heimatblätter" címet adott. Gratz és Bleyer mindketten olyan német népművelődési egyesületnek voltak vezetői, amely elnevezésében a „magyarországi német" megjelölést viselte: „Ungarländisch-Deutscher Volksbildungsverein". Míg a „magyarországi német" egyén, illetve az itteni németek (hazai „németség") mint kollektívum sajátos, a birodalmi németségtől eltérő identitását, amelyet német nemzetiség és magyar hazafiság elválaszthatatlan együvé tartozása hagyományosan jellemez, Gratz mindvégig vallotta, vállalva a magyarországi németség „kétlelkűségét" az ezzel kapcsolatos birodalmi német és hazai német (Gündisch) bíráló megnyilvánulásokkal szemben, addig Bleyer — különösen az 1920-as évek végétől — az (össznémet) német népközösségi gondolat hatására többé-kevésbé távolodott ettől, s hajlamossá vált a hazai németség sajátos „magyarországiságának" hangsúlyozásában mindinkább a magyar asszimilációs tendenciákkal szembeni védekezés gyengítését látni. Halála után a Volksdeutsche Kameradschaft terminológiájából már teljességgel eltűnik a „deutschungarische" vagy „ungarländisch-deutsche" jelző. Basch a nagy német népközösség magyarországi népcsoportjának fogja fel az itteni németeket, s hozza létre a Magyarországon élő németek (Deutsche in Ungarn) „Népi Szövetségét" (Volksbund der Deutschen in Ungarn), amelyben a németség nem magyarországi nemzetiség (Nationalität), hanem itteni német népcsoport (Volksgruppe), amely — felfogása szerint — már csak olyan értelemben kettős kötődésű, hogy elsődleges német népközösségi kötődése mellett tulajdonképpen csak lojalitás — és nem átélt magyar hazafiság köti az országhoz, amelyben él (Gastland!). A második világháború után a Magyarországon

lyet a politikában felvegyenek. Egyidejűleg azonban melegen kiálltam a német lakosság bizonyos kívánságai fokozott tekintetbevételéért, amelyek teljesítése meg kell hogy könnyítse számára német anyanyelvének és német kultúrájának megtartását. Feltétlen államhűség az egyik, és messzemenő nemzeti tolerancia a másik oldalon, ez volt a felfogásom, amelyet úgyszólván gyermekkoromtól meggyőződéssel képviseltem, amelyben magam egynek éreztem nemcsak a múlt legtöbb nagy magyar államférfiával — Deákkal, Eötvössel, Tisza Istvánnal, Andrássy Gyulával és másokkal —, hanem Magyarország sorsa akkori irányítójával, gróf Bethlen Istvánnal is.

Az idő folyamán azonban természetesen súrlódásokra is sor került, mégpedig mindkét oldal irányában. A bonyhádi értelmiségben volt egy főleg a bonyhádi (evangélikus) gimnázium tanáraitól kiinduló áramlat, amely kelletlenül fogadta a magyarországi német lakosság kulturális igényeinek minden említését. Közöttük kimondott, gyakran kimondatlan végcél volt a németeknek a magyarságba való beolvasztása, amit ők leginkább azzal gondoltak előmozdítani, ha elvágják a németséget minden, a népiségi sajátosságukat szilárdító, és öntudatát tápláló forrástól. Ezeknek az elemeknek az UDV léte már magában véve szálka volt a szemükben. Ők nyíltan kifejezést adtak ezen érzületüknek, és büszkék voltak arra, hogy sok esetben megakadályozták az egyesület helyi csoportjának létrejöttét a kerület egyik vagy másik községében. Ismételten előfordult, hogy újságcikkekben támadásokat intéztek az egyesület ellen.[70] Ezek ugyan mindig Bleyernek szóltak,[71] és sohasem nekem, ennek ellenére számomra sem lehettek közömbösek, mert én igenis szolidáris voltam Bleyerrel, és nem csak köteles voltam, hanem szívesen kész is voltam őt védelmembe venni, minden mástól eltekintve már csak azért is, mert amit neki szemére hánytak, vagy semmiképpen nem szolgált megrovásra, vagy pedig egyszerűen kitalálás és hazugság volt.[72] Másfelől azonban egy pár nemzeti-német beállítottságú ember is volt Bonyhádon, mindenekelőtt a szintén német főiskolákon felnövekedett Dr. Mühl Henrik orvos, akik elégedetlenek

élt németek megmaradni és úgy-ahogy újjáéledni tudott része manapság egyaránt használ „die Deutschen in Ungarn" és „Ungarndeutsche" megnevezéseket. Pl. megvalósult önkormányzata szerveinek megnevezése „Selbstverwaltung der Deutschen in Ungarn", ugyanakkor „Gemeinschaft Junger Ungardeutscher, Verein Ungarndeutscher Studenten und Studentinnen, Bund Ungarndeutscher Schulvereine, Verband Ungarndeutschen Autoren und Künstler, Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen stb., stb. A Neue Zeitung című hetilap „ungarndeutsches Wochenblatt."

[70] Ebben Gömbös Miklós tanár járt az élen, aki rokona volt — a később miniszterelnökké lett — Gömbös Gyulának.

[71] Bleyer volt az *ügyvezető* alelnök.

[72] Kellő tájékozottság nélküli volt ez a maradéktalan védelembe vétel Gratz részéről annyiban, hogy a Bleyert támadó cikkekben egyáltalán nem megalapozatlan értesülések is hangot kaptak arról, hogy ő egyre szorosabb titkos kapcsolatokat tart fenn nemcsak németországi alldeutsch — más szóval pángermán — jellegű, a külföldi németekkel foglalkozó különféle szervezetekkel, sőt németbirodalmi kormánykörökkel is, hanem a kisantant-államok magyarellenes politikáját támogató ottani német kisebbségi vezetőkkel is, hogy általuk — nem utolsósorban sajtójuk révén — a magyarországi állami és társadalmi vezetést nyomás alá helyezve próbáljon sikereket elérni a hazai németség — egyébként teljesen jogos — követeléseiben. Ez a Gratz képviselte nemzetiségpolitikai elvekkel nyilvánvalóan ellentétes bleyeri taktika, amelynek ő csak bizonyos jeleire figyelt fel, viszonylag későn, ma már német levéltári külügyi aktákból is hitelesen megállapítható. – Vö. Tilkovszky Loránt: A Bleyer-portré problematikus vonásai. Történelmi Szemle, 1993. 3–4. sz. 259–277. o.

voltak azzal, hogy én elutasítóan viselkedtem az ő gondolatmeneteikkel szemben, és hogy túl szoros érintkezésben voltam a bonyhádi magyar értelmiséggel.

Az általános politikában az én pártokon kívüli helyzetemet csak e bonyhádi értelmiség kormánybarát felfogásával egyeztettem össze; a választók nagy tömegei számára az én nézeteim ezekről a kérdésekről szívélyesen közömbösek voltak. Egyáltalán nem csináltam titkot abból, hogy a kormánnyal sokban nem értek egyet, nyíltan beszéltem azon meggyőződésemről, hogy a legitim monarchia helyreállítása egyike legfontosabb célkitűzéseimnek (ami iránt egyébként sok megértést találtam), és arról is, hogy nézetem szerint törekedni kellene a szomszédos államokhoz való közeledésre (ami kevésbé talált visszhangra), és végül kritikát gyakoroltam az államnak a politikai és a gazdasági életbe való túlságosan gyakori beavatkozásai felett. De nem ütöttem meg éles vagy ellenséges hangot a kormánnyal szemben, mert az volt a becsületes meggyőződésem, hogy gróf Bethlen bukása az általános politikai helyzetet — bármi kevéssé is tűnt az nekem kielégítőnek — nem javítaná, hanem rosszabbítaná.[73] Az elkövetett hibák következtében — mondtam a mandátum átvételekor — egy olyan ember helyzetében találjuk magunkat Magyarországon, aki eltévedt egy erdőben és most kivezető utat akar találni. Ha határozott irányt választ, és azt következetesen betartja s attól nem tér el, egész biztosan ki fog jutni az erdőből, ha azonban állandóan változtatja az irányt, abba a veszélybe kerül, hogy körben bolyong és egyáltalán nem talál ki.

A november 23-tól december 3-ig, majd december 8-tól 12-ig terjedő időt Bonyhádon töltöttem. A kerület 26 községet ölelt fel, és mindegyike igényt tartott arra, hogy meglátogassam. A legtöbb út, amely az egyes helyekre vezetett, nyomorúságos volt, autóval egyáltalán nem volt járható. Egy-egy nap legfeljebb 3–4 községet tudtam ezért felkeresni. Kihagyni természetesen egyetlen egyet sem tudtam. A kerületben tett körutamon Perczel Béla kísért engem, a kiterjedt Perczel-család feje, akinek atyja annak idején belügyminiszter volt a Tisza-kabinetben.[74] Perczel Béla tiszteletre méltó nem mindennapi személyiség volt. Azokhoz a Magyarországon nem túl gyakori alakokhoz tartozott, akiknek volt gerincük, és politikai meggyőződésük, amely mellett kitartottak minden körülmény között, tekintet nélkül arra, hogy az előnyükre vagy hátrányukra szolgál. Egy ideig főispánja volt Tolna megyének, de mihelyt nem értett egyet a kormány politikai irányával, visszaadta hivatalát, és alispánná választatta magát,[75] hogy azt a helyét is hamarosan feladja, mert nem akart meghajolni olyan megyei befolyások előtt, amelyek megengedhetetlennek tűntek előtte. Becsvágya volt, hogy a bonyhádi képviselői mandátumot, amely oly gyakran jutott családja tagjainak, maga is megszerezze, és azon tekintély alapján, amelyet ő és családja élvezett, joggal feltehető, hogy ő arra egyenesen predesztinálva lett volna. Ennek ellenére nem érte el azt,

[73] A német diplomácia egy Gömbös-féle árnyékkormány esetleges hatalomra kerülése várható következményeit nemzetiségpolitikai szempontból is latolgatva, ugyancsak Bethlen kormányon maradását tartotta kívánatosnak annak ellenére, hogy szükségét érezte vele szembeni elvárásai ismételt hangoztatásának.

[74] Perczel Béla azonos nevű atyja 1875–1878 között nem belügyminiszter, hanem igazságügyminiszter volt Tisza Kálmán kormányában.

[75] Perczel Béla 1931–1933 között volt Tolna-megye kinevezett főispánja, majd 1933 szeptemberétől 1937 szeptemberéig választott alispánja volt.

egyrészt azért, mert ő a kormánynak sohasem tett engedményeket, másrészt azonban azért is, mert ő közérdekből mindig félreállt, hogy a mandátumot más valakinek engedje át, ha a kerület érdeke azt látszott neki parancsolni. Így történt ez 1926-ban is. A közvélemény — a vele szemben tanúsított minden respektusa mellett — egyfajta Don Quijote-t látott benne, de az egyetlen, amit szemére lehetett vetni, talán csak az volt, hogy benne túl sok volt abból, ami a magyar politikusokban inkább túl kevés: gerincesség, politikai tisztességérzet, és becsületes meggyőződés.

Valahányszor megérkeztünk egy faluba, a jegyzőt, a plébánost, a bírót és mindenesetre még néhány más befolyásos személyiséget természetesen fel kellett keresnünk. Az illendőség azt kívánta, hogy mindenkinél, akiket felkerestünk, megigyunk egy pohár bort, gyakorta már reggel nyolckor – és egy órán belül ötször-hatszor egymásután. Ez különösen kemény volt, hiszen a bonyhádi borok, amelyeket a parasztok pincéikben maguk kezeltek, igen silány, savanyú italok voltak. Nekem úgy tűnt, hogy ez okozza a választási harc kiélesedését, és gyakran sajnálkoztam, hogy a törvények csak a választók megvendégelését tiltják a képviselőjelöltek részéről, és nem a képviselő-jelöltekét is a választók részéről.

Nekem egyébként csak egy ellenjelöltem volt, egy szociáldemokrata, akinek azonban kezdettől fogva nem volt semmi esélye sikerre. Ő egy úgynevezett „számlálójelölt" („Zählkandidat") volt, az ő jelölésének csupán az volt a célja, hogy a szocialista választókat evidenciába (nyilvántartásba) vehessék. Amikor december 4.-én megtörtént a szavazás, én 8479 szavazatot kaptam, ellenjelöltem 2213-at. Tehát 6266 szavazat többséggel választottak engem képviselővé.

A törvényhozási periódus tartama alatt, amelyre mandátumom szólt, minden évben meglátogattam Bonyhádot, még ha oly fárasztók voltak is ezek az utazások. Mindig barátságosan és szívélyesen fogadtak, és csak egyetlen egy kérdésben, a német kisebbség kezelése kérdésében mutatkoztak kezdettől fogva mindegyre véleménykülönbségek köztem és a kerület úgynevezett intelligenciájának egy része között, amely a régi, nacionalista ideológiákba volt teljesen belefonódva, és olyan nézeteket képviselt, amelyek messze távol álltak az én toleráns és liberális felfogásomtól a kisebbségi jogokat illetően. Minden fáradozásom, hogy a kerület magyar értelmiségét meggyőzzem felfogásaik helytelenségéről, meghiúsultak azon a soviniszta magatartáson, amelyet elsősorban a gimnázium tanárai, azután pedig egyes katolikus falusi plébánosok, többnyire magyarosított családnevű német származású férfiakkal, ebben a kérdésben tanúsítottak. A német lakosság törekvését a népiskolai oktatás átalakítására, amely német szülők gyermekeinek megadná a lehetőséget arra, hogy az elemi ismereteket német anyanyelvükön sajátítsák el, a hazával szembeni hűtlenség egy fajtájának tekintették, és oly határozottan visszautasították, hogy az egyszerű emberek, akiknek becsvágyuk volt, hogy jó állampolgárok legyenek, nem mertek előállni kívánságaikkal. Csupán négyszemközt panaszkodtak nekem arról, mennyire tarthatatlan az az állapot, hogy gyermekeik nem tanulnak németül olvasni és írni, hogy ennek következtében, ha néhány német szót leírnak, akkor magyar helyesírást használnak, és hogy amit nekik az iskolában magyaráznak, egyáltalán nem, vagy igen hiányosan értik, mert azt egy számukra szokatlan nyelven adják elő. Hiába próbáltam a bonyhádi urakat arról

meggyőzni, hogy sokkal fontosabb, *milyen érzületet* fejezünk ki, mint az, hogy *milyen nyelven* tesszük azt; hiába fejtettem ki, hogy a magyar kisebbségek helyzetének javulása a határos országokban attól függ, hogy mi is azon alapelvekhez igazodunk-e, amelyek alkalmazását kívánjuk látni a szomszéd államokban. Hiába hivatkoztam arra, hogy gróf Bethlen miniszterelnök, akinek híveiként jellemzik magukat, a kisebbségi kérdésben ugyanazokat a nézeteket vallja, amelyeket én is képviselek, és hiába olvastam fel nekik olyan kijelentéseket, amelyeket a múlt és a jelen magyar államférfiainak egész sora tett a kisebbségek türelmes kezelése szükségességéről. Amellett maradtak, hogy a német kisebbség a maga helyzetével, úgy ahogy az van, meg lehet elégedve, és hogy bármiféle engedmény, amit neki az iskolakérdésben vagy a nyelvkérdésben egyáltalán tesznek, rosszra vezet és feltétlenül elutasítandó.

1930-ban heves konfliktus tört ki Gömbös Miklós gimnáziumi tanár (a későbbi miniszterelnök azonos nevű rokona) és Dr. Mühl bonyhádi orvos között. Végül egy becsülettanácsi eljárásra került sor,[76] és a megértés a magyarság és a németség között az egész kerületben meg volt zavarva, mert az egész magyar értelmiség Mühl ellen foglalt állást. Ennek az értelmiségnek egyes tagjai, különösen a gimnázium tanári testületében, rossz néven vették részemről, hogy én ebben a konfliktusban közvetíteni törekedtem, ahelyett, hogy határozottan Gömbös tanár oldalára álltam volna, amit én egyszerűen azért nem tehettem, mert neki nem volt igaza. 1930 végén Bonyhádra mentem és egész nyíltan kijelentettem: nem az a benyomásom, mintha a bonyhádi értelmiség és én a német kisebbség kezelésének kérdésében, ami ebben a választókerületben döntő jelentőségű, egy véleményen volnánk, és én ezért, ha ebben a kérdésben nem tudunk megegyezni, el vagyok szánva arra, hogy lemondok újraválasztásomról a következő évben.[77] Október 3.-án és 4.-én több megbeszélést tartottunk, melyek folyamán kijelentettem, hogy én még akkor is, ha a kerület választói többségének szavazataiban abszolút biztos vagyok, egy újabb jelölést a bonyhádi kerületben csak abban az esetben vállalok, ha a magyar értelmiség egyértelmű támogatásában is biztos lehetek, és ha én az ő segítségükkel és nem az ő akaratuk ellenére leszek megválasztva. A vége az volt, hogy egyhangúlag nyilvánítottak bizalmat irántam, de nem az volt az érzésem, hogy csak egyetlen egyet is a bonyhádi soviniszták közül megtérítettem volna.

1931 nyarán feloszlatták az országgyűlést, és én egy ideig tétováztam, hogy megpályázzam-e a mandátumot. Csak Bethlen gróf és államtitkára Darányi Kálmán unszolására nyilvánítottam ki készségemet, hogy újra vállalom a jelöltséget. Ők közölték velem, hogy a főispán jelentette nekik, kezeskedhet megválasztásomért. Minden más esetben azonban egy magyar és egy német jelölt állítása várható, ami heves összeütközésekhez, s a magyarság és németség közti jó egyetértés megzavarásához kell hogy vezessen. Június 7-én Bonyhádra utaztam, ahol úgy találtam, hogy jelölésem sikere teljesen biztosítva van, amennyire ezt egy választásról egyáltalán állítani lehet, mert a választások olyan háborúhoz hasonlók,

[76] Társadalmi becsületbírósági eljárás során Mühlt megbélyegezték, hogy ezzel közéleti szereplését lehetetlenné tegyék.

[77] Az újabb országgyűlési választások 1931-ben voltak esedékesek.

amelyben bárkit érhet meglepetés. Egy helyi jelöltről beszéltek, Günther állatorvosról, akiért egyesek, a gimnázium velem szemben nem baráti érzelmű tanárai léptek fel, ám nekem úgy tűnt, hogy ez a jelölés csupán egyfajta fontoskodás Günther részéről, akinek ezzel nem más a célja, mint hogy néhány napig beszéltessen magáról. Ő azután két-három nappal az én Bonyhádra érkezésem után vissza is vonta jelöltségét. Egy szocialista jelölttel szintén számolni kellett, de az általa megszerezhető szavazatok száma a választókerülethez tartozó mányoki szénbánya munkásaira korlátozódott, és 2000–2500 szavazatnál többet semmi esetre sem szerezhetett. Azzal az érzéssel kezdtem meg körutamat a kerületben, hogy minden a legjobb rendben van. Alig kezdtem meg azonban a községek látogatását, egy új jelölt tűnt fel, Perlaki korábbi képviselő személyében, aki eddig egy szomszédos kerületet képviselt.[78] Választásom intézői igen veszélyesnek jellemezték őt. Mindjárt bonyhádi tartózkodásom második napján váratlanul a piactéren találtam őt, és hosszabb beszélgetésbe kezdtem vele, ami nagy feltűnést keltett. Emberek egész gyűrűje alakult körülöttünk, akik nyilvánvalóan azt hitték, hogy mi a következő pillanatban ököllel esünk egymásnak, és egészen csalódottak voltak, amikor barátságos kézfogással vettünk búcsút egymástól. Perlaki azt mondta nekem ez alkalommal, hogy a kormány megígérte neki, hogy kinevezi őt az Iparosok Országos Szövetségének igazgatójává. Kinevezésének ügye azonban semmiképpen sem haladt előre, így ő csak azért szánta el magát arra, hogy képviselőjelöltként fellép, hogy a kormány figyelmét magára fordítsa, mert tudja, hogy nem lehet sikere. A kormány megbízta a főispánt, hogy Perlakit hívassa magához, s ő kijelentette előtte, hogy még a választás előtt visszalép. Ezen elhatározásának nyilvános közzétételét azonban elhúzta június 17-ig, és addig számítani kellett jelöltségének lehetőségével.

Kezdettől fogva az volt a benyomásom, hogy két jelentéktelen ellenjelölt állítását az én saját híveim szívesen látták, talán még elő is mozdították, ha ugyan nem épp ők biztattak erre. Ők ugyanis választási költségek címén sokkal nagyobb összegekre számíthattak, ha volt ellenjelölt, és ha nehézségekre hivatkozhattak, amelyeket leküzdöttek, mintha egyáltalán nem lenne választási küzdelem. Erre mutatnak választásom intézőinek (Wahlmacher) feltűnő fáradozásai, hogy velem szemben az egyes jelöltek veszélyességét mindig egész különösen kihangsúlyozzák. Így pl. emlékszem, mennyire el akartak engem ijeszteni Závod és Kisdorog meglátogatásától, azzal, hogy ott Günther hívei késekkel és dorongokkal fognak várni. Amikor e községekbe érkeztem, késeket és dorongokat nem lehetett látni, az emberek zenekarokkal fogadtak a község határán, díszkapuk voltak felállítva, és fehérbe öltözött leányok virágcsokrokat nyújtottak át. A cél, amelyet embereim szemük előtt kívántak tartani, amikor egy ellenjelöltet kívántak, és talán bizonyos mértékig gondoskodtak is ilyenről, nyilvánvalóvá vált számomra, amikor a választás után bevallották nekem, hogy az összeget, amelyet nekik a választási költségek fedezésére rendelkezésükre bocsátottak, szinte duplájára túllépték. Az egész helyzet a kerületben abszolút nem követelte meg, ha tényleg erre kerül sor, ezt a többletkiadást, annak szükségességét nem is tudták nekem hihetően bizonyítani.

[78] Perlaki György, a pécsi Landpost szerkesztője, eddig a Baranyamegyei pécsváradi választókerületben volt kormánypárti képviselő.

Mivel én kezdettől fogva a leghatározottabban kijelentettem, hogy a választási költségek fedezésére rendelkezésre álló 16 000 Pengőn felül egyetlen fillért sem szabad kiadni, a 15 000 Pengő többletköltségről nekem átnyújtott számla igen kellemetlen meglepetés volt számomra, és nagyon csalódtam embereimben.

Bonyhádról visszatérve írtam feleségemnek:[79] „Undor érzésével tértem vissza Bonyhádról, és úgy érzem magam, mint azok szokták, akik egy különösen piszkos munka után nem tudnak szabadulni a benyomástól, hogy még mindig szeméttel vannak körülvéve. Undorodom az emberektől, persze nem mindegyiktől, hanem csak egyes, de sajnos igen sok embertől. Ezek ostobák, önzők, mohók. A Perczel és a Dőry családnál bizonyára igen felélénkítő órákat töltöttem, amelyekért hálás vagyok, és a parasztokkal sem volt soha kényelmetlen számomra az érintkezés. Ami azonban e két réteg között van — tisztelet a kivételnek, ami természetesen szintén van — az siralmas. Akivel csak találkoztam, első dolga az volt, hogy füleim azzal beszélje tele, mily piszkos dolgokat művelnek „barátai", s mindegyikük tele volt irigységgel és féltékenységgel mindenki más iránt. És néhány nappal később ezt írtam: „Nekünk van egy jellemben és értelmi képességben magasan álló arisztokráciánk, amelyhez én a Perczeleket is számítom, és egy igen egészséges, derék és rokonszenves parasztságunk. Ami azonban e két réteg közé betolakodott, azok — a tiszteletreméltó kivételektől természetesen eltekintve — gerinc nélküli, törtető, elvtelen, keményszívű, pénzsóvár emberek, és csak saját érdekükre gondolnak. És ami a legkülönösebb: mihelyt valaki a felsőbb rétegekből a középosztályba süllyed, vagy ha egy paraszt a középosztályba emelkedik, rögtön elveszíti azon réteg jó tulajdonságait, amelyből jött, és felveszi azon kaszt rossz tulajdonságait, amelybe most jutott."

Megválasztásom egyhangú lett, mert a szocialista jelölt is visszalépett, és június 28.-án átvettem mandátumomat. Legszívesebben azonnal visszaadtam volna, de azt igazából nem tehettem, mert azzal csak békétlenséget keltettem volna a kerületben, amit a kormány az én jelölésemmel akart elmellőzni, és csak azoknak lett volna tetszésére, akik megválasztásomat saját előnyükre anyagilag kihasználták. Oly nagyon undorodtam azonban a bonyhádi társaság egy részétől, hogy nem tudtam magam elhatározni, hogy az egész törvényhozási periódus alatt[80] csak egyetlen egyszer is leutazzam Bonyhádra. Állandó érintkezésben maradtam választóimmal, egyetlen levelet sem hagytam megválaszolatlanul, segítettem, ahol tudtam, és egyenesen elégtételemül szolgált, hogy még évekkel azután is, hogy megszűntem bonyhádi képviselő lenni, gyakran fordultak hozzám segítségért, de személyes bonyhádi tartózkodásra többé nem tudtam magam elszánni. Új mandátumot ott semmi esetre sem akartam vállalni.[81]

---

[79] Felesége a gyermekek német iskoláztatása végett az 1920-as években Bécsben élt.

[80] 1931 és 1935 között.

[81] Míg Gratz számára mind 1926, mind 1931. évi bonyhádi megválasztásához a magyar kormány bocsátott rendelkezésre megszabott választási költségkeretet, amelynek csalárdul történt túllépése rendkívül kellemetlen helyzetbe hozta őt, addig — mint nem is sejtette — Bleyernek a villányi választókerületben való ugyanekkori megválasztásának költségeit ismételten a német birodalmi kormány titkos fondjaiból fedezték, a második világháború után hozzáférhetővé vált németországi levéltári akták bizonysága szerint.

A választási kampány idején egyébként beléptem a kormánypártba. Ez az elhatározásom Perlaki jelöltségére volt visszavezethető. Azáltal, hogy Perlaki a kormánypárt tagjaként akart a mandátumra pályázni, miközben én pártokon kívül álltam, egy sajátos és zavaró helyzet állt elő, amennyiben nem a kormánypárthoz tartozó jelölt, hanem én, mint pártonkívüli, bírtam a kormány támogatását. Mivel ez különböző félreértésekre és nehézségekre vezetett, egy, a Bethlen gróf miniszterelnök által a Carnegie-Alapítvány akkor épp Budapesten tartózkodó elnöke, Nicholas Murray Butler tiszteletére adott estélyt használtam alkalmul arra, hogy a bonyhádi kerület helyzetére utalva, közöljem vele: szeretnék csatlakozni pártjához, ha ő meghagyja nekem a szabadságot arra, hogy azokban a pontokban, amelyekben meggyőződésem eltér az övétől, azt kifejezésre is juttathassam, minden ellenséges él nélkül vele vagy a kormánnyal szemben. Bethlen ezzel egyetértett, s így az új országgyűlésben a kormánypárti padokban foglaltam helyet.

1931 augusztusában Bethlen gróf visszalépett a miniszterelnökségtől. Utóda Károlyi Gyula gróf volt, és én az ő kormányzása idején is tagja maradtam a kormánypártnak. Azokhoz a kormánypártban is megtalálható elemekhez tartoztam, akik aggodalommal nézték, hogy az ország egyre jobban és jobban közeledik olyan eszmékhez, amelyek az olasz fasizmus és a német nemzetiszocializmus gondolatvilágából voltak kölcsönözve. Mivel ezek a szemléletek a kormánypárton belül is erősen elterjedtek, felmerült a gondolat, nem volna-e lehetséges a képviselőház minden, a modern politikai eszméktől idegenkedő elemeit, a kormánypárt mérsékelt elemeit, a katolikus gazdasági párt és a kisgazdapárt legtöbb tagját, a liberálisokat és az az idő tájt igen számos pártonkívülit *egy* pártban egyesíteni. Erről több bizalmas megbeszélés folyt, melyeken én is részt vettem. Reméltük, hogy e párt részére annyi embert megnyerhetünk, hogy Károlyi Gyula gróf abban a helyzetben lesz, hogy lemondhat a totalitárius eszmékhez húzó elemek támogatásáról anélkül, hogy elveszítené többségét. Mielőtt azonban ezek a törekvések sikerre vezettek volna, Károlyi benyújtotta lemondását és Gömbös Gyula lépett a kormány élére.[82]

Gömbös volt számomra mindannak a megtestesítője, amitől én a politikában undorodtam. Ő mindenekelőtt egy nyughatatlan és zavaros fő volt. Értelmi képessége mérsékelt volt, szelleme konfúzus, politikai képzettsége hézagos és egyoldalú, jelleme többé-kevésbé egy kalandoré, aki elsősorban azzal törődött, hogy olyan utakon, amelyeket nem ő választott, oly magasra emelkedjék, amennyire csak lehetséges. Nézetei az egész vonalon pontosan ellentétesek voltak az enyéimmel, mert ő szélsőségesen nacionalista, antiliberális, antidemokratikus, antilegitimista, antiszemita és demagóg beállítottságú volt. A politikai eszmék, melyekkel operált, és a politikai szövetségek, amelyekbe hébe-hóba belement, neki csak fegyverül szolgáltak, amelyeket arra használt, hogy becsvágyó céljait elérje. Mihelyt úgy találta, hogy más fegyverek hatásosabbak lennének, félrerakta azokat, lehetőleg oly formán, hogy adott esetben újra megragadhassa. Az ő nagy alkalmazkodóképessége mindenben, ami személyes érdekeit nem érintette, a legbrutálisabb kíméletlenséggel párosult azon esetekben, amelyek neki ezen érdekek

[82] 1932 októberében. – A Gömbös-kormány történetével Gratz idézett történeti művében külön fejezet foglalkozik (251–276. o.)

szempontjából fontosabbnak látszottak. Kifejezett szervezőtehetsége volt, és legszívesebben a katonai alárendeltség alapelvei szerint káplárok és őrmesterek parancsnoksága alá helyezte volna politikai híveit az országban. A kormányzó Gömböst igen nagyra tartotta, és semmit sem tudott neki megtagadni.

Ilyen körülmények között érthető lett volna, ha én rögtön Gömbös miniszterelnökké történt kinevezése után bejelentettem volna kilépésem a kormánypártból. Nem akartam azonban azt a látszatot kelteni, hogy politikai magatartásomban személyes gyűlölet vagy ellenszenv által engedem magam vezettetni. Végül az sem volt egészen kizárva, hogy Gömbös, aki igen különböző színekben tudott játszani, meglepetést készít az országnak, és most, amikor elérte tulajdonképpeni célját, politikája irányát is változtatni fogja.[83] Ilyesmi bizony már sokszor előfordult.

Fél év múlva azonban már látszott, hogy lehetetlen megmaradásom a pártban. Hitler időközben bekövetkezett hatalomátvétele[84] kézzelfogható közelségbe hozta a veszélyt: Ausztria csatlakoztatását (Anschluss) Németországhoz. A királyhű politikusok Magyarországon azon a nézeten voltak, hogy most kedvező volna az idő arra, hogy felnyissuk a hatalmak szemét: a Habsburg-ház visszahelyezése lenne az egyetlen eszköz arra, hogy az általam is határozottan nem szívesen látott Anschlusst talán mégis meg lehessen akadályozni. Ez a nézet a képviselőházban is kifejeződésre jutott. Gömbös azonban más utakat járt. Ő Németország jelentős megerősödésére számított, s erre akarta felépíteni politikáját. Egy útját, amelyet Berlinbe tett, ahol Hitler kancellár is fogadta,[85] a berlini sajtóban is azután úgy értelmezték, hogy Gömbös egy Habsburg-ellenes politika mellett szállt síkra, és az Anschluss-kérdésben a német nemzetiszocialisták álláspontját tette magáévá. Ez a feltevés hivatalos megerősítést látszott nyerni, amikor Gömbös 1933 június 7.-én a kormánypárttal egy határozatot hozatott, amelyben „nem időszerű"-nek lett nyilvánítva a királykérdés minden fejtegetése, és meg lett tiltva a kormánypárt tagjainak, hogy részt vegyenek bármiféle legitimista mozgalomban. Ezek után számomra nem maradt más hátra, minthogy bejelentsem kilépésemet a pártból. A pártra hagytam, hogy maga határozza meg az időpontot elhatározásom nyilvánosságra hozatalához. Ez csak néhány hónappal később történt meg, egyidejűleg két addig párton kívül álló képviselő belépésével a kormánypártba.

A törvényhozási periódus végéig[86] azután pártokon kívül maradtam. Élénken részt vettem különböző megbeszéléseken, melyek azt a célt követték, hogy az alkotmányhű, azaz a totalitárius gondolatmenetektől idegenkedő elemeket egy egységes vezetés alatt álló pártba fogjuk össze, amelybe később a kormánypárt mérsékelt elemei is beléphetnének, ha azok — mint előrelátható volt — előbb vagy utóbb konfliktusba kerülnek Gömbössel. Ezek a megbeszélések részint a Keresztény Gazdasági Párthoz tartozó Ernszt Sándor prelátusnál, részint külön-

[83] Kormányra kerülésekor szükségesnek látta azt a megnyugtató benyomást kelteni, hogy több tekintetben, így a zsidókérdésben, revideálja korábbról ismert álláspontját.

[84] 1933. január 30-án.

[85] 1933. június 18-án.

[86] Az országgyűlés 1935. március 5-én történt feloszlatásáig volt Gratz a német jellegű bonyhádi választókerület képviselője. E minőségben betöltött szerepének rövid áttekintése tőlem a 2001. október 21–22-én tartott III. Völgységi Konferencia Szita László és Szőts Zoltán szerkesztette anyagában: A Völgység huszadik százada. Struktúrák és konfliktusok. Bonyhád, 2001. 85–92. o.

böző vacsorákon a Pannónia Szállóban voltak, de semmi eredményre nem vezettek. Az áramlat, amely egyre inkább a totalitárius eszmékhez és a Németországgal való kapcsolathoz sodort, túlságosan erős volt ahhoz, hogy elég sok embert találhattunk volna, akik készek lettek volna minden más kérdést félretéve küzdeni azon irányzat ellen, amely egy a kormánytól nemcsak tűrt, hanem egyenesen támogatott agitáció segítségével egyre jobban és jobban a nemzetiszocialista-fasiszta eszmék vizére vitte az országot.

Amikor 1935-ben az országgyűlést feloszlatták, Ernszt prelátus rá akart venni, hogy lépjek be a Keresztény Gazdasági Pártba, és a párt programjával jelöltessem magam Kőszegen. Én azonban nem tudtam elszánni magam arra, hogy protestáns létemre egy kimondottan katolikus jellegű pártba lépjek be. Miközben még ingadoztam, egy napon telefonhívást kaptam egy képviselőtársamtól, aki azt kérdezte tőlem, nem lennék-e hajlandó Budapest főváros egy kerületében, ahol listás választás volt bevezetve, jelöltséget vállalni a Rassay Károly vezetése alatt álló liberális polgári párt[87] listáján. Rassay azon politikusok közé tartozott, akik részt vettek megbeszéléseinken a Pannónia Szállóban. Személyesen nem állottam hozzá különösen közel, de a háború utáni Magyarország kevés erős politikai tehetsége egyikének tartottam őt, aki a legitimizmussal szembeni kezdeti ellenségességét feladta; a magyar politikusok sorában alig volt még egy, akinek politikai nézeteivel az enyémek annyira egybehangzóak lettek volna. Elfogadtam az ajánlatot, és a Budapest-Észak kerületben a liberális polgári párt listáján indultam a választási küzdelembe. A lista harmadik helyén álltam, Rassay és a párt pátriárkája, Sándor Pál mögött. A szavazatok azonban, amelyeket listánk kapott, csak két mandátumra jogosítottak, úgy hogy én az általános választásokon nem jutottam be a parlamentbe. Csak 1936 februárjában, Sándor Pál halála után, lettem ismét tagja a képviselőháznak, és 1939-ben azután ugyanezen listán újraválasztottak.[88]

(G. Gratz: Aus meinem Leben... 260–271. o.)

---

[87] Polgári Szabadság Párt.

[88] Gratznak a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületen belüli, majd onnan 1935-ben kiszorított és Volksdeutsche Kameradschaft néven külön szervezkedő radikális és nemzetiszocializmussal rokonszenvező ellenzéke szemében Gratz immár a lipótvárosi zsidók képviselője lett, zsidó lapokba ír, s ezzel, valamint liberalizmusával, Anschluss-ellenes legitimizmusával méltatlanná vált arra, hogy egy német egyesület elnöke legyen. Ezentúl így kezdik lépten-nyomon denunciálni Berlinben. – A bonyhádi választókerületben, amelynek Gratz hátat fordított, Basch próbált mandátumot szerezni, a kormánypárti Pekár Gyulával, a képviselőház külügyi bizottságának elnökével szemben, de ezt minden ellenerő mozgósításával megakadályozták. A választási harcban való részvételének és kifejtett agitációjának megtorlása is belejátszhatott a folyamatban lévő büntetőperében hozott másodfokú ítélet 1936. június 24-i jogerőre emelésében a legfelsőbb bíróságon, a Kúrián, s 5 havi börtönbüntetése letöltésének szeptember 9-i megkezdetésében. A németbirodalmi kormány közbenjárására 1937. január 9-én — négy hónap múltán — szabadult. Pekár 1937 augusztusában bekövetkezett halála után — időközi választáson — Perczel Béla lett a bonyhádi választókerület képviselője, de erről decemberben már lemondván, az 1938 januári időközi választáson a kisgazdapárti Klein Antal mérkőzött meg — győztesen — Goldschmidt György volksdeutsch kameráddal. Az 1939 májusi országgyűlési választásokon viszont már a volksbundista Mühl Henrik lett a bonyhádi választókerület — kormánypárti — képviselője.

III.
Gratz Gusztáv magyarországi német kérdésben vívott küzdelmeinek három dokumentuma

Memorandum Kozma Miklós belügyminiszterhez 1935. május 16.

Az utolsó időben több olyan esemény történt, amely nem maradhat befolyás nélkül az MNNE jövőbeni működésére. Az Egyesület főtitkárának, Basch Ferencnek a nemzetgyalázás miatti, most már másodfokon is kimondott elítélése, a bonyhádi választással kapcsolatban fellépett aggasztó jelenségek, és az a reakció, amelyet ezek a magyar közvéleményben kiváltottak, feltétlenül szükségessé teszik az egylet működésének egészségesebb alapokra való helyezését.[89]

Magyarázatul meg kell említeni, hogy az egylet megalakulásakor tudatosan az volt a törekvés, hogy a magyarországi németajkú kisebbségnek radikálisabb nézeteket valló töredékei egyazon szervezetbe kapcsoltassanak össze a német kisebbség józan és mérsékelt tömegeivel.[90] Ez részben azért történt, mert abban az időben bizonyos tendenciák mutatkoztak egy német kisebbségi párt megalakítására,[91] amelyet azok, akik az egylet élén álltak, ez úton véltek leginkább megakadályozhatónak, részben azért, mert az volt a remény, hogy az együttműködés révén a szélső elemeket el lehet majd téríteni álláspontjuktól és meg lehet nyerni annak a politikának támogatására, amely a magyarság és a német kisebbség közötti jó viszony fenntartását minden más szempont fölé helyezi. A különböző elemeknek összekapcsolása talán valóban hozzájárult egy kisebbségi párt megalakulásának megakadályozásához,[92] sőt, az sem kétséges, hogy az eredetileg szélső álláspontot valló elemek egy része ma tényleg mérsékelt álláspontot vall, de voltak ennek az összekapcsolásnak kedvezőtlen következményei is. Mondhatni, hogy Bleyer Jakab ennek a helyzetnek volt áldozata, mert abban a törekvésében, hogy a túlzó elemeket kibékítse, szorult bele gyakran olyan álláspontoknak képviseletébe,

---

[89] A Gratz elnöksége alatt álló Magyarországi Német Népművelődési Egyesületet igen súlyos támadások érték annak következtében, hogy az egyesület főtitkára, Basch Ferenc, aki ellen a magyar nemzet gyalázása címén folyamatban lévő bűnperében első fokon már — bár még nem jogerősen — elmarasztaló ítélet született, (3 havi börtön) — náci módszerekre emlékeztetőnek talált kampányt folytatott az 1935 márciusi országgyűlési választásokon a német többségű bonyhádi választókerületben, melynek mandátuma korábban két cikluson keresztül is Gratz kezében volt. Basch megválasztásának megakadályozását követően került sor perében 1935 áprilisában a büntetését 5 hónapra súlyosbító, de a Kúriához megfellebbezett másodfokú ítéletre. Gratz most már halaszthatatlannak tartotta, hogy az egyesületet megszabadítsa a történtek hatására egyre súlyosabbá vált politikai tehertételtől.

[90] Radikális elemeknek az egyesület megalakulása idején azokat tekintették, akik felléptek veszélyeztetettnek érzett német mivoltuk — ma úgy mondjuk: német nemzeti identitásuk — védelmében, és annak megőrizhetősége feltételeinek biztosítását követelték. Mérsékelteknek viszont azokat, akik a nem különösebben veszélyesnek, sőt sok tekintetben előnyösnek is talált asszimilációs folyamatok előrehaladásával számot vetve, annak inkább csak erőszakolását kifogásolták.

[91] Az egyesület létrehozásának idején egy magyarországi német kisebbségi párt megalakításának igénye még inkább csak külső felvetésekben jelentkezett, főleg a Deutscher Schutzbund részéről, a többi utódállam német kisebbségei pártjaira történő hivatkozással.

[92] Ti. amikor ez a hazai német mozgalomban az 1920-as évek végén, az 1930-as évek elején már ténylegesen, konkrét formában jelentkezett.

amelyek őt a magyar közvélemény szemében ellenszenvessé tették. Bleyer halála óta hiányzott az egyletben az az egyéniség, aki a radikális elemeket ugyanazokkal az eszközökkel — apróbb engedékenységgel — féken akarta volna tartani, és ezért a radikális elemek mindinkább saját politikájukat képviselték az egylet mindazon ténykedésében, melyben nem álltak a mérsékelt elemek közvetlen kontrollja alatt. Már hosszabb idő óta nyilvánvaló volt, hogy ennek az állapotnak véget kell vetni, amit fokonként véltünk elérhetőnek előbb egyes, régebben szélső álláspontot képviselő egyéneknek megnyerésével (ami részben sikerült is), majd a radikális elemek teljes kiszorításával. Az említett újabb események azonban lehetőséget nyújtanak ennek a lassú fejlődési folyamatnak siettetésére, sőt azt elkerülhetetlenül szükségessé is teszik.

A német kisebbségi mozgalomnak új és egészségesebb alapokra való helyezése két úton történhetnék meg: vagy az egylet gyökeres újjászervezésével, vagy pedig az egylet feloszlatása és új egylet alakítása útján.

Véleményem szerint e két út közül az első az ajánlatosabb, mert ebben az esetben az az új szellem, amelyet az egylet működésébe bele akarunk vinni, a német kisebbségben spontán módon bekövetkezett evolúció következményeként tűnne fel, nem pedig egy, a kormány részéről gyakorolt külső kényszer hatásaként. Ha a mostani egyesület feloszlatásával új egylet alakulna, nagyrészben új emberek vezetése alatt, akkor ezt a külföldi német sajtó, amelyhez a Csehszlovákiában, Jugoszláviában és Romániában megjelenő német lapokat is hozzá kell számítani, minden valószínűség szerint úgy tüntetné fel ezt az eseményt, mintha a magyar kormány a német kisebbség ellen erőszakot gyakorolt volna abból a célból, hogy a német kisebbség érdekeit annyira – amennyire önérzetesen képviselő egylet helyébe valami „pictus musculus"-t[93] állítson oda. Ez elkerülhető abban az esetben, ha a kontinuitás az egylet működésében az új irányzat kezdetével nem szakad meg, és ha az egylet működésében eddig résztvett elemek nagy része az átalakulás után is megmarad helyén. Azzal is számolni kell, hogy az egylet feloszlatása előmozdítaná a németség radikális elemeiben amúgy is többször megnyilvánult tendenciát titkos alakulatok létesítésére,[94] és ha meg is van a mód ennek hatósági megakadályozására, jobb ha erre nem kerül sor. Végül attól is kell tartani, hogy azok egy része, akik az utóbbi időben hajlandók voltak a német kisebbségen belül józan álláspontot képviselni, újból radikálisabb állásfoglalásokba szoríttatnának be, ha esetleg az új egyesületben befolyásos szerepet nem kaphatnának. Mindez okokból nézetem szerint az egylet újjászervezése előnyösebb a régi egyletnek feloszlatásánál és új egylet létesítésénél, feltéve, hogy kellő biztosítékokat lehet találni arra, hogy az egylet működését ezentúl valóban politikai törekvésektől ment, minden túlzó jelszót kerülő és a magyarság és a német kisebbség lelki összhangjának ápolását minden más szempont fölé való helyezését hirdető irányba lehet terelni.

Nézetem szerint erre a jelen pillanatban megvan a lehetőség, mert sokan azok közül, akik a múltban többé-kevésbé rokonszenveztek a túlzó elemek egyikével-másikával, a bevezetőben említett események hatása alatt maguk is vissza-

[93] Festett kisegért.

[94] 1933 vége felé például már a Basch-csoport embereinek sejtrendszerű, titkos szervezkedése az egyesület helyi-csoportjain belül.

riadtak ennek az irányzatnak káros következményeitől, és maguk részéről is szükségesnek tartják az egylet működésének új alapokra való helyezését.

Ha erre az útra lépünk, az eljárás a következő volna:

Az egylet választmányát minél előbb össze kellene hívni egy ülésre, és ott olyan értelmű határozatokat kellene hozatni, amelyek szerint

1. Basch főtitkár szabadságoltatnék mindaddig, amíg az ellene folyamatba tett per végső fokon elintézést nem nyer.
2. Az egylet feltétlenül elítélne minden olyan agitációt vagy törekvést, amely arra adhat alkalmat, hogy a magyarság és a német kisebbség között eddig fennállt szellemi, érzelmi és lelki közösség megzavartassék.
3. Az egylet megtiltaná összes alkalmazottainak, hogy bárminő politikai agitációban részt vegyenek.

Nem kétes, hogy a választmányban egy ilyen határozat elfogadását biztosítani lehet.[95]

Viszont számolni kell azzal, hogy Basch és barátai ebbe nem fognak belenyugodni, és élni fognak az alapszabályokban gyökerező ama jogokkal, hogy a választmány határozatait a közgyűlés elé vigyék. Itt igyekezni fognak tömegeket felvonultatni maguk mellett. Az egylet elnökségén belül azonban ismételt megbeszélések során arra az eredményre jutottunk, hogy van mód az ebből eredhető bonyodalmak elkerülésére, és hogy a közgyűlésen is tudunk többséget biztosítani egy ilyen választmányi határozat részére.[96]

Lehetséges, hogy ezután a szélső elemek önként kivonulnak az egyesületből, de ha ez nem is történnék meg, az egyleten belül a kisebbség szerepére szorítkoznának, amellyel szemben lehet erélyesen fellépni.

Az egylet elnöksége ezután a vidéki fiókokkal való érintkezést olyan egyénekre bízná, akik garanciát nyújtanak abban a tekintetben, hogy feltétlenül tartózkodni fognak mindennemű politikai jelszó hangoztatásától. Aki ellen jogos panasz merülne fel, az eltávolíttatnék. E közegeknek szigorú utasítás adatnék arra, hogy vidéki kiszállásaik alkalmával elsősorban a hatóságokat keressék fel, és velük egyetértésben igyekezzenek kiválasztani azokat a megbízható egyéneket (papok, tanítók stb.), akikre a vidéki fiókok vezetését nyugodtan rá lehet bízni.

Ez alkalommal rendezendő volna a Sonntagsblattnak az egyesülethez való viszonya is. Ez idő szerint az a helyzet, hogy a Sonntagsblatt önálló vállalkozás,

---

[95] Kozma belügyminiszter elfogadta mindezeket a javaslatokat, s megfelelő előkészítés után az 1935. június 14-re összehívott választmány valamennyi pontban meghozta a szükségesnek ítélt határozatokat.

[96] Az egyesület 1935. évi (mindig augusztus 20-án szokásos) közgyűlését nem tartották meg, mert „Basch és barátai", azaz a Volksdeutsche Kameradschaft részéről — németországi támogatással — heves támadás indult a választmányi ülésen hozott határozatok tekintetében Gratz kezére játszó, s ezzel „a volksdeutsch mozgalmat elárulő" Kussbach Ferenc alelnök megbuktatására, az egyesület ügyvezetésének Huss Richard általi átvételére. Válaszul Kussbach Gratz előtt feltárta az ellenfelévé vált volksdeutsch irányzat németországi titkos pénztámogatásának bizonyítékait, a Gratz által tájékoztatott magyar kormány pedig diplomáciai útra terelte az ügyet. Egyezkedő tárgyalások indultak Gratz és a volksdeutsch irányzat között is. Végül Kussbachot ejtették, de helyébe nem kerülhetett Huss, s az 1936. augusztus 20-i közgyűlés végül úgy tehette magáévá az 1935. június 14-i választmányi ülés határozatait, hogy az ügyvezető Pintér (Binder) László lett, főtitkár pedig Faul-Farkas János. Basch visszakerülésének lehetőségét az ellene hozott ítélet 1936 júniusi jogerőre emelkedése eleve kizárta.

amelyhez az egyesületnek nincs köze. Ámde az a körülmény, hogy a Sonntagsblatt kiadói — előbb Bleyer Jakab, most Kussbach Ferenc — egyúttal az egyletnek ügyvezetőiként is működtek, illetve működnek, azzal a következménnyel járt, hogy a Sonntagsblattot általában azonosították az egylettel. Ez idő szerint a lapnak tulajdonosa Bleyer Jakab egyik fia, Bleyer Ferenc, aki azonban ebből származó jogait sógorára, Kussbach Ferenc dr-ra ruházta át. Kussbach dr. felhatalmazott annak kijelentésére, hogy amennyiben az egyletnek tervbe vett reorganizációja létesül, ő a Sonntagsblattot az egylet rendelkezésére fogja bocsátani, és gondoskodni fog arról, hogy annak szerkesztése ugyanabban a szellemben történjék, amely az egylet vezetésében megnyilvánul.[97]

Felmerülhet még a Deutsche Arbeitsgemeinschaft címen ismert szervezetnek kérdése is, amely annak idején Bleyer kezdeményezésére alakult és amely koronként — évente egy-kétszer — a német kisebbség politikai természetű kérdéseit vitatta meg. Ennek a szervezetnek semmi legális alapja nincsen, és az utolsó hónapokban nem is jött már össze. Akik benne Bleyer halála óta vezető szerepet játszottak, kijelentették előttem, hogy nem szándékoznak ezeket az összejöveteleket újból életre kelteni.[98]

Kötelességemnek tartom megjegyezni, hogy a német kisebbség körében a teljes megnyugvást lényegesen előmozdítaná, ha a népiskolai oktatás körében azok az elvek, amelyeket Gömbös Gyula miniszterelnök úr Őnagyméltósága múlt év május 3-án hozzám intézett levelében[99] részletesen körvonalazni szíves volt, mielőbb megvalósulnának.[100]

(MOL, Kozma-iratok, 19. cs. Belügyminiszteri működéséből származó iratok. BM. eln. szem. 66/1936.)

Memorandum Darányi Kálmán miniszterelnökhöz
1937. szeptember 14.

A Huss-Basch-féle mozgalom

A Huss Richard debreceni egyetemi tanár és Basch Ferenc vezetése alatt álló német kisebbségi mozgalom[101] az utolsó hónapokban lényegesen megerősödött, és mind komolyabb alakot kezd ölteni. Elérkezett az utolsó perc, amikor

[97] A volksdeutsch irányzat — németországi támogatással — megpróbálta megakadályozni, hogy Gratz — Kussbach segítségével — magához ragadja a Bleyer alapította hetilap, a Sonntagsblatt szellemi irányítását, mint mondták, „népidegen (volksfremd) kézre kerülését". Gratz azonban egy a kormány felé javasolt sajtórendészeti eljárás révén már 1935 decemberében elérte a lap beszüntetését. Ezzel egyidejűleg Neues Sonntagsblatt címen maga indított hetilapot, amely a mindinkább német nemzetiszocialista befolyás alá kerülő volksdeutsch mozgalom elleni harcának orgánuma lett.

[98] Bleyer 1931 augusztusában hozta létre a Német Munkaközösséget (Deutsche Arbeitsgemeinschaft), népinémet mozgalma (Volksdeutsche Bewegung) illegális politikai vezető szervét. Halála után 1933 decemberében egy ún. hetestanács, majd — a többnyire már korábban inaktívakká vált mérsékeltebbek nélkül — 1935 februárjában egy hármastanács került az élére. Kussbach egyre kevésbé engedte magára rákényszeríteni Basch és Faulstich akaratát, akik kíméletlen törtetésével szemben Gratz irányzatához közeledett, majd ahhoz átállt.

[99] Gömbös levelének pontos kelte: 1934. május 2.

[100] Erre 1935. december 23-án került sor, az új kisebbségi népiskola-rendelet kibocsátásával, amely egységesen vegyes tannyelvű oktatás fokozatos bevezetését írta elő.

[101] Igazi vezére Basch volt és maradt, de jogerőssé vált ítélete folytán, amely a közügyektől is meghatározott ideig eltiltotta, Huss lépett a mozgalom élére.

talán még lehetséges ennek a mozgalomnak elfojtása. Ha ezt elmulasztjuk, nem fog egyéb hátramaradni, mint a mozgalommal és annak összes következményeivel megalkudni.

A mozgalom kétségkívül a hazai németség egységes megszervezésére törekszik. Vezetői németországi pénzen kiadott lapjukkal és egyéb nyomtatványokkal, valamint Németországban megjelent lapok és nyomtatványoknak a hazai németség között való terjesztésével nemcsak felébresztik ennek a németségnek nemzeti és faji öntudatát, hanem a „népközösség" elvének hirdetésével tudatára hozzák a nagy német néppel való összetartozását is, úgy, hogy a magyarországi németekben mindinkább olyan felfogások terjednek el, hogy nekik nemcsak Magyarországgal szemben vannak kötelességeik, hanem az össznémetséggel, és annak gerincével, a németországi németekkel szemben is. Egyúttal pedig a mozgalom irányítói ennek az akciónak vezetésére magyarországi német intellectuelekből — éspedig részben olyanokból, akik a német lakosságú vidékeken gyakorolják polgári hivatásukat, részben olyanokból, akiket németországi pénzekből eltartanak arra a célra, hogy ezt a mozgalmat vezessék — gárdát szerveznek, amelynek tagjai egy Németországból kapott autón állandóan bejárják a németajkú vidékeket, és így tartják fenn a kapcsolatot az egyes németajkú községekben kiszemelt bizalmi férfiaikkal. Egyben arról is gondoskodnak, hogy németországi pénzen fenntartott internátusokban[102] évről-évre kineveljenek 30–40 fiatalembert arra a célra, hogy majd egyszer később, a németlakta vidékeken különböző szabad foglalkozásokban elhelyezkedve, átvehessék és folytathassák saját körükben és saját vidékükön a német lakosság „felébresztésére" irányuló akciót.

Ha ennek a mozgalomnak nem tudjuk útját állani, akkor számolnunk kell azzal, hogy rövid néhány esztendő múlva a magyarországi németség a német politika egyszerű eszközévé fog válni, amint hogy azokban a német kisebbségekben, ahol ez a mozgalom már előhaladottabb stadiumban van, rendszeres agitációs tanfolyamokon tényleg arra oktatnak, hogy egyedül a Németországból kapott utasításokat tartsák mérvadóknak akkor is, ha ez saját állampolgári kötelességeikkel ellentétbe hozza őket.

Az ellenakció előfeltételei

Az e mozgalommal szemben a Német Népművelődési Egyesületben kifejtett ellenakció két előfeltételen épül fel.

Az egyik előfeltétel az volt, hogy a hazai németségnek a magyar kormányok által is jogosnak elismert kívánságai — amelyek főleg az iskolakérdésre vonatkoznak — megvalósíttassanak, mert csakis ezzel hárítható el az a veszély, hogy a német lakosságban e kérdés rendezetlensége miatt támadt elégedetlenséget a radikális mozgalom a maga javára használhassa ki. Az egyesület bizalmi férfiai az ország minden vidékéről azt jelentik, hogy az egyesület által képviselt irány meg tud állni, ha az iskolakérdés megoldódik, de teljesen elveszíti összes híveit, ha az iskolaügy terén előhaladást nem lehet elérni.

[102] Budapesten és Pécsett.

A második előfeltétel az volt, hogy az MNNE kapjon lehetőséget a maga szervezetének kiépítésére, a Huss-Basch-féle mozgalom ellen pedig a hatóságok részéről is meg fog történni minden, amit a törvények határán belül agitációjuk megnehezítésére meg lehet tenni.

A helyzet teljességgel nem kielégítő. Ez áll úgy az egyik, mint a másik előfeltétel dolgában.

Az iskolakérdés

Az iskolakérdésben a Gömbös-kormánynak 1935 karácsonyán megjelent rendelete reményt nyújtott arra, hogy a németajkú községek (vagy legalábbis azok túlnyomó része) olyan népiskolát fog kapni, amelyben gyermekeik német nyelven is megtanulnak olvasni és írni. Ezt a rendeletet a kormány három éven belül óhajtotta végrehajtani. Az első év eredménye semmiképpen nem volt kielégítő, a második évben olyan későn történtek az intézkedések, hogy azok ebben a tanévben már alig fognak érvényesülhetni. Ami az első évet illeti, úgy tudom, hogy kb. 80 községben rendeltettek el szülői értekezletek a célból, hogy nyilatkozzanak arról, kívánják-e az új típusú népiskola bevezetését. Erre a kérdésre a szülői értekezletek tudtommal kb. 50 községben válaszoltak igennel. Azoknak egy részében, amelyek az eddigi magyarnyelvű oktatás fenntartását kívánták, igen sok olyan község van, ahol a szülői értekezletek tagjait megfélemlítették, vagy ahol egyébként tudtak a szülőkre nyomást gyakorolni. De az új típusú népiskola abban az 50 községben sincsen megvalósítva, ahol a szülői értekezletek ilyen értelmű határozatot hoztak, mert az iskolafenntartók[103] vagy a helyi hatóságok szabotálják azokat. A községek egy részében azzal szabotálják a rendelet végrehajtását, hogy azt csak 1938-ban kell végrehajtani, másutt azt mondják, hogy előbb a tanfelügyelő, vagy pedig az érseki aula utasításait kell bevárni, amelyek sohasem érkeznek meg; ismét másutt azt mondják az embereknek, hogy a vegyes tannyelvű iskolát csakis akkor kaphatják meg, ha egy második tantermet építenek stb. Azt az igen kedvezőtlen hatást, amelyet az iskolarendelet szabotálása a magyarországi németségben kivált, még tetézi az a körülmény, hogy egyes helyeken az iskolarendeletet, amely nem hozta meg a németnyelvű tanítás terén a remélt előhaladást, egyenesen a létező helyzetnek a németség szempontjából in peius megváltoztatására[104] használtatott ki, mint pl. Moson megyében, ahol két A-típusú iskola máris a németség szempontjából kedvezőtlenebb új típusú iskolává változtattatott át, és ahol egy, az összes községekkel közölt rendelet szerint ugyanezt a visszafejlődést 1938 végéig az összes A-típusú iskolákban végre kell hajtani.[105] Lehet-e

[103] A kisebbségi népiskolák mintegy 80 százalékában egyház — túlnyomó részt a római katolikus — volt a fenntartó. Autonóm jogai közé tartozott az általa fenntartott iskolák tanításnyelvének meghatározása. Ebben befolyásolta az attól való félelem, hogy magyar nacionalista oldalról a már jórészt rég elmagyarosított iskolák „regermanizálásával" vádolhatják. Ezért bizonyos ellenállás vagy legalábbis vonakodás volt tapasztalható részéről a miniszterelnökségi rendelet végrehajtásával szemben. – Vö. Tilkovszky Loránt: Nemzetiségi anyanyelvű oktatás Magyarországon a katolikus elemi népiskolákban (1919–1944). Századok, 1995. 6. sz. 1251–1274. Uő: Az egyházak „nemzetiségpolitikája" és a magyarországi németség 1919–1945. Történelmi Szemle, 1997. 1. sz. 51–67. o.

[104] Rosszabbra változtatásával.

[105] Gratz nem úgy képzelte a kisebbségi népiskolák rendszerének egységesítését, hogy amikor a magyar tanításnyelvű, a kisebbség anyanyelvét csupán a legalsóbb osztályokban, s ott is minimális

ezek után csodálkozni, ha Németországban állandóan azt írják, hogy az iskolarendelet tiszta szemfényvesztés, amely a németség szempontjából nem javította, hanem rontotta a fennállott helyzetet? És lehet-e csodálkozni azon, ha a németországi pénzen dolgozó mozgalom ezekre az állapotokra való utalással, és annak hangoztatásával, hogy a magyarsággal és a magyar kormánnyal való együttműködés nem hozza meg a németek kulturális igényeinek teljesedését, és azt csakis a németség nemzeti öntudatának felébresztésével és esetleg Berlin támogatásával lehet elérni, mind szélesebb köröket tud a maga részére megnyerni. Akik az iskolakérdés megoldását akadályozzák, legsikeresebb pacemakerjei[106] annak a mozgalomnak, amelyet azután ők maguk pángermánnak és horogkeresztesnek neveznek, és mint ilyent veszedelmesnek tartanak.

E helyen említem meg, hogy arról is panaszok érkeztek hozzánk, hogy egyes községekben a németül beszélő iskolásgyerekeket mindenféle hátrányban részesítik, az iskolában ún. „szégyenkönyvet" tartanak, amelybe azoknak a gyerekeknek a nevét vezetik be, akik egymás közt vagy az utcán németül beszélnek.

Szervezkedés a Huss-féle mozgalom ellen

De nem következett be az MNNE törekvései sikerének második előfeltétele sem, mert a hatóságok az egyesület szervezkedését általánosságban véve nem hogy előmozdították volna, de minden módon megakadályozták. Tolna megyében, ahol az egyletnek igen erős fiókjai voltak, az egyesületnek másfél év óta semmi gyűlést nem engedélyeznek. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy ez a fontos terület ebben az időben teljesen át volt engedve a Huss-Basch csoport ottani helyi exponenseinek, Mühl bonyhádi orvosnak, Reitinger gyönki orvosnak, Zimmermann kalaznói tanítónak stb.[107] Teljes vakságra vall, hogy a megyei hatóságok azt hitték, ellene dolgoznak a német akciónak, ha az egyesület működését megakadályozzák – valójában ennek éppen az ellenkezőjét érték el, ti. azt, hogy ez a vidék teljesen ki volt szolgáltatva a radikális agitációnak, úgy hogy ez idő szerint nem is tudom, lehet-e még az elmérgesedett viszonyokon változtatni. De másutt is a legkülönbözőbb ürügyek alatt és a legkülönbözőbb módszerek alkalmazásával teszik lehetetlenné az egyesület fiókjainak megalakítását. A belépőkkel visszavonatták belépési nyilatkozataikat, a csendőrség letartóztatja az egyesület tagszervezőit, az egyesület kalendáriumát[108] elkoboztatja a gazdáktól, kihallgatásra idézik a Sonntagsblatt[109] előfizetőit; házkutatást tartanak az egyesület tagjainál; a legkülönbözőbb ürügyekkel pénzbüntetéseket rónak ki rájuk.

Amikor arra vállalkoztam, hogy megindítom a Baschék elleni akciót, szóval és írásban kijelentettem, hogy azt csak akkor tartom sikerrel kecsegtetőnek, ha

heti óraszámban alkalmazó C-típusú iskolákat végre (a korábbi B-típusnak megfelelő) vegyes tanításnyelvű iskolákká változtatják, akkor teljesen megszüntetnek minden — egyébként is igen kisszámú — A-típusú iskolát, ahol mindent a nemzeti kisebbség nyelvén tanítanak (a magyar nyelv kötelező tantárgyként történő oktatása mellett).

[106] Serkentői.

[107] Mühl Henrik, Reitinger Henrik, Zimmermann Vilmos

[108] Deutscher Volkskalender.

[109] A Neues Sontagsblattról van szó.

(az iskolakérdés megoldásától eltekintve) a hatóságok segítségére lesznek az egyesületnek abban az irányban, hogy a rájuk hallgató komoly elemeket be fogják terelni az egyesületbe, vagy legalábbis nem fogják lebeszélni az egyletbe való belépésről, aminek fejében kijelentettem, hogy az egyesületnek nemcsak nincsen kifogása, hanem egyenesen kívánatosnak tartaná, ha a helyi fiók vezetését az ottani intelligencia — papok és tanítók — vennék át. Tényleg azonban ebben a tekintetben mindenütt az ellenkező eljárást tapasztaljuk, sőt ott, ahol sikerült egy-egy tanítót megnyernünk az egylet fiókjának vezetésére, a hatóságok azonnal közbelépnek, hogy őt lemondásra bírják.

Amíg így egyfelől a hatóságok nemcsak nem könnyítik meg az egylet működését, hanem azt egyenesen megakadályozzák, a Huss-Basch-csoportnak titkos utakon folytatott akciójával szemben teljesen tehetetlenek, úgy hogy az a különös helyzet áll elő, hogy a kormány által alapított egyesület kevesebb mozgási szabadsággal rendelkezik, mint az a mozgalom, amelyet a kormány kétségkívül veszélyesnek tart. Sopron vidékén pl. az egylet bizalmi férfiait állandóan beidézik és büntetik, ugyanakkor azonban a Huss-Basch-csoport bizalmi embere szabadon agitál Sopron vidékén az egylet ellen, és a csendőrök szeme láttára terjeszti ott Baschék lapját és naptárát.[110] Az összes helyi fiókok rendszeresen megkapják a „Der Jungdeutsche" című lapot,[111] amely állandóan támadja az egylet vezetőségét, és azt úgy állítja be, mintha a németség érdekeit a kormánynak elárulta volna, anélkül, hogy ennek a folyóiratnak és néhány hasonló folyóiratnak[112] terjesztése megakadályozása érdekében bármi történnék. Ha a Huss-Basch-csoport, mint körében híresztelik, még egy hetilap kiadására is engedélyt kapna, akkor legjobb volna belenyugodni abba, hogy Baschék vegyék át a hazai németség vezetését, mert előbb-utóbb úgyis ez lesz a dolog vége, ha minden úgy megy tovább, mint eddig.

A névmagyarosítások ügye

Csak mellékesen említem meg, hogy a miniszterelnök úrnak a névmagyarosítás ügyében tett igen helyes nyilatkozata[113] dacára tovább folyik a névmagyarosítások érdekében gyakorolt kényszer is. A gyerekeket az iskolában zaklatják jóformán minden nap, hogy változtassák meg német nevüket. A katonai szolgá-

[110] Baschék lapja az 1935 novemberében indult, öthetenként — így lapengedélyre nem szoruló időszaki kiadványként — megjelenő Deutscher Volksbote, naptára a Volksdeutscher Kalender.

[111] Ugyancsak időszaki kiadvány.

[112] 1936 áprilisa óta ugyancsak öthetente , azaz évente tízszer jelent meg a Volksdeutsche Hefte.

[113] Darányi miniszterelnök 1937. május 14-i deklarációja a képviselőházban: a kormány biztosítja a nemzetiségek jogait, fellép az asszimiláció erőltetése ellen, ugyanakkor helyteleníti a nemzetiségi kérdésben kifejtett káros agitációt, amely zavarja a Németország iránti baráti kapcsolatot és együttműködést. A névmagyarosítást nem szabad kampányszerűen forszírozni, hanem az csak szabad egyéni elhatározás kérdése lehet, amit tiszteletben kell tartani. (Gratz felfogása szerint az önkéntes névmagyarosítás „sem nem erény, sem nem bűn". A Basch ellen hozott ítéletnek a névmagyarosítással kapcsolatos magyar nacionalista indokolásával nem értett egyet, Basch elítéltetését németországi kapcsolataitól befolyásolt, károsnak talált heves agitációs tevékenysége miatt tartotta indokoltnak, amiről viszont, bármennyire is kétségtelen szerepe volt a Basch elleni eljárásban, külpolitikai okokból hallgattak.)

latot teljesítő sváb legényeket a laktanyákban a tisztek megveretéssel és kikötéssel fenyegetik, vasárnapi kimenőjüket megvonják, a névmagyarosításra hogy rákényszerítsék őket. Vasúti pályamunkásokat a munkaalkalom megvonásával ijesztik; egyes helyeken az iparengedélyek, és hasonló okmányok kiadását a névmagyarosítástól teszik függővé. Tömegesek az ilyen típusú panaszok, mind a mai napig.

Konklúzió

Az előadottak alapján ki kell jelentenem, hogy ha az imént ismertetett állapotokban gyökeres változás nem vihető keresztül, a magam részéről azt a felelősséget, amelyet az MNNE elnöki tisztsége reám ró, nem tudom tovább vállalni. Egy évvel ezelőtt írásban jelentettem ki, hogy mivel a Huss-Basch-csoport elleni fellépésemet mindig azzal indokoltam, hogy ezen az úton lehet legjobban biztosítani az iskolakérdés megoldását, abban az esetben, ha az iskolareform meghiúsultnak volna tekintendő, kénytelen volnék bevallani, hogy az én politikám csődöt mondott, és az egylet elnökségéről lemondani. Ma már fel kell tennem önmagam előtt a kérdést, hogy ez az időpont nem következett-e be máris? Ugyancsak sürgettem — két év óta — azt is, hogy a hatóságok támogassák az egyesületet, és legyenek segítségünkre abban, hogy az egyesületbe ne csak a mindig izgága embereket, hanem a komoly és módos parasztokat is bevonhassuk, amihez szükséges volna, hogy a hatóságok ezeket az elemeket ne tartsák vissza az egyesületbe való belépéstől, hanem inkább buzdítsák erre. Ehelyett éppen az utolsó évben fokozott mértékben kellett meggyőződnöm arról, hogy az egyesületet a hatóságok — kevés kivételtől eltekintve — egyáltalán nem támogatják, sőt valami hazafiatlan alakulatnak tartják, ami engem is hovatovább olyan színben tüntet fel, amelyben feltüntetve lenni nem akarok. Mindettől eltekintve pedig az a meggyőződésem, hogy ha a dolgok úgy haladnak, mint eddig, akkor a túlzó elemek rövid időn belül magukkal fogják ragadni az egész magyarországi németséget. Komolyan gondolkozom azon, nem teljesítenék-e a jelenlegi körülmények között hasznosabb feladatot, ha lemondva az egyesület elnökségéről, és megszabadulva mindattól a feszélyezettségtől, amellyel ez a szerepem jár, nyíltan szembeszállnék a nyilvánosság előtt és a parlamentben egyfelől a Huss-Basch-féle agitációval és annak berlini támogatóival, másfelől pedig azokkal a felfogásokkal, amelyek lehetetlenné teszik a túlzók elleni eredményes küzdelmet.[114]

[114] Az egyesület elnökségéről 1938 decemberében mondott csak le, amikor teljesen nyilvánvalóvá lett számára, hogy a magyar kormánypolitikának a hazai német kérdésben való, saját meggyőződése szerinti befolyásolására tett erőfeszítései végül is kudarcot vallottak, s ő maga a kormány és az egyesület számára is immár tehertétellé vált. Lemondása egyúttal teljes visszavonulását jelentette a hazai német kérdéssel való minden további foglalkozástól. Addig azonban — főleg a Neues Sonntagsblattban — szívós küzdelmet folytatott azért, hogy a magyarországi németséget lehetőség szerint távol tartsa a reá — és az egész országra nézve is — veszedelmet hozható, egyre erősbödő német nemzetiszocialista befolyástól. 1937. május 12-én a képviselőházban mondott beszédében is nyomatékosan figyelmeztetett arra a veszélyre, amelyet Magyarországra és a magyarországi németségre a nemzetiszocialista Németország és Anschluss-törekvése jelent. A Németország iránt mindinkább elkötelezetté váló magyar külpolitika elvárásai közepette, amelyek korábban is úgyszólván lehetetlenné tették a leleplező erejű parlamenti „nyílt szembeszállást", az Anschluss után a Csehszlovákia

A kérdés, amelyre feleletet kell találni, az, hogy mit kellene tenni a német mozgalomnak helyes mederben való tartására, illetve helyes mederbe való visszaterelésére.

Pozitív teendők a németség jogos kívánságainak teljesítésére

1. Az iskolarendelet végrehajtása. Tekintettel arra, hogy a szülői értekezletek csak az iskolarendelet végrehajtásának szabotálását mozdítják elő, minden ellenkező érv félretételével szakítani kellene velük, és általános rendelettel kellene az iskolaügyet szabályozni és a rendelet végrehajtását biztosítani. De legalábbis ott, ahol a szülői értekezletek már állást foglaltak az új népiskolai típus bevezetése mellett, általános rendelettel kell a határozat végrehajtását biztosítani. A rendelet végrehajtásának ellenőrzését szigorítani kellene.
2. A hatóságoknak határozott utasítást kell kapniuk arra, hogy az egyesület szervezkedését ne akadályozzák, hanem mozdítsák elő, főleg pedig tereljék be abba a komoly és módos német elemeket,[115] aminek fejében az egylet helyezze fiókjait a vidéki intelligencia — papok, tanítók — vezetése alá.
3. Annak megakadályozására, hogy a vidéki hatóságok azokat, akik az egylet tagjai, különböző ürügyek alatt zaklassák, valamint a névmagyarosítások érdekében folytatott és a kormányelnök úr által is helytelenített pressziók kiküszöbölésére szükséges volna, ha a kormány valamely erre alkalmas esetben fegyelmi eljárás megindításával, vagy hasonló úton példát statuálna; mert amíg ez meg nem történik, mindig kételkedni fognak abban, hogy a kormány komolyan akarja-e azt, ami mellett nyilatkozik, vagy nem.
4. Ha lehetséges, gondoskodni kellene valamilyen hatósági szervről, amely kellő tekintéllyel bírna a hatóságok előtt, és erre a tekintélyére támaszkodva közvetlenül is intézkedhetnék olyan esetekben, amikor akár általános panaszokról, akár konkrét sérelmekről van szó.[116]

Védekezés a Huss-Basch-csoport és a mögöttük álló németországi körök ellen

1. Hetilapot a csoportnak semmi szín alatt nem szabad engedélyezni,[117] inkább azon kell gondolkodni, miként volna megakadályozható, hogy a „Deutscher Volksbote" szabadon legyen terjeszthető.

---

ellen forduló és Magyarországot is revíziós sikerrel kecsegtető német agresszivitás kibontakozása idején teljesen kizárták ennek minden lehetőségét.

[115] Erre vonatkozóan Darányi már korábban kilátásba helyezte, hogy főispáni értekezletet fog egybehívni, s azon személyesen ilyen értelmű felszólítást tenni.

[116] Darányi már előzőleg kilátásba helyezte, hogy „a belügyminisztériumban egy külön szerv fog létesíttetni a német kisebbséggel kapcsolatos ügyek kezelésére, vagy esetleg egy bizonyos magasabb tisztviselő fog ezekkel a teendőkkel megbizatni, akivel azután az összes panaszok és sérelmek ügyében közvetlen kapcsolatban állhatnánk". (Nem valósult meg.)

[117] A Volksdeutsche Kameradschaft — németországi körök támogatásával — az öthetenként megjelenő Deutscher Volksbote hetilapként való rendszeres megjelenésének engedélyezését követelte. – Hetilapra végül is a Günser Zeitung 1938 júniusi megvásárlása révén tett szert. Az Imrédy-kormány engedélyével 1939. január 1-től a Deutscher Volksbote hetilapként jelenhetett meg, (a Günser Zeitung egyidejűleg megszűnt).

2. A Németországból érkező és itt szétosztott folyóiratoknak terjesztését minden áron meg kell akadályozni,[118] esetleg a postai szállítás jogának megvonásával.
3. A vidéki hatóságoknak szigorú ellenőrzés alá kell venniük a Huss-Basch-csoport bizalmi embereinek vidéki agitációját, bár ez csak kisebb részben történik budapesti kiküldöttek útján. Bizonyára lehet alkalmat találni egyes agitátorok kiutasítására vagy eltoloncolására.[119]
4. Huss-t, aki a berlini körök bizalmi férfiaként vezeti az egész akciót, lehetőleg felelősségre kell vonni.[120]
5. Házkutatások révén valószínűleg lehetne olyan anyagot találni, amely a túlzó csoport elleni eljárásra jogcímet adni.[121]
6. Feltétlenül be kell szüntetni azokat az internátusokat, amelyek német agitátorokat nevelnek, és amelyeknek tagjai ma már az ún. „sváb egyenruhát" is viselik. A vizsgáknál lehetőleg különös szigorúsággal kellene eljárni velük, mert hiszen ha diplomát kapnak, azt csak káros agitációra fogják felhasználni. A stipendiumokat ilyen célból kapják, és akárhányan jutnak ezen a réven lelkiismereti konfliktusokba.[122]
7. A német kormánynál újból fel kell lépni a mozgalomnak Németországból való anyagi támogatása ellen, amelynek beszüntetését már egyszer megígérték.[123]
8. Megfontolandó volna egy olyan intézkedés, amely külföldi pénznek politikai célokra való elfogadását büntetendő cselekménynek minősítené.[124]

---

[118] A Volksdeutsche Kameradschaft vándorkönyvtárai révén országszerte terjesztett megbízható hívei között Németországból származó pángermán, nemzetiszocialista, antiszemita folyóiratokat, brosúrákat, könyveket. Gratz lapjának, a Neues Sonntagsblattnak leleplező cikkére Basch azzal válaszolt, hogy emelt fővel vállalja ezt a tevékenységet. Később, a Volksbund által rendezett 1941. évi budapesti német könyvünnepen Basch megnyitó beszéde megemlékezett arról a hősi korszakról, amikor dacolva minden tiltással, ők már bátran terjesztették Hitler Mein Kampf-ját, ezt a „német népiségi szentírást".

[119] Az ország németlakta területeire „népiségi munkára" (Volkstumsarbeit) érkező külföldi német diákok, turisták kiutasítása már eddig is folyamatban volt.

[120] 1938 februárjában került sor ilyesmire, amikor súlyos parlamenti támadás hatására a debreceni egyetemi professzor Huss fegyelmi eljárást kért maga ellen, s azt Hóman közoktatásügyi miniszter el is rendelte. Két hónap múlva felmentő ítélet született.

[121] Az előző évben, 1936 júniusában csupán figyelmeztető jelleggel tartottak kihallgatásokat a Volksdeutsche Kameradschaft valamennyi ismertebb vezetőjénél, Kozma belügyminiszter utasítására kerülvén azonban olyan benyomás keltését, hogy azok bűnvádi eljárás alá vonásuk előkészítését kívánnák szolgálni. Ezért házkutatást nem alkalmaztak.

[122] Az internátusok bezárására, az ösztöndíjasok negatív diszkriminációval kezelésére később sem történt rendelkezés.

[123] A magyarországi németség anyagi támogatásáról a németbirodalmi kormány nem volt hajlandó lemondani, csupán arra tett ígéretet a tárgyalások folyamán, hogy az egyes személyek részére történő juttatásokat szünteti be, a volksdeutsch irányzatú intézmények számára viszont ezentúl nyíltan nyújtja az anyagi támogatást, a magyar kormánnyal létrehozandó megállapodás keretei között. (A Volksbund idején majd ez látszik megvalósulni, ámde valójában a titkos anyagi támogatás — közvetett forrásokból — ekkor is fennmaradt, és jóval felülmúlta a magyar állammal megállapodott kereteket.)

[124] Ugyanakkor ismeretes Gratz azon elgondolása a Volksdeutsche Kameradschaft-tal folytatott egyezkedő tárgyalásai idejéből, hogy magyar „gulyáspénzzel" kellene kárpótolni a volksdeutsch irányzat arra rászoruló szegényebb fiataljait a „guruló márkák" igénybevételének eltiltásáért.

9. Végül mielőbb tisztázni kell a „Verband Deutscher Minderheiten" szerepét, amely ez idő szerint azt a jogot vindikálja magának, hogy ő van hivatva kijelölni azokat, akiket a magyarországi németség képviselőiként el lehet fogadni. Ezzel kapcsolatban a nemzetiségi kongresszus kérdése is mielőbb tisztázandó volna.[125]

(MOL, Miniszterelnökség nemzetiségi osztálya, 45. cs. C 15 311/1938.)

A kisebbségi tannyelvű népiskolák átszervezése tárgyában tartott miniszterközi értekezlet jegyzőkönyve 1938. március 2.

Dr. Gratz Gusztáv bejelenti, hogy hozzá és az UDV-hoz számtalan panasz érkezik arról, hogy a falvak értelmisége és vezetősége, a jegyző, pap és tanító főképpen az állami és r. kat. hitfelekezeti iskolák tankötelezeseinek szülői értekezletén olyan nyomást gyakorolnak a szülőkre, hogy ezek nem képesek az egységes oktatási rendszer bevezetésére vonatkozó véleményüket kifejezésre juttatni. Ezeken az értekezleteken egyébként nem szokták a szülőket meghallgatni, és ha valamelyikük az egységes oktatási rendszer bevezetése érdekében mégis felszólal, hazaárulónak, pángermánnak nevezik, és olyan magatartást tanúsítanak velük szemben, hogy az érdekeltek egyáltalában nem mernek megnyilatkozni. Szóvá teszi továbbá a hazai sajtó egy részének uszító és megfélemlítő közleményeit, amelyek a hazai németség körében elkeseredést váltanak ki, és megakadályozzák a kormány vonatkozó rendeletének zavartalan végrehajtását.

Dr. Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter[126] elrendeli, hogy az átszervezési eljárás folyó évi szeptember hó 30-ig teljesen és véglegesen lebonyolíttassék.

Dr. Pataky Tibor államtitkár[127] előadja, hogy az egységes oktatási rendszer bevezetésének legnagyobb akadálya a tanítóság kényelemszeretete. A tanítóság

[125] Az Európai Német Népcsoportok Szövetségének (Verband der deutschen Volksgruppen in Europa) nemzetiszocialista vezetője, Werner Hasselblatt, 1935 óta azon dolgozott, hogy a Huss-Basch csoporttól kapott denunciálásokra támaszkodva Gratzot és az elnöksége alatt működő, a radikálisok kiküszöbölését végrehajtó egyesületet immár teljesen elfogadhatatlannak minősítse a német népiségpolitikával foglalkozó valamennyi szerv előtt. Először is azt sikerült elérnie, hogy az Európai Szervezett Nemzetkisebbségek Kongresszusa (Kongress der organisierten nationalen Minderheiten in Europa) évenkénti ülésezéseire a magyarországi németek képviseletét eddig ellátó Gratz és egyesülete mellőzésével és tiltakozása ellenére, 1936-tól kezdve mindig a Volksdeutsche Kameradschaft embereit hívják meg. 1937. június 30-án azután megszületett az SS-vezetés alatt álló Népinémet Közvetítőszerv (Volksdeutsche Mittelstelle) valamennyi német népiségpolitikával foglalkozó szervre kötelező érvényű határozata arról, hogy a Gratz-féle egyesület partnerként nem jöhet szóba, a magyarországi németség egyedüli jogos képviselőjének csakis a Volksdeutsche Kameradschaft fogadható el. Darányi 1937 novemberi németországi tárgyalásai még inkább arról győzték meg azután a miniszterelnököt, hogy az ekkor felkínált, Magyarország revíziós törekvései szempontjából konkrét eredménnyel elsőízben kecsegtető szorosabb együttműködés perspektívájában nem léphet fel a Gratz fenti, 1937 szeptemberi memorandumában felvetett módon „a Huss-Basch-csoport és a mögöttük álló németországi körök ellen". Egyébként is a németbirodalmi kormány ekkor már nyíltan sürgette magyar tárgyalópartnereinél Gratz elejtését, és a magyarországi német nemzetiségpolitikának Baschra építését.

[126] A Darányi-kormány minisztere.

[127] A miniszterelnökség nemzetiségi osztályának vezetője.

ugyanis nem csupán rosszul értelmezett hazafias nekibuzdulásból, hanem főként saját egyéni érdekeiből van ellene az új oktatási rendszernek, és maga hangolja a szülőket, a lakosságot, és az iskola helyi hatóságát is az egységes kisebbségi oktatási rendszer ellen.[128] Igen sok helyen kierőszakolták a németlakta községekben a tisztán magyar nyelven való tanítást.

Különösen az egyházi iskolákkal tudott nehezen boldogulni a kormány. Kérte ezért a hercegprímás támogatását, aki erre készségesen ajánlkozott is.[129]

(MOL, Miniszterelnökség nemzetiségi osztálya, 47. cs. G 15 417/1938)

IV.

Gratz változatlan elvei és nemzetiségpolitikai nézetei deportálása idején

Mületer úr[130] szememre hányta állítólagos ellenséges érzületem a németséggel és a német birodalommal szemben. Védekeztem ez ellen, és arra utaltam, hogy német származású vagyok, s azt sohasem titkoltam. Neveltetésem német volt, s műveltségem túlnyomó részt német forrásokból ered. De egész politikai múltam is ellent mond a nekem tett szemrehányásnak, mert én mindig exponált németbarát voltam Magyarországon, s ez nem is lehetett másként, tekintettel szoros kötődésemre a magyarországi németséghez. Azonban az, hogy én német származású vagyok és ragaszkodom német kultúrámhoz, természetesen nem akadályoz abban, hogy politikailag teljesen magyarnak érezzem magam, s hogy én e szülőhazám érdekeit inkább viseljem szívemen, mint a német birodalom érdekeit. Ha ezek összeütközésbe kerülnek, úgy fenntartás nélkül Magyarország érdekeinek adom az elsőbbséget.

Mületer nem akarta megérteni, hogyan vallhatja magát valaki egyidejűleg németnek és magyarnak. Véleménye szerint csak vagy egyik, vagy másik lehet. Azt válaszoltam, hogy ez hibás felfogás. Mint ahogy ugyanazon szeretettel és hűséggel lehet lenni az apához és az anyához, hasonlóképp lehet hűnek lenni a néphez, melyből származik, s ahhoz a néphez, amellyel együtt él, s amely nemzet részének érzi magát. A köteles hűség az egyikhez és a másikhoz, különböző síkokon mozog, úgy hogy e két kötelességnek nem kell egymással ellentmondásba kerülnie. Tudom, hogy ezt Németországban nem akarják, vagy nem is tudják megérteni. Rólunk, magyarországi németekről gúnyosan azt mondják, hogy „egy nép két lélekkel". Mi, német származású magyarok, büszkék vagyunk erre az érzületre. Ez példaadó lehet mindazon országok számára, amelyekben különböző

[128] A német kisebbségi népiskolákban alkalmazott tanítók igen nagy része oly gyengén tudott ugyanis németül, hogy a vegyestannyelvű oktatás követelményeinek csak igen nagy erőfeszítések árán lehetnek képesek megfelelni.

[129] Ezzel szemben az Imrédy-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, Teleki Pál, 1938. augusztus 23-án erélyesen figyelmeztetni volt kénytelen Serédit, hogy a vegyes-tannyelvű oktatás egységes bevezetéséről akkor is gondoskodni fog, ha azt az egyház vonakodik támogatni. Csak ez az erélyes figyelmeztetés késztette bizonyos meggondolásra az 1938. október 4-i püspökkari konferenciát.

[130] Gratz 1944. április 14-i deportálásakor a politikai foglyokat kísérő SS-rendőrtiszt. A vele folytatott — a zsidókérdésre is bővebben kitérő — „beszélgetés" egészére vonatkozóan lásd *Tilkovszky Loránt*: Gratz Gusztáv sorsa és nézetei Magyarország német megszállása után. Történelmi Szemle, 2000. 3–4. sz.

származású és különböző anyanyelvű népcsoportok élnek együtt. E példa követésében van a nemzetiségi kérdés egyetlen lehetséges békés megoldása. Ez kínálja a legjobb utat a nemzetiségi viszályok kiküszöbölésére ezekben az országokban. Mindenütt, ahol meg van oldva ez a tüskés kérdés, ezen az alapon történt. A svájci német is egy „kétlelkű nép" fia. Kultúráját tekintve ő is német, de mint állampolgár, egyes-egyedül svájci. Épp úgy a magyarországi német, aki kultúrája szerint német, a maga állampolgári mivoltában azonban szívvel-lélekkel magyar.

Mi, akik e szellem örökösének érezzük magunkat, magától értetődően konfliktusba kellett hogy kerüljünk azokkal, akik a magyarországi németséget erről az útról letéríteni és idegen érdekek szolgálatába állítani akarták. Aki, mint én, katasztrófának tekintettem a magyarországi németség számára, ha eltér e bölcs nézetektől, kötelességemnek tartottam, hogy ettől óvjak, és arra utaljak, hogy jobb volna, ha a mi magyarországi német népünk hű maradna atyái példájához. Atyai nagyapám például egy sor költeményt hagyott hátra, s ha az egyikben Németország iránti vágyakozásról szólt, a másikban Hunyadinak a törökök feletti győzelmét ünnepelte, és más, a magyar nemzetnek drága emlékeket.[131] Ebben a szellemben működött atyám is, s ebben a szellemben nevelkedtem magam is.[132] Én is ügyeltem arra, hogy gyermekeim számára a német kultúra úgyszintén ne legyen idegen. Amikor 1921-ben feladtam állásomat mint bécsi magyar követ, és tevékenységemet Magyarországra helyeztem át,[133] családomat még több mint tíz évig Bécsben hagytam, hogy leányaim[134] német intézetben fejezhessék be iskoláikat.

Amikor Mületer szememre hányta, hogy nem minden magyarországi német mutatkozott oly részvétlennek Németországgal szemben a mostani harcában,[135] mint én, ezt mondtam neki: „Az nem részvétlenség, ha én talán némileg másként képzelem el a németség boldog jövőjét kint a birodalomban, mint a mai németség. Bizonyosan vannak magyarországi németek, akik a németországi nemzetiszocializmussal inkább azonosulnak, mint én. Amíg e szimpátiák csak akadémikus jellegűek, addig nem kifogásolhatók. De ha ez szakítás formájában történik azzal a régi tradícióval, miszerint a magyarországi németeknek csak magyar hazájukkal szemben vannak politikai kötelezettségeik, az sajnálatos eltévelyedés. Magát Bleyer Jakabot is, akit annak idején Németországban példakép gyanánt ünnepeltek, mint néptudatos (volksbewusst) külföldi németet, ez a szellem hatotta át. Ha nem ez lett volna a helyzet, úgy ő valószínűleg nem érezte volna magát arra indíttatva, hogy a leghatározottabban küzdjön Nyugat-Magyarország németlakta területei —

[131] Mathias Gratz (1801–1867). Pozsonyi borkereskedő család fia volt, aki a közeli nyugat-magyarországi Miklósfalván (Nickelsdorf) lett tanító, miután körülményei nem tették lehetővé, hogy Németországban végezze tanulmányait.

[132] Atyja Moritz Gratz (1844–1907) evangélikus lelkész. Pályája során a Szepességben (Gölnicbányán), majd Erdélyben (Besztercén, azután pedig Kolozsváron) működött. Fia, Gusztáv, a Szepességben (Gölnicbányán) született, (anyja Emma Dax), és középiskolai tanulmányait is szepesi szász környezetben, Iglón kezdte, de már az erdélyi szász Besztercén, majd a magyar Kolozsváron folytatta. A jogot Kolozsváron és Budapesten végezte.

[133] 1919. október 7-től – 1921. január 16-ig volt bécsi magyar követ; másnap, 17-én nevezték ki külügyminiszterré az első Teleki-kormányban. Április 12-i lemondásáig a nemzeti kisebbségek tárca nélküli minisztere is volt február 26. óta.

[134] Három leánya volt.

[135] A második világháborúban.

a mai Burgenland — Magyarországtól elcsatolása és a német lakosságú szomszédállamhoz tagosítása ellen.[136] Akkor ő azt a kijelentést sem tette volna Berlinben, ottani barátai előtt, amit tőle magától így hallottam: „Ha — mitől Isten óvjon — valaha is konfliktus támadna Magyarország és Németország között, úgy én teljes lélekkel a magyar oldalon állnék, és úgy vélem, hogy az egész magyarországi németség ilyen magatartást tanúsítana". Ő bizonyára elszánt ellenfele lett volna a gondolatnak, hogy a magyarországi németség amellett, hogy szilárdan ragaszkodik a maga német nyelvéhez és kultúrájához, arra is vállalkozzék, hogy Németország „ötödik hadoszlopa" legyen Magyarországon.[137] Ez egyébként nem is lett volna szükséges, tekintettel Magyarország hagyományosan németbarát beállítottságára. A népinémet (volksdeutsch) mozgalom tulajdonképpen inkább ártott Magyarország németbarátságának, mint használt.

A beszélgetés ezután még egy ideig a magyarországi németség politikai magatartása körül mozgott. Utaltam arra, hogy én annak idején, 1906-ban, a szász képviselőcsoport — tehát egy német kisebbség — tagjaként kerültem a magyar parlamentbe, és szász képviselő maradtam egészen a magyar parlamentből 1917-ben történt kiválásomig.[138]

Emlékszem, hogy akkor, amikor először fogadtam el szász képviselői mandátumot, néhány barátom megütközött ezen, és úgy vélte, hogy ezzel eljátszottam egész politikai jövőmet. A magyarországi németség megtartása érdekében számos kemény csatát kellett akkoriban vívni, így különösen az Apponyi-féle népiskolai törvény[139] ellen, amellyel szemben német részről senki sem foglalt állást oly élesen, mint én.[140] Mint szász képviselő, saját tapasztalatból ismertem meg a magyarországi német kisebbség létszükségleteit, olyan kiváló szász kisebbségi politikusok oldalán, mint Friedrich Teutsch, Karl Wolff, Arz von Straussenburg, Wilhelm Melzer. Olyan, a németségüket nyomatékosan és megalkuvás nélkül hangsúlyozó, és a magyar állammal szemben élesebb hangnemet használó szász politikusokkal voltam akkor szoros baráti viszonyban, mint Lutz Korodi és Karl Lurtz.[141] Sorsuk rendkívül tanulságos volt számomra. Az egyik kénytelen volt

---

[136] Bleyer Jakab németországi megítélése kezdetben — éppen a németlakta Nyugat-Magyarország (Deutsch-Westungarn) Ausztriához csatolása elleni állásfoglalása és erőfeszítései miatt — valójában egyáltalán nem volt kedvező. Ez akkor változott meg, amikor a Trianoni Magyarország maradék német kisebbsége jogainak védelmében kifejtett nagy munkája során németországi körökkel szorosabb együttműködést vett fel.

[137] Bleyer és Gratz, illetve Bleyer és Basch viszonyára vonatkozóan lásd *Tilkovszky Loránt:* A Bleyer-portré problematikus vonásai. Történelmi Szemle, 1993. 3–4. sz. 259–277. o.

[138] A magyar törvényhozásból való kiválása azzal kapcsolatos, hogy a Monarchia közös külügyminisztériumában (Bécs, Ballhausplatz) a gazdasági és kereskedelempolitikai osztály vezetője lett 1919. február 25-től (június 15-ig, majd szeptember 17-től 1919. január 14-ig). Közben az Esterházy-féle magyar kormány pénzügyminisztere volt 1917. június 15. – szeptember 16. között.

[139] 1907. évi 27. tc.

[140] Gratz beszéde a képviselőház 1907. április 24-i ülésének jegyzőkönyvében (KN 1906/VIII. 438–442.)

[141] Gratz és erdélyi szász kisebbségi politikus társai tevékenységét és annak irányzatait az első világháború előestéjén lásd Günter Schödl „Minderheit und deutsche Nation am Vorabend des Ersten Weltkrieges" című fejezetében, az általa szerkesztett „Deutsche Geschichte im Osten Europas" kötetben. (Berlin, 1995), 392–454. o.

emigrálni a német birodalomba,[142] a másik egy kevéssé tisztes békét kötött a magyar kormánnyal, jövedelmező jegyzői állás elfogadása által. Bebizonyosodott, hogy az az út, amelyre léptek, nemcsak önmaguk számára volt járhatatlan, hanem a magyarországi német nép számára is hátrányos volt, mert egy élesebb németnemzeti irányzat feltűnése a szászok körében a bánáti német népiskolák magyarosításának felgyorsításához vezetett, egészen eltekintve attól, hogy annak — egy bizonyos, bár csak közvetett — szerepe volt a magyarországi német szülők gyermekei németnyelvű oktatására rendkívül veszedelmes Apponyi-féle népiskolai törvény meghozatalában is.

Ezek a tapasztalataim — folytattam — megmagyarázzák azt az ellentétet is, amelybe én később a magyarországi német kisebbség úgynevezett népinémet elemeivel jutottam. Olyan ellentét ez, amely még ma is fennáll, és amely lehetséges, hogy egyik oka a német részről velem szemben táplált bizalmatlanságnak. Mint ismeretes, 1925-ben Bleyerrel együtt és az akkori miniszterelnökkel, Bethlen gróffal egyetértésben megalapítottam a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületet.[143] Aki ismeri tevékenységemet e minőségben, az nem juthat arra a gondolatra, hogy a németség iránt ellenséges érzületet vessen szememre. Erről a tevékenységemről egy könyvecskét is megjelentettem.[144]

Mületer itt közbevágott: Mikor jelent az meg? Bizonyára a legutóbbi időben.

Nem — válaszoltam —, az már 1938-ban megjelent, tehát mielőtt a magyarországi németségen belüli harc a népinémet irányzat győzelmével befejeződött. Azonfelül olyan beszédeket tartalmaz, amelyeket 1925 óta évről-évre tartottam,[145] úgyhogy senki sem állíthatja, hogy nézeteimet csak a nemzetiszocialista mozgalom németországi felemelkedése óta alakítottam így. Az volt, s ma is az a meggyőződésem, hogy a magyarországi németség legjobban a magyarsággal való jó egyetértés fenntartása révén érvényesítheti érdekeit; eddig is ennek köszönhette a maga megkülönböztetett helyzetét Magyarországon. A németek a legtehetősebb parasztok Magyarországon, szabad az út számukra az államban a legmagasabb állásokig.

Mületer: Igen, de a németségüktől való megválás árán.

Én: Nem, hanem azon alapelv elismerése árán, hogy ragaszkodhatnak német kultúrájukhoz, de egyesíteniük kell feltétlen hűséggel a magyar államhoz. A magyarországi német a magyar politikában semmiféle más érdekeket nem képviselhet, mint magyart. A német birodalom érdekeit sem. Az államjog fölötte áll a népjognak, mégpedig mindenütt, és nemcsak a birodalom határain belül, mint úgy látszik Németországban hiszik, míg annak határain kívül az ellenkezőjét akarják elismertetni, minthogy az felel meg a német érdekeknek. Hogy a magyaror-

---

[142] Lutz Korodi brassói szász képviselő 1901–1903 között volt tagja a magyar parlamentnek. Egy éles hangú cikke miatt elítélték. Ezután Berlinbe emigrált.

[143] Az alakuló ülés az előző évben, 1924. augusztus 3-án volt. Az egyesület elnöke Gratz, ügyvezető alelnöke Bleyer lett.

[144] *Gustav Gratz*: Deutschungarische Probleme. Bp. 1938. – Az emlékiratai 327–328. lapján írottak szerint azért látta szükségét megjelentetésének, hogy a Volksdeutsche Kameradschaftnak őt tendenciózusan kiragadott és csokorba gyűjtött saját kijelentései felhasználásával készített denunciáló feljegyzését, amely a koblenzi Bundesarchivban (R18/3331. Fol. 13–19.) található „Dr. Gustav Gratz. Das Bild einer Persönlichkeit im Spiegel eigener Äusserungen" címmel, beszédei, megnyilatkozásai hiteles szövegével szembesíthesse.

[145] Ti. az egyesület évi közgyűlésein.

szági németség ragaszkodott ehhez a szellemhez, annak lényeges része volt abban, hogy Magyarország mindig erősen a német kultúra befolyása alatt állt. Aligha lett volna ez az eset, ha a magyarsággal oly idegenül és ellenségesen szemben állt volna, mint a szlávság.

A magyarországi németség múltjának a tanulmányozása is, összefüggésben a már említett személyes élményeimmel, arra tanított engem, hogy minden letérés a magyarsággal való egyetértés útjáról, szerencsétlenséget hoz az egész magyarországi németségre. Magyarország politikai fejlődése folyamán olykor sajnálatos módon beavatkozásokra került sor egyes német népcsoportok öröklött, a modern államfogalmakkal azonban nem mindig összeegyeztethető régi előjogaiba.[146] Ezekre azután az általuk érintett németek a magyarsággal, illetve parlamentjével és kormányával szemben ellenséges állásfoglalással élesen reagáltak. Azután mindig kitűnt, hogy ha ilyen konfliktusokra került sor, a magyarságnak mindig hatékonyabb fegyverek álltak rendelkezésére, mint a magyarországi németségnek. Végül meg kellett győződni arról, hogy a kár, amit a németség a maga kulturális birtokállományába történt egyes beavatkozások révén elszenvedett, csak megnagyobbodott, ha engedte magát ezáltal beleszoríttatni egy ellenséges magatartásba a magyarsággal szemben. A vége mindig vereség volt, az ellenállás siralmas abbamaradása formájában, tehát egy feltétel nélküli kapituláció.

E megfontolás alapján a magyarországi németség élén én mindig azt az álláspontot képviseltem, hogy mindazt, ami a német nyelv és kultúra megtartásához szükséges, céltudatos határozottsággal kell követelni, de eközben nem szabad túlmenni azokon a határokon, amelyek átlépése esetén tartós zavar léphet fel a magyarság és a magyarországi németség közti jó egyetértésben. Ezzel szemben az úgynevezett népinémet csoport azt az álláspontot foglalta el, hogy nem kell oly szerénynek lenni, és a magyarországi németség nemzeti haladásáért való harcban a magyarsággal való jó viszony fenntartására való ilyen tekinteteknek nem szabad túlságos befolyást engedni, hanem a külső segítségre támaszkodva, amelyet a német kisebbség az ez időben hatalmasan feltörekvő Németországtól joggal elvárhat, magasabb célkitűzéseket kell tenni, hetykén és szabadon. Így a magyar kormánytól sok minden kicsikarható a németség javára, amit az eddig nem volt hajlandó megengedni.

Az én nézetem, amelyet ma is vallok az, hogy külföldi segítség igénybevétele a magyarországi németség részéről, még ha átmenetileg némi sikerre is vezet, sohasem aggálytalan. Politikai eredmény csak akkor biztos, ha azt saját erőből érik el, és ha ez az erő arra is kiterjed, hogy azt megtartsa. Akkor is, ha valakinek semmi kétsége sincs aziránt, hogy Németország sikeresen fog kikerülni ebből a jelenlegi háborúból, gondolnia kell arra az eshetőségre, hogy a háború után nem akarja vagy nem tudja az fenntartani ez idő szerinti uralkodó befolyását Magyarországra, és akkor sor kerülhet arra, hogy a népinémet mozgalom által fejbekólintott magyar nacionalizmus bosszút fog állni a magyarországi németségen a szemére hányt hűtlenségéért.[147] Ismerek befolyásos személyiségeket, akik már

[146] Így az erdélyi szász közösség, a „szász nemzeti egyetem" ősi privilégiumokkal biztosított autonómiáját ért támadások, az önálló Szászföld betagolása a magyar vármegyékbe stb.

[147] A magyarországi németség második világháború utáni sorsa valóban igazolta ezt.

ma arra gondolnak, hogy az első adandó alkalommal, amikor Németország nem lesz képes, vagy más, fontosabb érdekei kedvéért nem lesz hajlandó arra, hogy pártját fogja a magyarországi németségnek, a „svábokra" is kiterjesztik a fennálló zsidótörvényeket,[148] vagy végbeviszik a magyarországi németek kitelepítését a német birodalomba. Nekem az utóbbi időben számos heves vitám volt efajta tervekkel szemben.[149]

Helyes, vagy nem helyes az én álláspontom — ezt majd a jövő fejleményei fogják eldönteni — az mégis bizonyos, hogy engem a népinémet csoporttal szembeni magatartásomban semmi más nem vezet, mint a magyarországi németség nézetem szerint létfontosságú érdekeire való tekintet. Amint ez az álláspont alulmaradt, és a népinémet mozgalom a második Imrédy-kabinet megalakulása idején német nyomásra felülkerekedett, visszavonultam a német kisebbség politikai törekvéseiben való részvételtől. Azt hiszem, hogy abban az írásomban, amellyel, mint a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület elnöke, letettem tisztségemet,[150] távozásom egyik okaként nyomatékosan említettem, hogy én mindig a Magyarország és Németország közti barátság politikáját képviseltem, és fájdalmasan kell hogy érintsen, hogy a népinémet mozgalommal szembeni magatartásom révén németellenesség gyanújába kerülök. Ezután távol tartottam magam minden kísérlettől, hogy a népinémet mozgalomnak — miután az sikerre jutott — nehézségeket okozzak, vagy azt nyilvánosan támadjam.[151] Amikor engem megkerestek, hogy közreműködjem egy új német napilap megalapításában, a népinémet irányzat elleni harcban, különösen az ezen újsághoz szükséges pénzeszköz előteremtése révén — ami csak egy szavamba került volna, hiszen a bankegyesülés a tőle kért támogatást az én pártoló véleményemtől tette függővé — ezt a megkeresést határozottan elutasítottam.[152] Azon a nézeten voltam, hogy a népinémet irányzatnak, ha már egyszer elsőbbséget kapott, meg kell adni az esélyt arra, hogy megmutassa, milyen tartós eredményeket tud elérni a magyarországi németség számára, ama hátrányok előidézése nélkül, amelyektől, úgy véltem, félni kell. Hibának tartottam volna, ha bármiféle nehézséget okozok a népinémet mozgalomnak, melynek vezetői azután ezzel magyarázhatnák balsikerüket. – A magyarországi németséggel való szoros kapcsolatom és azon körülmény folytán, hogy én abból a 38 évből, amit a magyar politikában töltöttem, mintegy 25 évig ezen érdekek szolgálatában álltam, nézetem szerint nem érdemeltem, hogy éppen

---

[148] Korlátozás, kirekesztés.

[149] Azóta, hogy Hitler „a német népesség tagosítása" nagyszabású terve keretében a magyarországi németek áttelepítésére is ismételten ígéret tett az elgondolást lelkesen üdvözlő Horthynak a második világháború éveiben, meglehetősen általánossá vált a hazai németek, de különösen a Németországra támaszkodó volksdeutsch irányzat híveinek kitelepítésével való fenyegetődzés és végrehajtásának tervezgetése nemcsak kormánypárti, hanem ellenzéki, még baloldali, antifasiszta körökben is.

[150] Neues Sonntagsblatt, 1938. december 4.

[151] Teljesen távol tartotta magát az ún. hűségmozgalomtól is, amely a második világháború idején a magyarországi németségnek a Volksbunddal és az általa propagált SS-toborzásokkal szembeforduló részét próbálta szervezni. A hűségmozgalomról sem emlékirataiban, sem az e korszak történetéről írt művében nem tesz még említést sem.

[152] Gratz megkeresése e lapalapítási kísérlettel kapcsolatban más forrásokból egyelőre nem ismeretes.

német részről letartóztassanak, bezárjanak, s úgy bánjanak velem, mint egy bűnözővel.[153] Megvallom, hogy ez elkeserít, és hálátlanságnak érzem.

Mületer azzal indokolta a németek eljárását Magyarországra történt bevonulásukkal kapcsolatban, hogy a hadszíntér közelebb kerülése folytán előállt helyzet rendkívüli rendszabályokat tett szükségessé. Magyarország teljesítményeivel német részről nem voltak elégedettek. Mi nem eléggé komolyan viseltük a háborút. A magyar ipar teljesítményei teljesen elégtelenek voltak Németország hadfelszerelése számára. A közlekedés lebonyolításában is hiányosságok voltak. Mindez abszolút szükségesnek mutatta Magyarország megszállását.

Én azt mondtam, megértem, ha a német birodalom, tekintettel a hadszíntér közelebb kerültére, a magyar segítség jobb működésében érdekelt. Tudom, hogy a magyar kormány is el volt erre szánva, és bizonyára teljesített volna minden ésszerű kívánságot. A Magyarországra való erőszakos bevonulással és fővárosának katonai megszállásával azonban véleményem szerint túl messzire mentek. Ez olyan reakciót fog kelteni, amely a Magyarország és Németország közötti viszonyt nem fogja bensőségesebbé tenni, hanem ellenkezőleg, tartósan meg fogja mérgezni. A német birodalom nem állíthatja, hogy sok barátja van a világon. Magyarország azon kevés ország közé tartozott, amely mindig barátságot táplált Németország iránt. Nem sok elismerést kapott ezért Németországban. Úgy tűnt, hogy a németek 80 milliós nagy birodalma teljesen semmibe veheti a kis Magyarország barátságának értékét. Nem hiszem, hogy ez helyes volt. Mindenesetre Németországban el lehetnek készülve arra, hogy most a magyarországi németbarátság generációkra el lesz temetve. Az a megerőszakolás, amit a március 19-i bevonulás jelentett, tartós és mély nyomokat fog hagyni Magyarországon. S azon nem is csodálkozom. Bevallom Önnek, hogy én is, aki mindig németbarát voltam és a németséghez közel álltam, három hét óta súlyos belső küzdelmeken megyek keresztül, amelyek németbarátságomat erősen próbára teszik. Azt hiszem, hogy e hangulatot át fogom vészelni, de azt, hogy bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek, még soha nem imádkoztam annyira bensőségesen, mint azóta. De a megbocsátásig még mindig nem jutottam el egészen.

Mületer azt válaszolta, hogy Magyarország megszállása éppenséggel elkerülhetetlen volt, mire én ezt mondtam: „Ha valóban az volt, akkor annak hátrányait is számításba kell venni, s ezek közé tartozik bizonyára a Magyarország és Németország közötti jó viszony tartós megzavarása is."

A magyarországi németellenes hangokat Mületer „liberalisztikus" és zsidó befolyásoknak tulajdonította. Én azt mondtam, hogy nézeteimet a zsidókérdésről is kész vagyok közölni, de nem vagyok abban a helyzetben, hogy minden kérdésben káros zsidó befolyást lássak, s arra a végkövetkeztetésre jussak, hogy „mindenben a zsidó a vétkes", s ezzel elintézettnek tartsam a vitát. Mint osztrák protestánsok leszármazottja, akiket hitük miatt elűztek hazájukból, és Magyaror-

[153] 1944. április 1-jén tartóztatták le. A Gestapo a Pestvidéki Törvényszéki Fogház budapesti Fő utcai börtönében tartotta őrizetben. Innen vitték a Sváb-hegyi, Melinda úti „Gestapo-villába", kihallgatásra. (Április 14-én deportálták Oberlanzendorfba, majd Mauthausenbe. Onnan július 14-én kiengedték, Bécs közelében, Sulz-ban élő egyik leánya családjához, de e tartózkodási helyét nem hagyhatta el. Csak a második világháború befejeződése után térhetett vissza Magyarországra.)

szágon találtak menedéket, nem vehetek részt más hitűek vagy más fajúak semmiféle üldözésében. Ama törvények[154] létrehozásában való közreműködésemmel, amelyek a zsidók egyenjogúságát megszüntették, olyan eszköz kikovácsolásához járultam volna hozzá, amelyet egyszer később, adott esetben, a magyarországi németekkel szemben is alkalmazhatnának.[155]

Én liberális vagyok. Liberalizmusom világnézet kérdése, amit részint elődeimtől örököltem, s arra engem főként az én toleráns atyám nevelt. De az a tevékenységem is, amelyet a magyarországi német kisebbség élén folytattam, liberális szellemmel telített politikára kellett hogy késztessen automatikusan. Nekem e kisebbség érdekei képviseletében mindegyre a nemzeti és egyéb türelmetlenség ellen kellett küzdenem. Mindig küzdenem kellett azon államjog ellen, amely polgárait különbözőképpen kezeli, aszerint, hogy milyen származásúak, mi az anyanyelvük, milyen templomot látogatnak, vagy milyen politikai meggyőződést vallanak. Én a magyar politikában nem követhettem mást, mint liberális szellemű politikát, mert minden más politika az adott helyzetben kétségtelenül szélsőséges nacionalista és magyar soviniszta lett volna, és a magyarországi németség állományát komolyan veszélyeztette volna. A német kisebbség érdekeinek védelme Magyarországon mindig össze volt kötve egy liberális politika követelményével. A magyar sovinizmussal mindig csak magyar liberalizmust lehetett szembeállítani.

Ha nekem a totalitás alapelvén nyugvó német kormányrendszer Magyarországra átültetése iránt súlyos aggályaim voltak, és e gondolat ellen, mint szememre hányják, mindig harcoltam, az szintén az én liberális alapfelfogásommal függ össze, de azon törekvésemmel is, hogy a német kisebbség érdekeit megóvjam. Aki Magyarországot csak bizonyos mértékig is ismeri, a legkevésbé sem kételkedhetik abban, hogy egy totális kormányrendszer csak hyper-nacionális magyar irányzatot követhet Magyarországon, mihelyt abba a helyzetbe kerül, hogy minden külső nyomástól szabadon vonhat le ebből a meggyőződésből minden konzekvenciát. Egy ilyen intoleráns, extrém magyar-nemzeti irányzat egész bizonyosan hátrányos lenne a magyarországi németségre. De az általános magyar érdekek szempontjából is hibás lenne az ilyen politika.[156]

(G. Gratz: Aus meinem Leben... 359–374. o.)

---

[154] Az ún. zsidótörvényekről van szó, amelyekkel szemben Gratz tiszteletre méltó módon foglalt állást a parlamentben és a sajtóban.

[155] E gondolat bátran rokonítható Esterházy Jánoséval, aki a szlovákiai magyarságot féltve hasonló sorstól, utasította el az ottani zsidóság deportálásáról szóló törvény megszavazását 1942. májusában a szlovák parlamentben.

[156] Hibásnak bizonyult a második világháború után is, amikor Magyarországon egy népi demokratikus rendszer látott hozzá a bukott rendszerből örökölt áttelepítési tervek antifasiszta visszacsapásként való végrehajtásához. Vö. *Tilkovszky Loránt:* Mit veszített Magyarország a németek kitelepítésével? Jelenkor, 1997. 4. sz. 401–406. o.

Honvári János

A GÉPÁLLOMÁSOK HELYE ÉS SZEREPE A MEZŐGAZDASÁG ÁLLAMI IRÁNYÍTÁSÁBAN AZ 1950-ES ÉVEKBEN

Megjegyzések és kiegészítések Nagy József tanulmányához

A Századok 2001. 5. számában Nagy József nagy ívű dolgozatot tett közzé „A szántóföldi művelés állami irányítása és a paraszti gazdálkodás feltételei az 1950-es években (1949–1956)" címmel. Írásának a gépállomásokról szóló részéhez szeretnék hozzászólni. Ezt az intézményt a szerző — helyesen — a központi állami irányítás eszközei között sorolja fel. Nagy Józsefé az érdem, hogy történetírásunkban elsőként foglalkozik az 1950-es évek agrárpolitikájában kitüntetett szereppel bíró, de a kutatásokban ez ideig méltánytalanul (és bizonyos mértékig nehezen magyarázható módon) mellőzött intézmény céljaival, feladataival és vázlatos történetével.[1] A gépállomásoknak olyan döntő szerepet szántak, hogy az 1949. évi Alkotmány három helyen tételesen is említi ezt az intézményt.[2] Az a tény is utal a hálózat súlyára és jelentőségére, hogy „különleges időkben, speciális feladatra" szervezett politikai osztályok, politikai helyettesek Magyarországon három helyen (a honvédségnél, a vasútnál és a gépállomásokon) működtek.[3] 1954-ben a pedagógusok, a vasutasok, a bányászok, az építők, a néphadsereg, a sajtó munkatársai mellett külön ünnepnapot kaptak a traktorosok is, amit az előző évben kapott gépállomási díszegyenruhájukban ünnepelhettek, ha volt kedvük egyáltalán ünnepelni.

[1] A témával ismereteim szerint ez ideig (a néhány szavas, mondatos szórt utalásokat most nem említve) egy kitűnő, de sajnos nyomtatásban még meg nem jelent egyetemi disszertáció (*Sárosi Mária*: Az állami gépállomások politikai és gazdasági szerepe a mezőgazdaság szocialista átalakításában, egyetemi doktori disszertáció, BKEÁ EK 10 879, kézirat), egy 1960-ban publikált gazdasági elemzés (*Kelemen Zoltán*: A gépállomások gazdasági tevékenysége (1950 – 1955) KJK Budapest, 1960. MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei 8.), az ipari eszközök mezőgazdasági felhasználásával foglalkozó írás (*Káposztás István:* Az ipari eszközök, anyagok térhódítása az átszerveződő mezőgazdaságban. In.: Tanulmányok a szocialista mezőgazdaság kialakulásáról. Budapest, 1988. 235–284. old. Szerk.: Orbán Sándor–Pölöskei Ferenc), egy helytörténeti tanulmány (*Lóránthné Végh Katalin*: A Vas megyei gépállomások 25 éve. I. rész Vasi Szemle, 1984. 4. sz. 499–517. II. rész Vasi Szemle, 1985. 1. sz. 41–53.) és a problémakör periférikus részét érintő előadás (*Major Zoltán László*: Adalékok a gépállomások politikai, ideológiai és kulturális tevékenységéhez az ötvenes évek elején Hajdú-Bihar megyében 153–163. In.: Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben I. Jelenkortörténeti Műhely II. KLTE Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke Debrecen, 1999) foglalkozott saját tanulmányaimon kívül.

[2] Először a társadalmi rendről szóló II. fejezet 5. §-ában, majd a 6. §-ban, végül a 7. §. (1) bekezdésben. Lásd: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye I. Törvények, törvényerejű rendeletek és miniszteri rendeletek 1951. Budapest, 1952. 393 skk.

[3] Magyar Országos Levéltár MDP-MSZMP Iratok Osztálya (a továbbiakban: MOL-M) 276. f. 93/615. ő.e. A gépállomások politikai, gazdasági, kulturális feladatairól, dátum nélkül

Természetesen az 1947 végétől az 1960-as évek közepéig működő, országos hálózattal és állami nagygépmonopóliummal rendelkező, az 1950-es években több tízezer embert foglalkoztató intézmény történetét nem lehet néhány oldalon bemutatni. Nem is ezt kérem számon a dolgozat szerzőjén, hanem pusztán ténybeli pontatlanságaira szeretném a figyelmet ráirányítani. Vegyük most ezeket sorba.

Az 1099. oldalon azt olvashatjuk, hogy a gépállomások hálózatának kiépítését az 1947. január 11-i földművelésügyi miniszteri rendelet indította el, amely lehetővé tette, hogy az állam „a háború után gazdátlanul maradt, vagy gyanús körülmények között egyéni tulajdonba került traktorokat a földműves-szövetkezetekben, vagy állami gazdaságokban törvényesen összegyűjtse, és hasznosításáról gondoskodjék." Néhány sorral később a szerző ismerteti a Magyar Állami Mezőgazdasági Gépüzem létesítéséről szóló 1948. április 27-i kormányrendeletet, és kijelenti, hogy e rendelet „alapján megindult a gépállomási hálózat kiépítése". Véleményem szerint:

a) a gépállomási hálózat kiépítését nem az 1948. április 27-i kormányrendelet indította el,
b) ennek a rendeletnek nem az volt a célja, hogy a nem legális tulajdonú traktorokat a földműves-szövetkezetekben illetve az állami gazdaságokban összegyűjtse[4] és ott hasznosítsa,
c) az Állami Mezőgazdasági Gépszolgálat nem azonos az Állami Mezőgazdasági Gépüzemmel,
d) sőt azok a gépállomások, amelyeket e két szervezet 1948 nyaráig felállított, messze nem azonosak az 50-es években működő gépállomásokkal.

A magyar mezőgazdasági termelés a két világháború között döntően az emberi és állati izomerőre támaszkodott. Az 1930-as évek közepén a falusi munkáknak mintegy 6, az összes talajmunkának pedig kb. 10–11%-át végezték gépekkel.[5] Bár a 20. század elején gyakorlatilag már ismerték az összes fontosabb mezőgazdasági munka mechanizálásának az eszközét, Magyarországon részint szociális okok, részint az olcsó munkaerő miatt csak a cséplést és nagyon kis mértékben a szántást végezték motorikus erővel.

A gépi vonóerő a második világháború után néhány évig azért vált döntő, stratégiai kérdéssé, mert a háborúban a magyar mezőgazdaság vonóerejének túlnyomó többségét adó igavonó állatállomány katasztrofális veszteséget szenvedett. Az 1945. szeptemberi felmérés az 1942-es állatállományhoz viszonyítva szarvasmarhánál és bivalynál 57,6%-os, lónál 59%-os veszteséget mutatott.[6] A kiváló küllemű, jó munkabírású, kifejlett lovak gyakorlatilag teljesen eltűntek az országból. Csak a növendék, sánta, beteg, sérült (vagy mesterségesen megsántított, lebetegített), illetve az oroszok elől erdőkbe, szalmakazlakba eldugott igavonó állatok vészelték át a vérzivataros hónapokat. A háború előtti 485 ezer lófogategységnek

[4] Állami gazdaságok egyébként akkor ezen a néven még nem léteztek, 1947-ben állami birtok a nevük.

[5] *Dimény Imre*: A gépesítésfejlesztés ökonómiája a mezőgazdaságban. Akadémiai Kiadó, Budapest 1975. 113.

[6] Dokumentumok a magyar mezőgazdaság történetéből/1945–1948. Források a magyar népi demokrácia történetéhez II. kötet. A kötetet összeállította és a bevezetőt írta Káposztás István. Budapest, Kossuth Könyvkiadó 1977. V.

csak a 41,2%-a (200 ezer) maradt a háború végére. Más adatok szerint az 1942. évi 439 ezer kettős ökör- és lófogattal szemben 1945-ben csak 166 ezer állt rendelkezésre, így a háború előtti 23 holdról közel a háromszorosára nőtt a kettős fogatra eső szántó, kert és szőlő átlagos területe.[7] Elpusztult tehát az igaerő mintegy 50–60%-a. Nem csoda, ha az igázott tehenek aránya az 1942. évi 14,2%-ról 1945 után 44,2%-ra emelkedett.[8] De még a megmaradó állományra sem lehetett teljes egészében számítani, mivel az állati vonóerőt tovább csökkentette a háború utáni reparáció. Szovjet jóvátételre pl. 1947 végéig 2335 db lovat és 18 509 szarvasmarhát szállítottak.[9] Az 1946-ban aláírt csehszlovák-magyar jóvátételi szerződés a magyar mezőgazdaság vonóerő-helyzetét érdemlegesen nem befolyásolta[10], mivel 1947 végéig Csehszlovákiának igásjószágot reparáció fejében egyáltalán nem szállítottunk.[11] Ellenben a SZEB jugoszláv tagozatának küldöttei 1945. július 6-án nagy számú mezőgazdasági gépre és több ezer állatra (közte 1000 db lóra és 2000 db szarvasmarhára) jelentettek be jóvátételi szállítási igényt.[12]

Mivel *szántás* nélkül nincs mezőgazdasági termelés, ami viszont olyan tartós fizikai erőkifejtést igényel, hogy *emberi erővel* gyakorlatilag nem végezhető el, másrészt a hagyományos vonóerő nagy része elpusztult, ezért az Ideiglenes Kormány már Debrecenben meghozta első intézkedéseit a tavaszi szántás minél nagyobb részének gépi erővel történő elvégzésére.[13] Az igavonó jószágokhoz képest ugyanis az erőgépek száma lényegesen kisebb mértékben csökkent, sőt egyes források szerint az országba különféle módon (a menekülők illetve a hadseregek által) behozott és itt hagyott vonógépek száma nagyobb volt, mint az innen kikerülőké, vagyis 1944/45-ben összességében több erőgép állt rendelkezésre, mint a háború előtt. Viszont ezeknek a nagy része — üzemanyag, alkatrész hiány miatt — kihasználatlanul állt.

---

[7] *Szakács Sándor*: A földreform és a kisüzemi mezőgazdaság (1945–1948). In.: Magyarország agrártörténete (Agrártörténeti tanulmányok) Mezőgazda, Budapest, 1996. Szerk.: Orosz István, Für Lajos, Romány Pál. 450.

[8] *Donáth Ferenc*: Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947. Akadémiai Kiadó, Budapest 1969. 370–373.

[9] Magyarország jóvátételi szállításai, 1945. VII-1947. XII. 31. Gazdaságstatisztikai Tájékoztató, 1948. 2. sz. 129–132.

[10] A csehszlovák-magyar jóvátételi egyezményt *Földesi Margit* közli a Múltunk 1998. 1. számában (194–217.)

[11] Lőtt nyúl, leölt baromfi, friss hús és húskészítmény mellett 627 sertés szállításáról tudósít a korabeli statisztika. Lásd: Gazdaságstatisztikai Tájékoztató, 1948. 2. sz. 130.

[12] MOL XIX-K-1-u FM Termelési Főosztály Gépesítési Ügyosztály 2. doboz Szigorúan bizalmas! Jegyzőkönyv A Szövetséges Ellenőrző Bizottság jugoszláv tagozatának kiküldötteivel a Jugoszlávia számára szállítandó jóvátételi szolgáltatások tárgyában, 1945. július 6. Ténylegesen 1947 végéig 73 db lovat és 859 db szarvasmarhát szállított Magyarország Jugoszláviának jóvátétel fejében, vagyis jóval kevesebbet, mint ahogy az a kötelezettség arányos elosztásából következett volna. Ellenben az 1947 végéig a Jugoszlávoknak teljesített 13 606 ezer dolláros jóvátételi fizetés egyik legnagyobb tételét különféle mezőgazdasági gépek tették ki. Lásd: Gazdaságstatisztikai Tájékoztató, 1948. 2. sz. 131–132.

[13] Az ekét (kivételes esetektől eltekintve) mindig és mindenhol állatok (illetve a 20. században egyre inkább gépek) húzták. *Dr. Pálfi György:* A talajművelés eszközeinek, gépeinek fejlődéstörténete. Mezőgazdasági gépfejlődéstörténeti füzetek 5. Agrártudományi Egyetem, Gödöllő é. n. 5.

Üzemképes traktorok száma Magyarországon 1945–1947[14]

Időszak	Üzemképes traktorok száma
1945 eleje	Kb. 3500
1945 vége	4735
1946 vége	6154
1947 vége	8593

A traktorok száma 1948 végéig nem emelkedett Magyarországon. A nagy mezőgazdasági gépgyárak kapacitásuk 90%-ában a Vörös Hadsereg számára illetve jóvátételre termeltek, polgári célú termelésüket szén és anyaghiány, továbbá a korábban importált „kényesebb alkatrészek" (mágnes, golyóscsapágyak, karburátor stb.) hiánya akadályozta. 1945 elejétől 1946 márciusáig mindössze 50 db mezőgazdasági traktor készült el a jóvátételi célokra igénybevetteken kívül.[15] A gyárak termelőkapacitása legfeljebb a kiselejtezett gépek pótlását tették lehetővé. A fontosabb mezőgazdasági gépek és berendezések száma 1947–1948-ban a következő volt:[16]

Traktorok száma, 1947–1948

A motor típusa	1947	1948
benzin, benzol, petróleum vagy szeszmotor	8877	8759
Nyersolajmotor	3303	3727
Generátorgázmotor	365	318
Összesen	12 545	12 804

Teljesítmény alapján az erőgépek%-os megoszlása a következő:

A traktor teljesítménye	1947	1948
20 LE-nél kisebb	47,8	43,4
20–30 LE-s	31,5	32,9
30 LE-nél nagyobb	20,7	23,7
Összesen	100,0	100,0

A traktorokat és egyéb mezőgazdasági gépeket azért kellett 1944/45-ben sürgősen üzembe állítani és a magánérdekek jelentős sérelmét is felvállalva a közösség (mindenekelőtt az iga nélküli újbirtokosok és szegényparasztok) szolgálatába állítani, hogy azoknak a munkáknak legalább egy része elvégezhető legyen, amire az ember „kis erőkifejtése és gyenge kitartása következtében" képtelen.[17] Elsősorban az őszi-tavaszi szántásról és az alapvető talajmunkák elvégzéséről volt szó.

Természetesen a háborút követő első néhány évben a mezőgazdasági gépeknek nem az emberi munkaerő *általános helyettesítése,* hanem az elpusztult állati

[14] Traktor és Gépújság, 1948. február 15. 4. szám

[15] MOL XIX-K-1-u FM Termelési Főosztály Gépesítési Ügyosztály 5. doboz. FM levele a Magyar Parasztszövetségnek, dátum nélkül

[16] Az adatok forrása: Gazdaságstatisztikai Tájékoztató, 1948. 3. szám 158–159. és u. o. 1949. 3. sz. 143.

[17] *Farkas Árpád*: A mezőgazdaság gép- és eszközfelszerelésének üzemi összefüggései. A „József Nádor" Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdaságpolitikai Intézetének Közleményei. Szerk.: dr. Ihrig Károly. Mezőgazdaságpolitikai Intézet, Budapest, 1944. 27.

igavonó-erő *részleges pótlása* volt a fő feladata. A stabilizációt követően ugyanis egészen 1949-ig, a gyorsütemű iparosítás megindulásáig óriási munkanélküliség alakult ki az egész nemzetgazdaságban, de különösen a mezőgazdaságban. 1946-ban és 1947 közepén — havi átlagban — 100 ezer körül mozgott a mezőgazdasági munkanélküliek száma, 1947 végén pedig elérte a 200 ezret.[18] 1948 első felében az összes állástalanok száma a gazdasági válság alatt tapasztalt méreteket is felülmúlta a kimutatott 400 ezer körüli munkát kereső létszámmal.[19] A statisztikai adatok szerint 1945–1948 között a mezőgazdasági munkaerőt még a *munkacsúcsok idején sem* lehetett teljes egészében kihasználni.[20] Emiatt az *emberi erővel* elvégezhető munkákat gépi eszközökkel sokáig még akkor sem helyettesítették, ha azok egyébként működőképesek voltak.[21] A földművelésügyi miniszter 1946 nyarán a (lóvontatású) aratógépek használatát a községi (városi) termelési bizottságok engedélyéhez kötötte.[22] A mezőgazdasági munkák túlnyomó többségét gépekkel egyébként sem lehetett volna elvégezni, ugyanis az akkori technika csak az alapvető talajmunkák (szántás, tárcsázás, boronálás, vetés) és a cséplés elvégzésre volt alkalmas. A tavaszi-nyári növényápolást, a szálas takarmányok kaszálását, az aratást, az őszi termények fel- illetve kiszedését kézzel (vagy igavonó jószágokkal) kellett elvégezni.

A mezőgazdaság gépesítési ügyeinek központi intézésére az Ideiglenes Nemzeti Kormány már Debrecenben Gépesítési Ügyosztályt szervezett a Földművelésügyi Minisztérium Termelési Főosztályán belül, amely 1945-ben — elsősorban a szántás folyamatosságának biztosítására — létrehozta a Mezőgazdasági Gépszolgálatot. Ennek kiépítésével és irányításával előbb dr. Treer Mór adjunktust, majd miután a Műegyetem oktatóját előző munkahelyén, a Kispesti Hofherr traktorgyárban az igazoló eljárás során állásvesztésre ítélték, Klinger Pál gépész- és agrármérnököt bízták meg. A munkáját vidéken végző, mobil szervezetet 1945 nyarán „mezőgazdasági gépgondozó szolgálat"-nak, traktorszolgálatnak nevezték, de hívták országos traktorszerviznek is. 1945 őszétől vált általánossá az FM Mező-

[18] *Baksay Zoltán:* A munkaerőhelyezet alakulása és a munkanélküliség felszámolása Magyarországon (1945–1949) Akadémiai Kiadó Budapest, 1983. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 99. Szerk.: Szűcs Jenő és Vörös Antal 67.

[19] *Baksay Zoltán* id. mű 98.

[20] *Balla Sándor*: Mezőgazdaságunk munkaerőhelyzete. Közgazdasági Szemle, II. évfolyam 1955. február 220.

[21] Szabad Nép, 1946. június 9.

[22] Az FM 141 000/1946. F. M. számú rendelete az aratógépek korlátozása tárgyában. Magyar Közlöny, 1946. június 27. 143. sz. A nem mezőgazdasági ágakban a stabilizációig sajátos módon munkaerőhiány volt tapasztalható, ami azzal magyarázható, hogy a minden képzeletet felülmúló pénzromlás idején egyszerűen nem volt érdemes készpénzért dolgozni. A mezőgazdaságban azonban a legnagyobb munkák idején hagyományosan terményrészért dolgoztak (aratás, cséplés stb.), ezért itt ez a jelenség nem figyelhető meg olyan mértékben, mint az iparban. Az 1945-ös aratás megkezdése előtt néhány helyről azt jelezték, hogy az aratógépek alkalmazására szükség lesz, ennek az okát azonban abban látták, hogy az alacsony termésátlagok miatt a béraratók nem vállalják a gabona betakarítását. A semminél azonban a kicsi is több elv alapján nincs tudomásunk arról, hogy 1945–1947 között bármikor is kihasználták volna a hazai aratógépek kapacitását a legnagyobb nyári munkák idején. Lásd: MOL XIX-K-1-u FM Termelési Főosztály, Gépesítési Ügyosztály 1. doboz. Csanád-Arad-Torontál vármegyei Gazdasági Egyesület (Makó) 1945. május 28-i levele a Földművelésügyi Minisztériumhoz

gazdasági Gépszolgálat elnevezés.[23] Klingert 1947 elején a tárca tervgazdasági osztályára helyezték át. Az Állami Mezőgazdasági Gépszolgálat irányítását ekkor dr. Hazay Árpád miniszteri osztályfőnökre bízták.

A szolgálat azt a feladatot kapta, hogy minden eszközzel biztosítsa a traktorok üzemképességét és folyamatos munkáját. Munkatársaik vidéki útjaik során hiányzó alkatrészeket, javításra alkalmas műhelyeket kutattak fel és igyekeztek üzem- és kenőanyagot szerezni. 1946/47-ben a tisztázatlan, zavaros tulajdonviszonyok váltak a mezőgazdasági gépek karbantartásának, folyamatos üzemeltetésének legfőbb gátjává. A II. világháború utolsó évében (különösen akkor, amikor Magyarország hadszíntérré változott) a magántulajdon biztonsága rövid idő alatt semmivé foszlott. A rekvirálások, konfiskálások, önkényeskedések — elsősorban a megszálló hadsereg részéről — mindennaposakká váltak. Ám az ország kifosztásából, a civil lakosság vagyonának eltulajdonításából jócskán kivették a részüket a nyilasok és a szövetséges német csapatok is. A menekülők, ki- és betelepítettek, a holocaust áldozatainak hátra maradt vagyona tovább növelte az „elhagyott javak" szomorúan hosszú listáját.

A rendezetlen tulajdoni viszonyok különösen jellemzőek voltak a mezőgazdasági traktorokra, amelyek „mint könnyen gördülő gépek" a háborús események következtében nagyrészt kikerültek az eredeti tulajdonosok birtokából. Nagy volt azoknak az erőgépeknek a száma is, amelyek ismeretlen módon (valamely hadsereg, vagy menekülők révén) kerültek az országba. Ebek harmincadjára jutott a megszüntetett nagybirtok eszközállományának az a része, amelyre sem az újbirtokosok, sem a földműves-szövetkezetek nem tartottak igényt.[24] Az 1945-ben életrehívott földműves-szövetkezetek a felosztott nagybirtokhoz tartozó egykori 773 üzem és számos épület mellett 6950 traktort és gőzekét, 6000 cséplőgépet is kaptak. A traktorállománynak körülbelül a fele, a cséplőgépeknek több mint az 50%-a azonban néhány évig továbbra is magántulajdonban maradt.[25]

A tulajdonviszonyok rendezését a traktorok és talajművelő eszközök nyilvántartásba vételével kezdték. Több sikertelen kísérlet után a kormány 1946 nyarán rendeletet adott ki a mezőgazdasági traktorok és traktoros talajművelőgépek bejelentésének, nyilvántartásának, tulajdonjogi igazolásának, forgalmának, használatának és igénybevételének szabályozásáról.[26] A Minisztertanács ülésére be-

[23] Egy 1945. augusztus 31-i tervezet szerint lett a Gépesítési Ügyosztály traktorszolgálatának hivatalos neve a Magyar Földművelésügyi Minisztérium Mezőgazdasági Gépszolgálata. Székhelye a Földművelésügyi Minisztérium épületében, Budapesten a Kossuth Lajos tér 11-ben az I. emeleten volt.

[24] MOL XIX-K-1-u FM Termelési Főosztály Gépesítési Ügyosztály 5. doboz. Az Országos Mezőgazdasági Kamara 1946. május 16-i levele a Földművelésügyi Minisztériumhoz

[25] Számok és tények 1944–1954. Adatok hazánk tízéves gazdasági fejlődéséről. (II. A földreform számokban.) Közgazdasági Szemle, 1955. január 99. Lásd még: *Donáth Ferenc:* Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947. Akadémiai Kiadó, Budapest 1969. 131. valamint: *Föglein Gizella:* A szövetkezeti kérdés a felszabadulás után a kommunista sajtóban. (Részlet „A Szabad Föld és az MKP agrárpolitikája (1944–1948)" című egyetemi doktori disszertációból). Elmélet és Politika. Információs Szemle. TITI 1981. 1. sz. 100.)

[26] Lásd: a 8 130/1946. M. E. számú rendeletet, Magyar Közlöny, 1946. július 27. 168. sz. (Végrehajtási utasítás: 54.023/1946. F. M. sz. rendelet Magyar Közlöny, 1946. 169. sz.) Közli: Földművelésügyi jogszabályok gyűjteménye II. kötet Készítette a földművelésügyi miniszter megbízása alapján működő munkaközösség dr. Szőrfy S. György és dr. Zolnay Kálmán irányításával. Budapest, 1949. 70–73.

terjesztett előterjesztésében a Földművelésügyi Minisztérium a kormányrendelet kiadásának szükségességét azzal indokolta, hogy a mezőgazdasági traktorok termelésbe való bevonását „legfőképpen azok rendezetlen tulajdonjogi helyzete akadályozza." A traktorok ugyanis, mint könnyen mozdítható gépek a háborús események következtében nagyrészt kikerültek eredeti tulajdonosuk birtokából. „Tekintélyes továbbá azoknak a traktoroknak a száma is, amelyek a háborús cselekmények következtében ma már meg nem állapítható módon kerültek az országba."A tulajdonviszonyok rendezését az is szükségessé tette, hogy enélkül a traktorbirtokosok kijavításukról, üzembehelyezésükről a tisztázatlan jogi helyzet miatt nem gondoskodtak.[27] A rendelet értelmében 15 napon belül minden traktort, traktoros munkagépet, sőt a traktor roncsokat és az alkatrészeket is be kellett jelenteni, függetlenül attól, hogy a használó hogyan jutott a gép birtokába. A bejelentési kötelezettség arra is kiterjedt, akinek a mezőgazdasági gépe a háború vagy az azt követő megszállás folytán került ki a tulajdonából vagy birtokából és azt visszaszerezni nem tudta. A bejelentéssel együtt korlátozták a mezőgazdasági traktorok és alkatrészek forgalmát is. Ezt követően traktort (és alkatrészt) csak a földművelésügyi miniszter előzetes engedélyével lehetett eladni. A jogszabály 9. §-a felhatalmazta a földművelésügyi minisztert, hogy az állam, illetve valamely földműves-szövetkezet vagy „méltányos és indokolt esetben" harmadik személy részére „térítés ellenében véglegesen, vagy ideiglenesen" igénybe vegye bármely természetes vagy jogi személy tulajdonában, birtokában lévő azon traktort (alkatrészt),

a) amelyet a tulajdonosa (birtokosa) nem a mezőgazdasági termelés folytonosságához és fokozásához fűződő érdekeknek megfelelő tevékenységre használ;
b) amelynek tulajdonosa ismeretlen helyen tartózkodik, jelenlegi birtokosa pedig birtoklásának jogszerűségét igazolni nem tudja;
c) amelyre vonatkozólag a jelen rendelet alapján bejelentésre kötelezett személy bejelentési kötelezettségének nem tett eleget, vagy lényeges kérdésben a valóságnak meg nem felelő bejelentést tett;
d) amelyet a tulajdonos (birtokos) a földművelésügyi miniszter által a gazdasági viszonyok figyelembevételével méltányosan megállapított határidőre üzemképes állapotba nem helyez;
e) amelynek tulajdonosa (birtokosa) a jogszabállyal reárótt bérmunkakötelezettségét nem vagy nem megfelelően teljesíti.

Vagyis az állam javára traktort — kizárólag a mezőgazdasági termelés érdekében — véglegesen kétféle jogcímen lehetett igénybe venni. Vagy azért, mert igazolt tulajdonosa nem tudta (vagy nem akarta) a gépet kijavítani, illetve nem tett eleget a rendeletekben 1945 őszétől rendszeresen előírt szántási kötelezettségének. Ebben az esetben az elvett traktorért és tartozékokért a tulajdonosnak „a valóságos és teljes becsértéket kell kártalanításként fizetni." Vagy pedig azért, mert a birtokos nem teljesen legális körülmények között jutott a vontatóhoz.

Nyugodtan mondhatjuk, hogy 1945–1947 között az elsőként említett jogcímen nem vettek el jogos magántulajdonban lévő gépet. Azzal ugyanis a hatóságok

[27] MOL XIX-K-1-u FM Termelési Főosztály Gépesítési Ügyosztály 5. doboz. FM 53.504/1946. szám 1–4. ü. o. Előterjesztés a Minisztertanácshoz

is tisztában voltak, hogy a kijavítási, szántási kötelezettségnek a gépészek sok esetben eke, alkatrész, kenőanyag stb. hiányában illetve az erőgépek alacsony teljesítménye miatt a legjobb szándék mellett sem tudtak eleget tenni. Bár a termelési miniszteri biztosok, vármegyei állami gazdasági felügyelők, mezőgazdasági kamarák jelentéseiben gyakran lehet olvasni arról, hogy „a traktortulajdonosok egy része minden módon igyekszik magát kivonni a szántási kötelezettség alól" és „a legkíméletlenebb módon, ha kell internálással és elkobzással is" kényszeríteni fogják a tulajdonosokat a gépek azonnali munkába állítására, erre azonban nem került sor.[28] „A legritkább esetben fordul elő — olvashatjuk a Duna-Tisza közi Mezőgazdasági Kamara november havi helyzetjelentésében —, hogy feketefuvarokon keresőket szántási munkára kényszerítettek volna, és a szántógép-tulajdonosok igen gyakori szabotálása sem részesült megtorlásban."[29] A szántási kötelezettség teljesítését elmulasztó géptulajdonosokat ért legsúlyosabb retorzió az volt, hogy kizárták őket a nyári cséplési munkából, illetve nem kaptak kedvezményes mezőgazdasági üzemanyag vásárlására jogosító jegyet.[30] Ez sem volt azonban tömeges jelenség. 1946. nyarán pl. kivételesen, elrettentés céljából a Komárom-Esztergom vármegyei állami gazdasági felügyelő 2 nagyigmándi traktortulajdonost kizárt a nyári cséplési munkából (természetesen úgy, hogy traktoraik dolgoztak, csak éppen más kezelte azokat).[31] Voltak olyan radikális javaslatok, amelyek (a magántulajdon fenntartása mellett) az összes traktor fölött való rendelkezést a kormányrendelettel vármegyénként megalakítandó, a vármegyei termelési biztos irányítása alatt álló traktorszövetkezeteknek adták volna át.[32] Ha-

[28] Zala vármegye termelési miniszteri biztosának jelentése a körútja során tapasztaltakról, 1945. október 19. Közli: Dokumentumok a magyar mezőgazdaság történetéből/1945–1948. Források a magyar népi demokrácia történetéhez II. kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó 1977. 85–87.

[29] Részlet a Duna-Tisza-közi Mezőgazdasági Kamara november havi helyzetjelentéséből, 1945. december 12. Közli: Dokumentumok a magyar mezőgazdaság történetéből/1945–1948. Források a magyar népi demokrácia történetéhez II. kötet Budapest, Kossuth Könyvkiadó 1977. 103.

[30] MOL XIX-K-1-u FM Termelési Főosztály Gépesítési Ügyosztály 4. doboz

[31] A községi termelési bizottság 4 traktortulajdonost jelentett fel, akik az őszi és tavaszi szántási munkálatok során összesen 120 kh-t szántottak. (A község másik négy traktorosa ezzel szemben 551 kh-t.) Az érintettek mondvacsinált ürüggyel bújtak ki a talajmunkák végzése alól, szántani csak a megállapított díj kétszereséért lettek volna hajlandók, amit az újbirtokosok nem tudtak kifizetni. A községi termelési bizottság figyelmeztetését nem vették komolyan, sőt, kigúnyolták, kicsúfolták, lejáratták a tekintélyét. Lásd: Gesztesi járás magyar állami gazdasági felügyelőjének 1946. június 19-i levele az FM-hez. MOL XIX-K-1-u FM Termelési Főosztály Gépesítési Ügyosztály 7. doboz V. R. – miután többször felszólította a TB – úgy válaszolt, hogy „már elég öreg ahhoz, hogy őt a mumussal ijesztgetni lehet." Amikor a traktor elvételével fenyegették, és bejelentették, hogy mást ültetnek rá, azt válaszolta, hogy „udvarába senki bemenni ne merjen." Uo. Jegyzőkönyv, 1946. június 7. A Komárom-Esztergom vármegyei állami gazdasági felügyelő 1946. június 25-én nevezettek ellen kihágási eljárást indított és két traktorost az 1946. évi cséplési munkából kizárt, gépükre kezelőt jelölt ki. Az érintettek fellebbezését az FM elutasította, mivel a termelési miniszteri biztos a felügyelőség döntésének megerősítését támogatta azzal az indokkal, hogy „ezen kizárással a traktortulajdonosoknak példa statuáltassék." Uo. A termelési miniszteri biztos 1946. július 20-i levele az FM-hez.

[32] A Tisza-jobbparti Kerület termelési miniszteri biztosának jelentése a felügyelete alá tartozó megyék helyzetéről, 1945. november 16. Közli: Dokumentumok a magyar mezőgazdaság történetéből/1945–1948. Források a magyar népi demokrácia történetéhez II. kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó 1977. 94–101.

sonló, de valamivel kevésbé radikális javaslatot tett Dobi István földművelésügyi miniszternek 1946. február 19-én a Magyar Parasztszövetség is.[33]

A mezőgazdasági traktorok és traktoros munkagépek bejelentéséről, tulajdonjogának igazolásáról szóló kormányrendelet végrehajtási utasítása 1947. január 15-én jelent meg.[34] Azok, akik a gép tulajdonjogát igazolták, 200 Ft eljárási díjért „Mezőgazdasági traktorigazolványt" illetve nyilvántartási számtáblát kaptak.[35] Ezzel megteremtették a traktorok országos központi nyilvántartásának alapját. A felvett, illetve a helyszíni szemlék alapján kiegészített kataszter alapján vármegyei traktorbizottságok végezték el a mezőgazdasági gépek legalizálását, vagyis a helyszínen, a tulajdonosok illetve használók jelenlétében tisztázták a tulajdoni viszonyokat. Azoktól, akik a háború alatt vagy után nem igazolt módon jutottak a mezőgazdasági nagygépek birtokába, a bizottságok a gépeket az állam javára igénybe vették. A használó a kisajátított traktorért ellenértéket nem követelhetett (legfeljebb a traktor üzemképessé tétele érdekében felmerült és igazolt költségek megtérítését követelhette, de azt is csak akkor, ha a gép üzemeltetéséből származó jövedelem kisebb volt, mint a javítás költsége). A legalizálási bizottságok kisajátítási és juttatási határozatait az FM Gépesítési Ügyosztálya hagyta jóvá. Ennek döntése ellen természetesen a bíróságon jogorvoslattal lehetett élni. A tulajdonviszonyok tisztázása és az állami kézbe került traktorok kijavítása, hasznosítása meglehetősen elhúzódott. A véglegesen állami tulajdonba került traktorokat az Állami Mezőgazdasági Gépszolgálat a legalizáló bizottságok révén részint térítés ellenében véglegesen eladta, részint ideiglenesen haszonbérbe adta jogi vagy természetes személyeknek. Az igénybevett traktorok közvetlen hasznosítására ugyanis a Földművelésügyi Minisztérium nem vállalkozott, ez a kormányzat szokásos feladataitól gyökeresen távol állt. A juttatásnál elsősorban a földműves-szövetkezeteket preferálták. A természetes személyek közül előnyben részesítették a „szerzett", vagy az oroszoktól valamilyen szolgáltatás fejében (rendszerint üzemképtelen állapotban) kapott traktor birtokosát, ha igazolta, hogy a traktort addig is mezőgazdasági munkára használta vagy ha birtokosa kötelezettséget vállalt, hogy azt rövid határidőn belül üzemképes állapotba helyezi. Állami traktorok el- illetve bérbeadásánál a kedvezményezettek közé sorolták azokat is, akik traktorukat „a háborús vagy azt követő események folytán" vesztették el. A juttatásért térítést kellett fizetni.

[33] A kisgazdapárthoz közel álló paraszti érdekvédelmi szervezet az összes új, illetve gépgyári és gépkereskedői telepen lévő használt, de üzemképes traktornak a magyar mezőgazdaság részére történő *„azonnali lefoglalását"* javasolta.. A lefoglalt traktorokat „az arra leginkább rászoruló községek illetve az azokban működő szövetkezetek" részére terményfizetésért adják bérbe azzal, hogy a bérlőnek joga legyen később a traktort megvásárolni. A traktorok szétosztását a Parasztszövetség vállalta. Az FM mindkét javaslatot elvetette. MOL XIX-K-1-u FM Termelési Főosztály Gépesítési Ügyosztály 5. doboz. A Magyar Parasztszövetség 1946. február 19-i levele Dobi Istvánhoz

[34] A földművelésügyi miniszter 90.010/1947. F. M. számú rendelete a 8.130/1946. M. E. számú rendelet végrehajtása tárgyában (II. számú Végrehajtási utasítás, Magyar Közlöny – Rendeletek Tára, 1947. január 15. 11. szám Közli: Földművelésügyi jogszabályok gyűjteménye II. kötet. Készítette a földművelésügyi miniszter megbízása alapján működő munkaközösség Dr. Szőrfy S. György és dr. Zolnay Kálmán irányításával. Budapest, 1949. 74–87.

[35] Ez nem volt rendszámtábla, a közúti forgalomban való részvételre nem jogosított, pusztán az adott traktor nyilvántartási számát tartalmazta.

A Gépesítési Ügyosztály 1946 őszén kereken 6000 üzemképes és 5000 üzemképtelen traktort tartott nyilván. További mintegy 1000 traktor tulajdonjoga volt bizonytalan. A Földművelésügyi Minisztérium már 1946 őszén elhatározta, hogy kibogozza a mezőgazdasági traktoroknak a háború következtében összekuszálódott tulajdonviszonyait.

Az egész magyarországi traktorpark viszonylag rövid idő alatt történő felmérése, napra pontos kataszterének nyilvántartása és a tulajdonjogi viszonyok lehető leggyorsabb tisztázása — figyelembe véve az akkori közlekedési és kommunikációs viszonyokat — óriási feladat volt. Úgy számoltak, hogy a mintegy 1000 jogtalanul használt traktor felét készpénzért eladják és az így befolyó, valamint a nyilvántartásért beszedett összegekből magán- és földműves-szövetkezeti javítóműhelyekben kijavíttatják a tartósan államkincstári tulajdonba kerülő másik 500-at és azokat bérbe adják. Vagyis 1946/47 fordulóján még szó sem volt állami nagygépmonopóliumról, a magántulajdonban lévő mezőgazdasági gépek kisajátításáról, sőt még a csekély számú állami tulajdonban kerülő traktor központi üzemeltetésével sem számoltak. Traktorállomások felállításáról — a beruházási források rendelkezésre bocsátásának ütemében — a földművelésügyi minisztériumi iratok 1946 novemberétől szólnak. Ez minden bizonnyal összefüggésbe hozható a pártok ezidőtájt megjelent hároméves újjáépítési terveinek gépesítési koncepciójával.[36] A traktorállomások szervezését azonban ekkor még nem akarták központi apparátusra bízni, hanem a minisztérium elvi irányítása mellett „helyenkint és esetenkint olyan vállalkozásokra, elsősorban szövetkezetekre, amelyek felkészültség és munkakészség szempontjából erre legalkalmasabbnak látszanak." A kommunista Dégen Imre 1946. november 19-én az országos traktorhelyzetet tárgyaló Gazdasági Főtanácsi értekezleten nem értett egyet azzal, hogy a gépállomások szervezését elszigetelt vidéki műhelyekre, magánvállalkozásokra bízzák, mivel ezek „nem tudnának közérdeket képviselni, hanem a helyi tőkés erők befolyása alá kerülnének." Dégen központi, egységes hálózatot kiépítése mellett voksolt, mégpedig egy olyan állami szerv mellett, „amelyben a FOK-nak[37] döntő szerepe" lett volna.[38]

A gépesítéssel kapcsolatos feladatok végrehajtására a „nehézkes állami adminisztráció" semmiképpen sem tűnt alkalmasnak. Ezért a traktorok nyilvántartását, az állami tulajdonba kerülő erőgépek javítását, üzemeltetését, gazdaságos

[36] Az MKP befolyása alatt álló Gazdasági Bizottság már 1946 őszétől foglalkozott a hároméves terv előkészítésével. A terv koncepciója 1946 végére el is készült, amit Gerő Ernő a Politikai Bizottság vitája után a Politikai Akadémián 1946. december 20-án tartott előadásában nyilvánosságra is hozott. *Ránki György*: Magyarország gazdaság az első 3 éves terv időszakában (1947–1949) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest, 1963. 29–31. Az 1947 januárjában brosúra alakjában megjelent kommunista tervjavaslat 9000 traktorral, 200 cséplőgéppel, 1800 szelektorral és egyéb gépekkel felszerelt 200 járási géptelep létesítését irányozta elő. A Magyar Kommunista Párt hároméves tervjavaslata, 1947. január 11–12. Közli: A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. Budapest, Kossuth Könyvkiadó 1967. 348–349. Súlyponti kérdésként kezelte a mezőgazdaság gépesítését a Szociáldemokrata Párt XXXV. kongresszusán elfogadott gazdasági terv is. Lásd uo. 413.

[37] Földművesszövetkezetek Országos Központja

[38] MOL Gazdasági Főtanács XIII/7. Közli: Dokumentumok a magyar mezőgazdaság történetéből (1945–1948). A kötetet összeállította és a bevezetőt írta: Káposztás István. Kossuth Könyvkiadó 1977. 306–307.

kihasználását (tehát mindazon feladatok végrehajtását, amelyek a 8130/1946-os M. E. számú rendeletből következtek) a Gépesítési Ügyosztály először az 50 000 Ft-os alaptőkével megalakítandó Magyar Traktorüzem Rt.-re akarta bízni.[39] A különféle lobbyk és a minisztériumokon belül dúló koalíciós csatározások azonban a részvénytársaság ügyét zátonyra futtatták.[40] A vitát a Gazdasági Főtanács 1946. október 15-i határozata döntötte el. A gazdasági tárcák fölött álló csúcsszerv kimondta, hogy ha szükség van „állami traktorüzem" létesítésére, akkor azt „kizárólag állami alapon, a magánérdekeltség kizárásával" lehet megszervezni."[41] Egy hónappal később a Gazdasági Főtanácson tartott megbeszélésen Klinger Pál azzal magyarázta a részvénytársasági forma elvetését, hogy abban a magántőke, a bankok és „álszövetkezetek" olyan mértékben részesedtek volna, „amely politikailag nem lett volna kívánatos."[42] Ilyen előzmények után született meg 1947. január 11-én az Állami Mezőgazdasági Gépszolgálat létesítéséről szóló földművelésügyi miniszteri rendelet.[43]

Az Állami Mezőgazdasági Gépszolgálat legfőbb feladata az egész magyar traktorpark tulajdoni viszonyainak felülvizsgálata, a nem igazolt, vagy vitatott tulajdonú traktorok (roncsok) állami tulajdonba való vétele, ez utóbbiak kijavítása, (bérlet vagy eladás formájában) történő hasznosítása lett.[44] A gépszolgálat munkatársaiból ún. traktor legalizálási bizottságok alakultak, amelyek vidéken, a helyszínen lefolytatott eljárások során állapították meg a mezőgazdasági erőgépek tulajdoni viszonyait. A helyszínen el nem dönthető kérdések és a fellebbezési ügyek elbírálására hozták létre a központi traktorbizottságot. A traktorbizottságok mű-

[39] A társaságban az állam 2 db használt traktor apportálásával 51%-os részesedést szerzett volna, az alaptőke 49%-át a Bartha Ferenc ügyvéd mögött álló MOGÜRT Rt, a Magyar Fogaskerékgyár és más szakmai érdekeltségek teremtették volna elő. Bartha egyébként rendszeresen képviselte a minisztériumot jogi ügyekben. A később megalakuló Magyar Állami Mezőgazdasági Gépüzem cégbejegyzését is ő végezte. MOL XIX-K-1-u FM Termelési Főosztály Gépesítési Ügyosztály 5. doboz. Traktorok üzembehelyezésének fokozása, 1946. október 14-i tervezet.

[40] A Földművelésügyi Minisztérium egy idő után a Parasztszövetséget akarta a feladat megoldásával megbízni. A Pénzügyminisztérium ezzel szemben a MÁVAG műszaki személyzetét preferálta. Ajánlkozott a munka elvégzésére több szövetkezet is. Antos István államtitkár 100%-os állami tulajdonú cég mellett voksolt. Lásd: MOL XIX-K-1-u FM Termelési Főosztály Gépesítési Ügyosztály 5. doboz. A Pénzügyminisztérium 1946. október 1-jei levele a Földművelésügyi Minisztériumhoz

[41] A Gazdasági Főtanács 8128/1946. G. F. számú 1946. október 15-i határozata. MOL XIX-K-1-u FM Termelési Főosztály Gépesítési Ügyosztály 5. doboz.

[42] MOL Gazdasági Főtanács XIII/7. Közli: Dokumentumok a magyar mezőgazdaság történetéből (1945–1948) I. m. 306.

[43] A földművelésügyi miniszter 90 070/1947. F. M. számú rendelete az Állami Mezőgazdasági Gépszolgálat létesítése tárgyában. Magyar Közlöny – Rendeletek Tára, 1947. január 11. 8. sz. A rendelet tervezetét lásd: MOL XIX-K-1-u FM Termelési Főosztály Gépesítési Ügyosztály 8. doboz

[44] A traktorok legalizálásánál nem lehetett a személy- és tehergépkocsik legalizálásánál követett gyakorlatot átvenni. Ott ugyanis az igazolatlan (vagyis tényleges tulajdonossal nem rendelkező) autók a MOGÜRT tulajdonába kerültek, amelyeket a részvénytársaság piaci áron magánosoknak eladott. A traktoroknál ez azért nem volt járható út, mert politikai vitát generált volna, másrészt a mezőgazdaság adott jövedelmi viszonyai között a gazdaközönség piaci áron egyszerűen nem tudta volna az állami traktorok jelentős részét megvásárolni. A termelés érdeke azt követelte meg, hogy ezeket a traktorokat minél előbb üzembe állítsák. „Ezért az lett a gyakorlat, hogy (a gépeket) becsértéknél alacsonyabb áron legalizálták." Lásd: MOL Gazdasági Főtanács XIII/7. Közli: Dokumentumok a magyar mezőgazdaság történetéből (1945–1948). I. m. 306.

ködéséről járásonként kellett jelentést készíteni.[45] Ez a nagyszabású munka 1947 végére befejeződött és a gépszolgálat egy év alatt végrehajtotta azt a feladatot, amiért 1947 januárjában létrehozták. Igazolták a tulajdonjogot 11 350 traktornál, az állam javára igénybe vettek 502 traktort, ebből tulajdonba juttattak 115-öt, bérbe adtak 118-at, a gépállomásoknak átadtak 141-et.[46] „A fenti feladatok lebonyolításával az Állami Mezőgazdasági Gépszolgálat megszűnt és az ügyosztály annak felszámolását már meg is kezdte."[47]

Az első gépállomást nem az 1948 áprilisában létesített Állami Mezőgazdasági Gépüzem (ez egyébként is ténylegesen csak június 1-jén kezdett el működni), hanem az Állami Mezőgazdasági Gépszolgálat (pontosabban annak közvetlen felettes szerve, az FM Gépesítési Ügyosztálya) hozta létre. A hároméves újjáépítési terv állami pénzeszközökből 7500 db új traktor előállítását tartalmazta.[48] Bár ezt a mennyiséget közel sem sikerült előállítani, 1947 második felében tervberuházásként a gépszolgálat előbb új ekéket, majd egyre több új traktort kapott (novemberben pl. 20 db-ot). Világossá vált, hogy az „Állami Mezőgazdasági Gépszolgálat a 3 éves terv során állami beruházások keretében megvásárolandó traktorok rentábilis kihasználását jelenlegi szervezete mellett biztosítani nem képes", ezért „addig is, amíg ezen traktoroknak felhasználása a Gazdasági Főtanács titkárságával és az Országos Tervhivatallal folyamatban lévő tárgyalások alapján végleges megoldást nyer, az Ügyosztály gépállomásokat kíván megszervezni, hogy a 3 éves terv keretében megvásárolt traktorok a legrövidebb időn belül üzembeállíthatók legyenek."[49]

Az első gépállomást az ügyosztály Kisszálláson (Bács-Bodrog vármegye) 1947. november 23-án állította fel.[50] A gépállomás vezetésével a földművelésügyi miniszter (két hónapi próbaidőre) Pétek Péter kisszállási lakost bízta meg.[51] A Gazdasági Főtanács 1947. december 23-án — az Földművelésügyi Minisztérium előterjesztése alapján és az Országos Tervhivatallal történt konzultáció után — úgy határozott, hogy az állami tulajdonban lévő, vagy állami eszközökből beszerzendő traktorok és egyéb mezőgazdasági gépek felhasználásával „géptelep-szervezetet" kell létesíteni az ország minden részén. A géptelepek megszervezésére a GF „üzleti alapon felépítendő állami vállalat" létrehívását határozta el.[52] Nos, itt született döntés az Állami Mezőgazdasági Gépüzemről. Egyúttal a Gazdasági Fő-

[45] MOL XIX-K-1-v FM Mezőgazdasági Gépszolgálat 1. doboz

[46] A többinek a sorsa a fellebbezések és bírói szakban lévő ügyek miatt még egyelőre kérdéses volt.

[47] MOL XIX-K-1-u FM Termelési Főosztály Gépesítési Ügyosztály 15. doboz

[48] Traktor és Gépújság, 1948. február 15. 4. sz.

[49] MOL XIX-K-1-x FM Gépesítési Főosztály 17. doboz

[50] Szabad Nép, 1949. május 11. A szakirodalomban – minden bizonnyal elírás folytán – több helyen lehet találkozni azzal az állítással, hogy az első gépállomást Kisújszálláson létesítették. Lásd: *Szakács Sándor*: A földreform és a kisüzemi mezőgazdaság (1945–1948) In.: Magyarország agrártörténete (Agrártörténeti tanulmányok) Szerk: Orosz István, Für Lajos, Romány Pál. Mezőgazda, Budapest, 1996. 451.

[51] Pétek Péter 1899-ben született, felsőipari iskolát végzett és „korábban a kisszállási uradalom gépműhelyének művezetője volt." 1947 elején az FM vármegyei traktorellenőrként alkalmazta. Gépállomás vezetőként az állami rendszerű IX. fizetési osztály 3. fokozatának megfelelő járandóság illette meg., ami pótlékokkal (családi, üzemi, lakbér) együtt 469,50 Ft volt. MOL XIX-K-1-u FM Termelési Főosztály Gépesítési ügyosztály 22. doboz

[52] A Gazdasági Főtanács 11 593/1947. G. F. számú határozata, Határozatok Tára, 1947. 6. sz.

tanács azt is engedélyezte, hogy az Állami Mezőgazdasági Gépüzem megalakításáig az FM gépállomásokat létesítsen annak érdekében, hogy a 3 éves terv keretében megvásárolt és folyamatosan megvásárolandó traktorokat fennakadás nélkül üzembe lehessen helyezni.[53] Egy 1948. május 18-i kimutatás szerint 11 gépállomás működött az országban 188 leszállított traktorral. 1948 elején (még az ÁMG megszervezése előtt) az újabb gépállomásokat Fejér (Székesfehérvár, Etyek, Martonvásár), Jász-Nagykún-Szolnok (Kisújszállás, Fegyvernek, Pusztakengyel) Hajdú és Bihar (Debrecen, Nádudvar, Hajdúböszörmény, Hajdúhadháza) vármegyékben állították fel. Kisszállástól eltekintve két gócpont volt tehát: Fejér megye, ahol — részben a nagybirtok magas részaránya, részben a front hullámzása miatt — az állatállomány a legnagyobb veszteséget szenvedte el a II. világháborúban, illetve a nehezen művelhető, kötött talajú, és ugyancsak nagy igahiánnyal küszködő Közép-Alföldön. A telepítésben minden bizonnyal szerepet játszott a közlekedés is, ti. a legelső alföldi gépállomások kivétel nélkül a mai 4. sz. főútvonal, illetve a Budapest – Szolnok – Debrecen – Nyíregyháza vasúti vonal mellett feküdtek.[54] 1948. augusztus 1-jéig — nagyjában tehát az agrárpolitikában bekövetkező gyökeres fordulatig — 38 gépállomást állítottak fel az első 3 éves terv keretében, amelyeket 548 traktorral és 171 cséplőgéppel (valamint egyéb gépekkel) láttak el.[55]

Az 1948 augusztusáig felállított gépállomások még egészen más céllal, szervezettel, vezetéssel jöttek létre, mint az agrárpolitikában azt követően bekövetkezett fordulat után. Ekkor a termelőszövetkezeti csoportok szervezése még nem kezdődött meg, ezért a gépállomások legfontosabb célja az igával nem rendelkező újbirtokosok segítése volt. (A Magyar Állami Mezőgazdasági Gépüzem létesítéséről szóló 1948. április kormányrendelet *tervezetében* az egyéni gazdaságok segítése a gépállomások *kizárólagos* feladataként fogalmazódott meg, ez azonban az elfogadott és nyilvánosságra hozott változatból kimaradt.) A gépállomások — olvashatjuk a Kisszálláson felvett jegyzőkönyvben — a 3 éves tervben létesített állami üzemek, „melyeknek feladata az újonnan földhözjuttatottak gazdálkodásának elősegítése és az ország mezőgazdasági termelésének fokozása."[56] A földművelésügyi miniszter 1948 áprilisában arról írt, hogy a „gépállomások felállításával különösképpen (az) újonnan földhözjuttatottakat kívánom támogatni és így a gépállomások gépei elsősorban az újonnan földhözjuttatottak részére fognak bérmunkát végezni." És nemcsak az újbirtokosoknak, hanem tisztes bér fejében minden parasztnak (eleinte — horribile dictu — a kulákoknak is) dolgozott. Még nincs állami nagygépmonopólium sem, a gépállomások (és a szerveződő állami birtokok) néhány száz traktora mellett a földműves-szövetkezetek és az egyéniek több mint

[53] MOL XIX-K-1-u FM Termelési Főosztály Gépesítési Ügyosztály 16. doboz. Előterjesztés a Gazdasági Főtanácshoz, 1948 (közelebbi dátum nélkül)

[54] Állami Mezőgazdasági Gépüzem, 1948. V. 18. Gazdaságstatisztikai Tájékoztató, 1948. 8. sz. 478.

[55] A hároméves terv eredményei és az ötéves terv feladatai. Anyag és Adatszolgáltatás, 1949. 4. sz. 40.

[56] MOL XIX-K-1-u FM Termelési Főosztály Gépesítési Ügyosztály 24. doboz Kisszálláson 1948. január 27-én felvett pártközi értekezlet jegyzőkönyve, amelyen a jegyzőn túl az MKP, az SzDP, az UFOSZ, a FÉKOSZ, a Nemzeti Parasztpárt és a Nemzeti Bizottság képviseltette magát.

tízezer erőgéppel rendelkeztek. Sőt, 1947 végén többen azt javasolták, hogy ne is szervezzenek gépállomásokat, hanem adják át a gépeket a földműves-szövetkezeteknek, vagy a falvaknak, amelyek bérbe adják azokat mindazoknak, akik ezt igénylik.[57] Az első gépállomások tevékenységében a *gazdaságossági és szakszempontok* domináltak, *politikai* célok csak nagyon árnyaltan (az újbirtokosok preferálása kapcsán) jelentek meg. Vezetőik — úgy a Földművelésügyi Minisztériumban, mint a gépállomásokon — régi szakemberek voltak. A magyar mezőgazdaság gépesítési koncepciójának alakításában kiemelkedő szerepet játszó két szakember, Klinger Pál és dr. Rázsó Imre jól ismerte a fejlett világ mezőgazdaságában uralkodó gépesítési irányzatokat.[58] Gépészmérnöki diplomájuk mellett mindketten agrármérnöki végzettséget is szereztek, sőt Klinger — közszolgálatba lépése előtt — önállóan gazdálkodott. Hosszabb időt töltöttek külföldön; többek között ezért is beszéltek számos nyelvet. Klinger műegyetemi tanulmányait Zürichben végezte és dolgozott az Oerlikon-i (Svájc) kísérleti állomáson is. Rázsó Imre pedig 1937-ben Jeremiás Smith[59] ösztöndíjával egyéves tanulmányúton vett részt az Amerikai Egyesült Állomokban. Az alapos gyakorlati ismeret és a mély elméleti tudás szerencsésen ötvöződött munkásságukban. Klinger jelentős irodalmi munkásságot fejtett ki, írt könyveket, tanulmányokat, szerkesztette az 1947. júniusában induló Mezőgazdaság és Ipar című folyóiratot. Rázsó a műegyetem elvégzése után az EMAG tervező irodájában, majd a felsőoktatásban eltöltött több mint egy évtizedes munkássága utána HSCS főmérnökeként dolgozott. A háború után rövid ideig az FM Gépesítési Ügyosztályát vezette, majd ismét visszatért az egyetemi katedrára.[60] Hozzájuk csatlakozott még Szabó Gusztáv, Sass Gábor (a Mosonmagyaró-

[57] MOL-M 276. f. 93/615 ő. e. A gépállomások szerepe és feladata, dátum nélkül

[58] A világ fejlett országainak traktorgyártási iránya a 20. század első felében egyértelműen eldőlt. A kis- és közepes gazdaságokban alkalmazott traktorok vaskerekeit mindenütt gumikerekek váltották fel, az első és hátsó kerekek nyomtávolsága – a növénysorok távolságának függvényében – állítható lett. Ezeket az egyre nagyobb tömegben alkalmazott tipikusan univerzális traktorokat a fordulékonyság, a mozgékonyság, az alacsony súly, a magas építés, és a hazai traktorokhoz képest mintegy 30%-kal alacsonyabb üzemanyagfogyasztás jellemezte. A munkagépeket nem vontatták, hanem hidraulikára szerelve hordozták. Ezzel nemcsak az eke járókerekét, hanem rendszerint a traktoros mellett addig alkalmazott munkagépkezelőt is meg lehetett spórolni. Az USA Nebraskai Egyetemének Mezőgazdasági Kísérleti Állomásán – ahol 1919-ben kezdték el a hivatalos traktorvizsgálatokat - 1934-ben vizsgáltak először gumikerékabroncsot, ám ennek a járószerkezetnek az elterjedése olyan rohamos volt, hogy 1939-től kezdve vaskerekes traktorokat nem vizsgáltak többé. A világ – elsősorban az amerikai – traktorgyártás a háború végére megteremtette az olcsó, alacsony fogyasztású, a 100 hold körüli üzemekben már gazdaságosan alkalmazható, mozgékony, rászerelt és hordozott munkagépek révén sokoldalúan felhasználható, gumikerekei révén üzemi szállításra is alkalmas univerzális erőgépet. (Lásd: Klinger Pál: A mezőgazdaság gépesítése. Mezőgazdaság és Ipar, 1947. június 1. sz.)

[59] Jeremias Smith bostoni ügyvédet a Népszövetség küldte Magyarországra, aki 1924. május 1-től 1926. június 30-ig népszövetségi főbiztosként az I. világháború utáni magyar szanálási programot ellenőrizte. Megbízatásának lejártával tekintélyes, 280 000 pengős tiszteletdíját nem vette fel, hanem ösztöndíj-alapítványt létesített belőle fiatal magyar mérnökök amerikai továbbképzésére. Lásd: Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Szerk.: Honvári János. Budapest, Aula Kiadó 1996. 367–372.

[60] Életrajzi adataikat lásd: dr. Erdei János – Flesch György: A 100 éves Mezőgazdasági Gépkísérleti Intézet története. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó 1969. 99–104. illetve az FM 93 407/1947. I/A-3 Üo. sz. 1947. június 25-i előterjesztését a Minisztertanácshoz FM Termelési Főosztály Gépesítési Ügyosztály 13. doboz

vári Mezőgazdasági Gépkísérleti Intézet vezetője), Kund Ede, Erdei János és mások. Dr. Erdei János egyetemi tanár — aki a két világháború között a Debreceni Akadémián tanított — a II. világháború után a Földművelési Minisztérium újonnan szervezett Gépesítési Ügyosztályára került, azonban a hivatal igazoló bizottsága 1945. szeptember 10-én előbb az előléptetésből 5 évre kizárta, majd a B-listázás idején a közszolgálatból is elbocsátották. A köztársasági elnök a hivatalvesztés ellenére 1946. április 26-án a Magyar Agrártudományi Egyetem Mezőgazdaságtudományi Kara Debreceni Osztályának Mezőgazdasági Géptani Tanszékére nevezte ki ny. r. egyetemi tanárnak, majd 1947 elején a Gépesítési Ügyosztály ideiglenes minőségben alkalmazta a professzort.[61] Keresztes Mihály FM politikai államtitkár 1948. április 18-án dr. Mártonffy Miklós miniszteri osztálytanácsost bízta meg (főállása megtartása mellett) az akkor alakulóban lévő Magyar Állami Mezőgazdasági Gépüzem adminisztratív teendőinek irányításával.[62] Rövid időre régi szakembert, László Gézát nevezték ki az ÁMG első ügyvezető igazgatójává.[63] Az első gépállomás-vezetők nagy tapasztalattal rendelkező, középkorú gazdatisztek, korábban nagybirtokon dolgozó gépészek és más szakemberek voltak. De találunk közöttük államtudományi doktort, kereskedelmi érettségivel rendelkezőt is.[64]

Az ÁMG élén nem nyolctagú, hanem az elnökkel együtt kilenctagú igazgató tanács állt (1100. old.). Ennek természetesen nem kardinális a jelentősége, nyolc vagy kilenc – egyre megy. Sokkal fontosabb — és erről nem esik szó — , hogy ez az igazgató tanács (bár 1948 nyarán megalakult és be is jegyezték a Cégbíróságon) *tényleges irányító funkciót* sohasem töltött be az ÁMG életében. 1948 nyarán ugyanis már más szelek fújdogáltak Moszkva felől és a politikában bekövetkezett változások alapvetően meghatározták a gépállomások működési feltételeit is. Az MDP Szervező Bizottsága 1948. augusztus 1-jén úgy döntött, hogy az Országos Kádertanács augusztus 15-ig vizsgálja felül a gépállomási kádereket, a nem megfelelőket váltsa le és a gépállomások vezetését a jövőben „politikailag képzett és elsősorban nagyipari munkásokra" (azon belül is vasas „munkás-típusra" kell bízni.[65] 1948. augusztus elején László Géza okleveles mérnököt felmentették az ÁMG ügyvezető igazgatói tisztségéből és helyébe Szőcs Pál vasesztergályost ne-

[61] MOL XIX-K-1-u FM Termelési Főosztály Gépesítési Ügyosztály 12. doboz

[62] MOL XIX-K-1-x FM Gépesítési Főosztály 19. doboz

[63] MOL XIX-K-1-u FM Termelési Főosztály Gépesítési Ügyosztály 25. doboz

[64] Pusztán illusztrálásképpen idemásoljuk Czakó Gyulának, a hajdúhadházi gépállomás vezető gépészének fontosabb életrajzi adatait: Született 1908-ban Debrecenben. 6 elemi elvégzése után géplakatos tanonc lett, 1926-tól segéd, 1926–27-ben a Debreceni Gazdasági Akadémia műhelyeiben lakatos és esztergályos (apja az akadémián volt altiszt.), 1927–29: a Bajcsy–Zsilinszky család mezőtúri gazdaságában felelős gépész (2 traktor, cséplőgép, öntöző tartozott hozzá), 1930–31: sofőr a Törökszentmiklósi Erőtakarmánygyár Rt.-nél, 1931/32: Nyíregyházán teherautó és busz sofőr, 1932/33: vidéki traktorok szerelésével foglalkozik, 1933–37: Gazdasági Akadémiai Műszaki Tanszéken (Debrecen) altiszt, gépkísérleteknél segédkezik, 1937–43: a Hofherrban motorszerelő, 1944: az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület főgépésze. Rendelkezett: gázmotorszerelői, traktorkezelői, lokomobil cséplőgépkezelői tanfolyami végzettséggel. A felszabadulás után a traktorok megmentéséért megkapta a Magyar Köztársaság Bronz Érdemkeresztjét. Lásd: MOL XIX-K-1-x FM Gépesítési Főosztály 18. doboz

[65] MOL-M 276. f. 93/615. őe. Politikai Bizottsági határozat dátum nélkül. Az ÁMG szerepe és jelentősége

vezték ki.[66] Szőcs Pál az Első Magyar Gazdasági Gépgyár Szövetkezet alelnöke, egyúttal a gyár műhelyfőnöke volt.[67] Megrostálták a teljesen funkciótlanná vált igazgató tanácsot is (Klinger Pál pl. ekkor került ki a tanácsból). Az ÁMG központ 64 munkatársa közül augusztus közepéig 14 főt bocsátottak el.[68] A Szervező Bizottság 1948. november 30-i ülésére készített jelentésében a Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Osztály elégedetten állapította meg, hogy "az ÁMG vezetőség szilárdan Pártunk kezében van." A gépállomásokon is leváltották a régi vezetőket, munkáskádereket állítottak helyükbe.[69] A nagyüzemekből kiszemelt gépállomás vezetőket és vezető helyetteseket, akik egyszemélyben az üzemi párttitkári tisztséget is betöltötték, rövid egy hónapos tanfolyamon készítették fel új hivatásukra. A „régi" (immár politikailag megbízhatatlannak minősített) szakemberek közül a főgépészek és a mezőgazdászok egy része átmenetileg még a gépállomásokon maradt, ti. őket rövid idő alatt nem lehetett munkás káderekkel pótolni. Leváltásuk azonban a nem túl távoli jövő aktuális feladata maradt.

Nagy József azt állítja, hogy a termelőszövetkezetben „nem volt agronómus, hanem a gépállomás mezőgazdászának kellett volna a gépállomáshoz tartozó 8–10 termelőszövetkezet mezőgazdasági munkáit irányítani" (1100) Ez tévedés, ti. nemcsak a gépállomásokon, hanem a tsz-ekben is voltak agronómusok. Az alábbi táblázatot az FM Termelőszövetkezeti Főosztálya készítette a Földművelésügyi Minisztérium Kollégiumának 1953. március 13-i ülésére.[70]

A termelőszövetkezetekbe 1951-ben és 1952-ben került, 1953 tavaszán még ott dolgozó agrárszakemberek száma

	1951	1952	Összesen	jelen van**
Agráregyetemet végzet agronómus	15	12	27	15
Akadémiát végzett agronómus	100	187	287	260
Technikumot végzett agronómus vagy könyvelő	178	407	585*	13
Főiskolát végzett könyvelő	10	15	25	20
Régi szakember	30		30	30
Összesen	333	621	954	455

* ebből 557 agronómus, 28 könyvelő

** A megyei tanácsok jelentése alapján becsült létszám

[66] MOL XIX-K-1-v VM Mezőgazdasági Gépszolgálat 3. doboz. Beadvány a Budapesti Törvényszéknek, mint cégbíróságnak 1948 augusztus

[67] Szabad Nép, 1947. július 25. Lovass Géza, az EMAG tulajdonosa és a cég több vezetője 1944-ben elhagyta az országot. A gyár munkásai szövetkezetet alakítottak és átvették a cég irányítását. Lásd még: *Káposztás István*: Mezőgazdasági eszközök és gépek gyártása egy vidéki üzemben. Új Magyar Központi Levéltár Közleménye, Budapest 1985. 262.

[68] MOL-M 276. f. 93/615. őe. Az ÁMG munkája 1948. november 30-ig

[69] Az éberség és káderrosta mechanizmusára egyetlen esetet említek. Dr. Létray Elemért — aki 1913-ban született, államtudományi doktorátust szerzett, hosszú ideig állástalan volt, majd 1941-ben munkát kapott a *rendőrségen*, ahol *gépjárműügyekkel* foglalkozott rendőr fogalmazóként —, az *MDP tagját* 1948. június 26-án a Cigánd-Erzsébet tanyai gépállomás *vezetőjének* javasolta az MDP titkára. 1948. július 1-jén szolgálatba is lépett, mint *gépállomásvezető-helyettes, ekkor a nevét már i-vel írta.* Három hét múlva *írnok* lett ugyanitt, majd szeptember 20-ával az ÁMG *felmondott* neki. MOL XIX-K-1-x FM Gépesítési Főosztály 19. doboz

[70] MOL XIX-K-1-c Földművelésügyi Minisztérium TÜK iratok 35. doboz, az FM Kollégium 1953. március 13-i ülése. Jelentés a tsz-ekben dolgozó szakemberek helyzetéről

Az más kérdés, hogy a szövetkezetekbe egyetemi diplomás agrármérnök alig került, a tsz agronómusok zöme technikumot vagy — jobb esetben — akadémiát végzett. A mezőgazdasági gimnáziumokból szovjet mintára szervezett mezőgazdasági technikumokat szakmailag felkészületlen, tapasztalatlan fiatalok hagyták el. Különösen az itt végzett 18 éves technikus lányok illeszkedtek be nagyon nehezen új munkahelyükre. Az ő tudásukat a nagyüzemek nem sokra becsülték. A szakembereket az üzemek megkérdezése nélkül „osztották" szét és sok tsz csak akkor jött rá, hogy agronómust „kap", amikor az kopogtatott náluk. A gépállomások al- (később megyei) központjaiban és a gépállomásokon is dolgoztak mezőgazdászok. (A gépállomásokon 1950-től a vezető agronómusok mellett beosztott agronómusokat is alkalmaztak, az utóbbiak alkották a körzeti mezőgazdászi hálózatot.)[71]

A gépállomási mezőgazdász elsősorban a gépállomási tervek kidolgozásáért volt felelős. Ezen túl szorgalmazta a tsz-ek és gépállomások (eleinte az egyéniek és a gépállomások) munkaszerződéseinek megkötését, felelős volt a tsz-gépállomás munkakapcsolataiért. Kötelessége volt figyelmeztetni a tsz-eket az alapszabály előírásainak betartására, a „haladónak" tartott gazdálkodási módszerek bevezetésére. Figyeltek minden változásra, amely a tsz-ek számában, összetételében, vagy munkarendjében bekövetkezett, részt kellett venniük a szövetkezetek intéző bizottsági értekezletein és a közgyűlésein, ahol nekik kellett a felmerülő szakkérdésekben részletes és alapos felvilágosítással szolgálni.[72] A valóság azonban sokkal prózaibb volt: a gépállomási mezőgazdászok munkaidejük nagy részében nem érdemi agronómiai kérdésekkel foglalkoztak, hanem a bürokratikus túlszabályozás miatt statisztikák, jelentések, beszámolók tömegét készítették. A hódmezővásárhelyi mezőgazdász pl. arra panaszkodott, hogy nem azt teszi, ami a feladata lenne, hanem adminisztrál. Ő is, mint társainak többsége jobban tudott „százalékot számolni, számoszlopokat alulról fölfelé és fölülről lefelé egyeztetni, mint egy jó vetésforgót beállítani." A tsz-be alig volt idejük kijárni és segíteni, ha kimentek, akkor rendszerint vagy adatokat szedtek össze, vagy elszámoltatták a vezetőket.[73] A Veszprém megyei gépállomási főagronómus egyik heti programja a következőképpen alakult: hétfő: gyűlés, kedd: csoportvezetői értekezlet, szerda: konferencia a járási agronómusok részére, csütörtök: jelentőszolgálat, péntek: tanulás a politikai gazdaságtan vizsgára és készülés a vb ülésre, vb ülésen való részvétel, szombat: kiszállás.[74] Nemcsak a szövetkezetekben, hanem a gépállomásokon is igen sok gyakorlatlan agronómus dolgozott „akik nemhogy irányítani tudnának, hanem maguk szorulnak szakirányításra."A gyakorlati tapasztalattal rendelkező tsz elnökök általában nem fogadták el a szakirányítást a bizonytalan fellépésű körzeti mezőgazdászoktól. Nem nehéz elképzelni, hogy milyen lehetett a tekintélye annak a keszthelyi gépállomási körzeti agronómusnak, akit először egy tszcs-nél alkal-

[71] 1950 végén a gépállomási megyeközpontokban 1–1 vezető és 1–3 (összesen 39) beosztott mezőgazdász, a gépállomásokon 351 vezető és 196 beosztott mezőgazdász dolgozott. MOL XIX-K-1-x FM Gépesítési Főosztály 47. doboz ÁMG Központ a KSH-nak, 1950. november 18.

[72] A gépállomási mezőgazdászok téli feladatai. Gép- és traktorállomás, 1949. december

[73] MOL XIX-K-1-x FM Gépesítési Főosztály 47. doboz Bozsik Tibor hódmezővásárhelyi mezőgazdász 1951. február 13-i levele a központnak

[74] MOL XIX-K-1-ah FM Erdei Ferenc miniszter 10. doboz FM Növénytermelési Főosztály, 1952. Április 30. Feljegyzés a tavaszi munkák állásáról Veszprém megyében

maztak, majd miután onnan alkalmatlanság miatt elbocsátottak, azt követően a gépállomásra került és ott 3 tszcs irányításával bíztak meg.[75] Az 1953. decemberi MDP KV-Minisztertanácsi határozat értelmében a gépállomási körzeti mezőgazdászi hálózat megszűnt, helyüket a tsz-ekbe kihelyezett gépállomási agronómusi hálózat váltotta fel.[76] A kihelyezett agronómus feladata elsősorban az volt, hogy a számára kijelölt termelőszövetkezeti területen biztosítsa a termésátlagok növekedését és az agrotechnikai szabályok betartását. Személyesen volt felelős a növénytermelési tervben megadott termésátlagok eléréséért, a munkák jó minőségéért, a tsz és gépállomás közötti szerződések időben történő megkötésért, a gépállomási munkák határidőre és jó minőségben való elvégzéséért, a gépek folyamatos munkájának biztosításáért, a brigádszállás rendjéért, a dolgozók szociális ellátásáért, oktatásáért, a tsz-ek és gépállomási traktoros brigád munkájának összehangolásáért, a menetiránytervek elkészítéséért, a végzett munka szabályos átvételéért.[77] A tsz és a gépállomás közötti kapcsolat rendezését — amit 1948 óta nem sikerült biztosítani — most a termelőszövetkezetekbe kihelyezett agronómusoktól várták, természetesen hiába. A szövetkezet tagsága a kihelyezett agronómust a gépállomás emberének tartotta és úgy is kezelte. 1955 elején minden második tsz-be jutott egy-egy kihelyezett agronómus a több mint 2000 gépállomási agronómusból.[78] A gépállomások 1954 elejétől a kihelyezett agronómusokon keresztül feleltek a tsz-ek „*egész gazdálkodásáért*." Ez az elv azonban a gyakorlatban nem érvényesült.[79] A kihelyezett agronómusi rendszer 1956 végén szűnt meg.

A gépállomási tanács határozata (1100. old.) nemcsak a termelőszövetkezetekre, hanem mindkét félre (tehát a gépállomásokra is) kötelező volt.[80] A tanácsot évente legalább háromszor (vagyis a tavaszi, nyári és őszi kampánymunka megkezdése előtt) össze kellett hívni. A gyakorlatban azonban a gépállomási és szövetkezeti érdekek egyeztetésére szolgáló fórum nem működött, tevékenysége rövid idő alatt teljesen formálissá vált.[81] A szerződéseken nem tüntették fel a vállalt munkák elvégzésének határidejét, a tervezett termésátlagokat stb. így az ellenőrizhetetlenné vált, a felelősséget utóbb nem lehetett megállapítani.[82] A tsz-ek és gépállomások természetesen kitöltötték a papírokat, de azok általában nem tartalmazták a két fél „konkrét kötelezettségeit és a talajmunkák elvégzésének idejét, minőségét."[83]A szerződést egyik fél sem tartotta be, a gépállomások és termelő-

[75] Uo.

[76] Szabad Nép, 1954. október 24.

[77] MOL XIX-K-1-c Földművelésügyi Minisztérium TÜK iratok 38. doboz FM Kollégium 1954. február 16-i ülés A növénytermelési és gépállomási főigazgatóságok közös javaslata a kollégium részére a kihelyezett agronómusok feladatairól, 1954. február 8.

[78] Szabad Nép, 1955. február 12.

[79] MOL-M 276. f. 93/601. őe. Dátum nélkül

[80] „A gépállomási tanács határozatai a termelőszövetkezetekre és gépállomásokra egyaránt kötelezőek, s annak be nem tartásáért a mulasztókat felelősségre kell vonni." MOL-M 276. f. 93/300. őe. Javaslat a termelőszövetkezeti gazdaságok és gépállomások megerősítésére. Szig. biz. 1951. szeptember 15.

[81] MOL-M 276. f. PB 902 A Politikai Bizottság 1950. január 12-i ülésének jegyzőkönyve. A Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Osztály 1950. január 11-i jelentés az ÁMG munkájáról

[82] Szabad Nép, 1951. október 3.

[83] A Hatvani Dózsa tsz-ben pl. a tagok nem ismerték a tsz-gépállomás közötti szerződést, a tsz-be kihelyezett gépállomási traktoros brigád vezetője a szerződést „nem is látta, csak hallott róla",

szövetkezetek kölcsönösen elnézték egymás hibáit.[84] A rossz minőségű munkát a gépállomásnak újra el kellett volna végezni, mégpedig ingyen, ha a késedelem a tszcs mulasztásából következett be, akkor az újbóli megmunkálás költségét a közös a gazdaság fizette. Ha a szövetkezet késett a gépi munkadíj kifizetésével, akkor egyre növekvő kötbérfizetés sújtotta. A gépállomások és szövetkezetek azonban nem érvényesítették a szerződésben rögzített jogaikat, inkább kölcsönösen elnézték egymás mulasztásait. A gépállomás nem érvényesítette a kötbérigényét a termelőszövetkezettel szemben, mert tudta, hogy előbb vagy utóbb ő is késni fog a munkák határidőre történő elvégzésével. A szövetkezet sem forszírozta a büntetést, ugyanis a traktor sokszor azért nem tudta a szántást megkezdeni, mert a tagok nem takarították le időben a kukoricaszárat. Kölcsönösen szemet hunytak egymás hibái fölött.[85] A szerződés „tekintélyének" helyreállítására irányuló törekvés végig kíséri a gépállomások történetét. A Földművelésügyi Minisztériumban dolgozó szovjet gépesítési tanácsadók, Zadvornov és Alalikin 1952 őszén a szovjet szerződéskötési gyakorlat bevezetését javasolták a tárca vezetőjének, Erdei Ferencnek.[86] Az előterjesztésnek az volt a lényege, hogy a szerződéseket a jövőben a gépállomási igazgatók és a tsz-elnökök jelenlétében a járási tanácsokon kössék és azokat a megyei tanácsok hagyják jóvá. A munkák átadásáról és átvételéről minden alkalommal vegyenek fel jegyzőkönyvet, amit a brigádvezető és a tsz elnök írja alá. A gépállomási fő- és körzeti agronómusok mellett a járási és megyei főagronómusokat is ruházzák fel a gépi munkák minőségének ellenőrzési és felelősségre vonási jogával. A szovjet tanácsadók javaslatait részben beépítették a gépállomások munkájának megjavításáról szóló 1953. február 5-i kormányhatározatba illetve az ennek alapján kidolgozott új szerződésmintába.[87] A vitás ügyek intézésére járásonként gépállomási döntőbizottságot szerveztek, amelynek elnöke az elvileg „semleges" járási vb elnök, tagja pedig a gépállomási igazgató és az érintett termelőszövetkezet (illetve csoport) elnöke lett.[88] A Gépállomási Tanács

a szerződésben a munkák elvégzésének az időpontja nem volt feltüntetve. MOL-M 276. 93/300. őe. Feljegyzés a gépállomások és termelőszövetkezetek kapcsolatáról, 1951. október 4.

[84] A gépállomás és tsz közötti szerződéseket nem kötik meg időben és egyik fél sem tartja be. „A munka megszervezését lényegesen elősegítő gépállomási tanácsi határozatokat sem a gépállomás, sem a tsz-ek, tszcs-k nem tartják be. Ezen felül nem egy esetben külső szervek önkényesen változtatják meg." MOL-M 276. f. 93/295. őe. FM ÁMG Főosztály 1951. szeptember 1-jei javaslata a gépállomások megerősítése érdekében hozandó minisztertanácsi határozatra.

[85] Az alapelv az volt, hogy ha „én nem bántalak téged, te sem bántasz engem". Emiatt a legtöbb helyen eltűrték, hogy az egyik vagy másik fél megszegje a megkötött szerződést. A gépállomás – amely 1957-ig költségvetési szervként működött és összes bevétele közvetlenül az állami költségvetésbe folyt be – direkt módon nem is volt érdekelt a kötbérigény érvényesítésében. Lásd: Szabad Nép, 1952. október 28.

[86] MOL-M 276. f. 93/407. őe. Erdei Ferenc levele Matolcsi Jánosnak, 1952. szeptember 26. Mellékelten küldi Zadvornov és Alalikin szovjet szakértők 1952. szeptember 2-i 17 oldalas javaslatát a gépállomások munkájának megjavítására, szig. biz.

[87] Termelőszövetkezet, 1953. IV. évf. 3. sz. 1953. február 10. 9–12. Új szerződés szabályozza a tsz-ek és gépállomások együttműködését, munkáját

[88] MOL XIX-K-1-x FM Gépesítési Főosztály 130. doboz FM 102/1953. sz. utasítása a gépállomási döntőbizottságok szervezetéről, hatásköréről és működéséről. A Döntőbizottság hatáskörébe tartozott a gépállomás és a termelőszövetkezet közötti szerződés megszegésével kapcsolatban az elvégzett munka minősége, mennyisége, meghiusulása, akadályozása, a munkafeltételek biztosítása vagy megszervezésének elmulasztása, magasabb díjtételek felszámítása, kötbér alkalmazása, a vég-

felállítása, a körzeti, majd 1954-től a kihelyezett agronómusi hálózat létrehozása, a szövetkezet és gépállomás munkáját szabályozó mintaszerződések gyakori módosítása, a termelőszövetkezetekbe tagként beléptetett gépállomási traktorosok rendszere, a gépállomási díjtételeknek a tsz terméseredmény függvényében történő kialakítása mind annak a problémának a megoldására irányult, hogy miként lehetne érdekeltté tenni a termelőszövetkezet földjén dolgozó gépállomási traktorost a tsz terméseredményeinek a fokozásában. Ezek a művi megoldások azonban nem vezethettek valós eredményre.

Az sem helytálló Nagy József tanulmányában, hogy a „minden ellenszolgáltatás nélkül kisajátított traktorokból és cséplőgépekből teremtették meg az első gépállomások gépparkját." (1101. old.) A gépállomásokat eleinte ugyanis döntő többségében új gépekkel szerelték fel. Tény, hogy az Állami Mezőgazdasági Gépszolgálat a Gazdasági Főtanács határozata alapján vagyonát (így az állami tulajdonba került használt traktorokat is) átadta az Állami Mezőgazdasági Gépüzemnek. A különféle források szerint legkevesebb 123 és legtöbb 150 gépet vett át 1948 végén, 1949 elején a gépszolgálattól a gépüzem.[89] A legalizálás során kisajátított traktorok összetétele nagyon heterogén volt. A gépállomások semmiképpen sem akartak 50–60-féle gépet üzemeltetni, mivel ez a javítást, alkatrész-utánpótlást nagyon megnehezítette, a költségeket pedig igen megnövelte volna. Részben ezért, részben pedig a sok roncs, üzemképtelen traktor miatt az államosított gépek egy része hamarosan a vaskohókba került. [90] Valamelyest növelte a használt traktorok számát a bérletbe adott és a szerződés lejárta után a gépállomásokra szállított állami erőgépek száma is. Korábban már láttuk, hogy 1947/48-ban 141-et adtak bérbe (és később ezek közül minden bizonnyal kiselejteztek néhányat). 1948. végén 1305 db traktor volt a gépállomásokon. Ezeknek a túlnyomó többsége új volt. 1948/49-től valóban megkezdődött a magántulajdonú gépek konfiskálása, de ez akkor még korántsem csapott át teljes kisajátításba, mértéke még csekély volt. Másrészt 1950–51-ben a gépállomások traktorállománya még jelentős számú új erőgéppel gyarapodott. A gépállomány szaporodása 1952–53-ban származott döntő mértékben az eufemisztikusan felvásárlásnak nevezett forrásból. A magánszemélyektől elvett nagygépek jelentős része szintén az ócskavas telepen végezte be pályafutását, lényegesen tehát ez a forrás sem növelte az állami mezőgazdasági gépek mennyiségét.[91] Az utóbb említett két évben a gépállomási traktorok abszolút száma olyan kis mennyiségben szaporodott, hogy

zett munkák elszámolása, valamint a szerződéses kötelezettségek értelmezése kérdésében keletkezett viták eldöntése és az ebből származó jogok és kötelezettségek megállapítása." A Döntőbizottság szótöbbséggel hozta határozatait, amelynek végrehajtása minden érintett fél számára kötelező volt. Ha valaki a határozatot nem hajtotta végre, akkor ellene a terv teljesítésének veszélyeztetése miatt az 1950. évi 4. sz. trv. alapján büntetőeljárást lehetett indítani.

[89] MOL XIX-K-1-u FM Termelési Főosztály Gépesítési Ügyosztály 29. doboz

[90] A Gazdasági Főtanácsi határozat erre lehetőséget is adott, ti. előírta, hogy a gépállomásokon gazdaságosan nem hasznosítható traktorokat a MOGÜRT-ön keresztül értékesíteni kell. Lásd: 2354/1948. G. F. számú határozat. Gazdasági Főtanácsi Határozatok Tára 39. sz. 1948. szeptember 30. 841.

[91] Egy 1951. december 5-i kimutatás szerint magánkézben 6032 db traktor és 6759 db cséplőgép volt. Ebből a gépállomásokon használható típusnak 1350 db traktort és 2770 db cséplőgépet tartottak. MOL-M 276. f. 93/407. őe. FM Előterjesztés a Népgazdasági Tanácshoz, 1951. december 5.

a kisajátított magángépek száma alapvetően nem befolyásolta az *egész* traktorpark életkor összetételét.[92]

A gépállomási traktorállomány növekedése és annak forrásai 1950–1953

	1950	1951	1952	1953
Traktorállomány. növekedése db	3226	2113	929	938
Ebből új beruházás %	84	92	48	23
Felvásárlás %	16	8	52	77

Nem szerencsés egyetlen gépállomási bérmunkadíj-táblázatot (pontosabban annak néhány elemét) kiemelni (lásd 1103. old.), ti. ezt a kérdést rendszerint egy éven belül is több rendelet szabályozta. 1949. július 27-e és 1950. május 25-e között, tehát nem egészen egy év alatt e tárgyban csak a termelőszövetkezetekkel kapcsolatosan három rendelet született, egyik a másikat módosította, illetve helyezte hatályon kívül.[93] A gépállomások eleinte az egyénieknek — a szövetkezetekhez képest mintegy 30%-kal magasabb díjtétel mellett — dolgoztak *készpénz és terményfizetés* ellenében is. A szövetkezetek a termény meghatározott százalékát fizették a gépi munkákért. Ezt készpénzre akkor válthatták, ha a kötelező beadáson, fejadagon és vetőmagon túl nem maradt elegendő termény. A bonyolult, alig követhető szabályozásból egy elem világosan kivehető: egyre inkább a terménybeni fizetés felé terelték mind a szövetkezeteket, mind az egyénieket. Az egyéni gazdálkodóknak *hitelben* pl. akkor szántott a gépállomás, ha vállalta a munkák ellenértékének *terményben* történő fizetését. Ebben az esetben az őszi szántási, tavaszi vetési stb. munkáknak az ellenértékét a termény *betakarítása után* (de akkor azonnal) fizethette. *Készpénzes* munkamegrendelés esetén ellenben *azonnal,* a munkák megkezdése előtt fizetnie kellett.[94] 1951 nyarán elrendelték, hogy az *aratás után* (de még a cséplés környékén) végzett talajmunkák (tarlóhántás, tarlótárcsázás) illetve másodvetés természetbeni ellenértékét ne a következő évi termésből, hanem cséplőskor, „de legkésőbb augusztus 31-ig" egyenlítse ki a gazdálkodó.[95] A gépállomási díjtételt eleve úgy alakították ki, hogy az „segítse elő" a terménybeni fizetést a készpénzes fizetéssel szemben.[96] 1951 őszén az MDP Titkársága úgy döntött, hogy a gépállomások egyéni gazdálkodóknak készpénzfi-

[92] *Kelemen Zoltán:* A gépállomások gazdasági tevékenysége (1950–1955). KJK Budapest, 1960. MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei 8. 41. A mérlegekben különválasztották az ún. törzs- és beutalt traktorokat. Az előbbiekhez azok tartoztak, amelyeket újonnan kaptak a gépállomások. Ezek száma a gépállomások fennállásának egész időszakában lényegesen meghaladta a beutalt gépek számát.

[93] 1950. elején jelent meg a 16 007/1950. (I. 24.) F. M. sz. rendelet e tárgykörben, amely hatályon kívül helyezte a fél évvel korábban hozott 15 001/1949. ((VII. 27.)) sz. F. M. rendeletet (Miniszteri Rendeletek, Budapest 1951. 956–958.), amit néhány hónappal később hatályon kívül helyezett a 16 055/1950. (V. 25.) F. M. számú rendelet (Minisztertanácsi és miniszteri rendeletek tára, 1950. május 25. 89. sz.)

[94] Lásd pl. a 16 008/1950. (I. 24.) F. M. számú rendeletet a dolgozó parasztság részére szükséges mezőgazdasági gépi munkaerő biztosításának újabb szabályozásáról (Miniszteri Rendeletek, Budapest 1951 959. 5–6. pont)

[95] 18 071/1951. (VII. 12.) F. M. sz. rendelet az egyénileg dolgozó parasztok részére végzett mezőgazdasági gépi munka díjának kiegyenlítéséről, Magyar Közlöny 1951. július 12. 104. sz. 710. Közli még: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye II. Miniszteri rendeletek 1951. Budapest, 1952.

[96] MOL XIX-K-1-x FM Gépesítési Főosztály 69. doboz FM ÁMG Főosztály 1952. február 2. Az Állami mezőgazdasági gépállomások által végzett szolgáltatások 1952. évi díjai

zetés ellenében munkát nem végezhetnek.[97] A Földművelésügyi Minisztérium 1952. január elején tett még egy kísérletet és azzal a javaslattal élt, hogy egyénieknek is végezhessen a gépállomás készpénzért talajmunkát a korábbihoz képest 84%-kal megemelt tarifáért, azaz normálholdanként 134 Ft-ért, de ezt a javaslatot elutasították.[98] Az egyéniek természetbeni díjtételét 1952 elején 25%-kal megemelték és ezzel egy hold középkötött talajú terület középmélyen történő szántási díja az 1951. évi 73 kg búzáról 91 kg-ra emelkedett. Vagyis *egyedül a szántási díj* majdnem annyi gabonába került, mint amennyi a vetőmagszükséglet volt. Ráadásul az egyénieknek a *hitellehetőség is megszűnt*, gépi munkát csak *előre fizetett termény ellenében* végezhetett a gépállomás.[99] Ennek az lett a következménye, hogy a gépállomások, amelyek 1952-ig — bár egyre csökkenő mértékben —, de dolgoztak egyéni gazdák számára is, 1952-ben és 1953 első felében cséplésen kívül más munkát magángazdálkodóknak gyakorlatilag nem végeztek.[100] 1953 tavaszán, amikor leginkább az előző évi katasztrofálisan rossz mezőgazdasági terméseredmény és a kíméletlen padlássöprés miatt az egyéni gazdák az aktuális mezőgazdasági munkák végzésével nagyon lemaradtak, a Minisztertanács 1953. május 1-jéig engedélyezte, hogy a gépállomások magántermelőknek *utólagos* terményfizetés mellett végezhessenek gépi munkát. Az időpontból következően azonban az új kormányprogramig a gépállomások nagyobb volumenű gépi munkát ilyen feltétellel már nemigen végezhettek.[101]Az egyénieknek végzett munka volumene az „új szakasz" gazdaságpolitikájának következtében emelkedett ismét 1953 őszétől.[102]

A gépállomások gépi munkáinak megoszlása társadalmi szektorok szerint 1950–1956, %

	1950	1951	1952	1953	1954	1955
Tsz-eknek	36,0	51,6	62,7	64,4	57,4	59,1
Egyénieknek	51,9	30,9	14,1	20,2	29,5	31,6
Vállalatoknak	12,1	17,5	23,2	15,4	13,1	9,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A gépi munkák között tartották nyilván a cséplést is, 1952–53-ban a kistermelőknek végzett gépállomási munkák túlnyomó részét ez tette ki. 1952-ben a 3 549 ezer normálholdnyi talajmunkából a gépállomások már csak 47 682-őt végeztek egyénieknek, vagyis az összes talajmunkának kevesebb, mint 1,5%-át (miközben

[97] MOL XIX-K-1-ah FM Erdei Ferenc miniszter 9. doboz Erdei Ferenc Borka Attilának, 1951. október 25.

[98] MOL XIX-K-1-ah FM Erdei Ferenc miniszter 10. doboz Erdei Ferenc Borka Attilának 1952. január 5.

[99] A terményt vagy terméket az egyéni gazdának a kijelölt földműves-szövetkezetbe kellett előre beszállítani. A gépállomás egyéniek számára a munkát csak a földműves-szövetkezet által kiadott átvételi elismervény ellenében kezdhette meg. Gépállomás, 1952. március 1.

[100] MOL-M 276. f. 60/277. őe. Az MDP KV Politikai Bizottság 1952. április 10-i határozata a gépállomások munkájáról a termelőszövetkezetek felé, szig. biz.

[101] A Minisztertanács 0530 325/4/1953. sz. határozatát lásd: Miniszteri utasítás tervezet MOL XIX-K-1-x FM Gépesítési Főosztály 100 doboz, 1953. március 24. és uo. 101. doboz. A begyűjtési miniszter 404.650/1953. Bgy. M. számu utasítása az egyéni termelők részére végzett talajmunkák díjazásáról, 1953. április 7.

[102] *Kelemen Zoltán*: A gépállomások gazdasági tevékenysége (1950–1955). KJK Budapest, 1960. MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei 8. 19.

az egyéni szektor a legdurvább szövetkezetesítési kampányok ellenére még mindig az uralkodó gazdálkodási forma volt a magyar mezőgazdaságban).

A gépállomások talajmunkáinak megoszlása társadalmi szektorok szerint 1950–1956, %[103]

	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956
Tsz-eknek	42,4	62,9	77,7	76,3	67,1	72,9	80,3
Egyénieknek	51,0	20,7	1,4	6,5	18,3	18,3	12,4
Egyéb vállalatoknak	6,6	16,4	20,9	17,2	14,6	8,8	7,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A termelőszövetkezetek 1952-ben talajmunkák, aratás-cséplés és darálás kivételével készpénzzel is fizethettek. (Igaz, ezzel a közös gazdaságoknak végzett gépi munka listája a szállításon és öntözésen kívül gyakorlatilag kimerült, hiszen egyéb munkát — pl. növényápolást, kapálást, kaszálást stb. 1954-ig — gyakorlatilag nem végeztek.) A termelőszövetkezetek által fizetendő természetbeni díjtételeket 1952 elején átlagosan 21%-kal megemelték, a készpénzes munkadíjakat pedig 2–3%-kal az önköltségi árak fölé tornászták. A szövetkezeteknek hitelezett a gépállomás, a terményben esedékes díjakat betakarítás után fizethették.[104]

Nagy József azt írja, hogy a gépállomás a munkák fejében „a megtermelt érték 25–30%-át elvitte." (1104. old.) A gépállomások révén valóban jelentős mennyiségű gabonát és más terményt vont el az állam a szövetkezetektől és az egyéni gazdáktól a közfogyasztás és az export számára. Ez volt ugyanis az egyik fontos funkciója. Ez az arány azonban véleményem szerint túlzott. Az 1952/53-as gazdasági évben pl. a következő forrásból származott az állami kenyérgabona-begyűjtés:[105]

A kenyérgabona begyűjtésének alakulása az 1952/53 gazdasági évben, vagon

Címek	Eredeti Népgazdasági Tanácsi terv	Tény 1952. IX. 27-ig	Még várható 1953. VI. 30-ig	Várható összesen 1952/53. évre
A+B és helyettesítések	90 695	86 636	3834	90 670
ÁMG talajmunka	10 831	3671	329	4000
Cséplőkeresmény	11 443	9226	104	9330
Malmi vám	18 485	3516	11 084	14 600
ÁGI és áll. váll.	17 555	10 579	621	11 200
Szabad	-	1339	861	2200
Összesen	149 009	115 167	16 833	132 000

Tekintsünk el attól, hogy 1952 nyarán még egyéni gépek is csépeltek, és a cséplőgép keresetet számítsuk teljes egészében a gépállomási elvonási formához. A táblázat adataiból kitűnik, hogy az 1952/53-as állami gabonabegyűjtésből — az

[103] U. o. 20. illetve Földművelésügyi Minisztérium Statisztikai Közleményei 1955. évi eredmények, 33. FM Statisztikai Osztály

[104] MOL XIX-K-1-x FM Gépesítési Főosztály 69. doboz FM ÁMG Főosztály 1952. február 2. Az állami mezőgazdasági gépállomások által végzett szolgáltatások 1952. évi díjai

[105] MOL XIX-K-1-ai FM Hegedüs András miniszter 5. doboz Országos Tervhivatal 1952. október 10-i előterjesztése a Népgazdasági Tanácshoz

eredeti Népgazdasági Tervben szereplő kb. 15%-os aránnyal szemben — ténylegesen mintegy 10%-kal részesedtek a gépállomások. Ez az arány a termelőszövetkezetekben — a fentebb ismertetett okok miatt — lényegesen nagyobb (17–18%), az egyéni gazdáknál pedig lényegesen kisebb volt. (A cséplést a gabona 4–5%-áért végezték.) A gépállomások drágán (és ami ennél is szomorúbb, rosszul) dolgoztak. A drágaság azonban nagyon viszonylagos fogalom. A 20. században a modern mezőgazdasági termelésnek a gépi költség mindig jelentős tétele volt. Az agrotechnikai szempontból kifogástalan minőségben, kellő időben elvégzett gépi munka termelésnövelő (és önköltségcsökkentő) hatása annyira közismert, hogy szólni is felesleges róla. Az 1950-es években a szövetkezetek és egyéniek (a minőségi kifogásokon túl) sokszor azért zárkóztak el a gépállomási szolgáltatások igénybevételétől, mert az állam más csatornákon a terményfelesleget gyakorlatilag *teljesen kisajátította*. A saját fogyasztás kényszerű csökkentésén túl ez maradt az egyetlen terület, ahol a gazdálkodók „spórolhattak" és növelhették az amúgy jelentéktelen mennyiségben piacra vihető, szabadon felhasználható terményt. Az alábbi táblázat 1952 júniusában 3084 tsz előzetes becslése alapján készült, akkor, amikor a terméskilátásokat már elég jól lehetett látni. Ebből kiderül, hogy a szövetkezeti tagok fejadagján és az üzemvitelhez szükséges vetőmagon, az állatok takarmányozásán túl az állam különféle csatornákon gyakorlatilag az egész termésmennyiséget elvonta a közös gazdaságoktól. (Az egyéniekről itt nincs szó, de tudjuk, hogy náluk 1952-ben még tragikusabb volt a helyzet.)

Kiértékelés a tsz-ek 1952. évi bevétel-kiadási előirányzatról[106]
A terméshozamok felhasználásának %-os aránya:

	búzából	rozsból	árpából	zabból	kukoricából
Kötelező állami beadásra	29,0	34,0	16,6	18,0	15,3
Gépállomási díjra	18,0	17,0	4,0	5,0	4,7
Szerződéses termelésre (beadáson felül)	1,0	1,3	3,1	0,7	2,5
Vetőmag	11,2	11,2	10,0	11,5	1,6
Takarmány	-	-	53,0	63,0	61,0
Szabadpiaci értékesítés	2,3	2,5	0,3	0,3	0,9
Tagok részesedésére	38,5	34,0	13,0	1,5	14,0

Igaza van Nagy Józsefnek abban, hogy a termelőszövetkezetek kiszolgáltatott helyzetben voltak az 1950-es években. De nem azért, mert a „gépállomási tanács termelőmunkával kapcsolatos határozatai kötelező érvényűek voltak a termelőszövetkezetekre" (1100.). A szövetkezetek alapvetően a mezőgazdasági nagygépek néhány év alatt kialakuló *állami monopóliuma* miatt kerültek kiszolgáltatott helyzetbe. Eleinte csak az új, később az összes mezőgazdasági traktor, traktoros munkagép, cséplőgép, elevátor, daráló stb. elsősorban a gépállomások, kisebb részben az állami gazdaságok tulajdonába ment át. 1950-ben a földműves-szövetkezetek és a termelőszövetkezeti csoportok — központi nyomásra — ingyen „felajánlották" a birtokukban lévő gépeket.[107] A párt központi napilapja szerint ezzel

[106] MOL XIX-K-1-ah FM Erdei Ferenc miniszter 1. doboz. Kiértékelés a tsz-ek 1952. évi bevétel-kiadási előirányzatáról

[107] MOL XIX-K-1-x FM Gépesítési Főosztály 29/a doboz FM Terv Főosztály- Gépesítési osztály 1950. március 2. 8264-A-51/1950. számú körrendelete valamennyi Mezőgazdasági Igazgatónak a megyei mezőgazdasági gépbizottság létesítéséről „A földműves-szövetkezetek mezőgazdasági nagygé-

teljesült a földműves-szövetkezetek „régi kívánsága", mivel állítólag az fmsz-ek többségében „a mezőgazdasági nagygépek üzemben tartása igen komoly ráfizetést" jelentett. A magántulajdonban lévő összes traktor és cséplőgép „szükséges előkészítés" után történő, „meglepetésszerű" államosítását az MDP már 1948 őszén napirendre tűzte, ennek végrehajtására azonban csak jóval később került sor.[108] A magángépek egy részét arra hivatkozva sajátították ki, hogy gazdájuk nem gondoskodott a rendeletekben megszabott határidőig kijavításáról.[109] Más esetekben az előírt szántási kötelezettség elmulasztása volt az ürügy.[110] Ezekkel a módszerekkel azonban az 1950 nyarán még magántulajdonban lévő mintegy 6000 db traktort és 11 485 db cséplőgépet (nem is beszélve a nagyszámú egyéb eszközről) csak nagyon lassan lehetett volna államosítani. Ezért előbb az aratógépeket „vásárolták fel", majd 1951–52-ben a Népgazdasági Tanács elrendelte az összes még magántulajdonban lévő gép „megvételét".[111] Ekkorra a tulajdonnal rendelkező parasztgazdáknál már akkora adóhátralék halmozódott fel, hogy ennek fejében zálogolni lehetett a mezőgazdasági eszközöket. Az MDP KV Mezőgazdasági Osztálya 1952. január 4-én azzal a javaslattal fordult az osztály vezetőjéhez, Hegedüs Andráshoz, hogy „nincs akadálya annak, hogy a fuvarozókhoz hasonlóan azoknál a kulákoknál, akiknek üzemképes traktoruk, cséplőgépük, traktorekéjük, kazalozójuk van, a *szükséges mennyiségben* adóvizsgálatokat folytassunk le. Az így megállapított adóhiányok, valamint ennek alapján kivetett bírságok ellenében a kulákoknál a mezőgazdasági gépeket zálogolhatjuk, s átvehetjük." A „felvásárlás" valóban úgy történt, ahogy azt az MGO javasolta: a nagyon alacsonyan megszabott vételár 95%-át betudták az adóhátralékba.[112]

---

peiket általánosságban térítés nélkül ajánlják fel. Egészen kivételes esetben a bizottság a földműves-szövetkezet részére költségtérítést hozhat javaslatba; erre abban az esetben kerülhet sor, ha a földműves-szövetkezet kifejezetten kéri a gépre fordított költségei megtérítését azon a címen, hogy a gépet saját erejéből vásárolta, vagy a gép üzembe helyezésére még nem amortizálódott nagyobb összeget fordított."

[108] *Nagy József*: A kulákkérdés megoldása az 1948–1953-as években. Múltunk, 1999. 3. sz. 50–51.

[109] Esetek sokasága bizonyítja, hogy a felülvizsgálatot a gépek elkobzására használták fel. Nógrád megyében pl. a közigazgatási bizottság gazdasági albizottsága 1950 tavaszán sürgette a Földművelésügyi Minisztériumot, hogy „a magángépek felülvizsgálatára vonatkozó rendeletét a lehetőséghez képest mielőbb adja ki. Feltétlenül szükséges ugyanis, hogy a magáncséplőgépek felülvizsgálatával és a *szükséghez képest* a gépeknek a gépállomáshoz való beutalásával még oly időben legyünk kész, hogy a gépekkel még a rayonyrozás előtt biztosan lehessen számolni." MOL XIX-K-1-x FM Gépesítési Főosztály 51. doboz Nógrád megye közigazgatási bizottsága gazdasági albizottságának 1950. április 20-i határozata. Kiemelés tőlem – H. J.

[110] Lásd pl. MOL XIX-K-1-x FM Gépesítési Főosztály 29/a. doboz A Szegedi Megyei Bíróság 1951. június 29-i ítélete

[111] 661/33/1950. sz. Népgazdasági Tanácsi határozat, 327/17/1951. sz. Népgazdasági Tanácsi határozat. A gépfelvásárlással kapcsolatban lásd még: MOL XIX-K-1-ah FM Erdei Ferenc miniszter 7. doboz. Erdei levele Lázár Gyula tervgazdasági főosztályvezetőhöz. MOL XIX-K-1-x FM Gépesítési Főosztály 30. doboz Jegyzőkönyv, Felvétetett Budapesten 1951. január 2-án a Belkereskedelmi Minisztérium V. Főosztályán a mezőgazdasági gépek felvásárlása pénzügyi kérdésének tárgyalásáról, MOL XIX-K-1-c Földművelésügyi Minisztérium TÜK iratok 28. doboz FM Kollégium 1951. március 29. Jelentés a magánszektorban lévő mg-i gépek felvásárlásáról. MOL XIX-K-1-ah FM Erdei Ferenc miniszter 9. doboz FM előterjesztés a Népgazdasági Tanácshoz, 1951. december 4. stb.

[112] 1952 tavaszán pl. a felvásárolt gépek 8 105 101 Ft-os vételárából 7 431 628 Ft-ot az adóhatóságnak utaltak át adóhátralék fejében. MOL-M 276. f. 93/407. őe. Kimutatás 1952. május 30.

Végül még két megjegyzésem van. Az 1106. oldalon azt olvashatjuk, hogy a Megyei Gépállomási Igazgatóságok felállításával a gépállomások „az államhatalmi szervezet részeivé váltak, s magasan a termelőszövetkezetek fölé kerültek." Az ÁMG állami tulajdonú, önálló jogi személyiségű egyéni cégként alakult meg. Központja az alközpontok (később megyei központok) révén szigorúan centralizált szervezetként irányította a gépállomásokat. Eleinte a gépállomásokon sem önálló anyaggazdálkodás, sem önálló könyvelés nem folyt. Az ÁMG központ — mint költségvetési szerv — a Földművelésügyi Minisztérium Kossuth-téri épületében működött, de munkatársai kezdetben nem tartoztak a minisztérium állományába. 1950 elején a Népgazdasági Tanács decentralizálta az ÁMG túlzottan központosított szervezetét (a gépállomások a megyei központok közvetlen felügyelete alatt fokozatosan önelszámoló egységekké alakultak át), majd a tanácsrendszer kiépítésekor a megyei irányító apparátus beolvadt a Megyei Tanácsok szervezetébe, a megyei központok a MT Mezőgazdasági Osztályainak egyik csoportja, az ÁMG Központ pedig az Földművelésügyi Minisztérium főosztálya lett.[113] Az 1953-as szervezeti változás nem jelentett lényegi változást. Annyi történt csupán, hogy az FM ÁMG Főosztályát FM Gépállomások Főigazgatóságává, a Megyei Tanácsok VB MGO csoportjait pedig Gépállomási Igazgatóságokká nevezték át. Szervezeti téren 1957-ben történt lényeges változás, amikor a költségvetési szervként működő gépállomásokat április 1-jével önálló elszámolású vállalatokká alakították át.[114] Nagy József szerint 1955–56-ban a szövetkezetek és gépállomások viszonyát érintő lényeges rendeletek nem jelentek meg. Ezzel szemben 1956 nyarán figyelemre méltó változás következett be, ti. mikroszkopikus repedés keletkezett az állami nagygépmonopóliumon. Egyes adatok szerint már az 1953-as kormányprogram kidolgozásán fáradozó munkabizottságok is javasolták, hogy a közös gazdaságok vásárolhassanak mezőgazdasági nagygépeket.[115] Erre akkor nem került sor, bár néhány termelőszövetkezet az „új szakasz" liberálisabbnak tűnő gazdaságpolitikája idején megpróbálkozott traktorhoz jutni.[116] A szövetkezetek az 1950-es években (bár egyre csökkenő számban) de mindvégig rendelkeztek féllegálisan, nehezen megtűrve kevés számú traktorral és cséplőgéppel.[117] Az FM Kollégium 1955. május 15-i ülésén heves vita alakult ki a termelőszövetkezetek gépvásárlása körül. Itt a résztvevők — Soós Gábor óvatosan megfogalmazott javaslatával szem-

[113] Lásd pl. MOL XIX-K-1-c FM TÜK iratok 28. doboz. FM Kollégium 1951. május 10-i ülése, illetve MOL XIX -K-1-x 52. doboz BM 8263–7/1951. II. 8. sz. rendelete

[114] MOL-M 288. f. 23/1957/4 őe. Előterjesztés a MFMP kormányhoz a gépállomások működéséről, 1957. január 29.

[115] *Pál József*: A „szövetkezeti kérdés" Magyarország agrártörténete (Agrártörténeti Tanulmányok) Mezőgazda, Budapest 1996. Szerk.: Orosz István, Für Lajos, Romány Pál. 496.

[116] MOL XIX-K-1-x FM gépesítési Főosztály 170. doboz ÁMG Szigetújfalu az FM ÁMG Főosztályának, 1954. május 20.

[117] Egy jelentés 1952 nyarán 53 kijavított és 10 javítás alatt álló tsz tulajdonú cséplőgépről tud. MOL-M 276. f. 93/407. őe. FM az MDP KV MGO-nak, 1952. június 5. Ennél jóval több (115 kijavított és 23 javítás alatt álló) tsz traktorról is vannak adatok. MOL XIX-K-1-x 80. doboz. Orbán Sándor egyik munkájában (Két agrárforradalom Magyarországon. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás (1945–1961) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972) szintén ír tsz tulajdonban lévő nagygépekről. Egyes gépállomások élelmiszerért, borért cserébe öreg, kiselejtezésre váró erőgépeket adtak el tszeknek ócskavasként. MOL XIX-K-1-ah Erdei Ferenc miniszter 21. doboz

ben — élesen elutasították a szövetkezetek saját gépvásárlásának az engedélyezését és olyan döntés született, hogy „a termelőszövetkezeti gazdaságok gépesítése alapjaiban és döntően a gépállomásokon nyugszik. Ezért a gépállomásokra összpontosítani kell mindazokat a gépeket, felszereléseket, amelyek a nagyüzemi növénytermelés és állattenyésztés legfontosabb munkafolyamatainak elvégzéséhez szükségesek. Ugyanakkor a termelőszövetkezetek részére biztosítani kell azokat a kisebb gépeket — elsősorban stabilgépeket —, amelyek munkáját a gépállomások nem tudják elvégezni, de a termeléshez szükségesek." Az 1956. október 19-i kaposvári vitafórum résztvevői keményen bírálták a mezőgazdaság gépesítési rendszerét. Egyesek a gépállomások azonnali feloszlatását, mások az állami gépmonopólium megszüntetését követelték. Azzal azonban mindenki egyetértett, hogy a termelőszövetkezetek vásárolhassanak nagygépeket, üzemeltethessenek ilyeneket. Ezt egyébként Márkus István a Csillagban megjelent Somogyi összegzés című írásában már felvetette, amely az apropóját jelentette a nagy visszhangot kiváltott kaposvári agrárfórumnak.[118] A közvéleményt nem elégítette ki az MDP KV 1956. júliusi ülésének határozata, amely lehetővé tette, hogy a tsz-ek belső szállításaik lebonyolítására gumikerekes traktorokat (ún. univerzális erőgépeket) vásárolhassanak, mivel a keretek roppant szűkösek voltak.[119] A párt elvi döntését az 1091/1956. (IX. 11.) M. T. sz. kormányhatározat konkretizálta, amely engedélyezte, hogy a tsz-ek a gépállomások és a növényvédő állomások gépparkjából traktorokat és teherautókat vásárolhassanak illetve ígéretet tartalmazott arra vonatkozóan, hogy a szövetkezetek 1957-re traktorvásárlási keretet kapnak.[120] Egy másik minisztertanácsi rendelet pedig egy éven belül új termelőszövetkezeti törvény kidolgozására utasította az érintett minisztériumokat. A törvényelőkészítő bizottság javaslatai között szerepelt a termelőszövetkezetek szabad tulajdonszerzésének biztosítása.[121] Ezzel kezdetét vette az a folyamat, amely a forradalom bukása után fokozatosan a gépállomások gépjavító állomásokká történő átszervezéséhez, illetve a termelőszövetkezetek ún. magyar modelljének a kialakításához vezetett.

[118] A Csillagban megjelent írást és a kaposvári vita anyagát közli: *Szántó László*: A somogyi összegzés kaposvári vitája. Forrásközlés Agrártörténeti Szemle, 1995. 1–4. sz. 353–437. Lásd még: Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben II. Jelenkortörténeti Műhely II. KLTE Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke Debrecen, 2000 139–149. Szerkesztette: Püski Levente, Tímár Lajos, Valuch Tibor

[119] Szabad Nép, 1956. július 29.

[120] 1956-ban 150 tehergépkocsi és 150 Zetor traktor átadásáról volt szó, 1957-ben pedig 500 Zetor és 500 GS (a Hofherr traktor gumikerekes vontató-változata) traktor eladását tervezték. Lásd: MOL XIX-K-1-c Földművelésügyi Minisztérium TÜK iratok 44. doboz FM Kollégium 1956. szeptember 24-i ülése és uo. FM Kollégium 1956. október 8-i ülése

[121] *Pál József* id. mű 496.

Nagy József

VÁLASZ

Honvári János vitacikkére

Köszönettel és örömmel olvastam Honvári János megjegyzéseit, a Századok 2001. 5. számában megjelent tanulmányommal kapcsolatban. A köszönet részben a Századok szerkesztőségét illeti, amely igen korrektül lehetővé teszi, hogy a kritikában részesített szerző a bíráló észrevételekre azonnal válaszoljon, részben Honvári Jánost, aki tanulmányomat nemcsak igen gyorsan elolvasta, hanem a „megjegyzést" messze meghaladó terjedelemben és szakszerűséggel reagált. Az örömöm pedig abból adódik, hogy az 1950-es évek mezőgazdasági problémái iránt más is érdeklődik, s reméljük, hogy a következő években az érdeklődők száma még növekedni fog.

Mielőtt Honvári János megjegyzéseire válaszolnék, előre kell bocsátanom, hogy a Századokban közölt cikk egy a magyar mezőgazdaság 1945–1956 közötti foglalkozó nagyobb tanulmány egy fejezete, így a traktorok és más munkagépek háború utáni állapotáról már korábban is írok, s terjedelmi problémák is hozzájárultak ahhoz, hogy ebben a fejezetben a gépállomásokkal bővebben nem foglalkozom. Honvári János megjegyzéseiből és a mellékelt tudományos apparátusból azonban úgy látom, hogy személyében megfelelő kutatója lesz ennek a témának. A továbbiakban pedig jöjjenek a konkrétumok:

Bírálatának első oldalán kifejti, hogy pusztán „ténybeli tévedéseimre" szeretné a figyelmet felhívni. Ezek első lépcsőben a következők:

a) a gépállomás hálózat kiépítését nem az 1948. április 27-i kormányrendelet indította el;
b) az Állami Mezőgazdasági Gépszolgálat nem azonos az Állami Mezőgazdasági Gépüzemmel;
c) az 1948 nyaráig felállított gépállomások „messze nem azonosak az 50'-es években működő gépállomásokkal" (2. o.)

Tökéletesen tisztában vagyok azzal, hogy az Állami Mezőgazdasági Gépszolgálat és az Állami Mezőgazdasági Gépüzem két külön fogalom. Sajnos azonban a korabeli rendeletek a két intézmény feladatkörét gyakran összekeverték. Az Állami Mezőgazdasági Gépszolgálat fő feladata a traktorállomány tulajdonviszonyainak és használhatóságának felülvizsgálata volt, s bírálóm szerint „ez a nagyszabású munka 1947 végére befejeződött és a gépszolgálat egy év alatt végrehajtotta azt a feladatot, amiért 1947 januárjában létrehozták". (10. o. 46. sz. jelzet) „A fenti feladatok lebonyolításával az Állami Mezőgazdasági Gépszolgálat megszűnt és az ügyosztály annak felszámolását már meg is kezdte" (10. o. 47. sz. jelzet). A következő bekezdés elején azonban így folytatja: „Az első gépállomást nem az 1948 áprilisában létesített Állami Mezőgazdasági Gépüzem, hanem az Állami Mezőgazdasági Gépszolgálat (pontosabban annak közvetlen felettes szerve, az FM Gépesítési Ügyosztálya) hozta létre". Úgy látszik mégsem számolták fel. Sőt pár sorral lejjebb kiderül, hogy ez az ügyosztály gépállomásokat kíván megszervezni, s az első gépállomást 1947. november 23-án Kisszálláson fel is állították (10. o.

50. sz. jelzet). De milyen alapon? Milyen törvény vagy rendelet alapján? Az FM egyik osztálya csak úgy elhatározza, hogy gépállomásokat szervez. Az Állami Mezőgazdasági Gépüzem létesítését eldöntő kormányrendelet csak 1948. április 27-én jelent meg, de Honvári János azt írja, hogy „egy 1948. május 18-i kimutatás szerint 18 gépállomás az országban 188 leszállított traktorral" működött, s az ÁMG megalakulása előtt újabb gépállomásokat hoztak létre. 1945 után nem az első eset volt, hogy a politika által befolyásolt magyar közigazgatás az események után kullogott.

Valószínűleg hasonló a helyzet a gépállomások működésével is, amelyekről Honvári János azt írja, hogy az 1950-es években nem azonosak az 1948 nyaráig felállítottakkal. De azok a jó gépállomások meddig működtek? Hiszen, ha feltételezzük, hogy a rendelet megjelenése után pár nappal kinevezték a jó szakembereket, mit tudtak tenni augusztusig, amikor már kirúgták őket. Nem hiszem, hogy 3–4 hónap alatt alapvetően más szervezetet tudtak volna csinálni. Olyan újabb rendeletről viszont, amely újabb gépállomási szervezet létrehozásáról intézkedik, nem tudunk.

Igaza van Honvári Jánosnak, amikor tévesnek tünteti fel azt a megállapításomat, hogy a termelőszövetkezetekben nem volt agronómus. (14. o.) Helyesebb lett volna valóban azt írni, hogy voltak olyan termelőszövetkezetek, ahol volt agronómus. De képzeljünk el 1949-ben, vagy 1950-ben egy 20–30 szegény családból álló szövetkezetet, amelyiknek volt 100 hold földje, de sem gépe, sem állata. Miből tartott volna el egy agronómust? Igaz ugyan, hogy a negatív megállapítás után Honvári János is két oldalon sorolja a szövetkezeti agronómusok szakmai és emberi alkalmasságát, s végül azt állapítja meg: „A gépállomások 1954 elejétől a kihelyezett agronómusokon keresztül feleltek a tsz-ek egész gazdálkodásáért. Ez az elv azonban a gyakorlatban nem érvényesült." (16. o. 79. sz. jelzet) Hasonló a helyzet a gépállomások és szövetkezetek kapcsolatával is. A gépállomási tanács határozata elvileg valóban mindkét félnek kötelező volt. (16. o. 80. sz. jelzet.) Mind két kifogásolt résznél azonban Honvári János jóval több negatívumot sorol fel az általam leírtak alátámasztására.

Ami a gépállomások traktor ellátottságát illeti, az általam hivatkozott rendeletek lehetővé tették a traktorok és cséplőgépek elkobzását. Az is tény, hogy 1950–51-ben az új traktorok gyártása megindult. Honvári János szerint új traktorokkal szerezték fel az új gépállomásokat. Valóban az MKP hároméves tervjavaslata látványos javulást ígért. „A hároméves terv végén traktorállományunk 1938-hoz képest megkétszereződik. Ugyanis 153.000.000 forint beruházásával — 9.000 traktorral, 200 modern cséplőgéppel, 1.800 szelektrorral és más szükséges gépekkel felszerelve — 200 járási géptelep létesítését irányoztuk elő." (Az MKP hároméves tervjavaslata. Elfogadta az MKP KG 1947. január 11., 12-i ülése. Megtalálható MKP és SZDP határozatai. Bp., 1967. 348. o.) Vitatkozhatunk azon, hogy az itt feltüntetett „géptelep" elképzeléseiben azonos-e a később felállított gépállomásokkal, de valóban három év alatt 9.000 új traktor gyártását tervezték. Ez a tervezet is számított azonban a földműves szövetkezeteknél lévő 3.000 használhatatlan traktor felújításával és munkába állításával. 1947-ben a MÁVAG-ban és a Hoffherr-Gyárban meg is indult a traktorgyártás, de a tervezett 1600 traktor

helyett 1947–48-ban csak 1160 készült el és a következő években sem történt nagyobb fellendülés, mert az állam nem vette át a megrendelt mennyiséget. (Ránki: Magyarország gazdasága az első hároméves terv időszakában. 1947–1949. Bp., 1963. 123.) Én nem állítom, hogy már 1948-ban nagyarányú elkobzás lett volna, hiszen az 1949. januári népszámlálás adatai szerint 9.985 traktor és 12.842 cséplőgép volt természetes személyek tulajdonában. (1949. évi népszámlálás 3. kötet 12. o. Részletes mezőgazdasági eredmények) Mivel azonban 1949-ben traktor vagy cséplőgép tulajdonosok is könnyen kuláklistára kerültek, kényszerből sokan már ekkor átadták traktorukat a gépállomásnak.

Nem tartja szerencsésnek Honvári János, hogy a gépállomások bérmunka díjának bemutatására csupán egy táblázatot hozok, azt sem teljes terjedelemben. Ugyanakkor ő írja le, hogy 1949. július 27. és 1950. május 25. között három rendelet jelent meg „egyik a másikat módosította, illetve helyezte hatályon kívül". (18. o. 93. jelzet) De, ha azok a rendeletek mindössze pár hónapig voltak érvénybe, akkor minek elemeztek volna őket? Bírálóm is azt állapítja meg, „a bonyolult, alig követhető szabályozásból egy elem világosan kivehető: egyre inkább a terménybeli fizetés felé terelték úgy a szövetkezeteket, mint az egyénieket". (18. o.) Én a táblázatnál az 1950. május 25-i rendeletre támaszkodtam, mert az volt valamennyire időtálló. Bár Honvári János részletesen ír a gépállomások állandóan emelkedő munkadíjáról, túlzottnak tartja azt a megállapításomat, hogy a gépállomás a munkák fejében a megtermelt érték 25–33%-át elvitte. (20. o.) Ha a munkadíj táblázatokban szereplő összes munkát a gazdálkodók a gépállomással végeztették volna el, akkor lehet, hogy ez a százalék még magasabb lenne. A következő oldalon Honvári János is ezt bizonyítja.

Többször is elolvasva Honvári János megjegyzéseit, nehéz vitatkozni vele. Ahol kritikai megjegyzései vannak ott is gyakran több oldalas adattal támasztja alá, azt amit én röviden fogalmaztam meg. Nem érzek kettőnk között szakmai ellentétet, legfeljebb felfogásbeli különbség, ami viszont minden kutató egyéniségéből fakad. Én politikai-gazdasági szempontból vizsgálom az adatokat, mert a kimondottan gazdasági intézkedések mögött is keresem azt a politikai töltetet, amely az országot tönkretevő Rákosi-rendszer gazdasági intézkedései mögül is kitapintható. Honvári János alapvetően a gazdasági kérdéseket vizsgálja, de elemzésében szükségszerűen bemutatja — csupán a gépállomásokat vizsgálva is — a rendszer népellenes intézkedéseit.

Egy dolgot azonban nem értek. Honvári János „megjegyzései" messze meghaladják egy folyóirat cikk kritikáját. Adatbázisából, hivatkozásaiból látható, hogy régen foglalkozik a téma kutatásával, s tanulmányát — meglátásom szerint — bármelyik szakmai folyóirat szívesen közölte volna. Ennek a „miértnek" az eldöntése azonban nem az én feladatom.

A vitát ezzel lezártnak tekintjük. – *Századok szerkesztősége*

TÖRTÉNETI IRODALOM

Bona Gábor

HADNAGYOK ÉS FŐHADNAGYOK AZ 1848/1849 ÉVI SZABADSÁGHARCBAN

Heraldika Kiadó, Budapest 1998, 1999. 1–3. kötet, 531, 745, 564 o.

Bona háromkötetes munkájának megjelenése fontos eredménye a szabadságharc 150. évfordulója megünneplésének. A szabadságharc hadnagyainak három kötetes, 8600 címszót tartalmazó adattára befejezése, betetőzése annak a több évtizedes kutatásnak, melynek eredménye a honvéd tisztikarnak a ma elérhető források alapján lehetséges névtára, a szereplők egységes szempontok szerint kialakított kinevezési, beosztási adataival, kitüntetéseivel, származásával, szülőhelyével, vallása és esetleges névmagyarosítása feltüntetésével, rövid életrajzával, mely kitér a szabadságharc utáni sorsára is. Ez az immár befejezett, bár új kiadásokban bővülő alapmű összesen mintegy 12 ezer honvédtiszt adatait tartalmazza, ahol lehetséges, fényképpel és minden esetben a felhasznált források pontos megjelölésével. Ilyen nagy anyag feldolgozása egy nagy létszámú munkaközösségnek is évekre szóló munkát adott volna, csakhogy a munkaközösségek egyes tagjainak precizitása és invenciója az emberi természetnek megfelelően eltérő színvonalú, míg itt a szempontok és arányok egysége valósul meg; hogy mekkora fáradság árán, azt csak a szerző tudja.

A szabadságharc hadnagyainak 3 kötete, mellyel Bona nemrég nyerte el, az opponensek és a vitaülés optimális véleménye alapján, a történettudomány doktora tudományos fokozatot, több tekintetben is értékes hozzájárulás a honvédség történetének megismeréséhez. Nem lebecsülhető haszna, hogy a hősök leszármazottai, földijei példát, lelkesedést meríthetnek forgatásából, felhasználható az oktatásban, segítségével a történelemtanárok közelebb hozhatják diákjaikhoz 48-at, helyi hőseit és eseményeit. A kötetek máris alapot és inspirációt adtak a helytörténetírásnak, adataira és metodikájára támaszkodva számos rokon tárgyú helytörténeti munka jelent meg s ez bizonnyal így lesz a jövőben is, miközben a helyi kiadványok újabb nevekkel, adatokkal egészítik ki az alapbázist. Ezen túlmenően értékes hozzájárulás a szabadságharc hadtörténetéhez, köztörténetéhez több szempontból is.

Ha a korábbi kötetekből arról nyerhettünk részletes képet, kik vezették a szabadságharc hadseregét, kik alkották tábornoki és törzstiszti karát, a hadnagyok társadalmi bázisának elemzése túlmutat a hadtörténet szempontjain, mivel a hadnagyok összetétele egészen más, mint a magasabb rangú tiszteké. Ezt eddig is sejthettük, de más sejteni és más pontosan tudni.

A tábornoki kar hivatásos tisztekből állt, azok voltak még a lengyel tábornokok is; a törzstiszti kar összetétele már nem ennyire homogén, a századosoké még kevésbé, de bár szép számmal volt közöttük is képviselve a forradalomban oly nagy szerepet játszó „jurátus ifjúság" és megyei gentry, többségük mégiscsak volt császári tiszt, illetve a századosok esetében tiszt és tisztjelölt, hivatásos altiszt vegyesen. Összetételük tehát bármilyen tanulságos, nem tükrözi sem a korabeli társadalom képét, sem a forradalom aktívabb vagy kevésbé aktív támogatóinak köreit.

A hadnagyok összetétele az előbbiekétől teljesen eltér; miután a Habsburg-seregből jött erre alkalmas hadnagyok rögtön századossá léptek elő, belőlük a 48-as hadnagyok közé kevés jutott. A bevezető szerint a hadnagyok „30–35%-a szolgált korábban a császári-királyi hadsereg altisztjeként, illetve hadapródjaként" s „mintegy fele sorolható az úgynevezett jurátus ifjúsághoz". vagyis többségük nem hivatásos katona, a forradalmi lelkesedés adta kezükbe a fegyvert. Tehát nemcsak a forradalomhoz való viszonyuk, szociális és másnemű összetételük is eltér a magasabb tisztikarétól – közelebb áll a nemzetőrségéhez, amit Urbán Aladár úttörő és Bonának is útmutatóul szolgáló munkájából ismerünk.

Egyetlen lényeges kifogásunk a bírált művel szemben, hogy szerzője elmulasztotta részletesen elemezni tanulságait társadalomtörténeti szempontból, s ezzel függ össze, hogy fogalmi definíciói (származás, stb.) meghatározását is inkább a korábbi munkákban adta meg, ott is szűkszavúan. Így a recenzens egy önkényesen választott, mintegy 5%-os mintát véve a kötet gazdag anyagából,

megkísérelte közelebbről megnézni; mit is értsünk a hadnagyok felét tevő „jurátus ifjúság" alatt. Ebből úgy tűnik, a hadnagyok mintegy ötöde még diák, illetve jurátus, s ugyanennyi a nagyrészt fiatal, de már értelmiségi pályán dolgozó ügyvéd, önkormányzati vagy magántisztviselő, gazdatiszt, teológus, egy-két színész, mérnök, tanító. Ez az arány alátámasztja az értelmiség közismerten nagy arányát a forradalom aktív résztvevői között. A hadnagyok mintegy tizede került ki a megyei nemesség soraiból, az apró gentrytől az aránylag nem kevés arisztokratáig (tegyük hozzá, hogy az altisztekhez, jurátusokhoz soroltak egy része is nemesi származású). Szinte hiányzik a tehetős városi polgárság, kereskedő, iparos csupán 2–3%, földműves ha 1%, az is székely vagy német.

Fontos forrásai e kötetek a tisztikar nemzeti összetételének. Bona itt is óvatos, mivel a források nem jelölik meg a nemzetiséget s csupán körülírja, hogy míg a tábornokok és törzstisztek közel 70%-a magyar, a századosok közel 80%-a, a hadnagyok között a magyarság a 80%-ot is meghaladhatja. A magyarok közt igen sok a székely. Mivel Bona, ahol adat van, megadja a szülők, a feleség nevét is, a vallást, születési- és lakóhelyet, ezzel lehetővé teszi a nemzetiség pontosabb meghatározását, de egyúttal azt is dokumentálja, hogy sok esetben éppoly nehéz egy szóval definiálni a nemzetiséget, mint a társadalmi származást. Ha a döntő ismérv, az apa és a saját nemzetiség-meghatározás mellett az anyát, a rokonságot is nézzük, még pregnánsabb a hadnagyok „magyarabb" jellege. Másrészt tekintetbe kell venni, hogy a nem magyar származású honvédtisztek között bizonnyal sokan vannak az asszimilálódás útján járók, mint azt a névmagyarosítások Bona által jelölt magas száma is alátámasztja.

A hadnagyok között, mint a szerző kimutatja, viszonylagosan is nagyobb a román, szlovák, rutén, zsidó, s a kisebb magyarországi nemzetiségekhez tartozó tisztek aránya, mint a magasabb rendfokozatokban, bár csekélyebb, mint a legénység soraiban. Sok a szabadságharchoz szimpátiából csatlakozó lengyel, olasz, délszláv hadnagy, s a magyarországi születésű, részben elmagyarosodott német is. Megtudjuk, hogy román volt például Mikár Zsigmond huszárönkéntesből lett hadnagy, a szabadságharc első tiszti névtárának összeállítója a kiegyezést követő évben.

A nemzetiségénél természetesen egyszerűbb a nemesek kimutatása. „Míg például a nemes születésűek aránya a felső vezetésben, a tábornokok és a törzstisztek között meghaladta a 77%-ot, addig ez az arány a századosi karban már csak 66, a hadnagyok és főhadnagyok között pedig kb. 50% körül mozgott" – írja előszavában a szerző. Ez az arány is igen magas, és a magyar köznemességnek a szabadságharcban vállalt nagy szerepét igazolja, hiszen ekkoriban a Habsburg-hadsereg hadnagyai között már jóval alacsonyabb a nemesi születésűek aránya; igaz, hogy a magyar születésűeknél ott is megközelíti az 50%-ot.

Fontos adatokat nyújt a munka a szabadságharc aktív résztvevőinek országrészek és település-típusok közti megoszlásához. Így az előszó utal arra, hogy az Alföld magyarsága aránylag alulképviselt a hadnagyok között. Bona ezt két tényezővel magyarázza: „elsődleges oka a történelmi múltban keresendő: abban, hogy a török hódítás idején a magyar nemesség zöme Felső-Magyarországra, Erdélybe (valamint a Dunántúlra) húzódott, s ez a koncentrálódás még 1848-ra sem oldódott fel teljesen. Szerepet játszott továbbá, hogy a nemzetiségi felkelések leginkább az ország perifériáit fenyegették, ezért e területek magyar lakossága az országos átlagot meghaladó számban állt be a honvédseregbe." Ehhez csak annyit jegyeznék meg, hogy bár a Bécshez közeli, nyugati megyékre éppúgy áll a nemesség koncentrálódása, mint a fenyegetettség, ha nem is a nemzetiségek, de a Habsburg-hadsereg részéről, ennek ellenére képviseletük a honvéd tisztikarban nem magas, talán azért sem, mert lakosságuk jelentős részére nem volt jellemző a Habsburg-ellenes hagyomány.

Más aspektusból is fontos perspektívát mutat a születési és lakóhely megadása. Feldolgozásuk valószínűleg azt eredményezné, hogy a honvéd hadnagyok fele városi születésű — noha a lakosságnak ekkor csak egyhetede él városban — s ez az aránytalanság még nagyobb lenne, ha a székelyek nem emelnék meg a falusiak arányát. A feudalizmus bukásával nemcsak az ország, a nemesség is urbanizálódik, városba költözik, katonai vagy más közszolgálatot vállal, s a magára hagyott paraszti, falusi lakosság leszakad, bármiféle előrejutás szempontjából fokozottan hátrányos helyzetbe kerül.

Az előszó kiemeli az ismert tényt, hogy a szabadságharc hadnagyai között sok volt a 14–16 éves, és ezt értelmezi is: „többnyire a nemzetiségi felkelőktől fenyegetett vidékekről származtak, másrészt...zömmel nemesi származású ifjak voltak, akiknek társadalmi helyzete, valamint iskolázottsága lehetővé tette, hogy bekerüljenek a tisztikarba." A megyék által ajánlott hadnagyoknál általában előnyös volt a megyében ismert nemesi név.

A névcikkek közlik a szabadságharc hadnagyainak a bukás utáni sorsára utaló ismert adatokat. Ezzel elsősorban megintcsak a helytörténeti kutatásnak nyújt nagy segítséget a szerző, de egyben áttekintő képet is ad arról, milyen jelentős szerepet játszottak a forradalom hősei a kiegyezés

utáni új Magyarország, a modern magyar értelmiség létrejöttében. Nem kevesen lettek közülük az 1869-ben megalakult új honvédség tisztjei, 49-es rangjuk megtartásával – a hadnagyi állomány több, mint egyharmadát adták az első években, jelentősen hozzájárulva a honvédség hazafias szellemének biztosításához. Így a kötetek a kiegyezés-kori honvédség történetének is hasznos segédkönyvei.

Bona ismertetett munkája fontos kézikönyve lesz a forradalom és a társadalom története kutatóinak. Értékét, melyet túlbecsülni alig lehet, tovább növelné, ha számítógépre, CD-ROM lemezre vinnék, s így könnyítenék meg főleg a helytörténészek, helyi hagyományőrzők, iskolák, a családjuk története iránt érdeklődök fáradozását.

Hajdu Tibor

Fest Imre

EMLÉKIRATAIM

Sajtó alá rendezte Korompay Bertalanné és Korompay H. János. A történeti jegyzeteket és a névmagyarázatokat írta Bódyné Márkus Rozália

Universitas Könyvkiadó, Bp. 1999. 223 o.

Az emlékiratokat az olvasó többnyire fenntartással vegyes kíváncsisággal veszi kézbe. Tart attól, hogy vagy egy közszereplő tevékenységének egyoldalú, szépítő magyarázgatásával találkozik, vagy olyan események elbeszélésével, amelyek jobbára csak az emlékezőnek érdekesek. Jelen kötet egyik aggodalmat sem igazolja. Szerzője gyermekkorától beszéli el életútját pályája csúcsáig, de a magán- és közéleti vonatkozások egyaránt lekötik az olvasót mind a mondandó folyamatos és élvezetes előadásával, mind az elbeszélés igényes nyelvezetével. Mivel az emlékirat eredeti nyelve német, ez utóbbi legalább annyira a fordító, V. Windisch Éva érdeme.

A mai generációnak ismeretlen, szepességi származású Fest Imrét (1817–1883) és nagyobb családját: a kiterjedt szepességi cipszer rokonságot az utószóban Korompay H. János mutatja be. Megtudjuk, hogy a Fest-család ismert őse 1667-ben I. Lipót alatt nemességet nyert, s az ő fia költözött az 1700-as évek táján Szepesváraljára s lett a szepességi ág megalapítója. Az őt követő hetedik nemzedékből származik az emlékirat szerzője. Az utószó a család történetét a 20. századig vezeti el, s megismertet annak nevezetes egyéneivel. Megtudjuk, hogy közülük került ki Fest Sándor, a neves irodalomtörténész, az MTA tagja. Értesülünk arról, hogy Fest Imre az emlékiratokat 1873–74 között írta, s ennek gépelt másolata került haza a család Grazba szakadt ágától. Az eredetileg négy füzetből álló kézirat utolsó darabjának másolata azonban elveszett, így az elbeszélés 1872-ben a mondat közepén szakad félbe.

Visszaemlékezéseit Fest Imre szüleinek, népes családjának ismertetésével, gyermekkori emlékeinek — köztük csínytevéseinek — elbeszélésével kezdi. Alapfokú ismereteit Szepesváralján szerezte, majd először nagyszüleihez Késmárkra került, a szintaxis második osztályát Miskolcon végezte, hová azért adták, hogy magyarul tanuljon. Erre 1830 őszén került sor, így az 1831. évi kolerajárvány itt érte. A zárlatot kijátszva hazatért, s otthon ismerkedett meg a járványt kísérő elkeseredett népmozgalmakkal. 1831 őszétől tanulmányait ismét a késmárki líceumban folytatta. Majd az 1833/34-es tanévre Eperjesre került, ahol már nem rokonoknál lakott, hanem egy kereskedő családnál volt — tanulmányai mellett — instruktor. A következő évben egy kelmefestőnél volt koszton. Ekkori emlékei már nemcsak kamaszkori csínyekről, hanem színházi élményekről, a „bandázó" együttmuzsikálás örömeiről és sikereiről, bálakról és udvarlásról szólnak. Élvezetes olvasmány az 1835 nyarán Váralján töltött vakáció leírása, hol a „kedves lánykoszorú" tette emlékezetessé a középiskolai tanulmányokat követő nyarat.

Az ügyvédi pályát választva Fest Imre 1835 őszén Debrecenbe került az ott praktizáló cipszer Schwarz Sámuel ügyvédhez. Náluk kosztolva és egy orvosnál lakva a szerző komoly, munkás életről számol be, s arról, hogy távol tartotta magát magyar kollégái lármás mulatozásaitól. Vadászkirándulások, jóízű beszélgetések emlékét őrzi az itt töltött első két év. A szerző 1837 nyarán barátja társaságában végigutazta a Szepességet, amelyről 35 év múltán is igen elevenen számol be. Magyar tudása már tökéletes volt, így 1837-től az ügyvéd irodájában kisebb feladatokkal bízták meg. Mivel gyakorlatát a Királyi Táblánál kívánta folytatni, pártfogója a kor ismert pesti ügyvédjének, Karlovszky Zsigmondnak irodájában szerzett neki helyet. 1838 májusában utazott fel a fővárosba. A fuvarosokkal megtett, hét napig tartó útra, annak minden kényelmetlensége ellenére a szerző úgy

emlékezik, mint valami szórakoztató, sok tapasztalattal járó kalandra. Pestre érkezve is kaland várta: könnyelműen „A magyar király" fogadóba vitette magát, ahonnan egy nap után egy ismerős földije menekítette el. A nagyúri „kvártély" zsebpénze egyharmadát emésztette fel.

Pesti életéről a szerző előbb családi és baráti kapcsolatairól, a jurátusok életviteléről és szórakozásairól számol be, s csak néhány mondatban principálisa mellett végzett munkájáról, annak nehézségeiről. Nagyobb teret szentel az ügyvédi vizsgára készülés izgalmainak, az ekkor még latinul folyó vizsgákról kerengő történeteknek. Saját vizsgájáról alig van mondanivalója: 1839 januárjában kitűnően (cum praeclaro) vizsgázott. Azonnal hazatért szülővárosába azzal az elhatározással, hogy ügyvédi praxist nem ott fog folytatni. (Családja vagyonos polgárcsalád volt, apja köztiszteletben álló kereskedő.) A lehetőségekről tájékozódva, a nyár folyamán Tátrafüreden megismerkedett Trangous Lajossal, aki neves ipari vállalkozó volt. Az ő tanácsára Fest Imre Iglóra költözött, s a Trangous által üzemeltetett (bérelt) vaskohók elszámolásainak revízióját vállalta el. Trangous jóvoltából a felsőmagyarországi bányapolgárok egyesületének munkájába is bekapcsolódott, s 1840-től annak titkára lett. Növekvő szakmai ismeretének elismerése volt, hogy Trangous és még másik két szakember kíséretében a bányapolgárság Fest Imrét is delegálta Pozsonyba az országgyűlésre, hogy részt vegyenek a bányatörvény kidolgozásában. Pozsonyban az ő feladata volt a készülő törvénytervezet németre fordítása. 1844 januárjában a bizottság Bécsbe ment, hogy a tervezetet átadja az udvari hatóságoknak. Az emlékező Pozsonyban az országgyűlés munkájával, Bécsben a birodalmi főváros életével, szórakozási lehetőségeivel ismerkedett. Mindkettőre élénken emlékezett, miként Iglóra visszatérve legényéletének kötetlen szórakozásaira. Szerelmeiről, majd 1847 májusában bekövetkezett házasságáról keresetlen őszinteséggel számol be. Utóbbi vonatkozásban „szeretett, kedves, szép felesége" emlékét akkori boldogságának felidézésekor nem rontja meg utalásával, hogy a házasság — az asszony más iránti szenvedélyes szerelme miatt — válással végződött.

A bányapolgárság jegyzője és levéltárosaként, Igló városi tanácsának és az evangélikus Konventnek jegyzőjeként és más közéleti tisztségek jóvoltából az emlékező saját helyzetét 1848-ra anyagi és erkölcsi tekintetben stabilizáltnak tekintette. A bekövetkezett eseményekről a legnagyobb lelkesedéssel emlékezik, az akkori érzelmeket „az ifjúkori szerelem tiszta elragadtatásához" hasonlítja. Nem tér ki az ismert fejleményekre, csak saját tapasztalatairól számol be, amelynek során Iglón, majd Lőcsén is jelentős szerepet játszott. Nézeteinek, polgári öntudatának tömör összefoglalása az, amikor az 1848 májusában megválasztott megyei állandó választmányra emlékezik, amelynek tagjait polgári és liberális elemekből választották. „Ezen a napon — írja — a régi idők Szepes megyéje, mely a kisnemességből és a katolikus klérusból állott, eltűnt és a kormánypálca vitathatatlanul a polgári elemek kezébe került." (56–57.) Az emlékező népszerűsége olyan nagy volt, hogy képviselőnek akarták megválasztani, de maga helyett Ludvigh Jánost ajánlotta, akit meg is választottak. Visszahúzódásának egyik oka az volt, hogy Trangous Lajost Kossuth meghívta a Pénzügyminisztérium Bányászati osztályának élére, így Fest Imre szakértelmére a bányászati ügyek vitelénél feltétlenül szükség volt. Másik ok, feleségének ellenzése, tiltakozása.

Az emlékirat Schlick 1848 őszi betöréséről, a kassai csatáról, a térség önkénteseinek gyenge szerepléséről számol be. Továbbá arról, hogy az osztrák megszállás veszélyét elkerülve, miként utazott harmad magával 1849 január elején pénzért Pestre. Útközben, de már a főváros közelében értették meg, hogy a kormány és az országgyűlés elhagyta Pestet. Dunakeszi táján Duka Tivadarral, Görgey adjutánsával találkoztak, aki Vácra vitte őket Görgey főhadiszállására. Görgeyt a szerző Késmárkról, mint iskolatársat ismerte, így kettejük bizalmas beszélgetéséből értesült, hogy Görgey magára hagyott serege miatt egy kiáltványt készül kibocsátani. Iglóra visszatérve a szerző családja körében ért meg egy a város elleni éjjeli támadást, majd tanúja volt, amint Guyon hadosztálya megindult Branyiszkó felé. Rövidesen Vogel osztrák vezérőrnagy portyázó csapata érkezett Iglóra, amely túszokat szedett, köztük szerzőnket is, aki azonban ezt a „megbízatást" szerencsésen megúszta. A tavaszi hadjárat sikeréről örömmel emlékezik, de a Függetlenségi Nyilatkozatot meggondolatlannak minősíti. A megérkező oroszok is túszokat szedtek, tekintélyes férfiakat, köztük az ő apját. Igló majdnem az elpusztított Losonc sorsára jutott, mert egy cserkesz kapitányt — aki egyetlen kozák kíséretében lovagolt be a városba — meggyilkoltak. Az emlékező szerint a bosszúálló különítményt a város közelében fordította el egy menetparancs.

A bukásról, a kivégzésekről és üldöztetésekről az emlékirat röviden, de megrendülten emlékezik. Utóbbiból neki is kijutott, mivel rebellis magatartásáért feljelentették, s csak betegsége mentette meg a letartóztatástól. Lábadozva jelentkezett a megye császári biztosánál, aki — régi ismerősként — szabadon engedte. Szinte szégyenkezett, hogy ilyen könnyen megmenekült, míg mások életüket, egészségüket, tulajdonukat vesztették. „Elhatároztam — írja —, hogy visszahúzó-

dom a házamba... búcsút mondok a politikának, és teljesen az iparnak szentelem magam". (70.) Ez huta és hámor bérletét jelentette, majd Mecenzéfen üzletet alapított, amely az ott gyártott vaseszközöket és szöget forgalmazta. Az ötvenes évek elejéről az emlékező családi gondjairól, anyagi helyzetének javulásáról, ismétlődő karlsbadi kúriáiról, a váraljai tűzvészről és atyja haláláról számol be. Valamint arról, hogy az osztrák polgári törvénykönyv hazai bevezetését követően miként sikerült elérnie, hogy a megkövetelt új ügyvédi vizsgát elkerülje.

A protestáns egyházak autonómiáját megsemmisíteni kívánó, Thun Leo kultuszminiszter által 1859. szeptember 11-én kibocsátott pátens vetett véget az emlékező „politikai bénultságának". Kötelességének tartotta, hogy ez ellen nyíltan fellépjen, s mind az iglói helyi konventben, mind a felkai seniorátusi konventben olyan határozottan foglalt állást, hogy egy lelkésszel együtt őt jelölték a szeptember végén tartott késmárki kerületi evangélikus konventbe. Fest Imre itt ismertette tiltakozó feliratát, amelyet az elnöklő Zsedényi udvari tanácsos a Pesti Naplóhoz továbbított, ami — jegyzi meg az emlékíró — bátorítóan hatott a még ingadozó, a pátensről tárgyaló debreceni református konventre. „Így tehát — folytatja az emlékezés — a lutheránus, és nem a református egyház mondta ki az első szabad szót Magyarországon és ezzel... politikai téren is feloldotta azt az igézetet, amely kilenc éve tartotta hatalmában a lelkeket." (86.) A protestáns felekezetek tiltakozását átmenetileg megtorlások követték, de 1860 májusában az uralkodó visszavonta a pátenst. Így az ez év októberében Pesten tartott generális evangélikus konvent megbízásából Fest Imre fogalmazta meg az egész egyház nevében a császárhoz benyújtott feliratot. A szerző joggal számítja innen országos népszerűségét.

Az Októberi Diploma vegyes érzelmekkel fogadott hatása a Szepességben az volt, hogy „a régi 48-asok felemelték a fejüket", s az újjászerveződő megyében az emlékezések íróját választották meg első alispánnak. Korábbi tevékenysége nagy elismerésének tartotta, hogy az arisztokratikus megyében őt, „egy kiskereskedő fiát, akinek armális nemességét elismerték ugyan, de aki a polgári rendhez tartozott", választották meg erre a tisztségre. (90). Az 1861 májusában összehívott országgyűlésen nem vett részt, mert a megye igényt tartott munkájára, amely ez év novemberében szűnt meg, amikor a katonai karhatalom megakadályozta a megyegyűlés megtartását, mire a tisztikar lemondott. A visszavonultság idejére, 1863-ra esik válása, amely iglói egzisztenciájának felszámolásával járt együtt. Feleségének és lányának Kolozsváron biztosított lakást, fiával Pestre költözött. Az emlékezésen egy évtized távlatából is érződik az őszinte bánat és megrendülés a házasság felbomlása miatt.

A 45 éves korában új életet kezdő Fest Imre a Szepességet is érintő Kassa-Oderbergi vasút igazgatótanácsában kapott helyet, majd megpályázta és elnyerte az erdélyi vasút Arad-Gyulafehérvár közötti megépítéséhez szükséges kisajátítási munkálatok vezetését, ami 1869 őszéig tartott. Jelentős szerepe volt abban, hogy a birodalmi tanács 1865-ben jóváhagyta a szeretett Szepessége számára oly fontos vasút megépítését, ami öt év alatt fejeződött be. A Deák Ferenc húsvéti cikke után megélénkülő politikai élet ismét aktivizálta Fest Imrét: a szepességi gölnici választókerületben nagy többséggel megválasztották, s 1865 decemberében mint képviselő kezdte meg munkáját. Ismertségének jóvoltából mind a feliratot kidolgozó, mind pedig a közösügyi bizottságba beválasztották. Deák bizalmának eredményeként tagja lett a 15 tagú bizottságnak is, amelyet a közösügyi bizottság a kiegyezés alapjainak meghatározása érdekében küldött ki. Ez a bizottság a porosz-francia háború idejére beszüntette tanácskozásait. A königgrätzi vereség után Deák és hívei nem kívántak változtatni eredeti álláspontjukon, míg a balközép — írja az emlékező — tiszta perszonáluniós elképzeléseket táplált. Mint a nagypolitika részese, Fest Imre beszámol a fejleményekről, amelyek az 1866 decemberében az uralkodóhoz intézett felirattal kezdődött, amely az alkotmány helyreállítását követelte, s amely 1867 februárjában Andrássy Gyula miniszterelnöki kinevezésével, a kiegyezési törvény elfogadásával és júniusban Ferenc József megkoronázásával folytatódott. Közben megkezdődött a minisztériumok szervezése, amelynek során az emlékezőt Gorove István kereskedelmi miniszter mellé államtitkárnak kérték fel, s áprilisban meg is kapta kinevezését. A koronázás után a magyar országgyűlés 15 tagú bizottságot menesztett Bécsbe, hogy a közös költségek kvótáját és az államadósság átvállalásának arányát megállapítsák. Fest Imre tagja volt ennek a bizottságnak, valamint neki jutott az a feladat, hogy az osztrák kereskedelmi miniszterrel az 1867:XII.tc. által megkívánt vám- és kereskedelmi szövetség alapelveit kidolgozza. A kiegyezési deputáció tagjaként, valamint Gorove oldalán a vámszövetségről tárgyalva az emlékezések sok érdekes részletről tudósítanak, köztük a kvótáról szóló megállapodás létrejöttéről. A vámszövetségi tárgyalásokról beszámolva azonban némi ingerültséggel említi, hogy amíg ő a tiszta paritás alapján kereste a megoldást,

osztrák partnerének előterjesztéseit „mindenütt burkolt centralizmus, csapdák és kibúvók" jellemezték. (118.)

Az emlékezés az 1868. évi törvényalkotási munkáról, a minisztérium szervezésének eredményeiről, Fest Imre 1869. évi újraválasztásáról röviden számol be. 1870 júliusában Gorove a közlekedési minisztériumot vette át, akinek így megürült helyére szerzőnk is esélyes lett volna. A választás azonban Szlávy Józsefre esett, de ezt ő egészsége és nyugalma miatt egyáltalán nem bánta. „Mert — mint írja — a magyar nemzet régi, történelmi pártoskodási mániája a parlamentben is meghonosodott: támadások, gyanúsítgatások záporoztak a szegény mártírokra a vörös bársonyszékekben, az elkínzott miniszterekre, akik örökös ostromállapotban és defenzívában voltak..." (124.) Szlávy kinevezésekor felmentését kérte, de Andrássy kérésére még egy ideig maradt. Bár az új miniszterrel is megtalálta a közös hangot, 1872 augusztusában kérte felmentését, ami meg is történt.

Fest Imre emlékiratai szerzőjének kiegyensúlyozott kedélyéről, családszeretetéről, barátságot, szórakozást, utazást és a természetet kedvelő személyiségéről tanúskodnak. Kitűnő memóriája (nincs utalás arra, hogy naplót vezetett volna), fejlett kritikai érzékkel párosult emberismerete érdekes olvasmánnyá teszi ezt a 137 oldalból álló emlékezést, akár mindennapi életéről, akár egyre nagyobb súlyú közszerepléséről számol be. A gondos névmutató és a jegyzetek kellő eligazítást nyújtanak mind a családi kapcsolatokról, mind az egyéb szereplőkről, valamint a fogalmakról, illetve az utalásokról.

Urbán Aladár

Georg Daniel Teutsch

DIE GESAMTKIRCHENVISITATION DER EVANGELISCHEN KIRCHE A.B. IN SIEBENBÜRGEN (1870–1888)

Nachdruck der Ausgabe Hermannstadt 1925. Mit einer Einführung von Paul Philippi. Herausgegeben und mit Registern versehen von Harald Roth

Böhlau Verlag 2001. 482 o.

AZ ERDÉLYI ÁGOSTAI HITVALLÁSÚ EVANGÉLIKUS EGYHÁZ ÖSSZEGYHÁZLÁTOGATÁSA (1870–1888)

A gyülekezetlátogatás szokását, sőt kötelezettségét az evangélikus egyházban Luther a bibliára hivatkozva tette a püspökök feladatává: az *Apostolok cselekedetei* szerint Péter apostol is, Pál is újra látogatták a már megtért gyülekezeteket s prédikáltak a híveknek.

Az itt ismertetett kötet tanúsága szerint e kötelezettséget az erdélyi evangélikus egyház kezdettől fogva vállalta. Mind az 1925-ös kiadás bevezetése — G.D. Teutsch fiának, a későbbi püspök és neves történész *Friedrich Teutsch*nek a műve, — mind az új kiadás *Paul Philippi*től származó tanulmánya részletesen foglalkozik az erdélyi egyházlátogatásokkal. Ezeken püspök (alacsonyabb szinten az esperes) mellett rendszerint világi személy is részt vett. A látogatás célját, feladatát egyházi előírások szabályozták, de a világi hatalom is igyekezett szempontjait érvényre juttatni. Így az erdélyi fejedelmek (Bethlen, I. Rákóczi György, Apafi) is egyházlátogatással kapcsolatos rendelkezéseket adtak ki. Bethlen például elrendeli, hogy mind az egyházi, mind a világi személyek támogassák a püspököt az egyházlátogatásnál, az ő feladata pedig, hogy az erkölcstelen életet folytató egyházi személyeket hivatalukból eltávolítsa, a papokat hitükben megvizsgálja, viszályokat elrendezzen vagy jogi úton eldöntsön, az egyházi javak gondját viselje, eltulajdonított javakat az egyháznak visszaszerezzen és elvégezze mindazt, ami az egyházlátogatáshoz hozzátartozik.

Erdély uniójával 1848-ban (majd 1876-ban) a szászok közjogi privilégiumaik jelentős részét elvesztették. Erős, önálló szervezetként csak az egyház maradt meg, s mivel Erdélyben a szász nemzet és az evangélikus egyház lényegében egybeesett, az egyház számos funkciót vett át (az iskolázást, a közösségi élet megszervezését, sőt gazdasági feladatokat), amelyek nem közvetlen vallási tényekedések. A szász népnek és az egyháznak összefonódását az is jelzi, hogy az egyház népegyházként (*Volkskirche)* definiálta magát és a községek önkormányzatába, sőt a politikába is beleszólt. Ez az egyház elvilágiasodásához vezetett, annyira, hogy végül a politika szabott irányt az egyház állásfoglalásainak. Így az 1930-as években az erdélyi szász evangélikus egyház az erősödő náci befolyás alatt saját múltjával, egyházi hagyományaival került szembe. Ez végül azt eredmé-

nyezte, hogy a konfrontációt nem vállaló, erélytelen Glandys püspök 1941-ben kénytelen volt a püspökséget a nyíltan náci nézeteket valló Wilhelm Staedelnek átengedni.

Az egyházlátogató feladatát az 1857-ben kiadott egyházlátogatási irányelvek szabták meg (1915-ig voltak érvényben). A korábbi előírásokhoz képest például a vallási állapotokon felül nagyobb hangsúlyt kapott az egyházközségek politikai és gazdasági állapotának vizsgálata.

1861-ben új egyházalkotmányt vezettek be, ez az erdélyi evangélikus egyházat tíz egyházmegyére osztotta. Az új alkotmány a püspök egyik legfontosabb feladataként jelölte meg az egyházközségek látogatását. Elrendelte azt is, hogy az összes egyházközséget és iskolát hat év alatt kell megszemlélni, állapotukról és az elrendelt intézkedésekről jegyzőkönyvet kell készíteni és azt az országos konzisztóriumnak átadni.

E feladattal szembesült Teutsch, amikor 1867-ben püspökké választották. Eleve lehetetlennek látszott, hogy egyéb teendői mellett az adott időkeretet betartsa. Viszont 1870 és 1888 között az egyházkerület összes egyházközségét, szám szerint 270-et meglátogatott – egy község kivételével, amely tífusz miatt egészségügyi zárlat alatt volt..

Látogatását gondosan előkészítette. Jó előre értesítette az egyházmegyét a tervezett látogatás időpontjáról s az egyes egyházközségekről jelentést kért a község vallási, erkölcsi, kulturális, vagyoni állapotáról. Tanulmányozta a statisztikai évkönyveket, a lelkészek dotációjára, a tanítók jövedelmére vonatkozó adatokat, a korábbi évek jelentéseit, s ha volt, a korábbi egyházlátogatások jegyzőkönyvét, a tanítógyűlések tevékenységére, az ismétlő iskolákra, dalosegyletekre, olvasó és továbbképző körökre vonatkozó jelentéseket. Kíséretében ott volt az egyházkerület konzisztóriumának egy egyházi és egy világi tagja, továbbá az illető egyházmegye esperese (dékánja). A látogatás fontosságát külsőségekkel is igyekezett emelni. Szokássá vált, hogy az egyházmegye székhelyén a megye papsága, a világi elöljárók ünnepélyesen fogadták. Itt tartotta első megbeszélését, majd a részletes programban állapodtak meg. A meglátogatott község határánál többnyire bandérium vagy kocsisor fogadta s így kísérték be ünnepélyesen a községbe. A vizitációs rend szerint a község papjának kellett volna istentiszteletet tartania, a prédikációt azonban mindenütt Teutsch mondta el, ügyelve arra, hogy aktuális vagy aktualizálható bibliai textust válasszon, hogy a szükségesnek tartott intelmeket is elmondhasson.

Az egyházmegye egyes községeiben a látogatásról feljegyzést vezetett, ebből és a már említett anyagból a látogatás végén összefoglaló jelentést készített az egyház konzisztóriumának, – ezeket a jelentéseket tartalmazza az itt bemutatott kötet. Elsőnek a besztercei egyházmegyében járt (1870-ben), utolsónak a seg[illegible]t látogatta (1885/86 és 1888-ban). Ez a millennium előtti évek hatalmas fellendülésének idős[illegible]ke, a fejlődés a jegyzőkönyvekben is tetten érhető, noha a látogató püspök ezt esetenként máskép ítélte meg. A látogatások jegyzőkönyvét — kisebb eltérésekkel — a következő fejezetekre tagolja: *l. Az iskola, 2. A konfirmált ifjúság, 3. A község vallás-erkölcsi élete, 4. Presbitérium és (egyház)községi képviselet, 5. Az egyházközség vagyona, 6. A lelkészek javadalmazása, 7. Az egyház igazgatása. 8. Különleges parókiális ügyek, 9. Megszentelt helyek, megszentelt edények. 10. Záró megjegyzések.*

1. *Az iskola.* A legnagyobb figyelemmel az iskolák állapotát vizsgálta. Figyelme mindenre kiterjedt, ami az iskolákra vonatkozott: az iskolai épületek, szertárak állapotára, a használt tankönyvekre, taneszközökre, az iskola könyvállományára, az iskola fűtésének módjára (elég általános volt még, hogy a fűtési időszakban minden tanuló naponként egy hasáb fát hozott), a világi hatóság kapcsolatára az iskolával (pl. mennyire segíti a hatóság az iskolalátogatás kikényszerítését). Vizsgálta a tanítók felkészültségét, tanítási módszerüket, lakásviszonyukat, életvitelüket, kapcsolatukat tanítványaikkal, lelkésszel, egyházközséggel, részvételüket a nevelői konferenciákon, továbbképzésüket, nyugdíjbiztosításukat, az iskolát felügyelő hatóság rendelkezéseinek betartását. Átnézte az iskolai dokumentációt, tanterveket; megfigyelte a tanulók tudásszintjét, az iskolalátogatás rendszerességét (télen és a nyári időszakban), számba vette a mulasztásokat és okukat, szegény tanulók segélyezését.

A besztercei és újegyházi egyházmegyét 1870/71-ben látogatta meg. Noha helyenként jó iskolákkal, jó tanítókkal is találkozik, általában lesújtó állapotokat ír le. A tanítók többsége teljesen felkészületlen, műveletlen, van, aki írni is alig tud, iszákos, óráit nem tartja meg, a tanítói munkát mellékfoglalkozásként végzi, – igaz, rendkívül rosszul dotáltak, a törvényesen előírt minimumot sem kapják meg, azt is sokszor rendszertelenül. Lakásviszonyaik égbekiáltóan rosszak, az egyetlen szobát csak egy deszkafal választja el a tanteremtől, a család a tantermen át jár saját lakásába, ablak nélküli szobában, elhanyagolt környezetben laknak. Ilyen állapotok mellett néhány helyen rendezett viszonyokat talál, eredményes oktató munkát ismer meg. – Az újegyházi egyházmegye

két magyar evangélikus község iskolájáról azt jegyzi fel, hogy Halmágyon csak olvasás, írás és számolás oktatása folyik, Székelyzsomboron pedig a pap állított össze jegyzetet a tanítóknak a magyar irodalom tanításához.

A nagyszebeni egyházmegyét és iskoláit 1872/73-ban látogatja meg. E látogatáson már az új reformelképzeléseket, az 1871-ben megjelent evangélikus gimnáziumi tantervet és annak végrehajtási utasítását tartja irányadónak, értelemszerűen alkalmazva a népiskolákra is. További látogatásai során e dokumentumok paragrafusaira hivatkozva ad ki rendelkezéseket, határidőket szab meg e rendelkezések végrehajtására. Ugyanakkor megértést tanúsít, ha kisebb helységekben, szegényebb községekben a helyenként maximalista követeléseket nem tudják végrehajtani.

Brassóban 1879 nyarán váratlanul jelenik meg, megszáll egy szállodában, s a következő nap bejelenti, hogy részt akar venni a gimnázium és leánygimnázium osztályvizsgáin, az érettségi vizsgákon, az általános iskolák évzáró vizsgáin. Két héten át reggeltől estig ül a vizsgateremben, feleletet értékel, írásbeli dolgozatokat néz át, szertárakat, iskolai könyvtárakat szemlél, iskolai dokumentációt vizsgál, záró ünnepélyen vesz részt, tornabemutatót szemlél, énekkarokat hallgat meg: kisebb hiányoktól eltekintve igen elismerően nyilatkozik az iskolák munkájáról. Utána a barcasági egyházközségeket látogatja, ott hasonlóan jó tapasztalatokat szerez. Ellátogat a Barcaság magyar evangélikus falvaiba is, az iskolákat azonban nem látogatja meg. A gyülekezetek ugyanis átadták iskoláikat az államnak, ezzel általában új iskolaépülethez, jól felszerelt iskolákhoz jutottak. Ettől függetlenül az iskolaszék tagjait továbbra sem a politikai, hanem az egyházközség delegálta. Hátrányként említi, hogy a tanítók kiválasztásába nincs beleszólása a községnek, a tanítók pedig függetlenségük tudatában gyakran nem a község, a közösség javát szolgálják.

Brassói és barcasági látogatásáról lelkesült hangon, megkapóan szép irodalmi stílusban számol be. Megragadja a természet szépsége, a rendezett falvak, a szépen megművelt földek, a szemmel látható jómód. Mindenütt barátságos, ünnepélyes fogadtatás várja őt.

Ehhez viszonyítva a még magmaradt három, a meggyesi, nagysinki, segesvári egyházmegye iskoláiban tett látogatásai sok újjal nem szolgálnak. A korábbi évekhez képest rendezettebb viszonyokat talál, új iskolák épülnek, gyarapodnak a szertárak, iskolai könyvtárak. Megindító sorokat ír segesvári látogatásáról. Ebben a városban 21 éven át tanárként működött, és 21 éve távozott onnan. Találkozik még hajdanvolt kollégákkal, az egyházmegye papjai között régi diáktárssal is. A múltat megszépítő emlékezet nyilván belejátszik abba, hogy mindenfelé a romlás jeleit lássa. A kézműiparáról hajdan híres városban egyre kevesebben folytatják iparukat, sokan bormérésekben csaposként helyezkedtek el, az új nemzedék gyárakban dolgozik. A hajdani főtér elvesztette régi fényét.

2. *A konfirmált ifjúság* címszó alatt a tizenévesekkel foglalkozik. A legtöbb helyen legényilletve leányegylet tevékenykedik (*Bruderschaft, Schwesterschaft).* Többnyire régi szervezeti szabályok alapján működnek és a presbitérium felügyelete alatt állnak. Ahol sok az iparos, ott a céhek segédegyleteket hoznak létre (*Zunftbruderschaft).* Gyakran daloskörrel, olvasóegylettel egészülnek ki. Számos helyi szokással ismerkedünk meg, különösen a fonóval kapcsolatban. Megfigyeli az egyes falvak eltérő ruházatát. Foglalkozik az ismétlő iskolákkal, ezek általában rosszul működnek vagy szünetelnek. Az időközben megszűnő céhrendszerrel az erre épülő segédegyletek is eltűnnek, az ismétlő iskolák helyére lépő iparos (tanonc) iskolák is kevés eredményt mutatnak fel.

3. *A községek vallás-erkölcsi élete* című fejezetből sokat tudunk meg a kereszteléssel, házasságkötéssel, temetéssel kapcsolatos helyi szokásokról. Általános kifogás a családi eseményeknél a túlzott költekezés, pazarlás. Adatokat közöl a templomba járók számáról, az úrvacsorán résztvevőkről, az egyre gyakoribb válásokról; keresi a kedvezőtlen adatok okát, ezt gyakran a gyenge egyházi vezetésben, elégtelen lelkészi munkában találja meg. Alaposan tájékozódik a szomszédságok (*Nachbarschaft)* működéséről. Ezeknek régi hagyományuk volt, működésük sokszor egy-két évszázaddal korábbi megállapodáson, szabályozáson alapult. Nagyobb helységekben az egyes falu- vagy városrészek tömörültek szomszédságokban, egyes munkákat közösen végeztek, közös pénzalapot, közös létesítményeket (pl. olvasókört, tűzoltó szertárt) hoztak létre, kölcsönösen segítették egymást, a bajba jutott tagot támogatták. Ennek az intézménynek az eróziója is a nagyobb városokban indult meg. Teutsch beszámolója szerint Nagyszebenben — itt egyébként korábban *Zentschaft*nak nevezték — már kihalóban volt. Figyelemmel kíséri a népmozgalmi adatokat. A jelenlegi állapotot a korábbi, elsősorban az 1765-ös népszámlálási adatokkal veti egybe.

4. *Presbitérium és községi képviselet.* A presbitériumoknak havonként kellett volna értekezletet tartaniok és ezen a községi képviselet is részt vett volna, ezen felül a községi képviseletnek saját ülései is voltak. Az ülésekről jegyzőkönyvet kellett vezetni s azt az egyházmegyei konzisztóriumnak be kellett küldeni. Kevés helyen tesznek ennek eleget, a vizsgált jegyzőkönyvek többsége

Teutsch szerint sem a formai, sem a tartalmi követelményeknek nem felelt meg. A presbitérium az egyházmegyei konzisztórium gyűlésein is képviseltették magukat. Nem úgy a Barcaság magyar evangélikus gyülekezetei, arra hivatkozva, hogy a megyei konzisztóriumban nincs is képviseletük, s a tárgyalások német nyelven folynak, s így nem is értik. Panaszuk az öntudatos szász egyházfőnél kevés egyetértéssel találkozott.

5. *Az egyházközség vagyona.* Sok egyházközségnek jelentős vagyona volt, szántóval (van, hogy néhány száz holddal), réttel, szőlővel, erdővel, malommal. A művelhető földet vagy bérbeadták, vagy a szomszédságok művelték. Mind a leltárokat, mind az egyházközség számadásait a látogatás alkalmával ellenőrizték, de rendszeres ellenőrzésre az egyházmegyei konzisztóriumok is megkapták. Külön emlékkönyvben jegyezték fel a jelentősebb adományokat, alapítványokat. Az adományozók között Apafi Mihály, Rákóczi György neve is előfordul (földet illetve malmot adományoztak), Teleki Júlia grófnő a szászrégeni templomban eltemetett anyja emlékét jelentős pénzalapítvánnyal örökítette meg.

6. *A lelkészek javadalmazása.* Az erdélyi evangélikus lelkészek pénzben és naturáliákban jelentős dotációban részesültek, a szászrégeni egyházmegyében 50 holdig terjedő szántó jövedelme is előfordul a pap juttatásai között. Lakásviszonyaik általában jók, a kötetben sok szép paplak leírásával találkozunk

7. *Az egyház igazgatása.* A látogatás során mindenütt arról tájékozódott, elégdettek-e a lelkésszel. Az istentisztelet rendjében, az úrvacsora-szolgáltatásban sok helyen még a régi hagyományokat követik. Számos egyházközségben a német mellett még a szász is a prédikáció nyelve.

8. *Különleges parókiális ügyek.* E fejezetben az egyházközség dokumentációjával foglalkozik. Történelmi okoknál fogva anyakönyveik az anyaországbelieknél sokkal régebb korra nyúlnak vissza. Nem ritka az olyan gyülekezet, amelyben a 17. század elejétől hiánytalanul megvannak. A gyülekezeteknél egyébként is gazdag dokumentációs anyag van: az anyakönyveken kívül vannak még családi könyveik, emlékkönyvek (az adományok, alapítványok bejegyzésére), a parókiális jegyzőkönyvek, a presbitériumi gyűlések jegyzőkönyvei, számadáskönyvek, a rendeletekről készített lajstromok, s amihez csak lehetett, az eligazításhoz szükséges indexek, – nem csoda, ha a püspöki látogatás a dokumentum-rengetegben sok helyen hiányosságokat észlelt.

9. *Megszentelt helyek, megszentelt edények (tárgyak).* Megszentelt helynek a templomot és a temetőt tekinti. Csak a gondozott illetve elhanyagolt temetőkről tesz említést, itt-ott egy-egy érdekes sírfeliratot örökít meg. A megszentelt edényeken az egyházi célokat szolgáló kelyheket érti, számos kehely még a középkorból, a katolikus időkből való. Feliratokat, évszámokat betűz ki, művészettörténetileg besorolja azokat. Különösen részletesen foglalkozik a templomokkal, még a romokkal is. Ebből kitűnik rendkívüli tájékozottsága építészettörténeti, művészettörténeti kérdésekben, így a jelentés fontos forrásmunka lehet az ilyen kérdésekkel foglalkozó tudósok számára.

10. Záró megjegyzések. A megjegyzések a látogatás fontos tanulságait foglalják össze, de sok személyes elemet, lírai részletet is tartalmaznak.

A jelentések Orbán Balázs korszakalkotó székelyföldi leírása mellett olyan erdélyi területekről (például a Királyföldjéről) közölnek fontos információkat, amelyekkel Orbán kitűzött céljának megfelelően csak részben vagy egyáltalán nem foglalkozott.

Teutsch mint evangélikus püspök haláláig tagja volt a magyar parlament felsőházának. Itt hevesen támadta a készülő állami anyakönyvezési törvényt, s ezt egy öntudatos evangélikus szász püspöktől nem vehetjük zokon. Szélmalomharc volt.

Kéri Henrik

Nagy Péter Tibor

JÁRSZALAG ÉS ARÉNA

Egyház és állam az oktatáspolitika erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon
Új Mandátum Budapest., 2000. 320 o.

Kétségtelenül széles palettán mutatja be az állam és az egyház viszonyát a 19. és 20. század oktatáspolitikájában Nagy Péter új könyve. Már az időszak is jelentős, amit felölel. Egyszer hosszú, a magyar oktatásügy legjelentősebb két évszázadát bemutató, sok szempontból igen változó, más szempontból egységesnek tűnő folyamat állandóságaival és változásaival. Úgy, ahogy a történelmi irodalomban — és sietek gyorsan hozzátenni: a pedagógiai irodalom sem — még senki sem —

tekintette át. Másrészt horizontális teljességében, az oktatás legalsó fokától a legfelsőig. Harmadszor tartalmi változatosságában és belső gazdagságában konzekvensen az általánostól a sajátosig vezető hosszú úton. Mindez mégis nagyon céltudatosan egy irányba törekszik, az aktuális oktatáspolitikai kijelentések és felszínek mögött azt keresi, hogy mik a valóságos törekvések, erőfeszítések s a végkövetkezmények az állam és az egyház viszonyában.

A könyv legfontosabb megállapítása az, hogy az egyházi iskolapolitika semmiképp nem lehet független az államtól, az állami iskolapolitikától. Ez persze önmagában közhely is lehetne, ha a szerző nem bizonyítaná két évszázad gazdag anyagával és sokfajta eszközzel és módon. Az állam és az egyház érdekképviselete küzdelmeinek és kompromisszumainak meg- és megújuló konkrétumaival.

A könyv felölelt két évszázada — tulajdonképpen igazából nem is kettő, hanem inkább egy — az 1867-es kiegyezés évtizedeitől napjainkig tartó változó, mégis egységes folyamatában. Erre az egységre utal a cím: Járszalag és aréna. Hogy az oktatás nagy arénájában való szakadatlan küzdelemben hogyan kerül az egyházi oktatás az állami szándékok járszalagjára. Változó valóban? Ez önmagában is nagy kérdés. Miben változó? Politikai, rendszertani törekvéseiben, vagy az egyházi oktatáshoz való viszonylatában is?

Furcsa kettősség és kompromisszum. Amint a szerző tételesen is leszögezi: „Noha az egyházak lehetőségei a hazafias nevelésre, az állam oktatásszabályozó tevékenységének befolyásolására, az iskolai valláserkölcsi nevelésre, valamint saját iskolái fenntartására nőttek, illetve nem csökkentek, az egyházak mind kevésbé maradtak önmaguk, mindinkább az állami oktatáspolitika szolgálatába álltak". Ez persze a szerző végkövetkeztetése, de ehhez igen sok és sokféle anyagot kellett felkutatnia és elemeznie, amennyiben nem akart prekoncepcióból kiindulni. A valóságban a kötet bizonyította kutatási folyamat épp fordított volt: az anyagok és újabb anyagok feltárása és feldolgozása vezette a szerzőt ehhez a végkövetkeztetéshez. Ezeket az anyagokat pedig nem egyszerre tárta fel, hanem több etápban, ezért a végkövetkeztetés sem egy alkalmi, hanem újabb és újabb kutatások meg- és megújuló végterméke.

Hiszen, amint azt a szerző is bevallja előszavában, ez a kötet különböző időben feltárt és különböző helyen publikált tanulmányok megszerkesztett sorozata. Ezt az olvasó első olvasatra nem is veszi észre, talán csak az egyes témák terjedelmileg, illetve tartalmilag nem mindig egységességén, ami végül egyáltalán nem mond ellent sem a kutatásmódszertani, sem a gondolati konzekvens egységnek. Ilyen szempontból példamutató ez a kötet, hogyan építhető egybe egy időszak kutatássorozata anélkül, hogy a könyv szerkezete, gondolatmenete, bizonyító anyaga bárhol csorbát szenvedne. Mégsem ez a legnagyobb erénye a könyvnek, hanem mondanivalójának újszerűsége, feldolgozásának történelmi hitele, egyszóval színvonala. És az a lenyűgözően sokrétű, és jelentős tényanyag, amely nem hagy kétséget az olvasóban, a szerző kompetenciája tekintetében. Látszólag a különböző időben és helyen írott tanulmányok igényéből fakadóan különböző megközelítésük, csoportosításuk, tényfeltárásuk és elemzésük, gyakran sajátos cím-megjelölésekkel, egyszer inkább szintetizáló módszerekkel, máskor hosszú tényanyagok bizonyítóerejével, harmadszor rövid fejezetekbe rendezve. Ezek a különbségek azonban inkább csak formálisak, végső soron mind egy irányba tart, mint ahogy ezeken igazodva maga a folyamat is végső soron egyirányú. Ez az irány a járszalag, a legszebb látszat ellenére is másodszerűvé degradálódik.

A szerző a „konfliktusos paradigma" hívének vallja magát, ezt bizonyítja ez a könyv is, amely az állandó, és állandóan megújuló konfliktusokat veszi történeti bonckése alá anélkül, hogy ezekből rövidre kapcsolt végső következtetésre, következtetésekre akarna jutni.

Nagy kár, hogy kis példányszámban jelent meg. Kevesekhez jut el, többet érdemelne.

Szabolcs Ottó

Ladányi Andor

A MAGYAR FELSŐOKTATÁS A 20. SZÁZADBAN

Akadémiai Kiadó, Budapest, é.n. 136 o.

Népszerű munka a szó legjobb értelmében. Világos, közérthető summázata a 20. század magyarországi felsőoktatása történetének, és egyben a szerző több évtizedes munkásságának. A kármennyire mesteri összefoglalás, természetesen nem versenyezhet Ladányi e tárgyra vonatkozó, kis könyvtárnyi, részletes monográfiái, okmánykönyvi és szintetizáló munkái anyagbeli gazdagságával és mélységeivel. Két dologra mindenesetre jó ez a kötetecske. Egyrészt, hogy akinek nincs a tárgy

iránt nagyobb affinitása, az is nagyon gondosan megírt áttekintést kaphat a 20. század hazai felsőoktatásának alakulásáról. Ami talán még ennél is fontosabb, kedvet kap Ladányi korábbi könyveinek elolvasásához, s ezzel magának azután maradandó élményt szerez. Erre pedig azért is van remény, mert 136 oldalon lényegi teljességében összefoglalni hazánk igen változatos és hiányosan feltárt felsőoktatás-történetét nem kis feladat, s ezt a szerző olyan színvonalon tette, amely talán az egész munkásságára kíváncsivá tesz. Annál is inkább, mert a terjedelem adta lehetőségek itt sok kérdésnek csak az említését, végső soron summázatának a közlését teszik lehetővé. Már a könyv elején szép ábrák mutatják a hallgatók koronkénti megoszlását, de a jogásztúlsúly állandóságának társadalomtörténeti oka megemlítetlen marad, mint ahogy az uralkodó osztályok műveltségi monopóliumára vonatkozó kritikánál nem csak a számszerű egyoldalúságra lett volna érdemes rámutatni, hanem magának az uralkodó osztályok értelmezésének problémájára is. Ez legalább annyira hozzájárult a torzításhoz, mint a puszta számok félreértelmezése. Mint ahogy azt is kár volt kihagyni, hogy miért a nemzetiségi (és zsidó) diákok képezik a relatíve nagyobb arányt a külföldön tanuló magyarországi diákok között. A nőhallgatók kérdésénél pedig kár megemlítetlenül hagyni a jogi kart és a műegyetemet. (13–15 oldal) Nem hibájaként rójuk fel ezt ennek a kis kötetnek, csak illusztrálására a rövidség korlátozó átkának, ami alól természetesen a jeles szerző — akiről azt hiszem joggal mondhatjuk el, hogy a kérdés legjobb szakembere — nem tudta magát kivonni. Más részletesebb munkáiban mindezt benne is találjuk, csak hát akkor azokat is el kell olvasni. Részben olyanokat is, amelyek már saját korukban sem voltak könnyen hozzáférhetők, mint pl.: A magyarországi felsőoktatás a dualizmus kora második felében három és félszáz oldalas kőnyomatosan (sokszorosítási eljárással) 1969-ben a Felsőoktatási Kutatási Központban megjelent könyve. Az utóbbi három évtizedben nagyobb publicitást kapott művei sajnos jórészt már nehezen hozzáférhetőek.

Annál nehezebb helyzetben volt Ladányi, mert igen sokrétű munkásságát, megközelítési aspektusait itt egybe kellett tömöríteni, anélkül, hogy valamelyik primátust kapott volna. Politikatörténet, oktatástörténet, intézménytörténet itt szimbiózisában, sőt ami ennél némileg több, szerves egységében jelenik meg. Azonban akármennyire törekszik erre a szerző, a műfaji lehetőségek miatt mégis előtör a politikatörténeti felépítés. Adottság, szükséglet, lehetőség, melyik dominál a szerkesztés munkájában? Ladányi valóságos kapcsolatrendszerükben, oksági viszonylatban képes ábrázolni témáját. S közben képes mindent a magyar kortörténet bonyolult valóságrendszerébe belehelyezni, s ami több ennél, összefüggéseiben látni és láttatni. S itt derül ki igazán a szerző történelmi aspektusának szélessége, helyzetátlátó képessége és jelentős kortörténeti műveltsége. Ezt is legitimizálta az Akadémiai Kiadó ennek a népszerű, összefoglaló munkának a közreadásával.

Szabolcs Ottó

Hubai László

MAGYARORSZÁG XX. SZÁZADI VÁLASZTÁSI ATLASZA 1920–2000

Napvilág Kiadó – AlmaMater. Budapest., 2001. I–III. kötet + CD-ROM. 288 + 328 + 690 o.

Miközben manapság is gyakran hallható és olvasható panasz arról, hogy történetírásunkat még mindig uralja a politikatörténet, az alább ismertetett munka tükrében látszik igazán, milyen megdöbbentően kevés kutatói erőfeszítés történt korábban a politikatörténetnek mégiscsak csomóponti eseményeit jelentő választások adatainak feldolgozására. Hasonló részletességű, országos vagy akár regionális léptékű idősoros összeállítás elkészítése természetesen utopikus vállalkozás lett volna a személyi számítógép és a történész számára is hozzáférhető adatbáziskezelő és térinformatikai szoftverek elterjedése előtt. Rendkívül csekély számban készültek azonban „kisipari" módszerekkel is elvégezhető, akár egy-egy választásra, egy-egy településre vagy kisebb térségre korlátozódó érdemleges elemzések is. Ez arra utal, hogy nem elsősorban a technikai nehézségekben kell keresnünk a tartózkodás fő okát.

Az 1945 előtti választásokat illetően (melyek kutatását, az 1945. és 1947. évi választásoktól eltérően, már a rendszerváltozás előtt sem igazán gátolták politikai tilalomfák és a források erősen szelektív hozzáférhetősége) valószínűleg a választások jelentőségével, a választási adatok értékével/értékelhetőségével kapcsolatos bizonytalanság sem ösztönzött nagyobb energiák befektetésére. Kétségtelen, az egész politikai rendszer úgy volt megkonstruálva, hogy lehetetlenné tegye a politikai

váltógazdálkodást, azaz nem a választások döntötték el, kinek a kezébe kerüljön a kormányzati hatalom. Hubai László is joggal állapítja meg, hogy a vidéken 1939 előtt érvényes nyílt szavazás, az ellenjelölt nélkül, egyhangúan elnyert mandátumok magas száma, a gyakori törvénysértések és visszaélések miatt az ország nagy részében legfeljebb „imitált választásokról", a titkosan szavazó néhány nagyvárosban is korlátozott, a fővárosban pedig „mérsékelten korlátozott" választásról beszélhetünk. Bármiféle következtetés levonása jóval nagyobb körültekintést igényel, mint a politikai szabadverseny jegyében lebonyolított választások esetében. Nem csak a nyílt és a titkos kerületek adatai kívánnak teljesen eltérő kezelésmódot, de a választói akaratnyilvánítás külső korlátozásának súlyossága és jelentősége is szinte választásról választásra változott. A választás egész folyamatát (a jelöléstől a mandátumok kiosztásáig) gondosan meg kell vizsgálni, ha megalapozott következtetésekre szeretnénk jutni arról, hogy a parlament összetétele mikor milyen mértékben jelentette a valóságos erőviszonyok megerőszakolását.

Tulajdonképpen maguknak az adatoknak valódi értékét is csak a széles körű időbeni és térbeli összehasonlításra lehetőséget teremtő átfogó összeállítás „teszi helyre". A korábbi mélyfúrás-jellegű elszigetelt esettanulmányok eredményeit nemigen volt mihez viszonyítani. Ráadásul többnyire (mint Ránki György úttörő jelentőségű elemzésében az 1939. évi budapesti választásokról, amelyben szavazóköri mélységű adatokat választói névjegyzékekkel vetett egybe) már a vizsgált egységek kiválasztása is előzetesen adott politikatörténeti kérdésfeltevésnek alárendelten történt: arra keresett választ, hogy milyen körben kereshetjük adott politikai párt, irányzat szavazóit. Átfogó kép híján a kutatás meglehetősen sötétben tapogatózott a tekintetben, hogy a választási eredmények egyáltalán mennyiben foghatók fel a társadalom politikai tagoltságának tényleges jelzőszámaiként.

Ebből a helyzetképből következik, hogy a választások forrásanyagának átfogó felmérésére sem mutatkozott komoly igény. A kötet bevezetésében Hubai elismeri, hogy a Politikatörténeti Intézet Választási Atlasz projektjének elindításakor maguk sem voltak tisztában a rendelkezésre álló források mennyiségével és jellegével, ami azt jelenti, hogy a valós helyzethez képest jóval optimistább feltételezésekkel éltek. Arra számítottak, hogy a legfontosabb iratok, kiváltképp az eredmények megállapításának alapját jelentő választókerületi jegyzőkönyvek lényegében hiánytalanul rendelkezésre állnak. A Belügyminisztérium két világháború közötti választási anyaga azonban 1956-ban az Országos Levéltár égésekor elpusztult. A jegyzőkönyvek ugyan több példányban készültek, a legtöbb fellelhető példány a megyei levéltárakból, a törvényhatóságok választások lebonyolításáért felelős szerveinek, a központi választmányoknak az anyagából került elő. Nem akadt viszont egyetlen olyan lelőhely sem, ahol legalább egy választási évre vonatkozóan minden választókerületi jegyzőkönyv meglett volna. A választókerületi jegyzőkönyvek híján a szavazóköri jegyzőkönyveket igyekeztek fellelni (a választókerületi jegyzőkönyv ezeknek nem feltétlenül egyszerű összegzése, hiszen vitás esetekben itt döntöttek a kérdéses szavazatok sorsáról). Következő lépésben az egyéb — nem kimondottan választási anyagot felölelő — levéltári állagokban, sőt irattárakban megbúvó jegyzőkönyveket és adatokat kutatták fel, a továbbra is hiányzó adatokat pedig a sajtó alapján rekonstruálták. Kedvezőbb volt a helyzet a második világháború utáni két választás esetében: 1945-re vonatkozóan a Szociáldemokrata Párt központjában készült és a párt levéltári anyagában található Faragó Gyula-féle választási statisztika jelentett szilárd alapot, az 1947-es belügyminisztériumi anyag pedig bekerült az Országos Levéltárba, bár nem hiánytalanul. Meglepő módon még a rendszerváltást követő választások anyagaiban is mutatkoznak hiányok: az 1990. évi fővárosi listás szavazás összesítő jegyzőkönyvét például hiába keresték a feldolgozók a szóba jöhető lelőhelyeken. Összességében harmincon felüli azoknak a levéltáraknak és levéltári egységeknek a száma, ahonnan Hubai László és munkatársai a dokumentációt összegyűjtötték. A kutatás első komoly hozadéka tehát az 1920–1947 közötti választások forrásbázisának felmérése. A másolatban összegyűjtött jegyzőkönyveket és sajtóanyagot a Politikatörténeti Intézet Levéltára Választástörténeti Gyűjteményében bárki számára hozzáférhetővé tették. Ennek köszönhetően gyűjtésük bármilyen léptékű további kutatáshoz kiindulópontot jelent, és olyan nyitott gyűjteményes fondot alapozott meg, amely folyamatosan bővülhet a remélhetőleg előkerülő újabb forrásokkal.

Igen vegyes eredetű és értékű adatokból kellett egységes adatbázist felépíteni. Így különös jelentősége volt az adatok többszörös ellenőrzésének. A választási eredményekről szóló egykorú közlésekben is ritka a számszerű adatok teljes megegyezése. Ennek legfontosabb oka az, hogy a különböző forrásokban szereplő adatok a végeredmény megállapításának különböző fázisait tükrözik. A történeti feldolgozások — ezt a tényt gyakran nem tudatosítva — többnyire valamely tetszőlegesen kiválasztott egykorú közlés adatait használják. A kutatók általában a korabeli hivatalos statisztikai adatközléseket tekintették a leginkább megbízhatónak (ezekre támaszkodott a válasz-

tások statisztikáját idősorosan felölelő egyetlen korábbi átfogó munka, Ruszkai Miklósnak a Történeti Statisztikai Közlemények 1959. évfolyamában megjelent tanulmánya is). Ezek azonban a történész szempontjából komoly módszertani problémákkal terheltek, különösen ha a választási eredményeket a lakosság politikai tagoltságát tükröző jelzőszámokként próbálja meg értelmezni. Így a két világháború között igen gyakori egyhangú szavazások esetén is (amikor tehát az adott kerületben elindulni tudó egyetlen jelöltet vagy listát szavazás nélkül nyilvánították nyertesnek) elszámoltak egy konstruált szavazatszámot a „győztes" javára, amit úgy számítottak ki, hogy a kerület választójogosultjainak számát megszorozták az átlagos részvételi aránnyal – attól is nagyvonalúan eltekintve, hogy maga a választói aktivitás is jelentős és jellegzetes eltéréseket mutat. További gond, hogy eredménytelen alapválasztás helyett a pótválasztások adatait tüntetik fel.

A Választási Atlasz készítői szavazóköri mélységig ellenőrizték és rögzítették az adatokat, korrigálva ennek során a számszaki hibákat, melyek már az eredmény hivatalos megállapításába is gyakran becsúsztak. A korrigált szavazóköri eredmények képezik az adatbázis alapját, ezek aggregálásával jönnek létre a magasabb szintű — választókerületi, települési, országos — adatsorok. A választási jegyzőkönyvek hiánya esetén számos esetben csak az összesített választókerületi eredmények voltak fellelhetők. A sajtóanyag által nyújtott információk különösen az 1920-as választásokkal kapcsolatban hiányosak. Itt némelykor csak a mandátumot nyert politikus neve volt egyértelműen megállapítható, egyes választókerületekben még azt sem sikerült tisztázni, hogy pontosan hány jelölt versengett, nem beszélve a rájuk esett szavazatok megoszlásáról. A jelöltek pártállásának kiderítése egyébként a két világháború közötti korszak későbbi választásainál is sokszor állította próbatétel elé a feldolgozókat, mivel ez nem csak a sajtótudósításokban pontatlan, de jegyzőkönyvekben sem mindig a párt hivatalos neve, hanem annak a helyi igényekhez szabott mutációi szerepelnek. Egyértelmű adat híján nemegyszer többféle forrás (országos és helyi lapok, almanachok, feldolgozások) összevetése után is kutatói döntéssel sikerült meghatározni egy-egy jelölt pártállását.

Az adatbázis 11 többpárti választás eredményeit öleli fel: hatot a két világháború között (1920, 1922, 1926, 1931, 1935, 1939), kettőt a „koalíciós" időszakban (1945, 1947) és hármat a rendszerváltást követően (1990, 1994, 1998) tartottak. A szerteágazó forrásanyag *feldolgozásával* létrehozott adatbázis maga is *forrásértékű*, sőt információi a többszörös ellenőrzés folytán pontosabbak és hitelesebbek bármely egykorú *forrásban* szereplő adatoknál. A szerző megalapozottan fogja fel az Atlaszt a „forráskiadás speciális eseteként", melyben a választások eredményei „társadalomstatisztikai adatsorokként" jelennek meg: a mindenkori választójogosult lakosság teljes körében elvégzett, a politikai irányultság mérésére szolgáló vizsgálat eredményének közléseként. Jelentősége tehát jóval túlmutat a politikai geográfia mint kutatási terület határain: országos léptékben is elsőként sikerült a „valóságos adatokat lehetségesen közelítő módon" számszerűsítenie a XX. századi magyar társadalom politikai tagoltságának, illetve az egyes politikai irányzatok, „pártcsaládok" társadalmi támogatottságának időbeli alakulását. (Ezt az Atlasz adatbázisa alapján Hubai László külön tanulmányban dolgozta ki: A politikai irányzatok választási eredményeinek kontinuitása. In: Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben II. Szerk.: Püski Levente, Tímár Lajos, Valuch Tibor. Debrecen, 2000. 41–62; valamint Múltunk, 1999. 1. sz. 44–69.)

A Választási Atlasz első kötetében választásonként megszerkesztett bevezető tanulmányok tájékoztatnak az egyes választások politikai és jogi feltételrendszeréről, a választási rendszer működéséről, a rendelkezésre álló forrásokról, és lexikonszerűen informatív szócikkek szólnak a jelölteket állító pártokról. Itt kerül sor a választások országos összefoglaló adatainak közlésére. Ezt követően 61 színes kartogram jeleníti meg az 1920–1947, 95 kartogram pedig az 1990–1998 között született eredmények földrajzi eltéréseit. Ezek nem szoros értelemben vett térképek, hiszen a méretarányosság és alakhelyesség követelményeinek nem felelnek meg tökéletesen. Ezt hozzáigazították az áttekinthetőség és a közérthetőség szempontjaihoz. Az ábrázolás alapegysége általában a választókerület. (Ez alól az 1945. és 1947. évi választások kivételt jelentenek: ekkor 16 listás kerületben folyt a voksolás, amelyek túlságosan nagy egységek, ezért itt járások ill. városok eredményeit jelenítik meg.) Noha az eredmények részletesebb bontásban is adottak, a finomabb (települési vagy szavazóköri részletességű) megjelenítés a rendelkezésre álló papírformátumon nem tette volna lehetővé a területi egységek azonosítását (pl. a települések nevének feltüntetését), azaz látványossága mellett is nagyban akadályozta volna a kartogramok forrásként történő felhasználását. (Hogy ez a döntés helyes volt, arról bárki meggyőződhet, aki összeveti e munkát Mészáros József – Szakadát István: Magyarország politikai atlasza 1998. Bp., 1999. c. kiadványával, mely településszintű bontásban közli a térképeket.)

A kartogramok túlnyomó része a pártok által elért szavazatarányokat ábrázolja. A két világháború közötti időszakból azon pártokról közöl kartogramot, amelyek a kerületek legalább 10%-ában állítottak jelölteket, vagy e feltételt nem teljesítve is jelentékeny parlamenti frakcióval rendelkeztek. A kilencvenes években pedig mindazon pártokról, amelyek a listás szavazáson elérték a szavazatok 1%-át. További kartogramok mutatják be az elnyert mandátumok földrajzi megoszlását, 1947-től a kormánykoalíció és az ellenzék (1945-ben az FKGP és a három baloldali koalíciós párt) választási arányainak különbségét és a jelenkori választások esetében a részvételi arányokat.

A kartogramok konkrét adattartalma a II. kötet táblázataiban jelenik meg, melyek a választókerületek adatait tartalmazzák. A táblázatok felépítése tükrözi a választási folyamat különböző szakaszait (jelölés, szavazás, a mandátumok kiosztása), elkülönítve a nyílt és titkos, egyéni és listás szavazású kerületek, az alap- és pótválasztások, ill. az első és második forduló, az időközi választások eredményeit. A választások adminisztratív adatai közül a legfontosabbak a választójogosultak, a szavazáson részt vevők, az érvényes és érvénytelen szavazatok száma. A szavazások politikai adatait az egyes jelöltekre (lajstromokra) leadott voksok száma jelenti, melyek abszolút értékben és százalékban is szerepelnek. Mivel a cél az ország politikai tagoltságának, nem pedig a parlament összetételének vizsgálata volt, minden esetben a képviselőknek a választás napján érvényes pártállását veszik alapul, ami már a parlament alakuló üléséig is változhatott (a képviselők összetételének vizsgálatához általában használt almanachok emellett a többes mandátumokról történt lemondás folytán időközi választással bekerülteket is figyelembe veszik.)

A III. kötetben településenként szerepelnek az említett adminisztratív adatok, valamint a pártok jelöltjeire leadott szavazatok száma és aránya 1939-től kezdve, amikor általánossá vált a titkos szavazás, így ezek az ország nagy részében valódi többpárti választásként foghatók fel. A terjedelmi korlátok miatt annak a mintegy 600 településnek a táblázatai kaptak helyet, amelyek 1998-ban legalább 2000 választójogosulttal rendelkeztek. Az olyan városokban, ahol 1920-tól titkos szavazásra került sor, a közölt adatok a teljes időkört felölelik.

A forráskiadás egyik leggyakoribb dilemmáját jelenti a terjedelmi korlátokkal való számvetés, a kényszerűen vállalt kompromisszumok a közölhető anyag körének kijelölésénél. A CD-ROM-on történő párhuzamos publikálás lehetőségének megjelenése ezt feloldhatóvá teszi: immár nyugodt lelkiismerettel vállalható, hogy csak a legszélesebb körű érdeklődésre számot tartó részek kerüljenek a papíralapú kiadványba, biztosítva a hagyományos jellegű olvasás és böngészés élményét. A kísérő CD-ROM-on sokszoros mennyiségű információ helyezhető el, a gyors és sokszempontú lekérdezésnek másképp el sem képzelhető lehetőségeit kínálóan. Források és adatbázisok kiadásának ez a módja az utóbbi években polgárjogot nyert a hazai történettudományban, és szinte természetesen adódott jelen esetben, amikor maguknak a köteteknek is számítógépes adatbázis képezi az alapját. Az adatbázis nyitott, tovább építhető és CD-n bármikor újra kiadható naprakész formában. A jelen kiadás CD-változatában már a 2001. áprilisi dabasi időközi választás adatai is szerepelnek, és remélhetőleg a közelgő országgyűlési választások után hamarosan használhatjuk az ezt is felölelő új kiadást. Mint említettük, a történeti részt illetően ugyancsak remény van újabb források előkerülésére és számos adat pontosítására.

A CD-t a nagykanizsai AlmaMater Bt. állította elő, amely az adatbázis-építés és a kartogramok előállításának számítástechnikai háttérmunkáit is végezte. Az információmennyiséget illetően a legfontosabb többlet, hogy míg a településsoros kötet csak a 600 legnagyobb várost és községet öleli fel 1939-től kezdve, addig a lemez valamennyi önálló közigazgatási egység adait tartalmazza 1920-tól (ezt papíralapon, a szerző becslése szerint, kb. 7000 oldalon lehetett volna közzétenni). 1990-től pedig szavazóköri szinten is valamennyi adat lekérdezhető; ennélfogva a CD nemcsak a kutatóknak és a politikai stratégáknak, de akár a helyi kampánymenedzsereknek is hasznos segédeszköze lehet. A behívott adatokat minden szinten színes diagramok szemléltetik. A CD-n a felhasználó rendelkezésére áll a választások történeti jogszabálytára, noha csak a választójogot, választási rendszert és a választási eljárást meghatározó legfontosabb törvényekre és rendeletekre kiterjedően. Ez is hatalmas joganyag, amelyben teljes szöveges keresőprogram segíti az eligazodást. Valamennyi választásról bemutatja a lemez a használt jegyzőkönyv-típusok egy-egy beszkennelt példányát; ennek köszönhetően az eredeti forrásokkal soha nem találkozó felhasználó is képszerűen megismerheti azok felépítését, adattartalmát, ezen keresztül közvetlenebb képet kaphat a feldolgozás nehézségeiről.

A lekérdezés során nyert adatok egyedi igényekhez igazodó rendezését, a velük végzendő további elemző munka megkönnyítését, a különböző táblázatok és lekérdezési szintek közötti átjárhatóságot illetően a CD korántsem biztosít minden lehetőséget, amit a felhasználó elvárhatna.

Az adatok nem exportálhatók más alkalmazásba, a lekérdezési eredmények nem menthetők el, megőrzésük egyetlen módja az, ha az ember kinyomtatja az aktuális képernyőt. Az adatok csak korlátozott számú előzetesen beállított variációban jeleníthetők meg, és nem mozgathatók, nem készíthetők belőlük az egyéni érdeklődésnek megfelelő új táblázatok. Ha például a menü országos, választókerületi és települési szintű lekérdezést kínál fel, ettől eltérő területi szint — például egy járás, vármegye, térség, régió — adatait nem lehet egy táblázatba összerendezni, egy képernyőn együtt látni. Ez csak úgy lehetséges, ha valaki egyenként kinyomtatja a települési vagy választókerületi szintű táblákat, és ezekből manuálisan készíti el a kívánt területre vonatkozó táblázatot. Hiába van település-szintű beállítás, Budapest mint város két világháború közötti adatai nem is kérdezhetők le, csak a Budapesten belüli választókerületek tanulmányozhatók (1920-ban 22 egyéni, a továbbiakban 3 listás). A kötet összeállításánál gondoltak erre a problémára, itt közlik az 1920--1939 közötti budapesti eredményeket összevontan mutató táblázatot, ez azonban a lemezen nem található meg. A 22 egyéni választókerület lokalizálásához egyébként semmiféle útmutatást nem kap a felhasználó, a három listásnak is csak a neve igazít el (Buda, Észak-Pest, Dél-Pest), de ezek pontos határairól legfeljebb sejtései lehetnek. A jogszabálytárhoz is hiába fordul ebben a vonatkozásban, mivel a választókerületi beosztásról rendelkező külön jogszabályok nem szerepelnek. A 'Választási eredmények' menüből csak választásonként hívhatók le az adatok, s miután az 1990 utáni szavazóköri szintű eredmények csak itt jeleníthetők meg, ezeket nem is lehet idősorosan lekérdezni.

Nincs lehetőség arra sem, hogy az érdeklődő általa kialakított pártcsaládok, politikai irányzatok szerint kérdezze le, illetve rendezze össze az eredményeket. A 'Kutatás' menü módot ad a különböző pártok eredményének idősoros megjelenítésére a beállított területi szinteken, sőt ez grafikusan is ábrázolható. A grafikus összehasonlítás azonban maximum 3 pártnév relációjában végezhető el, így arra már nincs lehetőség, hogy pl. 3 pártcsalád, irányzat eredményeit vessük össze, ha ezeket több párt is képviselte, vagy különböző alkalmakkor eltérő név alatt jelentkezett az adott áramlat. Egyedül a két világháború közötti, elnevezését változtató domináns kormánypárt (EP/NEP/MÉP) folyamatosságának megteremtéséről gondoskodik a program.

A mintegy 170 pártnév-rövidítést egyébként aligha lehet fejben tartani, márpedig az adatbázis csak így használható könnyen. Általában sehol nem élnek a hypertext előnyeivel, a pártrövidítéseket sem lehet „rákattintással" feloldani, ehhez át kell lépni a megfelelő menübe és ott külön lekérdezni. A térképek legendájában is csak rövidítéssel szerepelnek a pártok, ha jelentésüket meg szeretnénk fejteni, el kell hagynunk az adott képernyőt. A térképen valamely választókerületre kattintva el lehet jutni a választási eredményekhez, de a jelöltek/képviselők nevéhez nem, ehhez ismét másik menübe kell átlépni. A jelölteket és az általuk elért eredményeket éppúgy csak külön-külön táblázatokban lehet tanulmányozni, mint a kötetben, egy képernyőre nem hozhatók össze. A 'Jelöltek' menüből egy-egy választásról lehívható a jelöltek listája (egyéni és listás jelöltek, illetve pártok szerinti bontásban is), az azonban ismét csak a másik menübe átlépve tudható meg, ki lett közülük képviselő. (Az 'Adatok' menü 'jelöltek' c. pontja ad lehetőséget egyes jelöltek, ill. csoportjaik időszak, párt, terület, ill. ezek kombinációja szerinti lekérdezésére.) Mondani sem kell, hogy a jelölő szervezet neve itt is csak rövidítéssel szerepel, és a megfelelő menübe átlépve oldható fel. Ezek a „takarékos" megoldások bizonyára korlátozzák a CD hatókörét abban, hogy ne csupán kutatói segédeszköz legyen, hanem pl. diákok számára egyfajta „szórakoztatva tanító" bevezető kurzusként szolgálhasson az elmúlt század szövevényes politikatörténetébe. Az ebben nem igazán verzátus, ezért sok háttérinformációra szoruló érdeklődő valószínűleg elég hamar elunja a sok bonyodalmas kattintgatást és képernyőváltást.

A hasonló típusú hiányosságok kiküszöbölése — aminek nyilvánvalóan anyagi korlátai vannak — lényegesen hatékonyabbá tehetné a CD használatát. Ez semmit nem von le a munka historiográfiai jelentőségéből, forrásteremtő értékéből. Immár szilárd ténybázisra támaszkodhatnak azok a kutatások, amelyek a társadalom politikai tagoltságának térbeli eltéréseit, sajátos helyi színeit értelmezni, a változások mozgatórugóit felfedni kívánják. „Magunk voltunk-vagyunk szerzői, szereplői, haszonélvezői, esetleg kárvallottjai választásaink közös történetének" – ezzel az ajánlással bocsátja útjára művét Hubai László. E közös és közérdekű történet széles körű tudatosításához nyilván nagyban hozzájárulna, ha a Választási Atlasz az interneten is elérhető lenne, és nem csupán azok merülhetnének el ebben az információözönben, akik megfizetik a kiadvány meglehetősen borsos árát, vagy kellő időt tudnak szánni rá valamely megfelelő könyvtárban

Sipos András

Gratz Gusztáv

MAGYARORSZÁG A KÉT HÁBORÚ KÖZÖTT

Millenniumi magyar történelem. Historikusok
Szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta: Paál Vince
Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 431 o.

A kötet sajtó alá rendezője figyelemre méltó, kisebb tanulmánynak beillő utószó formájában mondja el mindazt, amit erről a több mint fél évszázadon át kiadatlan értékes műről és szerzőjéről tudni kell, illetve lehet. Annak megemlítésével azonban adós marad, hogy a most végre publikált, magyar nyelven írt, eredetileg „Magyarország a két *világ*háború között" címet viselt gépírásos mű az Osztrák Állami Levéltárban őrzött köztársaság-kori irathagyatékok közt található (B.19/3 jelzet alatt), Gratz Gusztáv egyéb hátrahagyott (német nyelvű) írásaival együtt, mint családja történetéről készített összeállítása (B.19/2), 1917–1921 közötti naplókötetei (B.19/4–13), s igen becses emlékiratai az 1918–1945 közötti időszakról (B.19/1). Ezeket Paál Vince eredményesen, ha nem is kimerítően használhatta fel Gratz élete és tevékenysége jelenleg legjobbnak tartható áttekintéséhez, ami persze a kötet keretei közt szükségképpen csak vázlatos lehet.

Gratz életútjának, felfogásának, politikai szereplésének bemutatása hitelt érdemlő. A második világháború évei vonatkozásában azonban inkább véljük magatartására jellemzőnek — elvei és meggyőződése szilárd fenntartása mellett is — a maga különösebb exponálásától immár lehetőleg tartózkodó óvatosságot, mint az ellenállói aktivitást, (amelyről a 375. oldalon konkrét adatokkal kellően alá nem támasztva esik szó). A német megszállók 1944-ben mindenesetre jónak látták biztonságpolitikai okokból eltávolítani és távol tartani az országtól a náci-német ellenes és zsidóbarát liberális politikusként ismert Gratzot is. Ha azonban ő valóban a magyar ellenállás erői részéről az „Ostmark" Német Birodalomtól való fegyveres elszakítására készülő osztrák ellenállókkal kapcsolatban töltött volna be összekötői szerepet, aligha ausztriai táborokba (Oberlanzendorf, Mauthausen) viszik, majd hamarosan elbocsátva, a Bécs közvetlen közelében (sőt az Anschluss után létrehozott Nagy-Bécs közigazgatási határain belül) élő egyik leányánál jelölnek ki számára kényszer-tartózkodási helyet. A második világháború befejeztével térhetett vissza Budapestre, s fejezhette be a trianoni Magyarország történetét Horthy hatalomból való eltávolításáig, 1944. október közepéig tárgyaló művét.

Ez a mű „A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918", majd „A forradalmak kora. Magyarország története 1919–1920" című, 1934-ben, illetve 1935-ben megjelent könyveinek (amelyeket egyébként 1992-ben újra kiadtak) kívánt folytatása lenni. Ebben is tanúságot tett Gratz e korábbi történeti műveiből is már megismerhetett kiváló történetírói erényeiről, jóllehet nem „céhbeli történész". Az utószó azt is helyesen állapítja meg, hogy Gratz az általa mesterien művelt politikai publicisztika elért magaslatairól tekintette át a kiegyezés óta eltelt évtizedek fejleményeit, kritikus éleslátással, objektivitásra törekedve, de mindig határozott konzervatív-liberális szemlélettel. Bár Gratz közgazdasági szakember volt, történeti műveiben nem a gazdaságtörténeti fejezetek dominálnak, hanem az átfogó politika-történet. De szerintem csak bizonyos túlzással (379) állítható, hogy teljesen hiányoznék műveiből a társadalom-történet, a társadalmi rétegek helyzetének vizsgálata; ami pedig a korabeli kulturális élet bemutatásának hiányolását illeti, azt bizonyára nem is feltétlenül kellett feladatának tekintenie.

Az utószóból nem derül ki teljes világossággal, hogy mi lehetett az oka a most végre publikált mű több mint fél évszázadon keresztül kiadatlanul maradásának. Mindenesetre sajátos helyzet, hogy az a súlyosan elmarasztaló kritika, amellyel Gratz a Horthy-korszakbeli Magyarország — mint ismételten nyomatékosítja: vakmerően hazardírozó és katasztrófába torkolló (177, 186, 212, 213, 241, 245, 260, 276) — politikáját illeti, épp akkor nem került napvilágra, amikor közelmúltbeli történelmünk erősen kritikus szemlélete volt hangsúlyos Magyarországon, viszont épp akkor jelent meg, amikor e szemlélet kárhoztatása, s a Horthy-korszak politikájának egyre buzgóbb felmentése, igazolása vált erősödő tendenciává. Talán nem is árt, ha azok az árnyalt, de végeredményben mégis súlyosan elítélő véleményt kifejező portrék, amelyeket Gratz Horthyról (174–192), Gömbösről (251–276), Bárdossyról (313–327) stb. festett, — de Bethlenben is megmutatta politikájának olyan vonásait, amelyek miniszterelnök-utódai idején „eltorzultan" kibontakozva, elhatalmasodva, hamarosan veszedelmes körülmények kialakulásához vezettek (125–154), — elgondolkoztathatják némileg a mai olvasót.

Gratz történetszemléletét egyébként helyesen elemezve (383–386), többek közt szó esik az utószóban arról, hogy ő az egyre inkább egyoldalúvá váló külpolitikai német-orientációval szemben a szomszéd országokkal való együttműködés politikáját szorgalmazva, nem vette eléggé figyelembe

egyfelől Magyarország szoros függését a német piactól, másfelől a szomszéd országokkal való együttműködés részükről mutatkozó akadályait (386). Gratz e művéből s egyéb írásaiból is úgy tűnik azonban, hogy tisztában volt mindezzel, s mégis elsősorban annak vizsgálatát tartotta feladatának, ami a magyar politikán múlott, s amiért annak irányítói felelősek.

Gratz történeti műveinek ma is meglévő időszerűségét az utószó abban jelöli meg, hogy tipikusan politikatörténeti előadásuk „tán a mai napig a legrészletesebb" (379), s e Magyarország két világháború közötti történetéről írt művéről is úgy vélekedik, hogy „a mai kutató és olvasó számára egyaránt nyújthat újdonságokat" (381). Aki azonban ismeri azt a hatalmas tényanyagot, amelyet e szóban forgó Gratz-mű elkészülte óta, és kiadatlanul heverésének évtizedei alatt a benne tárgyalt korszak történetére vonatkozóan a történettudomány feltárt, és monografikus, valamint szintetikus munkák egész sorában fel is dolgozott, egyáltalán nem tartja helytállónak ezt a vélekedést. Ma már messzemenően gazdagabb és pontosabb képünk van még azokban a témákban is, amelyekről Gratz az események aktív részeseként számolhatott be, mindig utalva ilyenkor arra, hogy „e könyv írója" számos vonatkozásban, így főleg külügyminiszteri tárgyalásairól, a restaurációs kísérletek idején játszott szerepéről szólva, minthogy ezekben szinte koronatanúnak számít, forrásértékű, autentikus közléseket, megállapításokat tehet. Mégis maga is józanul úgy vélekedett, hogy ezekben a történésekben is számos ellentmondásos, tisztázatlan kérdés van, amelyek feltárása „valamely későbbi kor történetíróinak marad a feladata" (69). Hasonló a helyzet Gratznak a hazai német kisebbség kérdéseivel történt foglalkozása ugyancsak személyes visszaemlékezésére támaszkodó bemutatásával kapcsolatban – az azóta történészileg feltárt dokumentumok alapján. Nem is szólva arról, hogy a második világháború időszaka diplomáciai és katonai forrásanyaga, amely Gratz számára még teljesen hozzáférhetetlen volt (326), ma már vaskos kötetekben publikálva áll rendelkezésre. Helyes lett volna mindennek érzékeltetése az olvasóval, aki méltán élvezheti Gratz elegáns előadásmódját és becsülheti nagyra felfogását, de műve forrásértékének tekintetében — az azóta napvilágot látott forráskiadványok és feldolgozások ismeretében — reálisabb tájékoztatásra szorul.

Sok múlik továbbá azon, hogy e Gratz-mű sajtó alá rendezése során felhívjuk-e a figyelmet a nagynevű és kitűnő szerző nem is oly ritka elírásaira, pontatlanságaira, sőt nyilvánvaló tévedéseire, valamint, hogy a jegyzetek (ezeket az utószó a 387. lapon alaptalanul nevezi *lábjegyzeteknek*) megadják-e mindig az olvasó számára a szükséges felvilágosításokat, mégpedig helyesen? Az alábbiakban csupán néhány példát említünk fel, egyrészt a német kisebbségi kérdés körére, másrészt a Magyarország második világháborús időszakára vonatkozó kérdésekre szorítkozva.

Bármilyen meglepő, Gratz könyve olykor pontatlanul nevezi meg az 1924–1938 között elnöksége alatt működött Magyarországi Német Népművelődési — és nem Népművelési — Egyesületet (200, 265, 287). Az ügyvezető alelnöki tisztet betöltő Bleyer Jakab 1933. decemberi halálát novemberre teszi (265). Az ifjú-radikálisok Basch Ferenc vezette Volksdeutsche Kameradschaftját bizottság gyanánt emlegeti (287). Azt állítja továbbá, hogy — a valójában öt hónapot kapott — Basch jogerős ítélete két évi fegyházra szólt (288). Az Egyesület működésének beszüntetését a Kameradschaft 1938. novemberi, az Imrédy-kormány alatti Volksbunddá alakulásával hozza összefüggésbe (305), holott az Egyesület Gratz lemondása után Pintér (Binder) László elnökletével tovább dolgozott 1940. őszéig. Ekkor volt kénytelen felfüggeszteni tevékenységét, azzal kapcsolatban, hogy az addig párhuzamosan, kultúregyesületi alapszabállyal működött Volksbund az augusztus végén megkötött bécsi német népcsoport-egyezmény alapján magának monopolhelyzetet követelő magyarországi német nemzetiszocialista népcsoport-szervezetté vált, s elnökéből (Präsident), Baschból, immár valójában a német birodalomból irányított népcsoportvezető (Volksgruppenführer) lett. Mindezek a pontatlanságok sajnos észrevételnek, s így helyreigazítatlanok maradtak, s az annotált névmutatóban még az is előfordul, hogy Basch „1944-ben Németországba menekült" (409), holott ez 1945 március végén történt.

A második világháborút megelőzően, 1939 januárjában Imrédy Magyar Élet *Mozgalma* nem „Gömbös Gyula módszereit utánozta" (305), hanem tudatosan az Anschluss előtti osztrák „Ständestaat" Vaterländische Frontját vette mintául; a Magyar Élet *Pártja* nevet a kormánypárt Teleki miniszterelnöksége idején vette fel a Gömbös-féle Nemzeti Egység Pártja elnevezés helyett. Az Imrédy által 1940-ben Magyar Megújulás Pártja néven alapított szélsőjobboldali ellenzéki párt és a Pálffy-féle Nemzeti Szocialista Párt között nem egyesülés jött létre, hanem szövetség, amelynek elnevezése Nemzetiszocialista Pártszövetség lett és nem Magyar Nacionalista Pártszövetség (322).

A Teleki-kormány — bár Gratz erről nem tudott — előzetes német hozzájárulással vette birtokba 1939 tavaszán Kárpátalját, amit az Imrédy-kormánynak még megtiltottak az első bécsi döntést etnikai alapon hozott tengelyhatalmak. Az 1940 augusztus végi második bécsi döntésre a Teleki-kor-

mány nem „kérte fel" (311) a tengelyhatalmakat, hanem diplomáciai lépéseivel és katonai előkészületeivel taktikailag kikényszerítette a döntőbíráskodást, amelynek ítélete elfogadására azután maga is előre késznek nyilatkozott. A háromhatalmi egyezményhez 1940 novemberében történt csatlakozás felelősségét Gratz kizárólag Csákynak látszik tulajdonítani (313), ami aligha helyes.

Telekinek és Csákynak a jugoszláv barátsági szerződés megkötéséhez nem utolsó sorban fűzött azon várakozása, hogy ezáltal Jugoszláviát semlegesíthetik a Dél-Erdély megszerzését célzó, következő lépésnek tervezett magyar katonai akció idejére, Gratz előtt bizonyára nem volt ismeretes, így könyvéből nem is tűnik ki eléggé, hogy a teljesen váratlan német felszólítás épp egy Jugoszlávia elleni katonai akcióban való részvételre, és ennek fejében épp Jugoszláviától való terület-visszaszerzés lehetőségének felajánlása, mily kínos helyzetbe hozta a barátsági szerződést épphogy aláírt, és a szerződésszegést, valamint a Németországgal szemben álló hatalmakkal való konfrontálódást kerülni akaró Teleki-kormányt. (Az egyébként, hogy Hitler ajánlata „egy darab tengerpartot is" kilátásba helyezett (316), nem helytálló. Ilyesmit már csak azért sem tehetett, mert a horvát szeparatizmusra nagymértékben kívánt támaszkodni.)

A rohanó gyorsaságú események időrendjét illetően a könyvben többrendbeli összevisszaság tapasztalható. Azt olvashatjuk például, hogy a Szerbia (helyesen: Jugoszlávia) elleni német katonai akció már megindult, amikor összeült a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács, hogy megtárgyalja — el is fogadta — Telekinek a részvételt bizonyos feltételekhez kötő álláspontját (317), amelyen Horthy a németekkel összejátszó magyar katonai vezető körök befolyására mégis másnap már túltette magát, cserbenhagyva és öngyilkosságba kergetve miniszterelnökét. Valójában a német támadás — egyelőre nem Magyarország felől — április 6-án és nem 5-én indult meg, Teleki 3-án hajnalban már halott; az LHT említett ülése 1-én volt. A Legfelsőbb Honvédelmi Tanácsra vonatkozó magyarázó jegyzet (354) megfeledkezik arról, hogy valamennyi miniszter is tagja volt. Helyesebb volna úgy meghatározni, mint elsőrendű fontosságú honvédelmi kérdések megtárgyalására katonai vezetőkkel kiegészített minisztertanácsot, amelyen a kormányzó legfelsőbb hadúrként elnököl. Minthogy a honvédség főparancsnoka tisztséget 1940-ben megszűntették, az LHT szóban forgó ülésének ilyen résztvevője nem volt. A diplomáciai viszonyt Nagy-Britannia nem április 24-én szakította meg, hanem már Teleki temetése napján, április 7-én, s budapesti követe már ekkor távozott, jóllehet Gratz szerint ő „még mindig Budapesten maradt" (318).

Egy megjegyzés erejéig helyre kellett volna igazítani Gratz „Oroszország hadba lépése" (320) kifejezését, hiszen — mint a 318. lapon Gratz helyesen említi — Németország indított hadjáratot 1941 júniusában, (persze nem Oroszország, Szovjet-Oroszország, hanem a Szovjetunió ellen). Azt a valótlan — a Magyarország történeti kronológiájában is előforduló — állítást már nem Gratz szövegében, hanem a kötethez készített — egyébként igen hasznos — időrendi táblában láthatjuk viszont, hogy nemcsak Kassát, hanem Munkácsot és Rahót is „bombatámadás éri", s hogy mindezek után „Magyarország hadat üzen a Szovjetuniónak" (404), holott a magyar hadba lépés épp úgy hadüzenet nélkül történt, mint ahogy a német hadjárat is anélkül indult meg. (Gratz szövegében helyesen áll, hogy a magyar kormány a hadiállapot beálltát deklarálta a kassai bombatámadásra hivatkozva (318, 320). Helyreigazító jegyzetet igényelt volna például Gratz azon állítása is, hogy 1942 januárjában Ribbentrop német külügyminiszter „Keitel vezértábornagy kíséretében" járt Budapesten, hogy Magyarország „egy második hadsereget is" küldjön (324) a szovjet frontra. Ribbentrop látogatásának időpontja ugyanis január 6–9. volt, míg Keitel ezt követően, 20–22-én folytatta itteni tárgyalásait, – nem „egy második hadsereg", hanem „a 2. hadsereg" kiküldésében állapodva meg. Ennek parancsnoka — Jány Gusztáv — magatartásáról Gratz olyan képet fest (324–325), amely közelebb áll az ügyében hozott háború utáni népbírósági ítélet, mint az 1993-ban lefolytatott rehabilitáció szelleméhez és megállapításaihoz.

A háborús évek magyarországi belpolitikai helyzetéről szólva Gratz indokoltan fordít nagy figyelmet — mint már a háború előtti időkre vonatkozóan is — a nemzetiszocializmustól fertőzött szélsőjobboldali erőkre, amelyeket a hitleri Németország felhasználhat a kormány presszionálására, s ha kell, megbuktatására. Szálasit Gratz már eleve úgy jellemezte, mint zavaros fejű, korlátolt és jelentéktelen figurát (283–285), szerintem akaratlanul is tompítva ezzel tényleges veszélyességét, de azt mindenesetre helyesen érzékeltette, hogy a németek magyarországi Quisling-jelöltje csak végső esetben lehetett ő. Imrédyre akartak volna építeni; alaptalanok voltak azok a Gratz által is említett korabeli vélekedések, hogy a németek Albrecht királyi herceget tekintik olyan bizalmi emberüknek, akire Magyarország megszállása esetén rábíznák a hatalmat (330), s téves Gratz azon állítása is, hogy az 1943-ban Magyarországon politikai helyzetfelmérést végző Veesenmayer Imrédyt arra akarta volna rábírni, „egyesüljön Szálasival" (331), nemkülönben az annotált névmutatóban

az a megállapítás, hogy Albrecht „Szálasi pártjának kormányzójelöltje volt" (407). Horthy 1943 áprilisában még meg tudta védeni Hitler által defetizmussal vádolt miniszterelnökét, Kállay Miklóst, de 1944 márciusában Magyarország megszállásának tudomásulvételére kényszerülve, a Szálasit még továbbra is mellőző, Imrédy kinevezését sürgető németek ellenében Sztójay személyében egyezett meg velük a helyén maradhatott kormányzó. Mindkét említett Hitler-Horthy találkozó színhelye a klessheimi kastély volt, amelyről Gratz tévesen írja azt, hogy ekkoriban lakóhelyéül szolgált volna időközönként a német kancellárnak (332): a berchtesgadeni „sasfészekből" autózott le Salzburgba, s vitte az oda vasúton érkező Horthyt a közeli Klessheimbe.

Magyarország és Románia vetélytársai voltak egymásnak, mégis egyaránt német szövetségben vettek részt a Szovjetunió elleni hadjáratban. Idővel — ugyancsak egyaránt — kiutat kerestek a háborúból. Ez 1944 augusztusában Romániának sikerült, Magyarország októberi közepi kiválási kísérlete kudarcba fulladt. Ezzel kapcsolatban Gratz az „Összeomlás" című zárófejezetben helyesen céloz arra (337), hogy a szovjet hadsereg az előbbi esetben egy Németországtól földrajzilag távolabb fekvő ország határához ért el, lehetőséget nyújtva ezzel számára a „frontváltoztatáshoz", míg Magyarország a szovjet csapatok megjelenésekor továbbra is — mondhatnánk — torkában volt Németországnak, amelyet a román „kiugrás" intő jelként ösztönzött alapos felkészülésre a rendelkezésére állott 7 hét alatt egy hasonló magyarországi fejlemény kivédésére, elhárítására. Ezt tarthatjuk döntőnek. Gratznak azt a könyve egy korábbi helyén (186) kifejtett véleményét viszont, hogy a németekkel történt román szakítás azért lehetett könnyebb, mert a román közvélemény kevésbé volt megfertőzve a nemzetiszocialista ideológiától, mint a magyar közvélemény, amely így inkább vonakodott sőt ellenállást tanúsított az átállási törekvéssel szemben, a tényleges romániai, illetve magyarországi viszonyok ismeretében, s azokat egybevetve, egyáltalán nem tarthatjuk meggyőzőnek. Gratz szövegének gondozása nem hibátlan: a 130. oldalon kapacitálás helyett kapacitás olvasható, a 142. oldalon Della Torretta márki olasz külügyminiszter neve Bella Torretta formában szerepel, a 335. oldalon Baky Antal áll Baky László helyett. A 284. oldalon nem egyszerűen helyesírási, hanem értelmezési jelentőségű, hogy Szálasi sejtette vagy sejttette: „nagy urak állanak a háta megett". (A helyesírási tanácsadó szótár e tekintetben sajnos érzéketlen.)

Annak ellenére, hogy a jegyzetapparátussal és az annotált névmutatóval kapcsolatban is viszonylag sok kritikai észrevételt tettünk s még tehetnénk, nem kívánjuk szem elől téveszteni ezek, valamint az időrendi tábla, s a Gratz válogatott írásairól adott összeállítás hasznosságát és értékeit.

Gratz végre napvilágot látott e művét is örömmel veszi kézbe az olvasó, miközben elmereng a könyv különös sorsán, s meg van győződve arról, hogy „debuisset iam pridem", azaz már rég meg kellett volna jelennie, nem pedig több mint fél évszázad múltán. Ha történeti forrásanyaga ma már szűkösnek is bizonyul, szemlélete figyelemre méltó, és sok tekintetben ma is, s talán ma különösen tanulságos.

Tilkovszky Loránt

Tibori Szabó Zoltán

ÉLET ÉS HALÁL MEZSGYÉJÉN

(Kolozsvár: Minerva Művelődési Egyesület, 2001), 263 o.

Erdély zsidóságának túlnyomó többsége kulturális és nyelvi szempontból ugyanúgy magyar beállítottságú volt, mint a magyarországi zsidóság. Erdély — amelyre történelmi okokból mind Magyarország, mind pedig Románia igényt tartott — korábban Nagy-Magyarország része volt, ám az első világháborút lezáró trianoni békeszerződéssel (1920) Romániának ítélték. Miután az 1930-as években a náci Németország Kelet-Közép-Európát politikailag és gazdaságilag is ellenőrzése alá vonta, Magyarország és Románia egyaránt a tengelyhatalmak vonzáskörébe került. A náci Németország és a fasiszta Olaszország által önkényesen kikényszerített ún. második bécsi döntés értelmében, 1940. augusztus 30-án Erdélyt felosztották: Magyarországnak juttatták északi felének 43.591 négyzetkilométernyi részét, amelyen 2,5 millió lakos élt. Ezek között több mint 164 ezer zsidó volt, akik a térség összzsidóságának négy ötödét tették ki.

A történelem egyik iróniája, hogy a második világháború idején a zsidók, akik korábban annyira lelkesen vállalták Erdélyben a magyar ügyet, a magyarok kezén sokkal rosszabb sorsra

jutottak, mint a hagyományosan idegengyűlölőnek és antiszemitának tartott románokén maradt hittársaik. Míg az óromániai zsidókhoz hasonlóan a dél-erdélyi zsidóság csaknem érintetlenül megmenekült, a magyar fennhatóság alatt álló Észak-Erdély zsidósága Auschwitzban kötött ki.

Ezen ellentmondásos történelmi anomáliáért felelős tényezőket veszi számba és elemzi részletekbe menően egy termékeny és nagy tiszteletnek örvendő erdélyi újságíró, Tibori Szabó Zoltán, több jól fogadott monográfia szerzője. Tibori Szabó a magyar zsidóság második világháborús tragédiájának egyik legellentmondásosabb kérdésére összpontosította figyelmét: a magyar-román határon keresztül történő mentések és menekítések lehetőségét vette számba, főképp az 1944. március 19. utáni időszakban, tehát Magyarország német megszállását követően. Irattári dokumentumokra és a Holocaust sok észak-erdélyi túlélőjével készített személyes beszélgetésekre támaszkodva, Tibori Szabó elfogadható magyarázatot ad arra a kérdésre, hogy miközben több nagy észak-erdélyi gettó a román határhoz viszonylag közel állt, miért sikerült oly kevés zsidónak élnie a kétségtelenül veszélyes, de mégis csak kézenfekvő Romániába történő átmenekülés lehetőségével.

Tibori Szabó tanulmánya hatásosan lebontja a román nacionalisták beszámolóit, amelyek célja a Ion Antonescu marsall nácibarát rezsimje által a második világháború idején elkövetett gyilkosságok szőnyeg alá seprése. Miközben rögzíti a magyarok felelősségét közel 600 ezer zsidó megsemmisítéséért, erőteljesen leleplezi a románok „humanizmusát" a magyarok „barbárságával" szembeállító román nacionalistáknak a Románia háborús történelme tisztára mosására tett próbálkozásait. A szerző meggyőzően bebizonyítja, hogy a marsall rehabilitációjáért küzdő román történelemtisztogatók már az 1980-as évek közepétől kezdődően nagyjából két idős és személyesen érdekelt egyén kitalált mentési akcióira alapoztak. Ezek dr. Mosche Carmilly-Weinberger, Erdély fővárosa, Kolozsvár kisszámú neológ hitközségének egykori főrabbija, illetve Raoul Sorban, egy ellentmondásos román festő és egyetemi tanár, akit 1986 novemberében Népek Igazának ismertek el, s aki később Antonescu rehabilitálásának nagyhangú bajnokává vált. Az említett két személy által kreált mítoszok és legendák leleplezésével Tibori Szabó a Holocaust történelmi igazságának megmentését segíti, azokkal szemben, akiknek fő célja a náci múlt fehérre mosása.

A kötet értékét növeli a számos függelék, köztük az észak-erdélyi Holocaust néhány túlélőjével készített interjú. Ezek közül talán a leginkább leleplező és történelmi szempontból a legfontosabb az a beszélgetés, amelyet Pamfil (Semlyén) Éva asszonnyal készített, aki Sorban egykori jegyese volt, s aki Auschwitzban kötött ki. A könyv teljes név mutatót, illetve rendkívül hasznos, jegyzetekkel ellátott, többnyelvű könyv- és cikkbibliográfiát is tartalmaz, amely az 1984 és 2000 között Romániában megjelent, a magyar Holocausttal foglalkozó írásokat veszi számba.

Az *Élet és halál mezsgyéjén* felbecsülhetetlen hozzájárulás az erdélyi zsidóság történelméhez. Tibori Szabó nem csupán a túlélők és a kutatók köszönetét és háláját érdemli meg, hanem mindazokét, akik a Holocaust e viszonylag kevéssé ismert fejezete iránt érdeklődnek.

Randolph L. Braham

Számvéber Norbert

KONRAD 3 PÁNCÉLOSCSATA BUDAPESTÉRT 1945

Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok Sorozatszerkesztő dr. Szijj Jolán

Paktum Nyomdaipari Társaság Budapest, 2001. 528 o.

Ötvenöt évvel a magyarországi harcok után még mindig hiányok pótlására vállalkozott Számvéber Norbert, amikor a Konrad 3 hadművelet megírásához fogott. A témával már többen foglalkoztak a magyar és szovjet hadtörténeti irodalomban, azonban ezek az erőfeszítések a részletesség, pontosság, de főképp az értékelés objektivitása tekintetében egyaránt hiányérzetet keltettek az érdeklődőben. Habár szerzőnk a hadműveleti eseményeket napról-napra végig követve, a bevetett hadosztályok harcának zászlóalj, század szintig történő szakszerű és objektív bemutatásával az eddigieknél sikeresebben közelít a történésekhez és von le helyes következtetéseket, az általa alkotott kép azonban még mindig kiegészítendő maradt, ugyanis a hadműveletben résztvevő német csapatok és parancsnokságaik iratanyagával szemben változatlanul csak különböző szovjet és magyar szerzők és visszaemlékezők tendenciózus írásait használhatta forrásként. Jó lenne, ha ezen feldolgozások — köztük néhány az elmúlt tíz évben készült feltehetően objektívebb munka — szembesíthetőek és kiegészíthetőek lennének a 2. és 3. Ukrán Front, illetve alárendelt csapatainak

eredeti irataival. Távol áll tőlünk a szándék, hogy ezzel a szerző érdemeit kisebbítsük, könyve így is hatalmas munka eredményeként született izgalmas olvasmány a hadtörténelem kedvelői számára. A budapesti hadművelet részét képező Konrad hadműveletek lefolyásáról, azok tervezéséről és irányításáról, eredményeiről és kudarcáról, a harcokban résztvevő német és szovjet csapatok vezetéséről, katonáinak harcászati módszereiről és fegyvereiről, elmélyíti és pontosítja eddigi ismereteinket. A szűkös szovjet források felhasználása és kiegészítése révén sikerrel igyekszik választ találni néhány az itt harcoló szovjet csapatok vezetésével, alkalmazásával, az ennek során elkövetett hibákkal, a csapatok fegyverzetével kapcsolatos olyan kérdésekre, melyeket a korábbi tendenciózus beállítások megkerültek, nem adhattak rájuk valós és megnyugtató választ.

Ezért engedtessék meg a recenzensnek, hogy a szerző érdemeinek messzemenő elismerése mellett a továbbiakban a gazdag anyag kapcsán elsősorban néhány olyan, a szakirodalomban még lezáratlan és vitatott problémakör körüljárására vállalkozzon, melyek különösképp felkeltették érdeklődését, s melyekről úgy érzi, hogy a szerző sikeres munkája eredményeként megoldódni látszanak.

A Konradok, mint a Budapestért folyó csata részét képező hadműveletek vonultak be a szakirodalomba. Céljuk Budapest védőinek felszabadítása volt. Ma már aligha kétséges, amint ezt a vélekedést az olvasottak is megerősítik, Hitlert a hadműveletek megindításában vajmi kevéssé vezette a Budapest védőinek sorsáért való aggódás. Amíg Budapesten vannak, szovjet erőket kötnek le. A feladat a még német kézen lévő magyar területek minél tovább történő megtartásával az időhúzás, a bécsi irány lezárása volt. A Konrad 1 és 2 hadműveletek egyértelműen a Pilisben és Buda előterében harcoló szovjet erők gyors és meglepetésszerű bekerítését célozták. Ez esetben Budapest védői körülzártakból a bekerítő hadművelet részeseivé váltak volna. Az elképzelés csődöt mondott, a támadó csapatok fennakadtak a szovjet csapatok ellenállásán. Hitler látva, hogy a Pilis-hegység térségében lévő szovjet csapatok átkarolása nem valósítható meg, lemondott Budapest védőiről. A támadó csapatok parancsnokainak csodálkozására január 11-én Budapesttől 21 km-re leállíttatta a támadást. Megítélésük szerint ugyanis a támadás folytatása esetén megvalósulhatott volna az összeköttetés megteremtése Budapest védőivel, ami lehetőséget teremtett volna kitörésükre a bekerítésből. Hitler azonban már kitalálta a nem különben sikertelenségre ítélt Konrad 3-at. A támadó zömöt képező IV. SS páncélos hadtestet délre, Székesfehérvár térségébe rendelte. A térségből indított Konrad 3 célja visszafoglalni Székesfehérvárt és kijutni a Dunához kettévágva ezzel a 3. Ukrán Front arcvonalát. Ugyanakkor megállítani a Garamnál harcoló 2. Ukrán Frontot és erői egy részének átcsoportosítására kényszeríteni. Budapest védői szovjet erők lekötésével segítik a hadművelet sikerét. Az áttörést követően a csapatok észak felé fordulva Budapest irányában folytatják a hadműveletet, bekerítve ezzel 3. Ukrán Front északi csoportosítását. A Dél Hadseregcsoport vezetésének már a támadás megtervezésekor látnia kellett — amint ez a január 18-án indított támadás első hetének végén már be is következett —, hogy az legfeljebb 30–40 km-es térnyerés után kifullad, Buda térségét sohasem fogja elérni. A IV. SS hadtest — erőinek egy részével a Duna vonalát és dél felé is biztosítva — képtelen volt a feladat végrehajtására. A támadó német csapatok a kemény télies időjárási viszonyok között, szinte éjjel-nappal folyó harcok közepette egy hét alatt elvesztették ütőerejük jelentős részét. Egy hét alatt mindössze 30–40 km tért nyertek észak felé. Baracska és a Duna között a szovjet front megszilárdult. Az Ercsitől északra lévő átkelőket a német támadás már nem érte el. A szovjet átcsoportosításokat, az új szovjet erők beérkeztét és felvonulását nem lehetett megakadályozni. Az egyre jobban leharcolódó, harckocsijaik zömét elvesztő, utánpótlás nélküli fáradt csapatok védelmi harcokra kényszerültek. Kiütközött a gyalogság hiánya, mely a tért nyerő harckocsik és páncélgránátosok mögött megtisztította és birtokba vette volna a területet. Hasonló sorsra jutott a német–magyar csapatoknak a Vértes előteréből Bicske, Zámoly irányába indított mentesítő támadása is. Január 28-án bekövetkezett a szovjet ellentámadás északról és délről egyaránt. Budapest sorsa közben megpecsételődött, védői pusztulásra voltak ítélve. A fokozódó túlerő ellen állandó ellenlökésekkel operáló német páncélos hadosztályok hasztalan igyekeztek megakadályozni, hogy az északról és délről támadó szovjet erők ne állítsák vissza az eredeti kiindulási vonalat. A front vonala február 15-re kis eltéréssel már a január 18-i állapotnak felelt meg. Sajnálatos, hogy nincsenek a hadművelet egyes periódusait bemutató térképvázlatok, melyek a harcok ilyen század szintig lemenő részletességgel történő bemutatásának követhetőségét lehetővé tennék. A mellékelt térképszelvények fotói ezeket nem pótolják. A Konrad 3 hadművelet eredménye: nagy személyi és anyagi erők feláldozásával Székesfehérvárt sikerült megtartani, továbbá az olaj és szén lelőhelyeket biztosítani. Tény viszont, hogy Hitler szándékának megfelelően időt nyertek.

A szovjet vezetésnek idő kellett, hogy pótolja a veszteségeket, a csapatokat feltöltse és felkészüljön a bécsi hadművelet folytatására.

A harcokban szinte felmorzsolódott a 25. magyar gyaloghadosztály is. Frontvonalát kemény harcokban áttörték. Ezt követően a német vezetés megállapította: a hadosztály önállóan nem vethető be. Megjegyezni szükséges, hogy a hadosztály a támadó páncélosokkal szemben nem rendelkezett harckocsikkal, de még páncélelhárításra alkalmas lövegekkel is alig. Ezért természetes volt, hogy csak német páncélos támogatással volt képes arcvonalának megszilárdítására. Veszteségei súlyosak voltak az I.20 – II.10. közötti harcok során: halott 567 fő, sebesült 1764 fő, eltűnt (átállás, fogság) 1882 fő. Összesen:4213 fő.

Számvéber Norbert hangsúlyozandó érdeme, hogy betekintést nyújt a Dél Hadseregcsoport és a Balck seregcsoport törzsének a harcok vezetése során kifejtett tevékenységébe. Bemutatja az OKH-val kialakult, döntéseiket befolyásoló és meghatározó viszonyukat. A Konrad 3 hadművelet során egyre inkább kisebb egységekben, egymással laza kapcsolatban lévő, nehéz időjárási körülmények között harcoló német egységek vezetése minden szinten gyors és önálló döntéseket igényelt. Az állandóan változó harci helyzetben alig áthidalható zavarokat okozott, ha a csapatparancsnokok ésszerű ajánlásai és kérései nyomán szükségessé váló intézkedéseket nem vagy csak megváltoztatott formában és főként későn fogadta el a felső vezetés. A Dél-Hadseregcsoport és Balck törzsétől a hadtest és hadosztályok parancsnokságokig nyomon követhetők a napi helyzetértékeléseket követően szükségessé váló döntések és az ezek nyomán kialakított, a csapatok harcának további alakulását meghatározó parancsok. A törzsek munkája során sokszor volt tapasztalható presztízs szempontokat sem nélkülöző nézeteltérés Wöhler és Balck, illetve vezérkari főnökeik Grolmann és Gaedcke tábornokok között. Különösen megmutatkozott ez, amikor az arcvonal visszavételéről kellett javaslatot tenni és dönteni. Zavaróvá vált, hogy az ilyen jelentősebb elhatározásokat döntésre az OKH-hoz kellett előterjeszteni, amely rendszerint csak azután hagyta jóvá, ha az elnyerte Hitler hozzájárulását. A nemleges vagy megkésett, a helyzet félreértelmezéséből eredő hibás, a harcokra káros befolyással bíró felső állásfoglalásokból eredő hátrányok ódiumát viszont Wöhler és munkatársainak kellett viselnie. Sajátosan befolyásolta az irányítást a Wöhlernek, de különösen Balcknak a IV. SS hadtest parancsnoka, Herbert-Otto Gille SS Obengruppenführer und General der Waffen iránt érzett ellenszenve és az ebből eredő feszültség. Balck eleve nehezen vehette tudomásul, hogy a támadás főcsoportosítását képező erő egy SS tábornok parancsnoklása alá került, holott a IV. SS páncélos hadtest több mint felét a Wehrmacht páncélos hadosztályok és egyéb alegységek képezték. A német tábornokok nem sokra becsülték az SS tábornok több csatában bizonyított hadvezéri képességeit, s megkérdőjelezték egyes lépéseit és igyekeztek őt felelőssé tenni a Konrad 3 sikertelenségéért. Ez odáig vezetett, hogy soron kívüli leváltását is kérték, amit azonban Himmler közbenjárására Hitler elutasított.

A Konrad 3 hadműveletet vezénylő német tábornokok vezető képességeinek és viselkedésének a szerző általi bemutatása óhatatlanul felveti azt a kérdést, hogy ők, valamint alárendelt tábornokaik, illetve csapatparancsnokaik, valamennyien sok év harcaiban megedződött, a rendelkezésükre álló erőkkel támadásban és védelemben egyaránt kitűnően manőverező tapasztalt katonák, a végső bukás időpontjának elodázásán túl vajon milyen eredményt vártak a hadművelettől. Nyilvánvalóan világos volt előttük, hogy a Konrad 3 csapataik feláldozása árán sem érheti el kitűzött célját. Látták, ahogy Hitler a bekerítésben hagyta Budapest védőit. Ők mégis mindent megtettek e részsiker érdekében. Alighanem a birodalomhoz és hadseregéhez való hűségük, a beléjük nevelt, katonához méltó fegyelmezettségük mellett, a közeledő összeomlás időpontja kitolásának a vágya, az ezt követően bizonytalanná és kilátástalanná váló sorsukkal való szembenézés félelme vezette őket, hogy — itt és más frontszakaszokon egyaránt — gondolkodás nélkül teljesítsék a Hitler irányította felső vezetés agyrémeit. Talán elsősorban az SS parancsnokok és katonák között lehettek fanatikusok, akik még hittek Hitlerben és még a háború elkerülhetetlen elvesztésének tagadása, s csodában való hit vezette őket.

Az orosz levéltáraknak a kutatás előli változatlan elzárkózása sajnálatos módon lehetetlenné teszi, hogy sokrétűen és hasonló mélységig bemutatható legyen a másik oldal, azaz Tolbuchin marsall vezérkarának tevékenysége a hadművelet különböző periódusaiban. Nem tudjuk, milyen jelentések mentek fel a szovjet vezérkarhoz, Sztálinhoz, és ott hogyan reagáltak, értékelték a történteket. A német támadás milyen hatással volt a szovjet vezetésre? Hogyan, milyen elképzelések ütköztek a szovjet ellentámadás tervének kialakításakor, végrehajtása módozatainak kimunkálásakor, honnan vonultatták fel a szükséges erőket. Hasonlóképp nem tudunk a két frontparancsnok, Tolbuchin és Malinovszkij együttműködéséről, egymáshoz való viszonyáról. Habár szerzőnk minden

elérhető könyvészeti anyagot felhasznált, ezek alig vitték közelebb a poblémakör részletesebb megismeréséhez.

A monográfia kitűnő táblázatok sorát vonultatja fel a szembenálló felek erőviszonyainak, azok szinte napi változásainak bemutatására. Tanulmányozásuk, a szemben álló páncélos erők összevetése révén az olvasó maga alakíthatja ki a képet a Konrad hadműveletek méreteiről, az elszenvedett veszteségek arányairól. A recenzens nem kívánja befolyásolni az olvasót e kitűnő adattár böngészésében és véleményének alakításában, azonban a szembenálló, elsősorban a páncélos csapatok veszteségeivel kapcsolatosan szükségesnek tart néhány megjegyzést. Az egymásnak feszülő páncélos alakulatok jelentései eredményeiket és veszteségeiket tekintve ezúttal sem voltak mentesek túlzásoktól, ami próbára tette az objektivitásra törekvő szerzőt. A szovjet hadsereg front és hadsereg szintű hivatalos jelentései a szokásoknak megfelelően ezúttal is szinte dicsekedtek a felvonultatott páncélosok és egyéb haditechnika mennyiségével, melyek szükségesek a kissé felnagyított erejű német páncélos hadosztályok legyőzéséhez. Ennek megfelelően a harcokról kiadott jelentések természetesen nagyszámú német harci technika — harckocsi, rohamlöveg, tüzérségi eszköz stb. — megsemmisítéséről adtak számot, mérsékelték a saját veszteségek adatait. Ugyanakkor a német hadosztályok napi harc és állomány jelentései ellenőrizhető módon lényegesen pontosabban adtak számot a harcok közepette egyre fogyó harci eszközeikről. Természetesen ők sem voltak szűkmarkúak, amikor az általuk kilőtt ellenséges páncélosok és más harceszközök számát kellett jelenteni. Saját veszteségek volumenét pedig azzal igyekeztek csökkenteni — bár ebből a harcok során vajmi keveset profitálhattak —, hogy a naponta rendelkezésükre álló egyre csökkenő számú harcjárműveikhez az éppen használhatatlan, de még javíthatóaknak tartott harckocsijaik számát is hozzáadták.

Példaként álljon itt a hasonló módon összegző német jelentések közül a 509. nehézpáncélos osztály február 13-i jelentése. Ebben a parancsnok összegezte a január 18 és február 13-a közötti harci tevékenységük eredményét. Az osztály, mely január 18-án még 42 bevethető Tigris harckocsival rendelkezett 205 szovjet harckocsit és önjáró löveget semmisített meg. Ebből 11 IS-2 nehézharckocsi volt. Emellett kilőttek még 113 páncéltörő ágyút, 21 tüzérségi löveget, 5 sorozatvetőt, 6 légvédelmi géppuskát és 5 repülőgépet. A szerző értékelése: „Ha a szokásos 20%- ot levonjuk, még mindig marad 164 harckocsi és rohamlöveg." Közben csak 11 Tigris harckocsi megsemmisüléséről adtak számot. Ezzel szemben a február 1-i állomány jelentésük szerint csak 6 bevethető harckocsi állt rendelkezésükre, de számon tartottak még 38 jelenleg használhatatlan harckocsit is. Teljesen megsemmisült, javíthatatlan Tigrisekről nem jelentettek. Ők és más egységek egyaránt feltehetően csak a teljesen kiégett, javításra szóba nem jöhető és a csatatéren hátrahagyott harckocsikat sorolták a veszteségek közé, a tábori javítóműhely körülményei között megjavíthatónak remélt harckocsikat nem. Így is csak a javító műhelyek erőfeszítései tették lehetővé, hogy a hadosztályok általában naponta 8–10 bevethető harckocsi és rohamlöveg felett rendelkezhessenek. Hogy az általuk kilőtt szovjet harckocsikat is kijavíthatják, a német jelentések nem vették figyelembe.

A kozmetikázásoktól függetlenül a szovjet harckocsi veszteségek igen súlyosak voltak, messze meghaladták az eleve kevesebb harckocsival és rohamlöveggel rendelkező német hadosztályokét, melyek szintén jelentősek voltak. A német hadosztályok február közepére — mint ez a függelék táblázataiból nyomon követhető — alig rendelkeztek bevethető harckocsival és rohamlöveggel. Nehéz helyzetben volt szerzőnk, mikor a két oldal által kilőtt, illetve elvesztett páncélosok számát objektíven igyekezett megállapítani. Elővezetett érvelései nyomán el kell fogadnunk, hogy ez a Konrad hadműveletben részt vevő páncélos hadosztályok tekintetében általában 20%-os pontossággal sikerült is neki. Számításai szerint a 3. Ukrán Front 1945. január 18. és február 10. között összesen 800 harckocsit és önjáró löveget vesztett, amiből 600 kijavíthatatlan volt, amire 193 német és magyar páncélos jutott, azaz minden elvesztett német és magyar páncélosra 4 szovjet. Csak ily módon volt lehetséges a szovjet fölény kiegyenlítése. Veszteségi számításokat ilyen eredménnyel eddig még senki sem végzett. Ezt a szakirodalom jelentős eredményeként könyvelhetjük el. Hasznos lenne, ha a magyarországi harcok más hadműveleteinek mindkét oldali veszteségeiről is hasonlóan megközelítő pontosságú számítások készülnének.

A harckocsi veszteségekben mutatkozó jelentős különbségek okait kutatva, az aligha vezethető vissza a harckocsi típusok közötti különbségekre. A második világháborúnak az elmúlt idők során szinte mitizált T 34-es harckocsijának tulajdonságai nem haladták meg a Párduc harckocsiét, a Tigris tűzereje és páncélvédettsége viszont meghaladta azt. A hasonló IS-2 harckocsik csak kis számban tűntek fel a harcokban. A Sherman M4A2 harckocsik tulajdonságait maguk a szovjet katonák sem becsülték sokra. Szerzőnk szerint a német harckocsikra a legnagyobb veszélyt a páncéltörők és a tábori tüzérség lövegei jelentették. A szovjet páncélosoktól alig tartottak. Azoknak

csak akkor volt esélyük a sikerre, ha a német páncélosok óvatlanul bekerültek a lesben álló szovjet harckocsik ágyúinak hatókörébe. Ennek okairól a következőket írja: „A mozgó harcban a szovjet harckocsik és önjáró lövegek egyértelműen gyengébbek voltak a németeknél, elsősorban a vezetés hiány miatt. A szovjetek egy-egy nagyobb támadás során képtelenek voltak páncélos erőiket együtt tartani és hajlamosak voltak szétaprózni őket. Eme vezetési hiányosság egyensúlyozására nagy sebességgel, ám minden elképzelés nélkül száguldoztak a terepen. Ilyen körülmények között a szovjeteknek csak akkor volt esélyük a sikerre, ha páncélosaikat tömegesen vetették be és kihasználták a meglepetés erejét." Az értékelés meggyőző, egyet lehet vele érteni. A nagyobb szovjet páncélos veszteségek okait keresve azonban szabad legyen további kiegészítést tenni. A kis csoportokban alkalmazott harckocsik eredményességéről éppen a szemben álló németek adtak jó példát. A tömeges bevetés pedig jól bevált és hatásos csatadöntő harcászati módszere volt a szovjet vezetésnek. Az eredménytelenség oka mindkét esetben a harceljárás alkalmazásának a hiányosságaiban keresendő, amiben viszont valóban a vezetés marasztalható el. Közismert, hogy a szovjet hadseregvezetés nem kímélte sem az emberanyagot, sem pedig a harci technikát, ami gyakran túlzott veszteségekhez is vezetett. A vizsgálat tárgyát képező harcokban is nemcsak a harcjárművek, de a személyzet kiesése is többszöröse volt a németnek. A szovjet páncélos alegységek parancsnokainak, a harckocsik személyzetének időbeni pótlása, megfelelő kiképzése, állandó nehézségeket okozott. A gyengébb kiképzettségük és az ettől nem elválasztható várhatóan gyors kiesésük következtében a legtöbb szovjet páncélos katonának minden bizonnyal kevesebb ideje maradt, hogy harckocsijának gyakorlott kezelőjévé és a németek egyenlő értékű partnerévé váljon. Ugyanez vonatkozott a harckocsi alegységek parancsnokaira is. Mindez jelentős okává válhatott a meglepően nagy veszteség különbségeknek.

Számvéber Norbert monográfiájának gazdag anyaga lehetőséget teremtene a recenzens számára a Konrad hadműveletthez kapcsolatos további katonapolitikai, hadműveleti és technikai kérdések felvetésére. Élhetne a kritika eszközével is, elsősorban az írásműben való jobb tájékozódást megnehezítő túlzottan tömény, szelektálást nem vállaló, olykor ismétlődéseket is tartalmazó szöveg, valamint a térképvázlatok — már említett — hiánya miatt. A szerző mentségére szolgál, hogy érthetően igyekezett a gazdag iratanyag felhasználásával minél pontosabb képet adni a szerteágazó napi harci eseményekről, amiből az érdeklődő számára is aligha lehet könnyen emészthető olvasmányt csinálni. Mindez azonban nem csökkenti törekvésének sikerét: A magyar hadtörténetírás az 1944–1945-ben Magyarország területén folyt harcok egyik hadműveletét bemutató jelentős művel gazdagodott.

Dombrády Lóránd

Gulyás Antal

FEJÉR MEGYE NÉPOKTATÁSÁNAK TÖRTÉNETE 1944–1948

Fejér Megyei Levéltári Közlemények 17., Székesfehérvár, 1999. 102 o.

Az utóbbi években a helytörténetírás reneszánszát éli. Minden város, község, amely valamit is ad magára, megíratja történetét, illetve támogatja azokat a buzgó lokálpatriótákat, rendszerint pedagógusokat, akik vállalkoznak erre a nem mindig hálás feladatra. S ha már megjelent a helyi monográfia, rendszerint követik más helytörténeti témát feldolgozó művek. Ezek között a legkézenfekvőbbek az intézménytörténetek, elsősorban az iskola-, illetve oktatástörténetek. Az ilyen kismonográfiák- vagy dokumentumkötetek azután szélesedve kinövik magukat megye-, vagy tájtörténetté. Az sem ritka, hogy előbb a nagyobb egység története jelenik meg, és az indukálja azután a szűkebb haza történetének elkészítését. Ebbe a szerencsés fellendülésbe illik bele Gulyás Antal: Fejér megye népoktatásának történetéről írott százoldalas kismonográfiája.

Ez a tanulmány az 1944–48 közötti korszakot dolgozza fel. A klasszikus kronologikus szerkezetben haladva mutatja be a legfontosabb központi rendeleteket és intézkedéseket, majd azok hatását a megye iskoláiban. Rendszerint számszerű valóságában kelti életre a háború utáni helyi közoktatási viszonyok, az újrakezdés és újraépülés nehézségeit és eredményeit. Van, ahol regionálisan képes helységenkénti bontásban és adatfelsorolással bemutatni az iskolák helyzetét, a tárgyi és személyi adottságokat és ezzel konkrét sajátosságaiban és általános jelentőségében életre kelteni a korabeli megyei közoktatási viszonyokat. Másutt talán anyaghiány, talán terjedelmi okok miatt egy községet kiemel, valószínűleg, mint jellemzőt, vagy adataiban fellelhetőt és körülhatárolhatót.

Ez a megoldás bár kétségtelenül posszibilis, azonban nem használ a különben értékes kis könyvecske egységének. Különösen ott, ahol a központi intézkedésekre koncentrál, vagy pl. (14–15 lap) egy helyütt, jelesül Ercsi nemzeti bizottságát, stb. mutatja be névszerinti felsorolással, a többi falunál pedig csak annyit ír, hogy ott is beindult az iskola. Szerencsére ezek csak kivételek, a könyv kronológiai rendben élvezhető hitelességgel pergeti az eseményeket, ha természetesen nem is teljességében, de általában több szemléletes példán illusztrálva, tartalmilag teljességre törekedve. Valamennyi iskola nagysága tanári és tanulói létszáma, ellátottsága, iskolába járási statisztikája megjelenik a kötetben számszerű pontossággal és gazdagságban. Azt pedig csak a könyv célja, a várható olvasóközönség tanulmánnyal szembeni elvárásai ismeretében tudnánk eldönteni, hogy az írás második része; a tanítás anyaga, tantervek és tankönyvek stb. kötelezően kapcsolódnak-e a helytörténethez, hiszen ez végső soron inkább az országos történelem része, a szakemberek között közismert. A kötetet forgató megyei olvasóközönségnek mindenesetre ezzel is újat lehet nyújtani, s lehet, hogy ez volt a szerző, vagy a szponzoráló önkormányzat (Fejér Megye) célja.

Szabolcs Ottó

Egedy Gergely

AUSZTRÁLIA TÖRTÉNETE

Aula Kiadó, 2000. 457 o.

A középkori Európa tudományos élete mindig is feltételezte egy nagy kiterjedésű déli szárazföld létezését, de mivel ennek bizonyítására semmiféle megfogható konkrétummal nem rendelkeztek, elnevezték „Terra Australia Incognita-nak". Bizonyos nézőpontból ez a kifejezés mai napig megállja helyét. Közép-Európában, de legalábbis Magyarországon ez a tőlünk igen messzi lévő világ, napjainkban is csak kevéssé ismert. Bár az angolszász történetírás (angol, amerikai, ausztrál) bővelkedik az Ausztrália történelmét feldolgozó szakirodalomban, Magyarországon ezen műveknek és munkáknak nem hogy fordításai nem, de még eredeti nyelvű változatai is csak elvétve találhatók meg könyvtárainkban. Így nincs is rá lehetőség, hogy több információ kerüljön be a magyar köztudatba a déli földrészről; arról nem is beszélve, hogy közel ötvenezres magyar populáció él az ötödik kontinensen. Úgy gondolom, ezért méltán tarthatjuk Egedy Gergely Ausztrália történetét módszeresen feldolgozó munkáját úttörő jellegűnek.

A szerzőnek az utóbbi három évben két nagyobb munkája látott napvilágot. Ezek közül csak az egyik foglalkozik Ausztráliával(Ausztrália története, 2000), a másik Nagy-Britannia XX. századi történelmének, eseményeinek vizsgálatával(Nagy-Britannia története, 1998). Mindkét mű az Aula Kiadó gondozásában, a XX. Század sorozatban jelent meg.

Ausztrália történelme az angolok megérkezésével vette kezdetét. Különböző régészeti feltárások és eljárások eredményeképpen tudjuk, hogy az ausztrál őslakosság az angolok megérkezése előtt már mintegy negyvenezer éve jelen van a kontinensen, de kőkorszaki kultúrájuk és írásos források teljes hiánya miatt feltárhatatlan a kontinens ezen időszaka. Másrészről az ausztrál társadalom a mai napig megosztott, hogy a bennszülöttek a társadalom szerves részei-e, vagy sem.

A mű kronologikus rendben haladva mutatja be az ausztrál politikai élet és társadalom alakulását, fejlődését, kiegészítve a gazdasági és kulturális szálakkal. A fejlődési folyamatokat, összehasonlításokat táblázatok is illusztrálják. A mű három nagyobb szerkezeti egységre oszlik.

Az első rész a gyarmatalapítás kezdeteitől, 1770–1780-tól nagyjából az Ausztrál Államföderáció létrejöttéig, 1900-ig fogja át az ausztrál történelmet. Ausztrália meghódítása esetén a gyarmatosítás egy teljesen új formájáról beszélhetünk, a „szabadtéri börtönről". Az angol birodalom így több problémát oldott meg egy füst alatt. Kiterjesztette az angol gyarmatbirodalom határait, ami presztízskérdés volt a franciákkal szemben, másrészt megpróbált megszabadulni a társadalom számára nélkülözhető elemektől, s csökkenteni a szigetország demográfiai gondjain. Megszületett a fegyenctelep. Az új gyarmat azonban ebben a formában nem volt megtartható hosszú távon, ráadásul nagyon költséges volt a fenntartása. Szükség volt a szabad bevándorlókra. A XIX. század első felében Macquarie főkormányzónak sikerült a „börtönből" gyarmattá változtatni a kontinens státuszát. Az ausztrál történetírás egyik irányzata az 1850 előtti időszakot Ausztrália prehisztorikus korszakának tartja, „romantikus és színes figurákkal, kormányzókkal, fegyencekkel, felfedezőkkel és kalandorokkal, ám az aranyláz utáni fejlődéshez kevés tényleges kapcsolattal". Valójában olyan folyamatok zajlottak le, amelyek a század második felében értek be. Mindenképpen kimutatható a

kontinuitás — a század közepén kitört — aranylázat megelőző és azt követő korszak között. Az aranyláznak és a nagyméretű bevándorlási hullámmal érezhetően növekedett a népesség száma. A gyarmatok önkormányzati jogainak kivívásában az aranyásók jelentős szerepet játszottak. Az aranyláz után a század második fele a békés fejlődés és nyugalom korszaka Ausztráliában. Ekkor bontogatta szárnyát az ausztráliai politikai és gazdasági egység megteremtését célul kitűző irányzat. A század utolsó két évtizedében az irányzat mozgalommá fejlődött, több konferencia eredményeképpen kidolgozták a leendő államszövetség alkotmányát. Másodszori nekifutásra az 1899-es népszavazáson az ausztrálok többsége végül megszavazta a föderációt.

A második szerkezeti egység az 1900 és 1945 közötti eseményeket, történéseket foglalja össze. A századforduló mindjárt nagy vízválasztó Ausztrália életében. Az ausztrál államföderáció anyaországi elismerését követően 1901.01.01-én hivatalosan is új államalakulat született a dél-keletázsiai térségben. Ausztrália gyarmatból domíniumi státuszba lépett, ami nagyfokú önállóságot biztosított a kontinens számára.

A külügyi tárca volt az egyetlen, amelyre Nagy-Britannia továbbra is fenntartotta igényét.

A szövetségi kormány és parlament felépítése az egyes tagállamokéhoz hasonlóan a „Westminsteri-modellt" követte. A törvényhozás kétkamarás lett. A Képviselőház (House of Representatives) tagjait általános választójog alapján választották az egyes államok lakosságának arányában. A Szenátus tagjainak megválasztása közvetetten, elektorok útján történik. Minden állam hat szenátort küldhetett ide, később a szenátus létszámát megemelték harminchatról hatvanra. Az európai joggyakorlattól eltérően itt Ausztráliában a felsőház is kezdeményezheti törvényjavaslat megtárgyalását. Az általában szokásosnál az ausztrál szenátus jóval komolyabb politikai befolyással rendelkezett és rendelkezik, így nem egyszer előfordult, hogy a kormánypárt a szenátusban kisebbségbe került, ami sokszor lehetetlenné tette a parlament munkáját. Érdekessége még az ausztrál államgépezetnek, hogy az ausztrál alkotmány hihetetlenül komoly jogokat biztosít és hagy a főkormányzó kezében. Az állam irányításáért a Munkáspárt és a liberális-konzervatív oldal vetélkedett és vetélkedik mind a mai napig. Tudni kell, hogy Ausztráliában a hagyományos liberális-konzervatív és a bal- jobboldal törésvonal nem az európai tartalommal telítődött. A Munkáspárt volt az első, amely egyedül is képes volt kormányt alakítani; a liberális-konzervatív ellentét során a Munkáspárt mindig a mérleg nyelvét töltötte be, később pedig szövetkeztek a Munkáspárttal szemben. Ausztráliában így nem az Angliában is működő kétpárt rendszer, hanem a két és fél párt rendszer rögzült.

Az ötödik kontinens igen lelkesen és nagy erőkkel vetette bele magát az első világháborúba. Kontingensei harcoltak az európai fronton, Gallipolinál, Egyiptomban és Mezopotámiában. A világháborút követő negatív gazdasági hullám Ausztráliát sem kímélte, a hatalmas külföldi adósságok felhalmozása következtében az infláció és a munkanélküliség növekedett, az életszínvonal csökkent és az addig elért szociális vívmányok nagy részét leépítették, de az óvilághoz képest azért jobbak maradtak az életkörülmények.

A harmadik rész a második világháború végétől napjainkig mutatja be Ausztrália társadalmát, kultúráját, történelmét és a világban elfoglalt helyét. Újdonság az önálló külügyi tárca megjelenése, bár vezetőinek többsége szinte mindig alárendelte Ausztrália külpolitikáját az Egyesült Államok akaratának és érdekeinek. Nagy-Britannia kulcsfontossága megszűnt a kontinens életében, de az államfő továbbra is az angol királynő maradt. Az ausztrálok többsége számára az ezredfordulón is megfelelt ez a berendezkedés és a népszavazáson kiálltak amellett, hogy az uralkodónő maradjon az államfő.

Az 1956-os Sydneyben tartott olimpia megrendezésével Ausztrália teljes valóságában bemutatkozott a világ előtt és egyúttal szorosan bekapcsolódott a nemzetközi események alakításába. A szuezi válság rendezésében az ausztrál miniszterelnöknek komoly kezdeményező szerepe volt.

A század ötvenes és hatvanas éveiben a hihetetlen méretű gazdasági fellendülés valóban „jóléti társadalommá" változtatta az ötödik kontinenst. A GDP évi 5%-kal nőtt, a keresetek reálértéke az időszakban folyamatosan emelkedett. Bár ennek a felívelő korszaknak a hidegháborús kiadások a szociális célokra fordított anyagi támogatásokkal közösen véget vetettek, mert az ausztrál gazdaság ennyit nem bírt el, a korszak egészét tekintve a gazdasági fellendülés folyamatos és dinamikus, napjainkban is tart.

Az ausztrál társadalom talán még az amerikainál is fogékonyabbnak tűnik a demokrácia vívmányaira és elveire, a valóságban azonban sötét árnyoldalai is vannak az ausztrál demokráciának. A fehér-Ausztrália gondolatkörről és ezen belül is a bennszülöttek kérdéséről van szó. Az ausztrál társadalom nagyon sokáig kivetette magából a bennszülött lakosságot, ami azt jelentette, hogy semmilyen jogok nem illették meg az ausztrál őslakosságot. A XIX. század első felében antropológiai vizsgálatok alapján a fehér-ausztrál társadalom arra a feltételezésre jutott, miszerint a bennszülött

lakosság nem civilizálható, nem idomítható az angol kultúrkörhöz. Nem érdemlik meg, hogy beemeljék őket a gyarmatosítók társadalmába. A bennszülött-kérdés megoldására embertelen megoldási javaslatok is felmerültek. Az átlagemberek véleménye a vietnámi háború végén kezdett megváltozni a kérdésben. Elméletben az 1948-as állampolgársági törvény kimondta az államszövetség területén születettek állampolgárságát. A gyakorlatban a teljes értékű állampolgársághoz a hatóságok hozzájárulásához volt szükség, amit az őslakosok nem kaptak meg. 1971-ben a Munkáspárt változtat elvi álláspontján, s ettől kezdve elítéli a faji alapú diszkriminációt, aminek hosszú távú következményeként az őslakosság megkapta az alapvető állampolgári jogokat. Egzisztenciájukat azonban továbbra sem tudják megteremteni. 1992-ben a Legfelső Bíróság első ízben ad igazat bennszülött törzsnek földtulajdoni vitában. Nemzetként továbbra sem hajlandó elismerni őket a kormány.

A szerző Ausztrália politika és eseménytörténetét mutatja be a megfelelő rész és háttér információkkal annak hátterét megvilágítva. Nyomon követhetjük az ausztrál életforma változását, fejlődését társadalmi és kulturális szemszögből, hogyan lesz a döntően viktoriánus Ausztrália soknemzetiségűvé, sokkultúrájúvá. A döntően angolszász műveltséget hordozó kontinens a második világháborút követő új bevándorlási politikának köszönhette soknemzetiségűvé válását. Komoly politikai vihart kavart a kérdés, hogy az „új ausztrálokat" asszimilálják-e, vagy teret engedjenek az egyes nációk saját kultúrájának a terjesztésére. Ausztrália politikusai viták sora után az utóbbi álláspont mellett döntöttek. Tovább növeli a könyv értékét, hogy adott korszakonként számba veszi a magyar emigráció sorsának alakulását, szereplését.

Nagy hibának tartom a jegyzetelés teljes hiányát, még akkor is, ha a bibliográfia nagyon részletes és precíz. A bibliográfia előtt található életrajzi lexikon és kronológia segíti az olvasót az eligazodásban. Mindenképpen hangsúlyozni kell a kötet úttörő jellegét, már csak azért is, mert ilyen munka készítésekor és kiadásakor az adott szerző nem mindig találkozik a magyar történésztársadalom támogatásával.

Tóth Gábor

THE CITY IN CENTRAL EUROPE

Culture and society from 1800 to the present

Szerkesztette: Malcolm Gee, Tim Kirk és Jill Steward

Ashgate, Brookfield, VT, 1999., England, USA 276 o.

A VÁROS KÖZÉP-EURÓPÁBAN

Kultúra és társadalom 1800-tól napjainkig

A könyv bevezetőjében a szerkesztők *Robert Musil*: A tulajdonságok nélküli ember című művéből választottak egy részletet a századforduló közép-európai nagyvárosaiban mind megszokottabbá váló „lázas forgatag" szemléltetésére. Jelezve, hogy az ezekben az években lezajlott gyors és radikális átalakulás a művészek — az irodalom, festészet és a film mestereinek — figyelmét is a *város*ra irányította.

Nem csoda, hiszen a városok a történelem során eddig példa nélkül álló növekedésnek indultak az egész kontinensen végigsöprő gazdasági modernizáció hatására. Hatalmas mértékű migráció indult meg a városok felé, aminek következtében a városkép gyökeresen megváltozott, számos új kihívást támasztva a várostervezéssel és az építészettel szemben.

A kötetben olvasható tanulmányokat az 1994-ben a Newcastle-i Northumbria Egyetem rendezésében megtartott *European Urban Culture Research Group* első konferenciájának előadásaiból válogatták össze.

Mindenképpen figyelemreméltó és elgondolkodtató, hogy a közép-kelet-európai városfejlődés kérdéskörét vizsgáló tudományos eszmecserére Nyugat-Európában került sor, s nem a geográfiai tekintetben érintett országok valamelyikében. Jól szemlélteti azt az idő- és módszerbeli, szemléleti előnyt, amellyel a történeti kutatás e sajátos területén a nyugati országok és kutatóik rendelkeznek.

A közreadott előadások anyagából áttekintést nyerhetünk a — jelen válogatásban szinte csak Németországra és a Habsburg Birodalomra leszűkített közép-európai — régió várostörténeti kutatásainak spektrumáról, és érzékelhetővé válnak azok a sajátosságok, melyek megkülönböztetik azt a nyugat-európai tendenciáktól.

Komoly hiányossága a kötetnek, hogy a térség nyilvánvaló és kihagyhatatlan részének tekinthető Magyarországra csak érintőlegesen tér ki, az itt zajló folyamatokba nem kapunk betekintést, meglehet ezért nem annyira a szerkesztők, talán inkább a konferencia szervezői illetve a hazai kutatások elmaradása okolható.

A közreadott esszék, a régió városainak azokat a kulturális és történeti aspektusait vizsgálják, különböző tudományágak szerinti megközelítésekben — esetenként bőséges illusztrációs, térképészeti anyaggal és megfelelő jegyzetekkel kiegészítve —, melyek közös elemként ismerhetők fel a modern városi kultúra megteremtésének folyamatában. Ahogy az egyes társadalmi, helyi és nemzeti intézmények, ideológiák, politikai érdekek kölcsönös érvényesülésével létrejött az az egyedülálló városi közeg, amely lehetővé tette a városok kulturális központtá fejlődését, aktívan formálva ugyanakkor azok társadalmi arculatát is.

Ezek a városfejlesztő áramlatok a régió nyugati felében jóval előbb éreztették hatásukat, mint keleten. *Metthew Jefferies*, a Manchester Egyetem tanára és *Jane Pavitt*, a Brighton Egyetem Modernkori Kutatóintézetétől, különböző várostervező kezdeményezéseket vettek górcső alá, a városfejlődési folyamat eltérő stádiumaiban. Jefferies Hamburg esetében a város kereskedelmi fejlődésének apropójából elemzi a modern városi társadalomnak megfelelő építészeti forma kérdését. Azt, hogy az egyedülálló történelmi tradíció mennyiben egyeztethető össze a jövőbemutató építészeti trendekkel. Paul Bröcker építészeti teóriáinak és az építész, Fritz Höger együttműködésének stílusvédelmi törekvéseit mutatja be, aminek révén sikerült Hamburg történeti centrumának hagyományos arculatát a századforduló prosperáló, német kereskedelmi elitjének jellegtelen építészeti ízlésével szemben megőrizni.

Jane Pavitt egy későbbi történeti periódusban vizsgálja a csehszlovák építészeti gyakorlatot, amely — angol és osztrák példák alapján — igyekezett megvalósítani a kertvárosi építkezés koncepcióját, amelyet a modern ipari társadalom számára legmegfelelőbb várostervezési formának gondoltak. A morávai Zlinben kiépülő Bata cipőgyár különleges esetével példázza, milyen egyedülálló eredményre vezetett az öntudatos modernizáció, az építészeti tervezéssel kapcsolatos progreszszív hozzáállás ötvöződése a munkásokkal szembeni konzervatív, patriarchális vállalatvezetési magatartással.

Robin Lenman, a Warwick Egyetem tanára a városi elit hozzájárulását vizsgálja a magas kultúra intézményes rendszerének kialakulásához az I. világháborút megelőző évszázadban, míg a Dorthumbria Egyetem művészettörténet tanára, *Malcolm Gee*, ugyanezt teszi a két világháború közötti időszakban. Lenman a 19. századi német városok művészeti centrum-funkciójára és annak karakterjegyeire koncentrál tanulmányában, ami a modern művészeti piac megteremtésével kapcsolatos intézmények és kereskedelmi mechanizmusok áttekintését foglalja magában, különös tekintettel a múzeumok, művészeti galériák és akadémiák működésére. A vagyonos, ambiciózus és kifinomult ízlésű középosztályi elit kialakulásának velejárójaként — melynek tagjai életvitelül fontos részének tekintették a kulturális javak „fogyasztását" —, s a széleskörű állami beruházások eredményeként a vilmosi Németország 1914-re már egy komplex és fejlett művészetpártoló infrastruktúrával rendelkezett. A német nemzeti és területi identitás kétségessé válásának kontextusában e kulturális fejlemények különös politikai jelentőségre tettek szert az egyes szellemi és városvezető csoportok gondolkodásában. A 19. század második felében a porosz kormányzat komoly beruházásokkal támogatta a kulturális közintézményeket, külön figyelmet szentelt Berlinnek, hogy e szempontból is méltóképpen megfelelhessen a birodalmi székhellyel szemben támasztott elvárásoknak. Malcolm Gee esszéje a berlini művészvilágról azt boncolgatja, hogy a különböző csoportok és egyéniségek hogyan törekedtek a kulturális tevékenységek és intézmények megfelelő átalakítására az I. világháborút követő nehéz körülmények között. Hogyan érvényesülhettek a modern művészeti irányzatok egy különös, kultúrateremtő és szervező világ kulcsfontosságú szereplői, a művészek kiállító közösségei, a kereskedelmi galériák, hivatalos állami kultúrintézmények és a professzionális működeskedők tevékenységének eredményeként. S ezáltal hogyan nyert megerősítést Berlin kiemelkedő kulturális szerepköre.

Luďa Klusáková, a prágai Károly Egyetem tanára, Közép-Európa kevésbé fejlett, lengyel, cseh és balti részén vizsgálta a városi központok fejlődését a proto-modernizáció időszakától a századfordulóig, viszonylag széles időintervallumot áttekintve. A városi kulturális funkció meggyökeresedéséhez szükséges minimális feltételek kérdéskörét tekinti át tanulmányában. E feltételek között említi a földtől függetlenedett populáció egy adott, kritikus nagyságát, illetve a kereskedelmi tevékenység jelenlétét, aminek az adott város fizikai megjelenésében is tükröződnie kell. Írásában arra az eredményre jut, hogy bár a 19. század végére a keleti rész városainak jó része, Tallinnt, Rigát, Krakkót és Lvovot is beleértve a modern városi kultúra számos jellemzőjével — színházzal, operaházzal, múzeumokkal, közvilágítással és tömegközlekedési rendszerrel — rendelkezett már, a fővárosok sokrétű, komplex kulturális világával Budapesten és Bécsen kívül csak Prágában találkozhatunk.

A Brighton Egyetemen vizuális kultúrát oktató *David Crowley* Krakkó különös esetét vizsgálja, mint olyan városét, amely bár az ország felosztása miatt a Habsburg birodalom elhanyagolt perifériájára szorulva a modernizáció hatásaitól sokáig érintetlen maradt, a lengyel nemzeti történelemben mégis megkülönböztetett helyet töltött be. Crowley az egyes építészeti elképzelések és lengyel azonosságtudat közötti lehetséges összefüggéseket vizsgálja, s azt, hogy ezek művészi interpretációja mennyiben képes megerősíteni vagy éppen kritizálni ezek fontosságát. A lengyel nemzeti államiság elvesztése miatt a kulturális tevékenység nemzetformáló, megtartó szerepe nagyon felértékelődött, mivel a lengyel „örökség" legfontosabb letéteményesének tekintették. 1905-ben, a Habsburg államgépezet észrevehető gyengülésének és a japán-orosz háború reményteljes időszakában, mikor a Wawel történelmi épületegyüttese — felszabadulva a közvetlen császári ellenőrzés alól — ismét lengyel fennhatóság alá került, a tekintélyromboló szarkazmusáról elhíresült „Zöld Léggömb" kabaré művészközönsége egy sajátos, ironikus hangvételű karikatúra-sorozatban állította pellengérre a nemzet megszabadítását magára vállaló, egymással versengő politikai programokat. Csakúgy, mint azok minden ízében városi — modern vagy éppen konzervatív — művészi kifejezési formáit. A cikkhez kapcsolt számos reprodukció segít képet alkotni e cinikus hangvételű kiállítás rendkívüli anyagáról.

A Northumbria Egyetemen kultúrtörténetet tanító *Jill Stewart* esszéjében Ausztria-Magyarország legjelentősebb turisztikai centrumának, Bécsnek a példáján mutatja be a modern városi élet századfordulón megjelenő, s hamar népszerűvé váló új szegmensét, a turizmust, illetve annak hatását a városra és a városi közlekedésre. E specifikusan városi turisztikai kultúrának a kialakulása kapcsán elemzi azokat a módszereket, amelyekkel vonzóvá tették a régi, bécsi városmagot, s tetszetős városi díszletté alakították át a „modern" turisták ízlésének megfelelően. A birodalom minden sarkából ide özönlő turisták segítettek megerősíteni a „régi Bécs" városvezetés által is támogatott arculatát, mely a festőiségre, ragyogásra és „kedélyességre" helyezte a hangsúlyt. Ez ugyanakkor figyelemelterelésként is szolgált a város szociális és politikai problémáiról, amelyek többek között éppen az új, regionális nemzeti központok — Budapest vagy Prága — felemelkedésével párhuzamosan Bécsben bekövetkező visszaesésben gyökereztek. Akárcsak az előző cikkben említett Krakkó esetében, a nemzeti mozgalmak imént említett fővárosai is megpróbálták a kulturális turizmust regionális, nemzeti és szellemi identitásuk megerősítésének eszközeként felhasználni.

A századfordulós Bécs az esztétikai és intellektuális modernizmus egyik legfontosabb európai központjává vált. Ebben a folyamatban a főszerepet a város zsidó elit értelmiségi elitje vitte, nemcsak alkotóként, de a modern művészetek és elképzelések felkarolója, és patrónusaként is. *Steven Beller*, az osztrák zsidóság történetének kutatója ebben az írásában amellett érvel, hogy a közép-európai városiasságnak az a speciális formája, amely Bécsben kifejlődött, egyfajta figyelemreméltó kölcsönhatás eredménye volt Bécs hagyományos, az egész német felvilágosodás szellemi tradíciójára épülő kulturális öröksége és a magasan képzett zsidók között. Ez utóbbiak az asszimilációt és a kulturális folyamatokban való részvételt az integráció és önfejlesztés fontos elemének tekintették. A város és zsidó lakosságának egymásra hatása kettős eredménnyel járt: asszimilációjuk eredményeképpen a monarchia peremterületeiről beköltözött zsidók „nagyvárosi" polgárokká váltak, míg a zsidóság sokrétű alkotó szerepvállalásának eredményeként Bécs széles látókörű szellemi hátterével igazi kozmopolisszá alakult.

A kulturális önfejlesztés, a képzés lehetőségének elérhetővé tétele fontos eleme volt a bécsi Szociáldemokrata Párt — politikai és társadalmi stratégiáját közvetlenül érintő — kulturális programjának. *Tim Kirk*, a Northumbria Egyetem oktatója, esszéjében azt bizonyítja, hogy nem csupán az állami hatóságok és kultúrkritikusok fejezték ki aggodalmukat az új, tömegkultúrára építő szórakoztatóipar hatásaival szemben, hanem a munkásosztály képviselői is. A párt vezetői az I. világháború előtti Bécsben felismerték a kultúra társadalmi és politikai fontosságát, és — bár 1918-ig csupán kevés sikerrel — arra törekedtek, hogy az olcsó szórakoztatástól eltérítsék a munkásság figyelmét, és azt inkább az épületesebb és a társadalmi küzdelemre való felkészülést jobban szolgáló kulturális javak felé irányítsák.

A nagyvárosok fejlődése számos társadalmi és gazdasági lehetőséget kínált, ami tömegével vonzotta a városba az embereket. E jelenségszámba menő növekedés azonban számos új problémát is felvetett, így a szegénységgel kapcsolatos szabályozás és ellenőrzés szükségességének kérdését. A Közép-Európai Egyetemen tanító *Susan Zimmermann* tanulmányában azt boncolgatja, hogy a századfordulós Bécsben és Budapesten mennyire kibogozhatatlanul fonódott össze a női prostitúció és a szegénység problémájának kezelése. A szükséges rossznak tekintett prostitúcióval szemben milyen magatartást tanúsított a hatóság, amely legfőbb céljának a szegénység nyilvánvaló jegyeinek

eltűntetését és a közerkölcsök megsértésének maradéktalan megakadályozását tartotta. Illetve a nőmozgalmak és a „kettős erkölcsiség" monarchiabeli, képmutató moráljára helyezkedő polgárság. Kitér a továbbiakban az ellenőrzés, szabályozás és térbeli elkülönítés egyes módozataira és azok meglehetősen ellentmondásos „eredményeire".

A szocialisták a csavargás és a prostitúció jelenségét is a kapitalizmus káros társadalmi hatásainak tudták be, amelyeket kiküszöbölhetőnek gondoltak egy megfelelően szervezett társadalomban. Az I. világháborút követően Bécs szociáldemokrata városvezetése olyan jóléti politika keresztülvitelére törekedett, amely képes e hibák kijavítására és képes megvalósítani a munkásság széleskörű társadalmi integrációját, „új emberré" formálását. A linzi egyetemen tanító *Gerhard Melinz* esszéjében azt vizsgálja, hogy a '20-as, '30-as évek fordulóján, az Ausztriát is súlyosan érintő világgazdasági válság hatása milyen formában okozta a „Vörös Bécs" létrehozását célzó törekvés lassú zátonyra futását.

A városok növekedése a kockázatforrások olyan új formáinak megjelenését okozta, amelyekkel szemben a városi hatóságok sokáig képtelenek voltak eredményesen fellépni/megbirkózni. Ezek közül az egyik legjelentősebbnek a közlekedési rendszer gyors fejlődése bizonyult. A német városok kapcsán adatokban bővelkedő, részletes képet nyerünk a vasúti, légi és közúti közlekedés kibontakozásáról. Az áruk és emberek gyors körforgalma az élet minőségének nélkülözhetetlen elemévé vált. Ennek hatására váltak az egyes országok az egyszerű állampolgár számára is megismerhetővé, ami egy újfajta világlátás és önérzet kialakulásához vezetett. Ugyanakkor a túlzsúfolt utakat a forgalom még veszélyesebbé tette. A St. Andrews Egyetem tanára, *Anthony McElligott*, azt igyekszik bizonyítani, hogy a két világháború közötti Németországban a közlekedés tömegessé válásának élményét mennyiben lehet a modernitás meghatározó paradigmájaként értelmezni. Elemzi a várostervezők és rendfenntartó hatóságok által kibocsátott szabályrendeleti kísérletek összetevőit és eredményességét. E kérdéskörrel kapcsolja össze tanulmányában a forgalom ritmusának élményét filmes eszközökkel megragadó Walter Ruttmann: *Egy város szimfóniája* című alkotásának elemzését, mint a '20-as évek metropoliszának „totális városi élményét", a mindenen eluralkodó, kaotikus közlekedés vízióján keresztül.

A Londonban tevékenykedő író és szerkesztő, *Sabine Jaccaud* tollából származó utolsó tanulmány szintén Berlinnek egy filmes feldolgozását veszi alapul. Immár túl a világháborúkon, rendszerváltásokon, hidegháborún, Wim Wenders 1987-es *Berlin fölött az ég* című filmjében megfogalmazódó, a múltra és a város történetére vonatkozó kérdéseire próbál választ adni most, az egyesítés utáni újabb változások előtt álló Berlinnel kapcsolatban. Írásának központjában a századfordulótól kezdve a berlini modernitás szimbólumának tekintett, s a megosztott városban senkiföldjévé vált Potsdam tér áll. Az új könyvtár, a Potsdam tér szomszédságában, a város írásba foglalt kulturális hagyományainak lerakata, amelyeket az idős *Homer* alakjában, illetve — a múlt és jelen közötti átjárást biztosító angyalok által tolmácsolt — gondolataiban testesít meg. Wenders úgy viszonyul a városhoz, mint egy „palimpszeszt"-hez, amelynek felszínére — épületeivel, utcáival és emlékműveivel — a múlt rétegeinek milliói rakódtak le.

Közép Európa városai, összetett múltjukkal és küzdelmes történetükkel szintén egy hatalmas kulturális palimpszesztként értelmezhetők, melyek a városi élet megélésének számos olyan nyomát rögzítették, mint amilyenek feltárására az e kötetben megjelent esszék is törekedtek.

Vértesi Lázár

CONTENTS

STUDIES – *Béla Makkai:* Government Support for Communities of Emigrant Hungarians at the Beginning of the 20th Century on the Example of Ploieşti – *István Papp:* The Ministry of Ingathering during the Revolution of 1956 and the Suppression of the System of Ingathering in 1956–57 – ARTICLES – *Máté Molnár:* Patterns of Alliance of the European Integration – *János Jemnitz:* 1917. War – Peace? Reform – Revolution? – *Alessandro Rosselli:* The French Labour Movement and the Austrian Political Crisis of February and July 1934 – *Randolph L. Braham:* Nazi Collaborator or a Swindler? The Saga of Jaac van Harten – DOCUMENTS – *Loránt Tilkovszky:* The German National-Political Aspirations of Gusztáv Gratz and their Failure – DISPUTE – *János Honvári:* The Place of Machine Stations in the State Direction of the Agriculture in the 1950s. Remarks and Additions to the Study of József Nagy – *József Nagy:* Answer to the Remarks of János Honvári – HISTORICAL LITERATURE

TABLE DES MATIERES

ETUDES – *Béla Makkai:* Assistence d'état pour les enclaves d'émigrés Hongrois au début du 20ème siècle à l'example de Ploieşti – *István Papp:* Le Ministère de la Livraison durant la Révolution de 1956 et la suppression du système de livraison forcée en 1956–57. – COMMUNICATIONS – *Máté Molnár:* Projets d'alliance de l'intégration européenne – *János Jemnitz:* 1917. Guerre – paix? Réform – révolution? – *Alessandro Rosselli:* Le mouvement ouvrier français et la crise politique autrichienne de Février et Juillet 1934 – *Randoplh L. Braham:* Collaborateur nazi ou imposteur. L'histoire de Jaac van Harten – DOCUMENTS – *Loránt Tilkovszky:* Les aspirations nationales-politiques allemandes de Gusztáv Gratz et leur échec – DÉBAT – *János Honvári:* La place et le rôle des stations de machines dans la direction centrale de l'agriculture aux années 1950. Remarques et additions à l'étude de József Nagy – *József Nagy:* Réponse à l'article de János Honvári – LITTERATURE HISTORIQUE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1126 Budapest, Orbánhegyi út 26.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039–8098

Következő számunk tartalmából

Kristó Gyula: Néhány vármegye kialakulásának kérdéséhez
Zsoldos Attila: A királynéi udvar az Árpád-korban
Csukovits Enikő: Vezeklő zarándoklatok: bűn és bűnhődés a középkori Magyarországon
Neumann Tibor: A Pályázóköz nemesi társadalma a középkorban
Ryszard Grzesik: Megjegyzések a középkori lengyel krónikáknak és évkönyvekben említett magyarokról
Daniela Dvořáková: Lengyelek Luxemburgi Zsigmond udvarában

E számunk munkatársai

Braham, Randolf L., professor (The Rosenthal Institute for Holocaust Studies Graduate Center of the City University of New York) – *Dombrády Lóránd*, a történelemtudomány doktora (Budapest) – *Honvári János*, kandidátus, főiskolai tanár (Széchenyi István Egyetem, Győr) – *Jemnitz János*, a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Kéri Henrik*, nyugdíjas (Budapest) – *Makkai Béla*, kandidátus, egyetemi adjunktus (Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest) – *Molnár Máté*, kandidátus, egyetemi adjunktus (Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest) – *Nagy József*, a történelemtudomány kandidátusa, ny. főiskolai tanár (Eszterházy Károly Főiskola, Eger) – *Papp István*, egyetemi hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Rosselli, Alessandro*, lektor (Szegedi Tudományegyetem) – *Sipos András*, főlevéltáros (Budapest Főváros Levéltára) – *Szabolcs Ottó*, ny. egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetm, Budapest) – *Tilkovszky Loránt*, a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Tóth Gábor*, könyvtáros (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Urbán Aladár*, a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Vértesi Lázár*, PhD-hallgató (Pécsi Tudományegyetem BTK)

A szám ára: 500,–Ft ISSN 0039–8098

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows szövegszerkesztő valamelyik verzióját, a szöveget *word 2x for windows vagy rich text (*.rtf) formában mentse el.* A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza. Külön kérjük, hogy *a beszúrás menü szimbólum pontját ne használja*, mert az így bevitt jelek vagy betűk a konvertálás során eltűnnek. Javasoljuk viszont, hogy az egyes betűcsoportokból a „Character Map" segítségével (alt+szám) válassza ki az ön számára szükséges jeleket, betűket. Felhívjuk a figyelmét arra is, hogy *az írásjelek a szöveghez tartoznak, s azokat semmiképpen ne a jegyzetszámok után, hanem elé tegye.*

2. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (*A jegyzetekben* csak *a szerzők nevét kurziváljuk*, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

3. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel.* A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. *Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát; ha rendelkezik átutalási bankszámlával, akkor számlaszámát is kérjük megadni, mert ebben az esetben honoráriumát átutalással fizetjük ki.* Szükségünk van egy olyan igazolásra is, amelyben munkaadója közli, hogy az ön Tb-járulékát rendszeresen befizeti. A honorárium kifizetésekor bekért nyilatkozat nem lehet egy hónapnál régebbi. Új szerzőinknek adatlapot küldünk, hogy a fenti adatokat közöljék velünk.

4. A tanulmányokról és cikkekről, ha a szerzők ezt külön kérik, különlenyomatot készíttetünk. A különlenyomatok árát a szerzők tiszteletdíjából vonjuk le.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Post Rt. Üzleti és Logisztikai Központja (ÜLK). ***Belföldi előfizetés:*** Budapesten a Budapesti Postaigazgatóság kerületi Ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. *Levélcím:* HELIR 1900. *Vidéken:* a postáknál és kézbesítőknél. ***Külföldi előfizetés:*** Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. *Levélcím:* HELIR 1900 Budapest, e-mail: *hirlapelofizetes@posta.hu* Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06–1) 327–77–96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H–1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00–36–1) 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H–1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00–36–1) 201–88–91.

Előfizetési díj egy évre: 3000,–Ft
Egy szám ára: 500,–Ft

51595 2002 APR 22

2002 136. ÉVFOLYAM 2. SZÁM

SZTE Egyetemi Könyvtár Folyóiratok 2.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1867

Zsoldos Attila: A királyné udvara az Árpád-korban
Csukovits Enikő: Bűn és bűnhődés. Vezeklő zarándoklatok a középkori Magyarországon
Mesterházy Károly: Dunántúl a 10. században
Szabados György: Imre király házassága, aranybullája
C. Tóth Norbert: Adatok a megyék és a hiteleshelyek közötti viszonyra a 14. és 15. században
Solymosi László: Az esztergomi székeskáptalan középkor végi jegyzőkönyve
Daniela Dvořáková: Lengyelek Luxemburgi Zsigmond udvarában
Neumann Tibor: A Vízköz kisnemesi társadalma a középkorban
Nógrády Árpád: A földesúri pénzjáradék nagysága és adóterhe a késő középkori Magyarországon
Kristó Gyula: Néhány vármegye kialakulásának kérdéséhez

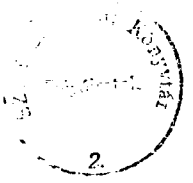

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
136. ÉVFOLYAM 2002. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
BONA GÁBOR, † ENGEL PÁL, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KÓNYA SÁNDOR, KOROKNAY ÁKOS, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZÖGI LÁSZLÓ, VELIKY JÁNOS, VIDA ISTVÁN

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS
E-mail: h5944pal@ella.hu

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Zsoldos Attila: A királyné udvara az Árpád-korban 267
Csukovits Enikő: Bűn és bűnhődés. Vezeklő zarándoklatok a középkori Magyarországon 303

KÖZLEMÉNYEK

Mesterházy Károly: Dunántúl a 10. században 327
Szabados György: Imre király házassága, aranybullája 341
C. Tóth Norbert: Adatok a megyék és a hiteleshelyek közötti viszonyra a 14. és 15. században 351
Solymosi László: Az esztergomi székeskáptalan középkor végi jegyzőkönyve 365
Daniela Dvořáková: Lengyelek Luxemburgi Zsigmond udvarában 391
Neumann Tibor: A Vízköz kisnemesi társadalma a középkorban 417
Nógrády Árpád: A földesúri pénzjáradék nagysága és adóterhe a késő középkori Magyarországon 451

MÚLTUNK KRITIKUS KÉRDÉSEI

Kristó Gyula: Néhány vármegye kialakulásának kérdéséhez 469

KISEBB CIKKEK

Ryszard Grzesik: Megjegyzések a középkori lengyel krónikákban és évkönyvekben említett magyarokról 485

TÖRTÉNETI IRODALOM

Kristó Gyula–Makk Ferenc: A kilencedik és a tizedik század története (Ism.: *Tóth Sándor László*) 494
Stefano D'Ungheria esortazioni al figlio, leggi e decreti (Ism.: *Veszprémy László*) 499
Paradisum plantavit (Ism.: *C. Tóth Norbert*) 500
A bajai ferencesek háztörténete I. 1694–1840 (Ism.: *Barna Gábor*) 502
Csetri Elek: Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás 1800-ig (Ism.: *Bekker Zsuzsa*) 505
A szabadság Debrecenbe költözött. Tanulmányok 1848/49 történetéhez (Ism.: *Urbán Aladár*) 507
Hungary's Historical Legacies (Ism.: *Pók Attila*) 510
Pölöskei Ferenc: A magyar parlamentarizmus a századfordulón (Ism.: *Bartus Sándor*) 512
Niederhauser Emil: Kelet-Európa története (Ism.: *Arday Lajos*) 515
Décsy Gyula: The Linguistic Identity of Europe (Ism.: *Bacsi Lajos*) 519
A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat története 1841–2001 (Ism.: *Dömők Csilla*) 521

KRÓNIKA

Engel Pál (1938–2001) (*Kubinyi András*) 523

A szám szerkesztési munkálataiban közreműködött *Zsoldos Attila*

Zsoldos Attila

A KIRÁLYNÉ UDVARA AZ ÁRPÁD-KORBAN

A királyné személye és méltósága szembetűnően ritkán bukkan fel Árpád-kori törvényeinkben. A kínálkozó közhely, mely szerint a magyar középkor, s azon belül kiváltképp az Árpádok időszakának forrásai általában is rendkívül korlátozott mértékben adnak felvilágosítást a nőkre vonatkozóan, csak részben fogadható el a jelenség magyarázataként, hiszen ugyanezen törvények, ha nem is bőségesen, de mégis csak értékelhető mennyiségben tartalmaznak információkat a nőkkel kapcsolatos különböző kérdésekről. Szent István törvényei — ez aligha kelthet meglepetést — elsősorban az újonnan felvett vallásnak, a kereszténységnek a házasság intézményével összefüggő tanításait igyekeznek átültetni a mindennapi élet gyakorlatába: rendelkeznek a feleség megölésének esetéről,[1] az özvegyek jogairól,[2] a leányrablásról,[3] tilalmazzák a szolganővel való fajtalankodást, illetve a szolganő feleségül vételét,[4] intézkednek arra vonatkozóan, ha valaki felesége elől külföldre menekül.[5] Külön törvény foglalkozik ugyanakkor a férjes asszony lopása esetén követendő eljárásról,[6] miközben a szolgákra (*servus*) vonatkozó cikkelyek esetenként külön megemlítik a szolganőket (*ancilla*) is.[7] A 11. század végén újonnan tűnnek fel a papok házasságával kapcsolatos kérdésekkel,[8] illetve a zsidó-keresztény és keresztény-muszlim vegyesházassággal,[9] valamint a házasságtöréssel,[10] nemi erőszakkal[11] és az „erkölcstelen életű nők"-kel (*meretrices*),[12] továbbá a magzatgyilkos asszonyokkal[13] összefüggő rendelkezések.

A 11. századi törvényekben egyetlen alkalommal sem bukkan fel a királyné, a 13. századiakban pedig többnyire a király mellett, mintegy kiegészítésül fordul elő a személyével vagy méltóságával összefüggésbe hozható utalás. Az Aranybulla 1231. évi megújításának 8. cikkelye a király, a királyné és fiaik megszállásáról

[1] Szent István I. 15. – *Závodszky Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: A törvények szövege. Bp. 1904. 148.

[2] Szent István I. 26. – *Závodszky L.*: i. m. 149.

[3] Szent István I. 27., vö. Kálmán I. 59. – *Závodszky L.*: i. m. 149. és 191.

[4] Szent István I. 28. és 29. – *Závodszky L.*: i. m. 149–150.

[5] Szent István I. 30. – *Závodszky L.*: i. m. 150.

[6] Szent István I. 31., vö. Szent László III. 6. és 7. – *Závodszky L.*: i. m. 150. és 175.

[7] Szent István I. 18., 20. – *Závodszky L.*: i. m. 147.

[8] Szent László I. 1., 2., 3., 4., Kálmán I. 67., Esztergomi zsinat 11., 31., 32., 33., 56., 57., 58., 71. – *Závodszky L.*: i. m. 158–159., 192., 199., 201., 204., 206.

[9] Szent László I. 10. és Kálmán I. 48. – *Závodszky L.*: i. m. 159–160. és 190.

[10] Szent László I. 13., 20., Kálmán I. 61., Esztergomi zsinat 55. – *Závodszky L.*: i. m. 160., 161., 191. és 203–204.

[11] Szent László I. 32. – *Závodszky L.*: i. m. 163.

[12] Szent László I. 34. – *Závodszky L.*: i. m. 163.

[13] Kálmán I. 58. – *Závodszky L.*: i. m. 191.

(*descensus*) rendelkezik,[14] az 1267. évi törvényben részint a király vagy a királyné nevében vár-, illetve udvarnokföldekre telepített népek, részint pedig a király vagy a királyné szabad falvainak (*libera villa*) népei — illetve udvarnokok és várnépek — által elfoglalt nemesi földek ügyei kerülnek elő.[15] Ugyanezt tapasztaljuk az utolsó Árpád-házi király, III. András törvényeiben is: az 1290. évi a király és a királyné szabad falvaiban élő vendégek (*hospes*) feletti bíráskodástól tiltja el az ország nemeseit,[16] az 1298. évi pedig a jogtalanul elfoglalt királyi és királynéi birtokok visszaadását írja elő.[17]

Mindössze két olyan törvényt találunk, amelyben a királynéhoz kötődő valamely intézmény „saját jogon", azaz önállóan bukkan fel. Az 1222. évi Aranybulla a királynéi udvarispánt (*curialis comes regine*) azon méltóságviselők között sorolja fel, akik egyidejűleg több tisztséget is betölthetnek,[18] az 1298. évi törvény pedig külön cikkelyt szentel a királynéi udvar szervezetének és bizonyos királynéi jövedelmeknek.[19]

Ez utóbbi törvény a királyné „udvar"-ára a *curia* kifejezést alkalmazza, máskor azonban az *aula* szó fordul elő ebben a jelentésben, mint például a királynéi kancellárok tisztségének megnevezésében, amely rendszerint *aule nostre cancellarius* formában szerepel. A két latin nyelvű kifejezés pontos jelentéstartalmának meghatározása még várat magára. Az bizonyosnak látszik, hogy a *curia* és az *aula* között a középkorban különbséget tettek,[20] ám mindeddig nem sikerült feltárni a különbség lényegét.[21] Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy — legalábbis az Árpád-kori királynék udvarára vonatkozóan — gyakran szerepel a *domus* szó is olyan szövegkörnyezetben, ahol nyilvánvalóan 'udvar' értelemben használatos.[22] Ha sikerülne feltárni a *curia* és az *aula* (valamint a *domus*) kifejezések pontos jelentését és egymáshoz való viszonyát, az nyilván jelentősen gyarapítaná az Árpád-kori királyi és királynéi udvarra vonatkozó ismereteinket, így a kérdésre az alábbiakban még visszatérünk. Ahhoz azonban, hogy egyáltalán megkísérelhessük a válaszadást, célszerű előbb a királynéi udvar más jellemzőivel megismerkedni.

---

[14] 1231: 8. c. – A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Enchiridion Fontium Historiae Hungarorum. Szerk. Marczali Henrik. Bp. 1901. (a továbbiakban: Enchiridion) 138–139.

[15] 1267: 2., 5. cc. – Középkori oklevélszövegek. Az oklevéltanba való bevezetés céljaira összeállította Szentpétery József. Bp. 1927. 53. és 54.

[16] 1290: 15. c. – Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I–VII. Bearb. von Franz Zimmermann, Carl Werner et al. Hermanstadt 1892–1991. (a továbbiakban: UGDS) I. 174.

[17] 1298: 2. c. – Supplementum ad vestigia comitiorum apud Hungaros ab exordio regni eorum in Pannonia, usque ad hodiernum diem celebratorum I. Edidit Martinus Georgius Kovachich. Budae 1798. (a továbbiakban: Supplementum) 100.

[18] 1222: 30. c. – Enchiridion 142.

[19] 1298: 24. c. – Supplementum I. 120.

[20] 1339: *Engel, Pál*: Die Güssinger im Kampf gegen die ungarische Krone. In: Die Güssinger. Beiträge zur Geschichte der Herren von Güns/Güssing und ihrer Zeit (13./14. Jahrhundert). Eds. Heide Dienst, Irmtraut Lindeck-Pozza. Eisenstadt 1989. 108.

[21] Vö. *Kubinyi András*: A Mátyás-kori államszervezet. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk. Rázsó Gyula, V. Molnár László. Bp. 1990. 62–63.; *Engel Pál*: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. Bp. 2001. 125–126.

[22] L. pl. 1273: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 200 681.; 1276: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 105 753.; 1278: DF 266 087. és DL 90 825., stb.

Jóval egyszerűbben meghatározható az, hogy voltaképpen hol működött a királynéi udvar. Közismert, hogy az Árpád-kori magyar királyok a kortárs európai uralkodókhoz hasonlóan maguk is az év nagy részét utazással töltötték, udvarukkal együtt bejárván országukat, s így a mai fogalmainknak megfelelő „főváros"-sal a keresztény Nyugat egyetlen országában sem számolhatunk korszakunkban.[23] A királynéi udvar mozgásának vagy földrajzi stabilitásának vizsgálata kapcsán két, egymással ellentétes értelmű előzetes hipotézis is felmerülhet. Gondolhatunk ugyanis egyfelől arra, hogy a királyné — mint az uralkodó hitvese — férjével együtt járta az országot, másfelől azonban az is ésszerű feltevésnek tűnhet, hogy a királyné udvarára jóval inkább jellemző lehetett az ország egy (vagy akár több) alkalmas helyén való állandóbb jellegű tartózkodás, mint a királyira, mivel a királynéra nem nehezedtek azok a kormányzati kötelezettségek, amelyek a királyok gyakori utazásait — részben legalábbis — magyarázzák.

A királyi és a királynéi udvar mozgásának elsődleges forrásaiként magától értetődően a nevükben kiállított oklevelek kelethelyei szolgálnak, még akkor is, ha — az adatok kis száma miatt — az ezek felhasználásával összeállítható itineráriumok egyes állomásai között hatalmas rések tátongnak. Az mindenesetre a rendelkezésünkre álló forrásokból is kiderül, hogy mindkét előbb említett feltevés létjogosultsága igazolható, hiszen az egyikre épp úgy találunk példát, mint a másikra.

Aligha férhet kétség ahhoz, hogy a király és felesége egymás társaságában tartózkodtak, ha a nevükben kiállított oklevelek ugyanazon a napon és ugyanazon a helyen keltek. Ez történt 1283. szeptember 15-én, amikor is IV. László Budán állíttat ki oklevelet,[24] s ugyanezen a napon Budán találjuk feleségét, Izabellát is.[25] Ide vonhatók még azok az esetek is, amikor a dátumok ugyan nem azonosak, de időben és térben elég közel állnak egymáshoz s mintegy kiegészítik egymást. Szerfelett valószínűnek látszik például, hogy a királyi pár egy északkelet-magyarországi útjának egyes állomásait rajzolják meg azok az adataink, amelyek szerint Erzsébet királyné 1271. december 7-én Szikszón, december 24-én Beregen adott ki oklevelet, míg férje, V. István december 31-én az Ugocsa megyei Felszász kiváltságait foglalta — kelethelyet nem tartalmazó — oklevélbe, 1272. január 6-án pedig Máramarosban (*in Maramorisio*) keltez.[26] 1278-ban Izabella királyné októ-

[23] Vö. *Bónis György*: Székesfehérvár, az Árpádház székhelye. In: Székesfehérvár Évszázadai I. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár 1967. 9–58.; *Kumorovitz Lajos Bernát*: Buda (és Pest) „fővárossá" alakulásának kezdetei. Tanulmányok Budapest Múltjából 18. (1971) 7–53.; *Kubinyi András*: Főváros, rezidencia és az egyházi intézmények. Magyar Egyháztörténeti Évkönyv 1. Bp. 1994. 57–70.

[24] Hazai okmánytár I–VIII. Kiadják Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső. Győr-Bp. 1865–1891. (a továbbiakban: HO) IV. 64. – Az oklevél keltére l. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Bp. 1923–1987. (a továbbiakban: RA) 3264. sz.

[25] Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CD) V/3. 213., a kiadásból hiányzó kelethelyre l. DF 259 030. – Az oklevél keltezéséből hiányzó évszám az azt átíró oklevél (CD V/3. 210–214.) alapján határozható meg.

[26] A királyné oklevelei csak a napi keletet közlő tartalmi átírásokban maradtak ránk (DL 5777. és DF 251 973.), ám — mivel mindkettő említi az 1271. évi Rábca melletti csatát (vö. *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I–II. Bp. 1899.[2] II. 286–290.), illetve élő személyként említik V. István királyt — bizonyosan 1271-ben keltek. V. István említett okleveleit l. CD V/1. 176–178. és CD V/1. 210–211.

ber 21-én, férje, IV. László pedig négy nappal később, október 25-én ad ki oklevelet Sáros faluban (*in villa Sarus*, illetve *in Sarus*).[27] 1291. október 31-én és november 2-án Fenenna királyné Esztergomban tartózkodott[28] s bizonyosan itt időzött férje, III. András is, akinek október 27-én és november 1-én kiállított oklevelei szintén Esztergomból keltek.[29]

Máskor viszont az vehető bizonyosra, hogy az uralkodó és felesége az ország más-más pontján tartózkodott. Erre találunk példát 1284 telének végén, amikor is Izabella királynét február 11-én Budán találjuk,[30] miközben IV. László a Nyugat-Dunántúlon időzött Borostyánkő várát ostromolva,[31] s ez a körülmény szükségtelenné tesz minden további magyarázatot arra vonatkozóan, hogy miért nem tartózkodott a királyné férje oldalán.

Amint az a fentiekből könnyen megítélhető, adataink messze nem elégségesek ahhoz, hogy valamiféle általánosnak mondható képet rajzoljunk a király és a királyné tartózkodási helyeinek egymáshoz való viszonyáról. Nem sokkal jobb a helyzet akkor sem, ha a királynéi udvar mozgására vonatkozó adatainkat önállóan, immár a királyok itinerániumától függetlenül fogjuk vallatóra. A vizsgálat elé, mint arról már szó esett, a rendelkezésekre álló adatok kis száma állítja a legfőbb akadályt: a királynéi oklevelek mintegy ötöde-negyede tartalmaz kelethelyet,[32] s ráadásul a kelethelyet megadó oklevelek többnyire egymástól elszigetelten helyezkednek el az egyes királynék kiadványainak sorozatában. Mégis érdemes figyelmet szentelni a kérdésnek, hiszen részint a királynéi udvar mozgásának hátterében meghúzódó okok — ha azok egyáltalán kideríthetőek —, részint pedig az egyes tartózkodási helyek feltűnésének gyakorisága olyan tényezők, amelyek figyelembevételével következtetéseket vonhatunk le a királynéi udvar földrajzi stabilitásának jellemzőiről.

Ami mármost a királynéi udvar mozgásának okára vonatkozó kérdést illeti, mindjárt az első példánk alkalmas annak bemutatására, hogy milyen nehézségekkel kell szembenéznünk. 1269. május 1-én Mária királyné Bihácson (*in Byhygh*) adott ki oklevelet,[33] s ez annál is inkább alkalmas figyelmünk felkeltésére, mert a királyné okleveleiben szereplő többi kelethely inkább arra vall, hogy Mária rend-

[27] DF 269 474. és RA II/2–3. 222.

[28] Zala vármegye története. Oklevéltár I–II. Szerk. Nagy Imre, Véghely Dezső és Nagy Gyula. Bp. 1886–1890. (a továbbiakban: Zala) I. 103. és Árpádkori új okmánytár I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest-Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) X. 38. – Az utóbbi oklevél keltezése ugyan évszámot nem tartalmaz, de bizonyosan 1291-ben kelt, hiszen a királyné 1291. november 24-én átírta, l. ÁÚO X. 37–40.

[29] HO VIII. 417., RA II/4. 83. és 84.

[30] ÁÚO XII. 471. – A kiadás évét nem tartalmazó beiktatási parancsot — és az azt átíró privilégiumot — Wenzel tévesen 1288-ra datálta, ám bizonyosan 1284-ben kelt mindkettő, amint az a privilegiális eredeti példánya (DL 86 863.) alapján megállapítható.

[31] IV. László 1284. január 9. és február 16-a között keltez Borostyánkő alatti táborából l. RA 3282–3283., 3285–3292. sz-ok, vö. még Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–IV. Bearb. von Hans Wagner, Irmtraut Lindeck-Pozza. Graz-Köln-Wien 1955–1985. (a továbbiakban: UB) II. 177.

[32] Mária: 31 oklevélből 6, Erzsébet (ideszámítva az özvegy királynéként kiadottakat is): 66-ból 16, Izabella: 91-ből 24, Fenenna: 22-ből 5 adja meg a kelethelyet. (A többiek okleveleinek száma túlságosan csekély ahhoz, hogy érdemes legyen figyelembe venni azokat.)

[33] *Házi Jenő*: Vas megyei középkori oklevelek I. Vasi Szemle 21. (1967:1.) 98.

szerint az ország központi területein tartózkodott.[34] Nyilván nyomós ok késztette a királynét arra, hogy felkeresse az ország e távoli pontját, csakhogy erről semmi közelebbit nem tudunk, legfeljebb feltevésekbe bocsátkozhatunk. Kézenfekvőnek tűnhet arra gondolni, hogy Mária talán ifjabbik fiát, a Szlavónia és Horvátország kormányzatának élén álló Béla herceget látogathatta meg. Ez a gondolat annál is inkább felmerülhet, mert évekkel korábban is előfordult, hogy a királyné felkereste Béla herceg tartományát.[35] Ha valóban így volt, akkor Mária meglehetősen alkalmatlan időben vállalkozott az útra, hiszen 1268-ban háború folyt Magyarország déli határvidékén, mely a Macsót pusztító Uroš szerb király vereségével és fogságba esésével ért véget.[36] Meglehet azonban, hogy bihácsi tartózkodása éppen ezzel a háborúval állt összefüggésben. Erzsébet királyné egyik oklevele ugyanis nem kevesebbet állít, mint hogy a háborút maga Mária királyné viselte Uroš ellenében. Kétségtelen, hogy az 1268. évi háborúról van szó, hiszen Erzsébet oklevele azt is megjegyzi, hogy ebben az összecsapásban esett fogságba a szerb király.[37] Az meglehetősen hihetetlennek tűnik, hogy Mária királyné személyesen vezessen hadat, s a kétségeket tovább fokozza, hogy a hadjáratra vonatkozó más adataink nem tudnak Mária efféle tényked éséről: IV. Béla oklevelei királyi seregről (*nostrum exercitum*) tesznek említést.[38] Az mindenesetre bizonyos, hogy IV. Béla személyesen nem vett részt a hadműveletekben, hiszen hírvivő útján értesült a győzelemről, mégpedig valamikor 1269. április 8. előtt.[39] Ebben az időpontban már a hadjáratban személyesen részt vevő Béla macsói herceg is udvarában tartózkodott, de ott volt a király mellett Mária királyné is, aki nem csak a zsákmányt tekintette meg, hanem hozzájárult a király egyik adományához is.[40] Mindebből világos tehát, hogy Mária a szerb támadás sikeres kivédése után indult el arra a déli útjára, melynek egyik állomása Bihács volt. Az Erzsébet királyné oklevelében olvasható hír tehát aligha értelmezhető szó szerint, igaz viszont, hogy nem is teljesen alaptalan. IV. Béla egyik oklevele ugyanis megnevezi a Béla macsói herceg megsegítésére küldött királyi sereg vezérét (*capitaneus nostri exercitus*), István pozsonyi ispán személyében, aki történetesen Mária királyné udvarispánja is volt az idő szerint.[41] Minden bizonnyal ez a körülmény szolgál magyarázatul arra, hogy néhány év múlva már Mária királyné hadjáratként emlékeztek a macsói harcokra.

---

[34] Erről részletesen az alábbiakban lesz szó.

[35] 1261-ben Mária „cum in regnum Sclavonie ad ordinandum et informandum totum statum ducatus carissimi filii nostri ducis Bele intrassemus principaliter" intézkedik a zágrábiak ügyeiben – Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II–XV. Collegit et digessit Tade Smičiklas. Zagrabiae 1904–1934. (a továbbiakban: CDCr) V. 202.

[36] A háborúra l. *Pauler Gy.*: i. m. II. 269–271. és *Kristó Gyula*: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986. 138.

[37] 1271: Itimér fia Imre — egyebek között — akkor szerzett érdemeket, „cum ipsa domina Maria, regina mater nostra karissima contra regem Servie fecisset exercitum, in quo idem rex extiterat captivatus" – Zala I. 58.

[38] 1269: CD IV/3. 490–491. és HO VIII. 96. (ez utóbbi keltére l. RA 1604. sz.)

[39] 1269: HO VIII. 96.

[40] 1269: CD IV/3. 491.

[41] 1269: HO VIII. 96. – István 1264-től szerepel királynéi udvarispánként (Zala I. 45.), utoljára e minőségében 1269-ben említik — l. *Szabó Dezső*: Két Árpád-kori oklevél. Századok 40. (1906) 634. —, ám mivel utóda csak V. István trónra lépte után bukkan fel (1270: CDCr V. 567.), feltehető, hogy IV. Béla haláláig ő volt Mária udvarispánja.

Máskor sokkal határozottabb ismereteink vannak arról, hogy az országnak miért éppen abban a részében tartózkodik a királyné, ahol oklevelei kelnek. 1289-ban Izabella királyné a nyár végén és ősszel Somogyban időzött: augusztus 11-én Gesztén (*in Guezte*),[42] augusztus 16-án Pátrón (*in Patruh*),[43] október 17-én pedig Hácson (*in villa Alch*)[44] állíttat ki oklevelet. Mivel Somogyban viszonylag nagy számban ismerünk királynéi birtokokat, Izabella megjelenése a megyében természetesnek tekinthető, ez alkalommal azonban többről van szó, mint hogy a királyné felkeresi itteni birtokait. Somogyi útja előtt — Keresztelő Szt. János ünnepe táján,[45] tehát június végén — került sor ugyanis a Fejér megyei Fövenynél arra az országos gyűlésre,[46] melyen a királyné kibékült férjével, IV. Lászlóval, s felhatalmazást kapott arra, hogy lépéseket tegyen a korábban jogtalanul elidegenített királynéi birtokok visszaszerzésére.[47] Nyilvánvaló, hogy Izabella 1289. évi somogyi útja elsősorban ezzel a birtokrendezési akcióval állt összefüggésben.

Ha vizsgálatainkat kiterjesztjük Erzsébet királyné özvegységének éveire is — s nincs olyan megfontolás, ami ez ellen szólna —, akkor további példákat sorakoztathatunk fel a királynéi udvar mozgására. 1279. december 13-án Erzsébet Szepesváron (*in castro Scypusiensi*),[48] 1280. november 6-án pedig Zsigrán (*in villa Sygra*)[49] keltez. Az adatok huzamosabb szepesi tartózkodást sejtetnek, aminek magyarázata teljes biztonsággal jelölhető meg abban, hogy fia átengedte neki a Szepesség kormányzatát,[50] s az özvegy királyné személyesen is megjelent „tartomány"-ában. 1279–1280-ban Erzsébet valóban oklevelek sorozatát állíttatta ki szepesi ügyekre vonatkozóan, melyek többé-kevésbé azonos megfogalmazásban arról tájékoztatnak, hogy Erzsébet a „hűtlenek pusztításait követően" (*post diversas et varias destructiones ... per infideles regni factas*)[51] nyerte el fiától a megye feletti uralmat. Az említett „pusztítások" alatt minden bizonnyal az 1277–1278. évi, Márk fia Roland nevéhez kapcsolható lázadás értendő, mely a Szepességtől a Nyírségig dúlta fel az ország nyugalmát, s összefonódott a Geregyék ti-

[42] DF 266 353.

[43] CD V/3. 64. (Tévesen „Pastuh" névalakkal). – Az oklevél keltezéséből az évszám hiányzik: Fejér 1280-ra tette, ám bizonyosan 1289-ben kelt, amikor is a budai káptalan a parancslevelet — augusztus 27-én — átírta az abban foglaltak teljesítése után, l. DL 503.

[44] ÁÚO IV. 343. – A kiadásban tévesen „in villa Alta" szerepel, javítva az oklevél szövegét fenntartó átírás eredeti példánya (DF 200 945.) alapján.

[45] 1290: Budapest történetének okleveles emlékei. Csánki Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert I. (1148–1301.) Bp. 1936. (a továbbiakban: BTOE) I. 251.

[46] A fövenyi gyűlésre l. *Pauler Gy*: i. m. II. 406. és *S. Kiss Erzsébet*: A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XXXIX. Szeged 1971.46–50.

[47] 1289: „cum statu nostro erga illustrem principem karissimum consortem nostrum dominum Ladizlaum III^{m} inclitum regem Hungarie per Dei misericordiam in melius reformato et post congregationem regni Hungarie prehabitam circa Fuen ad comitatum Symigiensem personaliter accedentes terras reginales indebite et superflue occupatas reambulari et in ius reginale revocari et reduci fecissemus" írja Izabella két, egymástól csupán néhány szóban eltérő oklevele – DF 200 713., vö. még 1290: BTOE I. 251.

[48] CD V/2. 584.

[49] HO VI. 262. (hibás napi kelettel és téves helynév alakkal).

[50] Vö. *Fekete Nagy Antal*: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp. 1934. 304.; *Kristó Gyula*: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. 29.

[51] 1279: CD V/2. 581.

szántúli felkelésével.[52] Szepesben Erzsébet a király kérésére tárnokmesterével, Domonkossal felülvizsgáltatta a birtokjogokat,[53] ezzel kapcsolatban okleveleket írt át,[54] illetve az egyházat érintő ügyekben rendelkezett.[55] 1280-ban ugyanakkor az ország déli határai mentén elterülő két tartományt, Macsót és Boszniát is anyja irányítása alá helyezte IV. László, aminek jeleként Erzsébet okleveleinek *intitulatio*iban megjelenik a „Macsó és Bosznia hercegnője" (*ducissa de Machu et de Bozna*) cím, mely utoljára 1284-ben fordul elő.[56] 1282-ben és 1283-ban az özvegy királyné Macsó és Bosznia mellett még Szlavóniát is feltünteti tartományai között (*ducissa totius Sclavonie, de Macho et de Bozna*).[57] Erzsébet délvidéki kormányzata az említett tartományokon kívül kiterjedt az azokkal szomszédos magyarországi megyék egy részére is, hiszen Fülöp pápai legátusnak arra tett ígéretet 1280-ban, hogy az eretnekség terjedése ellen intézkedéseket fog hozni „Pozsega és Valkó, valamint a joghatósága alá tartozó más megyékben" (*in comitatibus de Pasaga et de Wolkou ceterisque comitatibus nostre iurisdictioni subiectis*) is.[58] Ezek a körülmények minden tekintetben kielégítő magyarázattal szolgálnak arra, hogy miért keltezték Erzsébet okleveleit 1282. március 31-én a Baranya megyei Beremenben (*in villa Beremen*),[59] 1283. január 13-án Pozsegavárott (*in Posugauar*)[60] és november 18-án Verőcén (*in Werewcze*):[61] az özvegy királyné éppen tartományában tartózkodott.[62] Thomasina hercegnő — III. András anyja — ugyanakkor mint „egész Szlavónia hercegnője és a tengerpartig terjedő dunáninneni részek kormányzója" (*ducissa totius Sclavonie et gubernatrix citra danubialium partium usque maritima*) szintén a rábízott országrészben, Pozsegavárott tartotta udvarát; minden kelethelyet tartalmazó oklevele Pozsegavárott kelt.[63]

A királynéi oklevelek kelethelyeinek vizsgálata ugyanakkor arra is fényt derít, hogy melyek voltak azok a települések, amelyeket a királynéi udvar időről-időre felkeresett. Mária királyné hat, a kelethelyet is megadó oklevele esetében a mai Margit-szigettel (*in insula Leporum*),[64] Visegráddal (*in Wisegrad*)[65] és Bu-

[52] *Pauler Gy.*: i. m. II. 335–336.; *Kristó Gy.*: Háborúk i. m. 143.

[53] 1279: CD V/2. 583., CD V/2. 581., RA II/2–3. 286., CD V/2. 585.; 1280: DL 14 018., DL 63 665., HO VI. 262.

[54] 1280: HO VI. 272., ÁÚO IV. 223., DF 272 598.

[55] 1280: HO VI. 261. (hibás napi kelettel), CD V/3. 41.

[56] 1280: HO VI. 272., CDCr VI. 357., HO VI. 261. (hibás napi kelettel), CD V/3. 41., ÁÚO IV. 223., DF 272 598., DL 1008. (az oklevél hamis, mivel nem a királyné pecsétje függ rajta, s hamis volta mellett szól az is, hogy a benne átírt IV. László-oklevél szintén hamis l. RA 2901. sz.); 1281: HO VIII. 209., 1284: ÁÚO IV. 266.

[57] (1282.) márc. 31.: DL 38 667. — az oklevél keltezéséből ugyan hiányzik az évszám, ám az abban foglalt egyezség végrehajtásáról a pécsi káptalan 1282. nov. 6-án tett jelentést (ÁÚO XII. 372.), így Erzsébet oklevele bizonyosan 1282-ben kelt —, 1282: DF 219 421., CDCr VI. 421., 1283: CDCr VI. 423.

[58] 1280: CDCr VI. 357.

[59] DL 38 667. (keltére l. 1282: ÁÚO XII. 372.).

[60] CDCr VI. 423.

[61] CDCr VI. 448.

[62] 1282. jan. 2-án viszont történetesen Budán időzött l. HO VIII. 209.

[63] 1295: ÁÚO X. 187.; 1296: CDCr VII. 224.; 1299: CDCr VII. 405.

[64] 1248: CDCr IV. 376.

[65] 1251: Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–III. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1874–1924., IV. Ad edendum praeparaverunt Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedűs, Tiburcius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli. Strigonii-Budapestini 1999. (a továbbiakban: MES) I. 388.

dával (*Bude*, ill. *in castro Budensi*)[66] találkozunk a már említett Bihács mellett. Az adatok határozottan arra vallanak, hogy IV. Béla felesége előszeretettel tartózkodott a mai Budapest vidékén. Azt hihetnénk, hogy ez a körülmény összefüggésben áll azzal, hogy a — valamikor 1264–1265 fordulója táján — *rector* címmel Buda élére állított osztrák lovag, Preussel Henrik Mária királyné bizalmasa volt,[67] csakhogy ennek több körülmény is ellene mond. A jelenség egyfelől már az 1260-as évek közepe előtt is megfigyelhető,[68] másfelől pedig ez a gyakorlat folytatókra talál a későbbi királynékban is. V. István uralkodásának idejéből Erzsébet királynénak három kelethelyet is tartalmazó oklevele maradt ránk: ezek közül kettő a már említett északkelet-magyarországi út egyes állomáshelyeit adja meg, a harmadik viszont „Budán, a Szent Szűz szigetén" (*Bude in insula Beate Virginis*), azaz a mai Margit-szigeten kelt.[69] IV. László felesége, Izabella kilencszer keltez Budán[70] — egy további alkalommal „Buda mellett" (*prope Budam*)[71] —, háromszor pedig a mai Margit-sziget a kelethely.[72] Izabella királyné tartózkodási helyeinek sorában ugyanakkor kétszer feltűnik (a mai Székes-) Fehérvár[73] és háromszor Esztergom.[74] Hasonló a helyzet III. András feleségei — a lengyel Fenenna és az osztrák Ágnes — esetében is: Fenenna kétszer Esztergomban,[75] háromszor pedig Budán[76] keltez, míg Ágnes egyetlen kelethelyet tartalmazó oklevelét megint csak Budán adták ki.[77]

---

[66] 1258: CDCr V. 85.; 1268 k.: A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I–XII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál. Pest-Bp. 1872–1931. (a továbbiakban: Zichy) I. 17. és 15.

[67] Vö. *Kubinyi András*: Buda város pecséthasználatának kialakulása. Tanulmányok Budapest Múltjából XIV. (1961) 127.

[68] 1248: CDCr IV. 376.; 1251: MES I. 388.; 1258: CDCr V. 85.

[69] 1271: Zala I. 59.

[70] 1274: BTOE I. 137.; 1275: BTOE I. 145–146. és 146.; 1278: BTOE I. 169.; 1278 k.: BTOE I. 176.; 1280: BTOE I. 186.; 1283: CD V/3. 213. (a kiadásból hiányzó kelethelyre l. DF 259 030.); 1284: ÁÚO XII. 472. — az oklevelet Wenzel 1288-ra datálta az ezt az oklevelet átíró oklevéllel (ÁÚO XII. 470.) együtt, ám az átíró oklevél eredetijében (DL 86 863.) az évszám jól kivehetően 1284. — és HO VII. 186. (az oklevelet kiadója „1284 körül"-re datálta, az oklevélben szereplő archontológiai adatok egyértelműen az 1284. év mellett szólnak).

[71] 1282: HO VI. 307. – Az oklevél keltezéséből hiányzó évszám a Hód-tavi csata említése alapján határozható meg, vö. *Zsoldos Attila*: Téténytől a Hód-tóig. Az 1279 és 1282 közötti évek politikatörténetének vázlata. Történelmi Szemle 39. (1997) 96.

[72] 1276: BTOE I. 161. (in insula Beate Virginis); 1277: BTOE I. 165. (in insula Beate Virginis); 1287–1288 k.: ÁÚO IX. 572. (in insula Virginis Gloriose) – Ez utóbbi keltére l. *Karácsonyi János*: A hamis, hibás keltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. [A Történelmi Tár 1908. évi számában megjelent „Pótlások "-kal kiegészítve] A kötetet szerkesztette és az előszót írta: Koszta László. (Aetas Könyvek 1.) Szeged 1988. 146–147. (165. sz.).

[73] 1277: DL 105 222.; 1283: CD V/3. 218. – Ez utóbbi mandatum keltezéséből ugyan hiányzik az évszám, ám a benne írásba foglalt adományról 1284 első felében állították ki a privilegialist (CD V/3. 216–219.), így bizonyosra vehető, hogy 1283-ban kelt.

[74] 1283: DF 200 706. — Az oklevelet Fejér kiadta (CD VII/2. 97.), ám értelemzavaró hibákkal —; 1290: BTOE I. 251. és HO IV. 72.

[75] 1291: Zala I. 103. és ÁÚO X. 38. – Ez utóbbi hiányzó évszáma az oklevél átírása (ÁÚO X. 37–40.) alapján határozható meg.

[76] 1295: DF 200 054. és HO VII. 243. — Ez utóbbi alapján határozható meg az ebben a jegyzetben említett másik oklevél évszáma —; 1293–1295 k.: CD VI/1. 241. (Az oklevelet Fejér 1292-re datálta, a szövegében olvasható archontológiai adatok azonban ezt a megoldást kizárják.)

[77] 1299: HO VI. 353. – Az oklevelet kiadója 1290-re datálta, s ez az évszám olvasható az oklevél eredetijében (DL 2213.) is, ám ez nyilvánvalóan hibás, a helyes évszámra l. *Pór Antal*: Habsburgi

Összegezve a királynéi oklevelek kelethelyeire vonatkozó adatainkat, az a megfigyelés adódik, hogy a királynék[78] a leggyakrabban Budán tartózkodtak (17 említés), minden bizonnyal az utóbb *Kammerhof*nak nevezett királynéi udvarházban (*curia*),[79] ahonnan 1265-ben IV. Béla egyik oklevele is kelt.[80] Rendszeresen felkeresték ugyanakkor a királynék a mai Margit-szigetet — ahol szintén állt egy *curia*juk[81] — és Esztergomot is (5–5 említés). A két fehérvári[82] és az egy visegrádi kelethellyel együtt mindez azt jelenti, hogy a királynék az ismert esetek háromnegyedében (76,92%) az országnak a Buda – Esztergom – Fehérvár háromszög által határolt részében tartózkodtak: azon a vidéken, melyet Árpád-kori forrásaink az „ország közepé"-nek (*medium regni*) neveznek.[83] Az arány oly magas, hogy — adataink kis számának és fennmaradásuk esetlegességének ismételt hangsúlyozása mellett is — alkalmas annak a következtetésnek a levonására, mely szerint a királynéi udvarra, ellentétben a királyival, egyfajta földrajzi stabilitás a jellemző, mozgása csak ritkán lépte át a *medium regni* határait.[84] Egyetlen adatunk sem utal ugyanakkor arra, hogy a királynék több-kevesebb rendszerességgel felkeresték volna azokat a jelentősebb „vidéki" birtokközpontjaikat, mint amilyen az Abaúj megyei Vizsoly[85] vagy a somogyi Segesd[86] volt, s legfeljebb feltételezhető, hogy amikor az uralkodó tartózkodott például Segesden,[87] az ismert esetek legalább egy részében a felesége is vele volt. Hasonló módon feltűnő, hogy a királynék veszprémi tartózkodására sem utalnak adataink, jóllehet a veszprémi püspökséghez köztudottan szoros szálak fűzték őket.[88] Ha a királyné és udvara mégis elhagyta az „ország közepé"-t, akkor — mint azt az előzőekben láthattuk — vagy az uralkodót kísérte el a királyné valamelyik útjára, vagy valamely konkrét teendő elvégzése állt az út hátterében.

Ágnes magyar királyné és Erzsébet herczegasszony, az Árpádház utolsó sarja I–II. Katholikus Szemle 2. (1888) 224. (2. sz. jegyz.).

[78] Az alábbi számításoknál Erzsébet királyné esetében csak a férje, V. István uralkodási ideje alatt kiállított okleveleket vettük figyelembe.

[79] Vö. *Kubinyi András*: A király és a királyné kúriái a XIII. századi Budán. Archaeologiai Értesítő 89. (1962) 165–169.

[80] 1265: Datum Bude in curia domine regine – RA I/3. 440. (keltére l. RA 1446. sz.).

[81] Vö. *Irásné Melis Katalin*: Régészeti adatok a budapesti 11–13. századi királyi udvarhelyek kutatásához. Budapest Régiségei 33. (1999) 297–308. és *uő*: Fejezetek a margitszigeti domonkos apácakolostor történetéből. Tanítvány 7. (2001: 2.) 41–51.

[82] V. István özvegye, Erzsébet királyné egyik oklevele szerint „Fehérvár mellett" (aput Albam) szintén állt egy királynéi udvarház (nostre maiestatis domus) l. 1273: A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára I–II. Szerk. Nagy Gyula. Bp. 1887–1889. (a továbbiakban: Sztáray) I. 12.

[83] A fogalomra l. *Kumorovitz Lajos Bernát*: Buda (és Pest) „fővárossá" alakulásának kezdetei i.m. 7–53.; *Kubinyi András*: Főváros, rezidencia i. m. 57–70.

[84] Az Anjou-korban a királyné rendszerint Visegrádon tartózkodott (*Engel Pál*: Szent István birodalma i. m. 128.), ahol a király mellett a királynénak is volt curiája (*Kubinyi A.*: A király és a királyné kúriái i. m. 169.).

[85] *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I^{3}-IV. Bp. 1987–1998. I. 156–157.

[86] *Magyar Kálmán*: A segesdi királynéi ispánság történetéről (XI–XV. század). Somogy Megye Múltjából 16. (1985) 3–60.

[87] 1244: CDCr IV. 243. és 252.; 1263: Zala I. 41.; 1271: ÁÚO VIII. 421. és 419.; 1277: ÁÚO XII. 192. és Új Magyar Múzeum 1852. 825.

[88] A kérdésre legújabban l. *Zsoldos Attila*: A magyar királynék és Veszprém az Árpád-korban. In: Válaszúton. Pogányság – kereszténység, Kelet – Nyugat. Szerk. Kredics László. Veszprém 2000. 177–184.

A „királynéi udvar" fogalma mindazonáltal — csakúgy, mint a királyi — sokkal inkább a több-kevesebb rendszerességgel a királyné környezetében tartózkodó emberek körét jelentette az Árpád-korban, semmint valamely konkrét földrajzi helyet. A királynéi udvar ebben az értelemben éppúgy két, egymástól elkülönülő elemből állt, mint a királyi: az egyiket a királynéi udvar bárói alkották, a másikat pedig azok a különféle szolgálattevők, akiknek a királynéi udvar mindennapi teendőinek ellátásában jutott szerep. E két elem közül az elemzésünk kiindulópontjául választott 1298. évi törvény csak az előbbivel foglalkozik: elrendelvén egyfelől, hogy a királynéi udvar tisztségeit be kell tölteni — mégpedig nem idegenekkel, hanem magyar nemesekkel —, másfelől pedig előírván azt, hogy a királyné bizonyos, a király által kiválasztott bárókat köteles tartani.[89]

A királynéi udvar bárói tisztségeinek hiánytalan felsorolását IV. László feleségének, Izabellának egy 1290. évi oklevele tartalmazza, név szerint megemlítvén a királyné az idő szerint hivatalban lévő udvarispánját,[90] asztalnok-, lovász-, pohárnok- és tárnokmesterét.[91] Ugyanezeket a méltóságokat megtaláljuk Erzsébet királyné udvarában mind ifjabb királynéságának, mind pedig özvegy királynéságának az éveiben, s nem hiányoznak III. András anyjának, a királynékhoz számos tekintetben hasonlóan kezelt Thomasinának a környezetéből sem.[92]

Az egyes méltóságviselők sajátképpeni tevékenységéről erősen korlátozottak ismereteink. Az mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy az udvarispán elsődleges feladata a királyné joghatósága alá tartozók feletti ítélkezés lehetett. S valóban, tudomásunk van arról, hogy a királynéi harcosok jobbágyai a királynéi udvarispán előtt pereskednek,[93] 1273 körül pedig azért helyeztek át egy pert a királynéi udvarispán (*iudicis curie domine*) elé, mert az alperes a királynéi népek közül való (*de populis domine regine*) volt.[94] A királynéi kegyuraság alá tartozó[95] sági mo-

[89] 1298: 24. c.: Statuimus etiam, quod domina regina Hungariae dignitatis culmine gaudere possit, curia sua dignitatibus et honore in personis Hungarorum nobilium, non vero aliegenarum solempnius, sicut debet, ordinetur, et ut curia eiusdem dominae reginae decentius gubernetur, quosdam electos a domino rege barones ipsa domina regina habere teneatur – Supplementum I. 120.

[90] A szövegben „iudex curie nostre", azaz 'udvarbíró' szerepel, a tisztségre vonatkozó legkorábbi adatok azonban „curialis comes"-t, azaz 'udvarispán'-t említenek, ezért használjuk itt, és a továbbiakban is a tisztségnév ez utóbbi változatát. A tisztségnév változásaira az alábbiakban még visszatérünk.

[91] 1290: DF 200 716. – Az oklevelet Borsa Iván III. András 1295. évi átírása alapján kiadta l. RA II/4. 147.

[92] Erzsébet ifjabb királyné esetében asztalnok- (1259: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II. Ed. Richard Marsina. Bratislavae 1971–1987. — a továbbiakban: CDES — II. 438.), lovász- (1265: RA 1840. sz.; 1266: RA 1857. sz.) és tárnokmesterre (1262: RA 1792. sz.; 1263: RA 1379., 1809. sz-ok), özvegy királynésága éveiből udvarispánra (1273: Sztáray I. 12.; 1279–1280 k.: DL 38 668.; 1286: CDCr VI. 574.), asztalnok- (1280: RA 3054. sz.; 1286: CDCr VI. 574.), lovász- (1272: RA 2324. sz.), pohárnok- (1286: CDCr VI. 574.) és tárnokmesterre (1279: Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I–II. Ad edendum praeparavit Vincent Sedlák. Bratislavae 1980–1987. I. 489., CD V/2. 584. — tévesen „magister ianitorum", vö. DL 60 146. —, 582., 585.; 1280: DL 14 018., DL 63 665. és HO VI. 262.; 1286: CDCr VI. 574.) vannak adataink; Thomasina udvarából udvarispánt (1296: CDCr VII. 237.), asztalnok- (1295: ÁÚO X. 183.), pohárnok- (1295: CDCr VII. 215.) és tárnokmestert (1293: RA 3935. sz.; 1294: RA 3986. sz.) ismerünk.

[93] 1274: DL 875. – Az oklevelet Fejér is kiadta (CD V/2. 216.), ám számos hibával.

[94] 1273 k.: Zichy I. 33.

[95] 1275: CD V/2. 244.; 1274–1290 k.: CD IX/4. 105., vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. III. 238–240.

nostor népei csak a királynéi udvarispán jelenléte előtt tartoztak perbe állni,[96] miként a hasonló helyzetben lévő hántai káptalan népeit is kizárólag a királyné *curia*ja előtt lehetett perbe vonni.[97] Az egyértelmű adatok mellett találkozunk azonban olyannal is, mely alkalmas arra, hogy elbizonytalanítson a királynéi udvarispán hatáskörét illetően. 1220-ban az „Újvár megyei királynéi vendégek, ti. a tíz faluból való németek" (*reginae hospites de provincia Novi Castri, scilicet de decem villis*), azaz a vizsolyi királynéi ispánság[98] népei saját falunagyaikat (*villicos suos*) vádolták be. Ügyükben Atyusz bán (*Ocyus banus*) mondott ítéletet, aki ez idő szerint a bánság és a varasdi ispánság mellett a királynéi udvarispáni tisztséget is betöltötte.[99] Az eset az imént idézett adatainkkal látszólag egybevág, csakhogy az ügyről készített feljegyzés azt is elárulja, hogy Atyusz a király felhatalmazásából (*ex precepto et auctoritate regis*) járt el a perben.[100] Nehéz magyarázatot találni arra, hogy miért királyi parancsra ítélkezett a királynéi udvarispán az ügyben, ha az — tisztségviselése okán — egyébként is a hatáskörébe tartozott. Egy másik, szintén a vizsolyi ispánság népei közül való személyeket érintő perben az újvári *curialis comes* jutott szerephez az ítélkezésben.[101] Az említett esetek magyarázataként felmerülhetne, hogy a tapasztalt „rendellenesség"-ek valamiképpen az érintettek *hospes* voltával függenek össze, ennek azonban ellentmond, hogy elvárható lenne: a királynéi vendégtelepesek feletti bíráskodás az életüknek teret adó uradalmi keretek között történjék épp úgy, miként a várispánságok földjein élő vendégtelepesek esetében, ahol is igazolható, hogy felettük az ispánt illette meg a bírói joghatóság.[102] Megalapozottabbnak látszik inkább arra gondolni, hogy a királynéi udvarispán illetékessége nem volt kizárólagos, s a királynéi népek felett az uralkodónak, illetve az ő képében eljáró bíráknak is volt joghatósága. Nem mond ellent ennek az sem, hogy 1257-ben Pok nembéli Móric királynéi udvarispán, amikor egy verőcei királynéi prediális jobbágy (*iobagio predialis domine regine de Vereucha*) ellenében pereskedett, Mária királynétól kért bírót ügyének megítélésére, aki aztán saját lovászmesterét, Smaragd nembéli[103] Ajnárdot bízta meg a bíráskodással,[104] hiszen néhány évvel később, 1262-ben, Benedek királynéi udvarispán „királyi akaratból és a ... királyné különös parancsára" (*de voluntate regia et mandato speciali ... regine*) hajtott végre birtokvizsgálatot Pozsega megyében.[105] A „királyi akarat" emlegetése ez esetben annál is inkább megerősíteni látszik az említett feltételezést, mert Pozsega megye ekkor már évek óta Mária királyné joghatósága alá tartozott, aminek első nyomát 1258-ban találjuk, amikor

[96] 1270: CD V/1. 23.; 1272: CD V/2. 39.

[97] 1282: DF 200 822., vö. még DF 201 170.

[98] *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. I. 156–157.

[99] 1220: RA 357. sz.

[100] 1220: Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. Kiadja... *Karácsonyi János, Borovszky Samu*. Bp. 1903. (a továbbiakban: VR) 259. sz.

[101] 1219: VR 218. sz.

[102] *Zsoldos Attila*: A szent király szabadjai. Bp. 1999. 39–41.

[103] Vö. 1222: VR 340. sz.

[104] 1257: CDCr V. 80–82.

[105] 1262: CDCr V. 241.

is egy hasonló birtokvizsgálatot említ forrásunk, melyet akkor még Smaragd nembéli Gilét királyi tárnok- és királynéi pohárnokispán vezetett.[106]

Azt gondolhatnánk, hogy 1262-ben Benedek a földvizsgálatban udvarispáni tiszténél fogva vett részt, valójában azonban inkább alkalmi megbízatásról lehet szó. Erre vall ugyanis, hogy egy hasonló vizsgálatot korábban a királynéi pohárnokok ispánja — s nem Pok nembéli Móric, az az idő szerinti királynéi udvarispán — vezetett, s Erzsébet özvegy királyné sem udvarispánjának, hanem tárnokmesterének adott megbízást a szepesi birtokjogok felülvizsgálatára.[107]

A királynéi udvar többi tisztségviselőjének a feladatairól, források híján, még kevesebbet tudunk, a tárnokmesterről is csupán a királyi tárnokmesterrel kínálkozó analógia alapján sejthető, hogy a királynéi jövedelmek felügyelete lehetett, legalábbis eredetileg, rábízva. Az analógia alkalmazhatósága mellett szól, hogy 1283-ban Izabella királyné tárnokait élelmiszeradó (*victualia*) beszedése közben érte támadás.[108] Az asztalnok-, lovász- és pohárnokmesterek funkcióit éppúgy homályban hagyják forrásaink, mint a királyi udvar ugyanezen a néven emlegetett méltóságainak feladatait. A „mesterek"-nek ugyanakkor — s ez megint a királyiakkal rokon vonás — megvolt a maguk ispáni címmel szereplő „pár"-ja: a királyné tisztségviselői esetében forrásaink tárnok-[109] és pohárnokispánokat[110] emlegetnek. Míg az uralkodó lovászmesterei esetében, ha nem is túl gyakran, de mégiscsak előfordul, hogy ugyanaz a személy tölti be a „mester"-i és az „ispán"-i tisztet,[111] a királynéi méltóságok között erre nem találunk példát.[112] A „mester–ispán" tisztségpárok egymáshoz való viszonya, adatok híján, megint csak ismeretlen, annak feltételezése azonban megkockáztathatónak látszik, hogy az egyes ispánok az azonos néven emlegetett királynéi (illetve királyi) szolgálónépek[113] elöljárói lehettek, míg a mesterek ezekkel legfeljebb laza szálakon kapcsolatot tartó udvari méltóságok voltak. Mivel a szolgálónépi rendszer minden bizonnyal jóval előbb kialakult, mint a királyi (illetve királynéi) udvar egyes „mester" címet viselő méltóságai, így aztán az „ispán"-ok is régtől fogva jelen lehettek a királyi, illetve a királynéi tisztségviselők sorában, míg a „mester"-ek a méltóságok egy újabb rétegéhez tartozhattak. Említést érdemel ugyanakkor, hogy a királynéi hirdetők (*precones*) személyében

[106] 1258: CDCr V. 84. – IV. Orbán pápa 1263-ban erősítette meg Mária királynét Pozsega birtokában l. Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner I–II. Romae-Zagrabiae 1863–1875. (a továbbiakban: VMHH) I. 254.

[107] 1279: CD V/2. 583., CD V/2. 581., RA II/2–3. 286., CD V/2. 585.; 1280: DL 14 018., DL 63 665., HO VI. 262.

[108] 1283: DF 200 706.

[109] 1238: Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerkesztették Nagy Imre, Deák Farkas és Nagy Gyula. Bp. 1879. (a továbbiakban: Hazai) 7.; 1250: RA 935., RA 936. sz-ok; 1265: ÁÚO XI. 545., DF 254 700.; 1279: MES II. 116–117.; 1284: ÁÚO IV. 264.

[110] 1258: CDCr V. 84.

[111] 1228: RA 442., 443. sz-ok; 1229: RA 451., 456. sz-ok; 1234: RA 529–530. sz-ok.

[112] Rátót nembéli István 1265 előtt Mária királyné lovászmestere és tárnokispánja volt (1265: ÁÚO XI. 545.

[113] L. pl. 1273: Hazai 62. (királynéi asztalnok); 1280: ÁÚO IV. 221., és 219.; 1283: HO IV. 89.; 1284: CD V/3. 216.; 1289: DF 200 713. (királynéi pohárnokok); 1238: Hazai 7.; 1283: DF 200 706., 1283: DL 1158.; 1284: CD V/3. 218.; 1284: CD V/3. 217.; 1286: CDCr VI. 575. (királynéi tárnokok).

olyan szolgálónépi csoportot ismerünk,[114] melyeknek ispánjai szerepelnek ugyan,[115] ám hozzájuk kötődő udvari méltóságról, azaz „hirdetőmesterek"-ről nem tudunk, vélhetően azért, mert ilyen nem is volt.

Az a korábbi vélekedés, mely szerint a (királyi) udvar méltóságai hivataluk után nem jutottak jövedelemhez,[116] tévesnek bizonyult.[117] A királynéiak esetében is rendelkezünk olyan adattal, mely egyértelműen bizonyítja, hogy rendszeres „fizetés" (*stipendium*) illette meg az udvari méltóságokat: Mária királyné lovászmestere — aki egyúttal tárnokai ispánja is volt — évente (*annuatim*) ötszáz márkát, tehát jelentéktelennek éppen nem mondható összeget kapott *racione stipendii sui*.[118] A többiek jövedelmeiről hiányoznak az adatok, összehasonlításképpen csak annyi jegyezhető meg, hogy a királynéi kancellárt ugyanekkora összeg illette meg,[119] a király egyik bárója, az országbíró (egyúttal mosoni ispán) viszont — 1278-ban — évi ezer márkát kapott.[120] Az udvari tisztségviselők magas jövedelmeire vonatkozó szórványos adataink mindenben alátámasztják Rogerius azon, a II. András-kori udvari méltóságokra vonatkozó megjegyzését, mely szerint azok szerfelett meggazdagodtak tisztségeik bevételeiből.[121] A királynéi kancellár *salariumát* a királynéi jövedelmekből (*de reginalibus ... redditibus*)[122] fizették, s nyilván így volt ez a többi udvari méltóságviselő esetében is.

A királynéi udvar egyes méltóságai között épp úgy egyfajta rangsor figyelhető meg, mint a királyiak esetében. Eredetileg minden bizonnyal az udvarispánság betöltője rendelkezett a legnagyobb tekintéllyel. Erre vall, hogy a királynéi udvarispán — ellentétben a királynéi udvar „mesterei"-vel — rendszeresen feltűnik az 1192 és 1235 közötti években kiállított királyi kiváltságlevelek méltóságsoraiban,[123] miközben az 1222. évi Aranybulla — a nádor, a bán és a királyi udvarispán társaságában — az ország legjelentősebb méltóságviselői között említi.[124] Mint azt az alábbiakban látni fogjuk, ugyanezt a következtetést alapozzák meg a királynéi udvarispánságot ebben az időszakban betöltő személyekre vonatkozó is-

---

[114] L. pl. 1274: CD VI/2. 399.; 1278 k.: BTOE I. 175–176.; 1282: HO VI. 307. és 282.; 1283: CD V/3. 217.

[115] 1245: CDES II. 145.; 1286: HO VI. 343.

[116] *Fügedi Erik*: Ispánok, bánok, kiskirályok. Bp. 1986. 51.

[117] *Kis Péter*: „A király hű bárója". (Ákos nembeli Ernye pályafutása). Fons 2. (1995) 286.

[118] 1265: ÁÚO XI. 545.

[119] 1269: BTOE I. 107.

[120] 1278: UB II. 111. – Említést érdemel még az az adat, mely szerint 1217-ben a királyi pohárnokmester, mikor a király tisztségét másnak adta, mintegy végkielégítésképpen 300 márkát kapott: CD III/1. 205.

[121] Rogerii Carmen miserabile 10. c.: Qui tamen potentiores erant, sicut thavarnicorum, qui et camerarius dicitur, ac dapiferorum, pincernarum necnon agazonum magistri et ceteri, qui habebant in curia dignitates, exinde in tantum incrassati erant, quod reges pro nihilo reputabant. – Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette Szovák Kornél és Veszprémy László. Bp. 1999.[2] (a továbbiakban: SRH) II. 558. – A világi méltóságviselők jövedelmeire l. még *Nógrády Árpád*: „Magistratus et comitatus tenentibus". II. András kormányzati rendszerének kérdéséhez. Századok 129. (1995) 174–180.

[122] 1269: BTOE I. 107., vö. 1276: CD V/2. 338.

[123] Vö. *Nógrády Á.*: i. m. 162–163. és 190. (táblázatok).

[124] 1222: 30. c. – Enchiridion 142.

mereteink is. A 13. század második feléből származó adataink viszont sokkal inkább a királynéi tárnokmestert mutatják a királynéi udvar legtekintélyesebb méltóságának: a méltóságsorokban inkább ennek a tisztségnek a betöltője tűnik fel, s a tisztségviselők személyi köre is ezt a benyomást erősíti meg. A jól érzékelhető változás okát vagy okait illetően találgatásokra vagyunk utalva. A leginkább kézen fekvőnek az a feltételezés tűnik, hogy a királyi udvar hierarchikus rendje lehetett hatással a királynéi udvar belső szerkezetére. Köztudomású, hogy a királyi tárnokmester — a tisztség végleges meggyökeresedése, azaz II. András uralkodásának ideje óta — az uralkodó legbefolyásosabb bárói közé tartozott, aminek félreérthetetlen jeleként a tárnokmestert az 1290. évi törvény mindjárt a nádor után említi azon méltóságok sorában, akiket az uralkodó csak a királyi tanács beleegyezésével nevezhet ki.[125]

A tisztségek felől közelítve, mi tagadás, meglehetősen korlátozott mértékű ismereteket szerezhetünk a királynéi udvar méltóságaira vonatkozóan. Több eredménnyel kecsegtet, ha ugyanennek az éremnek a másik oldalát, a tisztségek betöltőinek körét vesszük szemügyre.

A királynéi udvarispánok sorozatát — nem számítva egy III. István király nevében kiállított, de 1029-re datált hamis oklevelet[126] — 1198-tól kezdve ismerjük,[127] de adataink csak II. András uralkodásának éveitől kezdve szaporodnak meg. Az asztalnok-, a lovász- és a pohárnokmester tisztségére vonatkozó utalások a 13. század közepén jelennek meg,[128] az első tárnokmesterrel viszont megint csak II. András korában találkozunk.[129]

Királynéi udvarispánok

1206	Tiborc[130]
1207–1210	Turoy fia Péter[131]
1210–1212	Bánk[132]
1214	Szák nembéli Barc fia Miklós[133]
1219–1221	Atyusz nembéli[134] Atyusz[135]
1221	Kán nembéli Gyula[136]

[125] 1290: 9. c.: UGDS I. 174.

[126] ÁÚO XI. 37–38., vö. RA 123. sz.

[127] RA 172. sz.

[128] 1239: RA 657. sz. (asztalnokmester); 1257: CDCr V. 80. (lovászmester); 1240: RA 684. sz. (pohárnokmester – 1209-ben hamis oklevél már említi: RA 246. sz.).

[129] 1221: RA 364. sz. („maior cubiculariorum regine" tisztségnévvel).

[130] RA 223. sz.

[131] 1207: RA 229–230. sz-ok; 1208: RA 234. sz., 233. sz., DL 87 639., 235–237. sz-ok; 1208: VR 4. sz.; 1209: RA 240. sz.; 1210: RA 253. sz. – A kérdéses személyek meghatározásakor Wertner Mór eredményeiből indultunk ki l. *Wertner Mór*: Az Árpádkori ország- és udvarbírák genealogiája. Turul 19. (1901) 7–26. és 54–73., vö. még *Uő*: Az Árpádkori udvari tisztviselők sorozata. Történelmi Tár 1899. 638–672. A továbbiakban csak akkor utalunk a kérdéses személy származására, ha az ezekben a tanulmányokban javasolt megoldásoktól eltértünk.

[132] 1210: RA 254. sz.; 1211: RA 258–262. sz-ok; 1212: RA 269–270. sz-ok, DF 261 647., DF 207 541., DF 254 701. (ez utóbbi kétes hitelű).

[133] 1214: CDES I.152. (az oklevél kétes hitelű).

[134] Vö. *Holub József*: Az Atyusz-nemzetség. Turul 51. (1937) 57–67.

[135] 1219: RA 354. sz-ok; 1220: RA 357. sz.; 1221: RA 362. sz.

[136] RA 365–369. sz-ok, 371. sz., VR 312. sz., MES I. 232.

1222–1225	Szák nembéli Barc fia Miklós[137]
1226–1229	Atyusz nembéli Atyusz[138]
1229–1230	Tétény nembéli[139] Péter[140]
1232	Kán nembéli Gyula[141]
1251–1259	Pok nembéli Móric[142]
1262–1263	Fancs fia[143] Benedek[144]
1264–1269	Csák nembéli Csák fia[145] István[146]
1270	Farkas[147]
1275	Fülöp[148]
1275	Héder nembéli Dénes fia Herrand[149]
1275	Mojs[150]
1290	Forrói Csete fia[151] Aladár[152]

Királynéi asztalnokmester

1239–1240	Hahót nembéli Mihály[153]
1253	Szák nembéli Albeus fia Konrád[154]
1263	Csák[155]
1274	Forrói Csete fia Aladár[156]
1274–1275	Héder nembéli Dénes fia Herrand[157]
1277–1279	Forrói Csete fia Aladár[158]
1290	Ehellős[159]

[137] 1222: RA 382–383., 386. sz-ok (ez utóbbi hamis); 1223: RA 393–395.; 1224: RA 402–403., 406–411. sz-ok; 1225: RA 420., 422., 426. sz-ok.

[138] 1226: DL 61 126.; 1228: RA 440–443., 448., 449. sz-ok (e két utóbbi hamis); 1229: RA 451–452. sz-ok.

[139] Vö. *Engel Pál*: Középkori magyar genealógia (Magyar Középkori Adattár) CD-ROM. Arcanum Digitéka – MTA Történettudományi Intézet 2001.

[140] 1229: RA 456. sz.; 1230: RA 462. sz.

[141] CDCr III. 367.

[142] 1251: CD IV/2. 85.; 1255: RA 1066. sz. (a Prannaius név vélhetően elírás); 1256: CDES II. 379.; 1257: CDCr V. 80.; 1258 (?): CDES II. 431.; 1259: RA 1216. sz., BTOE I. 70., RA 1223. sz.

[143] *Wertner Mór*: Két Árpádkori országnagy családja. Történelmi Tár 1899. 83–84.

[144] 1262: RA 1290. sz., CDCr V. 241.; 1263: UB I. 287., RA 1362–1363., RA 1372. sz-ok.

[145] Vö. *Engel Pál*: Genealógia i. m.

[146] 1264: RA 1397. sz., Zichy I. 18.; 1264–67. k.: RA 1514.a. sz.; 1265: UB I. 311., DF 254 700.; 1266: UB I. 327.; 1267: RA 1532., 1551. sz-ok; 1268: RA 1575., RA 1577. sz-ok; 1269 (?): RA 1604. sz., 1269: RA 1632., RA 1644. sz-ok.

[147] RA 1963. sz.

[148] *Kiss András*: Lappangó középkori oklevelek. Erdélyi Múzeum 54. (1992) 82.

[149] 1275: RA 2599., RA 2602. sz-ok, DL 93 918.

[150] 1275: RA 2663. sz.

[151] Vö. *Engel Pál*: Genealógia i. m.

[152] DF 200 716.

[153] 1239: RA 657. sz.; 1240: CDCr IV. 122–123.

[154] HO I. 28.

[155] RA 1346. – Vélhetően Csák nembéli (ugodi) Demeter ispán fia, aki 1268-ban a királyné által delegált bíró (Zichy I. 17.).

[156] ÁÚO IX. 86.

[157] 1274: RA 2564. sz.; 1275: RA 2595. sz.

[158] 1277: CDCr VI. 212., CDCr VI. 211.; 1279: ÁÚO IX. 257–258.

[159] DF 200 716.

Királynéi lovászmester

1257	Smaragd nembéli Ajnárd[160]
1265	Rátót nembéli „Porc" István[161]
1265	Miklós[162]
1272	Rátót nembéli „Porc" István[163]
1290	Szécs nembéli Mikó fia Mikó[164]

Királynéi pohárnokmester

1240	Szák nembéli Albeus fia Konrád[165]
1281	Kökényesrénold nembéli Mikod fia[166] Imre[167]
1290	András[168]
1298	Kacsics nembéli Falkos fia Farkas[169]

Királynéi tárnokmester

1221	Kán nembéli Gyula[170]
1239 k.	Dénes[171]
1259	Fancs fia Benedek[172]
1262–1268	Rátót nembéli Olivér[173]
1270–1272	Monoszló nembéli Gergely[174]
1274–1275	Mojs[175]
1275	Péc nembéli György fia Dénes[176]
1275	Héder nembéli Dénes fia Herrandus[177]
1275–1276	Rátót nembéli Roland[178]
1276	Miklós[179]
1277–1278	Mojs[180]

[160] CDCr V. 80.
[161] RA 1840. sz.
[162] DF 254 700.
[163] RA 2213. sz.
[164] DF 200 716., Hazai 122.
[165] RA 684., 689. sz-ok.
[166] 1288: ÁÚO IV. 332.
[167] *Eckhart Ferenc*: Néhány kiadatlan Árpád-kori oklevél. In: Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik, történetírói működésének negyvenedik, szemináriumi vezetőtanárságának harmincadik évfordulója ünnepére. Bp. 1917. 77.
[168] DF 200 716.
[169] RA 4167. sz.
[170] RA 364. sz.
[171] A pannonhalmi Szent-benedek-rend története I–XII. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrác. Bp. 1902–1916. (a továbbiakban: PRT) VIII. 284.
[172] RA 1226. sz.
[173] 1262: RA 1288–1289. sz-ok; 1268: RA 1577. sz.
[174] Az első adat: RA 1959. sz., az utolsó: RA 2225. sz.
[175] Az első adat: RA 2443. sz., az utolsó: RA 2602. sz.
[176] Az első adat: RA 2604. sz., az utolsó: RA 2652. sz.
[177] UB II. 80.
[178] 1275: RA 2659–2666. sz-ok; 1276: RA 2687., 2691. (az oklevél hamis), 2710–2711. sz-ok.
[179] RA 2761. sz.
[180] 1277: RA 2824. sz.; 1278: RA 2846. sz. (az oklevél hamis), RA II/2–3. 244., RA 2915. sz.; 1279: RA 2939., 2958. sz-ok; 1280: CDCr VI. 358., HO VI. 258.

1282–1290	István[181]
1291	Péc nembéli Lukács[182]
1293–1295	Ákos nembéli Ernye fia István[183]
1298–1299	Ákos nembéli Albert fia[184] Mojs[185]
1299	Borsa nembéli Tamás fia Roland[186]

A királynéi udvar tisztségeit viselő személyek körének vizsgálata, igazolva előzetes várakozásainkat, valóban számos tanulsággal szolgál. Az a nevek futólagos áttekintése alapján is világosan látszik, hogy — bármelyik tisztségről is legyen szó — többnyire előkelő nemzetségek tagjaival találkozunk: a listákon az Ákosok, az Atyuszok, a Csákok, a Hahótok, a Héderek, a Kánok, a Rátótok, a Smaragdok, a Tétények képviselői szerepelnek, hogy csak a legjelentősebb rokonságokat említsük. Aligha férhet kétség ugyanakkor ahhoz, hogy ebbe a társadalmi körbe tartozott az a Mojs is, aki udvarispánként és tárnokmesterként is szerephez jutott a királynéi udvarban, jóllehet rokonságának nemzetségneve nem ismert. Ennek alapján csábító lehetne arra gondolni, hogy azok a királynéi méltóságviselők, akiknek származása nem tisztázható egyértelműen, szintén a nagybirtokos előkelők közül kerültek ki, ha nem szerepelnének a listákon ugyanakkor olyan személyek, akik bizonyosan jóval szerényebb származással dicsekedhettek. Ennek a típusnak a jellegzetes képviselője Forrói Csete fia Aladár, aki Fejér megyei kisbirtokosként[187] került Erzsébet ifjabb királyné udvarába, ahol 1262–1263-ban már tárnokmesterségig jutott s a férjtől, István ifjabb királytól jelentős birtokadományokat kapott.[188] 1274-ben és 1277–1279-ben Izabella királyné tárnokmestereként találkozunk vele, majd újra Erzsébet — immár özvegy — királyné szolgálatába állt: a királyné egyik, 1279–1280 tájára datálható oklevele udvarispánként említi.[189] 1290-ben viszont már Izabella királyné udvarispánja volt,[190] s e méltóság viselőjeként szerepel 1309-ben is, amikor az Anjou Károlyt királyukul elismerő bárók között sorolják fel.[191] Hasonló, bár részleteiben kevésbé ismert karrier gyanítható Fancs fia Benedek esetében is: ő 1247 és 1251 között mosoni ispánként kerül a szemünk elé,[192] hogy aztán Mária királyné udvarába kerülve előbb tárnokmesterként, majd udvarispánként szolgálja IV. Béla feleségét.

---

[181] 1282: RA 3185. sz.; 1290: DF 200 716.

[182] RA 3741., 3822. sz-ok.

[183] 1293: RA 3935. sz.; 1294: RA 3986. sz.; 1295: Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. Válogatta, fordította bevezetéssel, jegyzetekkel ellátta és a mutatót készítette Kondorné Látkóczki Erzsébet. Eger 1997. 79.

[184] *Engel P.*: Genealógia i. m.

[185] 1298: UGDS I. 192.; 1299: RA 4217., 4234. sz-ok., UB II. 327.

[186] RA 4275. sz.

[187] 1255: ÁÚO VII. 410.

[188] 1262: RA 1792. sz.; 1263: RA 1809. sz.

[189] DL 38 668.

[190] Az 1290 előtti évek valamelyikében kelhetett az a datálatlan oklevél, mely szerint Aladár királynéi udvarispán Budán ítélkezik (DL 75 158.).

[191] Személyére l. *Zsoldos Attila*: Kassa túszai. (Pillanatfelvétel 1311-ből Aba Amadé famíliájáról). Történelmi Szemle 39. (1997) 351.

[192] 1247: RA 853. sz.; 1248: RA 875. sz. (az oklevél kétes hitelű); 1251: RA 950. (az oklevél hamis), 957–958., 959. (az oklevél hamis), 960. sz-ok.

Ha mármost vizsgálatunkat kiterjesztjük arra a kérdésre is, hogy az egyes királynéi tisztségviselők milyen más méltóságokat töltöttek be pályafutásuk során, szerfelett figyelemreméltó megállapításokat tehetünk. Feltűnő mindenekelőtt, hogy csak az udvarispáni és a tárnokmesteri tisztség betöltői között találunk olyanokat, akik valamely jelentősebb királyi méltóság viselőiként is ismertek: ez mindenesetre alátámasztani látszik azt a korábbi megállapításunkat, hogy a királynéi udvar hierarchiáján belül e két tisztség volt a legtekintélyesebb. Az alábbiakban kifejtendő részletek ugyanakkor azt is igazolják, hogy az udvarispánság inkább a tatárjárás előtti, míg a tárnokmesteri az azt követő évtizedekben számított rangban az elsőnek. II. András korának királynéi udvarispánjai — mind e tisztségüket megelőzően, mind azt követően — valamennyien viseltek királyi méltóságokat: megyésispánságokat és más, fontosabb tisztségeket.[193] Bánk, Szák nembéli Barc fia Miklós, Atyusz nembéli Atyusz és Kán nembéli Gyula pedig egyenesen II. András kormányzatának oszlopai közé sorolható. Bánk, Miklós és Gyula ennek megfelelően elnyerte — némelyikük, mint Barc fia Miklós és Kán Gyula, többször is — a bárói karrier csúcsát jelentő nádori tisztet,[194] ám Atyusz sem sokkal maradt el mögöttük többszöri bánságával és királyi udvarispánságával.[195] Hozzájuk képest már Tétény nembéli Péter is másodvonalbelinek tűnik, igaz, neki a fivére, Marcell volt királyi udvarispán.[196] A 13. század későbbi évtizedeiben szemlátomást jóval kisebb kaliberű személyek jutottak a királynéi udvarispáni tisztséghez. Közülük egyedül a már említett Mojs — az azonos nevű nádor fia — viselt maga is nádorságot,[197] míg Pok nembéli Móric csupán királyi pohárnok-, asztalnok- és tárnokmester volt,[198] Csák nembéli István — pályája elején — szörényi bánként szolgálta királyát,[199] Héder nembéli Herrand pedig a lovászmesterségig[200] jutott a királyi udvar hierarchiájában.

Az első ismert királynéi tárnokmester a már említett Kán nembéli Gyula volt, utódai viszont már összehasonlíthatatlanul kevesebb befolyással rendelkeztek a királyi udvarban, mint ő. Ez a helyzet az 1270-es években változott meg szembetűnően. V. István okleveleinek a méltóságsoraiban feleségének, Erzsébet királynénak a tárnokmestere, Monoszló nembéli Egyed rendszeresen feltűnik, míg a királynéi udvarispánnal, a közelebbről ismeretlen Farkassal csak egyetlen alkalommal találkozunk.[201] Mivel Gergely felesége a királyné nővére — vagy legaláb-

[193] A vonatkozó adatok jelentős része Wertner Mór 131. sz. jegyzetben említett munkáiban fellelhető, megismétlésüktől ehelyütt eltekintettünk.

[194] Bánk 1212–1213-ban, Szák nembéli Barc fia Miklós 1213–1214-ben, 1219–1222-ben és 1226-ban, Kán nembéli Gyula 1215–1217-ben és 1222–1226-ban volt nádor, vö. Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Bp. 1994. (a továbbiakban: KMTL) 474.

[195] Atyusz 1214-ben (RA 289–291. sz-ok) és 1220–1222-ben (RA 357–358. sz-ok; 1221: RA 362., 364–371. sz-ok; 1222: RA 377–378., 381. sz-ok) volt bán, 1215–1217-ben pedig udvarispán (1215: RA 298–299. sz-ok; 1216: RA 303–308. sz-ok; 1217: RA 314., 316–320., 322–326., 328–334., [tévesen királynéi] 335., [tévesen királynéi] 336., 337., [tévesen királynéi] 338–339. sz-ok).

[196] 1207-ben és 1211–1212-ben, l. KMTL 512.

[197] 1270–1272-ben, l. KMTL 474.

[198] L. *Wertner M.*: Az Árpádkori udvari tisztviselők i. m. passim.

[199] 1243: RA 734. sz.

[200] 1262: RA 1290., 1294. sz-ok; 1263: RA 1372. sz.; 1265: RA 1466. sz.; 1266: RA 1485. sz.; 1268: RA 1588., 1597. sz-ok; 1269: RA 1644. sz.

[201] 1270: RA 1963. sz.

bis közeli rokona (*soror*) — volt,[202] felmerülhetne a gyanú, hogy a sógorság kölcsönzött ideiglenes tekintélyt a tisztségnek. Valójában azonban Gergely utódai is az országbárók közül kerültek ki: Péc Dénes nádor, szlavón bán és országbíró volt előzőleg,[203] a királynéi tárnokmestersége idején már idős embernek számító Rátót nembéli Roland még IV. Béla idején viselt komoly tisztségeket — köztük nádorságot is[204] —, az 1270-es évek utolsó ismert királynéi tárnokmestere pedig az az ifjabb Mojs volt — Monoszló Gergelyhez hasonlóan felesége révén ő is a királyi ház tágabb rokonságához tartozott[205] —, akinek a karrierje szintén IV. Béla uralkodása idején indult, s fontosabb állomásai a királyi lovász-, majd asztalnokmesterség, V. István alatt a nádorság és a szlavón bánság voltak, de viselte az országbíróságot is.[206] Az 1280-as évekhez köthető István tárnokmesterről semmit sem tudunk, de az 1290-es években újra tekintélyes személyekkel találkozunk a királynéi tárnokmesterek között, hiszen Ákos István és Borsa Roland bízvást minősíthető annak.

Mindezek után joggal merülhet fel a kérdés, hogy vajon a korábban országos méltóságokat és a királyi udvar tisztségeit viselt bárók számára nem jelentett-e visszalépést a királynéi udvar vezető posztjainak ellátása, azaz: tarthatjuk-e odakerülésüket a kegyvesztettség — vagy legalábbis az ideiglenes háttérbe szorulás — jelének. Aligha vitatható ugyanis, hogy a királyi udvarispánság vagy tárnokmesterség jóval nagyobb hatalmat és presztízst biztosított viselője számára, mint a királynéi, nem is beszélve a nádorságról vagy éppen a tartományok feletti kormányzást biztosító bánságról és vajdaságról. Számos jel mutat arra, hogy a válasz határozottan nemleges. Amennyire a rendelkezésünkre álló források alapján megítélhető, a kegyvesztettség a királyi udvarból való eltávolítást vonta maga után: így tűnik el a bárók sorából II. András egyik kedvence, az 1209 után száműzetésbe kényszerült Korlát fia Benedek,[207] IV. Béla korábbi országbírája, Geregye nembéli Pál az 1250-es évek közepén[208] vagy éppen Csák nembéli Péter az 1270-es évek elejének udvari intrikái következtében.[209] S ez még a jobbik eset volt, hiszen ismeretesek olyan példák is, amikor IV. Béla, trónraléptét követően, megvakíttatással és bebörtönzéssel tette nyomatékosabbá a kegyvesztettség tényét.[210]

Az országos méltóság viselése után a királynéi udvar valamelyik vezető tisztségébe került bárók életpályája ezzel szemben a legkevésbé sem utal arra, hogy a királynéi udvarispánság vagy tárnokmesterség viselése törést jelentene a karrierben. Bánk 1208–1209-ben Szlavónia élén állt,[211] 1210 és 1212 között töltötte

[202] 1274: RA II/2–3. 99., vö. *Jakubovich Emil*: Kun Erzsébet nőtestvére. Turul 37. (1922–1923) 14–27.

[203] KMTL 474–475., 650., 512.

[204] *Szovák Kornél*: Roland. In: KMTL 577.

[205] 1281: CD X/4. 858., vö. Wertner Mór: Az Árpádok családi története. Nagybecskerek 1892. 597–614.

[206] *Szovák Kornél*: Mojs. In. KMTL 462.

[207] 1221: UB I. 81., vö. *Fügedi E.*: i. m. 82–83.

[208] *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. 109.

[209] 1273: „quidam emuli sui [sc. Petri] iniqua confederacione falsa suggerentes et instigacione felle plena animum nostrum advertissent, eum de nostrorum fidelium contubernio et de domo nostra occasionaliter non ex causa effugari studuissent" írja erről IV. László egyik oklevele – CDCr VI. 37.

[210] *Pauler Gy.*: i. m. II. 129–130.

[211] 1208: RA 233–237. sz-ok; 1209: RA 240–242., 248–249. (e két utóbbi oklevél hamis) és 250. sz-ok.

be a királynéi udvarispánságot, hogy aztán rögtön ezt követően a lehető legjelentősebb tisztséget, a nádorságot nyerje el.[212] Ugyanezt tapasztaljuk például Kán nembéli Gyula esetében is: királynéi tárnokmesterségét és udvarispánságát megelőzően királyi udvarispán,[213] bán,[214] vajda,[215] nádor,[216] majd újra bán[217] volt, azt követően pedig ismét nádorként[218] és bánként[219] szolgálta királyát. S hogy ez a helyzet nem csak II. András korára jellemző, annak példájaként elegendő talán egyedül Péc nembéli Dénes példájára hivatkozni, aki 1275. évi királynéi tárnokmesterségét követően országbíró,[220] majd nádor[221] volt. Mindezen adatok a leghatározottabban azt a benyomást keltik, mintha a királynéi udvar méltóságai beletartoztak volna a királyi tisztségek azon körébe, amelyek időről időre bekövetkező újraosztása állandó mozgásban tartotta a bárókat, ám anélkül, hogy a változások alapján az érintettek kegyvesztettségére lehetne következtetni.

A jelenség kétségkívül magyarázatot kíván, hiszen felveti a királyi és a királynéi udvar viszonyának a kérdését. Ennek mindeddig nem sok figyelem jutott, jóllehet elemzésünk kiindulópontja, az 1298. évi törvény 24. cikkelye meglehetősen világosan megfogalmazza, hogy a királynéi udvar báróit — legalábbis egy részüket — nem a királyné, hanem férje, az uralkodó választja ki, akiket felesége köteles tisztségükben megtartani.[222] Kérdés már most, hogy valamely újonnan hozott rendelkezéssel állunk-e szemben, vagy egy régóta meglévő gyakorlat törvénybe iktatásával.

Az előbbi megoldás mellett szóló érv lehet, hogy ugyanez a törvény a királynéi udvari méltóságok betöltéséről is rendelkezik, s ennek alapján arra gondolhatunk, hogy az 1298 előtti években egyáltalán nem voltak királynéi méltóságok. S valóban, a királynéi udvarispánok, az asztalnok-, lovász- és pohárnokmesterek sorozata 1290-ben, Izabella királyné embereivel megszakad, egyedül tárnokmestereket ismerünk az 1290-es évekből, s egy pohárnokmestert éppen 1298-ból. Indokoltnak tűnik tehát a feltételezés, hogy az 1298. évi törvény említett cikkelye a királynéi udvar újjászervezését célozta, s így talán ennek egyik eleme lehetett a királynéi bárók kinevezési rendjének átalakítása.

Ellene mond ugyanakkor ennek a megoldásnak, mégpedig nagy nyomatékkal, hogy a királynéi udvar méltóságainak viselői rendesen valamely megye ispánjai is voltak. II. András korában Péter királynéi udvarispán előbb a csanádi, majd a bácsi, Bánk a bihari, Miklós előbb a soproni, majd a pozsonyi, Péter pedig

[212] 1212: RA 272–276., 280. (ez utóbbi hamis) sz-ok; 1213: RA 281., 284., 286. sz-ok (e két utóbbi oklevél hamis), vö. még VR 9., 15., 19., 27. sz-ok.

[213] 1212: RA 272–276., 280. sz-ok (az utolsó oklevél hamis); 1213: RA 281., 284., 286. sz-ok (a két utóbbi oklevél hamis).

[214] 1213: RA 282–283. sz-ok.

[215] 1214: RA 289–291. sz-ok.

[216] 1215: RA 298–299. sz-ok, VR 148. sz.; 1216: RA 303.-309. sz-ok, VR 153., 162. sz-ok; 1217: RA 314., 316–320., 322–326., 328–339., 345–346. sz-ok (a két utolsó oklevél hamis), VR 165. sz.

[217] 1219: RA 354. sz.

[218] 1222: RA 382–383., 386. sz-ok (az utolsó oklevél hamis); 1223: RA 393–395., 401. sz-ok (ez utóbbi hamis); 1224: RA 402–403., 406–411.; 1225: RA 420., 422., 426. sz-ok.

[219] 1234: RA 529. sz.; 1235: RA 537. sz.

[220] 1277: RA 2824. sz.

[221] 1277: RA 2825. sz.

[222] L. a 89. sz. jegyzetet.

az újvári ispánságot viselte. IV. Béla idején Pok Móric nyitrai ispán volt a királynéi udvarispánsággal egyidejűleg, utódai között pedig vasi és pozsonyi ispánokat találunk, azaz rendre a jelentősebb megyék ispánságát viselik a királynéi udvarispánok. Szembetűnő, hogy a királynéi asztalnok-, lovász- és pohárnokmesterek esetében, ha egyáltalán rendelkezünk olyan adatokkal, amelyek ispánságaikra utalnak, jóval kisebb jelentőségű megyék tűnnek fel. Herrandus asztalnokmester barsi és semptei ispán volt, egy másik asztalnokmester, Aladár pedig nógrádi. A lovászmesterek közül Ajnárd galgóci, „Porc" István nógrádi ispánként szerepel. A tárnokmesterek ispánságai változatosabb képet mutatnak: Fancs fia Benedek „csak" trencséni, Rátót Olivér pedig szanai ispán volt, Monoszló Gergely ellenben vasi, Mojs somogyi, Péc Dénes pedig zalai ispáni tisztet viselt a királynéi tárnokmesterséggel egyidejűleg.[223] Adataink meglehetős egyértelműséggel tanúskodnak amellett, hogy azok a királynéi méltóságok viseltek egyidejűleg jelentősebb ispáni tiszteket, akik pályafutásuk során a királyi udvarban is komoly szerephez jutottak: fontos ispánság tehát nem a királynéi méltóságviselőnek „járt", hanem annak a személynek, aki azt betöltötte. Szempontunkból ennek annál is inkább nagy a jelentősége, mert nincs okunk kételkedni abban, hogy a megyésispánságokat a király, s nem a királyné adta. Az persze igaz, hogy a királyné, ha valamely ispánságot vagy megyét megkapta a férjétől, annak ispánjával mint sajátjával rendelkezett, s meglehet, a kinevezés joga is az ő kezében volt. Így küldte ki a Pilist és Pozsegát birtokló Mária királyné[224] a pilisi és a pozsegai ispánt birtokba való beiktatásra,[225] s alkalmasint annak, hogy Erzsébet özvegy királyné a saját bárójaként említi a baranyai ispánt,[226] az lehet a magyarázata, hogy a megye hozzátartozott az általa kormányzott délvidéki országrészhez.[227] Azt azonban mégiscsak nehéz lenne elképzelni, hogy a királyok rendre lemondtak volna mindazon megyékről a feleségük javára, amelyek élén az egyes királynéi méltóságviselőket találjuk. Hogy valójában mi lehetett a helyzet, arra a királynéi udvarispánok és tárnokmesterek között is szereplő Atyusz nembéli Atyusz esete világít rá.

1222-ben III. Honorius pápa pártfogásába vette II. András második feleségét, Jolántát, egyszersmind megerősítette a férje által neki lekötött birtokokban, melyek között az okmány a bánságot (*banatum*) — azaz Szlavóniát és Horvátországot —, továbbá Varasd, Somogy, Zala és Szerém (*Cerem*) megyéket sorolja fel. Atyusz királynéi udvarispán 1220-ban történetesen a bánságot és a varasdi ispánságot is viselte,[228] így az adatok meglehetős pontossággal egybevágnak.[229] Bizonyosra vehető, hogy Jolánta valójában nem a bánság és az említett megyék kormányzatát

[223] Az adatokat l. *Wertner Mór*: Az Árpádkori megyei tisztviselők. Történelmi Tár 1897. 439–486. és 653–679., 1898. 105–133., vö. még *Uő*: Újabb adalékok az Árpádkori megyei tisztviselők ismeretéhez. Történelmi Tár 43–61. és 164–184.

[224] Vö. *Kristó Gy.*: A feudális széttagolódás i. m. 29.

[225] 1262: Történeti Lapok 1876. 699.; 1259: CDCr V. 149., 1266: CDCr V. 413.

[226] 1279–1280 k.: DL 38 668.

[227] A Szlavóniát is kormányzó Erzsébet özvegy királyné 1282-ben szintén a maga gerzencei ispánjának (comes noster de Gersenche) nevezi Jánost, l. DF 219 421.

[228] RA 357. sz.

[229] Szerémről, adatok híján, nem lehet nyilatkozni, Somogy és Zala megyék kormányzata azonban ez idő szerint összefüggésben állt a szlavón bánsággal, l. *Zsoldos Attila*: Egész Szlavónia bánja. In: Tanulmányok a középkorról. (Analecta Mediaevalia I.) Szerk. Neumann Tibor. H. n. 2001. 275–278.

kapta meg, hanem csak az azokból származó jövedelmeket, ahogy az évekkel korábban a részint a Maroson leúsztatott só és a pesti szaracénok — azaz izmaeliták[230] —, részint pedig Bodrog megye esetében is történt. II. András ez utóbbi rendelkezéséről a pápa egy 1218. évi oklevele tájékoztat.[231] Figyelemre méltó, hogy ebben az esetben ugyanolyan egybeesést figyelhetünk meg, mint az előzőben: adataink szerint 1219-ben ugyanazon Atyusz — mint királynéi udvarispán — Bodrog megye ispánságát viselte.[232] Mivel semmi alapja nincs egy olyan feltételezésnek, hogy Atyusz Jolánta királyné embere lett volna, ellenben az idő tájt igazolhatóan II. András kipróbált hívének számított — a szlavón bánság élén már 1214-ben is állt[233] — világos, hogy Atyusz ugyan azért lett bodrogi ispán és bán, mert ő viselte a királynéi udvarispánságot, csakhogy a királynéi udvarispánságot azért éppen ő kapta, mert a király így tudta fenntartani az ellenőrzést a kérdéses jövedelmek felett a felesége javára megtett adományokat követően is. Megkockáztatható immár tézisszerűen is annak megfogalmazása: az Árpádok a királynéi udvar tisztségeire úgy tekintettek, mint amelyekkel sajátjaikként rendelkezhetnek. Ez magyarázza, hogy egyes bárók hol országos méltóságokat és a királyi udvar tisztségeit viselik, hol pedig a királyné udvarában találkozunk velük, miközben rendre a legjelentősebb megyésispánságok élén állnak. A rendelkezésünkre álló archontológiai adatok ugyanakkor arra is fényt vetnek, hogy ez a helyzet nem mindig és nem maradéktalanul érvényesült. Nem nehéz észrevenni, hogy II. András uralkodásának idejére sokkal inkább jellemző ennek a rendszernek a működése, mint IV. Béla és V. István korára. IV. László gyermekkirályságának éveiben és az azt követő rövid konszolidációs időszakban,[234] az 1270-es években tehát, újra a II. András-korira emlékeztető jelenségeket figyelhetünk meg, hogy aztán az 1280–1290-es években ismét erőteljesen csökkenjék a királynéi udvar jelentősége — aligha függetlenül a király és a királyné ebben az időszakban elhatalmasodó rossz viszonyától —, amin végül az 1298. évi törvény a már ismert módon kívánt változtatni. Ez a hullámzás pontosan tükröződik a királynéi udvar főbb tisztségeit viselő személyek körén belül bekövetkező változásokban is. A változások mozgatórugóit illetően találgatásokra vagyunk utalva: a legvalószínűbbnek az látszik, hogy a kérdés intézményes formában történő szabályozása helyett a mindenkori uralkodó elhatározása lehetett a döntő e tekintetben. A királyon — illetve az 1270-es évek elején a királyi udvart az ellenőrzésük alatt tartó bárói érdekcsoportokon — múlott, hogy mennyire tart(anak) igényt a bárói tisztségek elosztásakor azokra a lehetőségekre és erőforrásokra, amelyeket a királynéi udvar tisztségei képviseltek. Ha az uralkodó úgy látta jónak, aligha lehetett akadálya annak, hogy a királynéi udvar vezető tisztségeibe is a maga kedvelt híveit ültesse.

[230] *Benkő Loránd*: Legrégibb olasz jövevényszavaink nyelvi és történeti tanulságai. Magyar Nyelv 66. (1970) 154–168.; *Czeglédy Károly*: Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. In: Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia Budapest 1969. Szerkesztette Kázmér Miklós és Végh József. (Nyelvtudományi Értekezések 70.) Bp. 1970. 254–259.; *Szűcs Jenő*: Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről. Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Csoport évkönyve. Főszerkesztő: Juhász Gyula. Bp. 1987. 11–27.

[231] VMHH I. 13.

[232] RA 354. sz.

[233] RA 289–291. sz-ok.

[234] A konszolidációra vö. *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 291–301.

A jelek szerint ez gyakran meg is történt, ami érthető, hiszen így jelentősen kibővült a király mozgástere a bárói tisztségek elosztása terén. Ezekben az időszakokban a korszak legjelentősebb báróit is ott találjuk a királynéi udvar vezető tisztségeinek viselői között. Ha viszont a király lemondott erről a lehetőségről, vagy csak korlátozott mértékben vette igénybe, a királynéi udvar méltóságait a bárói kör másodvonalbeli tagjaival töltötték fel, s ezekre az időszakokra jellemző a *homo novus*ok feltűnése, nyilván azzal összefüggésben, hogy ilyenkor a királynénak is nagyobb befolyása lehetett udvara báróinak kiválasztására.

Az 1298. évi törvény nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a királynéi udvar tisztségeit magyar születésű bárókkal kell betölteni. Az ismert királynéi tisztségviselők névsorai éppen nem támasztják alá azt a törvény ezen előírása alapján esetleg feltámadó gyanút, hogy a magyar előkelőknek valóban szükségük lett volna a királynék idegen származású embereivel szemben erre a biztosítékra, hiszen egyetlen idegen sem található közöttük. Maga a lehetőség elvileg fennállt, mivel az Árpádok külországokból házasodtak, s ráadásul a 13. század elején — II. András első felesége, Gertrúd révén — a magyar előkelők valóban alapos leckét kaptak abból, milyen következményekkel jár az, ha a királyné minden mértéken felül pártfogolja rokonait, honfitársait és egyéb kegyeltjeit.[235] Az „idegenek" jelenléte mindazonáltal egyáltalán nem volt jellemző a királynéi udvarnak arra a részére, ahol a királynéi tisztségeket viselő, s így — névleg legalább — „királynéi báró"-nak számító előkelők tevékenykedtek.

Volt azonban a királynéi udvarnak egy másik szférája is, amelyre sokkal inkább jellemző az „idegenek" jelenléte, nyilvánvalóan annak köszönhetően, hogy az udvar ezen része jóval erősebb szálakkal kötődött a külországból érkező királyné személyéhez. A király feleségének bizalmasai, udvarhölgyei, valamint az udvarban foglalkoztatott szolganépek és azok irányítói alkották a királyné környezetének azt a részét, amelyet az alábbiakban udvartartásnak nevezünk majd. Itt valóban rendre találkozunk olyan személyekkel, akikről igazolható, vagy legalábbis feltehető, hogy idegenből érkeztek a későbbi magyar királyné kíséretében az országba. Ezek jelenléte azonban aligha támaszthatott komolyabb nehézségeket, mivel, mint látni fogjuk, akár férfiakról, akár nőkről lett légyen szó, egy részük idővel beilleszkedett a magyarországi társadalmi kapcsolatok rendszerébe, más részük viszont csak átmenetileg élt itt, s hazatért.

Nyilván nem véletlen, hogy elsősorban a királynék udvarhölgyei sorában találkozunk idegenekkel. Pontosabban fogalmazva: az Árpád-kori királynék név szerint ismert udvarhölgyei valójában mind idegen származásúak, mégpedig olyanok, akik úrnőjük kíséretében érkeztek Magyarországra. Igaz, példáink száma roppant csekély: mindössze két udvarhölgyről van szó. Egyikük, Tota, Imre király aragón feleségével, Konstanciával jött az országba. Mivel a házasságra a 12–13. század fordulója körüli években került sor,[236] s Tota 1202-ben már Korlát fia

[235] Az idegenekkel kapcsolatos kérdésekre l. *Kristó Gyula*: Magyar öntudat és idegenellenesség az Árpád-kori Magyarországon. Irodalomtörténeti Közlemények 94. (1990) 425–443.

[236] Vö. *Wertner M.*: Az Árpádok családi története i. m. 371. és *Kristó Gyula*: Imre. In: *Kristó Gyula – Makk Ferenc*: Az Árpád-házi uralkodók. Bp. 1988. 236. – Egy hispán forrás utalása alapján viszont a házasságkötés időpontjaként 1196 jelölhető meg, l. *Anderle Ádám*: Aragóniai Konstancia a spanyol történetírásban. Világtörténet 1994. (tavasz-nyár) 33.

Benedek feleségeként szerepel,[237] úgy tűnik, a királyné viszonylag hamar gondoskodott arról, hogy udvarhölgye megtalálja a helyét új hazájában. A beilleszkedés olyannyira sikeres volt, hogy amikor Benedek száműzetésbe kényszerült, Tota a jelek szerint nem követte férjét idegenbe, hanem Magyarországon maradt. Míg élt II. András első felesége, Gertrúd, eltűnik a szemünk elől, András új hitvesének, Jolántának az udvarában azonban már újra ott találjuk, aminek alighanem szerepe lehetett abban, hogy a Benedektől hitbér fejében kapott, s férje száműzetése után elkobzott birtokait is sikerült visszaszereznie.[238] A másik udvarhölgy, Ahalyz, ezen Jolánta királyné kísérőjeként érkezett, s hamarosan neki is találtak alkalmas férjet egy bizonyos Batiz személyében.[239] Adataink kis száma miatt nehéz lenne messzemenő következtetéseket levonni, az mindenesetre feltűnő, hogy a két udvarhölgy néhány éven belül már magyar előkelő feleségeként szerepel s így alaptalannak aligha gondolható az a vélekedés, mely szerint a királynék igyekeztek méltó módon kiházasítani kíséretük hölgytagjait.[240]

Ahalyz történetében feltűnik egy olyan motívum is, mely a királynéi udvartartás egy újabb elemére hívja fel a figyelmet. II. András ugyanis egy Valkó megyei birtokot adományozott szabad rendelkezési joggal az asszonynak részint azon szolgálatainak viszonzásaképpen, melyeket az a király fiának, András hercegnek a személye körül teljesített.[241] A herceg 1210–1212 táján születhetett, azaz az említett adomány megtételekor, 1220-ban, még serdületlen gyermek lehetett, s így indokoltnak látszik az a feltételezés, mely szerint Ahalyz afféle dajkaként jutott szerephez András herceg neveltetésében.[242]

Ha valóban így volt, akkor ez rendkívüli eset lehetett, mert más adataink szerint a királyi család gyermekei mellett inkább alacsonyabb társadalmi státusú dajkákat foglalkoztattak. Feltétlenül ezek közé sorolható az a név szerint nem ismert asszony, akiről III. Béla király egyik oklevele árulja el, hogy a király lányának volt a dajkája (*nutrix filie nostre*). A király a dajka szolgálatainak jutalmául fivéreit a győri vár népei közül a várjobbágyok sorába emelte:[243] utódaik még 1318-ban is a Győr megyei Écsen éltek.[244]

II. András Jolánta nevű lányának dajkája, bizonyos Éva asszony, sem lehetett valami előkelő származású személy. Ellenkező esetben ugyanis talán nem kísérte volna el felnövekedett úrnőjét Aragóniába annak férjhez menetelekor.[245] Így azonban arra következtethetünk, hogy a hercegnőhöz szorosabb szálak kötötték, mint saját családjához.

Jóval többet tudunk egy másik dajkáról. Az asszony — egy hamis oklevél szerint Menna volt a neve — István ifjabb király, a későbbi V. István feleségének,

---

[237] 1202: UB I. 39.

[238] 1221: UB I. 81.

[239] 1220: CDCr III. 183.

[240] *Fügedi E.*: i. m. 31–32.

[241] 1220: CDCr III. 183.

[242] *Wertner M.*: Az Árpádok családi története i. m. 452–453.

[243] 1185: ÁÚO I. 78.

[244] 1318: Anjou-kori okmánytár I–VII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Gyula. Bp. 1878–1920. I. 477–478.

[245] *Vajay Szabolcs*: Dominae reginae milites. Árpád-házi Jolánta magyarjai Valencia visszavétele idején. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Bp. 1984. 408–412.

Erzsébetnek az udvarához tartozott. A személyére vonatkozó adataink szerint az ifjabb királyi pár több gyermekét is Menna szoptatta: egy, csak tartalmi átírásból ismert oklevél Margit hercegnőt és a későbbi IV. Lászlót nevezi meg,[246] míg a már említett hamis oklevél Máriáról, a későbbi nápolyi királynéról tesz említést. Menna férje a „szász" Mihály ispán, egy bizonyos István fia volt (*comes Michael Saxo filius videlicet Stephani*), s mivel a házaspár a dajka szolgálatai fejében a 13. század elején a királyné német vendégtelepesei által lakott vizsolyi ispánság[247] települései közé tartozó Felnémetit kapta adományba, fiuk, György pedig szintén a telepesfalvak egyikét, Középnémetit, alapos okunk van arra gyanakodni, hogy a dajka is a Vizsoly környéki *hospes*ek közül származott. István ifjabb király gyakran időzött az Abaúj megyei vizsolyi ispánság szomszédságában, Patakon,[248] mégpedig a jelek szerint családjával együtt,[249] így aztán ésszerűnek látszik a feltételezés, hogy István és felesége a közeli királynéi uradalom lakói közül választották ki gyermekeik dajkáját. Hogy választásuk miért esett éppen Menna személyére, persze nem tudjuk, az mindenesetre bizonyos, hogy az asszony és családja ezzel megcsinálta a szerencséjét. Az a körülmény, hogy Menna a királyi pár több gyermeke mellett is dajkaként szolgált, egyértelműen árulkodik arról, hogy elégedettek voltak vele, s a szoptatás idejének elmúltával is az udvarban maradhatott. Valószínűnek tekinthető ugyanis, hogy Mennáról esik szó IV. Béla leánya, Margit hercegnő szentté avatásának ügyében felvett jegyzőkönyvben, ahol név nélkül említik IV. László dajkáját (*nutrix domini regis*).[250] Ez annál bátrabban feltehető, mert a dajka egyik fia, a már említett György igazolhatóan kapcsolatban állt a királynéi udvarral: 1278-ban budai polgárként és IV. László felesége, Izabella királyné szekerészeinek vezetőjeként (*maior plaustrorum ... reginalium*) említik. Ha hihetünk annak a hamis oklevélnek, mely a dajka nevét is fenntartotta, Menna egy másik fia pedig, bizonyos Jakab, idővel pataki plébános lett, ami — mivel a pataki kiváltságolt plébánia (*plebania exemta*) volt,[251] melynek papja a királyi káplánok közé tartozott[252] — megint csak a család udvari kapcsolataira utal. Minden bizonnyal a dajka családja udvari kapcsolatainak tulajdonítható az is, hogy Menna egyik dédunokája Druget Fülöp nádor felesége lett.[253]

A tisztség, amelyet Menna dajka fia, György 1278-ban Izabella királyné udvarában betöltött, más adatokból is ismert. 1282-ben egy bizonyos Kozma viselte ezt a tisztséget (*maior plaustrorum nostrorum*), aki atyafiaival (*fratribus suis*), Lukáccsal és Benedekkel együtt megkapta Izabella királyné harcoló népeinek Onár nevű földjét (*terram nostrorum exercitualium populorum nostre collationi*

---

[246] 1278: DF 266 088. és DL 75 382.

[247] Vö. 1220: VR 259. sz.

[248] 1263: RA 1800. sz.; 1267: RA 1874. sz.; 1268: RA 1886. sz.

[249] Erre vall, hogy Erzsébet ifjabb királyné gyermekeivel együtt szintén Patakon esett 1264-ben IV. Béla lányának, Anna hercegnőnek a fogságába l. 1271: Zala I. 58. és 1273: CDCr VI. 36.

[250] A veszprémi püspökség római oklevéltára I. 1103–1276. Bp. 1896. 299–300.

[251] *Jankovich Dénes*: Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. Budapest Régiségei XIX. (1959) 57–94.; *Szűcs Jenő*: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuradalom. Történelmi Szemle 35. (1993) 9–12.

[252] L. pl. 1298 (?): HO VIII. 453. (keltére l. RA 4197. sz.).

[253] Mennáról és családjáról összefoglalóan l. *Zsoldos Attila*: Két hamis oklevélről. Történelmi Szemle 41. (1999) 191–198. és 206–207.

et iurisdictioni spectantem Wynar vocatam) Tolna megyében, mely határos volt az adományosok egy örökölt birtokával, Fonóval (*Funov*).[254] A következő évben Izabella parancsot adott a fehérvári káptalannak, hogy küldje ki megbízottját, akinek jelenlétében tárnoka, Pál beiktathatja a királynéi hirdetők Somogy és Tolna megyék határán fekvő Büssü nevű földjének birtokába udvarának ifjait (*fideles iuvenes nostri*), Péter ispánt, szekerészeinek mesterét, Kozmát (*magister Cosmas plaustralium nostrorum*), valamint Gergelyt.[255] 1284-ben újabb birtokadomány kapcsán kerül a szemünk elé Kozma szekérnagy (*magister Cosma maior plaustrorum nostrorum*): ekkor abba az adományba foglalták bele a nevét — a már említett Benedekkel együtt —, amelyet atyafia (*frater*), Lukács királynéi ifjú (*iuvenis noster*) kapott azért, mert megjelentette Izabellának férje kunok felett aratott győzelmét.[256]

A Kozma által viselt szekérnagyi tisztséggel a királyi udvarban szintén találkozunk: 1273–1275-ben Tekes fia István beregi és pataki ispán volt IV. László szekérnagya,[257] 1283-ban pedig egy bizonyos Miklóst találunk ugyanezen a poszton.[258] Az bizton állítható, hogy a szekérnagyi tisztség semmi esetre sem tartozott a bárói méltóságok közé; ezt kielégítően igazolják mind Tekes fia István származásáról való ismereteink,[259] mind pedig a szekérnagyság mellett viselt ispánságai. A tisztség elnevezése alapján arra gondolhatunk, hogy a szekérnagyra a királyi, illetve a királynéi udvar útrakelése alkalmával hárultak valamiféle, az utazással szükségképpen együttjáró feladatok, amelyekről azonban közelebbi ismereteink, források híján, nincsenek. A Kozma királynéi szekérnaggyal kapcsolatos adataink alapján azonban, úgy tűnik, közelebb férkőzhetünk e tisztség mibenlétéhez. A Büssűre vonatkozó, már említett adománynak ugyanis fennmaradt a privilegiálisa is, mely egyrészt fenntartotta Kozma apjának nevét — Bágyon (*Bagyun*) —, másrészt pedig Kozmát a királyné kamaramesterének (*magister camere nostre*) mondja.[260] Ugyanezen tisztség betöltőjeként említik 1281-ben is (*Cosma filius Bagun, magister camere nostre*) — ekkor testvéreivel (*fratres uterini*), az onári és az atádi adományok kapcsán már felbukkant Lukáccsal és Benedekkel együtt a Fejér megyei Tamásit nyerik el Izabellától[261] —, sőt, Fenenna királyné szintén Kozmát mondja kamaramesterének (*magister camere nostre*) 1291-ben, amikor megerősíti Izabella Onárra vonatkozó adományát.[262] Mivel szerfelett valószínűtlennek ítélhető, hogy ugyanazon személy 1281-ben királynéi kamaramester, 1282-ben és 1283-ban királynéi szekérnagy, 1284-ben kamaramester, majd szekérnagy volt, hogy aztán 1291-ben ismét kamaramester legyen, ezért kézenfekvő annak megállapítása, hogy a „szekérnagy" és a „kamaramester" voltaképpen ugyanazon tisztség két neve volt. Ebben az esetben talán a királyi, illetve királynéi kamara (*camera*) fogalma adhat magyarázatot a tisztség mibenlétére. Valószínűnek tűnik,

[254] HO VI. 276–277.
[255] 1283: CD V/3. 217–218.
[256] 1284: HO VI. 306–308., vö. 1282: uo. 307.
[257] 1273: RA 2415. sz.; 1275: RA 2676. sz.
[258] RA 3255. sz., RA II/2–3. 327., RA 3267. sz.
[259] *Zsoldos A.*: Téténytől a Hód-tóig i. m. 86.
[260] 1284: CD V/3. 216–219.
[261] CD V/3. 96–97.
[262] HO VI. 377–378.

hogy sokkal inkább a szó eredeti, a király, illetve a királyné magánszférájára vonatkozó értelmével lehet itt dolgunk, semmint a király(né)i kincstárral összefüggő jelentéstartománnyal.[263] Ha valóban így van, akkor megkockáztatható annak felvetése, hogy a királynéi kamaramester lehetett a királynéi udvartartás feje, ti. az udvar azon részének előljárója, amelynek jellegét és funkcióit mai fogalmaink közül talán a „háztartás" adhatja vissza a leginkább. A kamaramesterség ezen értelmezése mindenesetre összhangba hozhatónak látszik azzal, hogy a tisztség viselőjét esetenként szekérnagynak nevezték.[264] A kamaramester irányítása alá tartozhattak a királynéi udvar szolgaszemélyzete mellett a hol *ianitor*nak,[265] hol *ostiarius*nak[266] nevezett ajtónállók. Feladatainak egy másik elemére utalhat ugyanakkor egy, a század közepéről való forrásunk. Amikor ugyanis az esztergomi érsek IV. Béla és felesége, Mária kérésére átengedte a tornai erdőispánság[267] (*districtus de Torna*) terménytizedeit a görgői királyi udvarház (*curia nostra* [sc. regis] ... *in villa nostra Gurgeu vocata*) fenntartásának céljaira, a megállapodás szerint a tizedek fejében az érseknek járó összeg meghatározása — az érsek megbízottai mellett — részint a királyi udvar *dispensator*ának, részint pedig Karachinusnak, a királynéi udvar mesterének (*magister curie ... domine regine*) volt a feladata.[268] Abban a szerfelett valószínű esetben, ha az itt említett *magister curie* és az 1280-as években szereplő *magister camere* tisztsége azonos volt egymással, a kamaramester a királynéi udvartartás gazdasági ügyeivel kapcsolatban is szerephez jutott.

Bágyon fia Kozma kamaramestert Izabella egyik oklevele „királynéi ifjú"-nak (*iuvenis noster*) mondja. Az e néven nevezett udvari embereket a királyi udvarban is megtaláljuk,[269] ám sem az udvarban betöltött szerepük, sem az elnevezés eredete nem mondható megnyugtatóan tisztázottnak. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy Árpád-kori forrásaink mind a királyi, mind a királynéi udvarban emlegetnek udvari lovagokat (*aule miles*) és apródokat (*parvulus*), s ily módon a három csoport egymástól való elhatárolása is megoldandó feladatot jelent. Aligha állhatja meg a helyét például az a vélekedés, mely az apród (*parvulus*) és az ifjú (*iuvenis*) azonosságát vallja az Árpád-korban,[270] s nem magától értetődő, hogy minden esetben az udvarban nevelkedő, ott valamiféle lovagi képzésben részesülő személyekre kell gondolnunk az udvari ifjakról olvasván forrásainkban, miként az sem, hogy lényegbe vágó különbség lenne feltételezhető a *iuvenis noster* és a *iuvenis aule nostre* kifejezés mögött.[271]

---

[263] Vö. *Engel Pál*: Kamara. In: KMTL 320.

[264] Más kérdés, hogy ugyanez az értelmezés megállja-e a helyét a 15. században emlegetett királyi kamaramester esetében is, vö. *Kubinyi András*: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején. Századok 122. (1988) 192. (217. sz. jegyz.) és *Uő*: A Mátyás-kori államszervezet i. m. 64.

[265] 1276: DL 105 753.

[266] 1262: DF 262 994.

[267] Vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. I. 45–47.

[268] 1263: MES I. 496–497.

[269] Vö. *Czímer Károly*: A magyar királyok udvari katonái a XI–XIV. században. Szeged 1913. passim; *Borosy András*: Főurak, familiárisok, udvari harcosok Magyarországon a XIII. században. Hadtörténelmi Közlemények (új folyam) 25. (1978) 330–336.; *Kurcz Ágnes*: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Bp. 1988. 298–299.

[270] Amint arra joggal figyelmeztet Borosy András, l. *Borosy A.*: Főurak, familiárisok i. m. 335.

[271] *Kurcz Á.*: Lovagi kultúra i. m. 51–52.

A viszonylagos forrásbőségnek köszönhetően a 14. századi királyi és királynéi udvar lovagjairól, ifjairól és apródjairól többé-kevésbé világos képet alkothatunk.[272] A három csoport között hierarchikus rend figyelhető meg: az I. Károly udvarában 1324-től szereplő lovagok voltak a legmagasabb rangúak, őket az 1311-ben megjelenő ifjak és az 1321-ben felbukkanó apródok követték. Az ifjú és a lovag közötti különbség abban állhatott, hogy az előbbit még nem ütötték lovaggá, s néhány esetben igazolható is, hogy az ifjú utóbb lovagként szerepel. Az is kiderült, hogy az „ifjú" elnevezés nem az életkorral függött össze, hiszen ismeretesek példák arra, hogy valakit évtizedeken keresztül ifjúként említenek. Mindhárom csoport tagjaira jellemző, hogy a király személye melletti testőrző szerep ellátásán túlmenően gyakran jártak el az uralkodó által rájuk bízott ügyekben, s a lovagok olykor diplomáciai küldetéseket is teljesítettek.[273]

Kérdés mármost, hogy az elmondottak érvényesek-e az Árpád-kori királynék udvari embereire is, s ha igen, milyen mértékben. Nem számítva a magyar krónikáshagyomány azon történeteit, amelyek egyes nemzetségek őseinek valamely királyné kíséretében az országba érkező „lovagok"-at tesznek meg,[274] királynéi lovagokkal mindössze négy esetben találkozunk, s némileg meglepő módon inkább a korai időkben. II. András egy, csak tartalmi átírásból ismert oklevele tesz említést egy bizonyos Vilmos királynéi lovagról (*Willermus miles suus* [sc. regine]), aki egy, a Dráva és a Mura között fekvő királynéi földet kapott a királynétól adományul, majd II. András beleegyezésével eladta azt Hahót nembéli Buzádnak.[275] Az oklevél 1215-ből való, s II. András ez évben vette feleségül Jolántát,[276] így aztán meglehet, hogy Vilmos a Jolánta kíséretében az országba érkező lovagok egyike volt. A lovag neve ezt alátámasztani látszik, ám azt sem lehet egyértelműen kizárni, hogy az oklevélben előadottak hosszabb idő alatt zajlottak le, azaz Vilmos mégis csak a király előző feleségének, Gertrúdnak az udvarához tartozott. Nem tudjuk azt sem, hogy milyen megfontolásból adta el Vilmos a birtokot, így aztán szerfelett bizonytalan lábakon áll a feltételezés: a neve alapján idegen eredetűnek gyanítható lovag nem szándékozott Magyarországon letelepedni, s ezért szabadult meg attól. Ha azonban mégis így történt, az nem lenne példa nélkül való: II. András egy másik oklevelében ugyanis éppen ezzel a magatartással találkozunk. Az 1235-ben kelt okmányból kiderül, hogy a néhai Jolánta királyné lovagja, bizonyos Galterius[277] (*Galterius fidelis miles ... Y. ... regine*) a királytól birtokot kapott szolgálatai elismeréseként, melyet azonban András beleegyezésével utóbb eladott Csák nembéli Miklósnak, mert a király Aragóniába férjhez adott lányának, Jolántának a kíséretében eltávozott az országból.[278] Meglehet, puszta véletlen, de akkor is feltűnő, hogy a harmadik királynéi lovag, bizonyos Péter fia Miklós,

[272] A korszak udvari embereire vonatkozó adatokat l. *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I–II. Bp. 1996. I. 469–487.

[273] *Engel P.*: Szent István birodalma i. m. 126–127.

[274] A kérdésre összefoglalóan l. *Mályusz Elemér*: Az V. István-kori gesta. Bp. 1971. 62–83.

[275] 1215: CDCr III. 139.

[276] *Wertner M.*: Az Árpádok családi története i. m. 421.

[277] A kiadásban „Salterius" alakban szereplő nevet Szentpétery Imre javította „Galterius"-ra, vö. RA 540. sz.

[278] 1235: ÁÚO VI. 569–570.

szintén akkor kerül a szemünk elé, amikor adománybirtokát eladja.[279] E Miklósról azon kívül, hogy IV. Béla feleségét, Máriát szolgálta, semmit sem tudunk. A negyedik lovagról, Bertalanról rendelkezünk a legtöbb ismerettel. Apja a Nyitra megyei Vecsén élő birtokos, Izsák volt. A szerény jómódban[280] élő Bertalant 1268-ban Mária királyné mint a maga lovagját (*fidelis miles noster*) bőkezűen megadományozta Nyitra megyében Keszit, Szelőcét és Szerbőcöt, Pozsonyban pedig Gányt adván neki.[281] Még ugyanebben az évben Mária átengedte Udvardot az esztergomi érsekségnek, s az ügylet során a királyné kikötötte, hogy az érsek a birtok fejében fizetendő száz márkából ötvenet Bertalannak adjon át „fizetsége fejében" (*in stipendium suum*).[282] Talán megkockáztatható annak felvetése, hogy az összeg Bertalan udvari lovagként élvezett járandósága volt. Vecsei Bertalan a későbbiekben is kapcsolatban maradt a királyi családdal: 1270-ben V. István megerősítette birtokaiban,[283] fiát pedig IV. László király udvarában (*in curia Ladislai regis*) ölték meg. Ez utóbbi eset részletei, sajnos, nem ismertek, mert IV. László ezzel kapcsolatosan kiállított oklevele csak szűkszavú említésben maradt ránk.[284]

Bármily szegényesek ismereteink a királynéi lovagokról, az megállapítható, hogy a négy személy közül kettő esetében legalábbis gyanítható az idegen eredet, Péter fia Miklós esetében nem merül fel ez a lehetőség a név alapján, vecsei Bertalan viszont bizonyosan magyar honos volt. Bár kivétel nélkül mindegyikük kapott királyi vagy királynéi birtokadományt, a lovagok nem tartoztak a nagy „gyűjtők"[285] közé, még vecsei Bertalan özvegye is a szegénysége miatt volt kénytelen férje halála után egy birtoktól megválni.[286] Az idegen eredetű lovagok, meglehet, azért nem szenteltek figyelmet magyarországi javaik gyarapításának, amiért Galterius: nem telepedtek le véglegesen Magyarországon, hanem idővel távoztak.

Lényegesen eltérő kép tárul elénk a királynéi ifjakra vonatkozó adataink áttekintése révén. Adataink ez esetben sem kényeztetnek el bennünket bőségükkel, mindazonáltal a csoport néhány jellegzetesnek tűnő vonása megrajzolható. Az 1285. évi tatár betörés idején Izabella királyné báróival, udvarának ifjaival (*iuvenibus domus nostre*) és a budai polgárokkal együtt a budai várba zárkózott be,[287] így nyilvánvaló — ami egyébként is sejthető volt —, hogy az udvari ifjak rendszerint úrnőjük környezetében tartózkodtak. Az udvarból azonban, miként az Anjou-korban is, esetenként elszólította őket úrnőjük parancsának teljesítése. Vörösnek mondott Péter királynéi ifjú a Nyúl-szigeti apácákat iktatta be az Izabella királynétól kapott Esztergom megyei földek birtokába,[288] Ákos nembéli Kustán fia István — szintén Izabella udvari embere (*iuvenis domus nostre*) — pedig

[279] 1269: A Héderváry család oklevéltára I–II. Közlik Radvánszky Béla és Závodszky Levente. Bp. 1909-1922. I. 5–6.

[280] 1248-ban hat márkáért vásárol Tarmacson birtokrészeket rokonaitól, l. A Pécz nemzetség apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei I. 1241–1526. Bp. 1906. (a továbbiakban: Apponyi) 3.

[281] 1268: DL 63 898.

[282] 1268: MES I. 549.

[283] 1270: Apponyi I. 13–14.

[284] 1294: Apponyi I. 149.

[285] Vö. *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 15.

[286] 1294: Apponyi I. 149.

[287] 1285: CD VII/2. 109–111.

[288] 1275: BTOE I. 148.

követségbe ment a királyné megbízásából.[289] A lovagokhoz hasonlóan az udvari ifjak is gyakran részesültek birtokadományban. Mérai Gyula fia Mihály a Sáros megyei Szilvát,[290] a már többször emlegetett Bágyon fia Kozma kamaramester és fonói rokonsága Atádot és Büssüt,[291] Tamás váci püspök testvérei, Kristóf, János ispán visegrádi várnagy és István — mindhárman királynéi ifjak (*iuvenes nostri*) — pedig a Somogy megyei két Véte nevű falut, valamint a Szalacs melletti Pért (*villam nostram Peerl ville Zoloch contiguam et vicinam*),[292] Ákos nembéli István a somogyi Egrest nyerte el,[293] míg Ehellős ispán fia Ehellős mester — a többiekhez hasonlóan Izabella udvari ifja — számára IV. László engedélyezte, hogy a ferencesek közé beálló, örökös nélküli rokona földjét királyi adomány módján birtokolja.[294] Mérai Mihály esetében az adománylevél elárulja, hogy a birtokot a királynéi ifjú már korábban is a kezén tartotta haszonélvezetre (*ad usumfructum eiusdem, ut eo uteretur et frueretur*),[295] s talán nem túl merész ennek az egy adatnak az alapján felvetni, hogy ez lehetett az udvari emberek javadalmazásának — legalábbis egyik — módja.

Az eddig szóba került királynéi ifjak egytől-egyig IV. László feleségének, Izabellának a szolgálatában állottak, bizonyos azonban, hogy ezek jelenléte nem csak az ő udvarára volt jellemző. 1286-ban Erzsébet özvegy királyné oklevele tesz említést János mesterről saját udvari ifjaként (*iuvenis domus nostre*).[296] A kör tovább is bővíthető, hiszen az a Vörös Péter, akivel Izabella udvari ifjai között már találkoztunk, a királyné egy másik oklevelében mint a királyné szerviense (*serviens*) kerül elő.[297] A szerviens Péter és a királynéi ifjú Vörös Péter kétségtelenül azonos személy, hiszen az előbbi megjelölés azon ügyben kibocsátott *mandatum*ban szerepel, amelynek *privilegialis*a királynéi ifjúnak mondja Pétert. Ez viszont azt teszi lehetővé, hogy a királynéi ifjak közé számítsuk azt a berencsei Buda fia Miklóst, akit Jolánta királyné nevez egyik oklevelében a maga szerviensének (*noster serviens*).[298] (Miklós egyébiránt épp úgy birtokba iktatásban járt el, mint Péter.) Mária királyné szervienseként (*serviens domine regine*), azaz királynéi ifjúként kezdte meg pályafutását Türje nembéli (szentgróti) Dénes is.[299]

Az ismert királynéi udvari ifjak közül Türje Dénes és Ákos nembéli István esetében igazolható az előkelő származás, nagy kár, hogy az utóbbit nem tudjuk elhelyezni a nemzetség leszármazásrendjében. Ha az 1285-ben szereplő Ehellős fia Ehellős azonos személy a későbbi erdélyi alvajdával, akkor ő is az Ákos nem-

[289] 1290: DF 254 714. – Az oklevél keltezésében szereplő évszám („M^{mo} CCC^{mo} nonagesimo") nyilvánvalóan a szöveget fenntartó átírás hibája.

[290] 1282: RA II/2–3. 290.

[291] 1284: HO VI. 306–308. és CD V/3. 216–219. – Onár 1282. évi adományozásakor a rokonság egyik tagját sem nevezik királynéi ifjúnak (HO VI. 276.), jóllehet a Tamási adományozását írásba foglaló 1281. évi oklevél emlegeti Bágyon fiainak, Kozmának, Lukácsnak és Benedeknek az udvari szolgálatát (CD V/3. 97.).

[292] 1284: CD V/3. 210–214. és DL 75 822.

[293] 1290: DF 254 714.

[294] 1285: HO VII. 197–198.

[295] 1282: RA II/2–3. 290.

[296] 1286: CDCr VI. 573.

[297] 1275: BTOE I. 146.

[298] 1226: ÁÚO VI. 432–433.

[299] 1270: CDCr V. 538.

zetségből származott.[300] A többiek, amennyire ez megítélhető, inkább a szerényebb származású és vagyonú birtokosok közé tartoztak, mint a Bágyon-fiak fonói rokonsága, vagy az Abaúj megyei Méraiak. Az utóbbiak közül való Gyula fia Mihály esetében az is sejthető, hogy miképpen került ennek ellenére kapcsolatba a királynéi udvarral, felesége ugyanis IV. László egykori dajkájának, Menna asszonynak volt a leánya.[301] Tamás váci püspök fivérei jelenléte a királynéi udvarban viszont nyilván nem volt független attól, hogy testvérük viselte a királynéi kancellárságot.[302]

Az az említett elképzelés, mely az udvari ifjakat olyan harcosoknak tekinti, akiket még nem ütöttek lovaggá, meglehet, hogy megállja a helyét az országba Nápolyból érkezett francia eredetű Anjou Károly udvara esetében, az Árpád-kor vonatkozásában viszont kételyek férhetnek hozzá. Igaz ugyan, hogy Anonymus híradása az „Attila király városa" melletti mulatozásról — amikor is „Magyarország vitézei (*milites*) ... vértezett harci ménjükön ülve pajzzsal meg lándzsával nagy tornát vívtak, ... az ifjak (*iuvenes*) pedig pogány szokás szerint íjas-nyilas játékot játszottak"[303] — pompásan egybe vágni látszik ezzel, csak hogy erős a gyanú, hogy a Névtelen ez alkalommal nem saját korának viszonyait vetítette vissza a honfoglalás korába, amint az szokása volt, hanem inkább irodalmi élményeiből merítette az ötletet.[304] Igaz ugyan, hogy a lovagi kultúra, s kiváltképp annak a hadviseléssel összefüggő elemei, illetve egyes külsőségei, jelen voltak az Árpádok királyságában,[305] ám az mégis csak meggondolásra késztet, hogy 1264-ben a lovagi tornák egyik válfaja minden jel szerint teljesen ismeretlen volt a magyar udvar és az előkelők előtt, ami kínos incidenshez vezetett akkor, amikor IV. Béla fia, Béla herceg átvette jövendőbelijét II. Ottokár cseh királytól.[306] Ilyen viszonyok között aligha számolhatunk azzal, hogy az „udvari ifjak" sajátos elnevezésének magyarázatát — szerepeljenek azok akár a király, akár a királyné udvarában — a lovaggá avatás hiányában keressük. Már inkább gondolhatunk talán arra, hogy az „ifjú" (*iuvenis*) kifejezés alkalmazása azzal a gondolatkörrel hozható kapcsolatba, mely a legvilágosabban az Intelmekben jut kifejezésre. Ennek a tanácsról szóló fejezetében olvashatjuk: „az ifjakkal (*iuvenibus*) és a kevésbé bölcsekkel ne tanácskozz, ne is kérj tőlük tanácsot, csak a gyűlés véneitől (*senatoribus*), kiknek koruk és bölcsességük miatt megfelel a feladat."[307] Arról, hogy az

[300] *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1995.[2] 121.

[301] 1318: Szemere cs. lt. Elenchus, idézi *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. I. 122–123., vö. még 1324: DF 266 087.

[302] 1280: HO VI. 258., ÁÚO XII. 299.; 1281: DL 28 573., MES II. 149., CDCr VI. 400., CD V/3.97.; 1282: HO VI. 276., RA II/2–3. 290., DF 200 822., HO VI. 281.; 1283: CD V/3. 212., ÁÚO IV. 259., RA 3273. sz., ÁÚO IV. 257.; 1284: CD V/3. 210., DL 75 822., HO VI. 306., CD V/3. 216., MES II. 188.

[303] SRH I. 95. – Az idézett magyar szöveg Pais Dezső fordítása, in: Anonymus Gesta Hungarorum. Bp. 1977. 120–121.

[304] Ezt a lehetőséget — tudtommal — Vizkelety András vetette fel, l. *Vizkelety András*: Béla hercegnek, IV. Béla király fiának menyegzője. Irodalomtörténeti Közlemények 97. (1993) 583.

[305] *Borosy András*: A lovagi haditechnika és a lovagság Magyarországon az Árpád-korban. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Bp. 1984. 47–57.

[306] *Vizkelety A.*: Béla herceg i. m.

[307] SRH II. 625. – Az idézett magyar szöveg Kurcz Ágnes fordítása, in: A magyar középkor irodalma. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek V. Kovács Sándor munkája. Bp. 1984. 328.

irodalmi szöveg ez esetben sokkal szorosabb kapcsolatban áll a valósággal, mint Anonymus már idézett passzusa, meggyőzően tanúskodik, hogy Szent István törvényei történetesen a *senatus* kifejezést alkalmazzák a királyi tanácsra.[308] Márpedig ebben az intézményben azok a személyek kaptak helyet, akiket később *prelati et barones* néven emlegetnek forrásaink, azaz az egyházi és világi bárók. Szempontunkból ez azért bír nagy jelentőséggel, mert a királyi és királynéi ifjak helyzetét éppen az jellemzi leginkább, hogy ők anélkül tartoztak az uralkodó, illetve felesége udvarához, hogy ott bárói tisztséget viseltek volna. Ha viszont bárói méltóságra emelkedtek, mint a királyi udvar ifjai közül Csák nembéli (dobóci) Péter fia Mihály[309] vagy Hahót nembéli Buzád fia Atyusz,[310] akkor többé nem szerepelnek udvari ifjúként. A királynéi ifjak esetében erre nem hozható fel egyértelmű példa, legfeljebb akkor, ha az 1285-ben említett Ehellős fia Ehellős királynéi ifjú azonos személy Izabella királyné 1290. évi asztalnokmesterével. Egyértelműbb a helyzet a Fonón birtokos Bágyon fia Kozma rokonsága esetében. A kamaramesteri tisztet is betöltő Kozma királynéi ifjú egyik testvérének, — a szintén a királyné udvarában szolgáló[311] — Benedeknek a fia, János 1323-ban királynéi pohárnokmesterként, valamint verőcei ispánként és raholcai várnagyként tűnik fel,[312] azaz a rokonság következő nemzedékének tagjából lett bárói méltóság viselője a királynéi udvarban. Szerényebb karriert mondhatott magáénak az a Gergely mester, akiről feljegyezték, hogy egykor Izabella asztalánál szolgált (*serviens ad mensam domine Elyzabeth condam regine Hungarie consortis regis Ladizlai*), 1304-ben pedig a királynéi asztalnokok ispánja (*comes dapiferorum reginalium*) volt.[313]

Nem lenne teljes a királynéi udvarról rajzolt kép, ha nem emlékeznénk meg egy bízvást rejtélyesnek mondható tisztségről. 1283-ban Izabella királyné egy birtokbaiktatás lebonyolítására asztalnokai kancellárját (*cancellarius dapiferorum nostrorum*), Csépán fia Lőrinc mestert küldte ki.[314] Az említett tisztséget a 13. század közepén a királyi udvarban is megtaláljuk: 1263-ban Gutkeled nembéli István fia Miklós kemléki ispán, 1269-ben egy bizonyos Dezső fia György,[315] 1273–1274-ben[316] pedig Aba nembéli Kompolt fia Péter szerepel az asztalnokok kan-

[308] Szent István I. 15., 31., 34., II. 2. – *Závodszky L.*: i. m. 146., 150., 151., 153.

[309] 1269: királyi udvari ifjú — CD IV/3. 491.; 1272: veszprémi ispán — RA 2323., 2327. sz-ok., vö. *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek i. m. 324.

[310] 1273: királyi udvari ifjú – ÁÚO IX. 20.; 1273-tól különböző megyék ispánja, végül 1296-ban III. András anyjának, Thomasinának az udvarispánja (ÁÚO XII. 591., CDCr VII. 237.), vö. *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek i. m. 576–577.

[311] 1281: CD V/3. 96–97.

[312] 1323: Zichy I. 230., vö. *Engel P.*: Archontológia i. m. I. 59., 230., 397.

[313] 1304: CDCr VIII. 91.

[314] 1283: CD V/3. 213.

[315] Talán azonos Győr nembéli (szerdahelyi) Ders (Dezső) fiával, vö. RA 1133. sz.

[316] 1274-ben egy bizonyos Pált nevez egy forrásunk a királyi asztalnokok kancellárjának, felmerülhet azonban, hogy valójában ez a Pál azonos az előző évben szereplő Péterrel. A kérdéses oklevélben ugyanis IV. László király Pál mester radnai és besztercei ispán, valamint Pál mester, a királyi asztalnokok kancellárja kérését teljesítve átírja és megerősíti apja 1263. évi oklevelét (RA 1803. sz.), mellyel István ifjabb király Aba nembéli Kompolt fia Kompoltnak adományozta Domoszlót (1274: ÁÚO IX. 56–57.). Kompolt fia Kompoltnak valóban két fia volt, Pál és Péter (*Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek i. m. 25.), kézenfekvő tehát arra gondolni, hogy IV. László oklevelében tévesen

cellárjaként.[317] E kancellárok minden bizonnyal udvari tisztséget viseltek, ami abból sejthető, hogy zsámboki Kozma fia Kozma Erzsébet ifjabb királyné asztalnokmesterének kancellárjaként (*cancellerius magistri dapiferorum domine regine*) kerül elő.[318] Ez utóbbi adat alapján felmerülhet, hogy valamiféle olyan kisebb udvari tisztségről lehet szó, mely az asztalnokmester feltételezhető, de közelebbről nem ismert udvari szerepéhez kapcsolódott; netán az asztalnokmester eredeti feladatainak tényleges ellátója volt a kancellár. Az azonban végképp megfejthetetlen — meglehet, csak számunkra —, hogy mi a magyarázata a tisztség szokatlan „kancellár" megnevezésének, miként az sem tudható, hogy miért éppen az asztalnokokkal kapcsolatban fordul elő viszonylag gyakran, miközben a lovászok vagy a pohárnokok kancellárjairól jóformán nem is hallunk.[319] A felsorolt személyek közül mindenesetre Gutkeled Miklós és Aba Péter utóbb jelentős bárói karriert futott be: előbbi a bánságig és az országbíróságig, utóbbi királynéi tárnokmesterségig vitte.[320] Bár a királynéi és királyi asztalnokok kancellárjai közül senkit sem neveznek forrásaink király(né)i ifjúnak, a tisztségre vonatkozó — mégoly hézagos — ismereteink alapján joggal gyanakodhatunk arra, hogy az udvarnak abban a szférájában kereshető a helyük, ahová az ifjak is tartoztak.

A királynéi udvar szerkezetét tehát egy jól felismerhető kettősség jellemezte. Ennek egyik elemét a királynéi udvar méltóságai, a „királynéi bárók" köre alkotta. Az általuk viselt tisztségek többé-kevésbé pontos megfelelői voltak a királyi udvarban meglévő, azonos elnevezéssel illetett méltóságoknak, ami aligha tulajdonítható másnak, mint hogy azok mintájára jöttek létre. Jellemző módon a királynéi udvarispáni tisztség elnevezése még azt a változást is híven követte, ami a királyi udvarispáni méltóság esetében végbement: ez utóbbi tisztség viselőjének új neveként az 1230-as években állandósult a *iudex curie* a korábbi *curialis comes* helyett,[321] a királynéi udvarispán esetében a *curialis comes* elnevezést, némi késéssel, az 1250-es évekre váltotta fel a *iudex curie* alak.[322] A királynéi udvar méltóságai ugyanakkor, amint az az érintett személyek pályafutásának elemzéséből kiderült, az uralkodó személyéhez kapcsolódtak, s valójában a király, s nem a királyné bárói voltak. A királynéi udvarnak ez a bárói szintje sokkal inkább tekinthető ily módon a királyi udvar részének, semmint kisebb hatalmat és presztízst adó, ám mégiscsak önállóan létező utánzatának.

A királynéi udvar másik eleme a tulajdonképpeni udvartartás volt, melyhez az udvarhölgyek, a lovagok, az ifjak és más szolgálattevők tartoztak. Ezek esetében, ellentétben a bárókkal, kimutatható a királyné személyéhez való kötődés,

szerepel két „Pál", s az egyik helyett „Péter" értendő. Ebben az esetben nyilvánvalóan az asztalnokok kancellárjának nevét célszerű Péterre javítani.

317 1263: RA 1366.; 1269: RA 1641.; 1273: RA 2420.; 1274: RA 2499. sz-ok.

318 1259: CDES II. 438. – Az oklevél szövegében — nyilvánvalóan tévesen — „cancellarius magistrorum dapiferorum domine regine" alak szerepel.

319 A királyi pohárnokok kancellárját 1270-ben említik, l. CDCr V. 560.

320 *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek i. m. 514. és 49. (Ez utóbbit vö. még *Engel P.*: Archontológia i. m. 54.)

321 *Váczy Péter*: A királyság központi szervezete Szent István korában. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–III. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp. 1938. 57.

322 1232-ben még a curialis comes változattal találkozunk (CDCr III. 367.), 1251-ben már iudex curie az elnevezés (CD IV/2. 85.).

hiszen itt találkozunk az idegen származású királynét új hazájába, Magyarországra is követő udvarhölgy és lovag típusával, s bizonnyal az sem véletlen, hogy éppen az egyik királynéi ifjú — Ákos nembéli Kustan fia István — érdemei felsorolásában találkozunk a királyné iránti személyes hűség hangsúlyozásával.[323]

A gondolat, hogy a (királynéi) udvar megnevezésére használt latin nyelvű terminusok éppen ezt a kettősséget tükrözik, túlságosan csábító, így aztán nehéz, de talán indokolatlan is lenne lemondani a kérdés vizsgálatáról. Az mindjárt elöljáróban leszögezhető, hogy a királynéi udvar esetében nem az *aula – curia*, hanem a *domus – curia* fogalompárral van dolgunk, hiszen az *aula* jószerével csak a királynéi kancellária kapcsán kerül elő a kancellárok, az alkancellárok, és a jegyzők (*notarius*) címében.[324] A *curia* a legtöbbször a királyné bírói joghatóságával összefüggésben kerül elő,[325] ami egyértelműen a királynéi udvar bárói szintjéhez kapcsolja ezt a terminust. Megerősíti ennek az értelmezésnek a helyességét, hogy 1266-ban István ifjabb király felesége lovászmesterét, tehát az egyik bárói tiszt betöltőjét, *magister agazonum curie ... regine iunioris*ként említi.[326] Mindezek ismeretében az sem tűnik véletlennek, hogy azok a királyi és királynéi bárók, akiknek az egyetértésére hivatkozik Fenenna királyné egy birtokadományozás megerősítésekor, a *curia*ban — s nem az *aula*ban vagy a *domus*ban — vannak jelen.[327] A *domus* ellenben, amint azt az előzőekben láthattuk, feltűnik a királynéi udvari ifjak *iuvenis domus nostre* címében,[328] de gyakran használatos a királynéi udvarban tett szolgálatokra utaló megfogalmazásokban is.[329] Érdemes felsorolni azokat, akik a királynéi *domus*ban szereztek érdemeket: találunk közöttük a királynéi szőlőművesek közül származó klerikust épp úgy,[330] mint ajtónállót (*ianitor*),[331] szekérnagyot[332] és dajkát.[333] Figyelemre méltó, hogy a *domus* terminus nem a királynéi bárókkal, hanem pontosan azokkal kapcsolatban merül fel, akik a királynéi udvartartáshoz tartoztak. Említésre érdemes ugyanakkor, hogy — amint az az ifjak példája alapján megítélhető — a *domus* kifejezés szemlátomást azt a szerepet tölti be a királynéi udvarra vonatkozó terminológiában, mint amit a királyi esetében az *aula*.

Mindezek ismeretében megkockáztatható annak megállapítása, hogy az Árpád-kori királynék udvara esetében a *curia* és a *domus* fogalompár egyes elemeinek használata — inkább többé, mint kevésbé pontosan — az udvar szerke-

---

[323] 1290: DF 254 714.

[324] L. pl. 1258: CDCr V. 85.; 1264: MES I. 517. (kancellár); 1266: CDCr V. 414.; 1268: CDCr V. 462. (alkancellár); 1277: ÁÚO IX. 181.; 1280: DL 105 337. (jegyző), stb.

[325] 1275: CDCr VI. 144.; 1282: DF 200 822.; 1283: DF 200 706.; 1289: CD V/3. 64. (tévesen 1280-ra keltezve).

[326] 1266: CD IV/3. 346.

[327] 1291: a birtokadomány megerősítésére „ex mandato domini nostri A[ndree]... regis Hungarie ac consensu baronum tam suorum, quam nostrorum tunc in sua et nostra curia existencium" történt Fenenna királyné oklevelének megfogalmazása szerint – HO IV. 79.

[328] 1285: CD VII/2. 110.; 1286: CDCr VI. 573.; 1290: DF 254 714.

[329] Egyetlen alkalommal fordul elő ebben az összefüggésben a „curia" kifejezés, l. 1281: CD V/3. 97.

[330] 1273: DF 200 681.

[331] 1276: DL 105 753.

[332] 1278: DF 266 087. és DL 90 825.

[333] 1278: DF 266 088.

zetének kettősségét követve oszlik meg: a *curia* szóval az udvar bárói szintjét illették, míg a *domus* az udvartartást jelölte. Ez az eredmény annál is inkább elfogadhatónak látszik, mert remekül egybevág az Anjou-kori királyi udvarral kapcsolatban megfogalmazott azon sejtéssel, mely szerint ott az „*aulán* a király »magánudvarát« értették, míg a *curia* az uralkodó »nyilvános udvarát« jelölte, ahol főpapjaival és báróival tanácskozott."[334] Nehezen illeszthető be ugyanakkor ebbe a gondolatmenetbe az a zavaró körülmény, hogy a királynéi kancelláriával kapcsolatban következetesnek mondható az *aula* kifejezés alkalmazása. Joggal merülhet fel a kérdés, hogy a királynék kancellárjai, alkancellárjai és jegyzői vajon a királynéi *curia*hoz vagy a *domus*hoz tartoztak-e, s ha az utóbbihoz, akkor ebben az esetben vajon miért nem érvényesül a *domus* terminusnak az *aula*t helyettesítő szerepe úgy, mint történik az az udvari ifjak esetében. Aligha lehetséges ugyanis, hogy az *aula* az Árpád-kori királynéi udvar egy harmadik vetületét jelölte volna. Hiba lenne tehát arra gondolni, hogy az *aula – curia* fogalompár használata által felvetett nehézségeket az Árpád-kori királynéi udvarra vonatkozó adatok alapján egy csapásra sikerült megoldani. Ahhoz ugyanis, hogy ezt hihessük, a rendszernek legalább az Árpád-kori királyi udvarra alkalmazott terminológiai készlet sajátosságaival is összhangban kellene lennie. Ennek az összhangnak a megteremtése éppen nem ígérkezik egyszerű feladatnak, hiszen a királyi udvarral összefüggésben feltűnő jelenségek önmagukban is rendelkeznek néhány zavarba ejtő vonással. Ezek közül elég talán csak arra utalni, hogy a királyi udvarispán tisztségének megnevezésére a tisztség nevében végbemenő, már említett változás idején a *curia* és az *aula* kifejezést egyidejűleg alkalmazó forma, az *aule curialis comes* is használatos volt.[335] Az *aula – curia* fogalompárnak az Árpád-kori királyi udvarra kiterjedő vizsgálata tehát alapos további kutatásokat igényel. Ezek elvégzését ez alkalommal nem vállalhatjuk magunkra, de a királynéi udvar fentiekben kifejtett jellemzői talán némi adalékkal szolgálhatnak majd.

THE QUEEN'S COURT IN THE ÁRPÁD AGE

by Attila Zsoldos
(Summary)

The notion of the queen's court as well as that of the royal court regularly referred in the Árpád age to the group of persons constituting the queen's entourage rather that to a definite place within the country. Nevertheless, our sources make it safe to conclude that the queen's court, as opposed to that of the king, was characterised by a measure of geographical stability. In the majority of the known cases the queens stayed within a triangle marked off by the three cities of Buda, Esztergom and Fehérvár, that is, in the area referred to by contemporary sources as the „middle of the realm" (*medium regni*). If the queen and her court did leave this region, it was either to follow the royal court or to carry out a definite mission in the more remote regions of the country. Conspicuously, none of our sources hint to the queens' regularly visiting their more important „provincial" estate centres.

The queen's court, like that of the king, was made up of two separate groups: one consisting of the queen's barons, the other containing the various service-doers who guaranteed the functioning of the court itself. Among the queen's barons our sources mention the count of the court (curialis comes), the master of the table (*magister dapiferorum*), the master of the horse (*m. agazonum*), the

[334] *Engel P.*: Szent István birodalma i. m. 126.
[335] 1224: CDCr III. 241., HO IV. 12.; 1225: PRT I. 672.; 1228: CDCr III. 296., stb.

master of the cupbearers (*m. pincernarum*) and the *magister tavernicorum*. Their offices more or less corresponded to the offices of the royal court bearing the same names, which leads to the conclusion that they were modelled on the latter. The most honourable among them seem to have been the count of the court in the first half of the 13th century and the *magister tavarnicorum* in the second half of the century. We know very little about the functions carried out by the individual office-holders. All that can be safely stated is that the primary function must have been jurisdiction over the people subjected to the queen's authority, whereas the *magister tavarnicorum* seems to have administered the queen's revenues. Nevertheless, the analysis of the individual careers has clearly shown that the office-holders of the queen's court were in fact attached the ruler' person, and were thus the barons of the king instead of the queen. Consequently, the baronial stratum within the queen's court shoud be regarded as part of the royal court instead of its imitation of less authority and prestige.

The other element of the queen's court was the household itself, which was made up of the ladies-in-waiting, the knights, the "court youths" discharging different functions, and of other service-doers such as the nurses. In their case a personal attachment to the queen can clearly be proved, as with the lady-in-waiting or the knight accompanying the foreign queen to her new homeland. It is surely no mere coincidence that it is in connection with one of the "court youths" that the fidelity towards the queen herself is emphasised. The leader of the household seems to have been the person referred to as the „major of the coaches" (*maior plaustrorum*) or master of the chamber (*magister camere*), who was in all probability chosen from among the „court youths".

The use of the Latin terms referring to the queen's court in the Árpád age (*curia, domus*), more or less reflected this dual character of the court: whereas *curia* designated its baronial stratum, *domus* referred to the household itself. A third expression, *aula*, only turns up in connection with the head and members of the queen's chancellery. Yet the relationship of these terminological observations to the structure of the royal court has to be illuminated by further research.

Csukovits Enikő

BŰN ÉS BŰNHŐDÉS

Vezeklő zarándoklatok a középkori Magyarországon

Krizsafán fia György közismertnek számító, ugyanakkor valójában ismeretlen alakja a magyar középkornak.[1] Hírnevét az 1353-ban végzett írországi pokoljárásának köszönhette, a személye kilétét fedő homályt a külföldi forrásban vélhetőleg hibásan feljegyzett magyar név azonosíthatatlansága okozza. Az előkelő származású György részt vett Nagy Lajos nápolyi hadjáratában, ahol érdemeiért a király az apuliai részek kapitányává tette.[2] „Sok várost és várat rendelt hatalma alá, nevezetesen egy Trója nevezetű tengerparti várost,... és mint ismeretes, sok várat is, például Canosát és több másikat. A rábízott hivatalban igazságot szolgáltatott, mégpedig hajthatatlanul; túlságosan is üldözte és büntette ellenfeleit. Az ilyen üldözés során mind ő, mind cinkosai rengeteg kárt meg bajt okoztak, mert fosztogattak, s legalább háromszázötven ártatlan személyt gyilkoltak meg jogellenesen" – olvashatjuk életének erről az időszakáról a saját elmondása alapján írásba foglalt történetet.[3] Egy éjszaka, ágyában álmatlanul forgolódva, „Isten figyelmeztetésére lelkiismeretesen megvizsgálta vétkeit", s megrettenve a bűnei miatt rá váró örök kárhozattól, másnap, gyalogosan, csupán egyetlen szolga kísé-

[1] Pokoljárásának gazdag élményanyagát egy ismeretlen ágostonos szerzetes foglalta írásba. Szövegét kiadta Hammerlich, L. L.: Visiones Georgii quae in Purgatorio Sancti Patricii vidit Georgius miles de Ungaria. Koebenhavn, 1931. 75–319. Magyar fordításban megjelent: Tar Lőrinc pokoljárása. Középkori magyar víziók. (=Tar Lőrinc) Válogatta, a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta V. Kovács Sándor. Bp. 1985. 35–217. A zarándokló magyarok közül név szerint csak a két írországi pokoljáró, György és Tari Lőrinc útja vált Európa-szerte ismertté saját korában, s mindmáig elsősorban őket ismeri a nemzetközi szakirodalom. Például *Jean Richard*: Les relations de pèlerinages au Moyen Age et les motivations de leurs auteurs. In: Wallfahrt kennt keine Grenzen 143–153.

[2] A látomásait írásba foglaló forrás szerint „az említett György igazi nemes, mégpedig nagy tekintélyű, hiszen fia egy nagyon nemes férfiúnak, Grissaphan úrnak, aki nemcsak vitéz, hanem tekintélyes báró is". Ilyen nevű bárót azonban a magyar szakirodalom nem ismer, a szövegromlás összes lehetséges változatainak figyelembe vételével sem. Felmerült az a nézet is, hogy György azonos lehetett a Névtelen Minorita szerint Durazzói Károly herceget kivégző Becsei Vesszős Györggyel — például *Dercsényi Dezső*: Nagy Lajos kora. é.n. 72–73., *Püspöki Nagy Péter*: Zseliz város címere. Bratislava, 1976. 84–86., *Szekfű László*: György, Crissafán fia, aki megjárta a túlvilágot. Irodalomtörténeti Közlemények 90 (1986) 1–21. —, akinek bűnei bocsánatáért leánya készíttetett egy nem mindennapi freskót a zselizi plébániatemplom falára. Lásd *Végh János*: Becsei Vesszős György különítélete. (Egy ritka ikonográfiai típus magyarországi előfordulása) In: Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk.: Székely György. Bp. 1984. 373–385. A két György azonosításának azonban közös keresztnevükön és az itáliai hadjáratokban való részvételükön kívül semmi alapja nincs – a magyar seregben ekkor vélhetőleg számos György nevű személy szerepelt, azt pedig különösen nehéz elképzelni, hogy Krizsafán fia György önostorozó önvallomása során ne számolt volna be az Anjou-herceg meggyilkolásáról, amennyiben valóban ő követte volna el. Magam úgy vélem, hogy a Grissaphan vagy Crissaphan megnevezés nem feltétlen személynév, inkább valamely tisztség — például x-i ispán — eltorzított alakja lehet.

[3] A magyar fordítás Bellus Ibolya munkája.

retében Rómába indult, hogy feloldozást kapjon. Az ott kiszabott penitenciát azonban nem érezte elegendőnek, ezért az előírt vezeklés kiegészítésére előbb gyalogszerrel — „pedig mindig kitűnő lovakon szokott utazni" — Compostelába zarándokolt, majd az onnan kétnapi járás távolságra fekvő Finisterre-i Szűz Mária egyház mellett öt hónapon át, csupán kenyéren és vízen élve remetéskedett, végül elhatározta, hogy meglátogatja Szent Patrik földjét „a világ végén vagyis Írországban". A jó erőben lévő, ekkor körülbelül 24 éves lovag magát nem kímélve végiggyalogolt Navarrán, Gascogne-on, Franciaországon és Anglián, végül szerencsésen megérkezett Írországba. Ott megszerezte a szükséges egyházi engedélyeket, az előírásoknak megfelelően meggyónt, elvégezte a feloldozáskor reá kiszabott vezeklést, majd 15 napon keresztül újra csak kenyeret és vizet fogyasztva böjtölt. Megpróbáltatásai még mindig nem értek véget: öt napon át reggel és este halotti zsolozsmát mondtak érte, úgy, mintha már meghalt volna. Végül a vezeklők előírásos öltözetében, egymás fölé öltött három fehér ingben, öv nélkül, mezítláb és fedetlen fővel, kezében Szent Patrik híres kereszt-ereklyéjével leszállhatott Szent Patrik Purgatóriumába.[4] Ott látomásai hatására végre megtalálta háborgó lelke békéjét, és egyben majdnem a hit vértanújává is vált: a barlang előtt kijövetelére váró hívek megrohanták, letépték valamennyi ruháját – teste épségét az azonnali ereklyévé válástól csak a jelenlévő király közbeavatkozása mentette meg.[5] Krizsafán fia György pokoljárása sajátos színt képvisel a magyar zarándoklatok sorában: bűne — hogy katonai hatáskörében „kissé" keménykezűnek bizonyult — királya szemében akár erény is lehetett; arról, hogy tetteiért vezekelnie kell, és magának a vezeklésnek a módjáról egyaránt maga döntött. Nagy Lajos apuliai kapitánya azonban korántsem az egyetlen olyan magyar volt, aki bűneire bocsánatot keresve járta Európa zarándokútjait. A forrásainkból megismert többi vezeklő számára azonban nem volt választás: számukra a zarándokút előírás volt, amelynek célját és az utazás megvalósításának módját egyaránt megszabták.

A vezeklő vagy engesztelő zarándoklatok — amelyek a középkori peregrinációk jól elkülöníthető csoportját alkották — első említései a 6-7. századi ír bűnbánati kézikönyvekben maradtak fenn. Ezeknek az utaknak még nem volt konkrét célja, a büntetést tulajdonképpen az jelentette, hogy a vezeklőnek el kellett hagynia jól ismert környezetét a számos veszélyt tartogató ismeretlenért. A 9. századtól az útnak indulók már nem kényszerültek céltalan bolyongásra: utazásuk célja valamelyik kegyhely lett, mivel úgy vélték, hogy az ott tisztelt szentek közbe tudnak járni a bűnök elengedésénél. Elsőként Róma iratkozott fel a poenitentialék lapjaira, Jeruzsálem kissé később követte. A végcélként megjelölt kegyhelyek száma évszázadról-évszázadra gyarapodott, a középkor végén számuk már megközelíthette a fél ezret. A koraközépkori vezeklők — legalábbis a legendák, krónikák feljegyzései szerint — gyakran emberfeletti megpróbáltatásokat is elviseltek, csak hogy bűnük terhétől megszabaduljanak. Egy bizonyos Fromund nevű frank előkelőnek és fivérének, akik megölték a nagybátyjukat, a 9. században vezeklésül vasat viselve kellett zarándokolni. Előbb Rómába, majd Jeruzsálembe

[4] Szent Patrik írországi Purgatóriumának jelentőségét, szerepét — a Purgatórium-fogalom kialakulásáról írt alapvető munkájában — szélesebb körben tekinti át *Jacques le Goff*: La naissance du Purgatoire. Gallimard, 1981.

[5] Tar Lőrinc 37–217.

tartottak, két évet Egyiptom monostoraiban töltöttek, majd felkeresték Szent Ciprián sírját Karthágóban. Visszatérve Rómába, kiderült, hogy még nem érdemelték ki a feloldozást. Újabb szentföldi út következett, meglátogatták az Ararát hegyét, megmászták a Sínai-hegyet, ám amikor négy év elteltével visszaérkeztek Rómába, még mindig nem voltak méltók a bűnbocsánatra. Újra útra keltek tehát, ezúttal Bretagne irányába. Reimsben Fromund eltemette testvérét, és tovább ment; végül Redonban, Szent Marcellin pápa sírjánál lehullottak testéről a láncok, jelezve, hogy sokéves vezeklése véget ért.[6] Fromund történetének párja a magyarországi hagiográfiai irodalomban is megtalálható. Szent Imre herceg 1083 után írt legendájában egyetlen látványosabb csoda szerepel, a német Konrád bűnbocsánata. Konrádra bűnei sokasága miatt VII. Gergely pápa páncélt adatott, amelyet öt vaslánccal kötöttek körbe. Gyónásának szövegét egy zárt levélben a kezébe adta, és arra kötelezte, keressen meg minden olyan helyet, ahol szentek nyugszanak. A pápai indoklás szerint ott, ahol az isteni kegyelem a szentek közbejárására meglátogatja, lehullanak láncai, a páncél darabokra törik, a levélről pedig eltűnik az írás. Konrád hiába járta sorra Európa kegyhelyeit, ment el Jeruzsálembe, nem nyert kegyelmet. Végül Fehérváron, ahol eredetileg Szent István sírját kereste fel, Szent Imre sírja mellett szabadult meg bűnei terhétől és az azt jelképező láncoktól.[7] A 11-12. század gyilkos fejedelmeinek zarándoklatairól számos forrás tudósít. Híres vezeklő volt például Fulco, Anjou grófja, aki a 11. század elején háromszor is felkereste a Szentföldet, vagy a norvég Svein Godvinsson, aki egy gyilkosság miatt 1051-ben mezítláb indult Jeruzsálembe, de útközben Anatólia hegyei között megfagyott.[8] Magyar vonatkozásai — és párhuzamai — miatt feltétlen említést érdemel III. Boleszló lengyel király útja. A ferdeszájú melléknéven ismert Boleszló kortársához, Könyves Kálmánhoz hasonlóan harcban állt testvérével. Boleszló Álmosát Zbigniewnek hívták, s ő is több alkalommal támadt testvére ellen. Végül 1112-ben Boleszló megvakíttatta Zbigniewet, mint ahogy néhány évvel később ezt a megoldást választotta Kálmán is. Ferdeszájú Boleszlót tettéért érseke kiközösítette az egyházból, így, hogy bűnbocsánatot nyerjen, ő is zarándokútra indult. A Fehérvárra, Szent István sírjához, majd Somogyvárra, Szent Egyed monostorába vezető utat gyalog, a krónikás feljegyzése szerint — akárcsak Svein Godvinsson — mezítláb tette meg.[9]

A keresztes háborúk kora új fejezetet nyitott a zarándoklatok sorában, a hadjáratokban való részvétel ugyanis ideális vezeklési módot nyújtott mindazoknak, akik szabadulni akartak a bűneiktől. A bűntető zarándoklatok alkalmazásában a 13. századra tehető az utolsó jelentősebb korszakváltás: Európa középső területein, Németországban, Stájerországban, Karintiában, Csehországban, Sziléziában, Lengyelországban és Magyarországon feltűnt az a szokás, hogy gyilkossági ügyekben, amennyiben a gyilkos és az áldozat családja között sikerült meg-

[6] *Hanna Zaremska*: Les bannis au Moyen Age. Aubier, Paris, 1996. 46–56.

[7] Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadinae gestarum. I–II. Ed: Emericus Szentpétery. Bp. 1937–1938. II. 457.

[8] *Pierre André Sigal*: Isten vándorai. Középkori zarándoklatok és zarándokok. Bp. 1989. 23. 100. *Steven Runciman*: A keresztes hadjáratok története. Bp. 1999. 50.

[9] Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI. I–III. Collegit Albinus Franciscus Gombos. Bp. 1937–1938. I. 491.

egyezést kötni, a bűnöst „*pro anima interfecti*", azaz a megölt személy lelke megváltásáért zarándokútra küldték.[10] A vezeklő zarándoklat mint büntetés különösen nagy jelentőségre tett szert Németalföld városaiban, ahol a peregrináció a törvény szinte valamennyi áthágását szankcionálhatta, az eretnekségtől egészen a blaszfémiáig. A zarándoklatokat minden szempontból a németalföldi városok bírái alkalmazták a legszélesebb körben, ők ugyanis amellett, hogy a bűnök teljes körét büntethették ilyen módon, e célra ráadásul szinte valamennyi ismert kegyhelyet igénybe vettek. A vétkes polgárok számára bíráik a vezeklés színhelyéül több, mint négyszáz kegyhely közül választották ki a megfelelőt – a lehetséges úticélok közt ott szerepeltek a keresztény világ egymástól legtávolabb fekvő zarándokhelyei Rigától Konstantinápolyig, az írországi (Szent Patrik Purgatóriumáról híres) Lough Derg-től Novgorodig, a norvégiai Trondheimtől Damaszkuszig.[11]

***

A középkori Magyarországon — akárcsak Európa más országaiban — nem létezett büntető törvénykönyv. A különböző bűnök elkövetőivel szemben alkalmazott eljárást részben a törvényekből, de főként a konkrét ügyek kapcsán írott oklevelekből ismerhetjük meg. A gyilkosságok fajtáiról, a gyilkosok büntetéséről már I. István törvényeiben találhatunk rendelkezéseket, amelyek megkülönböztették a szándékos és a véletlen emberölést — az elkövetőnek az első esetben 110, a másodiknál 12 aranyat kellett fizetnie —, és külön rendelkeztek a szolga illetve a feleség meggyilkolásáról, a kardrántás megtiltásával pedig már a későbbi forrásokban hatalmaskodásnak nevezett cselekedet is feltűnt.[12] A 110 és 12 arany közti szembetűnő arányeltolódás ellenére a középkori mindennapi jogfelfogás elsősorban nem a szándékos és a véletlen emberölés, hanem a hatalmasul illetve lator módjára elkövetett gyilkosság között húzott éles határt, és csak az utóbbi elkövetőit tekintette bűnözőnek.[13] A gyilkosságot elkövető személyt az ország szokásjoga szerint főbenjáró ítélettel (*sententia capitalis*) sújtották. A szokásjog elvben ezekben az esetekben sem bűntette a vétlen családtagokat: az ítélet alá tartozók „csak" életüket veszítették, birtokaik a család kezén maradhattak.[14] A különböző bűnesetek szankcionálásáról részletesen rendelkeztek a városi jogkönyvek. A városlakók ugyanis „békeközösséget" alkottak, ahol nem volt helye a per bajvívással való eldöntésének, és ahol korlátozták az erőszakos jogérvényesítést is. A város védelme a falakon belül mindenkire kiterjedt, a város élén álló testület szigorúan ügyelt a rend fenntartására, polgárai élet- és vagyonbiztonságára. A gyilkosoknak a városi jog szerint általában lefejezés, súlyosbító körülmények — például rablógyilkosság — esetén ló farkára kötés, kerékbetörés járt. Külön bün-

[10] *Zaremska* i. m. 111–124.

[11] *J. van Herwaarden*: Opgelegde bedevaarten. Een studie over de praktijk van opleggen van bedevaarten in de Nederlanden gedurende de late Middeleuwen (1300–1550). Assen, 1978.

[12] I. István I. 14. 15. A törvény kiadása: *Závodszky Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904. 145–146.

[13] Amíg a hatalmaskodás esetén az elkövető saját felfogása szerint jogos indokkal — ex justa causa —, általában valamilyen őt ért sérelem viszonzásaként alkalmazott erőszakot, a latrocinaliter, azaz rabló módjára elkövetett gyilkosságot a középkor is bűncselekménynek tekintette. A gonosztevők kategorizálására, a hatalmaskodás és a latorság közti határvonalakra elsősorban lásd *Tringli István*: Jagelló-kori levelesítő jegyzék Zalából. Levéltári Közlemények 69 (1998) 1–2: 3–31.

tetés várt a férjüket megölő asszonyokra: őket az akasztófa alatt élve kellett eltemetni. A városi jog is megkülönböztette a szándékos és véletlen emberölést – az emberölésre általában a *manschlacht* vagy *todschlag*, a szándékos gyilkosságra a *mord* kifejezést alkalmazta.[15] A gyilkosság vétkének és büntetési kategóriáinak látszólagos sokszínűsége ellenére az ügyek — függetlenül az elkövető és az áldozat társadalmi helyzetétől, az ügyben eljáró bírói fórumtól, az alkalmazott jogtól — az esetek többségében azonos módon, megegyezéssel végződtek.[16] Az eljárás szokásos módja szerint az áldozat rokonai az illetékes hatóság előtt bevádolták a tett elkövetőjét. A vád valóságának beigazolódása azonban nem feltétlenül vonta maga után a legsúlyosabb büntetést. A középkori jog ugyanis nem ismerte sem a közvád, sem a közvádló fogalmát, a pereket nem csak a „hivatalos" bíróságok előtt lehetett lefolytatni, hanem a per minden szakaszában lehetőség nyílt a felek közti egyezségre. Gyilkosságok esetében az egyezség legegyszerűbb és legősibb módja a vérdíj kifizetése volt, emellett azonban az áldozat hozzátartozói egyéb feltételeket is szabhattak.[17]

Magyarországon nem alakult ki a vezeklő zarándoklatoknak olyan, a bűnök teljes körére kiterjedő rendszere, mint amilyen például a németalföldi városokban létezett. Akárcsak Közép-Európa más területein, az ismert magyarországi esetek mindegyikében a legsúlyosabb bűnt, gyilkosságot kellett ilyen módon jóvátenni. E magyarországi ügyek némelyike immár több mint száz éve szerepel a szakirodalomban, együttes ismertetésükre, elemzésükre, az irodalomból irodalomba vándorló, gyakran pontatlan adatok helyesbítésére azonban érdekes módon mindmáig nem került sor.[18] Pedig a magyar adatok összegyűjtése, a hazai szokások elemzése

[14] Werbőczy István Hármaskönyve. Magyar Törvénytár. Bp. 1897. 78. 304. Lásd az I. 15., illetve a II. 42. címet.

[15] *Király János*: Pozsony város joga a középkorban. (=*Király*: Pozsony joga) Bp. 1894. 267–275. 292–293. 314–316., Das Ofner Stadtrecht. Eine Deutschsprachige Rechtssamlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn. Herausgegeben von Karl Mollay. (=Mollay: Ofner Stadtrecht) Bp. 1959. (Lásd a 259. 260. 266. 267. számú címeket), magyar fordítása, a jogkönyv részletes ismertetésével, értékelésével: Buda város jogkönyve. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 17. Közreadja: Blazovich László – Schmidt József. Szeged, 2001., legrészletesebb feldolgozása: *Davori Relković Néda*: Buda város jogkönyve. (Ofner Stadtrecht) Bp. 1905. 211–233.

[16] 1366-ban Selmecbányán egy férfit kivégeztek emberölésért. A felső-magyarországi városok életéről tanulmányt író Demkó Kálmán a következőképpen kommentálta az esetet: „Az általam talált 15 emberölési és gyilkossági eset közt ez az egyedüli, melyet ottan halállal büntettek a XIV-ik és XV-ik században." *Demkó Kálmán*: A felső-magyarországi városok életéről a XV–XVII. században. Bp. 1890. 146–147. 1515-ben országos botrány kerekedett abból, hogy az Eperjesen több napon át — vélhetőleg ittas állapotban — garázdálkodó András brassói deákot a város gyorsított eljárással békesértésért halálra ítélte és kivégeztette. *Iványi Béla*: András brassai deák lefejeztetése Eperjesen 1515-ben. In: Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanári működésének emlékére. Bp. 1912. 163–170.

[17] *Zsoldos Attila*: Vérdíj. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Szerkesztők: Engel Pál és Makk Ferenc. Bp. 1994. 725.

[18] *J. Kachelmann*: Das Alter und die Schicksale des ungarischen, zunächst schemnitzer Bergbaues nebst einer Erklärung der Eigenschaften des Landes. Preßburg, 1870. 103–107., *Ipolyi Arnold*: Besztercebánya városa műveltségtörténeti vázlata. Századok 1874. 622–624., *Demkó* i.m. 146–147. *Házi Jenő*: Sopron középkori egyháztörténete. Győregyházmegye múltjából IV. (=Házi: Sopron egyháztörténete) Sopron, 1939. 314., őutánnuk *Pásztor Lajos*: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Bp. 1940. 114., *Bálint Sándor – Barna Gábor*: Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Bp. 1994. 31., *Elisabeth Thoemmes*: Die Wallfahrten der Ungarn am Rhein. Aachen, 1937. 40–41., *Zaremska* i. m. 112–113.

nem csak azt teszi lehetővé számunkra, hogy egy Európa-szerte ismert intézmény magyarországi történetét megismerjük, de lehetőséget nyújt a külföldi példákkal való összevetésre is.

***

A 14–15. századból Magyarországon több, mint negyven olyan esetről maradt fenn valamilyen írott forrás, ahol a gyilkos köteles volt vezeklő zarándoklatra menni. A legkorábbi ilyen adat 1300-ban, a legkésőbbi 1503-ban kelt, s mivel forrásaink Pozsonytól Zágrábig, a Szepességtől Erdélyig az ország legkülönbözőbb pontjain keletkeztek, a gyilkosokra kiszabott vezeklő zarándoklatot nyugodtan tekinthetjük az egész országban ismert szokásnak. Első ismert vezeklő zarándokunk, az 1300 október 31-én kelt oklevélben szereplő Benedek a feleségét ölte meg. Benedek és apósa között a boldvakői — azaz ismertebb nevén boldogkői — várnagy előtt, az ő engedelmével jött létre a megegyezés. Ennek értelmében a szerencsétlen véget ért asszonyt a gyilkos férjnek kellett eltemetnie. Két részletben — a következő hamvazószerdán illetve Szent Mihály napkor — két márkát tartozott fizetni, ennek teljesítéséről kezesek (*fideiussores*) gondoskodtak. Végül pedig a következő év pünkösdjén Aachenbe, az azt követő év februárjában, hetvened vasárnapon pedig Rómába kellett zarándokolnia.[19] Noha zarándokadatot nem tartalmaz, összehasonlításképpen feltétlen a fenti eset mellé kívánkozik az Anjou-kori Ars Notariá-ban olvasható, feleséggyilkosságot követő hasonló megegyezés szövege.[20] Hanvai János ispán egyházi bíróság előtt, ugyancsak fogott bírák közbenjárásával egyezett meg vejével, aki három évi házasság után megölte, és a nemzetség szégyenére nem megfelelő helyen temette el asszonyát.[21] A megállapodás szerint a gyilkos férj tettéért, valamint a néhai Hanvai lány hitbére és jegyajándéka fejében hatalmas összeget, 3 részletben összesen 100 márkát tartozott fizetni: 32 márkát Szent Mihály oktávájában, 32 márkát a következő év vízkeresztjén, a hátralévő 36 márkányi összeget pedig hamvazószerdán, az egri kápta-

[19] Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (=DL) 60149. Kiadása: Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. I–V. Kiadják: Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghelyi Dezső. Győr, 1865–1873. VI–VIII. Ipolyi Arnold, Nagy Imre és Véghelyi Dezső. Bp. 1876–1891. VII. 300. – a kiadott szövegben „ad limina beate virginis agrie" szerepel, véleményem szerint azonban a szövegben olvasható „Ags" rövidítés Aquis Granis-nak olvasandó.

[20] Az Ars Notaria néven ismert formulárium eredetijét jelenleg Bécsben, két részre szakítva, az Österreichische Nationalbibliothek kézirattárában őrzik: Cod. 4276. Fényképmásolata: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (=DF) 286316, illetve Cod. 3452. (DF 286315) Kiadása, részben rossz szerkezettel: Formulae solennes styli in cancellaria... Ed.: Martinus Georgius Kovachich I–II.(= Kovachich: Formulae) Pesthini 1799. I. 111–114., a 174. és 175. számú ügy. A formuláriumot részletesen ismerteti, eredeti szerkezete rekonstruálásával *Bónis György*: Uzsai János Ars Notariája. (*Bónis*: Uzsai) Filológiai Közlöny 1961/3–4. 229–260.

[21] A Bónis György szerint 1346–1350 között összeállított formuláskönyv bejegyzésében szereplő Hanvai János comes feltehetőleg az 1349-ben alispáni címet viselő Jánossal lehet azonos. *Bónis*: Uzsai 261., *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. (=*Engel*: Archontológia) Bp. 1996. I. 134. Az ügy azért került egyházi bíróság elé, mert a házassági perek szentszéki hatáskörbe tartoztak. Miután a per a szokott módon megindult, s csak ezután került sor a megegyezésre, ennek helyszíne már az adott bírói fórum maradt. A házassági perek, valamint a nők védelmében, őket ért sérelem esetén folytatott perek szentszéki hatáskörbe tartozását Nagy Lajos király 1344-es oklevele is megerősítette. *Bónis György*: Az egyházi és világi jog határai a középkorban. In: Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk.: Székely György. Bp. 1984. 287–306.

lan előtt kellett átadnia. Az első fizetési határnapon felesége exhumált tetemét a hanvai plébániatemplom temetőjéből nagy tisztességgel és illő kísérettel az egri minorita kolostorba kellett átvinnie. A temetési szertartás egyben a férj látványos vezeklését is tartalmazta: a Szent Mihály lovára helyezett holttestet mind a temetőben, mind az egri monostorban többedmagával, mezítláb, megoldott övvel kellett kísérnie. Az asszony új sírjától meztelen karddal a kezében apósa házához kellett mennie, hogy bocsánatot kérjen. Végül az utolsó fizetési határnapon vezeklése lezárásaként frátereivel valamint öt más nemes személlyel Gömörbe, a megyei sedria helyére tartozott menni, és a gömöri várban három nap, három éjjel kenyéren és vízen kellett raboskodni.[22]

A szakirodalomban leggyakrabban annak a magyarországi vezeklő zarándoknak az esete szerepel, akinek a szepességi Arnold ispán és Kakas mester — valamint családjuk — közti háborúskodás következtében kellett útra kelnie. Az István ispán előtt kötött megállapodás szövegét — igaz, olvasati hibákkal — már a 18. század végén kiadta Wagner Károly, az oklevél szövegének végigolvasására ennek ellenére mindmáig kevesen szakítottak időt, pedig az ügy igencsak méltó a figyelemre.[23] 1307. március 29-én István, a szászok ispánja, a szepesi esküdtek és az összes bírák előtt Arnold ispán és fiai az egyik részről, Kakas mester és testvérei a másik részről a köztük Arnold fia, Detre (*Thydricus*) megölése és más ügyek miatt fennálló viszályt fogott bírák (*arbitri*) közbenjárásával simították el. A fogott bírák Kakast és testvéreit elégtétel adására kötelezték: a jóvátétel napján Kakas száz személlyel tartozott megjelenni, akik közül ő, testvérei és rokonai, együtt épp tizenheten alázatosan átadták Arnoldnak és fiainak a vérdíjat. A gyilkosságot vélhetőleg az a Hermannus Bank követte el, akinek negyedmagával előbb Rómába, onnan Bariba kellett zarándokolnia — innen Rómába visszaérkezve két társa hazatérhetett, neki azonban immár egy társsal folytatnia kellett útját Compostelába, majd Aachenbe, csak ezután indulhatott haza. Detre haláláért Kakas-

[22] „in primo termino dictae pecuniariae solutionis corpus eiusdem nobilis dominae de dicto cimiterio parochialis ecclesiae exhumare et in curru ad monasterium fratrum minorum de Agria cum magno honore et bona comitiva de dicta possessione Honva deferre et longe extra cimiterium monasterii de eadem Honva deponi facere, depositumque et ad feretrum ordinatum unam partem dicti feretri cum aliis hominibus levare et in dictum cimiterium ac monasterium discalceatis pedibus et resolutis cingulis portare et divinis peractis solus dictum corpus ad monimentum ordinare et in eodem monasterio cum suis et dicti comitis J. proximis sepelire tenetur; quo sepulto cum eisdem proximis suis evaginato gladio in manu ferente ad domum dicti comitis I. accedere, et sibi ac aliis filiis suis se culpabilem reddere, et humotenus supplicare debet,... peracto autem die ipsius termini ultimae solutionis idem P. cum prenominatis D et D fratribus suis ac aliis quinque personis nobilium in castro Gumor utpote sede judiciaria comitatus Gumoriensis tribus diebus continuis et noctibus in carcere iacere debeant solummodo panem comedendo et aquam bibendo"

[23] DL 1703. Kiadása a nevek rossz olvasatával: Analecta Scepusii sacri et profani. I–IV. Collegit et notis illustravit Carolus Wagner. Posonii-Cassoviae, 1774–1778. III. 251–252., új kiadása az olvasati hibák kijavításával: Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. I–II. Red.: Vincent Sedlák. Bratislava 1980–1987. I. 213–214., kivonata: Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. I–XII. XXIII–XXIV. Szerk.: Kristó Gyula et al. Bp. – Szeged, 1990–2001. II. 138. Az esetet említi például *Dercsényi* i. m. 71. (a gyilkos nevét hibásan írva, a forrásból pontatlanul mazsolázva), *Bálint Sándor*: Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából. Bp. 1977. I. 39., *Pásztor* i. m. 125., *Bálint – Barna* az ügyet három helyen — mindig más munka alapján — háromféleképpen említi: hol „István szepesi grófot", hol „Berzeviczy Kabos mestert" küldték vezeklő zarándoklatra, a harmadik esetben egyszerűen a „már említett szepességi ember" szerepel: *Bálint – Barna* i. m. 31. 33. és 38.

nak és családjának 200 márkát kellett volna fizetni, ebből azonban a fogott bírák kérésére Arnold ispánék százat elengedtek, további 50 márkát pedig a zarándokút költségeire lehetett fordítani. A két család közti békekötés feltételei azonban még itt sem értek véget: Detre lelki üdvéért Kakas mester hat kolostort tartozott alapítani és négyezer misét kellett mondatnia — az ítéletnek köszönhette alapítását például a lehnici karthauzi kolostor.[24] Szepességi a következő, 1321-es vezeklő adatunk is. A szepesi káptalan előtt, az eddigi eseteknél megismert módon fogott bírák közvetítésével egyezett meg Tamás szepesi várnagy két familiárisa, Nagy János és Fodor János az általuk megölt Zombor ispán özvegyével és családjával.[25] A megegyezés ára esetükben 8 márka volt, valamint két, külön-külön teljesítendő zarándoklat: Zombor ispán lelke békéjének biztosításáért Fodor Jánosnak Aachenbe, Nagy Jánosnak Rómába kellett elzarándokolni.[26]

Szövegeink közül kettőt a már említett Anjou-kori Ars Notaria őrzött meg. A formulárium összeállítója, Uzsai János egri olvasókanonok a század közepén készített, négy fejezetre tagolt munkájába olyan kúriai, szentszéki, megyei, városi és hiteleshelyi oklevélszövegeket vett fel, amelyek ismeretére szüksége lehetett a különböző oklevélkiadó szerveknél tevékenykedő nótáriusoknak. A szerző nem kuriózumokat másolt a kötetbe, hanem máskor is jól használható formulákat gyűjtött össze, elsősorban működése környékéről, az egri egyházmegye, és különösen Gömör megye területéről. Az a tény tehát, hogy a kötetben két vezeklő zarándoklatra kötelező megállapodás is helyet kapott, egyértelműen arra utal, hogy ezek az egyezséglevél-formulák a 14. században többször is használatban lehettek.[27] A megölt Hanvai-lány esetétől eltérően az ezekben az ügyekben szereplő személyek kiléte nem azonosítható, az eljáró hatóság azonban nem lehetett más, mint Heves megye. Az első ügy, amelyről egész oklevél-csokor tájékoztat, egy rablógyilkosság következményeit taglalja. A megye hatósága előtt a felperes — jelképes gesztussal, neki egy fapálcát (*ligneum claviculum vulgo ceuuek dictum*) átnyújtva — párbajra hívta ki az alperest, mivel az megölte és kirabolta úton levő fivérét.[28] A felek már teljes fegyverzetben fel is álltak a bajvívásra, amikor a fogott bírák közbelépésére mégis inkább a megegyezést választották. Az így kötött meg-

[24] *Dedek Crescens Lajos*: A karthausiak Magyarországon. I. Bp. 1889. 99.

[25] DF 263048.

[26] A két gyilkos familiáris ura, Semsei Frank fia Tamás szepesi várnagy és alispán azon ritka történelmi személyek közé tartozik, akiről egykorú ábrázolás is fennmaradt. 1317-ben, miközben I. Károly hadai egyidőben több fronton is sorsdöntő háborút vívtak, a király korábbi küzdelmei eredményeképpen már békés Szepességben, a szepeshelyi társaskáptalan bazilikájának északi falára a prépost nagyméretű freskót készíttetett. A falfestmény középpontjában Mária ül trónusán, és koronát helyez az előtte térdeplő I. Károly fejére. A Madonnától jobbra Tamás esztergomi érsek, mögötte a kép megrendelője, Henrik prépost látható az országalmával a kezében. Károly mögött mint fegyverhordozó Semsei Tamás térdepel, kezében a király kardjával. E falkép az első olyan emlékünk, amelyen a képmezőbe foglalt feliratok megnevezik a még élő szereplőket – Tamás várnagy fölött a „flos iuventutis camerarius castellanus Fran de..." felirat szerepel. *Radocsay Dénes*: Falképek a középkori Magyarországon. Bp. 1977. 170.

[27] *Bónis*: Uzsai 229–260., illetve uő: Az Ars Notaria mint retorikai és jogi tankönyv. Filológiai Közlöny 1963/3–4. 373–388. A formuláskönyvek magyarországi szerepéről, használatáról elsősorban lásd *Bónis György*: Magyi János formuláskönyve és a gyakorlati jogtanítás. in: Jubileumi tanulmányok. A pécsi egyetem történetéből. Pécs, 1967.

[28] DF 286316 f. 108., Kovachich I. 13. 15–16, illetve az ügynek vizsgált témánkhoz érdemi adatot már nem nyújtó folytatásával 17–25. szám

egyezés értelmében az alperesnek három határnapon 25 márka vérdíjat kellett fizetnie – ezek elmaradása esetén hatalombajban való elbukásban marasztalták volna el.[29] A vezeklési aktus ez esetben is az utolsó fizetési naphoz kapcsolódott: a gyilkosnak ötvened magával — akiknek nemeseknek kellett lenni —, megoldott övvel, mezítláb, bottal a kézben alázatosan a felperes házához kellett mennie, és tőle bűne bocsánatát kérni. A fogott bírák által közvetített megbékéléshez az alperesnek még további két előírást kellett teljesítenie: az említett utolsó határnapon börtönbe kellett vonulnia, végül a következő, jubileumi szentévben bűne megváltásáért és a meggyilkolt lelki üdvéért Rómába kellett zarándokolnia.[30] A formuláriumban olvasható másik esetben két nemes követett el lator módjára gyilkosságot. A hiteleshely előtt kötött béke feltételeként a vérdíj az előzőhöz hasonló módon történő megfizetése mellett itt is zarándoklat és ünnepélyes megkövetés szerepelt. A zarándoklatot a két tettesnek külön-külön kellett elvégezni — egyiküket Aachenbe, másikukat Rómába küldték —, ezt megelőzően azonban a németek szokása szerint, azaz a megölt személy sírjánál, annak szüleit és rokonait kellett megkövetni.[31]

***

További forrásaink — két kivétellel — különböző városok hatósága előtti megegyezéseket foglaltak írásba, amelyeknek a szövegét az esetek többségében a város ügyeit rögzítő városkönyvek őrizték meg számunkra.[32] A magyarországi középkori városkönyvek nagyobbik hányada vegyes tartalmú: a tulajdonviszonyok változására vonatkozó bejegyzéseket (adásvételi szerződések, záloglevelek stb.) éppúgy tartalmaznak, mint bírósági idézéseket, ítéleteket, vagy a városi közigazgatás

[29] „in subcubitu duelli facti potentialis convinceretur" A baj, azaz a duellum a 14. században bevett módja volt a perek eldöntésének. A bajvívásban alulmaradt fél végleg elvesztette a pert, az ítélet szerint örök hallgatást — perpetuum silentium — vártak tőle. A 14–15. században azonban az is bevett szokás volt, hogy szerződéskötéskor, fogott bírák ítélkezésénél a vesztes felet az előírt feltételek be nem tartása esetén — ténylegesen lefolytatott párbaj nélkül is — hatalombajban való elbukásban marasztalták el. *Hajnik Imre*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt. Bp. 1899. 259–276., *Pesty Frigyes*: A perdöntő bajvívások története Magyarországon. Pest, 1867.

[30] „in termino autem ipsius ultime solutionis annotatus E filius F quinquagesimo se nobilibus sibi similibus resolutis cingulis et discalceatis pedibus omnes baculos in manibus suis cum humilitatione retinentes ad domum ipsius C filii D accedere et eidem tamquam rei supplicare ac illa die in domo aliquali loco carceris deputato tam diu, donec idem C filius D his omnibus peractis et perfectis in anno gratie seu iubileo iam proximo affuturo pro expiatione suorum debitorum et pro refrigerio anime dicti interfecti cum ceteris peregrinis in Romam se transferre debebit"

[31] DF 286315 f. 15. Kovachich I. 60–61. 100. szám. „unus ipsorum post festum Penthecostes tunc proximo affuturo in Aquis Granum et alter ipsorum ad limina beatorum Petri et Pauli apostolorum in Romam tam pro refrigerio anime dicti interfecti, quam etiam pro redemptione animarum suarum et pro impetratione beneficii absolutionis super dicto homicidio cum ceteris peregrinis proficisci tenentur. Ita tamen quod tempore egressionis iuxta consuetudinem Theutunicorum ad tumulum pretaxati mortui accedere et ibi a parentibus et proximis sepedicti mortui accepta licentia et aperire debentur ad loca supradicta."

[32] A budai jogkönyv a városkönyv vezetésére, őrzésére a következő előírásokat tartalmazza: a városkönyvbe csak a városi jegyző írhatott, ő is csak a bíró tudtával és beleegyezésével. A bírósági ügyekről előbb egy külön kötetbe készített feljegyzéseket, ezeket a per befejezésekor másolhatta be a városkönyvbe. Az így vezetett kötetet ugyanolyan hitelesnek tekintették, mint a város pecsétjével ellátott okleveleket. Mollay: Ofner Stadtrecht. 54. 55.

működésével kapcsolatos feljegyzéseket.[33] A legkorábbi és a legtöbb városi zarándokadat Selmecbánya 14. századi városkönyvében olvasható – annak a városnak a kötetében, melynek IV. Béla korában szerkesztett jogkönyve szerint lakosai már a 13. században rendszeresen kerestek fel külföldi kegyhelyeket.[34] A ma is a város levéltárában őrzött, nagyméretű, befűzött bőrszíjakkal záródó, bőrkötéses városi kötetet az 1364-1426 közötti években vezették, 79 számozott oldalán főként számadásokat és bírósági végzéseket rögzítettek. A kötetből elsőként a múlt században Kachelmann közölt bűnügyekre vonatkozó adatokat, a további irodalom pedig érthetetlen módon beérte az általa ismertetett esetekkel. Magyarországi városok régi számadáskönyvei című munkájában Fejérpataky László ugyan kiadta a selmecbányai városkönyvben található számadásokat, a gazdag peres anyagra azonban csak rövid utalást tett.[35] Ezek után érthetően nagy várakozással kezdtem a több mint egy évszázada nem használt városkönyv olvasásába, az ott talált adatbőség azonban legszebb reményeimet is felülmúlta. A kötet lapjain a vártnál jóval több, 23 zarándoklatra vonatkozó bejegyzést találtam. Ezek a bejegyzések kezdetben kronológiai rend szerint követik egymást, a 65. oldaltól azonban ez a rend megbomlik, s noha az 1370-es évektől újraindul, a rendet korábbi és későbbi dátummal jelzett beírások többször is megbontják.

A legkorábbi zarándokadat 1365-ös dátum alatt szerepel. A mindössze háromsoros rövid szöveg azt az információt rögzítette, hogy egy bizonyos Arnoldért, akinek Rómába kellett zarándokolnia, ketten kezeskedtek, Wentzlab bélabányai mészáros és Kegler Pál – ez utóbbi vélhetőleg Arnoldhoz hasonlóan selmeci lakos lehetett.[36] A kötet vége felé, egy 1365-re és egy 1367-re keltezett bejegyzés közé írt, hasonlóképpen rövid szöveg szintén arról tájékoztat, hogy egy bizonyos Knebal Péternek Aachenbe és Rómába kellett zarándokolnia, s erről ez esetben is kezes gondoskodott.[37] A beírást soronként és keresztben is áthúzták, emiatt néhol nehezen olvasható – az áthúzás vélhetőleg az előírt peregrináció elvégzését jelölte. Valószínűleg 1367-ben került a kötetbe az a bejegyzés, amely egy bizonyos Henlinus római útjáról tudósít. Gyilkosságról, áldozatról, kezesekről ezúttal nem esett

[33] Ilyen vegyes tartalmú városkönyv például Kassa: DF 271720–721, Besztercebánya: DF 273045, 275662. A kötetek némelyike feltűnően díszes: Selmecbánya 1432-ben megkezdett vörös bőrkötéses, oroszlánfejes ezüstveretekkel díszített városkönyvét például magas művészi színvonalat képviselő, egész oldalas kánonképpel illuminálták. Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchenyi Könyvtárban. Bp. 1986. 96. tétel. A legtöbb középkori városkönyv a Felvidéken maradt fenn. A kérdés áttekintésére *D. Lehotská*: K počatkom vedenia mestských kníh na Slovensku. Historické stúdie 1959.

[34] Mindenképpen a zarándoklatok gyakoriságára utal az az előírás, mely szerint római, compostelai és jeruzsálemi zarándokútra csak a feleség beleegyezésével lehetett elindulni. Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. I–XII. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. Pest-Bp. 1860–1874. III. 208.

[35] A Magyar Országos Levéltár által visszaadott városkönyvet a Selmecbányai Városi Levéltár őrzi külön jelzet nélkül, fényképmásolata: DF 235721. Az általa kiadott számadásszövegek előtti rövid ismertetőjében Fejérpataky a következőket írta: „Ítéleteken, jogi cselekvényeken kívül.. sok számadást, adólajstromot, kiadási jegyzéket tartalmaz... A jelen gyűjteménybe nem vágó dolgok, bármennyi érdekeset tartalmazzanak is, elhagyattak" – Fejérpataky László: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Bp. 1885. 1.

[36] „Wentzlab carnifex de Dilnis et Paul Kegler fideiusserunt pro Arnoldo eo quod idem debet versus Romam peregrinari" – DF 235721, a továbbiakban selmeci városkönyv (=SVK), f. 10.

[37] SVK f. 72.

szó a szövegben, az utazás indítéka azonban feltehetőleg mégis csak bűnügy lehetett. A város hatósága előtt, annak egyetértésével bejegyzett, néhol sajnos nehezen olvasható felmentés szerint ugyanis a zarándoklattal elnyert feloldozás után tovább nem zaklathatták tettéért.[38] Nem mondható bőbeszédűnek az az 1370-es, részben latin, részben német bejegyzés, amelyben egy *diabolus*, vagyis ördög ragadványnevet viselő Geydel nevű férfiú kezeskedik atyafiának két római és egy aacheni zarándokútért valamint 24 forintért. A peregrináció gyilkossági üggyel kapcsolatos: a bejegyzésben feltüntetett többi kezesekkel együtt egy ismeretlen áldozatért vállalták a jótállást.[39] A következő évben egy újabb Diabolussal találkozhatunk: ez az Ördög azonban nem kezes, hanem épp ő a zarándoklatra kötelezett személy. Mint a kezesei felmentéséről írt szövegből kitűnik, a Diabolus által láthatólag elhanyagolt zarándoklatok teljesítésére rokonai vállalkoztak.[40] Az első végre igazán részletes városkönyvi bejegyzésre az 1372-es évnél bukkanhatunk. A név szerint felsorolt tucatnál is több kezes arra vállalt garanciát, hogy egy Mostel nevű polgár elzarándokol Szent Jakabhoz, három utat teljesít Rómába és hármat Aachenbe, 500 halotti misét fizet, és 4 monostor testvériletét (*confraternitas*) támogatja. Az első utat Mostelnek a következő nagyböjt idején kellett elvégezni. Ugyan a szöveg nem tesz említést semmiféle bűnténynyről, a halotti misék miatt biztosak lehetünk abban, hogy valamilyen Mostel által elkövetett súlyos tett lehetett a bűnbánati cselekménysor kiváltó oka. Az előírt zarándokutak elvégzéséért egyébként a kezesek is komoly felelősséget vállaltak – amennyiben ugyanis Mostel nem teljesítette az első, compostelai utat, ők maguk tartoztak azt megtenni. Ha pedig a többi zarándoklatot is elmulasztotta, a kezesség egyben anyagi — igaz, zálogjoggal terhelt — felelősséget is jelentett.[41] A kötetben két oldallal korábban, egy valószínűleg 1373-ban kelt bejegyzésben Mostel ügyéhez kísértetiesen hasonló végzést olvashatunk. [42] Péter mészáros az általa elkövetett gyilkosságért ugyancsak Európa három legjelentősebb kegyhelyére, Compostelába, Rómába és Aachenbe tartozott egy-egy úttal. A bejegyzés szövege szerint az első utat mindenképpen neki kellett elvégeznie, a másik két út teljesítéséről már a kezesek is gondoskodhattak. Akárcsak egy évvel korábban Mostel, a gyilkos Péter mészáros is a zarándoklatokon felül ötszáz misét fizetett, valamint négy kolostorban testvériletet. Ez utóbbi kitétel feltehetőleg mindkét bűnös esetében

[38] SVK f. 78.

[39] „fideiussores pro illo interempto" „Item Geydel dyabolus est fideiussor... pro fratre suo zwo Ram vart und ein ach vart und fuer XXIIII Fl." – SVK f.18. A szövegből nem olvasható ki, hogy a 24 forint esetleg vérdíj lett volna.

[40] „Item Endres consobrinus Diaboli obligat Diabolo unam peregrinationem versus Romam aliam in Aquis Granum et Michel frater eius similiter duas" – SVK f. 67.

[41] „... fideiusserunt... pro peregrinatione versus Sanctum Jacobum et pro tribus in Romam et tribus peregrinationibus in Aquis Grani et pro quingentis missis defunctorum et in quatuor monasteriis confraternitatem. Primam peregrinationem ipsemet Mostel debet perficere in quadragesima proxime instanti, quod si per eum non fieret, tunc supra dicti fideiussores debent ipsimet hoc suplere insuper cetere peregrinationes, si qua negligeretur, tunc semper primaria esset in perditione in super omnia bona et hereditates supra dictorum fideiussorum sunt et stant in pignore quousque hec omnia prelibata perficiantur" – SVK f. 72.

[42] „Petrus carnifex receptus est ad gratias pro excessibus, que fecit in uno homicidio, item primo debet facere unum iter versus Sanctum Jacobum cum suo proprio corpore. Item versus Romam in itinero sunt fideiussores... Item versus Achis Granum fideiussores sunt..." – SVK f. 70.

azt jelentette, hogy be kellett lépniük négy kolostor imaközösségébe vagy társulatába.[43] A bejegyzést — mint Knebal Péter esetében — itt is áthúzták, akkurátusan, átlósan egymást keresztező vonalak sorával.

A 72. lapon további két vezeklő zarándokbejegyzés olvasható, mindkettő 1373-as ügyben keletkezett. Az első esetben a megölt Trepelért kellett — kezesek biztosítása mellett — egy aacheni és egy római utat teljesíteni, a másik alkalommal egy Kuncz nevű személy tartozott gyilkosságért római útra menni.[44] A kötet utolsó számozott lapján, a legalsó bejegyzésben olyan 1375-ben írásba foglalt esetre bukkanhatunk, amely egy kezességi per legfontosabb adatait foglalja magában. Két besztercebányai és egy zólyomi polgár vállalt egykor jótállást a gyilkos Wolczlob és fiai három római és egy aacheni zarándoklatáért. Ők azonban nem akarták teljesíteni kötelezettségüket, ezért a zarándoklatukra kezességet vállaló személyeknek — akik vélhetőleg emiatt anyagi kárt szenvedtek —, a bíróság megengedte, hogy Wolczlob és gyermekei javait lefoglalhassák.[45] 1377-ben a cseh (*de Bohemia*) Henzelmusért vállaltak két római és két aacheni útra, valamint négy testvéréletre kezességet, a következő évben pedig egy pünkösdkor megkezdendő aacheni út kezeseinek nevét jegyezték be a kötetbe.[46] 1379-ben a városkönyvbe ismét egy hosszabb bejegyzés került: a meggyilkolt Pencz Miklósért elvégzendő zarándoklatokra többen is kezességet vállaltak: az ez ügyben egymás alatt sorakozó három szöveg szerint egy római és két aacheni zarándoklat járt lelki békéjéért.[47] 1380-ban gyilkosságért egy aacheni és egy római, 1381-ben bizonyos Teuschelinusért egy aacheni, illetve egy másik gyilkosságért egy aacheni és két római útra jegyezték be a kezesek nevét.[48]

Továbbra is időrendben haladva, 1390-es a következő adatunk. A városkönyvi tétel ezúttal arról ad számot, hogy egy kezes, Cuczman Smolder maga teljesítette a római és aacheni peregrinációt, ezáltal mind ő, mind a többi kezes felszabadult kötelezettsége alól.[49] 1395-1396-ban azután ismét egy hosszabb tudósítás következik, ahol végre minden adat pontosan a helyén van — itt ugyanis a kezesek mellett szerepel a gyilkos és az áldozat is. Stephel Meyr és társai összesen két római és két aacheni útra vállaltak kezességet — a négy peregrinációt Henzel Scheytelnek kellett teljesíteni, mégpedig a megölt Hanus Weyroth lelkéért. Az eddigi esetektől eltérően itt a *homagium* összegéről is rendelkeztek. Weyroth öz-

[43] A „fraternitatem in quatuor claustrum" kitétel értelmezéséhez lásd *Szovák Kornél*: Meritorum apud Dominicum fructus cumulatorum. (Megjegyzések a 14. századi főúri vallásossághoz) In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk.: Tusor Péter. Bp. 1998. 79–87.

[44] SVK f. 72.

[45] „Henzel Seldner und der Peter Woltwyrch aus dem Neynzol und Mensch Hoczker aus dem Altenzol seyn pyrg woren gegen dem Wolczlob und gegen seyn kinder fyr drey romvort und fyr ayn ach vort,... ab sy der nicht laysten welden,... so schol er yn yr gut greiffen und schol sy selber der myt lezen" – SVK f. 79.

[46] SVK f. 68. 28.

[47] „... ex parte Nycolai Pencz quem occiderunt", „pro eodem occiso Nycolao Pencz" – SVK f. 32.

[48] „... sunt fideiussores super hereditates Nycolai Ploczel pro uno homicidio..." – SVK f. 71., 35. 36.

[49] „Cuczman Smolder fuit fideiussor... pro una itinere versus Romam et versus Achis Granum et illa duo itinera ipse Cuczman Smolder expedivit per omnia et perfecit, quod ipse et omnes fideiussores sunt absoluti" – SVK f. 47.

vegyének 18 aranyforintnyi vérdíj járt – ebből hatot húsvétkor, a többit Szent Jakab apostol napján, vagyis július 25-én kellett kifizetni. Az asszonynak járó összeg kielégítéséről a zarándoklatokhoz hasonlóan kezesek gondoskodtak.[50] Az 1398-as esztendőnél egy újabb típusú bejegyzésre bukkanhatunk, ráadásul ebből a fajtából egyszerre kettőre. Mindkét szöveg abszolúciót foglal magában: az elsőben a közeli Bátról származó Lipót kapott felmentést minden olyan zarándoklat teljesítése, minden miserendelés és pénzfizetés kötelezettsége alól, amellyel egy pék megölése miatt tartozott.[51] A másik tettes, Kolurlus, aki megölte Nykussch Kegler famulusát, előírt római zarándokútja alól kapott mentesítést.[52]

A szövegek — mint a felsorolt példákból kitűnik — sajnos csak a városi hatóság számára legfontosabb információkat rögzítették, Selmecbányán pedig a bejegyzéskor láthatólag az volt a legfontosabb, hogy ki biztosítja az előírt vagy vállalt zarándoklat elvégzését. Így több esetben megtudhatjuk az összes kezes nevét, de rejtve marad előttünk, voltaképpen kinek is kell utaznia, s főként szinte soha nem tudhatjuk meg, mi is történt valójában, milyen bűnügy váltotta ki a vezeklő zarándoklatot. Számunkra különösen azok a bejegyzések tűnnek szokatlannak, sőt, szinte érthetetlennek, ahol a kezesek a megöltért vállalnak szavatosságot. A sajátos szokásra azonban szerencsére másutt is találhatunk példákat, olykor a selmecieknél jóval részletesebb magyarázattal – ezeknek az eseteknek az értelmezéséhez tehát még feltétlenül érdemes visszatérni. Selmecbánya 14. századi városkönyvében találhatunk néhány olyan zarándokadatot tartalmazó bejegyzést is, amelyekhez biztosan vagy valószínűsíthetően nem tapadt vér. Többféleképpen is értelmezhető például az a városi bírósági végzés, amely 1379-ben három személyt kötelezett római peregrinációra. A két kamaraispán valamint a városi esküdtek bírói székükön úgy határoztak, hogy Ulusch varga valamint Péter és Pertelmus mészárosok kötelesek egy bizonyos Yvan javaiból elvégezni vagy kifizetni egy római utat.[53] A mondott Iván említése nélkül egyszerű vezeklésnek tűnne az ügy, de miért az ő vagyonából kell az utat teljesíteni? Társuk volt valamilyen bűnügyben, de meghalt? Esetleg ő volt az áldozat, s a város számára az volt az elsődleges szempont, hogy lelke békéjéről — ha másként nem megy, saját javaiból — feltétlen gondoskodjanak? A forrás sajnos nem ad választ a felmerülő kérdésekre, arról azonban tájékoztat, hogy az előírt utat valóban el is végezték.

---

[50] „... itinerationes quatuor predictas facere debet Henzel Scheytel pro anima interempti dicti Hanus Weyroth. Item discreti viri Haynczman Salczer... sunt fideiussores pro XVIII fl. auri, quorum sex dare debet ad festum pasche et reliquos ad festum sancti Jacobi apostoli honeste domine relicte Weyrothm" – SVK f. 50.

[51] „Item Leupoldus de Foro Dominarum liber est et absolutus ab omnibus itinerationibus et missis et pecunis et ex sibi per concordiam in posita ratione homicidii, quod perpetravit in Foro Dominarum in uno pistore..." – SVK f. 51.

[52] „Item Kolurlus son Jacob est liber et absolutus ab itineratione Romane, quod sibi fuit in posita in causa homicidii perpetrati in famulo Nykusch Kegler" – uo.

[53] „Nos comes Jakusch et Paulus urbarius etiam comes in Schebnitz necnon Tiurati cives...ceterisque cives Tiurati de eadem tunc temporis constituti presente magistro Mychahele sancta fori domini regis sedente recognoscimus, quod Ulusch sutor et Petrus carnifex et Pertelmus carnifex de hereditatibus Ybani vel quicunque ipsas hereditates possidebunt singulis annis debet facere vel conparare unam peregrinationem versus Romam.... incipiendo sabbato die incarnationis domini MCCC LXXIX / ab illo tempore perfecerunt itinera versus Romam" – SVK f. 30.

Nincs gond ellenben Hanus Liraczer 1386-87-ben tett bevallásával: ő egyszerűen két római utat rendelt, vagyis meghatalmazottra bízta az utazás megvalósítását.[54] A megbízásból zarándoklókra főleg a városi végrendeletekben találunk példákat, de bárók, nemesek testamentumaiban is fel-feltűnik a hagyatkozó lelki üdvéért végzendő zarándoklat. A besenyő Ajáni Miklós például 1361-ben, a Sopron megyei Harkai László 1419-ben, Vízaknai Miklós erdélyi alvajda 1465-ben, a szegény Vas megyei nemes, Kissimonyi Vince Mihály 1503-ban kelt végrendeletében írt elő aacheni illetve római zarándoklatot.[55] A városok közül különösen Pozsony és Sopron levéltári anyagában olvashatunk nagy számban ilyen rendelkezéseket, s mint Hanus Liraczer idézett bevallásából kitűnik, a selmeci polgárok körében is ismert volt ez a szokás.[56] Feltehetőleg ilyen meghatalmazott zarándok lehetett az a Henzel Grunerz, aki 1395-ben vagy 1396-ban más helyett teljesített római zarándoklatot.[57] A fentiekben hosszasan ismertetett példák alapján azt a következtetést kell levonnunk, hogy Selmecbánya lakosai elsősorban bűneik levezeklésére indultak külföldi zarándoklatra – a rokonok, családtagok helyett végzett peregrinációk aránya sokkal kisebb volt.

Selmecbányához hasonlóan, de jóval kisebb számban találunk vezeklő zarándokokat a közeli Besztercebánya 14. század végi kötetében is. Az 1386-1399 közötti években írt kötet, amely kiadásokat, adólajstromokat, bírósági ítéleteket, adásvételi szerződéseket egyaránt tartalmaz, sajnos súlyos sérüléseket szenvedett a várost 1500-ban pusztító tűzvész idején, szinte egyetlen lapja sem maradt épen, emiatt a szövegek gyakran töredékesek, rosszul olvashatók. A megégett lapokon még így is hét témánkba vágó bejegyzést találhatunk.[58] Szövegük nagyon hasonlít a selmeci városkönyv bejegyzéseihez, a városi nótáriusok Besztercebányán azonban még selmeci kollégáiknál is szűkszavúbbnak tűnnek. Az első mondat arról tudósít, hogy bizonyos Donesir nevű polgár aacheni útjára ketten is kezességet vállaltak.[59] Akárcsak a hasonló selmeci bejegyzések esetén, itt is elbizonytalanodhat a kutató: vajon valóban vezeklő útról van itt szó? A további, ennél információban valamivel gazdagabb szövegek azonban arra utalnak, igen. A második esetnél Kerner és Henel Tyrman, a két kezes a megölt Hans Swertfegerért végzendő római útra vállalt biztosítékot.[60] A következő ügynél a két kezes két aacheni útért, valamint a 9 márka vérdíjért vállalt jótállást. Molner Mihálynak és fráterének, Kysser Péternek a higanybányában megölt Péter lelke megváltásáért kel-

[54] „legavit duo itinera versus Romam ad ecclesiam Beate Marie Virginis" – SVK f. 45.

[55] DL 41477., Sopron vármegye története. Oklevéltár. (=Sopron vm.) I–II. Szerk: Nagy Imre. Sopron, 1889–1891. II. 46., Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I–IV. Von Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller, Gustav Gündisch. Hermannstadt, 1892–1937. V–VII. Gustav Gündisch etc. Bukarest, 1975–1991. VI. 3432., DL 46616.

[56] Soproni meghatalmazott zarándokadatok pl. Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története. I/1–7. II/1–6. Sopron, 1921–1943. II/1. 28. 30. 122. 217. 258. A pozsonyi adatokat tartalmazó Protocollum Testamentorum ismertetésére a későbbiekben még visszatérek.

[57] „Uns Nicussch Ploczel Richter und gesworn purgern ist wislich, das der erbar man Henzel Grunercz dem erbren manne Nykuschio Winter eyne romfart gerichtet und peczalet hat recht und redelicht..." – SVK f.50.

[58] Fejérpataky 76–99.

[59] „Pro itinere ad beatam virginem ad Aquisgranum ex parte Donesir fideiusserunt Petrus Sporer, Hanek." – Fejérpataky 82.

[60] Fejérpataky 85.

lett Aachenbe zarándokolni. A gyilkosságot Petrus Kysser követte el, őt ugyanis tettéért a város könyvéből is kitörölték.[61] A negyedik bejegyzésnél elsőként a kezesek nagy száma tűnik szembe: a felsorolt 13 személy az ismeretlen áldozat lelki üdvéért római és aacheni útra, valamint az özvegynek és gyermekeinek fizetendő 32 aranyforintnyi vérdíjra vállalt garanciát. A római útra karácsonykor kellett elindulni, a vérdíjat negyedévenként, alkalmanként 8-8 forintjával kellett törleszteni.[62] Amennyiben valaki eleget tett kötelezettségének, ez az adat is bekerült a városkönyvbe. Bizonyos Jacus Pekke például elvégezte azt a római zarándoklatot, amellyel Maurer Mihály lelkének tartozott, s a római utat hozzá hasonlóan megtette Jacus Hayden is, a megölt Weczschit Yvanus lelkéért. Az utolsó besztercebányai bejegyzésben maga a bíró vállalt kezességet Miklós mészáros két római zarándokútjáért. A megölt Hamman lelkéért két egymást követő évben, mindkét alkalommal húshagyókedden kellett útra kelnie.[63]

***

A Magyar Királyság területéről egyértelműen Pozsony középkori könyvtári és levéltári anyaga őrizte meg a legtöbb zarándokadatot. A káptalan egykori könyvtárában — Magyarországon egyedülálló módon — még két szentföldi útleírásnak is nyomára bukkanhatunk. Az első szöveget egy vegyes tartalmú kötet őrzi, amelyben II. Pius és II. Pál pápa, valamint Mátyás király leveleit, a Gesta Romanorumot és az úgynevezett Chronica Posoniensist, valamint számos más szöveget is olvashatunk. A 14-15. században írt kódex 87-96 lapján egy 1443-ban elvégzett szentföldi utazás latin nyelvű leírása található.[64] Másik útikalauzunk német nyelvű, ismeretlen pozsonyi szerzője valamikor a 16. század elején készítette. A hét levélből álló papírkéziratban a ferencesek által kialakított rövid „turistaútvonal", a néhány nap alatt meglátogatható legfontosabb kegyhelyek leírását olvashatjuk.[65] A város középkori zarándok-életéről azonban elsősorban a két városkönyv, az úgynevezett Protocollum Actionale és — főként — a Protocollum Testamentorum egykorú bejegyzései tanúskodnak.[66] A 15. század elején még Pozsony város jegyzője is a selmecihez és a besztercebányaihoz hasonló vegyes tar-

[61] „... Petrus Kysser est deletus de libro civitatis pro mortalitio, quod perpetravit in laboratorem in mercurio" – Fejérpataky 85.

[62] Fejérpataky 94.

[63] Fejérpataky 95.

[64] *Ipolyi Arnold*: A pozsonyi káptalan XIV. századbeli könyvtára. Új Magyar Múzeum 1856. 177. (34. sz.), *Knauz Nándor*: A pozsonyi káptalannak kéziratai. Magyar Sion 1866–1869. 88. sz., *Julius Sopko*: Stredoveké latinské kódexy u slovenskych knižniciach. H. n. 1981. I. 86. sz., illetve *Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára*: Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I–II. Bp. 1988–1993. II. 156. 2413. sz.

[65] Kiadta Knauz Nándor a Magyar Sion 1868. évfolyamában, 198–211. A szakirodalomban kiadatlanként szerepel: *Pukánszky Béla*: Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn. Münster, 1931. 55. Valamint őutána *Pásztor* i. m. 116., *Klaniczay Gábor*: A középkori magyarországi szentkultusz-kutatás problémái. Történelmi Szemle 1981/2. 284.

[66] Archív mesta Bratislavy, Protocollum Actionale 2a-1 (=DF 286772), Protocollum Testamentorum I. B 4n-1. (=DF 277056). A PA kiadása a közelmúltban jelent meg, sajnos csupán egyszerű átírásban: a városkönyv bejegyzései még a használatot megkönnyítő sorszámot sem kaptak, a szövegeket átíró Arne Ziegler nem készített mutatót sem. Arne Ziegler: Actionale Protocollum. Das lteste Stadtbuch von Bratislava/Preßburg aus den Jahren 1402–1506. Bratislava, 1999. A pozsonyi zarándokadatokat külön tanulmányban kívánom feldolgozni.

talmú kötetbe jegyezte be az előtte történt illetve bevallott ügyeket. Ilyen volt az 1402-ben nyitott Protocollum Actionale, amely mellett azonban a könnyebb áttekinthetőség kedvéért a városi kancellária a végrendeletek számára 1427-ben külön kötetet nyitott, a Protocollum Testamentorumot. Az adósleveleket, szerződéseket, peres ügyekben, bűnügyekben készült feljegyzéseket ugyanakkor továbbra is a Protocollum Actionaléba írták, amelyet 1512-ig vezettek. Az adatok megoszlása jelentősen eltér az eddig áttekintett Selmecbányától és Besztercebányától. Pozsony 15. századi népessége jelentősen meghaladta mind a két bányavárosét. Amíg azonban ezekben a városokban viszonylag nagy számban fordultak elő vezeklő zarándoklatok, Pozsonyban eddig csupán két ilyen adat bukkant fel. Pedig a pozsonyi polgárok vallásos életében jelentős szerepet játszottak a zarándokutak: a Protocollum Testamentorum lapjaira bemásolt 844 végrendelet közül kétszázban, vagyis majdnem minden negyedikben rendelkeztek külföldi zarándokútról. Ugyanakkor a Protocollum Actionaléba került bűnügyek között mindössze a fent említett két olyan eset szerepel, ahol a gyilkosság következménye egy-egy peregrináció lett. Mindkét ügyben 1413-ban hozott döntést a város hatósága. Az első pozsonyi bűnösre súlyosbított halálbüntetés — kerékbetörés — várt volna, mivel áldozatát éjfélkor, saját szobájában szúrta le, a városi bíróság azonban többek kérésére kegyelmet adott. A gyilkos Gengleinnek mindenekelőtt egy éven belül Rómába és Aachenbe kellett zarándokolnia. A peregrináción felül ki kellett fizetnie a sírhely árát, és gondoskodni az áldozat túlvilági boldogulásának elősegítéséhez szükséges imákról: annak a plébániának, ahol az áldozatot eltemették, gyertyát kellett adnia, valamint 30 misét rendelni.[67] Genglein bizonyára végre is hajtotta a rá kirótt két zarándoklatot, a kegyelemnek ugyanis súlyos feltételei voltak: a bejegyzés szerint amennyiben az előírt feltételeket nem tartotta be, olyan büntetés jutott osztályrészéül, mintha semmiféle megegyezés nem történt volna – vagyis ez esetben elnyerte volna az eredetileg neki járó halálbüntetést, amit aligha akart megkockáztatni. Az előírások betartásáról kezesek is gondoskodtak – ha Genglein bármelyik feltételt megszegte, azt ők tartoztak helyette teljesíteni. Az ügyben január 19-én kelt megállapodás előírásainak teljesítését vélhetőleg már megkezdte a kerékbetörés fenyegető rémétől megszabadult Genglein, amikor az év végén, december 18-án egy gyilkossági ügyben ismét hasonló határozatot hozott a város tanácsa. Nickl von Sumberket Steffel Rudel pozsonyi polgár és nővére állította a város bírósága elé, mivel anyjukat egy késsel megölte. A bíróság ez esetben is kegyelmet adott. A vétkesnek Miklós naptól számítva egy éven belül Rómába kellett zarándokolnia – az út elvégzéséről ez esetben is kezesek gondoskodtak.[68]

Három felső-magyarországi, jórészt német lakosságú városból fennmaradt példák áttekintése után a kutató érthető módon kíváncsi, az eddigiektől mennyiben térnek el a szlavóniai, vegyes etnikumú Zágráb vezeklő-adatai. A Száva-menti városban kétféle könyvet vezettek, s mind a bírósági idézéseket és ítéleteket, mind a tulajdonviszonyokban bekövetkező változásokat rögzítő kötetekben olvashatunk zarándokadatokat, a legkorábbi szöveg 1390-ben, a legkésőbbi a 16. század elején

[67] PA 71–72. Szövegét kiadta: *Király* i. m. 274–275., Ziegler i. m. 90. kivonata: Zsigmondkori oklevéltár. (=ZsO) I–II. Összeállította: Mályusz Elemér. Bp. 1951–1956. III–VII. Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván. Bp. 1993–2001. IV. 75.

[68] PA 78., Ziegler i. m. 97., kivonata: ZsO. IV. 1419.

keletkezett.[69] A 15 zágrábi bejegyzésben a zarándoklat szinte minden lehetséges aspektusa fellelhető — a különböző ügyeket sorra véve az olvasóban egyre erősödik a bizonyosság, hogy a külföldi zarándokút — akárcsak Pozsonyban – itt is a mindennapok természetes részének számított. Meggyilkolt személy lelke megváltásáért három feljegyzett esetben kellett zarándoklatot tenni, azonban a város hatósága nem csupán a gyilkost kötelezhette az út elvégzésére. Az 1416-ban gyilkosság áldozatául esett, végrendelet nélkül elhunyt Drugas Benedek lelkéért például felesége és egyben a városjog alapján javai örököse, Ilona volt köteles Rómába zarándokolni vagy egy alkalmas embert oda elküldeni.[70] A bejegyzésből nem derül ki, ki volt a gyilkos, bűnhődött-e tettéért – lehet, hogy nem sikerült azonosítani a kilétét, esetleg elmenekült a városból. A város közössége számára azonban — mint azt további példáink is igazolják — a szentségek magához vétele nélkül elhunyt áldozatok túlvilági boldogulása legalább olyan fontos volt, mint a bűnösök vezeklése. A véletlenül megölt Kralewc-i Gergelyért gyilkosa, Péter fia Gergely gréchegyi polgár tartozott elvégezni az engesztelő peregrinációt. 1434 november 23-án a gyilkos és az áldozat fivérei a város hatósága előtt többek közvetítésével kötöttek megegyezést. A felek közti béke első feltétele a római zarándokút volt, amelyet Péter fia Gergelynek a következő évben, negyvened vasárnapon — március 6-án — kellett megkezdeni. A megegyezés magára a római útra is több előírást tartalmazott: Gergelynek Rómában először is menedéklevelet kellett kérni zarándokútja elvégzéséről. A vezeklés pontos teljesítésén felül azt is elvárták tőle, hogy az örök városban miseruhákat vásároljon annak az egyháznak, ahol áldozatát eltemették.[71] Mint a harmadik példából egyértelműen kitűnik, Zágráb tanácsa akkor is ragaszkodott az engesztelő zarándoklat teljesítéséhez, ha időközben a gyilkos is jobblétre szenderült. 1438-ban meghalt az a Tamás literátus, aki az általa meggyilkolt Lanczmanych-nak nevezett Tamás lelkéért római zarándokúttal tartozott. A város döntése értelmében Tamás deák helyett adósa, Domonkos volt kénytelen útnak indulni. Az indoklás szerint a vezeklő utat részben Tamás deák lelke könnyítéséért, főként azonban azért kellett végrehajtani, hogy ily módon a város közössége is megtisztuljon a bűntől.[72] A három gyilkossági eset mellett Zágráb könyveiben — Magyarországon egyedülálló módon — még arra is

[69] Monumenta historica lib. reg. civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. I–XIV. (=Mon. civ. Zagr.) Ed: Joannes Bapt. Tkalčić. Zagrabiae, 1889–1932. IX. 49., illetve egy 1491–1513 közti bejegyzés: uo. XI. 293.

[70] „Item iurati iudicarunt factum possessionarum condam Benedicti Drugas, quia ipse Benedictus interemptus et intestatus fore decessus videbatur, pro eo ex privilegiata huius civitatis libertate totales ipsius Benedicti possessiones in prefate civitatis territorio existentes, tamquam intestati, Elene consorti sue tuti primo heredi statuentes commiserunt, ipsaque Elena unum idoneum hominem, vel sola in persona pro anima ipsius Benedicti Romam destinare tenebitur" – Mon. civ. Zagr. VI. 34.

[71] „prefatus Gregorius filius ipsius Petri secundusmet pro anima predicti Gregorii interfecti in prima dominica Quadragesime proxime affuture ventura, Romam peregreproficisci et ibidem Rome talem literam expeditoriam obtinere et ab inde pro huius rei certitudine et veritate circa fratres predictos ipsius interfecti Gregorii eandem literam reportare super eo, quod ipse Gregorius pro anima dicti Gregorii interfecti Romam peregre profectus fuit, ac ibidem similiter Rome idem Gregorius filius dicti Petri habeat indumenta sacerdotalia comparare, et de ipsa Roma eadem indumenta sacerdotalia secum domum reportare ac pro anima prefati interfecti ad illam ecclesiam introdare debeat, ubi ipse Gregorius interfectus est sepultus seu tumulatus" – Mon. civ. Zagr. VI. 213–214.

[72] „...quam tamen peregrinationem facere debuerat prout in presenti nostro katherno fuit consignatum, ideoque tota communitas pari, unanimi et concordi voluntate Dominicum dictum Cos-

találunk példát, hogy valakit gyilkosság elkövetése nélkül, csupán egyéb vétkei sokasága miatt külföldi zarándoklatra ítéltek. A visszaeső bűnösnek számító Kelemen molnár a bíró és a polgárok könyörületéből egy évig köteles volt a város szolgálatában állni. Ez az év egyúttal próbaidőnek is számított: amennyiben ugyanis ebben az időszakban újra elkövetett volna valamit, már ítélet nélkül büntették meg, az egy év leteltével azután Rómába kellett zarándokolnia.[73] A négy idézett eset ugyan számos ponton eltért az eddigi példáktól, markáns különbséget azonban nem tapasztalhatunk. A zágrábi bírák és esküdtek felelősségteljes hozzáállása viszont segít értelmezni azokat a selmeci bejegyzéseket, amelyekben a kezesek a megölt személyért vállaltak jótállást. A városok vezetése — mint ahogy azt a zágrábiak indoklásukban ki is fejtették — minden esetben gondot viselt a vezetésük alatt álló város polgárainak és egyúttal a polgárok közösségének erkölcsi tisztaságára. A legsúlyosabb bűn, gyilkosság elkövetése után a bűnösnek és az áldozatnak egyaránt szüksége volt arra, hogy túlvilági boldogulásáról gondoskodjanak, de a vezeklés elvégzését láthatólag az a közösség is igényelte, amelynek kebelében a bűntény történt. A bűnös hiányában az áldozat felesége, vagy éppen a gyilkos adósa által elvégzett zarándoklat tehát legalább annyira szolgálta a város erkölcseinek pallérozását, mint a megboldogult üdvösségét.

A városi adatok sorát két soproni példa zárja. Ezek az ügyek a fentiektől eltérően nem városkönyvi bejegyzésben maradtak fenn, mindkettőről külön, a bűnös nevében kiállított oklevél készült, két-két soproni lakos pecsétjével megerősítve. Egyik gyilkos sem volt soproni polgár. Az első gyilkosság 1455-ben történt. A megölt Drescher Péter rokonsága megbocsátott a gyilkosnak, a büntetés elengedése fejében azonban komoly és költséges vezeklés-sort állítottak össze. A tettes, a Sércről származó Phaff Egyed az oklevélben 8 kezessel együtt vállalta, hogy a gyilkosság színhelyén kőkeresztet állíttat, vezekel a soproni templomokban, harmincharmad magával felkeresi áldozata sírját, amikor is valamennyien egy negyed font viaszt és három dénárt visznek magukkal engesztelésül, egy éven belül elzarándokol Rómába és Aachenbe, végül Drescher Tamásnak, a megölt Péter rokonának 100 font viaszt ad a Krisztus-teste céh számára.[74] A másik soproni gyilkosság több mint négy évtizeddel később, 1497-ben történt. A gresteni Velpämer Ákos éjszaka, orvul leszúrta Pläsweter Mátyás soproni lakost. Közbenjáróinak köszönhetően ő is megmenekült a rá váró halálbüntetéstől, a rokonok azonban előírták, hogy vezekelve, három égő gyertyával a kezében, 7-10 társsal — vagy

tes pro debito totali, quo adhuc ipse Dominicus ipsi magistro Thome literato in emptione cuiusdam vinee teneatur, pro anima dicti Lanczmanych pro alleviatione anime dicti Thome Isan et pro expurgatione katherni nostri in Romanam curiam decrevit profecturum" – Mon. civ. Zagr. VI. 294.

[73] „Quidam Clemens molendinator prius fuit detentus pro quodam furticinio, tamen gratia moti id relaxarunt, tandem etiam idem Clemens fuit detentus etiam pro quodam scelere, cui etiam dominus iudex cum aliis civibus gratia moti misericordiam eidem fecerunt, qui non immerito tanta pietate obligavit se unum annum esse servitorem civitatis ita, quod si de cetero fecerit vel autem saltem fecerit, eundem ubicumque comprehendere poterunt, absque omni iudicio eundem puniri deberunt; elapso autem anno assumpsit Romam intrare" – Mon. civ. Zagr. VIII. 142.

[74] „ich an derselben stat,... machen sol lassenn ain stayneins krwcz. Auch sol ich vmb die kirichen hie zu Odennburg püessen vnd auff das grab gen mit zwainvnddreyssigk personen, yede mit aynem virdung wachs vnd drein phenningen. Darnach sol ich ausrichten ain Romfart vnd ain Achfart, das sol alles geschehen inner jarsfrist..." – Házi I/4. 73–75. Az ügyet említi *ő*: Sopron egyháztörténete. 314.

amennyivel tud — járuljon áldozata sírjához, s a hely szokása szerint kérjen bocsánatot a rokonoktól. Ezt követően zarándokoljon el Rómába, ott gyónja meg vétkét, végezze el a kiszabott penitenciát, és erről hozzon írásos igazolást.[75] Érdekes, hogy miközben az Anjou-kori Ars Notaria bejegyzései arra utalnak, hogy a vezeklő zarándoklatok szokását nem csak a városi bíróságok alkalmazták, a 15. századból eddig csupán két olyan adat került elő, amelyet nem valamelyik *civitas* hatósága előtt foglaltak írásba. Sajátos, hogy mindkét esetet a kolozsmonostori konvent foglalta írásba. Itt, a hiteleshely előtt egyezett meg 1446 szeptemberében a megölt Gyulai Ambrus rokonsága a tettessel, Várfalui János fia Györggyel. Az egyezség értelmében György a karácsonytól számított egy éven belül köteles volt Rómába zarándokolni. Amennyiben azonban kötelezettségét elmulasztotta volna, a rokonok újraindíthatták a pert.[76] Másik esetünk ugyan negyedszázaddal korábban történt, mégsem véletlen, hogy a felsorolt vezeklő-adatok sorában az utolsó helyre került. Az 1420 március 28-án, a kolozsmonostori konvent tanúbizonysága előtt nyélbe ütött megegyezés az egyetlen olyan ismert eset, ahol a megölt személy lelki üdvének biztosítása érdekében belföldi kegyhelyet kellett felkeresni.[77] A Szucsági család belső viszályának eshetett áldozatul az a Mátyás nevű fiatalember, akinek halála miatt a rokonság fogott bírák közbejöttével kötött békét. A megegyezés szerint az áldozat lelke üdvéért a felek egy-egy alkalmas embert küldenek *ad limina sacratissimi sanguinis Christi ad Batham*, vagyis a bátai híres szent vér ereklyéhez.

***

Forrásaink olykor szűkszavúan, olykor kissé bőbeszédűbben számolnak be a vezeklő zarándoklat teljesítésének körülményeiről, módozatairól. A néha csak egy-két sornyi, olykor több oldalnyi terjedelmű szövegek eltérő módon elégítik ki az utókor kíváncsiságát. Az összegyűjtött esetek viszonylag nagy száma azonban tulajdonképpen így is módot ad számunkra bizonyos következtetések levonására. A több mint 40 ügy alapján nyugodtan leszögezhetjük, hogy a vezeklő zarándoklatokhoz kapcsolódó szokások többségét széles körben ismerték és alkalmazták. A zarándoklat alapvető feltétele volt, hogy a felek megegyezésre jussanak. A megegyezést általában a megölt személy szűkebb rokonságának tagjai kötötték magával a vétkes személlyel. A békét fogott bírák közvetítették, a megbékélés feltételeként előírt kötelezettségek teljesítéséről gyakran kezesek gondoskodtak. A kezességre vállalkozó személyek komoly felelősséget vállaltak magukra – amennyiben ugyanis a feltételek közül az alperes valamit nem teljesített, kötelességük volt őt helyettesíteni, akár a vérdíj megfizetéséről, akár Európa legtávolabbi kegyhelyeire előírt peregrinációról volt szó. A megegyezést az a hatóság foglalta írásba,

[75] „...ich selbs drey prynnund khercznliecht tragund auff sein grab geen soll nach ördnung der gewönhait daselbs vnd der frewnndtschafft mit vleis abbiten mir durch Gottes willen züüergeben, darnach soll ich vnd wil personlich mit allem meinem vermugen vnd hilff frumber lewt ausrichten ain römfart, daselbs mich meiner sünd vnd des vbls erklagen vnd den verschiden menschen büessen vnd ware kündtschafft sölher ausrichtung widerumb den bemelten herren vnd frewnndtschafft bringen" – Házi I/6. 150–151., *Házi*: Sopron egyháztörténete 314.

[76] DL 36391. p. 21. Kivonatát közli Jakó Zsigmond: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556) Bp. 1990. I. 589.

[77] DL 28175 (ZsO. VII. 1562.)

amelyiknek színe előtt a szemben álló felek egyezségre jutottak. Városoknál az a szokás is dívott, hogy a bűnösöket tettükért kitörölték a város könyvéből. Általában előírták a zarándokút elvégzésének határidejét is – egyes esetekben még az útra kelés pontos napját is megszabták.[78] Úticélként az esetek többségében két város, Aachen és Róma szerepelt. Róma elsősége vitathatatlan: az ismert 44 esetből 38 alkalommal jelölték ki úticélként, míg Aachen 24 bűnügy zarándoklatra kötelezett tettesei számára szerepelt előírt célpontként. A két zarándokhely közti különbséget az az adat is jelzi, hogy míg Aachen önállóan — vagyis Róma nélkül — csak négy bűnügyben szerepelt, Rómát 18 esetben tűntették fel egyedüli úticélként.[79] A kontinens legtávolabbi vidékén fekvő Compostelát három gyilkosnak kellett meglátogatni: 1307-ben a szepesi Hermannus Banknak, az 1370-es évek elején pedig két selmecbányai elkövetőnek, Mostelnek és Péter mészárosnak. A dél-itáliai Barit csupán Hermannus Bank kereste fel. Magyarországi célpontra eddig mindössze egyetlen adat bukkant fel – ez az adat elsősorban épp létezése miatt jelentős. Báta feltűnése a vezeklő-célpontok között ugyanis arra utal, hogy ilyen célra valószínűleg máskor is igénybe vettek hazai kegyhelyeket, vélhetőleg azonban csak a legjelentősebb, országos hírű kegyhelyek jöhettek szóba.[80]

Forrásaink néha olyan részletesek, hogy leírásuk alapján akár filmre is lehetne vinni a gyilkos által teljesített vezeklő cselekedetek sorát. Egyes esetekben a gyilkosnak kellett fizetnie a sírt, illetve neki kellett gondoskodnia a temetésről. A zarándoklat mellett az áldozat rokonai gyakran azt is elvárták tőle, hogy misealapítványokkal, vallásos társulatok támogatásával, vagy épp az istentiszteletekhez szükséges gyertyák illetve viasz biztosításával is gondoskodjon áldozata lelki üdvéről. Az előírt cselekménysor leglátványosabb részének mindenképpen az ünnepélyes megkövetés számított: ilyenkor a tettes sokadmagával, általában a vezeklőkre jellemző viseletben, ingben, mezítláb, megoldott övvel vonult az áldozat családja elé, hogy vétkéért bocsánatot kérjen. A vérdíjat, a homágiumot — vagy annak egy részletét — is ekkor szokták átadni.

Mint elöljáróban már említettem, forrásaink száma, a kibocsátók köre egyértelműen bizonyítja, hogy a vezeklő zarándoklat országszerte elterjedt szokásnak számított, adataink tüzetesebb vizsgálatával azonban megállapítható, hogy alkalmazása egyes helyeken, közösségekben gyakoribb lehetett. Noha pontos statisztikával sajnos soha nem fogunk rendelkezni, azt nyugodtan leszögezhetjük, hogy a városok bírói gyakorlatában rendszeresen alkalmazott büntetésnek számított – a táblázatban rögzített 44 eset többségében, összesen 37 alkalommal a

[78] Például a feleséggyikos Benedeknek a következő pünkösdkor, majd az azt követő évben hetvenedvasárnapon kellett útra kelnie. (DL 60149) A pozsonyi városkönyvben szereplő Nicl von Sumberknek Miklós naptól számítva egy éven belül (DF 286772 f. 78.), az erdélyi Várfalui Györgynek karácsonytól számított egy éven belül kellett elvégezni a zarándoklatot. (Kolozsm. jk. I. 589.)

[79] A valamennyi jelenleg ismert magyarországi zarándokadat szerint is Róma volt a legnépszerűbb úticél, messze megelőzte Aachent és az ugyancsak sokak által látogatott Szentföldet. A kegyhelyek hierarchiájára lásd *Csukovits Enikő*: Külföldi kegyhelyek — magyar zarándokok. Vigilia 2001/3. 191.

[80] A bátai kegyhely történetére elsősorban *Kónyi Mária*: A bátai apátság Szent Vér ereklyéje. Regnum. Egyháztörténeti évkönyv. Bp. 1937. 119–140. A bátai ereklyéről művében részletesen megemlékezett például Petrus Ransanus, Mátyás király történetírója. *Petrus Ransanus*: Epithoma rerum Hungararum. Curam gerebat Petrus Kulcsár. Bp. 1977. 61.50.

tettest valamelyik város hatósága előtt kötelezték vezeklő zarándoklat megtételére. Elisabeth Thoemmes az aacheni magyar zarándokokat vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a vezeklő zarándoklat szokása a német telepesek közvetítésével jutott el Magyarországra.[81] Megállapítása helyessége mellett több körülmény szól: első eseteink a Szepességben — részben a szászok között, részben feltehetőleg az ő közvetítésükkel — bukkantak fel, a későbbi esetek pedig jórészt a városok német anyanyelvű polgársága körében fordultak elő. Állítását igazolja az Ars Notariában olvasható egyik egyezségformula is, ahol „*iuxta consuetudinem Theutunicorum*" kellett megkövetni a rokonokat. A vezeklő zarándoklatok közös német gyökereire utal az a tény is, hogy az e tárgyban kelt feljegyzések Lübecktől Lvovig, Toruńtól Klagenfurtig a megszólalásig hasonló szokásokról számolnak be.[82]

***

Noha az ismertetett ügyek között olyan is akadt, ahol nemeseket köteleztek zarándokútra, a gyilkosság bűnétől való megszabadulásnak ezt a módját elsősorban a városi polgárság körében alkalmazták. A nemesség esetében úgy tűnik, jobban elkülönült egymástól a földi és a túlvilági büntetés elkerülésének útja. A nemes, ha főbenjáró bűnt követett el, lelki üdvének biztosításáról természetesen igyekezett kegyes cselekedetekkel gondoskodni. Anyagi lehetőségei, családi hagyományai, bűnének súlya vagy éppen egyénisége határozta meg, hogy milyen megoldást választott: építhetett templomot, kolostort, állíthatott oltárt, indulhatott zarándokútra — a becsületén esett foltot azonban csak a vérével moshatta le magáról. A magyar nemesi mentalitás egyik sarokkövének számított, hogy a nemesség alapvetően katonai érdemeken alapul — az elsőként Kézai Simon által kifejtett politikai teória szerint a nemesség, a *Hunnorum nobilitas* azért testesítheti meg a *natio*t, a nemzetet, mert engedelmeskedve az annak nevében történt hadbahívásnak, *virtus*ával rászolgált a névre.[83] Ennek a felfogásnak tökéletesen megfelelt az a számos példával igazolható szokásjog, hogy a világi büntetést hadi szolgálattal lehetett megváltani. 1365-ben Nagy Lajos király kegyelmet adott a Sopron megyei Ebergőci Andrásnak és Jánosnak, akiket a megyében tartott nádori közgyűlésen — előttünk ismeretlen bűnükért — proscribáltak, azaz levelesítettek. A királyi kegyelmet a bulgáriai Vidin falai alatt Himfi Benedek frissen kinevezett vidini kapitány eszközölte ki, a hadjárat során végzett szolgálataikért.[84] Hasonlóképpen katonai szolgálattal mentesültek a levelesítés következményei alól 1409-ben Szirmai György hevesi, 1410-ben Bruchekmali János sárosi, vagy 1412-ben Szalánci Jakab és László abaúji nemesek: Szirmainak hat személlyel négy hónapig

[81] *Thoemmes* i. m. 33–35.

[82] *Zaremska* i. m. 112–116. A könyv függelékében a szepességi Görgeiek és Berzeviciek megállapodása mellett két hasonló lengyel megegyezés szövege is olvasható. Uo. 226–229.

[83] *Szűcs Jenő*: Társadalomelmélet, politikai teória és történetszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában. I–II. Századok 107 (1973) 569–643. 823–878. Az elmélet lényege a Tripartitumba is bekerült: I/3. De exordio nostrae nobilitatis..., I/4. Quod vera nobilitas per exercitia militaria et caetera virtutes acquiratur.

[84] „pro fidelibus servitiis magistri Stephani filii Benedicti de Syra ac eorundem Andree et Johannis famulorum suorum tempore presentis nostri exercitus in obtentione dicte civitatis nostre Bodoniensis, subiugatione regni nostri Bulgarie...exhibitis per ipsos et impensis, a labe et nota proscriptionis... liberavimus et expiavimus" – DL 5397, kiadása: Sopron vm I. 358.

Szerbiában, Bruchekmalinak egy konkrétan meg nem nevezett katonai vállalkozásban, a Szalánci fivéreknek a velencei hadjáratban kellett saját költségükön részt venniük.[85] Előszeretettel alkalmazta az eljárást Zsigmond király azokkal szemben, akik részt vettek az 1402-es felkelésben. A hűtlenség vétkéért rájuk kimondott fej- és jószágvesztés végrehajtásának elkerülése érdekében nemesek százai hadakozhattak saját költségükön a király valamelyik hadjáratában. A több évvel korábban elkövetett hűtlenségért még 1409–1410-ben is születtek ilyen értelmű királyi kegyelemlevelek: ekkor kötelezték például egyaránt egy-egy hadjáratban való részvételre Csicseri Pétert és fiát, Bálintot, a szatmári Petenyeháziakat vagy a beregi Kerepeci Gergelyt.[86] Ablonci György gömöri nemesnek az 1409-es év kisasszony napján kellett otthonról elindulnia, hogy vagy a királyt, vagy Ozorai Pipo temesi ispánt felkeresve szolgálatba lépjen.[87] A legmegterhelőbb büntetést Mátyás király szabta ki az 1481-ben levelesített Zrínyi Péterre és fiára, Pálra: az ország védelme érdekében a saját költségükön negyedévig száz lovassal tartoztak katonai szolgálattal.[88] A büntetésnek ezzel a módjával tulajdonképpen mindenki jól járt: az uralkodó úgy gyakorolhatta kegyelmezési jogát, hogy mellette jelentős létszámú ingyen haderőhöz jutott, a katonáskodásra kötelezett vétkes pedig a nemesség ősi szokásainak megfelelő módon, emelt fővel szerezhette vissza becsületét, és — leszámítva a katonai költségeket — javait is megőrizhette.

Vezeklő zarándoklatok

Dátum	Kibocsátó	Zarándoklat célja	Egyéb feltétel	Közreműködők	Jelzet
1300	boldvai várnagy	R, Aa	temetés, 2 M vérdíj	kezesek	DL 60149
1307	szász ispán	R, Ba, Co, Aa	200 M vérdíj, 6 kolostor, 4000 mise	fogott bírák	DL 1703
1321	szepesi káptalan	Aa,R	8 M vérdíj	fogott bírák	DF 263048
1349	x megye	R	25 M vérdíj, megkövetés, börtön	fogott bírák	DF 286316
1346-1350	x káptalan	Aa, R	vérdíj, megkövetés	fogott bírák	DF 286315
1365	Selmecbánya város	R		kezes	SVK f. 10.
1365-1367	Selmecbánya város	Aa, R		kezes	SVK f. 72.
1367 (?)	Selmecbánya város	R			SVK f. 78.
1370	Selmecbánya város	2 R, 1 Aa	24 Ft (vérdíj?)	kezes	SVK f. 18.
1371 (?)	Selmecbánya város	2 R, 2 Aa		kezes	SVK f. 67.
1372	Selmecbánya város	1 Co, 3 R, 3 Aa	500 mise, 4 confraternitas	kezes	SVK f. 72.
1373 (?)	Selmecbánya város	Co, R, Aa	500 mise, 4 confraternitas	kezes	SVK f. 70.
1373	Selmecbánya város	Aa, R		kezes	SVK f. 72.
1373	Selmecbánya város	R			SVK f. 72.
1375	Selmecbánya város	3 R, 1 Aa		kezes	SVK f. 79.
1377	Selmecbánya város	2 R, 2 Aa	4 confraternitás	kezes	SVK f. 68.
1378	Selmecbánya város	Aa		kezes	SVK f. 28.
1379	Selmecbánya város	1 R, 2 Aa		kezes	SVK f. 32.
1379	Selmecbánya város	R	?		SVK f. 30.
1380	Selmecbánya város	Aa, R		kezes	SVK f. 71.

[85] DL 67409 (ZsO. II. 6834), CDH X/5. 64. (ZsO. II.7288), DL 90860 (ZsO. III. 2106)

[86] DL 31371 (ZsO. II. 7126), DL 62215 (ZsO. II. 7169), DL 69749 (ZsO. II. 7402)

[87] DL 9576 (ZsO. II. 6924)

[88] „pro defensione regni nostri infra quartale unius anni seu spatium trium mensium contra quoscunque nostros et regni nostri emulos nobiscum aut capitaneis nostris cum centum equitibus propriis ipsorum expensis prout nobis promiserunt militare et exercituare teneantur" (DL 34230), Az ügy hátterére lásd *Tringli István*: Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk.: Csukovits Enikő. Bp. 1998. 291–318.

Dátum	Kibocsátó	Zarándoklat célja	Egyéb feltétel	Közreműködők	Jelzet
1381	Selmecbánya város	Aa		kezes	SVK f. 35.
1381	Selmecbánya város	1 Aa, 2 R		kezes	SVK f. 36.
1386-1399	Beszterceb. város	Aa		kezes	Fejérpataky 82.
1386-1399	Beszterceb. város	R		kezes	Fejérpataky 85.
1386-1399	Beszterceb. város	Aa	kitörlés a város-könyvből		Fejérpataky 85.
1386-1399	Beszterceb. város	R, Aa	32 Ft vérdíj	kezes	Fejérpataky 94.
1386-1399	Beszterceb. város	R		kezes	Fejérpataky 95.
1386-1399	Beszterceb. város	R			Fejérpataky 95.
1390	Beszterceb. város	R (kétszer)		kezes	Fejérpataky 95.
1390	Selmecbánya város	R, Aa		kezes	SVK f. 47.
1395-1396	Selmecbánya város	2 R, 2 Aa	18 Ft vérdíj	kezes	SVK f. 50.
1395-1396	Selmecbánya város	R	?		SVK f. 50.
1398	Selmecbánya város	?	mise, pénz		SVK f. 51.
1398	Selmecbánya város	R			SVK f. 51.
1413	Pozsony város	R, Aa	gyertya, 30 mise, sírhely	kezes	DF 286772
1413	Pozsony város	R		kezes	DF 286772
1416	Zágráb város	R		feleség végzi!	Mon.c.Zagr. VI. 34.
1420	Kolozsm. konvent	Báta			DL 28175
1434	Zágráb város	R	miseruha a templomnak		Mon.c.Zagr.VI.213.
1438	Zágráb város	R		gyilkos halála miatt helyettes	Mon.c.Zagr.VI.294.
1446	Kolozsm. konvent	R			Kolozsm.jk. I.589.
1455	Sopron város	R, Aa	kőkereszt, megkövetés, viasz		Házi I/4 74.
1497	Sopron város	R	megkövetés		Házi I/6. 151.
1503	Zágráb város	R			Mon.c.Zagr. VIII. 142.

A táblázatban szereplő kegyhelyek: R (Róma), Aa (Aachen), Co (Compostella), Ba (Bari).

CRIME AND PUNISHMENT. PENITENTIAL PILGRIMAGES IN MEDIEVAL HUNGARY

by Enikô Csukovits
(Summary)

The penitential or expiatory pilgrimages, which constitute a well-defined group within medieval peregrinations, are first mentioned in the Irish penitentials of the 6th and 7th centuries. These early pilgrimages had no definite destination, the punishment consisting in the penitent's having to leave his home and plunge into the dangers of the unknown world. From the 9th century on the penitents were no more forced to aimless wandering: they headed for one of the known shrines, hoping to achieve the remission of their sins through the intercession of the saints. The last important change in the history of the penitential pilgrimages came in the 13th century: in the central regions of Europe, in Germany, Styria, Carinthia, Bohemia, Silesia, Poland and Hungary it became customary in cases of homicide to send the culprit, if an agreement was reached with the victim's family, to a pilgrimage *pro anima interfecti*, that is, for the redemption of the murdered person's soul.

In Hungary more than forty cases are known from the 14th and 15th centuries when the culprit was sentenced to carry out a penitential pilgrimage. The earliest case dates from 1300, the last from as late as 1503, and since our sources cover from Pressburg to Zagreb and from the modern Slovakia to Transylvania the entire realm, the practice of penitential pilgrimage for murder can safely be regarded as a general custom. Our first known pilgrim, Benedict, who turns up in a charter dated 31 October 1300, killed his wife. Between Benedict and his father-in-law the agreement was made before and with the permission of the castellan of Boldogkd. Yet the most frequently cited case in the Hungarian historiography is that of the pilgrim who had to depart as a consequence of the conflict between count Arnold and master Kakas and their families. On 29 March 1307 count Arnold and his sons and master Kakas and his brothers appeared before Stephen, count of the Saxons, and ended via arbitration the conflict which had emerged between them because of the murder of

Thydricus son of Arnold and other things. The murder was committed by Hermannus Bank, who consequently had to make a pilgrimage with three companions to Rome, thence to Bari and then back to Rome again. From the Eternal City two of his companions were allowed to return home, but the remaining two had to go on to Compostela and finally to Aachen. Most of our sources consist in agreements made before the authorities of different towns, preserved by the *Stadtbücher*. The most urban pilgrimages (among them the earliest) have been preserved by the town-book of Selmecbánya, but similar cases can also be found in those of Besztercebánya, Pressburg and and Zagreb as well as in two charters issued in Sopron.

On the basis of the known sources it can be safely concluded that the practice of penitential pilgrimage was known and widely used in medieval Hungary. A basic precondition of the pilgrimage was the agreement between the interested parties. The agreement was generally concluded by the closest kinsmen of the victim with the culprit himself. The peace was mediated by arbitrators, the fulfilment of the obligations defined as the preconditions of the settlement frequently being guaranteed by warrantors. The latter took on considerable responsibility, for in the case of the culprit's failing to carry out one of his obligations, they were bound to act as substitutes, and thus to pay the blood money or make a pilgrimage to one of the remote shrines in Europe. The agreement was put to writing by the local authority before which the opposing parties had come to terms. In the towns it was customary for the culprit to be deleted from the town-book for his crime. Generally a deadline was also set for the pilgrim, and sometimes even the day of departure was defined. The two destinations most frequently preferred were Rome and Aachen. Rome was determined as a place to be visited in 38 cases out of 44, whereas Aachen was set as a destination for 24 culprits. The farthest shrine, that of Compostela, had to be visited by three murderers. A destination within Hungary is mentioned by a single source, whose importance lays precisely in its mere existence. For the occurrence of Báta among the destinations shows that Hungarian shrines were also used for penitential purposes, although obviously only the sites of general reputation could be used in this respect.

The most spectacular part of the long procedure required from penitent pilgrims was the public act of asking pardon, during which the culprit, followed by his kinsmen, and dressed in the traditional pilgrim's cloths, in a shirt, barefooted and with loosened belt, appeared before the family of the victim to ask remission of his sin. It was also then that the blood money or part of it was handed over. The use of penitential pilgrimage may have been more frequent in some places and communities than elsewhere. It was a regular punishment in urban communities: in 37 cases out of 44 it was before one of the town authorities that the penitential pilgrimage was inflicted on the culprit.

Although some noblemen also turn up among the penitential pilgrims, this kind of punishment seems to have been preferred by the urban communities. Among the nobility the ways of avoiding worldly and other-worldly punishment seem to have been more drastically separated. The nobleman who committed a capital sin naturally wanted to secure the redemption of his soul through pious deeds, but the stain on his honour could only be washed off with blood. One of the cornerstones of Hungarian noble mentality was that nobility was based on military virtues. According to the political theory first articulated by Simon of Kéza in the 13th century, if the nobility (*nobilitas*) corresponded to the nation (*natio*), it was because it deserved the name by its *virtus*. This idea is perfectly reflected in the well-known custom which made possible for secular punishments to be redeemed by military service.

Mesterházy Károly

DUNÁNTÚL A 10. SZÁZADBAN

Amikor 1853-ban előkerült az első dunántúli honfoglaló magyar sír Vereben (Fejér m.), még nem látszott, hogy „ritka vendégre" bukkantak az árokásó napszámosok. A magányos sír főbb jellemzői azonosak voltak a legelső magyar sírleletével: a benepusztai, szintén magános sírban nyugvó halott temetkezési szokásai (lovas temetkezés), és mellékletei (lószerszám, öv- és más szíjra való díszítmények, de ekkoriban legfőképpen 9–10. századi Karoling pénzek) a magyar honfoglalás idejére vallottak.[1] De attól kezdve a Dunántúlon egy kicsit minden más volt. Feltűnően hiányoztak a lovas sírok. Még a Kisalföldön is alig-alig fordultak elő, legalábbis a Felső-Tisza vidékével vagy a Tisza-Maros-Körös közével összehasonlítva. Aztán az is szembetűnő volt, hogy bizonyos kiemelkedő szépségű tárgyak hiányoznak. A mindmáig egyetlen tarsolylemez (Bana, Komárom m.) is csak 1956-ban került elő, miközben a Felső-Tisza vidéken néha egy-egy temetőben kettő-három is előfordul (Karos, Kenézlő). Ha egy-egy temetőre rábukkantak, megyényi területen csak szegényes, „szláv" sírokat találtak. Ez elvette a kedvét mind az ásató régészeknek, mind a kutatást támogató intézményi vezetőknek. Még a közelmúltban is volt olyan múzeumigazgató, akinek az volt a véleménye, hogy „egy marék hajkarikára" kár a pénzt elpazarolni. Az Alföld és a Dunántúl honfoglalás kori emlékei közötti különbség eléggé későn fogalmazódott meg, és a magyarázat is csak a feltevés szintjén maradt.

A honfoglalás kori leletek első nagy számbavétele 1896-ban történt. Ekkor az egész Dunántúlról egy tucat 10–11. századi sírt, ill. temetőt tartottak számon. Ebből gazdag vagy lovas sír volt nyolc lelőhelyen (Vereb, Neszmély, Csorna-Csatár, Csorna-Sülyhegy, Győr, Százhalombatta, Tinnye, Koroncó), és szegényes, mai szóhasználattal élve köznépi négy volt (Nagykajdacs, Székesfehérvár-Demkóhegy, Székesfehérvár-Maroshegy, Tolnaszántó). A két leletcsoport arányait tudomásul vették, és azok nem is keltettek különös érdeklődést. Legfeljebb azt furcsállották, hogy a Felvidéken csak két honfoglaló vitéz sírja került elő (Galgóc, Szolyva).[2] A magyarázatként elfogadott etnikai megkülönböztetés magától értetődőnek látszott: a lovas sírokban a magyarok, a szegényes bronzékszerekkel eltemetettekben

[1] *Érdy János*: A verebi pogánysír. MTA Évk. IX/1. Régiségtani Közl. Buda, 1858. 14–27.; *Jankovich Miklós*: Egy magyar hősnek, hihetőleg Bene vitéznek, ki még a X. század elején Solt fejedelemmel I. Berengár császárnak diadalmas védelmében Olaszországban jelen volt, újonnan felfedezett tetemeiről s öltözetének ékességeiről. A Magyar Tudós Társ. Évk. 2 (1832-34) 281–96.; A honfoglaló magyarok. Kiállítási katalógus. Budapest, 1996. szerk. Fodor István. 375, 338. (továbbiakban Millecent. kat.)

[2] *Hampel József*: A honfoglalási kor hazai emlékei. Budapest, 1896. Klny. 158. in: *Pauler Gyula–Szilágyi Sándor*: A magyar honfoglalás kútfői. Budapest, 1900. 744.

az itt talált, főleg szláv népség nyugszik.[3] Ezen a rendszeren belül gondolkodtak egészen 1959-ig, ill. 1962-ig, miközben a lelőhelyek száma sokszorosára növekedett.

A „Dunántúl-jelenség" első megfogalmazója László Gyula volt. Számára természetesen még nem ebben a formájában tűnt fel, hanem az avar és honfoglaló magyar településtömbök egymás mellettiségét vette észre. A Dunántúlon a Győr-Budapest-Székesfehérvár háromszögben akkoriban nem talált avar temetőket, viszont azt tapasztalta, hogy a honfoglaló magyarok kétségtelenül megszállták a területet. Megfigyelését úgy általánosította, hogy ahol nincsenek honfoglaló magyar leletek, ott a továbbélő avar lakosság szállásaival kell számolni. Ebből a megfigyelésből nőtt ki később a kettős honfoglalás elmélete, pedig akkor már tudni lehetett, hogy nemcsak a lovassírokban nyugodtak magyarok a 10. században, hanem szegény magyarok is éltek, nem is kevesen. László Gyula számára a szegényes, előbb szlávnak mondott temetők népessége még az 1980-as években is kérdéses maradt. Ebben a hitében főleg Lipták Pál embertani kutatásai erősítették, aki a késő avar kori és a kora Árpád-kori szegényes temetők népességének embertani alkatát azonosnak találta. Ezért aztán a szegényes temetőket a késő avar lakosság leszármazottainak tartotta kimondatlanul is. A honfoglaló leletanyagot főleg a Dunántúl belsejében hiányolta, miközben szerinte is éppen ott jeleztek sűrű megszállást az írott források. Ennek okaként részben a kutatatlanságra gondolt. Másrészt felvetette, hogy talán a Megyer törzs népei másként öltözködtek, s ezért hiányzik a gazdag ruhadíszítés a sírokból. Ennek ellentételeként viszont azt tapasztalta, hogy éppen a Dunántúlon vannak meg palmettás kőfaragványaink.[4] Később persze ez az észrevétel is okafogyottá vált, mert palmettás kövek a nagyecsed-sárvári monostor (Szatmár m.) és a délvidéki Dombó (Rakovác) ásatásán is előkerültek.[5]

A második világháború után, és főleg az 1950-es évek elején, amikor a „szláv" teória a virágkorát élte, próbált meg Fehér Géza magyarázatot találni a két nagytájon mutatkozó eltérésekre. Az elgondolás éppoly ellentmondásosra sikeredett, mint amilyen a korszak volt. Fehér G. szerint, aki a zalavári Karoling központ ásatását vezette, s ezáltal rálátása volt a szláv temetők emlékeire is, úgy találta, hogy míg a Dunántúlon a pásztorkodó életmódot folytató magyarok temetői kicsinyek, addig a földműves szláv telepek nagyok, temetőik több száz sírosak. Az Alföldön viszont éppen megfordítva képzelte el a helyzetet: ott éppen a szláv telepek és temetőik a kicsik, és a magyarok települései és temetői lennének a nagyobbak. A dunántúli népességi viszonyokat a székesfehérvári 10–11. századi temetők példáján mutatta be, az alföldieket a hódmezővásárhely-kopáncsi és szentes-szentlászlói temetők különböző sírcsoportjai alapján. Az etnikum meghatározására döntően két bronz ékszer előfordulása szolgált: ahol az állatfejes karperec és az S végű hajkarika megtalálható, ott szlávokkal kell számolni. Fehér Géza egységben látta az S végű hajkarika használati idejét, amely valójában már a késő

[3] 1920-tól, ill. 1933-tól Jan Eisner nyomán teljesen általános lett a szegényes temetőket egyik lelőhelyükről, Bijelo brdoról Bijelo brdo kultúrának nevezni. Etnikumának meghatározásában magyar oldalról sem volt ellenvélemény. *Eisner, Jan*: Slovensko v praveku. Bratislava, 1933. 261.

[4] *László Gyula*: A magyar őstörténet régészetéről. MTAK II. 1954. 463. *U.ő.*; Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. Budapest, 1961. 12.; *U.ő.*: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944. 67–68.

[5] *Magyar Kálmán*: A nagyecsed-sárvári palmettás kövek. Művészet, 1978:5. 32–35.; *Nagy Sándor*: Dombó, középkori monostor és erőd. Újvidék, 1987.

avar korban megjelent (Pilismarót-Basaharc, Gátér, Győr, Várpalota stb)[6], viszont nem vette tudomásul az egyes szegényes temetők megnyitásának időpontját. Így számára nem is az tűnt fel, hogy a dunántúli temetők viszonylag későn nyílnak meg, hanem a feltételezett szláv lakosság és a magyarok fokozatok szerint települnek össze.[7] Ez a magyarázat-kísérlet nagyon rövid életű volt.

Szinte a mai formájában fogalmazta meg a problémát Szőke Béla. A Kisalföld magyar betelepülését vizsgálva előbb arra figyelt föl, hogy a magyarság a 10. század első felében csak a terület egy részét, lejjebb a Duna mellett pedig csak a folyó jobb partjának egy sávját szállta meg. A Dunántúl többi területén szláv lakosságot tételezett fel (a griffes-indás műveltségű avarság továbbélő tömegeit), amely csak a 10. század második felében szívódott volna fel a hódító magyarságban.[8] Az elmélet ellentmondásai azonban arra késztették, hogy a teóriákkal szakítva alapkutatást végezzen. Ez vezetett el annak felismeréséhez, hogy a szegényes temetők sírleleteit darabról-darabra, típusról-típusra időrendi szempontból és földrajzi elterjedést tekintve is megvizsgálja. Így jutott el arra az eredményre, hogy a szegény temetők is a honfoglaló magyarokhoz tartoznak, csak bennük a közrendűek sírjait találjuk meg. Ezzel eléggé alaposan felforgatta a magyarságról addig kialakított régészeti és történeti képet, s negyven évre muníciót adott a szakmai vitákhoz.[9]

1962-ben jelent meg egy másik fontos munka is, a 10–11. századi leletek (temetők) lelőhelykatasztere. Ebben 1239 lelőhelyet vettek száma.[10] Bár a lista rengeteg hibát tartalmaz, sok lelőhelyet nem vett fel, nem odatartozókat viszont igen, az arányokon a pontatlanság semmit sem változtat. A kataszter összeállítói a Dunántúlról 274 lelőhelyet gyűjtöttek össze, s ebből csupán 67 volt olyan, amely legalább kengyelt vagy nyilcsúcsot, esetleg jelentősebb ruhadíszt tartalmazott. Igazi, lovassírokkal jellemzett temető alig van közöttük.

A leletkataszter és Szőke munkája egyszeriben új lehetőségeket vetett fel a kutatás számára, de továbbra is megválaszolatlan maradt a klasszikus honfoglaló leletanyag hiánya, ill. ritkasága a Dunántúlon, másrészt a terület honfoglalók általi megszállásának és betelepülésének időrendje.

Az 1960-as évekkel felgyorsult a kutatás. Az új elképzelések ugyan néha csak egy recenzióban jelentek meg. Így Dienes István egy-egy terület egységben való kutatását szorgalmazta, mert ezt az időrend és a településtörténeti kérdések is szükségessé tették. Ő azonban a Felső-Tisza vidék gazdag temetőire specializálódott, s csak amikor a területen akadályokba ütközött, akkor terjesztette ki te-

[6] *Fehér Géza–Éry Kinga–Kralovánszky Alán:* A Közép-Duna-medence honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Budapest, 1962. 8. 5. jegyzet.; *Erdélyi István*: Neue Beobachtungen über das Material des spätawarenzeitlichen Gräberfeldes in Pilismarót-Basaharc. Studijne Zvesti 16 (1968) 92–102.; *Fettich Nándor–Nemeskéri János:* Győr története a népvándorláskorban. Győr, 1943. 36.t. 13–14.

[7] *Fehér Géza*: A Dunántúl lakossága a honfoglalás korában. Arch. Ért. 83 (1935) 34–35.; *U.ő.* Beiträge zum Problem des ungarisch-slawischen Zusammenlebens. Acta Arch. Hung. 8 (1957) 275–77.; *Giesler, Jochen*: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Praehist. Zeitschr. 56 (1981) 3–167., főleg 25–27. Fehér G. felfogása hatott László Gyulára, *László Gyula*: A „kettős honfoglalás"-ról. Arch. Ért. 97 (1970) 183.; *U.ő.*: Gondolatok a nomád magyarságról. in: Régészeti tanulmányok. Budapest, 1977. 288–89. A történészek közül elfogadta *Maksay Ferenc*: A magyar falu középkori településrendje. Budapest, 1971. 22–23.

[8] *Szőke Béla*: Adatok a Kisalföld IX. és X. századi történetéhez. Arch. Ért. 81 (1954) 135.

[9] *Szőke Béla*: A bjelobrdoi kultúráról. Arch. Ért. 86 (1959) 32–47.; *U.ő.*: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Rég. Tan. 1 (1962).

[10] *Fehér Géza–Éry Kinga–Kralovánszky Alán*: i.m. a 6. jegyzetben.

vékenységét újabb országrészekre. A Dunántúl adottságainál fogva nem lett kedvelt kutatási tere. Néhány jelentéktelen ásatás ráébresztette arra, hogy az egyes területek temetői eltérő jellegűek, más a lovas sírok és soros temetők aránya, a temetők mérete különböző, és más a leletanyag összetétele is. De csak egyetlen példát hozott fel a különbségek érzékeltetésére. A dunántúli és alföldi temetők leletanyagát összevetve az utóbbiak kerámia-szegénysége tűnt fel a számára. Magyarázatként az őslakossággal való kapcsolat különbségét tételezte fel. Valószínűleg a halimbai temetőre gondolt.[11]

A következő fontos megfigyelést Kralovánszky Alán tette, amikor az S végű hajkarika lelőhelyeit térképezve rámutatott arra, hogy nem lehet a szláv etnikum jellemzője. Ezt a térképet finomította e sorok szerzője, amikor sikerült kimutatnia, hogy az S végű hajkarika elterjedése a Kárpát-medencében fokozatos volt: előbb a Felvidéken, később a Dunántúlon lett általánosan viselt köznépi ékszer, és csak a 11. század elejétől válik használata az Alföldön is mindennapossá.[12] Ennek jelentősége csak később derült ki, amikor más tárgyak és jelenségek elterjedésének vizsgálata is hasonló eredményt hozott.

Meglepő volt a székesfehérvári temetők feldolgozásánál nyert időrend, amely a Dunántúl 10–11. századi betelepítéséről, a fejedelmi székhely kialakulásának időpontjáról adott először elfogadható képet.[13] Ha ehhez hozzászámítjuk a kérpusztai és halimbai temető feltárásánál már korábban nyert időrendi, településtörténeti és tárgytörténeti adatok sokaságát,[14] akkor nem csodálhatjuk azt az értetlenséget, amit a majsi temető közlése kiváltott. Ezt megelőzően, 1971-ben Nagyvázsonyban a magyar középkor kutatói tartottak egy baráti találkozót, melynek egyik vitatémája a Dunántúl 10. századi betelepülése volt. A fő kérdést Kiss Attila vetette fel, éppen a majsi ásatások tapasztalata nyomán. Az írott források alapján nagyrészt a fejedelmi család kezén levő Dunántúlon alig találkozunk vezetőréteg-beli temetkezéssel, ezzel szemben itt találjuk meg a legnagyobb köznépi temetőket. Ráadásul ezek is oly későn létesülnek, hogy a 10. század elején óriási területek lakatlannak minősülnek.[15] A megnyugtató válasz elmaradt, és a kérdés különböző fórumokon továbbra is felhangzott. Bálint Csanád pl. úgy fogalmazott: „érthetetlen, hogy a Dunától nyugatra miért nem tükröződik a fejedelem gazdagsága, milyen katonai kíséretre támaszkodott a központi hatalom, mi lehet pl. Tar Zerind őseinek és leszármazottainak régészeti hagyatéka, e rangos és tehetős családé, kinek egyik tagja 997-ben a fejedelmi címre pályázott?"[16]

[11] *Dienes István*: Rec. Arch. Ért. 91 (1964) 137-38.

[12] *Kralovánszky Alán*: Adatok az ún. S-végű hajkarika etnikumjelző szerepéhez. Arch. Ért. 83 (1956) 206–212.; *Mesterházy Károly*: Az S végű hajkarika elterjedése a Kárpát-medencében. Déri Múz. Évk. 1962–64 (1965) 95–113.

[13] *Bakay Kornél*: Gräberfelder aus der 10–11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz I-II. Alba Regia 6–7 (1965–66) 43–88, 8–9 (1967–68) 57–84.

[14] *Nemeskéri János–Lipták Pál–Szőke Béla:* Le cimetiere du XIe siècle de Kérpuszta. Acta Arch. Hung 3 (1953) 265–370.; *Török Gyula:* Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. Arch. Hung. 39 (1962)

[15] *Dienes István:* Vita a honfoglalás kor kérdéseiről. in.: A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozóján elhangzott előadások, hozzászólások. Szerk.: Éri István. Veszprém, 1973. 8.; *Kiss Attila:* Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Budapest, 1983. (kézirat 1976).

[16] *Bálint Csanád:* A magyarság és az ún. bielo-brdoi kultúra. Dacia 4 (1976) 235.; *U.ő.:* Südungarn im 10. Jahrhundert. Budapest, 1991. 159.

1976-ban főleg a leletkataszter adataira támaszkodva, de saját adatgyűjtést is felhasználva összegyűjtöttem Vas, Zala, Somogy, Tolna megye 10–11. századi sírleleteit. Ezt kiegészítettem a már kéziratban levő Baranya megyei leletkorpusz adataival, és újra csak megállapíthattam, hogy a legszembetűnőbb különbség a Felső-Tisza vidékének leleteivel mutatkozik. Míg Zemplén és Szabolcs megyében alig van köznépi temető, addig a Dunántúlon megközelítőleg ugyanolyan arányban nincs vezetőréteghez tartozó temetkezés. A megoldást abban láttam, hogy a Felső-Tisza vidék a fejedelmi kíséret kabar elemeinek lakóhelye, a Dunántúl pedig a fejedelmi szolgálónépeké. Tehát részben etnikai különbségre vezettem vissza a temetőkben jelentkező különbséget.[17]

Bár az elképzelés koránt sem részesült osztatlan elismerésben, a kritikai megjegyzések ellenére sem lett világosabb a helyzet.[18] Leginkább azért nem, mert az ellenvélemények a kabar kérdéshez kapcsolódtak, a Dunántúlt pedig nem is érintették.

A kutatásnak ebbe a csak látszatra állóvizébe jócskán belezavart Jochen Giesler munkája a Bijelo brdoi kultúra időrendjéről.[19] Könyv terjedelmű dolgozata a németeknek tulajdonított alapossággal vette sorra a kérdéseket, s elsősorban a Dunántúl temetőinek ún. horizontálstratigráfiai elemzésével lepte meg tudományosságunkat. Ezt a fajta elemzést a László-tanítványok nem alkalmazták, csak Kiss Attila vette át a módszert. Előnye az, hogy nagy sírszámú temetők esetében a leginkább ez követhető. Nem a társadalmi tagolódást mutatja meg, mint a László-féle temetőelemzés, hanem az azonos jelenségek, vagy tárgytípusok elterjedését, és ezzel együtt a megközelítőleg azonos időpontok vonala vagy zónája válik általa láthatóvá. Végeredménye objektívnek látszott: a magyar köznép temetői, amelyeket korábban Bijelo brdoi kultúraként neveztek meg, nem keltezhetők a honfoglalástól, hanem a honfoglaló magyarok emlékeit mintegy 50–60 évvel később váltják.

A könyv fogadtatását recenziók jezlik, és próbálkozások a magunk igazának bizonyítására. Ha most kellene megírnom azt az ismertetést, akkor azt mondanám: J. Giesler a „Dunántúl-jelenségről" írt, és következtetéseit az egész Kárpát-medencére érvényesítette. De egyikünknek sem ez tűnt fel, hanem az első olvasatra kialakult képre reflektáltunk, ki-ki a maga olvasata szerint. Nehezen láttuk be, hogy a Szőke Béla-féle köznépi anyag egyidejűsége a vezető- és középréteg emlékeivel nincs bebizonyítva. Ezért vagy a Giesler által elemzett temetőket tekintettük atipikusnak (Halimba, Kérpuszta), vagy arra gondoltunk, a legkorábbi fázis emlékei elpusztultak, esetleg feltáratlanok (Ellend, Pécs-Somogy stb.), vagy a különböző időben települt falvak temetőiből véletlenül a későbbieket ismerjük csak.[20]

1983-ban, amikor megjelent a 10–11. századi leletek korpuszának Baranya megyei kötete, a „Dunántúl-jelenség" megoldására újabb elgondolás született. A majsi temető 1100 sírjából mintegy a fele, éppen a temető középső része esett a

[17] *Mesterházy Károly:* Nemzetségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Budapest, 1980. 36–39, 43–44.

[18] *Fodor István:* Néhány régészeti észrevétel a kabar kérdésről. Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról. Debrecen, 1986. 99–114.

[19] *Giesler, Jochen:* i.m. a 7. jegyzetben.

[20] *Mesterházy Károly:* Rec. Alba Regia 21 (1984) 275–76.; *Fodor István:* Rec. Arch. Ért. 111 (1984) 125–26.; *Kovács László:* Über die Datierung der Grabfunde des 10. Jahrhunderts in Ungarn anhand der Arbeit von J. Giesler. Acta Arch. Hung 37 (1985) 207–222.

Szt. István és Péter király pénzeivel eltemetett sírok sávján belülre. Éppen ez a középső mező tartalmazta a legarchaikusabb leleteket és pogány temetkezési szokásokat. Itt kerültek elő az ételmellékletre utaló edények, a halottak mellé adott tojás, a kés, a római pénzek és a kerek metszetű huzalkarperecek. Ennek a középső résznek a kezdetét Kiss A. az S végű hajkarika megjelenésének korábban általánosan elfogadott időpontjához igazította. Talált ugyanis egy kisebb temetőrészt, ahol véleménye szerint megfigyelhető volt az S végű hajkarika divatváltása, a korábbi divat ékszeréről, az S vég nélküli, egyszerű hajkarikáról. Ennek alapján keltezte Kiss A. a majsi temető nyitásának kezdetét a 960–70-es évekre. A kritikák viszont éppen azt kérték számon, hogy miért gondolja biztos alapnak az S végű hajkarikák keltezését, és milyen demográfiai viszonyok mellett alakul úgy a népességszám, hogy Péter koráig ugyanannyi a halottak száma, mint onnan a temető zárásáig, nevezetesen Szt. László koráig. De mert a kritikusoknak sem volt bizonyítékuk, inkább csak hitték, hogy a középső sírmező keltezését a honfoglalás felé kell visszatolni. Bóna István szerint pl. legalább 30 évvel korábbra, a 930-as évekre kell a temető nyitását keltezni, Fodor I. pedig kb. 20 évet javasolt.[21] Ez alkalommal hívta fel Bóna I. a figyelmet arra, hogy az S végű hajkarika keltezése koránt sem nyugszik olyan biztos alapokon, mint amilyet tulajdonítanak neki, beleértve J. Gieslert is. Két év sem tellett bele, és Nyitrától északra, Csekejen (Csakajovce) Mária Reiholcová olyan köznépi temetőt tárt fel (1986), amelyben a mindmáig legkorábbi, pénzzel keltezett S végű hajkarika előkerült (Csekej 357. sír: Vilmos auvergnei gróf 918–926 brioudei verete és burgundiai Radulf, Francia királyának 923–936 dijoni verete).[22] Ezzel újabb meggyőző bizonyítéka került elő annak, hogy a magyarságnál először a Felvidéken terjedt el ez a már legalább 100 éves múltra visszatekintő ékszer, és az átvétel idejét tekintve, másodikként jön számításba a Dunántúl. Egyben arra is fény derült, hogy szó sincs ékszer divatváltásról. Az egyszerű hajkarikát ugyanis még sokáig használták, párhuzamosan az S végű típussal.[23]

Ez után 10 évig csendes, feltáró munka folyt. A honfoglalás kor kutatóit főleg a karosi ásatások pompás anyaga foglalkoztatta. A millecentenáris kiállítás (előbb 1995-ben Miskolcon, majd 1996-ban a Nemzeti Múzeumban) katalógusával együtt a pompás és művészi tárgyak bemutatásának jegyében született.[24] Akinek volt szeme hozzá, az azért láthatta, hogy az Alföld és a Dunántúl honfoglalás kora nagyon különbözik. De ennek hangot főleg Tomka Péter adott a kiállításról szóló ismertetőben. Amire felhívta a figyelmet, az a „Dunántúl-jelenség" – magunk is tőle kölcsönöztük a kifejezést.[25] Feltűnően szegényesen volt a Dunántúl az ösz-

[21] *Bóna István:* Bemerkungen zum 1.Bd. des Werkes: Das landnahme- und früharpadenzeitliche Fundmaterial Ungarns: *A. Kiss.:* Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Bp. 1983. Acta Arch. Hung. 36 (1984) 287–90.; *Kovács László:* Rec. Acta Arch. Hung. 36 (1984) 279.; *Mesterházy Károly:* Rec. Arch. Ért. 111 (1984) 288.; *Fodor István:* Rec. Sz. 119 (1985) 246.

[22] *Reiholcová Mária–Kolniková Eva:* Prispevok nalezov minci z Čakajoviec (okres Nitra) k problematike západofranského mincovnictvo. Numismatické Listy 40 (1985) 129–36.; *Reiholcová Mária:* Pohrebisko v Čakajovciach (9–12. storočie). Katalog — Das Gräberfeld von Čakajovce (9–12. Jahrhundert). Analyse. Nitra-Budapest, 1995. 84–85.

[23] Magam az ártándi ásatáson tapasztaltam, Magyarhomorogon pedig *Kovács László:* Szablyakard fegyverváltás. A kétélű kardos 10–11. századi magyar sírok keltezéséhez. Arch. Ért. 117 (1990) 43.

[24] Millecent. kat.

[25] *Tomka Péter:* „Őseinket felhozád..." A honfoglaló magyarság. Kiállítás Miskolcon 1995. július 17.–1996. január 31. ComArchHung. 1996. 251–53.

szesen 3 vitrinben képviselve, miközben ez a szám tizede sem volt a teljes anyagnak.[26] Kiolvasható volt továbbá (de a katalógusban nem volt olvasható), hogy a Dunántúlon a központi hatalom jelenlétét a 10. századi temetőkben a kétélű kardok jelezték, míg az alföldi anyagban mindenütt szablyákat láthattunk. Itt teszi fel Tomka a költői kérdést: a bemutatás módja a mintavételt jelenti-e, vagy a valós helyzetet, esetleg a kutatás állapotát, a Dunántúl fejlődésének időbeli késedelmét vagy éppen az élenjárást a Nyugathoz való hasonulásban? A kiállítás nem bizonyította az új közöletlen temetők sorával sem a köznép emlékanyagának a középrétegével való egykorúságát. Tomka rámutat arra, hogy a Felső-Tisza vidék régészeti anyagának tobzódása mellett máshol is találkozhatunk, ha nem is ilyen koncentráltan és tömegben, hanem jóval kisebb mennyiségben egyenrangú emlékekkel. Viszont „Tanulság, hogy a Dunántúl-jelenségre magyarázatot kell találni. Érzésem szerint kutatástörténeti, kronológiai, néptörténeti és mentalitástörténeti tényezők egyszerre működnek itt. Mintha a reprezentáció errefelé már korán (néhány kivételtől eltekintve) nem a veretek, díszek számában és csillogásában mutatkozna meg..." Tomka a Lébény-Kaszás dombi kis temető általános jellemzésében újra visszatér a „Dunántúl-jelenség" megfogalmazására. Ott főleg a kronológiai kérdések foglalkoztatják. A köznépi ékszereknek országrészenként, sőt néha temetőnként különböző korú megjelenésére figyelmeztet.[27]

A továbblépéshez segítséget Zsoldos Attila ötlete adott, aki felvetette, hogy a honfoglalás dunántúli eseményeiben az Árpád-dinasztia nemzetségei, rokon családjai játszották a fő szerepet.[28] Ez a lehetőség olyan mértékben járul hozzá a régészeti jelenségek értelmezéséhez, hogy szinte minden, történetileg nehezen magyarázható problémára megoldást ígér. Az első, s egyben a legkorábbtól felmerült kérdés a klasszikus honfoglaló anyag (gazdag lovas sírok) nagyságrendekkel mérhető csekélysége a köznépihez képest. Ha a Dunántúl megszállását 900-tól számítjuk, ahogyan a történeti források szerint hagyományosan elfogadott, akkor máris érthető, hogy majdnem minden régészeti jelenség később figyelhető meg. Eleve 4–5 évvel később telepednek meg itt a magyarok, és szemlátomást nem a honfoglalók első generációjához tartozó közösségek temetői a jelentősebb számúak, hanem a néha jelentős lélekszámú, később telepített falvaké. Ezért azonnal különbség mutatkozik a különböző temetők egymáshoz való arányában, méretében, megjelenésük időpontjában. A viszonylag kevés számú kiscsaládi temető, és fegyveres-harcos réteg területi eloszlása is jellemző. Szőke Béla 1954-es megfigyelése óta legfeljebb a Balaton déli oldalán (Vörs, Balatonszemes, Fonyód), Veszprém megyében Balatonarács,[29] Fejér megyében Sárbogárd,[30] Komárom megyében

[26] *Kürti Béla:* „Őseinket felhozád..." A miskolci honfoglalás kori kiállításról. ComArchHung 1996. 247–48.

[27] *Tomka Péter:* Régészeti kommentár a Lébény-Kaszás 10–11. századi temető 44. sírjának trepanált koponyaleletéhez. Arrabona 38 (2000) 65–66.

[28] *Zsoldos Attila:* Nemzetségek és honfoglalók. in: Honfoglaló őseink. Szerk.: Veszprémy László. Budapest, 1996. 190.

[29] *S. Perémi Ágota:* Honfoglaláskori leletek Veszprém megyében. Veszprém megyei múz. közl. 18 (1986) 116–120.

[30] *K. Éry Kinga:* Reconstruction of the tenth century population of Sárbogárd on the basis of archaeological and anthropological data. Alba Regia 8–9 (1967–68) 113, 131.

Bana, Szomód, Dunaalmás,[31] Tolna megyében Kajdacs-Imre major, Győr megyében Kajárpéc, Sopron megyében Szakony látszik a legkorábbiak közül való lelőhelynek.[32] Egyáltalán nem találtunk eddig első generációs temetkezést Vas és Zala megyében. Baranya megyében is csak a Duna vonalán fordul elő két régóta ismert lelőhely (Dunaszekcső, Mohács). Ez csak azt jelezheti, hogy a Dunántúl katonai megszállását követően a „rendfenntartó" csapatok nem a helyi haderőből kerültek ki, mert létszámuk erre elégtelen lett volna. Azok a seregek, amelyek az újonnan megszállt terület feletti uralmat biztosították, a 10. század első harmadában máshol állomásoztak, vagy a fegyveres sírok nem reprezentálják a haderőt. A 10. század második harmadában viszont a Dunántúlon indult meg az új típusú hadsereg megszervezése, a kétélű karddal felfegyverzett csapatok felállítása.[33] Ami azt is jelenti, hogy nem egyszerűen fegyverváltásról volt szó,[34] mert nem azok a vitézek lettek kardforgatóvá, akik korábban szablyával harcoltak. Az új típusú hadsereg biztosan nem mutatkozik súlyának megfelelően a fegyveres sírokban, főleg a 10. század utolsó harmadában. A Székesfehérvár körüli temetők néhány fegyveres sírja jól mutatja, hogy a régészeti leletek nem reprezentálják a valódi helyzetet. Sőt a dunántúli fegyverleletek összességükben sem jeleznek komoly haderőt.[35] A kis számú első generációs vezetőréteg a sírleletek tanúsága szerint szoros kapcsolatban állt a Felső-Tisza vidékével (Bana, Fonyód, Dunaszekcső, Szakony, Balatonszemes, Gyömöre, Koroncó). Ez azt jelentheti, hogy a Dunántúl megszállása idején, amikor még a Felső-Tisza vidékén volt a fejedelmi központ, onnan irányították az események menetét,[36] később azonban régészetileg sehol sem mutatható ki ilyen erőteljesen jelentkező fegyveres elit.

Ezek a jelenségek és vonzataik előlegezik azt a következtetést, hogy a Dunántúl valóban a fejlődés élén haladt a magyarság európai kapcsolatainak kiépítésében és az új társadalom felépítésében. Valami hasonló jelenséget tapasztalhatunk itt is, mint amit a Karoling birodalom és a vele szomszédos szatellit fejedelemségek esetében. Míg a birodalmon belül a temetők szegényesek, a régész számára látszatra semmit sem mondanak szegénységük miatt, addig a horvát királyok, a morva fejedelmek, és a viking vezérek központjai roskadoznak az égi és

[31] *Vékony Gábor:* Komárom-Esztergom megye a honfoglalás korában. in: Magyarok térben és időben. Szerk.: Fülöp Éva–Kissné Cseh Julia. Tata, 1999. 192–93.; *Kralovánszky Alán:* Honfoglalás kori leletek Dunaalmáson és Tatán. in: Komárom megye története. Szerk.: Biró Endre–Szatmári Sarolta. Komárom, 1988. 244.

[32] *B. Horváth Jolán:* Kajdacs-Imre major. Rég. Füz. Ser. I/25 (1972) 60.; *Kovács László:* Honfoglaló magyar leletek a Kajárpéc-gyűri kavicsbányában (Győr-Moson-Sopron m.). ComArchHung 1992. 159–71.; *Dienes István:* A honfoglaló magyarok. Hereditas. Budapest, 1972. 13, 24–25.

[33] Pl. a Székesfehérvár-Sárkeresztúri úti temető 5. sírjában, vagy a Rádiótelepen talált kardok a legkorábbiak közül valók. De a többi székesfehérvári kard is korainak minősül. Így ha a régészeti környezet nem mond ellent, akkor a 10. század közepe táján is földbe kerülhettek. Lásd *Kovács László:* A Kárpát-medence kétélű kardjai a 10. század 2. feléből. ComArchHung 1994–95. 153, 183. 5. jegyzet. Hasonlóképpen korai a kajárpérci kard is.

[34] *Négyesi Lajos:* Haderőreform a 10–11. században. Savaria 22-23 (1992–95) 219–21.; *U.ő.*; Gondolatok a Szent Istváni állam haderejéről. Limes, 2001/1. 95–101.

[35] *Kovács László:* Szablya-kard fegyverváltás. 39–49: térképe jól mutatja, hogy komoly igazgatási központok körzetében sincs fegyveres temetkezés (Pécs, Veszprém, Somogyvár, sőt Győr is csak egy karddal jelentkezik).

[36] *Révész László:* A karosi honfoglalás kori temetők. Miskolc, 1996. 201–204.; *Bóna István:* A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest, 2000. 41–2.

földi reprezentáció minden jelétől. Sírjaik a Karoling kultúra bőségesebb tárháza, mint a birodalom belseje.

Ezt a képet egészíti ki másfelől a köznépi temetők sora. A Dunántúl lakossága döntő többségében szegényes szolgáltatók közösségeiből állt, amelynek hagyatéka viszont a Felvidékkel mutat szorosabb kapcsolatot. A köznép régészeti feltűnésének időpontja azonban a magyar régészet egyik fehér foltja. A probléma már a Szőke-féle köznép anyagának keltezésével kezdődik, nyugat felé haladva pedig a köznépi közösségek dunántúli megjelenéséhez kapcsolódik. Tehát a köznépi hagyaték vagy másként Bijelo brdoi kultúra a magyarság magával hozott régészeti műveltségének része-e, vagy a 10. század 60-as éveiben alakul-e ki itt a Kárpát-medencében, amint azt eddig többen is vallották, J. Gieslert is beleértve? Tovább menve: a Dunántúlon a foglalás néhány évét leszámítva egyidejűleg jelenik-e meg a köznépi anyag az ország többi területével, vagy attól eltérően-e?

A leghelyesebb sorra venni a keltezéshez fontos lelőhelyeket, főleg a teljesen, vagy viszonylag nagyobb részben feltárt temetőket.

Fiad-Kérpuszta (Somogy m.) Teljesen feltárt temető 388 sírja, amelyben sem fegyveres, sem lószerszámos sír nem volt. A legkorábbinak tekinthető temetőrészben nem voltak sírobolusok, és itt került elő néhány csüngős verettel díszített ruhában eltemetett nő sírja. A temető kezdetét az ásatók és később Kralovánszky Alán a 10. század utolsó éveire keltezték. Ennél azonban valószínűleg korábbi néhány évtizeddel a temető megnyitása, mert a sírobolusok nélküli rész több mint egyharmadát teszi ki a teljes temetőnek. Ezt az arányt ugyan gyengíti néhány jellegzetes későbbi ékszer feltűnése a pénz nélküli csoporton belül (pl. bordázott S végű hajkarika), de ugyanitt már szinte a kezdettől szerepel az egyszerű bronz S végű hajkarika, amelynek használata a Dunántúlon a 10. század közepén nagy valószínűséggel elterjedt. Kezdeteinek pontosabb megállapításához nincs biztos fogódzó pontunk.[37]

Halimba (Veszprém m.) A 932 síros temető két csoportra oszlik. A korábbi, kisebb temető Karoling pénzekkel keltezett, de ezek is a 10. század 30-as éveit jelzik. Ebben a közösségben a mai horvát-szlovén területről betelepített szláv nők és férfiak egy kis csoportja mellett magyar etnikumra utaló leletek is előkerültek (nyílcsúcsok, füles hajfonatkorongok). A másik tömb kifejezetten köznépi sírokat tartalmaz, és szinte önálló temetőnek látszik a korábbi temetőrész mellett. Temetkezési szokások (behajlított alkarral való temetés) a két csoportot összekapcsolják, de az átmeneti kor itt is a 10. század második harmadától figyelhető meg. A második csoport legkorábbi lelete egy idős nő sírjában lelt késő avar kori típusú, másfélszeres fordulatú S végű hajkarika. A teljes temető kezdete a 10. század elejétől számítható, és a második csoport a faluba betelepült-betelepített magyar közösséget jelez abból az időből, amikor a késő avar kori típusú hajkarika még divatban volt. A korábbi csoportnál viszont azért nem fordulhat elő ez az ékszer,

[37] *Kralovánszky Alán:* The paleosociographical reconstruction of the eleventh century population of Kérpuszta. Janus Pannonius Múz. Évk. 13. (1968) 75–116. Összefoglalóan *Kiss Attila:* A magyar államalapítás telepítéseinek tükröződése dunántúli köznépi temetőinkben. Arch. Ért. 95 (1968) 243.; *Giesler, Jochen:* i.m. 66, 142–43. legfeljebb a 10. század 60-as éveiig tudja visszaszámítani az S végű hajkarika alapján.

mert a horvát-szlovén területen nem volt használatos. A halimbai második temetőrész viszonylag korábban nyílt meg, mint a kérpusztai temető.

Sorokpolány (Vas m.) Az 1941–44 között feltárt 311 síros temető nem teljes, de becsléssel megállapítható, hogy talán félig feltártnak tekinthető. A legkorábbi temetkezések alapján a 10. század végén nyithatták meg.[38]

Majs (Baranya m.) Jelenleg legnagyobb köznépi temetőnk 1137 sírral, teljesen feltárt. Egyetlen központi magból nyílott a temetkezés, amelyet a Szent István és Péter pénzével eltemetett halottak sírjai zárnak körül. Ezen belül pontosabb idő megállapítása csak egy biztosnak hitt felvetés alapján történt, nevezetesen Szőke B. és Mesterházy K. valamint mások azon megállapításán, hogy az S végű hajkarikát a magyarság 960–70 körül veszi át a szlávoktól, ill. az őslakosságtól. Ez az időpont azonban ma már nem érvényes. Bár az S végű hajkarika dunántúli megjelenése, majd elterjedése a köznépi közösségekben vitatott, a temetőt semmiféle módszerrel sem lehet 950-nél korábbra keltezni. Bóna István mégis 930 körülre teszi ezt az időpontot.[39]

Ikervár (Vas m.) A temetőrészlet 140 síros, amelyben honfoglaló jellegű tárgyak is előkerültek (lószerszám, íj, tegez, nyílcsúcsok), sőt részleges lovastemetkezés is. Nem került viszont elő kard vagy szablya. A sírok zöme köznépi jellegű. Az ásató a temető kezdetét az augsburgi vereség körüli idpontra teszi.[40] Mivel a temetőnek megközelítőleg egyharmada nincs feltárva, demográfiai vizsgálattal sem lehet a kezdő időpontot jobban megközelíteni. Így annak ellenére, hogy több temetkezés akár honfoglalás kori is lehetne, minden ilyen próbálkozás csupán játék a lehetőségekkel. Az minden esetre biztos, hogy a temető záró időpontja Szent István uralkodása elejére tehető, mivel az ő pénze, de más Árpád-házi királyé sem fordul elő a sírokban. Az ikervári temető valószínűleg a 11. században jelentős szerepet játszó Ikervár királyi birtokhoz tartozik. Így kezdetei alapvető fontosságúak lennének az Árpádok nyugat-dunántúli uralmának megszervezési időpontjához.

Győr-Pósdomb (Győr m.) 217 sírból álló temetőrészlet, amely egy elpusztult harmaddal lehetett nagyobb. Sajnos, mind a kezdő, mind a záró periódus sírjai hiányoznak. Jelen állapotában a temetőrész kezdetei alig nyúlnak az államalapítás kora elé, záró időpontja pedig Salamon idejére tehető. Nagyon tanulságos az a tény, hogy a temetőben egyetlen sírobolust találtunk, az is I. András pénze. Minden esetre, más esetekre is figyelmeztető ez az adat, amikor a sírobolusok hiányából a pénzverés előtti időre keltezzük a temetőrészeket (pl. Kérpusztán). Mivel a lelőhely Győr központjától több km-re esik, és a Rába partjának közelében fekszik, valószínűleg a győri várispánság egy halász szolgáltató falujához tartozott. Okleveles adatok a területre nem vonatkoztathatók.

Lébény-Kaszás domb (egykor Moson m.) 98 síros, teljesen feltárt temető. Jellegében mindenben megegyezik a győr-pósdombival. Csupán a temető nagyságában, azaz a település lélekszámában van jelentősebb különbség. Különben a sírmellékletek szinte teljesen azonosak mindkét helyen. A temető használati ideje az ikervári temetőével lehet azonos (egyetlen pénz egy Szent István „lancea regis" típusú érem). Tomka Péter javasolja a nyitó évszámot néhány évtizeddel korábbra

[38] *Kiss Gábor:* Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei. Szombathely, 2000. 203, 280.
[39] *Kiss Attila:* Baranya megye... 73–236.; *Bóna István:* Acta Arch. Hung. 36 (1984) 290.
[40] *Kiss Gábor:* Vas megye... 280.

helyezni. A demográfiai elemzés itt valamelyest segítséget is adhatna, hiszen a teljes temető ismert. Az ún. „Dunántúl-jelenség" kérdésében ez a pár évtized azonban nem változtat a lényegen.[41]

A Pécs környéki temetők használati ideje azonos a majsi temetőével. Pécs-Somogyon (ma Vasashoz csatolva) valamivel korábbi a megtelepülés (a dombtetőn, ahol a legkorábbi sírok voltak, még nyílcsúcsok, csüngős nyakdíszek, balta, ezüstcsat kerültek elő), és az S végű hajkarika nélküli időpontra esik.[42] Ez 950 előtti időpontot sugall, és talán az ikervári temetővel egykorú. De az ellendi temetők már csak egy-egy olyan sírt tartalmaznak, amely biztosan 950 előtti.[43]

A Székesfehérvár körüli temetőkről már volt szó. Kritikai kiadásukat Bakay Kornél végezte el, s keltezésükkel többé-kevésbé ma is egyet lehet érteni. Biztosan a 10. század elejére, az első harmadra való temetkezést alig talált. Ezért a magyarok itteni megtelepedését 920–950 közé keltezte.[44] A nagyobb temetők közül egyedül a sárbogárdi az, amely a teljes 10. században használatban volt, s a 11. század elején már lezárták.[45] Csak a megtelepülés szempontjából fontos a pusztaszentlászlói (Zala m.) temető, amely a köznép egyetlen környékbeli feltárt temetője. A gyepűvonalon levő közösséget a 11. század közepe után telepítették az addig lakatlan területre.[46] A Duna-mente legnagyobb temetője Rácalmáson ma még ismeretlen, hasonlóképpen a pátyi temető is. A Dunántúl kisebb-nagyobb temetőtöredékei nem alkalmasak közösségeik megtelepülésének meghatározására. Néha még az előkerült temetőrész keltezése is nehézségbe ütközik. Maradtak tehát a viszonylag jól keltezhető magányos sírok, és a nagyrészben vagy teljesen feltárt temetők annak bizonyítására, hogy a Dunántúl településhálózata lassabban és később jött létre, mint az Alföldé, vagy a Dunától északra fekvő Kisalföldé. Ennek oka jelen tudásunk szerint leginkább abban kereshető, hogy a Dunántúl 900-ban nagyobb részben a fejedelem és rokon családjai (a nemzetségek) kezére került, és nem esett szabad foglalás alá. Az Anonymusnál említett megszálló csapatvezérek valójában a fejedelem rokonságához tartoztak, és a maguk számára tartották meg a Dunántúlt vagy annak nagyobb részét. A megszállás után ezért csak lassan népesülhetett be a föld, mert az adott falvak népességszaporulatából jöhetett leginkább létre az új települések lakossága. E falvak társadalma a honfoglalás kortól megtelepült alföldi falvakétól eltérő volt. A rokoni kapcsolatok esetlegesebbek voltak a több helyről összetelepített közösségekben (lásd Zalavár-kö-

[41] *Tomka Péter:* Régészeti kommentár... Arrabona 38 (2000) 63-96. A szomszédos Bille-domb Bille Árpád-kori falu nevét őrizte meg. Feltehető, hogy a Kaszás-dombi temető Bille pogány temetőjeként nyílt. A faluban a mosoni vár jobbágyai is laktak. *Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 4. Budapest, 1998. 144.

[42] *Kiss Attila:* Baranya megye... 265.; *Dombay János:* Árpád-kori temetők Baranyában II. Janus Pannonius Múz. Évk. 1961. 69–80.

[43] *Dombay János:* Árpád-kori temetők Baranyában I. Janus Pannonius Múz. Évk. 1960. 135–57. *Kiss Attila:* Baranya megye... 58–60.; *Giesler, Jochen:* i.m. 66–83.

[44] *Bakay Kornél:* Gräberfelder aus den 10–11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár... II. rész. Alba Regia 8–9. (1967–68) 75.

[45] *K. Éry Kinga:* Reconstruction of the tenth century population of Sárbogárd... Alba Regia 8–9. (1967–68) 113, 131.

[46] *Szőke Béla Miklós–Vándor László:* Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. Fontes Arch. Hung. 1987.

zségi temető heterogén összetételét[47]), mint a szerves fejlődésű alföldi falvakban. Erre vezethetők vissza a dunántúli temetők eltérő sajátosságai, különbségei. Ugyanakkor a különböző időben történt telepítésekre utalhatnak azok a jelenségek, amelyek az emlékanyagban jelentkeznek az Alföld és a Dunántúl temetőiben. Pl. a Dunántúlon alig van gömbsorcsüngős fülbevaló, líra alakú csat, eddig nem került elő két pár gyöngykoszorúval díszített szőlőfürtös fülbevaló (ún. volhiniai, ill. legújabban denisi típus),[48] nem szólva arról, hogy a fejedelmi kíséretre jellemző, gazdagon díszített felszerelési tárgyak is hiányoznak. Az S végű hajkarika is különböző időben terjed el az Alföldön, mint a Dunántúlon (itt előbb). Mindezek a különbségek, és a még pontosan ki sem mutatottak együttesen arra utalnak, hogy igazából nem tekinthetjük jó párhuzamnak a dunántúli temetők vizsgálatához az alföldi temetőket, és az egyes tárgyak, ékszerek, szokások elterjedésénél hasonló meglepetések érhetnek minket. E tekintetben csak dicséret illetheti szlovák kollégáink módszerét, akik szinte mindig a Szlovákia területén előkerült temetőket, ill. leleteket hasonlították össze, ott keresték a párhuzamokat, nem törődve a Dunától délre levő területekkel. És ezért hibás végülis J. Giesler munkája is, mert ő ugyan a dunántúli temetők időrendjét vizsgálta, de ehhez az alföldi területekre érvényes tárgykeltezéseket is alapul vette. Másrészt ő is ugyanabba a hibába esett, hogy egy teljes kultúraváltást tételezett fel, de csak az időrendre figyelve, és nem a társadalomra. Mert nem azok kezdtek a köznép divatja szerint öltözni, akik előzőleg csüngős díszekkel teleaggatott kaftánt viseltek. Összességében valóban leváltja a honfoglalás kori műveltséget az ún. Bijelo brdoi kultúra, de egyidejűleg együtt is élnek a két műveltség elemei. Mégpedig a honfoglalástól, s amilyen ütemben a 11. század első harmadában végleg eltűnnek az ún. honfoglalás kori tárgyak, és temetkezési szokások, úgy éppen a honfoglalástól gazdagodik egyre az a kör, amelyből a 11. század elejére kialakul a Bijelo brdoi kultúra. Ma már egyre több olyan köznépi ékszert ismerünk, amely biztosan vagy feltehetően az Etelközben is műveltségünk része volt. Ezek az egyszerű hajkarikák, a hegyesedő végű bronzhuzal karperecek. A Branesti-i temető, amennyiben róla és a hozzá hasonlókról kiderül, hogy keltezésük a 9. század végére tehető,[49] még több tárgytípus korai keltezését teszi lehetővé. A J. Gieslernél szereplő tárgyak egy része, mint pl. a halimbai fülbevalók, egyáltalán nem részei a magyar köznép kultúrájának. Ezek déli szláv népességhez kapcsolódva, vagy szórványos kereskedelemmel kerülnek a magyarokhoz. A köznép korai hagyatékába nyernek felvételt a helyben talált népektől átvett egyszerű drótkarika ékszerek. Eredetileg ezek sem tartoznak a magyar köznép hagyatékához, és nem is lesznek általánosan kedveltté, kivéve az érthetetlenül nagy „karriert" befutott S végű hajkarikát. Az „őslakosságtól" átvett ékszerek is helyi színezetűek. Tehát másfajták kerülnek át a magyarokhoz a Dunántúlon, mint Erdélyben, amint azt a gyulafehérvári óriási temető anyaga

[47] *Tettamanti Sarolta:* A Zalavár-községi I. számú XI. századi temető. Arch. Ért. 98 (1971) 216–233.

[48] *Zoll-Adamiková, Helena–Dekowna, Maria–Nosek, Elzbieta Maria:* The Early Medieval Hoard from Zawada Lanckorońska. Varsó, 1999. 108.

[49] *Fjodorov, G. B.–Csebotarenko, G. F.–Velikanova, M. Sz.:* Branestskij mogilnik X–XI. vv. Kisinyov, 1984.; *Bóna István:* A magyarok és Európa... 20.

is jelzi.[50] És más ékszertípusokat vesznek át a mai Ny-Szlovákia területén (lásd Csekej, Tornóc, Szentmihályúr).[51]

Végül pedig említsük meg a „Dunántúl-jelenség" mentalitás-történeti vonatkozásait, amelyekre szintén utalt Tomka P. Összehasonlításunk általában a legkirívóbb különbséget mutató területekkel történt, hogy élesebben látszódjanak az eltérések. A különbségtétel túl jól következett be, mert nem a dunántúli „átlagmagyart" hasonlítottuk a tiszántúlival, hanem a dunántúli köznépet az országos átlagtól teljesen eltérő, más mentalitású katonai kísérettel. Ez utóbbiról szinte teljesen magától értetődő, hogy egy nagyrészt idegen eredetű, katonáskodásból mint főfoglalkozással élő közösségről van szó. Idegen voltukról sokszor és sokféleképpen esett már szó. Forrásszerűen csupán az biztos, hogy a magyarsághoz egy olyan népcsoport költözött, amely korábban Khoraszánban élt.[52] Ez teljesen hihető, mert az arab hódítás után Közép-Ázsia törökjei látták el rabszolga-katonákkal az iszlám világot (Bagdad, Kairó), és Kazáriát is.[53] Ezek a katonák pedig nyilván más szokásokkal tűntek ki, más volt katonai szervezettségük, életideáljuk, pompaszeretetük, tehetősségük, reprezentációjuk életben és halálban, amit temetőik is mutatnak. Velük szemben a nem hivatásos katonák, a nemzetségek vezetői, a fejedelmi család szemmel láthatóan egyszerűbb reprezentációt valósított meg. Pedig nagy valószínűséggel többségük megengedhette volna magának, néha többszörösen is, hogy sírjába magával vigye ugyanazokat a pompás kivitelű tárgyakat, mint egy jó seregvezér katona.

A dunántúli nemesi családokkal (nemzetségekkel) kapcsolatba hozott régészeti leletek (Csorna, Koroncó, Szakony, Vereb, Nagyvázsony, Bana, Dunaszekcső) gyakorlatilag a fejedelmi kíséret temetőinek azon rétegével állnak azonos szinten (legalábbis reprezentációjukat tekintve), mint a karosi temetők közepesen gazdag temetkezései.[54] Ami azt jelzi, hogy nagyon nagy különbségek azért ritkán fordulnak elő. Mégis azt kell hinnünk, hogy a dunántúli nagy családok összességében „takarékosabban" bántak a másvilági útra bocsátással, és sokkal hamarabb le is mondtak róla, mint ahol a katonai erények szabták meg az életvitelt. Ezt a második generáció sírjai jelzik, akár előfordulnak (Felső-Tisza vidéke), akár már alig, vagy meg sem figyelhetők (Dunántúl).

A Dunántúl lakosságára a köznépi tömegek a jellemzőek, amelyek a 10. század végére jelentékeny számúakká váltak. Bár a temetők többsége az 1-2 családból álló falvak természetes szaporulatát tükrözi, a részletkutatások ma még alig indultak meg. Iránymutató pl. a 11. század második felében nyíló pusztaszentlászlói temető közösségének demográfiai vizsgálata, vagy a Sárbogárd-Tringer tanyai 10. századi temető elemzése. Mindkét helyen néhány nagycsalád egyidejű megtelepedésével számolhatunk, s a teljes sírszám 2-3 generáció halottaiból jött össze. Pusztaszentlászlón a 11. század végén 140 ember lakhatott. Ez azt

[50] *Ciugudeanu, Horia:* Anul 1000 la Alba Iulia–Intre istorie si archeologie. Alba Iulia 1996.

[51] *Točik, Anton:* Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei. Slov. Arch. 19 (1971) 135–276.

[52] *Kmoskó Mihály:* Mohamedán írók a steppe népeiről I/2. Budapest, 2000. 257–58.

[53] *Herzfeld, Ernst:* Geschichte der Stadt Samarra. Hamburg, 1948. 88–89, 94.; *Pletnjowa, S. A.:* Die Chasaren. Mittelalterliches Reich an Don und Wolga. Lipcse, 1978. 114.; *Artamonov, M. I.:* Istorija Hazar. Leningrád, 1962. 244–46, 316.

[54] *Révész László:* A karosi honfoglalás kori temetők II/13., II/49., II/47. sír.

mutatja, hogy a falvak nem voltak nagyok. A nagy sírszámú temetők inkább a 150–200 éves használati időnek köszönhetik nagyságukat.[55]

A dunántúli köznépi temetők közül oklevesen ismert falu előzményéhez tartozik a kérpusztai, a halimbai, a sorokpolányi, az ikervári, a lébény-Kaszás dűlői (Bille), talán a majsi, a két ellendi (Geresd?)[56] temető. Ezek közül csak a kérpusztai és az ikervári temető közösségének ismerjük társadalmi állását. Az előbbin várnépi, feltehetően szolgálónépi elemek éltek, az utóbbin a köznép mellett annak „jobbágyai" is (lovas szolgálattal).[57] Más vizsgálatok azonban azt mutatták, hogy a foglalkozásnévvel és törzsi névvel jelölt falvak lakóit szinte kivétel nélkül köznépi temetők jelzik. Ez azt jelenti, hogy a Dunántúl lakossága túlnyomó részben szolga rendű volt, és a falvak népe valamilyen szolgáltatással tartozott urának. Ez a szolgálat pedig a látszat szerint szigorúbb volt a Dunántúlon, mint máshol, mert a temetők egységesen szegényesek. Csak a legkorábbi időben van némi adatunk a társadalmi-vagyoni különbségekről (gazdagabban ékszerezett nők, fegyveres férfi sírok). Ez látszólag ellene látszik mondani a fejlettebbnek mondott dunántúli színvonalnak. A valóságban azonban az adott időben ez az állapot feltétlenül fejlettebb volt, mert az új társadalmi viszonyokat tükrözte. Bizonyára nem véletlenül kerültek ide az ezredfordulón az egyházi intézmények olyan számban, mint az ország többi területén együttvéve. Az egyház intenzív művelődést gazdagító és átalakító munkája a gazdálkodás új, termelékenyebb fajtáit honosította meg (innováció), amely már többlettermelést tett lehetővé a 11. század elejétől. Más oldalról a temetkezések egyszerűségében az egyház szerepe meghatározó lehetett. Minden adva volt tehát ahhoz, hogy a Dunántúl más léptékkel fejlődjön, mint a keleti országrészek. A Felvidék bizonyos fokig átmeneti zónának látszik közöttük. Ezért, ha a dunántúli temetőket vagy régészeti leleteiket hasonlítani akarjuk más területekével, akkor a legközelebb állónak a felvidéki temetőket találjuk. Az országrészek közötti fejlődés kiegyenlítődése talán sohasem következett be, de a 10–11. században biztosan egészen más volt még a helyzet keleten és nyugaton. A Dunántúlon a legeldugottabb helyeken találunk már csak pogány kortól használt temetőket a 12. század elején. Erdélyben még ekkor is nyitnak ugyanilyen jellegű sírkerteket (Petőfalva, Zabola).[58] Ilyen előzményei és perspektívái vannak Kelet-Magyarország gazdasági felzárkóztatásának a jelenben.

[55] *Tomka Péter:* Régészet és néprajz. Az interpretáció kérdései a temetkezési szokások kutatásában. in: Hiedelmek, szokások az Alföldön I. Szerk.: Novák László, Nagykőrös, 1992. 70–71.

[56] *Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Budapest, 1966. 308–309.; *Kiss Attila:* Baranya megye... 59.

[57] *Zsoldos Attila:* A szent király szabadjai. Budapest, 1999. 18–19.

[58] *Székely Zoltán:* A zabolai (Zăbala-Románia) kora középkori temető. Veszprém megyei múz. közl. 19–20. (1993–94) 277–305.; *U.ő.:* Cercetări archeologice in necropola feudală de la Peteni (sec. XII). Date archeologice preliminare. Materiale si cercetări arch. 9 (Tulcea 1995).

Szabados György

IMRE KIRÁLY HÁZASSÁGA, ARANYBULLÁJA

Imre király élete és kora nem tartozik történettudományunk gyakorta kutatott területei közé, pedig a jelenkori magyarság életének, művelődésének több olyan emléke is van, amelynek legkorábbi előfordulása az ő korából ismeretes. Hozzá fűződik az első magyar házassági szerződés, Imre aranybulláján bukkant fel jelenlegi államcímerünk jobb pajzsmezejének sávozata, de ő volt az is, akinek személye és udvartartása a 12–13. század egyik legnagyobb trubadúrköltőjét, Peire Vidalt versre ihlette. Az említett három „jellemző" mindegyike aragón házasságával függ össze. Imre és Konstancia esküvőjének pontos datálása egyszersmind forrástani alapkérdéseket is (újra)tisztáz.

Az uralkodó házasságkötésének idejét legkorábban Schier Xystus Pál kísérelte meg kijelölni. Az Ágoston-rendi szerzetes halála (1772) után megjelent könyve, amely elsőként foglalkozott önállóan Árpád-házi királynéinkkal, 1199 mellett foglalt állást.[1] Vélekedését Joannes Dubravius cseh történetíró azon közlésére alapozza, miszerint Henrik prágai püspök, cseh herceg részt vett Imre király menyegzőjén.[2] Az 1553-ban elhunyt olmützi püspök[3] ezen értékes tudósítása sajnos kikerült a magyar történetírás véráramából. Igaz ugyanakkor az is, hogy a szerző nem jelöli meg Henrik (Bretislav) végidejét; arra egy korábbi elbeszélő forrás, Prágai Cosma *Chronica Bohemorum*ának 13. századi folytatása utal.

Ezt vette észre Katona István, aki a két cseh híradást együtt tekintve bírálta Schiert. Nem volt könnyű dolga, ugyanis a továbbírók 1196-ot és 1198-at is megjelölték a herceg halálozási évéül![4] Habár *Kritikai történet*e Imre és Konstancia egybekelését 1198 alatt tárgyalja, érdemes idéznünk okfejtését, mert abból – tekintve a cseh herceg jelenlétét – korábbi időpont bontakozik ki. *„Hogy ezeket honnan veszi Dubravius, sehol sem lelem, de ha igazak, Imre házasságát biztosan nem lehet kitolni 1199-re, amint azt Schier akarja. A Bretislávnak mondott Henrik ugyanis addig nem élt. Halálát Prágai Cosma folytatója így írta be: 1196. június 15-én elhunyt Henrik püspök, aki Csehország hercege volt. Kevéssel alább: 1198. Bretislav herceg és püspök elköltözött e világból. Észrevette a kiadó, hogy a kézi-*

[1] *Schier, Xystus:* Reginae Hungariae primae stirpis. Viennae, 1776. 171–172.

[2] „Instruebat tunc Emericus Hungarorum rex, Bele filius ingenitq(ue) apparatu nuptias, cum Constantia Arragonie regis filia Strigonii adornabat. Ad quas Henricum quoque Boiemiae principe(m) invitaverat. Quod quia percommode cecidit, ita videlicet ut Henricus cupiebat, iam pridem appetens audiusq(ue) foederis cum rege Pannoniae ineundi, tam tempestiva occasione ad id conscendum sibi oblata, non mediocriter letabatur: venitq(ue) Strigonium ad diem nuptiis dictum." Dubravii Olomuzensis episcopi Historia Bohemica. Hanoviae, 1602. (Liber quartodecimus) 115. (Dubravius 1602.)

[3] A szerző életéről l. ugyanezen kiadás előszava, 10. számozatlan lap, verso.

[4] Canonicorum Pragensium Continuationes Cosmae. IX. Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Tomus IX. Edidit Georgius Heinricus Pertz. Hannoverae, 1851. 169. (Pertz, MGH. SS.)

ratban nyilvánvaló ellentmondás van, s mindjárt utána különböző szerzői véleményeket idéz; közülük egyesek 1196-ot, mások 1197-et, megint mások 1198-at írnak Henrik halálára. Elvetvén a két szélsőséget a közbülső marad, s az 1197-re rögzíti Henrik elhunytát. Úgy vélem, ha Dubraviusnak teljes hitelt adunk, aki szerint Henrik jelen volt Imre esküvőjén; akkor annak azon év előtt kellett történnie."[5] Katona István kitűnő ráérzése kimondhatatlanul is 1196-ra utalt, de az akkori forráskritika hiányosságai visszarettenthették a határozott állásfoglalástól, ezért e fejtegetéseit sem az indokolt 1196. évhez rendelte. Mindazonáltal a jezsuita tudós önellentmondása dacára is elismerést érdemel, hiszen fent idézett eredményét az első igazán komoly szövegkiadás megjelente előtt két esztendővel tette közzé![6] Az őt követők azonban nem olvasták figyelmesen a leírtakat, így csak az 1198-as évszámot másolták ki tőle.[7] Meglepő, de az a történettudós, aki először foglalkozott mélyrehatóan Katona István munkájával, az időbeli bizonytalanságot nemhogy eloszlatta volna, de kiteljesítette, hosszú időre tartósította.

A nagy tekintélyű Pauler Gyula e szavakkal fogalmazta meg kétkedését: *„A mit Aragoniai Konstantia házassági idejéről Dubravitus után íróink mondanak, hogy t.i. 1198-ban történt (Katona IV. 496.), annak semmi alapja, mert Henrik cseh herczeg, kit mint jelenlevőt említ, már egész 1198. évben beteg volt, és ez év június 16-án meghalt (Palaczky I. 491.)"*[8] Itt egyszerre több figyelmetlensége is tetten érhető. Nem olvasta végig a *Historia critica* vonatkozó részét, csak az alcímre és az évre pillantott; nem ellenőrizte Katona adatát a *Monumenta Germaniae Historica* kiadásában; pontatlanul hivatkozott Palackyra, mivel a cseh történetíró idézett, német nyelvű kötetében Henrik püspök-herceg végnapját a ma is elfogadott 1197. június 15-ére helyezte![9] S jóllehet akadtak még, akik változatlanul 1198-at írtak (sőt Dobozy Hajnalka a menyegzőt 1198 elé helyezte),[10] Pauler Gyula hatására a

[5] „Haec unde Dubravius sumserit, nusquam reperio; quae si vera sunt, Emerici nuptias ad annum MCXCIX. ut Schierus vult, retrudi non posse, certum est. Henricus enim, qui Bretislaus quoque, seu Brziecislaus, dicebatur, ad eum annum non provixit. Huius mortem continuator Cosmae Pragensis ita notat: Mill. C. LXXXXVI. XVII. cal Iulii obiit Henricus episcopus, qui fuit dux Bohemiae. Paulo post: Mill. C. LXXXXVIII. Brzieczislaus dux et episcopus ab hoc seculo migravit. Editor observerat, hic in Msto manifestam contractionem occurrere, refertque subinde diversas auctorum sententias, quorum alii Henricum obiisse scribunt anno MCXCVI. alii MCXCVII. alii MCXCVIII. Reiectis deinde duobus extremis, medium eligit mortemque Henrici figit ad MCXCVII. Hoc statuo, si Dubravio, qui Henricum Emerici nuptiis interfuisse scribit, tuto fides adhiberi posset; eas ante hunc annum collocare necesse foret." *Katona, Stephanus:* Historia critica Regum Hungariae stirpis Arpadianae IV. Posonii–Cassoviae, 1781. 498. Jegyzetéből nem derül ki, melyik kiadást forgatta. Az 1781 előttieket l. *August Potthast:* Bibliotheca Historica Medii Aevi. Wegweiser durch die Geschichtwerke des Europäischen Mittelalters von 375–1500. Berlin, 1862. 260.

[6] Scriptorum Rerum Bohemicarum. Tomus I. Cosmae ecclesie Pragensis decani Chronicon Bohemorum. Accedunt eiusdem Cosmae Continuatores. Ed. Franc Martinus Pelzel–Iosephus Dobrowsky. Pragae, 1783. 367.

[7] *Virág Benedek:* Magyar Századai I. Pest, 1862.[3] 238.; *Szalay László:* Magyarország története I. Lipcse, 1852. 274.; *Horváth Mihály:* Magyarország történelme I. Pest, 1871. 459.; *Wertner Mór:* Az Árpádok családi története. Nagy-Becskerek, 1892. 371. (Wertner 1892.)

[8] *Pauler Gyula:* A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt II. Bp. 1899[2]. 489. 32. jegyzet.

[9] „Um weingstens in Ruhe sterben zu können, ließ Heinrich Bretislav sich nach Eger übertragen wo er bald darauf (am 15 Juni 1197) den Zeit aufgab." *Franz Palaczky:* Geschichte von Böhmen I. Prag, 1864. 491. Újabban *Peter Hilsch:* Heinrich Bretislav. Lexikon des Mittelalters IV. München–Zürich, 1989. 2085. (LDMA.)

[10] *Dobozy Hajnalka:* Királynéink az Árpád- és Anjoukorban. Szeged, 1934. 92. 1198-ra *Érszegi Géza:* Az Aranybulla. Bp. 1990. 7. Véleményét fenntartotta Imre király 1202-es, arany függőpecséttel hitelesített oklevelének facsimile kiadásához írt jegyzeteiben. *Érszegi Géza:* „Elhagyta szülőföldjét és

szakirodalom mégis óvatosan közeledett a nász idejéhez; azt 1200 körül sejtette,[11] amíg egy aragóniai oklevél ismertté nem vált a hazai középkortudomány számára.

Sancha, II. Alfonz aragóniai király (1162–1196) hitvese 1196-ban mint *„filiam meam Constantiam, reginam Ungarie"* említette legidősebb lányát.[12] Az oklevelet 1972 folyamán adták ki, ezen értesülését a magyar historiográfiával Anderle Ádám ismertette meg.[13] Az okmány, mint egykorú, hiteles forrás, hamar elfogadottá vált a medievisztikában.[14] Az 1196 októberében kiállított irat[15] alapján Makk Ferenc a nász idejét az év közepére helyezte.[16] Mivel a hazai kutatás eddig kizárólag egyetlen területről – előbb cseh, majd spanyol – való adatra hagyatkozott, ideje végre a különböző „nemzetiségű" írásműveket egymás mellé állítani.

1198-ban a király adományt tett kipróbált híve, Ugrin győri püspök javára. Az irat méltóságnévsorában helyet kapott Egyed, a királyné udvarispánja.[17] Mivel III. Béla (1172–1196) halála után özvegye, Margit a Szentföldre zarándokolt s ott nem sokkal később elhunyt, 1198-ban egyedül Konstancia volt magyar királyné.[18] A két cseh krónika összegzéséből 1196 adódik.[19] Hitelüket a hispániai okmány erősíti. Van még egy emlék, amely ritkán használatos a politikatörténetben, de itt és most hasznos segítőnk lehet. Peire Vidal provanszál trubadúr Aragóniából érkezett Magyarországra, az ifjú királyné népes kíséretének tagjaként. Kedvező fogadtatásáról hálás szavai emlékeznek, versét mégis szomorú felütéssel nyitja:[20]

azért jött hozzánk, hogy fenséges nejünk, Konstancia, Magyarország királynéja serény szolgálatában maradjon". Levéltárak – Kincstárak. Források Magyarország levéltáraiból (1000–1686). Közreadja Blazovich László–Érszegi Géza–Turbuly Éva. Bp. 1998. (Érszegi 1998.)

[11] Benda Kálmán főszerk.: Magyarország történeti kronológiája I. Bp. 1986[3]. 125. (Solymosi László); *Kristó Gyula:* A korai feudalizmus (1116–1241). Székely György főszerk.: Magyarország története I/2. Bp. 1987[2]. 1269.

[12] *Agustín Ubieto Arteta:* Documentos de Sigena I. Valencia, 1972. 58. (Arteta, DDS.)

[13] *Anderle Ádám:* Aragóniai Konstancia a spanyol történetírásban. Világtörténet. 1994 tavasznyár. 32–38. (Anderle 1994.)

[14] *Kristó Gyula:* Imre. *Kristó Gyula–Makk Ferenc:* Az Árpád-ház uralkodói. Bp. 1995. 225.

[15] „Datum Darocha in mense octobris" DDS. I. 58.

[16] *Makk Ferenc:* Külföldi források és a korai magyar történelem (X–XII. század). Uő: A turulmadártól a kettőskeresztig. Szeged, 1998. 111.

[17] „Egidio curiali comite regine" *Horvát Árpád:* A diplomatikai írástan alapvonalai. Budapest, 1883. 113.

[18] „Regina Ungarie, Philippi regis Francie soror, cum post mortem viri sui multo apparatu partes transmarinas adisset iamque Tholomaidem apulisset, paulo post obiit." Roberti Canonici S, Mariani Autissiodorensis Chronicon. Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Tomus XXVI. Edidit Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi. Hannoverae, 1882. 257.

[19] Nem is szólva arról, hogy a cseh herceg esztergomi vendégeskedése és halálát előző betegsége között mily tevékenynek mutatkozott. „Quibus peractis, ictoque cum rege pacis foedere, dum Pragam remeat in itinere accipit, insidias sibi in Moravia esse paratas, quas ut devitaret, longiore diverticulo usu est, in Austriam vsque deflectens a via, omnesque frustrans insidias. Pragam reversum, proceres (et) frequens nobilitas, quae ipsum Henricum in via sequebatur, una omnes voce flagitant, ne insultam finat Moravorum perfidiam Se itaq(ue) velle Ergam oppidum inultimis Boiemiae finibus situm, refoverandu(m) virium gratia petere. Interim administrationem regni curae illorum delegare. Quartodecimo die, postquam Ergam pervenit ibidem ab humanis exe(m)ptus est. In utroq(ue) magistraturam aequus (et) moderatus, ut in dubio reliquerit, princeps an pontifex melior vixerit." *Dubravius* 1602. 115–116.

[20] Peire Vidal Poesie. Edizione critica e commento a cura di D'Arco Silvio Avalle. Volume II. Milano–Napoli, 1960. 265. Magyar fordítása Illyés Gyulától való. *Szabics Imre:* Trubadúrok és trouvére-ek. Az udvari szerelem költészete. Bp. 1998. 51.

„Ben viu a gran dolor
Qui pert son bon senhor,
Qu'ieu perdiei lo melior
Qu'anc mortz pogues aucir.
E quar no puesc murir
Ni es dreitz qu'om s'aucia,
Perma via gandir,
M'en anei en Ongria
Al bon rei N'Aimeric,
On trobei bon abric,
Et aura'm ses cor tric
Servidor et amic.

Erős annak gyásza,
kit jó urasága
itt hagy árvaságra.
Nagy erős gyászomban
meghalni nem tudtam:
bűn megölni tenmagad!
Lelkem óvni fogtam
Magyarországba utat.
Imre király mellett
Találék védelmet,
ő meg bennem lelhet
Jó szolgát, hív lelket."

Az irodalomtörténet-írás egységes abban, hogy a költő jó pártfogója, II. Alfonz elhunyta (1196) feletti fájdalmát foglalta soraiba, s a vigasztalódás reményében utazott Konstanciával. Csakhogy az újabb kutatás szerint a trubadúr magyarországi útjára nem közvetlenül az aragón király halála után került sor, hanem 1198-ban, amikor Imre nőül vette Konstanciát, s II. Alfonz udvarában szerzett kellemes tapasztalataitól felbuzdulva csatlakozott a nászkísérethez.[21] Vagyis egy tévesnek bizonyult évszám alapján vitatták el Peire Vidal önéletrajzi ihletésű sorainak hitelességét! Pedig a szövegösszefüggés oly szorosan kapcsolja össze a gyász és a vigasz élményét, hogy ez is a kétéves úr ellen hat. Vidal hitelének helyreállításával viszont közelebb juthatunk a házasság idejéhez! Alfonz király 1196. április 25-én hunyt el,[22] az özvegy Sancha első leánya, Konstancia magyar királynéságát említő oklevele az év októberében kelt;[23] az esküvő e két időpont között, legvalószínűbben 1196 nyarán/kora őszén mehetett végbe.

Imre és Konstancia házassága 1204. november 30-áig, a király haláláig tartott.[24] Ez a megállapítás nem újdonsága, hanem Anderle meglepő fejtegetése miatt kívánkozik ide. Az elsősorban kései elbeszélő spanyol források ihlette gondolatmenet sarokpontjai:

1.) Konstancia hercegnő 1186–1189 között jöhetett világra, első házasságát gyermekként kötötte.[25]

2.) Ez arra vall, hogy Imre és Konstancia nászából nem született utód. Rodrigo toledói érsek szerint *„Konstancia, a király leánya, Magyarország királyával házasodott össze; és mert férje, gyermekek nélkül elhalálozott, visszatért Aragóniába."*[26]

---

[21] *Szabics Imre:* A trubadúrok költészete. Bp. 1995. 218–219.

[22] *Wertner*, 1892. *Salvador Claramunt–Odilo Engels:* Alfons II. LDMA. I. München–Zürich. 1980. 391.

[23] Arteta, DDS. I. 58.

[24] III. Béla 1196. április 23-i halálától számítva a 14. századi krónikaszerkesztmény által megadott „nyolc év, hét hónap, hat nap" uralkodási idő 1204 november utolját eredményezi. „Cui successit Emericus filius eius et rergnavit annis VIII-o, mensibus VIIe, diebus VI." *Szentpétery, Emericus:* Scriptores Rerum Hungaricarum I. Budapestini, 1937. 463. (Szentpétery, SS. Rer. Hung.) A végidejét 1204 szeptemberére helyező vélemény cáfolatát l. *Szabados György:* Imre király életidejéről. Kristó Gyula szerk.: Acta Historica. Tomus CX. Szeged, 1999. 17–18.

[25] *Anderle* 1994. 32.

[26] Anderle Ádám fordítása, forrásértelmezése. *Anderle* 1994. 33.

3.) 1202-ben a pápa Konstancia újbóli férjhez adásáról tárgyalt Sancha anyakirálynéval, vagyis Imre ekkor már nem élt.[27] Az elméletfüzér alapjaiban kívánja átírni az Imre-kor politikatörténetét; érdemes hát szembesíteni az egyidejű híradásokkal.

1.) II. Alfonz és Sancha nászából három fiú illetve négy lány született. (A korai források csak három lányról tudnak.) Anderle lábjegyzeteiből azonban az derül ki, hogy a legidősebb hercegnő életkorára nem utal történeti forrás, csak a jelenkori tudomány találgatásait olvashatjuk.[28] Szerinte Zurita, a 16. századi történetíró az első, aki „rendet tesz" a gyermekek között, felsorolva a három fiút, Pétert, Alfonzot, Ferdinándot, valamint a négy lányt, Konstanciát, Eleonórát, Sanchát és Dulcét. Nem állított volna ilyet Anderle Ádám, ha ismerne egy jóval korábbi, 13. század végi genealógiai „rendtevőt". Pedig *„A Barcelonia grófjainak és Aragónia királyainak gestája"* magyar vonatkozású részeit Gombos Ferenc Albin középkortörténészi körökben méltán ismert és megbecsült *Catalogus*a is tartalmazza.[29] Ez utóbbi írásmű, amely 1296-ban készült, csak három fiúról és három lányról tud, de Konstanciát ez is mint legidősebb infánsnőt tekinti. Feltűnő, hogy a gesta és Zurita nemek szerint veszi sorra Alfonz és Sancha gyermekeit; előbb a fiúkat, azután a lányokat. Márpedig közelebbi értesülés híján korántsem biztos, hogy az anyakirályné „tematikai" sorrendben hozta volna világra őket. De ha így lenne, az 1177-ben született Pétert akár 1180 folyamán is követhette Konstancia, amint azt Wertner Mór feltételezte.[30] Nem szólva arról, hogy amennyiben Anderle a magyar király feleségének 1196 és 1202 (!) között kizárólag az anyaságra éretlen Konstanciát „engedélyezi", úgy ki és mikor szülhette a mégiscsak létező III. Lászlót Imrének?

2.) Az özvegy királyné gyermektelen hazatértét Toledo érseke egészen pontosan e szavakkal írta le: *„Constancia filia regis regi Ungarie fuit nupta, et viro mortuo sine prole in Aragoniam est reversa."*[31] A szöveg megengedi ugyan Anderle Ádám értelmezését, ám nem valószínűsíti. Éppen a hajlékony latin szórend segítségével fejezhette volna ki a főpap Imre gyermektelenségét, a király elhunytára utaló *ablativus absolutus* megbontásával, például így: *„viro sine prole mortuo"*. De az eredeti szórend nem ez! A hangsúlykövető fordítás szerint: *„Konstancia, a király* [II. Alfonz] *lánya Magyarország királyának a felesége volt, és férje halála után gyermek nélkül tért vissza Aragóniába."* És ez igaz is! Fia 1205 májusában elhalálozott: az özvegy már valóban *gyermek nélkül* érkezett haza. A 13. századi spanyol gesta egyenesen így fogalmaz: *„Prima filiarum vocata Constancia fuit nupta regi Ungarie, quo mortuo, reversa est in Aragoniam sine prole. (A lányok közül az első, Konstancia nevezetű, Magyarország királyához ment feleségül, akinek halála után visszatért Aragóniába gyermek nélkül.)"*[32]

---

[27] *Anderle* 1994. 33–34.

[28] *Anderle* 1994. 36. 7. jegyzet.

[29] Gesta comitum Barcinonensium ac regum Aragonie, a quondam monacho Rivipullensi conscripta c. a. 1296. *Gombos F. Albin:* Catalogus Fontium Historiae Hungaricae II. Budapestini, 1938. 1044. (Gombos, CFHH.)

[30] *Wertner Mór:* Az Árpádok családi története. Nagy-Becskerek, 1892. 1892. 371.

[31] Pontatlanul, a „regi" szó elmellőzésével idézi *Anderle* 1994. 37. A helyes idézetet a tanulmány spanyol nyelvű változata tartalmazza. *Anderle, Ádám:* Constanza de Aragón en la historiografía espanola. Acta Hispanica. Tomus I. Separatum. Szeged, é.n. 8. 16. jegyzet.

[32] *Gombos*, CFHH. III. 1044.

3.) Imre király végidejéről. Vegyük sorra, hogy 1202-ben ki mindenki *nem vette észre* az uralkodó esetleges elhunytát. Péter kancellár hivatalában jó tucat hiteles oklevél született 1202 és 1204 között.[33] III. Ince 1204. november 22-én az esztergomi káptalanhoz intézett üzenete az utolsó, amelyik Imrét életben találta. A szentszéki fogalmazványban élesen elkülönül a szóhasználat, amely a *„jó emlékezetű, néhai Ugrin érseket"*, illetőleg az élő királyt, *„Krisztusban legkedvesebb fiunkat"* jelöli.[34] Az első pápai levél, amely már a *„kegyes emlékezetű néhai Imre magyar királyra"* utal, 1204 november és 1205 február között kelt.[35] Végül pedig a pártütő testvérről kell szólni, akit 1203 őszén Imre börtönbe záratott, ám aki onnan hamar kiszabadult és egy rövid közjáték, III. László névleges országlása után 1205. május 29-én II. András királyként foglalta el a hőn áhított trónt.[36] Okleveleiben uralkodási idejének kezdetét unokaöccse elmellőzésével többször is Imre halálától, sőt némelykor saját kiszabadulásától számította, de annyi bizonyos, hogy 1204. január 19. elé még ő sem merészkedett![37]

Péter kancellár, III. Ince pápa valamint András herceg *egybehangzó kortársi tanúbizonyságának* még az a szentszéki kútfő sem mondhat ellent, amelyben Anderle Ádám szerint az egyházfő Konstancia újbóli férjhez meneteléről tárgyal. III. Ince 1202. június 5-i levele valóban Sancha királyné egyik lányának és Frigyes szicíliai királynak (későbbi német császárnak) házassági tervéről szól, de az üzenetben csak ennyi áll: *„nos carissimi in Christo filii nostri illustris regis Arragon(um) et regine, matris ipsius, litteras et nuntium recepisse firmiter promittentium, quod parati sunt nobilem mulierem sororem regis ipsius karissimo in Christo filio nostro F(rederico), illustri regi Sicilie copulare."*[38] Szó nincs arról, hogy Sancha melyik lányát kellene kiházasítani! (Othmar Hageneder, a levél kiadója Sanchát, az anyja nevét öröklő, harmadik hercegnőt tüntette föl tárgyi jegyzeteiben.) Az Anderle által hivatkozott többi irat pedig nem található III. Ince *Register*ében!

Az egykorú tudósítások, beszámolók egyébiránt kései elbeszélő forrásokban is visszaköszönnek. Nem túl célravezető eljárás utólagos szerkesztésű, folyamatosan írt és átírt krónikákból, évkönyvekből időrendi következtetéseket levonni, de egy pillantást érdemes rájuk vetnünk, mert közöttük is akadnak szövegváltozatok, amelyek 1204-es évszámot őriznek! Ilyen például a *Zágrábi* és *Váradi Krónika* zágrábi szövege, illetve az úgynevezett *Knauz-krónika* egyik változata.[39] A külhoniak közül elég az *Admonti*, valamint a *Melki Évkönyvek*re utalnunk.[40]

[33] A számot növelik a csak tartalmi átiratban megőrzött okmányok. *Szentpétery Imre:* Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. (Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica.) I. Bp. 1923. I. 60–68. No. 197–210. (Szentpétery, RA.)

[34] „V(grino), bone memorie archiepiscopo vestro, viam universe carnis ingresso eis inconsultis vos habito adinvicem consilio diligenti quosdam de concanonicis vestris ad karissimi in Christo filii nostri H(emerici), V(ngarie) regis illustris." *Othmar Hageneder:* Die Register Innocenz' III. 7. Wien, 1997. 274. (Hageneder RI.)

[35] „Cum ex pie recordationis fratri nostri H(emerici), quondam Vngar(ie) regis" Hageneder, RI. 7. 398.

[36] *Szentpétery*, SS. Rer. Hung. I. 464.

[37] *Karácsonyi János:* Az Aranybulla keletkezése és első sorsa. Értekezések a történelmi tudományok köréből XVIII. Bp. 1899. 4–20. 1204. január 19-éről l. uo. 17.

[38] Hageneder, RI. 5. 98.

[39] *Szentpétery*, SS. Rer. Hung. I. 211., illetve *Szentpétery*, SS. Rer. Hung. II. Budapestini, 1938. 337.

[40] Pertz, MGH. SS. IX. 506., 588.

Sajnálatos, hogy a hispanisztika neves hazai kutatója úgy kívánta kigyomlálni medievisztikánkban meggyökeresedett eredményeket, hogy egyfelől szemmel láthatólag nem ismeri a középkori magyar történelem kútfőcsoportjait, forráskiadványait, másfelől térben-időben távoli feljegyzésekből, illetve nem létező forrásrészletekből következtetett. Mindazonáltal Konstancia 1202 folyamán a kései spanyol historiográfiától nem háborítva nagyon is jól érezte magát Magyarország első asszonyaként: férje kegyéből megjutalmazhatta egyik hűséges udvarhölgyét.

Imre király 1202-ben Benedek erdélyi vajda kérésére megengedte, hogy a neki adományozott Martonfalvát, valamint egy másik, Bajót nevű faluját felesége, a nemes Thota asszony számára hitbérül lekösse; továbbá, mivel az asszony azért hagyta hátra szülőföldjét, hogy Konstancia királyné serény szolgálatában maradjon; ezért a királyné állhatatos közbenjárására Thotának ajándékozta Martonfalva minden, kincstárnak járó jövedelmét: a szabadok dénárját, a nehezéket (pondus) és a csöböradót.[41] A különleges királyi kegy nyomatékosításául az adománylevelet nem egyszerű viaszpecséttel, hanem aranybullával hitelesítették, s ennek hátlapja a jelenlegi államcímerünk jobb mezejében található vörös–ezüst sávozat legkorábbi ismert ábrázolását tartalmazza.[42] A privilégium külön érdekessége, hogy Imre uralkodói címe kétféle alakban fordul elő. Péter kancellár változata az oklevél szövegében: *„Hem(er)icus d(e)i gr(ati)a Hung.(arie) Dalmac.(ie) Chroac.(ie) Servie Rame.q(ue) rex."*[43] Sőt a másik változat az íráshordozók eddig nem vizsgált csoportjához vezet bennünket. Az arany függőpecsét előlapján a király trónon ülő alakmását: „HENRIC(US) TERCII BELE REGIS FILIUS", a hátlapon levő címert „D[E]I GRA[TIA] HVNGARIE DALM[ACIE] CHROAC[IE] RAMEQ[UE] REX" felirat köríti.[44] Látható, hogy a királyi cím is archaikusabb az aranypecséten, mint az általa megerősített hitelű diplomán, ugyanis Imre 1202-ben illesztette Szerbiát királyi titulusa végére![45] Ez viszont lehetővé teszi a címerábrázolás eredeztetését, pontosabb keltezését.

Vajay Szabolcs részletesen vizsgálta a III. Béla- és az Imre-kori címeralkotás művelődéstörténeti hátterét.[46] A bizánci gyökerű kettős kereszt ellenében[47] a sávozat létrejöttét a fejlett heraldikájú nyugattal ápolt mind szorosabb kapcsolatból eredezteti. Az első lökést szerinte Barbarossa Frigyes 1189-ben történt magyarországi átvonulása adta, de a címerválasztás formalizálását jelentősebb alkalomhoz, Imre 1196-ban kötött házasságához fűzi, akinek, ekkor szüksége volt lovagi jelvényre, de a hatalmat kifejező kettős kereszt erre nem volt alkalmas; ehelyett személyes emblémát választott, az aragón királyi ház veres-arany cölöpzetű pajzsának díszes ellenpárját, egy veres-ezüst sávozatot.[48] (Sajnos a szerző nem jelölte

[41] DL 39249., Latin–magyar kétnyelvű kiadása: *Érszegi* 1998. 72–74.

[42] *Bertényi Iván:* Új magyar címertan. Bp. 1993. 67. (*Bertényi* 1993.)

[43] Az oklevél legjobb facsimile kiadása: *Érszegi* 1998. 74–75. oldal közötti képmelléklet első oldalán.

[44] Az aranybulla elő- és hátlapjának színes fényképe: *Érszegi* 1998. 74–75. oldal közötti képmelléklet hátoldalán.

[45] *Fejér, Georgius:* Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis II. Budae, 1829. 395.

[46] *Vajay Szabolcs:* Az Árpád-kor uralmi szimbolikája. Horváth János–Székely György szerk.: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Bp. 1974. 372–373. (*Vajay* 1974.)

[47] *Vajay* 1974. 372. A kettős kereszt III. Bélához köthető szimbolikájáról, nagyhatalmi jelentéstöltetéről újabban l. *Makk Ferenc:* Magyar külpolitika (896–1196). Szeged, 1996[2]. 221–222.

[48] *Vajay* 1974. 372.

meg, mely forrás(ok) alapján jutott a nász tényleges esztendejéhez.) Berényi Iván nem pusztán a sávokat köti II. Péter aragón uralkodónak (1196–1213) – Konstancia bátyjának – vörös mezőben arany cölöpöket mutató pajzsához, hanem a veres sávokban lépdelő oroszlánok előképét szintén aragón forrásokban, az oklevelek aljára rajzolt, hitelesítő erejű rotákban láttatja.[49] Magam, nem lévén heraldikus, nem kívánok állást foglalni a pajzssávozat eredetkérdésében, Berényi nézetét erősíti azonban a címer első, Imre-kori képe: vörössel–ezüsttel nyolcszor vágott mező, az öt veres mezőben kilenc lépdelő arany oroszlán 3–3–2–1–0 megoszlásban. Minthogy a vágóvonalak száma páros (nyolc), és két máz (vörös szín és ezüst fém) váltogatja egymást, helyesebb a heraldika Berényi által megfogalmazott szabályai szerint[50] a leírás egy részét így módosítani: vörös mezőben négy ezüst pólya. A páros osztat viszont egyaránt jellemzi II. Péter vörös mezőben négy aranycölöpös, illetőleg Imre veres mezejű négy ezüstpólyás heroldalakját, ennélfogva a szerkezeti szempontból tekintett megfeleltetés helytálló. (Az aranypecsétből természetszerűleg nem derül ki, melyik sávban milyen máz található; arra kései színes ábrázolásokból, például a *Képes Krónika* miniatúráiból lehet következtetni.)[51] Az arany oroszlánok címerpajzsra emelése mindenképpen hazai fejlemény, de további források híján nem tudni, vajon a művész Konstancia királyné nászkíséretében jött-e Magyarországra, vagy a dinasztikus kapcsolatot előkészítő királyok, a két nap különbséggel elhunyt III. Béla (1196. április 23.) és II. Alfonz (1196. április 25.) közötti sűrű követjárás egyik művelődéstörténeti hozadéka-e Imre személyes címere. Gyors elterjedése mindenesetre egyértelműen ötlik szembe András herceg 1197–1205 közé datált szlavón dénárjai láttán.[52]

Nem ez volt Imre király egyetlen arany függőpecsétes oklevele. Két korábbi aranybulláját azonban kizárólag 13–14. századi említésekből ismerjük. 1322. november 29-én Giovanni Soranzo velencei doge parancsára Mauroceno Marinus, Trau comese és kapitánya átküldte a magyar királyoktól kapott kiváltságlevelek jegyzékét. Az adomány jellege ugyan mindebből nem derül ki, de a városban fontosnak tartották feljegyezni, melyik király hogy erősíttette meg privilégiumát. Ezek szerint III. Béla 1182-ből valamint II. András 1215-ből való viaszpecsétes okmánya közé időben *„III. Béla király fia Imre, 1197-es adománylevele kettős aranypecséttel"* ékelődik.[53] A másik emlék már az okirat tartalmát is fenntartotta. IV. Béla király fia, Béla szlavón–dalmát–horvát herceg 1269 első felében átírta Imre aranybullával ellátott privilégiumát, amely Istvánt, a Babonicsok ősét, aki

[49] *Berényi* 1993. 66–69., a korábbi nézetek ismertetésével.

[50] *Berényi* 1993. 24–25.

[51] Chronica Picta. Bp. 1991. (a 14. századi kódex facsimiléje). A Képes Krónika címerábrázolásainak forrásértékéről l. *Berényi Iván:* A Képes Krónika mint címeres könyv és mint heraldikai forrás. Századok 1995/5. 1053–1062.

[52] *Vajay* 1974. 372., *Hóman Bálint:* Magyar pénztörténet. Bp. 1991.[2] 332.

[53] „Item habent tria antiquiora Privilegia eiusdem matteriae et cum simili sacramento facto per ipsos regem qui ipsa concesserunt, licet ipsorum forma sit brevior; unum videlicet a quondam Rege Bella tercio cum sigillo maiori simplici Regali de cera pendente in 1182°; aliud vero a Rege Hemerico tercij Bellae Regi filio cum duplici Regali Bulla aurea in 1197°; et tercium a Rege Andrea tercij Bellae filio cum sigillo maximo simplici Regali de cera pendenti in 1215°" *Horváth Mihály:* Magyar regesták a Bécsi Cs. Levéltárból 1118–1605. Magyar Történelmi Tár. IX. Pest, 1861. 15., Regestáit l. *Szentpétery*, RA. I. 52. No. 170., legújabban *Kristó Gyula:* Anjou-kori Oklevéltár VI. 1321–1322. Bp–Szeged, 2000. 311–312. No. 849.

„vére hullásával bizonyította a királyi korona iránti hűségét", Vodichan nevű föld örökletes birtokjogába iktatta. Fontos még, hogy erről *„Nagy Béla király fia, Imre egyetértésével"* (!) készült adománylevelet kiállítani, ám a halál ebben megakadályozta, így azt utóda az atyai örökhagyás alapján készíttette el. Szentpétery Imre az oklevél keltét 1200 körül állapította meg.[54] A tartalom azonban korábbi dátumot sejtet.

Ez a diploma magyar eszmetörténet izgalmas, de elfeledett emléke. Először is III. Béla, mint „Nagy" Béla király említését ez idáig csak unokájától, IV. Bélától ismertük, aki 1265-ben méltatta ily címre példaképét.[55] Másfelől viszont Imre fiúi egyetértése újabb halvány emléke lehet a kétszer koronázott trónörökös közelebbről meg nem határozható társkirályságának.[56] Fontos még az átírt forrás a Szent Korona-tan egy korai megnyilvánulása.[57] A királyi diadém Imre-kori oklevelekben még két esetben fordul elő. A *korona = királyi hatalom* megfeleltetés ismertebb, Bartoniek idézte példája Zerzovoy pozsonyi várjobbágy jutalmazása 1197-ben, e fogalmazással: *„a közöttünk és testvérünk között viselt háború viszontagságaiban az irántunk való hűségtől el nem tántorodva, koronánkért vitézül harcolt"*.[58] A másik, 1199-es keltezésű okmányban a zágrábi egyház *„korona iránti állhatatos hűsége"* indokolja a jutalmat.[59] Imre koronája, királysága 1197–1199 között, majd 1203 őszén forgott veszedelemben,[60] de az utóbbi esztendőből nem ismeretes ju-

[54] „Ad que prefati Jacov et Cristan filii Bobonyg taliter responderunt, quod predicta terra Vodichan Stephano de Goricha avo ipsorum propter servitia sua per magnum Belam regem felicis recordationis, proavum nostrum collata extitisset et per Hemiricum regem clare memorie, ac dominum Belam regem Ungarie, karissimum patrem nostrum ipsa et collatio fuisset confirmata, et super collatione et confirmatione ipsius terre eidem Stephano avo ipsorum et Bobonig patri eorum consequenter factis tria habent privilegia, unum videlicet regis Hemirici sub bulla aurea, et aliud illustris Bele regis, karissimi patri nostri similiter sub bulla aurea, et tertium privilegium eiusdem domini Bele regis, karissimi patris nostri bulla cerea consignatum... In unius privilegii transcripto vidimus, quod superius nominatus magnus Bela rex, proavus noster, annuente Hemirico rege filio suo, prescriptam terram Vodichan prefato Stephano et suis heredibus heredumque successoribus propter soa multiplicia et fidelissima servitia ac sui et suorum sanguinis effusione(m), que in exhibenda regie corone fidelitate fuerat perpessus, contulit et donavit pleno iure perpetuo possidendam, quam quidem collationem seu donationem, quia pretaxatus magnus Bela rex morte preventus suis litteris non potuit roborare, rex Hemiricus cum suo privilegio bulla aurea consignato communivit, prout eidem dictus magnus Bela rex pater eius sub paterna benedictione dederat in mandatis." *Tade Smičiklas:* Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. V. Zagrabiae, 1907. 514–515. (*Smičiklas,* CD.)., *Szentpétery*, RA. I.58.

[55] *Hans Wagner:* Urkundenbuch des Burgenlandes I. Graz–Köln, 1955. 314., *Kristó Gyula–Makk Ferenc:* III. Béla emlékezete. Bp. 1981. 119.

[56] Tengermelléki kormányzósága nyilvánvalóan tükröződik az 1194. július 5-én kiadott zárai diploma szavaiban: „regnante domno nostro Bela invictissimo Hungarie, Dalmacie, Rameque rege, et Henrico filio eius biscoronato Dalmatiam et Croatiam feliciter gubernante" *Smičiklas,* CD. II. 267. Társuralkodói rangjára az 1194. július 9-én kelt zárai oklevél formulájából következtethetünk: „regnante domino nostro Bela serenissimo rege Hungarie, Dalmatie, Chroatie atque Rame, et Almerico filius eius super Dalmatiam et Chroatiam." Uo. 268–269.

[57] Az oklevél Szent Korona eszme-történetbeli helyéről l. *Bartoniek Emma:* Corona és regnum. Századok 1934/7–8. 314.

[58] „Zerzovoy, filium Zbima, qui in adversitatibus et bellis inter nos et fratrem nostrum habitis, a fidelitate nostra non declinavit, verum viriliter pro corona nostra dimicavit" *Richard Marsina:* Codex Diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. Bratislavae, 1971. 97.

[59] „per guerrem tempestatem Zagrabiensis ecclesia ob fidelitatis constanciam corone nostre efficaciter exhibitam perpessa est" *Smičiklas*, CD. II. Zagrabiae, 1904. 339.

[60] *Szabados György:* Imre és András. Századok 1999/1. 85–111.

talom hasonló indoklása. A Szent Korona-tan számára értékes, biztos keltezésű Imre-kori kútfők 12. századiak. Mindezek alapján érdemes Szentpétery 1200 körüli keltezését 1199-re, vagy az elé helyezni.

Imre 1202-es aranybullájának nyilvánvaló „anakronizmusa" arra vall, hogy királyi címének bővültével sem készíttetett új pecsétfeliratot. Ennélfogva – különös tekintettel a korona említéseire – valószínű, hogy az elveszett aranypecsétek ugyanezen „D[E]I GRA[TIA] HVNGARIE DALM[ACIE] CHROAC[IE] RAMEQ[UE] REX" feliratot hordozták a bulla hátlapján, ahol a címerábrázolás is található. Amennyiben mind a házasság és a hazai heraldika fejlődése közötti, Vajay Szabolcs és Bertényi Iván munkáiban olvasható összefüggések, mind fejtegetéseim helytállóak, úgy az Imre-kori címer keletkezését a legtágabb időhatárral számolva 1196–1199 közé helyezhetjük: államcímerünk hasított pajzsmezején látható mindkét ábra tehát 12. századi eredetű.

C. Tóth Norbert

ADATOK A MEGYÉK ÉS A HITELESHELYEK KÖZÖTTI VISZONYRA A 14. ÉS 15. SZÁZADBAN

„Az idézést a megye úgy eszközli, hogy szolgabírót vagy megyei embert küld ki és melléje valamelyik hiteles hely közreműködését kéri fel, amit már az 1291. V. tc. elrendelt. Az egyházi hiteles hely a megyének jelentést tesz az idézés eredményéről" – írta Gábor Gyula 1908-as alapvető művében.[1] Hasonlóan írt Holub József Zala megye története kapcsán, ő azonban felfigyelt arra, hogy az idézés e módja csak néhány dunántúli megyében honos és a többi megyében általában a szolgabíró vagy a megyei ember idéz saját pecsétjével.[2] Bár az Aranybulla 1231. évi megújításakor a 21. törvénycikk *a*) pontjában már lefektették azt, hogy a poroszlók idézései és tanúbizonyságai csak a püspök vagy a káptalan tanúbizonysága mellett érvényesek, a *c*) pont szerint pedig a kisebb ügyekben a szomszédos konventek vagy kolostorok tanúbizonysága is elegendő.[3] A fentiek után több kérdés is felmerül. Először: mely megyékben találkozunk a törvény szerinti esetekkel? Másodszor: a többi megyében előfordult-e, illetve ha nem érvényesült, akkor mi annak az oka? Végül harmadszor: időben behatárolható-e a jelenség?

Mielőtt azonban rátérnénk a feltett kérdésekre, egy kis kitérőt kell tennünk, mégpedig azért, hogy kiderüljön, honnan származik a probléma. Szabolcs megye hatóságának okleveleit kivonatolva feltűnt, hogy egyrészt mennyire „jelentéktelen" ügyek zajlottak a sedrián, másrészt mennyire sablonosak az azokban keletkezett oklevelek. Ugyanakkor a Zsigmondkori oklevéltár VII. kötetének készítése közben Vas megyének kettő, Zala megyének egy olyan oklevelére akadtunk, amely a vasvári, illetve a kapornaki konventhez szóló kérés volt, ami arra kérte a hiteleshelyet, hogy vegyen részt a vizsgálaton.[4] A meglepő az, hogy Szabolcs megye több mint 1300 oklevele között egyetlen egy sincs, amely hiteleshelyhez szóló kérés volna.[5] Ehhez hozzátehetjük azt, hogy e megyének maradt fenn a legtöbb oklevele, így tehát arra semmiképpen sem gondolhatunk, hogy éppen ezek vesztek volna el.

Visszatérve a problémához, az első feladat azon megyék megtalálása volt, amelyek kérést intéztek valamely hiteleshelyhez.[6] A jelen ismereteim szerint ösz-

---

[1] *Gábor Gyula*: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. Bp., 1908. (= *Gábor*: A megyei intézmény) 159. – A törvénycikk: Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526. Szerkesztette Bertényi Iván. Bp., 2000. (=Szöveggyűjt.) 285.

[2] *Holub József*: Zala megye története a középkorban, I. 1929. 234–235.

[3] Szöveggyűjt. 276.

[4] Zsigmondkori oklevéltár I–VII. (1387–1420.) Szerkesztette és összeállította Mályusz Elemér és Borsa Iván. Bp., 1951–2001. (=ZsO) VII. 1165, 1737, 1970.

[5] *Piti Ferenc – C. Tóth Norbert*: Szabolcs megye hatóságának oklevelei. I. (1284–1382) és II. (1383–1526.) Kézirat.

[6] A problémára már felhívta a figyelmet *Borsa Iván* „A hiteleshelyekről" című tanulmányában („Magyaroknak eleiről" Tanulmányok a hatvan esztendős Makk Ferenc tiszteletére. Szerkesztette

szesen hét ilyen megyét találunk: Baranya, Győr, Pozsony, Somogy, Sopron, Vasvár és Zala megyéket.[7] A megyei oklevelek és a rájuk adott válaszok formulásrészei szinte teljesen megegyeznek az egyéb (királyi, nádori, országbírói, báni) bírói hatóságok kiadványaival, azaz az ügy leírása után a megye hatósága felkéri a hiteleshelyet, hogy küldje ki tanúbizonyságát, akinek jelenlétében a kijelölt megyei emberek egyike vizsgálja ki a panaszt/végezze el a leírt feladatot, majd visszatérve a hiteleshelyhez tegyenek jelentést, amelyet az írjon meg a megyének vagy ritkán a királynak.[8] A hét megyének kutatásaim szerint összesen 107 darab ilyen típusú oklevele van.[9] Az 1291. V. tc. szerint a hiteleshelyi ember csak az idézésekhez szükséges, és ebbéli meggyőződésünket erősítheti Zsigmond királynak 1396. máj. 19-i, Pozsony megyéhez intézett parancslevele, miszerint elpanaszolták neki a megyebeli nemesek, hogy őket a megye a szolgabírák által idézteti meg a jelenléte elé, a megyei nemesség régtől fogva élvezett szabadsága ellenére, amely alapján őket csak káptalani emberek idézhetik meg.[10] Az oklevél helyes értelmezéséhez rögtön tegyük hozzá, hogy az idézést Pozsony megyében természetesen — éppúgy mint az országban máshol — nem a hiteleshelyi emberek végezték el, hanem a királyi vagy nádori stb., esetleg megyei emberek, akik mellé a hiteleshely — jelen esetben a pozsonyi káptalan — saját emberét tanúbizonyságként adta. Ennek megfelelően 1370. máj. 11-én Cseklészi[11] Lőkös fia Miklós pozsonyi alispán és

Piti Ferenc, szerkesztőtárs Szabados György. Szeged, 2000. 99–106. (=*Borsa*: A hiteleshelyekről) 102. b. pont.), de eddig senki nem foglalkozott a témával.

[7] Az adatgyűjtésben nagy segítségemre volt a Magyar Országos Levéltárnak „A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa" című CD-ROM-ja. DL-DF 4.1. (2000. május). Szerkesztette Rácz György. – Továbbá itt is szeretném megköszönni Nógrády Árpádnak, hogy az általa ismert Pozsony megyére vonatkozó oklevéljelzeteit önzetlenül rendelkezésemre bocsájtotta.

[8] 1325. júl. 23. Vasvári káptalan a megyéhez: „*super quo petebatis nos diligenter, ut cum Iohanne filio Gula de Chypkerek, homine vestro hominem nostrum pro testimonio mitteremus*" DF 253127. (Sennyey cs lt. 27–15.); 1347. okt. 19. Pozsony megye: „*super quo vestre discretionis amicitiam presentibus requirimus diligenter, quatenus vestrum mittatis hominem pro testimonio fidedignum, quo presente ... homo noster sciant et inquirant ab omnibus, quibus decet et licet omnimodam de premissis veritatem et post hec prout ipsis veritas constiterit premissorum amicabiliter nobis rescribatis.*" DF 226250. (Pozsonyi káptalan orsz. lt. 8–1–4.); 1378. dec. 27. Vas megye: „*super quo vestram amicitiam presentibus petimus diligenter, quatenus unum mittatis hominem pro testimonio fidedignum, quo presente ... homo noster ab omnibus, quibus incumbit, meram de premissis experiatur veritatem, quam tandem nobis amicabiliter rescribatis.*" DF 274388. (Gyulay cs. lt. 18.); 1434. júl. 27. Vas megye: „*super quo vestram amicitiam presentibus petimus diligenter, quatenus unum mittatis hominem pro testimonio fidedignum, quo presente ... aliis absentibus homo noster ... nobis amicabiliter rescribatis.*" DL 58082. (Békássy cs. lt. 84.); 1462. aug. 5. Zala megye (kapornaki szék): „*super quo vestram amicitiam presentibus petimus diligenter, quatenus unum mittatis hominem pro testimonio fidedignum, quo presente ... aliis absentibus homo noster, ab omnibus, quibus incumbit, meram de premissis experiatur certitudinis veritatem, quam tandem nobis amicabiliter rescribatis.*"

[9] A tanulmányomban következetesen kerülni fogom az oklevelekkel kapcsolatban a *fennmaradt* kifejezést, mivel ez úgy gondolom minden középkorral valamennyit is foglalkozott ember számára nyilvánvaló. Így tehát, amikor bármiféle következtetést levonok vagy problémát felvetek, akkor természetesen a fennmaradt oklevelek tükrében fogom tenni. Továbbá, mivel az egyes fennmaradt oklevelek típusai között nagy aránybeli különbség nincsen, a feltárt anyag statisztikai következtetésekre, illetve tendenciák megrajzolására is felhasználhatónak látszik.

[10] ZsO I. 4393.: „*iidem nobiles huius libertatibus ab antiquo usi extitissent, ut nullus ex iudicibus nobilium ipsius comitatus Posoniensis citationem aliquam inter ipsos facere posuissent, sed iidem nobiles totiens quotiens necesse fuisset, ad eandem citationem faciendam semper ab antiquo homines capituli ecclesie Posoniensis adduxissent.*" DF 274798. (Komárom város lt. 24.) – Az oklevélre Neumann Tibor hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök neki.

[11] *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457, I–II. Bp., 1996. (=*Engel*: Arch.) I. 167.

[12] DF 226258. (Pozsonyi káptalan orsz. lt. 8–1–12.)

kapitány megkérte a pozsonyi káptalant, hogy küldje ki tanúbizonyságát, akinek jelenlétében Szászi Domokos fia Miklós megyei ember és egy szolgabíró idézze meg Bodófalvai Domokos fiait, Jánost és Egyedet, Péter fiát Györgyöt, Péter fiát Pétert és az ő fiát Gyarman-t, Szentandrási Lőrinc fiát Jánost, Csépán fiait, Lászlót és Mihályt, Péter fiát Bedét Bodófalvai Miklós fia Mátyás és János fia Csépán ellenében jelenlétük elé, majd tegyenek jelentést nekik.[12] Hasonló kéréssel találkozunk 1378. ápr. 23-án is.[13] Kerencsényi Miklós pozsonyi alispán 1394. ápr. 24-i felkérő leveléből arról értesülünk, hogy Monostori Berzéte Miklós, fia László és felesége Anna János fia Himmelreich Miklós pozsonyi polgár ellenében a megyei és a káptalani ember által *Predpelka* egykori pozsonyi alispán[14] elé négyszer már megidéztettek, de ők egyszer sem jelentek meg és így bírságban elmarasztaltattak, ezért most arra kérték a káptalant, hogy küldjék ki tanúbizonyságukat, akinek jelenlétében Szentandrási Jakab fia András vagy Szászi Tamás fiai, Jakab vagy Gergely, a kijelölt megyei emberek egyike idézze meg a Monostoriakat jelenlétük elé a bírságok megfizetésével. A káptalan 1394. máj. 8-i jelentése szerint András megyei ember István karbeli klerikus jelenlétében Vereknye birtokán idézte meg őket.[15] Az utolsó idézést kérő oklevelet Pozsony megyéből 1400. aug. 6-ról ismerjük.[16] Valószínűleg később is akadhattak gondok a megyei nemesség szabadsága körül, mert Zsigmond király 1396-os parancsát 1413-ban Bősi János, majd azt 1414-ben Nagyilkai Ferenc és Kisilkai Balázs íratta át a pozsonyi káptalannal.[17] Pozsony megyén kívül egy-egy mandátuma van Győr megye hatóságának 1426-ból,[18] Baranyának 1407. ápr. 4-ről, amikor Gyulai Frank baranyai alispán megkérte a pécsváradi konventet, hogy küldje ki tanúbizonyságát, akinek jelenlétében Herendi János vagy Hazugdi Imre vagy Lothárdi László fia László, a kijelölt királyi emberek egyike idézze meg Erdélyinek mondott Jakabot és Hartafalváról való feleségét Gyulai Pat fiai, Kelemen és István ellenében a megye elé, majd tegyenek jelentést nekik. A konvent ápr. 7-i jelentése szerint Jakab pap jelenlétében Herendi János királyi ember megidézte őket.[19] Végül ismerünk egy Vas megyei mandátumot is, amely a káptalan oklevéléből ismert: a vasvári káptalan 1328. okt. 28-án jelentette a megyének, hogy kérésére Bertalan fia István megyei ember Miklós karpap jelenlétében megidézte Hermány birtokon *Hertenyg* fiát Györgyöt és Molnári birtokon pedig László fiát Miklóst Molnári Bernoldus ispán ellenében az alispán elé.[20] Összesen hét idézést kérő mandátummal rendelkezünk. Ezt a meny-

[13] DF 226495. (Pozsonyi káptalan orsz. lt. 10–1–22.) – A hátlapi feljegyzés szerint a káptalan Vatai Tamás fia: János megyei emberrel és egy szolgabíróval kiküldte Péter ilkai plébánost, akik ápr. 24-én kimentek Vata birtokra és ott a megyei ember és a szolgabíró a káptalani ember jelenlétében elvégezte az idézést.

[14] *Engel*: Arch. I. 168. alapján minden bizonnyal Stiborici Stibor pozsonyi ispán (1389–1402) eleddig ismeretlen alispánja lehetett.

[15] DF 241382. (Pozsony város lt. 3302.) – A hátlapon: *vicecomiti et iudicibus nobilium comitatus Posoniensis.*

[16] DF 226270. (Pozsonyi káptalan orsz. lt. 8–2–1.)

[17] ZsO I. 4393.

[18] *Dreska Gábor*: A pannonhalmi konvent hiteleshelyének működése a Zsigmond-korban. Levéltári Közlemények 68 (1997) 1–2:3–61. (=*Dreska*: A pannonhalmi konvent) 30.

[19] DF 259925. (Révay cs. lt., Gyulay 6–17.)

[20] Anjou-kori oklevéltár I–XII., XXIII–XXIV. Szerkesztették Almási Tibor, Blazovich László, Géczi Lajos, Kristó Gyula, Piti Ferenc. Bp. – Szeged 1990–2001. (=Anjou) XII. 452., 454. DL 58013. (Békássy cs. lt. 8.)

nyiséget még annak figyelembe vételével sem nevezhetjük számottevőnek, hogy az idézőleveleket nem volt szokás megtartani, sőt összevetve III. András király törvényével és az idézett Zsigmond király által Pozsony megyének küldött parancslevéllel meglehetősen kevés a számuk. A 107 kérésből csupán hét darab, azaz az összesnek nincsen hét százaléka! Ha ehhez hozzávesszük, hogy összesen négy megyének van idézést kérő mandátuma az 56-ból,[21] akkor csak igazán meglepő a helyzet. Kérdés azonban, hogy létezett-e ilyen, akár országos, akár helyi „kiváltsága" a megyei nemességnek? A törvények és a parancslevél azt sugallja, hogy igen, ámde a források ilyetén mértékű hiánya még a magyar viszonyok között is feltűnő és magyarázatot igényel.

Célszerűnek látszik, hogy mielőtt tovább folytatnám a probléma vizsgálatát, elősoroljam az egyes megyék kiadványait (okleveleik számának növekvő sorrendjében). Sopron megye egyetlen mandátuma 1397. szept. 24-én kelt, amelyben a megye a korban nem szokatlan hatalmaskodási ügy kivizsgálása érdekében ír a győri káptalannak.[22] – Győr megyének két darab 1426-os mandátuma van, az egyik a már fentebb idézett, a másik pedig egy hatalmaskodás kivizsgálásához kéri a pannonhalmi konvent tanúbizonyságát.[23] – Baranya megyének nyolc darab mandátumával rendelkezünk, az első 1336. szept. 27-én kelt, amelyben a pécsi káptalan jelentette Domokos baranyai alispánnak és a négy szolgabírónak, hogy a kérésükre kiküldött Vince presbiter jelenlétében *Mykow* fia István megyei ember elvégezte az eltiltást.[24] Az utolsó 1446. júl. 18-án kelt a pécsváradi konventhez.[25] Baranya megye mandátumai a pécsi káptalanhoz, a pécsváradi és a szekszárdi konventhez szólnak.[26] – Somogy megyének tizennégy darab kiadványával rendelkezünk, amelyek mindegyike a somogyi konventnek íródott. Az első, mindközül a legkorábbi, 1322. ápr. 3-a előtt,[27] az utolsó 1427. jún. 10-én kelt.[28] – Zala megyének tizenhat darab oklevele van, amelyek közül egy-egy az újudvari konvent-

[21] Mivel értékelhető mennyiségű adata csak ötvenhat megyének van, így ezt vettem kiindulási alapul fejtegetéseimnél. Lásd erre: *Csukovits Enikő*: Sedriahelyek – megyeszékhely a középkorban. Történelmi Szemle 39 (1997) 3–4:363–386. (=*Csukovits*: Sedriahelyek) táblázatában ötvenhat megyét sorol fel (381–386).

[22] Sopron vármegye története. Oklevéltár I–II. Szerkesztette Nagy Imre. Sopron, 1889–1891. (=Sopron vm.) I. 526–527., ZsO I. 4985. A válasz 1397. okt. 12-én kelt, amely szerint a káptalan Fraknói János királyi emberrel kiküldte Péter karbeli klerikust, és az elvégzett vizsgálat igazolta a panaszt. – DL 8255. (Acta ecclesiastica, Borsmonostra 27–48.)

[23] *Dreska*: A pannonhalmi konvent 28.

[24] DL 67709. (Tallián cs. lt. 33.) – A hátlapon: *vicecomiti de Baranya et quattuor iudicibus nobilium eiusdem comitatus.*

[25] DF 260034. (Révay cs. lt., Gyulay 8–24b.) – A hátlapon: *vicebanis comitatus de Baranya, relatio.*

[26] Ez utóbbi igen érdekes, mivel a hatalmaskodást a pécsi káptalan tagjainak (András tolnai, Gál baranyai és Benedek valkói főesperesek, György custos, Márton dékán, Mirabilis András és Szentjánospályi Pál kanonokok) familiárisai követték el, és a megye a pécsváradi és a szekszárdi konventhez küldött mandátumot, és amint az máskor szokás volt, a szekszárdi csak kivizsgált (DL 78218 – Zichy cs., zsélyi 212–852), míg a pécsváradi idézett. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeö, I–XII. Szerkesztették Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Döry Ferenc és Lukcsics Pál. Bp., 1871–1931. (=Zichy) V. 42–44. (DL 78220 – Uo. 853.)

[27] *Borsa Iván*: A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban I–VI. Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv (=SMM) 26–31. Kaposvár, 1995–2000. (*Borsa*: Somogyi konvent) I. 77a, Anjou VI. 512.

[28] DL 43706. (Múz. törzsanyag, Véghely-gyűjt.)

hez és a vasvári káptalanhoz,[29] a többi pedig a zalai és a kapornaki konventhez szóló kérés. Az első 1332. ápr. 1-jén,[30] az utolsó, mindközül a legutolsó, 1462. aug. 5-én kelt.[31] – Pozsony megyének huszonhárom darab, az első 1325. márc. 7-ről,[32] az utolsó 1414. jún. 21-ről kelt, [33] kivétel nélkül a pozsonyi káptalanhoz. – Végül a legtöbb ilyen típusú oklevele Vas megyének van, összesen negyvennégy darab, az első 1324. júl. 23-a előttről,[34] az utolsó pedig 1456. júl. 12-ről.[35] Néhány alkalommal — főleg Vas megye esetében — a mandátum szerint a káptalannak nem a megye, hanem a király részére kellett küldenie a jelentést.[36] Mindent összevetve a legelső 1322. ápr. 3-a előttről, az utolsó pedig az 1462. aug. 5-ről maradt fenn, évre pontosan 140 évig volt gyakorlatban a felsorolt hét megyében. Nehéz lenne megállnunk, hogy a két időpontot ne kapcsoljuk két kínálkozó eseményhez. A kezdet I. Károly király uralmának megszilárdításához,[37] a vége pedig 1462. máj. 28-án végetért országgyűléshez, Mátyás király uralmának megszilárdulásához fűződhetne,[38] ahol különböző perjogi cikkelyeket erősítettek meg.[39]

Mielőtt tovább szőnénk az okok keresésének fonalát, vizsgáljuk meg, milyen ügyekben születtek a mandátumok. A leggyakoribb a hatalmaskodás kivizsgálása ügyében kelt mandátum,[40] de találkozunk eltiltással,[41] jegyajándék és hozomány kiadással,[42] idézéssel (amint már írtam főleg Pozsony megye mandátumaiban),[43]

---

[29] A vasvári káptalanhoz küldött mandátum oka minden bizonnyal az volt, hogy a hatalmaskodást János budai prépost és a káptalan jobbágyai követték el a veszprémi káptalan Merenye birtokán. Veszprémi regeszták (1301–1387). Összeállította: Kumorovitz L. Bernát. Bp., 1953. 706–707.

[30] DL 2711. (NRA 1535–53.)

[31] DF 277004. (Orsics cs. lt. O.)

[32] AO II. 179–180., Anjou IX. 50., 89. DL 2289. (NRA 1671–22.)

[33] DF 227116. (Pozsonyi káptalan orsz. lt. 28–3–47/1.)

[34] Anjou VIII. 353., 354. DF 253127. (Sennyey cs. lt. 27–15.)

[35] DL 49960. (Rumy cs. lt. 136–76.).

[36] 1386. jún. 30. DL 91923. (Festetics cs. lt., Castriferrei 76.), 1404. dec. 15. ZsO II. 3537. (DF 261552 – Szelestey cs. lt.), 1420. máj. 13. ZsO VII. 1737., 1423. máj. 8. DL 92616. (Festetics cs. lt., Castriferrei 161a.)

[37] *Engel Pál*: Szent István birodalma. Bp., 2001. 115.

[38] *Kubinyi András*: Mátyás király. Bp., 2001. 53.

[39] Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungars (=DRH) 1458–1490. Francisci Döry collectionem manuscriptam, additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teke. Bp., 1989. 121–130.

[40] Pl.: 1322. ápr. 3. (*Borsa*: Somogyi I. 77a.), 1324. júl. 23.e. (Anjou VIII. 353.), 1330. júl. 30. (DL 40589 – Múz. törzsanyag, Wenzel-gyűjt.), 1339. aug. 12. (Anjou XXIII. 462., 485.), 1351. jún. 2. (DL 4204 – NRA 1711–11.), 1359. nov. 25. (DL 91542 – Festetics cs. lt., Castriferrei 48–3–C.), 1371. nov. 15. (DL 101684 – Batthyány cs. körmendi lt., Csákán 1–36–11.), 1393. febr. 20. (ZsO I. 2842.), 1397. szept. 7. (Zichy V. 42.), 1404. márc. 24. (ZsO II. 3070.), 1410. aug. 13. (ZsO II. 7846.), 1419. dec. 21. (ZsOVII. 1165.), 1426. febr. 11. (DF 261886 – Erdődy lt. 72–3338.), 1438. márc. 25. (DL 58090 – Békássy cs. lt. 92.), 1456. júl. 12. (DL 49960 – Rumy cs. lt. 136–76.) és 1462. aug. 5. (DF 274004 – Orsics cs. lt. O.)

[41] 1332. ápr. 1. (DL 2711 – NRA 1535–53.), 1339. aug. 25.e. (Anjou XXIII. 515.), 1353. márc. 30. (*Borsa Iván*: A Mérey család levéltára 1265–1525. SMM 23–25. Kaposvár, 1992–1994. (=*Borsa*: Mérey) I. 54.), 1359. nov. 25. (DL 91542 – Festetics cs. lt., Castriferrei 48–3–C.), 1386. jún. 14. (DL 91923 – Uo. 76.), 1398. máj. 13. (*Borsa*: Somogyi konvent VI. 566.), 1420. máj. 13. (ZsO VII. 1737.), 1432. jan. 2. (DL 12433 – NRA 553–22.)

[42] 1418. ápr. 20. (*Borsa*: Mérey II. 109.), 1421. ápr. 7. (DL 11074 – NRA 1548–73.), 1432. febr. 2. (DL 86314 – Ostffy cs. lt. V-13.)

[43] 1324. júl. 23.e. (Anjou VIII. 353.), 1370. máj. 11. (DF 226258 – Pozsonyi kápt. orsz. lt. VIII-1–12.), 1378. ápr. 23. (DF 226495 – Uo. X-1–22.), 1394. ápr. 24. (DF 241382 – Pozsony város lt. 3302.), 1400. aug. 6. (DF 226270 – Pozsonyi kápt. orsz. lt. VIII-2–1.) és 1407. ápr. 4. (DF 259925 – Révay cs. lt., Gyulay 6–17.)

határjárással[44] és ami a legmeglepőbb: birtokosztállyal,[45] valamint öt alkalommal olyan esettel, amikor a megyei ember örök birtoklásra iktat vagy kellenne iktatnia.[46] (Az utóbbi igen jelentős problémával a jelen dolgozatban nem kívánok foglalkozni, mivel a megyei oklevelek igen kis része van feltárva.)

Érdemes megvizsgálnunk, hogy van-e jelentősebb különbség a sedrián kiadott mandátumok és az azokon kívül kelt egyszerű oklevelek között. E célra legalkalmasabbnak Vas megye oklevelei látszanak, mivel a mandátumok kb. negyven százaléka onnan származik, ezért három időszakot választottam ki: *a*) 1355-ös évet, *b*) 1363–1364 és *c*) 1419–1422 közötti esztendőket.

a) 1355. jan. 6-án kelt Vas megye mandátuma a káptalanhoz, amelyben szimpla hatalmaskodás -kivizsgálásához kérik a tanúbizonyságot. A káptalan válasza jan. 13-án kelt.[47] 1355. jún. 29-én a megye írásba foglalta Köcski *Gyuke* özvegye és Köcski Dénes fia: Mihály megállapodását arról, hogy a köztük lévő viszály eldöntését fogott bírák döntésére bízzák és az általuk létrehozott egyezséget köteles mindkét fél elfogadni.[48] 1355. okt. 8-án a megye az éppen akkor tartott megyei közgyűlésen két oklevelet is kiadott: az egyiket a vasvári káptalanhoz írták, amely az előző oklevélben szereplők közötti ügy folytatása;[49] a másikban pedig hitbér és hozomány kiadása ügyében a válaszadást a következő megyei törvényszékre halasztják.[50] Végül az 1355. okt. 20-án kiadott oklevélben a megyei törvényszék előtt két rokon vitázott egy ló ügyében, ugyanis az egyik szerint a másik hatalmaskodva elvette a lovát, míg a másik fél szerint ő azt pénzért megvette; a megye úgy döntött, hogy az alperes tegyen esküt erről.[51]

b) Az első, 1363. szept. 18-án kelt mandátum a káptalanhoz szól, amelyben Rumi Gergely kérésére kéri a tanúbizonyság kiküldését a megyei ember mellé. Ugyanis Gergely édestestvérének, Németnek mondott János özvegye másodszorra Bezerédi László fiával Pállal házasodott meg és a férj vasárnap (szept. 24.) akarja átvezetni saját házába feleségét, akinek viszont férje után különböző holmik és javak járnak és mindezt az ő jelenlétükben akarják lebonyolítani. A káptalani jelentés szerint minden rendben lezajlott.[52] 1363. okt. 30-án kelt egyik oklevelében a megye előtt a Csákányi család birtokügyében született megegyezés,[53] a másik-

[44] 1327. jún. 8.-aug. 21. (Anjoukori okmánytár I–VII. Szerkesztette Nagy Imre és Tasnádi Nagy Gyula. Bp., 1878–1920. (=AO) II. 319.), 1327. okt. 13. (Anjou XI. 490., 591.), 1340. ápr. 3. (AO IV. 16.), 1340. okt. 26. (Zala vármegye története. Oklevéltár I–II. Szerkesztette Nagy Imre, Véghely Dezső és Nagy Gyula. Bp., 1886–1890. (=Zala vm.) I. 375.), 1350. máj. 6. (DL 68225 – Kisfaludy cs. idősebb ága lt. 36.), 1388. júl. 4. (Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerkesztette Nagy Imre, Deák Farkas és Nagy Gyula. Bp., 1879. (=HOkl.) 315.)

[45] 1326. nov. 25. (Anjou X. 497.), 1399. aug. 24. (DL 86232 – Ostffy cs. lt. 16–84.), 1411. dec. 14. (ZsO III. 1355.)

[46] 1335. dec. 15. (DL 2967 – NRA 1535–77.); 1340. ápr. 3. (AO IV. 16.); 1340. okt. 26. (Zala vm. I. 375.); 1355. okt. 8. (DL 106921 – Batthyány cs. lt., Jelzet nélkül.); 1388. júl. 4. (HOkl. 315.)

[47] DF 261534. (Szelistey cs. lt.)

[48] DL 68227. (Kisfaludy cs. idősebb ága lt. 40.)

[49] DL 106921. (Batthyány cs. lt., Jelzet nélkül.)

[50] DF 257287. (Guary cs. lt. 27.) – Kiadása: Collectio Diplomatica Benedictina. A Pannonhalmi Bencés Főapátsági Levéltár középkori oklevelei. CD-ROM 2001. Szerkesztette és gondozta Dreska Gábor. Családi levéltárak, Guary cs.

[51] DF 253155. (Sennyei cs. lt. 28–16a.)

[52] DF 282225. (Eszterházy cs. cseszneki lt. 28–18.)

[53] DL 101677. (Batthyány cs. körmendi lt., 1–36, Csákán 8.)

ban pedig egy birtok szomszédait és határosait tiltották el a termés beszedésétől és a felélésétől.[54] 1364. jan. 15-én kelt egyik oklevelében a megye megbírságolta a távolmaradó felet,[55] a másikban pedig királyi rendeletre a felek közötti birtokügyet átküldte a királyi kúriába húsvét nyolcadára.[56] 1364. máj. 27-i és jún. 3-i okleveleiben a megye bizonyítja két viszálykodó fél között fogott bírák közvetítésével létrejött egyezséget.[57] Az időszak utolsó oklevele 1364. júl. 12-e előtt kelt, amelyben kérték a vasvári káptalant, hogy küldje ki tanúbizonyságát, akinek jelenlétében a megyei ember szólítsa fel Szentkirályi Mátyást azoknak a birtokoknak a visszaadására, amelyekre a káptalan privilégiuma értelmében kötelezte magát, mivel a kötelezettségét teljesítette, a káptalan privilégiumot állított ki.[58]

c) Vas megye 1419. márc. 13-án jelentette Zsigmond királynak, hogy parancsára megtartották a vizsgálatot és a panasz igaznak bizonyult.[59] 1419. márc. 27-én a megye írásba foglalta a Gersei Petők kérésére kiküldött szolgabíró jelentését a vásározó jobbágyaikon elkövetett hatalmaskodásról.[60] 1419. jún. 19-én a megye ismét Zsigmond király mandátumára hatalmaskodás ügyében elvégzett vizsgálatról jelent a királynak. [61] 1419. júl. 3-i oklevelében a megye eskütételre kötelezte a felperest keresete tárgyában.[62] 1420. febr. 6-i oklevelükben pénzbüntetésre ítélték az egyik felet.[63] 1420. febr. 12-én a megye szolgabírái írásba foglalták Sitkei Mihály vasi ispán kérésére kiküldött Somlyói János szolgabíró vallomását arról, hogy Szentgirolti László meggyilkolta Dabronci Lászlót.[64] 1420. máj. 13-án a megye kérte a káptalant, hogy küldje ki tanúbizonyságát, akinek jelenlétében a megyei ember eltiltja a birtokfoglalókat. Azonban e mandátum annyiban más mint a többi, hogy a jelentést a megye nem a maga számára kérte, hanem a király elé.[65] 1420. júl. 14-én ismét ugyanerre kérték a káptalant.[66] 1420. júl. 29-én kelt egyik oklevelében a megye eskütételt rendelt el,[67] a másikban kiküldöttük vallomását foglalták írásba egy hatalmaskodásról.[68] 1421. ápr. 7-én hitbér és jegyajándék körüli bonyodalom elintézésére kért tanúbizonyságot a megye, a jelentést ismét a királynak kellett tenni.[69] Hasonlóképpen 1422. jún. 29-i mandátumra a káptalan a hatalmaskodás kivizsgálását a királynak jelentette.[70] 1422. júl. 6-án a megye bizonyította, hogy a panaszos ellen elkövetettek igaznak bizonyultak.[71] Végül 1422. szept. 28-án kiadott káptalanhoz szóló megyei

[54] DL 86166. (Ostffy cs. lt. 10–50.)
[55] DL 41553. (Múz. törzsanyag, 1897–13.)
[56] DF 259144. (Eszterházy cs. cseszneki lt. 28–21.)
[57] DL 41575 és 41576. (Múz. törzsanyag.)
[58] DL 41581. (Múz. törzsanyag, Nagy Imre-gyűjt.)
[59] ZsO VII. 110.
[60] ZsO VII. 240.
[61] ZsO VII. 675.
[62] ZsO VII. 737.
[63] ZsO VII. 1326.
[64] ZsO VII. 1348.
[65] ZsO VII. 1737.
[66] ZsO VII. 1970.
[67] ZsO VII. 2026.
[68] ZsO VII. 2027.
[69] DL 11074. (NRA 1548–73.) ZsO VIII. kéziratából.
[70] DL 68340. (Kisfaludi cs. idősebb lt. 177.) ZsO VIII. kéziratából.
[71] DL 68341. (Kisfaludi cs. idősebb lt. 175.) ZsO VIII. kéziratából.

kérésre — amelyben ismét egy hatalmaskodás kivizsgálása volt a feladat — szintén a királynak kellett jelentést tenni.[72]

Úgy gondolom, az eddig ismertetett oklevelek alapján semmilyen különleges indokot nem találunk arra, hogy a felmerült esetek közül miért éppen a fentieknél kérték fel a káptalant tanúbizonyságának kiküldésére.

Megvizsgáltam a kijelölt megyei emberek számának alakulását is,[73] azonban vizsgálódásunk szempontjából külön vettem Pozsony megyét, mert ott három esettől eltekintve, függetlenül a kijelölt megyei emberek számától, mindig egy szolgabírót is kiküldött a megye. Így a különböző feladatokat 1325 és 1370 között a megyei ember és a szolgabíró a káptalani tanúbizonyság jelenlétében végezte el.[74] 1377-ből van az első példa arra, hogy egynél több megyei embert jelölt ki Pozsony megye.[75] A további három eset egyikében csak kijelölt megyei emberek szerepelnek,[76] a másikban a megye egy hatalmaskodás kivizsgálására kéri a káptalant kiküldötte által, amelyet az Mihály magyari plébános útján el is végzett,[77] végül a harmadik esetben a megye szolgabírája a káptalani tanúbizonyság jelenlétében idéz.[78] A többi hat megyénél a vizsgált 140 évet két részre bonthatjuk: az első 1322-től 1339-ig terjed, amikor mind a kilenc mandátumban egy megyei ember volt kijelölve a vizsgálat elvégzésére. A második 1340-től 1462-ig terjed, de korántsem annyira egyöntetű a kép: továbbra is találkozunk egyetlen megjelölt emberrel (öt esetben),[79] viszont a másik véglet is megtalálható, amikor hat,[80] illetve hét kijelölt embert találunk.[81] A legtöbbször azonban három[82] vagy négy[83] kijelölt megyei ember szerepel a mandátumokban. Mivel véleményem szerint a királyi, nádori, országbírói, báni stb. és megyei emberek között szerepük és hatáskörük[84] tekintetében nincsen különbség, a fentebbi eredményt összevetettem egyrészt a Borsa Iván által megállapítottakkal — amely szerint 1321 előtt minden parancslevélben csak egy személy volt megnevezve —,[85] másrészt pedig Engel Pál által

[72] DL 102021. (Batthyány cs. körmendi lt., Miscellanea.) ZsO VIII. kéziratából.

[73] Itt csak a mandátumokat vettem figyelembe.

[74] 1325. márc. 7.: AO II. 179., 1370. máj. 11.: DF 226258. (Pozsonyi káptalan orsz. lt. 8–1–12.)

[75] Három megyei ember: 1377. aug. 30. (DL 48594 – Üchtritz-Amadé cs. lt. 5–1–85.), 1394. ápr. 24. (DF 241382 – Pozsony város lt. 3302.) Kettő: 1378. ápr. 23. (DF 226495 – Pozsonyi káptalan orsz. lt. 10–1–22.) 1380. ápr. 10. (DF 226264 – Uo. 8–1–18.)

[76] 1394. ápr. 24.: DF 241382. (Pozsony város lt. 3302.)

[77] 1414. jún. 21.: DF 227116. (Pozsonyi káptalan orsz. lt. 28–3–47/1.)

[78] 1400. márc. 15.: DF 226270. (Uo. 8–2–1.)

[79] 1378. dec. 27. (DF 274388 – Gyulay cs. lt. 18.), 1404. dec. 15. (ZsO II. 3537.), 1413. okt. 9. (ZsO IV. 1173.), 1413. okt. 21 (*Bándi Zsuzsanna*: A szakácsi pálos kolostor középkori oklevelei. SMM 17. Kaposvár, 1986. (=*Bándi*: Szakácsi pálos) 23.), 1421. ápr. 7. (DL 11074 – NRA 1548–73.)

[80] Négy eset: 1373. ápr. 28. (DL 39266 – Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok 1–2–175.), 1391. jún. 18. (DL 106938 – Batthyány cs. lt., Jelzet nélkül.), 1397. szept. 7. (Zichy V. 42.), 1429. máj. 16. (DL 12070 – NRA 447–49.)

[81] Egyetlen esetben: 1404. márc. 24. (ZsO II. 3070.)

[82] 1347. máj. 14. (AO V. 62.), 1355. jan. 6. (DF 261534 – Szelistey cs. lt. 82.), 1393. febr. 20. (ZsO I. 2842.), 1411. nov. 23. (ZsO III. 1264.), 1427. jún. 10. (DL 43706 – Múz. törzsanyag, Véghelygyűjt.), 1438. márc. 25. (DL 58090 – Békássy cs. lt. 92.)

[83] 1371. nov. 15. (DL 101684 – Batthyány cs. körmendi lt., Csákán 1–36–11.), 1400. márc. 15. (Zichy V. 156.),1420. júl. 4. (ZsO VII. 1970.), 1428. dec. 18. (DF 261569 – Szelistey cs. lt.), 1462. aug. 5. (DF 277004 – Orsics cs. lt. O.)

[84] Lásd a már idézett eseteket a 40–46. lábjegyzetekben.

[85] Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II/4. 1291–1301. Szerkesztette Borsa Iván. Bp., 1987. 3702.

a Valkó megyei királyi emberekről alkotott képpel.[86] Ezek alapján a következőket állapíthatjuk meg: a megyei mandátumok esetében a választóvonal mintegy húsz évvel később húzódik (ami talán nem véletlen, hiszen az „intézményre" az első adatunk 1322-ből van). Ám amíg a királyi emberek esetében mindig legalább két kijelölt ember van — Valkóban 1383 után legalább három[87] —, addig a megyei emberek esetében nincs ilyen éles határvonal, amint azt fentebb már példákkal illusztráltam. Továbbá, amíg a kijelölt királyi emberek száma legtöbb esetben 5, 6 vagy 7, addig a megyénél 3 vagy 4. A megyénél nyilván szerepet játszott az, hogy az éppen folyó sedrián már eleve tudhatták, hogy kik képesek majd elvégezni a vizsgálatot, így kevesebb ember nevének felsorolása is elegendő volt. Ugyanakkor Engel Pál királyi emberekre tett megállapítását, amely szerint a királyi embereket a kérelmező nevezte meg,[88] illetve saját sejtésemet, miszerint a kijelölt királyi emberek között a résztvevő felek „kedves emberei" is megtalálhatók,[89] a megyei mandátumokban kijelölt megyei emberekre is vonatkoztathatjuk. Ezt látszik alátámasztani az a jónéhány eset, amikor a megyei hatóság mandátumában nem kijelölt megyei, hanem királyi embereket találunk.[90] Ezeknél az eseteknél felmerülhet, hogy nem elírással van-e dolgunk? A következők fényében egyértelműen azt mondhatom, hogy ez a lehetőség kizárható, ugyanis rendelkezünk egy olyan oklevéllel, amikor a mandátumban szereplő megyei emberrel szemben a káptalani jelentésben királyi embert írtak.[91]

Miért éppen e hét megyénél találunk hiteleshelyhez szóló mandátumot? A hétből négy megye esetében székhely és a hiteleshely egybeesik: Pozsony megyének korszakunkban Pozsony város,[92] Somogy megyének Somogyvár,[93] Vas megyének Vasvár és Zala megye kapornaki székének Kapornakon[94] volt a sedriája. Mandátumaik zöme az ott lévő hiteleshelyhez szólt. A maradék háromból az egyik Baranya megye, amelynek sedriája Nagyfalun működött,[95] de egy alkalommal, 1397. szept. 7-én, pénteken Tardáról keltezték mandátumukat.[96] A probléma azonban rögvest megoldódik, ha tudjuk, hogy a megye alispánja ekkor Matucsinai Demeter fia Miklós volt[97] és Tarda történetesen 1395-ben került vissza a család kezébe.[98] Így csak annyi történt, hogy kivételesen, nem tudni milyen okból, az

[86] *Engel Pál*: Királyi emberek Valkó megyében. Mediaevalia Transilvanica III (1999) 1–2:71–88. (=*Engel*: Valkó)

[87] *Engel*: Valkó 73.

[88] *Engel*: Valkó 83.

[89] *C. Tóth Norbert*: Hiteleshely és a királyi különös jelenlét. Századok 135 (2001) 2:409–428. 411.

[90] 1397. szept. 24. Sopron megye (Sopron vm. I. 526.), 1400. márc. 15. Baranya megye (Zichy V. 156.), 1407. ápr. 4. Baranya megye (DF 259925 – Révay cs. lt., Gyulay 6–17.), 1410. jún. 22. Vas megye (DF 261649 – Vas Megyei Levéltár (=VAML) 128, Vegyes letétek.), 1446. júl. 18. Baranya megye (DF 260034 – Révay cs. lt., Gyulay 8–24b.)

[91] Vas megye mandátuma: 1410. aug. 13. ZsO II. 7846, a vasvári káptalan jelentése: 1410. aug. 17. (DF 261648 – VAML 127., Vegyes letétek.)

[92] *Csukovits*: Sedriahelyek 382.

[93] *Csukovits*: Sedriahelyek 383.

[94] *Csukovits*: Sedriahelyek 385.

[95] *Csukovits*: Sedriahelyek 381.

[96] Zichy V. 42.

[97] *Engel*: Arch. I. 104.

[98] *Engel Pál*: Magyarország a középkor végén (Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről). PC-CD-ROM MindMap 1.1.; ZsO I. 2911.

alispán birtokán tartották a sedriát. Gábor Gyula már idézett könyvében annak idején valószínűsítette, hogy „az alispánok a saját birtokaikon szerették a megyei törvényszéket tartani."[99] Erre valóban sok példát lehetne hozni, hiszen például Szabolcs megye esetében is találkozunk hasonló esettel Szodorói Domokos fia Tamás alispánsága idején,[100] amikor egy ízben a megye a Középszolnok megyei Kene birtokon tartotta a sedriát.[101] De Gábor Gyula megállapításával nem tudok egyetérteni, akár Csukovits Enikő által felsorolt megyeszékhelyeket, akár az általunk kivonatolt Szabolcs megyei oklevelek keltezési helyeit vesszük tekintetbe. Inkább az mondható, hogy volt olyan eset, amikor az alispán birtokán tartották a sedriát, de ez számított kivételesnek. Ezekben az esetekben egyúttal megoldódik az roppant fontos és eddig megválaszolatlan kérdés is, hogy hol tartotta üléseit a megyei törvényszék?[102] Kézenfekvő ugyanis, hogy az alispán kúriájában gyűltek össze az ügyek intézésére. Ehhez még hozzátehetünk egy adatot Szabolcs megyéből: Zsigmond király 1420. máj. 16-án parancsot adott a leleszi konventnek, hogy a kijelölt királyi emberek egyikével küldjék ki tanúbizonyságukat, akinek a jelenlétében a királyi ember vizsgálja ki Pazonyi Lukács fia Miklós panaszát, miszerint máj. 11-i Kállón tartott megyei törvényszéken ellene senki sem indított pert és ő sem állt perben senkivel, mégis a nemesek eltávozása után Csicseri Ormos László alispán két szolgabíróval az alispáni szálláson visszamaradva a törvényszék szabadsága és szokása ellenére egy egyszerű panaszra és vallomásra őt hatalombajban elmarasztalták. A konvent máj. 24-i jelentése szerint a panasz igaz volt.[103] Sajnos arra továbbra sincs adatunk, hol volt Kállón az alispán szállása, és az ügy okleveles folytatását sem ismerjük. Az elkövetés és a panasz kivizsgálásáról készült jelentés időpontja közötti rövid idő (nincsen két hét!), azt bizonyítja, hogy komolyan vették az ügyet és a következményei sem maradtak el az alispánra nézve (hacsak el nem hunyt): rövid hivatalviselésére az utolsó adatunk 1421. jan. 11-ről van.[104] Visszatérve az eredeti kérdéshez, a másik megye Győr, amelynek Győr volt a székhelye,[105] viszont mindkét mandátumát a pannonhalmi konventhez intézte az alispán, a harmadik pedig Sopron, amelynek egyetlen mandátuma Csepregről kelt a győri káptalanhoz. E helység 1368 és 1410 között volt a megye székhelye.[106] Felmerül a kérdés, hogy más megyékben — ahol szintén egybeesett a megyeszékhely és a hiteleshely —,[107] miért nem találkozunk ilyen esettel?

[99] *Gábor*: A megyei intézmény 45.

[100] Alispánságára először 1396. márc. 11-től 1399. aug. 15-ig, másodszor 1401. júl. 9-től 1401. okt. 1-ig van adat. *C. Tóth Norbert*: Szabolcs megye hatóságának archontológiája (1284–1526). A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve XLII (2000) 93–111. Szerkesztette Németh Péter. (=*C. Tóth*: Szabolcsi arch.) 98.

[101] ZsO I. 5535.

[102] *Csukovits*: Sedriahelyek 380.

[103] ZsO VII. 1745.

[104] 1420. márc. 9-én még Baktai Gergely, 1421. ápr. 5-én pedig már Márki Antal volt az alispán. *C. Tóth*: Szabolcsi arch. 99.

[105] *Csukovits*: Sedriahelyek 382.

[106] *Csukovits*: Sedriahelyek 383.

[107] Például: Arad, Bács, Csanád, Fejér, Nyitra, Pozsega, Szepes, Turóc és Veszprém megyék; nem vettem figyelembe Esztergom és a Szlavóniai megyéket, mivel a megyei nemességük nem összevethető a többivel. (Az adatokat *Csukovits*: Sedriahelyek 381–385-ből használtam.)

A válasz egyik részét a hiteleshelyeknél kell keresnünk. Ha hiteleshelyek országos eloszlását megvizsgáljuk a következő helyzetet látjuk (keletről nyugatra haladva): a Gyulafehérváron működő erdélyi káptalan és a kolozsmonostori konvent területi hatásköre többé-kevésbé lefedte Erdély területét,[108] de a nyugati részekre már besegített a váradi káptalan is. A váradi káptalan hatáskörébe Bihar megyén kívül Szatmár, nem ritkán Szabolcs, Középszolnok és Kraszna megyék tartoztak.[109] A leleszi konvent szorosan vett hatóköre mintegy 11 megyére (Zemplén, Abaúj, Sáros, Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros, Szabolcs, Középszolnok, Szatmár és Kraszna) terjedt ki.[110] A jászói konventé Abaúj, Sáros, Szepes, Torna és Borsod megyékre.[111] Az egri káptalané Heves, Külsőszolnok, Borsod és Gömör,[112] a szepesi káptalannak Sáros, Szepes, Liptó és Árva megyékre, míg a turóci konventé Turóc, Trencsén és Liptó megyék Vág völgyi részét foglalta magába. Délen az aradi és a csanádi káptalan hatáskörének területe nagyjából megegyezhetett, habár valószínű, hogy a csanádié inkább Csongrád, Békés, Temes és Torontál,[113] míg az aradié Zaránd, Temes, Keve, Krassó és Erdélyben Hunyad megye volt.[114] A bácsi káptalan hatóköre Bács, Bodrog, Szerém és Valkó megyékre, a pécsi káptalané és a pécsváradi konventé korszakunkban már jószerével csak Baranyára,[115] a kalocsai káptalané a Duna menti megyékre,[116] a szekszárdié pedig jobbára Tolna és Baranya megyére, valamint Fejér megye déli, Somogy megye keleti, Bács és Bodrog megyék Duna menti részére terjedt ki.[117] A váci káptalan és sági konvent hatásköre nagyjából Nógrád, Hont, Pest, Esztergom (Dunán túli része) és Zólyom, garamszentbenedeki konventé Bars, Esztergom és Komárom (Dunán túli részeik) megye területére korlátozódott. A nyitrai káptalan és a mellette lévő zobori konvent hatásköre Nyitra és Trencsén, ritkán Bars megyék területére terjedt. A pozsonyi káptalané Pozsony és Nyitra megyének Pozsonnyal határos, illetve a Vág folyóig terjedő részét fedte le. Az esztergomi káptalan területe Esztergom és Komárom megyék Dunán inneni része, a veszprémi káptalané megyéjére és a kör-

[108] A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556), I–II. Kivonatokban közzéteszi és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. Bp., 1990.

[109] *Bunyitay Vince*: A váradi püspökség káptalani és monostorai a püspökség alapításától 1566-ig. Nagyvárad, 1883. 31.

[110] *Kumorovitz L. Bernát*: A leleszi konvent oklevéladó működése 1569-ig. Turul 42 (1928) 1–2:1–39. 5.

[111] *Tóth-Szabó Pál*: A jászói konvent, mint hiteles hely a középkorban. Turul 20 (1903) 110–119. 115.

[112] *E. Kovács Péter*: Az egri káptalan hiteleshelyi és oklevélkiadói tevékenysége az Árpád-korban. Archivum 12. (A Heves megyei Levéltár közleményei) Eger, 1990. 5–43. A szerző meggyőző bizonyítása szerint az Árpád-korban a káptalan területi illetékessége nagyjából megfelelt az egyházmegye területének, ez azonban, ahogyan a pécsi káptalan esetében is, csökkent a jászói és leleszi konvent tevékenységének felfutásával (erre lásd még *Borsa*: A hiteleshelyekről 101. a. pontban lévő táblázatot).

[113] *Juhász Kálmán*: A csanádi székeskáptalan a középkorban (1030–1552). Makó, 1941. 96–158: Káptalani kiadványok című fejezet regesztái.

[114] *Juhász Kálmán*: Egy dél-alföldi hiteleshely kiadványai. Aradi regeszták. Gyula, 1962.

[115] *Koszta László*: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1214–1353). Tanulmányok Pécs történetéből. Pécs, 1998. A 82 és 92. oldalak között lévő grafikonok egyértelműen mutatják, ahogy a káptalan területi hatásköre Baranya megyére szűkül és ez a folyamat 1353 után is folytatódott.

[116] *Udvardy József*: A kalocsai főszékeskáptalan története a középkorban. Bp., 1992. 113–146, regeszták.

[117] *Szakály Ferenc*: A szekszárdi konvent hiteleshelyi és oklevéladó működése 1526-ig. Tanulmányok Tolna megye történetéből, I. Szekszárd, 1968. 9–60. 29.

nyező megyék határmenti sávjára, míg a győri káptalané[118] és a pannonhalmi konventé[119] Győr, Moson, Komárom, Pozsony, Sopron és Vas megyék területére terjedt ki. A csornai konvent hatásköre csak közvetlen környezetére korlátozódott, amellett, hogy működése 1353–1393 között szünetelt.[120] A vasvári káptalan főterülete éppen úgy, ahogy a kapornaki és a zalai meg a somogyi konventé, saját megyéje volt. A felsorolásból kihagytam a négy országos hatáskörű hiteleshelyet, a boszniai, a budai és a fehérvári káptalant meg a fehérvári keresztesek konventjét.[121] A fentiek fejtegetésem szempontjából azért fontosak, mert minden hiteleshelyhez szóló mandátum végrehajtására a megyebeli vagy ha ilyen nem volt, akkor a legközelebbi hiteleshely volt jogosult már I. Lajos király 1351-es törvényének 22. cikkelye szerint is.[122] Az áttekintésből több dolog is leszűrhető. A hiteleshelyek száma keletről nyugatra növekszik és ezzel exponenciálisan területi illetékességük csökken. Azaz míg a leleszi konventnek tizenegy megyére, addig a csornai konventnek már csak közvetlen régiójára terjed. Nyilvánvalóan a hiteleshelyi „személyzet" feladata és leterheltsége is ennek megfelően alakult. A hiteleshelyek közül végsősoron a vasvári káptalan csak Vas megyében, a kapornaki és a zalai konvent csak Zalában, a somogyi konvent csak Somogyban, valamint a pécsi káptalan és a pécsváradi konvent pedig kizárólag Baranya megyében látott el ilyen feladatokat és működött mint „megyei" hiteleshely. Tehát az előbb felsorolt hiteleshelyekről elmondható, hogy területi illetékességük megfelelt annak megyének, amelyben voltak. Így nyilván megengedhették maguknak, hogy részt vegyenek nem szokványos feladatok ellátásában is, azaz volt rá idejük — ha nem is sűrűn és az időben előrehaladva egyre ritkábban —, hogy a megyéktől mandátumokat fogadjanak és biztosítsák hozzá tanúbizonyságukat a megfelelő fizetés fejében. E mellett úgy gondolom — bár adatokkal alátámasztani egyelőre nem tudom — ezekben az esetekben a megye kéthetente tartott sedriáján az írásbeli munkát is egy hiteleshelyi klerikus láthatta el. Ez azoknál a megyéknél is előfordulhatott, ahol a sedria helye és a hiteleshely között egy-két óránál nem volt nagyobb távolság. Ez az elsőre merész megállapítás nem is annyira hihetetlen, ha figyelembe vesszük az írni tudás elterjedését és azt, hogy az első megyei *notarius* említések a 15. századból származnak. (Zala megyéből az első adat 1402-ből,[123] Szabolcs megyéből 1463-ból,[124] Tolna me-

[118] *Szovák Kornél*: A győri káptalan hiteleshelyi tevékenysége a középkorban. Kézirat.

[119] *Szovák Kornél*: A pannonhalmi konvent hiteleshelyi működésének kezdetei (1224–1387). Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve, I–III. Szerkesztette Takács Imre. Pannonhalma, 1996. I. 422–462. 430., *Dreska*: A pannonhalmi konvent 13–61.

[120] *Horváth Antal*: A csornai konvent hiteleshelyi működése. A keszthelyi Gimnázium Évkönyve 1942/43. 3–5.

[121] Werbőczy István Hármaskönyve. Az eredetinek 1517-iki első kiadása után fordították, bevezetéssel és utalásokkal ellátták Dr. Kolozsvári Sándor és Dr. Óvári Kelemen, magyarázó jegyzetekkel kíséri Dr. Márkus Dezső. Bp., 1897. 280–283. (II. rész 21. cím).

[122] DRH 1301–1457. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai. Bp., 1976. 138.

[123] *Holub*: Zala 157. Bár Zala megyének már 1312-ben említik *protonotarius*-át, később pedig az ispán jegyzőjét, véleményem szerint ezeket az adatokat el kell választani azoktól, amikor valóban a megyei *notarius*-ról van szó. Vö. még *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp., 1946. (=*Eckhart*: Alkotmány) 131.

[124] Zichy X. 286.

gyéből pedig 1516-ból[125] van.) Baranya, Pozsony, Vas és Zala megyék nemessége ellentétben a többiével, a megye fogalma alatt hangsúlyosabb dolgokat érthetett és valóban kísérleteket is tett arra, hogy tartalommal töltse meg az intézményt. Kérdés azonban, hogy valóban csak 140 évig élő, partikuláris jogszokásról van-e szó. Régóta tudjuk, hogy a hiteleshelyi „külső" munka a káptalanok előtt lefolytatott istenítéletekből fejlődött ki.[126] Istenítélet és szomszédok kihallgatása között csak a modern, racionális jogi gondolkodás tesz különbséget, a középkori nem; akkor bizonyítási eljárás volt ez is, az is. A váradi regisztrum lapjain gyakran találkozunk olyan esetekkel, amikor megyésispánok, megyei udvarispánok, sőt egyszerűen csak falunagyok kérték a váradi káptalan közreműködését olyan ügyekben, amelyeket más módon nem lehetett eldönteni.[127] A 13. század elején tehát még alacsonyabb rangú bírói fórumok is igénybe vették a későbbi hiteleshelyek szolgálatait. A szolgabírákkal kiegészült ispáni törvényszékek, a 13. század végén kialakult sedriák hiteleshelyi eljárást kérő jogát az 1291-es, már idézett törvény is elismerte. A jogfejlődés azonban nem kedvezett a megyei törvényszékek és a hiteleshelyek ilyen kapcsolatának. Az ország nagy részén csak a királyi kúria bíróságainak és a territoriális különkormányzatok vezetőinek volt ahhoz joguk, hogy a hiteleshelyeket külső munkára utasítsák, vagy felkérjék. Kivételt csak a már említett néhány dunántúli megye képezett. Zsigmond király 1396-os oklevele sem országos szokásjogként, hanem Pozsony megye szokásaként említette ezt az eljárást. Ugyanakkor, amíg más megyék, mint Szabolcs vagy Tolna, csak végrehajtói a felsőbb bírói hatóságok által küldött parancsoknak, addig e megyék vizsgálatokat kezdeményeznek, perekben végrehajtanak nem várva felülről jövő parancsra.

Magam ennek okát a hiteleshelyek földrajzi eloszlásában vélem megtalálni, azaz a tatárjárás következtében az Alföldön rengeteg monostor és kolostor elpusztult, amelyekből idővel hiteleshelyek válhattak volna. A Dunántúlon viszont, mivel kisebb volt a pusztítás, szinte minden egyházi intézményből hiteleshely lehetett és lett is. Ennek következtében, bár e területek népessége nagyobb volt, még így is több hiteleshely dolgozott, mint amennyit a terület elbírt. Innen már csak egy lépés volt az, hogy egyesek csalárd eljárásokra vették rá a hiteleshelyeket, akik viszont, mivel az általuk végzett munka és a bevételeik között szoros összefüggés volt, ellenkezés nélkül elvégezték a megbízást. E probléma főleg a kisebb hiteleshelyeket érintette súlyosan. A folyamat az 1350-es évekre erősödhetett fel olyannyira, hogy törvényileg kellett szabályozni a kérdést.[128] Ugyanakkor ezáltal vált lehetővé e négy megye számára, hogy a hiteleshelyeket bevonják a munkába és ezzel az 1320-as évektől az 1400-as évek elejéig a megye kézzel foghatóbb formában öltött testet mint a királyság más részein.

Miért hagyott fel a hét dunántúli megye is ezzel a gyakorlattal az 1460-as évek elején? A mandátumok eloszlása igen érdekesen alakul Zsigmond király ural-

[125] *Szakály Ferenc*: Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt 1314–1525. Szekszárd, 1998. 200.

[126] *Eckhart*: Alkotmány 177–178.

[127] Regestrum Varadinense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis a. 1550 illustratum sumptibusque capituli Varadinensis Lat. Rit. curis et laboribus Joannis Karácsonyi et Samuelis Borovszky. Bp., 1903. 169/41 (oldal/szám), 177/65, 256/276, 261/287, 270/312, 293/362, 300/377.

[128] 1351: 3. tc. DRH 1301–1457. 131., Zichy II. 509.

mának vége felé: amíg az 1420-as és az 1430-as évek elejéről „tömegével" vannak okleveleink (14 db), addig 1435-ből, 1436-ból és 1437-ből egyet sem, majd a király halála után 1438-ból, 1439-ből és 1446-ból három-három, 1456-ból és 1462-ből pedig egy-egy darabot találunk. A választ Zsigmond király 1435-ös nagy törvénykönyvében találjuk meg. A Német-Római Birodalom *reformatio*jához hasonlítható magyarországi törvénykönyv az addig csak szórványosan alkalmazott kikiáltott közgyűlések meghonosításával az egész országban bevezette a hiteleshelyek és a megyék együttműködését.[129] Kikiáltott közgyűléseket hatalmaskodási és birtokfoglalási ügyekben tartottak, tehát épp olyan esetekben, amelyekben eddig az említett dunántúli megyék is eljártak a hiteleshelyi tanúbizonyság segítségével. 1435 után azonban egy — a kikiáltott közgyűléshez hasonlóan szintén korábban kialakult — olyan gyakorlat terjedése is megfigyelhető az országban, amelyikről a nagy törvénykönyv nem beszélt. Ezután a központi bíróságok egyszerű tudományvételre nemcsak királyi (nádori, országbírói, vajdai, báni) embereiket küldték ki, hanem gyakran a megyéket is utasították ilyenek elvégzésére.[130] Sok esetben párhuzamos vizsgálat kéréséről is értesülünk: két szomszédos hiteleshely és a területileg illetékes megye végzett ugyanabban az ügyben vizsgálatot,[131] ennek gyökerei azonban visszanyúlnak az 1420-as évek elejére.[132] A megyék így a hiteleshelyek versenytársaivá kezdtek válni. (E folyamat Zsigmond király halálával megtorpant, hogy aztán Mátyás király uralmának stabilizálódásával ismét új erőre kapjon.)[133] E két újítás mellett már nem volt szükség a régies és nehézkes eljárásra. Komoly ügyekben 1485-ig kikiáltott közgyűlést kellett tartani, egyszerűbbekben meg a megye hiteleshelyi ember nélkül is eljárhatott.[134] Nem csoda, hogy nem egészen húsz év alatt elenyészett a szóban forgó hét megye és a hiteleshelyek közös működésének ősi szokása.

[129] 1435: 3. tc. DRH 1301–1457. 262. A korai kikiáltott közgyűlésekre *Mályusz Elemér*: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Századok 91 (1957) 46–123, 529–602. 62/69. jegyzet.

[130] *Tringli István*: Pest megye a késő középkorban. Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig. Szerkesztette Zsoldos Attila. Bp., 2001. 163, 166.

[131] 1436. ápr. 2. (DL 24526 – NRA 10–2.), 1437. márc. 11. (DL 13031 – NRA 1552–38.), 1437. nov. 26. (DL 55160 – Kállay cs. lt. 1400–329.)

[132] 1421. ápr. 14-én parancslevél ment a leleszi konventhez (DL 30780 – GYKOL Miscellanea 3–3–23.), a váradi káptalanhoz (DL 54157 – Kállay cs. lt. 1400–104.) és Szabolcs megyéhez (DL 54161 – Uo. 102.); 1422. jan. 3. Leleszhez: DL 54182. (Kállay cs. lt. 1400–137.), Váradhoz: DL 54193. (Uo. 182.) és Szabolcs megyéhez: DL 54195. (Uo. 488.); Ugyanezen a napon Leleszhez: DL 54186. (Uo. 141.), Váradhoz: DL 54194. (Uo. 183.) és Szatmár megyéhez: DL 54192. (Uo. App. 1400–7.)

[133] Vö. *Tringli István*: Két szokásjogi norma a közgyűlések működéséről. Történelmi Szemle 39 (1997) 3–4: 387–400. 395–396.

[134] A kikiáltott közgyűléseket ekkor ugyanis a közgyűlésekkel együtt eltörölték. 1486: 2. tc. DRH 1458–1490. 268.

Solymosi László

AZ ESZTERGOMI SZÉKESKÁPTALAN KÖZÉPKOR VÉGI JEGYZŐKÖNYVE

Az esztergomi székeskáptalan magyarországi viszonylatban gazdag középkori forrásanyaggal rendelkezik. Levéltára számos középkori oklevelet őriz. A döntően jogi vonatkozású okleveleken kívül az országban egyedülálló módon fennmaradt a Szent Adalbert székesegyházban 1397-ben végzett egyházlátogatás részletes jegyzőkönyve és hozzá csatoltan a káptalan működéséről tájékoztató statútumok szövege.[1] Végül több esztergomi kódex és nyomtatvány mellett a középkor utolsó három évtizedéből a káptalani ülések jegyzőkönyve is elkerülte a pusztulást. A latin nyelvű kódexet Luigi Ferdinando Marsili (vagy Marsigli) bolognai tudós, diplomata és katona (1658–1730) mentette meg. A kiváló hadimérnök 1686-ban jelen volt Buda ostrománál. Feljegyzése szerint a vár visszafoglalása után a budai könyvtárban bukkant a kódexre, melyet magával vitt és utóbb hatalmas kéziratgyűjteménye részeként szülővárosa híres egyetemére hagyott.[2]

A Bolognai Egyetemi Könyvtár magyar vonatkozású kódexére 1868-ban Szilády Áron hívta fel a figyelmet. Rövid leírásában megállapította, hogy az esztergomi káptalan kódexéről van szó.[3] Közel ötven év múlva Veress Endre részletes ismertetést adott a kéziratról.[4] Ennek nyomán Lukcsics Pál az 1920-as évek közepén hosszabb időt fordított a kódex helyszíni vizsgálatára, és külön tanulmányban foglalta össze kutatási eredményeit.[5] Írásában a kéziratból ízelítőül két szemelvényt, a kisbarsi tizedkerület 1510. évi felosztását és a hátralékokról 1520-ban készült összeállítást is közzé tette. Megállapította, hogy a kézirat az esztergomi székeskáptalan üléseinek jegyzőkönyve, amely az 1500–1502. és az 1507–1527. évek anyagát tartalmazza. A kódexből valamilyen oknál fogva az 1503 és 1506 közti évek adatai teljesen hiányoznak. Emellett az utolsó év anyaga befejezetlen,

---

[1] *Kollányi Ferencz:* Visitatio capituli e. m. Strigoniensis anno 1397. Történelmi Tár Budapest, 1901. 71–106, 239–272. Ezen belül a statútumok szövege: 257–272. Vö. *Solymosi László:* Az egri káptalan dékánválasztási statútumai a XV. századból. Levéltári Közlemények 63 (1992), 137–138.

[2] Biblioteca Universitaria di Bologna, Cod. Lat. 634. Címlapján latin és olasz nyelven a következő pontatlan tartalmi minősítés olvasható: Divisio agrorum spectantium ad varias Hungariae ecclesias ab anno 1500 ad 1527, illetve Manoscritto trovato della Biblioteca di Buda in lingua latina della divisione di varii terreni in Ungheria. A kódex mikrofilmjét (OSzK MF 1/4128) kérésemre Karsai Orsolya szerezte meg. Közreműködését ezúton is köszönöm.

[3] A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője 2 (1868) 136–137, 138.

[4] *Veress Endre:* A bolognai Marsigli-iratok magyar vonatkozásai. Magyar Könyvszemle 14 (1906) 224–225.

[5] *Lukcsics Pál:* Az esztergomi főkáptalan a mohácsi vész idején. (1500–1527.) Esztergom Évlapjai (Annales Strigonienses) 3 (1927/2) 69–97. Ezen belül a szövegkiadás: 75–77 (65r–67r), 79–81 (21v–22r). A tanulmány több azonosítási és értelmezési tévedést, a szövegközlés pedig olvasati hibákat tartalmaz. A szerző az 1920-as évek közepén két nyáron át kutatott Bolognában. *Lukcsics Pál:* A Bolognai Állami Levéltár. Levéltári Közlemények 5 (1927) 210.

és másutt is akadnak kisebb hiányok. A bolognai kötet összességében 24 esztendőről — közel negyedszázadról — ad sajátos tájékoztatást.

A bolognai kódex nem számadáskönyv, hanem olyan jegyzőkönyv, amely az adott időszakból a káptalan ülésein született döntések meghatározott körét tartalmazza.[6] Ezek a döntések gazdasági jellegűek voltak, és alapvetően a jövedelemkezeléssel és a jövedelem felosztásával foglalkoztak. Az esztergomi jegyzőkönyv gerincét a gazdasági tisztségviselők választásával, illetve meghatározott jövedelmek szétosztásával kapcsolatos döntések évről évre ismétlődő sorozata képezi.

Tisztségviselők

Az 1397. évi egyházlátogatás alkalmával bemutatott statútumok szerint büntetés terhe mellett a káptalan tagjai minden pénteken közvetlenül a közös mise után (*post conventualem missam*) kötelesek voltak összejönni a felmerült ügyek megtárgyalására.[7] Ennek ellenére bizonyos döntések nem a pénteki ülésen születtek. Nemcsak azért, mert szükség esetén a kanonokok más napon is ülésezhettek, hanem elsősorban azért, mert valamikor a káptalan úgy határozott, hogy a fontos gazdasági döntéseket az év meghatározott napján tartott összejövetelén hozza meg. Ez az időpont az 1397. évi egyházlátogatás idején Szent Lőrinc vértanú vigiliája (augusztus 9.) volt.[8] Később azonban megváltoztatták, és az esztergomi jegyzőkönyv szerint ez a jeles nap Szent Vitus és Modesztusz szicíliai vértanúk június 15-én tartott ünnepe lett. Ezen a napon (vagy olykor a hozzá közeli napok egyikén) rendszerint a harang hívó szavára (*ad sonum campanae*) a nagymise után reggel kilenc órakor a kanonokok összejöttek a káptalani ülések színhelyén, a székesegyház sekrestyéjében (*in sacristia, loco nostro videlicet capitulorum*), és alapvető döntéseket hoztak. Mindenekelőtt egyhangúlag megválasztották soraikból a káptalan gazdasági tisztségviselőit (*officiales*). Első helyen a káptalan *divisorát*, a jövedelmek felosztásáért felelős tisztségviselőt. Őt követte a földesúri jövedelmek kezelőinek (*officiales, factores*), a tizedszedőknek (*decimatores, collectores*), valamint 1509 és 1519 között a káptalan képviselőjének (*procurator*) a megválasztása. Valamennyien esküt tettek, hogy feladatukat az előírásoknak megfelelően ellátják.

A választás egy évre (*per circulum anni*) szólt. Ha a tisztségviselő betegség miatt vagy más okból nem teljesíthette feladatát, hivatali éve hátralevő részében az időközben megválasztott személy látta el tisztségét. A hiányzó, valószínűleg Rómában tartózkodó Pécsi Miklós helyett 1507 őszén Pápai András lett a *divisor*, a beteg Kaplonyi László tizedszedőt pedig 1519 augusztusában Esztergomi Pál váltotta fel.[9] A tisztséget ugyanaz a személy egymást követő években is elnyerhette. A feladat nagysága szerint egy-egy tisztségre egy vagy két személyt válasz-

[6] A kódex 1522-ben a többféle jelentésben használt *registrum* ~ *regestrum* szóval minősítette önmagát: *in hoc et novo regestro*. Ezzel a megfogalmazással egyben utalt arra is, hogy nem egyetlen hasonló jegyzőkönyv készült Esztergomban.

[7] *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 264.

[8] *Kollányi*: Visitatio (1. jegyzet), 261, 262.

[9] Pécsi Miklós római tartózkodását említi *Kollányi Ferencz:* Esztergomi kanonokok. 1100–1900. Esztergom, 1900. 119. Pécsi *divisorrá* választása 1507-ben természetesen ellentmond annak, hogy 1498 és 1519 között folyamatosan Rómában időzött volna a káptalan képviseletében.

tottak meg. Nem volt akadálya annak, hogy egy személy egyidejűleg akár több tisztséget is betöltsön. Rendkívül fontos munkája mellett még a *divisor* is kaphatott egyéb megbízást. A tisztségek száma a feladatok összevonása vagy éppen szétválasztása miatt változó volt. Ritkán új szerzemény is növelte a funkciók számát. A Somogy megyei szenyéri uradalom Bakóc Tamás bíboros, esztergomi érsek (1497–1521) végakaratából lett a székeskáptalan tulajdona. Az érsek azért hagyta tekintélyes somogyi vagyonát a kanonoki testületre, hogy jövedelméből fenntartsák az általa a Gyümölcsoltó Boldogasszony tiszteletére alapított és a székesegyház déli oldalához épített kápolnát.[10] A tényleges birtokbavétel jeleként a káptalan 1525-től kezdve választott tisztségviselőt az új gazdasági egység (*decanatus*) élére. Előfordult, hogy egyszerre több mint 20 tisztség betöltéséről döntöttek. A tisztségviselők száma rendszerint ennél valamivel kevesebb volt, mert hiába választottak néhány esetben egy-egy tisztségre két személyt, olyanok is voltak, akik kettő vagy több tisztséget is elnyertek. De némely tisztségre fontossága miatt sohasem választottak két személyt. A káptalan képviseletét ellátó *procurator*, illetve a jövedelmek szétosztását végző *divisor* mindig önállóan teljesítette feladatát.

Kivételesen ugyan előfordult, hogy két *divisor*t választottak, de ez csak átmeneti jelenség volt, és a káptalan új bevételének, a Nagyboldogasszony (az égbe felvett Szűz Mária) tiszteletére emelt kápolna jövedelmének kezelésével függött össze. A székesegyház északi oldalához épített kápolnát 1397 előtt Kanizsai János esztergomi érsek (1387–1418) alapította.[11] Az intézmény hamarosan jelentős jövedelemre tett szert.[12] A olasz származású Giorgio Prioli (Georgius de Priolis) kanonok, kápolnaigazgató 1494. október 4-én bekövetkezett halála után VI. Sándor pápa II. Ulászló magyar király és Hippolit esztergomi érsek kérésére egyesítette a kápolna jövedelmét a káptalanéval. Az inkorporáció ellenére eleinte mégis külön kezelték a kápolna, illetve a káptalan bevételeit. A kápolna felügyeletére a káptalan új tisztséget hozott létre. A kápolna *divisor*ának 1496. február 20-án megválasztotta Pesti Gergely kanonokot, aki tisztségét 1500 nyaráig látta el. Ő kezelte és osztotta szét a kápolna tekintélyes jövedelmét, amely három tizedkerület gabona- és bortizedéből állt.[13] Ezek közül kettő Hont megyében terült el.

[10] *Borsa Iván:* A szenyéri uradalom Mohács előtti oklevelei. Somogy Megye Múltjából 9 (1978) 57, uo. 10 (1979) 146–149, Az esztergomi főkáptalan fekvő, s egyéb birtokaira vonatkozó okmányok tára. Pest, 1871. 99–101. Vö. Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. Írta Horváth István, H. Kelemen Márta, Torma István. Magyarország Régészeti Topográfiája 5. Budapest, 1979. (a továbbiakban Rég. Top. V.) 102, 105.

[11] *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 240–241. Vö. Rég. Top. V. 102, 104–105.

[12] Zsigmondkori Oklevéltár. I–II/2. (1387–1410). Összeállította Mályusz Elemér. III–VII. (1411–1420). Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 1, 3–4, 22, 25, 27, 32, 37.) Budapest, 1951–2001. (A továbbiakban ZsO) I. 4386, 4417, 4457, 4461, 5543, 5649, 5831. sz. Csanádi Péter kanonok, oltárigazgató többek közt 1479-ben a Szent Anna városrészben, a királyi város kapuja előtt épített házát adományozta a kápolnának. *Kollányi:* Esztergomi kanonokok (9. jegyzet) 109.

[13] Minderről részletesen Pesti Gergely 1500. június 15. előtt készült saját kezű számadása tájékoztat. Prímási Levéltár, Arch. eccl. vetus no 65/1. Az értékes forrás a Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjteményéből (a továbbiakban DF) hiányzik. (Ezúton is köszönetet mondok Hegedűs András prímási levéltárosnak, hogy a számadást e-mail segítségével eljuttatta hozzám.) Az inkorporációra vonatkozó egyéb oklevelek: DF 278956 (Prímási Levéltár, Arch. eccl. vetus no 65/4), DF 237686 (Eszt. kápt. m. lt. 46–3–13), kiadása: Az esztergomi főkáptalan (10. jegyzet), 98–99, DF

Az egyik Egeg, Bát és Bozók vidékét, a másik a megye keleti részén fekvő Hegyalját (*Submontibus*), a harmadik pedig Rimaszombat környékét ölelte fel.[14] A káptalan 1500. június 15-én egyesítette a két tisztséget, s ettől fogva a káptalani *divisor* ellátta a kápolna felügyeletét, bevételeinek kezelését is. 1515-ben viszont a káptalan két *divisor*t választott, egyet a káptalan, egyet pedig a kápolna jövedelmének a kezelésére. A következő évben azonban már visszatértek a régi gyakorlathoz, és ettől fogva mindig csak egy *divisor*t választottak. A két *divisor* tevékenysége jól elkülönült egymástól, munkájuk nagysága alig mérhető egymáshoz. Bármenynyire is tekintélyes jövedelemmel rendelkezett a kápolna, bevétele a káptalan összbevételének csak egy részét képezte, s kezelése egyszerű feladat volt. Ráadásul *divisor*a, miután a kápolna bevételeiből a mindössze néhány tételből álló kiadásokat folyósította, a jelentős maradékot átadta a káptalannak, amit azután a káptalani jövedelmek *divisor*a osztott szét. A kápolna *divisor*a végeredményben csak kismértékben tehermentesítette a káptalani *divisor*t, ezért hosszabb távon nem volt rá szükség.

A választott tisztségviselők kötelezettségeit a legritkább esetben határozták meg, mivel az 1397. évi vizitációs jegyzőkönyv és a hozzá csatolt statútumok pontosan rögzítették a követelményeket, és a középkor végén is ezt tekintették mérvadónak. A *procurator* a káptalan mindennemű ügyeinek intézésében a prépostot helyettesítette, s ennek megfelelően munkájáért a prépost bevételéből részesedést kapott.[15] A *divisor* osztotta szét a káptalan összes jövedelmét, a tizedből és a földesúri jogokból származó természetbeni és pénzbeli bevételeket egyaránt. Az egyes jövedelmek szétosztásáról lajstromot (*registrum*) készített, hivatali idejének végén pedig számadással tartozott a káptalannak. Munkájáért a szétosztott jövedelemből egy százalék illette meg.[16] A különféle gazdasági egységek tisztségviselői a földesúri jövedelmeket, a tizedszedők pedig a tizedet hajtották be. Az utóbbit általában nem személyesen szedték be, hanem az egyszerűbb megoldást választva, inkább bérbe adták a tizedet. Tevékenységükért természetesen részesültek az adott bevételből, rendszerint kettő, ritkábban egy vagy három százalékot kaptak meg belőle.[17]

A középkor végi jegyzőkönyv a *divisor* megválasztásakor mindössze három alkalommal foglalkozott a munkájával. 1500-ban előírták, hogy a *divisor* a káptalan ügyeiben keletkezett költségeket 12 forint összegig a prépost vagy 2–3 kanonok tudtával, az ennél nagyobb összeget pedig a káptalan tudomásával folyósíthatja. Ezt a döntést 1519-ben azzal egészítették ki, hogy a *divisor* ezekről a kiadásokról köteles jegyzéket (*registrum*) készíteni. Egyúttal megszabták, hogy a pénzbevételeket a káptalan tanácskozóhelyén őrizze és ossza szét, a gabonából,

278957 (Prímási Levéltár, Arch. eccl. vetus no 65/5), *Augustinus Theiner:* Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. I–II. Romae 1859–1860. (A továbbiakban Theiner) II. 554–556.

[14] A hegyaljai körzet településeiről 1516-ból, a rimaszombati kerület helységeiről pedig 1515-ből és 1516-ból származó jegyzék részletesen tájékoztat. DF 238413 (Esztergomi káptalan magán levéltára, Caps. eccl. 1–1–2), DF 238418 (Uo. 1–1–8). A másik honti körzet településeit 1511. évi lajstrom tartalmazza. DF 237706 (Eszt. kápt. m. lt., Acta Radicalia 46–4– 5). Az utóbbit említi *Fügedi Erik:* Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. Századok 94 (1960) 115.

[15] *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 262.

[16] *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 265, 267–269.

[17] *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 261–262, 266–267.

zabból, lisztből, borból és másból származó jövedelmeket pedig ne tartsa napokig a házában, hanem mindenkinek azonnal adja ki belőle a részét. Egyben arra is felszólították, hogy az adott kakati (párkányi) mérőeszközökből készíttessen egy-egy példányt.[18] 1526-ban a hét évvel korábbi döntést tovább bővítették. Megtiltották, hogy a tisztséggel és a káptalani jövedelmekkel kapcsolatos könyveket és egyéb irományokat a székesegyház épületén kívül őrizze, hogy a jövedelmek szétosztását a saját házában végezze, hogy a káptalan tudta nélkül a befolyt jövedelmekből bárkinek kölcsönt adjon. Végül jegyzéket kellett kérnie a tisztségviselőktől az általuk behajtott bevételekről, és a jövedelmeket be kellett írnia a káptalan e célra rendszeresített könyvébe.

A gazdasági tisztségekre az 1397. évi statútumokkal összhangban a székeskáptalan kanonokjait választották meg.[19] A tisztségek jól jövedelmeztek, ellátásuk többletbevételhez juttatta a kanonokok meghatározó, többnyire helyben lakó csoportját. Elvétve olyan személyek is tisztséget kaptak, akik a káptalan működésében helyettesként jelentős szerepet játszottak, de csak abban az esetben, ha maguk is kanonokok voltak. Pápai János, az őrkanonokot helyettesítő alőr (*succustos*), hivatalból kanonok volt, mivel ezt a tisztségviselőt az őrkanonoknak a kanonokok közül kellett kiválasztania.[20] Tornai István alkántor (*succentor*) és az őt kisegítő Asszonyfalvi Máté (*vicesuccentor* vagy *vicegerens*) is kanonokként került ebbe a funkcióba.[21]

Rétek és bortizedek megosztása

A kanonoki testület — a tisztségviselők megválasztásán túl — minden évben meghatározta bizonyos káptalani birtokokon a rétfelosztás, illetve a borjövedelem megosztásának a módját. Továbbá megszabta, miként részesednek a kanonokok a káptalant illető kisbarsi tizedkerület tizedéből.

A közlekedés szempontjából oly fontos lovak takarmányozása szükségessé tette, hogy a káptalan szénáról gondoskodjék. E célból a kanonokok között az Esztergomhoz közel fekvő Ebed, Bajon és Csév (Piliscsév) határában rétet osztottak szét. Minden bizonnyal sorshúzás alapján döntötték el, kit melyik sorszámú rétdarab illet meg az adott területből. Ez a módszer kizárta a részrehajlást, és többé-kevésbé kiegyenlítette az egyes rétdarabok közti különbséget, amely eltérő távolságukból, fekvésükből és minőségükből adódott. 1526-ban a három település mindegyikén osztottak kaszálót, míg a többi évben közülük csak kettőn sorsoltak szénatermő rétet. Ebed határában erre minden évben sor került. Mellette viszont Bajon és Csév település közül csak az egyik jött szóba. Az ebedi határ különleges

[18] Úrmérték-etalonról 1397-ban is szóltak. A kisbarsi gabonatized kapcsán jegyezték fel: *solvuntur cum mensura sancti Adalberti, quae ad hostium ecclesiae Strigoniensis est de ferro impressa. Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 83.

[19] *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 261, 267.

[20] *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 97. Vö. *Kollányi:* Esztergomi kanonokok (9. jegyzet), XL.

[21] A *succentor* tisztség és a kanonokság a 15. század folyamán kapcsolódott össze egymással. Tarnócai Tamás 1460 táján kanonok *succentor* volt. *Kollányi:* Esztergomi kanonokok (9. jegyzet), 106. Az összekapcsolódásra többek között azért volt szükség, mert a kanonoki installáció joga a kántorkanonokon kívül a helyettesét is megillette, s mégiscsak furcsa lett volna, ha a kántorkanonok távollétében nem kanonok helyettese végezte volna el ezt a feladatot. *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 94–95.

szerepét az magyarázta, hogy a káptalan legelőször itt alakított ki közös használatú rétállományt. Ennek megfelelően már 1397-ben úgy beszéltek az itteni rétosztásról, mint régi szokásról. Egyúttal azt is feljegyezték, hogy az ebedi rétből évente csak azok a kanonokok részesedtek, akik a helyben lakás kötelezettségének eleget téve Esztergomban tartózkodtak, vagyis viselték a káptalani tagsággal járó terheket.[22] Ezzel függött össze, hogy az Ebed határában kiosztott rétdarabok száma évente változott, a jegyzőkönyv tanúsága szerint a középkor végén 18 és 27 között mozgott. Ehhez hasonló elv érvényesült Bajon területén is, ahol az évente kiosztott kaszálók száma 21 és 28 között váltakozott, és mindig legalább hárommal több volt, mint Ebed határában. Ezzel szemben Csév területén a rétosztást az állandóság jellemezte, itt minden esztendőben egyformán 39 kaszálóról döntöttek. Az eltérés azzal függhetett össze, hogy Csév viszonylag későn lett a káptalan tulajdona. Vitéz János érsek néhány hónappal halála előtt, 1472 tavaszán, adományozta lelke üdvéért a Pilis megyei Csév birtokot a káptalannak.[23]

A fogyasztási és kereskedelmi szempontból egyaránt fontos borjövedelem kezelése a káptalani birtokokon szintén sajátos megoldást kívánt. Igazságtalan lett volna, ha a káptalan egyes birtokait javadalomként (*pro praedio*) élvező kanonokok az adott birtok határában fekvő szőlők után szedett bortizedet is megkapták volna. Különösen azért lett volna ez sérelmes, mert egyfelől nem minden kanonoknak jutott javadalombirtok, másfelől az egyes birtokok adottságai a szőlőművelés tekintetében igen eltértek egymástól. Ezért a káptalan a bortizedet bizonyos birtokain a kanonoki közösség számára (*pro communitate*) tartotta fenn, és tagjai között osztotta szét.[24] Az esztergomi jegyzőkönyv szerint összesen tíz káptalani birtok: Baráti (Bernecebaráti), Dorog, Ebed, Epel (Epöl), Gyarmat (Kőhidgyarmat), Keszi (Ipolykiskeszi), Kesztölc, Muzsla, Páld (Garampáld) és Ság (Ipolytölgyes) bortizedéről volt szó. Az évente esedékes felosztásban többségük rendszeresen szerepelt. Az említett birtokok bortizedét a káptalan a kanonokok között úgy osztotta szét, hogy évente meghatározta, az adott település vagy települések szőleinek bortizedéből név szerint kik részesednek. Nem kétséges, hogy ennél igazságosabb lett volna, ha összegyűjtik a birtokokon beszedett bortizedet, és a teljes mennyiséget osztják szét a megfelelő kulcs szerint az arra jogosultak között, miként például azt az Esztergom város falain kívül fekvő Szent János evangélista és apostol tiszteletére szentelt templomnál és a Szent Anna kolostor közelében szedett bortized esetében tették.[25] Talán technikai okból, szállítási és tárolási nehézségek miatt kényszerültek erre a különös megosztási módra, amelynek egyenlőtlenségeit azzal kísérelték meg enyhíteni, hogy az adott birtok bortizedét évente (feltehetően sorsolással) más-más kanonoki csoportnak juttatták. A bortizedben részesedők száma 27 és 37 között váltakozott.

A kisbarsi kerület tizedének megosztásakor is hasonlóképpen jártak el. Ez a tizedkörzet Bars megye délnyugati részére és a vele szomszédos Nyitra, Komárom és Esztergom megye néhány településére terjedt ki. A terület falvainak je-

[22] *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 260.

[23] Az esztergomi főkáptalan (10. jegyzet), 97.

[24] *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 90, 261.

[25] *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 85. Vö. Decimatio vinorum ad sanctum Iohannem 1507-ből. DF 238412 (Eszt. kápt. m. lt., Caps. eccl. 1–1–1).

lentős részében a tizedet a káptalan Martyrius esztergomi érsek 1156. évi adományából birtokolta.[26] Az 1397. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv rögzítette a részesedés sajátos módját. Ezekben a falvakban a plébánosnak járó tizenhatod kivételével a teljes tized a káptalant illette meg, mégpedig úgy, hogy kanonoki részén túl a nagyprépostnak ötöd-, az olvasókanonoknak pedig tizedrész járt. Ennek megfelelően a falvakat — amennyire igazságos becslés alapján lehetett — öt egyenlő csoportba sorolták, és azok egyikét részesedése fejében a nagyprépostnak adták. Ezután a többi falut tíz egyenlő csoportba osztották, és azokból egy az olvasókanonoké lett. A maradékot végül a kanonokok között osztották szét.[27] A jegyzőkönyv szerint a középkor végén is lényegében ezt a gyakorlatot követték. A tizedkerület több mint 80 települését 11 birtokcsoportba sorolták, és az egyes csoportokhoz rendelték az azok tizedéből részesedő személyeket. A besoroláskor a Nyitra megyei Kolon települést mindig bortizede nélkül (*absque vino*) vették számba, mert a birtok borjövedelméből régtől fogva minden kanonok részesedett.[28] Arra is ügyeltek, hogy az azonos vagy gyakori nevet viselő településeket egyértelműen megkülönböztessék egymástól. Erre jól bevált módszert alkalmaztak, a helység birtokosára utaltak. Megadták, hogy az egyik Újfalu (a Bars megyei Zsitvaújfalu) helységet a Forgács család, míg a Nyitra megyei másikat bizonyos Szilveszter, a szomszédságában fekvő Kér települést pedig az esztergomi érsek birtokolta.[29]

Egy-egy csoport tizede a nagyprépostot, illetve az olvasókanonokot illette meg, míg a többi tizede (valószínűleg sorsolás révén) egy-egy kanonoki csoport jövedelme lett. A nagyprépost és az olvasókanonok nagy ritkán másik birtokcsoport bortizedéből is részesült, mert kanonoki jövedelmét abból kapta meg. Az egyes birtokcsoportok általában állandóak voltak, a hozzájuk rendelt kanonoki csoportok összetétele viszont változott. Bizonyára azért, hogy az elkerülhetetlen egyenlőtlenséget valamennyire mérsékeljék. A nagyprépost és a lektor azonban kivételes helyzetben volt. Esetükben a kapcsolat többé-kevésbé állandósult. Hosszú éveken át külön-külön mindegyikük ugyanazon birtokegyüttesnek a tizedét élvezte. Ez a sajátos helyzet valószínűleg úgy alakult ki, hogy előbb a prépost, majd a lektor választott a felkínált csoportok közül.

A részesedők egyes csoportjai maguk gondoskodtak a hozzájuk rendelt birtokokon a tized behajtásáról. Kivételesen közös begyűjtés is előfordult. A káptalan megbízásából 1511-ben Körmendi János és Esztergomi Pál kanonok szedte be két százalékos részesedés fejében a kisbarsi kerületben a tizedet.

A 11 birtokcsoport egyikének tizede formálisan azokhoz a kanonokokhoz tartozott, akik a káptalan régi döntése ellenére az év meghatározott időszakában nem tartózkodtak székhelyükön. Sokak hosszas távolléte miatt a káptalan még 1397 előtt Kanizsai János érsek parancsára úgy döntött, hogy az ilyen kanonokok

[26] Chartae Antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196. Composuit Georgius Györffy. Budapest, 1994. (a továbbiakban CAH) 61–62. Vö. *Kniezsa István:* Az esztergomi káptalan 1156. évi tizedjegyzékének helységei. Századok 73 (1939) 167–187.

[27] *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 83–84.

[28] *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 85.

[29] Vö. *Maksay Ferenc:* Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. I–II. Budapest, 1990. (a továbbiakban *Maksay*) I. 152, 553 (Nagykér). A bizonyos Szilveszter birtokaként szereplő Újfalu, amely az említett Kér nyugati szomszédságában terült el, szintén az esztergomi érsek tulajdona volt. Uo. 559.

legalább évente egyszer időzzenek Esztergomban. Előírta, hogy Szent Adalbert püspök-vértanúnak, a székesegyház védőszentjének az ünnepén és a búcsúnapot (április 23.) követő héten át (április 30-ig) Esztergomban tartózkodjanak, és a nyolc nap mindegyikén vegyenek részt a közös misén és az esti zsolozsmán, a vecsernyén. Ha valaki a határozat ellenére mégis hiányzott, azt abban az évben többek között megfosztották a kisbarsi tizedből neki járó résztől, és azt a káptalan javára fordították.[30] A középkor végén még élt ez a gyakorlat. De csak hellyelközzel alkalmazták, mert mindössze hét évben vezettek nyilvántartást az adott időszakban hiányzó kanonokokról.

A kisbarsi tizedből részesedő személyek száma 31 és 42 között váltakozott. A rétek és az említett káptalani birtokok bortizedének felosztásával ellentétben itt a részesedők között igen elenyésző számban olyanok is lehettek, akik nem voltak kanonokok. A kisbarsi tizedből ugyanis a három helyettes is részt kapott.[31] Közülük — mint láttuk — az alőr (*succustos*) mindig kanonok volt. A középkor végén azonban még a kántor helyettese (*succentor*) is a kanonokok közül került ki. Egyedül az olvasókanonok munkatársa (*sublector*) nem volt székesegyházi kanonok.[32]

Határozatok

A gazdasági tisztségviselők megválasztásának és a háromféle megosztozás módjának a rögzítése mellett a jegyzőkönyv számos egyéb döntést tartalmaz. Ezek a határozatok jelentős részben pénteken, a kanonoki összejövetelek káptalani napján (*die capitulari*) születtek. A döntések jellegét meghatározta, hogy a káptalan egyházi intézményként számos javadalommal és nagy területre kiterjedő tizedszedési joggal bírt, és mint egyházi földesuraság, tekintélyes földbirtokállománnyal és többféle földesúri jövedelemmel rendelkezett. Ezért a különféle határozatok szinte kivétel nélkül gazdasági jellegűek voltak, a kanonoki testület gazdasági tevékenységével, javadalmaival és jövedelmével foglalkoztak. A határozatok zöme kollektív (káptalani) döntés volt. Mellettük azonban egyéni (kanonoki) döntések is születtek. Nem kétséges, hogy ezekkel a káptalan egyetértett, mert különben nem kerültek volna bele a jegyzőkönyvbe. Az egyéni és kollektív döntések kis hányadában tudni lehet, ki vezette be a határozat szövegét a kódexbe. Hét kanonok ugyanis sajátkezű aláírásával a nevét adta egyes szám első személyben megfogalmazott sajátkezű bejegyzéséhez.[33] Ezt a munkát olykor kifejezetten a káp-

[30] *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 260.

[31] Vö. *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 92, 98. Itt nem említik, hogy a *succentor* a kisbarsi tizedből részesedne. Mindössze az esztergomi bortized megosztásakor szerepel. Emellett csak a szokásos, illetve megegyezés szerinti jövedelméről szólnak. Uo. 85, 94.

[32] Bátori Mihály, az egyetlen ismert középkor végi *sublector* bizonyosan nem volt székesegyházi kanonok. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban DL) 46931 (1510). Idézi *Békefi Remig:* A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Budapest, 1910. 103, 446. és *Bónis György:* Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíráskodás történetéhez a középkori Magyarországon. A szerző hátrahagyott kéziratát gondozta és szerkesztette Balogh Elemér. (Jogtörténeti Tár 1/1.) Budapest, 1997. 4070. sz. Vö. uo. 3895. sz. Bátori a Szent István vértanúról elnevezett esztergomi társaskáptalan kanonokja volt. *Kollányi:* Esztergomi kanonokok (9. jegyzet), 130.

[33] A kódex számos, közelebbről nem ismert személy, minden bizonnyal kanonok, alkotása. Közülük sajátkezű aláírásával a következő hét kanonok nevezte meg önmagát: Asszonypataki Jakab (1523), Atyai Miklós lektor (1520), Esztergomi Pál (1513), Fiadi Gergely (1508), Kajári Antal (1525),

talan parancsából (*de mandato*) végezték. A határozatok szövegét néha oklevélformában fogalmazták meg.

Az esztergomi székesegyház kápolna- és oltárigazgatóságainak egy része nem az érsek, hanem a káptalan joghatósága alá tartozott. Ezekben az intézményekben kegyúri joga révén a káptalant illette meg az igazgató kinevezése, beiktatása, a kápolnához vagy oltárhoz tartozó vagyon (ház, szőlő stb.) átadása. Ennek megfelelően számos döntés ebben a témában született. Így jutott Pécsi Miklós kanonok és oltárigazgató halálát követően a Szent Margit oltárigazgatóság 1523-ban átmenetileg Siklósi Péter kanonok, majd egy év múlva Brodarics István pécsi nagyprépost, esztergomi kanonok és királyi titkár kezére.[34] Ugyancsak 1524-ben Oláh Miklós komáromi főesperest és esztergomi kanonokot, a leendő esztergomi érseket (1553–1568) nevezte ki a káptalan a Szent Péter oltár igazgatójává, miután Kaplonyi László kanonok lemondott a javadalomról, mert a Szent Györgyről elnevezett társaskáptalan prépostja és ezzel együtt esztergomi főesperes lett. Oláh Miklós nem kis jövedelemhez jutott: Szécsi Dénes érsek (1440–1465) döntése nyomán az oltárigazgató évente száz forintot kapott a pozsonyi polgároktól.[35]

A kápolna- és oltárigazgatóságok között többször szó esett a már említett Nagyboldogasszony-kápolnáról. A vele kapcsolatos döntésekből egyebek mellett kiderül, hogy a Kanizsai János érsek alapította kápolna vita tárgya lett, és a per a római kúriában folyt.[36] A káptalan 1508-ban soraiból megnevezte perbeli képviselőit, és 1517-ben az időközben elhunytak helyébe újakat választott. Bár a jegyzőkönyv további információval nem szolgál, több forrás megvilágítja a vita lényegét. Eszerint a káptalan a kápolna jövedelméért hosszasan pereskedett Bakóc Tamás érsekkel és Sienai Fülöppel. Az érsek a honti tizedeket szerette volna megszerezni, mert úgy ítélte meg, hogy a honti tizedek nem a kápolnához és általa a káptalanhoz, hanem az érsekséghez tartoznak.[37] Ezzel szemben Sienai Fülöp (Philippus de Senis) és a káptalan perében a kápolna teljes jövedelme volt a tét. A vitát az váltotta ki, hogy X. Leó pápa 1513-ban Sienai Fülöpöt, a pápai kamara klerikusát kinevezte az égbe felvett Szűz Mária kápolna igazgatójának, aki ezen a jogcímen igényt tartott a kápolna jövedelmére. A javadalom értéke igen nagy volt. Jövedelmét a pápai kinevező okmány évi kétezer dukátra becsülte.[38] Ezért

Rosetus Lázár (1510) és Vajai Ferenc (1518). Az utóbbi két tétellel szerepel. A zárójelben megadott évszám a bejegyzés keletkezésének évét jelenti.

[34] Brodarics nem sokkal később, még 1524 őszén, elnyerte az éneklőkanonokságot is. A pápai követ szerint az új méltósággal Brodarics évente 800 arany jövedelemhez jutott. *Békefi:* A káptalani iskolák története (32. jegyzet), 103.

[35] *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 106. Az 1524. évi jövedelmet megbízottja (Gereci Gáspár kanonok, honti főesperes) nyugtája szerint még Kaplonyi László kapta meg, az 1525. évit pedig sajátkezű elismervénye szerint az oltár házában lakó Oláh Miklós vette fel a pozsonyi polgároktól. DF 243570 és DF 243593 (Arch. civ. Posonii no 5527, 5550).

[36] II. Gyula pápa 1507. december 28-án figyelmeztette Bakóc érseket, hogy ne molesztálja a kanonokokat a Nagyboldogasszony-kápolna egyesítése miatt. Theiner II. 576. Vö. DF 278954, 278955 (Prímási Levéltár, Arch. eccl. vetus no 65/2–3).

[37] A kápolna a 14. század végén birtokaiért cserében kapta meg az esztergomi érsekséghez tartozó nagyhonti tizedeket. ZsO I. 4457, 5543, 5649, 5831. sz.

[38] Annatae e regno Hungariae provenientes in Archivo Secreto Vaticano. A magyarországi egyházmegyék javadalmainak annátái.1421–1536. Edidit Josephus Körmendy. Editionem redigerunt et indices composuerunt Kinga Körmendy et Béla Holl. Budapestini 1990. 220. sz.

csak hosszas tárgyalás után sikerült elérni, hogy Sienai Fülöp 1529-ben lemondjon javadalmáról.[39]

A kápolna- vagy oltárigazgató kanonokok az adott intézményhez tartozó házban laktak. Mások viszont a káptalansoron (*in area capitulari*) levő kanonoki házakban éltek. Ha lakója halála vagy lemondása miatt valamelyik ház üres lett, a káptalan döntött, melyik kanonok költözzön bele. Kivételesen megesett, hogy két szomszédos kanonoki ház telkének nagyságát megváltoztatták: 1518-ban az egyik telekből elvett földdarabbal a másikat megnagyobbították.

A káptalani birtokállomány egy része közös, másik része pedig egyéni használatban volt. A közös kezelésben művelt birtokok jövedelmét a statútumokban rögzített arányok szerint (*ad ratas*) osztották szét a kanonokok között.[40] Ezzel szemben az egyéni használatra átengedett birtokok az illető kanonok javadalmát képezték. Ezt a javadalombirtokot *praediumnak* vagy *praedialis* birtoknak (falunak vagy szőlőnek), kanonok haszonélvezőjét pedig prédiálisnak hívták.[41] A nagyprépost és az olvasókanonok mintegy hivatalból kapott javadalombirtokot, az előbbi 1397-ben kettő, az utóbbi pedig egy falut. Ezért ők ketten többre nem pályázhattak.[42] A káptalan többi tagja viszont igényelhetett prédiumot, ha legalább alszerpap (*subdiaconus*) volt és helyben lakott. Ha több volt az igénylő, mint a rendelkezésre álló javadalombirtokok száma, az élvezett előnyt, aki régebben lett kanonok, vagyis kanonoki beiktatása régebben történt (*canonicus antiquior a receptione sua in canonicum*). Velük szemben a kanonokságot utóbb megszerzett kanonokok (*canonici iuniores*) nem kaphattak javadalombirtok gyanánt (*pro praedio*) falut. Nekik helyette szőlővel kellett beérniük. Ha a javadalombirtokos hosszabb időre távozott Esztergomból, vagy nem törődött birtokával, elvették tőle, és más igénylőnek adták.[43]

A birtokok egy részének nem egy, hanem kettő vagy több haszonélvezője volt. Az Esztergom megyei Epel (Epöl) települést régtől fogva fele-fele arányban két kanonok birtokolta. Körmendi János volt az egyik haszonélvező. Társát valamilyen okból a káptalan megfosztotta javadalmától, és a betöltetlennek nyilvánított javadalmat 1514-ben az arra pályázó Székely János kanonoknak, a Becket Szent Tamásról elnevezett társaskáptalan prépostjának adományozta.

A javadalmat esetenként bővítették, hogy haszonélvezői számát növelhessék. Az Esztergom megyei Gyarmat (Kőhidgyarmat) javadalombirtokhoz a káptalan 1523-ban hozzácsatolta a vele szomszédos Patacs ikertelepülést, és egyúttal Vajai Ferenc kanonokot a haszonélvezők sorába emelte.

A javadalombirtokos természetesen viselte a birtok esetleges terheit. Az Epel és Bajna közt fekvő Bercse haszonélvezője 1514-ben Körmendi János és Székely

[39] Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitujitás korából. (Monumenta ecclesiastica tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia.) I. 1520–1529. Szerk. Bunyitay V., Rapaics R., Karácsonyi J. Budapest, 1902. (A továbbiakban MEH) 433–434. Előzmények: DF 237738 (Eszt. kápt. m. lt. 46–6–7), Theiner II. 652, 653 = MEH I. 208, 211.

[40] *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 90, 261, 272.

[41] *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 81, 89–90, 93, 245, 272. A szövegkörnyezet egyértelműen eldönti, hogy itt a *praedium* szó nem az akkoriban már általános puszta, a *praedialis* pedig nem az egyházi nemes fogalmát jelöli.

[42] *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 90, 93.

[43] *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 258–259, 271.

János volt. A régi szokásnak megfelelően a birtok után évente 4 forintot fizettek fogadalmi misére, mert különben a káptalan elvette és másnak adta a javadalmat.

A káptalan számos alkalommal tizedügyekben döntött. Főleg a tizedek bérbeadásáról határozott. Az általános gyakorlat szerint a megválasztott tizedszedők maguk gondoskodtak az adott körzetben a tized behajtásáról. Vagy embereikkel beszedték, vagy bérbe adták a tizedszedés jogát, majd elszámoltak a *divisor*nak. Számos saját kezűleg kiállított bérleti szerződés, fizetési nyugta és jegyzék maradt utánuk. Néha megállapodásuk lényegét saját kezűleg a káptalani jegyzőkönyvbe is bevezették. Rosetus Lázár kanonok tizedszedő például 1510-ben megörökítette, hogy a nagyszombati gabona- és bortizedet 245 forintért bérbe adta a városnak, a megállapodásról a városi jegyzőtől sajátkezű kötelezvényt kapott, és a bérleti díjat november 11-én teljesen megfizették.[44] Bizonyos esetekben azonban a káptalan határozta meg, kinek mennyiért adja bérbe a település vagy terület tizedét. A Komárom megyei Szemerekés tizedét 1501-ben 40 forintért Kétházi Pál nagyprépost kapta meg, aki még aznap megfizette a bérleti díjat. Bars megyében 1500-ban a káptalan Sarló (Nagysarló, Nagysalló) tizedét két és fél garleta gabonáért és négy és fél garleta zabért a szentgyörgymezei prépostnak, 1517-ben pedig a lévai kerület tizedét Bakóc Tamás esztergomi érsek helyszíni szemléje után 175 forintért Haraszti Ferenc és Lévai Zsigmond nemesnek adta bérbe.[45]

A káptalan tizedbirtokosként vagy földesuraságként több alkalommal adókedvezményről határozott. Ha jónak látta, bizonyos ideig mentesített a tized vagy bizonyos földesúri adó megfizetésétől. Különösen a szőlőművelést támogatta kedvezményekkel. Öt helyen a szőlőtelepítőknek 6–10, két településen pedig a fagy okozta károk elszenvedőinek négy évig nem kellett tizedet fizetniök. Saját birtokain a káptalan nem tizedfizetési kedvezménnyel, hanem más módon támogatta a szőlőtelepítőket és művelőket. Dorogi szőlőhegyén a káptalan 1514-ben eltörölte a vidéki (nem helybeli) szőlőbirtokosokat terhelő földesúri adót (*terragium*). Mivel a többi birtokon hasonló nem történt, azokon a szőlőművelés feltehetően jobb helyzetben volt.

Ritkán a káptalani jobbágyok mentesültek a szokásos pénzjáradék (*census ordinarius*) megfizetésétől. A Hont megyei Németi településen az 1510-ben újonnan megtelepedett négy jobbágy nyolc évig azért nem fizetett cenzust, mert puszta jobbágytelekre szállt meg.[46] Tornai István kanonok és alkántor testvére viszont a cenzusfizetés alól tíz évre szóló mentességet kapott.

[44] *Lukcsics:* Az esztergomi főkáptalan (5. jegyzet), 70, 93. Rosetus Lázár kanonok, nagyszombati tizedszedő sajátkezű nyugtája is fennmaradt 1510-ből. DF 279963 (Arch. civ. Tyrnaviae, 4 Quietantiae 1). A térképészek Zolnay László kéziratos munkája nyomán általában az első magyarországi térkép egyik készítőjével azonosítják. *Irmédi-Molnár László:* Lázár deák térképének problémája. Földrajzi Közlemények 19 (1971) 107, *Bendefy László:* Lázár deák személye. Geodézia és Kartográfia 23 (1971) 338–340, *Hrenkó Pál:* Lazarus (Rosetus), Magyarország első térképének alkotója. Geodézia és Kartográfia 26 (1974) 463–466, *Hrenkó Pál–Papp-Váry Árpád:* Magyarország régi térképeken. [Budapest,] 1990. 15, 54.

[45] A garleta ~ gerla űrmértékek közül csak a budai gerla nagysága ismert: 916–1575,5 kg gabonát tett ki. *Bogdán István:* Magyarországi úr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. Budapest, 1991. 289–290, 604.

[46] Kiváltságolás korábban is előfordult. Az esztergomi káptalan 1348 elején telepítőlevelet adott ki szebellébi birtokára. A Hont megyei helységben letelepülőknek 3 évi adómentességet adott, ha maguk építették meg házukat. Azoknak viszont csak egy év kedvezmény járt, akik kész házban szálltak meg. Ugyanakkor a szőlőt telepítőket 6 évre mentette fel a tizedfizetés alól. Az adott időszak

A káptalan jobbágyait még két döntés érintette. Az egyik a gyarmati és ebedi jobbágyok határhasználati vitáját rendezte. Az Esztergom megyei Gyarmat (Kőhidgyarmat) határa nem bővelkedett szántóföldben, a vele szomszédos Ebed területén pedig nem volt erdő. Mivel mindkét települést a káptalan birtokolta, a fogyatékosságon könnyen segíthetett. Egyfelől biztosította Ebed lakóinak a közös határ nyugati részén fekvő gyarmati erdő használatát, elsősorban épületfa igényük kielégítésére, másfelől a gyarmati jobbágyoknak szántóföldi művelésre átengedett egy területet Ebed határában. Egy idő múlva azonban a közös határhasználat, főleg az égetéses erdőirtás, szembeállította egymással a két faluközösséget. Végül a káptalan 1513-ban megtiltotta mindkét település lakóinak az erdőirtást, és csak a gyarmati jobbágyoknak engedélyezte, hogy az erdőben termő szénát összegyűjtsék. Egyúttal 20 forintos büntetést helyezett kilátásba, ha valaki döntését megszegte, ha szénanyerés céljából vagy más okból erdőt irtott, ha szóval vagy tettel ártott a másik félnek. Az ebedi jobbágyoknak pedig ezentúl a káptalan előtt kellett megjelenniök, ha épületfára volt szükségük, és a káptalan gondoskodott arról, hogy a gyarmati káptalani erdőkből szükségletük szerint fához jussanak.

A másik döntés egészen más célt szolgált. A káptalan minden bizonnyal a közbiztonság érdekében fogadta fel 1526 tavaszán egy évre Hacaki Székely Gergelyt, hogy a káptalan esztergomi városrészében, a Szent Anna templomról elnevezett negyedben lovas szolgálatot teljesítsen. Egyúttal megállapodott vele, hogy évi bére 23 forint, 12 fertály búza, 6 fertály zab és egy akkora rét lesz, amekkorát két ember egy nap alatt képes lekaszálni.

A káptalan gondot fordított az ellenőrzésre. Időnként több kanonokból álló bizottságot jelölt ki a vagyonkezelés felülvizsgálatára. Az ellenőrök (*rationistae, calculatores, rationnatores*) átnézték a *divisor* és a többi gazdasági tisztségviselő elszámolásait, kimutatták a fizetési elmaradásokat, és jelentést készítettek munkájukról. Közülük a legjelentősebb az 1520-ban összeállított beszámoló volt, amely 1516-tól kezdve tekintette át a tisztségviselők tevékenységét. Ezt a jelentést — talán a jelentősebb hiányok, elmaradások miatt — a jegyzőkönyvbe is bevezették.[47] A hátralékok kifizetésére az 1509-ben hozott döntés értelmében 15 nap állt a kanonokok rendelkezésére.

A káptalan ülésén két misealapítvány létesítését fogadta el. Nyási Demeter esztergomi kanonok, vikárius és segédpüspök 1518-ban száz aranyforintot ajánlott fel, hogy lelki üdvéért minden évben misét mondjanak Szent Demeter, vagyis védőszentje október 26-i ünnepén. A másik kegyes adományt Horvát Mihály, Bakóc Tamás esztergomi érsek huszárkapitánya tette. Halálát követően végakaratát Báncsai Mátyás kanonok teljesítette, amikor a hagyatékból 1520-ban kétszáz forintot átadott a káptalannak, hogy minden évben a Szent Márk evangélista ünnepét (április 25.) követő pénteken a székesegyház Szent Kereszt oltáránál misét mondjanak az elhunytért. Előfordult, hogy a káptalan maga létesített misealapítványt. A Szent Erzsébet kápolna lepusztult házát Mekcsei János kanonok

elmúltával a szokásos cenzus terhelte őket, mint a káptalan többi jobbágyait. Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–II. Ed. Ferdinandus Knauz. Strigonii 1874–1882. III. Ed. Lodovicus Crescens Dedek. Strigonii 1924. IV. Ed. Gabriel Dreska *et alii*. Strigonii–Budapestini 1999. (A továbbiakban Mon. Strig.) III. 657.

[47] Vö. DF 238419 (Eszt. kápt. m. lt., Caps. eccl. 1–1–9).

és segédpüspök saját költségén közel nyolcszáz forintért teljesen újjáépítette. Mekcsei halálát követően 1510-ben a káptalan úgy intézkedett, hogy a ház új lakója és utódai minden hétfőn a holtakért mondjanak misét a székesegyház Szent György oltáránál.

A káptalan több alkalommal foglalkozott a kanonokok közti nézeteltérések, vitás kérdések rendezésével. Szőlősi Lőrinc kanonok, a Szent Anna nevű esztergomi városrész tisztségviselője (*officialis*) 1501 elején vitatta, hogy a felügyelete alá tartozó káptalani birtok lakói által bizonyos ünnepeken (az adott esetben bizonyára Karácsonykor) befizetett adományok (*muneralia*) a káptalant illetnék meg. Úgy gondolta, hogy az ünnepi adományok a mindenkori officiális jövedelmét képezik. A káptalan az idős kanonokok megkérdezése után megállapította, hogy régi szokás szerint az ünnepi adományok tizede jár a tisztségviselőnek, míg a többit a *divisor* a kanonokok között osztja szét. Ugyancsak Szőlősi Lőrinc volt az egyik szereplője annak az ügynek, amely közte és Garai Antal kanonok között okozott vitát. Garai a káptalan részére 23 forintért asztagban gabonát vásárolt, és a cséplés után a káptalan nyéki (ipolynyéki) vermében helyezte el. Szőllősi a káptalan nyéki tisztségviselőjeként a gabona egy részét értékesítette. A gabona azonban Garai gondatlansága miatt megromlott, és a két fél nem tudott megállapodni, hogyan téríti meg az okozott kárt. A káptalan 1509-ben úgy határozott, hogy a 23 forintból Szőlősi annyit fizet, amennyiért gabonát eladott, a többit pedig Garai téríti meg.

Tornai István kanonok és alkántor 1512 tavaszán azért emelt szót, mert helyettesítő tevékenységéért a kántorkanonok még tartozott neki 24 forintot kitevő évi járandóságával. Panaszára a káptalan Szatmári János kanonoknak, a kántorság (*cantoratus*) jövedelme összegyűjtőjének egyetértésével utasította a *divisor*t, hogy a kántori bevételekből fizesse ki az összeget. Atyai Miklós olvasókanonok 1515-ben szóvá tette, hogy a káptalan dorogi birtokáról egy jobbágyasszony Szatmári György pécsi püspök falujába kíván költözni, mert az asszony elmondása szerint Szatmári János kanonok, Dorog település javadalombirtokosa, zaklatta őt. Atyai Miklós a káptalan 1397. évi statútumára hivatkozott, miszerint a javadalombirtokos, ha jobbágyokkal nem gyarapítja birtokát, büntetést érdemel.[48] A káptalani ülésen elhangzott panaszra éles szóváltás bontakozott ki a két személy között. Szatmári János azzal vádolta az idős olvasókanonokot, hogy mindig támadja (*the lector myndenkor ream tewrel*), hazudik és becstelen. Atyai Miklós visszautasította a vádakat, és arra kérte a káptalant, hogy az igaztalan és gyalázatos szavakért statútumainak megfelelően szolgáltasson igazságot.[49] Mire a kanonoki testület a két érintett nélkül megtárgyalta az ügyet, és szabályzata szerint Szatmári Jánost viselkedése miatt négy hónapra kizárta a káptalan tanácskozásairól és megfosztotta jövedelmeitől, Atyai Miklóst pedig ártatlannak nyilvánította. Székely János szenttamási prépostot a káptalan 1521-ben azért büntette meg, mert bizonyos (nem részletezett) jogtalanságok elkövetésével 200 forintra becsült kárt okozott Csézi András nagyprépostnak.

[48] Vö. *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 259.

[49] *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 263–264. Atyai Miklós, a káptalan meghatározó alakja több mint negyven esztendőt töltött Esztergomban. Szentszéki jegyzőként 1484 elején kezdte pályáját és 1523 tavaszán olvasókanonokként végezte be. *Bónis:* Szentszéki regeszták (32. jegyzet), 3470. sz.

A helyi vonatkozású döntések mellett két határozat országos ügyhöz, a honvédelemhez kapcsolódott. A török veszély szükségessé tette, hogy a tekintélyes vagyonnal rendelkező egyházi intézmények jövedelmük arányában tartsanak az ország védelmére mozgósítható katonákat. Ennek szellemében az 1498. évi törvény 20. cikkelye meghatározta a főpapoktól és a fontosabb egyházi intézményektől elvárható katonák létszámát. A törvénycikk az esztergomi káptalant kétszáz lovas kiállítására kötelezte.[50] Ezzel függött össze, hogy a káptalan 1517 nyarán Simonyi Zsigmond nemest megválasztotta hadai kapitányává, és meghagyta neki, hogy a fegyveresek zsoldját szeptembertől kezdve fizesse. A másik bejegyzést II. Lajos király intézkedése váltotta ki. A török támadás hírére az uralkodó 1526. március 29-én országgyűlési meghívót, majd június elsején mozgósítási parancsot bocsátott ki. Az előbbi a rendeket Szent György napjára (április 24.) Rákos mezejére hívta, míg az utóbbi a csapatokat július 2-ára Tolnára rendelte.[51] A káptalan annak rendje módja szerint tagjai sorából megválasztotta országgyűlési követeit. De Körmendi János lektor, Székely János szenttamási prépost, Báncsai Mátyás és Szatmári Ferenc nem jelent meg a diétán. Ezért a káptalan 1526. augusztus 8-án egy évre megfosztotta őket jövedelmüktől, amennyiben nem tudnák távolmaradásukat indokolni. A biztonság kedvéért azonban Szini Tamás sasvári főesperes és Újlaki András személyében két másik kanonokot jelölt ki arra, hogy részt vegyenek a gyűlésen. A jegyzőkönyvi bejegyzés szépséghibája, hogy tévesen tolnai országgyűlésről szól. Az általános zűrzavarban nem csoda, hogy a káptalan a rákosi országgyűlést és a tolnai tábort összemosta, összekeverte egymással. A rendkívüli körülmények közepette a kanonoki testületnek még három héttel a mohácsi csatavesztés előtt sem voltak kellő információi, hogy a tévedést korrigálja.

Az utóbbi bejegyzés alapján az is megállapítható, hogy az adott periódusban hozott káptalani döntések egy része nem kapott helyet a jegyzőkönyvben. Az országgyűlési követek megválasztása utólag csak azért került bele a kötetbe, mert a káptalan később megbüntetésükről határozott. A feljegyzett egyéni döntések kis száma arra utal, hogy ezek többségének megörökítése elmaradt. Amit nem vezettek be a jegyzőkönyve, arról rendszerint más forrás sem tájékoztat.[52] Egy kivétel kapcsán kiderül, hogy a káptalan nem szokott adománylevelet kiállítani az oltárigazgatóságok és a hozzájuk tartozó házak átruházásáról. Oláh Miklós oltárigazgatói kinevezésekor azonban Szatmári György esztergomi érseknek (1522–1524), Oláh régi pártfogójának a kérésére eltekintett ettől a gyakorlattól, és oklevelet adott neki az adományozásról. A jegyzőkönyvben szereplő döntéseknek, ügyeknek, eseményeknek természetesen lehetett írásban rögzített előzménye és következménye is. Az egyik bejegyzés beszédesen tanúskodik erről. Eszerint Endrédi Miklós kanonok egy családra átruházta a Szent Anna városrészben vásárolt sarokhá-

[50] Corpus juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1000–1526. Budapest, 1899. 606.

[51] *Kubinyi András:* A mohácsi csata és előzményei. Századok 115 (1981) 96–97. Vö. *Szakály Ferenc:* A mohácsi csata. Budapest, 1975. 24–25. Az esztergomi érsek és a káptalan csapatai 1526 júniusának a végén Tomori Pál seregében harcoltak. *Kubinyi András:* Az egyház szerepe az országos politikában és a honvédelemben a középkor végén. In: Egyházak a változó világban. Szerk. Bárdos Lajos és Beke Margit. [Esztergom, 1992.] 23.

[52] Szerencsés esetben pótolható a jegyzőkönyv hiányossága. Eszéki László kanonok, zólyomi főesperes nyugtái tanúsítják, hogy 1523-ban és 1524-ben ő volt a nagyhonti kerületben a tizedszedő. DF 249420, 249421 (SA v Brne, Seilern cs. lt. 10–379 és 380).

zát. Megtiltotta, hogy a család a házat eladja, és meghagyta, hogy a káptalan a család kihalása után értékesítse, és árát misealapítványra fordítsa. Minderről — folytatódik a bejegyzés — alaposan tájékozódni lehet a káptalan által kiállított oklevelek másolataiban, amelyeket a káptalan pecsétje alatt a levéltárban (*in archivo*) helyeztek el. A jegyzőkönyv tartalmát kiegészítő gazdag forrásanyagból zömmel a tizedszedők említett bérleti szerződései, nyugtái és jegyzékei maradtak fenn.

Birtokok és tizedkerületek

Az esztergomi jegyzőkönyv vagyonkezelő szervezetként mutatja be káptalant. Olyan intézményként, amely döntéseivel, tisztségviselőivel, javadalombirtokosaival működteti vagyonát, behajtja és szétosztja jövedelmét, ellenőriz és fegyelmez. Változatos, sokszínűen gazdag tartalmával lényegében a káptalan vagyonáról, a döntéshozó, a tisztségviselő, a javadalombirtokos és a jövedelemből részesedő kanonokokról, vagyis magáról a káptalanról, a kanonokok testületéről tájékoztat.

A káptalan vagyona kisebb-nagyobb gazdasági egységekbe (*officiolatus*, *decanatus*) szervezett birtokokból, valamint jövedelmet hozó objektumokból (malmok, fürdő) és jogosítványokból (vám, tized) állt. A birtokállomány zöme — alig több mint 20 település vagy településrész — Esztergom és Hont megyében feküdt. Az Esztergom megyei birtokokhoz csatlakozott a közeli Pilis megyei Csév. A távolabbi birtokok közé tartozott a Nyitra megyei Csehi és Gerencsér, valamint a Heves és Nógrád megye határán fekvő Szurdokpüspöki. Mindez Bakóc Tamás érsek végrendelete nyomán kiegészült a Somogy megyében levő szenyéri uradalom (*decanatus*) 14 birtokával és várkastélyával, valamint a Hont megyei Damásd várával és a hozzá tartozó öt településsel[53] A káptalan birtokállománya — még az újabb szerzeményekkel is — jelentősen elmaradt az érsekség vagyonától. A középkor végén 112 település (14 mezőváros és 98 falu) volt az érsekség tulajdonában.[54] A káptalan birtokainak száma ennek csak alig több mint az egyharmadát tette ki.

Székhelyén a káptalan meglepően kevés területtel rendelkezett. Meghatározó földesurai szerint Esztergom érseki, királyi és káptalani városrészekre tagolódott.[55] A Szent Anna városnegyed (*contrata Sanctae Annae*) volt a káptalané. Nevét az ágostonos rendi remeték kolostoráról kapta, melyet Szent Anna tiszteletére 1272 táján kezdtek építeni.[56] A káptalani városrész Esztergom sík részén (*in campo Strigoniensi*), a Szent Tamás-hegy alatt, a királyi városrész északi ka-

[53] *Borsa Iván:* A szenyéri uradalom 1524-i összeírása. Somogy Megye Múltjából 12 (1981) 29–46, Az esztergomi főkáptalan (10. jegyzet), 45–47. Vö. *Bakács István:* Hont vármegye Mohács előtt. Budapest, 1971. 45.

[54] *Fügedi:* Az esztergomi érsekség (14. jegyzet), 88, 99.

[55] A város középkori topográfiájáról újabban *Horváth István:* Esztergom. In: Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál és Makk Ferenc. Budapest, 1994. 199–201. A királyi város jelentőségét mutatja, hogy II. Lajos király 1526-ban az esztergomi polgárokra katonai célból ezer forint adót vetett ki. Nagyságrendjét érzékelteti, hogy ugyanakkor a székesfehérvári polgároktól háromszor annyi adót követelt. DL 24405: p. 52.

[56] *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 81. Vö. Rég. Top. V. 164–167, *Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae. I–IV. Budapest, 1987–1998. (A továbbiakban *Györffy*) II. 273–274, Mezey László: Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Budapest, 1979. 172–173.

puja előtt (*ante portam*) terült el.[57] Keresztelő Szent Jánosról elnevezett templomát 1281-ben említették először.[58] Ez a plébániatemplom az esztergomi melegvizű források közelében (*circa thermas Strigonienses*) állt. A Szent Tamás-hegy lábánál feltörő hévizek, amelyek a terület *Calidae Aquae* ~ Hévíz nevét adták, a Kis-Dunába folytak. A káptalan ezen a részen fürdőt (*balneum*) és malmot üzemeltetett.[59] Az ebből származó bevételt egészítette ki a káptalani város földesúri jövedelme: döntően a Szent György- és Szent Mihály-napi cenzus, az ünnepi adományok, valamint a mészárszék után fizetett illeték.

A város területén a káptalan kevés birtokkal, de igen fontos jogosítványokkal rendelkezett. A királyi város polgárai 1198 óta vámot (*tributum*) fizettek a kanonoki testületnek. A fontos dunai átkelőhelyen, a kakat–esztergomi réven 1215 óta a káptalan szedte a révvámot (*vadum*). Mindkettő királyi adományból illette meg a káptalant.[60] Végül 1198-tól fogva érseki adományból a káptalan élvezte az esztergomi határ meghatározott részén, a Szent Tamás-hegy déli lejtőjétől délkeleti irányban húzódó szőlőhegyen (*promontorium*) megtermelt bor tizedét.[61]

A szőlőhegyen döntően a királyi városrész polgárai, az érseki és a káptalani városnegyed lakói voltak a szőlőbirtokosok. A szőlőkben nem voltak pincék.[62] A szüretkor a szőlősgazdák a helyszínen kipréselték a szőlőt, majd a mustot lakóházaik pincéibe szállították. A székes- és a társaskáptalanok esetében a 13. században általános szokás érvényesült a tizedszedésben. A szőlőhegy és a település közti útszakaszon a tizedszedők levélszínt vagy sátrat állítottak fel. Ezen a védett helyen várták a hazatérő szőlősgazdákat, hogy odaérkező szekereik musttal teli hordóiból kivegyék a tizedet. Miután a tizedelés megtörtént, lepecsételték a hordót, hogy ezáltal tulajdonosa szükség esetén igazolni tudja, az adott hordóból a fizetés megtörtént. Az esztergomi polgárok ezzel a jól átlátható, nyílt módszerrel ellentétben előbb házaik pincéibe szállították a mustot, és azután adtak belőle tizedet, ami a termés egy részének eltitkolására, csalásra, a tizedbirtokos káptalan megkárosítására adott lehetőséget. A kanonoki testület panaszára 1276 nyarán Kun László király elrendelte, hogy a többi egyház szokása szerint szüretkor a káptalan a városon kívül állítson fel sátrakat, és tizedszedői ott, ne pedig a polgárok házaiban hajtsák be a tizedet. Szent István törvényére hivatkozva a király megfenyegette az esztergomi polgárokat, ha nem a sátraknál fizetik a tizedet, akkor a tizedrész helyett kilenc tizedrészt kell adniok.[63] Aligha kétséges, hogy a káptalan már a királyi döntést követő első szüreten, vagyis 1276 őszén bevezette az új tizedelési módot. Az 1397-ben végzett egyházlátogatás szerint két tizedelő állomást állított fel. Az egyiket Szent János evangélista és apostol tiszteletére a királyi város falain kívül (*extra muros*) emelt templom, a másikat pedig a Szent Anna kolostor vagy a róla elnevezett városrész előtt (*ante Sanctam Annam*).[64] A templom

[57] *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 81.

[58] Mon. Strig. II. 142, *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 85, Rég. Top. V. 163.

[59] *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 90. Vö. Rég. Top. V. 158–161, *Györffy* II. 285–286.

[60] Mon. Strig. I. 156–157, 207. Vö. *Györffy* II. 256, 276.

[61] Mon. Strig. I. 153–154.

[62] A szőlősbirtoklásról és adózásról részletesen lásd *Solymosi László:* A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. [Budapest,] 1998. 137–179.

[63] Mon. Strig. II. 56–57.

[64] *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 85. Vö. Rég. Top. V. 175–180, *Györffy* II. 271–273.

1270-ben már működött, s nem sokkal később a kolostor is elkészült.[65] A jegyzőkönyv szerint a középkor végén is ez a két állomás létezett. Az esztergomi síkságon (*in campo*) a szőlőhegy, a Szent Tamás-hegy, Hévíz és a királyi város kapuval bíró fala között fekvő Szent Anna káptalani városrészbe vezető út mentén, illetve valahol ettől délre a Szent János evangélista és apostol plébániatemplom mellett szedték a tizedet a hazafelé tartó gazdáktól. Az előbbi út a királyi város északi bejáratához, a Szent Lőrinc-kapuhoz és természetesen az ettől északra fekvő érseki városrész felé, míg a másik út Kovácsi városrészen át a királyi város déli kapujához, a Budai-kapuhoz vezetett.[66]

Esztergomhoz hasonlóan a káptalant bortized illette meg a Pilis megyei Sasad és a Komárom megyei Ravaszkeszi vagy másként (földesura után nevezve) Bátorkeszi település szőlőhegyén.[67] A Buda melletti Sasad különösen értékes borjövedelmét Zsigmond király 1390. évi adománya biztosította számára.[68] Tizedjoga a többi esetben a bor mellett gabonára és több mezőgazdasági terményre, illetve bizonyos állatszaporulatra is kiterjedt. A káptalan tizedjogot szerzett birtokai zömére. Néha még az esztergomi egyházmegye határán kívül fekvő birtokán is tizedjogot élvezett. A nagy jövedelmet azonban az egyházmegyében a kisebb-nagyobb területi egységek, települések, tizedkerületek (*districtus*) vagy tizedkések (*cultellus*, *cutellus*) adták, amelyek tizedszedési joga 1156-tól kezdve érseki adományból vagy ritkán cserével jutott a káptalan tulajdonába.[69] A kisebb egységek közé tartozott Bars megyében Nagysarló (Nagysalló), Esztergom megyében pedig Kéménd, valamint a két Szőgyén (Magyar- és Németszőgyén ikerfalu). Valamennyien érseki birtokok voltak.[70] Hasonlóképpen kisebb önálló egységnek számított még Nagyszombat városa tartozékaival együtt, továbbá Szemerekés, amely a Komárom megyei Szemere és néhány szomszédos település határát ölelte fel.[71]

A nagyobb tizedkerületek a sajátos Kisnyitra, Kisbars, Nagybars, Kishont, Nagyhont, Hegyalja (*Submontibus*), illetve Rimaszombat nevet viselték.[72] Hegyalja a tájról, a terület földrajzi fekvéséről kapta nevét. Rimaszombat mint a tizedkerület meghatározó települése vált a körzet névadójává. A többi esetben az ellentétes jelzők egyértelműen arra mutatnak, hogy az adott vármegye két eltérő nagyságú tizedkerület között oszlott meg. Az egységek közül a jegyzőkönyv —

[65] Mon. Strig. II. 576. Vö. Rég. Top. V. 165, 171, 176, 178, *Györffy* II. 273–274.

[66] A királyi város két kapujára lásd Rég. Top. V. 135.

[67] Ravaszkeszi és Bátorkeszi azonosságát a következőképpen említi egy 1522-ből való oklevél: in facto cuiusdam predii Zenthkyral vocati in comitatu Comaroniensi inter possessiones Rawazkezy alio nomine Bathorkezy dicti domini Stephani palatini ac fratrum suorum et Madar prefatorum nobilium de dicta Marczelhaza adiacentis. DF 248718 (Prímási Levéltár, Arch. saeculare T–88). Vö. *Csánki Dezső:* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. Budapest 1890–1913. (A továbbiakban *Csánki*) III. 503.

[68] ZsO I. 1655. sz. Vö. *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 85. A tizedek miatt hosszú per folyt a 15. században. Vö. *Bónis György:* A sasadi tizedper közjegyzői a XV. század derekán. Levéltári Közlemények 42 (1971) 103–113.

[69] A káptalani tizedekről összefoglalóan tájékoztat *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 82–86.

[70] *Maksay* I. 150, 314.

[71] *Richard Marsina:* Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I. Bratislavae 1971. 128–129, 131. Vö. *Györffy* III. 455.

[72] Megjegyzendő, hogy az 1397. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvben szereplő másik Hegyalja nevű tizedkerület a nagybarsi tizedkörzet részét képezte. *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 83.

mint láttuk — egyedül Kisbars pontos kiterjedését határozta meg, amikor tizedfizető településeit rendszeresen számba vette. Ezzel voltaképpen Nagybars körzetének határait is megvonta. A többi helyéről viszont alig tájékoztatott. Mindössze annyit árult el, hogy Drégely és Nyék (Ipolynyék) település a kishonti, Terbegec pedig a hegyaljai tizedkerületbe tartozott. A választott tizedszedők szerencsére teljesítették feladatukat, területükről tizedjegyzéket, bérleti szerződéseket készítettek. Mivel a középkor végéről ezek egy része megmaradt, a jegyzékek alapján Kisnyitra, Hegyalja, illetve Rimaszombat tizedkörzete településeinek száma és ezzel kiterjedése pontosan megállapítható. A rimaszombati kerület a Nógrád és Gömör vármegye között fekvő Kis-Hont vármegye területét, a hegyaljai körzet pedig Hont megye keleti részét ölelte fel. Az előbbit több mint 40, az utóbbit meg mintegy 20 település alkotta.[73] Kisnyitra a kisbarsi körzet nyugati szomszédja volt. A nyitrai püspökség Nyitra környéki kis enklávéját kivéve a Nyitra folyó és az északnyugati irányból bele ömlő Radosna patak völgyének a középkor végén mintegy 40 települését foglalta magába.[74] Az egymással összefüggő kisnyitrai és kisbarsi tizedkerület települései zömének tizedjogát Martyrius esztergomi érsek 1156-ban adományozta a káptalannak.[75] Ezen a területen a középkor végén a káptalan mintegy 120 település tizedét élvezte. Ehhez a legrégebbi szerzeményhez csatlakoztak a később birtokba vett tizedkörzetek, s alakult ki a Nyitra–Radosna völgyétől egészen Hont megye keleti határáig terjedő nagy tömb. Ezen a területen kívül mindössze két jelentősebb káptalani tizedkörzet létezett, tőle nyugatra a nagyszombati, keletre pedig a rimaszombati kerület.

A nagyobb tizedkerületek gyakorlati célból kisebb egységekre tagolódtak. Hegyalja éppúgy Nagyhont része volt, miként Egeg, Bát, Bozók és Hidvég települések körzete. Minden bizonnyal Peszek és tartozékai is ebbe a nagyobb egységbe számítottak. Nagyhont azért szerepel ritkán a jegyzőkönyvben, mert területét lényegében ezek az egységek alkották.[76]

A kisebb és a székhelyhez viszonylag közel fekvő egységek tizedét a káptalan általában mindennapos szükségletei kielégítésére, a napi osztalék fedezésére fordította.[77] Ezért itt a kenyérgabonát és a zabot természetben szedte be. Másutt viszont a bor kivételével a bérleti rendszer érvényesült. A káptalan a tizedet a helyi plébánosnak belőle járó egy tizenhatod résszel együtt vagy anélkül pénzért

[73] Lásd a 14. jegyzetet. A Kis-Hont vármegye területével azonos rimaszombati tizedkerületet minden bizonnyal azért nevezték el legjelentősebb helységéről, hogy elkerüljék a névazonosságból fakadó zavart. Hont vármegye egyik részét ugyanis kishonti tizedkörzetnek hívták. Kis-Hont vármegye 1419. évi említése: ZsO VII. 370. sz.

[74] Regestrum magistri Francisci de Bodogazzonfalwa canonici ecclesie Strigoniensis super districtus minoris cultelli Kysnitra 1516. DF 238398 (Eszt. kápt. m. lt., Caps. eccl. 1–1–7). Említi *Kniezsa:* Az esztergomi káptalan (26. jegyzet), 180. A nyitrai egyházmegye kiterjedésére alapvető *Cserenyey István:* A nyitrai püspökség határai a történelem folyamán. Religio 69 (1910) 644–645, 660–662. Vö. *Fügedi Erik:* Nyitra megye betelepülése. Századok 72 (1938) 293, *Solymosi, László:* Chartes archiépiscopales et épiscopales en Hongrie avant 1250. In: Die Diplomatik der Bischofsurkunde vor 1250. Hg. v. Christoph Haidacher und Werner Köfler. Innsbruck, 1995. 168 (térkép), 169 (4. jegyzet).

[75] Lásd a 26. jegyzetet.

[76] Jól igazolja ezt, hogy Eszéki László nagyhonti tizedszedőként adta bérbe a hegyaljai, illetve a Bozók környéki tizedeket. A jelzeteket lásd az 52. jegyzetben.

[77] A napi osztalékot az 1397. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint Nagyszombat, Nagysarló és Keménd tizede fedezte. *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 86.

bérbe adta egyházi vagy világi személyeknek, sőt igen gyakran magának a településnek. A bérleti díjak ingadozása arra mutat, hogy nagyságuk a mindenkori alkupozíciók és a szemrevételezett termésmennyiség függvénye volt.

A káptalan gazdagságát alapvetően tizedjövedelmei biztosították. A kanonoki testület viszonylag kevés birtokkal, de kiterjedt tizedjoggal rendelkezett. A földesúri jövedelmek: a pénzjáradék (*census*), az ünnepi adományok, a szőlők utáni adók, az ital- és húskimérésből származó bevétel, a már 1397-ben is ismert rendkívüli adó (*taxa extraordinaria*) összességükben elmaradtak a tizedbevételektől.[78] Valamennyit javított az arányon az esztergomi vám és a révvám, a fürdőből és a feltűnően kevés malomból származó haszon, valamint a káptalani jobbágyoktól szedett királyi adó (*taxa regia*) fele, amit a katonatartás miatt a káptalan kapott meg.[79] A tizedjövedelem túlsúlya azonban még így is meghatározó maradt. A szenyéri uradalom 1522-ben évi 200 forintot jövedelmezett.[80] Ezzel szemben a tizedkörzetek közül Kishont 1515-ben 552, míg Kisnyitra 1516-ban 469, Hegyalja 434, Rimaszombat 300, Nagyszombat pedig 340 forint hasznot hozott a káptalannak.[81]

Kanonoki testület

A káptalan hierarchikus intézményként működött, tagjai rangsora szigorúan meghatározott volt. A rangsor jelölte ki a tagok helyét a szentélyben és a káptalanteremben, a hozzászólások sorrendjét és a szavazatok súlyát a kanonokok ülésein, a káptalanon. A hierarchiában elsődlegesen a méltóság, az egyházi tisztség, másodlagosan a kanonoki beiktatás (*receptio*) időrendje, esetenként pedig a papi rend felvett fokozata minősített.[82] A székesegyházak kanonoki testületének nagy többségéhez hasonlóan az esztergomi székeskáptalan első négy helyét a négy oszlopos kanonok, sorrendben a nagyprépost (*praepositus maior*), az olvasó-, az éneklő- és az őrkanonok foglalta el. A nagyprépost elnevezés arra utalt, hogy a káptalannak más prépost rangú tagja is volt. Esztergomban három társaskáptalan működött, élén egy-egy préposttal. A Szent István első vértanúról elnevezett prépostság a Várhegyen állt.[83] A Várhegytől északra fekvő síkságon Szent György tiszteletére alapított, a délkeletre levő hegyen pedig Becket Szent Tamásnak szentelt prépostság létezett.[84] Mindkét intézmény védőszentje később névadója lett annak a helynek (Szentgyörgy-mező, Szenttamás), ahol létesült. A három Árpád-kori eredetű társaskáptalan prépostja egyben székesegyházi kanonok, vagyis a székeskáptalan tagja volt. A hierarchiában mindhárman a négy oszlopos kanonok után következtek, mégpedig szentgyörgyi, szentistváni és szenttamási prépost sorrendben. Az utóbbi kettő között minden bizonnyal az alapításuk időrendje döntött a szentistváni prépost javára. A szentgyörgyi prépost viszont azért előzte meg a másik kettőt, mert méltóságát 1270 táján összekapcsolták a székesegyházi, vagyis

[78] *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 258.

[79] Vö. *Kubinyi:* Az egyház szerepe (51. jegyzet), 23.

[80] *Borsa:* A szenyéri uradalom (53. jegyzet), 29.

[81] DF 238415 (Eszt. kápt. m. lt., Caps. eccl. 1–1–4), DF 238418 (Uo. 1–1–8). A kisnyitrai jegyzéket lásd a 74. jegyzetben. A nagyszombati adat: DF 237271 (Uo. Acta radicalia 43–1–13).

[82] *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 88–89, 246–247, 258–259, 266.

[83] *Györffy* II. 245. Vö. Rég. Top. V. 91–95.

[84] *Györffy* II. 276–277, 283–284. Vö. Rég. Top. V. 156–158, 208–210.

esztergomi főesperesi tisztséggel [85] A három prépostot a többi főesperes követte, valószínűleg beiktatásuk időrendjében.

Az esztergomi egyházmegye — nem számítva a hozzá tartozó két szász (szebeni és brassói) dékánságot Erdélyben, illetve a kiváltságos egyházi intézmények sorát szerte az országban — 12 igazgatási egységre, tíz főesperességre, valamint a pozsonyi és a szepesi kerületre tagolódott. Az előbbiek elnevezése sorrendben egy középkor végi zsinati feljegyzés szerint a következő volt: székesegyházi (esztergomi), nyitrai, nógrádi, barsi, gömöri, honti, komáromi, zólyomi, sasvári és tornai főesperesség. Ezek élén főesperes állt, míg a két kerületben a főesperesi jogokat a pozsonyi, illetve a szepesi prépost gyakorolta.[86] Közülük 9 főesperes volt esztergomi kanonok, míg a két prépost és a tornai főesperes nem tartozott az esztergomi káptalan tagjai közé. Az utóbbi főesperes társaival ellentétben nem is Esztergomban, hanem tornai plébánosként kerületében lakott, amolyan vidéki (*ruralis*) főesperesnek számított [87] A három prépost után a hierarchiát, mivel a szentgyörgyi prépost egy személyben a székesegyházi főesperest is megjelenítette, a további nyolc főesperes folytatta. Végül a sort az egyszerű kanonokok zárták. Ők kanonoki beiktatásuk időrendjében követték egymást.

Az esztergomi székeskáptalan tagjainak középkori létszámáról közvetlenül két forrás tájékoztat.[88] Az 1397. évi egyházlátogatáskor 39 kanonok alkotta a káptalant. Ez a létszám úgy alakult ki, hogy Telegdi Csanád esztergomi érsek (1330–1349) idejében két pályázó vetélkedett egy megüresedett kanonoki helyre, és pápai, illetve érseki támogatással mindketten elnyerték a kanonokságot. A káptalan hiába tiltakozott, hogy így a korábbi 38-ról 39 főre emelkedett a létszám, nem hallgattak rá. Panaszukat 1397-ben sem orvosolták. Nem szüntették meg az új stallumot, a létszám maradt. Az idős kanonokok ekkor még emlékeztek arra is, hogy egykor a király és a királyné a székesegyház jövedelem nélküli kanonokjai voltak.[89] Mivel az uralkodó kanonok címe (*rex canonicus*) régi szokás volt, az Árpád-korban a kanonokok száma formálisan 40, ténylegesen pedig 38 volt, s ez utóbbi változott Telegdi Csanád idejében 39 főre.[90] Szalkai László esztergomi érsek (1524–1526) viszont 1525-ben VII. Kelemen pápához írt levelében arról pa-

[85] Szentgyörgyi prépostság és az esztergomi főesperesség összekapcsolódására az első adat 1271-ből való. *Györffy* II. 276–277.

[86] Nyási Demeter vikárius korabeli Processus synodalis. DF 249062: p. 13. (Prímási Levéltár, Arch. eccl. vetus no 73). Vö. *Solymosi László:* Az esztergomi egyházmegye legrégebbi ünneplajstroma. (Szent Adalbert, Szórád-András és Benedek tisztelete az erdélyi szászoknál). In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv. Szerk. Tusor Péter. Budapest, 1998. 91–92, 95.

[87] A főesperesek között szerepel, a kanonokok között viszont nem. *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 88–89, 246–247. A középkor végéről egyetlen tornai főesperest ismerünk. *Kollányi:* Esztergomi kanonokok (9. jegyzet), 123. A reá vonatkozó egyetlen adat Tusai Péter főesperes (*Petrus de Twssa archidiaconus de Thorna etc.*)1503. március 16-án Tornán kelt levele. DL 32044. Kollányi tévesen olvasta nevét, és mint Aussai Pétert felvette a kanonokok közé, noha kanonok mivoltára nincsen adat. A névadó a Zemplén megyei Tusa település volt. *Csánki* I. 364, 381.

[88] Mindkét adatot említi *Mályusz Elemér:* Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest, 1971. 115, 172.

[89] *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 99. Vö. *Kárpáthy-Kravjánszky Mór:* A magyar király és királyné esztergomi kanonoksága. Theologia 4 (1937) 53–61. A cikkre Szovák Kornél hívta fel a figyelmemet.

[90] *Hans-Walter Klevitz:* Königtum, Hofkapelle und Domkapitel im 10. und 11. Jahrhundert. Archiv für Urkundenforschung 16 (1939) 134–139.

naszkodott, hogy Sienai Fülöp, a Nagyboldogasszony-kápolna igazgatója pereskedésével kárt okoz a 40 esztergomi kanonoknak.[91] Eszerint valamikor 1397 és 1525 között a kanonok száma 40 főre emelkedett. Megerősíti-e ezt a változást a középkor végi esztergomi kódex?

A jegyzőkönyv nem azért készült, hogy közvetlenül tájékoztasson a kanonokok létszámáról. Teljes nevüket sem közölte minden esetben. Az általános gyakorlat szerint gyakran vezeték- vagy keresztnevüket jegyezte fel, rendszerint elhagyva a helynévi eredetű vezetéknévhez kapcsolódó *de* prepozíciót. Máskor megelégedett méltóságuk, tisztségük vagy javadalmuk feltüntetésével. A káptalan tagjai számára a személyek így is ismertek, azonosíthatók voltak. A jegyzőkönyvi adatokból azonban közvetett módon a kanonokok létszáma megállapítható. A legteljesebb kanonoklistát a piliscsévi rét, illetve a kisbarsi tizedek megosztása tartalmazza. Az előbbit mindig 39, az utóbbit pedig maximálisan 42 részre osztották. A rétből egyértelműen 39 kanonok részesedett. A tizedből a 42 rész a kanonokok és a három helyettes (*sublector*, *succentor*, *succustos*) között oszlott, vagyis 39 kanonok kapta meg a neki járó részt. Ha valamelyikük helyettesi feladatot is ellátott, természetesen mindkét jogcímen részesedett a kisbarsi tizedekből. Ugyanezt a létszámot más forrás is megerősíti. Egy 1507-ben készült lajstrom szerint az esztergomi Szent János evangélista és apostol tiszteletére emelt templom közelében beszedett bortizedet — miután a különleges járandóságokat kivették belőle — 50 részre osztották. Ebből két rész illette meg az esztergomi Keresztelő Szent János-templom plébánosát, hat a székesegyház mindennapos liturgikus teendőit végző 12 papot (*prebendarius*), míg három rész a három említett helyettest. A maradék 39 rész pedig ugyanennyi kanonok részesedésének felelt meg.[92] Végeredményben a középkor végén is 39 kanonok alkotta az esztergomi székeskáptalant, vagyis a Telegdi Csanád érsek idejében kialakult létszám a középkor folyamán már nem változott. Szalkai László érsek kerekített vagy enyhén túlzott, amikor 1525-ben 40 kanonokról írt.

A 39 fős kanonoki testület döntéseit a káptalani üléseken hozta meg. Az ügyben érintett kanonok rendszerint jelen volt az ülésen, szükség esetén meghallgatták, majd a határozathozatal idejére kizárták a tanácskozásról. A jegyzőkönyv 12 alkalommal felsorolta, hogy az adott esetben kik döntöttek. A döntéshozók száma 9 és 21 között váltakozott, átlagosan 16 volt, vagyis — az ügyben érintetteket nem számítva — ennyien vettek részt a testület ülésén. Amikor fontos (kánoni) határozatot hoztak, ügyeltek arra, hogy a döntéshozók (ha nem is feltétlen számban, de méltóságban) a káptalan nagyobb és bölcsebb részét (*maiorem partem capituli ac saniorem*) képviseljék. Az ilyen esetekben is átlagosan 16 fő képviselte az egész káptalant. A döntéshozók voltak a káptalan meghatározó, stabil tagjai. Ők voltak azok, akik helyben keresték és találták meg számításaikat. Szemben azokkal, akik világi foglalkozás és nyereség keresése reményében engedély nélkül távoztak, és hosszabb időt töltöttek távol a székhelytől.[93]

[91] A levél szerint *canonici Strigoniensis ecclesie, qui sunt numero quadraginta.* Theiner II. 653 = MEH I. 211.

[92] Lásd a 25. jegyzetet.

[93] *Bónis:* Szentszéki regeszták (32. jegyzet), 4254, 4263. sz. Szatmári György pécsi püspök 1512-ben felrótta az esztergomi káptalannak, hogy a tanulás vagy szolgálat miatt hiányzókat jövedelmétől megfosztja. DF 283905 (Eszt. kápt. m. lt., Caps. eccl. 11–1–40), kiadása: Magyar Sion 4 (1866) 129–130.

A kanonoki testület tagja között a középkor végén rendszerint voltak címzetes püspökök. Ezek a kanonokok olyan régi püspökségek címeit viselték, amelyek tényleges kormányzását nem vehették át, mert török uralom alatt álltak, illetve török veszélynek voltak kitéve. Esztergomban viszont segédpüspökként ellátták az érsek főpapi teendőinek jelentős részét. Szakrális feladatot (papszentelés, bérmálás), beiktatást végeztek, vagy érseki helynökként (*vicarius*) bíráskodtak. A vikáriusok a pappá szentelést az esztergomi várban, a Szent István vértanúról elnevezett társaskáptalan templomában végezték.[94]

A kanonokok Esztergomban más egyházi javadalom birtokosai is lehettek. Mint láttuk, gyakran oltárigazgatók voltak, ellátták a *succustos,* illetve a *succentor* feladatát, sőt plébánosi javadalomhoz is juthattak. Az 1397. évi előírások szerint a már említett alőr mellett a székesegyház Demeter érsek (1378–1387) által alapított Krisztus Teste oltárának igazgatóját is mindig a kanonokok közül kellett kiválasztani.[95]

A kanonokok egy része az általános gyakorlat szerint másutt — Esztergomon kívül — is rendelkezett egyházi javadalommal. Boldogasszonyfalvi Ferenc kanonok például a hantai társaskáptalan prépostja volt. Tasnádi Tamás kanonok, salonai püspök pedig a nyitrai székeskáptalan lektori méltóságát is betöltötte.[96]

Az egyetemes egyház országok és népek fölött álló intézményeként a maga egységes latin nyelvével és műveltségével lehetővé tette, hogy az egyes egyházi intézményekben különböző származású személyek együtt munkálkodjanak. A tekintélyes létszámú káptalanok különösen alkalmasak voltak erre, hiszen a hívek lelki gondozása nem lévén tagjaik feladata, nélkülözhették a hívek anyanyelvének ismeretét. Ez a fogyatékosság még abban sem akadályozta meg őket, hogy bekapcsolódjanak az egyházi bíróságok tevékenységébe, mert szükség esetén ezen a hiányosságon tolmáccsal segítettek. Természetesen az esztergomi székeskáptalan kanonokjai között is voltak külföldiek, az egyetemi, egyházi, politikai és személyi kapcsolatok révén elsősorban olaszok. Egyikük az 1495. és 1500. évi törvényi tiltás ellenére érseki helynökként az esztergomi egyházi bíróságot vezette. 1495 és 1510 között a Ferrarából származó Tommaso Amadei (Thomas Amadeus de Ferraria) kánonjogi doktor, esztergomi kanonok, gömöri, majd (1503-tól) nyitrai főesperes volt az érseki vikárius.[97] Utóda a Montefiorinoból való Antonio Ceregoni (Antonius Cheregonius de Montefloro), a római- és az egyházjog doktora lett. Ő azonban nem a székeskáptalan, hanem a Szent Tamásról elnevezett társaskáptalan tagja volt. Rövid ideig tartó működésével véget ért az olasz vikáriusok sora Esztergomban.[98] A számos

[94] Mekcsei János oropoi püspök és érseki vikárius Rózsahegyi István klerikust 1507-ben alszerpappá, majd 1508-ban előbb Ilsvai Pál milkói püspök szerpappá, majd végül Mekcsei áldozópappá szentelte. Nyási Demeter santorini püspök és érseki helynök 1513-ban Besenyei Gáspárt szentelte áldozópappá. *Békefi:* A káptalani iskolák (32. jegyzet), 438–439, 446–447.

[95] *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 105. A középkor végén Váradi János, majd az orvos Giovanni Muzzarelli kanonok volt az oltárigazgató. MEH I. 313.

[96] *Conradus Eubel:* Hierarchia catholica medii aevi. I–III. Monasterii[2] 1913–1923. III. 289.

[97] *Bónis György:* Olasz vikáriusok Magyarországon a reneszánsz korában és a Beneéthy-formuláskönyv. Levéltári Közlemények 44–45 (1974) 89, 91–92, 94.

[98] Uo. 92, 94. Vö. DL 22355, 22481, *Bónis:* Szentszéki regeszták (32. jegyzet), 4100, 4101, 4142. sz. Mihály keresztnévvel és éneklőkanonokként szerepelteti *Kollányi:* Esztergomi kanonokok (9. jegyzet), 128. Hivatkozásai közül ilyen tisztséggel egy műben szerepel, de itt is forráshely megjelölése

olasz mellett elvétve más külföldi is bekerült a székeskáptalan tagjai közé. Egy-egy kanonok Morvaországból (Olomouc ~ Olmütz), Szászországból (Zittau ~ Sittavia), illetve Liège-ből (Lüttich ~ Luik) származott. A káptalan tagjainak többsége természetesen a magyar királyság területéről verbuválódott. Zömük az esztergomi érsek joghatósága alatt álló területről származott. Többen az egri, erdélyi, illetve a győri, pécsi egyházmegyéből kerültek Esztergomba.[99]

A kanonokok műveltségéről, tanulmányairól a jegyzőkönyv viszonylag kevés információt nyújt.[100] Az egyetemi fokozatot hat személynél tüntette fel. Egyházjogból Pesti Gergely *licentiatus*, míg Körmendi János, Brodarics István, Nyási Demeter és Bodrogi Fülöp doktori fokozatot szerzett. Csézi András nagyprépost viszont szabad művészetekből és kánjogból is elnyerte a doktori címet.[101] Rajtuk kívül többek közt Kajári Antal is rendelkezett fokozattal.[102] Ő azonban nem érezte fontosnak, hogy kánonjogi doktori címét megörökítse, noha a jegyzőkönyvbe írt saját kezű bejegyzése és aláírása módot adott erre.

Az egyetemi grádusokhoz hasonlóan az egyetemre járás sem volt tárgya a káptalani üléseknek. Az egyházi javadalom lehetővé tette egyetemi tanulmányok végzését. A káptalan maga is szorgalmazta, hogy a fiatal kanonokok külföldön gyarapítsák az egyetem nélküli Magyarországon megszerzett ismereteiket. E célból három évre engedélyezte a külföldi tartózkodást. De csak az értelmesen eltöltött külföldi tanulmányutat támogatta. Ezért az 1397. évi statútumokban megjegyezte: Nem azt kell dicsérni, aki Jeruzsálemben volt, hanem azt, aki ott hasznosan időzött (*non Hierosolymis fuisse, sed Hierosolymis bene vixisse laudandum est*).[103] A Szent Jeromostól származó és az 1140 táján összeállított kánonjogi gyűjtemény, a *Decretum Gratiani* révén jól ismert mondást a káptalan az egyetemre járókra vonatkoztatta, és ennek szellemében kilátásba helyezte, hogy hazatérésük után számon kéri tőlük, mennyire haladtak előre a választott tudományban.[104]

Az esztergomi kanonokok egy csoportja tanulmányait külföldön folytatta, de említésre méltó egyetemi fokozatot nem szerzett. Róluk még kevésbé esett szó, mint a fokozatokról. A jegyzőkönyv mindössze egyetlen alkalommal rögzítette,

---

nélkül: Antonius Cheregonius doctor juris, cantor et vicarius generalis archiepiscopi 1517. Memoria basilicae Strigoniensis anno 1856. die 31. Augusti consecratae. Pestini 1856. 137.

[99] Atyai György fia Miklós olvasókanonok a pécsi egyházmegyéből, közelebbről a Valkó megyei Atya mezővárosból származott. *Bónis:* Szentszéki regeszták (32. jegyzet), 3599. sz., *Csánki* II. 268, 278. Bakócai Péter kanonok a Tolna és Baranya megye határán fekvő Bakóca helységből való. *Csánki* III. 415.

[100] A középkori esztergomi kanonokok műveltségét behatóan vizsgálta Körmendy Kinga: Literátusok, magiszterek, doktorok az esztergomi káptalanban. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. és az előszót írta Fügedi Erik. Budapest, 1986. 176–202, 340–347.

[101] Teljes címe: *arcium et decretorum doctor ac sacre theologie professor. Joannes Bapt. Tkalčić:* Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae. III. Zagrabiae 1896. 158. Vö. uo. 7–9, 101, 173, 187, *Bónis:* Szentszéki regeszták (32. jegyzet), 4255. sz. II. Lajos király 1524. évi oklevele tévesen írta mindkét jog doktorának. Az esztergomi főkáptalan (10. jegyzet), 99.

[102] *Köblös József:* Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12.) Budapest, 1994. 396–397. Vö. *Körmendy:* Literátusok (100. jegyzet), 347 (122. jegyzet).

[103] *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 263.

[104] C. 12 q. 2 c. 71. Vö. Corpus iuris canonici. Post Aemilii Ludovici Richteri curas ad librorum manu scriptorum et editionis Romanae fidem recognovit et annotatione critica instruxit Aemilius Friedberg. I–II. Lipsiae 1879–1881. I. 710–711.

hogy valaki tanulmányokat végez. Dengelegi Ferenc kanonok azért hiányzott Esztergomból 1508 tavaszán, Szent Adalbert ünnepén és az azt követő héten, mert tanulmányúton (*in studio*) tartózkodott. Dengelegi Ferenc már a szabad művészetek doktora (*artium liberalium doctor*) volt, amikor kánonjogi stúdiumokra adta fejét.[105] Esztergomi kanonokként 1506-ban padovai joghallgató lett. Még két év múlva is itt időzött, de egyházjogból fokozatot nem szerzett. Bakóc Tamás esztergomi érsek két unokaöccsével együtt bérelt házban lakott, és a tanulás mellett velük is foglalkozott.[106] Mások mellett Bak János sem zárta fokozattal egyetemi tanulmányait. Mint esztergomi kanonok 1500 nyarán ugyancsak Padovában kánonjogot hallgatott.[107] Hazatérésének biztos jele, hogy 1502 tavaszán kőházat kapott a káptalantól az esztergomi Szent Erzsébet kápolna közelében.

A káptalan működése, gazdasági tevékenysége, vagyonkezelése a középkor végén lényegében megfelelt annak a gyakorlatnak, amelyet először az 1397. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv és a hozzá csatolt statútumok írtak le. Nyilvánvaló, hogy az 1397-ben már érvényesülő gyakorlat hosszú fejlődés során alakult ki. Ebben a folyamatban meghatározó volt a *divisor*, a legfontosabb gazdasági tisztségviselő megjelenése.

A magyarországi káptalanok gazdasági ügyeit az évente választott dékánkanonok intézte. Esztergomban sem volt másként.[108] A 14. században azonban Esztergomban a dékáni tisztség megszűnt. Az 1397. évi egyházlátogatáskor a kanonokok még tudtak az intézmény egykori létezéséről, de fogalmuk sem volt arról, mikor és hogyan számolták fel, pedig az esemény nem is olyan régen történt.[109] János, az utolsó középkori dékánkanonok ténykedésével 1350-ben vagy az azt követő években zárult le az intézmény középkori története Esztergomban.[110] A változás a közös káptalani vagyon kezelésének átalakításával függött össze. A kanonoki testület vagyonának zömét eddig közösen hasznosították. A 14. század közepén megfordult az arány. A birtokok többsége, mint javadalombirtok (*praedium seu praebenda*) a kanonokok egyéni használatába került, míg kisebb része megmaradt közös kezelésben. A javadalombirtokot kanonok haszonélvezője felügyelte, gondoskodott róla, hogy jövedelmet termeljen, amit természetesen a maga számára szedett be. A dékán így megszabadult munkája zömétől, ami pedig még megmaradt belőle, azt számos tisztségviselő között osztották szét. A legfontosabb feladatot — a jövedelmek elosztását — 1350 táján új tisztségviselő, a *divisor* kapta meg. Az új rendszer az 1397. évi egyházlátogatáskor már működött. Bizonyára jól, mert a dékáni intézményt — bár a lehetősége felmerült — nem állították fel

[105] Dengelegi Ferenc 1503-ban esztergomi kanonok és a szabadművészetek doktora. *Bónis:* Szentszéki regeszták (32. jegyzet), 3949. sz. Két évvel későbbi közjegyzői oklevelében is használja címét. Okleveléből az is kiderül, hogy az erdélyi egyházmegyéből, vagyis a Szatmár megyei Dengelegről való, apját pedig Dengelegi Kékes Györgynek hívták. Az esztergomi főkáptalan (10. jegyzet), 161.

[106] *Varga Imre:* Magyarországi tanulók a padovai egyetemen a XV–XVI. századfordulón. Irodalomtörténeti Közlemények 79 (1975) 215. Vö. *Köblös:* Az egyházi középréteg (102. jegyzet), 386, Liber promotionum facultatis artium in universitate Cracoviensi saeculi decimi quinti. Ed. Antonius Gąsiorowski cooperantibus Thoma Jurek, Isabella Skierska, Vincentio Swoboda. Cracoviae 2000. 79, 156.

[107] *Varga:* Magyarországi tanulók (106. jegyzet), 215. Bak János 1512 tavaszán Rómában tartózkodott, 1518 őszén pedig nem volt Esztergomban. Bónis: Szentszéki regeszták (32. jegyzet), 4125. sz.

[108] Az első biztosan esztergomi dékán 1183-ban Ágoston volt. CAH 85.

[109] *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 244–245.

[110] *Kollányi:* Esztergomi kanonokok (9. jegyzet), 46.

újra. A nagyprépost ugyan nem ellenezte a tisztség újbóli bevezetését, de kikötötte, hogy közben a prépostság jogai nem sérülhetnek, s legfőképpen javadalombirtokai továbbra is változatlanul a kezén maradnak.[111] Állásfoglalása mellett nyilván az is megpecsételte a dékánság sorsát, hogy az új rendszer működőképes volt, és a középkor végéig az is maradt. A dékánság intézményét majd csak 1530-ban állították fel újra.[112]

Az esztergomi káptalan gazdasági vonatkozású jegyzőkönyve a maga változatos tartalmával, adatgazdagságával sok lehetőséget ad a kutatás számára. A gazdaság-, a társadalom- és az egyháztörténet, a névtan és a helytörténet egyaránt építkezhet belőle. Legfőbb értéke egyediségében és rendszerességében rejlik. A középkor végének 24 évéből tömeges mennyiségben tartalmaz, és egyes folyamatokról évről évre szolgáltat információkat. Ráadásul ezek az adatok zömmel csak itt maradtak fenn, csak ebből a jegyzőkönyvből ismerhetők meg. Különösen vonatkozik ez a káptalan tagjaira, elsősorban az egyszerű kanonokokra, akiknek teljes sorozata rendelkezésre áll. Nélkülözhetetlen kiindulási alapot ad az eddigi eredmények módosítására, a korabeli források bevonásával az esztergomi káptalan mikrovilágának feltárására. Összességében itt az ideje a régóta ismert, de elfeledett bolognai kódex közreadásának, az esztergomi káptalan középkor végi jegyzőkönyve kiadásának és ezzel az értékes forrás hazaérkezésének.

[111] Supplicant tamen, ut ipsum officium ad suum statum reducatur; super quo praepositus maior porrexit quandam cedulam domino visitatori, in qua dicebat, quod ipse creationi decani ipsius non contradicit, si et in quantum villae, in quarum possessione nomine praedii nunc existit, sibi inconcussae remaneant; alias tamen, scilicet in quantum veniret in detrimentum et derogamen juris praepositurae suae, contradicit. *Kollányi:* Visitatio (1. jegyzet), 245. Vö. *Mályusz:* Egyházi társadalom (88. jegyzet), 64–65, *Solymosi:* Az egri káptalan (1. jegyzet), 143.

[112] Az 1530. évi káptalani statútumokban szerepel a dékáni tisztség visszaállítása és a jövedelemelosztás új rendszere. *Kollányi:* Esztergomi kanonokok (9. jegyzet), XVIII. – A munka elkészítését OTKA-pályázat és Klebelsberg Ösztöndíj segítette.

Daniela Dvořáková

LENGYELEK LUXEMBURGI ZSIGMOND UDVARÁBAN

Luxemburgi Zsigmond magyar király uralkodásának első két évtizede az erős hazai ellenzékkel való harcban telt el. Zsigmondot az Anjou-idők főúri nemzetségeinek képviselői, az ún. Kanizsai-liga tagjai nagyban befolyásolták. A fiatal királynak avégett, hogy a bizonytalan politikai helyzetben megőrizze támogatásukat és jóindulatukat, bőkezűnek kellett lennie irányukban. Abban a küzdelemben, amelyet az 1382 után meggyengült királyi hatalom megerősítéséért folytatott s amely 1403-ban a győzelmével végződött, Zsigmondnak jelentős támasza volt egy lengyel nemes, Stiborici Stibor. Stibor már az előző uralkodót, I. Lajost is szolgálta. Annak halála után az ifjú Zsigmond szolgálatába szegődött, és egész életén keresztül tántoríthatatlanul hű alattvalója maradt. Az ő oldalán állt mind a magyar koronáért folytatott küzdelemben, mind a későbbi — 1401-es és 1403-as — királyellenes megmozdulások idején. Szolgálataiért és hűségéért a király Stibort előkelő rangra emelte, és hatalmas birtokokkal ajándékozta meg, nagyrészt a mai Szlovákia területén.[1]

Stiborral együtt több rokona is érkezett Magyarországra. Egyesek Magyarországon is telepedtek le, a többség azonban felváltva élt magyar és lengyel földön, mindkét királyt szolgálva, mintegy „kettős állampolgárként". Mindkét országban magas hivatalokat és birtokokat kaptak. A helyzetük akkor vált bonyolulttá, amikor a két ország közti kapcsolat megromlott. Stibor egyes rokonai akkor végleg elhagyták Magyarországot és visszatértek Lengyelországba.

Stibor vajda akkora befolyással rendelkezett, hogy rokonainak jövedelmező állásokat és szép birtokokat tudott biztosítani Magyarországon. Kimutatható, hogy a vizsgált időszakban Magyarországon tartózkodó és valamilyen funkciót betöltő lengyelek szinte kivétel nélkül közelebbi vagy távolabbi rokonságban álltak vele. Szinte érthetetlen, hogyan tudott Stibor széles rokonságának ilyen pozíciót biztosítani, hiszen a magyar nemesség közismert idegengyűlölete Zsigmond koronázási esküjéből csakúgy kiolvasható, mint az 1397-es temesvári országgyűlés határozataiból vagy a lázadókkal kötött 1401-es egyezségből, melyben a király kikötötte, hogy idegeneknek sem funkciót, sem birtokot nem adományoz Magyarország területén. Mindenesetre a lengyelek nagy szerepe egyformán tanúskodik a vajda megingathatatlan pozíciójáról és Zsigmond iránta való, sírig tartó különleges jóindulatáról.

A Stibor vajda rokonságába tartozó személyek azonosítását nehezíti, hogy a rokonságban gyakran fordulnak elő egyforma nevek, elsősorban a Stibor és a

[1] Stiborici Stiborról részletesebben ld. *Wenzel Gusztáv.*: Stibor vajda. Budapest, 1874 (a továbbiakban: *Wenzel*), valamint *Daniela Dvořáková:* Stiborovci v Uhorsku. Historicky Časopis 41. (1993) 3–22.

Mostic. (A vizsgált időszakban Magyarországon négy Stiborici Stibor nevű személy élt!). A tanulmány célja Stibor magyarországi rokonsága genealógiai adatainak kiegészítése és pontosítása, valamint a Zsigmond király udvarában megforduló összes fontos lengyel nemes tevékenységének történeti áttekintése.

A jövendő vajda két fivérével, *Miklóssal* és *Andrással* érkezett Magyarországra,[2] és 1397-ig minden Stibornak címzett adomány a fivéreit is megillette. Ezért valószínű, hogy minden hadi megmozdulásban közösen vettek részt. András, aki az oklevelekben mindig a Podczaszy (*subdapifer*) ragadványnévvel szerepel, Stiborral együtt trencséni ispán volt, és a környékbeli várakban időzött. Övé volt Ugróc vára, és Detrekőn is megfordult.[3] Valószínűleg 1399-ben hunyt el.[4]

Andrásnak két fia volt: Mostic és Stibor, akik a Kisstiboriczei (*de Minori Stiboricze*) előnevet is használták. Mostic személyére a későbbiekben még visszatérünk. Fivére, *Stibor* egri püspök lett nagybátyja, Stibor vajda jóvoltából. A vajda az 1403-as felkelés leverése után kormányzóként az esztergomi érsekség és az egri püspökség élére került. Helyzetét kihasználva az egri püspöki székbe unokaöccsét ültette, aki a prágai jogi karon végezte tanulmányait.[5] Stibor püspöki kinevezését az egri káptalan már 1407-ben indítványozta,[6] de pápai kinevezésére csak három évvel később került sor.[7] Az új püspöknek valószínűleg sok ellensége lehetett magában az egri káptalanban is. Röviddel kinevezése után ugyanis az egri prépost Branda de Castiglione pápai legátushoz írott panaszlevelében az egész káptalan nevében kifejti, hogy Stibor a káptalan vagyonát képező birtokokat sajátott ki magának.[8] A püspök alkalmanként a király haragját is magára vonta. 1414. februárjában például Zsigmond felháborodott hangú mandátumokat küldött a magyar vikáriusoknak és magának a püspöknek is, mivel az jogtalanul vetette tömlöcbe és ítélte el a szabad királyi városok polgárait, ebben az esetben a kassaiakat.[9] Nem tudjuk, hogy Stibor püspök a továbbiakban a király érdekei ellenében tevékenykedett-e avagy súlyos túlkapásokat követett-e el. Annyi bizonyos, hogy a király 1420-ban hatalmi szóval távolította el a püspöki székből. Felszólította, hogy az egri várat adja át Makrai Benedek királyi megbízottnak, mert ellenkező esetben katonai erőhöz folyamodik.[10] A csalódott püspök visszatért Lengyelországba, és 1427–1428-ban a brzegi telekkönyvekben még élő személyként

[2] Érdekes, hogy a három fivért említő magyar oklevelek közül Miklós kettőben helytelen néven szerepel. Egy 1389-ből származó oklevél (Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár – a továbbiakban: DL – 7470.) Péterként említi, egy 1390-ben keltezett (Wenzel 59.) pedig Tamásként. Valószínűleg írnoki tévedésről van szó, mert sehol máshol nem szerepel Péter és Tamás nevű testvérpár, mindenhol András és Miklós.

[3] 1392-ben Stibor Andrásnak és a detrekői várnagynak azt írta, hogy Soproni Miklós szerint a várbirtokokon előfordulhatnak nemesfémek, úgymint arany és ezüst, ezért kezdjék meg a földmunkákat és keressék meg azt, l. *Mályusz Elemér–Borsa Iván*: Zsigmondkori oklevéltár I–VI. Bp. 1951-1999. (a továbbiakban: ZsO) I. 3713. Trencséni megyésispánként szerepel pl. 1395-ben (DL 72 561.) és 1397-ben (DL 72 877.).

[4] *Engel Pál.*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I.–II. Bp. 1996. (a továbbiakban: *Engel*: Archontológia).

[5] 1392-ben a lengyel diákok névsorában tüntetik fel. Azt, hogy ugyanarról a személyről van szó Stibor püspök későbbi *baccalarius in decretis* titulusa bizonyítja (ZsO II. 7849.).

[6] ZsO II. 5550.

[7] ZsO II. 7849.

[8] ZsO III. 1475.

[9] ZsO III. 1703., 1704.

[10] DL 96 987.

szerepel. Plocki kanonokként halt meg 1430 május 30-a előtt, és a dominikánusok brzegi kolostorában helyezték örök nyugalomra.[11]

Stibor püspökkel kapcsolatban egy érdekes oklevél maradt fenn 1413. február 14-i keltezéssel. A püspök ebben évi 300 garas fizetésére kötelezi magát, hogy unokatestvérének, Stibor vajda azonos nevű fiának anyagi gondjait enyhítse.[12] A kötelezvény, mint írták, akkor veszti el érvényét, ha Stibor vajda a fiának apanázst fizet vagy vagyonrészt juttat. Felvetődik a kérdés: vajon miért küzdött anyagi gondokkal Magyarország egyik leggazdagabb főurának fia, nagybátyjának — mellesleg szerény — segítségére utalva? Netán csak egy átmeneti apa-fiú konfliktusról volt szó?[13]

Stibor vajda másik fivére — a testvérek legidősebbike — Bydgosi *Miklós* volt. (Melléknevét onnan kapta, hogy Oppelni László idejében Bydgos várnagya volt.) Bár már 1388-tól mint Stibor birtokainak társtulajdonosa szerepel, abban az időben még Lengyelországban is tartózkodott. 1394-ben Jagelló Ulászló lengyel király, kihasználva magyarországi kapcsolatait, őt küldte követségbe Zsigmondhoz, hogy hívja meg lengyelországi látogatásra.[14] 1397-ben Zsigmond király Miklósnak adományozta Kasza (Trencsén m.) várát.[15] Ez az első és egyetlen Miklósnak címzett adomány. Valószínű, hogy a király nemcsak diplomáciai tevékenységét jutalmazta vele, hanem a törökellenes harcban és az előző évi nikápolyi csatában való részvételét is. Miklóst a magyar források 1399-ben említik utoljára, amikor Zsigmond elhalasztotta Szopolai Péter fia György elleni peres ügyét.[16] Abban az időben tehát Miklós még Magyarországon tartózkodott. Később visszatért Lengyelországba, de a továbbiakat illetően forrásaink ellentmondásosak. A lengyel dokumentumokban 1406-tól Bydgosi Miklós özvegye szerepel. Pálóci Máté nádor 1435-ben kelt oklevelében viszont — melyben elutasította Miklós fiának, Nikolajkonak az elhunyt ifjabb Stibor birtokai iránt támasztott örökösödési igényét —, azt állította, hogy Miklós annak idején elárulta a magyar királyt, és részt vett a szepességi lengyel hadjáratban (bátyja, Stibor hadai ellenében).[17] Ez, mint tudjuk, 1411-ben történt, Miklós eszerint élt még ekkor. Lehetséges, hogy az 1406 utáni adatok egy másik Miklós özvegyére vonatkoznak, ez azonban kevésbé valószínű. Lehet továbbá, hogy Miklós 1411. évi szereplését az a Raveni Miklós találta ki, aki 1435-ben a király képviseletében vallomást tett a nádor előtt Miklós

[11] A krakkói működésről: 1425-ben Stiborici Miklós a gnieznói érsekség képviseletében kérte a pápát egy krakkói Mária Magdolna oltár elhelyezésére, mivel Stibor egri püspök érdektelenségéből kifolyólag van lehetőség az elhelyezésére: *Lukcsics Pál:* XV. századi pápák oklevelei. Bp. 1931. 838. Stibor életének utolsó éveiről köszönöm Bieniak professzor információját (hivatkozva A. Radzimišski: Pralaci i kanonicy kapituly katedralnej plockiej w XIV i I. pol. XV. w., T. I., Toruń, 1991. no.78). Temetkezési hely és a halál időpontja: Zbynko lengyel marsall 1426-ban kelt oklevelében az említett kolostorban szerepel a *capella Magnifici domini pie memorie Stiborij* szövegrész. Publikálta *Wenzel* 163., aki helytelenül Stibor vajda temetkezési helyének jelölte.

[12] Quod ob abolendos et ammovendos defectus, quibus magnificus vir dominus Stiborius de Betzkow natus magnifici viri domini Stiborij wayuode etc. frater noster carissimus ad presens quattitur et stringitur.

[13] Az oklevelet publikálta *Wenzel* 157., ZsO III. 165.

[14] Polski slownik biograficzny (a továbbiakban PSB) 21. vol. Warszawa, 1976, 140.

[15] ZsO I. 4774.

[16] *Wenzel* 117.

[17] *Wenzel* 201., DL 12 683.

cselekedeteiről. Talán kissé kiszínezte a valóságot, hogy legyen ok elutasítani fia örökösödési kérelmét.

Bydgosi Miklós felesége a Łabędź nemzetségből származó Krzemka volt.[18] Ő a gyerekekkel együtt általában Lengyelországban vagy Kujáviában tartózkodott, és 1418-ban vagy 1419-ben hunyt el.[19] A házasságból két fiú született, Stibor és Miklós, akit Nikolajkoként is említenek.

A *de Roznatow, de Bydgossie, de Stiboricz* előnevet használó *Stiborról* aránylag keveset tudunk. Elsőként az 1412-es évhez kötődően Jan Długosz krónikája említi. A lengyel király budai tartózkodása alatt a lovagi tornákon sok lengyel gyűlt össze, köztük a stiboricei Stibor is, akit Długosz „Magvas" (*Jądrzny) ragadványnévvel említ.*[20] Valószínű, hogy Miklós fiáról van szó. 1418-ban még az ősi családi birtokon, Stiboricén említik,[21] ám később Magyarországra költözött és 1420–23-ban unokatestvére, Stibor várnagya volt Jókő várban, amely 1394-től a Stiborok tulajdona volt.[22] Valamikor 1423. novembere után meghalt, a későbbi források már nem említik.

Nikolajko vagy Miklós (a forrásokban gyakran mint Szarleji) nem követte bátyját Magyarországra. Lengyelországban brzegi vajda volt, és csak akkor kezdett érdeklődni Magyarország iránt, amikor unokafivére halála után a hatalmas Stibor-birtokok egyik esélyes örököseként szóba került. Az ifj. Stibor — a vajda fia — 1431-ben kelt végrendeletében úgy rendelkezett, hogy ha egyetlen leánya utódok nélkül halna meg, birtokainak felét Nikolajko örökölje.[23] Az ügy kifejletéről részletesebben Pálóci Máté nádor 1435-ben kelt, már említett oklevelében olvashatunk. Pozsonyban az év március 28-án ült össze a királyi tanács, hogy végleges döntést hozzon a Stibor-örökségről. A királyt a tapasztalt Raveni Miklós képviselte. Hangsúlyozta, hogy a lengyel Nikolajko gyermekkora óta Lengyelországban élt és soha nem állt a magyar király szolgálatában. Sőt, Zsigmondnak a lengyel királlyal való konfliktusaiban a lengyel oldalon harcolt. Ezenkívül, amikor Koributovics Zsigmond litván fejedelem 1422-ben betört Prágába és a husziták segítségére sietett, Nikolajko csatlakozott hozzá. Amint neszét vette unokafivére halálának (1434-ben), lengyel és más idegen katonákkal betört a határvidékre. Itt szövetkezett a király esküdt ellenségével, Vrbensky Jánossal, és ádáz pusztításokat vittek véghez. Nikolajko fogságba ejtette Stibor több várnagyát, elfoglalta két

[18] PSB, XXI., 142. Ennek a nemzetségnek a tagja volt a Magyarországon tartózkodó Donin de Skrzyn is.

[19] Uo. 142.

[20] *Jan Długosz:* Roczniki czyli kroniky slawnego królewstwa polskiego (Annales seu chronicae incliti regni Poloniae). Księga X – XI. Warszawa, 1982. 231. A krónika lengyel kiadói a *Jądrzny* szót helytelenül *Mądrznynak* olvasták ki, és így a személyt nem tudták azonosítani. Erre a tényre figyelmeztet *Antoni Gąsiorowski*: Zygmunt Luksemburski i Sędziwój z Szubina, czyli o węgierskich apanażach rodziny cibora ze ciborza. In: Cracovia–Polonia – Europa. Kraków, 1995. 503.

[21] *Gąsiorowski* i.m. 503.

[22] 1420. november 5.: „Stiborius de Roznatow castellanus viri magnifici domini Stiborii filii Stiborii de Bolondoch per eum in castro Jokew constitutus" – DL 7021. Az 1422. december 13-án kelt cseh nyelvű oklevélben beckói Stibor kezeseként említik: „Stibor takez ze Stiboricz sedienym na Dobrewodie" (OBA Nitra, Mednyánszky beckói lt.). 1423. november 5-én Beckói Stibor oklevelében tanúként szerepel, mint „strenuus dominus Stiborius de Bydgosye residens in Bona Aqua" (DL 11 431.)

[23] Az oklevélben Nicolaus de Stiborzics alias de Scharlay néven szerepel. ' *Wenzel* 193.

várát és Szakolca városát, továbbá ostrom alá vette Holics várát. Megerősíttette a péterfalvai (ma Petrova Ves) templomot, és ebből az új erődből indított támadásokat a saját és Vrbensky embereivel. A harcokban sok környékbeli falu teljesen elpusztult. Több huszitával, így a Nagyszombatot uralmuk alatt tartókkal is szövetségre lépett. Cselekedetei következményeként, szólt végül az ítélet, hűtlenség bűnébe esett, és birtokait a király elkobozta.

Nikolajko nem törődött bele a vereségbe és Magyarországon maradt, hiszen nagyszámú lengyel rokonsággal és pártfogóval rendelkezett. Fő segítője valószínűleg anyai ági rokona, Skrzyni Donin volt, akinek jelentős birtokai voltak és élvezte a király kegyét. 1439-ben Miklóst Donin szövetségében találjuk, amikor az támogatta a lengyel hadak magyarországi betörését, és ezzel a lépésével Albert király ellensége lett. A későbbiekben együtt szerepelnek Hricsó (Trencsén m.) várában, melyet Miklós királyi parancsra sem adott át,[24] majd Lietava (Trencsén m.) várban is.[25] Ezután Nikolajko nyilván kibékült Alberttel, ill. Erzsébet királynéval, mert a továbbiakban mindkét vár tulajdonosaként szerepel. Erzsébet királynéval való jó viszonyáról tanúskodik a királyné 1440-ben kelt oklevele, melyben utasítja Pozsony városát, hogy tartozása rendezésére fizessen ki Miklósnak a királyi tizedből 4000 aranyforintot.[26] Később Miklós visszatért Lengyelországba, ahol elévülhetetlen érdemeket szerzett a Poroszországgal való kapcsolattartásban és Pomeránia megszerzésében Lengyelország részére.[27]

A híres vajda mindkét fiútestvére hagyott tehát maga után fiú utódot, ami a középkori nemes egyik legfőbb kötelezettsége volt. A fiutód nélküli halál a nemzetség kihalását jelentette, és az egyik legsúlyosabb büntetés volt, melyet a sors egy családra kimérhetett. Stibor vajdához e tekintetben már nem volt olyan kegyes az élet. Dobrochnával kötött házasságából egyetlen fia született, akinek már nem adatott fiúgyermek, így a vajda nemzetsége férfiágon 1434-ben kihalt.

Stibor felesége, *Dobrochna* Szubini Sędziwoj legidősebb lánya volt.[28] 1370 körül született, és rövidesen el is jegyezték Stiborral,[29] aki befolyásos apósra tett

[24] Donin hűtlenségéért a király elvette tőle a várat és más tulajdonosnak adományozta, ám Nikolajko megtagadta a vár átadását, és a királyi emberei előtt sem hátrált meg, akiknek az lett volna a feladatuk, hogy az új tulajdonost jogainak érvényt szerezzenek (DL 94 475.).

[25] *Engel*: Archontológia I. 360., Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 243 171., DF 239 746.

[26] A királynő oklevelében Miklóst „hű nemesünk Miklós" címmel illeti, l. *Wenzel* 211.

[27] *Gąsiorowski* i.m. 502.

[28] Azt, hogy Sędziwoj Dobrochna nevű leánya azonos Stibor Dobrochna nevű feleségével, Bieniak professzor lengyel genealógus bizonyította be, *J. Bieniak*: Krąg rodzinny biskupa kujawskiego Macieja Pałuki. (Korekta do rodu Pałuków Władisława Semkowicza). Zapiski Historyczne 50. (1985) 85–117. A későbbi lengyel irodalom tőle vette át az információt, pl. *Gąsiorowski* i.m., valamint *J. Gzella*: Małopolska elita władzy w okresie rządów Ludwiga Węgierskiego w Polsce w latach 1370–1382. Toruń, 1994. Bieniak hipotézise nemcsak a névazonosságból adódik (Dobrochna), hanem abból a tényből is, hogy Stibor a felesége nővéréről, Jachnáról nevezte el a lányát. A legmeggyőzőbb érv a lengyel oklevelek forrásanyaga, mely a Sędziwoj-hagyatékról szól. Magyarországi birtokait Stibor vajda örökölte, a lengyelországiakat pedig 1425-ben ifj. Stibor. 1448-ban ifj. Stibor lánya, Katalin mint Czerniejewie birtokosa szerepel (*Wenzel* 212.). E birtok Sędziwoj tulajdonában is volt haláláig (nem voltak fiai, csak négy lánya). Így értelmezhető egy 1398-ban kelt oklevél is (Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae, VII – XV., Brno, 1858–1903, XII. 404), melyben Stibort Sędziwoj „filius noster karissimus" névvel illeti.

[29] *Gzella* i.m. 71.

szert általa. Sędziwoj lengyelországi karrierjét 1364-ben gniewkowi kapitányként (*capitaneus*) kezdte, majd 1377-től haláláig kaliszi vajda volt. A Lajos király halálát követő években egyik fő tanácsadója volt az akkor még brandenburgi őrgróf Zsigmondnak. Gondolunk itt Zsigmond 1382-es lengyelországi tartózkodására, majd következő évi, Ziemovít mazóviai herceg elleni hadjáratára. Sędziwoj a későbbiekben Jagelló litván fejedelmet, a lengyel trón várományosát támogatta, így útjai elváltak Zsigmondétól.

Változott azonban a helyzet 1397-ben. Sędziwoj ekkor hatalmas birtokokhoz jutott Magyarországon, nagyobbakhoz, mint lengyelországi összvagyona. Az adomány hátterében minden bizonnyal Stibor, a befolyásos vő keresendő, aki abban az időben már a leghatalmasabb és legszámottevőbb magyarországi személyiségek közé számított. Sędziwojnak a következő várak jutottak a birtokába: Beszterce, Hricsó, Lietava, Sztrecsény, Zsolna.[30] A következő évben Zsigmond Zsolna város királyi harmincadából Sędziwojnak adományozott négy esztendőre évi 2000 aranyforintot, ezret fizetésként (*sallarium*), ezret pedig az említett várak felújítási költségeként. A négy év elteltével évi 1000 arany sallarium illette volna.[31] Sędziwoj nem tartózkodott állandóan Magyarországon. Bár levelezésében (mind a magyar, mind a lengyel vonatkozásúban) a kaliszi vajda címen kívül használja a *dominus temporalis Bistriciensis*, *dominus Bistriciae* titulust, és igazgatta magyarországi birtokait, azért sokat tartózkodott lengyel földön, ahol Szubinban épülőfélben volt hatalmas rezidenciája.[32] A lengyel és magyar király közti viszony ekkoriban jó volt. Amint A. Gąsiorowski szellemesen megjegyezte, Ulászló király, eltérően a lengyel történészektől, igenis rokonszenvezett Zsigmonddal,[33] így semmi nem gátolta meg sem Sędziwojt, sem Stibort és rokonságát abban, hogy felváltva éljenek mindkét országban. A rokonsághoz tartozott a Łabyszinból származó Máté gniewkowi vajda, aki Sędziwoj Małgorzata nevű leányát vette nőül, és ezáltal Stibor vajda sógora lett. 1405-ben Kassa város kapitánya volt.[34] Később visszatért Lengyelországba és az 1410-es grunwaldi csatában már lengyel lovagként harcolt.[35] 1412-től 1430-ig a brzegi vajda tisztét töltötte be.[36]

Sędziwoj 1406 körül halt meg, így már nem érhette meg az 1410-ben bekövetkezett eseményeket, amikoris Magyarország és Lengyelország ellenséges viszonyba keveredett egymással. Lengyelországnak a Német Lovagrenddel folytatott háborújában ugyanis Zsigmond a lovagokat támogatta. Abban az időben sok lengyel tért haza Magyarországról. Így a lengyel-magyar határvidéken kitört katonai konfliktusban sokszor rokonok álltak egymással szemben: a magyar csapatokat Stibor vajda vezette, a lengyel haderő élén pedig talán tulajdon bátyja, Miklós állt, de sógorai közül egyvalaki biztosan ott volt: Spytek Tarnowski, Sędziwoj Sędka nevű lányának férje.[37] Közvetlen katonai összecsapásra nem került sor, a

[30] DL 87 649.
[31] ZsO I. 5313.
[32] A kalisi vajda személyéről részletesebben l. *Gąsiorowski* i. m..
[33] U.o. 500.
[34] „Maczko heres de Labischino capitaneus Caschowiensis" – ZsO II. 3600.
[35] *Długosz* i. m. 181.
[36] U.o. 40.
[37] *Gąsiorowski* i.m. 501.

harcok egymás határmenti területeinek elpusztítására korlátozódtak. A felek rövidesen fegyverszünetet, majd 1412-ben békét kötöttek.

Sędziwoj leányát, *Dobrochnát*, Stibor vajda feleségét a magyarországi források 1388-ban említik először. Akkoriban 18 éves lehetett. Zsigmond 1388. július 6-án Zólyomban kelt oklevelében Beckó várát Stibornak — ill. fiútód nélküli halála esetén fivéreinek — adományozta.[38] Ugyanazon a napon kiadott másik oklevelében a király engedélyezte Stibornak, hogy akár életében, akár halála után a vár felesége tulajdonába mehessen át.[39] Tíz esztendővel később Stibor valóban Dobrochnának adományozta a várat, mintegy hozományként (*dos, dotalicium*)[40] olyképpen, hogy gyermekeik felnőtté válásáig birtokolja, azután 3000 schok garast (*sexagena grossorum*) kell kapnia. 1406-ban a király ünnepélyesen megerősítette a Dobrochna javára írt oklevelet.[41]

1398-ból még egy érdekes tény maradt fenn Dobrochnáról. A pápa felmentette a böjt alól azzal az indokkal, hogy a húsevéstől való tartózkodás veszélyezteti az egészségét.[42]

1414-ben Dobrochna megözvegyült. Fia, aki Konstanzba kísérte a királyt, a következő évben anyja részére a pápától hordozható oltár használatát kérvényezte.[43] Dobrochnát 1420-ban említik élőként utoljára a források, amikor a turóci konvent fiával, Stiborral együtt beiktatta Árva vár birtokába.[44] Halálának pontos idejét nem tudjuk, ám annyi bizonyos, hogy 1431-ben már nem volt az élők sorában, mert fiának akkori végrendeletében szó van bizonyos pénzösszegről, amit elhunyt anyja végakaratának megfelelően kell felhasználni.[45] Dobrochna tehát 50–60 éves kora közt halhatott meg.

Stibortól három gyermeke született: az ifjabb Stibor és két leány, Anna (Jachna) és Rachna.[46]

Az *ifj. Stibor* édesapjához hasonlóan érdekes egyéniség volt, ám az apa hírneve háttérbe szorította személyiségét, így a korabeli irodalom alig-alig említi. A prágai egyetem szabad művészetek fakultásán végezte tanulmányait. 1400. december 11-én szerzett baccalaureusi címet, és a végzett hallgatók névsorába mint „Stiborus de Bettsko" került be. Ugyanezen a néven említik 1401. május 24-én is.[47]

A következő híradás róla már 1411-ből származik. Beckó városának címzett kiváltságlevelében Stibor vajda megjegyzi, hogy a határozatok „Stibor úrral, leg-

[38] ZsO I. 654., kiadta *Wenzel* 50.

[39] ZsO I. 655., kiadta *Wenzel* 51.

[40] Részletesebben *Erik Fügedi*: The Elefanthy kindred. Bp. 1992., 15.

[41] ZsO II. 4543.

[42] ZsO I. 5414., kiadva Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I. Tomus IV. Bullae Bonifacii IX. PM. 1396–1404, 2. pars, Bp. 1880., 78.

[43] ZsO V. 14.

[44] DL 64 749.

[45] „et de pecunia illius exsolucionis volumus et commitimus, quod testamentum felicis memorie genitriicis nostre effectualiter impleatur et perficiatur, secundum tenorem litterarum testamentalium ipsius superinde confectas (sic)" – DL 88 061., kiadta *Wenzel* 193.

[46] Ebben az esetben helyesbítem korábbi téves elképzelésemet, mely szerint Jachna és Rachna azonos személy volt (*Dvořáková:* i. m. 16), mert valószínűbb Engel Pál kutatási eredménye, mely szerint két lányról van szó. *Engel*: Archontológia, II. 217.

[47] *B. Varsik*: Slováci na pražskej univerzite do konca stredoveku. Sborník FFUK, Bratislava, 1926.

szeretettebb fiúnkkal" való tárgyalásának eredményei.[48] 1414-ben id. Stibor Vágújhelyen kolostort építtetett, amelynek alapító okiratában fiát és feleségét szintén alapító tagként említi. Abban az időben ifj. Stibor már házas ember volt: Dorotytyát, Szécsényi Frank országbíró leányát vette nőül.[49] Érdekes, hogy Stibor egri püspök 1413-ban kelt oklevelét — melyben unokafivérét, az ifj. Stibort évi támogatásáról biztosította — éppen Szécsényben, Stibor feleségének családi birtokán állították ki.

Apja halála után az ifj. Stibor csatlakozott Zsigmond király udvartartásához és elkísérte nyugat-európai utazásaira. 1414. augusztus 24-én a király elhalasztott egy pert, melynek alanya Stiborral együtt éppen egyik útjára követte volna Zsigmondot.[50] Stibor Konstanzban pápai engedéllyel biztosította a maga, felesége, anyja és leánytestvére számára egy hordozható oltár használatát.[51] Zsigmond királynak egy 1415. április 1-én, Konstanzban kelt oklevelében Stibor relátorként szerepel.[52] A zsinatra 120 fős lovas kísérettel és három hintóval érkezett. Zsigmond udvartartásában az előkelő magyar urak közé sorolták, hiszen még a neves zsinati krónikás, Richentali Ulrik is megemlíti. A krónikás híradása számunkra azért is fontos, mert Stibor Vág-menti birtokait a Lengyelország és Morvaország között elterülő „szláv földként" említi.[53] Richental információját más híradások is megerősítik, így pl. Zsigmond 1417. július 22-ei keltezésű oklevele. Eszerint Stibor vállalta, hogy 100 lovassal Franciaországba indul, Zsigmond pedig ezért havi 700 aranyforintot ígért neki, kötelezve magát, hogy fogságba esésük esetén saját költségén váltja ki őket.[54]

Stibor, bár akkoriban még semmi méltóságot nem töltött be, mégis a befolyásos bárók szűk köréhez tartozott. Amikor 1416-ban egyes magyar bárók mentőakciót szerveztek a magyar foglyok török fogságból való kiszabadítására, az ifj. Stibor is — több más nevezetes főúrral — azok között volt, akikre a kivetett adó behajtása hárult.[55]

1422-ben szerezte meg az ifj. Stibor első méltóságát: nyitrai megyésispán lett. A következő évek a huszitákkal folytatott harc jegyében teltek. Stibort, mint „a Vág folyó kapitányát" (*capitaneus fluvii Vagh*), a husziták elleni hadjárat vezérévé nevezték ki. Az 1428–1429. évben a trencséni, máramarosi és barsi ispán tisztét is ő töltötte be.

1422-ben Stibor 120 lándzsányi alakulatból álló sereget vezetett a husziták elleni harcba, ezért a katonai kiadások fedezésére a király a morvaországi Bzenec,

---

[48] „cum consilio domini Stiborij filij nostri preamantissimi" – *Wenzel* 143.

[49] 1414. február 25-én Piacenzában kelt oklevelében a király utasította a magyarországi helytartókat, hogy Dorottyának, ifj. Stibor feleségének biztosítsák az édesapjától örökölt birtokok részesedését, l. ZsO IV. 1718.

[50] ZsO IV. 2394.

[51] ZsO V. 14., 15., 16.

[52] ZsO V. 438.

[53] „Och zoch in der gross herr, herr Strobor usser Boland und her in Windeshen landen, zwüschen Merhern und Boland an dem Wasser, das nempt der Vag und hett in fünf stet an dem wasser: Tränsch, Plunsch, Unserschbrat, die Wisenkilchen und Galitz und die Frigenstat, mit hundert und zwantzig pfäritten und dy dry wagen." – *Ulrich Richental:* Chronik des Konstanzer Konzils. Konstanz 1965. 172.

[54] DL 10 596., vö. ZsO. V. 711.

[55] ZsO V. 2255.

Veselí és Buchlov várát adta neki zálogba.[56] A következő években Stibor a kezén lévő morvaországi várakat és a magyar határvidéket védte.[57] 1426-ban Albert osztrák herceg oldalán részt vett Břeclav ostromában, ahol azonban Prokop Holy seregeitől vereséget szenvedtek.[58]

1428-ban Stibort a nyugat-szlovákiai területeken a husziták ellen harcoló magyar haderő főkapitányaként találjuk, csakúgy, mint két évvel később, amikor a huszita seregek ismét betörtek a magyar földre. Akkor a Stibor vezette magyar hadsereget a husziták Nagyszombatnál legyőzték.[59] A háborús évek folyamatos életveszélyben teltek, így Stibor 1431-ben arra az elhatározásra jutott, hogy végrendelkezik, bár akkoriban — ötven felé járván — még középkori mércével mérve sem lehetett idős. Pályafutását maga sem tekintette befejezettnek, mint végrendeletének következő kitétele mutatja: „Ha a Mindenható Isten kegyelméből a jövőben még sok gyermekünk, fiúnk és leányunk születik..."[60] A halál három évvel később ragadta el az élők sorából. Zsigmond király 1434. április 8-án Bázelben kelt, Sáros megyének címzett levelében közli, hogy Stibort bízta meg a husziták elleni hadak vezetésével. A levél végén viszont szerepel egy megjegyzés, amely szerint „mivel Stibor halálhírét vettük, helyette Hédervári Lőrincet, lovászmesterünket bízzuk meg".[61] Stibornak csak egyetlen leánygyermeke volt, így halálával a család fiágon kihalt.

A következő évben tárgyalta a pozsonyi országgyűlés a Stibor végrendelete körül felmerülő kérdéseket. A tárgyaláson személyesen megjelent Nikolajko (Stibor unokafivére), Stibor egyetlen — Szécsényi Dorottyától született — leányát, Katalint pedig várnagya képviselte. A királyi tanács nem ismerte el érvényesnek a végrendeletet, a birtokok királyi tulajdonba kerültek, Nikolajkót megfosztották örökösödési jogától, Katalinnak pedig csak a női leszármazottnak járó szokásos negyedrészt (a leánynegyedet) ítélték meg.

Katalin a hagyatéki tárgyaláson még hajadonként szerepelt. Stibor magasrangú vőlegényt biztosított leányának a lengyel királyi Piast nemzetségből származó tescheni herceg, II. Przemko személyében. Végrendeletében arra az esetre, ha neki magának már nem születne gyermeke, Przemkót jelölte meg hatalmas birtokai általános örököseként. Ezenkívül 4000 aranyforintot is fizetett volna neki Katalin hozományául.

Az ifj. Stibor halála és főleg a királyi tanácsnak az örökösökre nézve előnytelen döntése radikálisan megváltoztatta a helyzetet. A gazdag menyasszonyból,

---

[56] *Wenzel* 174.

[57] 1423: Regesta imperii XI. Die Urkunden Kaiser Sigismunds (1410–1437). Verzeichnet von *Wilhelm Altmann*. Innsbruck, 1896 (a továbbiakban *Altmann*) I. 5563. 1424: *Wenzel* 180.

[58] *František Palacky*: Dejiny národu českého. III. Praha 1904. 371. helytelenül említi Stibor vajdát.

[59] Stibornak a husziták elleni hadjáratban való részvételéről l. DL 43 731., Pozsony város levéltára (a továbbiakban AMBÖ) 1047. A husziták szlovákiai hadműveleteiről részletesebben l. *B. Varsik*: Husitské revoluèné hnutie a Slovensko. Bratislava 1965. 26–28., a Nagyszombat melletti ütközetről pedig l. *Eberhard Windecke*: Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigismunds. Hrsg. *W. Altmann* Berlin 1893.

[60] „si omnipotens Deus de sue benignitatis clemencia in successu temporis dignaretur nobis plures dare pueros vtriusque sexus, hoc est filios et filias..." – *Wenzel* 191.

[61] Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilisI-XI. Studio et opera *Georgii Fejér*. Budae 1829–1844. (a továbbiakban CD) X/7. 551.

aki egy befolyásos főúr leányaként a hatalmas „stibori birodalom" várományosa volt, a hercegi család számára egyszeriben érdektelen menyjelölt lett. Valószínűleg ez volt a fő oka, hogy a frigyre nem került sor. Ráadásul Katalin magas pártfogó nélküli árva lett. 1436-ban a király a leánynegyedet képező birtokokat is másnak adományozta,[62] s Katalin elvesztette budai házát is.[63] Ezt a helyzetet használták ki a családdal rokonságban lévő Balickiak, amikor elfoglalták Stibor árvai birtokát, ami ellen 1437-ben Katalin képviselője tiltakozást jelentett be Turóc és Árva megyék közgyűlésén.[64] Katalin akkoriban még hajadon volt. December 8-án, a halála előtti napon Zsigmond Beckó várát alsólendvai Bánfi Pál királyi lovászmesternek adományozta. Lehet, hogy a várat Katalin kezével együtt nyerte el, ám az sem kizárt, hogy a leány akkor már a felesége volt.[65]

Stibor vajdának egyetlen fián, ifj. Stiboron kívül két leánygyermeke is volt. Valószínűleg az idősebb, *Rachna* lett Balicki András felesége. A másik lány, *Jachna* (Anna) Galgóc vár urához, Újlaki László macsói bánhoz ment nőül. A férj Kont Miklós nádor unokája volt. Erről a leányáról Stibor végrendelete tesz említést.[66]

Újlaki László 1402–1403 között volt macsói bán. 1403-ban a Zsigmond elleni összeesküvés idején a lázadók pártjára állt, így galgóci várát Stibor vajda elfoglalta.[67] A későbbiekben a király megkegyelmezett Lászlónak — bár a kegyelem 12 000 aranyforintba került[68] —, a volt ellenségekből pedig após és vő lett. 1410-ben László visszakapta a macsói báni méltóságot. 1418-ban halt meg (valószínűleg március 6-a után, mert felesége egy ekkor kelt oklevélben még *consors*nak, azaz nem *relicta*nak nevezi magát).[69] Az özvegységre jutott Anna fiaival, Miklóssal és Istvánnal átvette a birtokok igazgatását, s ebben a minőségben több oklevelet is kiadott. Ilyen pl. az, amelyet 1418-ban Galgóc várában állított ki, s amelyben felmenti az adófizetés alól a galgóci (*Ogalgocz*) vendégeket.[70] Galgóc váron kívül Anna tulajdonában volt a délvidéki Újlak (ma Ilok) és Raholca (ma Orahovica, mindkettő Horvátországban) vára is. 1427-ben ifj. Stibor zálogba akarta neki adni Surány várát, melyet maga is zálogul kapott, ám a Forgács-család protestált e lépés ellen.[71] Az ifjabb Stibor és nővére közeli jó kapcsolatáról több korabeli do-

[62] Az adománylevél tartalmazta a klauzulát, mi szerint az új tulajdonosnak szavatolnia kell Katalin jogait egészen annak férjhezmeneteléig, ám ez törvénytelen lépés volt, l. DL 12 991., DL 12 873.

[63] DL 13 150., DL 88 130., 1438-ban a lévai Cseh Péteré lett.

[64] DL 13 079.

[65] Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család történetéhez I. Szerk. Varjú Elemér. Bp. 1908. 86., DL 13 137.

[66] „magnifica domina Jachna banissa" (*Wenzel* 193.) Újlaki László bán hitvese, Anna minden kétséget kizáróan azonos a végrendeletben említett Jachnával. Újlaki Anna ugyanis maga is közreadott egy oklevelet, amelyben a Jachna de Wlak nevet használta (DL 72 797.). Több más oklevélből is erre következtethetünk, pl. egy keltezetlen oklevélben a ugróci vár jövedelméről esik szó (Stiboré volt), melyet várnagya vett át (DL 72 799.).

[67] ZsO III. 1223.

[68] *Engel Pál*: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). Bp. 1977. 44.

[69] Vö. Szlovák Állami Levéltár (a továbbiakban: SNA), Pozsonyi kap. HM, C. 36, f.1, n. 16.

[70] U.o.

[71] *Bártfai Szabó László*: A Hunt-Pazman nemzetségbeli Forgách család története. Esztergom 1910. 683.

kumentum is tanúskodik. Ilyen pl. az a dátum nélküli (valószínűleg 1420 körül írt) levél, melyet az immár özvegységre jutott Jachna Stibor ugróci várából írt és Újlakon tartózkodó várnagyának címzett.[72] 1431-ben viszont ifj. Stibor küldött levelet nővére, Jachna galgóci várából.[73] Ugyanabban az évben kelt határozatában az esztergomi érsek visszaszolgáltatta a spácai nemesek elkobzott birtokait, mégpedig Beckói Stibor és Újlaki László bán özvegye, Anna rábeszélésének köszönhetően.[74] 1431 után Annát nem említik a források.

Stibor vajdával együtt érkeztek Magyarországra unokaöccsei is, Zsófia nevű nővére és a Stęszewből származó Przedpełk fiai, Mostic és Jugo. Tekintettel arra, hogy Stibor vajdának volt még egy Mostic nevű unokaöccse (Podczaszy András fia), Przedpełk nemzetségében pedig az ő fián kívül még egy Mostic szerepel (a források idősebbikként említik), így nagyon nehéz az azonosításuk, és a tanulmányban saját hipotézisünket ismertetjük.

Az *id. Mostic* (*senior, maior*), akit genealógiailag nem tudunk pontosan besorolni, a forrásokban névrokonával azonos módon poznańi várnagyi rangban mint Przedpełk fia szerepel, ezért számítjuk a Stęszewi-családhoz. A helyzetet tovább bonyolítja Stibor vajdának 1404. április 6-án kelt levele. Ebben kötelezte magát, hogy Turóci Benedek rokonainak biztosítja ama csehországi birtokaikat, melyeket a király az ő „bátyjának", id. Mosticnak ajándékozott.[75] A *frater* megnevezés távolabbi rokont is jelenthetett (*frater generationis*), ezért hasonlóan értelmezhető az 1408-ból származó adat, mely Jugo „fivéreiként" említi mindkét Mosticot.[76] Valószínű, hogy csak egyikük volt Jugo édestestvére, a másikuk pedig távolabbi rokoni kapcsolatban állt vele.

Az egyik Mostic 1403-ban aktívan részt vett Zsigmondnak a felkelőkkel vívott harcában. Ez az id. Mostic lehetett. A már említett oklevélből is erre következtethetünk, melynek értelmében az id. Mostic kapta meg a lázadó Turóci Benedek birtokait. További adalék személyéhez Angelo Acciajuoli pápai legátus kiközösítő oklevele, mely Zsigmond király hívei közt említi *Musticz Polonus* surányi várnagyot.[77] Surány várának, mely Stiboré volt, eredeti várnagya Turóci Benedek volt, ő azonban 1401-ben elárulta urát és a várat átadta az ellenségnek. Amint azt már említettük, Benedek birtokait id. Mostic nyerte el, így valószínű, hogy köztük volt Surány is. Ebből kifolyólag az 1404-es levélben említett Mostic *senior*t azonosíthatjuk az 1403-as oklevél Mostic *Polonus*ával.

A felkelőkkel folytatott harc folyamán a királyi hadak 1403-ban Nürnbergi Márk és egy bizonyos Mostic (*Monsticio*) közreműködésével erővel bevették a jászói kolostort.[78] Lehetséges, hogy ez a személy is a mi id. Mosticunkkal azonos.

[72] DL 72 797., ez az az említett levél, melyben Anna a következő névvel illeti saját magát: „Jachna magnifica de Wlak relicta condam vxor Ladislai Bani".

[73] DL 88 064.

[74] „ad instantiam magnifici domini Stiborii de Bolondoc et domine Anne relicte condam Ladislai Bani de Wylak" – SNA Eszterházy, fasc. 85, n. 18.

[75] „domino Moslith seniori fratri nostro" – ZsO II. 3099., eredetije: DL 89 636.

[76] ZsO II. 6050.

[77] ZsO II. 2594.

[78] „occupatores dicti monasterii" – ZsO II. 5465.

Az id. Mosticot 1409-ben is megemlítik, amikor jogtalanul elfoglalta a Tisza melletti Vidtelek felét (a másik birtokfél jogos tulajdonát képezte).[79] A következő évben liptói ispánként és Rózsahegy városának kormányzójaként írnak róla.[80] Valószínűleg ugyanerre a Mosticra vonatkozik az az 1410. május 7-én keltezett királyi levél is, mely Bártfa városa és a Cudar család közötti ellenségeskedést Mosticnak, Poznan urának közreműködésével akarja elsimítani.[81] Szintén feltételesen azonosíthatjuk id. Mosticot azzal a Mosticcal, aki 1406-ban Tornai János halála után a király nevében igazgatta Torna várát,[82] és akit a király 1408-ban megbízott az eperjesiektől járó adó beszedésével.[83] A fent említett oklevelek mind Északkelet-Magyarország területéről származnak, ahol id. Mostic élt. 1410 után a *senior* vagy *maior* Mostic megnevezés már nem fordul elő a forrásokban.

Przedpełk Mostic nevű fiának alakja határozottabban megrajzolható annak köszönhetően, hogy a korabeli dokumentumokban gyakran szerepel együtt bátyjával, Hugóval (a magyar források Jugoként említik).

Jugo (Hugo) Magyarországon kedvező házasságot kötött. Bebek Imre erdélyi vajda — Stibor egyik elődje — Orsolya nevű leányát vette nőül.[84] Orsolya Prodavizi Mikcs fiának, Ákos bánnak volt az özvegye. Jugo Orsolya kezével együtt hatalmas kiterjedésű birtokokhoz jutott Körös megyében (Racsa *districtus*, ma Rača, Horvátország).[85] 1401-ben a királyi udvar apródja, akit nagybátyja Stibor vajda befolyásának köszönhetően Zsigmond abban a kiváltságban részesített, hogy minden perét kizárólag a király személyes jelenlétében kellett tárgyalni.[86] Az ezt követő években Jugo és bátyja, Mostic Stibor vajda környezetében tartózkodott. 1402-ben mindketten saját birtokaikkal kezeskedtek Ulászló lengyel király és a Stibor vajda által képviselt Zsigmond közt létrejött, Neumark eladásáról szóló egyezmény betartásáért.[87] Noha Zsigmond végül a Német Lovagrendnek adta el Neumarkot, a kezesek mégis megtarthatták lengyelországi birtokaikat, tehát a lengyel királlyal valószínűleg létrejött valamiféle konszenzus.

Mostic egy évvel később Stibor meghatalmazottjaként szerepel Toruńban, az ő feladata volt a németektől felvenni a pénz egy részét.[88]

1406-ban, amikor a király ekkor megújította okleveleiket, Jugonak és Orsolyának már két fiúgyermeke volt: János és (egy harmadik) Mostic. Azidáig ténylegesen Orsolya felügyelte a birtokokat első férje jogán.[89]

Jugo bátyja, *Mostic* is ígéretes karrier előtt állt. 1410-ben már birtokolta Sempte (Pozsony m.) várat, melyet 2000 schok prágai garas ellenében kapott

---

[79] „Musticius maior" – ZsO II. 7173.

[80] „nobili Musticio domino Poznoniensi comitique comitatus Lyptouiensis et nunc civitatem nostram Rosomberk tenenti et gubernanti" – ZsO II. 7539.

[81] „Musticius dominus Posnensis" – ZsO II. 7569.

[82] ZsO II. 6636.

[83] ZsO II. 5972.

[84] Mint Imre lánya: ZsO III. 2397.

[85] ZsO I. 5803., ZsO II. 905., 908., 2175., 2207.

[86] ZsO II. 908.

[87] CD X/4. 147. – Neumark eladásáról részletesebben írt *Z. Nowak*: Politika pólnocna Zygmunta Luksemburskiego do r. 1411. Toruń 1964. 74–76.

[88] *Wenzel* 123.

[89] ZsO II. 5465.

zálogképp a királytól. A király ekkor a várra újabb 4000 aranyforintot vett kölcsön tőle, ám ezt az összeget a későbbiekben megfizette.[90] Pár hónappal később a két testvér Semptén közösen kiadott oklevelében megegyezett, hogy a magyarországi és lengyelországi birtokaikból származó jövedelmet egy meghatározott helyen közösen helyezik letétbe, hogy a jövőben mind a maguk, mind leszármazottaik rendelkezésére álljon. A pénzösszeget a továbbiakban két egyenlő részre osztották, és a másik beleegyezése nélkül egyikük sem rendelkezhetett vele.[91]

Bár a semptei záloglevél csak Mostic nevére szólt, mindkét testvér használta a várat,[92] Jugo utoljára 1417. novemberében.[93] Nemsokkal ezután valószínűleg meghalt, mert 1420-ban az oklevelek már özvegyét említik.[94]

Mostic elkísérte Zsigmond királyt 1413/1414-es itáliai útjára, és valószínűleg Konstanzba is. Az utazás folyamán a király az adósságból 2300 aranyforintot törlesztett, valamint 45 aranyforintot fizetett a rendelkezésére bocsátott hátaslóért is. Ezenkívül három Pozsony megyei birtokkal (Súr) is gyarapodott Mostic vagyona az út során.[95] Mosticot forrásaink a királyi udvar lovagjaként (*aule regie miles*) említik.

1420-ban Mostic — aki ekkor a Poznani előnév mellett a Semptei nevet is használta — Semptét elzálogosította Bazini György grófnak. E tett mögött is családi és baráti érdekek húzódtak meg. Bazini György felesége a lengyel nemesi származású Jarochna volt, Ostrowski Przedpełknek, Stibor vajda egyik familiárisának a nővére. György hét évre 10 500 aranyforintért tudta bérbevenni a várat, mely idő eltelte után Mostic a várat visszaválthatta úgy, hogy a vételárba beleszámítandó volt a használat alatt a javítási költségekre fordított összeg, de legfeljebb 400 aranyforint.[96]

Bazini Györgynek az új birtok csak teher volt. Először az óbudai apácák reklamáltak, hogy Diószeg falu őket illeti, így azt, mint a vár tartozékát, György nem tudta megszerezni. A nádor az apácák javára döntötte el a vitát.[97] Ekkor tüstént bejelentette a vár iránti igényét Mostic unokaöccse, János, az elhunyt Jugo fia (a források Jugo Jánosként is említik). Az apja és Mostic között létrejött régi szerződésre hivatkozott, mely szerint minden pénzvagyonuk közös. Közös pénzből jutott tehát hozzá Mostic Semptéhez is, így a vár fele fölötti tulajdonrész Jánost illeti. János kihasználta, hogy Mostic akkor éppen Lengyelországba utazott. A nádor János javára döntött és a Baziniak ellenkezését figyelmen kívül hagyva kötelezte őket a vár fele részének átadására. A vár felosztását a pozsonyi káptalan hajtotta végre.[98]

---

[90] ZsO II. 7660.

[91] 1423. március 3.: DL 9665.

[92] Az oklevelekben gyakran fordulnak elő Sempte várnagyaiként vagy gubernátoraiként, pl. 1415-ben: DL 10 371., 1417- ben: DL 75 620., Történelmi Tár 1908. 518.

[93] DL 75 620.

[94] DL 8643.

[95] ZsO IV. 672., 1589. – Zsigmond eladományozott olyan birtokokat is, amelyek nem voltak éppen szabadok, mert még az eredeti tulajdonos özvegyének tulajdonában voltak. A király utasította a pozsonyi káptalant Mostic tulajdonba való helyezésére az özvegy tiltakozása ellenére is.

[96] DL 10 970., DL 6988.

[97] U.o.

[98] 1423. április 11.: DL 11 332. – A vár leírását közölte *Vincent Sedlák*: Príspevok k architektúre stredovekych hradov na západnom Slovensku. Monumentorum tutela 4. (1967–68) 445–453.

A vár felosztásakor Mostic Lengyelországban tartózkodott és minden az ő tudta nélkül ment végbe. Visszatérése után azonnal panaszt tett a királynál, aki a nádor ítéletét semmisé nyilvánította, és elrendelte Mostic visszahelyezését.[99] A király személyesen járt el a bonyolult ügyben, s végül úgy oldotta meg, hogy Bazini Györgynek Semptéért cserébe — amely újra királyi kézre került — a szlavóniai Szaplonca várát adományozta.[100]

A Jugo és Mostic közötti testvéri szerződés — mely annakidején azért jött létre, hogy sem köztük, sem utódaik között ne legyen vita — nem tudta megakadályozni a Mostic és Jugo fia, János közötti ellenséges viszony létrejöttét. (Jugo másik fia valószínűleg meghalt, mert a már említett egyetlen forráson kívül sehol nem szerepel.) A Sempte körüli pereskedésen kívül erről tanúskodik Zsigmond királynak Abaúj megyéhez címzett levele is. Ebből kitűnik, hogy Mostic és János nem tudott megállapodni Vizsoly birtokukon a közös vámszedésben, így mindketten külön vámházat építettek. Az utasoknak így kétszeres vámot kellett fizetniük, ami ellen természetesen tiltakoztak, így a király elrendelte a konfliktus tisztázását.[101] Mosticot ez az oklevél említi utoljára élőként. Abaúj megye 1427-ből származó adóösszeírásában már csak Jugo Jánost említik Vizsoly (35 porta) birtokosaként.[102]

Zsigmond 1433-ban Bázelben kelt levelében felszólítja Abaúj megye valamennyi vámbirtokosát, hogy a kassaiaktól ne szedjenek vámot. Vizsoly birtokosaként itt Jugo fiát, Jánost és az elhunyt Mostic fiait jelölik meg.[103] Tehát Mostic is hagyott fiú örökösöket maga után, ám a kutatások mai állása szerint sajnos nem tudunk további sorsukról.

Jugo János Zsigmond király uralkodásának utolsó éveiben az előkelő magyar urak közé tartozott. 1436-ban a pápa engedélyezte számára hordozható oltár használatát.[104] 1439-ben Zsigmond utóda, Habsburg Albert király rendkívüli adót rótt ki a törökellenes harcok finanszírozására. A vele együtt határozó főurak közt János is szerepel.[105]

A Stibor vajdával egyidőben Magyarországra települők közt szerepeltek a lengyel *Balicki* család tagjai is.

Balicki Prokop Stibor első erdélyi vajdasága idején (1395–1401) a Beszterce vidékén (a mai Románia területén) fekvő Radna várát bírta.[106] 1398-ban zálogba kapta a Sáros megyei Újvárt, valamint Zemplén megyében Sztropkó és Pazdics mezővárosokat.[107] A király ezekkel a birtokokkal 6000 aranyforintra rúgó adósságát törlesztette, mellyel Prokopnak szolgálatai fejében tartozott. A király fogságának idején (1401) Prokop Stiborral és más lengyelekkel együtt Zsigmond oldalán harcolt, ám egy közelebbről nem ismert csata után a magyarok kivégez-

[99] DL 11 365.

[100] DL 11 514.

[101] Kassa város levéltára (a továbbiakban: AMK), Archivum secretum, Lit. F, nr. 40.

[102] *Engel Pál*: Kamarahaszna-összeírások 1427-ből. Bp. 1989. 55.

[103] AMK, Archivum secretum Lit. F., nr. 43.

[104] *Lukcsics:* i. m. II. 440.

[105] *Engel*: Archontológia I. 522.

[106] *Engel*: Archontológia I. 397, Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I-VII. Von F. Zimmermann, C. Werner, G. Müller, G. Gündisch. Hermannstadt, Bukarest 1892–1991. III. 613., 527–528.

[107] 1398-ban meghalt az eredeti tulajdonos, Újvári (de Wywar) Lász'ó.

ték.[108] Birtokait később (1404-ben) unokafivérei — András, János és Miklós — szerezték meg, akik azonban a királynak újabb 6000 aranyforintot fizettek ki.[109]

A fivérek közül a legnevezetesebb Balicki András volt, Stibor vajda veje.[110] Már az 1403-as zendülés idején bátran harcba szállt a király oldalán.[111] Akkoriban a királyi udvar lovagjai közt szerepelt.[112] 1408-ban a királyt András várát, Újvárt Perényi Imrének ígérte oda, és kötelezte magát, hogy egy év leforgása alatt visszaszerzi Andrástól. Ekkor András fivérei, János és Miklós már nem szerepeltek birtokosként.[113] A király az új tulajdonos beiktatását meghosszabbította (ugyanis az iktatás csak akkor volt törvényes, ha a donációt követő egy éven belül megtörtént) arra az esetre, ha netán nem sikerülne a várat egy éven belül visszaváltania. Perényi valóban csak 1410-ben jutott birtokba, amikor Újvárért cserében átadta a királynak a Szepes megyei Lubló várát.[114]

Ugyanabban az évben kapta meg Balicki András a királytól Szklabinya várát Turóc megyével és Debrecen városával egyetemben. Valószínűleg cseréről lehetett szó, András ugyanis visszaadta Újvárt — amelyet 12 000 aranyforintért kapott zálogba — és helyette kapta az említett birtokokat (13 000 aranyforintért).[115] 1410-ben tehát Endre Szklabinya várával együtt elnyerte a Túróc vármegye megyésispánjának címét is, mely funkcióban egészen haláláig megmaradt. Debrecen városát 1412-ben visszaadta a királynak, akitől cserébe megkapta Bártfát évi 500 aranyforint és 12 márka ezüst kíséretében.[116]

A forrásanyagok hiányosságai miatt nem sikerült kideríteni, hogy András mikor vette nőül Stibor lányát. Közeli kapcsolatukról egyetlen levélben tesz említést Stibor vajda 1414. október 22-én, amikor András pártfogásába ajánlja a friwaldi (ma Rajecká Lesná) bírót.[117] Mindenesetre 1415-ben András már nős volt.[118]

András azok közé a lengyelek közé tartozott, akik hol az egyik, hol a másik országban éltek. Długosz krónikájában többek közt megemlíti az Ulászló király budavári tartózkodásának tiszteletére 1412-ben rendezett lovagi torna résztvevőinek sorában is.[119] A konstanzi zsinat krónikása, Richentali Ulrik a zsinaton résztvevő lengyel lovagként említi. A lengyel király alattvalóinak sorában két (sajnos nem datált, valószínűleg 1401-ből származó) oklevélben is szerepel a neve, amikor is a Rozgonyi Simonnal való ellenségeskedéséről írnak.[120]

---

[108] Rocznik miechowski. In: Monumenta Poloniae Historica. Ed. *August Bielowski*. II. Warszawa, 1961 890. – Balicky Prokopon kívül más lengyel nemeseket is megöltek vagy fogságba ejtettek.

[109] ZsO II. 3034.

[110] Rachna mint Balicki András özvegye és ifj Stibor testvére: DL 65 300.

[111] ZsO II. 2528.

[112] aule regie miles: ZsO II. 2602.

[113] ZsO II. 6078.

[114] ZsO II. 7599. – Az adománylevelet május 22-én keltezték, ám ugyanabban az évben, június 22-én Zsigmond az országbíróhoz írt levelében kimondja, hogy Perényi Imrének addig nem adhatják át a várat, míg Kisszeben lakosainak nem igazolják a fekete erdő tulajdonjogát, l. ZsO II. 7713.

[115] ZsO II. 7655.

[116] ZsO III. 2587.

[117] ZsO. IV. 1215.

[118] ZsO V. 16.

[119] *Długosz* i. m. 231.

[120] Az 1401-ig keletkezett okleveleket keltezte és kiadta *A. S. Sroka*: Dokumenty polskie z archiwów dawnego królestwa Węgier. Tom I. Kraków 1998. 29–30. Az eredeti okleveleket l. DL 25 345., DL 25 346.

András, kihasználva konstanzi tartózkodását, igyekezett a maga és felesége számára pápai engedélyt szerezni egy hordozható oltár használatára.[121]

Andrást 1418. május 30-án említik utoljára a források, amikor a király (Bázelben) mint turóci megyésispánt utasította, hogy járjon el Lamosfalvi Péter érdekében.[122] 1418. októberében posztját már Balicki Miklós töltötte be, aki turóci ispánként adott nyugtát Bártfa városának.[123] Ez a Miklós vagy Andrásnak ama bátyja lehetett, akit 1404-ben szem elől tévesztettünk és Lengyelországba ment, vagy pedig András fia. Logikus lenne feltenni, hogy bátyja (vagy nagybátyja) halála után átvette a birtokok gondozását és a turóci megyésispáni hivatalt. Egyes szerzők viszont azt állítják, hogy András egészen 1420-ig élt és Zsigmond hadseregében harcolva esett el a vyehradi csatában.[124] Teljes bizonyossággal csak 1423. júliusa után beszélhetünk András haláláról, amikor a király az özvegyéhez, Rachnához, valamint fiaihoz, Jánoshoz és Prokophoz címzett mandátumában Szklabinya vár uraiként említi őket.[125] 1424-ben Rachna fivére, ifj. Stibor Szklabinyán keltezett levelében 3600 arany adóssága fejében Rachnának és fiainak (Jánosnak és Prokopnak) adta zálogba az árvai várat. A vár az adósság letörlesztéséig maradhatott a birtokukban.[126] Rachna és fiai a következő években a forrásokban mint az árvai és szklabinyai váruradalom urai szerepeltek. Zsigmond király 1426-ban a megboldogult Balicki András özvegyéhez és fiaihoz, valamint az árvai várnagyokhoz címzett mandátumában arra kéri őket, hogy védjék meg a zsári (*de Zyrin*) nemeseket Párnicai János zaklatásaitól.[127] 1428-ban Rachna Bártfa városának a neki járó cenzus ügyében írt.[128] 1429-ben a Szklabinyához tartozó Nagyturány mezőváros lakosai panaszt tettek, mert Balicki Prokop jogtalan adók fizetésére kötelezte őket.[129] Az ezt követő években viszont nem említi írott adat Rachnát és fiait. 1430-tól a már említett Balicki Miklósról (vagy azonos nevű fiáról) írnak előbb turóci, majd árvai főispánként,[130] 1433 után pedig kifejezetten Szklabinya és Árva uraként szerepel (gyakran várnagyi címmel).[131] Majdnem biztos, hogy Rachna ebben az időben már nem volt az élők sorában. Ezt sugallja fivére, ifj. Stibor végrendelete 1431-ből, melyben Rachnát meg sem említi, hanem

---

[121] 1415: ZsO V. 16.

[122] OBA Bytča, Lamo alias Lipovszky.

[123] DF 212 759.

[124] PSB, a megfelelő címszónál *J. Bežko*: Stary Turiec. Martin 1996. 166. az 1423-as évet tünteti fel.

[125] OKA Martin, Turčiansky sv. Martin nr. 15.

[126] DL 65 300.

[127] DL 24 512.

[128] DF 212 874.

[129] DF 243 991.

[130] *Engel*: Archontológia I. 216.

[131] 1433. május 23-án Szklabinya várában turóci megyésispánként, valamint „dominus castri Szklabinya tunc temporis existens" kiadott oklevelében megújította Szentmárton lakosainak I. Károlytól kapott privilégiumait (DL 105 169.). 1433. június 4-én Krakkóban mint turóci megyésispán adott ki oklevelet, melyben igazolta a bártfaiaktól beszedett adót, l. DF 212 943. (OKA Bardejov). 1434. december 3-án Zsigmond király mint Szklabinya várurának címezi oklevelét, mely szerint nem sértheti meg Nagyturány mezőváros lakóinak kiváltságait, l. DF 244 004. 1436-ban mint „comes et capitaneus castrorum Sclabyna et Arwa" jelenik meg, amikor is 550 aranyforintért elzálogosítja Epres faluját — ma Turócszentmártonhoz tartozik — a necpáli nemeseknek, l. DL 63 253., s ugyanerről DL 63 255.

birtokainak esetleges örököseként Jachna nevű nővérét és annak gyermekeit jelöli meg. Megeshet, hogy közben Rachna fia, Prokop is meghalt,[132] ám az sem kizárt, hogy elhagyta Magyarországot és visszatért Lengyelországba.

Ifj. Stibor halála után Balicki Miklós összeütközésbe került annak leányával, Katalinnal, mivel elfoglalta árvai birtokait (Zsaskót és a turdossini vámot). E helységeket Stibor, majd leánya Rachna hozományaként birtokolták.[133] A nádor Katalin javára döntött és utasította Miklóst, hogy szolgáltassa vissza a birtokokat.

Balicki Miklós 1459-ig volt túróci, 1450-ig pedig árvai megyésispán. Gyakran tartózkodott Lengyelországban is, mivel egyes levelei krakkói keltezésűek.[134]

Stibor vajdával állt rokonságban egy másik, Magyarországon élő lengyel nemes, *Skrzyni Donin* is. Stibor sógornőjéhez Krzemkához (Bydgosi Miklós nejéhez) hasonlóan a Łabędź nemzetségből származott.[135] Ezzel a nemzetséggel Stibor távoli rokonságban állt apósa Szubini Sędziwoj kapcsán is, akinek nővére Skrzyni Krystyn felesége volt.[136] Ezért találkozhatunk a későbbiekben Doninnal a Sędziwoj és Stibor család magyarországi birtokainak örököseként.

A Doninról szóló első híradás 1409-ből származik. Feleségével Katalinnal (*Katrein*) együtt, aki valószínűleg egy tehetős pozsonyi polgárcsalád sarja volt, ekkor adták el pozsonyi házukat 150 aranyforintért Vencel (*Wenczlas*) nevű szolgájuk közvetítésével.[137]

Abban az időben Donin már valószínűleg zálogjoggal rendelkezett a hűtlen Ludányiak birtokai felett (közülük Tamás, egri püspök volt az 1403-as királyellenes összeesküvés egyik vezetője). Ludány várat (*castrum, castellum*) súlyos harcok árán 1403-ban foglalta vissza tőlük Stibor vajda, így gondoskodott róla, hogy rokonai kezén maradjon.[138] Donin tehát az ottani kastéllyal egyetemben elnyerte Ludányt csakúgy, mint Sárfő várkastélyt és további birtokokat — összesen 2000 schok cseh garasért.[139] Donin fő székhelye Nyitraszerdahelyen volt, ezért használta a Szerdahelyi (*de Zerdahel*) előnevet. Ennek ellenére gyakran megfordult Ludányban is, amint azt feleségének onnan (*czv Ludanicz*) Pozsonyba írt keltezetlen levele bizonyítja.[140]

Amikor 1412-ben a Ludányiak kegyelmet kaptak, a király engedélyezte elkobzott javaik visszavásárlását. Nem sikerült elég pénzt összegyűjteniük, ezért

---

[132] A másik fiú — János — csak két ízben jelenik meg a forrásokban: 1423-ban és 1424-ben (DF 268 722., DL 63 500.).

[133] DL 13 079.

[134] Pl. DF 212 943. – 1437. október 3-án kelt oklevelében „castellanus Radomerie et comes comitatus Turocz et Orawa" szerepel (DF 212 994.).

[135] A Łabędz nemzetségről részletesebben *J. Bieniak*: Ród Łabędziów. In: Genealogia. Studia nad wspólnotami krewniaczymi i terytorialnymi w Polsce sredniowiecznej na tle porownawczym. Torun 1987. 9–31.

[136] *Gzella* i.m. 70.

[137] SNA Pozsonyi kap. OL (HM), C.14, F. 15P, nr. 17. – Az oklevélben az szerepel, hogy a házat Katalin örökölte. Katalin német származásáról tanúskodik egy keltezetlen oklevél, melyet nővérének írt Pozsonyba németül. Katalin leánytestvére egy pozsonyi polgár, Kothely János felesége volt, l. DL 48 176., ZsO III. 1484.

[138] *Wenzel* 132.

[139] A zálogosításról egy 1421-es oklevél ír: Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, (a továbbiakban: HHSTA) Erdődy D 10281.

[140] DL 48 176.

csak Ludányt tudták visszavásárolni (1000 schok cseh garasért), Sárfő pedig továbbra is Doniné maradt, akitől újabb 1000 schok cseh garasért kaphatták volna meg. A későbbiekben Donin Sárfőt ugyanazért az összegért adta zálogba ifj. Stibornak, őt viszont 1430-ban felhatalmazta a király, hogy továbbadhassa azt valaki másnak.[141] Azután már nem esik szó a sárfői castellumról, így lehet, hogy a kastély Sárfő sorsára jutott. 1434-ben Donin Sóki Istvánnak adta bérbe/zálogba 1500 aranyforintért.[142]

1410-től Donin Szerdahely királyi castellum felett is zálogjoggal rendelkezett.[143] 1411–1418 között használta a Szerdahelyi előnevet (*de Zerdahel*), utoljára 1418-ban,[144] mert a következő évben már Bicskei László kapta meg a királytól a várat.[145] Szerdahely uraként Donin hosszas határvitába keveredett Tapolcsány urával, Szécsényi Lászlóval. Az 1412-ben már „régi viszályként" emlegetett pert királyi utasításra békebíróknak kellett volna elsimítaniuk.[146] A békebírók november 18-án valóban meg is jelentek a nyitrai püspök előtt, ám a vallomást megtagadták. Fiatal korukból eredő tapasztalatlanságra és távoleső székhelyeikre hivatkoztak, ám a valódi ok Donin fenyegetőzése volt. Ugyanazokkal a szavakkal illette és fenyegette őket, mint az utolsó kongregáción a tizenkét esküdtet, akik igazolták az ellene felhozott vádakat.[147] A dühödt szomszédviszályt királyi megbízásra csak az év decemberében sikerült Hinko nyitrai püspöknek elsimítania.[148]

Az említett birtokokon kívül Donin több Trencsén vármegyei várat is igazgatott, melyeket előbb Sędziwoj, majd a későbbiekben a Stiborok vettek zálogba. A rajeci királyi várnak a besztercei megyésispánhoz tartozó más várak sorsa jutott (Litva, Ricsó). 1399 után a király Sędziwojnak adta zálogba őket. Rajec később Donin birtokai közé is tartozhatott, legalábbis erre enged következtetni feleségének a korábbiakban említett Ludány várából pozsonyi nővéréhez írt keltezetlen levele. Ebben előadja, hogy bizalmasát, János rajeci bírót küldi hozzá vásárlás céljából 47 aranyforint kíséretében. Lietava vár előbb Sędziwojhoz, majd ifj. Stiborhoz, végül pedig mint zálog Doninhoz tartozott.[149] Zsigmond király uralkodásának utolsó éveiben Hricsó várát is Donin zálogosította el.

Az egész Trencsén vármegye a várakkal együtt 1424-től Borbála királynő fennhatósága alatt állt, így valószínű, hogy az említett birtokokat ő adta zálogba Doninnak. A későbbiekben Borbála megszerezte Liptó megyét is, így lehetett 1434-ben Donin Likava várának várnagya.[150]

Magyarországi pályafutását Donin a Stibor vajda szűk köréhez tartozó Zsigmondhoz hű alattvalóként kezdte. 1418-ban lovag volt, és a királyi udvar külön-

[141] HHSTA Erdődy, D 10281.
[142] U.o.
[143] ZsO II. 8067.
[144] DF 243 947.
[145] DL 50 129., DL 50 130.
[146] ZsO III. 2687.
[147] ZsO III. 2988.
[148] ZsO III. 3086.
[149] 1437-ben mint „capitaneus de Lethawa" jogtalanul szedett vámot a beszterceiektől (DL 12 620.). 1439-ben „Donyn de Scrzyn alias Lethawa" elzálogosította a várhoz tartozó falut. Megígérte a pénz törlesztését, ha a király közben kifizetné a várat és vissza kellene adnia (DL 44 697.).
[150] „Donyn de Zkryn capitaneus castri nostri Lykwa" – HHSTA Erdődy D 10281.

leges familiárisa. Ez sokkal magasabb tisztség volt, mint a többi rangjabéli lovagé. Donin rábeszélésére engedte el például a király egy elítélt nemesúr büntetését.[151] Az oklevelet a németországi Hagenauban adták ki, így valószínű, hogy Donin elkísérte a királyt a konstanzi zsinatra.

A későbbiekben Donin Borbála királyné szolgálatába állt. Ez a lépése azzal is magyarázható, hogy Zsigmond király ifj. Stibor halála után hűvösebben viszonyult a Stibor családhoz (emlékezzünk rá, hogy a király a Stibor végrendelete körüli perben az örökösök — főleg Nikolajko — igényeit elutasította, Nikolajko pedig Donin közeli rokona volt). Borbála királyné Zsigmond életének utolsó éveiben saját politikai ambícióit valósította meg, és udvarában menedékre találtak azok is, akik a király ellenlábasai voltak.[152] Röviddel halála előtt Zsigmond tömlöcbe vettette feleségét, mivel Borbála a magyar és cseh trón várományosai közül ki akarta záratni Albertet, és a lengyel Jagellókat kívánta uralomra segíteni. Így már érthető, hogy a lengyel származású Donint Borbála királyné udvartartásában találjuk (a későbbiekben a királyné lengyel földön talált menedéket).

A lengyelek Albert trónralépése után sem adták fel abbéli szándékukat, hogy a magyar és cseh koronát megszerezzék III. Ulászlónak, annál is inkább, mert mindkét nemzet soraiban támogatókra találtak. 1438-ban és 1439 első felében lengyel csapatok törtek be a mai Szlovákia északi területeire. Donin — aki az említett Trencsén vármegyei várak ura volt — nyíltan átállt a lengyel oldalra, ezért a király hűtlenséggel vádolta és birtokait elkobozta. A királyi rendeletnek azonban nem tudtak érvényt szerezni. Hricsó várat Albert Necpáli Lászlónak ajándékozta, aki egyben Szakolca kapitánya volt, és utasította a turóci konventet a beiktatásra. A királyi utasításnak azonban a konvent nem tudott eleget tenni. Donin vára ugyanis rokona, Miklós kezében volt, aki megtagadta annak átadását. A konvent tagjai ily módon — mint jelezték — fogságnak, sőt életveszélynek tették volna ki magukat, mivel Miklós korábbi tettei alapján könyörtelen úrnak bizonyult.[153] Doninról 1439-ben még Lietava várának uraként (*residens in Lethawa*) írnak,[154] ám a későbbiekben a magyar források már Miklóst (Nikolajkot) említik utódaként. Róla a korábbiakban más összefüggések kapcsán már írtunk.

Donin további sorsáról a lengyel források tesznek említést. 1440–41-ben a brzegi-kujáviai telekkönyvekben „idős" Doninként szerepel unokafivére, ifj. Donin oldalán (itt mindketten a tulajdonukban lévő falunév alapján a Swientegi előnevet is használják). Az idősebbik Donint „Donin de Hungaria" néven is említik, az egyik forrásban pl. mint éppen Magyarországon tartózkodót.[155]

A tanulmányban ezidáig azoknak a lengyel nemeseknak magyarországi tevékenységét kísértük figyelemmel, akik Stibor vajdával valamilyen rokoni kapcsolatban álltak. Rajtuk kívül viszont a Stiborok kíséretében számos lengyel familiári-

---

[151] 1418: „Donini de Seredahel specialis familiaris nostre maiestatis" – DF 243 947.

[152] Pl. Cékei Márton. Bővebben *D. Dvořáková:* Šľachta na Slovensku za Žigmunda Luxemburského (1387–1437).(A nemesség Szlovákia területén Zsigmond korában.) Kandidátusi értekezés, 1998, kézirat, 15–16.

[153] DL 94 475.

[154] DL 44 697.

[155] Köszönöm Bieniak professzor információját.

suk is érkezett Magyarországra. Közéjük tartozott pl. Ostrowski Miklós,[156] aki 1393-ban Stibor pozsonyi alispánja volt.[157] Gyermekeivel együtt érkezett Magyarországra. Fia, Przedpełk (aki a Skrziszliczi előnevet is használta) szintén Stibor vajda pozsonyi alispánja volt 1397-ben.[158] Valószínűleg ura seregeinek zászlaja alatt harcolt a nikápolyi ütközetben. Erre következtethetünk abból az 1396. június 8-án Semptén kelt leveléből, melyben a készülő csatában való eleste esetén nővérét, Jarochnát jelöli meg birtokai örököséül.[159] Jarochna akkoriban már Bazini György felesége volt.[160] Przedpełk szerencsésen túlélte a nikápolyi csatát, hősiességéért a király birtokokkal jutalmazta. Új adományul kapott György bátyjával és Jarochna nővérével (s annak fiaival, Péterrel és Lászlóval, akik Bazini Györggyel való házasságából születtek) együtt Pozsony megyei birtokokat.[161] Az adományozó oklevél relátorként Stibor vajdát tünteti fel, így több mint valószínű, hogy Przedpełket és családját az ő javaslatára jutalmazta meg a király. Przedpełket a fent említett oklevelek a királyi udvar lovagjaként (*aule regie miles*) szerepeltetik. A három testvér további sorsának rekonstruálásához egyelőre több adat nem áll rendelkezésünkre, a későbbiekben a források nem említik őket.

Stibor vajda váraiban több lengyel familiárisát is alkalmazta. A Trencsén vármegyei Óvár várnagya 1397-ben Brigowi Wangl Péter volt,[162] az erdélyi Hátszegé 1398-ban Dobriski Stiborko,[163] Besztercéé 1410-ben Jaroslav (akiről bővebbet nem tudunk),[164] Trencséné pedig 1410–1414 között Raloweczi Mihály.[165] 1422-ben Stibor Korlátkő nevű várának intézője a szintén lengyel Gostkowi Zawis volt.[166]

Hosszú évekig volt a Stiborok familiárisa Modzerowi (a középkori források *de Mozurow* előnévvel említik) Jakus. Már 1395-ben Beckó várnagya volt,[167] később Stibor vajda a vár tartozékaiból Váralja nevű falujával ajándékozta meg. Három évtizeddel később már a vajda fiának alkalmazásában állt és 1428-ban Berencs várnagya lett.[168] Még 1434-ben is ebben a funkcióban találjuk.[169] Jakust

---

[156] *Engel*: Archontológia II. 180. szerint lehet, hogy a szandomiri vajda Krystyn de Ostrow rokona.

[157] U.o. I. 168., ZsO I. 4846.

[158] U.o., ZsO I. 4792. – Miklós az akkori forrásokban már nem szerepel.

[159] Érdekes, hogy Przedpełko leánytestvérének neve csak a saját oklevelében szerepel helyesen, a királyi kancelláriában többféle zavaros változatban található (Irahtria, Irathna), ugyanúgy, mint a Przedpełko név is Prespolko változatban.

[160] ZsO I. 4429. – Valószínű. hogy az oklevélben szereplő tanúk is lengyelek voltak: Pessico, másként Ostromerziczi Dulynecz, Zaworziczi Wocko és Zemetini Swasko.

[161] ZsO I. 4760., 4846.

[162] ZsO I. 4418., 1396- ban: ZsO I. 4870.

[163] *Engel*: Archontológia I. 326.

[164] ZsO II/2. 7826.

[165] ZsO II/2. 7768., ZsO IV. 2018., *Engel:* Archontológia I., 448.

[166] „Zawiss z Gostyssowa sedienym na Conratowmcanemy" – OBA Nitra, Mednyánszky beckói lt.

[167] CD X/2. 393., ZsO I. 4418. – 1407-ben mint volt várnagy: ZsO II. 5560., valamint *Engel:* Archontológia I. 284.

[168] DL 48 105., DL 48 272. és *Engel*: Archontológia I. 277.

[169] *Engel:* Archontológia I. 277. csak az 1428-as évet említi. 1434-ben Jakus berencsi várnagyként két oklevelet adott ki. Az egyikben a bazini urakat tájékoztatja a huszita csapatokmozgásokról (DL 48 105.), a másikat pedig Pozsony városának címezte, hogy ne veszélyeztessék két szolgáját, akiket kémkedni küldött el a huszitákhoz és a pozsonyiak ellenségnek vélve őket, fogságba ejtették (DL 48 272.).

a Stiborok valóban bizalmukba fogadták, hiszen ifj. Stibor 1431-ben írt végrendeletében testamentumának három végrehajtója közt említi, nála volt a pénzes- és kincsesládák kulcsa is.[170]

Az 1395-ből származó donációt (Váralja) nemcsak Jakus kapta, hanem egyúttal Petras nevű fivére is. Lehetséges, hogy ez a Petras azonos Stibor vajda lányának, Katalinnak alkalmazottjával, aki 1434-ben Surány várkapitánya volt.[171] Jakus és Petras Kujáviából származott, s valószínűleg hét fiútestvérük volt, akiket a lengyel forrásokban 1397 és 1434 között szerepelnek. Jakus az említett időszakban egyáltalán nem tartózkodott Lengyelországban, az ottani oklevelekben pusztán egy romos ház, kert és földbirtok tulajdonosaként írnak róla. Említett ingatlanok használati jogáért ugyanis fivére Modzerowi Skarbiek brzegi *subagazo*, valamint sógornőjük, Małgorzata perben álltak egymással. Małgorzata Modzerowi Wilczik özvegye volt. A perben végül 1418-ban Labiszyni Máté közbenjárásával kompromisszumos megoldás született.[172]

A testamentum másik két végrehajtója a közelebbről nem ismert Jabloni Pasko és Rohowi Bress (Bes?) Ádám volt, akit a végrendelet Stibor „marsalljaként" említ. Ádám már 1401–1402-ben Stibor vajda semptei várnagya volt.[173] A későbbiekben Lakácsi (Nyitra m.) Adambez Marskalk vagy Marsalko néven szerepel.[174] 1450-ben özvegye, Katalin és leányai konfliktusba keveredtek Stibor Katalinnal és férjével, Bánfi Pállal, mert azok önkényesen elzálogosították birtokaikat.[175]

A Stiborok lengyel familiárisai közé sorolhatjuk még István semptei várnagyot (1396), aki az oklevelekben „Stephanus dictus Chepan, Polonus" néven szerepel.[176] 1407-ben a Stiborok egy másik várának, Csejtének várnagya lett.[177]

A forrásanyagok hiányosságai miatt nem tudjuk kideríteni, hogy a Luxemburgi Zsigmond uralkodása alatt Magyarországon tartózkodó többi lengyel is Stibor vajda köréhez tartozott-e. Közülük az egyik Péter (Peter Polonus) nyitrai püspök volt. 1399-től 1405-ig töltötte be a püspöki méltóságot.[178] Az 1403-as királyellenes lázadások idején azon kevés prelátus közé tartozott, akik nem álltak a felkelők oldalára. Lengyelországból érkezett Miklós (Albert fia) płocki kanonok is, aki először szebeni prépost (1398–1400), majd erdélyi püspök (1400–1401) lett.[179] 1401. augusztusában Upori Istvánt tették meg utódjául. Ez a csere minden bizonnyal összefügg az 1401-es eseményekkel, a király fogságba esésével, majd az idegenek Magyarországról való száműzésével.

A Luxemburgi Zsigmond uralkodása alatt Magyarországon élő lengyel nemesek közül nem mindenki tartozott Stibor vajda környezetéhez (akár mint

---

[170] *Wenzel* 190.

[171] A zichy és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. VIII. Bp. 1895. 546.

[172] Köszönöm Bieniak professzor információját.

[173] ZsO II. 1419. – Az oklevélben Adambez néven szerepel, és a pozsonyi káptalan megvádolta, hogy nagyszámú csehhel (unacum multitudine Bohemorum) Bazini György és Miklós felbujtására kifosztotta birtokait.

[174] *Engel:* Archontológia I. 284.

[175] DL 75 645.

[176] OBA Nitra, Uzovics-Kynek, nr. 57.

[177] ZsO II. 5560.

[178] *Engel:* Archontológia I. 72.

[179] U.o. 70.

rokon, akár mint familiáris). Ilyen volt a legendás lengyel lovag, *Garbowi Fekete (Niger) Zawis* is.[180] Zawis, Stibor vajdától eltérően, soha nem telepedett le tartósan Magyarországon és birtokokat sem szerzett itt. Szolgálataiért csakúgy, mint a többi idegen — lovag, diplomata, orvos, tudós, művész — fizetést (*sallarium*) kapott a királytól. Zawist túlzások nélkül nevezhetjük európai mérték szerint is jeles személyiségnek, mert a kiveszőben lévő lovagi erények megtestesítője volt. Fontos szerepe volt a lengyel-magyar kapcsolatépítésben, gyakran töltött be diplomata- és közvetítőszerepet. Jan Długosz lengyel történetíró is nagyvonalú dícséretet zengett róla műveiben, olyannyira, hogy versek is születtek róla. A Zawisról írt óda szerzője valószínűleg egy kortárs, Swinka Ádám krakkói kanonok és királyi jegyző lehetett. Többek közt ő írta Hedvignek, Jagelló Ulászló Cillei Annától született leányának sírversét is.

Záwis a Sulim nemzetségből származott, Miklós konari-sieradzi várnagy fia volt. 1370 és 1375 között születhetett. Długosz 1403-ban említi először, amikor is neki köszönhetően a lengyel király szabadon bocsátotta a hűtlenségéért bebörtönzött Jan Rogal lengyel nemest. Ennek az esetnek a kapcsán a történetíró megjegyzi, hogy Zawisnak több, Magyarországon bebörtönzött lengyelt is sikerült kiszabadítania.[181] A kalandvágy és a lovagi hírnév utázi áhítozás vezette őt Zsigmond király szolgálatába. 1408-ban bátyjával, Farurej Jánossal és más lengyel lovagokkal együtt részt vett Zsigmond boszniai hadjáratában.[182] Amikor kitört a háború a Német Lovagrend és Lengyelország között — és Zsigmond a németek oldalára állt —, számos, addig a magyar királyi udvarban szolgáló lengyel lovag tért vissza Lengyelországba. Zawis és bátyja is köztük volt.[183] Długosz Zawisról az 1410-es, Grunwald melletti csatában magukat kitüntetők közül is a legelsőként emlékezik meg,[184] és neki tulajdonítja a legfontosabb szerepet a Zsigmond és Ulászló közti fegyverszünet megkötésében is, mivel mindkét király udvaronca volt.[185] A lengyel királyt 1412-ben tett magyarországi látogatására elkísérte Zawis és fivére, Farurej János is. Długosz szerint a két testvér a nagyszabású budai lovagi tornákon is kitüntette magát.[186]

Zawis a következő években mindkét király környezetében hol mint lovag, hol mint diplomata szerepelt. 1413-ban Magyarországon tartózkodott. Zsigmond

---

[180] A lengyel irodalomból vö. *A. Prochaska:* Zawisa Czarny. Skice historycne z XV. vieku, Warszawa 1884. 151–199.

[181] *Długosz* i. m. 329–330.

[182] *Długosz* i. m 33.

[183] U.o. 71. hét nevet említenek. Záwison és fivérén, Farurej Jánoson kívül a Róża nemzetségbeli Tomsz Kalski, a Nałęcz nemzetségbeli Wojciech Malski, Dobiesław Puchała z Węgrów a Wieniawa nemzetségbôl, a Grzymała nemzetségbeli Janusz Brzogłowy, valamint a Habdank nemzetségbeli Skarbek z Góry.

[184] U.o. 101.

[185] *Długosz* i. m. 207. Długosz lengyel közreadói megjegyzik, hogy a történetíró tévedett, amikor Fekete Zawist, aki soha ebben az összefüggésben nem szerepelt, Olenicai Zawisként említi. A HHSTA Wien, Ung. Urk. Abt. Rep. 16 nr. 61-ben viszont szerepel Ulászló 1412. március 15-én keltezett békeszerződése, melyben a jelenlévő lengyel urak névsorát is feltüntetik (mai napig nem publikált, ismeretlen), s köztük ott van Fekete Zawis is, l. ZsO III. 1855. A magyar és lengyel király kapcsolatában Zawis részvételét későbbi oklevelek is említik, pl. ZsO V. 624.

[186] *Długosz* i. m. 231.

Fekete Záwis udvari lovag kérésére erősítette meg Szeben régi kiváltságait.[187] Három esztendővel később, 1416. áprilisában Párizsban, a francia király jelenlétében járult Zsigmond elé — a lengyel király követeként —, hogy a lengyel-német fegyverszünet meghosszabbítását szorgalmazza.[188] Részt vett a konstanzi zsinaton is, mert 1415-ben azoknak a lengyel és cseh nemeseknek a névjegyzékében találjuk, akik Zsigmon menlevelére hivatkozva képviselték Husz Jánost.[189]

1421 végén Zawis a lengyel király megbízására követségbe indult Zsigmondhoz, ám már csak Csehországba vonultában érte utol. Csatlakozott hozzá és részt vett a sikertelen huszitaellenes hadjáratban és a Kutná Hora-i vesztes csatában csakúgy, mint az azt követő Németbródba (ma Havlíčkuv Brod) való menekülésben. A pánikszerű menekülés folyamán Zsigmond hadserege több száz katonát vesztett. Sokan vízbe fúltak, amikor a befagyott Sázaván való átkeléskor a jég beszakadt alattuk, másokat a husziták öltek meg, a lemaradókat pedig az ellenség kegyetlenül lemészárolta. Maga a király is veszélybe került. Zawis több más nemesúrral együtt úgy döntött, hogy Bródban marad és védi azt, hogy így fedezze Zsigmond menekülését Morvaországba. A terv bevált, a huszita sereget sikerült feltartóztatni és Zsigmond biztonságba jutott. A védők egész nap elkeseredett harcot vívtak. A kapitulációról tárgyalva a husziták felrúgták az érvényes szabályokat, betörtek a városba (egyes polgárok árulásának segítségével) és kegyetlenül leöldösték a harcosokat és a lakosságot. Nemecky Brod hosszú időre kiégett, elhagyott romhalmazzá vált.

Garbowi Záwis megmenekült a haláltól, ám több magasrangú katonával együtt fogságba esett. A foglyokat először Prágába szállították, majd azokkal a Vitoldhoz küldött prágai hírnökökkel cserélték ki őket, akiket Ratiborban fogtak el és Zsigmond királynak adtak ki.[190] Nagyon értékes forrásanyag Záwisnak a lengyel királyhoz küldött beszámolója, mely tartalmazza a csata leírását. Długosz is ezt használta fel későbbi krónikájában, bár az Aeneas Sylviustól átvett adatokkal ötvözte.[191]

Az ezt követő években Zawis felváltva tartózkodott mindkét uralkodó udvarában, és a köztük lévő diplomáciai kapcsolat, küldöttségek megszervezésében aktívan közreműködött. Szolgálatait a magyar király megfizette,[192] de birtokai nem voltak és közjogi méltóságot sem töltött be. Lengyelországban krusvicei sztaroszta volt. Amikor a szepesi városokat és Lubló várat a lengyel király zálogba vette, Zawis lett e terület kormányzója és a lublói vár kapitánya.[193]

1428-ban Zawis részt vett Zsigmond király törökellenes szerbiai hadjáratában. A híres lovag a Galambóc alatt vívott csatában vesztette életét. Ezeket az eseményeket örökíti meg Thuróczy János történetíró, aki legendás személyiség-

[187] „strenuus vir nobiles Zawisa niger aule nostre maiestatis miles" – ZsO IV. 1003.

[188] ZsO V. 1735.

[189] ZsO V. 624.

[190] Az eseményekről részletesebben *J. Pekař:* Žižka a jeho doba I–III. Praha 1930–1933. (Reprint: 1992) III. 130–140., valamint *F. Kavka:* Poslední Lucemburk na českém trůně. Praha 1998. 105–106.

[191] U.o.

[192] Pl. 1424-ben Kassát 60 aranyforint fizetésére kötelezte: AMK, Coll. Schwartz, nr. 150.

[193] „strenuo militi Zauissio Nigro de Corbaw capitaneo de Liblyo" – u.o.

ként ír a lengyel vitézről, különös rátermettségéről.[194] Nagy figyelmet szentel Zawisnak Długosz is. Adatait egy a hadjáratban résztvevő lengyeltől szerezte, aki nem igazán értett sem a hadviseléshez, sem Zsigmond király török és szerb politikájához, így beszámolója helyenként pontatlan, sőt gyakran naiv. Długosz szerint Zsigmond a sereg egy részével átkelt a Dunán és biztonságos fedezékbe vonult. Mivel nem volt elég átkelő a Dunán, a csapatok másik fele Galambóc mellett ellenséges területen maradt. A török felmentő csapatok pedig éppen oda tartottak. Amikor Zsigmond megtudta, hogy a túlparton maradt kiváló vitéze, Zawis is, külön hajót rendelt érte. Zawis visszautasította a segítséget, hiszen soha nem hátrált meg a harc elől, inkább kívánta a hősi halált, mint a menekülést. Állítólag maga Zsigmond is megjegyezte, hogy számos király és uralkodó nem hal olyan dicső halált, mint Zawis fog egyszer. A törökök elfogták Zawist, s mivel előkelő fegyverzete volt, hercegnek, sőt egyenesen magának a királynak hitték. Amikor belátták tévedésüket, fejét vették és a szultán elé vitték. A vitéz testét a lakosok temették el. Zawis tehát igazi lovaghoz méltó halált választott magának, hogy hírneve örökre fennmaradjon. Így tolmácsolja az eseményeket Długosz. A valós történetet csak részleteiben sikerült kibontani Zsigmond későbbi adománylevelei-ből, melyek értelmében a hadjárat egyes résztvevőit megjutalmazta. Ilyen pl. 1430-ban kelt adománylevele Rozgonyi István,[195] ill. felesége Szentgyörgyi Cecília javára, aki maga is részt vett a harcokban.[196] Miután Zsigmond fegyverszünetet kötött a törökökkel, a magyar hadsereg megkezdte az átkelést a Dunán. A sereg nagyobb része viszont még a túlparton volt, amikor a törökök kegyetlen támadást intéztek ellenük. A Galambóc melletti táborban tartózkodó király egyszerre a harcok kellős közepén találta magát. Jó lehetőség volt ez hű lovagjai számára, hogy bátorságukat bizonyítva megvédjék uralkodójukat. Rozgonyi saját testével védte a királyt, mígnem sikerült kimenekíteni a csatából és feljuttatni egy hajóra, mely biztonságos helyre szállította. Zawis, a bródi csatához hasonlóan, ezúttal is igyekezett magára vonni az ellenség figyelmét, és életével fizetett érte. A csatában eltűnt szem elől, és a király sokáig nem tudott további sorsáról. Még június végén kelt levelében is azt írta Vitold litván nagyfejedelemnek, hogy nem tudja, vajon Zawis életben van-e. E levélben a király megemlékezett a lovag hűségéről és rátermettségéről is.[197] A király legalább azzal leróhatta adósságát hűséges vitézével szemben, hogy gondoskodott özvegyéről és gyermekeiről. 1429-ben évi 300 aranyforintot ítélt meg nekik.[198]

Garbowi Záwishoz hasonló pozícióban más lengyel urak is megfordultak a magyar királyi udvarban, ám egyikük sem állt Zsigmondhoz olyan közel, mint hű

[194] *Johannes de Thurocz:* Chronica Hungarorum. I. Textus. Edd. E. Galántai et J. Kristó. Bp. 1985. 221: „ Ebben a csatában valóban sokan estek el, közülük a legismertebb a Fekete Záwis nevű vitéz volt. Nagyszerű tehetségével és a fegyverkezelésben való nagy jártasságával kitűnt társai közül. Katonáink a mai napig mélyen meghatva emlékeznek rá."

[195] DL 12 186.

[196] DL 12 220., 12 229.

[197] „miles strenuissimus et in armis peritissimus, in agendis velut tetragonus et fide ac devotione... sincerissimus." – *J. Caro:* Liber cancellarie Stanislai Ciolek. Ein Formelbuch der polnischen Königskanzlei aus der Zeit der husitischen Bewenung. Archiv für Österreichische Geschichte 45. (1871) 527.

[198] *Altmann* I. 7101.

vitéze. Közéjük tartozott pl. a lengyel király *altábornagya* Brzezi Zbigniew is, akinek 1412-ben Zsigmond évi 500 aranyforint jövedelmet ítélt meg,[199] vagy a közelebbről nem ismert Grotko de Jankovicz, aki 1430-ban 900 aranyforintot kapott a magyar uralkodótól.[200]

A tanulmányban szereplő lengyel nemesek arra voltak hivatottak, hogy Zsigmond király udvarának fényét emeljék és a legkülönbözőbb területeken — katonai, diplomáciai, művészeti, tudományos tevékenységgel — szolgálják őt. Szolgálataikért általában éves fizetés járt nekik, nem pedig földbirtok és állások, mint azt a Stibor-klán esetében láthattuk. Nagy részük nem élt tartósan Magyarországon, csak meghatározott időszakokat töltöttek magyar földön. Keveseknek sikerült azonban olyan megbecsült személlyé válnia, mint Garbowi Zawisnak, aki egyszerre volt a magyar és lengyel király udvaronca. Mindkét uralkodónak értékes szolgálatokat tett nemcsak kiváló vitézként, hanem mindenekelőtt tehetséges diplomataként. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a 15. század első harmadában a jó lengyel–magyar kapcsolatok kiépítése nagyrészt neki köszönhető.

[199] ZsO III. 2503.

[200] Grothko Polonus, Grotko de Jankouicz, AMK Coll. Schwartz, nr. 167, 179.

Neumann Tibor

A VÍZKÖZ KISNEMESI TÁRSADALMA A KÖZÉPKORBAN

Történeti irodalmunkban régóta olvasható az a megállapítás, hogy a középkorvégi Magyarországon — Lengyelországhoz hasonlóan — a nemesség az össznépességen belül jóval nagyobb arányban képviseltette magát, mint a nyugat-európai országokban,[1] tekintélyes hányadát ráadásul az az ún. *egytelkes nemesi* réteg alkotta, amelynek 15. század végi létszámát a demográfiai tanulmányok mintegy 12–20 ezer háztartásra, körülbelül százezer főre becsülték.[2] Számarányuk ellenére korántsem mondható, hogy történetírásunk élénk érdeklődést mutatott volna a kisnemesség életmódja, társadalmi kapcsolatai és rétegzettsége iránt: erre vonatkozó ismereteinket jobbára csak néhány szembeötlő jelenség (leánynegyed, *agilisek*, adózás stb.) vizsgálatának köszönhetjük.[3] Az érdektelenség oka nyilván abban keresendő, hogy a réteg óriási létszáma ellenére sem rendelkezett közvetlen politikai súllyal, tagjainak élettere pedig sokszor valóban a megyére korlátozódott. A kutatások fontossága ugyanakkor kézenfekvő, ha felidézzük, hogy helyi szinten a megyei hatóság személyi állományának jelentős részét alkották, képviselőik pedig nem csak a helyi birtokosok, hanem a középkor kései szakaszában időnként a király szolgálatában is kimutathatók,[4] sőt olykor helyet kapnak a kúria „hivatalaiban" is.[5]

---

[1] Pl. *Szabó István*: Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. In: Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1849-ig. Szerk. Kovacsics József. Budapest, 1963. 88.; *Maksay Ferenc*: „A sok nemes országa" In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Budapest, 1984. 277–296., illetve *Maksay Ferenc*: Magyar birtokostársadalom a 16. század közepén (A rovásadóösszeírások vizsgálatának néhány tanulsága). In: Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára. Szerk. Bertényi Iván. Budapest, 1980. 184–185.

[2] *Szabó István*: Magyarország népessége (1. jegyzet) 89–90. (20 ezer háztartás); *Maksay Ferenc*: A sok nemes országa (1. jegyzet) 290–292. (18 ezer háztartás); *Kubinyi András*: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. Történelmi Szemle 38 (1996) 135–162., különösen 146–147. (12 615 háztartás, annak hangsúlyozásával, hogy ez az érték az alsó határt jelenti, a tényleges szám minden bizonnyal megközelíti Maksay 18 ezres értékét.; Ugyanő korábban a birtoktalan nemesség számát 12 és 14 ezer háztartás közé helyezte: *Kubinyi András*: Egységes nemesség? Nemesek és mágnások a középkor végén. Rubicon 5 (1994) 16.

[3] Pl. *Solymosi László*: Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámadások. In: Tanulmányok Veszprém megye múltjából. A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 3. Szerk. Kredics László. Veszprém, 1984. 147–148.; *Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. I–II. Budapest, 1990. I. 7–8.; Lásd a „Leányági örökösödés" c. fejezet jegyzeteit. – A kisszámú esettanulmány közül kiemelem *Bartal Aurél* nagy forrásanyagot felhasználó, de inkább családtörténeti érdeklődésű művét: A csallóközi Karcsák és a Karcsaiak a középkorban. Budapest, 1941., illetve *Révai József gróf* társadalomtörténeti érdeklődésű, de a középkor tekintetében kisszámú forrást felhasználó munkáját: Kisnemesek Tajnán. Adatok egy felvidéki falu és egy társadalmi réteg monográfiájához. Budapest, 1942.

[4] *Kubinyi András*: A Mátyás-kori államszervezet. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk. Rázsó Gyula – V. Molnár László. Budapest, 1990. 67.

[5] *Kubinyi András*: A kincstári személyzet a 15. század második felében. In: Tanulmányok Budapest Múltjából XII (1957) 33–34.

Jelen dolgozat nem törekszik arra, hogy a kis- és egytelkes nemességgel kapcsolatban országos érvényű megállapításokat tegyen; célkitűzése arra korlátozódik, hogy a címben szereplő Pozsony megyei tájegység kisnemesi társadalmának vizsgálatával viszonyítási pontul szolgáljon a későbbi — eltérő földrajzi környezetre kiterjesztett — kutatásoknak. Igyekeztem a források teljességére támaszkodni: jóllehet az így nyert információkat a dolgozat elkészítése előtt hely- és családtörténeti szempontok szerint rendszereztem, egyelőre lemondtam az egyes kisnemesi családok, illetve az egyes nemesi falvak történetének részletes felvázolásáról: a forrásadatokat kifejezetten társadalomtörténeti jelenségek — a helyi nemesség eredete, a nemesi telek és a nemesi falu szerkezete, házassági kapcsolatok, leányági örökösödés, familiaritás, vagyoni rétegzettség — köré csoportosítottam, a tájegység történeti földrajzával pedig csak az érthetőséghez okvetlenül szükséges mértékben foglalkoztam.

Pályázóköz és Vízköz

Magyarország egész területén megfigyelhető, hogy a legtöbb két folyó által közrezárt terület elnevezése a kisebbik folyó nevének *-köz* szócskával ellátott alakjából képződött. A vizsgált Pozsony megyei tájegység ugyanígy kapta korai nevét a ma már nem létező *Pályázó* folyóról, amelynek folyásirányát forrásaink kellő egyértelműséggel rajzolják elénk: nyugatról kelet felé haladva a folyó — Sápot elhagyva — elválasztotta Zoncot és Szencet, Apácakörmösd északi határát képezte, elkülönítette Királyfalvát és Rétét, majd innen tovahaladva Födémes és Vízkelet között folyt (l. az 1. térképet). Ezen a szakaszon a Pályázó folyása tehát nagyjából egybeesik a mai — Dudvág vízrendszeréhez tartozó — Fekete-víz medrével, noha folyónk egyértelműen a Duna mellékfolyása volt: gyakran találkozunk vele *Danubius*-ként vagy *aqua Danubialis*-ként, sőt a pozsonyi uradalom 1646-os urbáriuma egyenesen Kis-Dunának nevezi, szemben a forrásban *magnus Danubius* névvel jelölt mai Kis-Dunával.[6] A vízrendszer megváltozása természetesen a 19. századi folyószabályozás hozománya: a Pályázó Papfa környékén szakadt ki a Kis-Dunából, amelybe Nyék és Vízkelet között ömlött vissza.[7]

A Pályázóköz tehát a Csallóköztől északra elterülő, a Kis-Duna (~Csalló) és a Pályázó által közrefogott területet jelentette, amely *földrajzi* értelemben sohasem tartozott a Csallóközhöz: a 14. század első felében a forrásokban gyakran találkozunk a tájnév melletti *provincia* értelmezővel, amely kétségtelenül a „Csallóköz provincia"-tól való megkülönböztetést szolgálta.[8] *Közigazgatásilag* azonban

[6] A pozsonyi uradalom 1646-os urbáriuma. Urbáriumok. XVI–XVII. század. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Maksay Ferenc. Budapest, 1959. 238.

[7] A Pályázót Maksay Ferenc a Fekete-vízzel azonosította: Urbáriumok (6. jegyzet) 234. (85. jegyzet.); Főként kiadott források és újkori térképek alapján Püspöki Nagy Péter határozta meg folyását: *Püspöki Nagy Péter*: Boldogfa. Pozsony, 1981. 115–119. Gyűjtése több kiadott és kiadatlan forrással egészíthető ki, ezek közül néhány: *Sáp és Szenc*: [évszám nélkül, XVI. század közepe]: DF 226 355. (Pozsonyi káptalan hiteleshelyi levéltára, továbbiakban: Pozs. kápt. hlt. 9–12–4.); *Zonc és Szenc*: 1646: Urbáriumok (6. jegyzet) 233. „Metas habent cum Zempcziensibus usque ad metas Pollyasso."; *Apácakörmösd*: 1367: DL 7054. (Acta eccl. ord. et mon. Poson. 57–23.); *Födémes* és *Vízkelet*: 1646: Urbáriumok (6. jegyzet) 238. „Piscatura. Habetur in territorio huius possessionis [Fedemes] aqua Danubialis Kis Duna alias Polliaszo dicta, quae incipit a territorio Kiralyfalvensi usque ad metas possessionis Vizkelet."

[8] Pl. 1299: Wenzel X. 355–356.; 1320: DF 226 617. (Pozs. kápt. hlt. 14–3–10.) stb. – A Pályázóköz mint külön sziget: 1252: CDES II. 269. „in insula Polazo".

1. térkép
A VÍZKÖZ ELHELYEZKEDÉSE POZSONY MEGYÉBEN

2. térkép
BIRTOKOK A KÖZÉPKORI VÍZKÖZBEN

úgy tűnik, hogy — Pozsony megye szervezetén belül — a Csallóközhöz, és nem Nagy-Pozsony megyéhez (*comitatus maioris Posonii*) tartozott.[9]

A terület Pályázóköz elnevezése a 15. század közepére kophatott ki a használatból az új név — *Vízköz* — hatására. A Pályázóköz ~ Vízköz megfelelést az a megfigyelés teszi bizonyossá, hogy a korábban pályázóközinek nevezett falu, Egyházfa 1488-tól többször maga mellé veszi az „*inter aquas*" jelzőt.[10] Ez egyben pontos latin fordítása a „Vízközi" családnévnek, amelyet a pályázóközi Alsóborsából származó Csorba család viselt az 1460-as és az 1510-es évek között. Az újkorban Vízköz név alatt állítólag már nem csupán az egykori Pályázóközt, hanem az attól északra elterülő tájegységet is értették.[11] A tájnév eme értelmezését azonban a középkori források nem erősítik meg, így alighanem későbbi jelentésbővüléssel kell számolnunk.

Annak ellenére, hogy a Pályázó és a Kis-Duna folyása pontosan kijelölt egy területegységet, a pályázóközi településhálózat számára a két folyó nem mindenhol jelentett természetes határvonalat – vélhetően a folyómeder változásai folytán. Sáp határa átnyúlt a Csallón túlra, a vele szemben elterülő Vőknek viszont a Pályázóközben lehettek kicsiny földjei.[12] A késő középkorban Nagymagyar tartozékának számító Kökényrév a Kis-Duna másik oldalán is rendelkezett legelőkkel és erdőkkel.[13] Jóka határának egy része a Csallóközbe esett, ahol még egy Csallóköz nevű dűlőt is találunk.[14] De felfigyelhetünk ugyanerre a Pályázó mentén is, például Sáp és Szenc[15] vagy Torony és Szenc[16] határvonalának tanulmányozásakor.

---

[9] Ezt bizonyíthatja az a tény is, hogy a Pályázóköz (Vízköz) a 19. századba nyúlóan az ún. Felsőcsallóközi-járáshoz tartozott: *Püspöki Nagy Péter*: Boldogfa (7. jegyzet) 117.; A Nagy-Pozsony megyei elhelyezkedés Pályázóközzel szembeni hangsúlyozása figyelhető meg pl. 1335: Zichy I. 422–423., ahol az egyik Borsa possessio „in Palyazokuz", a másik Nagy-Pozsony megyében fekszik.; Jóka egyértelműen Csallóköz provincia része: pl. 1358–59: DL 38817. (Farkas lt.), vö. Pozsony megye 1914-es közigazgatási térképével, ahol Jóka északi határvonala képezi a somorjai járás határát, a többi pályázóközi falu viszont már a szenci járásba tartozik. Magyarország Közigazgatási Atlasza 1914. A Magyar Szent Korona országai. Budapest, 2000. (8. térkép.) – Feltételezhetően nem tartják ugyanakkor földrajzilag a Csallóközhöz tartozónak, vö. pl. 1506: „totum et omne ius suum possessionarium... intra metas dicte possessionis Ilka in comitatu Posoniensi existentis versus Challokewz situm" DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 106–107.) – Pozsony megye két részére l. *Pesty Frigyes*: Az eltünt régi vármegyék. I–II. Budapest, 1880. I. 43.

[10] 1488: DL 19451. (NRA 182–2.) „in possessione Zenthandraswr [=Egyházfa] vocata... in comitatu Posoniensi *inter aquas* existenti"; 1506: DF 227 638. (Pozs. kápt. mlt. A–9–6.) „de Eghazfalwa alias Sancto Andrea [=Egyházfa] *inter aquas*"; Ugyanez: 1509: DF 227 644. (Pozs. kápt. mlt. A–9–12.) – Nem véletlen, hogy a jelző csak Egyházfa esetében jelenik meg: a falu Szentandrás(falva) elnevezése egybeesett a csallóközi Szentandrással, azaz a 18. századi Szentandráspusztával (iratanyaga a Batthyány-Illésházy levéltárban), míg Egyházassúr neve a gyakran ugyaneme név alatt feltűnő, a nyitrai határ közelében elterülő Nagysúr nevével mutatott azonosságot.

[11] Püspöki Nagy Péter a Vízközről szóló 18. századi források alapján a Vízköznek csupán egy részét azonosította a Pályázóközzel. *Püspöki Nagy Péter*: Boldogfa (7. jegyzet) 119.

[12] 1338: Mon. Strig. III. 320. (A Sáp és Vők közötti vitás határ megjárása.)

[13] 1482: DL 37370. (Szüllő lt.) „pratorum et silvarum trans predictum Danubium habitarum"

[14] 1429: DF 227 159. (Pozs. kápt. hlt. 28–3–90.) „iuxta dictum fluvium Danubii tam ex parte districtus Challo[kuz], quam a parte alia inter metas predicte possessionis Ilka"; 1504: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 48–49.) „totum fenile suum in loco Challokewz existens" stb.

[15] DF 226 355. (Pozs. kápt. hlt. 9–12–4.) A Sáp és Újfalu közötti per során elvégzett határjárás keltezetlen, Salm Miklós pozsonyi ispán említése alapján ugyanakkor a 16. század közepére datálható, így szerencsés félreértés vezetett az irat DF-be való felvételéhez.

[16] 1252: CDES II. 284–285.

A két folyó vize kiválóan alkalmas volt malmok üzemeltetésére. Már a 13. században találkozunk olyan esettel, hogy a király Pályázón működő malmot vesz el egyik várjobbágyától, akit ezért földdel kárpótol.[17] A folyóparti birtokokat igazán mégsem a malmok, hanem a halászó- és vizafogóhelyek tették értékessé. A pozsonyi káptalan a 14–15. században rendszeresen perben áll a Szentgyörgyiekkel, mivel a grófok gyakran elfoglalják a káptalan — többek között körmösdi — halászóhelyeit, lehalásztatják azokat, vagy onnan éppenséggel *„vizákat és más halakat"* raboltatnak el.[18] A Szentgyörgyiek a kisnemesi birtokok közül egyedül Jóka felé próbálnak terjeszkedni, nem titkolva az ott megtalálható halászóhelyek iránti sóvárgásukat.[19] A vizafogó helyek értékét mi sem szemlélteti jobban, mint a Salamon nembéli vatai nemesek esete: 1430-ban kénytelenek voltak átengedni királyi *„requisitio"*-ra a birtokukhoz tartozó dunai partszakaszt vizafogó helyeikkel Zsigmond királynak, aki cserébe egy jobbágyfalut, a nyitrai határhoz közel eső Lócot bocsátotta rendelkezésükre.[20] Ebből adódóan az a tény is értelmet nyer, miszerint a Pályázóköz birtokmegoszlásának 14. század közepi megszilárdulását követően a király (Hegysúr, Pénteksúr, Zonc, Födémes), az óbudai apácák (Apácakörmösd, Csandal[21], Feketetelek[22] és Újhelyjóka), a pozsonyi káptalan (Papkörmösd és Torony) és a Szentgyörgyiek (Botszeg, Királyfalva és Tikod[23]) valamennyi

[17] 1253: CDES II. 297. Malom a „Palasa" folyón.; Talán ide vonható az az értesülés is, miszerint Sápi Botó Sáp föld kétharmadát IV. Béla királytól malmaiért cserébe kapta. Az oklevél nem közli, hogy a malmok hol helyezkedtek el. 1264: DL 105 408. (Jeszenák lt.)

[18] A számtalan, pozsonyi káptalan magánlevéltárában található példa közül csak a Pályázó mellett elterülő Papkörmösd esetét idézem: 1464: DF 228 378. (Pozs. kápt. mlt. R–3–106.); 1467: DF 228 011. (Pozs. kápt. mlt. E–11–283.)

[19] Szentgyörgyi Temlin mester 1398-ban a következő panaszt tette az egyik jókai nemes ellen egy vitatott jókai részbirtok kapcsán: „anno in presenti in Danubio suo ad dictas suas portiones possessionarias spectanti quasdam clausuras piscium vulgo zege vocatas penes clausuras suas similiter zege nominatas in eodem Danubio habitas... pro se preparasset et preparari fecisset potentia sua mediante..." DF 227 064. (Pozs. kápt. hlt. 28–2–61.); 1429-ben pedig a jókai nemesek panaszkodnak a Szentgyörgyiekre, hogy azok többek között „silvas prataque et feneta ipsorum querulancium Kerek, Hon et Basd vocatas et nominata iuxta dictum fluvium Danubii tam ex parte districtus Challo[kewz], quam a parte alia inter metas predicte possessionis Ilka existentes et habita" elfoglalták. DF 227 159. (Pozs. kápt. hlt. 28–3–90.); Ugyanebben az évben a Szentgyörgyiek le is mondanak a Tikod birtokukhoz kapcsolni kívánt jókai három szigetről, ahol „loca piscatoria" is vannak. DL 38817. (Farkas lt.)

[20] 1430: DL 103 037. (Batthyány-Illésházy lt.) Az 1490-es években kihalt Bélvatai és Tankházi családok ősei a tulajdonukban lévő „lacunas sew capturas usonum sew piscaturas vulgo zegye dictas in fluvio Danubii" teljes dunai partszakaszukkal és halászati jogukkal (*piscatio*) együtt adták Zsigmond királynak. A halászóhely értékére jellemző adat, hogy Lócon 1505-ben legalább tizenkét népes és két puszta jobbágytelket írtak össze: DL 103 068. (Batthyány-Illésházy lt.)

[21] A mai Dunaújfalu területére lokalizálható. Vö. *Püspöki Nagy Péter*: Boldogfa (7. jegyzet) 114.

[22] Feketelek-sziget Apácakörmösd tartozéka volt, Királyfalva, Borsa, Jóka és Födémes között terült el, a Pályázó és a Lófő folyó között (azaz a mai Dunajánosháza környékén). L. pl. 1367: DL 7054., 1423: DL 11746. (Acta eccl. ord. et mon. Poson. 57–23. és 9–10.)

[23] Tikod másik neve Lencsetárló, illetve Lencsehely volt: 1422: DF 254 579. (Pálffy cs. szenioratusi lt.) „Tykod alio nomine Lenchetarlo". Határjárást l. 1429: DL 12032. (NRA 359–15.) Az oklevelek szerint a birtok Kuze és Jóka földek mellett terült el. *Kuze* az újkorban Jóka, Lencsehely pedig Nagyfödémes határába olvadt. L. Pozsony vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. Borovszky Samu. Budapest, én. 75.; A Magyar Korona országainak helységnévtára. Budapest, 1882., Födémes címszó. – Kuze azonos lehet az 1304-ben feltűnő, Jóka és Borsa mellett levő Lokkuze birtokkal: AOkl I. 636. sz. – Tikodra l. még: 1422: DL 11166. és 1548: DF 287 760. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 78.) „Lenczehel". Ekkori tulajdonosához, Serédi Gáspárhoz a Szentgyörgyiek kihaltával került.

itteni birtoka a két folyó valamelyike mentén terült el, míg a központi, Duna-szakasz nélküli birtokok (a három Borsa, Egyházfa és Nánasúr[24]) kisnemesi kézen maradtak (l. a 2. térképet).

Persze ezek a birtokok sem nélkülözték a folyóvizet. A csallóközi viszonyokhoz hasonlóan majdnem mindegyik birtokot behálózták a Duna ágaiból kiváló vagy oda beömlő folyók és patakok. A nagyobbak közé az oklevelek tanúsága alapján az Erecs, a Zimánd, a Lófő és a Hídvíz tartozott.[25] A vízfolyások a települések határát számtalan kisebb-nagyobb szigetre szabdalták, amelyeket — a rajtuk lévő erdők esetleges kiirtása után — legeltetésre, halászóhelyek kialakítására fordítottak, de néhol hallunk szigeten elterülő szántókról és gyümölcsösökről is. Sokszor a dűlőkhöz hasonlóan aprózódtak fel a birtokosok kezén: ezt a tényt örökíti meg a *ius insulare* fogalom egyszeri felbukkanása is (1504).[26] A vízközelség természetesen a gyakori árvizek miatt komoly veszélyforrást hordozott magában, ami fokozottan érvényes lehetett a két folyó partjára eső jobbágyfalvakra, miként arról a pozsonyi uradalom már idézett két kora újkori urbáriuma is érzékletes képet fest.[27]

Pályázóközi települések és társadalmuk a 14. század közepéig

A Pályázóköz kora Árpád-kori történetére csak a 13–14. századi állapotok alapján tudunk következtetni. Az ekkor feltűnő várjobbágy és várnépbeli birtokosok jogi állapota bizonyossá teszi, hogy a vidék nagy része már a korai időktől fogva a pozsonyi vár szervezetéhez tartozott. Mellettük egyedül Zoncon találkozunk más társadalmi réteggel, az itteni udvarnokok személyében.[28] A borsai és jókai várjobbágyok 14. századi rokonsági viszonyai is a birtoklás ősi voltát mutatják: a két rokonság kikövetkeztetett közös ősei nem élhettek a 12. század első felénél később. Az ősi és szűkre szabott birtoklás, a nagy természetes szaporulat és az ezzel járó birtokaprózódás — a nemesség soraiba való bekerülés esetén — egyenesen vezet a késő középkori kisbirtokosi létformához.

Korai fejleménynek tekinthető az is, hogy a terület nagy kiterjedésű földekből (*terra*) állt, amelyek több falura majd csak a 13–14. század során hullanak szét. Közülük rekonstruálható Födémes, Jóka és Súr elhelyezkedése, Csandal esetében már problémák merülnek fel,[29] míg egy csoport egy tömbben fekvő faluról

[24] A kis kiterjedésű Nánasúr Felsőborsába olvadt a 16–17. század folyamán. Már 1392-ben „Borsamellethswr"-nak nevezik: DL 76118. (Pethő lt.); Lásd még azt az 1463-as mandátumot, amelyben először „in possessione Borsa"-t írtak, majd áthúzták és „in iuxta possessione[m] Felborsa Nanasswr vocata"-ra javították: DF 225 499. (Pozs. kápt. hlt. 1–6–26.); vö. még a Szüllő levéltár (MOL P 648.) 16–17. századi iratanyagával.

[25] Teljességre való törekvés nélkül néhány példa: *Erecs*: 1340. DL 76117. (Pethő lt.); *Erecs(vize)* és *Zimánd(vize)*: 1407: ZsO II. 5671.; 1422: DF 225 620. (Pozs. kápt. hlt. 2–2–24.) – *Lófő(vize)*: 1367: DL 7054. (Acta ecd. ord. et mon. Poson. 57–23.); 1470: DF 225 718. (Pozs. kápt. hlt. 2–12–18., „ad Danubium tendens") – *Hídvíz*: 1339: DL 38817. (Farkas lt.); 1498: DF 225 723. (Pozs. kápt. hlt. 2–12–23.)

[26] 1504: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 24.)

[27] Urbáriumok (6. jegyzet) 187–188.

[28] 1252: CDES II. 284–285.

[29] *Püspöki Nagy Péter* tett kísérletet arra, hogy Csandal terra Árpád-kori elhelyezkedését rekonstruálja: Boldogfa (7. jegyzet) 112–115. és a 39. ábra. Nem tartom jelenleg feladatomnak, hogy rekonstrukcióját megítéljem, de több állítása megkérdőjelezhető: pl. Sáp, Pap- és Apácakörmösd Csandal földhöz való tartozásának bizonyítása korántsem meggyőző, a Boldogfa határában fekvő

(Borsa, Királyfalva és a két Körmösd) nem tudjuk, hogy melyik *terrá*hoz tartozott. Csandal, Jóka és Súr esete azt mutatja, hogy ezek a földek várjobbágyoknak és várnépbelieknek egyaránt lakhelyet biztosítottak.[30] Természetesen a nagyobb *terrá*kon belül a különböző jogállású elemek egymástól elkülönülve, változatos nagyságú birtokokon éltek; noha ez a jogi elkülönülés a későbbi falvak kialakulásának alapja lett, nem szükséges az oklevelekben előforduló birtokok mindegyike esetében okvetlenül egy-egy későbbi falu előképét feltételezni.[31]

A vidék lakosságának társadalmi összetétele a 13. században kezd megváltozni. Megjelenik a vár- és udvarszervezet fennhatósága alól kikerült birtoktípus, amelynek elterjedése elsősorban az említett szervezetektől független elemek pályázóközi földvásárlásával, elvétve egy-egy érdemesült várjobbágy kiemelésével veszi kezdetét. Utóbbira két példa ismeretes: Imre király 1197-ben kelt kiváltságlevelével a jókai Zbima fia Zerzovojt emelte ki hadi érdemeiért a pozsonyi vár jobbágyai közül.[32] Majdnem egy évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy kövesse őt 1287-ben a IV. László által kiváltságolt két sápi várjobbágy, Pomsa és Botó.[33] A birtoklás jogi alapjainak megváltozása jól tükröződik a felbomló *terrá*k egyes részeinek újonnan történő elnevezésében: Pomsa Sápból kiszakított földjeit hamarosan már Pomsasápnak nevezik,[34] Súr föld egyik részét pedig a 14. század közepétől rendesen Nánasúr név alatt tüntetik föl, noha az első nemesi birtokosnak tekinthető, névadó Nána fia Nána mester és rokonai már 1299-ben eladták itteni földjüket.[35] A 13. század végén élt szintén Súron az a várnépi származású Péntek is, aki névadója lesz a későbbi királyi falunak, Pénteksúrnak.[36]

Ha a 13. századi, vár- és udvarszervezethez tartozó csoportok birtokainak területét a Vízköz 15. századi birtokmegoszlásával összevetjük, arra az eredményre jutunk, hogy az udvarnokok és — az adományozás alá nem eső — várnépbeliek a királyi birtokok jobbágynépességébe (Hegy- és Pénteksúr, Nagyfödémes, Zonc), míg a várjobbágyok kivétel nélkül a helyi nemességbe olvadtak bele (a Borsa és Jóka falvak, Egyházfa, Sáp). Nehéz megválaszolni azt a kérdést, hogy mennyire tekinthető a pályázóközi várjobbágyság nemességben való feloldódása magától értetődő folyamatnak. A legfrissebb szakirodalommal ellentétben,[37] de szigorúan a vízközi és nem az országos helyzetet értékelve, a folyamatot „automatikus"-nak

Csandali rét feltűnése pedig nem jelenti bizonyosan azt, hogy Csandal határai addig nyúltak volna: vö. a pályázóközi és a Nagy-Pozsony megyei Borsa birtok, vagy a pályázóközi és a nyitrai határ mellett fekvő Súr falvak esetével.

[30] *Csandal*: 1253: CDES II. 297., 1255: CDES II. 354–355.; *Jóka*: l. alább.; *Súr*: 1331: „de Suur castri". *Dr. Wertner Mór:* Kiadatlan oklevelek. Történelmi Tár 1910. 460–462.

[31] *Püspöki Nagy Péter*: Boldogfa (7. jegyzet) 39. ábra. Szúnyogos Csandal, Csandal-Mike és Bodóháza ilyen módon történő térképre vetítése minden alapot nélkülöz. Bodóházára l. a 66. jegyzetet. – Az eltérő méretű birtokokra példa, hogy a várnépbeli Peech Csandal nevű földje mindössze 36 hold szántóföldet tartalmazott: 1253: CDES II. 297.

[32] DL 38817. (Farkas lt.) – Kiadása: CDES I. 96–97.

[33] Az oklevél eredetije: DL 95021. (Hideghéthy lt.), másolata viszont téves 1282-es keltezéssel: DF 254 580. (Pálffy cs. szeniorátusi lt.)

[34] *Püspöki Nagy Péter*: Boldogfa (7. jegyzet) 114–115.

[35] 1299: Wenzel X. 355–356. – Tartalmi átirata: DL 76118. (Pethő lt.)

[36] Péntek fiairól: 1312: DF 226 770. (Pozs. kápt. hlt. 14–15–12.); 1316: DF 226 792. (Pozs. kápt. hlt. 14–17–3.)

[37] *Zsoldos Attila:* A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből. Budapest, 1999. 158–185.

ítélem, azzal a megjegyzéssel, hogy a várjobbágy-leszármazottak — *Jóka és Sáp kivételével* — feltűnően csak nem vízparti, tehát jóval értéktelenebb területeken mutathatók ki. Adódik az a következtetés, hogy birtoklásuk senkinek sem sértette az érdekeit, esetükben a király (vagy más egyházi, ill. nemesi birtokos) nem igyekezett jogi fegyvert kovácsolni várjobbágyi származásukból.

A vízközi lakosság jogállásának megszilárdulása mindenképpen Nagy Lajos király uralkodásának első felére, az 1340–1350-es évekre tehető. Ezelőtt várnépek is fel-feltűnnek a pozsonyi káptalan előtt, hogy birtokügyeikben intézkedjenek; ez a jelenség most teljességgel eltűnik, hogy fokozatosan helyet adjon a középkor kései szakaszában jellegzetes nemes – nem nemes szembenállásnak. A jogállással kapcsolatban a végső döntést alighanem a nádori közgyűlések mondták ki. A sápiak és a jókaiak esetében eme döntésnek szerencsére írásos nyomai is maradtak.

Az 1349-ben tartott közgyűlésen Zsámbéki Miklós nádor engedélyt adott a megye nemeseinek és *nemes jobbágyainak*, hogy megjelölhessék előtte a kötött jogállású népeket. Három sápi személyt is megvádoltak ekkor azzal, hogy a pozsonyi vár kondicionáriusai közül valók, ők ellenben azt állították magukról, hogy a vár nemesei (*nobiles castri*). Ennek bizonyítására felmutattak egy 1245-ben kelt oklevelet, amelyből kitűnt, hogy három megnevezett ősük — egyikükről tudjuk, hogy várjobbágy volt — Sáp egyharmadát Béla király adományára hivatkozva birtokolta.[38] A nádor ítélete ugyan nem maradt fenn, de mivel az egyik megvádolt személy leszármazottai még a 16. században is mint sápi nemesek szerepelnek az oklevelekben,[39] joggal feltételezhető, hogy megerősítette őket a várjobbágyi jogon bírt föld birtokában.

A szintén kedvező fekvésű birtokkal rendelkező jókaiak nemességbe való bekerülése kellően különleges esetet képez: 1358-ban a jogtalanul elfoglalt királyi és királynéi birtokjogok felkutatására és visszaszerzésére kiküldött királyi biztosok a jókaiakat is vád alá helyezték esetleges *várnépi* voltuk miatt. Az esetet régóta ismeri a szakirodalom: a jókaiak felmutatták a Zbima fia Zerzovoj kiemelését bizonyító 1197-es oklevelet — amelyben nem szerepel az, hogy Zerzovoj *jókai* várjobbágy lett volna —, majd a megyebéliek (Csallóköz-provincia) körében elvégzett vizsgálattal igazolták, hogy valamennyien Zerzovojtól származnak, s az ő idejétől fogva mindig az Imre király által adományozott kiváltság (*libertas*) szerint éltek. Az ügyvédek így visszavonták vádjukat és elismerték a jókaiak nemességét.[40] Ha az oklevelet nem is, de a jókaiak állítását, illetve a tudományvétel eredményét minden részletében hamisnak kell tekinteni. 1. A 14. század közepén Jóka név alatt három külön települést értettek: az Olgyaiak kihaltával az óbudai apácák kezére kerülő, korábban talán ténylegesen várnépbeliek lakta Újhelyjókát, illetve az 1358–59-ben nemességüket megvédelmező kisbirtokosok Nagy- és Kisjóka nevű

[38] 1349: DL 105 408. (Jeszenák lt.) Az oklevél XVIII. századi másolatban maradt fenn. – Az oklevélben szereplő Ivanchét azzal a Sápi Ivánkával kell azonosítanunk, aki gyakran tagja a várbirtokok jogállását vizsgáló bizottságnak. L. 1255: CDES II. 352–353.;1256: CDES II. 377–378. stb.

[39] Pl. 1504: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 49–50.) A sápi *Jardoan* család az 1349-ben feltűnő Konrád fia Jordántól származott. A család szerepel az 1542-es egytelkes nemesi összeírásban is, l. a függeléket.

[40] Vö. *Fügedi Erik:* Verba volant... Középkori nemességünk szóbelisége és az írás. In: *Uő:* Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Budapest, 1981. 441–442.; *Zsoldos Attila*: A szent király szabadjai (37. jegyzet) 11. (13. jegyzet)

falvait. A Nagyjókáról szóló, 14. század első felében kelt iratokban már olyannyira kiterjedt rokonsági viszonyokkal találkozunk, amelyek — ismét megkeresve az első lehetséges őst — legalább a 12. század közepéig vezetnek bennünket.[41] Ha ehhez hozzávesszük azt, hogy az ekkorra már szintén számtalan családra szakadó kisjókaiak — ha csakugyan egy nemzetségből eredtek — még távolabbi rokonságban állnak a nagyjókaiakkal, nem származtathatjuk Zerzovojtól a két falu teljes lakosságát. 2. Jóval kézzelfoghatóbb a Zerzovojnak megengedett *libertas* szerinti birtoklás cáfolata. Jókai Berény 1253 és 1256 között gyakran szerepel pozsonyi várjobbágyként, 1253 márciusában ráadásul még az ispánság hírdetőnagyi (*maior preconum*) tisztségét is betölti.[42] 1296-ban Vörös Ábrahám pozsonyi curialis comes a jókai várjobbágyok Galánta, míg 1326-ban Orros Péter pozsonyi várnagy és curialis comes ugyanazok Apka nevű földjét vásárolja meg.[43] Bár nem zárható ki, hogy a két faluban nemesek, várjobbágyok és várnépbeliek egyaránt éltek, hiszen ez nem ritka jelenség,[44] mégis bizonyosnak tűnik, hogy a kiváltság révén nem csupán Zerzovoj leszármazottai, hanem a két népes falu lakói is bekerültek az országos nemesség soraiba. Ezt erősíti az a tény is, hogy az 1296-ban név szerint felsorolt 36 jókai várjobbágytól levezethető a jókai nemesek nemzedékrendjének jelentős része.[45] Ha valóban élt egy Zerzovojtól származó család Jókán, akkor a „kényszerű csalást" előidéző okot talán abban kell látnunk, hogy az ügyvédek őket is éppúgy vád alá helyezték, mint a várjobbágyokat, így a közös fellépés tűnt a leginkább célravezetőnek. Vélhetően a királyi szándékkal szemben, egy kisbirtokos közösség megtarthatta Duna-menti, a többi kisnemesi falunál lényegesen értékesebb birtokát.

A biztosok a többi várjobbágy lakta településsel nem törődtek. A jókaiak legfontosabb bizonyító irata érthetően a nemességük elismeréséről kiállított nádori privilégium lett, amelyet már a középkorban is többször átírattak;[46] a borsai nemeseknek (korábban várjobbágyok) ugyan két levéltára is korunkra maradt, amelyek megőrizték a falu egészét érintő privilegiális okleveleket, ehhez hasonló bizonylattal azonban soha sem rendelkeztek. A helyiek egy esetleges jogi támadás esetén — a birtoklás ősi mivoltán kívül — az egész középkor folyamán nem lettek volna képesek Borsára vonatkozó *nemesi* jogaikat írásos dokumentumokkal bizonyítani.

Több jeles kutatónk felhívta a figyelmet arra, hogy azok a várjobbágyok, akik várjobbágyi jogon birtokolt földjük mellett nemesi birtokkal is rendelkeztek,

---

[41] Kiváltképpen: 1342: DL 38817. (Farkas lt.)

[42] 1253: CDES II. 292–294., 300–301.; 1255: CDES II. 352., 353., 354–355.; 1256: CDES II. 377–378.

[43] Galánta: 1296: Apponyi I. 28–30.; Apka: 1326: Héderváry I. 28. Orros Péter 1323 és 1331 között viselte a curialis comes tisztségét: Engel I. 166. Az oklevélben név szerint nem szerepelnek a jókaiak, Orros Péter nevezi őket várjobbágyoknak. Természetesen Orros tisztségéből adódóan vélhetően tisztában volt azzal, hogy ki várjobbágy és ki nem.

[44] A legjobb példa erre a csallóközi Karcsa nevű falvak esete, ahol udvarnokok, várnépbeliek, várjobbágyok, a közülük kiemelt nemesek és egyházi nemesek is éltek: *Bartal Aurél*: A csallóközi Karcsák (3. jegyzet) im.

[45] A vízközi nemesi családok leszármazási táblázatait — a 17. századig bezárólag — a téma teljes feldolgozásánál tervezem közzétenni.

[46] 1422: DL 38817. (Farkas lt.); 1455: Teleki X. 440–446., ekkor még újadományt is nyertek Jókára: DF 225 764. (Pozs. kápt. hlt. 3-2-30.) és DL 56779. (Jeszenák lt.)

könnyen bekerülhettek nemesítés nélkül is az országos nemességbe.[47] Szó volt arról, hogy a jókaiak Jókán kívül két birtokkal is rendelkeztek, azokat ugyanakkor 1296-ban és 1326-ban eladták. A borsaiak kezén is feltűnik egy Igrám és Csataj falvak közötti föld, amelyet 1323-ban oszt fel maga között a teljes várjobbágy-rokonság (*nobiles iobagiones castri Posoniensis*),[48] miután Treutul Miklós pozsonyi ispán a föld részükre történő visszaiktatását elrendelte ama jogon, amelyen őseik birtokolták.[49] A birtok korábbi történetéről csupán egy 1245-ben kelt hamis oklevél ismeretes,[50] és bizonyos, hogy a borsaiak a 15. században sem tudták tulajdonjogukat hathatósan alátámasztani.[51] Az a jelenség, hogy a birtok felett a teljes rokonság rendelkezett, és nem csak egyes részei, azonos a jókaiak Apka birtokának esetével: 1291-ben a király azért emelte ki Apkát a várföldek közül, hogy a jókaiak a pozsonyi várnak járó szolgálataikat még nagyobb hatásfokkal láthassák el.[52] Egészen természetesnek tűnik az, hogy a 13. században a birtokai méretéhez képest túlzottan nagy lélekszámú pályázóközi várjobbágyságot Pályázótól északra fekvő birtokokkal gyarapították, lévén, hogy birtokaik szomszédságában aligha lehetett szabad földet találni. Nagyon valószínűnek tűnik tehát, hogy a borsaiak sem nemesi jogon birtokolták a mondott földterületet, hanem szintén szegénységük következtében jutottak hozzá, várjobbágyi minőségükben. A birtokot azonban — a jókaiaktól eltérően — sikerrel megőrizték. Az Ung megyeihez[53] hasonlóan tehát a pályázóközi várjobbágyság is sikeresen mentette át várjobbágyi címen gyakorolt birtoklását nemesi joggá. Gyümölcsöző lenne a várjobbágysággal kapcsolatos Anjou-kori királyi birtokpolitikát a várjobbágyok lakta birtokok értéke, felhasználhatósága szerint is vizsgálat alá venni az eddig szinte kizárólagos jogi szempont mellett.

Nemesi falu – nemesi telek

A 14. század második felére, feltételezhetően az érintett társadalmi változásokkal párhuzamosan a Vízköz településhálózata megszilárdult. A határok véglegessé válásával előttünk állnak azok a falvak[54], amelyeknek lakosai immáron az

[47] *Bolla Ilona*: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 100. Budapest, 1983. 247.; *Zsoldos Attila*: A szent király szabadjai (37. jegyzet) 181–182.

[48] 1323: DL 37372–37374. (Szüllő lt.) – AOkl VII. 193. „borsai nemesek, a pozsonyi vár jobbágyai" fordítása nem helyes, mivel az oklevélben a „... *de Borsa nobiles videlicet iobagiones castri Posoniensis*" idézet értelmezésénél az értelmező vesszőt a *Borsa*, és nem a *nobiles* után kell kitennünk.

[49] 1323: DL 37376–37377. (Szüllő lt.) Az oklevélben szereplő „terra hereditaria" fogalom a birtok jogi állapotáról sajnos mit sem árul el, legfeljebb azt, hogy nem az oklevélben feltűnő generáció szerezte meg. l. *Gerics József–Ladányi Erzsébet:* Nemesi jog – királyi jog a középkori magyar birtoklásban. In: *Gerics József*: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. MFTEM-könyvek 9. Budapest, 1995. 286. és *Zsoldos Attila*: A szent király szabadjai (37. jegyzet) 144.

[50] 1245: CDES II. 141–142.

[51] A hamis oklevelet 1439-ben mutatták fel egy újadomány kapcsán: DL 76123. (Pethő lt.), vö. az alább idézendő, az esztergomi érsek és a borsaiak között támadt perrel (174–176. jegyzet).

[52] 1291: Wenzel X. 31–32.

[53] *Engel Pál*: A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 25. Budapest, 1998. 75.

[54] A falvak a következők: Alsó-, Közép- és Felsőborsa (megkülönböztetésük csak a 15. század közepétől figyelhető meg, valós különállásuk azonban már a 14. századra kialakult), Kis- és Nagyjóka,

országos nemesség jogállapotában a kisbirtokosi életforma — sok szempontból — jellemzőnek mondható példáit mutatják fel. Ennek alapja maga a birtok, a *nemesi falu*, amelynek elnevezése arra utal, hogy kizárólag vagy túlnyomórészt nemesek lakják, azaz alap- és gazdálkodási egysége a *nemesi telek*.

A nemesi telkek falun belüli elhelyezkedése mindig a birtokosztályok hozománya. Werbőczy Hármaskönyve az osztály elemzésénél a nemesi telekkel kapcsolatban két eltérő szokásjogi formát rögzít: az első szerint az apa háza a belső telekkel a legfiatalabb testvérnek jut, az idősebbek lakhelyeit pedig tetszőleges helyen, ezzel egyező nagyságú telkeken, közös költséggel kell kialakítani, majd a tartozékokat az újonnan kialakuló nemesi telkek között egyenlően szétosztani.[55] Ha nincs akkora apai vagyon, hogy ez a forma megvalósulhasson, akkor „minden, a mondott atyai házhoz tartozó földet és erdőt, rétet és kaszálót és a tartozékokat annyi részre kell szétosztani, ahány nemesi új lakot építenek, és ezek mindenikéhez egyenlő részt kell használatul adni."[56]

A Werbőczynél olvasható szokásjog kétségtelenül érvényes volt a 16. század elején, falvainkban azonban a 14. század végéig más jelenségek is megfigyelhetők. A nemesi telkek vagy részbirtokok a falu határán belül ekkor még kimutathatóan egy tömbben fekszenek. Midőn 1343-ban borsai Egyedfi László, ill. három rokona elhatárolják a pályázóközi Borsában fekvő birtokaikat, ezt egy egyenes határvonallal teszik, így két birtoktömböt hoznak létre. Mivel László része kisebb kiterjedésű, a másik rokonság készpénzzel kárpótolja.[57] 1354-ben (Felső)borsai András fiai, Demeter és Tamás tesznek osztályt „birtokaikban és telkeikben": Dömötörnek az a *sessio* jut, amely alulról Porozto András telkével határos, míg Tamáshoz kerül a másik telek, amely felülről Simon fia Lőrinc *sessio*jával szomszédos.[58] Az érdekesség itt abból adódik, hogy míg Simon fia Lőrinc telke szintén a későbbi Felsőborsán helyezkedik el, addig Porozto Andrásé a szomszédos Nánasúron. 1371-ben Nánasúrt osztják két részre egy árok (*fossatum*) mentén. Mivel az egyik rész értékesebbnek bizonyul, a másik felet nagyobb kiterjedésű szántóval látják el.[59] A felhozott példák egyértelműen mutatják, hogy a 14. században a nemesi birtokosztálynak fontosabb tényezője az az elv, hogy a kialakított részbirtok egybefüggő legyen és ne szórt, mint a tartozékok minőségileg egyenlő elosztása. Az így kialakult tömböket szintén telkeknek (*sessio, fundus* stb.) nevezték, magyar elnevezésüket a Vízközben is az első tulajdonos nevéből és a *-háza, -telke* képzőből nyerték (pl. Andatelek[60]).

Egyházfa (névalakjai: Egyházassúr, Szentandrássúr, Egyházfalva) és Nánasúr (amely átmenetet képez a nemesi falu és az alább említésre kerülő, apró nemesi birtokok között). Az eddig felsoroltak egy összefüggő tömböt alkotnak. Noha a Vízközbe beletartozik a már említett Sáp is, teljes földrajzi elkülönülése, távolsága miatt a továbbiakban elemzésétől eltekintek. — A 2. térképmellékleten látható birtokhatárok a 18. századi állapotokat mutatják, a kisebb birtokok lokalizálásáról egyelőre lemondtam. A térképek tervezését Nagy Bélának köszönöm.

[55] Tripartitum I. 40. 2–3. Megjegyzendő, hogy az idézett részlet nem tartalmazza a nemesi telek fogalmát, hanem a *domus paterna*-t használja, egyértelmű ugyanakkor, hogy ebbe a fogalomba a hozzá tartozó telek is beletartozik.

[56] Tripartitum I. 40. 5.

[57] 1343: DL 37372. (Szüllő lt.)

[58] 1354: DL 37380. (Szüllő lt.)

[59] 1371: DL 76114. (Pethő lt.)

[60] 1388: Andaborsa. DL 77971. (Zichy IV. 352.); 1464: locus sessionalis Andathelek. DL 37405. (Szüllő lt., újkori másolatról kiadása: Zichy X. 328–329.)

Bár hasonlít, az elv mégsem feleltethető meg a Werbőczy által hozott osztálytípusok egyikével sem, mivel ebben a korai formában nem különülnek el határozottan a faluban található belsőségek a határbéli tartozékoktól. Maksay Ferenc ugyan felfigyelt egy ilyen típusú nemesi birtoklási típusra, ahol a nemesi lakhelyet körbeveszik a szántóföldek és az egyéb tartozékok, de azt nem az osztályból vezette le, hanem a majorsági gazdálkodás előképének tekintette.[61]

Itt kell megemlíteni, hogy az oklevelekben olykor feltűnnek olyan szintén *-háza, -telke* képzővel rendelkező birtoknevek is, amelyek nem birtokrészt, hanem különálló birtokjogot jelöltek. Dankaháza, Gálháza és Hermanháza például az egykori Súr föld részeit képezték, amit kellően bizonyít az, hogy gyakran nevük mellé helyezték a *„seu Swr"* kitételt értelmezőül. Danka és Herman a 14. század elején, Gál a közepén élt, mindhármuk családja kihalt a 15. század első harmadában. Danka (=Domokos) családjáról tudjuk, hogy az egyházfai nemesek rokonságába tartozott, akik feltehetően örökölték is jószágát, ennek ellenére Dankaházát még 1544-ben is megtaláljuk pusztaként (*praedium*) Egyházfa határában.[62] A Gálházai vagy Csenkeszsúri család kihaltával 1439-ben Bazini György gróf, királynéi pohárnokmester nyerte adományul Gálházát, amelyet *„sessio seu fundus curie Galhaza"* megjelöléssel iktattatott a maga részére;[63] 1548-ban önálló *possessio*ként,[64] 1646-ban végül Pénteksúr keleti határosaként mint különálló puszta tűnik fel.[65] Ezek a kisnemesi birtokok sem méretükben, sem szerkezetükben nem különböztek a falvakon belül kialakuló, nagyobb kiterjedésű tömbszerű részbirtokoktól, ugyanúgy teleknek számítottak, noha szervezetileg egyik falu *territorium*ához sem tartoztak. Egy 17. századi kiváló forrás a szintén vízközi Bodóháza kapcsán latinul a *curia* fogalmat, míg magyarul találóan a „magános határú nemes hely, az mely most másképpen puszta" leírást alkalmazza.[66]

Jókán annyiban találunk más viszonyokat, hogy itt már a 14. század közepén szilárd állapotában mutatkozik meg a falu belső tere. A belső telkek azonban itt is közvetlen összeköttetésben állnak a hozzájuk tartozó, tömbben fekvő szántókkal, azaz a falu a tömbszerű részbirtokok találkozásánál áll.[67] Nem véletlen, hogy ezzel a fejlettebb faluszerkezettel először éppen itt találkozunk, hiszen a legnépesebb — ezáltal egyben a legtöredezettebb határú — település már ekkor Jóka volt.

---

[61] *Maksay Ferenc*: A magyar falu középkori településrendje. Budapest, 1971. 215.

[62] 1544: MOL P 648. (Szüllő lt.) E–199.; A rokonságra pl. 1366: DF 227 424. (Pozs. kápt. hlt. 33–1–13.), 1421: DL 37388. (Szüllő lt.)

[63] 1439: DF 225 653. (Pozs. kápt. hlt. 2–5–17.)

[64] 1548: DF 287 760. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 78.) Ekkori tulajdonosa, Serédi Gáspár a Szentgyörgyiek kihaltával szerezte meg.

[65] 1646: Urbáriumok (6. jegyzet) 236.

[66] 1674: MOL P 707. (Zichy lt.) fasc. 25 et b., n. 24. – Bodóháza Királyfalva határába olvadt: Pozsony vármegye (23. jegyzet) 78.; *Püspöki Nagy Péter* tévesen Bodóházát kiterjedt határral rendelkező falunak ábrázolta Hegysúr, Zonc és Torony között.

[67] 1337: DF 226 701. (Pozs. kápt. hlt. 14–10–7.) Kisjókát lakosai az 1330-as években területi alapon három részre osztják fel (ld. még: 1334: *Dr. Wertner Mór:* Kiadatlan oklevelek. Történelmi Tár 1910. 600.; 1339: DL 38817. – Farkas lt.). Midőn az Újhelyjókával határos harmadrész birtokosai jószáguk egyharmadát 1337-ben az egyik rokon család részére elkülönítik, kiderül, hogy az új rész Újhelyjóka határától egészen a belső telekig nyúlik, összefüggő tömbben. A falu területén csak azért jelölnek ki még egy külön telekhelyet is, mivel a Szent János kápolna a kialakított új rész területén épült fel.

Ezzel szemben falvainkban a 15. század második felétől kialakult formájában tűnik elő a határ dűlőkre tagolódása, s a szántótartozékok igen keskeny parcellákban történő szétszóródása. Az ok kétségkívül a falvak lakosságának természetes szaporodásában, az ezzel együttjáró osztályokban, illetve talán a korábban közösségileg birtokolt, újonnan feltört földterületek (pl. szigetek) egyenlő módon történő elosztásában keresendő.[68] A 15–16. század fordulóján Jókán az egy dűlőben egy nemesi telekhez tartozó föld nagysága egy és három hold között változik, bár forrásaink e tekintetben hiányosak.[69] A feltehetően kevésbé töredezett, de még kevésbé ismert alsóborsai határban egy-négy holdas darabok tűnnek fel.[70] Legpontosabb forrásunk feltétlenül annak az egyházfai nemesi teleknek az 1544-ben kelt leírása, amelyet az 1470-es években akkori birtokosai leánynegyed gyanánt különítettek el, és amelyet 1508-ban a pozsonyi prépost alkalmasnak talált arra, hogy oda *allodiator*t ültessen.[71] A 19 hold szántó tíz dűlőben (*series*) terült el, a legnagyobb egységet három, a legkisebbet egy hold alkotta.[72] Ebben a tekintetben a késő középkori nemesi telek valóban nem sokban különbözik a jobbágytelektől.[73] (Természetesen egészen más jelenség a borsaiak Pályázótól északra fekvő pusztája, ahol 40 holdas összefüggő földdarabot is találunk egy birtokos kezén,[74] hiszen ez a prédiumok művelésének tipikus formája volt.)

Az egyes családok kezén megmaradó belső és külső földmennyiség most már egyértelműen a Werbőczy által leírt második forma szerint osztódik.[75] Ennek megfelelően az egyes falvakban lévő telkek a legkülönfélébb kiterjedéssel rendelkeznek, így nincs is értelme annak, hogy az oklevelek pl. fél- vagy negyedtelkekről

[68] Basd sziget például a nagyjókaik és a kisjókaiak közös tulajdona, ennek megfelelően a késő középkorban mindkét falu itteni parcelláival találkozunk. L. 1429: DF 227159. (Pozs. kápt. hlt. 28–3–90.); 1429: DL 38817. (Farkas lt.); 1504: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 48–49.); 1512: DF 279 998. (uo. 336–337.)

[69] 1497: DF 225 722. (Pozs. kápt. hlt. 2–12–22.) Négy hold szántó 1–1–2 hold eloszlásban.; 1498: DF 227 294. (uo. 28–6–28.) Három és fél hold szántó 1–1–1,5 hold eloszlásban.; 1504: DF 279 998. (uo. Prot. 48–49.) Tíz hold szántó 2–1–1–1–2–1–1–1 eloszlásban.; 1512: DF 279 998. (uo. Prot. 336–337.) Nyolc hold szántó 1–1–1–3–2 eloszlásban. – A bizonytalanságot az jelenti, hogy mivel az első három esetben zálogolásról, a negyedikben pedig leánynegyed kiadásáról van szó, korántsem biztos, hogy a zálogoló/negyedet kiadó az adott dűlőben minden holdját zálogolta/kiadta.

[70] 1451: DL 37397. (Szüllő lt.) Öt hold szántó zálogolása 2–1–2 eloszlásban.; 1454: DL 37400. (Szüllő lt.) Nyolc hold szántó 4–2–2 eloszlásban.; 1512: DL 37444. (Szüllő lt.) Hat hold szántó 2–1–3 eloszlásban. Az egy holdas résznél az oklevél közli, hogy az a zálogoló földjei között terül el (vö. az előző jegyzettel).

[71] A leánynegyed kiadásáról l. pl. 1507: DF 227 635. (Pozs. kápt. mlt. A–9–3.); Az allodiator, szenci Gondos Benedek telepítéséről mintegy haszonbérlet formájában: 1508: DF 227 639. (uo. A–9–7.)

[72] 1544: MOL P 648. (Szüllő lt.) E–199. A tartozékok közé beszámítottam az éppen kaszálóként (*fenile*) funkcionáló földdarabokat (három hold), a *pecia*-ban megadott legelőket viszont nem. Zárójelbe tettem az egy dűlőben, de nem egymás mellett elterülő földeket. Az eloszlás a következő: 1,5–1–(1–1)–(0,5–1)–1–3–2-(1–1–1)–1–2–1.

[73] A dűlőkben lévő parcellákra példákkal együtt l. *Szabó István*: A középkori magyar falu. Budapest, 1969. 62–65., és *Maksay Ferenc*: A magyar falu (61. jegyzet) 211–214., aki hangsúlyozza is a jelenség kisbirtokosokra jellemző voltát.

[74] 1510: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 240.)

[75] Jellegzetes példa Egyházfáról: két testvér elhunyt harmadik testvérük fiának ad egy újonnan kijelölt belső telekhelyet (*novum locum sessionalem*), és ahhoz minden birtokuk egyenlő harmadrészét illesztik. 1434: DL 80458. (Zichy lt.) – Nemesi telekből több új nemesi telek létrehozására l. még a leánynegyed kiadását tárgyaló fejezetet.

beszéljenek, hiszen egy nemesi telek adott részre osztásával adott számú új nemesi telek jön létre. Ha mégis — pl. zálogolás során — féltelekről hallunk, akkor ott a rokonsággal még osztatlan „egész" teleknek a zálogolót leszármazása szerint illető részről, úgy is fogalmazhatunk: a majdani osztály során kezére kerülő részről van szó.[76] A telkek különböző nagyságára igen jó forrás a nagyjókaiak 1342-es osztálya, midőn Nagyjókát hat egyenlő részre osztották fel: egy hatodrész két nemesnek jutott, míg a másik öt hatodrészt három népes rokonság részére különítették el. Ezzel kialakult négy — különböző nagyságú — részbirtok (*sessionaria pars*). Az osztályról kiadott oklevél a belső telkek pontos nagyságára is fényt derít: az első 16460, a második 32920, a harmadik 36006, a negyedik pedig 29834 m^2–re becsülhető.[77] Nagyjóka tehát egy hatod- és három öttizennyolcad részre oszlott, ráadásul a falu belterülete ezekkel a részekkel még csak arányban sem állt. Ez a kuszaság az elkövetkező évszázadban csak tovább fokozódhatott. Bizonyosan ugyanez az állapot tette elkerülhetetlenné azt a Zala megyében foganatosított intézkedést, amely a nemesi egész telek minimális követelményét 32, a féltelekét 16, míg a negyedtelekét 8 holdban szabta meg.[78]

A nemesi telkek haszonvételei és tartozékai falvainkban nagyrészt az önellátást garantálhatták, és csak ritkán hozhattak jelentősebb jövedelmet gazdáiknak. Az előbbi jellemző az óriási számmal feltűnő kertekre, gyümölcsösökre, veteményekre. Legnagyobb részük a belső telek előtt és mögött helyezkedett el, általában a telekkel megegyező szélességben, kisebb részük a határban, olykor elhanyagolt állapotban.[79] A telkekhez tartozó szántóföldek méretének meghatározása nehéz kérdés: az esetek túlnyomó többségében nem megállapítható, hogy a megadott szántónagyság a teljes, vagy csak az éppen művelés alatt álló állo-

[76] A falvainkra vonatkozó bőséges forrásanyagban mindösszesen három ilyen esettel találkozunk: 1. 1498-ban egy zálogolásról hallunk: a zálogoló, Nagy László fél telke Tejedi Tamáshoz kerül, aki arról panaszkodik, hogy László patruelis frater-e, Nagy István a fél telket tőle elfoglalta. DF 227 292. (Pozs. kápt. hlt. 28–6–26.); 2. 1513-ban alsóborsai Szügymér Gergely megfizeti anyja végrendeletben lekötött hitbérét, amely apja, András († 1469) fél nemesi telkéből jár (DF 279 998. – Pozs. kápt. hlt. Prot. 404–405.). Tudjuk, hogy apja életében az egész nemesi telek (=Alsóborsa harmada) még osztatlan volt, az osztályra már Gergely életében, 1496-ban került sor (DL 76132. – Pethő lt.) A fél telek hangsúlyozására tehát azért volt szükség, mivel Andrást a telek osztatlan volta ellenére is csak fél telek illette meg jog szerint.; 3. A Középborsai Farkas család két leányági rokonságát egy nemesi telek közösen illette meg. Az egyik rokonság új adományt nyert a nemesi telekre, a másik viszont ellentmondott a neki jog szerint járó felerész miatt. 1509: DF 279 998. (Pozs. káp. hlt. Prot. 170–173.) Az esetről l. még alább. – A legjellemzőbb példa egy jókai restatutio 1522-ből, ahol osztatlan telkekből szakítanak ki hatod, heted stb. részeket zálogképpen. DF 287 760. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 15–18.)

[77] Az oklevél a *funiculus* nagyságát 24 *brachium*-ra teszi, amelyet 1,89 méternek vettem. (vö. *Bogdán István*: Magyarországi hossz- és földmértékek 1601–1874. Budapest, 1990. 174.) Az értékek természetesen így is csak megközelítő jellegűek lehetnek, de a különbségeket érzékeltetik.

[78] *Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonya (3. jegyzet) 7.

[79] Néhány példa: 1412: DF 76119. (Pethő lt.) „Olthwankerth" (Nánasúr); 1434: DL 80458. (Zichy lt.) Az új telekhely egy pomerium mellé kerül. (Egyházfa); 1497: DF 225 722. (Pozs. kápt. hlt. 2–12–22.) Egy pomerium és egy „ortus nucum" (Jóka); 1505: DF 273 998. (uo. Prot. 92.) Három gyümölcsös: Elewkerth, Dyoskerth és Meghyeskerth zálogolása (Alsóborsa). – Hanyagság miatt elvadult kertek a határban: 1477: DF 227 521. (Pozs. kápt. hlt. 36–1–30.) „silvam seu locum pomeriorum" (Nánasúr); 1509: DF 279 998. (uo. Prot. 170–173.) Wratsah és Zygeth pomeriumok és Wadkerth erdő (Középborsa);1510: DF 279 998. (uo. Prot. 221–222.) A faluban káposztáskert, a határban egykor gyümölcsös, de most bokrokkal benőtt pomerium (Kisjóka) stb. – A gyümölcsösök szerepéről, és főként a káposztáskert korabeli fontosságáról: *Szabó István*: A középkori magyar falu (73. jegyzet) 46–47.

mányra vonatkozik, a szántóföld-zálogolások nagy része pedig nem a teljes állományt, hanem csak egy részét, néhány holdat érint. A telkek szántótartozékaira a legkisebb példa 8 hold, de voltak 40 holdat jóval meghaladó külsőségek is.[80]

A halászóhelyekből — legfőképpen a jókaiak és a sápiak esetében — már jövedelem is származhatott.[81] Jókán emellett találkozunk aranymosó hellyel (*aurilotorium*), ami nem lehetett ritka a környéken: 1509-ben éppen az egyik jókai nemes bérelt ilyet egy éves időtartamra a Kis-Duna túlpartján fekvő Salamon prédiumon.[82] A középkor folyamán Jókán találjuk a vidék nemesi falvainak egyetlen malmát is.[83] Egyértelműen a tartozékok és a haszonvételek méretének és minőségének a következménye az, hogy a jobbágy- és a nemesi telek zálogértéke között igen nagy az eltérés.[84] Míg a népes jobbágytelek esetében ez 3 és 6,5 forint között mozog,[85] addig általában ennek többszörösére lehetünk figyelmesek nemesi falvainkban.[86] Mikor 1522-ben a kúriából kiküldött királyi ember a kisjókai Szakál család nemesi telkének egyhatod részét felmérte, annak értékét tíz márkára becsülte, azaz a teljes telek becsü szerinti értéke 60 márka (240 forint) volt.[87]

A nemesi falu szerkezete és birtoklási formája tehát alapjában véve különbözik a jobbágyfalvakétól, hiszen utóbbiaknál az egész telek szántó- és legelőtartozéka általában állandó nagyságú, a telkek osztódásával pedig a tartozékok mérete is arányosan csökken. Ebből adódik, hogy általában a különböző negyed-,

[80] Lásd alább, a leánynegyedeket tárgyaló fejezetben, ill. a 74. jegyzetet.

[81] A halászóhelyek természetesen nem csak Jókán és Sápon voltak megtalálhatók a Duna, illetve a Pályázó partján. A tartozékok formula szerinti felsorolását figyelmen kívül hagyva találkozunk velük — mégha nyilván nem is olyan értékesekkel — Borsán is: 1467: DL 37409. (Szüllő lt.)

[82] 1522: DF 287 760. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 15–18.); Salamon prédium: 1509: DL 105 098. (Batthyány-Illésházy lt.)

[83] 1487: DF 225 720. (Pozs. kápt. hlt. 2–12–20.) A malom a kisjókai Szakál családé lehetett, a szóba kerülő felerész a megyei esküdt Szakál Miklósé. – Megemlítendő, hogy két jókai 1278-ban megvásárolja egy vőki (Észak-Csallóköz)malom felét (DF 225 845. Pozs. kápt. hlt. 14–20–11.), ennek későbbi birtoklásáról ugyanakkor nem hallunk.

[84] *Maksay Ferenc*: A magyar falu (61. jegyzet) 209. Szerinte a nemesi telek értéke kétszerese a jobbágytelekénél, de ez nem általános érvényű. Maksay ugyanakkor általában a jobbágyfaluban elhelyezkedő nemesi telekről értekezik. Vő. Werbőczy három (népes) és másfél (lakatlan) márkás közbecsü árát. Tripartitum I. 133. 15–16.

[85] Az adatok a nyitrai káptalan fassionalis jegyzőkönyve 1484-es esztendőjének zálogolásain alapul. A főként Nyitra, de részben Pozsony, Bars és Trencsén megyékből valók: DF 278 410. (Nyitrai kápt. hlt. Prot. 9b, 10a, 10b, 11b, 12b, 13b, 14a, 15b, 15b fóliók). Vö. a Werbőczy által hozott közbecsü értékkel, ami népes telek esetén egy márka (négy forint), pusztatelek esetén fél márka (két forint): Tripartitum I. 133. 18–19.

[86] 1424: DL 76120. (Pethő lt.) Borsai részbirtok 60 forintért.; 1495: DF 244 149. MTA Könyvtár Kézirattára: Oklevélgyűjtemény, (továbbiakban: MTA) 507. Egy nánasúri nemesi telek 31 forintért.; 1495: DF 244 151. (uo. 509.) Nánasúr egy vagy két telek alá tartozó fele 45 forintért.; DF 1507: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 119.) Még csak nem is egy telek, hanem annak egy gyümölcsös, egy erdő-darab és egy „aqua piscatura" tartozéka 20 forintért.; 1508: DF 279 998. (uo. Prot. 155.) 1 nagyjókai nemesi telek 10 hold szántóval, legelővel, kertekkel és gyümölcsösökkel 40 forintért.; 1512: DF 279 998. (uo. Prot. 333–334.) Kisjókai nemesi telek, amely a Barsa család részbirtokainak egyhatoda, így igen kicsiny lehet, 15 forintért.; 1512: DF 279 998. (uo. Prot. 372.) Nagyjókai Hecel Osvát számtalan telke közül az egyik, 8 forintért.; 1520: DF 227 570. (uo. 64–1–3.) Jókai „quasdam hereditates nobilitares", ami egy gyümölcsöskertet jelent, 20 forintért. – Nem vettem itt figyelembe azokat a zálogosításokat, amelyek bizonyos évre szólnak. Előfordul például Jókán egy birtokrészre 132 forint is, jóllehet 60 éves zálogra. 1508: DF 279 998. (uo. Prot. 144–145.)

[87] 1522: DF 287 760. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 15–18.)

fél-, háromnegyed stb. telkek számának összeadásával mindenkor ugyanazt az egésztelek-számot kapjuk. Jó például szolgál a három, pozsonyi uradalomhoz tartozó vízközi jobbágyfalu 1575-ös és 1646-os összeírása.[88] A nemesi falu nem rendelkezik ehhez hasonló szabályos szerkezettel, amely főként a nemesek esetében meglévő tulajdonjogon alapul, hogy ti. jogukban áll jószágukból részeket elidegeníteni, benne osztályt tenni, belőle leánynegyed gyanánt földet kiszakítani. A nemesi telek aprózódása sok esetben még a jobbágyfaluénál is gyorsabban bekövetkezik: míg a népes jobbágycsaládból egy-egy férfitag esetenként átköltözhet faluja vagy egy másik falu gyakran kínálkozó pusztatelkeire, addig a nemes telke a szokásjog szerint szigorúan töredezik; bár a nemes számára lehetőség kínálkozik arra, hogy vétel vagy csere útján részbirtokát egységesítse,[89] ez a jelenség falvainkban ritkán figyelhető meg,[90] inkább a szórtság a jellemző. A nemesi telek birtokosa mégis korlátlan jogú tagja falujának, birtoklását nem korlátozzák tiltott haszonvételek, és ez a tény még a legszegényebb nemest is kiemeli egy kissé a jobbágyok közül.

Itt vetődik fel az a kérdés, hogy vajon beszélhetünk-e a vizsgált korszakban a falvaink belső rendjét irányító önkormányzatokról?[91] Ennek kevés nyoma van. Nyilas osztásra a 15. századig a részbirtokok tömbszerű volta miatt semmi szükség nem volt, és létére a későbbiekben sem találunk bizonyítékot. A borsaiak esetében „*universitas*"-ról csak akkor hallunk, amikor valamelyik helyi nemes az Igrám és Csataj közötti földdel kapcsolatban intézkedik:[92] a prédium ugyanis Borsa tartozéka volt, azaz az *universitas*hoz való tartozás említésével az intézkedő azt hangsúlyozta, hogy mint borsai birtokos szükségszerűen egyben a prédiumon is törvényesen rendelkezik résszel. Mivel a prédiumot 1323 óta osztott állapotban hasznosították, nyilas osztás itt sem volt. Jókán a nemesek Kont Miklós nádor említett 1359-es privilégiumára alapozták birtokjogukat; teljesen érthető ezért, hogy midőn 1422-ben két jókai átíratja az oklevelet, „a maguk és valamennyi jókai nemes nevében" (*universi nobiles*) teszik azt.[93] A Szentgyörgyiek 1429-ben szintén valamennyi jókai nemesnek bocsájtják vissza az általuk elfoglalt három szigetet, amelyek Kis- és Nagyjóka közös tartozékai lesznek.[94] A helyi nemesi közösségek

[88] Urbáriumok (6. jegyzet) 187–188., 233–236. A töredéktelkeket összegezve Zoncon a négy egésztelken 1574-ben 5, 1646-ban 8 háztartás osztozott; Pénteksúr öt telkén ez az érték 11 és 14, míg Hegysúr hat telkén 8 és 13. A telkek folyamatos osztódása itt tehát nem érintette a telekstruktúrát. – A tartozékok tekintetében Zoncon 1574-ben egy egész telekhez 12 hold szántó és 8 kaszaaljnyi legelő, míg 1646-ban 8 hold szántó és 12 kaszaaljnyi legelő tartozott, amely tulajdonképpen ugyanaz az állapot. Mivel Hegysúron és Pénteksúron 1574-ben a szántók és legelők jelentős részét elöntötte a Duna, esetükben nem tehetünk ilyen összehasonlítást.

[89] Ezt a gondolatot hangsúlyozza: *Maksay Ferenc*: A magyar falu (61. jegyzet) 210.

[90] Erre talán a legjobb példa borsai Szüllő György 1512-es vásárlása és zálogba vétele a földjeivel szomszédos gyümölcsösök és szántók kapcsán: DL 37444. és 37445. (Szüllő lt.)

[91] *Degré Alajos:* A magyar nemesi (curialista) községek szervezete és gazdálkodása 1848 előtt a Dunántúlon. In: Tanulmányok a falusi közösségekről. A Pécsi Tudományegyetem jogtörténeti tanszékének kiadványai. 2. sz. Pécs, 1977. 55–67., főként 60.: „Mohács előtt a nemesi falvak szervezetéről nem tudunk semmit sem."

[92] Legpontosabb megfogalmazása: 1535: „totalem porcionem ad universitatem nobilium de Felsew, Kewzeepsew et Alsooborsa pertinentem" MOL P 648. (Szüllő lt.) E–196. – Ugyanebben a jelentésben, de kevésbé konkrétan: 1483: „quarundem terrarum arabilium et pratorum inter terras nobilium de Borsa inter possessiones Ikran et Chathay vocatas adiacentium". DL 37373. (Szüllő lt.)

[93] 1422: DL 38817. (Farkas lt.)

[94] 1429: DL 38817. (Farkas lt.)

szilárd formája tehát csak az azonos eredetű birtokjogok terén érhető tetten, amelyet nyilván megtámogatott olykor a közös származás — idővel egyre halványuló — tudata is. Noha Jóka és Borsa egyaránt több falura oszlott, a jogbiztosítás közös kötelezettsége miatt nem helytelen, hogy összesen két birtokot lássunk bennük.

Házassági kapcsolatok

Régóta ismeretes, hogy egy csoport kapcsolatrendszere, társadalmi pozíciója leghívebben házassági kapcsolatainak vizsgálatával írható le,[95] a házastársak az esetek túlnyomó többségében ugyanis azonos társadalmi, vagyoni rétegből kerülnek ki.[96] Emellett alapvetőnek tekinthető az a megfigyelés is, hogy egy csoport vagyoni/társadalmi helyzetének emelkedésével egyenes arányban növekszik annak a területnek a kiterjedése is, ahonnan a maga számára házastársat választhat.[97] A középkori forrásadottságoknak megfelelően statisztikai számértéket csak az ismert házastársak származási helyének földrajzi megoszlásáról alkothatunk, a házasulók életkorával kapcsolatban legfeljebb szerény észrevételeink lehetnek.

1. táblázat. A vízközi nemesi falvak házassági kapcsolatrendszere

	Nemes											Birtoktalan						Összesen
	Vízköz																	
	Alsóborsa	Középborsa	Felsőborsa	Kisjóka	Nagyjóka	Egyházfa	Nánasúr	Észak-Csallóköz	Csallóköz	Észak-Pozsony	Nem Pozsony megye	Vízköz	Észak-Csallóköz	Csallóköz	Észak-Pozsony	Nem Pozsony megye	Ismeretlen származás	
Alsóborsa		1			1	2			3	1							1	**9**
Középborsa	1	2	2		2	1	1	1	1	7		2		1	1		2	**24**
Felsőborsa		2				1		1	3						1		3	**11**
Kisjóka				4	7	1	3	8	11	3	1			3	1	1	3	**46**
Nagyjóka	1	2		7	2			2	4	4			2		1		2	**27**
Egyházfa	2	1	1	1			1	1	2	2		1					4	**16**
Nánasúr		1		3		1		1									1	**7**
Összesen	4	9	3	15	12	6	5	14	24	17	1	3	2	4	4	1	16	**140**

A vizsgált nemesi falvak lakosságának 140 házasságáról maradt fenn okleveles adat, amely a valóban megkötött frigyek számának — a jó forrásadottság ellenére is — csupán töredéke (l. az 1. táblázatot). Értelemszerűen nem számítottam bele e számértékbe a csak keresztnévről ismert házastársakat. Megjegyzendő, hogy két házasságnak számítottam az azonos falun belüli házasságkötést,

[95] Ennek határozott megfogalmazása széleskörű külföldi szakirodalommal: *Kubinyi András*: A magyar genealógiai kutatás. Levéltári Közlemények 41 (1970) 213–221.

[96] A házasodási szokások kiváló összegzései: *Fügedi Erik*: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Budapest, 1970. 77–96.; *Kubinyi András*: A középbirtokos nemesség Mohács előestéjén In: Magyarország társadalma a török kiűzésének idején. Discussiones Neogradienses 1. Szerk. Szvircsek Ferenc. Salgótarján, 1984. 10–11., vö. *Kubinyi András*: A magyar genealógiai kutatás (95. jegyzet) im.

[97] *Kubinyi András*: A középbirtokos nemesség (96. jegyzet) 10–11.

az özvegyek újbóli házasságát pedig elhunyt férjük származási helyénél vettem tekintetbe (ez utóbbi módszer helyességét az a szokásjogi jelenség igazolja, hogy az özvegyek újabb házasságukig általában a férj családjához tartoztak). A megadott földrajzi kategóriákhoz indokoltnak tűnik némi magyarázatot fűzni: a Csallóköz északi része alatt a Vízközzel közvetlenül határos falvakat (Vők, Kis- és Nagymagyar, Salamonvata stb.) értettem, megkülönböztetésükre az a gyanú indított, hogy nagyobb arányszám volt erre a területre várható, mint a Csallóköz többi részére. Az „Észak-Pozsony" kategória nem csak a vidékünktől északra elterülő területeket, hanem a megye Vízközön és Csallóközön kívüli valamennyi részét tartalmazza.

A házasságok 79%-ánál (110) mindkét házastárs nemes volt, így 21% (30) jut a birtoktalanokra. Korántsem biztos ugyanakkor, hogy ez az arány a valóságot mutatja. 1. A birtoktalan férfival való házasság sokszor változást hozott az adott falu birtoklási rendjében (ti. a negyed földben történő kiadása miatt), így ezekről a házasságokról szinte mindig tudomást szerzünk. A 16. század első feléből való az első olyan biztos értesülés, amely azt mutatja, hogy egy ilyen frigy nem járt együtt föld kiadásával. 2. Semmilyen támponttal nem rendelkezünk azzal kapcsolatban, hogy a nemes férfiak milyen gyakorisággal vettek el nem nemesi származású asszonyokat. Egy esetet ismerek csupán, amikor egy jobbágy nyugtázza a részére kifizetett hitbéri jogot, de ez is csak közvetve kapcsolódik a Vízközhöz.[98]

A nemesi házasságok legnagyobb része, 49% (54) a *Vízközön belülre* mutat. Falvakra kivetítve ezen a képen is pontosíthatunk: Borsán a 16-ból 8-at négy, míg Jókán 27-ből 20-at tíz falun belüli házasság foglal le, azaz a vízközi kategóriába eső esetek 52%-a (28) falun belüli házasság. A nemesi házasságok 35%-át (34) alkotják a *csallóközi* frigyek; Jókán az arány 41% (25), Borsán 27% (9); a Csallóközön belül a Vízközzel határos falvak aránya kb. egyharmad. A *Pályázótól északra* fekvő vidék 15%-kal szerepel; itt viszont Borsára jut nagyobb arányszám, 24% (7), míg Jókán ez csak 12% (7). Pozsony megyén kívülre egy házasság jut csupán: kisjókai Barsa Mihály hitvese a rajkai (Moson m.) Palesdorffer családból származott, amelyről azonban tudjuk, hogy rendelkezett kisebb Pozsony megyei jószágokkal.[99]

A két — ekkor valójában öt falunak számító — birtok, Jóka és Borsa esetében tehát egyértelműen kimutatható, hogy a távolság növekedésével arányosan csökken a házassági kapcsolatok száma: Jóka határos a Csallóközzel, viszont távolabb fekszik a Pályázótól északra fekvő vidéktől, Borsa éppen fordítva (ráadásul utóbbi tájegységen a borsaiaknak van egy birtoka is). A házastársak kivétel nélkül a jobbágytalan vagy a néhány jobbággyal rendelkező kisnemesség köréből kerülnek ki, kizárólag Pozsony megyéből.

Érdekesnek tűnik a birtoktalan férjek származása is, amelyet 26 esetből nyolcszor (31%) ismerünk. A Jókára beházasodottak közül ketten, Ispán Kelemen és Varga Gál az óbudai apácák nagymagyari jobbágyai közül kerültek ki, majdnem Jóka szomszédságából, előbbi egyben az apácák gazdatisztje és ügyvédje volt. A

[98] Egy pénteksúri királyi jobbágy nővére hitbére és jegyajándéka megfizetése felől nyugtatja az egyik kismagyari nemest. 1504: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 32.)

[99] 1504: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 35–36.); 1505: DF 279 998. (uo. 64.)

jókai Kálmán Gergely — alighanem észak-pozsonyi, nemesi származású — felesége először a pozsonyi határon lévő, de Nyitra megyéhez tartozó Sopornyában volt férjnél egy jobbágynál. Az egyházfai nemes leányt elvett Lőrinc fia Mihályt a szomszédos Királyfáról írták, a Szentgyörgyiek jobbágya lehetett. A Borsáról házasodottak közül ketten a Pályázótól északra eső vidékről, Kápolnából és Taksonyból származtak; Kápolna a borsaiak pusztájával határos, Taksony messzebb, a Dudvág és a nyitrai határ között helyezkedik el. A vízközi Sápból költözött Borsára a valószínűleg kisnemesi származású, de birtoktalan Andrásfi Mihály, a későbbi galgóci várnagy (1414). A borsai Pető családba a király egyik kislucsei (Csallóköz) jobbágya házasodott be (16. század eleje).[100] Ezek a házasságok is felölelik tehát a megye egész területét, de nagy részük mégis csak a tárgyalt nemesi falvak, illetve — Borsa esetében — birtokuk közelébe helyezhető.

Kevés esetben tudjuk megállapítani, hogy a házasságkötéskor a felek milyen idősek voltak. Kisjókai Egyedfi Balázs 1383-ban a pozsonyi káptalan előtt arról számol be, hogy kiskorú (*in etate tenera constituta*) leányát Előpatonyi Jánosfi Lászlóhoz adta nőül (*matrimoniali federe tradidisset*).[101] Talán arra kell gondolnunk, hogy a leány még nem érte el a 12 éves kort.[102] Azt azonban, hogy ez általános szokás volt-e, nem tudható. A férfiak esetében gyakran felvetődik az a lehetőség, hogy jóval idősebb korban házasodtak. Szélsőséges példa az alsóborsai Bartalim család leszármazása: az első ismert ős (1312–1348) feltűnésétől a család utolsó tagjának említéséig (1479–1517) mindössze két közbeeső generációval számolhatunk. A generációnkénti átlag itt mindenképpen több, mint 40 év. A rokon családok leszármazási táblázatai ekkorra már egy-két generációval többet mutatnak. Az ellentmondás feloldásaként talán az kínálkozik, hogy feltételezzük: a családot továbbvívő személyek mindig apjuk legalább második házasságából származtak. A feltehetően gyakori halálozások következtében a második, esetleg harmadik házasságot nem kell ritkának tartanunk. Vélhetően az özvegyek gyakran kötöttek új házasságot az első férjük lakhelyéül szolgáló faluban: erre két borsai példa ismeretes.[103]

Végezetül egy érdekes — a második házassággal kapcsolatos — házasodási sémát kell megemlíteni, amellyel kétszer is találkozunk. Midőn 1502-ben Jókai Márkus Tamás özvegye saját, ill. sógornőjének, Márkus Jakab özvegyének hitbérét a sámoti egyháznak ajándékozza, kiderül, hogy sógornője tulajdon édesanyja volt.[104] Ehhez hasonló esetet mutathatunk ki az 1420-as években is: Kismagyari György özvegye ekkor már Jókai Imre hitvese volt, Györgytől született leánya,

---

[100] *Nagymagyar:* 1511–1515: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 297–298., 354.), DL 37 446., 37 449. (Szüllő lt.), DL 106 083. (Budai kápt. hlt. Prot. 196.); *Sopornya:* 1511: DF 279 998. (uo. 298–299.); *Királyfa:* 1428: DL 37 389. (Szüllő lt.); *Taksony:* 1549: MOL P 648. (Szüllő lt.) G–215.; *Kápolna:* 1484: DL 37 434. (Szüllő lt.); *Sáp:* 1407: DL 37386.; Galgóci várnagyságára: Engel I. 315., II. 40.

[101] 1383: DF 226 698. (Pozs. kápt. hlt. 14–10–4.)

[102] Tripartitum I. 111. 2–4. Werbőczy megkülönbözteti a „teljes kort" (*perfectae aetatis*), amely a leányoknál 16 év, és a „törvényes kort" (*legitimae aetatis*), amely a mondott 12 esztendő. Az I. 111. 1-ben a *tenera aetas* fogalmat mindkettővel szemben használja.

[103] 1500: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 12–13.) Középborsai Pető Bálint özvegye ekkor már Középborsai Farkas Lőrinc hitvese.; 1533: MOL P 648. (Szüllő lt.) E–195. Felsőborsai Lukács Mátyás özvegye ekkor már Középborsai Pető Ambrus felesége.

[104] 1502: DF 227 621. (Pozs. kápt. mlt. A–8–5.)

Ilona pedig Imre atyafiának, Jókai (Hegyi) Tamásnak feleségeként szerepel.[105] Nem dönthető el, hogy az özvegyek házasodtak-e be először a Jókaiak közé, vagy leányaik: mindkét lehetőség kézenfekvő.

Leányági örökösödés

Werbőczy a Hármaskönyv I. 29. címében ír arról, hogy az a nemes leány, aki atyafiai beleegyezésével birtoktalanhoz (*homo impossessionatus*) ment nőül, negyedjogát ingatlanban igényelheti.[106] Eme, főként a kisnemességre jellemző szokásjogi jelenség a belőle eredő „*nobilis post uxorem*", „*nobilis post matrem*" és „*agilis*" fogalmakkal együtt az irodalomban régóta ismeretes.[107] Mivel nem kétséges, hogy a nemesi falu apróra töredezett birtokszerkezetéért, továbbá egy, még az egytelkeseken belül is szegénynek mondható réteg létrejöttéért részben ez az intézmény vonható felelősségre, okvetlenül meg kell vizsgálni a negyed kiadásának gyakorlati megvalósulását és következményeit.

A leányok birtokvagyonhoz jutásának leggyakoribb esete kétségtelenül a negyed intézményéhez köthető. A nemesség eme alsóbb rétegének ugyanis általában nem lehettek meg azok az összeköttetései, amelyek révén a fiúörökös nélküli apa leánya/leányai fiúsítását kieszközölhette volna.[108] Fiúsító oklevelet (*praefectionalis*) a vizsgált falvakból csupán egyet ismerek: 1520-ban a már tizenhat esztendeje elhunyt, több nagyjókai telekkel rendelkező Hecel Osvát leányát, Margitot fiúsította II. Lajos, sikertelenül.[109] A kieszközlő az az erdőskereki Acél István volt, akivel II. Ulászló alatt királyi kamarásként találkozunk,[110] ekkor pedig éppen a pozsonyi várnagyságot töltötte be. E fiúsítással majdnem egyenértékűnek mondható az az adománylevél is, amely által 1469-ben Mátyás király ajándékozta oda némely hívének kérésére a néhai Zámolyi Balázs teljes kisjókai részbirtokát Balázs négy leányának, akik közül kettő már házas volt (férjeik nemesek), kettő pedig még gyermek.[111] Az adomány — a valószínűleg nem vásárolt jogállású birtokjog esetében — érvényre is jutott. Nyilván a fiúsítás elérhetetlensége hozta magával azt a jelenséget, hogy a fiúörökös nélküli apák gyakran zálogosították el részbir-

[105] 1428: DF 226 787. (Pozs. kápt. hlt. 14–16–28/2.)

[106] Tripartitum I. 29. 8–9. – A leánynegyed földben történő kiadásáról legújabban: *Banyó Péter*: Birtoköröklés és leánynegyed. Kísérlet egy középkori jogintézmény értelmezésére. Aetas 2000/3. 76–92.

[107] Pl. *Holub József*: Néhány kérdés a leánynegyed köréből. Értekezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből. Budapest, 1936. (különösen 19–30.); *Bónis György*: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár, én. [1947.] 461–467.; *Fügedi Erik*: Az Elefánthyak. A középkori magyar nemes és klánja. Budapest, 1992. 71–77.

[108] A fiúsítás társadalmi összefüggéseinek vizsgálatára alkalmasak a Fügedi Erik által hozott példák: *Fügedi Erik*: A köznemesi klán szolidaritása. Századok 118 (1984) 950–973.

[109] 1520: DF 225 725. (Pozs. kápt. hlt. 2–12–25.) Az oklevél a fiúsítást követően kiadott iktatóparancs. A helyszíni eljárásnak Osvát rokona, Mihályfi Ulrik ellentmondott. Osvát jószágára egyébként halála után tíz esztendővel királyi adomány is kelt, aminek szintén Ulrik mondott ellene: 1514: DF 225 855. (Pozs. kápt. hlt. 3–8–14.)

[110] Például 1509: DF 227 644. (Pozs. kápt. mlt. A–9–12.) és 1510: DF 227 646. (uo. A–9–14.)

[111] 1469: DF 225 765. (Pozs. kápt. hlt. 3–2–31.) Az oklevél formailag újadomány, de éppen a *nove nostre donationis titulo* formula hiányzik belőle.

tokaikat leányuknak és birtoktalan vejüknek, határozottan megkönnyítve ezáltal a halálukat követően a fiági atyafisággal támadó pereskedést.[112]

A leánynegyedként járó birtokvagyon az esetek nagy részében hosszabb-rövidebb pereskedést követően került a nemes leány, illetve családja kezébe, miután azt az atyafiak — a fogott bírák rendelkezése szerint — birtokukból kihasítva (*excisive*) kiadták. A 14. században és a 15. század első felében még semmiféle hátrányos megkülönböztetés nem érte az így „megnemesített" utódokat, a falu teljes jogú birtokosaivá váltak és a birtokot „adományozó" atyafiakkal továbbra is egy atyafiságba tartoztak, azaz magszakadás esetén örököltek egymás után.[113] A változás a 15. század második felére tehető. A pozsonyi káptalan első bevallási jegyzőkönyvében (1499–1513) a jókaiak körébe beházasodott jobbágyok mindegyike, míg a leányági leszármazottak ama része, amely negyedi birtokvagyonát frissen (egy-két generációval korábban) szerezte, már rendesen a jobbágyok megszólítására szolgáló *providus* jelzőt kapja.[114] Sőt, 1509-ben egy birtoktalanhoz hozzáment nemesasszonyt „*nobilis ac honesta domina*"-ként tűntetnek fel.[115] A 16. század első felére tehető az, hogy némely családi levéltárból kiselejtezik azokat az iratokat, amelyek az adott család birtokjogát negyed kiadásával hozták összefüggésbe. Mikor az alsóborsai Szüllő család az 1540-es évek elején egy örökösödési per kapcsán összeállítja leszármazási tábláját, abból a leányági származás eltitkolására két generációt elhagy és magát közvetlenül a jogbiztosító 14. századi ősnek, Andának a fiától, Pétertől származtatja.[116]

A leánynegyedből származó birtokjog átértékelődésének az is következménye lesz, hogy a negyeddel „nemesítők" és az ezáltal „nemesítettek" között már nem egyenrangú a kapcsolat. Ennek határozott megnyilvánulása, hogy a peres helyzetet követő megegyezések során a negyedet korábban kiadó család gyakran visszaveszi a negyed bizonyos tartozékait. Midőn az 1509 előtti években két középborsai leányági utód, Szabó Mátyás és Antal nemesi telkükre újadományt nyertek, az iktatásnak nem csak a mondott telken velük együtt élő szintén leányági

[112] Két tipikusnak nevezhető példa: Egyházfa: 1411: DL 79002. (Zichy lt.); Borsa: 1407–1423: DL 37372. és DL 37386. (Szüllő lt.)

[113] Az egy atyafiságba tartozást hangsúlyozza: *Bónis György*: Hűbériség és rendiség (107. jegyzet) 462.; Erre és az ezzel járó kölcsönös örökösödési jogra egy jellegzetes egyházfai példa: 1411: DL 79002. (Zichy lt.), ahol a leánynegyedet kiadó és az azt megkapó személyek fogadják, hogy bármelyikük magszakadása esetén részbirtokuk „de uno ad alium" száll.

[114] 1510–1512: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 226. a régen kiadott negyed birtokosai nem providusok.; 236. providus férj.; 290–291. providus férj.; 297–298. két providus férj, három nemes asszony, akiknek apjuk providus volt.; 336–337. a leánynegyeden élők nagyanyja volt nemes asszony, ők viszont már providus és honesta domina megszólítást kapnak. Utóbbinak férje is providus.) – A jelenségre l. *Kubinyi András*: A középbirtokos nemesség (96. jegyzet) 9., ahol a szerző hangsúlyozza, hogy a „post matrem" és „post uxorem" nemesség Werbőczy általi kizárása egy már korábbi tendencián alapult. Vö. *Tringli István*: Jagelló-kori levelesítő jegyzék Zalából. Levéltári Közlemények 69. 16. Itt is szeretnék köszönetet mondani Tringli Istvánnak dolgozatommal kapcsolatos észrevételeiért.

[115] 1509: DF 227 645. (Pozs. kápt. mlt. A–9–13.) „pro nobili ac honesta domina Elizabeth, relicta condam providi Fabiani de Eghazffalwa".

[116] Számtalan ilyen családfa maradt fenn. Pl. 1540-es évek: DL 37425. (Szüllő lt.) – A családfa ilyetén fabrikálása miatt az 1590-es években egy-egy per során meg is kérdőjelezték a Szüllők Borsaiak közül való származását. L. pl. Jegyzőkönyv, 1590 körül. MOL P 707. (Zichy lt.) 29 et C, numerus nélkül. — A leánynegyeddel kapcsolatos iratok hiányoznak a Takách-Tolvay levéltárból is.

rokonok, hanem a leánynegyedet korábban kiadó Farkas család tagjai is ellentmondtak, hiszen az adomány révén elveszítették volna a telekhez fűződő jogaikat. A per megegyezéssel zárult: a Farkas család ismét a leányági örökösökre ruházta a nemesi telket, de annak tartozékai közül — nyilván jogai elvesztésének ellenértékéül — egy gyümölcsöst és egy erdőt megtartott magának.[117] Szabóéknak a leányági rokonokkal is ki kellett egyezniük: a közös nemesi telekhez tartozó egyik gyümölcsöst elcseréltek a Farkas családdal egy minden tartozék nélküli — *simpliciter* adott — belső telekért,[118] majd a határbéli tartozékokat nyilván felosztották az így kapott két belső telek között. Az eredeti leánynegyed tehát veszített pertinenciáiból két gyümölcsöst, egy erdőt és két részre szakadt. Nem lehetnek illúzióink az így létrejött nemesi telkek nagyságáról, bár az újadomány legalább realizálódhatott. Jókán 1512-ben ehhez hasonló eset történt: midőn Orros Péter negyed gyanánt másodunokatestvéreire ruházta az azok által addig is birtokolt nemesi telket, a tartozékok közül megtartott magának egy szigetet a rajta lévő erdővel.[119]

Milyen értéket képviselt egy negyedként kihasított nemesi telek? Fentebb kifejtést nyert, hogy az egy faluban található nemesi telkek kiterjedésük tekintetében korántsem azonosak. Ebből arra következtethetnénk, hogy minden ingatlanban kiadott leánynegyedhez más kiterjedésű tartozékok kapcsolódhattak. A források nem ezt bizonyítják: négy esetben ismerjük a negyedjog szántótartozékának pontos méretét. Három esetben ez nyolc holdat tett ki.[120] Ha felidézzük azt a Zala megyei intézkedést, amely az egész telek méretét 32 holdban, és ezáltal a negyedtelekét nyolc holdban szabta meg, akkor joggal feltételezhető, hogy élt a kisnemesség körében egy olyan szokásjogi norma, amely az atyafiság kezében lévő birtok védelmében a nyolc hold szántótartozékkal rendelkező nemesi telek negyed gyanánt történő kiadását elegendőnek ítélte! Aligha valószínű ugyanis, hogy a negyedjoggal megterhelt nemesi telkek mind a három esetben éppen 32 hold szántótartozékkal rendelkeztek. A kivételt a már említett, 19 holddal ellátott egyházfai nemesi telek jelenti. Az eltérésre ebben az esetben az adhatott okot, hogy az 1450-as, 1460-as években az egyházfai birtokos családok egymás után haltak ki fiágon, így az Illés család kezén a falu fele egyesülhetett.[121] Ilyen kiterjedéssel rendelkező részbirtokra már nyilván nem alkalmazhatták a fentebb feltételezett szokásjogi jelenséget.

Természetszerű, hogy a Werbőczy által alapul vett „*bene possessionatus*" nemesség és az általam vizsgált réteg szokásjogi rendszere között lehettek különbségek, hiszen a birtoklás szerkezete is merőben eltérő. További vizsgálatra ösztönző kérdés, hogy milyen szokásjogi intézménnyel magyarázható az a jelenség, mikor a birtoktalan férfiúval házasságot kötött leány részére az apa nem a birtokai negyedét, hanem a harmadát különíti el, és teszi ezt természetszerűen, az atya-

[117] 1509: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 170–172.)

[118] 1509: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 172–173.)

[119] 1512: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 336–337.)

[120] *Egyházfa*: 1411: DL 79002. (Zichy lt.) A negyedhez itt még tartozott egy Prwkthelek nevű részbirtok egytizenketted része is, ez azonban külön birtokjognak minősült, nem tartozott Egyházfához.; *Jóka*: 1510: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 226.); 1512: DF 279 998. (uo. Prot. 336–337.)

[121] Ez egyértelmű az Illés család birtokait 1481-ben adományul nyerő Csorba (Vízközi) család itteni birtoklásának vizsgálatából. L. pl. 1507: DF 244 207. (MTA 566.) A családok fiági kihaltára pl. l. 1453: Zichy IX. 363.

fiakkal való pereskedés nélkül? Jókán ez két esetben is előfordul, és bizonyosan nem vásárolt jogállású birtokok kapcsán.[122] A szokás mindenesetre semmiképpen sem helyi jellegű.[123]

Familiaritás és szolgálatvállalás

Tudományos közhellyé szilárdult mára az a társadalomtörténeti megfigyelés, hogy a középkori Magyarországon a vagyonosodás és a társadalmi emelkedés legkönnyebben járható útja a familiaritás intézményéhez köthető.[124] A familiárisi, illetve a megyei hatóságnál betöltött szolgálatok minőségének és a szolgálatot betöltő személy társadalmi pozíciójának (birtokvagyonának) összefüggéseire Engel Pál mutatott rá az Ung megyei nemesség összetett vizsgálata során.[125] Véleménye szerint a kisnemesekre (15 jobbágyportáig) a középbirtokosok familiájában teljesített szolgálat és a szolgabírói állás betöltése jellemző.[126] Érdemes egybevetnünk e sémával néhány vízközi nemes életútját, eltekintve a kérdéskörre vonatkozó szerény Árpád-kori ismereteink közlésétől. Szolgálatnak tekinthetjük a királyi ember feladatkörét is. A mandátumokban megjelölt királyi emberek a parancslevél kieszközlőjével általában rokonsági kapcsolatban álltak (pl. sógorsági, unokatestvéri, atyafiúi, a szomszédok igen gyakran egyben rokonok is), vagy a megyei hatósággal álltak kapcsolatban, így a kieszközlő számára „ismert személyiségek" voltak. Ha egy főúr királyi emberei között találjuk meg nemeseinket, akkor csak az utóbbi lehetőségre gondolhatunk vagy familiárisi kapcsolatot kell közöttük feltételeznünk.[127] Ritkán érhetjük tetten kisnemeseinket egyértelműen familiárisi szolgálat közben. A eseteket elemezve — földrajzi szempontok alapján — három kategóriát lehet megkülönböztetni.

A legtermészetesebb jelenségnek azt tekinthetjük, mikor a kisnemes a falujával szomszédos vagy az ahhoz közel fekvő jobbágyfalu urának/urainak szolgálatába áll, esetleg ott birtokigazgatási, gazdatiszti feladatkört vállal. A jókai Kis Márton — vélhetően sok környékbeli nemeshez hasonlóan[128] — így kerülhetett a falujával szomszédos Tikod urainak, a Szentgyörgyi és Bazini grófoknak a szolgálatába. Érdekes eset, hogy 1429-ben számos társával, német zsoldosokkal és tikodi jobbágyokkal együtt a saját faluját támadta meg.[129] A középborsai Pető

[122] 1383: DF 226 698. (Pozs. kápt. hlt. 14–10–4.) Az apa veje szegénységére tekintettel annak ellenére adja *iure perpetuo* az összes birtoka harmadát leányának, hogy van fiúörököse.; 1512: DF 279 998. (uo. Prot. 336–337.) A leány itt „quandam unam sessionem suam nobilitarem, terciam videlicet partem directe medietatis totalium porcionum possessionariarum generacionis Baarsa nuncupate" zálogolja, amely mondatban az egyenlő felerész az apai birtokot jelenti.; Barsa Erzsébet később teljes részbirtokát el is adja: 1522: DL 38817. (Farkas lt.)

[123] *Bónis György*: Hűbériség és rendiség (107. jegyzet) 464. A negyed földben történő kiadására hoz példát, de a példában harmadrész szerepel.

[124] Pl. *Bónis György*: Hűbériség és rendiség (107. jegyzet) 217–312.

[125] *Engel Pál*: A nemesi társadalom (53. jegyzet) 109–115.

[126] *Engel Pál*: A nemesi társadalom (53. jegyzet) 109.

[127] A királyi emberek és a familiárisi szolgálat kapcsolatára *Engel Pál* hozott kiváló példákat: Királyi emberek Valkó megyében. Mediaevalia Transilvanica 3 (1999) 71–88.

[128] Pl. 1364: DF 254 572. (Pálffy cs. szeniorátusi lt.) A pannonhalmi apátság és Bazini Sebes fia János közötti perben utóbbit a jókai Bench fia János képviseli.

[129] 1429: DF 227 159. (Pozs. kápt. hlt. 28–3–90.) Az oklevél Szentgyörgyi László 11, Bazini Miklós 3, Bazini Péter 2 nemes familiárisát és 8 közös tikodi jobbágyukat sorolja fel. Kis Márton Bazini Péter familiárisaként szerepel.

Imre Bazini György királynéi pohárnokmester és visegrádi várnagy familiárisa volt – legalábbis igen fiatalon, 1438–1439-ben bizonyosan.[130] Középborsai Szabó Mátyással 1508-ban egy egyházfai összetűzés során az ott birtokos Sánkfalvi Miklós pozsonyi prépost embereként találkozunk,[131] az óbudai apácáknak a jókaiak közé beházasodott két jobbágyáról és gazdatisztjéről pedig már esett szó.

Gyakran kínálkozhatott lehetőség arra is, hogy nemeseink a pozsonyi várszervezet, illetve a megyei hatóság keretein belül vállaljanak szolgálatot: egy középborsai (1448) és két jókai nemes (1474) uraként a pozsonyi várnagyságot éppen betöltő személy tűnik fel.[132] Rajtuk kívül a borsaiak közül egy-egy szolgabírót (1310–1312), megyei embert (1342) és választott esküdtet (1488), míg Jókáról egy-egy esküdtet (1484–1489) és alszolgabírót (1538) ismerek.[133]

Harmadik típus lehet a megye, illetve a szűkebb értelemben vett régió közép- és nagybirtokosainak a familiájában történő elhelyezkedés. Így 1420-ban arról hallunk, hogy mikor Bősi Ördög János udvari lovag[134] rátört Kondorosi Benedek házára, társaságában ott tartózkodott familiárisa, jókai Kemény János is, aki nevével ellentétben mégsem küzdhetett elég keményen, mivel az összetűzésben nem csak Benedek, hanem ura is életét veszítette.[135] Nagyjókai Bethlen Lőrinc annak a Vatai Mátyus éberhárdi várnagynak lehetett familiárisa, akivel 1510-ben csúnyán összeszólalkozott: történt ugyanis, hogy Újhely birtokon járva Lőrinc vitába keveredett a helyi „egyiptomi avagy cigány" lakosokkal, amiért ura nyomdafestéket nem tűrő szavakkal utasította rendre. Mátyus úr ráadásul fegyveresen még rajta is ütött a sértődötten hazafelé tartó Lőrincen, így az ügyből — főként a becsületsértés miatt — per támadt.[136] A borsai nemes leányt elvett, birtoktalan Sápi András fia Mihály egyedüli példánk a megye határain kívüli szolgálatvállalásra: 1414-ben az Újlaki család Galgóc várának (Nyitra m.) élén állt.[137]

---

[130] 1438–1439-ben több Bazini György részére kelt mandátumban találjuk a királyi emberek között, egy alkalommal pedig az iktatást is ő vezeti le: DF 225 563. (Pozs. kápt. hlt. 1–13–3.), DF 225 653. (uo. 2–6–17.), DF 226 202. (uo. 6–14–38.). 1438-ban a Bazini familiáris Hidegheti Jakab visegrádi várnagy ügyvédének vallja: DF 274 795. (Komárom város lt., Wertner Mór gyűjteménye). – Korával kapcsolatban: egy 1474-ben lezajlott tanúvallatás során ötvenév körülinek becsülik: DF 227 266. (Pozs. kápt. hlt. 28–5–45.); az ugyanakkor bizonyos, hogy 1423 előtt született, sőt ekkor már egy öccse is él: DL 37372. (Szüllő lt.) Aligha lehetett 1438-ban húszévesnél idősebb.

[131] 1508: DF 227 641. (Pozs. kápt. mlt. A–9–9.)

[132] 1448: DF 225 475. (Pozs. kápt. hlt. 1–5–26.) Középborsai János a Rozgonyi György familiájához tartozó Besenyői András várnagy familiárisa (személyére: Engel I. 395., II. 35.); 1474: DF 227 206. (uo. 28–4–47.) Az oklevél szövegéből nem egyértelmű, hogy csak Nagy István és János, vagy még az előttük említett Hegyi Imre és Szakál Miklós is Balázs várnagy familiárisai. Utóbbi lehetőség sem lehetetlen, hiszen Szakál Miklós később megyei esküdt, l. a következő jegyzetet.

[133] (Felső)borsai Márton fia Pál szolgabíró, 1310–1312: AOkl. II. 968., III. 6., 186., 384. sz.; (Közép)borsai László fia Egyed ispáni ember, 1342: DL 38817. (Farkas lt.); Az esküdtekre a teljesség igénye nélkül: Felsőborsai Lukács fia László, 1488: DF 226 038. (Pozs. kápt. hlt. 5–3–10.); Kisjókai Szakál Mihály fia Miklós, 1484: DL 19074. és 1489: DL 19521.; Kisjókai Gál Péter alszolgabíró, 1538: DF 287 760. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 34.)

[134] Személyére: Engel II. 181., a Bősiek a Gútkeled-nem Amadé ágából származtak.

[135] 1420: ZsO VII. 1631. sz.

[136] 1510: DF 226 895. (Pozs. kápt. hlt. 17–1–2.) Mátyus káromkodásai közül a nem túl különleges „filius meretricis, latro, traditor" megszólítások mellett leginkább a „mille canes supponant matrem tuam" érdemel figyelmet. – Hasonló per támadt Illésházi Mátyás erdélyi prépost és familiárisa, Pókateleki Kondé György között: *Bónis György*: Hűbériség és rendiség (107. jegyzet) 300.

[137] Engel I. 315., II. 40.

Némely esetben sajnos nem ismerjük a *dominus* személyét, de a familiárisi szolgálatok teljesítése nyilvánvaló: Borsai vagy Kápolnai Mihály fiai, László és István például részt vesznek Zsigmond király itáliai útján, amelyért méltó jutalmukat Albert királytól kapják meg egy újadomány formájában.[138] Középborsai Tamás fia Péter 1462-ben pedig arról panaszkodik a megyei hatóság előtt, hogy ellopták az ellenség elől elrejtett 32 aranyforint értékű ruháját (*vestes*), amelybe az összeg nagysága folytán nyilván valamilyen fegyverzetet is bele kell értenünk.[139]

Tamás fia Péternél és bátyjánál, Jánosnál érdemes egy keveset elidőznünk. 1410 körül születhettek, a középborsaiak Domokos-ágában. Az idősebbik fiú, János 1446-ban Rozgonyi György és Sebestyén embereként fosztogatja az óbudai apácák birtokait,[140] majd a következő évben három társával Karap-szigeten legelő nyájakat hajt el.[141] 1448-ban a Rozgonyi György emberei közé tartozó Besenyői András pozsonyi várnagy szolgálatában áll, aki kieszközöl a részére Hunyadi János kormányzótól egy szerény birtokadományt is.[142] Nyolc évvel később, 1456-ban már mint a Szentgyörgyi grófok Mizséren (Éberhárdi uradalom) lakó familiárisa — talán gazdatisztje — foszt ki két pozsonyi kereskedőasszonyt.[143] 1466 körül hal meg. Nem tekinthetjük véletlennek, hogy valamennyi vízközi nemes közül e testvérpár neve fordul elő királyi emberként a legtöbbször a mandátumokban: János 1429 és 1466 között legalább kilenczer, Péter 1429 és 1474 között tizenháromszor. A mandátumok kieszközlői között megtaláljuk a gúti Ország (1447, 1466) és a Rozgonyi (1447) családokat, a pozsonyi káptalant (1447, 1450), a Rozgonyi-familiáris semptei várnagyot (1458, 1471), a Szentgyörgyiek embereit (1439), túlnyomórészt azonban kisnemeseket az egész megye területéről.[144] A hosszú familiárisi szolgálat eredményei János részéről egy kismagyari birtokrészben,[145] az

[138] Az adomány: 1439: DL 76123. (Pethő lt.) Az oklevél igen kopott, a szolgálatok színhelyéül egyedül „Lombardia", „Tuscia" és az „Itália más részein" részeket lehet kiolvasni., Az erre következő iktatóparancs: 1439: DF 225498. (Pozs. kápt. hlt. 1-6-25.) – Megjegyzendő, hogy az oklevél nem a pályázóközi Borsára vonatkozik, hanem az Igrám és Csataj falvak közötti, Borsaiak birtokolta puszta egy részére. – Rómában járt egy Kápolnai: a Setétkúti László szolgálatában álló Kápolnai László apja viszont János volt, nem pedig Mihály, mint esetünkben. Vö. *Csukovits Enikő*: Egy nagy utazás résztvevői (Zsigmond király római kísérete). In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Csukovits Enikő. Budapest, 1998. 11–36., különösen 20., 33.

[139] 1462: DL 37373. (Szüllő lt.) és DL 81491. (Kiadása: Zichy X. 218.)

[140] 1446: DL 13990. (Act. eccl. ord. et mon. Poson. 1–14.)

[141] 1447: DF 227 438. (Pozs. kápt. hlt. 33-2-10.)

[142] 1448: DF 225 475. (Pozs. kápt. hlt. 1-5-26.) Az adomány a Kajal melletti Barakonyban elhelyezkedő 8 puszta jobbágytelket foglalta magában, de János nem egyedül, hanem Körtvélyesi Bereckkel együtt kapta meg. A birtokba azonban nem sikerült bekerülniük.

[143] 1456: DF 227 215. (Pozs. kápt. hlt. 28–4–56.)

[144] 1429: DF 227 159. (Pozs. kápt. hlt. 28–3–90.); 1434: DF 227 168. (uo. 28–4–5.); 1439: DF 225 633. (uo. 2–3–22.); 1440: DF 226 285. (uo. 8–2–16.); 1447: DF 226 515. és DF 226 162. (uo. 36–1–24. és 6–10–11.); 1448: DF 225 475. (uo. 1–5–26.); 1448: DF 226 286. (uo. 8–2–17.); 1449: DF 226 917. (uo. 26–1–8.); 1449: DF 225 734. (uo. 3–1–1.); 1450: DF 228 023. (Pozs. kápt. mlt. E–13–310.); 1452: DF 226 069. (Pozs. kápt. hlt. 6–2–3.); 1453: DF 228 024. (Pozs. kápt. mlt. E–13–311.); 1456: DF 226 031. (Pozs. kápt. hlt. 5–13–3.); 1458: DF 225 528. (uo. 1–11–1.); 1466: DF 227 237. (uo. 28–5–17a.); 1469: DF 225 571. (uo. 1–5–17.); 1471: DF 225 988. (uo. 5–1–29.); 1473: DF 225 428. (uo. 1–2–5.); 1474: DF 225 429. (uo. 1–2–6.); 1474: DF 226 035. (uo. 5–13–7.)

[145] 1446-ban már Marcsamagyari (=Kismagyar) előnévvel tűnik fel: DL 13990.; 1466: DL 76125. (Pethő lt.)

említett sikertelen birtokadományban, illetve több, testvérével együtt megszerzett borsai zálogjogban összegezhető.[146]

Rendhagyó jelenségnek kell tekinteni — a Vízközinek is nevezett — Csorba Tamás († 1491) és unokaöccse, András († 1515) életútját. Tamás igen alacsony származása ellenére — anyja egy borsai leánynegyeden gazdálkodó népes rokonság tagja, apja jobbágy — ismeretlen úton került Mátyás király udvarába, ahol pályája elején, 1469-ben Mátyás címereslevéllel nemesítette meg. Tisztségei közül egyedül zólyomi alispánsága (1479) bizonyítható. Nyilván ő vezette be az udvari körökbe unokaöccsét, Andrást, akinek hunyadi megyésispánsága és várnagysága (1484–1488) ismert. Nem tartoznak azonban vizsgálatunk körébe, hiszen 1470-től kezdődően sorra kapják a királyi adományokat, részbirtokokat vásárolnak és előkelő házasságaikkal is gyarapítják vagyonukat, ezáltal hamar belépnek a tehetős, két megyében (Pozsony és Nyitra) is jelentős vagyonnal rendelkező középbirtokosok körébe. A családnevüket adó Vízközben birtokaikat alsó-, közép- és felsőborsai részek (1470-es évek), Egyházfa felerésze (1481) és Nánasúr birtok (több részletben: 1472–1495) képezte.[147] Életük sikerkarriernek tekinthető, s mindenképpen a nemesi társadalom alsóbb rétegei közötti korabeli nyitottságot példázza.[148] Egyik familiárisuknak, körtvélyesi Szakál Benedeknek 1488-ban még egy egyházfai nemesi telket is adományoztak 22 hold szántóval, amelyen Benedek utódai még az 1542-es egytelkes összeírás idején is kimutathatók.[149]

A vízközi példák alapján tehát kijelenthető, hogy nemeseink a középbirtokosok (ide számíthatjuk a várnagyokat és a pozsonyi prépostot is) és a főurak (Rozgonyi, Szentgyörgyi és Újlaki családok) familiájában egyaránt helyet kaptak. Ámbár ez a megállapítás nem illeszkedik az Engel Pál által felvázolt sémához, nem is cáfolja annak más megyékre történő általánosíthatóságát, hiszen Ung és Pozsony megyék nemesi társadalma homlokegyenest különbözik egymástól: Ung megyében erős középbirtokosságot és igen kisszámú egytelkest találunk,[150] ezzel szemben Pozsonyban kisszámú középbirtokos családra óriási tömegű egytelkes és kisnemes jut. A familiaritás nemeseinknek vélhetően szilárd anyagi helyzetet biztosított, azok számára pedig hatványozottan létfontosságúvá válhatott, akiknek nemessége és birtokjogai a leginkább támadhatók voltak: a leányági leszármazottaknak, akik a királytól birtokjoguk biztosítására nemesítést vagy ezzel egyenértékű újadományt csak *dominus*uk közbenjárásával eszközölhettek ki.

---

[146] Alsóborsa: 1437–1438: DL 76122. (Pethő lt.); 1438: DL 37394. (Szüllő lt.); 1453: DF 225 426. (Pozs. kápt. hlt. 1–2–3.)

[147] Borsára: DL 37416–37430. (Szüllő lt.); Egyházfa: 1481: DL 37370. (Szüllő lt.); Nánasúr: 1474: DF 225 429. (Pozs. kápt. hlt. 1–2–6.), 1477: DF 227 521. (uo. 36–1–30.), 1495: DF 244 150. (MTA 508.) stb.

[148] A Csorba családra: *Neumann Tibor*: Az alsóborsai Csorba család a XV–XVI. században. [Kézirat]

[149] 1488: DL 19451.; 1542: l. a függeléket. – Ezt az adományt a kor magánadományainak nagy részéhez hasonlóan korántsem csak a felmutatott szolgálatok váltották ki. Tudjuk, hogy 1487-ben Tamás zálogba vetette Benedeknek 3 felsőmagyari jobbágytelkét és az egy évvel később adományozásra kerülő egyházfai nemesi telket: MOL P 648. (Szüllő lt. – Az 1591-es tartalmi átiratban fennmaradt oklevél a DL-be nem lett áthelyezve.)

[150] *Engel Pál*: A nemesi társadalom (53. jegyzet) 118–121.

„Egytelkes nemesek"

A történeti szakirodalom a vizsgált nemesi réteget — sokszor következetesség nélkül — legalább négyféle elnevezéssel illeti. A *birtoktalan nemes* kifejezést mindenképpen helytelennek kell tartanunk, hiszen a középkorban még nem különült el a nemesi státusz a nemesi birtoktól, a birtoktalan (*homo impossessionatus*) — az újkori fejlődéstől eltérően — még kizárta a nemes (*nobilis*) fogalmát.[151] A *szegénynemes* kifejezés viszont relatív viszonyt fejez ki, a 16. század közepi adóösszeírások nem a réteg egészére, hanem csak legszegényebb csoportjára használták.[152] Újabban a réteg egésze az ország szabad paraszti lakossága körében nyert elhelyezést,[153] ezért a *parasztnemes* elnevezés is gyakran olvasható. Felmerül ugyanakkor az a kérdés, amely már a korabeli adószedési gyakorlatból jól ismert egytelkes nemes (*nobilis unius sessionis*) fogalom — társadalmi/vagyoni szempontú — helyességében is kételyeket ébreszt, hogy ti. az egytelkesek rétege az alább vázolandó jelenségek következtében nehezen választható el a *kisnemesek/kisbirtokosok* rétegétől. Hol húzhatjuk meg a határt az egytelkesnek és a kisbirtokosnak tekintett nemesek között?

Az *egytelkes nemes* — a fogalom gyakori helytelen használatával szemben — természetesen nem feltétlenül csak egy telekkel rendelkezik. Jókán találkozunk olyan nemessel, aki legalább három,[154] az észak-csallóközi Kismagyaron pedig olyannal is, aki hat *nemesi* telket[155] birtokol egyszerre, örökjogon. A fentebbiekben már szó esett arról, hogy a nemesi telek a nemesi faluban nem jelent állandó nagysággal rendelkező alapegységet, így sajnos ezekben az esetekben — nem ismerve a telkek tartozékainak méretét — nem alkothatunk pontos ítéletet a értékükről; néha mégis rendelkezünk támponttal egy-egy nemesi részbirtok értékének meghatározásához. Alsóborsai Bartalim Bertalan nemesi telkéhez Alsóborsa jog szerinti harmadrésze és egy igrámi, negyven holdas szántó tartozott.[156] 1517-ben ezt a birtokvagyont cserélte el bori Horvát György feleségének, Borbálának három népes, egy elhagyott, de épülettel rendelkező és egy teljesen puszta bori (Nyitra m.) jobbágytelkére.[157] A csere mögött nem kell semmiféle „álszerződést" gyanítanunk: a Bori család már évtizedek óta gyakran a „nagyszombati" előnevet használta,[158] így a cserét praktikus okok magyarázzák. Ha a budai káptalan előtt kötött szerződés megvalósult volna (a borsai rokonok ellentmondása meghiúsította[159]), akkor Bartalim Bertalan „egytelkes nemesből" hirtelen négy-öt

[151] A *homo impossessionatus*-t még Werbőczy is használja a „nem nemes" szinonimájaként: pl. Tripartitum I. 29. 7., vö. *Fügedi Erik*: Az Elefánthyak (107. jegyzet) 72–73.

[152] *Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai (3. jegyzet) I. 7.

[153] *Kubinyi András*: Nemesi szabadság – jobbágyi szabadság. Falusi önkormányzat a késő középkorban. In: A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. Szerk. Klaniczay Gábor – Nagy Balázs. Budapest, 1999. 245.

[154] Legalább három telke van nagyjókai Hecel Osvátnak: 1518: DL 38817. (Farkas lt.)

[155] 1479: DF 227 608. (Pozs. kápt. hlt. 66–3–3.)

[156] A Rákosföld nevű, negyven holdas szántóra: 1510: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 240.); Alsóborsa harmadrészére: 1469: DL 37430. (Szüllő lt.) Kiadása újkori másolatról: Zichy XI. 34–35.

[157] 1517: DL 106 083. (Budai kápt. Prot. 442.)

[158] Erre vonatkozólag első adatom: 1484: DF 278 410. (Nyitrai kápt. hlt. Prot. fol. 14b.)

[159] 1517: DL 37454. (Szüllő lt.) – Itt jegyzem meg, hogy Bertalan ekkor már három gyümölcsöst elidegenített örökölt birtokaiból a Szüllőknek: 1512: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 363–366.)

jobbágytelekkel rendelkező kisnemessé vált volna, vélhetően birtokvagyonának és társadalmi presztizsének bármiféle változása nélkül. Az 1520-as években egyébként Bertalan jószágát a Szüllő család örökölte, amelynek legidősebb férfitagját 1542-ben megtaláljuk az összeírt egytelkesek között, holott a Szüllők eredendően csaknem ugyanakkora részbirtokkal rendelkeztek, mint a Bartalim család. Az eset mindenképpen felhívja a figyelmet arra, hogy a réteg vagyonosabb tagjai és az ún. kisnemes vagy kisbirtokos réteg között számottevő különbség nincsen.

Az előbbi példából sejthető, hogy ezek a vagyonosabb „egytelkesek" birtokukra sok esetben telepíthettek volna néhány jobbágyot, hiszen az ehhez szükséges földmennyiség rendelkezésükre állott. Néha ez meg is történt: a kisjókai Hegyi Imrének 1507-ben egy oklevél hat jókai jobbágyát sorolja fel,[160] egyik örököse, Tamás pedig az egyetlen olyan kisjókai, akit az 1540-es években nem az egytelkesek között írtak össze: két jobbágyportája adózott.[161] Fokozottan gyakori lehetett az, hogy a zálogként megszerzett részbirtokra ültettek jobbágyot. A számtalan zálogjószággal rendelkező Tejedi Tamás[162] Jókán is megvetette a lábát, s tudjuk, hogy a Nagy család által lekötött fél nemesi telkére például telepített jobbágyot.[163] Ennek ésszerű magyarázata az lehet, hogy a több faluban is nemesi telkekkel rendelkező nemesek saját kezük munkájával nem művelhették minden részbirtokukat. Márpedig sok ilyen nemes volt: a 15–16. század fordulóján Jókán ilyennek tekinthető a síkabonyi Bán, a kislégi Ágoston, a bogyai/kismagyari Elekes, a hodosi Bakó, a tejedi Tejedi és a kisudvarnoki Kondoros, Borsán pedig egy-egy béli, kismagyari, rétei és csenkei család. Példaként említem, hogy a borsai Bélieknek 1509-ben a borsai nemesi telken kívül Magyarbélen egy nemesi telkük és másfél — természetesen puszta — jobbágytelkük állott,[164] így nem véletlen, hogy 1542-ben a vagyonosabb egytelkesek között találjuk őket.

Tanulságos eset a nagyjókai Hecel Osvát († 1505) esete, aki telkeinek száma alapján a legtehetősebb helyi nemes lehetett.[165] 1496-ban két telket vet zálogba egyik atyafiának 24 forintért: ahogy az oklevél írja, az egyik *iobagionalis*, a másik *deserta*.[166] (Az utóbbi alatt ama *nemesi* telket kell értenünk, amelyet az említett atyafiú 8 fo-

[160] 1507: DF 227 314. (Pozs. kápt. hlt. 28–7–10.) – Jobbágyok és jobbágytelkek: 1424: DL 95887. (Takách-Tolvay lt. 6.) „iobagio Michaelis filii Francisci [de Ilka]"; 1442: DL 44337 (Múz. Törzsanyag). Sajnos az oklevél nagyon csonka. A jobbágytelekkel kapcsolatban a következők olvashatók: „[fun]dum integrum curie sue iobagionalem in eadem Ilka ante domum [...] unacum iobagione super eodem fundo commoranti ac pomerio et septem [...]"

[161] *Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai (3. jegyzet) II. 586.

[162] Személyére és zálogbirtokaira: *Nógrády Árpád*: Olgyai Helmes Zsigmond birtokainak sorsa (Esettanulmány a későközépkori nemesi szolidaritás kérdéséhez). In: Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára. Szerk. Kovács Ágnes. Debrecen, 1999. 142. Itt is szeretnék köszönetet mondani Nógrády Árpádnak, hogy a jelen dolgozattal kapcsolatos észrevételeit megosztotta velem.

[163] 1498: DF 227 292. (Pozs. kápt. hlt. 28–6–26.) „in qua nunc Petrus Korpas resideret".

[164] 1509: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 190–191.)

[165] Mégis csak zálogolásairól hallunk: Pl. 1504: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 24.) Lazaroszygeth szigetben lévő teljes jogát haszonvételekkel 6 ftért 32 évre.; 1507: DF 279 998. (uo. 119.) Ebből kiderül, hogy még életében zálogba vetett egy gyümölcsöst, egy erdőrabot és egy halászóhelyet a pozsonyi Master Jakab zsidónak 20 ftért.; 1508: DF 279 998. (uo. 155.) Még életében zálogba vetett nagyabonyi Bakó Jánosnak egy nemesi telket 10 hold szántóval és gyümölcsöskertekkel 40 ftért, amelyet Bakó ekkor továbbzálogosított Ágoston Kelemennek.; 1509: DF 279 998. (uo. 181–182.) Jószágainak egy része Tejedi Tamás kezére került zálogként.

[166] 1496: DL 48983. és 48985. (Üchtritz-Amadé lt.)

rintért 1512-ben továbbzálogosított.[167]) 1518-ban örököse elad három korábban Osvát által birtokolt nemesi telket nagyjókai Farkas Jánosnak.[168] Egyik — 10 hold szántótartozékkal rendelkező — nemesi telkét 1508-tól annak a kislégi Ágoston Kelemennek a kezén találjuk, aki — noha más birtoka nem volt — 1542-ben a vidék leggazdagabb egytelkese, ingóvagyonát 240 forintra becsülték.[169] Nem véletlen, hogy Osvát jószágaira 1514-ban királyi adomány kelt, leányát pedig II. Lajos király 1520-ban fiúsította.[170] Az 1540-es években a birtokait szorgalmasan gyűjtögető Farkas János egyébként Nagyjóka egyetlen nem egytelkes birtokosa: a kisjókai Hegyi Tamáshoz hasonlóan két portája adózott.[171]

Forrásainkban tehát rendkívül ritkák a jobbágyokról, jobbágytelkekről szóló híradások. Látszólag csak az ültetett jobbágyokat birtokára, akinek — családja kedvező „leszármazási" körülményei vagy vásárlásai hatására — olyan birtokvagyon egyesült a kezén, amelyet művelni más formában talán már nem is tudott. Annak ellenére, hogy az oklevelek zselléreket sem említenek, nehezen elképzelhető, hogy falvainkat ilyen elemek egyáltalán nem lakták. A nemesi telkek egy része természetesen alkalmas volt külön zsellérhelyek kialakítására, a folyamat a kora újkorban tetőzött: egy 17. századi forrásunkból értesülünk arról, hogy egy két nemesi telekből álló felsőborsai részbirtok — amelynek birtoklástörténete könnyen visszavezethető a 15. század végéig, tehát alkalmasnak tűnik az összehasonlításra — hat zsellérhelyet tudott eltartani. Ezekhez szántó nem tartozott, csak egy-egy kisméretű kert.[172]

A jobbágytartás külön jellegét képezi a borsaiak Pályázótól északra elterülő pusztájának műveltetési formája. 1475-ben tíz borsai családfő arról panaszkodott Mátyás király előtt, hogy János esztergomi érsek elvitatta az ő Csataj és Igrám falvak közötti pusztájuk vagy földjük tulajdonjogát, és őket eddig a *ferton* nevű adó[173] fejenként történő fizetésére kényszerítette, mintha jobbágyokkal nem rendelkező prédiálisok lennének, holott ezt az adót csak a jobbágyok és a jobbágyokkal nem rendelkező nemesek tartoznak megfizetni. Ők viszont mindig eme puszta, ill. föld birtokában álltak és ott mindig igen sok jobbágyot (*colonos*) tartottak, akik az esztergomi érseknek a terménytizedet mindig megfizették.[174] A király

[167] 1512: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 372.)

[168] 1518: DL 38817. (Farkas lt.)

[169] 1508: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 155.); 1522: DF 287 760. (uo. 15–18.); Az egytelkes összeírást l. a függelékben.

[170] Lásd a 109. jegyzetet.

[171] *Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai (3. jegyzet) II. 588.; *Farkas János*ra l. pl. DL 38817. (végrendelete is itt), DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 264–265., 333–334.)

[172] 1674: MOL P 707. (Zichy lt.) fasc. 25 et b., n. 24.

[173] Erről az adóról – az egytelkesek vonatkozásában – semmit sem tudni. A fogalom előfordul pl. Komárom német nyelvű urbáriumában (*ferthon penz*), ahol 25 dénáros kiadást jelentett: MOL Magyar Kamara Archivuma U et C 4–45. Ezt az adatot Tringli Istvánnak köszönöm.

[174] 1475: DL 37432. (Szüllő lt.) „licet ipsi ac eorundem progenitores ab antiquo in dominio cuiusdam predii sew particule terre ipsorum exponencium inter possessiones Chathay et Ikran in eodem comitatu Posoniensi existentes habiti adiacentis perstiterunt, in ipsoque predio sew terra predicta colonos, qui decimas frugum et bladorum eorum archiepiscopis Strigoniensibus pro tempore constitutis persolverunt, habuerint quamplures, prout haberent eciam nunc, tamen reverendissimus in Christo pater dominus Iohannes archiepiscopus Strigoniensis asserens idem predium sew terram predictam non ipsorum exponencium, sed aliorum fore, ipsos huccusque per singula capita veluti prediales et iobagiones non habentes ad solucionem census ferton dicti, quemquidem censum solum

vizsgálatot rendelt el a megyebéliek körében, amely bizonyította állításuk igazát, sőt a vizsgálat alkalmával a mondott jobbágyok a borsai nemeseknek járó *census*t is megfizették.[175] Az ügy előzményeihez hozzátartozik az is, hogy 1474-ben Mátyás király borsai Vízközi Tamást és a borsai nemeseket kiváltságlevelében mentesítette az érseknek fizetendő adó alól.[176] Az oklevél nehezen értelmezhetősége ellenére is teljességgel illeszkedik abba a 15. századi folyamatba, amely a nemesség legalacsonyabb rétegének adózásba való bevonását kívánta előmozdítani. Megemlítendő, hogy a kora újkori adatok alapján ezek a *colonus*ok nem a borsaiak jobbágyai voltak: minden bizonnyal már ekkor a pusztával határos Szentgyörgyi-falu, Csataj jobbágylakosságáról van szó.[177] A prédiumot tehát bizonyosan nem a borsaiak művelték, hanem az azt bérlő jobbágyok, ezt a jogviszonyt viszont a hatalom — előbbi oklevelünk tartalma ellenére — nem ismerhette el földesúr-jobbágy jogviszonynak, így a borsaiak a későbbiekben egytelkes nemesként adóztak. Nem szabad ezek alapján azt a lehetőséget figyelmen kívül hagyni, hogy a tehetősebbek saját nemesi telkeiket is műveltethették olykor a szomszédos jobbágyfalvak lakosságával. Ha voltak ilyen jobbágyok, az adóösszeírásoknak értelemszerűen nem kellett őket feltüntetniük, hiszen a szomszédos faluban már megadóztatták őket, ráadásul a hatalom nem rendelkezett olyan eszközökkel, hogy egy ilyen folyamatot ellenőrizhessen.

A zsellérek, esetleg bérlők tartásából természetesen nem következik az, hogy nemeseink nagy része nem sajátkezűleg művelte kisméretű jószágát.[178] 1429-ben 46 jókai nemes, férfiak és nők egyaránt, panaszkodott Zsigmond király előtt a Szentgyörgyi és Bazini grófok többrendbéli, Jóka ellen irányuló hatalmaskodásai miatt. Az előadott esetek közül az egyikben arról hallunk, hogy az azelőtti év pünkösdje körül a grófok familiárisaikkal és tikodi jobbágyaikkal együtt a panaszosok Basd nevű földjére törtek hatalmasul, és tőlük — akik éppen ott szántottak ekéikkel — 54 ekehúzó ökröt és három lovat raboltak el.[179] Az adat valóban a paraszti életforma mellett szól, nem jelenti ugyanakkor azt, hogy minden panaszos jelen lett volna (ne felejtsük el, hogy több panaszt is előadtak), és azt sem, hogy munkájukat nem segítették zsellérek vagy jobbágyok: a panaszosok közül Jakabfi Imrének például bizonyos volt legalább egy jobbágya.[180] Másik példánk 1519-ből való: ekkor nagyjókai Farkas János nyújtott be keresetet a szintén nagyjókai Beth-

illi iobagiones pediales (*sic!*) et nobiles iobagiones non habentes solvere haberent, interdum per censuras ecclesiasticas et aliquas per manus violentes coegisset et coartasset ipsos duplici taxa ponendo in preiudicium eorundem et dampnum valde magnum."

[175] 1475: DL 76129. (Pethő lt.)

[176] 1474: DL 76128. (Pethő lt.) Sajnos ez az oklevél szinte egyáltalán nem olvasható szakadt és kopott állapota miatt, annyi azonban kivehető, hogy a király a borsai nemeseket felmenti egy census alól, és szerepel benne az esztergomi érsek is. Így nem tartom indokolatlannak az ügyhöz való kapcsolását.

[177] Pl. 1545: MOL P 648. (Szüllő lt.) F-201. „Particula terre", amelyet a csataji colonus-ok szoktak művelni.

[178] Lásd erre vonatkozólag: *gróf Révay József*: Kisnemesek Tajnán (3. jegyzet) 25–27. Ha Révayhoz hasonlóan a becsült összes szántómennyiséget osztanánk a családok számával, még a Révaynál szereplő 30–70 holdas átlag szántótartozéknál is rosszabb eredményt kapnánk.

[179] 1429: DF 227 159. (Pozs. kápt. hlt. 28–3–90.) „ipsosque ibidem cum aratris equisque et bobis dictum aratrum trahentibus aratos reperientes quinquaginta quatuor boves et tres equos eorum ab ipsis afferendo".

[180] 1442: DL 44337. (Múz. Törzsanyag 1898–25.)

len család ellen. Ebben előadta, hogy egyik legelő- vagy kaszálódarabját Bethlen István és két fia „néhány ekével" (*cum certis aratris ipsorum*) felszántotta.[181]

A jelentős vagyoni különbségeket kiválóan mutatja az 1542-es egytelkes nemesi összeírás is.[182] Az egytelkesektől ekkor a kezükön lévő *ingóvagyon* értékének hatvanadrészét hajtották be. A forrás részletes vizsgálatától eltekintek, mivel — az összehasonlítási alapot képező — korabeli okleveles anyag jelentős részét eddig nem tekintettem át. Annyi azonban bizonyos, hogy adatait csak óvatossággal szabad hasznosítani: Borsán például bizonyos, hogy legalább egy család (Domokos) kimaradt az összeírásból, amely egyébként nem csak nemesi birtokosokat foglal magában, hiszen az Egyházfán említett, elég tehetősnek számító Alch Jakab a pozsonyi prépostság *allodiator*a volt.[183] Az adóösszegeket húsz dénáros kategóriákba soroltam be, feltüntetve mellettük a hatvannal beszorzott összvagyont is (2. táblázat). A vidék legszegényebb nemese egy jókai, aki 5 dénárt fizetett, tehát 3 forint körüli ingóvagyona lehetett. A leggazdagabbat szintén Jókán írták össze, vagyonát 4 forintos adója alapján 240 forintra becsülhetjük. Alapkutatások híján nem tudható, hogy a birtokvagyon és az ingóságok között milyen összefüggések állapíthatók meg. Talán nem túlzott merészség annak feltételezése, hogy az a tíz fő (16,7%), akinek adója elérte az egy forintot, vagyona tekintetében megközelítette a néhány jobbággyal rendelkező kisbirtokosok életszinvonalát. Nem szabad ugyanakkor elfelejteni, hogy a forrás csak egy pillanatfelvételt biztosít: nem kizárt, hogy a szegényebbek között találhatnánk olyat, aki vagyona egy részét éppen egy birtokrész zálogbavételére fordította stb.

2. táblázat. A vízközi egytelkesek rétegzettsége az 1542-es egytelkes nemesi összeírás alapján[184]

Adó (dénár)	Ingóvagyon (forint)	Sáp	Egyházfa	Borsa	Jóka	Összesen	
						szám	%
-19	-12	1	–	1	6	8	13,3
20–39	12–24	3	2	5	9	19	31,7
40–59	24–36	1		4	14	19	31,7
60–79	36–48	1	2	1		4	6,7
80–99	48–60						
100–149	60–90			2	5	7	11,7
150–199	90–120		1			1	1,7
200-	120-				2	2	3,3
	Összesen:	6	5	13	36	60	

Végeredményben az ún. egytelkes nemesség több csoportra tagolható. A réteg élén álló csoportot inkább a *kisnemesség*hez sorolnám, amellyel egyező társadalmi és vagyoni szinten él. Ennek a vagyonosabb rétegnek a különállása még az előbb említett összeírásnál is határozottabban mutatkozik meg abban, hogy 1545-ben az egytelkeseken belül megkülönböztettek 10, 20 és 100 forintos vagyonnal rendelkező kategóriákat.[185] A jóval nagyobb részt kitevő nemesi tömeg,

[181] 1519: DF 227 485. (Pozs. kápt. hlt. 33–4–16.)

[182] MOL E 198. (Conscriptiones portarum) XXX. (A vízközi falvakat l. a 449. oldalon)

[183] Pl. 1560: MOL P 648. (Szüllő lt.) G–221.; A prépostság egyetlen egyházfai — nemesi — telkének műveltetéséhez l. a 71. jegyzetet.

[184] Az összeírásban szereplő bécsi dénárt egyharmad magyar dénárnak vettem. Vö. *Dányi Dezső–Zimányi Vera*: Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig. Budapest, 1989. 48–50.

[185] *Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai (3. jegyzet) 7.

ahová többek között az újkori *agilis*ek és negyedes-nemesek elődeit is besorolhatjuk, nemesi önértelmezésén kívül valóban nem sokban különbözhetett a korabeli jobbágylakosságtól. Az „egytelkes nemes" kifejezés tehát a korabeli adószedési gyakorlat szakszava, nehezen azonosítható egy jól körvonalazható társadalmi réteggel.[186] Jelentése, illetve az a társadalmi/vagyoni kör, amelyre alkalmazzák, helyileg és időben változik. Nem tagadom, hogy eme csoportok kialakítása egyszerűsített formája a valóságnak, arra azonban mindenképpen rámutat, hogy a réteg egésze vagyonilag erősen tagolt. Sajnos az egytelkeseken belüli különbségtétel az egyes esetekben csak aprólékos forráskutatással tárható fel. Különösen gyümölcsöző lesz ezért a kora újkori iratanyag bevonása a kutatásba.

Összefoglalás

Dolgozatomban egy kicsiny tájegység egy tömbben fekvő nemesi falvainak társadalmát igyekeztem azonos szempontok alapján bemutatni. A falvak közös vizsgálatát az azonos társadalmi eredet (várjobbágyság), a földrajzi elhelyezkedésből adódó sűrű házassági kapcsolatrendszer, ill. az élet valamennyi területén megmutatkozó, mindennapi szoros kapcsolat indokolja: a borsaiak például, noha az egyházfai Szent András-plébániatemplomot látogatják,[187] részt vesznek a kisjókai Keresztelő Szent János-plébánia búcsúján is.[188] Az is előfordul, hogy a borsaiak és a jókaiak ugyanazt a személyt küldik Budára ügyük intézésére, egymást vétetve fel a királyi emberek sorába.[189] Nem véletlen, hogy bármelyik faluban támad pereskedés, az oklevelekben mindig megtaláljuk a többi falu egy-egy lakosát akár fogott bíróként, akár jól informált tanúként.[190]

A Vízköz várjobbágysága „automatikusan" került be az országos nemességbe (a kivételeket elemeztem). Falvaink várjobbágy-rokonságai, midőn a 13–14. század fordulóján írott forrásainkban előtűnnek, már számtalan ágra szakadtak, jószágaikat ugyanakkor néhol még osztatlanul tartják kezükön. Aligha tekinthető véletlennek az, hogy birtokaikat jogilag a 14. század húszas éveitől kezdődően osztják fel: a borsaiak Pályázótól északra fekvő földje 1323-ban, Kisjóka az 1330-as években, Nagyjóka pedig 1342-ben kerül felosztásra. Mindez időben feltűnően emlékeztet az ún. úri nemzetségek felbomlására,[191] feltehetően országos jelenségnek

[186] Jóllehet egy megváltozott gazdasági és társadalmi környezetben figyelhető meg, analógiaként mégis felhasználható a taxalista nemesek között megmutatkozó szélsőséges vagyonkülönbség. L. *Dominkovits Péter*: Sopron vármegye XVI. század végi birtokos társadalma. Soproni Szemle 1999/2. 99–122., főként 121–122. Itt szeretném megköszönni Dominkovits Péternek, hogy megosztotta velem Sopron megyével kapcsolatos kutatásainak tapasztalatait.

[187] Borsán sohasem állt templom, a 20. századba nyúlóan az egyházfai plébániához tartozott. – Borsai nemes kegyes adománya a Szent András egyház részére: 1454: DL 37401. (Szüllő lt.)

[188] 1506: DL 37373. (Szüllő lt.)

[189] 1453: DF 225 426. (Pozs. kápt. hlt. 1–2–3., borsaiak részére), DF 225 763. (Pozs. kápt. hlt. 3–2–29., jókaiak részére). A két mandátum egy napon kelt Budán, a királyi emberek is azonosak. A jókaiak oklevelében az egyik királyi ember nevében az szerepel, hogy „de dicta Borsa", holott még nem fordult elő Borsa az oklevélben. A borsaiak részére kelt oklevelet fogalmazták tehát előbb! A két elrendelt helyszíni eljárást ugyanaz a királyi ember végzi el, ugyanazon a napon.

[190] Néhány példa: 1453: Zichy IX. 364.; 1454: DL 37401. (Szüllő lt.); 1473: DF 227 266. (Pozs. kápt. hlt. 28–5–45.); 1492: DF 227 637. (Pozs. kápt. mlt. A-9–5.); 1500: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 12–13.); 1526: DL 37372. (Szüllő lt.)

[191] Vö. *Fügedi Erik*: Az Elefánthyak (107. jegyzet) 9–11.

AZ 1542-ES SEXAGESIMA-JEGYZÉK PÁLYÁZÓKÖZRE VONATKOZÓ ADATAI

Saap

Ioannes Salok tenetur d XXII.
Andreas Horwat tenetur d XX inquilinus.
Franciscus Salok tenetur d XIII.
Alexius Iardoan tenetur d LXI.
Melchior Thakach tenetur d XL inquilinus.
Andreas Molnar tenetur d XX.

Eghazffalwa

Ioannes Eghazy tenetur d LX.
Albertus Zakal tenetur d LXXI.
Nicolaus Bely tenetur d XXXIII, Vien. I.
Gregorius Eghazfalui tenetur d XXXVIII, Vien. I.
Iacobus Alch tenetur fl I d LX.

Alsoborsa

Franciscus Zwllw tenetur d L.
Ioannes Pethew tenetur d LIII, Vien. I.
Iacobus Farkas tenetur d XXV.
Albertus Farkas tenetur d XXXIII, Vien. I.
relicta Laurencii Thot tenetur d XXV, inquilinus.
relicta Mathie Lukach tenetur d XVI, Vien. II.
relicta Ambrosii Pethew tenetur d LVIII, Vien. II.
Gregorius Pethew tenetur d LX.
Benedictus Beely tenetur fl I.
Andreas Alch tenetur fl I d XX.
Ioannes Lukach tenetur d XXV.
Antonius Chenkey tenetur d XX.
relicta Ioannis Zerna tenetur d LI, Vien. II.

Ilka

Emericus Zwch tenetur d LIII, Vien. I.
Petrus Kethel tenetur d XXXIII, Vien. I.
Blasius Gergffy tenetur d XXXIII, Vien. I.
Ioannes Ladakos tenetur d XLII, Vien. I.
Michael Ladakos tenetur d XLV.
Paulus Ladakos tenetur d LX.
Petrus Wr tenetur d LVIII, Vien. I.
relicta Matei Gergel tenetur d XI, Vien. II, inquilinus.
Urbanus Daras tenetur d X.
Ioannes Zekeres tenetur d V.
Udalricus Fodor tenetur d XL.
Franciscus Thot tenetur d XXXIII.
Albertus Miholffy tenetur fl I.
Volfgangi Teyedy tenetur d L.
Georgius Teyedy tenetur d LV.
Iacobus Teyedy tenetur d XLV.
Laurencius Betlen tenetur d XXXIII, Vien. I.
relicta Michaelis Betlen tenetur d XXXIII, Vien. I.
Petrus Gerssel tenetur d XVI.
Iacobus Kol tenetur d XX.
Tomas Orros tenetur d XXVIII, Vien. II.
relicta Ioannis Zabo tenetur d LVI, Vien. I.
Stephanus Albert tenetur d XVI, Vien. I.
Mateus Mathws tenetur d XXXVIIII, Vien. I.
Ioannes Mathyws tenetur fl I d X.
Ioannes Orre tenetur d XL.
Franciscus Teyedy tenetur d LVI, Vien. II.
Vitalius Teyedy tenetur d LI.
Dyonisius Teyedy tenetur fl I d X.
Paulus Zakal tenetur fl I.
Simon Ban tenetur d LIII, Vien. I.
Albertus Lukach tenetur d XXV.
Wolfgangus Alch tenetur fl II.
Martinus Dyenes tenetur fl I, Vien. V.
Clemens Agoston tenetur fl IIII.
Georgius Fodor tenetur d XV.

MOL E 198. Conscriptiones portarum XXX.
„Registrum super sexagesima omnium rerum aurearum, argentearum, pecuniarum paratarum, pecorum, frugum, vinorum et aliorum bonorum mobilium quorumlibet nobilium unius sessionis per eosdem persolvenda"

minősíthető. A 14. századi nemesi telek még igyekszik az egybefüggő, egy tömbben fekvő tartozékrendszert megőrizni, a 15. század második felére — főként a magyar szokásjog örökösödési szabályai következtében — mégis feldarabolódik, tartozékai kicsiny parcellákban szóródnak szét a falu határában.

A falvak nemesi társadalma — annak ellenére, hogy az adózás szempontjából szinte minden tagja „egytelkes nemesnek" minősül — vagyonilag erősen tagolt, az élen álló kisszámú csoport jobbágyokat is tarthat, a kisnemességgel azonos életszinvonalon él. Nagyrészüket ugyanakkor csupán a nemesi telek haszonvételeinek szabad használata, és feltehetően a nemesi mentalitás különbözteti meg a jobbágyfalvak lakosságától. Még e₃ nemesi tömegen belül is megindul a középkor végén a jogi differenciálódás, amely főként a leányági örökösöket érinti és a kora újkorban kristályosodik ki.

A házasságok földrajzi megoszlása alapján elmondható, hogy a vízközi nemesek társadalmi kapcsolatrendszere előtt Pozsony megye határai áthághatatlan akadályként tornyosultak. Uraik megválasztásában szintén nagy szerepet játszik a földrajzi tényező, rendre a Pozsony megyei nagy- és középbirtokosok familiáiban kapnak helyet.

A nemesi falu szűkre szabott birtoklási típusa felszínre hozta azt a jelenséget, hogy a kisnemesi réteg körében a nemesi társadalom többi részétől eltérő szokásjogi formák alakulhatnak ki, főként az örökösödés tekintetében. Okvetlenül szükséges így a réteg — földrajzilag eltérő környezetben történő — további vizsgálata, a Vízköz tekintetében a kora újkori iratanyag fokozott bevonásával.

A DOLGOZATBAN HASZNÁLT FORRÁSKIADVÁNYOK ÉS KÉZIKÖNYVEK RÖVIDÍTÉSE

Anjou = Anjou-kori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. I–VII. Budapest, 1878–1920.

AOkl. = Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. Szerk. I–V. Kristó Gyula, VII. Blazovich László-Géczi Lajos, VIII–IX. Blazovich László, XI. Almási Tibor, XXIII. Piti Ferenc. Budapest-Szeged, 1990–1999.

Apponyi = A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei. I. 1241–1526. Budapest, 1906.

CDES = Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I–II. Ed. Richard Marsina. Bratislava, 1971–1987.

Engel = Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. (História Könyvtár 5.) Budapest, 1996.

Héderváry = A Héderváry család oklevéltára. Összeállította Radvánszky Béla és Závodszky Levente. I–II. Budapest, 1909–1922.

Mon. Strig. = Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. I–II. Ed. Ferdinandus Knauz. Strigonii, 1874–1882. III. Ed. Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii, 1924. IV. Ed. Gabriel Dreska, Geisa Érszegi, Andreas Hegedűs, Tiburtius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli. Strigonii-Budapestini, 1999.

Tripartitum = Werbőczy István Hármaskönyve. Fordították, bevezetéssel és utalásokkal ellátták: Dr. Kolosvári Sándor és Dr. Óvári Kelemen, magyarázó jegyzetekkel kiséri: Dr. Márkus Dezső. Magyar Törvénytár. Budapest, 1897.

Wenzel = Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. I–XII. Pest, Budapest, 1860–1874.

Zichy = A zichy és vásonkeői Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Véghelyi Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál. I–XII. Pest, Budapest, 1871–1931.

ZsO = Zsigmond-kori oklevéltár. I–II. Összeállította: Mályusz Elemér. III–VII. Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette: Borsa Iván. Budapest, 1951–2001.

Nógrády Árpád

A FÖLDESÚRI PÉNZJÁRADÉK NAGYSÁGA ÉS ADÓTERHE A KÉSŐ KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

A középkori magyar jobbágyság földesúrral, egyházzal és királlyal szemben teljesített adózási kötelezettségeinek történetírásunk számos tanulmányban és kötetben szentelt figyelmet, így a kérdéskör múltunk egyik jól ismert fejezetének számít. Az írások az adózás számos aspektusát tisztázták már: a korai középkor gyakran archaikus vonásait és a pénzjáradék elterjedését éppúgy, mint a behajtás adminisztrációját, vagy az adók és járadékok bérbeadás útján történő hasznosítását. Ám különös módon egyetlen tanulmány sem vizsgálta önállóan azt a kérdést, hogy mekkora terhet róhattak vajon az adók Mátyás alatt, avagy éppen az 1514. évi parasztháború előestéjén az ország jobbágylakosságára, jóllehet súlyos adóterhekről akár a földesúri pénzjáradék, akár a királyi adók vonatkozásában gyakran olvashatunk.

Egy, az adóterheket számszerűsítő vélemény mégis ismert a szakirodalomban. A becslést Fügedi Erik tette közzé ezelőtt húsz évvel a *Mátyás király jövedelmei 1475-ben* című nagy tanulmányában.[1] A szerzőt persze elsősorban az érdekelte, hogy a jobbágyság bevételei lehetővé tettékee Mátyás számára az egyforintos „segély" (*subsidium*) évente két, sőt akár három alkalommal történő kivetését, vagy nem? A kérdés eldöntéséhez az esztergomi érsek Pozsony megyei tizedbevételeire vonatkozó 1488. évi elszámolásokat és a megyének az Ernuszt-féle számadásokban fennmaradt, 1495. évi jobbágyportaszámát használta föl. Ezekből először a megye tizedköteles terményeinek (gabona és bor) értékét becsülte meg (33630 forint). Majd ezt követően e bevételeket az egyházi tized, a borkilenced, az általa kapunként egy forinttal számolt földesúri pénzjáradék, valamint a szintén egy forintos segély összértékével vetette egybe (14117 forint). Az így kialakított arány megdöbbentő nagyságú jobbágyterhekre utalt. Az egyházi, királyi és földesúri járadékok együttesen — vélte Fügedi — már a segély egyszeri kivetése esetén is a jobbágyság termelésének 35–45%-át emésztették fel. Az elvonás mértéke az egyforintos királyi adó kétszeri kivetésével 55, háromszorival pedig 68%-ra emelkedett volna, ez utóbbi érték pedig, mint külön is hangsúlyozta: „olyan magas arányt mutat, ami nem hihető el". A számadatokból pedig logikusan következett, hogy a szerző már a *subsidium* évi kétszeri behajtását is kizártnak tartotta, jóllehet arról több, általa idézett, korabeli forrás is megemlékezik.

A jelen írás tárgyául választott, alább ismertetendő becslés, mint látni fogjuk, Fügedivel ellentétben a behajtott adók összegére nézve mintegy háromszor na-

[1] *Fügedi Erik:* Mátyás király jövedelmei 1475-ben. Századok 116. (1982) 484–506. A becslés az 503–504. oldalon található.

gyobb pénzszolgáltatással, az adók súlyosságát tekintve azonban közel egy nagyságrenddel kisebb terhekkel számol. Mivel az adóterhek mértékét magam is döntően Pozsony megyei adatok segítségével kíséreltem meg számszerűsíteni, és vélhetően a nagyságrendi eltérés is magyarázatra szorul, ezért mindenekelőtt azt összegzem, hogy a két becslés közötti tetemes különbség milyen okokra vezethető vissza.

Az okok között első helyen a tized alá eső javak árának meghatározása áll. Fügedi a Hippolit-féle számadások nyomán a gabona és a bor esetében jól láthatóan azok tizedmegváltási és nem piaci árával számolt[2]. Így a gabona árát 12 kepénként egy forinttal vette egyenlőnek, úgy ahogyan az érseknek a pozsonyi szemtermés tizedével elszámoltak.[3] Azonban célravezetőbb megoldásnak tűnik a becslés alá vont szűkebb tájegység valós piaci áraival számolni, ugyanis a piaci és a tized-megváltási ár között a késő középkorban lényeges különbség állt fenn. A piaci ár pedig, Pozsony megye közismerten jó értékesítési lehetőségei mellett, ekkortájt a megváltási ár több mint háromszorosával volt egyenlő, s pozsonyi mérőnként mintegy 20 magyar dénárra rúgott.[4] A bor piaci ára pedig az érseki ki-

[2] Egész pontosan: a Pozsony megyei tizedgabona esetében a számadásokban elkönyvelt közelebbről meg nem határozott bevételeket piaci árnak tekintette és így is kezelte azokat. A borbevételekről számot adó tételeknél azonban maga is érezte, hogy az 5 forint/hordó ár túl alacsony, ezért védhető eljárással, ám némiképp önkényesen, az elszámolt bortizedeket hordónként egy-egy forinttal megtoldva 6 forinttal számolta.

[3] Fügedi Erik becslésének adata az 1488. évi gabonabevételre vonatkozik ld. Estei Hippolit esztergomi érsek számadásainak másolatát: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára - Kézirattár (a továbbiakban: Esztergomi számadások) MS 4996. IV. csomó fol. 168., ahol a 13099 kepe gabonáért 1091 forint 32 dénárt fizettek. Ez pedig alig volt több az 1481. évi dekrétum 5. cikkelyében rögzített tizedmegváltási árnál: 14 kepe gabona = 100 dénár. Az idézett törvényhely: Decreta regni Hungarie 1458–1490. Ed: Franciscus Döry, Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teke. Bp. 1989. 247.

[4] Minthogy egy kepe gabona 1552-ben a Pozsony megyei települések átlagával számolva 1,5 mérő magot adott. Vö. 28. jegyzet. A gabona piaci és tized megváltási ára közti különbséget, amely valószínűleg az Árpád-korban alakult ki, szemléletesen mutatja be az esztergomi káptalannak a sági premontrei monostor tesmági jobbágyaival szembeni 1362. évi panasza. Az egyházi testület azt kifogásolta, hogy a jobbágyok az őket illető búzatizedet saját érdekeiknek megfelelően és a termés függvényében, hol természetben, hol pedig pénzben fizetik meg. Panaszukat részletesen előadták, így abból arra is fény derült, hogy a jobbágyok, ha jó volt a termés, kiadták a tizedet, ha azonban az elvetett mag gyengén hozott, akkor tizedkötelezettségüket pénzben rótták le. Csakhogy e megváltást nem a piaci áron fizették, folytatódik a panasz, és kepénként "csupán" 12 dénárt adtak, holott egy-egy kepe búza piaci értéke akkor 40 dénárral is fölért: Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 237827.(Esztergomi kápt. mlt. 48–1–3); idézi *Mályusz Elemér*: Az egyházi tizedkizsákmányolás 328. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk: Székely György. Bp. 1953.) Az oklevél egy fontos mozzanatról azonban nem emlékezett meg: arról a hosszan tartó, s gyakran fegyveres konfliktussá mérgesedő alku-folyamatról, amely pénzben történő megváltás esetén az összeg kialakítását megelőzte. A tárgyalások során a jobbágyokat persze a földesúr képviselte a tizedbirtokos egyházzal szemben, aminek az lett az eredménye, hogy egyezséget olykor csak a király hathatós fellépése hozott. Ily módon, I. Lajos személyes közvetítése révén jött létre az a gabona-kepénkénti 8 dénáros tizedmegváltás, amely túlélte a középkori királyság bukását is, s 1563-ban a Nádasdyak Sopron megyei falvaiban (volt Kanizsai birtokok) még mindig érvényben volt: MOL Regesta decimarum (E 159), Sopron megyei dézsmajegyzékek: Filmtár 9777. tekercs. (Ez esetben a megváltási árat és a piaci árat számadások segítségével hasonlítva össze, közel négyszeres eltérést regisztrálhatunk 1565-ből. = Nádasdy lt. Uradalmakhoz nem köthető számadások (MOL E 185. Filmtár 31996. tekercs.) A gabona kepénkénti 8 dénáros megváltási ára, mint a modenai kódexekből is kitűnik, többek között Pozsony megyében is fennmaradt, ám egyes országrészek külön-szerződések keretében ezt az összeget már jóval korábban módosították. Szlavóniában például a zágrábi püspök és az országrész nemessége hosszú évek óta tartó viszály után, a szlavón bán előtt, a tizedmegváltás Magyarországénál enyhébb feltételeit 1471-ben szabályos, pontokba foglalt szerződésben rögzítette: DF 252051. (Zágrábi érseki lt., Decimalia 22) E szerint a gabona kepénkénti ára, a kölest kivéve, 6 dénár, ez utóbbi után pedig 5 dénár fizetendő. Ezzel azonban korántsem [illegible] meg a felek közötti

mutatásban szereplő 5 forint/hordó értéket múlta felül, akár kétszeresen is.[5] Problémát okoz továbbá, hogy a becslés a szemtermés egészével és nem annak vetőmaggal csökkentett részével számolt, hogy nem öleli fel a pozsonyi káptalan tizedbevételeit, s hogy valami oknál fogva a vöröskői uradalom sem szerepel az esztergomi számadásokban.[6]

A jobbágyszolgáltatások oldalán a földesúri pénzjáradékról kell külön megemlékezni. Ennek nagyságát a késő középkorra nézve történetírásunk, hagyományos módon, portánként általában egy forinttal veszi egyenlőnek, és mint láttuk Fügedi Erik is ekkora összeggel számolt. Öt uradalom (Kapuvár, Sárvár, Léka, Gyula, Hunyadvár) közel 4000 jobbágygazdaságot felölelő Jagelló-kori birtokösszeírásai és számadásai azonban azt mutatják, hogy e birtoktesteken uradalmi átlagokkal számolva, jobbágyháztartásonként majd minden évben 2–3 forint pénzjáradéka volt a föld urának[7]. A számadásokból azonban arra is fény derül, hogy a jelentős pénzbevételek zöme nem a rendes évi *census*ból, hanem az ún. földesúri rendkívüli adóból (*taxa extraordinaria*) származott. Aligha kétséges tehát, hogy a későközépkori jobbágyterhek becslése során e sajátos, a 14. század utolsó harmadától biztonsággal kimutatható pénzszolgáltatásnak, amely mind a földesúri járadékokkal szemben kialakult korabeli elveket, mind a pénzadók összegét jelentős mértékben alakította át, megkülönböztetett figyelmet kell szentelni.

A földesúri rendkívüli adó a pénzjáradék általános formájától, a censustól két ponton tért el. Egyrészt az adóalapot nem a telek jelentette, a *taxa* összegét a jobbágy jövedelme, „megtaksálható vagyona" arányában vetették ki. Másrészt a földesúr, miként arról már egy 1371. évi zálogosítás kapcsán értesülünk, annyiszor és úgy vetheti ki jogosan és jogtalanul, ahányszor és ahogyan kedve tartja.[8]

---

ellentét; Mátyásnak három évvel később személyesen kellett a tizedek ügyében döntenie, és a köles kepénkénti megváltási árát egy dénárral csökkentette: DF 252051 (Zágrábi érseki lt. Decimalia 22/a.). Hasonlóképpen jártak el az Alsólendvai Bánfi család tagjai is: a tizedfizetés sorozatos megtagadásával már 1374-ben fizetési feltételeik elfogadására kényszerítették a zágrábi káptalant. A Lendvaiak arra hivatkozva, hogy birtokaik Ausztria határánál fekszenek, s ebből adódóan, mivel a szomszéd országban a tizedkötelezettség enyhébb, falvaik az elköltözés állandó veszélyének vannak kitéve, ezért csak rendkívül alacsony, mindössze kepénként 3 dénár gabonamegváltásba egyeztek bele. Hogy a megváltásnak a gabona valódi értékéhez mennyi köze volt, az világosan kiolvasható abból, hogy 1501-ben, a főúri család a 16. századi agrárkonjunktúra már kézzelfogható jelei ellenérei is csupán ezt, a piaci árakat messze nem tükröző több mint 120 éves egyezséget volt hajlandó megerősíteni. (Minderre: *Holub József*: Zala megye története a középkorban I. A megyei és egyházi igazgatás története. Pécs 1929. 417–423) (a továbbiakban: *Holub:* Zala megye)

[5] DF 279783.: Szentgyörgyi Tamás gróf egy 1500. évi feljegyzésében 250 hordó bor árát hordónként 10 forinttal számolta. Hogy nem egyedi esetről van szó, azt 1501-ből, Kanizsai György semptei udvarbírójának számadása is megerősíti: MOL Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 34994. A főként Cseklészről és Szempcről származó borbevétel könyvelésében a provisor egy urna bort 4 solidussal, egy hordót pedig 25 urnával számolt el, azaz kereken 10 forintot számolt egy hordóra. (Mivel 1 solidus = 30 bécsi dénár, és 1 forint = 300 bécsi dénár.)

[6] Vöröskő például nem szerepel a részletes 1490. és 1493. évi feljegyzésekben: Esztergomi számadások MS 4996. 10. csomó 85. és MS 4998. 2. csomó 53–54. Hogy a vöröskői uradalom hiánya milyen mértékben torzítja a becslést, azt jól illusztrálják a megye 1552. évi bortized-számadásai: míg Szentgyörgy tizedbora ekkor 1127 akó, addig a vöröskőié mintegy három- és félszer annyi: 3785,5 akó. (MOL Regesta decimarum (E 159) 9715. tekercs.)

[7] *Nógrády Árpád:* Taxa — extraordinaria? Széljegyzetek Kanizsai László kapuvári-sárvári számadáskönyvének margójára. In: In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk: Lengvári István. Pécs 1996. 125–149.

[8] „taxam, censum seu descensum toties quoties sibi placuerit iuste et iniuste iuxta libitum sue voluntatis recipiendi et extorquendi... haberet facultatem" DL 5954., idézi *Mályusz Elemér*: Les débuts de vote de la taxe par les ordres dans la Hongrie féodale. In: Nouvelles Études Historiques

A Zsigmond-korban széleskörűen elterjedt, németül *Steuer*, magyarul *ostoradó* néven emlegetett taxát a 15. század második felére és a Jagelló-korra nézve Szabó István vetette igen alapos vizsgálat alá. Elsőként és mindmáig egyedüliként egyrészt egy teljes taxa-jegyzéket, a baranyavári-kórógyi uradalom 1469. évi adólajstromát elemezve a korabeli jobbágytársadalom rendkívül erőteljes rétegzettségét mutatta be, másfelől pedig, elsősorban a fentebb említett nyugat-dunántúli domíniumok (Sárvár, Kapuvár, Léka) és az ónodi uradalom iratanyaga alapján, a jobbágyság megdöbbentő méretű adóterheit valószínűsítette. A szuggesztív erejű helyzetjelentés a sárvári uradalomban az éves cenzusnál 25-ször, a kapuváriban 37-szer, a sempteiben 18-szor, az ónodiban pedig 10–11-szer nagyobb rendkívüli taxa behajtásáról számolt be. Nagyon is érthető tehát, hogy az egyre gyakrabban szedett taxa láttán a magyar agrártörténet jeles tudósa egyenesen úgy vélekedett, hogy Mohács előestéjén az úri pénzadó mértéke immár a jobbágy teljesítőképességének végső határához ért, s ha „évenként nem is kellett azzal a paraszti gazdaságoknak megküzdeniük, egyszer-egyszer évek, sőt évtizedek verejtékes munkájának gyümölcsét emésztette fel".[9]

Szabó István elemzése és Fügedi Erik becslése jóllehet egy ponton, a pénzjáradék számszerű nagyságában eltér, végeredményét tekintve azonban egybevág: reális alapja nincs a nagy adóterheknek, s az a jelenség, hogy időről-időre mégis jelentős összegű *taxatio*król hallunk, az már olyan nagyságrendű adót sejtet, amely — Szabó István szavaival élve — az örökös röghöz kötés kimondása mellett, joggal tekinthető a magyar jobbágytársadalom válságba torkolló útja egyik tragikus szimptomájának.[10]

A taxa extraordinaria jószerivel éves adóvá alakulása azonban nem a kései középkor magyar társadalomfejlődésének egyik végzetes fejleménye. Éves rendszerességű behajtását a bélháromkúti apátság birtokain már 1426-ban királyi engedély tette lehetővé.[11] S hogy a fentebb idézett, portánkénti 2–3 aranyforint pénzjáradék sem különleges, azt mi sem bizonyítja jobban, mint egy 1425-ből származó adólajstrom, amely már a 15. század elejéről rendkívüli összegű jobbágyi adókról számol be. Az alábbi gondolatsor, ha igen vázlatosan is, a földesúri pénzjáradék jobbágyságra nehezedő súlyát kívánja meghatározni. Ehhez pedig az előbb említett adólajstrom vizsgálatánál aligha lehet jobb kiindulópontot választani.

*

A jegyzék címe ugyan némiképp félrevezető (*Registrum dicarum in Royche in anno vigesimo quinto),* hiszen a „*dica*" szó alapján az összeírást akár a királlyal

publiées à l'occasion du XIIe Congrés International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. I. k. Bp. 1965. 68.

[9] *Szabó István*: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Agrártörténeti tanulmányok 2. Bp. 1975. (a továbbiakban *Szabó*: Mezőgazdaság) 73–75.

[10] Uo. 76.

[11] „singulis annis in taxarum seu collectarum extraordinariarum... exaccionibus prefato fratri Nicolao abbati debitam obedientiam exhibere, ymmo talismodo taxas pecuniarias per ipsum super vos imponendi sibi absque contradiccione et recalcitracione aliquali extradare et persolvere modis omnibus debeatis": Hazai okmánytár I–VIII. Kiadják: Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső. Győr-Budapest 1865–1891., II. 239–240.

szemben teljesített adózás emlékének is vélhetnénk, ha mind az országos köztörténet,[12] mind a helyi események nem győznének meg arról, hogy valójában a legkorábbi fennmaradt földesúri adólajstrommal állunk szemben.[13]

Az összeírás ugyanis a Dráván-túlra, egy a 14. század második felében uradalommá alakult egykori kis várispánság, a Körös megyében fekvő Rojcsa (Rovisce) területére kalauzol. A birtok 1393-ban került magánkézre, miután Zsigmond egy tollvonással odaajándékozta azt Szerdahelyi Ders Mártonnak és testvérének, egy Somogyban birtokos familia két tagjának.[14] A tehetős középbirtokos család[15] kiemelkedő tagja, Ders Márton, a kor egyik hatalmassága, Bebek Detre udvarában nevelkedett, majd a kor szokásaihoz híven Detre familiárisa lett, s gyors karriert futva be, hamar a báró jobb kezévé lépett elő: 1389–1392 között ura szlavón báni kinevezésével egyidejűleg a tartomány vicebánja, körösi és zágrábi ispán lett, később temesi alispán, majd újra vicebán, végül alnádor. (Bár történetünk szempontjából csak közvetett jelentőséggel bír, mégis meg kell jegyezni, hogy Márton 1403-ban, a bárók felkelése idején Bebek Detrét elhagyta, s a király oldalára állt, aminek jutalmaképpen rövid időre asztalnokmester, azaz báró lett.)[16] Az adomány, amit nyilván Bebek Detre járt ki Zsigmondnál, egy csapásra várúrrá (Tapalóc), s egy közismerten gazdag uradalom birtokosaivá emelte a Szerdahelyieket.

E gazdagság egyik korai tanúbizonysága maga a lajstrom, amely részint koraiságával összefüggésben több szempontból is különleges. Még kivétel nélkül egytagú neveket sorol fel, az egy aranyforintnál kisebb tételeket a középkori Magyarország századokon át használt, ám ekkoriban már idejétmúlt számítási pénzében, a mindenkori forgalomban lévő dénárokból negyvenet jelentő *pensa*ban adja meg,[17] s ami a jelen gondolatmenet szempontjából elsődleges: kirívóan magas adókról számol be. A jegyzék nyolc birtokon, 407 falusi és mezővárosi adózót nevez meg, akik összesen 1531 aranyforint dikát fizettek, vagyis átlagosan közel 4 forint lerovásával tettek eleget kötelezettségüknek. A magas átlagérték azonban némileg megtévesztő, ugyanis óriási különbségeket takar. A jegyzék szerint a leg-

[12] Mint az a lajstrom tételeiből első pillantásra kiderül, nem ún. kamara-haszna jegyzékről van szó, 1425-ből pedig rendkívüli királyi adó a szakirodalom szerint nem ismeretes: *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437. Bp. 1984. (a továbbiakban *Mályusz*: Zsigmond) passim.

[13] DL 25 929.

[14] DL 33 468.

[15] A Szerdahelyiek birtokviszonyairól két osztálylevelük tájékoztat 1385-ből. Ezek tanúsága szerint szétválásukkor 17 birtok volt kezükön, de ezeket nyolc részre kellett osztaniuk: DL 7128. és DL 7129. A családra l. *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I–II. (História Könyvtár (Kronológiák, adattárak 5.) Bp. 1996. (a továbbiakban *Engel*) II. 230. (Az egyes nemesi társadalmi csoportokra jellemző életpályákra l. *Engel Pál*: A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 25.) Bp. 1998. 104–106. és 109.

[16] Nevelkedése („a temporibus sue adolescencie continue in nostra curia crescendo"): DL 33 377.; tisztségei: *Engel* II. 230. és az ott hivatkozott oldalakon. (1403. évi pártválasztására l. *Engel Pál*: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban. (Értekezések a történeti tudományok köréből 83.) Bp. 1977. 44.

[17] A pensara ld. *Engel Pál:* A 14. századi pénztörténet néhány kérdése. Századok 124. (1990) 75–78. és 91. A jegyzék készítője természetesen már forintban számolt, s hogy a *pensa* számítási egységként mégis fontos eleme az összeírásnak, annak részben valószínűleg az aranyforint-dénár kurzus hússzal vagy negyvennel osztható volta, részben a legalacsonyabb adókategóriák 1/16-od és 1/8-ad aranyforintban történő rögzítése lehetett az oka.

nagyobb behajtott adó 25 aranyforint volt, ekkora összeget 6 fő fizetett. Kereken száz személyt találunk az átlag fölött, ugyanakkor 25-en mindössze 40 dénárral, vagyis, az aranyforint-dénár akkori kurzusa (1 forint = 300–320 dénár) szerint 1/8-ad arannyal adóztak.[18] Kétségkívül impozáns számok, a középkor vidéki Magyarországán nincs még egy hozzájuk fogható.

A jegyzékben szereplő helységek közül az okleveles adatok szerint kettő, Rojcsa és Szentbenedek volt mezőváros, jóllehet az utóbbi első ízben csak 1458-ban fordul elő *oppidum*ként és később is föltűnik még mint *possessio*.[19] A többi fél tucat település azonban kisebb-nagyobb falu, igaz Zelán vámhely is állt.[20] De lássuk mindenekelőtt a legfontosabb adatokat, az egyszerűség kedvéért pontokba szedve:

A települések neve,	az adózók száma,	a behajtott adó	és az adóátlag:
Banicsevc:	15	30,5 forint	2,030 forint
Besenevc:	20	34,5 forint	1,725 forint
Dorozlouch:	10	22,5 forint	2,225 forint
Ivanóc:	48	278,8 forint	5,800 forint
Rojcsa:	192	738,5 forint	3,84 forint
Sztruga:	11	36,5 forint	3,32 forint
Szentbenedek:	73	249,0 forint	3,41 forint
Zela:	38	141,5 forint	3,72 forint

Két-három kis falu, két népesebb *possessio*, és egy kis mezőváros. Mindössze Rojcsa *oppidum* 192 adóegysége vall megyei szinten is igazán jelentős településre, ami persze Körös esetében majdhogy országrész, ám szembeötlő ugyanakkor, hogy a helységek mérete-lakosságszáma és az adóátlagaikban lemérhető teherbírásuk között nincs szoros összefüggés. A jelenség elsősorban az *oppidum*ok szegényeinek széles táborában leli magyarázatát (a nyugat-dunántúli Kanizsai-uradalmakban is ez volt a helyzet), ami arra utal, hogy — legalábbis Rojcsán — a tehetős falvak a birtokos számára éppoly fontos bevételi forrást jelentettek, mint a mezővárosok.

A jegyzék az adózókat széles skálán helyezve el, összesen 28 fokozatba sorolta őket. Az érdemi legalacsonyabb tétellel (40 dénár) adózókat és a legmagasabb dikát, 25 aranyforintot fizetőket más, későbbi lajstromoknál jóval nagyobb, kereken 200-szoros különbség választja el egymástól.[21] S ha e mikrotársadalom keresztmetszetét tovább vallatva azt is megnézzük, hogy egy-egy „adósávba" a taxafizetők hány százaléka esett, és számukat összevetjük a sávra eső adó összegével, akkor világosan kiderül, hogy a Szerdahelyiek a terhek oroszlánrészét gazdag jobbágyaik vállaira rakták. Példának okáért: a hat leggazdagabb, egyenként 25 aranyforintot fizető személy a teljes taxa közel tizedét állta, a felső 20%-tól pedig

[18] A kurzusra l. *Mályusz*: Zsigmond 194. és *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története. I. 1–7. és II. 1–6. Sopron 1921–1943.(a továbbiakban:*Házi*) II/2. 340–342. (Sopron városában az árfolyam 273–300 dénár között mozgott 1426-ban, 1425. évi pontos számadás nem ismeretes.

[19] Oppidumként: DL 15 272. és DL 15 274., mint possessio: DL 16 449. (1466) és DL 32 851. (1473).

[20] Zela vámhelyként 1476-ban bukkan fel: DL 33 392.

[21] A teljes igazság az, hogy a különbség voltaképp 400-szoros, mivel a legalacsonyabb adó 20 dénár azaz 1/15–1/16-od aranyforint volt. Ekkora összeggel azonban mindössze egyetlen személy adózott, ezért reálisabbnak tartottam a 25 fő által fizetett 40 dénárral számolni.

az összeg több mint fele folyt be, miközben az 1 aranyforintnál kevesebbet fizetők, ők az uradalom népességének hetedét alkották, a terhekhez mindössze 5% erejéig járultak hozzá. A rojcsai taxa tehát nyilvánvalóan jövedelem-, illetőleg vagyonadó volt, sajnos ismeretlen kulccsal, és ha jobban belegondolunk, szinte lehetetlenül magas behajtott összegekkel.

Összehasonlításképpen érdemes megjegyezni, hogy egy városi ácsmester napibére ezidőtájt (1426) Sopronban 20 bécsi dénár, azaz 1/9-ed aranyforint volt, egy képzetlen segédmunkásé pedig ugyanott 7–10 dénár körül mozgott. Ezek szerint a legalacsonyabb taxa egy városi iparos bő egy napi, illetőleg a „*Knecht*"-ek 2–3 napi bérével volt egyenlő. Ez valóban nem tűnik kifizethetetlennek. De mit gondoljunk a lajstrom szerint korántsem magas 5–6 aranyforintos taxáról, ami bizony ácsmesterünk évi fizetségének ötödét vitte volna el, hogy a legnagyobb adókat a városi iparos-jövedelmekhez mérve már ne is említsük, hiszen azok egy tucat ökör árával, vagy például egy kisebb malom építési költségeivel voltak egyenlőek.[22]

Vajon egyszeri különleges, avagy éves rendszerességű adózás emlékével állunk szemben? Elképzelhető vajon, hogy jobbágyparasztok és mezővárosi polgárok a 15. század elején képesek voltak évről-évre ekkora summát előteremteni? Az adóösszegek valóban oly magasak, gondoljunk Ivanóc közel 6 aranyforintos taxaátlagára , hogy egy efféle pénzjáradék rendszeres behajtásának lehetőségét aligha lehetne reálisan felvetni, ha nem emlékezne meg közvetlen módon is több forrás az uradalom birtokosai, a Szerdahelyiek által évente beszedett rendkívüli adóról.

A híradások első csoportját alkotó dokumentumokról szinte bizonyosan állítható, hogy a dika-jegyzék közvetlen előzményeibe engednek betekintést. A szóban forgó oklevelek a hajdani Rojcsa *comitatus* nemes várjobbágyainak a földesúr Szerdahelyiek ellen folytatott hosszú és elkeseredett küzdelmét tárják fel. A társadalomtörténeti problémák sorát fölvonultató viszály részletes tárgyalására ez alkalommal nincs mód, ezért érjük be annyival, hogy az új földesúr és a várjobbágyok konfliktusának egyik gócpontját a Márton bán által az uradalomban újonnan bevezetett, s a régi terheket sokszorosan felülmúló adó jelentette. Az oklevelekben hol *taxa*ként, hol *dica*ként feltűnő pénzjáradékot a Szerdahelyiek nemcsak a várjobbágyoktól követelték (és hajtották be, ha kellett, erővel), azt minden egyes jobbágyuk számára kötelezően előírták. Teljesítése alól Rojcsa *oppidum* sem vonhatta ki magát, ám mezővárosával szemben Ders Márton engedményekre is hajlandó volt; ugyanis a megemelt adó ellentételezéseként az egyik várjobbágybirtok (*Lukonouch*) szántóinak zömét és egy másik predium (*Roysna*) szőlőhegyét is átengedte az *oppidum* civiseinek. Miután pedig a várjobbágyok kárára város és földesúr az adózás kérdéséről ily módon megegyezett, kapcsolatukat többé konfliktus már nem is árnyékolta be, sőt Márton „bán" még országos vásár tartásának lehetőségét is kijárta civisei számára. A helyzet azonban 1417-ben, Márton török fogságba esését követően, gyökeresen megváltozott, és 1421-ig ádáz küzdelem folyik majd a földesúri család és a hajdani várjobbágyok valamint a konfliktus hullámverését kihasználni igyekvő mezővárosi polgárok között. Ám 1423-ra a béke

[22] Bérek: *Házi* II./2 313.; malom építési költsége (igaz későbbről: 1494-ből) 28 forint: DL 56 291.

helyreállt és a Szerdahelyiek a királytól nyert felhatalmazás védelme alatt térhettek vissza az időközben meghalt Márton által kialakított adózási rendhez.

A második tudósítás kissé késői, 1503-ból maradt ránk, és voltaképp Csáktornyai Ernuszt Jánosnak a Szerdahelyi Dersfiek ellen két évvel korábban viselt „magánháborúját" beszéli el. A nagyszabású hatalmaskodás során Ernuszt megostromolta és bevette magát Tapalóc *castellum*ot is, a Szerdahelyiek székhelyét, majd beült az uradalomba, és mint új földesúr élvezte annak javait. E minőségében azonban igazán sajátosan járt el. Tapalócot ugyan annak rendje és módja szerint kirabolta és a halastavakat is lehalásztatta, de emberei az uradalom jobbágynépét nem háborgatták, az útonjárókat nem fosztogatták, és a rojcsai országos vásárt, s a keresztúri piacot sem dúlták fel. Csupán a vámokat és a *tributum forit* szedték be, és természetesen igényt tartottak Szerdahelyieknek járó adókra. Így értesülünk arról, hogy Ernuszt kezébe került a György- és Mihály-napi cenzus, valamint az *azévi*, két alkalommal fizetett 650 aranyforint *taxa extraordinaria*.

Noha a Zsigmond-kori 1531 aranyforinttal szemben hetvenhat évvel később jóval kisebb összeget hajtottak be taxa formájában, a Jagelló-kori példa annyit mindenképp igazol, hogy a Dersfiek Tapalóchoz tartozó birtokain a *taxa extraordinaria* éves behajtásának gyakorlata a várjobbágyokkal és Rojcsa oppidummal vívott küzdelem után is fennmaradt.[23]

Azt persze tudomásul kell vennünk, hogy az 1425. évi lajstromban szereplő összegek rendszeres behajtásáról, minden kétséget kizáró módon, az oklevelek nem emlékeznek meg. A hiány ugyan fájó, de korántsem végzetes. A lényegi kérdés ugyanis valójában az, hogy a taxa mekkora súllyal nehezedhetett az uradalom jobbágyságára, s ha ezt valamiképpen számszerűsíteni lehet, akkor az majd mértékétől függően választ ad a rendszeresség kérdésére is. De lehet-e számszerűsíteni?

A középkori Magyarország ugyan fejlett írásbeliséggel rendelkező királyság volt, ahol az élet megannyi apró rezdülését papírra vetették, ám olyan jellegű összeírás vagy feljegyzés, ami egy helység összes jövedelmét (tehát nem csupán a földesúri és egyházi bevételeket) tételesen feltűntetné, mindezidáig nem került elő, s valószínűleg a jövőben sem fog.[24] Egyetlen település éves jövedelmének pontos nagyságát mégis jól ismerjük. Az Abaúj megyei Gönc *oppidum*ról van szó, amely a számára kiállított nyugta szerint az 1387. évi ún. hetedadónak nem kevesebb mint 1000 aranyforint befizetésével tett eleget.[25] Az adó, amit Zsigmond és a Kanizsai-liga a lázadó Horvátiak ellen indítandó sereg felállítására szánt, s a parasztokra, a mezővárosok lakóira és a városi polgárokra egyaránt kivetettek, az elnevezéshez híven az éves jövedelem hetedrészének befizetését követelte meg.[26]

---

[23] DL 10 513., 10 747., 10 971., 33 367., 33 383., 33 473. Tapalóc elfoglalásáról: DL 21 225.

[24] Ilyen jellegű felmérések persze biztosan készültek, s a zágrábi káptalan levéltárában egy ilyesféle jegyzék a 15. század végéről fenn is maradt, de részint távolról sem öleli fel a paraszti gazdálkodás összes elemét, részint mértékegységei is ismeretlenek, úgyhogy felhasználásától el kellett tekintenem: DF 256 598. (Zágrábi kápt. mlt. 29–16.)

[25] Gönc hetedadója: A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb- ágának okmánytára I–XII. Szerk. Nagy Iván, Nagy Imre, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál. Bp. 1872–1931. (a továbbiakban: Zichy) IV. 344.

[26] Vö. *Mályusz*: Zsigmond 30.

[27] *Engel Pál*: Kamarahaszna-összeírások 1427-ből. (Új Történeimi Tár 2.) Bp. 1989. 35.

Gönc éves jövedelme 1387-ben tehát mintegy 7000 aranyforint volt, sőt jóval több, mert a pénzösszeg mellé még 50 hordó bort is adniuk kellett volna, de ezt már elengedte a király, s ezért ezzel ne számoljunk. Mint minden adóból számított jövedelem, alighanem ez is kisebb a valóságosnál, hiszen Gönc lakói is nyilván a lehető legkevesebbet adták, de lévén a mezőváros ekkor még királyi birtok, parasztpolgárai jövedelmeik eltitkolásában túl messzire nem mehettek. A becses adatot az teszi a jelen írás számára nélkülözhetetlenné, hogy Abaúj megye 1427. évi kamarahaszna-összeírása megadja a mezőváros portaszámát: az 1391 óta a Bebek család birtokában lévő oppidumban 191 adóegységet írtak össze.[27]

Legkevesebb 37 aranyforint éves jövedelem: átlagosan ennyi jutott Gönc minden egyes portájára Zsigmond uralkodásának első évében. Igazán tekintélyes összeg, s ami talán a legfontosabb: nem utólagos számítgatás és mérlegelés eredménye. A kérdés csupán az, hogy a jelentős Abaúj megyei bortermelő és borkereskedő mezőváros anyagi helyzete alkalmazható-e máshol, például az adófizetők számát tekintve gyakorlatilag azonos méretű szlavón *oppidum* esetében? Úgy tűnik, hogy igen, ámbár a szintén jelentős borkereskedelmet folytató Rojcsa — több mint 100 aranyforintra rúgó 1501. évi vám- és vásárbevételei, és hol kifosztott, hol tekintélyes kölcsönt (240 aranyforint) nyújtó jómódú kereskedői miatt — egy fokkal alighanem még gazdagabb is lehetett Göncnél.[28]

A jövedelmek ilyetén konvertálása persze korántsem tekinthető kifogástalannak, de a nagyságrendet illetően mégis megfelelően érzékelteti, hogy a szlavón uradalom birtokosa sokat követelt ugyan, lehetetlent azonban nem kívánt. Így a Márton bán által Rojcsa oppidumban bevezetett új normatíva egy átlagosan 10%-os jövedelemadó lehetett, ami a szegényekre inkább kisebb, a gazdagokra pedig nagyobb arányban hárult, s valószínű, hogy a Szerdahelyiek ekkoriban évről-évre éltek is vele.

Gönc és Rojcsa: két tehetős mezőváros. Helyzetük és jólétük országosan azonban aligha általánosítható. Nézzük meg tehát, hogy az egyszerű jobbágyfalvak szintjén mit tapasztalunk.

A mezővárosénál jóval egyszerűbb falusi világ adóterheinek felmérése elvileg egyszerű feladat: mindössze a mezőgazdasági termelés értékének, a gazdaságok számának és a kivetett adók nagyságának ismerete szükséges hozzá. A középkori Magyar Királyság történetének forrásviszonyai között azonban ezek közül valami mindig hiányzik. A helyzetet ráadásul az is bonyolítja, hogy a középkori magyar falvak agrárproduktumának teljes keresztmetszetét, az állattartásra és azon belül is a nagyállattartásra vonatkozó statisztikusan értékelhető források szinte teljes hiánya miatt, még néhány mintavétel erejéig sem lehet pontosan megismerni, s ennek megfelelően értékét számszerűsíteni. Az elsajátítás mértékének rekonstrukciója azonban, legalábbis bizonyos kompromisszumok árán, nem reménytelen.

A pozsonyi káptalan számadáskönyvében *(Liber proventuum)*[29] ugyanis több olyan bejegyzés található, amely a fentebb vázolt korlátok között, az egyházi tes-

[28] Vámra: DL 21 225.; kölcsön: DL 99 628.; rojcsai kereskedők kifosztása 1417-ben: DL 10 971. és 1488-ban: DL 19 409.; a rojcsai vám elfoglalása 1464-ből: DL 16 401.

[29] DF 281 414. (Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom, Liber proventuum 1472–1529.) (a továbbiakban: PSzkv.)

tület fél tucat birtoka; a Kis-Kárpátok lábai előtt, a mai Fekete-víz mentén fekvő Körmösd, Papfalva és Torony, a Csallóköz nyugati végén található Vők, valamint a nagy sziget derekán elterülő Vásárút és Nyárasd vonatkozásában az elemzés lehetőségét biztosítja. Egyrészt fennmaradt két rövid, összesített feljegyzés e falvak 1474. és 1479. évi gabonatizedéről. Másrészt, egészen kivételes módon, a települések adóegység-számain és évi rendes cenzusán túl, a káptalan által a közösségekre kivetett *taxa extraordinaria* összegét is ismerjük a fenti évekből. Azt persze tudomásul kell venni, hogy eredményeink még a Csallóköz, e vitathatatlanul elsőrendű gabonatermő vidék esetében is részlegesek s mai szemmel nézve nagyon pontatlanok lesznek, ám az inkább csak bizonyos arányokat felvázolni hivatott adatoknak eléggé meg nem becsülhető hozadéka az, hogy a töredékesen ismert paraszti termelés és a mai ismereteink szerint gyakorlatilag teljesnek tekinthető adózás eredőjeként a hajdanvolt jobbágyterheknél jóval magasabbat mutat, s így a következtetéseket *eo ipso* erősíti.

A középkori Magyarországon meghonosodott gyakorlat szerint az egyes káptalanok általában birtokaik teljes tizede felett rendelkeztek. Így volt ez a pozsonyi Szent Márton egyház esetében is.[30] A kis feljegyzés adatait tehát az esztergomi érsek tizedrészesedésével nem kell kiegészíteni, azokból egyenes úton jutunk el a települések gabonatermeséhez. Bizonytalansági tényező, persze, így is akad bőven, hiszen a szemnyerés pontos ismeretének hiányában egy 1552-ből származó cséplésjegyzékkel és a számadások némely tételével kellett operálni, továbbá a gabona árát is csak a pozsonyi piac egyfajta „középértékén" s nem konkrét helyi adásvételek nyomán kialakított értéken állt módomban számolni.[31] Ráadásul, lévén a *Liber proventuum* számadáskönyv és nem urbárium, gyakran az adóegységek számát közvetett úton kellett meghatároznom. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ezek a nehézségek a középkori magyar gazdaságtörténet-írás természetes velejárói, s hogy e néhány település (minden viszonyítás kérdése) még mindig kimagaslóan jó forrásadottságokkal rendelkezik. Lássuk tehát az adatokat annak előrebocsátása mellett, hogy a kepe másfél pozsonyi mérővel, egy mérő búza pedig 20 dénárral lett átszámítva[32], s a gabonatermés értéke ott is, ahol ezt nem jegyzem meg, természetesen mindig a tized levonása és a vetőmag negyedrésze nélkül értendő.

Vők: Az 1474-ben 12 *laneus*t számláló falu cenzusa összegszerűen nem volt magas, egy-egy telek után két részletben: Szent György és Szent Mihály ünnepe táján 40 dénárt fizetett gazdája. Ezen kívül még azt tudjuk, hogy a gazdaságok 2 dénár értékben úgynevezett sajtpénzt is adtak. Ugyanakkor gabonatermése 1474-ben 900 kepére azaz 1350 pozsonyi mérőre rúgott, ami az 1/4 rész vetőmag

[30] A káptalan számadáskönyve a tizedek birtoklása ügyében biztonsággal eligazít. *Holub:* Zala megye 385. (A veszprémi egyházmegye példája.)

[31] A cséplésjegyzék: MOL MKA Regesta decimarum (E 159.) Pozsony megye az 1552. évnél. A nagyszombati mérővel mért cséplés kerekítve 3 mérő/kepe (azaz 1,5 pozsonyi mérő/kepe) termésről számol be.

[32] Az árakra ld. Pozsony város: 1473–1478 között: DF 277094–6 (Pozsony város lt. Kammerrechnungen 38–40) passim,; a Csallóköz árai valamivel alacsonyabbak: 17 dénár 1492-ből: DF 244129. (MTA Könyvtára, Kézirattár 487.), de az adat végrendeletből származik, illetve 16 dénár, de ez utóbbi nagybani ár és 700 somorjai szapu (26–28 tonna!) búza eladására vonatkozik: DF 274847. (OA Galanta, Somorja A-12–136) és DF 274848. (OA Galanta, Somorja A-12-23)

és a tized nélkül mintegy 180 forint értéket jelentett. A gabonatermés tükrében az 504 magyar dénár éves cenzus elenyésző: 2,8%, ám ez évben 40 forint rendkívüli adó is sújtotta a vőki jobbágyokat.[33] Ez a telkenként 3,3 aranyforintra rúgó taxa gabonatermésük ötödével ért fel, s már valóban komoly adót sejtet, de van egy meghökkentő sajátsága. Nevezetesen az, hogy nem a káptalan vetette ki, hanem bizonyos kihágásaik miatt fizetését maguk a vőkiek vállalták (*propter eorum excessus dicunt dare florenos XL).* Hogy a kihágás mi lehetett, azt inkább csak sejteni lehet, mint tudni, de feltehető, hogy a jobbágyok a káptalan előzetes engedélye és bér fizetése nélkül annak egy földjét elfoglalták.[34] E taxa különleges voltát és annak mintegy kártérítés jellegét a település egy másik, negyedszázaddal későbbről ismert taxa-kötelezettsége is bizonyítja: ekkor két másik településsel együtt fizet, s ez a három falu együttes termésére vetítve nem érte el a cenzus kétszeresét.

*Körmösd*ön ezidőtájt 9 *laneus,* ezt olykor *domus*nak is írták, és egy negyed telek állt. Egy 1473. évi adat szerint Mihály-napi cenzusa telkenként 76,5 bécsi dénár volt, az egy évvel későbbi feljegyzés viszont már csak 72 bécsi dénár cenzust említ. A falu György-napi 76 dénáros kötelezettsége alapján mégis inkább az előbbi látszik valószínűnek, s ha így számolunk, akkor a félretett vetőmag után 86 forint értékű gabonatermése állt szemben a közösség 4,1 forint teljes cenzusával, egymáshoz viszonyított arányuk tehát: 4,8%. Taxáját csak 1499-ből ismerjük, ekkor Toronnyal és Vőkkel együtt 23 forintot adott, ami együttes gabonatermésük értékének 5,6%-a.[35]

Papfalván a számadáskönyv egészében a káptalan két *possessor*át emlegetik, akik rendes pézszolgáltatásuknak 1–1 font bécsi dénár lerovásával tettek eleget. A cenzus esetükben 8,8%, de tudnunk kell, hogy a két jobbágygazdaság inkább állattenyésztésből élt és méhészkedett, s csak ez utóbbiból 1506-ban legkevesebb 15 forint jövedelmük származott.[36]

Torony: 12 *laneus* és 8 *„hóstát"*. Cenzus és sajtpénz, melyek együtt a telkekre 126, míg a zsellérekre 34 bécsi dénár terhet róttak. Az összességében közel 6 forint adó (595 magyar dénár) 143 forintot érő gabonaterméssel párosult, ami közel azonos a Körmösd falubeliek helyzetével: 4,1%.[37]

Nyárasdon a káptalan a Szentgyörgyi grófok mellett csak részbirtokos volt, s a *portio*ján lévő adóegységeinek sajnos sem a számát, sem a György- és Mihály-napi adóját nem ismerjük.[38] Egyrészt azért nem, mert egy könyvelési tétel szerint, azokat „a" *registrum*ban (nyilván a káptalan egy másik, kimutatásait összegző könyvben) tüntették fel, másrészt mert gyakran a szomszédos Vásárúttal együtt fizetett. Egyedül taxájáról maradt fenn adat 1486-ból, ez 8 forint volt, s annyit tudunk még, hogy 1474-ben Vásárúttal együtt 56 forint rendkívüli adót vetett ki

[33] PSzkv. 9., 25., 26., 111., 128. (Ez utóbbi adat már 1515-ből.)

[34] Uo. 12. (Ez persze csak feltételezés, s onnan ered, hogy a taxaval egyidejűleg a vőki bíró nevére, egy meg nem nevezett birtok vonatkozásában, 10 forint tartozást jegyeztek fel.)

[35] Pszkv. 7.; a György-napi cenzus: uo.19.; a Mihály-napi: uo. 24.; a taxa: uo. 57.

[36] A possessorok száma és adója: PSzkv. 20.; a tized: uo. 26.; a méhtized: uo. 88.

[37] Pszkv. 6; a Mihály-napi cenzus: uo. 6.; a jobbágyok száma: uo. 19.

[38] A közös birtoklásra: DL 11 718. (1425.); határjárása 1407-ből: DF 227 792. (Pozsonyi kápt. mlt. D-1-6).

rá a káptalan. Mindössze tehát annyi mondható el, hogy Mátyás halála előtt négy évvel földesurai 161 forintot érő gabonatermésének 5%-ára tartottak igényt.[39]

Vásárút: A kiváló adottságokkal, kedden tartott hetivásárral és többek között jó szántókkal rendelkező falu, amelynek területét a 14. század végén szemrevételezéssel 14 királyi ekére becsülték, 1474-ben 39 *laneus*t számlált.[40] A cenzus Szent Györgykor és Szent Mihálykor fizetendő 100–100 bécsi dénár telkenként, vagyis a település 26 forint adót fizet, miközben csak gabonabevétele elérte a 900 forintot. Ez a gabonatermés 2,9%-át kitevő pénzadó Vásárút esetében, úgy tűnik, inkább csak jelképes lehetett, s ezt alighanem a pozsonyi prépost és a kanonokok is hasonlóképpen gondolták, mert legalábbis amiről tudunk, egy ízben (1474) közel félszáz forintot, más alkalommal (1486) pedig 60 forint taxát vetettek ki a birtokra.[41] Azonban ez utóbbi, nagyobbik taxa, sem vitt el többet a gabonabevétel bő 7%-ánál, ami gyakorlatilag másfél forint terhet jelentett *laneus*onként. E számok azonban túlzóak, a település földesúri pénzterhe az előbb vázoltaknál arányaiban kisebb volt, Vásárút ugyanis nem kizárólag gabonatermesztésből élt.

Mocsarakkal, nádasokkal és vizekkel gazdagon átszőtt határában Pozsony megye talán legkiválóbb vizafogói terültek el: a Prépostszéke, a Sinketekuta (Sinkakútja?) és a Szarvasörvény. Hogy ezek mekkora jövedelmet biztosítottak jobbágynak és földesúrnak, ma már sajnos csak néhány adatfoszlányból lehet sejteni, de ezek is imponálóak. Kérdéses persze, hogy azt az 1396-ból származó sérelmet, mely szerint a Szentgyörgyi grófok a Prépostszéke előtti cége (halfogó építmény) lehalászásával 196 vizát vittek el jogtalanul, illetve egy másikat 1520-ból, amely 325 viza elejtéséről ad hírt, szabad-e számszerűségében is komolyan venni, de az mindenesetre tény, hogy az itteni vizeket a Szentgyörgyi és Bazini grófok több mint egy évszázadon át igyekeztek a legkülönbözőbb eszközökkel megszerezni.[42] A tényleges halászzsákmány értékét azonban csupán egyetlen alkalommal, az 1492-es esztendő esetében áll módunkban megbecsülni. Ekkor ugyanis a számadáskönyv 14 viza 88,5 forint értékben történt eladását rögzítette. Mivel a hatalmas jószágok esetében a halászóhely birtokosa általában harmadrészt, esetleg felerészt követelt a zsákmányból, bizonyosra vehető, hogy ebben az évben Vásárúton legkevesebb 30–40 vizát ejthettek el. Ezeket általában kettesével rakták szekérre, s úgy szállították, a kisebb halakat pedig lajtkocsikon (*currus aut layth*) vitték piacra.[43]

Néhány mondat erejéig a vásárúti jobbágyok jövedelemszerzésének harmadik fontos módozatáról, a nagyállattartásról is meg kell emlékezni. Az állatokat, elsősorban szarvasmarhát, a falu határában, a gyakran vízjárta réteken legeltet-

---

[39] Taxája: Pszkv. 17.; tizede: uo. 25.

[40] Keddi napon tartott hetivásárának engedélyét még Zsigmondtól nyerte el 1422-ben: DF 227 721. (Pozsonyi kápt. mlt. C-2–21). Megerősítette V. László 1453-ban: DF 227 722. (Pozsonyi kápt. mlt. C-2–22). Határát a Szentgyörgyi és Bazini grófokkal folytatott határviták miatt szinte évente bejárták: DF 227 732. (Pozsonyi kápt. mlt. D-1–6): itt Nyárasddal együtt. L. még: DF 227 803. (Pozsonyi kápt. mlt. D-1–19.); Pszkv. 17.

[41] Ismerjük továbbá az 1490-ből származó taxa befizetésének egyik részletét, ez 18 forintot tett ki: Pszkv. 30.

[42] 1396: DF 227 848. (Pozsonyi kápt. mlt. E-2–26) 1520 és 1525: DF 227 881. (Pozsonyi kápt. mlt. E-2–58) Pereskedésükhöz l. még: *Knauz Nándor*: A pozsonyi káptalan és a Szentgyörgyi grófok. Magyar Sion 1865. 5–17., 103–122., 181–199., 241–266.

[43] A vizákra: Pszkv. 33. és DF 227 868. (Pozsonyi kápt. mlt. E-2–45).

ték, s a ridegen tartott állatok mellé a pásztorok itt a viszonylag szűk határok között is kiköltöztek, s a falu vagyonát állandó jellegű kunyhóikból őrizték (*quasdam domunculas seu casas pastorum pro animalium conservatione factas*), miként azt az 1517. évi határjárás alkalmával maga Werbőczy István is megfigyelhette.[44] A hízott marhát azután a vásárútiak általában az óvári piacra (Moson m.) hajtották és ott értékesítették. Marhatartásuk és kereskedelmük méreteiről részleteiben nem lehet számot adni: arról mindössze egy oklevél számol be, mely szerint 1496-ban négy helybéli jobbágy 24 ökröt vitt a Szentgyörgyi grófok birtokában álló határszéli *oppidum*ba eladni.[45] S végezetül essék még egy szó a Nyárasd felé eső határrészen álló nyárerdőben folytatott méhészkedésükről: ennek teljes értékét egy hatalmaskodás kapcsán 1426-ban száz aranyforintra becsülték.[46]

Összegezve az eddig elmondottakat annyi, úgy vélem, bízvást állítható: a pénzjáradék a káptalan birtokain nem rótt súlyos terhet az ott élő jobbágyokra. A tiszta gabonajövedelem szinte kivétel nélkül 3–5%-át kitevő cenzus persze összegszerűen sem volt magas, hiszen három településen is csak 40 dénár körüli értéket jelentett, s úgy tűnik, hogy az egyházi testület a rendkívüli adó kivetésének lehetőségével is visszafogottan élt. A jobbágyparaszti jövedelmekhez mérten elviselhetőnek tűnő adó jelensége mégis figyelemre méltó, s különösképp Vásárút esete tűnik példaértékűnek. A települést ugyanis, nyilván tehetősségéhez mérten, a káptalan is nagyobb összeggel terhelte, ami összességében és telkenkénti átlagban akár a két forintot is meghaladhatta. Ez az adó azonban a vásárútiak nettó gabonatermésének még mindig csak bő 10%-a volt, s a bevételi oldalt a helybéli jelentős állattartással kiegészítve jó okunk van azt sejteni, hogy a falu teljes jövedelmének ennél jóval kisebb hányadát, talán 6–8%-át tehette ki. Jóllehet az vitán felül áll, hogy Vásárút jómódú falu volt, mégsem valószínű, hogy lakói a Csallóköz más településein élőkhöz képest kirívóan gazdagok lettek volna. Erről részint közvetett adatokból is meggyőződhetünk, hiszen a jólét (igaz töredékes) nyomai jószerivel a nagy sziget majd minden településén tetten érhetők. Mégis, a közvetett adatok helyett hasznosabb, ha inkább a késő középkori Pozsony megye mindenható urai, a Szentgyörgyi és Bazini grófok három faluját vetjük vizsgálat alá.

Kiindulási pontunk ismét a *Liber proventuum*. A számadáskönyv ugyanis tizenhárom csallóközi település teljes gabonatizedét is közli, mivel ezekben a káptalan volt a *quarta* birtokosa.[47] Ezek döntő többségükben Szentgyörgyi és Bazini birtokok voltak, s minthogy közülük Miserd, Németsók és Vámosújfalu a grófok 15. század második feléhez köthető, ám datálatlan adólajstromában is felbukkan, s az utóbbi két falu adóegységszámait a Baziniak 1425. évi birtokbecsűje is közli, így a becsléshez szükséges legfontosabb adatok rendelkezésre álltak.[48] De csak

[44] Kürt-Vásárút 1517. évi határleírásában: DF 227 800. (Pozsonyi kápt. mlt. D-1–15).

[45] DF 227 871. (Pozsonyi kápt. mlt. E-2–48)

[46] DF 227 867. (Pozsonyi kápt. mlt. E-2–44)

[47] Pszkv. 13. A káptalan tizednegyedére: Monumenta ecclesie Strigoniensis I–III. Ed F. Knauz, L. Dedek. Strigonii 1874–1924. III. 692–697.

[48] A grófok tizedfeljegyzésben szereplő birtokai: Bruck, Csütörtök, Németsók, Lakpaka, Kürt, Vámosújfalu, Felistál, Szemet, Miserd. (Az adólajstrom: DL 32 682.; a birtokbecsű és az osztálylevél: DL 11 718. és 11 726. Itt jegyzem meg, hogy az Ila Bálint által a két birtoklevél alapján közölt adatok gyakran tévesek, vö. *Ila Bálint*: A Szentgyörgyi és Bazini grófok birtokainak kialakulása. Turul 41. (1927) 37–71.

bizonyos megszorítással. Az adólajstrom ugyanis nemcsak datálatlan, hanem címe sincs, így a benne szereplő összegeket, tagadhatatlanul önkényesen, az évi rendes cenzus egyik fizetési határnapjához tartozó tételeknek tekintettem, s ennek megfelelően a becslésnél kétszeresüket vettem alapul. Az eljárás tekintélyes adókat szült, s az eredmény számszerűen ekképp foglalható össze:

Kezdjük a sort mindjárt az egykor Csütörtökhely közelében fekvő, s később annak határába olvadt *Németsók*kal. A tizenkét jobbágytelket számláló település csallóközi léptékkel mérve is elsőrangú gabonatermelő község volt, 6330 mérő termése önmagáért beszél. Az ebből befolyó összeg 825 forintra tehető, vagyis átlagosan majd 70 forint értékű búzatermés juthatott minden egyes telekre. Ehhez képest 15 forint adója (1,25 forint portánként) a maga 1,8%-os terhével tulajdonképpen szóra sem méltó.[49]

A Vásárút közelében fekvő *Vámosújfalu* sokban hasonlíthatott a pozsonyi káptalan fentebb bemutatott birtokához. Jobbágyai a jelentős, de nem kizárólagos gabonatermesztés mellett ugyanis halászatból éltek. A búzából származó jövedelmük ennek megfelelően lényegesen kisebb Németsókénál, 503 forint, s a 26 telekre vetítve, nyilván a hasonló szerkezetű gazdálkodásból adódóan, inkább Vásárútéval mutat közeli rokonságot: 19 forint. S természetszerű, hogy adója is arányaiban némileg „magasabb": 4,4%.[50]

*Misérd*et, jóllehet inkább Németsók után illett volna említeni, két ok miatt is a rövid felsorolás végére hagytam. Egyrészt portáinak száma a korszakból nem ismert, másrészt az adólajstrom a település mellett 30 forint kötelezettséget jelez, aminek kétszeresével számolni egy egyszerű falu esetében legalábbis kétséges. Ezt a gyanút egyébiránt az 1549. évi királyi adójegyzék is megerősíteni látszik, amely a településen mindent egybeszámítva sem ismer 19 gazdasági egységnél (porta, zsellér, új telepítés, „egyéb") többet. Így pedig 2–3 aranyforint rendes évi adóteher jut a település minden egyes gazdasági egységére. Vajon reális lehet egy efféle feltételezés? Nos, Miséred gabonatermését ismerve egyértelmű igen a válasz. A falu 7350 mérős búzatermése a tized lerovása és a vetésre szánt negyedrész elraktározása után is majdhogy 1000 forint jövedelmet jelentett, aminek a feltételezett 60 aranyforint adó mindössze 6%-át vitte el.[51]

Persze Németsók és Miséred helyzete átlagosnak semmi esetre sem tekinthető: gabonabevételük valójában egy kivételes adottságú terület rekordtermésének eredménye. Esetük azonban két szempontból is példaértékű. E kivételes bőség ugyanis, amely portaátlagban a szintén csallóközi Tárnok falu 1568. évi rendkívüli termésével is felér,[52] egyrészt azt sugallja, hogy az ország egyik legtermékenyebb területén a 16. századi agrárkonjunktúra tetőpontján jelentkező termésmennyiségek korántsem különlegesek, sőt évszázados múltra tekintenek vissza.

---

[49] Pszkv. 13. és DL 11 718.

[50] A becsülevél külön is megemlít egy jó dunai halászóhelyet ott, ahol a falu lakói „solent pisces pendere cum sagenis et retibus" (DL 11 718.).

[51] DL 32 862. (Az 1549. évi adójegyzékre l. *Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén I–II. Bp. 1990. II. 588.

[52] Magyarország története tíz kötetben. Főszerkesztő: Pach Zsigmond Pál III/1–2. Bp. 1985. III/1. 341–342. A településen Zimányi Vera, a fejezet írója, jobbágyportánként átlagosan 153 mázsa búza- és zabtermést feltételez.

Másfelől az adózásra vonatkozó eredmény, ha csak három falu példáján keresztül, de *pars pro toto* mégis egy nagybirtok késő középkori állapotát tárja elénk, s aligha valószínű, hogy más Pozsony megyei uradalmak esetében ettől gyökeresen eltérő normákat kelljen feltételezni. Ugyanakkor magától értetődik, hogy egy, a Csallóköztől adottságaiban jelentősen eltérő vidékre (esetleg) merőben más viszonyok lehettek a jellemzők.

Hogy az iménti felvetés mennyire indokolt, az megítélhető lesz, ha szemügyre vesszük az Alsólendvai Bánfiak kisebb tartománnyal fölérő lendvai uradalmát. A birtoktest Jagelló-kori életéről egy igen részletes urbárium és több tizedjegyzék tájékoztat.[53] A zágrábi káptalant illető „Murán inneni" tizedekről fennmaradt jegyzékek révén egész pontosan 31 Bánfi-birtok, település és *villicatus* adózásába nyerhetünk bepillantást. Ezek egyenkénti részletes ismertetése hosszadalmas és egyhangú lenne, ezért a főszövegben való közlésétől jobb eltekinteni,[54] s csupán a tanulságok megvonására szorítkozni. Mindenekelőtt azt kell megállapítani, hogy az uradalom jobbágyságának pénzadója a gabonatized függvényében igen vegyes képet mutat. Hetésalja *villicatus* esetében ez mindössze 4%, ugyanakkor Kápolna falunál ez az arány már 12%, Tótfalu *villicatus* esetében pedig 18%-ra szökik fel, s így a cenzus a nettó termés közel ötödét követelte meg.[55] Az adókat, mint az országban mindenütt, a helyi szokások és a birtokosnak az egyes falvakkal kötött egyéni megállapodásai alakították, és így a hagyományok ereje olykor erősebb lehetett, mint a gazdasági racionalitás, mégis nehezen hihető, hogy egy uradalmon belül az adó mértékében az eltérés 4–5-szörös legyen. Erre utal a cenzus értéke is, amelynek összege itt sem volt magas. Az előbb említett Kápolnán 40,5 bécsi krajcár (54 magyar dénár), s Tótfaluban sem volt több 80 dénárnál. Vagyis nem az adó volt sok, hanem a gabonatermés mennyisége volt, legalábbis a Pozsony megyei adatokhoz mérten, csekély. De hát ez nem meglepő: a Csallóköz az ország egyik gabonamagtára volt.

Mielőtt azonban az „Aranykert" dícsérete a Lendva-vidék szegénységének képét sugallná, tegyük félre a ún. bekcsényi tizedjegyzékeket, s most már befolyásuktól mentesen lapozzuk át ismét az urbáriumot. Jószerivel egy teljesen más világ elevenedik meg: minden második-harmadik faluban jelentős tételekbe, ti. a sertéstized fejében fizetett díjakba ütközünk. A tized megváltása a Szentmihály *villicatus*hoz tartozó Zemerlakán például minden fél telekre 1 forintot rótt, miközben a cenzus csak 36 dénár. Szinte ugyanez a helyzet Rédicsen, sokban hasonló a Lippóc *villicatus*hoz tartozó falvakban, csakúgy mint a fentebbi Hetésalján, ahol

[53] DL 37 006.; a tizedekre: DF 256 593. (Zágrábi kápt. mlt. Acta Antiqua 29–8)

[54] Minthogy több településen jól láthatóan gyakorlatilag nem termeltek gabonát, ezért itt és a következő jegyzetben csak a legjellemzőbb egységek (település, ill. villicatus) százalékos arányát közlöm: Villicatus Völgyfalu: 7,6%, Villicatus Rebele 9,65, Villicatus Melnice: 10,9%, Villicatus Lippóc: 6,57%, Villicatus Csesztreg: 13,43%,

[55]

	Adó	Termés
Hetésalja:	849 krajcár	1360 kepe (318,5 forint)
Kápolna:	3726 krajcár	650 kepe (152,0 forint)
Tótfalu:	3195 krajcár	1470 kepe (344,0 forint)

a sertés*redemptio* (29,6 forint) közel háromszorosan múlta felül a település *terragium*át (11,32 forint).[56]

Az arányok mögött a vidék jelentős állattartása húzódik meg, ám a sertéstized elnevezés megtévesztő: szó sincs ugyanis tenyésztésük hasznának dézsmájáról. Országosan egységes eljárást természetesen itt se keressünk, ahány uradalom, jószerivel annyi a helyi változat. Két rendező elv azonban minduntalan visszaköszön: mértéktartás a terhek tekintetében és arányosság a kis egzisztenciák védelmében. Ez a zágrábi káptalan gradeci uradalmában azt jelentette, hogy akinek ötnél kevesebb sertése volt, az utánuk egyáltalán nem fizetett adót, akinek tíz alatt, az a fennmaradó négy után egyenként 4 dénárt adott, s igazi tizedet, de eme kedvezmények mellett, csak a nagy kondával rendelkezőktől követeltek.[57]

Az ország túlsó végében, a munkácsi uradalom falvaiban is hasonló viszonyokat tapasztalunk. Itt a jobbágyoktól tíz sertés alatt, jószágonként négy dénár megváltást kértek, s csak minden kerek tíz után kellett egy állattal leróni a makkoltatás díját. Munkács mezőváros lakóitól azonban csak minden tizenötödik sertést vették el adóba, Vári *oppidum* szabadsága pedig jószágonként mindössze 2 dénár *redemptio*t írt elő.[58] Ez a 2–4 dénár megváltási ár volt szokásban a Kisvárdához tartozó településeken is. Ám itt azzal a helyi engedménnyel egészült ki, hogy a Várdaiak, jobbágyaik sertéstartását előmozdítandó, tizenként szedtek ugyan egy disznót, de a következő tízig megváltásra már nem tartottak igényt.[59]

A legrészletesebben vezetett munkácsi jegyzék statisztikai szempontból is vallatóra fogható, s bejegyzései elárulják, hogy az uradalom jobbágyai átlagosan közel 6 dénárt fizettek minden egyes állatuk után. Hogy Bereg és a Felső-Tiszavidék nagy kondáira azután milyen sors várt, azt a Szapolyaiak töredékesen fennmaradt számadáskönyve világítja meg. Egy-egy fontosabb vásárhelyen kereskedők vásárolták fel az állatokat és hajtották százával a nyugati határszél irányába. A Szapolyaiak megbízásából ezt a feladatot tokaji udvarbírájuk látta el. Hol ötvenkilencet vett, hol harminchetet, majd urai dobi *allodium*ából indította azokat Trencsén, illetve Visegrád felé.[60] A kereslet méreteire jellemző, hogy a vevőnek jó árat; 140–145 dénárt kellett adnia minden egyes jószágért. Az ilyen magas áron történő értékesítés átlagosnak ugyan nem tekinthető, a hízott disznók ára ekkoriban inkább 1–1,2 forint körül alakult, de annyit bizonyosan állíthatunk, hogy a földesúri adó a sertéstenyésztésből származó jövedelemnek sem vitte el a tizedrészét. Hogy ennek még inkább így kellett lennie a tizedkötelezettség alá sem eső marhatartás és lótenyésztés esetében is, azt a korabeli urbáriumok tanúsítják. Bejegyzéseik szerint egy-egy falu népét ökörtatás címén általában csak megváltási ár terhelte. A Kanizsaiak nyugat-dunántúli uradalmaiban 1520 táján például az volt a szokás, hogy a marhatartás díját a falvak egy összegben, lakóik számától függően, többnyire 400–800 bécsi dénárral (1,33–2,66 forint) váltották meg. Az „ökörpénz" (*pretium pinguis bovis*) Sárváron és környékén többnyire egy fél, il-

[56] Szerdahely villicatus és Zemerlaka: DL 37 006/98–102., Rédics villicatus: uo./109–112., Lippóc: uo./13.

[57] DF 256 942 (Zágrábi kápt. mlt. 81–11).

[58] DL 82 355.

[59] Zichy XII. 348–364.

letve egy egész vágómarha árával volt egyenlő, és egy-egy parasztgazdaságra általában egy tyúk értékének terhét rótta (4–5 dénár).[61] Mindez egyúttal választ is ad a Lendva környéki falvak cenzusának kérdésére: a pénzszolgáltatás bevételekhez mérhető aránya minden jel szerint itt sem lehetett jóval nagyobb, mint a Csallóközben, csupán súlypontja esett jól láthatóan máshová.

*

„Mi hálát adunk, hogy ily jóságos urunk van, s az isten kosarában vagyunk." — summázták helyzetüket Mohács előestéjén Brandenburgi György gyulai uradalmának portánként átlag évi 3 aranyforinttal adózó jobbágyai.[62] Gönc, Rojcsa és a csallóközi falvak példája, mint láttuk, azt mutatta, hogy a földesúri pénzjáradék még a „hírhedt" *taxa extraordinaria*val együtt, és 2–4 forint adóösszeg esetén sem igen vihette el a jobbágygazdaságok éves jövedelmének tizedrészét, és aligha kétséges: a gyulai parasztemberek sorsukkal elégedett hangja is hasonló helyzetre utal. Ugyanakkor pontokba szedve áll a földesúrral szembeni sérelmek sora Zselic lakóinak (*tota communitas*) 1427 nyarán kelt levelében.[63] Súlyos taxák, gyakori fuvarozás, az erdőhasználat akadályozása és egy korábban átengedett legelő visszavétele. Esetük korántsem egyedi. Mekkora teher hát valójában a középkori földesúri adó? A kérdés összegző megválaszolása során a gazdasági okokat azonban jórészt el kell felejteni, mert legalábbis az elvek szintjén, a földesúri járadékokat a jobbágy nem a föld használatáért fizette.

„Azért kell az urakat szolgálnunk, hogy oltalmazzanak minket."[64] Mondja a parasztok szájával az 1275-ből származó délnémet jogkönyv, a *Schwabenspiegel*. Az elv lényege: védelem a föld urától, cserébe pedig az urat tanácsadás és segítségnyújtás (*consilium et auxilium*) illeti meg. A paraszt *consiliuma* (a tanácsadás volt az elsődleges szolgálat és automatikusan segítségnyújtást is jelentett) mindenekelőtt természetesen maga a járadék, az ajándék és a robot. A magyar oklevéles anyag ugyan kevés efféle adatot őriz, ám a bogdáni, egykori hercegi népeknek nyújtott szintén 1275.évi hospeskiváltság ilyen.[65] A bogdániak a föld urától, Saul fia Lőrintétől várván védelmet (*ab ipsoque sperantes protegi et ab omnibus defensari*) maradnak meg úrsága alatt, s adójukat elvileg azért fizetik, hogy oltalma alatt földjén lakhassanak (*pro inhabitatione terre*). A társadalom hármas tagolásának elve (*oratores, bellatores, laboratores*), ahol mindenki életrendjének megfe-

[60] DL 26 161.

[61] Az árak Kanizsai László számadáskönyvének töredékéből: DL 37179 és 37327. Az urbárium: DL 37007.

[62] Szerémi György II. Lajos és János királyok házi káplánjának emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543. Közli: Wenzel Gusztáv Magyar Történelmi Emlékek II/1. Pest 1857. 45. (Az idézett szövegrész Juhász László fordítása: *Szerémi György:* Magyarország romlásáról. Bp. 1961. 55.) Idézi *Bácskai Vera*: A gyulai uradalom mezővárosai a XVI. században. Agrártörténeti Szemle 9 (1967) 441.

[63] Zichy XII. 124–126.

[64] „Wir sullen den herrn darumbe dienen, daz si uns beschirmen." Idézi Otto Brunner: Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Südostdeutschlands im Mittelalter. Wien 1942. 294. A védelemre, a szolgálatra és az adózásra vonatkozó elvek egyaránt Brunner könyvéből származnak.

[65] *Solymosi László*: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Bp. 1998. 15–18. és az oklevél szövege: 230.

lelően szolgál, persze már kialakulásakor is részint fikció volt, és a középkor végére a paraszti szolgálat alapelvén, az úr védelmén is számos seb tátongott már, a keretek azonban még a régiek voltak.

E ponton, mintegy visszakanyarodva Fügedi becsléséhez, a fenti településekre nézve a királyi adó jobbágybevételekhez viszonyított nagyságát is fejezzük ki. Így azt tapasztaljuk, hogy az adóterhek ez esetben is csak ritkán léphették át a 10%-os határt. Gönc esetében például a *subsidium* egyszeri fizetése bevétel 2,8%-át vitte el, Németsókon az egy forintos segély 1474-ben hozzávetőleg 1,5%-os adóval ért fel, Miserd portáit pedig átlagosan 2%-os teherrel sújtotta. Igaz, itt is felbukkan súlyosabb adózásra utaló adat: Vők például gabonabevételének mintegy 7%-ával tehetett csak eleget a királlyal szembeni egyforintos kötelezettségének. Aligha vitatható persze, hogy egy Árvában, vagy Liptóban élő parasztcsalád számára a királyi adó kifizetése jóval nagyobb terhet jelenthetett, mint egy csallóközi parasztgazdaság életében. Mégis Vők esete — úgy vélem — szélesebb általánosításra is lehetőséget ad. A falu gabonabevétele ugyanis korántsem magas, portánként 15 forintra tehető, amit a pozsonyi árak mellett hozzávetőleg 15 hold gabonavetés biztosít. Az egy forint bevétel azonban úgy látszik Somogyban is általános lehetett, mert a helybeli parasztemberek a búzavetést holdanként ennyivel számolták.[66] Mindehhez még az állattenyésztés és a szőlőtermesztés haszna is társult, s ez arra utal, hogy a Mátyás féle „segély" két, sőt háromszoros kivetés mellett sem tekinthető egyfajta, minden ésszerűségtől elrugaszkodott adónak, igaz, összege a tehetős mezővárosok és falvak bevételeihez volt szabva. Hogy e becslés a nagyságrend szintjén valószínűleg helytálló kell legyen, azt a korabeli Franciaország példája is megerősíti. A középkori Európa legnépesebb országában a királyi adó 1482-ben az ország agrárproduktumának 13%-át, 1515-ben pedig 6,5%-át emésztette fel.[67]

[66] A Héderváry-család oklevéltára I–II. Közli: Dr. Závodszky Levente. Bp. 1922. II. 391. és 395.

[67] Histoire économique et sociale de la France. I/2 Par *Emmanuel Le Roy Ladurie* et *Michel Morineau. Paris 1977. 978–979.*

Kristó Gyula

NÉHÁNY VÁRMEGYE KIALAKULÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

Az elmúlt esztendőkben örvendetesen megnövekedett a vármegyék (várispánságok) kialakulását tárgyaló szakirodalom. Az alábbiakban néhány megye létrejöttével kapcsolatban teszek észrevételeket, az esetek többségében újabb vélekedésekről fejtem ki a magam álláspontját.

Nógrád

Györffy György Nógrád megye kialakulásában nagy szerepet juttatott a székelyeknek. A Szécsényen átfolyó, 1327-ben *Zekelchepataka* néven szereplő víz ugyanis Györffy szerint egy *-bc'i* törzsnévképzővel alakult a *székely* törzsnév szláv alakjából. Györffy — mivel a *székely* törzsnevet szláv eredetűnek vélte — kimondatlanul magának Szécsénynek a nevét is a székelyekkel hozta kapcsolatba: „Szécsény kitapinthatóan egy határvédő székely népcsoport központja volt". Úgy vélte, székelyek itteni jelenlétét igazolja a környéken 1294-ben előforduló *Chyglafev* helynév, minthogy a 13. századi hun-történet szerint Attila fia Csaba hun-székelyei húzták meg magukat a Csigla mezein; Csaba királyfi neve jelentkezik e tájon a Csabád falunévben. De Györffy még régészeti megfeleléssel is szolgált: eszerint a karancslapujtői övveretek pontos mása a Donon túli Krjukovo-Kuzsnovo településről ismert, amely pedig egykor eszkil-bolgár lakterület volt.[1] Ezzel az ötletszerűen egybehordott, elemeinek összetartozása nélkül megalkotott feltevéslánccal sok a gond. Nincs bizonyítva, hogy a *székely* törzsnév (inkább népnév) szláv eredetű lenne. Az teljességgel kizárható, hogy a *Zekelchepataka* névben a *székely* népnév rejlik, *-bc'i* törzsnévképző különben sincs. A *csigla* török eredetű szó, 'gyepűt' jelent, nagy hiba lenne, ha mindenütt, ahol a források — bármilyen nyelven — gyepűt emlegetnek, mi székelyeket keresnénk. Teljesen önkényes bármilyen Csaba (vagy Csabád) helynévben a mondai Csaba királyfi helynévi nyomát keresni. Merőben ötletszerű az a gyanú, hogy a jelzett helyen — az egykori és mai mordvin területen — valamikor bolgár eszkilek éltek, különben is a török eszkil név kapcsolata a Györffy által szlávnak minősített (vagyis nyilván szerinte nem az eszkilből levezethető) székely névvel éppen Györffynél tisztázatlan. Ha létezik ilyen kapcsolat, akkor a nyelvészeti adatok nem illenek össze (azaz vagy az eszkil nem

[1] *Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. IV. Bp. 1998. 212–213. Györffy Nógrád megyével kapcsolatos felfogását nagy részletességgel, kritikai megjegyzések nélkül ismertette *Kiss Lajos:* Az Árpád-kori Magyarország Liptó megyétől Pilis megyéig. Magyar Nyelv 95 (1999) 16., mindössze általánosságban jegyzett meg annyit, hogy „a gondosan összegyűjtött és megrostált adatok áradó bőségét megtermékenyítette Györffy György alkotó fantáziája" (uo. 10.).

török vagy a székely nem szláv név), ha viszont nincs, akkor a párhuzam nem helytálló (ez esetben nem kell a szláv nevű székelyekkel kapcsolatban a török eszkilekre hivatkozni).[2] A legfőbb gond azonban a Nógrád megye kialakulására vonatkozó Györffy-féle konstrukcióval kapcsolatban az, hogy állításai közül semmire nincs adat, minden pusztán feltevés, merő ötlet. De ez öngerjesztő módon továbbépül, hiszen Györffy tudni vélte (sajnos, homályban hagyta, hogy honnan): „A XI. sz.-tól a Galícia, Dél-Lengyelország és Morvaország területéről jött telepesek sokat szenvedtek a *polovci ~ plavci* néven nevezett kunoktól, s a hasonló megjelenésű székelyek maradékait a *palóc* névvel jelölhették". Nógrád kialakulásáról alkotott elméletére Györffy azzal tette fel a koronát, amikor kijelentette: „Nógrádvárat és megyéjét az államszervezéskor létesíthették a korábban kialakított Hont megyéből".[3] Eszerint Hont megye az államszervezés előtt létesült volna? Ha ezt szó szerint vesszük, ebből az következnék, hogy az államszervezés és a vármegyeszervezés elválasztható lenne egymástól. Valószínűleg Györffy sem erre gondolt, hanem arra, hogy az államszervezés folyamatában Hont megelőzte Nógrádot. Ám 11 évvel és egy kötettel korábban Györffy mást mondott Hont és Nógrád viszonyáról. „Hontvármegye létrehozása István király műve. Hont dux eredetibb Ipoly-völgyi tartományából Nógrádvármegye kihasításával ő hozhatta létre a két darabból álló Hont megyét".[4] Eszerint tehát előbb létesült Nógrád megye, és ennek felállítása eredményezte Hont és Kis-Hont megszületését.

Mindezzel szemben magam Hontot (és az eredetileg hozzá tartozó Kis-Hontot) vélem eredetibbnek, amely a 11. század elején az esztergomi érsekség területén létesült. Három-négy évtizeddel Hont vármegye felállítását követően Nógrád megye a váci püspökség területén alakult meg. Létrejöttében a székelyeknek semmiféle szerepük nem lehetett, minthogy egyetlen hitelt érdemlő adat nem szól amellett, hogy ténylegesen laktak volna valaha is e tájon. Nógrád nem Szent István alatt vágta ketté Hont megyét, hanem csak jóval utóbb jutott északi terjeszkedése folytán honti területekhez. Ez kettős következménnyel járt: Nógrád ekkor szakította szét Hont megye területi egységét, amivel Kis-Hont enklávévá alakult, illetve mind a váci püspökség, mind az esztergomi érsekség területén létrejött egy-egy nógrádi főesperesség. Magam Nógrádot nem tekintem határvármegyének, határőrizeti feladatot e térségben a tőle északabbra elnyúló Hont és Borsod vármegye látott el.[5]

Somogy

Az elmúlt években Somogy megye kialakulásáról folyt vita annak értelmezésére terjedt ki, hogy a veszprémi püspökség 1009. évi oklevele miért nem említi a püspökség alá tartozó *comitatus*ok sorában Somogyot. Erre kétféle típusú válasz

[2] Minderre l. *Kristó Gyula:* A székelyek eredetéről. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 10. Szeged 1996. 23–24.; *Kiss Lajos:* Földrajzi nevek etimológiai szótára. II. Bp. 1988.[4] 537.; *Makk Ferenc:* Csaba és Alpár. In: Kelet és Nyugat között. Szerk. Koszta László. Szeged 1995. 359–360.; Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. I/1. Szerk. Hajdú P.–Kristó Gy.–Róna-Tas A. Bp. 1976. 152–153.

[3] *Györffy Gy.:* az 1. jegyzetben i. m. 212–213.

[4] *Györffy Gy.:* az 1. jegyzetben i. m. III. Bp. 1987. 156.

[5] *Kristó Gyula:* Nógrád megye kialakulásának kérdéséhez. Palócföld 1983/5. 31–37.; *uő.:* A vármegyék kialakulása Magyarországon. Nemzet és emlékezet. Bp. 1988. 374–377., 383–386., 430–431.

született. Zsoldos Attila és Solymosi László egyaránt arra az álláspontra helyezkedett: azért nem esik szó 1009-ben Somogyról, mivel ekkor még nem létezett. Zsoldos szerint Kolonnal (a későbbi Zalával), Solymosi szerint pedig Veszprémmel alkotott egy megyét, és különválására csak később került sor. Ennek időpontját Zsoldos I. András korára, Solymosi pedig Szent István uralkodásának 1009 utáni idejére helyezte.[6] Magam Somogy említésének hiányát azzal magyaráztam, hogy 1009-ben Somogy megye még nem a veszprémi püspökség, hanem — rövid ideig tartó és rendhagyó állapotként — a pannonhalmi apátság joghatósága alá tartozott.[7] Feltevésemet mind Solymosi, mind Zsoldos vitatta, és kitartottak korábbi elképzelésük mellett.[8]

Solymosi nem sorolt elő adato(ka)t annak igazolására, hogy Somogyot, azaz „Koppány uralmi körzetét 997-ben, nevét és integritását megtartva Veszprémhez csatolták". Azért döntött Kolon ellenében Veszprém mellett, mivel „Veszprém Kolonnál nagyobb jelentősége: központi fekvése a Dunántúlon, valamint fejedelmi és királynéi kapcsolatai valószínűbbé teszik, hogy a somogyi régió átmenetileg hozzá tartozott".[9] Zsoldos Attilának ezzel szemben vannak adatai állítása igazolására, ezek azonban a 16. század elejéről valók. A Koppánnyal kapcsolatban említett, illetve a Koppány-felkelésre vonatkoztatható közlésében Laskai Osvát és a Karthauzi Névtelen együtt említi Somogyot és Zalát.[10] Önmagában sokat mondó az, hogy egyik helyütt sem csak Zala fordul elő, hanem mindkét esetben Somogy is. Ráadásul Zala helyett igazán korai hírforrás esetén Zala helyett Kolont várnánk (és persze csak Kolont, Somogy nélkül). A nyilvánvalóan Hartvik munkáját felhasználó Laskai Osvát szövegében nem csupán az szerepel, hogy Szent István ellen Somogy és Zala megyei nemesek [!] keltek fel nagy sokasággal, hanem egy sor más, további vizsgálatot igénylő, illetve egészen nyilvánvalóan abszurd megállapítás. Egyebek mellett a következőkről olvashatunk Laskainál Szent Istvánnal és korával kapcsolatban: Székesfehérvárott koronázták királlyá, Ottó nevű fia volt, Ajtony a Nyírben tartózkodott, Ajtony legyőzése után hét éven belül a magyarok népe felvette a keresztény hitet, István Váradon Szent István első vértanú tiszteletére monostort építtetett, miután előbb csak tervezte, de nem tudta megvalósítani a szaracénok elleni háborút, utóbb ezt megvalósította: sógorával, Henrik császárral Jeruzsálembe ment, harcolt a pogányok ellen, megfordult Konstantinápolyban és Rómában, egy nádort hamis eskü miatt megnyúzatott, kis növésű volt.[11] A bővebb szövegkörnyezet ismeretében nem nő bizodalmunk Laskai „hírei" iránt. Ehelyütt nincs helye az elsietett uniformizálásnak, azaz hogy vagy mindegyik „új" adat hiteles, vagy egyik sem. Minden egyes, máshonnan nem ismert állítást tételesen kell vizsgálni, hiszen e kései történetírók valóban hasznosíthat-

[6] *Zsoldos Attila:* Somogy vármegye kialakulásáról. In: A honfoglaló magyarság állama, kultúrája és az ősi vastermelés. II. konferencia. Somogyfajsz 1998. 41–50.; *Solymosi László:* Püspöki joghatóság Somogyban a XI. században. Turul 72 (1999) 104.

[7] *Kristó Gyula:* Joghatóság Somogy felett Szent István korában. Turul 73 (2000) 1–5.

[8] *Solymosi László:* Püspöki joghatóság a somogyi régió felett Szent István korában. Turul 74 (2001) 38–43.; *Zsoldos Attila:* Somogy megye korai történetének forrásairól. Uo. 44–50.

[9] *Solymosi L.:* a 6. jegyzetben i. m. 104.

[10] *Zsoldos A.:* a 8. jegyzetben i. m. 45.

[11] Historiae Hungaricae fontes domestici. Scriptores. I. Ed. M. Florianus. Quinque-ecclesiis 1881. 83–85.

tak régebbi írott kútfőket, ám írásba foglalhattak szóhagyományokat is, továbbá olykor maguk szőtték tovább a cselekmény fonalát. E részletes vizsgálatok elvégzéséig, illetve amíg egyéb más, hitelre inkább számot tartó adatok nem szólnak Laskai másutt ismeretlen hírei (köztük a zalaiak említése) megbízhatósága mellett, addig nem látom elfogadhatónak, hogy a 16. század eleji szerzők — és éppen a kérdéses helyen — nagy régiségre visszamenő forrás(oka)t hasznosítottak volna.

Magam — már csak a gyér forrásanyagra tekintettel is — természetesen nem utasíthatom el sem Solymosi, sem Zsoldos feltevését, ugyanakkor az alábbiakban megkísérlem összefoglalni arra vonatkozó érveimet, hogy Somogy mint megye 1009-ben létezett, illetve hogy a veszprémi püspökség 1009. évi oklevéléből neve azért hiányzik, mert ekkor még Pannonhalma — és nem Veszprém — joghatósága alá tartozott. Bár közvetlen és feltétlen hitelre számot tartó adat egyik feltevésem bizonyítására sem áll rendelkezésre, de számos olyan körülmény jöhet szóba, amelyek ha külön-külön talán nem is elégséges súlyúak, de együttesen erre mutathatnak.

1. A viszonylag jól ismert Ajtony-történetből levonható az a következtetés, hogy amikor Szent István leverte ellenfelét, annak területén, illetve annak központját felhasználva vármegyét (várispánságot) hozott létre. Ha Koppány valóban somogyi (somogyvári) volt, szerfelett furcsa lett volna, ha e vármegyét nem Somogyban és nem Somogyvár központtal hozta volna létre röviddel a katonai győzelmet követően.

2. Az. 1001. évi (valójában 1002-ből való), ám interpoláltnak tekintett pannonhalmi kiváltságlevél egyes szám első személyben szóló részében említi Somogy megyét, amely Istvánt el akarta űzni atyai székéből.[12] Somogy megye léte tehát aligha anakronizmus az oklevél keltének időpontjában. Legújabban pedig még az is felmerült, hogy e hely nem feltétlenül későbbi betoldás, hiszen Érszegi Géza szerint „csábító arra gondolni, hogy az egyes számban fogalmazott rész az igazi".[13]

3. A pannonhalmi oklevél szól arról, hogy István — Koppány felett aratott — győzelmekor Pannonhalmán kívül még nem voltak püspökségek és apátságok Magyarországon.[14] Ez alapvetően igaz lehet azzal a megszorítással, hogy a veszprémi püspökség éppen alapítás alatt állott. Ebben a helyzetben 997-ben Somogyot aligha lehetett más egyházi joghatóság alá helyezni, mint a pannonhalmi apátság alá.

4. Hogy István valóban ekként járjon (és járhatott) el, a felesége és környezete révén frissen megismert német tapasztalatok is gyámolíthatták. Ugyanis majd csak az 1002-ben német trónra lépő II. Henrikkel vett erőteljesebb lendületet az a reform, amely visszaszorította a szerzetesi közösségeket a kolostorok falai közé, és nem bízott többé egyházigazgatási feladatokat apátokra. István utóbb már ehhez a kurzushoz igazodott.[15]

5. Mindamellett még a 11–12. század fordulója táján is kitetszik, hogy az apátok püspök alá rendelése, illetve az egyházigazgatásból való kiszorításuk Ma-

[12] Diplomata Hungariae antiquissima. I. Edendi operi praefuit Georgius Györffy. Budapestini 1992. (a továbbiakban: DHA. I.) 39.

[13] *Érszegi Géza:* Szent István pannonhalmi oklevele (Oklevéltani-filológiai kommentár). In: Mons sacer 996–1996. Pannonhalma ezer éve. I. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma 1996. 73.

[14] DHA. I. 40.

[15] *Kristó Gyula:* Szent István király. Tudomány – egyetem. Bp. 2001. 94.

gyarországon napirenden volt. László I. törvénykönyve arról intézkedett, hogy az apátok alázatosan maradjanak meg püspökük kormányzása alatt, a Kálmán kori esztergomi zsinat pedig arról, hogy „az apátok püspöki süveget, szandált, kesztyűt, csengettyűt a süvegjükön vagy más püspöki jelvényeket ne viseljenek, és ne kereszteljenek, se feloldást ne adjanak, s a néphez beszédet ne tartsanak". A kolostorba való bezárattatásra mutat az a cikkely, amely előírta: az apátok ritkán távozzanak el a kolostorból, de ha mégis megteszik (a királyhoz utaznak vagy távolabbi birtokaikra), ne maradjanak el hosszú ideig, és erről püspökük tudjon.[16] Ezek a passzusok egyenesen azt sugallják: a 11. század végéig élt emléke és „veszélye" az apátok egyházigazgatási ténykedésének.

6. Megfigyelhető, hogy Pannonhalma fokozatosan kiszorult Somogyból. Legelőbb, még talán István korában, egyházkormányzati jogosultságát vesztette el Somogy felett a veszprémi püspökség ellenében. Úgyszintén lazult az apátság földesúri fennhatósága Somogy népe felett, hiszen kezdetben a somogyi népet István Pannonhalma szolgaságába vetette. Végül a Pannonhalma által élvezett somogyi tizedek ügyében is megindította támadását a veszprémi egyház, és per tárgyává tette azt. (Nem tekintem igazán meggyőző érvnek Zsoldos részéről sem azt, hogy a zalai tizedekről azért nem folyt per, mert István más büntetést szabott ki a zalaiakra, mint a somogyiakra, sem azt, hogy az 1220-as években, amikor a drávántúli tizedek ügyében pereskedett a pannonhalmi apátság és a zágrábi püspökség, még emlékeztek arra: Somogy helyett 1000 táján Kolon volt ott az illetékes.[17])

Mindent egybevéve úgy látom: nincs elégséges alap elvitatni azt, hogy Somogy a legkorábban, az ezredforduló körüli évek valamelyikében létrehozott megyénk volt, amely Koppány uralmi területén létesült, és e megye felett kezdetben, bár csak rövid ideig tartóan a pannonhalmi apátság egyszerre gyakorolt egyházi és földesúri joghatóságot.

Szatmár

Amikor Bóna István úttörő jelleggel arra vállalkozott, hogy áttekinti a korai Árpád-kor ún. föld-fa (régebbi nevén: ispáni) várainak kérdését, lépten-nyomon belebotlott a vár mögött álló (vagy éppen nem álló) ispánságok (vármegyék) létének kérdésébe. Szatmárral kapcsolatban akként foglalt állást: „végképp kétséges, hogy Anonymus castrum Zotmar-ja (»Menumorout vára«) a 11–12. század fordulója előtt felépült volna. A régészet negatív tanúsága szerint a 10–11. században ritkán lakott Szatmárnak előbb hallunk adójáról (1095: tributum de Zathmar), mint comes-éről (1181)".[18] Ebben hallgatólagosan az is beleértendő, hogy maga Szatmár vármegye sem létezhetett 1100 tája előtt. Sajnos, Bóna okfejtését számos nehézség, illetve tévedés terheli. Hogy a megye ispánja későn bukkan fel írott forrásban, a megye kialakulására nézve nem feltétlenül mérvadó. Szatmár szom-

[16] *Závodszky Levente:* A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai (Függelék: A törvények szövege). Bp. 1904. 161., 201., 202. Magyarul: in: Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526. Szerk. Bertényi Iván. Bp. 2000. 263. (Szilágyi Loránd fordítása).

[17] *Zsoldos A.:* a 8. jegyzetben i. m. 47.

[18] *Bóna István:* Az Árpádok korai várai. Debrecen 1998.[2] 59–60.

szédságában Szabolcs és Borsova megye ispánja egyaránt 1213-ban, Zempléné pedig 1263-ban fordul elő, vagyis mindegyik később, mint Szatmáré. Mivel a szakirodalom ennek ellenére mind Szabolcsot, mind Zemplént Szent István kori vármegyének tekinti, az 1181. évi ispáni adat mellett akár Szatmár is lehetne a 11. század első évtizedeiből való. Nem szabad viszont belekeverni a szatmári vár (és vármegye) létrejöttének kérdésébe az 1095. évi adatot, amely nem is 1095-i oklevélben maradt ránk, hanem III. István király IV. Béla király által átírt oklevelének Gyöngyösi Gergely pálos generálistól 1520 táján készített kivonatában, olyan szövegkörnyezetben, hogy László király 1078 körül (valójában 1083 után) Szalacs és Szatmár vámjával adományozta meg a kezdeményezésére fából felépíttetett szentjobbi monostort. A kivonat szerint László erről szóló privilégiumát Kálmán király elégettette, tehát amikor a 12. század második felében III. István király a szentjobbi kolostor javainak összeírásáról rendelkezett, legfeljebb szóbeli értesülés állhatott rendelkezésére László adományáról, amelynek feltétlen hitele kérdéses. A dolgot azonban szempontunkból szinte érdektelenné teszi az a körülmény, hogy a Bóna által idézett szatmári adó nem a megyére, hanem Szatmár településre vonatkozik, s így a megye létrejöttéhez érvként nem jöhet szóba. Magam egyébként azért nem számolok Szatmár vármegye Szent István kori eredetével, mert e megye — Ugocsával együtt — az erdélyi püspökség alá tartozott, annak legészakibb sávjába, peremvidékére esett, s ha a megyeszervezés az egyházival karöltve a püspökségi központból kiindulva folyt, a szatmári részre csak utóbb, feltételezésem szerint Szent István halála után, a 11. század középső harmada táján ért el.[19] A Bóna által a megye létrejöttére vonatkozóan sugalmazott 1100 körüli dátumot viszont késeinek tartom.

Általánosságban szükséges megjegyezni: egy-egy vármegye meglétére vagy hiányára pusztán a vár meglétéből vagy vélt hiányából kockázatos következtetéseket levonni. Természetesen bizonyos követelmények e téren vannak. Nyilván várispánság nem lehetett meg tartósan vár nélkül. Ha a várispánság mellé megye szerveződött, akkor a megyének is volt vára. Nem kell azonban arra gondolnunk, hogy minden esetben készen állt már a vár akkor, amikor várispánság létesítésének szándéka felmerült. Gyakorta megeshetett, hogy a várispánság már funkcionált, de várát még csak tervezték vagy építették, de nem volt készen. Valószínűleg ez a helyzet Báccsal, amelynek ispánságát 11. századi írott adat keltezi, s joggal tekinthető Szent István korinak,[20] vára viszont feltételezhetően csak később, de bizonnyal még a 11. században felépült. Bács rácsszerkezetű vára azért tarthat számot nagy érdeklődésre, mert a hasonló építési technikával készült erősségek (Borsod, Nyitra, Pata, Alpár, Ugra, Tolmács, Velem stb.) kisebbik része lett csak ispáni vár, többsége[21] viszont soha nem vált ispánsági központtá. Bóna István ismertette meg a magyar kutatást az 1988-ban publikált hunyadi sáncvárral. Hogy ez egyszersmind „önálló ispáni vár" is lett volna már Szent István korában,[22] vagyis hogy Hunyad várispánság és megye már Szent István alatt létezett volna,

[19] DHA. I. 302–303. L. még *Kristó Gyula:* Megyék születése és Felső-Tisza vidékén. Szabolcs-szatmár-beregi Szemle 24 (1999) 407–408.

[20] *Kristó Gy.:* az 5. jegyzetben i. m. (A vármegyék) 453–454.

[21] *Bóna I.:* a 18. jegyzetben i. m. 44., 46–49.

[22] Uo. 33.

további mérlegelést igényel. A dolog jelen pillanatban mindenesetre úgy áll, hogy a Hunyaddal kapcsolatos adatok kései volta, továbbá várszerkezetének teljes hiánya inkább azt valószínűsíti: a későbbi formájában ismert Hunyad az eredetileg egész Dél-Erdélyt magában foglaló Fehér megyéből szakadt ki a 13. század folyamán, és éppen a megye kései alakulása miatt Hunyad föld-fa várára a történelem ekkor már nem osztott ki számottevő szerepet. Hiába állt tehát már ott évszázadok óta az erősség, ispánsági központ a 13. században mégsem lett, bár a megyének e vár kölcsönözte a nevét.[23] Önmagukban a régészeti leletek (adott esetben a várak) tehát nem adnak kétségtelen hitelű történeti információkat, melléjük minden esetben fel kell sorakoztatnunk az írott kútfőket.[24]

Szolnok

Szintén a vár meglétéhez vagy hiányához kapcsolódva fejtett ki Szolnokkal kapcsolatban új elméletet Németh Péter. Szerinte a döntő mozzanat az, hogy a Tisza parti Szolnoknak egyáltalán nem volt vára. Ennélfogva az Erdélyig elnyúló Szolnok megye nem haladhatott a Tisza partjáról kelet felé, hanem Erdélyből jutott el az a Tiszáig. A megye első ispánjának emlékét a később Közép-Szolnok megyei Zálnok település őrzi. Az első ispáni vár az erdélyi Dés fölött emelkedett, utóbb a közeli Kozárvárra került át, majd a tatárjárás okozta pusztítás után a megye központja „az alig távolabb fekvő, de annál jobban védhető *Bálványosvár*" lett.[25] Németh elméletében téves a kiindulópont. Hogy a Tisza parti Szolnoknak volt korai földvára, arra maga idézi a 16. század közepéről a koronatanút, aki szerint Szolnoknak „ódon, tatár korabeli földsáncai folyópartra néznek, tudniillik ott ömlik a Zagyva a Tiszába", sőt e 16. századi szerző még egyszer megerősítette ennek létét: „kibővítették és megerősítették a régi földsáncot, melyet a két egymásba torkolló folyó fog közre".[26] Németh nem érzékelte ennek az adatnak a súlyát, a sáncok jelentéktelenségét, kicsiny voltát hangoztatta, és szembeállította egy másik 16. század közepi híradással, amely szerint ott korábbi erősség nem volt. Rossz logikával arra következtetett, hogy ez utóbbi adat kioltja az előbbi hitelét. Holott valójában arról van szó, hogy a terepen járatos szerző *látta* a sáncot, viszont a sáncról hallgató generálist erről nem tájékoztatták. Németh eljárását már Bóna kritikával illette, s rámutatott arra, hogy a szemtanúk nem csupán látták a régi sáncot, hanem éppen annak kibővítésével és megerősítésével hoztak létre új erősséget. Sokkal súlyosabb lenne Németh Péter azon érve, hogy „az elmúlt száz évben a szolnoki vár területéről vagy közvetlen környékéről a bennünket érdeklő 11–13. századból figyelembe vehető régészeti anyag nem került elő", ha igaz lenne, de nem az. Bóna István ekként cáfolta Németh állítását: „Az 1046-ban meggyilkolt Zounuc comes föld-fa vára nyilvánvalóan azonos a Tisza–

[23] *Kristó Gy.:* az 5. jegyzetben i. m. (A vármegyék) 504–506.

[24] *Kristó Gyula:* A magyar állam megszületése. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 8. Szeged 1995. 177–181.

[25] *Németh Péter:* Szolnok megye kialakulásának kérdéséhez. In: Tanulmányok és közlemények. Szerk. Újváry Zoltán. Debrecen–Szolnok 1995. 109–118.

[26] Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata [1548–1552]. Közreadja Szakály Ferenc. Fordította Scholz László. Bibliotheca Historica. Bp. 1986. 111., 116.

Zagyva-szögben fekvő mai szolnoki várszigettel (1075: cives/urbani de Zounok), korai létezése régészetileg is támogatható. A várban talált I. András és I. László denárok akár a Verseghy-utcában egykor létezett várispánsági templom körüli temetőből, akár a várbelső más pontjáról származnak, éppúgy a vársziget 11. századi életéről tanúskodnak, mint egy biztosan a 11. századra keltezhető bronz ereklyetartó kereszt".[27] Abban, hogy Németh Péter már az elinduláskor hibát vétett, és ezért természetesen csak rossz irányban folytathatta útját, egy helytelen forrásértelmezés is nagy szerepet játszott. Az 1075. évi garamszentbenedeki oklevél *cives Zounuk* adatát ugyan helyesen szolnoki várnépekre értelmezte, de annak *villa urbanorum Zounuk* kifejezését[28] már „Szolnok polgárainak faluja"-ként adta vissza. Ezzel saját magát vezette tévútra. Ha felfigyelt volna arra, hogy az *urbanus* szó — a *civis*hez hasonlóan — várnépet jelent (mivelhogy korai forrásokban az *urbs* szónak vár az értelme[29]), miként ugyanebben az oklevélben a fehérvári és az újvári várnépekről *(urbanorum Albensium, urbanos Nove Civitatis)* olvashatunk,[30] akkor könnyű szerrel rájöhetett volna: bizony 1075-ben a szolnoki várnépek (*urbanus*ok és nem polgárok) falujáról van szó. Azaz már maga meglelhette volna a 11. század második felében a garamszentbenedeki oklevél vonatkozó helynevei lokalizációja alapján a Tisza parti Szolnok vár létének írásbeli bizonyságát. De mivel erre nem jött rá, csupa olyan ötletet vetett fel (ilyen a dési, a kozárvári és a bálványosi ispáni vár), amellyel kapcsolatban semmiféle adat nem állt rendelkezésére. Végső fokon konstrukciója is összeomlik, nem sikerült igazolnia, hogy Szolnok megye Erdélyből kiindulva haladt nyugat felé. Egyelőre tehát nem kell változtatnom azon feltevésemen, hogy Szolnok megye a Tisza menti Szolnok várról nyerte nevét, és az onnan kiindulva terjeszkedett kelet felé.[31]

Tolna

Tolna vármegye kialakulásával kapcsolatban irányadónak kell tekinteni, hogy az 1055. évi hiteles tihanyi alapítólevél hátoldalán közel egykorú — újabb vélekedés alapján 11. század végi vagy 12. század eleji — kéz írásával az a megjegyzés található: *In terrytorio Tollene est villa Fotody*, azaz Tolna területén van Fadd falu.[32] Ezt akként kell értelmeznünk, hogy Fadd Tolna *megyében* fekszik. Vagyis Tolna vármegye a 11–12. század fordulója táján már bizonyosan létezett. Ebből, valamint azon tényből, hogy a pécsi egyházmegye 1009-ben említett északi határa egybeesik Tolna megye északi határával, jutottam arra a feltételezésre, hogy Tolna Szent István kori alakulás, jóllehet hangoztattam: „erre csak közvetett módon lehet következtetni". E megállapításomon nincs okom változtatni. Annál inkább viszont egy másikon. 1988-ban még úgy fogalmaztam: „Feltűnő, hogy tolnai várföldet úgyszólván nem ismerünk, tolnai várelemeket pedig egyáltalán nem

[27] *Bóna I.:* a 18. jegyzetben i. m. 58–59.

[28] DHA. I. 217.

[29] *Kristó Gyula:* A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. Irodalomtörténeti Füzetek. 135. Bp. 1994. 121–122.

[30] DHA. I. 215.

[31] *Kristó Gy.:* az 5. jegyzetben i. m. (A vármegyék) 434–438.

[32] DHA. I. 145.

A várszervezet szinte teljes hiányának nem tudjuk okát adni".[33] Akkor elkerülte figyelmemet a szekszárdi konvent 1279. évi oklevele, amely egyértelműen szól tolnai várelemekről, megemlítve az ispán mellett a hadnagyot, a századost, a várnagyot és a várjobbágyokat.[34] Bár tolnai várföld ismerete eddig is gyámolította azt a feltételezést, hogy Tolnában létezett várszervezet, ez az adat most az emberek vonatkozásában teszi ezt bizonyossá. Mindamellett továbbra is megválaszolatlan marad az a kérdés, hogy miért ilyen csekély számban maradtak ránk a tolnai várispánság adatai. Miután a tolnai föld-fa várról a mai napig mit sem tudunk, indokolatlan Bóna megállapítása: „az írott és régészeti források alapján egyaránt vitatható, hogy Tolnának már a 11. században föld-fa vára lett volna".[35] Aligha képzelhető el, hogy a 11. század folyamán (hihetőleg annak első évtizedeiben) létesített tolnai várispánság vára egészen a század végéig nem épült volna fel.

Visegrád

Mivel már az 1009. évi veszprémi oklevél említi Visegrád várát *(civitas)* és megyéjét *(comitatus)*,[36] a kétség gyanúja sem fér ahhoz, hogy Visegrád megye Szent István kori volt. De mivel ez az adat Visegrád vármegye nem csupán első, hanem egyszersmind utolsó előfordulása is, itt nem az a kérdés, hogy mikor alakult ki a megye, hanem az, hogy milyen területre terjedt ki. Magam a világinál konzervatívabb egyházigazgatási viszonyokat tettem vizsgálat tárgyává. Kiindulópontom az volt, hogy a „Visegrád megyében 1009-ben név nélkül említett, az *Apurig* patak melletti falu Szentendrével azonos", márpedig ebből arra lehet következtetni, hogy az 1226-tól kezdve adatolható szentendrei (utóbb budai néven szereplő) főesperesség a korai Visegrád megye egyházigazgatási megfelelője. Mivel pedig e főesperesség — 14. századi adat szerint — nem nyúlt át a Duna bal partjára, arra az eredményre jutottam, hogy „Visegrád várának megyéje *nem* Duna két parti megye volt, hanem csak a Duna jobb partjára szorítkozott".[37] Ezzel a felfogással Zsoldos Attila polemizált.[38] Zsoldos kiindulópontja is ugyanez, vagyis hogy az 1009. évi veszprémi oklevélben említett falu Szentendrével azonos, tehát „Visegrád megyéje a Dunakanyar Visegrád és Szentendre közötti szakaszára ezek szerint bizonyosan kiterjedt", de ugyanakkor valószínűtlen, „hogy maga a megye erre a rendkívül kicsiny területre korlátozódott volna". A korai Visegrád megye helyét keresve Zsoldos ezen állítását két okkal támasztotta alá. „Egyfelől nincs tudomásunk arról, s feltételezni sincs okunk, hogy akár Veszprém, akár Fejér megye északi határa valaha is elérte volna a Duna vonalát, másfelől viszont éppígy annak sincs nyoma, hogy a veszprémi egyházmegye északi határa ne a Duna lett volna". Ebből jutott Zsoldos arra a következtetésre: „Visegrád vár me-

[33] *Kristó Gy.:* az 5. jegyzetben i. m. (A vármegyék) 284–285.

[34] *Fraknói Vilmos:* A szekszárdi apátság története. Bp. 1879. 62–63. Magyarul: Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve. I. Szerk. K. Balog János. Szekszárd 1978. 47. (Érszegi Géza fordítása). L. még *Szakály Ferenc:* Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt (1314–1525). Szekszárd 1998. 32.

[35] *Bóna I.:* a 18. jegyzetben i. m. 59.

[36] DHA. I. 52.

[37] *Kristó Gy.:* az 5. jegyzetben i. m. (A vármegyék) 251–252.

[38] *Zsoldos Attila:* Visegrád vármegye és utódai. Történelmi Szemle 40 (1998) 3–4.

gyéje — azaz Visegrád vármegye — felölelte a veszprémi püspökség északi területének egészét". Zsoldos eddigi megállapításaival egyetértek. Ami azonban okfejtésében ezután következik, ott már véleményünk eltér egymástól. Zsoldos két körülményt hozott fel annak igazolására, hogy Visegrád megye keleti irányban átlépte a Dunát, és a későbbi váci püspökség északi vidékére is kiterjedt.

Egyrészt Fejér megye analógiájára alapozott. „Fejér megye ugyanis a 13. században már bizonyosan magában foglalta a Duna–Tisza-közének egyes részeit, s ha ez így volt a 11. század elején is, van alap feltételezni, hogy a szomszédos Visegrád megye szintén kiterjedt a Duna mindkét partjára. Márpedig, ha az ezredfordulót közvetlenül követő években a veszprémi püspökség — Kolon és Veszprém megyék mellett — Fejér és Visegrád megyék együttes területével volt azonos, akkor a veszprémi püspökség eredetileg, 1009-ben mindenesetre, maga is átnyúlt a Duna–Tisza-közének északi részeire". Ez az okfejtés nélkülözi az adatokat. Mindenekelőtt meg kellett volna Zsoldosnak indokolnia, hogy miért kapcsolódik szorosan össze Visegrád keleti határának kérdése Fejér keleti határáéval. Ennél súlyosabb probléma, hogy nincs Zsoldosnak adata arra, miszerint Fejér megye már a 11. század elején átnyúlt volna a Duna–Tisza közére, és így ebből aligha következik, hogy Visegrád is Fejér mintájára „viselkedett". Éppen Zsoldos mutatott rá nagyon helyesen arra: nincs nyoma, hogy a veszprémi egyházmegye északi határa ne a Duna lett volna. De folytatnia kellett volna: arra sincs nyom, hogy a veszprémi egyházmegye keleti határa szintén ne a Duna lett volna. Amiként a 13. században északon a Dunán átnyúló két parti megyék jöttek létre (Esztergom és Komárom), akként alakult keleten néhány, a Dunán szintén átnyúló megye (Pest, Fejér). Korai egyházigazgatásunk szilárd ténye, hogy a Duna egész magyarországi szakaszán kemény egyházmegyei választóvonalat alkotott, kivéve a kalocsai egyházmegye szerémségi területét, valamint egy kicsiny térséget, Esztergom városát. Ez utóbbinak — mint jól tudjuk — az a magyarázata, hogy Veszprém püspöksége már az esztergomi érsekség felállítása előtt elfoglalta a Dunántúl északkelet-délnyugati irányban a Duna jobb partjától induló középső területét, s így Esztergom érsekségének csak a Duna bal partja maradt.[39] Ami pedig az előző esetet illeti, a szakirodalomban képviselve van olyan nézet, hogy az egész Szerémség kezdetben a pécsi püspökséghez tartozott (tehát az elsődleges egyházmegyei határvonal eszerint a Duna mentén húzódott), s csak utóbb részesedett ebből Kalocsa. De még ha ez nem is bizonyítható, annyi kétségtelen, hogy a kalocsai és a pécsi egyházmegye között utóbb súlyos viták voltak a tekintetben, hogy hol húzódjék a Duna vonalától eltérő egyházmegyei határvonal.[40]

Másrészt Zsoldos úgy vélte: mivel a váci püspökség keleti határvonala a Zagyva folyó, amely e ponton megyehatár is volt, Pest és (Heves)Újvár megye határa, „ez a körülmény alkalmasint arra vall, hogy itt már a váci püspökség megalapítása előtt is határvonal, mégpedig — az általános tendenciának megfelelően — egymást fedő világi és egyházigazgatási határ volt. A kérdés legfeljebb

[39] *Kristó Gyula:* Szent István püspökségei. In: *uő.:* Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged 2000. 122–123.

[40] *Györffy György:* A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei 2 (1952) 338–340.

az lehet, hogy mely egyházmegyéket és mely vármegyéket választotta el egymástól e határ. Tekintettel arra, hogy — a 13. századi állapotok szerint — annak a Pest megyének a keleti határáról van szó, mely megyének a dunántúli területe egyházigazgatásilag a veszprémi püspökséghez tartozott, aligha adható más válasz, mint hogy a szóban forgó határ eredetileg, s így 1009-ben is, a veszprémi és az egri egyházmegyéket választotta el egymástól. Ez esetben pedig a világi igazgatás területi intézményei közül csak Visegrád megye lehetett az, mely ezen a szakaszon határos volt (Heves)Újvár megyével, hiszen Fejér, Veszprém vagy Kolon vonatkozásában még csak feltételezni sem lehet, hogy területük valaha is a Zagyváig terjedt volna".[41] Ezzel az okfejtéssel is számos gond akad. A legnehezebben áthidalható, hogy a Zagyva egyház- és vármegyei határ volta korántsem olyan erős, amint az Zsoldos megfogalmazásából következik. Györffy György szerint „Pest megye egyike a legkevésbé körülhatárolhatóknak... Ingadozott a határ a Galga és Zagyva szögében is, ahol a falvak hovatartozása Pest, Heves, Nógrád és Szolnok között váltakozott". További nehézség forrása, hogy Györffy Pest és Pilis megyei térképén téves a Zagyva folyásvonala, e folyó ugyanis nem folyik Farmosig déli irányban,[42] hanem már Papmonostora (ma Pusztamonostor) és Szentgyörgy (ma Jászfelsőszentgyörgy) között keletnek, Berény (ma Jászberény) felé veszi az irányt, Heves megyei területre lép, hogy azután Szolnok megyében folyjék a Tiszába. Ebből viszont az következik: a Zagyva alig 15 km-nyi távolságon képezett határt Pest és Heves között, akkor is csak 13–14. századi adatok tanúsága alapján. Ez a csekély távolság aligha indokolja, hogy erre rá lehessen építeni Visegrád megye keleti határának ingatag elméletét, különben is bizonyítatlan, hogy ez a határ egyházmegyei értelemben Szent István alatt egyáltalán létezett-e.[43] Különösen az vitatható, hogy a 13(–14). századból egy rövid szakaszon, bizonytalan módon kimutatható határszakasz visszavezethető-e a 11. század első évtizedeire, arra az időre, amikor még bizonnyal nem létezett a váci püspökség, s ha 1030 és 1330 között semmi más nem, de annak felállítása Péter király alatt[44] bizonyosan átrendezte a térség határait. Közvetlen vagy közvetett adatok híján különben is szerfelett kockázatos állást foglalni abban a kérdésben, hogy mielőtt még új egyházmegyét szerveztek volna, a kérdéses terület hová tartozott. Szerencsés esetben van mód véleményt nyilvánítani, amint erre a váradi és csanádi püspökségek közé ékelt, de az egri egyházmegyéhez tartozó zsombolyi (pankotai) főesperesség példát szolgáltat, ugyanis ennek helyzete roppant valószínűvé teszi, hogy a bihari (utóbb váradi) püspökség felállítása előtt az egri püspökség mélyen délre, a Körösök vidékéig elnyúlt.[45] Ennek analógiájára szerfelett csábító Koszta László azon feltevése, hogy mielőtt a váci püspökséget létrehozták, az egri egyházmegye területe nyugati irányban egészen a Dunáig terjedt.[46] Persze, ez is csak feltevés (még ha valószínű is), de nem tény.

[41] *Zsoldos A.:* a 38. jegyzetben i. m. 5.

[42] *Györffy Gy.:* az 1. jegyzetben i. m. 502. és térképmelléklet.

[43] *Kristó Gy.:* a 39. jegyzetben i. m. 134.

[44] A dátumra l. *Koszta László:* A váci püspökség alapítása. Századok 135 (2001) 366–367.

[45] *Kristó Gy.:* az 5. jegyzetben i. m. (A vármegyék) 470–471.

[46] *Koszta L.:* a 44. jegyzetben i. m. 367. L. még *Kristó Gy.:* a 39. jegyzetben i. m. 126.: „Az egri püspökség a Dunántúl és Erdély közti terület északi részén óriási területet fogott át".

Mekkora tehát annak a valószínűsége, hogy a veszprémi püspökség alá tartozó Visegrád vármegye Szent István alatt — keleti irányban átlépve a Duna vonalát — egészen a Zagyváig húzódott? A fentiek alapján magam úgy gondolom, hogy bár természetesen lehetséges, de aligha valószínű feltételezésről van szó. Ebből a szempontból kiváltképpen sokat mondó annak vizsgálata, hogy vajon két nagy folyónk, a Kárpát-medence jelentős részét észak-déli irányban átszelő Duna és Tisza mennyiben tekinthető igazgatási egységek közti természetes határvonalnak. A 13–14. századi adatok tükrében mind a Tisza mellett (Máramaros, Heves, Szolnok, Csongrád), mind a Duna mentén (Komárom, Esztergom, Pest, Fejér) számos két parti megye található. Ez azonban megtévesztő azonosság. A Tisza esetében a világinál konzervatívabb egyházigazgatási határok amellett vallanak, hogy e folyó — felső szakasza egy kis részen az erdélyi püspökséget, alsó folyásán pedig a csanádi püspökséget leszámítva — nem képezett határt egyházmegyék között, hiszen mind a váci, mind az egri egyházmegye átnyúlt a folyó bal partjára, s ennek megfelelően ezen egyházmegyék főesperességei között szintén találunk két partiakat (a koraiak közül a borsovait és a csongrádit, illetve a kései keletkezésű máramarosit).[47] Ezzel szemben a Duna vonalán — a fentebb már említett két szakasztól, Esztergom városától és a Szerémség egy részétől eltekintve — a folyó szilárd egyházmegyei határt képezett, egyetlen esetben sem csapott át a határ a másik partra. Ezt nyomatékosítja az, hogy a később Duna két partiként feltűnő megyéknek „megfelelő" főesperességek plébániái kivétel nélkül mindig csak a folyó egyik partján feküdtek. A komáromi főesperességről az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzék világosan megmondja: „*Kamariensis est archidyaconatus ultra Danubium*",[48] vagyis hogy az a Dunán túlon van, azaz a mai Dunántúlról nézve a folyó bal partján. Ezt megerősíti az a körülmény, hogy az e főesperességben felsorolt valamennyi plébánia valóban a Dunától északra terült el. Az esztergomi főesperességről két listánk is van, az egyik 1156-ból, a másik a 14. század 30-as éveiből. Közös mindkettőben, hogy — az Esztergom városi egyházak kivételével — plébániái csakis a Dunától északra álltak. Az egymástól 180 évnyi távolságra levő két forrás összehasonlítása azzal a tanúsággal szolgált, hogy 1156-ban az esztergomi főesperesség (és ebből következő nyilván Esztergom megye is) még lényegesen nagyobb területet fogott át, mint az 1330-as években, vagyis a főesperesség (és a megye) a két dátum között jelentékeny területeket vesztett szomszédaival szemben.[49] Ennek ismeretében aligha érthetek egyet Zsoldos Attilának Esztergom megyét Szent István korától elvitató nézetével (részletes bírálatától e helyütt eltekintek), csak egy érvét említem meg, eszerint „a 13. századból ismert Esztergom megye egyike az Árpád-kori Magyarország legkisebb világi igazgatási egységeinek", amit Zsoldos azzal magyaráz, hogy a nagy kiterjedésű Visegrád megyéből másodlagosan alakult ki.[50] A 12. század közepén Esztergom megye vélhetően jóval nagyobb lehetett, s ha itt egy folyamat közbülső állomásáról van szó, a 11. században alkalmasint még kiterjedtebb volt, és — Komáromhoz hasonlóan

[47] *Kristó Gy.*: az 5. jegyzetben i. m. (A vármegyék) 425–426., 442., 427.
[48] Vatikáni magyar okirattár. Első sorozat. 1. Bp. 1885. 201.
[49] *Kristó Gy.*: az 5. jegyzetben i. m. (A vármegyék) 338–339., 334–335.
[50] *Zsoldos A.*: a 38. jegyzetben i. m. 9.

— csakis a Duna bal partján feküdt. Ha Esztergom megye már 1009-ban létezett (amiben magam nem kételkedem), akkor Duna bal parti voltát közvetett módon az 1009. évi veszprémi oklevél igazolja: ez ugyanis nem szólt arról, hogy Esztergom megyéje beletartozott volna a veszprémi püspökség területébe, amely bizonnyal már ekkor északi irányban a Dunáig nyúlt. Sajnos, a pesti főesperességről csak nagyon szórványos adataink vannak, de amit tudunk, az arra mutat, hogy plébániai a Duna bal partján a folyótól távol feküdtek. Pest megye nyugati felének egyházai a szigetfői főesperességhez tartoztak, ezek is kivétel nélkül a Duna bal partján sorakoztak. A fehérvári főesperesség szintén hiányosan ismert plébániai ezzel szemben csakis a folyó jobb partján feküdtek, vagyis e főesperesség sem terjedt át a másik partra.[51] Ha Zsoldos nyomán arra gondolnánk, hogy Visegrád és a többi említett, a 13. századtól kezdve a Duna két partján elterült megye eredendően is két parti volt, meg kellene magyarázni, hogy a megfelelő főesperességek éppen ezen esetekben miért csakis a folyó egyik vagy másik partján terültek el, és miért nem nyúltak át a másik partra. Márpedig maga Zsoldos is vallja azt a tételt, hogy „a 12–13. században feltűnő főesperességek rendre egy-egy megyének vagy — nem vármegye jellegű —ispánságnak felelnek meg". Azon megállapítása azonban már vitatható, hogy az „egyházmegyék kiterjedése általában igazodik a világi igazgatás területi egységeinek határaihoz".[52] Magam az egyházmegyei határok konzervatívabb voltát vallom, azt, hogy általában a világi igazgatás határai igazodtak ehhez és nem fordítva.[53] Ha mindezek tükrében tekintünk Visegrád megyére, aligha tekinthetjük valószínűnek azt a feltevést, hogy az Szent István uralkodása elején Duna két parti vármegyeként kelt volna életre, és egészen a Zagyváig elnyúlt volna.

Ennek kapcsán még egy, általános természetű kérdéskörre térek ki. Magam azt a körülményt, hogy a korai, 11. századi megyék megváltoztatták területüket (így pl. gyakorta egy parti megyéből két partivá váltak), a várelemek spontán módon bekövetkező expanziójával magyaráztam. Ezzel kapcsolatban Zsoldos határozott kétségeit hangoztatta: „A várispánságok népei — legyenek azok akár várnépbeliek, akár várjobbágyok — szolgai jogállásúak voltak, azaz nélkülözték a lakóhely — és a szolgálat — megváltoztatásának szabadságát. Ebből fakadt, hogy az elszökött vagy szétszéledt, vagy akár az utazással járó megbízatásának teljesítése után vissza nem térő várnépbelieket felkutatták és eredeti szolgálatukba visszakényszerítették, ami aligha történt meg az elhagyott lakóhelyre való visszahurcolás nélkül". Zsoldos úgy véli, hogy a kárvallott megye ispánja aligha szemlélhette tétlenül hatalma és politikai befolyása megrövidülését, csorbulását. Éppen ezért véleménye szerint az Árpád-kori megyék területi változásainak „hátterében sokkal inkább indokolt a királyi hatalom döntéseit keresni, mint valamiféle spontán településtörténeti folyamatot".[54] Annak hangsúlyozásával, hogy ezt végső soron persze minden egyes esetben kizárni nem lehet, sőt egy részében valóban fel lehet tételezni, magam továbbra is inkább a spontán elvándorlás elméletét

[51] *Kristó Gy.*: az 5. jegyzetben i. m. (A vármegyék) 433–434., 244–245.
[52] *Zsoldos A.*: a 38. jegyzetben i. m. 16., 4.
[53] *Kristó Gy.*: az 5. jegyzetben i. m. (A vármegyék) 208–235.
[54] *Zsoldos A.*: a 38. jegyzetben i. m. 6–7.

vallom. Ennek legkönnyebben belátható oka abban rejlik, hogy a korai magyar királyi hatalom aligha tudott akkora kényszerítő erőt kiállítani és megmozgatni, amely népek sokaságát ki- vagy áttelepíthette volna más tájakra. A királyi hatalomnak — a forrásokból kitűnően — éppen az volt az érdeke, hogy mindenki, aki elhagyta eredeti lakhelyét, térjen oda vissza. Most nem elsősorban a 11. századi spontán népmozgásokról (az ún. vándormozgalomról) szólok, amikor a szabad jogállású emberek a szolgai függés elől menekültek el,[55] de már ezekre is rövidesen különféle ispánságok kiterjeszthették fennhatóságukat, hozzájárulva a zárt vármegyei terület mellett a szórt ispánsági fennhatóság kialakulásához. Sokkal inkább azokra az adatokra gondolok, amikor királyaink az elűzött vagy elmenekült népek eredeti lakhelyükre történő visszatelepítéséről intézkedtek. Kálmán király megparancsolta, hogy „azok az elűzött régi telepesek *(coloni)*, akiknek másutt nincs földjük, eddigi földjükre térjenek vissza".[56] Több mint száz évvel utóbb, 1221-ben II. András király úgy rendelkezett, hogy „a várak szétszóródott népeit gyűjtsék össze".[57] A királyi hatalom tehát megkísérelte a sokfelé elkerült népelemeket visszakényszeríteni eredeti lakhelyükre. Ugyanakkor aligha nehéz belátni, hogy ez sokszor (alkalmasint az esetek nagyobb részében) nem sikerült. Amiként már a 11. században a magyar állam, az ispánságok utánamentek a szolgaság elől menekülő kóborlóknak, és ezzel saját ispánságuk fennhatóságát kiterjesztették a Kárpát-medence perifériáira (hosszan elnyúló, legyező formában kinyíló, furcsa alakú megyéket hozva ezáltal létre), ugyanígy mehettek a megszököttek után a 12. és a 13. században is. Azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy a 12–13. század útra kelői már biztosan nem teljesen szabadok (nem közszabadok) voltak, hanem a szolgaság különböző szintjein állók (kötött szabadok). Ha komolyan vennénk azt az — imént Zsoldos által idézett — elvi megállapítást, hogy a szolgai jogállapotúak egyáltalán nem hagyhatták el lakhelyeiket, akkor az ország (nyugati és északi) peremterületein élő, ispánságokba szervezett, tehát már nem szabad székelyek soha nem érkezhettek volna meg az ország keleti szegletébe, Erdély délkeleti részére (méghozzá a 13. század első felében!), és ott ma nem lenne Székelyföld. Ez a vándormozgalom — amelynek úgyszólván semmi írásos nyoma nem maradt, viszont van régészeti igazolása — ékes bizonyítéka annak, hogy még az Árpád-kor utolsó századában is nagyobb számban mozogtak — elvi „röghöz kötöttségük" ellenére is — szolgai elemek.[58] S hogy ez a kor valóságában ismert jelenség volt, arra IV. László király egyik 1275. évi oklevele a koronatanú. Az uralkodó, miután eladományozta a nógrádi várjobbágyok Szécsény földjét, „nehogy e várjobbágyok földjeiktől megszabadulva és megfosztva kóborlók és számkivetettek legyenek országunkban", a tálhordók Agárd földjét adta nekik Fejér megyében.[59] Abban, hogy nógrádi várjobbágyok dunántúli föld birtokába jutottak, az uralkodói akarat volt a döntő, de abban, hogy a székelyek végül ott kötöttek

[55] *Kristó Gyula:* A tizenegyedik század története. Magyar Századok. Bp. 1999. 129–131.

[56] *Závodszky L.:* a 16. jegyzetben i. m. 186. Magyarul: Magyar történeti szöveggyűjtemény, a 16. jegyzetben i. m. 253. (Szilágyi Loránd fordítása).

[57] *Karácsonyi János–Borovszky Samu:* Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. Bp. 1903. 272.

[58] *Kristó Gy.:* a 2. jegyzetben i. m. passim.

[59] *Wenzel Gusztáv:* Árpádkori új okmánytár. XII. Bp. 1874. 132.

ki, ahol utóbb a Székelyföld kialakult, nyilván a spontán népmozgásnak is volt szerepe. Csak, sajnos, a dolog természeténél fogva a spontán elvándorlásokról nem maradt fenn királyi rendelkezés. Túlnyomórészt spontán népmozgásra kell gondolnunk azokban az esetekben, amikor egy-egy vár (várelemei révén) a szomszédos megyében szerzett egy-egy birtokot.[60] Ez aligha váltotta ki a kárvallott megye ispánjának heves ellenkezését, hiszen az ő várelemei is szerezhettek másutt birtokot, különben is egy-egy korai vármegye elenyészése (mint pl. Visegrád megyéé) nem egy ispán rövid tisztségviselése alatt következett be, hanem hosszú-hosszú évtizedek alatt. Ebből a térvesztésből az egyes ispán alig-alig vehetett észre valamit. A különbség csak a kezdő- és a végpont 150–200 éves távolságában ragadható meg markánsan.

Zala

Kolon vármegye (a későbbi Zala történeti elődje) Somogyhoz való viszonyáról fentebb már szóltam. E helyütt a Kolon–Zala névváltást teszem vizsgálat tárgyává. A kiindulópontot e helyütt a — szerencsére — birtokunkban levő Szent István kori adatok jelenthetik. Az 1009. évi veszprémi oklevél — Veszprém, Fejér, Visegrád vár és megye mellett — Kolon várat *(civitas)* és megyéjét *(pagus)* említi. Bár hamis a zalavári apátság magát 1019-ből keltező oklevele, de az abban Kolonra vonatkozóan 'vár' jelentésben előforduló *civitas* szó korai előképre mehet vissza, mivel utóbb már ehelyett a *castrum*ot használták.[61] E két adat kielégítően bizonyítja, hogy egy Szent István kori várat és vármegyét Kolonnak neveztek. Azon a területen, amit *ma* Kolon(pusztá)nak neveznek, semmi nyoma nincs várnak.[62] A térségben azonban valami erősségnek mégis csak kellett lennie, különben 1009-ben (és talán 1019-ben) nem írtak volna várat. Mindenesetre analógiás alapon felvethető, hogy a 11. század eleji Kolon név és az e névvel jelölt terület a későbbi Zalavárat is magában foglalta. Erre az nyújthat támpontot, hogy az erdélyi Torda vára magától Torda városától 12 km-re fekszik, ott, ahol utóbb Várfalva települt,[63] Engel Pál pedig az ungi ispánságnak nevet adó Ung várat Nyevickével tekintette azonosnak,[64] márpedig a mai Ungvár és Nyevicke között szintén hasonló (mintegy 10 km) a távolság. E feltevés alapján nem kellene a vármegyei központ Kolonról a közeli, onnan 13 km-re levő Zalavárra való költöztetésével számolnunk;[65] eszerint Zala vármegye központja a korai évszázadokban végig egyazon helyen volt, Zalavárott, amelyet a 11. században — talán azért, mert az egész térség neve Kolon volt — Kolonnak neveztek, s utóbb jutott annak egy része a Zalavár névhez. Úgy tűnik, jó nyomon indult el Bóna, amikor azt vallotta: „Pár kilométerre a

[60] *Kristó Gy.:* az 5. jegyzetben i. m. (A vármegyék) 171–172.

[61] DHA. I. 52., 91. A *civitas*ra l. uo. 90.

[62] *Bóna I.:* a 18. jegyzetben i. m. 52–54.

[63] Uo. 31.

[64] *Engel Pál:* Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. Századok 116 (1982) 889.

[65] *Györffy György* (Opponensi vélemény Cs. Sós Ágnes „A Dunántúl IX. századi szláv népessége" c. kandidátusi értekezéséről. Archaeologiai Értesítő 95 [1968] 115.) szerint az ispáni székhely a 11–12. század fordulóján, illetve Szent László korában került át Kolonból Zalavárra.

Karoling-szláv Zalavárhoz vagy a még álló hatalmas késő római Fenékvárhoz, aligha volt szükségük a magyaroknak arra, hogy [Kolonban] egy sokkal gyatrább föld-fa várat emeljenek". Bóna nem zárta ki, hogy Zalavárott a 11. században vár épült. Váras hely voltát a helynév is igazolja.[66] Mindenesetre amikor a Kolon nevű nagy térségből önálló névvel elkülönült a váras hely, és az felvette a Zalavár nevet, ugyanezen megyét Kolon helyett Zalának kezdték nevezni. Zalával mint megyenévvel az 1130-as évek óta folyamatosan találkozunk.[67]

[66] *Bóna I.*: a 18. jegyzetben i. m. 52–54.
[67] *Kristó Gy.*: az 5. jegyzetben i. m. (A vármegyék) 248.

KISEBB CIKKEK

Ryszard Grzesik

MEGJEGYZÉSEK A KÖZÉPKORI LENGYEL KRÓNIKÁKBAN ÉS ÉVKÖNYVEKBEN EMLÍTETT MAGYAROKRÓL

A szomszédság mindig lehetővé teszi az ott élőknek, hogy megismerhessék egymást. Az egyedi tapasztalatokból sokszor sztereotípiák sarjadtak, amelyek a köztudatban élő kép meghatározó elemivé válhattak. Mennyire így van ez az etnikai csoportok esetében, ahol a nemzettudat belső rendszere a szomszédokról kialakult sztereotípiákból építkezik. A kezdetek legtöbbször a középkorig vezethetők vissza, amikor először tűnt fel a szomszéd idegenszerűsége, nyelvének kellemetlen hangzása és érthetetlensége, különös viselete vagy barbárnak tűnő szokásai.[1]

A fenti megszokott képtől eltér a magyar-lengyel viszony, amelyet már kezdetektől a jó szomszédság sztereotípiái jellemeztek.[2] Mindazonáltal, a közös történelmünkre vonatkozó ismeretek még nem teljesen feldolgozottak. Különösen feltárásra vár a lengyelek késő középkori Magyarország-képe. Nem tudjuk, hogy az akkori lengyel intellektuális elit miként vélekedett a szomszédos magyarokról. A modern kutatók figyelmét csak a lengyelországi krónikák és évkönyvek néhány adata vonta magára, amennyiben azok segítséget látszottak nyújtani a történelmi kronológia rekonstruálásához. Ezek közül nem egyet alaposabban is elemeztek, miként a hunok és magyarok azonosítását Gallus Anonymus krónikájában,[3] vagy az elűzött Bátor Boleszló lengyel király magyarországi gőgös viselkedéséről ugyanott írottakat.[4] Ilyen továbbá a lengyel-magyar halicsi rivalizálásról Kadłubeknél olvasható részek,[5] vagy a lengyel-magyar határ leírására vonatkozó sorok a Magyar-lengyel krónikában.[6] Hasonló érdeklődést keltettek Gallusnak Magya-

[1] *B. Zientara:* Świt narodów europejskich. Powstawanie świadomości narodowej na obszarze Europy pokarolińskiej [Az európai népek hajnala. A nemzeti öntudat kezdetei a Karoling-kor utáni Európában]. Warszawa, 1985, p. 17; J. Berting - Ch. Villain-Gandossi: Rola i znaczenie stereotypów narodowych w stosunkach międzynarodowych: podejście interdyscyplinarne [A nemzeti sztereotípiák szerepe és jelentősége a nemzetközi kapcsolatokban: interdiszciplináris megközelítés], in: Narody i stereotypy [Nemzetek és sztereotípiák], szerk. T. Walas, Kraków 1995, 23. Egyértelműen negatív volt a Német lovagrend lengyelországi megítélése a 13. század vége óta; *M. Biskup – G. Labuda:* Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – Społeczeństwo – Państwo – Ideologia [A Német lovagrend története Poroszországban: Gazdaság, társadalom, állam, ideológia]. Gdańsk, 1986, 11–13.

[2] *A. Sieroszewski:* Stereotyp Węgra w literaturze polskiej XIX i XX wieku [A magyarok sztereotípiái a 19–20. század lengyel irodalmában], in: Narody i stereotypy, 58–62.

[3] *Th. v. Karajan:* Über den Leumund der Österreicher, Böhmen und Ungern in den heimischen Quellen des Mittelalters, in: Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften 42, 1863, 493; *A. Brückner:* Ungarn und Polen. Ungarische Jahrbücher 4, 1924, 90–92. Legutóbb *Kristó Gy.:* A magyarok és a lengyelek kapcsolatai a 10–12. században a források tükrében. Történelmi Szemle 42, 2000 1–18.

[4] *H. Marczali:* Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Árpáden. Berlin, 1882, 155–156; *A. Brückner:* Ungarn und Polen im., 91.

[5] *Kosáry D.:* Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. 1. kötet, Bp. 1951,. 47, 49, 51, 108; M. Homza, in: *M. Homza, S. Sroka:* Štúdie z dejín stredovekého Spiša [Tanulmányok a középkori Szepesség történelméről], Kraków, 1998

[6] *A. Divéki:* Stosunki polsko-węgierskie za Arpadów i Piastów [Magyar-lengyel kapcsolatok az Árpádok és Piasztok alatt], in: Polska i Węgry. Stosunki polsko-węgierskie w historii, kulturze i gospodarst-

rországról,[7] vagy a rejtélyes magyarországi „Bazoarii" azonosításáról szóló szavai, ti. szerinte Orseolo Péter ott épített fényes bazilikát.[8] Gyakorlatilag senki sem kutatta, hogy milyen magyar informátorokra mehetnek vissza a lengyel évkönyvek vonatkozó tudósításai. Magányos kivételnek Szent Imre lengyelországi tartózkodására vonatkozó adatok tekinthetők.[9] Pauler Gyula hasznosította a Traskai Évkönyveket a 13. századi események ábrázolásakor.[10] Ugyanakkor Kosáry Domokos bibliográfiájában a magyar középkor forrásai között nem említi a lengyel évkönyveket, mégha korábban Gombos F. Albin néhányukat kivonatosan ki is adta.[11]

A középkori lengyel elbeszélő források elemzése azt mutatja, hogy igaz, koronként eltérő mértékben, de a lengyelek érdeklődtek a magyarországi események iránt. Jerzy Dowiat a magyar kérdések iránti érdeklődést a száműzött magyar királyi hercegek lengyelországi tartózkodásával hozta összefüggésbe a 11. század első felében.[12] Újabban Martin Homza is hasonló eredményre jutott.[13] Először a kutatói véleményeket szembesítjük a forrásokkal. Egyáltalán, igaz-e hogy a 11. század közepe óta ugrásszerűen több Magyarországra vonatkozó információ jelenik-e meg a lengyel forrásokban? Érdekes lehet megvizsgálni, hogy a szerzők, olvasók számára mik váltak érdekessé, és azokat mikor jegyezték le. Ezek forrása, a lejegyzések hagyománya szintén érdekes lehet. Megvizsgáljuk azok történeti forrásértékét, nem felejtve, hogy már első lejegyzésükkor maguk is egy adott kor történetszemléletének forrásai, a múltról alkotott kép eszközei. Gyakorlati okokból a krónikák esetében a 14. század közepénél korábbiakra korlátoztam vizsgálódásaimat,[14] a Monumenta Poloniae his-

wie [Lengyelország és Magyarország. Lengyel-magyar kapcsolatok a történelemben, kultúrában és gazdaságban], kiad. K. Huszár, Bp.–Warszawa 1936, 36; *R. Grzesik:* Przebieg granicy polsko-węgierskiej we wczesnym średniowieczu w świetle Kroniki węgiersko-polskiej [A magyar-lengyel határ vonala a korai középkorban a Magyar-lengyel krónika tükrében], Studia Historyczne 41, 1998, fasc. 2 (161), 147–166.

[7] *M. Plezia:* Kronika Galla na tle historiografii XII wieku [Gallus krónikájának 12. századi historiográfiai háttere]. Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności 71, No 3, 1947; *uő:* Ungarische Beziehungen des ältesten polnischen Chronisten, Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 7, 1959, 285–295; *Kovács E.:* Magyarok és lengyelek a történelem sodrában, Bp. 1973.

[8] Vö. 31–32. jegyzetek

[9] *Tóth S.:* , Magyar és lengyel Imre legendák. Szeged 1962, 57–59; *M. Derwich:* Benedyktyński klasztor św. Krzyża na Łysej Górze w średniowieczu [A Kopasz hegyi Szt. Kereszt bencés monostor a középkorban], Warszawa-Wrocław 1992.

[10] *Pauler Gy.:* A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt, 2 kiad., Bp. 1899 (reprint Bp. 1985), 2. kötet, pl. 377 és 260 jegyz. 563. o. – idézi a Traskai Évkönyvet a krakkói földet sújtó éhínségről, a nép orosz és magyar földre való menekléséről.

[11] Kosáry D. a következőket ismeri: Anonymous Gallus, Vincent Kadłubek, a Magyar-lengyel krónika, Czarnków-i Janko és Długosz krónikája. *Kosáry D.:* im.; *A. F. Gombos,* Catalogus fontium historiae Hungariae 800–1301, 1–4.köt., Bp. 1937–1943.

[12] *J. Dowiat:* Bela I węgierski w Polsce [Magyarországi I. Béla Lengyelországban], Przegląd Historyczny 56, 1965, fasc. 1, 8.

[13] *M. Homza:* Vzťahy stredovekého Spiša a Malopoľska od najstarších čias do roku 1138 [A középkori Szepesség és Kis-Lengyelország kapcsolata a kezdetektől 1138-ig]. Historický časopis 43, 1995, fasc. 2, 210–211.

[14] Kiadások: Galli Anonymi Cronica et Gesta ducum sive principum Polonorum, ed. K. Maleczyński, Monumenta Poloniae Historica, series nova [továbbiakban: MPH s.n.], 2.köt., Kraków 1952 [továbbiakban Gallus]; Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronica Polonorum, ed. M. Plezia, MPH s.n., 11.köt., Kraków 1994; Chronica Poloniae Maioris, ed. B. Kürbis, MPH s.n., 8.köt., Warszawa 1970 [Továbbiakban: KWP]; Kronika polska, ed. L. Ćwikliński, MPH, 3.köt., Lwów 1878, p. 578–656 [az úgynevezett Szilériai-lengyel krónika]; A Dzierzwa-féle krónikát három részletben adták ki: Mierzwy Kronika, ed. A. Bielowski, MPH, 2.köt., Lwów 1872, 145–190;

torica két sorozatában kiadott évkönyvek esetében azonban csak néhány példára voltam kénytelen korlátozni megfigyeléseimet.[15]

A középkori krónikák általában egy történeti földrajzi bevezetővel kezdődnek. A magyarok első említései is ezekhez kapcsolódnak. Az 1112 és 1115 körül alkotó Anonymus Gallus tudatosan tette meg a magyarokat a lengyelek déli szomszédjaivá. A magyarok vagyis a hunok már régen elfoglalták a szlávoktól azokat a területeket, ahol ma is élnek. A kor Európájában kedvelt szokás volt a magyarok és hunok azonosítása. Ugyanakkor az sem zárható ki, hogy az azonosításra magában Magyarországon került sor a 11. század végén. Ami bizonyos, hogy a 12. század végére válik bizonyítottan is a hun-magyar azonosság a magyar nemzeti büszkeség tárgyává. Ekkor teszi meg a névtelen magyar krónikás, Anonymus az azonosságot a magyaroknak Pannóniára formált igénye jogi bizonyítékának.[16] Anonymus Gallus

Magistri Vincentii Chronicon Polonorum, ed. A. Bielowski, MPH, 2.köt., Lwów 1872, 191–453 mint Mierzwy Dopełnienie [Mierzwa kiegészítése], 283–438; Rocznik franciszkański krakowski [A krakkói ferencesek évkönyvei], ed. A. Bielowski, MPH, 3.köt., Lwów 1878, 46–52. Most nem érintettem a lengyel-magyar krónikát, amelyet 1230 körül Magyarországon készült alkotásnak tartok, valamint Czarnków-i Janko (14.század vége) és Jan Długosz (15.század második fele) krónikáit. Utóbbi terjedelme miatt egyébként is külön tanulmányt érdemelne. Nem érintettem a hagiografikus forrásokat, amelyek pedig bővelkednek magyarországi eredetű információkban. Így például Szent Adalbert „Tempore illo" -legendája a 12 század második feléből beszámol arról, hogy a szent a magyarok központi városában bálványt égetett el, erre, De sancto Adalberto episcopo, ed. W. Kętrzyński, Monumenta Poloniae Historica, 4.köt., Lwów 1884, c. 7, 213; vö. R. Grzesik: Die Ungarnmission des hl. Adalberts, in: ...The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways... Festschrift in Honor of János M. Bak, ed. B. Nagy, M. Sebők. Bp. 1999, 234–235; uő: Skąd wielkopolski hagiograf św. Wojciecha wiedział o spaleniu przez Wojciecha pogańskiego bałwana na Węgrzech? [Miként szerzett tudomást Szt. Adalbert-életírója Nagy-Lengyelországban arról, hogy Adalbert bálványt égetett Magyarországon?], megjelenés alatt a Brygida Kürbis-emlékkönyvben. Szent Kinga legendája: Vita sanctae Kyngae ducissae Cracoviensis, ed. W. Kętrzyński, MPH, 4.köt., p. 662–744., Kinga és Szalome legendáinak magyar fordítása jegyzeteimmel in: Legendák és csodák. Szentek a magyar középkorból II. Szerk.: Klaniczay G. – Madas E. Bp. 2001. 118–171.

[15] MPH, 2.köt., ed. A. Bielowski, Lwów 1872: Rocznik kamieniecki [Kamieniec/Kamenz-i Évkönyvek], 776–778; R. Traski [Traska-i Évkönyvek], 826–861 (párhuzamos kiadásban a Krakkói Évkönyvekkel); R. Sędziwoja [A. of. Sędziwój], p. 871–880; 3.köt., ed. A. Bielowski, Lwów 1878: R. Krasińskich [Krasińskis-i Évk.], p. 127–133; R. małopolski [Kislengyelországi Évk.], p. 135–202 (külön megjelent 2.köt., 816–825); R. Śląski kompilowany [Szilériai évkönyszerkesztés], ed. M. Błażowski, p. 657–679; R. cystersów henrykowskich [Henryków/Heinrichau ciszterek évkönyve), p. 699–704; MPH s.n., 5.köt., ed. Z. Kozłowska-Budkowa, Warszawa 1978: R. dawny [Korai Évk.], p. 1–17; R. kapituły krakowskiej [Krakkói káptalan évk.], p. 19–105 [ezután: Rkk]; R. tzw. wielkopolski [ún. Nagylengyel Évk.], p. 223–227; R. krótki [Rövid évk.], p. 229–244; MPH s.n., 6.köt., ed. B. Kürbis. Warszawa 1962: R. kapituły gnieźnieńskiej 1192–1247 [Gniezno-i káptalan évk.], p. 1–20, R. kapituły poznańskiej [Poznań-i káptalan évk.], p. 21–78; R. świętokrzyski [Szentkereszti évk.], ed. A. Rutkowska-Płachcińska, MPH s.n, 12.köt., Kraków 1996; R. miechowski, ed. Z. Budkowa, Studia Źródłoznawcze 5, 1960, 119–135. A középkori évkönyvekre vonatkozó kutatásokat legutóbb W. Drelicharz tekintette át: Osiągnięcia i perspektywy badań nad średniowieczną annalistyką ziemi krakowskiej [A krakkói térség középkori évkönyvei kutatásának helyzete és jövője], in: Tradycje i perspektywy nauk pomocniczych historii w Polsce. Materiały z sympozjum w Uniwersytecie Jagiellońskim dnia 21–22 października 1993 roku Profesorowi Zbigniewowi Perzanowskiemu przypisane [A történeti segédtudományok hagyománya és jövője Lengyelországban], szerk. M. Rokosz, Kraków 1995, 179–194. Máig alapvető: *G. Labuda:* Główne linie rozwoju rocznikarstwa polskiego w wiekach średnich [A középkori lengyel évkönyvek szöveghagyományának fő vonalai], Kwartalnik Historyczny 78, 1971, fasc. 4, 804–839, vázlattal 832.o., amely újra megjelent: *G. Labuda*, Roczniki polskie [A lengyel évkönyvek], in: Słownik starożytności słowiańskich [A szláv régmúlt lexikona], 4.köt., Wrocław – Warszawa – Kraków 1970–1973, 511.

[16] *R. Grzesik:* Kronika węgiersko-polska. Z dziejów polsko-węgierskich kontaktów kulturalnych w średniowieczu [A Magyar-lengyel krónika. A közép-

példája pedig azt illusztrálja, hogy az azonosítás iránt Lengyelországban is fogékonyak voltak, származzon annak irodalmi forrása akár Magyarországról, akár Nyugat-Európából.[17]

Pannónia fogalma egyébként is ismerősen csengett a lengyel krónikásoknak és évkönyvíróknak. Pannóniát ugyanis a szlávok bölcsőjének tekintették, legalábbis a 14. század közepén, a Nagy-lengyel krónikát átszerkesztő interpolátor szerint. Eszerint a magyarok szláv eredetűek voltak. Így gondolta Dzierzwa ferences krónikás is a 14. század elejéről, aki a magyarokat a szlávok töredékeként egészen a vandálokig vezette vissza.[18]

További megjegyzések olvashatók Pannóniáról a krakkói káptalan Évkönyveiben és az ún. Nagy-Lengyel Évkönyvekben, amelyek valójában krakkói eredetűek. Ebben két megjegyzést találunk Nagy Károly és az avarok közötti harcról. *„790 Karolus in Pannoniam venit, 792 Karolus regnum Hunorum vastat".*[19]

---

kori lengyel-magyar kulturális kapcsolatokról.], Poznań 1999, 57–58.

[17] Gallus, Bevezető, p. 6: *„Igitur ab aquilone Polonia septentrionalis pars est Sclauonie, que habet ab oriente Rusiam, ab austro Vngariam"*-- Gallus, p. 7–8: *„Igitur terra Sclauonica – a Tracia autem per Ungariam (ab) Hunis, qui et Ungari dicuntur, quondam occupatam, descendendo per Carinthiam in Bauariam diffinitur"*--. *M. Plezia:* Kronika Galla im., 132 kiemelte, hogy a krónikás Szent Istvántól Kálmánig és Álmosig hat magyar királyt ismert, ugyanakkor csak három császárt, három cseh fejedelmet, s további egy-egy morvát és ruténtt. „Más országokénál sokkal jobban ismeri a magyar történelmet. Jellemző továbbá a hunokra vonatkozó említése, akiket a szerző a magyarokkal azonosít, s egykoron (*quondam*) Magyarországon éltek. Ez nem a szerző tudálékos kombinációja, mivel a legrégibb magyar historiográfia a magyarokat valóban a hunoktól származtatta. Ezzel Gallus tanújelét adta, hogy ismerte a korabeli magyar szellemi elit körében élő elképzeléseket". *M. Plezia* im., 162–178 – szerinte Anonymus Gallus lett volna a szerzője az elveszett ős-*Gesta Ungarorum*-nak, vö. M. Plezia: Ungarische Beziehungen im.

[18] KWP, Bevezető, p.7: *„Ungari enim dicuntur a quodam fluvio qui Wtra nominatur-- Qui postquam Gothi ad depopulandas naciones de insulis, que Stansze et Gothlarich appellantur exissent et ipsos in eorum habitacionibus molestassent ac nimium perturbassent, congregati cum uxoribus et parvulis, proposuerunt ad terram Pannoniorum unde ortum habuerunt se reducere ad habitandum perpetue in eisdem. Verum quia Deus peccata quorundam nacionum per ipsos puniri decreverat, idcirco non recto tramite, ne sue genti Slawonice ineundo dampna et molestias inferrent, sed per Theutoniam et per Burgundiam ac deinceps per Lambardiam usque ad terras Slawonie transitum non sine magna urbium desolacione et humani sangwinis ymanissima effusione valde periculose fecerunt. Quorum rex Tyla nomine qui in scripturis Atyla nominatur veniens Pannoniam, sibi perpetuam in ea constituit mansionem et quia multe naciones Slaworum ad ipsos confluxerant, unde tunc non Wtrane sed Vandali sunt appellati. Pars autem illa Slaworum que a fluvio Wtra dicebantur Wtrane, quod postmodum a commixtione gentis Hunorum qui de montibus Sicilie, prout Martinus in Cronica sua Romana de eisdem plenius scribit, exeuntes et Pannoniam plenius intrantes et eam sub dominio obtinentes Hungari a Hunis sicut et Wtranis sunt appellati." B. Kürbisówna:* Studia nad Kroniką Wielkopolską [Tanulmányok a Nagy-lengyel krónikáról], Poznań 1952, 123 ff., különösen 137–142; *uő:* Kształtowanie się pojęć geograficznych o Słowiańszczyźnie w polskich kronikach przeddługoszowych [A szlávokra vonatkozó földrajzi elképzelések kialakulása a Długosz előtti krónikákban], Slavia Antiqua 4, 1953, 273; uő: Dziejopisarstwo wielkopolskie XIII i XIV wieku [Nagy-lengyel historiográfia a 13–14. században], Warszawa 1959, 200–210; *J. Banaszkiewicz,* Kronika Dzierzwy. XIV-wieczne Kompendium Historii ojczystej [A Dzierzwa-krónika. A lengyel történet 14. századi összefoglalása], Wrocław – Warszawa – Kraków 1979, 37–45; *R. Walczak,* „Protocollum" augustianina-eremity zwanego Angelusem ze Stargardu. O polsko-pomorskich związkach historiograficznych w średniowieczu [Stargard-i Angelusnak nevezett ágostonos remete „Protocollum"-a. A középkori lengyel-pomerán historiográfiai kapcsolatokról], Poznań 1991, 240–243; *R. Grzesik:* Attyla a Słowianie. Przyczynek do wyobraôenia o kontaktach huńsko – słowiańskich w średniowiecznych źródłach narracyjnych [Attila és a szlávok. Adatok a középkori elbeszélő forrásokban olvasható hun-szláv kapcsolatokhoz], Roczniki Historyczne, 59, 1993, p. 39–41; uő: European Motifs in the Polish Medieval Chronicles, Medium Aevum Quotidianum, 33, 1995, 44–49.

[19] MPH s.n., 5.köt., 34–35, 225–226.

Mindkét híradás a Karoling hagyományból származik, s hasonló formában feltűnnek a német, osztrák és svájci évkönyvekben is. Lengyelországba a német évkönyvek közvetítésével jutottak, amiket az elveszett lengyel évkönyvek, az „Annales Regni Poloniae deperditi" (továbbiakban ARPd) hasznosított. Ugyanebből a hagyományból származik további három híradás a magyarok itáliai és németföldi kalandozásáról a 10. század első feléből. Ugyanakkor a lechmezei csatát nem említik.[20]

Néhány lengyel évkönyv elején I. Mieszko, az első keresztény lengyelországi uralkodó idejéről szóló elbeszélő rész található. Ilyen historiográfiai kompiláció olvasható pl. a Kamieniec-i Évkönyvek elején. Ebben arról értesülünk, hogy Mieszko feleségül vette a cseh hercegnőt, Dobravát és megkeresztelkedett. (ARPd-re visszamenő tudósítás). Mieszkónak volt egy Adelhiad nevű leánytestvére, aki pedig a magyar fejedelem, Géza felesége lett. Ő térítette meg férjét és alattvalóit, s ily módon Szent István az ő gyermekeként született meg. Lampert, krakkói püspökről, a magyar-lengyel vetélkedésről szóló részek a Rómából szerzendő koronáért mind e hagyományból fakadnak. Ezek forrása vitán felül a Magyar-lengyel krónika volt. Ezek Krakkóban a 13 század közepi élénk magyar-lengyel kapcsolatok idején váltak ismertté, amikor ily módon megnőtt a Magyarország iránti érdeklődés. Nem meglepő, hogy a magyar eredetű motívumok ez időtől kezdve váltak a lengyel történeti hagyomány szerves részévé.[21]

A lengyel évkönyvek lejegyzik két 11 századi magyar uralkodó halálát is. Egyikük Szent István,[22] a másik Péter, akinek elhunytát a krakkói káptalan Évkönyve 1060-ra teszi.[23] Zofia Kozłowska-Budkowa, az évkönyvek kiadója megjegyzi, hogy nem Péter, hanem András halt meg abban esztendőben. Ismeretes ugyanakkor, hogy a cseh krónikás, Pulkava 1058 körül leírja Schweinfurti Judit halálát. Őt fia, II. Spitihněv űzte el Csehországból Magyarországra, ahol férjhez ment az ottani királyhoz, Péterhez.[24] Annak ellenére, hogy Marie Bláhová valószínűtlennek tartja,[25] nem zárható ki, hogy Pulkava olyan korábbi hagyományt hasznosított, amiből következhetett, hogy Péter 1055 után is még életben lett volna.[26] Az évkönyvek

[20] *M. G. Kellner:* Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150. Von der „Gens detestanda" zur „Gens ad fidem Christi conversa", München 1997, 161 azt írja, hogy a középkoriak az augsburgi csatát még nem tekintették fordulópontnak. Ez ellen szól, hogy a lengyelnél a cseh évkönyvek, különösen a 12. század második feléből származó Hradec-i és Opatovice-i sokkal több magyar vonatkozású információt őriztek meg, mint a lengyelországiak. Feltehető, hogy a cseh politikai elitben fennmaradt a csatában való cseh részvétel emléke.

[21] Részletes elemzése, további példákkal: *R. Grzesik:* Kronika węgiersko-polska, 102–125.

[22] Rocznik dawny [Korai évkönyvek]: p. 9: 1039 „Stephanus rex obiit"; Rkk, p. 48; Henryków-i ciszter évkönyvek (red. B), p. 701; Sędziwój-i évkönyvek, p. 873, s.a. 1040. Cf. Rkk, p. 49, 123.jegyz. Több évkönyv szerint Szent István születési éve a 975. év volt.: Kamieniecki Évk., p. 777: *„Stephanus rex nascitur"*; Annalium Polonorum fragmentum, ed. W. Kętrzyński, MPH, 6.köt., Kraków 1893, 678: *„Stephanus rex Ungarie nascitur; eius vita claruit sanctitate et miraculis"* (Az ún. Baworowski-i Évkönyvek, kivonat Maciej Miechów-féle 1521-es Krónika borítóján, a 19 században a Baworowski Könyvtárban, Lemberg – Lwów); Krasińskich-i Évk., p. 129; Henrykówi ciszter évk., p. 700.

[23] Rkk, p. 49: 1060: *„Petrus rex Hungarie obiit"*.

[24] Přibíka z Radenína řečeného Pulkavy Kronika česká [Tradenin-i Přibik Pulkava-nak nevezett cseh krónikája], ed. J. Emler és J. Gebauer: Fontes rerum Bohemicarum, 5.köt., Praha 1893, p. 48: *„Prefati eciam Spitignei temporibus ducis Boemie, videlicet anno Domini MLVIII, IIII nonas Augusti Juditha, mater Spitignei, quam antea de Boemia eiecerat et que in odium eius Petro, regi Ungarie, nupserat, moritur et in monasterio Lucensi prope Znoymam, quod ipsa fundaverat, honorifice sepelitur"*.

[25] Kroniky doby Karla IV [IV. Károly idejéből való krónikák], Praha 1987, 415, 122. jegyz.

[26] Vö. *Gy. Györffy:* König Stephan der Heilige, Budapest 1988, 222 (index), Péter uralkodási ideje:

tehát Orseolo Péter haláláról őrizhettek meg egy különálló, a magyar történetírás által újabban elfogadni látszó hagyományt, ami szintén talán az ARPd egy kortárs bejegyzésére mehet vissza.

Persze nem zárható ki, hogy Zofia Kozłowska-Budkowa-nak van igaza, s az eredeti szöveg valóban I. Andrásra vonatkozott, de a nevét nem említette meg. A Krakkói Évkönyvek szöveghagyományának egy későbbi pontján, valamikor a 12. vagy 13. században bővülhetett a *„rex Hungarie obiit"* mondat Péter nevével. Péter neve ugyanis előfordul Anonymus Gallus krónikájában is, aki azt vagy az ARPd-ből kölcsönözte vagy Magyarországról szerzett tudomást róla.[27] E krónika nagy szimpátiával ír Péterről, aki kiszabadította I. Megújító Kázmért, akit még Szent István vetett fogságba. Péter kapcsán említi meg annak a rejtélyes *Bazoarium* helyen való bazilika építését.[28] A kutatók leginkább a Péccsel való azonosításra hajlanak,[29] noha akadtak a Borsod-azonosításnak (August Bielowski)[30] és a Vác-lokalizációnak (Gerard Labuda)[31] is hívei. Mieczysław Bednarz a szót oly módon magyarázta, hogy a bazilikának Monte Caprario-i Péter lehetett a védszentje. A *caprario* szó 'goat, chamois" könnyen bezoar-nak hangozhat. Így Gallus nem a templom helyét, hanem annak patrociniumát jegyezte le.[32]

A 13. század első felére vonatkozó eseményeket jegyzett le a Nagylengyel krónika. Eszerint a Sajó melletti csata után Ferdeszájú Boleszló leányát Kálmánhoz, a magyar király fiához adta hozzá. Leányával adta a szepesi várispánságot, mintegy nászajándékul. Szepesség fejében, ami így a Magyar királyság fennhatósága alá került, Lengyelország cserébe Halics nyugati, a Przemyśl-i területeket szerezte meg. Ez annál is magától értetődőbb lehetett, mivel Kálmán halicsi király is volt.[33] Az események ilyetén való előadásának valószínűségét többen, legutóbb Martin Homza hangoztatta.[34] Már

1011–1059. Újabban *Kristó Gy. – Makk F.*: Az Árpádház uralkodói. Budapest 1996, 59; *Szegfű L.*: Péter, magyar király, in: Korai magyar történeti lexikon (9–14 század). Főszerk. Kristó Gy. Bp. 1994, 544.

[27] Rkk, p. 49, 123. jegyz. Így érvelt *W. Drelicharz:* Źródła i autor Rocznika Sędziwoja. Z dziejów kultury historycznej duchowieństwa wielkopolskiego w XV wieku [A 15. századi Nagylengyelországi papság történeti műveltségéről], Nasza Przeszłość, 80, 1993, 135.

[28] Gallus, I 18, p. 41–42: *„Quo de hoc vita migrante, Petrus Ueneticus Vngarie regnum recepit, qui ecclesiam sancti Petri de Bazoario inchoavit, quam nullus rex ad modum inchoationis usque hodie consumavit".*

[29] *A. F. Kollar:* Historiae diplomaticae iuris patronatus Apostolicorum Hungariae Regum libri tres, Vindobonae 1762; *M. Plezia*, Kronika Galla, 160; K. Maleczyński, in: Gallus, p. 41, 12.jegyz.; *Györffy Gy.*, in Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Főszerk. Gerevich L. Budapest 1973, 267.

[30] A. Bielowski, MPH, 1.köt., Lwów 1864, p. 414 6. jegyz.

[31] *G. Labuda:* Bazoar Anonymus Gallus krónikájában. Azonosítási kísérlet, Századok 104, 1970 173–177 (lengyelül Studia Historyczne 12, 1969, fasc. 2, 161–170)

[32] M. Bednarz, Sanctus Petrus de Bazoario w Kronice Anonima Galla [Sanctus Petrus de Bazoario Anonymus Gallus krónikájában], Studia Historyczne 14, 1971, fasc. 3, 429–430.

[33] KWP, 27.fejezet, p. 39: *„Iste Boleslaus filiam suam de Ruthena genitam Colomanno regis Ungarorum filio matriminialiter copulavit. Cui nomine dotis castellaniam de Spis quoad viveret possidendam assignavit. Quem Colomanum una cum rege Ungarorum Halliciensibus in regem prefecerat ipsum coronari facientes. Cuius coronacione rex Boleslaus prout erat credulus per regem Ungarorum dolose circumventus castellaniam de Spiss dedit et loco eiusdem castellaniam Premisliensem nomine dotalicii filie sue recepit. Hec autem dolositas fecit origo dissensionum inter Polonos et Ungaros prout in sequentibus patebit. Et sic castellania de Spiss a Polonis alienata per Ungaros usque ad presens fraudulenter detenta occupatur"*

[34] *M. Homza:* Prehľad názorov na vznik stredovekej severnej hranice Uhorska na Spiši a historických prac na tému vzájomných vzťahov Spiša a Malopoľska v najstaršom období [Vélemények Ma-

jó száz esztendeje, hogy Oswald Balzer felhívta a figyelmet arra, hogy itt a krónikás különböző időből származó információkat gyúrt egybe: részben a 13. század elejéről, Ferdeszájú Boleszló és a Halicsért folyó magyar-lengyel rivalizálás idejéből, ami az 1214 őszén kötött szepesi szerződés is jól datál.[35] Lengyel évkönyvekből egyébként jól ismertek azok a tervek, amelyek Boleszló Judit nevű leánya és a magyar király fia házasságára vonatkoztak.[36] Ami az évszázaddal későbbi szepesi találkozót illeti, azok a rutén forrásokból ismertek, amik egyedüli forrásként feljegyezték a lengyel területi nyereséget.[37] Andrzej Wędzki nyomán elképzelhető, hogy a szepesi találkozó alkalmával Lengyelország nemcsak Halics nyugati részéhez jutott hozzá, hanem az észak-szepességi podolini területhez is.[38] Meglehet, hogy a krakkói püspökség arra nyert jogot, hogy a Felső-Poprád völgyében új templomokat emelhessen. Éppen 1235-től veszi kezdetét egy elkeseredett pereskedés a podolini egyház feletti tizedszedési jogot illetően. Maga a vita a ténye, illetve a Római Kúriának Krakkó részére kedvező döntése teljesen egyértelmű.[39] Magunk határozottan úgy véljük, hogy a 13. században éppen a Podolini terület vált a magyar kitelepülés fő csatornájává, még akkor is, ha a Szt. Kinga által birtokolt szandeci területhez való hozzá csatolása a 13. század második felében rövid életű esemény lehetett.[40] A 13. század végi krónikás szavai mindenesetre azt mutatja,

gyarország Szepességnél húzódó északi határának a kialakulásáról, valamint a Szepesség és Kis-Lengyelország korai kapcsolatára vonatkozó történeti művekről], in: M. Homza és S. Sroka, Štúdie z dejín stredovekého Spiša [Tanulmányok a középkori Szepesség történelméről], Kraków 1998, 20–21, 55–56.

[35] *O. Balzer:* Genealogia Piastów [Piasztok genealógiája], Kraków 1895, 175.

[36] Rocznik Traski, p. 832 és Rocznik małopolski [Kis-Lengyelországi Évkönyvek], Kuropatnicki kódex, p. 152: 1136.év *„Bolezlaus dat filiam regis filio Ungarorum".* A Kislengyelországi Évkönyvek három kézirata (Kuropatnicki, Lubiń és Königsberg), p. 152, az 1122–1123. évekre vonatkozó bejegyzésben a házassági tervvel fejeződnek be: *„Tandem dat filiam nomine Iuditham filio regis Ungarie".* A Krakkói Évkönyv, p. 832 megváltoztatja az értelmét: *„Boleslaus dat filiam regi Ungarorum".* Vö. O. Balzer, Genealogia, 171–179; K. Maleczyński, Bolesław III Krzywousty, 237; K. Jasiński: Rodowód pierwszych Piastów [Az első Piasztok leszármazása], Warszawa-Wrocław [1992], p. 255–260. Nem tudjuk, hogy a házasság miért nem jött létre. Ebben az időben, Ferdeszájú Boleszló 1138.évi halála előtt) fia, III. Mieszko, az Öreg elvett egy magyar hercegnőt, Erzsébetet, talán Álmos leányát (O. Balzer, Genealogia, 163–165) vagy II. Istvánét (K. Jasiński, Rodowód, 235–240) vagy mások szerint II. Béláét (*Wertner M.:* Az Árpádok családi története. Nagy Becskerek 1892, 304–306 ahol tévesen említi Mieszko feleségét Gertrud néven.

[37] *B. Włodarski:* Polska i Ruś 1194–1340 [Lengyelország és Rúsz, 1194–1340], Warszawa 1966, 57–66.

[38] *A. Wędzki:* Uwagi nad problemem kształtowania się granicy polsko-węgierskiej na Spiszu w średniowieczu na marginesie najnowszych prac J. Beňko [Megjegyzések a középkori lengyel-magyar határ alakulásáról a Szepességben, tekintettel Jan Benko legújabb munkáira], Slavia Antiqua 20, 1973, 209.

[39] *M. Homza:* Prehľad názorov, passim, ahol jól áttekinti a vitát. A mai szlovák történetírás elveti azt, hogy az északi Szepesség már a korai időkben Lengyelország része lett volna. Erre ld. J. Beňko: Osídlenie severného Slovenska [Az Északi-Szepesség betelepülése], Košice 1985, 143–144; M. Homza, op. cit., passim. Szerintük a podolini terület feletti lengyel uralom csak a 13. század második felében alakult ki, amikor a szandeci hercegnő, Kinga, IV. Béla leánya lett. Ezzel szemben a lengyel történészek úgy vélik, hogy a Szepesség már ennél korábban lengyel fennhatóság alá került, vö. *S. Sroka:* Cirkevný konflikt na Spiši v prvej polovici 14. storočia [Egyházi konfliktus a Szepességben a 14. század első felében], in: *M. Homza és S. Sroka:* Štúdie, 101–107. Itt most nem érintem Szlovákiának Bátor Boleszló idején átmeneti Lengyelországhoz tartozásának a kérdését, ami kétségbevonhatatlannak tűnik. Erre ld. *R. Grzesik:* Przebieg granicy, 147–166; *uő:* Małôeństwo Judyty, córki Bolesława Krzywoustego z Kolomanem czyli o utracie Spisza przez Polskę [Judit, Ferdeszájú Boleszló leányának házassága Kálmánnal, vagy miképpen veszett el Lengyelország számára a Szepesség], megjelenés alatt Stará ubovňa 700. évfordulójára rendezett konferencia-kötetben.

[40] Kinga hercegnő Podolinbeli működésére ld. *A. Rutkowska-Płachcińska:* Sądeczyzna w XIII i XIV

hogy a Szepesség megszerzése fontos volt a lengyelek számára, s későbbi elvesztését a magyarok álnokságának tulajdonították.

A krakkói káptalan évkönyveiben és a Krakkói Évkönyvben az 1172. évnél azt olvashatjuk, hogy „*imperator intrat Hungariam*".[41] A szöveg kiadói jegyzeteiben Zofia Kozłowska-Budkowa úgy fogalmaz, hogy semmi információnk sincsen Barbarossa Frigyes lehetséges magyarországi átvonulásáról 1172-ben vagy az akörüli években.[42] A valóságban azonban egy császári hadjárat majdnem elérte az országot, csakhogy annak élén nem a német, hanem a bizánci császár, Komnénosz Mánuél állt. A görög katonai demonstráció célja az volt, hogy a magyarokat rábírja Béla herceg, a későbbi III. Béla trónra emelésére.[43] Kétségen felül áll, hogy a híradás forrása az ARPd lehetett. A pontos évszám arra utal, hogy a lejegyzőnek az események idején kellett dolgoznia. Érdekes, hogy ekkor, a lengyel-magyar politikai érdekközösség teljes hiánya idején is figyelemmel kísérték a magyar eseményeket Krakkóban.

Ezek a példák jól mutatják, hogy miként tekintettek a lengyel elbeszélő forrásokban a magyarokra. Az eddigiek jórészt a 12. század vége előtti eseményekre utaltak. Ezeket persze még sokkal később is újra és újra lejegyezték. Ez különösen igaz az Adelhaid történetre, Szent Adalbert magyarországi missziójára, a halicsi lengyel-magyar rivalizálásra és a Szepességnek a lengyelek általi elvesztésére. Ezeket legkorábban a 13. század közepén jegyezték le. Ez a magyar-lengyel kapcsolatok szorosabbá válásának jellemző időszaka, különösen miután 1239-ben V. Szemérmes Boleszló feleségül vette a magyar királylányt, Kingát. Ennek tudható be, hogy nagymértékben megnövekedett a magyarországi események iránti érdeklődés. A lengyel évkönyvekben 1320-ig 55 magyar vonatkozású eseményt említenek. Ezek közül 30 vonatkozik a 13. századi és a 14. század elejei időszakra, 25 a korábbi időszakra, ami közül 9 esetében 13. század végi újrafogalmazással kell számolnunk. Az évkönyvszerzők, szerkesztők túlnyomórészt kortárs, 13. századi eseményekre koncentráltak és azokat jegyezték le.

A híradások túlnyomó többsége a két ország uralkodóinak együttműködésére vonatkozik. A szövetségeket házasságokkal pecsételték meg. Többször tudósítottak a magyar belpolitika eseményeiről, a két ország közötti ellenségeskedésről azonban csak a legritkábban. Ezek Lengyelország többi szomszédjával szemben azt eredményezték, hogy a magyarokról egy meghatározóan pozitív kép formálódott ki, s ez esetben megerősíti Jerzy Dowiat nézetét, miszerint a magyarokat különleges hely illeti meg a középkori lengyel historiográfiában.

A lejegyzések azonban a magyarképet illetően mutatnak változást. Az első évkönyvtípusú lejegyzésekben a magyarok Európát pusztító barbárokként jelennek meg, amiben a frank hagyomány átvétele nyilvánul meg. A keresztény hitre térítés után az ország képe pozitív lett; az elhalálozott magyar uralkodók közül

wieku. Przemiany gospodarcze i społeczne [A szandeci terület a 13–14. században. Gazdasági és társadalmi változások], Wrocław – Warszawa – Kraków 1961, 11; *A. Körmendy:* Melioratio terrae. Vergleichende Untersuchungen ber die Siedlungsbewegung im östlichen Mitteleuropa im 13.-14. Jahrhundert, Poznań 1995, 60.

[41] Rkk., p. 63; Krakkói Évkönyvek, p. 834.

[42] Rkk., p. 63, 198. jegyz.

[43] Magyarország története. Előzmények és a magyar története 1242-ig. Szerk. Bartha A. Bp. 1984, 1238–1239; *Makk F.:* Magyar külpolitika (896–1196). Szeged 1993, 174–175. A hadjárat bizánci visszhangjáról: III. Béla emlékezete. Szerk.: Kristó Gy. és Makk F. Bp. 1981, 59–60.

többeket említésre méltónak találtak. Az ARPd-t hasznosító krónikás, Anonymus Gallus különös szimpátiát érzett a magyarok iránt. Az ő leírásában a magyar királyok derék keresztény uralkodók, akiket szoros szálak fűznek Lengyelországhoz. Hasonló vélekedés jellemezte a másik krónikást, Vincent Kadłubek-et is. A későbbiekben, különösen III. Ferdeszájú Boleszló halála után, a 12. századi események megörökítésében a lengyel krónikák és évkönyvek kisebb érdeklődést mutattak. Ekkortól jelennek meg a konfliktusok, aminek hátterében Lengyelország részfejedelemségekre való szétesése, Magyarország intenzívebbé váló Balkán-politikája állhatott.[44] A kapcsolatok iránti érdeklődés megújulásával majd csak a12. század végét követő időszakban számolhatunk, aminek kiinduló problémája a Halics feletti magyar és lengyel viszály lehetett. V. Boleszló és Kinga már említett házasságának jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Ez az az időszak, amikor lejegyzik a lengyel évkönyvekbe az Adelhaid-történetet, s az 1000 körüli római koronaküldést elmesélő legendát. A kortárs feljegyzések nagy teret szenteltek a magyarországi tatár betörésnek, Kaliszi Jámbor Boleszló és Jolánta, magyar királylány házasságának, IV. Béla és családtagjai halálozási dátumainak, V. István magyar király krakkói látogatásának, Fülöp, Fermi püspöke követségének. Továbbá olvashatunk IV. Kun László szokásairól, az 1284. évi Erdélyt sújtó tatár támadásról, a Fekete Leszeknek és Łokietek Ulászlónak nyújtott magyar segítségről. Ez alapján is megállapítható, hogy a magyar–lengyel kapcsolatokban a 13. század közepe új korszakot nyitott, amit végül Łokietek Ulászló leányának, Erzsébetnek a magyar Károly Róberttel kötött házassága koronázott meg, s egyúttal Lengyelország felé is utat engedett az Anjou dinasztiának. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy Jerzy Dowiat elképzeléseivel szemben a nagyszámú magyar vonatkozású említés mögött semmiképpen sem a magyar hercegek 11. századi lengyelföldi tartózkodásának a hatását kell keresnünk.

[44] Az Öreg Mieszkonak egy magyar királylánnyal való házasságával két adat hozható kapcsolatba. Ezek az 1172-es császári hadjáratra vonatkozó utalás, a másik Szt. Adalbert „Tempore illo" kezdetű legendájában szereplő, a szent egy elveszett életírására visszamenő hír arról, hogy Szt. Adalbert pogány bálványokat égetett. Erre ld. *R. Grzesik:* Skąd wielkopolski hagiograf, im. ih.

TÖRTÉNETI IRODALOM

Kristó Gyula – Makk Ferenc

A KILENCEDIK ÉS A TIZEDIK SZÁZAD TÖRTÉNETE

Magyar Századok, Pannonica Kiadó, 2001. 222 o.

A Pannonica Kiadó dicséretes vállalkozásának tekinthetjük a magyar történelem 10 évszázadát feldolgozó sorozat megjelentetését 10 kötetben. A szerkesztő (Szvák Gyula) utólag helyesen úgy döntött, hogy a magyarok korai története is kap egy külön kötetet. Így a kronológiai kötettel együtt összesen 12 kötetet tesz ki a sorozat, amelynek érdeme, hogy magába foglalja, összegzi az egész magyar történelmet. Ilyen teljes, tudományos igényű, ugyanakkor olvasmányos stílusra törekvő sorozat nagyon régóta várat már magára. A szerkesztő a 9–10. századi magyar történet megírására Kristó Gyulát és Makk Ferencet kérte fel. A szerzőpárosnak, a korszak két jeles kutatójának, több közös munkája látott már napvilágot, ami szavatolta a kötet egységét. Kristó Gyula vállalkozott az őstörténeti bevezető és a „rövid", a honfoglalással záruló 9. század történetének elkészítésére. Ez azért is kézenfekvő volt, hiszen több monográfiát és tanulmányt írt már a korszakról. A bizánci–magyar érintkezéseket és az Árpád-kori magyar külkapcsolatokat kutató Makk Ferenc vállalta magára a 10. század históriájának megírását Géza fejedelem haláláig. Kristó Gyulának úgy kellett bemutatnia a magyarok rendkívül nehezen kibogozható őstörténeti „gyökereit", eredetét, s 9. századi politikai történetük vitás kérdéseit, hogy az olvasó egyértelmű tájékoztatást kapjon és ne tévedjen el a korai magyar történet útvesztőiben. Makk Ferenc munkáját az nehezítette, hogy a kalandozások történetét leszámítva a 10. század históriájával meglehetősen mostohán bánt a történettudomány. Bóna Istvánnak jelent meg nem régen egy, jelen kötethez hasonló tematikájú műve (A magyarok és Európa a 9–10. században. Bp., 2000.), de jóval kisebb terjedelemben és kevésbé átfogó jelleggel foglalkozott e két évszázaddal, inkább csak a külpolitikai és régészeti vonatkozásokat tárgyalta. Kristó Gyula és Makk Ferenc több kérdésben e munkától eltérő vagy azzal vitatkozó álláspontot vall, ez kitűnik e kötetből.

A kötet első fejezetében a 9. század előtti magyar őstörténet főbb jellemzőit vázolja fel Kristó Gyula. A szerző helyesen szögezi le azt, hogy bár a nyelvi eredet nem jelent embertani és genetikai rokonságot, a magyarság „elődei" történetét nyomozva a nyelvtudomány mérvadó megállapításai nyomán az uráli, a finnugor és az ugor közösségen belül kell keresni őket. A legősibb lakhelyeket, az uráli, a finnugor és az ugor őshazákat is a nyelvészet segítségével határozhatjuk meg. A nyelvészeti problémák vázolása után egy kisebb alfejezet a nyelvészet által feltett nyugat-szibériai, Urál-vidéki őshazák táján fellelt, a magyarság elődeivel kapcsolatba hozott régészeti kultúrákat vázolja a Kr. e. 7–5. évezredtől Kr. u. 900-ig. Helyesen hangsúlyozza azt, hogy a régészeti kultúra nem etnikus jellegű, azaz nincs feltétlen egybeesés a nyelvközösség és a tárgyakat, leleteket hagyományozó egykori közösségek között. A szerző kiemeli, hogy mindenképpen össze kell vetni ősi szavainkat a régészeti leletekből kirajzolódó képpel. Az ugor korszak végét, a magyarság ugorságból való kiválását, s ennek kapcsán a magyar népnév vélhető kialakulását a szerző a hagyományos nézetnek megfelelően Kr. e. 1000 és 500 körüli időre teszi. Egy alfejezetben az írott forrásokban a Kr. e. 5. századtól (Hérodotosz) a Kr. u 7. századig (Orosz Évkönyv, bizánci híradások) fellelhető azon információkat veszi vizsgálat alá, amelyeket történeti hipotézisek magyarokra utaló korai forrásokként értelmeznek. Kristó Gyula érvekkel cáfolja azt, hogy ezek a híradások magyarokat jelölhetnének. A szerzőhöz hasonlóan úgy vélem, hogy a magyar nevet viselő csoportok ekkor még jóval északabbra (Volga menti Magna Hungaria vagy Baskíria) lakhattak, így a források látóköréből bizonyára kiestek. A magyarok bizonyíthatóan valóban későn, a 9. század 30-as éveiben jelennek meg az írott kútfőkben.

Kristó korábbi műveihez hasonlóan az északi, baskíriai őshazából vándoroltatja a magyarokat a Dontól nyugatra eső új szállásterületükre, Levediába. Magna Hungaria melletti érvei között szerepel a baskíriai és a kárpát-medencei régészeti leletanyag közötti hasonlóság, s a Gyarmat törzsnév baskíriai megfelelője (Jurmati). A déli, kaukázusi őshaza mellett szóló nyelvészeti érvet, — ti. a nagyszámú török jövevényszó meglétét a magyar nyelvben — elsősorban azzal hárítja el,

hogy ezeket a magyarok baskíriai tartózkodásuk során is átvehették a délről felköltöző volgai bolgároktól. Szerinte török nyelvű törzsekkel is számolhatunk a magyar törzsszövetségben. A hagyományosnál nagyobb szerepet tulajdonít mind ő, mind pedig Makk Ferenc a csatlakozó kavaroknak a török jövevényszavak átadásában. Magam is úgy vélem, hogy török jövevényszavaink kedvéért nem szükséges egy déli, kaukázusi őshazát feltételezni. Mivel Konstantinos császár szerint a kavarok „a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket (ti. magyarokat)," feltételezhetjük, hogy török jövevényszavaink zöme esetében a Kárpát-medencébe a magyarokkal együtt beköltöző kavarok lehettek az átadók, akik délen, Kazáriában éltek elszakadásukig. Sokkal bizonytalanabbnak gondolom a volgai bolgár nyelvi hatást, és az is kétséges, hogy török törzsneveink mögött török nyelvű népességet kell-e keresnünk.

A következő, második nagy fejezet a Levedia és Etelköz címet viseli és a magyarok 9. századi történetét tárgyalja a 830-as évektől a 890-es évekig. Kristó Gyula több forrás tanúbizonysága, illetve kombinációjuk alapján a 830-as évek végére teszi a magyarok megjelenését a Don és az Al-Duna közötti hatalmas térségben. Jóllehet a Dzsajháni-hagyomány (Ibn Ruszta) értelmezése vitatott kérdés, és a kazár határerőd, Sarkel építésének idekapcsolását is időnként megkérdőjelezik, álláspontom megegyezik a szerzőével; a magyarok ebben az időben telepedhettek le a Fekete-tengertől északra eső régióban. A leginkább érintett két nagyhatalom, Kazária és Bizánc forrásokban tükröződő diplomáciai-katonai lépései, reakciói jelzik a magyar megtelepedést. E lépések sorában utalnék még egyre, amelyről a könyv nem tett említést; Theophilos császár parancsára Sarkel felépítését követően Petronas themává szervezte a Krím-félszigeti Chersont.

A 9. századi magyar szállásterületek (Levedia, Etelköz) meghatározása a magyar őstörténeti kutatás egyik legnehezebb kérdése. Kristó Gyula e könyvben korábbi hipotéziseitől eléggé eltérő feltevést vázolt. Eszerint a Konstantinos császár által említett, Levedi törzsfőről elnevezett Levedia csak a vezértörzs egyik ágának lakhelye volt a Déli-Bug két mellékfolyója (Kodüma, Ingul) mentén. Ennél sokkal nagyobb, 800 ezer km² körüli lehetett az egész törzsszövetség szállásterülete, s végül számolnunk kell egy még nagyobb kiterjedésű fennhatósági területtel. Levediához hasonlóan Etelközt is későbbi vezértörzsi szállásterületnek tartja Kristó. Egy 14. századi adat alapján a Prutot azonosítja az Etellel, s e folyó Dunával vagy Dnyeszterrel bezárt közét tekinti Etelköznek. Feltevése szerint ezt a fejedelemségi központot körkörösen védték más törzsek szállásterületei. A törzsszövetségi szállásterületet egy fennhatósági, „külső gyűrű" vette körül, ahol a katonai segédnépek (pl. kavarok) állomásoztak. Kristó e „hármas" szállásterületi rendszere igen meggyőzőnek tűnik. Mind Levedia, mind pedig Etelköz egy szűkebb, vélhetően vezértörzsi szállásterületre vonatkozó elnevezések lehettek. A 14. századi adat (Etel) azonban túlságosan is kései, korabeli információk alapján inkább a Volgára vagy a Donra gondolhatunk. A magyarokat elűző, őket a korábbi magyar szállásterületen felváltó besenyő törzsek elhelyezkedése (vö. Konstantinos, De administrando imperio 37. fejezete) alapján úgy vélem, hogy négy magyar törzs a Dnyeper és a Don, négy pedig a Dnyeper és az Al-Duna között foglalhatott helyet. Nem osztom a szerző véleményét abban, hogy a fejedelmi törzset a többi törzs körkörösen körülvette volna. Erre az eddig inkább a Kárpát–medencében feltételezett letelepedési modellre (vö. Hóman Bálint) nincsenek hiteles, korabeli információink, legfeljebb más történeti korszakból származó nomád analógiáink. Az is kétséges számomra, hogy egy „külső", a katonai segédnépek által megszállt fennhatósági terület valóban létezett volna. A fenti kétségek ellenére Kristó Gyula új szállásterületi modelljét mindenképpen figyelemre méltónak tartom.

Kristó Gyula a fenti szállásterületeken kívül feltételez egy kazáriai, Volga-menti ideiglenes hazát is. Nézete szerint a kazárok legyőzték a magyarokat, s Levediából ide telepítették át őket a besenyőkkel szembeni határvédőkként, ahol 840 és 854 között legalább tíz évig laktak, amikor a besenyők elűzték őket, s ekkor kerültek Etelközbe. A 850-es évek két nehezen értelmezhető adata, a kazárokkal való együtt lakásról szóló konstantinosi passzus és egy, a szakirodalomban különböző időpontokra keltezett, ún. első besenyő támadás feltételezése vezették a szerzőt e feltevéséhez. Számomra nehezen hihető, hogy miután a magyarok a 830-as évek végén letelepedtek Levediában, egy-két év múlva már Kazária végein találták volna magukat. Az is kétséges, hogy a kazárok legyőzték-e a magyarokat egyáltalán, hiszen forrásadatunk erre nincs. Muszlim források — erre a szerző is utal a könyv más helyén — a magyarok haderejét 20 ezer főre, míg a kazárokét 10 vagy 12 ezer főre becsülték, így a kazár katonai fölény mindenképpen kérdéses. Úgy vélem tehát, hogy az anonim kazáriai őshazának nincs létjogosultsága.

A Levedia és Etelköz című fejezetben a szerző szemléletesen mutatja be a nagycsaládokból szerveződő, alapvetően vérségi jellegű nemzetségeket és az ezekből felépülő törzseket. Kristó Gyula már korábbi műveiben is szereplő feltevése szerint Baskíriából egyrészt finnugor (Nyék, Megyer),

másrészt török etimológiájú és nyelvű törzsek érkeztek Levediába, ahol egyesültek török eredetű törzsekkel (Tarján, Jenő, Kér és Keszi). Új elem hipotézisében, hogy nem hangoztatja az utóbbi törzsek kazáriai eredetét. Noha nem lehet teljesen kizárni azt, hogy a törzsszövetség fokozatosan alakult ki és különböző (finnugor, török) etnikumokból szerveződött meg, a törzsnév-lista nehezen értelmezhető sorrendje és a törzsek változó etimológiai értelmezése nem szolgáltat elégséges alapot ahhoz, hogy bizonyítottnak vehessük e feltevést. A szerző alaposan tárgyalja a kavar csatlakozás egyes kérdéseit; meggyőzően mutat rá arra, hogy a kazáriai polgárháborút hatalmi és nem vallási harcként értelmezhetjük. Helytállóan hangsúlyozza azt, hogy a magyarok a három törzsre tagolódó kavarok szervezeti egységét nem változtatták meg, legfeljebb egy fejedelmet helyeztek élükre. A hagyományos értelmezéssel megegyezően magyar katonai segédnépnek tartja a kavarokat. Míg ezt valószínűsíthető feltevésnek tekinthetjük, korántsem mondható ez el azon állításáról, hogy a magyarok hét törzsbe nem tartozó segédnépei voltak a volgai eszkil bolgárok (a majdani székelyek), akiket később a kavarokhoz soroltak be. Míg a kavar csatlakozást Konstantinos alapján bizonyított ténynek tekinthetjük, az eszkil bolgárok esetében csak azt tudjuk muszlim forrásokból, hogy szomszédjai voltak egy határszakaszon az etelközi magyaroknak. Véleményem szerint ha a honfoglalás előtt egyáltalán kerültek eszkilek a magyar törzsszövetségbe, akkor nem annyira a kavar, inkább a magyar törzsek jöhetnek szóba „befogadóként". Az északról jövő magyarok érintkezhettek a volgai bolgárokkal, míg a délről, Kazáriából érkező kavaroknak aligha nyílt erre korábban lehetőségük.

Kristó Gyula szemléletes, meggyőző képet ad a kazár–magyar kapcsolatokról és főképpen annak legfontosabb fejezetéről, a kazár típusú kettős fejedelemségi rendszer kazár kezdeményezéssel történő megalapításáról, a két fejedelem (kündü, gyula) feladatairól. Alapvetően a kései magyar krónikás hagyományban megőrzött híradások alapján Álmos fejedelemsége mellett foglal állást. A szerző korábbi műveiben is kifejtett álláspontja szerint Konstantinos császárt magyar informátorai az Árpád-ági öröklés biztosítása érdekében megtévesztették, ezért került be művébe tévesen Árpád pajzsra emelése. Szerintem az ellentmondásos adatok alapján nem lehet teljes bizonyossággal eldönteni, Álmos vagy Árpád közül melyik volt az első megválasztott fejedelem. A második fejezet utolsó alfejezetében alapos áttekintést olvashatunk a magyarok 836–838 és a 880-as évek közötti kalandozó hadjáratairól.

A könyv harmadik fejezete a magyar honfoglalás előzményeit, okait, lefolyását és következményeit tárgyalja. Kristó Gyula hangsúlyozza azt, hogy a honfoglalás előtt az etnikai tarkaság és a politikai megosztottság volt jellemző a Kárpát-medencére. A szerző elfogadja az avar kontinuitást, de elveti a 670 körüli magyar betelepülés, azaz a „kettős honfoglalás" elméletét. Az avarok mellett onogurok és főként szláv népelemek jelenlétét említi. A szerző a hagyományos álláspontot követve a keleti frank, morva és bolgár államok perifériájának tekinti a Kárpát-medencét. A morvák esetében elfogadja azt a feltevést, amely nemcsak északi, hanem déli morva területtel is számol. Kristó alaposan és részletesen bemutatja a honfoglalás keleti (népvándorlási hullám és besenyő támadás) és balkáni (bulgáriai kalandozás) előzményeit, majd vázolja a folyamatnak tekintett, 895 és 900 közötti időszakra keltezett honfoglalás lefolyását. A szerző által nyújtott honfoglalás-kép világos, meggyőző. A megtelepedéssel kapcsolatban hangsúlyozza azt, hogy az új haza megszállása törzsenként történt. Etelközhöz hasonlóan elkülöníti egymástól a kiterjedtebb uralmi, fennhatósági zónát és a ténylegesen lakott szállásterületet (kb. 100 ezer km^2), s kiemeli azt, hogy Etelközhöz képest jóval kisebb és nomadizálásra kevésbé alkalmas, csapadékos régió volt a Kárpát-medence. Kristó meggyőzően bizonyítja főként írott forrásokkal a magyarok nomadizmusát. Jóllehet Kristó álláspontját korántsem osztja minden kutató, szerintem hasonló súlyú ellenérvek hiányában nem lehet ezt megkérdőjelezni. Elfogadhatónak tűnik történeti analógiákra, régészeti–antropológiai adatokra és megállapításokra épülő nézete is, hogy a magyarok lélekszáma 100–120 ezerre becsülhető, amelyet az őslakosság átlagosan kétszeresen felülmúlhatott.

A 10. század történetét három nagy egységre osztva tárgyalta Makk Ferenc. Terjedelemben messze legnagyobb rész a magyar kalandozásoknak jutott, amelyet egyrészt azzal indokolhatunk, hogy ezek nemcsak látványosak, hanem európai jelentőségűek is voltak. Jellemző, hogy a magyar történelem iránt egyébként kevésbé érdeklődő külföldi történettudományban monográfiákat (pl. Lüttich, Fasoli) is szenteltek a témának. Azt is meg kell említeni, hogy a 10. századi magyar történelem legtöbb forrása (külföldi évkönyvek, krónikák) éppen a magyar katonai akciókra vonatkozik, miközben a magyarok belső gazdasági, társadalmi vagy éppen politikai viszonyaira vonatkozóan nagyon kevés híradásunk van.

Makk Ferenc a kalandozásokat részletesen bemutató fejezetének bevezetőjében utal arra a tényre, hogy bár a 9. századból is ismerünk 8 keltezhető kalandozást, mégis a 899–970 közötti

korszakot tartja a történettudomány a kalandozások korának, hiszen közel félszáz hadjáratról van tudomásunk. A szerző a magyar külkapcsolatok legfontosabb, domináns megnyilvánulásának tekinti a kalandozásokat, amelyeknek történetét kilenc kisebb alfejezetre bontva tárgyalja. Az egyes alfejezetek találó, az adott időszak kalandozásait leginkább jellemző címet kaptak. Az első alfejezetben az új, kárpát-medencei hazából vezetett első kalandozásokról (899–907) olvashatunk. Az Arnulf császár szövetségében Berengár itáliai király elleni kalandozás nyitja a sort. Makk 899 elejétől 900 nyaráig, másfél esztendeig tartó kalandozással számol, amellyel kapcsolatban helyesen elveti az itáliai honfoglalási kísérlet teóriáját (Gombos F. Albin). Úgy vélem ugyanakkor, hogy Velence megtámadása nem 900 júniusában lehetett, ahogy azt a szerző feltehetően a szakirodalom (G. Fasoli) alapján vélte, hanem inkább 899 júniusában. János diakónus híradását a legújabb őstörténeti forráskiadás (A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1995. 239–240.) 899-re tette. Theotmár szerint 900 tavaszán Itália már szabaddá vált (vö. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. Györffy György. Bp. 1985[2]. 222.), amelyet úgy értelmeztek, hogy a kalandozó magyarok elhagyták Itáliát. Így az itáliai kalandozásra vélhetően 899-ben került sor, legfeljebb áthúzódott 900 elejéig, de aligha tarthatott 900 nyaráig. Makk Ferenc újszerűen vázolja a bajorok elleni, 900 nyarán és őszén, Kusál vezetésével folytatott hadjáratot, amelynek — akárcsak a 902. évi morávia támadásnak — területfoglalás (Pannónia, Morávia) is célja volt. A szerző kiemeli a 907 július elején, a támadó bajorokkal szemben vívott pozsonyi csatát, amellyel a magyarok biztosították kárpát-medencei hazájukat.

A következő alfejezetekben a magyarok a szállásterülettől egyre messzebbre vezetett kalandozó hadjáratairól olvashatunk. Egy alfejezetben a Német Királyság elleni (908–916) portyázásokat ismerteti a szerző, majd az Európa új tájain című részben a 917 és 924 közti burgundiai, lotaringiai, francia, itáliai és balkáni (bizánci) akciókról ad alapos áttekintést. A 924-ben I. (Madarász) Henrik német királlyal kötött 9 éves békével kapcsolatban a szerző cáfolja azokat a nézeteket, amelyek külpolitikai hibának minősítik magyar részről ennek megkötését. Az egyezséget, helyesen, komoly külpolitikai sikernek tartja, mivel a német uralkodó évi adófizetést vállalt a béke fejében. A következő alfejezet a német béke kora címet viseli (924–933). Ebben az időszakban kevésbé tudunk nagy hadjáratokról, viszont az elmaradt zsákmányt pótolta a német adó és az itáliai évpénz. Makk Ferenc elemzi az első jelentős vereséget hozó, 933. március 15-i merseburgi (riade-i) csatát, amelyet súlyos vereségként értelmez a források alapján, jóllehet a magyar veszteségeket nem tartja jelentősnek. Kiemeli, hogy megszűnt az évi adó és a magyarok négy évig nem mertek német földre támadni. A 934. és 943 közti időszakot a nagy vállalkozások évtizedének nevezi, és alapos elemzést nyújt a 934 és 943. évi balkáni, Bizánc-ellenes hadjáratokról, valamint a nyugati kalandozásokról. A szerző utal arra, hogy míg Bizánc irányába sikeres akciók folytak, évi adózásra is kényszerítették a császárt a magyarok, nyugaton időnként kudarcok is érték a kalandozókat. Makk a következő, 943-tól 954-ig tartó évtizedet a fogyatkozó sikerek és gyarapodó kudarcok időszakaként tárgyalja. Ekkor is Bizánc számít kivételnek, hiszen a bizánci uralkodó, VII. Konstantinos 948-ban újabb 5 évre vállalta évpénz fizetését, sőt a megkeresztelkedő Bulcsúnak és Gyulának patrikioszi méltóságot is adományozott. Nyugat felé egyre nehezebb volt áttörni a magyar kalandozó csapatoknak, egyre több sikertelen akcióról van tudomásunk.

Makk Ferenc pontos elemzést ad a sorsdöntő fontosságú, 955. augusztus 10-i augsburgi (Lech-mezei) csatáról. Szerinte a magyar törzsszövetség egészének vállalkozása volt a 8–10 ezres hadat felvonultató, kudarcba torkolló 955. évi kalandozás. Ez igen valószínű, hiszen a hadjáratot a törzsszövetség harmadik méltósága, Bulcsú karkhasz (horka) vezette, s ennek résztvevői voltak a szintén kivégzett Lél és Súr törzsfők, valamint Taksony és Csaba jelenlétét is feltételezhetjük. A csatavesztés jelentőségével kapcsolatban hangsúlyozza, hogy a magyarok német kalandozásai lezárultak, sőt a magyarok tartottak szállásterületeik megtámadásától. Ezenkívül a győztes Ottó király hadvezéri nimbusza hozzájárult ahhoz, hogy 7 évvel később császári koronát kapott. A következmények sorában említi a szerző, hogy Taksony lett az új fejedelem a leváltott Felicsi (Falicsi, Fajsz) helyett, de az elődöt nem fosztották meg életétől. Úgy vélem, hogy az augsburgi vereség nem váltott ki automatikusan személycserét a fejedelmi méltóságban, különösképpen akkor nem, ha feltételezzük a szerző nyomán, hogy a fejedelmi (kündü) hatalom már elvesztette szakrális jellegét. Makk Ferenc kiemeli Taksony uralkodásával kapcsolatban a külpolitika radikális változását; a nyugati kalandozások lezárulását, nyugat felé a védelemre való berendezkedést, a keleti (besenyő, volgai bolgár) kapcsolatok erősítését, s ugyanakkor Bizánc irányába a portyázások folytatását. Ezek a délkeleti akciók az orosz–bolgár–besenyő szövetségben folyó 970-es hadjárat során Bizánctól elszenvedett arkadiopolisi vereséggel zárultak le. A szerző szerint az egész magyar törzsszövetség képvi-

seltethette magát e hadjáratban. Mivel az egyik forrás 30 ezres szövetséges haderőt említ, amelyet Szvjatoszlav orosz fejedelem három részre osztott, s az egyik rész a türköké (magyaroké) volt, a szerző 7–8 ezerre becsüli a magyar komponenst. Valójában akár 10 ezer főt is feltételezhetnénk e forrás alapján, s akkor az etelközi 20 ezres magyar haderő felére rúgó törzsszövetségi hadra következtethetnénk. Nem tudjuk azonban, hogy reális-e bármelyik számadat, így Makk Ferenc óvatos becslését elfogadhatjuk. Az arkadiopolisi vereséget az augsburgi kudarccal egyenértékűnek tartja. Annyiban mindenképpen helytálló ez a hasonlat, hogy mindkettő lezárta egy bizonyos irányba a magyar hadjáratokat. Azt is számításba kell azonban vennünk, hogy míg Augsburgnál csak a magyarok vették fel a harcot I. Ottóval, Arkadiopolisnál egy koalíciós erő részeseként harcoltak Bizánc ellen.

A kalandozások értékelésénél Makk Ferenc helyesen hangsúlyozza azt, hogy bár kb. 47 hadjáratról tudunk 899 és 970 között, valószínű, hogy sokkal több lehetett, s évente egy vagy több ilyen akcióra is sor került. Egyértelműen úgy foglal állást a szerző, hogy a kalandozások zsákmányszerző, rabló hadjáratok voltak. Állítását forrásokkal támasztja alá, amelyek igazolják, hogy a magyarok nemesfémeket, foglyokat és élelmiszert igyekeztek zsákmányolni katonai akcióik során. Nem igyekszik szépíteni a valóságot, a magyar hadjáratok pusztító jellegét egyáltalán nem tagadja. Rámutat ugyanakkor arra, hogy ezek jellegükben nem különböztek a normannok, arabok korabeli vagy a hunok és avarok korábbi katonai akcióitól. A törzsi vagy törzsszövetségi keretben folyó kalandozásokban szerinte a szabadok vettek részt, nem pedig egy elkülönülő katonai kíséret. A magyar kalandozások sikereinek okát helytállóan a szokatlan magyar nomád haditaktikában, fegyverzetben (reflexíj) és az európai belviszályokban jelöli meg.

Egy rövidebb fejezet tárgyalja a 10. század belső viszonyait. Makk Ferenc szerint a nomád életmód jellemezte a magyarság életmódját a honfoglalás után is, a legeltető nagyállattartás dominált. A Dzsajháni-hagyományban a sok szántóföldre való utalást a 920-as évekre vonatkoztatja, s úgy véli, hogy ezeket a magyarok az alávetett népekkel műveltették meg. Szerepet tulajdonít a kézművességnek (vaskohászat, fazekasság stb.) és a nomád kereskedelemnek is. A szerző a 10. század közepétől a szállás- és legelőterület szűkössége és a kalandozások kudarca következtében lassú életmódváltással számol, a földművelés terjedésével az elszegényedő magyarok körében. A társadalmat illetően megkülönbözteti a szabadokat (magyarok) és az idegen eredetű szolgákat. Szerinte a szabadok a vagyoni különbségek következtében differenciálódtak, kezdtek beépülni a kialakuló, gazdagodó elitbe az idegenek, míg a kalandozások megszűnése után a szabadok egy része elszegényedett. A politikai viszonyok vonatkozásában a szerző a törzsek és a törzsfők jelentőségének növekedésével számol a 10. század közepére, s ezzel párhuzamosan a vezető tisztségek, főként a fejedelmi hatalom hanyatlásával. Véleménye szerint nem gondolhatunk arra, hogy a 10. század közepén egy hármas fejedelemségi rendszer létezett volna a korábbi, 9. századi kettős fejedelemség helyett. Nézetem szerint legfeljebb a törzsszövetség ideiglenes gyengülésére gondolhatunk, de a fejedelem (kündü) és a bizonyosan bírói feladatokat ellátó gyula és karkhasz tisztségek birtokosai továbbra is a törzsszövetség irányítói maradtak, a szállásterület védelmezésének feladata továbbra is közös ügynek számított. Az Árpád-nemzetségből kikerülő fejedelem háttérbe szorulhatott, bár korántsem biztos, hogy ezért nem maradt ránk az Árpád és Falicsi között uralkodó fejedelem (fejedelmek) neve. Bulcsú karkhasz hadvezetői szerepköre a 950-es években és a szerző által törzsszövetségi hadjáratoknak minősített (955 és 970) kalandozások éppen egyfajta törzsszövetségi megújulást, integrációt is jelezhetnek.

Géza fejedelem uralkodását elemzi a könyv utolsó fejezete. Makk Ferenc előbb a fejedelem külpolitikáját vizsgálja. Helyesen hangsúlyozza, hogy uralkodása kezdetén elsősorban bizánci támadás veszélye állt fenn, ezért Géza nyugat felé nyitott. I. Ottó császárhoz 972-ben követeket küldött és térítő papokat kért, majd a következő évben, 973-ban Quedlinburgba is elküldte embereit a császárhoz. A szerző kiemeli, hogy Géza kifelé békés külpolitikát folytatott, míg befelé erős kézzel uralkodott, leverte ellenfeleit, megerősítette hatalmát. Bár formailag felvette a kereszténységet, nem volt meggyőződéses híve az új vallásnak. Úgy is fogalmazhatjuk ezt, hogy Bulcsúhoz hasonlóan Géza is pogány maradt, hiszen több istenben hitt. A gyökeres fordulat megtétele, az államalapítás és az egyházszervezés munkája fiára, Istvánra maradt.

A könyv utolsó fejezetében a szerzők áttekintik a földrajzi és politikai szempontból megtett utat a Volga-vidéktől a Kárpát-medencéig, illetőleg a törzsszövetség kialakulásától a kettős fejedelemségig, illetőleg ennek átmeneti meggyengülésétől az erős fejedelmi hatalomig. Összegzésük szerint a nomád, kalandozó és pogány magyarság a 10. század végére fontos válaszút elé érkezett; a fennmaradás érdekében életmódváltásra és a kereszténység felvételére volt szükség. A kötetet a fejedelmek rövid listája, igen alapos, válogatott szakirodalmi tájékoztató, névmutató és két térkép zárja.

Kristó Gyula és Makk Ferenc évtizedek kutatómunkáján alapuló könyve két évszázad magyar történelmének közérthető, logikus és a legtöbb kérdésre megfelelő vagy legalábbis valószínű, elfogadható választ kínáló összegzése. Természetesen vannak olyan problémák, amelyekre biztos megoldást nem adhattak, s akadnak olyan feltevések is a könyvben, amelyekkel akár a recenzens (miként azt jeleztem) vagy akár mások nem értenek egyet. Mindezekkel együtt úgy értékelem a munkát, hogy a sorozat méltó nyitókötete, s a korai magyar történet értékes szintézise.

Tóth Sándor László

STEFANO D'UNGHERIA ESORTAZIONI AL FIGLIO, LEGGI E DECRETI

Introduzione, traduzione e note di Dag Tessore.

Città Nuova, Roma, 2001, 164 o.

SZENT ISTVÁN FIÁHOZ SZÓLÓ INTELMEI, TÖRVÉNYEK ÉS DEKRÉTUMOK

Meglehet a magyar kultúra éve Itáliában a 2002. esztendő lesz, kulturális eseményekben az azt megelőzők is bővelkedtek. 2001-ben a vatikáni magyar kiállítás mellett kétségkívül kiemelkedett a Szent Istvánhoz kapcsolódó elbeszélő és okleveles források kétnyelvű, latin és olasz kiadásának megjelentetése.

A távol-keleti nyelvek avatott ismerője, Dag Tessore rendkívül dicséretes módon mélyedt el a 11. század Magyarországának nem éppen problémamentes latin nyelvű forrásaiban, s tett sikeres kísérletet, hogy mind a latin szövegben mind a fordításban egy javított, s a mai olvasó számára követhető variánst adjon közre. Paskai László esztergomi érsek ajánlása, Bollók János rövid és összefogott bevezetője után maga a fordító vállalkozott egy olvasmányos, elsősorban magukon a forrásokon alapuló bevezető fejezet közreadására. Ha arra gondolunk, hogy a lehetőség páratlan az átlag olasz olvasó tájékoztatására a magyarországi irodalmat illetően, akkor mind a tanulmányok lábjegyzeteit, mind a bibliográfia mennyiségét illetően sokkal bővebben válogattunk volna. Persze, meglehet, hogy itáliai könyvtárakban is hiába keresnék a „Corvina", a „Rivista di studi ungheresi" vagy éppen a „Századok"-nak — a Vatikáni Könyvtárban egyébként véletlenül elérhető — évfolyamait. Ám ennek ellenére az Intelmek vagy a pannonhalmi alapítólevél szakirodalmának vannak erősen hiányzó tételei (pl. Balogh József: Riflessioni sugli ammonimenti de Santo Stefano, Corvina n.s. 7,1944 46–54, uő: Santo Stefano d'Ungheria e l'idea di Roma. Nuova Antologia 73,1938 326–336; uő: Rex a recte regendo. Speculum 3,1928, 580–582; Csóka J. Lajos, I benedettini e l'inizio dei rapporti letterari italo-ungheresi, in Italia ed Ungheria, Bp. 1967, 9–27, Nemerkényi Előd: The Medieval Rome Idea in the Institutio of King Stephen of Hungary, Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis 36,2000, 187–201, Mille anni di storia dell'Arciabbazia di Pannonhalma. Kiad. L. Pál – Á. Somorjai. Roma–Pannonhalma, 1997.). Sajnálatos, hogy Havas László írása Olaszországban a kötettel egy időben jelent meg, így hasznosítására már nem nyílhatott lehetőség (L'influence de l'historiographie latine classique sur le commencement de la litterature latine en Hongrie, in L'eredità classica in Italia e Ungheria fra tardo Medioevo e primo Rinascimentio. Atti dell'XI Convegno.Fondazione Cini 1998. Roma, 2001, 83–103), míg Havas korábbi idegen nyelvű cikke nyilván elérhetetlen, megszerezhetetlen maradt számára (A propos des sources de la première théorie d'état en Hongrie, Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis 33,1997 181-).

Lehet, hogy a sietség is szerepet játszhatott abban, hogy a gondosság, fordítói lelemény és olykor pontatlanság keveredik. Így helyesen utalja az elbeszélő források esetében az olvasót a Szentpétery-féle „Scriptores"-kiadásához, de Szt. Imre legendáját már csak az „Acta Sanctorum"-ból véli ismerni, vagy nem tudja, hogy a „civitas"-t nem szokás városként fordítani első királyunk korában.

A fordító eljárása helyeselhető, hogy a „Scriptores"-t ill. a Györffy György gondozta „Diplomata Hungariae antiquissima" szövegeit követi, ugyanakkor a kritikai kiadás ill. a maga változatainak zárójeles beleszövése az olvasó számára érthetetlenül bonyolítja a latin változatot (nehezen értelmezhető egy külföldinek az Admonti-, Ilosvay- és Thuróczy-kódexek vagy éppen a Werbőczy-féle olvasatok közti különbségek). Jól érez rá a törvények I, 8 „cum cute redimat" helyes olvasatára, de egy I, 9-ben már elbizonytalanodik, II, 4-nél pedig egyszerűen nem ismeri a magyarországi szakirodalmat. Általában a Törvényekre már kevesebb figyelmet fordított, s a jegyzetekben még az Intelmekhez képest is esetlegesebben hivatkozik a biztos vagy lehetséges forrásokra.

A kötet fordítójának irodalmi szemléletéből is adódik, hogy számára a forrásokat összekötő kapocs magának a szent királynak a személye, s a történeti hitelesség, egykorúság, egyáltalán a források történetisége, az interpretáció és tendenciózusság, az utóélet-kérdése problémaként fel sem merül. Az olvasó szinte csak mellékesen értesül arról, hogy II. Szilveszter bulláját a kutatás nem tekinti hitelesnek, vagy a Szt. István-legendák minden további nélkül mint megbízható források jelennek meg. A kiadó igyekezete és dilemmája érthető, hiszen csak alapos, filológiai jegyzeteléssel, hosszas tanulmányokkal töltötte volna ki az Intelmek és Törvények a kötet terjedelmét, ami a nagyközönség számára tette volna a szövegeket nehezebben élvezhetőbbé, már ha a törvénycikkelyeket önmagukban szórakoztató olvasmánynak tekintjük. Így pedig kényszerűségből további szövegekkel kellett a helyet kitölteni, amire persze p. az 1886. évi enciklikánál a Szt. István-legendák, de legalább a Hartvik-legenda sokkal inkább megfelelt volna. Összességében a fordító több szakmai segítséget igényelhetett volna, ill. kaphatott volna a magyarországi történészektől.

A kötet kétnyelvű közlésben tartalmazza az Intelmeket (37–70. o.), a törvényeket, Odilo, cluny apátnak Istvánhoz írott levelét, okleveleket (pannonhalmi és pécsi alapítólevelek, 131–142. o.), valamint függelékként elhanyagolhatóan rövid részleteket a Szt. István-legendákból, a II. Szilveszter-bullát és XIII Leó „Quod multum" kezdetű enciklikáját 1886-ból, de a függelékben helyet kapottakat már csak olasz fordításban.

Az apró hiányosságok, a válogatást ért súlyosabb kifogások ellenére örömmel és büszkeséggel veheti kézbe a magyar olvasó is a kötetet, ami korrekt, pontos és igen tetszetős megjelenésű. Ha a sorozat címére gondolunk, „Grandi autori", akkor el kell ismernünk, hogy méltó helyre került az Intelmek és név szerint nem azonosított szerzője: Aquinói Tamás, Szent Ágoston társaságába. Megkapta a Szent István-kori névtelen szerző azt az elismerést, ami a reprezentatív „Európa 1000 körül" c. kiállítás katalógusában is megillette volna. Ha e rövid írásművek egyetemes művelődéstörténeti jelentősége talán korlátozott is, Közép-Európa krisztianizációjának, a nyugati értékrend és művelődés befogadásának mindmáig élő és meghatározó dokumentumai.

Veszprémy László

PARADISUM PLANTAVIT

Bencés monostorok a középkori Magyarországon / Benedictine Monasteries in Medieval Hungary

Szerk. Takács Imre

Pannonhalma, 2001. 752 o.

A pannonhalmi főapátság kiadásában rövid időn belül két reprezentatív kötet jelent meg: A *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve* (szerk. Takács Imre, társszerk. Szovák Kornél és Monostori Martina, Pannonhalma, 1996.) című három kötetes munka az apátság alapításának, míg a mostani az államalapítás millenniumára készült, mindkét munka méltó módon teljesíti a kitűzött célt. Természetesen a kötetek elkészítésében nem egyedül a bencés szerzetesek, hanem a magyar szakmai közélet jeles tagjai is részt vettek. A két munka megvalósításában közreműködők között már első látásra is szembetűnő átfedések vannak, így például mindkét kötet szerkesztője Takács Imre volt, aki azonban nemcsak az összeállítást végezte, hanem kitűnő tanulmányokat is írt. További szerzőket is említhetnék, de mivel pozitív értelemben sem kívánok diszkriminációt tenni huszonegyük között, így felfedezésüket az olvasóra bízom, s ez a kötet tartalmánál és kiállításánál fogva igazán kellemes időtöltés lesz. (Persze, ha akarnám, sem lenne hely felsorolni az összes tanulmány címét, tartalmát és szerzőjét.)

Elgondolkoztatónak érzem azt, hogy pár éven belül két ilyen jelentős munka látott napvilágot ugyanattól a közösségtől (szívesen írnék műhelyt), nem számítva most az említett kettőnél terjedelmében kisebb, ámbár annál fontosabb *Magyarország és a Szentszék viszonyáról* szóló tanulmánykötetet (szerk. Zombori István, Budapest, 1996. METEM). Erre nem ad magyarázatot csupán az, hogy a szerzők egy része személyesen is kötődik akár a bencés rendhez, akár a pannonhalmi monostorhoz, illetve az általuk működtetett iskolához vagy éppen az általuk képviselt szellemiséghez. Itt persze joggal szólhatna közbe valaki, hogy persze volt rá pénzük — nos, valamilyen szinten ez nyilván pénzkérdés — azonban a pénz kevés, ha nincsen akarat. Azt kell tehát feltételeznem, hogy a bencés rendben és a hozzájuk kötődőkben van igény múltjuk, hagyományaik és tetteik tudására és arra, hogy ezeket másokkal is megismertessék. Hiszen mi más magyarázhatná azt,

hogy az 1990 óta eltelt lassan tizenegy évben egyetlen másik szerzetesrendnek sem készült még csak hasonló munkája sem, de az érsekségek és a püspökségek sem állnak sokkal jobban e téren. Mert bár az 1945 előtt készült rendtörténeti munkák nagy része ma is haszonnal forgatható, azért ideje lenne az azóta kiadott nem csekély számú forrásanyag felhasználásának is (csak két jelentősebbet említve: az *Anjou-kori oklevéltár* 1301–1327, 1339–1340 — Kristó Gyula — és a *Zsigmondkori oklevéltár* 1387–1420 közötti — Mályusz Elemér és Borsa Iván szerkesztésében napvilágot látott — kötetei). És persze ideje lenne hozzáfogni a középkori Magyarország egyházi archontológiájának munkálataihoz is, mert mint gyakorló forrásfeltáró mondhatom, ez illetve ezek nem léte egyre inkább a kutatás és a feltárás gátjává válik. Bár ha jól belegondolunk, milyen kritikák fogadták az Engel Pál által készített világi archontológiát (A középkori Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Budapest, 1996, amely azóta már a *Középkori magyar genealógiá*-val bővülve CD-ROM-on is megjelent – Arcanum Digitéka, Budapest, 2001.), illetve amíg a történeti tanszéken egy szerzetesrend Anjou-kori története nem számít komoly témának vagy amíg egy ispotályos házról többen több helyen leírták már, hogy melyik rendhez tartozik és legutóbb még mindig a hibás változat jelent meg, addig ne várjunk el többet azoktól, akiknek nem is ez a „szakmájuk".

A kötet maga két részre bontható: a magyar (1–567) és az angol (568–718), amely az összes tanulmány kis mértékben rövidített szövegét és a katalógustételeket tartalmazza. A képek csak a magyar részben szerepelnek. Talán szerencsésebb, de mindenképpen drágább, ha két külön kötetként jelent volna meg, és így még a fogyasztói ára is kevesebb lehetett volna az igen borsos árú kötetnek. E megoldás által a több mint 750 oldalas kötet is „felhasználó-barátabbá" válhatna. A nyomdai munka mind a szöveg, mind a képek esetében kitűnő, igazán igényes, azonban a tükör nem kis gondot okoz. Mert amíg a páratlan oldalaknál könnyíti a használatot az egyharmad-kétharmad megosztás, addig a páros oldalaknál éppen ez okoz nehézséget, hiszen a szöveges rész esik így a kötésbe és ennek vastagsága miatt az olvasás egyúttal testedzéssé is válik.

Rátérve most már a kötet tartalmára, a szerzők igyekeztek kitérni a bencésekkel kapcsolatos összes kérdéskörre és ezek alapján öt fejezetre, egy függelékre és egy történeti katalógusra osztották a kötetet. Az első fejezet az előzményekkel és kezdetekkel (20–74), a második a monostorokban lakók műveltségével és a hiteleshelyekkel (75–116), a harmadik a művészettörténeti és a mindennapi élet felől közelítette meg a monostorokat (117–148), a negyedikben a szertartás tárgyai kerültek bemutatásra (149–226), az ötödikben pedig 18 bencés monostor építéstörténetéről kaphatunk képet (227–459). Mindegyik fejezethez bő katalógus csatlakozik. Az első fejezethez tartozóban egyrészt Zalavárról eddig közöletlen tárgyi emlékek szerepelnek, másrészt a Pannonhalmán őrzött legrégibb oklevelek fényképeit és rövid tartalmukat találhatjuk meg a hozzá tartozó kritikával és irodalommal. Az utolsó oklevél — a küszéni apátság alapításáról szóló — különösen értékes, mivel fényképe eddig közöletlen volt. A másodikban bencés konventek oklevelei és a rajtuk függő illetve rányomott pecsétek fényképeit találjuk. A harmadik és negyedik katalógusnak nagy előnye, hogy a fennmaradt tárgyi emlékeket egy helyen tárja elénk. Az ötödikben a tárgyalt monostorok leletanyagai kerültek bemutatásra. Az ötödik fejezet katalógusa után következik a *történeti katalógus*, amelyben három szempont szerint csoportosítva szerepelnek a monostorok. Elsőben a biztosan bencés apátságok, a másodikban azok, amelyeknél a rendi hovatartozást nem lehet megállapítani, a harmadikban pedig a monostoros helynevek szerepelnek szócikkszerűen. Az előbbi három csoportban felsorolt helyek azonosítását színes térképmelléklet könnyíti meg (460–547). Az ezt követő *Függelék*-ben a bencés rend történetével kapcsolatos forrásszövegekből kap az olvasó válogatást (548–566). A kötet végén található a hivatkozott művek rövidítéseinek feloldása és bibliográfiai adataik (719–743). Végül *tárgy-* és külön *személynévmutató* zárja a munkát (744–752).

A recenzens tetszését leginkább az utolsó rész, a már említett történeti katalógus nyerte meg, mivel az egyház-, illetve rendtörténetírásnak a második (előkészítő) lépcsőjét — az első a források feltárása — az ilyen típusú adattárak összeállítása kell, hogy jelentse. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy a kötet többi része rossz vagy használhatatlan lenne, csupán arról van szó, hogy ez a rész a recenzens számára *primus inter pares*. Azonban, mivel recenzióról van szó, kötelességem felhívni a figyelmet a kötetben található hibákra és következetlenségekre, annál is inkább, mert feladatom nem egyedül dicshimnuszok zengése. A kötetben jó néhány helyesírási hiba, illetve elírás maradt: A 6. oldalon a művek helyett műveket; 17. 6. sorban: Az keresztény...; 41. 2. bekezdés első sorában: Az magyar...; a következő oldal első bekezdésének utolsó sorában a folyónév kisbetűvel szerepel, a 77. oldal utolsó sorában: apátágban; a 185. oldal 38. jegyzetében: Kanuz szerepel Knauz helyett; míg az 529. oldal 8. sorában: kalrisszák, stb. A bibliográfiából kimaradt Érszegi 1977. és a CAH rövidítéssel jelzett mű. Egy-két következetlenség is maradt a kötetben, így Mór püspök neve

még egy tanulmányon belül is különböző, Mór és Maurus formában szerepel. Némelyik mondatból kimaradt az állítmány, valamint úgy tűnik, mintha a 226. oldalon elmaradtak volna a képek.

Az előbb felsorolt, inkább botlások, mint hibák mit sem vonnak le a kötet magas szakmai és esztétikai értékéből, és így mindenkinek csak ajánlani tudom, ha megvételére az igen magas ára miatt nincs is módja — bár tartalma azt mindenben indokolttá és elfogadhatóvá teszi —, a kötet könyvtárban való elolvasását.

C. Tóth Norbert

A BAJAI FERENCESEK HÁZTÖRTÉNETE I. 1694–1840

Fordította Kapocs Nándor. Az előszót és a jegyzeteket írta Kőhegyi Mihály. Bajai Dolgozatok 12. Sorozatszerkesztő Merk Zsuzsa. A mutatókat összeállította Pajor Enikő **Türr István Múzeum, Baja, 2000. 621 o.**

Napjaink egyháztörténet-írásának komoly adósságai, elvégzendő feladatai vannak. Ennek okát nem szükséges hosszasan taglalni. 1990 előtt az egyháztörténet-írás művelése nem kecsegtetett komoly szakmai karrierrel egy fiatal történészt sem. Talán csak most, egy évtizeddel a rendszerváltozás után láthatjuk, hogy több egyetemünkön is bíztatóan alakul a diszciplína sorsa. Fiatal kutatók fontos írásokat tesznek közzé. (Például: Koszta László [szerk.]: *Capitulum I. Tanulmányok a középkori magyar egyház történetéből.* Szeged, 1998.; Fazekas Csaba [szerk.]: *Fiatal egyháztörténészek írásai.* Miskolc, 1999. Utalok még a *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, Regnum* című folyóirat tanulmányaira, amelyet Zombori István szerkeszt) Talán még rosszabb a helyzet az egyháztörténet eddig jórészt feltáratlan forrásainak közreadása terén. Figyelemre méltó, hogy például a *kánoni látogatások jegyzőkönyveit*, amelyek nagyon becses forrásai lehetnek egy-egy területnek, s egy adott kornak, hiszen azonos szempontok szerint egyidejű adatfelvételt rögzítenek, nem történész, hanem néprajzkutató teszi bizonyos rendszerességgel közzé. (Tomisa Ilona: *Visitatio Canonica. Az Esztergomi Főegyházmegye Barsi Főesperességének egyházlátogatási jegyzőkönyvei.* Budapest, 1992., Tomisa Ilona: *Visitatio Ecclesiae. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek Batthyány József esztergomi érsek idejéből 1776–1779.* Budapest, 1997.) Remélhetőleg kedvező változások állnak be ezen a téren, hiszen mindjobban látjuk, hogyan antropologizálódik a történettudomány, azaz napjainkban egyre inkább a mindennapok, a mentalitás, a kisemberek története vagy történetszemlélete érdekli a kutatókat.

A kánoni látogatásokhoz hasonló jelentőségű források a *háztörténet*ek, a *historia domus*-ok, amelyek vezetése (elvileg) mindmáig kötelező minden plébánián, s minden szerzetesi közösségben, kolostorban.

Baja város ferences kolostorának háztörténetét latinul, s német tanulmánnyal Kőhegyi Mihály tette hozzáférhetővé néhány évvel ezelőtt. (Kőhegyi Mihály: *Historia Domus Bajensis. Chronik des Franziskanerkonvents in Baja.* Baja, 1991.) Már az eredeti latin változat megjelentetése is jelentős volt, jóllehet a latin nyelv ismerete mindinkább visszaszorulóban van. Ezért is nevezhetjük nagyon fontosnak a bajai ferences rendház háztörténetének magyar nyelvű, jegyzetekkel értelmezett változatának közzétételét. Ez a munka a fordító Kapocs Nándor mellett a történeti forrást jegyzetekkel ellátó, s jegyzetekben elemző Kőhegyi Mihály hozzáértését dicséri. Kőhegyi Mihály Baja város történetének legjobb kutatója és ismerője volt. (Kőhegyi Mihály Katymáron született 1934. március 11-én, s meghalt 2001. június 18-án Pörbölyön. Régész, történész.) Kőhegyi Mihály jegyzetei gondos értelmezést és forráskritikát takarnak: mindennek és mindenkinek utánajárt. Így tudott bizonyos ellentmondásokat, tévedéseket, tudatos ferdítéseket feloldani, korrigálni és értelmezni.

A háztörténetek annales jellegű források, amelyek többnyire betartva a kronologikus rendet, ismertetik közösségük életének fontosnak tartott eseményeit. Nem tudósítanak mindenről, hanem csupán azokról a dolgokról, amelyeket írójuk érdemesnek tartott megemlíteni. Mindez azt jelenti, hogy a máról visszatekintve fontosnak tűnő adatok rejtve maradnak, lényegtelennek látszókat pedig olvashatunk.

A bajai ferences háztörténet vezetése csak 1735-től folyamatos, de visszanyúlik egészen 1694-ig. Azaz félévszázaddal korábbi eseményekről is híradással van. Az írás a rendház, a rend, Baja városa és környékének életéről, mindennapjairól közöl adatokat. Legtöbbet természetesen a rendház, a szerzetesek és a kalocsai főegyházmegye papjainak életéről. A háztörténet lapjairól nem ritkán kibontakoznak a rendház és a kalocsai érsekség vitái bizonyos pasztorálási és egyház-javadalmazási kérdésekben. A konfliktusokban általában az egyházmegyei hatóság győz. Így veszíti el

a ferences rendház sorra az általa évtizedek óta ellátott, jövedelmet biztosító környékbeli plébániákat. Az érsekség gyakorolja felügyeleti jogát a plébánia fölött. Feljegyzések olvashatók a püspöki kánoni látogatásokról.

Részleteiben megismerhetjük a ferences templom és kolostor építkezéseinek, renoválásainak, tűzvészek utáni helyreállításainak történetét. Az oltár-, szobor-. és képállítások történetét. Megtudjuk a kolostor és a templom jótevőinek neveit is.

Az adott korban is már régiesnek számító szokásról. a ferences templom és rendház asylum jellegéről értesülünk. 1743-ban egy elítélt katonatiszt, megszökve őrzőitől, keresett menedéket a rendházban, s csak az életét garantáló hitlevél hátrahagyása után engedték el. A ferences atyák ítélet végrehajtásnál gyóntató papként is közreműködtek (1807).

A háztörténet lapjairól nyomon követhetők a nagypolitika országos, de esetenként még európai történései is. Főleg azok, amelyek kihatással voltak a rend, a rendház életének alakulására, vagy amelyeknek nagy hírértéket tulajdonítottak. E híradások talán legfontosabb forrásai a 19. század első felében már a szaporodó újságok voltak a háztörténetet író szerzetesek számára is. A fontosnak ítélt hazai és külföldi események között 1793-ban feljegyzik a francia uralkodó és felesége kivégzését. Majd 1809-ben a napóleoni háborúk kapcsán írnak a nemesi felkelés megyei, városi vonatkozásairól. Említik az 1838-as nagy pest-budai árvizet. Az újságok révén kitágult a világ. Újságok híreiből veszik át pápák haláláról és megválasztásáról (1828 és más évek) szóló híreket. 1821-ben újsághírek révén tudósítanak az osztrák–nápolyi háborúról. A háztörténet rendszeresen közli a huszonöt évenkénti rendes (pl. 1750, 1775, 1825) és rendkívüli jubileumok (pl. 1829, 1833), szentévek meghirdetését és kiterjesztésének körülményeit a kalocsai egyházmegyére és Baja városára.

A historia domusban megemlítik a budai egyetem megnyitását (1780), írnak II. József egyházi intézkedéseiről: a szerzetesrendek működésének és a búcsújárásoknak korlátozásáról, s hozzájuk megjegyzéseket fűznek. Ezekből egyfajta védekező alkalmazkodás és lojalitás mutatkozik meg, amelynek során önvédelemből, érdekérvényesítési törekvésből még bizonyos hamis állításoktól sem riadnak vissza. Így azzal a rendelkezéssel kapcsolatban, amelyben az uralkodó tilalmazza a birodalmon kívüli rendi kapcsolatokat, azt jegyzik fel, hogy sohasem tettek ilyesmit. Ezzel szemben maga a háztörténet számos adata jelzi, hogy bizony rendszeresen részt vettek rendi nagykáptalani gyűléseken idegen országokban. Ez a tartalmi ellentmondás nehezen értelmezhető utólag, hiszen az ellentmondó adatokat nem törölték a háztörténetből. Az tehát mindenki számára ellenőrizhető, összevethető volt. Jelzi talán azonban azt, hogy a historia domus nem nyilvános írásnak készült.

Szinte évről évre megismerhetjük a rendház lakóinak, a „szerzetesi családnak": a klerikusoknak és a laikus testvéreknek a névsorát. Értesülünk az áthelyezésekről, amelyek jól mutatják Baja rendtartományon belüli kapcsolatait: Buda, Mohács, Dunaföldvár, Bács, Máriaradna, Arad, Vukovár, Eszék, Pozsega, Sarengrad, Olovo. A konvent tagjainak az 1810-es évektől rendszeresen közölt összeírásaiból megismerjük a rendházban a laikus testvérek nevét, az általuk gyakorolt foglalkozásokat: szabó, szakács, orgonista, zeneszerszám-készítő, esztergályos, asztalos, pincegondozó, adománygyűjtő, kertész, beteggondozó stb. Mindez tükrözi az összetett feladatokat, s nem szakképzettséget, hanem elsősorban feladatszerepet jelöl. A bajai konvent névsora jól mutatja, hogy a rendtagok között magyarok, németek és bunyevácok találhatók. Ugyanezeken a nyelveken hangzanak el a búcsúi ünnepi prédikációk Páduai Szent Antal és Porciunkula napján. Figyelemre méltó, hogy az 1820–1830-as években meglepően sok cseh, morva testvér jelentkezik felvételre a bajai konventbe. Okát, hátterét jó volna tudnunk.

A példákból láttuk tehát, hogy a bajai ferences rendház *historia domus*-a fontos forrása nemcsak a rendháznak, hanem adatokat szolgáltat általában a ferences rendtartomány életére vonatkozóan is. 1757 júniusából értesülünk a — jóllehet — más határok között, de máig létező és működő Kapisztránói Szent Jánosról elnevezett rendtartomány megalakulásáról, amelyhez Baja is tartozott. Bizonyos hivatalos iratokat, püspöki, nunciaturai leveleket is bemásoltak a 18. században. Rendkívüli jelentőségűek a helytörténeti adalékai is. Miután a rendház iskolát működtetett, az erre vonatkozó adatai Baja iskola- és oktatástörténetének képét árnyalják. Rendszeresen olvasunk a tanulók vizsgáiról, a végzősek téziseinek megvédéséről. A rendi iskola életének fontos eseménye volt 1763-ban egy iskolai színjáték bemutatása. A mutató erre nem utal, de a drámatörténeti szakirodalom ismeri. (Pintér Márta Zsuzsanna: *A ferences iskolai színjátszás a XVIII. században.* Budapest, 1993.) A rendtagok képzése mellett 1815-től gimnáziumi oktatás is megjelent.

A háztörténetben az élet rendes, rendszeres alakulásának kerete és eseményei is elolvashatók: az évről-évre visszatérő ünnepek, ferences búcsúk, az egyházi ünnepek, rítusok és szimbólumaik alakulása, egy-egy újmise (pl. 1826), a rendi és az iskolai ünnepek: újoncok felvétele vagy éppen

elbocsátása, tisztújítások, vizsgák. Elszórt adatokat találunk egyéb szokásokról is. Ilyen a pilátusverés nagypénteki rítusa, amelyet 1796-ban a zsidók kérésére betiltanak. (Idézte Bálint Sándor: *Karácsony, Húsvét, Pünkösd.* Budapest, 1973. 213–214.) De olvasunk főispáni beiktatásról, püspök és pápa beiktatásáról, az uralkodó születésnapjának megünnepléséről, az uralkodó haláláról és temetéséről, s az új uralkodó megkoronázásról (Ferdinánd 1830). Mindezek az ünnepek és rítusok kutatói számára is fontos adalékok. De helyet kaptak a város, a vármegye és — kissé ritkábban — az ország közéletének eseményei, a rend és a politika kapcsolata. Megismerhetjük a városiasodás első jeleit: új utcák nyitását (1793), a csatornázás megindulását (1828), utca kikövezéseket (1828), a közvilágítás bevezetését (1834), a Duna-szabályozás gondolatának megjelenését (1820), a városi és a vármegyei tisztújításokat, a ferences templom tornyában tűzőrség felállítását (1838). Rendszeresen közölt adatokon keresztül követhetjük nyomon a bajai rendház és a kalocsai érsekség kapcsolatát, annak alakulását, s rendi szempontból értékelését.

Fontos forrás a háztörténet a mindennapok vallásgyakorlására, kegyességére: például búcsújárásokra, templomépítésekre, fogadalmi tárgyadományozásokra vonatkozóan is. Ez utóbbiak, különböző testrészeket (fej, fog, kéz, láb, mell, szív stb.) vagy egyebeket (térdeplő női alak, gyermek, béka) ábrázoló kisméretű ezüst tárgyak különösen az 1820-as években voltak népszerű és gyakori, a ferences templom Mária-oltárának adományozott ajándékok. A migrációra s a birodalmi kultuszkapcsolatokra utal a brünni Szűzanya tiszteletére 1745-ben készített, napjainkra már megsemmisült Mária-oltár. Szinte csak mellékesen jegyzik fel 1763-ban a halott-látásra vonatkozó egyik legrégibb hazai adatot Bátáról.

Szinte évről-évre rögzítették a háztörténet lapjain az időjárás szokásostól eltérő voltát, s ennek függvényében a terméshozamok és az árak alakulását. A normális kerékvágásban és szabályok szerint futó életet rendkívüli események tarkították: ritkábban árvizek, gyakrabban tűzvészek, bűnesetek, gyilkosságok. Esemény Baján egy-egy kíséretével átutazó főpap, főnemes katona. De ugyanígy az 1827-ben megjelent papírpénz, a váltóforint. Gyakran olvashatunk a háztörténet lapjain az időjárás alakulásáról, főleg rendkívüli időjárási eseményekről: szárazság, sok eső, hirtelen hideg, hirtelen enyhe hullám télen, s ennek a gazdasági életre gyakorolt hatásáról. De megismerünk népi időjárásjóslásokat is. Ma már furcsának tűnik az a „csinált utak" nélkül élő világra jellemző megállapítás 1822-ből, hogy „mivel hidegebbre fordult az idő, reméljük, hogy a legjobb fuvarozó út lesz".

A bajai ferences háztörténet sokszempontú kiaknázhatóságára példaként idézett adatok mellett nem hallgatható el azonban a közzététel egyik hiányossága: a mutató következetlen, szakszerűtlen és hiányos volta, amely a gazdag forrásanyag felhasználását nehezíti. Egy mutató összeállítása nem könnyű feladat, hiszen el kell dönteni annak mélységét, részletező vagy kevésbé részletező voltát. A forrásszöveg és mutatója összevetése után elmondhatjuk, hogy ebben az esetben sajnos nem sikerült sem kielégítő részletezésű, sem pedig pontos mutatót összeállítani. Témák, címszavak sokasága maradt ki a listából, máskor pedig a meglévő címszavak hivatkozása roppant hiányos. Például több, időjárással kapcsolatos jelenség szerepel a mutatóban: van *jégeső, jeges ár*, de nincs *forgószél*, vagy *villámcsapás*, amelyről szintén gyakran ír a háztörténet. Vagy a betegségek közül a *himlő* szerepel a mutatóban, de a *hektika* (tüdőbaj), amely a feljegyzések szerint sűrűn látogatta a ferenceseket is, hiányzik. A dunai *tutajozást* (1828) sem említi a mutató. Ez sajnos megnehezíti a könyv használatát, hiszen jelenségek keresése esetén — a mutató megbízhatatlansága miatt — az egész forrást végig kell olvasni.

A bajai historia domust mutatók, fogalmi magyarázatok (ezek a jegyzetekben is gyakran olvashatók) egészítik ki, amelyek a mai, ettől az egyházi világtól erősen eltávolodott emberek számára is érthetővé teszik az egyházi nyelv sok-sok fogalmát: *szent év, búcsú, nagykáptalan* stb. Néhány helyen azonban itt is pontatlanságok tapasztalhatók. Például a 133. oldal 534. jegyzetében, jóllehet Franz Behringerre hivatkozva az olvasható, hogy a *búcsú* (indulgencia) „egyházi értelemben... a büntetéseknek gyónás nélküli elengedése, amelyeket vagy ezen a földön, vagy a tisztítótűzben kellene kiállni". Ez helyesen: a búcsú a bűnbánat szentségében már megbocsátott bűnökért való büntetéseknek teljes vagy részbeni elengedését jelenti, vagy még részletezőbben: az egyház ígéretét arra vonatkozóan, hogy Krisztus keresztáldozatának mérhetetlen kincsestárára hivatkozva közbenjár a bűnbánat szentségében már megbocsátott bűnök után járó büntetések részbeni vagy teljes elengedéséért.

Végső tanulságként leszűrhetjük: mind sürgetőbb és fontosabb volna lehetőleg mind több rendi és plébániai háztörténetünknek mielőbbi kiadása, hiszen azt az egyháztörténet, a rendtörténet mellett a történettudomány, a helytörténet, a néprajz, vagy akár a művészettörténet, zenetörténet, s a szélesen értelmezett művelődéstörténet is haszonnal forgathatja. Amúgy is izgalmas olvasmányok. A közzétételre, a jegyzetelésre jó példát adott Kőhegyi Mihály.

Barna Gábor

Csetri Elek

AZ ERDÉLYI MAGYAR GAZDASÁGI GONDOLKODÁS 1800-IG

Erdélyi Gazda Kiadó, Kolozsvár, 1999. 143 o.

Érdeklődéssel és várakozással vettem kézbe Csetri Elek könyvét, s némi „nahát"-os sóhajtással, hiszen a magyar közgazdasági gondolkodás történetének tudományos feltárása még nem történt meg. Egyetlen szisztematikus és átfogó feldolgozás létezik, Kautz Gyula 1868-ban kiadott „A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon" című műve. Ott is utal a szerző az első feldolgozások nehézségére, s arra, hogy könyve a „doktrinär fejtegetésektől távol marad s könnyen megérthető eszmemeneten alapszik", mivel a „művelt közönség" kezébe olyan olvasmányt igyekszik adni, hogy az „egészséges nézetek terjedése és meggyökerezése elősegíttessék". A „művelt közönség" ez irányú igénye e tárgyban máig „elhanyagoltatott". Az okok szerteágazóak, s az ismertetés keretét meghaladnák. Tény azonban, hogy közgazdászok generációi sorjáztak anélkül, hogy akárcsak névről is ismerték volna előző korok neves gazdasági gondolkodóit.

A kialakult ismerethiány általános és szembeötlő, az űr kitöltése sürgető, hacsak nem nyugszunk bele homogenizált, tértől és időtől független „tankönyvi" közgazdaságtan létezésébe, egyenreceptek minden átgondolást nélkülöző másolásába, s menetrendszerű meglepetések átélésébe, mely szituációk érthetőbbé, s némi történeti ismerettel elkerülhetőbbé válnának. Az ismerethiány fehér foltjainak megszüntetése izgalmas kutatói feladat akár történeti, akár közgazdasági szemlélet ösztönzi a közelítést. Az 1800-as évek előtti gazdasági gondolkodás feldolgozása azonban kínálja magát a történésznek, hiszen a közgazdasági gondolkodás modern kori története körülbelül ekkor indul, a tudományág önállóvá válása erre a korra datálódik. „A nemzetek gazdagsága", Adam Smith klasszikus műve, a közgazdászok szinte egyezményes mérföldköve a diszciplína önálló tudományági megjelenése tekintetében, 1776-ban jelenik meg; Magyarországon gazdaságtudományi szakmunkák voltaképpen a 19. században születnek majd csak meg Berzeviczy úttörését követően. A gazdasági gondolkodás története az 1800-as éveket megelőzően tehát nem szorosan vett gazdasági teóriatörténet, hanem sokszínűen, sokágúan épül be a társadalom és gazdaság történéseibe, valamint a kultúra és gondolkodás még nem szakosodott, nem részdiszciplínákra különült egészébe.

Csetri Elek könyve negyed évezrednél hosszabb időszakot ölel át, a 16. század elejétől, közepétől tekinti át az erdélyi gazdasági gondolkodást az 1800-as évek elejéig. Vagyis, ott fejeződik be az áttekintés, ahol a szó szoros értelmében vehető közgazdaságtani munkák megszületése elkezdődik. Kautz hazánkra tekintve tömören így jellemzi a korszakot: „Szóval: Magyarország közgazdaságában a középkor lényegileg egészen a 18-dik századig tartott." A feladatmegoldás úttörő jellegét csak fokozza, hogy a história tudománnyá formálódása során is kevéssé tartoztak a vizsgálandó tárgyak közé a művelődés gazdasági vonatkozásai. Csetri Elek is természetszerűen hiányként élte meg, hogy kutatását nem segítette a magyar gazdasági gondolkodás történetének feldolgozása, kismonográfiájában rámutat, hogy a 18. századi agrárirodalom kivételével voltaképpen feltáratlan területen járt.

Könyve felépítésében századok szerint halad, de helyesen ezek hosszú, illetve rövid századok Erdély nagy sorstörténései által tagoltan. Első fejezete az Erdélyi Fejedelemség megalapításával (1541) kezdődik. A második az 1600-as évektől, a fejedelemség virágkorát és hanyatlását átfogva elvezet a Habsburg Birodalom tartós berendezkedése időszakáig, 1711-ig. A 18. század áttekintése innen indul és a felvilágosodás századaként jelölve a korszakot, az olvasót az 1800-as évek kezdetéig vezeti el, ahol csírában megjelennek a reformkor problémái. A 18. század két alperiódusa a késő barokk (1711–1765), és a felvilágosodás-kori irodalom (1765–1800).

A feldolgozás kiterjed a gazdasági gondolkodás kifejezésformáinak és feltételrendszerének legszélesebb körére. A feltételrendszernél bemutatja a gazdasági élet jellegéből és milyenségéből adódó, a gondolkodás mikéntjét meghatározó szituációkat, látjuk az oktatási rendszer hiányát vagy hozzájárulását, a külföldi peregrináció irányait, méreteit, az ott tanulható gazdasági nézetek bemutatásával együtt. Felvillan a kor gazdasági „izmusainak" nézetrendszere is, mint mérce.

Egyaránt vizsgálati körébe veszi — mai terminológiával élve — a gazdasági gondolkodás megnyilvánulásainak makro- és mikroökonómiai vonatkozásait. Az államháztartástan gondjai, a korban megvalósult vagy csak elaborátumként kifejtett gazdaságfejlesztési koncepciók, a törvényekben kodifikált gazdasági praxis tárgyalása a makroszint megjelenése. Ennek a gondolatkörnek lenyomatai azok a munkák, melyek, ha megkutatottak, részét képezik a szokásos gazdasági gon-

dolkodás-történeti kutatásoknak, akár történész, akár közgazdász a kutató. Ebben a kategóriában sorjáznak olyan művek, írások, praxisok ismertetései és elemzései, mint Bethlen Gábornak, országa „első kereskedőjének" gazdaságfejlesztési problematikája, az *Approbatae Constitutiones* (1653) és a *Compilatae Constitutiones* (1669) által kodifikált keretek láttatása, Bethlen Miklós kancellár *Kereskedelmi tervezete* (1689, 1703), Hadik András *Erdély gazdasági állapotáról* (1768) írt műve, vagy Frivaldszky János *Projectum oeconomicum*a (1770).

A gazdasági mikroszféra gondolkodásának milyensége, írásművek általi közvetítettsége sem kerülte el Csetri Elek figyelmét. Jóllehet e vonatkozás feldolgozása egy komplex kutatás részeként természetes, mégis szerencsés, hogy történész végezte az úttörést, mivel a közgazdász számára e szféra irodalmának néhány megjelenése valójában kívül esik a szokásos értelemben vett szakirodalom körén. A kalendáriumi irodalom, a gazdasági versek és imák ugyanakkor gyönyörű megjelenítései a kor gondolkodásmódjának és viszonyainak, s szélesebb körben is hatottak, mint a szakmunkák. A száraz és racionalista utókor mégis előbb kezd a méhészeti, juhtenyésztési és bányászati írások számba vételébe, mint a hétköznapi gazdasági gondolkodásról és viselkedésről jobban árulkodó, e traktátumok műfaján kívül álló írások elemzésébe.

Örömforrás volt, hogy Csetri megfelelő terjedelemben és példákat idézve tárgyalta a gazdasági nézetek kifejtésében jeleskedő oktató költészetet: Szentmártoni Bodó János, Török István és Oroszhegyi Mihály mesterség dicsérő énekeit. A recenzens személyes öröme, hogy ennek nyomán kereste meg és olvasta el Felvinczi György „Az tisztes és nemes kalmaroknak avagy arus embereknek illendő ditsireti" című, Lőcsén 1690-ben megjelent 101 strófás költeményét. Ha a kifejtett gondolatokat közgazdasági koncepcióknak próbáljuk megfeleltetni, akkor közgazdászvoltom — legalább is ebben a költeményben — nem elsősorban „a munka értékteremtő szerepének felismerését", hanem az értékfelfogások közül a szűkösség–ritkaság, mint ármeghatározó koncepció lényegének szépséges leírását látja benne.

„A' mi bö itt, abban Vitt Muszka országban, s Szüköt hozott az árán:
Tudgya hogy mi ott bö, Annak az árra nö, Meleg ország határán:
Kikért a' jó Kalmár, illy messze földre jár: Hát hogy örülnél kárán?"

Ha „a munka értékteremtő szerepéről" tágabb értelemben beszélünk, ha nem közgazdasági érték-, illetve árcentrum-kategóriát értünk rajta — azaz akár köznapi, akár etikai, vagy filozófiai fogalomként utalunk rá — akkor a történészi megállapítással valójában egyetértek.

Ez a megjegyzés vezet át ahhoz az észrevételhez, ami feltehetően abból táplálkozik, hogy a recenzens közgazdász. Nevezetesen, hogy a korabeli merkantilizmus nézeteinek, felfogásának, a merkantilizmusnak, mint doktrínának nemzetközi mérce minőségben való felhasználása gyakran szigorúbb ítélőszékként működik a könyvben, mint ami teoretikusan méltányos. Voltaképpen egyetértek avval a globális ítélettel, ami Csetri Elek egész művéből következik, ahogy a műveket, a kor egész gazdasági gondolati anyagát és praxisát megítéli és tárgyalja. Inkább a szóhasználat tűnik alkalmanként keménynek. Bethlen Gábor gazdaságpolitikáját értékelve írja: „nem a merkantilizmus elméletének tudatos előre megfontolt alkalmazásából" következett. (29. o.) Ezt megelőzően veti fel: „Félévszázad óta folyik a vita, hogy Bethlen Gábor kora kialakuló gazdasági áramlata, a merkantilizmus képviselője volt-e?" (28. o.) Nos, a közgazdászok legalább ennyi idő óta vitatják, hogy a merkantilizmus, mint doktrína egyáltalán helyénvaló kifejezés-e. Schumpeter többnyire idézőjelben használja a fogalmat. Inkább az az elfogadott mára, hogy e terminus, amit a fiziokrata Mirabeau márki, majd utána Adam Smith használt egy általuk élesen ellenzett nézetrendszer jellemzésére, nem tekinthető sem rendezett diszciplínának, sem egységes doktrínának. Ez nem kérdőjelezi meg azon felvetés tárgyalásának helyességét, hogy megtudjuk, vajon Bethlen ismerte vagy sem azokat az írásokat, amelyeket mai szóhasználattal merkantilista irodalomnak nevezünk. Ezen művek jelentős többsége ugyanúgy nem doktrinális tudás, hanem a józan érdekfelfogás nyomán kialakítandó cselekvések befolyásolására született, mint a bethleni gazdaságpolitika, s a részben utólag azonosított közös elemeikben, fellelhetők olyan momentumok, ami miatt Bethlent merkantilistának is minősíthetjük. A korai merkantilista írások nagy részének szubsztanciális mondanivalóját gyakorlatilag lefedi a Csetri Elek által idézett szépséges mondat Apáczai Csere János *Encyclopaediá*jából (8.IV.12): „Így osztán nem mü hordoznók a gyönyörűséges gréci tallérokat idegen országokba, hanem más hozna bé münekünk s mü népünk gazdagodnék belőle."

Csetri Elek műve valóságos hiányt pótol, s inspirál arra is, hogy a magyar gazdasági gondolkodás történetének Erdélyen kívüli modernkori feldolgozatlanságát még hangsúlyosabb mulasztásként láttassa. A koncepcionális elszántságon, a szívós munkán túlmenően közgazdászi és történészi kvalitások egyaránt szükségesek a feladat teljesítéséhez. Csetri rengeteg levéltári anyagot is

feldolgozott, az érdekes koncepciók közül több csak kéziratban maradt fenn, melyekre a kiinduláshoz alapirodalomnak tekinthető Kautz, s az 1934-es *Bibliographia Oeconomica Hungariae* sem utal. Ráadásul korai szerzőink latin és német nyelvhasználata sem engedi könnyen közel a feldolgozót, mi több, az akkori magyar nyelv, az értekező próza kialakulatlansága „a magyar szók csigályozásával" (45. o.) is adós még. Csetri az utószóban szerényen, régi kalendáriumi fordulattal utal arra, hogy a „kedvezőtlen csillagjárás" múltával végre, nagy késedelemmel adja közre három évtizeddel ezelőtt elkezdett kutatását. Örömmel olvassuk, s szívesen ajánljuk gazdaságtörténészek, történészek és közgazdászok figyelmébe.

Bekker Zsuzsa

A SZABADSÁG DEBRECENBE KÖLTÖZÖTT

Tanulmányok 1848/49 történetéhez

Szerkesztette Takács Péter

Erdélytörténeti Könyvek 2. Debrecen, 1998. 431 o.

A 150. évfordulóra megjelent kötet címe az első pillanatban Debrecen városának a szabadságharcban játszott szerepére látszik utalni, s csak az alcím jelzi azt, hogy szélesebb tematikájú tanulmánykötetet tartunk kezünkben. A szerkesztő előszava szerint az írások célja vagy már vizsgált kérdések új szempontú elemzése, vagy kevéssé ismert regionális folyamatok bemutatása volt. Így a paraszti legelőhasználat vagy a nemzetiségi kérdés átfogó vizsgálatától a helytörténeti témák széles skáláján keresztül a legkülönbözőbb tanulmányokat fogja össze a kötet, amelynek tematikája azonban általában a Tiszántúl vagy Erdély történetéhez kapcsolódik.

A kötet első írása *Takács Péter:* A szabadság Debrecenbe költözött című tanulmánya, amely a kormány és az országgyűlés menekülésének körülményeit vizsgálja. A szerző úgy tekinti a december 31-i országgyűlési vitát, mint Batthyány és Kossuth utolsó politikai megmérkőzését, amely az utóbbi győzelmével végződött. Bár a Debrecenbe költözés fejvesztett menekülés volt, a Tisza mögött, a térség nagyszámú kis- és középnemesi rétegének és honoráciorainak hagyományos Bécs ellenes magatartására, kálvinista hitük által is táplált elszántságukra támaszkodva Kossuth és az OHB sikerrel szervezte meg az ellenállást. *Orosz István:* A legelő kérdése 1848/49-ben c. tanulmánya a volt jobbágyok számára fontos, a címben foglalt kérdést elemzi. A népmozgalmakban olyan nagy gyakorisággal szereplő 1848. évi legelőfoglalások magyarázatát abban látja, hogy az 1846:VI. tc. által legelőelkülönözést megengedő törvényhez 1848-ban nem nyúltak. Az 1836. évi törvény előírta, hogy a közlegelők felosztásakor „elegendő legelőt" kell adni, de azt is kimondta, hogy a felosztásból a földesurat nem lehet kihagyni akkor sem, ha addig legelőt nem használt, vagy szűkében vannak a legelőterületnek. Az 1848:IX. tc. úgy rendelkezett, hogy ahol az úrbéri rendezés vagy a legelőelkülönözés még nem történt meg, ott a korábbi — vagyis az 1836. évi törvénynek megfelelő — gyakorlatot kell követni. A X. tc. pedig kimondta, hogy ahol a rendezés akár egyezség, akár per útján megtörtént, az fel nem bontható. A tényleges vagy vélt sérelmet szenvedett parasztok ez ellen nemcsak beadványokkal, hanem spontán foglalásokkal is tiltakoztak. A nyár folyamán három önálló képviselői törvényjavaslat is született a kérdés rendezésére, s a kormány is kidolgozta a maga javaslatát, de a horvát támadás miatt szeptemberben csak a szőlődézsma eltörlését mondta ki az országgyűlés.

Gergely András: Az 1849. évi magyar nemzetiségi törvény c. tanulmánya bevezetésként előbb a nemzetiségi kérdés alakulását tekinti át az 1848 előtti Európában, majd a frankfurti nemzetgyűlésnek és az osztrák Reichstagnak a nemzetiségeket érintő állásfoglalását jellemzi. Előbbi nem foglalkozik a leendő birodalom határain belül élő más népekkel, utóbbi kremsieri ülésszaka idején kísérletet tett a nemzetiségi jogok elismerésére. Tervezetét az olmützi oktrojált alkotmánnyal helyettesítették, amely az előző szövegezéséből átvette a „néptörzsek" egyenjogúságára vonatkozó megfogalmazást, de ez az alkotmány valójában nem lépett életbe. A magyar 1848. évi áprilisi törvények a politikai jogokat mindenkinek biztosították nemzeti(ségi) különbség nélkül. A francia „államnemzet" mintájához igazodó magyar politikai vezetés nem méltányolta a társnemzetek önállósági törekvéseit (azt ellenséges agitátorok művének tekintette), s a területi autonómia követelését — vagyis az államegység megbontását — elképzelhetetlennek tartotta. (A soknemzetiségű Magyarország kevert népessége miatt a területi autonómiának technikai akadályai is voltak, — mutat rá a szerző. A szerbek által követelt vajdaság területén a lakosságnak csak mintegy harmada volt szerb.) A magyar kormányzat a mai fogalmak szerinti kulturális autonómia megadásának

szándékáig jutott el, mint az megfogalmazódott a Bălcescu és Kossuth között 1849. július 14-én aláírt Projet de pacification szövegében. Az egyezmény jelentőségét felismerve, ez indította Kossuthot és Szemerét a nemzetiségi törvény (tulajdonképpen országgyűlési határozat) beterjesztésére és elfogadtatására. Ez a lépés — idézi egyetértően a szerző a korábbi megállapítást — valójában feladta az egységes magyar „politikai nemzet" eszméjét. *Pallagi László:* Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában és a Habsburg Birodalomban 1848 előtt c. elméleti igényű áttekintése azt vizsgálja, hogy a címben jelzett törekvések milyen formában jelentek meg térségünkben. Az egyik típusa volt ezeknek az elképzeléseknek az a törekvés, amely a Birodalom megerősítésében látta a megoldást, mint a pánszláv veszélytől félő Wesselényi Miklós, vagy mint a pángermán törekvések miatt aggódó František Palacky. Más megoldást képzelt el a párizsi emigrációban működő Czartoryski herceg, aki a birodalmi keretek felbomlasztását, Lengyelország visszaállítását, Szerbia önállóságát tekintette céljának. Önálló úton járt az illirizmus, amely Nagy-Horvátország megteremtését tűzte célul, s amely törekvés ütközött az osztrák, a magyar, de a szerb érdekekkel is. Az egységtörekvések harmadik, gazdasági aspektusú elképzelése Friedrich List elképzelése, aki a térségben a Habsburg Birodalmat is bevonva nagy gazdasági egység létrehozását képzelte el. Végül negyedik verzióként említi a szerző a még a cár szolgálatában álló Czartoryski 1803–1804-ben született tervezetét, amely Európát hat nagyobb egységre osztotta volna, amelyben a Habsburg Birodalom integritása nem sérül, de Oroszország (perszonálunióban a visszaállított Lengyelországgal, balkáni befolyásával) kétségtelen hatalmi túlsúllyal rendelkezett volna. A tervezet mai szemmel valóban irreálisnak tűnik. 1802., az amiensi béke után azonban Európában nincsen háború, Oroszország elhagyta az osztrák szövetséget, s a cár ezek szerint elképzelhetőnek tartotta az együttműködést Napóleonnal. Befejezésül a dolgozat azokat a meggondolásokat tekinti át, amelyek újabb és újabb elképzelések kidolgozásához vezettek, illetve azokat a tényezőket vizsgálja, melyek az integrációs tervek kudarcát okozták. Ezek között a legfontosabb az, hogy a terveknek nem volt reális politikai alternatívája, mindenekelőtt hiányzott a nagyhatalmak támogatása. A lezajlott események utóhatását vizsgálja *Miru György:* 1848 demokratikus hagyományai c. tanulmánya. Kiindulópontja 1848 társadalmi programjának értékelése, amely a törvények jóvoltából a személyes szabadságon túl megnyitotta a volt jobbágyok előtt a tulajdonossá válás lehetőségét. A jogegyenlőség nem volt teljes, de a tervezett további reformok „az egységes és oszthatatlan állampolgári társadalom" megvalósulását ígérték. A szőlődézsma eltörlése, Kossuth 1849. április 19-i az úrbériség kérdéseit tisztázó rendelete, majd az országgyűlés nemzetiségi és emancipációs határozata jelezték a háborús következmények ellenére érvényesülő törekvéseket. Az abszolutizmus a jogokban való egyenlő részesülés elvi alapján állott, de nem volt érdekelt a jogkiterjesztésben. A kiegyezés után a magyar politikát nemcsak közjogi vonatkozásban, hanem társadalompolitikájában is a 48-as alapoktól való eltérés jellemezte. Az emigrációban Kossuth a demokrácia kiterjesztését, az önkormányzatiság megvalósítását, a csak az írni és olvasni tudástól függő általános választójog megadását tartotta kívánatosnak. A hazai politika — az 1861. évi közjáték után — Andrássy kormánya a jogegyenlőség hangoztatása mellett szűkítette a választójogot, s a törvényhatósági kormányzatban megteremtette a legnagyobb adófizetők érdekei érvényesítésének eszközét, a virilizmust. A liberális politikai elit 1868-ban jelentős nyelvi és kulturális engedményeket tett a nemzetiségeknek, de a törvény rendelkezéseinek végrehajtását egyre növekvő mértékben akadályozta. Az ellenzék politikájában a közjogi kérések, a dualizmus rendszerének bírálata állott a központban. A szerző ettől eltérő kivételként a társadalmi egyenlőség szükségességét hirdető Schwarz Gyula, a nemzetiségi egyenjogúságot igénylő Mocsáry Lajos, majd a szociális szempontokra ugyancsak érzékeny Hermann Ottó nézeteit összegezi. Annak okát, hogy az 1848 előtti érdekegyeztető szemléletet miért nem sikerül a dualizmus nemzedékének megújítani, a dolgozat elsődlegesen abban látja, hogy az egymást követő kormányok azért nyúltak a jogszűkítés eszközéhez, mert féltek a nemzetiségek előretörésétől. A kötet módszerében egyedülálló tanulmánya *Velkey Ferenc:* „Hattyúdal 848". Egy Széchenyi beszédvázlat margójára c. írása. A viszonylag rövid német szöveget a szerző először időben helyezi el részben Széchenyi naplójegyzetei, részben az adott politikai helyzet ismeretében. A dolgozat sikeresen bizonyítja, hogy ez a vázlat — egy terjedelmesebb másik vázlattal együtt — a népképviseleti országgyűlést szolgálta, — s minden bizonnyal nem került sor Széchenyi tervezett, az ország tragikus helyzetének bemutatását célzó beszédére. (A pesszimista helyzetmegítélés sugallta a „Hattyúdal" címet.) A szerző ezt követően mondatonként, illetve gondolati egységenként elemzi a beszédvázlatot és meggyőzően tárja fel Széchenyinek az adott részletek mögötti helyzetelemzését: a kormány politikájának, s e politika veszélyeinek megítélését. Velkey nemcsak az adott szöveg gondolati egységeinek objektív és szubjektív összefüggéseit tárta fel figyelemre méltó elemzőkészséggel és tárgyi ismerettel, hanem elgondolkodtató magyará-

zatot ad Széchenyi beszéde elmaradásának okáról. Eszerint ezen az értekezleten a trónbeszéd leendő tartalmát illetően Kossuth nem a maga — a kabinet állásfoglalásától eltérő — nézeteit adta elő, hanem az megegyezett minisztertársai véleményével. (Az emlékezők a pénzügyminiszter itt elhangzott nyilatkozatát a kormány szándékával ellentétesnek minősítették.) A szerző ezt arra alapozza, hogy Széchenyi július 4-én este azt rögzítette a naplójába, hogy Kossuth az említett értekezleten hosszan és ügyesen beszélt. (Másnap viszont már azt jegyezte fel, hogy az István főhercegnél tartott konferencián Kossuth nem akarta a trónbeszédben megemlíteni az itáliai háborút.) Mivel ezen az estén Kossuth lojális volt kollégáihoz, Széchenyi sem látta indokoltnak feltárni aggályait és különvéleményét, — vonja le következtetését a szerző.

A regionális érdekű nagyobb tanulmányok között kiemelt helyen az Erdély történetével foglalkozó írások állnak. Ezek között első *Csetri Elek – Imreh István:* Erdély társadalma és etnikai megoszlása 1848-ban c. nagyívű tanulmánya, amely a társadalomszerkezetet rétegekre bontott részletes elemzéssel és táblázatokkal mutatja be, s tömör összefoglalását adja az etnikai megoszlásnak. (A szemléltető tizenöt táblázatból tizenkettő a társadalmi viszonyokat elemzi.) *Egyed Ákos:* A székelyek az 1848–1849-es forradalomban és szabadságharcban c. tanulmánya bevezetőjében a székely társadalom rétegződését, a bécsi és pesti forradalom hatását, majd a székely székek és városok reagálását tekinti át. Röviden ismertetve a kolozsvári uniós országgyűlést, az Urban alezredes által bátorított és rövidesen polgárháborúba torkollott román ellenállást, a szerző az agyagfalvi székely nemzetgyűléstől tekinti át a katonai eseményeket a marosvásárhelyi vereségtől az önvédelmét egyedül megszervezni képes Háromszék ellenállásán át a székelység részvételéig Bem hadjáratában és az orosz intervenciós erők elleni küzdelemben. *Katona Tamás:* Csány László erdélyi főkormánybiztos (1849 január–1849 május) c. tanulmánya eredetileg a Zalai Gyűjtemény Kossuth kormánybiztosa Csány László címet viselő 30. kötetében jelent meg 1990-ben. A hézagpotló és nehezen hozzáférhető tanulmány újraközlése teljesen indokolt. *Kovách Géza:* A havasok vezére c. tanulmánya Avram Iancu személyét mutatja be a magyar olvasónak 1848 márciusától 1849 augusztusáig, kellő figyelmet szentelve Hatvani szabadcsapatvezér esztelen támadásának, Dragoş képviselő tragikus halálának és a kérdés körüli történetírói vitának. Az írás érdekessége, hogy röviden ismerteti az akkor alig 25 éves Iancu 1849 utáni magatartását, aki mindig bizalmatlan volt Béccsel, 1852-ben nem fogadta el a császári kitüntetést, sőt átmenetileg le is tartóztatják, hogy azután a közélettől teljesen visszavonulva, meghasonlott lélekkel bolyongva élje életét 1872-ben bekövetkezett haláláig. *Simion Retegan:* A román 1848-as forradalom egyik epilógusa: az 1850. évi bécsi küldöttség c. írása az erdélyi román forradalom vezetőinek 1850-ben kezdeményezett látogatásáról és annak körülményeiről számol be. A tanulmány a küldöttség közel egy éves tevékenységéről, méltatlan fogadtatásáról és törekvéseik eredménytelenségéről számol be. A szerző szerint a szász bürokrácia és a befolyását megőrzött konzervatív magyar arisztokrácia is szerepet játszott abban, hogy a románok a császárnak benyújtott emlékiratai hatástalanok maradtak. Eszerint a minimális román célokat sem sikerült elérni, hacsak az nem számít sikernek, hogy a szász Királyföld koronatartománnyá alakításától az udvar eltekintett, amiben a küldöttség tiltakozásának is szerepe volt.

A regionális témát feldolgozó írások másik csoportja általában a tágabb értelemben vett Tiszántúl történetének egyes kevéssé ismert eseményével vagy személyiségével foglalkozik. *Fleisz János:* Nagyvárad a szabadságharc hadiiparának központja (1849. január 26.–1849. május 26.) c. tanulmánya a Pestről elmenekített fegyvergyár négy hónapi fegyver- és lőszergyártási eredményeiről ad számszerű ismertetést. *Bagu Balázs:* Vázlatok a munkácsi vár szerepéhez 1848/49-ben címmel a vár 1848 előtti és a szabadságharc alatti szerepéről, a környéken lefolyt harcokról, mindenekelőtt az 1849. április 22-én Podheringnél lefolyt ütközetről nyújt információkat, jobbára korábbi publikációk, mindenekelőtt Lehoczky Tivadar 1899-ben megjelent és máig használható munkája alapján. *Bene János:* A szabolcsi és szatmári mozgó nemzetőrség 1848/49-ben c. összefoglalása a térség katonai eseményeibe bevont, mozgóvá tett nemzetőrség harci alkalmazását tekinti át, főként a Szabolcs megyei levéltár anyagai alapján, s elsősorban az 1848. évi eseményekkel foglalkozva. *László Géza:* A tiszadobi lakosok zenebonája 1848–1849-ben c. rövid tanulmánya a gróf Andrásy Gyula tiszadobi majorságának sérelmére elkövetett megyei vizsgálat jegyzőkönyvét dolgozza fel. A tiszadobiak akciója az 1836. évi törvényt követő birtokrendezés során a falu sérelmére a földesúr majorsági birtokához csatolt legelő elfoglalása volt. *Pirigyi István:* Görög katolikusok az 1848-as szabadságharcban címmel a munkácsi egyházmegye, Popovics Vazul görög katolikus püspök és az egyházmegye kispapságának a forradalommal rokonszenvező magatartását ismerteti, kitér Leményi János fogarasi görög-katolikus püspök viselkedésére, továbbá — a fenti vallásközösséghez való tartozásuk miatt — Vasvári Pál és Mészáros Károly szerepére is. Kár, hogy a beszámoló a már

publikált adatokon túl új ismeretekkel nem szolgál. *Fazekas Csaba:* Egy negyvennyolcas portrévázlat: Palóczy László címmel az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés korelnökének életútját ismerteti őszinte lokálpatrióta lelkesedéssel. Érdekessége ennek a Palóczy 1848/49. évi megnyilatkozásait gondosan mérlegelő feldolgozásnak, hogy nem sorszámozott jegyzeteket használ, hanem az írás terjedelméhez mérten szokatlan részletességgel, hét oldalon ismerteti a hőse életútjának bemutatását szolgáló forrásokat. Mindez egy életrajz előmunkálatait sejteti azzal együtt, hogy a szerző 1998-ban már megjelentette Palóczy 1848/49. évi beszédeit és írásait. *Fazekas Rózsa:* Károlyi György Szatmár megye főispánja (1848. április 20.–1849. június 8.) c. dolgozata egyrészt a megyeszékhely eseményeit tekinti át 1848 márciusától, illetve április végétől, az új főispán beiktatásától június végéig (amikor Károlyi György felutazott az országgyűlésre), s ezt követően röviden megrajzolja Károlyi — egyébként kevéssé ismert — szereplését 1849 júniusában bekövetkezett lemondásáig. A dolgozat másik része az 1848. évi törvények Szatmár megyei fogadtatását ismerteti. A csatlakozó Függelék közli Károlyi Györgynek titkárához, Bártfai Lászlóhoz 1848 áprilisa és júniusa között írt öt, Wesselényi Miklóshoz 1848 augusztus, illetve novemberben írt két levelét, valamint Károlyinak a főispánságról lemondó, Szemere belügyminiszterhez intézett levelét. *Galambos Sándor:* „A német nép várakozóan pillant keletre" (Német újságcikkek 1849-ből) c. közleménye az Észak-Rajna Vesztfália Iserlohn nevű városában, a helyi Wochenblatt c. újságban 1849 április-májusában megjelent, a magyar eseményekkel rokonszenvező, viszonylag jól értesült hat cikk fordítását közli. Végül *Kujbusné Mecsei Éva:* Villanások az 1848-as nyíregyházi tavaszról c. beszámolója a város lakosságának márciusi reagálásáról, Benczúr Miklósnak a Pesti Divatlap által is tudósított radikális hangvételű nyilatkozatáról közöl dokumentumokat.

A kötet dolgozatai mind terjedelmükben, mind színvonalukban különböznek, de egészében hasznos, sok esetben újszerű információkkal gazdagítják 1848/49-es történeti irodalmunkat.

Urbán Aladár

HUNGARY'S HISTORICAL LEGACIES

Studies in Honor of Steven Béla Várdy

Edited by Dennis P. Hupchick and R. William Weisberger.

East European Monographs, Boulder.

Distributed by Columbia University Press, New York. 2000. 257 p.

MAGYARORSZAG TÖRTÉNELMI ÖRÖKSÉGE

A tudomány egyik legfontosabb eleme, meghatározó módszertani követelménye a fogalmak precíz meghatározása. Mégis, az egyéni és társadalmi lét bonyolult viszonylatainak leírásakor gyakran találkozunk jól érthető, de nehezen meghatározható tartalmú fogalmakkal. Mit is jelent például egy minden szempontból teljes élet? A magyar és közép-keleteurópai témákkal foglalkozó magyarországi és Egyesült Államokbeli történészek közül sokan minden búvárkodás nélkül tudják erre a választ: Várdy Béla (amerikaiasan Steven Béla Várdy) eddigi életműve követni való példa és a 70. születésnapja alkalmából megjelent tisztelgő kötet méltón dokumentálja ezt a kiemelkedő emberi és szakmai teljesítményt

Várdy Béla az 50-es évek vége óta él az Egyesült Államokban, 1964 óta tanít a pittsburghi (Pennsylvania) Duquesne egyetemen. Három és fél évtizedes munkássága során igen termékeny szerzőnek bizonyult a kötet 20 sűrűn nyomtatott oldalon sorolja 15 könyvét és több száz egyéb írását. A fő súlypontok a 19. századi magyar művelődéstörténet (különös tekintettel a magyar történetírás történetére) és az Egyesült Államok béli magyarság története, de a magyar történelem szinte minden korszakával foglalkoznak a lexikoncímszavaktól és népszerűsítő cikkektől, nagyívű, széleskörű apparátust mozgató tanulmányokig, pályatársai műveit igényesen, alaposan elemző recenziókig terjedő változatos műfajú írások.

Ezt a széleskörű tudományos érdeklődést és kapcsolatrendszert tükrözik a két pittsburghi kolléga által szerkesztett kötet tanulmányai, 19 terjedelmes eszmefuttatás. A legkorábbi említett történeti személyiség Szent István de napjaink politikai életének meghatározó személyiségei közül is sokan szerepelnek a tanulmányokban. A gondosan szerkesztett névmutatóból egyértelmű, kik Várdy Béla tisztelőinek, kollégáinak leggyakrabban hivatkozott személyiségei: Bibó István, Jászi Oszkár, Kádár János, Nagy Imre, a leggyakrabban felmerülő korszak pedig az 1848-as és 1956-os forradalom, valamint az első és második világháború kora. Szinte valamennyi tanulmány érinti a

magyar nemzettudatot, a magyar nacionalizmus különböző aspektusait. Két szerző választott meglehetősen szokatlan témát: a bloomingtoni nyelvészprofesszor, Décsy Gyula a Béla név eredetét elemzi. Megtudjuk, hogy a 15. század közepén csak a királyi családok tagjai körében volt használatos a kereszténység felvétele előtti időszakból származó név, amely csak a 19. századi magyar nemzettudat formálódásával összefüggésben vált divattá. Décsy professzor szerint a gyermekeiknek a Béla nevet (más, honfoglalás kori nevekhez — Ubul, Töhötöm, Attila, Zoltán, Gyula — hasonlóan) választva az 1950-es, 60-as években a szülők nemzeti álláspontjukat képviselték a „szocialista internacionalista" közhangulattal szemben.

Held József arra a kérdésre keresi a választ, hogy ellensége-e a múlt a magyar demokráciának? A magyar történelmi katasztrófák, kényszerű újrakezdések sorozata-- vajon mi magyarázza a magyarság túlélési képességét? Held professzor különösen nagy nemzetmegtartó erőt lát a középkori római katolikus egyházban, majd a reformáció idején a kálvinizmusban. általában az egyházakban, akkor is, ha az ellenreformáció idején és azt követően a magyar rendek és a Habsburgok közötti politikai konfliktus katolikus-kálvinista ellentétként is értelmezhető volt. Kevésbé pozitívan ítéli meg a politikai élet intézményeinek stabilitását. Gyökértelennek írja le a demokráciát – így nyerhetett tért szerinte a Magyarországot a II. világháborúba sodró autoritarianizmus, és a demokratikus intézmények, valamint a civil társadalom hiányosságai meghatározóak voltak az 1989 utáni fejleményekben is. Mégis, az utolsó évtized ígéretes: gyorsan kibontakozott a civil társadalom, amely egy jól működő demokratikus társadalom alapja lehet.

A modern magyar történelem kulcskérdése a trianoni békeszerződés, amelyet Romsics Ignác és Pásztor Péter választott témájául. Romsics a „Trianon trauma" összetevőit elemzi. Kiegyensúlyozott józansággal bizonyítja, hogy az etnikai határok kialakítására adódó lehetőség elmulasztása, a teljes körű területi revízió, majd a „proletár internacionalizmus" erőltetett illúziója érthető módon vezetett oda, hogy a magyar társadalom nagy része túlzónak, elfogadhatatlannak tarja a békeszerződés alapelvét és még nagyobb többsége a megvalósítás módját.

A korszak ismert magyar-amerikai történész kutatója, Pásztor Péter Trianon történeti értékelésével foglalkozik. Romsicshoz hasonlóan, ő is a Szovjetunió érdekeit tartja meghatározónak abban, hogy a második világháború után nem volt lehetőség a trianoni békeszerződés revíziójára. Számos példával, így L. Nagy Zsuzsa, Ormos Mária, Ránki György írásaival mutatja be, hogyan kezdett az 1960-as évek második felétől jelentőségének megfelelő helyet kapni Trianon kérdése a magyar történetírásban és történeti gondolkodásban, majd röviden utal a rendszerváltás utáni politikai és tudományos Trianon-értelmezésekre.

Trianon, a párizs-környéki békerendszer „kisállami nyomorúságának" egyik elvi alternatívájaként merült fel Közép-Európa föderatív átalakítása, amelynek kitartó híve volt Jászi Oszkár. Az ő „dunai patriotizmusának" szentelte az életmű e szempontból is következetes egységét bizonyító tanulmányát Borsody István, Jászi régi barátja és tanítványa. Más 30-as évek végi, 40-es évek eleji magyar gondolkodók szerint Trianon orvoslásához a társadalmi megújuláson, leginkább a parasztság gazdasági és kulturális felemelkedésén keresztül vezet az út. Ezekkel a tervekkel, a falukutatókkal, a népfőiskolai mozgalmakkal foglalkozik Deborah S. Cornelius tanulmánya. A legújabb kutatások szerint a második világháború során Sztálin elképzelései között felmerült az Erdélyre vonatkozó trianoni döntés esetleges felülvizsgálata. Romsics tanulmánya utal a moszkvai Tofik Iszlamov professzor vonatkozó kutatásaira, Dreisziger Nándor pedig egész tanulmányát ennek a kérdésnek szentelte.

Trianon után különösen nagy jelentőséget kapott a magyar történelemnek a Szent Korona által kifejezett egysége és folyamatossága. A második világháború után az Egyesült Államok „hadifogságába" került korona 1978-as hazatérésének történetét a hidegháború egyik mozzanataként, széleskörű nemzetközi politikatörténeti összefüggésekbe ágyazva foglalja össze a témáról már korábban könyvet is publikált Glant Tibor.

A kötet másik fő kristályosodási pontja az 1956-os forradalom. Király Béla az eseményeket igen aktívan formáló szemtanú és a mérlegelő-elemző történész kettős szempontjait érvényesítve foglalja össze álláspontját, amely szerint 1956 volt az első háború két szocialista ország között. Magyarország győztes, demokratikus forradalmát támadta meg a jelentős katonai erővel, a legmagasabb rangú tábornokok irányításával a Szovjetunió, avval a céllal, hogy a törvényes magyar kormányt megfossza hatalmától. A forradalom vezető személyiségével, Nagy Imrével sajátos szempontból foglalkozik Richard P. Mulcahy. Azt kívánja bizonyítani, hogy Gorbacsov „glasznoszty és peresztrojka" fogalmai, egész politikai stratégiája Nagy Imre 1953-tól kifejtett elveire és gyakorlati politikájára vezethető vissza. A képmutatás, cinizmus elleni fellépés, a kreativitás és hatékonyság szervezeti feltételeinek keresése, a túlzott iparosítás, az erőszakos mezőgazdasági kollektivizálás

sztálini modelljének elutasítása, a piaci elemek integrálása a szocialista gazdaságba különböző időpontokban és formákban beépültek Gorbacsov tevékenységébe is. Nagy Imréhez hasonlóan ő is a szocializmus alapelveinek és intézményeinek megőrzésével próbált alapvető reformot végrehajtani. 1956-t az 1950-as évek magyar tudományos életére gyakorolt hatásának szempontjából vizsgálja Péteri György, aki jó néhány éve foglalkozik az államszocialista rendszerek tudománypolitikájával. Igen mélyreható, számos forrást mozgósító tanulmánya arra a kérdésre keresi a választ, hogy a politikai diktatúra körülményei között hogyan bontakozhatott ki egy új friss szempontú, nemzetközileg. is elismert reformközgazdász iskola? Különösen érdekesek Friss Istvánnak, az 1954-ben alapított Közgazdaságtudományi. Intézet első igazgatójának tevékenységével foglalkozó oldalak: a körülmények szorításában alkotni akaró és alkotni képes értelmiségi dilemmái tárulnak elénk.

Csokorba szedhetők a „hosszú 19. századdal" foglalkozó tanulmányok is. Tisza István monográfusa, Vermes Gábor, a Rutgers Egyetem professzora, újabban a 19. század első évtizedeivel foglalkozik. Határozott véleménye eltér a vonatkozó szakirodalomban túlnyomó többségének álláspontjától. A reformkor, a magyar liberalizmus közvetlen gyökereit az 1810-es évek első évtizedeinek irodalmi-közéleti vitáiban látja, kevés folyamatosságot érzékelve az 1790–91 országgyűlés tevékenységével. Mario D. Fenyö a" 19. század jövőjéről" ír. A 19. századi magyar történelem három olyan mozzanatát elemzi, amelyek, értékelése szerint, nemzetünk jelenét és jövőjét is meghatározóan befolyásolják: A reformkor és 1848–49 liberális és demokratikus öröksége, a konfliktusok ellenére a kialakuló nemzetiségek és a magyarság közötti együttműködés tényei és tervei valamint a gazdasági elmaradottságból való kitörés többé-kevésbé sikeres stratégiái lehetnek Mario D. Fenyö szerint példák a magyar jövő formálói számára. Niederhauser Emil a magyar, cseh és horvát nemzetté válási folyamatokat hasonlítja össze. Értekezése szerint az a tény, hogy e három, teljes népességével a Monarchia területén élt nép a nemzetté válás különböző modelljeit sikeresen valósította meg, bizonyítja, hogy a Monarchia tapasztalatait a keleti bővítésre törekvő Európai Unió is hasznosíthatja.

Regionális összehasonlítás a témája Z. J. Kosztolnyik dolgozatának is. A nyugati keresztény latin és a bizánci politikai- kulturális befolyás határvidékén formálódtak Szent István és Kijevi Jaroszláv sokszempontúan összevetett törvényei.

Várdy Béla historiográfusként különös érdeklődéssel és örömmel olvashatta Anthony K. Sutherland rendkívül alapos összefoglalóját a szepességi németekkel foglalkozó történeti irodalomról és nyilván sok személyes emléket ébresztett benne Nagy Károly cikke a Rutgers Egyetemen működött Magyar Öregdiák Szövetség-Bessenyei György Kör Tanúk – Korukról című előadássorozatáról, amelyben a 20. századi magyar történelem két tucat személyisége szerepelt. A legújabb társadalmi-kulturális jelenségekre gondosan figyelő ünnepelt számára végül igen inspiráló olvasmány lehetett Katherine Gyékényesi Gatto Hankiss Ágnes Széphistória című regényének számos történeti és esztétikai jelentésárnyalatát értelmező esszéje.

A könyvet Várdy Béla családtagjainak és közeli barátainak — így a kötet szerkesztőinek — személyes hangvételű írásai teszik teljessé. Várdy eddigi életművéhez méltóan gazdag ez a kötet — minden bizonnyal hamarosan bekerül abba a szakmai közéletbe, körforgásba, amelynek — őszintén reméljük és kívánjuk – Várdy Béla még sok évtizedig lesz aktív formálója.

Pók Attila

Pölöskei Ferenc

A MAGYAR PARLAMENTARIZMUS A SZÁZADFORDULÓN

(Politikusok és intézmények)

História – MTA Történettudományi Intézet, Bp. 2001. 245 o.

Pölöskei Ferencet 70-ik születésnapján *A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század* (főszerk: Gergely Jenő, ELTE BTK, Bp.2000.) című tanulmánykötettel köszöntötték pályatársai és volt tanítványai. Pölöskei több mint 40 éve kutatja és oktatja a 19–20. század magyar történelmét, s e korszakról megjelent publikációinak tekintélyes bibliográfiáját találhatjuk az említett kötet végén. A jelen könyv e közel két évszázadra kiterjedő kutatás egyik legizgalmasabb részéről, a dualizmus intézményi és politikai kereteinek kialakulásáról, majd a századfordulón kibontakozó válságáról és változásairól ad áttekintő képet. A szerző a vizsgálat első részének középpontjában az 1890-es évektől kibontakozó politikai válságok sorozatát állítja, melyet kiegészít két, a korszak politikai életében jelentős szerepet játszó, de kevésbé ismert politikus részletesebb pályaképével. Az elemzés második része a válságba került politikai struktúrák revíziójára irányuló törekvéseket

kíséri nyomon, Tisza István politikai tevékenységét vizsgálva. A könyv zárófejezete pedig a dualizmus korában kialakult politikai intézmények fejlődését, továbbélését vázolja napjainkig. A két nagyobb gondolatmenet tehát a dualizmus rendszerének kiépülését követően elmélyülő funkcionális zavarokat mutatja be, miközben áttekintő képet kapunk e folyamat hátteréről és ellentmondásairól is.

A dualizmus jogi és politikai kereteinek kialakulása, s e keretek kitöltése az 1880-as évek végére nagyjából befejeződött Magyarországon. E folyamat leírását az 1848–49-es törvénykezés eredményeinek felsorolásával indítja a szerző, melyeket az 1867-től 1875-ig tartó jogalkotási periódus kiegészítve igazított a kor követelményeihez. E kodifikációs munka során létrejöttek azok a keretek, melyek a dualizmuskori politikai cselekvés (kiegyezési törvény) és társadalmi fejlődés (közigazgatási, nemzetiségi törvény) határait kijelölték, s melyek a későbbiekben korlátaivá is váltak a politika akcióképességének. Az így megalkotott keretek tartalommal való kitöltésének munkáját az 1875–1890 közötti konszolidációs kor végezte el, melynek meghatározó figurája a miniszterelnök Tisza Kálmán volt. Tisza 15 éves miniszterelnöksége a magyar történelemben nem csak hivatali idejének hossza miatt egyedülálló. Az irányításával kialakított struktúrák, egyrészt meghatározták a dualizmus arculatát az őt követő időszakra nézve is, másrészt a kedvező politikai körülményeket (erős parlamenti többség, az uralkodó bizalma) nem csak felhasználta céljai elérése érdekében, de igyekezett azokat a későbbi időkre nézve is fenntartani. E törekvését segítette politizálási stílusa (mamelukgárda, kiegyenlítési törekvések), melynek köszönhetően a nagyobb politikai konfliktusok kerülésével, illetve a mindennapok 'aprómunkájának' előtérbe állításával a rendelkezésre álló keretek kitöltése hivatali ideje alatt folyamatos volt. Tartózkodása a gyökeres változtatásoktól, s az, hogy „A már mozgásba lendült gépezet gondos karbantartásához... személyes tulajdonságai bizonyultak a legalkalmasabbnak, hiszen a kiegyezés szerinti kormányzás képességeivel rendelkezett."(62. l.), szintén hozzájárult ahhoz, hogy miniszterelnöksége a legsikeresebb felzárkózási periódusnak bizonyult az újkori magyar történelemben. Bukását követően, mely nem oka, inkább első jele volt a dualizmus működési zavarainak, kezdetét vette az a válságperiódus, melynek során előtérbe kerültek azon problémák, melyek már a meglévő keretek szűkösségéről tanúskodtak.

E válságkorszak tárgyalása során a szerző éles határ húz annak két szakasza között. Az első részben azokat a kísérleteket vizsgálja, melyek során a különböző kormányok, az adott keretek között keresték a kibontakozás lehetséges útjait, programjaik középpontjába oly törvényalkotási célokat állítva, melyek alkalmasnak tűntek a válságot szimbolizáló közjogi viták feloldására, de legalábbis azok háttérbe szorítására. A Tiszát követő Szapáry-kormány a közigazgatás átfogó reformjával, a Wekerle-kabinete pedig az egyházpolitikai törvényalkotás középpontba állításával igyekezett elérni ezt. Kísérleteiket Bánffy keménykéz-politikája, majd Széll Kálmán kiegyenlítési törekvései követték, melyek azonban átmeneti siker után szintén csődöt mondtak. A közjogi kérdés előtérbe kerülése (a gazdasági kiegyezések valamint a haderő reformja kapcsán) jelezte azt az elégedetlenséget, mely az adott berendezkedés által biztosított határokkal szemben egyre erőteljesebben fogalmazódott meg. A keretek feszegetését (Nemzeti Párt), illetve annak részleges vagy teljes elvetését (Függetlenségi Párt) szorgalmazók megerősödése, hangosabbá válása mellett a kormánypolitika számára az igazi problémát a Tisza Kálmán korában stabil támogatók (Szabadelvű Párt) elbizonytalanodása, meggyengülése jelentette. E kormánytöbbség stabilizálását, az adott kereteken belüli megszilárdítását tűzte ki céljául a Széll-kormány, mely a korábbi sikertelen kísérletek után, a közjogi-alapot elfogadókat igyekezett közös álláspontra hozva, a köztük lévő ellentéteket eliminálva egy pártba tömöríteni. Széll Kálmán politikusi pályája, Deák tekintélye által támogatva szakmai téren indult (1875–1878 pénzügyminiszter), melynek Bosznia-Herczegovina okkupációját követően a közös hadsereg általa túlzottnak tartott igényei, valamint az ország teherbíró képességének szembeállítása vetett véget átmenetileg. E véleményével ugyanis a közvélemény rokonszenve mellett az uralkodó neheztelését is kivívta, mely elegendő volt bukásához, illetve lemondásához. Bár az élvonalbeli politizálástól visszavonult, a Ház szakbizottságainak (pénzügyi, valuta) munkájában továbbra is részt vett, s a nyolcvanas évek második felétől a gazdasági életben betöltött fontos pozíciók mellett a közéletben is egyre aktívabb szerepet vállalt. Ennek köszönhető miniszterelnöki kinevezése (1899–1904) Bánffy bukása után. Az összekuszálódó parlamenti viszonyok között, a képviselőház ekkor az ő közismert kompromisszumkészségétől remélte a kialakult politikai patthelyzet feloldását (ex-lex állapot, véget nem érő obstrukció), melyre az uralkodótól megbízást is kapott. A közjogi alap elfogadóinak összefogása mellett (Nemzeti Párt bevonása a kormánypártba), az elutasítókkal is kiegyezésre törekedett, de ezzel is csak a felszíni problémák elsimítására volt képes. Bár a gazdasági kiegyezés terén sikerül elfogadható kompromisszumot kötnie (Széll-Kroe-

ber-paktum 1902.), az alapproblémát jelentő haderőreform előtérbe kerülése már újra bukását eredményezte.

A másik politikusi pálya Darányi Ignácé, aki agrárminiszterként 4 kormányban közel tíz évet töltött. 1881-től képviselőként Tisza köréhez tartozott, de csak az ő bukását követően jutott miniszteri tárcához. Személye a korszakban egyre inkább előtérbe kerülő agrárproblémák megoldására tett, de csak részleges eredményeket hozó kísérlet miatt jelentős. Agrárius elkötelezettsége mellet is tompítani igyekezett a merkantilokkal szembeni ellenségeskedést, de miniszteri tevékenysége elsősorban a mezőgazdasági termelés korszerűsítésére (új fajták, képzés, továbbképzés), a szükséges háttérintézmények létrehozására (iskolák, állategészségügy, vízszabályozás stb.) irányult. E célok elérése érdekében igyekezett kivonni magát a közpolitikai vitákból, ahol az agrárnépesség körében egyre növekvő elégedetlenség tompítására tett korábbi kísérlete (1898: II. tc. – A munkaadók és mezőgazdasági munkások közötti jogviszony szabályozásáról) egyik oldal igényeit sem elégítette ki. Szakminiszteri pályájának legsikeresebb szakasza Széll Kálmán bukásával lezárult, s bár a koalíciós kormányban újra megkapta a tárcát, ekkor már jóval kevesebb eredmény elérésére volt képes. Széll bukásával lezárultak az adott keretek közötti lavírozás kísérletei, s a következő rész már Tisza István azon törekvéseit tárgyalja, melyek a meglévő kereteken belül a struktúrát igyekezett úgy átalakítani, hogy biztosítható legyen a kiegyezés teremtette dualista rendszer fenntartására.

Tisza István apja politikájával ellentétben, a megváltozott feltételekhez új módszer kidolgozásával igyekezett alkalmazkodni. Számára ugyanis már nem egy új, jónak tűnő keret kitöltése volt a feladat, hanem egy rosszul funkcionáló rendszer újból működőképessé tétele. Ennek elérése érdekében viszont a korábbi, alapjaiban kiterjesztő politikát szinte minden területen a korlátozás váltotta fel. A rendszer megreformálására irányuló első kísérlete 1904-ben még kudarcot vallott, ami elsősorban a mögött álló kormánypárt gyengeségével, megosztottságával magyarázható. Ezt követően a kiegyezéssel elégedetlenek és az azt ellenzők összefogásával létrejött koalíció átmeneti és csalóka ereje is hamarosan nyilvánvalóvá vált. Az 1905/06. évi válság, mely nyílt értelmezési harcot hozott a hazai parlamentarizmus kialakult formája és a meglévő királyi hatalom között, az utóbbi győzelmével végződött, ami magába hordozta a behódoló koalíció kudarcát is. A koalíciós kormányzásáról egy rövid áttekintést ad a szerző, mely egyben a Tisza-féle második kísérlet gondolati felvezetője is. Ennek keretében kerülnek bemutatásra azok a problémákat, melyekkel az új politikai kísérletnek is szembe kellett néznie, illetve melyek megoldására valójában Tisza vállalkozott. Tisza e második kísérletéhez, mely, ha sikeresnek nem is tekinthető, eredményes volt, az általa irányított Nemzeti Munkapárt biztosította azt a szilárd hátteret, melynek hiányában előző kísérlete a politikai struktúra átszabására nem járhatott eredménnyel. Az 1910-es hatalomváltást követően, az első év kompromisszumos megoldást kereső sikertelen próbálkozásai után, 1912. június 4-én Tisza, a haderőreform elfogadtatása során, a házszabály megváltoztatásával letörte az obstrukciót, melyet minden bajok legfőbb forrásának tekintett. A házszabályok további reformjával pedig biztosította pártja egyeduralmát a képviselőházban. Ezt követően már e megteremtett hatalomra építve törekedett az adott kereteken belül, a politikai struktúra további átalakítására, hogy annak segítségével a Monarchia (és ezen belül Magyarország) nagyhatalmi állása, valamint a magyar szupremácia biztosítható legyen. Ennek első lépése volt a már említett haderőreform elfogadása, mely Tisza Kálmán bukása óta a legfontosabb követelés volt az uralkodó részéről a magyar belpolitikával szemben. Ezt követhette a magyar belpolitikai struktúra átalakítása, melynek elsődleges célja az ellenzék és kormánypárt ellehetetlenült és sehova nem vezető vitájának megszüntetése, valamint az újra erős kormánypárt egy-párti uralmának biztosítása (166. l.). A „júniusi csíny" már ezen az új úton megtett első lépéseket jelentette, melyet a házelnöki jogkör októberi kiterjesztése (parlamenti őrséggel megfejelve), továbbá a (háborús időkre vonatkozó) kivételes intézkedések novemberi elfogadása követett. Így kialakult az a kormánypárti túl-hatalom, mely biztosította a Tisza által kívánt egyeduralmat a magyar parlamentben. De nem csak a parlament, hanem a mindennapi politizálás esetében is egyre jellemzőbbé vált az a szűkítő politika, ami, elsősorban törvénytervezetek és rendeletalkotások nyomán, a sajtószabadság, a gyülekezési és egyesülési jogok korlátozásában nyilvánult meg. Ez pedig már jelezte a közjogi kérdés háttérbe szorítását követően az új berendezkedés azon törekvését, mely az egyre inkább előtérbe kerülő társadalmi problémák (nemzetiségi-, agrár- és munkáskérdés) esetében is saját befolyása növelésére, illetve az ellentétes vélemények háttérbe szorítására irányult. A nemzetiségi kérdés terén azonban a külpolitika (német és bécsi ösztönzés) tárgyalásokra is sarkalta Tiszát. Ennek keretében tett kísérletet a megegyezésre a románok és délszlávok esetében, már egy esetleges háborúra is készülve, a monarchia pozícióinak javítását tartva szem előtt. Ahol lehetségesnek tűnt, ott szigorú határok és feltételek között egyezkedni is

hajlandó volt (pl. románokkal kulturális kérdésekben), de engedni nem. Ennek következtében pedig e tárgyalások eredménytelenül zárultak. A kimondottan belpolitikai kérdések esetében (választójog, agrár- és munkáskérdés), ahol számára a követelt változások elfogadhatatlanok voltak, alkalmazva a parlament esetében kipróbált és bevált módszereket, a kompromisszumkeresés látszatát is kerülte. A dualizmus végkifejletét jelentő világháborút a szerző csak a fenti problémák (társadalmi és nemzetiségi) további története szempontjából szembesíti a háborút megelőző törekvésekkel, melynek eredményeként a Tisza-féle kísérlet szinte teljes kudarcát lehet konstatálni. Tisza István közel másfél évtizedes politikájának bemutatása során a szerző kerüli Tisza politikájával kapcsolatban a szakirodalom által már részletesen (sok esetben általa is, de más kontextusban) feldolgozott részeket, s elsősorban a változtatási kísérletekre koncentrál.

A kötet záró része a parlamentarizmushoz illetve a törvényhozáshoz közvetlenül kapcsolódó intézmények kialakulásáról és továbbéléséről ad eltérő mélységű áttekintést. Az ügyészség, a KSH és a Posta történetének rövid ismertetése mellett a második kamara történeti vázlata 1944-ig terjed. Részletesebb a választási rendszer és választójog alakulását, valamint a házszabályt és a képviselők jogállását (összeférhetetlenség, mentelmi jog) bemutató összefoglaló kép, mely szinte napjainkig (1990-ig) követi nyomon a változásokat.

Bartus Sándor

Niederhauser Emil

KELET-EURÓPA TÖRTÉNETE

História Könyvtár – Monográfiák 16. Budapest, 2001. 350 o., 8. térkép

A magyar történettudomány egyik meghatározó és legtöbbet publikáló személyiségének ez a monográfiája életműve összegzésének tekinthető. Kitűzött célját maradéktalanul elérte: azt írta meg, amit az 1500 éves (Kr. u. 500. – 2000.) fejlődésből fontosnak, jellegzetesnek tart. Nem „részletes történetet", de ebben a vastag kötetben minden benne van, amit a múltból Európa keleti feléről tudni kell s érdemes. Munkáját a szerző „posztmodern egyéni narratívának" nevezi, de sokkal több, mint Kelet-Európáról való elképzelésének kifejtése: a „Forrongó félsziget" (1972.), „A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában" (1977, angolul 1982.) „A Habsburgok" (1977.), az „Oroszország" (1997.) után megszületett a legfontosabb események és tendenciák egységes szemléletű, egyéni hangú, pozitivista összefoglalása, a szó legpozitívabb értelmében. Szerencsés ötvözete ez a legújabb kutatási eredmények alapján megírt egyetemi tankönyvnek és a széles olvasóközönséget megcélzó ismeretterjesztő munkának. Adat- és gondolati gazdagságát élvezetes, elbeszélő stílusa hozza közel a ma emberéhez, s az egykori hallgató örömmel és elérzékenyedve fedezheti fel az ismerős szófordulatokat és mondatfűzést, melyeket szeretett professzora óráin hallott

A cím gondolatébresztő és vitára késztető: valóban Kelet-Európában élünk? Hány Európa van? 1948. és 1989. között, a sokat emlegetett 40 évben a válasz könnyű volt: kettő. A két szuperhatalom bipoláris rendszerének árnyékában kontinensünk a politikai, katonai és ideológiai szembenállás folytán Kelet- és Nyugat-Európára egyszerűsödött. A természetellenes megosztottságot mi sem jellemezte jobban, mint az a reálpolitikai tény, hogy a NATO-tag Görög- és Törökország a Nyugat, míg az ezer éve a nyugati keresztény kultúrkörhöz tartozó lengyelek, csehek és magyarok a Kelet részeivé váltak. Wallerstein elmélete is két nagy régiót ír le: az észak-nyugati centrumot és az azt körülvevő perifériát. Herczegh Géza az utóbbit hét egységre bontja; a keleti három: Kelet-Közép-Európa, a Balkán és Kelet-Európa.

Hol húzható meg hát *Kelet-Európa* határa? A keleti az Ural és a Kaukázus, ezt kevesen vitatják; a nyugatit a (kultúr)történészek és geográfusok a Tallinn-Dubrovnik, illetve a Karélia-Duna-torkolata vonal mentén látják.

Több angol történészhez hasonlóan Arató, Perényi, Brunner és Niederhauser az Elbától az Uralig terjedő térséget nevezi Kelet-Európának, melynek jellemzője a szláv túlsúly, a nyugati és keleti kereszténység együttes hatása, a gazdasági-társadalmi fejlődés fáziskésése és a soknemzetiségű birodalmak kialakulása. Alrégiói: a középkori lengyel, cseh, magyar királyságok és a Baltikum — ez *Nyugat-Kelet-Európa; Oroszország* és a *Balkán*. Sok történész és politológus — köztük Ranke, Naumann, Jászi, Szekfű, Spengler, Toynbee s legújabban Huntington – földrészünket a nyugati és keleti kereszténységet (és az iszlámot) elválasztó vonal mentén osztja Nyugat- és Kelet-Európára,

felidézve a civilizációk összecsapásának lehetőségét. Bán Imre és Julow Viktor előadásai arról (is) szóltak, hogy az egységes (nyugat-) európai fejlődés jellemzői a lovagi eszmény, a humanizmus és a katolikus egyházat megújítani kívánó protestantizmus – ezen és az utolsó gótikus templomon túl kezdődik Kelet-Európa és a Balkán. Államhatárokkal szemléltetve: a lovagrendi–svéd–porosz–osztrák–magyar határtól keletre és délre. S ha ez így van, akkor a niederhauseri Nyugat-Kelet-Európa nem Kelet-, hanem Nyugat-Európa alrégiója; amely tagadhatatlanul el van maradva a 16–19. században a világfejlődés motorjaként működő központtól, a Rajnától nyugatra. A Baltikumtól az Adriáig terjedő térség tehát átmeneti terület, fő vonásaiban nyugati, de külső erők, keletről jött támadók-hódítók (oszmán-törökök, oroszok) hatására időnként kelet felé „visszahajolva kettősarculatú régió"-vá lett Szűcs Jenő szerint. Ő ezt Közép-Kelet-Európának nevezte, de angolul East-Central Europe-nak, s mi ezt a *Kelet-Közép-Európa* meghatározást tartjuk a legkifejezőbbnek. Miért? Van Nyugat-Közép-Európa is? Igen, s az nagyjából egybeesik a német nyelvterülettel, a Rajnától a Lajtáig, Morváig és (1945. után) az Oderáig. A térségünket Kelet-Közép-Európaként definiálók tábora igen népes, Haleckivel indulóan Sugar, Schöpflin, Hanák, Berend, Ránki, Romsics, Herczegh, Gierowski, Vogel, Kundera, Konrád és Havel; az utóbbiak Közép-Európát az Osztrák–Magyar Monarchiával azonosítják. Az amerikai és a brit külügyminisztérium szakított a korábbi, szűkebb térségünket (is) magába foglaló Kelet-Európa megnevezéssel, és jelenlegi állásfoglalásuk szerint a Balti, a Fekete- és az Adriai tenger, illetve a Németország és a FÁK (Belarusz, Ukrajna) közötti terület hivatalos szóhasználatukban (Kelet) Közép-Európa. Bárhol is húzzuk meg (Kelet-)Közép-Európa határait, egy bizonyos: átmeneti, köztes régió a német és az orosz nyelvterület között – ezt fejezi ki a német Zwischeneuropa (bár a német szakirodalomban a Südosteuropa is elterjedt) és az angol The Lands Between. A képet árnyalja, hogy a Baltikum szintén átmeneti övezet, Közép-Kelet- és Észak-Európa találkozásánál (Herczegh ezért is sorolja Skandináviához.) Földrajz, történelem és a vallási megoszlás alapján Litvánia inkább közép-európai jellegű (de Riga is az!), míg Észtországban a finn-svéd hatás érvényesül, de a 200 éves orosz/szovjet uralom is maradandó nyomokat hagyott, elsősorban a népesség etnikai összetételében.

A balkáni alrégióval — Romsicsnál Dél-Kelet-Európa — nincs probléma. Bizánc és az ortodoxia máig érvényesülő hatása, az összetartozás érzése, amely nemcsak a szlávoknál, hanem a görögöknél is jelen van, a román területek többszöri, Besszarábia-Moldávia esetében tartós orosz/szovjet megszállása, a bolgárok és szerbek hagyományos oroszorientációja és barátsága sok és erős szállal köti a tulajdonképpeni Kelet-Európához.

A hármas felosztással tehát egyetérthetünk; fenntartva véleményünket szűkebb térségünk hovatartozását illetően hallgassuk a tudós szerzőt, hogyan látja, láttatja ő Európa keleti felét a (nyugat)római és az orosz-szovjet birodalom bukása közötti másfél évezredben. A „tudós" jelző itt nem csupán az akadémikusokat megillető tisztelet kifejezése: mivel a nagy világnyelvek mellett az összes szláv nyelv ismerője, és sok évtizedes oktató és kutató tevékenysége e térségre irányult, annak — és tegyük hozzá elöljáróban — nemzeti-kisebbségi viszonyainak világviszonylatban is kiemelkedő és elismert szakértője.

A számtalan alapos és lényeget megragadó ismertetés közül kiemelkedik a lengyel-litván állam kialakulása és belső viszonyai, az orosz teokratikus, majd felvilágosodott abszolutizmus jellemzői, az állam/uralkodó és az egyház viszonya, a társadalmi rétegezettség, az állami-helyi közigazgatás felépítése, a reformokat túlélő paternalizmus. A lengyel-litván és az orosz fejlődés sok hasonlósága, a mezővárosok, a marginális csoportok, a kozákok-hajdúk és a manufaktúrák kialakulásának az egész térségre kiterjedő volta már-már meggyőzi az olvasót, hogy egy egységes fejlődési folyamatról van szó, egy nagy régión belül. Napóleon és Hitler armadáinak vereségéhez hozzájárult, hogy egyik hódító sem merte bevetni a parasztok felszabadításának és földhöz juttatásának „csodafegyverét", jóllehet „a franciák már kinyomtatott röpcédulákat hoztak magukkal, ezeken meghirdették a jobbágyok felszabadítását a földesúri hatalom alól" (113. o.).

A 18. század végén – 19. század elején ugyanannak a két fő célnak az elérésére ébresztették a nemzeteket, mozgósították az erőket, mint a soknemzetiségű birodalmak bukásakor és napjainkban, a rendszerváltással: gazdasági-társadalmi modernizáció, polgárosodás, felzárkózás (Nyugat)-Európához és a nemzeti függetlenség kivívása, nemzetállamok létrehozása, s mindezt angol és francia mintára. A nemzeti megújulás és reformok két szakasza, a nyelvi-kulturális és a politikai időben ugyan egymást követi, de átfedések is vannak: az 1790-es temesvári kongresszusukon a szerb egyházi és világi vezetők már területi autonómiát követelnek, saját szerb Vajdaságot. (Ezért nem sikerül velük megegyezni 1848. áprilisában sem.)

Ugyanakkor egyetérthetünk azzal a megállapítással, hogy 20. századi tapasztalatok alapján „a polgári átalakuláshoz nem tartozik hozzá szorosan a nemzeti kérdés megoldása" (144. o.). Hasonlóképpen az 1867–68-as kiegyezések (osztrák-magyar-horvát, galíciai) értékelésével: „valamiféle föderatív megoldás talán tartósabb lehetett volna, de ezt a magyar politikai elit megakadályozta. De így is, a dualista rendszer egy fél évszázadra megoldotta a térség problémáit, és lehetővé tett egy nagyarányú átalakítást, modernizációt, Kelet-Európán belül az első világháborúig a legsikeresebbet (ha ugyan lesznek majd még sikeresebbek). Az biztos, hogy a kor politikai és alkotmányos igényeinek nagyjából megfelelő rendezés volt ez, olyan, amely a másik két birodalomban a 20. század elejéig váratott magára" (152. o.). Itt két megjegyzésünk van: az 1871-es cseh trialista bővítést a bűnbaknak kikiáltott Andrássy mellett, sőt előtt a szudétanémetek, Bismarck, mi több a cári kormányzat is ellenezte, mert a legfejlettebb szláv nemzetnek a hatalomba való beemelése egyszer s mindenkorra meghiúsította volna a Monarchia szlávjainak „felszabadítására" irányuló pánszláv törekvéseket, az orosz terjeszkedést. Az 1867–68-as rendezést nálunk fél évszázados aranykor követte, ami távolról sem mondható el a cári és az ottomán birodalomról.

A könyv legjobb fejezetei közé tartozik az oszmán hatalmi rendszer és az alávetettek társadalmi-vallási helyzetének leírása azzal a megállapítással, hogy a millet-rendszer a vallásból következő bizonyos etnikai autonómiát biztosított a birodalom keresztény és szefard zsidó népességének.

Ugyanez vonatkozik a Monarchia lakosságának társadalmi-nemzetiségi-vallási rétegzettségét, valamint az állam- és nemzetépítés folyamatát bemutató részekre. „A ciszlajtán kormányzat az egyes etnikumok egyenjogúságának az alapján állt. Ebbe beletartozott a nyelv szabad használata, az anyanyelvi közoktatás az alapfokú oktatásban, a sajtó megjelenési lehetősége az etnikum nyelvén, a két- vagy többnyelvű utcai feliratok." Mindez kevéssé emlékeztet a „népek börtönére". Magyarországon elismerték a horvát nemzetet, míg „a többi nemzetiség az egységes magyar politikai nemzet egyenrangú tagjának számított ahogy azt az 1868: 44. tc. megfogalmazta. Az állampolgárok egyenjogú tagok, egy államnemzet tagjai. Ez azt jelenti, amit manapság minden állam saját polgáraival szemben alapelvnek tart, etnikai hovatartozás helyett tehát az állampolgárság az irányadó. S ha ez a 20. század végén így van, akkor a Monarchiát voltaképpen nagyon is modern államnak kell tartanunk." (182. o.) Hozzátehetjük, hogy a jelenlegi spanyol alkotmány politikai nemzet-fogalma megegyezik a dualizmus-kori magyaréval. 1907-ben a birodalom nyugati felében bevezették az általános választójogot; a császár megkapta a „tiszteletbeli szociáldemokrata" címet. „A magyar országgyűlés éppen a nemzetiségi kérdés miatt nem volt hajlandó az általános választójog megadására, hiszen akkor a képviselők fele netán nem magyar lett volna, (s ez az) uralkodó elit számára elképzelhetetlen volt." (180. o.) S ez nemcsak a nemzetiségi vezetők elidegenedéséhez vezetett, de közvetetten Kun Béla hatalomátvételéhez is, mert kirekesztette a Szociáldemokrata Pártot a felelős parlamenti-kormányzati munkából.

Egyetérthetünk azzal is, hogy a két világháború, melyet csak egy látszatbéke választ el egymástól, véletlenül tört ki térségünkben, mert a feloldhatatlan ellentét Nyugaton alakult ki, főként az irracionális és agresszív német magatartás miatt. S itt egyik háború után sincsenek győztesek és vesztesek: „egész Kelet-Európa a legyőzöttek szintjén helyezkedett el." (216. o.) A kisantant pedig „kifejezetten a Magyarország területéből részesedett hatalmak egyesülése volt, egyértelműen a megszerzett területek biztosítása érdekében." (232. o.) A szerző számos példával bizonyítja, hogy a sztálini szovjet állam – mely kötelező modellnek számított a „létező szocializmus" (Brezsnyev „zseniális újítása") országaiban is, bizánci alapokon épült, és sok vonásában a cári önkényuralom élt tovább. Az állam mindenhatósága, a személyi kultusz, az ortodox egyház alávetettsége mongol-tatár és oszmán örökség is. Ideológiájában tovább él a Nyugat-ellenesség, az orosz messianizmus és nacionalizmus („az orosz messianizmus dekrisztianizált változata" 303. o.) gyakorlatában az orosz nyelv uralkodó szerepe, oroszok telepítése a nem-orosz peremvidékekre. (Így emelkedett 1989-re Lettországban a szlávok — oroszok, fehéroroszok, ukránok — részaránya 42%-ra, Észtországban 35%-ra, Kazahsztánban pedig a relatív többséget jelentő 44%-ra.) A korszerű katonai közép- és főiskolák létesítésével (1874.) indult meg az a folyamat, amely a legkiválóbbakat a legjobban fizető és megbecsült katonai-biztonsági-kutatói pályákra vitte. A faluközösségben élők nem távozhattak végleg, a belföldi utazáshoz is útlevél kellett; a pravoszláv vallásból büntetés terhe alatt sem lehetett áttérni - ez a tiszta Tan birtokában lévő uralkodó párt pozíciójának előképe. Már az Orosz Birodalom is — hangsúlyozottan — a világ 1/6-ára terjedt ki, és az egyik cári pénzügyminiszter mondása: „inkább éhen halunk, de exportálunk" (164. o.) óhatatlanul is az 1920–30-as évek nagy éhínségeire emlékeztet.

Természetes, hogy 1956. eseményeinek alakulásához Lengyel- és Magyarországon az oroszellenesség is hozzájárult.

A sokszor elkerülhetetlenül száraz leírások és elemezések folyamában üde színfoltot jelentenek a szellemes, ironikus megjegyzések: a magyarok nem tűntek el sokak bánatára; a pogány őskorról bármit lehet állítani; az úrbérrendezést előkészítő négynyelvű (latin, magyar, német, szlovák) kérdőívekről: „ez is egy adalék a sokat emlegetett magyarországi nemzetiségi elnyomáshoz" (102. o.) „A szlovén Bartolomej Kopitar (aki a Habsburg Birodalom össze szlávját egy politikai táborba akarta terelni) a bécsi Udvari Könyvtár igazgatója (ez is a nemzeti elnyomást juttatja eszünkbe)" (134. o.). „Ha ugyan nagyobb távlatok egyáltalában léteztek a Monarchiában" (179. o.). „A nagy oroszországi néptömegek lelkesedése a forradalomért természetes volt, hiszen régóta esedékes kérdéseket oldott meg, s közben még inni is lehetett." (243. o.) Az 1952–53-as zsidó orvosper kapcsán: „Egy kis antiszemitizmusért Sztálin régebben sem ment a szomszédba" (279. o.). „A béketábor, mint neve is mutatja, valójában egy esetleges harmadik világháborúra készült" (303. o.).

Természetesen vannak kellőképpen meg nem indokolt, vitatható megállapítások is. Miért valószínűtlen a kettős honfoglalás elmélete? Kálmán Béla nyelvtörténeti előadásain hallhattuk, hogy tisztán magyar földrajzi nevek ott vannak, ahol *nem* telepedtek meg a honfoglaló törzsek. A dák–római–román kontinuitás, illetve a balkáni származás-kialakulás vitája is eldönthető, hiszen Erdélyben nincsenek eredeti román földrajzi nevek, csak szlávok és magyarok, s Niederhauser is ír arról, hogy az albánok „valahol a Balkán középső zónájában hosszabb időn át együtt élhettek a románok őseivel, szókincsbeli és morfológiai egyezések erre utalnak." (16–17. o.) Ezért (is) hiányoljuk, hogy a Balkán évszázadokon át jelentős népességéről, a vlachokról (arumunok, cincárok) szó sem esik.

Nem támaszthatunk irreális igényeket: egy ilyen óriási időkört és területet átfogó 327 oldalas munka nem tartalmazhat mindent, amit a hozzáértő/érdeklődő olvasó fontosnak tart és/vagy tudni szeretne. Sok esetben azonban egy-egy mondat, vagy akár szó többet adhatott volna, a terjedelem jelentős növelése nélkül. Ilyen, hogy az Enns a hun és az avar birodalom, majd a magyar gyepű határfolyója volt Árpádtól Gézáig; Sirmium a magyar Szerém, s mivel Metod annak érseke volt, igaza lehet Püspöki Nagy Péternek, hogy a Szerémség és a Morava völgye volt a morvák birodalma, vagy annak egy része; Szlavónia és a horvát területek ekkor frank fennhatóság alatt álltak, a szomszédság tehát itt is adott. Hadrianopolisz azonos Drinápollyal, a mai Edirnével.

A normannok az ezredforduló táján a ma is létező államok egész sorát szervezték meg, az orosztól a skandinávokon át Angliáig, Írországig és a nápoly-szicíliai királyságig, s olvashatunk a lengyel államalapító Mieszko esetleges normann eredetéről is. A husziták eljutottak a Balti-tengerig és Felső-Magyarország egy részét is megszállva tartották. 1620. után a protestáns cseh középnemességet kiirtották, áttérésre, vagy hazája elhagyására kényszerítették; ez tekinthető az első „etnikai tisztogatás"-nak – ugyanakkor hozzájárult a polgári jellegű cseh nemzet kialakulásához. 1688-ban Prizrenig és Szkopjéig nyomultak előre a császári csapatok. A túlnyomóan szerb Határőrvidéket nemcsak az Ottomán Birodalom, hanem a rebellis magyarok ellen is szervezték, s Bécs jó hasznát vette a „rácoknak" mindkét szabadságharcunkban. A felvilágosult abszolutizmus harmadik állama térségünkben Nagy Frigyes Poroszországa volt. 1789. előtt az etnikai hovatartozás másodrangú volt a társadalmi helyzethez *és a vallási hovatartozáshoz* képest (111. o.). A nemzeti megújulás nemcsak a felvilágosodásból nőtt ki; gyökerei között ott van a francia forradalom, a napóleoni háborúk és a német nemzeti ellenhatás és romantika. Nincs szó az etnikai tisztogatásról, pedig az az Ottomán Birodalom bomlásának és a nemzetállamok kialakulásának elválaszthatatlan velejárója volt 1804-től 1995–99-ig. Napóleon Illír Tartományaihoz tartoztak a szlovénlakta területek is (Ljubljanában emlékmű hirdeti). 1866 után néhány tízezer Udine-környéki szlovén az olasz állam alattvalója lett. A maradék (osztrák) Sziléziában a németek voltak relatív többségben. A *pesti születésű* Theodor Herzl tevékenységének fő állomásai: Bécs, Zürich, London. A csehek és szlovákok kivándorlásának (az utóbbiak 1/4-e élt az Egyesült Államokban!) későbbi tragikus következménye, hogy „Csehszlovákiát Amerikában csinálták meg", ahogyan ezt egy amerikai szerző írta 1939-ben. Az ország nemzetiségi viszonyainál nincs szó a magyarországi horvátokról és szlovénekről/vendekről, a ruszinokéhoz hasonló ragaszkodásukról Magyarországhoz. Az asszimiláció nem csak horizontális elmozdulást, faluról városba költözést jelentett (és jelent), hanem vertikális mobilitást is, emelkedést a társadalmi ranglétrán, nem ritkán a miniszteri bársonyszékig és az esztergomi hercegprímási palotáig. A cseh területeken harc folyt a lelkekért, amint hallhattuk az egyetemi katedráról, és „inkább a németek asszimilálódtak a csehekhez, mint fordítva." (172. o.) Szaloniki birtokáért a bolgárok (is) versenyt futottak a görögökkel 1912-ben. Az angol csapatok nem foglalták el

Görögországot 1917–18-ban, csak hídfőállást építettek ki Szalonikinél a franciákkal együtt. Macedónia lakossága 1944-ig többségében bolgár érzelmű (1941-ben felszabadítóként üdvözlik a bolgár csapatokat), csak a kisebbség gondolkodik egy önálló államról; a döntő lökést a macedón nemzet kialakuláshoz az 1948-as szakítás és az azt követő ellenséges viszony adta. 1918. áprilisában az „Elnyomott nemzetiségek kongresszusát" Rómában hathatós angol politikai és ideológiai támogatás (H. Wickham Steed, R. W. Seton-Watson) tette lehetővé és sikeressé. A cári család kivégzését az újonnan feltárt dokumentumok szerint Lenin rendelte el. A legfőbb panasztevő a kisebbségi sérelmekre Német- és nem Magyarország volt; ebben Bulgária is megelőzött minket. München után a sziléziai területeket a lengyel csapatok megszállták, nem várva nemzetközi rendezést. Kárpátalját hónapokig nem foglalhatta vissza Magyarország, mert a német vezetés egy önálló ukrán állam létrehozását tervezte, s annak lett volna része.

A titkos záradék ismeretében Lengyelország keleti területeinek szovjet megszállása az ukrán és fehér-orosz lakosság védelmében csak ürügynek tekinthető. Újabban egyre több bizonyíték szól a szovjet támadó szándékról 1941-ben vagy később, s akkor a német támadás megelőző hadműveletnek tekinthető. 1956–58 után térségünkben a kommunista rendszerek egyre inkább nemzeti jellegűvé váltak, Lengyelországtól Bulgáriáig; mindenki lehetett nacionalista, csak a magyarok nem. Moszkvában (a lengyel mellett) a magyar nacionalizmust tartották a legveszélyesebbnek, de hozzájárult ehhez Kádár internacionalizmusa, a nemzeti (és gazdasági) kérdések iránti érzéketlensége is. Nagy Imre kivégzésénél hiányzik a kínai tényező. Nem derül ki, mi a többször említett Kondratyev-ciklus. A macedóniai albánok is jelentkeztek „komolyabb nemzeti igényekkel" (társnemzeti státus, arányos képviselet a fegyveres testületekben és a közigazgatásban, saját egyetem).

Mindezeknél jobban hiányoljuk a zsidóság és a cigányság kérdése fontosságának megfelelő tárgyalását, elsősorban a Visegrádi Négyek országaiban (az antiszemitizmus okai, EU-csatlakozásunk összefüggései).

Végül néhány nyilvánvaló sajtóhiba: az avarok csak *803*-ban válhattak Nagy Károly vazallusaivá (22 o.); *k*nini püspökségről lehet szó (28.o.); Zsigmondnál csak a *nikápolyi* csatavesztésről beszélhetünk (62 o.); Sztyepan Razin felkelése *166*9-ben volt (91. o.); Bukovina 1774-ben került osztrák fennhatóság alá (201. o.); a hadüzenet 1914 jú*l*ius 28-án történt (211. o.); az usztasák (és a többi anti-kommunista alakulat) nem amerikai, hanem angol csapatok előtt tették le a fegyvert Karintiában (267. o.); 1956 után több száz, és nem több ezer embert végeztek ki Magyarországon (310. o.).

Várjuk kedves professzorunk, atyai barátunk további nagy, szintetizáló munkáit, köztük a Romanovokról készülőt.

Arday Lajos

Décsy Gyula

THE LINGUISTIC IDENTITY OF EUROPE

The 62 Languages of Europe classified in functional zones. In collaboration with John R. Krueger. Eurolingua.

Bloomington, Indiana, 2000. 2 volume, 507 p.

A NYELVI ÖNAZONOSSÁG EURÓPÁBAN. I–II.

A kétkötetes mű szerzője, Décsy Gyula a bloomingtoni Indiana Egyetem ural-altáji nyelvészeti tanszékének világhírű tudósa több szempontból újszerű, hiánypótló kutatómunka elvégzésére vállalkozott. Megkísérelte nyelvi-nyelvészeti vetületben látni és láttatni Európa múltját, jelenét és jövőjét, továbbá a nyelvész eszközeivel és módszereivel megvilágítani kontinensünk kulturális és politikai történetét. Opuszának nagyívű, sokirányú és gazdag tárgyköre egyfelől a nyelvtudomány klasszikus és örökzöld kérdéseit veti fel (nyelvkeletkezés, nyelvi őstörténet, nyelvcsaládok stb.), másfelől alig ismert, vagy kevéssé eredményesen kutatott, napjainkban egészen újnak számító kérdésekre keresi a választ (nyelv és állam, nyelv és nemzet, nyelv és egyén, nyelv és vallás; az európai második nyelv kérdése; kisebbségek és nyelvpolitika és számos egyéb kérdés, melyeket a makrolingvisztika fogalma alá sorol). E tárgykör a második kötetben külön fejezettel egészül ki, amelynek címe is jellemző és beszédes: „Demostatisztika". A szerző a nyelvi jelenség vizsgálatának igen változatos dimenzióit, paramétereit veszi sorra éles szemmel, lényeglátó módon.

A mű tematikájának e vázlatos ismertetése is jelzi a kihívást Décsy Gyula számára. A kihívást a klasszikus nyelvtudomány hagyományos feltevései szemszögéből egyrészt, és különösen az elmúlt

évtizedben a történeti nyelvtudomány, a szociolingvisztika, a nyelvpolitika, a nyelvi tervezés stb. tartományai felől másrészt. Leszögezhetjük már most: hatalmas fogalmi apparátus, elmés közelítési módok alkalmazásával sikerült megvilágítania sok, mindeddig homályban maradt összefüggést, árnyalnia számos feltevést, felhívnia a figyelmet fontos részletekre.

A fentiek fényében izgalmas kérdés az is, hogy a szerző szakmai pályájának, fejlődésének íve miképpen vezetett el az említett témakörhöz. Itt nem lehet feladatunk ennek vizsgálata, annyi mindenesetre megállapítható, hogy a tárgyalt mű Décsy Gyula nyelvészeti munkásságának alapvetően fontos állomása, mely összegző és kitekintő egyszerre.

A felvidéki Negyeden 1925-ben született Décsi Gyula életének emlékezetes szakaszát jelentették az érsekújvári gimnáziumban folytatott tanulmányai. Itt kezdődtek szakmai kapcsolatai későbbi pályatársakkal a bölcsészet, elsősorban a nyelvészet területén. Egyetemi tanulmányait a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen fejezte be 1948-ban. Szakmai pályáját lényegesen befolyásolta az ELTE nyelvtudományi tanszékeinek szellemi közege. Meghatározó volt Kniezsa István hatása, aki a szlavisztika irányába, ezáltal pedig a történeti nyelvészet és a magyar nyelv történeti kapcsolatai felé fordította Décsy Gyula figyelmét. A forradalom után kivándorolt, ám természetesen nem szűntek meg nyelvészeti stúdiumai. A göttingai egyetem finnugor tanszékén dolgozott, később a hamburgi egyetemen megalapította a finnugor tanszéket. A 70-es években áttelepült az Egyesült Államokba. A bloomingtoni Indiana University állandó professzorként alkalmazta. Itt általános nyelvészettel, ural-altaji nyelvészettel foglalkozott, s foglalkozik jelenleg is, ezen belül finnugorisztikával és szlavisztikával. Szerkesztője a bloomingtoni egyetem Ural-Altaji Évkönyvének és a Bibliotheca Nostraticának. Rendszeresek magyarországi előadásai, közleményei, az elmúlt évtizedben Décsy professzor számos budapesti es országos nyelvészeti fórumon hallatta hangját.

Décsy Gyula „A nyelvi önazonosság Európában" című kétkötetes műve természetesen nem nélkülözi az előzményeket. Több olyan könyve, írása jelent meg, amelyek közvetlenül kapcsolódnak tárgyalt monografikus munkájához. Már az 1960-as években itthon és külföldön egyaránt ismerték és elismerték szerzőnk érdemeit a finnugor nyelvtudomány művelése terén. Akkoriban jelent meg német nyelven a „Bevezetés a finnugor nyelvtudományba" című munkája. (Einführung in die finnish-ungarische Spraxhwissenschaft. Wisbaden, Havrasowitz, 1965). Minden bizonnyal azért, mivel mindinkább belevonta látókörébe a világ nyelveit, a nyelvkeletkezés, az eredeti nyelvi állapotok kérdései behatóan kezdték foglalkoztatni. E nagyszabású kutatómunka eredményeként publikálta „Rekonstrukciós" köteteit. Figyelemre méltó műveket alkotott Décsy professzor a glottogenezis (glottogónia) területén is. Rendszeresen tájékoztatott LOR (Language Origins Research) fórumainak és találkozóinak elméleti eredményeiről, ötvözve a nyelveredetről szóló klasszikus tanokat a LOR jelesei — Hewes, Wescott és mások — által képviselt mai teóriákkal. Mindemellett témánk szemszögéből közvetlen előzménynek az Európa nyelvi jövőjével és az „eurish" kérdésével foglalkozó cikke tekinthető, noha az összevetés csak részletesen indokolt, figyelemmel az arányok és a tartalmi dimenziók eltéréseire. (Gyula Décsy: Europe's Linguistic Future: the Eurish-Problem In: Eurasian Studies Yearbook (Ural-Altaische Yahrbücher) 65, 1993.) Ilyen előzmények után szemügyre vehetjük Décsy Gyula művének szerkezetét és feltárásainak fontosabb eredményeit.

Figyelemre méltó az I. kötet módszeres bevezetése. A szerző 16 oldalt szentel „Európának mint nyelvi jelenségnek", és általános áttekintéssel szolgál az emberi nyelv(ek) eredetét érintően, majd felvázolja Európa lingvisztikai előtörténetét. Az európai kontinens nyelvi múltjáról szólva a szerző az indo-európai és az uráli nyelvek kapcsolatrendszerét elemzi. Az európai nyelvek döntő hányadának gyökereit vizsgálva kiemelten foglalkozik a két „vezető" nyelv — a görög és a latin — korai és mai hatásaival és kulturális különbözőségeket eredményező népességi-nyelvi összefüggéseivel és viszonylataival.

Európa lingvisztikai jelenét a kötet további fejezetei mutatják be. Empirikus szemléletmódot követve, Európát nyelvi övezetekre osztva, bizonyos értelemben teljességre törekedve veszi számba a kontinens idiómáit, végzi el jellegzetességeik, társadalmi-politikai és kulturális paramétereik vizsgálatát. A szociológiai ihletésű leírásokat számos statisztikai táblázat, valamint diagramok és magától értetődően autentikus könyvészeti adatok támasztják alá.

A II. kötet a „Makrolingvisztika" és a „Demostatisztika" jegyében íródott, fentebb már jelzett értelemben. Az előbbi fejezet az európai külső és belső nyelvészetet, valamint Európa nyelvi-nyelvészeti jövőjét vázolja fel, az utóbbi olyan jegyzékeket, kimutatásokat, adatokat és elemzéseket tartalmaz, amelyek megvilágítják az egyes nyelvek helyét a rendszerben. Sokatmondóak e fejezeteken belül az alcímek, illetőleg a szerző által alkalmazott fogalmak és kategóriák. Ezek időszerűségükkel, szokatlanságukkal vagy (nem utolsósorban) problémamegoldó, előremutató jellegükkel

kötik le az Olvasó figyelmét. Csak ízelítőként a címekből: a nyelv közösségépítő ereje; Európa mint nyelvi múzeum; Cuius regio, eius lingua; frusztrált nyelvi kisebbségek; diglosszia; skizoglosszia; nyelv és történelmi személyiség; nyelv és vallás; nyelvi futurológia stb.

Tárgyszerűek, külön tanulmányértékűek a „nyelv és állam", „nyelv és nemzet", „nyelv és politika integráció" c. fejezetrészek. Hogy ezek az összefüggések mennyire valós és élő dichotómiák, arra jelenkorunk és napjaink történései alapján bőven találhatunk bizonyítékokat. Gondoljunk csak a német nyelv helyzetére a II. világháború után, vagy ennek mintegy ellenpólusaként az angol nyelv (és nyelvoktatás) térhódítására; a rendszerváltozással a kisebbségi-nyelvi kérdések előtérbe kerülésére, vagy pl. a flamand–vallon ellentétre, melynek kétségbevonhatatlanul nyelvi vetülete is van.

Napjainkban, amikor a historikus szemléletmód újra az érdeklődés fókuszába került — legalábbis a nyelvtudomány területén —, figyelemre méltó, hogy szerzőnk a nyelvek és nemzetek, illetőleg nemzetiségek történetének kutatásához is fontos adalékokkal szolgál. Megerősíti a hivatásos történészeket abban, hogy lehet és kell hiteles tényanyagot gyűjteni, azt elemezni és mind szélesebb körben terjeszteni.

Összegezve Décsy Gyula művének méltatását, illetőleg ajánlását: az avatott nyelvészeknek izgalmas kitekintést és több kérdésben előrelépési lehetőséget, a történészeknek, s a téma iránt érdeklődőknek pedig különleges szellemi kalandot kínálnak e kötetek.

Bacsi Lajos

A TUDOMÁNYOS ISMERETTERJESZTŐ TÁRSULAT TÖRTÉNETE 1841–2001

Szerkesztette: Vigh Károly

Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Budapest, 2001. 151 o.

A tanulmánykötet, mely a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat fennállásának 160 éves évfordulója alkalmából született, remek lehetőséget kínál mindenkinek, hogy betekintést nyerhessen a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat több, mint 150 éves történetébe. Mint már a kötet bevezetőjéből kitűnik, alig van példa arra, hogy egy nemzet több, mint másfél évszázadra tudja visszavezetni tudományos ismeretterjesztésének gyökereit. A tanulmányokból, melyek kronológikus sorrendben követik egymást pontos képet kapunk az elmúlt 160 évről.

Mint mindenki számára ismeretes, a, 21. században a nemzetek rangsorát egyre inkább nem nagyságuk, vagy katonai erejük, hanem szellemi teljesítőképességük határozza meg. Egy új képlet kezdi uralni a világot, mely szerint a tudás és az információ együttesen egyenlő a hatalommal. Ha Magyarországon az emberek rendelkezni fognak ezzel a tudással, akkor biztosítva lesz a szellemi tőke újra termelése. „A nemzet tagjainak általános műveltsége teszik a közerőt." – mondta 1830-ban Széchenyi, „egy országnak a nagysága attól függ, hogy mennyiben járul hozzá a közös emberi értékekhez." – vélekedett Szent-Györgyi Albert. A két vélemény között 150 év telt el és mégis mindkét korban igaz volt és igaz ma is. Mivel a megszerzett tudás köztulajdon, annak továbbadása, terjesztése, megértetése közérdek, így a tudósok, írástudók felelősége igen nagy.

Az elmúlt évszázadban a tudomány gyors fejlődésének eredményeként a gazdaság szerkezete teljesen átalakult, a tudomány az egyes államok fölé került, melyet követett a gazdaság globalizációja, amelynek hatékonysága a tudomány eredményességétől vált függővé. Napjainkban az alkotás, a gondolkodás felértékelődésének lehetünk szemtanúi. A világban új kihívások keletkeznek nap, mint nap. Felértékelődött minden, mely a tudással szellemi tőkével kapcsolatos, melynek tartalékai kimeríthetetlenek, s amelyben hazánk is gazdag.

A mai alkotó értelmiségnek az a feladata, hogy a tudás monopolizálása helyett, az információs forradalom adta lehetőségek segítségével az ismereteket, a kultúrát mindenki számára hozzáférhetővé, elérhetővé tegye. Ebben a globalizálódó világban ez a fajta esélyegyenlőség egy új típusú demokrácia világméretű terjedését teszi lehetővé, de csak akkor, ha az ismeretek mellé morális tanulságokat is szolgáltatunk. Ezért kell, hogy az ismeretterjesztésben a természettudományok tudásanyaga mellett a széptudományokat és az erkölcsi, etikai tanulságokat is oktatni kell, azaz az értékek teremtése mellett az értékek tiszteletére is nevelni kell a nemzedékeket. Mindezt nekünk magyaroknak, elődeink példáját követve saját anyanyelvünkön kell megvalósítanunk.

Mint a tanulmánykötetből megtudhatjuk, a természettudományi társulat alapításáról szóló első tervezet Fischer Dániel késmárki orvos 1730-ban készítette el. Bessenyei György pedig 1781-ben

megírta Hazafiúi Magyar Társaság általa elképzelt körképét, melyben ő hangsúlyozta először az ismeretteterjesztés fontosságát, a népművelés jelentőségét. A tudományos ismeretterjesztés alapelveit a marosvásárhelyi Aranka György fogalmazta meg és ő hozott létre ugyanott egy tudós társaságot.

Ilyen előzmények után alakult meg 1825-ben A Magyar Tudós Társaság, mai néven a Magyar Tudományos Akadémia. /A kifejezetten ismeretterjesztő jelleggel írott hazai könyvek már a 18. században megjelentek. Így például Fábián József híres munkája: Természeti kiadványok a köznépnek./

A 160 éves Tudományos Ismeretterjesztő Társulat elődjét a Magyar Természettudományi Társulatot Bugát Pál orvosprofesszor alapította, 1841 tavaszának 28. napján. A javaslatot az orvosok és természetvizsgálók nagygyűlésének terjesztette elő, melyet a gyűlés támogatott, ezáltal elindítva egy olyan folyamatot, mely rendkívül fontos szerepet játszott hazánk kulturális életében.

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat történetét bemutató kiadvány eredeti tervezetét a társulat ügyvezető elnöksége 1974 október 18-án fogadta el, amelynek munkálatait 1975 május 15-ig kellett volna elkészíteni, hogy a mű még az év végén napvilágot láthasson. A munka lassan haladt, és néhányan nem tudtak elkészülni a vállalt feladatokkal. Így miután a teljes kéziratanyag összeállítására várni kellett, a kiadvány végül nem jelenhetett meg. A társulat elnökségének a rendszerváltás után nem volt ideje arra, hogy 1991-re, a 150 éves évfordulóra megjelentesse a kiadványt. Most, a 160. évfordulóra való tekintettel a TIT Szövetségi Iroda igazgatónője, Piróth Eszter kezdeményezésére sikerült megoldani ezt a feladatot.

Szerencsére még rendelkezésre álltak az 1976-ig elkészült kéziratok, így Diószegi István, Honfi József, Szűcs László, Tilkovszky Loránt, Vekerdi László és Vigh Károly dolgozatai. Az addigi tanulmányok kiegészítésre kerültek Gombocz Endre, Gazda István, Beck Mihály és Karvalics László munkáival, s így megszülethetett a rég várt hiánypótló kiadvány, mely igen gazdag képanyaggal is bővült.

A tanulmánykötet emléket állít a múltnak, példát a jövőnek. Ezzel a kötettel egy sorozatot akarnak elindítani a szerzők, a legelhivatottabbak tolmácsolásában, mely hivatva lesz az állampolgárok továbbképzését szolgálni. Mint Vizi E. Szilveszter akadémikus, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat elnöke előszavában elmondta, nem véletlen, hogy a sorozatot a Társulat történelmének bemutatásával kezdték. Nem titkolt céljuk, hogy messzi nemzedékeket kapcsoljanak össze, ahogy Babits Mihály írta: „mert csak a könyv kapcsol múltat a jövőbe, ivadék lelkeket egy nemzetté szőve" Jó szívvel ajánlom mindenkinek a kötetet, elsősorban azoknak, akik érdeklődnek az ismeretterjesztés, az oktatás története iránt és szívesen olvasnak értékes alkotásokat hazánk kulturtörténetéről.

Dömők Csilla

KRÓNIKA

ENGEL PÁL
1938–2001

Hosszan tartó, súlyos betegség után halt meg Engel Pál, a magyar középkorkutatás kiemelkedő személyisége. Sorsa megpecsételtségét nagy lelkierővel viselte, még barátai előtt sem beszélt róla, munkatempóján nem változtatott. Halála előtt csak néhány hétig volt kórházban, addig befejezte lényegében mindazt, amit tudományos célként maga elé tűzött, így életműve teljessé vált. Pályája kezdetén bizantinológusnak indult, akkor még kevesen sejthették, hogy a magyar medievisztika egyik megújítójává fog válni.

Jómódú polgári családból származott — anyai nagyapja a harmincas években Budapest főpolgármestere volt —, kitűnő nevelésben részesült. Nagy nyelvtudással rendelkezett, a világnyelveken kívül a szomszéd népek szakirodalmát is eredetiben tudta olvasni. Jól tudott latinul és görögül, ami szakmáját tekintve természetes, az azonban már egészen különleges, hogy olyan mértékben értette az arabbetűs török szövegeket, hogy az később (1996) lehetővé tette számára a temesvári és moldovai szandzsákok defterei alapján ezek településtörténetének feldolgozását.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen történelmet és könyvtár szakot tanult. Szó volt arról, hogy tanulmányai elvégzése után benn marad Perényi József professzor mellett a Kelet-Európa történeti tanszéken, azonban végül is könyvtáros lett az Egyetemi Könyvtárban (1961–1967). Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei II. és III. kötetében (1964, 1966) megjelent bizantinológiai tanulmányai: Állam és uralkodó osztály a 9–11. századi Bizáncban, ill. A bizánci nemesség születése. Ez utóbbiban a vezető családokat állította össze.

Tulajdonképpen hű maradt ehhez az eredeti érdeklődési köréhez akkor, amikor a középkori *magyar* társadalomtörténet felé fordult. Ekkor indult el azon az úton, amelyen végig megmaradt: a magyar világi nagybirtok és nagybirtokosok története feldolgozásán. Acsády Ignác és Hóman Bálint középkori birtokstatisztikai feldolgozásai nem elégítették ki, eredetileg ezt akarta korrigálni. Hatalmas levéltári anyagot gyűjtött össze a bárók birtokairól és családi kapcsolatairól. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei IV. és V. kötetében (1968, 1971: a különnyomatok kelte!) két részletben jelent meg „A magyar világi nagybirtok megoszlása a 15. században" c. műve, amelyben összeállította a nagybirtokos családokat, felsorolja váraikat, kastélyaikat és mezővárosaikat, adatait pedig statisztikailag elemzi. Az első rész, amit a szerző már korábban meghaladottnak tartott, az 1457 előtti, a második a Mátyás-kori viszonyokkal foglalkozik. Tanulmánya nagy feltűnést keltett. Alapjaiban változtatta meg a 15. századról korábban kialakult sematikus képet.

A hatvanas évek végén pályamódosításra kényszerült, 1968–1982 között a Posta Központi Szakkönyvtára vezetőjeként tevékenykedett. Úgy látszik, hogy gondolt a tudományos kutatás abbahagyására is. Sokszor elmondta, hogy forrásanyaggyűjtése egy részét, így a teljes Mátyás-kori anyagot megsemmisítette. Talán ezért sem foglalkozott később sokat az 1458 utáni korszakkal. Szerencsére azonban nem tudott elszakadni a tudománytól. Mivel munkahelye a Moszkva téren volt,

minden szabad idejét az Országos Levéltárban tölthette. Itt Mályusz Elemér bevonta a Zsigmond-kori Oklevéltár munkálataiba, és szakmailag is nevelte. Ekkor figyelt fel Zsigmond uralkodása jelentőségére, és folytatta korábbi tematikáját: a Zsigmond-kori arisztokráciával és birtokstatisztikájával foglalkozott. Kutatásai eredményét 1977-ben a „Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437)" című, az Értekezések a történettudomány köréből sorozat 83. köteteként megjelent könyvében dolgozta fel, amely egyrészt a korábbi történetírásnál pozitívabb képet nyújtott az uralkodói hatalomról, másrészt közölte a korszak váraira vonatkozó adatokat, így segédkönyvként a várkutatók számára is fontos munkát nyújtott.

Talán túl részletesen elemeztem Engel Pál pályája első szakaszát. Az akkori viszonyokra azonban jellemző, hogy egy kiváló kutató a pálya szélére szorul, de mégis egyre inkább a középkorász szakma egyik nagy egyéniségévé válik. Ekkor jelentek meg a Történelmi Szemle 1981-es, ill. a Századok 1982-es évfolyamaiban a honor-ról szóló tanulmányai, amelyekben egy addig ismeretlen jogintézményt mutatott be. Egy ennyire ismert kutató nem maradhatott meg a pálya szélén, így rövid Országos Széchényi Könyvtárbeli kitérő után 1982-ben a Történettudományi Intézetbe került, ahol 1988-ban osztályvezető, 1991-ben igazgatóhelyettes lett.

Feltűnő, hogy tudományos fokozatot csak közel ötvenévesként szerzett: 1986-ban lett a történettudomány kandidátusa. Értekezése „A nemesi társadalom a középkori Ung megyében" csak későn, 1998-ban jelent meg a Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 25. köteteként. Ezzel kiterjesztette a világi vezetőréteg kutatását a nemességre is, és egy megye esetében bemutatta a nemesség rétegződését. Az értekezés előzményeként 1985-ben a Századokban jelentette meg a megye Zsigmond-kori település- és népességtörténeti feldolgozását. Egyik fő forrása öt északkeleti megye (köztük Ung) 1427-ből fennmaradt kamarahaszna-összeírásai voltak. Ezeket 1989-ben adta ki az Új Történeti Tár 2. köteteként.

A nyolcvanas-kilencvenes évek fordulójától már vitathatatlanul az ország vezető medievistái közé tartozott. Bevonták az egyetemi oktatásba is, tanított a Miskolci Bölcsészegyesület egyetemén, egy időben a Szegedi Egyetemen a Középkori Egyetemes Történeti Tanszéket vezette, valamint szemináriumokat tartott az Eötvös Collégiumban és a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen. Ezeket fő állása mellett végezte. Jó pedagógus volt, szeretett egyénenként foglalkozni tehetséges fiatalokkal. Az viszont a magyar tudomány kára, hogy nem adatott meg neki a rendszeres egyetemi oktatás lehetősége, így nem volt módja igazi iskolát alapítani, bár az általa patronált fiatalok bizonyára — és joggal — tarthatják magukat tanítványuknak.

A nyolcvanas évek második felétől — számos résztanulmány mellett — elérkezettnek látta az időt, hogy addigi hatalmas forrásgyűjtését kiegészítve kézikönyv formában adja közre. Három ilyen munkáról van szó. Az első az 1996-ban megjelent Magyarország világi archontológiája 1301–1457 c. kétkötetes munka, a História Könyvtár, Kronológiák, Adattárak 5. kötete. Ez a kézikönyv nem csupán az országos és megyei tisztségviselők teljes jegyzékét nyújtja a rá vonatkozó forrásokkal együtt, hanem mutatója genealógiai adatokat is tartalmaz, valamint közli a korszak várai és kastélyai teljes jegyzékét is. Ennek kézirata alapján kapta meg a történettudomány doktora fokozatot.

A másik kézikönyv a középkor végi arisztokrata és tekintélyes nemesi családok teljes genealógiája lett. Ez CD-ROM-ként 2001-ben — együtt az archontológia javított szövegével — Magyar Középkori Adattár címen jelent meg. Még megérhette megjelenését.

A harmadik egy középkori történeti atlasz lenne, amely tartalmazná az ország összes helységét, amelyek helyét nem egy esetben ő maga határozta meg. Ez egyébként a középkorvég birtokmegoszlását is bemutatná. Tudomásom szerint ez is rövidesen megjelenik CD-ROM-ként. Mindhárom kézikönyv olyan segítséget fog nyújtani a középkori kutatásokhoz, amelyről ifjú korunkban nem is álmodhattunk. A birtokmegoszlási térkép pedig könnyen lehet, hogy az eddigi kutatás nem egy eredményének újragondolását fogja eredményezni. A tudományban régóta szokás, hogy egy különösen fontos munka, főként egy kézikönyv a szerző nevével, és előtte a névelővel említődik, pl. *A* Csánki, *A* Györffy. Engel esetében azonban legalább három munkát nevezhetünk *Az* Engelnek...

A számos részlettanulmány, forrásközlés, és kézikönyv mellett Engel kiválóan alkalmas volt szintézis létrehozására is. A Glatz Ferenc szerkesztésében megjelent Magyarok Európában I. köteteként ő írta az 1990-ben kiadott Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig c. kötetet. Az Osiris tankönyvek sorozatában ő írta meg az 1998-ban megjelent Magyarország története 1301–1526. c. kötetben az 1382–1457 közti szakaszt. Tudományos munkásságának összefoglalását jelenti Magyarország középkori története nagyívű, számos új megállapítást hozó összefoglalása, amely először angol nyelven jelent meg. (The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526, London–New York, 2001.) A nemzetközi tudomány számára hosszú ideig ez fogja képezni a középkori magyar történet összefoglalását. Még megérhette könyve magyar kiadását is: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története, História Könyvtár, Monográfiák, 17. Bp. 2001.

Élete utolsó szakaszában egyre több tudományos elismerést szerzett. 1995-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 2001-ben pedig rendes tagjának választotta. 1996–1997-ben a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára főigazgatója volt, de az adminisztratív terhek és a könyvtár anyagi helyzete miatt erről lemondott, és visszament osztályvezetőnek a Történettudományi Intézetbe. Számos bizottság tagja volt, gyakran vett részt hazai és külföldi tudományos tanácskozásokon, rangos díjakban részesült.

Az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy átlagon felüli tudással és szakmai teljesítménnyel rendelkező kutató hagyott el bennünket személyében. Tudósként a forrásokat tekintette a legfontosabbaknak. Legendás memóriája volt. Fejében tudta tartani a késő-középkor összes fontos személyiségét, beleértve családi kapcsolataikat és birtokaikat az ezekre vonatkozó forrásadatokkal együtt. Bár átlagon felül ismerte a nemzetközi és a hazai szakirodalmat, sohasem ezekből, hanem a forrásokból indult ki. Tanúja voltam egyszer, amikor egyetemi hallgatóknak azt mondta, hogy egy témával foglalkozva először a rá vonatkozó forrásokat dolgozzák fel, és csak ha saját képük alakult ki a tárgyról, nézzék meg annak szakirodalmát. Ennek helyességéről persze lehet vitatkozni, hiszen ő maga jól ismerte a korábbi feldolgozásokat, de talán ennek a módszernek köszönhető számos új megállapítása.

Ez a módszer vezette arra, hogy idegenkedjék a tudományos elméletektől. Lenézte azokat a kutatókat, akik egy modern külföldi elméletet megismervén, azt akarták a magyar fejlődésre alkalmazni, ahelyett, hogy a forrásokból indulnának ki. Hatalmas forrásismereteit bárkinek, a kezdőtől az idősebb kutatóig rendelkezésére bocsátotta, viszont viszolygott a bizonyíthatatlan tételektől, vagy azoktól, akik ugyan otthon vannak a források között, de nem ismerik fel a lényeget. Ezért mint opponens, vagy minősítési bizottság tagja, kérlelhetetlen szigorúsággal lépett fel a színvonal védelmében. Tudományos vitán, ha nem látta a másik nézeteit bizonyítottnak, vagy érvelését áttekinthetőnek, keményen utasította vissza a helytelennek ítélt tételeket. Szarkasztikus megjegyzései szállóigévé váltak. Bár mindig barátságosnak és udvariasnak mutatkozott, a tudomány területén nem ismerte a tréfát.

Engel elsősorban társadalom- és politikatörténész volt, különösen pedig az állam kormányzatával, és az abban résztvevő, vagy arra hatást gyakorló személyekkel foglalkozott. Erre alkalmazta az ókortudományban, de már előtte egy-két hazai medievista által is felhasznált prozopográfiai módszert, mely szerint a politikai szereplők névsorát és életpályájukat kell összeállítani és ezekből lehet aztán következtetéseket levonni. Archontológiája és genealógiája ehhez nyújt segítséget. A gazdaságtörténet nem nagyon érdekelte, bár összefoglaló műveiben természetesen ezt sem hanyagolta el.

Engel Pál olyan — lényegében befejezett — életművet alkotott, amelyre a jövendő századok magyar kutatói is támaszkodni fognak.

Kubinyi András

CONTENTS

STUDIES – *Attila Zsoldos:* The Queen's Court in the Árpád Age – *Enikő Csukovits:* Crime and Punishment. Penitential Pilgrimages in Medieval Hungary – ARTICLES – *Károly Mesterházy:* Transdanubia in the 10th Century – *György Szabados:* The Marriage and Golden Bull of King Imre – *Norbert C. Tóth:* Remarks on the Relationship between the Counties and Places of Authentication in the 14th and 15th Centuries – *László Solymosi:* The Late Medieval Register of the Chapter of Esztergom – *Daniela Dvořáková:* Poles in the Court of Sigismund of Luxemburg – *Tibor Neumann:* Noble Society in the Vízköz in the Middle Ages – *Árpád Nógrády:* The Amount of Seigneurial Money Tax and its Place within Taxation in Late Medieval Hungary – CRITICAL ISSUES OF OUR PAST – *Gyula Kristó:* On the Development of Some of the Counties – SMALLER ARTICLES – *Ryszard Grzesik:* Remarks on the Hungarians Mentioned in the Medieval Polish Chronicles and Annals – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

TABLE DES MATIERES

ETUDES – *Attila Zsoldos:* La cour de la reine à l'époque des Árpáds – *Enikő Csukovits:* Pélèrinages pénitentiels: crime et expiation dans la Hongrie médiévale – COMMUNICATIONS – *Károly Mesterházy:* La Transdanubie au 10ème siècle – *György Szabados:* Le mariage et la bulle d'or du roi Imre – *Norbert C. Tóth:* Remarques sur les relations entre comtés et places d'authentification aux 14ème et 15ème siècles – *László Solymosi:* Les registres du chapitre d'Esztergom de la fin du Moyen Age – *Daniela Dvořáková:* Polonais dans la cour de Sigismond de Luxembourg – *Tibor Neumann:* Société noble dans le *Pályázóköz* au Moyen Age – *Árpád Nógrády:* Le montant de la taxe monétaire seigneuriale et son poids en Hongrie à la fin du Moyen Age – QUESTIONS CRITIQUES DU PASSE – *Gyula Kristó:* Sur la formation de quelques comtés – PETITS ARTICLES – *Ryszard Grzesik:* Remarques sur les Hongrois mentionnés dans les chroniques et annales polonais médiévals – LITTERATURE HISTORIQUE – CHRONIQUE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1126 Budapest, Orbánhegyi út 26.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039–8098

Következő számaink tartalmából

Kruppa Tamás: Erdély és a Porta 1594–1597. évi békealkudozásainak történetéhez
Botlik Richárd: 1526. október 19. Adalékok Sárffy Ferenc győri várparancsnok jelentéséhez
Makai János: Az óorosz államszervezet jellegének kérdéséhez
Sípos Ferenc: A „rebellis" Rákóczi
Tusor Péter: A magyar hierarchia és a pápaság a 17. században

E számunk munkatársai

Arday Lajos, kandidátus (Budapest) – *Bacsi Lajos,* egyetemi tanár (Miskolci Egyetem) – *Barna Gábor,* kandidátus, egyetemi docens (Szegedi Tudományegyetem) – *Bartus Sándor,* PhD-hallgató (Debreceni Egyetem) – *Bekker Zsuzsa,* a közgazdaságtudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (Budapesti Közgazdasági és Államigazgatási Egyetem) – *C. Tóth Norbert,* tudományos segédmunkatárs (MTA-MOL, Budapest) – *Csukovits Enikő,* tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Daniela Dvořáková,* munkatárs (Historicky ústav SAV, Bratislava) – *Dömők Csilla,* egyetemi tanársegéd (Pécsi Tudományegyetem) – *Ryszard Grzesik,* tudományos főmunkatárs (Lengyel Tudományos Akadémia, Szlavisztikai Intézet, Poznan) – *Kristó Gyula,* akadémikus, egyetemi tanár (Szegedi Tudományegyetem) – *Kubinyi András,* a történelemtudomány doktora, ny. egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Mesterházy Károly,* kandidátus, osztályvezető (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest) – *Neumann Tibor,* egyetemi hallgató (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest) – *Nógrády Árpád* egyetemi adjunktus (Debreceni Egyetem) – *Pók Attila,* kandidátus, tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Solymosi László,* a történelemtudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (Debreceni Egyetem) – *Szabados György,* tudományos munkatárs (MTA–Szegedi Tudományegyetem Magyar Medievisztikai Kutatócsoport, Szeged) – *Tóth Sándor László,* kandidátus, tanszékvezető egyetemi docens (Szegedi Tudományegyetem) – *Urbán Aladár,* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Veszprémy László,* kandidátus, könyvtárigazgató (Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtudományi Könyvtár, Budapest) – *Zsoldos Attila,* kandidátus, tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest)

A szám ára: 500,–Ft ISSN 0039-8098

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows szövegszerkesztő valamelyik verzióját, a szöveget *word 2x for windows vagy rich text (*.rtf) formában mentse el.* A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza. Külön kérjük, hogy *a beszúrás menü szimbólum pontját ne használja,* mert az így bevitt jelek vagy betűk a konvertálás során eltűnnek. Javasoljuk viszont, hogy az egyes betűcsoportokból a „Character Map" segítségével (alt+szám) válassza ki az ön számára szükséges jeleket, betűket. Felhívjuk figyelmét arra is, hogy *az írásjelek a szöveghez tartoznak, s azokat semmiképpen ne a jegyzetszámok után, hanem elé tegye.*

2. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (*A jegyzetekben* csak *a szerzők nevét kurziváljuk,* szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

3. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel.* A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. *Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát; ha rendelkezik átutalási bankszámlával, akkor számlaszámát is kérjük megadni, mert ebben az esetben honoráriumát átutalással fizetjük ki.* Szükségünk van egy olyan igazolásra is, amelyben munkaadója közli, hogy az ön Tb-járulékát rendszeresen befizeti. A honorárium kifizetésekor bekért nyilatkozat nem lehet egy hónapnál régebbi. Új szerzőinknek adatlapot küldünk, hogy a fenti adatokat közöljék velünk.

4. A tanulmányokról és cikkekről, ha a szerzők ezt külön kérik, különlenyomatot készíttetünk. A különlenyomatok árát a szerzők tiszteletdíjából vonjuk le.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Post Rt. Üzleti és Logisztikai Központja (ÜLK). ***Belföldi előfizetés:*** Budapesten a Budapesti Postaigazgatóság kerületi Ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. *Levélcím:* HELIR 1900. *Vidéken:* a postáknál és kézbesítőknél. ***Külföldi előfizetés:*** Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. *Levélcím:* HELIR 1900 Budapest, e-mail: *hirlapelofizetes@posta.hu* Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06–1) 327–77–96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H–1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00–36–1) 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H–1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00–36–1) 201–88–91.

Előfizetési díj egy évre: 3000,–Ft
Egy szám ára: 500,–Ft

J 1593
2002 JÚN 1 9.
352

2002 136. ÉVFOLYAM 3. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1867

Tusor Péter: A magyar hierarchia és a pápaság a 17. században
Tóth István György: Ahogy Róma látott minket. Magyarország és Erdély a Propaganda jelentéseiben a 17. században
Makai János: Az óorosz államszervezet jellegének kérdéséhez
Sípos Ferenc: A „rebellis" Rákóczi. „A német ruha alatt magyar és valóban hazafiúi szív dobog"
Szili Sándor: Szibéria meghódításának koncepciói a kora újkori orosz történetírásban (16. sz. vége – 18. sz. első negyede)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
136. ÉVFOLYAM 2002. 3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

ÓNA GÁBOR, † ENGEL PÁL, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HILLER STVÁN, IZSÁK LAJOS, KÓNYA SÁNDOR, KOROKNAY ÁKOS, KOSÁRY DOMOKOS, RISTÓ GYULA, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, ZÁSZ ZOLTÁN, SZÖGI LÁSZLÓ, VELIKY JÁNOS, VIDA ISTVÁN

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS
E-mail: h5944pal@ella.hu

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

usor Péter: A magyar hierarchia és a pápaság a 17. században 527
óth István György: Ahogy Róma látott minket. Magyarország és Erdély a Propaganda jelentéseiben a 17. században 547

KÖZLEMÉNYEK

akai János: Az óorosz államszervezet jellegének kérdéséhez 583
ipos Ferenc: A „rebellis" Rákóczi. „A német ruha alatt magyar és valóban hazafiúi szív dobog" 599
elyreigazítás 636
zili Sándor: Szibéria meghódításának koncepciói a kora újkori orosz történetírásban (16. sz. vége – 18. sz. első negyede) 637

ISEBB CIKKEK

otlik Richárd: 1526. október 19. (Adalékok Sárffy Ferenc győri várparancsnok jelentéséhez) 669

VITA

Zsoldos Attila: Somogy és Visegrád megye korai története, valamint a „várelemek spontán expanziója" 67
Kristó Gyula: Rendszerjelleg a korai középkor kutatásában 68

TÖRTÉNETI IRODALOM

Honterus Emlékkönyv (Ism.: *Csukovits Anita*) 69
Tüskés Gábor–Knapp Éva: Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században (Ism.: *Kulcsár Péter*) 69
Konrad Clewing: Staatlichkeit und nationale identitätsbildung (Ism.: *Kurunczi Jenő*) 69
Martin Scheuermann: Minderheitenschutz contra konfliktverhütung? (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) 69
Miskolczy Ambrus: Szellem és nemzet (Ism.: *Veszprémy László*) 70
A Völgység huszadik százada (Ism.: *Vonyó József*) 70
Vonyó József: Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus (Ism.: *Mészáros Margit*) 70
Egedy Gergely: Nagy-Britannia története (Ism.: *Tóth Gábor*) 71
Acta Papensia. A Pápai Református Gyűjtemények Közleményei (Ism.: *Hermann István*) 71

FOLYÓIRATSZEMLE

Mark Bevir: Annie Besant az igazság nyomában 715 – *Dominique Iogna-Prat:* A politikai tér keresztén létrehozása 717 – *Uszpenszkij, V. Sz.:* Pavel Alekszandrovics Sztroganov 718 – *Jurovszkij, V. Je.:* A Orosz Birodalom pénzügyi rendszerének válsága a 19. században 720 – *Rozental, I. Sz.:* A szabac kőművesek és a politikai ellenzék egyesítésének kísérletei a XX. sz. eleji Oroszországban 722 – *Scha towsky, Ralf:* Német-lengyel kisebbségi viszály az első világháború után 724 – *Schmidt-Röster, Andrec* Autonómia- és szeparatizmustörekvések Felső-Sziléziában 1918 és 1922 között 725 – *Samerski, Stefar* A német-vatikáni kapcsolatok 1939–1942 között és a lengyel területek annexiója 727

KRÓNIKA

Pach Zsigmond Pál (1919–2001) (*Gunst Péter*) 73
A Nyíregyházi Főiskola Történettudományi Tanszékének négy évtizede (*Reszler Gábor*) 73

E számunk a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával jelent meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG MINISZTÉRIUMA

TANULMÁNYOK

Tusor Péter

A MAGYAR HIERARCHIA ÉS A PÁPASÁG A 17. SZÁZADBAN

(Problémák és fordulópontok)

BEVEZETÉS*

Magyarország és az Apostoli Szentszék kapcsolatainak vizsgálata a barokk tudományosság kezdeteitől[1] a pozitivizmus korán[2] át egészen napjaink missziótörténeti kutatásaiig[3] a magyar historiográfia kiemelt feladatai közé tartozott és tartozik.[4]

* Kutatásaimat a Faludi Ferenc Akadémia, a Klebelsberg Kunó Ösztöndíj és a Római Magyar Akadémia segítségével végeztem. Tanulmányom megírását az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok Posztdoktori Programja (ny. sz.: D-38481) támogatta. – Az előforduló levéltári és könyvészeti rövidítések: **AP**: Archivum Primatiale, **AEV**: Archivum Ecclesiasticum Vetus; **AS**: Archvium Saeculare – **ASR**: Archivio di Stato Roma – **ASV**: Archivio Segreto Vaticano – **BAV**: Biblioteca Apostolica Vaticana – **BSSS**: Biblioteca Statale Santa Scolastica (Subiaco) – **MOL**: Magyar Országos Levéltár, **MKL**: Magyar Kancelláriai Levéltár – **ÖStA**: Österreichisches Staatsarchiv, **AVA**: Allgemeines Verwaltungsarchiv; **HHStA**: Haus-, Hof- und Staatsarchiv – **AHP**: Archivum Historiae Pontificiae – **BDHIR**: Bibliothek des Deutschen Historischen Institut in Rom – **MÖStA**: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchiv – **RHM**: Römische Historische Mitteilungen – **RQ**: Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte – **ZSSRG**: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte.

[1] Az úttörők sorában két jezsuita szerzetes neve említhető meg a 17. század derekáról, illetve végéről: Inchoffer Menyhérté és a Kollonich Lipót bíboros, esztergomi érsek megbízásából kutató Cseles Mártoné. Vö. *Szelestei N[agy] László*: Irodalom és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790. (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai ú.s. 4). Budapest 1989. 49–54.

[2] *August Theiner*nek a magyar püspöki kar költségén megjelentetett monumentális kiadványa (Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. I: 1216–1352. II: 1352–1526. Romae 1859–1860.) mellett külön ki kell emelni a vatikáni levéltár megnyitása után *Fraknói Vilmos*nak köszönhetően hamarosan megindúló forrásközlő sorozatot: Monumenta Vaticana Hungariae historiam illustrantia. I/1–6. II/1–3. Budapest 1884–1909 (*repr.* 2000). Az egyes kötetek felsorolása: *Váry Rezső*: Történeti intézetek Rómában. Adalék a legújabb kor tudománytörténelméhez. Budapest 1916. 46–47.

[3] Ezek elsősorban nem a jelen tanulmány témáját képező Habsburg-országrész, hanem a török hódoltság és Erdély, valamint a Moldvában élő magyarság vallási viszonyainak vizsgálatára irányulnak. Fő forrásbázisuk a *Sacra Congregatio de Propaganda Fide*, valamint a jezsuiták központi levéltárának gazdag iratanyaga. A fontosabb munkák: Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók. I/1: 1609–1616. I/2: 1617–1625. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 26/1–2). kiad. *Balázs Mihály–Fricsy Ádám–Lukács László–Monok István*. Szeged 1990., Relationes Missionariorum de Hungaria et Transyilvania (1627–1707). (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma *[!]*. Fontes 1). ed. *István György Tóth*. Budapest–Roma 1994., A Propaganda Fide Kongregáció levéltárából. I/1: Acta vol 1–12 és SOCG vol. 56–79. (Documenta missionaria Hungariam et regionem sub ditione Turcica existentem spectantia I/1). kiad. *Sávai János*. Szeged 1993., *Molnár Antal*: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon. I: 1572–1647. (Humanizmus és reformáció 26). Budapest 2002., s.a. Moldvai Csángó-Magyar Okmánytár. I–II, kiad. *Benda Kálmán*, Budapest 1989.

[4] A római magyar kutatásokra lásd még további irodalommal: *Lajos Pásztor*: L'Istituto Storico Ungherese a Roma e il vescovo Vilmos Fraknói. Archivio della Società Romana di Storia Patria 100 (1977) 143–166., *[Uő.]*, Le origini dell'Accademia d'Ungheria di Roma. In: Un instituto scientifico a Roma: L'Accademia d'Ungheria (1895–1950). ed. Péter Sárközy–Rita Tolomeo. (Studi e Ricerche 7). Roma 1993. 9–24., *Ujváry Gábor*: „Iskola" a határon túl. A Római Magyar Intézet története (1912–1945). Levéltári Szemle 45 (1995) 4. sz. 3–37., Száz év a magyar–olasz kapcsolatok szolgálatában. Magyar tudományos, kulturális és egyházi intézetek Rómában (1895–1995). szerk. *Csorba László*. Budapest 1998., *Csorba László*: A Fraknói-villla. A Magyar Köztársaság Szentszék melletti nagykö-

Kivételt ez üalól csupán a 2. világháborút követő évtizedek képeznek.[5] A kapcsolatok egyik legfontosabb, az ország történelmére jelentős hatást gyakoroló fejezete a katolikus modernizáció időszaka. A protestáns felekezetek mellé a — kor kihívásaira szintén választ adó — katolikus konfessziót megszervező magyar felsőpapság és a római központ viszonyrendszerének specifikus feltárására azonban mindeddig nem került sor.[6]

Ez a viszonyrendszer rendkívül sokoldalú. Egyaránt vizsgálni kell a programadó trienti zsinat (1545–1563) alkalmazásának kérdéseit; a középkori jogi elemek és struktúrák továbbélésének hatását; a politikai, diplomáciai vonatkozásokat; nemkülönben az érintkezések szervezeti, technikai problémáit.

A feladat megoldása széleskörű forrásbázis hasznosítását követeli meg. A vatikáni titkos archívum és az apostoli könyvtár; a magyar hierarchiát az ország prímásaként egyszemélyben irányító esztergomi érsekek iratainak,[7] továbbá a magyar ügyeket intéző Habsburg-kormányszerv: az udvari magyar kancellária és az egyéb bécsi hivatalok levéltárainak szisztematikus feltárása korántsem elegendő.[8] A kapcsolattartásban kulcsszerepet játszó tényezők: például a bíborosprotektorok, a császári követek és a püspökkari ágensek Pozsonytól Subiacóig szétszórva található hagyatékainak tanulmányozása szintén megkerülhetetlen.[9] A kapcsolatok

vetségének székhelye. In: Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolata *[Sic!]* (1920–2000). szerk. Zombori István. Budapest 2001. 113–135. Az egyháztörténeti kutatás egyéb római intézményeiről több tanulmány: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 7 (1995) 3–4. sz. 159–236.

[5] Ekkor ismét a Rómában dolgozó jezsuiták a fő szerep. Vö. mindenekelőtt Monumenta Antiquae Hungariae. I–IV: 1550–1600. (Monumenta Historica Societatis Iesu 101. 112. 121. 131.). ed. *Ladislaus Lukács*. Romae 1969–1987.

[6] Bár a két világháború között *Galla Ferenc*nek és *Vanyó Tihamér*nak köszönhetően számottevő előmunkálatok láttak napvilágot, részben az akkori római magyar forrásközlő sorozatban (Monumenta Hungariae Italica). *Vanyó*tól például: Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről 1600–1850. (Monumenta Hungariae Italica 2). Pannonhalma 1933., *Gallá*tól: A püspökjelöltek kánoni kivizsgálásának jegyzőkönyvei a vatikáni levéltárban. A magyar katolikus megújhodás korának püspökei. Levéltári Közlemények 20—23 (1942—1945) 141—186. Munkásságuk könyvészete: *Molnár Antal*: Egy magyar egyháztörténész a 20. században: Vanyó Tihamér OSB. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 6 (1994) 1–2. sz. 37–50., *Fazekas István*: Galla Ferenc „Pálos missziók Magyarországon" című kiadatlan munkája. In: Pálos rendtörténeti tanulmányok. (Varia Paulina 1). szerk. Sarbak Gábor. Csorna 1994. 219–228.

[7] Vö. *Péter Erdő*: Il potere giudiziario del primate d'Ungheria. Apollinaris 53 (1980) 272–292. 54 (1981) 213–231.

[8] A kora újkori Habsburg uralmi rendszer szerkezetére, a Habsburg-diplomácia működésére, Magyarország helyére mindebben további irodalommal: *István Hiller*: Palatin Nikolaus Esterházy. Die ungarische Rolle in der Habsburgerdiplomatie 1625 bis 1645. (Esterházy-Studien 1). Wien–Köln–Weimar 1992.

[9] A kutató feladatát nem könnyíti meg a vonatkozó feldolgozások hiánya. Németország, illetve a Habsburg örökös tartományok bíboros-protektorátusának (ez utóbbi olykor, utalva a jogelődre *Protettorato d'Vngheria* néven szerepel a forrásokban) tényleges működéséről a 17. században szinte semmit sem lehet tudni. A bíboros-protektorátus intézményére és a protektorok archontológiájára lásd: *Joseph Wodka*: Zur Geschichte der nationalen Protektorate der Kardinäle an der römischen Kurie. (Publikationen des ehemaligen Österreichischen Historischen Instituts in Rom 4/I). Innsbruck–Leipzig 1938., vö. még ötőle: Das Kardinalsprotektorat deutscher Nation und die Protektorate der deutschen nationalen Stiftungen in Rom. ZSSRG Kanonistische Abteilung 33 (1944) 301–322., Deutschordensprotektorat und Protektorat deutscher Nation. ZSSRG Kan. Abt. 34 (1947) 318–325. – Ugyanez mondható el a magyar ügyek képviseletét ellátó római császári követségről is. A helyzet csupán a 17. század végén tűnik némileg jobbnak: *Elisabeth Garms-Cornides*: Scene e attori della rappresentazione imperiale a Roma nell'ultimo Seicento. In: La corte di Roma tra Cinque e Seicento. „Teatro" della politica Europea. Atti del Convegno Internazionale di Studi (Roma, 22–23 marzo 1996). (Biblioteca del Cinquecento 84). ed. Gianvittorio Signorotto–Maria Antonietta Visceglia. Roma 1998, 509–535. – A püspökkari ágensek szerepének vizsgálata annak ellenére nem történt meg, hogy ennek jelentőségére *Hubert Jedin* már az 1930-as években felhívta a figyelmet: Propst G.B. Barsotti,

teljeskörű feltérképezésének további nehézségét jelenti, hogy legtöbbször egy-egy pápai dikasztérium — olykor minimális, mégis elmellőzhetetlen — magyar vonatkozásainak összegyűjtése is hosszas kutatómunkát igényel.[10]

Jelen áttekintés még nem vállalkozhat a kérdéskör átfogó összegzésére. Vizsgálataim első szakaszát lezárva az alábbiakban egyelőre csak a kapcsolatok főbb fordulópontjainak tömör bemutatására és értékelésére teszek kísérletet. Azoknak a jórészt ismeretlen eseménysoroknak vázlatos rekonstruálására kerül tehát sor, amelyek olykor évtizedekre kihatóan meghatározták Róma és a magyarországi katolicizmus viszonyát; a kronológia koordinátáira helyezve pedig egyben lehetővé teszik a téma periodizációjának megállapítását.[11]

Mielőtt azonban tulajdonképpeni tárgyunk, illetve annak előzményei: a késő középkori pápai-magyar érintkezések ismertetése következne, röviden meg kell ismerkednünk a kora újkori pápaság jellemzőivel.

I. A PÁPASÁG: AZ EGYHÁZI ÁLLAM ÉS A RÓMAI KÚRIA A 17. SZÁZADBAN

A belső erők és a protestáns kritika hatására a 16. század második felében kiformálódó reformpápaság a trienti program végrehajtását állította küldetése középpontjába. Az erőteljes állam- és egyházkormányzati centralizációval, uniformizációval párosuló reformtörekvések gyors és átütő sikere vitathatatlan. A középkori gyökerekből a protestantizmus mellett a kor igényeinek megfelelő, modernizált kora újkori katolicizmus fejlődött ki. A rövid életű reformkorszakot azonban hamarosan egy újabb, a barokk pápaságé követte. Ezt a megújulás éles cezúrája ellenére szerves, elsősorban intézményi, társadalmi kontinuitás köti össze a reneszánsz időkkel. Fő jellemzője a szuverén Egyházi Állam érdekeinek szinte kizárólagos preferenciája. Az „egy testben két lélek" jelensége: az egyetemes egyházfői és a legitim államfői szerep antagonizmusa mind nyilvánvalóbbá vált. A pápák lelkipásztori küldetésének alapjait biztosító állami szuverenitás fenntartásának ugyanakkor nem volt alternatívája.[12]

seine Tätigkeit als römischer Agent deutscher Bischöfe (1638–1655) und seine Sendung nach Deutschland (1643–1644). RQ 39 (1931) 377–425, 377–379. Az e téren rejlő lehetőségeket mutatja: *H. Kühn-Steinhausen*: Die Korrespondenz Wolfgang Wilhelms von Pfalz-Neuburg mit der römischen Kurie. (Publikationen der Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde 48). Köln 1937. – Minderre lásd még: *Irene Polverini Fosi*, A proposito di una lacuna storiografica: La nazione tedesca a Roma nei primi secoli dell'età moderna. Roma Moderna e Contemporanea 1 (1993) 45–56.

[10] Ritka kivételnek számít az olyan könnyen áttekinthető irategyüttes, mint a rítus kongregációé. E pápai hivatal magyar vonatkozásait már feldolgoztam: A magyar egyház és a Sacra Rituum Congregatio a katolikus megújulás korában (A kongregáció megalapításától 1689-ig). MEV-Regnum 11 (1999) 1–2. sz. 33–64. [korrektura nélkül], illetve Magyar szentek liturgikus tisztelete és a római Sacra Rituum Congregatio a korai újkorban. In: Szentjeink és nagyjaink Európa kereszténységéért. (Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis 1). szerk. Beke Margit. Budapest 2001. 107–115. – A vatikáni levéltár kutatási problémáira lásd *Sergio Pagano* bírálatát: Una discutibile „Guida" degli Archivi Vaticani. AHP 37 (1999) 191–202.

[11] Az alább ismertetésre kerülő problémák részletes kifejtése, teljesebb szakirodalma és forrásbázisa megtalálható PhD értekezésemben: *Tusor Péter*: A magyar egyházi elit és Róma kapcsolatainak ismeretlen fejezetei (1607–1685). Budapest 2000 (kézirat). Hozzáférhető: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet, Könyvtár.

[12] *Paolo Prodi*: Lo sviluppo dell'assolutismo nello Stato Pontificio. I: La monarchia papale e gli organi centrali di governo. Bologna 1968., és *[Uő.]* The papal prince: One Body and Two Souls. The Papal Monarchy in Early Modern Europe. Cambridge 1987.

A barokk pápaság politikai horizontja egyre inkább Itáliára szűkült le. Az Észak- és Dél-Itáliában meglévő Habsburg-túlsúlyt ellensúlyozandó VIII. Orbán (Maffeo Barberini, 1623–1644) a harmincéves háború idején a francia orientációt részesítette előnyben. Ugyanakkor a katolikus államok egymás közötti összeütközésében hivatalosan a (látszat)semlegesség álláspontjára helyezkedett. A konfesszionális és politikai érdekhatárok különválása Rómát megoldhatatlan dilemma elé állította. A vesztfáliai békerendszerből kizárták, Európa politikai térképének perifériájára került. A 17. század derekától nagyhatalmi, elsősorban francia hegemónia korlátozza önálló mozgásterét.[13]

Társadalmi téren az Egyházi Államban a patrónus–kliens rendszer kiteljesedése a meghatározó. Ennek következménye a római Kúria erőteljes italianizációja lett. A legkisebb állásoktól és javadalmaktól kezdve egészen a bíborosi kollégiumig bezárólag az olasz elem térnyerése jellemző. A patrónus–kliens rendszer csúcsformája a pápai nepotizmus, amelynek a reneszánszétól eltérő fajtája jelenik meg. Rendeltetése kettős. Egyrészt a bíborosnepos révén a szakralizált pápai hatalom olyan megjelenítése, amely megfelel a barokk reprezentáció követelményeinek. Másrészt az új pápai dinasztiák létrehozása, elsősorban az anyagi alapok megteremtésével.

A nepotizmus e diszfunkcionális jellemzője — a refeudalizációban megnyilvánuló kedvezőtlen gazdasági folyamatokkal párosulva — VIII. Orbán pontifikátusára alapjaiban rendítette meg a pápai államháztartást. Ennek bevételei 80%-ban már az Egyházi Állam területéről és nem a világegyházból származtak. Legnagyobb részük más európai államokéhoz hasonló forrásokból: adókból, vámokból, regálékból folyt be. A pénzügyi egyensúly helyreállítására az egyházi bevételek ismételt növelésével tett kísérletek a Barberini-korszakban számos konfliktust eredményeztek a részegyházakkal.[14]

A 16. század második felében a reformpápaság a legkorszerűbb államigazgatási formát hozta létre. Rómában jelenik meg a *primus ministeri* tiszt csírája, és a 17. század derekán a bíborosnepos helyébe lépő technokrata bíboros-államtitkár személyében itt szilárdul meg legelsőként az európai fejlődésben. A kongregációk 1588-ban felállított rendszere több mint egy évszázaddal előzte meg az európai országok miniszteriális jellegű kormányzati gyakorlatának elterjedését. A nagyfokú specializáció azonban már az 1630-as évekre túlbürokratizálódáshoz vezetett. Ez egyszerre okozott zavarokat az állam-, és a központi egyházkormányzatban.[15]

---

[13] További irodalommal: *Georg Lutz*: Roma e il mondo germanico nel periodo della guerra dei Trent'Anni. In: La corte di Roma tra Cinque e Seicento. 425–460., és legújabban a következő konferencia-kötet tanulmányai: Kurie und Politik. Stand und Perspektiven der Nuntiaturberichtsforschung (BDHIR 87). hrsg. v. *Alexander Koller*. Rom 1998.

[14] Minderre legutóbb: *Irene Fosi*: All'ombra dei Barberini. Fedeltà e servizio nella Roma barocca. Roma 1997., *Renata Ago*: Sovrano pontefice e società di Corte. Competizioni cerimonali e politica nella seconda metà del XVII secolo. In: Ceremoniel et rituel à Rome (XVIe–XIXe siècle). (Collection de l'École Française de Rome 231). ed. C. Brice–M.A. Visceglia. Rome 1997. 223–238., *Antonio Menniti Ippolito*: Il tramonto della Curia Nepotista. Papi, nipoti e burocrazia curiale tra XVI e XVII secolo. Roma 1999., *Marco Teodori*: I parenti del papa: nepotismo pontificio e formazione del Patrimonio Chigi nella Roma barocca. Padova 2001.

[15] Két monografikus feldolgozás a század első felére: *Josef Semmler*: Das päpstliche Staatssekretariat in den Pontifikaten Pauls V. und Gregors XV. 1605–1623. (RQ Supplementheft 33. Forschungen zur Geschichte des päpstlichen Staatssekretariats 2). Rom–Freiburg–Wien 1969., *Andreas*

A kedvezőtlen tendenciák megállítására az 1650-es években egy sajátos mozgalom jött létre a bíborosi kollégiumon belül. A *squadron volante* fokozatos térnyerése nyomán XI. Ince (Benedetto Odescalchi, 1676–1689) pontifikátusa alatt a Szentszéknek sikerült kitörnie a politikai elszigeteltségből. A szent liga megszervezése, Magyarország felszabadítása a régi nagyhatalmi szerep átmeneti visszaállítását jelentette. A szigorú takarékossági intézkedéseknek, a nepotizmus visszaszorításának, majd hivatalos megszüntetésének (1692) köszönhetően sikerült stabilizálni a pápai pénzügyeket. Úgy, hogy közben az egyházi bevételek ismét jelentősen csökkentek. A bonyolult kúriai ügykezelési rendszert egyszerűsítették a római udvar ekkor kialakult arculata századunkig meghatározó maradt. A Kúria reformjának egy évszázadot késő megvalósulása mindazonáltal csak átmeneti eredményeket hozhatott. Itália általános hanyatlásának, az európai politika és a mentalitás szekularizálódásának hatása alól a pápaság nem tudta kivonni magát.[16]

A római központ és a nemzeti egyházak kapcsolatainak meghatározó princípiuma az egyre erősödő állami kontroll volt. Általános az egyházi és politikai érdekek interferenciája. A kapcsolatrendszert tovább terhelték a leginkább a 17. század első felében kiéleződött financiális kérdések, a kúriai hivatalok bonyolult rendszerében eligazodni mind nehezebben tudó érdekképviseletek hiányosságai. Állandósulnak a joghatósági viták, különösen a nemzeti bíborosok kinevezésében, a püspöki székek, egyházi javadalmak betöltésében, jövedelmeik felhasználásában. A szétváló egyházi és világi jogrendszerben a helyi egyházaknál a kánonjog alkalmazása mindinkább háttérbe szorul és Róma centralizmusával szemben alkalmanként a trienti program önálló, episzkopalista értelmezésével kísérleteznek. Az állami befolyás növekedése végül a katolikus államegyházi formációk kikristályosodásához vezetett. A folyamatot ideologikus felhangok is kísérték. Például a gallikanizmus, vagy a *Germania Sacra*nak a 18. században a febronianizmusba torkolló ideája.[17]

A barokk pápaság egy területen tudta megőrizni a reformkorszak lendületét. A hagyományos egyházszervezet és a racionalizálódó, abszolutisztikus világi államhatalom összefonódása mind nehezebben kezelhető probléma elé állította. Róma ezért az egyetemes missziószervezés keretében egy új, közvetlenül neki alárendelt, helyenként a régivel párhuzamos, négy földrészre kiterjedő egyházi struktúrát épített ki. Ezzel a világtörténelem első globális jelenségét teremtette meg.[18]

Kraus: Das päpstliche Staatssekretariat unter Urban VIII. 1623–1644. (RQ Supplementheft 29. Forschungen zur Geschichte des päpstlichen Staatssekretariats 1). Rom–Freiburg–Wien 1964. – A kutatás előtt álló feladatokra szintén *Kraus*tól: Die Geschichte des päpstlichen Staatssekretariats im Zeitalter der Katholischen Reform und der Gegenreformation als Aufgabe der Forschung. RQ 84 (1989) 74–91.

[16] A *squadron volante*ra: *Marie Louise Roden*: Cardinal Decio Azzolino and the Problem of Papal Nepotism. AHP 34 (1996) 127–157 és *[Uő.]* Cardinal Decio Azzolino, Queen Christina of Sweden and Squadron Volante. Political and Administrative Developments at the Roman Curia 1644–1692. Aun Arbor 1993., a korszak pápáira: Enciclopedia dei Papi. III: Innocenzo VIII–Giovanni Paolo II. ed. *Istituto della Enciclopedia Italiana*. Roma 2000. 336–389.

[17] E problémakör máig legjobb összefoglalása: *Georg Lutz*: Rom und Europa während des Pontifikats Urbans VIII. Politik und Diplomatie. Wirtschaft und Finanzen. Kultur und Religion. In: Rom in der Neuzeit. Politische, kirchliche und kulturelle Aspekte. hrsg. v. R. Elze–H. Schmidinger–H.S. Nordholt. Wien–Rom 1976. 72–167, 142*ss*.

[18] A tengernyi irodalomból kiemelkedik: Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria Rerum. 350 anni a servizio delle missioni 1622–1972. I/1: 1622–1700. ed. *Josef Metzler*. Rom–Freiburg–Wien 1973.

II. A MAGYAR FELSŐPAPSÁG ÉS AZ APOSTOLI SZENTSZÉK A 15–16. SZÁZADBAN

A pápai Kúria radikális reformjának legnagyobb akadályát a reneszánsz korával alkotott folyamatosság képezte. A magyar katolikus modernizáció korlátait és célkitűzéseit részben szintén a késő középkorban kialakult jogi, intézményi keretek továbbélése, a fenntartásukra tett erőfeszítések határozták meg.

A világi államok középkorvégi térnyerése keretében a magyar korona más európai országokhoz hasonlóan szintén ellenőrzni tudta, hogy mely alattvalói kerülhetnek be a bíborosi kollégiumba. A magyar királyoknak rendszeresen sikerült elérniük, hogy ajánlásukra/jelölésükre hazai és külföldi főpapok a pápaválasztó testület tagjai legyenek. E sajátos jogszokás, a magyar koronabíborosi „intézmény" a magyar királyi és a császári cím perszonáluniója (1556) után elenyészett. A körvonalazatlan kiváltság az uralkodók személyére, és nem címeik számára szólt.[19]

Maradandóbbnak bizonyult a ország egyházi javadalmai felett ugyancsak a 15. században kiteljesedő állami kontroll. Elsősorban a török elleni harcnak és Luxemburgi Zsigmond király (1387–1437) befolyásának köszönhetően a bíborosi kollégium 1417-ben oklevélben ismerte el az uralkodói jogosítványokat: a kisebb javadalmak adományozásában teljes körűen, a püspökségek esetében viszont csak a jelöltek megnevezésében. Róma a világi közreműködést tehát egyedül a kánoni institúció első szakaszában *(designatio personae)* fogadta el. Egy későbbi konkordátum hiánya arra enged következtetni, hogy a pápaság — átmeneti habozás után — érvényben lévőnek tekintette a konstanzi egyezményt. Mindazonáltal az európai gyakorlatban páratlanul széleskörű — minden egyházmegyére és javadalomra kiterjedő — engedménnyel szembeni római ellenérzések és a korai egyezmény körvonalazatlansága miatt a konzisztoriális iratokban a királyi közreműködés ténye csak a 16. század derekától tűnik fel rendszeresebben. Ez már kifejezetten a Habsburgok fellépésének tulajdonítható.[20]

A nominációs jog pápai elismerése természetesen nem jelentette a túlzó magyarországi felfogás és gyakorlat jóváhagyását. Ez a magánkegyúri jogrendszer püspökségek feletti alkalmazásával, illetve a megszűnt káptalani választások kánoni jogosítványainak uralkodói átvételével Európában a legkiterjedtebb és leg-

[19] *Alfred A. Strnad*: Konstanz und der Plan eines deutschen „Nationalkardinals". Neue Dokumente zur Kirchenpolitik König Siegmunds von Luxemburg. In: Das Konzil von Konstanz. Beiträge zu seiner Geschichte und Theologie. hrsg. v. August Franzen–Wolfgang Müller. Freiburg–Basel–Wien 1964. 397–408., BAV Fondo Vaticani Latini, vol. 9713 *(Diverse memorie sulle promozioni dei cardinali ad istanza de principi), passim.*, Mátyás király levelei. Külügyi osztály. I–II. kiad. *Fraknói Vilmos*. Budapest 1893–1895. n. 41. 67. 73. 75. 96. és *passim.*, Berichte vom Regensburger und Speyerer Reichstag 1541, 1542. Nuntiaturen Verallos und Poggios. Sendungen Farneses und Sfondratos 1541–1544. (Nuntiaturberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Actenstücken I/7). hrsg. v. *Ludwig Cardauns*. Berlin 1915. n. 106., *Fraknói Vilmos*: Három magyar bíbornok-jelölt a XVI. században. Új Magyar Sion 5 (1874) 81–100.

[20] A századunkig aktuálpolitikai felhangokkal bíró kérdés többféle megközelítését, interpretációját és bőséges irodalmát lásd: *Mályusz Elemér*: A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből ú.s. 9). Budapest 1958., *Erdő Péter*: Egyházjog a középkori Magyarországon. Budapest 2001. 200–213 (Magyarország és az Apostoli Szentszék kapcsolatai Zsigmond király korában)., *Kovács Péter*: A Szentszék, a török és Magyarország a Hunyadiak alatt (1437–1490). In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. szerk. Zombori István. Budapest 1996. 97–117.

korábbi államegyházi formációt hozta létre. A modell egyedülálló. A Szent István-i hagyományok ideológiája gallikán, az egyházmegyék pápai felhatalmazás nélküli kormányzása spanyol gyarmati párhuzamokra utal. Teljesen hiányzik ugyanakkor a publicisztikai háttér, az antikurialista felhang.[21]

A középkorvégi struktúrák továbbélése mellett a magyarországi katolikus konfesszió megszervezésének másik fő vonása, hogy megkésett kibontakozásakor a barokk pápaság elzárkózásával volt kénytelen szembesülni. Már a reformpápaság is, miközben igyekezett visszaszorítani a túlzó államegyházi sajátosságokat, a királyságbeli katolicizmus modernizációját elsősorban a hazai hierarchia és a Habsburg-államhatalom révén látta leginkább megvalósíthatónak. Erőit e tényezők megnyerésére, támogatására koncentrálta. A prágai nunciatúra tervei a századfordulón egy közvetlenebb pápai szerepvállalásra nem keltettek kedvező visszhangot a Kúriában.[22] A katolikus újjászületés felételei mindazonáltal a 17. század elejéig nem voltak adottak, többek között a konfesszionális határok körvonalazatlansága miatt.

III. PÁPAI KÖZREMŰKÖDÉS A KATOLICIZMUS MAGYARORSZÁGI MODERNIZÁCIÓJÁNAK KEZDETEINÉL

Az a fáziseltolódás, ami a római reformlendület megtorpanása és a magyarországi katolikus megújulás kiteljesedése között megfigyelhető, nem volt teljes. Pontifikátusa kezdetén V. Pál (Camillo Borghese, 1605–1621) a katolizációs folyamat megindulásában két lényegi területen is meghatározó szerepet tudott még játszani.

Az egyik az irányítás kérdése volt. Rómában kivitelezhetetlennek tartották azt a — tévesen Verancsics Faustus csanádi püspöknek tulajdonított — nunciatúrai elképzelést, hogy a 17. század elejére a belső megújuláshoz szükséges kritikus tömeget felhalmozó magyarországi katolicizmus megreformálását egy apostoli vizitátorra bízzák. Ehelyett a hierarchia fejét, Forgách Ferenc esztergomi érseket (1607–1615) kánoni institúciójával párhuzamosan bíborosi rangra emelték. Az esztergomi érsekek történetében páratlan esemény különlegességét fokozza, hogy Bakócz Tamás (1497–1521) után Forgách az első tetterős, székét ténylegesen elfoglaló prímás, aki ezáltal tagja lehetett a központi egyházkormányzatnak. Kinevezésére kizárólag egyházpolitikai megfontolásokból került sor. A Szentszék így

[21] *Stolpa József*: Adalékok a magyar királyi főkegyúri jog történetéhez [A konstanzi bulla]. In: Notter Antal Emlékkönyv. Dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről. szerk. Angyal Pál–Baranyay Jusztin–Móra Mihály. Budapest 1941. 1007–1028., *Fraknói Vilmos*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékkel. I–III. Budapest 1901–1903. III, 222–227., *[Uő.]* A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Budapest 1895. 275–286. *[Uő.]* Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez. Budapest 1899. n. 97–100., Die Nuntiatur am Kaiserhofe. III: Die Nuntien in Prag: Alfonso Visconte 1589–1591, Camillo Caetano 1591–1592. (Nuntiaturberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken 3a/2/3 = Quellen und Forschungen aus dem Gebiete der Geschichte 18). hrsg. v. *Joseph Schweizer*. Paderborn 1919. XXI–XXIV és 584–585., *Klaus Jaitner* (Hrsg.): Die Hauptinstruktionen Clemens' VIII. für die Nuntien und Legaten an den europäischen Fürstenhöfen 1592–1605. I–II. (Instructiones pontificum Romanorum). Tübingen 1984. n. 35.

[22] Vö. *Discorso dello Stato della religione cattolica nel regno d'Ungaria*, Biblioteca Corsiniana (Roma), vol. 677 (35 B 6), fol. 338^{r}–340_{v}., *Jaitner*: Die Hauptinstruktionen Clemens' VIII. 55–58. 568. 709–710., ASV Fondo Borghese serie II, vol. 2.3, fol. 312^{r}–327_{v} *(Il modo de Restaurare la Religione in Vngaria)*.

biztosítva láthatta a magyarországi katolicizmus római szellemiségét, irányítójának megfelelő egyházi és világi tekintélyét, kiterjedtebb nemzetközi kapcsolatrendszerét.

E logikus, reális elképzelés megfogalmazódása és megvalósulása azonban egy bonyolult és számos buktatóval járó folyamat volt. A pápai döntéshozatal eredetileg nem számolt ezzel a lehetőséggel. Felvetése az új prágai nuncius, Antonio Caetano (1607–1611) érdeme. Az ő diplomáciai ügyességének és kitartó tárgyalásainak volt köszönhető, hogy a szerteágazó udvari érdekharcok, intrikák ellenére 1607 őszén a magyar prímás is II. Rudolf császár (1576–1612) (és egyben 1608-ig magyar király) bíborosjelöltjei közé kerülhetett. A nuncius több ízben az államtitkárság kifejezett tiltása ellenére tett lépéseket ennek érdekében. Ugyancsak ő győzte meg végül számos jelentésben római feletteseit arról, hogy a császári „nevezést" *(nominatio)* megszerzők közül V. Pál választása a — saját karrierje érdekében csupán elhanyagolható lépéseket tevő — esztergomi érsekre essen.[23]

A pápai közreműködés másik lényegi területe az egyházi reformok politikai kereteinek biztosítása volt. A protestáns Bocskai-felkelés (1604–1606) nyomán az 1608. évi országgyűlésen teljesen háttérbe szorított, a még a saját megújulása előtt álló katolicizmus már az 1609. évi diétára számos pozícióját vissza tudta szerezni Magyarországon. Ennek egyértelmű magyarázata Rómának a bécsi udvarra kifejtett nyomásgyakorlásában található meg. Az eltelt egy év egyik legfontosabb eseménye ugyanis — ebben a vonatkozásban — az 1608-as, nyomtatásban publikált törvényeknek a magyar prelátusok kérésére történő római cenzúrája volt.[24]

Róma az 1608-as országgyűlés előtt és alatt Forgách Ferenc többszöri, határozott fellépést követelő sürgetése ellenére még várakozó álláspontra helyezkedett a protestáns rendek támogatásával II. Rudolfot lemondató új magyar király, II. Mátyás (1608–1619) valláspolitikájával szemben. Ebben jelentős szerepe volt a királyhoz Bécsbe akkreditált nuncius, Placido de Mara (1609–1616) Forgáchénál kedvezőbb jelentéseinek. A Szentszék magatartása csak a katolicizmust Magyarországon ellehetetlenítő törvénycikkeknek egy, a magyar püspökök által Rómába küldött, s az uralkodó kézjegyével hitelesített nyomtatott példánya láttán, valamint az ausztriai protestánsoknak 1609 márciusában adott vallásszabadság hírének vétele után változott meg. V. Pál ekkor II. Mátyás tudomására hozta, hogy

[23] Az ügy fontosabb forrásai: Antonii Caetani nuntii apostolici apud imperatorem epistulae et acta. I: 1607. II: 1608 Ian.–Mai. III/1: 1608 Mai.–Aug. III/2: Johannis Garziae Millini ad cardinalem Burghesium epistulae e legatione apud imperatorem anno 1608 datae. (Epistulae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem 1592–1628/4). ed. *Elena Linhartova*. Pragae 1932–[1937–1940]–1946. I, n. 4, 7–8. n. 8. n. 24d. 27. 28. 41. 51. 53. 59a. 59c. 76d. 79. 82. 91. 97e. 101. 107d. 107e. 120. 121. 122.a. 122e. 123. 125. 132d. 141. 145. 148. 157. 172. 175c. 176. 184. 187. 247. 248g. 269. 270. 287. 291. 299., ASV Fond. Borgh. ser. III, vol. 45-c, fol. 177^{r}_{v}. 181^{r}_{v}. 182^{r}–184_{v}., BAV Fondo Barberiniani Latini, vol. 6893, fol. 1^{r}_{v}. 2^{r}_{v}. 3^{r}_{v}., BSSS Archivio Colonna, Carteggio Ascanio, busta 1607/I [n. 416. 417]., ÖStA HHStA Ungarische Akten, Allgemeine Akten, Fz. 153, Konv. A, fol. 154–155., Konv. B, fol. 135–136., Fz. 154, fol. 174–175., ÖStA HHStA Handschriftensammlung, W 290, vol. 12, fol. 41^{r}–42^{r}_{v}. 50^{r}_{v}.

[24] Az 1609. évi országgyűlésre és előzményeire *Károlyi Árpád* elsősorban vatikáni forrásokat hasznosító tanulmánya: Az ellenreformáció kezdetei és Thurzó György nádorrá választása. Századok 53 (1919) 1–28 és 124–163.

az engedmények miatt az *In Coena Domini* bullában foglaltak hatálya alá esett, vagyis tanácsosaival együtt kiközösítette magát az egyházból.[25]

Az ügyben eljáró római inkvizíció, a Szent Hivatal *(Sanctum Officium)* közvetlen pápai utasításra az összes törvénycikkelyt érvénytelenítette. Kijelentette, hogy a katolikusok — világiak és egyháziak egyaránt — nem kötelezhetők megtartásukra. Az inkvizíció bíborosai, élükön V. Pállal többszöri tárgyalás és hosszas halogatás után, a törvények sokáig követelt visszavonatása helyett kompromisszumos döntésre jutottak. Az országgyűlési végzések kihirdetése miatti automatikus *excommunicatio* alóli feloldozást a többször is bűnbánatot tanúsítani kényszerülő II. Mátyásnak és minisztereinek végül hajlandóak voltak megadni. Ezt azonban a mielőbbi jóvátételre, a végrehajtás elodázására vonatkozó szigorú feltételekhez, írásbeli kötelezettségvállaláshoz kötötték.

A királynak azért kellett közvetlenül Rómával érintkezésbe lépnie, mert a Szent Hivatal a kérdés elintézését magának tartotta fenn. Minden olyan korábbi lelki felhatalmazást még időben visszavont, amelyek alapján helybéli egyháziak is kiszolgáltathatták volna az erőteljesen sürgetett feloldozást. Az eset nem jutott a szélesebb nyilvánosság tudomására. Velence és II. Rudolf császár római diplomatái ennek ellenére pontos információkat tudtak szerezni az olykor feszültségektől sem mentes tárgyalások menetéről. A Róma–Bécs–Pozsony helyszíneken zajló események részletei — amelyekben az egyik kulcsszereplő Melchior Klesl bécsi püspök (1598–1630) volt — az inkvizíció 1998-ban megnyitott levéltárában található források segítségével ismerhetők meg.[26]

A Szent Hivatal fellépése nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a reálpolitikai megfontolásokat előtérbe helyező Habsburg-uralkodó és környezete az elkövetkező évtizedben a korábbinál hatékonyabb segítséget nyújtott a magyarországi ellenreformáció kibontakozásához. Ennek keretében már az 1611-es nemzeti zsinaton lehetőség nyílott Trient reformhatározatainak gyakorlati kihirdetésére, végrehajtásuk megkezdésére. A protestantizmus belpolitikai fölényét a Forgách Ferenc bíboros vezette magyar katolikusoknak a Szentszék által alkalmazott pápai *potestas indirecta* jelentette külpolitikai támasz segítségével sikerült 1609 során kiegyenlíteni.[27]

IV. A KONFLIKTUSOK KORSZAKA. A TRIENTI PROGRAM EPISZKOPALISTA INTERPRETÁCIÓJA MAGYARORSZÁGON

A magyarországi katolicizmusnak évtizedekig meghatározó élménye maradt, hogy modernizációjának megindulására a pápaság hathatós egyházpolitikai segít-

[25] Forgách levelei V. Pálhoz és Scipione Borgheséhez: ASV Fond. Borgh., ser. III, vol. 45-c, fol. 176^{r}_{v}. 164^{r}_{v}. 161^{r}_{v}. 162^{r}_{v}. 160^{r}_{v}. 153^{r}–155_{v}. 152^{r}_{v}. 151^{r}_{v}. fol. 150^{r}_{v}., és különösen fol. 144^{r}_{v}. 143^{r}_{v}. 142^{r}_{v}. 141^{r}_{v}. 140^{r}_{v}. 134^{r}_{v}. 135^{r}_{v}. 127^{r}_{v}. 126^{r}_{v}., valamint ser. II, vol. 163, fol. 341^{r}–367_{v}.

[26] Az ügy iratai: Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede, Stanza Storica, vol. L 7-c, fol. 566^{r}–646_{v} (*In materia de pregiudizi fatti dal rè Matthias alla sancta religione et alli cattolici del regno d'Vngheria.*) – Eközött (fol. 581^{r}–600_{v}) található az osztrák rendeknek 1609. március 19-én adott engedmények tárgyalásának anyaga is: *In materia dell'accordo fatto dal rè d'Vngaria con gl'heretici dell'Austria.*

[27] Vö. *Tusor Péter*: Az 1608. évi magyar törvények a római inkvizíció előtt: II. Mátyás kiközösítése. Aetas 2000/4. sz. 89–105.

ségnyújtásának köszönhetően került sor. A törés erre rímelve elsősorban politikai téren következett be, mégpedig az 1630-as évek elején.

A magyar hierarchia és a római centrum éles konfliktusa Pázmány Péter esztergomi érsek (1616–1637) bíborosi kinevezésében gyökerezett. Forgách Ferenc korai halála után utóda tizenhárom év várakozás után 1629-ben lett a pápaválasztó testület tagja. Ennek oka csak részben tulajdonítható a szent kollégium mind erőteljesebb italianizációjának. Forgách helyét szinte azonnal Melchior Klesl foglalta el. Bíborosjelöltjei kiválasztásában az új uralkodó, II. Ferdinánd (1619–1637) birodalmi és itáliai szempontokat részesített előnyben.[28] Pázmány csupán 1626-ban került fel a császári névsor végére, feltételezhetően az 1625-ös soproni királyválasztó országgyűlésen szerzett érdemei miatt.[29] Kreációjára a Mantova ellen háborút indító, s ezzel az Egyházi Állam érdekeit különösen is veszélyeztető Habsburgok iránti gesztusként, elsősorban a bécsi békepárt pozícióinak erősítésére, a további osztrák–spanyol itáliai térnyerést megakadályozni igyekvő pápai külpolitika célkitűzéseivel összhangban került sor 1629-ben. A mantovai konfliktus gyors véget értével, majd a svéd hadba lépéssel megváltozott politikai helyzetben az esztergomi érsek hamarosan választani kényszerült bíborosi esküje és alattvalói hűsége között.[30]

A döntés nem lehetett kétséges. Pázmány a mantovai háborút annak a hagyományos magyar politikai felfogásnak a jegyében ellenezte, amely a Habsburgok erőinek kizárólag az oszmánok elleni koncentrálására törekedett. Ezért 1632-re óhatatlanul összeütközésbe került a katolikus liga és az Ausztriai Ház sorozatos németországi vereségeit az itáliai hatalmi helyzet szemszögéből tétlenül szemlélő pápai külpolitikával. A tulajdonképpeni konfliktus, Pázmány római császári követségének részletei már eddig is ismertek voltak.[31] Ugyanakkor ez nem mond-

[28] Lásd levelezését a pápákkal, a bíboros-neposokkal és Paolo Savelli római követtel: ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Staatsabteilung Rom, Hofkorrespondenz, Fz. 8.9, *passim.*, Diplomatische Korrespondenz, Fz. 49–51, *passim.*, Varia, Fz. 7, *passim.*, valamint ASR Archivio Giustiniani, busta 96. 97. 98., és BAV Barb. Lat., vol. 6834, n. 17., vol. 6835, n. 15., vol. 6841, n. 1., BAV Fondo Boncompagni e Ludovisi, vol. E 7, fol. $20^{r}v.$ $22^{r}v.$ $144^{r}v.$, vol. E 8, fol. $15^{r}v.$, továbbá Moravský Zemský Archiv (Brno), Rodiný Archiv Dietrichštejnů, Korrespondence Kardinála Františka Ditrichštejna, kart. 433, fasc. 1906, n. 150. 151 és kart. 442, fasc. 1909, n. 27., és *Walter Leitsch*: Die Bemühungen Zygmunts III. von Polen um die Kardinalswürde für Claudio Rangoni. MÖStA 31 (1978) 41–51., *Richard Blaas*: Das kaiserliche Auditoriat bei der sacra Rota Romana. MÖStA 11 (1958) 36–152, 62–63.

[29] BAV Barb. Lat., vol. 6836, n. 9., vö. még Cornelio Arrigo Motmann levelét (Róma, 1625. jan. 25): AVA Gräflich Harrach'sches Familienarchiv, Kardinal Ernst Adalbert, Korrespondenz, Kart. 146, Konv. Motmann *[ord. cron.]*

[30] Nuntiatur des Pallotto (1628–1630). I–II. (Nuntiaturberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken IV/1–2). hrsg. v. *Hans Kiewing*. Berlin 1895–1897. n. 31. 46. 59. 62. 98. 150., *Robert Bireley*: Religion and Politics in the Age of the Counterreformation. Emperor Ferdinand II, William Lamormaini S.J., and the Formation of Imperial Policy. Chapel Hill 1981. 93–100., valamint Paolo Savelli császári követ jelentései (1629. nov. 10 és nov. 24.): ÖStA HHStA Rom, Dipl. Korr., Fz. 52, Konv. Savelli an Ferdinand III. 1629., BAV Barb. Lat., vol. 7056, fol. $58^{r}v.$, lásd még *Benedikt Pitschmann*: Kaiserliche Bemühungen um den Purpur für Abt Anton Wolfradt von Kremsmünster. RHM 11 (1969) 79–109, 85–86 és 93–97.

[31] *Frankl [Fraknói] Vilmos*: Pázmány Péter és kora. I–III. Pest 1868–1872. III, 14–46., Petri cardinalis Pázmány ecclesiae Strigoniensis archiepiscopi et regni Hungariae primatis epistolae collectae. ed. *Franciscus Hanuy*. Budapestini 1910–1911. 250–332. – Az üggyel a nemzetközi kutatás is foglalkozott: *Joseph Schnitzer*: Zur Politik des hl. Stuhles in der ersten Hälfte des Dreißigjährigen Krieges. RQ 13 (1899) 151–262, 231–235., *August Leman*: Urbain VIII et la rivalité de la France et

ható el a követjárás értékeléséről és következményeiről. Bár a korábbi kutatás feltételezhetően ismerte a vonatkozó forrásokat, feldolgozásukat valószínűleg apologetikus megfontolásokból elmulasztotta. A bécsi nunciatúra és a pápai államtitkárság korabeli levelezése arról tanúskodik, hogy Rómában 1632 után kifejezetten úgy tekintettek a magyar egyház fejére, mint az uralkodó pápa és kurzusa bíborosi kollégiumbeli ellenzékének vezéralakjára. Pázmányt „hálátlan kreatúraként" a Barberini-ház iránti kötelező odaadás elmulasztásával, bíborosi esküjének megszegésével, sőt úgymond a pápai udvar elleni politikai machinációkkal vádolták. Az államtitkárság és személyesen Francesco Barberini bíborosnepos (1623–1644) arra utasította Ciriaco Rocci bécsi nunciust (1630–1634), hogy minden lehetséges módon és eszközzel hiúsítsa meg azt az elsősorban spanyol elképzelést, hogy Pázmány állandó császári követként, illetve Magyarország és az örökös tartományok protektoraként visszatérjen az Örök Városba. A nunciust arra is felhatalmazták, hogy szükség esetén közölje: 1. az esztergomi bíboros küldetése annak a jele lenne, hogy Bécs nem törekszik a kapcsolatok javítására; 2. amennyiben Pázmány követi címmel ismételten útra kel, nem fogják beengedni az Egyházi Állam területére; 3. egyébként pedig megérkezése előtt egy olyan bullát fognak publikálni, ami lehetetlenné teszi, hogy bíborosi privilégiumaival élve hosszabb időre elhagyhassa székhelyét. (Érseki székéről való lemondását feltételezhetően nem szentesítették volna kánonilag.)[32] Az 1634-ben publikált, a rezidencia-kötelezettséget ésszerűtlenül megszigorító *Sancta Synodus Tridentina* kezdetű pápai konstitúció megszületéséhez részben a legnagyobb magyar főpap római visszatérése körüli Habsburg-tervezgetések szolgáltattak alapot. A bulla eredményeképpen a 17. század derekán a pápaválasztó konklávékon résztvevő nem olasz bíborosok aránya történelmi mélypontra süllyedt.[33]

A barokk pápaság és a magyar hierarchia feje közötti politikai konfliktus következményei elsősorban egyházi téren jelentkeztek. A magyar katolicizmus

---

de la maison d'Autriche de 1631 à 1635. Lille–Paris 1920. 146–165., *Dieter Albrecht*: Zur Finanzierung des Dreßigjährigen Krieges. Die Subsidien der Kurie für Kaiser und Liga 1618–1635. Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 19 (1956) 534–567, 557–558., *Konrad Repgen*: Finanzen, Kirchenrecht und Politik unter Urban VIII. Eine unbekannte Denkschrift aus dem Frühjahr 1632. RQ 56 (1961) 62–74., *Bireley*: Religion and Politics. 183. Mindazonáltal igazat kell adnunk *Georg Lutz*nak, aki e jelentős követjárás újbóli, minden összefüggést megragadó feldolgozását sürgeti (Roma e il mondo germanico. 452–453. 75. jegyzet).

[32] BAV Barb. Lat., vol. 6978, 14_v. 41^r. 52^r_v. 74^r. 76^r., vol. 6971 fol. 8^r_v. 15^r_v. 55^r_v., vol. 6974, fol. 76^r_v 102^r_v., illetve vol. 7064, fol. 101^r–102^r. 120^r_v. 125^r_v. 136_v–137^r_v. 159_v és vol. 7066 fol. 9^r_vss. 12^r_v. 15^r_v., *Galla Ferenc*: Harminckilenc kiadatlan Pázmány-levél. (Monumenta Hungariae Italica *s.n.*). Vác 1936. 30*–33*, n. 46. – vö. *Tusor Péter*: Pázmány állandó római követségének terve (1632–1634). In: Pázmány Péter és kora. (Pázmány Irodalmi Műhely. Tanulmányok 2). szerk. Hargittay Emil. Piliscsaba 2001. 151–175. – Abban, hogy a bécsi udvar elállt Pázmány bíboros-protektorságától és helyette Hippolito Aldobrandinit nevezték ki, annak is szerepe lehetett, hogy az olasz bíboros fivére, a máltai lovagrend nagymestere elesett a nördlingeni ütközetben, és VIII. Kelemen családját e tisztséggel akarták kárpótolni. Hippolito Aldobrandini kifejezetten kérte Magyarország és az örökös tartományok bíboros-protektorságát. Archivio Doria-Pamphili (Roma), Fondo Archiviolo, busta 312, fol. 539^r_v és busta 314, fol. 301^r_v., *Wodka*: Zur Geschichte der nationalen Protektorate. 54 és 65.

[33] *Wolfgang Reinhard*: Reformpapsttum zwischen Renaisannce und Barock. In: Reformatio Ecclesiae. hrsg. v. Remigius Bäumer. Padernborn 1980, 779–796, 782., lásd még *Maria Antonietta Visceglia*: La Giusta Statera de' porporati. Sulla composizione e rappresentazione del Sacro Collegio nella prima metà del Seicento. Roma moderna e contemporanea 4 (1996) 167–212.

vezetése számára mind nyilvánvalóbbá lett, hogy a római központ érdemi támogatására semmilyen téren sem számíthat. Kezdték felismerni, hogy a katolicizmus további térnyerése csak belső erőforrásokra támaszkodva, kizárólag államegyházi keretek között lehetséges. Pázmány ezért terjedelmes emlékiratokban rendszerezte az államegyházi ideológiát. Érvei mindazonáltal nem voltak alkalmasak arra, hogy a püspökkinevezésekkel, a különféle pápai iratok, engedélyek, felhatalmazások megszerzésével, a Kúriának fizetendő illetékekkel kapcsolatos, egyre szaporodó problémáknak elejét vegyék.[34]

A mind nyilvánvalóbbá váló válság tetőpontját az 1630-as évek végén érte el. 1639. szeptember 25-én a esztergomi érsekség akkori székhelyén, Nagyszombatban az ország új prímásának, Lósy Imrének (1637–1642) felszólítására a püspöki kar kizárólag azért ült össze, hogy a Barberini-pápa pontifikátusa alatt felgyülemlett problémákat megtárgyalja. A konferencia összehívását a Habsburg-uralkodó, III. Ferdinánd (1637–1657) is támogatta. Anyagát a római császári követ jelentései, javaslatai alapján a bécsi udvari magyar kancellária, személy szerint Lippay György egri püspök, királyi kancellár, a későbbi esztergomi érsek állította össze.[35]

Az értekezleten — amely éppen a Franciaországban minden korábbinál élesebben fellángoló gallikán vitákkal párhuzamosan zajlott — a magyar püspöki kar Róma ellenében egyöntetűen az egyházi javadalmak feletti legszélesebb körű királyi kontroll *(ius supremi patronatus)* fenntartása mellett foglalt nyíltan és hivatalosan állást. Olyan egyházmegyék esetében is, amelyek ideiglenesen nem tartoztak a magyar korona fennhatósága alá (Erdély, Szerém, Bosznia, Spalato, Zára, Trau, Sebenico, Scardona, Corbavia etc.). A magyar püspökök az oszmánok elleni harca hivatkozva évszázados, szerzett jogként követelték, hogy bulláikat kizárólag díjmentesen *(per viam secretam)* állítsák ki. Újjászervezték a római magyar képviseletet is. Egy önállóan működő, az egész magyar egyházat kizárólagos joggal képviselő ügyvivőt választottak *(agens praelatorum regni Hungariae in Urbe)*.[36]

Az értekezlet tényét és az ott elhangzottakat a Kúriában kifejezetten rossznéven vették. A pápai diplomácia lépéseket tett a császári udvarban a Pázmány felfogásánál radikálisabb, részben már episzkopalista tételeket (mint például a

[34] BAV Barb. Lat., vol. 6905, 16r–17v., vol. 7072, 44r–45v., vol. 7002, fol. 124r., Petri cardinalis Pázmány epistolae collectae. n. 945 és 960., *Galla Ferenc*: Simándi István választott erdélyi püspök pápai kinevezésének ügye. In: Notter Antal Emlékkönyv. 561–587.

[35] *Litterae et scripta per principem Bozzoli Roma transmissa* MOL MKL Propositiones et opiniones (A 33), fasc. *s.d.*, fol. 1041–1043., és ÖStA HHStA Reichshofkanzlei, Protektorat, Fz. 1, fol. 147–149., a konferenciára szóló meghívók: Arkiv za povjestnicu Jugoslavensku. X. ed. *Ivan Kukuljević*, Zagreb 1869. 184–185 és Esztergomi Főszékeskáptalan Magánlevéltára, Capsae ecclesiasticorum, caps. 14, fasc. 4, n. 7.

[36] A konferenciáról Bécsbe küldött felterjesztés, mellékletei és kísérőlevele: AP AEV n. 204, fol. 22–33., Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár, Kézirattár, Jesuitica (118), vol. A 35/II., valamint III. Ferdinándnak az értekezlet nyomán Rómába küldött levelei: MOL MKL Conceptus expeditionum (A 35), n. 381. 383–385/1639. – A konferencia egyik fő szervezője, Lippay kancellár emlékirata a bécsi nunciushoz a magyar püspökségekről (*Vescovadi d'Vngaria*): ASR Archivio Santacroce, busta 11561158 (Y7–Y8–Y9), vol. 1156 (Y7) *(Negotiati Diversi Nuntiatura di Germ[an]ia) s.f.*, Lósy Imre esztergomi érsek figyelmeztetése Vinkovich Benedek zágrábi püspökhöz, hogy római ügyeinek intézésében a magyar püspökök közös ágensének szolgálatait vegye igénybe: Arhiv Prvostolnoga Kaptola (Zagreb), Acta Capituli Antiqua, fasc. 117, n. 74., vö. még *Remigius Ritzler*: Die Bischöfe der Ungarischen Krone. RHM 13 (1971) 127–164.

Róma jóváhagyása nélküli püspökszentelések lehetőségének burkolt felvetését) is megfogalmazó konferencia határozatainak semlegesítésére. Ez a törekvés azonban nem vezetett sikerre. VIII. Orbán mind az uralkodói püspökkinevezések kánoni institúciója, mind az *annaták* terén egyaránt alkalmi engedményekre kényszerült. A pápaság emellett belátta, hogy a térségben fokozottabb egyházi szerepvállalására van szükség. Gaspare Mattei bécsi nuncius (1639–1644) erre vonatkozó — korlátozott körű — javaslatai mégsem valósultak meg. A helyi struktúráktól független missziós szervezet létrehozására irányuló kísérletek — a hódoltsággal és Erdéllyel ellentétben — szintén nem bizonyultak maradandónak, sőt újabb konfliktusok forrásává váltak.[37]

Az 1639. évi püspökkari konferencia jelentőségét amellett, hogy a Szentszékhez fűződő kapcsolatok szisztematikus rendezésére törekedett és a korai episzkopalizmus magyarországi megjelenéséről tanúskodik, leginkább a 17. század végéig működő, állandó római magyar egyházi képviselet megteremtésében találhatjuk meg. A későbbiekre nézve ez, a válság tetőpontján megjelenő pozitív elem válik meghatározóvá. Bár az államegyházi formáció megszilárdult, az episzkopalista tendenciáknak hosszabb távon nem lett folytatása. 1645-re újabb és újabb tárgyalások után az annáták kérdésében sikerült részleges megegyezésre jutni. A hierarchia Inchoffer Menyhért 1644-ben napvilágot látott munkájának *(Annales ecclesiastici Regni Hungariae)* folytatását sem támogatta. Ennek célja eredetileg a különleges jogigények történeti megalapozása volt.[38]

V. TÖREKVÉSEK RÓMA BEVONÁSÁRA A MAGYAR BELPOLITIKÁBA ÉS A TÖRÖK ELLENI KÜZDELEMBE

Az 1630/1640-es évek fordulója után a magyar püspökök szemlátomást kezdtek beletörődni abba, hogy felfogásukat, vélt vagy valós jogaikat nem képesek maradéktalanul érvényre juttatni Rómában. Másfelől persze az államegyházi szisztéma nyújtotta különféle előnyökről továbbra sem kívántak lemondani. A Lippay György (1642–1666) és Szelepchény György (1666–1685) esztergomi érsekek által irányított hierarchia a bécsi udvar és Róma között, elsősorban a boszniai, szerémi és erdélyi püspökségek betöltése kapcsán folytatott viták, tárgyalások során egyszerűen a háttérbe húzódott. Sőt 1682-ben elsőként ítélte el a francia katolicizmus úgynevezett „gallikán artikulusait", noha a gyakorlatban számos tekintetben túllépett azokon. A viharos előzmények ellenére tehát a 17. század derekától a magyar felsőpapság már szembetűnően konfliktuskerülő magatartást tanúsított az egyházi kapcsolatok terén. Minderre

[37] A bécsi nunciatúra és a pápai államtitkárság (illetve Francesco Barberini bíboros-nepos *in proprio*) levelezése az ügyben: BAV Barb. Lat., vol. 7014, fol. 61^{r}v. 77^{r}v. 80^{r}v., vol. 7027, fol. 1v. 9^{r}v. 25^{r}v. 47^{r}. 72^{r}. 93^{r}., vol. 7028, fol. 27^{r}., vol. 7037, fol. 64^{r}., vol. 7038, fol. 1v., vol. 7039, fol. 33^{r}., és vol. 7076. fol. 88^{r}., vol. 7079, fol. 46^{r}. 70^{r}v. 114^{r}., vol. 7084, fol. 30^{r}. 31^{r}. 44^{r}. – A nuncius emlékirata: BAV Barb. Lat., vol. 7038, fol. 78^{r}–82v *(Relazione delle cose della religione in Vngheria traslata a Roma)*., kiadva: *Tusor Péter*: A pápai diplomácia javaslatai 1639-ben a Szentszék részvételére a magyarországi katolikus restaurációban. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve. IX. szerk. *Für Lajos*. Budapest 1999. 19–38.

[38] *Tusor Péter*: Az 1639. évi nagyszombati püspökkari konferencia (A magyar klérus és a római Kúria kapcsolatainak válsága és reformja). Századok 134 (2000) 431–459.

a kapcsolatrendszer szervezeti kereteinek normalizálódása, a *squadron volante* belső kúriai reformjai csupán részleges magyarázattal szolgálnak.[39]

A kifejezetten a koncepcióváltás jegyeit mutató fordulatra azért kerülhetett sor, mert a magyar klérus vezetése a Kúriával adódott problémák és nyíltan vállalt államegyházi kötődései ellenére sem kívánt hosszabb távon lemondani azokról a lehetőségekről, amelyeket a katolicizmus külföldi, önálló állami entitással rendelkező központja belpolitikai téren, illetve a török kiűzése ideájának valóra váltásában nyújthatott. Ez részben visszatérés a Forgách-féle irányvonalhoz, azzal a korántsem mellékes különbséggel, hogy már hiányzik a trienti program Róma-centrikus értelmezése.

A pápaság nagyhatalmi szerepének elvesztése, bezárkózása, s az a tény, hogy Pázmány és a Barberinik összeütközésére is hasonló politikai motivációk miatt került sor, mindazonáltal nem sok reménnyel kecsegtetett a jövőre nézve. A koncepcióváltásnak ugyanakkor némi realitást kölcsönzött a kiváló római kapcsolatokkal rendelkező Szelepchény György bekerülése a püspöki karba, a Barberini-pontifikátus, majd a harmincéves háború véget érte.

A fordulatra utaló első jelentősebb akció már az 1640-es évek közepén, az annáta-kérdés rendezésével párhuzamosan megfigyelhető. A harmincéves háború utolsó szakaszában a magyar egyházi és világi rendi vezetés számára tág tér nyílt arra, hogy mind a frontokon, mind a diplomácia mezején a szorongatott Habsburgok segítségére siessen. Ennek keretében került sor Jakusith György egri püspök (1642–1647) római küldetésére 1645 elején. A püspök a császári diplomácia addigi eredménytelen kísérletei után a nyugati kereszténységet a töröktől védelmező Magyarország *(propugnaculum Christianitatis)* érdekeire hivatkozva próbálja meg elérni a Szentszék aktív fellépését a osztrák uralkodóház mellett.[40]

Jakusith a katolikus magyar rendek nevében és III. Ferdinánd megbízásából arra kérte több audiencián és emlékiratban X. Incét (Giovanni Battista Pamphili, 1644–1655), hogy a Szentszék nyújtson katonai, illetve pénzügyi segítséget (6000 katona toborzására 300.000 aranyat) Magyarországnak a francia és svéd szövetségben 1644. januárjában támadást indító török vazallus erdélyi fejedelem, a református I. Rákóczi György (1630–1648) ellen. Jakusith, illetve az útját megszervező, és követutasítását a Habsburg uralalmi szisztémában sajátos rendi „önkormányzatként" működő Magyar Tanács *(Consilium Hungaricum)*, valamint a bécsi udvar beleegyezésével megfogalmazó Lippay prímás lehetségesnek tartotta, hogy Róma támogatásával nemcsak Rákóczit, hanem vele együtt a protestantizmust is ki tudják szorítani az ország területéről.[41] A Szentszék azonban, bár figyelmez-

[39] A fontosabb eseménytörténet: *Fraknói*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékkel. III, 361–447., a gallikán cikkelyek elítélésére: *Zolnai Béla*: A gallikanizmus magyarországi visszhangja. Minerva 13—14 (1934—35) 21—63.

[40] A részletek: *Tusor Péter*: Jakusith György egri püspök római követjárása 1644–45-ben (A magyar rendek kísérlete a Szentszék bevonására a török és az erdélyi protestantizmus elleni fegyveres harcba). Hadtörténelmi Közlemények 113 (2000) 237–268.

[41] Követutasítása: MOL MKL Conc. exp., n. 1/1644 (!)., AP AEV n. 204, fol. 44–67., III. Ferdinánd credencionálisai: MOL MKL Conc. exp., n. 310 és 312/1644. n. 5–7/1645., Jakusith memoriáléi X. Incéhez: ASV Miscellanea (Armadi I–XV), Armadio I, vol. 11, fol. 359^{r}–362$_{v}$ *(Sanctissimo domino nostro. Pro regno Hungariae)*., 312$^{r}_{v}$ és 317$^{r}_{v}$ *(Sanctissimo domino nostro. Supplicat Georgius Iakusith el[ectus episcopus Agriensis pro regno Hungariae)*., 352^{r}–354$_{v}$ *(Ad sanctissimum dominum nostrum. ...ro Georgio electo episcopo Agriensi)*., Jakusith beszámolói III. Ferdinándhoz: ÖStA HHStA

tette a francia vezetést török és erdélyi kapcsolatai miatt, hosszas halogatás után megtagadta a Habsburg-diplomácia által több csatornán is folyamatosan sürgetett kérés teljesítését.[42] Elsősorban azért, mert Franciaország az erdélyi szövetségese elleni — bármilyen jogcímen történő — pápai fellépés megakadályozására fenyegető hangú ultimátumot intézett X. Incéhez.[43] A várt oszmán főcsapás végül nem Magyarország, hanem a *Mediterraneum* felé irányult (kandiai háború 1645–1669).

Az erdélyi hadjáratot lezáró, s a protestantizmus magyarországi pozícióit megerősítő linzi békeszerződés országgyűlési becikkelyezése ellen 1647-ben Róma — tehetetlensége ellensúlyozására — ugyanúgy ünnepélyes óvást emelt, mint azt később, az 1648. évi vesztfáliai békekötés esetében tette. Megkockáztatható tehát a kijelentés: a pápaság viszonyulása a magyarországi eseményekhez nemzetközi reakciójának előképe, sőt egyenesen modellje.[44]

A koncepcióváltás egy permanensebb törekvésben is tetten érhető. Az esztergomi érsekek helyének biztosítása a bíborosi kollégiumban — időnként más-más szempontoktól vezéreltetve — a korszak végéig napirenden volt. Lippay és Szelepchényi prímások makacs bíborosi ambíciói nem indokolhatók kizárólag személyes motivációkkal. A pázmányi minta követése egyúttal magában foglalta egy magasabb szintű római kapcsolatrendszer, egy még hatékonyabb érdekképviselet magvalósításának igényét. Sőt kifejezetten politikai célkitűzések elérését is.

Lippay György már 1644-ben lépéseket tett kinevezése érdekében. A jezsuita Inchoffer Menyhért révén közvetlenül Rómában tájékozódott. A megkerülhetetlen császári ajánlás hiánya, majd a pontifikátus-változás nem kedvezett elképzeléseinek. A prímásnak 1646 őszén, amennyiben eláll a linzi béke országgyűlési becikkelyezése elleni ünnepélyes tiltakozástól, lehetősége nyílott volna a császári nomináció megszerzésére. Ő azonban nem kívánt élni az uralkodói ajánlattal. Bécs ezután birodalmi jelölteket részesített előnyben.[45]

Rom, Dipl. Korr., Fz. 55, Konv. Georg Jakusith an Ferdinand II. 1645, fol. 1–6., MOL MKL Litterae Roma exaratae (A 29), n. 22/1645.

[42] Az 1645. június 21-én kiállított, III. Ferdinándnak címzett, *Perscriptae a maiestate tua non semel litterae* kezdetű pápai bréve eredetije: ÖStA HHStA Rom, Hofkorr., Fz. 12, Konv. Innozent X an Ferdinand III. 1645, fol. 1., *registruma*: ASV Epist. ad princ., vol. 54, fol. 293^{r}–294$_{v}$., fogalmazványa: ASV Armarium XLV, vol. 29, fol. 45^{r}$_{v}$., az államtitkárság vonatkozó utasítása: ASV Segreteria di Stato, Germania, vol. 31, fol. 24^{r}$_{v}$.

[43] ASV Segr. Stato, Francia, vol. 92, fol. 28^{r}–30$_{v}$. 58^{r}–59$_{v}$. 87^{r}–88$_{v}$ és vol. 309, fol. 8$_{v}$–9^{r}. 13$_{v}$–14$_{v}$., ASV Epistulae ad Principes, vol. 54, n. 34. 36. 37. 38. 39 (Armarium XLV, vol. 29, fol. 10^{r}–12^{r}).

[44] Szelepchényi György nyitrai püspök, udvari magyar kancellár Camillo Melzi bécsi nuncius előző évi protestálásáról annak kérésére 1648. aug. 4-én kiállított tanúságlevelének másolata: ASV Misc., Arm. I, vol. 11, fol. 326^{r}–328$_{v}$. Az igazolást Melzi aug. 7-én továbbította Rómába. Ezen utólagos igazolás kiállításának ténye és időpontja nem elhanyagolható momentum, ugyanis egybeesik a vesztfáliai pápai tiltakozás római előkészítésének (levéltári kutatások a 16. századig visszamenőleg a pápai protestációkról, stb.) idejével. Vö. *Konrad Repgen*: Die römische Kurie und der Westfälische Friede. Papst, Kaiser und Reich (1521–1644). I/1–2. (BDHIR 14–15). Tübingen 1961–1965. I/1, 12–29. – A nuncius tiltakozásának egy másik, még frissiben Rómába küldött másolata: ASV Segr. Stato, Germania, vol. 144, fol. 175^{r}$_{v}$.

[45] Az esztergomi érsek fő riválisai ekkor Friedrich von Hessen-Darmstadt (a későbbi *cardinalis Hassiae*), Christoph Peutinger *Rota*-auditor, Carlo Emmanuele Durazzo és Francesco Carretto (*marchese di Grana*) voltak. Vö. többek között: ÖStA HHStA Rom, Dipl. Korr., Fz. 56, Konv. Peutinger an Ferdinand III. 1647, fol. 1 és 5., ÖStA AVA Arch. Harrach, Kard. Ernst, Biographica, Kart. 172, fol. 462–463., ASV Segr. Stato, Germania, vol. 145, fol. 200^{r}–201^{r} és 244^{r}–245$_{v}$., ASV Segr. Stato, Principi e titolati, vol. 62, fol. 42^{r}$_{v}$.

A magyar prímás hat év elteltével, 1652-ben csupán egy rendkívüli *(extra ordinem)* „megnevezést" tudott a Habsburg-udvarban kieszközölni. Párhuzamosan a Szentszék előtt terjedelmes emlékiratokban fejtette ki a magyar korona történelmi jogosultságát a bíboros-ajánlásra. Többek között azt is a pápai döntéshozatal figyelmébe ajánlotta, hogy kinevezése hozzájárulna az Itália biztonságát tekintve kulcsfontosságú ország stabilitásának növeléséhez, a magyar világi rendek vezetőjével, Pálffy Pál nádorral (1649–1654) folytatott belpolitikai harc kedvező kimeneteléhez. A Pamphili-pápa pontifikátusa utolsó éveinek kreációit azonban kizárólag a Kúria belső szempontjai határozták meg.[46]

VII. Sándor (Fabio Chigi, 1655–1667) trónra lépése után az esztergomi érsek jezsuita támogatással és egy császári magánajánlás segítségével kívánt célt érni. A rend vezetése felé római közvetítője Nádasi János S.I. volt. Az új pápa és környezete ezúttal komolyan fontolóra vette a magyar főpap bíborosi kinevezését. A lépés összhangban állt volna a *squadron volante* szellemiségével. Bécsből azonban titokban érvénytelenítették az uralkodói kérést. A jezsuita rendnek és a kuriális érdekeknek végül jobban megfelelt az ismert történetíró, Sforza Pallavicini személye.[47]

Lippay ezután felhagyott önálló törekvéseivel. Elfogadta a birodalmi jelölt, Franz Wilhelm von Wartenberg regensburgi püspök (1649–1661) utáni második helyre szóló császári nominációt. A német prelátus 1660. évi előléptetése után végre ő lett az első számú császári favorit. Ezt annak ellenére el tudta érni, hogy mindjobban eltávolodott a Habsburg-udvar politikájától. Az 1659. évi országgyűlésnek a prímás kinevezése érdekében I. Lipóthoz (1657–1705), intézett kérése arra utal, hogy a bíborosi ambíciók ekkor már, legalább is részben, a formálódó magyar nemzeti egységpolitikát kívánták szolgálni. A következő, 1667. évi bíboroskreáló konzisztóriumot az esztergomi érsek viszont már nem élhette meg.[48]

---

[46] A Fabio Chigi bíboros-államtitkárhoz és X. Incéhez intézett memoriálék: BAV Fondo Chigi, vol. N II 72 (*Variorum Romae 1652*), fol. 202^{r}–205_{v} *(Raggioni che ponno esser di motivo perché la santità di nostro signore promova l'arcivescovo di Strigonia).*, ASV Misc., Arm. I, vol. 11, fol. 365^{r}–366_{v} *(Alla santità di nostro signore. Considerazione sopra i meriti dell'arcivescovo di Strigonia).*, fol. 367^{r}–368_{v} *(Alla santità di nostro signore. Considerazione sopra la persona e qualità dell'arcivescovo di Strigonia)* – III. és IV. Ferdinánd, valamint Lippay levelei a pápához, az államtitkárhoz, a bíboros-neposhoz és a császári követi feladatokat ellátó Girolamo Colonna bíboroshoz, Németország protektorához: ASV Segr. Stato, Princ. e tit., vol. 63, fol. $33^{r}{}_{v}$., vol. 64, fol. 27^{r}–28_{v}., vol. 66, fol. $265^{r}{}_{v}$., ASV Segr. Stato, Vescovi e prelati, vol. 34, fol. 320_{v}., BAV Fondo Chigi, vol. B I 5, n. 6., BSSS Arch. Colonna, Carteggio Girolamo I, n. 222/1652., BSSS Arch. Colonna, Souvrani, busta BL, n. 19. – Az ügyben buzgólkodó Melchior Inchoffer, valamint Pietro Giacomo Favilla és Pietro Giacomo Larzona-Favilla római püspökkari ágensek levelei a prímáshoz: AP AS Acta radicalia, capsa X, n. 196, 13. csomó, 50–51. 234–235 fol., 10. cs., 42–50. 192–196. 296–299 fol., 22. cs., 7–9 fol., 24. cs., 141–143. fol. – Bécs első számú jelöltje 1653-tól már Franz Wilhelm von Wartenberg regensburgi püspök volt. BAV Barb. Lat., vol. 6110, fol. 143–145 és BSSS Arch. Colonna, bust. BL, n. 145.

[47] Nádasi levelei közvetítéséről Lippay prímáshoz: AP AS Act. rad., caps. X, n. 196, 24. cs., 353–356. fol., 28. cs., 29–32. fol., Scipione d'Elci bécsi nuncius és Giulio Rospigliosi bíboros-államtitkár levelezése az ügyben: BAV Barb. Lat., vol. 6112, fol. 124_{v}–125_{v}., vol. 6111, fol. 280–281., BAV Fondo Chigi, vol. N I 26, fol. 10_{v}–11^{r}., ASV Segr. Stato, Germania, vol. 32, fol. 86_{v}., III. Ferdinánd levele *(di proprio pugno)* VII. Sándorhoz: ASV Segr. Stato, Germania, vol. 114, fol. 82^{r}–83_{v}.

[48] A fontosabb eseményekre: Nuntiaturberichte vom Kaiserhofe Leopolds I. I: 1657 Februar bis 1669 Dezember. (Archiv für Österreichische Geschichte 103). hrsg. v. *Arthur Levinson*. Wien 1913. 547–841, n. 149. 158. 162. 168. 173. 175. 177. 180., ASV Segr. Stato, Germania, vol. 444, fol. 279^{r}. 424^{r}., vol. 445, fol. 249_{v}–250^{r}. 251_{v}., BSSS Subiaco, Arch. Colonna, Souvr., bust. BJ, n. 19., Venetia-

Az utód, Szelepchény György ez irányú törekvéseit a hasonló vonások ellenére eltérő elméleti háttér és más technikák alkalmazása jellemezte. Az új prímást már szintén hivatalba lépésekor foglalkoztatta a kérdés. Római megbízottja, a pálos Vanoviczy János tanácsára azonban óvakodott a nyílt fellépéstől. Kezdetben csupán a megfelelő kapcsolatok kiépítésére törekedett IX. és X. Kelemen (Giulio Rospigliosi, 1667–1669 és Emilio Altieri, 1670–1676) környezetével. 1672-re megszerzett császári ajánlása őt is egy német jelölt (Franz August von Waldstein) mögé utasította. Személyének pápai kiválasztását Szelepchény a még protestánsnak megmaradt magyar főúri családok konverziójára gyakorolt, várható kedvező hatás római hangoztatásával igyekezett biztosítani, de eredménytelenül.[49]

Az 1670-es évek második felében rendszeres és részletes hírszolgálatával a prímás hozzájárult a pápai külpolitika irányának kelet felé fordulásához. Bíborosi kinevezése érdekében tett párhuzamos lépései a késő középkor törökellenes harcait szervező bíboros-legátusokhoz hasonló szerep igényére engednek következtetni. XI. Ince egyértelműen kész volt egy ilyen megoldásra. A túlzó francia követelések és elfogadhatatlan jelöltek miatt azonban a nemzeti bíborosok kinevezésétől 1686. szeptember 2-ig kénytelen volt eltekinteni. A bécsi udvar kellő támogatása — természetesen — ezúttal is hiányzott, bár 1684-től a következő esztendőben elhunyt esztergomi érsek az egyetlen Habsburg-jelölt. Ha életben marad, bíborosságát Buda felszabadításával egy napon publikálják Rómában. Ennek jelentősége mindazonáltal már csak szimbolikus lett volna.[50]

A magyar püspököket egyszemélyben irányító két esztergomi érsek majd fél évszázadot felölelő, különféle megfontolásoktól vezérelt, makacs törekvései, megmegújuló reményei a bíborosi kalap megszerzésére talán elegendő magyarázatául szolgálnak a Rómához fűződő kapcsolatok érdemi konfliktusmentességéhez a 17. század második felében.

---

nische Depeschen vom Kaiserhofe. II/1. hrsg. v. *Alfred Francis Pribram*. Wien 1901. 171. 217. 284., Privatbriefe Kaisers Leopold I an den Grafen F.E. Pölting 1662–1673. I. (Fontes Rerum Austriacarum II/56). hrsg. v. *Alfred Francis Pribram*. Wien 1903, n. 84.

[49] I. Lipót és Szelepchényi levelezése a bíborosi kinevezéssel kapcsolatban X. Kelemennel és XI. Incével, valamint különféle bíborosokkal, köztük Carlo Pio di Savoya bíborosprotektorral: ASV Segr. Stato, Princ. e tit., vol. 98, fol. 462^{r}$_{v}$. 463^{r}–464v$_{v}$. 466^{r}$_{v}$., Pozsonyi Állami Területi Levéltár [Štátny Oblastný Archív Bratislava], Archivum Provinciae Marianae OFM Conv. [Archív Mariánskej Provincije Františkánov], ladula 60, fasc. 2, n. 2. n. 7. n. 8 (Vanoviczy levelei uo. n. 3/e.f)., ÖStA HHStA Geheime Österreichische Staatsregistratur, Fz. 12, pars 13, n. 1–6 [Kart. 15]., ASV Epist. ad Princ., vol. 70, fol. 274^{r}$_{v}$., vol. 73, fol. 177^{r}., továbbá *Vanyó Tihamér*: A bécsi nunciusok jelentései Magyarországról 1666–1683. Pannonhalma 1935. n. 115. 116.

[50] Szelepchény levelezése XI. Incével és Alderano Cybo bíboros-államtitkárral: ASV Segr. Stato, Vesc. e prel., vol. 62, fol. 521^{r}$_{v}$., vol. 63, fol. 91^{r}$_{v}$. 92^{r}–92^{r}$_{v}$. 121^{r}–122$_{v}$. 233^{r}$_{v}$. 234^{r}$_{v}$*ss*. 275^{r}$_{v}$*ss*. 321^{r}$_{v}$*ss*. 361^{r}$_{v}$*ss*. 433^{r}$_{v}$*ss*. 458^{r}$_{v}$*ss*. 509^{r}$_{v}$. 526^{r}$_{v}$*ss*. 606^{r}$_{v}$*ss*. 683^{r}$_{v}$*ss*., vol. 64, fol. 423^{r}$_{v}$., vol. 65, fol. 100^{r}–101$_{v}$. 186^{r}$_{v}$. 368^{r}$_{v}$., vol. 66, fol. 261^{r}$_{v}$. 488^{r}–489$_{v}$., vol. 67, fol. 391^{r}$_{v}$., vol. 69, fol. 563^{r}–564$_{v}$. 577^{r}–578^{r}$_{v}$., Archivio di Stato Massa, Archivio Cybo-Malaspina, Archivio Alderano Cybo, vol. 65, n. 62. 84. 136. vol. 66, n. 35 és vol. 87, parte V, n. 19. parte VIII, n. 32., illetve ASV Epist. ad pric., vol. 73, fol. 58$_{v}$–59^{r}. 222$_{v}$–223^{r}. 254^{r}$_{v}$. 284$_{v}$–285^{r}., – Az 1686. szept. 2-án császári ajánlásra kinevezett két bíboros (Johann von Goes és Leopold von Kollonich) első nominációi közvetlenül Szelepchényi halála után kerültek kiállításra: BAV Vat. Lat., vol. 9712, fol. 149–160 – Lásd még *Scheffler János*: VIII. Sándor pápa és a bécsi udvar 1689–1691. A vatikáni levéltár okmányai alapján. Ungvár 1914. 38–53*ss*.

ÖSSZEGZÉS

Forgách Ferenc bíborosi kinevezése; az 1608. évi törvények római cenzúrája; Pázmány konfliktusa a Barberinikkel; az 1639. évi püspökkari konferencia; Jakusith György római követjárása; Lippay és Szelepchényi prímások erőteljes, de kudarcra ítéltetett bíborosi ambíciói. Mindezen — létezésükben, vagy részleteikben, összefüggéseikben és jelentőségükben — ismeretlen történelmi eseménysorok rekonstruálásának köszönhetően a magyarországi katolikus modernizáció római relációinak főbb szakaszai, jellegzetességei: egyszóval periodizációja az eddigieknél világosabban rajzolódik ki előttünk.

A század első harmadát még az együttműködés jellemzi. A jelszó, amint azt Pázmány még 1630-ban is, a nemzeti zsinatról írt kérvényében VIII. Orbánnak megfogalmazta, ekkor még az volt, „hogy amennyire lehetséges, mindenben a mi és mindenki anyjához, a Római Szent Egyházhoz alkalmazkodjunk („*quod in omnibus quoad fieri potest, Matri nostrae, ac omnium matrici, sanctae Romanae ecclesiae nos conformaremus*"). Ezt követi 1632-től 1645-ig a politikai, majd egyházi téren is jelentkező ellentétek rövid, másfél évtizedes, de annál intenzívebb szakasza. A válság eszkalálódásának oka leginkább a Barberini-pontifikátus — a tanulmány elején felvázolt — sajátosságaiban keresendő. A század derekától a hangsúly különféle — régi-új — politikai célkitűzések elérésén van. Az egyházi kapcsolatokat egy sajátos *modus vivendi*-szerzű normalizálódás jellemzi. Magyarország katolizációja ugyanakkor már szinte kizárólag a Habsburg-államhatalom olykor erőszakot sem nélkülöző közreműködésével teljesedik ki az 1670-es években.

A magyar püspökök és az Apostoli Szentszék sajátos viszonyrendszerét a 17. században egyrészt a pápaság történeti ciklusai alakították; másrészt az itáliai Habsburg-politika és a középkorvégi struktúrák hazai továbbélése határozta meg. Mindeddig kellő figyelemre a magyar történetírásban sem méltatott önálló koncepciói és igényei ellenére a magyar katolikus egyházi elit ezekhez az erővonalakhoz kénytelen alkalmazkodni. Ez különösen 1632 után válik egyértelművé.

A meghatározó eseménysorok rekonstruálása: azaz a főbb problémák és fordulópontok felvázolása immár lehetővé teszi mindazon szervezeti, technikai kérdések nagyszámú, de szétszórt és egyenetlen adatainak rendszerzését, megfelelő interpretációját, amelyek nélkül a kora újkori magyar katolicizmus Rómához fűződő kapcsolatairól alkotott képünk nem lehet teljes.[51]

[51] Néhány rövid, előzetes áttekintés, illetve részelemzés: *Tusor Péter*: A magyar egyház és Róma a 17. században. Vigilia 64 (1999) 503–513., A magyar püspökök első római ágensei. Vigilia 67 (2002) s.a., valamint Eszterházy Károly kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvei a Vatikáni Levéltárban. In: Eszterházy Károly Emlékkönyv. szerk. Kovács Béla. Eger 1999. 23–42, 23–25. 39–41., A prágai nunciatúra vizsgálata 1616-ban az esztergomi főegyházmegye állapotáról és az új főpásztor személyéről (Pázmány Péter processus informativusa az Aldobrandini hercegek frascati levéltárában). In: Mater et magistra. Esztergomi egyháztörténeti konferencia tanulmányai, s. a., A királyságbeli és hódoltsági katolikus felekezet-szervezés problémái és lehetőségei az 1630/1640-es évek fordulóján (Egy Rómába írt egri püspöki jelentés alapján). In: Mezőváros és reformáció. Nagykőrösi irodalomtörténeti konferencia tanulmányai. Szerk. Szabó András, s.a.

THE HUNGARIAN HIERARCHY AND THE PAPACY IN THE 17th CENTURY
(Problems and Turning Points)

by Péter Tusor
(Summary)

The present study proposes to examine the complex relationship between the papacy and the bishops of the Hungarian Catholic renewal which began early in the 17th century. Its aim is to reveal the Roman connexions of Catholic modernisation in Hungary, and the main phases and characteristics of the process itself, that is, to establish its chronology.

The first third of the century is characterised by cooperation. The more important milestones are the granting of the cardinal's hat to the first great figures of the Counter-Reformation, archbishops Ferenc Forgách (1607–1615) and Péter Pázmány (1616–1637); the introduction of the Roman rite; and that upon the prelates' petition the Roman inquisition censured the pro-Protestant Hungarian laws of 1608 and excommunicated Maximilian II (1608–1619) because he had signed them. Partly thanks to papal intervention the political positions of early medieval Catholicism became considerably more promising by the time of the diet of Pozsony held in the next year.

The second phase, which lasted from 1632 to 1645, was one of intense conflicts of political and later of ecclesiastical nature. Péter Pázmány, who appeared in Rome as a Habsburg envoy in search of financial aid, became a *persona non grata* in the Curia until his death, and his return in the Eternal City was deliberately hindered by the papal diplomacy. The episcopal conference of the Hungarian prelates, held in 1639 at Nagyszombat, went as far as to assert almost overtly episcopalian views. The escalation of the crisis seems to find its cause in the nature of the Barberini pontificate and in the state-church system which was then being consolidated in Hungary.

From the middle of the century the emphasis shifted to different political ambitions, old and new as well, such as the expulsion of the Ottomans or the adoption of the archbishops of Esztergom among the cardinals in order to improve their domestic positions. The ecclesiastical relations were characterised by a special *modus vivendi*. Yet when the Catholisation of Hungary reached its apogee in the 1670s, it was through the sometimes violent contribution of the Habsburg government and practically without Rome's involvement.

To sum up, then, the relationship between the Hungarian bishops and the papacy in the 17th century was shaped by the historical cycles of the papacy on the one hand, and by the Italian policy of the Habsburgs and the survival of medieval structures in Hungary on the other hand. Despite its own conceptions and aspirations, the elite of the Hungarian Catholic church was forced to adapt itself to these conditions.

Tóth István György

AHOGY RÓMA LÁTOTT MINKET

Magyarország és Erdély a Propaganda jelentéseiben a 17. században

Fél évszázadon át tartó, ismételten sikertelen kísérletek után, XV. Gergely pápa 1622. január 6-án megalapította a Hitterjesztés Szent Kongregációja (latinul Sacra Congregatio de Propaganda Fide, korabeli népszerű nevén: a Propaganda) nevű kúriai testületet, a bíborosoknak az egész földkerekség katolikus misszióit irányító tanácsát. Ez nemcsak a katolikus hittérítés történetében, a világ misszióinak irányításában jelentett alapvető fordulatot, hanem az információk áramlása is rendkívül felgyorsult Róma és a három részre szakadt Magyarország katolikusai között.[1] Mint amikor egy sötét színpadon hirtelen felgyullad a villany, és minden láthatóvá lesz, akkora változást hozott a magyarországi hívekről való ismereteinkben az új Kongregáció megjelenése, a bíborosainak és főként a titkárának, a mindenről mindent tudni akaró Francesco Ingolinak a információéhsége.[2]

A trentoi zsinatot követő fél évszázadban a magyarországi katolikus hívek tényleges helyzetéről, mindennapi vallási életéről, a köztük folyó hittérítésről, különösen a hódoltságban és Erdélyben, alig-alig rendelkezünk hiteles adatokkal. Az 1620-as évek közepétől azonban, amikor a Kongregáció már gördülékenyen intézte az ügyeket, rendkívüli mennyiségben ontották minderről az adatokat a terepen dolgozó misszionáriusok és az őket felügyelő nunciusok, vikáriusok, prefektusok, ágensek.[3]

---

[1] *Joseph Schmidlin*: Die Gründung der Propaganda. Zeitschrift für Missionswissenschaft. XII. 1922. 1–14. *Bernard Jacqueline*: Un tournant de l'histoire des missions. Role et méthode de la Sacrée Congrégation de Propaganda Fide d'après le cardinal Ludovisi, secrétaire d'État de Grégoire XV (15 janvier 1622). Documenta Omnis Terrae. LXXXIII 83/5. 1971. 440–449. Tanulmányom forrásbázisát az MTA Történettudományi Intézete kiadásában megjelenés előtt álló, a Hitterjesztés Szent Kongregációja és Magyarország kapcsolatát bemutató okmánytár jelenti: Litterae missionariorum de Hungaria. Ed. *István György Tóth*. Roma-Budapest 2002. (s.a.) A Hitterjesztés Szent Kongregációja legfontosabb, Magyarországra vonatkozó jelentései: Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania 1627–1707. Ed. *István György Tóth*. Roma-Bp. 1994. (továbbiakban: Relationes).

[2] *Adriano Prosperi*: Tribunali della coscienza. Inquisitori, confessori, missionari. Torino 1996. 57–116. 551–599. *Uő*: Il missionario. In: L'uomo barocco. Ed. Rosario Villari. Roma-Bari 1991 179–180. *Uő*: L'Europa cristiana e il mondo: alle origini dell'idea di missione. Dimenzioni e problemi della ricerca storica. 1992. 189–220. *Uő*: „Otras Indias". Missionari della Controriforma tra contadini e selvaggi. In: Scienze, credenze occulte, livelli di cultura, Firenze 1982. 205–234. *Tóth István György*: A Propaganda megalapítása és Magyarország (1622). Történelmi Szemle 42. (2000) 19–68., további irodalommal.

[3] A legjobb öszefoglaló munkák a Propagandáról: *Josef Metzler:* Foundation of the Congregation „de Propaganda Fide" by Gregor XV. In: Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum. 1622–1972. Rom-Freiburg-Wien 1972. Ed. Josef Metzler. (=Memoria rerum) I/1. 79–111. *Uő*: Wegbereiter und Vorlaeufer der Kongregation. Vorschlaege und erste Gründungsversuche einer römischen Missionszentrale. In: Memoria rerum I/1. 97. *Uő*: Orientation, programme et premières décisions (1622–1649). In: Memoria rerum. I/1. 146–196. Modern, alapos összefoglalás: *Giovanni Pizzorusso*: Agli antipodi di Babele: Propaganda Fide tra immagine cosmopolita e orizzonti romani (XVII–XIX secolo). In: Roma, la cittá del papa. Vita civile e religiosa dal giubileo de Bonifacio VIII

Róma a 17. század nagy részében a katolikus világ kulturális fővárosa volt, ezt a szerepet majd csak a 17. század végén veszi át tőle Párizs.[4] Igaz, a pápaság a Hitterjesztés Szent Kongregációja levéltárát a legbizalmasabb diplomáciai ügyekhez hasonlóan, sőt talán még annál is jobban, rendkívül titkosan kezelte, mert nem akarta, hogy a katolikus hittérítés titkai az ellenfelei kezébe kerüljenek: Ez sokszor még az álruhában a protestáns országokban vagy éppen a „pogányok között" működő hittérítők életét is veszélyeztette volna. Ennek ellenére, éppen Róma központi jelentősége miatt, korántsem volt mindegy, hogy mit gondoltak Magyarországról azok a kardinálisok, akik részt vettek a Hitterjesztés Szent Kongregációja ülésein. Ugyanezek a bíborosok, általában a kardinálisi kollégium legfontosabb tagjai, a Propaganda irányítása mellett még igen sok más funkciót is viseltek, a pápaság számos más intézményét is irányították.[5] A missziókból érkező jelentéseket ezenkívül megkapták a szerzetesrendek római központjaiban élő generálisok, prokurátorok, a szerzetesrendek többi vezetői, és rajtuk kívül püspökök, érsekek, nunciusok is. Európának a pápa hűségén megmaradt felében az egyetemek, iskolák, könyvtárak, nyomdák nagyrészt mind a katolikus egyház és a szerzetesrendek irányítása alatt álltak. Ezért a régiónkról a Hitterjesztés Szent Kongregációjában kialakult vélemény, bár csak áttételesen, de mégis igen nagy mértékben formálta azt a képet, amelyet a Európa katolikus országaiban alkottak Magyarországról.[6]

Ebben a tanulmányban azt szeretném megvizsgálni, hogy hogyan látta a Hitterjesztés Szent Kongregációja Magyarországot, pontosabban a 17. században a Magyarország területén osztozkodó államokat, és milyen szerepet kapott Magyarország a Kongregáció által a világ összes misszióiról készített átfogó jelentésekben.

al giubileo di papa Wojtyla. Ed. Luigi Fiorani-Adriano Prosperi. Storia d'Italia. Annali 16. Torino 2000. 479–518. *Karl Pieper:* Die Propaganda. Ihre Entstehung und religiöse Bedentung. Aachen 1922. 1–30. A Propagandára magyar szempontból: *Fraknói Vilmos*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-Székkel. Bp. 1903. III. 335–339.

[4] *Gérard Labrot*: L'image de Rome. Une arme pour la Contre-Réforme. 1534–1677. Seyssel 1987. 91–149. *Arnold Esch*: Imagine di Roma tra realtá religiosa e dimensione politica nel Quattro e Cinquecento. In: Roma, la cittá del papa. 7–29. *Anna Esposito*: La cittá e i suoi abitanti. In: Roma nel Rinascimento (Storia di Roma dall'antichitá a oggi. 3.) Ed. Antonio Pinelli. Roma 2001. 3–47.

[5] *Paolo Prodi*: Il sovrano pontefice, Un corpo e due anime: la monarchia papale nella prima etá moderna. Bologna 1982. passim. *Maria Antonietta Visceglia*: „La giusta statera de' porporati". Sulla composizione e rappresentazione del sacro Collegio nella prima metá del Seicento. Roma moderna e contemporanea IV. 1996. 167–212. *Wolfgang Reinhard:* Papauté, confessions, modernité. Paris 1998. 13–40. *Antonio Menniti Ippolito*: Il tramonto della Curia nepotista. Papi, nipoti e burocrazia curiale tra XVI e XVII secolo. Roma 1999. 32–58. *Uő*: Note sulla Segretaria di Stato come ministero particolare del Pontefice Romano. In: La Corte di Roma tra Cinque e Seicento, „Teatro" della politica europea. Ed. Gianvittorio Signorotto-Maria Antonietta Visceglia. Roma 1998. 167–187. *Robert Bireley*: The refashioning of catholicism. 1540–1700. Washington 1999. 45–69. *Josef Metzler*: Mezzi e modi per l'evangelizzazione dei popoli secondo Francesco Ingoli. Annales. Pontificia Unversitas Urbaniana. 1967–68. Romae 1968. 38–50.

[6] *Matteo Sanfilippo-Giovanni Pizzoruso*: L'attenzione romana alla Chiesa coloniale americana. In: J. Martinez Milán (ed.): Felipe II (1527–1598) Europa y la Monarchia Católica. Madrid 1998. 321–340. *Jean Beckmann:* La Congrégation de la Propagation de la Foi face à la politique internationale. Nouvelle revue de science missionnaire. XIX 1963. 241–271. *Luca Codigliola- Giovanni Pizzorusso*: Les lieux, les méthodes et les sources de l'expansion missionnaire du Moyen Age au XVIIe siècle: Rome sur la voie de la centralisation. In: Transfer culturels et métissages. Amérique/Europe XVIe-XXe siècle. (Ed. L. Turgein-D. Delage-R. Ouellet) Quebec 1996. 489–512. *Tusor Péter*: A magyar egyház és Róma a 17. században. Vigilia 1999/7.. 503–513. *Uő:* A magyar egyház elit és Róma kapcsolatainak ismeretlen fejezetei (1607–1685). Bp. 2000. (PhD értekezés) Itt mondok köszönetet a szerzőnek, amiért igen alapos kéziratos művét használhattam. *Molnár Antal*: Róma és a török hódoltság (A missziószervezés történetének vázlata). In: Felekezetek és identitás Közép-Európában az újkorban. Szerk. Illés Pál Attila. Bp.-Piliscsaba 1999. 35–54.

Ezek közül az átfogó jelentések közül az egyik, Francesco Ingolié, több évszázados lappangás után, most került elő: Fabio Tosi olasz történész fedezte fel egy római családi levéltárban, (pontosabban szólva azonosította a korábban is katalogizált kötetet Ingoli elveszettnek hitt munkájával), eddig tehát teljesen ismeretlen volt a kutatás számára.[7] A másiknak, Urbano Cerri eredeti formájában szintén kiadatlan jelentésének Magyarországra vonatkozó eredeti szövegét, a legjobbnak tartott kéziratok változatait is közölve, olaszul, és magyar fordításban (legjobb tudomásom szerint elsőként), e tanulmány függelékében közlöm.[8]

A Hitterjesztés Szent Kongregációja a megalapítását követő évszázadban három alkalommal is készíttetett átfogó jelentést a világ misszióiról, a hittérítés helyzetéről a különböző országokban. Először 1630–31-ben Francesco Ingoli, a Kongregáció időrendben első (és egyben legfontosabb) titkára írt öt hosszú, levélformájú értekezést a világ misszióiról, egyet-egyet az akkor ismert összes (azaz négy) kontinensen folyó térítő munkáról, majd egyet magáról a Propaganda munkájáról. 55 évvel a Kongregáció megalapítása után, egy egészen más politikai és vallási helyzetben, 1677–78-ban a Kongregáció egy másik, Ingolihoz hasonlóan buzgó és felkészült titkára, Urbano Cerri XI. Ince pápának terjesztett elő egy nagy áttekintést a világ misszióiról. Végül Niccoló Forteguerri, aki azután negyedszázaddal később szintén a Kongregáció titkára lett, ekkor azonban még csak egy reményteljes fiatal, egy kitűnő kúriai kapcsolatokkal rendelkező, sikeres író volt, készített 1706–1709-ben egy újabb összefoglalót a világ misszióiról. Mindhárom jelentés további élete, kiadásának története igencsak kalandosan alakult.

A Propaganda első titkára

Az első nagy értekezés szerzője, Francesco Ingoli oroszlánszerepet játszott abban, hogy a Hitterjesztés Szent Kongregációja a római kúria egyik legfontosabb, legnagyobb befolyású szerve lett. Ingoli 1578-ban született Ravennában, a padovai egyetemen jogot tanult, majd a jogtudományt tanította. Mint szinte minden kúriai karrierben, Ingoliéban is kiemelkedő fontosságú volt az egyes bíborosokhoz és pápákhoz való személyes kapcsolat. A nagyműveltségű ravennai papra 1606-ban figyelt fel Bonifacio Gaetani bíboros, romagnai legátus, aki mellett ezután Ingoli az igen fontosnak számító *uditore* tisztségét kapta. Patrónusát követve Francesco Ingoli Rómába jött. Gaetani 1617-ben bekövetkezett halála után, szintén mint uditore, egy másik kardinális, Orazio Lancellotti szolgálatába állt, 1620-ban azonban Lancellotti is meghalt.[9] Ingoli ekkor, igen nagy szerencséjére, a leendő pápában találta meg a következő patrónusát.[10] Alessandro Ludovisi bíboros jól ismerte

[7] *Francesco Ingoli*: Relazione delle quattro parti del mondo. Ed. Fabio Tosi. Roma 1999. (= *Tosi*: Ingoli)

[8] Cerri jelentésének Moldvára vonatkozó részét kiadta: Moldvai csángó-magyar okmánytár. (1467–1706). Szerk.: *Benda Kálmán*. Összeállították: Benda Kálmán, Jászay Gabriella, Kenéz Győző, Tóth István György. Bp. 1989. I–II. 674–676. és *I. Bianu:* Vito Pilutio. Documente inedite din archivului Propagandei. Columnalui Traianu. IV. 1883. 161–163.

[9] Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi. IV. Ed. Patritius Gauchat. Monasterii 1935. 10. 12.

[10] *Josef Metzler*: Francesco Ingoli, der erste Sekretaer der Kongregation (1578–1649). In: Memoria rerum I/1. 197–243. *Tosi*: Ingoli XVII–XXX. és 293–329. *Roberta Vicchi*: I mille volti della missione. Francesco Ingoli da Ravenna al mondo. Ravenna 1999. 2–3. *Nicola Kowalsky*: Il testamento di Monsignor Ingoli primo segretario della Sacra Congregazione „de Propaganda Fide". Neue Zeitschrift für Missionsgeschichte 19. 1963. 272–283. Enciclopedia cattolica, VI. Roma 1951. 2009–2010.

a tudós ravennai papot, így nem csoda, hogy nem sokkal azután, hogy 1621-ben XV. Gergely néven pápává választották, Ingolit bízta meg az unokaöccse, Ludovico Ludovisi nevelőjének feladataival. Alig pár hónappal később a fiatal tanítványból bíboros, „cardinale-nipote", azaz a főminiszteréhez hasonló befolyású pápai unokaöccs, továbbá a Hitterjesztés Szent Kongregációja tagja, majd prefektusa lett.[11]

Ingoli egyértelműen XV. Gergely pápa és Ludovico Ludovisi kardinális embere volt, ám XV. Gergely 1623. évi halála, majd pártfogója, Ludovisi kardinális bukása után is megtartotta a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkári tisztét, sőt „túlélte" az újabb támogatói, VIII. Orbán pápa rokonai, a Barberini-bíborosok száműzetését is, ő maradt a Kongregáció titkára egészen 1649-ben bekövetkezett haláláig. Ennek az volt az oka, hogy mind a két újabb pápával, VIII. Orbánnal (1623–1644) és X. Incével (1644–1655) is igen jó kapcsolatot épített ki azokban az években, amikor azok még Maffei Barberini és Giovanni Battista Pamphilij bíborosokként a Kongregáció tagjai voltak. Ingoli valóban igen művelt ember volt, alkalmas a világ misszióinak kézben tartására. Az anyanyelvén, az olaszon, és a kúria nyelvén, a latinon kívül, görögül, franciául, spanyolul, sőt egy ravennai honfitársa, Girolamo Fabri szerint, aki három évig a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárságán is dolgozott, még arabul is tudott. Ingoli nemcsak jogtudós volt, de csillagásznak és földrajztudósnak is számított, és egy kis értekezést is írt Galileo Galilei tanai ellen (amelyekben veszélyes, a protestánsoknak kedvező pápaellenes támadást látott). Galilei írásban válaszol Ingolinak, aki újból replikázott erre, majd Ingolinak Johann Kepler felelt. Így Ingoli — akit azután az inkvizíció Galilei perében szakértőnek is felkért — az ekkor már túlhaladottnak számító ptolemaioszi világkép mellett lépett fel. Emiatt ellentétbe került még a közeli barátjával, XV. Gergely pápa egykori államtitkárával, a Hitterjesztés Szent Kongregációja egyik nem bíboros tagjával, a Galilei mellett érvelő Giovanni Battista Agucchival is.[12] A missziók szempontjából azonban nem a kopernikuszi világkép körül vita a fontos, hanem az, hogy Francesco Ingoli, a Kongregáció titkára egy rendkívül művelt és tájékozott, a földrajz és csillagászat tudományában is jártas, noha elavult tanokért hadakozó emberként igyekezett (általában sikerrel) kézben tartani a missziók ügyeit Kongótól Japánig, Mexikótól Temesvárig.

Francesco Ingoli az 1620-as évek végén kezdett hozzá egy olyan átfogó mű megírásához, amely a katolikus egyháznak a világ minden pontján működő misszióit tárgyalta. A több évi munkával befejezett értekezés, mint említettem, öt

A Galileivel vitatkozó kéziratos értekezései mellett Francesco Ingoli több más munkát is írt, így egy kézikönyvet a plébánosok számára (*Francesco Ingoli*: De parochis et eorum offitio. Bononiae 1622.), és két munkát az egyházi szertartásokról. Ingoli tehát, bár nehézkes stílusát többen, így jó barátja, Giovanni Battista Agucchi nuncius is többször bírálták, nem az első könyvét írta a most bemutatott jelentéssel.

[11] *Andreas Kraus:* Secretarius und Sekretariat. Der Ursprung der Institution des Staatssekretariats und ihr Einfluss auf die Entwicklung moderner Regierungsformen in Europa. Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte. 55. 1960. 43–84. *Wolfgang Reinhard*: Nepotismus. Der Funktionswandel einer papstgeschichtlichen Konstante. Zeitschrift für Kirchengeschichte. 86 1975. 145–185. Die Hauptinstruktionen Gregors XV. für die Nuntien und Gesandten an den europaeischen Fürstenhöfen. 1621–1623. I–II. Ed. Klaus Jaitner. Tübingen 1997. I. 113–143.

[12] Dizionario biografico degli italiani. I. Roma 1960. 504–506. Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques. I. Paris 1912. 1049–1050.

levél formáját öltötte. A leveleket a közép-európai katolikus megújulás egyik kulcsfigurájához, a Csehországban térítő Valeriano Magni olasz kapucinus szerzeteshez (1586–1661) intézte.[13] Bár a levelek korántsem voltak fiktívek, azaz azokat valóban Valeriano Magninak szánta Ingoli, véleményem szerint ezek mégsem tekinthetőek igazi leveleknek, hanem csak levélformát öltött értekezéseknek. Ezt az bizonyítja, hogy amikor Ingoli Európa misszióit leírta (Európa volt az a kontinens, amelyet a titkár messze a legjobban ismert a négy földrész közül), akkor beszámolt a csehországi hittérítés eredményeiről is, noha ennek az egyik vezetője éppen a Hitterjesztés Szent Kongregációja által odaküldött misszionárius, Valeriano Magni volt. Magni — aki igen jó személyes barátságban állt Ingolival, — a csehországi térítésben, a jezsuitákkal és II. Ferdinánd császárral ellentétben, a békés meggyőzés eszközeit részesítette előnyben az erőszakos ellenrefomációval szemben. A pápák, bíborosok, királyok minden udvarban szívesen fogadott tanácsadója, a katolikus megújulás egyik igen sikeres írója végül fordulatokban gazdag életét a pápa parancsára elrendelt fogságban fejezte be, mutatva, hogy nézeteiből az egyházi felsőbbség parancsára sem engedett. A csehországi missziókat irányító Magninak aligha kellett elmagyarázni, hogy milyen tartományokból állt Csehország, kik azok a husziták és ki a prágai vagy olmützi érsek. Ingoli értekezése azonban, jelezve, hogy a titkár nem magánlevelet, hanem tudós memorandumot írt, a csehországi missziókat is bemutatta, noha az itt leírtak forrásai minden bizonnyal jórészt maga a címzett, Magni levelei voltak.

Ingoli — mint ez más leveleiből kitűnik — azért kívánta elküldeni Valeriano Magninak ezt a levélformájú értekezést, hogy ezt a befolyásos kapcsolatokkal rendelkező csehországi olasz hittérítő megmutassa a katolikus német fejedelmeknek, így győzve meg őket a harmincéves háború egyik döntő szakaszában a katolikus missziók fontosságáról. Ugyanakkor a titkár Agucchinak arról is írt, hogy munkája segítheti a Kongregáció bíborosait, amikor a különböző helyeken folyó missziókról kell határozniuk.[14]

Ingoli nem elégedett meg a kéziratos formával, hanem szerette volna kinyomtatni a munkáját, erre azonban sohasem került sor. Az említett Agucchi, a Hitterjesztés Szent Kongregációja korábbi tagja, ekkor velencei nuncius, figyelmeztette Ingolit a levelében foglalt, a katolikus misszíókról szóló információk roppant bizalmas jellegére. Ingoli 1629-ben megmutatta a művét Ippolito Aldobrandini és Roberto Ubaldini bíborosoknak is, ez utóbbi, a korábbi franciaországi nuncius, a Kongregáció egyik alapító tagja is volt.[15] A bíborosok a mű „zártkörű"

[13] Valeriano Magni 1621-ben XV. Gergely pápa rendkívüli követének, a szintén kapucinus Giacinto da Casalének titkáraként jött a térségbe, majd Ernst Harrach prágai érsek tanácsadója, és a csehországi kapucinus rendtartomány provinciálisa volt. Archivio storico della Sacra Congregazione de Propaganda Fide, Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli, Roma (=APF) SOCG Vol. 56. Fol. 165. 170. 173. Vol. 67. Fol. 164. 190. Vol. 70. Fol. 7. Dictionnaire de théologie catholique. IX/2. Paris 1927. 1553–1565. *Gaetano Moroni*: Dizionario di erudizione storici-ecclesiastica. Venezia 1840–1860. LXXXVI. 51. *Ignatius Kollmann*: Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide res gestae Bohemicas illustrantia I/1. Pragae 1623. passim. *German Abgottspon*: P. Valerianus Magni Kapuziner (1586–1661). Olten 1939. APF SOCG Vol. 56. Fol. 165. 170. 173.. Vol. 67. Fol. 164. 190. Vol. 70. Fol. 7.

[14] *Giovanni Pizzorusso:* Agli antipodi. 486. 19. jegyzet, gondos elemzés a Biblioteca Apostolica Vaticana Ottoboni-gyűjteményének iratai alapján.

[15] APF Acta SC Vol. 3. Fol. 1–2., Vol.4. Fol. 325. Vol. 6. Fol. 30.

kiadását javasolták, szigorúan a Propaganda belső használatára, ez segítené a bíborosokat a missziós munka irányításában, anélkül azonban, hogy a Kongregáció titkait illetéktelenek számára hozzáférhetővé tenné.

1633. június 13-án a Hitterjesztés Szent Kongregációja VIII. Orbán pápa jelenlétében tartott ülése megtárgyalta a kérdést, Ingoli munkájának kiadását, és a jelenlévő kardinálisok azt javasolták, hogy a Kongregáció nyomdája, a híres Poliglott Nyomda, kis példányszámban adja ezt ki, és ossza ki a bíborosok között.[16] Ingoli könyvét azonban a Kongregáció tagjai annyira belső használatra szánták, hogy még azt is előírták, hogy a bíborosok halála után az örökösök kötelesek a művet a Kongregációnak visszaszolgáltatni. A munka kinyomtatására azonban sohasem került sor, valószínűleg éppen az abban rejlő bizalmas információk miatt.

Ingoli művének ezután nyoma veszett, és a Hitterjesztés Szent Kongregációja történetével foglalkozó munkák csak rövid jegyzetben emlékeztek meg a titkár bizonyára fontos, de sajnos elveszett művéről, amelyről csak utalásokat ismertek.[17] Fabio Tosi olasz történész néhány évvel ezelőtt fedezte fel az eredeti kéziratot a római állami levéltárban, a Santacroce család római levéltárában, és közölte példamutatóan gondos kritikai kiadásban. Ezt a kéziratot valószínűleg a remélt kinyomtatáshoz készítették elő, az európai missziókat tárgyaló első rész végén ott találjuk az egyik bíboros, valószínűleg Pamphilj, a későbbi X. Ince pápa, engedélyét is: Imprimatur. A kötet nem sajátkezű, azt több írnok írta le, minden bizonnyal Ingoli kéziratából. A titkár ezt azután sajátkezű javításaival és megjegyzéseivel látta el, és azokat a neveket, amelyeket az írnokai nem ismertek, a szabadon hagyott helyekre saját kezűleg, utólag írta be. 1630 körül a római kúria írnokai számára szemmel láthatóan nemcsak a különböző afrikai és ázsiai helynevek, de Pázmány Péter is ilyen ismeretlen név volt. Noha Pázmány ekkor már másfél évtizede esztergomi érsek és 1629 óta a római anyaszentegyház bíborosa, az írnok kétszer is kihagyta ezt a furcsa nevet, az üresen hagyott helyre azután Ingoli illesztette be a magyar katolikus megújulás atyjának nevét.[18]

A kézirat feltehetően valamelyik Santacroce bíboros révén került a családi levéltárba, a legvalószínűbbnek Antonio Santacroce korábbi viterboi vicelegátus tűnik. Őt 1629-ben kreálta bíborossá VIII. Orbán pápa, seleukiai címzetes érsekként 1627 és 1630 között lengyelországi nunciusként szolgált, Chieti, majd Urbino érseke volt. Santacroce kétszer is szolgált a Hitterjesztés Szent Kongregációjában. Még bíborossá avatása előtt, mint pápai protonotarius a Kongregáció kardinálisi ranggal nem bíró, szakértő tagjai között találjuk, 1626. november 9-én vett részt először a Kongregáció ülésén, míg utoljára lengyelországi küldetése előtt, 1627. március 26-án. A következő ülés jegyzőkönyvében már Santacrocét és Montit úgy jegyezték be, mint akik utódai vesznek részt a Kongregáció ülésein, mert a pápa

[16] APF Acta SC Vol. 8. Fol. 245. no. 33. *Tosi*: Ingoli XXIX. *Josef Metzler*: The pontifical missionary library „de Propaganda Fide". Euntes doctete 21 1968. 347–360. *Giacomo Dalla Torre*: La tipografia poliglotta „ de Propaganda Fide". Studi e ricerche sull'Oriente cristiano. Roma XIV 1991. 2. 173–211. *Giovanni Antonazzi*: Il palazzo di Propaganda, Roma 1979. 27–28. *Willy Henkel*: The Polyglot printing-office of the Congregation. In: Memoria rerum I/1. 335–340.

[17] *Josef Metzler*: Prefazione. In: Memoria rerum I/1. XXVII., *Uő*: Francesco Ingoli erster ... Uo. 240–241. *Nikola Kowalsky-Josef Metzler*: Inventory of the Historical Archives of the Sacred Congregation for the Evangelisation of Peoples or „de Propaganda Fide". Roma, 1983. 16.

[18] *Tosi*: Ingoli 63.

Santacrocét Lengyelországba, Montit pedig Nápolyba küldte nunciusként. Santacroce helyét egy másik monsignore, Lorenzo Corsi foglalta el.[19] A Kongregáció a következő években gyakran fordult Santacrocéhez, mint varsói nunciushoz különböző missziókról információt kérve.[20] 1635. január 19-én azután ismét „első alkalommal" tüntették fel Santacroce nevét a jegyzőkönyvben, ezúttal azonban már azért, mert a pápa bíborosként a Hitterjesztés Szent Kongregációja tagjává nevezte ki, és így vett részt „először" az ülésen.[21] Mint korábbi varsói nunciust, VIII. Orbán a Kongregáción belül megalakított, a rutének kérdésével foglalkozó bizottságba (congregatio particularis) is kinevezte. Santacroce 1641-ben halt meg, 1642-ben a Kongregációban már a „boldog emlékű Santacroce bíboros helyére" kinevezett Giulio Savelli kardinálisról intézkedtek.[22] Magyarország misszióinak felügyelete nem tartozott Santacroce szokásos feladatkörébe, de azért magyar ügyekkel is foglalkozott. 1639-ben pl. a Kongregációnak VIII. Orbán pápa jelenlétében tartott ülésén ő referált a felsőmagyarországi konventuális ferences miszsziőprefektus, Giovanni Battista da Fiorentino részletes jelentéséről, talán azért is, mert ez a felvidéki, részint lengyel misszionáriusokból álló misszió szorosan kapcsolódott Lengyelországhoz.[23] Igen valószínű, ha nem is bizonyítható, hogy mint a Kongregáció tagja Santacroce kardinális kérte el Ingoli kéziratát, (amelyet korábban Luigi Capponi bíboros, a Kongregáció viceprefektusa sem akart visszaadni Ingolinak). A kötet azután, mint a római kúria oly sok fontos irata, ez alkalommal is egy kardinális halála után a pápai levéltár helyett az illető bíboros családi archívumába került.

Jelentés fél évszázad munkájáról

Még érdekesebb a Hitterjesztés Szent Kongregációja munkájáról szóló következő jelentés, Urbano Cerri Propaganda-titkár átfogó beszámolójának kiadástörténete.

Urbano Cerri prelátusi címmel már 1671-től a Kongregáció nem bíboros, szakértő tagja volt, majd 1672-től *judex substitutus* címmel vett részt a Propagandának a missziók ügyeiben ítélkező bíróságában. 1673-ban pedig, amíg a Kongregáció titkárává kinevezett portugáliai nuncius, Francesco Ravizza meg nem érkezett Rómába, *pro-secretarius*, helyettes titkári címmel Cerri irányította a Kongregáció munkáját. Ravizza 1673 novemberétől vette át a Propaganda irányítását, de alig másfél év után, 1675 májusában meghalt. Utóda még abban a hónapban Urbano Cerri lett, aki a Kongregáció 17. századi titkárai közül — Ingolit leszámítva — a legjobban a szívén viselte a Propaganda és a missziók sorsát. Alig négy évig volt azonban a Kongregáció titkára, mert 1679 nyarán váratlanul meghalt.[24]

[19] APF Acta SC Vol. 4. Fol. 131., Fol. 146., 158., 170. 190. 200.

[20] APF Acta SC Vol. 7. Fol. 17 /v.

[21] APF Acta SC Vol. 10. Fol. 162.

[22] APF Acta SC Vol. 35. Fol. 218/v.

[23] Acta SC Vol. 13. Fol. 342. Cong. 259. coram Sanctissimo, 19. Augusti 1639. No. 35., Vö. APF SOCG Vol. 81. Fol. 267. + 270/v.

[24] *Josef Metzler:* Die Kongregation in der zweiten Haelfte des 17. Jahrhunderts. In: Memoria rerum. I/1. 262–264. *Gaetano Moroni:* Dizionario XVI. 258.

A pápaság egy olyan abszolút monarchia volt, ahol — a világon egyedülálló módon — az uralkodót választották, méghozzá meglehetősen sűrűn. Ennek megfelelően, a bíborosi testület folyamatossága ellenére, minden új pápa megválasztása egyben gyökeresen új politika kezdetét is jelenthette. Aligha véletlen, hogy a Propaganda refomját szorgalmazó több fontos lépés akkor történt, amikor egy-egy új pápa bizonytalanságot és reményt egyszerre ébresztő elérkeztével új fejezet kezdődött a kúriában. VIII. Orbán pápa halála után, 1644-ben így készített Francesco Ingoli egy részletes feljegyzést a leendő pápa számára a teendőkről.[25] 1645-ben és 1655-ben, X. Ince és VII. Sándor pápasága kezdetén a Propaganda új beosztást készített a missziók irányításáról, újra felosztotta a világ országait az egyes bíborosok között.[26] XI. Ince pápa a közvetlen elődeinél sokkal jobban érdeklődött a hittérítés iránt, és sok más területhez hasonlóan, ennek az irányítását is át akarta alakítani. Ezért nem sokkal a pápa trónralépte, 1676. október 4., után a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkára, Urbano Cerri belekezdett egy, a világ misszióról szóló átfogó jelentés elkészítésébe. Azt, hogy a pápa maga adott-e erre utasítást, vagy a Kongregáció bíborosai kérték-e fel erre Cerrit, vagy esetleg a titkár a saját kezdeményezésre készítette-e el a terjedelmes kéziratot, nem tudjuk, de igen valószínűnek tűnik, hogy Cerri XI. Ince parancsát követte.

Urbano Cerri prelátusként, prosecretariuskent, majd titkárként nagyon alaposan megismerte a Kongregáció működését, igen jól informált volt a missziókról. Forrásai minden bizonnyal — mint ezt a magyarországi misszióra vonatkozólag megpróbálom bebizonyítani — a Kongregáció levéltárában fellelhető, a világ misszióiból Rómába befutott jelentések voltak. A hatalmas anyagban Cerri nagy áttekintő képességgel és erudícióval vágott rendet, jelentése minden tévedése ellenére arról tanúskodik, hogy a Kongregáció titkárának világos képe volt az oly sok országban, oly sok nyelven folytatott térítőmunkáról.

Cerri titkár XI. Ince számára készítette a jelentését, külön is kiemelte a pápa különös figyelmét a missziók és a Hitterjesztés Szent Kongregációja iránt: Jól tudja, írta, hogy XI. Ince nagy figyelmet fordít a misszióra, a Kongregáció tagjai többször szemtanúi lehettek ennek, amikor a pápa jelenlétében gyűltek össze. „Ezért tehát Szentséged szemei elé terjesztek egy rövid jelentést arról, hogy milyen állapotban van most a hit terjesztése a világ minden táján, a célból, hogy atyai buzgóságod azokat a gyógymódokat és azt a segítséget, amelyek a legszükségesebbeknek, és legalkalmasabbaknak tűnnek, alkalmazhassa, mind a katolikusok megsegítésére, mind pedig a pogányok és az eretnekek megtérítésére." Cerri nagy bizalommal fordult az új pápához, nemcsak leírást adott a misszióról, de sok javaslatot is tett, és gyakran élesen kritizálta a missziók irányítását, a Propaganda munkáját, amelyben szerinte egyre jobban eluralkodott a rutin, és mind ritkább lett az újítás, a kezdeményezés.

Cerri jelentésének számos kéziratos másolata, mint az e tanulmány függelékében a Corsini-könyvtárból közölt is, akárcsak a Propaganda levéltárában vagy a vatikáni könyvtár Barberini-gyűjteményében található kézirat, már a címében

[25] *Joseph Grisar*: Francesco Ingoli über die Aufgaben des kommenden Papstes nach dem Tode Urbans VIII (1644). Archivum Historiae Pontificiae 5. 1967. 289–324.

[26] APF Acta SC Vol. 16. Fol. 338. Vol. 24. Fol. 17. 37–38. APF Misc. Varie Vol. XIV/a. Fol. 642.

is az 1677. évszámot viseli. Ezt a datálást fogadta el a pápaság legfontosabb történetírója, Ludwig von Pastor is, aki XI. Ince pápaságát tárgyalva beszámolt Cerri munkájáról is.[27] Bernard Jacqueline, Franciaország misszióinak kutatója,[28] azonban meggyőzően 1678 elejére datálta a kéziratot, mondván, hogy Dél-Ázsia misszióiról szólva, Cerri a szövegben a jezsuitákról ír, és ekkor a Hitterjesztés Szent Kongregációja 1677 végén tartott ülésére céloz.[29] Ezt a datálást, a kézirat 1677 végén-1678 legelején történt befejezését, megerősítik a Magyarországról írottak is, amelyekre természetesen az olasz, német vagy francia történészek nem figyelhettek fel. „Két éve a szent emlékű X. Kelemen" kinevezte a belgrádi püspökségre Mattia (itt tévesen: Matteo) Berniakovichot, írta Cerri. (Fu due anni sono dalla santa memoria di Clemente X provisto di questo vescovato Fra Matteo). X. Kelemen pápa 1675. december 20-án kelt brévéjével nevezte ki Berniakovichot belgrádi püspöknek,[30] azaz a „két évvel későbbi" jelentés 1677 legvégén, vagy még inkább 1678 elején íródott. Damokos Kázmér erdélyi apostoli vikáriusról, a 17. századi erdélyi katolicizmus egyik kulcsfigurájáról pedig Cerri mint élő, bár nagyon beteg személyről emlékezett meg – valóban, Damokos Kázmér 1678. szeptember 5-én halt meg Csíksomlyón.[31] Cerri írt arról is, hogy Damokos kérésére és a Kongregáció javaslatára XI. Ince pápa Kájoni János ferencest Damokos koadjutorává nevezte ki 1677. június 13-án.[32]

Mivel azonban az 1677. évszámot aligha véletlenül viseli a jelentés számos kézirata, én azt hiszem, hogy joggal tehetjük fel, hogy Cerri 1677 legvégén már elkészült a művével, de a következő év legelején még javítgatta a munkáját, hogy azután azt teljesen naprakészen terjessze be a pápának.[33]

Cerri jelentése igen kritikus volt az egyházzal szemben, ez is jelzi, — ami természetesen számunkra a forrásértékét rendkívül nagy mértékben megnöveli, — hogy nem a világnak szánt propagandairatot akart készíteni, hanem belső

[27] *Ludwig von Pastor*: Geschichte der Paepste. Freiburg i. B. 1928–1930. XIV/2. 997–998.

[28] *Bernard Jacqueline:* L'histoire de l'Église de France dans les archives de la SC „de Propaganda Fide". In: L'histoire des croyants, mémoire vivante des hommes. Mélanges Charles Molette. Abbeville 1989. 429–438. *Uő*: La Sacrée Congrégation de Propaganda Fide et le réveil de la conscience missionnaire en France au XVIIe siècle. In: Les réveils missionaires en France du moyen age à nos jours. Ed. Guy Dubosc et André Latreille. Paris-Lyon 1980. 107–121.

[29] *Bernard Jacqueline*: L'organisation centrale de la propagation de la foi en 1678 d'après le rapport d'Urbano Cerri au pape Innocent XI. Neue Zeitschrift für Missionswissenschaft XXII. 1. (1966) 16–31. különösen 19. Jacqueline tanulmánya gyakorlatilag változatlan formában két másik folyóiratban is megjelent: *Bernard Jacqueline*: L'organisation centrale de la propagation de la foi en 1678 d'après le rapport d'Urbano Cerri au pape Innocent XI. Revue Historique de droit français et étranger. 4. XLIII. 1965. 464–481., illetve: *Bernard Jacqueline*: L'organisation centrale de la propagation de la foi en 1678 d'après le rapport d'Urbano Cerri au pape Innocent XI. Documents (Roma) 32. 1965. 232–240.

[30] *Miroslav Premrou:* Serie dei vescovi romano-cattolici di Beograd. Archivum Franciscanum Historicum. 18. 1925. 56.

[31] APF SOCG Vol. 471. Fol. 175. Modesto a Roma beszámolója Damokos Kázmér haláláról és a Kájoni kinevezése körüli bonyodalmakról. A Relationes 292. oldalán tévesen jelöltem meg 1677-et Damokos halála évének.

[32] *Karácsonyi János:* Szent Ferencz rendjének története Magyarországon. II. Bp. 1924. 247.

[33] A kéziratokon szereplő cím természetesen nem feltétlenül Cerritől származik. Erre mi sem utal jobban, mint a Corsiniana könyvtár 283. Col. 40. F 30. jelzetű kötete, amely a „boldog emlékezetű" XI. Ince pápának átnyújtott beadványról szól, tehát csakis a pápa halála, 1689 után keletkezhetett: Relazione dello stato della Congregazione e missioni di Propaganda Fide fatta alla santa memoria di papa Innoceno Undecimo.

használatra szolgáló, és a hibákat és eredményeket minél jobban feltáró és bemutató dokumentumot írt.

Emiatt a katolikus egyház az eredeti olasz szöveget a mai napig nem nyomtatta ki. Akárcsak az egyház belső reformját javasló, másfél száz évvel korábban, 1537-ben készült, bizalmas belső kúriai feljegyzés, a híres *Consilium de emendanda ecclesia*,[34] ez is a protestánsok kiadásában látott napvilágot, akik örömmel fedezték fel benne a katolikus egyház állapotának kíméletlen kritikáját. Cerri jelentését a katolikus hittérítés ellenségei, a protestánsok szerezték meg, akik lefordították és mint az egyház hibáinak jegyzékét terjesztették Európában.

Cerri beadványáról számos kéziratos másolat készült,[35] ezek egyike a svájci Sankt Gallen kolostorának könyvtárába került. 1712-ben azonban Bern és Zürich kantonok protestáns csapatai legyőzték a sankt galleni apát katonáit és elfoglalták a kolostort. Cerri kéziratát mint hadizsákmányt a zürichi könyvtárba vitték, ennek igazgatója pedig lemásoltatta és elküldte az ír szatirikus írónak, Richard Steelenek (1672–1729). Steele, kora egyik legismertebb szatirikusa, több élclap kiadója hamar felismerte Cerri jelentésének a jelentőségét, és 1715-ben angol fordításban közreadta ezt Londonban.[36] Ezt a fordítást Steele egy módfelett gunyoros bevezetőben magának XI. Kelemen pápának ajánlotta. Cerri kéziratát Steele kiadása alapján azután franciára is lefordították.[37] Ezt a könyvet persze nem a Napkirály Franciaországában, hanem a toleráns Hollandiában, Amszterdamban adták ki, még ugyanabban az évben, 1715-ben. A pápának szóló ajánlás nem tévesztett meg senkit, a könyv indexre került – azaz a katolikus egyház betiltotta a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárának XI. Ince pápa számára készített átfogó jelentését a világ misszióiról.

Egy antiklerikális gúnyvers szerzője a Kongregáció élén

Indexre került a Hitterjesztés Szent Kongregációja egy másik titkárának, a Propaganda megalakulását követő évszázadban a világ misszióiról készült harmadik jelentés írójának, Niccoló Forteguerrinek a műve is, igaz, nem maga a missziókról szóló beszámoló, hanem a főművének tartott *Ricciardetto* című szatirikus költeménye.

Niccoló Forteguerri (1674–1735) pistoiai nemesi családból származott, apai családjában már a 15. században találunk egy bíborost, míg anyai ágon igen szoros

[34] Réforme et Contre-Réforme (Nouvelle histoire de l'Église 3.) Ed. Hermann Tüchle-C. A. Bouman- Jacques Le Brun. Paris 1968. 163.

[35] A jelentésnek számos kéziratos másolata ismert, többek között madridi, londoni, perugiai és müncheni könyvtárakban. *Ludwig von Pastor*: Geschichte der Paepste. Freiburg i. B. 1928–1930. XIV/2. 997–998. További példányait, amelyeket a szakirodalom eddig nem ismert, a római Archivio di Stato-ban Fabio Tosi, Ingoli jelentésének felfedezője találta meg, ezek egyike a Santacroce család levéltárában az Ingoli-kéziratot megelőző levéltári kötet. *Tosi*: Ingoli XXXII.

[36] An account of the state of the religion throughout the world written for the use of the pope Innocent XI by Monsignor Cerry, secretary of the Congregation de Propaganda Fide with a large dedication to the present pope.. by Sir Richard Steele. London, 1716.

[37] État présent de l'Église romaine dans toutes les parties du monde écrit pour l'usage du pape Innocent XI par Monsignor Urbano Cerri, sécrétaire de la Congrégation „de Propaganda Fide", avec un épitre dédicatoire du chevalier Richard Steele au pape Clément XI. Amsterdam 1716.

rokoni kapcsolatok fűzték a korabeli római kúria legelőkelőbb köreihez. Ezeknek a pápaság világában oly fontos kapcsolatoknak köszönhette ő is a karrierjét. Egyházi pályájára lépett és jogi tanulmányokat végzett, és már egészen fiatalon drámát és filozófiai értekezéseket írt. Carlo Fabroni, aki nemcsak szintén pistoiai volt, de ráadásul Forteguerri anyai nagybátyja is, XII. Ince pápa kegyeltjei közé tartozott. 1695-ben a pápa Fabronit a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárává nevezte ki. A magas posztra emelkedett nagybácsi Rómába hívta az unokaöccsét, aki itt alig húszévesen hamarosan már ismert írónak számított, így pl. halotti beszédet írt pártfogója, XII. Ince temetésére.

Fabroni igen közeli kapcsolatban állt Giovanni Francesco Albani bíborossal is, akit 1700-ban XI. Kelemen néven pápává választottak.[38] XI. Kelemen azután Fabronit bíborossá kreálta és így ő mint kardinális lett a Hitterjesztés Szent Kongregációja tagja, és ezekben az években a kúria egyik legfontosabb bíborosa, a janzenistákat elítélő Unigenitus bulla egyik kidolgozója. Fabroni támogatásával Forteguerri a pápai diplomácia szolgálatába lépett, és három évet töltött a madridi nuncius, Antonio Zonzadari kardinális mellett a spanyol örökösödési háború kezdeti, viharos éveiben.[39] Amikor Forteguerri 1705-ben visszatért Rómába, kihallgatáson számolt be XI. Kelemennek az igencsak gyorsan változó spanyolországi helyzetről. Jó benyomást tehetett a pápára, aki megbízta, hogy készítsen egy átfogó művet a Hitterjesztés Szent Kongregációja tevékenységéről, és a katolikus hit helyzetéről a világ országaiban. Forteguerri három évig, 1706-tól 1709-ig dolgozott az *Értekezés a missziókról Afrikában, Ázsiában és Amerikában, a Propaganda Fide levéltára alapján (Memorie intorno alle missioni di Africa, di Asia e di America estratte dall'Archivio di Propaganda Fide)* című nagy művén. A kézirat mindhárom kontinensről részletes földrajzi leírás adott, majd bemutatta a missziók rövid történetét és helyzetét.

A kötet arról tanúskodik, hogy a 18. század elején a kúria tudós köreiben már jóval nagyobb nyítottsággal és figyelemmel fordultak a bennszülött lakosság felé, mint a 17. század elején, amikor a szintén nagy műveltségű Francesco Ingoli még ökrökhöz hasonlította Afrika lakóit. Szerinte ugyanis az afrikaiak, bár gyakran bikaként vadok, de valójában melegszívűek, „és igen szívesen szolgálnak másokat, és mint kezes ökrök, szívesen hordják az igát."[40] Forteguerri munkája azonban — bár a Kongregáció kezdetben kedvezően fogadta — nem hozta meg számára a várt sikert és az egyházi karriert, nem nyerte el XI. Kelemen pápa tetszését.[41] A mű ugyanis a világ missziót tárgyalva éppen az akkor még legfontosabb (bár fontosságából gyorsan vesztő) kontinensről, Európáról nem szólt egy szót sem. A pápa pedig elsősorban erre lett volna kíváncsi, így az elkészült művet XI. Kelemen elsüllyesztette a levéltárban, a Hitterjesztés Szent Kongregációja számára pedig továbbra is Urbano Cerri harminc évvel korábbi áttekintése szolgált vezérfonalul.

[38] Enciclopedia dei papi Roma 2000. III. 405–420. különösen 414–416.

[39] Dizionario biografico degli italiani. IL. Roma 1997. 159–162.

[40] *Tosi*: Ingoli 236.

[41] APF SOCG Vol. 560. Fol. 159–160. APF Acta SC Vol. 77. Fol. 374–379. Dizionario biografico degli italiani. IL. Roma 1997. 159–162. Dizionario storico del papato. Ed. Philipe Levillain. Milano 1996. 342–345.

Forteguerri ekkor még mindig csak harmincéves volt. Az író a továbbiakban igen jelentős irodalmi és egyházi karriert futott be, ez utóbbiban nagy segítségére voltak a kúriai kapcsolatai. Bíborosi rangot azonban sohasem kapott, sem XI. Kelementől, aki elégedetlen volt a missziókról szóló munkájával, sem utódaitól, XIII. Incétől és XIII. Benedektől, bár ez utóbbi megválasztásakor, 1730-ban — a bíborosi kalap reményében — Forteguerri elővette a régi beszámolóját a világ misszióiról és kis változtatásokkal, a pápának ajánlva ismét beterjesztette azt. XIII. Benedek pápa azonban, aki a missziók iránt elődeinél sokkal jobban érdeklődött, a kúriai intrikák nyomán hamarosan elfordította a kegyét Fabroni bíborostól, és ez Fabroni unokaöccsének és támogatottjának, Forteguerrinek a reményeit is meghiúsította.[42]

A következő pápa, XII. Kelemen, még Lorenzo Corsini bíborosként igen jó barátságban állt Forteguerrivel, és bár kardinálissá ő sem kreálta, de 1730-ban kinevezte a missziókról szóló nagy munka szerzőjét a missziókat irányító kongregáció titkárává. Forteguerri ezt a tisztet 1735-ben bekövetkezett haláláig megtartotta.[43] Forteguerri titkársága elején gyakran foglalkozott erdélyi és magyarországi ügyekkel is, főként a rutének és a románok uniója foglalkoztatta.[44] Az *Értekezés a missziókról* tudós szerzője 1731-ben a fogarasi és a munkácsi unitus püspökségekről szólva, a Hitterjesztés Szent Kongregációja ülésén a bíborosoknak referálva, Máramaros megye helyének meghatározásához egy „geográfiai szótárt" is felhasznált, annak alapján tárgyalták e vidék helyzetét.[45] Forteguerri azonban ekkor már igen gyakran betegeskedett, a Hitterjesztés Szent Kongregációja napi munkáját helyette egy *prosegretario* irányította, és a missziókról szóló egykori memorandumában beterjesztett javaslatokból, mint pl. a kínai „bennszülött" papság képzése, csak keveset tudott megvalósítani.[46]

Forteguerri főművében, a *Riciardetto* című szatirikus hangvételű költeményben a kúria sok ismert alakját kíméletlenül kigúnyolta, gyakran név szerint említve őket, sokak szerint emiatt nem lett belőle sohasem bíboros. Forteguerri életében nem is adta ki ezt a munkát, amely így csak kéziratban terjedt és aratott nem csekély sikert. Amikor azután a Propaganda titkárának halála után, 1738-ban Velencében — a hatóságokat félrevezetendő, párizsi kiadási helyet feltüntetve — nyomtatásban is megjelent a *Ricciardetto*, az egyház szinte azonnal indexre tette. Nem nyomtatták ki Forteguerri másik nagy művét, az *Értekezés a missziókról*-t sem.

1828-ban Angelo Mai, aki öt évvel később Hitterjesztés Szent Kongregációja titkára lett, ekkor pedig a vatikáni könyvtár prefektusa tisztét töltötte be, ki akarta adatni nyomtatásban Forteguerri említett művét a missziókról. Ezt azonban Mauro Cappellari bíboros, a Hitterjesztés Szent Kongregációja prefektusa

[42] Enciclopedia dei papi. Roma 2000. III. 434–437.

[43] APF Acta SC Vol. 100. Fol. 219. Vol. 101. Fol. 40. 540. Dizionario storico del papato. Ed. Philipe Levillain. Milano 1996. 345–347.

[44] Acta S. C. de Propaganda Fide ecclesiam catholicam Ucrainae et Bielarusjae spectantia. Ed. Athanasius G. Welykyj. III. Romae 1954. 249–268.

[45] APF Acta SC Vol. 101. Fol. 114/r-v.

[46] *Josef Metzler*: Die Kongregation im Zeitalter der Aufklaerung. Struktur, Missionsplaene und Massnahmen allgemeiner Art. 1700–1795. In: Memoria rerum II. 34–36. APF Acta SC Vol. 105. Fol. 244. *Ludwig von Pastor*: Geschichte der Paepste. Freiburg i. B. 1930. XV. 605skk. *Stefania Nanni*: Roma religiosa nel Settecento. Roma 2000. 77–111.

(akit 1831-ben XVI. Gergely néven pápává választottak), megakadályozta, mondván, hogy az írás sok hibát tartalmaz. Ennél fontosabb lehetett azonban, hogy az egyház egy indexre tett, antiklerikálisnak tekintett szatirikus költemény szerzőjétől nem akart vatikáni, hivatalos kiadványt megjelentetni. Az *Értekezés a missziókról* így csak 1982-ben jelent meg nyomtatásban, Carmen Prencipe Di Donna irodalomtörténész kritikai kiadásában.[47]

A három jelentés közül, amely a világ misszióit tárgyalta, valójában csak kettőben találjuk meg Magyarországot. Forteguerri művében nem az az érdekes, hogy mit írt Magyarországról, hanem az, hogy egyáltalán nem szólt róla semmit – Európa ugyanis teljesen kimaradt a nagy jelentésből, amely csak a tengerentúli missziókat tárgyalta. Igaz, éppen ez volt az oka, hogy a pápa nem is fogadta örömmel Forteguerri munkáját. Az azonban, hogy egy olyan tájékozott, kitűnő egyházi kapcsolatokkal rendelkező író, mint Forteguerri, egyáltalán elkészíthetett egy, a világ misszióit bemutató értekezést Európa tárgyalása nélkül, véleményem szerint jól mutatja, hogy a 18. század elején már eltolódtak a hangsúlyok a Propaganda megalapítását követő évekhez képest. Igaz, az európai hittérítő munka, a protestánsok elleni küzdelem, bár egyre csökkenő mértékben, de továbbra is fontos szerepet kapott a Kongregáció tevékenységében, mégis, a 18. században a katolikus hitterjesztés már elsősorban a mind jobban feltárt tengerentúli világban remélt sikereket.

Ingoli jelentése a világ misszióiról

Francesco Ingoli tudós értekezése, amelyet alig pár évvel a Propaganda megalapítása után kezdett el írni, a missziók egységes, Róma-központú irányítására helyezte a hangsúlyt. A négy kontinensről szóló négy levélből kitűnik, hogy akár a svájci völgyek, akár a még alig ismert Szaharán túli Afrika misszióit tárgyalta, Ingoli a központi pápai irányítás alatt álló, azonos szempontok alapján vezérelt térítő munkát tartotta fontosnak.

Ingoli számára Amerika felfedezése a Biblia alapján törvényszerű volt – ha egyszer az apostoloknak a világ négy égtája felé indulva kellett a hitet terjesztenüik, és az Apokalipszis könyve is a világ négy sarkáról ír, akkor szükségszerű, hogy négy kontinens legyen. A gondviselés akarta így, hogy amikor Ázsiában és Afrikában a mohamedán pogányok, Európában pedig a protestánsok miatt nagy veszteségek érték a katolikus egyházat, akkor ezért új világok felfedezése kárpótolja.[48]

Ingoli mind a négy kontinenst egy-egy evangélista védelmébe ajánlotta (a Kongregáció titkára szerint az evangélisták száma is arra mutat, szükségszerű, hogy négy földrész legyen!). Afrika lakóit, mint már idéztem, a jámbor, szolgálni kész ökrökhöz hasonlította, ez az állat Szent Lukács jelképe. Ázsiát Szent Máté patrónusnak ajánlotta, akit emberarcú angyallal ábrázolnak, márpedig Ázsia lakói

[47] *Niccoló Forteguerri:* Memorie intorno alle missioni. Ed. Carmen Di Donna Prencipe. Napoli 1982. 1–175. *Josef Schmidlin*: Die Afrika Missionen nach Forteguerri (1707). Zeitschrift für Missionswissenschaft XVI. 1926. 123–133. *Uő.:* Die Amerika Missionen nach Forteguerri (1707). Zeitschrift für Missionswissenschaft XVI. 1926. 194–203. *Uő:* Die asiatischen Missionen nach Forteguerri (1707). Zeitschrift für Missionswissenschaft XVIII. 1928. 131–144.

[48] *Tosi*: Ingoli 238.

éleselméjűek, okoskodásra hajlamosak, de a vallás és kereskedelem dolgaiban is kitűnnek. Az ideküldendő misszionáriusoknak ezért eszes és tanult embereknek kell lenniük, hogy vitatkozhassanak a helyi tudósokkal, különösen Perzsiában és Kínában. Amerikát a titkár a sas jelképű János evangélista védelme alá helyezte. Mint a sas szárnyán, úgy repültek a felfedezők hajói az óceánon át Amerikába, és e királyi madár jelével nagy indián királyságokat hódítottak meg a kereszténység számára.[49]

Ingoli jelentéséből a számunkra természetesen az első, Európával foglalkozó rész a legfontosabb. Európa védelmezője szerinte Szent Márk evangélista, amelynek jelképe az oroszlán. Igaz, ez az állat éppen Európában nem él, ismerte el Ingoli, de mégis ez lehet Európa szimbóluma: Európa népei ugyanis észben, nagylelkűségben, katonai erőben, továbbá fennségességben és uralkodásra termettségben minden nép előtt járnak. Az európaiak, ez a nagylelkű, állhatatos, és őszinte nép, azokon belül is főként az olaszok, és leginkább a rómaiak, az afrikaiaknál és ázsiaiaknál jobban megőrizték az igaz hitet. Ezért az isteni gondviselés Szent Péter trónusát nem máshová, hanem Európába, azon belül is Itáliába, sőt pontosan Rómába helyezte, és ezért ennek a városnak a feladata a lelki és világi uralom a világ felett. A misszionárius kedvenc evangélistája Szent Márk volt, akiről ráadásul úgy tudta, hogy a rómaiak nyelvén, latinul és „római tömörséggel" írta meg az evangéliumát, Európa számára szabva a mondandóját. Szent Márk a Szentföldről, azaz Ázsiából származott, de Itáliába jött, majd Róma püspöke, Szent Péter Afrikába küldte, ott térítve halt meg, de legalább a holttestével mégis vissza akart térni Itáliába — ilyen volt az ideális misszionárius Ingoli számára.[50]

Ingoli Európája egy sajátos, Itália nélküli Európa, amelyből éppen a sok állam között megoszló Appennin-félsziget hiányzik teljesen. Ingoli számára Itália a katolicizmus szilárd erődje, amelyet mindenfelől szorongatnak az eretnekek és a pogányok — ezért írt roppant részletesen a svájci és a francia Alpok völgyeiben élő „eretnekekről" és az itt működő missziókról, amelyeknek az a feladata, hogy a kívülről beszivárgó mételyt távol tartsák.[51] Ingoli szemléletében Itália és az olaszok hívatása, hogy az itt már megvalósított tiszta katolicizmust a missziók révén a világ más részeibe is „exportálják". Ingoli szilárdan meg volt győződve arról, hogy a legjobb misszionáriusok csakis Itáliában találhatóak. Az olasz hittérítők, írta Ingoli, szilárdak a hitükben, műveltek, nyitottak a világra és ráadásul még nemes lelkűek is.[52]

Részben hasonló okokból Ingoli nem írt Spanyolországról és Portugáliáról, a két ekkor perszonálunióban élő királyságról sem. Ehelyett megelégedett azzal, hogy örvendezzen amiatt, hogy a Kongregációnak Spanyolországban nincs tennivalója, mert ott a szent inkvizíció nagy hatékonysággal őrködik a katolikus hit tisztaságán.

---

[49] *Tosi*: Ingoli 231–240.

[50] *Tosi*: Ingoli 235.

[51] *Giovanni Pizzorusso-Matteo Sanfilippo*: La Santa Sede e la geografia del Nuovo Mondo. In: Genova, Colombo, il mare e l'emigrazione italiana nelle Americhe. (Atti del XXVI congresso geografico italiano). Ed. Claudio Cerreti. Roma 1996. 607–618.

[52] *Giovanni Pizzorusso*: Agli antipodi 508. *Tosi*: Ingoli 60–67.

Nyugat-Európa áttekintése után Ingoli a német-római birodalom, majd a Habsburg-birodalom egyes tartományait mutatta be. Ezután, mint láttuk, részletesen szólt a Csehországban a fehérhegyi csatát követő, nagy lendülettel folyó hittérítésről is, bár a címzett, Valeriano Magni ennek az egyik főszereplője volt.

Ingoli arról is írt, hogy Valachiában, azaz Havasalföldön a lakosság nagy többsége ugyan görögkeleti vallású, de mégsem „hunyt ki teljesen a katolikus vallás, mert itt még a magyarok nagyszámú családjai élnek, különböző helyeken szétszóródva, akik megtartják a római egyháznak mind a hitét, mind pedig a rítusait. Nagy azonban itt a hiány katolikus papokban, ez az oka annak, hogy ezek hajlanak az eretnekségre." Moldva esetében a raguzai kereskedők szerepét emelte ki, akik segítik a missziókat.[53] Moldvába Erdélyen, Lengyelországon vagy Magyarországon keresztül lehetne misszionáriusokat bejuttatni, írta, ahogy már be is jutottak ide misszionáriusok a konstantinápolyi pátriárka vikáriusának misszióprefektúrájából.[54]

Moldva és Havasalföld esetében különösen jól látszik, hogy Kongregáció titkára a műve megírásakor milyen nagy mértékben támaszkodott a misszionáriusoktól Rómába befutó jelentésekre. Erről a két vajdaságról ugyanis ekkor még csak egy részletes beszámoló állt a Hitterjesztés Szent Kongregációja rendelkezésére, Andrea Bogoslavich konventuális ferences szerzetesé. Bogoslavich 1623 nyarán, miután XV. Gergely pápa parancsára bejárta Havasalföldet és Moldvát, Rómába visszatérve írt egy részletes jelentést a katolicizmus itteni állapotáról. A kalandos sorsú ferences barát — akiről az ellenségei azt terjesztették, hogy gályarab is volt — 1618-ban a havasalföldi vajda V. Pál pápához küldött követe, 1623-ban pedig XV. Gergely parancsára mint a moldvai, havasalföldi és bulgáriai missziók prefektusa járta be ezeket az országokat. 1625-ben a csíksomlyói kolostorban vette át a tirgovistei kolostor odamenekített ingóságait, míg az 1640-es években a moldvai Szabófalván térített, itt a fülében és a ruháján hordott rózsák miatt a hívek csak „rózsás barátnak" hívták.[55]

Ingoli az „elmúlt években kapott jelentésre" hivatkozva, megírta, hogy Havasalföldön 13 katolikus templom, és 400 háztartás katolikus van, ami összesen kilencszáz lelket jelent. Moldvában, ugyanezen jelentés szerint 15 katolikus plébániatemplom található, és ezer katolikus háztartás mintegy 2600 lélekkel. Bár Ingoli a jelentés szerzőjét nem nevezte meg, ezek a számok Bogoslavich beszámolójából származnak, akárcsak a huszitákra vagy a ferences kolostorokra vonatkozó információk. Ingoli mindössze annyit tett, hogy a Bogoslavich által megadott

[53] *Tóth István György*: Raguzai misszionáriusok levelei Rómába a magyarországi török hódoltságról (1571–1627). Ráday Gyűjtemény Évkönyve IX. Bp. 1999. 304–307., *Uő*: Missionari di Ragusa e l'inizio delle missioni cattoliche in Ungheria turca. Atti e memorie della Societá Dalmata di storia Patria. 2000. 73–130.

[54] *M.A. Belin- R. O. Arsène de Chatel*: Histoire de la latinité de Constantinople. Paris 1894. 166–208. *Gérard Tongas*: Les relations de la France avec l'Empire ottoman durant la première moitié du XVIIe siècle et l'ambassade à Constantinople de Philippe de Harlay, comte de Césy (1619–1640). Toulouse 1942. 63.

[55] APF SOCG Vol.82. Fol. 215/r-v. + 220/v. Andrea Bogoslavichra: Acta SC Vol. 4. Fol. 163/v. Moldvai csángó-magyar okmánytár I–II. 30–31. 41. 159–162. 170. 371. 344. 374–375. *Gheorghe Călinescu*: Alcuni missionari cattolici italiani nella Moldavia nei secoli XVII e XVIII. Diplomatarium Italicum. I. Roma 1925. 5–61.

lélekszámokat kerekítette, így 406 havasalföldi katolikus háztartásból 400, 1010 moldvai háztartásból és 2630 lélekből „több mint ezer" háztartás és „körülbelül 2600 lélek" lett a titkár összefoglalójában.

Moldva leírása után Ingoli Erdélyről szólt. Erdélyt, az ókori Dacia részét most a kálvinizmus és más szekták szorongatják, így az ariánusoké (antitrinitáriusoké). Ingoli szemmel láthatóan meg volt győződve arról, hogy az unitárius vallás, amelynek híveit, akárcsak általában a misszionáriusok, az ókori Ariusról ariánusoknak hívta, egy, az ókorból itt maradt eretnekséget, nem pedig a reformációval kialakult egyik felekezetet jelentette, pontosan így írt az ariánizmusról a svájci városokról szólva is.[56]

Erre az ariánus eretnekségre hajlanak Ingoli szerint Erdélyben a székelyek, ez „vad és hadakozó természetű" nép, (ugyanezekkel szavakkal jellemezte Ingoli az albánokat is!), amely háború esetén negyvenezer harcost is ki tud állítani. A székelyek között található a obszerváns ferencesek egy régi kolostora, folytatta Ingoli, nyilvánvalóan a csíksomlyói kolostorra utalva, – ahonnan azonban korábban már kihaltak a szerzetesek, itt csak egyetlenegy laikus testvér maradt.[57] A Hitterjesztés Szent Kongregációja a ferencesek közül egy új missziót irányított ide, és ezért jelenleg tizenegy szerzetes él itt, írta, akik innen kiindulva látják el a katolikusokat. A ferencesek mellett jezsuita misszionáriusok is vannak Erdélyben. Ezenkívül Bethlen Gábor legtöbbször hallgatólagos, néha pedig nyílt engedélyével — mivel a fejedelem ígéretet tett, hogy egyetlen vallást sem tilt ki az országából — katolikus misszionáriusok indultak Erdélybe, különösen a Belgrádban működő jezsuiták közül, akik már értek is el eredményeket. Bethlen Gábor halála után az özvegye, Brandenburgi Katalin vette át az uralkodást, aki Ingoli szerint „vagy katolikus, vagy hajlik arra, hogy kedvezzen a katolikusoknak." Emiatt az eretnekek haragudtak rá, és arra törekedtek, hogy elűzzék, „sőt azt hallottuk, hogy már rá is kényszeríttették arra, hogy lemondjon."[58]

Ezek a sorok — bár erre a kézirat olasz kiadója természetesen nem figyelhetett fel — roppant fontosak nemcsak Erdély és a magyarországi missziók, hanem Ingoli művének a szempontjából is. A munka ugyanis datálatlan, és a kiadója néhány, 1630-ban a grúziai, svájci és indiai missziókban történt eseményekre vonatkozó, nem egyértelmű utalás mellett főként azon, közvetett szempont alapján helyezte a befejezését az 1631. év első felére, miszerint Ingoli jelezte, hogy a műve megírásakor a Kongregáció aktái már négy kötetet töltöttek meg. Mivel a *négy* szót utólag írták be a *három* szó helyére, nyílván 1631-ben születhetett meg a munka végső formája, amikor a Kongregáció üléseinek jegyzőkönyveit immár az időrendben negyedik kötetbe vezették be.

---

[56] *Tosi*: Ingoli 51.

[57] *Karácsonyi János*: Szent Ferencz rendjének története Magyarországon. II. Bp. 1924. 413–438. *Boros Fortunát*: Az erdélyi ferencrendiek. Cluj-Kolozsvár 1927. 64–92. *Galla Ferenc:* A csíksomlyói ferencrendi kolostor viszontagságai Bethlen Gábor idején. A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve. IV. Bp. 1934. 283–302. *Boros Fortunát*: A csíksomlyói harminckét confrater. Cluj-Kolozsvár 1923. 31–39. Fekete könyv. Az erdélyi ferences kusztódia története. Szerk. Madas Edit. Szeged 1991. 40–43. *Boros Fortunát*: A protestáns fejedelmek kora. In: Az erdélyi katholicizmus múltja és jelene. Dicsőszentmárton 1925. 61–82. APF SOCG Vol. 2. Fol. 104.

[58] *Tosi:* Ingoli 61–62.

A gyorsan változó erdélyi események leírása nyilvánvalóan megerősíti ezt a datálást. Bethlen Gábor 1629. november 15-én bekövetkezett haláláról Ingoli mint jól ismert tényről ír, és számára Bethlen volt az utolsó előtti fejedelem. A leírtak Brandenburgi Katalin uralma idején történtek, és — bár még nem biztos hírként, de — Ingoli már Erdély egyetlen fejedelemasszonyának az 1630. szeptember 21-én bekövetkezett lemondatásáról is értesült, ám a következő fejedelemről még nem érkeztek hozzá hírek. Brandenburgi Katalin lemondása után pár hétig, 1630. december elsejéig Bethlen István uralkodott, róla azonban még éppen úgy nem tudott biztosat a Kongregáció titkára, mint a következő fejedelemről, a missziók történetében lényegesen nagyobb szerepet játszó I. Rákóczi Györgyről.[59]

Ingoli beszámolt a XIII. Gergely pápa által alapított erdélyi jezsuita kollégiumról (a kolozsvári egyetemről), ahonnan azonban, mint írta, a jezsuitákat elűzték.[60] Ezt az egyetemet újra fel kellene állítani Magyarországon, itt azután erdélyieket és magyarokat taníttatnának, hogy Erdélybe, és ezenkívül Moldvába és Havasalföldre is küldjék őket. A Hitterjesztés Szent Kongregációjának egyelőre ez még nem sikerült, állapította meg Ingoli, pár évvel a nagyszombati jezsuita egyetem megalapítása előtt, de az isteni gondviselés segítségével mégiscsak remélhető, hogy hamarosan sikerülni fog.[61]

A Hitterjesztés Szent Kongregációja a Habsburgok kezén lévő Magyarországot, mint ez a Kongregáció aktáiból és a misszionáriusok levelezéséből kitűnik, Németországhoz tartozónak tekintette, Ingoli világosan meg is fogalmazta ezt:

„Németország keleti tartományai között, amelyek Erdéllyel határosak (!), található a magyar királyság, amely Pannónia egy részét is magában foglalja". Ez az ország, ha a földjét és az éghajlatát tekintjük, Európa minden más országánál különb. A török zsarnoksága azonban Magyarország legnagyobb részére kiterjed, továbbá Luther és Kálvin és más szekták eretnekségei is elterjedtek erre, így azután egykori nagysága nyomorúsággá változott. Ingoli ezután Pázmány Péternek, „ennek a nagyon értékes és buzgó" főpapnak a katolikus vallásért tett erőfeszítéseit dicsérte.

Ahol azonban a betegség nagyon erős, írta a titkár, ott, azért, hogy a beteg a gyógyításba bele ne haljon, óvatosan kell eljárni a gyógymóddal is. Ezért azután nem lehet azzal a szigorral fellépni Magyarországon a hit ellenségeivel szemben, mint ahogy II. Ferdinánd császár a többi országaiban tette, mert a magyarok mindig készek arra, hogy fellázadjanak, és itt a törökök felé is „nyitottak a kapuk". Ingoli, mint minden 17. századi katolikus misszionárius, a vallásszabadságot a lehető legrosszabb dolognak tartotta, hiszen ez a kor sem protestáns, sem katolikus oldalon nem ismerte a vallási türelmet. Már az is nagy eredmény II. Ferdinánd számára, írta a titkár, hogy a magyar országgyűlések a katolikus vallás ellen nem hoztak még a korábbiaknál is rosszabb törvényeket.

---

[59] *Tóth István György*: Az első székelyföldi katolikus népszámlálás. (Szalinai István bosnyák ferences jelentése 1638-ból). Történelmi Szemle XL. 1998. 61–85.

[60] *Veress Endre:* A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig. Erdélyi Múzeum XXIII. (I) 1906. 169–193., 249–263., 319–320. *Szögi László*: Memoria universitatum et scholarum maiorum regni Hungariae. 1367–1777. Bp. 1995. passim. *István György Tóth*: Le universitá minori in Ungheria nel Seicento e nel Settecento. In: Le universitá minori in Europa (secoli XV–XIX). Ed.: Gian Paolo Brizzi- Jacques Verger. Rubinetto 1998. 221–227.

[61] *Tosi:* Ingoli 62.

A magyar főpapok: az esztergomi érsektől Visemburgh püspökéig

Ingoli ezután bemutatta a magyarországi egyházmegyéket, latin (illetve a pécsi esetében olasz) formájukban megnevezve az esztergomi és kalocsai érsekeket és a szuffraganeus egyházmegyéiket: Egymás után felsorolta az egri, váci, pécsi, nyitrai, veszprémi, szerémi, zágrábi, erdélyi, csanádi és boszniai püspököket, kifelejtve azonban a győrit. Emellett a kalocsai érsekséghez tartozó püspökségek között megemlítette a különös nevű Voccadrense és a Visemburgh egyházmegyék püspökeit. Amíg a „vescovo Voccadrense" valószínüleg a váradi püspök nevének (Varadiense) másolás közben eltorzult alakjából született, addig a „visemburgi" püspök már igazi tévedés. Minden bizonnyal Fehérvár német neve, Weissenburg torzult el az olasz írnokok, vagy éppen maga Ingoli tollán. Nándorfehérváron azaz Belgrádban azonban ekkor, már és még, nem volt püspökség, a gyulafehérvárit pedig Ingoli erdélyi néven már felsorolta. Ez a Visemburgh tehát Székesfehérvár lehetett, itt azonban Mária Terézia reformjáig nem volt katolikus püspökség. Ingoli egyik fő forrása, Pietro Massarecchi albán pap egyházlátogatása során azonban 1624-ben a többi magyarországi főpappal együtt a nem létező székesfehérvári püspököt is megrótta, amiért nem a hódoltsági hívei között, hanem a császár udvarában él.[62]

A Hitterjesztés Szent Kongregációja nagy buzgalommal igyekezett rávenni a magyarországi püspököket arra, hogy menjenek a székhelyükre, bár néhányuk székvárosát az erdélyi fejedelem elfoglalta, folytatta Ingoli a beszámolót. Ez az erdélyi és a váradi püspökökre igaz is volt, de Ingoli itt mégis nagyot tévedett, hiszen valójában nem az erdélyi fejedelemséghez tartozó, hanem a török alatti püspökségek kérdése, az ottani főpapok rezideálási kötelezettsége volt napirenden a Kongregációban. Ha már maguk a püspökök nem mennek a székhelyükre, legalább misszionáriusokat küldjenek oda, szerzeteseket és világi papokat, követelte Ingoli. Amíg a törökökkel és az erdélyi fejedelemmel tartott a nagy (azaz a tizenötéves) háború, addig érthető, ha nem kereshették fel a székhelyüket, most már azonban megtehetnék. Pozítív példaként emelte ki Ingoli, hogy a pécsi püspök jezsuitákat küldött az egyházmegyéjébe, akik onnan Belgrádon túlra is merészkednek.[63] A Belgrád környéki katolikusok lelki gondozását azonban a Kongregáció a szendrői püspökre (azaz Alberto Rengjich raguzai ferencesre) bízta, akit a Propaganda saját költségén tart el, tette hozzá.[64]

Ezután a Kongregáció titkára az egykor a magyar királysághoz tartozó négy államról írt, némi tévedéssel kijelentve, hogy valaha Szlavóniának, Horvátországnak, Boszniának és Dalmáciának mind külön-külön királyai voltak – valószínűleg a „regnum" szó tévesztette meg a szerzőt. Szlavóniában és Horvátországban —

[62] APF Visite e Collegi Vol. 1. Fol. 66–82.

[63] A hódoltsági püspökségekre: *Tóth István György*: Koszovóból vagy Mezopotámiából? Misszióspüspökök a magyarországi török hódoltságban. Történelmi Szemle XLI. 1999. 279–329. A Hitterjesztés Szent Kongregációja a 17. század folyamán gyakran tett kisérletet ra, hogy elérje, hogy a hódoltságba kinevezett püspökök keressék fel egyházmegyéiket, de ez persze nem sikerült. APF Acta SC Vol. 3. Fol. 103–104. APF Lettere Vol. 3. Fol. 94. APF SOCG Vol. 75. Fol. 207–212/v.

[64] Rengjichre lásd: *Tóth István György*: Raguzai misszionáriusok.... 314–334. Necrologium fratrum minorum de observantia provinciae S.P. Francisci Ragusii. Analecta Franciscana VI. Ad Claras Aquas (Quaracchi) 1917. 435–436.

örvendezett Ingoli — nincs nyilvános protestáns vallásgyakorlat, csak katolikus, bár azért néhány nemesurat még nem lehetett rávenni arra, hogy a saját házában se tartson protestáns prédikátorokat.

Ingoli a horvát királyságot és Szlavóniát Magyarországtól különállő, önálló államokként sorolta fel, amelyeknek „most" szintén a német-római császár a királyuk. Ingoli megdicsérte a görögkeleti vlachok és a horvátok katonai tudását, ők mind jól szolgálnak a magyarországi háborúkban, a törökök nagy rémületére. Ezek a vlachok, vélte — logikusan, de hibásan —, Havasalföldről, azaz Valachiából valók, és Szerbián, Bulgárián, Bosznián, Dalmácián és Hercegovinán keresztül vándoroltak át a mostani lakóhelyükre.

A zágrábi püspökség északi részében magyarul beszélnek, de az eretnekség, azaz a protestantizmus ezt fertőzte meg a legjobban, míg a déli részén, ahol a „szláv, azaz illír" nyelvet beszélik, nagyrészt katolikusok élnek.

Ingoli szemmel láthatóan sokkal jobban ismerte ezeket az „illír" tartományokat, mint Magyarországot vagy Erdélyt, így a négy „királyságról" jóval bővebben szólt, ezekről minden bizonnyal sokkal több forrás is állt a rendelkezésére. (Erdélyről és Magyarországról három oldalt, míg az „illír" tartományokról nyolc oldalt írt.) A földrajzi tévedések azért itt sem kerülték el. Bár helyesen állapította meg, hogy „Dalmáciáról úgy vélik, hogy az antik Illiricummal azonos", ugyanakkor később Dalmáciáról, más néven Szlavóniáról írt.

A Skandináviától Stíriáig beszélt egyazon szláv nyelv

Horvátországról írva Ingoli alaposan túlbecsülte a szláv nyelvek rokonságát, valóságos kis himnuszt írt a mindenhol elterjedt szláv nyelvről, és fontosságáról a hittérítésben:

„A szláv nyelv, mely azonos az illírrel, Európa élő nyelvei között a legáltalánosabb, mivel az adriai tengertől kezdve északon az Óceánig elterjedt, és felöleli Dalmáciát, Isztriát, és a dialektus kis különbségével Stájerországot, Karintiát, Krajnát, (!) ezenfelül magában foglalja Horvátországot, Boszniát és Morvaországot, továbbá Csehországot és Lausitzot, és Sziléziát, és a vandálok földjét (!) és Lengyelországot és Litvániát, a velük egyesült tartományokat, és Poroszországot, és Moszkóviát, minden északi országgal és tartománnyal, amelyeket Skandináviának hívnak (!), és más környező régiókra is kiterjed, különösen kelet felé Rácországra és Szerbiára, Bulgáriára és Romániára, (ez ekkor Konstantinápoly környékét jelentette!) szinte egészen Konstantinápolyig, emiatt még a törökök is megértik."[65]

Nagyon hasznos lenne tehát, folytatta Ingoli, ha a Hitterjesztés Szent Kongregációja a „szlávok" számára külön iskolát létesítene, amelynek növendékeit sok országba lehetne kiküldeni, különös tekintettel Oroszország katolikus vallásra térítésére. Ebben főként magukra a ruténekre kell hagyatkozni, ám — tette hozzá Ingoli a maga jellegzetes, Itália-centrikus felfogásában, — „mindazonáltal azért, hogy Róma szelleme érvényesüljön, Itáliából is kellene odaküldeni" hittérítőket.

[65] *Tosi*: Ingoli 64. Ingoli egy másik memorandumában, amelyben amellett érvelt, hogy a Kongregáció nyomdájában minden nép nyelvén kell nyomtatni könyveket, megkülönböztette az „Illirica di San Girolamo"-t, azaz a latin betűs délszlávot, a cirill betűkkel írottól, az „Illirica di San Cyrillo"-tól. *Josef Metzler:* Mezzi e modi 47–50.

Ingoli a valóságosnál sokkal nagyobbnak látta az egységesnek tekintett „szláv nyelv" szerepét a hittérítésben: Nemcsak a rokon nyelveket vette egyazon nyelvnek, hiszen Konstantinápolytól Moszkváig, Varsótól Zágrábig szerinte ugyanazt a nyelvet beszélték. Ingoli úgy gondolta, hogy — igaz, a dialektus kis különbségével — Stájerországban, sőt még a korábbi leírásából jól láthatóan igen kevéssé ismert Skandináviában is ezt beszélik.

Az olasz misszionáriusok nehezen igazodtak el a hasonló hangzású, de mégis különböző szláv nyelvek között. Giacomo Boncarpi olasz konventuális ferences szerzetes, Belgrádba küldött missziópüspök például arról írt 1641-ben Francesco Ingolinak, hogy Bécsben tanulja egy fiatalembertől a leendő missziójában szükséges nyelvet, a horvátot. Korábbi missziója miatt Boncarpi már valamelyest tudott „morvául", és mint írta, nem nagyon talált különbséget ezen nyelv és a horvát nyelv között.[66] Guglielmo d'Oleggio olasz kapucinus pedig azt írta 1642-ben Ingolinak, hogy a dunántúli misszióba „horvátul, szlávul és dalmátul" tudó misszionáriusokat kellene küldeni — ő is nehezen igazodott el a szláv nyelvek között.[67] Ezt a tévedést megtaláljuk még Giacomo Micaglia, az első horvát-latin-olasz szótár készítője, a Temesváron missziózó apuliai jezsuita is egyik levelében is. Micaglia, aki tehát a horvát nyelvet nemcsak beszélte, de tudós szinten tanulmányozta is, arról igyekezett meggyőzni Francesco Ingolit, hogy az egyik temesvári tanítványát, egy újlaki horvát ifjút Itáliában nemcsak a dalmátoknak, de akár a bulgároknak fenntartott kollégiumi helyre is el lehet helyezni, „mert a bulgár nyelv ugyanaz, mint az, amelyet a Szerémségben beszélnek"![68]

Ingoli tehát a középkori magyar királyságot három különálló területként kezelte. Míg azonban a török hódoltságot Ingoli — mint látni fogjuk, Urbano Cerri titkár 46 évvel később írt jelentésével szöges ellentétben — a magyar királyság, bár „jelenleg" megszállt, de mégis szerves részének tekintette, addig nemcsak az Erdélyi Fejedelemséget, de Horvátországot és Szlavóniát is Magyarországtól különálló, egészen más régióhoz tartozó vidéknek látta. A titkár Magyarországtól külön kezelte Horvátországot, Szlavóniát és Dalmáciát, amelyeket Boszniával együtt egy külön „illír" világ részének tartott. Nyilvánvaló, hogy itt Ingoli az informátorait követte, és mivel hosszan írt a loretoi Collegium Illiricumról, minden bizonnyal az itt tanult és Rómában járt, vagy a pápai városban szép számban működő délszláv papok formálták a véleményét.[69] Közülük a Szilveszter-bulla hamisítójaként a magyar egyháztörténelemben is igen fontos szerepet játszott Giovanni Marnavich Tomko későbbi boszniai püspököt, a római horvátok temploma, a *San Geronimo degli Schiavoni* kanonokját, tudós latin értekezések és tudálékos hamisítások szerzőjét nagy valószínűséggel azonosítani is tudjuk, mert Tomko igen jó kapcsolatban állt Ingolival.[70]

---

[66] APF SOCG Vol. 83. Fol. 27/r-v. + 30/v. *Tóth István György:* Koszovóból 294.

[67] APF SOCG Vol. 85. Fol. 253.

[68] APF SOCG Vol. 411. Fol. 105. + 110/v. Acta SC Vol. 17. Fol. 78/v. APF SOCG Vol. 93. Fol. 257. *Miroslav Vanino*: Leksikograf Jakov Mikalja S. I. Vrela i prinosi (Sarajevo). 1933. 25skk.

[69] *Josip Juric*: Ilirski Kolegij u Loretu (1580–1860). Vrela i prinosi (Sarajevo) 13 (1982) 23–60. *Josip Juric-Mijo Korade*: Iz arhivske grade o Ilirskom Kolegiju u Loretu. Vrela i prinosi 13 (1982) 61–105.

[70] *Galla Ferenc*: Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai. Bp. 1940. 19–28., 52–67. *Tóth István György*: Bethlen Gábor mókás temetési menete. (Francisci András pálos

Ahogy Ingoli Moldva és Havasalföld esetében Andrea Bogoslavich konventuális ferences szerzetes jelentésére támaszkodott, úgy a Magyarországról írtaknak is elsősorban néhány, a Propaganda ekkor még csak alakuló levéltárából kikeresett összefoglaló jelentés volt a fő forrása.

Egyik forrását Ingoli többször idézte is: Boszniáról és a töröknek alávetett illír tartományokról szólva gyakran hivatkozott az antivari érsek, Pietro Massarecchi jelentésére. Massarecchi, egy koszovoi albán világi pap, a szófiai püspök korábbi szerbiai vikáriusa, későbbi antivari érsek 1623-ben a Propaganda által kiküldött apostoli vizitátorként járta be a török uralom alatt élő Szerbiát, Bulgáriát, Boszniát és a magyar hódoltságot, amelynek azonban csak a déli peremeig jutott el.[71] Massarecchi azután később, az éppen az ő jelentése nyomán kinevezett szendrői püspök, Alberto Rengjich halála után, 1631-től immár a montenegrói Antivari (Bar) érsekeként mint a belgrádi székhelyű szendrői püspökség apostoli vikáriusa irányította a hódoltság katolikusait egészen a haláláig, 1634-ig.[72]

A jelentése végén, Massarecchi egy belgrádi székhelyű missziópüspök kinevezését javasolta, erre a tisztre Ingoli jó ismerőse (és egyben feltehetően egyik forrása), az említett Giovanni Marnavich Tomko horvát kanonok volt a jelöltje. Tomko helyett azonban a Kongregáció a Rómában ugyancsak jól ismert Alberto Rengjich raguzai ferencest nevezte ki, aki a lateráni székesegyház „illír", azaz horvát nyelvű gyóntatójaként szolgált, és aki feltehetően szintén ellátta információkkal Francesco Ingolit.

Magyarországról írva Ingoli legfontosabb forrását az esztergomi érsek, Pázmány Péter nagy áttekintő beadványa jelenthette, ennek gondolatai tükröződnek vissza Ingoli soraiban. Ez a nem sokkal a Hitterjesztés Szent Kongregációja megalapítása után, 1622. június 20-án kelt igen fontos memorandum eddig csak másolataiban volt ismert, elveszettnek hitt eredetijét a Propaganda levéltárában egy elkeveredett, térben és időben egyaránt rosszul besorolt kötetben sikerül megtalálnom.[73]

szerzetes levele 1630-ból) Történelmi Szemle 1997. 119–131. *Kisbán Emil:* A magyar pálosrend története. I. Bp. 1938. 211–214.

[71] APF Visite e Collegi Vol. 1. Fol. 66–82. Kiadásai: *Krunoslav Draganović*: Izvješče apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katol. naroda u Bugarskoj, Srbij, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623 i 1624. Starine (Zagreb) 1938. 1–48. és *Marko Jačov*: Spisi Kongregacije za Propagandu Vere u Rimu o Srbima 1622–1644. Beograd 1986. 12–21. (Én az eredetit használtam.) Vö. *Daniel Farlatus*: Illyricum Sacrum. VII. Venetiis 1817. 123., Relationes 5–16. *Molnár Antal:* Pietro Massarecchi antivari érsek és szendrői apostoli adminisztrátor egyházlátogatási jelentése a hódolt Dél-Magyarországról (1633). Fons 1995. 175–220. *Tóth István György*: Egy albán érsek a magyarországi török hódoltságban. Pietro Massarecchi belgrádi apostoli adminisztrátor levelei a Hitterjesztés Szent Kongregációjához. In: Borsa Iván Emlékkönyv. Szerk. Csukovits Enikő. Budapest 1998. 245–282. *Uő*: A forgotten weapon of the Trento Reform: the apostolic visitation. In: Religious Ceremonials and Images. Ed. José Pedro Paiva. Coimbra 2002. 199–220.

[72] APF Visite e Collegi Vol. 1. Fol. 66–82.

[73] APF SC Dalmazia Miscellanea Vol. 3. Fol. 131–133. Az SC Dalmazia Miscellanea Vol. 3. kötet a Kongregáció levéltárosának figyelmetlensége miatt még a 17. század folyamán elkeveredett. A kötet a Kongregáció megalapítása, az 1622 utáni évekből tartalmaz Magyarországra és Boszniára vonatkozó leveleket, belső, kézzel írt címlapja is erre utal: „Ungheria, Bosnia. Tomus I." A kötetet a Kongregációban szokásos módon bőrbe kötötték, és ekkor, az íráskép alapján még a 17. század derekán, nyilvánvaló tévedésből, ez került a kötet gerincére: Relationi del 1643., majd a kötetet még egyszer, nemcsak időben, de térben is rosszul sorolták be, a dalmáciai vegyes iratok közé helyezték el – a levéltárost nyilván a boszniai levelek tévesztették meg. Az eredeti irat — bár több történész is kereste — eddig ismeretlen volt, de a másolatait már korábban kiadták: Archivum Romanum

Amikor Ingoli Erdélyről szólva nyomatékkal említette meg az elárvult csíksomlyói kolostor helyzetét, továbbá az egykori kolozsvári jezsuita egyetem feltámasztásának szükségességét, akkor a Pázmány Péter memorandumában leírtakat ismételte meg. Aligha véletlenül Ingoli Magyarországról szólván csak Pázmányt, „ezt az oly buzgó főpapot" dicsérte. Pázmány, mint a magyar püspökök és a magyar nemesség, a hódoltságot nem a török birodalom szerves részének, hanem a királyi Magyarország ideiglenesen megszállt területének tekintette, ahol természetesen a magyar király által kinevezett püspökök és érsekek fennhatósága érvényesül. A jezsuita Pázmány írt a pécsi püspök által egyházmegyéjébe küldött jezsuitákról is. Pázmányt Ingoli ezenkívül a bécsi Pasmaneum kollégium megalapítása miatt is megdicsérte. Amikor Ingoli a Magyar Királyságról ír, amelynek legnagyobb részét a török zsarnokság tartja elnyomva, akkor Pázmány felfogását visszhangozta. A hódoltságba kinevezett, de — Ingoli téves véleménye szerint az erdélyi fejedelemtől való félelmük miatt! — nem rezideáló megyéspüspökökről írott sorok is jórészt Pázmány beadványára vezethetőek vissza, bár itt minden bizonnyal hatott Ingolira a Propagandának az ezekben az években a rezideálási kötelezettségről a bécsi nunciussal, Carlo Caraffával folytatott sűrű levelezése is.[74]

Erdélyről lényegesen kevesebbet tudott a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkára, mint a királyi Magyarországról vagy éppen az „illír" tartományokról. A Kongregációnak sokáig nem sikerült megbízható információkat szereznie a távoli és nehezen megközelíthető fejedelemségről.[75] Ezért a Kongregáció két, Rómában tanuló erdélyi diáktól, Kun Szerafin obszerváns ferences szerzetestől és Nagyajtai Darkó János világi paptól kért és kapott 1629–30-ban feljegyzéseket az erdélyi katolicizmus helyzetéről. Ezek a feljegyzések jól tükrözik, hogy azokat a két diák Rómában, Erdélytől távol, emlékezetből és ezért több pontatlansággal írta meg.[76]

Kun és Darkó számos levélben is fordult Ingolihoz, és a két, Rómában tartózkodó pap valószínűleg személyesen is beszélt a Kongregáció titkárával, bár

Societatis Iesu. Austria Vol. 20. Fol. 175–176. Biblioteca Apostolica Vaticana, Vaticani Latini 6696. Fol. 75–77. *Hanuy Ferenc* (Ed.): Petri cardinalis Pazmany ecclesiae Strigoniensis archi-episcopi et regni Hungariae primatis epistolae collectae. Budapestini. 1911. I. 291–295. *Michael Laczko*: Memoriale archiepiscopi Strigoniensis Petri cardinalis Pázmány ad Sacram Congregationem de Propaganda Fide de modo iuvandi religionem catholicam in Hungaria anno 1622. Most. (Cleveland) 3 (1956) 83–93. (Laczko tévesnek bizonyult feltételezése szerint szerint az eredeti a referáló bíboros, Hohenzollern, olaszosan Zollerani kardinális iratai közt lappang: „inter eius chartas disperdita est".) Vö. *Tusor Péter*: A pápai diplomácia javaslatai 1639-ben a Szentszék részvételére a magyarországi katolikus restaurációban. Ráday Gyűjtemény Évkönyve IX. Bp. 1999. 19–27.

[74] APF SOCG Vol. 66. fol. 9. 41. 80. 100–101. 150. Vol. 67. Fol. 1. 19. 39. 41. 46. 49. Carlo Caraffa azonosnevű unokaöccse szintén aversai püspökként volt 1658–1664 között bécsi nuncius. *Donato Squicciarini*: Nunzi apostolici a Vienna. Roma 1998. 113–116. 130–132. Dizionario biografico degli italiani. XIX. Roma 1976. 485–494. 509–517. *Giovanni Pizzorusso*: „Per servizio della Sacra Congregatione de Propaganda Fide": i nunzi apostolici e le missioni tra centralitá romana e Chiesa universale. Cheiron 1998. 201–217.

[75] *Tóth István György*: Szent Ferenc követői vagy a szultán katonái? Bosnyák ferencesek a hódoltsági misszióban. Századok 2000. 762–769. 795.

[76] Relationes 237–246. APF SOCG Vol. 219. Fol. 381–384/v. Vol. 70. Fol. 160. 262. Vol. 79. Fol. 207–208/v. Vol 70. Fol. 160., 262. Vol. 77. Fol. 209. Vol. 269. Fol. 56. 110–119/v. Nagyajtai Darkót azután a Kongregáció még 1629-ben apostoli misszionáriusként Erdélybe küldte, ő azonban inkább a biztonságosabb királyi Magyarországot választotta.

erről természetesen nincs feljegyzésünk.[77] 1630. október 30-án például Anconából Kun Szeráfin arról írt Ingolinak, hogy aznap kapott levelet az erdélyi rokonaitól, akik azt írták, hogy Brandenburgi Katalin fejedelemasszony ismét áttért. E levelekben Erdélyről még sok minden mást is írtak, de a leveleket nem küldheti el, mert azok magyarul vannak, a tartalmukat pedig nem meri a papírra bízni, azaz a missziónárius azt sugallta, hogy hívják Rómába. Feltehetőleg Kun Szeráfintól értesült Ingoli Brandenburgi Katalin lemondásáról is. Kun Szeráfin az osdolai Kun grófok családjából származott, a fia volt Kun Gotthárd grófnak, a székelyföldi missziók egyik legfontosabb támogatójának.[78] Ezért a befolyásos erdélyi arisztokrata családból származó ferences minden bizonnyal első kézből származó információkkal láthatta el Ingolit az 1630. évben igen sűrűn változó erdélyi belpolitikai helyzetről is.

Urbano Cerri jelentése

A Propaganda számára a következő áttekintést a világ misszióiról 1677–78-ban Urbano Cerri, a Kongregáció titkára készítette, ennek a Magyarországról szóló részeit a függelékben kritikai kiadásban és fordításban is közlöm.

Cerri is kiemelte Itália missziós szerepét a jelentésében. Leírta, hogy milyen sokan jönnek Rómába, nemcsak a zarándokok, hanem Európa protestáns országaiból is nagy számban, akik csak azért utaznak ide, hogy a város nevezetességeivel megismerkedjenek. A Rómába özönlő külföldiek nagy serege, a nemesek és a szolgáik egyaránt, a katolikus vallás nagy hasznára van még akkor is, ha köztük eretnekek és pogányok is jönnek szép számmal. A látogatók ugyanis a Tiberis partján meggyőződhetnek arról, hogy a protestánsok vádjai hamisak, és a Rómában látottak hatására talán meg is térnek. Cerri azt is javasolta, hogy a pápa nevezzen ki egy, a Rómába látogató idegenekért felelős püspököt, aki őrködne azon, hogy az előkelő látogatókat a római „aljanép" ne zaklassa, és aki az eretnek (azaz protestáns) nemesekkel Rómában elbeszélgetne, elkísérné őket a fontosabb helyekre, hogy minél kedvezőbb képük legyen a katolicizmus fővárosáról.

Cerri munkájában — amelyben az is jól látszik, hogy az eltelt majd fél évszázad alatt mennyit bővültek a római kúria ismeretei pl. Afrika déli részeiről vagy a Távol-Keletről — Magyarországról igen sok vonatkozásban más képet találunk, mint Ingolinál. Cerri jelentésében az a legfeltűnőbb, hogy Magyarország kétszer is szerepel benne, méghozzá egymástól igen távol fordul el a „két" *Ungheria*. Először Cerri a török birodalom részeként tárgyalja Magyarországot, és ehhez kapcsolódóan szól Erdélyről, majd sok oldallal távolabb, immár a Habsburg-birodalom bemutatásakor még egyszer ír Magyarországról, ezúttal a királyi országrészről. A Kongregáció titkára tehát — éles ellentétben a Pázmány Péter feljegyzésére támaszkodó Francesco Ingolival — nem kezelte egységes (bár rész-

[77] APF SOCG Vol. 219. Fol. 387. (Darkó részletes leírása Erdélyről). APF SOCG Vol. 389. Memoriale Fol. 258. *György József*: A ferencrendiek élete és működése Erdélyben, Kolozsvár 1930. 279. 372. Vö. *Giovanni Pizzorusso*: Una presenza ecclesiastica cosmopolita a Roma: gli allievi del Collegio Urbano di Propaganda Fide (1633–1703). Bollettino di Demografia Storica XXII 1995. 129–138.

[78] APF SOCG Vol. 2. Fol. 106. Kun Szeráfinról Francesco Ingoli később az erdélyi bosnyák ferencesek egyik jelentése hátára, mintegy jegyzetként felírta: „Fra Serafino Cun figlio del signor conte Cotardo de Gioegey (=György) minore osservante s'é fatto Calvinista." APF Visite e Collegi. Vol. 16. Fol. 255/v.

ben ideiglenesen megszállt) országként Magyarországot, hanem a számára volt egy, a szultán, és egy másik, a császár uralma alatt élő Magyarország nevű ország.

Mivel ez a pápaság és a Propaganda számára az egész 17. század folyamán központi kérdés volt, Cerri is részletesen írt arról, hogy a hódoltsági egyházmegyék püspökeit is a magyar király nevezi ki. Ezek a püspökök nem keresik fel a híveiket, hanem a császár udvarában éltek. Szelepcsényi György esztergomi érseket és Bársony György egri püspököt Cerri külön megdicsérte a katolikus hit terjesztésében betöltött szerepükért, amelyet a lázadók és az eretnekek között végeztek.[79] Ez minden bizonnyal főként a Wesselényi-összeesküvés bukása utáni erőszakos ellenreformációban érvényesült, bár a törökök között, tette hozzá Ingoli, még ők is csak keveset tehetnek.[80] A belgrádi misszióspüspökségre azonban, állapította meg, a magyarországi egyházmegyékkel ellentétben, a Hitterjesztés Szent Kongregációja szabadon nevezhet ki püspököket. Cerri igen jól tájékozódott a dél-magyarországi hódoltsági püspökségek kérdésében, amely pedig annyira bonyolult volt, hogy még a török területen működő misszionáriusok és a bécsi nunciusok is többször belezavarodtak. A Propaganda titkára tudta, hogy 1676-ban I. Lipót mint magyar király szerémi püspökké nevezte ki Kéry János korábbi pálos generálist, ezt azonban a Szentszék nem fogadta el.[81]

Matteo Benlich halála után egy előkelő boszniai fiatalember, Mattia Berniakovich belgrádi püspöki kinevezést kapott a pápától, nem érdemei, hanem a missziókat anyagilag támogató és a törököktől védő családja fontossága miatt. Az új főpap azonban a fiatal kora miatt egyelőre a székét nem foglalta el, és ezért Giovanni a Derventa bosnyák ferences mint vikárius kormányozta a hódoltsági híveket.[82]

Cerri részletes és alapos leírását adta az erdélyi katolikus egyház helyzetének, az ott működő ferences misszionak.[83] A titkár beszámolt a csíksomlyói és a mikházai missziók iskoláiról is. Ezenkívül egy nagy tűzvészről szólt, amelyet a protestánsok (minden bizonnyal a brassóiak) annak tulajdonítottak, hogy a pápa ide küldött embereket, azért, hogy azok itt gyújtogassanak. Ez a hír, amelyet más misszionárius levelek nem erősítettek meg, jól mutatja, hogy a felekezeti feszültségek milyen hiedelmeket szültek, egy-egy természeti csapás magyarázatát keresve az emberek milyen könnyen találták meg azt a másik felekezet aljasságában. A brassói evangélikus polgárok számára, talán a korábbi évek erőszakos magyarországi ellenrefomációja hatására is, nagyon is hihetőnek tűnt, hogy maga a római pápa küld gyújtogatókat az erdélyi protestánsok elpusztítására.

---

[79] *Sugár István*: Az egri püspökök története. Eger 1964. 332–359.

[80] Erre: APF SOCG Vol. 447. Fol. 197–198/v. APF SOCG Vol. 447. Fol. 197–198/v. *Tóth István György*: A remeterend vándormisszionáriusa. Vanoviczi János, az első pálos misszionárius levelei (1642–1677). Levéltári Közlemények 72. 2001. 1–2. 187–245.

[81] *Coloman Juhasz*: Das Tschanad-Temesvarer Bistum waehrend der Türkenherrschaft 1552–1699. Dülmen in Westfalen 1938. 192.

[82] Magyar Ferences Levéltár, Budapest, Gyöngyösi kolostor „mentett" irattára, Bosna Argentina, rendezés alatt, 1697. aug. 9. No. 7. *Srecko M. Džaja*: Konfessionalitaet und Nationalitaet Bosniens und der Herzegowina. Voremanzipatorische Phase 1463–1804. München 1984. 175–177. *Tóth István György*: Egy bosnyák misszióspüspök térítőútjai a hódoltságban. Matteo Benlich belgrádi püspök levelei Rómába 1653–1673. Levéltári Közlemények. 70 (1999) 1–2. 117–122. Relationes 212–225.

[83] Az erdélyi helyzetre ebből az időből: APF SC Ungheria-Transilvania SC Ungheria Vol. 2. Fol. 77. SOCG Vol. 467. Fol. 33/r-v. + 35/v. SOCG Vol. 467. Fol. 34. SOCG Vol. 471. Fol. 175.(1678)

Lényegesen rövidebben, és a hódoltsági és erdélyi missziótól elkülönítve számolt be Cerri a királyi, vagy ahogy ő hívta, a császári Magyarországról. Ez az ország tele van eretnekekkel, továbbá a törökökkel kapcsolatot tartó lázadókkal, de az utóbbi években, alapította meg elégedetten, sok templomot elvettek az eretnekektől, itt most a pálosok és a többi rend nagy veszélyek közt missziókat tartanak fent.

Mélyen a török hódoltságban: Szepes és Árva vármegyék

Cerri ugyan igen pontosan — mint látni fogjuk, a forrásait követve, — számolt be a magyarországi hittérítés helyzetéről, ugyanakkor azonban a jelentésben meglepő tévedéseket is találunk. A tévedések egy része arra vezethető vissza, hogy Cerri jelentését nem nyomtatták ki, ez csak kéziratos másolatban terjedt, és a sok, az olasz másolók számára teljesen idegen földrajzi név eltorzult. Így lett az olasz írnokok tolla nyomán a balkáni Tracia a Franciaországot jelentő Francia, vagy a horvát nyelvet beszélő vidékek nevét, Illiricot, a másolatokban következetesen mint Miricot említették, az első három betűt M-nek olvasva. Az írnokok láthatóan értelem nélkül másolták a megkapott szöveget, és ez utóbbi hibát azután a másolatok korrektora sem tartotta szükségesnek, hogy kijavítsa. Ez a korrektor azt azért sejtette, hogy Konstantinápoly környékén nem Franciaország fekszik, így Franciát Traciára javította, de az „Illyricum" olasz neve nem mondott számára semmit, és ezért meghagyta Mirico alakban. Ilyen torzulás az is, amikor a jelentés az erdélyi bosnyák ferences misszió nevét Mikháza helyett a kéziratokban egységesen Ma Kasa alakban közli,[84] vagy a Dráva folyóból az olasz fül számára értelmesebb „fiume Brauo" lett. Nem egyszerű másolási hiba, hanem a püspökségek keveredése azonban két másik tévedés. Váradi helyett Cerri varasdi püspökről írt. A két hasonló hangzású nevet többször összecserélték a Kongregációban, így pl. 1672-ben a Varasdról jelentő Hippolito Merkas obszerváns ferences levelét is mint Váradról keltezettet regisztrálta a Kongegáció.

Még nagyobb kavarodást találunk Erdélyről szólva. Damokos Kázmér erdélyi apostoli vikárius az erdélyi püspöki címet a fejedelem ellenkezése miatt nem viselhette, és ezt a magyar király egy száműzött püspöknek már amúgyis odaadományozta. Ezért Damokos a török birodalomhoz tartozó görögországi Koron (olaszosan: Corone) püspökének (természetesen csak címzetes, *in partibus infidelium)* tisztét viselte,[85] ezt Apafi Mihály fejedelem előtt is titokban tartva. Erdély egyik legfontosabb városát, Brassót, németül Kronstadtot, latinul Coronának hívták, és a két név azonossága megtévesztette Urbano Cerrit, aki úgy gondolta, az erdélyi város, ahol tűzvész keletkezett, minden bizonnyal azonos Damokos püspöki székhelyével.

[84] A bosnyák ferencesekre: *Tóth István György*: Szent Ferenc követői vagy a szultán katonái? Bosnyák ferencesek a hódoltsági misszióban. Századok 2000. 747–799. *Uő*: Könyv és misszionárius a 17. századi Magyarországon és Erdélyben. In: Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára. Szerk. Buza János. Bp. 2001. 419–455.

[85] Hierachia Catholica medii et recentioris aevii. Ed. Remigius Ritzler- Pirminus Sefrin. Patavii 1952. V. 173.

Az igazi földrajzi tévedés azonban az, hogy Cerri a hódoltság részeként számol be az onnan igencsak távol eső Szepességről. (Itt van Magyarországnak *ebben a részében* Stepoli, értsd: Szepes, megye, írta.)[86] A lengyel királynak elzálogosított tizenhárom város különállása, az északi, a hegyek közt elszigetelten fekvő magyarországi vármegyék helyzete sorozatosan megtévesztette a Magyarországon térítő olasz misszionáriusokat, közülük még a legtájékozottabbakat is.

1652-ben Fra Francesco Maria Spera da Narni, Moldvában működő konventuális ferences szerzetes két levelében is arról írt a Hitterjesztés Szent Kongregációjának, hogy a szepesi püspök vele küld Rómába egy beadványt. E feljegyzés szerint — írta Narni — a püspök a nyelvet beszélő misszionáriusokat kér, mivel Árva városában Palatinato vármegyében (!) a török hódoltság közelében (!) az emberek korábban mind eretnekek voltak, de e püspök megérkezése óta már több mint hatezren katolizáltak.[87] A levélben az még csak a kisebbik tévedés, hogy a Moldvából Rómába tartva Magyarországon csak átutazó olasz szerzetes Tarnóczy Mátyás váci püspököt, aki szepesi prépostként élt száműzetésben, az ekkor nem is létező titulussal mint szepesi püspököt említette. Narni azonban a töröktől igencsak távol fekvő Árva vármegyéből a hódoltság közelében fekvő várost csinált, amely ráadásul Palatinatus vármegyében (cittá del Palatinato comitato, vocatur Arua Palatinati comitatus) fekszik. Árva vármegyének a néhai Thurzó György nádor (azaz latinul palatinus) családja volt a földesura, valószínűleg erről hallott az olasz szerzetes.

Nemcsak a Magyarországot csak átszelő olasz ferences esett ilyen súlyos hibába, amikor az ország ebben a korban valóban igen bonyolult politikai földrajzában kellett volna kiismernie magát. Modesto a Roma, a rend római provinciájához tartozó obszerváns ferences szerzetes háromszor járt hosszabb ideig Magyarországon és Erdélyben, betöltötte az erdélyi kusztosz, biztos és vizitátor tisztét is. Cerri jelentésének megírásakor Modesto már a trasteverei San Francesco a Ripa kolostorban lakó idős szerzetes, aki ekkor a ferences missziók prokurátora volt, és a Kongregáció magyar szakértőjének számított. Ennek ellenére, Modesto a Roma a Propagandának Felső-Magyarország misszióiról írt nagy jelentésében (itt több évig ő maga volt a misszióprefektus) ismét szólt Árva vármegyéről:[88]

„Magyarország ezen részében a csanádi egyházmegye alatt Árvának nevezett megyében és a környező helyeken, oly nagy hiány van katolikus papokban, hogy már csak alig van nyoma a mi hitünknek, és valóban, hat vagy hétezer lélek él itt katolikus pap nélkül. Kérjük tehát az aratás urát, hogy küldjön munkásokat az aratásra!" – fejezte be bibliai idézettel Modesto Roma ezt a beszámolót, bár természetesen Árva vármegye a csanádi püspökségtől igencsak távol feküdt.[89]

[86] *Viera Morisová*: Z pramenov v Kongregácie pre Sirenie Viery v Ríme k dejinám rekatolizácie na Slovensku v 17 a 18. st. Slovenská archivistika XXXIV. (1999) 89–98.

[87] APF SOCG Vol. 218. Fol. 334–336. Moldvai csángó-magyar okmánytár I–II. 293–296. 487–489. 795.

[88] Relationes 326.

[89] Lippay György esztergomi érsek, aki mérsékelt jóindulattal figyelte a magyarországi főpapok fennhatóságát elismerni nem akaró, idegen misszionáriusok tevékenységét, nem is hagyta szó nélkül a bécsi nunciushoz írt levelében Modesto tévedését. Csodálkozik Modesto a Roma tudatlanságán, írta, aki Árva megyét a csanádi egyházmegyébe helyezi, hiszen az valójában az ő egyházmegyéjében van, és mint főpásztor nem is mulasztotta el, hogy plébánosokkal lássa el az ottani híveket. Relationes 338–357.

A szepességi városok, mint a lengyel királyhoz tartozó enklávék helyzete valóban kényes pontja volt az 1671 után kezdődő felvidéki erőszakos ellenreformációnak, mert itt, ezekben az evangélikus lakosságú városokban a magyar királynak nem volt joghatósága. Éppen ezért e területről sok levelet olvashatott Urbano Cerri, a Propaganda titkára, aki ezek után ezt a Magyar Királyságtól politikailag különálló vidéket a török hódoltság részeként tárgyalta.

Ingoli és Cerri képe tehát gyökeresen eltért a magyarországi török hódoltságról: Míg Ingoli, fő forrása, Pázmány Péter esztergomi érsek feljegyzése nyomán, a hódoltságot a század elején még a királyi Magyarország megszállt részének tekintette, addig majd fél évszázaddal később Urbano Cerri számára ez a terület egy, a „császári Magyarországtól" teljesen különálló tartomány.

Nem tért el azonban Ingoli és Cerri véleménye Horvátországot illetően. Ingoli, láttuk, Horvátországot, Szlavóniát és Dalmáciát Magyarországtól külön régióként kezelte.

Az elveszett jelentés adatai Temesvárról

Cerri a leírásában, miután Moszkóviáról és a krími tatárokról írt, a délszláv vidékekről is beszámolt: „Az antik szerzők szerint az országok egy hatalmas karéjára terjed ki Illyricum: Magyarországot, Erdélyt, Havasalföldet, Moldáviát, Boszniát, Bulgáriát, Albániát, Dalmáciát és még sok más tartományt fog össze." Ezeket az országokat Cerri egymás után tárgyalta: mint láttuk, a török megszállta Magyarországot, majd Erdélyt, Havasalföldet és Moldvát, majd Boszniát (szerinte itt található mind közül a leggazdagabb, de egyben a legfegyelmezetlenebb ferences rendtartomány). Külön szólt a Santa Saba, azaz Szent Száva országának nevezett Hercegovináról, majd Bulgáriáról, ahol kiemelte a Bulgáriából a dél-magyarországi misszióba jött bulgár ferences hittérítők szerepét. Ezután írt Trákiáról, Szerbiáról, Albániáról, az ettől különállónak tekintett, Albániával határos Cimarra és Ocrida balkáni tartományokról, majd Dalmáciáról. „Dalmáciát és Horvátországot, amelyeket közönségesen Szlavóniának mondanak, különböző fejedelmek uralják," írta, a szultán, Velence és a császár. A jelentésben azonban erről szólva csak a dalmáciai püspökségekről esett szó. Így is teljesen egyértelmű azonban, hogy a Kongregáció titkára, akárcsak Ingoli az 1631. évi jelentésében, Horvátországot nem a királyi Magyarországgal és a Habsburg-birodalom többi tartományával együtt, hanem a balkáni délszláv régió részeként kezelte.

Urbano Cerri művének forrásait a Kongregációba az előző években a Propagandába Erdélyből és Magyarországról befutó nagy jelentésekben találhatjuk meg. A pálosok munkájáról beszámoló sorai jól tükrözik a (sokáig Rómában mint a pálos rend kúriai prokurátora működő) Vanoviczi János misszionárius 1675. évi nagy jelentésének a tartalmát.[90] A hódoltságról elsősorban Giovanni a Derventa belgrádi missziós püspöki vikárius 1676. évi beszámolójára,[91] Erdélyről szólva pedig Damokos Kázmér apostoli vikárius 1668–1670-ben keletkezett nagy jelentéseire támaszkodott.[92] Modesto a Roma korábbi erdélyi kusztosz és vizitátor

[90] APF SOCG Vol. 462. Fol. 396–402/v. Kiadása: Relationes 202–208.
[91] APF SOCG Vol. 458.. Fol. 250–258. Kiadása: Relationes 212–225.
[92] Relationes 375–393.

1677. évben XI. Ince számára készített nagy feljegyzését az erdélyi missziókról Cerri már nem hasznosíthatta, mert azt a hátára írt feljegyzés szerint 1678. március 16-án küldték át a pápai palotából Urbano Cerrinek.[93] Ezeket a jelentéseket ismerjük, itt tehát csak az a kérdés, mennyit hasznosított vagy éppen értett félre belőlük Urbano Cerri. A titkár összefoglaló értekezése azonban amiatt is roppant fontos a magyar missziók kutatása számára, mert egy alapvető, de sajnos elveszett nagy hódoltsági jelentés máshonnan ismeretlen adatait is megőrizte.

1672-ben Matteo Benlich belgrádi misszióspüspök egy „igen részletes jelentést" készített a hódoltsági katolikus egyházról és híveiről, minden bizonnyal egy újabb egyházlátogatásáról beszámolva. Ez a jelentés azonban elveszett vagy legalábbis lappang. A Hitterjesztés Szent Kongregációja levéltárában sikerült megtalálnom a beszámolónak Federigo Colonna, a Kongregáció titkára által a bíborosok számára készített kivonatát.[94] E szerint a kivonat szerint Benlich azt írta, „hogy Temesvár városában és a kerületében négy templomot látogatnak a keresztények (azaz a katolikusok), akiknek a száma 20120-re megy, akik a régi naptárt használják, de egyébként a római rítust követik és vannak papjaik."[95] (Az ezernél nagyobb számokban Benlich általában egy felesleges nullát is írt, így a Temesváron és a vidékén élő katolikus száma 2120 lehetett.)[96]

Ezt a jelentést használhatta Urbano Cerri is, amikor beszámolt Temesvárról, annak alapján, hogy „1672-ből a püspök azt jelentette, hogy itt 600 katolikus él, és ezek között sok raguzai kereskedő, akiknek felszereléssel jól ellátott templomában két ferences szolgál, akiket ellátnak élelemmel, akárcsak a püspököt, amikor vizitálja őket, mert a püspöknek se lakása, se jövedelme, és előző évben a Szent Kongregáció 500 ezüsttallért *(pezze da otto, peso dea ocho)*[97] küldött nekik, hogy segítse újjáépíteni a templomot, mert leégett, és ugyanezek a raguzaiak megszerezték a Portától a engedélyt rá, a szokott mohamedán babona ellenére, amely ezt nem engedélyezi." Ez az 500 tallér, ha valóban ennyit küldött a Kongregáció, szokatlanul magas támogatást jelentett, de csak további források felbukkanása esetén dönthetjük el, hogy vajon egy nullával többet írtak-e Rómában a jelentésbe, vagy valóban ennyire fontos lett volna a Hitterjesztés Szent Kongregációja számára a temesvári templom.

Urbano Cerri szerint Benlich azt írta volna, hogy magában Temesvár városában 600 katolikus élt. A korábbi misszionárius beszámolók alapján ez teljesen lehetetlen: az itt térítő jezsuiták 55 olyan emberről írtak Temesváron, akik a katolikus hitet követték, maga Benlich pedig 1653-ban, egy korábbi egyházlátogatásakor 24 temesvári katolikus háztartásról számolt be. Az 500 katolikus minden bizonnyal Temesvár városának, és emellett a környező falvaknak a pápa vallását követő lakossága volt, – biztosat persze csak akkor tudunk mondani, ha

[93] APF SC Ungheria Transilvania Vol. 2. Fo. 125/v. 133/v. *Lajos Pásztor*: Relazioni del P. Modesto da Roma sulla Transilvania. Antemurale (Institutum Historicum Polonicum) V. 1959. 70–80. Relationes... 394–406.

[94] Relationes 178.

[95] Relationes 178.

[96] *Borsa Iván-Tóth István György*: Benlich Máté belgrádi püspök jelentése a török hódoltság katolikusairól. 1651–1658. Levéltári Közlemények 1989. 83–142.

[97] Spanyol ezüsttallér, az értéke ekkor nagyjából megfelelt az impériális tallérnak. Buza János szíves közlése.

egyszer maga a jelentés is előkerül. A rendkívül fontos, de egyelőre lappangó Benlich-jelentés adatait a megtalált kivonat mellett éppen Urbano Cerrinek az egész világ missziói tárgyaló nagy összefoglalója őrizte meg.

Összegzés

Francesco Ingoli és Urbano Cerri jelentései igen fontosak a magyar történetírás számára is. Kiderül belőlük, hogy a Hitterjesztés Szent Kongregációja a három részre szakadt Magyarország mindhárom tartományát, bár természetesen korántsem egyenlő mértékben, de missziós területnek tekintette. A török hódoltságban és Erdélyben az egyházi szervezetek szétesése, a „pogány" szultán, illetve az „eretnek" erdélyi fejedelem uralma miatt volt szükség a missziókra. A királyi Magyarországot pedig, akárcsak *Germania* protestánsok lakta tartományait, a Propaganda belső misszióikkal segítette, hogy a meggyengült katolikus egyház mihamarabb talpra álljon, és a protestánsok „visszatérjenek" a római hitre, a szakadároknak tekintett görögkeletiek pedig uniójuk révén a pápa hűségére. (Bár a misszionáriusok örömmel jelentették a kereszténységen kívüli felekezetekből történt, igen ritka, szórványos áttéréseket is, akár zsidókat, akár muszlimokat kereszteltek is meg, egyik vallás hívei sem tartoztak az itt térítő misszionáriusok célpontjai közé.)

A 17. századi politikai realitásokkal szöges ellentétben, Horvátország, Szlavónia és Dalmácia a Propaganda számára nem a Habsburg Birodalomhoz tartozó királyi Magyarország részei voltak, hanem a nyugat-balkáni illír, azaz délszláv nagy régióé, amelybe nemcsak a szintén horvátajkú Boszniát, de Albániát és a görög szigeteket is beleértették. Erre a vidékre, az Oszmán Birodalom nyugat-balkáni tartományaiba ugyanis Rómából nem Bécsen, hanem Velencén át, nem a szárazföldön, hanem a tengeren át vezetett az út. Olyan területnek tűnt ez a Kongregáció római központjában, ahol az Oszmán Birodalom és a Velencei Köztársaság versengett egymással, azaz ahol a Propaganda az olasz és katolikus Velencén keresztül érvényesítheti a befolyását.

A magyarországi török hódoltságnak, ennek a kétfelé adózó, kétfelé tartozó területnek a megítélése a misszionáriusokkal folytatott levelezésben és az ülések határozataiban egyaránt ingadozó volt: A bíborosok hol a császári Magyarország ideiglenesen megszállt területét, hol az Oszmán Birodalom északi peremét látták bennük. Míg a munkáját a nem sokkal a Propaganda megalapítása után elkészítő Ingoli — Pázmány bíboros hatására is — a hódoltságot a magyar király és magyar püspökök alá tartozó, megszállt területnek tekintette, addig Urbano Cerri hódoltság-képe már egészen más volt. Ekkor, harminc évvel a belgrádi missziópüspökség kialakítása után, amikor a vasvári béke (1664) után a török kiűzésére a belátható jövőben nem látszott remény, a Propaganda titkára két teljesen különálló, császári és szultáni Magyarországról írt. Ez a XI. Ince pápa kúriájában a magyarországi szandzsákokról kialakított szemlélet különösen jól tükröződött egy, nem sokkal Cerri jelentése után készült feljegyzésben. 1679. január 30-án Ottoboni bíboros, a későbbi VIII. Sándor pápa, részletes memorandumot készített XI. Ince pápa számára a török által megszállt Budán kialakult áldatlan helyzetről. Ide az esztergomi érsek, Szelepcsényi György, és a belgrádi missziópüspök helynöke,

Giovanni a Derventa, egyaránt küldtek bosnyák ferenceseket, mint saját vikáriusaikat, akik azután a tettlegességtől és az irathamisítástól sem visszariadva küzdöttek egymással. XI. Ince pápa a misszióspüspöknek adott igazat, Buonvisi bécsi nunciusnak kellett elmagyaráznia az érseknek, hogy Buda, akárcsak az Oszmán Birodalom többi tartománya, a misszióspüspökök fennhatósága alá tartozik.[98]

Bár mindketten több súlyos földrajzi hibát követtek el, mint pl. amikor Cerri a hódoltságba helyezte a Szepességet, a két titkár jelentéséből mégis jól kitűnik, hogy a Propagandának világos áttekintése volt a régióról, a titkárok napra készen követték a missziók oly bonyolult kérdéseit. A magyar missziók kutatása szempontjából külön eredmény, hogy Matteo Benlich belgrádi misszióspüspök egy alapvető, de elveszett, vagy lappangó jelentésének sok értékes adatát csak Cerri kézirata őrizte meg a számunkra. Ennél is fontosabb azonban, hogy a két titkár átfogó beszámolói kimutathatóan beépítették többek között Pázmány Péter esztergomi érsek, Pietro Massarecchi albán pap, Vanoviczi János pálos prokurátor, Damokos Kázmér erdélyi apostoli vikárius, Giovanni a Derventa misszióspüspöki helynök és Matteo Benlich misszióspüspök jelentéseinek adatait az egész világra kiterjedő munkáikba. Ez világosan jelzi, hogy a Hitterjesztés Szent Kongregációja római palotájába beérkező magyarországi és erdélyi jelentéseket nem süllyesztették el a Propaganda levéltárában, hanem az azokban foglaltakat nagyon alaposan áttanulmányozták, és a kardinálisok ezt vették alapul a missziós stratégia kialakításánál. Ez a legfontosabb tanulsága a magyar történelem számára Francesco Ingoli és Urbano Cerri módfelett érdekes jelentéseinek.

FÜGGELÉK

1677–1678. Róma

Urbano Cerri, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkára jelentése a világ misszióiról XI. Ince pápa számára

AZ IRAT: Biblioteca Corsiniana, Róma,. Manoscritti 283. Col. 39. G. 11. (A köteten 283., a katalógusban ugyanerről a kötetről 284. szám található), korabeli másolat, további példányok: Biblioteca Corsinana 283. Col. 40. F 30. Fol. 46/v.-49/v. 50.-51. APF Miscellanee Varie Vol. XI., XIII. és XIII/a., Biblioteca Apostolica Vaticana, Barberini Latini 4624., Vaticani Latini 9650., Borghese Latini 311. Több példányon nincs lapszám, de a margón minden oldalon feltüntették az egyes országokat, amelyek így könnyen visszakereshetőek. A jelentésnek ezenkívül még számos kéziratos másolata ismert Európa könyvtáraiban.

Compendiosa e general' relatione dello stato delle missioni fatta alla Santità di Nostro Signore l'anno 1677 da monsignor Urbano Cerri segretario della Sacra Congregatione de Propaganda Fide.
Fol. 25/v.

Ungheria

Continuando dunque dalla parte dell'Ungheria dominata dai Turchi l'imperatore stante l'asserta[99] concessione di Siluestro secondo a San Stefano primo re,[100] et ampliata doppo al re Ladislao

---

[98] *Tóth István György*: Kié Buda? Az esztergomi érsek és a belgrádi apostoli vikárius vitája a hódolt Budáról. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998. 251–257.

[99] Corsiniana 40. és APF XI.: aperta

[100] Az ún. Szilveszter bulla, 17. századi hamisítvány volt. II. Szilveszter pápa (999–1003), Szent I. István magyar király

da Urbano II,[101] vi si mantiene tuttavia in possesso[102] da molto tempo trattenersi tutti alla corte cesarea contenti[103] del[104] nudo titolo, e senza curarsi punto delle loro diocesi, dall'arcivescovo di Strigonia[105] in poi prelato molto zelante, et il vescovo d'Agria,[106] quali hanno operato molto per la propagatione della fede tra gl'eretici, ribelli, che tra i Turchi poco possono fare, la chiesa di Belgrado però è di libera collatione della Sede Apostolica e la Congregatione n'elegge il vescovo, a cui da in amministratione la chiesa di Sirmio, e con titolo di vicario apostolico la cura dell'altre chiese prive di residenza, che sono comprese tra fiumi Brauo[107] Sauo[108] Danubio e Tibisco,[109] sino a Temisuar,[110] in detta città si hebbe del 1672 notitia del vescovo[111] che vi erano da 600 Catolici e tra questi molti mercanti Ragusei, che vi hanno chiesa ben fornita di paramenti e servita da due Francescani, a quali somministrano il vitto, come anche al vescovo, quando va in visita, non havendovi egli né habitatione, né entrata, e dalla Sacra Congregatione l'anno passato furono somministrate cinquecento pezze da otto[112] per aiutare a rifarla, essendosi incendiata et havendone ottenuta licenza dalla Porta gl'istessi Ragusei contro il solito della superstitione Maomettana di non permetterlo. Il contado di Sirmio ch'è una delle chiese dategli in amministratione contiene oltre la città dodici villaggi, o parocchie et in essi 22600 Cattolici sotto la cura di otto frati minori osservanti e quattro preti compresovi il vicario[113] generale, ma adesso l'imperatore ne ha fatto la nominata[114] del vescovo che dalla Congregatione non è stata ammessa, né gl'altri vescovati a lui soggetti come vicario apostolico, vi sono sopra 26000 Cattolici, assistiti (Fol. 26/v.) nelle cose spirituali sono da frati della provincia di Bosna. Fu due anni sono dalla santa memoria di Clemente X[115] provisto di questo vescovato Fra Matteo[116] Bernacouich minore osservante, giovine di buoni costumi e che sperava potesse portare molto frutto in quelle parti per l'autorità e potenza de suoi fratelli, ma perché non haveva l'età conveniente, fu nel breve dell'elettione sospesa la consagratione, adesso vi sta con titolo di vicario apostolico Fra Giovanni[117] Deruenta[118] minore osservante, ma una chiesa cosê vasta tra gl'infedeli pare che habbia bisogno di pastore, non volendo la Congregatione che vi s'ingerischino i vescovi nominati dall'imperatore, mentre non risiedono.

Et ancora in quella parte d'Ungheria il contado Stepoliense[119] che contiene sedici terre con alcuni villaggi appartenenti alla republica di Polonia et attualmente col titolo di capitano ritenute dal Lubomischi,[120] e perché in tredici delle suddette terre totalmente infette dall'eresia Luterana non si permetteva l'uso della religione cattolica, la diligenza di monsignor Pignatelli[121] all'hora

---

[101] II. Orbán pápa (1088–1099), Szent I. László magyar király

[102] Corsiniana 40.: vi si mantiene tuttavia in possesso di nominare ai vescovati, benché gl'eletti usino.

[103] Corsiniana 40. és APF Vol. XIII/a. példánya: contenuti

[104] Corsiniana 39: nuovo, Uo. 40., Borghese, Vat. Latini: nudo titolo

[105] Szelepcsényi György esztergomi érsek (1666–1685)

[106] Bársony György (1626–1678) egri püspök

[107] Dráva. Vat. Lat. 9650: Drauo, Borghese: Drano.

[108] Corsiniana 40.: a Száva szó tollban maradt.

[109] A hódoltság területét e négy folyóval határozták meg

[110] Temesvár, Timişoara

[111] Matteo Benlich belgrádi missziópüspök

[112] peso dea ocho nevű spanyol aranytallér, Buza János szíves közlése.

[113] Corsiniana 40.: kihúzva: apostolico

[114] Corsiniana 40., Borghese, APF XI: nomina, itt hibásan: nominata. 1676-ban I. Lipót király Kéry Jánost szerémi püspöknek nevezte ki, de ezt a Szentszék nem fogadta el. APF XIII.: 22600 helyett: 21598, vatikáni példányok: 22600.

[115] X. Kelemen pápa (1670–76)

[116] Mattia és nem Matteo, Berniakovich, belgrádi missziópüspök (1675–1707)

[117] Corsiniana 40.: di Derzenta, APF XIII.: piú di 23 anni

[118] Giovanni a Derventa († 1680) bosnyák obszerváns ferences szerzetes, lippai misszió viceprefektusa, majd 1676-tól a belgrádi püspök vikáriusa

[119] sic! Corsiniana 40 és APF Vol. XIII/a. ugyanígy, APF Vol. XI.: Suputiense, Vat. Latini 9650.: Sceputiense, Borghese: Suputiense. Szepesség, latinul: Scepusiense.

[120] sic! Vat.-Latini 9650.: Lubonischi, Stanisław Lubomirski herceg, a szepességi városok lengyel kormányzója

[121] Antonio Pignatelli, a későbbi XII. Ince pápa, varsói, majd bécsi nuncius

nuntio di Polonia, e impiego il zelo, et autorità del re Casimiro,[122] acià vi si ricevessero i missionarii, come fu esseguito (essendovi adesso i padri di San Paolo primo eremita e delle Scuole Pie[123]) e se ne discacciassero i predicanti, come parimente successe per l'assistenza et aiuti[124] dell'arcivescovo sudetto di Strigonia.

Transiluania

In Transiluania regnano diverse sette, ma le più riceute sono Luterana, la Caluinista, l'Arriana, vi è però gran quantità di Cattolici, e tutte queste quattro mostrano una tal quale unione nell'ingresso del nuovo prencipe, alla quale egli stesso è tenuto di giurare. Gli altri che sono i Puritani, o Sabbatarii[125] vivono occultamente et in alcuni luoghi vi stanno anche Greci scismatici che la maggior parte sono rustichi et hanno il loro vescovo, in tutta la provincia sono 72 parochie assai competentemente amministrate, vi è anche tra (Fol. 27.) i popoli Siuili[126] la missione de riformati et a tutti quei cattolici assiste per vicario apostolico monsignor Domokos[127] vescovo di Corone[128] prelato d'infinita bontà et attentione, del quale totalmente la Congregatione si fida, ma per la poca salute ha fatto istanza che gli si dia per coadiutore il padre Giovanni Caione[129] che asserisce essere un'ottimo religioso dotto predicatore e molto amato in quei paesi, che per cià dalla Congregatione (col beneplacito della Santità Vostra) è stato consolato. Vi si tengono ancora stipendiati due maestri di scuola, uno in Cik, e l'altro in Ma Kasa,[130] onde pare che gl'affari della religione in quel paese siano assai avviati, non posso però tacere ch'essendo succeduto in Transiluania un gran'incendio di città e ville intiere[131] i Luterani e Caluinisti hanno dato la colpa al papa ch'habbia inviata gente ad abbruciarle, per il che stanno in grand'apprensione quei popoli e per tal cagione nessun sacerdote cattolico puà entrare in Corone ch'è la principal città.

Vngaria imperiale

La minor parte dell'Ungheria e soggeta all'imperatore, essendo l'altra come si è detto tiranneggiata dal Turco et è piena di Luterani, Caluinisti e scismatici, che non solo sono nemici della religione cattolica, ma ribellati a Cesare, tengono commercio e corrispondenza con Turchi, cagione di tali sconcerti è la libertà di coscienza che sempre è stata permessa in (Fol. 52/v.) questo regno. Vi sono tra cattolici alcuni luoghi che haverebbero necessità di parocchie e particolarmente nelle diocesi d'Erlaci[132] e Verasdin,[133] ne provede però molte la Maestà Cesarea[134] con le rendite d'Ungaria e da qualche tempo in qua se ne sono ricuperate alcune dagli eretici, ivi esercitano le missioni, con gran frutto e molto loro pericolo i padri di San Paolo primo eremita che hanno le facoltà dalla Congregatione, oltre de quali vi stanno con le proprie i Gesuiti, riformati, delle Scuole Pie, della misericordia, Augustiniani, Serviti, Carmelitani, Domenicani e Cappuccini.

---

[122] János Kázmér lengyel király (1648–1668)

[123] pálosok és piaristák

[124] Corsiniana 40.: l'assistenza et auttoritá et aiuti

[125] sic! APF XIII.: rustici helyett mistici.

[126] sic! de többi példányon: Siculi, míg APF XIII.: si vili.

[127] Borghese: Idemokos, APF Vol. XIII/a. példánya: Domokos

[128] Koron görögországi város címzetes püspöke volt Damokos Kázmér vikárius. Ezt a jelentésíró szemmel láthatóan összekeveri Brassó, latinul Corona várossal.

[129] sic! Kájoni János († 1687) erdélyi obszerváns ferences szerzetes, zeneszerző, dalgyűjtő

[130] Mikháza helyett, APF XIII.: Mikassa, de Cik helyett: Citi.

[131] Vatikáni példányokon szóköz, utólag akarta a városok nevét beírni.

[132] Eger, Vat. Latini 9650.: Derlan, APF XI.: Erlace, XIII.: Orlau.

[133] sic! Corsiniana 40.: d'Erlan e Varasdin

[134] I. Lipót császár (1657–1705)

Átfogó és általános jelentés a pápa Őszentségének a missziók állapotáról 1677-ben Urbano Cerri monsignorétól, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárától

Magyarország

Folytatva tehát Magyarországnak a törökök által uralt részével, a császárnak az első király, Szent István részére II. Szilveszter által adott, és azután László király részére II. Urbán által kibővített engedéllyel jogában áll a kinevezés a püspökségekre, bár a kinevezett püspökök a szokásuk szerint sok ideig a császári udvarban tartózkodnak, és megelégszenek a puszta címükkel, anélkül, hogy a legcsekélyebb mértékben is törődnének a püspökségeikkel. Az esztergomi érsek igen buzgó főpap, ő és az egri püspök sokat tettek a hit terjesztéséért az eretnekek és lázadók között, ők azonban a törökök között csak keveset tehetnek. A belgrádi egyházmegye azonban a Szentszék szabad adományozása, és ide a Hitterjesztés Szent Kongregációja választ püspököt, akinek kormányzására bízza a szerémi egyházmegyét is, és apostoli vikárius tisztével rábízza a többi egyházmegyét, amelyeknek nincs rezideáló püspökük, és amelyek a Dráva, Száva, Duna és Tisza folyó között vannak, egészen Temesvárig.

Ebben a városban 1672-ből a püspök azt jelentette, hogy itt 600 katolikus él, és ezek között sok raguzai kereskedő, akiknek felszereléssel jól ellátott templomában két ferences szolgál, akiket ők látnak el élelemmel, akárcsak a püspököt, amikor vizitálja őket, mert a püspöknek se lakása, se jövedelme, és előző évben a Szent Kongregáció 500 ezüsttallért küldött nekik, hogy segítse újjáépíteni a templomot, mert leégett, és ugyanezek a raguzaiak megszerezték a Portától a engedélyt rá, a szokott mohamedán babona ellenére, amely ezt nem engedélyezi.

Szerém vármegye az egyik püspökség, amelyet ezen püspök alá rendeltek, a városon kívül 12 falu vagyis plébánia van benne, 22600 katolikus él itt, akikkel nyolc obszerváns ferences testvér és négy világi pap — köztük az általános helynök — törődik, most azonban a császár kinevezett egy püspököt, de ezt a Kongregáció nem fogadta el. A püspöknek mint apostoli vikáriusnak alávetett többi püspökségben több mint 26000 katolikus él, róluk lelkiekben a boszniai ferences rendtartomány szerzetesei gondoskodnak. Két éve a szent emlékezetű X. Kelemen e püspökségre kinevezte Matteo Berniakovich obszerváns ferencest, jó erkölcsű fiatalt, aki azt remélte, hogy e vidékeken a testvérei tekintélyével és hatalmával nagy hasznot hajthat, de mivel nem érte el a szükséges életkort, a püspökségre kinevező bréve felfüggesztette a püspökké szentelését, és most az apostoli vikárius címével Giovanni di Derventa obszerváns ferences működik itt, de a hitetlenek között egy ily hatalmas egyházmegyének pásztorra van szüksége, mert a Kongregáció nem akarja, hogy a császár által kinevezett püspökök itt beavatkozzanak, miközben nem rezideálnak.

Itt van Magyarországnak ebben a részében még Stepoli (Szepes) megye, amelyben tizenhat kisváros van néhány faluval, amelyek a lengyel respublikához tartoznak, és amelyeket jelenleg kapitányi címmel Lubomirski irányít. A fenti kivárosok közül tizenhárom teljesen megfertőzödött a lutheri eretnekségtől, nem

volt engedélyezett a katolikus vallás gyakorlása, de monsignor Pignatelli, az akkori lengyelországi nuncius igyekezete és Kázmér király buzgósága és tekintélye elérték, hogy fogadják itt a misszionáriusokat, ahogy ez meg is történt, (jelenleg Szent Pál első remete rendjéből és a piaristák közül vannak ott atyák), és elűzték a prédikátorokat, ahogy ez az esztergomi érsek támogatásával, tekintélyével és segítségével történt.

Erdély

Erdélyben többféle szekta uralkodik, de a legelterjedtebbek a lutheri, a kálvini, ás az ariánus, de nagy számú katolikus is él itt, és mindez a négy vallás az új fejedelem beiktatásakor egyfajta egységet alkot, és erre a fejedelemnek esküt kell tennie. A többi szekta, mint a puritánusok vagy a szombatosok titkolódzva élnek, és néhány helyen vannak szakadár görögök is, akik többsége paraszt, és van saját püspökük. Az egész tartományban 72 plébánia van, elég megfelelően kormányozzák őket, és a székelyek nép között működik a reformált obszerváns ferencesek missziója, és mindezen katolikusokra mint apostoli vikárius Domokos koroni püspök, végtelen jóságú és mindenre figyelő főpap felügyel, akiben a Kongregáció teljesen megbízik, de aki gyenge egészsége miatt kérte, hogy koadjutorként Kájoni János atyát rendeljék mellé, akiről azt állítja, hogy egy kitűnő szerzetes, tudós hitszónok, és nagyon szeretik e vidékeken, ezért a Kongregáció (Szentséged beleegyezésével) eleget tett a kérésének. Van két fizetést húzó iskolamesterünk, az egyik Csíkben, a másik Makasa (Mikháza) faluban, ezért úgy tűnik, hogy ebben az országban a vallás ügye eléggé előre haladt. Nem hallgathatjuk el azonban, hogy Erdélyben egész városokban és falvakban egy nagy tűzvész keletkezett, és a lutheránusok és kálvinisták a pápát hibáztatták ezért, aki azért küldött ide embereket, hogy tűzvészt gerjesszenek, és ezért nagyon felindultak az itteni népek, és ezért egyetlen katolikus pap sem léphet be Corone városába, amely a legfőbb város.

A császári Magyarország

Magyarországnak csak kisebbik része van a császár uralma alatt, mert a másik része, ahogy már mondtuk, a török zsarnokság alatt van. Ez a része tele van lutheránusokkal, kálvinistákkal és szakadárokal, akik nem csak ellenségei a katolikus vallásnak, de fellázadtak a császár ellen, kereskednek és leveleznek a törökökkel, ezeknek a zavaroknak az oka a lelkiismereti szabadság, amelyet ebben a királyságban mindig is engedélyeztek. A katolikusok között néhány helynek szüksége lenne plébániákra, különösen Eger és Varasd püspökségeknek, de erről gondoskodik a császári felség a magyarországi jövedelmekből, és egy ideje néhány plébániát visszaszereztek az eretnekektől, és itt Szent Pál első remete rendjének atyái nagy haszonnal és nagy veszedelmükkel missziókat tartanak fent, amelyekre a Kongregáció felhatalmazást adott, ezeken kívül saját jövedelmeikből élnek itt jezsuiták, reformált obszerváns ferencesek, piaristák, irgalmasok, ágostonosok, szerviták, karmeliták, domonkosok és kapucinusok.

ROME'S POINT OF VIEW. HUNGARY AND TRANSYLVANIA IN THE REPORTS OF THE PROPAGANDA IN THE 17th CENTURY.

by István György Tóth

(Summary)

The study analyses the picture of Hungary from the standpoint of the Holy Congregation for the Propagation of Faith, the papal organisation governing missionary work throughout the world, as well as the role played by Hungary in the general reports prepared by the Congregation on the state of all missions. Three such general reports were made by the Congregation during the century following its creation, all of them prepared by the active or future secretary.

The report of Francesco Ingoli from 1630–31, long believed to have been lost, was recently found. The dating of the work is helped by Ingoli's hints to the events of Transylvanian politics following the death of Gábor Bethlen. Even the sources of Ingoli can be identified in the reports of cardinal Péter Pázmány and several missionaries. Since Ingoli is much better informed on the southern Slav world than on Hungary, his sources seem to have been Rome-based Croatian priests. Ingoli spared no words in praising the Slav language, which he thought was one and the same from Russia to Dalmatia, and was even spoken in Skandinavia and Styria, and, consequently, its knowledge was of prime importance for the missions.

The next general overview of the missions was prepared by secretary Urbano Cerri in 1677–78. A critical edition of the text, based on the comparison of several manuscripts, is given in the appendix of the present work, accompanied by a translation. The dating of the document is once again facilitated by its Hungarian references. Hungary's picture in Cerri's work is in many respects different from the one found at Ingoli.

Cerri's report was critical of the Church, his aim being to unveil its defects and merits as well for „domestic" use. As a result, the original Italian text has never been printed by the Catholic Church. The report was taken by the Protestants, the natural enemies of Catholic mission, from the library of the abbey of Sank Gallen, and, translated to English and French, was distributed throughout Europe as a catalogue of the sins of the Church. Although the latter was dedicated to the pope, it was nevetheless put on the Index; ironically, the report made by the secretary of the Congregation for pope Innicent XI himself was banned by the Catholic Church.

Hungary turns up twice in Cerri's work, in two distant places. First it is handled as part of the Ottoman Empire, and later emerges again, this time during the description of the Habsburg Empire. Consequently, Cerri, unlike Ingoli, did not treat Hungary as a single country (partly under foreign occupation): he spoke of two different countries, one subjected to the rule of the Emperor, the other to that of the Sultan. Cerri's work preserved important details of a lost report made by the missionary bishop of Belgrade, Matteo Benlich, on Temesvár and its region.

Although Cerri faithfully followed his sources in describing the state of the mission in Hungary, he nevertheless made surprising mistakes. For instance, he described the northern Zips as part of the Ottoman territory; the separate status of the thirteen towns, mortgaged to the king of Poland, seems to have deceived even the most experienced Italian missionaries.

The reports of Francesco Ingoli and Urbano Cerri are equally important for Hungarian historiography. They reveal that the Congregation regarded, although to a varying extent, all three parts of Hungary as a missionary area. Missionary work in Ottoman Hungary and in Transylvania was justified by the dissolution of the ecclesiastical organisation as well as by the rule of the „pagan" sultan and the protestant prince of Transylvania respectively. In royal Hungary, as in the Protestant regions of Germany, the Congregation helped through internal missions the recovery of the Catholic Church and the conversion of the Protestants.

Although both of them made serious geographical errors, the reports of the two secretaries show that the Congregation had a very clear picture of the region, and the secretaries were able to follow closely the intricate problems of the local missions. The fact that Cerri's report has preserved for us many details of the all-important but lost report of bishop Matteo Benlich is crucial for the research of the Hungarian missions.

Makai János

AZ ÓOROSZ ÁLLAMSZERVEZET JELLEGÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

A Kijevi Rusz politikai berendezkedésének problematikája régóta foglalkoztatja a kutatókat. Az orosz történetírás korai képviselőinek munkáira a részfejedelemségek teóriája, vagyis a széttagoltság elismerése volt jellemző.[1] Utódaik közül többen is föderációról,[2] illetve sok egyidejűleg létező kis államról írtak.[3] A legjelentősebb orosz polgári történészek nézeteit mintegy összefoglalta Sz. F. Platonov koncepciója, mely szerint a Kijevi Rusz sok fejedelemség összessége volt. Ezeket a dinasztia, a vallás, a törzs, a nyelv és a népi öntudat egyesítette. A politikai kapcsolatok azonban minden más kapcsolatnál gyengébbek voltak.[4]

A szovjet történetírás atyja még mindig az óorosz állam föderatív jellegét hangsúlyozta.[5] B. D. Grekov viszont az egységes állam koncepciója mellett foglalt állást,[6] s ez a szovjet marxista történettudományban axiómává vált, bár a nézetek között bizonyos különbségek felfedezhetők.[7] A Kijevi Rusz egységét hangoztató koncepció még az 1980-as években is uralkodott,[8] de figyelmet érdemlő különvélemény természetesen ekkor is akadt. B. A. Ribakov például az egyesítést ingatagnak, a „birodalmat" ideiglenes politikai formának tartotta, a 9–11. századi helyzettel kapcsolatban pedig a viszonylagos egység kifejezést használta.[9]

Az óorosz állam és nemzetközi jelentősége című kötet 1965-ben jelent meg. Ennek előszavában a szovjet történészek rosszallóan jegyezték meg, hogy néhány külföldi szerző szerint a régi Rusz nem ismert szilárd államszervezet.[10] Valóban,

[1] *Karamzin, Ny. M.:* Isztorija Goszudarsztva Rosszijszkovo. Szankt-Petyerburg (a továbbiakban: Sz.-Pb.), 1892. T. 4. 45. *Pogogyin, M. P.:* Isszledovanyija, zamecsanyija i lekcii po russzkoj isztorii. Moszkva (a továbbiakban: M.), 1950. T. 4. 328–330.

[2] *Kosztomarov, Ny. I.:* Isztoricseszkije monografii i isszledovanyija. Sz.-Pb., 1872. 3, 49. *Kljucsevszkij, V. O.:* Kursz russzkoj isztorii (a továbbiakban: Kljucsevszkij). Cs. I. In: Szocsinyenyija. T. I. M., 1956. 200–201.

[3] *Szergejevics, V. I.:* Russzkije jurigyicseszkije drevnosztyi. T. I. Sz.-Pb., 1890. 1. *Presznyakov, A. Je.:* Kijevszkaja Rusz. In: Lekcii po russzkoj isztorii. T. I. M., 1938. 155.

[4] *Platonov, Sz. F.:* Lekcii po russzkoj isztorii. Sz.-Pb., 1901. 75–77.

[5] *Pokrovszkij, M. Ny.:* Russzkaja isztorija sz drevnyejsih vremjon. M., 1933. T. I. 73, 256.

[6] *Grekov, B. D.:* Kijevszkaja Rusz. M., 1944. 187.

[7] *Naszonov, A. Ny.:* „Russzkaja zemlja" i obrazovanyije tyerritorii Drevnyerusszkovo goszudarsztva (a továbbiakban: Naszonov). M., 1951. 7. V. I. Dovzsenko nézetei az egységről: *Tolocsko, P. P.:* Drevnyaja Rusz (a továbbiakban: Tolocsko). Kijev, 1987. 213. Szovjetszkaja isztoriografia Kijevszkoj Ruszi. Otv. red.: Mavrogyin, V. V. Leningrád (a továbbiakban: L.), 1978. 148.

[8] Isztorija Kijeva. T. I. (a továbbiakban: Isztorija Kijeva). Drevnyij i szrednyevekovij Kijev. Otv. red.: Artyemenko, I. I. Kijev, 1982. 133, 136. Tolocsko, 79, 208.

[9] *Ribakov, B. A.:* Kijevszkaja Rusz i russzkije knyazsesztva XII–XIII vv. M., 1982. 473, 574.

[10] Drevnyerusszkoje goszudarsztvo i jevo mezsdunarodnoje znacsenyije (a továbbiakban: Drevnyerusszkoje goszudarsztvo). M., 1965. 3.

a nyugati történetírás sem 1965 előtt, sem utána nem ismerte el szilárdnak az óorosz államszervezetet. Az értékelések azonban széles skálán mozogtak: a független államok laza szövetségétől, a lazán összeillesztett politikai képződményen keresztül a viszonylagos egységig.[11] Ha azt vesszük, hogy Grekov is csupán labilis egységet feltételezett,[12] a vélemények közötti eltérések nem voltak óriási mértékűek. Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy a Rurik-dinasztia tagjainak szerepét az egység szempontjából több nyugati kutató kiemelte,[13] s ezzel részben vagy teljesen V. O. Kljucsevszkijnek, az orosz polgári történetírás talán legnagyobb hatású képviselőjének álláspontjához csatlakozott.[14]

A történészek azért alkottak ennyi koncepciót az egységről, mert a források sokféle értelmezést tesznek lehetővé. Ahhoz, hogy a saját véleményünket kifejthessük, az alábbi intézmények vizsgálata szükséges: 1)Helytartók. 2)Adószedés. 3)Igazságszolgáltatás. 4)Fejedelmi tanácskozások. 5)Egyházszervezet. 6)Hadsereg.

1. A kijevi nagyfejedelem helytartói

Az első kijevi nagyfejedelmek képviselőket neveztek ki kíséretük tagjai közül az alávetett területek élére.[15] Ezen helytartók fő feladata az adószedés volt. Igazságszolgáltatási szerepük általában bírságok kiszabásából állt.[16] A helyzet azonban ettől bonyolultabb volt. Egyrészt a 10. század nagyfejedelmei időnként maguk is részt vettek az adók begyűjtésében, másrészt egyes helyi központokat — úgy tűnik — változatlanul törzsi fejedelmek irányítottak. A Bizánccal között 911. évi szerződés szövegéből nyilvánvaló, hogy a Kijevi Rusz élén az „orosz nagyfejedelem" állt, viszont mellette, szó szerint a „keze alatt" ott voltak a „fényességes és nagyfejedelmek."[17] Az utóbbiak állhattak a szerveződő területi egységek (oblasztyok, volosztyok) élén, azonban róluk alig szólnak a források. Hogy mennyire kiforratlan volt ez a rendszer, azt jól mutatják a 945. év eseményei: a drevljján földnek saját fejedelme volt (Mal), de Kijev képviseletében megjelent a nagyfejedelmi druzsina tagja (Szvenyeld), sőt maga Igor nagyfejedelem (912–945) is.[18]

Szvjatoszlav nagyfejedelemet (945–972) a hadjáratok jobban foglalkoztatták, mint a szervezési kérdések. Mégis hozzá fűződik az új módszer első alkalmazása. Ennek az volt a lényege, hogy a területek élére mint helytartók a nagyfejedelem fiai kerültek. Szvjatoszlávnak azonban csak három fia volt, ráadásul egyiküknek Kijevben kellett helyettesítenie az éppen Bulgáriában hadakozó apát.[19] Így alapvetően nem változott meg a korábbi struktúra.

---

[11] *Florinsky, M. T.:* Russia. A History and an Interpretation (a továbbiakban: Florinsky). Volume I. New York, 1953. 31. *Stökl, G.:* Russische Geschichte (a továbbiakban: Stökl). Stuttgart, 1990. 84. Franklin, S.-Shepard, J.: The Emergence of Rus, 750–1200 (a továbbiakban: Franklin-Shepard). London-New York, 1996. 370.

[12] Ismerteti: *Naszonov,* 7.

[13] *Florinsky,* 32. *Dvornik, F.:* Les Slaves (a továbbiakban: *Dvornik*). Paris, 1970. 190–191. Franklin-Shepard, 370.

[14] *Kljucsevszkij,* 200–201.

[15] Poveszty vremennih let (a továbbiakban: PVL). Cs. I. M.-L., 1950. 20, 39.

[16] A helytartók hatásköréhez: *Florinsky,* 21.

[17] PVL. 25–26.

[18] Uo. 39–42.

[19] Uo. 49–50.

Vlagyimir Szvjatoszlavics (980–1015) tovább vitte apja reformját, és valamennyi helyi központ élére saját fiát állította. Ezt könnyen megtehette, hiszen a Poveszty vremennih let (PVL)[20] szerint tizenkét fia volt.[21] A helyi fejedelmek hatalma valószínűleg megszűnt, de az új rendszer sem bizonyult szilárdnak. A Kijevnek való engedelmesség a reform bevezetése után is több tényezőtől függött: a nagyfejedelem katonai erejétől, helytartóinak egyéni ambícióitól és a helyi vezető körök törekvéseitől. Az első problémák már Vlagyimir életében jelentkeztek. A Turov élére kinevezett Szvjatopolk fellázadt Kijev fennhatósága ellen, amiért apja fogságba vetette.[22] Jaroszlav, a novgorodi helytartó is megtagadta az engedelmességet. Vlagyimir nagyfejedelem büntető hadjáratot akart indítani, de az előkészületek közben meghalt.[23]

Jaroszlav a fivérét, Szvjatopolkot ugyan ki tudta szorítani a hatalomból, azonban be kellett látnia, milyen nehéz feladat a központ fennhatóságának érvényesítése az egész Kijevi Rusz fölött. A trónharcok során őt támogató Novgorodnak engedményeket kellett tennie, Polock közvetlen ellenőrzését nem tudta megoldani, 1026 és 1036 között pedig az állam területének egy részét Msztyiszlav nevű testvére ellenőrizte.[24] Egyébként a helyi központok élére valószínűleg ő is egy-egy fiát nevezete ki helytartónak.[25]

A bölcsnek nevezett Jaroszlav a PVL szerint halála előtt öt fia között osztotta fel a területeket. Végakarata szerint Izjaszlávé lett a rangidősség, a főhatalmon azonban két fivérével kellett osztoznia.[26] Izjaszlav, Szvjatoszlav és Vszevolod közös uralkodásának idejét (1054–1073) a történetírás a triumvirátus időszakának nevezi. A kijevi nagyfejedelem ekkor már csak a neki juttatott területeket ellenőrizhette. Arról nincs tudomásunk, hogy a fivérei által örökölt vidékekre is helytartókat küldött volna. A következő két évtizedben a három testvér mindegyike uralkodott Kijevben. Fiaik is arra törekedtek, hogy befolyási övezeteket alakítsanak ki maguknak. A legkevésbé sikeresnek az Izjaszlav-ág bizonyult. Szvjatopolk Izjaszlavics ugyan megszerezte a kijevi trónt (1093–1113), de a másik nagy központot, Novgorodot még az unokatestvérével, Vlagyimir Monomahhal kötött kompromisszum segítségével sem tudta ellenőrzése alá vonni. Ha hihetünk a PVL-nek, a novgorodi követek Kijevben közölték vele, hogy csak akkor küldje a fiát (helytartónak) hozzájuk, ha annak két feje van.[27]

Szvjatopolk kijevi nagyfejedelemsége idején Szvjatoszlav és Vszevolod utódai elkeseredett harcot vívtak apai örökségük megtartásáért, ill. hatalmi szférájuk

[20] Poveszty vremennih let (Elmúlt idők krónikája): az óorosz történelem egyik alapvető forrása. 1113 körül állította össze Nyesztor, a kijevi Barlangkolostor szerzetese, majd 1116-ban Szilveszter, a Vidubicsiben létrehozott kolostor apátja dolgozta át. A harmadik redakcióval kapcsolatban nincs egységes álláspont a történettudományban.

[21] PVL. 83.

[22] *Vlasto, A. P.:* The Entry of the Slavs into Christendom (a továbbiakban: *Vlasto*). Cambridge, 1970. 275.

[23] Novgorodszkaja pervaja letopisz sztarsevo i mladsevo izvodov (a továbbiakban: NPL). M.-L., 1950. 168–169. PVL. 88–89.

[24] PVL. 99–101. NPL. 175–176.

[25] *Makai János:* Bölcs Jaroszlav bölcsessége (a továbbiakban: *Makai,* 1997). Világtörténet, 1997. ősz-tél. 7–8.

[26] PVL. 108–121.

[27] PVL. 182.

növeléséért. Vszevolod halála után fia, Vlagyimir Monomah kénytelen volt Csernyigovot átengedni Oleg Szvjatoszlavicsnak.[28] Nem sokkal később Monomah fia, Izjaszlav elfoglalta a távoli Muromot, és fogságba vetette Oleg helytartóját. Válaszként Oleg nemcsak Muromot vette vissza, hanem megszerezte az egész rosztov-szuzdali területet is, a városok élére saját helytartóit állította, s azt tervezte, hogy Novgorodot is elfoglalja. Erre azonban nem kerülhetett sor, mert Monomah fiai visszaszerezték Rosztovot, Szuzdalt, Muromot, sőt Olegnek Rjazanyból is menekülnie kellett.[29]

Szvjatopolkot Vlagyimir Monomah (1113–1125) követte a kijevi trónon. Kijev ereje és tekintélye ismét megnövekedett. Kijevi uralkodása alatt Monomah hatalma kiterjedt Perejaszlavlra, Szmolenszkre, Novgorodra, Pszkovra, Rosztovra, Szuzdalra és Turovra. A rend kedvéért érdemes megjegyezni, hogy ezeknek a területeknek a többségét már Kijevbe való bevonulása előtt örökölte, ill. megszerezte. Elődjének fia, Jaroszlav viszont nem tudott belenyugodni Vlagyimir Monomah dominanciájába. A kijevi nagyfejedelem azonban a tőle közvetlenül nem függő területek katonai erejét is maga mögött tudhatta. 1118-ban Jaroszlávtól elvette a volhiniai Vlagyimirt, s oda is saját helytartóját küldte.[30]

Monomah 1113 előtt és után is úgy irányította a területeket, mint elődei, vagyis részben személyesen intézte az ügyeket, részben helytartók által. Intelméből tudjuk, hogy apja életében és később is gyakorta úton volt. Az északi Novgorodtól a déli Perejaszlavlig, az északkeleti Rosztovtól a nyugati Vlagyimirig szinte minden nagyobb központban megjelent. Néhány helyen többször is felbukkant.[31] Oleg 1096. évi támadása után nagyobb figyelmet kellett szentelnie a rosztov-szuzdali területnek is. A 11. század végén két fia is megjelent itt, de nem bizonyítható, hogy bármelyikük hosszabb időt eltöltött volna. A 12. század elején Monomah fia, Jurij lett a helytartó északkeleten. Ő azonban fejedelemségének első éveiben még kiskorú volt, ezért apja egy bojárt nevezett ki mellé, aki a területet irányította.[32] Maga Monomah Vlagyimir Zalesszkij városát, a későbbi fővárost alapította meg.[33] Intelme alapján ítélve Vlagyimir Monomah nem bízott meg teljesen a helytartókban.[34] Ugyanakkor nagy létszámú családja lehetővé tette, hogy kijevi nagyfejedelemsége idején fiai segítségével irányítsa a Kijevi Ruszt. Közülük a legtehetségesebb a novgorodi helytartó, Msztyiszlav volt.

Monomah halála után Kijev Nagy Msztyiszlávé (1125–1132) lett. Ő Perejaszlávlot, Turovot, Rosztovot, Szuzdalt és a volhiniai Vlagyimirt testvérei által, Novgorodot és Szmolenszket pedig fiai által ellenőrizte, sőt Kurszkot is megszerezte. Akaratával máshol (pl. Csernyigovban) is számolni kellett, a polocki fejedelmek pedig saját bőrükön tapasztalhatták engedetlenségük következményeit.[35]

[28] Uo. 148.

[29] Uo. 150, 168–170.

[30] PVL. 202. Polnoje szobranyije russzkih letopiszej (a továbbiakban: PSZRL). T. I. M., 1962. 291–292. T. II. M., 1962. 284–285. (Vlagyimir Monomahot a később halicsinak nevezett terület és Csernyigov is támogatta.)

[31] PVL. 158–161.

[32] Patyerik Kijevo-Pecserszkovo monasztirja. 1911. 189. *Kucskin, V. A.:* Rosztovo-Szuzdalszkaja zemlja v X-pervoj tretyji XIII vekov (a továbbiakban: Kucskin). Isztorija SZSZSZR, 1969/2. 75.

[33] NPL. 467. Az északkeleti Vlagyimir alapítására 1108-ban került sor: *Naszonov,* 182–183. *Kucskin,* 75. *Limonov, Ju. A.:* Vlagyimiro-Szuzdalszkaja Rusz. L., 1987. 20.

[34] PVL. 163.

[35] *Tolocsko,* 108. PSZRL. T. I. 296–299, 301. T. II, 290–292.

Msztyiszlav rövid nagyfejedelemsége után az óorosz állam gyors ütemű felbomlása következett. Közvetlen utódának (fivérének, Jaropolknak) helyzetét a Monomah-klánon belüli problémák is nehezítették. Öccse, Jurij a szuzdali volosztyot kivonta Kijev fennhatósága alól, és elszakadt Novgorod is. Ezeket az eseményeket azok a területek (pl. Csernyigov), amelyek már korábban is viszonylagos önállóságot élveztek, természetesen kihasználták. A korábban helytartók segítségével irányított óorosz állam fokozatosan önálló fejedelemségekre esett szét.

2. Az adószedés

A 10. században a kijevi nagyfejedelmek egymás után terjesztették ki befolyásukat a keleti szláv törzsekre. Az alávetett népességet adófizetésre kötelezték. Ha pontosabban akarjuk megnevezni ezt a kötelezettséget, inkább sarcról kell beszélnünk. A sarc beszedése Igor idején még meglehetősen egyszerűen zajlott. Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár így tudósított róla: „Amikor a november hónap beköszönt, fejedelmeik az összes russzal elhagyják Kijevet, és poljugyjéra indulnak, azaz adószedő körútra, mégpedig a szláv földekre. A drevljanokéra, a dregovicsokéra, a szeverjanokéra és a többi szlávéra, akik adót fizetnek a ruszoknak. Így táplálkozván az egész tél folyamán, április hónapban, amikor a Dnyeper folyón elolvad a jég, ismét visszatérnek Kijevbe."[36]

Igor nagyfejedelemsége idején több törzs is fellépett az adófizetés ellen. A legismertebb a drevljanok esete. Ők már közvetlenül Oleg halála után megtagadták az engedelmességet. Igor hadjáratot vezetett ellenük, majd a korábbinál nagyobb adót vetett ki rájuk.[37] Később az adószedés jogát a nagyfejedelem druzsinájának egyik tagja, Szvenyeld kapta meg ellátásra, de a drevljanoktól származó jövedelmekről nem akart lemondani a druzsina többi tagja sem. Követelésük miatt indult 945-ben Igor a drevlján földre, és annak ellenére beszedte az adót, hogy valószínűleg előtte ugyanezt megtette Szvenyeld is. Végül Igor újabb adóbeszolgáltatást akart, ezúttal saját céljaira. A háromszoros megterhelést a drevljánok már nem viselték el. Felkelés tört ki, melynek során a nagyfejedelmet megölték, druzsináját lekaszabolták.[38]

Igor halálát felesége, Olga fejedelemasszony megbosszulta,[39] de változtatott is a korábbi módszeren. A drevljánok földjén rögzítette az usztavokat és az urokokat. Ezek közül az utóbbiak minden valószínűség szerint az adózás rendjét szabályozták. Állomáshelyeket létesített és vadászterületeket jelölt ki. Az állomáshelyek nyilván adószedő központok voltak. A drevljanoknál bevezetett reformokat Novgorodra is kiterjesztette: a Mszta folyó mellett pogosztokat[40] létesített és megállapította az adó mennyiségét, a Luga folyó mentén szintén meghatározta az adót. A krónikás szerint Olga vadászterületei és pogosztjai még az ő korában, tehát a 12. század elején is léteztek „az egész földön" (az egész Kijevi Ruszban).

[36] Izvesztyija vizantyijszkih piszatyelej o Szevernom Pricsernomorje. M.-L., 1934. 10.

[37] PVL. 31.

[38] PVL. 39–40. NPL. 110.

[39] PVL. 40–43. NPL. 110–113.

[40] A pogosztokat Günther Stökl piacoknak, illetve adókörzeteknek, míg Font Márta eredendően adószedéssel megbízott őrhelyeknek tekinti, amelyek idővel településsé válhattak: Stökl, 80. *Font Márta–Krausz Tamás–Niederhauser Emil–Szvák Gyula:* Oroszország története (a továbbiakban: *Font,* 1997). Maecenas, 1997. 31.

Bizonyítékként pszkovi, Dnyeper melletti és Gyeszna menti példákat említett.[41] L. V. Cserepnyin véleménye szerint mindez az adószedő körútról a fejedelmi adminisztráció képviselőjén keresztül történő adószedésre való áttéréssel függött össze.[42]

A drevljánokon kívül mások is nehezen viselték Kijev fennhatóságát. A 960-as évek közepén Szvjatoszlav nagyfejedelem legyőzte a kazárokat, s a helyükbe lépve adót vetett ki a vjaticsokra. Azonban fiának, Vlagyimirnak a 980-as évek elején két újabb hadjáratot kellett ahhoz vezetnie, hogy ez a törzs is belenyugodjon az adófizetésbe.[43] Mint tudjuk, Szvjatoszlávot elsősorban a hadakozás érdekelte. A területek hatékonyabb irányításának feladata fiára maradt. Ide kívánkozik F. Golczewski nehezen fordítható, de szellemes értékelése, melynek lényege az, hogy Vlagyimir Szvjatoszlavics előtt a fejedelmi hatalom az államot fegyveres erővel összetartó „szabadrablók" hatalma volt.[44] Vlagyimir nagyfejedelemsége valóban új fejezetet nyitott a keleti szlávok történetében. Az óorosz állam tényleges megszervezése az ő nevéhez köthető. Ami konkrétan az adószedést illeti, az jórészt helytartóinak, azaz fiainak a kezébe került, akik kíséretük segítségével végezték ezt a feladatot. Novgorodból még az adó mennyiségével és felhasználásával kapcsolatban is van adatunk. Eszerint a 11. század elején 2000 grivnát kellett Kijevbe küldeni, 1000 grivnát pedig a fiatalabb druzsina tagjai között osztottak szét. Jaroszlav mint helytartó Vlagyimir élete végén ennek a kötelezettségnek a teljesítését tagadta meg.[45] Kérdéses, hogy Novgorod a továbbiakban fizetett-e adót Kijevnek. Bölcs Jaroszlav például a városnak köszönhette nagyfejedelmi trónját. Novgorod nemcsak Kijev megszerzésében, hanem megtartásában is biztos támasza volt. Ilyen körülmények között nehezen képzelhető el akár 500 grivna Kijevbe küldése is. Ha a novgorodiak Vlagyimirnak megtagadták az adófizetést, miért éppen a tőlük függő Jaroszlávnak fizettek volna?

Ráadásul nemcsak Novgorodról van szó, hanem Polockról is. Ott Jaroszlav egyik fivérének családja rendezkedett be, s a polocki fejedelmek sok gondot okoztak Bölcs Jaroszlávnak és kijevi utódainak is. Nem valószínű, hogy a polocki voloszty tovább fizette volna az adót Kijevnek. A Dnyeper bal parti részét több mint egy évtizeden keresztül Jaroszlav testvére, Msztyiszlav csernyigovi fejedelem uralta. Kijev csak Msztyiszlav halála (1036) után tudta ismét ellenőrzése alá vonni a területet.[46] A fentiek alapján nehéz lenne azt állítani, hogy Jaroszlav uralkodása idején valamennyi óorosz területre kiterjedt a kijevi adóztatás.

Michael Florinsky nem talált bizonyítékot arra vonatkozóan, hogy Jaroszlav halála után a helyi fejedelmek folytatták volna az adófizetést Kijevnek.[47] Valóban nehéz lenne elképzelni, hogy a triumvirátus létrejötte után Izjaszlav a két másik triumvir területeiről ilyen jövedelmet kapott volna. Novgorod státuszának bizonytalansága még jobban bonyolítja a helyzetet. Ha helyes a feltételezésünk, miszerint

[41] Olga újításainak ismertetése. PVL, 43. NPL. 113.

[42] *Cserepnyin, L. V.*: Obscsesztvenno-polityicseszkije otnosenyija v Drevnyej Ruszi i Russzkaja Pravda. In: Drevnyerusszkoje goszudarsztvo, 149.

[43] PVL. 46–47, 58.

[44] *Golczewski, F.*: Geschichte der Ukraine. Göttingen, 1993. 85.

[45] PVL. 88–89. NPL. 168.

[46] Novgorod, Polock és Csernyigov Bölcs Jaroszlávhoz fűződő viszonya: *Makai*, 1997. 3–7.

[47] *Florinsky*, 22.

a novgorodiak Jaroszlávnak nem küldték el az adót, hogyan küldték volna el fiának és az őt követő kijevi nagyfejedelmeknek?

Összegzésképpen annyi megállapítható, hogy 1054 után a kijevi nagyfejedelmek csak a saját helytartóik által ellenőrzött területek adóira számíthattak. A helytartók többnyire fejedelmek voltak, de már nem minden fejedelem volt Kijev helytartója. Vlagyimir Monomah és Nagy Msztyiszlav viszonylag nagy adózó területei ne tévesszenek meg bennünket. Noha kijevi uralkodóként maguk is szereztek új volosztyokat, ezeknek a területeknek a jelentős részét Monomah már a kijevi trón elfoglalása előtt ellenőrzése alatt tartotta.

Msztyiszlav halála után felgyorsult az állam felbomlásának folyamata. Az elszakadó területek természetesen megtagadták az adózást is. 1134-ben például Jurij, a rosztov-szuzdali helytartó megszerezte Perejaszlávlot, de ezt csak úgy érte el, hogy bátyjának, a kijevi fejedelemnek az északkeleti voloszty egy részét átadta. Az adó tehát továbbra is Kijevbe került. Jurij azonban hamarosan elvesztette a perejaszlavli volosztyot, visszatért északkeletre, és ettől kezdve nincs adatunk arról, hogy Kijevnek adót fizetett volna.[48]

3. Az igazságszolgáltatás

Az óorosz jog fejlődésének egyik fontos tényezője volt a benne rejlő dualizmus. Már jóval a Rurik-dinasztia kijevi alapítása előtt mindegyik törzs fenntartott bizonyos közösségi viselkedési szabályokat. A fejedelmek is megpróbáltak jogi rendelkezéseket előírni a nép számára. Tehát a közösség és a fejedelem volt a két fő tényezője az orosz jog és törvénykezés fejlődésének. Rusz keresztény hitre térítésével megjelent a harmadik tényező, az egyház is, amely a kánonjog gondosan kidolgozott rendszerével rendelkezett.[49]

A Kijevi Rusz jogrendjének létrejötte a 10. század elejétől adatolható. Már a 911-ben Bizánccal kötött szerződés említést tesz orosz (rusz) „törvényről" (zakon russzkij), a 944. évi szerződés pedig megerősíti ennek létét (usztav i zakon russzkij).[50] Olga fejedelemasszony reformjait ismertetve a krónikás használja az usztav kifejezést. Az usztavok valószínűleg a bíráskodás szabályait írták elő a fejedelmi adminisztráció képviselőinek. Az Olga által létesített állomáshelyeket és pogosztokat[51] pedig nyilván nemcsak az adó begyűjtésére, hanem az igazságszolgáltatás céljaira is használták.

I. Vlagyimir szintén foglalkozott a jog kérdéseivel. Druzsinájával az ország szervezésén és a háborúkon kívül a „törvényekről" (usztav zemljanoj) is tanács-

[48] PSZRL. T. I. 302. T. II. 295. A szuzdali voloszty elszakadásához: *Makai János:* Jurij Dolgorukij tevékenysége Északkelet-Oroszországban. Világtörténet, 1991. tavasz-nyár, 39–41.

[49] *Vernadsky, G.:* Kievan Russia (a továbbiakban: Vernadsky). In: Vernadsky, G.-Karpovich, M.: A History of Russia. Volume II. New Haven-London-Oxford, 1948. 207. Ugyanezt a három tényezőt (a szláv közösségeket, a fejedelmeket és a bizánci jogalkotást) emelte ki Günther Stökl: *Stökl,* 78.

[50] PVL. 27, 37. A. A. Zimin véleménye szerint Oleg fejedelemsége idején még a szokásjog (zakoni) létezett, és csak Igor idejében jelentek meg a fejedelmi törvények (usztavi): *Zimin, A. A.:* Feodalnaja goszudarsztvennoszty i Russzkaja Pravda (a továbbiakban: *Zimin*). Isztoricseszkije zapiszki. T. 76. Nauka, 1965. 234. Ezen nézet szerint a 911. évi szerződés még nem, a 944. évi viszont már törvények létére utal.

[51] Olga újításai: PVL. 43. NPL. 113.

kozott.[52] A másik adatunk sokkal konkrétabb: amikor nagyon megnőtt a rablások száma, a nagyfejedelem azt a tanácsot kapta, hogy törölje el a pénzbírságot (vira), és a rablókat végeztesse ki. Vlagyimir így is tett, ekkor viszont azt tanácsolták neki, hogy állítsa vissza a bírság fizetését, mert azt fegyverek és lovak beszerzésére lehet fordítani. A nagyfejedelem ezúttal is elfogadta a javaslatot, vagyis rablás esetén ismét virát róttak ki. Ezt a történetet a forrásokban a 996. évnél helyezték el, és a befejező mondat is tanulságos, ti. arra lehet belőle következtetni, hogy a pénzbírságot már Vlagyimir apja és nagyapja idejében alkalmazták.[53] A bírságok kérdésével fia is foglalkozott. Jaroszlav (valószínűleg 1036-ban) egy jogi dokumentumot (pokon virnij) adott a novgorodiaknak, amely pontosan meghatározta a fejedelmi druzsina ellátásának, élelmezésének mértékét. Bírságtörvénynek azért nevezhették, mert a druzsina tagjainak megbízatása bíráskodásra és a vira beszedésére szólt.[54]

Bár a fenti példák is utalnak a kijevi nagyfejedelmek szerepére a jogalkotásban, illetve alkalmazásban, a Kijevi Rusz legfontosabb jogi produktumának mégis csak a Russzkaja Pravdát tekintjük. Ennek három változata maradt fenn, a Rövid, a Bővített és a Rövidített Pravda, mindhárom másolatban. A Rövid Pravda két fő részből áll. Az első Bölcs Jaroszlav, míg a második a Jaroszlavicsok nevéhez fűződik, de kiegészítő cikkelyeket is tartalmaz. A Bővített Pravda a Rövid Pravdának Vlagyimir Monomah rendelkezéseivel kiegészített változata. A Rövidített Pravda értéke — terjedelme és keletkezési ideje — miatt kisebb, mint a másik két törvénykönyvé.

A Russzkaja Pravdáról könyvtárnyi irodalom olvasható.[55] A történészek hosszú ideje vizsgálják keletkezésének körülményeit, elemzik cikkelyeit, értékelik jelentőségét. Választott témánkhoz viszont kevés segítséget nyújt ez a törvénygyűjtemény. A tartalmát ismerjük ugyan, azt azonban kevéssé tudjuk: mikor, hol és pontosan hogyan érvényesült a gyakorlatban. Tény, hogy a kijevi nagyfejedelem személyesen is részt vett a bíráskodásban, de igazságszolgáltatási jogkörét (mint arra már részben utaltunk) az alábbi tényezők is korlátozták:

1. A faluközösségek képviselői részt vettek a törvénykönyvek és szabályzatok összeállításában, sőt az ítélkezésben is.[56]

2. A kijevi nagyfejedelmek időnként olyan szabályzatokat is kiadhattak, amelyek csak egyes területekre vonatkoztak, tehát gátolták a törvények egységes érvényesülését. Két konkrét esetről van tudomásunk. Jaroszlav 1016-ban Novgorodnak egy gramotát (oklevelet, iratot) adott, hálából az onnan kapott támogatásért.[57] Sajnos, ennek a szövege nem maradt fenn. A másik bizonyíték a már említett pokon virnij volt.

[52] PVL. 86. NPL. 167.

[53] PVL. 86–87. NPL. 167.

[54] Zimin, 247. Tolocsko, 237.

[55] A Russzkaja Pravdához (a teljesség igénye nélkül): *Vernadsky,* 78–79, 207–209. *Florinsky,* 33. *Vlasto,* 265. *Stökl,* 77–79. *Juskov, Sz. V.:* Obscsesztvenno-polityicseszkij sztroj i pravo Kijevszkovo goszudarsztva. M., 1948. *Zimin,* 230–275. *Frojanov, I. Ja.:* Kijevszkaja Rusz. Ocserki szocialno-polityicseszkoj isztorii (a továbbiakban: *Frojanov*). L., 1980. 40–41. *Szkrinnyikov, R. G.:* Isztorija Roszszijszkaja. IX–XVII vv (a továbbiakban: *Szkrinnyikov*). M., 1997. 93–98. *Makai,* 1997. 9–11. *Font,* 1997. 56–58. *Uő:* Oroszország, Ukrajna, Rusz (a továbbiakban: *Font,* 1998). Balassi, Bp.-University Press, Pécs, 1998. 24–26.

[56] *Frojanov,* 29, 39. A szerző (szokatlan módon) a zemsztvo kifejezést is használja.

[57] NPL. 175–176. Az évkönyv szövege nem egyértelmű. Eszerint Jaroszlav egy pravdát (törvénygyűjteményt) és egy usztávot (szabályzatot) is adott. Elképzelhető, hogy egyazon oklevél tartal-

3. Az egyház széles bíráskodási jogkörrel rendelkezett. Kétségtelen, hogy ezt Vlagyimir és Jaroszlav egyházi szabályzatai alapozták meg. A papok természetesen püspöki joghatóság alá tartoztak, azonban akadtak olyan ügyek, amelyekben az egyház világiak felett ítélkezett.[58] Ily módon a püspöki bíróságok a terhek egy részét átvállalták, egyszersmind csökkentették is a nagyfejedelem hivatalnokainak hatáskörét és a bírságként beszedhető jövedelem nagyságát.

4. A fejedelmi tanácskozások

A Bölcs Jaroszlav halálát (1054) követő évtizedekben a nagyfejedelmi hatalom meggyengült, s a Rurik-dinasztia tagjai egyre élesebb harcot vívtak egymással. A déli területeket a kunok betörései fenyegették. Az újabb belháborúk megakadályozása és a külső veszély elhárítása állt az új intézmény, a fejedelmi tanácskozások hátterében. Ezek közül az elsőt 1097-ben Ljubecsben tartották, s a legtekintélyesebb fejedelmek vettek részt rajta.Itt született meg a volosztyok irányításának új elve: hadd birtokolja mindenki saját otcsinájját, azaz atyai örökségét. Mindössze annyi történt, hogy rögzítették az addig kialakult hatalmi viszonyokat.[59] A trónutódlás otcsinai elvének meghirdetése azonban bonyolult szituációt teremtett a kijevi trón további sorsát illetően, hiszen azt nemcsak Izjaszlav Jaroszlavics, hanem Szvjatoszlav és Vszevolod Jaroszlavics is birtokolta, így fiaik szintén pályázhattak rá.[60]

A határozatokat, a krónikás szerint, minden ember örömmel fogadta, csak az ördög búsult. Az ördög ezúttal Dávid vlagyimiri fejedelem személyében öltött testet, aki megvakíttatta Vaszilko tyerebovli fejedelmet. A ljubecsi gyűlés többi résztvevőjét érzékenyen érintette a hír. Ők voltak azok, akik az ügyben szintén nem vétlen Szvjatopolk nagyfejedelmet határozott fellépésre kényszerítették. Szvjatopolk végül a maga javára fordította a helyzetet, mivel Dávidtól elvette volosztyát (Volhiniát), és saját fiának adta. Közben még arra is kísérletet tett, hogy a megvakított Vaszilko és testvére, Volodar volosztyát (a későbbi Halicsot) megszerezze. A következő fejedelmi tanácskozás (1100, Uvetyicsi) jórészt Dávid helyzetével foglalkozott. A dinasztia rangidős fejedelmei, Szvjatopolk Izjaszlavics, Vlagyimir Monomah, valamint Dávid és Oleg Szvjatoszlavics ridegen bántak a volhiniai Dáviddal. Egykori volosztyától végleg megfosztották és a Vlagyimir városához képest jelentéktelen Dorogobuzst adták neki.[61]

Az 1103. évi dolobszki fejedelmi gyűlés már nem a belső viszályokkal, hanem a kunok elleni harccal foglalkozott. Érdekessége, hogy ezen csak Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem és Vlagyimir Monomah perejaszlavli fejedelem vett részt a dinasztia képviseletében. A druzsinák is jelen voltak, mint ahogyan már korábban Uvetyicsiben is. Abban állapodtak meg, hogy támadást indítanak a kunok ellen, s ezt

mazta mindkettőt. A forrásban viszont a Russzkaja Pravda következik. Itt nyilvánvalóan későbbi betoldásról van szó. A novgorodi támogatás fejében más típusú oklevelet képzelünk el. Annak — legalább részben — politikai engedményeket kellett tartalmaznia.

[58] Az egyház igazságszolgáltatási jogköréhez: *Vernadsky,* 206. *Stökl,* 79.

[59] A ljubecsi fejedelmi tanácskozáshoz: PVL. 170–171.

[60] *Cserepnyin, L. V.:* K voproszu o haraktyere i forme Drevnyerusszkovo goszudarsztva sznacsala XIII v (a továbbiakban: *Cserepnyin,* 1972). Isztoricseszkije zapiszki. T. 89. M., 1972. 361.

[61] PVL. 171–182.

megüzenték Oleg és Dávid Szjatoszlavicsnak. Oleg nyilván rossz néven vette, hogy nélküle hozták meg a döntést, mert betegségére hivatkozva távol maradt a hadjárattól.[62]

A fejedelmi gyűlések intézménye természetesen nem szűnt meg 1103-ban,[63] de talán a fenti események ismertetése is elég ahhoz, hogy helyt adjunk Cserepnyin értékelésének. Eszerint a fejedelmi tanácskozások soha nem fogták át az összes fejedelemséget, összehívásukban nem volt rendszeresség, hatáskörüket nem tisztázták és határozataikat az egyes uralkodók figyelmen kívül hagyhatták.[64]

5. Az egyházszervezet

Az óorosz egyház megszervezéséről kevés adattal rendelkezünk, a történészek által kialakított rengeteg koncepció pedig inkább nehezíti, mint segíti a tisztánlátást. A kutatók egy részének véleménye szerint az egyházszervezet már Vlagyimir uralkodása alatt függésbe került a fejedelmi hatalomtól. Ja. Ny. Scsapov azt emelte ki, hogy kezdetben az egyházszervezet ellátását a fejedelem saját anyagi javaiból biztosította, s csak az egyházi földtulajdon kialakulása (a 11. század végétől) és a termelők egyes csoportjainak egyházi joghatóság alá kerülése (a 12. századtól) változtatta meg a püspökségek gazdasági helyzetét, és tette önálló gazdasági szervezetekké azokat.[65] Font Márta is az állam anyagi támogatásában látta a függés okát. Konkrétan a Vlagyimir által átengedett tizedet említette.[66] A szervezeti függés megítélésében már nagyobbak a nézetkülönbségek. George Vernadsky szerint a hittérítés után a fejedelem nem rendelkezett semmiféle előjoggal az egyházirányításban, mert a kijevi metropolita a konstantinápolyi pátriárka felügyelete alá került. A kijevi időszak egyházát lényegében autonóm szervezetnek tekintette. Azt azonban ő is elismerte, hogy a kijevi fejedelmek a püspökök kinevezésébe beleszólhattak.[67] Ruszlan Szkrinnyikov ugyanazokat a tényeket teljesen eltérő módon értékelte. Szerinte az egyház teljes mértékben a világi hatalomtól függött, s a (kijevi) fejedelem az egyházi tisztségekkel saját belátása szerint rendelkezett. Annyit azért elismert, hogy a legmagasabb hivatalokba való kinevezésnél a fejedelemnek szüksége volt három püspök beleegyezésére.[68]

Ahhoz, hogy az egyháznak a politikai egységhez való viszonyát bemutassuk, magának az egyháznak a helyzetét kell megvizsgálnunk. A keresztény hit vajon mennyire gyorsan terjedt a lakosság körében, s hogyan haladt az egyházmegyék kiépítése? A kereszténység terjesztése — mint ismeretes — Vlagyimir Szvjatoszlavics uralkodása idején kezdődött. Erőszakos eszközei régóta köztudottak. A hittérítés a városokban viszonylag gyors eredményeket hozott, a vidék lakossága viszont még évszázadokig őrizte régi hitvilágát, illetve keresztény elemekkel kom-

---

[62] PVL. 183.

[63] *Vernadsky,* 181.

[64] *Cserepnyin,* 1972. 377.

[65] *Scsapov, Ja. Ny.:* Cerkov i sztanovlenyije drevnyerusszkoj goszudarsztvennosztyi. Voproszi isztorii, 1969/11. 56–57, 59, 62.

[66] *Font,* 1988. 40.

[67] *Vernadsky,* 178, 204–205.

[68] *Szkrinnyikov,* 98. Nem világos, hogy mit ért a szerző legmagasabb hivatalok kifejezés alatt a metropolita hivatalán kívül.

binálta azt (kettős hit).[69] A térítőknek és a világi hatalom képviselőinek komoly nehézségekkel kellett megküzdeniük. Közvetett forrásból tudjuk, hogy a Vlagyimir nagyfejedelem által Novgorodba küldött misszió véres lázadással találkozott.[70] 1024-ben Jaroszlav Vlagyimirovics Szuzdalban vert le egy felkelést, 1071-nél pedig a PVL két újabb lázadást említ (rosztovi föld, Novgorod).[71] A mozgalmak élén a pogány vallás varázslói álltak. Egyébiránt az állam egy idő után felhagyott a kereszténység terjesztésével, s a térítés kikerült a világi uralkodó kezéből. Missziók, sőt még inkább magányos misszionáriusok végezték. Ez azonban az állami fennhatóság kiterjesztésének is akadálya volt, mert a kolostorok és missziók megvédték új területeiket a világi hivatalnokoktól.[72]

Az óorosz egyház szervezetének kialakítására nem az intenzívebb ütemű térítés kezdetén, tehát nem Vlagyimir uralkodásának idején, hanem később kerülhetett sor.[73] Ezt az is alátámasztja, hogy a PVL csak Bölcs Jaroszlav tevékenységét ismertetve említ kiterjedt szervezőmunkát.[74] Ha ez a kiindulópont, nem okoz akkora fejtörést a Vlagyimir-kori egyházirányítás helyzete sem. A kérdés az, hogy létezett-e már metropólia Vlagyimir alatt. Papíron igen, sőt a Konstantinápolyban kinevezett metropolita nevét is ismerjük.[75] Arra azonban nincs bizonyíték, hogy Theophülaktosz eljutott volna Kijevbe. A kialakulatlan egyházszervezet talán még nem is igényelte a metropolita személyes jelenlétét.[76]

A PVL 1037-nél tesz említést a metropóliáról.[77] Akad történész, aki ezen az alapon feltételezi, hogy Theopemptosz metropolita már ekkor Kijevbe érkezett.[78] Az első megbízható adat azonban csak 1039-nél olvasható Theopemptosz jelenlétéről, aki egy templomot szentelt fel.[79] Bölcs Jaroszlav tehát először elfogadta a pátriárka jelöltjét, 1051-ben viszont a püspökökkel saját pártfogoltját, Ilariont választatta meg metropolitává. Ezzel nyilván saját ellenőrzése alá kívánta vonni az egyházszervezetet is. Lépése annyira szokatlan volt, hogy a legközelebbi orosz metropolitára csaknem 100 évet kellett várni.[80] Az egyébiránt igen képzett Ilarion szerepét persze igen óvatosan kell megítélnünk. Nem tudjuk, hány püspök választotta meg, s milyen megfontolásból. Metropolitai tevékenységének megítélésére sincs módunk. Elképzelhető, hogy Jaroszlav életében hivatalában maradt, a nagyfejedelem halálakor pedig lemondott. A tisztségbe Efremet (Ephraimot) ne-

[69] A hittérítés eredményeihez: *Font,* 1998. 39. *Szkrinnyikov,* 99.

[70] A közvetett forrásból (V. Ny. Tatyiscsev művéből) származó adat: *Vlasto,* 264. Francis Dvornik is említi, hogy a kereszténység terjesztése idején Vlagyimir makacs ellenállással csak Novgorodban találkozott: *Dvornik,* 189–190.

[71] PVL. 99–100, 117–121.

[72] A hittérítés későbbi időszakához: *Vlasto,* 264–265.

[73] *Font,* 1998. 38.

[74] PVL. 102–103. Jaroszlav egyházszervező tevékenységéhez: *Makai,* 1997. 11–12.

[75] *Font,* 1998. 38, 45.

[76] George Vernadsky feltételezte, hogy Vlagyimir uralkodása idején Tmutarakan érseke volt az óorosz egyház prímása, aki időről-időre ellátogatott Kijevbe. Távollétében Belgorod püspöke tevékenykedett a városban, ha szükség volt rá: *Vernadsky,* 68.

[77] PVL. 102.

[78] *Stökl,* 62.

[79] PVL. 103.

[80] Ilarion megválasztása: PVL. 104. Csaknem egy évszázad múlva, 1147-ben Izjaszlav Msztyiszlavics kijevi fejedelem pártfogoltja, Klim lett a metropolita: PSZRL. T. II. 340–341.

vezték ki, aki valószínűleg egy évek óta Ruszban élő görög személy volt.[81] Ezt követően hosszú ideig Konstantinápoly jelöltjei töltötték be a metropolitai méltóságot.

Az óorosz egyházszervezettel kapcsolatban nemcsak a metropólia létrejöttének, hanem az egyházmegyék kialakításának időpontja is bizonytalan. Az utóbbi kérdésben a történészek koncepciói időnként óriási eltéréseket mutatnak. Vernadsky például hitelt adott annak a híradásnak, amely Vlagyimir uralkodásának idejéből 7 püspökséget sorol fel, s ehhez a szerző hozzátette nyolcadiknak a tmutarakánit, amelyet szerinte 867-ben alapítottak.[82] Kijevtől való nagy távolsága és későbbi helyzete miatt a tmutarakáni egyházmegye azonban témánk szempontjából mellékes.[83] Vlasto a 7 püspökségből csak kettőt (a novgorodit és a belgorodit) ismert el, Szkrinnyikov az elsők között említette a jurjevit is.[84] Font Márta túlzottan óvatos volt, amikor azt írta, hogy (az első) püspökségek létrehozása csak az 1030-as években (vagyis Bölcs Jaroszlav) alatt következett be.[85] A csernyigovi és perejaszlavli egyházmegye megszervezését a triumvirátus időszakára (1054–1073) tehetjük. Az első rosztovi püspökről az 1070-es évek elejéről van adatunk. A volhiniai Vlagyimir egyházmegyéje 1090 körül, míg a polocki és a turovi a 12. század elején jöhetett létre.[86] Az eparchiák kialakulása a későbbiekben is folytatódott.

A püspökségek megszervezése tehát nem egyszerre történt, hanem egy folyamatot alkotott. Az első egyházmegyék Rusz korai központjaihoz kapcsolódtak, míg a későbbiek többnyire az új centrumokhoz. A központi hatalom erejét ezek aligha növelték, hiszen a metropolitákkal ellentétben a püspökök nem tudták kivonni magukat a helyi fejedelmi befolyás alól. Amíg a fejedelem elismerte Kijev fennhatóságát, az egyházmegye is az egységet erősítette. Amikor azonban a dinasztia helyi tagja politikai függetlenségre törekedett, a püspököt megpróbálta hatalmának támaszává tenni. Az, hogy a kijevi metropolita által irányított óorosz egyház egységes volt, nem jelentette egyszersmind az államszervezet egységét is.

6. A kijevi nagyfejedelem katonai ereje

A Rurik-dinasztia rangidős képviselője — részben a többi fejedelem is — két fő jövedelemforrással rendelkezett: adókkal és bíráskodásból származó illetékekkel. Az előbbiek az első kijevi fejedelmek idején még inkább a sarc kategóriájába tartoztak. Nehezen lehet megítélni a kereskedelemből (pl. vámokból) befolyó jövedelem mennyiségét. Korai adatok híján így kénytelenek vagyunk a későbbi novgorodi gyakorlatra hagyatkozni. A nagyfejedelmeknek lehetett ingatlantulajdona is, de erre vonatkozóan csak közvetett információkkal rendelkezünk. Szintén a kijevi „kincstárat" gyarapította a környező népektől, illetve államoktól szerzett

[81] Ilarion lemondása és Efrem kinevezése: *Vlasto,* 286.

[82] *Vernadsky,* 64–66.

[83] A. P. Vlasto szerint Tmutarakan 965 körül már érsekség lett: *Vlasto,* 272. R. G. Szkrinnyikovnál viszont az olvasható, hogy a tmutarakáni püspökség az 1080-as évektől nem később jött létre: *Szkrinnyikov,* 99.

[84] *Vlasto,* 263. *Szkrinnyikov,* 99.

[85] *Font,* 1998. 45.

[86] A csernyigovi, perejaszlavli, rosztovi, vlagyimiri, polocki és turovi eparchia létrejöttéhez: *Vlasto,* 263. *Szkrinnyikov,* 99. *Font,* 1998. 92–93.

hadizsákmány.[87] Ezeket a jövedelmeket a nagyfejedelmek jelentős mértékben a haderő fenntartására fordították.

Az óorosz hadsereg két tartópillére a fegyveres druzsina és a népfelkelés volt. A szakirodalomban nincs egyetértés abban a kérdésben, hogy melyik játszott fontosabb szerepet.[88] A druzsina felszerelését, ellátását a nagyfejedelem biztosította, ezért támadásban és védekezésben egyaránt számíthatott rá. A városlakókból és vidéki földművelőkből álló népfelkelést inkább csak a főbb támadó hadjáratokra vagy szükséghelyzetben (pl. hirtelen vagy nagy erővel betörő ellenséggel szemben) mozgósították. Ennek tagjai általában nem rendelkeztek elegendő fegyverrel, illetve lóval. A fejedelemnek így róluk is gondoskodnia kellett (volna). A népfelkelők saját parancsnokaik (vojevodák, tiszjackijok) vezetése alatt harcoltak. A városiak és a parasztok csekély harci értéket képviseltek, a druzsina pedig kis létszámú volt. Ezért a kijevi nagyfejedelmek időnként a sztyeppei népek segítségét is igénybe vették. Közülük a legjobban szervezettek és legmegbízhatóbbak a Rosz folyó vidékén élő ún. fekete süvegesek (karakalpakok, csornije klobuki) voltak.[89]

A fenti haderőt a nagyfejedelmek eredményesen alkalmazták. A keleti szláv törzsek hódoltatása Oleg hadjárataival kezdődött és Vlagyimir idejében lényegében befejeződött.[90] A sikerek egyrészt ütőképes druzsináról tanúskodnak, másrészt a növekvő mennyiségű sarc lehetővé tette a kijevi nagyfejedelem számára fegyveres kíséretének további erősítését. Úgy tűnik, Vlagyimir megértette, hogy helytartóit (fiait) is csak megfelelő katonai erő birtokában tudja engedelmességre kényszeríteni. Jaroszlav elleni hadjáratát csak a halála akadályozta meg.[91] Jaroszlav jól megtanulta a leckét, amelyet apjának éppen ő adott fel: rokonságával, elsősorban testvéreivel és a varázslók által felbújtatott szuzdaliakkal szemben is erőszakot alkalmazott. Csakhogy fivére, Msztyiszlav legyőzése nem sikerült. Így Jaroszlav egy évtizedig kénytelen volt eltűrni a még fiatal óorosz állam széttagoltságát.[92] Jaroszlav fiai, amíg egyetértésben kormányoztak, le tudtak számolni a pozíciójukat veszélyeztető polocki fejedelemmel. Vszeszlav ugyanis belháborút kezdeményezett, és elfoglalta Novgorodot. A Jaroszlavicsok vereséget mértek rá, ígéretük ellenére elfogatták, majd Kijevben bebörtönözték.[93] Később egymás ellen kezdtek katonai erőt alkalmazni, s ez súlyos következményekkel járt.[94]

Az utolsó Jaroszlavicsot követő Szvjatopolk nagyfejedelem közvetlen ellenőrzése alatt kevés voloszty maradt, így hatalmas jövedelemmel sem rendelkezhetett. Enélkül pedig nem tarthatott fenn olyan erős druzsinát, amellyel rokonait le tudta volna gyűrni. Még így sem biztos, hogy annyira unokatestvérei (Vlagyimir Monomah, Oleg és Dávid Szvjatoszlavics) befolyása alatt állt, mint azt a Poveszty vremennih let sugallja,[95] a forrás ti. erősen rokonszenvez a Monomah-klánnal.

[87] A fejedelmi jövedelmekhez: *Vernadsky,* 190–192. *Font Márta:* A kijevi (nagy)fejedelmi hatalom jellegéről. Aetas, 1999/3. 25–27.

[88] G. Vernadsky inkább a druzsina jelentőségét emelte ki, míg I. Ja. Frojonov szerint a fő katonai erőt a népfelkelés jelentette: *Vernadsky,* 192. *Frojanov,* 214.

[89] A haderő összetételéhez: *Vernadsky,* 192–193. *Frojanov,* 185–216. *Stökl,* 81–82.

[90] PVL. 20, 31, 40–43, 47, 58–59.

[91] Uo. 89.

[92] Uo. 100–101.

[93] Uo. 111–112.

[94] Uo. 121, 132.

[95] Uo. 143–196.

Vlagyimir Monomah és fia, Msztyiszlav kijevi uralkodását vizsgálva, ismét jól érzékelhető a katonai erő és az egység közötti összefüggés. Monomah az óorosz állam területének több mint a felét közvetlenül uralta. Volosztyainak bevétele lehetővé tette, hogy ütőképes katonai erőt tartson fenn, ráadásul kiváló hadvezér volt. Ezért a fejedelmek többsége engedelmeskedett neki, a többiekkel szemben pedig rendkívül határozottan lépett fel. A turovi volosztyra támadó Gleb minszki fejedelem ellen 1116-ban hadjáratot vezetett. Gleb kénytelen volt megígérni, hogy aláveti magát a nagyfejedelem akaratának. Amikor (1119-ben) megszegte adott szavát, Monomah elvette tőle Minszket, és családjával együtt Kijevbe vitette.[96] Jaroszlav volhiniai fejedelmet szintén megfosztotta volosztyától.[97] Ugyanebben az évben, 1118-ban a nagyfejedelem Kijevben novgorodi bojárok felett ítélkezett, ami egyáltalán nem volt megszokott jelenség a Kijevi Rusz történetében. Az utóbbiak esküvel erősítették meg hűségüket, de Monomahnak ez nem volt elég: egy részüket hazaengedte ugyan, de másokat börtönbe záratott.[98]

Nagy Msztyiszlav apja haderejét és tehetségét is örökölte. Rövid nagyfejedelemsége idején Kijev katonai és politikai túlsúlya utoljára volt érzékelhető. 1126-ban például a később halicsinak nevezett területen folyó trónharcokba avatkozott be. Vlagyimirko fejedelem azért szüntette be az ellenségeskedést, mert attól félt, hogy Msztyiszlav megfosztja őt volosztyától.[99] A trónbitorló Vszevolod Olgovics is csak a kijevi nagyfejedelem beleegyezésével tarthatta meg Csernyigovot.[100] A hagyományosan renitens polocki fejedelmek sem akarták elismerni a Monomah idején kialakult helyzetet. Ezért 1127 körül Msztyiszlav szervezésében négy irányból nyolc fejedelem csapatai indultak Polock ellen. A polockiak a várható pusztítást megakadályozandó Dávid fejedelmet és fiait elűzték. 1130-ban, amikor ismét megtagadták az engedelmességet, Msztyiszlav egyszerűen száműzte a polocki fejedelmeket a Kijevi Rusz területéről.[101] Nagy Msztyiszlav több fia és unokája is megszerezte a kijevi trónt, őket azonban a központi hatalom csökkenése, majd jelképessé válása miatt túlzás lenne nagyfejedelmeknek nevezni.

Kijev katonai ereje a szomszédos népekkel, illetve államokkal folytatott háborúkban is megmutatkozott. Először a besenyők jelentettek komoly veszélyt. Az ellenük való védekezést azonban Szent Vlagyimir és Bölcs Jaroszlav sikeresen oldotta meg.[102] A déli sztyeppéken a besenyőket a veszélyesebb ellenségnek bizonyuló kunok váltották fel. Az első időszakban még politikai megrázkódtatást is okoztak: 1068-ban a kijeviek elégedetlenek voltak Izjaszlav nagyfejedelem kunok elleni fellépésével, ezért elűzték őt.[103] A 11. század végén és a 12. század elején a velük vívott küzdelem főhőse Vlagyimir Monomah volt, aki saját bevallása szerint 19 békét kötött a kun fejedelmekkel (kánokkal) és összesen mintegy 200 előkelőséget ölt meg közülük.[104] Ezekben a harcokban Szvjatopolk nagyfejedelem és a csernyigovi

[96] PSZRL. T. II. 282–285.
[97] Uo. 284–285.
[98] NPL. 21.
[99] Ismerteti: *Tolocsko*, 108.
[100] PSZRL. T. I. 296–297. T. II. 290–292.
[101] PSZRL. T. I. 297–299, 301.
[102] PVL. 47–48, 83–85, 87–88, 101–102.
[103] Uo. 112–115.
[104] Uo. 162.

fejedelmek is jelentős szerepet játszottak. Az 1103 és 1111 között elért sikerek[105] valószínűleg csak az unokatestvérek összefogásával születhettek meg. A kunok 1113-ban Szvjatopolk Izjaszlavics halálát is ki akarták használni, de Virnél Monomah csapataiba ütköztek, amelyek visszavonulásra kényszerítették őket.[106] Maga Vlagyimir ezután már nem vezetett ellenük hadjáratot, viszont kijevi nagyfejedelemként továbbra is rendelkezett a kunok elleni harc éveiben megszervezett katonai erővel, s azt a belső stabilitás megteremtésére, illetve megőrzésére használta fel.

A Kijevi Rusz nemcsak védekezett, hanem komoly veszélyt is jelentett szomszédaira nézve. Olegtől Bölcs Jaroszlávig több támadás indult a Bizánci Birodalom, illetve fővárosa ellen (907, 941, 969–971, 1043).[107] Szvjatoszlav nagyfejedelem uralkodása szakadatlan háborúskodásban telt el. Kétszer vonult (965, 969) a kazár állam ellen, bevette Sarkelt (Belaja Vezsát) és a fővárost, Itilt is. Legyőzte a kazároktól függő jászokat és koszogokat. Sikerei hozzájárultak a vetélytárs-birodalom bukásához.[108] 968-ban Szvjatoszlav csapatai a Dunánál vereséget mértek a bolgárokra. Több város a nagyfejedelem kezébe került, aki később Perejaszlavecet akarta megtenni fővárosának.[109] Vlagyimir Szvjatoszlavics a 980-as években eredményesen harcolt a lengyelek ellen.[110] Fia, Jaroszlav is szembe került a lengyelekkel, mivel Vitéz Boleszlav saját vejét, Szvjatopolkot támogatta a Kijevért vívott harcban. Mint kiderült, a lengyel uralkodót nemcsak a rokoni szeretet motiválta: visszavonulása idején Boleszlav visszavette a még Vlagyimir által megszerzett ún. cservenyi (czerwieni) városokat.[111] Az utóbbiakat Jaroszlav az óorosz állam megosztottságának időszakában fivére Msztyiszlav segítségével foglalta vissza.[112] A Jaroszlavicsok már nem folytattak ilyen aktív külpolitikát, sőt Izjaszlav — nagybátyjához hasonlóan — a lengyeleket is bevonta a trónharcokba.[113] A 11. század második felétől a kunokkal folytatott küzdelem nem kedvezett a szomszédokkal szembeni zsákmány–, illetve területszerző politikának.

A Kijevi Rusz létrejöttének évszázadát (882–980-as évek), valamint szűkebb értelemben vett fennállásának 150 évét (980-as évek – 1130-as évek) jelentős mértékben a háborúk töltötték ki, melyek egy része nem csökkentette Kijev befolyását, hanem még növelte is azt.

***

A fentieket összefoglalva az alábbi következtetések vonhatók le. A nagyfejedelem helyi képviselői a helytartók voltak, de Szent Vlagyimir kivételével egyetlen kijevi uralkodó sem tudta segítségükkel az óorosz állam egész területét ellenőrizni. Magának Vlagyimirnak is gondja volt két engedetlen fiával, utódai alatt pedig mindig akadtak olyan fejedelmek, akik valamely voloszty élén nem a nagyfejedelmet képviselték, bár rangidősségét többnyire elismerték. A központtal

[105] Az 1103–1111 közötti harcok ismertetése: uo. 183–187, 190–195.

[106] Uo. 197.

[107] Uo. 23–25, 33, 50–52, 103–104. Szvjatoszlav nagyfejedelem második balkáni hadjáratához: Isztorija Kijeva, 120–121.

[108] Szvjatoszlav kazárok elleni hadjárataihoz: PVL. 47. Isztorija Kijeva, 118–119. *Tolocsko,* 45.

[109] Szvjatoszlav bolgárellenes harcaihoz: PVL. 47–48. Isztorija Kijeva, 119.

[110] PVL. 58.

[111] Uo. 96–97.

[112] Uo. 101.

[113] Uo. 115–116, 132.

szemben fennálló adófizetési kötelezettség is csak Vlagyimir idején terjedt ki az egész Kijevi Ruszra, de halála előtt Novgorod kivonta magát ezalól. Úgy tűnik, Jaroszlav uralkodásától kezdve az adóztatás többé már nem fogta át az összes óorosz területet. A törvényeknek a gyakorlatban való alkalmazásáról alig van adatunk. Ezért inkább csak feltételezzük, hogy az óorosz államban Bölcs Jaroszlavtól kezdve azonos elvek alapján bíráskodtak. Az igazságszolgáltatást vagy a nagyfejedelmek végezték, vagy helytartóik által gyakorolták. Ha egy voloszty kivonta magát Kijev közvetlen fennhatósága alól, a felderített bűnesetekben továbbra is ítéletet kellett hozni. A jogi normák feltételezett azonossága tehát nem függött össze a politikai egység kérdésével. A keresztény vallás kétségkívül összekötő kapcsot jelentett. Az egyház azonban nem vált a kijevi kormányzat eszközévé. Egyedül Bölcs Jaroszlav kísérelte meg az egyházszervezet saját ellenőrzése alá vonását. Közvetlen utódainak ilyen próbálkozásáról nincsenek információink. A fejedelmi tanácskozások nem az egység, hanem a széttagoltság bizonyítékát jelentik. Akkor szervezték meg őket, amikor a központ ereje viszonylag gyenge volt. Azt is mutatják ezek a gyűlések, hogy súlyos helyzetben a Rurik-dinasztia egyes tagjai képesek voltak szövetkezni a külső ellenséggel vívott harc érdekében. A források alapján úgy tűnik, hogy az óorosz államszervezetet létrehozó és összetartó intézmények közül a legfontosabb a katonai erő volt.

A kijevi állam egységének vizsgálatakor az a döntő kérdés, hogy mennyire érvényesültek a központi hatalom érdekei megbízható helyi képviselőkön keresztül. Ebből a szempontból a Kijevi Ruszra inkább a széttagoltság volt jellemző. A 10–11. század fordulóján, 1036–1054, illetve 1113–1132 között azonban viszonylagos politikai egység létezett. A politikai széttagoltság azért volt szembetűnőbb éppen az 1130-as évektől kezdve, mert Vlagyimir Monomah és Nagy Msztyiszlav erőskezű uralkodása előzte meg. Ha például Vszevolod Jaroszlavics halála (1093) után teljesedett volna ki, valószínűleg kevesebb fejtörést okozott volna — és okozna — a történészeknek.

A RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Sz.Pb.	Szankt-Petyerburg (Szentpétervár)
M.	Moszkva
L.	Leningrád
T.	Tom (kötet)
T. I.	Tom I. (I. kötet) stb.
Cs.	Csaszty (rész)
Cs. I.	Csaszty I. (I. rész)
Otv. red.	Otvetsztvennij redaktor (felelős szerkesztő)
PVL.	Poveszty vremennih let (Elmúlt idők elbeszélése)
PSZRL.	Polnoje szobranyije russzkih letopiszej (Orosz évkönyvek teljes gyűjteménye)
NPL	Novgorodszkaja pervaja letopisz (Első novgorodi évkönyv)
v.	vek (század)
vv.	vekov (a század szó többes számú birtokos esete)

Sípos Ferenc

A „REBELLIS" RÁKÓCZI

„A német ruha alatt magyar és valóban hazafiúi szív dobog"

1. Saját lábon

Rákóczi Ferenc a személyes szabadságáért folyó harcot[1] nővére, sógora nélkül minden bizonnyal elvesztette volna. A házaspár a fogságból szabadulva pert indított a Rákóczi-birtokokat kezelő Kollonics ellen a Juliannát illető örökségért, kiharcolták, hogy *Rákóczi Ferencet* hívják *Bécsbe,* hallgassák meg.[2] Négy év után, 1692 nyarán így találkozhatott újra a két testvér. Nehezen tudtak beszélgetni, mert a 16 éves *Rákóczi Ferenc* már elfelejtette ősei nyelvét. De megértették egymást. Rákóczi a bíboros határozott kívánsága ellenére nem folytatta tanulmányait, nővére palotájába költözött, véget vetett a pernek, s visszakövetelte birtokait Kollonicstól, aki *Báthory Zsófia* hamisított végrendeletére hivatkozva igyekezett akadályokat gördíteni az ingatlanok visszaadása elé. A *Zrínyi Ilona* által *Rákóczi Juliannánál* hagyott eredeti iratok bemutatásával szándékát sikerült meghiúsítani, de a megkapott birtokok olyan állapotban voltak, hogy néhány évig alig folyt be a szokásos jövedelem egynegyede.[3]

A birtokok tényleges átvétele előtt Rákóczi a császár kívánságára 1693 tavaszán itáliai tanulmányútra indult.[4] Elutazása előtt Lipótnak bejelentette házassági szándékát: Magdolna hessen-darmstadti hercegnőt kívánja elvenni. *Rómában* értesült róla, hogy Magdolna meghalt — Magdolnának pedig Rákóczi holt hírét vitték meg. A házasságkötés meghiúsult. Rákóczi később arra gyanakodott, hogy a cselszövés Eleonóra császárné akaratából történt, aki nem kívánt vele rokonságba kerülni.[5] Miért? Folytassuk csak a gondolatsort! Mert Rákóczi rebellis család sarja — apja részt vett a Wesselényi-összeesküvésben, dédapja hadat vezetett *Bécs* ellen; anyja a végsőkig kitartott Thököly mellett, anyai nagyapja pedig ugyancsak részese volt az összeesküvésnek.

---

[1] Az előzményekre l. *Sípos Ferenc:* Egy életrajz buktatói. Rákóczi Ferenc Lipót nehéz gyermekkora (1676–1690). Századok (a továbbiakban: Sz) 2001/4. 955–982.

[2] *Rákóczi Ferenc:* Vallomások, Emlékiratok (A szerkesztés és a jegyzetek Hopp Lajos munkája. A Vallomások-at Szepes Erika fordította.) Magyar Remekírók. Budapest, 1979. (a továbbiakban: *Rákóczi:* Vallomások) 41–42.

[3] Uo. 42–43., 44–46.

[4] „Ún. Kavalier-tours-ra, tanulmányútfélére, amely ebben az időben már elterjedt világlátási forma volt az ausztriai és német főurak körében." *Köpeczi Béla:* Pro Libertate. II. Rákóczi Ferenc, az államférfi és az író. Budapest, 1976. 9.

[5] *Rákóczi:* Vallomások, 49., 57–58., 61–62.

Rákóczi gyanúja azonban alaptalannak tűnik. Inkább a lány anyja lehetett a cselszövő; Magdolna első férjétől, az elhunyt hessen-darmstadti hercegtől született, Sarolta Amália pedig — akit végül Rákóczi feleségül vett — második férjétől, a hessen-rheinfelsi hercegtől; a házassággal a második férj családjának a tekintélyét akarta emelni.[6] Ha Eleonóra császárné lett volna a cselszövő, könnyen lelepleződik.

Aspremont rokonságban állt Strattmannal, az udvari tanács elnökével, s feltehetően az ő segítségével érte el, hogy sógorát a császár már 1694. március 9-én nagykorúvá nyilvánítsa — Rákóczi így három évvel korábban vált teljes jogúvá.[7] Most már szabadon rendelkezhetett a birtokaival.[8] A nagykorúsítás megnyitotta az utat a közszereplés felé is. *I. Rákóczi Ferenc* Sáros vármegye örökös főispánja volt, fiát 1694. június 3-án iktatták be e tisztségbe. Az új főispán rendet szeretne, határozatot hoz, hogy a vármegye addig nem ad szekereket és előfogatokat a császári katonaságnak, míg azok a téli beszállásolás alkalmával okozott károkat meg nem térítik. Rákóczi hamarosan lemérheti, mekkora hatalma van egy magyar vármegye magyar főispánjának: az eperjesi parancsnok katonai végrehajtókat küld a falvakba, s összeszedeti a megtagadott forspontot és vecturát.[9]

A teljes jogúnak a házasságkötésre sem kell engedélyt kérnie. Amikor Rákóczi újabb házassági ajánlatot kap, szándékát nem közli a császárral, hanem eltitkolva úti célját *Kölnbe* megy, s 1694. szeptember 26-án feleségül veszi hessen-rheinfelsi Sarolta Amália hercegnőt. (A házasságkötés utáni napokban tudja meg Rákóczi, hogy a halottnak hitt darmstadti Magdolna él.) E házassággal Rákóczi a Habsburgok régi ellenfelével, *XIV. Lajossal* került rokonságba. A házasságkötés hírét ezért fogadta a bécsi udvar felháborodással. Amint *Bécsbe* érkezett az ifjú pár, császári parancs kötelezte szobafogságra Rákóczit. A kínos helyzetet a sógor — aki leánykérő útjára is elkísérte Rákóczit — szüntette meg: bemutatta a nagykorúsító oklevelet a császárnak.[10]

És itt térjünk ki egy olyan epizódra, amit — akkor már világi hívságnak tartva — a *Vallomásokban* nem említ Rákóczi. *I. Lipót,* amikor *Rákóczi Ferencet* nagykorúsította, csak így írt róla: „néhai felsővadászi Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem fia", rangját, címét nem határozta meg.[11] A miniszterek az udvarban a grófok között jelölték ki a helyét. Rákóczi kénytelen volt éveken át küzdeni hercegi rangja elismertetéséért. 1697-ben megkapta ugyan a római szent birodalom hercege címet, de azt utódaira a császár már nem terjesztette ki.[12] Miért ez a huzavona, kicsinyesség? Az udvarnál Rákóczit kezdik született lázadónak tartani — a kor tudománya hitt az ilyen jellegű átöröklésben is.[13] A fiatalember cselekedeteibe

[6] *Száva István–Vámos Magda:* Így élt II. Rákóczi Ferenc. Budapest, 1976. 53–54.

[7] *Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes:* II. Rákóczi Ferenc. Második, átdolgozott és bővített kiadás. Budapest, 1976. (a továbbiakban: *Köpeczi–R. Várkonyi,* 1976.) 64.

[8] 1694-ben (Szerencs, március 28., Sárospatak, április 10., h. n., június 12., Bécs, július 31.) Rákóczi és sógora közösen intézkedik birtokigazgatási ügyekben. Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK) Kézirattár. Fol. Hung. 1389. Thaly-gyűjtemény I. köt. fol. 176., 178., 181., 182.

[9] *Köpeczi–R. Várkonyi,* 1976. 69–71.

[10] *Rákóczi:* Vallomások, 59–63.

[11] Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) Filmtár, 6042. doboz. NRA fasc. 776. nro. 3.

[12] *Lukinich Imre:* II. Rákóczi Ferenc felségárulási perének története, 1701. In: Archivum Rákóczianum. (a továbbiakban: AR) I/XI. köt. Budapest, 1935. (a továbbiakban: *Lukinich,* 1935.) 7–8.

[13] Uo. 5–7.

rebellisséget magyaráznak bele: fellázadt a gyámja, Kollonics ellen, nem folytatta tanulmányait, vármegyéje megtagadta a szekereket és az előfogatokat; engedély nélkül nősült — *XIV. Lajossal* került rokonságba.

Ez a „tudományos nézet", az előítélet, a bizalmatlanság kényszerítette ellenállásra Rákóczit. Még birtokainak átvétele után is hűségét igyekezett bizonygatni: Magyarországon keveset tartózkodott, kerülte a nemesek társaságát, idegen viseletben járt, császári tisztekkel barátkozott, német jellegű udvartartást vitt.[14] A fordulat 1697-ben következett be, amikor Nigrelli kassai főkapitánytól megtudta, hogy a hegyaljai felkelés leverésére küldött Vaudemont azt hiszi, hogy a jobbágyok az ő engedelméből és tanácsára keltek fel, s mindezt megírta a bécsi udvarnak is.[15] A felkelés kompromittálta Rákóczit. Hiába bizonygatta ártatlanságát, hiába ajánlotta fel a császárnak összes magyarországi birtokait cserébe más tartományokban fekvőkért,[16] éreznie kellett, hogy nem bíznak benne.[17] *Vallomásaiban* így összegzett:

„Valóban válságosak voltak ezek az 1697-től a század végéig tartó évek, mind Magyarország, mind az én életem szempontjából... Szükségszerű volt, hogy ismertté váljanak számomra a bécsi udvar felőlem elrendelt szándékai, hogy fölkavarodjék életem nyugalma... Szükségszerű volt, meggyőződjék lelkem róla: az említett udvar titkos politikai tervében rendeletet hoztak elerőtlenítésemről és Házam Magyarországról való kiirtásáról. Jóllehet nem tudtam elhinni az említett válasz miatt,[18] hogy a császár ezt kifejezetten óhajtja, mégis nyilvánvalóan megtudtam, hogy a miniszterek másként éreznek, egyrészt abból, hogy szították viszálykodásomat nővéremmel,[19] másrészt abból, hogy az említett mozgalmak[20] föllelkesítésében hamis és keresett ürügyekkel nyíltan bűnrészességgel vádoltak. Ugyanis Kinsky bizalmas embere, Marsigli föltárta előttem, hogy ha nem tértem volna vissza akkor, amikor a parasztmozgalmak zajlása közben Vaudemont herceghez csatlakozni kívánván Magyarországra távoztam, már el volt határozva, hogy elfognak, s ezt tudatták a nevezett herceggel is. Így rosszabbodott napról-napra a helyzetem, és gyötrelmet gyötrelemre halmozott. Ezért volt veszélyes eltávoznom Bécsből, és birtokaimon időznöm, és túlságosan alkalmatlan volt Bécsben tartózkodásom is. Szegény alattvalóimat a telelő német katonaság tönkretette távollétemben, és ha velük voltam, erősen gyötörtek panaszaik. Eljutottak ezek a te füleidhez is, ó, szegények atyja, és kétségtelenül ezért estek meg a következők."[21]

---

[14] *Rákóczi:* Vallomások, 59., 84.

[15] Uo. 82–83.

[16] E gesztussal csak olajat öntött a tűzre: szorult helyzetében ugyanis anyai nagyapja, Zrínyi Péter is hasonló ajánlatot tett 1670. február 10-én. (Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése, 1664–1671. Írta *Pauler Gyula.* I. köt. Budapest, 1876. 323–324.) Márpedig őt utóbb bűnösnek találták, kivégezték.

[17] *Rákóczi:* Vallomások, 83–84.

[18] Ti. Lipót nem fogadja el Rákóczi csereajánlatát, mert nincs a kincstár kezelésében hasonló értékű birtok, különben is több szolgálatot remélhet Rákóczitól Magyarországon, mint egyebütt.

[19] A birtokok felosztása miatt folytatott hosszas pereskedésekre utal.

[20] A hegyaljai felkelés (1697).

[21] *Rákóczi:* Vallomások, 87–88.

2. Az összeesküvés

A nemesség 1698-ban kezdett szervezkedni *Bercsényi Miklós* körül. Ő vette észre, ő vitte meg társainak a hírt: Rákóczinál „a német ruha alatt magyar és valóban hazafiúi szív dobog."[22]

Rákóczi csatlakozása úgy tűnt, az elszigeteltségből ragadja ki az összeesküvést: „Ugyanis csupán az én személyem volt alkalmas — írja *Vallomásaiban* Rákóczi — a Házam és őseim iránti tisztelet okán arra, hogy egyesítse az egy akaraton levők terveit, és barátságot hozzon létre a külföldi keresztény fejedelmek között. Nagyobb lehetőségem volt, mint dédapám, I. György óta bárkinek arra, hogy helyreállítsam a Ferdinánd császárral Nagyszombatban kötött békét, amely akkor megszilárdította az ország szabadságjogait, melyeket később többnyire eltöröltek. A francia és svéd királlyal akkor kötött szövetsége az utódokra is kiterjedt, és ezért csupán nekem van lehetőségem arra, hogy ezt fölelevenítsem..."[23]

Az összeesküvők ligákba tömörültek, álneveket vettek fel, s levelezéssel tartották egymással a kapcsolatot.[24] A beavatottabbak főbbjei vadászatokon, ünnepeken tárgyalták meg a teendőket.

Úgy látták, hogy Magyarország önerejéből képtelen megvívni a harcot — háborút csak külföldi segítséggel szabad indítani. Az összeesküvésben résztvevők még emlékeztek arra, hogy 1677 szeptemberében francia pénzen fogadott lengyel csapatok keltek át a Beszkiden a kuruc mozgalom segítésére, hogy *XIV. Lajos* Thököly harcát anyagilag is támogatta. A minta adva volt: ők is francia pénzen akarnak Lengyelországban hadat toborozni, de számításba veszik a lengyel király hathatós katonai segítségét is. Bár Lengyelországot 1700. február 22-től az északi háború kötötte le, Rákócziék mégis remélik, hogy sikerül a magyar trón felajánlásával Ágostot megnyerni.[25]

A hadműveleti tervekben Thököly is szerepet kapott; a támadás Magyarország felszabadítására három irányból indult volna: Thököly csapataival Erdély felől,[26] egy sereg (valószínűleg a lengyelek) *Kassa* irányából, egy sereg (minden bizonnyal az összeesküvők) pedig a Tiszánál.[27] A felkelés *Munkács* és *Ungvár* elfoglalásával kezdődött volna.[28]

Az összeesküvők kapcsolatot kerestek az ország déli részén megtelepedett, zárt katonai és politikai egységben élő szerbekkel is. Kihasználva elégedetlenségüket megegyezés született 1698-ban *Crnojevic (Csernojevics) Arzén* pátriárkával:

---

[22] Uo. 92.

[23] Uo. 92–93.

[24] Bécs, 1701. június 27. Sándor Gáspár második kihallgatása. AR I/XI. köt. 253. 5. pont.

[25] Bécsújhely, 1701. június 21. Longueval kihallgatása Rákóczi jelenlétében és szembesítése Rákóczival. Uo. 209–210. 8. és 9. pont.

[26] Az összeesküvők óvakodnak a török szövetségtől, félnek a kereszténység természetes ellenségére támaszkodni. A Porta hivatalos hadba lépését nem kívánják, de segítségét igen. E segítséget Erdélyre igyekeznek korlátozni: a törökök tegyék lehetővé Thököly visszatérését. *Benda Kálmán:* II. Rákóczi Ferenc török politikájának első évei, 1702–1705. Történelmi Szemle 1962/2. (a továbbiakban: *Benda,* 1962.) 190–191.

[27] Bécsújhely, 1701. június 21. Longueval kihallgatása Rákóczi jelenlétében és szembesítése Rákóczival. AR I/XI. köt. 220. 40. pont.

[28] Uo. 217. 30–31. pont.

a szerbek negyvenezer katonával segítik a szervezkedő magyarokat, azok viszont elismerik az 1690-es kiváltságaikat.[29]

1700. november elsején *Bécsben* Rákóczi levelet írt *XIV. Lajoshoz*,[30] valamint hadügyminiszteréhez, Barbesieux-höz[31] és emlékeztetővel látta el[32] azt a *Franz-Joseph Longueval* nevű, belga származású, császári szolgálatban álló tisztet, aki már korábban belopta magát bizalmába, s vállalkozott a levelek átadására, az összeesküvők előterjesztésének szóbeli tolmácsolására. Ekkor már látszott, hogy *II. Károly* spanyol király halála után háború kezdődik a spanyol örökségért. (*II. Károly* épp a levelek megírásának napján halt meg.)[33]

A levelekben Rákóczi segítséget kért hazája számára, az emlékeztetőben az összeesküvők tervét és a megvalósítás hogyanját vázolta. Pénzre van szükségük a nemzeti csapatok felállítására, a rendszeres zsoldfizetéssel akarják elkerülni a fosztogatást, az anarchiát; a külföldi (a francia pénzen Lengyelországban toborzott) segélyhad számát 20-25 ezer főben határozzák meg, ez lenne a hadsereg magva; baj esetén Rákóczi és családja, valamint az összeesküvés főbb vezetői kapjanak menedéket és évjáradékot — ezek az anyagi természetű kérések. Ennek fejében ígérik, hogy siker esetén minden költséget megtérítenek; *XIV. Lajos* állandó megbízottjának — aki Rákóczi mellett tartózkodna — betekintést engednének a pénz- és egyéb ügyekbe; a magyarországi elterelő hadmozdulatból a francia uralkodónak előnyei származnának, ugyanakkor kicsi a kockázat: a várak védtelenek és könnyen elfoglalhatók, a közhangulat kedvező, „mindenki rendre és vallásra való tekintet nélkül azon akar munkálkodni, hogy visszaszerezze a régi szabadságot."

Az emlékeztető 9. pontjában ez áll: „A háború egyszer már elkezdődvén reméljük, hogy őfelsége soha nem hagyja cserben az országot, sőt szerződést köt vele; azon esetben, ha ő fegyvert fog a spanyol örökség ügyéért, a magyar királyság hasonlóképpen kötelezi el magát, hogy sem nyíltan, sem rejtett módon semmilyen szerződést nem köt őfelsége tudta és beleegyezése nélkül..."

Ha Magyarország kivívta a függetlenségét, a lengyel király védelme alá helyezi magát „a két ország érdekéből egy érdeket csinálván, mely nélkül lehetetlen, hogy Magyarország fenntarthassa magát a török birodalom és az Ausztriai Ház ellen is..."

---

[29] *Benda Kálmán:* Rákóczi és a szerbek. Tiszatáj, 1976/3. (a továbbiakban: *Benda,* 1976.) 8–9.

[30] Bécs, 1700. november 1. Rákóczi Ferenc levele XIV. Lajos francia királyhoz. AR I/XI. köt. 200–202., franciául. Fordítását Köpeczi Béla közölte: II. Rákóczi Ferenc levelei. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Köpeczi Béla. Budapest, 1958. (a továbbiakban: Köpeczi, 1958.) 40–42.

[31] Bécs, 1700. november 1. Rákóczi Ferenc levele Barbesieux francia hadügyminiszterhez. AR I/XI. köt. 202–203. — Itt mondok köszönetet Jánószky Mihálynak, aki a francia nyelvű forrásanyag lefordításával segítette munkámat.

[32] Rákóczi Ferenc utasításai Longueval Ferenc József számára. Uo. 224–227. Lukinich az emlékeztetőt 1701 februárjára datálta, s Longueval második útjával hozta összefüggésbe, Köpeczi Béla mutatta ki, hogy az emlékeztető is 1700. november elsején készült. *Köpeczi Béla:* A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Budapest, 1966. (a továbbiakban: *Köpeczi,* 1966.) 32.

[33] II. Károly haláláról a Bécsben tartózkodó Bercsényi november 24-én szerzett tudomást. A hír Párizsból érkezett, hivatalos értesítés Spanyolországból eddig nem jött, épp ezért a bécsi spanyol követ még nem öltözött gyászba. (Bécs, 1700. november 24. Bercsényi Miklós levele Koháry Istvánhoz Pozsonyba. OSZK Kézirattár. Fol. Hung. 1389. Thaly-gyűjtemény I. köt. fol. 267.)

Az emlékeztető 11-12. pontja összefoglalja Longueval feladatait: egyrészt mindent el kell követnie, hogy a francia udvar gyorsan küldje a pénzt, megtalálni a külföldi csapatok bejövetelének módját, másrészt hangsúlyoznia kell, mennyire kedvezőek most a körülmények.

A kész emlékeztetőhöz Bercsényi két pontot fűzött,[34] az anyagiak mellé az összeesküvők nevében még diplomáciai segítséget is kért: a lengyel királyt vegyék rá, hogy ő keresse a kapcsolatot a magyarokkal, a Portánál pedig érjék el, „hogy ha az nem egyezik velünk érdekben, legalább ne legyen ellenünk."

Longueval november 2-án reggel — nyolc órával azután, hogy Rákóczitól átvette a francia udvarnak szánt küldeményeket — kihallgatást kért a császártól, de *I. Lipót* csak másnap tudta fogadni, mivel vadászaton volt; felfedte az összeesküvést, átadta a Rákóczitól kapott iratokat. A császár a dokumentumokról másolatot készíttetett, s azokkal küldte tovább Longuevalt[35] — Rákóczi kézírását a francia udvarban úgysem ismerik. Kíváncsi volt, hogyan reagál *XIV. Lajos* egy Habsburg-ellenes összeesküvés hírére.

Longueval november 8-án indult el, s december elsején érkezett *Párizsba*. A hadügyminiszter december 10-én fogadta,[36] a Napkirály színe elé nem jutott. Barbesieux december 18-i kelettel válaszolt Rákóczi levelére: meghallgatta Longueval beszámolóját, azt felterjesztette, de bizonyos okok miatt, melyeket szóban üzen, Rákóczi szándékai most még nem valósíthatók meg.[37]

Lényegében tehát a francia udvar elzárkózott az összeesküvők támogatásától. Pedig Longuevalnak, az árulónak is az volt az érdeke, hogy pozitív választ hozzon: az összeesküvés minél veszélyesebbnek tűnjön. *XIV. Lajos*, az abszolút uralkodó ekkor még az összeesküvőkben csak rebelliseket, lázadó alattvalókat látott. (Magatartása 1701. július 28-án, augusztus 4-én, szeptember elsején, sőt még 1702. március 16-án is elutasító: nem hajlandó támogatni a magyarországi katonai akciót.)[38]

Longueval december 22-én indult vissza *Párizsból*, s 1701. január 9-én érkezett *Bécsbe*. Bemutatta az udvarnál Barbesieux levelét, majd az erről készített másolattal — Rákóczi sem ismerheti Babesieux aláírását — január 25-én folytatta útját.[39] Megbízójával a sárosi kastélyban február elsején vagy másodikán találkozott.[40] Szóban arról tájékoztatta, hogy a francia udvar Rákóczival, mint magán-

[34] Bécsújhely, 1701. június 21. Longueval kihallgatása Rákóczi jelenlétében és szembesítése Rákóczival. AR I/XI. köt. 216. 29. pont.

[35] Bécs, 1705 december hó. Longueval emlékirata a haditanácshoz, melyben a Rákóczi ellen 1701-ben indított felségárulási perben vitt szerepét magyarázza és panaszkodik azok ellen, akik emiatt azóta ellenségeivé lettek és neki ártani törekszenek. Uo. 388–389., 390.

[36] Bécs, 1738. Mannagetta (Managetta) János György udvari tanácsosnak és előadónak előadványa III. Károly számára Rákóczi felségárulási peréről. Uo. 275.

[37] Versailles, 1700. december 18. Barbesieux francia hadügyminiszter válasza Rákóczinak. Uo. 203–204.

[38] XIV. Lajos válaszai Du Héron varsói francia követ jelentéseire. Uo. 403., 420. és 439.

[39] Bécs, 1738. Mannagetta (Managetta) János György előadványa. Uo. 276. és Bécs, 1705 december hó. Longueval emlékirata. Uo. 390–391. — Ha a két dátum pontos, akkor a Bécsbe érkezés és a továbbutazás között eltelt két hét arra mutat, hogy a teendőkről az udvarnál nehezen tudtak dönteni.

[40] Longueval megérkezése után „február 2-án Rákóczi Vayval és Okolicsányival hosszú tárgyalást tartott..." Bécs, 1738. Mannagetta (Managetta) János György előadványa. Uo. 276.

személlyel nem tárgyalhat, küldjön a magyarországi rendek által aláírt felhatalmazást; a felkelés megindulása esetén 2 millió livre segély érkezik egy összegben, majd pedig havonta kétszázezer tallér.[41]

E két állítás Barbesieux levelével merőben ellentétes és összeegyeztethetetlen *XIV. Lajos* későbbi, mereven elzárkózó magatartásával is. A felhatalmazás meséjét *Bécsben* találták ki: az udvar magától Rákóczitól akarta megtudni, hogy kik az összeesküvők, hisz most már elérkezettnek látták az időt, hogy leszámoljanak a mozgalommal. A pénzsegély pedig minden bizonnyal Longueval ötlete volt: ennek hangoztatásával akarta aláhúzni szerepének jelentőségét a császári udvarnál is, Rákóczinál is — az előbbinél jutalom, rang, az utóbbinál a felhatalmazás megszerzésének reményében.

Bercsényi azonban ellenezte a felhatalmazás elküldését, s mivel annak aláíratása amúgy is hosszabb időt vett volna igénybe, Rákóczi *Munkácsról* csak egy *XIV. Lajoshoz* intézett köszönőlevéllel (1701. február 11.) küldte vissza Longuevalt,[42] akinek megígérte, hogy a felhatalmazást *Metzbe* vagy *Luxemburgba* utána küldi.

Később Longueval azt vallotta: Rákóczi és Bercsényi arra kérte, igyekezzen elérni, hogy a francia udvar őt, mint francia alattvalót küldje Lengyelországba ezt az országot értesíteni, hogy Magyarországnak segítsenek.[43]

A bécsi udvar most már szükségtelennek látta, hogy Longueval újra Franciaországba menjen, de azért ügyeltek a látszatra is: *Linzben* letartóztatták.

***

Rákóczi és Bercsényi — mint láttuk — egy összeesküvés élén állva sem lehetett komoly diplomáciai partner. Bár természetes volt, hogy az ellenségük (a Habsburgok) ellenségétől (*XIV. Lajos*) vártak segítséget, ám a kor leghatalmasabb uralkodója szemében csak egy távoli ország lázadó alattvalóinak minősültek. *XIV. Lajos* álláspontja egyértelműen kiderül bécsi követéhez, Villars-hoz írt egyik leveléből: „...tartózkodom lázadó alattvalók támogatásától uralkodóik törvényes hatalmával szemben."[44] A szerződéskötés reményéhez nagyfokú önhittség kellett. Sőt az összeesküvőknek a pénzsegély elnyerésére se sok kilátásuk lehetett — ehhez is túl korai volt a diplomáciai nyitás: a spanyol örökösödési háború még nem kezdődött meg, semmi se kényszerítette arra a franciákat, hogy költséget nem kímélve Ausztria hátában lázadást szítsanak.

Rákóczinak és Bercsényinek nem voltak diplomáciai tapasztalataik, ahelyett hogy Lengyelországgal, Törökországgal és Franciaországgal külön-külön tárgyaltak volna más-más alapról, csak az utóbbival kerestek kapcsolatot. Minden törekvésüket őszintén feltárták: hogyan lehetett szövetségkötésben reménykedni, vagy

[41] Bécsújhely, 1701. június 21. Longueval kihallgatása Rákóczi jelenlétében és szembesítése Rákóczival. Uo. 219. 37. pont.

[42] Munkács, 1701. február 11. Rákóczi Ferenc köszönő levele XIV. Lajosnak. Uo. 204.

[43] Bécsújhely, 1701. június 21. Longueval kihallgatása Rákóczi jelenlétében és szembesítése Rákóczival. Uo. 218. 35. pont.

[44] XIV. Lajos levele Villars-hoz. Versailles, 1701. május 9. La France et Rákóczi. Origines véritables de l'intervention de Louis XIV (1700–1703). In: *Émile Pillias:* Études sur François II Rákóczi Prince de Transylvanie. Párizs, 1939. (a továbbiakban: *Pillias,* 1939.) 16.

akár csak pénzt várni — 20–25 ezres segélyhad toborzására — a francia uralkodótól, ha nyíltan közlik vele, hogy a trónt majd a lengyel királynak ajánlják fel. És még a francia diplomácia ösztönözze a lengyeleket, hogy azok vegyék fel a kapcsolatot a magyarokkal, sőt még Törökországgal is a franciák tárgyaljanak. *XIV. Lajos* számára nem nagyon lehetett kecsegtető, hogy a toborzás költségeit, a kockáztatott nem kis összeget talán majd megtérítik a magyarok, s a távoli elterelő hadmozdulat se sok hasznot ígért a még nem is létező nyugati főhadszíntéren.

(Egy kis kronológia: *II. Károly* spanyol király — ő volt az utolsó sarja a Habsburg-ház spanyol ágának — halála előtt egy hónappal, 1700. október 2-án kelt végrendeletével *Anjou Fülöpöt, XIV. Lajos* unokáját tette örökösévé. A végrendelet kihirdetése után hamarosan megszólalnak a fegyverek, megkezdődik a spanyol örökösödési háború. 1701 márciusában a Napkirály csapatokat küld a spanyol Németalföldre, hogy Fülöp nevében űzzék ki a hollandokat az úgynevezett barriére területéről. Lipót nem ismeri el Fülöpöt, 1701 májusában hadat küld a Spanyol Királysághoz tartozó milánói hercegség ellen, a franciák meg — mint az új király támogatói — szembefordulnak velük.

A végrendelet kihirdetése után Anglia és Hollandia hajlandó lenne *V. Fülöp* királyként elismerni *Anjou Fülöpöt*, ha biztosítékot kapnának: Spanyolország és Franciaország nem egyesül soha egy uralkodó alatt. *XIV. Lajos* viszont fenntartja unokája jogát a francia trónra is, sőt nem ismeri el *Orániai Vilmost* és utódát Anglia királyának, a Stuart-utódot támogatja, veszélyeztetve ezzel a dicsőséges forradalom eredményeit. Kereskedelmi érdekellentétek is vannak, így aztán 1701. szeptember 7-én Anglia, Hollandia és Ausztria *Hágában* Franciaország rovására egyezteti érdekeit, létrejön a Nagy Szövetség.

Szavoya és Portugália először — 1701-ben — Spanyolországgal és Franciaországgal kötött szövetséget, később — 1703-ban — mindketten a Nagy Szövetség mellé álltak át.

A harcot a Rajna mellett a franciák kezdték, elfoglalták *Kölnt* és *Liége*-t, mire Lipót 1702. május 15-én hadat üzent a német-római birodalom nevében.

A német fejedelmek közül *Miksa Emánuel* bajor választó-fejedelem[45] és öccse, *Josef-Klement* kölni érsek és választó-fejedelem[46] *XIV. Lajos* mellé állt, mert a Napkirály több pénzt ígért, a brandenburgi választófejedelem, *Frigyes* pedig Lipót mellé, mert a császár elismerte királyi címét, és így porosz királlyá koronáztathatta magát; ugyancsak Lipótot támogatta Hannover is, lépését az Angliával meglévő kapcsolatai határozták meg.

A háború a Rajna mellett, Németalföldön és Itáliában folyt. Az angol csapatok Németalföldön harcoltak, idővel e terület vált főhadszíntérré.)[47]

A magyar trónról a későbbi diplomáciai tárgyalások ismertetése során még szó lesz. A nemesség, illetve képviselői olyasmit ajánlgattak csereértékként, amivel nem is rendelkeztek. A trón jogilag 1687 óta, a fiág kihalásáig a Habsburgokat

[45] Az 1701. március 9-i szerződés szerint havi negyvenezer tallér segélyt kap, s ezért tízezer katonával támogatja Franciaországot.

[46] Az 1701. február 15-én megkötött szerződés értelmében havi harmincezer tallér segély fejében tízezer katona kiállítását vállalta.

[47] A spanyol örökösödési háború kitörésére l. *Pillias*, 1939. 14., 19., 20., 48–49., *Köpeczi*, 1966. 20., 23. és *Gonda Imre–Niederhauser Emil:* A Habsburgok. Egy európai jelenség. Budapest, 1977. 97–99.

illette.[48] Kinek kellett Magyarország, ha azért egy erős birodalommal kellett megküzdeni?

3. Versenyfutás az életért

Rákóczi a köszönőlevél megírása után hosszasan időzött *Munkácson*, majd elindult gyengélkedő felesége meglátogatására. Viszontagságos utazás után 1701. április 17-én érkezett meg a sárosi kastélyába — feleségét a körülményekhez képest jó egészségben találta —, úgy tervezte, csak pár napot tölt itt, aztán *Szerencsre* megy, hogy kihasználja a vadászatra alkalmas tavaszi napokat.[49]

Semmi gyanúsat nem észlelt: a kastélyban vendégeskedő császári tisztek látványa számára megszokott volt. Korábban ő édesgette magához őket, német jellegű udvarában gyakran megfordultak, otthonosan mozogtak a szomszédos helyőrségek tisztjei. Rákóczi a velük való érintkezést politikai okokból (hisz házasságkötése után *Bécshez* kívánt igazodni: az udvari körök jóindulatát és bizalmát akarta megnyerni) szükségesnek és hasznosnak tartotta, de tekintettel volt feleségére is, aki a németül és franciául beszélő tisztek társaságában szórakozást talált.[50]

Leült közéjük, kártyázással töltötte az estét. Játék közben kapta meg nővére levelét. Átfutotta a sorokat: *Rákóczi Julianna* arról értesült, hogy a *Bécsből* távozó Longuevalt *Linzben* letartóztatták és visszahozták; magyar főurak veszedelmes írásait találták meg nála, melyek közül — látva a veszélyt — egyet lenyelt. A hírt háborgó lélekkel, de rezzenéstelen arccal fogadta. A császári tisztek nem vettek észre semmit. Aztán amint lehetett, abbahagyta a kártyázást, félrevonult, s megpróbálta áttekinteni helyzetét. Az ösztöne azt súgta, meneküljön a szomszédos Lengyelországba. De erről letett: nem volt elég készpénze. A lenyelt levélről szóló hírből arra következtetett, hogy Longueval hűséges hozzá. Reménykedett, hátha sikerül eltussolni az ügyet. Nővére levele kerülő úton érkezett meg, a küldönc először *Munkácsra* ment — tehát a letartóztatás óta már sok idő eltelt... Végül úgy döntött, marad. A vendégek elmentek, lefeküdt várandós felesége mellé — és nyugalmat színlelt. Éjjel két óra tájban szokatlan zajra riadt fel. A hang mintha a hálószobához vezető szobákból jött volna! Feszülten figyelt. Meghallotta vadászkutyája ugatását, ajtó nyikordult. Felesége felsikoltott, majd a komornáját hívta. Rákóczi már épp felkelni készült, amikor egy erős ütéstől kinyílt az ágyhoz közeli ajtó, és két ismerős Salm-ezredbeli kapitány — báró Rosenbach és Ginter — jelent meg égő mécsessel és felhúzott kakasú pisztollyal. Katonák vették körül az ágyat. Rákóczit a tisztek a császár nevében fogolynak nyilvánították.[51]

A meglepetésből ocsúdva Rákóczi előbb méltatlankodó feleségét csitítgatta, majd ártatlanságot és lelki nyugalmat színlelve a császár akaratát tudakolta. Mint megtudta, a tisztek arra kaptak parancsot, hogy *Eperjesre* kísérjék. Udvari emberei segítségével felöltözött, befogatott a hintóba. Már kezdett derengeni, amikor elindultak. A tisztek ellenkezése dacára Rákóczit felesége is elkísérte *Eperjesre*, majd onnan még aznap (április 18.) postakocsin *Bécsbe* utazott, hogy lépéseket

[48] 1687. évi 2. és 3. törvénycikk.
[49] *Rákóczi:* Vallomások, 128–129., *Lukinich,* 1935. 38.
[50] *Lukinich,* 1935. 12., 21.
[51] *Rákóczi:* Vallomások, 129–131., *Lukinich,* 1935. 38–39.

tegyen férje mielőbbi kiszabadítására.[52] (Pedig ekkor már terhességének hatodik hónapjában járt.)[53]

Az összeesküvéssel gyanúsítottak letartóztatását a *Bécsből* kirendelt *gróf Victor-Amadée Solari* ezredes irányította, aki ugyan szigorú utasításokat kapott, de igyekezett Rákóczinak minden lehető módon kedvezni: hálás volt, mert néhány évvel korábban — *Zrínyi Ilona* közbenjárására — vele is emberségesen bántak a törökök a hírhedt börtönben, a Héttoronyban. A fogoly *Eperjesen* szabadon fogadhatott látogatókat — így a letartóztatás hírére megrémült, s ide érkezett nővérét is —, intézkedhetett vagyoni és egyéb ügyeiben, cselédei akadálytalanul ki-bejárhattak. Csaknem három hét telt el így. (Solarinak ugyanis a haditanács rendelkezése értelmében az összes gyanúsítottat egyszerre kellett katonai fedezettel Ausztriába kísérnie.)

Május első hetében hagyták el *Eperjest*. Rákóczit erős gyalogos és lovas különítmény kíséretében, saját hintóján először *Kassára* vitték, majd Rákóczi-birtokokon haladva *Miskolc* felé indultak. Át kellett vonulniuk *Szerencsen* is. Rákóczi korábban ezen a környéken akart vadászni, itt várakozott rá udvarának előreküldött, nagyobb része. A fogolyban most felmerül a gondolat, hogy segítségükkel kiszabadulhatna. Arról is értesül, hogy az ősei által letelepített hajdúk istállómesterének felajánlották: készek fegyveres erővel kiszabadítani földesurakat, ha erre parancsot kapnak. Rákóczi azonban nem meri megkockáztatni az akciót: akár sikerül, akár nem, a katonaság falvain, városain állna bosszút. Még mindig abban reménykedik, sikerül eltussolni az ügyet. Külföldi fejedelmek barátságában, a miniszterekkel, udvaroncokkal kialakított jó viszonyban bízik — és a császárban.[54]

Az alkalom elmúlt, megérkeztek *Miskolcra*. Egyre távolodtak a Rákóczi-uradalmaktól: következett *Eger*, majd *Buda*. Solari Rákóczi hintójában ült. Ha valahol megszálltak, szigorodott az őrizet: két őr állt a kapu előtt, kettő a szobában, kivont karddal. Egyébként Rákóczi Solari hozzájárulásával bármikor érintkezhetett kamarásával, sőt üzeneteket válthatott fogolytársaival is, akik ugyanazon az úton, külön kocsival, mögötte jöttek.[55]

Budán, a felesége által küldött titkártól értesült Rákóczi arról, hogy Longuevalnál letartóztatásakor megtalálták egyik levelét. Egyre nyugtalanabb lett, nem tudta, hogy az első vagy a második levele került-e illetéktelen kezekbe. Mindegyik más-más magyarázatot kívánt. Próbálta felépíteni a védekezését. Zavara nőttönnőtt, végül már a levelek tartalmát sem volt képes felidézni, ami nem is csoda, hisz azokban sok volt az udvarias kifejezés és az általánosság.[56]

Közeledtek az osztrák határ felé. Május 26-án *Győrt* elhagyva a *Győr* és *Abda* közt lévő hídhoz érkeztek. Az itt őrségben álló német katonák egy frissen fogott hallal kedveskedtek Rákóczinak, aki azonban visszadobta azt a vízbe, s felsóhajtott: bár segítené meg őt is Isten szabadságának visszanyerésében.[57]

Már csak a kegyelemben reménykedett!

---

[52] *Rákóczi:* Vallomások, 131., *Lukinich,* 1935. 39.

[53] 1701. augusztus 8-án szülte meg György nevű fiát.

[54] *Rákóczi:* Vallomások, 128., 131–133., *Lukinich,* 1935. 39.

[55] *Rákóczi:* Vallomások, 133–134., *Lukinich,* 1935. 39–40.

[56] *Rákóczi:* Vallomások, 134., *Lukinich,* 1935. 40.

[57] *Lukinich,* 1935. 40.

Magyaróváron tudta meg — miután két napig vártak a császári döntésre — az úti célt: *Bécsújhely*. Ami annyit jelentett: Isten kezében az irgalom! „Mert bár ez a vár a császári székhelyek közé tartozik — magyarázza Rákóczi a *Vallomásokban* —, csupán rosszat sejthettem erről az úti célomról, emlékezvén arra a vérpadra, melyet egykor ott állítottak föl anyai nagyatyáim, Zrínyi Péter és Frangepán grófok lenyakazására, s testüket is itt temették el. Azt hittem tehát, hogy én is a magyar szabadság áldozata leszek..."[58]

Átlépték a határt, idegen földre érkeztek.

Solari ezredes a foglyokat a Lajta mellett fekvő *Bruckban* — a haditanács rendelkezése szerint — átadta egy kapitánynak, aki ötven fős dragonyos különítményével *Pottendorfon* át a bécsújhelyi várba kísérte őket.

Mint egy jól szervezett pszichológiai dráma: május 29-én Rákóczit ugyanabba a börtönbe zárták, ahol hajdan *Zrínyi Péter* raboskodott. (A kiszámítottságot könnyű leleplezni: *Zrínyi Péter* börtönét korábban éléskamarává alakították át, s most hipp-hopp újra börtön lett.)[59]

***

Rákóczi felesége postakocsin hamar *Bécsbe* érkezett. Az időelőnyt igyekezett jól kihasználni. Próbált minden követ megmozgatni. Lipót császár nem fogadta, csak annyit üzent: ha a hercegasszony nem részese az összeesküvésnek, akkor gyermekeivel együtt számíthat az uralkodó gondoskodására, ha viszont bűnös, nem kerülheti el ő sem a büntetést. Férje ártatlanságát hangoztatva április 23-án — kétségbeesett hangú levélben — *I. Frigyes* porosz királytól kért segítséget. Közbenjárásért folyamodott *III. Vilmos* angol királyhoz, továbbá a mainzi és a hannoveri fejedelemhez. Ők aztán valamennyien szót emeltek Rákóczi érdekében a bécsi udvarnál. A belpolitikai kérdésnek tekintett Rákóczi-ügyből így lett lassan európai kérdés...[60]

***

Május elején a haditanács Longuevalt 12 muskétással *Bécsbe* kísértette (tehát továbbra is ügyeltek a látszatra), s most már itt tartották őrizet alatt; szükség volt arra, hogy a koronatanú állandóan kéznél legyen, mert megkezdődött a Rákóczi kihallgatásához szükséges kérdőpontok szerkesztése.[61] E munkát a császár utasítására *gróf Julius Fridrich Buccellini* osztrák udvari kancellár végezte, aki már szakértőnek számított felségsértési perekben, hisz tagja volt korábban annak a rendkívüli bíróságnak is, mely a Wesselényi-összeesküvés részeseinek felségsértési perében ítélkezett.[62]

---

[58] *Rákóczi:* Vallomások, 134.

[59] Uo. 135., *Lukinich,* 1935. 40–41., 52–53.

[60] *Lukinich,* 1935. 52., Bécs, 1701. április 23. II. Rákóczi Ferenc felesége közbelépésre kéri fel a porosz királyt. AR I/XI. köt. 148–149.

[61] *Lukinich,* 1935. 53.

[62] Uo. 53., 57.

Az osztrák udvari kancellár a Rákóczi sarokba szorítására, megtörésére szánt kérdéseit írásbeli bizonyítékokra és Longueval vallomásaira építhette. A megbízóját eláruló, koronatanúvá előlépett katonatiszt jóvoltából az alábbi iratokkal rendelkezett:

1. *Bécs*, 1700. november 1. *Rákóczi Ferenc* levele *XIV. Lajos* francia királyhoz.[63]
2. *Bécs*, 1700. november 1. *Rákóczi Ferenc* levele Barbesieux francia hadügyminiszterhez.[64]
3. *Bécs*, 1700. november 1. *Rákóczi Ferenc* utasítása *Franz-Joseph von Longueval* számára.[65]
4. *Versailles*, 1700. december 18. Barbesieux francia hadügyminiszter válasza Rákóczinak.[66]
5. *Munkács*, 1701. február 11. *Rákóczi Ferenc* köszönőlevele *XIV. Lajoshoz*.[67]

Úgy látszik, Buccellini az egy tanút kevésnek tartotta, mert megkeresésére a *Bécsben* fogva tartott *Sándor Gáspárt* már május 31-én kihallgatták. Ő Rákóczira nézve nem sok terhelőt tudott mondani, viszont kétségtelenné tette: Magyarországon volt szervezkedés, s az elégedetlenek *XIV. Lajossal* is kapcsolatba léptek. (A Longueval és *Sándor Gáspár* vallomásaiban megmutatkozó lényegi egyezés a perindítás szempontjából rendkívül nagy jelentőségű volt. Beigazolódottnak látszott, hogy Rákóczi és Bercsényi valóban felkelést szervezett az uralkodóház és kormánya ellen. Meg volt immár a jogalap, melyre később a felségsértés vádját felépíthették.)[68]

Rákóczinak több mint három hét állt rendelkezésére, hogy felkészüljön lelkileg a kihallgatásra. Böjtölési fogadalmat tett: ezentúl hétfőnként — elfogatásának napjára emlékezve — csak kenyeret és vizet vesz magához. Borzadt a hazugságtól, de igyekezett meggyőzni magát: az élet megmentése érdekében, ha ettől nem szenved kárt sem egy harmadik személy, sem a köz állapota, akkor alkalmazható. Levelei értelmének kifacsarásával próbálkozott. Érveket gyűjtött, hogy segítségükkel a törvénytelen bíróság előtt is meg tudja magát védeni. Nyilvánvaló volt számára, hogy nem a magyar törvények lesznek az irányadóak, hisz azokkal már az elfogatása is ellenkezett. Fogolytársai hűségében és állhatatosságában bízott, abban, hogy nem lesznek majd ellene tanúk. Napjai a szűk helyiségben imádkozással, alvással, étkezéssel, sétálgatással teltek, olvasásra, írásra nem volt lehetősége. „Udvartartása" egy apródra és egy szobainasra szűkült.

Étkezéseinél jelen volt a porosz származású *Gottfried Lehmann* kapitány, aki a foglyok őrzéséért felelt: ő vágta szét a húst és a kenyeret, hogy ellenőrizze, nincs-e bennük levél. Az étkezés befejezése után összeszedte és elvitte a késeket.

A szórakozást Rákóczi számára a légyfogás jelentette: pókhálóba dobta őket, hogy megcsodálhassa a pókok ügyességét, ahogy elfogták, körülfonták áldozataikat.[69]

***

[63] AR I/XI. köt. 200–202.
[64] Uo. 202–203.
[65] Uo. 224–227.
[66] Uo. 203–204.
[67] Uo. 204.
[68] *Lukinich*, 1935. 53–54., 57–58., 74–77.
[69] *Rákóczi:* Vallomások, 135., 136., 138.

Rákócziné megpróbált az urával kapcsolatot találni: férje volt szobainasát küldte *Bécsújhelyre*, aki gazdája ajánlására nemrég lett testőr. Az illető leveleket is vitt, melyekből Rákóczi arról értesülhetett volna, hogy az angol és a porosz király közbenjár kiszabadulása érdekében a bécsi udvarnál. A testőr Lehmanntól kért engedélyt a beszélgetésre, de nem mehetett be Rákóczihoz, csak az ajtón keresztül, felemelt hangon válthattak szót. Lehmann így értesült arról, hogy uralkodója, a porosz király is érdeklődik a fogoly iránt. Ettől fogva egyre nyájasabb lett, az étkezések után hosszasabban elbeszélgetett a fogollyal, együttérzéséről biztosította. Rákóczi meggyőzte őt ártatlanságáról, azt mondta, hogy a rosszakarói juttatták bajba, helytelenül értelmezték az Anglia királyának írt sorait. Lehmann hitt neki, tanácsokat is adott, mivel jártas volt a birodalmi jogban.[70]

A kihallgatásra 1701. június 20-án került sor. Az e célra kiszemelt szobában az osztrák udvari kancellár ülve várta az eléje vezetett — rangjára, méltóságára nem voltak tekintettel — foglyot. Jelen volt még *Johann Eilers*, a haditanács előadója és Seyfried fogalmazó is. A kancellár úgy ült ott, mintha bírói székben lenne. Ráparancsolt Rákóczira, foglaljon helyet, aztán záporoztak a kérdések. A jegyzőkönyv tanúsága szerint 79 kérdést tett fel.[71] Előbb kisebb súlyú dolgok kerültek terítékre: egy-egy elejtett megjegyzése, a Longuevallal folytatott beszélgetései iránt érdeklődött Buccellini. (Rákóczinak rá kellett jönnie, hogy egykori bizalmasa mindent kitálalt, sőt még itt-ott el is túlozta a dolgokat. Áruló lenne vagy csak kikényszerítették belőle a terhelő adatokat? — még nem lehetett eldönteni.) Ezekre a kérdésekre viszonylag könnyen válaszolt, volt amit elismert, volt amit kiigazított, de könnyű volt tagadni is, hisz a Longuevallal az otthonában, utazgatásai közben folytatott eszmecseréknek nem voltak fültanúi, nem maradt írásos nyomuk. Néha még támadásba is átment: amit Longueval az ő szavainak tüntet fel, azt nem is ő, hanem maga Longueval mondta. Tagadta, hogy összeesküvést szerveztek volna Magyarországon, hogy Franciaország és Lengyelország segítségét akarták igénybe venni.

A 39. kérdésben viszont már dokumentumokról faggatták: az 1700. november elsején *XIV. Lajoshoz* és hadügyminiszteréhez írt levelekről. Ezeket és az 1701. február 11-én a francia királyhoz intézett sorait fel is mutatták. Semmi kétség, Longueval áruló — hasított a felismerés Rákócziba, a leveleket illetéktelen kezekbe juttatta. Mit lehet ilyen helyzetben mondani? Az 1700. november elsejei keletű, *XIV. Lajoshoz* szóló levélről elismerte, hogy a szöveg az ő írása, az aláírásról viszont azt állította, hogy idegen kéztől származik. A Barbesieux-nek írt levelet teljes egészében magáénak ismerte el azt állítva, hogy az lord Portlandhoz szól. Az 1701. február 11-i levélről megjegyezte, hogy annak szövegét Longueval diktálta neki, a levél címzettje az angol király, akihez hercegi rangja ügyében fordult; eddig úgy tudta, hogy ezt Longueval elégette, mert akkoriban egy levélfélét a szeme láttára tűzbe vetett.[72] (Rákóczi védekezésében azt a tényt igyekezett kihasználni, hogy a levelek — óvatosságból — nem voltak megcímezve.)

---

[70] Uo. 138–139.

[71] Bécsújhely, 1701. június 20. Rákóczi Ferenc kihallgatásáról felvett jegyzőkönyv. AR I/XI. köt. 227–244.

[72] Uo. 237.

A 41., 42., 43. kérdés a Longuevalnak adott instrukcióra vonatkozott. Feltehetően ezt is megmutatták a fogolynak. „Az instrukcióról semmit nem tud" — állította Rákóczi. Majd nyomatékosabban: semmiféle instrukcióról nem tud. Kénytelen volt kategorikusan tagadni, hisz míg a levelek csak általánosságokat tartalmaztak, a Longuevalnak 1700. november elsején adott utasítás tele volt konkrétumokkal, azokra már lehetett volna alapozni az összeesküvés, a felségárulás vádját. Szerencsére a francia szöveget nem Rákóczi írta, hanem Longuevalnak diktálta — így le lehetett tagadni.[73]

A további kérdésekkel könnyebben megbirkózott, hisz azok már csak Longueval szóbeli vallomására épültek.

Másnap, június 21-én Longuevalt Rákóczi jelenlétében hallgatták ki, vagyis szembesítették a tanút a vádlottal. Itt ért véget az a színjáték, ami hónapokkal azelőtt *Linzben* kezdődött Longueval „letartóztatásával". A sorjázó vádakat (Longueval mind az 51 kérdésre igent mondott vagy megerősítette, kiegészítette az azokban foglaltakat) hallgatva, nagy néha tiltakozva, tagadva, magyarázkodva (összesen 11 esetben) Rákócziban immár semmi kétség nem maradt: kígyót melengetett a keblén. Az első kérdésnél még támadásba ment át — azzal vádolta Longuevalt, hogy meglopta őt, s a felelősségre vonás miatt most akar bosszút állni —, de később már alig-alig szólt közbe. (A kihallgatás, szembesítés után a koronatanú esküt is tett vallomására.)[74]

Szorult a hurok, valamit tenni kellett. Rákóczi még ugyanezen a napon írásban tiltakozott Longueval vádjai ellen: ne adjanak nagyobb hitelt e kalandornak (akinek sem hazáját, sem családját nem ismerik), mint az ő szavainak. Miért követett volna el ilyen nagy bűnt, hisz nem szegény, nem nagyravágyó, a németeket sem gyűlöli (köztük nőtt fel), a hazájához sem ragaszkodik: magyarországi birtokait el akarta cserélni külföldiekért; nincsenek vallási, családi sérelmei. Longueval állításai tehát nem valószerűek.

Rákóczi általánosságokkal, feltételezésekre építve próbálja cáfolni az ellene felhozott konkrét vádakat, arra igyekszik rámutatni, hogy hiányzik az indítóok. Csupán négy esetben utal tényekre röviden:

1. Longueval vallomásaiban egyik helyen azt állítja róla, hogy nem volt szándékában elhagyni az országot, másutt viszont megemlíti, hogy ő birtokcserét ajánlott fel az udvarnak.
2. Nem felel meg a valóságnak az az állítása sem, hogy *Szirmay István* vele (Rákóczival) *Ungváron* lett volna.
3. Valótlanok Longueval kijelentései a francia levelek megírásáról...
4. ... és őrzéséről.

Az ellenvetések azonban esetlegesek, Longueval hitelének megingatásához nem elegendőek. A hatásos cáfolathoz több tény, konkrétum, nagyobb átütőerő, részletes, bő kifejtés kellene. Így Rákóczi végső összegzése — a fentiek alapján Longueval állításai nem felelnek meg a valóságnak, ismét tiltakozik tehát: a ki-

[73] Uo. 237–238.

[74] Bécsújhely, 1701. június 21. Longueval kihallgatása Rákóczi jelenlétében és szembesíttetése Rákóczival. Uo. 205–224.

jelölendő bíróság ne adjon nagyobb hitelt a kapitány vallomásainak, mint az ő szavainak — a levegőben lóg.[75]

Báró Szirmay István volt nádori ítélőmestert június 21-én hallgatták ki. Kijelentette: nem tud semmiféle összeesküvésről, Longuevallal sohasem találkozott, nincs tudomása arról, hogy Rákóczi a francia királynak és hadügyminiszterének írt volna. Megismerné-e Rákóczi írását? — kérdezték tőle. Az igenlő válasz után megmutatták neki az egyik *XIV. Lajoshoz* írt levelet, melynek aláírását Rákóczi nem vállalta. Szirmay szerint a vonalak vastagabbak a szokásosnál, így kétséges, hogy az aláírás Rákóczitól származik-e.[76]

A kihallgatások másnap folytatódtak. *Vay Ádám* vallomásának lényege: semmiféle forradalmi mozgalomról vagy szervezkedésről nincs tudomása.[77] *Menegatti János Zakariás* alsó-ausztriai származású komornyik öt évig állt Rákóczi szolgálatában. Ő sem tapasztalt semmit, ami gyanúra adhatott volna okot: írásait ura nem zárta el, az íróasztalán tartotta azokat. Nem tud arról, hogy Rákóczi felkelésen törte volna a fejét.[78] *Berzeviczy János Ádám*, Rákóczi apródja sem hallott forradalmi mozgalomról vagy összeesküvésről.[79]

Rákóczi tehát jól számított: társai kitartottak mellette. A vizsgálati foglyok kihallgatásával megbízott Buccellini itt nem tudott eredményt felmutatni.

***

Ezekben a napokban Rákóczi majdnem elvesztette a vele szimpatizáló *Gottfried Lehmann* kapitányt. A foglyok őrzéséért felelős tiszt lelkiismereti konfliktusba keveredett: nem tudta összeegyeztetni önmagában a szolgálati szabályzat által megkövetelt szigorúságot a Rákóczi iránt érzett rokonszenvvel. Beadta a lemondását. A haditanács június 23-án értesítette Lehmann felettesét: a kapitány lemondását nem fogadták el.[80]

***

Minden bizonnyal Rákóczi is érezte, hogy írásban benyújtott védekezése erőtlen, ezért más úton, más módszerrel is próbálkozott. Feleségét — akivel kapcsolatban állt — feltehetően ő vette rá arra, hogy folyamodványban kérje a császártól a per magyar törvények szerinti lefolytatását. Rákócziné — aki férje óvadék ellenében történő szabadon bocsátását is szerette volna elérni — indoklásként előadta: ura magyar ember, csakis a magyar törvények alapján vonható perbe. (A kérvény dátum nélküli, feltehetően 1701 júliusában készült.)[81]

[75] Bécsújhely, 1701. június 21. Rákóczi Ferenc írásbeli tiltakozása kihallgattatása miatt. Uo. 255–257.

[76] *Lukinich*, 1935. 67–68.

[77] Uo. 70.

[78] Uo. 70–71.

[79] Uo. 71.

[80] Uo. 91.

[81] Bécs, 1701 július (?). Rákóczi feleségének folyamodványa I. Lipóthoz aziránt, hogy ura megfelelő óvadék ellenében bocsáttassék szabadon, hogy így módjában álljon magyar törvények szerint védekezni. AR I/XI. köt. 175–176.

Longuevalt a kihallgatások után kiengedték látszólagos fogságából; Rákóczi helyzete egyre súlyosbodott. Bár sikerült felépítenie apránként egy kerek, egész történetet arról, hogy neki nem volt semmi indítéka összeesküvést szervezni, a koronatanúnak viszont van indítéka: „szenvedély és bosszú" vezeti, hiszen lopáson érte; Longueval tehát őt megtévesztve megszerezte a megsemmisítésre szánt fogalmazványokat, s azt állítja róluk, hogy azok *XIV. Lajoshoz* és Barbesieux-höz szólnak, holott ő csak az angol királynak és lord Portlandnak akart írni közbenjárásukat kérve a birodalmi hercegi cím ügyében, melyet bár ő megkapott, de utódaira már nem terjesztették ki, sőt Longueval még egy követutasítást is szerkesztett magának, hogy bizonyítottnak látszódjék a felségárulás vádja; mindez azonban csak kártyavár volt. (Ha Rákóczi nem írt a francia hadügyminiszternek, akkor az miért válaszolt neki? Ha levelei angol méltóságokhoz szóltak, miért franciául fogalmazott? Ha nem tud angolul, egyszerűbb lett volna latinul írni. Rákóczi magyarázatai túlságosan nyakatekertek voltak ahhoz, hogy valószerűeknek hassanak.)

1701. július 6-án készült el a haditanács előadójának, *Johann Eilersnek* az összefoglaló jelentése a császár számára. A mellékletekkel (bizonyítékokkal) gazdagon felszerelt irat az addig foganatosított kihallgatások (Longueval, *Sándor Gáspár*, Rákóczi) eredményeit összegzi. És egy új dokumentumra is hivatkozik. A már Buccellini által is ismert öt irathoz még valamilyen úton-módon sikerült megszerezni a letartóztatás elől Lengyelországba menekült *Bercsényi Miklós* Du Héron varsói francia követhez 1701. május 18-án írt levelét is.[82] A bujdosó gróf többek között arra is utalt, hogy *XIV. Lajostól* vártak segítséget. (Eilers a levelet csaknem teljes terjedelemben idézi.) Az előadó bizonyítottnak látja a felségsértés tényét, s álláspontja szerint ezért Rákóczinak a német birodalomban érvényes büntetőjog előírásai szerint kell bűnhődnie.[83]

Császári rendeletre augusztus 2-án bizottság alakult (tagjai: *gróf Karl Ernst Waldstein* főkamarás, *gróf Ferdinand Bonaventura Harrach* főudvarmester, *gróf Julius Fridrich Buccellini* udvari főkancellár és *Johann Eilers*, a haditanács előadója), hogy megvitassa a további teendőket. Hosszas tanácskozásra nem volt szükség, a felkért személyek augusztus 6-i felterjesztésükben úgy ítélték meg, hogy az 1670/1671-es Zrínyi–Frangepán pert kell mintának tekinteni: rendkívüli bíróság felállítását javasolták birodalmi vagy udvari hatóságok tagjaiból, az eljárás során pedig a birodalmi és a magyar büntetőjog elegyét kell alkalmazni.[84]

***

Rákócziné ezekben a sorsdöntő hetekben semmit sem tudott férje érdekében tenni: 1701. augusztus 8-án szülte meg György nevű gyermeküket. Rákóczi ér-

[82] Lengyelország, 1701. május 18. Gróf Bercsényi Miklós levele Du Héron varsói francia követhez. Uo. 244–245.

[83] Bécs, 1701. július 6. Eilers Jánosnak, a haditanács előadójának összefoglaló jelentése az eddig foganatosított kihallgatásokról. Uo. 155–175.

[84] Bécs, 1701. augusztus 6. Az 1701. augusztus 2-án megalakult véleményező bizottság véleményes javaslata a per megindítására s az azzal vonatkozásban álló ügyek elintézésére, Eilers János fogalmazásában. Uo. 177–181.

deklődött felesége hogylétéről. A levelet *Andreas Adalbert Kertzil* hadnagy hozta el a börtönből.[85]

***

Lipót elfogadta a bizottság javaslatait. Augusztus 16-án kinevezte a rendkívüli bíróság tagjait. (Valamennyien a birodalmi, a hadi, az udvari és az alsó-ausztriai tanács soraiból kerültek ki.) A vádat *Marton Hoche* lovag, udvari tanácsos, az alsó-ausztriai kamara ügyésze és a bécsi egyetem jogi professzora képviselte, neki kellett megszerkeszteni a vádiratot.[86]

Rákóczi még egy kétségbeesett kísérletet tett, hogy meggyőzze a császárt ártatlanságáról. Miután sikerült megnyernie gyóntatója bizalmát, megkérte, hogy írja meg, juttassa el védekezésének érveit Lipóthoz. *Johann Sägl*, a bécsújhelyi jezsuita rendház főnöke — tartózkodva a vélemény nyilvánítástól — megpróbálta tárgyilagosan összegezni Rákóczi álláspontját. Az augusztus 17-én kelt memorandum szerint a vádlott főkifogása: a kihallgatásokat végző bizottság előtt Longuevalnak volt nagyobb hitele, nem neki, pedig ő kora ifjúságától fogva őszinte híve a császári háznak. Nem viselkedett hűtlenül az uralkodóval szemben, a felmutatott levelek nem a francia, hanem az angol királyhoz szóltak, s Rákóczi csupán közbenjárását kérte évek óta függőben lévő birodalmi hercegi címe ügyében. A szövegeket Longueval fogalmazta, ám Rákóczi lemásolásuk közben észrevette, hogy a kapitány eltért a tárgytól, ezért úgy határozott, hogy a leveleket megsemmisíti. Utasította Longuevalt, hogy a már letisztázott leveleket dobja a tűzbe. A kapitány — mint a kihallgatások során kiderült — csalárd módon járt el: más papírlapokat égetett el, azok hamuját mutatta be, a leveleket viszont megtartotta. Sägl, mint írja, mindezeket kötelességszerűen — anélkül, hogy Rákóczi védőügyvédje akarna lenni — hozza a császár tudomására részben azért, hogy eleget tegyen Rákóczi kérésének, részben pedig azért, hogy könnyítsen saját lelkiismeretén is.[87] A feljegyzést Sägl a császár gyóntatójának, Menegattinak adta át, így jutottak el Rákóczi mentségei Lipóthoz.

***

A lelki tusa sokáig tartott *Gottfried Lehmannál*. Augusztus 8-án figyelmeztette az udvari kancellárt a foglyok elviselhetetlen helyzetére. Kötelességből? A Rákóczi iránti rokonszenvből? Nem lehet eldönteni. A kapitány pár éve tért át — a bécsújhelyi jezsuiták hatására — a katolikus hitre, s mit kell tapasztalnia? Nap mint nap megjelenik Rákóczinál a gyóntatója, *Johann Sägl*, a bécsújhelyi jezsuita rendház főnöke, aki ugyancsak rokonszenvvel viseltetik a fogoly iránt, még memorandumot is ír érdekében a császárnak.

---

[85] *Lukinich*, 1935. 100–101.

[86] Bécs, 1701. augusztus 16. A Rákóczi ellen megindított felségárulási perben ítélni hivatott rendkívüli bíróság tagjai. AR I/XI. köt. 181–182.

[87] Bécsújhely, 1701. augusztus 17. Sägl Jánosnak, a bécsújhelyi jezsuita rendház főnökének Rákóczi kérésére I. Lipóthoz intézett memoranduma. Uo. 183–187.

Aztán egy másik jezsuita, *Fridrich Wolff* atya — aki éppúgy porosz, mint Lehmann — is lépéseket tesz Rákóczi érdekében: az ő javaslatára rendelte el a császár augusztus végén Rákóczi átköltöztetését. (Így került a fejedelmi fogoly az eddigi szűk, sötét cellából egy tágas, világos helyiségbe; ezentúl írhatott, olvashatott, festhetett, munkarendet alakíthatott ki magának.)[88]

Fridrich Wolff diplomáciai küldetést is vállalt, sokat időzött *Berlinben*, a porosz–osztrák kapcsolatok kiépítésén fáradozott. 1701. szeptember 18-án tért vissza *Bécsbe*, és szinte azonnal kezébe vette a Rákóczi-ügyet. A küszöbön álló spanyol örökösödési háború miatt félt Rákóczi kivégzésének diplomáciai következményeitől. Kegyelmet akart kieszközölni a császártól.

Gottfried Lehmann már korábban kapcsolatba került *Friedrich Wolffal*, sőt mondhatni, függött tőle: a kapitány porosz szolgálatba akart állni, ehhez kérte a jezsuita atya segítségét.[89]

Miután Rákócziné kifeküdte a gyermekágyat, újra kapcsolatba akart lépni férjével. E célra *Gottfried Lehmann* kapitány öccsét szemelte ki, aki zászlósként a Montecuccoli vértes ezredben szolgált *Bécsben*, s Rákócziné egyik barátnőjének palotájában lakott. Rákócziné — barátnője közvetítésével — megismerkedett az ifjú Lehmannal, s rávette: jusson be a férjéhez, hozzon hírt felőle. A zászlós október közepe táján kereste fel bátyját, aki meghallgatta öccse kérését — és teljesítette.[90] *Gottfried Lehmann* végleg letért a kötelességteljesítés útjáról...

***

A vádindítvány 1701. október 15-én készült el. *Marton Hoche* a felségárulás tényét igazoltnak látta. Bizonyítékként Rákóczi *XIV. Lajoshoz* és Barbesieux-höz írt leveleire, valamint a Longuevalnak tollba mondott utasítására hivatkozott. Ezekből kiderül, hogy a vádlott a francia király közbelépését, segítségét és fegyveres támogatását kérte a császári ház és a kormány ellen. Továbbá a június 21-i kihallgatási jegyzőkönyv több pontja is a felségárulás elkövetésére utal. Bár Rákóczi mindezt tagadta, ám Longueval esküt tett vallomására, így a tagadásnak nincs jelentősége. Rákóczi bűnössége mellett szól a Lengyelországba menekült *Bercsényi Miklós* 1701. május 18-i, elfogott levele is, melynek címzettje a varsói francia követ, valamint *Sándor Gáspár* három ízben (1701. május 31., június 25. és 27.) tett vallomása. A vádirat nem fogadta el Rákóczi magyarázatait a levelek ügyében, mellőzendőnek tartotta a vádlott felajánlott eskütételét is, írásbeli tiltakozását pedig — melyben Rákóczi Longueval szavahihetőségét vitatta — nem vette figyelembe. Végül Hoche a törvény szigorú alkalmazását kérte.[91]

A rendkívüli bíróság a vádindítvány meghallgatása után úgy intézkedett, hogy egy hiteles másolatot a mellékletekkel együtt el kell juttatni Rákóczihoz: ennek áttanulmányozására és a válasz megírására hat hét áll rendelkezésére, ám az ügyvédjét nyolc napon belül meg kell neveznie. A császár október 18-án rendelte

[88] *Rákóczi:* Vallomások, 142., *Lukinich,* 1935. 93–95.

[89] *Lukinich,* 1935. 96–98.

[90] Uo. 99–100.

[91] Bécs, 1701. október 15. Dr. Hoche Márton alsóausztriai kamarai ügyész vádindítványa Rákóczi ellen. AR I/XI. köt. 189–257.

el a vádirat kézbesítését engedélyezve egyúttal a szabad bemenetelt a Rákóczi által választandó ügyvédnek.[92]

A 13 melléklettel felszerelt vádindítvány megpecsételni látszott Rákóczi sorsát. Nem lehetett kétséges: a felségárulás büntetése fej- és jószágvesztés.

Leopold Schwingheim bécsújhelyi polgármester október 24-én jelent meg Rákóczi előtt, hogy átadja neki a vádiratot és mellékleteit. Ő azonban nem vette át a küldeményt mondván: előbb választ vár a főkancellár útján a császár elé terjesztett beadványára.

***

Ezen az estén — a legválságosabb napon — Rákócziné felkereste férjét a börtönben. (A hercegnő parasztasszonynak öltözve kocsin érkezett *Bécsújhelyre.* A „Fehér ló" fogadóban szállt meg. Innen csempészte be az ügynek megnyert Kertzil hadnagy Rákóczi börtönébe.) Hajnalig maradhattak együtt, a további teendőket beszélték meg. Nyilvánvaló volt: már csak a szökés segít...[93]

***

A bécsújhelyi polgármester október 26-án újra megjelent a börtönben, s felsőbb utasításra — Rákóczi hiába makacskodott — az asztalra tette le az iratot, majd távozása után jelentette: a fogoly körülkrétázta azt annak jeleként, hogy nem nyúl hozzá.[94]

***

Rákócziné az ifjú Lehmannak századosi kinevezést ígért a svéd hadseregben, ha segít férjét megszöktetni. A zászlós elfogadta az ajánlatot, s ő nyerte meg a már nem is nagyon ellenkező bátyját. A jezsuita atyák (*Johann Sägl* és *Fridrich Wolff*) elhitették *Gottfried Lehmann* kapitánnyal, hogy ezzel őfelsége hasznát és érdekét segíti elő.[95]

4. Szökés a börtönből

Rákóczi és felesége az együtt töltött éjszaka során természetesen szökési tervet kidolgozni nem tudott. Talán addig jutottak el a közös gondolkodásban, hogy a siker Lehmann kapitány megnyerésétől elválaszthatatlan. Rákócziné még annyi biztatót tudott mondani, hogy az ifjú Lehmann zászlós már felajánlotta szolgálatait, s kész arra, hogy bátyját is megnyerje a tervnek. Hogy a férj és a feleség egyeztethesse a teendőket, az eddiginél szorosabb, mindennapos kapcso-

[92] Bécs, 1701. október 18. Rendelet a vádirat kézbesítésére és arra vonatkozólag, hogy a Rákóczi által választandó ügyvéd számára szabad bemenetel biztosítandó. Uo. 257–258.

[93] *Lukinich,* 1935. 101.

[94] Bécsújhely, 1701. október 26. Schwingheim Lipót bécsújhelyi polgármester jelentése arról, hogy Rákóczi nem fogadta el a neki személyesen átadott vádiratot. AR I/XI. köt. 258–259.

[95] *Lukinich,* 1935. 102–103.

latra volt szükségük. Nyilván ekkor határozták el, hogy kutyájuk nyakörvét kis cédula elrejtésére teszik alkalmassá, s a négylábú hírvivőt a gyóntató atya viszi majd mindig magával.

Az október 24-i találka után néhány nappal a zászlós — nem tudni, milyen érvekkel — valóban rávette bátyját a tényleges közreműködésre.[96] Egy este a kapitány maga ajánlotta fel a fogolynak szolgálatait. Rákóczit a gyors siker meglepte, szinte megbénította. Nem mert bízni *Gottfried Lehmann* őszinteségében. A szökési ajánlatra azt válaszolta, bízik ártatlanságában, nem akarja helyzetét egy bizonytalan kimenetelű akció megkísérlésével súlyosbítani; ha nyitva hagynák a kapukat, s az őrséget is megszüntetnék, ő akkor is maradna. A kapitány másnap reggel megismételte ajánlatát, Rákóczi kezdte megérezni, ez az utolsó szalmaszál... Amikor Lehmann felszólította, eszeljen ki valamilyen szökési tervet, Rákóczi nem habozott tovább, mindjárt volt javaslata: a kapitány felsőbb parancsra hivatkozva szállíttassa őt a grazi várba, útközben Rákóczi *Velencébe* szökne, ahonnan könnyen eljuthatna az Itáliában harcoló franciákhoz.[97] Lehmannak nem tetszett az ötlet, hisz az számára az öngyilkossággal lett volna egyenlő: Rákóczi megmenekül ugyan, de ő azonnal lelepleződik. Inkább azt javasolta, hogy Rákóczi az ablakon át szökjön meg, ő majd minden szükséges dologgal el fogja látni. Kapott szerszámokat, kötelet, s a kapitány átadta a vadaskert kulcsait is. Bár Rákóczinak kétségei voltak, hogy az árkokon, falakon át el tud-e majd jutni észrevétlenül a vadaskert kapujáig, megkezdte a több napig tartó munkát, az ablakrácsok eltávolítását. Az apródja is segített. Közben a kutya hűségesen hordta-vitte az üzeneteket. A szökéshez szükséges pénzt Rákóczi — Wolff atya tanácsára — a nagysárosi kastélyából magával hozott ezüstneműi elzálogosításával teremtette elő. (Üzent a feleségének, *Bécsbe* küldette az ezüstöket, az elzálogosítást pedig Rákócziné intézte.)[98]

Az ablakon át már szabaddá vált az út, a terv azonban a kapitány öccse javaslatára módosult: Rákóczi dragonyos ruhában, Lehmann zászlós kísérőjeként viszonylag kis kockázattal juthat ki a várkastély kapuján.[99]

Lehmann kapitány november 3-án magához hívatta a bécsújhelyi szabómestert és egy mintaköpönyeget rendelt tőle. Ugyanezen a napon öccse, Lehmann zászlós egy ló elhelyezésén fáradozott, a kiszemelt bécsújhelyi özvegynek azonban nem volt istállója, ezért vonakodott eleget tenni a kérésnek. November 5-én délután a szabó átadta a köpönyeget. November 7-én reggel Lehmann kapitány személyesen vette rá az özvegyet a ló elhelyezésére. Megígérte, hogy hamarosan elviszik tőle; *Bambutius* a fáskamarába került.[100]

Az előkészületek megtörténtek, minden készen állt. November 7-e hétfői nap volt, Rákóczi — fogadalma szerint — böjtölt. Meghagyta hát annak a dragonyosnak, aki vizet szokott hozni és a szobát tartotta rendben, hogy ne zavarja aznap. Úgy rendelkezett, hogy apródja este felé surranjon ki a hátsó kapun, s a folyópart közelében várjon rá.[101] Magára maradt. Levelet írt Lipót császárhoz,

---

[96] Uo. 102., 105–106., 117.
[97] *Rákóczi:* Vallomások, 146–148.
[98] Uo. 149–150., *Lukinich,* 1935. 105–106., 117.
[99] *Lukinich,* 1935. 106.
[100] Uo. 106–107.
[101] *Rákóczi:* Vallomások, 153.

Eleonóra császárnéhoz és fiukhoz, József római királyhoz. Továbbra is ártatlanságát hangsúlyozza. Szökése magyarázataként a Lipóthoz írt levélben előadja: amikor letartóztatták, elhurcolták, nem voltak tekintettel személyére, a nemzeti kiváltságokra; a magyar törvények értelmében nem lett volna köteles válaszolni a kihallgatásakor feltett kérdésekre, erre a császár hatalma kényszerítette; rabtársainak jutalmat ígértek, ha ellene vallanak; az általa felajánlott eskü letételét visszautasították; a hazai törvények mellőzése, a gyászos példákra emlékeztető kiküldött bíróság, a szoros fogság — a feleségével való beszélgetésre sem kapott engedélyt —, jószágainak már kihallgatása előtt történt elkobzása juttatták „a számkivetett ember gyászos állapotjára." Ugyanakkor kijelenti: Magyarországon kész bíróság elé állni, ügyét oltalmazni.[102]

Rákóczi még mindig nem vehette le az álarcot: ha a szökése nem sikerül, önmaga árulná el önmagát, ha sikerül, gondolnia kell társaira is, akik továbbra is börtönben lesznek, és feleségére, két gyermekére, akik *Bécsben* maradnak. (Levele végén feleségét és gyermekeit ajánlja a császár kegyelmébe, mint hűségének és ártatlan sorsának zálogait.)

Kezdett sötétedni, Rákóczinak el kellett jutnia Lehmann szobájába. Az oda vezető szűk folyosónál egy dragonyos állt őrt. A terv szerint a kapitány majd ráparancsol, hogy gyújtson gyertyát, s ezt a pillanatnyi távollétet használja majd ki Rákóczi. Az őr azonban nem akart engedelmeskedni, az előírásokra hivatkozott, szerencsére Lehmann feltalálta magát: átvette a fegyvert, s ő maga állt őrt a gyertyagyújtás ideje alatt.[103] Rákóczi túljutott az első akadályon, a kapitány szobájában, a spanyolfal mögött egyenruhába bújt. Ekkor újabb, még nagyobb zavar keletkezett: az apród tért vissza jelentve, hogy a hátsó kapu zárva van, nem tud kimenni. Nélküle nem lehetett szökni, ha itt hagyják, mindent elárul.[104] Ismét Lehmann kapitány segített: elkísérte az apródot a főkapuhoz, s azt mondta az őrségnek, hogy Rákóczi beteg, az apród a gyóntatójáért megy.[105] (Az apródnak — ura meghagyása szerint — ha elér a város kapujához, azt kellett mondania a polgári őröknek, hogy ő tiszt, s azt üzeni a valamelyik kocsmában elmaradt katonájának, hogy ő már előrement.)[106]

A kapitány már visszatért öccséhez és Rákóczihoz, amikor váratlanul belépett a szobába az őrség zászlósa. Rákóczi és az ifjabb Lehmann a spanyolfal mögé bújt. Lehmann kapitányt ezúttal elhagyta a lélekjelenléte, a nyers modorú, idős tiszttel nem tudott értelmesen beszélni, csak hebegett-habogott, s zavarában elfújta az asztalon lévő gyertyát. Majd, nem tudva, mit tegyen, fel-alá járkált a szobában. Végül megkérdezte a zászlóst, nem akarja-e megtekinteni a többi foglyot, erre mind a ketten kimentek.[107] Lehmann kapitány, amint lehetett, visszatért. Nem volt vesztegetni való idő. Rákóczi vállára vette a köpönyeges zsákot — a zsákra azért volt szükség, hogy az arcát eltakarhassa —, s követte Lehmann

[102] *Köpeczi Béla:* Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszmei útja. Budapest, 1982. (a továbbiakban: *Köpeczi,* 1982.) 211–212.
[103] *Rákóczi:* Vallomások, 153., *Lukinich,* 1935. 114.
[104] *Rákóczi:* Vallomások, 154.
[105] *Lukinich,* 1935. 113., 114.
[106] *Rákóczi:* Vallomások, 154.
[107] Uo. 154–155.

zászlóst. Hét őrhelyen jutottak át. A kapitány egész a főbejáratig elkísérte őket.[108] A további utat már ketten tették meg. A városban megkeresték az özvegyasszony házát, átvették a lovat. Rákötötték a zsákot, a kengyelszíjat meghosszabbították. A zászlós csak ennyit mondott: gyorsan! Rákóczi — aki az átélt izgalmaktól erősen izzadt — nyomban nyeregbe akart szállni, a szolgálólány azonban figyelmeztette: így nem fér ki a kapun. Kivezették hát *Bambutiust* az utcára,[109] Rákóczi felült rá, s elindult a városkapu irányába. A zászlós elköszönt tőle, ment tájékoztatni a bátyját.

Az izgalmak — mint egy kalandregényben — fokozódtak: hősünk utcáról-utcára bolyongott, majd visszafordult; kérdezősködni nem mert, részegséget színlelt, dűlöngőzött a lova hátán, rekedt hangon parasztnótákat dörmögött, s haladt a vár felé. Úgy gondolta, részegsége magyarázatul szolgál majd, ha végül mégis tudakozódnia kell a helyes irányt. De szerencséje volt, mert Lehmann zászlóssal találkozott össze, aki rápisszegett, s karjával mutatta meg az utat. Rákóczi lovát ügetésre fogta, s hamarosan megérkezett a város kapujához, ahol az őrség épp kapuzáráshoz sorakozott fel: valaki már hozta is a sorompót, hogy lakattal lezárja. Rákóczi megijedt, hogy nem tud kijutni. És akkor az egyik őr megszólította: ő-e az a legény, akit a kapitánya keres? Az igenlő válaszra a sorompó felnyílt, szabaddá vált az út...[110]

***

Rákóczi apródja, amint a főkapun kijutott a városba, „Az Arany kúthoz" címzett fogadóhoz igyekezett. Útközben valahol átöltözött, mert amikor a fogadó ablakán bekopogott, s megkérdezte, itt van-e a lovász, már dragonyos kapitányi egyenruhában volt. A fogadóba előző nap érkezett dragonyos már délután kifizette a számlát, s felnyergelt lóval várta „kapitányát" körülbelül este hét óráig. Berzeviczy lóra pattant, s a megbeszélt helyre sietett.[111] A kijelölt gázlónál várta Rákóczit. Szekérre ültek. Útjukat az erősödő zápor és a sötétség nehezítette. Mivel Rákócziné nem futtatta rendszeresen a lovakat, meghíztak és a sárban hamar kifáradtak. Ráadásul a kocsis nem ismerte a vidéket, betévedtek a Fertő tó mocsarába — a lovak kidőltek, a szekeret gyalogosan kellett kihúzniuk. Végre éjjeli két óra tájban megérkeztek *Nezsiderbe*, ahol egy háromlovas parasztszekér várt rájuk. A vendéglős körülményeskedései miatt azonban csak hajnali négykor tudtak továbbindulni. A Fertő tótól északkeletre fekvő Nyulas nevű mezőségen át vezetett az útjuk, csakhogy a ritkán használt út kereknyomait benőtte a fű, s így láthatatlanná váltak. És sehol egy fa, ami a tájékozódásban segíthetett volna. Nagy keservesen délelőtt tizenegy óra tájban értek a Dunához. Itt délután négyig kellett várakozniuk, mert a somorjai révészek az igen erős szél miatt a túlsó parton vesztegeltek, hiába kiabáltak, hiába mutogatták a pénzüket. A Duna három ágán átkelve, a Csallóközön áthaladva, *Cseklészre* érkeztek abban a reményben, hogy innen már postaútvonalon haladhatnak. Rákóczi az elmúlt években gyakran

[108] *Lukinich,* 1935. 113., 114.
[109] Uo. 115.
[110] *Rákóczi:* Vallomások, 156–157.
[111] *Lukinich,* 1935. 114–115.

utazott át itt; félt, hogy felismerik, ezért a postamester házába Berzeviczyt küldte. De a várakozás se volt veszélytelen: a faluban császári katonaság állomásozott. Rákóczi egyedül ült a kocsin, köpenyébe burkolózott, alvást színlelt. Attól tartott, hogy valamelyik kíváncsi katona odajön hozzá, s kérdezősködni kezd... Szerencséjük volt, a postamester nem kérte az útlevelüket — pedig a szabályzat ezt előírta —, kaptak pihent lovakat.

Rákóczi a postaépületek közelében továbbra is elővigyázatos maradt: inkább kocsmákban, fogadókban húzta meg magát, s csak a továbbinduláskor csatlakozott „kapitányához". *Bajmócon* is így tett, pénzt dobott az asztalra (értékét nem ismerte), pálinkát rendelt. Csak akkor lepődött meg, amikor meglátta a felszolgált ital mennyiségét. Pillanatnyi habozás után — nehogy gyanút keltsen — felhajtotta az egészet. Gyomorégés kínozta napokig, nem tudott enni: gyógyvizek, sör, bor és tej ivásával tartotta fenn magát a lengyel határig.

Az utolsó magyar postaállomáson nem akartak lovakat adni, hiába mondták, hogy hamarosan visszatérnek, csak lóvásárlás céljából akarnak Lengyelországba menni; végül zálogot kellett adniuk. Letértek az országútról, *Podolin* felé vették az irányt. Ide — ha Rákóczi jól emlékszik — péntek délben, vagyis menekülésük ötödik napján érkeztek meg. De még itt sem érezhették magukat biztonságban, mert bár ez a város zálogjogon Lengyelországhoz tartozott, a fogadóban gyakran szálltak meg a környező állomáshelyekről érkező német tisztek. Szerencsére Berzeviczy egykor a podolini jezsuita gimnázium növendéke volt, s még életben találta egykori tanárát, aki menedéket nyújtott nekik (Rákóczi tanácsára az apród azt mondta, párbajban megölte tiszttársát, s emiatt kellett hűséges őrmesterével megszöknie) és másnap kocsit is szerzett. Rákóczi hálás volt a segítségért, később arcképét küldte ajándékba,[112] alapítványt tett: szabadulása emlékére minden hétfőn ünnepi misét tartsanak a Szentlélekről.

Podolinból három nap alatt értek *Krakkóba*. Az egyenruhára itt már nem volt szükség, s Rákóczi egy kis városnézést is megengedhetett magának: a székesegyházban felkereste *Báthory István* síremlékét. Ám hosszasabban nem időzhetett: négylovas fogatot bérelt, *Varsóba* indult, hogy megkeresse hűséges barátját, *Bercsényi Miklóst*.[113]

***

Izgalmakban tehát nem volt hiány — Rákóczi kalandos utazás után érkezett meg Lengyelországba.

Hogy mi lett a „kalandregény" többi szereplőjével?

A szökést még aznap este felfedezték. *Gottfried Lehmann* kapitány hiába próbálta félrevezetni az őrséget az átfűrészelt ablakrácsok, a kötél, az összekötözött törülközők bemutatásával, a kipattanó részletek őt tették gyanússá. November 8-án kora reggel — amikor el akarta hagyni a várkastélyt mondván: szemé-

[112] A kép felirata: Serenis. Franciscus Rákóczy, Princeps Transylvaniae, Hospes in Collegio Podolinensi cum a periculo vitae Neostadio mirabiliter liber evasisset A. D. 1703. (Fenséges Rákóczi Ferenc, Erdély fejedelme, a Podolini Kollégium vendége, amikor élete veszélyeztetésével csodálatos módon megszökött Bécsújhelyről az Úr 1703. esztendejében.) *Lukinich*, 1935. 61., *Köpeczi*, 1982. 213.

[113] A menekülés részleteire l. *Rákóczi:* Vallomások, 157–162.

lyesen kíván nyomozni — egy őrmester letartóztatta, s őrizetbe vette. A vizsgálatok során kiderült, Lehmann Rákóczi szökése során túl sok árulkodó nyomot hagyott. Végül a kapitány megtört, bevallott mindent. December 24-én délelőtt 11 és 12 óra között végezték ki: lefejezték, testét felnégyelték. (A portyázó kurucok 1705-ben *Kőszegre* vitték a bécsújhelyi kapunál kifüggesztett testnegyedet, s azt a helyi plébános eltemettette.)[114] Lehmann özvegyét Rákóczi anyagilag támogatta: 1706. július 15. és 1707. március 15. között például tízezer tallért fizettetett ki neki.[115]

Jakab Kristóf Lehmann, a kapitány öccse külföldre menekült. Távollétében ugyan halálra ítélték (1702. április 20.), de elfogni nem tudták. Később Rákóczi bőkezűen gondoskodott a megélhetéséről.[116]

Andreas Adalbert Kertzil hadnagyot 1702-ben a haditörvényszék hat év sáncmunkára ítélte. Ezt *Győrben* kellett volna letöltenie. Rákóczi azonban kiváltatta 1705 végén vagy 1706 elején a hadifogolycsere alkalmával egy császári futárért. Előbb a kuruc hadseregben szolgált, majd udvari komisszárius lett. Rákóczit Lengyelországba is követte, további sorsa ismeretlen.[117]

A hatóságok a két jezsuita atyát, Säglt és Wolffot nem zaklatták.[118] *Franz-Joseph Longueval* kapitány előbb báró lett (1702. június 12.), majd alezredessé nevezték ki egy Spanyolországban állomásozó ezredhez (1703), s 30 ezer forint jutalmat is kapott. 1719-ben halt meg mint ezredes és *Brieg* várának parancsnoka.[119]

Rákóczi bécsújhelyi fogolytársai különböző időpontban nyerték vissza a szabadságukat. *Sándor Gáspár* 1706-ban bárói rangot kapott, *Szirmay István* pedig gróf lett 1707-ben, ők ketten 1703–1711 között császári szolgálatban tevékenykedtek, a többiek Rákóczi mellé álltak.[120]

Rákócziné a két gyermekkel *Bécsben* maradt. Bár a haditanács elnöke a szökés hírére azonnal elrendelte a fiatalasszony megfigyeltetését, Buccellini főkancellár pedig kolostorba záratását javasolta, a hatóságok — nyilván császári utasításra — nem zaklatták.[121] 1706. április 24-én *I. Józseftől* engedélyt kapott, hogy férjét felkereshesse. Általa akarták rávenni Rákóczit a békekötésre. A sikertelen közvetítési kísérlet után — 1706. július 10-én búcsúzott el a férjétől — *Karlsbadba* utazott, majd mivel ott fogolynak nyilvánították, Szászországba szökött az őrizetére rendelt hadnagy segítségével. 1707. január 30-án az itteni svéd táborból kért menedéket *XII. Károlytól*. Mivel az uralkodó nem fogadta, barátai tanácsára *Danckába* ment. A házaspár 1711-ben még rövid időre találkozott Lengyelországban, de érzelmileg útjaik már szétváltak. Rákócziné 1722-ben halt meg egy párizsi apácakolostorban.[122]

---

[114] Kőszeg, 1707. július 17. Bezerédy Imre levele Rákóczihoz. OSZK Kézirattár. Fol. Hung. 1389. Thaly-gyűjtemény, VII. köt. fol. 353–354. *Lukinich*, 1935. 111–123.

[115] *Lukinich*, 1935. 136., AR I/II. köt. 426.

[116] *Lukinich*, 1935. 136., AR I/II. köt. 409., 412., 426., 428.

[117] *Lukinich*, 1935. 136–137., AR I/I. köt. 457.

[118] *Lukinich*, 1935. 137–138.

[119] Uo. 138–139.

[120] Uo. 127–132.

[121] Uo. 137.

[122] Köpeczi, 1958. 105., 134–135.

Bambutius még egy menekülésében segítette Rákóczit: a fejedelem 1708. augusztus 3-án, a trencséni csatában *Pandúr* nevű lovával felbukott, amikor eszméletét visszanyerte, hű emberei *Berzeviczy Ádám* istállómester *Bambutius* nevű szürke lovára ültették fel, s kimenekítették a harc forgatagából.[123]

5. Bujdosó főurak

Bercsényinek sikerült a letartóztatás elől Lengyelországba menekülnie. Úgy határozott, hogy magára maradva is megkísérli az összeesküvők tervének megvalósítását, hisz most már csak ettől remélhette személyes sorsának jobbra fordulását is. Oltalmat kért a lengyel királytól,[124] de kereste Franciaországgal is a kapcsolatot. 1701. május 18-án ékes latinsággal levelet írt Du Héron-hoz, a varsói francia követhez, melyben a mostoha sorsról, a szerencse forgandóságáról elmélkedik, szánakozik börtönbe jutott társain, s önmagán, majd védelmet, nyugalmat és menedéket kér a diplomatától, kinek királya „hatalmas segítségébe szerencsénknek reményét vetettük, bízva, hogy életünknek és üdvünknek hasznára lesz", végezetül jelzi, hogy *Szirmay Miklóst*, közeli rokonát és hűséges barátját küldi Du Héron-hoz. (Ez a levél került illetéktelen kezekbe, s Rákóczi ellen használták fel a felségárulási perben.)[125] Szóban pedig azt üzente, hogy ha négyezer emberrel betörhetne Magyarországra, két-három hét alatt sokan csatlakoznának hozzá.[126]

Bercsényi június végén *Varsóban* személyesen is kifejtette álláspontját Du Héron-nak: érez magában annyi erőt, hogy talpra állítsa Magyarországot, de nem akarja hazáját új veszedelembe sodorni; mindaddig semmibe nem kezd, míg meg nem szerzi a francia és a lengyel uralkodó támogatását; Ágostnak a felkelők még a magyar koronát is felajánlanák.[127]

Ám a diplomáciai esélyek az összeesküvés leleplezése után tovább romlottak: *Bercsényi Miklós*, a birtokait vesztett emigráns, aki rangját, címeit Lipóttól kapta, még kevésbé lehetett partner. Terveinek, elgondolásainak, ígéreteinek már a vékonyka összeesküvő réteg se adhatott fedezetet. A diplomáciai tárgyalások során így aztán lejjebb szállnak a magyar igények, de még ezeket a csökkentett igényeket se lehet érvényesíteni, mert bár megkezdődött a spanyol örökösödési háború, majd Lipót hadüzenetével nyílttá is vált (és Rákóczinak is sikerült Lengyelországba szöknie), de Franciaország hátrányos helyzete, elszigeteltsége ellenére (*XIV. Lajos* diplomáciája tartósan csak két német fejedelemséget tudott megnyerni, viszont Szavoyát és Portugáliát nem) még sokáig katonai sikereket ér el. (Miután Franciaország elszenvedi az első vereségeket, és miután Magyarország a mégis csak megindított háborúban jelentős sikereket ér el, a két fél viszonya ekkor kerül

[123] *Markó Árpád:* A trencséni csata. (1708. augusztus 3.) Második és befejező közlemény. Hadtörténelmi Közlemények (a továbbiakban: HK) 1931. 166–167., *Lukinich,* 1935. 107. 9. jegyzet.

[124] Varsó, 1701. május 26. Du Héron jelentése. AR I/XI. köt. 400.

[125] Lengyelország, 1701. május 18. Gróf Bercsényi Miklós levele Du Héron varsói francia követhez. Uo. 244–245.

[126] Varsó, 1701. május 26. Du Héron jelentése. Uo. 401. és A székesi gróf Bercsényi család. Írta *Thaly Kálmán.* II. köt. Budapest, 1887. (a továbbiakban: *Thaly,* 1887.) 358.

[127] *Pillias,* 1939. 18.

egyensúlyba — csakhogy ekkor meg *már* Franciaország *nem képes* jelentősebb segítséget adni.)

Rákóczi 1701. november 7-én szökött meg a bécsújhelyi börtönből, s kalandos út után november végén találkozott *Varsóban* Bercsényivel, aki nem sok eredményről tudott beszámolni: *XIV. Lajos* érdeklődését a magyar ügy iránt nem tudta felkelteni, a lengyel király kezdetben mutatott ugyan némi érdeklődést, de haderejét az északi háború kötötte le. (*II. Ágost* a szövetséges orosz haderő narvai veresége után megpróbált különbékét kötni *XII. Károllyal*. Franciaország vállalta a közvetítést és évi segélyt is ígért, ha Ágost Ausztria ellen hadba lép. A lengyel király 1700 végén megbízottja révén szerződést kötött a franciákkal. *XIV. Lajos* diplomáciájának azonban nem sikerült megakadályozni a svédek benyomulását Lengyelországba, így a szerződés ratifikálatlan maradt.[128] 1702 januárjában Ágost újra tárgyalt a franciákkal, eredménytelenül, így aztán még ugyanebben a hónapban Lipót császárral kötött szoros szövetséget)[129]

Bercsényi azt is elmondta Rákóczinak, hogy nemrég az élete is veszélyben forgott: kelepcébe csalták, a *Bécsbe* hurcolástól csak szerencsével menekült meg. („Van okunk azt hinni, hogy a lengyel király saját maga adta ki Bercsényi gróf megtámadására a parancsot" — jelentette *XIV. Lajosnak* Du Héron 1701. november 17-én.)[130]

Rákóczi és Bercsényi most már együtt szövögetik a terveket Magyarország felszabadítására. Véleményük egyezik: *XIV. Lajos* vagy a spanyol király nevében fogadott, öt-hatezer fős külföldi segélyhad elegendő lenne, hogy egész Magyarország hozzájuk csatlakozzon. A terv annyiban változik, hogy lemondanak Thököly segítségéről, s a magyar trónra most már nem Ágostot, hanem Sobieski egyik fiát, Konstantin vagy Sándor herceget akarják meghívni.[131]

Az igények tehát nemcsak Franciaországgal, hanem Lengyelországgal szemben is alább szállnak. *XII. Károly* győzelmet győzelemre halmozó előnyomulása a svédekkel kapcsolatban álló lengyel hercegek felé fordítják a figyelmet, de végül Rákóczi és Bercsényi kénytelen lesz majd beérni a franciabarát lengyel főurak támogatásával.

Rákóczi és Bercsényi *Varsóban* nincs biztonságban. *Lowicban* Du Héron ajánlólevelével meglátogatják Radziejowski érsekprímást,[132] majd a december hónapot *Minskben* (*Varsótól* keletre mintegy negyven kilométerre) töltik *Mecinski Kázmér* várában.[133] Du Héron pénzt ad nekik és évjáradékot kér számukra *XIV.*

---

[128] Nagy Péter czár és II. Rákóczi Ferencz szövetsége 1707-ben. Székfoglaló értekezés *dr. Márki Sándor* r. tagtól. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XXIII. köt. 6. szám.) Budapest, 1913. (a továbbiakban: *Márki*, 1913.) 3–4., *Perényi József:* II. Rákóczi Ferenc és I. Péter diplomáciai kapcsolatainak kezdetei. In: Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. Szerkesztette Kovács Endre. Budapest, 1956. (a továbbiakban: *Perényi*, 1956.) 64., *Benda Kálmán:* XII. Károly. (Életek és korok. Szerkeszti: H. Balázs Éva.) Budapest, 1967. (a továbbiakban: *Benda*, 1967.) 36–37., 38–40., 46., 48–49.

[129] *Márki*, 1913. 5., *Perényi*, 1956. 64–65.

[130] AR I/XI. köt. 423. és *Thaly*, 1887. 406–407.

[131] Varsó, 1701. november 27., december 1. Du Héron jelentése. AR I/XI. köt. 431–432. és *Thaly*, 1887. 415–416., 421–422.

[132] Varsó, 1701. november 27. Du Héron jelentése. AR I/XI. köt. 431. és *Pillias*, 1939. 23–24., *Thaly*, 1887. 416–417.

[133] *Thaly*, 1887. 420., vö. *Dr. Thomasivskyj István:* Adatok II. Rákóczi Ferencz és kora történetéhez. (Dr. Márki Sándor monographiája kapcsán.) Első közlemény. Sz 1912. (a továbbiakban: *Thomasivskyj*, 1912.) 120–121., 122.

Lajostól, majd gondoskodik róla, hogy a belzi palatínusnál menedéket találjanak.[134]

A bujdosó főurak december végén átmennek Sieniawski *Moscsanica (Mosteinitza)* nevű birtokára — ez a falu *Jaroslawtól* északkeletre fekszik. 1702 február elején átköltöznek *Dzikow (Dykov)-ba*, mert megtudják, hogy Strattmann, Lipót császár varsói követe figyelteti őket. Február vége felé a nagyobb biztonság kedvéért Sieniawski még keletebbre vitte őket, *Brzezaniana arx*, *Brezan*, *Brejan* nevű várába (*Lembergtől* délkeletre, a Zolota Lipa folyó mellett fekszik). Itt 1703 május végéig tartózkodnak[135] — bujdosás a bujdosásban...

XIV. Lajos 1702. január 26-án mutat először némi érdeklődést (1701. december 20-án inkább a törököket akarja rávenni, hogy — kihasználva a magyarországi kedvező helyzetet — birodalmuk hatalmát helyreállítsák; december 24-én pedig, amikor Bercsényi emlékiratára válaszolt, még iróniával írt az „elégedetlen egyedek"-ről, akik állandóan *azonnali* beavatkozást sürgetnek),[136] megkérdezi követétől, hogy a két személy megélhetésére körülbelül mennyit illene adni.[137] Az érdeklődés felkeltésében Du Héron sorozatos jelentéseinek, Rákóczi sikeres szökésének és az éleződő háborús konfliktusnak egyaránt szerepe lehet. A varsói francia követ február 19-én úgy véli, hogy a király a bujdosó főuraknak évi tízezer tallérnál (harmincezer livre) nem küldhet kevesebbet,[138] *XIV. Lajos* azonban március 16-án úgy határoz — az érdeklődés még lanyha —, hogy a javasolt összeg kétharmada is elegendő lesz: évi 20.000 livre évjáradékot utal ki megélhetésükre, tizenkétezret Rákóczinak, nyolcezret Bercsényinek.[139]

Rákóczi és Bercsényi 1702 januárjában kap először híreket hazulról. *Szentiványi Sándor*, Zemplén vármegye volt esküdtje, a hegyaljai felkelés egyik résztvevője arról tájékoztatja a bujdosókat, hogy ő *Konstantinápolyból* való visszatérése óta felkelést szervez, három-négyezer embert már meg is nyert.[140] (Hogy hol szervezkedett *Szentiványi Sándor*, nincs konkrét adatunk, valószínű Bihar vármegyében: *Diószegen*, Diószeg környékén.)

Rákóczi és Bercsényi a *Szentiványi Sándortól* kapott hírt továbbítja *Varsóba*, Du Héron 1702. január 26-án jelenti uralkodójának az újabb tervet: a belzi palatínus négy-ötezer embert könnyen tudna fogadni, ezek élén Rákóczi benyomulna Magyarországra; ha *XIV. Lajos* lengyel hívei támogatnák a vállalkozást, biztos lenne a siker; a magyar koronát annak a lengyel hercegnek ajánlanák fel, akit a francia király jelöl ki.[141]

A magyar ügy — hála a lengyelországi francia követ buzgalmának — elmozdul a holtpontról. A Napkirály március 2-i válaszában elismeri az ajánlott elterelő hadművelet jelentőségét, érdeklődik a részletek iránt, de kijelenti, hogy csak pénzse-

---

[134] Varsó, 1701. december 22. Du Héron jelentése. AR I/XI. köt. 432–433. és *Thaly*, 1887. 422–423.

[135] *Thaly*, 1887. 426–429., 437–438., 441–442., vö. *Thomasivskyj*, 1912. 121.

[136] *Pillias*, 1939. 25., 32.

[137] AR I/XI. köt. 433. és *Thaly*, 1887. 423.

[138] Varsó, 1702. február 19. Du Héron jelentése. AR I/XI. köt. 438. és *Thaly*, 1887. 439.

[139] AR I/XI. köt. 439. és *Thaly*, 1887. 439.

[140] *Esze Tamás:* II. Rákóczi Ferenc breznai kiáltványa. Sz 1954/2–3. (a továbbiakban: *Esze*, 1954.) 288–293.

[141] AR I/XI. köt. 435–436. és *Thaly*, 1887. 432–434.

gélyt adhat, s a kért összeg ne legyen túlságosan nagy.[142] Később (meg sem várva a feleletet) úgy dönt, Franciaország számára előnyösebb, ha Törökország indít támadást:

„Európa általános háború küszöbén áll, és most itt volna az alkalom, hogy a törökök visszaszerezzék hírnevüket anélkül, hogy a birodalmat olyan veszélybe sodornák, mint az előző háborúban. Nem azt mondom, hogy a háború újrakezdését kell nekik tanácsolni. De azt hiszem, nem volna hiábavaló ennek a háborúnak az előnyeit megmutatni nekik. Bizonyos vagyok benne, hogy már az is eredményt hozna, ha rászánnák magukat, hogy csapataik néhány hadmozdulatot tegyenek Magyarországon. A császárnak csak nagyon kevés katonája van most ebben az országban" — írja március 20-án Ferriol márkinak, isztambuli követének.[143] A magyar főurak hosszas diplomáciai tevékenysége így majdnem visszájára fordul, *XIV. Lajos* számára ennek az elképzelésnek a megvalósítása látszik olcsóbbnak és könnyebben véghezvihetőnek, s nem egy bizonytalan erejű és kimenetelű lázadás kirobbantása.

Du Héron április 7-én küldte el *XIV. Lajosnak* Rákóczi és Bercsényi együttes válaszát:[144] egy hadvezetésben jártas tábornokot, s egy pénzkiosztással megbízott tisztviselőt kérnek; a lengyel főurakat a közreműködésre Du Héronnak kell megnyernie királya nevében; a vállalkozáshoz négyszázezer tallér szükséges.[145] (A négyszázezer tallér nagy összeg. *Miksa Emánuel* és *Josef-Klement* havi negyvenezer, illetve harmincezer tallér segélyért tíz-tízezer katona kiállítását vállalta. *XIV. Lajos* tehát négyszázezer tallérért húszezer reguláris katonát tudott a két választófejedelemtől csaknem félévre kapni. Az előzetes figyelmeztetés ellenére ekkora összeget kérni nem volt diplomatikus, s különösen akkor nem, amikor a francia király még csak az első, tapogatózó lépéseket tette meg a magyar főurak felé, az elképzeléseiknek még nem volt mindenben megnyerve.)

Feltehetően ekkoriban indították útnak Törökország felé a bujdosó főurak *Szentiványi Sándort*. Számukra úgy tűnt, *XIV. Lajossal* sikerül hamarosan megegyezniük, össze kellett tehát hangolniuk a hadműveleteket Thökölyvel. Ferriol június 8-i jelentése szerint Rákócziék követe az erdélyi trón visszaszerzésére akarta rávenni a kuruc királyt: amint Rákóczi zászlót bont Magyarországon, Thököly támadjon Erdélyre; hadjáratához kérjen engedélyt és török katonaságot — a kettős támadás megosztja az ellenség erejét, a császár hatalma összeomlik.[146]

XIV. Lajos május 18-i válaszában szükségesnek ítéli ugyan Rákóczi és Bercsényi tervének megvalósítását, de magasnak tartja az összeget, ezért csak biztatásokra szorítkozik.[147] Ferriol július 10-i jelentése szerint Thököly Rákóczi előterjesztésére azt válaszolta: nincs abban a helyzetben, hogy a Portának javaslatot tehessen; nem vállalhatja a háború felidézésének vádját.[148] Így aztán az augusztus elejére tervezett katonai akcióból[149] nem lett semmi.

[142] AR I/XI. köt. 436–437. és *Thaly*, 1887. 434–435.
[143] *Pillias*, 1939. 33. és *Benda*, 1962. 193.
[144] AR I/XI. köt. 442. és Thaly, 1887. 444.
[145] AR I/XI. köt. 443–445. és *Thaly*, 1887. 445–447.
[146] *Benda*, 1962. 192.
[147] AR I/XI. köt. 442–443. és *Thaly*, 1887. 450.
[148] *Benda*, 1962. 192.
[149] Varsó, 1702. április 8. Du Héron jelentése. AR I/XI. köt. 442. és *Thaly*, 1887. 449.

Egyébként Du Héron június 19-én úgy látja, hogy amíg Lengyelország belügyei nem tisztázódnak, a terv kivitelét el kell halasztani.[150] *XII. Károly* svéd király ugyanis május 24-én *Varsóban* kiáltványt adott ki, melyben közölte: nem a lengyelek, hanem Ágost ellen harcol, ha másik királyt választanak, békét köt Lengyelországgal.[151] *XIV. Lajos* figyelme hát újra Törökország felé fordul, 1702. november 13-án utasítja Ferriolt, hogy tanácskozzon a törökökkel: a Porta számára a velencei háborúnál előnyösebb lenne egy magyarországi hadjárat.[152]

Miután *II. Ágost* elfogatta és kitoloncoltatta Lengyelországból Du Héront (1702 november), Rákóczi nem érzi magát biztonságban, a svédek táborába szeretne menni, de levelére *XII. Károly* ridegen válaszol.[153]

Ilyen előzmények után érkezik meg 1703 március közepén *Brezánba* a Tiszaháton szervezkedők első követsége. *Pap Mihály* és *Bige György* hozzák a hírt: 5.700 ember esküdött már össze. (Feltételezésem szerint ebben a számban a *Diószegen* szervezkedők is benne vannak.) Ezzel az ügy újra kimozdul a holtpontról. Rákóczi március 17-én levelet ír Bonnacnak, a svéd király melletti francia követnek, kéri, tájékoztassa a fejleményekről *XIV. Lajost*: sürgősen cselekedni kell, nehogy árulás miatt a magyarországi szervezkedés összeomoljon; a felkelés kitörését addig igyekeznek visszatartani, amíg *XIV. Lajos* biztosa meg nem érkezik a kétháromszázezer tallérral, a kezdetben felmerülő költségek fedezésére.[154]

Április elején — még mielőtt válasz jöhetett volna *XIV. Lajostól* — megérkezik a második követség, ugyancsak *Pap Mihály* és *Bige György*. Sürgetik Rákóczit, aki — hogy időt nyerjen, hogy tájékozódjon — Barwinszkyt, Bercsényi lovászát küldi velük Magyarországra. Rákóczi ismét ír Bonnacnak.[155]

Április végén Barwinszky visszatér, vele jön a harmadik követség: *Pap Mihály* és *Esze Tamás*. Rákóczi most már tovább nem hitegetheti a magyarországi bujdosókat, bár még mindig nem tud semmit *XIV. Lajos* döntéséről, május 6-án átadja a fegyverbe szólító kiáltvány első példányait a követeknek. Május 12-én pedig újabb példányokat és néhány zászlót küld Magyarországra. Ugyanakkor szigorúan meghagyja, hogy a zászlókat újabb parancsáig ki ne bontsák.[156]

A zászló e korban nemcsak hadijelvény, hanem toborzási kellék is. A zászlóbontás megtiltása a toborzás megtiltását jelenti. És így értelemszerűen a kiáltvány felolvasásának megtiltását is. A bujdosó főurak — a kiáltványt Bercsényi is aláírta, a beküldött zászlókon az ő címere is ott volt — csupán garanciákat akartak adni a titkos szervezkedésbe már bevontaknak, hogy adott pillanatban az élükre állnak, a nyílt szervezkedés, a fegyveres harc megkezdésére azonban még nem látták elérkezettnek az időt.

***

[150] *Pillias*, 1939. 34–35.
[151] *Márki*, 1913. 6., *Benda*, 1967. 50–51.
[152] *Pillias*, 1939. 37.
[153] Uo. 38.
[154] H. n., 1703. március 17. Rákóczi levele Du Héron utódának, Bonnac márkinak. AR I/XI. köt. 447–449. és *Thaly*, 1887. 465–467.
[155] *Köpeczi*, 1966. 40.
[156] *Esze*, 1954. 301–304.

Az események túlhaladnak Rákóczi elképzelésén, türelemre intő parancsát Magyarországon nem értik meg. Május 20-án a tiszaháti felkelők kivonulnak a hegyekből, s *Tarpán* kibontják a zászlókat — az egész mezőváros csatlakozik hozzájuk.[157]

Május 21-én *Váriban* toboroznak: a bíró kapujába kitűzik az egyik zászlót s kifüggesztik Rákóczi kiáltványát. A felkelők szónoka azzal fenyegeti az ingadozókat, hogy Rákóczi tizenötezer emberrel áll a határon.[158]

A felkelők május 22-én reggel *Benénél* Bereg vármegye hajdúival csapnak össze: *Kajdi István* borsovai nemest tizenheted magával elfogják, s hűségeskü letételére kényszerítik őket. *Kajdi István* vonakodik, kétszer is meg akarják ölni — a felkelők megesküsznek, hogy ha nem teszi le az esküt, fejét veszik; végül enged. Arra esketik meg, hogy amint Rákóczi megjön és elküldi a vármegyének a felkelésre szólító zászlót, a vármegyével együtt híve lesz, addig viszont házánál ül.[159]

Még ugyanezen a napon *Beregszászon* szervezkednek, ahol épp vásár van. Itt azt híresztelik, hogy Rákóczi *Beregszászra* fog érkezni, már el is indult. A város megvendégeli a kurucokat, akik semmi kihágást nem követnek el, de az ételt, italt, fegyvert elviszik, sőt már a lovakat is. Innen továbbvonulva elfoglalják a tiszai átkelőhelyeket és a Kárpátok hegyszorosait. Fényes nappal járják a falvakat, hirdetik a brezáni kiáltványt.[160]

A felkelők a nemeseket nem bántják, birtokaikat nem prédálják, számítanak a csatlakozásukra. Persze vannak kivételek. *Kis Albert Domahidy Miklós* volt szatmári alispánon — aki 1697-ben tortúrával vallatta — áll bosszút kölcsei kúriájának kirablásával. A tarpaiak *Kende Mihály* — aki *Nagy Mártont* a hegyaljai felkelés idején elfogatta és *Tarpán* fogva tartotta — gulácsi házát pusztítják el. *Esze Tamás* pedig május 24-én a tiszaújlaki sóházat foglalja el.[161]

A felkelők a toborzás megkezdésével felfedték szándékaikat, Rákóczival való kapcsolatukat. A vári eseményekről *Keresztes András* helyi bíró azonnal jelentést írt *Szatmárra. Glöggl Wolf Christian* szatmári komisszárius ennek alapján fogalmazta meg tudósítását május 24-én a Szepesi Kamarához.[162] A beregszászi plébános *Károlyi Sándort*, Szatmár vármegye főispánját informálta.[163] A *Benén* történtekről maga *Kajdi István* számolt be a munkácsi parancsnoknak és Bereg vármegye alispánjának.[164]

---

[157] *Esze Tamás:* A tiszaháti felkelés. Budapest, 1952. (a továbbiakban: *Esze,* 1952.) 5–6.

[158] Uo. 6. és *Esze,* 1954. 309.

[159] Kajdi István keletezés nélküli levele Bereg és Ugocsa vármegye főispánjához, Csáky Istvánhoz. MOL A Csáky család levéltára. Központi levéltár (P. 71.) Raktári szám: 127. Fasc. 270. 10–11. lap; *Esze,* 1952. 6.

[160] Károly, 1703. május 25. Károlyi Sándor levele Koháry Istvánhoz. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1389. Thaly-gyűjtemény II. köteg 29–30. lap; Esze, 1952. 6.

[161] *Esze,* 1952. 6.

[162] Copia litterarum Zattmarino sub dato 24. Maii exaratarum. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1389. Thaly-gyűjtemény II. köteg 123. lap. — Glöggl jelentése MOL Szepesi Kamarai Levéltár. Szepesi Kamara (kassai adminisztráció) regisztraturája. E 254. Representationes, informationes et instantiae. 213. cs. 1703. május, 333–334. lap. Vö. *Esze,* 1954. 309.

[163] Ezt maga Károlyi írja: Károly, 1703. május 25. Károlyi Sándor levele Koháry Istvánhoz. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1389. Thaly-gyűjtemény II. köteg 29–30. lap.

[164] Ezt maga Kajdi István írja: Kajdi István keletezés nélküli levele Bereg és Ugocsa vármegye főispánjához, Csáky Istvánhoz. MOL A Csáky család levéltára. Központi levéltár (P. 71.) Raktári szám: 127. Fasc. 270. 10–11. lap.

Ugyanakkor tárgyilagosan azt is meg kell állapítanunk, hogy a zászlóbontás szerencsés időpontra esett. *Károlyi Sándor,* Szatmár vármegye főispánja ugyanis *Csáky Istvánnal,* Bereg és Ugocsa vármegye főispánjával május 11-én állapodott meg, hogy vármegyéik nemessége a szatmári helyőrség támogatásával május 21-én átkel a Tiszán, s megindulnak a szervezkedő kurucok felkeresésére. Károlyiéknak a tervezett időpontban már nem sikerült átkelniük a folyón, a túlsó parton a felkelők álltak. Löwenburg, *Szatmár* parancsnoka erre visszarendelte különítményét, mire a nemesi felkelők is hazaoszoltak.[165]

Az ellenség mindeddig csak közvetett információkkal rendelkezett. *Esze Tamás* viszont, amikor tudomására jut, hogy Szatmár vármegye nemesi felkelést hirdetett a kurucok ellen, levél kíséretében elküldi Rákóczi és Bercsényi pátensét *Domahidy László* szolgabírónak.[166] Tőle a dokumentumok — a vármegye hűségének bizonyítására — Löwenburg szatmári parancsnokhoz kerülnek. Löwenburg a levelet *Kassára* küldi *gróf Ottavio Nigrelli* felső-magyarországi főkapitányhoz, aki aztán *Bécsbe* továbbítja *gróf Pálffy Miklóshoz.*[167] *Esze Tamás* leveléről közben másolatok készülnek a hírekre éhes urak tájékoztatására. A kiáltványt Löwenburg egyenesen *Bécsbe* küldte el. De a bécsi udvarhoz kerülnek azok a kiáltványok is, melyeket *Pap Mihály* küldött át a Tiszán a nemesi táborba.[168]

A kiáltványok megküldése a felkelők naiv hitét bizonyítja: azt gondolták, Rákóczi neve, fegyverbe szólító pátense elegendő lesz a nemesség megnyerésére, csatlakoznak majd hozzájuk.

A rebellisség gyanújába keveredő *Károlyi Sándor* — hogy tisztázza magát Löwenburg ki nem mondott vádja alól — május 30-án *Kassára* utazik Nigrellihez. A felső-magyarországi főkapitány azonban nem kíváncsi a magyarázkodására, tetteket vár, mire Károlyi megesküszik: megtámadja a felkelőket. Június 2-án ér haza, *Károlyba,* s azonnal megkezdi az előkészületeket.[169]

Közben a tétlenség demoralizálja a kurucokat: Rákóczi egyre késik, jön-e egyáltalán? A felkelők két pártra szakadnak, s mindkét részről követeket küldenek Rákóczihoz, majd megkezdik a visszavonulást. A Tisza-vonal feladásával megnyílik az út az ellenség előtt.

A kuruc sereg két csoportban indult a lengyel határ felé. *Kis Albert* 500 emberrel május 29-én *Beregszászon* éjszakázik, 30-án este érkeznek *Munkácsra;* feltörik a borospincéket, dorbézolnak, fosztogatnak, 31-én indulnak *Szentmiklós* felé. *Szentmiklósnál* a *Dolha* felé vezető útra fordulnak, június elsején érkeznek *Bilkére,* s hatodikáig ott várakoznak.

Esze Tamás 200 felkelővel *Váriból Beregszászra* ment, majd a Borsova völgyében haladva *Bilke* táján egyesült *Kis Albert* táborával. Együtt indulnak tovább,

---

[165] *Esze,* 1952. 7.

[166] Esze Tamás levelének másolata, keltezetlen. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1389. Thaly-gyűjtemény II. köteg 4. lap. Vö. *Esze,* 1954. 307.

[167] Viennae, 9. Junii 1703. Pálffy Miklós levele Barkóczy Ferenchez. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1389. Thaly-gyűjtemény II. köteg 126. lap. Vö. *Esze,* 1954. 307.

[168] *Esze,* 1954. 308.

[169] Kassa, 1703. május 31. Károlyi Sándor levele Koháry Istvánhoz. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1389. Thaly-gyűjtemény II. köteg 33. lap. Vö. *Esze,* 1952. 8.

június 6-án érkeznek *Dolhára*, itt akarják bevárni *Pap Mihályt, Bige Györgyöt* és *Majos Istvánt*, a Rákóczihoz küldött követeket.[170]

Károlyi Sándor a felkelők bekerítését tervezte, de Szabolcs vármegye nemessége nem volt hajlandó a megyehatárnál tovább vonulni. Máramaros vármegye megígérte ugyan, hogy őrzik majd a Lengyelország felé vezető utakat, de ez sem valósult meg.[171]

Károlyi június 4-én indult el *Károlyból*, 6-án hajnalban *Kóródnál* állt serege: Szatmár, Ugocsa vármegyeiek, valamint a szatmári helyőrség egy százada, összesen 520 fő; 6-án este érkeztek *Várin* át *Beregbe*. Foglyoktól azt az értesülést kapja Károlyi, hogy a kurucok *Dolhánál* táboroznak, s 8-án indulnak a határ felé. 7-én hajnali 3 órakor kezdi a továbbnyomulást. Tíz óra alatt érnek *Bilkére*, s délután négy körül *Dolha* közelébe. Öt óra tájban támadják meg a készületlen kurucokat. Szétverik ugyan a tábort, de a menekülőket nem üldözik. Este tízkor a győztes sereg már újra *Bilkén* van, június 10-én pedig *Szatmáron*.[172]

Dolha fordulópontot jelent *Károlyi Sándor* életében. A csata után *Bécsbe* siet, beszámol diadaláról, de az udvarnál csak látszat lelkesedés fogadja, ez sérti hiúságát, s később átáll a kurucokhoz.

***

A brezáni pátens aláírása után Rákóczi újabb levelekkel ostromolja *XIV. Lajost*,[173] majd Bercsényit Bonnachoz küldi, maga pedig a magyar határ közelében marad: június elején Rákóczi és Bercsényi *Lembergben* tartózkodik — Bercsényi innen *Varsóba* indul, Rákóczi Sieniawski feleségéhez *Oleszyce (Olesycsi)-be* érkezik, majd rövid ideig Katski krakkói vojvodánál tartózkodik *Drozdowicze (Drozdovicsi)-ben.*[174] Itt hallgatja meg június 7. körül az újabb követeket, akik beszámolnak a zászlóbontásról és társaikhoz akarják kísérni Rákóczit. Most már cselekedni kell!

„Tudtam, hogy a nép lelkesedése nem tarthat sokáig, s ha egyszer az első láng kialszik, a második már sohasem olyan erős — írja Rákóczi az *Emlékirataiban* — Meggondoltam azt is, hogyha szétverik ezt a népet, amelyet a segítségembe vetett bizalma tüzelt föl, úgy akármennyire is könnyelműen és parancsom ellenére cselekedett, mégis az lett volna a közvélemény, hogy cserbenhagytam és én okoztam vereségét. Ez a nép nem saját magát vádolta volna meggondolatlanságáért, hanem, miután bennem bízott, azt hitte volna, hogy elhagytam szükségében."[175]

Rákóczi csekély kísérettel és a követekkel június 12-én elindul a határ felé.[176] Félúton találkozik *Móricz Istvánnal* és *Alagyi Jakabbal*, az újabb követekkel, akik

---

[170] *Esze*, 1952. 8–9.

[171] Uo. 9., 10.

[172] Uo. 9–10.

[173] Torcy francia külügyi államtitkárnak és Bonnacnak ír. *Köpeczi*, 1966. 40.

[174] *Thomasivskyj*, 1912. 121.

[175] *Rákóczi Ferenc:* Vallomások, Emlékiratok. (Magyar Remekírók.) A szerkesztés és a jegyzetek Hopp Lajos munkája. Az Emlékiratok-at Vas István fordította. Budapest, 1979. (a továbbiakban: *Rákóczi:* Emlékiratok) 200–201.

[176] Klimiec, 1703. június 15. Rákóczi Ferenc levele Bonnac varsói francia követnek. AR I/XI. köt. 450.

a dolhai vereség hírét hozzák. De Rákóczi elhatározását már ez a hír sem változtatja meg, parancsot küld a szétszóródott katonaság összegyűjtésére.

„Így, ilyen szerencsétlenül kezdődött a magyarországi háború, amelybe — önként bevallom — az okosság minden szabálya ellenére fogtam. Csak egy fiatalember hevessége és a haza szeretete lelkesített" — mondja az *Emlékiratokban.*[177]

6. A találkozás

Rákóczi június 13-án útközben eltévedt: a Vereckei szoros helyett *Klimiec* faluba érkezett, mely a határtól 3-4 kilométerre fekszik. Üzenetet küldött a rá várakozó felkelőknek, magához rendelte őket. Az újdonsült hadvezér június 14-én délben találkozott hadseregével.[178] A találkozást nem szabad misztifikálnunk: a pár száz jobbágy, kisnemes élére nem egy nagybirtokos főúr, hanem egy bujdosó magánszemély állt. (Rákóczi birtokainak elkobzását 1701. november 19-én rendelte el a bécsi udvari tanács;[179] Lipót pár nappal később, november 24-én adta ki az elfogatási parancsot, vérdíjat tűzve ki Rákóczi fejére;[180] végül 1703. május 31-én tették közé a felségárulási per ítéletlevelét[181] — Rákóczi büntetése fej- és jószágvesztés.)

Rákóczi nem akar tovább a lengyelek terhére lenni, június 16-án átkel a határon, s hazai földön, volt birtokán kezdi szervezni, élelmezni seregét. Zászlai alá jórészt saját jobbágyai gyűlnek, pár nap alatt háromezerre duzzad a had. A nemességhez még nem jut el Rákóczi érkezésének híre, vagy ha igen, kételkedve fogadják.

Rákóczi fél gyakorlatlan, képzetlen katonáival elindulni az ország belseje felé, Bercsényit várja a segélyhaddal, őrzi az átjárókat. Azonban a hegyek között nem tudja sokáig megfelelően élelmezni seregét, ezért június 21-én elindul *Munkács* felé, hogy kísérletet tegyen a város és a vár elfoglalására. (*Munkács* ugyancsak Rákóczi-birtok.) 23-án ér *Szentmiklósra*, s 24-én *Munkácsra*. Vállalkozása nem sikerül, az *Ungvár* felől érkező Montecuccoli-ezred június 28-án reggel 6 órakor megtámadja a kurucokat, akiknek a Latorca egyik gázlóján átkelve sikerül kicsúszniuk a gyűrűből.

Rákóczi június 29-én *Zavadkára* vonul vissza, s nem is mozdul el innen Bercsényi megérkezéséig — ügyel, nehogy elvágják a várt segélycsapatok átjárását.[182]

***

XIV. Lajos 1703. április 26-án még mindig habozik, de már hajlandó 30.000 tallért kockáztatni.[183] Ekkor ugyanis már tudja, hogy Törökországot nem képes egy magyarországi hadjáratra rávenni:

[177] *Rákóczi:* Emlékiratok, 201.

[178] *Esze,* 1952. 11.

[179] AR I/XII. köt. 294–296.

[180] AR I/XI. köt. 263–266.

[181] Uo. 267–272.

[182] Zavadka, 1703. június 29. Rákóczi Ferenc levele Bonnac varsói francia követnek. AR I/XI. köt. 453–455., valamint *Thaly,* 1887. 509., 513., 516., *Markó Árpád:* II. Rákóczi Ferenc háborújának kezdete. (1703. június 16-tól július 15-ig.) HK 1935. (a továbbiakban: *Markó,* 1935.) 221., 224–225.

[183] *Köpeczi,* 1966. 40.

1702 szeptemberében Hasszán nagyvezért palotaforradalom távolította el, utóda *Daltaban Musztafa* lett. A Napkirály november 13-án — mint láttuk — utasította Ferriolt, hogy magyarázza el az új nagyvezérnek, semmi se hozhat olyan nagy és könnyű dicsőséget számára, mint egy magyarországi hadjárat. A magyarok elégedetlenek a császár uralmával, a török csapatok megjelenése kirobbanthatja az általános felkelést — a császári haderő a Rajnánál és Itáliában van lekötve. Mindez a Porta számára felmérhetetlen lehetőségeket kínál.

Daltaban ugyan kijelentette, hogy nem idegenkedik egy magyarországi hadjárattól, de ennél több nem történt.

1703 januárjában egy újabb palotaforradalom Daltabant is eltávolította, és Mohamed pasát segítette a nagyvezéri tisztséghez. Mohamed annak idején a Porta teljhatalmú megbízottja volt a karlócai békekötésnél — feltétlenül a béke híve, Ferriol 1703. február 24-i jelentésében *„béke-vezérnek"* nevezte. A bécsi haditanács — mely félt, hogy a háborús párt kerekedik felül — 1703. február 28-án gratuláló levelet küldött Mohamed nagyvezérnek...[184]

Amikor Bonnac megkapja uralkodója április 26-i levelét, üzen Rákóczinak: személyes találkozásra lenne szükség, ha ő nem jöhet *Varsóba*, küldje el Bercsényi grófot. Bonnac ugyanis úgy ítéli meg, hogy levelezéssel nem juthatnak pontos megállapodásra.[185] A felelősség most már a francia követre hárul, neki kell megítélnie, van-e biztosíték a sikerre,[186] ez óvatossá teszi, május 28-án kijelenti: „ha Rákóczi herceg pénzt kér, élni fogok engedélyével, hogy 30.000 tallérig előlegezzek. A rendeletet azonban oly módon teljesítem, hogy egyenlőre csak az összeg egy részét utalom ki, vagy semmit, ha ki lehet kerülni."[187] Amikor Bercsényi megérkezik, tárgyalni kezdenek. Bonnac közvetíti a király április 26-i levelében megfogalmazott kérdéseket,[188] Bercsényi pedig június 15-én emlékiratban válaszol:

– legkevesebb tíz század havasalföldi, tatár és lengyel hadat kell fogadni, zsoldjuk havi ötezer tallér,

– Magyarországon legalább három lovas- és két gyalogezredet kell felállítani, a hópénzt két hónapra szokás kifizetni, ez harmincezer tallér,

– a rácok megnyerésére hatezer tallérra lenne szükség,

– a magyarság buzdítására is kellene némi pénz.

Bercsényi reményét fejezi ki továbbá, hogy *XIV. Lajos* a békekötéskor tekintettel lesz Magyarországra; két-három hónap alatt három-négyszázezer tallért küld a felkelés támogatására, sőt ha szükséges, még emeli is ezt az összeget. A segélyt lengyel csapatok, Csehország felől betörő francia-bajor ezredek és rácok felfogadására kívánják használni; tábornok, tüzérek és hadmérnökök küldését kéri *XIV. Lajostól*, valamint a törökök fékentartását, s ha lehet, Thököly hazatérésének lehetővé tételét.[189]

---

[184] *Benda,* 1962. 193–194.

[185] *Bonnac márki:* Érdekes beszámoló mindarról, ami fontosabb északon történt 1700-tól 1710-ig. (Fordította: Szávai Nándor.) In: Magyar Századok. Rákóczi Tükör I. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. A kötet anyagát felkutatta, válogatta, szerkesztette, az előszót és a naplórészeteket bevezető kistanulmányokat írta Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1973. 67.

[186] *Köpeczi,* 1966. 40.

[187] Bonnac jelentése XIV. Lajoshoz. *Pillias,* 1939. 41.

[188] *Köpeczi,* 1966. 40.

[189] Varsó, 1703. június 15. Bercsényi Miklós emlékirata XIV. Lajos számára. AR I/XI. köt. 450–453. és *Thaly,* 1887. 505–507., *Köpeczi,* 1966. 40–41.

Bonnac — akinek a személyes találkozás óta igen jó véleménye van Bercsényiről, s úgy látja, sokat lehet remélni ettől az igen jelentékeny ügytől[190] — június 16-án az emlékiratot elküldi uralkodójának, így most már ő fedezve van. Ám a követnek a Bercsényi által szükségesnek ítélt több mint 41.000 tallérnyi összegre nincs felhatalmazása, 30.000 tallért hajlandó lenne adni, pénze azonban nincs. (Vagy mégse meri átadni a teljes összeget?) Bercsényi csak 200 dukátot és 100 tallért kapott kézhez és ajánlóleveleket kölcsönszerzésre. A teljes 30.000 tallér csak szeptemberre érkezik Magyarországra.[191] (A három-négyszázezer tallér pedig soha, a dolhai és munkácsi vereség hírére *XIV. Lajos* várakozó álláspontra helyezkedik, nem kockáztat újabb összeget, később, augusztus 20-án, 124.620 livre kiutalását rendeli el Rákóczi számára,[192] végül november 15-től havi tízezer tallért[193] szándékozik folyósítani.)

Bercsényi 800 főnyi toborzott csapat élén, hadiszerekkel július 4-én érkezik meg a zavadkai táborba. Ennyi lett tehát a segélyhad, ennyi valósult meg a tervekből. De ez a kis sereg is reményt ad, lelkesedést — július 7-én felkerekedik a tábor, s elindulnak a Tiszántúl hódoltatására.[194]

***

Kétszer nem lehet ugyanabba a folyóba lépni. A nemesi összeesküvés résztvevői még biztosak lehettek a szerbek hathatós katonai támogatásában. Az összeesküvés leleplezése után azonban fordult a kocka: *Csernojevics Arzén* ipeki pátriárkát, akivel Rákócziék megegyeztek, *Bécsbe* rendelték, s nem engedték haza — a haditanács indoklása szerint a főpap szemmeltartása megszünteti a szerb–magyar együttműködés veszélyét. S valóban, amikor kevésnek bizonyul az udvarhű magyarok (Károlyi, Csáky) szembeállítása a kurucokkal, a rácokat ellenük tudják mozgósítani. 1703 júliusában a marosi és a váradi helyőrségek feldúlják a kuruccá lett bihari falvakat.[195] (A tárgyalások, a megegyezési kísérletek eredménytelenek maradnak, a szerbek mindvégig a császáriak oldalán harcolnak.)

Valamivel kedvezőbben alakult a kapcsolat a románokkal: 1698-ban megegyezés jött létre *Constantin Brincoveanu* havasalföldi vajda és *Bercsényi Miklós*, *Széchényi Pál* kalocsai érsek, valamint *Szirmay István* között. A magyarok a támogatás reményében megígérték, hogy biztosítják Erdélyben a görögkeleti vallás szabad gyakorlatát, sőt segítséget adnak egy keleti „monarchia" létesítéséhez. Bár *Atanasie Anghel* metropolita Erdély román népességének egy részével (kereskedők, földbirtokosok, papság) áttért a görög katolikus hitre, a jobbágyságra kevésbé hatottak a bécsi udvar ígéretei, nem követték ezt a mozgalmat. Amikor Erdélyben kibontakozott a kuruc szervezkedés, a román jobbágyság fegyveres csapatokkal segítette harcukat. Azonban Havasalföld és Moldva minden rokonszenve ellenére

[190] *Pillias*, 1939. 43.
[191] *Köpeczi*, 1966. 41.
[192] *Pillias*, 1939. 46–47.
[193] *Köpeczi*, 1966. 48.
[194] *Markó*, 1935. 230.
[195] *Benda*, 1976. 9–10.

sem tudott a kuruc háború során katonai segítséget adni, hisz a karlócai békéhez ragaszkodó Törökországtól függött.[196]

A ruszinok már az első napokban Rákóczi mellé álltak, a kurucok harcát segítették a szlovákok is.

A vártnál nehezebben ment viszont a nemesség csatlakoztatása. Rákóczinak és Bercsényinek csalódást okoztak a hajdúvárosok is — a hajdúk kénytelenségből lettek kuruccá, létszámban, harcértékben messze elmaradtak XVII. század eleji elődeiktől.[197] A bujdosó főurak úgy gondolták, hogy *Debrecent* sérelmei egyértelműen *Bécs* ellen fordítják. Ám *Debrecen* többet remélt az udvartól — a szabad királyi város kiváltságát —, mint Rákóczitól. A civisváros mindvégig igyekezett megőrizni kívülállását.[198] (Pedig a polgárság támogatására égetően szükség volt: a rohamosan gyarapodó hadsereget fel kellett szerelni.)

A háború esélyeit latolgatva meg kell állapítanunk, hogy a császáriak helyzete sem volt valami rózsás: 1703 nyarán Magyarországon mindössze három gyalogezred (4.000 fő) és egy teljes lovas ezred, valamint a La Tour vértes ezred, a Schlik dragonyos ezred néhány százada (összesen 1200 fő) állomásozott. Ezek is szét voltak szórva. (A megerősített helyek védelmét 38 század látta el, létszámuk századonként 40–120 fő között váltakozott; a helyőrségi szolgálat ellátására is alig voltak képesek.) És nem voltak rendezve a parancsnoklási viszonyok.

A magyarországi császári haderő magára volt utalva, mert — mint ahogy arra Rákócziék számítottak — Rabutin, hadereje 5446 gyalogosból és 2984 lovasból állt,[199] nem mert kimozdulni Erdélyből.

A bujdosó főurak jól ítélték meg a várak helyzetét is: rendbehozatalukhoz az utolsó pillanatban, kapkodva fogtak hozzá a császáriak. Mivel a várőrségeknek ellenséges környezetben kellett helytállniuk, hamar kapitulációra kényszerültek és nem jelentettek komoly akadályt a kuruc seregek útjában.

A nemesség, a hajdúvárosok, a diószegi felkelők csatlakozása után a mérleg nyelve kicsit a kurucok javára billent. Hogy sikerül-e Magyarországot elszakítani Ausztriától, az a spanyol örökösödési háború kimenetelétől függött. 1703-ban gyors sikerre nyílt lehetőség:

Villars marsall 1703 tavaszán meggyőzte *XIV. Lajost* Ausztria térdre kényszerítésének fontosságáról. A terv szerint a Rajna mellől és Itáliából erős francia kötelékek hatolnak be a német birodalomba. *Miksa Emánuel* bajor hadaival *Bécs* ellen fordulnak, egyesülnek a felkelő magyarokkal. (Ez az együttműködés határozta meg Rákóczi hadműveleteit is: a tiszántúli hadjárat után — még mielőtt Erdélyben és délen biztosították volna uralmukat — a kuruc hadak Bécs felé nyomulnak.) A terv megvalósítása jól indult, a bécsi holland megbízott már csak isteni csodában reménykedett. Ám *Miksa Emánuel* nagy hibát követett el: Felső–Ausztria helyett Tirolba vonult, ahonnan később kiszorították. A következő évben a franciák kedvezőtlenebb körülmények között ismételték meg a hadjáratot, s ez

[196] *Paul Cernovodeanu:* A román fejedelemségek és a magyar szabadságharc. In: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Szerkesztette Benda Kálmán. Budapest, 1980. 65–66.

[197] A hajdúk szerepére l. *Rácz István:* A hajdúk a XVII. században. Debrecen, 1969. 160–190.

[198] Debrecen szerepére l. *Szendrey István:* Debrecen a Rákóczi-szabadságharcban. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve, I. Szerkeszti: Gazdag István. Debrecen, 1974. 9–20.

[199] *Markó,* 1935. 218–219.

újabb mulasztások miatt augusztus 13-án a höchstädti vereséggel végződött. Pedig a kuruc seregek hosszú határszakaszon elérték Ausztriát, jelentős erőket kötöttek le; *Bécs* körüli és stájerországi portyázásaikkal gyengítették a belső ellenállást.[200]

A gyors győzelem reménye tehát elszállt, hosszú háborúra kellett berendezkedni. Most kezdett érződni az a hátrány, hogy Rákóczi és Bercsényi lengyelországi diplomáciai tárgyalásai során még három-négy reguláris ezredet sem tudott szervezni: a sebtében toborzott kuruc hadsereg az ellenséggel szemben meglévő minőségi hátrányát csak létszámfölényével tudta kiegyenlíteni. Egyes időszakokban 70–80 ezer ember volt fegyverben, végképp kimerítve az ország gazdasági erőforrásait, kiélezve a társadalmi ellentéteket. (*XIV. Lajos* 1703. november 15-től 1705. május 15-ig havi 30.000 livre segéllyel, 1705. május 15-től 1708 októberéig pedig havi 50.000 livre segéllyel támogatta a magyarországi háborút. Az 50.000 livre csak négyezer katona zsoldjára elég. A Napkirály 1708 őszén, épp a legválságosabb időszakban függesztette fel[201] *a segélyezést.) Rákóczi helyesen ismerte fel a kuruc hadsereg regularizálásának szükségességét, ám az elképzeléseket nem sikerült megvalósítania a Thököly idején megszokott „apró-harcokhoz" ragaszkodó, képzetlen főúri tábornokokkal szemben...*

[200] Mindezekre l. *Markó Árpád:* II. Rákóczi Ferenc haditervei és azok kapcsolata a spanyol örökösödési háború eseményeivel. Sz 1936. 583., 587., 590–591., *Benda Kálmán:* Rákóczi és az európai hatalmak. In: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Szerkesztette Benda Kálmán. Budapest, 1980. 26–27., *Rázsó Gyula:* Az általános katonai helyzet és a szabadságharc. In: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Szerkesztette Benda Kálmán. Budapest, 1980. 72–73., *Perjés Géza:* A höchstädti csata (1704. augusztus 13.) HK 1958/3–4. 151–152., 158–159., 161–189.

[201] *Köpeczi Béla:* A Rákóczi-szabadságharc és Európa. In: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Szerkesztette Benda Kálmán. Budapest, 1980. 18.

HELYREIGAZÍTÁS

A Századok 2002. évi 2. számában jelent meg *Nógrády Árpád:* A földesúri pénzjáradék nagysága és adóterhe a késő középkori Magyarországon c. cikke.

Az írás végéről — technikai hiba miatt — lemaradt néhány sor, melyet az alábbiakban közlünk:

„Az arány a fentebb bemutatott településekéhez hasonló, és ez korántsem a véletlen műve: a késő középkori Európa ugyanis az újkori nagy adóterheket nem ismerte.

A kontinens szerencsésebb sorsú felén a királyi hatalom a korábbi feladatainak megfelelni már amúgy is egyre kevésbé képes magánúri hatalmat a kora újkorban lassan majd maga alá gyűri, és az erőszak jogszerű alkalmazásának kisajátításával, többek között annak védelmi szerepkörét is betöltve állammá lesz. A biztonságért, a kiszámíthatóbb életért azonban nagy árat kellett fizetnie az alattvalóknak. Egyfelől az állammá vált hajdani regnum megnövekedett feladatainak roppant pénzigénye rótt addig soha nem látott mértékű terhet a lakosságra. Másrészt a nagybirtok közvetlen politikai hatalmának megszűntével az uradalmak jövedelemtermelő oldala vált meghatározóvá, és ez, a racionális gazdálkodás több elemét is felölelő változás a parasztság számára a korábbinál jóval súlyosabb járadékok és bérletek korszakát hozta el. A középkornak a jövedelmeket csak kis hányadában kisajátító világa ezzel egyszer és mindenkorra véget ért."

Szerzőnk és olvasóink elnézését kérjük a hibáért.

Századok szerkesztősége

Szili Sándor

SZIBÉRIA MEGHÓDÍTÁSÁNAK KONCEPCIÓI A KORA ÚJKORI OROSZ TÖRTÉNETÍRÁSBAN (16. SZ. VÉGE – 18. SZ. ELSŐ NEGYEDE)

A Pecsora folyó és az Észak-Urál között fekvő (európai) terület a 11. században vált ismertté a novgorodiak előtt, amikor kereskedelmi kapcsolatba kerültek a komi-zürjénekkel.[1] Ez utóbbiak „jögra"-nak hívták a szomszédos vogulokat (manysikat). A manysi és hanti etnika csoportok északi szállásterülete emiatt kapta a „Jugra" (Ugorföld) elnevezést a novgorodi forrásokban.[2] A 13. századi oklevelek Jugrát már a városállam távoli birtokaként tartották számon.[3]

A „Szibéria" szó első megjelenése az orosz nyelvben a 15. századból fennmaradt kódexekhez kötődik. A novgorodi „Szofijszkaja I" évkönyv[4] (15. sz. közepe – második fele), illetve az 1472-es[5] és az 1480-as[6] moszkvai nagyfejedelmi gyűjteményes évkönyv (letopisznij szvod) bejegyzése szerint „Sadibek... meggyilkolta Tahtamis cárt szibériai földön". A világ teremtésétől számított 6914-es (1406) esztendő telén bekövetkezett véres esemény az Urál ázsiai oldalán, a dezintegrálódó Aranyhorda északkeleti peremvidékén történt. A leszámolást a tatár vezérek közötti rivalizálás szülte. Egyes feltételezések — az utókor számára önálló nyelvemlékként elveszett — 1418-as moszkvai metropolitai gyűjteményes évkönyvet tartják ősforrásnak.[7]

Szibéria másodszori említése Fjodor Kurbszkij herceg 1483-as „Jugrába" vezetett büntető expedíciója alkalmából került az orosz évkönyvekbe. III. Iván moszkvai nagyfejedelem hadvezérei az Urálon átkelve előbb a pelimi manysik székhelyét dúlták föl, majd a Tavda folyó mentén a Tobolig leereszkedve „szibériai földön" keresztül hatoltak be az Ob vidékére.[8] A hadjárat véget vetett a permi határszél elleni manysi támadásoknak, sőt adófizetésre kényszerítette a vogul territoriális csoportok több vezetőjét. Az 1499–1500 telén indított újabb fegyveres expedíció sikere nyomán III. Iván fölvette címei közé a „kondai és obdori fejedelem" („knyaz Kondinszkij i Obdorszkij") titulust.[9]

[1] Lavrentyjevszkaja letopisz. In: PSZRL. t. I. Moszkva, 1962. 4., 234–235., 445.

[2] *Zserebcov L. Ny.*: Isztoriko-kulturnie vzaimootnosenyija komi sz szoszednyimi narodami. Moszkva, 1982. 177.

[3] Gramoti Velikovo Novgoroda i Pszkova. Moszkva – Leningrád, 1949. 9., 11., 12.

[4] PSZRL. t. V. Szankt-Petyerburg, 1851. 256.

[5] PSZRL. t. 27. Moszkva – Leningrád, 1962. 94.

[6] Russzkije letopiszi. t. 8. Moszkovszkij letopisznij szvod konca XV veka. Rjazany, 2000. 321.

[7] *Limonov Ju. A.*: Pervoje upominanyije o Szibiri v russzkih isztocsnyikah. In: Izv. SZO AN SZSZSZR. Szerija obscsesztvennih nauk. 1967/1. Vipuszk 1. 115–116.

[8] Usztyjuzsszkij letopisznij szvod. Moszkva – Leningrád, 1950. 94.

[9] *Preobrazsenszkij A. A.*: Ural i Zapadnaja Szibir v konce XVI – nacsale XVIII veka. Moszkva, 1972. 45.

A 15–16. századi orosz nyelvben „Pelim"[10], „Konda"[11], és „Obdor"[12], etnopolitikai-földrajzi kifejezések voltak. Szemantikai tartalmuk elkülönült a csak geográfiai fogalomként használatos két definíció, „Jugra" és „szibériai föld" jelentésétől. „Jugrán" a 15. században már az Ob balparti mellékfolyója, a Szoszva, illetve a Szigva medencéjét értették. A 16. században a kifejezés fokozatosan kiveszett a szóhasználatból.[13] A korabeli moszkvai államban nem rendelkeztek precíz földrajzi ismeretekkel az Uralon túli területekről, sem részletes információval az ott uralkodó társadalmi és politikai viszonyokról.

A „Szibéria" fogalom tatár közvetítéssel került az orosz nyelvbe „szibirszkaja zemlja" és „Szibir" alakban. A 15–16. században a Tobol alsó és az Irtis középső folyásánál található, azaz „Jugrától" délre fekvő területet értették alatta.[14]

A szó eredetére vonatkozólag számos vélemény terjedt el.[15] A leginkább autentikusnak tekinthető magyarázat az Irtis középső és a Tobol alsó szakaszánál élő, asszimilálódott obi-ugor népcsoport önelnevezésével („szipir") azonosítja a fogalmat.[16] Egy 1240-ben keletkezett mongol forrás „sibir"-ként említi az e tájon meghódított népet. A 13. század második – 14. század első felében író mongol és arab szerzők toponímiaként használták a kifejezést az Irtis folyó medencéjének megjelölésére. Nyugat-Európában először egy 1375-ben készült térképen bukkant fel „Sebur" alakban.[17] A 15. századi nyugat-európai geográfiai ismeretek szerint „Szibir" az Aranyhorda északkeleti végein fekszik.

Az Urál-környéki periférián kialakult uluszok közül a tümeni a 14. században, a „szibériai jurta" a 15. század végén jött létre.[18] Az előbbi fennhatósága a Tobol középső szakaszára, a Tavdára és a Turára terjedt ki. Az utóbbi a Tobol alsó és az Irtis középső folyásánál helyezkedett el. Nevét székhelyéről, az egykori obi-ugor erődített településről (Szibir) kapta. A 16. század elején a Szibériai Kánság bekebelezte szomszédját. A szibériai tatárok zömükben türk etnikumúak voltak és kipcsák török nyelven beszéltek. A káni székhelyet Iszkernek hívták.[19]

Kazany orosz kézre kerülése után, 1555-ben Jediger szibériai kán támogatásért fordult Moszkvához a buharai emír fia, Kucsum hódító aspirációinak semlegesítése érdekében. IV. Iván ettől kezdve címeztette magát az „egész szibériai

[10] Az Észak-Ural keleti lejtőjén eredő folyó, amely nevét kölcsönözte a helyi manysi szövetségnek – *Sz.S.*

[11] Az Irtis balparti mellékfolyója, egyben az ott élő manysik elnevezése – *Sz.S.*

[12] Az Északi-sarkköri-Urál, illetve az Ob folyam torkolatvidéke között lakó hantik területe – *Sz.S.*

[13] *Bahrusin Sz. V.*: Naucsnie trudi. t. III. cs. 2. Moszkva, 1955. 86–87.

[14] Knyiga bolsomu csertyezsu. Moszkva – Leningrád, 1950. 50., 168., 170.

[15] *Bojarsinova Z. Ja.*: Naszelenyije Zapadnoj Szibiri do nacsala russzkoj kolonyizacii. Tomszk, 1960. 132–148.

[16] Isztorija Szibiri sz drevnyejsih vremjon do nasih dnyej v pjatyi tomah. t. I. Drevnyjaja Szibir. Leningrád, 1968. 368.; *Tomilov Ny. A.*: Tyjurkojazicsnoje naszelenyije Zapadno-Szibirszkoj ravnyini v konce XVI – pervoj csetvertyi XIX vv. Tomszk, 1981. 68.

[17] *Alekszejev M. P.*: Szibir v izvesztyijah zapadno-jevropejszkih putyesesztvennyikov i piszatyelej. 2-oje izd. Irkutszk, 1941. 54.

[18] *Bojarsinova Z. Ja.*: i. m. 103–111.

[19] *Miller G. F.*: Isztorija Szibiri. t. I. Moszkva-Leningrád, 1937. 195. (A kötetet felfrissített jegyzetapparátussal 1999-ben újra kiadták.); *Bahrusin Sz. V.*: Naucsnie trudi. t. III. cs. 1. Moszkva, 1955. 144.; Szemjon Remezov a települést „Kaslik"-nak nevezi. In: Szibirszkija letopiszi. Szankt-Petyerburg. 1907. 318.

föld uralkodójának" is („vszea Szibirszkia zemli povelityel").[20] Az 1560–1563 között keletkezett *„Fokozatok könyve"* (Sztyepennaja knyiga), az orosz történelem szisztematikus összefoglalásának egyik korai kísérlete megemlékezett az eseményről: „Szibirbe küldte futárát egy írással, hogy [Jediger] megkövesse őt, és hiánytalanul elhozza az adót Szibéria egész földjéről, [mely eztán] örökké az uralkodót szolgálja".[21] Az „egész szibériai föld" kifejezés alatt a Kremlben csak a Szibériai Kánság területét értették. A névleges orosz függőségnek Kucsum vetett véget, amikor 1563-ban elfoglalta Iszkert.

Moszkva minden figyelmét lekötötte a livóniai háború (1558–1583), amely óriási anyagi és véráldozatokat követelt. Az uráli végek biztosítására nem maradt erőforrás. A cári kormányzat „keleti politikájában" ezért a status quo fenntartására törekedett. Távol állt tőle a szándék, hogy expanzióba fogjon Ázsiában. Jermak portyájáról a „vogulok" és a „szibériai szultán" ellen csak post factum, 1582 késő őszén szereztek tudomást az orosz fővárosban. A Sztroganov kereskedőcsaládnak címzett fenyegető hangú uralkodói leirat volt IV. Iván első reakciója a történtekre. A cár kegyvesztés terhe mellett a szabad[22] kozákok azonnali visszarendelését követelte a Sztroganovoktól.[23] A határszél őrzésével megbízott permi helytartó (a cserdinyi erődparancsnok) jelentése szerint a sókitermeléssel és kereskedéssel foglalkozó família tagjai bérelték fel és küldték Szibériába Jermak csapatát, hogy az uráli telepeiket rendszeresen prédáló tatár-manysi hordák ellen ily módon védekezzenek.

A Jermak-expedíció eseményeinek időrendje; az udvar, illetve a Sztroganovok szerepvállalásának megítélése; az atamán személye és társadalmi státusa több évszázada vitatott kérdés az orosz történetírásban.[24] A kutatók csak abban jutottak konszenzusra, hogy Iszkert 1582. október 26-án vették birtokukba a kozákok. Az akadémikussá[25] vált álláspontot megkérdőjelező Ruszlan Szkrinnyikov szerint Jermak győzelmének híre 1583 nyarán-őszén jutott el Moszkvába.[26] IV. Iván utasítást adott egy téli hadjárat előkészítésére, a parancsot azonban 1584 januárjában visszavonta.[27] A Szemjon Bolhovszkoj herceg vezette első orosz kormánycsapatok 1584 tavaszán kerekedtek fel Jermak megsegítésére. Az elfogott szibériai tatár hadvezért, Mametkult kísérő kozák küldöttség 1584 ősze – 1585 kora tavasza között érkezett meg a Kremlbe. IV Iván 1584 márciusában bekövetkezett halála után fia, Fjodor Ivanovics lépett trónra.

---

[20] *Preobrazsenszkij A. A.*: Ural i Zapadnaja Szibir. 45.

[21] Knyiga Sztyepennaja carszkovo rodoszlovija, szogyerzsascsaja Isztoriju Rosszijszkuju. Izdal G. F. Miller. cs. 2. Moszkva, 1775. 286. ; PSZRL. t. XXI. (Vtoraja polovina.) Szankt-Petyerburg, 1913. 664.

[22] Nem állami zsoldban harcoló kozákok – *Sz.S.*

[23] Az ún. „opalnaja gramota" szövege. In: *Miller G. F.*: Isztorija Szibiri. t. I. 342–343.

[24] A polémia ismertetését lásd *Szili Sándor*: Szibéria meghódításának néhány kérdéséről az 1970/80-as évek szovjet történész vitáiban. In: Világtörténet. 1986/1–2. 101–110.; További adalékok: *Preobrazsenszkij A. A.*: Nyekotorie itogi i szpornie voproszi izucsenyija nacsala priszojegyinyenyija Szibiri k Rosszii. In: Isztorija SZSZSZR. 1984/1. 101–118.; *Szkrinnyikov R. G.*: Szibirszkaja ekszpegyicija Jermaka. 2-oje izd. iszpr. i dop. Novoszibirszk, 1986. 318 o.

[25] Isztorija Szibiri sz drevnyejsih vremjon do nasih dnyej v pjatyi tomah. t. II. Szibir v szosztave feodalnoj Rosszii. Leningrád, 1968. 27–31.

[26] *Szkrinnyikov R. G.*: Szibirszkaja ekszpegyicija Jermaka. 45.., 168., 234–235.

[27] Az uralkodói oklevél szövege. In: *Miller G. F.*: i. m. 343–344.

Az új uralkodó 1585 tavaszán indította útnak a második kormányexpedíciót Iszkerbe. Ezzel kezdetét vette Észak-Ázsia szisztematikus birtokbavétele. Az évszázados folyamat eredményeként a moszkvai állam területe 12 millió négyzetkilométerrel gyarapodott.[28] Oroszország kelet-európai regionális középhatalomból eurázsiai világbirodalommá terebélyesedett. Szibéria fogalma fokozatosan kiterjedt minden meghódított területre, amelyet az 1637-től önálló hatáskörrel rendelkező központi államigazgatási szerv, a „Szibériai Kormányszék" irányítása alá helyeztek. Az Urál és a Csendes-óceán közötti kontinensnyi térségbe áttelepülő keleti szláv lakosság lélekszáma a 17. század végén – 18. sz. elején meghaladta az őslakosokét.[29] Az 1689-ben aláírt nyercsinszki békeszerződés a 19. század közepéig meghatározta az orosz és a kínai impérium közös határvonalát.

1556-ban Steven Burrough Londonban fölszerelt tengeri expedíciója elérte Novaja Zemlját és a Vajgacs szigetet. Ettől kezdve az angol és holland kereskedőtársaságok élénk érdeklődést tanúsítottak az Ob folyam partvidéke és az azon túl fekvő ismeretlen területek iránt, melyeken keresztül olcsóbban és gyorsabban elérhetőnek vélték Kínát, Indiát, később a Jeges-tengeren át Amerikát. Az ötlet megfogalmazódott a svéd, a francia udvarban, és Itáliában is.[30] Nyugat-Európa geográfusai rendszeresen publikáltak az Urál mögötti óriási „terra incognita" titkait feltáró orosz eredetű beszámolókat, földrajzi leírásokat, térképvázlatokat, néprajzi ismereteket. Angol és holland felfedezők önálló utakra indultak a Barents- és a Kara-tenger partjaihoz; holland, dán, német szárazföldi utazók a 16. sz. végén – 17. sz. folyamán orosz közreműködéssel eljutottak Szibériába. A moszkvai kormány igyekezett megakadályozni az idegen alattvalók ellenőrizetlen beszivárgását Észak-Ázsiába, mert veszélyeztetve látta a monopolizált szőrme külkereskedelemből befolyó busás jövedelmét.

***

Szibéria meghódításának első koncepciója 1584 végén a moszkvai udvarban diplomáciai megfontolásokból született. Metamorfózisát Alekszandr Preobrazsenszkij kísérte figyelemmel.[31] A német-római császárhoz indított orosz követ 1584 novemberében az alábbi utasítást kapta Fjodor Ivanovics cártól:

[28] A moszkvai állam területe a 16. sz. elején 2,8 millió négyzetkilométer, a 18. sz. elején 16 millió négyzetkilométer volt. Ebből 4 millió négyzetkilométer az európai országrész. In: *Vodarszkij Ja. Je.*: Naszelenyije Rosszii za 400 let (XVI – nacsalo XX vv). Moszkva, 1973. 23.

[29] A szláv lakosság lélekszáma Szibériában a 17. sz. utolsó negyedében 180 ezer, 1710-ben 260 ezer, 1719-ben 380 ezer főre becsülhető. Lásd *Vodarszkij Ja. Je.*: Csiszlennoszty russzkovo naszelenyija Szibiri v XVII – XVIII vv. In: Russzkoje naszelenyije Pomorja i Szibiri (period feodalizma). Moszkva, 1973. 213.; A szibériai őslakosok összlétszáma a 17–18. sz. fordulóján 260 ezer fő lehetett. Közülük a 17. sz. folyamán mintegy 160 ezer került orosz uralom alá. In: *Dolgih B. O.*: Rodovoj i plemennoj szosztav narodov Szibiri v XVII v. Moszkva, 1960. 615–617.; A moszkvai állam népessége — a bennszülöttek nélkül — 1678-ban kb. 10–11 millió, 1719-ben 15,6 millió. In: *Vodarszkij Ja. Je.*: Naszelenyije Rosszii za 400 let. 24.; Uő.: Naszelenyije Rosszii v konce XVII – nacsale XVIII veka. Moszkva, 1977. 192.

[30] *Alekszejev M. P.*: i. m. 98., 165–166.

[31] Az orosz diplomáciai iratok elemzése Szibéria meghódításának interpretációja szempontjából először önálló tanulmány formájában jelent meg, majd változatlan tartalommal Preobrazsenszkij doktori disszertációjának fejezeteként. *Preobrazsenszkij A. A.*: Russzkije gyiplomatyicseszkije dokumenti vtoroj polovini XVI v. o priszojegyinyenyii Szibiri. In: Isszledovanyija po otyecsesztvennomu isztocsnyikovegyenyiju. Moszkva – Leningrád, 1964. 383–390. ; Uő.: Ural i Zapadnaja Szibir. 44–55.

„Ha bármit kérdeznének Szibériáról, Lukjan így beszéljen: Enekelőtte a Szibériai Cárság cárjai uralkodóink kezétől lettek azzá, és adót fizettek uralkodóinknak. Mostani Kucsjum cárt is uralkodónk atyja ülteté oda, de [Kucsum] engedetlenné kezde válni, kirabolta s elkergeté az uralkodói adószedőket, azokat, kik adóért, cobolyért jártak hozzá. Ez engedetlenségért uralkodónk atyja megparancsolta volgai, kazanyi, és asztorohanyi kozákjainak, hogy tűzfegyverrel menjenek Permből [Kucsum] ellen. E kozákok megjöttek, és a Szibériai Cárságot elfoglalák. Sok embert megöltek, de a cár elmenekült a Kazah Hordához. Uralkodónk az egyik hadvezérét küldte Szibirbe. Most az uralkodó [szolgáló] emberei ülnek Szibirben, és az egész szibériai föld, és Jugra, és a kondai fejedelem, és a pelimi fejedelem, a vogulok és az osztyákok, és a nagy Ob folyó mentén mindenki meghódolt, és adózni kezdett. E földek, Szibériával együtt valamennyien, immáron engedelmesen szolgálják az uralkodót, cobollyal és feketerókával adóznak..." [32]

Az idézett követutasítás a Szibériai Kánság meghódításának hivatalos interpretációja. A sikert kizárólag a moszkvai kormányzat következetes keleti politikájának és határozott katonai fellépésének tulajdonítja. Az akció — a külügyi tájékoztatás szerint — túlment a vazallusi függést helyreállító, puszta rendteremtésen. A cári csapatok nem csak megszállták a szibériai tatárok országát és függő részeit, de tartósan be is rendezkedtek ott. A diplomáciai üzenet egyértelmű: a területgyarapítás nem sérthet európai hatalmi érdekeket, mert egy korábban már orosz befolyás alá került ázsiai államalakulat rovására történt. Az annexió erkölcsi alapja az elkövetett árulás jogos megtorlása.

1585-ben a cár Svédországba küldött képviselőinek szigorúan előírták, hogy még abban az esetben is szóba kell hozniuk Szibéria meghódításának témáját, ha arról egyébként nem kérdezik őket. A követutasítás vonatkozó része csekély mértékben, de eltért az 1584. évitől. Az expedícióban részt vevő kozákok származási helyét (volgai, kazanyi, asztrahanyi) nem definiálta, egyszerűen csak az uralkodó szolgálatában állóknak minősítette őket. Fontos momentum, hogy az instrukció enyhébb megfogalmazásba csomagolta a cári akarat kinyilvánítását. A korábbi formula („megparancsolta"[33]) helyett az „engedélyezte"[34] kifejezés került a szövegbe.[35] A diplomáciai emlékeztető alapkoncepciója nem változott, de a tények bemutatását közelíteni akarta a valósághoz. Az Ivangorodot és a Ladoga-tó északi partvidékét megszállva tartó svédek alternatív orosz forrásokból értesülhettek a Jermak-portya valós körülményeiről, ezért nem látszott célszerűnek a hivatalos álláspont hitelességét könnyen cáfolható állításokkal veszélyeztetni.

Az 1586-ban Moszkvába érkező lengyel követ fogadására kirendelt orosz kíséret vezetőinek a következőket kellett felelniük, ha Szibériáról faggatnák őket:

„A Szibériai Cárság ősidők óta uralkodóink családi birtoka. Ma közel száz esztendeje annak, hogy Szibériát elfoglalta uralkodónk, Fjodor Ivanovics cár és nagyfejedelem dédatyja, a nagy uralkodó, a boldog emlékű cár, egész Oroszföld nagyfejedelme, Iván Vasziljevics [nagyatyja], és adót vetett ki rá cobolyban és feketerókában. Uralkodónk Fjodor Ivanovics nagyfejedelem atyja, egész Oroszföld

[32] PDSZ. cs. I. Szankt-Petyerburg, 1851. 922.

[33] „Goszudar nasevo otyec... *velel* na nyevo ittyi iz Permi kazakom"

[34] „I Goszudar nas... Ivan Vasziljevics... *povolil* na Szibir ittyi kazakom"

[35] *Preobrazsenszkij A. A*: Ural i Zapadnaja Szibir. 48.

cárja és nagyfejedelme, Ivan Vasziljevics volgai kozákokat küldött, és a volgai kozákok a szibériai Kocsjum cárt legyőzték, Szibériából elűzték, Szibirt bevették, Kocsjum cár fivérét, Mametkul cárevicset élve elfogták, és uralkodónkhoz, Fjodor Ivanovics cár és nagyfejedelemhez vezették, s most uralkodónkat szolgálja. Ma Szibirben az uralkodó hadvezérei és [szolgáló] emberei élnek. Szibéria földjéről sok adó érkezik uralkodónkhoz: cobolyok, feketerókák, és más egyéb drága állatok.... az uralkodó erődöket csináltatott Szibéria földjén, Ó-Szibirben és Új-Szibirben, a tyjumenyi földvár helyén. Az Obon, az Irtis torkolatánál álló erődöt is az uralkodó emberei emelték. Azokban az erődökben ülnek, s mind e földekről behajtják az adót az uralkodó javára".[36]

A Szibéria birtoklására formált „ősi" jog gyökereit az instrukció a III. Iváncorabeli hadjáratokig vezeti vissza, s mintegy nyomatékosítja a riválisnyugati szomszéd előtt, hogy Oroszország pozíciói megingathatatlanok a keleti végeken.

A „szibériai motívum" 1584–1600 között folyamatosan, de mind kevesebb gyakorisággal szerepelt a Német-római Birodalommal, a lengyel-litván állammal, Svédországgal, Perzsiával, és utóbb Angliával folytatott diplomáciai érintkezésben.[37] Ennek során a moszkvai kormányzat törekvése mindvégig arra irányult, hogy elfogadtassa az észak-ázsiai területgyarapodás tényét, hangsúlyozza az állami kezdeményezés dominanciáját, demonstrálja az orosz uralom stabilitását a frissen meghódított provinciában. A kozákokat az uralkodó parancsát végrehajtó, kincstári zsoldba szegődtetett, a cári hadvezérek parancsnoksága alatt álló, szervezett erőként tüntették föl. Jermak és a Sztroganovok nevét elhallgatták.

A századforduló után az ún. „zavaros időszak" polgárháborús viszonyai közepette Szibéria kérdése lekerült a diplomáciai tárgyalások napirendjéről. Akkor bukkant fel ismét, amikor a frissen trónra ültetett dinasztia, a Romanovok hatalmát kellett nemzetközileg elismertetni.[38] Habsburg Mátyás német-római császár udvarába indított orosz delegáció 1613-ból származó követutasítása az alábbiakat tartalmazta az észak-ázsiai hódítás kapcsán: „Ivan Vasziljevics cár... Szibériába küldte hadvezéreit sok fegyveressel. A vajdák az uralkodó hadával mentek. Kucsjum szibériai cárt legyőzték, Szibirből kiűzték, Kucsjum fivérét, Magmet-Kult élve fogságba ejtették, aztán Kucsjum cárt is megölték, gyermekeit mind elfogták és Moszkvába hozták".[39] Szembeötlő, hogy az instrukció egyáltalán nem említi a kozák szerepvállalást. Kizárólag a trón és a reguláris hadsereg érdemének tudja be a történteket. A Kremlben a polgárháborús pusztításokért főként a szabad kozákokat okolták, akiknek Mihail Romanovval szemben alternatív jelöltjeik akadtak a trónra.[40] Az új dinasztia formálódó legitimációs ideológiája hosszú időre kizárta a kozákság pozitív megítélésének lehetőségét.

***

[36] Uo. 49.

[37] Uo. 53.

[38] Uo. 53.

[39] PDSZ. cs. II. Szankt-Petyerburg, 1852. 989.

[40] *Preobrazsenszkij A. A. – Morozova L. Je. – Gyemidova N. F.*: Pervie Romanovi na Rosszijszkom presztole. Moszkva, 2000. 42–43., 70–71.

A diplomáciai iratok a külföldi döntéshozók véleményének befolyásolását szolgálták. Az országhatárokon belül ezt a feladatot az évkönyvek látták el. Moszkva vezető szerepének a többi orosz fejedelemséggel szembeni kiteljesedése a 15. sz. második felében – 16. sz. elején megteremtette az összorosz történelem bemutatásának igényével fellépő, a nagyfejedelmi trón érdekeit tükröző, egységes koncepciójú, moszkvai „hivatalos" évkönyvírást.[41] Az anyaggyűjtés és feldolgozás szigorúan központosított szervezeti keretek között — a metropolitai hivatal közreműködése mellett — a nagyfejedelmi kancelláriában folyt. A dinasztikus kül- és belpolitikai aspirációk legitimálásához érveket biztosító történeti művek jelentőségét különösen IV. Iván cár korában becsülték sokra, amikor a „hivatalos" évkönyvek vezetését a Követi Kormányszék saját felügyelete alá vonta.[42] Az opricsnyina terrorja átmenetileg egyaránt véget vetett a központi és a regionális történetírás fejlődésének.[43] IV. Iván uralkodása utolsó másfél évtizedéről alig maradtak fent egykorú évkönyv-bejegyzések.

Elterjedt nézőpont, hogy a tradicionális évkönyvírás a 16. sz. végén megszűnt Oroszországban.[44] Kései (17–18. századi) megjelenési formáiban a krónikások új módszereket alkalmaztak és egyre inkább a narratív jelleget juttatták érvényre. Más vélemény szerint inkább a műfaj továbbfejlődéséről kell beszélni.[45] Az évkönyv-irodalom sokszínűbbé vált. Az „annalesek" vezetésének új központjai jöttek létre a régiek mellett miközben a fővárosban folytatódott a „hivatalos" feljegyzések készítésének hagyománya. Megjelentek a bojár családok életének fontosabb epizódjait megörökítő, illetve a sorsfordító társadalmi eseményeket egyéni szemszögből ábrázoló, világi szerzők tollából származó „évkönyvek".

A 16. sz. utolsó két évtizedéből és a 17. sz. első negyedéből három évkönyv-részlet ismert, amely Szibéria meghódítására reflektál. Tartalmuk nincs teljes összhangban az udvar által képviselt véleménnyel.

A Fehér-tengeri szigeten épült Szoloveckij kolostor szerzetese főként novgorodi forrásokra és személyesen szerzett információkra támaszkodott, amikor az 1580-as években elkészítette feljegyzéseit.[46] Munkájának legértékesebb része a 16. sz. második felének (egykorú) eseményeit tartalmazza, köztük az alábbiakat:

„7093. (a világ teremtésétől számított, valójában 1584/85 – Sz.S.) év. A cseremiszek örökbékéért fordultak Fjodor Ivanovics cárhoz, egész Oroszföld uralkodójához. Ugyanebben az esztendőben doni és volgai kozákok, Jermak és társai, Moszkvába, az uralkodó elé vezették a szibériai cárt, a földjét elfoglalták, és minden szibériai emberét az uralkodó iránti engedelmességre kényszerítették...."[47]

---

[41] Isztocsnyikovegyenyije: Tyeorija, isztorija, metod, isztocsnyiki Rosszijszkoj isztorii. Moszkva, 1998. 208.

[42] *Lihacsov D. Sz.*: Russzkije letopiszi i ih kulturno-isztoricseszkoje znacsenyije. Moszkva – Leningrád, 1947. 373.; *Szkrinnyikov R. G.*: Isztorija Rosszijszkaja IX–XVII vv. Moszkva, 1997. 360.

[43] *Szkrinnyikov R. G.*: Carsztvo tyerrora. Szankt-Petyerburg, 1992. 526–527.

[44] *Lihacsov D. Sz.*: Russzkije letopiszi. 375–376.

[45] *Szolodkin Ja. G.*: Isztorija pozdnyevo russzkovo letopiszanyija. Moszkva, 1997. 38., 161.

[46] *Koreckij V. I.*: Szoloveckij letopiszec konca XVI v. In: Letopiszi i hronyiki 1980. Moszkva, 1981. 223., 227–228.

[47] Uo. 240.; A részletet mint évkönyv-kompiláció részét lásd: Isztoricseszkij arhiv. t. VII. Moszkva, 1951. 228–229. (Közli Mihail Tyihomirov.)

A Szoloveckij kolostor falai között, de különösen Novgorodban nem tápláltak pozitív érzelmeket IV. Ivánnal és utódával szemben.[48] Ha a krónikás ismerte is a „hivatalos" álláspontot, nem volt oka rá, hogy engedelmesen kövesse.

Egy 1610-es években írt rövid évkönyv, melynek szerzője kazanyi szolgáló nemes lehetett, hasonlóképp ábrázolta a történteket:

„A 7094. (1585/86 – Sz.S.) esztendőben Jermak Tyimofejevics atamán Kazanyból útrakelt a Volgán és a Káma folyón át Szibéria földjére. A Kámáról... a Tagil folyóra evezett, a Tagilról pedig kijutott a Turára.

A 7096. (1587/88 – Sz.S.) esztendőben... a szibériai cárt, Kucsjumot és a cárnét és a cárevicseket elfogta [és elküldte] Moszkvába a cárhoz."[49]

Az 1620–1640-es években keletkezett az ún. *„Piszkarjov-évkönyv"*.[50] Készítője ismeretlen. Alkotóelemei sorában elkülöníthető egy — 1613 eleje és 1615 között született — szövegrész, amely moszkvai illetőségű személy visszaemlékezésein alapszik, és az 1530-as évek végétől 1615-ig lezajlott eseményeket tartalmazza.[51] Az elbeszélő feltehetően az építkezéseket felügyelő kormányszék szolgálatában állt.[52] A Jermak-expedícióról szóló beszámolója később kiegészült két további szibériai vonatkozású bejegyzéssel, melyeket a „Piszkarjov-évkönyv" összeállítója tematikus egységbe foglalt:

„A 7093. (1584/85 – Sz.S.) esztendőben Fjodor Ivanovics, az istenfélő cár és egész Oroszföld nagyfejedelme kozák atamánokat, Jermakot és társait, sok kozákkal Szibéria földjére küldi harcolni. És ők odamentek, Szibériát meghódították, és városait elfoglalták.... sok szibériai herceget, és a cárevicset is, foglyul ejtették, és az uralkodó elé vezették. Az uralkodó, a cár busásan megjutalmazza őket és kifaggatja Szibéria földjéről, és odaküldi vajdáit... hogy berendezzék Szibéria földjét: városokat építsenek, szántókat teremtsenek, és mindent megszervezzenek...És 125-ben (1616/1617 – Sz.S.) a kozákok megleltek egy másik földet: Altiny-cárét. Követei jártak Moszkvában a cárnál. Aztán rátaláltak a Kínai Császárságra.[53] A 129. (1620/21- Sz.S.) esztendőben Mihail cár Szibériába küldte Kipriant, a hutinyi archimandritát, első püspöknek".[54]

A 16. sz. utolsó két évtizedéből és a 17. sz. első negyedéből származó évkönyv-részletek közös vonása a „hivatalos" álláspontnak képest Jermak nevének

---

[48] Az opricsnyina miatt tiltakozó Filipp metropolita elleni koncepciós perhez az egyházfő „anyakolostora" (Szoloveckij) szerzeteseinek meghurcolása révén csikartak ki terhelő vallomásokat 1567-ben. A IV. Iván parancsára meggyilkolt Filipp földi maradványait a Romanovok trónrakerülésétől kezdve a Szoloveckij kolostorban őrizték, amíg Nyikon pátriárka 1652-ben Moszkvába nem hozatta. IV. Iván 1570 telén vérfürdőt rendezett Novgorodban. (*Szkrinnyikov R. G.*: Carsztvo tyerrora. 324–326., 339., 362., 372–374.; Uő.: Isztorija Rosszijszkaja. 438–439.)

[49] Isztorija SZSZSZR. 1968/4. 128–129. (A forrást közli Vagyim Koreckij.)

[50] A keletkezés idejéről kifejtett eltérő véleményeket összefoglalja *Szolodkin Ja. G.*: i. m. 58., 64.

[51] Piszkarjovszkij letopiszec. In: Matyeriali po isztorii SZSZSZR. t. II. Dokumenti po isztorii XV–XVII vv. Moszkva, 1955. 13.; Más vélemény szerint az eredeti alkotásnak tekinthető szöveg a 16. sz. közepe – 17. sz. eleje közötti időszakot fogja át, a két szibériai vonatkozású bejegyzés (1616/17-ből és 1620/21-ből) pedig nem utólagos hozzáírás, hanem az eredeti szöveg része. In: *Szolodkin Ja. G.*: i. m. 62–63., 67.

[52] Piszkarjovszkij letopiszec. 13–14.; Megerősíti *Szolodkin Ja. G.*: i. m. 67.

[53] A tobolszki vajda utasítására útnak indult kozákok 1618-ban érték el a kínai határt. In: Matyeriali po isztorii SZSZSZR. t. II. 166. o.

[54] Piszkarjovszkij letopiszec. 88.; PSZRL. t. 34. Moszkva, 1987. 195.

említése. A „Piszkarjov-évkönyv" szerint az atamán cári parancsra cselekedett. A szoloveckiji és a kazanyi évkönyv nem foglal állást ebben a kérdésben, de a szövegkörnyezet mindkettőben inkább önálló kozák kezdeményezést sejtet.

***

A 17. sz. harmadik és negyedik évtizede a polgárháborús pusztítások utáni politikai, gazdasági, és szociális stabilizáció korszaka Oroszországban. Lényegében egybeesett az első Romanov cár, Mihail Fjodorovics uralkodásával (1613–1645).[55] Az új dinasztia vezetése alatt átrendeződő hatalmi elit politikai és ideológiai konszolidálódásának folyamata visszatükröződött Szibéria meghódításának interpretációiban is. A 17. sz. második negyedében három olyan koncepció született, mely hosszú időre meghatározta a művelt társadalmi rétegek történettudatát ebben a kérdésben.

A szibériai egyházmegye 1621-ben érsekség rangjára emelkedett. Első főpásztora, Kiprian élvezte a trón bizalmát, amit akkor vívott ki, amikor a svédek fogságában (1611/13) sem árulta el hazáját.[56] Filaret pátriárka, a cár atyja elégedett lehetett Kiprian tobolszki működésével, mert az érsek 1624-ben megkapta a krutyici (Moszkva), később az egyházi hierarchiában második méltóságnak számító novgorodi metropolita címet.[57]

Kiprian azzal a megbízatással érkezett Tobolszkba, hogy megszilárdítsa a szibériai eparchia helyzetét.[58] Az urálontúli pasztorális és hittérítő tevékenység mély válságot élt át a telepesek és az alsópapság szabados életmódja miatt.[59] Az érsek legelső intézkedései közé tartozott a Jermak személyéhez fűződő helybéli legendák összegyűjtése. A szláv bevándorlók körében hősként tisztelt atamán nimbuszának vallási célú kisajátítása jó szolgálatott tehetett az egyház megrendült tekintélyének helyreállításában.

Kiprian kezdeményezésére tobolszki szerzetesek írásba foglalták az expedíció még élő veteránjainak tanúságtételeit, majd 1622-ben összeállították a. *„Jermak-kozákok halottaskönyvét"* (Szinogyik Jermakovim kazakam), mely a Szibériai Kánság elleni rajtaütésben elesett harcosok neveit és haláluk körülményeit tartalmazta. Ettől kezdve minden évben megemlékeztek az atamánról és bajtársairól azon a szertartáson, melyet a vértanúságot szenvedett keresztény mártírok tiszteletére celebráltak az Uralon túli országrész közigazgatási központjának székesegyházában.

A „Jermak-kozákok halottaskönyve" novgorodi mintára készült liturgikus célra.[60] Nem narratív mű, mégis van hagiográfiai jellege. A kozákok negatív meg-

[55] A Mihail Fjodorovics korában lezajlott konszolidációs folyamat egyes aspektusainak magyar nyelvű áttekintését lásd *Gebei Sándor*: A Romanov-uralom konszolidációjának néhány problémája. In: Századok. 1980/1. 53–58.

[56] Kiprian a megszállt novgorodi területek és a moszkvai állam újraegyesítését szorgalmazta. In: Bahrusin Sz. V.: Naucsnie trudi. t. III. cs. 1. 18.o.

[57] PSZRL. t. 36. cs. 1. Moszkva, 1987. 147.

[58] *Dvoreckaja Ny. A.*: Oficialnaja i folklornaja ocenka pohoda Jermaka v XVII v. In: TODRL. t. XIV. Moszkva – Leningrád, 1958. 330–331.

[59] *Miller G. F.*: Isztorija Szibiri. t. II. Moszkva – Leningrád, 1941. 68–73.

[60] A novgorodi halottaskönyvek (szinogyikok) jellemző sajátossága a történelmi események iránti megkülönböztetett figyelem, amivel mintegy „megindokolják" a megemlékezés jogosságát az

ítélése a Kremlben, valamint az a tény, hogy Jermak és fegyvertársai újnak számítottak az ortodoxia oroszországi panteonjában, szükségessé tette érdemeik megemlítését. A halottaskönyv preambuluma szerint ezek az egyszerű emberek Isten kiválasztottjai voltak, akiket a Gondviselés vezérelt Szibéria földjére, hogy megtisztítsák a pogányoktól és felajánlják az igazhitű uralkodónak. A kozákok életüket áldozták a küldetés sikeréért.[61]

Kiprian rövid, de energikus működése megvetette a regionális évkönyvírás alapjait Tobolszkban. Az orosz kutatók generációi a 18. századtól kezdve fáradoztak azon, hogy tisztázzák a Jermak-expedíció témáját feldolgozó ún. „szibériai évkönyvek"[62] és a velük kapcsolatban álló elbeszélő források közötti bonyolult genealógiai viszonyrendszer (sztemma) összefüggéseit.[63]

Kiprian szibériai érsekségének idején, vagy az ebben a méltóságban őt követő Makarij (1625–1635) kezdeményezésére keletkezhetett az ún. *„korai tobolszki évkönyv"*. A mű hipotetikus: nem maradt fenn, de egykori létezése minden kétséget kizáróan bizonyítható.[64] A Jermak-expedíció eseményeit tömören előadó „korai tobolszki évkönyv" fontos kútfőként szolgált az „Új évkönyv" (1630 körül), a „Jeszipov-évkönyv" (1636), a „Sztroganov-évkönyv" (1630/40), illetve a Nyikonféle gyűjteményes évkönyv (1652) szibériai vonatkozású fejezeteinek összeállításához. A „korai tobolszki évkönyv" rekonstruálására irányuló erőfeszítések során kétféle nézőpont kristályosodott ki azzal kapcsolatban, hogy melyik későbbi évkönyv-szerkesztmény őrizte meg hűségesebben e forrásának részleteit. Egyes ku-

adott személyről. Kiprian a novgorodi egyházmegyéhez tartozó hutinyi kolostor apátja volt szibériai kinevezése előtt. Lásd *Romodanovszkaja Je. K.*: Russzkaja lityeratura v Szibiri pervoj polovini XVII v. Novoszibirszk, 1973. 39.

[61] Szinogyik Jermakovim kazakam. In: PSZRL. t. 36. cs. 1. 380–381.; A „Jermak-kozákok halottaskönyvét" mint önálló szövegemléket Jelena Romodanovszkaja fedezte fel. *Romodanovszkaja Je. K.*: Szinogyik Jermakovim kazakam. In: Izv. SZO AN SZSZSZR. Szerija obscsesztvennih nauk. Vipuszk 3. 1970/11. 14–21.

[62] A „szibériai évkönyvek" két legfontosabb forráskiadása: Szibirszkija letopiszi. Szankt-Petyerburg, 1907. XXXVIII+397+21 o.; PSZRL. t. 36. Szibirszkije letopiszi. cs. 1. Gruppa Jeszipovszkoj letopiszi. Moszkva, 1987. 382 o.

[63] A „szibériai évkönyvek" sztemmakutatásának leglényegesebb publikációi: *Bahrusin Sz. V.*: Szibirszkoje letopiszanyije. In: Ocserki po isztorii kolonyizacii Szibiri v XVI i XVII vv. Moszkva, 1927. 1–35. (Ugyanez „postumus" megismételve a „Voprosz o priszojegyinyenyii Szibiri v isztoricseszkoj lityerature" című tanulmány részeként. In: Naucsnie trudi. t. III. cs. 1. 17–52.) ; *Lihacsov D. Sz.*: Russzkije letopiszi. 391–418.; *Dvoreckaja N. A.*: Arheograficseszkij obzor szpiszkov povesztyej o pohogye Jermaka. In: TODRL. t. XIII. Moszkva – Leningrád, 1957. 467–482.; Uő.: Oficialnaja i folklornaja ocenka pohoda Jermaka v XVII v. 330–334.; *Andrejev A. I.*: Ocserki po isztocsnyikovegyenyiju Szibiri. Vipuszk 1. (XVII vek). 2-je, iszpr, i dop. izd. Moszkva – Leningrád, 1960. 195–259.; *Gyergacsova-Szkop Je. I.*: Iz isztorii lityeraturi Urala i Szibiri XVII veka. Szverdlovszk, 1965. 93–151.; *Romodanovszkaja Je. K.*: Russzkaja lityeratura v Szibiri. 36–125.; Uő.: Letopisznie isztocsnyiki o pohogye Jermaka. In: Izv. SZO AN SZSZSZR. Szerija obscsesztvennih nauk. Vipuszk 3. 1981/11. 21–26.; *Dvoreckaja N. A.*: Szibirszkij letopisznij szvod (vtoraja polovina XVII v.). Novoszibirszk, 1984. 135; *Szkrinnyikov R. G.*: Szibirszkaja ekszpegyicija Jermaka. 12–80.; *Lavrentyjev A. V.*: Izvesztyija o Szibiri v russzkih isztoricseszkih szocsinyenyijah XVII veka i ih isztocsnyiki (Novij letopiszec, Szvod 1652 goda, Latuhinszkaja sztyepennaja knyiga). In: Isszledovanyija po isztocsnyikovegyenyiju isztorii SZSZSZR XIII–XVIII vv. Moszkva, 1986. 118–141.; Pregyiszlovije. In: PSZRL. t. 36. cs. 1. 3–31.; *Vovina V. G.*: K voproszu o szibirszkih sztatyjah Novovo letopiszca. In: Lityeratura i klasszovaja borba epohi pozdnyevo feodalizma v Rosszii. Novoszibirszk, 1987. 58–69.

[64] Szavva Jeszipov arra hivatkozik, hogy művét egy korábbi évkönyv kibővítésével készítette. In: PSZRL. t. 36. cs. 1. 72.

tatók a „Rövid leírás a szibériai földről"[65], míg mások a „Rumjancev-évkönyv"[66] sorait vélik közelebb állónak a „korai tobolszki évkönyv" feltételezett szövegéhez. Szibéria meghódításának koncepciója szempontjából mindkét elbeszélés a szabad kozákoknak tulajdonítja a rajtaütés ötletét.[67] Jermak csapata azért kelt át az Urálon, mert a cár katonai alakulatokat vezényelt ki a Volga-vidék megtisztítására. Feltételezések szerint a „korai tobolszki évkönyv" szerzője elsősorban a veteránok visszaemlékezéseire támaszkodott, amikor elkészítette a hadjárat krónikáját.

Az *„Új évkönyv"* (Novij letopiszec) Moszkvában, Filaret pátriárka környezetében született. A IV. Iván halála és Mihail Fjodorovics uralkodása között eltelt csaknem fél évszázad eseményeit taglalja dinasztikus nézőpontból. Ideológiai vezérfonala az autokratikus berendezkedés felsőbbrendűségének hirdetése, illetve annak bizonyítása, hogy a Romanovok trónutódlása legitim.[68] A krónikát Szibéria elfoglalásának története nyitja:

„A cári fővárostól, Moszkvától keleti irányban van egy ország, amit Szibériának mondanak. Abban élt a böszörmény Kucsjum cár... a pogányok idolok előtt hajlongtak... hitet és törvényt nem ismertek... Innen kezdem hát elbeszélni miként adta az Úr [Szibériát] a Moszkvai cárság kezére. A Dontól nem messze van egy folyó, melyet Volgának hívnak. Kozákok laktak rajta és sokat fosztogattak... Iván cár látva rablásaikat és gonosz engedetlenségüket, rájuk küldte vajdáit, és megparancsolta, hogy fogják el őket és akasszák föl. Sokakat elfogtak és kivégeztek,

---

[65] Alekszandr Andrejev, Nagyezsda Dvoreckaja, és Ruszlan Szkrinnyikov véleménye szerint a hipotetikus „korai tobolszki évkönyv" (Kratkoje opiszanyije o Szibirsztyej zemli) két kései keletkezésű szövegben őrződött meg. Az egyik az 1680-as évek végéről származik és „Jeszipov-évkönyv a Golovin-féle másolatból" elnevezés alatt megjelent a „Szibériai évkönyvek" c. kötetben (Szibirszkija letopiszi. 307–311. o.). A másik, az ún. „Schlözer-féle szerkesztmény" (1730) az Oroszországi Tudományos Akadémia szentpétervári könyvtárának kézirattárában található. In: *Anderejev A. I.*: Ocserki. Vip. 1. 211.; *Dvoreckaja N. A.*: Arheograficseszkij obzor szpiszkov povesztyej o pohogye Jermaka. 478., 482.; *Szkrinnyikov R. G.*: Szibirszkaja ekszpegyicija Jermaka. 13.

[66] Szövegközlés: Szibirszkija letopiszi. 261–270. és PSZRL. t. 36. cs. 1. 32–41.; Jelena Gyergacsova-Szkop, illetve Alekszandr Lavrentyjev a „Rumjancev-évkönyvet" véli olyan szerkesztménynek, amely a legteljesebben megőrizte a „korai tobolszki évkönyv" szövegét. In: *Gyergacsova-Szkop Je. I.*: Iz isztorii lityeraturi Urala i Szibiri. 124.; *Lavrentyjev A. V.*: i. m. 119.; PSZRL. t. 36. cs. 1. 4.; Ellentétes véleményt fogalmazott meg Jelena Romodanovszkaja. A „Rumjancev-évkönyv" szerinte a „Jeszipov-évkönyv" rövidített változata. Azzal a céllal készült, hogy beillesszék egy összorosz tematikájú gyűjteményes évkönyvbe. In: *Romodanovszkaja Je. K.*: Letopisznie isztocsnyiki o pohogye Jermaka. 24. o.; A „B-típusú Rumjancev-évkönyv" szövege megegyezik az 1652-es pátriárkai gyűjteményes évkönyv (Szvod 1652 goda) szibériai vonatkozású részeivel. In: (*Lavrentyjev A. V.*: i. m. 119.; PSZRL. t. 36. cs. 1. 5.

[67] A „Rövid leírás a szibériai földről" c. műben olvasható sorok (*„mások pedig szétfutottak a Volgán föl mint a farkasok. Közülük Makszim Sztroganov hívására elmenekült 600 ember"*) megegyeznek az „Új évkönyv" vonatkozó részletével. In: Szibirszkija letopiszi. 308., PSZRL. t. XIV. 33. A „Jeszipov-évkönyv", mely szintén a „korai tobolszki évkönyvre" támaszkodva készült, 540 főben adja meg a Jermak-kozákok létszámát. In: PSZRL. t. 36. cs. 1. 50. Ugyanezt a nagyságrendet ismeri a „Rumjancev-évkönyv" is. In: Uo. 32. Makszim Sztroganov neve nem szerepel sem a „Jeszipov-", sem a „Rumjancev-évkönyvben". A „Rumjancev-évkönyv" szerzőjének megjegyzése (*„mások azt írják"*, hogy a kozákokat „elhívták" a Volgáról) az „Új évkönyvre" és a „Sztroganov-évkönyvre" utal. (Uo. 32.) A fentiekből következően a „Rövid leírás a szibériai földről", illetve a „Rumjancev-évkönyben" található sorok a Sztroganovok szerepvállalásáról nem tekinthetőek a „korai tobolszki évkönyv" rekonstruált részletének – *Sz. S.*

[68] *Cserepnyin L. V.*: „Szmuta" i isztoriografija XVII veka. (Iz isztorii drevnyerusszkovo letopiszanyija). In: Isztoricseszkije zapiszki. t. 14. Moszkva, 1945. 83–85.

de mások, akár a farkasok, szétfutottak. Közülük hatszáz ember Makszim Sztroganov hívására a Volgán menekült fölfelé. Vezetőik között volt egy atamán, akit Jermaknak szólítottak, és sok más atamán is.... eljutottak... a Sztroganov birtokokig. Ott kifaggatták a helybéli embereket, hogy mely állammal határos az a föld. Azok azt felelték, hogy a Szibériai Cárság, melyben Kucsjum cár lakik, nincs messze onnan.... (a kozákok – Sz.S.) elmentek a földvárig, ahol Kucsjum cár élt... és Isten akaratából a Szibéria Cárságot elfoglalták... Ekkor Jermak... ötven kozákot küldött a jó hírrel Moszkvába a cárhoz, de Iván Vasziljevics cár már elhunyt, maga [Jermak] pedig elkezdé hódoltatni az egész szibériai földet és sok más országot... Akik nem engedelmeskedtek, azokat foglyul ejtette és megölte. Fjodor cár, az uralkodó, a jó hírt hozókat megjutalmazta, és visszaküldte velük vajdáit... Jermakhoz... nagy adományokkal....

... Hír érkezett a vajdákhoz és Jermakhoz, hogy buharaiak jönnek Szibirbe kereskedni. Jermak magához vett vagy másfélszáz embert... és elébük ment a Vohaj (Vagaj – Sz.S.) folyóig... elaludtak és egyetlen strázsát sem állítottak... Kucsjum cár pedig... Jermakot és a kozákokat mind megölte... Ivan Gluhov vajda és az (életbenmaradt – Sz.S.) kozákok megijedtek... Moszkvába jöttek... Fjodor cár nem haragudott rájuk, azon nyomban odalküldte hadvezéreit... fegyveresekkel... [akik] megépítették az első várat Szibériában, Tyjumenyt,... a Tobol és az Irtis torkolatánál felállítottak egy erődöt, minek a Toboleszk nevet adták, és abban a Szibériai Cárságban ma ez a székváros. Mostanra a Szibériai Cárságban sok erősséget emeltek".[69]

Az „Új évkönyv" szerzője azt kívánta bemutatni, hogy IV. Iván és Mihail Fjodorovics törekvései az egyeduralom kiépítésére egy és ugyanazon folyamatba ágyazódnak, melyet a polgárháborús zavargások csak átmenetileg tudtak hátráltatni. Hatásos kezdésnek látszott az elbeszélést Szibéria meghódításával indítani.[70] A krónikás elsősorban az ún. „korai tobolszki évkönyvhöz" fordult. Azokat a részleteket kölcsönözte onnan, melyeket az ország és a Romanov-ház szempontjából fontosnak tartott.

Az „Új évkönyv" koncepciója szakítást jelentett a korábbi hivatalos állásponttal. Jermakot és elesett bajtársait 1622 óta vértanúként tisztelték Tobolszkban.. Kanonizációjukhoz Filaret nem járult hozzá, de többé nem lehetett egyszerűen csak hallgatni róluk. Az „Új évkönyv" készítésének munkálataiba bekapcsolódtak a Követi Kormányszék hivatalnokai is,[71] akik a krónikások rendelkezésére bocsátották a levéltár 1626-os tűzvész után megmaradt iratanyagát. A IV. Iván-korabeli oklevelek az állam érdekeit veszélyeztető útonállóknak festették le Jermak cimboráit. Ez a megítélés beleillett a szabad kozákokról a „zavaros időszak" után kialakított képbe.[72] Az „Új évkönyv" szerint az atamán bandája a felelősségre vonás elől menekült Szibériába. A felségáruló kozákok Iszkerben kivívott diadaluk után önként fejet hajtottak a cár előtt, amiért bocsánatot nyertek.

---

[69] PSZRL. t. XIV. (Pervaja polovina.) Szankt-Petyerburg, 1910. 33–34.

[70] *Vovina V. G.*: i. m. 69.

[71] *Cserepnyin L. V.*: i. m. 92., 96.

[72] *Szkrinnyikov R. G.*: Szibirszkaja ekszpegyicija Jermaka. 174. o.

Gyarlóságuk azonban megbosszulta magát. Szibéria valódi meghódítása az uralkodó bölcsességének és a kormánycsapatok hozzáértésének köszönhető.[73]

A 17. században az „Új évkönyv" lett az egyik legismertebb és legnagyobb hatású historikus mű Oroszországban.[74] Jelentős befolyást gyakorolt az elkövetkező évtizedek történeti irodalmára.

Filaret pátriárka halála (1633) után enyhült a trón kérlelhetetlen szigora a szabad kozáksággal szemben. Nyektarij, Szibéria újonnan megválasztott érseke minden befolyását latba vetette az udvarnál.[75] Az uralkodó és a főpapi zsinat 1636. február 16-án az egész országra kiterjedő hatállyal engedélyezte Jermak és elesett bajtársai nevének említését az ortodox hitért vértanúhalált szenvedett mártírok között.[76]

Nyektarij ezzel a sikerrel a háta mögött érkezett Tobolszkba. Azonnal utasítást adott egy alkalomhoz illő mű elkészítésére, melynek a szibériai egyházmegye megnövekedett jelentőségét kellett tükröznie. A feladatot Szavva Jeszipov, az érseki hivatalt vezető szerzetes sebtében elvégezte. Az utolsó sorokat 1636. szeptember 1-én vetette papírra.

Az alapszerkesztésű *„Jeszipov-évkönyv"* (Jeszipovszkaja letopisz osznovnoj redakcii) az első fennmaradt történeti elbeszélés Jermak hőstettéről, amely az Urálon túl keletkezett. Aprólékos műfaji és stilisztikai elemzése Jelena Romodanovszkaja nevéhez fűződik.[77] A kutatónő szerint a szerzetes azért nevezte munkáját „évkönyvnek", mert jelezni kívánta, hogy az országrész teljes históriáját (valamennyi releváns ismeret összefoglalását, nem pusztán valamely történelmi periódus vagy esemény feldolgozását) nyújtja az olvasónak.[78] Központi témája Szibéria meghódítása és lakóinak megkeresztelése. A kompozíció hármas tagolású, amihez egy „függelék" csatlakozik.[79] A bevezetésből megismerjük Szibéria földrajzi elhelyezkedését, őslakosait, a mohamedánok letelepedésének történetét, megtudjuk, hogy Kucsum cár „gőgjével" és „büszkeségével" kivívta maga ellen Isten haragját. (A „gőgös uralkodó" megbüntetése népszerű motívum a régi orosz

[73] Az „Új évkönyvben" előforduló utalást a Sztroganovok aktív közreműködésére (*„Makszim Sztroganov hívására elmenekült 600 ember"*) egyes kutatók interpolációnak tartják (*Andrejev A. I.*: Ocserki po isztocsnyikovegyenyiju Szibiri. Vip. 1. 211.; *Gyergacsova-Szkop Je. I.*:. Iz isztorii Urala i Szibiri XVII v. 141–142.), mások viszont az eredeti szöveg részének. (*Romodanovszkaja Je. K.*: Letopisznie isztocsnyiki o pohogye Jermaka. 25.; *Szkrinnyikov R. G.*: Szibirszkaja ekszpegyicija Jermaka. 191.) A Sztroganovok szerepének jelentősége a hódítás előkészítésében mindenképpen elsikkad az „Új évkönyv" konceciójában még akkor is, ha az említett sorok a mű keletkezésekor (és nem utólag) kerültek a szövegbe – *Sz.S.*

[74] *Szolodkin Ja. G.*: i. m. 67–68.

[75] *Szkrinnyikov R. G.*: Szibirszkaja ekszpegyicija Jermaka. 22.; Nyektarij, Alekszej Mihajlovics cárevics keresztapja volt. A tobolszki érseki cím elnyerése előtt a sztolobnyai Nyil-monostor (Nyilova Sztolobenszkova pusztiny) apátja. A monostor védnökei, illetve Nyektarij patrónusai között olyan jeles személyiségeket találunk mint Iván Nyikitics Romanov bojár (Filaret pátriárka testvére), Borisz Mihajlovics Likov bojár (Mihail Fjodorovics cár nagynénjének, Nasztaszja Nyikityicsnya Romanovának a férje), valamint az irodalmi munkásságáról nevezetes Iván Mihajlovics Katirev-Rosztovszkij herceg, aki Mihail Fjodorovics cár nővérét, Tatyjánát vette nőül. (*Romodanovszkaja Je. K.*: Russzkaja lityeratura v Szibiri. 58., 62.)

[76] Szibirszkija letopiszi. 353.; *Bahrusin Sz. V.*: Naucsnie trudi. t. III. cs. 1. 20.

[77] *Romodanovszkaja Je. K.*: Russzkaja lityeratura v Szibiri. 69–125. o.

[78] Uo. 80–82.

[79] Uo. 80.

irodalomban, különösen a tatárok elleni küzdelmet ábrázoló elbeszélésekben.)[80] Jeszipov hangsúlyozza, hogy az Úr egyszerű embereket választott a hitetlen cárra mérendő csapás eszközéül. A tárgyalás az isteni akarat végrehajtásának részletes leírása. Jermak hadjáratának előzményei nincsenek összefügésben az atamán magasztos missziójával, ezért teljességgel kimaradtak a szövegből.[81] A cselekmény kezdete a kozákok átkelése az Urálon, folytatása a portya eseményének leírása, tetőpontja Jermak veszte, megoldása Kucsum halála. A befejezés tudósít a keresztény hit elterjedéséről: templomok építéséről, az első szibériai érsek, Kiprian tevékenységéről, a „Jermak-kozákok halottaskönyvének" összeállításáról. A „függelék" közli a Szinogyik szerkesztett változatát.

Az egyes epizódokat a szerző moralizáló megjegyzései kísérik. Jermak és társainak ábrázolása elszakad a valóságtól. Tetteik egyetlen egyszer sem váltják ki a szerzetes rosszallását, míg ellenfeleiket negatív vagy pozitív jelzővel egyaránt illetheti attól függően, hogy fellépésük az adott konkrét szituációban hátráltatja, avagy segíti a küldetés beteljesülését.[82] A művet átható providencializmus tendenciózus, az orosz hódítás predesztináltságának és jogszerűségének igazolását szolgálja.[83]

Jeszipov fontosnak találta, hogy munkája elején beavassa olvasóját a „Szibéria" szó jelentésébe, amiről egy „tatár" évkönyvben olvasott, illetve a helybéli mohamedánoktól hallott:

„Mamet megölte a kazanyi cárt... Szibériai föld belsejébe ment és várat épített magának az Irtis folyónál, és elnevezte Szibirnek, ami azt jelenti, hogy székes... Attól kezdve az egész országot Szibirként emlegették. A szibériai városokat, mindegyiket, kinézetük és fekvésük és [ősi] nevük szerint hívják, de együttesen Szibériának mondják, amint a Római országot is Itáliának nevezik egy bizonyos Italáról, ki a nyugati országokat uralta, miként azt egy latin krónika tanúsítja".[84]

Jeszipov földrajzilag és néprajzilag pontosan körülhatárolta, hogy mit ért „Szibéria országon", melyet Isten akarata és a kozákok fegyvere az orosz cár jogara alá juttatott:

„Ez a Szibéria ország tehát északra, nagy távolságra van Oroszországtól, a székes fővárostól, Moszkvától, mintegy kétezer popriscsére [1 popristye = 1 verszta = 1,066 km – *Sz.S.*]. Ezen országokat, Orosz és Szibériai földet, mint egy városfal, a nagyon magas Kőhegy határolja. Némely csúcsa a fellegekbe vész... Az első folyót, mely Szibériai földre ér, Turának hívják.... az embereket voguloknak, akik saját nyelvükön beszélnek és idolokat tisztelnek... A Tura folyó... a Tobolba ömlik, a Tobol folyó... az Irtisbe... az pedig egy hatalmas folyóba, amit Obnak neveznek. E folyók környékén sokféle pogány él: tatárok, kolmükök, mungálok, a Tarka Horda, és osztyákok, szamojédok... Az osztyákok ruhája halból van, a szamojédeké rénszarvasból. Az osztyákok kutyákon utaznak, a szamojédek rénszarvason. A hatalmas Ob folyó a Mangazejai öbölbe torkollik, az öböl pedig kéttéválva északnak, egyenesen az óceán tengerbe folyik. E torkolatokban ősidőktől

[80] Uo. 102.
[81] Uo. 80.
[82] Uo. 85–86.
[83] Uo. 84–85.
[84] PSZRL. t. 36. cs. 1. 47.

fogva megvénült és a napsugártól soha föl nem olvadó jég van, járhatatlan hely, az embefiának ismeretlen."[85]

A fenti leírásból kiderül, hogy az a territórium, amit a szerzetes Jermak hódításának tekintett, az Ob vízgyűjtő területére korlátozódott, a Jenyiszej folyó partvidékére már nem terjedt ki.

Szibéria sajátosságai — „terra incognita" jellege, óriási távolságai, közigazgatási autonómiája, Tobolszk kvázifőváros-státusa, a nagybirtokos nemesi réteg és a jobbágyság hiánya, az együttélés és etnikai keveredés a bennszülöttekkel, a Kínába vezető tranzitút jelentősége, a prémkereskedelem fontossága — nem maradtak hatás nélkül az áttelepülő szláv lakosság mentalitására. Hamarosan megjelentek a regionalizmus gondolatának első csírái, melyek a 17. sz. harmadik évtizedében valósággal szárba szöktek. 1621-ben a szibériai egyházmegye érsekség rangjára emelkedett és saját vértanúkat kapott. 1636-ban a moszkvai zsinat jóváhagyta, hogy Jermak és kozákjainak emlékét országos tisztelet övezze miként a keresztény hit többi mártírjáét. 1637-ben a kormány létrehozta az önálló Szibériai Kormányszéket. A Tobolszkban élő lokálpatrióták úgy tekintettek „országukra" (carsztvo, sztrana) mint egy különleges entitásra a moszkvai birodalom keretein belül.[86] A helyi évkönyvírás ilyen körülmények között született. A „Jeszipov-évkönyv" kulturális jelentősége a regionális öntudat kifejlődése szempontjából abban rejlett, hogy nem az összorosz történelmet, hanem az önálló Szibéria múltját választotta témájául.[87] A „Jeszipov-évkönyv" a szubkontinensen kívül az Urálban lett igazán népszerű.[88]

Északról, a Tengermellékről (Pomorje) elszármazott tehetős parasztok, a Sztroganovok karrierje a XVI. sz. közepétől meredeken ívelt fölfelé köszönhetően az Urál európai lábánál működtetett sófőző telepeik jövedelmezőségének.[89] A „zavaros időszak" alatt és után jelentős összegekkel támogatták a trónt.[90] Vaszilij Sujszkij cár 1610-ben kivételes megtiszteltetésben részesítette őket. Elrendelte, hogy megszólításukkor — a bojárokhoz hasonlóan — az apai nevüket is használni kell („imenyitie ljugyi"). Alekszej Mihajlovics Törvénykönyve (1649) megerősítette a család különleges státusát: becsületük megsértését a leggazdagabb kereskedők

---

[85] Uo. 43–46.

[86] *Romodanovszkaja Je. K.*: Russzkaja lityeratura v Szibiri. 82–83

[87] Uo. 94.

[88] *Gyergacsova-Szkop Je. I.*: Iz isztorii lityeraturi Urala i Szibiri. 138.

[89] *Vvegyenszkij A. A.*: Dom Sztroganovih v XVI–XVII vv. Moszkva, 1962. 15–52.

[90] Giles Fletcher angol követ 1588/89-ben fordult meg Fjodor Ivanovics cár udvarában. Az útja során szerzett benyomásait „Of the Russe Common Wealth" címen publikálta 1591-ben. Néhány elszórt megjegyzésben kitért Szibéria meghódítására és gazdasági jelentőségére. A Sztroganovokról ezt írta: *„azt mondják, hogy évente mintegy 23 ezer rubelt fizettek a cárnak, amiért engedélyezte nekik, hogy néhány helyőrséget tartsanak és kereskedjenek a hozzájuk közel fekvő szibériai határszélen. A cár elégedett volt adójukkal mindaddig, ameddig nem szereztek maguknak földet Szibériában... „;* Az Ob folyam vidékének orosz uralom alá kerüléséről szóló első összefüggő beszámoló a nyugat-európai publicisztikában Isaac Massa (1587–1635) holland kereskedő (utóbb követ) nevéhez fűződik. Az 1612-ben Amszterdamban megjelent „Beschryvinghe van der Samoyeden Landt in Tartarien" c. művét a 17. sz. folyamán lefordítottak latin, német, francia, és angol nyelvre. Felhasználta Nicolaas Witsen is. Massa 1601–1609 között Moszkvában élt. Értesüléseit udvaroncoktól valamint kereskedőktől kapta. Elbeszélése szerint Szibéria elfoglalása a Sztroganovok és Borisz Godunov szoros együttműködésének gyümölcse volt. In: Alekszejev M. P.: i. m. 200–203., 243–263.

esetében megállapított díjtétel kétszeresének megfizetésével büntette.[91] Az északi háborúban (1700–1721) Grigorij Sztroganov két fregattot szerelt fel saját költségén. Fiait I. Péter báróvá emelte, leszármazottaik elnyerték a grófi címet.

Az 1630/40-es években a Sztroganovok nagy figyelmet szenteltek a családi levéltár rendezésének.[92] Az ország különböző pontjain fekvő telepeikről és udvarházaikból a szolvicsegodszkajai központba szállított üzleti és magán vonatkozású iratokat az alkalmazottaik gondosan rendszerezték és mutatókkal látták el. Erre a két évtizedre datálható a „Sztroganov-évkönyv" keletkezése is.[93]

A *„Sztroganov-évkönyv"* (Sztroganovszkaja letopisz) szerzője ismeretlen. A szöveg stiláris fordulataiból ítélve a világi irodalomban járatos, művelt ember lehetett.[94] Forrásként rendelkezésére állt a családi archívum anyagain kívül — többek közt — a „korai tobolszki évkönyv". Megrendelői azt várták tőle, hogy megörökítse a família „elévülhetetlen" érdemeit a Jermak-expedíció megszervezésében, illetve bebizonyítsa azon vádak „alaptalanságát", melyeket Félelmetes[95] Iván cár fekete pecsétes oklevelei tartalmaztak. A mű alapkoncepciójának következetes megvalósítása nem nélkülözhette az írói fantáziát.

A „Sztroganov-évkönyv" műfaji szempontból elbeszélés (szkazanyije, poveszty). Alkotója ugyanígy definiálta.[96] A Szibériai Kánság meghódításának történetét a kereskedőcsalád uráli tevékenységére vonatkozó fejezetek foglalják keretbe. Az évkönyv azon oklevelek tartalmi ismertetésével kezdődik, melyekből kiderül, hogy a Sztroganovok a trón engedélyével tartottak magánhadsereget határszéli birtokaik védelmére. Amikor hírül vették Jermak vitézségét, felkérték az atamánt, hogy legyen a segítségükre.[97] A kozákokat élelemmel és lőfegyverrel látták el. Nyomkeresőket, tolmácsokat, és — saját szolgáikból — erősítést adtak mellékük, majd a csapatot útnak indították a szibériai „szultán" ellen.[98] A Sztroganovok balszerencséjére a pelimi manysik és a tatárok éppen ezen a napon, de már Jermak távozását követően, támadtak rá Cserdiny erődjére.[99] A kereskedők nem tudták a védők segítségére küldeni a kozákokat, s ily módon eleget tenni a fenyegető hangú uralkodói parancsnak. Az első adandó alkalommal azonban kinyilvánították alattvalói hűségüket. Iszker elfoglalása után: „Jermak és társai írtak Szemjonnak, és Makszimnak, és Nyikitának, e becsületes embereknek, a telepeikre [arról, hogy] az Úr... kegyelméből Kucsjum szultánt legyőzték, a székvárosát bevették... fiát, Mametkul cárevicset élve elfogták".[100] A Sztroganovok

[91] Szobornoje ulozsenyije 1649 goda. Tyekszt, kommentarii. Leningrád, 1987. 37.

[92] *Vvegyenszkij A. A.*: i. m. 8–9.

[93] *Szkrinnyikov R. G.*: Szibirszkaja ekszpegyicija Jermaka. 30–31.; *Szolodkin Ja. G.*: i. m. 101.; A kézírás alapján Alekszandr Andrejev a 17. sz. második felére teszi a „Sztroganov-évkönyv" megszületésének idejét. In: *Andrejev A. I.*: Ocserki. Vip. 1. 209.

[94] Többek között nem zárható ki Szemjon Sahovszkoj herceg szerzősége sem, akinek nevéhez fűződik néhány korabeli történelmi elbeszélés megalkotása. Sahovszkoj 1621/22-ben Tobolszkban töltötte száműzetését, 1628-ban a jenyiszejszki erődben szolgált, 1647/48-ban Szol Vicsegodszkajában élt. In: *Szkrinnyikov R. G.*: Szibirszkaja ekszpegyicija Jermaka. 28–30.

[95] *Szvák Gyula*: Iván, a Félelmetes. Bp., 1985. 12.

[96] Szibirszkija letopiszi. 4., 45., 46.

[97] Uo. 8.

[98] Uo. 10–11.

[99] Uo. 13.

[100] Uo. 29.

siettek, hogy levélben majd személyesen is tájékoztassák IV. Ivánt az örvendetes hírről. Hálából a cár újabb sólelőhelyek birtokjogát adományozta nekik és ideiglenesen rájuk bízta a prémadó begyűjtését – fejeződik be az elbeszélés.[101]

A „Sztroganov-évkönyv" nem vált széles körben ismertté, ezért nem tudott érdemi befolyást gyakorolni a 17–18. századi orosz történetírásra.[102] A megszületése mégis jó szolgálatot tett az örökösöknek. A família feje 1672-ben kérte az uralkodótól, hogy erősítse meg azon jogaiban, melyeket az elhunyt családtagok leszármazottjaként élvezett. A beadvány egyik passzusa a „Sztroganov-évkönyv" sorait felidéző[103] érvekre hivatkozott:

„A múlt... években, Ivan Vasziljevics cár és nagyfejedelem idején... dédatyám kozákokat és atamánokat hívott a Volgáról... a birtokaira.... sok fegyverest fölfogadott Jermak és társai támogatására és az egész seregnek segítséget nyújtott. Pénzt, ruhát, tűzfegyvert, lőport, ólmot, és a hadakozáshoz szükséges mindenféle felszerelést adott a saját készleteiből. Udvari szolgálói közül nyomkeresőket küldött velük a szibériai városokhoz... dédatyám igyekezetéből és gondoskodásával, és azzal, amit adott, a Szibériai államot elfoglalták..." [104]

Alekszej Mihajlovics cár oklevele, melyet Grigorij Dmitrijevics Sztroganov kérvényére válaszul bocsátott ki 1673-ban, csaknem szó szerint megismételte a fenti idézetet.[105] Az udvarban többé nem vonták kétségbe a Sztroganovok lojalitását és áldozatvállalását Szibéria meghódítása kapcsán.

A 17. századi Oroszországban rendkívüli népszerűségnek[106] örvendtek a különféle „kronográfiák", azaz a bizánci mintára készített, délszláv, nyugat-európai, és orosz forrásokból kompilált „világtörténetek". Elterjedésüket a lengyel kulturális hatás segítette elő. A lefordított Marcin Bielski-féle világkrónika részeként 1584-ben megjelent az első orosz nyelvű kozmográfia is.[107] A különböző szerkesztésű „világtörténetek" közül azt a típust, melyben az orosz tematika dominál, „specifikus összetételűnek" (hronografi oszobovo szosztava) nevezi a szakirodalom. Ez utóbbiak nem kerültek be a kódexmásolási munkálatok fő áramlatába és többnyire egyetlen példányban maradtak fönn.[108]

Szibériában a kronográfiák voltak a legelterjedtebb historikus művek a 17. sz. folyamán.[109] Két, 1645 körül keletkezett másolatban ismert az a „specifikus összetételű" kronográfia, amelynek orosz fejezeteit a „Fokozatok Könyve" mintájára készítette ismeretlen szerzője. A „17. fokozatban" (IV. Ivan uralkodása) egy Szibériáról szóló, kétrészes szöveget helyezett el. Az első rész elbeszélés Jermak

---

[101] Uo. 29–30., 45.

[102] A „Sztroganov-évkönyv" jelentőségére Nyikolaj Karamzin hívta fel a tudományos élet figyelmét. In: Isztorija Goszudarsztva Rosszijszkovo. t. IX. 1821. 231. (Szövegét Grigorij Szpasszkij publikálta először 1821-ben.)

[103] *Andrejev A. I.*: Ocserki. Vip. 1. 210.

[104] DAI. t. VI. Szankt-Petyerburg, 1857. 261.

[105] A forrás egy 1692-es adománylevél részeként, átiratban maradt fenn. Legújabb közlése *Andrejev A. R.*: Sztroganovi. (Enciklopegyicseszkoje izdanyije). Moszkva, 2000. 303.

[106] *Popov A. Ny.*: Obzor hronografov russzkoj redakcii. Vipuszk 1. Moszkva, 1866. III.

[107] *Popov A. Ny.*: i. m. Vipuszk 2. Moszkva, 1869. 216.; *Niederhauser Emil*: A történetírás története Kelet-Európában. Bp., 1995. 31.

[108] *Popov A. Ny.*: i. m. Vip. 2. 230.

[109] Romodanovazkaja Je. K.: Russzkaja lityeratura v Szibiri. 24.

hőstettéről: az atamán azért vonult Kaslik ellen, hogy Isten és a cár előtt megváltsa bűneit.[110] A második rész a „Szibériai Cárság" rövid geográfiai és néprajzi leírása. A felsorolt bennszülött csoportok között találhatóak a közép-szibériai tunguzok, a kelet-szibériai jakutok, sőt az Ohotszki-tenger partján élő giljákok[111] is, de hiányoznak a Bajkáltól az Amurig terjedő térség őslakói. A szibériai témakör szerepeltetése a kronográfiában arra enged következtetni, hogy készítője az orosz történelem egyetemes jelentőségű fejezetei között tartotta számon az „észak-ázsiai Újvilág" birtokbavételét.[112]

***

Alekszej Mihajlovics uralkodása idején (1645–1676) megnőtt az udvar érdeklődése a történetírás iránt. Moszkva arra készült, hogy politikai realitássá változtassa Bizánc spirituális örökségét és egy közös birodalomba integrálja az ortodox felekezetű országokat.[113] Nyikon pátriárka teokratikus törekvése, illetve a cár „nyugatos" elemeket ötvöző neveltetése egyaránt közrejátszott abban, hogy a historiográfia szerepe felértékelődött.

Az orosz-kínai kapcsolatok élénkülésével megszaporodtak a katonai célú térképészeti munkálatok Szibériában. Az ezüst és vasérc lelőhelyek felkutatására irányuló erőfeszítések is a szubkontinens fontosságát jelezték.

Az *„1652-es gyűjteményes évkönyv"* (Szvod 1652 goda) a pátriárkai hivatalban készült abban az időszakban, amikor Nyikon és a cár együttműködését még nem zavarták meg disszonáns hangok. A kódex áttekintést nyújt az orosz történelem legfontosabb eseményeiről a szlávok kelet-európai szétrajzásától kezdve egészen Nyikon pátriárkává választásáig. Összeállítója különös figyelmet szentelt a 16. sz. végi – 17. sz. eleji polgárháborús időszaknak. Az ábrázolás során gondosan ügyelt a Romanovok dinasztikus érdekeire, de vitatta a világi hatalom primátusát az egyházi felett.[114] Az „1652-es gyűjteményes évkönyv" elbeszélése Szibéria meghódításáról terjedelmesebb, mint az „Új évkönyv" azonos témájú fejezetei és lényegében megegyezik a „Rumjancev-évkönyv B-változatának" szövegével.[115] Alekszandr

[110] „Jermak zse, uznav szvojo pred Bogom szogresenyije i pred carjom szvoju vinu, nacsa pomisljatyi o szebje, kako bi im izbityi ot carszkovo gnyeva... szlavimij Bog... vidja ih ot zlavo obicsaja na dobrij pretvorjajuscsihszja, umiloszergyiszja nad nyimi, vlozsi v szerdce ih blagaja, umiszlisa ubo ityi v Szibirszkoje carsztvo na beszermenszkavo carja Kucsjuma" In: Izbornyik szlavjanszkih i russzkih szocsinyenyij i sztatyjej vnyeszjonnih v hronografi russzkoj redakcii. Szobral i izdal A. [Ny.] Popov. Prilozsenyije k Obzoru hronografov russzkoj redakcii. Moszkva, 1869. 399. A Jermak halálát leíró sorok nagyon hasonlítanak a „Sztroganov-évkönyv" vonatkozó részére: ‚jakozse glagoljut nyecii, voszprjanuv ot szna szvoeju, vigye tovariscsej szvoih ot vrag ubivajemih, pobezse v sztrug, i nye mozse doityi, i utope". (Uo. 401.)

[111] Uo. 401.

[112] Az oroszországi kronográfiák közül az ún. „második szerkesztésű" (1617) beszámolt Kolumbusz fölfedezéséről és a „vad népekről". In: Prilozsenyije k obzoru hronografov russzkoj redakcii. 175–178.

[113] *Zsivov V. M. – Uszpenszkij B. A.*: Car i Bog. Szemiotyicseszkije aszpekti szakralizacii monarha v Rosszii. In: Jaziki kulturi i problemi perevegyimosztyi. Moszkva, 1987. 62–63.

[114] *Naszonov A. Ny.*: Isztorija russzkovo letopiszanyija XI – nacsala XVIII veka. (Ocserki i isszledovanyija). Moszkva, 1969. 483–484.

[115] PSZRL. t. 36. cs. 1. 5.

Lavrentyjev textológiai vizsgálódásai szerint az „Új évkönyv" és az „1652-es gyűjteményes évkönyv" szibériai vonatkozású részei ugyanarra a protográfra vezethetők vissza, amit az utóbbi őrzött meg teljesebben.[116]

Közel állnak a „Rumjancev-évkönyv" alapváltozatához a *„Mazurin-évkönyv"* (1683 körül) azon sorai, melyek megörökítik Jermak győzelmét.[117] A 17. sz. végi gyűjteményes évkönyvek összeállítása során a pátriárkai kancelláriában azt a módszert követték, hogy előbb egy terjedelmes kresztomátiaszerű szerkesztményt készítettek, amit később az eszmei mondanivalónak alárendelve tendenciózusan lerövidítettek. A „Mazurin-évkönyv" ezt a végső munkafázist tükrözi.[118]

A külföldön nyomtatott könyvek szervezett beszerzése a 17. sz. közepén kezdődött Oroszországban. A technikai lebonyolítást a Követi Kormányszékre bízták. Az ügynökök főként Lwow és Lublin standjain vásároltak. Elsősorban latinul írt művek, de lengyel, cseh, holland, német, svéd, és olasz nyelvű kiadványok is kerültek a külügyi hivatal könyvtárába. A válogatás szempontja az volt, hogy a moszkvai kormány folyamatos képet nyerjen az ország határontúli megítéléséről.[119] Az orosz uralkodók közül elsőként Alekszej Mihajlovicsban merült föl az igény arra, hogy nyugat-európai színvonalú történeti összefoglalást készíttessen hazája és dinasztiája múltjáról. 1657-ben elrendelte az ún „Feljegyzések Kormányszéke" megszervezését, melyet személyes kancelláriájának felügyelete alá helyezett. A „történeti hivatal" vezetői hozzáférhettek a külügyi és más egyéb államigazgatási iratokon kívül a cári család magánarchívumához is.[120] A kezdeményezés hamar kudarcba fulladt a szakértelem hiánya, a másolók elégtelen létszáma, és az intézmények érdektelensége miatt. Fjodor Gribojedov, a Hadügyi Kormányszék egyik osztályvezetője (gyjak) megpróbált változtatni ezen a helyzeten.[121] Az 1660-as évek végére önszorgalomból elkészítette a „Fokozatok könyve" folytatását, amelyben a Rurik- és a Romanov-ház kontinuitása mellett érvelt.[122] Szibéria meghódításának témájáról azonban nem akadt elbeszélő forrása, ezért csak az ismert tény megállapításra szorítkozott: IV. Ivan birodalma Kazannyal, Asztrahannyal, és Szibériával gyarapodott.[123]

A *„Latuhini fokozatok könyve"* (Latuhinszkaja sztyepennaja knyiga) az 1670-es évek végén keletkezett a Volga partján álló zsoltovodszki Makarij-kolostorban Nyizsnyij-Novgorod közelében. Egyike a korabeli orosz történelmi összefoglalásoknak. Gribojedov alkotásával szemben, amit az uralkodó kegyesen magához vett, Tyihon archimandrita kompilációja széles körben ismertté vált a kortársak előtt.[124] A mű népszerűségében az is szerepet játszhatott, hogy a szerző szoros

[116] *Lavrentyjev A. V.*: i. m. 123–124.

[117] PSZRL. t. 31. Letopiszci poszlednyej csetvertyi XVII v. Moszkva, 1968. 142.

[118] *Szolodkin Ja. G.*: i. m. 116..

[119] *Baklanova Ny. A.*: Russzkij csitatyel XVII veka. In: Drevnyerusszkaja lityeratura i jejo szvjazi sz novim vremenyem. Moszkva, 1967. 173.

[120] *Pestics Sz. L.*: Russzkaja isztoriografija XVIII veka. cs. 1. Leningrád. 1961. 54–56.

[121] *Rubinstejn Ny. L.*: Russzkaja isztoriografija. Moszkva, 1941. 40–42.

[122] *Gribojedov F. A.*: Isztorija o carjah i velikih knyjazjah zemli russzkoj. In: Pamjatnyiki drevnyej piszmennosztyi. t. CXXI. Szankt-Petyerburg, 1896. XIII.

[123] Uo. 24–25.

[124] *Muravjova L. L.*: O szpiszkah Latuhinszkoj sztyepennoj knyigi. In: Arheograficseszkij jezsegodnyik za 1964. Moszkva, 1965. 85.

kapcsolatotban állt Fjodor Alekszejevics cár (1676–1682) környezetével.[125] A „Latuhini fokozatok könyve" Szibéria meghódítására vonatkozó fejezete több forrásmunkából táplálkozott. Ezek sorában találjuk az „Új évkönyv", a „Jeszipov-évkönyv", az „1652-es gyűjteményes évkönyv" szövegét, valamint — Alekszandr Lavrentyjev véleménye szerint — a „Szibériai állam új földjeinek leírása" című elbeszélést.[126]

A *„Szibériai állam új földjeinek leírása arról, hogy mely időben és milyen módon jutottak az orosz államnak, és milyen e föld fekvése"* c. munka megszületését Alekszandr Andrejev 1686-ra datálta, a szerzőséget pedig a Követi Kormányszék egyik vezető beosztású hivatalnokának, Nyikifor Venyjukovnak tulajdonította, aki egy Kínában járt küldöttség tagjaként 1686/87-ben keresztülutazott Szibérián.[127] A szöveg számos olyan epizódot tartalmaz, mely az uráli és a szibériai folklórból származik. Az egyik ilyen történet szerint Sztroganov, a gazdag „muzsik" halálosan megrémült a birtokára váratlanul betoppant kozákoktól, és vagyonát féltve rávette őket, hogy vonuljanak inkább a Szibériai Kánság ellen: „És te Jermak atamán, a társaiddal állj a nagy uralkodó szolgálatára... Ioann Vaszilijevics jóságos, látva szolgálatod megbocsátja vétkedet, neked és társaidnak elengedi bűnötök".[128] Venyjukov műve szinte ismeretlen maradt az orosz közönség előtt, ám annál nagyobb népszerűségre tett szert a nyugat-európaiak körében. Holland fordítását Nicolaas Witsen már 1692-ben közölte könyvének első kiadásában[129], a Moszkvában élő külföldiek pedig Ernst Gottlieb von Berge német nyelvű kéziratában (1695/98) olvashatták. [130]

A Jermak személyéhez kapcsolódó néphagyomány helyi színfoltokkal gazdagodott Oroszország tengermelléki területein is. Innen, Pomorjéből indult a legtöbb áttelepülő az Urál-hegység ázsiai oldalára a 17. század folyamán. Egy szolvicsegodszkajai évkönyv szerint Makszim Sztroganov azért hívta birtokára az atamánt, hogy igénybe vegye segítségét a családon belüli torzsalkodásokban.[131] A Pinyega folyó vidékéről (arhangelszki terület) származik a korszakból ismert egyetlen kódex, melyet paraszti közegben forgattak.[132] Egyebek mellett tartalmaz egy Szibéria meghódításáról szóló rövid elbeszélést is. Fabulája szerint az egykori útonállók hőstettük árán elnyerték a cár kegyét és bocsánatát.[133]

[125] *Lavrentyjev A. V.*: i. m. 132.

[126] Uo. 140.; Alekszandr Lavrentyjev állítása szerint a „Szibériai állam új földjeinek leírása" c. mű nem keletkezhetett 1686-ban, amint azt Alekszandr Andrejev (és nyomában általában a szakirodalom) véli, így a szerző személye sem lehet Nyikifor Venyjukov.

[127] *Andrejev A. I.*: Ocserki. Vip. 1. 69.

[128] *Szibirszkija letopiszi*. 369.

[129] A földrajzi érdeklődésű tudós amszterdami polgármester, Nicolaas Witsen (1641–1717) „Noord en Oost Tartaryen" c. művének átdolgozott második (1705), illetve harmadik (1785) kiadásából kimaradt az 1692-es megjelenés első része, amely bevezetést nyújtott a kötetben szereplő országok történelmébe. A Szibéria meghódítására vonatkozó elbeszélések azonban az 1785-ös kiadásban is helyet kaptak. In: Andrejev A. I.: Ocserki. Vip. 1. 71., 82., 88. o.; Zinner E. P.: Szibir v izvesztyijah zapadnojevropejszkih putyesesztvennyikov i ucsonih XVIII veka. 1968. 10–23., 33.

[130] *Andrejev A. I.*: Ocserki. Vip. 1. 71.; *Alekszejev M. P.*: i. m. XIII..

[131] A „Letopiszec sztarih let" vonatkozó sorait idézi *Romodanovszkaja Je. K.*: Sztroganovi i Jermak. In: Isztorija SZSZSZR. 1976/3. 131.

[132] *Szolodkin Ja. G.*: i. m. 143.

[133] *Kopanyev A. I.*: Pinyezsszkij letopiszec XVII v. In: Rukopisznoje naszlegyije Drevnyej Ruszi. (Po matyerialam Puskinszkovo doma). Leningrád, 1972. 79–80.

A *„Pogogyin-évkönyv"* keletkezésének körülménye és ideje erősen vitatott. Első közzétételekor a „Jeszipov-évkönyv" (1636) harmadik redakciójának tartották.[134] Jelena Gyergacsova-Szkop úgy vélte, hogy a tobolszki szerzetes krónikájának 1650/70-es években átdolgozott, rövidített változata.[135] Ruszlan Szkrinnyikov amellett érvelt, hogy az évkönyv a 17. sz. végén készült.[136] Jelena Romodanovszkaja hipotézise szerint a forrás 1621 és 1636 között született.[137] A „Pogogyin-évkönyv" 1987-es második kiadásakor szövegét az „alapszerkesztésű Jeszipov-évkönyv" után, önálló nyelvemlékként publikálták.[138] A datálásáról folytatott polémia lényege a textológiai elemzéssel szétválasztható rétegek eredete és hitelessége.

A „Pogogyin-évkönyv" koncepcionális szempontból az „Új évkönyv", valamint a „Jeszipov-évkönyv" között foglal helyet, és az utóbbihoz áll közelebb. Szerzője az előadás menetébe illesztett egy rövid utalást a kozákok volgai rablásaira, de nem használta fel azt a két toposzt,[139] melyek az „Új évkönyv" szemléletére tipikusan jellemzők, és Jermak csapatát emocionálisan is negatív megvilágításba helyezik. Sőt, a krónikás szerint a Kremlbe küldött levelükben a kozákok az „uralkodó embereinek" (goszudarevi ljugyi), azaz cári zsoldban harcoló katonáknak titulálták magukat.[140] A „Pogogyin-évkönyv" kompilátora — saját bevallása szerint — moszkvai évkönyvekre[141] és levéltári iratokra[142] támaszkodott munkája során. Kevéssé valószínű, hogy ne ismerte volna az „Új évkönyv" tendenciózusságát. Talán épp a hivatalos álláspont nem megfelelően árnyalt tolmácsolásával magyarázható, hogy a „Pogogyin-évkönyv" egyetlen másolatban maradt fenn.

A Szibériai Kormányszék beosztottjai 1696/97-ben összeállítottak egy ún. *„mérlegkönyvet"* (okladnaja knyiga), mely a hivatal mindennapos tevékenysége során szükséges, Szibériára vonatkozó legfontosabb információkat is tartalmazta, azaz egyfajta kézikönyvként szolgált.[143] Előszava röviden ismerteti Szibéria meg-

[134] Szibirszkija letopiszi. XXVIII.

[135] *Gyergacsova-Szkop Je. I.*: Iz isztorii lityeraturi Urala i Szibiri. 128.

[136] *Szkrinnyikov R. G.*: Rannyije szibirszkije letopiszi. In: Voproszi isztorii. 1979/4. 96–99.; Uő.: Szibirszkaja ekszpegyicija Jermaka. 37–60.

[137] *Romodanovszkaja Je. K.*: Pogogyinszkij letopiszec. (K voproszu o nacsale szibirszkovo letopiszanyija). In: Szibirszkoje isztocsnyikovegyenyije i arheografija. Novoszibirszk, 1980. 17–22.

[138] PSZRL. t. 36. cs. 1. 129–137.

[139] Az „Új évkönyv" szerint a rabló kozákok úgy menekültek a Volga vidékére kiküldött cári rendfenntartó erők elől „akár a farkasok" (aki volki). Az „Új évkönyvben" Jermak halálát és a szibériai hódítás átmeneti elvesztését az atamán felelőtlensége okozta, amikor éjszakára nem állított őrséget. Kucsum maga sem hitte el, hogy ellenfele ennyire elővigyázatlan. Visszaküldte egyik kegyvesztett emberét, aki ismételten meggyőződött róla, hogy az alvó kozákok tábora védtelen. A fenti két toposz a 17. sz. végén bekerült a „Jeszipov-évkönyv" kései (ún. bővített) szerkesztményeibe. Az interpolációk megbontották a „Jeszipov-évkönyv" eredeti koncepciójának és kompozíciójának egységét. In: PSZRL. t. 36. cs. 1. 20.; Az „Új évkönyv" és a „Jeszipov-évkönyv" ilyen értelmű összeolvadása tetten érhető az 1696/67-es „mérlegkönyv" előszavában is. In: Uo. 73.

[140] PSZRL. t. 36. cs. 1. 132.

[141] *„... piset pro to ingye v moszkovszkih letopiszceh"* In: Uo. 129.

[142] *„... kak ortye vzjati, tomu piszmo jeszty v Poszolszkom prikaze"* In: Uo. 137.

[143] A „mérlegkönyv" rögzítette a Szibériában szolgáló katonai és közigazgatási feladatokat ellátó személyek létszámát, illetményük és járandóságuk nagyságát, az áttelepített parasztok lélekszámát és beszolgáltatási kötelezettségeit, a bennszülöttek adóterheit, az egyéb jellegű állami bevételeket, illetve tartalmazta a 19 legfontosabb erődített település (gorod) földrajzi elhelyezkedésének és védműveinek leírását, a közlekedési útvonalakat. In: *Andrejev A. I.*: Ocserki. Vip. 1. 50., 127–128.;

hódításának történetét az „Új évkönyv" és a „Jeszipov-évkönyv" alapján.[144] A számszaki részt megelőző bevezető fejezetek között szerepel az 1673-ban készített térképrajz kísérőszövege, és néhány kivonat egy Kínáról szóló műből.

A „mérlegkönyv" különböző másolatokban fennmaradt példányait összevetve az „alapszerkesztésű Jeszipov-évkönyv" kései modifikációival Jelena Romodanovszkaja figyelemreméltó felfedezést tett. A 17. sz. utolsó negyedében keletkezett „specifikus összetételű" kronográfiák számos esetben olyan szövegváltozatot tartalmaznak Szibéria meghódításáról, amely nagyon közel áll a „mérlegkönyv" előszavához. A kutatónő azt a következtetést vonta le, hogy a „mérlegkönyv" és a kronográfiák vonatkozó részei közös protográfra vezethetők vissza, amely az „alapszerkesztésű Jeszipov-évkönyv" lerövidítésével készült. A Szibériai Kormányszék beosztottjai átvették a Jeszipov-évkönyv „kronografikus" változatát, majd beleszőtték az „Új évkönyv" sorait. A Romodanovszkaja által megvizsgált „specifikus összetételű" kronográfiák többségében az „Új évkönyvből" származó passzusok hiányoznak a „Jeszipov-évkönyv" átdolgozott változatából. Azon esetekben, amikor az „Új évkönyv" és a „Jeszipov-évkönyv" mégis összekapcsolódik, nem mutatható ki összefüggés a „mérlegkönyv" szövegével. Az „alapszerkesztésű Jeszipov-évkönyvet" tehát több változatban is átdolgozták 1696/97 előtt azzal a kifejezett szándékkal, hogy beillesszék az összorosz, illetve a világtörténelmet tárgyaló művekbe. E munkálatok idejét Jelena Romodanovszkaja az 1670/80-as évekre datálta.[145]

***

Az 1636 és 1687 között eltelt időszakból nem maradt fenn szibériai keletkezésű évkönyv, noha közvetett adatokból tudjuk, hogy a regionális „annalesek" készítésének hagyománya nem szakadt meg. Vaszilij Tatyiscsev közlése szerint birtokában volt egy „tobolszki évkönyv, melyet Sztankevics lovassági kapitány fogalmazott" valamikor 1645 előtt.[146] A forrás Tatyiscsev halálát követően elveszett.

Kornyilij érsek szibériai tevékenysége alatt (1665–1677) nagyszabású földrajzi, topográfiai, etnográfiai anyaggyűjtő munka folyt, mely különösen akkor kapott lendületet, amikor az egyházmegye 1668-ban metropólia rangjára emelkedett. Moszkva utasítására, Pjotr Godunov vajda felügyelete mellett 1667-ben elkészült Szibéria áttekintő térképrajza (csertyozs).[147] 1673-ban Kornyilij kezdeményezésére — szibériai vonatkozásaiban — kijavították és újraírták az orosz birodalmi térképrajz kísérőszövegének Tobolszkban őrzött példányát. Későbbi keletkezésű nyelvemlék részeként rekonstruálható egy feltehetően 1674–1677 között Kornyilij környezetében összeállított évkönyv.[148]

Romodanovszkaja Je. K.: O letopisznoj csasztyi Okladnoj knyigi Szibiri 1696/97 gg. In: Rukopisznaja tragyicija XVI – XIX vv. na vosztoke Rosszii. Novoszibirszk, 1983. 39.

[144] PSZRL. t. 36. cs. 1. 73.

[145] *Romodanovszkaja Je. K.*: O letopisznoj csasztyi Okladnoj knyigi. 43–45.

[146] *Andrejev A. I.*: Ocserki. Vip. 1. 195., 231–232.

[147] Szibéria első átfogó és kísérőszöveggel ellátott térképrajza 1626–1633 között készült. In: Andrejev A. I.: Ocserki. Vip. 1. 28–34., 40.

[148] *Dvoreckaja N. A.*: Szibirszkij letopisznij szvod. 35–37.

A tobolszki világi és egyházi adminisztráció egyre szorosabb együttműködése odavezetett, hogy a 17. sz. második felében fokozatosan kialakult egy sajátos inventárium, az ún. *„szibériai gyűjteményes évkönyv"* (szibirszkij letopisznij szvod). Különböző szerkesztésű másolatainak textológiai tanulmányozásával és forrástani elemzésével Nagyezsda Dvoreckaja foglalkozott.[149] A „szibériai gyűjteményes évkönyv" sajátossága abban rejlik, hogy az eseményeket évenként, de a tobolszki vajdák szolgálati ciklusainak keretébe foglalva regisztrálta. Tárgya az Urálon túlra kirendelt egyházi és világi vezetők tettei. Különösen nagy figyelmet szentelt olyan témaköröknek mint erődök és templomok építése, követjárások, az őslakosság pacifikálása, új területek és népcsoportok fölfedezése.

A „szibériai gyűjteményes évkönyv" fennmaradt legkorábbi darabja az 1687-ből származó *„Feljegyzések könyve"* (Knyiga zapisznaja). Ez a hivatali munkaanyag háttértájékoztatóként szolgált, historiográfiai funkcióval nem rendelkezett. Jermak haditettének csupán egyetlen mondatot szentelt.[150] Tobolszk alapítása kapcsán az alábbi sorok olvashatók benne: „A cárváros, Ó-Szibir helyett, az új vár, Toboleszk nyerte el az elsőséget és [ezért] székesnek hívják... Arról a cárvárosról, Ó-Szibirről, és a Szibirka folyócskáról az egész szibériai ország a verhoturjei Kőtől (az Uráltól – Sz. S.) a Lénáig, és a Daurok földjéig, és a tengerig Szibériának neveztetik".[151] A mongol nyelvcsaládhoz tartozó daur (dahúr) népcsoport a Silka, Arguny, Amur folyók partján élt. A 17. sz. közepétől került cári fennhatóság alá. A terület hovatartozása állandó vita tárgyát képezte az orosz és a kínai birodalom között, míg végül a nyercsinszki szerződés a mandzsu dinasztiának juttatta. A század elején Szibéria fogalma még csak az Ob-medencére terjedt ki, a század utolsó évtizedeiben már magában foglalta az Amur folyóval határos térséget is.

A „szibériai gyűjteményes évkönyv" második redakciója az ún. *„Golovin-féle szerkesztmény"* (Golovinszkaja redakcija szibirszkovo letopisznovo szvoda) Alekszej Golovin tobolszki vajdáról (1686–1690) kapta nevét. A főúr szibériai kormányzása időben egybeesett az orosz-kínai határtárvonal megállapításáról folytatott diplomáciai tárgyalásokkal. A moszkvai küldöttséget fia, Fjodor Golovin vezette.[152] A „szibériai gyűjteményes évkönyv Golovin-féle szerkesztménye" 1689-ben készült, a nyercsinszki békeszerződés aláírásának évében, a történtekkel szoros összefüggésben.[153] Szövege jelentős változásokon esett át ahhoz az állapothoz képest, amit a „Feljegyzések könyve" tükröz. A vajda kinevezését megelőző periódus bemutatását alaposan lerövidítették, a Golovin-éra eseményeit viszont tüzetesen tárgyalják benne. A megkurtított részben elhelyezett interpolációk (pl. a „Jermak-kozákok halottaskönyve" Kiprian-korabeli összeállításáról) segítségével ideológiai vezérfonalat szőttek a műbe. A krisztianizáció igazolta Szibéria inkorporálását az orosz államba.[154]

---

[149] Uo. 1–134.

[150] PSZRL. t. 36. cs. 1. 138.

[151] Uo. 139.

[152] Fjodor Golovin delegációja 1686 tavaszán haladt át Tobolszkon Kína felé, majd 1690 őszén ismét, ezúttal Moszkva irányába In: Uo. 221., 230.

[153] *Dvoreckaja N. A.*: Szibirszkij letopisznij szvod. 50., 115.

[154] Uo. 53., 55.

A szerkesztési munkálatokkal párhuzamosan Szavva Jeszipov szövegét is átdolgozták, majd összekapcsolták a „szibériai gyűjteményes évkönyvvel". Az átdolgozás az „Új évkönyv" szellemében történt. Jermak megítélését szinkronba hozták a hivatalos moszkvai koncepcióval. Ekkor kerültek a „Jeszipov-évkönyvbe" a szerzetes munkájának eszmeiségével ellentétes kiegészítések: a volgai rablásokról tudósító sorok, a cári csapatok elől menekülő kozákokat „farkasokhoz" hasonlító — negatív emocionális tartalmat hordozó — szókép, illetve az atamán felelőtlenségét hangsúlyozó epizód, amikor az alvó csapat táborát Kucsum egyik kegyvesztett szolgája kétszer is kikémleli anélkül, hogy azt a keresztény harcosok észrevennék.[155] (Ez a mulasztás Jermak életébe és a szibériai hódítás átmeneti elvesztésébe került.) Az átdolgozott „Jeszipov-évkönyv" és a „szibériai gyűjteményes évkönyv" összekapcsolása Nagyezsda Dvoreckaja szerint arról tanúskodik, hogy a korabeliek már nem egyszerűen csak hivatali segédeszközt láttak az inventáriumban, de a szibéria történelem napjaikig tartó folytatását is.[156]

A „szibériai gyűjteményes évkönyv" harmadik redakciója, az ún. *„Nariskin-féle szerkesztmény"*, 1694-ben készült Tobolszkban, I. Péter cár közeli rokona, Andrej Fjodorovics Nariskin kormányzása idején (1693–1694). A „Jeszipov-évkönyv" ekkor kapta azt a végső formáját, melyet „bővített szerkesztményként" (Jeszipovszkaja letopisz raszprosztranyonnoj redakcii) ismer a szakirodalom. A bővítés főként stiláris elemekre korlátozódott, koncepcionális kérdéseket nem érintett. A tobolszki vajdák tevékenységét tükröző bejegyzések a Nariskin-korabeli eseményeket részletezték. A „Nariskin-féle szerkesztés" volt az utolsó redakció, amely során a „szibériai gyűjteményes évkönyv" teljes struktúrája módosult. A 18. század folyamán végrehajtott további kiegészítések alkalmával az 1694-ig terjedő rész és a bevezetésként hozzácsatolt „bővített szerkesztésű Jeszipov-évkönyv" szövege érintetlenül maradt. A „szibériai gyűjteményes évkönyv" ekkorra már elveszítette eredeti, hivatalos funkcióját, és a helytörténet iránti érdeklődést kielégítő historiográfiai alkotássá változott.[157]

***

Szemjon Uljanovics Remezov (1642–1720 után), Szibéria első világi történetírója a tobolszki lokálpatrióta literátus réteg legtehetségesebb tagjai közé tartozott. Szellemi fejlődését alapvetően meghatározták a családi hagyományok.

Nagyapját, Moiszejt 1628-ban száműzték az Urálon túlra. A kozák ötvenedest megbecsülték új lakóhelyén, gyorsan emelkedett a szolgálati ranglétrán. Szibériát következetesen „cárságnak", a különleges jogkörökkel fölruházott tobolszki vajdát „cárnak" titulálta. Élénken érdeklődött a Jermak-legendák iránt, kapcsolatot tartott az expedíció veteránjaival. Uljan nevű fia széleskörű „népies" műveltségre tett szert. Juraj Križanić,[158] aki 1661–1676 között Tobolszkban töltött

[155] Uo. 64.

[156] Uo. 115.

[157] Uo. 116.

[158] *Juraj Križanić* (1618–1683) horvát szerzetes tudós és misszionárius, a katolikus és ortodox egyház uniójának, a szláv népek egységének elkötelezett propagátora. Eszméinek népszerűsítése érdekében előbb Ukrajnába (1659), majd Oroszországba utazott (1660). Tobolszki száműzetése alatt

számkivetése idején rendszeresen vendégeskedett a Remezov-famíliánál, „asztrológusnak" és „jövendőmondónak" nevezte a sztrelec századost.[159]

Szemjon Remezov prémadó-beszedéssel kezdte karrierjét, földmérőként és városépítőként folytatta, térképrajzolóként fejezte be. Közben freskókat és ikonokat is festett. Érdemei elismeréseként 1712-ben tobolszki nemesi rangot kapott. Szenvedélyesen szerette szülőföldjét. A megbízatásaival együttjáró gyakori utazgatások során néprajzi ismereteket, helytörténeti adatokat gyűjtött. Szolgálati célú traktátusai mellett ismertek irodalmi próbálkozásai, elsősorban az ún. „Remezov-évkönyv".

A *„Remezov-évkönyvet"* (Remezovszkaja letopisz) 1734-ben Gerhard Friedrich Müller megvásárolta a szentpétervári akadémiai könyvtár számára.[160] Ettől kezdve egy sorban tartották számon az ún. „szibériai évkönyvekkel".

A szerző illusztrációival díszített manuscriptum eredeti címe „Szibéria története" (Isztorija Szibirszkaja), de lapjai közé egy másik szöveg fragmentumait is beragasztották, mely a *„Kunguri évkönyv"* (Letopisz Szibirszkaja kratkaja Kungurszkaja) elnevezést viseli. Alekszandr Andrejev szerint a „Remezov-évkönyv" 1696/97 körül, a betoldás 1730–34 között keletkezett.[161] Jelena Gyergacsova-Szkop bizonyos értelemben a Remezovok „családi" vállalkozásnak tekintette a krónikát, s összeállítását 1689/90 elé datálta, amit Leonyid Goldenberg megcáfolt.[162] Ruszlan Szkrinnyikov arra a következtetésre jutott, hogy a szövegek egyazon személy szellemi termékei, bár a kézírások eltérőek.

Az 1703-as, Kungurba vezető szolgálati útja alkalmával Szemjon Remezov birtokába jutott egy helyi keletkezésű évkönyv, mely a kozákok szibériai hadjáratával kapcsolatos eseményeket az uráli folklór szellemében tárgyalta. „Szibéria története" nagy vonalakban már készen állt, amikor szerzője a kunguri lelet hatása alá került. Előbb interpolációkkal kiegészítette, majd a „Kunguri évkönyvből" származó egész bekezdéseket illesztett a szövegébe. Ekkor került bele a másik cím is. Az alkotás elhúzódó, bonyolult folyamatának időkereteit Szkrinnyikov az 1690-es évek és az 1710-es évek közé helyezte.[163]

---

történeti, politikaelméleti, teológiai, grammatikai munkákat írt. Alekszej Mihajlovics cár halála után, 1677-ben Hildebrand von Horn dán diplomata közbenjárásának köszönhetően távozhatott Moszkvából. Vilnában telepedett le, ahol elkészítette „Historia de Sibiria" c. művét. A latin nyelvű kézirat egyik példányát Jan Sobieski lengyel királynak (1680), a másikat „kiszabadítójának" adresszálta (1681). A szöveg eljutott Nicolaas Witsenhez is, aki részleteket közölt belőle. In: Alekszejev M. P.: i. m. 445–448., 552–555., 565–566.; Krizanic „Szibéria története" a 19. századig ismeretlen maradt az orosz kutatók előtt. Interpretációjában a Jermak-expedíció eseményei összecsengenek a „Remezov-" és a „Kunguri-évkönyv" folklorisztikus epizódjaival. Egyedülálló a IV. Iványhoz eljuttatott kozák üzenet parafrázisa: *„ha a cár megbocsátja elkövetett bűneiket és megküldi a szükséges segítséget, akkor egy új országot szereznek neki"*. (Historia de Sibiria. In: Szibir v XVII veke. Szerk.: A. [A.] Tyitov. Moszkva, 1890. 122., 167.)

[159] *Goldenberg L. A.*: Szemjon Uljanovics Remezov – szibirszkij kartograf i geograf (1642- poszle 1720). Moszkva, 1965. 7–30.; Uő.: Izograf zemli szibirszkoj. Zsizny i trudi Szemjona Remezova. Magadan, 1990. 398.; *Gyergacsova-Szkop J. I.*: Iz isztorii lityeraturi Urala i Szibiri. 5–15.

[160] *Miller G. F.*: Isztorija Szibiri. t. I. 189.

[161] *Andrejev A. I.*: Ocserki. Vip. 1. 255., 258.

[162] *Gyergacsova-Szkop J. I.*: Iz isztorii lityeraturi Urala i Szibiri. 18., 21–27.; *Goldenberg L. A.*: i. m. 16–17., 119–120.

[163] *Szkrinnyikov R. G.*: Szibirszkaja ekszpegyicija Jermaka. 71–74.

A „Remezov-évkönyvet" műfaji szempontból Jelena Gyergacsova-Szkop vizsgálta. Felhívta a figyelmet a kompozíció eklektikus jellegére: az első rész a Szibériai Kánság elfoglalásának kronológikus előadása az eseményeket kísérő csodák és égi jelek bemutatásával, míg a második a tett dicsőítése bibliai és hagiografikus párhuzamokkal.[164] Remezov morális és filozófiai tanulságokat fogalmazott meg, Jermakot mintegy példaként állította a hatalmat gyakorlók elé.[165] Gyergacsova-Szkop érvei szerint a „Remezov-évkönyv" nem történetírói alkotás, hanem sajátos keveréke a hagiográfiának, illetve a mondai elemekkel átszőtt, évkönyvszerű formában előadott történelmi elbeszélésnek.[166] Remezov bizonyos kritikával kezelte ugyan forrásait, de nem hivatkozott rájuk a lapszéleken (mint pl. a — többek közt — kútfőként használt „Szinopszis"), és arra sem törekedett, hogy kifejezésre juttassa saját álláspontját az események értékelésével kapcsolatban, miként azt Vaszilij Tatyiscsev tette az „Orosz történelem" (Isztorija Rosszijszkaja) alapszövegéhez fűzött megjegyzéseiben.[167]

Szemjon Remezov teljesítménye valóban avíttnak tűnik, ha a korabeli orosz (különösen, ha az európai) történetírás általános színvonalához hasonlítjuk. Remezov autodidakta literátus volt, a birodalom perifériáján élt, ahol az egyház sokkal egyöntetűbben uralta a kultúrát. Jelena Romodanovszkaja kutatásai azt igazolták, hogy a 17. századi Szibériában közkézen forgó művek sorában — a liturgikus és teológiai témájú könyvek után — a hagiográfiák alkották a legnagyobb csoportot.[168] A szentek életéről szóló írások, melyek középpontjában az ember mint idealizált hős állt, a belletrisztika szerepét is betöltötték.[169] A „szibériai gyűjteményes évkönyv" nariskini redakciója (1694), a tomszki típusa (1707), az „akadémiai szerkesztése" (18. sz. közepe) egyaránt „történelemnek" („Isztorija o Szibirsztyej zemli")[170] nevezi Jeszipov alkotását. A „Remezov-évkönyv" keletkezésének idején orosz Szibéria „történelme" csak a szájhagyomány és a „Jeszipov-évkönyv" formájában létezett. Szemjon Remezov éppen e két forrástípus elegyítésének módszerével kísérletezett, hogy írásba foglalja személyes üzenetét: a múlt arra int, hogy a barbárság csak összefogással, a keresztényi hitelvek gyakorlásával győzhető le egy olyan vezető irányítása alatt, aki igényli és hallgat a bölcs tanácsokra.[171] A „Remezov-évkönyv" szerzői címe („Szibéria története") arra enged következtetni, hogy alkotója az erkölcsi nevelésben látta a historikus művek feladatát. Remezov nem volt „tudós" történetíró, sem a szó mai, sem a 17–18. századi értelmében, de alkotása a „történeti" irodalom része, annak is szánta, és a kortársai is így fogták fel. Ennek alapján joggal tekinthetjük őt „történetírónak" is.

Szemjon Remezov az orosz kultúra szekularizálásának idején, a régi és az új éra határmezsgyéjén élt. Ruszlan Szkrinnyikov véleménye szerint a lázas alkotói útkeresésének és világnézeti fejlődésének jele, hogy a kezdetben tisztán ha-

[164] *Gyergacsova-Szkop J. I.*: Iz isztorii lityeraturi Urala i Szibiri. 33., 35–36.
[165] Uo. 39–41.
[166] Uo. 29–33.
[167] Uo. 34., 85.
[168] *Romodanovszkaja J. K.*: Russzkaja lityeratura v Szibiri. 15–17.
[169] Uo. 17.
[170] PSZRL. t. 36. cs. 1. 231., 301., 356.
[171] Szibirszkija letopiszi. 362–366.

giografikus jellegű művét a „Kunguri-évkönyvre" támaszkodva megkísérelte laicizálni. Az interpolációk, majd egész fejezetek betoldása megbontotta az eredeti kompozíció eszmei konzisztenciáját.[172]

Szibéria meghódításának koncepciója a szerkesztés bonyolultsága miatt sikerült ellentmondásosra. A mű alapgondolata a „Jeszipov-évkönyv" szellemében fogant. Jermak krisztianizációs küldetését hangsúlyozta és az orosz szentekhez tette őt hasonlatossá. A „Kunguri-évkönyv" profán részletei viszont szokványos zsákmányszerző portyának láttatják a történteket. Sem az egyik, sem a másik megközelítésben nem jut kezdeményező szerep az államnak vagy a Sztroganovoknak. A „Remezov-évkönyv" végkicsengése harmonizál a vele egykorú „bővített redakciójú Jeszipov-évkönyv" ambivalens koncepciójával, de mindkét irányban (a megtért haramiavezér „Isten kiválasztottja", illetve Jermak „hús-vér" népi figura) elmélyíti a főhős ábrázolását: az első esetben vallásos retorika, a másodikban életszerű részletek közbeiktatásával.

A „Remezov-évkönyv" kései keletkezésű elbeszélő forrásként jelentős hatást gyakorolt a Jermak-expedíció történetével foglalkozó szakirodalomra.

1708-ban I. Péter kívánságára megbízták Fjodor Polikarpovot, a moszkvai nyomda nagy műveltségű igazgatóját, hogy írja meg Oroszország történetét. A mű 1716-ra elkészült, de nem nyerte el az uralkodó tetszését, és kiadatlan maradt. Vele egy időben (1715 körül) Alekszej Mankijev, az orosz birodalom svédországi követének személyi titkára is kísérletet tett egy összefoglalás elkészítésére. *„Az orosz történelem magva"* (Jadro Rosszijszkoj isztorii) c. munkája 1770-ig kéziratban terjedt,[173] akkor Gerhard Friedrich Müller fáradozásának köszönhetően kinyomtatták. A IV. könyv harmadik fejezete tárgyalja Kazany, Asztrahany, és Szibéria meghódítását. Mankijev mintegy szintetizálta a 17. században e tárgyban fölhalmozott, folklorisztikus elemekkel átszőtt ismereteket:

„A doni szabad kozákok atamánjukkal, Jermakkal kivonultak a Volgára, ahol nagy csőcseléket alkotva, raboltak és fosztogattak... Ioann Vasziljevics cár seregeket küldött ellenük... Jermak meghallván, hogy közelednek a moszkvai ezredek... fölkerekedett... és a Káma folyóhoz ment... ahol a Sztoganov urak laktak... Sztroganov a kozákok jöttétől megrettenve, nehogy tönkretegyék... rábeszélte őket, hogy vonuljanak a Szibériai cárság ellen, hódítsák meg a Moszkvai birodalom és az uralkodó dicsőségére, s ezzel... bűnüket jóvá téve az uralkodó haragját elvegyék. Így hát Sztroganov mindenfélével ellátta Jermakot és útjára bocsátotta... Szibir bevétele után, Jermak... elküldte Groza atamánt és néhány kozákot, hogy vigyék meg a jó hírt az uralkodónak, de már Ioann Vasziljevics cár halála után érkeztek..."[174]

***

[172] *Szkrinnyikov R. G.*: Szibirszkaja ekszpegyicija Jermaka. 73–75.

[173] „E nyomtatásban a nyájas olvasó elé tárt könyv, „Az orosz történelem magva", a hon történelmét szeretők előtt már régóta ismert. Erről tanúskodik a számos könyvtárban megtalálható és gyakori másolata." (G. F. Müller előszava) In: Jadro Rosszijszkoj isztorii, szocsinyonnoje blizsnyim sztolnyikom i bivsim v Svecii rezigyentom, knyaz Andrejem Jakovlevicsem Hilkovim, v polzu roszszijszkovo junosesztva, i dlja vszeh o rosszijszkoj isztorii kratkoje ponjatyije imety zselajuscsih. Szankt-Petyerburg, 1770. I.

[174] Uo. 205–208.

A „históriás ének" (isztoricseszkaja pesznya) virágkora Oroszországban a 16. sz. közepére – 17. századra tehető. Ez az elbeszélő népköltészeti alkotás a hősi ének (bilina) tág időkeretével és általános formáival szemben konkrét történelmi eseményhez, személyhez, helyszínhez kötődött, cselekménye azonban a fantázia szüleménye volt, egyes részleteiben pedig túllépett a történelmi hitelesség határain. A Jermak-ciklus elsősorban a kozákok lakta periférián, a Don, az Alsó-Volga, a Tyerek, az Urál, és Nyugat-Szibéria vidékein terjedt el, de ismerték Észak- és Közép-Oroszországban, valamint a Volga középső folyásánál fekvő tájakon is.[175]

A ciklus legnépszerűbb szüzséjében Jermak beszédet mond a kozák tanács előtt. Keresi a kiutat a hatalommal kialakult konfliktushelyzetből. Az egyik változatban azt javasolja, hogy meneküljenek a „szabad földekre" (Tyerek, Kuma), ahol a csapat elrejtőzhet a cári sereg elől. A másikban arra buzdítja társait, hogy engeszteljék ki az uralkodót Szibéria meghódításával. A hadjárat részleteiről azonban semmit sem tudunk meg.[176] A káni székhely bevételéről mindig csak jövő időben esik szó.[177]

Az egyetlen kivétel a Kirsa Danyilov-féle kötetből ismert *„Jermak elfoglalta Szibériát"* (Jermak vzjal Szibir) c. darab. Sajátossága abban rejlik, hogy két különböző műfajhoz tartozó komponensből áll. A históriás ének egy regeszerű elbeszélésben folytatódik. A verses és a prózai forma együttesen alkotja a kompozíciót.[178] Az előbbi a hadjárat okát és az uráli átkelést, míg az utóbbi a Szibériában, illetve Moszkvában történt eseményeket adja elő.

A kézzel írt daloskönyv feltehetően az 1740–1760 közötti időkben, valahol Nyugat-Szibéria déli körzeteiben készült.[179] Borisz Putyilov szerint „Kirsa Danyilov", akinek kiléte ismeretlen, csupán lejegyezte a Jermakról hallott énekeket. Előzetes és átgondolt terv nélkül illesztette őket a gyűjteményébe.[180] Ezzel szemben Alekszandr Gorelov arra a következtetésre jutott, hogy a kötet a 18. sz. elején keletkezett egy szibériai vándorénekes (szkomoroh) keze alatt, aki tudatosan válogatta össze és folyamatosan csiszolta repertoárját. A Jermak-ciklus itt szereplő darabjainak egymás mellé helyezésével Kirsa egy poetikus életrajzi „trilógiát" alkotott. (Ennek része a „Jermak elfoglalta Szibériát".) A trilógia alapanyagát az uráli és a Tobol-menti folklórból merítette.[181]

A „Jermak elfoglalta Szibériát" c. mű többrétegű. Különböző időben és másmás helyen született népköltészeti alkotások összeolvadásából jött létre valamikor 1630 után. A prózai rész elmeséli, hogy „Koromisev"-nek hívták a „perzsa" követet, akinek meggyilkolása miatt a kozákok Szibériába menekültek, ahol Jermak a „Jenyiszej" folyóban lelte halálát a koti tatárokkal vívott küzdelemben.[182] Ivan

[175] Russzkoje narodnoje poetyicseszkoje tvorcsesztvo. t. I. Moszkva – Leningrád, 1953. 325.

[176] Uo. 328.

[177] Uo. 329.

[178] Drevnyije rosszijszkije sztyihotvorenyija, szobrannie Kirseju Danyilovim. 2-je izd., dop. Moszkva, 1977. 68–71.

[179] Uo. 373–374.

[180] *Putyilov B. Ny.*: K voproszu o szjuzsetnom szosztave i isztorii szlozsenyija peszennovo cikla o Jermake. In: Voproszi izucsenyija russzkoj lityeraturi XI–XVII vekov. Moszkva – Leningrád, 1958. 46.

[181] *Gorelov A. A.*: Trilogija o Jermake iz szbornyika Kirsi Danyilova (polemicseszkije zametki). In: Russzkij folklor. Matyeriali i isszledovanyija. t. VI. Moszkva – Leningrád, 1961. 344., 358., 372–375.

[182] Drevnyije rosszijszkije sztyihotvorenyija. 70–71.

Karamisev bojár, a cár megbízottja valóságos személy volt. 1630-ban ölték meg a doni kozákok.[183] A Jenyiszej vidékén egy másik Jermak nevű atamán tevékenykedett, Jermak Osztafjev, aki 50 fős csapata élén a koti tatárok szállásterületén 1628-ban erődött épített.[184] A verses rész azon epizódja, mely „Grigorij Grigorjevics Sztroganovnak" az expedíció előkészítésében játszott szerepére utal, igen közel áll az uráli néphagyományt tükröző „Kunguri-évkönyvhöz".[185] (A kozákok mindkettőben „zsákmányolták", nem pedig „kapták" a portyához szükséges készleteket).

A Jermak-ciklus „szibériai" dalaiban a kibékülés óhaja a cári hatalommal már a kozákok útnak indulása előtt megfogalmazódik[186] A „Jermak elfoglalta Szibériát" c. alkotásban viszont az atamán nem a kánság feldúlására, hanem a Sztroganov-birtok „meglátogatására" invitálja társait, és csak Kucsum fogságba ejtése után fordul a trónhoz. Jermak akkor Moszkvába zarándokol, ahol térdre borul a cár előtt. Hőstette kiengeszteli az uralkodót. IV. Iván megjutalmazza az egykori rablóvezért és megbízza, hogy térjen vissza Szibériába összegyűjteni a kincstárnak járó adót. Jermak a feladat teljesítése során egy szerencsétlen baleset következtében leli halálát. (A küzdelem hevében a Jenyiszejbe fullad.) Idealizált figurája példát mutat a társadalomba integrálódni kívánó kitaszítottak számára.

Kirsa Danyilov „repertoárja" még két kozák históriás éneket tartalmazott, melyek az észak-ázsiai orosz uralom kiterjesztésének állítottak emléket. Sem a „Szibéria peremén, a douri oldalon"[187] (Vo szibirszkoj ukrainye, vo Dourszkoj sztoronye), sem a „Szelenginszki kozákok hadjárata" (Pohod szelenginszkim kazakam)[188] nem vált ismertté az Urál európai felén.[189] Hiányzik belőlük az a szociális töltet és a „jó cár" illúzió, ami a Jermak-ciklus dalait oly népszerűvé tette. Az atamán alakja a népi hősök egész sorának nyitott utat az orosz folklórban. Sztyenka Razin népköltészeti ábrázolásának bizonyos elemei utóbb keveredtek a Jermak-hagyománnyal.

Szibéria meghódításának „demokratikus" koncepciója gyökeresen eltért a „hivatalostól". Teljességgel nélkülözte a krisztianizációs aspektust, passzív szerepre kárhoztatta a Sztroganovokat, hallgatott a vajdák közreműködéséről, viszont piedesztálra állította Jermakot. A hódítás sikere ebben a kontextusban a cár és a nép — bojárok feje fölött átnyuló — összefogásának köszönhető.

***

[183] *Putyilov B. Ny.*: i. m. 43.

[184] *Gorelov A. A.*: i. m. 371.

[185] Uo. 361., 364.

[186] *Putyilov B. Ny.*: i. m.: 42.

[187] Valóságalapja egy 1655-ben lezajlott ostrom. In: Drevnyije rosszijszkije sztyihotvorenyija. 451.

[188] Valóságalapja egy 1691-es sikertelen portya. In: Uo. 448.

[189] Drevnyije rosszijszkije sztyihotvorenyija. 374.; Dauria gazdagságáról a tájegység felfedezése után azonnal mendemondák kaptak szárnyra a kelet- és közép-szibériai telepesek körében. Ezek a híresztelések az Uráltól nyugatra nem terjedtek el. In: *Csisztov K. V.*: Russzkije narodnie szocialno-utopicseszkije legendi XVII–XIX vv. Moszkva, 1967. 292–294., 316.

A 16. sz. vége – 17. sz. folyamán Oroszországban öt különböző koncepció született Észak-Ázsia meghódításáról. Közülük egy-egy kül-, illetve belpolitikai célokat szolgált, hivatalos, illetve hivatalos jellegű állásfoglalás volt (követutasítások; „Új évkönyv"). A szibériai egyházmegye tekintélyét megerősíteni kívánó ábrázolás a providencializmus szellemében fogant („Jeszipov-évkönyv"). Partikuláris érdeket fejezett ki a szolvicsegodszkajai kereskedőház nézőpontja („Sztroganov-évkönyv"). A szociális konfliktusok idealisztikus megoldásának vágya tükröződött a néphagyomány reflexiójában („Jermak elfoglalta Szibériát").

Az említett koncepciók közül három a történeti irodalom részeként keletkezett csaknem azonos idősávban („Új évkönyv" – 1630 körül; „Jeszipov-évkönyv" – 1636; „Sztroganov-évkönyv" – 1630/40-es évek). A jelenség magyarázata két okra vezethető vissza. Egyrészt a történeti emlékezés paradigmaváltására, azaz a narratív műfajok fontosságának előtérbe kerülésére, másrészt Szibéria megnövekedett gazdasági-politikai súlyának felismerésére, amit a hatalmas országrész irányításának önálló kormányszékbe szervezése (1637) jelez. A három évkönyv együttesen, de nem egyenlő mértékben alkotta azt a fundamentumot, amelyre az észak-ázsiai konkvisztát bemutató kompilációk az elkövetkező évtizedekben támaszkodtak. A helytörténeti jellegű ismeretanyagban gazdag, ideológikus „Jeszipov-évkönyv", illetve a Romanov-ház érdekeit kifejező félhivatalos „Új évkönyv" vált a téma feldolgozásának mértékadó kútfőjévé. A bennük kifejtett két ellentétes szemlélet kezdetben párhuzamosan gyakorolt befolyást az évkönyv-irodalomra, majd az 1680/90-es években szinkretikus egységbe olvadt a moszkvai, valamint a tobolszki egyházi és világi hivatalnokok keze alatt („mérlegkönyv"; „szibériai gyűjteményes évkönyv"). A „Sztroganov-évkönyv" hatása csekély maradt. Nem került bele a kódexmásolási munkálatok fő áramlatába. Koncepcióformáló erőre tett szert viszont az a kétféle látásmód, melyet a történetíráson kívüli tényezők inspiráltak. A Követi Kormányszék doktrínája a moszkvai udvari évkönyvkészítés műhelyén keresztül éreztette hatását az „Új évkönyv"-típusú krónikarészletekben. A folklór színes epizódokkal gazdagította a Jermak-irodalmat, különösen az államigazgatástól és az egyháztól független kezdeményezésre született elbeszélésekben („Kunguri évkönyv"; „Szibériai állam új földjeinek leírása"). Külföldön az Urálontúl meghódításának nem hivatalos forrásokból származó „apokrif" változatai terjedtek (Massa, Reutenfels,[190] Križanić, Witsen, Berge, Ides[191]).[192]

A 17. sz. folyamán – 18. sz. elején a tradicionális társadalom és a középkorias műveltség válságának elmélyülésével megváltozott a múlt megörökítésének szociokulturális funkciója Oroszországban. A történetírásnak többé nem azt a sze-

[190] Jacob Reutenfels „De rebus Moschovitis" c. kompilációja 1680-ban jelent meg Padovában. A kurlandi nemes 1670–1672 között két évet töltött Moszkvában. Szerinte egy „haramia" hódította meg Szibériát maroknyi fegyveres élén, hogy kegyelmet nyerjen. In: Alekszejev M. P.: i. m. 383–388.

[191] Evert Isbrand Ides dán alattvaló az orosz udvar megbízásából Kínában járt (1692–1695). Útinaplójának Szibériára vonatkozó egyes részleteit németül 1696-ban, latinul 1697-ben publikálták. A teljes szöveget 1704-ben Witsen adta ki hollandul, saját szerkesztésében. In: Andrejev A. I.: Ocserki. Vip. 1. 83.; Ides az uráli szájhagyományra támaszkodva kommentálta Jermak és a Sztroganovok kapcsolatát. Sorait Gerhard Friedrich Müller tejességgel cáfolta. In: Miller G. F: Isztorija Szibiri. t. 1. 214.

[192] *Preobrazsenszkij A. A.*: U isztokov narodnoj isztoriograficseszkoj tragyicii v oszvescsenyii problemi priszojegyinyenyija Szibiri k Rosszii. In: Problemi isztorii obscsesztvennoj miszli i isztoriografii. Moszkva, 1976. 384.

repet tulajdonították, hogy dinasztikus és korporatív érdekeket legitimálva befolyásolja a kollektív emlékezést, hanem az individualizált irodalmi tevékenység[193] egyik formájaként fogták föl. Megjelentek az „auktorok" jegyezte művek. Szemjon Remezov erkölcsi intelmeket csomagolt Jermak hőstettének elbeszélésébe, Alekszej Mankijev hazája dicsőséges történetét írta meg. A megváltozott társadalmi igények és a nyugati kulturális hatás eredőjeként kialakuló újfajta „isztorija" még nem tekintette feladatának a viselt dolgok tudományos igényű rekonstruálását. Mintának a 16. századi humanista történetfelfogást választotta, amelybe a megkésett recepció miatt a korai felvilágosodás egyes elemei vegyültek.[194] A szerzők továbbra is prekoncepciók alapján dolgoztak attól függően, hogy miben látták mesterségük és a konkrét munka célját. (E szemlélet meghaladásának első — sikertelen — kísérlete Vaszilij Tatyiscsev nevéhez fűződik.)

Noha Jermak kalandjának színhelyei csak Kucsum kánságát és függő részeit foglalták magukban (az Irtis és az Ob vízgyűjtő területét) az atamán mégis úgy élt a köztudatban és úgy került be az auktorizált irodalmi történetírásba mint az Uráltól az Ohotszki-tengerig húzódó végtelen vadon meghódítója. Ennek módszertani (a kompilációk készítési technikájából adódó függés a rendelkezésre álló forrásoktól) és szemantikai (a földrajzi fogalom jelentéstartalmának folyamatos bővülése) okokon kívüli magyarázata is van. A tárgykörben született egyetlen elbeszélő mű sem rendelkezett olyan explicit és szuggesztív koncepcióval mint a „Jeszipov-évkönyv", mely a krisztianizációt tette vezérfonalává. A Gondviselés Jermakot választotta a misszió beteljesítésére. A küldetés eredményessége — mint befejezett tény — kizárta, hogy az egyház újabb „hősöket" emeljen be a normatizált történeti emlékezetbe. A kormányzat politikai kérdésnek, a helyi bürokrácia a hivatalvezetői érdemek megörökítése eszközének tekintette az évkönyvírást. Ez az attitűd nem engedett teret a jelentőségükben Jermakéhoz mérhető tetteket végrehajtott többi plebejus származású konkvisztádor (mint Pjotr Beketov, Jakutszk megalapítója, vagy Jerofej Habarov az Amur-vidék meghódítója) számára. A kéziratos „convolutus"-okban[195] Jermak lebilincselő történetéhez az uralontúli helyőrségek alapításáról szóló száraz évkönyv-bejegyzések csatlakoztak azt a hamis benyomást keltve korabeli olvasókjukban, hogy egész Szibéria megszerzése az atamán érdeme.

A „Jeszipov-évkönyv" és az „Új évkönyv" koncepcionális közelítése azzal a szándékkal indult, hogy Észak-Ázsia elfoglalása beilleszthető legyen az orosz tematikával bővített világtörténetekbe („specifikus összetételű" kronográfiák). A szibéria tatár kánság szétzúzása egy sorba került a kazanyi és az asztrahanyi mohamedán államalakulat fölszámolásával (Fjodor Gribojedov). Kazany és Aszt-

[193] A 17. századi orosz vallásos műveltség és középkorias világi kultúra bomlási folyamatának belső mozgatórugóiról lásd *Zsivov V. M.*: Religioznaja reforma i ingyividualnoje nacsalo v russzkoj lityerature XVII v. In: Iz isztorii russzkoj kulturi. t. III. (XVII – nacsalo XVIII veka). Moszkva, 2000. 460–485.

[194] *Pestics Sz. L.*: i. m. 45., 49–51., 83–84.; *Robinszon A. Ny.*: Isztoriografija szlavjanszkovo vozrozsgyenyija i Paiszij Hilendarszkij (Voproszi lityeraturno-isztoricseszkoj tyipologii). Dokladi szovjetszkoj gyelegacii na V mezsdunarodnom szjezgye szlavisztov (Szofija, szentyjabr 1963.). Moszkva, 1963. 19–23., 28–29., 57., 71., 138–139.

[195] A „convolutus" több kódex szövege egy kötésben, vagy különféle témájú és műfajú írások összefűzött gyűjteménye. In: Knyigovegyenyije. Enciklopegyicseszkij szlovar. Moszkva, 1982. 284.

rahany megszerzése 1552-ben, illetve 1556-ban az első alkalmak voltak, amikor a moszkvai állam nem keleti szláv területeket inkorporált. Az Urálon túli birodalmi terjeszkedés krisztianizációs legitimációt kapott. A Jermak-expedíció témáját földolgozó, Szibérián kívül keletkezett elbeszélések elsősorban a „Jeszipov-évkönyv" krónikacsaládjához tartozó munkák ismeretanyagára támaszkodtak. Amikor a providencializmus korszerűtlenné vált — úgyis mint pusztán az irodalmi tradíciónak adózó kifejezési eszköz — végleg kiszorult a történetírásból. Helyét a hivatalos jellegű művekben („Új évkönyv"-típusú forrásrészletek) és a folklórban gyökeredző koncepció vette át.

Az újfajta („irodalmi") történetírás alapelveinek tisztázására tett kísérletek[196] Oroszországban a 17. sz. végén – 18. sz. elején egybeestek a „szibériai gyűjteményes évkönyv" funkcióváltozásával („történelmi tár"-ként való percipiálódásával) és a birodalom távol-keleti határainak konszolidálódásával (nyercsinszki béke). A párhuzamosan zajló folyamatok kölcsönhatása az észak-ázsiai birtokgyarapodás vonatkozásában odavezetett, hogy Jermak szerepének megítélése a köztudatban és az auktorizált történetírásban egyaránt hipertrofikus jelleget öltött. Mankijev mintegy szintetizálta a 17. században fölhalmozott tudást hazája történelméről. Szibéria meghódításának 18. sz. elejére kialakult „irodalmi" koncepciója egy hosszú és bonyolult szociokulturális fejlődés végeredménye lett.

RÖVIDÍTÉSEK

DAI	Dopolnyenyija k Aktam isztoricseszkim, szobrannim i izdannim Arheograficseszkoju komisszijeju
Izv. SZO	Izvesztyija Szibirszkovo Otgyelenyija
AN SZSZSZR	Akagyemii nauk SZSZSZR
PDSZ	Pamjatnyiki gyiplomatyicseszkih sznosenyij drevnyej Rosszii sz gyerzsavami inosztrannimi
PSZRL	Polnoje szobranyije russzkih letopiszej
TODRL	Trudi Otgyela drevnyerusszkoj litye raturi Insztyituta litye raturi Akagyemii nauk (Puskinszkij Dom)

196 „Előszó a történelemkönyvhöz" Fjodor Alekszejevics cár megbízására ismeretlen szerző tollából (1670-es évek vége – 1680-as évek eleje); „Rövid bevezetés a historiográfusok módján írt mindenféle történelembe" (1699); Alekszej Mankijev „Az orosz történelem magva" (1715); Ceasar Baronius „Annales ecclesiastici" (1588–1607) orosz kiadásának előszava (1719); Mauro Orbini „Il regno degli slavi" (1601) orosz fordításának előszava (1722). Áttekintésüket lásd Andrej Robinszon idézett tanulmányában.

Botlik Richárd

1526. OKTÓBER 19.

*(Adalékok Sárffy Ferenc győri várparancsnok jelentéséhez)**

II. Lajos (1516–1526) magyar király agnoszkálására nézve Sárffy Ferenc jelentése a leghitelesebb, és minden kétséget kizáró dokumentum. A győri várkapitány Brodarics István kancellárnak címzett jelentéséből kiderül, hogy a királyné őfelsége — II. Lajos özvegye, Mária — csak egy 12 főből álló lovaskíséretet kért Sárffytól, Czettrich védelmére.[1] Mária rendelkezése szokatlan volt, hiszen az ügy — ahogy azt Sárffy a jelentésének elején megítélte — nagyobb szabású annál, mintsem hogy Czettrich Ulrik királyi kamarás azt minden szempontból megfelelően elvégezhesse. Sárffy Ferenc — akit saját bevallása szerint Mária kihagyna az agnoszkálás szomorú, de megtisztelő feladatából — nem akarta katonáira bízni az ügyet, és személyesen kívánt jelen lenni a királyi holttest felkutatásánál.[2]

Sajnos — a dokumentum hibás datálásából kifolyólag — Sárffy Ferenc jelentését számos bírálat érte a közgondolkodás részéről. Bartoniek Emma, a dokumentum fordítója 1526. december 14-re tette a jelentés keltezését, amely azonban több szempontból sem helytálló:

1. Mert a Sárffy jelentésében szereplő „napokban" („*His diebus*") határozó ellentmond december 14-ének. II. Lajost a mohácsi csatát követően, tehát 1526. augusztus 29-én érte a szerencsétlenség, és abszurd lenne azt feltételezni, hogy az agnoszkáló bizottság valamelyik decemberi napon szállt volna ki a helyszínre a király holttestét felkutatni.

2. Mert Sárffy Ferenc jelentése rendszerető ember jelleméről árulkodik, és ez összeegyeztethetetlen a decemberi dátummal. Ha októberben megtörtént az agnoszkálás, akkor Sárffy miért várt volna ennyi időt a jelentés elkészítésével? Semmiképpen sem azért, mert megfeledkezett feladatáról, vagy mert hallomásból úgy tudta, hogy Brodarics István egy tényszerű mohácsi visszaemlékezés írására készül — hiszen ez utóbbi csupán 1527 elején dőlt el.

*A rövid tanulmány a mohácsi csata 475. évfordulójának alkalmából készült.

[1] „His diebus Serenissima Reginalis Maiestas Udalricum Czetricz cum quibusdam aliis servitoribus suis fidelibus, ac litteras ad me miserat, mandaveratque, ut ipsi Czetricz pro requisitione corporis Maiestatis regiae, Domini nostri gratiosissimi, felicis memoriae, proficiscenti *duodecim equites* [kiemelés a szerzőtől, B. R.] meos dare, ac cum ipso in eum locum mittere deberem." *Pray, Georgius:* Annales regum Hungariae. Pars V. Bécs, 1766. 121. Vö. Acta Tomiciana (továbbiakban AT.) VIII. CXCI. (Copia literarum Praefecti arcis Iaurinensis. Corpus Ludovici, Regis, inventum et sepultura facta.) 227.; Mohács Magyarországa. Báró Burgio pápai követ jelentései. Ford.: *Bartoniek Emma* Napkelet könyvtára 12., Budapest 1926. 145.; újabban: Mohács emlékezete. (továbbiakban: Me.) Szerk.: *Katona Tamás* Magyar Helikon, Budapest 1976. 96.

[2] „Quamvis hoc tam arduum negotium Proceres regni Hungariae attingeret, ego tamen iuxta meae fidelitatis exigentiam, nolui Maiestati suae medio tantum familiarium, et servitorum meorum servitia exhibere, verum in persona mea propria cum eodem Czetricz ad hoc ipsum peragendum profectus sum." *Pray*: Annales i.m. 121. Vö.: AT. VIII. CXCI. 227. „Jóllehet ez a rendkívül fontos ügy Magyarország főuraira tartoznék, de azért én, ahogy köteles hűségem parancsolta, *nem akartam őfelsége rendelkezésére csupán házam népét és szolgáimat bocsátani* [kiemelés a szerzőtől B. R.], hanem magam személyesen utaztam el Czettrichhel e feladat teljesítésére." Me. 96.

3. Mert Sárffy Ferenc Brodarics István kancellárnak és szerémi püspöknek címezte a jelentést. Brodarics István azonban 1526. december közepén már semmiképpen sem tevékeny tagja a Ferdinánd-hű udvarnak. Brodarics 1527 áprilisában tájékoztatta a lengyel királyi udvart a közte és I. Ferdinánd közti végleges szakításról. A szakítás okát a nagyszerű humanista azzal magyarázta, hogy jellemével ellentétes a Habsburg uralkodó politikája.[3] Voltaképpen az udvartól való elhidegülés első jelentős oka a Brodarics személyét ért sérelemben keresendő, ugyanis a kancellár nem kapott meghívót a Komáromba hirdetett, majd november 30-án Pozsonyba áthelyezett, és december 17-én Ferdinándot magyar királlyá választó országgyűlésre. December 17-e után Ferdinánd voltaképpen leváltotta Brodaricsot azzal, hogy a kancellári tisztségbe a veszprémi püspököt, Szalaházi Tamást emelte.

4. Mert 1526. október 23-án Habsburg Ferdinándot a cseh országgyűlés Csehország királyává választotta meg. A cseh királyi címet korábban II. Lajos viselte, tehát a fent említett időpontig mindenképpen tisztázni kellett, hogy a magyar király valóban halott-e, s ennek legkézenfekvőbb megoldása az agnoszkálásban rejlett: abban a feladatban, amelyet azonban csak a török csapatok október eleji távozását követően lehetett háborítatlanul elvégezni. Kínos jogi procedúrát vont volna maga után, ha a bécsi udvar csupán a híresztelésekre épít, s Lajos esetleg a török veszély elhárulása után feltűnik a politikai porondon. A Habsburg udvar — a Szapolyai Jánossal való versenyfutása miatt — későbbiekben elkövetett jogellenes lépéséből[4] nem indokolt levezetni a cseh rendek kapkodását.[5]

5. Mert — és mind közül ez a legnyomósabb érv — Sárffy Ferenc *1526. október 19*-ére keltezte a Brodarics Istvánnak címzett jelentését. Ezt az adatot híven megőrizte az *Acta Tomiciana* gyűjtemény a szöveg részleges másolatában, és más források mellett a Bartoniek Emma 1926-ban megjelent fordításának alapját képező Pray már említett *Annales*c. műve egyaránt. Mindkettő egyezik a keltezést illetően: *„Ex arce Iauriensi, feria VI. post [fest.] Lucae, Evangelistae."*[6]

Magyarra fordítva: „A győri várból, Lukács evangélista ünnepét követő pénteken."

Szent Lukács evangélista ünnepe október 18-án van, ez a nap 1526-ban csütörtökre esett. Ebből következik, hogy az ünnep utáni péntek voltaképpen az ünnepet követő nap, vagyis 1526. október 19-e volt. Ellentétben Bartoniek Emma *Mohács Magyarországa* c. forráskiadványával, ahol 1526. december 14-e olvasható, s amelyet az 1976-ban, a csata 450. évfordulója alkalmából megjelent *Mohács emlékezete* c. kötet változatlanul felhasznált.[7]

Mi volt az alapja az egyébként kiváló fordító, Bartoniek Emma tévedésének? Lukács evangélista ünnepét összetévesztette Szent Lúcia, népiesen Luca napjával, melyet december 13-án ünnepelnek. Szerencsétlen módon mind Lukács, mind

[3] AT. IX. CIX. 111–112., uo. CXXIV, CXXV. 125–129.

[4] II. Lajos özvegye, Mária királyné — Báthory István nádor ellenjegyzésével ellátott — antedatált (október 9-ére szóló), alkotmányellenes meghívókat küldött szét az egyébként 1526. november 25-ére hirdetett országgyűlésre, azt a látszatot keltve, hogy már egy hónappal Szapolyai János előtt járnak a királyválasztás ügyében. *R. Várkonyi Ágnes*: Három évszázad Magyarország történetében 1526–1790. I. kötet. Korona, Budapest 1999. 27.

[5] Vö. *Nemeskürty István*: Ez történt Mohács után. Tudósítás a magyar történelem tizenöt esztendejéről 1526–1541. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1966. 48–50.

[6] AT. VIII. CXCI. 228., *Pray*: Annales i. m. V. 122.

[7] *Bartoniek*: i. m. 147., Me. 97.

Luca ünnepe csütörtöki napra esett 1526-ban. Bartoniek azt viszont figyelmen kívül hagyta, hogy az Olaszországban Santa Luciának, a latin nyelvben szintén Luciának nevezett szent nem azonos a latinban 'Luca'-nak becézett Lukáccsal, és semmiféle kapcsolatban nem állt a magyar nyelv Lucájával. Sárffy láthatóan konkretizálta, hogy kire gondolt 'Luca' kapcsán, nevezetesen: evangélista. Ha a magyarban Lucának hívott szent nevét akarta volna keltezésként megjeleníteni, nemcsak a 'Lucia', hanem — utalva a 4. században vértanúhalált halt szent szimbólumára — a 'virgo' — tehát szűz — jelzőt is használta volna.

A történészek, a történelmi szakírók többsége nem esett bele a dátumfeloldás eme csapdájába. Bartoniek kortársa, Gyalókay Jenő *A mohácsi csata* c. tanulmányában helyesen október 19-ére datálta Sárffy jelentését, Nemeskürty István már idézett vitaindító monográfiájában szintén pontosan valószínűsítette a győri várkapitány keltezését, s e szerzőkhöz hasonlóan Barta Gábor, Perjés Géza, majd Kiss Béla egyaránt október közepére tették II. Lajos agnoszkálásának lehetséges időpontját.[8]

Az agnoszkáló bizottság minden valószínűség szerint október közepén valóban végezhetett a királyi holttest felkutatásával. II. Lajos testét Székesfehérvárra vitte Sárffy és Czettrich, majd a városból visszatértek Győrbe, ahonnan Sárffy 1526. október 19-i dátummal ellátott jelentését Czettrich kézbesítette Pozsonyba a kancellár, Brodarics részére. A jelentéssel minden olyan — korábban született — híresztelést tisztázni lehetett, melyek a legkülönfélébb módozatokban szóltak II. Lajos haláláról: néhányan megesküdtek rá, hogy látták Lajost még a csatát követő napokban is, ismét mások szerint a csatában bátran harcolt, és a harcmezőn esett el, megint mások azt terjesztették, hogy a magyar főurak egy csoportja orvul meggyilkolta, de voltak olyan híradások is, melyek egy konkrét személy, Szapolyai János keze nyomát vélték a gyilkosságban felfedezni. Ezeket a különféle híradásokat félreérthetetlenül cáfolta Sárffy Ferenc jelentése. Az agnoszkáló bizottság vezetőjének, Czettrich Ulrik királyi kamarásnak, a szerencsétlenség szemtanújának a király holttestének megtalálásáig, és a jelentés részleteinek ismertetéséig senki sem hitt. I. Zsigmond (1506–1548) lengyel király, II. Lajos nagybátyja Habsburg Máriának, Lajos özvegyének írott levelében például kimondottan valótlannak tartotta Czettrich szóbeli beszámolójának részleteit,[9] s ez okból kifolyólag a lengyel udvar is felállított egy agnoszkáló bizottságot, Mikołaj Nipszycz követ vezetésével, aki viszont már csupán János koronázására érkezett meg Székesfehérvárra.[10]

Ami magának a jelentésnek a *tartalmát illeti*, az *Acta Tomiciana* gyűjtemény korabeli, részleges másolata és a Barto-

[8] *Gyalókay Jenő*: A mohácsi csata. In. Mohácsi emlékkönyv 1526. Szerk. Lukinich Imre. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest 1926. 252. Vö. *Nemeskürty*: i.m. 26–27., továbbá *Barta Gábor*: A Sztambulba vezető út (1526–1528). Magvető, Budapest 1983. 32–38. oldalak, *Perjés Géza*: Mohács. Magvető, Budapest 1979. 438–439. *Kiss Béla*: Vízbe fúlt, vagy megölték? 450 éves kérdések válaszra várnak. Mohács, 1978. 11.

[9] „Serenissima princeps etc. Quamvis significavit iam nobis Maiestas vestra per suum nuntium casum et interitum Serenissimi coniugis sui et nepotis nostri desiderantissimi [ti. II. Lajos, Zsigmond unokaöccse], tamen quia post adventum hic nostrum non cessant varii rumores de illius Maiestatis vita et quidem in dies magis invalescere, et, ut audimus, Maiestas vestra mittere dignata est Czetrzicz ad eum locum, in quo eius Maiestatem lapsam et extinctam referebat, perquisitum, an eius *relatio vera esset ne* [kiemelés a szerzőtől B. R.], quod alii constanter id negarent; mittimus hunc nuntium [ld. Nipszycz] ad invisendam Maiestatem vestram simul ac ut de iis, quae istic aguntur, certiores reddamur." AT. VIII. CLXXVI. 215.

[10] AT. VIII. CCII. 258–259., uo. CCVI. 262–263., AT. IX. XXII. 21–22., uo. XXIII. 22.

niek Emma fordításának alapját képező Pray: *Annales* c. művének Sárffyt idéző másolata közt van némi különbség. Ez pedig nemcsak a latin nyelv használatának eltérő jellegében — amely egyértelműen a pallérozott 18. századi szerző javára dőlne el —, hanem a szöveg értelmezésében is megmutatkozik.

Az első eltérés a jelentés azon részén tapasztalható, mikor Czettrich a király holttestét felismerve felkiáltott: „*hoc est regiae Maiestatis, Domini mei semper gratiosissimi certissimum corpus, flexisque genibus, cum lacrimis osculatus est.*"[11] Bartoniek Emma a következőképpen fordította: „Ez itten a király őfelsége, az én mindig legkegyelmesebb uram holtteste, ez egészen bizonyos! [— kiáltott Czettrich — B. R.] s térdre borulva, sírva megcsókolta."[12]

Az *Acta Tomiciana*-ban található, 1526-os részleges másolat ugyanezt tartalmazta, de nem tett említést arról, hogy a királyi kamarás érzelmei úgy nyilvánultak volna meg, hogy Czettrich megcsókolta a több hetes királyi holttest jobb lábát („*dextrum pedem*"), amely elsőként került elő a friss sírdomb („*sepulturam novam*") alól: „*hoc est regiae Maiestatis, domini mei semper gratiosissimi certissimum corpus*!"[13]

A másolatok közt meglévő második eltérés sem jelentős, ennek ellenére nem hagyható figyelmen kívül a jelentés értelmezésekor. „*Re cognita corpus effodimus, caput primum, et ora abluimus: pulcherrime per ea signa, quae regia Maiestas in dentibus ferebat, se esse indicavit.*"[14] A mondat magyar nyelven — Bartoniek alapján — ekképpen hangzik: „Minthogy így felismertük [ti. II. Lajos holttestét; B. R.], kiástuk a testet, először a fejét, aztán arcát lemostuk, és egész pontosan felismertük azokról a jegyekről, melyek őfelsége fogain voltak."[15] Míg az *Acta Tomiciana* gyűjteményben a következő olvasható: „*Effodimus caput primum et ora abluimus pulcherrime, per ea signa, quae regia Maiestas in dentibus gerebat, se esse indicavit.*"[16] A két másolat láthatóan eltér mind tartalmilag, mind szerkezettanilag, de nem ezek a tényezők okozták ennek a szövegrészletnek halványabb fordítását. Szöveghűbb fordításban a mondat olvasata: „Kiástuk először a fejet, és lemostuk annak legszebb részeit [ti. az arcát], a jegyeket, melyeket király őfelsége a fogain viselt, [s amely] őt híressé tette [ti. őfelsége fogazatának sajátosságaiból kiderült, hogy ő az]."

Salamon Henrik II. Lajos holttestének felismerése kapcsán jutott arra a következtetésre, hogy a jegyeknek „*közismerteknek kellett lenniük, ha Sárffy levelében egyszerűen csak utal rájuk, anélkül hogy közelebbről jellemezné őket; továbbá igen jellegzetesek, ha a tetemvizsgáló kamarás* [ti. Czettrich — B. R.] *éppen csak ezekről ismerte meg kétséget kizáróan a királyi hullát.*"[17] Salamon szerint II. Lajos retrognathia superior volt, és az ebből adódó „*vézna, fejletlen, infantilis, besüppedt felső*

[11] *Pray*: Annales i. m. V. 121–122.

[12] *Bartoniek*: i. m. 146.

[13] „Multa denique corpora diutinus versantes, regium corpus inter illa non reperimus, non longae sub quodam portu quandam sepulturam novam vidimus et quasi divino instinctu humatum corpus Maiestatis suae regie cognovimus. Accurimus omnes, ante omnes alios Cietricz unquibus suis terram cepit fodere, nos quoque similiter primum a parte pedum aperta sepultura dextrum pedem hominis sepulti Cietricz arripuit, aqua duorum pileorum diligentissime lavit, signumque, quod Maiestas regia in dextro pede habebat, deprehendit exclamavitque voce magna: „hoc est regiae Maiestatis, domini mei semper gratiosissimi certissimum corpus!" AT. VIII. CXCI. 228.

[14] *Pray*: Annales i. m. V. 122.

[15] *Bartoniek*: im. 146.

[16] AT. VIII. CXCI. 228.

[17] *Salamon Henrik*: Adalékok a magyar fogászat történetéhez. Fogorvosok Lapja, III. évf. 1941. április 25. 3. l.

állcsontján és fogsorán ismerte fel Czettrich kamarás a királyi tetemet."[18]

A két másolat közti harmadik — egyben utolsó, jelentős — eltérés a királyi holttest romlatlan, ép voltának megfogalmazásában rejlik. „*Absit adulatio, et Reverendissima Dominatio vestra credere dignetur, nunquam vidi corpus exangue hominis tam incorruptum, tamque non fastidiosum, et minus terribile. Nulla enim corporis Maiestatis suae pars corruptum, vel foeditatem aliquam habuit, nec minimum vulnerum, etiam in quantitate aciei acris, praeterquam exiguum in labiis.*"[19] Bartoniek Emma — ezúttal szöveghű — fordítása alapján magyarul a következők olvashatók: „Nem akarok hízelegni, de főtisztelendő uraságod [ti. a jelentés címzettje, Brodarics István — B. R.] kegyeskedjék elhinni nekem, hogy sohasem láttam emberi holttestet, mely enynyire épen megmaradt volna, ennyire ne lett volna undorító és ijesztő. Mert nem volt a felség testének legkisebb része sem feloszlóban, s nem volt rajta semmiféle seb, még egy tűszúrásnyi sem, csak egy egészen kicsike az ajkán."[20] Az *Acta Tomiciana*-ban található másolat tárgyalt részének első tagmondata még egyezik Pray *Annales* c. művének fentebb említett idézetével, a második tagmondat azonban eltér attól: „*Absit adulatio et Rma. Dtio. vra. credere dignetur, nunquam vidi corpus exangue hominis tam incorruptum tamque non fastidiosum et minus terribile, nulla enim corpus suae Mtis. Pars coruptionem aut foeditatem aliquam habebat, nec minimum vulneris etiam praeter unum exiguum in quantitate unius aurei.*"[21] Sárffy Ferenc jelentéséről készült ezen utóbbi másolat tehát nem szólt arról, hogy II. Lajos ajkán találtak volna az agnoszkáló bizottság tagjai szúrt sebet. Ellenben a holttesten „nem volt semmiféle seb, kivéve egyetlen kicsinyt, egy arany nagyságban." E másolat alapján azonban lehetetlen azonosítani Lajosnak azt a testrészét, ahol — a dokumentum értelmezése szerint — a nem tűszúrásnyi, hanem jóval nagyobb felületű — jóllehet nem halált okozó — sérülés bekövetkezhetett.

Már a tanulmány elején utaltam arra, hogy a magyar közgondolkodás részéről — valószínűleg a dátumfeloldás hibája nyomán — elterjedtek a Sárffy-féle jelentést kritizáló nézetek.[22] A modern világ emberének szemével azonban sosem szabad vizsgálni ilyen messzeségbe visszanyúló dokumentumot. Így semmi rendkívülit nem lehet abban a momentumban találni, mikor az agnoszkáló bizottság vezetője, Czettrich Ulrik királyi kamarás — bár Sárffy szerint a királyi holttest nem undorító, nem ijesztő, és rendkívül ép állagú, mégis — II. Lajost a hulla fogainak jellegzetes vonásairól azonosította. Sárffy egyrészt a körülmények okozta kiváló konzerválás előtt tisztelgett ily módon, másfelől pedig a szokásos udvariassági szabályokat sem kívánta áthágni.

Ha azonban Sárffy Ferenc jelentésének részletei sem győznének meg valakit, ez esetben segítségül hívható a már királlyá koronázott János (1526–1540) Krzysztof Sydłowiecki, lengyel kancellárhoz írott levele,[23] melyben az új uralkodó megerősítette az agnoszkáló bizottság

[18] A retrognathia oka lehetett phylogenezis, csökevényes fogazat (például nem 32, hanem esetleg 28 vagy 26 fogból álló állkapocs). Uo. 6. l.

[19] *Pray*: Annales i. m. V. 122.

[20] *Bartoniek*: i. m. 146.

[21] AT. VIII. CXCI. 228.

[22] Sajnálatosan éppen a mohácsi csata 400. évfordulóján megjelent tanulmány: *Neusiedler Jenő*: Mohács — Miként halt meg II. Lajos király? Zrínyi, Nagykanizsa 1926., vagy például újabban — *Szerémi György* hiteltelenségét is túlszárnyaló — *Kolozsvári G. Endre*: Lajos király három halála és négy temetése. Móra, Budapest 1989. c. monográfia.

[23] „Iohannes dei gratia Rex Hungariae etc. Spectabilis et Magnifice nobis sincere dilectae. Proximis diebus cum Optimates et Proceres huius regni nostri

által előadottak II. Lajosra vonatkozó részeit.

Az 1526. október 17-én, a tokaji várban tartott részországgyűlésen a — Szapolyai-párti — rendek ugyanezen év november 5-ére hirdettek királyválasztó országgyűlést Székesfehérvárra. A török kitakarodását követő hónapok legjelentősebb politikai eseményén a vártnál is több résztvevő képviseltette magát a rendek részéről. Az 1526 novemberében még igen szűk elitre támaszkodó Habsburg Ferdinánd tanácsadóinak első ijedtsége azonban csakhamar alábbhagyott, mikor lassacskán fény derült arra, hogy a magyar politikai elit a koronázási ceremónián mutatottaknál jóval megosztottabb, vagy némi vagyoni jellegű szolgáltatás fejében megosztható. Ebből is következik az a tény, hogy a János koronázásán megjelent rendeket nemcsak az aktus, és — a török Porta szemszögéből — a hódítóval packázó, nemzeti érzelmekkel telített hangulat, hanem az egykori uralkodó, az igen fiatalon elhunyt II. Lajos temetése is a koronázó városba vonzotta.

Szapolyai János birtokában volt minden lehetséges eszköznek, amely elősegíthette a koronázásához vezető jogi, és egyéb más vonatkozású utat. Nem kívánom részleteiben ismertetni azt a procedúrát, mely Jánost a magyar királyi címhez juttatta — hiszen számos kiváló tanulmány született már e kérdésben —,[24] csupán néhány pontot ragadnék ki a János

Hungariae in oppidum nostrum Thokay convenissent: Exque totius nobilitatis voluntate generalis congregatio regnicolarum nostrorum in civitate nostra Albae Regali in hunc diem tunc futurum decreta esset. Cumque ad condictum diem in civitatem nostram Albam Regalem ventum fuisset, atque ibi corpus Serenissimi olim Domini domini Ludovici Hungariae et Bohemiae etc. *Regis predecessoris nostri felicis reminiscensie* nuper e lime exicato iam gurgite, in quem incautus praecipitem se dederat, *effossum inque Ecclesia maiore honestissime depositum iaceret exanime, visum fuit nobis*, ut ante omnia praestantissimi principis funeri insta persolventur. Incubuimus igitur nihilminus humando funeri ipsius Serenissimi Domini Ludovici regis, nam fieri poterat, tabescentia iam pridem membra diutius super terrae fatiem conservari. Pro nostra igitur erga Serenissimam Maiestatem fide et observantia, atque sincero veroque affectu, feria sexta proxima ante festum beati Martini Episcopi et confessoris funus Maiestatis suae ut Regium decuit corpus solennibus ceremoniis decenti funerali pompa in magna hominum frequentia sepulchro maiorum suorum intulimus. Datum in civitate nostra Albe-regali praedicta ipso festo beati Martini Episcopi et confessoris Anno Domini Millesimo quingentesimo vigesimo Sexto. Spectabili ei Magnifico Christophoro de Schydloviecz Palatino et Capitaneo Cracoviensi, Regni Poloniae Cancellario sincere nobis dilecto." (A szövegközi kiemelések tőlem — B. R.) Bibl. Cottoniana. Vespasianus. F. I. 8. Monumenta Hungariae Historica Diplomataria (továbbiakban MHHD.) V. I. osztály: okmánytárak. Szerk.: *Simonyi Ernő*. MTA, Pest 1859. 8. dok., 87.

[24] *Barta Gábor*: Konszolidációs kísérlet Magyarországon a mohácsi csatavesztés után. (Szapolyai János király kormányzása 1526. november – 1527. augusztus). Századok, 111. évf. 1977/4. *Barta Gábor*: A Sztambulba vezető út (1526–1528). Magvető, Budapest 1983. *Bartoniek Emma*: A magyar királykoronázások története, é. n. *Bárdossy László*: Magyar politika a mohácsi vész után. Egyetemi Nyomda, Budapest 1943. *Fraknói Vilmos*: Magyarország a mohácsi vész előtt – pápai követek jelentése alapján. Szent István Társulat, 1884. *Hermann Zsuzsanna*: Az 1515. évi Habsburg-Jagelló szerződés. Értekezések a történeti tudományok köréből 21. Akadémia, Budapest 1961. *Jászay Pál*: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. Pest, 1846. *Kemény Zsigmond*: A mohácsi veszedelem okairól. Franklin Társulat, Budapest 1907. *Kretschmayr Henrik*: Adalékok Szapolyai János király történetéhez. Történelmi Tár, 1903. *Kubinyi András*: A Jagelló-kori Magyarország történetének vázlata. Századok, 128. évf. 1994/2. *Kulcsár Péter*: A Jagelló-kor. Magyar História sor. Gondolat, Budapest 1981. *Nemeskürty István*: i. m. *Perjés Géza*: i. m. és Az országút szélére vetett ország. A magyar állam fennmaradásának kérdése a Mohácstól Buda elestéig tartó időben. Magvető, Budapest 1975. *Petthó Béla*: Adalékok János király uralkodásának történetéhez (Kassa levéltárából). Történelmi Tár 1883. *R. Várkonyi Ágnes*: i. m. és Europica varietas - Hungarica varietas. Akadémia, Budapest 1994. *Szabó Dezső*: Küzdelmeink a nemzeti királyságért 1505–1526. Franklin, Budapest 1917. *Szakály Ferenc*: A mohácsi csata. Akadémia, Budapest 1981. — a teljesség igénye nélkül.

rendelkezésére álló, koronázásához feltétlenül szükséges összetevőkből.

Egyrészt — a királyválasztás, majd koronázás szempontjából — lényeges feltétel, hogy a korábbi király, II. Lajos holttestét az agnoszkáló bizottság — majdani temetés céljából — Székesfehérvárra hozta. II. Lajos — ahogy János írta — körülményekhez képest méltó temetéséről — annak ellenére, hogy a Habsburg Mária által megbízott Czettrich találta meg a holttestet, tehát az ellentábor is igényt formált a végtisztességre — Szapolyai János gondoskodott (ld. 23. jegyzet id. levelét). Mivel a temetés nem fulladt botrányba, minden kétséget kizáróan hitelt lehet adni mind Sárffy Ferenc jelentésének, mind a már idézett Szapolyai-levél tartalmának; tehát Szerémi György — II. Lajos halálának kapcsán is — már többször cáfolt műve valótlan a tekintetben, hogy a fiatal uralkodót Szapolyai János testvére, György egy háromélű cseh karddal összeszurkálta volna.[25]

Másrészt — Perényi Péter mellett — Szapolyai János volt a „koronaőr", vagyis a Szent Korona birtoklása mindennél fontosabb alapot teremtett János számára a Mohács utáni helyzet kétséges kihasználására. Voltaképpen a Szent Korona jogi háttere az a tényező, amely Habsburg Ferdinándot visszatartotta a Jánossal folytatott versenyfutásban.

Harmadrészt János a személyéhez hű politikai elit, valamint az adott jogi helyzet kontinuitásának kiaknázásával teremtette meg a szilárd, szakértő uralkodó képét magáról. Az első benyomás alapján János példamutató, nemzeti alapon szerveződő, a körülményekhez képest higgadt, de erélyes kormányzata sokakat vonzott még akkor is, ha érezhetően nem volt e tulajdonságok mögött erős hatalmi alap. A láthatóan kapkodó, helyzetéhez képest önkényeskedő, Pozsonyból Márián — mint kormányzón — keresztül üzengető Habsburg Ferdinándról kialakult képhez viszonyítva mindenesetre pozitívabb volt János megítélése.[26] A létező jánosi demagógia erősségét bizonyítja az is, hogy a II. Lajos saját tulajdonát képező, korszakos jelentőségű erasmusi fejedelemtükröt — melyet maga V. Károly, német-római császár küldött személyesen az akkor még kamasz Lajosnak Budára — valaki a mohácsi csatát követően félreérthetetlenül János műveltségének becses bizonyítékaként tüntette fel.[27]

Sokat lendített továbbá János — koronázásával kapcsolatos — ügyén, hogy megbecsülhetetlen számú és minőségű, de a török által nem háborgatott haderővel rendelkezett.[28]

Szintén nem elhanyagolható tény, hogy Szapolyai János Magyarország leghatalmasabb főura volt, tekintélyes bevétellel, és — apja, Szapolyai István (egykori

[25] *Szerémi György*: Epistola de perditione regni Hungarorum. (Levél Magyarország romlásáról). Ford. *Erdélyi László*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1979. 133–135. A szerzőre mély benyomást gyakorolhatott egy háromélű cseh kard, mert visszaemlékezésében Hunyadi Mátyás halálát szintén egy ilyen fegyverrel hozta összefüggésbe. Vö. Uo. 47.

[26] A Ferdinánd által később is szívesen alkalmazott — igen népszerűtlen — „megosztási stratégiához" ld.: *Erdélyi Gabriella*: Vita a helytartóságról. (Néhány szempont I. Ferdinánd és a magyar politikai elit kapcsolatának vizsgálatához.) Századok, 134. évf. 2000/2.

[27] A szóban forgó mű *Desiderius Erasmus Rotterdamus*: Institutio Principis Christiani (A keresztény fejedelem neveltetése) c. fejedelemtükre. Ford. *Csonka Ferenc*, utószót írta *Barlay Ö. Szabolcs*. Európa, Budapest 1987. Az érintett könyv előzéklapján jól olvasható bejegyzés: „Sum Johannis Regis Electi Hungariae" („Jánosé, Magyarország választott királyáé vagyok"). I. m. 151. Vö. *Trencsényi-Waldapfel Imre*: Erasmus és magyar barátai. Officina, Budapest 1941. 267–268. és *R. Várkonyi Ágnes*: Europica i. m. 11.

[28] Barta Gábor szerint Szapolyai János 1526 októberében 6 ezer főnyi sereggel vonult át az északalföldi megyéken. *Barta Gábor*: A Sztambulba vezető úti. m. 38.

kincstartó) tevékenysége kapcsán — nagy családi vagyonnal rendelkezett. Korántsem lehet azonban ebből messzemenő következtetéseket levonni: mert János vagyona elegendőnek mutatkozott ugyan a főrendek megnyerésére, a koronázásra, és az uralkodás alapjainak megszervezésére, azonban ellenfelével, I. Ferdinánddal nem vehette fel a versenyt.[29]

A Sárffy-féle jelentést megerősítő Szapolyai-levél tartalmára, keletkezési körülményeire visszatérve megállapítható, hogy — bár János is kísérletet tett Lajos holttestének felkutatására —[30] a királyi tetemet Czettrichék találták meg, s ezt János is elismerte. A János által felállított agnoszkáló bizottság egyik tagja sem volt szemtanúja Lajos szerencsétlenségének, márpedig a levélben az újonnan megválasztott uralkodó — sajnos konkrét megnevezés híján — arról adott számot a lengyel udvarnak, hogy egy néven nem nevezett személy szerencsésen visszaemlékezett a tragédia színhelyére. „*Regis predecessoris nostri felicis reminiscensie nuper e lime exicato („a veszedelem kezdetétől"— B. R.) iam gurgite, in quem incautus praecipitem se dederat*"[31]

Szintén egybevág Sárffy Ferenc jelentésének tartalmával az oklevél további szövege, melyben János az élettelen, kiásott királyi tetem végső azonosítását az egyház — ismét megnevezetlen — nagyobb, tekintélyesebb méltóságainak tulajdonította: „*effosum inque Ecclesia maiore honestissime depositum iaceret exanime, vi sum fuit nobis*(„kiásattatott, s az egyház előkelője a legtiszteletreméltóbban biztonságba helyezte az élettelenül fekvőt [ti. II. Lajost]; a holttestet megtekintettük)"[32]

János király levele Sárffy jelentésének már fentebb elemzett keltezését is hozzávetőlegesen megerősítette, hiszen a Lajos tetemének megtalálásáról szóló hírek a tokaji részországgyűlés utolsó napjaiban már számára is ismertek voltak (ld. 23. jegyzet id. dokumentumát).

A II. Lajos holttestével kapcsolatban János által írottak szintén összeegyeztethetők Sárffy jelentésével. Szapolyai János Lajos temetésével összefüggésben már egy, az eltelt idő által enyészetnek átadott tetemről beszélt, melyet tovább már nem lehetett épségben tartani. Mindenesetre János király is a kedvező körülményeknek tulajdonította azt a jelenséget, hogy Lajos holtteste sokáig felismerhető maradt: „*super terrae fatiem conservari.*"[33]

Magára a temetésre közvetlen János királlyá koronázása előtt került sor: „*feria proxima ante festum beati Martini Episcopi* (ünnepe november 11-én volt, ez a nap 1526-ban vasárnapra esett — B. R.)"[34] Brodarics István ezzel szemben november 9-ére datálta a temetést.[35]

A levél — akárcsak Sárffy Ferenc jelentése — igen fontos dokumentum. Fontossága azonban nemcsak közvetlenül annak tartalmára értendő, hiszen ez a levél volt az első olyan kezdeményezés, mellyel János király egy csapásra átérté-

[29] Vö. Pösztyényi Gergelynek, Szapolyai János király 1526–1532. udvari kiadásairól vezetett jegyzéke. Közli: *Hodinka Antal* Történelmi Tár 1898. A jegyzék vezetője valójában János egyik hitelezője volt.

[30] Czibakot és Szerecsenyt küldte János II. Lajos tetemének felkutatására. *Barta Gábor*: A Sztambulba vezető út i. m. 39.

[31] MHHD. V. I. oszt. 8. dok. 87.

[32] Uo. 87. Vö. Me. 97.

[33] Uo. 87.

[34] Uo. 87.

[35] *Brodarics István*: De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcorum imperatore ad Mohach historia verissima. (Igaz történet a magyarok és Szülejmán török császár mohácsi ütközetéről.) Ford. *Kulcsár Péter*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1977. Az „In vitam Ludovici, Regis Hungariae et Bohemiae etc." alcím végén olvasható: „Corpus eius [mármint II. Lajos holttestét — B. R.] inventum et Albam regalem adductum, hinc demum a regnicolis suis cum honore debito est tumulatum die IX[a] Novembris." AT. VIII. CCXCII. 253.

kelte a korábbi évek rapszodikus külkapcsolatát a lengyel udvarral szemben. II. Lajos nagybátyja, I. Zsigmond (1506–1548) lengyel király a Habsburg-ház nyomásával szemben is mellszélességben kiállt — korábbi sógora, későbbi veje — János király mellett. Az 1526 után kifejezetten gyümölcsöző lengyel kapcsolatainak köszönhette János, hogy nevét megismerték külföldön is (Franciaországtól Angliáig). VIII. Henrik (1509–1547) angol király a levél alapján tájékozódhatott a Mohács utáni Magyarország belviszonyairól, és — hiába szabadkozott úgy, hogy Angliát a nagy távolság elválasztja Magyarországtól — a körülmények ismeretében a Portán szolgálatot teljesítő angol diplomaták már idejekorán tájékozódhattak a részletekről, és a levél tartalmának ismeretében alakíthatták a törökkel folytatott külkapcsolataikat.

Zsoldos Attila

SOMOGY ÉS VISEGRÁD MEGYE KORAI TÖRTÉNETE, VALAMINT A „VÁRELEMEK SPONTÁN EXPANZIÓJA"

Kristó Gyula a Századok előző számában közzétett tanulmányában megtisztelt azzal, hogy kritikai megjegyzéseket fűzött két vármegye — Somogy és Visegrád — korai történetével kapcsolatos nézeteimhez, miközben érvek felsorakoztatásával utasította el azt a bírálatot, amelyet az általa „a várelemek spontán módon bekövetkező expanziójá"-nak nevezett — szerinte létező — jelenséggel kapcsolatban fejtettem ki.[1] Nem kívánván visszaélni a Századok olvasóinak türelmével, az alábbiakban röviden foglalom össze azokat a legfontosabb érveket, amelyek miatt a jelenkori magyar medievisztika egyik legtekintélyesebb képviselője ellenvetéseinek ismeretében is úgy látom, egyik kérdésben sincs okom felülbírálni álláspontomat.

Somogy megye korai történetét illető vitánk sarkalatos pontja Szent Istvánnak a veszprémi egyházmegye kiterjedését szabályozó döntését írásba foglaló 1009. évi oklevél értelmezése. Az oklevél azokat a vármegyéket sorolja fel, amelyek egyházigazgatási szempontból a veszprémi püspökség joghatósága alá tartoznak, s ezeket Veszprém, Fejér, Visegrád és Kolon néven említi.[2] Az oklevél egy utalása alapján kétségtelen, hogy az itt először és utoljára felbukkanó Kolon vármegye magában foglalta a későbbiekben Zala megyeként ismert területet, a vita a körül forog, hogy miért nem szerepel Somogy megye a felsorolásban. Kristó Gyula azt a — ma már hagyományosnak mondható — nézetet képviseli, mely szerint a Somogy megye feletti egyházigazgatási joghatóságot az oklevél kiállításának idejében a pannonhalmi apátság gyakorolta, míg magam — szintén nem elsőként a kérdésre vonatkozó kutatások történetében — úgy vélem, hogy Somogy (és Zala) azért hiányzik az oklevélből, mert Kolon megye alatt ezen — önálló igazgatási egységként csak a későbbiekben kialakuló — megyék együttes területe értendő.[3]

[1] *Kristó Gyula*: Néhány vármegye kialakulásának kérdéséhez. Századok 136. (2002) 469–484. (A tanulmány vonatkozó részei a 470–473. és a 477–483. oldalakon olvashatók, az idézet: 481.)

[2] 1009: Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia I. (ab anno 1000 usque ad annum 1131) Edendo operi praefuit Georgius Györffy, adiuverunt Johannes Bapt. Borsa, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. Budapestini 1992. (a továbbiakban: DHA) 52–53.

[3] A jelen vita nem nélkülözi az előzményeket, lásd *Zsoldos Attila*: Somogy megye kialakulásáról. In: A honfoglaló magyarság állama, kultúrája és az ősi vastermelés. II. konferencia. Dunaújváros 1998. 37–50.; *Kristó Gyula*: Joghatóság Somogy felett Szent István korában. Turul 73. (2000) 1–5.; *Zsoldos Attila*: Somogy megye korai történetének forrásairól. Turul 74. (2001) 44–50., vö. még *Solymosi László*: Püspöki joghatóság Somogyban a XI. században. Turul 72. (1999) 100–107. és *Solymosi László*: Püspöki joghatóság a somogyi régió felett Szent István korában. Turul 74. (2001) 38–43.

Véleményem kialakulásában jelentős szerepet játszott, hogy rendelkezünk olyan forrásokkal, amelyek híradásai összekapcsolják a későbbi Somogy és Zala megyék korai történetét: Laskai Osvát és a Karthauzi Névtelen munkái szerint Koppány oldalán az István ellen vívott harcában somogyiak és zalaiak vettek részt (Laskai), illetve Koppány uralmi területe Somogyra és Zalára terjedt ki (Karthauzi Névtelen). Kétségtelen: mindkét szerző a 16. század elején alkotott, s az időbeli távolság miatt felmerülhetnek kétségek értesüléseik helytálló voltát illetően, s így joggal veti fel Kristó Gyula, hogy a két szerző munkáiban „minden egyes, máshonnan nem ismert állítást tételesen kell vizsgálni, hiszen e kései történetírók valóban hasznosíthattak régebbi írott kútfőket, ám írásba foglalhattak szóhagyományokat is, továbbá olykor maguk szőtték tovább a cselekmény fonalát. E részletes vizsgálatok elvégzéséig" azonban bírálóm nem látja indokoltnak, hogy Somogy és Zala megyék korai történetét illetően forrásértéket tulajdonítok Laskai és a Karthauzi Névtelen tudósításainak.[4] Magam azonban mind Laskai, mind a Karthauzi Névtelen munkájában felfedezni véltem olyan elemeket, melyek csak valamely korai — 11. századi, illetve a 13. század első harmadának vége előtti — forrásokból származhatnak,[5] s megnyugtatónak tartom, hogy a Kolon-Somogy-Zala kérdéskörtől teljesen függetlenül Jakubovich Emil jó nyolcvan évvel ezelőtt már tett olyan nyelvészeti jellegű megfigyeléseket, amelyek szintén Laskai és a Karthauzi Névtelen által felhasznált korai forrásokra utalnak.[6] Magától értetődik, hogy Jakubovich épp úgy tévedhet, mint ahogy én is: itt lett volna tehát az alkalom a Kristó Gyula által hiányolt „részletes vizsgálatok" megkezdésére az akár a Jakubovich, akár az általam felhozott érvek cáfolata révén; mivel azonban ez elmaradt, nem látok okot változtatni felfogásomon. A cáfolatokat aligha pótolhatja vitapartnerem azon megjegyzése, miszerint „egyik helyütt sem csak Zala fordul elő, hanem mindkét esetben [ti. Laskainál és a Karthauzi Névtelennél - ZsA] Somogy is. Ráadásul Zala helyett igazán korai hírforrás esetén Zala helyett Kolont várnánk (és persze csak Kolont, Somogy nélkül)."[7] Zalának ugyanis akkor kellene önmagában előfordulnia, ha igaz lenne a Kolon = Zala egyenlet, Kolonnak pedig akkor, ha a kérdéses korai forrás(ok) az 1060-as évek közepe előtti időkből származnának — álláspontom szerint ugyanis legkésőbb ekkor vált ketté Kolon megye Zala és Somogy megyére[8] —, az előbbit magam tagadom, az utóbbit viszont soha nem állítottam. Megítélésem szerint az a körülmény, hogy a két kései forrás együtt emlegeti Zalát és Somogyot, éppen növeli a bizalmat megbízhatóságuk iránt, hiszen, ha Laskai és a Karthauzi Névtelen nem rendelkezett volna információval Koppány uralmi területére vonatkozóan, akárhány megyét megjelölhetett volna, akár hármat vagy négyet is, ők azonban csak kettőt említenek, történetesen éppen azt a kettőt — tudniillik Somogyot és Zalát, nem pedig Somogyot és Veszprémet vagy Zalát és Vast (a sor tetszés szerint folytatható) —, amelyek „hiányoznak" a veszprémi püspökség 1009. évi okleveléből. Mármost vagy ismerték az 1009. évi

[4] *Kristó Gy.*: Néhány vármegye i. m. 471–472.

[5] Ezekre vonatkozóan lásd *Zsoldos A.*: Somogy megye korai történetének forrásairól i. m. 45–47.

[6] *Jakubovich Emil*: A Gyécse (Géza) névhez. Magyar Nyelv 16. (1920) 125–127.; *Uő*: A Vászoly (Vazul) névhez. Magyar Nyelv 17. (1921) 119.

[7] *Kristó Gy.*: Néhány vármegye i. m. 471.

[8] *Zsoldos A.*: Somogy megye kialakulásáról i. m. 49.

oklevelet s hozzám hasonlóan értelmezték azt: ez esetben természetesen kész vagyok elvetni álláspontomat, de csak akkor, ha bizonyítást nyer az iménti feltételezés. Ha viszont nem ez történt, akkor aligha lehet másra gondolni, mint hogy valóban olyan ismeretek birtokában voltak, amelyek feljogosították őket arra, hogy Koppányról Zala és Somogy uraként írjanak. Végezetül Kristó Gyula pontokba szedve további érveket sorakoztat fel álláspontja mellett.[9] Ami az első hármat illeti: csak ismételni tudom, hogy megítélésem szerint azért kockázatos a Koppány és Somogy kapcsolatát hangsúlyozó forrásainkra túlságosan nagy terhet rakni, mert azok egytől-egyig interpoláltak, vélhetően nem függetlenül a pannonhalmi apátság somogyi tizedszedési jogával kapcsolatos perektől,[10] az apátoknak az egyházigazgatásból való kiszorulásával kapcsolatban mondottak pedig általában helyesek ugyan, csakhogy a Kolon-Somogy-Zala kérdéskörben aligha szolgálnak különösebb tanúsággal, mivel Solymosi László — megítélésem szerint — alapos érvekkel cáfolta, hogy a pannonhalmi apátság a tizedszedésen túlmenő püspöki jogokat gyakorolt volna valaha is Somogyban.[11]

Visegrád megye, csakúgy, mint Kolon, egyedül a veszprémi püspökség 1009. évi oklevelében fordul elő. Visegrád esetében, megint csak Kolonhoz hasonlóan, a megye kiterjedésének kérdése a vita tárgya: Kristó Gyula megítélése szerint Visegrád megye eredetileg a Duna jobb partján létesült, nagyjából azon a területen, ahol utóbb a szentendrei (később budainak nevezett) főesperesség terült el,[12] magam viszont úgy vélem, hogy Visegrád megye eredeti területe a későbbi Pest megyét is magában foglalta, azaz kiterjedt a Duna bal partjára is. Kristó szerint két érvet hoztam fel álláspontom igazolására,[13] ami igaz is, csak éppen nem azt a kettőt, amit említ. Amikor ugyanis azt véli, hogy Visegrád megye eredeti kiterjedése kapcsán Fejér megye analógiájára hivatkozom, akkor figyelmetlenség áldozata, tanulmányom vonatkozó részében ugyanis valójában Györffy György eredményeit foglaltam össze.[14] A magam álláspontját vitatott tanulmányom azon mondata tükrözi, mely szerint: „Fejér megye korai területi viszonyaitól függetlenül is igazolható ..., hogy Visegrád vármegye a Duna mindkét partjára kiterjedő igazgatási egység volt".[15] Erre az eredményre azon megfigyelés alapján jutottam, hogy a váci egyházmegye határai csupán egyetlen szakaszon esnek egybe megyehatárral, jelesül a Zagyva folyónál, ahol is a váci és az egri püspökség határa Pest és Heves megyék határát követi, megőrizvén azt a korábbi — 1009-ben érvényes — állapotot, amikor is itt húzódott a veszprémi és az egri egyházmegye, illetve a Visegrád és Újvár vármegye közötti határ. Bírálóm úgy látja, hogy ez a bizonyos közös határ „alig 15 km-nyi" és „csak 13–14. századi adatok tanúsága alapján"

[9] *Kristó Gy.*: Néhány vármegye i. m. 472–473.

[10] *Zsoldos A.*: Somogy megye korai történetének forrásairól i. m. 48., vö. még *Györffy György*: Koppány lázadása. Somogy Megye Múltjából 1. (1970) 9–10. és DHA I. 37.

[11] *Solymosi László*: Püspöki joghatóság Somogyban a XI. században. Turul 72. (1999) 100–107. és *Uő*: Püspöki joghatóság a somogyi régió felett Szent István korában. Turul 74. (2001) 38–43.

[12] *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. 251–252. és *Kristó Gy.*: Néhány vármegye i. m. 477.

[13] *Kristó Gy.*: Néhány vármegye i. m. 478.

[14] *Zsoldos Attila*: Visegrád vármegye és utódai. Történelmi Szemle 40. (1998) 4. (A kérdéses szöveghez a 12. sz. jegyzet tartozik.)

[15] *Zsoldos A.*: Visegrád vármegye i. m. 5.

mutatható ki.[16] Ezt készséggel elismerem, csakhogy ez még mindig több — ha úgy tetszik, éppen 15 km-rel több — alapot biztosít következtetések levonására, mint azon, semmivel sem igazolható feltevés, mely szerint a váci püspökség létrehozása előtt a későbbi Pest megyének a Duna bal partján fekvő területei az egri püspökség egyházi igazgatása alá tartoztak,[17] s melyet Kristó Gyula az én rekonstrukciómat elvetve „valószínű" feltevésnek minősít.[18] A másik érvem, amely azonban a jelek szerint elkerülte bírálóm figyelmét, az a jól ismert körülmény, hogy a 13. századi Pest megye a Duna jobb partjára is kiterjedt, s ennek megfelelően az itt fekvő helységeket Pest megyeieknek mondják forrásaink,[19] melyek plébániái a szentendrei (budai) főesperességhez tartoztak.[20] Ezt a jelenséget magam a kérdéses Duna-szakasz két partján elterülő vidékek eredetileg azonos világi igazgatási egységhez, ti. Visegrád vármegyéhez tartozása mellett szóló érvként értékelem, míg annak magyarázatát, hogy a vitánkban érintett területen a főesperességek csak a Duna egyik vagy másik partjára terjednek ki,[21] abban látom, hogy a főesperességeknek a 11–12. század fordulója tájára tehető kialakításakor[22] a váci egyházmegye már kétségtelenül létezett, így aztán a jelenségben éppen nincs semmi meglepő. Nem mond ellent ennek Kristó Gyula azon érve sem, amely az egyházmegyei határok konzervatív voltát hangsúlyozza. Ha elfogadjuk azt — s tudtommal ebben nincs vita Kristó Gyula és köztem —, hogy Szent István előbb leverte Ajtonyt, majd a korábban őt uraló területen létrehozta Csanád megyét (melyből utóbb több megye alakult ki a jóval kisebb területre szoruló Csanád megye mellett), s végül megalapította a marosvári (csanádi) püspökséget, akkor valóban okkal gondolhatunk arra, hogy a csanádi egyházmegye határai megőrizték az eredeti Csanád megye területére vonatkozó információkat, mégpedig annál is inkább, mert a Gellért-legenda leírása Ajtony „ország"-ának kiterjedéséről[23] többkevesebb pontossággal megfelel a csanádi egyházmegye területének. Azt viszont már határozottan vitatom, hogy „általában a világi igazgatás határai igazodtak" az egyházmegyei határokhoz „és nem fordítva".[24] Éppen ellenkezőleg: könnyen belátható, hogy az egyházszervezet a világi hatalom — esetenként fegyveres — támogatása mellett jöhetett csak létre, s ezért a megyeszervezés nyilvánvalóan megelőzte a püspökségek létrehozását.[25] Ezen elvi megfontolás mellett nagy nyomatékkal szóló érvnek tekintem, hogy 1009-ben a veszprémi püspökség területét az egyházigazgatási szempontból ahhoz tartozó megyék felsorolásával határozták

[16] *Kristó Gy.*: Néhány vármegye i. m. 479.

[17] *Koszta László*: A váci püspökség alapítása. Századok 135. (2001) 367.

[18] *Kristó Gy.*: Néhány vármegye i. m. 479.

[19] *Zsoldos A.*: Visegrád vármegye i. m. 8.

[20] *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I[3]-IV. Bp. 1987–1998. IV. 584.

[21] Vö. *Kristó Gy.*: Néhány vármegye i. m. 481.

[22] Vö. *Kristó Gy.*: A vármegyék kialakulása i. m. 214–218.

[23] Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette Szovák Kornél és Veszprémy László. Nap Kiadó, Bp. 1999.[2] II. 489–490.

[24] *Kristó Gy.*: Néhány vármegye i. m. 481.

[25] Vö. *Zsoldos Attila*: Szent István vármegyéi. In: Államalapítás, társadalom, művelődés. Szerk. Kristó Gyula. Bp. 2001. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 27.) 46.

meg, azaz ez esetben is nyilvánvalóan az egyházmegye határai igazodtak a megyékéhez, s nem fordítva.

Végezetül ejtek szót arról, amit bírálóm „a várelemek spontán módon bekövetkező expanziójá"-nak nevez, s aminek központi szerepet szán abban, hogy „korai, 11. századi megyék megváltoztatták területüket",[26] így aztán, ebben egyet értek Kristó Gyulával, valóban szorosan kapcsolódik az eddig tárgyalt kérdésekhez. Ezt az elképzelést alapvetően két okból nem tudtam, s nem tudom most sem elfogadni. Egyfelől ugyanis nincs kétségem afelől, hogy helyes az a társadalomtörténeti megállapítás, mely szerint a várispánságok népei — legyenek azok akár a várnépek különféle csoportjai, akár várjobbágyok — szolgarendűek voltak, akiket a tulajdoni függés kényszere kötött a várispánságokhoz, s így közvetve a királyhoz, amiért is, ha lakóhelyüket önkényesen — „spontán módon" — elhagyták, szökevény szolgáknak minősültek a megfelelő következményekkel.[27] Nem hiszem, hogy ennek az érvnek a súlyát csökkenthetné Kristó Gyula azon vélekedése, mely szerint a királyi hatalom „sokszor (alkalmasint az esetek nagyobb részében)" nem volt képes visszakényszeríteni az esetlegesen elszökőket korábbi lakhelyükre.[28] Az ugyan elvileg feltehető, hogy a szökevényeket új lakóhelyükön meghagyva kényszerítették rá újra eredeti várispánságuk szolgálatára — ha jól értem, Kristó Gyula hozzávetőleg ezen a módon képzeli el annak a jelenségnek a magyarázatát, hogy viszonylag gyakran tűnnek fel valamely várispánsághoz tartozó népek és földek más vármegye területén[29] —, csakhogy ez olyan bizonyíthatatlan feltevés, amit megítélésem szerint tanácsosabb figyelmen kívül hagyni. Az ilyen szórt várföldek területi elhelyezkedése csak akkor támasztaná alá bírálóm vélekedését, ha határozott tendenciaként jelentkeznék, hogy az ország belsejében lévő — s ezért bizonnyal korábban megszervezett — megyék várispánságainak népei tűnnek fel az ország határvidékei felé eső megyékben. Csakhogy az esetek többségében „egy-egy vár szórt birtokai a vár megyéjével közvetlenül határos megyében fekszenek",[30] máskor viszont éppen a határokhoz közelebb eső várispánságoknak vannak a belső területeken birtokai — így a mosoninak Komáromban és Veszprémben, a kolozsinak és a dobokainak a Tiszántúlon, a pozsonyinak Fejérben, a vasinak Csanádon —, s egyedül a fehérvári várispánság esetében tapintható ki az ország szélei felé eső földek birtoklása.[31]

A másik ok, ami miatt kétségeim vannak az „expanziós elmélet" helyességét illetően, abban jelölhető meg, hogy — megítélésem szerint — túlságosan nagy terheket helyez a zömében 13. századi adatokból ismert várföldek földrajzi elhelyezkedésére vonatkozó információkra. A félreértések elkerülése érdekében sietek leszögezni: nem vitatom, hogy valóban szoros összefüggés van egy-egy várispánság földjeinek földrajzi helyzete és az azonos nevet viselő megye kiterjedése között, azonban vannak olyan megfontolások, amelyek mégis meggondolásra késztetnek

[26] *Kristó Gy.*: Néhány vármegye i. m. 481.

[27] *Bolla Ilona*: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Bp. 1983. passim., vö. még *Zsoldos Attila*: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből. Bp. 1999. passim.

[28] *Kristó Gy.*: Néhány vármegye i. m. 482.

[29] *Kristó Gy.*: Néhány vármegye i. m. 483.

[30] *Kristó Gy.*: A vármegyék kialakulása i. m. 168.

[31] Uo. 170.

a feltételezett expanziót illetően. Komárom megyéről például azért kellene azt gondolnom, hogy eredetileg kizárólag a Duna északi partjára terjedt ki, mert a komáromi várispánság földjeinek túlnyomó többsége a megyének azon a felén helyezkedik el, s „az a néhány komáromi vártulajdon a Dunától délre eső területen későbbi szerzemény lehet, s voltaképpen a komáromi várszerkezet Duna jobb parti térnyerésével párhuzamosan terjedt ki erre a területre Komárom megye fennhatósága".[32] A szomszédos Esztergom megyéről — részint mert az 1009. évi oklevél hallgat róla, részint pedig egy 1156. évi adat alapján — szintén el kellene fogadnom, hogy eredetileg kizárólag a Duna jobb partján feküdt, s „a várszerkezet elemei képezték azt a mobil erőt, amely a Duna déli partjára kiterjesztette az esztergomi várszerkezet és Esztergom megye fennhatóságát",[33] jóllehet valamenynyi ismert esztergomi várföld a Dunától délre, a folyó jobb partján fekszik.[34] Pest megyével kapcsolatban ugyanakkor fel sem vethető, hogy a „várelemek expanziója" révén terjedt volna ki a területe akár a Dunától nyugatra, akár attól keletre, mivel pesti várispánság nem létezett.[35]

Nem tartom meggyőzőeknek azokat a példákat sem, amelyeket Kristó Gyula nézeteimet bíráló tanulmányában hoz fel az „expanziós elmélet" védelmében. Bírálóm úgy látja, hogy „ha komolyan vennénk" a szolgai jogállásúak spontán elvándorlásával szemben felhozott érveimet, „akkor az ország (nyugati és északi) peremterületein élő, ispánságokba szervezett, tehát már nem szabad székelyek soha nem érkezhettek volna meg az ország keleti szegletébe, Erdély délkeleti részére (méghozzá a 13. század első felében!), és ott ma nem lenne Székelyföld", illetve „abban, hogy a székelyek végül ott kötöttek ki, ahol utóbb a Székelyföld kialakult, nyilván a spontán népmozgásnak is volt szerepe".[36] Ezzel kapcsolatban szükségesnek tartom megjegyezni, hogy az ispánság alá rendeltséget magam nem tartom a szolgaság minden más szempontot háttérbe szorító ismérvének, mivel egyfelől a várispánságok joghatósága alatt éltek *hospes*ek is, akiknek közszabad jogállása vitán felül áll,[37] másfelől pedig az Erdélyben élő székelyek is ispánságba — ti. a székelyispánságba — szervezve éltek, s ezek „sokáig nagyfokú szabadságot élveztek" szemben az Erdélyen kívül élő társaikkal, akik viszont „a 13. századra, illetve a 13. században ... elvesztették szabadságuk zömét".[38] Mivel az Erdélyen kívül élők „elvesztették" a szabadságukat, ezért az erdélyiek nyilván nem új lakóhelyükön, a mai Székelyföldön szerezték azt, így aztán a székelyek Erdélybe kerülése aligha lehet megfelelő példa a nem szabad jogállásúak bármiféle vándorlását illetően. Ami pedig a székelyek erdélyi megjelenésének hátterét illeti, vitapartnerem más helyütt erről úgy vélekedett, hogy „nem dönthető el, hogy a királyi

[32] Uo. 157–158., vö. még 337.

[33] Uo. 335.

[34] Vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. II. 209–211. – A Dunától északra fekvő esztergomi várföldekre felhozott példák (*Kristó Gy.*: A vármegyék kialakulása i. m. 335. és 566.) vagy nem várföldek, vagy a Dunától délre találhatók (vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. II. 302. és 232–233.).

[35] *Zsoldos A.*: Visegrád vármegye i. m. 8.

[36] *Kristó Gy.*: Néhány vármegye i. m. 482–483.

[37] *Zsoldos Attila*: Jobbágyok a királyi várszervezetben. Történelmi Szemle 34. (1992) 8–11.

[38] *Kristó Gyula*: A székelyek eredetéről. Szeged 1996. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 10.) 78. és *Uő*: A székelyek eredete. Bp. 2002. 95.

hatalom vezényelte volna őket keletre, vagy saját elhatározásukból döntöttek így".[39] Kristó Gyula ezen véleménye velem vitázva sem módosult alapvetően, bár a hangsúly mintha a mozgás spontaneitására helyeződött volna. Magam azonban úgy látom, hogy a székelyek keletre kerülésében a „saját elhatározás"-nak vajmi kevés szerep juthatott. Ismeretes ugyanis, hogy az erdélyi székelységet nyelvészeti — nyelvjárási és helynévi — adatok alapján kimutatható szálak fűzik az ország Erdélytől nyugatra eső területeihez, így mindenekelőtt az Őrséghez, Baranya és Valkó megyékhez, valamint Pozsony vidékéhez.[40] Ha ez így van — s ebben nem látok okot a kételkedésre —, akkor annak, hogy az országnak ezen, egymástól meglehetősen távol eső részein élő székelyek egyetlen helyre, Erdély délkeleti szegletébe költöztek, aligha lehet más oka, mint tudatos, királyi telepítés, hiszen ellenkező esetben — azaz spontán népmozgás esetén — nyilván lettek volna olyan székely csoportok, amelyek nem Erdélyt választják új lakóhelyül, hanem más félre eső helyeket, amelyekben a 13. század első felében bővelkedtek az ország peremterületei.

Még kevésbé meggyőző Kristó Gyula azon érve, mely szerint „egy-egy korai vármegye elenyészése ... hosszú-hosszú évtizedek alatt" ment végbe, amiből „az egyes ispán alig-alig vehetett észre valamit".[41] Egyfelől ugyanis számításon kívül hagyja, hogy az általa feltételezett hosszú folyamat végpontján mégiscsak kellett lennie egy utolsó ispánnak, akinek nagyon is feltűnhetett, hogy „spontán módon" megszűnt a megye, amelynek élén állt, másfelől pedig a kérdés nem szűkíthető le az ispán — várispánság — vármegye kapcsolatra. Kétség sem férhet ahhoz ugyanis, hogy a korai megyékben jelentéktelennek aligha tekinthető — bár a különböző birtokszervezetekhez tartozó királyi birtokokkal szemben feltehetően kisebbséget képviselő — világi magánbirtok is jelen volt. Ezek urai, kiváltképpen pedig a kisebb birtokosok számára az a körülmény, hogy birtokuk melyik megyében fekszik, éppen nem volt mindegy, hiszen olyan nehezen túlbecsülhető jelentőségű kérdésekben jutott szerephez, mint amilyen a bíráskodás, a hadba vonulás vagy éppen az adózás volt, hogy csak a legfontosabbakat említsem. Ilyen körülmények között a megyehatárok megváltozása — aminek nem a tényét, csupán a bírálóm által feltételezett módját vitatom — nehezen képzelhető el a királyi hatalom döntése nélkül. Aligha lesz véletlen, hogy a megye határának megváltoztatása a kései középkorban is az uralkodói jogok közé tartozott.[42]

[39] *Kristó Gy.*: A székelyek eredetéről i. m. 139. és lényegében hasonló megfogalmazásban *Uő*: A székelyek eredete i. m. 151.

[40] *Kristó Gy.*: A székelyek eredetéről i. m. 110. és 118–119., valamint *Uő*: A székelyek eredete i. m. 126–129. és 132–134. (Hivatkozással a kérdés nyelvészeti irodalmára.)

[41] *Kristó Gy.*: Néhány vármegye i. m. 483.

[42] *Tringli István*: Pest megye a késő középkorban. In: Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig. Szerk. Zsoldos Attila. Bp. 2001. 148–150.

Kristó Gyula

RENDSZERJELLEG A KORAI KÖZÉPKOR KUTATÁSÁBAN

Az elmúlt néhány évben szakmai fórumokon (Turul, Századok) vita folyt Somogy, illetve Visegrád megye kialakulásáról.[1] Ennek a polémiának talán a legfontosabb sajátossága az, hogy forrástalan évtizedek történetének két homályos (és teljes bizonyosságig alkalmasint soha nem jutó) kérdését taglalta. Ezek veleje az, hogy az 1009. évi veszprémi oklevélből miért hiányzik Somogy megye, és milyen területre terjedt ki ekkor Visegrád megye. A sarkára állított kérdésfeltevésből egyértelműen kitetszik: az első esetben egy negatívumot kell(ene) megmagyaráznunk, a másik esetben pedig egy több ismeretlenes egyenletet kell(ene) megoldanunk, ugyanis a dolog érdekessége az, hogy megyei mivoltában mind a Somoggyal kapcsolatba hozott Kolon, mind Visegrád megye csakis az 1009. évi okmányban fordul elő egyetlen alkalommal. A forrásbőség (legalábbis egykorú vagy közel korú források gazdagsága) tehát aligha akadályozza munkánkat. Mivel a vita során már többszörösen ismertetést nyert a mértékadó módon felhasználható kevés adat, magam nem ezeket variálom tovább, hanem általánosabb jellegű kérdéseket feszegetek, így kiindulópontként azt, hogy milyen nehézséggel jár szinte kizárólag későbbi adatok vizsgálatba történő bevonása. Ebből a szempontból kétségtelenül a 16. század eleji Laskai Osvát és a Karthauzi Névtelen műve a szélső időhatár, amelyek még — 500 évet áthidalva is — szolgál(hat)nak [? - K. Gy.] megbízható információval. Magam korábbi írásomban[2] néhány példát soroltam fel azzal kapcsolatban, hogy milyen hiteltelen adatok terhelik ezen — a tárgyalt eseményektől fél évezrednyi távolságra levő — szövegeket, és a források minden adatára kiterjedő átvizsgálást véltem az egyetlen ellenpróbának ahhoz, hogy megóvjuk magunkat az elhamarkodott értékítéletektől. Zsoldos Attila felvetette, hogy itt lett volna az alkalom e részletes vizsgálatok elkezdésére. Ha rám gondolt, el kell hárítanom a felvetésből személyemmel kapcsolatban kicsillanó bizalmat. Én ugyanis nem vagyok kutatója sem Laskai Osvátnak, sem a Karthauzi Névtelennek, sem koruknak, becsületesebbnek tartom, ha ezt egyszer majd erre vállalkozó szakemberek végzik el, mint ahogy hasonló sors vár a szintén 16. századi Mahmud Terdzsümán magyar történetére, amellyel kapcsolatban ugyancsak felmerült korai (és hiteles) magyarországi kútfők hasznosításának gyanúja. Aligha lehet ugyanis egynéhány kiragadott — többnyire a vizsgálódást végző kutató témájához közel álló — részlet alapján a kései forrás kútfőhasználatáról megbízható és korrekt eredményre jutni. Ha valahol, úgy itt kell érvényesíteni a *rendszerjellegű (rendszer-*

[1] A vitáról összefoglaló áttekintést ad *Zsoldos Attila:* Somogy és Visegrád megye korai története, valamint a „várelemek spontán expanziója". Századok 136 (2002) 679–685.

[2] *Kristó Gyula:* Néhány vármegye kialakulásának kérdéséhez. Századok 136 (2002) 471–472.

szemléletű) vizsgálódást, ami azt jelenti: csakis az egész — adott esetben a teljes forrásszöveg — ismeretében, annak minden eleme szemmel tartásával lehet mérvadó vélemény kialakítására vállalkozni.

Ez a megállapítás — *mutatis mutandis* — minden olyan esetben igaz lehet, amikor a forráshiány és az ebből adódó bizonytalanság okozta tévedések csapdáit akarjuk elkerülni. Tehát nem csupán a kései kútfők forrásfelhasználására lehet ezt a módszert eredményesen alkalmazni, hanem egyebek mellett a magyarországi vármegyék kialakulásának vizsgálatakor is. Amikor magam közel másfél évtizede megjelentettem erről szóló monográfiámat,[3] valójában ezen elv szerint jártam el. Úgy véltem ugyanis, e tárgykörben a korábbi vállalkozások legtöbbje (vagy szinte mindegyike) amiatt nem jutott valószínű megoldások közelébe, mert nem rendszerszerűen vizsgálta a kérdést, azaz gyakorta egy-egy megye példáját tette általánossá, és a rendszer egy-egy elemével próbálta kitölteni a rendszer egésze ismeretének hiányát. Hogy a pannonhalmi apát gyakorolt-e a 11. század első felében püspöki jogokat Somogyban, ugyan közvetlen adattal nem igazolható, de az apátoknak a 11. század végén az egyházigazgatásból való kiszorulása (kiszorítása) — ha nem is konkrétan Somogyra vonatkozóan — valamit mégis jelent: egy bomlóban levő rendszer egyik eleme lehet, amit esetleges más nyomokkal együtt talán hasznosíthatunk.

Visegrád megye kiterjedésének kérdését is — ha már közvetlen forrásadatok nincsenek, és ha ennek ellenére arra „vetemedünk", hogy foglalkozunk vele — úgy látom a megoldás közelébe juttathatónak, ha szintén rendszerjelleggel kezeljük. A rendszer szerintem e helyütt az, hogy a Duna egész magyarországi folyásvonala — a rövid szerémségi, valamint a még rövidebb esztergomi szakaszt leszámítva — egyházmegyei határ, illetve hogy az egyházmegyei határokon belül létező főesperességek is ugyanezt a képet mutatják. Persze, egy rendszer létalapjának, fundamentumának tekintem azt is, hogy ne villanásnyi időt öleljen át. Valóban nagy elmeéllel felépített légvárakat lehetne alkotni olyan tárgykörökben, hogy pl. meddig terjedt ki északi irányban a veszprémi egyházmegye azon néhány rövid esztendő alatt, amíg nem született meg a győri püspökség vagy az esztergomi érsekség. Ám akkor, amikor a győri és az esztergomi (majd kevéssel ezt követően a pécsi és a kalocsai) egyházmegye már felállt, a rendszer bizonyíthatóan működni kezdett, a szoros és alkalmasint magyarázható kivételektől eltekintve határaik a Duna vonalát követték. Magam továbbra is szerfelett szkeptikus vagyok azzal kapcsolatban, hogy a korai (ha nem is 997, de legalábbis 1000 utáni) Visegrád megye határait ne e rendszer alapján a Dunánál, hanem éppen e rendszerrel szemben másik két egyházmegyére (a vácira és az egrire) vonatkozó 13–14. századi adatokra hivatkozva a Zagyva folyónál vonjuk meg. Nem ugyanaz-e a helyzet, mint Laskai Osvát és a Karthauzi Névtelen esetében? Nem ismételten azt gondoljuk-e, hogy jóval későbbi adatok őriztek meg valami nagyon korait? De vajon ténylegesen megőriztek-e, vagy csak mi akarjuk belelátni e régiséget a későbbi adatokba? Hogyan lehet az, hogy sokkal korábbi kútfők nem ismerik Koppány területének Somogy mellett Zalára való kiterjedését, a 16. század elején pedig ezt tudják? Mi bizonyítja azt, hogy egy 15 km-nyi szakaszon a váci és az egri egyház-

[3] *Kristó Gyula:* A vármegyék kialakulása Magyarországon. Nemzet és emlékezet. Bp. 1988.

megye 13–14. századi határa 11. század eleji állapotokat őrzött meg, méghozzá nem is rájuk, hanem a veszprémi püspökségre vonatkozóan? Aligha vagyok figyelmetlenséggel vádolható, amikor Zsoldosnak a Fehér megyei analógiát vetettem szemére. Nem én tulajdonítottam ugyanis Zsoldosnak az alábbi gondolatot, hanem ő írta le e mondatot: Fehér megye „a 13. században már bizonyosan magában foglalta a Duna–Tisza közének egyes részeit, s *ha ez így volt a 11. század elején is* [kiemelés tőlem – K. Gy.], van alap feltételezni, hogy a szomszédos Visegrád megye szintén kiterjedt a Duna mindkét partjára".[4] De vajon így volt-e? Szerintem nem, ugyanis a rendszer *nem* abban van, hogy a megyék a 11. századhoz képest változatlan határokkal érték meg a 13. századot, hanem abban, hogy az egyházmegyei határok voltak szerfelett konzervatívok. Zsoldos más helyütt is figyelmetlenséggel vádol, hogy ti. elkerülte figyelmemet „az a jól ismert körülmény, hogy a 13. századi Pest megye a Duna jobb partjára is kiterjedt, s ennek megfelelően az itt fekvő helységeket Pest megyeieknek mondják forrásaink, melyek plébániái a szentendrei (budai) főesperességhez tartoztak".[5] A Zsoldos által említett ezen érvet magam nem tekintem valóságos érvnek, hiszen éppen az nem bizonyos, hogy 13. századi megyehatárok általában 11. századi megyék határainak felelnek meg. A rendszerjelleg itt abban ölt testet, hogy az egyházmegyei (illetve főesperességi) határok — miután kialakultak — *nem* változtak, szemben a megyékkel. Idővel Fehér megye átnyúlt a Duna bal partjára, Pest meg a folyó jobb partjára, de Fehér Duna bal parti része nem lett fehérvári főesperesség, és Pest jobb parti része sem pesti főesperesség, amint ahogy Pest új szerzeménye sem került át a váci püspökséghez és Fehéré sem a veszprémi püspökséghez. Szerintem pedig éppen az új szerzemények (vagyis a megyei határok változásai) kapcsolhatók össze a „várelemek spontán expanziója" kérdésével.

Az igazgatást rendszerként felfogva a fentiek alapján könnyen belátható: az egyházi és világi igazgatás rendszerének konzervatív eleme az egyházigazgatás. Magam aligha hihetem el általában és kivételt nem tűrő következetességgel, hogy mivel — véli Zsoldos — „az egyházszervezet a világi hatalom — esetenként fegyveres — támogatása mellett jöhetett csak létre, ezért a megyeszervezés *nyilvánvalóan* [kiemelés tőlem – K. Gy.] megelőzte a püspökségek létrehozását".[6] Eszerint előbb volt Veszprém megye (meg Fehér, Kolon és Visegrád megye) és csak azután jött létre a veszprémi püspökség? És ha a veszprémi püspökség alapjait 997-ben vetették meg, akkor már e megyék léteztek? Azaz a magyarországi vármegyerendszer alapvetése Géza korába nyúlna vissza? Aligha. Zsoldos a maga igaza mellett „nagy nyomatékkal szóló érvnek" tekintette, hogy „1009-ben a veszprémi püspökség területét az egyházigazgatási szempontból ahhoz tartozó megyék felsorolásával határozták meg, azaz ez esetben is *nyilvánvalóan* [kiemelés tőlem – K. Gy.] az egyházmegye határai igazodtak a megyékéhez, s nem fordítva".[7] Az 1009. évi veszprémi oklevélből azonban ilyen következtetésre aligha lehet jutni, innen ugyanis mindössze az derül ki: ekkor egy egyházmegyét négy megye alkotott, de hogy melyikféle igazgatási szervezet, az egyházi vagy a világi volt-e a

[4] *Zsoldos Attila:* Visegrád vármegye és utódai. Történelmi Szemle 40 (1998) 4.
[5] *Zsoldos A.:* az 1. jegyzetben i. m. 682.
[6] Uo. 682.
[7] Uo. 682–683.

korábbi, arról a forrás nem szól. S hogy ténylegesen nem ennyire egyszerű a helyzet, azt a pécsi püspökség 1009. évi alapító oklevele mutatja, amely viszont éppen az egyházmegyei határokat adta meg, és a pécsi püspökség területe megyéiről nem tett említést, jóllehet az egyházmegye északi, nyugati és keleti határai a későbbi Baranya és Tolna megyék határait rajzolták körbe. Magam 1988-ban ezt írtam: „a korábban megszületett veszprémi *dioecesis* területén 1009-ben *már* állottak az adománylevélben megnevezett várkerületek, a frissen alapított pécsi egyházmegye területén azonban *még* csak 1009 után jöttek létre a várkörzetek",[8] illetve a megyék.

Ami pedig a várelemek spontán módon bekövetkező expanzióját, mint Zsoldos vitacikkében Somogy és Visegrád megye korai története mellett a harmadik témát illeti, a rendszerjelleg érvényesítése talán itt sem haszon nélküli. Zsoldos szerint „a megye határának megváltoztatása a kései középkorban *is* [kiemelés tőlem – K. Gy.] az uralkodói jogok közé tartozott".[9] A kései középkorban ez adatokkal bizonyítható, de a korai (kivált a legkorábbi) időben nem csupán ilyen adatok hiánya teszi bizonytalanná az *is* révén ide szintén kiterjesztett állítást, hanem úgyszintén a viszonyok archaikus volta. Márpedig ha ez a 11–12. században nem uralkodói döntés kérdése volt, akkor más, mint spontán népmozgás, aligha jöhet szóba egy olyan uralmi rendszerben, amely elegyítette a személyi és területi függés elemeit. A rendszer adott esetben a rendkívül szórt birtokszervezet, ennek kell okát adni, amit a szakirodalom számos módon kísérelt meg.[10] Zsoldos Attila igen szkeptikus abban a kérdésben, hogy a szolgarendű várnépek — egyáltalán helyzetük folytán — a megyehatárok megváltoztatásának, illetve a szórt várbirtokszervezet létrejöttének okozói lehettek. Megint az a veszély fenyeget, hogy a szolgák helyváltoztatását (pontosabban: helyhez kötöttségét) illetően 13. századi (immár „konszolidált") viszonyokat vetítünk vissza az archaikus 11. századba, pontosan abba az időbe, amikor a régebbi nagy területű megyék feldarabolásával új megyék kialakítása került napirendre, márpedig ezek megszületésének éppen előfeltétele volt népességgel való feltöltésük. Honnan került oda az a lakosság, ami egy-egy új megye létesítését lehetővé tette?[11] A gyér forrásanyag valóban megnehezíti a tisztánlátást, de főleg a 11. század második feléből meglehetős számú adat maradt kóborlókról (köztük szolgaelemekről, várnépekről is).[12] Hogy határszéli várispánságoknak belsőbb területeken voltak birtokaik, nem szól elméletem ellen, ugyanis szabad földre a 11. században még az ország belsejében is lehetett lelni.[13] Változatlanul állítom, hogy szolgaelemek elvándorlása nélkül nem lehet értelmezni a székelykérdést. Sajátságos Zsoldos feltevése, hogy az erdélyi székelyek „szabadságukat nyilván nem új lakóhelyükön, a mai Székelyföldön szerezték",[14] hanem azt magukkal hozták. Eszerint szabadok lettek volna az ottani

[8] *Kristó Gy.*: a 3. jegyzetben i. m. 283.
[9] *Zsoldos A.*: az 1. jegyzetben i. m. 685.
[10] *Kristó Gy.*: a 3. jegyzetben i. m. 121–122.
[11] Efféle kérdés megválaszolására a migrációs irányok felvázolásával Erdély esetében a közelmúltban tettem kísérletet: *Kristó Gyula:* A korai Erdély (895–1324). Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 18. Szeged 2002. 72–79., 272–284.
[12] *Kristó Gyula:* A tizenegyedik század története. Magyar Századok. Bp. 1999. 128–132.
[13] *Kristó Gyula:* Magyarország története 895–1301. Osiris tankönyvek. Bp. 1998. 151–152.
[14] *Zsoldos A.*: az 1. jegyzetben i. m. 684.

— nyilván várispánsági kötelékben élő — székelyek? Vagy netán *hospes*eknek tekintsük őket, mint egy kortárs forrás tette? Egyik sem valószínű. Magam úgy vélem, hogy a székelyek lesüllyedéshez közeli vagy már lesüllyesztett állapotukban indultak kelet felé. Nem csupán a Székelyföldre, hanem északkeleten Szabolcsba, Ugocsába, délkeleten a későbbi Szászföldre és még máshová is. Eszerint nem valamennyi székely egyszerre egyetlen helyre, Erdély délkeleti csücskébe költözött. Ebből tehát a nem szabad elemek spontán mozgását cáfoló érvet aligha lehet kovácsolni. Ugyanakkor bizonyos csoportok királyi kezdeményezésre történt áttelepítésével magam is számolok,[15] jóllehet megint a gyötrő forráshiány akadályozza a más korszakok esetében megszokott bizonyítást.

A rendszerjelleg mint vizsgálati szempont természetesen nem pótolja a kútfőket, de forrástalan korszakban a rendszer alapvonásainak helyes megállapítása és az így kínálkozó szempontok érvényesítése reális alappal bíró feltevésekre vezethet. Magam inkább hiszek a *korabeli (azaz kortárs)* rendszer koordinátáiból adódó következtetéseknek, semmint a *jóval későbbi* források évszázadokkal ezt megelőző időre vonatkozó (netán a kutató által vonatkoztatott) tudósításai feltétlen forrásértékében.

A vitát ezzel lezártnak tekintjük.

Századok szerk.

[15] *Kristó Gyula:* A székelyek eredete. Bp. 2002. 150–161.

TÖRTÉNETI IRODALOM

HONTERUS EMLÉKKÖNYV

Emlékülés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban, 1999.

Szerkesztette: W. Salgó Ágnes, Stemler Ágnes

Libri de libris, Országos Széchényi Könyvtár–Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 244 o. + 52 kép

A brassói Fekete-templom déli kapuja előtt szigorú tekintetű, szakállas férfi bronzszobra áll; jobbjával előremutat, bal kezében könyvet tart. Brassó polgárai születése 350. évfordulóján állítottak ílymódon emléket városuk neves szülöttének, Johannes Honterusnak, a humanista polihisztornak. Az erdélyi szászok talán legnevesebb tudósa mindössze 51 évet élt, de így is hatalmas életművet hagyott maga után. Az iskolaszervező, a tanár, a teológus egyházszervező, a nyomdász, a fametsző, a térképész, a jogtudós kora Európájában is elismert és neves személyiségnek számított. A Szászföld még ma is őrzi emlékét, de működése Magyarországon már kevesek által ismert. A halála 450. évfordulójára az Országos Széchényi Könyvtárban rendezett kiállítás és tudományos emlékülés, és a hozzá kapcsolódó igényes kiállítású kötet talán hozzájárul ahhoz, hogy Honterus tevékenysége szélesebb körben ismertté váljon.

Az emlékülés szervezőinek, illetve a kötet szerkesztőinek szándéka szerint az egyes előadók a sokszínű életút egy-egy aspektusát mutatták be, a teljesség igénye nélkül. A kötetben 9 tanulmány kapott helyet, köztük olyanok is, amelyek az emlékülésen nem hangzottak el.

Mészáros István tanulmánya az iskolaszervező Honterust mutatja be a brassói városi iskola részére készített új szabályzat és az iskolában használt, Honterus által szerkesztett és nyomtatott tankönyvek elemzésével. A szabályzat alapján a brassói „ludus litterarius" a kor egyik legmodernebb, európai színvonalú oktatási intézménye volt. A Honterus által favorizált földrajzoktatás, valamint a többszólamú éneklés bevezetése egyaránt erre utal. Honterus másik nagy újítása, az orvosi és jogi ismeretek oktatására felállított tanszékek működése azonban e tanulmányban nem kapott említést. A szerző felveti, érdemes lenne összehasonlítani a brassói iskola szabályzatát az esztergomi káptalani iskola szabályzatával. Az összehasonlítás érdekes adalékokkal gazdagíthatná a korszak oktatástörténetét.

A protestantizmus magyarországi történetének kutatói abban egyetértenek, hogy Honterusnak elévülhetetlen érdemei voltak, hogy Brassó, majd az egész Szászföld a wittenbergi tanok hívéül szegődött 1543–1544-ben. Csepregi Zoltán a kép árnyalására törekedett. A programadó *Reformatio ecclesiae Coroniensis* címében szereplő „reformáció" szó korabeli értelmének, értelmezéseinek elemzésével a korszak összetett egyházi reform- és elszakadási törekvéseit vázolja, leszögezve Honterus elkötelezettségét az egyetemes kereszténység elvei mellett.

Honterus a jogtudomány terén is jelentős tevékenységet fejtett ki. Nevéhez és működéséhez köthető Brassóban az első nem egyetemi szintű jogi tanszék felállítása és az iskolai, önkormányzati jogokkal rendelkező diákközösség, a római állam mintájára működő *coetus* létrehozása. Az is feltételezhető, hogy a Szászföld jogának és jogéletének megújítására is törekedett, hogy a szász vidékek egységes jogközösséget is alkothassanak P. Szabó Béla Honterus jogi munkáinak bemutatásán keresztül a Szászföld sajátos jogrendszerét, annak hiányosságait, a római jog átvételének lehetőségeit veszi górcső alá. Honterus római jogon alapuló *Compendium*a célját ugyan nem érte el, de alapjául szolgált a későbbi, elfogadott kodifikációnak.

Honterust leginkább földrajztudósként és térképészként ismerte a korabeli Európa művelt közönsége. *Rudimenta Cosmographica* című verses, térképekkel illusztrált tankönyve 1692-ig 126 kiadást ért meg. Török Zsolt a *Rudimenta* szövege, valamint Honterus által rajzolt, metszett és nyomtatott térképei, azok használata alapján a korabeli földrajztudomány helyzetéről, differenciálódásáról, a különböző irányzatokról, azok művelőiről — Honterus egykori tanárairól, barátairól — rajzol szemléletes képet, elhelyezve a brassói mestert a korabeli rangos földrajztudósok sorában.

Plihál Katalin tanulmánya Erdély 16. századi térképi forrásait gyűjtötte és hasonlította össze, de kitért a korabeli térképkészítés módszereire és nehézségeire, a módszerekből adódó hibalehető-

ségekre is. Erdély területéről Honterus 1532-ben, még Bázelban készített szép kidolgozású térképet, mellyel azonban nem volt elégedett, így nem terjesztette. A térkép jobbára a szászok lakta térségre koncentrált, nem tekinthető a mai értelemben vett politikai térképnek. (A térkép javított változatával, melyből csak egy töredékes példány került elő, Borsa Gedeon korában már részletesen foglalkozott.) Sem Zsámboki János 1566-ban készült Erdély térképe — mely a későbbiekben több kiadásban, több változatban jelent meg —, sem Gerard Mercator 1595-ben megjelent térképe nem vállalkozott arra, hogy az időközben megszilárdult Erdélyi Fejedelemséget térképi eszközökkel mutassa be, a 16. században mindvégig a Kárpát-medence nagytájaként ábrázolták. A szerző cikkében a *Siebenburg* elnevezés keletkezésének egy új hipotézisét is felvázolja.

Honterus egy kevésbé ismert alkotását, az égbolt két féltekéjét ábrázoló csillagtérképét, mely nemcsak a legkorábbi nyomtatott égboltábrázolások közé tartozik, de az első modern *planiszféra,* Bartha Lajos ismerteti tanulmányában. A korban legismertebb, Albrecht Dürer által metszett csillagtérképpel összevetve Honterusé talán a grafikai megoldások tekintetében alulmarad, de pontosabb annál. Térképének legfontosabb nóvuma, hogy szakított a hagyományos rossz tájolással és a csillagokat, csillagképeket úgy rajzolta, ahogy azok az égen valóban láthatók, bár egyebekben, némi módosításokkal átvette a düreri mintát.

Johannes Honterus életművének talán legtöbbet kutatott, legjobban ismert része a Honterus-nyomda működésével kapcsolatos. Soltész Zoltánné, Borsa Gedeon kutatásai nyomán ismerjük a nyomda könyvdíszítéseit, címlapkereteit, kiadványait, a kötetek sorrendjét. Immár konszenzus van a kutatók közt a tekintetben is, hogy a nyomda legkorábbi kiadványai 1539-ben készültek, abban az évben, mint *Sylvester János Grammaticája* a Királyi Magyarországon fekvő Sárvár-Újszigeten. V. Ecsedy Judit a nyomda keletkezésének körülményeit, felszerelését és betűkészletét vizsgálta. A szerző leszámol néhány toposszal, például Honterus hűséges társával Theobaldus Gryffius mesterrel, kinek létezését egyetlen bizonytalan eredetű forrás alapján feltételezték. A betűkészlet vizsgálata nem igazolta azokat a korábban felvetett lehetőségeket sem, hogy Honterus betűmetszéssel is foglalkozott volna. A korabeli jelentős európai nyomdák betűivel történt összevetés alapján V. Ecsedy Judit a többféle beszerzési forrás lehetőségét valószínűsíti.

A kötetben helyet kapott a neves brassói kutató, Gernot Nussbächer alapos Honterus-bibliográfiája.

A befejező tanulmány egyben a kiállítás katalógusa is. W. Salgó Ágnes és Velenczei Katalin foglalták össze Honterus gazdag életútjának állomásait, szerteágazó tudományos tevékenységét. A kötetet a kiállítás anyagából válogatott képanyag zárja. A szűkszavú képaláírások és a szövegben megbújó, a képekhez tartozó utaló-számok miatt a laikus olvasó sajnos állandó ide-oda lapozásra kényszerül.

Johannes Honterus élete során a teljességre törekedett, munkáit nagyfokú maximalizmus jellemezte. Tudjuk, hogy Erdély térképét nem engedte terjeszteni, mert nem találta elég jónak. Élete és munkássága fő vonalakban ismert, de vannak még fehér foltok. A kötet tanulmányai is hozzájárultak néhány folt eltüntetéséhez, de néhány esetben nem tisztult a kép. Konferencia-kötet esetén is zavaró, ha a szerzők eltérő életrajzi adatokat, dátumokat, név-változatokat használnak, a megfelelő utalás nélkül.

A kötet ízléses, szép kiállítása, a jó minőségű képanyag valószínűleg a kötettel ünnepelt jeles humanista mester tetszését is elnyerte volna.

Csukovits Anita

Tüskés Gábor – Knapp Éva

NÉPI VALLÁSOSSÁG MAGYARORSZÁGON A 17–18. SZÁZADBAN

Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 410 o.

A könyv egy olyan tájra vezeti el az olvasót, amelyen az utóbbi évtizedekben nemigen járt magyar kutató, a laikus vallásosság mezejére. Ha valaki mégis oda merészkedett, álruhát öltött, többnyire etnográfusnak álcázta magát. Bálint Sándor († 1980) óta alig akadt vállalkozó, és ha az ő akadálytalannak nehezen mondható pályafutására gondolunk, hatvan-hetven esztendőre is taksálhatjuk azt a periódust, amelyben ez a téma nem szerepelt a hazai tudománypolitika kedvenceinek listáján. Helye valahol a második és harmadik emlékezetes „T" között volt, közelebb a harmadikhoz. Ezen az időszakon már szerencsésen túl vagyunk, és nem is azért emlékeztetek rá, hogy a kötet

szerzőinek a bátorságát dicsérjem, hanem arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy odakint a világban akkor sem állt az élet, a munka ezen a területen is folyt, és a hazai tudományosság többek között ezen a területen is komoly hátrányba került. Nemcsak arról van szó, hogy ez idő alatt a szóban forgó diszciplína a nemzetközi mezőnyben számottevő átalakuláson ment keresztül. Ennek egyik legfontosabb jellemzőjeként kell említenem, hogy a hitélet keretei közül kilépve a társadalomtudományi kutatás egyik nagyra becsült eszközévé vált, és ez nálunk nem történt meg. Nemcsak arról van szó, hogy irányzatai, módszerei, eszközei és eredményei születtek, amelyek előttünk ismeretlenek maradtak, hanem még inkább arról, hogy ez a kutatási irány ezalatt minálunk mindenestől kiment a divatból. Kiveszett vagy inkább létre sem jött az a gárda, amely művelésére képes lett volna. Nálunk nincsenek, még ma sincsenek vállalkozásai, fórumai, nincsenek szakfolyóiratai, még a tudományos minősítéshez is a rokonszakmáktól kell kölcsön kérni bírálókat. A kezemben levő kötet ennek a szemléltetésére is alkalmas, mert a tekintélyes irodalmi apparátusban alig-alig bukkan fel magyar név, és a benne foglalt írások geneziséből megállapítható, hogy azok, akik ezzel a témával foglalkozni akarnak, teret szinte kizárólag csak idegenben kapnak, eredményeiket csak külföldi konferenciákon ismertethetik, problémáikat csak ott vethetik föl.

De ha a helyzet így is alakult, mégsem látszik reménytelennek. Mert ugyanebben a kötetben azt is tapasztaljuk, hogy ami a világban megszületett, az ma már a miénk is. Mégpedig két olyan kutatónak köszönhetően, aki képes volt nyomon követni a szakma nemzetközi eseményeit, mi több, azokra érzékenyen tudott reagálni, sőt arra is képes volt, hogy ezeknek az eseményeknek tevőleges és alkotó részvevője legyen. Ennek tulajdonítható, hogy a hazai tudományosságnak ezen a szeletén a minapi lemaradásnak nyoma sem látszik. A japánok jutnak az eszembe, akik a technika világában ma elfoglalt előkelő helyüket annak köszönhetik, hogy évezredes elmaradásuk után a legmodernebb folyamatokba kapcsolódhattak be.

Más tekintetben (a szerzőkre nézve) a körülmények fentebb vázolt alakulása akár szerencsésnek is mondható, mert a feltáratlan, sőt teljességgel ismeretlen forrásanyag mennyisége irdatlan maradt. Negyven kézirat- és levéltár neve sorakozik a dokumentumok lelőhelyjegyzékén, magyar, német, osztrák, francia, valamennyi kiaknázatlan. Ez persze buktatókat is rejt, mert késztethet az adatokban való turkálásra is, és a bőség zavarához is vezethet. Az eredményes hasznosításhoz szilárdan kialakított koncepcióra van szükség. Az előszó egy hosszú távú kutatási programról beszél, amelynek itt csak egy darabját látjuk. A program mibenlétéről nem esik szó, de ez a szűkebbre szabott tematika is egy érzékelhetően kikristályosodott középpont köré épül, mégpedig oly módon, hogy az eredményekből nyomban egy sereg új probléma keletkezik, új szálak indulnak el, amelyek új területekre vezetnek, új eredményeket hoznak, és a folyam indul előlről, anélkül azonban, hogy a koncepció kereteit túllépné. A különállónak látszó témák egésszé állnak össze. A kötet eredetileg önállóan, mintegy másfél évtized alatt részben magyarul, részben németül megjelent tanulmányok, előadások füzére, ennek ellenére olyan kompakt egységet alkot, hogy akár monográfiának is tekinthető. Hogy csak egy mozzanatra mutassak rá: az egyik írás a homokkomáromi mirákulumos könyvről számol be, egy másik a dömölki apátság egy szobráról tesz említést, és e kettő elvezet Koptik Odóhoz, akiről ezek nyomán egy harmadik fejezet keletkezik. Ez a harmadik fejezet az 1740-es évekig viszi a fonalat, addig az időpontig, amelyben a barokk vallásosság történetében fordulópont körvonalai bontakoznak ki. És máris ott vagyunk egy újabb témánál, amelynek címe „A barokk vallásosság újjáélesztési kísérlete", hőse Jordánszky Elek.

Címe szerint a népi vallásosság adja a tárgyat, pontosabban a népies, világias (laikus) vallásosság. A szerzők figyelmeztetnek arra, hogy e kifejezés itt nem egy szűkebben meghatározott társadalmi helyre, rétegre vagy csoportra utal, hanem a vallásosság társadalmi dimenziójának, a vallási folyamatokban kifejezésre jutó társadalmi szempontoknak a következetes figyelembevételét jelenti. A fogalomkörbe beletartoznak a hivatalos egyházi elképzelések popularizálódott változatai és a vallásosság egyházaktól függetlenné vált vagy függetlenül létező formái. A kultuszformák forognak a szőnyegen, közöttük zömös súllyal a zarándoklatok és a szenttisztelet, illetve ezek szervezeti keretei, a társulatok, a reprezentáns intézmények és személyiségek. A kötet abból a meggyőződésből indul ki, hogy a vallásosság a 17–18. században (mint korábban is) a kulturális rendszer elválaszthatatlan része, a társadalmi magatartás és cselekvés, továbbá a különböző társadalmi és kulturális folyamatok középpontja, szervező és mozgató ereje, irányítója és mutatója. A vallásosság fontos szerepet játszik — ezek a szerzők szavai — a mindennapi élet szervezésében, a társadalmi viszonyok elrendezésében és legitimálásában, valamint a kultúra, a kulturális és erkölcsi értékrendek és normák közvetítésében. Emellett jól tudjuk, hogy ez időben számos társadalmi, művelődési és politikai folyamat vallási formában jelentkezik. Ezzel tehát visszaértem oda, ahonnan

kiindultam. A laikus vallásosság története egyben társadalomtörténet, és a vallási cselekvés kutatása, a kultusztörténeti folyamatok társadalomtörténeti összefüggésbe való helyezése a kor emberét más oldalról mutatja meg, mint a hagyományos egyház- és művelődéstörténet, vagy éppenséggel a néprajz.

Kulcsár Péter

Konrad Clewing

STAATLICHKEIT UND NATIONALE IDENTITÄTSBILDUNG

Dalmatien in Vormärz und Revolution

Südosteuropäische Arbeiten, 109.

München, 2001. R. Oldenbourg Verlag, 464 o.

ÁLLAMISÁG ÉS NEMZETI IDENTITÁSKÉPZŐDÉS

Dalmácia a március előtti időszakban és a forradalom idején

A Délkelet-Európa Társaság díját elnyert monumentális művében Clewing először az osztrák államiság és a dalmáciai identitásképződési folyamatok kapcsolatát elemzi. Rámutat, hogy a többnyelvű térségben az állami centralizmus és a társadalom viszonyának megkülönböztetett jelentősége volt. Az identitásképződésben fontos tényezőként szerepelt a társadalmi modernizáció. Hangsúlyozza, hogy noha a változások az államtól indultak ki, tanulmányozni kell az elvárásokat is. A politikai közvélemény és az egyes irányzatok csak az 1848-as forradalmak során formálódhattak ki.

A vonatkozó történeti irodalom összehasonlító módon nem vizsgálta a címbeli tematikát, Clewing művében találkozunk vele először. A munka rendkívül nagy forrásanyagra és szakirodalomra épül. A levéltári forrásoktól a szekunder irodalomig terjedő jegyzéket lásd a 421–464. oldalakon. Historiográfiai áttekintésében Clewing rámutat a különböző típusú (pl. Dalmáciára, Délkelet-Európára vonatkozó) kutatásokra. Utal rá, hogy a nem olasz nyelvű munkálatok torzóban maradtak. Kiemeli az egyes historiográfiai szakaszok hiányosságait: 1991 előtt pl. a nemzeti kérdést (a „jugoszlávizmus" jegyében) átpolitizálták, vagy mindmáig elmaradt a szlavodalmát és az italodalmát nemzeti irányzatok mélyebb elemzése. A Ház-, Udvari és Állami Levéltár, valamint az Általános Közigazgatási Archívum (Bécs) anyagait először Clewing vonta be az 1848/1849. évi dalmát politikai nyilvánosság és a nemzeti identitástudat kutatásába.

A szerző joggal mutat rá a dalmát történelemmel kapcsolatban a különböző jellegű heterogenitás, a történeti kontinuitás, vagy pl. az illírizmus megjelenéséig a laza dalmát — horvát-szlavón kapcsolat históriát formáló hatásaira. A legújabb szakirodalomban (így St. Ćosić műveiben) megalapozottan utalnak a régió gazdasági és politikai elmaradottságán kívül az adminisztratív strukturális és jogi normatív, lassú ütemű változásaira is. Clewing szerint az 1848 március előtti abszolutizmus nem volt modern állam. A kutatók emellett elhanyagolták, vagy nem az állam-társadalom viszonyba ágyazva vizsgálták a régióra nézve fontos egyház- és iskolaügyet. Szerinte a dalmát bürokrácia átstrukturálódott és relatíve az 1840-es évekig erősödött a „gyenge állam" is. Noha a 19. sz. első felében a közigazgatásban és az említett két „ügyben" bizonyos átalakulás zajlott le, ez azonban nem képezett átfogó reformot, hanem csak a dalmát evolúciót mintegy hozzáidomították a monarchia osztrák fele állami struktúráihoz. Fr. Zavoreo 1821. évi memoranduma jól mutatja, hogy a régió lakosai ennél jóval többet vártak, azonban a kormányzat passzív maradt és nem vette figyelembe a térségi eltéréseket. Clewing ezt laissez-faire politikának nevezi, ami a fejletlen perifériák előtt nem nyitotta meg a fejlődés útját. Megjegyzi azonban, hogy I. Ferenc „racionális konzervativizmusa" még mindig többletinformációt képzett Dalmáciáról, mint amivel a bécsi publikum és bürokrácia rendelkezett. Az osztrák kormány azonban a lényeget: a vidékfejlesztést sem a fentebbi politikával, sem a centralizációs neoabszolutista intézkedésekkel nem tudta megvalósítani.

A nem demokratikus legitimációjú rendszer eleve korlátozott politikai participációt tett csak lehetővé és így pl. Dalmáciában alig maradt játéktér a nemzetpolitikai irányváltásra. A régiót visszahódított területnek tekintették, amiből az következett, hogy a katonai kiadásokat támogatták, míg „a civil szféra" fejlődését szolgálókat ellenezték. Nem létezett financiális városi autonómia és a vidéki hivatalnokok kinevezését is Bécsben hagyták jóvá. Sem a dalmát helyi szervek, sem a lakosság nem tudott olyan reformokat kikényszeríteni, amelyek túlmutattak volna az elsődleges bécsi stratégiai szempontokon. A belső állami stabilitás szemszögéből ítélték meg a vezetők a nemzeti kérdést: azaz anakronisztikusan nem ismerték fel növekvő társadalmi súlyát, így az a

kormánypolitika „margójára" került. A fenti belpolitika a nemzeti divide et impera elvére és az uralkodói szuverenitásnak a népszuverenitással szembeni elsőbbségére épült. A nemzeti tényezőket 1848/1849-ben ismerte el lényeges politikaformáló erőként az osztrák vezetés. Clewing azonban rámutat, hogy még az államnak a kulturális és a társadalmi szférába való benyomulásakor is fennmaradt az etnicizáló nyelv- és hivatalnokpolitika, ill. az oktrojált nyelvhasználat a közigazgatásban és a „népiskolákban."

1848 utat nyitott a modern nemzeti identitás megfogalmazása és a nemzeti mozgalmak előtt. A forradalmat megelőző évtizedet Belső-Horvátországban az illírizmus jellemezte, amit a dalmátok modifikáltan vettek át. Clewing mélyrehatóan taglalja az illírizmussal, mint a horvát nemzeti újjászületési mozgalom egy fázisával összefüggő kérdéseket. Ilyenek pl. a horvát és az egyéb délszláv mozgalmak kapcsolatai, az 1840-es évek illírista pártprogramjainak eltérő súlypontjai, az őshonosság elvének a mozgalmat legitimáló szerepe, a kulturális és a politikai illírizmus (a nyelvi konformitás és a horvát vezetésű délszláv egység) karaktere, az 1848-as természetjogi érvelés a Habsburg-monarchia délszlávjai egyenjogúsága mellett. Clewing rámutat, hogy az illíristák a mozgalom egy fázisában sem voltak forradalmárok, vagy osztrákellenesek: nekik is kellett a kormányzat jóindulata, mint ahogyan fordítva is. A dalmát illíristák 1848-ig egy kulturális mozgalom képviselői voltak és csak laza kapcsolatot tartottak fenn a belső-horvátországi szervezetekkel. N. Stančić kifejtette, hogy a dalmát illíristák, nem délszláv, v. horvát, hanem speciális dalmát nemzeti ideológiát képviseltek és főleg a képzett fiatalok között találtak visszhangra. Újszerű, hogy a dalmát aktivisták a nemzeti nyelvet széles társadalmi közegbe helyezve polgári viszonyokat akartak. 1848 előtt Dalmáciában működött a kulturális, a kompromisszumos, a szerb ortodox illírista mozgalom és megjelent a dalmát regionalizmus is.

Műve következő részében Clewing az 1848/1849-es forradalombeli identitásképzési formákkal és az osztrák Dalmácia-politikával foglalkozik. Először áttekinti a folyamatokat befolyásoló külső és belső faktorokat. Ezen tényezők közül árnyaltan és dinamizmusában mutatja be pl. Bécs és Zágráb hatását. A kezdeti engedmények után a kormányzat visszavonta a polgári szabadságjogokat. A dalmát-horvát viszony megítélése máig vita tárgya. Noha 1849 tavaszától a horvát politikában csökkent Dalmácia jelentősége, Clewing óv Zágráb befolyásának leértékelésétől. Megjegyzi, hogy a horvátok mind a nemzetállami, mind az ausztroszláv föderatív koncepcióban lojálisak maradtak Ausztriához. Velence, az ortodox Szerbia és hazánk csak érintőlegesen befolyásolta a sajátosan szláv nemzettudatú dalmát közvéleményt. A lokálpatriotizmus alapján a régió a központi adminisztráció decentralizációját és a térség autonómiájának növelését szerette volna elérni. A politikai közvéleményben — a kezdeti egyensúly után — a nemzeti problematika államszervezeti, nyelvi és más aspektusai fokozatosan a liberális szabadságjogok fölé kerekedtek. Clewing megalapozottan utal arra, hogy a történetírás mindeddig nem adott megfelelő választ a korabeli dalmát nemzettudat fő komponenseinek átalakulására. Az 1848/49-es forradalomban öt nemzeti koncepciót különböztet meg: az illírt, a dalmáciai horvátot, a térségbeli szerbet, a szlávdalmátságot és az italodalmátot. Ez utóbbi kivételével a többiek nemzeti reformer irányultságot képviseltek.

A dalmát illírizmus a nemzeti fejlődést („a szláv kérdés" formájában) a Horvátországgal való egyesüléssel, az alkotmányosan átalakult Ausztrián belüli erős illír állam keretében képzelte el. A korábbi kulturális súlypont az 1848 előtti időszakhoz képest nem változott. A legális összállami evolúcióba vetett reményeket viszont az 1849. évi oktrojált alkotmány végleg szertefoszlatta. Igen plasztikus a dalmát illírizmus és horvátizmus (A. Kuzmanić és a Zora dalmatinska hetilap) nyelvi koncepcióinak ütköztetése. Végül ugyan az utóbbi javára billent a mérleg nyelve, Clewing azonban rámutat, hogy a dalmát közvéleményben összességében mindkét irányzat vesztett pozíciójából. Lényeges, hogy a szerbek a protonacionalista nemzettudatot reprezentálták. Fontosnak tartották az egyházi, az oktatási és állampolgári autonómia erősítését. 1848 szeptemberi (az iskolai és a bírósági nyelvhasználatról szóló) petíciójuk, amely a vidéki lakosok mobilizációját szolgálta: egyedülálló a dalmáciai nemzeti mozgalmak történetében. A szlávdalmátság körében legerősebb az antikvitástól kezdődő kontinuitás. Ugyancsak büszkék voltak a városi elitkultúrára, miközben gyenge vidéki bázissal rendelkeztek. Támogatták az egyesülést Horvátországgal és Szlavóniával, de még inkább Dalmácia autonómiáját; a régió sajátosságai fennmaradásáért. 1848/49-ben megfogalmazták a politikai participáció elveit és a nemzeti elven nyugvó alkotmányosság tételeit. Noha elképzeléseik nagyobb része realistának ítélhető, az adott viszonyok között csak céljaik egy részét érték el. Az italodalmátságnak a forrongó olasz területekhez való viszonyát és autonómia-koncepciójukat Clewing szerint a források csak részben tárják fel. Leginkább az valószínűsíthető, hogy értelmiségi szemszögből rokonszenveztek az 1848/49-es mérsékelt olasz mozgalmakkal és nemzeti és liberális

álláspontból a városi oligarchia státusza emelésével, földrajzilag pedig a szűk régión túllépve akarták átalakítani a dalmát államszervezetet; azaz nem konzervatív „állammegőrző", hanem modernizáló nemzeti programot próbáltak megvalósítani. Nemzetfogalmuk elütött a „többi pártétól", mivel az nem a történetiségre és az etnicitásra, hanem a szociokulturális tényezőkre épült.

Az 1848 nyári birodalmi gyűlési választások során a választási jogosultság tekintetében a városok jártak jól, de amint a 341. oldal táblázata mutatja, nehéz a nemzeti irányzathoz való besorolásuk a megválasztott képviselőknek. Valószínűleg a korábbi „szlávdalmát" irányzat kerekedett felül. Az 1848. december 11-i interpelláció a dalmát sajátosságok és az autonómia megőrzésének szándékával a közakaratot tükrözte. Ezek után azt várnánk, hogy az osztrák Dalmácia-politikában nemzeti alapú fordulat megy végbe. Ehelyett a „pártok" erőviszonyaira figyeltek fel és az összmonarchiához való lojalitás, ill. illojalitás alapján ítélték meg azokat. Kétségtelen azonban, hogy az osztrák politika a forradalomban bizonyos fokig nacionalizálódott. A továbbiakban csak a horvátok, a szerbek és a városi kisebbséget alkotó olaszok körében fejeződött be az identitásképződés. A katonai és az etnopolitikai konfrontációk a későbbiekben árnyékot vetettek a régióbeli nemzeti pluralitásra. Igen elgondolkodtató, amit Clewing a korábbi nemzeti irányzatok pártosodásával kapcsolatban a Habsburg-monarcia késői szakaszával és a 20. századi evolúcióval kapcsolatban kifejt. Már korábban A. Kuzmanić rámutatott, hogy ebben a térségben a többféle etnikai, nemzeti kultúra együttélése lehetetlenné vált, ami Dalmáciában azonban enyhébben érvényesült. Az illírizmus, vagy a későbbi „megkonstruált" jugoszlávizmus nem nyújtott pozitív adalékot a délszláv identitásképzéshez. A vallási faktor a horvátoknál és a szerbeknél mintegy determinálta a nemzeti identitást.

A szerző utal arra, hogy több neves történész (pl. E. J. Hobsbawn) bírálta a „nemzet", a „nacionalizmus" és a „szuverén nemzetállamra törekvés" összekapcsolását. Rámutat, hogy Dalmáciát illetően az egyes fogalmak nemzeti és regionális tartalmának pontos meghatározására van szükség. A nemzeti identitásban és a regionális sajátosságok révén — a horváton kívül — az összes irányzat hangsúlyozza Dalmácia sajátos „szerepkörét". Az állam-polgár viszonyban és a nyelvi kérdésben az összes irányzat kiáll a régió fejlődését elősegítő aktív és anyanyelvi közélet és oktatás mellett. Lényeges a politikai közélet és az oktatás nemzeti nyelvi módozatainak a régió gazdasági és társadalmi progressziójára való hatása. Nem véletlen, hogy 1848/49-ben a politikai participáció és az iskolaügy nyelvi vonulatai újrafogalmazódtak. A tőkeformáknál fontos a humántőke szerepe. Az állami nyelvpolitika akkor ígérkezik hatékonyabbnak, ha hozzáidomul a helyi feltételekhez. Clewing jogosan utal arra, hogy ha a „nemzetépítést" teljesen irányíthatónak vesszük, az csak útvesztéshez vezet. Végül fontosnak tartjuk kiemelni a mű forrásmellékleteit és térképeit.

Kurunczi Jenő

Martin Scheuermann

MINDERHEITENSCHUTZ CONTRA KONFLIKTVERHÜTUNG?

Die Minderheitenpolitik des Völkerbundes in den zwanziger Jahren

Materialien und Studien zur Ostmitteleuropa-Forschung 6. Herder-Institut, **Marburg, 2000. 516 o.**

KISEBBSÉGVÉDELEM KONTRA KONFLIKTUSMEGELŐZÉS?

A Népszövetség kisebbségpolitikája a huszas években

Ez a marburgi egyetemen 1999-ben megvédett doktori disszertáció méltán érdemel figyelmet. Szerzője elsőként vállalkozott arra, hogy Genfben tüzetesen átvizsgálja a Népszövetség titkársága kisebbségi szekciójának teljes iratanyagát, bár ezúttal csak az indokoltan külön periódusnak tekinthető 1920-as évekre vonatkozóan dolgozta fel azt. E rendkívül gazdag forrásbázisra támaszkodva igen részletes, átfogó képet tud adni a Népszövetséghez ebben az évtizedben benyújtott panaszbeadványoknak az illető kisebbségek helyzetébe bepillantást engedő tartalmáról, panaszaik kivizsgálásának, ügyeinek kezelésének módjáról, a bepanaszolt államok magatartásáról, álláspontjuk és magyarázataik túlzott akceptálásáról, s mindezek alapján megbízható véleményt tud formálni arról a népszövetségi kisebbségvédelemről, amely — mint meggyőzően bizonyítja — mindig alárendelődött az első világháború után kialakított békeviszonyok megzavarására alkalmas konfliktusok megelőzése elsődleges célkitűzésének.

A vonatkozó legújabb magyar szakirodalomban Eiler Ferenc kitűnő tanulmánya (A két világháború közötti nemzetközi kisebbségvédelem rendszere. Pro Minoritate, VI. évf. [1997] 3–4. sz.

64–90. l.) már eddig is szakszerűen eligazította olvasóit a Népszövetség kisebbségpolitikája szelleméről éppúgy, mint szervezetéről, működése mechanizmusáról, eljárása egyoldalúságairól, a reformkísérletek kudarcairól, a népszövetségi kisebbségvédelemmel szembeni elégedetlenség növekedéséről az attól való elfordulásig, amely a nemzetközi viszonyok alakulásától is elválaszthatatlan. Aki Eiler e tanulmánya ismeretében olvassa Scheuermann vaskos disszertációját, annak az a benyomása, hogy az utóbbi által feltárt és feldolgozott hatalmas anyag mindenben alátámasztja az előbbi tanulmány megállapításait, mégpedig a népszövetségi kisebbségi panaszeljárások széles skálájának olyan gondos nyomonkísérésével és alapos vizsgálatával, amely megbízható mércéül szolgálhat a népszövetségi kisebbségvédelemről kialakult képünk hitelességének kontrollálásához.

Mint a Népszövetségnek általában, úgy a kisebbségi kérdésekkel történt népszövetségi foglalkozásnak is meglehetősen nagy nemzetközi irodalma van; részben korabeli publikációk, részben későbbi, köztük mai jogi és történeti tudományos vizsgálódások produktumai. Ez Scheuermann disszertációjának irodalomjegyzékéből is kitűnik, bár korántsem tekinthető az teljesnek. E tekintetben a magyar recenzens érdeklődése — talán megengedhető módon — mindenekelőtt abba az irányba fordul, hogy a vonatkozó magyar irodalomra míly mértékben terjedt ki a szerző figyelme. Annál is inkább, mert a Trianonnal sújtott Magyarország számára a kisebbségvédelem érthetően igen fontos kérdés lévén, részéről is több jeles korabeli munka adott színvonalas elemző kritikát a népszövetségi kisebbségvédelem eljárásmódjáról és próbált hozzájárulni konkrét reformtervezetekkel is annak megjavításához. De Magyary Gézának a kisebbségvédelmi eljárás kívánatos szabályozásáról francia nyelven kiadott 1923. ill. 1925. évi elaborátumai elkerülték a szerző figyelmét, Balogh Arthúrnak a kisebbségek nemzetközi védelméről 1928-ban Münchenben németül is kiadott művén kívül más korabeli magyar munkát nem is találunk jegyzékében, nyilván azért, mert azok többnyire magyar nyelvűek, s így bármennyire értékes termékei is az egykorú magyar szakirodalomnak, óhatatlanul kívülrekednek a nemzetközi tudományosságon (Baranyai Zoltán: A kisebbségi jogok védelmének kézikönyve, 1925, Buza László: A kisebbségek jogi helyzete a békeszerződések és más nemzetközi egyezmények értelmében 1930, Egyed István: A kisebbségi kérdés. A kisebbség fogalma, kisebbségi jogrendszerek, kisebbségi eljárás 1930, Nagy Iván: A kisebbségi panaszjog reformja 1930, Ajtay Gábor: A kisebbségek nemzetközi védelme, 1931 stb.). Ugyanez állapítható meg a mai magyar tudományosság magyar nyelvű vonatkozó termékeiről, mindenekelőtt Eiler említett tanulmányáról, (Zeidler Miklós tanulmányával kapcsolatban viszont, amely az „Apponyi Albert és a Nemzetek Szövetsége" témát tárgyalva, figyelemre méltó módon foglalkozik a kisebbségvédelmi eljárás reformját sürgető fellépéseivel, megjegyzendő, hogy csak 2000-ben jelent meg a Pölöskei-emlékkönyvben). Galántai Józsefnek a kisebbségvédelem nemzetközi jogrendjének kialakításáról írt munkája azonban annak ellenére is hiányzik a szakirodalmi felsorolásból, hogy 1992-ben New Yorkban angolul is megjelent (Trianon and the Protection of Minorities).

A disszertáció szerzője, amikor az általa felhasznált mai irodalomból — mintegy bevezetőül — jellemez is néhány olyan fontosabb művet, amelyek a népszövetségi kisebbségvédelem témájával őt megelőzően foglalkoztak, azt állapítja meg, hogy azokat a kisebbségvédelmi eljárás inkább jogi, mint politikatörténeti szempontból érdekelte (pl. Ch. Gütermann, 1979) s nem valamennyi érintett nemzeti kisebbség egyediségükben is összemérhető helyzete, illetve a bepanaszolt államok mindegyikének egyenkénti, mégis rokon vonásokat mutató magatartása együttes vizsgálatát, valamint a népszövetségi eljárás általánosítható jellemzőinek átfogó értékelését valósíthatták meg, hanem többnyire csak egyik-másik relációban dolgozták fel — még ha interdiszciplinárisan is — a népszövetségi eljárás menetét (pl. J. Herman, 1994), mégpedig teljesnek és eléggé mélyrehatolónak nem tekinthető forrásfeltárás alapján. Scheuermann teljesítménye viszont mindezen szempontokból valóban impozáns.

A kötet bevezető fejtegetései közé tartozik a szükségesnek mutatkozott eligazítás terminológiai kérdésekben. Ezt jól alapozza meg a francia, illetve a német típusú nemzetfelfogás ismérveivel, nemzet és állam viszonya, nemzet és nemzetiség, illetve nemzeti kisebbség fogalmai megvilágításával. Amikor az első világháború utáni békeszerződések következtében kialakult kelet-közép- és délkelet-európai helyzetről, a nemzetállami törekvéseket mutató, de etnikailag és nyelvileg korántsem homogén országokról szól, Lengyelország és Románia mellett meg kellett volna említenie Csehszlovákiát és Jugoszláviát is, ahol a nemzetiségek nem kevésbé voltak mélyen alárendelve a csehszlovakizmus, illetve jugoszlavizmus ideológiájával tartós szláv egységbe foghatónak remélt uralkodó nemzetek szeparatizmustól különösen féltett területi biztonsága és asszimilációs törekvései érdekeinek, sőt említenie kellett volna Magyarországot is, amely (annak ellenére, hogy oly nagy mértékben veszítette el nem-magyar lakosságát, hogy a maradék nemzetiségek immár teljes elmagyarosításával viszonylag könnyen elérhetőnek vélt magyar nemzetállami lét ideája is némileg

előtérbe került átmenetileg) revíziós terület- és népesség-visszaszerzési törekvéseire való tekintettel továbbra is megőrizte hagyományos felfogását a magyar politikai nemzetről, amelybe beletartoznak a magyar hegemóniát elismerni köteles „másajkú", más származású magyarok: ezeket az állampolgárokat nevezték — individuális jog szerinti felfogásban — nemzetiséghez tartozóknak, kollektív nemzetiségi jogokat azonban el nem ismerve.

A nemzetiség (Nationalität) fogalmától a nemzeti kisebbség (nationale Minderheit) fogalma abban különbözik, hogy az utóbbi nem csak ahhoz az államhoz és uralkodó nemzetéhez kötődését ismeri el, amelynek polgára, s amelyhez normális esetben az együttélés tartós gazdasági, társadalmi, kulturális, érzületi — s amikor a körülmények ahhoz adottak, nem csak lojális, de kifejezetten patrióta — szálai fűzik, hanem egyúttal egy kultúrnemzet értelmében vett más nemzethez való származási, nyelvi, kulturális kötődését is.

A szerző helyesen állítja, hogy a Népszövetség nemzeti kisebbségeknek fogta fel és aszerint igyekezett kezelni azokat, akiknek vállalta reá testált védelmét. Mégis bizonyos aggályait fejezvén ki a kisebbség meghatározás mai használata iránt, attól tartva, hogy a többséggel szembeni „kisebb jogosultság" benyomását keltheti, szívesebben használja munkájában ehelyett a népcsoport (Volksgruppe) kifejezést, amellyel kapcsolatban azt is megjegyzi: nem ismeri el, hogy annak köze lenne a nemzetiszocializmushoz, s annak az országhatárokat semmibe vevő politikájához. A recenzens a nemzeti kisebbség kifejezéssel szembeni aggályoskodást kevésbé tartja indokoltnak, mint a népcsoport kifejezés használatával szemben sokszor és sokhelyütt annak ellenére is tapasztalható idegenkedést, hogy a népcsoport elnevezés a mai nyelvhasználatban immár meglehetősen széleskörűen polgárjogot nyerhetett mindenütt, ami éppen azért volt lehetséges, mert mai hívei nyomatékosan adtak és adnak hangot elhatárolódásuknak mindattól, amit a hitleri Németországban kidolgozott nemzetiszocialista népcsoportjog (Volksgruppenrecht) és a nemzetiszocialista német terjeszkedési törekvések szolgálatába állított népcsoportpolitika (Volksgruppenpolitik) a valóságban jelentett, számos országot súlyos veszélybe sodorva vagy meg is semmisítve, de végső soron kárára az ott élt német népcsoportnak is.

Kétségtelen, hogy a népcsoport fogalom és elnevezés a sokmilliós német népközösség (deutsche Volksgemeinschaft), az össznémetség (Gesamtdeutschtum) más országban, kisebbségben élő része, csoportja értelemben a világháború után és a nemzetiszocializmus hatalomra kerülése előtt már létezett, és az idegenben élő néprészek e koncepció jegyében a német birodalomból jelentékeny erkölcsi és anyagi támogatásban részesültek, mint ahogy a Trianon következtében kisebbségi sorsra jutott magyar néprészek is elvártak és kaptak az „anyaországtól" hasonló szolidáris támogatást, de az is tény, hogy a Népszövetség a kisebbségeket — sem az e kötetben tárgyalt 1920-as években, sem később — nem népcsoportnak tekintette, nem így nevezte és nem eként kezelte. Alighanem visszás tehát, ha a szerző nem ennek megfelelő terminológia alkalmazását gondolja helyesnek. Kiderül azonban, hogy művét egyáltalán nem jellemzi terminológiai következetesség: népcsoport és nemzeti kisebbség, sőt nemzetiség megnevezés vegyest szerepel. Külön megjegyzendő továbbá, hogy a 18. oldalon felsorolva az első világháború utáni kelet-közép- és délkelet-európai térségben élő „nemzeteket és nemzetiségeket", külön tesz említést magyarokról és székelyekről.

Mint a Népszövetség titkársága kisebbségi szekciójának 1920-as évekbeli igazgatója, a norvég Erik Colban 1926-ban igen kifejezően meg is fogalmazta, a legfontosabb és egyben legnehezebb feladatnak azon konfliktusveszélyek elhárítása bizonyult, amelyek abból adódtak, hogy a békeszerződések által korábbi országuktól elcsatolt és a szomszédos országokban kisebbségi sorsra juttatott néprészek nem tudtak belenyugodni sorsukba, nem tudtak az elvárt módon beilleszkedni új viszonyaik közé, amit megnehezített a korábban elnyomottaknak most velük szemben elnyomó magatartása, amely különösen a határmenti helyzetben élő néprészek esetében bizonyult súlyosnak, mert szeparatista tendenciákkal, a szomszédos anyaországhoz való visszatérés vágyával elsősorban ők voltak gyanúsíthatók. A Népszövetség kisebbségi politikája egyrészt arra irányult, hogy ezek a kisebbségek hagyjanak fel az anyanemzetükhöz való visszatérésre irányuló aspirációikkal és az őket bekebelezett állammal jussanak érdekközösségre, keresve és előmozdítva az uralkodó nemzettel való együttműködést, másrészt viszont, hogy ezen államok kormányait meggyőzze arról, mennyire saját érdekük is a kisebbségi panaszok — amennyiben jogosaknak bizonyulnak — orvoslása, s ezzel hozzájárulásuk az európai béke és biztonság súlyosabb konfliktusoktól való megóvásához. Ámde azt kellett tapasztalni, hogy ezen országok kormányai a nemzeti kisebbségeik irányában folytatott politikájuk szuverén intézéséhez ragaszkodva, csak annyiban igyekeztek szorosan együttműködni a Népszövetség kisebbségpolitikájával, amennyiben azt a maguk javára befolyásolhatónak találhatták, egyébként azonban a népszövetségi kisebbségvédelmet gyakorta vádolták jogosulatlan beavat-

kozással, sőt olykor még e kisebbségvédelmi rendszerből való kilépésükkel is fenyegetődztek. Azok a sorozatos megalkuvások, amelyekbe a népszövetségi kisebbségpolitika a nemzeti kisebbségek rovására belement, egyre inkább szertefoszlatta már az 1920-as évek folyamán a népszövetségi kisebbségvédelem hatékonyságába vetett, eleve elég gyenge lábon álló hitet, s az 1930-as években azon anyaországok politikája jutott döntő szerephez, amelyek — kimondatlanul vagy ki is mondva — erőteljes beavatkozási jogot vindikáltak maguknak kisebbségi sorsra juttatott néprészeik védelmében, s ebbéli törekvéseiket a versaille-i–trianoni békerendszert megbontó revíziós politikájuk szolgálatába állították.

A Népszövetséghez kisebbségi ügyekben benyújtott panaszbeadványok a titkárság kisebbségi szekciójához kerültek, ahol a referensek (köztük a dán Rosting) véleményezései alapján a szekció igazgatója, a norvég Colban majd a spanyol Azcarate tett előterjesztést arra vonatkozóan, hogy alkalmas-e az ügy hármasbizottság általi kivizsgáltatására. Minden ilyen ügyben egy-egy külön e célra összeállított hármasbizottság járt el, amelynek elnöki tisztjét a Népszövetség Tanácsának elnöke töltötte be, mindig maga mellé választva annak valamely két — az ügyben elfogulatlannak tekinthető — tagját. Ezek a hármasbizottságok arra törekedtek, hogy minél kevesebb esetben kelljen úgy határozniuk, hogy az ügy a döntésre hivatott legfőbb fórum, a csak ritkábban ülésező Népszövetség Tanácsa elé kerüljön. (Ha végülis a Népszövetség főtitkára javaslatára valamely kisebbségi ügy a Népszövetség Tanácsa napirendjére kerül, akkor azt érdemben a kisebbségi ügyek állandó rapportőrje terjeszti elő, aki — az elfogulatlanság kívánalmát ugyancsak szem előtt tartva — egyenesen tengerentúli, de a kelet-közép- és délkelet-európai nemzeti kisebbségi problémák lényegét tekintve annyira tájékozatlan, mint a beolvasztási felfogásáról hírhedtté vált brazil Mello-Franco.) A Népszövetség Tanácsa pedig igen ritkán határozott úgy, hogy az ügyet a Hágai Állandó Nemzetközi Bíróság elé utalja. Mindezek következtében tipikussá vált az ügyek nagymérvű elhúzódása, megoldás nélkül maradása, elaltatása. Míg a panaszt tevő kisebbséget a tárgyalásokba eleve nem vonták be, s ügyük állásáról sem tájékoztatták, addig a bepanaszolt kormány állásfoglalását kikérték, ellenvetéseit, kimagyarázkodását viszonylag könnyedén elfogadták. Ha a Népszövetség titkárságának kisebbségi szekciója részéről a bepanaszolt országot meglátogatták, annak panaszt emelt kisebbségével nem léptek érintkezésbe, s szemet hunytak afölött, hogy a kormány panaszuk visszavonására presszionálta annak benyújtóit.

Engedtessék meg a magyar recenzensnek, hogy a népszövetségi kisebbségi eljárást minden relációban tárgyaló terjedelmes disszertációból külön is szemügyre vegye a csehszlovák relációt. A szerző arról ír, hogy Csehszlovákiának számottevő befolyása volt a Népszövetség kisebbségi kérdésben folytatott politikájára. El tudta érni, hogy őt érintő ügyben a hármasbizottság tagjául az általa javasolt személyt fogadják el, s hogy a bepanaszolt csehszlovák kormány képviseletében — ugyancsak teljesen szabálytalan és szokatlan módon — jelen lehessen valaki annak az ügynek a tárgyalásán, amelyben Csehszlovákia érdekelt. Colban minden további nélkül elfogadta a csehszlovák földreform nemzeti kisebbségek elleni élét kereken tagadó benesi álláspontot, s a nemzeti kisebbségek szabad nyelvhasználata akadályozása miatt benyújtott panasz aként minősítését, hogy az csupán az államalkotó többség és a nemzeti kisebbségek viszonyának megzavarását célozza. Arra is volt példa, hogy a hármasbizottság egy már meghozott határozatát, amely egy ügyet a Népszövetség Tanácsa, illetve a Hágai Nemzetközi Bíróság elé terjesztett, Benes és diplomáciája fenyegetőzései hatására megváltoztatták. Így nézett ki a nemzeti kisebbségek kérdésében Csehszlovákia szoros együttműködése a Népszövetséggel, amely azt az álláspontot is tartósan magáévá tette, hogy a Csehszlovákia megalakulásakor megígért kárpátaljai ruszin autonómiának még messze nincs itt az ideje.

A csehszlovák kormány előszeretettel viszonozta a magyar kisebbségi panaszokat a magyarországi szlovák kisebbség helyzetének hánytorgatásával. Magyarországi szlovák értelmiségi szervezet beadványának feltüntetve terjesztett a Népszövetség elé egy panaszt, amely a csehszlovákiai magyarok mintaszerűen rendezettnek állított helyzetével szembesítette a magyarországi szlovákokét. Amikor ez a beállítás a Népszövetség kisebbségi szekciójának is szemet szúrt, azzal indokolta eljárását, hogy a szlovák kisebbséggel szemben Magyarországon gyakorolt nagyfokú terror miatt ők szabadon meg nem nyilvánulhatván, helyettük és nevükben kellett panaszaiknak hangot adni. De amikor Magyarországra emigrált ruszinok szervezete intézett a Népszövetséghez panaszbeadványt a kárpátaljai ruszinok ügyében, a csenszlovák kormány persze illetéktelennek nyilvánított minden a nem hazai kisebbségek részéről emelt panaszt.

Magyarországnak a nemzeti kisebbségek kérdésében tanusított magatartásáról helyesen állapítja meg a szerző, hogy míg a külföldi magyar népcsoportok nemzeti identitása megőrzésére törekedett, a hazai nemzeti kisebbségekkel szemben asszimilációs politikát folytatott. A magyaror-

szági szlovákok 1920–1930 közt erősen megnövekedett asszimilációjában a szerző inkább látszik jelentőséget tulajdonítani erőszakolásának, mint a Trianonnal elcsatolt felvidéki szlovák néptömbtől való elszigetelődésnek a szórt és vegyes településűgű, már eddig is leginkább magyarosodott szlovák néprészek régóta tartó asszimilációs folyamatára óhatatlanul gyakorolt felgyorsító hatásának, persze az identitás megőrizhetősége feltételeinek biztosítása hiányában. Ami a magyarországi német kisebbséget illeti, hasonló a helyzet, ám az a körülmény, hogy a Népszövetségnél nem tett panaszt a magyar kormány ellen, nem téveszthet meg afelől, hogy már az 1920-as években a németbirodalmi kormánytól és a külföldi németséggel foglalkozó ottani társadalmi szervezetektől várt és kapott segítséget.

A kötet hatalmas anyagát tanulmányozva azt a benyomást szerezhetjük, hogy számos körülménytől, megfontolástól függhetett, mely kormányokkal szemben, mikor, és milyen természetű kisebbségi panaszbeadványok születtek. Mi lehetett például az oka annak, hogy olyan magyar kisebbségi sérelmek, amelyek valójában a kisantant-szövegségbe tömörült mindhárom utódállammal szemben fennálltak, panaszbeadvány benyújtásához egyiknél emilyen, a másiknál csak amolyan vonatkozásban vezettek? Az ilyen — valójában egyáltalán nem lényegtelen — kérdésekre a kötetben feldolgozott hatalmas anyagból egyáltalán nem kaphatunk választ: erre csak a Népszövetséggel kisebbségi ügyekben kapcsolatban volt országok kormányainak aktáiból derülhetne fény. Ezt tisztán kell látnunk ahhoz, hogy megállapíthassuk, mik a panaszbeadványokra és a velük kapcsolatos eljárásokra szorítkozó nagyvolumenű, igen alapos és értékes kutatás eredményeit behatároló korlátok, s ugyanakkor mik lehetnek a témában való kutatások kiszélesítésének és elmélyítésének további lehetőségei. Arra is érdemes utalnunk, hogy a népszövetségi kisebbségvédelemmel szembeni növekvő elégedetlenséggel összefüggésben 1925-ben létrejött (és 1938-ig működött) Európai Szervezett Nemzetkisebbségek Kongresszusa évenkénti tárgyalásainak és határozatainak ismerete mennyire nélkülözhetetlen a korabeli nemzetközi kisebbségvédelem problematikájának összképi szemléletéhez. Erwin Kelmes e tekintetben úttörő disszertációja (Der europäische Nationalitätenkongress [1925–1938]. Köln, 1958) óta a magyar történetírásban Bellér Béla (Az európai nemzetiségi kongresszusok és Magyarország a kisebbségvédelem rendszerében [1925–1929]. Századok, 1981. 5.), legújabban pedig Eiler Ferenc idevágó munkássága (Nemzetközi kisebbségi kongresszusok a két világháború között. Regio, 1996. 3.; Európai nemzeti kisebbségek kongresszusainak határozatai [1925–1937]. Szeged, 1996.) mutat fel figyelemre méltó eredményeket.

Scheuermann disszertációjának feltétlenül említést érdemlő külön erénye annak bemutatása, hogy nagy nemzetközi befolyással rendelkező angol, francia zsidó-szervezetek milyen következetesen és hatásosan léptek fel a Népszövetségnél a zsidó kisebbségek védelmében mindenütt, ahol az szükségesnek bizonyult. Így az igen sérelmezett 1920. évi magyarországi numerus clausus törvény ellen, amelynek módosítását 1928-ban sikerült is elérni. A felhasznált népszövetségi akták alapján érdekes részleteket ismerhetünk meg a Bethlen-kormány taktikázásáról ebben a kérdésben.

A kötet végén terjedelmes táblázatos kimutatások formájában is tájékoztatást kapunk országonként a kisebbségek részéről benyújtott elfogadott, illetve el nem fogadott panaszbeadványokról, valamint igen hasznos rövid életrajzokat és jellemzéseket a kisebbségi ügyekkel foglalkozó szekció munkatársairól. Továbbá egy térképet azokról a keletközép- és délkelet-európai államokról, amelyekre a Népszövetség általi kisebbségvédelmi ellenőrzés kiterjedt.

Néhány elírás található a kötetben: a 255. oldalon háromszor is Manliu (Maniu helyett), a 261. oldalon „Köszy" (Kőszeg helyett), az 506. oldalon Macartney nevénél „Carol Alymer" (Carlile Aylmer helyett).

Tilkovszky Loránt

Miskolczy Ambrus

SZELLEM ÉS NEMZET

Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világáról.
(Mythologica). Napvilág Kiadó, Bp. 2001, 248 o.

Jelen kötet az 1930–40-es évek „szellemi ellenállásának" néhány jelentős egyéniségére és művére koncentrál, s tesz — sikeresnek tekinthető — kísérletet az azokban foglalt, leginkább rejtett üzenetek szintjeinek azonosítására, „szellem" és „nemzet" metapolitikájának értelmezésére. A nagy nevek, Babits (1883–1941), Eckhardt (1890–1969), Szekfű (1883–1955) és Zolnai (1890–1969) munkásságából, életrajzi adataikból, humanista világnézetükből is következő közös jellegzetessége, hogy részt vehettek és részt is vettek, elfogadva Szekfű Gyula felkérését, a „Mi a magyar?" című tanul-

mánykötetben (Bp. 1939. A Magyar Szemle Könyvei, 14). Miskolczy Ambrus kötete természetesen az említett szerzők munkásságának sokkal tágabb szeletét vonja be elemzésébe. Így lép elénk a kötet lapjain Eckhardt „A francia szellem"-e (Bp. 1938. A Magyar Szemle Könyvei, 15), Zolnai „Nyelv és stílusa" (Bp. 1957), továbbá Babits, Szekfű és Zolnai megannyi további írása. Elemzéseit a kortárs írók és gondolkodók, pl. Hamvas Béla, Honti János, Kerényi Károly, Radnóti Miklós, Szerb Antal vagy éppen Thienemann Tivadar hosszabb-rövidebb színrelépésével teszi még meggyőzőbbé.

A kötet tulajdonképpeni tárgya, a „Mi a magyar?" aktualitását nemcsak a könyv megjelenésének időpontja (1939), valamint a könyv reprintje (1992) látszik igazolni, hanem a magyar értelmiség máig nyugvópontra nem jutott igazság- vagy éppen bűnbakkeresése az 1919 és 1945 közötti időszak vonatkozásában. A kötetet el lehetne intézni a tömör és sematikus ítélettel: „sok kitűnő szerző rossz könyve" (23.o.), de ez rendkívül igazságtalan és méltánytalan lenne. A tanulmányok többsége igényes, európai látókörből szembesül a nemzetkarakterológiai megközelítés korlátaival (lehetetlenségével?), s egyáltalán nem kirekesztő szellemben íródott, s ellenálltak a kötet címében implicite ott rejtőzködő „Ki nem magyar?" kérdésfeltevés csábításának. A szerteágazó szakmai, erkölcsi, világnézeti problémakörből Miskolczy Ambrus azt igyekszik körüljárni, hogy mit ért a magyar reformkonzervativizmus relatív és szelektív szembenállása a totalitárianus tendenciákkal és erőkkel, az antiszemitizmussal és a különböző alapállásból induló, de egyaránt kirekesztő (hígmagyar, jöttmagyar stb.") világképekkel. A magyar „Mephiszto-problematika", a „cinkosság" határai felöli tájékozódásnak egyik lényegi értelmezési kísérlete hogy vajon ma is vállalható érték-e a „korlátozott és szelektív antiszemitizmus", a „filológiai ellenállás", a kéziratvariánsokban tetten érhető és testet öltő fokozatos, mindegyik elemzett szerző esetében egyre határozottabb szembefordulás a radikalizálódó jobboldallal.

Az egymást követő fejtegetések, amivel részben a Századok 1998 hatodik számában (1263–1304. old.) már megismerkedhettünk, azt sugallják, hogy a fenti kérdésre a Szerzőnek határozott igen a válasza. Az elemzésekben olyan jelentős, talán nem túlzás szellemi nagyságok gondolataival szembesülünk, akik számára szakma és erkölcs egybeesett, akik számára egy jelző, vagy egy félmondat cseréjének súlya volt: röviden vállalták és képviselték a filológia felelősségét, hittek annak erejében.

Valóban, 1939-re a „Mi a magyar?" egyszerre vált időszerűvé és avíttá. A kötet pikantériája, hogy azon neobarokk világkép mellett és részben vele szemben íródott, amelynek éppen a kötet szerkesztője vetette el a „Három nemzedék"-ben több ponton ekkor már megkérdőjeleződő, a magyar tragédiát faji-nemzetiségi okokra visszavezető, ekkora világlátássá merevedő gondolatrendszerének magvait. Maga a mű kétségtelenül egyenetlen, a napi politikai petárdáknak és rakétáknak a korabeli eget elborító áradatában talán még, miként Szűcs Jenő sommásan értékelte, egyes írásai gyengének is tekinthetők. Ám éppen a politikai és szellemtörténeti korabeli kontextus, a megállapítások és állásfoglalások metapolitikai helyiértéke az, ami az 1939-es kötetet elemzésre méltóvá teszi, a kétségen felül illusztris szerzőgárda névsora mellett. Egyetérthetünk a Szerzővel, hogy a két legjelentősebb tanulmány szerzője, kétségkívül Szekfű (A magyar jellem történelmünkben) és Babits (A magyar jellemről), miként a két legtárgyszerűbbé Eckhardté (A magyarság külföldi arcképe) és Zolnaié (A magyar stílus). Eckhardt parádés fejtegetésekben követi végig az európai irodalom magyarságképét, Zolnai pedig a nép-fajjal szemben a reformkonzervatív és szellemtörténeti hagyományokat képviselte elsősorban a nyelvben kifejeződő magyar szellemi hagyományban vélik megtalálni a választ. A politikai kijózanodás a harmincas években éppen Szekfűnél a leglátványosabb, de Zolnai írásaiban is szépen dokumentálható. Éppen ezért a mű a korabeli reformkonzervativizmus „nagyságának" és „korlátainak/nyomorúságának" megtestesítője. Az egyes tanulmányok rejtett humanista üzenete, s a vállalkozás egészét jellemző sokszínűség ebben a felfogásban nyer kiemelt jelentőséget (105.o.).

A Szerző külön, részletes elemzéseket szentelt a kötet alcímében szereplő tudósoknak. Frappáns idézetek olvashatunk arról, hogy miként azonosul a nyelv befogadó képessége a nemzeti befogadó kézséggel Zolnainál:" Már fajunk is nyílt faj, s az idegent egy évezreden át vendégszeretettel ölelte magába" (121.o.). A babitsi „jogvédelem", az „alkotmány tisztelete", a „történeti-földrajzi keret" kultuszának emlegetése már csak szerény pótléknak tekinthető a náci mítoszok kategorikus elvetése mellett. Magának Szekfű szellemi alakulásában is, amit ma fejlődésnek értelmezünk, fontos e mű, hiszen mint Miskolczy írja, ugyan „még nem tudott megszabadulnia a „Három nemzedék" szelektív antiszemitizmusától, de már nem is merült el abban" (131.o.). Az út egyik fontos következő állomása majd a kurzus által mellőzött nagy pályatárs, Marczali Henrik 1943-as temetésén mondott beszéde, amelyben értékeli annak zsidóságát, sőt odáig megy, hogy „magyarnak született, s asszimilációra nem volt tehát szüksége".

A mű olvasójának szellemi nyereségeként könyveljük el, hogy Miskolczy filológia iránti vonzalma és tisztelete, bravúros mikrofilológiai egybevetései az egész mű jellegét meghatározzák. A könyv- és kézirattárakban megtalálta a szerzők által aláhúzott, jegyzetelt példányokat, a kéziratváriánsokat, vagy éppen a több alkalommal is publikált változatokból vont le érdekfeszítő következtetéseket korra és szerzőre vonatkozóan, mint azt tette Zolnai „A magyar stílus" 1939-es, 1940-es és 1957-es kiadásaival. A középkori szövegkiadóknak is becsületére váló alaposságát, a zárójelek és tipográfiai jelölések bonyolult rendszerét igazolja a tanulmány szellemtörténeti jelentősége, amelynek egyik központi gondolata éppen a magyar nyelv már említett ideális közösség formáló szerepe. Zolnai szerint az „széttárva kapuit, fonetizmusát mindenfajta jövevényt, szlávot, németet, latint, még egy-egy franciát és olaszt is, befogad és magyarrá alakít (eredeti változatban nemesít)."

Eckhardtnak az elemzett kötetben megjelent „racionalista" írása a német és francia irodalom fölényes ismeretében rendezte „haláltáncba" az imázsformáló és -hordozó tényezőket. „Sicambriától Sans Souciig" c. írásában azonban éppúgy epés megjegyzéseket tett a híres francia írók, Voltaire, Michelet hiányos vagy tudatosan tendenciózus magyar történelmi megállapításaira, pl. amikor utóbbi a mohácsi vereségnek és a török előrenyomulásnak a reformációt megmentő szerepéről értekezik. E rövid ismertetés valóban csak annak felvillantására elég, hogy Eckhardt, a jobbára koncepciózus szintéziseket és programkönyveket „megálmodó" Szekfűvel szemben adatkezelésében és módszertanában hihetetlen megbízható, modern és a mai napig tanulságos tanulmányok sorát alkotta meg, s mint mediévista méltánytalanul elfedetett alkotó. Napjainkban nem véletlenül adózott emlékének tisztelettel Jacques Revel, hangsúlyozva, hogy Aquincum-Sicambria elemzései a történelmi emlékezethely-kutatás korai modern alkalmazói közé emelik a szerzőt.

„A francia szellem" mindazonáltal határozottan németellenes, s a korból adódóan náci ellenes. A reformkonzervativizmus szelleme azonban a forradalom-felfogásban is érvényesült. Addig, amíg pl. Eckhardt a francia forradalmat elfogadta, a magyar forradalmi szellem, legyen az 1919-es vagy 1848-as, távol maradt tőlük. A Szerzőnek abban is igaza van, hogy e hagyományt a magyar közgondolkodás, s különösen a konzervatív számára 1956 fogja igazolni, ami beillesztette az 1848-as emlékhelyeket és szimbólumokat egy modern forradalmi koreográfiába. Miskolczy mindezt szellemesen a forradalmaknak a reformkonzervatív átok alóli feloldozásként értelmezi (234.).

Sajátos részét képezik a könyvnek az elemzett írók 1945/49 utáni sorsának felvillantása. A tények persze köztudomásúak, de egybeszedve mégis sokkolóak. Hiába tiltakoztak a maguk módján a háborús években, pl. Eckhardt 1943-ban a tiltakozásul még a Történelmi Társulatból is kilépett, a reformkonzervatív és konzervatív, antiszemita és humanista fogalmai egybemosódtak a „burzsoá történetírás" címkéje alatt, s a Rákosinak könyvdedikációt szentelő egy Szekfű kivételével mindnyájuknak a „beszédes csönd" (Zolnai Béla), az Akadémiáról való méltatlan eltávolítás, de legalábbis a „hiányember" (Kerényi Károly) megalázó élethelyzete lett osztályrésze.

Sem a „Mi a magyar?"-ból, sem jelen kötetből az olvasó nem a mindmáig hiányzó magyar nemzetkarakterológiára vonatkozó kérdéseire fog választ kapni. Az előbbiből azért nem, mert annak szerzői pont az ezer éven át változatlant igyekeztek felmutatni, noha mint Eckhardt „A francia szellem"-ben szépen felismerte annak történetiségét, s idézi is Miskolczy, „nem időtlen, oszthatatlan, mozdulatlan, mégha a külföldi köztudat továbbra is őrzi a régi arckép elmosódott vonásait.". Jelen bemutatott könyv pedig — noha hihetetlenül sok apró részmegfigyelésre hívja fel a figyelmet —, azért nem, mert alapvetően azt vizsgálja, hogy humanizmus és filológia értékmentő tud-e maradni vészterhes korszakokban. A kötet érvrendszere alapján a reformkonzervatív tudósgenerációtól ma már mindezt nehezen lehetne elvitatni.

Veszprémy László

A VÖLGYSÉG HUSZADIK SZÁZADA

Struktúrák és konfliktusok

III. Völgységi konferencia, Bonyhád

Szerkesztette: Szita László, Szőts Zoltán

Bonyhád 2001

A Völgység Magyarország egyik jellegzetes és jelentős tájegysége, kisrégiója. A Mecsek északkeleti lankáit magába foglaló területnek — a hegyvidék és a Duna menti síkság határán — nemcsak saját jellegzetes termékei miatt volt gazdasági jelentősége; adottságai mindig is kedveztek a keres-

kedelemnek, a különböző adottságú területek termékei közvetítésének. Különösen érvényes ez a központra, Bonyhádra. A faluból mezővárossá, majd nagyközséggé és (kis)várossá váló település évszázadok óta a terület ipari, kereskedelmi, pénzügyi, igazgatási és kulturális központja. Nemcsak különböző gazdasági ágak és érdekcsoportok érintkezési pontja, hanem egyben több etnikum (magyarok, németek, zsidók), felekezet (katolikusok, evangélikusok, izraeliták), s ennek megfelelően eltérő kultúrák együttélésének színtere. Míg uradalmaiban, ipari üzemeiben, kereskedelmi vállalkozásaiban, pénzintézeteiben tőke halmozódott fel, jó hírű iskolái, kulturális egyesületei a szellemi erők koncentrálását és gyarapítását szolgálták.

Hagyományai — a polgárosodott lakosság fontos csoportjainak (zsidók, németek) súlyos megpróbáltatásai és veszteségei ellenére — napjainkig fennmaradtak, illetve az utóbbi másfél-két évtizedben újraéledtek. Ennek egyik fontos jele a város és a térség múltja iránti érdeklődés erősödése, s főként az a tény, hogy Bonyhád polgársága és vezetése anyagi áldozatokat is hoz a múlt tudományos igényű feltárása, bemutatása, a tapasztalatok hasznosítása érdekében. Eredménye: színvonalas múzeum, mely nemcsak a tárgyi emlékek szakszerű gyűjtője, megőrzője és bemutatója, hanem — ambiciózus vezetője révén — egyben a történeti kutatási eredmények összegzésének szervezője is. Nem szervezett kutatási projektről van szó, csupán arról, hogy figyelemmel kísérik, ösztönzik a térség történeti kérdéseinek vizsgálatát. E kutatások eredményeit összegzik az ötévenként rendezett Völgység-konferenciákon, melyek (részben tanulmánnyá érlelt) előadásait kötetekben is kiadják.

Az első két konferencián, illetve kötetben (*A Völgység két évszázada.* I. Völgységi konferencia. Bonyhád, 1990. Szerkesztette: Szita László, Szőts Zoltán. Bonyhád 1991. *A Völgység ezeregyszáz éve a kultúra és az életmód változásainak tükrében.* II. Völgységi konferencia. Bonyhád. Szerkesztette: Szita László, Szőts Zoltán. Bonyhád 1996.) nagyobb időszakokat — a 18–20. századot, illetve a honfoglalástól eltelt 1100 évet — átfogva tárgyaltak a gazdaság-, a politika-, a társadalom-, a nemzetiség- és a kultúrtörténet, valamint régészet és néprajz tárgykörébe tartozó kérdéseket. A 2000-ben, immár menetrendszerűen következő harmadik konferencia egyrészt abban különbözött elődeitől, hogy szűkebb időszakra, a 20. századra koncentrált. Növelte jelentőségét interdiszciplináris jellege: részben néprajzi, s főként földrajzi tárgyú előadásai. Utóbbiakat önálló szekcióban mutatták be, illetve fejezetben közölték *Táj és társadalom* címmel, melynek előadásai/tanulmányai a környezeti tényezők gazdaságra, társadalomra gyakorolt hatásait állították a figyelem középpontjába — segítve ezzel a történeti jelenségek okainak sokoldalú, árnyalt elemzését. A recenzens — szakmájának megfelelően — elsősorban a történeti tárgyú tanulmányokra fordítja figyelmét.

Tóth József földrajzprofesszor bevezető előadásában (*Régiók és kistérségek*) az objektív folyamatok eredményeként szervesen kialakuló település, kistérség (vonzáskörzet), régió és ország kapcsolatrendszerét tekintette át, és az egy adott pillanat erőviszonyait tükröző község, járás, megye és állam előzőekhez fűződő viszonyát elemezte. Mindezzel ahhoz ad segítséget a történész kutatóknak is, hogy (1) a kisrégiót a maga jelentőségének megfelelően elemezzék, értékeljék mind a települések, mind a régiók, mind az ország szempontjából; (2) súlyuknak megfelelően tárgyalják a gazdasági, társadalmi, kulturális folyamatok és az állami-politikai keretek szerepét a történeti folyamatok feltárása során.

Kolta László (*A közigazgatás változásai Bonyhádon [18–20. század]*) a település jogi státusának változásait követő korszakolással ad vázlatos áttekintést a város fejlődéséről. A közjogi helyzet, az ön- és közigazgatás intézményi kereteinek felvázolása segíthetné a más folyamatok alakulását elemző tanulmányok értelmezését. A közleményből azonban többet tudunk meg egyrészt egyes településtípusok általános jellemzőiről (pl. 18–19. századi mezővárosokról), illetve a település gazdasági, infrastrukturális, kulturális gyarapodásáról, a lakosság összetételének változásairól, mint a Bonyhádot irányító testületek és az itt székelő közigazgatási hivatalok szervezetéről, személyi összetételéről és működéséről.

Sonkoly Károly művészettörténész (*Ermel-Voinits Erzsébet bonyhádi mauzóleuma, Aigner Sándor építész műve [1905–1907]*) egy elfeledett művészettörténeti értéket mutat be, a tőle megszokott, körültekintő, precíz forrásfeltárás alapján készült tanulmányában. Nem csupán magát az épületet írja le, s láttatja gazdag képmelléklet segítségével is az olvasóval. Megismerhetjük a mauzóleum környezetét, építéstörténetét, az építtetőt és annak családját, az építészt és munkásságát. A szerző e sokoldalú elemzéssel jó példát mutat arra, miként lehet egyetlen objektum bemutatása révén viszonylag komplex (gazdaság-, társadalom-, technika- és művészettörténeti aspektusokat összegző) képet adni egy korszak sajátos jelenségeiről.

V. Kápolnás Mária muzeológus (*A bonyhádi kazein-gyár*) a szarvasmarha-tenyésztéséről híres vidék jellegzetes, — a vajgyártás melléktermékét feldolgozó — üzeme történetének elemeit villantja fel tanulmányában. E megfogalmazást nemcsak a rövid terjedelem indokolja, hanem az is, hogy a

szerző csak a gyár históriájának néhány fontos elemét ismerteti, nem törekedve sem a teljességre, sem az egyes részletek összefüggéseinek következetes feltárására. A legérdekesebb, s viszonylag részletesen tárgyalt momentumként a dolgozat bizonyítja: a környezet(védelm)i szempontokat már a 19–20. század fordulóján is figyelembe vették a gyáralapítások engedélyezése, illetve a működési engedélyek kiadása során.

Patton Gábor régész (*Innováció és kispolgári lét: Patton János mezőgazdasági-technikai szabadalmai és asztalos üzeme Mázán*) — családi indíttatású, egy szakkiadványban szokatlan, személyes hangvételű — írása két szempontból értékes. Tartalmát illetően azért, mert egy vállalkozó kedvű vidéki iparos gazdasági tevékenységének lehetőségeit és korlátait írja le, aki válságos helyzetekből is ki tudott törni új igényeket kielégítő technikai újításai és jól kiépített üzleti kapcsolatai révén. Mindezt nyilvánvalóan gazdag, a család tulajdonában lévő, mások által nem kutatható forrásanyag alapján. E forrásadottságok sem teszik azonban elfogadhatóvá, hogy a szerző kerüli a pontos hivatkozásokat. Másrészt viszont a közlemény azt sejteti, hogy érdemes és hasznos lenne e forrásokat és a körülményeket még sokoldalúbban és alaposabban feldolgozó, részletesebb gazdaság- és társadalomtörténeti aspektusú áttekintést készíteni a témáról.

László Péter (*Eszmék, ideológiák ütköztetése és adaptálása Bonyhád térségében a második világháború után*) az 1944–1948 közötti politikai küzdelmek ideológiai aspektusát kívánta bemutatni. Sajnálatos módon kizárólag régebbi szakirodalom alapján, avítt nyelvezettel, esetenként fogalmak félreértelmezésével, ebből eredően a terminus technicus-ok hibás használatával. Hasznosabb lett volna, ha a szerző — részletesebben bemutatva azokat — az országos helyzettel összevetve a sajátos helyi jelenségeket (pl. a németek szerepe a Nemzeti Parasztpárt helyi szervezetének megalakításában stb.) elemzi. Ez azonban feltételezte volna a korszak politika viszonyairól a szakirodalomban mára kialakult összkép pontosabb ismeretét.

Steib György (*Magyar történet. Portrévázlat Kováts Tiborról*) az 1956-os forradalom résztvevői egyik fontos típusának jelentős bonyhádi képviselőjéről ad vázlatos képet. A helyi események alakulását is felvázolva plasztikusan tárgyalja egyrészt a rendszer megváltoztatásának szükségességét és megreformálhatóságának lehetőségét valló kommunista szerepvállalását a forradalmi események irányításában, másrészt önmaga, illetve családja tragikus sorsát, az őket ért igazságtalanság és méltánytalanság tragikumát.

Az etnikai és vallási tekintetben egyaránt rendkívül heterogén, s időben is változó összetételű Völgység története szempontjából különösen fontosak a kötet II. és III. részében közölt írások.

Eppel János (*Egy német család története a letelepedéstől a kitelepedésig 1750–1948*) a térség legnépesebb etnikuma, a helyi németség története feltárásához szolgál fontos adalékkal. Egy család sorsának generációról generációra történő követésével segít megérteni a magyarországi németek — környezetük és saját szokásaik által meghatározott — gazdasági, társadalmi és politikai helyzetének alakulását. A szerző láthatóan alapos forrásfeltárást végzett. Ezért is érthetetlen a hivatkozások — szakmai hibaként értékelhető — mellőzése.

Tilkovszky Loránt (*Gratz Gusztáv bonyhádi képviselősége [1926–1931, 1931–1935]*) a 20. század első fele egyik jelentős magyar politikai személyiségének szemüvegén át ismerteti az 1926–1935 közötti bonyhádi viszonyokat — bőségesen idézve Gratz eddig nem publikált memoárjából. Az áttekintés nemcsak lokális jelentőségű. Plasztikus képet kapunk belőle arról a bonyolult és ellentmondásos helyzetről, ami a magyarországi vidéki (falusi, kisvárosi) németség, a helyi magyar elitek és az asszimilált, a németség magyarországi — főként kulturális — érdekeit érvényesíteni akaró, egyben államhűségüket is biztosítani törekvő nemzetiségi vezetők viszonyát jellemezte.

Aradi Gábor (*Az optálás Tolna megyei [bonyhádi] vonatkozásai*) a történeti kutatás által eddig kevés figyelemre méltatott témát dolgozott fel. A délszláv népcsoportok, főként a szerbek optálásának ellentmondásait feltáró tanulmánya fontos adatokat szolgáltat a területvesztéssel járó probléma országos érvényű feldolgozásához.

Blau László (*A bonyhádi zsidóság pusztulása 1944-ben*) a szakirodalomból vett adatok, emlékezések és általa feltárt források alapján tárgyalja a holocaust bonyhádi eseményeit. Az országos kép tükrében vizsgált helyi sajátosságok között fontos részleteket közöl a helyi lakosság magatartásáról, mely inkább volt megértő, segítő, mint ellenséges a meghurcolt zsidókkal szemben.

Csekő Ernő tanulmánya (*Az 1947-es választások völgységi jellemzői*) értékes hozzájárulás a választási eredmények okainak feltárásához. A szerző árnyalt elemzéssel mutatja be, miként eredményezett a Völgységi járásban az országostól és a Tolna megyeitől lényegesen eltérő választási eredményt az ott lezajlott lakosságcsere, a választójog ezekkel összefüggő elemei, a különböző politikai pártok mindezzel kapcsolatos állásfoglalásai és a fentiek hatása a lakosság politikai hangulatára.

Szerényi Zoltán (*A tolnai németség társadalmi-gazdasági helyzete*) rendkívül fontos kérdés tisztázására vállalkozott azzal, hogy kérdőíves módszerrel igyekezett feltárni a megyében élő németség identitását. A dolgozat azonban súlyos kételyeket is támaszt az olvasóban. Egyrészt azzal, hogy nem teszi egyértelművé a kutatás célját és szempontjait. Másrészt nem tisztázza a vizsgált mintát, így nem világos, mihez viszonyítja a közölt adatokat.

Dr. Szilágyi Mihály (*A grábóci szerb szerzetesközösség mint társadalomformáló tényező*) egy maradandó szellemi és művészeti értékeket alkotó szerb ortodox egyházi közösség történetébe vezeti be az olvasót, gazdag forrásanyag feldolgozása révén.

Dr. Balázs Kovács Sándor tanulmánya (*Etnikumok és a tárgyalkotó népművészet a Völgységben 1945 után — népművészettől a népi iparművészetig*) azt a — nemcsak néprajzi, hanem gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból is fontos és érdekes — folyamatot vázolja fel, mely során az önellátást szolgáló népművészet piacra termelő népi iparművészetté vált.

Szőts Zoltán igen rövid kutatási beszámolója (*A bukovinai székelyek migrációjának kérdőíves vizsgálata*) számos új, a témával kapcsolatos eddigi ismereteinket gazdagító eredményt ígér. Alaposabb, részletesebb ismertetése feltétlenül indokolt. Az olvasóban azonban kétségeket is támaszt a tanulmány — módszertani problémák miatt. Ha az *„50 kérdéses kérdéssor bizony sok ismeretet feltételezett a kérdezőtől, és sok esetben élettapasztalatot is kívánt meg"*, vajon mennyire tekinthetjük megbízhatónak a főiskolás, és főként a középiskolás diákok által felvett adatokat?

Dr. Vadas Ferenc tanulmánya (*A bukovinai székelyek által használt völgységi helynevek*) a földrajzi nevek változásaival is igazolja, miként változtatja meg a korábbi évszázados magyar-német együttélés kölcsönhatásait a németek helyére települt székelyek — nyelvjárási sajátosságaiból és az együttélés hiányából egyaránt fakadó — névadási gyakorlata.

Vass Erika (*Tér- és időhasználat a cikói búcsún 2000-ben*) beszámolója egy induló néprajzi kutatás szempontjairól és első eredményeiről a történeti kutatás számára is jól hasznosítható tanulságokkal kecsegtet az etnikai identitás kötődéseinek, jelképrendszerének, a hagyományok továbbélésének és megújulásának bemutatásával.

A földrajzi fejezet szakmai színvonalának megítélése nem lehet e recenzió feladata. Három tanulmány azonban okkal tarthat igényt a történész kutatók érdeklődésére is. Lehmann Antal (*A Völgység környezeti állapotának változásai 1865 és 1984 között*), Gyenizse Péter (*Természeti környezet szerepe a Völgység településeinek kialakulásában és fejlődésében*) és Arndtné Lőrinci Renáta (*Földhasználattervezés, tájelemzés a Völgység és a Szekszárdi-dombvidék ölelésében fekvő „István major külterületen"*) tanulmányai a térség gazdaság-, társadalom- és településtörténetét kutatók számára nélkülözhetetlen ismereteket tartalmaznak. A további, napjaink aktuális kérdéseit taglaló írások néhány évtized múltán hasonló funkciót tölthetnek be. Az e fejezetben közölt tanulmányokról összességében elmondható, hogy módszertani vonatkozásban (szakirodalom, hivatkozások, szerkesztés stb.) egységesebbek és magasabb színvonalat képviselnek, mint a történeti tárgyúak nagy része. A kötet szerkesztőinek hasonló elvárásokat kellett volna megfogalmazniuk minden szerzővel szemben.

A tájékozódást német és angol nyelvű tartalomjegyzékek, illetve rezümék segítik.

Sajnálatos, hogy a kötet szakmai értékét több dolog is rontja. Bár konferenciakötetekben gyakori pusztán az előadás elhangzott szövegének közlése, indokolt lett volna minden esetben legalább a felhasznált szakirodalom feltüntetése. Több tanulmány szerzője nem volt elég igényes a szöveg nyelvi megformálásában. Egyes írásokban megengedhetetlenül sok a helyesírási hiba (pl. az összetett szavak írása, a határozott névelő hiánya, a kötőjel [-] és a gondolatjel [—] helytelen, gyakran értelemzavaró, felcserélt használata stb.) és az elütés — több esetben a címben is. A szerkesztő(k) sem fordított(ak) elegendő figyelmet ezek javítására, miként arra sem, hogy a nyilvánvalóan hangfelvétel alapján leírt szövegek — szabad előadásban megengedhető, de — írásban pongyolaságnak számító fordulatait, szószerkezeteit átalakítsák.

Összegzésként a — jellegüket és színvonalukat tekintve meglehetősen eltérő tanulmányokat tartalmazó — kötetet eredményező munka erényeit, hasznos voltát hangsúlyozzuk. Ezért is hívjuk fel az érdekeltek figyelmét arra, hogy Völgység sajátos táji-földrajzi adottságai, gazdasági-társadalmi jelenségeinek, kulturális értékeinek sokszínűsége, történeti fejlődésének általános és specifikus vonásai érdemessé teszik a térséget arra, hogy múltját jól megtervezett, megfelelően finanszírozott kutatási program keretében szisztematikusan tárják fel, jól megválogatott hivatásos kutatógárda közreműködésével. A három Völgység-konferencia és az eredményeiket közreadó kötetek nemcsak figyelemfelkeltőek e tekintetben, hanem alapul is szolgálnak egy monografikus feldolgozás megszervezéséhez.

Vonyó József

Vonyó József

GÖMBÖS GYULA ÉS A JOBBOLDALI RADIKALIZMUS

Tanulmányok

Pro Pannonia Kiadói Alapítvány 2001. 175 o.

Magyarország 20. századi történelmének számos eleme máig vita tárgya mind a történetírásban, mind a történeti kérdések iránt érdeklődők körében. Ilyen vitatott kérdés a szélsőjobboldali mozgalmak megítélése is, sőt már az is, hogy mely szervezeteket, pártokat tekinthetünk annak. Ezért komoly szakmai hozzáértés, alapos forráskutatás és bátorság kell ahhoz, hogy valaki a szélesebb olvasóközönség elé tárja kutatási eredményeit, számolva a szakmai megmérettetéssel. Különösen érvényes ez a Gömbös-kormány időszakára, amely történelmünk egyik nemcsak legvitatottabb, hanem átértékelés alatt álló periódusa is.

Abban általában egyetértés van, hogy az alulról jött Gömbös Gyula Bethlen István és Horthy Miklós után, a korszak egyik legmeghatározóbb személyisége lett. De, mint ahogy a tradicionális elit lenézte a murgai evangélikus tanító fiát, tehetségét alábecsülte a maga idejében, hasonlóan negatívan vélekedtek róla — bár ellenkező indítékkal — a pártállam időszakában is. Voltak, akik egyenesen dilettánsnak nevezték Gömböst. Pedig az egykori vezérkari százados idővel rutinos politikussá vált, felismerte és ki is használta az előző nemzedék gyenge pontjait. Többször volt képes váltani, és megtanulta a kompromisszumkötés mesterségét. Ezért őrizhette meg Horthy szimpátiáját „harcos fajvédő" korszakában éppúgy, mint honvédelmi minisztériumi államtitkárként 1928-ban, majd miniszterként 1929-től. A honvédelmi miniszter Gömbös nagy népszerűségre tett szert, ugyanakkor tartózkodott a politizálástól. Valószínűleg mindezek közrejátszottak abban, hogy amikor Horthy, 1932 őszén „erős" embert keresett, rá esett a választása. (Vö. Pritz Pál: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–36. Akadémia Kiadó, Bp. 1982.)

Vonyó József történész, a Pécsi Tudományegyetem Modernkori Történeti Tanszékének docense méltán nevezhető Gömbös és a jobboldali radikalizmus szakértőjének. Hosszú ideje kutatja a Nemzeti Egység Pártjának történetét, Gömbös Gyula életét és politikai pályáját, a szélsőjobboldali és bolsevik típusú pártok szervezetét és működését, helytörténeti vonatkozásait. A fenti témákban számos tanulmánya, cikke jelent meg. Önálló munkája: Gömbös Pártja. A Nemzeti Egység Pártja Országos Központjának dokumentumai (1932–1939).

Jelen tanulmánykötetében módszertanilag gyakran használt eszközhöz nyúl a szerző: a gazdag levéltári forrásokon nyugvó, 1980–90-es években írt tanulmányait egy kötetben tárja az olvasó elé. Tartalmilag azonban olyan összetett feladatot vállalt magára, amelynek nem mindig tudott megfelelni. Mint minden tanulmánykötet, ez is magában rejti azt a veszélyt, hogy a különböző időszakokban írt cikkek egymás mellé sorakoztatása tematikailag nem alkotnak egységet, illetve sok bennük az ismétlés. Esetleg azzal a dilemmával is meg kell küzdeni a kötet összeállítójának, hogy saját korábbi álláspontjával kényszerül vitatkozni. Ez viszont egy sor metodikai problémát vet fel: átírjuk-e a tanulmányt (de akkor az már nem az eredeti közlése), lábjegyzetben jegyezzük meg a változtatást vagy hagyjuk a régi formában, és a végén írjunk magyarázatot utószóban, vagy egy újabb cikkben közöljük az új kutatási eredményeket? Valószínűleg ezt a mű alkotója is érzi, ezért írja az *„Előszó"*-ban, hogy nehéz a tartalmat kifejező pontos címet adni, és az olvasó úgy érezheti, hogy az egyes tanulmányok címeiben nem vagy alig találkoznak a főcím kulcselemeivel.

Izgalmas, átgondolásra érdemes kérdésekkel vezeti be kötetét az írója. Szélsőjobboldalinak tekinthetjük-e Gömböst és fajvédő társait? Akart-e diktatúrát Gömbös? Hogyan értékelhetjük ezt a — számos kortárs által neki tulajdonított — szándékot, ha miniszterelnöksége idején nem került sor a Bethlen által kialakított, s diktatórikusnak aligha nevezhető hatalmi rendszer átalakítására? Miként viszonyult mindehhez a korabeli magyar társadalom, illetve annak különböző rétegei, csoportjai? Ez utóbbi tényezőnek milyen szerepe volt abban, hogy Gömbös és híveinek tervei nem valósultak meg?

Noha a szerző felhívja a figyelmet, hogy ezekre a kérdésekre csak részleges választ adnak tanulmányai, és Gömbös politikai nézeteiről, még kevésbé a jobboldali radikalizmus egészéről nem nyújt teljes képet, mégis úgy summázza saját kötetét, hogy abban „mindvégig Gömbösről és jobboldali radikalizmusról van szó. Gömbös volt a Nemzeti Egység Pártjának vezére, megszervezője és elsőszámú irányítója. Maga a párt a miniszterelnök politikai céljainak legfontosabb eszköze. Azok a célok pedig, melyeket Gömbös követett, a jobboldali radikális eszmék jegyében fogantak". (7.)

Ez a megállapítás újabb kérdéseket vet fel bennem, s talán az olvasóban is: mit értünk jobboldali radikalizmuson a Horthy-rendszerben; mit értünk szélsőjobboldali radikalizmuson és mi

a viszonya a jobboldali radikalizmushoz; ha Gömbös nem volt szélsőjobboldali, akkor fasiszta sem volt, de ha egyik sem volt és konzervatívnak sem mondható, akkor mit takar az ő jobboldali radikalizmusa; mi a konzervativizmus tartalma a Horthy-rendszerben, fellelhető-e annak újkonzervatív változata, s ha igen, mi a viszonya a jobboldali radikalizmushoz?

Hasonló kérdések maradnak számomra nyitva *„A Nemzeti Egység Pártja a magyarországi polgári kormánypártok sorában"* című tanulmányban, melyet témája szerint valóban megillet az első hely. Szerkesztési szempontból azonban lehet, hogy célszerűbb lett volna a kötet végére vagy legalább későbbre tenni, mert itt érzékeltem leginkább az újszerű megközelítéseket, és kronológiailag is a legfrissebb keletkezésű. (Eredeti megjelenése: Dél-Európa vonzásában. Tanulmányok Harsányi Iván 70. születésnapjára. Szerk.: Fischer Ferenc, Majoros István, Vonyó József. University Press, Pécs 2000. 363–383)

A szerző több helyen utal az új kutatási eredményekre, ez új fogalmak alkalmazásában is megjelenik, amikor a kormánypártokat próbálja tipizálni. (28–29.) Átgondolásra érdemes az a megállapítása, hogy — noha Vida Istvánra hivatkozik — célszerűnek tarja a diktatórikus szocializmusok pártjai és hatalmi rendszere definiálására használt terminus technicusok alkalmazását a Gömbösféle kísérlet leírására. Tény, hogy a szakma egy része ma gyakran von párhuzamot a két világháború közötti totalitarizmus és a diktatórikus szocializmus rendszere között, véleményem szerint azonban a Gömbös-korszak és a pártállam közé nem lehet egyenlőségjelet tenni. Először is, mert jelen esetünkben nem valósult meg, másodszor, noha formai jegyekben lehetnek hasonlóságok a totalitárius pártok között, létrejöttüknél teljesen más társadalmi közegről és célokról van szó.

Talán kevésbé lenne hiányérzetem, ha előbb olvashattam volna a következő két tanulmányt: *„A Gömbös-kormány nemzeti munkaterve és a fajvédelem"*, illetve *„Diktatúra — olasz mintára. A Gömbös-csoport az államról az 1930-as évek első felében"*. Igaz, az első tanulmány hivatkozik a fenti két munkára, mégis kijelentésszerűnek hat benne, hogy Gömbös, miniszterelnökként, 1932-ben, az 1920-as években csak kényszerűségből feladott fajvédő terveit szándékozik megvalósítani. (14.) Ugyanígy nem érzem előkészítettnek és megalapozottnak a NEP illetve Mussolini Dopolavoro és Hitler Kraft durch Freude mozgalmával való párhuzam említését sem. (25.)

Itt jegyezném meg, hogy a pártszervezés kérdése szinte valamennyi tanulmány központi témája, mivel azonban a szerző felváltva használja a „szervezett tömegpárt, állampárt, totalitárius párt, fasiszta típusú tömegpárt, modern tömegpárt" kifejezéseket a Nemzeti Egység Pártjával kapcsolatban, úgy tűnhet, hogy itt szinonim fogalmakról van szó. A Horthy-rendszer pártjait többféleképpen lehet csoportosítani. Szervezeti szempontból beszélhetünk szervezett tömegpártokról és elitpártokról. A szervezett tömegpártnak azonban nem feltétlenül kell totálisnak lennie, még akkor sem, ha a vezérelv érvényesül benne. Szervezeti szempontból szervezett tömegpárt a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a Nyilaskeresztes Párt is. De tömegpártnak sem kell lennie egy szervezetnek ahhoz, hogy a vezérelvűség – tekintélyelvűség jellemezze. Természetesen alapvető különbség van Bethlen és Gömbös „vezérsége" között, de egy — talán új, vagy nem kellő hangsúllyal vizsgált — momentumra szeretném felhívni a figyelmet. Mindenféle, Gömbösnek tulajdonított diktatórikus törekvés ellenére, éppen Gömbös miniszterelnöksége idején vette kezdetét az a — korszak további sorsát végigkísérő — jelenség, mely a kormányfő és a kormánypárt tartós konfliktusával, a kormánypárton belüli frakciók szaporodásával jellemezhető.

Meglehetősen izgalmas kérdéseket fejteget *„A Gömbös-kormány Nemzeti Munkaterve és a fajvédelem"* című tanulmány. (Eredeti megjelenése: Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Főszerk.: Hanák Péter. Szerk.: Nagy Mariann, University Press, Pécs. 409–428. 1997) Az is igaz, hogy az itt elhangzottakkal kapcsolatban fogalmazódik meg bennem a legtöbb kétely. Már a bevezető mondat újszerű azzal a megállapításával, hogy a Nemzeti Munkaterv elkészítőit név szerint megnevezi, jelezve, hogy nem Gömbös volt az értelmi szerzője. Érdemes lenne megvizsgálni, hogy az említett személyek mennyiben tekintették sajátjuknak programjukat?! (A munkaterv összeállítói voltak: Imrédy Béla, a korszak legkiválóbb bankszakembere, 1935 januárjáig a Gömbös-kormány pénzügyminisztere; Hóman Bálint, a neves történész professzor, a Gömbös-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere; Keresztes-Fischer Ferenc, Horthy és Bethlen bizalmasa, 1935 márciusáig a Gömbös-kormány belügyminisztere; Lázár Andor, 1931-ben, egy rövid ideig honvédelmi minisztériumi államtitkár, majd Gömbös igazságügy-miniszterre; Darányi Kálmán, 1928-tól miniszterelnökségi államtitkár, majd 1935-től földművelésügyi miniszter, 1936 szeptemberétől, Gömbös betegsége miatt a miniszterelnöki teendőket is ellátja.)

Korábban én is hajlottam arra, hogy a Nemzeti Munkatervet, a 70-es 80-as évek szakirodalmának minősítése alapján „álmoskönyvnek", „mérhetetlen nacionalizmussal, felfokozott szociális

demagógiával és ködös általánossággal" megtűzdelt ígéretgyűjteménynek tartsam. (Vö. Kónya Sándor: Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Bp. 1968. 47, 64. Balogh Sándor — Gergely Jenő — Izsák Lajos - Jakab Sándor — Pritz Pál — Romsics Ignác: Magyarország a XX. században. Bp. 1985. 176. Borsányi György: Válságévek krónikája 1929–33. Az 1929-es gazdasági világválság hatása Magyarországon. Bp. 1986. 179.) Az utóbbi évek kutatásai azonban egyre inkább arról győznek meg, hogy a „Gömbös-jelenség" nem egyszerűen a „fasiszta típusú diktatúra" megteremtésének kísérlete, hanem a két világháború közötti magyar társadalom sajátos terméke, amely nem hasonlítható egyetlen más állam modernizációs törekvéséhez sem. (Vö. *Mészáros Margit:* A Magyarországi Szociáldemokrata Párt parlamenti frakciója a Gömbös-kormány idején. Múltunk 1997/2., *Mészáros Margit:* A magyar kül- és katonapolitika dilemmái és néhány szociáldemokrata értelmezése, különös tekintettel Gömbös Gyula kormányra jutására. Tanulmány. Bólyai János Katonai Műszaki Főiskola 1998.)

Egyetlen korabeli államot sem ért akkora trauma, mint Magyarországot, és egyetlen államnak sem voltak olyan kedvezőtlenek a nemzetépítési feltételei, mint hazánknak. Ne felejtsük el, hogy ugyanannak a generációnak kellett ezt az országot a megváltozott feltételek között az önálló nemzetté válás többszörösen megkésett útjára terelni, amelyik még a Monarchiában szocializálódott és a „boldog békeidők" tömegdemokrácia nélküli parlamentarizmusát kívánta vissza. Mellette azonban megjelent egy új nemzedék, amelynek szárnybontogatását a 20-as évek konjunktúrája és a Bethlen által kiépített rendszer féken tudta tartani. Ám a világgazdasági válság újult erővel hozta felszínre azokat a megoldatlan kérdéseket, amelyeket ez a fiatalabb generáció és a hozzájuk csatlakozó, hatalomból kiszorult, állásaikat vesztett vagy éppen új egzisztenciát kereső rétegek már a 20-as években is radikális állami beavatkozással és a társadalom felülről való megszervezésével akartak megoldani.

A problémakör megértéséhez rendkívül értékesnek tartom a tanulmánynak azt a részét, mely bemutatja Gömbös 1912–25 közötti politikai nézeteinek legfontosabb elemeit, és megpróbálja tisztázni a „Gömbös belpolitikája vezérfonalá"-nak nevezett fajvédelem fogalmát. (32–42.) Ez többszörösen is merész vállalkozás, mert véleményem szerint a történeti irodalomban a legkevésbé feltárt — néhány munkától eltekintve—, hogy mit értettek a Horthy-rendszerben „magyar faj"-on, és mi az oka annak, hogy nemcsak a (szélső)jobboldali radikalizmus használta a kifejezést. Konzervatív történészek, politikusok, teológusok szóhasználatában éppúgy megtalálható, mint a harmadik utasokéban, íróknál, költőknél egyaránt, és valamennyiüknél különböző értelmezésben. Nem könnyű megállapítani, hogy valóban azt értette-e Gömbös fajvédelem alatt, amit utólag a történettudomány neki próbál tulajdonítani. Annál is inkább, mert — ahogy a szerző is írja — Gömbös nem volt elméleti ember, nem foglalkozott elmélyülten olyan „alapfogalmak" tartalmával, mibenlétével sem, mint nemzet, fajvédelem. „Axiómának, az élet természetes velejárójának tartotta őket, melyek nem szorulnak magyarázatra. Politikusként más hasonló ügyekkel együtt ezt is gyakorlati problémaként, a konkrét szituáció, illetve a belőle adódó politikai feladatok oldaláról közelítette meg és kezelte." (32.)

A szerző, mindazonáltal megkísérli értelmezni Gömbös fajvédő politikáját. Ennek elemeit a következőkben foglalhatjuk össze: a dualizmus kori liberális politika következtében túlsúlyba került zsidóság visszaszorítása; a magyar faj gazdasági érdekeinek intézményes védelme, a keresztény agrárgondolat, Magyarország gazdasági életének agrárszellemben való újjászervezése a nemzetfenntartó magyarság érdekei szerint; a magyar faj erősítését szolgáló szociálpolitika; nemzeti kultúra és oktatáspolitika, céltudatos fajvédő irodalom- és művészetpolitika; a társadalmi osztályok nemzeti alapra helyezése, a közöttük lévő különbségek megszüntetése; erős központi hatalom, mely szervezi, szabályozza az egyéneket magába olvasztó, alárendelő nemzeti/faji kollektívum életét; a nemzeti érdek primátusa az állam, jogrend, és az állampolgárok felett.

A legnagyobb értelmezésbeli gondot az jelenti, hogy Gömbös — a szerző által is elismerten — soha nem definiálta a nemzeti érdek fogalmát, így a kutatók próbálják azt helyette megtenni. A legelterjedtebb magyarázatok szerint Gömbösnél a nemzet, faj, kollektívum, társadalom szinonim fogalmak. Ebből azonban az következik, hogy a fajvédelem fogalma semmiképpen sem rokonítható a szélsőjobboldali értelmezéssel, hanem például behelyettesíthető a nemzetvédelemmel. Ez azonban máris egy sor újabb kérdést vet fel a civil társadalom és az állam, a nemzet - nemzetiség - etnikum - felekezet viszonyáról.

A tanulmány megpróbálja feloldani a fenti ellentmondásokat azáltal, hogy Gömbös politikai nézeteit radikális konzervatív jellegűnek minősíti, és elhatárolja mind az olasz fasizmustól, mind a nácizmustól, hazai vonatkozásban pedig a szélsőjobboldali Böszörményi és Szálasi pártjától a nacionalizmus, populizmus és az erőszak alkalmazása tekintetében. Kísérletet tesz — a teljesség

igénye nélkül — a fajvédelem meghatározására is. E szerint: a Gömbös által képviselt fajvédelem nem azonos a biológiai fajvédelemmel; jóllehet zsidó fajról beszél, nem a zsidóság alsóbbrendű voltával indokolta a velük szemben történő fellépés szükségességét, hanem a magyarság gazdasági, társadalmi és kulturális helyzete alapján; a magyarság számára nem felsőbbrendűsége alapján követelte lehetőségei bővítését, hanem, mert társadalmi szempontból tartotta igazságtalannak, hogy Magyarországon nem magyarok — vagy ahogy Gömbös fogalmazott a „magyarországi faj" — élvezik a gazdaságból, kultúrából és annak politikára gyakorolt hatásából származó előnyöket; a zsidóságot nem biológiai adottságai miatt ítélte el, hanem azért, mert mindenben korlátozta a magyarságot. (41.)

A tanulmány írója megjegyzi, hogy Gömbös önellentmondásba keveredett — t.i. anyja német volt, de ő mindig magyarnak vallotta magát. Ezért elismerte, hogy „tényleg van vérkeveredés és teljesen egységes turáni fajú magyart ma találni nem lehet, de van egy *magyarországi faj*, amely annyira összeidegződött már a honfoglalókkal, hogy ennek tagjait, különösen azokat a családokat, amelyek évszázadokon keresztül kereszteződtek a magyar fajjal, igenis oda lehet állítani, mint igazi magyar fajt". (42.) Ezen a szálon érdemes lenne továbbmenni, mert való igaz, hogy Gömbös szinte egyáltalán nem beszél a magyar társadalom etnikai tagoltságáról. E mögött azonban valószínűleg nemcsak az a fajfelfogás húzódik meg, mely szerint a magyar faj az ország nem zsidó lakossága, hanem fellelhető benne a dualizmus korából átörökített, hagyományos egységes nemzet elképzelés is. Gömbös számára a nemzet már-már „szentség" volt, s mindenek fölé helyezte a nemzeti érdeket, s elképzelhető, hogy ezt értették kormányprogramjának megalkotói is „nemzeti öncélúság"-on.

Ugyancsak további kifejtésre érdemesnek találom a szerző azon megállapítását, hogy a „Gömbös (és társai) által az 1920-as években vallott és képviselt fajvédelem — a közismert beállításokkal szemben — nem azonos az antiszemitizmussal, pontosabban, nem egyszerűsíthető le pusztán a zsidóellenességre". (u.o.) A tanulmány — a fajvédelem negatív illetve pozitív aspektusával — ugyan ad egyfajta magyarázatot, de úgy érzem, mindenképpen további pontosításokra van szükség. Annál is inkább, mert történészkörökben többen úgy gondolják, hogy Gömbös, miniszterelnökként feladta a fajvédelem programját. A szerző viszont ennek ellenkezőjét bizonyítja, érvei azonban — a Nemzeti Munkaterv részletes elemzése mellett is — több helyen megkérdőjelezhetőek. Például, amikor a miniszterelnök korára hivatkozik (43.), vagy amikor kétségbe vonja Gömbös tetteit, de megbízható választ az eddig még fel nem tárt, és talán nem is létező naplóktól, a miniszterelnök titkos gondolatait leleplező dokumentumoktól remél. (51.) Ugyanígy vitathatónak tartom, vagy legalábbis bizonyításra szorulónak a tanulmány utolsó mondatát: „Ez a politika tehát zsidóellenes volt — anélkül is, hogy azt deklarálta volna". (u.o.)

A „*Diktatúra — olasz mintára. Gömbös-csoport az államról az 1930-as évek első felében*" című tanulmány a 80-as évek szemléletét és kutatási eredményeit tükrözi. (Eredeti megjelenés: Valóság 1988/1. sz. 66–76.) Akkor még a kutatóknak többé-kevésbé azonos volt az álláspontja az olasz fasiszta állam és a Gömbös-csoport államról alkotott felfogása közötti hasonlóságról. (Megjegyzem az olasz fasiszta állam hosszú ideig nem volt antiszemita)

A szerző fejezetekre bontva bizonyítja állítását, melyet a következő címszavakkal jelöl: új magyar állam, tervszerűen megszervezett társadalom; gyenge parlament — erős központi hatalom; érdekképviseletek rendszere; a társadalom egészét és a parlamentet uraló párt; egyetlen vezér, fasiszta vezéreszme. Mindennek alapján a tanulmány írója osztja azok véleményét, akik szerint Gömbös Gyula — miniszterelnökként — fasiszta típusú totális állam kiépítésére törekedett (52.) Eszközként, Gömbös és csoportja, az általuk fasiszta jellegű tömegpárttá átalakítani kívánt kormánypártot szándékoztak felhasználni. (59.)

Nem szeretnék vitatkozni ezekkel az állításokkal — lehet, hogy ma már a szerző is árnyaltabban fogalmazna. Inkább, néhány olyan mozzanatra, ill. ellentmondásra hívnám fel a figyelmet a továbbgondolás céljából, amelyet maga a szerző is említ, de valamilyen oknál fogva mégsem aknázza ki a felvetésben rejlő lehetőséget. Megfontolásra érdemes az a tény, melyről a tanulmány is szól: Gömbös nem írt Mein Kampfot, mint Hitler, sőt az államról és a társadalomról vallott nézeteit rendszerezett formában még tézisszerűen sem fejtette ki, mint ahogy azt Mussolini tette. (53.) A kötet 40. oldalán — szerintem helyesen és újszerűen — éppen az olasz fasizmustól való különbözőségről és Gömbös radikális konzervativizmusáról olvashatunk. Ellenben, ez a tanulmány Gömböst szélsőjobboldaliként, egy elképzelt fasiszta állam fasiszta vezéralakjaként mutatja be. Ez így már biztos, hogy átértékelésre szorul, bár azt senki sem vitatja, hogy a minta az olasz állam volt. Valószínűleg közelebb jutunk a történet hű ábrázoláshoz, ha inkább azt vizsgáljuk, hogy a minta miért nem volt megvalósítható?

A tanulmánykötet további írásait részletesen nem kívánom ismertetni, mert azt gondolom, hogy ezek már olyan speciális kérdésekkel foglalkoznak, amelyek valóban csak a szűkebb szakmát érdeklik. Másrészt — kivéve az első tanulmányt, amely számos hasznos információt tartalmaz, speciális kutatási területről lévén szó — szakmailag sem érzem magam kompetensnek, hogy elbíráljam az eredményeket. Harmadrészt — ismerve a szerző munkásságát — teljességgel megbízom az adatok valódiságában. A tanulmányok sorrendben a következők: *A Nemzeti Egység Pártja iratanyagának forrásértékéről; A kormánypárt és a közigazgatás a Dunántúlon a totalitárius törekvések idején (1932–1936); A Nemzeti Egység Pártjának társadalmi bázisa Baranya megyében (1933–35); A „Nemzeti egység" és a magyarországi németek. (A Baranya megyei németek reagálása Gömbös politikájára); Női szerepek a Nemzeti Egység pártjában 1932–1939); Meskó Pártja Zalában. Adatok a nyilasok Zala megyei szerepéről és társadalmi bázisáról (1933–1935).* (Eredeti megjelenésük sorrendben: Levéltári Szemle 1989. 2. sz. 14–26.; Állam és társadalom a pannon térségben a két világháború között. Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpoziun Mogersdorf 1985. Kőszeg. Szombathely 1992. 442–452.; Baranyai Helytörténetírás 1983-84. Szerk.: Szita László, Pécs 1985. 175–202.); Vera (nem csak) a városban. Rendi társadalom – polgári társadalom. Supplementum. Szerk.:Á. Varga László, Hajnal István Kör, Budapest, 1995. 409–418.; Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben. Szerk.: Nagy Beáta és Sánta Margit. Csokonai Kiadó, Debrecen 1997. 279–289. Az eredeti kiadásban nem közölték a nemzetközi párhuzamokra utaló részt és az „Ami a tervekből megvalósult" c. fejezetet; Zalai történeti tanulmányok 1994. Zalai Gyűjtemény 35. Szerk.: Bilkei Irén. Zalaegerszeg 1994. 277–304.).

Ezek a helytörténeti jellegű tanulmányok rendkívül értékes adalékokkal szolgálnak a Gömbös-kormány időszakának árnyaltabb elemzéséhez. A kormánypárt és a közigazgatás viszonyának bemutatásával bizonyítottnak látszik, hogy Gömbös alapvetően más — a totalitárius törekvésekhez kedvezőtlenebb — feltételek között politizálhatott, mint a fasiszták Olaszországban, illetve a nemzetiszocialisták Németországban. Esélye sem volt, hogy teljesen felülkerekedjen a Bethlen-i szisztémán, és végrehajtsa a „rendszerváltást", a felülről való reformot, az újraelosztást a gazdaságban, az „őrségváltást" az államigazgatásban és az önkormányzatokban. Mindehhez hiányzott a szilárd társadalmi bázis és a megfelelő államapparátus. Ezért is akarta kiépíteni a fizetett pártfunkcionáriusokkal dolgozó szervezett tömegpártot, még a nőket is bevonva a szervezőmunkába.

Kérdés persze, hogy mit is értett Gömbös „rendszerváltáson" vagy „új stíluson"? Az egyértelmű, hogy nem forradalmi változásokat sürgetett, de nem értett egyet a rendszer konzerválásával sem. Többször kijelentette, hogy nem akar diktatúrát, és az ellenzék „feleslegesen festi a falra az ördögöt". Az 1935-ös választások után pedig radikalizmusa enyhülni látszott, ahogy a parlamentben is fogalmazott: „mi nem a radikalizmusnak vagyunk a hirdetői, mi építő konzervatív politikát akarunk folytatni". (KN 1935/II. 31. ülés, június 13. 549.) Az más kérdés, hogy ellenfelei hittek-e neki! Az autoritárius rendszereket gyakran csak keskeny sáv választja el a totalitárius rendszerektől, sőt, igen sok kevert fajtával is találkozhatunk. Nem csoda, ha a kortársak sem tudták pontosan megítélni, hogy Gömbös retorikája mögött milyen valós szándékok húzódnak.

Gömbös Gyula az „úri" Magyarországból kirekesztettek számára a nemzetbe tartozás révén az egyenjogúságot is kiáltásba helyezte. Ugyanakkor nemzetfelfogásából hiányzott a nemzetiségek iránti érzékenység, így a német kisebbséget maga ellen fordította. A felkínálkozó szélsőjobboldali radikalizmust és a valóban tömegeket jelentő alsóbb rétegek politikába való bevonását viszont elutasította. Gömbös dzsentroid mentalitása szemben állt a Bethlen és Károlyi grófok nagyúri gőgjével éppúgy, mint a kispolgári, szegényparaszti, netán munkástömegekkel való érintkezéssel. Pedig az adott rendszeren belül ezek a rétegek adhattak volna tömegtámogatást a radikális változtatáshoz. Az egész társadalom totális megszervezése ezért eleve lehetetlen volt.

Végső következtetésként ma már leszögezhetjük — vélhetően a tanulmányok szerzője is egyetért —, hogy Gömbös elképzelései az öncélú magyar államról és a nemzeti összefogásról, a nemzeti munkáról talán valóban az olasz rendszerhez, Mussolini korporációs fasiszta államához álltak a legközelebb. De, amint Bethlen konzervatív-liberális rendszere is halvány másolata maradt a nyugati rendszereknek, úgy Gömbös kísérlete sem járhatott sikerrel. A tradicionális uralkodó csoportoknak ez a „gróftalanítási program" már túl sok volt, a világgazdasági válságból való kilábalás érezhetően pozitív hatásai közepette a konzervatív-liberális nagytőkések is tehernek érezték a túlzott állami szabályozást. Velük együtt, ekkor már politikailag a mérleg nyelvét képviselő Horthy is ellenezte a Bethlen által kiépített, autokratikus rendszer radikális reformját. Gömböst csak halála mentette meg a bukástól. (Vö. Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz. Bp. Magyarságkutató Intézet. 1991. Uő: Magyarország története a XX. században. Bp. 1999. Osiris Kiadó; Gergely

Jenő: Gömbös Gyula. Vázlat egy politikai életrajzhoz. Életkép-sorozat. Elektra Kiadóház, 1999. Uő: Gömbös Gyula: Politikai pályakép. Vince Kiadó 2001; Ormos Mária: Magyarország a két világháború korában 1914–1945. Csokonai Kiadó. Debrecen. 1998. Uő: Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. I–II. k. Bp. 2000.)

A kötetet — a fent említett észrevételekkel együtt — ajánlom mindenkinek, aki szeretné jobban megismerni a két világháború közötti Magyarország történetét. A téma művelőinek pedig azért ajánlom ezt a gyűjteményt, mert — reményeim szerint talán e recenzió kapcsán is — új gondolatok, kételyek születhetnek, melyek előbbre vihetik a tudományos kutatatást. Jóllehet, az utóbbi időben több új politikatörténeti, politológiai munka segíti a tájékozódást, jó néhány téma van még — például a pártok különböző szempontok szerinti vizsgálata, a politikai rendszer egyes periódusai, ill. alrendszerei, Gömbös honvédelmi tevékenysége —, amelyek részletesebb kutatást igényelnek.

Egyetértek a szerzővel, hogy sajnos, e témakörben nem egyszer születnek radikálisan új, a régi minősítésekkel ellentétes vélemények — új alapkutatások, új források, mi több, ilyen kutatási eredményekre épülő tanulmányok, elemzések felhasználása nélkül. Természetesen, elavult kategóriákhoz nem szabad ragaszkodni, de éppúgy helytelen magatartás a pártállami korszak társadalomtudományi eredményeit, ex cathedra megtagadni politikai szempontok miatt. Hiszen minden tudomány csak saját korának ismereteit képes összegezni. A történésznek azt kell mérlegelnie, hogy az új megfogalmazások érthetőbbé teszik-e az általa vizsgált korszakot, segítik-e az árnyaltabb ábrázolást, s ez által megkönnyítik-e a saját korunkban való eligazodást. Ehhez méltóság és alázat szükséges! Méltóság, hogy el tudjuk viselni a tévedéseinket, és alázat a tudomány iránt.

Mészáros Margit

Egedy Gergely

NAGY-BRITANNIA TÖRTÉNETE

Aula Kiadó, 1998 538 l.

A történettudomány hajnalán, az antikvitás korában a történetírás kidolgozott egy elméletet — lehet tagadni, vagy vele nem egyetérteni, ettől függetlenül beépült a rendszerbe, máig is élő álláspont — miszerint a történelem állandóan ismétli önmagát, állandó körforgásban van. Mindig voltak, vannak és lesznek olyan közösségek, népcsoportok, nemzetek, államalakulatok, melyek környezetükből kiemelkedve képesek befolyásolni a környezetükben zajló eseményeket és folyamatokat, rá tudják kényszeríteni akaratukat egy adott térségre, vagy akár egy egész „világra". Az emberiség ismert történelme során számos birodalom született és tűnt el a történelem és civilizáció süllyesztőjében. Az ókori egyiptomi, hettita, perzsa, vagy római, de említhetnénk Nagy Károly, vagy V. Károly hatalmas birodalmait. Hosszabb-rövidebb ideig tartó felemelkedés és virágkor után eljutnak a hanyatlás periódusába.

Ha ezt a gondolatmenetet követjük, akkor az angol gyarmatbirodalom a 20. század folyamán már elérte hanyatló ciklusát. A 19. század első felében, a napóleoni háborúkból győztesen kikerülő Nagy-Britannia még gazdaságilag és politikailag is a világ elsőszámú nagyhatalma. Az ipari forradalom kibontakozásának és gyarmatainak, valamint tengeri erőfölényének következtében 1850-ben a világ ipari termelésének harminc százalékát adta, addig ötven évvel később már csak ennek a felét, s ez az arány a 20. század folyamán rohamosan csökkent tovább. Már a századforduló előtt visszaszorult az Egyesült Államok és Németország mögé a harmadik helyre. A gazdasági mutatók félretételével és mélyebb elemzésének elhagyása mellett, a brit birodalom gyengülésének, pozícióvesztésének folyamatát talán legérzékletesebben London és gyarmatai viszonyának alakulása szemlélteti. A 19. század folyamán a gyarmatok többsége elindult az önállósodás útján. A fehér telepes gyarmatok az élen járva már e század közepére kivívták a helyi önkormányzati jogok gyakorlását. A század második felében a mindig is kiemelten kezelt Indiában is kénytelenek az angolok kedvezményeket, s bizonyos kormányzati jogköröket átengedni. A századforduló környékén a londoni kormányzat már rákényszerült, hogy az egyes gyarmatokat a teljes autonómiát megadó domíniumi státuszba emelje. Bár a két világháború közötti időszakban érte el az angol birodalom legnagyobb területi kiterjedését, gyarmatait csak a Westminsteri statutum alapján létrehozott Nemzetközösségen keresztül tudta megtartani. A gyarmatokat csak a koronához való hűség tartotta benn e

szervezet berkeiben. 1945 után, a két világháború hatásainak hatványozódása olyan válságsorozatot indított, amely Angliát az új világhatalmi konstellációban középhatalommá süllyesztette és realitását vesztette bármilyen gyarmatbirodalom fenntartása. A birodalom gyengülésének folyamatát más területeken is nyomon lehet követni és észlelni.

Miért, milyen okok és tényezők állnak a háttérben, amelyek e folyamatok kialakulásához vezettek? Nem először és nem is utoljára merülnek fel ezek a kérdések a Nagy-Britannia történelmével foglalkozó szakirodalmakban. E kérdést Egedy Gergely sem kerülheti el Nagy-Britannia történelme című munkájában, aki a 20. századi angol történelem részletes ismertetésével és elemzésével próbál rávilágítani a problémára. A válasz nagyon nehéz, s igen komoly feladatot ró azokra, akik megpróbálnak megfelelően átgondolt, a tudományosság igényével megfogalmazott választ adni. Napjainkig nem született ilyen jellegű, ilyen igényű válasz a kérdésre, ugyanis sokkal komplexebb a probléma annál, hogy egyes szemszögekből vizsgálva le lehessen vonni végleges következtetéseket. E munka sem hozta meg az érdemi áttörést a témában, de véleményem szerint nem is ez a dolga. Ezt a hiányt, feladatot az angolszász történetírásnak kell rendeznie. Az események hátterében zajló folyamatok megértéséhez azonban a tények alapos ismeretére van szükség. S ebben segít Egedy Gergely ezen munkája a magyar olvasók és szakemberek számára, rábízva az egyénre, a megfelelő információk biztos tudatában mindenki maga dönthesse el, hogy a „miértre" hogyan válaszoljon.

A mű gondolatmenetében, s ezt szerkezetében is tükrözve két nagyobb egységre oszlik. Az első részben a fentiekben már vázolt 20. század első felének Angliájával – elsősorban annak politikai, gazdasági életével és annak szereplőivel ismerkedhetünk meg, akik nagymértékben hozzájárultak az események alakulásához. A társadalomtörténeti rész jóval kevésbé kerül reflektorfénybe, mint a politika- és gazdaságtörténeti. Ennél kisebb mértéket csak a kultúrtörténeti rész kapott, de ez a szerkezeti felépítés igaz a második nagyobb egységre is. Természetesen nem hiányozhat a 19. század eseményeinek vázlatos visszapillantása sem, csak így lehet képünk az események teljes megértéséhez.

A második rész az elsőhöz hasonló alapossággal és hiányosságaival együtt azt a sokkhatást próbálja elemezni és bemutatni, amivel az angol társadalom egésze nem tudott mit kezdeni. A gyarmatbirodalom széthullásának ténye, a folyamat befejeződése a két világháború minden pusztításával egyetemben, olyan gazdasági és társadalmi károkat okozott Nagy-Britanniának, melyet egyik politikai vezetés, kormány sem tudott feloldani, sem a Munkáspárt, sem a konzervatívok. Válságból válságba sodródott az ország. A változás szele a 80-as években vette kezdetét a Theatcher kormány hatalomra kerülésével, a szakszervezetek hatalmának letörése, az óriási munkanélküliség, és a szociális háló megkurtításának árán. Az igazi tartós változás még napjainkban is tart. A birodalom ugyan szétesett, de Nagy-Britannia, mint az Európai Unió egyik vezető hatalma életképes államalakulat maradt.

A jegyzetek ebben a munkában ugyanúgy hiányoznak, mint a szerző másik művében az Ausztrália történetében(2000), itt azonban kevésbé éreztem hiányát. A munka végén nagyon részletes, precíz bibliográfia, életrajzi kislexikon, kronológia és térképek segítik az olvasót.

Technikai észrevételként megjegyzendő a kiadó dicséretére, hogy nyomdahiba nem rontja a mű értékét és színvonalát.

Tóth Gábor

ACTA PAPENSIA

A Pápai Református Gyűjtemények Közleményei

Első évfolyam (2001) 1–2. szám, főszerk. Hudi József, 126. p.

A „Dunántúl Athén"-jának is nevezett Pápa városa ismét egy kiadvánnyal örvendeztette meg szűkebb pátriája múltja iránt érdeklődő polgárait. Ezúttal a Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek közleményét vehette kezébe az olvasó. Az elmúlt évtizedben a város szellemi életében méltó helyét elfoglaló Református Kollégium már több kötettel járult hozzá Pápa város történetének megismeréséhez. A korábbi években megindult kezdeményezéseik sorába szervesen illeszkedik az Acta Papensia címet viselő folyóirat megjelentetése. A Pápai Jókai Kör, a Jókai Mór Városi Könyvtár, a Pápai Művelődéstörténeti Társaság s nem utolsósorban a Tudományos Gyűjtemények hosszú idők óta kifejtett tevékenysége készítette elő a város közéletét egy (hely)történeti indíttatású periodika befogadására.

A most meginduló folyóirat mint a Pápai Református Gyűjtemények Közleménye a Gyűjteményekben folyó szakmai munkának — amely nem merülhet ki csupán a források közzétételében, hanem ki kell terjednie azok tudományos igényű feldolgozására is — a bemutatására törekszik. Emellett célja, hogy befogadja az intézménynek otthont adó városhoz és vidékéhez kapcsolódó történeti kutatások legújabb eredményeit közzétevő tanulmányokat is. Ennek köszönhetően válhat lehetségessé, hogy a későbbiekben a folyóirat ne csupán egy szűk kör publikációs lehetőségeként funkcionáljon, hanem élő fóruma legyen a város és a hozzá kapcsolódó tágabb környék, az Északnyugat-Dunántúl történetének. A két dolog természetes módon kapcsolódik egybe, hiszen a település és a református egyház, az itt lévő Kollégium évszázadok óta szoros kölcsönhatásban van egymással.

A fenti célok megvalósításának biztosítéka a neves szerkesztői gárda. Hudi József főszerkesztő mellett a folyóirat megjelenése körül bábáskodnak még Köblös József és Mezei Zsolt, valamint Jakab Réka és Kránitz Zsolt, akik mindannyian a Tudományos Gyűjtemények munkatársai. Ahhoz, hogy a kiadvány betölthesse a neki szánt szerepet, a szakmai igényesség fenntartása mellett, ahhoz szorosan kapcsolódva szükséges mind szélesebb tudományos rétegek bevonása a szerzők körébe. Gondolok itt egyrészt az igényes helytörténet művelőire, másrészt az országosan elismert szaktudósokra, hiszen ez a kiadvány nem csak a városhoz, a régióhoz kötődő olvasóközönséget célozza meg, hanem minden, a történelem iránt elkötelezett emberhez szól. Ennek kapcsán szeretném egy pusztán technikai szempontból jelentős hiányosságra felhívni a szerkesztők figyelmét. Bár a szerkesztői előszóban történik utalás arra, hogy várják a tanulmányokat a következő számokba, a magukat felkérve érző szerzők hiába keresnek eligazítást arra nézve, hogy kéziratukat milyen formába öntve küldjék el a szerkesztőségnek. Ennek tisztázása tulajdonképpen nem is a szerzők, hanem a szerkesztők dolgát könnyítené meg.

Az elméleti fejtegetések után vegyük szemügyre magát a kötetet! Már az első kézbevételnél feltűnik, hogy a kiadvány rovatokra oszlik. Ezek közül a legfajsúlyosabb — az első szám esetében majd a kötet felét elfoglaló — a *Műhely* címet viseli. Ebben a részben találhatóak meg a tanulmányok. Jelen esetben Hudi Józsefnek Fábián József esperes pályafutásáról készített írását (5–26. oldal), illetve Jakab Réka mintaszerű feldolgozását olvashatjuk az ugod-vadkerti fürdő reformkori történetéről (27–62 oldal). Az előbbi egy 18–19. század fordulóján tevékenykedő, s azóta a feledés homályába vesző tudós református prédikátor életútját vázolja fel. A debreceni diákévekre svájci egyetemjárás, majd a Balaton-felvidéken lelkészi állás következett. Fábián József a külföldi tanulmányútján elmélyedt természettudományos érdeklődését már mint vörösberényi lelkipásztor teljesítette ki. Felismerte az ismeretterjesztés alapvető fontosságát. Ezt a célt szolgálták tankönyvei (Természeti historia a' gyermekeknek, Természeti tudomány a' köznépnek, stb.) és szőlészeti munkái. Folyóirat-szerkesztőként pedig nevéhez köthető az első két magyar nyelvű protestáns teológiai folyóirat (Prédikátori Tárház 1805–1808, Veszprém majd Vác; Lelki Pásztori Tárház 1818, Pest). A szerző Fábián személyét életkörülményeinek felvillantásával, családjának, kapcsolatrendszerének bemutatásával hozza közel az olvasóhoz. A tanulmány függelékeként két levél olvasható, amelyek betekintést nyújtanak egy szőlészeti kézikönyv-fordítása kiadásának körülményeibe (1812-ből).

Jakab Réka tanulmányában egy vidéki fürdő történetét dolgozta fel megalapításától, az 1820-as évektől az 1880-as években történt bezárásáig. A fennmaradt források alapján a fürdő virágkora a reformkorra tehető, így a dolgozat hangsúlya is erre az időszakra esik. A tárgyalt időben az Ugodi Fürdő Rt. bérelte gróf Esterházy Károly földesúrtól a fürdőhöz kapcsolódó vendégházat és kávéházat. Ennek öt évre vonatkozó számadáskönyve képezi a dolgozat fő forrását. A szerző a részvényesek névsorának vizsgálata alapján feltételezi, hogy a részvénytársaság szoros kapcsolatban állt a Pápai Casinóval, amelynek tagjai rendszeres vendégei voltak a fürdőnek. A fennmaradt vendégkönyv tanúsága szerint a látogatók döntő többsége pápai illetőségű volt, társadalmi állását tekintve pedig a város tehetősebb csoportjaiból került ki. Erre támaszkodva a szerző a fürdőt lokális jelentőségű szórakozóhelynek tartja. A fürdővendégek szórakoztatását a kávéház és étterem mellett biliárd- és kártyaterem, valamint a nyári szezon alatt több-kevesebb rendszerességgel rendezett mulatságok biztosították. A számadásokból kikövetkeztethetően a vendégházban körülbelül 12–16 szoba lehetett, mintegy negyven ággyal. A korabeli hangulatot idézik fel a tanulmány szövegébe beemelt forrásidézetek, amelyek a fürdő gyógyhatásáról, illetve az Ugodon rendezett mulatságokról szóló részeket különösen elevenné teszik.

A folyóirat második nagyobb szerkezeti egysége a *Forrásközlés* címet viseli. A szerkesztők tervei szerint itt látnak napvilágot a Tudományos Gyűjteményekben őrzött, közérdeklődésre számot tartó források. Az első számban Köblös József gyűjtött össze és adott közre egy csokorra való dokumentumot a 18. század elejéről (63–96. oldal). A kiadott öt irat feleleveníti a reformátusok

küzdelmeit a vallásgyakorlatért a Rákóczi-szabadságharc utáni évtizedben. 1718-ban III. Károly magyar király az Esterházyak kérésére megszüntette a pápai reformátusok nyilvános vallásgyakorlatát, arra hivatkozva, hogy a város megszűnt véghely lenni, és emiatt a végbelieknek adott kedvezmények — köztük a szabad vallásgyakorlat — érvényüket vesztették. A protestánsok erre írott válaszukban pontról pontra cáfolták a földesurak érveit, s kérték az uralkodótól a korábbi állapotok fenntartását. A közreadó a forrásokat eredeti (latin és magyar) nyelven, valamint magyar fordításban tárta az olvasók elé. Az egyes iratok összes kéziratát összevetve egymással, adta ki a szövegeket, jelölve az esetleges eltéréseket. Azon esetekben, ahol maradtak fenn ilyenek, a korabeli magyar fordításokat is közölte, de ettől függetlenül a szövegek modern, „mai magyar fordítását" is az olvasók rendelkezésére bocsátotta. (Ezzel elérhetővé téve a szövegek tartalmát az érdeklődő, latinul nem tudó olvasóközönségnek is.) A dolgozat tartalmazza az egyes dokumentumok adatait (eredeti, fennmaradási forma, lelőhely, kiadás, regeszta), s bőséges szómagyarázat könnyíti meg a szövegek értelmezését.

Mezei Zsolt a Pápai Református Kollégium különböző intézményeinek 1944/45–1946/47-es kiadott s kéziratban maradt évkönyveiből állított össze egy szemelvénygyűjteményt (97–112. oldal), amelyben megkísérelte bemutatni a teológiai akadémia és a gimnázium, a kereskedelmi középiskola és a nőnevelő intézet második világháborúban elszenvedett veszteségeit. A könyvtárak és a szertárak állománya 60–90%-ban pusztult el, az épületekben több százezer forint kár keletkezett. (Ez természetesen a korabeli érték.) Az oktatás megindításához a diákok és tanárok áldozatos munkájára (romeltakarítás, építkezés), adományaira (könyvek, tanszerek), illetve a város és az egyház segítségére volt szükség. A három tanév krónikájából rekonstruálni lehet a talpra állás lassú folyamatát, s tudomást szerezhetünk a hatalmas erőfeszítések csekély, ám a kortársakat mégis reménnyel eltöltő eredményeiről.

Három további rovatot találunk a kiadványban. Az *Újraolvasó*ban már megjelent, de nehezen hozzáférhető helyi vonatkozású cikkek, tanulmányok ismételt közzétételét tűzték ki célul a szerkesztők. Az itt található két rövid cikk közül Molnár Istvánnak Pápa város levéltáráról először 1941-ben megjelent írása inkább csak érdekesség, amely abból az alkalomból készült, hogy a város régi iratanyaga (köztük több középkori oklevél) szakszerű elhelyezést nyert. Sajnos mára a városi levéltár megsemmisült, így az itt említett források közül vajmi keveset tanulmányozhat a kutató. Borsos István a pápai műipar régebbi emlékeit felvonultató cikke, amely 1914-ben látott napvilágot, három, azóta megsemmisült 17–18. században készült cserépedény leírását tartalmazza.

Az *Adattár* különböző tematikus bibliográfiáknak ad helyet. Az első a Pápai Református Gyűjteményekről szóló, vagy a Gyűjtemények dolgozói által az elmúlt évtizedben írt cikkeket, tanulmányokat tartalmazza. A rovat a jövőben alkalmas lehet a Pápáról és környékéről szóló (hely)történeti irodalom éves bibliográfiájának befogadására. Ennek annotált változata jó útbaigazító lenne a helytörténeti irodalom útvesztőiben eligazodni kívánó érdeklődőknek.

A folyóirat utolsó rovata a *Szemle*, amelyben a legújabb történeti irodalom egyes darabjairól készült ismertetések olvashatók.

Mint az a kötet tartalmából is látszik, a szerkesztők már az első számban igyekeztek céljaikat megvalósítani. A tanulmányok nem csupán a reformátusok, s nem is csupán Pápa történetével foglalkoznak. A kapcsolatot az biztosítja közöttük, hogy valamennyi tanulmány a múltat vizsgálja — s ez a történész számára elengedhetetlen — magas szakmai színvonalon, ugyanakkor az érdeklődőket ismerős tájakra, ismerős emberek közé vezetik el. Ez reményt nyújt arra, hogy ezt a folyóiratot a város közönsége magáénak érezze és olvassa. Ha ez megtörténik, ez a kiadvány is hozzájárulhat ahhoz, hogy Pápa városa ismét kiérdemelten viselje a „Dunántúl Athénja" elnevezést.

Hermann István

FOLYÓIRATSZEMLE

Mark Bevir

ANNIE BESANT AZ IGAZSÁG NYOMÁBAN

Kereszténység, szekularizmus és a New Age mozgalom

Mark Bevir tanulmánya Annie Besant életpályáját és eszméit mutatja be a 19. század végi Angliában. Életútja különleges és meglepő, sorsa szokatlan korának női társadalmában. A tanulmány azonban nem elsősorban biográfiai jellegű, inkább a filozófia- és eszmetörténet iránt érdeklődő olvasó figyelmére tarthat számot.

A szerző, a különös életút tükrében, amelynek során a rendezett családi körülményekkel bíró evangélikus lelkészfeleségből radikálisan gondolkozó ateista, szabadgondolkodó, s lelkes filozófus lesz, igyekszik azokat a szellemi áramlatokat feltérképezni, amelyek hatást gyakoroltak Annie Besant gonolkodására. Kisérletet tesz azon személyek meghatározására, akik jelentősebb hatással voltak rá, mint pl. Miss Maryat, Mme Blavatsky, Fabian, stb.

A bevezetőben a szerző bemutatja azokat a filozófiai, gondolkodói csoportokat, ill. szellemi áramlatokat, amelyek hatással voltak Besantra, esetleg szorosabb kapcsolatba is került velük, amint ez a New Age mozgalom, ill. a Theosophical Society esetében kimutatható.

Általánosságban abból lehet kiindulni — véli a szerző —, hogy a viktoriánus Angliában mély vallásos krízis jelentkezett a múlt század második felében. Ezt elsősorban a racionalizmusnak és a felvilágosodásnak tudja be, amely szellemi áramlatok alapvetően megingatták a hit elsőségét. Különösképpen az eredendő bűn, a megváltás tana iránt ébredt kétség, s tulajdonképpen ebből nőtt ki a 19. században a szekularizmus, ill. később a teozofizmus. Ez utóbbiak már nem a racionalizmusban gyökereznek, arra válaszul, a viktoriánus kor vallásos krízisében építkeznek közvetlenül. Az első a New Age mozgalomban, a második a Theosophical Society megalakulásában ölt testet.

Annie Besant életútját öt fejezetben ismerhetjük meg, amelyek nem kronologikus jellegűek, hanem tematikusak. Mindegyikük egy-egy meghatározó szellemi irányzatot mutat be, amelyeken keresztül Besant az evangélikus szellemiségtől a szekularizmuson és a szocializmuson át eljutott a teozofizmusig.

Az első fejezetben a szerző elsősorban a családi indíttatásokat boncolgatja. Annie Besant (Annie Wood) szüleit vallási kiábrándultság jellemezte, apja kétkedő, anyja szabadosabb evangélikus gondolkodású, elveti a bibliai tévedhetetlenséget, az örök büntetés, a megváltás tanát, a Fiú és az Atya egyenértékűségét a Szentlélekben. Nevelését a szigorú evangélikus elveiről ismert Miss Maryat irányítja, amit csak megerősít később férje, Frank Besant, evangélikus lelkész. Gondolkodását azonban erőteljesen befolyásolja boldogtalan házassága, valamint gyermekének elvesztése. Ezek, alapvető kételyt ébresztvén Isten igazságosságában és jóságában, már más irányba, egyfajta szkepticizmus felé tolják Annie Besant-ot. Anyja kétkedéséhez hasonlóan törik össze a jó és szerető Isten képe, a megváltás tana. Érdeklődése az evangéliumi tanítások valóságtartalma felé fordul, megjelenik a kritikai érzék. Ezt erősítik az újabb tudományos eredmények, elsősorban a darwini fejlődéselmélet. Ennek eredményeképp eljut oda, hogy a kereszténység dogmái, a Biblia nem ad megfelelő magyarázatokat az emberi kérdésekre, természetfeletti érveket használ, amelyek nincsenek összhangban a tudományos eredményekkel. Ebből következőleg nem fogadja el az örök büntetés, a gonoszt letörő isteni hatalom tanát, azaz létezik a gonosz, s elvész a moralitás.

A második fejezetben Besant korának kulturális és társadalmi változásait veszi vizsgálat alá. A kulturális jelző úgy értendő, hogy milyen változásokat hozott a kultúra fejlődése, azaz a tudományok előrehaladása, az iskoláztatás kiteljesedése, s ez mennyiben változtatott a hagyományos (vallásos) gondolkodáson, értékrenden. A keresztény hit válsága a hit eltérő értelmezéseinek megszületéséhez vezettek — hangsúlyozza a szerző. Ezzel magyarázható a Jézust, mint morális példát vizsgáló Broad Churchmen-féle irányzat, a keresztény miszticizmus (Anna Kingsfor, Edward Maitlan), a keresztény anarchizmus (John Kenworthy), stb. megjelenése. Ugyanakkor szintén jelentős az a társadalmi faktor, amely Besant életútjában is kitapintható — vélekedik Bevir. Mint nőnek, korlátozott volt az érvényesülés, a tanulás útja. E kettő, a kulturális és a társadalmi elem, nagy mértékben befolyásolta Besant gondolkodásmódját, amelynek eredményeként szembekerült korának hagyományos társadalmával. A viktoriánus kor Besant-ot,

mint engedelmes, hívő családanyát és feleséget képzelte el, ezzel szemben, mint látható, a vallási kétely, s a sikertelen házasság révén mintegy kirekesztődött, s ennek — mutat rá Bevir — jelentős következményei lettek Besant gondolkodásában.

A következő fejezetek azt az utat mutatják be, amelynek során Annie Besant előbb a vallási kritikán alapuló szekularizmushoz, később elsősorban a társadalmi egyenlőtlenségekből fakadóan a szocializmushoz, végül, sajátos vallási tartalommal a teozófiához csatlakozott.

A szekularizmus számára elsőként Isten állandó jelenlétét képviselte, amely egyúttal avval járt, hogy elutasította az olyan „közvetítő" fórumokat, mint a Szentírás, vagy az egyházszervezet. Számára Isten mindenütt, de elsősorban az emberben van jelen, egyfajta morális tökéletességet sugall. Később azonban már Isten létében is megrendült a hite, s csatlakozott az Edward Truelove nevével fémjelzett National Reformer-hez, s tagja lett a National Secular Society-nek is. Az előbbiben „Ajax" álnéven publikált. Elítélte a kereszténységet, mivel hatalommal kívánták megszabni a moralitás alapjait, a teizmust a túlságosan nagymértékű intuíció miatt nem fogadta el, hiszen az nem alkalmas arra, hogy összhangba hozza az embert a természeti törvényekkel. Végeredményben arra jutott, hogy a morális egyensúly, a természeti törvényekkel való harmónia, az általa boldogságnak nevezett fogalom biztosítja az ember boldogulását. Innen jutott el annak kimondásáig, hogy a szabadság biztosíthatja eme boldogságot, ill. hogy a társadalom is akkor érheti el a morális egyensúlyt, ha megteremti az egyetemes testvériséget, amely már nem az egyéni, hanem a társadalmi dimenziója ennek a felfogásnak. Ezzel érkezünk el, Bevir szerint, a szocializmus gondolatáig, amely elsősorban társadalmi megfontolásokból fakadt.

Besant-ot elsősorban a szocializmus testvériséget hangoztató megnyilatkozásai vonzották, állítja Bevir, aki szerint az 1883–1885 közötti időszakban keltette fel Besant érdeklődését ez az irányzat. Meghatározó volt Fabian, valamint a National Secular Society tevékenysége, de jelentős volt Louise Michel anarchista-kommunista eszméinek, ill. H.M. Hyndman, William Morris és George Bernard Shaw elképzeléseinek, a Social Democratic Federation-nek. Ez utóbbihoz Besant is csatlakozni akart, bár ez nem aratott osztatlan sikert, tekintve, hogy számos kifogást emelt a szocializmus eszméivel szemben, bírálva annak elsődlegesen politikai jellegét, azt, hogy célkitúzései is elsősorban gazdasági-politikai jellegűek. Megvalósulni látta viszont az egyetemes testvériesség elvét, s hitte a fejlődés elméletét. Úgy nyilatkozott, hogy „Szocialista vagyok, mivel hiszek a Fejlődésben". Szükségesnek látta a földreformot, a 8 órás munkaidőt, az öt napos munkahetet, mint gazdasági törekvéseket, de egyúttal egy új vallást és igazságot is látott a szocializmusban, amely megteremti az egyetemes testvériséget az osztályellentétek helyén.

Az utolsó fejezetben a szerző Besant szocializmustól való eltávolodását, a teozófia iránti érdeklődését mutatja be. Ezt a változást 1886–1888 körülre teszi. 1886 körül ugyanis Besant elkezd a lélek, a mentális jelenségek, álomfejtés, stb. iránt érdeklődni Ez elsősorban az egyre élénkebb pszichológiai kutatásoknak (pl. Society for Psychical Research) tudható be, s olyan személyeknek, mint Janet Oppenheim, Alex Owen, Seth Ackroyd, Herbert Burrows, E.W. Wallis, Alfred Russel Wallace, stb. Mégis, a legnagyobb hatást egy találkozás keltette, amely 1881-ben történt, Madame Blavatskyval. Fő műve a *The secret doctrine* alapvető hatást gyakorolt Besantra. Az egyetemes testvériesség, az emberek szolgálatának elvét valamiféle új vallásosságban remélte megvalósíthatónak, amely sok tekintetben egyfajta okkultizmuson alapult. Besant új lapot indított William Stead segítségével (*The Link*). Blavatsky hatására 1889. május 10-én csatlakozott a *Theosophical Society*-hez. Szintén Blawatsky hatására kezdte el tanulmányozni a keleti népek, az indián kultúrák vallásosságát. Ezeket, másokhoz hasonlóan, egyfajta romantikus lelkesedéssel tanulmányozta, s míg a keleti vallásokat panteisztikusnak, addig a nyugatit spiritualisnak jellemzte. Úgy tűnik, ez egyfajta visszatérést is jelentett, hiszen ismét megjelent Isten immanens, mindenütt jelen levő értelmezése. Az új elem mindenképp a keleti vallásosság megismeréséből fakadt, hiszen a rendszerbe immár beépült e keletiekre jellemző körforgáselmélet, a reinkarnáció elve. Túllépett a szekularizmus egyszerű fejlődéselméletén, s egyre erősebben hangoztatta a környezet hatását, ill. a reinkarnáció szellemében a múltbeli élet(ek) jövőbeli hatásait. Éppen ezért a történelem, a kor is változik: a 19. század még — hindu szellemben — a „Fekete Kor" (Black Age), míg a 20. század az „Új Kor" (New Age) lesz. Elképzeléseiben nem volt egyedül, hasonlóan gondolkodott Walter Crane a Theosophical Society elnöke, A.R. Orage (Theosophical Group), a New Age szerkesztője. Magukat egyfajta szellemi elitnek tekintették, aki a többség jólétén fáradozik.

Journal of Ecclesiastical History 50 (1999) pp. 62–93.

K.G.

Dominique Iogna-Prat

A POLITIKAI TÉR KERESZTÉNY LÉTREHOZÁSA

A cím meglehetősen általános fejtegetéseket ígér az olvasónak, azonban már az első sorok elolvasása után világossá válik, hogy e tanulmány keretei között alapvetően a *patria* fogalmának változó használatával, felhasználásával, jelentésének átalakulásával foglalkozik a szerző. Megállapítása szerint a medievistáknak igazán csak e terminus középkori használatáról lehet érdemi mondanivalója, szemben a mai értelemben vett nemzet fogalmával.

A tanulmány három alapvető egységre tagolódik. Az elsőben a *patria* fogalmának antik gyökereit, ill. ennek kora középkori változásait mutatja be (pp. 50–55). Ezt követően kerül sor a Capeting „minta" megrajzolására (pp. 55–60), végül, ellenpólusként, a magyar sajátosságok bemutatására (pp. 60–69).

Az első egységben, mintegy bevezetésként azt mutatja be, miként veszítette el a 'patria' terminus alapvető (római) eredet-meghatározó jellegét, s hogyan vált már a középkor korai évszázadaiban területi jellegű fogalommá a germán népek vándorlása nyomán. Ezen felül nem lényegtelen, hogy mindez erőteljes egyházi hatásra tovább módosult, mégpedig olyképpen, hogy a 'patria' nem csupán földi helyet (szülőhelyet és lakóhelyet), hanem a túlvilágot is jelölte. E tekintetben a tanulmány szerzője gondosan megkülönbözteti a 'patria propria' és a 'patria communis' fogalmát. Az egyházi, keresztény szellemi átformálás alapvető fontosságúnak tűnt, hiszen hatása nemcsak e terminusra terjedt ki, hanem az ország (regnum) tartalmának erőteljes átértékelésére. A szerző többször is hangsúlyozza, hogy egyháziak miképpen formálták át az uralkodó alakját szakrális személlyé, akinek megszabott feladata népe (gens) és 'hazája' (patria') védelme. Ennek hatására a király alakja szorosan összefonódott a 'regnum' és a 'patria ' fogalmával — az általa adott, tőle elvárt oltalom révén. E 11–12. századi fejlemények — több ponton is a keresztes háborúk hatására — lényegében létrehozták a 'patria' és 'regnum' sajátos középkori nyugat-európai arculatát. Ennek lényege abban áll, állapítja meg a szerző, hogy a király és országa keresztény megformálása, megszervezése révén a patria propria az országgal, míg a patria communis a hívők (égi) országával vált egyenértékűvé, ami már azért is jelentős, mert a gyökereket tekintve az előbbi egy bizonyos embercsoport eredet-közösségét jelentette, míg az utóbbi egy nagyobb politikai-területi egységet (római utóbb karoling birodalom) fejezett ki. Fontos sajátosság, s ezért is szükséges a keresztes háborúk hatásait hangsúlyozni — véli a szerző —, hogy ezek során a patria propria (konkrét politikai egység) alárendelődött a patria communis (keresztények hazája) fogalmának, ugyanakkor a testként felfogott állam, amelynek *feje* maga az uralkodó, köré csoportosul mindkettő.

Az első, meglehetősen bonyolult, s a magyar szakirodalomban alig érintett általános fejtegetések vezetik fel a patria és a regnum fogalmának összehasonlító vizsgálatát. Mint a végkövetkeztetésekből kiderül, a szerző eltérőnek ítéli meg a 11–13. századi francia és 11–16. századi magyar viszonyokat. Mindkettő számos sajátosságot rejt magában.

A második egységben a francia „példa" kapott helyet (11–13. század). A korábban leírtakból kiindulva a szerző a patria és a regnum fogalmak használatának Capeting-kori bemutatása során négy elemre hívja fel a figyelmet. 1) a három funkcionális renden (oratores, bellatores, laboratores) belül a hadakozók és az imádkozók szoros együttműködésére; 2) a királyok felszentelésének jelentőségére, amely a királyt az egyháziakhoz hasonlatossá avatta, azaz az Úr képviselőjévé, végső soron szentté formálta, ill. a csodás gyógyító képességnek a „reims-i legenda" alapján történő kidolgozására a Capeting uralom idején; 3) a béke fogalmának átalakítására, amelynek során az eredendően egyházi fogantatású „Isten békéjé"-ből a 'király békéje" lett, ami összecseng a korábban már említett uralkodóval szembeni egyházi elvárásokkal; 4) a hierarchikus szemléletre, amely szerint az uralom testként fogható fel, amelynek feje a király. Mindezek hatására igen érdekes fogalmi-gondolati változások váltak kitapinthatóvá: a) a *regnum Francorum* kifejezés helyébe a *regnum Franciae* lépett, ami arról tanúskodik, hogy egy szűkebb terület, Francia azonossá vált az ország (regnum) egészével; b) a főváros megjelenése és jelentősége, amely a patria communis jelképe lett; c) a király személye körüli szentség kialakulása, amely a „legkeresztényibb" király kifejezésben öltött testet. Összefoglalva azt állapítja meg a szerző, hogy hasonlóan a korábbiakhoz, Franciaországban is végbement az a két alapvető folyamat, amely a patria és regnum sajátos nyugat-európai képzetének kialakulásához és meggyökeresedéséhez vezetett: a territorializáció és a keresztény szempontú átformálás.

A harmadik egységet a szerző a magyar viszonyoknak szenteli. Már a cím is az eltéréseket sejteti: *„a határvidékek patria-ja: Magyarország"*. Módszerében hasonlóan jár el, mint az előzőekben. Vizsgálja a patria (haza), a reg-

num/pays (ország) jelentéseit, s az ebből levonható következtetéseket veti össze eddigi eredményeivel. Ezek szerint a patria (haza) olyan fogalom, amely egyrészt egy meghatározott helyet (szülő-, vagy tartózkodási helyet, egy-egy kisebb közösség életterét) jelöli, amelynek egyfelől konkrét területi jellege van (a bölcsőtől a sírig), másfelől meglehetősen képlékeny: határtalan, hiszen egyszerre megannyi 'haza' is létezhet, konkrét határai — szemben az országéval és az államéval — elmosódottak. Másfelől, illeszkedve az általános középkori felfogáshoz, keresztény hazát is jelölhet a patria, amelynek jó példáit a hazai legenda-irodalomban véli megtalálni a szerző. Ezzel szemben a regnum (ország) fogalma konkrét jellegű, határai vannak. Keresztény átformálása itt is megtörténik a szenttéavatások útján (1083, 1192, 1235). Mindemellett — szól az összegzés — a két fogalom, noha párhuzamos fejlődést jár be, nem kapcsolódik össze egymással, mint Nyugat-Európában, különösen a Capeting-kori Franciaországban.

A tanulmány roppant tanulságos az európai fejlődési tendenciák feltárásában, sőt az újszerű összehasonlító megközelítés értékes eredményeket hozhat. Ugyanakkor azt is meg kell állapítani, hogy a magyar viszonyok feltárása és bemutatása a teljesség igényével ma még nem lehetséges, hiszen hiányoznak olyan adatbázisok (pl. az elbeszélő források, oklevelek anyaga), amelyek e két kulcsfontosságú fogalom használatához, értelmezéséhez közelebb visznek. Ezek bevonásával a kép tovább árnyalható, ill. ha szükséges, módosítható. Ez utóbbinak az ad különleges jelentőséget, hogy a szerző szervezésében 1997 óta folyik egy olyan műhelymunka a Collegium Budapest égisze alatt, amelynek éppen ezen hiányosságok feltárása és betöltése a feladata. Ennek során nemrég Párizsban sor került egy konferenciára (Colloque franco-hongrois: Espace, frontières et identités de l'Europe, Maison des Sciences de l'homme, 2001. November 22–24.), amelynek keretében épp e magyar sajátosságok tekintetében élénk vita bontakozott ki.

Le Moyen Age. Revue d'histoire et de philologie 107 (2001/1) 49–69.

K.G.

Uszpenszkij, V. Sz.

PAVEL ALEKSZANDROVICS SZTROGANOV

A kiemelkedő orosz államférfi, I. Sándor reformkörének tagja és számos hadjárat vezető személyisége Párizsban 1774-ben született. Apja két házassága rosszul sikerült. Neveltetése az 1779-ben Pétervárra érkezett A. G. Romme kezébe került. Az okos, kemény jellemű ifjú tizenöt éves, amikor francia nevelője, svájci szolgája, Fr.-J. Kleman és apja volt jobbágya (a későbbi neves építész és festő), A. Voronyihin kíséretében Svájcba utazik.

Itt, ismertetésünk elején jegyeznénk meg, hogy a Voproszi Isztorii 2001/5. számában (173–175. o.) A. V. Csugyinov számos kritikai megjegyzést tett Uszpenszkij fenti tanulmánya forrásbázisával, ténybeli tévedéseivel és az életúttal összefüggő több kérdéssel kapcsolatban. Uszpenszkij elsősorban Nyikolaj Mihajlovics nagyherceg háromkötetes Sztroganovról szóló művére (Szentpétervár, 1903.) alapozza tanulmányát. Csugyinov hiányolja pl. a Romme-ra és a korabeli francia-orosz kapcsolatokra vonatkozó francia irodalmat. Az előbbi hiátusból (kiegészítve az orosz archív anyagoknak az írásba való bevonásának hiányával) a Sztroganov-családdal összefüggő tény- és értékelésbeli hibák következnek. Így pl. Romme és a fiatal Sztroganov viszonya bonyolultabb volt a tanulmányban leírtaknál. Ugyanígy Uszpenszkij szerint Svájcból rövid időre a három férfiú visszatért Pétervárra, míg Csugyinov bizonyítja, hogy rögtön Párizsba indultak, ahová 1788 legvégén érkeztek meg.

A nagy francia forradalom eseményei kétségkívül, de különböző fokban, hatottak mindhármójukra. Romme volt a legaktívabb, aki belépett a jakobinusok klubjába, de Csugyinov rámutat, hogy nem 1790-ben, hanem csak 1793 tavaszán. Sztroganov, álnéven és kevesebb mint egy hétig névlegesen/szimbolikusan volt a klub tagja, nézetei különböztek a jakobinusokétól. Uszpenszkijnek állításait valóban primér forrásokkal lehetett volna alátámasztani, ugyanakkor nézetünk szerint ő inkább a franciaországi forradalmi események hatását igyekezett kiemelni, míg opponense a forráshiányra hivatkozva ezt minimalizálja. Nézetünk szerint az ifjú gróf önkéntelenül is összevetette a franciaországi és az oroszországi állapotokat és a forradalom kapcsán elgondolkodhatott hazája jövőbeli megreformálásán. A francia királyi rendőrség számon tartotta a forradalomhoz kapcsolódó külföldi alattvalókat és híreit közölte pl. az adott esetben a párizsi orosz követséggel, ahonnan ezeket továbbították II. Katalinnak. Amikor a cárnő erről értesült, megparancsolta Sztroganov apjának, hogy haladéktalanul hívja haza fiát. Sztroganov (és Voronyihin) N. N. Novói anyai birtokon öt évig felügyelet alatt élt. Ekkor vette el Szofja Golicinát. Miközben, ha Franciaországra tekintünk, ebben az időben ment végbe az 1794. thermidor 9-i fordulat, ami után Romme-ot kivégezték.

I. Pál uralkodása alatt (1796–1801) Sztroganov apja a Művészeti Akadémia elnöke és a Cári Könyvtár igazgatója lett. Az akadémián Voronyin is tanított, az idősebb Sztroganov pedig ekkor alapozta meg gazdag műgyűjteményét. Az ifjú Sztroganov ekkor került be a cár fia, Sándor baráti reformkörébe. A jövendő uralkodó pozitívan viszonyult az állam felől kiinduló és ellenőrzött reformeszmékhez. Ezt tükrözik Sándor nevelőjéhez, Fr. C. Laharpe-hoz írott levelei. Felvilágosult alkotmányos terveit olyan személyiségekkel beszélte meg, mint V. Kocsubej, N. Novoszilcev, A. Czartoryski és P. Sztroganov. I. Pál rendőrállama bukása után 1801. március 12-én az új cár, I. Sándor kiadja manifesztumát, majd ősszel megkoronázzák. Magánlevelezéséből és baráti beszélgetéseiből előtűnő vezérlő elvei: nem fél a nehézségektől, de a reformok tekintetében csak néhány barátra és mint államfő, magára számíthat. Az ifjú cár és Sztroganov beszélgetései az új állami reformokról szólnak. Sztroganov 1801. május 9-i, a cárhoz eljuttatott feljegyzésében (más reformerekhez hasonlóan) a szélsőségek és az ellenállás elkerülése érdekében „Titkos bizottság" felállítását és működését javasolja. A bizottsági munkálatok érintenék az alkotmányosságot, az államigazgatás különböző területeit, az oktatást, a vagyoni viszonyokat és az igazságszolgáltatást; fő célként „a közjó" elérését céloznák.

I. Sándor támogatta a bizottság nemhivatalos tanácsadó szervként való működését, amelyben négy 29–39 éves ifjúkori barátja vett részt. A bizottságban Sztroganov fellépett az oroszországi emberi jogok törvényes elismeréséért, a paraszti életkörülmények javításáért, a jobbágyság eltörléséért és az oktatási rendszer korszerűsítéséért. A „Titkos bizottság" 1801 és 1803 közötti tevékenysége nyomán egyes reformok (így pl. 1802-ben a minisztériumok felállítása, v. 1803-ban az egységes oktatási szisztéma létrejötte) meg is valósultak. Érintetlen maradt viszont a cári monarchia és a jobbágyrendszer. Az évek múltával Sándor bizalmatlanabbul fogadta a reformterveket és mind óvatosabb és határozatlanabb lett életbe léptetésükkor. Az előbbieket jól példázza M. Szperanszkij liberális színezetű alkotmánytervének sorsa.

Sztroganov jól megállta a helyét az 1804-től előtérbe került katonai és külpolitikai feladatok megoldásában. Az austerlitzi csatában (1805) hősiesen harcolt egysége élén. Sz. R. Voroncov visszahívása után Sztroganov sikerrel teljesítette londoni küldetését: megőrizte az angol-osztrák-orosz szövetséget és elérte, hogy Napóleonnal Oroszország nélkül ne kössenek békét. Szintén az ő közreműködésével annullálták az 1806. július 8-i orosz-francia békeszerződést. Sztroganov nem elégedett meg az I. Sándor melletti szolgálattal, hanem kérte áthelyezését a hadszíntérre. Szuvorov és a Doni Kozák Had atamánja egy kozák ezred parancsnokságát bízta rá. Uszpenszkij szerint ha csak saját szerepét nézzük, a heilsbergi csatában egysége megállta a helyét. A szerző a tilsiti békét (1807. június 26.) úgy értékeli, hogy az Napóleonnak lélegzetvételt jelentett, míg Sándornak lehetővé tette serege átszervezését, új szövetségesek keresését és a balti-tengeri orosz pozíciók erősítését. Az 1808–1809. évi orosz-svéd háborúban Sztroganov P. I. Bagratyion hadteste egyik ezrede parancsnokaként bonyolult hadműveletet hajtott sikerrel végre. A svéd háború után Sztroganov ismét Bagratyion és Platov alárendeltségében komoly feladatokat kapott a törökellenes moldáviai harcokban. Az új orosz parancsnok és Sztroganov között azonban ellentétek feszültek, így az utóbbi visszatért Pétervárra, ahol ekkor fejeződött be a Kazányi-székesegyház építése, amit Voronyihin épített. Ide vitték át a Romanov-ház védőszentjének, a Kazányi Istenanyának az ikonját. A felszentelésre 1811. szeptember 15-én került sor.

Időközben elhunyt Sztroganov apja. Fiának azt tanácsolta: legyen igazi Istenhívő, oroszként az ország érdekét tartsa szem előtt és az igazságszeretet vezérelje. Apja után Sztroganov óriási vagyont és kb. három millió rubel adósságot örökölt. Az utóbbit csak az Állami Banktól felvett kölcsönnel tudta kiegyenlíteni. 1811. október 11-én megnyílt a híres Carszkoje Szelo-i Líceum. Uszpenszkij lehetségesnek tartja, de nem tudja bizonyítani, Puskin és az itteni franciatanár, D. Marat (a forradalmár J.-P. Marat testvére) kapcsolatát. Ugyanígy Sztroganov is találkozhatott vele. Az 1812. évi orosz-francia összecsapásokban Sztroganov nagy szerepet játszott, amiért altábornaggyá léptették elő. Ősztől azonban tüdőgyulladása miatt egy időre kénytelen visszatérni Pétervárra. Sokáig azonban még így sem maradt otthon. Az 1813-as németországi és francia területen folyó harcokban Sztroganov fiával együtt vett részt. A következő évben a Craon mellett vívott csatában az ifjú Sztroganov apja közelében halt hősi halált tizenkilenc évesen. Ennek ellenére a beteg és fiát elvesztett Sztroganov még tovább harcolt Laon környékén. Közben Pétevárott meghalt Voronyihin is. 1814 és 1815 a grófnak újabb elismeréseket, örömöt, de még több lelki és fizikai megpróbáltatást hozott. Az orvosok az elhatalmasodó tüdőbaj miatt portugáliai gyógykezelést javasoltak. 1817 májusában hagyta el hajója Kronstadtot, de Koppenhága után a beteg állapota

kritikussá vált és 1817. június 10-én elhunyt. A grófot a fia mellé temették az Alekszandro-Nyevszkij főkolostorban (Lavrában).

Sztroganov rövid életútja utazásokkal, reformokkal és csatákkal telt el. Haza- és szabadságszeretete mély nyomot hagyott az orosz történeten.

Voproszi Isztorii, 2000. 7. 85–103.

K.J.

Jurovszkij, V. Je.

AZ OROSZ BIRODALOM PÉNZÜGYI RENDSZERÉNEK VÁLSÁGA A 19. SZÁZADBAN

A szerző bevezetőjében rámutat, hogy neves politikusok utaltak a 19. sz. eleji Oroszország belső eladósodottságára. M. M. Szperanszkij államtitkár szerint ez 1810-ben 577 millió rubelre rúgott. N. Sz. Mordvinov, az Államtanács egyik vezetője 1816-ban jelezte I. Sándornak, hogy a pénzügyi zűrzavar általában forradalomba torkollik. A század közepén A. M. Knyazsevics pénzügyminiszter rámutatott, hogy az árak emelkedése és az orosz valuta árfolyamesése, valamint a büdzsé ismétlődő deficitje rombolóan hat a gazdasági fejlődésre. 1895-ben Sz. Ju. Witte kiemelte, hogy az országot az előző negyven évben az ingatag pénzforgalom jellemezte. Jurovszkij utal rá, hogy — kis megszakításokkal — az egész 19. században fennállt a financiális válság.

A szerző kiemeli, hogy az eddigi kutatások során nem vizsgálták a kríziseket kiváltó legfőbb okokat. Tanulmánya célja, hogy a válságok kapcsán kimutassa Oroszország európai nagyhatalmi szerepe és gazdasági „lehetőségszférája" közötti ellentmondásokat. A Nyugattól elmaradó gazdasági fejlődés nem alapozta meg a nagyhatalmi akciókat és túlterhelte a financiális rendszert. A század első felében a jobbágyrendszer, míg a másodikban a társadalmi viszonyok evolúciójának és a tulajdon újrafelosztásának lassúsága akadályozta az ökonómiai előrehaladást. Witte pl. jól látta, hogy az állam nem lehet erős, ha „gazdasági jövedelemforrása" a parasztság gyenge. Jurovszkij rámutat a fő kiadási tételekre: a hadsereg fenntartására, a pénzügyi rendszer stabilizálására, a felvett kölcsönök kamatainak fizetésére és az állami méretű (pl. a vasútépítésbe invesztált) tőkebefektetésekre. Fontos, hogy 1862-ig az országban nem volt az állami kiadásokat és bevételeket kimutató egységes számviteli rendszer, amihez hozzá kell tenni a hivatalnokok „alattvalói szubjektivizmusát". Így nem csoda, hogy ellentmondó adatokkal találkozunk és csak 1902-ben jelent meg az a pénzügyminisztériumi (levéltári anyagokon alapuló) munka, amely a 19. századra valós tényeket tartalmaz. Az állami költségvetés kiadási oldala vizsgálatánál Jurovszkij joggal utal arra, hogy az nemcsak a tényleges bevételekből, hanem papírpénz-kibocsátással és hitelfelvételekkel is fedezhető, amit a kutatóknak figyelembe kell venni.

A 19. században az orosz birodalom kb. hetven évet háborúzott. A közbeeső időszakokban pedig vagy szomszédai támadásai kivédésére, vagy új hódításokra készült fel. A háborúk tették Európa egyik első hatalmává, miközben világossá vált a Witte meghatározása szerinti katonaállam sebezhetősége. Ahhoz, hogy területét és befolyási övezetét állandóan növelje, hatalmas haderő fenntartására kényszerült. Jurovszkij szerint azonban nemcsak a katonai kiadások nagyságát kell megvizsgálni (amit egyébként az orosz és a nyugati történészek már megtettek), hanem ezt össze lehet vetni a büdzsé lehetőségeivel és akkor kiderül, hogy ezt a tételt a költségvetés csak fedezetlen bankjegy-kibocsátással és nagymértékű kölcsönfelvételekkel „tudta biztosítani". A 19. századi financiális válságokat a kutatók a papírpénz-felesleg megjelenésével kapcsolták össze. I. Péter korában a belső forgalomban ércpénzt használtak. A megnövelt névleges értékű ezüstrubelt azonban fokozatosan kiszorította az elértéktelenedett rézérme. A folyamat következményeként dezorganizálódott az orosz gazdasági élet és drágultak az áruk. Erzsébet cárnő megkísérelte a rézpénz helyett a bankjegyek bevezetését, amit azonban a Szenátus, lázadásoktól félve, elutasított. Ezután következett III. Péter 1762. május 25-i, majd II. Katalin 1768. december 29-i rendelete, amelyek alapjaiban nem különböztek egymástól, csak az utóbbinak sikerült is a rézpénzt a forgalomban bankjegyekkel helyettesítenie, méghozzá ehhez akkor elég volt az 50%-os kincstári nemesfémfedezet. A növekvő háborús kiadások és a korabeli pénzügyi anarchia miatt azonban fokozatosan nőtt (és értéktelenedett el) a forgalomban lévő papírpénz mennyisége. A 19. sz. elejére már kb. 194 millió rubellel bonyolították le a forgalmat, a pénzpiacon viszont egy rubel már csak 78 ezüstkopeket ért.

A 18. századi pénzügyi folyamatok másik következménye a külföldi kölcsönök utáni államadósság megjelenése és növekedése volt. Az első katonai célú külföldi kölcsönfelvétel II. Katalin uralkodásakor, 1769-ben történt. Az orosz hódítások, bizonyítva az ország erejét, növelték a külföldi bankárok bizalmát. Ugyanakkor a kölcsönök utáni államadósság 1801-ben már 55,6 millió rubelt tett ki. 1810-ben súlyos pénzügyi válság bontakozott ki. Az ország a korabeli há-

borúk során ugyan újabb területeket szerzett, az állami büdzséből a katonai kiadásokat azonban nem tudták fedezni. A politikusok az adófizetők (főleg a parasztság) terheinek fokozásával próbáltak a helyzeten enyhíteni. Az 1810. február 2-i cári kiáltvány vázolta Szperanszkij reformtervét, azonban az új orosz-francia háború miatt 1813–1814-ben (a fordított szándékok ellenére) tovább nőtt a forgalomban lévő papírpénz, miközben értéke mélypontra zuhant. A Napóleon által elpusztított területek helyreállítása és a lengyel királyságbeli orosz haderő fenntartása sokba került. A birodalom azonban csak úgy őrizhette meg európai vezető pozícióját, ha állandóan növelte a hadsereg létszámát. I. Sándor korában a pénzforgalom normalizálásának deflációs és devalvációs útja közül az előbbit választották. 1822-ig 240 millió ún. asszignációs rubelt vontak ki a forgalomból, remélve, hogy árfolyamuk így emelkedik, ami azonban csak részben teljesült. Jurovszkij szerint I. Sándor korában a nagymértékű katonai kiadások miatt állandósult a költségvetési hiány.

I. Miklós uralkodásakor hat nagy hadjáratot és katonai beavatkozást hajtott végre az orosz haderő. 1827–32-ben a katonai kiadások tették ki a büdzsé-bevételek 45%-át. Ugyanakkor Je. F. Kankrin pénzügyminisztersége alatt módosultak a financiális stabilitás elérésének formái. Megszünt a fedezetlen papírpénz-kibocsátás és az ilyen jellegű kölcsönök visszavásárlása. Így a papírpénz árfolyama, ugyan alacsony szinten, de stabilizálódott. Kankrin szigorú adópolitikát és protekcionista vámtarifákat vezetett be. A katonai kiadásokat a miniszter a büdzsébevételekből és a háborús célokra képzett tartaléktőkéből próbálta fedezni. Miután Kankrin intézkedései révén a kincstárban elegendő ércpénz halmozódott fel, hozzáláttak a devalvációhoz. Az 1839–43-as pénzügyi reform során már az első évben áttértek az ezüst monometallizmusra, 1843-ban pedig új papírpénzt vezettek be. A büdzsé hiányát a bankok fedezték, ami kockázatos volt. Végeredményben a reform a belső adósság óriási növekedése árán ment végbe.

Az 1860–70-es években progresszív reformokat hajtottak végre az országban. A jobbágyfelszabadítás (1861) utáni húsz évben azonban a büdzséből félmilliárd rubelt költöttek a földesúri földek megváltására. A vasútépítő magántársaságok, miközben állami garanciákat kaptak, panamákat követtek el. Az 1870-es évek közepén az M. H. Reitern pénzügyminiszterhez fűződő, kezdeti financiális stabilizációt hosszú időre megakasztotta az orosz–török háború. 1877–79-ben a hadikiadások meghaladták a bevételeket, nőtt a forgalomban lévő papírpénz mennyisége, miközben egységnyi értéke csökkent. Az ország már régóta katonai és pénzügyi válságelhárító kölcsönökre szorult, amelyeket először a hollandoktól és az angoloktól vettek fel, míg a 19. sz. utolsó harmadában a hitelezők között előretörtek a németek és főleg a franciák. A fenti folyamat nemzetközi bonyodalmakkor (Jurovszkij utal az 1887. évi orosz–német „financiális incidensre") felerősítette a külföldi befektetőkkel szembeni függést. Az ország egyrészt sikerrel tolta ki a kölcsönök végső törlesztési időpontját, másrészt viszont a büdzsének nagy terhet jelentett az éves kamatok fizetése.

Az 1880-as évek elejétől a tehetséges, liberális nézetű N. H. Bunge lett a pénzügyminiszter. Bunge úgy vélte, hogy az adózási rendszert összhangba kell hozni az adófizetési lehetőségekkel, sőt a parasztoktól nem szabad mindent elvenni, mert akkor nem tudják gazdaságukat fejleszteni. A fejadó mellett 1861 után a parasztságnak a megváltási fizetések jelentették a legnagyobb terhet, amit jól mutat, hogy az utóbbi hátralékai 1896 elejére 117 millió rubelre rúgtak. Miután a parasztok nagy része a tönk szélére került, csökkentették a megváltási összegeket, 1887-ben pedig eltörölték a fejadót. Jurovszkij joggal mutat rá, hogy Bunge, az adóterhek egy részét megkísérelve a vagyonosabb rétegekre kiróni, a büdzsé szempontjából helyes lépéseket tett, aminek következményei azonban csak később jelentkeztek. Az őt követő I. A. Visnyegradszkij a kincstár feltöltése érdekében még megtorlással az improduktív parasztgazdaságoktól is behajtatta a hátralékokat, amelyek így rossz termésű évben a csőd szélére jutottak, gazdáik pedig éheztek. A magas behozatali vámok és az orosz gabona utáni kereslet növekedése révén a miniszter elérte, hogy a büdzsé deficitmentes legyen. Az, hogy ez mennyire ingatag talajon nyugodott, mutatta az 1891–92-es rossz termésű évekbeli százezreket sújtó katasztrofális éhség.

Visnyegradszkij „a fenti áron" utódjára, Wittére 1892-ben nagy aranytartalékot és konvertált államadósságot hagyott. Az új pénzügyminiszter, a több mint 500 millió rubelt kitevő kincstári nemesfémfedezet birtokában, 1897-ben bevezethette az aranyalapú rubelt. A papírpénzt devalválva, névértéke kétharmad részének megfelelő aranytartalmú pénzzel váltották fel. Ettől kezdve az első világháborúig pénzügyi stabilitás jellemezte az országot. Az orosz birodalom csakúgy mint a nyugati nagyhatalmak, a századfordulón területe és befolyási szférája kiterjesztéséért harcolt, helyzete azonban — megkésett fejlődése és „szerzeményei szerény anyagi hozadéka" miatt — azokénál jóval kedvezőtle-

nebb volt. Míg Nagy-Britannia hadikiadásai a 19. sz. elején és közepén költségvetése közel felét tették ki, addig Oroszországnál ezek a krími háború és az 1877–78-as orosz–török háború idején meghaladták az éves büdzsé 100%-át. A termelés és annak megfelelően az állami bevételek alacsony szintje volt az orosz pénzügyi válságok oka. A birodalom lakosai három-hatszor kevesebb éves jövedelemmel rendelkeztek, mint a vezető nyugati hatalmak polgárai. Miután Oroszország nagyhatalmi (katonai) státuszához képest csak korlátozott gazdasági erőforrásokkal rendelkezett, fenntartása maximális financiális erőfeszítéseket, s végső soron állandó válságokat gerjesztett.

Voproszi Isztorii, 2001. 2. sz. 32–45. o.

K.J.

Rozental, I. Sz.

A SZABADKŐMŰVESEK ÉS A POLITIKAI ELLENZÉK EGYESÍTÉSÉNEK KÍSÉRLETEI A XX. SZ. ELEJI OROSZORSZÁGBAN

Az oroszországi titkos társaságok 1822. évi betiltása után 1906-ot követően felmerült a szabadkőműves-páholyok újjászervezésének gondolata. Mintegy válasz ez a kormányzat megtorló intézkedéseire és az akkori történeti évfordulók révén a hagyományos értékeket preferáló politikájára. A politikai aktivitás csökkenésekor a szabadkőművesség megjelenése a társadalom liberális típusú konszolidációját helyezte előtérbe. Rozental rámutat, hogy a témával kapcsolatos kútfők bonyolult forráskritikai kérdéseket vetnek fel. A mozgalom kiemelkedő személyiségeinek sorsán és motiváltságán jól megítélhető a szabadkőművesség és a politikai pártok viszonya. A vélemények erről azonban elég nagy szóródást mutatnak. Pl. B. I. Nyikolajevszkij a mozgalom történetében megkülönböztet egy 1909 előtti kispolgári és egy azt követő politikai kvázi-szabadkőműves szakaszt. Ezzel szemben Rozental felsorolja azokat a szabadkőműveseket, akiket tevékenységük alapján már az első időszakban sem tekinthetünk pártok feletti személyiségeknek. Így M. M. Kovalevszkij és Sz. D. Uruszov a Demokratikus Reformok Pártja vezetője, ill. tagja volt. Velük szemben pl. V. P. Obnyinszkij a kadetok balszárnyához tartozó (a vezetést bíráló), köztársasági érzelmű közéleti személyiségként tevékenykedett.

Több liberális önkritikusan értékelte ellenzéki pártbeli tagságát. A „Felszabadítás"-páholy kadet résztvevői legfőbb feladatuknak a politikai harc erőszakmentes formáinak megalkotását tartották. Elégedetlenek voltak a pártokon belüli és a pártok közötti konfrontálódással járó politizálással. A szabadkőművesek életrajzi adataiból kitűnik, hogy a mozgalom 20. sz. eleji újjászületése kapcsolatban állt a pártokbeli (pl. a türelmetlenséggel összefüggő) negatív tapasztalatokkal. Így ez az újjászerveződés nem a távoli múlthoz való visszatérést jelentette számukra, hanem az igazi testvériség és a különböző politikai nézetek hívei együttműködésének kialakítását. A szabadkőműves-hagyományokhoz fordulva a liberálisok a további szétforgácsolódást akarták mérsékelni. Így az új szabadkőművességet nem pártok feletti szervezetként kell értelmeznünk, hanem olyanként, amivel az orosz társadalomban a kompromisszumokat próbálták meghonosítani. Obnyinszkij pl. rámutatott, hogy az ellenzék egyesítése elősegítheti a régi rend feletti megrázkódtatások nélküli győzelmet. Nyikolajevszkij szerint a szabadkőművesek közé azok léptek, akik felismerték a pártok közötti kapcsolatok és (ugyan eltérő utakon, de) Oroszország jogállammá való átalakítása szükségességét.

A liberális erők összefogását hirdették a progresszivisták, akik először nem az egységes párt létrehozásán, hanem mint a IV. Állami Duma választási kampánya mutatta, választási szövetségek kialakításán munkálkodtak. A moszkvai kadetoknál visszhangra is talált ez az elgondolás. Ugyanakkor az amorf jellegű progresszivista ideológia Rozental szerint akadályozta a liberálisokkal való közös fellépést. Egy ideig a progresszivisták fontosabbnak tartották a saját programnál az egyéni nézetek iránti toleranciát. A tanulmány írója kiemeli, hogy ez a progreszszivizmus jellemzésekor ugyanolyan fontos, mint a történészek által hangsúlyozott versengésük a kadetokkal és polgári párttá alakulásuk. 1912 végén a Progresszív Párt megalakulása nem jelentette a különböző ellenzéki erők közti „kezdeti hídverés" elutasítását, a párt vezető szervei összetétele alapján nem beszélhetünk a többi liberális párttól való kardinális eltérésről sem. 1912-ben a kadet vezetés — elismerve a progreszszivisták helyi befolyását — a választási együttműködés tárgyalásakor mégis tartott attól, hogy pártjuk ezáltal elvesztheti önállóságát.

Legnehezebbnek bizonyult a szocialistákhoz való közeledés útjainak a megtalálása. A progresszivisták mellett több kadet szabadkőműves is reménykedett a bolsevikok és a mensevikek kibékülésében. Végül is ez nem történt meg. Ugyanakkor Leninnek és híveinek nem sikerült azonnal megtörni a szociáldemokraták „megbékélési hajlandóságát", amelyek konkrét tervekben is kifejeződtek. Az ellenzék egyesítésében a legaktívabbak a szabadkőműves-szoci-

alisták közül a frakciókon kívüli szociáldemokraták és a mellettük álló értelmiség soraiból kerültek ki. Figyelemre méltó, hogy mind a progresszivista dumai páholy tagja, I. N. Jefremov, mind a pártonkívüli szocialista Je. D. Kuszkova és Sz. N. Prokopovics abban látta a szabadkőművesség lényegét, hogy így egyfajta „szellemi közösség" és etikai jellegű tevékenység valósulhat meg. 1908 májusában Obnyinszkij Párizsban találkozott Plehanovval és P. I. Dannal és közölte velük, hogy Moszkvában kormányellenes platformon és az egységes cselekvés érdekében több párt és politikai irányzat képviselőiből megalakult egy kör. Plehanovék — noha rokonszenveztek az egység eszméjével — Obnyinszkijjel szemben csak egy véleménycserére alapozódott klubot támogattak. Obnyinszkij és társai már ekkor közel álltak a szabadkőművességhez, azonban még 1913-ban is megpróbálták bevonni a baloldali pártokat „az egyesült ellenzékbe". 1912-ben M. Gorkij próbálta meg — egyébként sikertelenül — pártonkívüli orgánumként újjászervezni a pétervári Kortárs (Szovremennyik) folyóiratot.

Rozental rámutat, hogy a bolsevikok és a szabadkőművesek viszonya máig tisztázatlan. A legtartalmasabb forrás erről I. I. Szkvorcov-Sztyepanov Leninnel folytatott levelezése a progresszivista A. I. Konovalov által szervezett 1914 tavaszi liberális-szocialista tanácskozásokról. A megbeszélések célja az ellenzéki pártok kormányellenes tevékenységének koordinálása volt „a felülről jövő fordulat" megakadályozása és az alkotmányvédelem elősegítése érdekében. Valójában, mint Rozental rámutat, a korábbi kadet és liberális progresszivista taktikáról volt szó. A mensevikek most csak azt kötötték ki, hogy a tanácskozások témája a politikai cselekvés legyen. Rozental utal rá, hogy 1972-ben V. I. Sztarcev kiemelte, hogy Konovalov a tanácskozást a szabadkőműves vezető szervek direktívája alapján szervezte meg, de nem bizonyította ezt, ami a későbbiekben a közvetlen és közvetett résztvevőkkel kapcsolatban félreértésekre vezetett és felnagyították a szabadkőműves mozgalom lehetőségeit. Valójában Konovalovéknak szükségük volt a radikálisok támogatására, Leninék pedig a liberálisok aktívabb politikai lépéseire számítottak.

Rozental több forrás (pl. Sz. P. Melgunov naplója és V. V. Vereszajev visszaemlékezései) alapján rekonstruálja, hogy a bolsevikok közül kik, mikor és milyen körülmények között kerültek a szabadkőművesek közé. Szkvorcov-Sztyepanov már az első világháború előtt kapcsolatban állt a liberálisokkal. 1904 végén pl. részt vett a P. A. Maklakov lakásán Moszkvában tartott ellenzéki tanácskozáson. 1910 őszén a progreszszivista Konovalov és a bolsevik Szkvorcov (tehát még 1915. évi szabadkőműves páholyba való felvétele előtt) személyesen is találkoztak. Ezután 1914. márc. 3–4-én zajlottak le az ún. „konovalovi tanácskozások". Rozental bemutatja milyen baloldali liberális és szociáldemokrata politikusok és hozzájuk közelálló értelmiségiek vettek rajta részt. A megbeszélésen bírálták a dumabeli kadet frakciót és rámutattak, hogy az ellenzék gyengeségét a nemzeti és a pártviszályok okozzák. Konovalov tervet dolgozott ki, hogy a baloldali pártokkal gyakoroljanak nyomást a kormányra, ami egybeesett a pétervári kadetok balszárnya és egyes szabadkőművesek nézeteivel. Megjegyzendő, hogy a különböző szociáldemokrata irányzatok és a progresszivisták képviselőinél felmerült a párt- és sajtósegélyezés kérdése. Az érdekegyeztetés mechanizmusának működését legfőképp az éleződő szociális konfliktusok szabályozatlansága akadályozta. A vállalkozó-progresszivisták pl. nem voltak egységesek és álláspontjuk változott a sztrájkokkal kapcsolatos elbocsátások megítélésében. A tanácskozást koordináló Információs Bizottság munkája azután szakadt meg, hogy a progresszivista képviselők egy része a Dumában 1914. ápr. 22-én az obstruáló baloldaliak kizárására szavazott. Rozental joggal mutat rá arra, hogy a különböző pártállású szabadkőműveseknél a pártokhoz való kötődés sokkal erősebb volt, mint a „szabadkőműves szálak". Lásd pl. Ny. Csheidzének „a morális tökéletesedéssel" kapcsolatos szkepticizmusát.

A szabadkőművesség egyedüli kimagasló eredménye az 1917 februárja utáni hatalom gyors kiépülése volt. 20. sz. eleji alakjában a pártközi kapcsolatok többféle megközelítéseit láthattuk, de az értelmiségi csoportok ideológiai és magatartásbeli különbségeit nem sikerült összeegyeztetni. A célok közül a minimálisat (a kölcsönös tájékoztatást) sikerült csak elérni, az egymás iránti bizalmat és a cselekvések koordinálását viszont nem. Az eredeti szabadkőműves eszmék a kadetok és a szociáldemokraták többségének nem feleltek meg. A hatalom aszerint reagált fellépéseikre, hogy az a párt, amihez tartoztak mennyiben veszélyeztette a rendszert; azaz a szabadkőművességgel mint önálló tényezővel nem számoltak. A monarchia bukása utáni években egyes szabadkőműves-szocialisták individuálisan még tovább tényked tek, de a mozgalom újjászervezésére már nem történt kísérlet. Ez már túl késői lett volna, míg a mozgalom 1917 előtti szakasza „túl korainak" bizonyult.

Voproszi Isztorii, 2000. 2. 52–67. o.

K.J.

Schattowsky, Ralf

NÉMET–LENGYEL KISEBBSÉGI VISZÁLY AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A weimari Németország és Lengyelország konfliktusokkal terhelt szomszédságát a kortársak a sorsszerűséggel, az elkerülhetetlenséggel magyarázták, e kapcsolat jellegét azonban a versailles-i békeszerződés is döntően befolyásolta. A problémák nagy része a kisebbségi kérdés köré csoportosult, így a lengyel-német viszály európai üggyé vált. Az I. világháború utáni Európában, a hagyományos közép-kelet-európai nagyhatalmak szétesése és az új államok keletkezése után középpontba kerültek a kisebbségek. Az elméleti viták gyakorlati eredményeképp született egy kisebbségvédelmi szerződés és a Népszövetség keretein belül létrehoztak egy kisebbségvédelmi titkárságot. A kisebbségi jogok európai aktualitása így lehetővé tette, hogy a német-lengyel konfliktus nemzetközi kérdéssé váljon és hogy magasabb szintű fórumok hozzanak döntést egy-egy kérdésben.

A német-lengyel viszály alapját a Lengyelországhoz csatolt keleti területek német lakossága képezte. Németország Lengyelországgal szembeni politikájának alapjait ez az újonnan létrejött kisebbség határozta meg. Ez a politika a lengyelországi németek védelmére törekedett, a magántulajdon likvidálásának megakadályozására, és az opció jogának kiterjesztésére azok számára is, akik 1908. január 1-je után vándoroltak be.

A versailles-i békeszerződés 91/1 cikkelye kimondta, hogy azok a németek, akik 1908 január 1-e után vándoroltak be az egykori keletporosz területekre, nem kapnak automatikusan lengyel állampolgárságot, mivel letelepedésük nem természetes folyamat, hanem a germanizáció következménye. 1908 azért fontos dátum, mert a porosz tartományi gyűlés ekkor szavazta meg a lengyel földek kisajátítására vonatkozó törvényt. Az 1908 után letelepedett németek így csak kivételes esetekben lehettek lengyel állampolgárok és az opció jogát sem kapták meg, ez pedig a likvidálás és a visszavándorlás veszélyét hordozta magában. A likvidálást a lengyel államnak a versailles-i békeszerződés 92/4 és 297-es cikkelye tette lehetővé, ez viszont katasztrófát jelentett volna a német kisebbségi politikára, amely minden áron meg akarta akadályozni a lengyelországi németek visszatérését.

Lengyelország is fontosnak tartotta a nemzetiségi kérdést, főleg azért, mert multinacionális jellege ellenére az egységes nemzetállamot tekintette ideálisnak. A nyugati területeket mind gazdasági, mind politikai szempontból kiemelt fontosságúnak nyilvánították, így a német kérdés állandóan a lengyel politikai élet középpontjában állt.

A békeszerződések nem könnyítették meg a két állam dolgát: ellentmondásosságukkal rendkívül sokféle magyarázatot, értelmezést tettek lehetővé és az utolsó pillanatokban is változtattak az egyes cikkelyeken. A lengyel „lobby" hatására így született meg az a határozat, amely szerint a lengyel állam kárpótlás gyanánt magántulajdont is likvidálhatott a hozzácsatolt területeken. A német „lobby" viszont ennek hatására elérte, hogy az opció jogát az 1908 előtt bevándoroltakra terjesztették ki az eredeti 1886-as dátum helyett.

A német kormány 1920 februárjában a párizsi békekonferenciát is tájékoztatta az optánskérdésről és felhívta az ott jelenlévők figyelmét a probléma súlyosságára. Ezt a lépést, vagyis az optánskérdés nemzetközi fórum elé terjesztését két dolog indokolta ill. sürgette. Az egyik az elcsatolt területek németségének türelmetlensége, zúgolódása, a másik pedig a lengyel állam által kilátásba helyezett likvidálás volt.

A két fél tovább próbálkozott a tárgyalással, de nem sikerült megoldást találniuk, a problémák pedig egyre jobban halmozódtak.

Lengyelországban a politikai válságok, a gyakori kormányváltások anakronisztikussá változtatták a külpolitikát, pedig az 1920-as csehszlovák–lengyel gazdasági szerződések, amelyekben az opciót is szabályozták, arra ösztönözték a németeket, hogy még jobban sürgessék az optánskérdés megoldását. Azok a németek, akik a német állampolgárságot választották, jogilag rendezetlen helyzetbe kerültek, az 1908 után bevándoroltak helyzete pedig még rosszabb volt, hiszen őket Németország optánsnak tekintette, Lengyelország viszont nem. Óriási riadalmat okozott Németországban a vártnál nagyobb menekülthullám, amelynek elindításában szerepet játszottak a lengyel hatóságok túlkapásai, kegyetlenkedései. 1921-től Varsó megkezdte a likvidálást: a békeszerződés egy cikkelyére hivatkozva, először a kincstári birtokok bérlőit szólította fel a távozásra, majd ezután a telepesek következtek.

Németország panaszaival végül is a Népszövetséghez fordult — a likvidálást az optánsjog megsértésének minősítette, hiszen az 1908 után érkezett telepeseket is optánsnak tekintette. A Népszövetség a likvidálás időpontját későbbre helyezte, ezt azonban Lengyelország nem fogadta el.

1922 januárjában lejárt az opció határideje — ez a veszélyhelyzet ideiglenesen felgyorsította a tárgyalásokat. A német hatóságok 1921 decemberében szabályozták az optánsügyet:

minden Lengyelországban élő német megkapta az opció jogát, gyakorlatilag azonban megnehezítették a bevándorlást, úgy hogy a legkedvezőbb megoldásnak a lengyel állampolgárság megtartása tűnt. A rendelet óriási csalódást okozott — a vártnál sokkal többen választották a német állampolgárságot és sokan szerettek volna visszatérni Németországba. A német állam a kisebbségvédelmi szerződésre hivatkozva a német állampolgárság megszerzése után nem tekintette kötelezőnek Lengyelország elhagyását, sőt minden eszközzel igyekezett ezt megakadályozni. A lengyelek viszont a békeszerződésre hivatkoztak és egyre erélyesebben hangoztatták, hogy a Németország javára optáltak kötelesek elhagyni Lengyelországot.

1923-ban Németország és Lengyelország ideiglenes megállapodást kötött, amelyben általánosságban elfogadták a békeszerződést, de az optánskérdésben a németeket kivételes jogállásba helyezték.

Lengyelországban ekkorra már egyre jobban felerősödött az az irányzat, amely a németek kiutasítását és mielőbbi likvidálást követelt, a realisták pedig, akik a Németországgal való békés együttélés mellett voltak, egyre inkább háttérbe szorultak.

A sikertelen tárgyalások után a két fél ismételten a Népszövetséghez fordult. Rendezésre várt a telepesek likvidálásának kérdése, az állampolgárság kritériumai és az optánsok kivándorlásának ügye.

1924-ben a Bécsi Egyezmény rendezte ezeket a vitás pontokat. A telepesek kárpótlás nélküli elűzését törvénytelennek minősítették. Mindenki megkaphatta a lengyel állampolgárságot, aki a Lengyelországhoz tartozó területeken született ill. aki 1908 és 1920 között ott élt. A német állampolgárságot választott optánsoknak három szakaszban kellett elhagyniuk Lengyelországot.

Németország megpróbálta megakadályozni az optánsok hazatérését, ezért továbbra is tárgyalásokat folytatott a lengyel állammal. A lengyelek eleinte nem hajlottak az engedményekre, ezért Stresemann óriási propagandaháborúba kezdett. Optánsháború címmel cikket írt, ez pedig a békét hirdető locarnoi konferencia idején igen csak kínos helyzetbe hozta a lengyeleket a nemzetközi közvélemény előtt.

Lengyelországban eközben előtérbe került a békés együttélést hangoztató, izolációtól tartó, kompromisszumokra is hajlandó irányzat, amely fontosnak tartotta az optánskérdés rendezését. Varsó végül lemondott az optánsok határidőhöz kötött távozásáról, de a németeknek ez nem volt elég — a likvidálás és az ehhez kapcsolódó kárpótlás tárgyalását sürgették. 1925-ben el is kezdődtek ezek a tárgyalások, 1926-ban azonban holtpontra jutottak és csak a Young-terv keretén belül rendezték ezt a kérdést.

A német külpolitika tehát a lengyelországi németeket illetően megvalósította céljait és a konkrét megoldáson kívül elérte a kisebbségvédelem fontosságának nemzetközi szintű elismerését is.

Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung, 1999/48.évf./4, 524–554.o.

P.A.

Schmidt-Röster, Andrea

AUTONÓMIA- ÉS SZEPARATIZMUSTÖREKVÉSEK FELSŐ-SZILÉZIÁBAN 1918 ÉS 1922 KÖZÖTT

Felső-Szilézia 1742 óta Poroszországhoz tartozott, de a sajátos felső-sziléziai öntudat csak a 19.században kezdett el kibontakozni. A „Szilézia a sziléziaiaké" jelszót 1893-ban egy lengyel nyelvű újság, a Kuryer Górnóslaski, dobta be a politikai köztudatba. Ez a sajátos öntudat a porosz beolvasztási kísérletek ellensúlyozására, a modernizáció és az iparosodás hatására alakult ki, így nem tekinthető nemzeti mozgalomnak, hiszen célja a nemzeti identitás megőrzésére, védelmezésére korlátozódott. Politikai öntudat sem fejlődött ki, ennél sokkal fontosabb volt a hagyományok, a vallás, a család, a föld iránti kötődés kifejezése. A kettős nyelvi és kulturális befolyás (lengyel, német) megakadályozta a nemzeti polarizációt, az identitást nem a nyelv, hanem a vallás, a foglalkozás és a szociális helyzet határozta meg. Az első világháborúig nem alakultak pártok nemzeti alapon — ezt a Felső-Sziléziában domináns katolikus egyház nemzeti szegregáció-ellenes politikája is elősegítette.

A nemzeti öntudat fejlődését jelentősen megváltoztatta az első világháború. A háború után, a párizsi békekonferencián a fiatal lengyel állam szinte egész Felső-Sziléziát magának követelte. 1919. májusában a szövetségesek népszavazás mellett döntöttek, ennek hatására Németország és Lengyelország propaganda-hadjáratba kezdett. 1920.februárjában a szövetségesek átvették Felső-Szilézia irányítását — céljuk a népszavazás semleges és biztonságos lebonyolítása volt. A népszavazás kiírása, ill. a német és lengyel propaganda katalizátorként hatott a felső-sziléziai identitástudatra. Megkezdődött az öntudat politizálódása, kiéleződtek az etnikai és szociális ellentétek, meghatározóvá vált a nyelv,

a vallás és az oktatás. A szavazás, valamint Németország és Lengyelország rivalizálása első ízben kényszerítette választásra a felső-sziléziaikat, az így kicsikart opció azonban a legtöbb esetben ingatag volt és a döntésben gazdasági szempontok játszották a legfontosabb szerepet. 1918 és 1922 között megkezdődött tehát az etnikai polarizáció és olyan csoportok alakultak ki, amelyek az autonómia ill. a szeparatizmus megvalósítására törekedtek. Három különböző elmélet jelent meg: Felső-Szilézia, mint önálló állam és Szilézia, mint autonóm állam Németország vagy Lengyelország részeként.

Az önállósulási törekvések megfogalmazásában úttörő szerepet játszott az 1918.novemberében alakult Felső-Sziléziai Bizottság. A konzervatív, vallásos alapokon nyugvó Bizottság nem rendelkezett egységes, szilárd politikai irányvonallal, de céljának tekintette a szeparatizmus népszerűsítését. Programjukat 1918 decemberében egy brossurában adták közzé, de két, a centrumhoz közel álló újság is közvetítette gondolataikat. Egy a svájci kantonrendszer mintájára felépülő önálló Felső-Sziléziát akartak megvalósítani német, lengyel és cseh hivatalos nyelvvel. Terveikhez meg akarták nyerni a lengyel állammal ellenséges viszonyban lévő Csehszlovákia támogatását, a Prágába küldött delegáció azonban sikertelenül tért haza. 1919 elejére szétesett a Bizottság, elképzeléseit, politikai irányvonalát a Felső-Sziléziai Szövetség képviselte a továbbiakban.

A Felső-Sziléziai Szövetséget 1919.januárjában hívták életre a Felső-Sziléziai Bizottság vezetői. A Szövetség első nyilatkozata az önálló felső-sziléziai nép, valamint a gazdasági és földrajzi szempontból oszthatatlan Felső-Szilézia koncepciójára épült. Követelték a Felső-Szilézia számára kedvezőtlen törvények visszavonását, a lengyel és német nyelv egyenjogúságát. Elképzeléseik szerint Felső-Sziléziának önálló, svájci mintájú, nemzetközi felügyelet alatt álló államnak kellene lennie, vagy pedig széleskörű autonómiával rendelkező tagállamként Németországba kellene betagozódnia. A szervezet megalakulásakor 10.000 követővel rendelkezett, a tagok száma később 350.000-re tehető. Annak ellenére, hogy működésüket a hatóságok államellenesnek nyilvánították, támogatóik köre fokozatosan bővült, hiszen a Németországtól elszakadni vágyó centrumpártiak mellett azok a lengyelek is szimpatizáltak velük, akik Varsó túlságosan erős befolyásától tartottak.

A Szövetség befolyását jelzi, hogy képviselői többször is nemzetközi fórumok elé tárták Felső-Szilézia problémáját. 1919 nyarán petícióval fordultak a párizsi békekonferenciához, mivel népszavazás esetén a Németországhoz vagy Lengyelországhoz való csatlakozás mellett a Népszövetség által felügyelt szabad állam lehetőségét is biztosítani akarták.

1920.júliusában memorandumot nyújtottak át a szövetségeseknek, amelyben felhívták figyelmüket a lengyel ill. felső-sziléziai kérdésre. Ezzel egy időben a brit sajtó rengeteg cikket közölt egy esetleges semleges államról, amely Danzighoz hasonlóan működne.

Miután a nagyhatalmak nem reagáltak kedvezően a beadványokra, a Szövetség arra az álláspontra jutott, hogy a lehető legtöbben vegyenek részt a népszavazáson, valamint hogy Berlinben és Varsóban kell szorgalmazni az autonómia törekvéseket. A Felső-Sziléziai Szövetség tehát lemondott a szeparatizmusról és a Németország javára történő optálást szorgalmazta, arra számítva, hogy a német államon belül Felső-Szilézia nagyfokú önállóságot kap.

A szeparatizmus gondolata különösen 1919 és 1920 között volt népszerű a lakosság körében, ezt igazolja az a tény is, hogy ebben az időben több kisebb helyi szervezet alakult, amelyek követelték, hogy a népszavazáson egy semleges államra is lehessen szavazni. Az egyik legérdekesebb csoportosulást a birtokosok és az ipari vállalkozók alkották, akik féltették a felsősziléziai gazdaságot mind a német, mind a lengyel szocialista kormánytól, ezért egy „semleges szénállam" kialakítására törekedtek. A szeparatizmus elmélete leginkább a lengyelek között hódított, akik tartottak attól, hogy a gazdag sziléziai területek a Szovjet-Oroszországgal háborúzó fiatal és gyenge Lengyelországhoz kerülnek.

Rendkívül fontos szerepet játszott Felső-Szilézia első világháború utáni fejlődésében a Centrumpárt. A felső-sziléziai Centrumpárt már 1918.decemberében kimondta elszakadását a központi pártszervezettől, és Katolikus Néppárt néven tevékenykedett. Hangsúlyozta a nemzetek fölöttiségét, az önálló felső-sziléziai nép elméletét, valamint Bajorország mintájára önállóságot követelt Felső-Sziléziának Németországon belül. A népszavazás után a szövetségesek Felső-Szilézia megosztását javasolták — ez két részre osztotta a Katolikus Néppártot. A párt egyik része továbbra is a Németországon belüli autonómiához ragaszkodott, másik részük viszont jobbnak látta egy önálló, semleges állam létrehozását. A két irányzat vitáját az 1919.augusztusi lengyel felkelés döntötte el — ekkor visszatértek az eredeti irányvonalhoz és a német államon belüli, lehető legszélesebb körű autonómia kialakítására törekedtek. A központi Centrum Párt ezzel szemben végig egységes álláspontot képviselt: elképzelhetetlennek tartották Felső-Szilézia elválasztását Sziléziától, ezért in-

kább a Németországon belüli nagyobb önállóságot szorgalmazták.

Az 1918 novemberétől kibontakozó szeparatizmus és autonómia elméletekre természetesen Németország is reagált. Mindenképpen meg akarta akadályozni Felső-Szilézia felosztását ill. elszakadását, ezért létrehozott egy ún. Felső-Sziléziai Irodát, amelynek az volt a feladata, hogy javaslatokat dolgozzon ki a felső-sziléziai kérdés megoldásának érdekében. Az Iroda első lépésként a Felső-Szilézia számára hátrányos törvények feloldását javasolta, majd a kulturális autonómiát jelölte ki célként. Annak ellenére, hogy Németország mindenképpen meg akarta tartani Felső-Sziléziát, úgy gondolta, hogy a kulturális autonómiánál nem megy tovább — ezt az álláspontot azonban később meg kellett változtatnia. 1919 januárjában a porosz tartományi gyűlés tett néhány engedményt: lengyelül beszélő hivatalnokokat neveztek ki, megerősítették az egyház privilegizált helyzetét, nem biztosítottak azonban külön képviseletet Szilézián belül. Az egyre erősödő nyomás miatt azonban kénytelenek voltak újabb rendeleteket hozni: feloldották a rendkívüli törvényeket, elismerték a lengyel nyelv egyenjogúságát, kétnyelvűvé vált a hivatali ügyintézés, szabályozták a lengyel nyelvű oktatást a népiskolákban. Ezek a kedvezmények még mindig kevésnek bizonyultak, így 1919 folyamán további tervezetek, javaslatok születtek, amelyek megvalósítása rendszerint elmaradt. A legradikálisabb reformterv 1919 júliusából származik: önálló tartományi gyűlést, agrárreformot ígér, valamint egyház és állam viszonyának rendezését. Miután minden javaslat kevésnek bizonyult és csődöt mondott, gazdasági kedvezményekkel próbálkoztak — folyamatosan nőtt a Felső-Sziléziába irányuló élelmiszer és ruhaszállítmányok száma.

Felső-Szilézia kérdése szorosan összekapcsolódott a készülő új alkotmánnyal is. A weimari alkotmány szerint az országon belüli területi változások megszavazásához kétharmados többség szükséges és a változtatásokat csak két év elteltével lehet véghezvinni. Poroszországban, ahol közvetlenül kellett szabályozni Felső-Szilézia helyzetét, élénk harc dúlt a központosítási törekvések és a provinciák önállóságát bővíteni akaró elképzelések között. A Centrum Párt önálló tartományt akart létrehozni Felső-Sziléziából, a Szociáldemokrata Párt és a Német Demokrata Párt viszont Poroszországon belüli kerületnek képzelte el Felső-Sziléziát. A Centrum Párt végül engedett, így 1919 októberében a porosz tartományi gyűlés beiktatta azt a törvényt, amely szerint Felső-Szilézia Poroszország önálló kerülete és az autonómiát három fázisban, 1920 márciusáig kell megvalósítani.

1920 júliusában Lengyelország is kidolgozott egy tervet a népszavazás után neki igért területekre. Felső-Szilézia-Vajdaság élén egy vajda állt volna, akinek munkáját kormányzó-tanács és tartományi gyűlés segítette volna. A tervezet széles jogkört biztosított Varsónak, ennek ellenére óriási feltűnést és pánikot keltett Németországban. Újabb javaslatokat dolgozták ki és külpolitikai szempontból megengedhetőnek tartották egy önálló felső-sziléziai tartomány létrehozását. A végeredmény egy törvény lett, amely szerint a felső-sziléziaiak szavazhatnak arról, hogy szülőhelyük önálló tartomány legyen-e.

1921 március 20-án a népszavazáson a lakosok 59,6%-a szavazott Németország mellett, 40,4% pedig Lengyelország javára. A lengyel és a német állam ettől kezdve megszállottan harcolt mindenféle autonómia- és szeparatizmus-törekvés ellen. Német részről életképtelennek nyilvánították egy esetleges önálló Felső-Szilézia tartományt — ezt a túl erős lengyel befolyással, a gazdasági nehézségekkel, valamint a fejletlen hivatali apparátussal indokolták. A terület státuszáról azonban mindenképp szavazni kellett, így különböző kedvezményekkel igyekeztek befolyásolni az eredményt. Felső-Sziléziát különleges jogállamú területnek nyilvánították, amely azt jelentette, hogy önállóan szabályozhatta az oktatást, a nyelvhasználatot, meghatározhatta az ünnepnapokat, valamint beleszólhatott a kisebbségi ügyek tárgyalásába. Ezek az engedmények kielégítették az autonómia-pártiakat is, így 1922 szeptemberében 75%-os részvétel mellett a lakosság 74,3%-a a Poroszországon belüli kerületre szavazott az önálló tartomány helyett.

Németországban így végződtek tehát az autonómia-törekvések, de Lengyelországban sem volt jobb a helyzet — a vajdaság jogait 1922-ben és 1926-ban jelentősen korlátozták, így az önállóság egyre szimbolikusabb lett.

Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 1999/ 48.évf./1., 1–49.o.

P.A.

Samerski, Stefan

A NÉMET–VATIKÁNI KAPCSOLATOK 1939–1942 KÖZÖTT ÉS A LENGYEL TERÜLETEK ANNEXIÓJA

Az 1933 óta konfliktusokkal terhelt német-lengyel kapcsolatok szakítópróbáját Lengyelország német megszállása jelentette. A pápai diplomácia megpróbált alkalmazkodni az új kö-

rülményekhez, így a háború alatt nem volt hivatalos vatikáni képviselet a megszállt Lengyelországban. A pápai nuncius, Filippo Cortesi a lengyel kormány kérésére 1939 szeptember 17-én elhagyta Lengyelországot, feladatait XII.Pius a berlini nunciusra, Cesare Orsenigora ruházta. Orsenigo beavatkozhatott a Vatikán által is annektáltnak elismert területek ügyeibe, a főkormányzóság azonban hatáskörén kívülre került. A berlini kormányzat már ekkor akadályozta az információk eljutását a pápai nunciushoz és Heydrich megtiltotta a két legnagyobb kerület, Danzig-Nyugat-Poroszország és Wartheland katolikus papjainak a be- ill. kiutazást. A lengyel emigrációs kormány nem ismerte el a berlini pápai nunciust, helyette Alfredo Pacinit nevezték ki diplomáciai ügyvivővé, majd miután vele megszakadt a kapcsolatuk, William Goldfrey, az angol pápai legátus vette át ezt a szerepet. A vatikáni lengyel követ, akit az emigrációs kormány is elismert, továbbra is megtarthatta tisztségét.

A háború kitörése után tehát XII.Pius óvatos diplomáciát folytatott és igyekezett Berlinnel minden lehetséges konfliktust elkerülni. Erről a politikáról nemcsak a háború utáni történészek és írók folytattak heves vitákat, hanem már a kortársak is élénken bírálták. A francia vatikáni nagykövet felszólította a pápát, hogy nyilvánosan ítélje el az erőszakot és a kegyetlenséget, neves egyházi személyek pedig a semlegességi politika feladását követelték. A pápa ezzel szemben várakozó álláspontra helyezkedett és csak bizonyos kérdésekben foglalt állást Lengyelországgal kapcsolatban. A lengyelországi katolikusokra való tekintettel nem engedte meg a Német Birodalom nyilvános bírálatát, legfőbb feladatának pedig a lengyel egyház helyzetének javítását és az üldözések korlátozását tartotta. A pápai diplomácia mozgástere már ekkor is rendkívül szűk volt, így a pápa 1939. október 15-én végül a nyilvánossághoz fordult, Summi Pontificatus kezdetű enciklikájában pedig a kor problémáiról és ezek áthidalásáról írt általánosságban, majd felhívta a figyelmet a lengyel nép szenvedéseire. A nemzetközi közvélemény ezeket a lépéseket pozitív módon értékelte, és mérsékelte a pápával szemben támasztott követelményeket.

A német birodalom számára sem volt egyszerű az egyházpolitikai kérdés. Hitler 1942 júniusában a pártközpontot jelölte ki illetékes szervként, de ezenkívül még három testületnek volt beleszólási joga az egyházügyi kérdésekbe: a Birodalmi Belügyminisztériumnak, az Egyházügyi Minisztériumnak és az egyes kerületek vezetőségének. A Belügyminisztérium hatásköre kezdettől fogva csekély volt, az Egyházügyi Minisztériumot pedig 1943-ban zárták ki véglegesen a keleti ügyekből. Tényleges hatalommal tehát a kerületi vezetőségek rendelkeztek, az ő munkájukat pedig a Gestapo támogatta, így letartóztatásokban, üldözésekben nem volt hiány.

Az irányítás mellett egyéb egyházigazgatási kérdések is felmerültek. Még a rosszul informált Szentszék is tudott az óriási paphiányról, amely főleg Warthelandot sújtotta. A Vatikán, amelynek pártok fölött álló, semleges politikáját Berlin ekkor még a semleges országokhoz való közeledésként értelmezte, igyekezett elkerülni a konfliktusokat. 1939 szeptemberében azt javasolták, hogy a szomszédos német püspökségek küldjenek papokat a lengyel területekre. Berlinben erről másképp gondolkodtak és germanizációs törekvéseiknek megfelelően a lengyel püspökségeket ideiglenesen a német püspökségekhez akarták csatolni. Októberben azonban már megváltoztatták álláspontjukat és úgy határoztak, hogy a Szentszék küldjön ki német megbízottakat a paphiányban szenvedő lengyel területekre. Ezzel az intézkedéssel kettős célt valósítottak meg. Megindították a szétzilálódott, megtépázott lengyel egyház helyreállítását, amelynek szükségességét elismerték és fontosnak tartották a lakosságra gyakorolt hatását. A második és legfontosabb cél a germanizáció volt — ehhez az egész lengyel társadalmat átfogó egyháznál nem is találhattak volna jobb eszközt. Egymás után születtek a lengyel nacionalizmus elfojtását szolgáló törvények: még 1939-ben eltörölték a lengyel nyelvű szentmiséket, 1940-ben pedig betiltották a lengyel nyelvű imakönyveket.

XII. Pius még ekkor is kitartott várakozó álláspontja mellett, valamint a Német Birodalom és a Vatikán közötti, akkor már minimális diplomáciai kapcsolat fenntartására törekedett.

Hamarosan újabb vitás kérdés került előtérbe — Danzig-Nyugat-Poroszország püspöki székének betöltése. Berlin az új egyházmegye ügyét az egységes egyházigazgatás megvalósítására akarta felhasználni, eszközként kezelve a kinevezendő püspököt. Nem fogadták el a püspöki tanács jelöltjét, hanem rávették Rómát, hogy helyette Carl Maria Splettet, Danzig püspökét javasolja, akinek jelölése ésszerű megoldásnak tűnt. A német egyház azonban időközben Splettet a németországi Kulm püspökének is kinevezte — a Szentszék ez ellen természetesen tiltakozását fejezte ki. Splett óriási nyomás alatt állt — végül Berlinbe hivatták és tájékoztatták az üres egyházmegyében uralkodó állapotokról: már keresztelés, házasságkötés, temetés sincs. A kiszivárgó információk hatására végül a Vatikán is elismerte Splettet, aki ilyen körülmé-

nyek között elvállalta a felkínált danzig-nyugatporoszországi püspökség vezetését.

Hasonlóan jártak el azoknál a püspökségeknél is, amelyeknek nagy része a szovjet megszállási területhez került. Itt azonban nem egész püspökségekről, hanem kis részekről van szó és a közös püspök nem idegen volt, hanem lengyel.

XII. Pius minden bizonnyal azért egyezett bele a kinevezésbe, mert csak ideiglenes, átmeneti állapotnak tekintette, másrészt pedig minél előbb gondoskodni akart az adott terület híveiről, ehhez pedig szüksége volt egy püspökre. A látszólagos siker ellenére a németek nem tudtak a polgári közigazgatást teljesen lefedő egyházmegyéket létrehozni — Spletthez csak Danzig-Nyugat-Poroszország 80%-a tartozott.

1940-re egyre jobban kiélesedett a Vatikán és a Német Birodalom közti viszony. Míg a pápa eleinte a lengyelek érdekeit szem előtt tartva óvatos és engedékeny volt, addig Berlin egyre követelőzőbb és radikálisabb lett. A pápai feljegyzésekre, javaslatokra rendszeresen negatív válasz érkezett, megtagadták a Vatikán ellenőrzési jogát az új püspökségek felett, nem adtak ki információkat a fogságban lévő lengyel püspökökről. 1940 tavaszán megkezdődött az egyházi javak kisajátítása, májusban Splett megtiltotta a lengyel nyelvű gyónást. 1940-ben a pápa viselkedése ezen események hatására olyan mértékben megváltozott, hogy a vatikáni német követ a lengyel klérus elleni intézkedésekkel fenyegetőzött abban az esetben, ha XII. Pius az ellenséges országokhoz közeledik.

1940 végére a berlini pápai nuncius mozgástere is beszűkült — állandó ellenőrzés alatt állt.

Ilyen körülmények között került 1940 tavaszán Wartheland ismét a német-vatikáni kapcsolatok középpontjába. A tartomány vezetője márciusban 13 pontban akarta szabályozni a katolikus egyház helyzetét — ez a kolostorok feloszlatását, az egyház két (német és lengyel) nemzetre szakadását és magánéletbe való visszaszorítását jelentette volna. A berlini pápai nuncius kénytelen volt engedni: a német katolikusok mellé püspöki biztosokat küldött, akiknek joguk volt nemzeti közösségeket alapítani és sok esetben rendkívüli hatalommal rendelkeztek.

Orsenigo áprilisban megpróbált kapcsolatot teremteni a belügyminisztériummal, a diplomáciai csatornák azonban ekkorra már szinte teljesen befagytak és az egyházi ügyek irányítása is átkerült a kerületi vezetőséghez.

1940 októberében a Szentszék úgy döntött, hogy a Birodalom egyházpolitikájának ellensúlyozására apostoli megbízottakat küld a német katolikusok mellé. A lengyel katolikusok mellé csak később neveztek ki megbízottat, ez a küldetés azonban formálisnak bizonyult, hiszen a szükséges feltételek hiányában kivitelezhetetlen volt.

1941-ben tehát Wartheland körül csoportosultak a diplomáciai viták és Orsenigo még 1942-ben is szüntelenül azon fáradozott, hogy felhívja a figyelmet a térség nehéz helyzetére. Ekkorra azonban, mivel a Vatikán már nem volt hajlandó együttműködni Németországgal, a két állam közti kapcsolat mélypontra jutott. Németország nem szakította meg ugyan a diplomáciai kapcsolatot, de ezek az anyaországra korlátozódtak, a megszállt területekről és az ezekkel kapcsolatos problémákról mélyen hallgattak.

A Vatikán Lengyelország német megszállása után tehát nem zárkózott el a párbeszédtől, sőt kezdetben előnyös pozícióból tárgyalt. A német sikerek azonban megváltoztatták az erőviszonyokat, így a pápa egyre hátrányosabb helyzetbe került és 1942-re formálissá vált a két fél kapcsolata. A végeredmény nem meglepő, logikusan következik egy totalitárius birodalom és egy évszázadok óta működő, emberi jogokra hivatkozó vallási intézmény találkozásából.

Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung, 1998/47.évf./1., 1–20. o.

P.A.

A folyóiratszemlét összeállította: *Kiss Gergely* (K.G.), *Kurunczi Jenő* (K.J.) és *Papp Anita* (P.A.).

KRÓNIKA

Pach Zsigmond Pál (1919–2001)

2001. szeptember 10-én, életének 82. évében, rövid szenvedés után elhunyt Pach Zsigmond Pál, a második világháború utáni magyar történettudomány kimagasló személyisége. Az 5 évtizedet meghaladó tudományos és tudományszervező tevékenysége több tekintetben is meghatározója volt a magyar történettudománynak. Pályájának néhány fordulója önmagában is jelzi azt a súlyt, tekintélyt, amelyet személyisége megtestesített tudományos életünkben.

Nem szokás említeni, az ő esetében azonban elengedhetetlen arra utalni, hogy még gimnazista diákként országos tanulmányi versenyt nyert latinból. Elengedhetetlen, mert e nélkül a numerus clausus idején nem iratkozhatott volna be az egyetemre. Domanovszky Sándor tanítványa lett, 1943-ban védte meg doktori disszertációját az Orczy-birtokok 18. századi gazdálkodásáról. Egyetemi tanulmányait többször is megszakította a munkaszolgálat. 1943-ban óraadó tanárként került középiskolai katedrára a pesti zsidó gimnáziumban. Nem sokáig taníthatott, hamarosan újból behívták munkaszolgálatra. 1944 októberében megszökött, s a Munkács környéki erdőkben bujkálva szabadította fel a Vörös Hadsereg. Nyomatékosan hangsúlyozandó: az ő számára ez egyértelműen felszabadulás volt.

1945 február elején, már Budapesten lépett be a Magyar Kommunista Pártba. Egy ideig korábbi munkahelyén tanított, s azonnal tudományos munkába is kezdett. 1946–1948 folyamán különféle történeti témákról készített áttekintéseket a Külügyi Akadémia és a Pártfőiskola számára, s még középiskolai tanárként kezdett hozzá 1952-ben megjelent nagyobb munkájához, az eredeti tőkefelhalmozás magyarországi folyamatainak feltárásához.

Hamar felfigyeltek tehetségére és elkötelezettségére. 1948-ban az Állami Pedagógiai Főiskola történelem tanszékére került, majd még ez év őszén a Magyar (később Marx Károly) Közgazdaságtudományi Egyetem gazdaságtörténeti tanszékének vezetője lett egyetemi docensként, 1952-től egyetemi tanárként. Már a középiskolában magával ragadó tanár volt, sok tanítványával szerettette meg a történelmet (elég Ránki Györgyre és Berend T. Iványra utalni), egyetemi előadásai pedig máig legendás hírűek maradtak azok körében, akik hallgathatták. 1949 őszén másodállásban az MTA újjászervezett Történettudományi Intézetének helyettes igazgatója lett, gyakorlatilag 1956 októberéig ő irányította az intézet munkáját. Mindezeken kívül éveken át tartott előadásokat az ELTE Bölcsészettudományi és Jogtudományi karán, a Pártfőiskolán, s tagja lett az MDP Központi Előadói Irodája történelmi munkaközösségének is. Természetesen különféle tudományos folyóiratok szerkesztőbizottságaiban is tag volt, s hasonlóképpen tagja az Akadémia Történettudományi bizottságának. A VII. osztályos történelem tankönyv megírásáért 1949-ben Kossuth-díjat kapott. 1949 és 1956 között — mindezeket a pozíciókat figyelembe véve — a történettudomány egyik vezető, irányító személyisége lett.

Pozícióit nem érdemtelenül szerezte. Rendkívüli munkabírása mellett hozzájárult ehhez az a filológiai igényesség és pontosság, amely mindvégig jellemző

vonása volt. Kimagasló elemző készséggel rendelkezett, emellett írásainak szinte minden mondata a Magyarországon mindig is olyannyira hiányzó elméleti képzettséget, rendszerező, szintetikus látásmódot, az egyetemes történelmi folyamatok figyelembevételét és a hazai folyamatokkal való összehasonlítás igényét sugallta. Működésének ebben a szakaszában belső konfliktusait is ezeknek a vonásoknak köszönhette. Mint a „történészfront" akkor egyik kimagasló személyisége, a korabeli politikai légkörben aligha számíthatott arra, hogy „Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon" c., 1952-ben megjelent könyvének mondanivalója körül nyílt, valóban tudományos vita bontakozhasson ki, ami annál sajnálatosabb, mert kiváló vitakészséggel rendelkezett. A 16–19. századdal foglalkozó történészek nagy része nem tudta elfogadni azt, hogy az eredeti tőkefelhalmozás Marx által kimutatott angliai folyamatait kívánta átültetni a magyar történetírásba. Különösen az ún. „második jobbágyság", a majorsági gazdálkodás kibontakozásának és a parasztság kisajátításának tézisét vitatták. Abban, hogy ezt a munkát úgy írta meg, ahogyan az végül több, a Századokban publikált részlet után megjelent, az elméleti problémák iránti rendkívüli fogékonysága játszott meghatározó szerepet. A történettudományban betöltött pozíciói, vezető szerepe azonban megbénította azokat, akik különféle okokból vitatkozhattak volna érvelésével. Ne felejtsük, akkoriban a történettudományban is központilag rendelték el a vitákat, meghatározott célok érdekében. A spontán vita adott esetben az „antimarxista" jelzőt hozta volna azok fejére, akik nem értettek egyet vele. A következmény az lett, hogy ő maga majd fél évtizeden át érvényesnek tekintette a könyvében foglaltakat, ugyanakkor vele egyet nem értő pályatársai bujtatva, a sorok között, szinte „suttogó propagandaként" utasították el a munkát, még azokat a részeit is, amelyeket pedig más körülmények között talán érdemes lett volna továbbgondolni. (Csupán zárójelben megjegyezve: az elmúlt évtizedek eredményei alapján nem lenne érdektelen a magyarországi tőkeképződés folyamatait újból összefoglalóan áttekinteni. Ő maga ezt a levantei kereskedelemről szóló írásaiban, a hazai posztóipar 16–17. századi történetére vonatkozó tanulmányaiban az 1980-as évektől *új alapokon* meg is kezdte.)

A Sztálin halála után bekövetkezett változások, az 1953. évi kormányprogram, majd végérvényesen 1956 októbere hozták meg számára a kiábrándító eszmélést: mind politikailag, mind tudományosan tévúton járt. Ez a folyamat nem volt, az ő elkötelezettsége mellett nem is lehetett egyenes vonalú. Az 1953 november–decemberben a Századok kibővített szerkesztőbizottsági ülésének keretében lezajlott vita során adott önkritikája jelentette az első, bizonytalan lépést ebbe az irányba. Ezt követte — s itt ismét hangsúlyozni kell az elméleti problémák iránti különleges érzékenységét, s az azok kifejtését elősegítő adottságait — a Sztálin két utolsó elméleti írásában megfogalmazott hibás általánosítások elemzése. Az elméleti problémák kifejtésén túl azonban viszonylag hamar megjelenik annak felismerése, hogy a tudományos élet akkori vezetése antidemokratikus, lényegében diktatórikus volt. Az önkritikus szavak, amelyekkel elítélte annak a szűk vezető csoportnak a működését, amelyet a pártközpont kulturális és tudományos osztályát vezető Andics Erzsébet irányított, s amelyhez Elekes Lajossal és Hanák Péterrel együtt maga is tartozott, jelzik a magára eszmélés folyamatának

fájdalmasságát, a politikai légkör, s benne saját személyes helyzetének ellentmondásosságát. Igazán majd az 1956 októberi forradalom váltja ki benne is azt a katarzist, amely után megkezdődhetett az elvi tisztázódás folyamata.

1956. október 23. után a Történettudományi Intézet forradalmi bizottságának elnöke elkérte tőle az intézeti kulcsokat, — ezzel tíz évre megszakadt közvetlen kapcsolata az intézettel. Visszahúzódott a Közgazdaságtudományi Egyetemre, s hozzálátott a 16–17. századi „második jobbágyságról" és az eredeti tőkefelhalmozás magyarországi folyamatairól korábban megfogalmazott tételeinek felülvizsgálatához. Kutatásainak újabb eredményeit „Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században" címen 1963-ban megjelentetett monográfiájában foglalta össze.

Közben tudományos presztízse is növekedett. Még 1953-ban megkapta a kandidátusi fokozatot, s ehhez 1957-ben a tudományok doktora fokozat járult. Az Akadémia 1962-ben levelező taggá, 1970-ben rendes taggá választotta. 1963 és 1967 között a Közgazdaságtudományi Egyetem rektora volt. Külföldi tudományos körök is magasra értékelték kutatásait. 1956 után számos nyugat-európai történettudományi folyóirat közölte tanulmányait. Korán bekapcsolódott a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság munkájába. 1960-tól rendszeresen részt vett a nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszusokon, több alkalommal a magyar delegáció vezetőjeként. Kezdeményezésére alakult meg az MTA Gazdaságtörténeti albizottsága (magyar nemzeti bizottságként), ami lehetővé tette magyar kutatók folyamatos részvételét a nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszusokon. A magyarországi gazdaságtörténeti kutatásoknak az 1960–1970-es években bekövetkezett fellendülését, s természetesen személyes kutatásait is értékelve lett 1978-ban a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság elnöke. Így kerülhetett megrendezésre az 1982. évi nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszus Budapesten Ez után a társaság tiszteletbeli elnökévé választotta.

Ezekben az években sem csupán gazdaságtörténeti kérdések foglalkoztatták. Részt vett az 1958-ban a nacionalizmus kérdéseiről Magyarországon kirobbant vitákban. Bekapcsolódott a 16–17. századi függetlenségi küzdelmekről, valamint az abszolutizmusról Molnár Erik által kezdeményezett vitákba. Az ezekkel a kérdésekkel foglalkozó írásai kivétel nélkül tanúsítják kimagasló elemző képességét, metsző logikáját. Tanulmányainak jó része összegyűjtve megjelent „Történelemszemlélet és történettudomány" című gyűjteményes kötetében (1977), majd 1987-ben „Történelem és nemzettudat" címen megjelent gyűjteményes kötetének tanulmányai jelezték, hogy ezek a kérdések továbbra is foglalkoztatták. Mint a Történettudományi Intézet igazgatója, „kirándult" más területekre is. 1983-ban az ő szerkesztésében adtak ki egy kötetet „A szocialista életmód" címen, amelyben magyar és szovjet kutatóknak az életmódról szóló kutatási eredményei láttak napvilágot.

Molnár Erik halála után, 1967-ben tért vissza az MTA Történettudományi Intézetébe, melynek igazgatója lett. Irányítása alatt az intézet, s közvetve az egész magyar történettudomány gyorsan fejlődött, jelentős nemzetközi sikereket ért el. Rendkívüli munkabírását jelzi, hogy 1967-től még jó másfél évtizeden át ellátta

oktatói feladatait a Közgazdaságtudományi Egyetemen, s különféle társadalmi intézményekben is szerepet vállalt.

A Történettudományi Intézet igazgatójaként a fő kezdeményezője volt annak a magyar történelmi összefoglalásnak, amely arra volt hivatott, hogy a megelőző évtizedekben az 1956 után megújult magas színvonalú kutatási eredmények reprezentatív összefoglalásaként új áttekintést nyújtson Magyarország történetéről. A „Magyarország története tíz kötetben" címen (valójában minden kötet két, ún. „félkötetből" áll) elindított sorozat szerkesztőbizottságának vezetőjeként minden megjelent köteten megtalálhatjuk a keze nyomát. (A III. kötet számára az európai fejlődés nagyívű áttekintését ő készítette.) Azokból a vitákból, amelyek az egyes kötetek kéziratai kapcsán kialakultak, nem egy újabb tanulmány született az ő tollából is.

1967 után fokozatosan sor került néhány olyan kiemelkedő történetíró bevonására a Történettudományi Intézet tevékenységébe, akiket 1956 előtt félreállítottak, vagy eltávolítottak a történettudományból, s több olyan személyiség bevonására is, akik 1956 után kerültek hasonló helyzetbe. Mint az intézet igazgatójának, meghatározó szerepe volt ebben a folyamatban, amely egyúttal lehetővé tette számára is, hogy 1956 előtti hibáiból néhányat jóvá tegyen. S a belső ellenzéknek az 1980-as években mind erősebbé váló működését is megtűrte néhány intézeti munkatárstól, pontosabban sokszor a védelmébe vette őket, ha fölöttes szervek az eltávolításukat követelték. Szabó Miklós pályafutása ennek egyik jellemző példája.

1985-ben lemondott az intézet igazgatói posztjáról, s kutató professzorként dolgozott tovább. Még az 1970-es évektől kezdték foglalkoztatni a levantei kereskedelem, majd valamivel később a magyarországi posztóipar 15–17. századi fejlődésének kérdései. Publikációiból következtetve szinte párhuzamosan dolgozta be magát mind mélyebbre ezekbe a témakörökbe. Láthatóan még mindig foglalkoztatták az eredeti tőkefelhalmozásról 1952-ben megjelentetett könyvében felvetett kérdések, amelyeknek ezek a témák egy-egy aspektusát képezik. Most már természetesen más alapokon, a korábbiaknál sokkal szélesebb eredeti forrásbázis alapján, a magyarországi gazdasági fejlődés sajátos vonásainak erőteljes figyelembevételével dolgozott. 1985 után egyre több cikk jelent meg tőle ezekből a tárgykörökből. Az utolsó ilyen írását úgyszólván a halála előtti napon kaptam kézhez tőle (megjelent az Agrártörténeti Szemle 2000. évi 3–4. számában).

Kivételes intelligenciájú történettudóst vesztettünk a halálával. Most, összegezve életművét, melynek számos tudományos elágazásáról említés sem történhetett, látni igazán, milyen ragyogóan egyesült benne a minuciózus kutatói véna, a szinte egy-egy téglának tetsző kis kérdések aprólékos feldolgozása, amelyeknek segítségével készülhetett volna el az épület, a hatalmas ívű áttekintési készséggel, az elméleti kérdések iránti rendkívüli érzékenységgel, aminek a segítségével alkothatta volna meg az épület tervrajzát. Az ilyen munkák elkerülhetetlenül befejezetlenek maradnak, az ő esetében az a fájdalmas, hogy tudományos működésének évtizedeiben idejének nagy részét tudományszervezési kérdések, a Történettudományi Intézet irányítása kötötte le, s mert feladatait minden tekin-

tetben komolyan vette s lelkiismeretesen hajtotta végre, rengeteg időt kellett fordítania ezekre a dolgokra.

Befelé forduló alkatnak tetszett, aki nem szívesen mutatta ki érzelmeit hozzá közelálló kollégái előtt sem. Sokat gyötrődött egész életében, de sohasem mutatta. Nagyon ritkán, amikor felengedett, bepillanthattunk mély humánumába, ragyogó logikájába, enyhén kesernyés humorába. Szilárd elvi alapokon állt, sem történetfilozófiai, sem tudományos elvei nem inogtak meg 1989 után. A történelemről, a történettudományról vallott nézetei, társadalomszemlélete érintetlen maradt, s ha úgy érezte, szükség van arra, hogy elvei védelmében nyilvánosan is megnyilatkozzék, ezt meg is tette. Tisztességét, emberségét senki sem vonta, s ma sem vonhatja kétségbe. Ezt még azok sem tették, akik elvi, vagy tudományos ellenfelei voltak, s ennek következtében kárt szenvedtek. Puritánsága közismert volt. Szerény körülmények között élt, példásan családszerető, családcentrikus ember volt. Egy olyan korban, amelyet kevésbé hat át a politika, mint a 20. század második felét, ahol az elvi, politikai meggyőződés nem vezet a közélet, a tudományfejlődés súlyos zavaraihoz, ahol nem elkötelezett pártkatonákra van szükség, s ahol a tudományos vitákat nem korlátozza az egzisztenciális félelem, egészen biztosan jóval tekintélyesebb tudományos életművet hagyott volna maga után. Igaz, képes volt korrigálni, de pályájának első évtizede olymértékben rányomta bélyegét a rákövetkezőkre, hogy ez a korrekció nem lehetett teljes és egyértelmű. Ha a „szokványos" tudományos fejlődés útját járja, s kisebb tanulmányok révén bővíti mind számottevőbbre eredményeit, ha ez a folyamat nyílt viták sodrában mehetett volna végbe, nyilván könnyebben haladhatott volna végcélja felé. Tudományos teljesítménye, bár a szokásosnak éppen a fordított útját járta (előbb születtek nagyívű áttekintései, s utóbb a kisplasztikai részlettanulmányok), így is hatalmas. Menynyivel eredményesebb lehetett volna akár csak valamivel kedvezőbb légkörben!

Mindezeket figyelembe véve, nyugodtan mondhatjuk, megillette az a kivételes megtiszteltetés, amelyben a Történettudományi Intézet, s persze barátai és kollégái részesítették: két ízben is emlékkönyvvel ünnepelték meg születésnapját. 65. születésnapjára a Történelmi Szemle 1984. évi teljes 1. számát neki szentelte, majd 1989-ben 70. születésnapjára barátai, tisztelői emlékkönyvet jelentettek meg „Gazdaság, társadalom, történetírás" címen. Kigérdemelte...

Gunst Péter

A NYÍREGYHÁZI FŐISKOLA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK NÉGY ÉVTIZEDE

2002-ben ünnepli alapításának 40. évfordulóját a Nyíregyházi Főiskola. Az a felsőoktatási intézmény, amelyik a 2000. január elsején végrehajtott integrációval nyerte el új szervezeti formáját. Az egyik jogelőd, a Bessenyei György Tanárképző Főiskola alapító tanszékei között találjuk a Történettudományi Tanszéket. Az ország keleti térségének nagy pedagógushiánya a hatvanas évek elején sajátos képzési modellt igényelt. A tanár szakos hallgatók tanulmányi idejük felét töltöt-

ték nappali tagozaton az intézmény falai között, azután pályakezdőként levelezőn fejezték be tanulmányaikat. A szükség teremtette sajátos megoldás nem mehetett a képzés színvonalának rovására, nem kezdhette ki azt a kezdettől fogva igényként megfogalmazott törekvést, hogy az új főiskola minél hamarabb illeszkedjen be a szűkebb környezetet jelentő Nyíregyháza és az akkori Szabolcs-Szatmár megye szellemi életébe, valamint a főiskolák és egyetemek bővülő családjába. A hatvanas évek elején a már nagy múltra visszatekintő nyíregyházi tanítóképzés is a magas színvonal meghonosításához nyújtott példát, ezért a tanárképző főiskola vezetése és kezdetben szerény számú oktatói gárdája kezdettől fogva lépéseit az élen haladó tudományos műhelyekhez igazította.

Ennek szellemében a régióban meghatározó szerepet játszó debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem mellett a Nyíregyházán és a megyében működő kulturális intézményekkel — így a megyei levéltárral, a TIT megyei és városi szervezetével, a kialakuló múzeumi hálózattal — épített ki a Történettudományi Tanszék oktatást és tudományos kutatást segítő kapcsolatokat. Ezzel párhuzamosan a Magyar Történelmi Társulat megyei szervezetének köszönhetően elsősorban a középiskolákban tanító történelemtanárok tanszéki kötődése erősödhetett. Az 1967-től immár nappali tagozatos történelem szakos tanárképzés tovább növelte az igényt a szűkebb és tágabb környezet tudományos műhelyeivel való még szorosabb kapcsolattartásra. A magyar szellemi élet folyamatos figyelemmel követése ankétok egész sorát eredményezte. Szakmai visszhangot kiváltott kötetek, tanulmányok szerzői látogattak Nyíregyházára, hogy új megközelítéseket, eredményeket tartalmazó munkájukról a főiskolai hallgatóság előtt véleményt cseréljenek. Így vált a nyíregyházi főiskola visszatérő és mindig szívesen látott vendégévé Makkai László, Benda Kálmán, R. Várkonyi Ágnes, Köpeczi Béla, Szakály Ferenc, Spira György, Urbán Aladár, és a sort hosszan folytathatnánk. Akadtak, akik féléveken át katedrára léptek, és szerepet vállaltak a nyíregyházi tanárképzésben, ahogyan például Hegyi Klára tette. A História folyóirat indulásakor Glatz Ferenc beszélt a főiskolások és érdeklődők előtt a szerkesztői szándékról és koncepcióról.

Ezek a találkozások alapozták meg és tették megvalósíthatóvá a tízkötetesre tervezett Magyarország története megjelent köteteinek nyíregyházi szakmai vitáját. A Történettudományi Tanszék a Debreceni Akadémiai Bizottság Történettudományi Munkabizottságával karöltve első ízben 1979. november 21-én szervezte meg a polgári korszakot átfogó 6–7–8. kötetekről szóló vitaülést. Ahogy azt a vitáról készített, a Századok 1981. évfolyamának 6. számában megjelent beszámoló elé írt bevezetőjében Hársfalvi Péter, a tanszék akkori vezetője megállapította, a tudományos esemény szervezői hírvivői és méltatói kívántak lenni a debreceni egyetemen és a nyíregyházi főiskolán folyó történelemoktatás, Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár megyék közép- és általános iskolai történelemtanárai és általában az érdeklődő közvélemény előtt e nagy történettudományi vállalkozásnak. A szándék az volt, hogy a korszakban járatos kutatók véleményt formálhassanak a kötetek által átfogott korszak egészéről, illetve az egyes szakterületekről, mint például a politikai történetírás, az ipar és mezőgazdaság vagy a társadalomtörténet néhány kérdéséről. A szerkesztőkkel együtt 16-an szólalhattak fel, és az imponá-

lóan magas színvonalú, izgalmas és tanulságos vitának az anyagát a Magyar Történelmi Társulat folyóirata szinte teljes terjedelemben megjelentette. A nyíregyházi tanárképző főiskola szellemi életét gazdagító rendezvénnyel azután hagyomány teremtődött. Folytatásként 1981. november 2-án az 5. kötet vitájára került sor, majd 1985 novemberében a magyar őstörténettel és koraközépkorral foglalkozó 1. kötet szerkesztőit, szerzőit invitálta Nyíregyházára a főiskola Történettudományi Tanszéke. A vitaülések előkészítésében és lebonyolításában a tanszék akkor is számíthatott a Magyar Történelmi Társulat Megyei Tagozatára, a TIT Megyei Szervezetére, a Szabolcs-Szatmár Megyei Múzeum és megyei levéltár támogatására. Ezen túlmenően Cservenyák László tanszékvezető köszönetet mondhatott az országos szakmai szervezeteknek, egyetemi intézeteknek a rendezvényhez nyújtott segítségért. Félévvel később, 1986. május 9-én Magyarország története 3. kötetének vitájára kerülhetett sor. A mohácsi csatavesztés és Buda visszavívása közötti vérzivataros időszakot átfogó közel kétezer oldalas munkáról a vitavezető Rácz István egyetemi tanár méltán hangsúlyozhatta, hogy a 16–17. század legfontosabb kérdései megvilágítását a szerzők válaszaikkal is nagyban elősegítették. (A kötetek vitájáról szóló beszámolók a Századok 1987. évfolyamának 4. számában olvashatók.) A Magyarország története köteteinek rapszodikus megjelenése nehezítette a vitaülések szervezőinek dolgát. A sorrendben utolsóként, 1990 október végén megtartott vitaülésen Heckenast Gusztáv, a magyar történelem 1686–1790 közötti időszakát átfogó 4. kötet egyik főszerkesztője ráirányította a figyelmet a szakmailag példásan megoldott részletekre és a további kutatást igénylő területekre egyaránt.

A nyíregyházi Történettudományi Tanszék közel négy évtizedes fennállása során tudományos vándorülések házigazdájaként is bemutatkozott a szakmai közvélemény előtt. A Gödöllőn majd Szegeden rendezett országos agrártörténeti konferenciák után 1986. október 17-én és 18-án tartott tudományos eseménnyel Nyíregyháza is feliratkozott a sorba. Agrárnépesség, agrártársadalom Magyarországon a Mária Terézia-kori úrbérrendezés és 1945 között című konferencián számos szaktekintély fejtette ki véleményét, és az előadások szerkesztett változata Kávássy Sándor gondozásában 1987-ben napvilágot látott.

A politikai rendszerváltás a következő évtizedben sok tekintetben átrajzolta a tudományos műhelyek közötti kapcsolattartás módját és lehetőségét. Általánosságban nehezültek a működés anyagi feltételei, apadtak azok a források, melyekből merítve korábban a rendezvények költségei viszonylag könnyen előteremthetők voltak. Pozitív fejleményként értékelhető, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testületének létrehozásával az intézmények és tudományos műhelyek közötti kapcsolattartás új kerete jelent meg. A megváltozott körülményekhez igazodva, a hagyományokat ápolva a történettudományi tanszék továbbra is fórumot kívánt teremteni országos szaktekintélyek bemutatkozásához, tudományos munkák népszerűsítéséhez. Erre jó alkalmat kínált 1993 őszén Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiájának megjelenése. A kötetet bemutató tudományos ülés megnyitásakor Czövek István tanszékvezető méltatta a vállalkozás jelentőségét, azt a hosszú előkészítést és anyagi áldozatvállalást, ami végül a 750 oldalas kötetben testet öltött. Az ülésen Borsy

Zoltán a megye földrajzi képéről szóló fejezeteket értékelte, Benda Kálmán a szűkebb értelemben vett megyetörténetet tekintette át, Soós Pál pedig Szabolcs-Szatmár-Bereg kulturális életéről írt tanulmányokról fogalmazta meg gondolatait. Ahogy Benda Kálmán összegzésként megállapította, a Szabolcs-Szatmár-Bereg megye történetét bemutató kötet jól tükrözi azt az utat, melyet a magyar történetírás a millenniumkor megjelentetett utolsó megyei monográfia óta ezen a tájon is megtett. Jelentős mértékben bővült a megye vonatkozásában az adat- és ismeretanyag, gazdagodott a történelemszemlélet. A tanszéki tradíciók továbbvitelének szándékát jelezte a debreceni egyetem oktatóinak tollából született, Gunst Péter által szerkesztett Európa története című kötet nyíregyházi bemutatója. Az 1994. október 20-án tartott ankéton felkért hozzászólóként a házigazdai teendőket is ellátó nyíregyházi oktatók mellett megfogalmazták kritikai észrevételeiket az egri Esterházy Károly Tanárképző Főiskola tanárai, Kriston Pál és Makai János. Ez a tény egyben a tanszék intézményi kapcsolatainak bővülését jelzi. A két tanárképző főiskola együttműködésének keretében tudományos ülésekre is sor került. Például ugyancsak 1994 őszén, amikor Gebei Sándor Bogdan Hmelnyickij politikai nézeteiről, Kaló Ferenc Herzen és az 1848-as francia forradalom kapcsolatáról, Nagy József pedig Nagyatádi Szabó Istvánról tartott előadást. A „hazai színeket" Czövek István tanszékvezető mellett Fazekas Rózsa, a tanszék oktatója és Nagy Ferenc, a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára igazgatója képviselte. Az elhangzott előadások Czövek István szerkesztésében a Korok és életek című kötetben 1997-ben megjelentek.

A kilencvenes években bontakozott ki a tanszék kapcsolata a Miskolci Egyetemmel. Amellett, hogy Czövek István egyetemi tanárként szerepet vállalt a miskolci történettudományi tanszékcsoport munkájában, lehetőség nyílt a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei konferenciákon való részvételre. 1994 márciusában hangzottak el előadások az Emberek és korok – szerkezetek és folyamatok című társadalomtörténeti konferencián. A Miskolci Egyetemről Bessenyei József tartott értékes előadást Enyingi Török Bálintról 1996. október 10-én a nyíregyházi tanárképző főiskolán. Ugyanakkor a tanszék oktatói továbbra is részt vettek a Debreceni Akadémiai Bizottság és a Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézete által rendezett tudományos eseményeken, így a jelenkor-történeti konferenciákon, például az 1997 szeptember elején másodízben megtartott seregszemlén. A nemzetközi kapcsolatok ápolása tette lehetővé, hogy a nappali tagozatos történelem szakos tanárképzés 30. évfordulójára emlékezve a tanszék W. Forstman-t, a Majna-Frankfurti Egyetem professzorát lássa vendégül, aki 19. századi porosz utazók tapasztalatait foglalta össze előadásában.

A tudományszervező munkában a 90-es évek során is meghatározó elem volt a Magyar Történelmi Társulat megyei tagozatában vállalt közreműködés. A megyei csoport egyik legfontosabb és meghatározó bázisa maradt a tanszék. 1992. augusztus 27-én a Bessenyei György Tanárképző Főiskola konferenciával tisztelgett a társulat fennállásának 125. évfordulója alkalmából. Czövek István Az 1867-es kiegyezés: külpolitikai lehetőség vagy zsákutca címmel tartott előadást, Menyhárt Lajos a 19–20. század fordulójának sajátosságait foglalta össze, míg Vinnai Győző a két világháború közötti magyar történelem néhány vitatott kérdését tag-

lalta. A társulati és a tanszéki munka összekapcsolását megerősítette Czövek István megyei elnökké választása 1995 novemberében. A tanszék oktatói a megyei levéltárral együttműködve előadások vállalásával részt vettek az 1997/98-as tanévre középiskolásoknak meghirdetett Levéltári esték rendezvényein.

A kilencvenes évek második felének tudományos kapcsolatteremtő törekvéseire részben a honfoglalás millecentenáriumi rendezvényei, majd a magyar államalapítás millenniumi megemlékezései hatottak. Az előbbi jeles évfordulóra emlékezve nagy érdeklődéssel kísért tudományos ülésen hangzottak el előadások 1995. november 28-án. Engel Pál a későközépkori Magyarország társadalmáról beszélt, Hegyi Klára Magyarország 16–17. századi választási lehetőségeit tekintette át. Rácz István a népesség-befogadó és népesség-kibocsátó Magyarországról szólt, L. Nagy Zsuzsa pedig a Horthy-korszak néhány aktuális kérdését vázolta fel a szépszámú hallgatóság előtt. Az államalapítás millenniumára előadássorozattal emlékezett a tanszék. Ormos Mária 1999 áprilisában A magyar történelem kérdései a két világháború között címmel tartott előadást. Engel Pál 2000 őszén a magyar történelemszemlélet sajátosságait elemezte a magyar államalapítás évfordulója alkalmából. A 2000. november 7-én tartott millenniumi rendezvényen Romsics Ignác a két világháború közötti Magyarország és Európa kapcsolatairól szólt.

Ez a szükségszerűen korlátozott terjedelmű áttekintés nem térhetett ki a Nyíregyházi Főiskola Történettudományi Tanszéke tudományos kapcsolatainak teljességére. Mindössze azt kívántuk érzékeltetni, hogy a szerény lehetőségek birtokában a keleti országrészben tevékenykedő oktatói kör milyen módon kívánt és tudott részt venni a régióbeli és a hazai tudományos életben. Az elmúlt évtizedek során mennyire vált a szakmai közvélemény részévé az a műhely, amelyik tudományos rendezvényeivel a jövőben is a főiskolai képzés színvonalának emelését tekinti elsőrendű feladatának.

Reszler Gábor

CONTENTS

STUDIES – *Péter Tusor:* The Hungarian Hierarchy and the Papacy in the 17th Century. (Problems and Turning Points) – *István György Tóth:* Rome's Point of View. Hungary and Transylvania in the Reports of the Propaganda in the 17th Century – ARTICLES – *János Makai:* On the Nature of the Ancient Russian State – *Ferenc Sipos:* The „Rebel" Rákóczi. „Under German vestments there beats a really Hungarian heart" – *Sándor Szili:* Conceptions of Conquering Serbia in Early-modern Russian Historiography 0150 SMALLER ARTICLES – *Richárd Bottlik:* 19 October 1526. (Additions to the Report of Ferenc Sárffy, Captain of Győr) – DISPUTE – *Attila Zsoldos:* The Early History of Somogy and Visegrád and the „Spontaneous Expansion of *Castrenses*" – *Gyula Kristó:* The Systematic Character in the Research of the Early Middle Ages – HISTORICAL LITERATURE – REVIEW – CHRONICLE

TABLE DES MATIERES

ETUDES – *Péter Tusor:* La hiérarchie hongroise et la papauté au 17ème siècle – *István György Tóth:* Aux yeux de Rome. La Hongrie et la Transylvanie dans les relations de la Propaganda au 17ème siècle – ARTICLES – *János Makai:* Sur la nature de l'état russe ancien – *Ferenc Sípos:* Rákóczi le „rebelle". „Sous les vêtements allemands il bat une coeur Hongroise" – *Sándor Szili:* Conceptions de conquérir la Serbie dans la historiographie russe à l'époque prémoderne (fin 16ème siècle – début 18ème) – COMMUNICATIONS – *Richárd Bottlik:* 19 Octobre 1526 (Sur le rapport de Ferenc Sárffy, capitain de Győr) – DÉBAT – *Attila Zsoldos:* les débuts des comitats Somogy et Visegrád et „l'expansion spontanée des *castrenses*" – *Gyula Kristó:* Le charactere systematique de la recherche du haut moyen age – LITTÉRATURE HISTORIQUE – REVUE DES ARTICLES – CHRONIQUE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1126 Budapest, Orbánhegyi út 26.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039–8098

Következő számunk tartalmából

Erdődy Gábor: Vezető liberális belga hírlapok a magyarországi eseményekről 1848-ban
Frank Tibor: Kossuth és Shakespeare: nyelv és politika
Pejach István: Kossuth és Damjanich
Spira György: Az Egyesült Státusokba készülő Kossuth elveszejtésének terve
Veliky János: Kossuth viszonya az országgyűléshez és az új kormányzati politikához 1843–44-ben

E számunk munkatársai

Botlik Richárd, egyetemi hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Csukovits Anita,* muzeológus (Tragor Ignác Múzeum, Vác) – *Gunst Péter,* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Debreceni Egyetem) – *Hermann István,* egyetemi hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Kristó Gyula* akadémikus, egyetemi tanár (Szegedi Tudományegyetem) – *Kulcsár Péter,* DSc, egyetemi tanár (Miskolci Egyetem) – *Kurunczi Jenő,* PhD, tanszékvezető főiskolai docens (Tessedik Sámuel Főiskola, Pedagógiai Főiskolai Kar, Szarvas) – *Makai János,* PhD, főiskolai docens (Eszterházy Károly Főiskola, Eger) – *Mészáros Margit,* PhD, főiskolai tanár (Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Budapest) – *Sípos Ferenc,* főtanácsos (Honvédelmi Minisztérium Sajtófőosztály, Budapest) – *Szili Sándor,* tudományos munkatárs (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Ruszisztikai Központ, Budapest) – *Tilkovszky Loránt,* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Tóth Gábor,* könyvtáros (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Tóth István György,* kandidátus, osztályvezető (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Tusor Péter,* PhD, egyetemi adjunktus (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba) – *Veszprémy László,* a történelemtudomány kandidátusa, könyvtárigazgató (Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtudományi Könyvtár, Budapest) – *Vonyó József,* PhD, egyetemi docens (Pécsi Tudományegyetem) – *Zsoldos Attila,* kandidátus, tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest)

A szám ára: 500,–Ft ISSN 0039-8098

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows szövegszerkesztő valamelyik verzióját, a szöveget *word 2x for windows vagy rich text (*.rtf) formában mentse el.* A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza. Külön kérjük, hogy *a beszúrás menü szimbólum pontját ne használja*, mert az így bevitt jelek vagy betűk a konvertálás során eltűnnek. Javasoljuk viszont, hogy az egyes betűcsoportokból a „Character Map" segítségével (alt+szám) válassza ki az ön számára szükséges jeleket, betűket. Felhívjuk a figyelmét arra is, hogy *az írásjelek a szöveghez tartoznak, s azokat semmiképpen ne a jegyzetszámok után, hanem elé tegye.*

2. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (*A jegyzetekben* csak *a szerzők nevét kurziváljuk*, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

3. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel.* A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. *Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát; ha rendelkezik átutalási bankszámlával, akkor számlaszámát is kérjük megadni, mert ebben az esetben honoráriumát átutalással fizetjük ki.* Szükségünk van egy olyan igazolásra is, amelyben munkaadója közli, hogy az ön Tb-járulékát rendszeresen befizeti. A honorárium kifizetésekor bekért nyilatkozat nem lehet egy hónapnál régebbi. Új szerzőinknek adatlapot küldünk, hogy a fenti adatokat közöljék velünk.

4. A tanulmányokról és cikkekről, ha a szerzők ezt külön kérik, különlenyomatot készíttetünk. A különlenyomatok árát a szerzők tiszteletdíjából vonjuk le.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Post Rt. Üzleti és Logisztikai Központja (ÜLK). ***Belföldi előfizetés:*** Budapesten a Budapesti Postaigazgatóság kerületi Ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. *Levélcím:* HELIR 1900. *Vidéken:* a postáknál és kézbesítőknél. ***Külföldi előfizetés:*** Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. *Levélcím:* HELIR 1900 Budapest, e-mail: *hirlapelofizetes@posta.hu* Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06–1) 327–77–96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H–1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00–36–1) 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H–1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00–36–1) 201–88–91.

Előfizetési díj egy évre: 3000,–Ft
Egy szám ára: 500,–Ft

2002 SZEPT 05.
352

2002 136. ÉVFOLYAM 4. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1867

KOSSUTH LAJOS SZÜLETÉSÉNEK 200. ÉVFORDULÓJA TISZTELETÉRE

Urbán Aladár: Bizottmány a haza védelmére, a rend és béke fenntartására
Erdődy Gábor: Vezető liberális belga hírlapok a magyarországi eseményekről 1848-ban
Hermann Róbert: Kossuth Lajos fővezérsége
Frank Tibor: Kossuth és Shakespeare: nyelv és politika
Miskolczy Ambrus: Kossuth Lajos egy ismeretlen napló tükrében. Hiúság megszállottja vagy emberarcú Robespierre?

***

Molnár András: Kossuth cenzúrázott országgyűlési beszéde (1848. február 8.)
Spira György: Egy ajánlat az újvilágba készülő Kossuth elveszejtésére
Pajkossy Gábor: Az 1862. évi Duna-konföderációs tervezet dokumentumai

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
136. ÉVFOLYAM 2002. 4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BONA GÁBOR, † ENGEL PÁL, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KÓNYA SÁNDOR, KOROKNAY ÁKOS, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZÖGI LÁSZLÓ, VELIKY JÁNOS, VIDA ISTVÁN

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS
E-mail: h5955pal@ella.hu

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

KOSSUTH LAJOS SZÜLETÉSÉNEK 200. ÉVFORDULÓJA TISZTELETÉRE

TANULMÁNYOK

Urbán Aladár: Bizottmány a haza védelmére, a rend és béke fenntartására 741
Erdődy Gábor: Vezető liberális belga hírlapok a magyarországi eseményekről 1848-ban 789
Hermann Róbert: Kossuth Lajos fővezérsége 823
Frank Tibor: Kossuth és Shakespeare: nyelv és politika 863
Miskolczy Ambrus: Kossuth Lajos egy ismeretlen napló tükrében. Hiúság megszállottja vagy emberarcú Robespierre? 881

DOKUMENTUMOK

Molnár András: Kossuth cenzúrázott országgyűlési beszéde (1848. február 8.) 909
Spira György: Egy ajánlat az újvilágba készülő Kossuth elveszejtésére 927
Pajkossy Gábor: Az 1862. évi Duna-konföderációs tervezet dokumentumai 937

TÖRTÉNETI IRODALOM

Európa és Magyarország Szent István korába (Ism.: *Bagi Dániel)* 959
Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe (Ism.: *Ivanics Mária)* 963
Horváth Zita: Paraszti vallomások Zalában I. (Ism.: *Turbuly Éva*) 966

Ulrike Tischler: Die Habsburgische Politik Gegenüber den Serben und Montenegrinern 1791–1822 (Ism.: *Klesitz István*) 969
Fischer Ferenc: „Dél-Amerika poroszai" Németország és Chile katonai-tengerészeti kapcsolatai (1885–1931) (Ism.: *Réti Balázs)* 973
Gerald Schlag: Aus Trümmern Geboren... (Ism.: *Tóth Imre*) 975
Suzanne-Sophia Spiliotis: Transterritorialität und Nationale Abgrenzung (Ism.: *Kurunczi Jenő*) 979
Quellen zur Militärgeschichte. 200 Jahre Kriegsarchiv (Ism.: *Balla Tibor*) 981
Huszár Tibor: Kádár János politikai életrajza 1912–1956 (Ism.: *Varga Zsuzsanna)* 981

E számunk a Nemzeti Kulturális Alapprogram és a Kossuth Emlékbizottság támogatásával jelent meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG MINISZTÉRIUMA

NEMZETI KULTURÁLIS ALAPPROGRAM

Urbán Aladár

BIZOTTMÁNY A HAZA VÉDELMÉRE, A REND ÉS BÉKE FENNTARTÁSÁRA

A Honvédelmi Bizottmány kezdeti tevékenysége

Az 1848 szeptemberi válságos napokban meghatározó események zajlottak. Amikor szeptember 15-én megérkezett a híre, hogy Teleki Ádám vezérőrnagy, a Drávától visszavonuló magyar erők főparancsnoka nem hajlandó szembeszállni a horvát inváziós sereggel, Batthyány miniszterelnök rendkívüli intézkedéseket látott szükségesnek. Ezért az esti órákban ülésező képviselőháznak azt javasolta, hogy kérjék meg István nádort: álljon a sereg élére, mint az ország főkapitánya. A nádornak a késő éjszaka megérkezett igenlő válaszára Kossuth azt indítványozta, hogy a főherceg mellé a ház nevezzen ki három képviselőt. Egyben azt is javasolta, hogy küldjenek ki egy választmányt, amely rendszeresen információkat szerez az egyedül kormányzó miniszterelnöktől, hogy beszámolója a védelmi intézkedésekről ne a ház nyilvánossága előtt hangozzék el. A képviselők által megválasztott hattagú bizottmány névsorát az alsóház elnöke, Pázmándy Dénes csak szeptember 21-én jelentette be, s tagjai másnap estétől rendszeresen találkoztak Batthyányval.[1] A háznak ez az „interpellációnális bizottmánya" rövidesen fontos szerepet játszott, mert a miniszterelnök távollétében a képviselőház felhatalmazása alapján — bizonyos korlátok között — ellátta a végrehajtó hatalom feladatait. Az alábbiak a testület feladatkörének döntő megváltozását kívánja bemutatni, vagyis azt, hogy a miniszterelnök és a képviselőház között összekötő szerepet betöltő bizottmány miként alakult *honvédelmi* bizottmánnyá. Ezt az együttest a toborzóútjáról rövid időre visszatért Kossuth „iktatta be" felelős új szerepkörébe, de távozása után visszamaradó kollégáinak kellett megbírkózni a főváros védelmének feladatával, valamint az egyre szaporodó egyéb, ugyancsak védelmi intézkedéseket igénylő fejleményekkel. A tényleges intézkedések kezdetétől Kossuth október 7-iki visszatéréséig eltelt rövid időszakról, a bizottmány nap mint nap folytatott tevékenységéről eddig feldolgozás nem született. A Kossuth Lajos Összes Munkái XIII. kötetében a vonatkozó időszakra Kossuth távollétében pedig érthetően viszonylag kevés a közölt dokumentum. Mindezek indokolják az alábbi összefoglalót.

Az első intézkedések

Az országgyűlés szeptember 27-én délelőtt tartott ülésén Jellačić elfogott postájának legfontosabb leveleit ismertették, amikor Pázmándy bejelentette, hogy

[1] A részletekre ld. *Urbán Aladár:* A Honvédelmi Bizottmány megválasztása, 1848 szeptember 16–21. (a továbbiakban: *Urbán,* A Honvédelmi Bizottmány). Hadtörténelmi Közlemények 2001/2–3. 361–385.

a miniszterelnök „a hat tagú bizottmánnyal akar értekezni, mivel rendkívüli hírek érkeztek hozzá". Az elnök ekkor az ülést egy órára felfüggesztette, majd az újból megnyíló ülésen bejelentette, hogy a ház bizottmányban (zárt ülésben) folytatja munkáját. Itt ismertették a nádor két levelét, amelyek szerint a király Vay Miklóst miniszterelnöknek nevezte ki (vagyis mellőzték a nádor által felterjesztett Batthyányt), s egyidejűleg Lamberg Ferenc altábornagy, pozsonyi dandárparancsnokot a király minden az országban állomásozó fegyveres erő élére állította. A kinevezések az 1848:III. tc. értelmében törvénytelenek voltak, mivel hiányzott róluk a miniszteri ellenjegyzés. Batthyány azonban azt remélte, hogy Lamberg megállíthatja a horvátok előnyomulását, ezért hajlandó volt a kinevezést ellenjegyezni, vagyis törvényesíteni. Mivel a nádortól kapott értesítés szerint — amelyben a főherceg közölte nádori tisztségéről való lemondását is — Lamberg a sereghez készül, Batthyány a vele való találkozás érdekében 27-én a kora délutáni órákban a martonvásári táborba utazott. Tervei szerint másnap délelőtt tért volna vissza, s azt kérte a bizottmány tagjaitól, hogy távollétében a ház ne tartson ülést.[2]

Az országgyűlés radikális képviselői nem osztották Batthyány bizakodását és veszedelmesnek tartották Lamberg küldetését. Mivel tudni lehetett, hogy Kossuth Szolnokon van, Madarász László néhány képviselő kíséretében délután vonattal Kossuthért ment, aki eközben egy másik szerelvénnyel Pest felé tartott. A találkozás baj nélkül esett, s a két politikus együtt tért vissza a fővárosba. Itt kezdeményezésükre 31 képviselő a ház elnökét rendkívüli ülés tartására kényszerítette. Az este tízkor kezdődött nyilvános ülésen először Madarász ismertette a nádor levelével együtt érkezett királyi manifesztumot Lamberg kinevezéséről, majd Kossuth terjesztette elő az időközben már előkészített határozati javaslatot. Ez megtiltotta Lambergnek, hogy ellássa főparancsnoki tisztét, mivel megbizatása miniszteri ellenjegyzés nélkül érvénytelen. Egyben eltiltotta a katonai és polgári hatóságokat attól, hogy parancsot vagy utasítást fogadjanak el a királyi biztostól. A határozat értelmében annak szövegét a miniszterelnöknek és a honvédelmi bizottmánynak kellett közzétennie. A szöveg jóváhagyása után Kossuth kérdésére: „Nem tudom, jól vagyok-e értesülve, hogy a miniszterelnök nincsen Pesten", a megerősítő válaszra kijelentette, hogy a határozat kinyomtatását ezek szerint a honvédelmi bizottmánynak kell intéznie. Kossuth egyben azt is elérte, hogy nem választották meg azokat a képviselőket, akik a határozatot eljuttatják a hadsereghez. Azoknak a kiválasztását is a bizottmányra bízták azzal, hogy „a háznak akérmellyik tagja, kit e végett felszólítand a bizottmány, a megbízást rögtön elfogadni kötelességének tartsa"[3]. Így a „hattagú bizottmány" szeptember 27-én éjjel Kossuth előterjesztésének szavai szerint először szerepelt mint *honvédelmi* bizottmány.

[2] A nádor leveleit ld. Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai (a továbbiakban: Batthyány iratai) S.a.r. Urbán Aladár Bp. 1999. 1593–1595. Az elmondottakra ld. még *Urbán Aladár:* Batthyány Lajos miniszterelnöksége. Bp. 1986. 703–715. Az országgyűlésen történtekre: Közlöny 1848 szept. 29/111/570.

[3] Madarász előterjesztésére és Kossuth határozatai javaslatára ld. a Közlöny fent id. számát; Kossuth Lajos Összes Művei (KLÖM) XIII. S.a.r. Barta István. Bp. 1952. 43. Az ülés jkvére: Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. (a továbbiakban: Népképviseleti ogy.) S.a.r. Beér János –Csizmadia Andor. Bp. 1954. 254–255.

A horvát sereg közeledése, a nádor szökése, a miniszteri kinevezések késlekedése és általában az udvar és a bécsi kormány nyilvánvaló ellenséges viselkedése ingerültté tette a főváros lakosságát. Szeptember 28-án reggel már plakátokon olvashatták a képviselők határozatát Lamberg joggal fenyegetőnek tűnő küldetéséről, ami tovább növelte az ingerültséget. Így a déli órákban a hír, hogy az altábornagy Budára érkezett, s valószínűleg lövetni fogja Pestet, dühös rémületet keltett. Ez magyarázza, hogy amikor a civilbe öltözött királyi biztost, aki Pesten hiába kereste Batthyányt, visszatérőben a hajóhidon egy bérkocsiban felismerték, s feldühödött tömeg kegyetlenül meggyilkolta.[4] A történtek idején a ház tanácskozmányt (zárt ülést) tartott, s amikor két órakor sor került a nyilvános ülésre, kaszás emberek rontottak be a hírrel, hogy Lamberget megölték. Pázmándy, a ház elnöke csak nehezen állította helyre a rendet, majd előterjesztette a tanácskozmányban elfogadott határozatot. Eszerint „addig, míg gr. Batthyányi (!) miniszterelnök a fővárostól távol lesz ... az ország kormány nélkül ne legyen, a 6 tagból álló és rég óta kinevezett választmány, melly a honvédelmi választmány neve alatt volt bizva a miniszterelnökkel értekezni azon tárgyakról, mellyek az ország nyomasztó helyzetében szükségesek: ezen választmány jelenlévő tagjait, a ház addig megbízza a rendnek és csendnek fentartására és minden olly intézkedésnek sikeres megtételére, mellyeket jelenleg az ország állapota megkíván". Hivatkozva arra, hogy a tanácskozmányban ezt már elfogadták, az elnök kérte a határozat megerősítését, amit a képviselők egységesen felállással fogadtak el. Pázmándy ezt követően kijelentette, hogy a felszólalók által említett kérdések, ti. a korona meglétének ellenőrzését, mind az ágyúk Budára vitelét erre a bizottmányra kell bízni. Majd hozzátette: „A legelső az, hogy egy hatalom állapíttassék meg, melly a városban a nemzet nevében működvén, sikeresen mindent megtegyen."[5] Az elnök tehát szükségesnek látta, hogy hivatkozzék arra, miszerint a bizottmány „már rég óta" létezik, s hogy a miniszterelnökkel rendszeresen értekezett. Az előterjesztésből az is kiviláglik, hogy a konferencián megállapodtak abban, hogy a többiek távollétében a bizottmány jelenlévő három tagja is jogosult az intézkedésre, — de ezeket nem nevezte meg. Végül Pázmándy szükségesnek látta arra utalni, hogy a megbízottak feladata a város rendjének fenntartása, ami kétségtelenül a legfontosabb feladat volt, de úgy is tekinthető, hogy a bizottmány jelenlegi felhatalmazását — ellentétben a határozat szövegének kitételével — nem tekintette *országos* jellegűnek.

Nem tudjuk, hogy Kossuth jelen volt-e az országgyűlésnek ezen a két órakor kezdődött, s viszonylag rövid ülésén. Valószínűleg ekkor fogalmazódott az a Batthyányhoz intézett levél, amelyben Kossuth, Nyáry Pál, Patay József és Sembery Imre tájékoztatták a miniszterelnököt Lamberg haláláról. Egyben igen határozottan kérték, hogy térjen vissza és vegye kezébe a kormányt, mert csa ő tarthatja meg a hazát „a legalitás terén".[6] Mint az aláírások jelzik, ez a beszámoló a „cson-

[4] A részletekre ld. *Urbán Aladár:* Népítélet Lamberg felett. Beszámolók, emlékezések, tanúvallomások. Századok 1996/5. 1063–1115.

[5] Közlöny 1848. szept. 30/112/573; KLÖM XIII. 43–44. Ld. még Batthyány iratai 1639–1640. A határozat szövege: Népképviseleti ogy. 255. Jelen dolgozat címe az említett határozat szövegén alapul.

[6] Batthyány iratai 1640–1641. A Kossuth mellett aláíró három személy nyilván azonos azzal, aki felhatalmazást kapott az országgyűléstől az intézkedésre. (Az aláírók nem mint bizottmányi tagok írtak alá.)

ka" bizottmányi ülésen született. Innen kelt egy rendelkezés is, amely — eltérően Pázmándy sugalmazásától — nem a főváros rendjét érintette. Kossuth az itteni megbeszélés alapján Pozsony megye és város „teljhatalmú országos biztosának" nevezte ki Ujházi Lászlót, Sáros megye főispánját. Az első általunk ismert bizottmányi ülésről tanúskodik a (másolatban fennmaradt) kinevező okirat gondosan fogalmazott befejezése és aláírása: „A képviselőház által a miniszterelnök távolléti idejére honvédelmi intézkedések tétele végett kiküldött országos bizottmány üléséből Kossuth Lajos elnöklő bizottmányi tag."[7] A rendelkezés a stratégiai fontosságú Pozsonyt, illetve a Bécsből érkező katonai szállítmányok esetében a hajóforgalmat az ottani hajóhíd révén ellenőrizni, illetve akadályozni kívánta. A rendelet azonban keresztezte Batthyány két nappal korábbi, Pozsony város polgármesterének adott megbízását,[8] ami kezdetben zavarok forrása lett. Egyáltalán nem biztos azonban az, hogy Batthyány rendelkezéséről tudtak az ülés résztvevői, vagyis hogy "felülbírálni" akarták volna Batthyány intézkedését. Ha igen, annak a pozsonyi polgármester iránti kezdeti bizalmatlanság lehetett az oka.

Sor került természetesen ezen a délutánon a főváros, pontosabban Buda védelmét szolgáló intézkedésekre is. Kiss Miklósnak, a budai I. nemzetőri zászlóalj őrnagyának szóbeli tájékoztatására, hogy Pesten a laktanyákban több ezer fegyver található, Kossuth intézkedett. Utasította Nádosy Sándor alezredest, a honvédek frissen kinevezett főparancsnokát, hogy adasson Kiss Miklósnak 150 fegyvert.[9] Végül az esti órákban a bizottmány tagjai a főváros népéhez intéztek felhívást. Ez a feltehetően csak másnap reggel megjelent hirdetmény a Lamberg-gyilkosságot megelőző és azt követő nyugtalanságot kívánta lecsendesíteni, ezért a lakosságot, de mindenekelőtt a nemzetőrséget a rend megőrzésére utasította. Egyben megnyugtatásul közölte, hogy a Dunán felülről érkezett „rakhajók" üresek voltak, vagyis nem tettek partra a város fölötti térségben idegen katonaságot.[10]

Szeptember 28-án az országgyűlés koradélutáni ülését az elnök azzal zárta be, hogy javasolta: délután 6 órakor gyűljenek össze, s ha a bizottmány tagjainak lesz előterjeszteni valója, akkor ülést tartanak. Erre nem került sor, így a képviselők másnap a szokott időben, 10 órakor gyülekeztek. Háromnegyed óra múlva Pázmándy elnök közölte, hogy a honvédelmi bizottmány délután egy óra előtt „nem jelenhetik meg az ülésen."[11] Itt Kossuth a bizottmány tevékenységét illetően kifejtette véleményét „miszerint a kormány minél hamarabb a mindennap előforduló dolgokra nézve a ministerelnök kezében legyen, mert illyen internális kormány nem találkozik kellő energiával a végrehajtásban". Ezt követően előterjesztette az általa fogalmazott nyilatkozatot, amelyben a ház — hogy ne csak a jegyzőkönyvben legyen nyoma — elítélte az előző napi „valóban szerencsétlen

[7] KLÖM XIII. 44–45. Kossuth ágyúkról és gondoskodott. ld. uo. 44.

[8] A pozsonyi polgármester kinevezésére ld. Batthyány iratai 1615–1616. (A rendelet nem a miniszterelnöki sorozatból kelt.) Az eset részleteire ld. *Urbán Aladár:* Kossuth első kormánybiztosa: Ujházi László. Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. Piliscsaba, 2001. 505–513.

[9] OL Újkori gyűjtemény. R 16 Budai nemzetőrség iratai (A továbbiakban: Budai nőrség ir.)

[10] KLÖM XIII. 47–48. Aláírása: „A képviselőház honvédelmi bizottmánya nevében Kossuth Lajos, Nyáry Pál, Sembery Imre, Patay József." Ők írták alá a Batthyányhoz intézett levelet is. (Ld. a 6. jegyzetet.)

[11] Népképviseleti ogy. 256.

eseményt", a Lamberg-gyilkosságot. Miként a bizottmány tagjainak előző napi levele, ez a nyilatkozat is sürgeti Batthyány visszatérését: „A képviselőház teljes bizalommal van, hogy a ministerelnök alkotmányos hivatalát mind addig folytatandván míg más törvényes ministerium nem alakul".[12] Amikor Kossuth megszövegezte ezt a nyilatkozatot, még számolni lehetett azzal, hogy Batthyány visszatér a táborból. A délutáni ülés kezdetéig azonban megérkezhetett a tudósítás (például a 28-án délután Martonvásárra távozott Pálffy Jánostól), hogy a miniszterelnök kora reggel Fehérvárra ment, hogy Jellačićot lebeszélje a további előnyomulásról. Szűkebb környezete előtt Batthyány azt is kijelenthette, hogy Lamberg halála miatt a horvát táborból egyenesen Bécsbe megy, ahol megpróbálja enyhíteni a körülményeket. Erről értesülve Kossuthnak a törvényes kormányzás igénye mellett számolnia kellett azzal, hogy egy ideig bizonyosan a honvédelmi bizottmánynak kell gyakorolnia a végrehajtó hatalmat. Ez a megfontolás magyarázhatja, hogy még a nyilatkozat felolvasása előtt kijelentette, miszerint a bizottmány tagjai nem lehetnek mindenütt jelen, ezért tagjainak számát szaporítani kell, „mert különben megakadhatnak a dolgok". Majd miután felolvasta a nyilatkozatot, visszatért erre a kijelentésére és egyértelművé tette, hogy nem új tagok *választására* gondolt. „Azt akarom megjegyezni arra nézve — jelentette ki — amit elébb volt szerencsém mondani, hogy a honvédelmi bizottmányt szükségesnek tartom szaporítani, miszerint czélszerűnek látom, hogy a ház méltóztassék határozatilag kijelenteni, hogy minden ministeri statustitkár, mint különben is legális auctoritás csatlakozzék ezen bizottsághoz". Kossuth ezek szerint annak a gyakorlatnak a fenntartására tett javaslatot, amit magától értetődően vezetett be Batthyány szeptember 12-én.[13] A javaslatot Pázmándy megszavaztatta, s a *Közlöny* tudósítása szerint azt a nagy többség felállással támogatta. Ezt követően Kossuth még egyszer hozzászólt és arra figyelmeztetett, hogy a főváros nyugalmát megőrizni, a honvdelem előit szaporítani és a fegyverekről gondoskodni kell. Külön hangsúlyozta, hogy nem szabad a kósza híreknek felülni, s azok alapján határozni. Közölte, hogy alig egy órája, hogy „egy jól megválasztott egyént futárul küldött a bizottmány a táborba, s egy pár óra múlva ismét fog küldeni". Ez biztosítja a képviselők tájékoztatását, valamint azt, hogy ha olyan dolog adja elő magát, azonnal ülést lehessen tartani. Nyáry Pál beszámolója után a ház jóváhagyta, hogy a főváros lakosságát hivatalos falragaszok után időről időre tájékoztatni kell.[14]

Az ülés szeptember 29-én két órakor ért véget. Pázmándynak másnap Csány Lászlóhoz intézett leveléből értesülünk, hogy Kossuth délután három óra tájban kíséretével elhagyta a várost, hogy folytassa toborzóútját.[15] Előtte azonban intéz-

[12] A nyilatkozat szövege: KLÖM XIII. 51–52; Népképviseleti ogy. 256–257. Mielőtt a nyilatkozat szövegét Kossuth előterjesztette volna, utalt arra, hogy annak szükségességéről „a tegnapi választmányban" már beszélt. Mivel a nyilvánosság előtt Kossuth nem utalhatott az időnként ugyancsak választmányként emlegetett honvédelmi bizottmányra, ez a kijelentés az országgyűlés választmányi (zárt) ülésére utal. Ezek szerint a viharos és rövid nyilvános ülés után zárt ülést is tarthattak. (Ezt követően írhatta meg Kossuth azt az ismert, Batthyányhoz intézett egyéni levelet, amelyet a végén nem küldött el. Ld. KLÖM XIII. 40–42; Batthyány iratai 1642–1643.)

[13] Batthyány iratai 1284–1285.

[14] Az ülés lefolyására: Közlöny 1848 okt.1/113/578. A határozatra: Népképviseleti ogy. 256–257. Kossuth hozzászólására: KLÖM XIII. 48–51.

[15] KLÖM XIII. 57.

kedett, hogy nyomdába adják a bizottmány nevében kibocsájtott és általa aláírt falragaszt, amely arról tájékoztatott, hogy Jellačić által Lamberghez küldött és letartóztatott Fligelli táborkari őrnagyot hadifogolyként fogják kezelni. Befejezésül — érzékeltetve, hogy újból eltávozik — így fejezte be a közleményt: „Egyben mindenki tudósíttatik, hogy a honvédelmi bizottmányt illető dolgokban Nyáry Pál képviselő s bizottmányi taghoz a megye háznál forduljon."[16] Feltehetően az országgyűlés befejezése után érkezett a táborba küldött biztosok jelentése, hogy délelőtt tizenegy órakor Jellačić serege megtámadta a magyar tábort. Az erről szóló értesítést, amely a sereg „harczias lelkesedéséről" tudósít, Pázmándy a maga aláírásával hitelesítette és ugyancsak nyomtatványként tette közzé.[17] Mindkét tájékoztatás feltehetően még aznap megjelent. Egy lelkesítő közlemény, amely ugyancsak a szeptember 29-iki dátumot viseli, csak másnap került ki a nyomdából. Ez a baranyai főispán és kormánybiztos Batthyány Kázmér 28-án este Mohácsról kelt jelentése volt, amely Roth hadoszlopának egy 80 fős különítményének és az általa szállított fegyvereknek és lőszereknek elfogásáról tudósított. A jelentést Nyáry szeptember 29-én éjjel tizenegy órakor vette kézhez és rögtön intézkedett annak azonnali kinyomtatásáról.[18]

A Bizottmány Kossuth toborzóútja idején

1848-ban a „szeptemberi fordulat" valójában Lamberg halálával következett be. Batthyány távollétében olyan helyzet állott elő, amikor a főváros nyugalmának helyreállítása és a védelmi intézkedések foganatosítása megfelelő tekintéllyel rendelkező személyre vagy testületre volt szükség. Szerencsére létezett a képviselőház honvédelmi bizottmánya, amelynek létét szeptember 22-én Kossuth elfogadtatta a miniszterlenökkel. Most, a kialakult rendkívüli helyzetben a bizottmány megkapta a képviselők támogatását és szeptember 29-étől gyakorolta a végrehajtó hatalmat. Nem kétséges, hogy a bizottmány Nyáry Pál vezetésével — és Pázmándy Dénes, a ház elnökének támogatásával — megbírkózott volna a feladatokkal. A véletlenek szerencsés találkozása, hogy Kossuth ekkor „ugrott be" Pestre, s a maga erélyével és tekintélyével tette egyértelművé a fordulatot.[19]

[16] A hirdetmény: OL Újkori gyűjtemény R 32. 1848/49-es nyomtatványok (a továbbiakban: Nyomtatványok) Közlöny 1848 okt.1/113/577; KLÖM XIII. 52. A hirdetmény aláírása: „A képviselőház honvédelmi bizottmánya nevében Kossuth Lajos." Az, hogy Fligellit milyen minőségben tartják fogva, feltehetően nem érdekelte a közvéleményt. Kossuth a nyilvánosságnak ezt a módját választotta, hogy közölje: ismét elutazik. Feltehetően Nyáryval megbeszélte, hogy távolléte idején ő lássa el a bizottmány vezetését. Azt talán nem, hogy Nyáry és a bizottmány a megyeházán fog dolgozni.

[17] Nyomtatványok. Közlöny 1848 okt.1/113/557. Pázmándy nem tartotta meg a tudósításban az eredeti aláírásokat, hanem helyette csak ezt közölte: „képviselők négyen". Ez azt jelenti, hogy Asztalos Pál, Bónis Samu és Luzsénszky Pál mellett Perczel Mór is aláírta a jelentést.

[18] A jelentés: OL H2 Országos Honvédelmi Bizottmány iratai (a továbbiakban: OHB) 1848:2387; Nyomtatványok; Közlöny 1848 okt.1/113/577. A Közlöny id. száma az előbbi tudósítás mellett „A ministerelnök következő hivatalos tudósítást vett" cím alatt közölte a baranyai első alispán szept. 28-án Batthyányhoz intézett jelentését is.

[19] Pázmándy szept. 30-án reggel a bizottmány Csányhoz intézett levelében teljesen új képződménynek minősítette: „A nádor és Batthyány eltávozása után egy választmány neveztetett ki, melly respective a kormányt vigye azon czim alatt, hogy honvédelmi bizottmány." (Ezt követően említi, hogy előző nap kora délután Kossuth eltávozott, „nem látván magát biztonságban".) KLÖM XIII.

Kossuth 43–44 órányit tartózkodott a fővárosban, ez alatt „installálta" a bizottmányt, s megtette a legfontosabbnak ítélt lépéseket. 29-én az országgyűlés a bizottmány Pesten lévő tagjainak részvételével tartott ülés miatt kezdődött késve. Ekkor fogadták el a Kossuth által a Lamberg-ügyről benyújtott javaslatot. Bizonyára szó esett a legszükségesebb további teendőkről is, de azokról tételesen a nyilvánosság előtt Kossuth nem szólhatott. „Most vélekedésem szerint — fogalmazott — legfőbb feladatunk: rendben tartani a fővárost, másodszor a honvédelmi erőt szaporítani, s harmadszor: a honvédelmi bizottmánynak a fegyverzési illetőség szaporítására nézve minden kitelhetőt elkövetni"[20] A távozni készülő Kossuth ezzel kijelölte a legfontosabb feladatköröket, amelyben a bizottmány visszamaradó tagjainak kell intézkedniük. Kossuth kezdeményező fellépése után „a hattagú választmány" tagjainak nem kellett attól tartaniuk, hogy a főváros, vagy az államtitkárok által vezetett minisztériumok nem működnek kellőképpen együtt velük.

Az alábbiakban a bizottmány sokirányú tevékenységét naponkénti bontásban tekintjük át. Ez a megoldás látszik alkalmasnak annak bemutatására, hogy az események alakulásával milyen új feladatok merültek fel, milyen intézkedések születtek, illetve miként tájékozódtak a képviselők a ház elnökének beszámolói alapján a bizottmány munkájáról, s miről tudott a közönség — elsősorban a főváros lakossága — a falragaszok útján, illetve a *Közlöny*ben megjelent rendeletekből és értesítésekből.

Szeptember 30.

Szeptember 29-én a koradélutáni órákban értesült a főváros arról, hogy a horvát sereg támadást indított. A Kossuth által említett futárok folyamatosan hozták a híreket, s a késő esti órákban a bizottmányt arról is értesítették, hogy a magyar sereg Martonvásárra vonult vissza. Mint Pázmándynak szeptember 30-án Csáky László országos biztoshoz intézett tájékoztatójából tudjuk, még az éjjel a bizottmánynak a fővárosban lévő tagjai (Nyáry és Sembery) a ház elnökének részvételével a városházánál összeültek és különböző védelmi intézkedéseket tettek. Így nemzetőri lovasságot indítottak Bia felé, mert feltételezhető volt, hogy a horvátok esetleg a magyar jobbszárny megkerülésével a Csákvár – Bicske – Bia útvonalon kísérlik meg, hogy megközelítsék Budát. (Mint az országgyűlés reggeli ülésén elmondottakból világossá válik, Pázmándyék már értesültek arról, hogy a visszavonuló horvátok zöme nem a centrum, hanem saját balszárnyuk felé húzódott vissza.) Mivel este tíz táján — folytatódik Pázmándy beszámolója — szép számmal sárosi és szepesi önkéntesek érkeztek, akiket felfegyvereztek, a Hunyadi-csapat, továbbá a bécsi „német kégió", illetve a Zrinyi-csapat maradékából, a Porosz herceg gyalogezred Pesten található mintegy 80 emberéből, s Földvárynak

57. Kovács Lajos emlékezései szerint Kossuth távozása után Nyáry állt a dolgok élére. Így a honvédelmi bizottmány „megalakult az események hatalma által". *Kovács Lajos:* Történelmi tanulmányok VII. Budapesti Szemle 36./1883/78.

[20] Ld. a 14. jegyzetet. Kossuth a továbbiakban a miniszterelnök által frissen kinevezett Lahner őrnagy eredményeire hivatkozott, aki a fővárosban 20.000 fegyvercsövet és 4000 puskaágyat talált, amiről eddig nem tudtak.

a verbászi táborból visszatért önkénteseiből egy 800 főnyi zászlóaljat állítottak össze. Azonnal befűtöttek egy hajót, s még éjszaka Szász János nemzetőri őrnagy vezetésével az alakulatot megindították Ercsibe. Mint a levél mondja „ezek még hajnal előtt okvetlen Ercsiben lehettek". A parancsnok azt az utasítást kapta, hogy „Martonvásár felé" tartsanak, s így azzal Móga tábornok rendelkezhet.[21] Mivel az Ercsi – Martonvásár távolság kb. 12 km, mire Csány megkapta Pázmándy reggel kilenckor befejezett levelét, a zászlóalj is megérkezhetett a táborba.

A ház délelőtt 10 órakor megnyílt ülésén a képviselők türelmetlenül várták a katonai helyzetről szóló tájékoztatást. Az elnök sajátos bejelentéssel kezdte beszámolóját: „Előre is kinyilatkoztatom a ház előtt, hogy jelenleg Pesten sem valami bizonyos állandó kormány, sem pedig ministerium nem lévén, jelen állásomnál fogva azokat, mellyek tudomásomra estek, csak annyiban fogom a házzal közölni, a mennyiben épen szükségesnek tartom." Pázmándy ezzel a kijelentéssel vállalta a feladatot, hogy a kellő mértékben tájékoztatja a képviselőket a katonai helyzetről, a védelmi intézkedésekről. Beszámolva a pákozdi csatáról, a martonvásári visszavonulásról és Ivánka Imre őrnagy fogságba eséséről, rátért az előző éjszaka foganatosított rendelkezésekre. Egyértelművé tette, hogy abban ő is részt vett, amikor így fogalmazott: „Az éjjel azon választmánynak két tagjával, kik még a városban jelen vannak, a városháznál összeültünk és a következő intézkedéseket tettük."[22] Az intézkedések sorában beszámolt a fővárosi nemzetőrség készenlétbe helyezéséről és a budai vár biztosításáról,[23] a Bia felé kiküldött lovas és gyalogos nemzetőrségről, valamint az éj folyamán összeállított és hajóval Ercsibe küldött 7–800 főnyi zászlóalj útnakindításáról. Pázmándy a Csányhoz intézett levélben jelezte, hogy össze akar gyűjteni annyi embert, hogy „massát képezzen" és arra kért választ, hogy hova küldje őket. Most az országgyűlésen kijelentette, hogy a bizottmány véleménye szerint nem annyira katonai erőre van szükség, mint inkább tömegekre". Ezért Pesten népgyűlést kell tartani, ahol van elég ember, gyülekezzenek valamely piacon olyan fegyverrel, amilyük van és vonuljanak a hidon át Budára, ahol vezetőjük zárt parancsban kapja meg úticéljukat. A továbbiakban

[21] KLÖM XIII. 57. Pázmándy szerint Patay József elhagyta a várost, Sembery is arra készült, amikor bevonták a munkába. Pálffy János a martonvásári táborba ment, amint arról másnap az országgyűlésen beszámolt. Madarász Lászlóról nincsen információ.

[22] A nyilatkozat alapján a Pesti Hirlap (PH) így fogalmazott: „A csatatérről érkezett tudósításokról az elnök, mint a ministerium távollétében működő honvédelmi bizottmány egyik tagja jelentést tőn." PH 1848 okt.1/176/923. Pázmándy a Csányhoz intézett, az előbbi jegyzetben idézett levélben azt írta, hogy „magára maradván Nyáry, azt határoztuk ketten és Zsembery is hozzánk csatlakozván, hogy a város házánál fogunk tanyát ütni és vinni a dolgot, amig lehet". Az egyik vélemény szerint Pálffy, Patay és Madarász László távollétében csatlakozott Pázmándy a bizottmányhoz és magához ragadta a vezetést. *Ember Győző:* Kossuth a Honvédelmi Bizottmány élén. (a továbbiakban: Ember, Kossuth) Kossuth Emlékkönyv. Szerk. I. Tóth Zoltán. Bp. 1952. I. 191–193. Egy másik vélemény szerint a bizottmány munkájának irányítását ezekben a napokban „teljesen önkényesen" Pázmándy, a képviselőház elnöke és jobboldalának „egyik vezéralakja" vette át. *Spira György:* A pestiek Petőfi és Haynau között. (a továbbiakban: Spira, A pestiek) Bp. 1998. 362.

[23] Szept. 29-én br. Kemény Dénes, a belügyminisztérium államtitkára utasította Kiss Miklóst, a budai nemzetőrség őrnagyát, hogy okulva az előző napi „szerencsétlen eseményekből", „a nemzetőrség iránt aképen intézkedjék, hogy az a jelen komoly időben minden perczben készen legyen fentartani a törvényes rendet s megakadályozni minden törvény elleni kisérleteket". OL H 9 Belügyminisztérium elnöki iratok (a továbbiakban: BM eln.) 1848:944.

mivel aznapra csatát vártak, Pázmándy azt javasolta, hogy ne tartsanak ülést „míg jobbra vagy balra el nem dül". Ha az ütközet szerencsésen üt ki, amit az előző napi eredmény után várni lehet, „akkor az országgyűlés azon órákban és napokban a mikor a comité, vagy a Bécsből visszatérő ministerelnök szükségesnek tartja, rögtön össze fog hivatni". Ha az ütközet elvész, a jelenlévő képviselőkkel össze fognak jönni, „mert a nélkül, hogy mindent meg ne próbáljunk, Pestet elhagyni nem fogjuk". Ezt követően tette a kijelentést, hogy ha többen elhagyták is a várost, „én elhagyni nem fogom, míg csak nem látom, hogy jelenlétem már semmit nem használhat" Deák Ferenc hozzászólásában nem értett egyet az országgyűlés üléseinek felfüggesztésével, hanem azt javasolta, hogy akárhányan is vannak jelen (ti. ha nem mentek a táborba az elnök ösztönzésére), gyüljenek össze, hogy ha szükséges, segítséget nyújtsanak mint „törvényes tekintély" a bizottmánynak. Az elnök ekkor azt javasolta, hogy naponta délelőtt tízkor és délután ötkor jöjjenek össze.[24]

Az országgyűlésen elhangzottaknak és a bizottmány kezdeményezésének megfelelően Pest városa délután két órára népgyűlést hirdetett a Múzeum előtti térre. A délutáni órákban megjelenő *Marczius Tizenötödike* úgy tudta, hogy „a pesti nép délután öt órakor fog kiindulni a városból". A sajtó szerint nagy tömeg jelent meg, de végül nem hirdettek általános népfelkelést, hanem megkezdték az önként jelentkezők összeírását a megszervezendő „önkéntes felkelő sereg" számára. A *Kossuth Hirlapja* másnapi tudósítása szerint a sereg „egy része még tegnap este, másik ma korán reggel vala táborunkba indulandó."[25] A szeptember 30-án este történt kiindítás hírét azonban fenntartással kellett fogadnunk, mert Pázmándy aznap kelt második — nyilván az esti órákban — Csányhoz intézett levelében erről nem szól. Az értesítés így kezdődik: „Holnap hajnalban megindíthatunk innen Pestről 3–4000 embert, kik között lesz puskával fegyverzett, körül belül 1500, vagy talán több is, — a többi kaszával..."[26] Nem valószínű, hogy ekkor tudomása lett volna a készülő fegyverszünetről.

Ez a nap, szeptember 30-ika tehát az a nap, amikor a bizottmány megkezdte tényleges védelmi intézkedéseit. Mivel nyilvánvalóan a honvédelmi minisztérium feladatkörébe vágó rendelkezésekre lesz elsősorban szükség, a bizottmány még ezen a napon magához rendelte a nevezett minisztérium „katonai mozdítás és

[24] Az ülés lefolyása: Közlöny 1848 okt.2/114/582–583. A határozatokra: Népképviseleti ogy. 258. Pázmándy tájékoztatója és Deák Ferenc felszólalása között szót kért Madarász László is. Ő egyrészt sürgette, hogy a ház utasítsa a bizottmányt: tegyen meg mindent Komárom várának biztosítására, „miután ismét Mertz lett városparancsnokul megerősítve". (A kijelentés magyarázatára ld. Batthyány iratai 1612–1613.) Madarász egyben határozati javaslatot terjesztett elő, amely az ellenséges seregben szolgáló magyarokat pártütőknek bélyegezné. Pázámndy ezt — a ház helyelése mellett — nem tartotta időszerűnek. Ami Komárom biztosítását illeti, arra az elnök Madarásznak, aki maga is a honvédelmi bizottmány tagja volt, némi iróniával válaszolt: „Hogy a választmány intézkedjék Komárom várának biztosításáról, azt akár hagyjuk meg, akár nem, az neki kötelessége; a választmány a városházánál permanentiában van, ha egyik kidül, ott van a másik, maga az érdemes követ is jól tudja azt, mert tagja."

[25] Marczius Tizenötödike 1848. szept.30./171/685; Kossuth Hirlapja 1848 okt.1./80/363.

[26] KLÖM XIII. 58. Egy levél arról tudósít, hogy 30-án délután a pesti III. nemzetőri zászlóaljat indították ki. A forradalom és szabadságharc levelestára. (a továbbiakban: Levelestár) S.a.r. Waldapfel Eszter. Bp. 1952.II.134. (Ld. még ugyanott, 151.)

elhelyezési osztálya" segédtisztjét, Czecz János főhadnagyot, az ugyanott segédtiszt Kaufmann János (Károly) főhadnagyot, Szöllősy Gáspár fogalmazót és két díjnokot.[27] Ez volt tehát az az irodai szakszemélyzet, amivel a pesti városházán ülésező bizottmány formába öntötte rendeleteit. Ezek időrendi egymásutánját nem lehet megállapítani, mivel vagy nincsen kiadói iktatószámuk, vagy nem egyetlen sorozatból keltek, s azokon belül általában nem igazít el az iktatószámok egymásutánja. Első helyen azonban érdemes megemlíteni Madarász Lászlónak azt a Gombos László alezredeshez, a honvédelmi minisztérium (HM) államtitkárához intézett rendeletét, amelyben a Würtemberg huszárezred tartalékosztályának, illetva a Wasa gyalogezred tartalékának a martonvásári táborból visszatérő egységeinek fővárosi alhelyezéséről és ellátásáról intézkedik. A rendeletnek fennmaradt tisztázata ugyanis az 1. iktatószámot viseli, amelynek azonban nincs folytatása.[28] Így feltételezhetően ez az írnok ügybuzgósága volt, amit további gyakorlat nem kötetett. Ez a rendelet egyébként a tábor erősítésével ellentétes katonai mozgásról tudósít, amivel a bizottmány a jelek szerint a főváros biztonságát sorkatonasággal kívánta megerősíteni. Nem teljesen ez volt a célja annak az ugyanekkor kelt rendeletnek, amely arra utasította Görgei Artur szolnoki önkénteseinek táborában visszamaradt Timon századost, hogy az időközben beérkezett fegyveresek „vasuton még ma szállittassanak, itt veendvén a további rendeletet".[29] Ismét másirányú csapatmozgásról intézkedik Nádosy (Nádossy) Sándor honvéd alezredes, a honvédzászlóaljak a napokban kinevezett főparancsnoka és a Nemzetőrségi Haditanács elnöke, amikor azt tudakolja Görgei Arturtól, a Duna balpartján összegyűlt népfelkelők parancsnokától, hogy nem volna-e lehetőség arra, hogy 4–5000 főnyi „népfelkelési nemzetőrségből" álló csapatot küldeni a Velencénél levő táborba. Ez a csapat a magyar sereg jobbszárnyát segíthetné és fedezné, hogy az ellenség Móron és Bicskén át ne fenyegethesse Budát.[30]

---

[27] Czecz és Szöllősy szept. 30 – okt. 1. közötti elszámolása bérkocsi használatáról: OL H 82 Hadügyminisztérium biztossági osztály iratai (a továbbiakban: HM bizt.) 1848 – 33 – 02. (Eszerint Szöllősy Gáspárt már szept. 30-án berendelték a bizottmányhoz.) A többiek költségének utalására: ugyanott 1848 – 33– 142.

[28] OL H 75 Hadügyminisztérium általános iratok (a továbbiakban: HM) 1848:7870. Közli *Urbán Aladár:* Az Országos Honvédelmi Bizottmány kezdeti tevékenysége dokumentumok tükrében. Hadtörténelmi Közlemények (HK) 1994/4. 83. Aláírta Madarász László. A továbbiakban az ebben a közleményben publikált dokumentumok lelőhelyét közlöm, valamint a HK 1994/4. megfelelő oldalszámát. A közlés feltünteti a kiadói ikt. számot is, ha az a közölt tisztázaton szerepel. Ez ui. arról tájékoztat — főleg a kezdeti időben — hogy meglévő iratsorozatból kiadványoztak-e, vagy a kiadott rendelkezésnek nem volt iktatószáma. A rendelkezések fogalmazóinak megjelölése (ahol az egyértelműen lehetséges), illetve a kiadvány aláíróinak közlése ugyancsak hasznos információkat szolgáltat.

[29] OL P 295 A Görgey-család iratai, 35.csomó, b/10. Az iratoknak nincs ikt. száma. Szemere fogalmazta, de csak Sembery Imre írta alá mint „A Minister Elnök úr távollétében Honvédelmi Bizottmányi tag".

[30] *Görgey István:* 1848 júniusától szeptemberig. Okmánytár. S.a.r. Katona Tamás (a továbbiakban: Katona, Okmánytár) Bp. 1980. 202; Kossuth Lajos és Görgei Artur levelezése, 1848–1849. (a továbbiakban: Kossuth levelezése) S.a.r. Hermann Róbert. Bp. 2001. 49. Az iratnak nincs ikt. száma. Aláírása: „Az Orsz. Gyűlés honvédelmi választmánya rendeletére Nádosy alezredes". A bizottmány intézkedett arról is, hogy a gellérthegyi csillagvizsgáló távcsővel figyelje a Buda környéki utakat. Közcsend és közbátorság Budán, Pesten és Óbudán 1848–49-ben. S.a.r. Czaga Viktória és Jancsó Éva. Fővárosi Levéltár, Bp. 1998. 114.

A bizottmány intézkedései sorában ezen a napon kelt az a rendelkezés, amely meghagyta a HM-nek, hogy utasítsa a mosoni hadfogadót, hogy az öt lábnál alacsonyabb termetű újoncokat, „ha különben hadi szolgálatra alkalmatosak", vegye át a megyei hatóságoktó és gondoskodjék ellátásukról és kiképzésükről.[31] Ugyancsak ekkor utasították a HM-et, hogy gondoskodjék fegyverekről a Békés megyei újoncok számára, továbbá a rendes katonaságtól a kiképzéshez tisztekről és kiképzőkről, s tiszteknek alkalmas egyének pedig „a megkívánt számban a hadügyi minisztérium útján kinevezés végett ide felterjesztessenek".[32] Niczky Sándor kormánybiztos jelentésére ugyancsak ekkor kelt az az utasítás, amely meghagyta a HM-nek, hogy tiltsa meg a 48. gyalogezred hadfogadó kormányának, hogy az újoncokat ezredéhez fogadja fel. A rendelkezés érdekessége, hogy azon Pázmándy házelnök aláírása is szerepel.[33] Ekkor rendelte el Szemere, hogy a Zólyom megyei újoncok és a Beniczky Lajos kormánybiztos által szervezett tartaléksereg számára utaljanak ki 600 fegyvert.[34] Ekkor született az a „Nyílt rendelet", amely a szegedi olasz foglyok Félegyháza és Kecskemét városok érintésével Pestre szállításáról intézkedett.[35] Szeptember 30-iki dátumot visel az a falragasz, amelyen Nyáry Pál arra hívta fel a pest-budai nőket „a honvédelmi választmány" nevében, hogy a kórház számára lepedőket, szalmazsákokat, pokrócokat és tépéseket adományozzanak.[36] Ezen a napon a bizottmány utasítására Nádosy alezredes a Dunán inneni sereg egyik őrnagyának nevezte ki Gosztonyi Imrét, a 9. huszárezred századosát.[37] A maga hatáskörében Kemény Dénes belügyi államtitkár is intézkedett, amikor Buda városának ezen a napon kelt, a tábori szállítások fuvardíjának biztosítása érdekében a miniszterelnökhöz benyújtott kérelmére azonnal intézkedett. Utasította a pénzügyminisztériumot (PM), hogy a városnak előleg gyanánt a szállítási költségek fedezésére utaljon 1200 pftot.[38]

---

[31] HM 1848:7409; HK 1994/4. 84. Az iratnak nincs ikt. száma. Aláírása: „A minister elnök távollétében a honvédelmi bizottmány üléséről Sembery Imre bizottmányi tag, Kovács Lajos bizottmányi tag." (Kovács tehát mint a közlekedési minisztérium államtitkára már ekkor részt vett a bizottmány munkájában.)

[32] HM 1848:7466; HK 1994/4. 85. Ikt. száma: 1506/k.mo. Aláírása: „Madarász László bizottmányi tag, Nyári Pál bizottmányi tag."

[33] HM 1848:7465; HK 1994/4. 84. Ikt. száma: 1510/k.mo. Aláírása: „a honvédelmi bizottmány tagjai Pázmándy képviselő ház elnöke, Nyáry Pál bizottmányi tag, Sembery Imre bizottmányi tag". (A HM okt. 1-én intézkedett: HM 1848:7465.) Pázmándy bizottmányi tagsága (vagy képviselőházi elnöksége?) azt eredményezte, hogy a HM szept. 30-án neki jelentette, hogy a budai főhadparancsnokság nem tud arról, hogy Bécsből katonaság érkezne. HM 1848:7351.

[34] Az irat hiányzik. Ld. HM ált. iratok ikt. Kve 1848:11925. sz. bejegyzés. Az ikt. szám 1522/k.mo. volt.

[35] Szeged város levéltára eredeti példánya alapján: HK 1994/4. 83–84. Az iratnak nincs ikt. száma. A tiszátzat a miniszterelnöki irodában készült, Jászay Pál, a miniszterelnök elnöki titkárának irásával. Az aláírások bevezetését Madarász László sk. írta: „A Ministerelnök távolában [így] a honvédelmi bizottmány, Madarász László bizottmányi tag, Nyáry Pál bizottmányi tag, Sembery Imre bizottmányi tag." Az iraton vörös viaszban a miniszterelnök kispecsétje.

[36] Nyomtatvány. A sajtó nem közölte.

[37] OL H 92 Az Országos Nemzetőrségi Haditanács (a továbbiakban: ONöHt) iratai ONöHt 1848:4536.

[38] Buda város szept. 30-án kelt beadványa, Kemény Dénes utasítása a PM-nek és értesítées Buda városának: BM eln. 1848:946. A fogalmazó így zárta le a városnak szóló levelet: „Ministerlenök távollétében belügymin. állad. titkár".

A honvédelmi bizottmány szeptember 30-iki intézkedései közül kettő külön figyelmet érdemel. Az egyik a Vay Miklósnak, Erdély királyi biztosának küldött utasítás, amely a Pest felé útnak indított, de Karcagról visszafordult és most Kolozsvárott tartózkodó Urakka (Uracca) gránátos zászlóaljról intézkedik. Eszerint az alakulatot az Erdélyben kitört román mozgalmak ellen használja fel. Egyben gondoskodjék azoknak a tiszteknek az eltávolításáról, akik nem hajlandóak letenni az esküt a magyar alkotmányra. A bizottmány működését vizsgálva nem az eset vagy a tisztek megrostálására tett javaslat az érdekes, hiszen már korábban sor került egy román határőr zászlóalj visszafordulására, s a tisztek elleni ilyetén eljárásra már Batthyány miniszterelnöksége idején is volt példa. A rendelkezés érdekessége, hogy az a miniszterelnöki irodában készült, s nem a bizottmány tagjai írták alá, hanem Mészáros Lázár és Szemere Bertalan, vagyis egy tényleges miniszter, s egy volt miniszter, — hivatalosan egyik sem a bizottmány tagja.[39]Az eljárás magyarázata nyilván az, hogy a bizottmány tagjai jobbnak látták, hogy Mészáros és Szemere az ő nevükben mint maguk is a testület tagjai írják alá a királyi biztosnak szóló utasítást. Ez az irat nyilván az esti órákban keletkezett, mivel a déli táborból visszatérő Mészáros aznap délután kettőkor még Szalkszentmártonban szemlélte meg az ott táborozó kecskeméti népfelkelőket.[40] Ugyancsak Mészárosra várt az a rendelkezés, amelynek az OHB iratok között található szűkszavú fogalmazványa így szól: „Az országos honvédelmi bizottmány B. Majtényi István alezredest komáromi vár parancsnokának kinevezi utólagos jóváhagyás reményében. Pest, Sept. 30-án 848."[41] Az iraton az idézett szövegen és az iktatószámon kívül nincsen más feljegyzés. Sem a fogalmazó — aki a HM munkatársa lehet — nem jegyezte a fogalmazványt, s nincs rajta jóváhagyó láttamozás sem. Ezt az iratot nagyon valószínű, hogy Mészáros Lázár mint *hadügyminiszter* írta alá. Ezt sejteti az „utólagos jóváhagyás reményében" kitétel, ami az elkövetkező hetekben minden Mészáros mint miniszter által aláírt és publikált kinevezési közleményeken szerepelt.

Szeptember 30-án tehát a honvédelmi bizottmány kis irodai személyzettel, de nagy lendülettel látott munkához. Nyáry, Madarász és Sembery mellett Pázmándy is bekapcsolódott, sőt igénybe vették Szemere és Mészáros segítségét is. A HM munkatársai ettől a naptól alkalmazták a k.mo. jelű osztályiktatói számozást, de a fogalmazók már igénybe vették a miniszterelnöki (OHB) sorozatot (sőt használták — egyébként sokáig — a kiadványokon a miniszterelnöki pecsétnyomót) is. Az elintézendők vagy a miniszterelnöki hivatalba befutó jelentésekből

[39] A levél fogalmazványa: OHB 1848:802. Tisztázata: OL H 113 Vay Miklós kormánybiztosi iratai (a továbbiakban: Vay iratai) 1848:1280. Közli KLÖM XIII. 58. A tisztázaton az írnok az irat végén feltüntette: „Az Országos honvédelmi bizottmány tagjai", ezt követően az irat baloldalán Szemere ezt írta: „A minister elnök távollétében", majd ez alatt Mészáros Lázár, a jobboldalon Szemere Bertalan írta alá. Szemere és Mészáros beválasztását Spira György úgy minősíti, hogy az volt „az első roham a baloldal állásai ellen". *Spira,* A pestiek 367.

[40] A mai Bács-Kiskun megye az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején. (a továbbiakban: Bács-Kiskun megye) S.a.r. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. 1998. 322.

[41] OHB 1848:790. Mertz Frigyes altábornagy szept. 29-én hagyta el a várat. *Szinnyei József:* Komárom 1848–49-ben. Napló jegyzetek. Bp. 1887.31. Majthényi alezredes már okt. 1-én jelentette, hogy átvette a vár parancsnokságát. HM 1848: 7906.

adódtak,[42] vagy a HM munkatársai referáltak azokról. Kemény Dénes államtitkár a maga hatáskörében intézkedve — mint tette ezt szeptember 29-én is — a belügyminisztérium elnöki sorozatát használta.

Október 1.

Az országgyűlés reggel 10-kor kezdődött ülésén Pázmándy elnök röviden tájékoztatta a képviselőket, hogy a két nappal korábbi csatáról érkezett hivatalos jelentések mind a tisztek, mind a legénység bátorságáról a legnagyobb elismeréssel szólnak. Majd felolvastatta a ház jegyzőjével Móga altábornagynak a miniszterelnökhöz intézett részletes jelentését, — megjegyezve, hogy azt mind magyar, mind német nyelven kinyomtatták.[43] Ezt követően javasolta, hogy mondják ki, miszerint általánosan méltányolják a sereg magatartását, de „a nemzetnek hálás elismerését" anyagi jutalommal is fejezzék ki. Név szerint említette Kohlmann századost, aki a hadrendet kidolgozta, s akinek — többek között a déli táborból történt felköltözésének költségei miatt is — 500 arany jutalmat javasolt. (Ezt a képviselők mindnyájan felállással elfogadták.) Mindezt — folytatta Pázmándy — proklamációban is a sereg tudtára fogják adni. Míg ez a szöveg elkészül, az elnöknek fontos közlendője volt: „1-ör. Miután a választmány kevés tagjai lehetetlen, hogy a folytonos munkát meggyőzzék, *Mészáros Lázár* hadügyminiszter, ki az aldunai táborból visszaérkezett, mint aki különben is ministeri állásban van még, most a ház határozatánál fogva adassék azon választmányhoz. (helyes!) 2-or. hogy az ezen dolgok vezetésében eddig is sikeresen működött *Szemere Bertalan* urat is méltóztassanak ezen választmányhoz rendelni. (helyes!)" Előterjesztését Pázmándy azonban nem azonnal szavaztatta meg, hanem azt kérte, hogy az időközben elkészült és felolvasandó, a sereghez intézendő proklamációval együtt, felállással fogadják azt el, ami meg is történt.[44]

Az elnök ezt követően röviden beszámolt arról, hogy a választmány döntése alapján Nyáry Pál még aznap reggel a táborba utazott, hogy Móga tábornokkal értekezzék „némely strategicus állásokról, mellyeket itt a centrumban kell tenni", s hogy intézkedjék a tábor jobb élelmezési ellátásáról. Majd kijelentette Pázmándy, hogy a választmány által hozott „stategicai intézkedésekről" nem tartja célszerűnek a nyilvánosság előtt beszélni, — amit a ház helyeslőleg vett tudomásul. Végül közölte, hogy az ülésnek rövidnek kell lennie, mert ő maga is a táborba akar menni „a vezérekkeli értekezés végett". (Mint kiviláglott, ő akarta megvinni

[42] Pl. Vidos József a vasi őrsereg parancsnoka szept. 28-án kelt jelentésében pénzt kért a miniszterelnöktől. A bizottmány szept. 30-án utalt számára a körmendi sóhivatalnál 10.000 pftot. OHB 1848:792. Ugyancsak ezen a napon utalványozta Madarász László a Mészáros hadigőzös okt. havi ellátmányát. HM bizt. 1848 - 51 - 261.

[43] Móga szept. 29-én kelt jelentését a Közlöny okt. 2-iki száma alapján közli KLÖM XIII. 53–54. Ismert a Nyomtatványok sorozatában is.

[44] A határozat szövege: Közlöny 1848. okt.3/115/586; Népképviseleti ogy. 258–259. Az országgyűlés levéltárában lévő kéziratos példány alapján megállapítható, hogy a határozatot Szemere fogalmazta, — kivéve az utolsó bekezdést, amelyet Pálffy Jánosnak a sereg fegyelmi állapotáról tett kijelentései után Pázmándy toldott hozzá. (Pázmándynak az országgyűlés előtt okt. 2-án tartott beszámolójából kiviláglik, hogy a határozatot kéziratban olvasta fel a táborban a tisztikar előtt, s annak helyeslése után ekkor javasolta, hogy nyomtassák ki azt.)

a ház határozatát.) Majd bejelentette, hogy Pálffy János alelnök, aki a táborban járt, be kíván számolni a tapasztalatairól, s ezt követően a visszatért Mészáros Lázár hadügyminiszter fog jelentést tenni. Ennek ellenére nem adta át a nevezetteknek a szót, hanem arról beszélt, hogy a csatát követő felhőszakadásban a sereg „eltikkadt", de másnap reggel a legnagyobb határozottsággal állott csatarendbe. Ezt követően számolt be arról, hogy a „cselszövénnyel" elfogatott Ivánka Imre őrnagyot Jellačić fegyverszüneti kérelemmel küldte vissza, s értesülése szerint a fegyvernyugvás meg is köttetett. Ez a megállapodás — mint mondotta — a képviselőház biztosainak beleegyezésével történt, de annak időtartamát közölni nem tartotta szükségesnek. A jelek szerint Pázmándy a hallgatóságára bízta, hogy a fegyverszünet híre és Nyáry táborba utazása között összefüggést tételezzenek.[45] Másrészt jónak látta hangsúlyozni, hogy erről a lépésről nem volt tudomásuk, s lehet, hogy nem tartották volna azt célszerűnek. Majd így folytatta: „de bizonyosan olly okoknak kellett előfordulni, mellyek következtében magok a kormánybiztosok s a ház által kiküldöttek beleegyezésével történvén, reánk nézve káros semmi esetre nem lehet." Csak ez után adta meg a szót Pázmándy Pálffy Jánosnak, aki szemtanúként számolt be a pákozdi csatáról, s a legnagyobb elismeréssel szólt a katonaságról, tisztjeiről, s magáról Móga tábornokról. A fegyverszünetről ő sem kívánt többet mondani, csak megerősítette: „miszerint mélyen meggyőződésem, hogy a fegyverszünet szükséges volt, s reánk nézve hasznosabb mint az ellenségre nézve".[46] Ezt követően Mészáros Lázár foglalta össze tapasztalatait, a Szenttamás elleni harmadik támadás kudarcáról, annak okairól, a Bácska, Bánság és a pétervárad határőrezred területének viszonyairól. Megköszönte, hogy a ház — a korábbiaktól eltérően — méltánylással fogadta, s hogy annak bizalmából lehetősége nyílik „a választmánynál működhetni".[47]

Az országgyűlésen második hozzászólásában Pálffy utalt arra, hogy a táborban „hadi fegyelem" szükséges, mert ez a győzelem egyik feltétele. Így érthető, hogy a bizottmány október 1-én kelt egyik legfontosabb intézkedése az volt, amelyben rendelkezett a tábort önkényesen elhagyók ellen. Meghagyta a táborban lévő országos biztosoknak, hogy mind a nemzetőröknek, mind a honvédeknek hozzák tudomására, hogy a tábort „felsőbb engedelem nélkül" nem hagyhatják el, mert ha ezt teszik, szökevénynek fogják őket tekinteni.[48] Buda város polgármesterének pedig meghagyták, hogy a táborból útlevél nélkül érkezőket tartóztassák le, a város gondoskodjon biztos őrizetükről, s az esetet azonnal jelentsék Kovács [Kovách György] nemzetőri ezredesnek és fővárosi térparancsnoknak, aki

[45] A fegyverszünetet az országgyűlési biztosok jelentése szerint szept. 30-án este hatkor kötötték meg; KLÖM XIII. 66. (A tárgyalásokról a biztosok jelentése: KLÖM XIII. 56.) Móga szept. 30-án este 1/2 10-kor küldte meg a jelentését, illetve a fegyverszüneti pontokat; OHB 1848:800. A fegyverszünet magyar szövegét; Katona, Okmánytár 197–198.

[46] Mészáros Lázár nyilatkozata után Pálffy újból szót kért, hogy elfelejtett beszámolni arról a „furcsa diverzióról", amelyet 29-én éjjel és 30-án reggel hajtottak végre Kemény Zsigmonddal az ellenség háta megett. Az volt a tapasztalatuk, hogy a tábor környékének népének hangulata jó, de nem rendelkeznek kellő utasítással, hogy mit tegyenek. – Kemény Zsigmondnak visszatérése után Kemény Dénes kormánybiztosi megbízást adott; BM eln. 1848:948. Batthyány iratai 1652.

[47] Az okt. 1-ei ülés lefolyására: Közlöny 1848 okt. 3/115/586–587.

[48] OHB 1848:797.

a továbbiakban intézkedni fog.[49] A rendelkezés minél szélesebb nyilvánossága érdekében a bizottmány hirdetményt készíttetett. Ebben a tábort engedély nélkül elhagyók mint szökevények letartóztatását és alakulatukhoz büntetés végetti visszakísérését jelentette be, de tiltotta a tábornak „hivatalos megbízás vagy meghatalmazás nélkül" történő meglátogatását is. Végül a rendelkezésnek általános érvényt adott az a pont, amely kötelezte mind a polgári, mind a katonai hatóságokat, hogy a rendeletet hozzák nyilvánosságra és azt pontosan teljesítsék.[50]

A fővárost közvetlenül érintő rendelkezések sorában jelent meg az a felszólítás, amely a Kossuth által szeptember 29-én emlegetett fegyvercsövek és -ágyak összeszerelésére hívta fel a feladat ellátására alkalmas mesterembereket.[51] Ezen a napon született a rendelkezés, amely meghagyta Adam Clark mérnöknek, a Lánchíd építése főfelügyelőjének, hogy a munkásokat fegyverezzék fel és gondoskodjanak az építőműhely védelméről. A levél egyben közölte, hogy a munkásokat felmentik „a felkelő seregehezi beosztástól".[52] Megszületett a rendelkezés, amely a bankjegynyomda munkásait és az országos fizető főhivatal tisztviselőit mindenféle (nemzetőri) szolgálattól felmentette, beleértve a táborba szállás kötelezettségét is.[53] A szolgálati mentesség és a védelmi feladatok egységét jelentette az az utasítás, amely meghagyta Kiss Miklósnak a budai nemzetőrség őrnagyának, hogy a zászlóalj 2. századával „a Vár biztosításáról gondoskodjék, s azon századot onnan a vidékre ki ne indítsa".[54]

A Csány Lászlónak, a Martonvásárnál állomásozó sereg országos biztosának szóló rendelkezések sorában első helyen kell említenünk, hogy neki is meghagyták: a táborban lévő nemzetőrök és honvédek számára tegye közhírré, hogy onnan „felsőbb engedelem és biztosító levél" nélkül senki sem távozhat, mert szökevényként fogják kezelni.[55] Ezen a napon, október 1-én kelt az a Szemere által fogalmazott levél, amely arról értesítette Csányt, hogy egy Halassy Ede kormánybiztostól vett jelentés szerint a Kress könnyűlovas ezred három osztálya aznap indult meg Kisbérről, hogy Fehérvár körül csatlakozzék Jellačićhoz, tegye meg ezért azokat az intézkedéseket, amelyek ezt a csatlakozást megakadályozhatják.[56] A tábori biztosok

[49] Fővárosi Levéltár, Buda város lt., Tanácsi Levelezés 1848:9181; HK 1994/4.87. Ikt. száma: 1530/k.mo. Aláírás: „A miniszterelnök távollétében a honvédelmi bizottmány tagjai Sembery Imre bizottmányi tag, Madarász László b.t."

[50] Nyomtatványok; HK 1994/4.87. A nyomdának leadott eredeti fogalmazványon Madarász László olyan kiegészítéseket tett, amelyek a rendelkezést megszigorították. Várszeghy (János) miniszterelnöki irattáros még rávezette: „5000 példányban plakátnak kinyomandó." Ld.. Österreichische Nationalbibliotek, Wien. Handschriftensammlung (a továbbiakban: ÖNB HSS) Autografen. (Hermann Róbert szíves közlése.)

[51] Közlöny 1848 okt.3/115/585; HK 1994/4. 87. A fogalmazvány Vasvári Pál írása, a dátumot Szemere vezette rá. (A felhívás a fogalmazványon lévő megjegyzés szerint 150 példányban készült.) ÖNB HSS Series nova, Nr.355. (Hermann Róbert szíves közlése.)

[52] OHB 1848:812; HK 1994/4. 86.

[53] Közlöny 1848 okt.2/114/582; HK 1994/4. 88. Közli: *Faragó Miksa:* A Kossuth-bankók kora. Bp. é.n. 119. A fogalm. ikt. száma: 1517/k.mo. Aláírás: „A ministerelnök úr jelen nem létében a honvédelmi választmány gyűléséből Pálffy János vál. tag, Sembery Imre bizottmányi tag".

[54] Buda nőrség ir.; HK 1994/4. 86. A rendelkezés érdekessége, hogy azt Madarász László és Zoltán János, a BM (másik) államtitkára írta alá.

[55] OHB 1848:797; KLÖM XIII. 66.

[56] OL H 103 Csány László iratai (a továbbiakban: Csány iratai). Beadványok; KLÖM XIII. 66. Az iratnak nincsen kiadói ikt. száma. Szemere és Madarász László írták alá.

előző napi jelentése alapján közölte a bizottmány Csányval, hogy a kért 150.000 pft a pénzügyminisztérium tájékoztatása alapján nem áll azonnal rendelkezésre. Aznap azonnal küldenek 30.000 pftot, s a többit a következő öt napban a további összeget, többnyire bankjegyekben, egy részét ezüst huszasokban.[57]

Sajátos védelmi intézkedés fogalmazódott meg ezen a napon, amikor a bizottmány arról értesítette Majthényi István alezredest, Komárom várának parancsnokát, hogy különleges megbizatással küldi Perczel Vince képviselőt. Nevezettnek az lett volna a feladata, hogy a Turszky gyalogezrednek a várban lévő zászlóaljának felét önkéntesekkel 800 főre egészítse ki, s azt gőzhajón azonnal hozza le Pestre.[58] Nem tudjuk, hogy mi volt a bizottmány terve ezzel az alakulattal, mert Majthényi nem volt hajlandó csökkenteni a vár helyőrségét.[59] Az erdélyi polgárháborús helyzet miatt ezen a napon is sor került egy Vay Miklós királyi biztoshoz intézett levélre, amely annak szeptember 27-én kelt jelentésére reagált. Szemere megnyugtatta Vayt, hogy Erdélyből nem hoznak ki sorkatonaságot. Azt ajánlotta, hogy az újoncozást csak a székelyek és a magyarok között folytassák. Majd tudósított a horvátok feletti sikerről, Jellačić fegyverszüneti kérelméről, arról, hogy „Lamberget a nép Pesten összeöldökölte", s Zichy Ödön grófot a haditörvényszék „kötél által végezte ki". Sürgette, hogy biztosítsák Károlyfehérvárt („mint Komárom van"), s bíztassa Berzenczey Lászlót, hogy ha van ezer lovasa, a többi jelentkezőből gyalogságot szervezzen.[60]

A bizottmánynak ezekben a napokban némi gondot okozott a megnőtt aktivitású Görgei Artur őrnagy, a Duna balpartján összevont erők főparancsnoka. Október 1-én két levélben is kritizálta Móga tábornok hadműveleti tevékenységét, s a másodikban tiltakozott a fegyverszünet ellen.[61] A választ Madarász László fogalmazta meg, hogy addig is, amíg Görgei véleményét a házzal tudatnák, „hazafias buzgalmára" hivatkozva kérik, hogy „magát Moga fő vezérrel tegye érintkezésbe; különben hadvezetés lehetetlenné s talán szerencsétlenné is válhat".[62] Ez a levél jelzi egyébként, hogy a Görgey által fogolyként felküldött Zichy Pált (akit a kivégzett Zichy Ödönnel együtt fogta el) és az irományokat átvették. Zichy Pál őrzése azután Kiss Miklós őrnagyra hárult, akit a bizottmány arra utasított, hogy amíg nevezett ügyében a rendes bíróság nem dönt, „mint hadi foglyot tisztességes, de szigorú őrizet alatt" tartsa.[63] A másik Budán őrzött foglyot, Fligelli őrnagyot is Kiss Miklós őrnagyra bízták azzal a szigorú meghagyással, hogy „vele

[57] Csány iratai, Komáromban lefoglalt iratok, 464; KLÖM XIII. 62–63. Az iratnak nincsen kiadói ikt. száma. Pálffy János és Sembery Imra írták alá.

[58] OHB 1848:807; KLÖM XIII. 65–66. Ugyanezen az ikt. számon kelt a Perczel Vincéhez intézett utasítás; HK 1994/4. 85.

[59] Majthényi az OHB-nek, 1848. okt. 2. OHB 1848:2399.

[60] Vay iratai 1848:1281; OHB 1848:799; KLÖM XIII. 64–65. Szemere egyidejűleg Berzenczey László kormánybiztosnak is írt, s a gyalogság szaporítását, valamint azt ajánlotta, hogy a székelyekből szervezzen népfelkelést.

[61] A két levelet ld. Katona, Okmánytár 225–228.

[62] Görgey család iratai; Katona, Okmánytár 231. A levél kiadói ikt. szám nélküli. Aláírói: Madarász László, Szemere Bertalan, Pálffy János. (A levélnek nincsen megszólítása.)

[63] Budai nőrség ir; HK 1994/4. 91. Kiadói ikt. szám nélküli. Aláírói: Madarász László, Szemere Bertalan.

szólás végett" hozzá bárki is csak a honvédelmi bizottmány írásos engedélyével mehet be.[64]

Egyéb aznapi katonai tárgyú intézkedései során a bizottmány utasította a HM-et, hogy gondoskodjék a Liptó megyei újoncok számára tisztekről és jelölje ki azt a helyet, ahová azok elszállítandók.[65] Intézkedett, hogy a Komáromba szánt és már hajóra rakott háromfontos ágyúkat szállítsák vissza az Újépületbe, s gondoskodjanak azok felszereléséről.[66] Ekkor utasították Foster Ernő nemzetőri őrnagyot, hogy a Kunszentmiklóson összegyűlt kiskunsági és egyéb felkelőket indítsa meg Ráckeve felé, s egyben tegyen erről jelentést Görgei őrnagynak, Csepel sziget parancsnokának.[67] Ekkor kelt az a rendelkezés, amely meghagyta „az ercsi táborban lévő minden rangú csapat parancsnoknak", hogy a szükséges egység és egyetértés érdekében mindenben Görgey Arthur őrnagy s tiszáninneni mozgó nemzetőrség vezérének" engedelmeskedjenek.[68] A katonai intézkedések sorában Mészáros Lázár ekkor értesítette a budai főhadparancsnokságot, miszerint utasította a Vilmos huszárezred útban lévő két osztályát, hogy „útját Szolnok helyett ide vegye".[69] Mészáros Lázár hadügyminiszteri minőségében tájékoztatta ugyanezen a napon a déli tábort a Buda előterében kialakult katonai helyzetről, Lamberg haláláról.[70]

Mészáros Lázár, a kinevezett és hivatalban lévő hadügyminiszter saját miniszteri hatáskörében intézkedve nem zavarta a honvédelmi bizottmány munkáját. Másképp áll a helyzet Kemény Dénes belügyminisztériumi államtitkár két, ezen a napon kelt rendelkezésével. Az egyik Rottenbiller Lipótnak, Pest város polgármesterének szólt az alábbi módon: „ministerelnök ur meghagyása nyomán minden hivatalos iratoknak, melyek jelen nem létében hozzá intézve érkeznek, hozzám kellvén jőni, ki azokat azután, menynyiben (!) a belügyeket nem érintik, az illető ministeriumokhoz átteszem — ezennel felhívom Önt az illető postahivatalt oda utasítani, hogy minden a kormányzásban következhető zavar iránti felelősség terhe alatt, semmi hivatalos iratot, mely ministerelnök urhoz czimezve

---

[64] Budai nőrség ir; HK 1994/4. 90. Kiadói ikt. száma: 1528/k.mo. Aláírói: Madarász László, Pálffy János.

[65] OL H 92 Országos Nemzetőrségi Haditanács iratai (a továbbiakban: ONöHt) 1848:4600; HK 1994/4. 89. Ikt. száma: 1526/k.mo. Aláírók: Sembery Imre, Szemere Bertalan. Az ő aláírásukkal jelent meg ezen a napon a plakát, amely Jeszenák János kormánybiztos jelentése alapján tudósított arról, hogy „a pánszláv lázadók és pártütők fő menedéke" Brezova és Miava a magyar erők kezén van. Nyomtatványok; HK 1994/4. 90.

[66] OHB 1848:826; HK 1994/4. 89.

[67] OHB 1848:805; Katona, Okmánytár 232. Szemere fogalmazványa. A tisztázaton (ld. A mai Bács-Kiskun megye 316–317.) Szemere Bertalan és Sembery Imre aláírása található.

[68] OHB 1848:808; Katona, Okmánytár 233. Aláírók: Nyáry Pál, Szemere Bertalan és Nádosy [Sándor] alezredes. Az irat ezek szerint Nyárynak a táborból történt visszatérése után, feltehetően az ott szerzett tapasztalatok alapján született.

[69] Hadtörténelmi Levéltár, Ofner General-Kommando (a továbbiakban: General-Kommando) P-szekció 1848 – 28 –26.; HK 1994/4. 86. Kiadói ikt. száma: 1534/k.mo. Aláírása: „a ministerelnök távollétében Mészáros Lázár". Ezt nyilván úgy értelmezhetjük, hogy Mészáros nem mint a bizottmány tagja, hanem mint miniszter írt alá. Ezen a napon a HM Mészáros aláírásával küldte meg a bécsi magyar külügyminisztériumnak a katonaság külföldi levelezését illetően a főhadparancsnokságokhoz intézett rendeletet; OL H6 Külügyminisztérium elnöki iratok 1848:1560.

[70] HM 1848:7631.

érkezik, máshová ne, mint a belügyministeriumhoz utasitsa, valamint azokat is, melyek egyenesen ezen Ministeriumhoz intéztetnek, csak ennek alszemélyzetének kézbesítse: a többi ministeriumokhoz szólókat pedig mindeniket az illető Ministeriumhoz. Ezen rendeletem kiadása felől ön magát előttem igazolni fogja.[71] Az egyidejűleg kelt másik, fontosabb rendeletet Kemény Dénes a miniszterelnök elnöki titkárához, Jászay Pálhoz intézte. Az előbbihez hasonló határozottsággal fogalmazott levél így szól: „ministerelnök ur meghagyása nyomán, a jelen nem létében érkező hivatalos iratoknak hozzám kellvén jőni; kérem azok átszolgáltatását: magok helyére lévén én átteendő. Mindazokat, melyek a belügyekhez nem tartoznak, különböző esetekben a lehető zavar felüli felelősséget, magamról ezennel elhárítom."[72] A levelek azt mutatják, hogy a táborba utazott Batthyány a második minisztériumába belügyminiszternek jelölt Kemény Dénest — aki a szeptemberi napokban Batthyány megbízásából az erdélyi ügyekben önállóan levelezett — távolléte idejére megbízta, hogy kezelje a miniszterelnöki postát.[73]

Mint láttuk, Jászay Pált bevonták a bizottmány munkájába, ő tisztázta le a szeptember 30-án a szegedi olasz foglyok Pestre szállításáról született rendeletet. Így számára természetes lehetett, hogy Kemény Dénes rendelkezését jelentette a bizottmány valamelyik tagjának. Megoldást csak az igért, ha az államtitkárokat — mint azt Kossuth szeptember 29-én javasolta — bevonják a honvédelmi bizottmány munkájába. Ezen a napon, október 1-én a HM államtitkárát, Gombos László alezredest már felszólították, hogy a honvédelem iránti intézkedések megtételéhez szükséges információk biztosítása érdekében személyesen jelenjen meg a „honvédelmi választmány" ülésein, s utasítsa erre Korponay János őrnagyot (a hadügyminiszter elnöki titkárát) és Szabó Imre osztályfőnököt.[74] Ez a berendelés a megnövekedett feladatok miatt vált szükségessé, s egyben biztosította a bizottmány számára, hogy az új emberek valóban megfelelő, az egyes ügyek előtörténetét ismertetni tudó információt képesek adni. Kemény Dénes fellépése azonban más volt. Nem kétséges, hogy az államtitkár Batthyány felhatalmazása alapján cselekedett. Igénye azonban, hogy a miniszterelnök postáját ő kapja meg — amennyiben megvalósul — keresztezi, sőt lehetetlenné teszi a honvédelmi bizottmány munkáját, amire az az országgyűléstől szeptember 28-án felhatalmazást kapott. A Kemény Dénes által támasztott probléma konfliktus nélküli megoldásának az kinálkozott, ha Kossuth javaslatának megfelelően bevonják az államtitkárokat is a bizottmány munkájába. Így született meg a rendelkezés, amellyel a képviselők által a kormányzással megbízott bizottmány meghagyta az államtitkároknak: 1. Naponta

[71] BM eln. 1848:947. Itt található a fogalmazvány és a tisztázat is, mely utóbbinak a külzetén megtalálható a Rottenbiller által kiadott rendelkezés szövege és a pesti postaosztály vezetőjének azt tudomásul vevő láttamozása. A rendelet aláírása: „Ministerelnök úr távollétében Belügyi álladalmi titkár Kemény Dénes".

[72] BM eln. 1848:950; Batthyány iratai 1651–1652. Ugyanitt Kemény Zsigmond kormánybiztosi kinevezésének szövege, 1652. A frissen kinevezett kormánybiztosnak ezen a napon megrendelték az „ingyenfuvart"; HM 1848:7470.

[73] Kemény Dénes szept. 29-én Batthyányhoz intézett összefoglaló jelentése: Batthyány iratai 1649–1650.

[74] OHB 1848:796; KLÖM XIII. 64. A cimzés Gombos ezredest mint ideigelenes hadügyi államtitkárt említi. Ennek oka, hogy Melczer Andor ezredes, a korábbi államtitkár lemondott. Szabó Imre ekkor honvéd százados és a fegyverfőfelügyelői osztály vezetője.

kétszer, reggel 9-kor és délután 4-kor jelenjenek meg a bizottmányban. 2. Gondoskodjanak arról, hogy egy tanácsos vagy egy titkár, egy fogalmazó és egy szolga egész nap a bizottmány rendelkezésére álljon. 3. „Minden ministerium azon leveleket, mellyek *a közrendre, csendre s a haza veszélyére vonatkoznak* [kiemelés utólag], egyenesen ide terjessze, vagy ha *már* rögtön elvégeztetett, arról tudósítás teendő."[75] Lehet, hogy a fogalmazvány hamarabb elkészült, de a rendelet kibocsájtásával megvárták Nyáry Pál visszatérését a táborból, hogy a szankciókkal fenyegető befejező sorok azzal kapjanak kellő nyomatékot, hogy azt a bizottmány mind az öt tagja aláírta.[76]

Október 1-jén — és nem szeptember 30-án —, a bizottmány öt tagjának ülésezése és döntése kellhetett ahhoz, hogy Kossuthot visszahívják toborzóútjáról. Mint a levél mondja, már „nem a szegedi tábor felállítása", hanem „a Duna melletti csata" a legfőbb feladat. Ezért a felkelt nép legjavát mielőbb Csepel szigetére irányítsa, mert a fegyverszünet „kedd estére" (október 3-ára) végetér.[77] A levél érvelésén érezhető, hogy Nyárynak a táborban szerzett információi játszottak szerepet ebben a döntésben, s ez is október 1-jei dátuma mellett szól.

Október 2.

A képviselőház reggel 11 órakor kezdődött ülésén Pázmándy elnök beszámolt a táborban szerzett tapasztalatairól. Mindenekelőtt azt közölte, hogy a fegyverszünet a következő napon este hat órakor fog lejárni. A sereg növekedéséről és felállításáról nem kívánt beszámolni, csak azt hangsúlyozta, hogy minden csapat Móga tábornok alá van rendelve, akiben nemcsak a ház, de a sereg is bízik. Szóvá tette Pázmándy a seregben tapasztalt fegyelmezetlenséget, sőt rablásokat is, ezért azt javasolta, hogy hatalmazzák fel a fővezért, hogy hirdessen statáriumot és a hadi törvényeket a legnagyobb szigorral alkalmazza. Beszámolt arról, hogy a horvát sereg rablásai miatt „felébredvén a nép, a népfelkelés magától igen szépen gyarapszik", így Jellačić utánpótlását, ami otthonról vagy Stájerországból érkezik, elfogja. (A napokban hét ágyút és 116 szekeret foglaltak el.) Jelentette, hogy a seregnek köszönetet mondó határozatot a táborban a tisztek előtt felolvasta, s azt nagy lelkesedéssel fogadták, – így mostmár ki lehet nyomtatni. Jelezte, hogy egyes hírek szerint Bécsből is indítanának haderőt Magyarország ellen. Mivel az ország, s különösen a képviselőház „mind ő felsége iránti hűségének, mind a monarchiávali öszveköttetésbeni ragaszkodásának olly jeleit adta, hogy hozzá ha-

[75] OHB 1848:808; KLÖM XIII. 63–64. Szemere fogalmazványa. Kapták: Gombos László, Kemény Dénes, Ghyczy Kálmán, Kovács Lajos, Szász Károly, Duschek Ferenc államtitkárok.

[76] A rendelkezés befejező sorai: „Ha mind ez pontosan meg nem tartatik a képviselőházat kellő szigorú és gyors rendelkezésre fogjuk felszólítani." A Ghyczy Kálmánnak küldött példány: HK 1994/4. 88. Kovács Lajosnak szóló példány: OL H 34 Közmunka és közlekedési minisztérium, Közlekedési osztály 1848 – 30 – 2. (Kovács Lajos valójában csak osztályfőnök volt, de a szeptember elején eltávozott gr. Zichy Ferenc államtitkár helyett már Battnyány is őt hívta meg a közlekedési minisztérium képviseletében.) Nyilván ez a rendelkezés is szerepet játszott abban, hogy Kiss Károly őrnagy az ONöHt-től ezen a napont tette át a bizottmányhoz a miniszterelnök távollétében érkezett iratokat; ONöHt 1848:4585.

[77] OHB 1848:798; KLÖM XIII. 59. Madarász László fogalmazványa.

sonlót a história nem mutat", így egy ilyen támadás nagy igazságtalanság lenne. Majd így folytatta: „Illyen minden ok nélküli megtámadását Magyarországnak a többi hatalmak sem néznék el." Ugyanakkor kijelentette, hogy véleménye szerint Jellačić-tyal „magával rövid idő alatt készen leszünk".

Az optimista nyilatkozat után Pázmándy beszámolt a bizottmány tanácskozásáról, miszerint „így a mint jelenleg áll a kormány vitele, sokáig nem maradhat", mert a rendelkezésre álló idő fizikailag sem elégséges arra, hogy „a mindenfelőről jövő levelek következtébeni sok ágú intézkedések megtétessenek", sőt arra sem, hogy a leveleket átolvassák. A kései olvasó azt várná, hogy az elnök közli, miszerint megfelelően Kossuth szeptember 29-iki javaslatának — amit a képviselők is helyesléssel fogadtak — bevonták a bizottmány munkájába az államtitkárokat. Pázmándy ehelyett csak azt jelentette be, hogy tanácskoztak a kérdésről, s ha aznap nem, úgy holnap „a választmánynak eziránti véleménye a ház elibe terjesztetik, a mikor a ház szabad tetszésétől függ, azt elfogadni vagy elvetni s iránta másképen rendelkezni". Befejezésül elismeréssel szólt a főváros előző napi, a népfelkelést előkészítő lépéseiről. Megértették, hogy ha a „Martonvásárhely körül vagy a netalán másutt történendő ütközetünk elveszne", az gyászos lenne az országra, de sokkal inkább Budapestre nézve. Mostmár „a kerekek e részbe megindultak", s a 150.000 lakosú város sokat tehet. Érdekes módon az elnök arról beszélt befejezésül, hogy a választmányon, s Móga tábornok rendelkezésén múlik, hogy a város „az ellenség délbe a legnagyobb és igen nagy erőt állítson ki", — miközben Pest városának előzőnapi közgyűlése és a népgyűlés is az *általános* népfelkelésről határozott. Pázmándy tájékoztatója után Balogh János tette szóvá, hogy vagyonos pesti polgárok távoztak el hajóval, s szükségesnek tartotta, hogy a választmány ezt megakadályozza. Az elnök mint megánember nem értett ezzel egyet, mert félő, hogy felesleges nyugtalanságot váltana ki. De ha a ház kívánja, felszólítja erre a bizottmányt. („Nem szükséges!" — jelentették ki a képviselők.) Ezt követően Kubinyi Ferenc kért szót és kifogásolta, hogy Pest város hatósága olyan mozgósító plakátot nyomtatott, amely szerint az ellenség már Martonvásárig nyomult előre. Pázmándy közölte, hogy neki is bemutatták, s a szövegezést hibásnak tartja. Martonvásár elég közel van ahhoz, hogy mindenki tudja a valóságot. De majd Hajnik Pál (a Rendőri Hivatal vezetője) intézkedik, hogy egy „ellenkező palacat kibocsájtása" útján a lakosságot megnyugtassa. Pázmándy már be akarta fejezni az ülést, amikor közbekiáltásra megszavaztatta a statáriumról szóló előterjesztését, amit a ház elfogadott.[78]

A déli 12-kor befejeződött ülés végén az elnök nem utalt arra, hogy azt felfüggesztik, illetve hogy aznap még másik ülést tartanak. Ennek ellenére este 6-kor rövid ülésre került sor. Ekkor Pálffy János alelnök látta el az elnöki tisztet, aki arra hivatkozott, hogy a hadseregnek köszönetet mondó előző napi nyilatkozatban egyeseket név szerint nem említettek, holott azt megérdemelték volna. Ezért pótlólag egy ezt a mulasztást kiküszöbölő határozatot készítettek, azt fel-

[78] Az ülésre: Közlöny 1848 okt.4/116/589–590. A határozatokra: Népképviseleti ogy. 259–260. A kifogásolt plakát így kezdődött: „Polgártársak! Az ellenséges horvát tábor a pártütő Jellachich vezérlete alatt hadseregünk vitéz ellenállása daczára Martonvásárig nyomult előre." Hajnik Pál helyesbítő hirdetménye magyar és német nyelven jelent meg. Mindkettő a Nyomtatványok sorozatában.

olvasta, s a jelenlévő képviselők helyesléssel jóváhagyták azt. Egyben közölte, hogy a táborból érkezett hírek szerint Jellačić haderejével visszavonult Mórig. Tettét különbözőképp magyarázzák, de Móga tábornok megtette a szükséges intézkedéseket. Ezt követően Papp Pál, aki járt a táborban, a fegyelem fenntartását fontosnak tartotta, de szerinte a kicsapongások nagyrészt megszüntethetők, ha a katona nem éhezik, hanem időben megkapja az ellátmányát. Az elnök közölte, hogy a szükséges élelmet gőzösök vitték (Ercsibe), s úgy tudja, hogy megkezdődött azok kirakodása is. Ezt követően vita bontakozott ki a statáriumról szóló határozat visszavonásáról, felfüggesztéséről, vagy a tábori biztosoknak adandó meghatalmazásról, hogy a határozatot csak indokolt esetben hirdessék ki. Az elnök azonban elhárította ezeket a kísérleteket.[79]

A honvédelmi bizottmány tehát október 2-ától kibővített munkatársi létszámmal dolgozott, de ez nem jelentette a döntéshozók számának növekedését. Mint Pálffy János fogalmazta emlékezéseiben: „csak az előadóknak levén helyök, de szavuk nem a bizottmány üléseiben".[80] A megnövekedett létszám azonban nagy sürgés-forgást eredményezett a bizottmány helyiségeiben, így — legalábbis kezdetben — a képviselők szívesen be-betértek oda hírt hallani. Október 3-án írta Irinyi József Kossuthnak: „Ma olvastam önnek Szentesről írott levelét a honvédelmi bizottmányban, hol mint követnek elnézik megjelenésem.[81] Bezerédj Istvánról pedig azt jegyezte fel Pálffy János, hogy kíváncsisága miatt ritka volt az olyan nap, hogy „legalább fejét be nem ütötte", vagyis nem jelent meg a bizottmány helyiségeiben.[82] Papp Pál idézett október 2-iki országgyűlési felszólalásából pedig azt tudjuk meg, hogy maga is járt a bizottmánynál, s ott tucatnyi „követelőt" talált, akik két óra elteltével sem kaptak eligazítást. (Érdekes, hogy Pázmándy erre a nehézségre nem hivatkozott.)

A bizottmány október 2-án kelt egyik legfontosabb rendelkezése az volt, amivel Lukács Sándort, Győr város képviselőjét és Szabó Kálmán megyei alispánt mint országos biztost felhatalmazta, hogy együtt vagy külön-külön tegyenek meg mindent a közrend megóvására és a veszélyeztetett haza védelmére. A részletes utasítás szerint „köteleztetnek jelesen a népfelkelés alkalmazására, ellenséges csapatok megtámadására és megsemmisítésére, gyanús egyének elfogatására, szóval mindazokra, miket a közszabadság kivívására és biztosítására szükségesnek és czélszerűnek ítélendnek".[83] Egyidejűleg a bizottmány üléséből utasították Ná-

[79] A „folytatólagos ülésre": Közlöny 1848 okt.4/116/590–591. Az ülésen Kállai Ödön elmondta, hogy a bizottmány felhatalmazása alapjá ő vitte meg Madarász Józseffel az előző napi határozatot a táborba. Ők tolmácsolták a tisztikar megjegyzéseit, hogy kiket kellene még név szerint megdicsérni. Ugyanerről a tábori biztosok aznapi jelentése: HM 1848:7852.

[80] *Pálffy János:* Magyarországi és erdélyi urak. S.a.r. Szabó T. Attila. Kolozsvár, 1939. I. 116. Az előadók: az államtitkárok tehát nem voltak a bizottmány tagjai. *Ember,* Kossuth 191. szerint az államtitkárok csak a kormányzati tapasztalatokat biztosították. Kiss Erzsébet is határozottan leszögezi, hogy az államtitkárok a bizottmány „ügyintéző, tanácsadó" tagjai voltak. *F. Kiss Erzsébet:* Az 1848–1849-es magyar minisztériumok (a továbbiakban: A minisztériumok) Bp. 1987. 82.

[81] Levelestár II. 156.

[82] *Pálffy János:* id. mű I. 96. (Egyébként Pázmándy az országgyűlésen okt. 5-én azt mondta, hogy a választmány ajtaja nyitva áll minden képviselőnek, s elmndhatják, „mik a haza javára vonatkoznak".)

[83] OHB 1848:823. Ismert plakát formájában is. Közli *Hermann Róbert:* Kiadatlan Kossuth és OHB iratok 1848-ból. HK 1989/2. 224–225. A rendeletet Patay József és Nyáry Pál írták alá. (A

dossy Sándor alezredest, a Nemzetőrségi Haditanács elnökét, hogy Lukács Sándor számára a Győrben kiállított 1569 újonc felruházására és felszerelésére a győri sóháznál utaltassa ki a megfelelő összeget.[84] Komárom várával volt kapcsolatos az a rendelkezés, amely értesítette Sárközi József kormánybiztost, hogy jelentése alapján intézkedtek, s a várőrség részére és az erőd felszerelésére egyelőre 10.000 ezüstforintot utalnak.[85] Ezen a napon kelt az a nyílt rendelet — és vele a bizalmas utasítás —, amely Kund Vince és Záborszky Imre képviselőket Aradra küldte, hogy segítségére legyenek az Aradnál állomásozó Máriássy János őrnagynak, a Tiszán túli önkéntes nemzetőrség parancsnokának abban, hogy szállja meg a várat. Ami azonban a küldöttek október 10-én kelt jelentése szerint nem járt sikerrel.[86]

A délutáni órákban megérkezett a fővárosba annak a híre, hogy Jellačić serege megindult Mór irányába. A bizottmány így fordult Csány kormánybiztoshoz: „Úgy értesülünk, hogy a fegyvernyugvás ellenére Jellasich tábora Mór felé terjeszkedik." Mivel ez ellentétes a fegyvernyugvási megállapodással, kérdést kell intéznie az ellenséges tábor vezéréhez, s ha a válasz nem lenne kielégítő, „a fegyvernyugvás megsértettnek tekintendő". A Szemere által fogalmazott levél arra is figyelmeztetett, hogy Jellačić Győr felé azért mozdul, mert erősítésre számít, amely „talán Bécsből jöhetne".[87] Egyidejűleg készülhetett az a rendelet, amely Hunkár Antal veszprémi, Lukács Sándor győri és Halasi Ede komáromi biztosokat általános népfelkelésre hívta fel, hogy a Fehérvárról Mór felé vonuló ellenséget „útjában, oldalán és hátamögött támadják és előnyomulását gátolják, vagy legalábbis késleltessék."[88] Bár ez a rendelet befejezésül meghagyta a nevezetteknek, hogy Győr, Moson, Sopron és Vas megyéket „a körülmények szerint" hasonló intézkedésekre hívják fel, ismerünk erről a napról egy másik rendelkezést, amely a tolnai, vasi, győri, veszprémi, komáromi és somogyi kormánybiztosokat szólította fel a Kress lovassággal csatlakozni akaró és esetleg Bécsből várható erősítéssel egyesülni kívánó Jellačić elleni népfelkelés megszervezésével, továbbá együttműködésre és arra, hogy Csány biztossal és Móga altábornaggyal folyamatosan összeköttetésben legyenek.[89]

Október 2-án foglalkozott a honvédelmi bizottmány a Kossuth által Pozsonyba küldött Ujházi Lászlónak szeptember 30-án a miniszterelnökhöz intézett le-

---

továbbiakban az itt említett forrásközlésre való hivatkozásnál a HK adott kötetére és az oldalszámra hivatkozom.)

[84] OHB 1848:824; ONöHt 1848:4554. (Egyidejűleg a PM is megkapta az utasítást.) A Nádosynak szóló rendeletet közli *Hermann Róbert:* Győr város és megye hadtörténete 1848–49-ben. Győr, 1998. 139–140. Az utasítást Nyáry Pál és Madarász László írták alá.

[85] OHB 1848:835; HK 1994/4. 91. Egyidejűleg Duschek Ferenc, a PM államtitkára is megkapta a szükséges utasítást.

[86] OHB 1848:817; HL 1994/4. 92. Itt található a küldötteknek okt. 10-én kelt jelentése, amelyhez mellékelték az eredeti rendeletet. A fogalmazványt Jászay Pál készítette; az eredetin a miniszterelnök pecsétje. (A Máriássy őrnagynak küldött bizalmas utasítás fogalmazványa nincs itt.)

[87] OHB 1848:816; KLÖM XIII. 67. A fogalmazványt Mészáros Lázár láttamozta. (Ugyanezen a számon Móga tábornokot is értesítették.) A fogalmazvány mellett a Nyáry és Szemere által aláírt tisztázat, amelyet a rajta lévő feljegyzés szerint Csány okt. 2-án vett kézhez.

[88] OHB 1848:822; KLÖM XIII. 70.

[89] OHB 1848:814; KLÖM XIII. 67–68.

velével, amelyben Batthyánytól kiküldetése megerősítését kérte, – vagy ha a miniszterelnök nem tért volna még vissza, úgy a bizottmánytól legalább annak az országgyűlési végzésnek a szövegét kérte, „melly szerint a honvédelmi bizottmány el volt határozva".[90] Szemere és Madarász László válaszában megnyugtatta Ujházit megbizatásának érvényéről, egyben meghagyta, hogy „minden felülről átkelő hajót vegyen szoros vizsgálat alá" és utasította, hogy vegye fel a kapcsolatot a Bécsben tartózkodó Pulszky Ferenccel.[91] Szemere kézirásával ekkor készült az a Görgeihez intézett levél, amely szerint egy horvátul tudó hazafias pécsi nemzetőrtisztet küldenek hozzá, aki vállalja, hogy „az ellentáborban szakadást eszközlend",[92] Nyáry és Szemere ezen a napon fordult a budai főhadparancsnoksághoz, hogy adjon tájékoztatást arról: miként áll a sorezredek már megkezdett cseréje, s különösen az iránt érdeklődtek, hogy a Coburg és a Nádor huszárezredekről jött-e már rendelet.[93] Az enapi rendelkezések sorában született meg az az utasítás, amelyben a bizottmány meghagyta a Kossuth által megbízott Halassy Kázmér szolnoki népfelkelési biztosnak, hogy a gyalogos felkelőket tartsa otthon a további rendeletig, a lovasokat azonban mielőbb küldje Pestre.[94] Végül enapi dátummal jelent meg az a plakát, amelyben a honvédelmi bizottmány a népfelkelők ösztönzésére minden elfogott ellenséges ágyúért 200 ezüst forint jutalmat ígért, s az ellenséges futárok elfogását, vagy hadiszerek szállításáról tett jelentéseket is jutalmazni ígérte.[95]

Október 2-ika mozgalmas nap volt a főváros életében. A honvédelmi bizottmány — Pest városának előző napi lelkes népgyűlésének ismeretében — ezen a napon felhívással fordult a két fővároshoz, hogy „a Martonvásáron álló hadseregnek gyámolítására annyi nemzetőrt küldjenek, amennyit csak a két városnak kiállítani tehetségében álland".[96] A nemzetőrség tömeges kiindítása azonban Budán, pontosabban a Várban lévő minisztériumok tisztviselőit elvonta volna a védelem szempontjából is fontos munkájuktól. Ezért Duschek Ferenc államtitkár megkeresésére a bizottmány Kovách György ezredeshez eljuttatta azok névsorát, akiket mint a pénztári osztály tisztviselőit „jelen rendkívüli körülményekben mindennemű nemzetőri és tábori szolgálatok alól ideiglenesen felmentessenek".[97] Ugyancsak ezen a napon kelt a HM levele Kiss Miklós őrnagyhoz, a budai I. számú nemzetőrségi

---

[90] OHB 1848:813.

[91] OHB 1848:813; KLÖM XIII. 70–71. (A fogalmlazvány Jászay Pál írása, láttamozta Kovács Lajos.) Pozsony polgármestere ugyanezen a napon jelentette, hogy Ujházi országos biztosi kiküldetését az aznapi közgyűlésen nem jelentették be, mert az nem jelent meg a Közlönyben. OHB 1848:874.

[92] Görgey család ir.; HK 1994/4. 94. A levél befejezése: „Vegye hasznát, ismert határozottsága és erélye szerint." Aláírói: Szemere Bertalan, Nyáry Pál. Ikt. száma nincs, feltehetően a levél bizalmas információja miatt.

[93] OHB 1848:819; General-Kommando, P-szekció 1848 – 28 – 5; HK 1994/4. 92.

[94] OHB 1848:820; KLÖM XIII. 163. A fogalmazvány datálatlan, készítette Zoltán János.

[95] Nyomtatványok; HK 1989/2. 224.

[96] OHB 1848:809; HK 1994/4. 85. (A fogalmazvány Ghyczy Kálmán írása.) Az előző napon Pest város népgyűlése az *általános* népfelkelésről határozott; OHB 1848:2242. Mind Pest, mind Buda okt. 2-án kelt felhívásait ld. Nyomtatványok. Buda polgármesterének felhívása: Közlöny 1848. okt.3/155/585.

[97] Duschek levele: OHB 1848:821. A bizottmány intézekedése: Budai nőrség ir; HK 1994/4. A rendeletet Sembery Imre és Kovács Lajos írta alá.

zászlóalj parancsnokához, amelyben a HM tisztviselőinek a felmentését kérték, mert azokra szükség van.[98] Végezetül meg kell említenünk egy általános — a fővárost is érintő — rendeletet, amelyben Ghyczy Kálmán az ország minden törvényhatóságának meghagyta, hogy azokban a törvényhatóságokban, ahol a népfelkelésre már sor került, a polgári peres eljárást be kell szüntetni, de ez a rendelkezés érvényes azon személyekre is, ahol nincs még általános népfelkelés, de az említettek mint nemzetőrök „valóságos tábori szolgálatban fegyver alatt állnak". Nem érvényes a rendelet a rögtönítélő bíróságokra, vagy olyan rendőri és bűnvádi esetekre, amelyekben „különösen a személy-, vagyon- és közbátorság tekintetében szükséges intézkedések nem halaszthatók", s amelyekben azonnal eljárni a hatóságoknak nemcsak joga, de a jelen körülmények között kötelessége is.[99] A rendelet érdekessége, hogy azt Ghyczy Kálmán nem a bizottmány nevében, hanem mint „igazságügyi álladalmi titkár" írta alá.

Október 3.

A képviselőház ülése ezen a napon is 10 órakor kezdődött. Az elnöklő Pázmándy elsőként az előző napon tett bejelentésre tért vissza, amikor a választmánynak a kormányzás módjára vonatkozó előterjesztését ígérte. Erre azonban nem került sor, mert „a körülmények olly alakban változtak — mit jelenleg elő nem adhatok — miszerint ezen változott körülmények következtében a bizottmány még ma nem tartotta czélszerűnek az ország kormányzata iránti nézeteit a ház elibe terjeszteni,,. A képviselők, vagy legalábbis egyesek tájékozottak, esetleg csak megértők lehettek, mert az országgyűlési napló szerint helyeslő közbeszólással lehetővé tették, hogy az elnök rátérjen a katonai helyzet ismertetésére. A kérdés azonban a későbbiekben mégis előkerült, amikor Riskó Ignác képviselő az iránt érdeklődött, hogy küldtek-e futárt a Frankfurtban lévő Szalay László követhez, tájékoztatták-e a bekövetkezett fordulatról, „az austriai ministerium nevében Magyarországban megkezdett reacitonárius mozgalmakról, melyek most Jellachich által Austria szabadságát és Németország egységét is fenyegetik". Az elnök megismételte, hogy a bizottmány nem tekinti magát sem „provisorius rendes kormánynak", sem olyannak, amely a minisztériumot tökéletesen pótolja. Kötelességüknek azt tartották, hogy „ezen ország kormányának elhagyott állapotában" a tábort, Pest-Budát és az országot az anarciától megóvják. „Következőleg — folytatta Pázmándy — vagy rendes ministeriuma lesz ezen országnak rövid idő alatt, vagy nézetem szerint egy consolidált más kormánya; mi tehát úgy mint kormány nem akarunk és nem is léphetünk fel, mert nem is voltunk azok a külföld előtt; tehát hogy mi Frankfurtba küldjünk levelet, hogy a dolgok így ál-

[98] HM bizt. 1848 - 102 - 172. Ugyanakkor Szász Károly, a vallás- és közoktatási minisztérium államtitkára egyetlen ember, Kelemen Lajos mentesítését kérte Kiss Miklóstól, mert a nevezett a bizottmány mellett tevékenykedik; Budai nőrség ir.

[99] Közlöny 1848 okt.3/115/585. Ugyanitt ugyancsak okt. 2-án kelt rendelet a pesti elsőfokú váltótörvényszéknek, a váltó feltörvényszéknek és a hétszemélyes tábla váltóosztályának, hogy üléseiket további rendeletig azonnal függesszék fel.

lanak, és 24 óra alatt ismét másként állanak, mi szükségesnek nem tartottuk; de ez nem olly dolog, melly materiális hasznot hozott vola".[100]

A tábor helyzetéről beszámolva az elnök közölte a házzal a már ismert tényt, hogy Jellačić nem várta meg az aznap este lejáró fegyverszünetet, hanem előző nap megindult Mór irányába, s „alkalmasint Győr felé szándékozik menni". Ezért még az éjjel kapcsolatba léptek Móga „hadvezérével" és a táborban lévő kormánybiztosokkal, „miszerint a tábornak egy helyben vesztegelni nem lehetvén", tegyék meg a szükséges intézkedéseket egyrészt a főváros további védelmére, másrészt pedig az ellenség oly módon történő követésére., „melly legalkalmasabbnak és legczélszerűbbnek látszik". (Természetesen részletekről most sem számolt be.) Ezt követően Pázmándy egyszerre tájékoztatott Kossuth toborzási sikeréről, s arról, hogy mostmár „megfordulván a körülmények", a népfelkelést csak a Dunántúlon kell fenntartani, ahol „az ellenség jelenleg van". A Kossuth által mozgósított erők szükségét így magyarázta: „azt hittük, hogy Pest körül egy Handstreich [rajtaütés] lesz szükséges, — mellyel az ellenséget tökéletesen tönkre lehet tenni". Most, hogy az ellenség elvonult, „alkalmasint hosszabb ideig fog a háború tartani", de olyan vidékeket „felzavarni", ahol ellenség nincsen, sem célszerű, sem hasznos nem, sőt káros lenne, „mert az illy néptömeg fegyelem nélkül levén, azon vidékeket elpusztíthatná". Ezért — folytatta Pázmándy — a bizottmány úgy döntött, hogy a népfelkelést csak a Dunántúlon tartják fenn, míg a többi törvényhatóságot arra utasítják, hogy „a népet ezen fölkelés alkalmával tanúsított szellemben fenn tartván, magát a népfölkelést tovább ne sürgessék, hanem csak újonczokat állítsanak ki minél előbb és minél nagyobb számban". Hozzátette: erről a rendelet a másnapi *Közlöny*ben fog megjelenni.[101]

Befejezésül Pázmándy reményét fejezte ki, hogy a Győr felé vonuló horvát seregnek Bécs nem fog segítséget küldeni. Azonban „ezen nyomasztó helyzetben" mindenre fel kell készülni, s meg hozniuk azokat az intézkedéseket, amellyel Magyarország „nyolc százados alkotmánya — melly az újabbi törvények szerint semmi egyébben nem, [csak] mint külső formákban változott — épségben és a nemzet évezredes szabadságában megtartassék". Mivel pedig azzal számolnak, hogy Jellačić Győrből Ausztriának veszi útját, ezért német nyelvű proklamációt készítettek, amelyet kinyomatnak az osztrák nép tájékoztatására. Ismertetik Jellačić hadseregének tetteit, s az elfogott levelek felhasználásával azt a kérkedését, hogy a császár 21 rendeletének nem engedelmeskedett, s ha újabb parancsokat kapna, amelyek el akarnák téríteni céljától, úgy azoknak sem engedelmeskedne.[102]

---

[100] F. Kiss Erzsébet véleménye szerint Pázmándy és a választmány visszakozásának valószínű oka, hogy már értesültek Batthyány lemondásáról és Vay Miklós kinevezéséről. *F. Kiss,* A minisztériumok 81. Spira György Pázmándy kijelentése mögött „a bizottmány teljes felszámolására" tett kísérlet húzódik meg. *Spira,* A pestiek 368.

[101] A „tizkötetes" Magyarország története szerint Pázmándy bejelentése mögött a felfegyverzett parasztoktól való félelem húzódott meg. *Spira György:* Polgári forradalom (1848–1849). Magyarország története 6. Szerk. Katus László. Bp. 1979. 265. A népfelkelők „kicsapongásairól" és rablásairól Kossuth – Görgeinek, 1848. szept. 30. Katona, Okmánytár 200–201.

[102] A proklamáció szövegének magyar fordítását közli Hermann Róbert a Századok 2002/6. számában.

Ezt követően Irinyi József azt tudakolta, hogy igaz-e, hogy Jellačić elfogott postájában egy Zsófia főhercegnőhöz intézett szerelmes levelet találtak. Pázmándy erre azt felelte, hogy ő ilyet nem olvasott. Arról azonban tud, hogy Zichy Ödön kivégzése előtt összetépett egy levelet, de „a darabokból nem Zsófia főhercegasszony nevét kiolvasni nem lehetett, sem az nem tűnt ki, hogy a levél ő tőle való". Kubinyi Ferenc interpellációjára, hogy zár alá vették-e Zichy Ödön jószágait, azt válaszolta, hogy „némi drágaságok elhozattak", de az üggyel ő nem foglalkozott, s a bizottmány tagjaitól sem hallotta, hogy a jószágokat illetően ilyen intézkedés történt volna. A bizottmánynak azonban sok dolga van — tette hozzá —, s most az a legfontosabb, hogy a haderőt szaporítsák. A kérdést lezárva, az elnök előterjesztésére a ház hozzájárult a kormánybiztosnak kinevezett Kandó Kálmán eltávozásához, de megtagadta azt a családi okokra hivatkozó Ambrus Józseftől. Ekkor került sor Riskó Ignác már említett interpellációjára. Végül Fábián Dani sürgette a székely határőrök egyenruhájának felújítását, amire az elnök azt válaszolta, hogy először azt kellett megoldani, hogy a székelyek meg tudják egymást ismerni, illetve a csatában megkülönböztetni más határőröktől, mivel a határőrezredek egyenruhája egyforma. „Ami a köpenyeget illeti — folytatta Pázmándy —, arra nézve válaszom az: miután a táborban sok olly ember van, kiknek semmi ruhája nincs, és mellette mint gatyás nemzetőr kötelességét tökéletesen teljesítette, az első ruhákat annak kell adni, mert különben megfagy; akinek van valami ruhája, annak várakozni kell addig, míg azokat csak némi tekintetben felruházzuk."[103]

Október 3-ika Pest-Buda számára a martonvásári tábor megsegítésére szervezett népmozgalom csúcspontjának ígérkezett. Előző napon Pestről már népes csapatok vonultak a Budaörsnél szervezett táborba. Ezen a napon a budai nemzetőrség és az önkéntesek a koradélutáni órákban indulásra készen állottak a Vérmezőn, amikor rendelet érkezett, amely a kiindulást elhalasztotta. A Nyáry Pál és Madarász László által a polgármesterhez intézett utasítás szerint „a budai indulásra kész csapatot kimozdítani nem lehet addig míg biztos tudósítások nyomán mozdulatainak irányát meg nem határozhatni".[104] Még ezen az estén visszaérkeztek Budaörsről a pesti felkelők, s este nyolc órakor Szemere és Sembery aláírásával plakátot adtak nyomdába, amely mint legújabb hírt jelentette, hogy Jellačić Mórból Győr felé vonul, s „táborunk követi".[105]

A nagyméretű fővárosi mozgósítás miatt kívánatos mentességekről szóló rendelkezések egy része erre a napra maradt. Így Kemény Dénes, a belügyminisztérium (BM) államtitkára enapi dátummal hívta fel Pest városának figyelmét, hogy a fegyvergyár munkásai nem csatlakozhatnak a népfelkeléshez.[106] Ugyancsak ő figyelmeztette Pest és Buda elöljáróit, hogy a csökkenő létszámú BM alkalmazot-

---

[103] Az ülésre: Közlöny 1848 okt.5/117/594–595. A jegyzőkönyv: Népképviseleti ogy. 260–261. Utóbbi szövege szerint „az elnök mint a honvédelmi bizottmány tagja" tette meg előterjesztését.

[104] Budai nőrség ir; Buda város lt., Tanácsi levelezés 1848:982; HK 1994/4. 95. Az irat kiadói ikt. száma: 5003/nö.

[105] Nyomtatványok; HK 1994/4. 94. Okt. 2–3. fővárosi eseményeire részletesen ld. *Urbán Aladár:* Vasvári és a „fővárosi csapat" a Lajtánál. HK 1982/4. Ezen az estén egyébként este tízkor Irinyi József azt írta Kossuthnak, félő miszerint Jellačić nem Győrnek vonul, hanem Bicskén át Budának indul. Levelestár II. 156.

[106] BM eln. 1848:951. Pest város lt. Közigazgatási ir. 1848:252; HK 1994/4. 95.

tak munkája megnőtt, így szolgálatukat csak a fővárosban, s csak hivatali idejükön túl lehet igénybe venni.[107] Kiegészítő rendelet is készült ezen a napon, amely az országos főfizető hivatal munkatársainak a nemzetőri szolgálat alóli mentességet az alapítványi pénztárak főfizető hivatalához tartozó személyekre is kiterjesztette.[108] Végül megemlíthető az, a feltehetően a veszély elmúltával kelt rendelet, amely Rottenbillernek, Pest polgármesterének azt javasolta, hogy „az annyira fontos budai vár" őrizetében felváltva a pesti nemzetőrség is vegyen részt. De figyelmeztette arra, hogy ezt úgy szervezzék meg, hogy emiatt a két város polgársága és nemzetőrsége között „akár féltékenység, akár nyugtalanság [ne] támadjon".[109]

A bizottmány október 3-án kibocsájtott rendeletei között érthetően szép számmal szerepeltek a fősereg („a drávai védsereg") működésével, illetve a Dunán túli térséggel kapcsolatos intézkedések. A tábori biztosok jelentésre reagálva a bizottmány megfogalmazta és közölte, hogy milyen feltételek mellett tehetnek javaslatot az alakulatoknál hiányzó tisztek kinevezésére, illetve az esedékes előléptetésre.[110] Az ellátás miatt elhangzott panaszokra a táborba azonnal három élelmezési biztost neveztek ki.[111] Kosztolány Móricnak, a dunántúli önkéntes nemzetőrség parancsnokának szeptember 28-iki jelentésére, hogy alakulatának „híre, tudta nélkül" parancsokat osztogatnak, de Móga tábornoktól eddig semmiféle utasítást nem kapott, meghagyták a tábornoknak, hogy „bölcs tapasztalata" alapján rendezze a kérdést.[112] Győr fenyegetettsége ellenére ezen a napon utasították Lukács Sándor városi és Szabó Kálmán megyei kormánybiztost, hogy továbbra is a legnagyobb eréllyel folytassák a honvéd újoncok kiállítását, felruházását és felszerelését.[113] Számolva azzal a lehetőséggel, hogy Jellačić a népfelkelés miatt nem vonul Győrnek, hanem Komárom felé fordul, utasították gróf Nádasdy Lipótot, Győr megye főispánját, álljon a megyei népfelkelés élére és működjön együtt gróf Esterházy Pál őrnaggyal.[114] Értesülve arról, hogy a Veszprém megyei nemzetőrséget „a vezérek parancsára" feloszlatták, a bizottmány meghagyta Hunkár Antal megyei főispánnak, hogy a nemzetőrséget úgy tartsa készenlétben, hogy azok „a visszavonuló ellenség nyugtalanítására alkalmaztassanak.[115] Végezetül Nyáry Pál által fogalmazott levélben válaszolt a bizottmány Görgei előző napon kelt, Pázmándyhoz, a képviselőház elnökéhez intézett levelére.

[107] BM eln. 1848:955. Kemény mindkét levelét mint belügyminisztériumi államtitkár írta alá.

[108] Közlöny 1848. okt.4/116/589. Ez az okt. 1-én kibocsájtott rendelet kiegészítése. (Ld. az 53. jegyzetet.) A megjelent közlemény érdekessége, hogy azt Pálffy nem mint a bizottmány tagja, hanem mint államtitkár írta alá. (Szept. 5-én Pálffyt a nádor Kossuth előterjesztésére a PM-ben államtitkárnak nevezte ki.)

[109] OHB 1848:2231. Az 5011/nö ikt. szám alatt kiadott eredeti irat külzetén okt. 5-én Rottenbiller feljegyezte, hogy lássa azt Kovách György ezredes, – akinek láttamozása is rajta van.

[110] OHB 1848:840; KLÖM XIII. 72. Szemere fogalmazványa.

[111] OHB 1848:832; KLÖM XIII. 73. Nyáry Pál fogalmazványa.

[112] OHB 1848:833; KLÖM XIII. 73. Korponay János fogalmazványa. Egyidejűleg Kosztolányi őrnagyot is értesítették; ld. ugyanott.

[113] OHB 1848:831; KLÖM XIII. 74. Térey Ignác fogalmazványa.

[114] OHB 1848:842; KLÖM XIII. 74. A főispán ugyanitt található jelentése szerint Csány rendeletére a felkelők táborát pár nap után feloszlatták.

[115] OHB 1848:828; KLÖM XIII. 75. Zoltán János fogalmazványa.

A többrendbeli kérelemre adott válaszból hadműveleti szempontból talán az a legfontosabb, hogy az egyértelműen közli Görgeivel: „a Duna jobb partján működő csapatoknak bármi czimű és rangú tisztjeit főparancsnoksága alá rendelvén". Ugyanakkor szükségesnek tartotta azt is leszögezni, hogy Görgei „maga körében ugyan függetlenül, de az egész hadi operatiot értve nem különválva, hanem főhadi parancsnok Móga altábornagy úr utasításaival összhangolva müködendik".[116] Végül a térséget illető védelmi intézkedésekkel függ össze az a rendelkezés is, amely utasította a HM-et, hogy intézkedjék az október 1-ei dátummal ezredesnek és a komáromi vár parancsnokának kinevezett báró Majthényi István illetményéről és havidíjáról.[117]

Más térség kormánybiztosai közül érdekes, ezen a napon született utasítást kapott Beöthy Ödön, a déli táborba küldött teljhatalmú országos biztos. A Szemere által fogalmazott levél hangsúlyozta, hogy a tél beállta előtt kell végezni a szerb lázadással. Ezért a hadsereg segítésére szervezzen népfelkelést, de csak ott, „ahol az kívánatos, czélszerű, szükséges Ön belátása szerint". A felkelők vezéreiről, az azoknak adandó utasításokról és parancsokról is gondoskodjék.[118] Ugyancsak október 3-án kelt az a Beöthy Ödön és Vukovics Sebő biztosokhoz intézett levél, amely a belgrádi osztrák konzul elfogott levele miatt Pétervárad fokozott védelmére figyelmeztette a nevezetteket. Ugyanakkor megnyugtatásul közölte ez a levél, hogy a fővárosba „az ellenségnek abba való berontása csaknem lehetetlen".[119] Pétervárad védelmével függ össze az a vár parancsnokának, Hentzi vezérőrnagynak küldött utasítás, hogy akadályozza meg a titeli csajkásokat abban, hogy a pétervároradi Duna-híd alatt járműveikkel átkeljenek és Jellačić seregének hadiszereket szállítsanak a Dráván túlról.[120] Vukovics Sebő délvidéki kormánybiztos ezen a napon külön levelet is kapott a bizottmánytól. A Szemere által fogalmazott levél azt fejtegette, hogy a Jellačić postájában elfogott levelek egyértelművé tették, hogy Latour, aki „magyar indigena és birtokos létére az ország elleni háborút minden módon éleszti, segíti, vezérli". Ezért ha szükségesnek látja Latournak állítólag Temes és Torontál megyékben található birtokait vegye bírói zár alá.[121] Vay Miklósnak Erdély királyi biztosának ezen a napon Kemény Dénes belügyminisztériumi államtitkár válaszolt. Az elmúlt időszak jelentéseit és intézkedéseit érintő tájékoztatáson túl, a levélnek az adott helyzettel összefüggő megállapítása a következő: „Végre nem mulaszthatom a kormány nevében s összes hazánk érdekében, ministerelnöki az iránti felszólításnak ismétlését, hogy Nagyméltóságod Erdélyben sükerrel folytatott k. biztosi hivatalát e criticus változások közt el ne hagyja".[122] Kemény Dénes szövegezése, amiben a *kormányt* emlegeti, azt látszik jelezni, hogy ismét ő levelez Vay-val — miként Batthyány kormányzá-

[116] OHB 1848:832; KLÖM XIII. 73; Katona, Okmánytár 267–168. A tisztázatot Nyáry és Sembery írták alá. (Görgei említett, okt. 2-án kelt levele: Katona, Okmánytár 251–253.)

[117] OHB 1848:837; HM bizt. 1848 – 102 – 175; HK 1994/4. 91. A szept. 30-i kinevezés (ld. a 41. jegyzetet) nem említi az előléptetést.

[118] OHB 1848:843; HK 1994/4. 96.

[119] OHB 1848:827; KLÖM XIII. 76.

[120] OHB 1848:841; HK 1994/4. 76.

[121] OHB 1848:845; HK 1994/4. 97.

[122] BM eln. 1948:960; Vay iratai 1848:1201; HK 1994/4. 96–97.

sának utolsó napjaiban —, de ez most a bizottmány nevében történik, annak kívánságát tolmácsolja.

Egyéb intézkedések sorában a bizottmány utasította a budai főhadparancsnokságot, hogy futár útján intézkedjék: a Porosz királyról elnevezett 10. huszárezred két osztálya Szolnokról „kettős marschban" jöjjön Pestre.[123] Ekkor született a temesvári főhadparancsnoksághoz intézett rendelet, amely egy elfogott levélből nyert információ alapján arra utasította a főhadparancsnokságot, hogy akadályozza meg a lázadó szerbeket és határőröket, hogy az oláh-bánsági határőrzőket is bevonják a felkelésbe.[124] Ekkor kelt Szatmár megye bizottmányához az a levél, amely a fővárost fenyegető horvát támadásra, a délvidéki szerb felkelésre és az észak-magyarországi tót lázadásra hivatkozva közli, hogy a megyének fegyveres segítséget nem tudtak adni. Fegyvert sem tudnak küldeni, mert „az ide betoluló védelmi tömeget" is csak kaszákkal tudták ellátni. Tegyen meg a megye mindent ami a rendkívüli helyzetben szükséges, működjön együtt Mihályi Gábor kormánybiztossal, „mert Szatmár megye népének ereje úgy is nagyobb, mintsem hogy az kellőleg rendezve s lehetőleg felfegyverezve ellent ne állana" a támadóknak.[125]

Az október 3-án kelt rendeletek közül általános jelentőségű az a népfelkelésről szóló intézkedés, amelynek a *Közlöny*ben történő megjelenéséről Pázmándy szólt az országgyűlés délelőtti ülésén. A „Rendelet az ország minden törvényhozhatóságaihoz" címmel publikált rendelkezés így kezdődött: „A Duna jobb partján fekvő valamennyi törvényhatóságoknak meglevén téve a népfelkelés iránti szükséges rendelkezés: az ezentúl is a maga teljes erejében fentartatik, mindaddig míg az ellenséges seregektől az illető hatóságok meg nem szabadulnak". Ott, ahol a népfelkelést kifejezetten nem rendelték el, folytassák „a honvédelmi toborzást", az újoncokat felszerelés végett a már korábban kijelölt helyekre szállítsák, s lehetséges módon gondoskodjanak számukra a legszükségesebb ruhaneműekről.[126] Ez a rendelkezés volt az, amely felszámolta a Kossuth által mozgósított Duna-Tisza közi népfelkelést, — kivéve azokat az alakulatokat, amelyeket átszállítottak a Duna jobb partjára, s részt vettek az ozorai fegyverténybén.

Október 4.

A képviselőház délelőtt 11 órakor kezdődött ülésén Pázmándy elnök szokás szerint beszámolt a katonai helyzetről. Eszerint Jellačić Győr és Gönyű felé tart, sőt nem hivatalos információk szerint az előző napon már bevonult Győrbe. Az előző éjszaka kiadott rendeletek szerencsére időben érkeztek Gyönyűbe, így az ott állomásozó hajókat Komáromba rendelték, így nem fenyeget az a veszély, hogy horvát sereg hajókon átkel a Duna bal partjára.[127] Komárom vára és környéke is

[123] OHB 1848:839; General-Kommando, P-szekció 1848 – 28 – 26; HK 1994/4. 94. A fogalmazványt Jászay Pál készítette, Szemere és Madarász írta alá.

[124] Hermann Róbert szíves közlése a Kriegsarchiv, Alte Feldakten iratmásolata alapján. Ld. a Századok 2002/6. számában.

[125] OHB 1848:838; HK 1994/4. 96.

[126] OHB 1848:829; Közlöny 1848 okt. 4/116/589; KLÖM XIII. 72–73. A fogalmazványt Jászay Pál készítette, a nyomtatott rendeletet Szemere Bertalan és Nyáry Pál írta alá.

[127] A bizottmánynak erre a rendelkezésére még visszatérünk.

biztonságban van, s szakértők szerint ostromához 80.000 ember sem volna elegendő. A fősereg az előző napon három részre osztódott, s abból kettő Roth tábornok hadoszlopa ellen indult, amely „legfellebb holnap tökéletesen meg semmisítve", mert mind az ellene küldött haderő, mind a népfelkelés „minden tekintetben a legjobb lábon áll". Ezt a sereget nem szabad gyengíteni, így a már 1500 főre rúgó horvát hadifogoly Pestre szállítására a bizottmány a fővárosból küld megfelelő erőt. (A hadifoglyokat — tette hozzá az elnök a képviselők helyeslése mellett — a budai sáncok készítésénél fogják felhasználni.) A Jellačić ellen indított csapatok előőrse tegnap már túlhaladt Bicskén, honnan a főerő aznap indul. Jellačić sebesen halad, s ha Győrön át Bécsnek veszi útját, úgy valószínűleg nem lehet utolérni. Ha azonban Pápán át Vas megyének fordul, úgy elérhető lesz, „mert mindenütt meg vannak téve a rendeletek, hogy az ellenséges sereg hamar ne haladhasson".[128]

Pázmándy ezt követően beszámolt arról, hogy a felsőház október 2-án maga is választmányt küldött a táborba, hogy „a zászlóaljakat lelkesítő szónoklatokkal a haza védelmére buzdítsa". Tegnap pedig úgy döntött, hogy br. Perényi Zsigmond elnökletével „egy négy tagból álló bizottmányt nevez ki, melly a képviselőház részéről a hadi munkálatokra kiküldött bizottmányhoz kész csatlakozni". A ház helyeslése közben az elnök leszögezte, hogy meggyőződése: „Magyarország jelen helyzetében hazafiúi kötelességét csak úgy és akint teljesíti mindenki, ha a képviselőház intézkedéseit életével s vagyonával elősegíti". Ezt követően ismertette a négy delegált nevét: br. Perényi Zsigmond (a felsőház alelnöke), gr. Esterházy Mihály, br. Jósika Miklós és Pázmány édesapja: id. Pázmándy Dénes, Fejér megye főispánja.[129] Az elnök tudomásul vette, hogy a felsőház delegálását a képviselők a nevek említése előtt is helyeselték, nyilván mert kilétük már ismert volt. A formákra ügyelve Pázmándy azonban közölte, miszerint a bizottmány úgy döntött, hogy a nagyobb ünnepélyesség miatt, de mert „e választmány egyedül a képviselőház kifolyása lévén", jelentse azt a képviselőháznak. Továbbá szükségesnek tartotta, hogy megjegyezze: a segítség elfogadását az is indokolja, hogy a választmány „az ország több vidékeiről vett tudósítások szerint némi tekintetben már most gyanusíttatik, mintha t.i. a kisebbség kifolyása lenne; az illy gyanusításokra tehát ténnyel felelni legüdvesebb".[130]

---

[128] Pázmándynak ez a kijelentése a tábori biztosok előző napi jelentésén alapul; KLÖ XIII. 81.

[129] A felsőház okt. 3-iki ülésére, ahol beszámoltak a táborban járt választmány tapasztalatairól, s megtörtént a honvédelmi bizottmányba delegált tagok választása: Közlöny 1848 okt. 5/117/593–594. Az itt felsorolt, s a jelek szerint közbekiabálásokkal jelölt személyek között szerepel Somssich Pongrác neve is. A felsőház ülésjegyzőkönyve azonban nem említi; Népképviseleti ogy. 945. *Ember*, Kossuth 191. szerint Somssich nem fogadta el a jelölést. A megválasztott személyek Jósika Miklós kivételével azonosak azokkal, akiket a felsőház szept. 24-én megbízott, hogy a képviselőház bizottmányával együtt vegyenek részt a Batthyánynál esténként tartott tájékoztatáson. Ld. *Urbán*, A Honvédelmi Bizottmány 381. (Itt id. Pázmándy Dénes tévesen szerepel mint Komárom megye főispánja.)

[130] A képviselőház jegyzőkönyve az érvelést pontosította, miszerint a felsőház delegáltjait a képviselőháznak annál is inkább el kellett fogadnia, „minthogy így az érintett honvédelmi választmány az összes törvényhozás mindkét háza többségének kifolyását képezi". Népképviseleti ogy. 262. A bizottmány ezzel — állapítja meg Ember Győző — Szemerével, Mészárossal és az ifjabb Pázmándyval együtt 13 főre emelkedett — és felhigult. *Ember*, Kossuth 192.

Pázmándy tájékoztatása után Madarász József tudomásul vette a felsőházi tagok csatlakozását a választmányhoz, de azt kívánatosnak tartotta, hogy ha a felsőház a képviselők tudta nélkül küld ki bárminemű választmányt, úgy az csak „privát kiküldetésnek" legyen tekintendő. Mivel erre nem reflektált senki, Pázmándy megemlítette a horvát politikai menekültek nehézségét, akik javaik lefoglalása miatt megélhetésük biztosítására kölcsönre szorulnak. Ezt egy korábbi döntés alapján havonta kapták, de most a kormány lemondása miatt a harmincadhivatalok Csány Lászlótól nem kaptak utasítást a kifizetésre. Kisebb vita után a ház úgy döntött, hogy a 25 segélykérőt továbbra is támogatni fogják.[131]

Nem ismert az országgyűlésen Pázmándy által említett parancs, amellyel az éj folyamán a Szőnynél állomásozó hajókat Komáromba rendelték. Csak azt az október 4-én kelt, Pázmándy által Csány Lászlóhoz intézett levelet ismerjük, amely egyrészt a Jellačić seregének létszámáró nyert információkat közölte, másrészt tájékoztatott a Komárom védelmére hozott intézkedésekről. Eszerint másnap gőzhajóval Komárom alá küldenek 1000 embert, akiket Szőnynél fognak partra tenni. Hasonló erő küldését a következő napokban is meg kívánják ismételni. Biztosították a Bécs-Pest közötti országutat, s ha a kun lovasság Szentkirályi vezetésével megérkezik, azt ezen az útvonalon ugyancsak Szőnybe irányítják.[132] Ennek az információnak megfelelően a bizottmány tájékoztatta Takács István kormánybiztost az Ószőnynél létesítendő táborról, s utasította, hogy küldjön oda 1000 főnyi szuronyos puskával felszerelt Esztergom megyei nemzetőrt.[133] A bizottmány ezen a napo ismételten sürgette Csány kormánybiztost, válaszoljon, hogy a táborélelmezést miként oldják meg, illetve, hogy nincs-e szüksége arra, hogy hajóval szállítsanak Komáromig élelmet.[134] Az elfogott horvátok Budára szállítása érdekében ekkor kapott „nyílt rendeletet" a budai nemzetőrség, hogy három századnyi erővel induljon meg Fehérvár felé, s ahol a hadifogoly szállítmánnyal találkoznak azt a katonaságtól vegyék át és kísérjék Budára.[135] Fontos intézkedések születtek ezen a napon a nem magyar sorkatonaságot illetően is. Ekkor kapta meg az utasítást a HM, hogy intézkedjék a Nyitrában állomásozó és az esküt még le nem tett román határőrzászlóalj Pestre rendeléséről. Ha megérkeznek, az esküt letenni nem akaró tisztek „az ezredtől azonnal eltávolítandók, s helyük magyar érzelmű tisztekkel betöltendő".[136] Csongrád megye és Hódmezővásárhely panaszára, hogy az ott állomásozó „nem a legjobb szellemű, sőt ellenséges irányú" Schwarzenberg dzsidás ezredet „más vidékre" vezényeljék, a bizottmány ekkor utasította a HM-et a megfelelő intézkedésre.[137]

---

[131] Az ülésre: Közlöny 1848 okt.6/118/599–600. A határozatokra: Népképviseleti ogy. 262.

[132] Pázmándy magánlevele Csányhoz; KLÖM XIII. 88. A levél déli 1 órakor íródott.

[133] OGB 1848:850; HK 1994/4. 98–99. Az Esztergom megyének küldött utasítást közli: Esztergom és Komárom megye az 1848/49-es forradalom és szabadságharc alatt. S.a.r. Bencze Cs. Attila. Esztergom, 2000. 193. Aláírás: Nyáry Pál és Sembery Imre.

[134] OHB 1848:857; KLÖM XIII. 87–88. A fogalmazványt Térey készítette; Nyáry Pál és Jósika Miklós írták alá.

[135] Budai nőrség ir; HK 1994/4. 103. Az iratnak nincs ikt. száma. Nyáry Pál és Zoltán János írták alá.

[136] OHB 1848:849; HM 1848:7881; HK 1994/4. 100. Nyáry Pál és Pálffy János írták alá; utóbbi mint „állad. titkár".

[137] OHB 1848:8d8; HM 1848:7911; HK 1994/4. 101. Térey fogalmazványa; Sembery Imre és Pálffy János írták alá; utóbbi mint államtitkár. A tisztázat mellett az érintett jelentés és a HM okt.

Sorkatonaságot érintő kellemesebb ügy volt az, amikor a bizottmány arról intézkedett, hogy a Sándor huszárok 105 főnyi csapatát kockázatos úton hazavezető altisztet hadnaggyá nevezzék ki.[138] Végezetül ekkor értesítették Majthényi ezredest, a komáromi vár parancsnokát, hogy a szükséges hátas-, illetve tüzérségi lovakat a megszabott áron megvásároltathatja.[139] Végezetül megemlítjük, hogy ezen a napon kelt egy olyan értesítés, amely közvetlenül nem tartozott a honvédelem tárgykörébe, de kibocsájtása a HM-re mint szakminisztériumra tartozott. Ez arról értesítette az érdekelteket, hogy a salétrom és a lőpor emelt ára szeptember 25-től érvényes.[140]

A honvédelmi bizottmánynak a kormánybiztosok számára kiadott rendelkezései között talán első helyen kell említenünk azt az intézkedést, amely Halassy Ede Komárom megyei kormánybiztosnak 5000 ezüstforint kiutalásáról intézkedett.[141] Ekkor fogalmazták meg azt az értesítést, amely szerint a Selmecbányán tartózkodó Beniczky Lajos kormánybiztos a „pánszláv mozgalmak" elfojtása során kifejtett „dicséretes buzgalma" elismeréséül tiszteletbeli őrnagyi rangot kapott és felhatalmazást, hogy a szokott formák megtartásával hadbíróságokat állíthasson fel, s a nép lecsendesítésére ahol jónak látja, „a megtérőknek a vezéreket kivéve bűnbocsánatot hirdessen". Egyben arról értesítették a kormánybiztost, hogy 5000 ezüstforint és 300 fegyver kiutalásáról intézkedtek.[142] Ugyancsak felhatalmazást kapott Jeszenák János nyitrai főispán és kormánybiztos, hogy azoknak, akik „az ottani veszélyes lázongásban részt vettek, de tetteiket megbánva megtértek, bűn bocsánatot adhasson s hirdessen".[143] A már említett, a Nyitra megyei Lipótvárban tartózkodó román zászlóalj leszállításáról szóló rendelkezést a bizottmány a HM-hez intézte, de a rendelet végrehajtását nem kívánta a katonai szervekre bízni. Ezért még ugyanezen a napon megszületett a „nyílt rendelet", amelyben a román származású Bohéczel Sándor Dokoka megyei és Szaplonczai József Máramaros megyei képviselőket arra utasította a bizottmány, hogy menjenek Lipótvárba, s az ott állomásozó román zászlóaljnak magyarázzák meg, hogy a fegyelem és az alkotmány elleni vétségük miatt került sor a büntetésre. Az eleve kudarcra ítélt küldetés lényege az volt, hogy a határőröket „a magyar alkotmány és kormány iránt tartozó engedelmességről és a mostani körülményekről felvilágosítsák".[144]

5-én a bécsi magyar külügyminisztériumhoz intézett átirata, amelyben a Galiciába küldött Schwarzenberg dszidásokért és a Ferenc József dragonyosokért cserébe a Koburg és a Nádor huszárok hazarendelését sürgette. Mészáros Lázár ezen a napon utasította a budai főhadparancsnokságot, hogy a Nagyszalontán (Bihar m.) állomásozó dzsidásokat rendelje „kettős marschban" Galiciába. HM 1848:7828. (A fogalmazvány mellett Blomberg ezredesnek szept. 30-án Nagyszalontáról Lamberg királyi biztoshoz intézett jelentése.)

[138] OHB 1848:859; HK 1994/4. 102.

[139] OHB 1848:848; HK 1994/4. 104. Térey fogalmazványa.

[140] Közlöny 1848 okt.7/119/601. A rendeletet gr. Török Bálint, a HM polgári-gazdászati osztályának vezetője írta alá.

[141] OHB 1848:864; HK 1994/4. 102. Az utalványt Jászay Pál fogalmazta; láttamozta K[ovács] L[ajos].

[142] OHB 1848:866; HK 1994/4. 99–100. Mellette a PM-hez és a HM fegyverfőfelügyelő osztályához egyidejűleg intézett rendelet. A levelet Jászay Pál fogalmazta, s Kovács Lajos (KL) láttamozta.

[143] OHB 1848:865; HK 1994/4. 100. A fogalmazványt Jászay Pál készítette; Kovács Lajos (KL) láttamozta.

[144] OHB 1848:856; HK 1994/4. 99.

Beöthy Ödön délvidéki országos biztos kérelmére a bizottmány ezen a napon három képviselőt, név szerint Bernáth Józsefet, Haczel Mártont és Hadzsics Lázárt küldte mint kormánybiztost Beöthy mellé. Nevezetteknek a lelkesítés mellett az volt a feladatuk, hogy „az ott szállongó különböző hírek" cáfolatát adják, s „az előforduló körülményekről s napi eseményekről pedig időről-időre pontos, gyakori és kimerítő tudósítást tegyenek".[145] Egyidejűleg született meg az a jóváhagyás, amely engedélyezte Beöthynek, hogy a Bács megye déli részén (a Duna mentén) húzott őrvonal embereinek fizetését és járandóságát „a liquidaltatáshoz képest" kifizethesse.[146]

A népmozgalmak szempontjából sajátos az október 4-én kelt rendelkezés, amely a jászkun lovasság létszámának növelését célozta. Ebben a bizottmány meghagyta Szentkirályi Mórnak, a jászkun kerületek főkapitányának, hogy a felajánlott 500 lóval ellátott lovashoz a kerület újoncaiból válasszanak ki további 500 embert, akik négy évi lovas szolgálatot vállalnak, s akiknek lovat a kincstár költségén biztosítanak, s az 1000 lovas egyéb felszerelése is „a kincstár által eszközöltetik".[147] Egyidejűleg ugyanezen az iktatószámon Szentkirályi kapott egy másik utasítást, amelyben a bizottmány a Duna-Tisza közén leállított népfelkelés magyarázatát adja (most, hogy Jellačić Fehérvárról Győr irányába elvonult.) Eszerint „a népfelkelésnek az ellátási nehézségek miatt csak azon környéken lehetnek üdvös hatással, hol az ellenség táboroz". Ezért a felkelt jászkun lovasság tovább szállítása Lacházáról már nem szükséges, de a Dunához közel fekvő vidékeken mind a gyalogos, mind a lovas felkelést készen kell tartani.[148] Bár a bizottmány október 3-án általános rendelkezésben közölte, hogy csak a Duna jobb partján lévő népfelkelésre van szükség, október 4-én külön „nyílt rendelet" született, amely a „Kossuth Lajos országos biztos úrnak rendelete óta" bekövetkezett változásokra, Jellačić menekülésére hivatkozva rendeli, hogy maradjanak otthon a Csepel szigetére utasított csongrádi, szentesi, szegvári, vásárhelyi és szegedi lakosok. De meghagyja, hogy „minden pillanatban készek legyenek, hogy a legelső felszólításra oda, ahova kell, megjelenhessenek".[149] Végezetül ezen a napon Nyárynak arról kellett intézkednie, hogy a tiszaföldvári felkelők, akik „nemes lelkesedéssel" jelentek meg Pesten, ahol „jelenleg nem használhatók", a rendeletnek megfelelően „gőzkocsikon még ma induljanak haza felé".[150]

Október 5.

A képviselőház 11 órakor kezdődött ülésén az elnök a csatatérről azt jelentette, hogy Jellačić október 3-án este hétkor bevonult Győrbe, ahol — magánközlemény szerint — a polgármester németül köszöntötte, mire Jellačić magyarul

[145] OHB 1848:847; HK 1994/4. 99.; *Thim József:* A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története. Bp. 1935. III. 93. A meghatalmazást Jászay Pál fogalmazta.

[146] OHB 1848:853; HK 1994/4. 104.

[147] OHB 1848:868; HK 1994/4. 101. A fogalmazvány mellett a PM-nek és az ONöHt-nek küldött rendeletek fogalmazványa.

[148] OHB 1848:868; HK 1994/4. 102.

[149] OHB 1848:851; KLÖM XIII. 88–89. Nyáry fogalmazványa.

[150] OHB 1848:846; HK 1994/4. 98. Nyáry fogalmazvány.

választ. A horvátokat követő magyar sereg tegnap 5–6 óra távolságban volt Jellačićtól, aki tegnap Győrben „megállapodni szándékozott". Nem lehet tudni, hogy csak kifáradt seregét kívánja pihentetni, vagy el akarja fogadni a csatát. Seregének egy részét elhagyta Roth tábornok alatt, aki ellen a magyar sereg két részét indították, de hogy mi történt arról még nincsenek hírek. Ezt követően Pázmándy ismertette azokat a rendeleteket, amelyeket az előző nap óta a bizottmány szükségesnek tartott. Első helyen arról beszélt, hogy a táborban a honvédek, „kik magyar zászló alatt küzdenek, nagyobb fizetést húznak", mint a sorezredek katonái. Ezért sokan a „rendes katonaság közül" a honvédekhez álltak, s ezért a sorkatonaság egységei igen meggyengültek. „A választmány úgy vélekedett — folytatta az elnök —, hogy minden katonaságra, melly magyar zászló alatt fog küzdeni, egyenlő fizetést kell határozni". Ezzel elérhető a cél: „a magyar zászló és vezényszavak behozatala".[151] A másik döntés, amiről Pázmándy beszámolt, a választmány azon intézkedése volt, hogy a ház nevében Pest és Buda városoknak köszönetet mondjanak azért, hogy „a haza védelmében igen nagy erélyt fejtettek ki". Hozzátette: ezt a nyilatkozatot „a választmány által szerkezetbe foglaltatván el is küldetett a nyomdába".[152]

Pázmándy ezután tájékoztatta a képviselőket Jellačić újabb elfogott, 226 levelet tartalmazó futárpostájáról. Mindet még nem olvasták át, de amint megteszik, azokat kinyomtatják, amelyek „a közre nézve érdekesek". Már most azonban két megállapítást lehet tenni e levelek alapján. Az egyik az, hogy a bekövetkezett támadást nem Horvátország indította, az a „császári ármádia" tisztikarában létező „társulatnak vagy összeesküvésnek" a következménye, amely „Horvátország köpenyegét mintegy magára venni akarván, azért Horvátország részéről tette meg a berohanást". Néhány nap múlva itt lesz az ideje — folytatta az elnök —, hogy a ház mondja ki, miszerint Horvátország irányában „testvérileg és méltányosan akar eljárni". A másik, ami az elfogott levelekből kiviláglik, hogy Pest-Buda elfoglalása volt a cél, ahová már szeptember 30-án el akartak érkezni, mert nem hitték, hogy a cs.k. csapatoknak csak egy része is szembeszállna velük. Az is megfogalmazódik ezekben a levelekben, hogy ha itt végeznek, egyenesen Bécsbe mennek, hogy a lakosokkal megértessék, hogy valójában ki az ő uruk. Ezeknek az ismereteknek alapján a bécsieket figyelmeztetni kell, hogy tudják magukat mihez tartani, „mert könnyen megtörténhetik, hogy Jellachichnak nem lesz kedve Bécsig megállni seregeink előtt".[153] Végezetül — fejezte be tájékoztatóját Pázmándy — újabb levelekből kiviláglott, hogy a horvátországi beütés „összeköttetésben van a rácz lázadással". Ezért szükségesnek tartotta a bizottmány, hogy leküldje a táborba Bernáth József, Haczel és Harzsics képviselőket.

Az elmúlt napok rövid üléseihez viszonyítva, most szép számmal hangzottak el kérdések, hozzászólások, interpellációk. Elsőként Kálóczy Lajos Győr megyei

[151] Ez a kijelentés szükségesnek tartott, de nem meghozott, hanem csak javasolt intézkedésről szólt. Ez az ülés jegyzőkönyvéből egyértelműen kiviláglik.

[152] „A nemzet képviselői" címmel kezdődő felhívás okt. 4-iki dátummal jelent meg. Nyomtatványok. (Német változata is van.)

[153] Pázmándy a bécsiek figyelmeztetéséről már okt. 3-án is beszélt. Lehet, hogy az ott emlegetett proklamáció (ld. a 102. jegyzetet) csak ekkorra készült el, s ekkor adták nyomdába.

képviselő fejtette ki, hogy ha valóban németül köszöntötte is Győr polgármestere Jellačićot, azt kiszolgáltatott és meglepett helyzetében tette. A városból és a megyéből 1800 nemzetőr teljesít szolgálatot Komáromnál, csak hat órával hamarabb értesült a horvát sereg érkezéséről, s a figyelmeztetés nem a központból érkezett, hanem móri parasztoktól. Kállay Ödön Munkács vára biztonságáról érdeklődött, amire az elnök nem tudott megbízható információval szolgálni. Riskó Ignác azt ajánlotta, hogy az elfogott leveleket egy a képviselőkből álló bizottmány dolgozza fel, s arra kért választ, hogy az Urban alezredes által Erdélyben „előidézett" mozgalom mennyire terjedt ki, s fenyegeti-e Nagybányát. Pázmándy azt válaszolta, hogy Erdélyből ellentmondó hírek érkeznek, a tudósítások szerint, de Szatmár megyében nem állt helyre a rend. Szaplonczay József kérdésére, hogy miként érkezhettek Erdélyből olyan hírek, hogy a rend és béke helyreállott. Az elnök megismételte, hogy ellentmondó híreket kaptak, de közölte azt, hogy a bizottmány, amelynek küldését a ház elhatározta, a honvédelmi bizottmány utasítására aznap délután a helyszínre indul. Boér Antal azt kifogásolta, hogy Erdélyben a sorkatonák nem állhatnak be a honvédségbe, mert fekete-sárga tisztjeik megakadályozzák azt.

Tóth Lőrinc szerint Fehérvárt valóságos összeesküvés játszotta az ellenség kezére, ezért megkérdezte az elnököt, hogy ez ügyben történt-e vizsgálat. Pázmándy fenntartással fogadta a vádat, de elismerte, hogy egyes tisztviselők nem jártak el erélyesen, sőt hanyagok voltak (ti. amíg a magyar sereg állomásozott a városban, s gond volt annak ellátásával). Ifj. Madarász József, mint maga is Fejér megyei képviselő erélyes vizsgálatot követelt, többek között az első alispán ellen, aki az ellenség ellátásáról szorgalmasan gondoskodott. Pázmándy erre kijelentette: „Ezt elő fogom a honvédelmi választmánynak terjeszteni, s bizonyosan fog ezen ügyben intézkedést tenni." A kérdés itt lezárható lett volna, de Kállay Ödön megkérdezte, hogy mi történik a hazaáruló Zichy Ödön jószágaival, mivel azzal joga van az országnak rendelkezni. Pázmándy ekkor így nyilatkozott: „Már másod ízben is kijelentem, hogy én részemről ezen választmányt valamelly megállapított provzorius kormánynak nem veszem: hanem veszem egyedül ollyan választmánynak, mellyet a körülmények felkényszerítettek a házra, hogy a hazának védelme iránt intézkedjék, minél több sereget gyűjtsön, és a csend és rend fentartását eszközölje." Ezért minden figyelmét a haderő növelésére fordította, aminek meg is lett az eredménye, mert a sereg néhány nap alatt 15.000 főről 40.000 főre szaporodott. Hogy Zichy Ödön jószágaival mi történjék, azt a per anyagának és a Fejér megyébe küldött választmány jelentésének ismeretében kell eldönteni. Ekkor felszólalt Madarász László, maga is a honvédelmi bizottmány tagja. Megérti — mondotta — az interpellációt, aki arra volt kíváncsi, hogy történt-e intézkedés Zichy Ödön javaival kapcsolatban. Ez a kérdés azt érinti, hogy a törvények szerint a hazaáruló vagyonával az ország rendelkezik. Ennek szellemében kell az eljáró bizottmányt utasítani, mert előbb-utóbb ki kell azt mondani, hogy részben a hazának hasznos szolgálatot tevő egyéneket megjutalmazni, részben a rablók vagy árulók által kárt szenvedetteket kárpótolni az árulók és velük szövetségesek vagyonából kell. Egyben javasolta, hogy a Fehérvárral kapcsolatos vizsgálat kérdésétől különítsék a már elítélt Zichy Ödön vagyona feletti rendelkezést. Továbbá

indítványozta: rendeljék el az ítélet iratainak kinyomtatását, „s akkor nem fog lehetni többé senkinek aggodalma, hogy törvénytelen módon végeztetett volna ki, s foglalkoztatnának el javai". Pázmándy, akinek álláspontját bizottmányi kollégája — talán nem függetlenül korábbi eszmecseréjüktől — nem helyeselte, elnöki szóval igyekezett lezárni a kérdést. ;;Azt gondolon — jelentette ki —, hogy egy választmány fog kiküldeni, melly Fejér megyében a dolgokat megvizsgálja, s a vizsgálat után fog csak ítélet mondhatni; egyébiránt a részben, hogy a hazaárulókkal miként kell eljárni, az eddig fenálló törvényeket nem lehet mellőzni." Ezt követően Kacskovics Lajos pesti képviselő jelentéktelen hozzászólása után az elnök berekesztette a válságos napok óta első élénk és hosszan tartó ülést.[154]

A honvédelmi bizottmány október 5-iki rendelkezései sorában Nyáry Pál most a budai polgármesternek javasolta, hogy vegyék fel a kapcsolatot a pesti nemzetőrséggel és szervezzék meg a budai vár közös őrizetét.[155] Ekkor jelent meg az a nyomtatott rendelet, amely a hadsereg felruházásának és felszerelésének munkálataiban részt vevő iparosokat felmenti mindenféle nemzetőri szolgálat alól.[156] Ezen a napon utasította a bizottmány a HM-et, hogy az óbudai ruházati bizottmány vezetőjét, aki Lahner őrnagy előtt eltagadott raktáron lévő kardokat, tartóztassa le, állítsa hadbíróság elé és gondoskodjon utódjáról.[157] Ugyancsak ezen a napon hatalmazta fel a bizottmány Pest városát, hogy a lefoglalt lisztmennyiséget — a két legmagasabb árfekvéstől eltekintve — nyugta ellenében átveheti, s az átvételi leltárt valamint az árkimutatást nyújtsa be.[158]

A kormánybiztosoknak küldött tájékoztatók sorában Pázmándynak Csányhoz intézett sajátkezű levele a legfontosabb, amely arról tájékoztat, hogy előző napi ígérete ellenére Szönybe csak mintegy 560 embert tud küldeni, mert bár van újonc elég, de ruhátlanok, így felfegyverezni sem érdekes őket. A Bécs-Pest közötti országútra is csak 167 lovast küld a Hunyadi-csapatból, mert a Pestet megközelített jászkun lovas nemzetőröket visszaküldte, mivel azok „csákány és más fokos forma fegyverrel" voltak felszerelve.[159] A bizottmány ekkor tájékoztatta Csányt, miszerint utasították a HM-et, hogy a Pest–Bicske–Győr vonalon építse ki a tábori postát.[160] Az aznapi országgyűlési interpelláció eredményeként ekkor került sor arra, hogy Kállay Ödön és Ujfalusi (Ujfalussy) Lajos képviselőket mint kormánybiztosokat küldték ki Fejér megyébe és Fehérvár városába annak kivizsgálására, hogy mi történt a magyar, illetve a horvát sereg ellátásakor.[161] Ezen a

[154] Az ülésre: Közlöny 1848 okt.7/119/601–603; a részletes jegyzőkönyv, amelyben nem említik a Zichy ügyet: Népképviseleti ogy. 262–263.

[155] Buda város levelezése; HK 1994/4. 105.

[156] Nyomtatványok; HK 1994/4. 109. Aláírás: Nádosy ezredes, Pázmándy Dénes, a képviselőház elnöke.

[157] OHB 1848:872; HM bizt. 1848 – 47 – 337; HK 1994/4. 105–106. A fogalmazványt Térey készítete. Aláírás: „A miniszterelnök távollétében Madarász László b.t., id. gr. Eszterházy Mihály b.t."

[158] OHB 1848:876; Pesti közig. 1848:876; HK 1994/4. 109. A rendeletet Nyáry Pál és id. gr. Eszterházy Mihály írta alá.

[159] KLÖM XIII. 94–95. A levél tanácsot ad még, hogy ha Győrnél csatára kerül a dolog, Komáromból vonjanak el katonaságot.

[160] KLÖM XIII. 91–92. Aláírók: Madarász László, br. Perényi Zsigmond, Madarász utóirata szerint ha a posta kiépül naponta kétszer várnak jelentést.

[161] OHB 1848:869; HK 1994/4. 106. A fogalmazványt Madarász László készítette.

napon fogalmazták meg Pozsony polgármesterének a megnyugtató választ, hogy Ujházi László kormánybiztosi kiküldeetésére a ház határozata alapján került sor, és csak a szerkesztő mulasztása, hogy azt a *Közlöny* nem közölte.[162] Beöthy Ödön levelére ekkor értesítették a teljhatalmú kormánybiztost, hogy a honvédek téli ruhájához szükséges posztó átvételére és leszállítására neki kell egy „alkalmas és biztos tisztet" küldeni.[163] Beöthy levelében jelezte, hogy az Arad megyei román népmozgalmakat a volt főispáni helyettes szervezi. Ezért egyidejűleg Vukovics Sebő kormánybiztost utasították, hogy a szükséges vizsgálatot ejtse meg és jelentse annak eredményét.[164]

A bizottmány ezen a napon értesítette Görgeit arról — a valótlannak bizonyult — hírről, hogy a Dráván nagyobb szerb csapatok készülnek áttörni, így a Roth tábornok vezérlete alatti csapatok megsemmisítése után „figyelmet Baranya megyére irányozza".[165] Ekkor született az utasítás, amely meghagyta a HM-nek, hogy a szekerészethez osszanak be újoncokat, akik a frissen vásárlandó lovakat gondozni fogják.[166] Ezen a napon került sor arra, hogy Rutkai Istvánt, Zólyom megye első alispánját kinevezték az ottani újoncok polgári parancsnokának, hogy a katonai parancsnokkal együtt „személyes jelenlétével és tekintélyével a csapatokat buzdítsa".[167] Akad még erről a napról egy rendelet, amely utasítja a heves megyei alispánt, hogy a megyei népfelkelést állítsa le. „Magában értetik — folytatódik a szűszkavú rendelkezés —, hogy az újonczok megrendelt kiállítását annál nagyobb szorgalommal eszközöltetvén."[168] Megjelent még október 5-iki dátummal Nádosy Sándor alezredes nyilatkozata, amely közölte a nyilvánossággal, hogy az újonnan felállítandó honvédzászlóaljakhoz tiszti rangért való folyamodásokat többé nem fogadnak el, s a még be nem töltött, vagy ezután megüresedő „tiszti állomások a hadtestek érdemesebb egyéneivel előléptetés útján levén betöltendők."[169] Végezetül enapi dátummal jelent meg a kereskedelmi minisztérium közleménye, amely a katonai helyzetre hivatkozva közli, hogy a Bécs – Buda kjözötti „gyorslevél forgalom" és a teherposta megszünik. Béccsel a Komárom – Érsekújvár – Nagyszombat – Pozsony útvonalon kívánják naponta a „nyargaló postát" fenntartani.[170]

---

[162] OHB 1848:874. Két nap múlva a Közlönyben a következő okt. 5-ről datált, aláírás nélküli közlemény jelent meg (a címoldal első hasábjának élén): „Ujházi László sárosmegyei főispán, a képviselőház határozata folytán pozsonymegyei teljhatalmú kormánybiztosnak neveztetett ki."

[163] OHB 1848:873; HK 1994/4. 108.

[164] OHB 1848.873; OL H 114 Vukovics Sebő iratai; HK 1989/2. 225. Aláírás: Madarász László, id. gr. Eszterházy Mihály.

[165] OHB 1848:871; Katona, Okmánytár 300; HK 1994/4. 100. A levél Pázmándy fogalmazása. Aláírás: „A ministerelnök távollétében Pázmándy Dénes képviselőház elnöke, Madarász László b.t." Madarász utóirata: „A bizottmány elvárja minél többszöri tudósításaidat. M." (Madarász valószínűleg ezen a napon kelt magánlevele Görgeihez: Katona, Okmánytár 301.) Görgei szemrehányó levele erre az utasításra: Katona, Okmánytár 315.

[166] OHB 1848:862; CNöHt 1848:4785; HK 1994/4. 107–108. Aláírója: Sembery Imre.

[167] OHB 1848:863; HK 1994/4. 107.

[168] OHB 1848:861, HKI 1994/4. 107. Szemere fogalmazványa.

[169] Közlöny 1848 okt.6/118/598. Nádosy mint az Országos Nemzetőrségi Tanács elnöke írta alá a közleményt.

[170] Közlöny 1848 okt.7/119/601. A közlemény nincsen aláírva.

Október 6.

A képviselőház ülése ezen a napon 10 órakor kezdődött. Pázmándy elnök a szokásos módon a katonai helyzetről szóló beszámolóval nyitotta meg az ülést. Eszerint 4-én délután kettőkor Jellačić Győrben „rögtön seregeit összedoboltatta és kivonult Öttevény felé". Ez azt mutatja, hogy Ausztriába szándékozik menni, ahol fogadtatásától nem sok jót várhat. A magyar sereg folytatja az üldözést. Most a horvátoktól mintegy 4 óra távolságban van. A sereg szaporítására a honvédelmi bizottmány mindent megtett, s a Jellačićot követő alakulatok tökéletesen fel vannak fegyverezve. A bizottmány meggyőződése, hogy „csak illy seregeket lehet hosszasabb marsch után az ellenség ellen czélszerűen használni". A népfelkelés sikerrel működik, de azt a harmadik vagy negyedik megyébe átvinni nem lehet, így a bizottmány azt a rendelkezést tette, hogy azokban a megyékben rendeljék el a népfelkelést, ahol Jellačić tábora keresztülvonul. Roth táboráról nincsen hiteles tudósítás. Ellene egyrészről Görgei van kiküldve „igen nagy erővel", másrészt Perczel ezredes „szinte meglehetős erővel". A főserеggel összeköttetésben kell lenniük, de a tegnapi tudósítások szerint mit sem tudnak róluk. Magánhírek szerint tegnapelőtt este összeütközés lett volna Ozora körül. Ha ez valóban megtörtént, úgy bizonyosan kaptak volna jelentést. Baj nem történhetett, mert a katonai erő, amely balról és jobbról az ellenséget üldözi, s a háta megett az organizált népfelkelés lehetetlenné fogja tenni, hogy „Roth táborából csak egyetlen egy ember is haza mehessen".

A horvát foglyokra nézve már jelezte, hogy azokat a budai sáncolásnál kívánják felhasználni. A budapesti nemzetőrség azonban azt közölte, hogy a kaszárnya, ahová azokat telepíteni akarják, nincs rácsokkal felszerelve, így őrzésükre legalább 4–500 nemzetőrre volna szükség. Buda polgármestere és a pesti nemzetőrség parancsnokai azt nyilatkozták a bizottmánynak, hogy vállalják ők a részvételt a sáncolásban, csak szabaduljanak meg a foglyoktól. A HM azt javasolja, hogy az egri várba kell a foglyokat vinni. (Az elnök beszámolóját megszakítva Csiky Sándor egri követ azt közölte, hogy a vár állapota olyan, hogy ott is sok ember kell az őrzésre. Így szerinte csak a foglyok egy részét kellene odaszállítani.) Pázmándy folytatta beszámolóját és jelentette, hogy a bizottmány úgy döntött, hogy a Jellačić seregében szolgáló katonákhoz proklamációt intéz. Egyrészt figyelmezteti a Jellačićhoz átment dragonyosokat, hogy a felség parancsa szerint el kell hagyniuk az országot. A horvát katonáknak pedig azt javasolja, hogy — mivel nem védenek igazságos ügyet — hagyják el a sereget és térjenek haza. A proklamáció végül emlékzetetett a hétszázéves horvát–magyar kapcsolatra, s arra, hogy a múlt törvényhozás által biztosított minden szabadságból „horvát atyánkfiai" is részesültek. Ezért — fejeződött be az elnök tájékoztatása — felszólították a horvátokat, hegy legyenek „ismét barátaink és jó testvéreink". A proklamáció igazságkereső naivitását, de talán csak az emelkedett hagnvételű befejezést az országgyűlési napló szerint „közhelyeslés" fogadta. Ezt követően Pázmándy még megjegyezte, hogy a nyilatkozatról értesíteni akarta a házat, de azt egyébként már nyomdába adták.[171] Végül a ház kitörő

[171] A proklamáció megtalálható a nyomtatványok gyűjteményében. Címe: „Aufruf an die k.k. Truppen". Aláírása: „In Abwesenheit des Ministerpräsident Dionys Pázmándy, Präsident der ungarischen National-Versammlung".

éljenzéssel fogadta a bejelentést, hogy a Vilmos huszárezred Galiciából hazatért két százada, amely 27 napig volt úton, holnap megérkezik a fővárosba.

Ezt követően Mártonfy Zsigmond tudakolta, hogy a Bécsbe távozott Batthyány miniszterelnök milyen minőségben van ott és mit csinál. Az elnök vázolva a honvédelmi bizottmány előtörténetét, azt felelte, hogy magánemberként sincsen tudomása, hogy mit szelekszik Bécsben Batthyány. De hozzátette: ha a grófnak befolyása volna a kormányzásra, akkor a kérdés „főtekintetet érdemelne". Németh Albert azt javasolta, hogy a Jellačić hadseregében szolgáló született magyarokat, ha elfogják, mint rabló pártütőt kell kezelni és Zichy Ödön sorsára juttatni. Pázmándy az előző napi érvelésével reagált, miszerint „százados törvényeink" intézkednek azokkal, akik „a berohanó ellenséggel" egyetértenek. Irinyi József Németh Albert álláspontját azzal kívánta kibővíteni, hogy a horvát „polgártársakat" is hazaárulónak kell tekinteni. Sajátos érvelése szerint azonban bűnös az, aki a Dráván innen született, — de nem fogadja el, hogy csak az volna hazaáruló, aki a Dráván innen született. Madarász József nem értett egyet az elnöknek a törvényekre vonatkozó érvelésével, mert tegnap erre hivatkozva utasították el, hogy Zichy Ödön javaival foglalkozzanak. Hangsúlyozta, hogy nemcsak a született magyarok, hanem a németek vagy horvátok is, kik „a magyar koronának és hazának tagjai" hazaárulónak tekintendők ha Jellačić-tyal vagy bárkivel „a magyar haza szabadsága és alkotmánya ellen" fegyvert fognak. Madarász hozzászólásának lényege az volt, hogy a ház utasítsa a bizottmányt minden esetben a törvény szigorú alkalmazására. Irinyi megismételve álláspontját, de kifejtette, hogy az 1500 fogollyal nem bánhatunk, mint hazaárulókkal. Pázmándy hozzátette, hogy a foglyok vallomásából úgy tudják, hogy az emberek nagy részét keményen kényszerítették a szolgálatra. A kérdésen még elvitatkozgattak, majd az elnök 12-kor eloszlatta az ülést azzal, hogy délután 5-kor folytatják.

A délutáni ülésen Pázmándy arról tájékoztatott, hogy Jellačić seregével már Mosonban van, s távozása inkább futásnak tekinthető. A másik táborból megérkezett Perczel ezredes jelentése, amely Roth seregéből 1500 ember elfogását, s a maradék 7–8000 határőr várható fogságba ejtését jelentette. Perczel Mór október 5-én Tácon déli 12-kor kelt részletes jelentését ekkor felolvasták, majd Balogh János képviselő, aki jelen volt az eseményeknél (ő hozta kora délután Perczel levelét), számot be tapasztalatairól. Jól mutatja a képviselők feléledt vitakedvét, hogy Pázmándy kijelentésére, miszerint Perczel táborának is megfogalmaznak majd elismerést, ha Roth egész tábora megadta magát Irinyi József és Madarász József azonnali határozatot követeltek, s az elnöknek ezt csak a legnagyobb határozottsággal sikerült elhárítania.[172]

A honvédelmi bizottmány október 6-án kelt intézkedései között első helyen kell említenünk Pázmándynak azt a levelét, amelyben a választmány álláspontjáról tájékoztatta Csány Lászlót. A pontokba szedett közlemény legfontosabb közlései, hogy Jellačićot többé nem horvát bánnak, hanem császári tábornoknak tekintik, akit az országból ki kell szorítani. Pozsonyt meg kell erősíteni, s Csányék-

[172] A folytatólagos ülésre: Közlöny 1848 okt. 8/118/605–607. A jegyzőkönyvre: Népképviseleti ogy. 265–266, Perczel beszámolóját a bizottmány nyomdába adta, s azt (a kiadvány dátuma nélkül) Madarász László és Sembery Imre írták alá. Közli: Katona, Okmánytár 306–309.

nak ügyelni arra, hogy Jellačić a Dunán Gönyűnél nehogy a hátuk mögé kerüljön. Roth megsemmisítése után Görgei Komáromból Nyitrába megy, hogy a vidéket pacifikálja, Perczel pedig csatlakozik a fősereghez. Bekk (Begg) őrnagyot pedig Móga tábornok 600 főnyi sorkatonai különítménnyel, lovassággal és ágyúkkal küldje ki Tolnába és Baranyába egy esetleges újabb horvát beütés megakadályozására.[173] Pázmándy az országgyűlésen megakadályozta, hogy idő előtt mondjanak köszönetet Perczelnek, de a bizottmány úgy találta, hogy hangot kell adnia elismerésének.[174] Ekkor küldtek utasítást Pulszky Ferencnek, a bécsi magyar külügyminisztérium államtitkárának, hogy közölje az osztrák minisztériummal a magyar álláspontot: ha Jellačić seregét átengedi a határon, úgy azt köteles lefegyverezni.[175] Ekkor fogalmazódott meg a Vay Miklóshoz intézett részletes utasítás, amely jóváhagyta, hogy a honvédújoncokat toborzás útján állítsák ki. Figyelmeztetett azonban arra, hogy az önkéntesek maguk határozzák meg szolgálati idejüket, míg a honvédeket „rendes katonáknak" tekintik, így a törvény értelmében négy év a szolgálati idejük. A bizottmány egyidejűleg azt is közölte, hogy fegyvereket egyelőre nem tudnak küldeni.[176] Katonai vonatkozású, de a BM-ben fogalmazódott meg az a rendelet, amely arra figyelmeztette a hatóságokat, hogy ha „a polgári erő elégtelensége miatt" a katonaság segítségét kell kérni, úgy „gondosan mellőzzék mindazt, mi a nemzetőrség és a rendes katonaság között ingerültséget szülhetne, s ez által magyar érzemű katonaságnál is a szolgálati készséget s hazafias szellemet lehangolhatná".[177]

Egyéb intézkedései sorában a bizottmány engedélyezte Pest városának, hogy az eredetileg a tábor ellátásához szükséges kenyér vásárlására kiutalt 1000 ezüst forintot felhasználhatják az állam részére szolgáltatott előfogatok méltányos bérének kifizetésére.[178] Ekkor utasította a bizottmány a PM-et, hogy intézkedjék a déli tábor pénzellátásának javításáról, mert előző napon kelt levelében sürgette azt Beöthy Ödön országos biztos.[179] Megszületett a „nyilt rendelet", amely meghagyta Csiky Sándor képviselőnek, hogy a megyei és városi hatóságokkal gondoskodjék 1500 főnyi horvát fogoly biztos elszállításáról és elhelyezéséről.[180] Érdemes megemlíteni még, hogy ezen a napon, de október 3-iki dátummal jelent meg a *Közlöny*ben több mint száz tiszti kinevezés és előléptetés, elsősorban a honvédségben, de akadnak köztük a nemzetőri őrnagyok mellé kinevezett segédtisztek is. A rendelet bevezető szövege így hangzik: „A ministerelnök helyett Nádor s

[173] OHB 1848:88; KLÖM XIII. 99. A levelet Pázmándy fogalmazta, majd Jászay tisztázatába belejavított, s az maradt vissza fogalmazványként. Perczel megérkezése után délután 3-kor Pázmándy újabb levelet írt: KLÖM XIII. 99–100; Katona, Okmánytár 312–314. (Az első levelet Pázmándy mint a képviselőház elnöke írta alá.)

[174] OHB 1848:879; KLÖM XIII.98: Katona, Okmánytár 311. A levelet Nyáry fogalmazta.

[175] OHB 1848:881; KLÖM XIII. 97. Ghyczy fogalmazványa. A KM eln. 1848:1593. sz. ikt. kvi bejegyzés szerint a levelet Nyáry Pál és Jósika Miklós írták alá. Az ikt. kv. 1602.sz. alatti bejegyzés szerint okt. 6-án Nyáry egy másik levélben tudatta Roth genereális és 800 emberének elfogását. (Az első irat helyén 1850. évi őrjegy.)

[176] KPA 133. sz; HK 1994/4. 110.

[177] BM. eln. 1848:965; Közlöny 1848 okt. 10/122/613; HK 1884/4. 110.

[178] OHB 1848:878; HK 1994/4. 111.

[179] OHB 1848:875; HK 1994/4. 111.

[180] OHB 1848:877; HK 1884/4. 111.

királyi helytartó utólagos jóváhagyása reményében ezennel kineveztetnek". Aláíró Nádosy alezredes, ellenjegyezte Mészáros Lázár.[181] Ugyanezen a napon született egy hasonló kinevezési felterjesztés Nádosy aláírásával, amit Mészáros ellenjegyzett.[182] A szakminisztériumok önálló intézkedésének példája volt október 6-iki dátummal a PM értesítése az 1 forintos papírpénz forgalomba hozásáról, amely egyben közölte a pénzjegy pontos leírását.[183]

Október 7.

A reggel 11-kor megnyilt képviselőházi ülésen Pázmándy elnök a katonai helyzetről szólva nem tudott hivatalos információ alapján beszámolni arról, hogy Roth tábornokot elfogták-e vagy sem. Hiteles tudósítások beszámoltak arról, hogy a sereg nyomában van a horvát hadoszlopnak. Így ma vagy holnap részletes jelentés várható arról, hogy megtámadták, vagy elfogták a tábornokot és embereit. Jellačićról és táboráról csak azt mondhatja, hogy az Mosonban van, s a magyar erők tegnap este valószínűleg bevonultak Győrbe. Ami Jellačić elfogott postáját illeti, abban akadnak olyan levelek, amelyekben „már úgy intézkedik, mint egy olly kormány- és királyi biztos, aki lehet mondani, mint egy királyi hatalommal van felruházva". Emellett — folytatódott a beszámoló — az iratok között találtak egy nyomtatványt, amelyet a király és Récsey Ádám „miniszterelnök" írt alá.[184] Bár ilyen értesítés sem az országgyűléshez, sem az ország törvényhatóságaihoz nem érkezett, a bizottmány úgy vélekedett, hogy az a ház előtt nem titkolható el. Ezt követően felolvasták ezt az október 3-án kelt iratot, amelyben a király a „Kossuth Lajos és társai által" ajánlott és elfogadott törvénytelenségek, valamint „a béke helyreállítására" kiküldött Lamberg királyi biztos elleni határozat és az ennek következtében a biztos „irtózatos megölése" miatt feloszlatta az országgyűlést. Egyben Jellačić horvát bánt teljhatalmú királyi biztosnak nevezte ki, „hogy a végrehajtó hatalom körében azon hatóságot gyakorolhassa, mellyel a rendkivüli körülményekben mint királyi felségünk képviselője fel van ruházva".

Ezt követően a toborzóútjáról hajnali 5 órakor visszatért Kossuth lépett a szószékre („lelkes éljenzések között"). Kossuth röviden beszámolt toborzóútja sikeréről és tapasztalatairól, majd hosszan elemezte a királyi leiratot. Ettől a pillanattól azonban jelen dolgozat tárgyához nem tartozik a Kossuth nélkül működő honvédelmi bizottmány országgyűlési beszámolóinak követése.[185]

A bizottmány október 7-én kelt utasításai és rendeletei — ismereteink szerint — kisszámúak, s ezek megfogalmazása minden bizonnyal Kossuth nélkül történt. Ilyen a Németh Károlynak, Pozsony polgármesterének adott széleskörű

[181] Közlöny 1848. okt. 6/118/557; ONöHt száma: 4427/nöt.

[182] ONöHt 1848:4940; Közlöny 1848 okt. 9/121/609.

[183] Közlöny 1848. okt. 9/121/609.

[184] Erről a proklamációról Pázmándy az előző napon azt írta Csánynak, hogy azt akkor hozta Bécsből Szirmay Pál képviselő. KLÖM XIII.100.

[185] A délelőtti és az esti ülésről (mely utóbbin Kossuth előterjesztette határozati javaslatát): Közlöny 1848 okt. 9/121/609-611; KLÖM XIII. 107–112. Az esti ülés végén Pázmándy tájékoztatta a házat Csány aznap, okt. 7-én kelt leveléről, amely szerint a magyar sereg bevonult Győrbe, Jellačić erőinek egy része Óvár környékén van, a másik rész követi. Ezen a napon a bizottmány három levelet kapott Csánytól. Amire Pázmándy hivatkozott: KLÖM XIII. 104–105.

kormánybiztosi felhatalmazás, amelynek értelmében azt várták tőle, hogy a városban lévő idegen katonaságot fegyverezze le, s ha lehet távolítsa el, akadályozza meg — ha kell a Bécs – Pozsony közötti vasút sineinek a felszedésével — hogy a városba idegen katonaság érkezzék.[186] Ekkor született az intézkedés, amely arra utasította a HM-et, hogy vizsgálja meg a tüzérségi raktárakat, s a készletek alapján gondoskodjék az ágyúcsövek felszereléséről.[187] Ekkor kapta Kiss Miklós őrnagy az utasítást, hogy a Budán őrzött horvát foglyokat írja össze.[188] Ekkor rendelkezett a bizottmány arról, hogy a PM Térey Ignác miniszterelnöki fogalmazónak futárköltségek fedezésére utaljon ki 1000 (feltehetően ezüst) ftot. Egyidejűleg arra is kapott a nevezett minisztérium utasítást, hogy Irinyi József képviselőnek „adandó számadás mellett" utaljon 1000 pfot-ot.[189] Megemlíthetjük még, hogy a Pázmány által az országgyűlésen említett szándék, hogy a horvát lakossághoz felvilágosító manifesztumot bocsájtanak ki, ezen a napon jutott el a megvalósuláshoz. Legalábbis október 7-iki dátummal jelent meg a „Bürger Croatiens!" megszólítású és a honvédelmi bizottmány nevében kibocsájtott németh nyelvű röplap.[190]

Ezen a napon rendeződött a Zichy Ödönnel együtt letartóztatott Zichy Pál, vasa ezredbeli százados ügye is. Ekkor kapta meg a felhatalmazást Kiss Miklós őrnagy, hogy gr. Zichy Pál százados letartóztatását — „miután a tett vizsgálatok nyomán ártatlannak találtatott" — szüntesse meg.[191] Egyidejüleg utasítást kapott a HM, hogy a „nyugalomba lépett századost, aki szolgálni kíván, a városban tartózkodó Württemberg huszárokhoz nevezze ki és azonnal alkalmazza.[192]

Október 7-én a honvédelmi bizottmány kezdeményezésére megtörtént Görgei ezredesi kinevezése is. Nem zárhatjuk ki, hogy erről Kossuthot már előzetesen tájékoztatták, mivel tudtak arról, hogy közte és Görgei között a toborzóút idején kapcsolat volt.[193] Feltételezhetjük, hogy Görgei nemcsak az országgyűléssel közölte, hogy elíteli a fegyverszünetet,[194] hanem azt Kossuthnak is tudomására hozta. A bizottmány is méltányolta Görgei tiltakozását, de még inkább a Zichy Ödön ügyében tanusított erélyes eljárását. Ezt mutatja, hogy amikor október 2-án horvátul tudó személyt küldtek hozzá, aki a Roth seregei elleni „diverziót" vállalná, a Szemere és Nyáry által aláírt levél így fejeződik be: „Vegye használ, ismert határozottsága és erélye szerint."[195] Valószínűleg a Perczel táborából érkezett Balogh János számolhatott be a Perczel és Görgei közötti ellentétről. Feltehetően emiatt született az a már október 5-én keletkezett utasítás, amelyben a bizottmány jelezte, hogy a Roth elleni hadjárat befejezése után Görgei ismét önálló

[186] OHB 1848:884. HK 1994/4. 111–112.

[187] OHB 1848:890; HM 1848:8012; HK 1994/4. 113. Térey fogalmazványa; Madarász László és Jósika Miklós írta alá.

[188] OHB 1848:882; HK 1994/4. 114. Térey fogalmazványa.

[189] OHB 1848:891; HK 1994/4. 114.

[190] Nyomtatványok. Szövegét és fordítását közli: HK 1989/2. 225–226.

[191] OHB 1848:886; Budai nőrség ir; Katona, Okmánytár 328; HK 1994/4, 113. Aláírás: Madarász László b.t., Pálffy János álladalmi titkár. (A fogalmazvány mellett Zichy Pálnak a bizottmányhoz intézett alkalmazási kérelme. Közli Katona, Okmánytár 326.)

[192] OHB 1848:885; Katona, Okmánytár 327; HK 1994/4. 113.

[193] Katona, Okmánytár 199–201.

[194] Katona, Okmánytár 229.

[195] Görgey család ir; HK 1994/4. 94.

feladatot kap.[196] Midenesetre a bizottmányban a két „éles kard" önálló feladatkörben való alkalmazása már ekkor eldöntött volt. Ezt bizonyítja Pázmándy október 6-án Csányhoz intézett levele, amelyben közölte: Görgei Nyitrába megy, Perczel pedig csatlakozni fog a főseregheZ.[197] Az önálló feladatkör ellátásához indokoltnak tünt Görgei ezredesi kinevezése, hiszen így titulálták — érvényes kinevezés nélkül — Perczel Mórt is.[198] Így született meg az elhatározás, amely október 7-én realizálódott, amely Görgei Artur honvéd őrnagyot egy rangfokozat átugrásával ezredesnek nevezte ki. Az ország szárazpecsétjével ellátott ünnepélyes kinevezési okmány hitelesítői a honvédelmi bizottmány nevében: „Pázmándy Dénes képviselőház elnöke, Pálffy János képviselőház alelnöke, statustitkár, Madarász László b.t., Sembery Imre bizottmányi tag".[199] A kinevező okirattal együtt a bizottmány ezen a napon közölte azt Görgeivel is, hogy őt Komáromon keresztül Nyitrába küldik (s a tolnai–baranyai feladatot majd „egy ügyes századosra" bizzák).[200] Madarász László egyidejűleg kelt Görgeihez intézett magánlevelében ismételten barátságáról biztosította az újonnan kinevezett ezredest, s megerősítette: „mind Perczel Móricz, mind Te önálló vezéreink lesztek".[201] Madarász ebben a levélben említi, hogy Perczelnek is írt, s különböző kérdésekről tájékoztatta, amelyek sorában megemlítette: „Kossuth ma jön haza." Így elképzelhető, hogy a kinevezési okmányt és az említett levelet elküldték, mielőtt arról a 11 órakor az országgyűlésen megjelenő Kossuth értesült volna. Nem kétséges, hogy a kinevezést Madarász László sürgette, s feltételezhetjük, hogy ez a lépés Kossuth előzetes tudtával, esetleg kezdeményezésére történt. Ugyanakkor nem tekinthetjük véletlennek, hogy a kinevező okmányról a fővárosban lévő bizottmányi tagok közül — a sehol nem szereplő Patay József mellett — annak a Nyáry Pálnak hiányzott az aláírása, aki október 2-án még Szemerével együtt méltatta Görgei erélyét.

Összefoglalás

Áttekintve a honvédelmi bizottmány szeptember 30 – október 7. közötti tevékenységét, megállapíthatjuk, hogy a váratlanul reá háramlott felelősséggel és az ebből fakadó feladattal megbirkózott, mivel sikeres szervezője volt a „drávai sereg" növelésének, egyik tényezője Jellačić üldözése megszervezésének, Roth hadoszlopa bekerítésének és elfogásának. Emellett számos aktuális, a rend fenntartását, a védelmet közvetlenül vagy közvetve szolgáló rendelkezést hozott. Ezek egy része az adott helyzetben nem volt kivitelezhető. Jelen dolgozat arra nem

[196] OHB 1848:871; Katona, Okmánytár 300. (A helyzet ismeretében ezen a napon Madarász magánlevelet írt Görgeinek, amelyben ilyen kitétel szerepel: „Te már nekem fővezérem vagy." Katona, Okmánytár 301. Erre az értesítésre reagált másnap Görgei, hogy egy nap után megfosztották fővezérségétől. Katona, Okmánytár 315.

[197] OHB 1848: 880; KLÖM XIII. 99.

[198] Balogh János okt. 5-én az országgyűlés előtt tartott beszámolójában — a bevezető kivételével — több ízben és következetesen őrnagyként emlegete Perczelt. Közlöny 1848. okt.8/120/607.

[199] HK 1994/4. 112. Ugyanekkkor értesítették a HM-et, hogy Görgei ezredesi rangjával járó illetménye okt. 1-től esedékes, s hogy a kinevezési okmányt már elküldték. OHB 1848:888; HK 1994/4. 112. A Nemzetőrség Haditanácsnak egyidejűleg az OHB 1848:888. ikt. számon küldött értesítés: ONöHt 1848:4943. Madarász László és id. gr. Eszterházy Mihály írták alá.

[200] OHB 1848:889; KLÖM XIII. 102-103; Katona, Okmánytár 318–319.

[201] Katona, Okmánytár 321.

vállalkozott, hogy ezekkel a kérdésekkel, valamint a hadvezetés és a bizottmány, illetve a tábori biztosok és a bizottmány viszonyát jellemezze.

A bizottmány munkája szeptember 29-én Kossuth távozása után — Pázmándy beszámolója szerint — Nyáry és az ő összefogásával, valamint Sembery Imre csatlakozásával kezdődött. Megállapítható, hogy mind Mészáros Lázár, mind Szemere Bertalan már szeptember 30-án — tehát az országgyűlési jóváhagyás előtt egy nappal — részt vett a testület munkájában. Mint láttuk a bizottmány az első pillanattól igénybe vette a HM katonamozdítási és elhelyezési osztályának hivatalnokait, október 1-étől a HM államtitkárát és elnöki titkárát is bevonta a munkába. Majd ezt követően október 1-én megszületett a rendelet, amely minden államtitkárt kötelezett a bizottmány tevékenységében való részvételre.

A munka intenzitásáról, a megszületett rendelkezések tartalmáról és számáról az első két napban nem nyerhetünk teljes képet. Ennek egyik oka az, hogy ekkor elég nagy számban születtek iktatószám nélküli rendeletek, s ezeknek — érthetően — nem maradtak meg a fogalmazványai, — ha egyáltalán voltak ilyenek. Másrészt a HM munkatársai az általuk kiadványozott iratokon a maguk k.mo. jelzését feltüntették ugyan, de tudomásuk szerint a fogalmazványok nem maradtak fenn. Osztályiktatókönyvvel pedig nem rendelkezünk, így a számsor alapján sem ellenőrizhető, hogy hány kiadvány készült ebben a sorozatban. Bár a bizottmány fogalmazói és irnokai már szeptember 30-án kiadványoztak a miniszterelnök úgynevezett elnöki sorozatából (amelyet a vizsgált időszakban a honvédelmi bizottmány iratainak nevezünk és az OHB betűkkel jelöljük), valójában csak október 2-ától válik szinte általánossá ennek a sorozatnak, illetve iktatószámainak a használata.

A bizottmány munkájában részt vevő személyekről szólva, elsőként *ifj. Pázmándy Dénes*nek, a képviselőház elnökének szerepét érdemes megvizsgálni. Az újabb kori szakirodalom — mint idéztük — kárhoztatja Pázmándyt, aki jogcím nélkül döntő befolyást, sőt vezető szerepet biztosított magának a honvédelmi bizottmányban. Kétségtelen, hogy Csány Lászlóval ő tartotta a kapcsolatot, s leveleiben szövegszerűen testületi véleményt tolmácsolt, de néha saját intézkedéseiről adott számot. (Október 5-én azt írta, hogy a kun lovasokat visszaküldte, mert nem voltak kellően felfegyverezve.) Amellett ő volt az országgyűlésen a bizottmány szószólója, ami lehetőséget adott arra, hogy időnként ezeket a szerepeket összekeverje. Kétségtelen, hogy Pázmándynak részt kellett vennie a bizottmány ülésein, hogy az ott elhangzottakat vagy elhatározott intézkedéseket kellő körültekintéssel, azok bizalmas természetét megőrizve tolmácsolja a képviselőknek. Október 3-án Riskó Ignác interpellációjára magát a bizottmány „résztvevő tagjának" nyilvánította. Az ülés jegyzőkönyve ezt úgy rögzítette, hogy az elnök „mint a honvédelmi választmány tagja" tett a háznak jelentést. Mivel másnap a képviselők ezt a jegyzőkönyvet jóváhagyták, ez azt mutatja, hogy elfogadták ezt a meghatározást. Mindez kétségtelenül magában hordta a befolyásolás lehetőségét. Azt azonban hitelesen nem tudjuk megállapítani, hogy a bizottmány ülésein ez a befolyás miként és milyen mértékben érvényesült. Például október 6-án az elnök sikerrel ellenezte, hogy Perczel Mórt „idő előtt" megdicsérjék. Mégis, még ezen az estén megszületett egy Perczel sikereit elismerő levél, — igaz tompítva azzal

a figyelmeztetéssel, hogy ha sikerül a Roth hadoszlopa elleni akció, úgy semmi olyat ne engedjen, ami ellentétes a civilizált hadviseléssel, illetve a foglyokkal való bánással. Az ismert iratanyag alapján egyébként azt állapíthatjuk meg, hogy Pázmándy két esetben maga fogalmazott, illetve két esetben írt alá a bizottmány tagjaival, amikor neve alá nem azt írta, hogy a bizottmány tagja, hanem hogy a képviselőház elnöke. (Október 6-án így írta alá az egyik Csányhoz intézett baráti levelet is.) Mindenesetre az általa szignált kiadványok száma meg sem közelíti akár Nyáry, akár Szemere teljesítményét.

A bizottmány választott tagjai közül — az ismert adatok alapján — kétségtelenül *Madarász László* volt a kiadványozás terén a legserényebb. Három esetet ismerünk, amikor rendelkezést vagy értesítést fogalmazott (így ő hívta vissza toborzóútjáról Kossuthot) s 25–26 az olyan kiadványok száma, amelyet ő is aláírt. Madarász 29-én nincs a három bizottmányi tag között, akikre Kossuth szerint rá kell bízni az ügyeket (valójában a háromtagú „kollégium" csak Pázmándy csatlakozásával vált teljessé), s nem tudjuk, hogy hol volt. Szeptember 30-tól azonban részt vett a munkában, a legkülönbözőbb személyekkel ír alá rendelkezéseket, így gyakran Semberyvel, Szemerével, ritkábban Nyáryval.

Nyáry Pált a kortársak igen aktív embernek ismerték, s az eltávozott Kossuth is úgy tekintett rá, mint a visszamaradó bizottmány vezetőjére. (Október 1-én Szentesről a bizottmánynak írott levelét Kossuth Nyárynak, mint elnöknek címezte.) Tudjuk, hogy értesülve a fegyverszünet megkötéséről október 1-én reggel Nyáry utazott a táborba, hogy tárgyaljon a védelmi feladatokról Mógával. Azt azonban nem tudjuk, hogy a bizottmány munkaszervezése miként zajlott: ki adott utasítást az előadóknak és fogalmazóknak, s ott volt-e a feladatot kiadó (a fogalmazványt megrendelő) személy a letisztázott rendelkezést aláíró két–három személy között. Tény, hogy az ismert dokumentumok alapján 16 olyan iratot ismerünk, ahol Nyáry neve — többnyire másod- vagy harmadmagával — szerepel. (Október 3–5. között 4 levelet ő maga fogalmazott, nem bízva másra a formulázást.) Nevét gyakran olvassuk együtt Szemerével, Semberyvel, de írt alá Pálffy Jánossal, Madarász Lászlóval, Jósika Miklóssal, Zoltán Jánossal, id. gr. Eszterházy Mihállyal – és egyedül is.

*Pálffy János*nak, a ház alelnökének és a PM államtitkárának szerepéről keveset tudunk. Tudjuk, hogy Lamberg halála után a táborba ment, onnan szeptember 30-án tért vissza és másnap beszámolt az országgyűlésen. Nyolc iraton találjuk meg az aláírását október 1–7. között, ebből az utóbbi négyen már feltünteti államtitkári tisztségét is. *Sembery Imré*ről még kevesebbet tudunk. Azt azonban meg kell állapítanunk, hogy igen gyakran jelen lehetett a bizottmány helyiségeiben, mert 15 iraton olvashatjuk az aláírását, ami egyezik Szemere teljesítményével. *Patay József* nevét egyetlen október 2-án megjelent plakáton találjuk. Itt említjük meg, hogy a tárgyalt időszakban valószínűleg nem jelent meg — vagy legalábbis nem szólalt fel — Nyáry, Sembery és Patay. Pálffy egyszer tartott beszámolót, Madarász pedig kétszer szólalt fel, s mindkét esetben arra kívánta a házat ösztönözni, hogy hozzon a választmányt utasító határozatot.

Szemere Bertalan és *Mészáros Lázár* csatlakozását részben a munka mennyisége, részben nevezettek kormányzási, illetve helyzetismereti tapasztalata

tette kívánatossá. Szeptember 30-án közös reneletet intéztek Vay Miklós erdélyi királyi biztoshoz. Ezt követően Mészáros nevével egy október 1-én a budai főparancsnoksághoz intézett levélen találkozunk, amelyet „a ministerelnök távollétében" formulával írt alá, s nem tüntette fel bizottmányi tagságát. Ezt követően a jelek szerint már ezekben a napokban visszavonult a bizottmányi munkától, s csak mint hadügyminiszter tevékenykedett. (Mint egyetlen még áprilisban a királytól kinevezett miniszter legalitását a bizottmány egy ideig hasznosítani is tudta.) Szemere Bertalan aktivitása Nyáry Pállal vetekedett. Ismerjük 6 fogalmazványát a szeptember 30 – október 5. közötti időszakból, s 15 dokumentumon találjuk meg — többnyire egy másik személlyel — az aláírását. Ő fogalmazta meg a Duna-Tisza közti népfelkelést megszüntető rendeletet, valamint a képviselőház számára azt a határozatot, amelyben elismerését fejezte ki a seregnek a szeptember 29-iki győzelemért. Szemerével és Mészárossal kapcsolatban még érdemes megemlíteni, hogy október 8-án, amikor megszületett a honvédelmi bizottmány teljeskörű felhatalmazása, Nyáry érdekes kijelentést tett. Kossuth ugyanis egyszerűsíteni, szűkíteni akarta a kormányzatot egy három tagú testületre, amikor Nyáry azzal érvelt, hogy a kormányzat szokás és bizalom kérdése, s a 10 tagú testületet már megszokták. Ez a szám a bizottmány eredeti, a képviselők által választott tagokat és a felsőház által delegált 4 személyt jelenti. Ez a megfogalmazás kirekesztette Szemerét és Mészárost, akiket Nyáry ezek szerint nem tekintett a bizottmány teljes jogú tagjának.

Ami a felsőházi tagokat illeti, a vizsgált időszakban br. Jósika Miklósnak három, id. hg. Eszterházy Mihálynak négy (egyenlő arányban Nyáryval és Madarásszal) és br. Perényinek egy aláírásával találkozunk. Az államtitkárok közül Zoltán János neve fogalmazványon és tisztázaton is előfordul, Kovács Lajos aláírását két esetben találjuk, s három esetben láttamozásának monogramját. Kemény Dénes esete — mint láttuk — különleges, mivel mind önállóan, mind a bizottmánnyal együttműködve, a BM elnöki irodájából és önállóan kiadványozott. Ghyczy Kálmán nevével egy fogalmazványon találkozunk. Nádosy Sándor négy esetben szerepel különböző iratokon, amiből azt állapíthatjuk meg, hogy az ONöHt elnöke ezekben a napokban — legalábbis az említett kiadványokkal kapcsolatban — olyan szerepet játszott mint az államtitkárok.

Végezetül meg kell említenünk, hogy Jászay Pál, a miniszterelnökség elnöki titkára szeptember 30-tól részt vett a bizottmány munkájában, amikor fontos rendeleteket fogalmazott, sőt tisztázott is. Ez azt mutatja, hogy a választmány méltányolta Jászay tapasztalatát és megbízhatóságát. Legkésőbb október 4-től megtaláljuk a fogalmazványokon Térey Ignác miniszterelnöki fogalmazó nevét is, aki a kialakult hivatali gyakorlat szerint aláírta az általa készített fogalmazványt. (A fogalmazványok készítőjének teljeskörű azonosítása még várat magára. A végleges arányokat csak ennek alapján lehet megállapítani.)

— * —

A honvédelmi bizottmány korlátozott jogkörű és Kossuth nélküli szerepe október 8-án véget ért. A képviselőház határozata kimondta, hogy „a Honvédelmi

Bizottmányt mindaddig, míg az ország normális állapotba jövén, törvényesen elismert kormánya nem lesz, az ország teljhatalmú kormányának, Kossuth Lajos honpolgárt és képviselőt, pedig egyetemes felállással kijelentéssel e kormány elnökének nyilvánítja, kire egyszersmind azon hatóságot is ruházza, hogy az ország kormányzatára meg alkotott Honvédelmi Bizottmányt önbelátása szerint rendezze s egyes tagjainak teendőit jelölje ki."[202]

[202] Népképviseleti ogy. 272.

Erdődy Gábor

VEZETŐ LIBERÁLIS BELGA HÍRLAPOK A MAGYARORSZÁGI ESEMÉNYEKRŐL 1848-BAN

1848-ban Belgium a béke és a stabilitás szigete a kontinensen. Különleges helyzetét elsősorban az 1830-ban lezajlott forradalom és szabadságküzdelem eredményeként létrehozott, a korabeli Európában a legkorszerűbbnek számító liberális–monarchikus rendszere alapozta meg. 1831. február 7-én elfogadott alkotmánya az országot az európai szisztéma integráns részévé tette, amely értékei alapján joggal tekinthető az 1830-as párizsi forradalom és az 1832-es angliai választójogi törvény mellett a klasszikus liberalizmus történetének meghatározó, annak fejlődésében minőségi fordulatot megalapozó sarkkövének.

A forradalom kitörésekor a belga kormány jelentős belpolitikai támogatással rendelkezett, pozícióját széles társadalmi alapokon nyugvó konszenzus működtetésére használta fel. Szoros koalíciót alakított ki hagyományos riválisaival, a katolikusokkal, akikkel közösen lépett fel a republikánus–radikális erők mozgolódásával szemben. S miközben kiegyensúlyozott külpolitikája nemzetközi tekintélyét és befolyását megerősítette, a szociális robbanás fenyegetését elhárítva és a társadalom integritását megőrizve volt képes kezelni — ha nem is megoldani — a Flandriában elmélyülő nagyfokú pauperizálódás súlyos problémáját s ezzel az ország belső békéjét — minden feszültséggel és ellentmondásossággal együtt — megőrizni.

A belga politikai elit, amely a nyugat-európai közvélemény részét, s egyben alakító tényezőjét képezte, az 1830–40-es évek során jelentős tekintélyt vívott ki magának. Véleményére és állásfoglalásaira odafigyeltek Franciaországban, Angliában, a német térségben és Európa más országaiban egyaránt, miközben igen aktív, szerteágazó kapcsolatrendszere eredményeként széles körű ismeretekre és tájékozottságra támaszkodó külpolitikai érdeklődés jellemezte. A belga közvélemény megnyilatkozásait megörökítő, az 1848-as európai változásokról alkotott véleményükről árulkodó dokumentumok ezért különösen érdekes és értékes forrásanyagot kínálnak a magyarországi kutatás számára is.

Tanulmányunkban négy, regionálisan különböző és tartalmilag sokban specifikus, de az alapkérdésekben közös értékrendet képviselő, összességében a belga liberális közvélemény tájékozottságát és felfogását árnyaltan megjelenítő napilap Magyarországgal és az európai változásokkal kapcsolatos tájékoztató híradásait és elemző értékeléseit vizsgáljuk. Munkánkban a vizsgált hírlapok önálló tanulmányai és vezércikkei feldolgozása mellett az általuk más európai lapokból átvett híranyagokat is felhasználjuk, abból kiindulva, hogy a hírforrás megválasztása nem csupán a közvélemény tájékoztatásának és formálásának volt hatékony eszköze, de alkalmasnak bizonyult a saját állásfoglalás közvetett kinyilvánítására is.

A L'Observateur Belge (Journal politique, administratif et littéraire – 1848–69) a kormány félhivatalos lapjaként a klasszikus belga mérsékelt liberalizmus, az un. „kormányzati liberalizmus" értékeit képviselte és terjesztette. 1815-ben létrehozott elődje a korabeli liberális ellenzék szócsöveként működött, majd 1835-ben megújulva érvelt a hivatalos politika mellett. Állásfoglalásait erőteljes és offenzív belga identitástudat hatotta át, s a liberális reformok továbbfejlesztése (de nem demokratikus meghaladása) melletti kiállás jellemezte. Eltökélten képviselte a katolikusokkal közös kormányzás (unionizmus), a keresztény–liberális szintézis működtetésének gondolatát (vö. a magyarországi érdekegyesítéssel!) és politikai filozófiáját a rend–szabadság–civilizáció hármas követelményére fektette. A munkások sorsán őszintén javítani kívánt, a demokratikus szociális reformok bevezetésének gondolatától azonban határozottan elzárkózott.

A Le Messager de Gand et des Pays-Bas című politikai napilap (1831–1856) a belga liberális közvélemény formálódását erőteljesen befolyásoló, s egyben annak markáns vonulatát képező Gand központú kelet-flandriai liberális társadalmi-politikai és értelmiségi körök orgánuma volt. A katolikusokkal és a radikális republikánusokkal szemben egyaránt elhatárolódó koncepciójának sajátos tartalmat kölcsönzött különleges szociális érzékenysége, amely a súlyos flandriai gazdasági és társadalmi problémák megítélése és kezelése kapcsán a kormánnyal szemben olykor kritikus álláspont megfogalmazásához is vezetett. A hagyományos flandriai ipar válság kezelésének kérdését sokban tradicionális–romantikus gondolatok hatása alatt közelítette meg, ami olykor a régi és immár helyreállíthatatlan formák iránti utópiák, a modernizáció által megkövetelt és újabb áldozatokat követelő intézkedésekkel szembeni elutasító álláspont szenvedélyes kinyilvánításában mutatkozott meg. Politikai helyzetértékeléseit a belga liberális kormányzás stabil alapját képező unionizmussal szembeni erős bizalmatlansága mindvégig jellemezte.

A Le Précurseur (Journal politique, commercial, Maritime et littéraire – 1835–1914), az antwerpeni liberális körök lapja szemléletét a város világkereskedelmi és -kikötői stratégiai pozíciója, s az ebből sokban következő polgári-kereskedői mentalitás érezhetően meghatározta. Nagyobb nyitottsággal, illetve világnézeti toleranciával közelítettek Európához, távolabbról és nagyobb rálátással (de egyben az időnkénti felületesség fokozottabb veszélyével) Közép-Európához, más súlypontok alakították nemzetközi látókörüket. Lényegesen nagyobb figyelmet fordítottak például Dániára, mint Magyarországra, melyről ritkábban tudósítottak fő helyen, az első oldalakon.

A Journal de Charleroi (1848. máj. 3–1967) a francia orientáció képviselőjeként kevésbé demonstrálta a belga tradicionalizmus és identitás, illetve a katolikusokkal való stratégiai együttműködés melletti elkötelezettségét. Klasszikus vallon liberális felfogását ugyanakkor fokozottabb szociális érzékenység színesítette, amely a munkások megsegítése érdekében jelentősebb állami/kormányzati aktivitást szorgalmazott, „a mindenki által és mindenkiért kormányzás" nevében.

1. A forradalmi áttörés előtörténetéről (január–április 11.)

A magyarországi belpolitikai fejleményekről a L'Observateur Belge január 7-től folyamatosan közöl híreket. A rendi országgyűlés működésével kapcsolatos

általános tudnivalók ismertetése mellett utal a pesti politikai körök befolyásának jelentőségére, az érdemi változások esélyéről azonban összességében borúlátóan vélekedik, és az előre valószínűsített kudarcokért az ellenzéket teszi felelőssé.[1] Úgy ítéli meg ugyanis, hogy az a kormány legkedvezőbb, és az ország javát szolgáló kezdeményezéseit öncélúan utasítja vissza, és tudatosan provokálja az összeütközést. A formálódó politikai patthelyzetért egyértelműen az oppozíció felelősségét hangoztatva méltatja az uralkodó jóindulatát és ostorozza az „eszelősöknek" nevezett radikális országgyűlési ifjak magatartását.[2] Az ellenzék legjelentősebb alakját Kossuthban jelöli meg, és mindenekelőtt az ő aktivitásának tudja be, hogy bár az alsótábla válaszfelirata megköszönte a király pozitív kezdeményezéseit, a hangsúlyt azonban a sérelmekre helyezte és határozottan követelte Ferdinánd korábbi ígéreteinek megvalósítását, mint ahogy nem rejtette véka alá az osztrák kormány agresszív politikája miatt érzett rosszallását és aggodalmait sem.[3]

Miközben a liberális belga közvélemény a magyarországi események fő tendenciáit január-február folyamán nagy vonalakban jól érzékelte, külpolitikai tájékozódása középpontjába az itáliai változásokat állította. A L'Observateur híradásai pontosan rekonstruálták azt a folyamatot, melynek eredményeként a XVI. Gergely, I. Miklós és Ferdinánd egységfrontjával szemben az itáliai patrióta mozgalom kibontakozott és február közepére a legjelentősebb olasz fejedelmek Habsburg-ellenes alkotmányos-nemzeti együttműködésévé teljesedett ki. Különös jelentőséget tulajdonított annak, hogy az ellentétek kiéleződése Palmerston aktív és támogató érdeklődését is felkeltette, és nem kevésbé bíztatónak nevezte, hogy Dánia és Poroszország királya is belépett „a reformok kórusába."[4] A nemzetközi helyzet alakulását történelmi dimenziókba helyezve, s a Journal de Bruxelles c. katolikus lappal vitatkozva, február 18-án pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a despotizmus és a szabadság közötti egyetemes küzdelemben utóbbi Franciaországtól kapta döntő impulzusait. Míg ugyanis Anglia két forradalma szerinte csupán a szigetlakók ügye maradt, s „az amerikai forradalom sem zavarta meg a szomszédok álmait", addig a francia nép a világ sorsát napjainkig meghatározó változásokat indított el.[5]

A párizsi februári forradalom kirobbanását a vizsgált belga orgánumok egyértelműen elutasító fenntartásokkal fogadták. Egybehangzóan hangsúlyozták a bukott kormány felelősségét,[6] miközben határozottan kinyilvánították a forradalommal és a tömegmozgalmakkal szembeni ellenérzéseiket is. „Minden illúzió,

[1] „Nouvelles diverses de l' étranger" (a La Gazetta d' Augsbourg alapján) L' Observateur Belge (a továbbiakban LOB) 1848. jan. 7. No. 7. 3., vö. jan. 8. No. 8. 3., jan. 16. No. 16. 3.

[2] „Nouvelles de l' étranger" (a Gazetta de Cologne alapján) LOB 1848. jan. 29. No. 29. 3.

[3] „Nouvelles de l' étranger" (a Gazetta de Breslau alapján) LOB 1848. febr. 11. No. 42. 4., vö. febr. 17. No. 48.

[4] ld. a „Belgique" c. vezércikket LOB 1848. jan. 16. No. 16. 1., vö. „Nouvelles de l' étranger" jan. 11. No. 11. 3., jan. 12. No. 12. 3., jan. 25. No. 25. 3., „Belgique" febr. 13. No. 44. 1.

[5] „Belgique" LOB 1848. febr. 18. No. 49. 1., vö. „Belgique" febr. 8. No. 39. 1.

[6] A Le Précurseur (a továbbiakban LP) a megbuktatott rendszer rugalmatlanságát kárhoztatja és rámutat, hogy a felelős francia politikusok későn ismerték fel az intézkedések szükségességét – ld. „La situation" 1848. febr. 28. No. 59. 1. A Le Messager de Gand (a továbbiakban LM) a forradalom kitörését három tendencia: egy illojális kormány, egy komolytalan ellenzék és egy megnyomorított nép törekvéseinek sajátos egybeesésével magyarázza és azt sem zárja ki, hogy szándékos provokáció történt, s a kormány tudatosan előidézett zavargásokra hivatkozva készült az ellenzékkel leszámolni – ld. „Gand" 1848. febr. 25. No. 56. 1., vö. febr. 26. No. 57. 1.

minden baloldalba vetett reményünk eltűnt" – hangsúlyozta a L' Observateur első, február 24-i reakciójában.[7] Néhány nap elmúltával azonban megnyugvással fogadták és értékelték az ideiglenes kormány működésének első tapasztalatait. A Le Précurseur „a jog szuverenitása sérthetetlenségének elismerésére" alapozta ébredező optimizmusát, míg a Le Messager az anarchikusnak ábrázolt szenvedélyek háttérbe szorulását, valamint a pozitívnak tekintett fordulatot regisztrálva felszabadultan nyugtázta, hogy „Franciaországban jelenleg a megőrzés, az intelligencia, a tehetség és a zsenialitás" határozza meg az érvényes rendszabályokat.[8]

A belga társadalom liberális csoportjai a franciaországi változásokat magabiztos öntudattal fogadták, identitásukat a párizsi eseményekkel szembeni kezdeti határozott elhatárolódásuk, majd lassan oldódó fenntartásaik jelentős mértékben alakították, erősítették. A februári „katasztrófa" okait a Le Précurseur a két ország intézményei között meglévő „szembetűnő" különbségekben, különösen a belga alkotmány által biztosított „jogok és szabadságok" kiterjedtségében ragadja meg.[9] „La France nous copie" című írásában a Le Messager a megvalósult belga gyakorlattal veti össze a legújabb párizsi fejleményeket, és arra a következtetésre jut, hogy az ideiglenes kormány törekvései nem egyébre, mint a belga intézmények — a választási és parlamenti reform, az oktatás szabadsága, az egyház és az állam szétválasztása, stb — átvételére irányulnak.[10]

A megváltozott és kritikusnak ábrázolt európai viszonyok közepette a L' Observateur abban jelöli meg a belga kormány „jelentős és nagy misszióját", hogy „létező legliberálisabb" intézményeire támaszkodva őrizze meg a belga társadalom nyugalmát, illetve az ország függetlenségében, alkotmányos rendjében gyökerező önbizalmát és ösztönözze Párizst a különböző nemzeti mozgalmak támogatására, valamint más nemzeti érdekek tiszteletben tartására. A korai liberális gondolkodásra jellemző reményeit a szabadságeszme feltételezett egyesítő erejéből is merítve a belga és a francia nemzetet olyan barátokként ábrázolja, kiknek kapcsolatát a liberális értékek összetartó közössége határozza meg. S miközben a radikalizmus minden formáját elutasítva a belga politikusokat a megkezdett reformok következetes folytatására buzdítja, büszkén állapítja meg, hogy az általános európai forrongások közepette egyedül Belgium őrizte meg nyugalmát, a „belga csoda" titkát pedig mindenekelőtt abban jelöli meg, hogy „intim kohézió jött létre a nemzet és a monarcha között" az alkotmányos kormányrendszer bázisán.[11]

[7] „Belgique" LOB 1848. Febr. 24. No. 55. 1. O., „Nouvelles graves de Paris" c. beszámolójában a Le Messager sem titkolja fenntartásait a radikális alternatívával szemben és a „hihetetlen"-nek minősített kormánylista alapján arra következtet, hogy az új köztársaságnak Louis Blanc lehet egyik erős embere.

[8] „La Belgique" LP 1848. márc. 4. No. 64. 1., ld. továbbá „Gand" LM 1848. márc. 1. No. 61. 1.

[9] „La Belgique" LP 1848. márc. 1. No. 6o. 1.

[10] LM 1848. márc. 5. No. 65. 1.

[11] „Belgique" LOB 1848. febr. 27. No. 58. 3., „Magától értetődő, hogy azok az okok, amelyek a párizsi eseményeket kirobbantották, nálunk nem léteznek. Ennek megfelelően egyetlen eszközt szükséges csupán konzerválnunk: maradjunk belgák"— szögezi le nem kis magabiztossággal — LOB 1848. febr. 28. No. 59. 1., Azt az elvet, hogy a nép szuverenitását tiszteletben tartsuk, Franciaország e pillanatban kísérli meg intézményeiben érvényre juttatni. Azzal az új szociális és politikai rendszerrel, amelybe Franciaország belépni készül, mi már 17 éve rendelkezünk"- utal a belga modell ösztönző hatására, a liberális parlamentarizmusra és a nemzeti függetlenségre alapozott belga szabadság erejébe vetett hitből táplálkozó, s a francia példa követését elutasító imponáló magabiztossággal. Ld. „Belgique" LOB 1848. márc. 1. No. 61. 3., vö. „La situation de la Belgique" LOB 1848. márc. 13. No. 73. 1.

A februári forradalmi események magyarországi hatásával a Le Messager „Allemagne" című rovatában foglalkozott, amikor a Gazetta de Breslau híradását tolmácsolva ismertette, miszerint a magyar ellenzék a nemzetközi erőviszonyok módosulása ismeretében felbátorodott és immár „nyíltan felfedte terveit." Értékelése szerint: Magyarország mindössze egy lépésre van a forradalomtól, miközben parlamentje küldöttséget indított Bécsbe, hogy átadja uralkodójának a független és felelős magyar minisztérium, a modern kor szellemének megfelelő alkotmányos monarchia, s a népképviseleti országgyűlés megteremtésére irányuló követelését. S bár a tájékoztató külön nem tért ki rá, olvasói a közölt tények alapján megismerhették, hogy a magyarok programja semmiben nem lépi túl a Belgiumban már sikeresen működtetett liberális–alkotmányos rendszer kereteit.[12]

Az európai forradalmi hullám kiteljesedését nyomon követve a L' Observateur március 20-án jelentette be Metternich bukását. A beérkező hírek alapján a liberális belga közvélemény a bécsi forradalom kitörésében meghatározó szerepet tulajdonított Kossuthéknak. A fordulat kezdeményezői közül a helyi egyetemistákat és a birodalmi fővárosban tartózkodó magyarokat külön kiemelve arra emlékeztetett, hogy a magyar országgyűlés az egész birodalom, azaz az örökös tartományok számára is követelte a reformok bevezetését, sőt egyenesen Magyarország elszakadásával fenyegetett, amennyiben kezdeményezését elutasítanák.[13] Március 24-i számában a Le Messager a Kossuth Lajos vezette magyar delegáció március 15-i bécsi útjáról számol be. Kifejezetten pozitívan ábrázolva a történteket — s a közép-európai forradalmi eseményekben megnyilvánuló kölcsönhatásokra irányítva a figyelmet — azt emelte ki, hogy a magyarokat minden nemzeti gyűlölködést elfeledve, kimondhatatlan örömmel fogadták, és azt jósolta, hogy Magyarországnak Lombardia, Galíciának pedig Németország fog kezet nyújtani.[14] A szinte idillikus képet egy másnap megjelent bécsi kommentár tette árnyaltabbá. A levelező szerint a bécsi mozgalmat a magyarok provokálták ki azzal, hogy „a lehető legparancsolóbb elszántsággal" szorgalmazták a reformokat, melyeket „szinte radikálisnak lehet nevezni." Úgy véli, hogy az udvar bölcsen járt el, amikor engedett a követeléseknek, miután a magyarok egyértelmű elszántsággal tudomására hozták, hogy nem hajlandók félmegoldásokkal beérni.[15]

A pozsonyi folyamatok felgyorsulásáról tájékoztatva a belga liberális lapok az így kivívott eredmények közül mindenekelőtt azt emelték ki, hogy István főherceg nádort „teljes jogkörrel felruházott királyi kormányzó"-vá, gróf Batthyány Lajost pedig miniszterelnökké nevezték ki. Hangsúlyozták, hogy az egyik országgyűlési határozat — mintegy a nemesi gyülekezet nemzetgyűléssé történő átalakulását demonstrálva — a személyes szavazás jogával ruházta fel a megyék, városok, szabad községek és káptalanságok követeit. Utaltak másrészt arra is, hogy a diéta permanensnek nyilvánította magát mindaddig, amíg a kor igényeiből elkerülhetetlenül következő valamennyi reform kidolgozása nem történt meg, de csak a legfontosabb törvények elfogadásáig kíván együtt maradni s a részletek

[12] „Allemagne" LM 1848. márc. 12. No. 72. 3.

[13] Egy március 14.-én Bécsből küldött levél alapján ld. „Troubles á Vienne" LOB 1848. márc. 20. No. 80. 2.

[14] „Nouvelles d' Allemagne" LM 1848. márc. 24. No. 84. 2.

[15] „Nouvelles d' Allemagne" LM 1848. márc. 25. No. 85. 3.

kidolgozását a Pesten összehívásra kerülő népképviseleti országgyűlésre kívánja bízni. A változások tartalmát értékelve rámutattak továbbá arra is, hogy a birodalom két részének adminisztrációja teljesen külön lesz választva, s ha nem is fogják deklarálni, azok valójában egymástól függetlenül fognak működni. „Magyarország aligha kívánhatott volna többet" – ragadja meg a Le Messager beszámolója az átalakulás közjogi vonatkozásainak lényegét.[16]

A magyarországi átalakulás pozitívumainak sorjázásával egy időben a transzformációs folyamat belső ellentmondásaira is rámutattak. A Le Messager már március 25-én jelezte, hogy a két ország közötti vámok eltörlése szükségszerűen jelentős károkat fog okozni a kincstárnak, ami elkerülhetetlenül feszültséget idézhet elő. A L'Observateur Külföldi Újdonságok c. rovatában március 27-én megjelent hír a Pozsonyban kirobbant zsidóüldözésekre, valamint a Pesten és Budán kitört „nagyon veszedelmes természetű" mozgalomra irányítja a figyelmet,[17]április 4-én pedig egy bécsi hírlap értékelése jelenik meg kommentár nélkül, mely szerint a Magyarországon felerősödött a republikánus irányzat hatására az országgyűlés legutolsó határozatai felforgatják az ország nemzeti, szociális és gazdasági helyzetét. A békés polgári-alkotmányos átalakulás lényegéből mit sem sejtő tájékoztatás azonban semmiféle utalást nem tartalmaz arra vonatkozóan, hogy a felettébb sommásan kifogásolt, de részleteiben nem vizsgált reformok éppen a L'Observateur által eszményített értékeket érvényesítik, s az ahhoz szükséges intézményeket vezetik be, nem is kis mértékben éppen a belga alkotmányos rendszer ösztönző példáját követve.[18]

Az átalakulás további nehézségeit tárta fel a L'Observateur pozsonyi tudósítása, jelezve, hogy István főherceg nádor és Batthyány Lajos olykor visszalépésükkel is zsaroló bátor magatartásukkal tudták csupán Bécsben kikényszeríteni a felterjesztett törvényjavaslatok jóváhagyását. Szükségesnek érzi azt is hozzátenni, miszerint Kossuth egy cseppet sem titkolta: visszautasítás esetén „a trón nagy veszélybe kerülne",[19]a Le Messager április 11-én pedig már egyenesen arról tudósít, hogy a korábbi ígéretét megszegő V. Ferdinánddal szemben a felháborodott pesti politikusok Magyarország teljes függetlenségének proklamálására és István nádor királlyá történő kikiáltására készülnek.[20] A feszültség fokozódását érzékeltették továbbá azok a „nyugtalanító" és „legvészjóslóbb tervekről" beszámoló hírek is, melyek népgyűléssel egybekötött pesti zavargások ismétlődéséről, a parasztok nemességgel szembeni fellázításáról, illetve a „kendernyakkendőre" történő gyakori hivatkozásról számoltak be, s a pesti radikálisok türelmetlenségét mindenekelőtt a pozsonyi „diéta mértékletességével" magyarázták. Az „ijesztő vérszínű kokárdák" viselői legfőbb követelései közül a magyar katonáknak az örökös tartományokból történő azonnali hazarendelését, valamint az idegen csapatok Magyarországról való azonnali kivonását nevesítették.[21]

[16] uo., vö. „Autriche" LOB 1848. márc. 24. No. 84. 3.

[17] „Nouvelles de l' étranger" LOB 1848. márc. 27. No. 87. 3.

[18] „Autriche" LOB 1848. ápr. 4. No. 95. 3.

[19] „Nouvelles diverses de l' étranger" LOB 1848. márc. 29. No. 89. 3., vö. „Nouvelles d' Autriche" ápr. 5. No. 96. 3.

[20] „Nouvelles d' Allemagne" LM 1848. ápr. 11. No. 102. 2.

[21] „Autriche" LOB 1848. ápr. 7. No. 98. 3., vö. „Autriche" (a Gazetta de Breslau alapján) ápr. 14. No. 105. 3. o

Mindeközben Kossuth népszerűségének április elején tapasztalt állítólagos erőteljes csökkenéséről tájékoztat több hírlap is, erősen kételkedve abban, hogy az általuk republikánus eszmékkel és ambíciókkal összefüggésbe hozott kijelölt miniszter meg tudja majd tartani pozícióját a hamarosan létrejövő kabinetben.[22] A fokozódó feszültség érzését feltehetően sokban oldhatta az a L' Observateurben megjelent közlemény, amely tudtul adta, hogy az udvar egy része, mindenekelőtt a „császár és a császárné" (!), elindult Pozsonyba, mivel az uralkodó személyesen kívánta az elfogadott törvények szentesítésének bejelentésével a diétát lezárni.[23]

A magyarországi alkotmányos–polgári–nemzeti átalakulás folyamatának áttörés előtti előkészítő szakaszáról a belga liberális lapok olvasói a közölt hírek alapján tehát azt tudhatták meg, miszerint a kezdeti „jóindulatú" kormánykezdeményezéseket elutasító magyar liberális ellenzék (amely a bécsi forradalom előkészítésével is kapcsolatba került) a pesti radikálisok társadalmi forrongással is fenyegető nyomása alatt, Batthyány és Kossuth irányításával, valamint István nádor hatékony támogatásával elérte célját, amikor az országgyűlés által kidolgozott, s az udvarral is elfogadtatott törvények az uralkodói szentesítéssel életbe léptek. Az ismertetéseket a radikális, forradalmi tendenciák fokozott hangsúlyozása, a republikánus és függetlenségi mellékzöngék erőteljes kiemelése jellemezte, miközben az átalakulás alkotmányos, békés jellegével, s a megalkotott törvények tartalmával és minőségével kevésbé, a feudalizmust felszámoló társadalmi intézkedések méltatásával pedig egyáltalán nem foglalkoztak. A változás történelmi jelentőségének deklarálására és tudatosítására nem került sor.

2. A nemzeti polgárosítás ellentmondásairól, a délszláv kérdésről és az ellenforradalmi tendenciákról (április 11–június vége)

A független magyar kormány első intézkedéseiről a Le Messager április 21-én számol be. Tájékoztatója középpontjába azokat, a cári orosz expanzió feltartóztatása céljából tervezett katonai lépéseket állítja, melyeket a Dunai Fejedelemségekben lezajlott események alapján indokoltnak és elkerülhetetlennek nevez. Mellékesen utal arra is, hogy a pozsonyi diéta munkálatai lezárásakor a magyar politikusok állítólag határozottan elutasították a Lombardia megrendszabályozása céljából igényelt magyar katonai segítségnyújtás tervét, és a „legélénkebb hangon" foglaltak állást Itália függetlensége mellett.[24]

A cári orosz birodalom európai forradalmakkal kapcsolatos várható reagálásának kérdését boncolgatja a Le Précurseur már március végi írásában. Emlékeztet arra, hogy Bécs az abszolutisztikus monarchia fővárosának „elzsibbasztott" életét élte mindaddig, amíg a forradalom meg nem hozta alkotmányos ébredését, és bizonyosnak tekinti, hogy a Habsburg birodalom radikális átalakulás előtt áll. Bár Oroszországot hatalmasnak találja, a szabadságba vetett hittől áthatva, s a veszélyt nem kissé lebecsülve elemző mégis úgy véli, hogy Szent-Pétervár rendkívüli ereje ellenére sem fogja Európa népeit fenyegetni, mivel kapacitását a több-

[22] „Nouvelles de Vienne" LM 1848. ápr. 5. No. 94. 3., vö. „Allemagne" (a Gazetta Generalle de Prusse alapján) LP 1848. ápr. 2. No. 93. 2.

[23] „Autriche" LOB 1848. ápr. 15. No. 106. 3.

[24] „Nouvelles d' Allemagne" LM 1848. ápr. 21. No. 112. 3.

irányból rá leselkedő (kül- és belpolitikai) kihívások elhárítására lesz kénytelen koncentrálni.[25]

Az április 11. utáni magyar fejlődés problémáiról a liberális belga lapok folyamatosan tájékoztatták olvasóikat. A L'Observateur bécsi tudósítója részletesen beszámolt a pozsonyi antiszemita zavargásokról és felháborodással ítélte el az atrocitásokat: „zsidókat bántalmaztak, felgyújtották házaikat, bútoraikat összetörték, áruikat elrabolták. Fosztogattak egészen kórházukig, a betegeket bántalmazták és ledobták ágyaikról, tekintet nélkül korra és nemre. Nem tisztelték sírjaikat sem."[26]A lapban „Hongrie" címszó alatt először május 18-án jelenik meg tudósítás, melynek pesti szerzője különösen a szláv többségű megyékben tapasztaltakat nevezi lesújtónak. Tájékoztatása szerint a szláv agitátorok és papok által fellázított parasztok a vidék fontos kerekedő központjaiban fosztogattak, s mindeközben borzasztó gyilkosságokat követtek el. Hangsúlyozza ugyanakkor azt is, hogy a magyar kormány határozottan fellépett a törvényes rend helyreállítása érdekében.[27] „A rablás és a fosztogatás szeretete kerítette hatalmába a parasztokat" Magyarországon a Le Messagernek a jelenség dimenzióit messze eltúlzó, s a jobbágyfelszabadítás során keletkezett speciális társadalmi feszültségeket figyelmen kívül hagyó tudósítója szerint is, aki a szervezés alatt álló nemzetőrséget egyelőre túl gyengének és erőtlennek minősítette a megmozdulások elfojtására.[28]

A rendszerváltást követő konszolidációt zavaró problémák áttekintését folytatva a Le Précurseur „Hongrie" című alrovatában, május 10-én megjelentetett írása Ausztria és Magyarország viszonyát értékeli. A részletes elemzés szerint a kapcsolatot látens ellenségeskedés határozza meg, ami elsősorban arra vezethető vissza, hogy Pesten kategorikusan elutasították az udvar 25 millió Frank körüli, a birodalmi adósságból való tehervállalásra irányuló kérése teljesítését, továbbá szilárdan ragaszkodnak azon követelésükhöz, hogy katonáik ne szolgáljanak Magyarországon kívüli területeken. Hírforrásai alapján a magyar fővárosban mindemellett erős, és az Ausztriától történő teljes elszakadást szorgalmazó párt működését feltételezi. Ezzel egy időben — hangsúlyozza az elemző — a másik oldalon a bécsi kabinet titokban az ellenforradalmat támogatja, és erőteljesen ösztönzi a Horvátország, Szlavónia, valamint Dalmácia Magyarországtól történő elszakadására irányuló törekvéseket, továbbá az érintett tartományok egyesülését Szerbiával. Áttekintésében a Le Précurseur rendkívül korán leleplezi a Habsburg ellenforradalom titkos tevékenységét, és működése objektív mozgatórugóira félreérthetetlenül rámutatva jósolja az érdekellentétek háborúba torkollását.[29]

Ugyancsak az osztrák kormány és a Magyarországtól való délszláv elszakadási törekvésekhez titkos támogatást nyújtó ellenforradalom együttműködéséről számol be a Le Messager május 12-én. Az előjelek alapján véres katonai konfliktusra számító hírlap szerint Ausztria teljes felbomlásban van és a császárság végzetszerűen halad az összeomlás felé. A nemzetiségi ellentétek kiéleződésének következményeire rámutatva hangsúlyozta továbbá, hogy a románok, a horvátok, általában

[25] „La Russie" 1848. LP 1848. márc. 27. No. 87. 1.
[26] „Autriche" LOB 1848. máj. 6. No. 127. 3.
[27] „Hongrie" (a Gazetta univ. Allem. alapján) LOB 1848. máj. 18. No. 139. 3.
[28] „L' Autriche" LM 1848. máj. 13. No. 134. 3.
[29] „Allemagne – Hongrie" LP 1848. máj. 10. No. 131. 1.

a szlávok és az illírek készülődése olyannyira fenyegető jelleget öltött, miszerint utóbbiak május 15-ében immár meg is jelölték a független délszláv királyság kikiáltásának napját.[30] S a helyzet súlyosbodását érzékeltetve a Le Précurseur május 24-én bejelentette, hogy az elégedetlen parasztok Erdély több régiójában is fellázadtak uraikkal szemben és felkeléseket robbantottak ki.[31]

A Habsburg–osztrák–magyar kapcsolatok kiéleződésével egy időben a belga liberális lapok a Gazetta de Breslau drámai hangvételű közlését átvéve tájékoztattak a magyar belpolitikai fejlődést súlyosan megzavaró május 11-i incidensről. A budai főhadparancsnok, Léderer Ignác tábornok katonáinak brutális, a radikális tüntetőkkel szembeni véres fellépéséről, majd az azt követő belpolitikai válság alakulásáról részletesen beszámolva a Le Précurseur kijelenti, hogy elérkezett a döntés órája, „Magyarország a forradalom kapujában áll", s a L'Observateur szerint is „a forradalom kezdeténél vagyunk." A kritikus napok fejleményeit rekonstruálva mindkét orgánum Pest megye alispánja, a radikálisok vezéreként bemutatott Nyáry Pál aktivitását emeli ki, aki megbízói nevében Lederer tábornok azonnali leváltását és haditörvényszék elé állítását, valamint a fegyvertelen nép ellen intézett támadásban részt vett tisztek letartóztatását, illetve az érintett katonák felesketését követelte a magyar alkotmányra, ellenkező esetben pedig a forradalom azonnali kirobbantását, valamint az Ausztriától történő elszakadást helyezte kilátásba. A L' Observateur pesszimista közlése szerint „nincs már eszköz a forradalmi áradat megállítására", s a Précurseur is szinte kész tényként ír már egy radikális Nyáry-kormány küszöbön álló megalakulásáról.[32]

Forradalmi robbanás azonban a brüsszeli várakozásokkal ellentétben, a birodalmi fővárosban következett be. A Journal de Charleroi értékelése szerint Ausztriában „a fejét már emelni kezdő" reakciót május 15-én érzékeny csapás érte.[33] A fellázadt népe elől menekülni kényszerülő Habsburg dinasztia innsbrucki tartózkodásáról tájékoztató Le Messager bécsi tudósítójától származó értékelése udvarellenes érzelmeit nem palástolva, különösen Zsófia szerepéről szól elítélően, és enyhén ironikus hangnemben érzékelteti a beteg V. Ferdinánd tehetetlenségét, kiszolgáltatottságát a kamarillával szemben.[34] Az uralkodó távozása nyomán Bécsben kialakult helyzetről tájékoztatva a L' Observateur azt emeli ki, hogy a birodalmi főváros közvéleménye egyre határozottabban nyilatkozik meg, miszerint: „amennyiben a császár nem tér vissza, ideiglenes kormányt választunk, ha a kamarilla eladja az államot a szlávoknak, mi németek, német államot fogunk létrehozni." „Ez maga a forradalom"— teszi hozzá a cikkíró, aki a bécsiek álláspontjának is teret adva idézi: „A császár szakadt el tőlünk és nem mi tőle. Felülről provokált forradalomban vagyunk."[35]

Az elmélyülő válsághelyzet egyik meghatározó összetevőjét a belga liberális hírlapokban megjelenő tájékoztatások a szlávok és a német elem konfliktusában ragadták meg. A Journal de Charleroi május 26-i számából az olvasó arról érte-

[30] „L' Autriche" LM 1848. máj. 13. No. 134. 3.
[31] „Allemagne" LP 1848. máj. 24. No. 145. 2.
[32] „Allemagne" LP 1848. máj. 21. No. 142. 1., „Hongrie" LOB 1848. máj. 21. No. 142. 3.
[33] „Autriche" Journal de Charleroi (a továbbiakban JCh) 1848. máj. 24. No. 62. 4.
[34] „Nouvelles d' Autriche" LM 1848. jún. 8. No. 160. 3.
[35] „Autriche" LOB 1848. máj. 28. No. 149. 3.

sülhetett, hogy a birodalom más tartományaiban sem alakult kedvezőbben a helyzet a császári hatalom szempontjából, mivel a kormány korábbi üzelmeinek következtében a német és a szláv lakosság közötti küzdelem mindenhol felerősödött.[36] Néhány nappal később megjelent beszámolója szerint Bécsben attól félnek, hogy a forradalomtól fenyegetett fejedelem az Ausztria német egységhez történő csatlakozását elutasító szlávok karjaiba veti magát. Úgy véli, hogy az ellentétek könnyen háborúhoz vezethetnek, amelyben távolról sem látja biztosnak a németek győzelmét.[37]

Nem segítették elő a helyzet tisztázódását a prágai fejlemények sem. A vallon hírlap a pánszláv gyülekezet programja lényegét egy olyan, „egyszerre offenzív és defenzív szláv szövetség" megteremtésére irányuló törekvésben definiálja, amely a birodalom népei szabad egyesülésében keresi a megoldást, s amely képes az alkotmányos szabadság és a nemzetiségek szentsége egyidejű garantálására, továbbá a császári korona fényesebb ragyogásának biztosítására abban az esetben is, ha a monarchia egyik részét esetleg el is veszítené (egyértelmű utalás Észak-Itália elszakadására!).[38] A L' Observateur ugyanakkor igen veszélyesnek tartotta, hogy az éppen csak megalakult cseh ideiglenes kormány deklarálta függetlenségét Ausztriától és egy nagy szláv kongresszust hívott össze, amely legelső határozatában szláv császárságnak nyilvánította a Habsburgok birodalmát. Kommentátor szerint ezzel kezdetét vette a germánok és a szlávok közötti nagy csata, amelyben a cár bizonyosan nem fog semleges maradni, és szükség esetén késedelem nélkül az intervenció mellett fog dönteni.[39]

A szláv–germán viszony kiéleződésével egy időben a L'Observateur különösebb meglepetés kinyilvánítása nélkül tájékoztatott arról is, hogy a Magyarország Habsburg-udvar melletti követeként bemutatott herceg Esterházy Pál a magyar nemzet régi kívánságára emlékeztetve, sürgősen Budára invitálta az uralkodót.[40] A Habsburg birodalom súlyos megrázkódtatásait érzékeltető írásokhoz illeszkedve a brüsszeli napilap június közepén pedig már arról számolt be, hogy Őfelsége személyesen nyitja meg az első magyar népképviseleti országgyűlést, sőt arra készül, hogy rezidenciáját 2–3 hónapon belül Buda–Pestre átköltöztesse. A birodalmi főváros áthelyezésének tervét egyetlen megjegyzéssel sem bíráló elemző megállapítja, hogy a tervezett döntés új alapokra helyezheti Ausztria és Magyarország kapcsolatát, de hangot ad azok félelmének is, akik attól tartanak, hogy az udvari reakció megakadályozhatja az uralkodói szándék megvalósítását. Az aggodalmakat alátámasztotta az a Pestről érkezett tudósítás, amely leszögezte, hogy a „kedélyek háborgása" napról napra növekszik, és egyre kevesebben hisznek már a barátságos megegyezés lehetőségében. Abban az esetben pedig, amennyiben Magyarország valamelyik hatalommal háborúba keverednek, elsősorban a formálódó új Németországra kívánnak támaszkodni.[41]

---

[36] „Autriche" JCh 1848. máj. 26. No. 63. 4.

[37] „Allemagne" JCh 1848. máj. 31. No. 65. 4.

[38] „Bohême" JCh 1848. jún. 9. No. 69. 3.

[39] „Autriche" (a Gaz. De Cologne alapján) LOB 1848. jún. 5. No. 157. 3., vö. „Autriche" jún. 9. No. 161. 3., ill. „Autriche" jún. 16. No. 168. 3.

[40] „Autriche" LOB 1848. máj. 28. No. 149. 3., ill. a Messager du Tyrol alapján jún. 4. No. 156. 3.

[41] „Nouvelles diverses d l'Étranger" LOB 1848. jún. 12–13. No. 164–165. 3., „Hongrie" jún. 14. No. 166. 3.

A Magyarország stabilitása szempontjából legnagyobb fenyegetést az illir–szerb lázadásban, Jellačić fellépésében jelölték meg. A Journal de Charleroi május 24-i, magyarországi eseményeket először vizsgáló számában tájékoztatott a horvát bán hivatalából történt felmentéséről.[42] Másnap a Le Messager részletes beszámolójában erősítette meg, hogy István főherceg nádor bejelentette a törvényes magyar kormány rendeleteinek végrehajtását megtagadó, egy későbbi elemzésben a legfelsőbb árulás bűntettének vezéralakjaként ábrázolt „horvát bandita" („bando") leváltását, s az ostromállapot bevezetését Horvátországban.[43] Június 25-én pedig arra figyelmeztetett, hogy Dél-Magyarország illir lakossága a teljes lázadás állapotában van, miközben egy 7–8000 főből álló banda vonul Nyugat irányában, és mindent felgyújt, elpusztít amerre halad.[44] Nem nyilvánít nagyobb rokonszenvet a lázadók irányában a L'Observateur sem, amely információi alapján, június végén konkrét adatokra hivatkozva szögezi le, miszerint „az illyr–szerb készülődés egyre fenyegetőbb jeleget ölt", s a korábban idézett hírek megismétlésén túl kiemeli, hogy a nem-egyesült görög vallású szerbek elutasítják a tárgyalások felvételét a magyar kormánnyal, miközben a fenyegetett magyarok megsegítésére Batthyányék mintegy 10.000 fő létszámú mobil nemzetőrség helyszínre vezénylését tervezik.[45]

A délvidéki nemzetiségi konfliktus elmélyülésének folyamatát a belga liberális hírlapok a szerbek és a horvátok szempontjából nem hízelgő jelenetek elmondásával rekonstruálták, és inkább a magyarokkal rokonszenvezve egyértelműen világossá tették, hogy a radikális nemzetiségi mozgalmak a Habsburgok támogatását is maguk mögött tudva és érezve a törvényes rend ellen lázadnak.

A több irányból fenyegetett magyar kormány diplomáciai kapcsolatok felvételére irányuló lépéseit a vizsgált orgánumok tárgyszerű természetességgel regisztrálták és semmiféle negatív észrevételt nem tettek azok jogosságával kapcsolatosan. A Le Messager már május 25-én utalt a magyar külpolitika aktivizálódására, mindenekelőtt egy magyar–lengyel szövetségkötés tervére, június 20-án megjelent tájékoztatója pedig Batthyányék párizsi és londoni missziójáról számolt be és kitért a frankfurti követ, Pázmándy Dénes szerepére is.[46] Megbízható forrásokra hivatkozva a Le Précurseur szintúgy a magyar–lengyel szövetségkötés lehetőségét boncolgatja, és a cári orosz hatalom minden korábbinál agresszívabb fellépését regisztrálja a szlávok által lakott vidékeken, különösen a lengyel területeken. Külpolitikai kitekintését folytatva június 30-án bejelentette, hogy Szardínia külügyminisztere közvetlen diplomáciai kapcsolatok felvételét kezdeményezte a magyar kormánynál, majd gondolatait továbbfűzve azt tanácsolta: Magyarország minden energiájával arra összpontosítson, hogy az előkészítés alatt álló béketárgyalásokon az európai egyensúlyrendszer fontos tényezőjeként jelenjen meg. A későbbiekben egy török küldött Pestre érkezését jelentette és beszámolt Batthy-

[42] „Autriche" JCh 1848. máj. 24. No. 62. 4.

[43] „Nouvelles d' Allemagne" LM 1848. máj. 25. 146. 2., máj. 31. No. 152. 3.

[44] „Nouvelles d' Allemagne" LM 1848. jún. 25. No. 177. 1., vö. „Hongrie" LOB 1848. jún. 25. No. 176. 3.

[45] „Hongrie" LOB 1848. jún. 29. No. 180. 3., „Hongrie" jún. 15. No. 167. 3.

[46] „Nouvelles d' Allemagne" LM 1848. máj. 25. No. 146. 2., jún. 20. No. 172. 2–3.

ány miniszterelnökkel, a dunai fejedelemségekhez fűződő kapcsolatok alakulásáról folytatott tárgyalásairól.[47]

A nemzetközi helyzet alakulását értékelő flandriai liberális lap a május 15-i franciaországi parlamenti választások kapcsán nyíltan Lamartine győzelmét ünnepli s a mérsékeltek felülkerekedését „a terrorisztikus elv morális népszerűtlensége és fizikai elgyengülése" jeleként értékeli.[48] Megnyugvással értekezik a munkásfelkelés elfojtásáról is, mert úgy véli, hogy az adott körülmények által meghatározott kényszerhelyzetben csupán a rend megvédése, vagy a pusztulás között nyílt választási lehetőség. A „kétségbeesés forradalmának" leverése felett oly önfeledten lelkesedik, hogy mindeközben egyáltalán nem érzékeli a liberális szabadságjogok felszámolását és perspektivikus fenyegetettségét, s a Cavaignac tábornok katonai kormányzásában megjelenő erőszakot csupán a legfőbb veszély elhárításához szükséges átmeneti kényszereszközöknek tekinti.[49] A L'Observateur szintúgy a rend, a szabadság és a civilizáció pártjának győzelmeként éli meg a véres eseményeket. „De micsoda ára van a nyugalom helyreállításának, amikor még a győztesek is sajnálkoznak?"[50] – teszi fel a kérdést, ami azonban nem akadályozza meg egy későbbi elemzés szerzőjét abban, hogy határozottan elítélje a szocialista elemek bomlasztó tényekedését, s a vörös republikánusok európai háború kirobbantására irányuló mesterkedéseit.[51]

Mintegy a párizsi megrázkódtatások ellensúlyként a brüsszeli lap hosszasan méltatja Habsburg János főherceg ünnepélyes frankfurti bevonulásának részleteit, és lelkesen ünnepli a német ideiglenes birodalmi kormányzó személye körül megnyilvánuló nemzeti konszenzust: a nemzeti gárda, a polgári egyesületek és az egyetemisták egyértelmű kiállásának jelentőségét.[52]

Az európai állapotokról áttekintő körképet festve a Journal de Charleroi a cári orosz fenyegetést és Anglia ázsiai lekötöttségét állítja elemzése középpontjába. Hangsúlyozza, hogy Európa távolról sem rendelkezik elegendő erővel a cári terjeszkedés feltartóztatására, de utal arra is, hogy az expanzió nem következhet be Francia- és Németország kárpótlása nélkül. A belga függetlenséget erőteljesen védelmező liberális álláspontoktól eltérően elkerülhetetlennek nevezi, hogy Belgium, Hollandia és a Rajnai tartományok „hatalmas nemzetiséget" hozzanak létre Franciaország protektorátusa alatt (!), és a francia orientáció képviseletében javasolja Nyugat-Európa térképének radikális, a német térséget is jelentős mértékben érintő átrajzolását. Az ellenforradalmi fordulat veszélyét érvelése középpontjába állítva az orosz hódító törekvések mellett az ázsiai terjeszkedése és belső szociális problémái miatt befelé forduló Anglia passzivitásában jelöli meg az európai demokráciát leginkább fenyegető tényezőket, s a negatív kihívások ellensúlyozását egy erős: Itáliát, Görög-, Porosz-, Svéd-, Francia- és Németországot, valamint Ausztriát, Dániát, Hollandiát és Belgiumot magába foglaló európai föde-

[47] „Allemagne" (a Gazetta univ. Autrichienne alapján) LP 1848. máj. 30. No. 151. 2., (a Gaz. De Cologne alapján) jún. 30. No. 182. 2., (a Gaz. De Breslau alapján) júl. 3. No. 185. 2.

[48] „Journée du 15." LM 1848. máj. 20. No. 141. 1.

[49] „Dernieres nouvelles de Paris" LM 1848. máj. 28. No. 180. 1.

[50] „Journée du 26." LOB 1848. jún. 28. No. 179. 2.

[51] „Les conséquences" LOB 1848. jún. 30. No. 181. 1.

[52] „Autriche" LOB 1848. júl. 11. No. 192. 3.

ráció megteremtésétől, mint a párizsi februári forradalom egyetemes kiteljesedésétől reméli. Tanulságos, hogy a koncepció az európai demokratikus átalakulás menetében egyáltalán nem számol a német egység létrejöttével és Magyarországnak sem szán semmiféle önálló szerepet a nagy újjászületés folyamatában, hanem mellőzve említését is, feltehetően az érintetlenül hagyott Ausztria integráns részének tekinti azt.[53]

A magyarországi belpolitikai változások vizsgálatához visszatérve a L' Observateur egy Kossuth kilépési szándéka következtében június végén kiéleződő súlyos kormányválságról ad hírt, leszögezve, hogy egy ilyen döntés automatikusan az egész minisztérium bukását maga után vonná, mivel szerinte „Magyarországon Kossuth nélkül ez időben lehetetlen kormányt alakítani."[54]A folyamatos tájékoztatás kiterjedt a pénzügyi világ összefüggéseire is. Július 13-án egy különösen figyelemre méltó kitekintés de Sina báró és Kossuth tárgyalásairól számol be, kiemelve, hogy a bécsi bankár az Osztrák Nemzeti Bank nevében 13 millió Forint kölcsön folyósítását ajánlotta felé partnerének, amennyiben a magyar fél kész 1866-ig lemondani javára a magyar kincstár pénzkibocsátási jogáról.[55]

Rámutatott a brüsszeli hírlap ugyanakkor a magyar fejlődés azon sajátos közjogi mozzanatára is, miszerint „István nádort az alkirály hatáskörének integritásával ruházták fel, és a kormány elfogadta, hogy aláírása ideiglenesen érvényesnek ismertetik el a király ellenjegyzése nélkül." Pesti levelezője beszámolt arról, hogy a nádor hivatalosan is az uralkodó teljhatalmú alter egojának minőségében nyitotta meg az új parlamentet, s annak várható működésére előretekintve leszögezte: „Nem kétséges, hogy az országgyűlés a királyi trón és az alkotmányos szabadság érdekében valamennyi határozatot ki fogja dolgozni, melyeket az ország érdeke megkövetel."[56] Jóslata megvalósulása jeleként részletesen ismerteti Kossuth július 11-i történelmi jelentőségű beszédét s a 200.000 újonc, valamint a 42 millió Forint megajánlásán túl elsősorban azt tartja fontosnak hangsúlyozni, hogy a Batthyány vezette kabinet ellenében tekintélyes befolyású radikális ellenzék jött létre, mellyel szemben Kossuth azonban képes akaratát érvényesíteni.[57]

Az első független és felelős magyar minisztérium megalakulásától az első népképviseleti országgyűlés megnyitásáig terjedő időszakban a belga liberális közvéleményt reprezentáló hírlapok tehát folyamatosan nyomon követték a magyarországi változásokat, és behatóan foglalkoztak azok összetett ellentmondásaival. Olvasóik figyelmét korán ráirányították a Habsburg–magyar ellentétekre, és azokat egy érlelődő germán–szláv konfrontáció részeként ábrázolva rámutattak arra is, hogy miközben a konfliktusban Ausztria az ellenforradalmat támogatja, Magyarország elleni mesterkedéseiben a nemzetiségeket használja fel. A magyarországi belpolitikai fejlődést értékelve a pesti radikálisok aktivizálódását nyomatékosan, olykor egyoldalúan emelték ki, és egy Ausztriától teljes elszakadásra tö-

[53] „Éventualités politiques" JCh 1848. jun. 30. No. 80. 1., „Fédération européenne" júl. 2. No. 81. 1.

[54] „Autriche" LOB 1848. júl. 10. No. 191. 2.

[55] „Hongrie" LOB 1848. júl. 13. No. 194. 3.

[56] „Hongrie" LOB 1848. júl. 15. No. 196. 3.

[57] „Hongrie" LOB 1848. júl. 20. No. 201. 3.

rekvő erős párt létezését feltételezték. Az események alakításában meghatározó befolyást tulajdonítottak a republikánus törekvésekkel „meggyanúsított" Kossuthnak, elismerve ugyanakkor, hogy a valósághoz képest egyébként lényegesen befolyásosabbnak ábrázolt ellenzékkel szemben képes a kormány akaratát érvényesíteni. Figyelmeztettek az orosz magatartás agresszívabbá válására, Anglia passzivitására, s a vázolt fenyegetések elhárítására kibontakozó magyar külpolitikai kezdeményezésekre rámutatva azokat kritikai észrevételek nélkül tudomásul vették, mi több, Magyarországot a tervezett béketárgyalások potenciális részvevőjének tekintették. Hasonlóképpen méltatták a magyar kormány energikus, a rend, a béke és a törvényesség megőrzésére, illetve helyreállítására irányuló, lázadókkal szembeni katonai intézkedéseit.

3. A nemzetiségi kérdés elmérgesedéséről, a magyar nacionalizmusról (július–augusztus)

Július és augusztus folyamán a liberális belga hírlapok folyamatosan beszámoltak a délvidéki harcok részleteiről, a kérdés egyértelműen Közép- és Kelet-Európával kapcsolatos érdeklődésük előterébe került. Ennek kapcsán jelenik meg július 22-én a L' Observateur első oldalán „La Hongrie et la Croatie" címmel, a lap első átfogó önálló értékelése Magyarországról.[58] A téma időzítését indokolva a lap munkatársa aláhúzza: „A konfliktus, amely Magyar- és Horvátországot megosztja, az elmúlt hónapokban aggasztó méreteket öltött és azzal fenyeget, hogy Kelet-Európában a legsúlyosabb zavarokat vonja maga után." Az ellentétek kirobbanása okait vizsgáló történelmi visszaemlékezés az utolsó rendi országgyűlésig nyúl vissza, amikor is szerinte a márciusi események által hatalomra segített egykori ellenzék „nagy energiával vetette fel a radikális reform kérdését", s mindenekelőtt a magyar elemet kívánva uralkodó helyzetbe hozni, a latin helyére a magyar nyelvet tette kötelezővé. „Ezzel a kisebbség túlsúlyát akarta többségre kényszeríteni, mert a magyar népesség nem tesz ki többet 4 milliónál a 14 milliós lakosságból" – fűzi hozzá jelentőségteljes magyarázatként.

Az ellentétek kiéleződésért immár egyértelműen a magyarságot hibáztató megközelítés a pesti törekvések ellenreakciójaként mutatja be a szláv ellenzék zágrábi központja létrejöttét, s annak fő célkitűzését az ausztriai és magyarországi szláv tartományok függetlenségének kikiáltására, valamint a Szerbiát és Bosznia jelentős részét is magába foglaló Illyr királyság létrehozására irányuló törekvésekben jelöli meg. A magyar királyság felbomlásával számoló érvelésből azt a mozzanatot emeli ki, miszerint a bécsi forradalmi eseményeket a magyar párt szította, hogy a zavarból hasznot húzva kényszeríthesse az uralkodót a számára kedvező engedmények megadására, aminek célja csupán látszatra szorítkozott adminisztratív önállóságának helyreállítására, s az valójában Erdély és Horvátország leigázására irányult. A zágrábi érvelés mechanikus átvételével megvilágított előzmények alapján szerző az azonosulás hangján ad helyt annak a kritikának, miszerint „a horvátok megértették, hogy a magyar minisztérium nemzetiségüket támadta meg" és ragaszkodtak a császári kormányzat alá tartozásuk deklarálásához.

[58] LOB 1848. júl. 22. No. 203. 1.

A folytatásban szerző arra emlékeztetett, hogy a Pesttel szemben nyílt ellenállást tanúsító bánt az uralkodó — a magyarok fellépésére — lázadónak nevezte ugyan, a császár támogatását maga mögött tudó Jellačić azonban nem volt hajlandó alávetni magát a magyar kormánynak. Mindeközben a bécsi kabinet félreérthetetlenül Batthyányék tudtára adta: amennyiben azok nem tudnának megegyezni a horvátokkal, „kezdeményezni fogja a semlegesség irányvonalának feladását." Az osztrákok eljárását „kettős játék"-nak minősítő elemző szerint a magyar kormányt mindez olyannyira elkeserítette, hogy háborút üzent (!) Zágrábnak. Az Innsbruckban tartózkodó udvarra támaszkodó bán energikus ellenintézkedései (!) hatására azonban önkéntesek ezrei siettek segítségére nemcsak szűk hazájából, hanem a szerb és a boszniai dunai fejedelemségekből is.

Az érzékelhetően pártatlansága megőrzésére törekvő, pontatlan tájékozottsága következtében a törvénysértő agresszor és az alkotmányos jogait védő megtámadott szerepét azonban nagyvonalúan felcserélő tanulmányíró arra a következtetésre jut, hogy „mindkét részről elhatározták magukat az elkeseredett küzdelemre, amelyből lehetetlen előre látni a kiutat." Befejezésként pedig a német és a magyar érdekek találkozására rámutatva azt emeli ki, miszerint „Bécs republikánus pártja támogatja a magyarokat, de csak azért, hogy gyengítse a császári hatalmat és előkészítse Ausztria és a monarchia német tartományai teljes annexióját az egységes Németországhoz."

Németország érdekei szempontjából rendkívül fontosnak minősíti a L' Observateur, hogy a magyar országgyűlés a közös barátság jegyében augusztus 3-án egyoldalúan elkötelezte magát Frankfurt mellett arra az esetre, amennyiben az osztrák kormány Ausztria és a dinasztia valós érdekeit félreismerve akadályozná az egység létrejöttét, és háborúba keveredne a központi német kormányzattal.[59] Az európai állapotokat vizsgáló, s a kialakult helyzet teljes bizonytalanságát hangsúlyozó, augusztus 10-i vezércikke[60] ugyanakkor azt hangsúlyozza, hogy a Habsburg birodalom kettévált két nagy államra: egy németre, amely a konföderáció részét képezi és egy magyarra, amely a számára kedvező lehetőségeket kihasználva erőteljes terjeszkedésnek indult, és bekebelezte Erdélyt, Szlavóniát, a határőrvidékeket, valamint elnyomta a horvátokat és a szerbeket. A magyarellenes propaganda hatása alatt megszerkesztett és alapvető történeti ismeretek hiányáról árulkodó ábrázolás korábban sosem tapasztalt negatív, elmarasztaló hangnemben ismétli a szerb és a román emigráció érveit. Majd a cári orosz fenyegetésre irányítva a figyelmet, önbizalmat és bíztatást sugározva hangsúlyozza eltökélt meggyőződéssel, hogy a modern civilizáció népei tömegesen lépnének fel az északkeleti ázsiai faj újabb inváziójának megakadályozására. Fejtegetései végén azonban költői kérdés formájában ad hangot nyugtalanságának: „Ki tudja megmondani, hogy néhány hónapon belül Európa népei nem fognak-e fajok szerint megoszlani?"

Éppen a rendkívüli bizonytalanságok miatt tartották kulcsfontosságúnak a nyugati nagyhatalmak magatartásának alakulását. „Lord Palmerston szónoklata" címmel megjelent vezércikkében a brüsszeli lap[61] egyik munkatársa úgy ítéli meg,

[59] „Hongrie" LOB 1848. aug. 12. No. 224. 3.
[60] „Belgique" LOB 1848. aug. 10. No. 222. 1.
[61] „Le discours de Lord Palmerston" LOB 1848. aug. 21. No. 233. 1.

hogy a belpolitikai problémái következtében befelé forduló Franciaországra nem számíthatnak hívei, és konkrét példákkal támasztva alá állítását, minden illúziót kerülve szögezi le, hogy az angol külpolitika is csak akkor fog liberális elveket követni, amennyiben azok kereskedelmi érdekeikkel egybeesnek. Annak reményét — Kossuthékhoz hasonlóan — ő sem adja fel azonban, hogy a brit érdekek a liberális elvekkel szükségképpen összetalálkozzanak.

A Le Messager augusztus 14-én a pesti parlament augusztus 3-i, németpárti és Ausztria ellenes állásfoglalását ismerteti.[62] Az ausztriai helyzet alakulását vizsgálva a későbbiekben arról elmélkedik, hogy számos újság, amely korábban a felvilágosodás alapelveihez, a liberális intézmények fejlődéséhez és a rend megőrzéséhez való ragaszkodásával tüntette ki magát, újabban megrémülve ír Ausztria itáliai katonai sikereiről, az abszolút hatalom visszatérése közvetlen előzményeit láttatva bennük. Az idézett értékelést a cikkíró azonban nem osztja. A jelenség lényegét ugyanis abban véli felfedezni, hogy a roppant kiterjedt osztrák monarchia — akárcsak Németország és Itália — politikai intézményeinek radikális reformjába kezdett, ami csak a mű kiteljesítésével fejezhető be és csak akkor lehet eredményes, ha az állam egyetlen pártja sem sajátítja ki magának a megszülető alkotmány előnyeit. Kiemelten hangsúlyozza ugyanakkor, mennyire fontos Európa érdekében is a különböző irányokból érkező veszélyes tendenciákkal szemben a szerinte védőbástya szerepét betöltő Habsburg birodalom hatalmának konzerválása.[63]

Az osztrák belpolitikai fejlődés szempontjából szenzáció számba menő fejleményként arról tájékoztat a L' Obeservateur, hogy Ferdinánd augusztus 23-án bejelentette felépülését és visszavette teljhatalmát István nádortól. Képet ad a bécsi radikális sajtó heves kormányellenes támadásairól, az erőviszonyokban bekövetkezett jelentős változásokat érzékeltetve azonban jelzi, hogy a minisztérium befolyása és tekintélye a burzsoázia körében jelentősen megerősödött.[64] Az erőviszonyok átrendeződését tükröző fontos fejleményként számol be arról, hogy immár a magyar kormány és a parlament is támogatja 200 millió forint átvállalását az osztrák államadósságból, és úgy értékeli, hogy a jelzett gesztussal, valamint a horvátok és a szerbek számára javasolt megállapodással a magyarok valójában Bécs irányában keresik a béke megőrzésének lehetőségét.[65]

A magyar fél kompromisszumkészségét ecseteli az az ugyancsak szeptember 11-én megjelent írás is, amely a magyar miniszterek bécsi megegyezési kísérletének kudarca következtében rövid időn belül alapvető változás bekövetkezését jósolja a magyar adminisztrációban. A magyar országgyűlési küldöttség missziójának (az uralkodó Pestre csábításának utolsó kísérlete a horvátok és a szerbek megfékezése reményében) meghiúsulása esetén pedig már komolyan számol akár a függetlenség proklamálását is magába foglaló radikalizálódás alternatívájával.[66] A parlamenti képviselők útjáról beszámolt a Journal de Charleroi is, kiemelve, hogy a negatív „császári" (!) válasz okozta elégedetlenségük jeleként, a delegáció

[62] „Nouvelles d' Allemagne" LM 1848. aug. 3. No. 216. 2., vö. aug. 14. No. 277. 2.

[63] „Gand" LM 1848. aug. 27. No. 240. 1.

[64] „Autriche – Hongrie" LOB 1848. szept. 2. No. 245. 3.

[65] „Hongrie" (a Gaz. D' Augsburg alapján) LOB 1848. szept. 11. No. 254. 3.

[66] „Autriche" (a Gazetta de Breslau alapján) LOB 1848. szept. 11. No. 254. 3., vö. „Hongrie" szept. 13. No. 256. 3.

tagjai kalapjukra vörös tollat tűztek, amit Ausztriától való elszakadási szándékuk leplezetlen megnyilvánulásának minősít: „Talán az elkövetkező napokban bevezetik már Magyarországon a diktatúrát, hacsak nem rögtön a köztársaságot"–legalábbis jóslata szerint.[67]

Az aggodalmak „megalapozottságának" bizonyítékaként a brüsszeli lap szeptember 18-án tájékoztat a magyar országgyűlés egyik, magát permanensnek és szuverénnek nyilvánító határozatáról, amelyben egyértelművé tette, hogy uralkodói szentesítés nélkül is kész törvényeket és rendeleteket hozni a haza védelmére. Kiemeli ugyanakkor, hogy a rendkívüli fejlemények ellenére Pest nyugodt és a legkisebb rendellenesség sem tapasztalható a városban.[68] A stabilitás megőrzésének annál is nagyobb jelentőséget tulajdonít, mivel a román kérdést először exponáló, szeptember 21-én publikált írása arról számolt be, hogy a magyar kormány rendeleteinek végrehajtása immár Erdélyben is komoly akadályokba ütközik.[69]

Az erőviszonyok alakulását elemző Le Précurseur szeptember elején szintúgy beszámolt Batthyány és Deák bécsi próbálkozásairól. Jelezte, hogy a magyar béketörekvésekkel egy időben Jellačić azzal fenyegette meg a pesti kormányt, hogy amennyiben nem hajlandó anyagi támogatást nyújtani számára, kénytelen lesz az országot hadseregének kiszolgáltatni. A kommentár egyértelműen a baloldal és a német elem bécsi térvesztését regisztrálja, és elemzései alapján egyenesen a magyar ügy bukásával számol, „kedvezőtlen fordulat"-ként minősítve azt. Hangsúlyozza, hogy kompromisszumteremtő kísérleteik végső összeomlása esetén a magyarok nagy nemzeti összejövetelt terveznek a Rákos mezejére.[70] Az antwerpeni liberális hírlap a későbbiekben ismerteti Kossuth szeptember 2-i beszédét. Emlékeztetve Batthyányék kompromisszumkereső próbálkozásainak sikertelenségére, kiemeli Szalay László hivatalos frankfurti elismerésének tényét és a magyar függetlenség angol, illetve francia elismeréséhez fűzött reményeket.[71]

Az összeállított hírcsokor alapján az antwerpeni olvasó számára egyértelművé válhatott, hogy a Jellačić által megfenyegetett magyar politikusok a béke megmentésére törekedtek, de a pozíciójában megerősödött Habsburg udvarban nem találtak meghallgatásra. A lap az ellenforradalmi offenzíva összefüggésrendszerébe állítva számolt be a pesti önvédelmi készülődésekről, valamint a magyar kormány önálló külpolitikai lépéseiről. Összegző értékelésre azonban nem vállalkozott, a következtetések levonását liberális közvéleményére bízta, és az ehhez szükséges információkat is megadta. Szeptember 13-i közleményében viszont pontosan jelezte, hogy a magyarok — Kossuth kezdeményezésére — a Habsburgok árulására reagálva a magyar nép hűségét hangsúlyozó nyilatkozatban fordultak a külföldi hatalmakhoz, félreérthetetlenül kimondva, hogy a kialakult helyzetben a fenyegetett felet — amelytől hadügyei önállóságának feladását követelték — rákényszeríttették az ellenállás megszervezésére.[72]

---

[67] „Autriche" JCh 1848. szept. 17. No. 114. 3.
[68] „Hongrie" LOB 1848. szept. 18. No. 261. 4.
[69] „Hongrie" LOB 1848. szept. 21. No. 264. 3.
[70] „Allemagne" (a Gazetta de Cologne alapján) LP 1848. szept. 6. No. 250. 1.
[71] „Allemagne – Hongrie" (a Gaz. De Breslau alapján) LP 1848. szept. 11. No. 255. 2.
[72] „Allemagne – Hongrie" LP 1848. szept. 13. No. 257. 1.

4. A konfliktus kiteljesedéséről, a bécsi forradalom következményeiről, és az ellenforradalom támadásáról (október)

Október elejétől a vizsgált lapok folyamatosan nyomon követték a konfliktus kiteljesedését. A L' Observateur drámai képet festve tájékoztatott arról, hogy Jellačić Székesfehérvár előtt áll, a nádor lemondott, a magyar országgyűlést az uralkodó elnapolta, majd a nemzethez intézett manifesztumában Ferdinánd a fenyegető polgárháború és anarchia megelőzésére, valamint a birodalmi egység helyreállítására hivatkozva kinevezte Lamberg tábornokot valamennyi magyarországi serege főparancsnokának.[73] A hírforrások azonban hamarosan a királyi biztos szörnyűséges haláláról értesíthették olvasóikat. A radikalizmustól és az erőszakos megoldásoktól egyébként is minden vonatkozásban következetesen elhatárolódó brüsszeli lap a Journal de Charleroival szinte versengve, az elrettentés alig leplezett szándékával napokon át naturalisztikus pontossággal tárják fel a gyilkosság legapróbb részleteit. A Gazetta de Cologne ellenséges hangnemét automatikusan átvéve Pest–Buda lakosait kannibálokhoz hasonlítják, és az anarchia állítólagos kiteljesedéséről értekezve, az eseményt a terrorizmus irányába tett első, és visszafordíthatatlan lépésként ábrázolják, megalapozatlanul. Híreiket a horvátok előrenyomulásáról szóló információkkal egészítik ki, majd a Journal de Charleroi az OHB megalakulására utalva jelzi, hogy Kossuth vezetésével hattagú ideiglenes forradalmi kormány jött létre.[74]

A bécsi forradalom alaposan felrázta a belga liberális közvéleményt. Az eseményekről hírt adva a L' Observateur egyenesen a Habsburg Császárság régi formájának végleges megszűnéséről értekezik, és a magyar önvédelmi háború jellegének későbbi meghatározása szempontjából tudtán kívül rendkívüli horderejű megállapításában úgy véli, hogy Magyarországot a legújabb események következtében a Pragmatica Sanctio alól felszabadult államnak lehet tekinteni. A nagylélegzetű változások dimenzióira célozva utal ugyanakkor egy Itáliában bekövetkezett újabb fordulatra, valamint a szociális kérdés megoldatlanságára is.[75]

Az alapvetően megváltozott, radikálisan új helyzettel behatóan foglalkozó október 15-i vezércikke szerint a Bécsben történtek egyértelműen a németek hasznát szolgálták, de úgy véli, hogy a német eszme a szlávoktól és a magyaroktól egyaránt idegen. Leplezetlen iróniával elmélkedik továbbá arról, hogy a magyarok a szabadság nagy szavára hivatkoznak és elutasítják az uralkodói elnyomást, alapvető tévedésnek tartaná azonban „tehetetlen forradalmi nekibuzdulásukat a liberális eszme inspirációjának" tekinteni, mivel azok szerinte kizárólag arra törekednek, hogy „biztosítsák hatalmukat a szlávok felett". Utóbbiak engedelmességükkel kiérdemelték a császár jóindulatát – állítja az elemző, aki szerint „Jellačić bán fontos missziója arra irányul, hogy kivonja őket a gőgös magyarok despotizmusa alól."[76]

[73] „Autriche" LOB 1848. okt. 1. No. 274. 4., okt. 3. No. 276. 2–3.

[74] „Autriche" LOB 1848. okt. 6. No. 279. 3., okt. 8. No. 281. 3., okt. 10. No. 283. 3., vö. „Allemagne" JCh 1848. okt. 18. No. 127. 3., okt. 8. No. 123. 4.

[75] „Insurrection a Vienne", ill. „Autriche" LOB 1848. okt. 13. No. 286. 2.

[76] „Belgique" LOB 1848. okt. 15. No. 288. 1.

A Le Messager október 16-i számában megjelent „Les événements" című tanulmány[77] szerzője tökéletes káoszként értékeli Ausztria helyzetét. Az agitáció felerősödéséből, majd az összeütközések kirobbanásából a birodalom felbomlása veszélyének jelentős felerősödésére következtet. Megfigyelései szerint egyesek Ausztria germán törzséből a német egység egyik föderatív államát létrehozni, miközben mások a birodalom integritását akarják restaurálni úgy, hogy a szláv, s ez által az orosz elem jusson szupremáciához. E koncepció részeként határozza meg Radetzky itáliai és Jellačić magyarországi törekvéseit, s ezzel egy időben, Bécsben az általa „feldarabolás pártja"-ként megbélyegzett republikánusok felülkerekedését rögzíti. A zűrzavarban mindössze egyetlen helyzetet tart egyértelműnek: a szuverén autoritásának és birodalmának felbomlását. A kirajzolódó tendenciák alapján arra a következtetésre jut, hogy az osztrák birodalom, melyet mindenekelőtt két variánstól lát veszélyeztetve — egyrészt, hogy összezsugorodik német elemeire, másrészt, hogy el kell viselnie a szláv dominanciát, melynek főnöke Szent-Pétervárott található — német, lengyel, magyar és olasz országokra fog szétesni. Másnap egy „Joseph de Jellasich" címmel megjelent tanulmány[78]olyan személyiségnek mutatja be a horvát bánt, aki nagyon fontos szerepet játszik az események alakításában, aki a nép embere, büszke horvátságára, és kész mindent megtenni, hogy megteremtse népe számára azt a pozíciót, mely azt „megilleti"(!). Valószínűnek nevezi, hogy időközben magas személyiségek deklarálták már, miszerint ezután Ausztria csak szláv királyságként létezhet, és jelentőségteljesen hozzáteszi: „Magyarországon a szláv népesség sokkal jelentékenyebb, mint maga a magyar"(!).

Beszámol a bécsi forradalom kitöréséről a Journal de Charleroi is. Az eseményeket részletesen, tárgyszerűen, minden egyéni vélemény kinyilvánítása nélkül meséli el, azok okaival és összefüggéseivel azonban nem foglalkozik behatóan, mintha semmi közük nem lenne az általa korábban felvázolt új európai demokratikus rendhez.[79]

A bécsi forradalom nemzetközi hátterét, a kontinentális változások természetét vizsgálva a L' Observateur október 17-én megjelent vezércikke mély válságban találja Európát és a fejlődésre leselkedő legfőbb veszélyt a szabadságot megfojtó anarchiában jelöli meg, amely polgárháborút provokálva szembe fogja állítani egymással a polgárokat, és szuverén nemzetek konfliktusát kirobbantva felszítja az ellentéteket. Különösen aggasztónak nevezi az egyházi állam politikai életében megindult folyamatokat, a „reakció" (ti. a republikánusok) által nyíltan bejelentett előkészületeket a szabadság megtámadására.[80] Későbbi elemzése az osztrák és a német egység ügyét egymással összeegyeztethetetlen törekvésként hasonlítja össze, és úgy tapasztalja, hogy a helyzet anomáliája napról napra egyre világosabban megmutatkozik. Az összetett konstelláció alkotó elemeit, s azok viszonyát egymáshoz dialektikusan megközelítve arra a meggyőződésre jut, hogy miközben a császár és kormánya reakciós politikája elkerülhetetlenül vezetett újabb forradalmakhoz, a magyarok és a németek tudatosan működtek közre olyan

[77] „Lés événements" LM 1848. okt. 16. No. 290. 1.
[78] „Joseph de Jellachich" LM 1848. okt. 17. No. 291. 2.
[79] „Autriche" JCh 1848. okt. 18. No. 127. 3.
[80] „Belgique" LOB 1848. okt. 17. No. 290. 1., vö. „Hongrie" okt. 20. No. 293. 3.

állapotok előidézésén, melyek lehetővé teszik számukra végleges elszakadásukat a Habsburg birodalomtól. „Sosem létezett meghatóbb harmónia" – állapítja meg a feltételezett összeesküvés leleplezőjének leplezetlen iróniájával, egyúttal azonban arra is figyelmeztetve, hogy a német császárság és a magyar királyság között ott találhatók „gyámjaik", az elnyomott szláv népek.

A felbomlás megindulásáért tehát a Habsburg udvart, az osztrák németek és a magyarok politikáját egyaránt felelőssé teszi, együtt érző rokonszenvet azonban inkább a szlávok irányában nyilvánít. Nem zárja ki, hogy a folyamat véres és rettenetes polgárháborúk sorozatában, azok összegződéseként pedig akár összeurópai konfliktusban teljesedjen ki, maradék optimizmusa megőrzése érdekében — a legfrissebb bécsi hírek alapján — azonban a békés megoldás esélyét is nyitva hagyja. Értesülései szerint ugyanis a birodalmi gyűlés komoly erőfeszítéseket tesz az újraegyesítés császári–királyi jogar alatt történő előmozdítására, és az érintett népek — beleértve az itáliaiakat is — kongresszusának összehívásán fáradozik azzal az egyértelmű elszántsággal, hogy valamennyi érdekelt fél beleegyezésével megállítsák, majd visszafordítsák a felbomlás folyamatát. (A magyarok részvételének kérdéséről nem esik szó!)[81]

Egy október 29-én megjelent írás szerzője nem kívánja magára vállalni annak eldöntését, mennyire veheti komolyan Európa a német parlamentet. Utal arra, hogy Ausztriában, s ez által egyben a tervezett német egység területén forradalom tört ki, amely elől az uralkodó Olmützbe, azaz a szláv népesség körébe menekült, s a továbbiakban onnan irányítja Bécs visszavételének előkészületeit. Hangsúlyozza, hogy mindezzel egy időben a német állam területét egy keleti barbár invázió fenyegeti és furcsállja, sőt egyenesen természetellenesnek nevezi, hogy a forradalom által létrehozott frankfurti nemzetgyűlés nyugodt közömbösséggel veszi tudomásul a fenyegetést. Az európai közvéleményre hivatkozva fogalmazza meg a kérdést: „Csupán mítosz, vagy valóság a német birodalom?"[82]

A bécsi forradalom nyomán kialakult helyzetről, a változások lehetséges tartalmáról számos önálló, több irányból közelítő értékelés jelenik meg a továbbiakban is. A Le Précurseur „La Croatie"[83] címmel október 26-án, az első oldalon publikált tanulmánya áttekintve a térség történetét többek között azt tartja fontosnak kiemelni, hogy mintegy tíz évszázados bolgár, magyar és török elnyomást követően a románok függetlenségre törekednek, és több évszázados hallgatás után immár a szlávok is új nemzetiséget akarnak alkotni. Utóbbi ambíciók felerősödése mögött orosz inspirációkat is felfedez, megállapítva, hogy Szent-Pétervár a pánszlávizmus terjesztésével kívánja befolyását erősíteni, különösen Ausztria szláv lakosai körében. E felvázolt történelmi–földrajzi környezetben határozza meg a horvát mozgalom helyét, kiindulásként világosan leszögezve, hogy Zágráb Ausztria Magyarország elleni fellépését támogatja egyértelműen. Horvátország bemutatása során kiemeli, hogy már a 7. században független királyságként létezett és a 11. század végén került magyar függésbe. Úgy véli, hogy Jellačić és társai egyszerre reprezentálják a régi idők barbarizmusát és a modern idők eszméit. A horvát katonákat félbarbár állapotúnak, ám fegyelmezettnek tartja, akik készek teljesen az

[81] „Belgique" LOB 1848. okt. 21. No. 294. 1.
[82] „Belgique" LOB 1848. okt. 29. No. 302. 1.
[83] „La Croatie" LP 1848. okt. 26. No. 300. 1.

uralkodónak szentelni magukat, s a Habsburgok az ő segítségükkel próbálják Magyarországot uralmuk alá visszaterelni. Az antwerpeni elemző tehát pontosan felismerte a horvát mozgalom politikai természetét és funkcióját Ausztria oldalán meghatározva leplezte le a magyarellenes Habsburg–horvát koalíció működését.

A L'Observateur, amely október 20-án Kossuth Lajosnak a bécsi forradalom megsegítése mellett érvelő, annak cserbenhagyását erkölcsileg is megbélyegző, a katonai beavatkozást elrendelő, „exaltált"-nak minősített beszédéről tudósított, 28-án „A magyarok" címmel közölt elemző tanulmányt,[84] ismét az első oldalon. Cikkíró az osztrák események nyomán kifejlődött nyugtalanságot, a magyarokat a belga közvélemény számára jobban megismertető történelmi részlet bemutatására használja fel, annál is inkább, mivel azok véleménye szerint „nagy szerepet hivatottak játszani ebben a forradalomban. A napi politika legsürgetőbb problémájának annak megválaszolását tekinti: vajon az ausztriai forradalom teljesen fel fogja-e borítani az európai összhangot, vagy lehetséges-e annak fenntartása? Kulcsfontosságúnak tekinti továbbá annak megválaszolását, hogy „kik fognak dominálni az összekeveredett népek átalakulási folyamatában, ki fogja átformálni e nagy császárságot", s a végkifejlődés tartalmát alapvetően befolyásoló fordulatként ábrázolja, miszerint „az események végül is rávették a politikát, hogy figyelmét a szláv népekre fordítsa, melyek hosszú ideig tartó elnyomás után minden irányból visszatérnek az életbe, és nemzeti tradícióikat felélesztve követelik nemzeti létük helyreállítását." Valamennyi szempontot figyelembe véve sorsdöntő dilemmának nevezi: vajon „ezen öreg, darabokból és morzsákból összeragasztott Ausztria, fel fog e bomlani egy szép napon, lehetővé téve, hogy az őt alkotó népek visszatérjenek természetes állapotukhoz?(!), s létre jön-e a helyén egy olasz és egy szláv császárság?" A feszültséget fokozva utal a valamennyi szláv népességet rendszerébe olvasztani kívánó cári Oroszország várható szerepére, és I. Miklós Metternich sorsa feletti sajnálkozását felelevenítve félreérthetetlenül leszögezi: „Természetes, hogy Oroszországot nem szeretnénk Európa szívében látni!"

Tanulmányíró a felvázolt koordinátarendszeren belül helyezi el Magyarországot, az Ausztriának és a szláv törekvéseknek egyszerre ellenálló magyarok „harcos és büszke" nemzetiségét. Különös figyelmet szentel eredetük tisztázására, mert szerinte az sokban „megmagyarázza törekvéseiket, jelenlegi irányvonalukat s talán előre láttatja jövőben követett" politikájukat is. Kiemeli, hogy Magyarország, „a régi Pannónia", tizenhét nyelvet és dialektust felvonultató nemzetiségeinek változatosságát tekintve egyedülálló jelenség a világon s, hogy „különösen két nép emelkedett ki közülük egymásnak feszülve, hatalmas energiával és a hódítás reményében: a szlávok és a magyarok." A többiek szerinte — esetleg a románok kivételével — nem bírnak jelentősséggel. Az ország centrumában elhelyezkedő magyarokról azt tartja fontosnak elmondani, hogy egykor kimondottan nomád népet alkottak, és városaik az 1000 évvel korábban letelepedett csoportok régi táborhelyein alakultak ki. Ellenben a szlávok az északi és a déli sivár hegyeket lakják, mígnem keleten találhatók a románok, akik viseletükben megőrizték román jellegüket, „s nyelvük szinte teljesen a latin, akiknek ruhájuk, szokásaik és erkölcsük „festői", miközben babonásak és lusták „mértéktelenül." Végül nyu-

[84] „Les Hongrois" LOB 1848. okt. 28. No. 301. 1.

gaton élnek a németek, és említésre méltónak találtatnak a csehek, a zsidók és a görögök – zárja a felsorolást az elemző, aki szerint az említett etnikumok szembenállása könnyen európai háború kirobbanásához is vezethet.

A magyarok eredetének kérdéséhez visszatérve tanulmányíró beavatja az olvasót a tudományos viták világába is. Megállapítja, hogy a német kutatók különösen egyetértenek a finn eredet hangsúlyozásával, s a szláv szakírók is felsorakoztak a vélemény mögött. Velük ellentétben a függő helyzetbe került és dicsőséges emlékei elhalványulását elszenvedő magyar nemzet történetírói „valamennyien egyetértenek abban, hogy a magyarok rokonait a hunokban mutassák fel, s álláspontjukkal szerző is azonosul. Befejezésként pedig a magyar küldetéstudat érveit felsorolva felhívja olvasói figyelmét arra, hogy „A magyarok zárják el az oroszok elől Európa kapuját, s úgy tűnik, az Isten nekik szándékozik juttatni az őrség szerepét, ahogy azt egyszer már a törökökkel szemben betöltötték. Ők oltalmaznak minket a barbársággal szemben" – szögezi le, majd az optimista magyarországi remények szellemében sokat ígérőn hozzáteszi: „A Dél népei ezúttal nem fogják hagyni, hogy egyedül viseljék a küzdelem terheit, s áldozatukat nem hálátlansággal fogják honorálni."

A belga liberális lapok július és októbere vége közötti időszakban megjelent elemzései visszatérően számoltak a Habsburg birodalom szétesésével, s a felbomlást olykor elkerülhetetlennek ábrázolva utaltak új nemzetállamok létrejöttének lehetőségére. Az olykor indokolatlanul túlhangsúlyozott republikánus–forradalmi törekvésekkel nem rokonszenveztek, s az általuk is kimutatott abszolutisztikus tendenciái ellenére olykor nagyobb megértést tanúsítottak a Habsburg birodalom egységének helyreállítására irányuló próbálkozásokkal szemben. Október végén azonban már sorsdöntő fordulatról tájékoztattak.

A Le Précurseur „Hongrie" rovatában megjelent tudósítás[85] bejelentette, hogy ezúttal már nem Jellačić és a szerb felkelők, hanem a birodalmi hadsereg indított offenzívát egyszerre több irányból Magyarország ellen és úgy ítéli meg, amennyiben győztesen kerülnének is ki a magyarok a megmérettetésből, bizonyosan szembe találják magukat a cári orosz intervencióval. A Moldáviából érkezett menekültek elmondásaiból ugyanis félreérthetetlenül támadó készülődésre következtet, amely szerinte egyetértésben Windisch-Graetz-cel a magyar és az európai szabadság megszüntetésére irányul. Az antwerpeni liberális orgánum tehát nyíltan magyarbarát felfogásban közelítette meg a küszöbön álló háborút, és hitelesen közvetítette olvasói felé a magyar és az egyetemes szabadság egybeesésének gondolatát.

A Le Messager október 28-án immár „Hongrie"-nak elkeresztelt rovatában[86] tájékoztat a császári csapatok Magyarország ellen meginduló támadásairól. A bécsi forradalom bukását figyelembe véve úgy ítéli meg, hogy „hamarosan megadják a kegyelemdöfést". Pesszimizmusa okait felfedve beszámol arról, hogy Erdélyben már nem csak a románok, hanem az állítólag Galíciából támogatott szászok is lázadnak s, hogy a magyar seregek létszáma papíron ugyan „szinte megszámlálhatatlan", a csatamezőkön azonban jóval kevesebben vannak. Pesti levelezője a-

[85] „Hongrie" LP 1848. okt. 27. No. 301. 1.
[86] „Hongrie" LM 1848. okt. 28. No. 302. 2.

lapján ugyanakkor utal arra is, amennyiben a magyarok vissza is vernék a Habsburgok támadását, bizonyosan fel kell készülniük egy Oroszországgal szemben vívandó háborúra.

Az Erdélyben tapasztalható unió-ellenes hangulat felerősödéséről és kétoldali harci készületekről, barbár háború kibontakozásáról számol be november 3-án a Journal de Charleroi is, amely ugyancsak egyre valószínűbbnek ábrázolja az orosz intervenció bekövetkezését.[87]

6. Összegző értékelések az 1848. évi magyarországi változásokról (november)

A Le Messager de Gand november 4-i számában ötrészes sorozat indul útjára E. de Langsdornf tollából „La Hongrie en 1848 – Kossuth et Jellachich" címmel.[88] A korábbi hat hónap történetének értelmezésére és összefoglalására vállalkozó szerző az általa vizsgált eseményeket különös sajátosságok, bizarr fordulatok sorozataként jellemzi. Bevezetőjében leszögezi, hogy az egészen különböző etnikumok keverékeként létrejött magyar nemzet „nemes és büszke türelmetlenséggel" törekszik szabadsága elérésére, amelyet ritkán tapasztalt meg története során, de amelyet mások számára nem ismer el. Rámutat, hogy Magyarország „mindeddig külön léttel rendelkezett, fejlődését sajátos temperamentum, eredetiség és dekadencia jellemezte." Mindaz azonban, ami a Kárpátok medencéjében történik csupán sajátos históriájából szerinte nem érthető, hiszen annak lényege az egyetemes történelemből következik. „Az európai csapás" lesújtott ugyanis e régióra is és most „senki nem tudja megmondani, hogy ki fog végül meghalni, vagy meggyógyulni." Azt azonban határozottan ki meri jelenteni, hogy „a legszörnyűbb megrázkódtatások nem fogják megkímélni' azt a Magyarországot sem, melyet „a polgárháború vére immár beszennyezett, melynek fővárosa falai között anarchia dúl s az ellenség saját kebelében ütötte fel a fejét", és melynek sosem lesznek már barátai (!), akik nyugtalankodnának sorsa felett.

A bevezető gondolatokat visszatekintő elemzés követi, mely szerint „hat hónappal ezelőtt, az első bécsi forradalom májusi (valójában márciusi – E.G.) kitörésének időpontjában" a pozsonyi országgyűlés lelkesen dolgozott a liberális párt által régóta szorgalmazott és Ausztria által végül elfogadott (?) reformokon. A Magyarország új szükségletei, és a császári kormányzat törekvései közötti szabad megegyezés kimunkálásán őszintén fáradozó magyar patrióták sosem voltak enynyire közel elképzeléseik megvalósulásához, a megoldás megtalálásához. A „véletlenül éppen Bécsben tartózkodó néhány egyetemista" irányításával kezdeményezett zendülés következtében kirobbant forradalom azonban meghiúsította a közös reményeket. Az ellenzék legutóbbi országgyűléseken előtérbe került vezetője, Kossuth egy csapásra a mozgalom élén találta magát, megszavaztatta az alsóházzal a forradalom programját, a „császár" (!) mindenbe belegyezett, a nádor megteremtette a kormányalakítás lehetőségét, melyet az ellenzék néhány régi szónokából szerveztek meg. A forradalom során azonban „e jellemek azon pártok

[87] „Hongrie" JCh 1848. nov. 3. No. 133. 3.

[88] „La Hongrie en 1848 – Kossuth et Jellachich" (Histoire des six dernièrs mois) I. LM 1848. nov. 4. No. 309. 2–3.

dekorációjaként lettek felhasználva, melyek gyorsan eldobták őket, amikor becsületességük túlságosan terhessé vált számukra."

A folytatásban Langsdornf a nemzeti önrendelkezés megteremtésére irányuló törekvéseket értékeli. Látszólag megéretó jóindulattal fogadja, hogy a magyarok önálló kül-, had-, és pénzügyminisztériummal akartak rendelkezni. Az érthető — erősíti még —, „ha egy vezető alatt egyesült több állam(!) elkülönített belső adminisztrációval rendelkezik, még az is érthető, bár nagyon nehezen, ha a központi hatalom minisztériumaival szemben önálló had- és pénzügyminisztérium létezik De hogyan képzelhető el több külügyminisztérium egyetlen szuverén számára, azaz a külföldi hatalmakkal szemben ugyanazon gondolat több orgánuma?" – fogalmazza meg költőinek szánt kérdését, egyben elő is készítve ezzel a közjogi radikalizmust feltételezett belső forradalmi törekvésekkel összekapcsoló állítását: „Miközben így készítették elő az elkülönülést és a szakítást az Ausztriával fennálló szövetség helyett, a forradalmi mozgalom nem kisebb vakmerőséggel működött az ország belügyeiben, a quasi egyenlő választójog hazug külsősége mögött kizárta parasztok millióit, akiknek legújabb jogukat, hogy szert tegyenek tulajdonra, senkivel sem egyeztettek."

A gondolatmenet e ponton egyértelműen átlép a részben pontos ismeretek hiányából is fakadó, és a tájékozatlanságot leplezetlenül rosszindulatú, tendenciózus megállapításokkal kombináló szférába. Megfelelő közjogi ismeretek hiányában megkérdőjelezi a magyar nemzeti önrendelkezés azon egyetemes jogosságát, amelyre pedig az 1830-as belga forradalom is hivatkozott és építkezett. A korabeli Európában a belga mellett leghaladóbb liberális választójogot félre értelmezve kéri rosszallóan számon a magyar politikusoktól a — más összefüggésekben a Le Messager hasábjain egyébként elutasított — demokratikus megoldást. Ezzel egy időben pedig az érdekegyesítő politika megértésének nem sok jelét felvillantva homályosítja el a közép-európai térségben leghaladóbb jellegű jobbágyfelszabadítás alkotmányos elfogadásának tényét.

Áttérve az áprilisi törvények szentesítését követő időszak fejlődését meghatározó tendenciák bemutatására, aláhúzza, hogy a gyakorlatban Magyarország elszakítása Ausztriától szerinte teljessé vált (!), mivel a föderatív kapcsolatot, melynek „annyi régi magyar patrióta híve volt", Kossuthék felégették. Politikájuk szabad és független lett, katonáik vére nem folyt többé idegen érdekekért (!), a régi unióból (!) nem maradt más, mint a szuverén neve. „A különböző nemzetek közül valójában csak magyarok profitáltak az Ausztria felett aratott alkotmányos győzelemből, a forradalom kérdését azonban hamarosan bonyolulttá tette a nemzetiségek problémája. A nehézségek régiek voltak és megrögzöttek, de Magyarország Ausztriával szembeni teljes emancipációjának kivívása világossá és súlyosabbá tett mindent. A szlávok, a románok és a németek elkeseredetten panaszkodtak a magyarok túlsúlya miatt, a magyarok felszabadítása más népek szolgaságát jelentette. Ebből az érzésből született a szláv felkelés és a horvát kérdés, s a horvátok és a magyarok közötti vita, napjainkra Magyarország és Ausztria háborújává mérgesedett."

A tanulmány első része az 1848 végi európai kilátások teljes bizonytalanságának hangsúlyozása mellett rendkívüli nehéz próbatételt jósol a magyarok szá-

mára. Úgy ítéli meg, hogy pozíciójukat sokban gyengíti belső polgárháborús helyzetük, amelynek kialakulását — a múlt örökségére is utalva — elsősorban a nemzetiségekkel szembeni szűkkeblűségükre vezeti vissza. A válságszituáció létrejöttéhez jelentős mértékben járult hozzá szerinte az is, hogy a feltételezése alapján magyarok által szított bécsi forradalomra támaszkodva, s a „radikális" Kossuth vezetésével felborították a bécsi udvarral közösen kimunkált békés, liberális alapokra fektetett kompromisszumot és a teljes nemzeti önrendelkezés forradalmi programjának elfogadására kényszeríttették a Habsburg uralkodót. Az érvelés a „külpolitikai túlkapásokat" belpolitikai forradalmi tendenciákkal kapcsolja össze s a tendenciózus leegyszerűsítések, és félremagyarázások klasszikus eszközeit alkalmazva rajzol a belga közvéleményt félrevezető kedvezőtlen képet a Batthyány-kormány törekvéseiről.

A tanulmány második része[89] a magyarok nyelvi intoleranciáját bizonygató hosszas fejtegetéssel kezdődik, hogy azután ebből vezethesse le a horvát lázadás jogosságát állító megállapítását. Emlékeztet arra, hogy Szlavóniát és Horvátországot sajátos törvényeik szerint igazgatták, s „a Magyarországgal létrejött unió feltételei" — hasonlóan a magyar–osztrák viszonyhoz — „sosem támadták független létezésüket." A konfliktus gyökereihez közelítve megállapítja, hogy a horvátok a szláv faj családjához tartoznak, akik „a magyarokat nagyravágyással vádolják", azok viszont azzal gyanúsítják őket, hogy az észak- és délszláv területeken szétszóródott elemek egyesítésével olyan hatalmas államalakulatról álmodoznak, amely valamennyi szláv eredetű népességet magába foglalná, és Oroszország cárja számára készítene elő egy hatalmas pánszláv birodalmat. Április 11-ét követő magatartásukat vizsgálva aláhúzza: a horvátok nem jelentették be ugyan, hogy a közös uralkodó által kihirdetett törvényekkel szemben a nyílt lázadás platformjára helyezkednek, lépéseiket azonban azzal indokolták, miszerint a szuverén szintén ellenezte a törvényeket. Kívánságaikkal az osztrák kormányhoz fordultak, az osztrák párttal működtek együtt, és nem mulasztották el alkotmányuk egyetlen sajátos kiváltságát sem közvetlenül Béccsel megtárgyalni, mint azt Magyarország elkülönülő pártja is érthetően megtette.

A magyar válaszreakciók ismertetése során többször bizonyítatlan vádakat megfogalmazva arra a következtetésre jut, hogy a forradalmak után megalakult Batthyány-kormány „rendkívül el volt foglalva klikkje érdekeivel és azzal a kívánsággal, hogy kizárólag barátait juttassa hatalomra", és közben semmit nem tett a horvátok bizalmatlansága lecsendesítésére. Egyáltalán nem vette őket figyelembe a maguk számára megszerzett függetlenség érvényesítése során, s nem részesítette őket abból a hatalomból, mely őket megillette. „A szlávok a magyarokhoz ugyanazokat a szónoklatokat intézték, melyeket azok húsz év óta az osztrák kormánynak címeztek, s az új magyar kormány úgy reagált, mint ahogy azt a császári kormány is tehette volna" - szögezi le. Elemző jó érzékkel tapint rá a magyarok kettős helyzetére, értékelését azonban csak akkor tekinthetnők korrektnek, amennyiben a horvátok iránti megértést a magyar ügy birodalmi vonatkozásainak megítélésében is érvényesítené. Ezzel ellentétben annyit állapít meg, miszerint Kossuth abban reménykedett, hogy a Bécsben eluralkodott zűrzavar-

[89] LM 1848. nov. 6. No. 311. 2–3.

ban, s azt követően, hogy a „császár"(!) beleegyezését Magyarország függetlenségéhez és elszakadásához megszerezték, képes lesz nevét és tekintélyét a horvátok érzelmeinek korlátozására is felhasználni.

Az uralkodó Innsbruckba menekülését követően a forradalmi válságból kiutat kereső bécsi miniszterek — elemző szerint — nem álltak távol attól, hogy egyetértésre jussanak pesti kollégáikkal. Az osztrák monarchia építményét leromboló felkelések tapasztalatai alapján ugyanis elgondolkodtak azon, mi történne, amennyiben „a császárság keleti részén"(!) törne ki újabb lázadás, s honnan érkezhetne segítség annak megfékezésére. A július elején Innsbruckba látogató Jellačićot a tanulmány a nemzeti és a birodalmi érdekeket összhangba állítani képes politikusként ábrázolja, akinek „magatartása és beszéde semmi kétséget nem hagyott érzelmei felől. Horvát volt, aki mindent felajánlott országának, egyben azonban a császár hűséges alattvalója is, amit sikerült kifejezésre juttatnia." Arra az esetre pedig, amennyiben a magyarok megtagadnák követelései teljesítését, az egész horvát lakosság mozgósítását helyezte kilátásba a császár megsegítésére. A valódi horvát nemzeti érdekek alárendelését a Habsburg elvárásoknak szerző nem fedezi fel. Jellačić és a magyarok eredménytelen bécsi tárgyalásait követően pedig nem lát más lehetőséget, minthogy a vitát a hadseregek döntsék el.

A horvát–magyar konfliktus kialakulásával foglalkozó második fejezet tehát félreérthetetlenül tisztázta, hogy a horvátok az érvényes törvényekkel szembehelyezkedve és a Habsburgok alig leplezett támogatásával lázadtak fel a törvényes magyar kormánnyal szemben. Cselekedeteiket a magyarok intoleráns politikájára hivatkozva mégis megértéssel fogadja, s a háború kitöréséért mindkét felet egyformán elmarasztalja.

A sorozat harmadik részében[90] Langsdornf a horvát kérdés, a pesti forradalom, és a magyar kormány bécsi központi hatalomhoz fűződő viszonyát elemzi. Megítélése szerint e kérdések közül valamennyi alakulása visszahat a másikra, annak valamennyi részletére. „Miközben Jellačić szorosabbra fűzte kapcsolatát Béccsel, mit tett az új kormány Pesten?" – teszi fel a kérdést, és válaszként részletesen idézi Kossuth július 11-i beszédéből a pénz- és újoncmegajánlásra vonatkozó részleteket. Bár „a miniszterelnök javaslatát éljenzéssel fogadták" szerző szerint a parlamenti határozat negatív reakciókat váltott ki Európában. Végkép elhibázottnak nevezi Kossuthék arra irányuló várakozását, hogy Magyarország esetleg összekapcsolhatja ügyét az olaszokéval.

A magyar kormány politikáját szerinte messzemenően az a törekvés határozta meg, hogy a forradalmi párt — amely megerősítette befolyását a magyar kormányban és az országgyűlésen egyaránt — úgy döntött, hogy kedvező körülmények esetén felszámolja a királyi kormányzat szupremáciáját. Szándékának megfelelően követeket küldött Párizsba és Frankfurtba, hogy közvetlen kapcsolatokat létesítsen a külföldi kormányokkal. A magyar diplomácia kezdeményezései kevéssé álltak összhangban a császárnak segítséget ígérő korábbi nyilatkozatokkal. „Vajon a magyar kormány ezen kettős játéka, amely nem csupán elkülönülő, de ellenséges politikáét is követett, késztette az osztrák minisztériumot arra, hogy határozottan foglaljon állást a horvát bán mellett, hogy hasznot húzzon annak

[90] LM 1848. nov. 8. No. 313. 2.

Magyarország elleni intervenciójából? Vagy talán éppen fordítva: az osztrák kormány részrehajlása, a horvát törekvések irányában kimutatható cinkosságának elvitathatatlan bizonyossága változtatta meg a diéta szándékait? Kétségtelen ez is, az is" – fogalmazza meg a felelősséget a szembenálló felek között megosztó, s ezzel egyben azt össze is mosó dilemmáját. A szentesített törvények legitimitását azonban szinte megkérdőjelezve tér ki arra, hogy „Kossuth nem a hátrálás embere volt", sőt éppen ellenkezőleg: kihasználta a Bécsben kierőszakolt eredményeket és ara törekedett, hogy bebizonyítsa mindenkinek, aki eléggé őrült és vakmerő volt elhinni, hogy Bécs sosem fog az engedményekbe beletörődni. Miután pedig a magyarok „fondorlatos taktikáját leleplezte" athéni, római, angol és francia párhuzamokat felvonultatva, hosszasan méltatja a magyar politikusok kiváló szónoki képességeit.

Gondolatmenete fő csapásirányához visszatérve Langsdornf azt bizonygatta, hogy „Kossuth egyáltalán nem hasonlít a magyar liberálisokhoz, akiket, mint azt találkozásaink során megtapasztalhattuk, lovagias érzelem és kissé arisztokratikus lelkesedés jellemez." Ezzel szemben negatív hősét olyan radikális politikusként láttatja, aki az új forradalmi iskola szellemében mindenre kész, ami közelebb segítheti az elszakadáshoz Ausztriától. Reformkorban játszott szerepét is kritikusan értékelve azért marasztalja el, mert szerinte „megtörte a magyarországi liberális mozgalom fejlődését, hogy forradalmi és demagóg mozgalmat hozzon létre, s az általános egyenlőség — Magyarországon még inkább, mint bárhol másutt illúziónak minősülő — tervének megvalósítása érdekében nem félt felforgatni hazájának teljes politikai és társadalmi életét."

A harmadik fejezetben szerző tehát fokozta magyarokkal szembeni bírálatát, Az önálló diplomáciai kezdeményezés jogát egyenesen elvitatta a Batthyány-kormánytól, és lépésről lépésre haladva, tendenciózus állításokat egymásra halmozva, egyre egyértelműbben a radikalizmus tulajdonságaival felruházott Kossuthot jelölte meg minden baj forrásának.

Tanulmánya negyedik részében[91] Langsdornf a magyar és az osztrák kormány közötti ellentétek elmérgesedését mutatja be. Részletesen tárgyalja a magyar országgyűlési küldöttség szeptember eleji, a béke megmentésére irányuló bécsi próbálkozásának kudarccal végződő történetét. Az ellenforradalom felelősségét fel sem vetve jelzi, hogy „a bosszúság Pesten rendkívüli volt". A törvényes létében megtámadott magyar fél önvédelemhez való jogának kérdését megkerülve s az érdekegyesítő politika lényegéből mit sem értve mindössze annyit érzékel a fejleményekből, hogy „a kormányzat forradalmi frakciója nem merte még nyíltan proklamálni az elszakadást, meg akarta őrizni a király nevét, hogy a mérsékeltek előtt imponáljanak és megőrizte a régi többség támogatását is." A folytatásban méltatja István nádor és Széchenyi István béke megőrzésére irányuló próbálkozásait és e helyen tér ki utóbbi reformkori úttörő szerepének ismertetésére is.

A tanulmány zárófejezete[92] a magyar országgyűlési küldöttséghez intézett negatív királyi válaszból vezeti le a szeptemberi pesti kormányválság kirobbanását, és azzal hozza szoros összefüggésbe Jellačić támadását. Az agresszió sajátos

[91] LM 1848. nov. 9. No. 314. 2.
[92] LM 1848. nov. 15. No. 320. 2–3.

— valódi célját és tartalmát alaposan félreértő — értelmezését adva beszámol arról, hogy a horvát hadvezér kihirdette a szabadságot: „valamennyi nemzetiség számára, de a császár autoritásának megőrzésével." Kitér Batthyány újabb, egy mérsékelt kormány alakítására irányuló sikertelen kísérletére, de az ellenforradalom tudatosan válságot provokáló szerepéről említést sem téve, beéri annak regisztrálásával, hogy „próbálkozásai kudarcából a demagóg párt profitált: a diéta újra Kossuth karjai közé vetette magát." Előítéleteitől vezérelve, a továbbiakban azt a téves következtetésre jut, miszerint „Kossuth megosztotta a diktatúrát régi munkatársával, Szemerével."

A Lamberg gyilkosságot válogatott jelzőkkel ítéli el. A királyi biztos küldetésének alkotmánysértő jellegét ugyancsak gondosan elhallgatva „banditák" bűneként ábrázolja „barbár" megölését. Récsey Ádám miniszterelnöki kinevezését, az uralkodó — saját maga által szentesített törvényeket sértő, illetve felszámoló — döntéseit ismertetve megint csak elmulasztja felhívni olvasói figyelmét a felsorolt lépések törvénytelen és ellenforradalmi jellegére. Befejezésként pedig a komplex válsághelyzet tendenciózus leegyszerűsítésével mindössze azt emeli ki, hogy „a diéta a manifesztumra a nemzet deklarációjával felelt és permanenciába helyezte magát, majd létrehozott Kossuth diktatúrája alatt egy közjóléti (! – E.G.) bizottságot." Az elnevezésben előforduló pontatlanság önmagában talán nem is érdemelne figyelmet, ha mögötte — még ha esetleg csak tudat alatt is — nem húzódna meg a jakobinus diktatúrára utaló egyértelmű csúsztatás.

Elemzése végére érve Langsdornf a háború kirobbanásáért tehát már egyoldalúan a magyar felet hibáztatja, s az ellenforradalom folyamatos alkotmányellenes s agresszív fellépésén nagyvonalúan felülemelkedve alaptalanul diktatúra bevezetésével vádolja meg a reakció támadásával szemben az áprilisi törvények védelmében cselekvőket.

Langsdornf tanulmánysorozatának üzenete jelentősen eltért a belga liberális lapok korábban megismert Magyarország-képétől. Az eredetileg rokonszenvező, a Habsburgok és a nemzetiségek irányában kritikus alapállás helyén a konfliktusban szemben álló feleket egyaránt bíráló, de különösen — és egyre inkább — a magyarokat, mindenekelőtt pedig az alaptalanul Kossuthtal azonosított provokatív forradalmi radikalizmust elítélő vélemény kerekedett felül.

A feltűnő hangsúly és hangnemváltozás természetesen nem jelentett egyet az abszolutizmus általános rehabilitálásával. A Le Messager november 18-án, „Robert Blum" címmel megjelentetett írása[93] arra figyelmeztet, hogy a németországi forradalmi átalakulás elindítóinak garnitúrájából eltávozott újabb áldozat nem csatamezőn esett el, hanem kegyetlen hidegvérrel, a német nemzetgyűléssel szemben érzett megvetés kinyilvánításaként, ráadásul német földön, egy német kormány nevében ölték meg. Másnapi értékelése szerint a brutális döntésben az osztrák politika teljes egyértelműséggel megnyilatkozott, Robert Blum kivégzésére a Frankfurttal, illetve a Németországgal szembeni demonstráció jegyében került sor.

A flandriai liberális orgánum november 30-i számában, az első oldalon megjelent „La question autrichienne" című nagyobb lélegzetű, s az előzményekre is

[93] „Robert Blum" LM 1848. nov. 18. No. 323. 2.

visszatekintő elemzés[94] szerint a Habsburg birodalom olyan mély válságba zuhant, hogy a reá váró megrázkódtatások mélységeit nem is lehet egyelőre megítélni, azok visszahatásait azonban Németország és egész Európa meg fogja tapasztalni. A kialakult helyzet ellentmondásosságát érzékeltetve mutat rá arra, mennyire fatális körbe zárva kénytelenek mozogni azok a politikusok, akik Olmützből kormányozzák a hűségüket megőrző tartományokat. Régen elmúlt már — hangsúlyozza —, amikor az abszolutisztikus bécsi kormány képes volt még a különböző államokat a császár nevében összetartani, és 5–6 népet egy testben, a központi hatalom erejével összefogni. Mióta azonban egy nagy párt erőteljesen követelte a tartományok szabadságát, és ünnepélyesen ígéretet is tett annak bevezetésére (félreérthetetlen és elmarasztaló utalás Batthyányék szerepére!), lehetséges maradt-e még a központi kormányzás? – teszi fel a kérdést. A liberálisok és a frankfurti nemzetgyűlés nemmel felelt, igennel válaszolt azonban az udvar, a hadsereg és a kormány – rekonstruálja a folyamatot és saját következtetését is levonva, hozzáteszi: amennyiben az első vélemény a helytálló, Ausztria nem létezik többé, mivel egy föderatív monarchia megteremtése lehetetlen. Aki viszont a császárság léte mellett foglal állást, az egyben a központosított kormányzati rendszert, s egyben a centralizált birodalmi nemzetgyűlést és az egységes minisztériumot is elfogadja, mely utóbbi feladatát szerző abban határozza meg, hogy a különböző nyelvű fajok és népek véleményét és érdekeit fejezze ki.

A tanulmány a továbbiakban kérdésesnek találja, egyáltalán lehetővé teszi-e a dolgok természete a felvázolt egységet és úgy véli, hogy csak a birodalmi országgyűlés esetleges pozitív működése bizonyíthatja a központosított rendszer eredményességét az alkotmányos Ausztriában. Felhívja a figyelmet a szerinte a kormányban összpontosuló szláv párt befolyásának gyors növekedésére, bár többsége — teszi hozzá — csak a magyarok, és az olaszok távolmaradása következtében alakulhatott ki. A győztes szlávok pedig engedelmességre kényszeríttették a lázongó tartományokat és kierőszakolták képviselőik Bécsbe küldését, ahol a föderatív párt diadalát készítették elő. Az október 6-i forradalom hatására a többségi szláv párt azonban darabjaira hullott szét: a csehek visszavonultak, a lengyelek viszont csatlakoztak a mozgalomhoz, s az így megerősödött korábbi kisebbség a hadsereg ágyúinak tüzében hozzáfogott egy legális törvényhozó testület megteremtéséhez.

Az elmúlt hat hónap során a császár tábornokai ostromállapotot vezettek be a birodalom csaknem valamennyi tartománya fővárosában: Bécsben, Prágában, Brünnben, Lembergben és Grazban egyaránt, és részben hasonló sorsra jutottak Magyarország és Itália városai is. Mindeközben a nemzeti elv elfogadása egyre inkább az öreg ausztriai monarchia alkotó elemeinek leválását, míg az elv érvényesülésének megakadályozása az abszolutizmus visszatérését vonta maga után. Szerző tapasztalatai szerint két alternatíva körvonalazódik: a birodalom feldarabolása több független részre, melyek jövőjét számuk és formájuk határozhatja meg, avagy az alkotmányos rendszer feladása, amit „talán a korszak eszménye tesz lehetetlenné." Az ismertetett előfeltevések alapján a kormány küldetését abban határozza meg, hogy olyan harmadik megoldást keressen, amelyben a he-

[94] „La question autrichienne" LM 1848. nov. 30. No. 335. 1.

terogén népesség szabadsága és a kívánatos egység összeegyeztethető. Szeretne bízni abban, hogy a minisztérium teljes őszinteséggel fogja magára vállalni a feladatot, szíve mélyén azonban maga sem hiszi, hogy képes is lesz azt megoldani. Szeretne továbbá bízni abban is, hogy a próbálkozások sikertelensége és az abból fakadó elkeseredés nem fogja maga után vonni a „túlhordott eszmék" népszerűtlenné válását, a szélsőséges irányzatok befolyásának megerősödését.

A kialakult ellentmondásos helyzet liberális megítélésében mutatkozó ellentmondásosság nyilvánult meg a L'Observateur elemzéseiben is. November 6-i számában kifejezetten negatív előítélettel emlékezik meg a császárát előző, egyik miniszterét meggyilkoló, s a liberális eszmékkel összeegyeztethetetlennek nevezett bécsi forradalomról, valamint a fordulat Magyarországnak tulajdonított vonatkozásairól. „Bécs demokratái Magyarország kiváltságai mellett foglaltak állást az elnyomottakkal szemben" – állapítja meg az elemzés, amely a magyar forradalmi átalakulás demokratikus alaptendenciáinak ismerte nélkül, s a belga liberális lapok korábbi híradásaival is ellentétbe kerülve, úgy állítja be az események jellegét, mintha a döntési pozíciókban láttatott magyar arisztokrácia utasította volna vissza az uralkodó közbenjárását, így próbálva megőrizni jogtalan hatalmát, „mivel nem akarja az egyenlőséget, amely napjainkban valamennyi civilizált nép zászlajára fel van írva."[95]

A brüsszeli hírlap a Habsburg-ellenes itáliai ellenállás újjáéledésével összefüggésben tér ki ismét a magyar ügy alakulására. Mondanivalóját az észak-itáliai Habsburg sereg összetételének szláv komponenseire hegyezi ki, szokatlan élességgel hangsúlyozva, mi több eltúlozva azok „elsöprő többségét", és arra a következtetésre jut, hogy Ausztriában a szlávok domináns pozíció megszerzésére törekednek. Kidomborítva a császári Bécs helyreállításának Itália szempontjából „rettenetes következményeit", minden korábbinál kategorikusabban szögezi le, hogy Franciaország és Anglia egyetlen olyan kezdeményezést sem fog támogatni, amelyek ellentétesek Ausztria alapvető érdekeivel. A vázolt helyzet alapján következtetéseit levonva a november 14-i tanulmány szerzője megkérdőjelezhetetlen érvényességgel szögezi le, miszerint „Magyarországot a birodalmi seregek nyilvánvalóan hamarosan el fogják foglalni."[96]

6. A válságból történő kibontakozás esélyeiről (december)

Az elsősorban külföldi újságok tudósításai alapján tájékozódó belga liberális lapok a magyar ügyet oly mértékben eldöntött és végleg lezárt kérdésnek tekintették, hogy az elkövetkező hetekben (hónapokban) gyakorlatilag ki is került érdeklődésük homlokteréből, amely saját korábbi pozíciójához képest látványosan háttérbe szorult nemzetközi tájékozódásuk prioritási sorrendjében.

Élénken reagáltak ugyanakkor az uralkodóváltás bejelentésére, és lázas igyekezettel próbálták megjósolni Ferenc József trónra lépésének várható következményeit. A Le Précurseur emlékeztetett arra, hogy a beteg Ferdinánd helyett gyakorlatilag amúgy is a család kormányzott, ami belső elgyengüléshez, végered-

[95] „Belgique" LOB 1848. nov. 6. No. 310. 1.
[96] „Belgique" LOB 1848. nov. 14. No. 318. 1.

ményben forradalmak ismétlődéséhez vezetett. Kiemeli, hogy a nemzetsége minden presztizsével felruházott ifjú császár jóval nagyobb garanciát kínál a nemzet leglegitimebb kívánságainak teljesítésére. A bécsi forradalmak ugyanis szerinte csak romokat hoztak romokra, s az érdemi rekonstrukciót ezért csak új uralkodóval lehetett hitelesé tenni, azaz egy olyan szuverén patrióta fejedelemmel, aki a nyitány kiteljesedését is képes biztosítani.[97] A Journal de Charleroi lelkesen dicséri Ferenc József kiváló képességeit és azt jósolja, hogy az új uralkodó képes lesz a császárság különböző részei közötti kapcsolatok helyreállítását elősegíteni. Nem kételkedik abban, hogy a fiatal monarcha kegyelmet fog gyakorolni és mindenkinek megbocsátva, általános amnesztiában fogja részesíteni a bécsi felkelés részvevőit. Magyarországtól pedig egyenesen elvárja, hogy habozás nélkül megragadja a zsákutcából számára is kivezető utat jelentő lehetőséget. Befejezésként pedig a Gazetta de Cologne több belga lap által is közölt cikkét átvéve őszintén reménykedve hirdeti új korszak eljövetelét.[98]

Ellentmondásos várakozással reagáltak a vizsgált hírlapok a magyar külpolitikának a Habsburg katonai támadás ellensúlyozására indított diplomáciai akciója. A Le Précurseur december 13-án „Autriche" című rovatában számol be Kossuthnak Stileshez, a Bécsben tartózkodó amerikai diplomatához intézett és a helyi szalonok közönségében felfokozott érdeklődést kiváltó leveléről. Ismerteti, hogy a magyar politikus a szabadság közös érdekeire hivatkozva kérte fel kollegáját közvetítésre, és egy három hónapos fegyverszünet kieszközlésére Windisch-Graetz főhercegnél s, hogy az USA küldötte továbbította is az írást a hadvezérhez.[99] A Journal de Charleroi szintén elmondja, hogy a bécsi szalonokban Kossuth levele jelentette az elmúlt napok fő témáját, miközben megalapozatlanul terjeszti a pesti országgyűlés állítólagos határozatát a Habsburg dinasztia trónfosztásáról.[100]

Az elkövetkező napokban a franciabarát vallon orgánum szakít a korábbi hetek Magyarországgal kapcsolatos szűkszavúságával, és folyamatosan közli a Habsburg katonai intervenció előkészületeiről, majd annak sikereiről beérkező információkat. December 29-én pedig ismét „Hongrie" fő rovatcím alatt minősíti „jó hír"-nek a Pozsony bevételéről kapott tájékoztatást.[101] A L' Observateur karácsony előestéjén november közepe óta először szentel ismét néhány sort a magyarországi fejleményekre, a támadás valamennyi irányból történt „energikus" megindulásáról. A valóságot meghamisító Habsburg propaganda megtévesztő érveit fenntartás nélkül átvéve és terjesztve azt állítja, hogy a lakosság felszabadítójaként fogadta az idegen katonákat. Ezzel egy időben tájékoztat egy Dél-Magyarországon kibontakozó szláv offenzíva sikereiről, valamint a stratégiai fontosságú aradi erődítmény bevételéről.[102]

A Habsburg pozíciók megerősödésére mutat rá az antwerpeni lap december 21-i külpolitikai értékelése az olasz kérdés kapcsán is. A változás okát a demokratikus–radikális irányzattól elhatárolódó liberalizmus értékrendjét képviselve

[97] „Autriche" (a londoni Times alapján) LP 1848. dec. 11. No. 346. 1.
[98] „Nouvelles diverses de l' étranger" JCh 1848. dec. 10. No. 149. 2.
[99] „Autriche" LP 1848. dec. 13. No. 348. 2.
[100] „Autriche" JCh 1848. dec. 15. No. 151. 4.
[101] „Hongrie" JCh 1848. dec. 29. No. 157. 3.
[102] „Hongrie" LOB 1848. dec. 23. No. 357. 2.

abban ragadja meg, hogy az itáliai tömegek Mazzini és Garibaldi tartós tyrannikus hatása alá kerültek, s ez szembe fordította velük a rend és nyugalom európai híveit.[103] „Hongrie" rovatában, egy bécsi lap közleménye nyomán Kossuth jellemzésére vállalkozik. Megállapítja, hogy a fiatal éveiben kellemes és rokonszenves vonásokkal rendelkező politikus a szélsőséges agitáció és a folyamatos uszítás hatására korán megöregedett, s bár sem tehetséggel, sem a szükséges ismeretekkel nem rendelkezik, mégis ő lett korának legnépszerűbb tribunusa. Hangja erős és harsány, a vitákban energikus – zárul a mérsékelt liberális belga közvéleményben Kossuth, s a magyar ügy népszerűségét semmiképpen nem erősítő elemzés.[104] A hírlap Kossuthtal szembeni előítéletei és radikalizmus ellenessége sem akadályozta meg azonban munkatársait abban, hogy a Habsburg birodalomban lejátszódó folyamatok lényegét felismerjék. Mindenkinél határozottabban kimondták, hogy Bécsben ellenforradalmi offenzíva bontakozik ki. Különösen kedvezőtlennek ítélték, hogy a negatív fordulat nem csupán az udvarban, hanem a társadalomban is kiteljesedik, s annak eredményeként a megtorlás folytatódik, a munkásegyesületeket, demokratikus társaságokat és az akadémiai légiót feloszlatták, a liberalizmussal szembeni bizalmatlanság nem csökkent.[105]

Óévbúcsúztató és újévköszöntő áttekintéseikben a vizsgált hírlapok igyekeznek összegezni az 1848-as évről összegyűjtött tapasztalataikat és levonni az abból következő tanulságokat. Egy átfogó áttekintést nyújtó cikksorozat részeként a Le Précurseur újévi száma első oldalán részletekbe menően rekonstruálja a magyarországi válsághelyzet kiteljesedésének folyamatát. Elítélően szól Lamberg megöléséről és Zichy „sans aucune forme de proces" kivégzéséről. Miután a radikalizálódás elemeit felsorolta, „a megzabolázás érdekében" tett próbálkozásként minősíti a báró Récsey Ádámot új minisztérium megalakításával megbízó, és a nem szentesített valamennyi rendeletet semmisnek nyilvánító királyi bejelentést. Miden kritikai észrevétel nélkül közli, hogy Magyarország új rendjének megszilárdulásáig az uralkodó statáriumot vezetett be a rendkívüli hatalommal felruházott Jellačić autoritása alatt. Végül hozzáteszi, hogy a császári rendelet Bécsben elégedetlenséget szült, s az ellene kirobbant tiltakozás forradalomba torkollott. Az óévtől búcsúzó, mérleget készítő cikk szerzője tehát egyoldalúan, és az összefüggésekből kiragadva emeli ki a magyar fél radikalizálódásának jeleneteit úgy, hogy az antwerpeni lap által korábban többször egyértelműen ellenforradalminak nevezett udvar lépéseinek törvénytelen, alkotmányellenes jellegére nem hívja fel olvasói figyelmét és a korábban megjelent értékeléseit jellemző kiegyensúlyozott megközelítéssel szakítva, a magyar fél felelősségét állítja előtérbe egyoldalúan.[106]

December 31-i számának vezércikkében a L'Observateur olyan liberális fórumként definiálja önmagát, melynek munkatársai hisznek abban, hogy elmúlt a politikai iszapbirkózás ideje. Bár a szocialista tanoktól továbbra is következetesen elhatárolódik, mégis azt reméli, hogy egyre többen felismerik: a jövő igazán fontos feladata a munkásosztály helyzetének javítása. Szükségesnek tartja, hogy a politikai reformok szintjét meghaladva, ámde a „régi bázis"-ra támaszkodva és

[103] „Autriche" LP 1848. dec. 21. No. 356. 1.
[104] „Allemagne – Hongrie" LP 1848. dec. 21. No. 356. 2.
[105] „Allemagne–Autriche" LP 1848. dec. 20. No. 355. 1.
[106] „1848. Huitième article" LP 1849. jan. 1–2. No. 1–2. 1.

értékeinek továbbvállalásával érdemi gazdasági és szociális rendeletek szülessenek, és hitet tesz amellett, hogy a cári birodalom kivételével Európa valamennyi társadalma felismerte: a szegények érdekében hozandó reformok immár halaszthatatlanok és elkerülhetetlenek.[107]

A munkások helyzetével és a pauperizálódás problémájával ugyancsak komolyan foglalkozó[108] és szilveszteri számában a magyarok katonai kudarcairól hosszasan beszámoló[109] Journal de Charleroi január 3- án megemlékezik a „terrible signal"-nak nevezett februári forradalomról, a kezdetben Magyar- és Németországban is győztes demokratikus próbálkozásokról. Mintegy tanulságként kiemeli azonban, hogy Ausztria régi katonai glóriáját Radetzky helyreállította, s a Habsburg birodalom dicsőségesen újjászületik egy 18 éves fiatal császár jogara alatt, aki erős új ágat hajtva szép napokat ígér dinasztiájának.[110]

Az újévbe átlépő Le Messager de Gand január 4-én a birodalmi seregek Buda–Pestre történő bevonulásáról s — a Le Précurseurrel ellentétben — a lakosság rezignált magatartásáról tájékoztat. Bécsi munkatársa kommentárját átvéve a továbbiakban arra mutat rá, hogy sem az új uralkodó, sem pedig az új minisztérium mindeddig egyetlen vonatkozásban sem felelt meg a velük szemben megfogalmazott várakozásokban. Itáliában és Magyarországon hadserege véres fellépés túl semmit nem tett a béke előmozdítására, Németországgal szemben hitszegő magatartást tanúsított, és Bécsben sem az engesztelődés útján halad, miközben a sajtószabadságot éppen úgy felszámolja, ahogy azt korábban Metternich tette. A flamand liberális lap a Habsburg abszolutizmus politikáját tehát határozottan elutasítja, január 15-én bécsi forrásokra hivatkozva azonban azt emeli ki, hogy „a magyar dráma legfontosabb és talán utolsó jelenete" érkezett el, hogy a magyar főváros elfoglalása a birodalmi székhelyen örömet és megkönnyebbülést okozott a lakosság körében, amely abban reménykedik, hogy a magyarok veresége nyugalmat eredményez, és az ostromállapot feloldásához is elvezet. A háborús konfliktus közeli végleges lezárását vetíti előre szerinte az a körülmény is, hogy a magyar csapatok szétszórtan, egymástól elszakítva immár képtelenné váltak bármily komolyabb ellenállás kifejtésére.[111]

Elemzésünk végére érve összegzésként megállapítható, hogy a vizsgált belga liberális lapokat figyelemre méltó érdeklődés, objektív és alapvetően pozitív hozzáállás jellemezte a magyarországi események iránt. Tájékozódásuk során nyitottaknak mutatkoztak a sajátos magyar viszonyok megismerésére és megismertetésére, hírválogatásaik azonban a kezdetektől szívesen helyezték előtérbe a radikális–forradalmi mozzanatokat és hagytak figyelmen kívül a változások minősége szempontjából alapvető összefüggéseket.

A Batthyány-kormány problémáiról, annak hivatalba lépése első napjaitól részletesen beszámoltak. Felhívták a figyelmet jelentős belpolitikai feszültségek

---

[107] „Belgique" LOB 1848. dec. 30. No. 364. 1.

[108] A JCh az európai fejlődés leggyorsabban orvoslásra szoruló és legaggasztóbb tünetei közül a munkások helyzetének és a pauperizálódás elmélyülésének Európa szerte forradalmi mozgolódások kirobbanásával fenyegető problémáját emeli ki, -x- 1848. dec. 8. No. 148. 1.

[109] „Hongrie" JCh 1848. dec. 31. No. 158. 3.

[110] „Revue de l' année 1848" JCh 1849. jan. 3. No. 159. 1.

[111] „Nouvelles d' Allemagne" LM 1849. jan. 15. No. 15. 3.

(antiszemitizmus, a parasztság helyzete) jelentkezésére, és egy Magyarország teljes függetlensége kivívására készülő párt állítólagos létezésére. Korán rámutattak az osztrák–magyar ellentétek gyökereire, a horvát–szerb lázadás előkészületeire, s az udvar negatív szerepvállalására, különösen utóbbi összefüggésben. Nyomon követték a birodalom felbomlásával fenyegető válságot, miközben érdeklődésük előterébe fokozatosan a délszláv kérdés került. A szerteágazó ellentmondások középpontjába az átfogó germán–szláv ellentéteket állították, s azok keretei között jelölték ki a magyar kérdés mozgásterét is.

Május–június folyamán még egyértelműen negatívan ítélték meg Jellačić lázadását, rámutatva az ellenforradalom mögötte érvényesülő aktivitására. Bíráló megjegyzés nélkül tájékoztattak ugyanakkor az önálló magyar külpolitikai kezdeményezésekről, a birodalmi központ Budára történő áthelyezésének tervéről. A magyar politikai élet legjelentősebb szereplőjének egyértelműen Kossuthot ábrázolták, olykor alaptalanul republikánus törekvésekkel gyanúsítva meg őt, ami azonban nem ásta alá a magyar kormánnyal és a magyar viszonyokkal kapcsolatos, összességében pozitív hozzáállásukat.

Július 2. felében azonban fordulat következett be. Az egyszerű híradások, illetve rövid kommentárok mellett megjelentek az első átfogó, értékelő és visszaemlékező kisebb tanulmányok, melyekben egyre erőteljesebben megnyilatkozott a magyar nacionalizmus bírálata, a korábbinál nagyobb megértés a nemzetiségek (különösen a horvátok) irányában és szaporodtak a válságért a magyarokat hibáztató vélemények. Bár az ellenforradalom háttérben kifejtett szerepét továbbra sem hallgatták el (augusztus végén többször beszámoltak a magyarok kompromisszumkereső próbálkozásaikról is!), de a lázadó nemzetiségekkel szemben a magyarok immár elnyomóként jelentek meg, akiknek megkérdőjelezték immár a liberális szabadságeszme melletti őszinte elkötelezettségüket is.

A szeptemberi válság kibontakozását értékelve egyoldalúan a pesti radikális–forradalmi (sőt anarchikus!) megnyilvánulásokra helyezték a hangsúlyt és a felelősséget gondosan megosztva az udvar, a magyarok és a nemzetiségek között (utóbbiak iránt egyre növekvő megértést nyilvánítva), a legkisebb affinitást nem tanúsították a törvénytelenül megtámadott alkotmányukat védelmezők irányában. Novembertől szinte már egyhangúan a magyarellenes hangulat dominált. Az ekkor megjelent írások visszamenőleg is megvonták a bizalmat, és semmi esélyt nem adtak a Habsburg-ellenes háború megnyerésére, Ferenc József trónra lépését pedig kifejezetten pozitív fordulatként üdvözölték. Magyarország lekerült az újságok híroldalairól. A Habsburg propaganda hatását tükröző december végi értékelések különösebb rokonszenv, vagy akár sajnálat nélkül vették tudomásul, hogy a magyar ügyet gyakorlatilag lezártnak tekinthetik. Az újévi esélylatolgatásokból szinte kilógott a Le Messager, amely egyedül mutatott rá arra, hogy Ferenc József semmiben nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket s, hogy az újjászerveződő birodalom minden szegletében az abszolutizmus politikája teljesedik ki.

A magyarok szempontjából bekövetkező esetleges kedvező fordulattal azonban ő sem kecsegtetett.

Hermann Róbert

KOSSUTH LAJOS FŐVEZÉRSÉGE

A Kossuth-emigráció 18 éve a szabadságharc újraindítására irányuló, megmegújuló próbálkozások története. Nem volt olyan európai konfliktus, amely hosszabb-rövidebb ideig reményt ne ébresztett volna az emigránsok kisebb vagy nagyobb részében: a nagyhatalmi érdekek kellő kihasználása esetén, fegyverrel a kezükben térhetnek vissza Magyarországra. A történetírás utólag megállapíthatja, hogy ezeknek a reményeknek a többsége vakmerő vagy alaptalan volt, mert a nagyhatalmi érdekek sokkal bonyolultabbak és összetettebbek voltak annál, hogysem lehetővé tegyék a független Magyarország helyreállítását; ez azonban mit sem von le a kísérletek heroizmusából s a reménykedők hazafias buzgalmából. Ha valaha volt esély arra, hogy ezekből a reményekből bármi is megvalósuljon, akkor az az 1859. évi francia-piemonti – osztrák háború időszaka volt. Egy európai nagyhatalom úgy indított fegyveres akciót Ausztria ellen, hogy a nagyhatalmak többségének jóindulatú semlegességére számíthatott; s ellentétben a korábbi és a későbbi időszakokkal, a magyar emigráció akcióegysége is helyreállni látszott. A korábban külön utakon járó Kossuth Lajos, Klapka György és Teleki László személyében az emigráció három legmeghatározóbb és legtekintélyesebb egyénisége létrehozta a Magyar Nemzeti Igazgatóságot, s e testületnek egy-két kivétellel csaknem valamennyi jelentős emigránst sikerült a nagy cél érdekében egyesítenie.

Ez az egyesítés azonban egyáltalán nem volt könnyű feladat. Az Igazgatóság három tagjának is felül kellett emelkednie korábbi ellentéteiken. Mind Klapkának, mind Telekinek megvoltak a maga sérelmei és fenntartásai Kossuthtal szemben, s nyilván az ex-kormányzó sem felejtette el, hogy sem Komárom hőse, sem a szabadságharc volt párizsi diplomatája nem volt hajlandó 1851-ben melléje állni, bár nem is léptek fel ellene olyan határozottan, mint Szemere Bertalan ex-miniszterelnök vagy Batthyány Kázmér ex-külügyminiszter. Noha az 1850-es évek elején és közepén Klapka és Teleki is a maga útját járta, nekik is rá kellett ébredniük arra, hogy Kossuth nélkül egyetlen akciójuk sem számíthat elismerésre vagy sikerre; s Kossuthnak is rá kellett jönnie arra, hogy kényszerítő eszközök híján nem játszhatja a diktátort az emigránsok fölött.

Ennek a közeledési folyamatnak az egyik állomása volt Klapka és Kossuth 1859. január 17-i és 18-i találkozója. Klapka néhány nappal korábban még azt pedzegette Irányi Dánielnek, Kossuth egyik bizalmasának, hogy legjobb lenne, ha Kossuth visszavonulna, mert vele az európai udvarok „nem léphetnek még összeköttetésbe." Az Irányival három órán át tartó beszélgetés során Klapka — Irányi közléseinek hatására — kijelentette, „igen örülne, ha az udvarok" Kossuthtal „értekezésbe bocsátkozni akarnának"; mire Irányi — Klapka jó piemonti

és francia összeköttetéseire célozva — azt ajánlotta neki, „tehát jelentse ki maga illető helyütt, miszerint az ügyek vezérletére" Kossuth van leginkább hivatva. Ezt Klapka visszautasította, mondván, hogy ezt nem teheti, „mert érzem, hogy a hadviselés biztosabb lesz az én kezeimben, mint az övében". A találkozóról beszámolva Irányi azt tanácsolta Kossuthnak, mondjon le a közvetlen [had]vezérletről és „a diktatúra névről"; azaz ne akarjon egy személyben a katonai és politikai hatalom letéteményese lenni. „Kormányzói címmel Ön vinné a főhatalmat polgári és katonai ügyekben, Ön nevezné ki a fővezért és tehetné le, ha szükséges; a polgári ügyekre pedig tanácskozó bizottmányt nevezne maga mellé. A hatalom lényegét bírná, csak a formát szelídítené."[1]

Kossuth már ezek ismeretében találkozott előbb január 17-én Mednyánszky Sándor, Pulszky Ferenc és Ihász Dániel társaságában Klapkával. Klapka ekkor számolt be torinoi és párizsi tárgyalásairól s az általa szükségesnek tartott teendőkről. Kossuth túlzottan optimistának ítélte Klapka beszámolóját, s másnap, január 18-án négyszemközt tárgyalt vele a további teendőkről.

Kossuth kijelentette, „a körülmények elég bonyolódottak ahhoz, hogy valószínűnek látszassék, miként egy vagy más úton cselekvésre lehetünk hivatva", ezért szükséges, hogy kettőjük viszonya „tisztába hozassék." Ettől függ, „együtt, egymás mellett, vagy egymás ellen fogunk-e állani a jövendőben."

„Hazánk bukásához több körülmény vágott össze, melyek közt mindnyájunknak, rajtam kezdve, a nagy feladathoz készületlensége nem az utolsó" – folytatta Kossuth. „A nép fia, a honvéd helyt állott hősiesen, de azontúl borzasztó híjával valánk a készültségnek. Azonban hibák s balesetek mellett, végre is hazánk bukása az elhagyatottság érzetén kívül egy fő kútfőre vezethető vissza: a katonai hatalomnak a polgári hatalom irányábani riválitására, ama szoldateszkai negédre és nagyravágyásra, mely a szellem egységét felbontva, a kormány tekintélyét aláásta, hatását paralizálta, s árulással végződött. – E keserves tapasztaláson okulva, határozott meggyőződésem, hogy forradalomban, mely háborúval van összekötve, a katonai s polgári főhatalomnak egy kézben kell lenni. Csak *így* lehet sikerre számítani; mert csakis *így* lehet a riválitás eltávoztatva; csak *így* lehet egység, s a gépezet minden kerekeinek összevágása; csak *így* lehetséges, hogy a hadsereg s nemzet nem elkülönözött mennyiségek legyenek; az első a másodikat szoldateszkai negéddel lenéző, a második az első irányában ingerlett s gyanakodó; csak így lehet az egész nemzet egy nagy tartalék-hadsereg, a hadsereg pedig polgár."

Ő maga ennek szükségét a múltban is ösztönösen érezte; így 1849 március végén, a tavaszi hadjárat előestéjén, amikor Klapka vezérkari főnöksége mellett ő maga akarta átvenni a fővezérséget. Ám Klapka akkor Kossuth azon kérdésére, „hogy a csatatéren, hol tanácskozásra nincs idő, adhatják elő magokat oly katonai rutint (mondom, rutint) feltételező rögtönös rendelkezések szükségei, melyek lehetetlenné teszik, hogy avatatlanságom mellett magam vigyem a fővezérletet", igennel válaszolt. „Sajnálom, hogy Ön nézetének engedtem" – folytatta Kossuth. „Most, midőn sok tanulás s fürkészet után a hadtudomány minden ágaiban magamat avatottnak tudom, tökéletesen meg vagyok győződve, hogy ha akkor ön nézetének nem engedek, a haza nem veszett volna el. – Konszolidált kormány

[1] Irányi – Kossuth, London, 1859. jan. 15. Közli *Koltay-Kastner Jenő*, 1949. 12–13.

mellett, melynek formái már gyökeret vertek, s gépezete az államot minden irányban történetileg áthatotta, a hadvezér szerepének nem kell, s tán nem is tanácsos a kormányzó szerepével ugyanazonosíttatni; ott a hadvezért tökéletesen féken lehet tartani, hogy nagyravágyása a hont ne veszélyeztesse. Forradalomban nem így van." Kossuth példaként hozta fel az 1849. augusztusi helyzetet: ha ő akkor Görgei haditörvényszék elé állíttatta volna, „volt volna a katonai s polgári hatalom közötti vetélkedés mellett oly haditörvényszék lehetséges, mely reá a bűnöst kimondja?" Bizonyosan nem lett volna, s így ő, Kossuth „a sejtett, de be nem bizonyított árulást" csak akkor akadályozhatta volna meg, ha katonái előtt maga lövi agyon Görgeit. Ám ez jel lett volna a hadseregben a lázadásra, „s a testvérgyilkos lázadás bizonyos halálba sodorta volna a nemzetet." Ezért adta át a hatalmat Görgeinek, hogy becsvágyát kielégítve, „az árulót hazafivá változtassam." Görgei azonban így is áruló lett.

„Ezen irtózatos tapasztalás mellett a bűnök legnagyobb bűne volna, a hazát még egyszer ily veszélyeknek kitenni. Azon kapocs mellett, mely a hadsereget vezéréhez köti, merő oktalanság abban bizakodni, hogy hiszen, ha veszélyessé válik a hadvezér, le lehet tenni, vagy agyon lehet lőni." Ő ugyan ezt megtenné, de megmentetnék-e általa a haza? A vezérletnek és a kormányzatnak tehát egy kézben kell lennie. Ő maga nem ismer nagyravágyást, nem vágyott a helyzetre, amelyben van. De a helyzet megvan, s kötelessége annak felelősségét el nem utasítani. „A nép bizalma körültem összpontosul. Más szavára nem fog a nemzet felkelni. Ha én szólítom fel, felelős vagyok Isten, a világ s a nemzet előtt azért, ami következni fog. Ha én vagyok a felelős, kell, hogy én legyek a vezér." Ezért határozottan kinyilatkoztatja, „hogy én a hadsereg vezényletét kezemből semmi feltétel alatt ki nem adom. Hogy az én kezemben a honszabadság *biztos*, azt tudom; – az volna-e másében, nem tudhatom."

Klapka ellene vethetné, folytatta Kossuth, hogy nem rendelkezik kellő katonai tapasztalattal. De voltak-e a szabadságharcnak tapasztalt hadvezérei? Bemet kivéve, „ki nagy tapasztaltsága mellett hibát hiba után követett el, sereget prédált el sereg után, s a vezért a bátor katonában elfelejtette, a stratégiát[2] a tüzérnek feláldozta, – ki volt rajta s Dembińskin kívül [aki mindig hátrált, de bizony nem mindig okszerűleg hátrált, példa: Temesvár] (...) ki valaha csatát intézett harcunk előtt?" Maga Klapka hadtestparancsnoki kinevezése előtt „hány csatát, nem mondom, intézett, de csak látott is?"

Ő, Kossuth, tíz év óta minden üres percét a hadtudománynak szentelte. „Ismerem a hadtörténet által gyakorlati alapelvekre redukált magas taktikát és stratégiát; tanulmányoztam a legnevezetesebb, legtanulságosabb hadjáratokat; otthonos vagyok a katonai szervezet s adminisztráció minden ágazataiban; múlt harcunk nekem is nagy iskola volt; számot vetve lelkiismeretemmel, nem csak hiszem, de tudom, hogy képes vagyok a hadvezéri feladatnak megfelelni." A hadsereget tehát változhatatlan elhatározása ki nem adni a kezéből. „Vagy *így* lépek fel, vagy *nem*." Klapka tehetségét méltányolja s becsüli. Ha akarja mellette „a táborvezérkari főnökség dicső s roppant fontosságú állását elfogadni", ő ezt őszinte bizalommal megajánlja számára. Ez a háború idején, „minthogy kívülről kell

[2] valószínűleg: stratégát

bemennünk", a hadügyminiszteri funkciót is magában foglalja. Ő maga meg van győződve arról, „hogy ily viszonyba lépve egymás iránt, ha igazán akad alkalom, mi együtt a nagy feladatot keresztülvihetjük."

Klapka, aki egész életében a kompromisszumok embere volt, azt válaszolta, hogy korábban ugyan úgy vélte, „tán jobb volna", ha eleinte Kossuth a háttérbe húzódna, de „hallván kormányzó úr nézeteit, én okainak fontosságát tökéletesen elismerem, nézeteiben egyetértek, álláspontját elfogadom, s tehetségeimet s tapasztalásaimat a haza szabadságának kivívására felajánlom"; majd elmondta, hogy soha nem gondolt arra, hogy Kossuthtal szemben ellenzéket csináljon.[3] „Kossuth, ha Klapkával van dolga, mindég Görgeyre gondol — és méltán, mert ha ama gárdista valamivel jobb fiú is, mint eme gárdista, azért adandó alkalommal ama gárdista kezében is aligha sokkal jobban volna placírozva az ország idve, mint eme gárdistáéban" — írta a találkozó után naplójába Kossuth titkára, Tanárky Gyula.[4] (Ti. mind Görgei, mind Klapka a magyar nemesi testőrségnél szolgált 1848 előtt.)

Kossuthnak ez a nézete, azaz hogy új szabadságharc esetén nem fogja kiadni kezéből a hadsereg vezényletét, nem volt ismeretlen a kortársak előtt. „Azon esetre — melyet Istentől várok — magam ugyan ki nem adom a hadsereget kezemből, a tábor lesz lakásom, ágyúdörgés zeném, a harcmező templomom, készülök is reá, kanállal eszem a hadtudományt" – írta 1850. november 8-án Kütahyából Pulszky Ferencnek.[5] „Magamban s csak magamban koncentrálom minden szálakat, mert hogy én meg nem csalom a nemzetet, hogy sem Monk, sem Napóleon, sem Görgei nem leszek, tudom; de más szívébe nem látok – írta 1851. június 7-én Figyelmessy Fülöpnek. – Azért magam fogom a sereget vezetni; magam végzem a kormányzási és fővezéri kötelességeket, míg a haza meg leszen mentve. Felállítom a függetlenséget és szabadságot respublikai alakban; összehívom a nemzetet sorsával intézkedni s magam megyek szántani."[6]

Kossuth hadtudományi tanulmányairól tudott a száműzetést Kossuthtal megosztó Mészáros Lázár altábornagy, volt hadügyminiszter és fővezér is. „Kossuth hadtudományt ír, és sereget organizálja, vezéreket nevez, azaz éber képzeletét foglalkoztatja" – írta 1850. december 8-án naplójába.[7] Hadtudományi tanulmányairól Teleki László is tudott.[8] Kossuth előbb az 1850. július 7-én Kütahiába érkező Jerzy Bulharyntól, 1848–49-ben a lengyel légió ezredesétől, Kossuth által az emigrációban kinevezett vezérőrnagytól vett hadtudományi órákat[9], de tanács-

[3] A találkozóra ld. Kossuth beszámolóját. Közli KLI II. 99–109. Utal rá Kossuth 1859. márc. 29-i levele Klapkához. Közli *Koltay-Kastner,* 1949. 40–43. Kossuth szóbeli beszámolója alapján ír róla *Tanárky Gyula* 43. Kossuth iratai alapján ír a találkozóról *Lengyel Tamás,* 1936. 28.; *Ács Tivadar:* A genovai lázadás. Bp., 1958. 26–27.; *Koltay-Kastner Jenő:* A Kossuth-emigráció Olaszországban. Bp., 1960. 72–74.; *Kovács Endre:* A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak. Bp., 1967. 99–100.; *Lukács Lajos:* Magyar politikai emigráció 1849–1867. Bp., 1986. 139–140.; A Kossuth-emigráció olaszországi kapcsolatai 1849–1866. Összeállította és a bevezető tanulmányt írta Nyulásziné Straub Éva. Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II. Forráskiadványok 34. Bp., 1999. 40–41.

[4] 1859. jan. 23. *Tanárky Gyula* 43.

[5] Közli *Pulszky Ferenc* II. 50–51.

[6] MOL R 90. Kossuth Lajos iratainak időrendi része. No. 1248. Idézi *Ács Tibor,* 1994. 44.

[7] Mészáros Lázár, 1999. 88.

[8] Ld. erre 1851. ápr. 11-i levelét Kossuthhoz. Idézi *Ács Tibor,* 1994. 43.

[9] Bulharyn érkezésére ld. *Perczel Miklós:* Naplóm az emigrációból. S. a. r. Závodszky Géza. Bp., 1977. 108. *László Károly:* Katonai életemből. Napló, 1848. szept. 25-e és 1851. szept. 10-e között.

kozott Józef Wysocki vezérőrnaggyal, a lengyel légió és a felső-magyarországi hadsereg volt parancsnokával is.[10] A vezérkari főnökséget hol neki, hol Vetter Antal altábornagynak, hol — mint láttuk — Klapkának szánta.[11] Hadtudományi tanulmányait egészen az 1860-as évek elejéig folytatta, s későbbi értékelői szerint nagyobbrészt kéziratban maradt munkáiban az elméleti művekben nem túl gazdag magyar hadtudományi irodalom kiemelkedő, noha eredeti gondolatokban természetesen nem bővelkedő darabjait tisztelhetjük.[12]

De az elméleti katonai *képzettség* még nem jelent gyakorlati katonai, s főleg hadvezéri *képességeket*. Ahogy Mészáros Lázár írta egyik önéletrajzi írásában: „Kossuth száműzetésében azt mondja, hogy a stratégiát és taktikát érti. Ha érti jól van, de aki magasabb reptű felfogásokkal bír, nem bizonyos még, hogy a szolgálat részleteit vagy a természeti erők kifejlesztésének határpontjait is ösmeri, -- hogy a másnap kellékei kielégíttessenek. Ki pedig ezt nem, vagy kevéssé bírja, azon felsőbb észbeli tehetséget sem bírja, mely az alárendelt erőket magasabb s az egészet átkaroló pontról egy célra vezesse."[13] Azaz: nem elég az elméleti katonai képzettség, hanem a hadsereg mindennapi szükségeiről is gondoskodni kell tudni, s meg kell tudni különböztetni a mellékest a fő céltól.

Elméletileg persze Kossuth lehetett volna jó hadvezér. Hiszen 1848–49-ben a Kossuth által is említett Henryk Dembińskinél kevés elméletileg jobban képzett hadvezér volt a magyar honvédseregben, de ez nem akadályozhatta meg azt, hogy a gyakorlatban csődöt mondjon. S a Kossuthtal itthon és az emigrációban rendszeresen összeveszős Perczel Mór 1848 előtt nem szerzett katonai elméleti képzettséget, mégis egyike volt a szabadságharc legsikeresebb, noha sokszor ösztönös hadvezéreinek. És Kossuth, aki fiatalkorát vármegyei tisztviselőként töltötte, kétségkívül némi, noha polgári jellegű jártasságot szerzett a hadseregellátás és általában a logisztika terén; gyakorló katonaként tehát nem feltétlenül mondott volna csődöt.

Ugyanakkor Kossuth Klapkának tett megjegyzése, ti. hogy nagyon sajnálja, miszerint 1849 tavaszán nem ő vette át a fővezérséget, arra mutat, hogy már az elméleti katonai jellegű képzettség megszerzése előtt, a szabadságharc során érzett magában késztetést ennek a posztnak a betöltésére. Sőt, a dolog érdekessége, hogy 1848 őszén rövid időn keresztül gyakorlatilag ő töltötte be a fővezéri szerepet a lajtai magyar táborban. Tanulmányunkban Kossuth e fővezéri tényked̄ését, s későbbi fővezéri aspirációit, illetve ezek meghiúsulásának okait mutatjuk be.

Sajtó alá rendezte Pordán Ildikó. Bp., 2001. 101. júl. 7-re teszi. Az általa adott órákra ld. *László Károly:* Naplótöredék az 1849-iki menekülteket, internáltakat, különösen Kossuthot és környezetét illetőleg Törökországban és az Amerikai Egyesült Államokban, Bp., 1887. 58. Utal rá *Mészáros Lázár,* 1871. 58.: „egy helvéciai hadikönyv s egy lengyel szellemmel teljes ezredes Kossuth hadi eszményeiben fáklyát gyújtottak"

[10] Ld. erre Mészáros Lázár 1851. jan. 18-i levelét Szemere Bertalanhoz. Közli Szemere Bertalan leveleskönyve 1849–1865. S. a. r. Albert Gábor. Balassi Kiadó. Bp., 1999. 19.

[11] Wysocki vezérkari főnökségére ld. Mészáros előbb hivatkozott levelét. Vetterére ld. az 5. jegyzetben hivatkozott levelet.

[12] *Gyalókay Jenő:* Kossuth mint hadtudományi író. Magyar Katonai Közlöny 1925. 265–274.; *Markó Árpád:* Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez. VII. HK 1961/2. 731–740.; *Markó Árpád:* Kossuth Lajos hadtudományi munkálatai törökországi emigrációja alatt 1850–1851-ben. Doktori értekezés tézisei. H. n., 1964.; *Ács Tibor,* 1994. 37–49.

[13] *Mészáros Lázár,* 1871. 101.

1848. november – az egyhetes fővezérség

Kossuth 1848. október 7-én tért vissza alföldi toborzóútjáról a fővárosba, s az országgyűlés másnapi ülésén őt választotta az 1848. szeptember 15–21. között megválasztott parlamenti bizottság, az Országos Honvédelmi Bizottmány (OHB) elnökévé. Október 18-án — egy esetleges francia és angol közvetítési ajánlat híréről értesülve — Kossuth a táborba ment, s immáron harmadik toborzóútján kb. 10.000 főnyi, többségében nemzetőrökből és frissen felállított honvédzászlóaljakból álló erővel érkezett meg a lajtai táborba. A Lajtánál megtorpanó magyar főosereg katonai és politikai okokból egyaránt késlekedett a forradalmi császárváros megsegítésével. Kétszer is átlépte a határt, de mindkét alkalommal vissza is tért a Lajta jobb partjára. A Bécs alatt álló cs. kir. erők már Windisch-Grätz tábornagy főseregének beérkezése előtt túlerőben voltak, s Kossuthnak minden ékesszólását latba kellett vetnie, hogy rávegye a sereg tisztikarát a Lajta immár harmadik átlépésére. Szándékát csak október 27-én sikerült keresztülvinnie, nem utolsósorban az elővéd parancsnokának, Görgei Artúr ezredesnek a támogatásával, aki a haditanácson kijelentette: „nincs választás, előre kell menni, mert ha nem megyünk, többet vesztettünk, mint ha három csatát vesztenénk". Kossuth a támadás előtt békekövetséget küldött herceg Windisch-Grätzhez. Október 30-án a tárgyalási ajánlatokat visszautasító Windisch-Grätz csapatai Schwechatnál fölényesen visszaverték a magyar támadást.[14]

Ez volt Kossuth első és egyetlen olyan hadjárata és csatája, amelyben részt vett, s ezért is fontos, hogy milyen benyomások érték ennek során. A csatáról október 30-án, a friss benyomások hatása alatt küldte meg beszámolóját az OHB-nak, s noha áthatotta azt a köteles optimizmus, nyomon követhető belőle, hogy Kossuth mit és hogyan látott a csatából.

A jelentés szerint a csata első szakaszában a magyar jobbszárny „erős csata után ostrommel vette be" az erősen megszállt Mannswörth falut, majd Görgei visszaverte a Schwechat előtti parton felállított ellenséget. Ekkor azonban Móga János altábornagy, fővezér, miután a Répásy Mihály ezredes vezette balszárnyat az ellenség túlszárnyalással fenyegette, megállította az előnyomulást, s Répásynak támadást parancsolt. A balszárny erősítésére a hadközépből nagy tömegeket küldtek, ezáltal Görgei előnyomulásában „akadályozva lőn". Noha az ellenséget minden ponton visszaverték, Móga János és Kollmann József ezredes, vezérkari főnök, azt állították, hogy a túlszárnyalástól kellvén tartani, a csapatoknak a Fischa melletti állásba kell visszahúzódniuk. „Én ellenben, írja Kossuth, világosan látván, hogy az elsőbb csatarendnek helyreállítása lelkesült hadseregünket Schwechat elvételével vagy győzelemre, vagy legalább tetemes térnyeréssel egy erős védelmi pozíció elfoglalására legbiztosabban vezetheti, Görgei ezredesért küldöttem, hogy azon határozottsággal, melynek hiánya seregünk vezérlete körül hetek óta tapasztalható, a parancsnokságot által vegye."[15]

[14] Kossuth útjára ld. *Hermann Róbert,* 1993. 21–33. A hadjárat részleteire ld. *Hermann Róbert:* Csány László, mint a feldunai hadtest kormánybiztosa (1848. szeptember 29. – 1849. január 18.) (In:) Molnár András szerk.: Kossuth kormánybiztosa, Csány László 1790–1849. Zalai Gyűjtemény 30. kötet. Zalaegerszeg, 1990. 151–157.; *Hermann Róbert:* Görgei Artúr a Lajtánál, 1848 október 7. – november 1. Történelmi Szemle, 1992/3–4. 300–308.

[15] Kossuth és Móga vitájáról megemlékezik *Pulszky Ferenc* I. 445. is. Görgei úgy emlékszik vissza, hogy ő tanácsolta Mógának a sereg hátrább húzását, mert attól tartott, hogy a nyílt terepen

De mielőtt ezt a parancsot végrehajthatták volna, a Schwechatot megszálló ellenség erős tüzelésbe kezdett; „seregeink ezt is vitézül állották s viszonozták; míg végre a jobbszárny hátulsó sorában állott Komárom megyei kaszások, egy közelökbe esett bombától rendetlen hátrálásnak eredtek, épp akkor, midőn a sereg két szél szárnyainak egy vonalba hozása végett általános visszavonulás parancsoltatott." A futást Kossuth, majd a társaságában lévő Repetzky Ferenc képviselő és kormánybiztos kivont karddal próbálták megállítani, „de ez csak pillanatra sikerült"[16], s „kiadatott a parancs", hogy a sereg a Fischán innen lévő, október 28-i állását foglalja el. Kossuth maga is Fischamendre sietett „a táborozás elrendezése végett", mert a hadközepet és a balszárnyat részint rendben látta visszavonulni, részint a vezérkar közvetlen intézkedései révén ennek rendjéről nem kételkedett.[17]

Ám Fischamendre érkezve „a megfutamlott Komárom megyei kaszás népnek állapodást nem ismerő serege" akkora zavart idézett elő, hogy Kossuth Pázmándy Dénesnek, a képviselőház elnökének szekerén[18] Maria Ellenden át Regelsbrunnra (jelentésében Riegelsburg) ment vissza, „hogy a száguldó csapatokat és a tömérdek szertár szekereket a táborba visszatéríteni segítsek." Innen rendeletet küldött a főhadiszállásra, hogy ha csak Móga nem vállalja magára „a sereg rendes visszavezetésének felelősségét", Görgei vegye át a fővezérséget. Miután a komáromiak olyan gyorsan haladtak, hogy Kossuth még szekéren sem tudta utolérni őket, Hainburgig ment, nehogy ott és Pozsonyban „alaptalan rémülést" keltsenek. Hainburgban elrendelte, hogy a visszaözönlő népet feltartóztassák és rendbe szedjék[19], majd Pozsonyba utazott, és „ennek minden véletlen elleni biztosításáról" intézkedett. Kossuth a csatavesztést annak tulajdonította, hogy „a bécsiek részéről semmi közremunkálással nem találkozánk", s máris terveket kovácsolt, hogy ha „seregünk becsülettel tér meg", november 1-jén annyi erőt küld a Morvaországból Balthasar Simunich altábornagy parancsnoksága alatt betört ellenséges csapatok ellen, „amennyi elég, hogy őt semmivé tegye." Mindenesetre addig nem távozik, „míg az ország ezen részének körülmény szerinti biztosítására nem intézkedtem." A jelentés további részében részint a csekély veszteségről, részint arról írt, hogy az ellenség „kétannyi erővel fáradt és rendezetlen népünket nemcsak nem bírta megverni, sőt, ahol támadott, mindenütt megfutamlani volt kénytelen, azon ármáda, mely azt, hogy tönkre nem tettük, csak kiválogatott, s még a napóleoni időkből is híres erős pozíciójának, és Bécs hallgatásának köszönheti."[20]

álló csapatokat az ellenség tüzérsége hatásosan lőheti, de Móga letorkollta őt. Kossuth ugyan békítőleg lépett fel, „és ismételten felvilágosítást kívánt felállításunk részleteiről és a vele kapcsolatos hátrányokról", de Görgeiből ekkor már hiányzott a lelki nyugalom, s „érdesen és kurtán" azt felelte, az intézkedések olyanok, hogy ő nem merné a következményekért magára vállalni a felelősséget. Görgey Artúr I. 215–216.

[16] *Pulszky Ferenc* I. 446. szerint ő maga is részt vett e kísérletben.

[17] Fischamenden találkozott a rendetlenül visszavonuló jobbszárny csapataival, sorai közt a Perczel Miklós vezette tolnai önkéntes nemzetőrökkel. *Perczel Miklós:* Naplóm az emigrációból. S. a. r. Závodszky Géza. Bp., 1977. 72.

[18] *Sárkány Miklós:* Sárkány József 1848-as honvédőrnagy feljegyzései a schwechati csatáról. Magyar Katona Szemle. 1935. III. k. 223–224.

[19] Itt találkozott vele Pulszky, aki a komáromiak futása után elszakadt tőle. *Pulszky Ferenc* I. 447.

[20] Kossuth – OHB, Pozsony, 1848. okt. 30. Közli KLÖM XIII. 312–313.

Ez volt az esemény Kossuth-féle, a nyilvánosságnak szánt interpretációja. A valóság pedig csak a dátumokban hasonlított erre a beszámolóra, hiszen a sereg csaknem általános futásáról minden levél, napló és emlékirat megemlékezik.[21] A beszámoló érdekessége inkább az, ahogy Kossuth az egyik legkellemetlenebb háborús jelenséggel, a pánikkal szembesül.

A Móga-féle fővezérség iratai meglehetősen hiányosak ebből az időszakból, azonban úgy tűnik, a Pozsonyba érkező Kossuth — érzékelve a vezérkar nem kellő intenzitású működését — maga vette kezébe az ügyek intézését. Október 31-én utasította a Köpcsénybe visszavonult Görgeit, hogy dandárával szállja meg Hainburgot és Deutschaltenburgot, „mert ez inkább kulcsa Pozsonnak, mint Köpcsén, s arra is alkalmason fekszik, hogy gőzhajón élelemmel elláttathassék, és a marchfeldeni mozdulatokat is szemmel tarthatván, szükség esetében a Duna más oldalára is általtétethessék seregünk."[22] Ugyanezen a napon intézkedett ágyúlőszer Pozsonyba szállításáról, utasította a Simunich elől visszavonuló Klapka György őrnagyot, hogy ne vonuljon be seregével Pozsonyba, hanem „azon pozíciót foglalja el, melyet Pozsony oltalmára, másrészről (...) az ellenség körülkerítésére a legbiztosabbnak ítél". Ugyanezen a napon ugyanis úgy intézkedett, hogy a visszavonuló hadseregből 8000 ember és 3 üteg siessen Pozsonyba.[23] A csapatok egy részét október 31-ről november 1-re virradó éjjel Pozsonyból vasúton Bazinba szállították, a többiek 1-jén indultak oda. Kossuth egyszersmind utasította a lipótvári várparancsnokságot, hogy a vár szempontjából nélkülözhető erővel, a Simunich hátában lévő Pulszky Sándor és Beniczky Lajos csapataival és a csallóközi nemzetőrséggel segítsen elzárni Simunich útját. A különítmény parancsnokává Kossuth a schwechati csata egyik hősét, a Mannswörthöt szuronyrohammal elfoglaló, s október 31-én ezredessé előléptetett Guyon Richárdot nevezte ki, s melléadta vezérkari főnökként Josef Kollmann ezredest.[24]

Ugyanezen a napon került sor a fővezérség rendezésére is. Móga a visszavonulás közben leesett lováról, s ezért beadta lemondását[25]; utódjául Görgeit ajánlotta. November 1-jén reggel Görgei Pozsonyba érkezett, s jelentkezett az elmúlt napok megpróbáltatásai miatt betegeskedő Kossuthnál. Kossuth egyrészt beszámolt neki schwechati tapasztalatairól, az ütközet menetéről, Móga és Kollmann — szerinte — nem egészen egyértelmű magatartásáról. Majd néhány szóban összefoglalta Simunich altábornagy hadtestének elfogására tett intézkedéseit, s ezt követően meglehetősen furcsa indoklással felajánlotta Görgeinek a hadsereg főparancsnokságát. Görgei először szabódott, mondván, hogy ezt a rangban idősebb bajtársai bizonnyal mellőzésként érzékelik majd. De Kossuth biztosította arról,

[21] A csatára ld. *Wolfgang Häusler*: Das Gefecht bei Schwechat am 30. Oktober 1848. Militärhistorische Schriftenreihe. Heft 34. Wien, 1977.; *Zachar Péter Krisztián*: A schwechati ütközet újabb források tükrében. (In:) *Kedves Gyula – Zachar József – Zachar Péter Krisztián*: 1848/49-ről százötven év távlatából. Siklósi Füzetek. Siklós, 1999. 35–60.; Az eldöntő döntetlen – a schwechati csata 1848. október 30-án. (In:) Molnár Sándor szerk.: A magyar történelem eseményei a Vay Ádám Múzeum metszetgyűjteményének tükrében. Vaja, 2000. 5–43.

[22] Közli *Hermann Róbert*, 2001. 71. Az intézkedést Kossuth megbízásából Pulszky jelentette az OHB-nak. KLÖM XIII. 317.

[23] KLÖM XIII. 318. és *Klapka György*, 1986. 75.

[24] KLÖM XIII. 322.

[25] V. ö. KLÖM XIII. 324.

hogy nem csupán Móga javasolta őt e posztra, hanem a többi, magas beosztású tisztek is; s hogy ez utóbbiak ugyanúgy megkapják a tábornoki kinevezést, mint Görgei. Görgei tehát igent mondott, s Kossuth ezek után immáron átadta neki az október 11-én kiállított tábornoki diplomát, s hivatalos formában, írásban is közölte vele kineveztetését.[26] Ugyanakkor arra kérte, hogy mielőbb tegye meg intézkedéseit annak érdekében, hogy a Simunich elfogására Guyon ezredes parancsnoksága alatt kiküldendő csapatok minél hamarabb útnak indulhassanak.[27]

November 2-án Kossuth arról írt az OHB-nak, hogy terve szerint „a Duna bal partján Pozsonra, jobb partján a Fertő szomszédságában valamely jó helyre támaszkodva, innen majd Bruck, majd Sopron felé az egyes betöréseknek száguldó csapatokkal útját vágjuk; amonnan a Duna jobb partját fedezzük, s olyanforma detachement [különítmény], aminő most Simonich [sic!] ellen működik, száguldó expedíciókat tegyen. – Én nem nagy csatáktól, hanem gerillaharctól reménylem Magyarország megmentését." Azonban akármilyen tervet is fogadnak el végül, az ország szívét fedezni kell. Mivel pedig a fősereg Pozsonyba vonult vissza, Kossuth kérte az OHB-t, „hogy a Pozsonyba destinált [rendelt] tartalék sereg organizacionális helyéül méltóztassék Győrt választani", s oda már most két zászlóaljat küldeni.[28]

Másnapi jelentésében a Bécsből megérkezett József Bem tábornok beszámolója alapján Bécs elestéről és a lehetséges hadmozdulatokról írt. Bem szerint — írta — a cs. kir. csapatok sok oldalról egyszerre fognak támadni. Máris mutatkoznak Brucknál kisebb, Bécsújhelynél nagyobb erőkkel. „Bruck felé már mozdulatot *rendeltem ellenük*, Sopron felé addig nem *rendelhetek [kiemelések tőlem – H. R.]*, még a Simunich-féle expedíciónak vége nem lesz." Levelében tudatta, hogy Simunich „szökőfélben van", s az üldözést az éjszakai eső is nehezíti.[29] Azaz, hiába nevezett ki Kossuth november 1-jén fővezért, ez október 30-i levelében foglaltak szerint személyesen rendelkezett a hadmozdulatokról.

Az új fővezér pedig mindezt akceptálta. Görgei fővezéri iratai Kossuth ottléte alatt többnyire adminisztratív intézkedésekből, illetve a határvédelemmel kapcsolatos utasításokból állnak; de, mint Kossuth idézett soraiból kitűnik, ezek egy részét is az elnök kezdeményezte. Guyon seregével Görgei egészen november 4-éig nem diszponált; aznap pedig már kiderült, hogy Guyon aligha érheti utol Simunichot.[30] A Kossuth-Görgei-levelezés ekkori darabjai is árulkodnak erről a szívélyes egyetértésről, s arról, hogy Kossuth megosztotta stratégiai ötleteit az új fővezérrel.[31]

November 5-én Kossuth beszámolt a Simunich elleni hadművelet kudarcáról, szidta Ordódy Kálmán őrnagyot, Beniczky Lajos és Jeszenák János kormánybiztost, valamint magát Guyont is, „kinek annyi erőt adtam, hogy megehette

[26] *Hermann Róbert*, 2001. 73. a Mógának szóló rendeletet közli *Hermann Róbert*, 1993. 35.
[27] *Görgey Artúr* I. 224–229.
[28] KLÖM XIII. 331.
[29] KLÖM XIII. 339.
[30] MOL P 295. A Görgey-család levéltára. b/35. fasc. Az 1848–49. magyar feldunai, utóbb VII. hadtest (Görgei Artúr, Gáspár, Pöltenberg tábornokok) eredeti hadparancs jegyzőkönyve. Dispositions Protokoll. No. 44.
[31] KLÖM XIII. 342–343.

volna az ellenséget", s aki menet közben „hibát követ el hiba után, s az ellenség megszökik". Igaz, írja Kossuth, hogy Simunich futott, mint a nyúl, „de diszpozíciómat akkint tevém, hogy ha ügyesen effektuáltatik, az Isten sem menti meg." A következtetés is árulkodó: „Úgy látom, végtére még magunknak kell generálisoknak lennünk". Azaz, Kossuth a schwechati csata és a Simunich elleni expedíció tapasztalatai alapján kezdett megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy ő maga is katona legyen.[32]

A jelentésben Kossuth a követendő, Görgeivel egyeztetett, de egyértelműen Kossuthtól származó haditervről is ír: a sereg egyik erős támaszpontja Pozsony lesz, „a szükséges őrcsapatokkal Hainburg irányában, s Köpcsénnek és ismét Dévénynek és Nagyszombat felé". A másik támaszpont Győr lesz, „melynek szárnya Magyaróvárig, előőrei a Lajtáig mennek, s melyből Sopron felé is lehet működni, ameddig most is száguldanak huszárjaink, a bécsújhelyi vonalt szemmel tartani". Kossuth szerint az ellenség háborgatni fogja a hadsereget, de nagy, koncentrált támadástól már aligha kell tartani. „Bár be tudnám csalni Győrig, de nem hiszem, hogy jöjjön" – írja.[33] November 6-án visszaindult Pestre, este megérkezett Komáromba. 7-én Komáromból írt Görgeinek a népfelkelés rendezéséről, Komárom megerősítéséről és a határszéli utak járhatatlanná tételéről.[34] November 8-án már a fővárosban volt[35], s 9-én a képviselőházban számolt be tábori útjáról. A beszédben ismét jelen volt az október 30-i hadijelentésre jellemző lelkesítő elem, a vereségért többé-kevésbé burkoltan a hadsereg akkori vezetését hibáztatta, s megfelelő ellenpontozást jelentett Görgei fővezéri kinevezésének bejelentése. Ugyanakkor a beszédből kiderült, hogy Kossuth számára is komoly tanulsággal jártak a táborban töltött napok. „... a sereg organizációja, rendben s fenyítékben tartása kimondhatatlan, nélkülözhetetlen kellék, mert van a hadiszolgálatnak temérdek része, hol a rendnek hiányát puszta lelkesedés pótolni nem képes, s ez mindinkább érezhető akkor, ha az ember nem minden percben van csatában, mert a lelkesedés viszi előre, megvan a bátorság és elhatározás, hanem a sok táborozás- és szolgálatokra tudomány kell" – mondta.[36] Ami annak beismerését is jelentette, hogy kénytelenségből ő maga is túlzottan optimista volt, amikor 1848. októberében a pusztán a tömegerőre építette a Bécs felmentésére indítandó támadás tervét.

---

[32] A Simunich elleni hadműveletre ld. *Hermann Róbert*: Klapka György tevékenysége 1848 márciusától 1849 január elejéig. (In:) Kiss Vendel szerk.: Komárom és Klapka György 1848/49-ben. Komárom, 1994. 55–57.; *Steier Lajos*: Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezredes visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcról és tót mozgalomról. Bp., 1924. 61–69.

[33] KLÖM XIII. 355.

[34] Közli KLÖM XIII. 368.; *Hermann Róbert*, 2001. 86–87. A várerődítéssel kapcsolatban Farkassányi Sámuelhez intézett rendeletét közli *Hermann Róbert*: Kiadatlan Kossuth- és OHB-iratok 1848-ból.HK, 1989/2. 231. Komáromi tartózkodására ld. még *Szinnyei József*: Komárom 1848–49-ben. (Napló-jegyzetek). Bp., 1887. [Reprint kiadás. Komárom, 2000.] 37–38.

[35] Ld. erre Mészáros Lázárhoz intézett levelét. Közli *Hermann Róbert*: Kossuth Lajos és az Országos Honvédelmi Bizottmány kiadatlan iratai, 1847–1848. Századok, 2002. 6. szám.

[36] KLÖM XIII. 376–386. Az idézetet ld. 381.

1849. március – a rutin hiánya[37]

Kossuth a táborban láthatólag kedvet kapott a katonai mesterséghez. Legalább is erre mutat az a tény, hogy 1848. novembere után a hadvezéreknek írott leveleiben jó néhány konkrét haditervet vázolt fel, amelyek megvalósíthatósága igen tág skálán mozgott: hol az erők, a tér és az idő józan kombinációja, hol e tényezők valamelyikének (leggyakrabban magának az ellenségnek) a figyelmen kívül hagyása jellemezte őket. Hozzáteendő, hogy miután Bemet leszámítva, a magyar hadtestparancsnokok többsége ekkor tanulta a hadvezetés mesterségét, Kossuth számára sem tűnhetett olyan behozhatatlannak az az előny, amivel e hadfiak békeidős kiképzésük következtében rendelkeztek. Pulszky Ferenc emlékiratai szerint Kossuth „már azon időben [1848. december végén] sokat foglalkozott haditervekkel, s azt hitte, hogy sajátlag hadvezérnek született."[38] Kossuth „a katonai elemben soha tökéletesen nem bízott, tudta, hogy ez mindig ellentétben áll a civilistákkal, s azokat lenézi. Görgeiben is leginkább azért bízott, hogy ez annak idejében elhagyta a katonai pályát, s polgári foglalkozással kereste kenyerét több évig."[39]

A magyar honvédsereg hadrendi egységesítése 1848. október közepén kezdődött meg, de látható eredményeket csak december közepén produkált. Ekkor alakultak meg azok a seregtestek, amelyek a téli, majd a tavaszi hadjárat során többé-kevésbé végleges keretté formálódtak. Az 1848–49 téli hadműveletekben az egyes magyar hadtestek többnyire önálló hadműveletekben vettek részt. Ez szükségessé tette az egyes hadtestek hadsereggé történő egységesítését. Erről az 1849. január 2-án Pesten tartott haditanács hozott határozatot. Ám ez a határozat nyomban felvetette a kérdést: ki legyen a fővezér?

Az összpontosítandó hadsereg főparancsnokává Kossuth előbb József Bemet akarta megtenni.[40] Bem 1831 óta vezérőrnagy volt, komoly katonai tapasztalatokkal rendelkezett, s 1848. december végén néhány hét alatt megtisztította Észak-Erdélyt a cs. kir. és a román csapatoktól. Bem azonban január 8-án, a felajánlás pillanatában már Dél-Erdély felé tartott, s így a 40 000 főre tervezett fősereg vezérségét egyelőre nem fogadta el. Kossuth ezután Vetter Antal vezérőrnagynak, a helyettes hadügyminiszternek ajánlotta fel a fővezérséget. Vetter azonban megköszönte a bizalmat, de úgy vélte, a fővezér kinevezésére csak a koncentráció megtörténte után lesz szükség.[41] A hadügyminiszter, Mészáros Lázár eddig csupa vesztes csatát vívott, s éppen annak örült, hogy január közepén sikerült megszabadulnia a felső-tiszai hadtest parancsnoki posztjától. Az egyetlen altábornagy, Kiss Ernő tehetetlen hadvezetése miatt január elején volt kénytelen megválni a bánsági hadtest parancsnokságától. Görgei Artúrt, a feldunai hadtest Vetterrel rangban egyidős parancsnokát Kossuth a dunántúli visszavonulás, majd a január 5-én Vácott kibocsátott, s némileg félreérthető politikai nyilatkozata miatt

[37] A fejezet egészére ld. *Hermann Róbert*: A fővezéri kérdés 1849 telén és tavaszán. (In:) Horváth László szerk.: A tavaszi hadjárat. (Az 1996. március 14-i tudományos konferencia anyaga). Hatvany Lajos Múzeum Füzetek 13. Hatvan, 1996. 9–32.

[38] *Pulszky Ferenc* II. 457.

[39] *Pulszky Ferenc* II. 459.

[40] KLÖM XIV. 70.

[41] *Vetter Antal* 36–37. f., *Borus József*: Dembiński fővezérsége és a kápolnai csata. Bp., 1975. 110–111.

nem akarta kinevezni. Perczel Mórt összeférhetetlen természete, s december 30-i móri veresége miatt *nem lehetett* kinevezni.

Kossuth számára tehát kapóra jött a Franciaországból „importált" újabb lengyel tábornok, Henryk Dembiński, az 1830–31. évi lengyel szabadságharc volt fővezére, aki litvániai visszavonulásáról volt híres Európában. Őt Teleki László, a magyar kormány párizsi megbízottja január elején küldte Magyarországra. Kossuth még 1848 november végén bízta meg Juliusz Falkowskit, hogy a Párizsban élő Dembińskit Magyarországra hívja. Teleki kijelentette neki: bármilyen pozíciót betölthet Magyarországon, amit akar. Dembiński azt válaszolta, hogy a fővezéri poszt kivételével bármit hajlandó elvállalni. „Ahol egy nemzet saját nemzetiségét védendő kelt fel, a hazaszeretet szenvedhet attól, ha sorsát egy idegen kezében látja".[42]

Az altábornagy január 18-án Miskolcon jelentkezett Szemere Bertalan felsőmagyarországi teljhatalmú országos biztosnál, aki azonnal továbbküldte Debrecenbe. „Bem jó nevet csinált a lengyel vezéreknek. Válasszátok meg őt is, legyen lelke a seregnek" – írta.[43] Január 21-én Kossuth közölte Szemerével, hogy másnap Szolnok felé küldi Dembińskit Perczel és Répásy csapatainak megszemlélésére. „...tájékozza magát a körülmények iránt, s az egyesült tiszai seregek vezényletével fog megbízatni". Ezen a napon megszületett Dembiński „osztálytábornoki" (azaz altábornagyi) kinevezése.[44] Mivel Kiss Ernőn kívül nem volt ekkor más altábornagya a honvédségnek, értelemszerű volt, hogy Dembiński fogja rangidősként megkapni a fővezérséget.

Dembiński valóban elutazott Perczelhez, majd össze is veszett vele. A szóváltás olyan jól sikerült, hogy Perczel egyszerűen otthagyta hadtestét. Kossuth január 27-én Klapka ezredesnek, a felső-tiszai hadtest parancsnokának együttműködését kérte, amit Klapka meg is ígért.[45] Január 29-én Kossuth kinevezte Dembińskit a Perczel-, Répásy- és Klapka-hadtestek fővezérévé.[46] Február elején Kossuth közölte vele, hogy amint megismeri haditervét, kész Vécseyt, Damjanichot és Görgeit is alárendelni. Erre az alárendelésre csak február 12-én került sor, amikor a hadügyminisztérium — és nem az OHB — Damjanich és Görgei hadtesteit is Dembiński főparancsnoksága alá helyezte. Február 23-ig Vécsey is hasonló utasítást kapott.

Dembiński már működése kezdetén a józan észnek ellentmondó intézkedéseivel elszalasztotta Franz Schlik cs. kir. altábornagy elszigetelten álló hadtestét, s széttagolta a rendelkezésére álló erőket. Dembiński ugyanis a hadtesteket hadosztályokra tagolta, s a hadtestparancsnokok tudta nélkül diszponált velük. Haditervét senkivel sem volt hajlandó közölni. Amikor Windisch-Grätz tábornagy, a cs. kir. fővezér megindult Debrecen felé, a február 26–27-i kápolnai csatában a magyar főseregnek alig fele vett részt, s szenvedett vereséget. A visszavonulás során Dembiński ismét tanújelét adta hadvezéri alkalmatlanságának. A fővezér elleni mozgalom Klapka hadtestében bontakozott ki, s a tisztikar kijelentette,

[42] *Kovács István*, 1998. 160–161; *Georg Klapka*, 1851. I. k. 216.
[43] *Szemere Bertalan* 342.
[44] KLÖM XIV. 180., 183., 188.
[45] KLÖM XIV. 252–254.
[46] KLÖM XIV. 265.

hogy csak akkor követi Dembiński utasításait, ha azokat Klapka, Görgei vagy Répásy tábornok ellenjegyzik. A katonai alárendeltségi viszonyok szempontjából szokatlan igényt egy hónap kellemetlen tapasztalatai magyarázták. A tisztikar azonban betartotta a polgári államokra jellemző politikai normákat. A március 3-án Tiszafüreden összeült tiszti gyűlésre Görgei indítványára meghívták Szemere Bertalant, a politikai hatalom teljhatalmú képviselőjét, s őt kérték fel közvetítésre. Szemere a hadtestparancsnokok kíséretében felkereste Dembińskit, s megpróbálta haditanács tartására rávenni. Dembiński erre nem volt hajlandó, mire Szemere letette őt a fővezérségről, s ideiglenesen Görgeire bízta azt.

Kossuth a tiszafüredi eseményekről értesülve azzal a szándékkal indult el a táborba, hogy a felbujtónak tekintett Görgeit főbe löveti. Megérkezése után szabályos nyomozást tartatott, s látva a tisztikar hangulatát, Szemere döntését ő is jóváhagyta.[47]

A fősereg ekkor két csoportosításból állott: a Görgei vezette VII. és a Répásy Mihály vezette II. hadtest Tiszafüred környékén, Damjanich János III. és Klapka I. hadteste Szolnok környékén állomásozott. Görgei ideiglenes főparancsnoki kinevezése csak az I., II. és VII. hadtestekre szólt. Március 8-án azonban Kossuth az I., II., III., IV. (bácskai vagy szegedi) V. (aradi ostromsereg) és VII. hadtestek fővezérévé Vettert, s a Szolnokon lévő I. és III. hadtestek együttes főparancsnokává Damjanichot nevezte ki.[48] Vetter rangban csaknem egyidős volt Görgeivel, s ezért kineveztetése megkövetelte előléptetését. Kossuth tehát a fővezéri megbízatással együtt altábornaggyá is kinevezte. Kossuth ekkor bizalmasai körében kijelentette: „Én az összes magyar seregek parancsnokságát Görgei kezébe nem adom soha."[49]

Kossuth az ezt követő három és fél hetet csaknem végig a táborban töltötte. Ott volt akkor is, amikor az újabb magyar ellentámadási kísérlet, amelyet Cibakháza és Nagykőrös térségében maga a fővezér vezetett, a téves felderítési adatok miatt visszavonulással végződött. A kudarc után Vetter északi irányba csoportosította át csapatait, s Tiszafüredre tette át főhadiszállását. A visszavonulás során azonban már érzékelni lehetett a fővezér iránti bizalmatlanságot. Így Kossuth, aki Görgeihez írott leveleiben védte Vetter intézkedéseit, március 23-án Csány László erdélyi országos biztoshoz írott levelében már a szívélyes egyetértés hiányával magyarázta a sikertelenséget; „vak engedelmességet tudok eszközölni, de szíves egyetértést nem".[50]

Tiszafüreden egy egyszerű szervezési intézkedés miatt tört ki az újabb válság. Vetter ugyanis március 25-én elrendelte a hadsereg átszervezését. Ennek során megszüntette a Damjanich vezette közép-tiszai hadsereget, azaz Klapka I. hadteste immáron csak közvetlenül a fővezér alárendeltségébe tartozott, Damjanichéba már nem.[51] Az intézkedés tökéletesen indokolt volt, de Damjanich érzékenységét mé-

[47] *Borus József*: Tiszafüred – és a hozzá vezető út. HK 1974/2.; *Hermann Róbert*: A tiszafüredi fővezérváltás. (In:) Tiszafüredi tanulmányok 4. Fejezetek az 1848–49-es szabadságharc tiszafüredi eseményeiből. Szerk. Füvessy Anikó. Szolnok, 2000. 31–104.

[48] KLÖM XIV. 601–603. és 613–621.

[49] *Vukovics Sebő* 9.

[50] KLÖM XIV. 692–694., 700–703., 708–711. A Görgei-Kossuth levelezés vonatkozó darabjait közli még *Hermann Róbert*, 2001. 262–277.

[51] HL 1848–49. 18/332., kivonatosan közli [*Johann Nobili*:] Der Winterfeldzug 1848–1849 in Ungarn unter dem Oberkommando des Feldmarschalls Fürsten zu Windisch-Grätz. Wien, 1851. 416–420.

lyen sértette. Március 26-án keményen összeszólalkozott Vetterrel. Kossuth szerint, aki 26-án érkezett a főhadiszállásra, a feszültség „oly ingerült fokra hágott, hogy ha ma reggel ide nem jövök, az Isten tudja, mi történik".[52] Vettert a cibakházai kudarc amúgy is megviselte, ehhez járult Damjanich kíméletlen fellépése, aki nemcsak tagadta a fővezér érdemeit, hanem „magányos körökben mind ő, mind Vetternek többi ellenségei, kik Görgeit óhajtották a sereg élén látni, gyalázták".[53] Kossuth ugyan kiegyenlítette a viszálykodást, de úgy vélte, „ugyancsak itt kell lennem".[54]

Március 27-én Görgei is megjelent Tiszafüreden a haditervek megbeszélése végett. Visszafelé menet Poroszlón találkozott Damjanichcsal, aki leplezetlen elismeréssel „hódolt" Görgei „felsőségének". Leiningen-Westerburg Károlynak egyenesen úgy nyilatkozott: „Ez aztán az ember, ez majd engedelmességre tanítja a dacosokat. Vigye el az ördög Vettert, aki semmihez sem ért, és a magunkféle emberrel úgy beszél, mintha semmi érdemünk sem volna". Vukovics Sebőnek is az volt a benyomása, hogy Damjanich ekkor már tökéletesen Görgei pártján állott, „Klapka és Aulich régen voltak emberei".[55] Vetter március 27-én még maga intézkedett, de másnap ágynak esett.[56] Ismét fel kellett tenni a kérdést: Ki legyen a fővezér?

Ebben a helyzetben Kossuth attól tartott, hogy bárkit is nevez ki fővezérré, azt a többiek lehetetlenné fogják tenni. Ezért fogamzott meg benne saját fővezérségének ötlete. Ez nem volt egészen új gondolat. Kossuth már a cibakházi sikertelen támadási kísérlet után megírta Csánynak: „Végtére, ha megbosszankodom, azt mondom: én magam leszek a fővezér – csak egy kicsit okosabb ember volnék."[57] Vetter megbetegedése után Klapkának már arról írt, hogy nyilván Vetter betegsége az oka annak, „hogy irodájából diszpozíciók adatnak ki, melyek zavart okoznak ott is, hol rend van." Még ezen a napon Klapkának adta át a vezérkar ügyeinek ideiglenes vezetését.[58] Kossuth azonban azzal a gondolattal foglalkozott, hogy Klapkával együtt fogja készíteni az intézkedéseket, s ilyen módon maga viszi

[52] KLÖM XIV. 729.

[53] *Vukovics Sebő* 35.

[54] KLÖM XIV. 729.; *Vukovics Sebő* 35–36., *Leiningen-Westerburg Károly* 110. *Vukovics Sebő* szerint Görgei maga is jelen volt a jelenetnél; ez azonban tévedés, mert Leiningen naplójának tanúsága szerint Görgei aznap Kerecsendről érkezett Poroszlóra, s csak az éj folyamán ment tovább Tiszafüredre, ahová a hajnali órákban érkezett meg, s ezt erősíti meg Kossuth másnap feleségéhez intézett levele is. KLÖM XIV. 741. *Vetter Antal* emlékiratai 55. f. szerint az összetűzés oka az volt, hogy Damjanich letartóztatta Kleinheinz Oszkár vezérkari őrnagyot, mert az nem személyesen kézbesítette neki a másnapi diszpozíciót. Vetter jelentést kért Damjanichtól, mire az bepanaszolta őt Kossuthnál, s Kossuth békítette ki őket. Az új hadtestbeosztással magyarázta a Vetter és Damjanich közötti feszültséget Aulich Lajos vezérőrnagy is, Görgeihez írott márc. 25-i levelében. HL 1848–49.18/387.

[55] *Görgey Artúr* I. 438–439. Görgei szerint Damjanich megvédte Vettert az ellen, mintha ő okozta volna a cibakházi hadművelet kudarcát. *Leiningen-Westerburg Károly* 126.; *Vukovics Sebő*, 1982. 36.

[56] HL 1848–49. 37/37a. (márc. 29-i bejegyzés), KLÖM XIV. 753. Vetter betegségének tüneteiről beszámol Matavovszky törzsorvos 1849. ápr. 2-án kelt jelentése. MOL HM Ált. 1849:8532., s a betegség tényét megerősíti maga Vetter is március 31-én Klapkához, illetve május 8-án a hadügyminisztériumhoz intézett leveleiben. Österreichische Nationalbibliothek Handschriften Sammlung Series Nova 358. 179–180. f. és MOL HM Ált. 1849:13489., illetve *Vetter Antal* emlékiratai 55. f.

[57] KLÖM XIV. 702.

[58] KLÖM XIV. 753.; *Klapka György*, 1986. 117.; HL 1848–49. 37/37a. (márc. 29-i bejegyzés)

a fővezérletet; ahogy ezt feleségéhez írott március 29-i levele is egyértelművé teszi: „a derék Klapkával *tétetem* a gyönyörű diszpozíciókat (Kiemelés tőlem – H. R.)".[59] Az ötlettel azonban csak március 30-án Egerben állt elő nyíltan. A hadtestparancsnokok jelenlétében megkérdezte Klapkától, „gondolja-e, hogy a csatatéren, hol tanácskozásra nincs idő, adhatják elő magokat oly katonai rutint (mondom: rutint) feltételező rögtönös rendelkezések szükségei, melyek lehetetlenné teszik, hogy avatatlanságom mellett magam vihessem a fővezérletet?" Klapka igennel felelt, s Kossuth számára ezzel egyértelművé vált: ki kell neveznie az újabb fővezért.[60] Klapkának magának is kellemetlen volt a fővezér nélküli vezérkari főnökség, mert „az öregebb vezérek nem szívesen vették a parancsot az ő neve alatt".[61]

Kossuthnak tehát rá kellett jönnie arra: a fővezérlet ellátásához olyan katonai helyzetfelismerő képesség is kívántatik, amilyennel ő maga nem rendelkezik. Klapka már Vetter megbetegedése napján úgy vélte, hogy ha Vetter állapota március 30-ig nem javul, „természetesen Görgei veszi át a főparancsnokságot."[62] Damjanich János és az időközben Répásy Mihályt felváltó Aulich Lajos is Görgei fővezéri kinevezését támogatták. Kossuth tehát március 30-án rövid, négyszemközti értekezés után Vetter betegségének időtartamára — ideiglenesen — Görgeit bízta meg a fővezérséggel.[63] Leiningen-Westerburg Károly szemtanúi beszámolója szerint Kossuth a vacsoránál „szótlan és lehangolt volt, nem szívesen tette meg ezt a lépést, de nem volt más választása".[64] Úgy tűnik azonban, hogy reménykedett Vetter gyors felgyógyulásában. Ezt erősíthette meg benne Vetter másnap, március 31-én Klapkához írott levele, amelyben a fővezér kifejtette elképzeléseit a követendő haditervről azzal a kéréssel, hogy ezeket közölje Kossuthtal is.[65]

S ez a remény lehet a magyarázata annak is, hogy Görgei ideiglenes fővezéri kinevezését sem március 31-én, április 1-jén és 2-án az OHB-hoz intézett jelentéseiben, sem Bemhez, sem pedig feleségéhez írott leveleiben nem tudatta. Először csak április 3-án, a hatvani ütközet utáni napon írt az OHB-nak arról, hogy Görgei „mint legidősb tábornok, a többi hadtestvezérekkel a legörvendetesb egyetértésben viszi az összes sereg fővezérletét", s feleségének is csak ezen a napon számolt be arról, hogy Görgei egészen más ember, mint ahogy Teréz asszony gondolta.[66]

---

[59] KLÖM XIV. 764., 765.; *Vukovics Sebő* 36.

[60] KLI I. 104. (1859. jan. 18.) – Érdekes módon, Klapka emlékiratainak egyik változata sem utal Kossuth e szándékára. Az ügyre ld. még *Lengyel Tamás* 78–79.

[61] *Vukovics Sebő* 36–37.

[62] *Klapka György,* 1986. 117. (márc. 28.) Fogalmazványa: MOL R 295. Klapka György iratai. 1. csomó, 3. tétel. d. sz. Klapka közlése szerint a levél Görgeinek szólt, a fogalmazvány szövege azonban más címzettre utal. Az azonban bizonyos, hogy Klapka ugyanezen a napon hasonló értelemben írt Görgeinek is. MOL Görgey-lt. b/31. fasc. Az 1848/9. magyar feldunai, utóbb VII-ik hadtest (Móga, Görgei Artúr, Gáspár, Pöltenberg tábornokok) eredeti igtatókönyve [sic!] No. 712.

[63] A márc. 30-i dátumot egyértelművé teszi a feldunai hadsereg hadműveleti naplója. HL 1848–49. 37/37a. Ezt a dátumot írja *Leiningen-Westerburg Károly* I. 130. Görgey Artúr I. 441–442. március 31-ét ír.

[64] *Leiningen-Westerburg Károly* 130.

[65] Vetter március 31-én Klapkához intézett levelét ld. Österreichische Nationalbibliothek Handschriften Sammlung. Series Nova 358. 179–180. f. Ezen a napon még egy levelet írt Klapkának, szolgálati kérdésekről. HL 1848–49. 19/334.

[66] Az ápr. 3-i jelentést és levelet közli KLÖM XIV. 800., 808. A fővezérlet átadására ld. még *Vukovics Sebő* 37–38.; Georg Klapka, 1851. I. 302.; *Klapka György,* 1986. 118.

Ezt követő megnyilatkozásaiban pedig egyre lelkesültebb hangon nyilatkozott Görgeiről, s fővezérsége említésekor rendre elhagyta az „ideiglenes" jelzőt.[67]

1849. július – a minisztertanács ellenállása[68]

Az új fővezér megszolgálta a bizalmat. A Görgei vezette magyar főseregaz 1849 áprilisi tavaszi hadjáratban több csatában és ütközetben megverte az ellenséget, felmentette Komáromot, s a nyugati határszélre szorította vissza a cs. kir. főseregét, majd visszavette Budát. A hadászati siker kiteljesítéséhez azonban a magyar hadsereg nem rendelkezett elegendő erővel, ugyanakkor a győztes hadjárat — hiába járt együtt a többi hadszíntéren is az ország csaknem teljes felszabadításával — nem hozta magával az ország függetlenségének külföldi el-ismertetését. Noha az ország önállóságának biztosítására a nagyhatalmak semlegessége is elegendő lett volna, ezt csak a nyugati nagyhatalmak tanúsították. Ám az adott helyzetben ez a semlegesség inkább hátrányosnak bizonyult, hiszen nem jelentett mást, mint az Ausztria mellett beavatkozó Oroszország intervenciójának tudomásul vételét.

Buda bevételével a magyar szabadságharc zenitjére jutott. Görgei és Kossuth viszonya e napokban már egyáltalán nem volt olyan szívélyes, mint néhány héttel korábban Gödöllőn. A készülő orosz intervencióról érkező hírek hatására Görgei — tévesen — úgy vélte, ezt Kossuth provokálta ki a függetlenség és a trónfosztás kimondásával. Kézenfekvőnek tűnt a megoldás: vissza kell vonatni a Függetlenségi Nyilatkozatot, s akkor az orosz hadsereg is visszavonul. Május végén Görgei Debrecenbe utazott, ahol letette a hadügyminiszteri esküt. Június 2-án Kossuth ellenzékével, az ún. békepárttal tárgyalt a Függetlenségi Nyilatkozat esetleges visszavonásáról. A tanácskozásról csak egymásnak ellentmondó visszaemlékezéseket ismerünk, azonban tény, hogy Görgeinek nem sok kedve volt egy tisztán katonai hatalomátvételhez.[69] Ugyanakkor Görgei az egyik júniusi minisztertanácson nyíltan bírálta a függetlenség kimondását[70], Kossuth pedig egyre többször célozgatott arra, hogy Görgeinek vagy a hadügyminiszteri, vagy a fővezéri tisztségtől meg kellene válnia.[71]

Görgei valóban nem tudott eleget tenni mindkét tisztének. Június 2–27. között több ízben személyesen vezette a hadügyminisztériumot, ám amikor a magyar főssereg első Vág-menti ellentámadási kísérlete kudarcba fulladt, ismét a harctérre sietett. Június 20–21-én Zsigárd és Pered térségében személyesen vezette az újabb sikertelen támadást a cs. kir. csapatok ellen. Június 26-án az utolsó olyan minisztertanácson, amelyen miniszterként vett részt, elfogadtatta a kormánnyal a főssereg komáromi s a többi haderő alsó-tiszai összpontosításának tervét. Görgei ugyanis úgy vélte, hogy amíg a magyar főssereg Komáromnál áll, addig a cs. kir.

[67] KLÖM XIV. 819. (Csányhoz, ápr. 5.), 838. (az OHB-hoz, ápr. 7.), 840. (Perczelhez, ápr. 7.), 874. (ápr. 14., beszéd a képviselőházban)

[68] A fejezet egészére ld. *Hermann Róbert:* Mészáros 52–72.

[69] *Görgey Artúr* II. 116–123.; *Beksics Gusztáv:* Kemény Zsigmond. A forradalom s a kiegyezés. 2. javított bővített kiadás. Bp., 1883. 146–148. Újabb rekonstrukcióját ld. *Kosáry Domokos:* A Görgey-kérdés története. Bp., 1994. I. 69–74.

[70] Görgey Artúr II. 140–142.; *Vukovics Sebő* 129–134.; Hermann Róbert, 2001. 406–407.

[71] *Hermann Róbert,* 2001. 411–412., 421–422.

főerők sem mozdulnak el onnan, sőt, talán az orosz fősereg is ebbe az irányba nyomul. Ezalatt pedig a délvidéki magyar erők leszámolhatnak az ottani cs. kir. erőkkel és bevehetik Temesvárt. A kormány el is fogadta e haditervet.[72]

Görgei június 28-án részt vett a Haynau főserege ellen vívott vesztes győri ütközetben, személyesen vezényelte a VII. hadtestet, majd a lovasság élén ő fedezte a visszavonulást. Június 29-én — a cs. kir. csapatok győri győzelméről, illetve az orosz haderő előretöréséről értesülve — Kossuth minisztertanácsot hívott össze, amelyre meghívta a fővárosban tartózkodó, többnyire békealkalmazásban vagy rendelkezési állományban lévő tábornokokat is. E tábornokok között ott volt Kiss Ernő országos főhadparancsnok, Mészáros Lázár, a Ludovika Akadémia főfelügyelője, Henryk Dembiński, akit nemrég váltottak le az északi hadsereg éléről, Török Ignác, a mérnökkar főigazgatója, Aulich Lajos, a II. hadtest volt parancsnoka, Répásy Mihály, a hadügyminisztérium újoncozási és pótlovazási osztályának igazgatója, Lenkey János, a tartalék hadtest lovassági parancsnoka, Perczel Mór, a IV. hadtest volt parancsnoka, Schweidel József, a főváros katonai parancsnoka, valamint Meszlényi Jenő ezredes, Kossuth sógora. Kossuth mellettük kikérte az ágyhoz kötött Damjanich János véleményét is. A tábornokok közül Görgeinek köszönhette elmozdítását, s egyébként is rossz viszonyban volt a fővezérrel Dembiński és Perczel. Mészárossal és Lenkeyvel szintén rossz volt a viszonya. A tanácskozást Perczel megnyilvánulásai színesítették, aki hazaárulónak nevezte Görgeit.

A minisztertanács felülbírálta a június 26-i döntést, s úgy döntött, hogy a kétközpontú összpontosítás helyett, feladva a komáromit, Görgei és Bem csapatait, és a Wysocki vezette északi hadsereget Szegedre rendeli, hogy ezáltal a Jellačić elleni operációk sikerét biztosítsa. Komáromban csak egy kb. 15.000 főnyi helyőrséget kell hátrahagyni. A terv Dembińskitől származott. A határozatot Kossuth levélben közölte Görgeivel, Bemmel, Wysockival és Guyonnal.[73] A döntés alkotmányosan is aggályos volt, hiszen Görgei, mint fővezér és hadügyminiszter a hadügyek irányításának legfőbb felelőse volt. A határozat születése azért is furcsa volt, mert a tanácskozáson csak szolgálaton kívüli vagy békebeosztásban lévő tábornokok vettek részt. Kossuth maga is érezte ezt, s ezért fontosnak tartotta, hogy Görgei esetleges ellenkezését leszerelje. Ezért a minisztertanács úgy döntött, hogy a határozatot Kiss Ernő, Aulich Lajos és a Görgei által apjaként tisztelt Csány László közlekedésügyi miniszter vigye meg Görgeinek. Sőt, Kiss Ernő külön nyílt rendeletet kapott, amely felhatalmazta arra, hogy ha Görgei megtagadná a határozatok teljesítését, vegye át a fővezérséget, s vezesse le maga a hadsereget.[74]

A küldöttség június 30-án érkezett Komáromba. Görgei morgott: „Igen, az urak Pesten jobban bíznak a török határban, mint Komáromban és a hadseregben."[75] De

[72] A részletekre ld. *Hermann Róbert,* 1996. 7–17.

[73] A haditanácsra ld. *Mészáros Lázár* II. 278–279.; *Vukovics Sebő* 142.; *Szemere Bertalan* 169.; Dembiński emlékirata (v. ö. *Danzer* 304–305.), a június 29-i és a júl. 1-jei események összezagyválásával.; *Jerzy Bulharyn* 183. 186. (Dembiński nyomán); *Katona:* Kossuth 514–515. *Hermann Róbert,* 1996. 19–21.; *Hermann Róbert:* Mészáros 53–54.; KLÖM XV. 621–623. A Guyonnak küldött levelet magyar fordításban közli *Deák István:* Guyon Richárd délvidéki hadjárata a szabadságharc utolsó heteiben egy kiadatlan hadtestnapló tükrében (1849. június 26. – július 30.). Századok, 1981/3. 623.

[74] KLÖM XV. 622.

[75] *Ludvigh János:* Jegyzetek 1848–49-ről. (In:) Szózék és csatatér. Politikusi visszaemlékezések és naplók 1848–49-ből. S. a. r. Hermann Róbert. Bp., 2000. 404.

aztán megígérte a határozat teljesítését, azzal, hogy július 3. előtt nemigen indulhat el. Ekkor egy sajnálatos félreértés következett be. Görgei június 30-án, még a küldöttség érkezése előtt írott levele, amelyben arról írt, hogy a győri vereség ellenére szándéka Komáromnál összpontosítani csapatait, később került Kossuth kezébe, mint a levonulásra vonatkozó ígéretet tartalmazó, szintén június 30-i levél. Kossuth nem vizsgálta a levelek iktatószámát, s július 1-én leváltotta Görgeit a fővezérségről.[76]

Hozzáteendő, hogy Görgei leváltása ekkor már benne volt a levegőben. Nem véletlen, hogy június 29-én már megszületett Kiss biankó fővezéri kinevezése, s az sem, hogy egy június 30-án, a Komáromba küldött küldöttség visszaérkezése után tartott újabb miniszter- és haditanács után — amely egyébként már változtatásokat eszközölt a 29-i haditerven — Kossuth arról igyekezett meggyőzni Görgeit, „hogy a hadügyminiszterség az aktív fővezérséggel egy személyben nem egyesíthető", s arra kérte, „tegye meg az oroszok megveretésével összekombinált koncentrációnális diszpozícióit, siessen maga ide a hadügyminiszteri állásban az ország ügyét vezetni, s a sereg aktív vezényletét bízza ideiglenesen a sereg legidősb tábornokára, Klapka tábornok úrra". Azaz, Görgei elmozdítása így is, úgy is megtörtént volna, s az említett „levélcsere" csak ürügyül szolgált a régen érlelődő döntés végrehajtására.[77]

Maradt azonban még egy kérdés: ki legyen Görgei helyett a fővezér? Görgei táborából senki nem jöhetett szóba; részben mert túlzottan tisztelték ahhoz Görgeit, hogy bármelyikük átvette volna tőle a fővezéri tisztet; részben pedig azért, mert egyikük sem számított rangidősnek. Választani csak a kormány székhelyén lévő katonák között lehetett. Az emlékezések e tekintetben nem egészen egyértelműek. Kossuth a minisztertanácsi ülésen először felvetette, hogy ő maga venné át a fővezérséget, s vinné azt Mészáros és Dembiński tanácsadása mellett. Arra hivatkozott, „hogy a tábornokok között mindinkább kifakadó vetély semmi által sem volna oly könnyen elhárítható, mint ha a had vezényletét maga a kormányzó venné kezébe, ki iránt mindenki menten maradna a féltékenységtől", illetve, hogy így ő maga fogja „a nemzet hadseregei operációit intézni, s a vezérek működései közti összhangzást irányozni." Az előterjesztés főképp Csány László közmunka- és közlekedésügyi miniszter támogatta, „Görgei iránti bizodalma megcsökkenvén, más fővezér kinevezése azonban, mint Görgeit végképp mellőző intézkedés, nem tetszvén neki"; Kossuth fővezérsége által pedig „mindkét aggodalmát megnyugtatottnak vélte." Horváth Mihály vallás- és közoktatásügyi miniszter is reáállott. Szemere „nagyon botrányosnak találta a kívánatot, de nem szólott". Vukovics Sebő igazságügy-miniszter azt mondta, hogy „a kormányzó, ha mint ilyen akar a sereg élén állani, teheti", de ő maga nem találja helyénvalónak, hogy fővezérnek neveztessék ki. Duschek Ferenc pénzügyminiszter határozottan ellenezte az öt-

[76] Ezt Katona Tamás tisztázta. Ld. *Görgey Artúr* I. (Előszó) 77–82. A két levél legutóbbi közlését ld. *Hermann Róbert*, 2001. 436–440.

[77] A haditerv megváltoztatása, s az, hogy erre a küldöttség visszaérkezése után került sor, kitűnik Kossuth június 30-án Görgeihez írott leveléből. Közli KLÖM XV. 626–627. A minisztertanácson Klapka György 153–154. szerint Kossuth, Szemere, Batthyány Kázmér, Perczel Mór és Klapka vett részt. Röviden említi a tanácskozást *Vukovics Sebő* 142. Batthyány Kázmér emlékirata utal arra, hogy „úgy tűnik, Görgei az arcátlan levelét néhány órával Csány, Aulich és Kiss Komáromba érkezése előtt írta, s habár megígérte ezeknek az uraknak, hogy engedelmeskedik a kormány parancsainak, Kossuth nem halogatta tovább Mészáros főparancsnokká kinevezését" Füzes: Batthyány – Blackwell 179.

letet, „azon okból, mivel ha csapás érné hadviselésünket, azt a kormányzónak tulajdonítanák, ő pedig nem akarja, hogy ez a had viseléséért felelős legyen." Batthyány Kázmér külügyminiszter, szintén határozottan ellene nyilatkozott, „fővezérségre csak katonát alkalmazni kívánván". Kossuth tudomásul vette a döntést, de — Vukovics emlékirata szerint — „nemcsak hogy az eszmét nem veté el, hanem kívánságának el nem fogadásáért ez időtől fogva a minisztérium irányában sokkal barátságtalanabb lett". Vukovicsnak négyszemközt meg is mondta: „Meglátjátok, hogy hibáztatok, hogy nekem nem adtátok a fővezérséget." A tanácskozáson Perczel is jelen volt, s Mészáros vagy Kiss fővezéri kinevezését, valamint Dembiński tanácsadóul mellé adását javasolta. Kossuth előterjesztése mellett — az ismertetett érveken túl — egy „történelmi érv is szólt: a kormányzó elnöki tiszt a nádori tisztség jogutódja volt, s 1848. szeptemberében István nádor az ország főkapitányaként néhány napra átvette a dunántúli hadsereg fővezérséget.[78]

Vukovics Sebő igazságügy-miniszter emlékirata szerint Kossuth őt, Szemerét és Perczelt hívatta be magához, s megkérdezte tőlük, hogy ki legyen a fővezér; Mészáros vagy Kiss Ernő? Perczel és Szemere Mészáros mellett nyilatkoztak; Vukovics gondolkodott, de ezzel a dolog már el volt döntve. Kossuth közölte, hogy Mészárost nevezte ki fővezérré.

Mészáros ezzel szemben úgy írja le az eseményeket, hogy „Kossuth Bemet, sőt, még önmagát is akarta fővezérnek kinevezni", de miután Bem távol volt, Kossuth ekkor „egy ildomosan odavetett észrevétellel tapintá a tanács üterét, ti. »hogy így ő maga kénytelen a sereg élére állni.«" Mivel azonban ezen észrevétele nem fogadtatott tapssal, „e dologról elhallgatott." Ezután hármukat jelölték a fővezérségre; Kiss Ernőt, Perczelt és Mészárost. Kiss Ernő azonban nem fogadta el a jelölést, Perczelt a többiek nem tartották alkalmasnak; így aztán ő, mint „jó bolond" volt kénytelen a fővezérséget elvállalni. Vukovics szerint azonban Kiss Ernő elégedetlenkedett amiatt, hogy június 29-én még alkalmasnak tartották a fővezérségre, július 1-jén pedig már nem.[79]

Horváth Mihálynak az események időrendjét összezavaró összefoglalója szerint először nem született döntés a fővezér személyéről, mert „a szóba hozottak részint a tanácstól nem fogadtattak, — részint az ajánlatot magok nem fogadták el." (Horváth szerint Kiss Ernő, Mészáros, Vetter, Klapka, Dembiński, Aulich, Damjanich voltak a számba jöhető személyiségek.).[80]

---

[78] Ld. erre *Vukovics Sebő* 145–146. Csány állásfoglalására ld. 1849. júl. 9-én Kossuthhoz intézett levelét. KLÖM XV. 699. és Csány László II. 335. Perczel állásfoglalására ld. Kossuth júl. 21-én Perczelhez intézett levelét. Közli KLÖM XV. 758. Duschek Ferenc 244. szerint Kossuth „magánbeszélgetések alkalmával gyakorta úgy nyilatkozott, hogy meggyőződése szerint a felkelés ügye lényegében diadalt aratna, ha ő maga állna a sereg élére." Kossuth felvetésének elhangzását Mészáros július 2-i sikertelen útja utánra, a július 3-i minisztertanácsra datálja Dembiński emlékirata. Némileg átírt közlését ld. *Danzer* 311. Dembiński elbeszélése alapján számol be a történtekről *Jerzy Bulharin* 187–188. Dembiński azonban azt állítja, hogy Csány ellenezte volna a javaslatot; emellett nincs nyoma annak, hogy július 3-án minisztertanácsot tartottak volna, ezért elbeszélését joggal vonhatjuk kétségbe.

[79] Ld. erre *Vukovics Sebő* 142–145. és Mészáros Lázár II. 279–280. (téves dátummal). Utal a tanácskozásra Kossuth 1849. júl. 21-i levele Perczelhez. KLÖM XV. 758. – Mészáros emlékirata alapján ismerteti a történteket Horváth Mihály III. 212.

[80] *Horváth Mihály* III. 212. Horváth – Klapka emlékirata alapján úgy véli, hogy Klapka is ott volt a Görgei leváltásáról döntő július 1-jei minisztertanácson. *Horváth Mihály* III. 211. Klapka

Maga Mészáros két kikötést tett a fővezérség elvállalására. Az egyik az volt, hogy nevezzék ki mellé vezérkari főnökké Dembiński altábornagyot. Mészáros ugyanis úgy vélte, hogy ha valamennyi magyar tábornok „tudománya egy mozsárba töretnék össze, mégsem jönne ki annyi belőle, mennyi magában Dembińskiben van". Másik kikötése pedig az volt, hogy Kossuth és a kormány „a hadi munkálatban az ő tudta nélkül ne intézkedjék".[81]

A fővezérré kinevezett Mészáros már július 2-án, egy nappal megbízatása után saját teljhatalmú helyettesévé nevezte ki vezérkari főnökét, Henryk Dembiński altábornagyot, a szegedi koncentrációs terv atyját. Mészáros ugyanis ezen a napon Komáromba indult, de miután útközben ágyúdörgést hallott, visszatért Pestre, kinevezési rendeletét pedig futárral küldte meg Görgei főhadiszállására. Július 3-án Mészáros megismételte Dembiński teljhatalmú táborkari főnöki kinevezését; tehát az előző napon még a kényszerhelyzet által magyarázható lépést immáron megerősítette, s ezáltal egyben azt is jelezte, hogy az ő fővezéri tiszte csupán Dembiński tényleges fővezérségének fedezésére szolgál.[82] Ugyanakkor a fővezéri kettős egymás után kiadott utasításaiból végre kezdett valamifajta egységes haditerv képe kibontakozni. Ám a terv éppen a legfontosabb csoportosítással, a Komáromnál álló főseregggel kapcsolatban naponta változott, annál is inkább, mert Kossuth és a fővezéri duumvirátus intézkedései gyakran keresztbe vágták egymást.

Mészáros kinevezésének és Görgei leváltásának híre a feldunai hadseregnél csak július 4-én terjedt el; Bayer József ezredes is csak ezen a napon tudta azt közölni Görgeivel. A hír óriási felháborodást keltett a tisztikar körében; olyannyira, hogy Klapka tábornok kénytelen volt egy széleskörű, a hadtestek teljes törzstiszti karát és alakulatonként egy-egy főtisztet megmozgató haditanácsot összehívni. A haditanács úgy döntött, hogy feliratban kéri a kormánytól, hagyják meg Görgeit a feldunai hadsereg vezérének.[83] A memorandum kézbesítését Klapka tábornok vállalta magára. Szintén ezen a napon Görgei két levelet írt a kormánynak; ezekben kijelentette, hogy mivel két hivatalt nem viselhet, lemond a miniszterségről.[84]

Klapka Nagysándor József tábornok kíséretében a fővárosba sietett, s július 5-én reggel minisztertanácson közölte Kossuthtal, a kormánnyal és a fővezéri duóval a feldunai hadsereg kívánságát, és Görgei lemondását. A minisztertanács ezek után úgy döntött, hogy Görgeit meghagyja a feldunai hadsereg vezéri posztján; s hogy a feldunai hadseregnek 18000 ember Komáromban történő hátrahagyása után le kell vonulnia „az orosz és Jellačić-féle hadsereg elleni munkálatok végetti koncentrációra". A minisztertanácsi határozatban azonban volt egy fontos kitétel, amely szerint a levonulást július 6-án egy erőltetett felderítésnek kell

György 153. valóban július 1-re teszi pesti látogatását, de Kossuth június 30-án Görgeihez írott levele szerint június 30-án járt a fővárosban. KLÖM XV. 627.

[81] *Vukovics Sebő* 144.

[82] A Dembińskinek adott felhatalmazást ld. MOL) Dembiński-ir. 2. k. No. 51. Ennek alapján magyar fordításban közli *Danzer* 307. – A Közlönyben megjelent szöveget újraközli *Gelich Rikhárd:* Magyarország függetlenségi harcza 1848–49-ben. Bp., é.n. III. 695.

[83] Közli *Hermann Róbert,* 2001. 448–449.

[84] A levelek szövege nem ismert, de utal rájuk a következő jegyzetben hivatkozott minisztertanácsi határozat. Mészáros fővezéri kinevezésének fogadtatására ld. *Klapka György,* 1986. 158–161.; Görgey István III. 55–64. és Steier Lajos I. 159–161.

megelőznie a jobb parton; „vajon ez csatába mehet-e által akkint, hogy az ellenség megverettethessék? ez a körülményektől (s a vezérek megítélésétől) függ – vezér urak azonban komolyan utasíttatnak oly csatába, mely veszteségre vezetne, s a koncentrációnális lejövetelt akadályozhatná, nem ereszkedni, mert ennek még egy netaláni győzelem esetében is minden esetre azonnal meg kell történni". A hadsereg elindulását a minisztertanács július 7-re tűzte ki.[85]

A minisztertanácson szóba került a hadügyminiszteri helyettesítés ügye is. A szűkszavú határozat szerint „a hadügyminiszteri tárca betöltéséig a kormányzó ez ügyekben a külügyminiszter ideiglenes ellenjegyzése mellett intézkedendik." Magáról a minisztertanácsról az emlékiratok többsége meglehetősen szűkszavúan számol be. Duschek Ferenc haditörvényszéki védőirata szerint azonban Kossuth azzal a javaslattal állt volna elő, hogy miután a rendelkezésre álló tábornokok közül Perczel kivételével nincs, aki alkalmas lenne erre a miniszteri posztra, egyelőre ne nevezzenek ki senkit hadügyminiszternek, viszont ő magára vállalja a tárca teendőit, Batthyány Kázmér külügyminiszter ellenjegyzése mellett. Duschek szerint a jelenlévő miniszterek egyike sem tiltakozott, ő, Duschek, azonban határozottan szembeszállt e tervvel; így került sor néhány nap múlva Aulich kinevezésére.[86] Duschek vagy rosszul emlékszik, vagy elfelejti azt, hogy Kossuth javaslata csak azért bukhatott meg, mert a kormányzó nem viselhetett tárcát; ugyanakkor a miniszteri ellenjegyzéssel történő rendelkezés nem ütközött a hatályos törvényekkel.

Július 6-án a Komáromba visszatért Klapka és a közben eszméletét már visszanyert Görgei haditanácsot hívtak össze. Ezen úgy döntöttek, hogy a hadsereg július 8-án megtámadja a cs. kir. főerőt, s megkísérel keresztültörni azon. A határozatról Klapka levélben értesítette Mészárost. Alighogy ezt a levelet elküldte, megérkezett Kossuth és Szemere július 6-án írott utasítása, amelyben a kormányzó és a miniszterelnök kijelentették: „A haza megmentése (...) tábornok úrnak mai működésétől s holnapi marsának szerencsés végrehajtásától függ". Klapka erre úgy érezte, hogy felmentve érezheti magát a reggeli haditanács határozatától; s Görgei megkerülésével kiadta a parancsot, hogy az I. hadtest azonnal kezdje meg a levonulást Pest felé a Duna bal partján. Ez azonban Görgei tudomására jutott, s a főseregvezére azonnal lemondott tisztéről. Klapka kénytelen volt újabb haditanácsot összehívni, visszarendelni az I. hadtestet, s megkezdeni az előkészületeket, hogy a hadsereg július 9-én erőltetett felderítést hajtson végre a jobb parti osztrák állások ellen.[87]

Július 7-én Kossuth leutazott Ceglédre, s ott „Perczellel ismét a legszorosabb barátságba lépett, s befolyása alatt állott". Kossuth és Perczel is értesült arról, hogy Görgei seregére egyhamar nem lehet számítani. Wysocki ezért azt javasolta Kossuthnak, hogy az ő hadtestét se indítsák el dél felé, hanem inkább Perczel

[85] A júl. 5-i minisztertanács határozataira ld. KLÖM XV. 660–661. és *F. Kiss Erzsébet:* Az 1848–1849. évi minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Bp., 1989. 82–83.; *Hermann Róbert,* 2001. 453–454. (a jegyzőkönyv).

[86] *Duschek Ferenc* 244. A többi emlékirat nem szól erről. *Klapka György,* 1986. 164–165.; *Vukovics Sebő* 147.; Mészáros Lázár II. 285. (téves dátummal); Füzes: Batthyány – Blackwell III. 179–180. Dembiński emlékirata (v. ö. Danzer 313–318); *Jerzy Bulharyn* 190.

[87] A júl. 6–8. között Komáromban történtekre ld. *Klapka György,* 1986. 165–173.; Görgey Artúr II. 228–256.; Görgey István III. 78–121.; Steier Lajos I. 250. Kossuth levelét közli KLÖM XV. 669–671.; a tisztázat alapján *Klapka György,* 1986. 168–169.

hadtestével együtt küldjék a Tiszántúlra az orosz erők ellen. Kossuth (valószínűleg Perczeltől is támogatva) erre kapva kapott az ötleten, s úgy döntött, hogy az így egyesítendő két hadtest fővezérévé Perczelt nevezi ki; döntéséről pedig levélben értesítette a minisztériumot és a Mészáros-Dembiński kettőst.[88]

Kossuth döntése őszinte felháborodást keltett mind a miniszterekben, mind Mészárosban. „Kossuthnak — mondta Mészáros — mindig az a szenvedélye van, hogy engem kompromittáljon". Maga Dembiński is morgott a döntés miatt.[89] Szemere miniszterelnök összehívta a minisztertanácsot, s a fővezérek jelenlétében tanácskozta meg az előállt új helyzetet. A minisztertanács után mind Dembiński, mind Mészáros, mind Szemere saját kezű levélben tudatta véleményét Kossuthtal. Dembiński úgy vélte, hogy ez a haditerv mindenütt csak sikertelenséget okozhat; ha ugyanis Jellačićot nem sikerül megverni, sőt, esetleg ő győz, felmentheti Temesvárat, s bármikor összeköttetésbe léphet az orosz főerőkkel. Ezért legjobb lenne Perczel tartalék hadtestét is Szegeden át gyors menetekben Arad felé, Wysockit pedig Vetter segítségére küldeni. Mészáros ezt azzal egészítette ki, hogy az oroszok a Bánság felé előnyomulva szükségképpen veszítenének erejükből, s Vetter győzelme esetén egy győztes magyar hadsereggel kerülnének szembe. Szemere ehhez még hozzátette, hogy bármennyire jó lenne is az oroszok megveretése „de ha ellenkezőképpen ütne ki, akkor a Jellačić semmivé tétele, a Bánát-Bács kitisztítása annak idejében meg nem történhetvén, a terv alapföltétele, lényege rontatnék meg".[90]

Kossuth a minisztérium és a fővezérek véleményét véve, haditanácsra hívta össze a Cegléden található tábornokokat; Perczelt, Lenkey Jánost, Dessewffy Arisztidet és Józef Wysockit.[91] A haditanács úgy döntött, hogy mivel Vetter déli hadserege Wysocki hadteste nélkül is kiegyenlíti Jellačić haderejét; s mivel Wysocki leküldésének előfeltétele az lett volna, hogy Görgei feldunai hadserege fedezze a Duna-Tisza közét, s ez nem következett be; ezért tehát félreteszik Mészáros és Dembiński rendeleteit, s Perczel tartalékhadtestét és Wysocki hadtestét együttesen a Tiszántúlra vetik, s ezáltal kísérlik meg feltartani az oroszok előnyomulását. Jó esetben ez a hadsereg megverheti a tiszántúli orosz erőket; rosszabb esetben pedig akadálytalanul levonulhat Arad felé, s összeköttetésben maradhat az erdélyi hadsereggel is. A fentieket a haditanács tagjai Perczel által fogalmazott memorandumban közölték Kossuthtal. A haditervet tudató levelében Kossuth szemrehányást tett Mészárosnak is, mondván, hogy „a koncentráció nem effektuáltatott,

[88] Kossuth ceglédi tartózkodására ld. *Vukovics Sebő* 148–150.; Mészáros Lázár II. 276–289. és Perczel levele Wysockihoz, júl. 7. MOL Wysocki-ir. d. sz. A minisztériumhoz intézett első levelét nem ismerjük; létezését azonban tanúsítja Vukovics i. h. és Kossuth júl. 8-i második levele a minisztériumhoz. KLÖM XV. 683–686.Valószínűleg ez lehetett az a levél, amelyet Horváth Mihály vallás- és közoktatásügyi miniszter ellenjegyzett, mert a 92. jegyzetben hivatkozott levélen nincs miniszteri ellenjegyzés. Vukovics Sebő 150. Perczel kinevezését ld. KLÖM XV. 690.

[89] Mészáros reagálását szintén *Vukovics* 149. örökítette meg. A minisztérium reagálására ld. még Dembiński emlékirata (v. ö. *Danzer* 321.) és *Jerzy Bulharyn* 191. (Dembiński nyomán).

[90] A fővezéri duó és Szemere válaszát ld. MOL OHB 1849:9129., közli *Steier Lajos* I. 257–259.

[91] *Steier Lajos* I. 179. és az ő nyomán Barta István Kossuth levelének kommentárjában Aulichot is a haditanács tagjai közé sorolja, ennek azonban nincs nyoma sem az emlékiratokban, sem az okmányokban. Aulich nem írta alá a tábornokok memorandumát és *Vukovics Sebő* 154–155. alapján úgy tűnik, hogy a tábornok Pesten volt ebben az időben. Mészáros a 93. jegyzetben hivatkozott levelében négy tábornokot említ, ezek pedig a következők voltak: Perczel, Wysocki, Dessewffy és Lenkey.

mert a fővezér nem ment fel annak idejében azt személyesen effektuálni". Kossuth többek között azzal indokolta a haditerv megváltoztatását, miszerint, ha Wysocki hadteste anélkül vonulna le, hogy Görgei hadserege a helyébe lépne; ezáltal az orosz főseregnek szabad választásán múlik, hogy Görgei hadseregét vágja el, Bemet semmisíti meg, vagy pedig követi Wysockit dél felé, s ezáltal nem hagy időt Jellačić megverésére.[92]

A minisztérium és a fővezéri kettős még aznap, július 8-án megkapta Kossuth újabb levelét. A levél mind a miniszteréket, mind Mészárosékat meglepte és felháborította. Mészáros hosszú, saját kezű levélben közölte Kossuthtal a megváltoztatott haditervvel szembeni kifogásait. Érvelése szerint megeshet, hogy sem az oroszokat nem sikerül megverni, sem Jellačićot; ha Jellačić legyőzi Vettert, veszélyeztetheti Szegedet, felmentheti Temesvárt, s ezzel odalesz a magyar hadsereg hadműveleti bázisa. Közölte, hogy a hírek szerint Nagysándor tábornok I. hadteste július 9-én Gödöllőn lehet, sőt, állítólag a másik két hadtest is megérkezik; s mivel ő, Mészáros, nem ismeri Perczel és Wysocki haderejének összegét, és arcvonalának kiterjedését, még utasítást sem tud adni a feldunai hadsereg hadtesteinek a hova vonulásra. Kemény szavakkal utasította vissza Kossuth szemrehányásait, mondván, hogy a hazaszeretetnek is vannak határai, s hogy Kossuth szemrehányásai már csak azért is alaptalanok, mert ő nem akart fővezér lenni, s csak Kossuth azon ígéretére vállalta el ezt a tisztet, hogy a kormányzó nem fog beleavatkozni a hadműveletek irányításába. „Végre nem tudom főhadiszállásommal hol sereget keresni, s eképp eljött az idő, hogy Kormányzó úr az egy oldala melletti haditanáccsal az ország hadi dolgait vezesse, mely tanácshoz, reménylem, hogy csekély személyemet nem sorozandja".[93] Dembiński arra figyelmeztette Kossuthot, hogy Jellačić Eszéken keresztül bármikor jelentős erősítéseket kaphat, s így már csak ezért is szükség van Wysocki hadtestére a Délvidéken.[94] Szemere pedig figyelmeztette a kormányzót eljárásának a miniszteriális kormányzattal való ellentétére.[95]

Július 9-én Kossuth a fenti leveleket véve hosszú levélben igyekezett meggyőzni Mészárost és Dembińskit arról, hogy ő nem változtatta meg a haditervet, csupán a körülményekhez igazította azt. Közölte azt is, hogy az oroszok kiürítették a Tiszántúlt. Kossuth szerint az eredeti haditerv célja az volt, hogy a Tiszavidéket ne adják fel harc nélkül az oroszoknak.[96] A Perczellel való jó viszony további fenntartását szolgálta, s Kossuth vele kapcsolatos terveit bizonyítja Perczel öccsének, Miklósnak az ezredesi és aradi várparancsnoki kinevezése.[97] Kossut ugyanezen a napon — persze Mészáros tudta nélkül — felajánlotta a fővezérséget Bem tábornoknak is.[98] Bem csak július 17-én válaszolt: Két hónapra teljhatalmú

[92] Kossuth júl. 8-i levelét ld. KLÖM XV. 683–686. – A tábornoki kar memorandumát ld. MOL H 2. Kossuth Miscellanen 114. A haditanácsra ld. *Józef Wysocki* 86–88.

[93] Mészáros válaszát ld. HL 1848–49. 36/456.; részleteit közli *Steier Lajos* I. 180–182.

[94] Dembiński levelét ld. HL 1848–49. 36/455., magyar fordításban közli Bőhm – Farkas – Csikány 184.

[95] Szemere levelét ld. *Szemere Bertalan* 557–558.

[96] Kossuth júl. 9-i válaszát ld. KLÖM XV. 694–695.

[97] Közli *Hermann Róbert*, 1992. 161.

[98] Kossuth júl. 9-i levelét Bemhez ld. KLÖM XV. 696.

főparancsnokságot kért minden hadsereg felett, korlátlan intézkedési jogkörrel.[99] Kossuth a levelet július 27-én kapta meg, de hogy mit válaszolt rá, nem tudjuk.[100]

Mészáros és Dembiński július 9-én érkeztek meg Ceglédre, majd onnan Szolnokra. Itt találták Kossuthot is. Mészáros szemrehányásokkal árasztotta el a kormányzót, s kérte, hogy „más fővezérről gondoskodjék". Az éjszaka vetett csak véget a vitának; a határozatot másnapra halasztották. Éjfél után valamivel azonban azzal ébresztették fel Mészárost és Dembińskit, hogy Kossuth a környéken mutatkozó kozákok miatt indulni készül. „Azonban a föntebbiek szerencsés utat kívánván, tovább is aludtak" – írja Mészáros.[101]

Július 10-én Kossuth Kunszentmártonon át utazott tovább Szeged felé.[102] 11-én Hódmezővásárhelyen is áthaladt[103], s aznap érkezett meg Szegedre. A Szegeden lévő, április óta lábtörése miatt betegen fekvő Damjanich János tábornok ajánlatát elfogadva, kinevezte őt az aradi vár főfelügyelőjévé, ugyanakkor felajánlotta neki a hadügyminiszteri posztot. A felkérő levél szerint ha Damjanich egészséges lesz, „a fővezéri pálcát (Marschallstab) kell kezébe venni; mi ketten majd megmentjük a hazát, s leütjük az ármányt, ha százfejű hidra volna is."[104]

Damjanich válasza legkésőbb július 14-ére meg is érkezett, s nemleges volt. Legalább is erre mutat, hogy Kossuth ezen a napon Aulich Lajos vezérőrnagyot nevezte ki hadügyminiszterré. Aulich egyike volt a szabadságharc legkiválóbb katonáinak, ugyanakkor messzemenően lojális volt a politikai vezetéssel szemben. 1849. februárjában, Dembiński kinevezésekor még Görgei hadtestének egyik hadosztályparancsnokaként — miközben más hadosztályok parancsnokai tiltakozó iratot fogalmaztak — kijelentette, hogy az ügyet nézi, s nem a személyeket.[105] A tavaszi hadjáratban kiválóan szerepelt, s bírta Görgei barátságát és nagyrabecsülését. Kossuth kétségkívül már korábban gondolhatott kinevezésére, amit az is jelez, hogy július 11-én este Szegeden Kossuthnén, Vukovicson és Duscheken kívül ő állt mellette, amikor a fogadására összegyűlt népnek beszédet mondott. Mészáros megjegyzése szerint Aulich a kormány minden kívánságának eleget tett, „Kossuth lelkületéhez és gondolkodásmódjához a széles világon jobbat, azaz jobb »igen«-lőt nem találhatott volna."[106]

Ugyanakkor Kossuth továbbra sem adta fel fővezéri aspirációit. A július 14-én Fejér és Tolna megye bizottmányához intézett (s feltételezhetően más megyéknek is elküldött) kormányzói rendelet közölte, hogy „a haza bizonyos megmentése végett 30.000 főnyi tartalék seregre van még szükségünk", amelyet ön-

[99] Bem válaszának másolatát ld. MOL OHB 1849:9539. Magyar fordításban közli *Kovács Endre:* Bem József. Bp., 1955. 572–574.

[100] Megérkezésére ld. Kossuth júl. 27-én Szemeréhez írott levelét. KLÖM XV. 785.

[101] Mészárosék Szolnokra utazása: *Mészáros Lázár* II. 291 Ld. még *Józef Wysocki* 88–89.

[102] KLÖM XV. 700.

[103] Ld. erre Cserey Ignáchoz intézett rendeletét. Közli *Hermann Róbert,* 1992. 161.

[104] A Damjanich kinevezéséről szóló nyílt rendeletet és Kossuth felkérő levelét közli KLÖM XV. 701–704.

[105] Luzsénszky Pál – Kossuth Lajos, Kassa, 1849. febr. 15. Közli *Hermann Róbert:* Kormánybiztosok Görgei táborában. (Luzsénszky Pál és Ragályi Ferdinánd kormánybiztosi tevékenysége 1849. január 31. – március 1.). II. Folia Historica 16. k. 115.

[106] Aulich kinevezését közli KLÖM XV. 728. Jelenléte Kossuth szegedi beszédénél: *Vukovics Sebő* 159. Vukovics véleménye Aulichról uo. 154–155. Szemeréére ld. Szemere Bertalan 250. Mészáros véleménye: Mészáros Lázár II. – Kossuth Aulich kinevezését csak júl. 16-án közölte a hadtest- és hadseregparancsnokokkal. KLÖM XV. 744.

kéntesekből fognak kiállítani, s „ügyes tábornokoktól segítve" maga Kossuth fogja személyesen vezetni.[107] (Néhány nappal korábban Hódmezővásárhelyen tartott beszédében már említette ezt, azzal a hozzátétellel, hogy e tartaléknak „feladata lesz nemcsak a hadsereget támogatni, hanem olyan emberek ellen is harcolni, kik holmi egyezkedést akarandnak megkísérteni, mint történtek a régi időben a nép érdeke nélkül.")[108]

Közben a hadihelyzet javulni látszott. Július 14-én a Guyon vezette IV. hadtest Kishegyesnél megverte Jellačić seregét, s a titeli fennsíkra való visszavonulásra kényszerítette. A feldunai hadsereg július 12–13-án elhagyta Komárom környékét, a tiszai hadsereg az oroszokkal vívott július 20-i turai ütközet után Szeged felé vonult, s nyomon követte a cs. kir. fősereg. Egyedül az orosz főerők nem mutatkoztak; ezeket Görgei magára vonta, s távol tartotta a főhadszíntértől.

Kossuth e napokban született leveleit a megszokott optimizmus hatotta át. Július 17–20. között látogatást tett Aradon és a temesvári ostromsereg táborában, s az ostrom gyorsításáról intézkedett.[109] Szegedre visszatérve három levelet is kapott Perczeltől, aki az egyikben amiatt panaszkodott, hogy Mészáros rendelkezni akar vele és seregével, holott „arról, hogy ő az összes magyar hadak fővezérletét bírná, semmi sem mutatkozik". A levél végén kijelentette: „én Mészáros altábornagyot, ha Ön el nem hívja, el fogom hadamból küldeni".[110] Kossuth július 21-én írott válaszában Perczel emlékezetébe idézte: a július 1-jei haditanácson ő is Kossuth fővezérsége ellen és Mészáros fővezéri kinevezése mellett nyilatkozott,; „és így csudálkoznom kell, hogy éppen Tábornok Úr, kinek indítványára történt a fővezérnek kineveztetése, kikél az ellen, hogy a fővezér fővezéri jogaival élni merészel." De aztán mindjárt megnyitotta a kiskaput Perczel előtt: „Ennél sokkal célszerűbb volna, ha Tábornok Úr engem katonai tapasztaltságánál fogva a fővezér rendelkezéseinek helyességéről vagy helytelenségéről véleményéről értesítene, mert ha ez utóbbiról meggyőződendem, bizonyosan nem hagyom meg a fővezérségben, hanem visszamegyek eredeti tervemhez, melytől csak Tábornok Úr indítványára állottam el." Mindaddig azonban Perczel alkalmazkodjon Mészáros rendeleteihez.[111]

Közben Perczel mindent megtett annak érdekében, hogy Mészárost és Dembińskit távozásra bírja. Mészáros és Dembiński a turai összecsapás ellenére sem adták fel teljesen előző, a tiszántúli támadásra vonatkozó tervüket. Perczel szán-

[107] Csak a Fejér megyei bizottmányhoz intézett szövegként közli KLÖM XV. 721–722. A Tolna megyének küldött tisztázatot közli Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve. Szerk. K. Balog János. H. n., 1978. 519–522. és Tolna megye 1848–1849-ben. Forrásgyűjtemény. Szerk. Dobos Gyula. Szekszárd, 1998. 179–183. – A tartalék sereg személyes vezetésére vonatkozó igényét megerősítette júl. 16-án Bemnek és 23-án Korponay János ezredesnek írott levelében is. KLÖM XV. 742. és 764.

[108] Hunfalvy Pál 1849. aug. 10-i levele feleségéhez. Közli *Hunfalvy Pál* 385. A bejelentésre „a távozó nép közől többen ezen észrevételt tették, hogy majd bizony ide adom fiamat, hogy a másik fiammal, ki már szolgál, verekedjék!" Ld. még *Hunfalvy Pál* 295. (júl. 22-i naplóbejegyzés.)

[109] KLÖM XV. 748—756.

[110] Perczel leveleinek másolatait ld. MOL R 123. *Vörös Antal* iratai. II. V. 1. b. 396. (innen az idézet) és uo. R 190. Szemere Bertalan iratai. 2. csomó, 4. tétel, b. fasc. Ez utóbbiak egyikét közli Hermann – Kucza 166–167.

[111] KLÖM XV. 758.

déka viszont az volt, hogy Abony környékén maradva mind a tiszai átkelőt, mind a pesti cs. kir. erők mozgását figyelemmel tartja.[112] Mészáros és Dembiński szándéka pedig az volt, hogy a hadsereg a szolnoki vasútvonal mentén igyekezzen tartani magát, majd pedig átkelve Szolnoknál a Tiszán, inkább a bal parton csatlakozzon a Szegedet védő erőkhöz. Az eltérő haditervekből veszekedés lett; Perczel már Nagykátán „retrospektív jóslással előre mondottnak állította" a turai vereséget; a vita Abonyban folytatódott. Mészárosék szerencsétlenségére a hadügyminisztérium is olyan értelmű rendeleteket küldött, hogy a hadsereg Szeged környékén igyekezzen egyesülni a többi magyar hadsereggel, s ezt lehetőleg a Tisza jobb partján lefelé menetelve eszközölje. Mészáros és Dembiński úgy vélték, hogy elegendő, ha a Tisza jobb partján csak egy kisebb különítménnyel figyeltetik a cs. kir. fősereg mozgását, s a hadsereget a sűrűbb településhálózatú Tiszántúlon vonják vissza. Perczelt is ilyen értelemben utasították. Perczel azonban kijelentette, „hogy neki a kormányzó, mivel a sereget ő gyűjtötte, ő fegyverezte fel, ő rendezte s ezt mind a maga zsebéből tette (?) – azért azt független rendelkezése alá adta; s ha eddig a fővezényletet megszenvedte, ezt inkább tiszteletből, mintsem kötelességérzetből tette; ő az egész sereggel Kőrösre induland".[113] Mészáros véleménye az volt, hogy annak ellenére, hogy a Kőrös és Kecskemét felé történő menet Szegedet kevésbé fedezi, s a Duna-Tisza közi levonulást inkább az ellenség tanácsolhatta volna, mint a magyar hadügyminisztérium, mert ez csak a sereg kifáradását és a Tisza-balpart meg Közép-Magyarország gyors feladását eredményezheti[114]; de miután saját beosztottja egyszerűen felmondta az engedelmességet, s leváltására nem érzett magában elegendő erőt, kénytelen volt beleegyezni e mozdulatba. A hadügyminisztériumnak ugyanakkor beszámolt arról, hogy ha valahogy mégis sikerülne Görgei seregével egyesülni, ez a lehető legnagyobb bajokat okozná a hadvezetésben, mert Görgei és Perczel egyaránt szeretnek önálló hadvezérként viselkedni, s szükség lenne egy olyan fővezérre, aki iránt minden beosztott parancsnok bizalommal van.[115] Ugyanezen a napon jelentette a hadügyminisztériumnak, hogy Perczel hadteste a minisztérium utasítása értelmében Abonyból Nagykőrösre és Kecskemétre indult, Lenkey Károly ezredes hadosztálya pedig a tiszai átkelők védelmére szükséges csapatok hátrahagyása után a Tisza bal partján Szeged felé vonul. Miután „két önállóan tevékenykedő parancsnok egymás mellett nemigen érti meg egymást", ő maga a Tisza bal partjára helyezi át főhadiszállását. Egyben kérte, hogy mentsék fel kínos beosztásából „egy olyan személy által, aki élvezi mind a kormány, mind a csapatok bizalmát."[116] E nap estéjén felszólította Wysockit, Dessewffyt és Gál László ezredest: nyilatkozzanak, hajlandók-e a kormány által kinevezett fővezérnek engedelmeskedni akkor is, ha annak parancsai nem egyeznek Perczeléivel? Wysocki és Dessewffy azt válaszolták, hogy ha az említett utasítást szolgálati úton kapják, teljesítik azt; Gál azt közölte, hogy ő csak Perczelre hallgat, mert Perczel az ő közvetlen felettese. Mi-

[112] Perczel szándékára ld. júl. 21-i jelentését, közli *Hermann – Kucza* 173.
[113] *Mészáros Lázár* II. 301–302.
[114] Mészáros – HM, Abony, 1849. júl. 22. HL 1848–49. 39/53.
[115] HL 1848–49. 39/73. Magyar fordításban közli Bőhm – Farkas – Csikány 192.
[116] HL 1848–49. 39/174. Magyar fordításban közli Bőhm – Farkas – Csikány 193.

után a szolgálati út Wysocki és Dessewffy esetében is Perczel irodáján át vezetett, Mészárosnak rá kellett jönnie arra, hogy a tiszai hadsereg feletti fővezérsége gyakorlatilag megszűnt.[117]

Mészáros jelentése július 24-én már bizonyosan Szegeden volt, s kétségkívül egyik indokát képezte annak, hogy Kossuth e napra minisztertanácsot hívott össze. A másik indok a politika szférájában keresendő. 1849. június közepétől egyre több feszültség mutatkozott Kossuth és a Szemere-kormány között. Kossuth miniszteri ellenjegyzés nélkül bocsátott ki rendeleteket, közvetlenül levelezett a hadsereg parancsnokaival, s 1849. július elejétől ismételt távollétei során a korábbi minisztertanácsi döntésekkel ellentétes intézkedéseket foganatosított. Szemere már az országgyűlés július 21-i ülésén egy interpellációra válaszolva, amely a kormánynak a képviselőség és a hivatalnokság viszonyával kapcsolatos álláspontjáról érdeklődött, a következőket mondta: „Magam is képviselő vagyok inkább, mint miniszter, képviselő akarok maradni, míg választóim bizalmát bírom, és első kötelességem a ház jogait épségben tartani, mint melyektől minden hatalom veszi eredetét". A kijelentésből logikailag az következett, hogy Szemere inkább akar képviselő maradni, mint miniszter.[118]

Szemere július 21-én Kossuthhoz intézett emlékiratában a kormányzati rendszer visszásságai miatt, felajánlotta a kormány lemondását. Szemere szerint a rendszer legfőbb ellentmondása a kettős felelősség. Vagyis az, hogy az érdemi döntéseket a kormányzó csak a miniszterek ellenjegyzésével hozhatja meg, s hogy a miniszterek intézkedései érdemi ügyekben szintén csak a kormányzó aláírásával érvényesek. „Ha Ön enged nekünk szabad tért, paralizálva van; ha mi engedünk, szükségképp el kell veszteni törekvő erélyünket..." Bonyolítja a helyzetet, hogy Kossuth lényegében nem felelős döntéseiért, holott csak ő bír az ügyek egésze feletti áttekintéssel. Így a felelősség tettleg a kormányé, de a tényleges kormányzás nem. Ezért ennél a helyzetnél még a diktatúra is jobb lenne. „Vezérekkel, kik közül fele nem engedelmeskedik, s a maga körében csaknem korlátlan intézkedő, nem lehet a hazát megmenteni. Az ilyen apró diktátorok fölibe valódi diktátor kell".

Ez a diktátor vagy Kossuth lehet, vagy Görgei. „Önben sokkal több tulajdon van meg, mint Görgeiben, de ez bír néhány olyant, mi Önben hiányzik, pedig lényeges: szigor, következetesség, állhatatosság az egyszer választott ösvényen". Szemere szerint Kossuth nem félne gyakorolni e hatalmat, de nem szeretné, ha diktátornak neveznék. „De éppen nevére is szükség van, már nevében is hatalom van. Bűn volna az ország megmentésén túl, hiba volna addig nem gyakorolni". Ha Kossuth ezt nem helyeselné, Szemere kéri, hogy töltse be az ő helyét, mert lelépésével ő is elő akarja segíteni a haza megmentését.[119]

Maga az emlékirat beleilleszkedett abba a tendenciába, ami a közvélemény alakulásában is megmutatkozott. Ahogy Hunfalvy Pál írta július 22-én naplójába: „Görgei ellen folyt az izgatás; de mellette a közvélemény s a tiszta meggyőződés mind erősebben nyilatkozik. Perczel hóbortossága kitűnik, Mészáros és Dembiński kóficsága világos."[120]

---

[117] *Józef Wysocki* 92–93.
[118] Szemere beszédét közli *Beér–Csizmadia* 462.
[119] *Szemere Bertalan* 568–570.
[120] *Hunfalvy Pál* 294–295.

Vukovics Sebő emlékiratai szerint Szegeden „minden szegleten, minden nyilvános és sétahelyeken a vitatkozások kirekesztő tárgya volt Görgei s a fővezérség. Hogy a visszavonulás Pestről a kedélyeket nyugtalanságba ejté, természetes dolog. Ennek szinte oly világos következése, hogy mindenki a történtekből igyekvék a csapást okozott hibát kikutatni s annak okait vagy a kormányra, vagy az illető vezérre hárítani."[121] A Mészáros-Dembiński kettős sikertelen fővezérkedése, a cs. kir. csapatok Szeged felé közeledése miatt a közvélemény nagy része úgy érezte, hogy a fővezérséget annak a kezébe kellene adni, aki a tavaszi győzelmekkel, Buda bevételével, a július 2-i komáromi csatával rászolgált e bizalomra – Görgeiébe.

Szemere az emlékiratot ugyan július 21-én megírta, de Kossuth vagy nem vett róla tudomást, vagy Szemere csak közvetlenül a 24-i minisztertanács előtt adta át neki azt.[122] Ugyanakkor az emlékiratot — vagy annak foglalatát — közölte minisztertársaival is. Kossuth számára Mészáros lemondása, Szemere emlékirata, valamint a Perczellel kiépített bensőséges viszony ismét megadta annak lehetőségét, hogy a minisztertanáccsal megpróbálja elfogadtatni saját fővezérségét. A javaslat fogadtatását alapvetően meghatározta a miniszterek viszonya a leváltott, de ismét lehetséges fővezérnek tűnő Görgeihez. Vukovics szerint „Görgeinek a nyilvános téren működők sorában tekintélyes barátai valának. A miniszteri tanácsban Csány, ki mióta Szegedre jövénk, ismét legbuzgóbb pártosává lőn, Aulich, ki Görgeiben a legjobb katonát látta, Duschek, ki a dráma végét legsimábban eljátszhatónak gondolám ha Görgei keze a rendező. Ő sokszor mondá, hogy Görgeivel, mint hadvezérrel fognak alkudozni, a kormánnyal nem. (...) Batthyány és Horváth gyűlölték Görgeit, de e gyűlölet nem volt személyes, mert hisz vele közel viszonyban másutt, mint a miniszteri pályán, nem találkoztak, hanem gyűlölték azért, mert áthatá őket a meggyőződés, hogy Görgei hazaáruló." Batthyány 1849. februárjában egyenesen kijelentette Vukovicsnak, hogy ő Görgeit főbe lövetné. Szemere és Vukovics személyesen rokonszenveztek Görgeivel, „óhajtánk kényszeríteni a viszonyokat, miszerint Görgeiben többé kétkedni ne lehessen, de mindig új esemény rontá meg a helyzet szilárdulását. Így nem bíztunk benne, s másrészt nem gondoltuk még veszélyességét oly világosságra állítottnak, hogy katonai tehetségétől és a csatákban hasznos népszerűségétől, melyet seregében bírt, fosztassék meg ügyünk."[123]

A július 24-én összeült minisztertanács — tudomásunk szerint — egyetlen tárgya a fővezéri kérdés volt. Magáról a minisztertanácsról — ahogy az 1849-es minisztertanácsok többségéről — nem maradt fenn jegyzőkönyv, ugyanakkor a történtek több forrásból is rekonstruálhatók.[124]

---

[121] *Vukovics Sebő* 165.

[122] Kossuth csak 1849. július 25-én Szemeréhez írott levelében reflektált az emlékiratra; ugyanakkor más források alapján egyértelmű, hogy Duschek és Aulich is tudott róla, illetve, hogy magán a minisztertanácson is – mellékesen – szóba került. Kossuth levelét ld. KLÖM XV. 776–777.

[123] *Vukovics Sebő* 165–167.

[124] Az eddigi szakirodalomban Szabó Imre Görgeihez intézett levele, valamint Duschek vallomása alapján ismertette *Steier Lajos* II. 28–31. Steier és Mészáros Lázár emlékirata alapján szól róla Varsányi Péter István: A Szemere-kormány közmunka és közlekedésügyi minisztere (1849. május – augusztus). In: Molnár András szerk.: Kossuth kormánybiztosa, Csány László 1790–1849. Zalai Gyűjtemény 30. Zalaegerszeg, 1990. 269., de ő Mészáros emlékirata alapján összekeveri a minisztertanácson történteket a július 25-i képviselőházi zárt ülésen elhangzottakkal.

A legrészletesebb beszámoló Duschek Ferenc haditörvényszéki vallomásában maradt ránk. Duschek szerint Kossuth „kabinetjének néhány miniszterét megnyervén", előállt azzal a javaslatával, hogy ő kapja meg a hadsereg közvetlen irányítását, „azt a vezérek közti egyenetlenségek felszámolását, a hadműveletek egységét, -- így tehát a felkelés fegyvereinek győzelmét, -- mint mondotta: a haza megmentését szolgáló egyedüli megbízható eszköznek állította be." Duschek szerint a miniszterek többsége már elfogadta Kossuth javaslatát, amikor ő minden energiájával szembeszállt Kossuth javaslatával. Többek között megjegyezte, hogy „a hadsereg vezérlete polgári állásával összeegyeztethetetlen; továbbá célját tekintve ugyanolyan helyesen jár el, ha egy katonát nevez ki főparancsnoknak, s még jobban jár, ha egyúttal korlátlan hatalommal ruházná fel", s erre ő, Duschek, Görgeit tartja legalkalmasabbnak. Beszédét azzal fejezte be, hogy ha Kossuth elfogadná Szemere néhány nappal korábban beterjesztett javaslatát, „formálisan diktátori szerepet tölthet be, s a már megszüntetett minisztériumot minden további nélkül elbocsátva, ha neki úgy tetszik, a hadsereg felett rendelkezhet." Duschek javaslatát Csány, és részben Szemere is támogatta; Kossuth pedig viszszariadt a kabinet feloszlatásától, nem bocsátotta szavazásra a dolgot, „s látható felháborodással visszavonta javaslatát", ugyanakkor Görgei kinevezésére sem került sor.[125] Duschek visszaemlékezését mindenképpen komoly kritikával kell kezelnünk, hiszen a haditörvényszék előtt állva, lehetőleg fel kellett nagyítania Kossuthtal szemben játszott szerepét. Szabó Imre ezredes, Görgei jóbarátja, a hadügyminisztérium államtitkára július 24-én este Görgeihez írott levelében beszámolt arról, hogy „Kossuth ma újból a hadsereg fővezére akart lenni, a minisztertanácsban azonban kisebbségben maradt." A javaslat ellen nyilatkozott Szemere, Csány, Duschek és Aulich. Szabó adatai nyilvánvalóan magától Aulich Lajos vezérőrnagytól származtak; erre mutat az is, hogy Szabó Szemere emlékiratáról is tudósította Görgeit, mondván, hogy az le akart mondani, mert nem akarja nullifikáltatni magát.[126]

Közvetett tudósítás Hunfalvy Pál naplója, aki Kovács Lajosnak, a közlekedés- és közmunkaügyi minisztérium államtitkárának elbeszélése alapján arról ír, hogy a minisztertanácsban „egy miniszter indítványozá Görgeinek fővezérré kinevezteté sét, Aulich teljes erőből pártolta, Duschek is hozzájárult", de az indítvány nem kapott többséget. Azután „az idősb magyar tábornokot" (azaz a rangidős tábornokot) indítványozták, de ez — Hunfalvy szerint — Perczel, „s Görgeit Perczel alá rendelni még a mi gyalázatos politikánk sem meri." Hunfalvy — forrás megjelölése nélkül — egy másik verziót is feljegyzett: eszerint Aulich indítványozta Görgei kinevezteté sét, s csak egy miniszter pártolta azt.[127] Kérdés, ki volt a Kovács által említett „egy miniszter"? Nyilvánvalóan nem Duschek és Aulich, s nagy valószínűséggel nem a Szabó által a Kossuth javaslatát ellenzők között feljegyzett Szemere. Marad tehát Kovács főnöke, Csány, aki – ahogy Vukovics írja, „mióta Szegedre jövénk, ismét [Görgei] legbuzgóbb pártosává lőn." Erre utal az

[125] *Duschek Ferenc* 244.

[126] Szabó Imre – Görgei Artúr, Szeged, 1849. júl. 24. éjjel fél 12 óra. HL 1848–49. 39/327. Magyar fordításban közli *Bőhm–Farkas–Csikány* 194. (A fordításban tévesen az szerepel, hogy Kossuth „vezére akart lenni a felső seregnek", az eredetiben azonban Ober Armee Kommandant van.)

[127] *Hunfalvy Pál* 300–301.

is, hogy a képviselőház július 27-i ülésén Csány — minisztertársai többségével szembeszállva — Görgei fővezéri kineveztetését indítványozta, s Görgei megítélésében az ülés nyilvánossága előtt Vukoviccsal is összevitatkozott.[128]

Szóba került-e valóban Perczel kineveztetése is a minisztertanácson? A kérdést némileg bonyolítja, hogy nem Perczel volt a rangidős magyar tábornok, hanem — ha a lemondott Mészárost, s a két lengyelt, Bemet és Dembińskit leszámítjuk — Kiss Ernő, illetve Vetter Antal magasabb rangú volt Perczelnél, s Kiss vezérőrnagyi kineveztetése is előbb keletkezett, mint Perczelé. Ugyanakkor Szemere július 25-én arról panaszkodott Kossuthnak, hogy az aznapi képviselőházi zárt ülésben „valaki elég indiszkrét volt a közönséggel tudatni a minisztertanácsi szavazatot, azon gonosz hozzáadással, hogy Perczelt akartuk."[129] Ha volt ilyen javaslat, az nyilvánvalóan nem a Perczel engedetlenségére panaszkodó Szemerétől[130], s nem a Görgeit pártoló négy minisztertől származott. Számba jöhetne még Vukovics, ő azonban e napok eseményeinek elmondása kapcsán emlékirataiban éppen Perczel hóbortosságára panaszkodik.[131] Marad tehát Horváth Mihály és Batthyány Kázmér; az előbbi Kossuth mellett volt július 7–8-án Cegléden, amikor az megváltoztatta a haditervet, s megalakította Perczel közép-tiszai hadseregét. Batthyány viszont 1849. március-áprilisában Perczel serege mellett volt teljhatalmú országos biztos, s bizonyos politikai nézeteltéréseket leszámítva, jól együttműködtek. S míg Horváth — igaz, közel másfél évtizeddel az események után írott — összefoglalójában igen kritikus Perczellel szemben, addig Batthyány nagyon elismerően nyilatkozik róla írott jellemrajzában.[132] Ha tehát valaki Perczelt indítványozta, az nagy valószínűséggel Batthyány lehetett.

Az időben utolsó tudósítás a minisztertanács üléséről Horváth Mihálytól származik. Horváth e napok történetének elmondásában láthatólag Vukovics, Mészáros Lázár és Szemere emlékirataira támaszkodik. Emiatt munkájában gyakoriak az időrendi pontatlanságok. Horváth szerint a Kossuth fővezérségét elvető minisztertanácsra azután került sor, hogy Kossuth sikertelenül tért vissza Görgeinél tett útjáról. Ám miután Kossuth visszatérése után egyetlen, noha kétnapos minisztertanácsról tudunk, s ennek kivételesen a jegyzőkönyve is fennmaradt, lefolyásáról pedig több emlékirat is beszámol, nagyon is valószínű, hogy Horváth tudósítása a július 24-i minisztertanácsra vonatkozik. Horváth szerint Kossuth azt kérte a minisztertanácstól, hogy ruházzák fel őt tábornoki címmel, „miszerint így, ha katonai képzettség hiányzik is, legalább katonai címmel léphessen fel a hadseregek előtt." A minisztérium azonban ettől nem remélt egyezséget és nagyobb összehangzást, „hanem, különösen Görgei részéről újabb dacoskodástól és viszálytól félt, ha Kossuth kezd intézkedni fővezéri tekintéllyel." A miniszterek egy része tehát, „mivel ilyféle intézkedésben bizodalma nem volt, más része, mivel a már különben is magába térni látszó Görgeit, ha többi seregeinkkel még egyesülhetne, a fővezérletben újabb viszály nélkül mellőzhetni nem vélte; s egyébiránt is, a kétségbeejtő körülmények közt, ha még valakiben, csak ő benne, az ő sze-

[128] *Hunfalvy Pál* 310–311.; *Vukovics Sebő* 168.

[129] Szemere 1849. júl. 25-én Kossuthhoz írott levelét közli Szemere Bertalan 174.

[130] Ld. Szemere datálatlan levelét Vukovicshoz, közli Szemere Bertalan 567.

[131] *Vukovics Sebő* 167.

[132] *Füzes:* Batthyány – Blackwell 153.

rencséjében bízhatott: Kossuth indítványának ellene szavazott." Miután pedig Kossuth önhatalmúlag, a minisztérium megegyezése nélkül nem akarta felvenni a tábornoki és a fővezéri címet, „e kívánatáról, bár nem minden rejtett bosszúság nélkül, véglegesen lemondott."[133]

A minisztertanács tehát elvetette Kossuth kívánságát, ugyanakkor úgy határozott, hogy a helyzet tisztázása érdekében Kossuth és Aulich hadügyminiszter Görgei táborába mennek. „Így láttuk jónak" – írta Szemere július 25-én Görgeinek.[134] Maga Kossuth közvetlenül a minisztertanács után írt Görgeinek. „Édes hazánk megszabadításának minden tekinteten felül álló érdeke a veszély nagyságánál fogva okvetlenül megkívánja, hogy a nemzet különböző hadseregeinek összevágó munkálata eszközöltessék" – írta, s felkérte, tudassa, „mely helyet tart jelen állomásához s munkába vett hadjáratához képest legalkalmasabbnak arra, hogy július 26-án estve vagy 27-kén délben Tábornok úrral én és az alulírt hadügyminiszter személyesen találkozhassunk, s a teendők iránt értekezhessünk." Levele végén közölte Mészáros lemondásának hírét, hozzátéve: „Az operációk egysége pedig semmi esetre sem tűrhet a haza kiszámíthatlan veszélye nélkül időveszteséget."[135] A kormányzó útjáról Görgeit jó barátja, Szabó Imre ezredes, hadügyi államtitkár is értesítette: „A közvélemény számodra kedvezően alakul, az ő számára viszont kedvezőtlenül. (...) A kormányzónak valószínűleg tudomására hozták, hogy veled és melletted még egzisztálhat, nélküled azonban el kell buknia, hogy szükséges veled megegyeznie, veled kibékülnie. Ez az utazás legvalószínűbb oka és célja. Ravasz!"[136]

Horváth Mihály szerint Kossuth véglegesen lemondott fővezéri aspirációiról. Ez azonban egyáltalán nem volt így. Közvetlenül elindulása előtt Kossuth két levelet kapott Perczel tábornoktól, egyet július 24-i, egyet 25-i dátummal.[137] A két levél egyike sem ismert, s tartalmukra is csak Perczel egy utalásából, Kossuth válaszából, illetve Szemeréhez intézett leveléből lehet következtetni. Perczel néhány nap múlva arról írt Szemerének, hogy Kossuthnak megírta: „Görgei tábornokkal egyetértve — feledve a múltat — szívesen teendek mindent. Ily szempontbul kell harci működéseinknek kiindulni."[138] Kossuth Szemeréhez intézett levele szerint Perczel „egy gyönyörű, becsületes s katonailag okos levelet írt – Görgei irányában is."[139] A Perczelnek írott levelében megköszönte az — úgy tűnik — konciliáns leveleket: „Csak ne haragoskodjunk, mert az soha sem vezethet jóra. Ellenben az igen jóra vezet, ha közlöd velem a bajokat, tanácsot adsz, s gondolatot cserélve, együtt mindég kitaláljuk a legnagyobb orvosló szert. Én tudom, hogy senki, s én sem szeretem tisztábban, jobban a hazát, mint te; – de légy te is

[133] *Horváth Mihály* III. 331.

[134] Közli *Szemere Bertalan* 175.

[135] Közli KLÖM XV. 768.

[136] Szabó Imre – Görgei Artúr, Szeged, 1849. júl. 24. éjjel fél 12 óra. HL 1848–49. 39/327. Magyar fordításban közli *Bőhm–Farkas–Csikány* 194.

[137] A Perczelnek szóló — csak korábbi közlésből ismert — levél szövegében július 21–25-i levelek szerepelnek, azonban a Szemerének írott július 25-i levél egyértelműen Perczel tegnapi leveléről szól, azaz helyesen július 24–25-i levelekről lehetett szó; a 24 helyett a 21 olvasati, vagy nyomdahiba lehetett.

[138] Perczel – Szemere, Kistelek, 1849. júl. 28. Közli *V. Waldapfel Eszter* IV. 255.

[139] KLÖM XV. 777.

meggyőződve, hogy senki, s te sem szereted tisztábban, jobban a hazát, mint én. E kölcsönös hit közöttünk mindég fel fogja azon egyetértést tartani, melynek állni kell, hogy a hazát megmentsük." Perczel leveleiben — eddigi szokásához híven — nyilvánvalóan bírálta Mészárost és Dembińskit. „Csak most hárítsuk el a viszálykodást – reagált erre Kossuth. – A két öregurat illetőleg igazad van. Az egyik (Dembiński) mindent felejtett, a másik (Mészáros L.) csak amannak szemeivel lát. Mondod, szép módot kell találnunk, hogy elmenjenek. Gondolkodtam. Mást nem találtam, mint azt, hogy magam megyek a sereghez. Fővezért nem nevezek, hanem mint kormányzó képezem a harmónia kapcsát, veled egyetértőleg és tanácsotok után intézem az operáció irányát; úgy, mint például Cegléden tevénk. Aztán a diszpozíció a ti dolgotok. Így bizony, csak így lehet véleményem szerint a sok mindenféle személyes súrlódásokat kikerülni; nem lesz kérdés Mészáros és Dembiński, Te és Görgei közt, hanem barátságosan értekezve eszközlöm az irány egységét, aztán gonddal leszek, hogy amaz harmonice működjék, Te pedig diszponálj szintúgy harmonice a kezed alatti hadtestekkel – és megveritek a muszkát szépecskén. Minden más mód nem lesz ment a súrlódásoktól. Az, hogy a kormányzó rendelkezik az irány felől, senkiben susceptibilitást nem okoz." Kérte Perczel sürgős válaszát: „ha egyetértesz, azonnal fölmegyek elébb hozzád, hogy az öreg urakkal végezzünk, aztán a másik táborba."[140]

Nem tudni, hogy Perczel mikor kapta meg a levelet; július 26-án Kossuthnak írt sajátkezű jelentésében mindenesetre még nem válaszolt reá.[141] Kossuth és Aulich Szegedről július 25-én reggel 8 órakor indultak el[142], aznap érintették Hódmezővásárhelyt[143] és Szentest, 26-án Cibakházán várták Görgei futárját, akinek a kormányzó és a tábornok találkozóhelyére vonatkozó javaslatot kellett volna hoznia. Görgei azonban csak augusztus 5-én Nagyváradon kapta meg Kossuth levelét, tehát nem válaszolhatott rá.[144] Mivel 26-án Cibakházán olyan híreket kaptak, hogy a Haynau vezette cs. kir. fősereg három oszlopban megindult délkelet felé, Kossuth lemondott a Perczellel való találkozóról. Cibakházáról még aznap továbbmentek Törökszentmiklósra.[145] Noha már itt értesültek az oroszok tiszafüredi átkeléséről, 27-én egészen Kunmadarasig utaztak, innen azonban az orosz előőrsök közelsége miatt visszafordultak, és Kisújszálláson és Mezőtúron át egészen Szentesig utaztak. Kossuth július 28-án itt kapta meg Perczel július 26-i jelentését, s baráti hangvételű levelében helyeselte eddigi hadmozdulatait. Levelében jelezte, hogy vagy Perczel táborába, vagy egyenesen Szegedre utazik, „mert ott képzelem, hogy nagy a félelem."[146] Innen Hódmezővásárhelyen át utazott tovább Szegedre. Hódmezővásárhelyen, július 28-án találkozott Mészárossal. A

[140] KLÖM XV. 778–779.

[141] Perczel – Kossuth, Kiskunfélegyháza, 1849. júl. 26. MOL OHB 1849:9701.

[142] Ld. erre a hadügyminisztérium elnöki osztályának aznap kelt értesítését Kiss Ernőhöz. MOL HM Ált. 1849:25041

[143] *Lenkefi Ferenc:* Szalay Elek visszaemlékezései 1848–49-re. HK 1993/1. 172.

[144] Ld. erre az eredetin lévő feljegyzést. Közli *Hermann Róbert,* 2001.

[145] Erre mutat, hogy Aulich aznap onnan küldött egy utasítást a cibakházai lőszertartalék parancsnokságának. HL 1848–49. 40/72.

[146] Az út részleteire ld. KLÖM XV. 780–791. *Pallagi Gyula:* Történelmi apróságok. Századok, 1898. (Kossuth és Aulich nyílt rendelete, Kisújszállás, 1849. júl. 27.) *Katona:* Kossuth 518. A Perczelhez írott levelet ld. KLÖM XV. 789–790.

névleges fővezér szemrehányással halmozta el a kormányzót a Perczelnek adott külön felhatalmazás és a hadvezetésbe való beavatkozásai miatt, s ismét benyújtotta lemondását. Kossuth tagadta, hogy Perczelt „független vezénylővé" nevezte volna ki. Mészáros újabb lemondásának viszont csak örülhetett, mert így egy gonddal kevesebbje maradt. Az előző napon ugyanis levelet kapott Bemtől, amelyben az altábornagy késznek nyilatkozott a fővezérség elvállalására.[147] Igen ám, de ez — Bem távolléte miatt — egyelőre csak elvi lehetőség volt. Azt is tudni lehetett, hogy Görgei nem egyhamar jelenik meg a főhadszíntéren seregével, a fővezérség betöltéséről tehát mindenképpen intézkedni kellett.

Ugyanakkor Szegeden Kossuth számára kedvezőtlen események történtek. A közvéleményben egyre erősödtek a Görgeihez fűződő várakozások, s ez Kossuth pozícióját rontotta. Az addig jellegtelen és provinciális „Szegedi Hírlap" július közepétől egymás után közölte Kossuthot és Görgeit összebékíteni próbáló cikkeit, s július 26-i számában kijelentette, „nem szabad, hogy a minisztérium döntsön a haditervek felett, s harcban járatlan emberek jelöljék ki a vezérek útját". A lap végkövetkeztetése az volt, hogy Kossuthnak a politikai, Görgeinek a katonai ügyeket kellene vezetnie.[148] Rímelt erre Szemere miniszterelnök július 25-én Kossuthnak és Görgeinek írott két levele is. „Vegyétek a hatalmat ketten kezetekbe; ha úgy tetszik, ő diktátor a katonai, te a polgári életben. Nem kell három kormány" – írta Kossuthnak. A kormány lemondását viszont szükségesnek vélte: „Azt mondanám, menjünk mi az ösvényen, ha jobbnak nem látnám a hazára nézve azt mondani, menj te nélkülünk. De Görgeivel, ne ellene". A Görgeinek szóló levél már nem volt ilyen egyértelmű. Közölte a tábornokkal, hogy beadta lemondását, majd neki is előadta a diktatúra szükségességére vonatkozó nézetét. De aztán így folytatta: „Lehet-e megosztani a hatalmat úgy, hogy te a katonaiakban, a hadseregnél, ő a polgáriakban intézkedjék, nem tudom elhatározni". Ami az adott pillanatban azt is jelenthette: Ha Görgei veszélyesnek vagy fölöslegesnek tartja Kossuthot, használja fel az alkalmat, s tartóztassa le a táborban.[149] Sem Kossuth, sem Görgei válaszát nem ismerjük ezekre a levelekre, noha Kossuth ezekben a napokban viszonylag sűrűn írt Szemerének. Még aggasztóbb lehetett számára Szemere július 27-i beszámolója a képviselőházban a fővezéri kérdés kapcsán lezajlott vitáról.

Július 27-én ugyanis Beöthy Ödön a képviselőház zárt ülésében megkérdezte Szemerét, sikerült-e már elsimítani a vezérek és a kormány közötti ellentéteket? Egyben szükségesnek mondta, hogy a fővezérséget egyetlen személy kezébe adják, s Görgei kinevezését javasolta. Irányi József kikelt a „pendely-kormány" ellen, s úgy vélte, ha Spanyolországban el tudták űzni Krisztina királynőt, Magyarországon is véget lehet vetni az asszonyi intrikáknak. A célzás Kossuth feleségének és testvéreinek szólt. Csány javasolta, hogy Görgeit az erdélyi kivételével minden hadsereg fővezérévé nevezzék ki, s csupán békekötésre ne legyen joga. Kovács Lajos a képviselőház népfelségi jogaira hivatkozva indítványozta, hogy a Ház maga

[147] *Mészáros Lázár* II. 302.

[148] Közli Szeged. 1849. július 11. – augusztus 5. Három hét a szabadságharc történetéből. Szerk. Vass László. Szeged, 1998. 193–195.

[149] *Szemere Bertalan* 173–177.

kiáltsa ki Görgeit fővezérnek, ha a kormány nem akarja. Batthyány Kázmér megjegyezte: ez egyet jelentene az április 14. óta a képviselőház, a kormány és a kormányzó jogköréről hozott határozatok megsemmisítésével.

Őt követte Vukovics Sebő, aki hosszan ecsetelte Görgei hibáit. Sikeres haditerveit Bayernek tulajdonította, s azt állította, hogy Görgeit Buda bevétele óta elhagyta a hadiszerencse. Erre Csány megjegyezte„ hogy a július 2-i csata is győzelem volt, Görgei Vácnál győzött az oroszok ellen is, „s dicsőségesen csatázva jutott Miskolcra".

Szemere hosszan elemezte Görgei engedetlenségeit, majd váratlanul kijelentette, „csak egy tulajdonsága van, mi a fővezérségre való alkalmatosságát bizonyítja". „Halljuk" – kiáltották a képviselők. „Ezen tulajdonsága az, hogy engedelmeskedni nem akar – parancsolni szeret" – válaszolta a miniszterelnök. Végül elmondta, Kossuth Görgeihez utazott, hogy megegyezzen vele. Ezt pedig a Ház határozata nem segítené elő. Ezért kéri, ne határozzanak most. A kormány most már ismeri, és tisztelni is fogja a Ház akaratát.[150] Külön aggasztó lehetett, hogy a Görgei mellett felszólalók között Kossuth hívei és a radikálisok is ott voltak.

Az elhangzottakról mind Kossuth, mind Görgei értesült. Kossuthnak július 27-én Szemere írta meg, s figyelmeztette, hogy a közvélemény nagyon Görgei felé fordult. „Látszott a vitából, hogy midőn Görgeit sürgetik, a hadi dolgok ingatag vezérletéről akarnak szólani, mit neked tulajdonítanak" – írta.[151] Kossuth indulatosan reagált: „Ha a képviselőház vezéreket akar tenni, azt nálam nélkül kell tennie. Én nem diktatúrát fogok csinálni, hanem iziben rezignálok [lemondok], s aztán...no de ez majd az ő gondjuk lesz... meg a népé".[152] Görgeit — Beöthy Ödön beszámolója alapján — Hankovics György őrnagy értesítette.[153] A tábornok pedig úgy értelmezte ezt a beszámolót, mintha fővezéri kinevezése már csak napok kérdése lenne.

Mindenesetre Kossuthnak a fentiek alapján arra kellett jutnia, hogy önnön fővezéri kineveztetéséről szőtt terveket aligha valósíthatja meg. Egyetlen reménye maradt: a seregével Szeged felé közeledő Perczel Mór.

Perczel, miután nem éppen behízelgő magatartásával sikerült megszabadulnia Mészárostól és Dembińskitől, július 23-án reggel 4 órakor megindult Nagykőrösre. Július 25-én már Kecskeméten volt, s mivel arról értesült, hogy Baja előtt cs. kir. csapatok mutatkoznak, 26-án Kiskunfélegyházára vonult. Innen azt jelentette Kossuthnak, hogy a vele szemben álló jelentős ellenséges erő elől sietni fog „Szeged sáncai közt állomást foglalni".[154]

Nem tudni, hogy Perczel értesült-e a Szegeden történtekről; mindenesetre, ha a képviselőkhöz és Görgeihez eljutott a július 24-i minisztertanácson történtek híre, nehezen feltételezhető, hogy a remek parlamenti kapcsolatokkal rendelkező

---

[150] A fővezéri vitára ld. *Hunfalvy Pál* 310–313.; *Vukovics Sebő* 167–168.; Mészáros Lázár II. 335–336.; *Horváth Mihály* III. 326–330. és Hankovics György 1849. aug. 1-jén Görgeihez írott levele, közli V. Waldapfel Eszter IV. 270–271. – A tudósítások többségét téves, július 25-i datálással közli Beér–Csizmadia 550–552.

[151] KLÖM XV. 784. és *Szemere Bertalan* 298.

[152] KLÖM XV. 785. Ld. még *Csengery Antal:* Szemere Bertalan. (In:) uő.: Történeti tanulmányok és jellemrajzok. Csengery Antal összegyűjtött munkái. 2., bővített kiadás. Bp., 1884. II. k. 282.

[153] Hankovics 1849. aug. 1-jén írott levelét közli *V. Waldapfel Eszter* IV. 270–271.

[154] MOL OHB 1849: 9701. Egy ugyanezen a napon Aulichhoz intézett levelét közli *Bőhm–Farkas–Csikány* 196.

Perczel ne érzékelte volna a közhangulat megváltozását. Görgeivel kapcsolatos aggodalmait pedig Kossuth konciliáns levelei sem ellensúlyozhatták. Perczel ugyanakkor érzékelte Mészáros és Dembiński pozíciójának gyengeségét, és Kossuth magatartásából is arra következtetett, hogy a kormányzóelnök is hajlandó lesz támogatni az ő vezéri aspirációit.

Mindenesetre július 28-án Kistelekről írott levelében kitört amiatt, hogy a hírlapokban „egy egyén [Görgei] magasztaltatik rovásomra, éppen az, kit büntetni kellene, és ki már harmadszor vészbe dönté a Hont, és kinek csak a Hon kedvéért megbocsátani tudok, erőszakolva emeltetik; és még botrányos inszinuációk történnek, hogy én magam neki alárendeljem." Felszólította Szemerét, „hogy a valót, az igazságot ismértesse meg a nemzettel, s ne csak ne engedje azt hazugságokba sodrani, hanem kimutatása által a valónak azt bizalomra és engedelmességre serkenteni azon egyén iránt, ki képes leend, ha valaki, e Hont megmenteni." Végül arról értesítette Szemere Bertalan miniszterelnököt, hogy „miután Szegedre érkeztemmel amúgy is legidősb hadvezér lévén ott, minden ott működő hadak feletti parancsnokság alám fog vonatni, mégis szükség, hogy az a minisztérium részéről is hivatalosan kimondassék". Majd néhány sorral odébb még megjegyezte: „Én Szegeden korlátlan hatalommal fogok fellépni, és remélem, hogy Ön elősegítend hazafiúi törekvéseimben".[155]

Perczel tehát fővezéri aspirációktól eltelve érkezett meg Szegedre július 29-én.[156] Ezen a napon értesült arról, hogy július 28-án, az Arad vára főfelügyelőjévé kinevezett Damjanich tábornok letartóztatta a vár parancsnokát, Perczel Mór testvérét, Miklóst.[157] Az önfegyelem bajnokának nehezen tekinthető Perczel ezen olyannyira felingerlődött, hogy a július 29-én este 7 órakor a kormányzónál tartott miniszter- és haditanácsra berontva, páratlanul ízléstelen jelenetet rendezett; Damjanichot főbelövéssel fenyegette, s aztán ezt az ígéretét még több tábornokra és miniszterre is kiterjesztette. Majd kijelentette, hogy „ő hadi tekintetben hadi felsőbbséget nem ismer el, senkinek fővezérségét nem fogadja el, és e részben parancsot sem fővezértől sem hadügyminisztertől nem fogad el"; így aztán a minisztertanács egyszerűen leváltotta őt a tiszai hadsereg éléről. Kossuth ezután Mészárost kezdte el kapacitálni, hogy megmarad-e lemondása mellett, vagy hajlandó folytatni a fővezérséget; mire Mészáros „lemondása melletti maradását határozottan kijelentvén, csupán azon felhívásnak engedett, miszerint a fővezénylet betöltéséig a szegedi tábor körüli fővezéri rendelkezéseket megteendi". Mészáros tehát még egy napig megtartotta névleges tisztét. Július 30-án hajnalban a minisztertanács úgy döntött, hogy a Szeged környékén egyesült csapatok parancsnokságának betöltésére Kossuth kérje fel Dembiński altábornagyot mindaddig,

[155] Perczel levelét Szemeréhez közli *V. Waldapfel Eszter* IV. 253–256.

[156] Perczel visszavonulására ld. a fentieken kívül HL 1848–49. 39/174., 445–446., KLÖM XV. 781.; Dembiński-ir. 4. No. 238.

[157] Perczel öccsének letartóztatására ld. Serguel Nepomuk János naplóját. Kivonatosan közli *Márki Sándor:* Adalékok a szabadságharc történetéhez. HK 1916. 405. Teljes közlése *Hermann Róbert:* „Ez volt az év! Csudáknak éve!" Az 1848–1849 évi forradalom és szabadságharc dokumentumai Dobák Géza gyűjteményéből. Bp., 1994. 63. Az ügyre ld. még Perczel Miklós datálatlan levele Kossuthhoz. MOL H 2. Kossuth Miscellanen 10.; *Hunfalvy Pál* 321. és Csutak Kálmán: Aradi fogságom alatt írt adatok az 1848/9. évi szabadságharc, különösen az Erdély havasai ellen vezetett hadjáratról. Pest, 1868. 117–124.

míg Görgei seregével az egyesülés meg nem történik. Az új fővezért Kossuth arra utasította, hogy amikor a kormányzó és a kormány mellette vannak, az ő aláírásukkal küldje meg a diszpozíciót Vetternek és Görgeinek; amikor pedig nincsenek mellette, akkor közvetlenül küldhet nekik menetutasításokat.[158]

A július 29–30-i minisztertanács volt Kossuth utolsó esélye arra, hogy átvegye a fővezérséget. Ehhez azonban az kellett volna, hogy Perczel az utolsó pillanatban ne rontsa el a saját esélyeit. Perczel eszeveszett megnyilvánulása azonban olyan helyzetet teremtett, amelyben ez lehetetlenné vált. Holott a Szeged alatt összegyűlt hadsereg egyik hadtestének, a Guyon vezette IV. hadtestnek és a hozzá csatlakozó erdélyi hadosztálynak a tisztjei nyilatkozatban jelentették ki, hogy „a veszélyeztetett hazánkat csak akkor lehet megmenteni, ha a tisztelt országkormányzó úr vállalja a teljes magyar hadsereg fővezéri állását, és Dembiński altábornagy urat nevezi ki vezérkari főnökévé."[159] Csakhogy erre Dembiński nem volt hajlandó. Kijelentette, hogy csak a saját neve alatt hajlandó vinni a fővezérséget, Kossuth pedig ebbe beleegyezett.[160]

Holott az események utólagos ismeretében azt kell tartanunk, hogy noha elhibázott és téves volt Kossuth azon elképzelése, miszerint 1849. július elején maga vegye át a fővezérséget, 1849. július végén talán mégiscsak jobb lett volna, ha a fővezéri pálca a kormányzó kezébe kerül. Ha Mészáros gyengesége és tekintélyhiánya miatt alkalmatlan volt a fővezéri pozíció betöltésére, nála már csak Dembiński volt alkalmatlanabb. Tökéletesen érthetetlen egyébként, hogy miért nem jutott eszébe sem Kossuthnak, sem másnak Vetter Antal altábornagy, a délvidéki hadsereg fővezére a poszt betöltésekor? Vetter alól lassan kiszervezték a déli hadsereg nagy részét, a déli cs. kir. hadsereggel szembeni kordonvonal parancsnokságát pedig egy beosztott vezérőrnagy is el tudta vinni. Vetter jó katona volt, vezérkari képzettséggel és hadvezéri képességekkel, s az általa vezetett déli hadsereg éppen az elmúlt hetekben foglalta vissza a Bácska nagy részét Jellačićtól. Nem tudni, miért kellett egy olyan embert, Dembińskit, kinevezni a magyar főerők vezérévé, aki eddig csak visszavonulásaival és összeférhetetlen természetével tette magát ismertté? Miért nem tiltakozott ellene az az Aulich, aki 1849. februárjában hadosztályparancsnokként megtapasztalta Dembiński káros hadvezetését? Mindenesetre Kossuth július 31-én Görgeihez írott levele szerint a Szegeden és környékén jelenlévők közül még Perczel, Aulich és Damjanich került szóba, s Dembiński kinevezése „annál inkább szült közös megnyugvást, mert Aulich hadügyminiszter szenvedett betegsége folytán még lóra nem ülhet, Damjanich javulásban van, de szolgálattételre még nem rendelhető, Perczel oly bámulatos nyilatkozatokat teve a haditanács előtt hadvezéri függés felőli helytelen fogalmáról, hogy még a hadtest vezénylete alól is fel kelle őt menteni."[161]

---

[158] A júl. 29–30-i minisztertanácsra ld. Aulich Lajos levelét Görgeihez. HL 1848–49. 41/128.. Magyar fordításban közli *Bőhm–Farkas–Csikány* 203–204. KLÖM XV. 794–798., 804–809.; F. Kiss Erzsébet 83–86.; Mészáros Lázár II. 338–339.; *Mészáros Lázár,* 1999. 29–30.; *Hunfalvy Pál* 320–322.; *Horváth Mihály* III. 334–336.; Józef Wysocki 94.; KLI I. 106.; Kovács István, 1998. 423–425. Dembiński emlékirata (v. ö. Danzer 334–339.); Jerzy Bulharyn 198–202. (Dembiński nyomán).

[159] A német nyelvű fogalmazványt magyar fordításban közli *Bőhm–Farkas–Csikány* 203.

[160] *Józef Wysocki* 94–95.

[161] KLÖM XV. 807.

Ha Perczelnek helytelen fogalma volt „a hadvezéri függés felől", igen nehezen minősíthető Dembiński magatartása, aki az egész szegedi összpontosítás szülőatyja volt, s aki a fővezérség átvételekor reménytelennek minősítette Szeged és környéke tartását, majd nem a Maros völgyében, a magyar kézen lévő Arad, az összpontosítás új helyszíne, hanem a cs. kir. csapatok kezén lévő Temesvár felé vonult vissza. És hiába küldte neki mind Kossuth, mind Aulich az ellenkező értelmű rendeleteket, Dembiński egyre távolodott Aradtól, hogy aztán augusztus 9-én a magyar főserég Temesvárnál ütközzön meg a cs. kir. főerőkkel. S noha Kossuth augusztus 9-én fővezérré nevezte ki Bemet, a Temesvár alá érkező tábornok már nem tudta megfordítani a hadiszerencsét. A temesvári vereség után pedig már teljesen mindegy volt, hogy ki is veszi át a fővezérséget.

A helyzet kialakulásáért Kossuthot kétségtelenül komoly felelősség terhelte. Ha 1849. július elején nem az indulataira hallgat Görgeivel szemben; ha július 7–8. után nem teszi lehetetlenné Mészáros fővezéri ténykedését; ha nem „kokettál" folyamatosan Perczellel Mészáros ellen; talán ki lehetett volna használni azt a csekély esélyt, amit Görgei felvidéki hadjárata és Haynau főseregének Szeged felé történő, túlzottan merész előnyomulása nyújtott. A szőregi és temesvári csaták után azonban már semmilyen esély nem maradt. S Kossuth, akinek az önvizsgálat soha nem volt erős oldala, aki igazi profi politikusként soha nem vallotta be egyetlen komoly hibáját sem, a katasztrófából nem azt a következtetést vonta le, hogy túlzottan gyakran avatkozott bele a hadvezérek dolgába; hanem — mint 1849 utáni megnyilatkozásai mutatják — arra a téves következtetésre jutott, hogy a vereség oka éppen e beavatkozások esetlegessége és csekély száma volt.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

1848–49.	HL Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc iratai.
Ács Tibor, 1994.	Kossuth Lajos írásai a vezérkarról. A szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Ács Tibor. Bp., 1994.
Beér–Csizmadia	Beér János–Csizmadia Andor szerk.: Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Bp., 1954.
Bőhm–Farkas–Csikány	Saját kezébe, ott, ahol... Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból. Szerk. Farkas Gyöngyi. Az iratokat válogatta, a német nyelvű iratokat fordította Bőhm Jakab. A bevezető tanulmányt írta Csikány Tamás. Bp., 1998.
Jerzy Bulharyn	*Jerzy Bulharyn:* Az 1848. és 1849-iki magyar háború vázlata. (Rys wojny Węgierskej w latach 1848 i 1849. Paryż, 1852.) Fordította Divéky Adorján. Hadtörténeti Könyvtár, Budapest, 1889.
Danzer	*Danzer F. Alfonsz:* Dembinski Magyarországon. Bp. 1874.

Dembiński-ir.	MOL R 23. Henryk Dembiński iratai
Dembiński emlékirata	MOL Dembiński-ir. 1 kötet.; uo. Filmtár 385536. doboz.
Duschek Ferenc	*Duschek Ferenc:* Állásom és cselekedeteim rövid áttekintése 1848 márciusától 1849 augusztusáig. (In:) Szószék és csatatér. Politikusi visszaemlékezések és naplók 1848–49-ből. S. a. r. Hermann Róbert. Fordította Kurucz GyörgyBp., 2000.
F. Kiss Erzsébet	*F. Kiss Erzsébet:* Az 1848–1849. évi minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Bp., 1989.
Füzes: Batthyány – Blackwell	*Füzes Miklós:* Az ismeretlen Batthyány. III. A Blackwell által összeállított jellemrajzok. Fordította Hangené Wágner Zsuzsanna. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (1983). Pécs, 1984.
Görgey Artúr I–II.	*Görgey Artúr:* Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben. S. a. r. Katona Tamás. Bp., 1988. I–II. k.
Görgey István III.	*Görgey István:* 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika, III. Bp., 1888.
Hermann – Kucza	*Hermann Róbert – Kucza Péter:* 1848–1849. Szabadságharc a Tápióvidéken. – A tápióbicskei ütközet. Nagykáta, 2002.
Hermann Róbert, 1992.	*Hermann Róbert:* Kossuth Lajos, az Országos Honvédelmi Bizottmány és a kormányzóelnöki iroda kiadatlan iratai 1849-ből. HK 1992/3.
Hermann Róbert, 1993.	*Hermann Róbert:* „Felszedek utamban minden fegyveres népet". Kossuth Lajos harmadik toborzóútja, 1848. október 17–27. Limes, 1993/1.
Hermann Róbert, 1996.	*Hermann Róbert:* Az 1849. június 24-i, 26-i és 29-i minisztertanácsok. Komárom vagy Szeged? (In:) „Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc utóélete" című tudományos ülésszak. Vaja, 1996.
Hermann Róbert, 2001.	Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése, 1848–1849. S. a. r. Hermann Róbert. Millenniumi Magyar Történelem. Bp., 2001.
Hermann Róbert: Mészáros	*Hermann Róbert:* Mészáros Lázár altábornagy fővezérsége (1849. július 1. – 1849. július 30.). (In:) Kőhegyi Mihály – Merk Zsuzsa: Mészáros Lázár emlékezete. Baja, 1993. 52–72. o.
HK	Hadtörténelmi Közlemények
HL	Hadtörténelmi Levéltár, Budapest

HM Ált.	MOL H 75. Honvédelmi Minisztérium. Általános iratok.
Horváth Mihály III.	*Horváth Mihály:* Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben. 2. kiadás. Bp., é. n. III. k. (A munkának két második kiadása van, a másik 1871-es kiadású. A két szöveg megegyezik, a lapszámozás nem).
Hunfalvy Pál	*Hunfalvy Pál:* Napló 1848–1849. S. a. r. Urbán Aladár. Bp., 1986.
Katona: Kossuth	Kossuth Lajos: Írások és beszédek 1848–1849-ből. S. a. r. Katona Tamás. Bp., 1987; 1994.
Georg Klapka, 1851. I.	*Georg Klapka:* Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849. Leipzig, 1851. I. k.
Klapka György, 1986.	*Klapka György:* Emlékeimből. S. a. r. Katona Tamás. Bp., 1986.
KLI I.	*Kossuth Lajos:* Irataim az emigrációból. I. k. Bp., 1880.
KLÖM XIII–XIV.	Kossuth Lajos összes munkái. XIII–XIV. k. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. I–II. S. a. r. Barta István. Bp., 1952–1953.
KLÖM XV.	Kossuth Lajos összes munkái. XV. k. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. S. a. r. Barta István. Bp., 1955.
Koltay-Kastner Jenő, 1949.	*Koltay-Kastner Jenő:* Iratok a Kossuth-emigráció történetéhez 1859. Szeged, 1949.
Kovács István, 1998.	*Kovács István:* „...mindvégig veletek voltunk". Lengyelek a magyar szabadságharcban. Bp., 1998.
Lengyel Tamás, 1936.	*Lengyel Tamás:* Klapka György emlékiratai és emigrációs működése. Bp., 1936.
Mészáros Lázár II.	*Mészáros Lázár* emlékiratai. Az eredeti kéziratokból közrebocsátja Szokoly Viktor. Pest, 1867. II. k.
Mészáros Lázár, 1871.	*Mészáros Lázár:* Eszmék és jellemrajzok az 1848/9. forradalom eseményei- és szereplőiről. Közrebocsátja Szokoly Viktor. Pest, 1871.
Mészáros Lázár, 1999.	*Mészáros Lázár:* Törökországi napló 1849–1850. S. a. r. Ács Tibor. A török-magyar szótárt gondozta Dobrovits Mihály. Bp., 1999.
MOL	Magyar Országos Levéltár
OHB	MOL H 2. Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány és Kormányzóelnökség iratai.
Pulszky Ferenc I–II.	*Pulszky Ferenc:* Életem és korom. S. a. r. Oltványi Ambrus. Bp., 1958. I–II.

Steier Lajos I–II.
Steier Lajos: Haynau és Paskievics. Bp., é. n. I–II. k.

Szemere Bertalan
Szemere Bertalan: Politikai jellemrajzok. – Okmánytár. Sajtó alá rendezte Hermann Róbert és Pelyach István. Bp., 1990.

Tanárky Gyula
A Kossuth-emigráció szolgálatában. Tanárky Gyula naplója (1849–1867). S. a. r. Koltay-Kastner Jenő. Bp., 1961.

Vetter Antal emlékiratai
Vetter Antal emlékiratai. MOL R 215. VETTER Antal iratai. 1. csomó, 2. tétel. 1. fasc.

Vukovics Sebő
Vukovics Sebő visszaemlékezései 1849-re. S. a. r. Katona Tamás. Bp., 1982.

V. Waldapfel Eszter IV.
V. Waldapfel Eszter: A forradalom és szabadságharc levelestára. IV. k. Bp., 1965.

Józef Wysocki
Együtt a szabadságért 1848–1849. Józef Wysocki tábornok emlékiratai. A magyarországi lengyel légió részvétele az 1848-as szabadságharc hadjárataiban. Fordította, sajtó alá rendezte stb. Kovács István. Az okmánytár iratait összeállította Kovács István és Hermann Róbert. Bp., 1993.

Frank Tibor

KOSSUTH ÉS SHAKESPEARE: NYELV ÉS POLITIKA

Az a mítosz, mely szerint Kossuth a börtönben, Shakespeare műveiből tanulta volna meg az angol nyelvet, részben szándékos propaganda terméke. A Magyarország szabadságáért és függetlenségéért folyó küzdelem folytatásához ugyanis a szabadelvű politika számára igen fontos volt az angol nyelvterületeken élő népek jóakaratának elnyerése. Magyarán: ez a mítosz nagyonis megfelelt a nagy hazafi céljainak.

Kossuthnak Shakespeare művei alapján folytatott angol nyelvtanulása eredetileg magánmítoszként alakult ki, de a 19. század folyamán általánossá, és csaknem shakespeare-i irodalmi toposszá vált.[1] Kossuthot mint hőst mutatja be, aki a tömlöc magányát olvasással, tanulással enyhítette, és a nagy angol nemzeti költőnek, a szabadságszerető angol (és amerikai) nép dalnokának műveit fordította. Egy kegyes „áttűnési" folyamat révén maga Shakespeare mind Kossuth életrajzában, mind a nemzetközi politika szimbolikájában a szabadság metaforájává vált.[2]

I.

A 18. század végén Magyarországon egyre élénkebben kezdtek érdeklődni Anglia és az angol nyelv iránt. Gróf Széchenyi Ferenc 1787-es naplójában megjegyezte, hogy különösen az 1763-as párizsi békeszerződést követően vált érezhetővé a kontinensen az angol kultúra befolyása. Ez a hatás erős és általános volt, mint írta, „*Man fing an sich nach England zu kleiden, lernte seine Muttersprache und ass seine Nationalspeise.*"[3] A napóleoni háborúk idején egyre erőteljesebbé vált az angol életstílus, attitűd, eszmevilág és szokásrend befolyása, különösen azokban az országokban, melyek — mint az Osztrák Birodalom is — a franciák ellen szövetségre léptek Angliával. Nagy-Britannia figyelme is mindinkább Bécs felé fordult, s az utazgató magyar nemesek hamarosan megtanulták becsülni Anglia alkotmányát, kormányzatát, iparát és kereskedelmét. „*England ist sicher das in-*

[1] Az irodalmi toposz fogalmáról és természetéről ld. *Ernst Robert Curtius,* Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter (Bern: Francke, 1948, 2. kiadás 1954); *Walter Veit,* Toposforschung. Ein Forschungsbericht, Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte, 37 (1963), 120–163.

[2] Több közlemény is felvetette már, hogy Kossuthnak a saját angoltudásának eredetéről közölt, sokszor idézett verziója legenda, ld. *Deák Ágnes,* Két ismeretlen Kossuth dokumentum, Holmi, 1994, 6. sz., 834.; *Pajkossy Gábor,* 'cserébe nyertem egész későbbi életemet:' Kossuth és fogsága, in: *Orosz István* és *Pölöskei Ferenc,* szerk., Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon. Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára (Budapest: Korona, 1994), 164–165.

[3] *Szirbik Ferenc,* Az angol nyelv terjeszkedése Magyarországon 1914-ig, Debreceni angol dolgozatok, IV (Kecskemét: Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda, 1941), 11.

teressanteste Land der Welt, sowohl was die Nation, die Verfassung und Regierung, die Industrie und den Handel betrifft" – írta az egyik Berzeviczy.[4]

A magyar nemesség a 18. század végén, az elérhető latin és német kiadású nyelvtankönyvek és szótárak segítségével kezdett angolul tanulni.[5] Gróf Festetics György oly fontosnak ítélte az angol nyelv elsajátítását, hogy azt fia tantervébe is bevétette (1799).[6] Gróf Teleki [III.] László hasonlóképpen rendelkezett három fia oktatójánál, mondván, hogy az angol nyelv ismerete igen fontos, nem is annyira a beszéd, mint inkább az olvasás végett, hiszen egyre több jelentős könyvet írnak ezen a nyelven.[7] Egyik fia, József, a Magyar Tudományos Akadémia első elnöke lett. Hasonló utasításokat adott báró Wesselényi Miklósné Cserei Ilona fia, Miklós nevelőjének is. Wesselényi Miklós később Kossuth arisztokrata példaképe és mentora lett.[8] Az angol tanulás — legalábbis az arisztokrácia köreiben — annyira elterjedt, hogy gróf Dessewffy Aurél megjegyezte: ő a maga részéről ezt csupán üres divatnak tekinti, ami azonban „nem megy túl némi angol társalgáson a lóidomárral és a lovászfiúval, és a legjobb esetben talán egy vagy két divatos angol regény elolvasásán."[9]

Az 1820-as, 30-as évek köznemesi és főnemesi reformnemzedéke számára Anglia volt a követendő minta.[10] A huszas években a fiatalok egyre gyakrabban utaztak a szigetországba, tanulták a nyelvet, és elkezdődött az angol irodalom rendszeres magyarra fordítása. A legtehetségesebb irodalmárok munkálkodtak azon, hogy az angol műveket a magyar közönség számára elérhetővé tegyék.[11] Az angol nyelv elsajátítása — minthogy azt kiváló szerzők és befolyásos folyóiratok, pl. az *Erdélyi Múzeum* (Döbrentei Gábor 1817-ben), és a *Felsőmagyarországi Minerva* is szorgalmazták — az új nemzedék szellemi kalandjává lett. Némely angol látogató szemében ez a buzgalom már-már anglomániának tűnt föl. Egyre több nyelvtanár állt az érdeklődők rendelkezésére.[12] Vörösmarty Mihály 1820-ban

---

[4] *Aladár Berzeviczy,* Aus den Lehr- und Wanderjahren eines ungarischen Edelmannes im vorigen Jahrhundert (Leipzig, 1867), 60–61. Idézi *Szirbik,* i.m., 11.; Vö. *H. Balázs Éva,* Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 124–126.

[5] *Solymos Ernő,* Angol nyelvtanulás Magyarországon, Studies in English Philology, Vol. II. Anniversary Essays Presented by His Students to Professor Arthur B. Yolland on His Completion of Forty Years of Teaching (Budapest: Department of English, Royal Hungarian Pázmány Péter University of Sciences, 1937), 126–127.

[6] *Lakatos Vince,* Festetics György gróf plánuma fia nevelésére, Magyar Középiskola, III (1910), 225–230., különösen 228.

[7] *Gróf Teleki László [III.],* A nevelésről cca. 1780, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest, Kézirattár, RUI 4r, 133/III, 47. [24.]. Vö. *Sándor Imre,* Gróf Teleki László Tanácsadása a nevelésről – Adalék a M. T. Akadémia első elnökének életéhez, Protestáns Szemle, XXXIV (1925), 603–608.

[8] *Sándor Imre,* i.m., 606.

[9] *Gróf Dessewffy Aurél,* Összes művei, szerk. Ferenczy József (Budapest: Méhner Vilmos, 1887), 328. Idézi *Kornis Gyula,* A magyar művelődés eszményei 1777–1848 (Budapest: Kir. M. Egyetemi Nyomda, 1927), Vol. II. kötet, 446.

[10] *H. Balázs,* i.m., 124–125.

[11] *Fest Sándor;* Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig. (Budapest: M. Tud. Akadémia, 1917), 51–52.

[12] *Solymos,* Angol nyelvtanulás Magyarországon, i.m., 128. Vö. *Fest Sándor;* Adalékok az angol nyelv térfoglalásához hazánkban 1848 előtt, Egyetemes Philologiai Közlöny, XLV (1921), pp. 128–129; *Kornis,* i.m., II. kötet, 443–447. Az 1848 előtti magyarországi angoltanárokról mint pl. J. S. Zerffi és Szabad Imre ld. *Frank Tibor;* Egy emigráns alakváltásai: Zerffi Gusztáv pályaképe 1820–1892 (Bu-

kezdett Shakespeare-t olvasni, és műveit könyvtárában gyűjteni. 1822-ben, „Teslér barátomhoz" c. versében így írt:

„Shakespeare' világát választjuk lakúl,
Hogy, míg zajával eltelik szivünk,
Ne halljuk itt a' külvilág zaját,
Melly édes álmainkat elveri."[13]

A magyar értelmiség legjava már a 18. század végén olvasta Shakespeare-t. A testőr írók, mint Bessenyei György, Shakespeare-t már az 1700-as évek végén Young és Milton műveivel együtt tanulták. A fiatal Kármán József azon tűnődött, vajon „lesz-e Pannóniából valaha Albion? Támadnak-e Newton, Locke, Shakespeare és Miltonok itt is mi közöttünk - akik ... félre, vakmerő álom, amely ámító képeiddel csalogatsz."[14] Annak ellenére, hogy az angol irodalom javarészt fordításban, leginkább németül és franciául vált ismertté Magyarországon, a főnemesség és a műveltebb köznemesek könyvtáraiban megjelentek az eredeti angol kiadások is.[15]

Széchenyi István, aki tudvalévően igen erősen vonzódott Angliához, magyar fordításban olvasta a *Macbeth*-t és a *Lear királyt*, és műveiben, például a *Világ*ban és *Külföldi úti rajzai*ban többször is említi Shakespeare-t. Színházlátogató ember lévén különösen Shakespeare színművei nyűgözték le, így a *Julius Caesar* előadása 1842-ben, és a *Romeo és Júliáé* 1847-ben.[16] Naplójában többször utal a *Hamlet*re, a *Romeo és Júliára*, a Macbeth-re és más Shakespeare darabokra.[17] Könyvtárában megtalálható volt a *The Beauties of Shakespeare* című munka is.[18] Leggyakrabban azonban nagy kortársait — kivált Goethét, Schillert, Byront és Walter Scottot — olvasta.[19]

Noha a magyarországi arisztokrácia könyvtáraiban általában volt angol nyelvű irodalom és Shakespeare is, ám a gyűjtemények állománya zömmel inkább német, francia és latin, semmint angol könyvekből állt.[20] Voltak kivételek is; például a Károlyi-család könyvtárában, melyet főként gróf Károlyi György (1802–1877) gyarapított, különböző kiadásokban ott voltak Shakespeare összes művei a 19. század elejétől (1826, 1829, 1838, 1844), valamint néhány magyar fordítás is (Vörösmarty Mihály, 1856).[21] A Károlyiak egy másik ágának, gróf Károlyi Sándor

dapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 18–19.; *Frank Tibor,* „Marx egy anonim forrása", in *Frank Tibor,* Marx és Kossuth (Budapest: Magvető, 1985), 110–111. Vö. *Kornis Gyula,* i.m., II. kötet, 334–335.

[13] *Vörösmarty Mihály* kisebb költeményei, *Vörösmarty Mihály* Összes művei, I. kötet (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 214.

[14] *Kármán József,* A nemzet csinosodása, idézi *Maller Sándor* és *Ruttkay Kálmán,* szerk., Magyar Shakespeare-tükör (Budapest: Gondolat, 1984), 65.

[15] Az 1848 előtti magyarországi olvasási szokásokról ld. *Fülöp Géza,* A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), 77–137.

[16] *Széchenyi István,* Napló (Budapest: Gondolat, 1978), 972, 1153.

[17] *Széchenyi,* i.m., 59–60, 72, 1315.

[18] *Bártfai Szabó László,* Gróf Széchenyi István könyvtára (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára, 1923), 83.

[19] *Gróf Széchenyi István* külföldi úti rajzai és följegyzései. Naplói nyomán – összeállította *Zichy Antal* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1890), 282, 285, 286, 291.

[20] *Szirbik,* i.m., 8.

[21] A nemzeti művelődési alapítvány tulajdonát képező Gróf Károlyi-könyvtár aukciója, Árverési Közlöny, XVIII: 3 (Budapest, 1937), 68.

(Károlyi Mihály nagybátyja) családjának fóti gyűjteményében fennmaradt egy hétkötetes Shakespeare-kiadás, *The Plays and Poems* (Leipzig, 1843–44).[22] Miután Károlyi Mihályt 1922–28-ban elítélték, az ő gyűjteményét elkobozták, egyes darabjait pedig — így egy angol nyelvű, 1820-as teljes Shakespeare kiadást és számos franciára fordított művet (Alfred de Vigny, 1830) — 1932-ben bocsátották árverésre. A fóti Károlyi-könyvtár angol anyagának egy része a II. világháború után a budapesti egyetemre került és most az Angol-Amerikai Intézet könyvtárában őrizzük, terveim szerint hamarosan publikálom katalógusát.[23]

A Zichy-család könyvtárát gróf Zichy Domokos püspök alapította; több kisebb gyűjteményt vásárolt meg kiváló könyvgyűjtőktől, így Shakespeare összes műveinek német fordítását (1826) is.[24] Báró Eötvös József az 1830-as évektől olvasta Shakespeareat, akit „a világ legnagyobb költőjének"[25] nevezett. Miután azonban tudjuk, hogy könyvtárában sokáig megvolt az *Othello* egy német példánya, igen valószínű, hogy számos kortársához hasonlóan Eötvös is német fordításban olvasta Shakespeare-t.[26] A magyar arisztokrácia annyival nagyobb érdeklődést tanúsított a külföldi, mint a magyar irodalom iránt, hogy emiatt gyakran vádolták kozmopolitizmussal és nemzetietlenséggel. Mint egy kritikus 1848-ban megjegyezte: a magyar főnemesi családok asztalai „szinte kizárólag francia és angol regényekkel s történeti munkákkal rakvák meg; és ha itt-ott ezek közé talál tévelyedni Jósikának, Eötvösnek és Széchenyinek egy-egy munkája, ennek is csupán az az oka, mivel a nevezett írók rangtársaik."[27]

Shakespeare a magyar főnemesek könyvtárában legfeljebb összes műveinek egy példányával volt jelen, ám az írókra és költőkre, közöttük Vörösmarty Mihályra, Bajza Józsefre, Toldy Ferencre és Döbrentei Gáborra közvetlen hatást is gyakorolt – olyannyira, hogy ennek a hatásnak a története 1909-re már két kötetnyire duzzadt.[28] Kölcsey Ferenc, akinek ugyancsak volt Shakespeare kötete, megjegyezte: „Shakespeare-nek, s Moore-nak műveiket szép kiadásban megvettem; s az elsőt olvasom, s benne nyugszom ki a napi unalom által okozott fáradalmat. Mely világ az, mi az ő műveiben megnyílik! Tele irtózatokkal, tele az emberi természet ezerféle hibáival; de oly való, oly meleg, oly élettel teljes és

[22] Ld. az Eötvös Loránd Tudományegyetem Angol-Amerikai Intézetének könyvtárában.

[23] A M. Kir. Postatakarékpénztár árverési csarnokának 1932 novemberi külön aukciója, Árverési Közlöny, XIII:4 (Budapest, 1932), pp. 63, 68. Grexa Gyula könyvgyűjtő azonosította ezt a kollekciót mint gróf Károlyi Mihály egykori tulajdonát. Hálás vagyok Lőrincz Ernő antikváriusnak ezért az információért (1982). Vö. *Frank Tibor,* Bibliothèque du Comte Etienne Károlyi. A fóti kastélyból az Angol Tanszékre. In: Ruttkay Kálmán Festschrift (Budapest 2002).

[24] A bodakajtor-felsőszentiváni Gróf Zichy kastély könyvtára, in a M. Kir. Postatakarékpénztár árverési csarnokának 1938. évi külön aukciója, Árverési Közlöny, XIX:1 (Budapest, 1938), 219.

[25] *Eötvös József,* Gondolatok (Budapest: Révai, 1903), idézi *Bényei Miklós,* Eötvös József olvasmányai (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972), 29.

[26] *Bényei Miklós,* Eötvös József könyvtára. Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 1967, 94. Vö. *Gángó Gábor,* Eötvös József könyvtára (Budapest: Argumentum, 1995), 282–283.

[27] *Csatári Ottó [Telegdi Kovách László álneve],* Irodalmunk 1847. évi termékei, Pesti Divatlap, 1848, No. 20, pp. 539–540; kiadta *Kovács Máté,* szerk., Könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig (Budapest: Gondolat Kiadó, 1963), 525.

[28] *Bayer József,* Shakespeare drámái hazánkban, 1–2. kötet (Budapest: Franklin Társulat, 1909); vö. *Dávidházi Péter,* 'Isten másodszülöttje': A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza (Budapest: Gondolat, 1989), 200–201, továbbá 77–195, 323.

kolosszális alakban s erőben álló! Kínos ellentétel ezen világ mellett ez itteni jelenvaló, de erő s melegség s elevenség nélküli világ. Azonban az élet csak a zseni kebeléből ömlik melegséggel; a mindennap emberei örökre hidegek és törpék."[29] A századvég kritikusa, Riedl Frigyes egyenesen azt állította, hogy a 19. század eleji magyar költők Shakespeare-t tekintették legnagyobb mesterüknek.[30] És csakugyan: Shakespeare hatása éppúgy kimutatható Vörösmarty költészetében és színműveiben, mint Bajza esztétikájában.[31]

Mind a főnemesi, mind az irodalmi hagyomány meghatározó hatást gyakorolt arra az osztályra és nemzedékre, amely a 19. században Kossuth Lajost adta az országnak.

II.

A magyar főnemesség, amely részint családi kapcsolatai, részint utazásai folytán kozmopolita volt, erősen hatott a kisnemesség műveltebb rétegeinek kulturális szokásaira és ízlésére. Ez az osztály, amely nagy többségében elveszítette már ősi birtokait, középúton helyezkedett el a birtokos nemesek és a parasztság között, és olyan réteget alkotott, amely az alapvetően feudális társadalmi rendszerben a polgársághoz állott legközelebb.[32] Élet- és gondolkodásmódját azonban az arisztokrácia példája befolyásolta. Legtehetségesebb tagjaiból jött létre a Magyarországon mindaddig hiányzó értelmiség, melynek arculatát az egyre izmosodó irodalmi hagyomány formálta.[33] Kossuth Lajos (1802–1894) személyében e sokarcú tradíció fonódott össze.

Kossuth a reformkor meghatározó politikai erejét képező köznemesség jellegzetes képviselője volt. A család már elveszítette birtokait, de bizonyos kulturális színvonalhoz ragaszkodott, és az ifjú Lajost igen jó nevelésben részesítette.[34] Kossuthék szeme előtt több példa is lebeghetett: társadalmi osztályukból olyan jeles értelmiségiek emelkedtek ki, mint Kossuth későbbi háziorvosa: Almási Balogh Pál, akinek több, mint ötvenezer kötetre rúgó könyvtára volt;[35] Nagy Iván történész (1824–1898),[36] aki nemcsak Shakespeare-, hanem Milton-, Byron-, Dickens- és Thackeray-műveket is gyűjtött; vagy éppen a volt miniszterelnök, Szemere Bertalan, akinek párizsi könyvtárában ott sorakozott a nyolckötetes Shakespeare is.[37]

[29] Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, 1834. augusztus 2., kiadta *Maller* és *Ruttkay*, szerk. 86.

[30] *Riedl Frigyes*, Shakespeare és a magyar irodalom (Budapest: Lampel R., 1917), 8, 14, 36.; vö. *Jakabfi*, 52–53.

[31] Lásd *Jakabfi*, i.m., 18–35, 37–39, 40–41, 52–57, 74.

[32] *Kosáry Domokos*, Kossuth Lajos a reformkorban (Budapest: Antiqua, 1946), 30–41.; *Deák István*, Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben (Budapest: Gondolat, 1983), 21–28.

[33] *Fülöp*, i.m., 183–195.

[34] *Kosáry*, Kossuth Lajos a reformkorban, 18–9, 42–8, 58–60.; *Barta István*, A fiatal Kossuth (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), 11–22.; *Szabad György*, Kossuth politikai pályája (Budapest: Kossuth Könyvkiadó–Magyar Helikon, 1977), 10–13.

[35] *Fülöp*, i.m., 183.

[36] *Kovács Anna*, Nagy Iván könyvtára mint egy nemzedék műveltségének tüköre, A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, VI, 1980, p. 130. *Fülöp Géza*, i.m., 206–207.; *Fülöp Géza*, A vidéki kisbirtokos nemesség könyvkultúrája a 18–19. század fordulóján (A Skublics család zalaszentbalázsi könyvtára), Magyar Könyvszemle, XC (1974), 3–4. sz., 255.

[37] Leltára az 1865ik évi marcz 21én Parisban elhunyt néh. Szemere Bertalanné Jurkovits Leopoldine Asszonyság hagyatékához tartozó összes javaknak, Szemere hagyaték, Fővárosi Levéltár, Budapest. Visszaállított (Pesti) Városi Törvényszék iratai, Hagyatéki iratok (Szemere B.), 470/I–II/1866, IV. 1343/1–2, 65/a-66.

Kossuth, aki ügyvéd fia volt, és maga is ügyvéd lett, már fiatal korában olvasott németül, franciául és angolul. Vélhetőleg először németül tanult meg, úgyhogy egyes francia és angol szerzők műveit is német fordításban olvasta el.[38]

Amint az jól ismert, Kossuth, immár ügyvédként, az „Ifjú Magyarország" mozgalom egyik vezetője lett, majd bekerült a képviselőházba, ahol 1832–1836 között összesen 346 részben kiadta a kézzel írott Országgyűlési Tudósítások-at. Akkoriban politikai újságírás még alig létezett, így Kossuth kiadványa a bontakozó nemzeti mozgalom egyedüli szószólója lett, és összefogta az ellenzék különböző irányzatait a Metternich herceg és a Habsburgok elleni harcban. 1836 után a kiadvány Törvényhatósági Tudósítások címen folytatódott, de ezt a kormányzat 23 szám megjelenése után betiltotta.[39] Kossuthot a budai hegyekben, a Disznófő felett letartóztatták, felségsértéssel vádolták, és több, mint három évre börtönbe zárták. Végül 1839-ben ítélték összesen négy évi börtönre, ahonnan 1840-ben kegyelemmel szabadult.[40]

Kossuthot a budai Vár egyik kaszárnyájába zárták, s itt kezdett nyelvekkel és más tudományokkal foglalkozni. Családjával és barátaival folytatott levelezése is csaknem kielégíthetetlen tudásszomjáról árulkodik.[41] Iratainak tanúsága szerint angolul már bebörtönzése előtt is tudott egy keveset, és Shakespeare-t is olvasott. Amikor később azt állította, hogy a börtönben tanult meg angolul, éspedig azért, hogy eredetiben olvashassa a *Vihart* és a *Macbeth*-t, minden bizonnyal túlzott, bár ezt a nyilatkozatát mind Nagy-Britanniában, mind Amerikában többször is megismételte.[42] Fogvatartásának első évében, 1837. május 10-én anyjához írt levelében Kossuth kérte, hogy küldjön neki olvasmányokat, s ezek között a következőket említette meg külön is: „könyveim közül *Shakespeare*, Walker angol dictionariuma, a másik kis rongyos szótárral, s *Fin* és *Arnold* grammaticáival, úgy Searlnek angol helyes kimondásróli kis könyvével".[43] Ezekre a könyvekre még tizenöt évvel később is élénken emlékezett, amikor előadásokat tartott Amerikában, 1852-ben.[44] Barátja, Palóczy László „Times redaktornak" nevezte őt

[38] *Kosáry*, Kossuth Lajos a reformkorban, 58.; Kossuth Lajos Iratai 1837. május--1840. december, *Kossuth Lajos* összes munkái, VII. kötet, szerk. *Pajkossy Gábor* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), 16.

[39] *Kosáry*, Kossuth Lajos a reformkorban, 96, 131.; *Barta*, 183–99.; *Szabad*, 26–37.

[40] Kossuth börtönéveit behatóan tárgyalja *Pajkossy*, 157–174.

[41] Ld. különösen Kossuth – Anyjához, Buda, 1837. december 24., Országos Levéltár [=OL] R 90, I. 50, 23., *Kossuth Lajos* Iratai, 317.; vö. 75, 98–99, 102, 144–145, 147, 185, 210, 322, 413–414, 489, 509, 563.; *Kosáry*, „Kossuth fogsága", I. rész, Magyarságtudomány II (1943), 242–244.; *Kosáry*, Kossuth Lajos a reformkorban, 173–175, 382.; *Szabad*, 40–41.; *Pompéry Aurél*, Kossuth Lajos 1937/39-iki hűtlenségi perének története (Budapest: Szent-István-Társulat, 1913), 149–150.

[42] *P. C. Headley*, The Life of Louis Kossuth, Governor of Hungary (Auburn: Derby & Miller, 1852), 48–49. Vö. *Szabad*, 13, 41.; Eloquence of Kossuth, The Eclectic Magazine (eredetileg The Athenaeum), February 1852 (New York, 1851), p. 217. Vö. *Pajkossy*, 158–160.

[43] Kossuth – Anyjának, Buda, 1837. május 10., in *Kossuth Lajos* Iratai, p. 75. see *Kosáry*, Kossuth fogsága, Part I, p. 223. A Kossuth Lajos összkiadás számára azonosítottam „Walker"-t mint az A Critical Pronouncing Dictionary és „Arnold"-ot mint a Grammatica Anglicana oder Englische Grammatik szerzőjét (Leipzig, 1782; Wien, 1793) ld. *Kossuth Lajos* Iratai, 75., 4. jegyzet. Ez a nyelvtan népszerű volt Magyarországon, megvolt Kisfaludy Sándor könyvtárában is. Ld. *Solymos*, Angol nyelvtanulás Magyarországon, 126.o. Searl kivételével Kossuth valamennyi könyvet meg is kapta; ld. *Kossuth Lajos* Iratai, 98., 1. jegyzet.

[44] *Headley*, 49.

1835-ben írt levelében, ami kétségtelenül arra utal, hogy Kossuth már akkor olvasott angolul, vélhetőleg éppen ezt az angol újságot.[45] Egy 1837 végén anyjának írott levelében fölpanaszolja, hogy kezd elfelejteni franciául, mivel „3 év óta többet olvastam angolúl."[46] E kijelentés alapján tételezi föl Jánossy Dénes, hogy Kossuth valószínűleg az [1832–36-os] országgyűlés alatt kezdett angolul tanulni.[47] 1852-es birminghami beszédében Kossuth kijelentette: „Szellemi kötődésem Angliához nem mai keletű, hanem már ifjúkoromban elkezdődött."[48] Bár ezzel nyilván hallgatóságát akarta megnyerni magának, de jól emlékezett.

Tudjuk, hogy börtönévei alatt Kossuth számos angol és amerikai szerző műveit olvasta el eredetiben, ezért tévedés volna elfogadni azt a nézetet, hogy Kossuth tekintélyes angol tudásának egyedüli forrása Shakespeare lett volna. A hosszú börtönévek alatt Kossuth sok olyan könyvet olvasott el, amelyek később hozzásegíthették angol nyelvű szónoki képességei kifejlesztéséhez. E művek listáján szerepelt Milton, Samuel Butler *Hudibras*a, Pope *The Dunciad*ja, Addison *Cato*ja, Goldsmith *The Vicar of Wakefield*-je, Marriat és Lytton Bulwer regényei, Gibbon, Hume és John Lingard történelmi művei, Byron költeményei. Az amerikai irodalomból olvasta Irvingtől a *The Alhambra*t és az *A Tour of the Prairies*t, valamint Coopertől *A prérit*, *A kém*et és a *Lionell Lyncoln*t.[49] Sok kortársához hasonlóan Kossuth is szerette a romantikusokat (például George Sand-t és Béranger-t), de ugyanígy Goethét és Schillert is.[50]

Kossuth ugyan, mint már korábban említettem, néhány angol és amerikai művet német fordításban olvasott,[51] mégis bízvást feltételezhetjük, hogy az 1850-es/60-as évekre kialakult angol stílusának mind szókincséhez, mind nyelvtanához jelentősen hozzájárult az, hogy nem csak a klasszikus angol szerzők, hanem az angol és amerikai romantikusok nyelvezetét is jól ismerte.

Ennek ellenére Kossuth több mint négy évtizedes száműzetése alatt mindvégig úgy emlékezett, hogy angol tudását Shakespeare-nek köszönhette, s hogy egyetlen tanítómestere a nagy poéta volt. Az idős Kossuth azt állította, hogy az angol nyelv rejtelmeibe a *Macbeth* első néhány sorának tüzetes tanulmányozása, majd lefordítása vezette be.[52] Más megnyilatkozásaiból az derült ki, hogy inkább a *Vihar* volt nyelvtudása fő forrása, bár az is lehet, hogy kijelentéseit egyszerűen csak félreértették.[53] Mindenesetre igen lelkiismeretesen tanult: „Addig semmi

[45] *Szabad*, 41.; vö. *Kosáry*, Kossuth Lajos a reformkorban, 50.

[46] Kossuth – Anyjához, 1837. december 24., OL: R 90, I. 50, 23., közölte *Kossuth Lajos* Iratai, 317.

[47] Kossuth – Anyjához, 1837. december 24., OL: R 90, I. 50, 23., közölte *Kossuth Lajos* Iratai, p. 317. *Dénes A. Jánossy*, Great Britain and Kossuth, Archivum Europae Centro-Orientalis, Vol. III, fasc. 1–3 (Budapest: Sárkány, 1937), 4. Vö. *Dávidházi*, 107.

[48] *Headley*, 376.

[49] *Kossuth Lajos* Iratai, pp. 144–45, 147, 317, 609.; Gr. Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal, Vol. I. Magyarország újabbkori történetének forrásai, szerk. *Viszota Gyula* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1927), VI. kötet (1841–43), 685–689.

[50] *Kossuth Lajos* Iratai, 144, 147, 317, 321.; Gr. Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal, 685–689.

[51] Kossuth – Anyjához, 1837. december 24., OL: R 90, I. 50, 23., közölte *Kossuth Lajos* Iratai, 317.

[52] *Király Pál*, „Látogatás Kossuthnál", Vasárnapi Újság, 1878, 37. sz., 589–590. Vö. *Kossuth Lajos* Iratai, 606., 3. jegyzet

[53] *Headley*, The Life of Louis Kossuth, 49.

szín alatt nem folytattam az olvasást, amíg tökéletesen meg nem értettem, amit olvastam. Ezzel a módszerrel sajátítottam el lassacskán a nyelvet" – mondta Kossuth 1852-ben, amikor a *Vihar* olvasására emlékezett vissza. Azt is hozzáfűzte, hogy „Az első oldal végigolvasásához két hétre volt szükségem."[54] Jóval később, 1878-ban úgy emlékezett vissza, hogy egyedül a *Macbeth* tizenhat kezdősorának elolvasása több hónapját vette igénybe.[55]

Ami a *Macbeth*-t illeti, Kossuth ezt a tragédiát valóban mélyrehatóan ismerte, sőt, az első öt jelenetet kitűnően le is fordította (ez a szöveg 1934-ben megjelent).[56] Ezzel Kossuth megnyitotta a 19. századi magyar Shakespeare-fordítások sorát. Voltak ugyan előfutárai is, hiszen Kazinczy Ferenc már 1790-ben lefordította (németből) a *Hamlet*et, Döbrentei Gábor pedig 1830-ban a *Macbeth*-t,[57] de a nagy klasszikus fordítások már Kossuth úttörő kísérlete után születtek: Vörösmarty 1839-ben fordította le a *Julius Caesart*, 1847-től a *Lear királyt*; Petőfi 1848-ban a *Coriolanus*-t, Arany János pedig 1858 és 1863 között a *Szentivánéji álmot*.[58] Kossuth azért is hagyta abba a *Macbeth* fordítását, mert értesült Döbrentei munkájáról.[59]

Kossuth *Macbeth*-je befejezetlenségében is előfutára volt azoknak a klasszikus fordításoknak, amelyek majd egy évszázadon át a magyar Shakespeare-t jelentették.[60] Vannak ugyan benne avitt szavak, kifejezések és fordulatok, Kossuth fordítása mégis erőteljes, árnyalt és lendületes. Gazdag magyar szókincse nyilván hozzásegítette az eredeti szöveg ízeinek visszaadásához. A helyenként emelkedett, másutt kissé esetlen, bukdácsoló szöveg ma is érthető, sőt élvezhető. Egyes helyeken szép, mély, megindító és okos, látszik rajta, hogy igen sok munkával és nagy szeretettel készült. Kossuth nem volt költő, ő sem tartotta magát annak.[61] *Macbeth*-jében mégis vannak valóban költői részletek, kivált a boszorkányok énekében. Vissza tudta adni a shakespeare-i jelleget és az eredeti sorok erőteljes drámaiságát. Kossuth megértette Shakespeare képrendszerének jelentését és szerepét, és gyakorta meg tudta közelíteni az eredetit azzal a ritka képességével, hogy elvont fogalmakat képekkel tudott érzékeltetni.[62]

Kossuth mind magánlevelezésében, mind újságíróként sűrűn utalt a *Macbeth*-re, és gyakran idézett is saját fordításából.[63] Börtönlevelezésében más dara-

[54] Uo.

[55] *Király*, 589–590.

[56] *H. Kiss Géza*, Kossuth Lajos Macbeth fordítása, Budapesti Szemle, 234, (1934), pp. 75–90. Teljes kiadása in *Kossuth Lajos* Iratai, 593–606. Vö. *Kosáry*, Kossuth fogsága, I. rész, 242.

[57] *Maller* és *Ruttkay*, szerk., 58–63, 77–84.; *Szenczi Miklós, Szobotka Tibor, Katona Anna,* Az angol irodalom története (Budapest: Gondolat, 1972), 139.; Kossuth Lajos Iratai, 593.

[58] *Bayer; Ruttkay Kálmán*, Klasszikus Shakespeare-fordításaink, in: *Kéry László, Országh László, Szenczi Miklós*, szerk., Shakespeare-tanulmányok (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965), 26–55.; *Dávidházi*, 104–110.

[59] *Kossuth Lajos* Iratai, 593., 1. jegyzet. *Keresztury Dezső*: Előszó. In: Arany János drámafordításai, 3. kötet. Shakespeare. Szerk. *Ruttkay Kálmán* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), VII.

[60] A Macbeth történetéről a 19. századi Magyarországon ld. *Bayer*, I. kötet, 234–272.

[61] Kossuth önirónikus megjegyzését saját költői képességeiről ld. Anyjához írott levelében, Buda, 1839. február 24., *Kossuth Lajos* Iratai, 609.

[62] Vö. *Hippolyte Taine*, Histoire de la littérature anglaise (Paris: Hachette, 1863), II. kötet, 93–102.; *Szerb Antal*, A világirodalom története (Budapest: Révai, 1941), I. kötet, 346.

[63] Kossuth – Anyjához, Buda, 1838. május 5.; Kossuth cikkét a Jelenkorban (1840, No. 64. sz.) Pajkossy Gábor azonosította részben a Macbeth-re tett utalás alapján, ld. a Pesti Hírlapba írott cikkeit, 1841–42, *Kossuth Lajos* Iratai, 403, 606 (3. jegyzet), 647.

bokra is találunk utalásokat, így a *Szentivánéji álom*ra és a *Viharra*.[64] Úgy találta, hogy a *Romeo és Júlia* „búcsúvételi jelenet[é]ben a virradó reggel rajzolata olly isteni szép!", tökéletes „táj- s természetfestő, rajzoló poesis, 'poésie descriptive'", amelyet szerinte „még Shakespeare-nek is csak egyszer sikerült remekül használni".[65] Emellett bírálta is az angol költőóriást, mondván, hogy történelmi darabjai kevésbé sikerültek.[66]

Szinte a csodával határos, hogy mire cellájának ajtaját az amnesztia 1840-ben megnyitotta, Kossuth már meglehetős angol tudással rendelkezett. Tanulmányozott mind angol, mind amerikai műveket, és elsajátította az angol mondat szerkezetét és ritmusát. Shakespeare-nek nemcsak költőisége és zeneisége bűvölte el, hanem sokat tanult tőle az emberi kapcsolatokról, a hatalomról és a politikáról is. Mivel a 19. század hajnalának gyermeke volt, szellemi láthatárát az irodalom segítségével tágította, s miután nagyon érdekelte a dráma és a színház,[67] és nyilván erősen hatott rá Shakespeare és más drámaírók színpadiassága, nagyon valószínű, hogy olvasmányai sokban hozzájárultak saját későbbi nyilvános fellépéseinek oly sokat vitatott teátralitásához. Kossuth angolsága, amely a klasszikus és romantikus angol és amerikai szerzők műveire és néhány Shakespeare tragédiára épült, immár lehetővé tette, hogy angol nyelvterületen is föllépjen politikai szerepben. Miután a börtönévek dicsfénye biztosította számára a kellő népszerűséget,[68] készen állott arra, hogy Shakespeare-t és annak nyelvezetét, de főként angol nyelvtanulásának körülményeit politikai fegyverként vesse be.

III.

Kossuth nyelvtudásának próbájára sokáig nem került sor. A szabadságharc 1849-es leverése előtt — amikor kénytelen volt elhagyni az országot — soha nem volt Angliában vagy Amerikában. Negyvenkilenc éves volt, amikor először lépett Anglia partjaira. Ezt megelőzően soha nem volt alkalma rá, hogy nagyobb hallgatóság előtt anyanyelvén kívül bármilyen idegen nyelven szóljon. Még törökországi tartózkodása alatt sem volt „sok alkalom az angol tanulásra".[69] 1852. április 30-án, a bostoni Faneuil Hallban rendezett banketten így emlékezett Southamptonba érkezése előtti angol nyelvtudására:

„Hogy megmutassam Önöknek, míly kevés volt angol tudásom, arról londoni barátom és képviselőm, Mr. Pulszky tanúbizonyságot tehet [...] néhány héttel azelőtt, hogy megérkeztem Southamptonba, elküldtem neki egy követutasítást,

[64] Kossuth Almási Balogh Pálhoz, Buda, 1840. március 15.; Kossuth Vachott Kornéliához, Parád, 1840. július 21., *Kossuth Lajos* Iratai, 620, 643.

[65] Kossuth Apjához és Anyjához, Buda, 1838. május 20., OL: R 90, I. 50; közölte *Kossuth Lajos* Iratai, 412.

[66] Kossuth Anyjához, Buda, 1838. szeptember 27., OL: R 90, I. 49, 106.; közölte *Kossuth Lajos* Iratai, 493.

[67] Kossuth Anyjához, Buda, 1838. február 11., *Kossuth Lajos* Iratai, 321–325.

[68] *Kosáry*, „Kossuth fogsága", II. rész, 430.

[69] Kossuth beszéde a Faneuil Hall-ban, Boston, 1852. április 30., in Kossuth in New England: A Full Account of the Hungarian Governor's Visit to Massachusetts, with His Speeches, and the Addresses That Were Made to Him (Boston: John P. Jewett & Co.; Cleveland, Ohio: Jewett, Proctor and Worthington, 1852), 106. Vö. *Jánossy Dénes*, szerk., A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában, I. kötet (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1940), 371.

mely angol nyelven íródott, s melynek egy részét szükséges volt közreadni; s ő, nem tekintvén magát felhatalmazva arra, hogy változtasson rajta, meglehetős zavarban volt, mert az oly gyatrán volt megírva."[70]

Egy 1852-ben, Winchesterben tartott beszédben arról szólt, hogy „kétszeres nehézséget jelent, hogy összefüggően angolul szólítsam meg Önöket."[71] Ezeket a nehézségeket azonban hamarosan leküzdötte, és megállapította, hogy „minő eszközzé is vált a Gondviselés kezében csekély angol nyelvtudásom, melyet kénytelen voltam megszerezni, mivel a politikából ki voltam rekesztve."[72] Börtönéveinek végső értelmét és jelentőségét Amerikában ismerte föl, s egyre inkább az elmélyedés és felkészülés éveinek tekintette a börtönben töltött időszakot.[73]

Angliába érkezése után, majd valamivel később az Egyesült Államokban is számos esetben kérték föl Kossuthot, hogy nagyszámú hallgatóság előtt tartson beszédeket.[74] Ő maga a magyar szabadság és függetlenség szószólójaként határozta meg szerepét, s hamarosan a kor egyik legbefolyásosabb szónokává vált. Csupán az Egyesült Államokban, mindössze nyolc hónap leforgása alatt, 1851–52-ben több, mint 600 nyilvános beszédet mondott. Hallgatósága, de még bírálói is bámulattal adóztak ékesszólásának, orgánumának, eredeti és gazdag képzelőerejének, meggyőző érvelésének, intellektusa erejének és páratlan tehetsége minden megnyilvánulásának, melyek a világ színpadára segítették.[75] Egy kortársa lelkesedésében kijelentette, hogy Kossuth szónoki ereje „egyetlen élő és eltávozott szónokéhoz sem hasonlítható."[76] Lelkes közönségét még az sem zavarta, hogy – mint Harriet Beecher Stowe rosszallóan megjegyezte: „idegen nyelvek idiómáit" használta.[77]

Kossuth — már a száműzetésben — folytatta a legjobb angol és amerikai irodalom olvasását és gyűjtését. Az emigráns tekintélyes, mintegy 2500–3000 kötetes könyvtárat gyűjtött össze, melyben az angol irodalmat a különböző Shakespeare-kiadásokon kívül mintegy 250 kötet képviselte. A szerzők főként az angol romantikusok: a gyűjteményben megtalálhatók voltak Wordsworth, Byron, Burns és Walter Savage Landor versei csakúgy, mint Walter Scott, a Brontë-nővérek, Thackeray, Lytton Bulwer és Disraeli regényei. Az amerikai szépirodalmat Kos-

---

[70] Kossuth beszéde a Faneuil Hall-ban, Boston, 1852. április 30., Kossuth in New England, i.m., 106.

[71] *Headley*, The Life of Kossuth, 330.

[72] *Headley*, 49.

[73] *Pajkossy Gábor*, Előszó, Kossuth Lajos Iratai, 17.; *Pajkossy*, „...cserébe nyertem..." i.m., 160.

[74] *Jánossy Dénes*, szerk., A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában, I–II/1–2. kötet (Budapest: 1940, 1944, 1948); *Dénes A. Jánossy*, Great Britain and Kossuth; *John H. Komlos*, Louis Kossuth in America 1851–52 (Buffalo, NY: East European Institute, 1973); *Joseph Széplaki*, ed., Louis Kossuth 'The Nation's Guest' (Ligonier, PA: Bethlen Press, 1976); *György Szabad*, "Kossuth and the Political System of the United States of America," Studia Historica Acad. Sci. Hung., Vol. 106 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 5–31.

[75] *Jánossy*, Great Britain and Kossuth, 85–86, 96–97, 99, 101. Ld. ehhez most megjelent tanulmányomat is: *Tibor Frank*, „... to fix the attention of the whole world upon Hungary..." Lajos Kossuth in the United States, 1851–52. (The Hungarian Quarterly, Vol. XLIII, No. 166, Summer 2002), 85–98., különösen 92–96.

[76] *Headley*, The Life of Louis Kossuth, 302.

[77] *Mrs. Harriet Beecher Stowe*, Sunny Memories of Foreign Lands (London: George Routledge, 1854), 182.

suth száműzetésben gyűjtött gazdag könyvtárában Washington Irving, Harriet Beecher Stowe, James Fenimore Cooper és Longfellow képviselte.[78] Olvasmányai sokfélesége ellenére azonban Kossuth továbbra is azt a benyomást keltette, hogy alapjában Shakespeare nyelvét beszéli. „Shakespeare nyelvének" nevezte az angolt, de még az amerikai angolt is, amikor 1852 áprilisában Bostonban így kiáltott fel: „Amerikai ékesszólás szelleme, ne ítélkezz zordan arcátlanságom felett, midőn megrontom Shakespeare nyelvét a Faneuill Hallban! [sic] Különös végzet műve ez, nem a magam választása."[79] A témából sikerült tőkét kovácsolnia, s kortársai, mint Massachusetts akkori kormányzója, George S. Boutwell, még halála után is emlékeztek rá.[80] Különösen Angliában említette gyakran, hogy miként tanult meg angolul, itt közszájon forogtak visszaemlékezései, börtönélményei.

Kossuth a Faneuil Hallban is felidézte bebörtönzésének és angol tanulásának egész történetét, amit a fogságban töltött időre vezetett vissza. Ez valójában annak a magánmítosznak a kialakulását indította el, mely fokról-fokra úgy épült fel, hogy Kossuth személyes szenvedése és angol nyelvtudása, azaz Shakespeare nyelve és a szabadság, a szabadság és az angolszász népek, az ő küldetése és Nagy-Britannia, illetve az Egyesült Államok szabad világa összefonódjék, s végül, hogy angol tudása a hazáját szolgálja.[81]

„Börtönbe vetettek, s egy évre meg voltam fosztva minden szellemi táplálléktól; míg végre engedélyt kaptam, hogy könyveket válasszak, ám elrendelték, hogy semminő politikai művet nem kaphatok. Nos, valójában, noha nem tudatosan cselekedtem, de emlékeztem rá, minő kincsek rejlenek az angol nyelvben, — a tudás és a tudomány kincsei, — azt mondám, adjatok nekem egy angol szótárat és Shakespeare-t. Ezeknek bizonnyal semmi közük nem lehetett a politikához. És lássátok, mi végre jutottam e factum által! – nem arra, hogy gyatra angolságommal bármivel hozzájárultam volna a tudományhoz, az intellektuális élethez, vagy helyes érzelmekhez, hanem ha nem tudtam volna azt a keveset, amit angolul beszélek, nem lettem volna úgy elfogadva Angliában vagy Amerikában, amint voltam,..."[82]

Kossuth esete nagyon hasonló ahhoz a kisérlethez, amit a szociálpszichológia *„az élettörténet mitológikus áthangolásának"* nevez, s ami arra irányul, hogy valaki a múltját jelenlegi életstratégiájának céljaihoz igazítsa.[83]

Kossuth amerikai körútja során többször is megerősítette ezt az üzenetet. „Ami keveset angolul tudok, azt az Önök Shakespeare-jétől tanultam", jelentette ki hallgatósága előtt 1852 áprilisának végén a salemi Lyceum Hallban.[84] Júniusban a New York-i Broadway Tabernacle-ben Hamletet idézte. Számos amerikai még a századfordulón is emlékezett Kossuth és Shakespeare kapcsolatára. William

[78] Kossuth Lajos, Könyv Lajstrom, I, Turin, 1864. május 8., 8–16.; Országos Széchényi Könyvtár (Budapest), Kézirattár: Oct. Hung. 1064/I.

[79] Kossuth in New England, 87.

[80] *George S. Boutwell*, Reminiscences of Sixty Years in Public Affairs (New York: McClure, Phillips & Co., 1902), I. kötet, 208.

[81] Legislative Banquet in Honor of Kossuth, Faneuil Hall, Boston, 1852. április 30., Kossuth in New England, 106–107.

[82] Uo.

[83] *Hankiss Ágnes*, „'Én-ontológiák' (Az élettörténet mitológikus áthangolása)", in: *Frank Tibor* és *Hoppál Mihály*, szerk., Hiedelemrendszer és társadalmi tudat (Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1980), II. kötet, 30–38.

[84] Kossuth in New England, 187.

Roscoe Thayer 1899-ben megemlíti emlékirataiban, hogy „További négy évre ítélték, s ez alatt Shakespeare tanulmányozása volt nagy vígasza."[85] „Angol nyelvtudása", idézte föl Parke Godwin 1895-ben, röviddel Kossuth halála után, „nem a mi mindennapi nyelvünk, hanem az Erzsébet-kor angolsága volt. Tudja, úgy tanulta a börtönben, Shakespeare-től meg a Bibliából, és olykor volt benne valami tömör erő, kerek teljesség, Hooker vagy Jeremy Taylor majesztétikus gördülése. Igaz, különös volt hallani azokat a kifejezéseket, melyeket az emberiség költőóriása a Róma szabadságát perlő Brutus, vagy a száműzött Lear szájába adott, amikor utóbbi az elemekkel társalgott és tölgyeket hasogató villámokat tett szenvedélye eszközévé és társává."[86]

Beszédei másokban is azt a benyomást keltették, hogy „tudós ember, aki könyvekből sajátította el az angol nyelvet. Kevés köznyelvi kifejezést használt."[87] A kortárs amerikai államférfiak mindazonáltal úgy jellemezték Kossuth pályafutását, hogy „olyan üstökös a politikai szónoklat egén, aminőt csak ritkán lát az emberiség."[88]

Kossuth angliai fogadtatása olykor ellentmondásos volt, ám már Shakespeare puszta említése is megtette hatását. A magyar államférfi 1852-es birminghami beszédében is pontosan tudta, milyen Shakespeare-idézettel magasztalja Anglia hatalmát – ha az idézet maga nem is volt tökéletesen szöveghű: „Nagyonis jól tudom, hogy Britannia, a roppant háromágú szigonnyal erős jobbjában mindenre fel van jogosítva — még többre is, mint hajdanán — hogy az Önök nagy Shakespeare-jének szavaival:

'This England never did, nor ever shall,
Lie at the proud feet of a conqueror.'

[Arany János klasszikus fordításában:

'Még nem borult, nem is fog Ánglia
Kevély hódító lábához borulni,']

Nagyon is jól tudom én ezt" – tette hozzá Kossuth.[89]

Amint azt a kormányzó 1852-ben napvilágot látott, népszerű életrajza írta: „Shakespeare-rel karöltve mesterien játszott az emberi szív titokzatos hárfáján, melynek húrjait oly biztos kézzel érintette meg."[90] „Angliában — folytatja később az életrajz szerzője — „olyan férfiak, akik fél évszázada hallgatták az ékesszólást a brit parlamentben, és egykedvűen tudták végighallgatni olyan ügyvédek szépen szóló védőbeszédeit, kik birodalomszerte arról voltak híresek, hogy megríkatják a bírákat is, azon kapták magukat, hogy szívük megdobban az ő hangja hallatán. Ékesszólását 'shakespeare-i'-nek, 'miltoni'-nak és 'ámulatba ejtőnek' nevezték."[91]

[85] *William Roscoe Thayer*, Throne-Makers (Boston & New York: Houghton Mifflin, 1899, repr. 1927), 89. Kossuth K. 2751/22, Huziányi István gyűjtemény, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.

[86] *Parke Godwin*, Commemorative Addresses (New York: Harper & Brothers, 1895), 132–133.

[87] *Boutwell*, Reminiscences, 213.

[88] Uo., 214.

[89] *Headley*, 392–393. Idézet *Shakespeare*, János király c. drámájából, V. felvonás, 7. jelenet. Helyesen: „never shall", illetve „proud foot".

[90] *Headley*, 50.

[91] Uo., 302.

A *The Athenaeum* recenzense is megemlékezett a kormányzó börtönéveiről és a Shakespeare-történetről, s nagy lelkesedéssel közölte:

„A nagy drámaírótól tanulta meg nyelvünket, gondolkodásmódunkat, nemzeti érzéseinket. Bizonyos, hogy nyelvünk rendkívüli birtoklása mind a száműzött, mint ügyének képviselete szempontjából erőnek bizonyult. Az osztrák rendőrség sajnálatos baklövése volt éppen Shakespeare-t adni neki zárkatársul!"[92]

Douglas William Jerrold angol író és újságíró — kifejezni akarván „minden rendű-rangú és pártállású" angol érzelmeit — azt javasolta, hogy gyűjtsenek aláírásokat „hálaajándékra, ami egy igen szép Shakespeare-kiadás lenne díszes foglalatban".[93] Harriet Beecher Stowe idézte föl, hogyan keletkezett ez az ötlet: „Még itt is vannak, akik örömüket lelik benne, ha rágalmakat szórnak Kossuthra, minap is a legalaptalanabb vádakkal illették bizonyos sajtótermékekben. Ezt ellensúlyozandó lelkes, nyilvános találkozó tartatott, melyen egy káprázatos Shakespeare-kiadással ajándékozták meg őt."[94] A *Harper's New Monthly Magazine* nem késlekedett az aktus hátterének föltárásával, s tudósította olvasóit a gyűjtésről, „melyet Kossuth számára indítottak, hogy megajándékozzák őt egy míves ládikában átadott Shakespeare összkiadással." A *Harper's Magazine* idézi Douglas Jerroldot, aki szerint „Kossuth rövid élettörténetéből tudjuk, hogy egy ausztriai börtönben tanult meg angolul és Shakespeare volt a tanítómestere. A gondolatra, hogy Kossuth a Halhatatlan szavaival fegyverezte fel magát — olyan fegyverrel, melyet Ausztria meg fog ismerni — felhevül az angol vér. Angolok százezrei örvendeznek tehát, hogy ílymódon kifejezhetik Kossuthnak hálájukat azokért a dicső szavakért, melyeket körünkben kimondott, szavaiért, melyek együtt lüktettek a nemzettel."[95]

Kossuth az ajándékozási aktus hírére igen izgatott lett. 1853. május 3-án kelt, mindeddig kiadatlan levelében, mely jelenleg Washingtonban, a Folger Shakespeare Library tulajdonában van,[96] politikus barátjához, Charles Gilpin brit parlamenti képviselőhöz fordul, felfedve Shakespeare iránti lelkesedésének politikai hátterét:

„Már kedd van; s nekem még semmi értesülésem a 'Shakespeare adományozással kapcsolatos összejövetel['] felől, melyen kívánsága szerint pénteken meg kell jelennem. Valóban lesz-é, vagy sem? A nap mely órájában? Minő lesz jellege? A széles nyilvánosság előtt zajlik majd, vagy valamely bizottság magánjellegű összejöveteleként? Szándékolnak-é annak bármely politikai jelleget adni, vagy sem?

---

[92] Eloquence of Kossuth, 217.

[93] Uo. Douglas Jerrold 1851. évi gyűjtéséről, amelyet a Daily News c. lapban kezdeményezett, ld. *É. H. Haraszti*, Kossuth: Hungarian Patriot in Britain. A Book to Commemorate the Centenary of his Death 1894–1994 (London-Budapest, 1994), 29–31. Kitűnő, új szempontokat ad a Shakespeare-prezentáció történetéhez *Deák Ágnes*, 832–848.

[94] *Stowe*, 182.

[95] Harper's New Monthly Magazine, Vol. IV, 1852, 277. Gál István másolata, Gál István családjának szívességéből.

[96] Kossuth Charles Gilpin, Esq.-hez, 21 Alpha Road, Regents Park, 1853. május 3., The Folger Shakespeare Library, Washington, D.C.. Hálás vagyok Dávidházi Péternek, amiért rendelkezésemre bocsájtotta ezt az őáltala, Washingtonban talált dokumentumot. Gilpin válasza sajnos nem található meg a Magyar Országos Levéltárban.

Elvárják-é, hogy jelen legyek s beszéljek? Kiknek címezve várják a válaszom? – minderről mit sem tudok még."

Az ajándékozás a londoni Tavern Hallban történt, 1853. május 3-án. Kossuth, az alkalomra gondosan megírt, hatalmas beszédében a legteljesebb és legátszellemültebb változatát adta közre a Shakespeare-rel való börtönbéli találkozásának.

„És ott ültem felette [ti. Shakespeare felett] elmélázva. Hónapokon át lepecsételt könyv volt az nekem, mint hosszú időn át Champolionnak a hieroglifák voltak, s miként máig is azok L[a]yard asszír emlékművei. Végül azonban egy fénycsóva vetült reám, s én soha nem csillapuló szomjúsággal ittam a gyönyörteli oktatás és oktató gyönyörűség ama kristályforrásából. Igy tanultam azt a keveset, amit angolul tudok."[97]

A történet ezzel teljessé vált, kerek volt és csiszolt, s nyilvánvalóan politikai célokat szolgált. Amint londoniakból álló hallgatóságával közölte, nem csupán angol nyelvtudását, hanem politikai ismereteit is a nagy költőnek köszönhette:

„Mellékesen azonban elsajátítottam még valami mást is. Politikát tanultam. Hogyan? politikát Shakespeare-től? Igen Uraim. Mert mi más lenne a politika, mint az ember társadalmi viszonyaira alkalmazott filozófia? És mi más lenne a filozófia, mint a természet és az emberi szív ismerete? S vajon ki hatolt be mélyebben e misztériumok rejtett zúgaiba, mint azt Shakespeare tette? Ő ellátott engem a nyersanyagokkal, a többit a szemlélődő elmélkedés hozta elő."[98]

Ami eredetileg magánmítosz volt, immár egy toposz alapjává lett: Shakespeare nevét azonosították a száműzött Kossuth hosszú felkészülésével a hazájáért idegenben szót emelő politikus szerepére. 1853-as, Tavern Hall-i beszédében már odáig ment, hogy Shakespeare-t egyértelműen az ő „néma, de ékesszóló tanítójának" nevezte, és angol tudására utalva azt mondta: „tőle tanultam az Önök nyelvét."[99]

Az értékes, hétkötetes kiadást Shakespeare életrajzával egészítették ki, s mind a nyolc kötetet személyesen Kossuth számára készült, családi címerével ellátott pompás kötésben, ötletesen Shakespeare szülőhelyének fából készült, kicsinyített másolatát formázó ládikóban adták át. Amint azt az ajándékra erősített fémtáblácska büszkén és jellemzően hirdeti: az ajándék értéke „9215 penny, amit angol férfiak és nők adományaiból gyűjtöttek Kossuth Lajos számára, aki ragyogó angol nyelvtudását, amit a legnemesebb célból gyakorol, Shakespeare soraiból tanulta."[100] Kossuth nagy becsben tartotta a londoni munkások nagyszerű ajándékát, noha egy időre sok más, kevésbé szükséges könyvével együtt raktárba kellett tétetnie. Az 1870-es évek végén azonban magyar látogatóira mély benyomást tett olaszországi dolgozószobájának dísze, a pompás ajándék, „amelyet Kossuth abból az alkalomból kapott, hogy saját állítása szerint a börtönben, Shakespearetől tanulta meg az angol nyelvet."[101] Egy kétkötetes amerikai kiadást, amit 1852-

[97] Kossuth beszédét a British Library-ben nemrégiben találta meg és közölte magyar fordításban *Deák Ágnes*, i.m. 832–848. o

[98] Uo.

[99] Uo.

[100] Ezüstözött bronz tábla Shakespeare szülőházának modeljén, jelenleg a ceglédi Kossuth Múzeumban, Kossuth "turini szobájában".

[101] A czeglédi százas küldöttség Kossuth Lajosnál (Budapest, 1877); *Király*; mindkettőt idézi *Deák Ágnes*, 833, 847., 3–4. jegyzet.

ben Bostonban kapott ajándékba, néhány kiválasztott könyv között, melyekre gyakran szüksége lehetett, mindig magánál tartott.[102] Mindezen kiadások szerepelnek Kossuth sajátkezűleg készített katalógusában, melyet 1864-ben vett fel személyes könyvtáráról, ami csodával határos módon a mai napig fennmaradt. A könyveket Budapesten, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzik,[103] az 1853-ban neki ajándékozott ládika pedig a ceglédi Kossuth Múzeum kincse.

A nagy sajtónyilvánosságot kapott könyvajándékozás,[104] Kossuth és Shakespeare szimbolikus összekapcsolódása a korabeli angol költészethez is utat talált. Alfred B. Richard éppen azt a kérdést tette föl, amelyet Kossuth is föltett önmagának:

> And then thy riper age,
> From Shakespeare's hallowed page,
> Drew inspiration of our English tongue,
> Did no prophetic thought
> Tell thee of wonders wrought,
> Far from thy home, a stranger race among?[105]

[Ferencz Győző költői fordításában:

> Már érett korba lépve
> A szép angol beszédre
> Ösztönzést Shakespeare szent műve adott,
> Megvalósult csodákról
> Nem meséltek-e távol
> Hazádtól látnoki gondolatok?]

Kossuth bírálói azonban azt gondolhatták, hogy a politikus nem mindig őszinte. 1854 táján, amikor Kossuth hírneve már halványulni kezdett, George Gilfillan a *Hogg's Instructor*-ban megjegyezte, hogy Kossuthnak az a képessége, melylyel mindig az adott hallgatóság ízléséhez igazítja idézeteit, „sokkal inkább mechanikus készséggel, és egy rögtönző tehetségével magyarázható, semmint lángelméjével, s ez inkább a szónokok Lopez [sic] de Vegájaként, s nem Shakespeare-jeként tűnteti fel őt."[106] Ennek ellenére, a tizenkilencedik század alkonyára Shakespeare és a bebörtönzött Kossuth állandó témává, elfogadott történelmi mozzanattá vált. Ahogy múlt az idő, a 19. század vége felé a Kossuthra emlékező

[102] Kossuth, Könyv Lajstrom, I–II. kötet, Turin, 1864. május [8.] 8–16.; OSzK: Kézirattár, Oct. Hung. 1064/I–II, I. kötet, 8., II. kötet, 3.

[103] Az 1853. évi londoni ajándék teljes címe: The Pictorial Edition of the Works of *Shakespeare*, ed. *Charles Knight*, I–VII kötet, hozzátéve *Charles Knight*, William Shakespeare, A Biography (London: Charles Knight and Co.), OSzK: Kossuth Könyvtár 2723. Az 1852. évi amerikai ajándék, melyet Kossuth otthonában őrzött: The Dramatic Works of *William Shakespeare*, két kötetben (Boston: Phillips, Sampson, 1852), ma OSzK: Kossuth Könyvtár 1675.

[104] *Deák Ágnes*, 832, 847., 2. jegyzet.

[105] *Alfred B. Richards*, Welcome and Farewell to Kossuth, from Minstrelsy of War (London, 1854), Testvériség, XIX, 1941. május, 12., Gál István gyűjteménye, Budapest, Gál István családjának szívességéből. *Walter Savage Landor* „Ode to Kossuth" c. versével köszöntötte Kossuthot, s ebben ugyancsak előfordul egy utalás Shakespeare-re. The Examiner, 1849. december 15., 789., vö. *Gál István*, W. S. Landor, Kossuth és a szabadságharc angol költője, Filológiai Közlöny, XIV (1968), 1–2. sz., 34–35.

[106] *George Gilfillan*, Louis Kossuth, Hogg's Instructor, III (July-December 1854), 359.

angol és amerikai barátok egyre gyakrabban emlegették a fogságot és Shakespeare jelentős szerepét. A történet bekerült a Viktória-korabeli Anglia egyik legolvasottabb, sőt, nemzetközi körökben is ismert történelem-könyvébe, Justin McCarthy parlamenti képviselőnek *A History of Our Own Times* című munkájába is, melyet hamarosan különböző nyelvekre, így németre, és *Anglia története korunkban* címmel magyarra is lefordítottak.[107]

McCarthy a Lord Palmerston külpolitikájáról szóló fejezetben igen részletesen tárgyalta Kossuth angliai fogadtatását. „Kossuth személye és ügye igen alkalmas volt rá, hogy lelkesítően hasson egy gyülekezetre" – idézte föl McCarthy. „Meglepően szép arcza és méltóságos megjelenése vala. Ruházatja és magaviseletje regényes, s talán még szinészies is volt. Olyan volt, mint egy festmény; minden mozdulata és taghordozása, mintha arra lett volna számítva, hogy a festő megörökítse. Minden kétségen felül egyik legékesebben szóló férfiú vala, a ki valaha angol népgyülekezethez szólott. Kossuth egyik fogsága alatt legfőkép Shakespeare műveiből tanulta az angol nyelvet. Annyira urává tudott az angol nyelvnek lenni, mint kevés idegen valaha; de a minek urává lőn, nem az utczák és elfogadó szobák közönséges társalgó angol nyelve volt. A hogy ő angolúl beszélt, a lehető legfinomabb vala, a melyből a tanuló is megtanulhatott volna ékesen beszélni — Kossuth a Shakespeare angol nyelvét beszélte."[108]

A magánmítosz egyre sűrűbben forgott közszájon, s utat talált a sajtóhoz és a népszerű irodalomhoz is. Kossuth Shakespeare-tanulmányai hasonértelművé váltak Angliával és az Egyesült Államokkal, angolsága Shakespeare nyelvével, míg Shakespeare nyelve a szabadság hangjával és a demokráciával. Olyasmi alakult ki tehát, amit irodalmi toposznak nevezhetünk: Shakespeare a szabadság metaforájává vált.

Kossuth, hosszú politikai pályafutása hátralévő éveiben magyar nyelvű politikai levelezésében továbbra is idézte Shakespeare-t.[109]

Kossuth neve egészen a századfordulóig mind Angliában, mind az Egyesült Államokban a szabadságszerető Magyarország szinonímája maradt. Halálakor még a konzervatív angol lapok is az 1848–1849-es eszmék ékesszóló bajnokaként gyászolták.[110] Amikor az 1900-as évek elején néhány jeles brit újságíró és leendő politikus, így a *The Times* tudósítója, Henry Wickham Steed, a történész R. W. Seton-Watson és H. W. V. Temperley először jött Magyarországra, Kossuth népének

[107] *Justin McCarthy*, A History of Our Own Times from the Accession of Queen Victoria to the General Election of 1880 (Leipzig: Tauchnitz, 1879); *McCarthy*, Anglia története korunkban (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1885), I–III. kötet; *McCarthy*, Geschichte Englands, von der Thronbesteigung Viktorias bis zum Berliner Kongress (1837–1878) (Leipzig: Bernhard Schlicke, 1881-)

[108] *McCarthy*, Anglia története korunkban, i.m. I. kötet, 546.

[109] Idézet a Viharból, Kossuth levelében a debreceni Függetlenségi Párthoz, Collegno al Baraccone, Turin, 1875. június 15.; idézetek a Hamletből egy Helfy Ignáchoz intézett levélben, melyet Kossuth Deák Ferenc halálának alkalmából írt, 1876, közölve Irataim, Vol. III; idézet a Julius Caesarból Simonyi Ernőhöz írott levelében, Collegno al Baraccone, 1876. december 12.; Kossuth Lajos válogatott munkái (Budapest: Franklin-Társulat, d.n.), 227, 240, 260, 355.

[110] *Sidney J. Low*, Kossuth and the Hungarian War of Liberation, The National Review, Vol 23, May 1894, 350–363.; The Saturday Review, March 24, 1894, 301–302.; The Times, March 21, 1894, 9, 11. Vö. *Jeszenszky Géza*, Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918) (Budapest: Magvető, 1986), 115, 329.

nemes képzete lebegett a szemük előtt. Budapesti tartózkodásuk alatt gyakran támogatta és befolyásolta őket Kossuth fia, barátjának, Pulszky Ferencnek a családja, vagy a Kossuthot az emigrációban is támogató agg Türr István tábornok.[111]

Jóval később, csupán egy nappal a magyarországi német hatalomátvétel előtt az *Esti Újság* című budapesti napilap hosszú cikket közölt „Kossuth Lajos diadalmas bevonulása New Yorkba 1851 december 6-án" címmel, melyben a szerző hangsúlyozta, hogy Kossuth „hatalmas sikerét mindenekelőtt Shakespeare-nek tulajdonította, minthogy a világhírű drámaíró archaikus és klasszikus kifejezéseit használta, melyek óriási benyomást tettek a tömegekre. Kossuth maga is beismerte, hogy 'Shakespeare-től tanultam angolul'".[112] A cikk szándéka azon a történelmi fordulóponton Magyarország elveszett szabadságának és függetlenségének felidézése volt. A hidegháború napjaiban az amerikai magyarok Kossuthot a nyugati szabadság bajnokaként festették le, s ebben az összefüggésben is fölemlítették angolságát, melynek forrása Shakespeare volt. Mindez hozzájárult a hős politikai céllal aktualizált képének megalkotásához.[113]

IV.

Összefoglalásul talán hasznos lesz visszaidézni egyes megállapításainkat.

A magyar felső körökben a 19. század első felében egyre népszerűbb volt, s csaknem rendszeressé vált az angol nyelv tanulása és Shakespeare olvasása. Kossuth sok tekintetben éppúgy követte a magyar főnemesség és értelmiség példáját, mint osztályának, a köznemességnek számos más képviselője.

Nincsen olyan egyértelmű, korabeli bizonyíték, ami alátámasztaná Kossuth későbbi állítását, hogy angol nyelvismerete lényegében Shakespeare angolságából fakad. 1837-ben, börtönidejének első évében Kossuth maga is beszámol arról, hogy három évvel azelőtt már meglehetősen sokat olvasott angolul. Gyakori és részletes levélváltása családtagjaival, egyetlen utalást sem tartalmaz a Shakespeare-tanulmányok kitüntetett szerepére vonatkozóan, minden, amit erről tudunk, a száműzetésben elmondott visszaemlékezésein alapul.

Kossuth különböző olvasmány lajstromai a legkülönbözőbb angol könyvek mohó olvasójaként mutatják be őt. A valóság az, hogy angoltudása sokkal inkább számtalan forrás igen eklektikus keverékére, semmint egyedül Shakespeare-re alapozódott. A Kossuth által szóban és írásban használt angol nyelv — fordulatai, hasonlatai, szókincse és stílusa — lényegében sokkal közelebb ált a romantika, mint angliai Erzsébet korához.

Az a tétel, hogy Kossuth az angoltudását csupán az 1837 és 1840 közötti börtönévekben folytatott, gondos Shakespeare-tanulmányokra alapozta, csak része az igazságnak, és sokkal inkább tudatos mítoszteremtés eredménye, semmint önéletrajzi tényközlés. Kossuth azért fonta utólag élettörténetébe ezt a

[111] *Jeszenszky Géza*, különösen 10, 48, 51, 64, 65, 72, 89, 92, 93.

[112] *Ivándy E. R.*, Kossuth Lajos diadalmas bevonulása New Yorkba 1851 december 6-án, Esti Újság, 1944. március 18. Újságkivágás Gál István gyűjteményében, Budapest, Gál István családjának szívességéből.

[113] *Endre Sebestyén*, Kossuth: A Magyar Apostle of World Democracy (Pittsburgh, PA: Expert Printing Co., 1950), 136.

finom, mitológikus szálat, hogy az megfeleljen aktuális politikai céljainak és hogy elnyerje nemzete számára az angolszász országok jóindulatát. Világosan látta, hogy angoltudásának forrása és megszerzésének körülményei nagyon fontos szerephez juthatnak, és önéletrajzának kissé felülírt változata végülis hozzájárult ahhoz, hogy sikerült Magyarországot elhelyeznie Európa politikai térképén.[114]

[114] Itt köszönöm meg Dávidházi Péter ösztönzését, valamint Deák Ágnes, Ferencz Győző, Gál Ágnes és Júlia, Gángó Gábor, Kocsis Gyula, Pajkossy Gábor, Szalay Márta, Szepes Erika és Várady Géza segítségét.

Miskolczy Ambrus

KOSSUTH LAJOS EGY ISMERETLEN NAPLÓ TÜKRÉBEN

A hiúság megszállottja vagy emberarcú Robespierre?

Az ismeretlen napló szerzője Gyulay Lajos, erdélyi — olykor radikalizmusra hajló — liberális politikus, 1848-ban Zaránd megye egyik képviselője a pesti országgyűlésen. Naplója nem ismeretlen. Már szerzője életében tudtak róla, kisebb-nagyobb részleteket közzé is tettek, pontosabban csak egy töredékét a mintegy 140 kötetnek, melyből a közeli jövőben az 1848–49-ben írt részeket, mintegy hat kötetet adunk ki.[1] És ilyenkor vetődik fel igazán a kérdés, mit tudunk és tudhatunk meg egyáltalán egy naplóból. Hiszen ki vitatná, a napló tükör. Gottfried Keller az 1830-as években úgy vélte, hogy a férfi napló nélkül hasonló a nőhöz, akinek nincsen tükre.[2] Valóban, a férfiúi önimádat és önsajnálat tükre. A naplóíró elsősorban önmagát nézegeti, mindenki más mellékszereplő, azáltal létezik, hogy ír róla. Az egyén elmagányosodása magyarázza, hogy a napló „komolyan veendő művészeti megnyilvánulás" lett.[3]

A napló pillanatnyi állapotot tükröz, de az örökkévalóság számára is írták. Nagy erénye: az őszinteség vagy annak látszata, pontosabban: az őszinteség követelményének érvényesítése. A naplóíró valamiféle palackpostának is szánta naplóját, az idő vízébe dobott írásnak. Így járt el Kölcsey Ferenc, aki az 1832–36-i

[1] A kéziratot Csetri Elekkel és V. András Jánossal tesszük közzé, a hajdani *Fontes* sorozat hagyományainak megfelelően készülő bevezető kötetet Csetri Elekkel írtuk. Csetri Elek állította össze a Gyulay Lajos életét és munkásságát bemutató fejezeteket, munkánk többi része Gyulay Lajos 1848–1849-i tanúságát elemzi. Elemezzük Gyulay magán-mitológiáját, olvasmányait, ill. olvasási technikáit, valamint a kor politikai kultúráját, végül a történelmi emlékezet játékait. Munkánkban Gyulay Lajos tanúsága jobb megítélése érdekében idézünk lehetőleg minél több egykorú megnyilvánulást, ennek érdekében jelzünk egész sor anekdotikusnak tetsző fejleményt, amelyek felvillantásával a magyar forradalom sajátos vonásait is jobban megláthatjuk, miközben csak arra kérhetjük az olvasót, nézze el, ha Gyulay közvetlen és olykor némileg ironikus elbeszélésének a hatása alá is kerültünk. A jó napló egyébként nem olyan rossz társaság. A jelen dolgozat Gyulay bevezető kötetünk egyik fejezetének előtanulmánya. Eddig a következő előtanulmányok állnak megjelenés előtt: Olvasmány és történelem. (Adalékok Lamartine magyar olvasataihoz avagy a magyar forradalom francia forgatókönyve); Gyulay Lajos, a „nyelvújító"; Gyulay Lajos a francia regényvilágban – Debrecenben 1849. február – március; „Szabadság, szerelem" – a csillagok jegyében; A magyar demokratikus politikai kultúra labirintusában; Az emlékezet játékai avagy kitüntetés Debrecenben. Amikor Gyulay Lajos kiadásra kerülő naplóiból idézünk, akkor csak a dátumot jelezzük, hiszen ennek alapján visszakereshető az idézet. Egyébként a napló kötetszámát adjuk meg zárójelben, az oldaszámmal. Gyulay Lajos naplóit — a kezdetektől 1847-i kötettel bezárólag — a kolozsvári Egyetemi Könyvtár őrzi, 1848-as kötettel kezdődően az utolsó kötetig a kolozsvári Állami Levéltár vigyáz rájuk.

[2] *Georg Misch:* Geschichte der Autobiographie. IV.2. Frankfurt am Main, 1969. 959.

[3] *Friedrich Sengle:* Biedermeierzeit. II. Stuttgart, 1972. 214.

országgyűlésről adva beszámolót, saját korát elemezte mélyrehatóan, amíg tehette. Barátai is tudták, mi készül, és kérték, hadd olvashassák, sőt másolhassák is le, míg maga a szerző is készült műve kiadására. Volt aki csak mutogatta barátainak, amit írt, pontosabban csak részleteket, mint Jules Michelet, a nagy francia történész tette, hadd gyönyörködjenek az ő lelkének és szellemének — egyébként Rousseau *Vallomásai*hoz képest semmi újat fel nem mutató — szépségében.[4] Az énkultusz így váltott önkultuszba. Az egész mű azonban az örökkévalóságnak szólt. Az örökkévalóságnak, mely valamiféle szekularizált mennyország, átmenet a földi létből a túlvilágba, hol a lelkek újra egymásra találnak, és itt e földön nem maradt az ember után csak emléke. Ezt őrzi a napló. Minden naplóíró az erkölcsi tökéletesedés eszközét látta benne, amikor esténként nekiült, aztán olykor-olykor visszarettent saját realizmusától. „Nekifogok, hogy megírjam életem történetét napról napra" – kezdte naplóját Stendhal 1801-ben, hogy aztán négy év múlva már azt is jelezze, hogy naplója „csak nekem szól, a benne foglalt gyermetegségek miatt", és ezért: „Kérem azt, aki megtalálja, ne olvassa, 1. kérem a becsület nevében 2. az unalom miatt, melyet okoz neki",[5] mármint az olvasónak, aki ezek után csak még kíváncsibb lehetett, és talán — talán? — ez volt az író célja is. A naplóíró szemérmes exhibicionista. Gondoljunk a svájci filozófus professzor íróra, Amielre, aki — 1864-ben — naplójáról így vallott: „Ez az én párbeszédem, a társaságom, a társam, bizalmasam. Ez a vigaszom, emlékezetem, bűnbakom, visszhangom, intim tapasztalataim raktára, lélektani útirajzom, védelmezőm a szellemi eltompulás ellen, ürügyem az életre, talán az egyetlen hasznos dolog, amit magam után hagyhatok."[6] Ugyanakkor naplóírónk tartott attól, hogy művét egyszer a maga egészében közzé teszik.[7]

Jellemző, hogy a nagy intim naplókat csak a XIX. század második felében, annak vége felé kezdték közölni, sokukat csak a XX. században, mert valamiféle indiszkréciónak tekintették volna a közreadást, és jellemző, hogy a kiadók olykor alaposan beleavatkoztak a szövegbe, nem is beszélve arról, hogy családtagok fekete tintával végérvényesen megcenzúrázták, amikor kihúzták a nekik nem tetsző részeket. Kuun Géza is ezt tette nagybátyja, Gyulay Lajos naplójával, amelyből néhány oldalt közzé tett, az 1848–49-i köteteket pedig itt-ott még meg is stilizálta, de szerencsére elment a kedve a kiadástól...

Gyulay Lajos vérbeli naplóíró. Amit Stendhaltól vagy Amieltől idéztünk, annak megfelelőjét nála is fellelhetjük. Az erdélyi gróf persze nem küszködött olyan gátlásokkal, mint a kövérkés álnemes- sznob író, vagy a tudálékos professzor, de azért egész életében nagy sebzett gyermek maradt, miközben azért élvezte az életet, szerette az állatokat és a nőket. Szomorúság fogta el, mikor kis mackója meghalt, mint 1848. augusztus 12-én írta: „medvém felakasztotta magát, talán ő is politikus bolond volt, minők többen léteznek most". (48.k. 50.) Nőcsábász maradt egész életében, olyan, aki megadta módját, erejét beosztotta, és a lányokban öncélúan is tudott gyönyörködni, ahogy a gyerekek teszik. De nemcsak ábrándozott. Mikor eljött az ideje, miként a katona fegyverzetét, ő „farkantyúját" öltötte

[4] *Miskolczy Ambrus:* A legendák varázsa. Jules Michelet kelet-európai mítoszai és a magyar-román párbeszéd a 19. század derekán. Bp. 2000. 187.

[5] *Stendhal:* Oeuvres intimes. I: Szerk. V. Del Litto. Paris, 1981. 3., 336.

[6] *[Henri-Férdéric] Amiel:* Journal intime. I. Szerk. Léon Bopp. Genève, 1948. 25.

[7] *Pierre Pachet:* Les baromètres de l'âme. Naissance du journal intime. Paris, 1990. 109.

fel, és „Venus templomában" vitézkedett, emellett csábítgatta azt, aki megtetszett neki, olykor pedig ő maga nem tudott ellenállni egy-egy rámenősebb hölgynek. Naplóinak utolsó oldalára jegyezte fel sikereit, félsikereit és kudarcait. Összesen 1373 közösülést. Ugyanakkor diszkrét, nem akar másokat kompromittálni. Amikor eltűnődött azon, hogy képzeletbeli háremében ki milyen nevet kap és ki milyen helyet foglal el — 1848. augusztus 30-án — így zárta — vagy inkább folytatta — elmélkedését:

„Avatatlanok ne rágódjanak felette, ha nem értik a dolgot, a kik e név sorba, be vannak irva, más világnak fényes tüneményei, egy képzelt, egy talán valósuló világnak tényező személyei! Jobb, ne is gondolkozzanak felőle, mert azt csak az én elmém foghatja fel, a teremtő."

Ugyanakkor kíméletlen is volt mint egy gyermek. Odamondott másoknak és magának, persze magának már kellő kímélettel. Sajnálta is magát, másokat is. Elsődleges közössége a család volt. Ehhez az is kötötte, hogy a nősüléstől és családalapítástól agglegényi életformája is visszatartja. Anyját élete végéig bálványozta.[8] Elmélkedett azon is, hogy a magyar nyelv zsenije egyedülálló, mert külön szava van a szerelem és a szeretet jelenségére. Közben gyűlölni is tudott Gyulay Lajos . Mindenekelőtt képzelt közössége, a nemzet ellenségeit. Mert megfogadta Kazinczy intését, mi egy kor üzenete: „lebegjen a Haza szeretete s a Nemzet dicsősége szemeid előtt".[9] Erre nevelte Döbrentei Gábor is. Ugyanakkor nem volt rossz gyermek. Örült a más örömének. „Nincs nekem nagyobb örömöm — írta 1848. február 19-én — , mint mikor másokat örvendeni látok. Magam, lemondtam róluk!" (46.k. 125.)

Lemondott, mert alapvetően szerencsétlen lélek. Nemcsak azért, mert a romantikus ember eleve az. Hanem azért is, mert irodalmunk klasszikusai — Kazinczy Ferenc és Döbrentei Gábor — tehetségesnek hírlelték, viszont hamar rájött, hogy az irodalmi arénában nem arathat sok sikert. Sőt máshol sem. 1822-ben Bécsben még „ugyancsak szorgalmatos" akart lenni, remélte érdekében a császárnál is szólnak, mert „megvallom már szeretném is valami lenni, minekutána már huszonkét esztendeje, hogy semmi sem vagyok." (2.k. 75.) Tíz év múlva sem lett több. 1834-ben keserűen is vetette papírra: „Széchenyi tagadhatatlanul nagy ember, ő már halhatatlan, ha ma meghal, hol állok én? Ki halhatatlanság után vágyom, arra törekszem – sokra, nagyra születni és keveset tehetni, keserű érzés." (14.k. 86.) Lelki nagyságra vall, hogy keserű érzéseit nem párosította irigységgel. Az irigyeket meg is mosolyogta: „Teleki Mihály és Kun Gothárd jutnak eszembe — írta 1838-ban — , kikben az irigység oly nagy mértékű, hogy el lehetne rólok mondani, hogy még azt is irigyelnék, ha egy kutya jól táncolna. Teleki Mihály irigyli Szécsényit, Kun Gothárd Vesselényit, korunk és hazánk két legnagyobb férfiait, én csak azt sajnálom, hogy ketten és nem többen vannak, és hogy én is oly nagy nem lehetek." (21.k. 58.)

A napló a csalódott lelkek tükre. Olvasása oldhatja az olvasó magányosságát is; de a történész számára is forrás. Kérdés, milyen mértékben? – azon túlmenően, hogy olyan információkat kapunk, melyeket máshonnan nem nyerhetünk, hiszen

[8] Kegyeletkoszorú melyet M.-Németi Gróf Gyulay Lajos feledhetlen szülei emlékére azok születésének századfordulatán a fiui hála virágaiból szentel. Szerk. Baló Benjámin. Arad, 1868.

[9] MTAK, MIL 4–38. 27b

a naplóíró művét valamiféle palackpostának szánja és még a legdiszkrétebb is el-elmond valamit. Mégis a legfontosabb hozadéka a naplónak, hogy arra ösztönöz, tegyük fel vagy fogalmazzuk újra és újra a régi kérdéseket, és keressünk új-régi válaszokat. Régi-új kérdésünk: Ki volt Kossuth Lajos? A hiúság megszállottja vagy emberarcú Robespierre?

*

Gyulay Lajos nem szerette Kossuth Lajost, de nagyságát felismerte. Petőfit és őt a „korszellem" megtestesítőjének tartotta, mindkettejüket „igazi jakobinusok"-nak nevezte – még 1848. március 8-án. Ez az ítélet túlzásnak látszik, de közös bennük — mármint a politikusban és a költőben — a szolgálat lendülete. Pulszky Ferenc is hasonlóképpen látta a költő és a politikus hasonlóságát: „amit Vörösmarty, Petőfi verseikben kimondtak, mi százezer hazafi ajkairól zengett, ez volt személyesítve benne [mármint Kossuthban]; azon hit lelkesíté, mely hegyeket képes megmozgatni".[10] Görgei Artúr pedig 1849 márciusában az ellentéteiket egy ideig lezáró találkozás után már-már átszellemülve vallotta Damjanich-hoz intézett levelében, hogy „egyedül Kossuth hisz a forradalomban".[11] Ugyanakkor, Kossuth kerülte a forradalom kifejezést, mint ahogy magát a harsány forradalom kultuszt is kerülte.[12] A törvényes forradalom híve, alakítója és vezére volt.[13] Ha kellett, önmagához következetesen hangoztatta, hogy „mi most sem kezdénk revolúciót" – mint ez 1849. február 23-i Csány Lászlóhoz intézett levelében olvasható, amelyben szempontokat adott, hogy miként forduljon az erdélyi határszélen parancsnokló orosz tábornokhoz.[14] Mindez újra csak felveti a kérdést: a magyar politikus csak színészkedett? „Világcsaló" volt? Netán:

A hiúság megszállottja?

Gyulay Lajos még Pozsonyból jól ismerte Kossuthot. Aztán — mint 1848. március 8-án emlékezett — védegyleti ülésen is találkoztak, de furcsa találkozás sikeredett. Gyulay úgy érezte, Kossuth lekezelte őt, amikor „idegenkedőleg nem is kezét, hanem két ujját nyújtotta nékem"; mire naplóírónk sem volt rest, nem kedvelvén az ilyen köszöntést, szóba sem állt vele, és aztán, hogy bosszantsa a nagy szónokot, éppen az ő beszéde alatt ment ki. Gyulay ellenszenve az öntudatos feltörekvő embernek is szólt, aki öntudatosságában némi pökhendiségről tett tanúságot, bár az is lehet, hogy ezt Gyulay provokálta ki. Az így is kiderül, hogy a gróf némileg lenézte „a szegény prókátort" – hogy Pálffy János, a képviselőház alelnökének minősítésével éljünk.[15] Gyulay egyébként Pálffy úrhatnámságán jobban mulatott. Kossuthot továbbra sem szerette, de egyre inkább tisztelte. Széchenyi mellett emlegette. Április derekán már Kossuth „mindenható", egy „jele-

[10] *Pulszky Ferenc:* Életem és korom. I. Szerk. Oltványi Ambrus. Bp. 1958. 391.

[11] Idézi *Vukovics Sebő:* Visszaemlékezései 1894-re. Szerk. Katona Tamás. Bp. 1982. 196.

[12] *Spira György:* Négy magyar sors. Bp. 1983.

[13] *Szabó Ervin:* Történeti írásai. Szerk. Litván György. Bp. 1979. 384.; *Deák István:* Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben Bp. 1983

[14] KLÖM, XIV. 535.

[15] *Pálffy János:* Magyarországi és erdélyi urak. II. Szerk. Szabó T. Attila. Kolozsvár, 1939. 80.

nés" „a magyarok egén", aki kivitelezi Isten akaratát. Majd miután már a pesti országgyűlésen megjelent, egyre több kritikával kezdte illetni. Jellemző, hogy a Kossuthnál olykor radikálisabb Teleki Lászlóról soha nem szólt egy rossz szót sem. Mintha csak némi arisztokrata szolidaritás is érvényesült volna, amellett, hogy ő volt az a „fenegyerek", akinek mindent elnéztek, részben még azért, mert közszeretetnek örvendett, másrészt talán azért, mert nem vették komolyan, bár párbajaival figyelmeztette kortársait a szavak és cselekedetek súlyára.

Csak sajnálhatjuk, hogy Gyulay Lajos naplójában nem írt semmit a július 11-i országgyűlési ülésről. Leveleiben is inkább a maga bajával foglalkozott. „Fővárosunk porlepte irgalmatlan melegétől üldöztetem" - írta július 16-án húgának, Lottinak, és azon kesergett, hogy nem érkezett meg a megbízó levele, ezért „szavazattal még nem bírok".[16] Pedig ott volt július 11-én a tisztelt Házban. Később — látni fogjuk — az 1860-as években megemlítette naplójában, hogy hallotta Kossuth hatalmas beszédét, amelyben 200 000 újoncot kért, mire a Ház egy emberként kiáltott: „megadja"; a szónok pedig többek között így válaszolt: „önök felállottak, s én leborulok e nemzet nagysága előtt, s csak azt mondom: annyi energiát a kivitelben, mint amennyi hazafiságot tapasztaltam a megajánlásban, s Magyarországot a poklok kapui sem fogják megdönteni!"[17]

Ez a jelenet a magyar szabadságharc alapító eseménye. Így is él a köztudatban. Gyulay Lajos, a szemtanú, akkor hallgatott róla. Mintha nem tudta volna kihozni abból az egykedvűségből, amellyel a dolgok menetét figyelte. Ez az egykedvűség inkább elhárító mechanizmus. Mert látta a fejlemények tétjét, de tartott attól, hogy mit hozhat a jövő. Innen a részben már szervesült, részben pedig tettetett szenvtelenség.

Gyulay Lajos minden ellenszenve ellenére Kossuth jelentőségéről több jót írt, amíg nem érkezett Pestre. Érdekes, hogy itt mennyire nem érzékelte Kossuth belső drámáját, melynek az volt a forrása, hogy az olasz segély kérdésében mást kellett mondania mint miniszternek és mást mint magánembernek. Gyulay szenvtelenül és alapvetően helyesen foglalta össze Kossuth július 20-i beszédének lényegét: „mikor, a belbéke nálunk helyre lesz állítva, mü is segítségül fogunk lenni az Olasz tartományokkal való béke helyre állításában" Más szóval: Magyarország akkor támogatja az osztrák kormányt az olaszokkal való megbékélésben, ha sikerül itthon rendet teremteni, és osztrák hatalmi körök nem támogatják a szerb és horvát törekvéseket a magyar kormány ellenében. Amit Gyulay írt, az egyébként röviden összefoglalja a képviselőház trónbeszédre adott válaszának egyik részét; ez a rész így szól: „És amily őszinte azon hódolat, mellyel hű Magyarország Felséged iránt viseltetik: szintúgy óhajtja, hogy e kérdés a trón méltóságához s a viszonyos jogos igényekhez képest oldattassék meg, ha hazánkban rend és béke teljesen helyre állítva, s országunk erkölcsi s anyagi épsége biztosítva nem lesz, örömest nyujtandunk Felségednek segédkezet, oly békés egyesség megkötésének eszközlésére, mely egyrészt a trón méltóságának, másrészt az olasz nemzet alkotmányos szabadságának s méltányos kívánatainak egyaránt megfeleljen."[18]

[16] Arhivele Statului, Cluj.Napoca, Arhiva Gyulay-Kuun. 280. fasc. 484.

[17] KLÖM, XII. 438.

[18] Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Szerk. Beér János. Bev. Beér János – Csizmadia Andor. Bp. 1954. 676.

Ma azt mondanánk, hogy ez okos kompromisszumos fordulat. Csakhogy akinek nem tetszik a kompromisszum, kihívás és sértés. Akkor így is hatott. Az udvari és birodalmi vezető körök némi tettetett naivitással valamiféle olyan jelenetet vártak volna, mint amilyet 1740-ben Pozsonyban a diéta rendezett, amikor a nemes követek oly lelkesen ajánlották életüket és vérüket. Széchenyi, hogy mentse a menthetőt 1848. július 4-én olyan országgyűlési beszédet fontolgatott, amelyben ki is mondta volna: „Életünkkel és vérünkkel a dinasztia mellé!" És azt javasolta volna, hogy a horvátokkal versenyt fusson az ország a birodalom ellenfeleinek megtörésében, ugyanakkor a birodalmat már konföderációként képzelte el.[19] Mindezt nem mondta el a nyilvánosság előtt. Realitása sem lett volna, mert „fent" ellenforradalomra készültek, amelynek a katonai vezetés lett a motorja, és nagy előkészítője a horvát bán, Jellačić, aki nemsokára nyíltan követelte, hogy a hadügyek és pénzügyek terén csak az osztrák kormányzat rendelkezzék, mint az uralkodói akarat kivitelezője. A magyar radikálisok éppen ezt jelezték előre. Sajtójuk — amelyet maga Gyulay is olykor kedvelt — úgy támadta a kormányt, mintha az a reakció szövetségese lenne, és a régi bűnösnek hirdetett táblabíró politikát folytatná. A legilletékesebbet — a *Marczius Tizenötödike* szerkesztőjét — Pálffy Albertet idézzük, pontosabban az ő önéletrajzi elemekben gazdag regényét, melyet már lehiggadva öntött formába, kissé bagatellizálva a radikális politika jelentőségét, és azt, hogy mennyi méltánytalan sértéssel bombázták azokat, akiket tiszteltek, irigyeltek, viszont nem tudtak ellenállni a modern demokratikus kultúra nagy lehetőségének, a rálicitálás kisértésének. Idézzük azért is, hogy majd Gyulay helyzetelemzésével szembesítsük.

„De — elmélkedik Pálffy Albert — a mi 1848 előtti politikusaink, mint egy régi rendszer iskolájának tanítványai, főleg nyugalmat szerető doctrinaire-ek voltak. Szemők előtt lebegett ugyan a centralizáció, a néptől választott parlament, a felelős minisztérium, szabad sajtó, jogegyenlőség és közös teherviselés: de a tapasztalásokból okulva, azt hitték, hogy ha jól is megy dolga a magyarnak, mind e kívánalmak legkorábban 1850 körül válhatnak testté, vérré és kézzel fogható valósággá. Hitték és vallották, hogy amint a természetben, úgy a politikában is valamely időelőtti 'saltus' lehetetlenség, képtelenség."

Ennek rögtön ellentmond a folytatás, az, hogy az imigyen elmarasztalt emberek 1848 tavaszán oly hatékonyan cselekedtek, és törvényekbe foglalták a forradalom követeléseit:

„Meglehet, kissé elhamarkodva történhetett, hogy a nemzet még nem volt rá teljesen elkészülve; de meg kellett ragadni az ily ritkán kínálkozó alkalmat, s az ellenzék vezérei egészen saját egyéni ízlésök szerint, legyőzhetetlen korlátokat nem találva, szabadon diktálhatták a paragrafusokat s a miniszterek komoly elhatározottsággal vállalkoztak az új törvény teljes érvényesítésére a gyakorlati életben. [...] Senki sem kételkedett, hogy most századok tartamára számított rendszer jött létre, melyre mint szentesített törvényre a nemzet minden előfordulható körülmény között, mint dönthetetlen jogra bátran hivatkozhatik!

Így vélekedett még az ifjúság is, mely a természet rendje és a világtörténelem bizonysága szerint mindenütt a bekövetkezhető jövő eszméit szokta képviselni.

[19] Széchenyi István válogatott művei. II. Szerk. Spira György. Bp. 1991. 479.

Csak a legmegrögzöttebb pecsovicsok mosolyogtak. [...] Ők tapasztalták a lefolyt századok történeteiből, mint lehet egy meghozott törvényt később kijátszani".

Egyébként — tudjuk — nem nagyon mosolyogtak. Jósika Samu rögtön felismerte, hogy mi történt. És mint az ellenforradalom nyitányának karmestere járt el, az ő ötlete volt, hogy Jellačić-ot nevezzék ki horvát bánnak. És azon is törte a fejét, hogy Erdélyben miként lehetne kialakítani a reakció hátországát. Ennek esélyeit a radikális ifjak is felismerték, csak rögtönzött javaslataikkal és fontoskodó kormánybírálatukkal nem sokat segítettek. Ezt ismerte fel később Pálffy Albert, rezignált önkritikával élve és az egykori szenvedélyeket szokásos módon gyermeteg idillé stilizálva:

„Mindamellett az ifjúság körében keletkezett egy kis oppozíció is az új rendszer ellen. Sokan látva a könnyű szerrel elért sikert, az mondták: hát ha talán egy füst alatt többet is ki lehetett volna vívni!

Mi, kik akkor éltünk, tudjuk legjobban, hogy ez az ellenzékeskedés nem bírt a komolyság jellegével. Inkább azt mondtuk: jó lesz ezt az osztrákot egy kicsit ijesztgetni: hadd lássa Bécs, minő pártok is léteznek az alsóbb rétegekben! Akkor majd jobban meggondolja magát s békével tűri az 1848-diki törvényeket, nehogy rá nézve még valami rosszabb is következhessék.

E fiatalkori politikának azonban volt egy visszariasztó oldala is. A leghevesebb szóvivők bámulva vették észre, hogy vállalatukat főleg első sorban épen a legmegrögzöttebb pecsovicsok fogadják legkevésbé sem palástolt örömérzettel! Klobuchevich báró [regényhős, ám élethű figura!] oda volt a kéjtől és boldogságtól, ha lefekvés előtt az ellenzéki lapokat végig olvasta. Ő és társai voltak a legelsők, akik meglátogatták a fiatal szerkesztőket, barátságot és per tu pajtásságot kötöttek velök. Ezek nógatták, biztatták, lelkesítették őket a legmerészebb kirohanásokra: ösztön szerint érezvén, hogy minden túlzás csak az ő malmukra hajtja a vizet."

Kínos ügy – mondhatnánk ma is. Meg is cenzúrázta önmagát az emlékező. Ék alakú zárójelbe tesszük azt, amit kéziratából kihúzott, miután feltette a kérdést:

„Mi lett az eredménye? A fiatalság gyanúba vette tán e nem várt oldalról érkező szövetséget? Éppen az ellenkező esemény következett be. Tavasz végével fenyegető jelek kezdtenek mutatkozni. Jellachic, Axintye, Stratimirovics és mások seregestül felemelék a fekete sárga színeket és halált esküvének a magyar nemzet fejére.

Egyszerre vége volt az oppozíciónak: de nem az ifjúság csapott föl miniszteriális pártnak: hanem a kormány emberei jöttek alá a magosból, azon kijelentéssel, hogy az 1848-diki törvényeket többé fönntartani nem lehet s vagy vissza kell azokat adni, vagy teljességgel kifejteni és kiegészíteni.

Ez alapon aztán rögtön vége lett a meddő házi vitának, s nyár közepére ismét zárt csoportban állt együtt a magyarság az osztrák reakció ellenében, mely azt hitte: végre valahára megérkezett a háromszáz esztendő óta lesett pillanat, a magyar államjog s ezzel együtt a nemzetiség végső megsemmisítésére."[20]

A helyzet persze bonyolultabb volt. Nyár derekára sem alakult ki az egység. Gyulay Lajos naplója is a tanúság erre, és azért is érdekes, mert „irka-firkáiból"

[20] *Pálffy Albert:* A régi Magyarország utolsó éveiben. Bp. 1894. 36., 340., 346–7.; Kézirata: OSZKK, Fol. Hung. 1172–3. 171.

az ellenzéki magatartás dinamikáját jobban megismerhetjük. Maga is elvetette a kormány kompromisszumkereső politikáját, amelyet Kossuthnak kellett elfogadtatnia a képviselőházzal. Jellemző, hogy Kossuth július 21-i beszédéből csak annyit jegyzett meg:

„Tegnap Kossuth igen sokat locsogott, maga is mondta: *magam is úgy találom nem miniszternek való ember vagyok.* Az Olasz kérdés nem kielégítőleg határoztatott el – Bízzunk a Minisztériumban, nem fog talán vissza élni hatalmával, nem fogja hazánkat, katonáiból kifosztani, hogy azokat az olaszok ellen küldje." Érdekes, hogy arról sem jegyzett fel semmit Gyulay, amit barátaival, ismerőseivel erről beszélhetett. Még Őfelségét sem akarta látni, amikor Innsbruckba menesztendő országgyűlési küldöttséget állítottak össze. Inkább az foglalkoztatta, hogy kimaradjon a kellemetlen nyári utazásból. És örült annak, hogy mint képviselőt, még nem igazolták, és így nem kellett szavaznia, mert akkor a kormány ellenében szavazott volna, miközben az ellenzékiséget egyenesen „bűnös dolog"-nak minősítette.

Kossuth nem tudta meggyőzni Gyulayt. Pedig többet mondott, és mást is mondott, mint amit naplóírónk lejegyzett. Július 20-án a kormány álláspontjának előterjesztőjeként azt fejtegette, hogy döntenie kell a háznak, miből indul ki: a körülményekből vagy az elvekből.[21] A pénzügyminiszter egyszerre éreztette, hogy azonosul a kormány politikájával, és egyben azt kritikusan nézi, miközben megpróbálta kijelölni azt a határt, ameddig a szabadság elvének, az adott helyzetben az olasz nép szabadságának tiszteletben tartásával együttműködhet az uralkodóval és az osztrák kormánnyal az olasz-osztrák háború és béke ügyében. És olyasmit is mondott, amit Batthyány Lajos messzemenően elítélt, éspedig azt, hogy az új Olaszország kapja meg Milánót. Ezt a területi átrendeződést a békét sürgető angol politika is szívesen vette volna,[22] és osztrák liberálisok sem zárkóztak el területi engedményektől. Batthyány viszont attól tartott, az ilyen kijelentések az osztrák fél és az udvar magyarellenességét fokozzák, és abban bízott, hogy Magyarországra kerülhet a Habsburg Birodalom súlypontja, ha a magyar kormány biztos szövetségesként lép fel, erre pedig erkölcsi alapot ad az, hogy az olasz tartományok népének felkelését a közbeavatkozó Szardínia uralkodója saját dinasztikus hatalmi céljainak próbálja kihasználni.[23] Egyébként maga Kossuth is felkarolta a reményt, hogy Buda lehet a birodalmi központ. Ugyanakkor azért is kereste a kompromisszumot, mert — mint a Kossuth politikai pályájának egészét áttekintő mű figyelmeztet — „úgy ítélte meg, hogy az átalakulás vezető ereje számára szükséges annak bizonysága, hogy a magyar kormányzat kimeríti a békés megoldás lehetőségét, s nem rajta múlik, ha kenyértörésre kerül sor".[24] Élete legkínosabb pillanatai lehettek, amikor július 21-én valóban keserűen fakadt ki: „Mi a tárgyat illeti, uraim, őszintén megvallom, úgy látszik, sem diplomatának, sem miniszternek való nem vagyok, mert nem követem azon szabályt, mit a világnak minden minisztere követ". Mintha bele is zavarodott volna a magyarázkodásba,

[21] KLÖM XII. 592.

[22] *Kosáry Domokos:* Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849-ben. Bp. 1999. 27.

[23] *Kosáry:* Magyarország, 26.

[24] *Szabad György:* Kossuth Lajos politikai pályája. Bp. 1977. 137.

és ezért indulata a kormányzati politikát korábban — még zárt ülésen is[25] — megismerő ellenzék ellen fordult: „törpüljön az olyan minoritás, mely így violentálni akarja a dolgokat". Majd arra a vádra, hogy korábban a kormány „jóformán kicsalta a nemzettől a 200 000 katonát" így fakadt ki: „Nem akarok senkit legtávolabbról is bántani, de úgy látszik, hogy a parlamentáris téren gyermek nemzet vagyunk, magamat is bele foglalom, s átaljában nem tudjuk magunkat orientálni azon magas helyzeten, hová egy nemzet képviselőjét helyezi."[26]

Ez Gyulay Lajosra is pontosan áll. Ő maga szokással és meggyőződéssel magyarázta saját állásfoglalását. „Megszoktam már, a baloldalhoz tartani, és nehezen jő nekem a jobb oldalhoz számíttatni. Helyet minden esetben, a baloldalan foglaltam, de függetlenül fogok szavazni a Minisztérium mellett addig, míg meggyőződésem engedi."

Mégis szeszélyesen mintha ítélkezett volna naplóírónk. Mintha benyomások alapján vonta volna meg esténként a nap mérlegét. Az olvasó el is tűnődhet azon, hogy van-e valami logikája az ítéletalkotásnak? Kossuth augusztus 3-i beszédét megint helyeslőleg idézte. Azt, amit Széchenyi István is így foglalt össze: „Most megint va-banque! Gorové, Teleky, Nyáry, Kossuth stb.: »nem segítünk Ausztriának német elem ellen!« foglalják határozatba."[27] Éspedig azt foglalták határozatba, hogy Magyarország nem támogatja az osztrák kormányt Németország ellen. Széchenyinek rémálmai támadtak emiatt. Gyulay viszont abban bízott, mint Batthyány is: Ausztria szorosabban kapcsolódik az új Németországhoz, és így Magyarország önállósága megszilárdul.[28] Augusztus 5-én pedig Kossuth és Eötvös megint csak „locsogtak". De nemcsak ők.

Gyulay úgy érezte, nem is hallott jó beszédet. Jellemző ellentmondásnak lehetünk tanúi: egyedül Batthyányit tartja államférfinak, közben pedig éppen az ő politikája ellen szavazott volna. Lélekben a kormányt bíráló radikálisokkal tartott, igaz óvatosan. Diagnózisa érdekes, jó megfigyelőre vall: az egykori ellenzék kormányra került, hívei a képviselőházban alkotják a jobboldalt és a centrumot. Így: „Helyét általvette egy nálánál is radikálisabb párt. Az oppozíció, az úgy nevezett bal oldal, azért van mindég minoritásban, mert feladata neki, előre készíteni az elméket, – a következő kornak emberei ők! A mü, mostani baloldalunk, azért oly törpe, mert óriási haladást tettünk, kevés holnapok alatt, többet tenni, alig lehete. – Hihetőleg erősödni fog e párt időről, időre, Országgyűlésről, Országgyűlésre, de mostani emberei nem bírnak eldöntő hatalommal, – se jellem, se talentum kevés kivétellel, köztük. Kivételek közé pedig *Teleki Lacit*, *Bezerédi Istvánt*, talán *Madarász Lászlót* és *Nyári Pált* lehet számítni. Punctum."

Érdekes, hogy Lottinak ekkortájt — augusztus 11-én — írt levelében sokkal kritikusabb az ellenzékkel és az egész országgyűléssel szemben: „Gyűléseink nagyon zajosak, képzelheted, hol 450 tagnak van szólhatási joga. A szószéket néha hárman is elfoglalják, kihallgatni pedig nem szokták a legjobb szónokokat sem, minő Kemény Dénes, Szász Károly etc. A Madarászok uralkodnak, fejei egy ér-

[25] *Urbán Aladár:* Batthyány Lajos miniszterelnöksége. Bp. 1986. 525,
[26] KLÖM XII. 605–607.
[27] Gr. Széchenyi István Döblingi irodalmi hagyatéka. I. Szerk. Károlyi Árpád. Bp. 1921. 365.
[28] *Hajnal István:* A Batthyány-kormány külpolitikája. Szerk. Urbán Aladár. Bp. 1987. 161.

telem nélkül való oppozíciónak, mely még addig nem fejlett oda, hogy pártolni lehessen."[29]

Úgy tűnik, Gyulay Lajos naplójában ellenzékibb volt, mint a nyilvánosság előtt, akár családi körben. Hiszen, mint naplójában írta: „A közgyűléseknek élénkségét, minden időben, az ellenzék adta, velők van a publica opinio, de ha nem tudnak beszélni mint most az eset, az az ők szerencsétlensége. Ez az oka hogy nem hallunk elragadó szónoklatokat, legfellebb mikor a pénzügyminiszter Kossuth szól, ki még mindég túl csapongó a haladási kérdésekben, 's kinek szónoki tehetségét nem hiszem hogy Demosthenes is felül múlta volna. – Kossuth ki tudja belőlünk facsarni az utolsó fillérünket szónoklata által, mikor a haza veszélyét elétüntetve, meg rázza a honfi kebleket. Áldozatra kész magyar szívek! Adja az Isten, hogy eredménye legyen magatokat anyagilag és szellemileg megrovó készségtöknek mely szerint vagyonotokat és éltetüket elszántan letettétek haza oltárára!"

Érdekes, egyetlen szónoki fordulatot sem jegyzett fel tőle. A veszély tudatosítása hatott. Viszont a veszélytudat fordította megint szembe Kossuthtal, akit augusztus derekán már — mondjuk így — jobbról bírált. Pedig augusztus elején már kormánypárti lett. Egyszerre bízott a német egységben, Ausztria Németországhoz való csatlakozásában, és borongott valamiféle általános háború fenyegető közelsége miatt. Pontosabban, háborúra készült maga is. Augusztus 10-én, miután belefáradt abba, hogy ő elnökösködött azon értekezleten, amelyre Kossuth hívta össze az erdélyi követeket az adó kérdésének ügyében, már az országgyűlés feloszlatását tartotta célszerűnek, mert: „Bizony nem ideje most a belső vetélkedésnek, mikor a haza veszélyben forog – jobb volna mindenkinek puskát ragadni, és Ország gyűlését széljel oszlatni pénz és hadügyet adót és Erdély Uniója tárgyát bevégezve." Augusztus 14-én Kossuthot éppen azért bírálta, amiért korábban dicsérte. Éspedig a német szövetség igenelése miatt. Ezzel viszont — kesereg a naplóíró — „a bécsi Minisztériumot ellenünk rettenetesen fel haragította. Isten tudja mi lesz belőlünk! – Legjobb félre vonultságban élni, és világ dolgairól mit sem tudni, mert még nem jött el a magyarok arany ideje. Magunkban van a fene, mely rágja nemzetünket."

Miközben imigyen kesergett Gyulay Lajos a pénzügyminiszter radikalizmusa miatt, még fokozottabban őrlődött — a maga csendes módján — univerzalizmus és partikularizmus igénye között. És éppen ez, ami páratlan dinamikát kölcsönöz ennek a naplónak. Írónk igenelte az általános békét, elfogadta a gondolatot, hogy a nemzetek felolvadnak az emberiség nagy egységében, de addig a magyar önfenntartás követelményét tartotta követendőnek. Augusztus 11-én így fakadt ki:

„A szerbek, rácok, horvátok, szászok ellenségesen léptek fel magyarok ellen, Bécsből a reakció embereitől pártolva, legnagyobb merészségeket követnek el alkotmányunk ellenében. Naponta várjuk hírét, egy döntő ütközetnek, mellyel talán helyre fog állni a várt belső béke. Nem volt magyarnak soha nagyobb ellensége mint a német, az dolgozik most is, titokban ellenünk. Jó volna egészen meg válni tőle, és az is lesz a vége, ha megszűnik lenni az Osztrák birodalom, mely lepergett már is, úgy látszik. E földöt Isten nem azért teremtette úgy látszik – hogy ez, a béke Paradicsoma legyen, Nagy harcnak küszöbén állunk most, mely a nemzeti-

[29] Arhivele Statului, Cluj.Napoca, Arhiva Gyulay-Kuun. 280. fasc. 488.

ségek között lesz kivívandó, talán csak azért hogy megszűnjenek, minden nemzetiségek közti vetélkedések, és testvéri kezet nyújtson mindenki egymásnak elvégre, úgy mint ember, embernek, nem pedig mint nemzet, nemzetnek. Vasutak, közlekedések közelébb fogják az embereket egymáshoz hozni, egybe fognak barátkozni, egyeledni, míg utoljára, nyelv is egy lesz: *Bábele mindegyiknek.* – Egy ujj közös nyelv egybeszedve mindegyikből. – Sok harcba, vérbe, fog kerülni, míg ez megtörténik, mostan élőknek meg kell halniok elébb, mert mü nem tudunk egyebek lenni, csak azok mik vagyunk – én legalább, magyarnál egyéb nem tudok lenni, pedig látom a jövő homályában, hogy a nemzetiség feletti harcok után el kell jőni az időnek mikor, az emberiség, nem pedig a nemzetiség lesz a jelszó. – Kozmopolitizmus, nem patriotizmus. – Hogy akkor, azután mi lesz · a *Zankapfel* – nem lehet tudni? – Vallásos, nemzetiségi harcokon túlesve – de csendesség bajosan lesz, az emberi kebel nem úgy van teremtve, hogy az állandó békét tudna e földre árasztani. *Fourier* ábrándai ha beteljesülnének."

Augusztus 17-én elmarasztalta Kossuthot, mert az magánkörben úgy nyilatkozott, „hogy forradalmi úton is fogja igyekezni kivívni a harcot, csakhogy rögtön magyar lábra állíttassék a katonaság. Szívén nem hordozza az oly ember, hazájának javát, ki nem a békét kívánja inkább eszközölni. Az egész Kossuthról nem tartok sokat, kivált mint pénzügyminiszterről. Lehet bámulni talentumát, szónoki tehetségét, hasznát is vettük márciusig, most jobb volna, ha tárcáját másnak által adná. Hiuság, és vanitas, vanitas és hiuság, azok vezérlik Kossuthot, és Kossuth az országot."

Úgy tűnik, mintha a mérsékeltek véleményét visszhangozná Gyulay. Mintha Széchenyi István szaggatott naplóbejegyzéseit fordítaná át kerek és lapos mondatokká, bár ezekben a gazdasági ügyekhez értő közlekedésügyi miniszter éjjel-nappal dolgozó pénzügyminiszter kollegája képességeit nem kérdőjelezte meg, mint azt a „naplászatban" és nőcsábászátban szorgalmas Gyulay tette. De nem is ez az érdekes, hanem a gondolatok, benyomások hullámzása. Íme néhány példa Széchenyi Kossuthra vonatkozó megjegyzéseiből. Augusztus 10-én Kossuth közölte: „Diktátor kell. Legyen Batthyány Lajos az." Augusztus 13-án: „Konferencia Kossuthnál. Nincs észnél." Augusztus 15: „Forradalom Sárfészekben." Augusztus 16-án: „Konferencia Kossuthnál. Csak [?] forradalomban látok üdvösséget." Augusztus 18-án „Kossuth hadsereget akar magának felállítani." Aztán: „Minisztertanács Kossuthnál... Igazi agónia." Augusztus 19-én reggel 8 órakor a minisztertanácson Kossuth is ott volt, és immár „egész tűrhetően alakul minden." Aztán „Képviseleti ház. Kossuth derekasan beszél." Augusztus 20-án: „Konferencia Kossuthnál. Minden jól mehetne, ha Szenttamást elfoglalnák! Mindig minden egy kockára téve!" Augusztus 21-én: „Konferencia Kossuthnál. Nagyon levert. Képviseleti Ház. Kossuth gyakran szól. Teljesen naivan is: boldogság ellenzék tagjának lenni". Este: B[atthyány] Lajos fogad velem egy tízesbe [vagy egy a tíz ellen], hogy 8 napon belül Szenttamás bevéve. Ó, Isten, ez a vakság! Általában együtt kockázik és a sötétben! Nem sejti helyzetünket!"[30] A tanulság: Széchenyi olykor maga is elfogadta volna a kossuthi politikát, ha sikerült volna a szerb felkelésre

[30] Gr. Széchenyi István Döblingi irodalmi hagyatéka, 368–379.

csapást mérni. Aztán elborult a láthatára, amikor úgy érezhette, az osztrák birodalmi vezetéssel való megegyezéshez már ez is kevés.

Mikor Széchenyi így őrlődött, a képviselőházban a hadsereg kiegészítésének mikéntjét szabályozni hivatott törvényről vitatkoztak. Ezt már augusztus elején tárgyalni kellett volna, de Batthyány halogatta, mert abban bízott, hiába győzött az osztrák sereg Itáliában, a németországi fejlemények — mint jeleztük — új távlatokat kínálhatnak. Csakhogy hamar kiderült, hogy Ausztria nem fogadja el a német egységet. Augusztus 6-án ugyan az osztrák hadseregben kitűzték a német nemzeti szalagokat, és ettől a naptól sokan, a magyarok közül is, valósággal csodát vártak,[31] ami elmaradt, mert másnap múlva a bécsi hadügyminiszter parancsára már le is vették. Ez egyértelműen jelezte a Habsburg Birodalom egységéhez való ragaszkodást. És jelezte a veszélyt. Mert a magyar hadügyminiszter a közös hadseregnek a Magyarországon állomásozó része fölött rendelkezett ugyan, de a tisztikar jelentős része császárhű volt, állományuk jelentős része sem volt magyar, ill. magyarországi. Ezért igyekezett a magyar kormány a Magyarországon kiállított sorezredeket haza hozni, mely erőfeszítést csak egy-két esetben kísérte siker, tömeges haza hozataluk pedig a birodalmi vezetésben a magyarellenességet erősítette volna. Mészáros Lázár hadügyminiszter olyan törvényjavaslatot pártolt, amely az eddigi sorezredek kiegészítését írta volna elő. Az országgyűlési bizottmány viszont ettől eltérően az újoncok kisebb részét fordította volna a meglévő sorezredek kiegészítésére, nagyobb hányadát viszont a magyar kormányzat kizárólagos rendelkezése alatt álló honvédség létszámának gyarapítására fordította volna, és még annak a vágyának is hangot adott, hogy ha a körülmények lehetővé teszik, akkor még a meglévő sorezredeket is „magyar lábra" állítják, tehát ezek már nem a közös „császári-királyi" hadsereg egységei lesznek, hanem egyértelműen a királyi, azaz a nemzeti hadsereget alkotják. A magyar kormányt és az országgyűlést is megosztotta a kérdés. A mérvadó erők megint szembe kerültek. Kossuth a radikálisabb nemzeti álláspontot képviselte.

Jellemző Gyulayra, miután Kossuthot — mint láttuk — oly élesen elmarasztalta, Mészárost is bírálgatta, álláspontját fekete-sárgának tartva. Pálffy Jánost dicsérte, mert nyílt ülésen a hadsereg magyar lábra állítását követelte, és így „a radical párttal, a jó ügy mellett szólott". Láttuk, Gyulay korábban Kossuthot azért szidta, mert ezen igénynek magán körben adott hangot! Tehát korántsem olyan provokatívan járt el, mint Pálffy, aki mindenkire rálicitálva, csak olajat öntött a tűzre.[32] Azt nem is jegyezte fel Gyulay, hogy Kossuth olyan kompromisszumos javaslattal állt elő, amely a kormány egységét biztosította.[33] Lehet, nem is tudta, mi történt a kulisszák mögött. De azt hallotta, hogy Kossuth mit mondott, miként fejtegette, hogy majd az önálló magyar hadsereg „lesz az ausztriai ház fennállásának legbiztosabb támasza", „és most az egyességet, minden erőnek egyesítését meg kell kísérteni". Kossuth azt sem titkolta el, hogy a sajtó a kelletténél többet fecseg, és hogy a képviselők is értsenek a szóból, külön hangsúlyozta, hogy „a múlt századok kormányainak bűnei éretlenné tették ezen nemzetet any-

[31] *Hajnal István:* A Batthyány-kormány külpolitikája. Szerk. Urbán Aladár. Bp. 1987. 161.

[32] *Varga János:* Az országgyűlés szerepe a honvédelem megalapozásában. A magyar országgyűlés 1848/49-ben.Szerk. Szabad György. [Bp. 1998.] 137.

[33] *Urbán:* Batthyány, 544.

nyira, hogy hallgatni nem tud, midőn hallgatással megmenthetné a hazát", az pedig a Gyulay által előbb nevezett „jó ügy" bajnokainak szólt, hogy „ilyen pártok mellett, melyek akadályokat gördítenek a minisztérium útjába, kormányozni igen nehéz", és Pálffy Albert regényének önkritikájával vág egybe annak jelzése: „a legjobb hazafiságból folytassuk bár az ingerültséget, kétségen kívül csak a reakció barátai fognak annak örülni".[34] Mindezen megnyilatkozások tanúja, Gyulay augusztus 21-én a következőket jegyezte fel: „Megszakadás van a minisztériumban, Kossuth külön áll, de nem fél mert nép embere vagy ámítója? – nem tudok belé tekinteni veséjébe – részemről több bizalmat helyheztetek Batyániba, mint ő benne." Ez persze nem akadályozta meg naplóírónkat, hogy aznap este ne a kormány ellenében szavazzon, Batthyány ellen is. De úgy látszik, fárasztó volt a sok üldögélés és hallgatás, mert tévesen arról írt otthon, hogy összesen 200 szavazatot adtak le, és 116 szavazatot a kormány törvényjavaslatára. Valójában a kormány Mészáros által előadott javaslata 226 igent és 117 nemet kapott, 45 képviselő nem volt jelen. Amit viszont Kossuth veséjéről, ill. saját éleslátásáról jegyzett fel, abban lehetett valami. A pénzügyminiszter nevét ugyanis nem találni a szavazók névsorában. A házszabály nem ismerte a tartózkodást.[35] Netán kiment a teremből, hogy ne kelljen arra a kompromisszumra szavazni, amelyet ő alakított ki, de amelyben aligha bízott, és így távollétével erkölcsi alapot szerzett a további fellépésre, a — fiktív — kompromisszum mellőzésére. Gyulay saját álláspontját pedig azért láthatta igazolva, mert csak most olvasták fel az országgyűlésben azt a királyi leiratot, amely tudatta, hogy Őfelsége augusztus 14-én visszavonta a nádortól azt a korábban ideiglenesen adott felhatalmazást, hogy törvényt szentesítsen, mint az uralkodó helytartója. Egyébként azt, hogy Gyulay miként szavazott, maga Kossuth is befolyásolta, mert hatott rá, hogy a pénzügyminiszter korábban éppen saját nevét viselő huszár sereg toborzását rendelhette el. A nemzet önvédelmének szempontjából ezt a lépést helyeselte naplóírónk. Igaz, ő is félt, nehogy diktátori hatalom alapja legyen ez a sereg. A félelmeket azonban elnyomta az ellenforradalom ellentámadásának veszélye.

Összegezve: Gyulay radikálisokkal szavazva, a nemzeti önállóság kérdéseiben radikálisabb volt, mint Kossuth, akiben nem bízott, ugyanakkor a kevésbé radikális Batthyányban bízott. Politikai tudathasadásnak vagyunk tanúi? Vagy politikai gyermetegségnek, mit maga Kossuth is felpanaszolt? Az ellentmondás reflexe vezette volna? Dacreakció? Nem! Az elvi tisztaság vonzotta, mint sokakat. Az elvi tisztaság a francia forradalom történetében Robespierre-hez vezetett. A magyar forradalom során is fel kellett vetődnie a kérdésnek, hogy ki lesz a hatékony cselekvésre mozgósító elvi tisztaság hordozója. Lesz-e magyar Robespierre?

Emberarcú Robespierre

De mielőtt erre térnénk, előtte lássuk, miben is állt az elvi tisztaság vonzereje.

Amikor Gyulay Lajos októberben, immár az önvédelmi harc híveként Kölcsey naplóját forgatta és jegyzetelte, meg is akadt a szeme a következő bekezdésnél:

[34] KLÖM XII. 757., 759., 768., 773., 776.

[35] *Varga:* Az országgyűlés szerepe, A magyar országgyűlés 1848/49-ben, 138.

„Uraim egy emlékmondást! Medius terminusok ronták meg a világot. A legelső medius terminus, amit a legelső asszonynak a paradicsomi kígyó mondott, hozá a legelső rosszat a világra. Azért most és ezentúl emlékezzetek meg; s a medius terminust kerüljétek inkább mint a dühös ebet és mérges kígyót!"[36]

Gyulay Lajost korábban is taszította a medius terminus: a középút. Kölcsey naplója — amelyet gondosan jegyzetelt — csak megerősítette ebben, és az idézett rész egyben jelzi, hogy a liberális ellenzékiek jelentős része tartott a kompromisszumoktól, mert úgy érezte, ráfizetett, és ezért nem lehet középutas politikával becsületes alkut kötni. Maga Kossuth is szenvedett attól, hogy elvei ellenében kellett állást foglalnia, és ilyenkor panaszkodott, amiért Széchenyi naivnak minősítette. Gyulay megengedhette magának, hogy ilyenféle naivitástól ment legyen. Élvezhette a felelősség felelőtlenségét. Ugyanakkor Gyulay politikája részben a magyar Gironde politikája. Azok a birtokosok vagy értelmiségiek, akik beleélték magukat a nagylelkűség mítoszába, de tartottak a társadalmi radikalizmustól, önnön szabadságuk korlátozásától — ösztönösen vagy számításból — úgy akarták uralni és kiszámíthatóvá tenni a forradalmat, hogy olykor rálicitáltak azokra, akiknek radikalizmusától féltek.

A rálicitálás technikája, a forradalmi képmutatás és a forradalmi üldöztetési félelem a demokratikus kultúra jelenségei és tünetei. A lényeg: a kemény harc az általános akarat, a népakarat képviseletéért. Lamartine könyve ezt a világot jelenítette meg. Nélküle is lett volna a francia példához oly sokban kapcsolódó politikai élet Magyarországon. De hatására kifinomultabb és összetettebb lett a politikai élet és annak intellektualizmusa. A magyar világ paradox módon közelebb került a nagy francia forradalom politikai kultúrájához, mint maga a kortárs francia. 1848-ban ugyanis Franciaországban a forradalom — 1789–1794-i mércével mérve — visszarendeződésnek bizonyult. Miután kikiáltották a köztársaságot, és ezzel egyik napról a másikra elérték azt, amit a nagy francia forradalom oly keserves vajúdás után tudott csak elérni, a nagy dilemma az lett, hogy miként lehet a jogállam követelményét olyan szociális vívmányokkal párosítani, amelyekkel enyhíthető a munkásság nyomora és megelőzhető a tömegek lázadása; más szóval: hogyan lehet feloldani szabadság és egyenlőség dilemmáját? a tőke és a munka — sokak számára kibékíthetetlennek tetsző — ellentétét?[37] A nagy félelem az lett, hogy ennek nyomán az események a nagy francia forradalom forgatókönyve szerint peregnek. Párizsban június 23-án egyes ún. liberálisok kiprovokálták az utca lázadását, hogy elmondhassák, eljött az anarchia és a rend harcának kora. Cavaignac hadügyminiszter, ha — állítólag — sírva is, de kegyetlenül leverte a felkelést.[38] A proletáriátusban a jövőt dicsőítő Marx és a proletároktól viszolygó Tocqueville számára osztályharc volt ez a javából.[39] A júniusi katasztrófát előre sejtő történetíró Jules Michelet nem minősítette, csak elborzadt a megtorlás kegyetlenségének hallatára. Mintha érezte volna, mennyire sémákba foglalhatatlan a polgárháború. Hiszen a felkelők között a munkások mellett értelmiségi, lecsúszott

[36] *Kölcsey Ferenc:* Országgyűlési napló. Szerk. Völgyesi Orsolya. Bp. 2000. 204.
[37] *François Furet:* Un itinéraire intellectuel. Paris, 1999. 248.
[38] *Maxime du Camp:* Souvenirs de l'année de 1848. Paris – Genève. 1979. 301.
[39] *Alexis de Tocqueville:* Souvenirs. Paris, 1978. 213.

arisztokrata, bukott bankár és vállalkozó éppen úgy akadt, mint ahogy a rendet csináló nemzetőrök között szerényebb munkabérrel beérő idősebb társaikra a csargó ifjú proletárok.[40] Michelet dilemmája az volt: „Hogyan lehet Cavaignac pártján lenni, anélkül hogy a júniusi hóhérral tartana?"[41] A történelem kegyetlen iróniája lehetett, ami történt. Ki ne ismerte volna Delacroix képét, s ne gyönyörködött volna a szabadság istennőjének a harc hevében feltáruló kebleiben, miközben a fegyveres harc első áldozatai azok a szép utcalányok voltak, akik kiállva a barikádokra, szoknyájukat felhúzták, és úgy kiáltottak a nemzetőrökre: „Lőjetek, gyávák...", „lőjetek banditák" – és a szexuális gátlásaiktól is — feltehetően — imigyen szabadulni akaró burzsoák le is lőtték őket. Victor Hugo örökítette meg naplójában ezt a jelenetet, úgy látva:

„Egyik oldalon a nép kétségbeesése, másikon a társadalomé.

Megmenteni a civilizációt, mint Párizs tette júniusban, szinte mondhatnánk, hogy nem más, mint megmenteni az emberi nem életét."[42] (Gyulaynak lett volna néhány keresetlen szava, ha hírét veszi a nőgyilkolásnak!)

Victor Hugo a forradalmár így foglalt állást a burzsoázia mellett, amely benne egyik ellenségét látta, miközben Flaubert 48-as regényének, *Az érzelmek iskolájá*-nak egyik hősét (Dussardier-t), aki nemzeti gárdistaként a felkelő munkásokra lövöldözött, viszont éppen megsebesülése után gyötörte a gondolat, hogy „az igazság ellen harcolt", hiszen a legyőzőtteknek korábban egész sor olyasmit ígértek, amit nem tartottak be.[43]

Ez a folyamat pedig azzal ért véget, hogy Napóleon Lajos, miután elnökké választották, megcsinálta, amit oly sokan vártak tőle: a demokratikus cezarizmust. III. Napóleonnal a rend győzött a mozgalom fölött. Katonai uralom alakult ki napóleoni hőstettek nélkül, amelyek iránt élt a nosztalgia, de a kalandtól való félelem erősebb volt. A „kis Napóleon", a napóleoni legenda haszonélvezője jobbra és balra is ütve, a demokratikus kultúra dilemmáira adandó válaszokat elnapolta. Eötvös József, amikor a nagy francia forradalom „anatomikus rajzát" akarta felvázolni, a forradalmat pusztító „vészhez" hasonlította, „mely bármi erős legyen, ha elvonult, a tengert úgy hagyja, mint az volt, azon kivétellel legfeljebb, hogy sok mocskot és iszapot vetett ki partjaira". A forradalom Eötvösnél még olyan „pillanat, melyben a folyó kiáradt s sziklákat hord".[44] Ez a katasztrófa szemlélet paradox módon sokban egyezik Petőfinek a forradalmat jellemző tenger-allegóriájával. Mégis Eötvös a tengeri vész és az áradó folyó hasonlatával az 1848-i derevolució diagnózisát nyújtotta, hiszen 1789 teremtő forradalom is volt, és Petőfi számára is 1848 csak ilyen lehetett. Mindkét forradalom egymást követő nagy felvonásokból állt. Csakhogy 1789-től fokozatosan tornyosultak a hullámok, hogy aztán a hullámhegyet a hullámvölgy kövesse, és a forradalom csak Napóleon bukásával érjen véget. 1848-ban a francia köztársaság kikiáltásával — úgy tűnt — egyik-pillanatról a másikra már tetőződött az ár. Nem lesznek egymást követő —

[40] *Theodore Zeldin*: Histoire des passions françaises 1848–1945. 4. Colère et politique. Paris, 1979, 152.; *Roger Price:* Concise History of France. Cambridge, 1993. 173–176.

[41] *Éric Fauquet:* Michelet ou la gloire du professeur d'histoire. Paris, 1990. 435.

[42] *Victor Hugo:* Choses vues. Souvenirs, journeaux, cahiers 1847–1848. Szerk. Hubert Juin. Paris, 1972.346.

[43] *Gustave Flaubert:* L'éducation sentimentale. Paris, 1995. 348.

[44] *Eötvös József:* A francia forradalom története. Szerk. Gángó Gábor. Bp. 1990. 23., 80., 104.

a forradalmat továbbfejlesztő és kiteljesítő — egyre radikálisabb szakaszok. 1789-től fokozatos radikalizálódásnak lehettünk tanúi, majd annak, ahogy a radikalizálódás megtörésével elült a „vész", és aztán a népszuverenitást valló legitimációt maga alá gyűrte az Isten kegyelmére hivatkozó feudális legitimáció, immár alapvetően új feltételek között. 1848-ban a nagy radikális lendületet és fordulatot fokozatos visszarendeződés követte, miközben az ellenforradalom elfogyasztotta és felőrölte a forradalom egymást is felőrlő és fogyasztó erőit. Az 1848-i derevolució szakaszosan zajlott le, mint ahogy az 1789-i forradalom is egymást követő nagy felvonásokból állt.[45]

Arra, hogy 1848-ban milyen következetesen készültek az 1789–94-i lehetőségek felbukkanásának elhárítására maguk a forradalom-történetek, mindenekelőtt Lamartine és Michelet olvastán — és műveik magyar recepciója láttán — kezdtünk rájönni. A 18. századi rémképek 1848-i jelenlétének jelentőségéről némileg elterelik a figyelmet azon elemzések és megjelenítések, amelyek a nagy példa felidézését többé-kevésbé gunyorosan jellemezték. Ilyen Flaubert, aki némi iróniával jelezte, hogy a Népek Tavaszán Párizsban mindenki másolt valakit, például Dantont, Sain-Justöt, Marat-t, Robespierre-t.[46] Tocqueville emlékirataiban azon élcelt, hogy 1848-ban inkább játszani akarták 1789-et, mintsem folytatni.[47] Marx pedig — a bonapartista puccs máig is izgalmas elemzésében — keserűen fakadt ki, hogy „az 1848-as forradalom nem tudott jobbat, mint hol 1789-nek, hol 1793–95 forradalmi hagyományának parodizálását", és így „1848–51-ben csak a régi forradalom kísértete járkált".[48] Márpedig ha valaki akkor éppen Marx tudta, hogy a kísértetjárás milyen magatartásalakító erő.

A hősképek tragikus módon fordultak visszájukra, ugyanis azon rémképek éltetőivé váltak, amelyek a derevolució menetébe belejátszottak sokban - mint erre az 1848-as forradalmak újabb kutatásai felhívták a figyelmet, és mint ez lassan közhellyé vált.[49] Hősképek és rémképek úgy éltek a történelmi emlékezetben, hogy az ellenforradalom — mindkettőt instrumentalizálva — átvehette az egykori forradalmi terror eszközeit, maga alá temetve — egy időre — az éltető szabadságot. Az ellenforradalom mérnökei, akiket ez alkalommal a forradalmi paranoja jobban hatalmába kerített, mint a liberális forradalmárokat — a maguk örök rendre vágyó rövidlátó módján — jobban felismerték a forradalom lényegét, mint a forradalmárok az ellenforradalomét.

Jonathan Sperber saját kitűnő nagyszabású 1848-as szintézisének idevágó tanulságait — melyekből a későbbiekben még idézünk — így foglalta össze: „1848 egyben 1789 megismétlése is volt." Csakhogy 1848-ban ismerték az 1789-i forgatókönyvet, és tudták, miként kell elkerülni az ismétlést. „Hogy 1847-től 1851-ig nem oda jutottak, mint 1789-től 1799-ig, az azon a történelmi tanulási folyamaton is múlott, amelyen a politikailag tudatos vezetőcsoportok átmentek, ennek az eredményei kísérték és alakították azt az eddig nem tapasztalt mértékű politikai

---

[45] *Karl Marx:* Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. Karl Marx és Friedrich Engels művei. VIII. Bp. 1962. 106–113.; *Kosáry:* Magyarország, 35.

[46] *Flaubert:* i.m. 316.

[47] *Tocqueville:* Souvenirs, 100.

[48] *Marx:* i.m. 105–106.

[49] *Roger Price:* The Revolutions of 1848. Atlantic Highlands. 1990. 17.; 1848/49 in Europa und der Mythos der Französischen Revolution. Szerk. Irmtraud Götz von Olenhusen. Götingen, 1998.

mozgósítást, mellyel a forradalom járt."[50] Így aztán az 1848-i forradalom „két szék közé esett — az 1789-i polgári és az 1917-i proletárforradalom közé"[51] — ami sok vonatkozásban csak dicséretére válik.

A magyar forradalom — paradox módon Magyarország fejletlensége miatt — került közelebb a nagy francia forradalom példájához. Nem véletlen, hogy sem Tocqueville, sem Marx nem ironizáltak a magyar forradalom fejleményein. Az utolsó magyar diéta azt a szerepet vállalta, mint a francia rendi gyűlés, igaz ez utóbbi radikálisabban szakított múltjával, amikor magát nemzetgyűléssé nyilvánította. A magyar diéta jobban vigyázott a jogfolytonosságra, miközben követte a francia példát.[52] Mint Eötvös József a forradalom és a szabadságharc után írta: „Csaknem középkori állapotokból a nemzet napok alatt egyszerre mind annak birtokába [jutott], mit Európa népei 789-től annyi forradalmak után elértek, s míg az európai kontinensen nem szűnő oscillatiókat látunk, nálunk a közbéke alig zavartatott meg."[53] Az érdekegyesítési politika, a jobbágyfelszabadítás és a földesúri kárpótlás — az államszervezet, a megyei közigazgatás folytonossága révén is — biztosította a társadalmi békét. Magyarországon pedig nem alakult ki még olyan városi szegényréteg, amely mint Franciaországban barikádokat tudott volna vagy akart volna emelni. Ezek a körülmények is magyarázzák, hogy a magyar történelmi emlékezetben a francia forradalom emléke miért nem hatott olyan traumatikus erővel. A magyar liberálisok talán nem is ismerték fel az 1789-i trauma jelentőségét az európai politikában, ezért bíztak jobban az európai forradalomban, mint európai elvbarátaik.

A polgárháború borzalmai Magyarországon is kísértettek, és a nemzeti szembekerülés során az önpusztítás démonai el is szabadultak. Az osztályharc fantomja is felvillant. Dózsa és Horea fenyegető alakja jelen volt a köztudatban. A nemzeti önrendelkezésért vívott harc nemzetiségi polgárháborúval is járt. De a forradalom és szabadságharc élménye elnyomta az *Érzelmek iskolájára* is jellemző aggodalmakat. A forradalomé, amely a rendi szabadságharcok hagyományához kapcsolódott. Más szóval a magyar történelmi emlékezetben a francia forradalmi hagyomány összefonódott a rendi szabadságtörekvések emlékével, és annak tudatával, hogy ezek végül is enyhítettek az abszolutizmus halálos ölelésén. Így a múlt nem teher volt, hanem a jövőért vívott harc jelenbeli szilárd alapja. Mint Teleki László 1849. május 14-én Párizsból szinte önfeledten írta Kossuth Lajosnak: „Frankhon 89-ik évi szerepe: Európát emancipálni, nekünk jutott". Ugyanakkor óvatosnak is kellett lenni. Tíz nap múltán a párizsi magyar követ vissza is rettent, amikor hírét vette annak, hogy Szemere Bertalan kormánypolitikáját republikánusnak nevezte, és így fakadt ki: „lehetetlen, hogy oly boldogtalanságokat mondott

[50] *Jonathan Sperber:* Eine alte Revolution in neuer Zeit. Die Revolutionen von 1848/49. Szerk. Christian Jansen – Thomas Mergel. Göttingen, 1998. 31–32.

[51] *Jonathan Sperber:* The European Revolutions, 1848--1851. Cambridge, 1994. 246.

[52] *Deák István:* Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben. Bp. 1983. 195–196.; *D. Kosáry:* L'image de la révolution française dans la révolution hongroise de 1848. Échos lointains de révolution française. Paris, 1988. 221–234.; *Gergely András:* Közép-Európa parlamentjei 1848-ban. A magyar országgyűlés 1848/49-ben. Szerk. Szabad György. [Bp. 1998.] 17–18.; *Kosáry:* Magyarország, 40.

[53] *Eötvös József:* Az 1848-iki forradalom története. Müncheni vázlat. Szerk. Gángó Gábor Bp. 1993. 71.

volna!"[54]. Európa ugyanis nem kért a nagy francia forradalomból, s ha valami Magyarországon erre emlékeztetett, korlátozta a magyar diplomácia lehetőségeit. A magyar kormányzat 1849. június 27-i kiáltványában a kor keresztény humanitárius nyelvezetével élve fejezte ki a 89-es gondolatot:

„Az isteni gondviselés útjai kiszámíthatatlanok – kísérteteken és szenvedéseken vezeti népeit a boldogságra.

Magyarország harca nemcsak a mi harcunk többé. Ez a népszabadság harca a zsarnokság ellen.

A mi győzelmünk a népek szabadságának győzelme, a mi halálunk a népek szabadságának halála.

Isten minket választott ki, hogy győzelmünk által a népeket megváltsuk a testi szolgaságtól, miként Krisztus a lelki szolgaságtól megváltotta."[55]

A forradalmat kiteljesítő önvédelmi harc valamiféle purgatóriumnak is tekinthető: a szekuláris megváltást megelőző megtisztulás, megtisztítás és áldozat. A szekuláris megváltás a haladás hithez kapcsolódik, annak átéléséhez, hogy a történelemben maga Isten nyilatkozik meg; „Isten ujja" jelöli ki a fejleményeket, hogy Kossuth kedvenc fordulatát idézzük. Ugyanakkor, akik Isten ujját követik, azoknak harcolniuk is kell, áldozatot hozni, hogy eljussunk a földi „paradicsomba" – mint azt Kossuth fejtegette. A harc nem kilátástalan: „a nemzetek akarata még az isteni végzésekre is befolyással bír" – idézzük ugyancsak Kossuthot.[56]

Az ilyen beszédek nem tetszettek Gyulaynak, mert társadalmilag olyan túl demokratikus gondolatokhoz kapcsolódtak, amelyek mögött felsejlett az a sejtelmes erő, amely a nagy francia forradalomnak oly félelmetes dinamikát adott. Ugyanakkor vonzó is volt ezen erő. Már gyakorlati okokból is. Mert, amikor szeptember derekán Batthyány új kormányra tett javaslatot, Gyulay Lajos arról írt Lottinak, hogy „ellenben Kossuth nagy pártja mindenkép őtet kívánja elnöknek és alig ha nem sikerülend is neki, mit magam is kívánok, mert addig csendesség nem lesz. Lesz-e képes megmenteni a hazát, a veszélyben forgót, az más kérdés!" Tény: „Egy nap 3szor is tartunk gyűlést, ilyen lesz a ma estvéli 3dik, mely hihetőleg elhatározó lesz Kossuthra nézve, ki Batyánit megbuktatandja." [...] „A márciusi fényes napokat borongó szeptemberiek követték, Hazánk valóban nagy veszélyben van, de ügye igazságos, nem fog elhagyni Istenünk!"[57]

Jellemző, hogy Gyulay Lajos milyen ritkán említette naplójában Deák Ferencnek országgyűlési nevelő tevékenységét, azt, hogy a nagy igazságügyminiszter milyen angyali türelemmel magyarázta el a törvényesség alapfogalmait a sok képviselőnek, kik közül nem egy csak arra figyelt, hogy a maga mondókáját előadja, mintha összeomlana a világ, ha nem az ő eszejárása után mennének a dolgok. Arról sem írt Gyulay, amikor arra intett Deák, hogy nem lehet össze-vissza fecsegni: „Még a magyar status-férfiaknak bele kell abba szokni, miszerint úgy járhassanak el, hogy többet elhallgassanak, mint kimondanak, s a Ház egyes tag-

[54] *Pulszky:* Életem, I. 522.

[55] *Pap Dénes:* Okmánytár Magyarországi függetlenségi harczának történetéhez.1848–1849. II. Pest, 1869. 482.

[56] KLÖM XII. 672., 685.

[57] Arhivele Statului, Cluj-Napoca, Arhiva Gyulay-Kuun. 280. fasc. 490.

jainak minden kérdésére ne mindig feleljenek."[58] Azt szintén nem említette Gyulay, hogy Deák milyen végtelen türelemmel fejtegette, miért nem sértette meg Kossuth a parlamentet, amikor „a törpe minoritás" kifejezéssel élt.[59] Igaz, naplóírónkat olykor lenyűgözte Deák logikája. De azokról a már-már mulatságos esetekről ugyancsak nem ír, amelyekből valamiféle morbid humor is árad, és a képviselők nagyokat is nevettek. Például, amikor Nyáry Pálnak az olasz kérdésben kifejtett elvi következetességét így figurázta ki: „Ha netalán valaki kérdést tenne fel a Házon kívüli közvéleménynek, és azt individuális titkos és nem titkos szavazatra bocsátaná a legöregebb embertől kezdve le a gyermekig, ha valjon elfogadják-e Nyáry Pál azon politikáját, hogy inkább egyetlen egy magyar maradjon fenn, aki Magyarországot képviselje. (Általános nevetés) Legfölebb tehát egyes ember találkoznék, ki ezen politikát pártolná, oly feltétel alatt, hogy ő legyen azon egy ember. (Nevetés)"[60] 1848 szeptemberére aztán Deák is elvesztette humorát, miközben a honvédelmet társadalmilag megalapozó, a jobbágyfelszabadítás áldásait újabb és újabb rétegekre és mozzanatokra kiterjesztő törvényjavaslatot terjesztett elő. Ugyanakkor ezekben az emberpróbáló időkben, míg — a szemtanú Gyulay szerint — Batthyány, Kossuth, Eötvös „úgy néznek ki, mintha börtönből szabadultak volna ki, csak Deák prosperál, ő rajta, nem tetszik ki a tűnődés, pedig, ha valaki, úgy ő bizonyára szívén hordozza a magyar ügyet. Tiszta lelkű egy ember!" Ő is tudta, jókedvre semmi ok.

Deák Ferenc ilyetén való megítélése Gyulay Lajos radikalizmusának folyománya. Nem új keletű radikalizmus ez. 1839-ben ott volt a pozsonyi diétán, amikor Deák Ferenc országos tekintélyű vezérré emelkedett. De jellemző, naplóírónk, Wesselényi Miklós egykori híve nem lelkesedett érte: „Deák igen okos ember — írta 1839. augusztus 10-én — de inkább centrumba való ember, mint arra, hogy vezessen egy diétai oppozíciót." (23.k. 166.) „Igen kevéssé radikál" – fűzte hozzá négy nap múlva, amikor jelezte azt is, amit Deák Metternichnek azon kérdésére válaszolt, hogy mit kíván az ellenzék: „Az osztrák dinasztia fenntartása, az alkotmány fenntartása és minden lehetséges reform ezen határok között." Erről pedig Gyulay csak annyit jegyzett meg: „Én ezen határok közt nem sok reformot látok." (23.k. 170.)

1848-ban azonban Deák humora mintha hatott volna Gyulayra. Az országgyűlés szeptember 23-i zárt üléséről egy nap múlva ezeket jegyezte le: „Tegnap este titkos ülésünk volt melyben, ki akarta venni a ház, miként gondolkoznak tagjai, azon esetben, ha Jelasichnak sükerül Pestet ostrommal bevenni, és a házat engedményekre erőltetni. Három féle a vélekedés, az egyik, hogy azon esetben menjünk más városba – ha onnan is elkergetnek megint tovább – ebben kevés praesidiumot látok. A másik vélemény hogy oszoljunk széljel egy *Protestatio* mellett, úgy látszik ennek lesz többsége, én részemről ezt, igen táblabírói eljárásnak tartom. A harmadik vélemény hogy ott haljunk meg – ez, mindenesetben a leghősiebb tett volna, de a szuronyok oly csiklandók, hogy jót nem lehet állni, mind a 400egynehány tagnak helyt: megállásáról." Akasztófa humor, a helytállás indulata teszi

[58] *Pap Dénes:* A magyar nemzetgyűlés Pesten 1848-ban. I. Pest, 1866. 188.
[59] *Pap:* A magyar nemzetgyűlés, I. 196.
[60] *Pap:* A magyar nemzetgyűlés, I. 249.

hitelessé. Ugyanakkor az idézett bekezdés nemcsak pszichohistóriai forrás. A fenti tanácskozásról például Hunfalvy Pál naplója nem ad érdemi tájékoztatást: „23dikán este keveset adott Ghyczy elő arról, mit tett Batthyány az ellenség visszaverésére."[61] Jakab István, miniszteri tanácsos naplójából pedig még ennyit sem tudunk meg: „23-én a főherceg [mármint István nádor] Bécsbe ment, miután elébb Őfelségének hozzá intézett kéziratát a képviselőknek átadta volna, kik ezt éji zárt ülésben tárgyalták."[62] Gyulay Lajos „irka-firkája" tehát a legteljesebb tájékoztatás, mint erre már felhívták a figyelmet.[63]

Gyulay Lajos rokonszenve lassan fordult Kossuth felé. De látnia kellett, hogy most amikor eljött az önfeláldozás ideje, akkor Kossuth állt az ország élére. Látnia kellett, hogy Kossuth veszélyérzetét és készülődését igazolta az idő. Kossuth megítélésének egyetlen kritériuma a siker lett. Szeptember 4-én keserűen írta Gyulay Lajos: „Szegény Szécsényi! bárcsak kiépülné betegségét, nagyobb vesztés nem érhetné hazánkat. Nem adnám 10 Kossuthért, pedig egy is elég bajt csinált az országnak, melyből még ki nem láboltunk, és nem tudjuk miként fogjuk azt tenni? Aszerint fogja a história, Kossuthot, nagy, vagy ábrándozó embernek elnevezni, a minő eredményű lesz és kimenetelű az általa felizgatott forradalom. — *Szécsényi* mindenkor meg fog maradni nagynak, ő írt, tett, és áldozott!"

Kossuth maga volt a nagy ismeretlen, és egyben az a lehetséges államférfi, aki Danton, Robespierre, Saint-Just szerepét játszhatta. „Hosszú idő óta — írta Friedrich Engels a *Neue Reinische Zeitung*ban — először találkozunk egy valóban forradalmi jellemmel, egy olyan férfiúval, aki népe nevében fel meri venni az élethalálharc kesztyűjét, aki nemzete számára Danton és Carnot egy személyben, s ez a férfiú – Kossuth Lajos."[64] Hiszen ékesen beszélt, mint Danton, de nem volt korrupt, nem volt száraz és szikár, mint Robespierre, viszont megvesztegethetetlennek bizonyult maga is, és nem volt sem ocsmány, sem visszataszító, mint ez utóbbiak. Kossuth férfiszépség volt, „szép, mint Praxitelész karcsú Hermésze" — emlékezett rá Pulszky Ferenc[65] — tehát szebbnek látszott, mint a hamvasságában is vérszomjas Saint-Just, aki egyébként korlátolt fanatikusnak is bizonyult. Okkal rótta Széchenyi naplójába 1848. március 19-én: „Vasváry ... milyen bájos fiú (St. Juste!)."[66] Igaza volt Engelsnek, Kossuth az önvédelmi harc hadi bázisának megteremtőjeként és szervezőjeként is kitűnt, mint egykor Carnot. Egyébként Jósika Miklós szerint Kossuth „a világ legegyszerűbb embere" volt.[67] Munkabírása, az, hogy napi 14–16 órát dolgozott, meglepte a kortársakat és a munkatársakat, az ország védelmét irányító Országos Honvédelmi Bizottmány tagjait is, akik csevegtek és szivaroztak, míg Kossuth csak írt, és még a tapasztalt és jó szervező, egykori pestmegyei alispán, Nyáry Pál is csóválta fejét, kicsit megjátszva magát, amikor így fakadt ki: „De mit a fenét tud annyit írni az a prókátor?!"[68] Alighanem tudatosan is hajszolta magát Kossuth, még akkor is, ha környezetére nem igazán

[61] *Hunfalvy:* Napló, 83.
[62] Jakab István miniszteri tanácsos naplója 1848–1849-ből. OSZKK, Quart. Hung. 1315. 12.
[63] *Urbán:* Batthyány, 696.
[64] Marx és Engels Magyarországról. Bp. 1974. 29.
[65] *Pulszky:* Életem, I. 212.
[66] Gr. Széchenyi István Döblingi irodalmi hagyatéka, 276.
[67] *Jósika Miklós:* Zur Geschichte des ungarischen Freiheitskampfes. I. Cassel, 1852. 81.
[68] *Pálffy János:* i. m. II. 105.

bízhatott komoly dolgokat. Ne felejtsük, korábban mily büszkén hirdette a munka arisztokráciájának jogosultságát a vagyon és a származás arisztokráciájával szemben. Amikor jómódú nemesek vagy arisztokraták Kossuth modorát kárhoztatták, amire nyilván alkalmat is adott azzal, hogy szakított a hagyományos kedélyeskedéssel, akkor a két arisztokrácia csapott össze. Kossuth munkájával bizonyítani is akart. De a lényeg nem is ebben rejlik. Hanem abban, hogy a francia példának sokban megfelelő helyzetben megtalálta azt a helyet, ahonnan uralni tudta a közéletet.

A demokratikus kultúra egyetemességére vall, hogy Furet Robespierre szerepéről szóló sorai Kossuthra is oly sok vonatkozásban illenek. Mert a Megvesztegethetetlen „mindig azon a stratégiai ponton állt, ahová egyszerre hallatszott el az utcák, a klubok és a konvent szava, sohasem volt jelen a nagy napokban, de mindig ő volt az első, aki ezeknek értelmet adott, a forradalmi közvélemény alkimistája a közvetlen demokrácia logikai ellentmondásait a hatalomgyakorlás titkaivá tette".[69] Hiszen egyszerre tudott két demokratikus legitimációt összebékíteni: a törvényhozó hatalmat és a népszuverenitást,[70] a képviseleti demokráciát és a diktatúrát, anélkül hogy diktátor lett volna – hogy aztán ennek az ellentmondásnak legyen az áldozata, amikor a polgári társadalom revánsot vett és a diktatúra általa bevezetett és tőle elsajátított technikájával likvidálta a nép megtestesítőjét. Kossuth maga is a hatalmi szférák metszéspontján találta meg a helyét, amikor gyengélkedett vagy beteget jelentett, akkor már lehetett sejteni, hogy valami történik az utcák világában, majd lábadozóként lépett a szónoki emelvényre, hogy határozott irányt adjon az eseményeknek. Uralta az országgyűlést, mert azt mondta, amit a többség maga is hallani akart. Nem volt Párizsa, mert következetesen elutasította azt, hogy a főváros diktáljon az országnak. Az ország népét alföldi toborzóútján szólította meg – és alighogy ez véget ért Pesten a tömegek agyonverték Lamberget.

Szeptembertől a magyarok a király nevében harcoltak a császár zászlaja alatt fellépő erők ellen, kiknek élén Jellačić állt. Batthyány látva, hogy megbomlik az uralkodó és az országgyűlés közös törvényhozó hatalma, visszalépett. A népakarat viszont túltette magát a törvényen. Pontosabban ennek kiteljesítője Kossuth maga is tisztában volt azzal, hogy a hatalmi ágak nem válnak el egymástól tisztán, és azzal, hogy adott esetben túl kell lépni a törvényen.[71] A törvényhozó hatalom végrehajtó hatalommá is vált, amikor bizottmányra bízta az ország katonai védelmének biztosítását. A kormányhatalmat az Országos Honvédelmi Bizottmány vette át és ennek elnökeként Kossuth kimondatlanul is kormányfő lett. 1848 szeptemberétől 1849 áprilisáig valamiféle közmegegyezéses diktatúra alakult ki, a parlament diktatúrája. A diktatúra kifejezés félrevezető, inkább csak idézőjelbe téve használható, de használható. Ideiglenes és rendkívüli állapotra alkalmazzuk. Az OHB ugyanis — hangsúlyozzuk — az országgyűlés része, és felállítása a polgári alkotmányosság azon alapelvének ellentmond, mely a hatalmi ágak egymástól való elkülönítését vallja. Márpedig az OHB a törvényhozó hatalom mindenhatóságát jelezte. Az uralkodóval meghasonló országgyűlés alkotmányos diktatúráját gyakorolta. Ugyanakkor fenntartották az alkotmányos királyság fikcióját és való-

[69] *François Furet:* Penser la révolution française. Paris, 1978. 95

[70] *François Furet:* La Révolution. I. Paris, 1988. 244, 249.

[71] *Varga:* Az országgyűlés szerepe, A magyar országgyűlés 1848/49-ben, 154.

ságát is azzal, hogy nem állítottak fel újabb felelős kormányt. Nem is tehették volna meg, mert ahhoz uralkodói megerősítés kellett volna. Az OHB viszont elvben bármikor visszahívható volt. Pontosabban csak akkor, ha a hatalmi ágak viszonyát rendezik – legalább átmenetileg. Ez a furcsa diktatúra a nagy francia forradalom konventjére emlékeztetett, amely maga is különböző bizottmányok, mindenekelőtt a Közjóléti Bizottmány révén gyakorolta a hatalmat, amíg „a haza veszélyben" valósága és jelszava volt a rendkívüli állapotot legitimáló elv.[72]

Ebben a furcsa diktatúrában a diktátori hatalom Kossuthnak jutott. Készült rá és vállalta, anélkül hogy megtervezte volna a hatalomátvételt, mint azt többen is vélték. Például Ghyczy Kálmán, aki így látta — kiadásra előkészített, ám kiadatlan — emlékirataiban:

„Hogy Kossuth előzetes tervezéssel, elhatározott szándékkal erőszakolta a nemzetre a forradalmat, arra magamnak is két adatom van. 1848. július közepén igen lármás ülés volt a képviselőházban. Kossuth szólani akarván, a szószék alá állott, várván, hogy a szószéken álló képviselő bevégezze; én akkor melléje állván, ezen szavakat intéztem hozzá: »Mi lesz kérlek, ha a tárgyalások tovább is így folynak, ezen képviselőházból?« Erre Kossuth hozzám fordulva, így felelt: »Mi lesz? — Konvent!«

Megemlíthetem azt is, hogy Kossuth 1848 nyarán gyakran betegnek hirdettetett, s ezen hír után rendszerint utcai kravall következett. Mi azon időben ezen két eseményt összefüggőnek tartottuk, és én igaznak tartom most is azon akkori tapasztalásomat, hogy ha a korona és országgyűlés kiegyezésére egyszer-másszor valamely chance mutatkozott, Kossuth mindig előre závárt tolt elébe, és mindent elkövetett az úgy is nagy izgalomnak folytonos fokozására."[73]

Ha a nagy francia forradalom tapasztalataira gondolunk, Kossuth valóságos Robespierre-ként jelenik meg az emlékezetben. Egyikük sem tervezett semmit. De ha már tervezésről van szó, akkor 1848-ban az ellenforradalom inkább tervezett, és ő tologatta azt a bizonyos „závárt". Kossuth tavasszal és nyáron csak tagja volt a kormánynak, aki a radikalizálódó nemzeti közvélemény vágyait társainál erősebben kifejezésre juttatta. A kormányban az országgyűlést az országgyűlésben a kormányt képviselte, miközben ő lett a nemzet akaratának végrehajtója. Nyáron még rászólt az ellenzékre, de némi nosztalgiával jelezte, hogy menynyivel hálásabb az ellenzéki szerep. Nyár vége felé pedig már elfogadta a diktatúrát igenelő baloldali erők szövetségét, de a diktatúra gondolatát elvetette.

Kossuthnak egyazon vele született „politikai" hibája és erénye volt: származása. Alacsonyról jött ahhoz, hogy nyíltan diktátor lehessen. Nem is vállalta. Olykor játszott a triumvirátus gondolatával. Az egyszemélyi diktátorságot másnak ajánlgatta: Batthyánynak. Ő léphetett volna a nagy felkelő főurak nyomába. Viszont Kossuth „alacsony" származása erény forrása is lehetett. Formálisan sem vállalta Robespierre szerepét, gyakorlatilag az volt, vagy még több. Megtalálta azt a helyet, ahol a hatalmi ágak metszéspontján egyszerre lehetett a közvetlen demokrácia és a képviseleti demokrácia, egyszóval a demokratikus kultúra „mestere" – ha szabad az 1867-i Deákhoz szóló intéséből némi parafrázissal élni: „Ne

[72] *Deák István:* Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben. Bp. 1983. 195–196.
[73] *Ghiczy Kálmán:* Emlékiratai. MTAKK, Ms.4856–49. 112.

vidd azon pontra a nemzetet, melyről e jövőnek nem lehet mestere."[74] Kossuth úgy azonosult a nemzettel, hogy egyben ő volt a nemzet képviselője. Dorgálta a nemzetet, de nagysága előtt leborult. És a nemzet magára talált Kossuthban – a nemzeti önkép és kép megjelenítésének valóságában. Hiszen a politizáló közvélemény kialakítói, ha egyetértettek Kossuthtal, akkor mögéje sorakoztak, és természetesen akkor is, ha csak a felelősséget akarták ráhárítani. Az ellenforradalom körözőlevelei is Kossuth vezérségét és mindenhatóságát sulykolták a magyar közvéleménybe. Egyén és nemzet egysége jellegzetes XIX. századi értelmiségi álom is egyben. Jules Michelet, a kor nagy francia történetírója vesszőparipája a néppel való azonosság. De csak hívei vették komolyan. Amikor a párizsi júniusi felkelés során a munkások barikádot emeltek az ablaka alatt, hiába próbálta őket néhány diák rávenni, hogy máshol tegyék ezt, mert itt lakik Michelet, a válasz csak ennyi volt: „Ki az a Michelet?"[75] Kossuth nevét nem is nagyon írta le Michelet a magyar forradalomról készített jegyzeteiben. A bonapartizmus térhódítása és a féltékenység egyaránt visszatarthatta attól, hogy Kossuth-tal példálozzék. A néppel való azonosulás Kossuthnak sikerült. Talán azért is, mert nem akart Robespierre lenni. 1849. szeptemberében Vidinben, a száműzetésben — amikor az árulás mítoszának fegyverével kellett élnie — már úgy látta, hogy „a belső árulás" ellen nem tudott fellépni: „Talán, ha Robespierre lettem volna. De ez lenni nem tudtam, nem akartam, s mondhatni szerencsétlenségemben is emel a gondolat, hogy kezem vértől mocsoktalan."[76] Önmagának is ellentmondott volna, ha a Megvesztegethetetlen örökébe akart volna lépni. Hiszen már 1832-ben, amikor Zemplén megye közgyűlésében a sajtószabadságról tartott beszédet, keményen kifakadt: „Ama bőszült fenevad, kinek átkozott legyen mennyen földön emlékezete, Robespierre embervér özönétől párolgó kezébe ragadván egy eltévelyedett népes nemzet kormányát, mindenek előtt eltörlé a sajtónak, s általa a véleménynek szabadságát."[77] Kossuth valójában riogatott a jakobinus terrorral. A jakobinusok szerepét vállalni akaró radikálisokkal együtt működött, de eltávolodott tőlük, ha célszerűnek tartotta. Madarász József, a harcos radikális, büszke is volt rá, hogy Kossuth így nyilatkozott róla: „Ilyennek képzelem Marat-t. Mintha látnám, mikor ki fogja kiáltani: »nyaktilót a József-piacra«."[78]

Július 11-i nagy beszédében miután azt hangsúlyozta, hogy számára a francia nemzetet, „a szabadság személyesítője [...] az óvilágban", és ezért iránta „a legnagyobb rokonszenvvel" viseltetik, de egyben „tanulság nekünk Franciaország arra, miképp nem minden láz szabadság érdekében történik, és hogy egy nemzet midőn a szabadság kivívására törekedik, legkönnyebben jut a szolgaság jármába az által, ha túl hág a korlátokon".[79] Ez a kemény ítélet egyszerre szólt az 1789-i és 1848-i Franciaországnak, de Magyarországnak is.

Már-már girondistának nevezhetnénk Kossuthot, ha ezt a megnevezést a békepártiak nem sajátították volna ki maguknak. Mészáros Lázár hadügyminisz-

[74] Kossuth Lajos. Szerk. Pajkossy Gábor, Bp. 1998. 144.
[75] *Mitzman:* Michelet, 175.
[76] *Kossuth Lajos:* Írások és beszédek 1848–1849-ből. Szerk. Katona Tamás. Bp. 1994. 524.
[77] *Barta István:* A fiatal Kossuth. Bp. 1966. 142.
[78] *Madarász József:* Emlékiratai 1831–1881. Bp. 1883. 58.
[79] KLÖM, XII. 436.

ter jellemzése erre utal, miután a radikálisokat mint vérbeli republikánusokat említette: „Mások magukat csak körülményekbelieknek mondák, mint Szemere, sőt még Kossuth maga is; s a magukat úgynevezni szerető girondisták."[80] Mészáros egyébként a girondisták egyik vezéralakjához hasonlította Kossuthot, a szónokot, aki „még az ellenző észt is magával és magához ragadta": „Róla is el lehetett ekkor mondani, mit Lamartine Vergniaud-ról mondott: »Ő nem volt minden órának embere, hanem csak a nagy óráké; s azért amint a szószékről lelépett, felségének vége szakadt, s csak emberré lőn.«[81] Igaz, környezetéből kiemelkedő munkás emberré.

Nem tudjuk, Kossuth olvasta-e Lamartine könyvét, de akár igen, akár nem, csak egyetérthetett ezen mű azon következtetésével, hogy a girondisták a politikai impotencia hordozói is voltak. Nem is példálózott velük. Ugyanakkor tisztában volt azzal, hogy mennyire kísért a nagy francia forradalom forgatókönyve, melyet Thiers könyvéből ismert, és melyből jegyzeteket is készített.[82] Felkészült a történelemből és annak alakításából. A francia példát követte, amikor papírpénz kibocsátását kezdeményezte. Augusztus 21-én pedig mindenkinél konkrétabban és fenyegető sejtelmességgel jelezte a magyar 1848 és a francia 1789 párhuzamát:

Mert „ha végig nézem az eseményeket, látom, hogy azt a históriát gombolítjuk, mit mások gombolítottak más epochában 50 évek előtt. Ott is így folytak a dolgok; csak attól őrizzen meg az isten, hogy karikatúrái ne legyünk egy nagyszerűségnek, és legyen elég erőnk a drámát úgy eljátszani, mint másutt eljátszották. Ott is úgy mentek a dolgok, s csudálkozom, midőn bizonyos urak, kik azt mondják, vizsgáljuk meg a tényeket, mindjárt konventet emlegetnek. Olvassuk meg csak a históriát, midőn először jöttek a braunschweigi hercegnek vezérlete alatt csapatok, s az első csatát nem nyerték meg a franciák, neki rukkoltak mindjárt a tribunnak, ha úgy megy a gombolítás, majd akad egy Robespierre, aki guillotint fog használni, szinte úgy a katonai árulók, mint a polgári veszélyes emberek irányában."[83]

Minden sejtelmessége ellenére egyértelmű üzenet. A forradalmi önvédelem egyértelmű igenelése. Ugyanakkor annak jelzése is, hogy a harc olyan áldozatokat is követelhet, mint Franciaországban, miután Ferdinánd braunschweigi herceg meghirdette az ellenforradalmi intervenciót, és ezzel a háborúval csak siettette azt, hogy a konvent átvegye a hatalmat, forradalmi törvényszékeket állítson fel, és beköszöntsön a jakobinus terror.

Kossuth a fentebb idézett vidini levélben azoknak is válaszolt, akik a magyar Gironde elleni fellépést is várták volna tőle. Azt várták volna tőle, hogy Robespierre-ként lép fel. Ezek között nemcsak különböző radikálisokat találunk. Hanem még amolyan régivágású — vagy talán csak forradalmi hadvezéreinknél nagyobb fegyelemhez szokott — katonát is, mint Vetter Antal, aki természetesen katona-kollegáival szemben szeretett volna több szigort, legalábbis az 1870-es években írt emlékirataiban: „Ha Kossuth csak néhány napra Robespierre szerepét gyakorolta volna, vagy

[80] *Mészáros Lázár:* Eszmék és jellemrajzok. Pest, 1871. 45.
[81] *Mészáros Lázár:* Emlékiratai. II. Szerk. Szokoly Viktor. Bp. 1866. 179.
[82] *Kosáry Domokos:* Kossuth Lajos a reformkorban. Bp. 1946. 357.
[83] KLÖM, XII. 772.

energikusan, azaz a haditörvényeknek megfelelően parancsainak megtagadását megbüntette volna, szabadságharcunk kétségkívül másképpen alakult volna."[84]

Mégis Robespierre volt Kossuth, emberarcú Robespierre – legalábbis az országgyűléssel szemben. A diktátori hatalmat sokan felrótták neki, de azt nem, hogy Robespierre lett volna. Tudták róla, hogy nem vérengző természet. Pálffy János, az Országos Honvédelmi Bizottmány alelnöke, aki az *Esti Lapok*ban mármár bálványozta, utána pedig ami rosszat tudott, azt mind papírra vetette, annak kapcsán, hogy Kossuth akasztófával fenyegette volna meg azon képviselőket, akik nem akartak volna Debrecenbe menni, utólag így fakadt ki: „... árva lelkemre mondom, hogy sem Kossuth, sem más senki egy mókusfiút sem akasztatott volna föl".[85] Igaz, Robespierre-ről is sokáig ezt hitték, akik közelről ismerték. A magyar jakobinizmus a verbális térből nem tudott úgy betörni a parlamenti életbe, hogy áldozatokat szedjen. A demokratikus kultúra önmegsemmisítő mechanizmusai nem szabadultak el. Demokratikus módon sikerült úrrá lenni a veszélyeken.

Pálffy János szerint Kossuth emberismeretével győzött a magyar politikai életben, illetve annak legfőbb fórumán: a parlamentben A nemzetiségek felé viszont a magyar forradalom francia jakobinus arcát mutatta meg, vagy inkább néhány jakobinus vonást a werbőczyánus vonásokkal. Kérdés, hogy ebben a vonatkozásban vajon Kossuth olykor nem bizonyult-e werbőczyánus Robespierrenek? – mint arra még bővebben kitérünk. Egyelőre csak jelezzük, a magyar parlamenti és a politikai életben szereplőire nem alkalmazott francia neveket, ami a rálicitálási technikáktól mentes érdekegyesítő és egyensúly-politika jele. Ugyan-akkor mindaz, amit Jellačić Horvátországa tett „a hajdani Vendée szerepe, melyet részünkről a terrorizmus nem provokált", hanem „reakcionális ármánykodás" folyománya – mint ezt 1848. július 11-én is az országgyűlésben fejtegette.[86] Később pedig tartott attól, hogy Erdély „második Vendée"-vá válhat.[87] Ugyanakkor a francia modelltől is el tudott szakadni, amikor 1849 júliusában — biztató előzmények nyomán — sikerült megteremteni a nemzetiségi béke törvénybe foglalt alapjait.

A keménykezű francia forradalmár gesztusára utalt viszont az, amikor Kosuth 1849 február elején Dumouriez „nevével illette" Görgeit – igaz csak szűkebb körben.[88] Márpedig ez keményen hangzott a magyar forradalom francia forgatókönyvet idéző légkörében, hiszen Dumouriez volt az a francia tábornok, aki 1792-ben elfoglalta Belgiumot, majd XVI. Lajos kivégzése után, szét akarta kergetni a konventet, de serege ellene fordult, mire ő az osztrákokhoz menekült. Görgeire pedig január eleji váci nyilatkozatáért haragudott Kossuth, hiszen ebben a tábornok — többek között — a politikai vezetésre próbálta hárítani a hadi kudarcokért a felelősséget. Kossuth 1849. márciusának vége felé — elég sejtelmesen — arról írt Görgeinek, hogy őt „pártütőnek kiálták, ki Dumouriez vagy éppen Monk szerepét akarja játszani".[89] (Monk tábornok Cromwell halála után a királyság visz-

[84] MOL, R 215. Vetter Antal: Memoiren. 11.

[85] *Pálffy János:* Erdélyi és magyarországi urak. II. Kolozsvár, 1939. 90.

[86] KLÖM, XII. 429.

[87] KLÖM, XV. 469.

[88] *Irányi - Chassin:* A magyar forradalom, II. 119.

[89] Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése, 1848–1849. Szerk. Hermann Róbert. Bp. 2001. 275.

szaállításában játszott döntő szerepet.) 1849. július 1-én pedig — amikor azt hitte, hogy Görgei Komáromban megtagadja a Szegedre való levonulást elrendelő parancsot — újra emlékeztette őt: „Emlékezzék Ön Dumouriez-re. Isten, a világ s a história ítélend Ön felett."[90] Tegyük hozzá, végül is Görgei korábban sem akarta megtagadni a levonulást, és mint ezt tisztázták, az egész félreértés eredménye volt,[91] és annak is, hogy azért — mint majd részletesebben bemutatjuk — maga a tábornok is politizált, ami szintén része a demokratikus politikai kultúrának, mint az ennek labirintusából kivezető diktatúra igénye is.

Ma már tudjuk, Magyarországon is bölcsebb dolog a szakszerű politikai játszma, mint a terror. Gyulay Lajos naplója is a tanúság rá. Az érdekegyesítő politika hatékonyságáról vall. Hiszen írónk nemcsak azt jegyezte fel, hogy az arisztokráciát le akarták süllyeszteni, hanem azt is, hogy a jobbágyfelszabadítással együtt kilátásba helyezett kárpótlást milyen szívesen fogadta. És szeptember derekától csak helyeselt Kossuthnak, aki a népképviseletre alapozott törvényhozó hatalom mindenhatóságát hirdette, és azt, hogy az országgyűlés határozataihoz nincs szükség uralkodói szentesítésre. Gyulay egyértelműen a honvédelemre szólító Kossuth mellé állt, mert — mint október elején írta — „ha jól fognak végződni dolgaink, néki köszönendjük hazánk megszabadítását!"

Gyulay Lajos véleménye valamiféle közhangulatot tükröz.

Megerősíti Pulszky véleményét: „Magyarország törvényes függetlenségének elnyomása volt az udvar, a sereg, a német miniszterek végcélja, ennek pedig a nemzet kész volt fegyveresen is ellenállani. Kossuth a nemzeti elhatározás szószólója lett, de nem volt kezdeményezője, mert ezt a hazafiság sugallta mindenkinek s a háromszáz éves hagyomány; ki gáncsolhatja tehát a nemzet vezérét, midőn azon volt, hogy eszközöket is teremtsen a nemzet elhatározásának keresztülvitelére, pénzt, fegyvert, sereget; ezért csak az vádolhatja őt, ki nem tartja tisztességesebbnek a halált a csatatéren, mint a megfulladást a mocsár piszkában."[92]

Tudjuk, Pulszky nem ment Debrecenbe, hanem „a mocsár piszka" elől Londonba távozott, ahol már értékes szolgálatokat tett a magyar szabadságharcnak. Idézett ítélete a ravasz diplomata és a szabadságeszményekkel azonosulni tudó kifinomult szellem megfontolt következtetése. Nem indulat vagy rettenet, nem is önigazolás sugallta, mint azt hajlandók lehetnénk feltételezni, ha Eötvös József hasonló véleményét idézzük fel: „bármik voltak a törvényhozás és a minisztérium által elkövetett hibák, bármily ügyes eszközökkel élt a forradalmi párt, bármi óriási volt Kossuth Lajosnak népszerűsége, elragadó szónoklata és rendkívüliek tehetségei, soha azért Magyarország forradalomba nem sodortatott volna, ha külső megtámadás által magát önvédelemre kényszerítve nem látja és hasonló helyzetben minő az vala, melyben Franciaország 791-ben állt, az az fegyveresen megtámadva királya nevében, magát azon útnak követésére feljogosítva, sőt kényszerítve nem érzi, mely Franciaországot akkor a külföldnek meghódításától megmenté."[93]

---

[90] KLÖM, XV. 634.

[91] Katona Tamás: Bevezető. Ld. *Görgey Artúr:* Életem és működésem. II. Szerk. Katona Tamás. Bp. 1988. 81–82.

[92] *Pulszky:* Életem, I. 388.

[93] *Eötvös:* Az 1848-iki forradalom, 80.

Gyulay Lajos naplója azt érzékelteti, hogy a fejlemények ezen magyarázata maga is valamiféle közvélemény formába öntése révén született. Sokak gondolkoztak így, vagy jutottak el ide, arra a meggyőződésre, hogy a függetlenségi harc a többszázéves hagyományokban gyökerező önvédelem cselekedete volt. Gyulay naplóját forgatva láthatjuk, hogy egy ember lelki vívódásai, magányos elmélkedései, vagy egyszerűen a sors elleni kifakadásai során, miként érlelődött tetté ez a nézet. Elénk tárja ennek a folyamatnak a dinamikáját. Írónk napi politikával nem sokat foglalkozott, pártpolitikába nem ártotta magát, politikai pletykákat — sajnos — nem adott tovább. Mondhatnánk, politikai ügyeiben is olyan diszkrét volt, mint nőügyeiben. A kettő még össze is folyt. Politikai elmélkedései minden átmenet nélkül váltanak át a nőkről szóló elmélkedéseire. Az országgyűlésből egyik pillanatról a képzeletbeli háremébe kerülünk, miközben egyazon probléma áll a központban, például: ki legyen a diktátor? A politikai infantilizmus szexuális infantilizmussal párosult? Részben igen. De sokkal inkább konfliktuselhárító magatartásnak lehetünk tanúi. A nőügyek elterelték a figyelmet a mindennapok nagy létkérdéseiről, és arról a világról, amely Gyulay Lajos számára is ugyan „az érzelmek iskolája", a magyar történelemben alapvetően a modern demokrácia iskolája volt. Ennek az iskolának a színtere 1849 januárjában már Debrecen. Hiszen a magyar kormánynak és az országgyűlésnek ide kellett költöznie. Gyulay Lajos naplója tanúság arra, hogy nem vert hadként, csüggedten vonultak el Pestről az új „fővárosba", Debrecenbe, hanem a helytállás elszántságával, a megújulás és a győzelem reményével, valamint annak esélyével.[94] A napló és levelek üzenete között tökéletes az összhang. Sőt, naplójában még bizakodóbb, mint leveleiben. November 3-án például Lottinak arról írt, hogy imádkozott „Hazánk méltó jobb sorsa aránt. Bizony nehéz időket értünk, de ha ki lesz víva a harc, dicső lesz ennek emléke!" Amikor pedig arra kérte testvérét, utazzon hozzá Nagyvárad felé, még külön kiemelte: „Forradalmi időkben a belső tudat nem elég, sok ártatlannak is szenvedni kell."[95]

November 21-én pedig Gyulay Lajos arra kérte Lottit, jöjjön Debrecenbe mintha előre megérezte volna, hogy majd neki is ide kell mennie, igaz: „Nem vesztettem el ugyan minden reményemet, mert ügyünk szentsége bíztat, de mindenre készen kell állnunk, és akkor egyéb vigasztalásunk nem lehet, csak az, ha együtt szenvedünk."[96]

A naplóíró a maga közvetlen módján megerősíti az Országos Honvédelmi Bizottmány 1849. január 6-i kiáltványát, amelyet Kossuth vetett papírra:

„Az országgyűlés úgy vélekedett, miképp a szükséges rend, nyugalom és egység tekintetéből a kormánynak távolabb kell állomását venni a csaták színhelyétől. Nem félelemből, mert hála a magyarok Istenének, a nép jós szelleme oly képviselőket választott, kik nemes és roppant felelősséggel járó feladatukat értik és ismerik, de nem a félelmet, hanem azért, mivel a kormány szükséges nyugalmát

[94] *Takács Péter:* A szabadság Debrecenbe költözött. A szabadság Debrecenbe költözött. Szerk. Takács Péter. Debrecen, 1998. 9–29.

[95] Arhivele Statului, Cluj.Napoca, Arhiva Gyulay-Kuun. 280. fasc. 496.

[96] Arhivele Statului, Cluj.Napoca, Arhiva Gyulay-Kuun. 280. fasc. 498.

nem akarta a csaták közellétének zaja által megakadályozva vagy csak zavartatva is látni."[97]

Gyulay Lajos is egyike volt az elszántaknak, nem félt, talán azért sem, mert kissé lusta volt félni, de ehhez a lustasághoz is kell némi bátorság. Igaz életét már azért sem féltette, mert egyre inkább maga is osztotta a lélekvándorlásnak a tizenkilencedikszázadiságra oly jellemző felfogását. Viszont annál inkább sajnálhatta itthagyni képzeletbeli és valóságos háremét. Ezért csak némi kárpótlást tudott nyújtani a magyar forradalmi demokratikus kultúra Debrecenben a maga felemelő és lehangoló jeleneteivel – alapvetően a maga csodálatos sokszínűségében. De hát — mint Tompa Mihály szállóigéje is hirdette — „Ez volt az év! Csudáknak éve!"

[97] KLÖM, XIV. 45.

Molnár András

KOSSUTH CENZÚRÁZOTT ORSZÁGGYŰLÉSI BESZÉDE (1848. február 8.)

Mint ismeretes, a Pozsonyban, 1847. november 10-én kezdődő utolsó rendi országgyűlésen Pest megye második követe, Kossuth Lajos volt az alsótáblán többségben lévő ellenzék vezéregyénisége. Kossuth igyekezett megtervezni, összehangolni és irányítani az ellenzék taktikáját mind a kulisszák mögött folytatott előkészítő értekezleteken, mind pedig az országgyűlés nyilvános tárgyalásain, különösen a követek számára szabadabb tanácskozási feltételeket biztosító kerületi üléseken. Kossuth — jelentős részben kezdeményező, vagy módosító jellegű — országgyűlési beszédeinek rendszerint meghatározó szerepe volt az országgyűlési tárgyalások menetében. A nem egyszer döntő jelentőségű beszédek és felszólalások szövegét Barta István alapvető forráspublikációja[1] igyekezett Kossuth eredeti, előzetesen készített fogalmazványai, vagy azok (feltételezett) másolatai nyomán közzétenni. Barta tíz ilyen fogalmazványt adott közre az 1847. november 10. és 1848. április 10. közötti időszakból, a Magyar Országos Levéltárban 1951-ben „Vörös Antal-gyűjtemény", valamint „Kossuth-Archív" elnevezéssel illetett gyűjtemények kéziratai alapján. Sajátkezű eredeti (előzetes) fogalmazványban maradt fenn Kossuth 1847. november 10-i, nádorválasztással kapcsolatos indítványa, november 22-i nagy beszéde a királyi előterjesztésekre adandó válaszfelirat ügyében, november 29-i beszéde a nemesi adóviselésről, a válaszfelirat tárgyában érkezett főrendi üzenettel kapcsolatos december 15-i beszéde (helyesebben egy ehhez alapul szolgáló, ám jóval előbb készített tervezet), valamint az 1848. január 14-én tartott emlékezetes beszéde a Részek visszacsatolásáról.[2]

Barta további öt Kossuth beszédet, ill. felszólalást közölt a Vörös Antal-gyűjteményben fennmaradt egykorú másolat — feltételezése szerint jórészt az eredeti fogalmazványokról készített másolatok — alapján. Utóbbiak közül háromnak a szövege csupán e másolatokból ismert, mert ezeket semmilyen formában nem adta közre a sajtó, míg a többi beszéd többé-kevésbé átdolgozott, stilizált és cenzúrázott változatát közölték a napilapok.[3] Az egykorú lapok hasábjain Kossuth több mint hatvan — kerületi ülésen tartott — országgyűlési beszéde látott napvilágot 1847 novembere és 1848 áprilisa között. Kétharmaduk a Pesti Hírlapban, egyharmaduk pedig kizárólag a Nemzeti Újságban jelent meg. Barta egyetlen esetben a Hetilap Pesti Hírlapénál bővebb sajtótudósítása nyomán adta közre

[1] Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48. (Kossuth Lajos Összes Munkái XI. Kossuth Lajos 1848/49-ben I.) (Sajtó alá rend. Barta István) Bp., 1951.

[2] Barta István i. m. 294–296., 311–329., 338–341., 397–401., 445–446.

[3] Barta István i. m. 302–304., 304–305., 348–362., 376–377., 619–628.

Kossuth beszédét, míg az alsótábla országos ülésein elhangzott beszédeket vagy felszólalásokat az alsótábla hivatalos naplója nyomán közölte.

Azokban az esetekben, ahol rendelkezésre állt az eredeti fogalmazvány (vagy annak egykorú másolata), valamint a sajtótudósítás is, Barta alapvetően kétféle módon: vagy külön-külön, vagy pedig egybedolgozva közölte e forrásokat. Ahol lényeges eltérések mutatkoztak Kossuth előzetesen elkészített fogalmazványa, és a sajtótudósítás szövege között, ott Barta külön-külön adta közre e forrásokat (így járt el az 1847. november 29-i és a december 5-i beszédek esetében),[4] ahol viszont párhuzamosan összevethető és egybedolgozható volt a fogalmazvány és a sajtóban megjelent szöveg, ott Barta az egybeszerkesztett változatot publikálta. Mivel általában a fogalmazványok szövege volt a bővebb, Barta alapvetően ezeket közölte, szögletes zárójellel jelezve a sajtóváltozatban történt kihagyásokat, ill. lábjegyzetben idézte a sajtótudósítások esetleges (ritka) betoldásait.[5]

Barta joggal feltételezte, hogy az általa szögletes zárójellel jelzett kihagyások csupán részben lehetnek a szerkesztők stiláris változtatásai, azok nagyobbrészt a cenzúra szigorú törlései. Barta közölte a Királyi Könyvbíráló Hivatal Budán, 1847. november 12-én kelt utasítását, mely meghagyta az országgyűlési tudósításokat felülvizsgáló hírlapi cenzoroknak, hogy — a korábbi gyakorlattól eltérően — megengedhető ugyan az országgyűlési szónokok nevének említése, „az izgató és lázító, továbbá kormányt és személyeket sértő illetlen kifejezések" azonban kitörlendők a beszédek szövegéből.[6] Barta a cenzúra beavatkozását — a szövegeltéréseken túl — további bizonyítékokkal is alátámasztotta. Így pl. idézte egy 1848. február 7-én kelt titkosrendőri jelentés másolatát, amely Kossuth aznapi beszédéből olyan, Apponyi György főkancellárt támadó részekre hivatkozott, amelyek hiányoztak a Pesti Hírlap 1848. február 17-i számának tudósításából,[7] másik esetben pedig a Budapesti Híradó 1847. december 12-i számában fedezett fel egy, a konzervatív lap engedékenyebb cenzorainak jóvoltából „átcsúszott" bíráló mondatot, amely erősen leegyszerűsítve, „kiherélve" jelent meg a Pesti Hírlap december 17-i számában.[8]

(A Kossuth 1847. december 9-i, az ősiség eltörlésének kérdésében tett hozzászólásának első mondatával kapcsolatos sajtótudósítások kétféle cenzúrázása egyébként a Királyi Könyvbíráló Hivatal vezetőjét arra késztette, hogy összehangolja az országgyűlésről készített tudósításokat bíráló cenzorok munkáját.)[9]

Forrásközlésünk újabb, és — ha nem is közvetlen, de — az eddig ismerteknél valamivel közelebbi bizonyítékkal kíván szolgálni Kossuth Pesti Hírlapban közzétett országgyűlési beszédeinek cenzúrázását illetően.

Zala vármegye levéltárának országgyűlési iratgyűjteményében, a zalai követek jelentéseinek iratmellékletei között maradt fenn Kossuth 1848. február 8-i, az adminisztrátori rendszer ügyében tartott — és a Pesti Hírlap tudósításából ismert — harmadik nagy beszédének Lukács János országgyűlési gyorsíró által lejegyzett, bővebb, a sajtótudósításnál mintegy harmadával hosszabb változata.[10]

[4] Barta István i. m. 338–341., 391–401.
[5] Barta István i. m. 311–329., 445–465., 619–628.
[6] Barta István i. m. 296.
[7] Barta István i. m. 524.
[8] Barta István i. m. 377–378.
[9] Barta István i. m. 406–407.
[10] Zala Megyei Levéltár. Zala vármegye levéltára. Országgyűlési iratok gyűjteménye 1847–1848.

Kossuth gyorsírással lejegyzett beszédének egykorú másolata azért kerülhetett éppen Zalába, mert a megye országgyűlési követei — ifjabb Csuzy Pál és Tolnay Károly — már régebben megismerkedhettek és barátságot köthettek a néhány évvel korábban Zala megyében is tevékenykedő Lukács Jánossal.

Lukács 1818 körül született Vas megyében. 1842-ben a királyi tábla jegyzőjeként végezte Pesten joggyakorlatát, miközben alig három hónap alatt elsajátította, és magyarra ültette át a Novák-féle német gyorsírási rendszer elméletét és gyakorlatát. Lukács ezután ügyvédi diplomát szerzett, és már az 1843/1844. évi pozsonyi országgyűlésen hivatalos gyorsíróként tevékenykedett. 1845 tavaszán Vas megyében, az év őszétől pedig — a megye első alispánjának meghívására — Zalában oktatta a gyorsírást. Miközben Zala megyében 1846 nyarára két gyorsírót is felkészített az önálló munkára — Árvay István és Babos Kálmán előbb Zala megye, 1848 nyarától pedig a pesti népképviseleti országgyűlés fizetett gyorsírói lettek —, mintegy fél éven át folyamatosan lejegyezte a zalai közgyűlésen elhangzott beszédeket, és a gyorsírással készített jegyzőkönyvek alapján rendkívül részletes tudósításokat küldött a Szalay László által szerkesztett Pesti Hírlap számára.

Lukács 1846 őszén az erdélyi országgyűlés gyorsírójául ajánlkozott, 1847 januárjában azonban vetélytársa, Hajnik Károly nyerte el e megbízást, ezért Lukács inkább az ellenzéki szellemű Erdélyi Híradó számára készített országgyűlési tudósításokat. Az 1847/1848. évi pozsonyi országgyűlésen — Hajnik Károly gyorsírófőnök oldalán — Lukács János volt a diéta második számú gyorsírója. Míg Hajnik elsősorban a főrendi napló szerkesztését irányította, Lukács az alsótábla naplójával foglalkozott, és a rendek kerületi üléseiről készített tudósításokat a sajtó, főként a Pesti Hírlap számára.[11]

Kossuth 1848. február 8-i beszédének Lukács által lejegyzett, és másolatban Zala megyébe került szövege — a fentiekre való tekintettel — minden bizonnyal a kerületi ülésről a Pesti Hírlap számára készített tudósítás eredeti változatának részlete lehet. Összevetve a másolat szövegét a Pesti Hírlapban megjelent tudósítással,[12] megállapítható, hogy a két változat csak helyenként egyezik meg szó szerint, míg túlnyomórészt kisebb-nagyobb — ám a lényeges tartalmi elemeket nem, vagy csak alig érintő, talán szerkesztőségi — stiláris eltéréseket tartalmaz, sőt egyértelműen kimutathatók benne olyan kritikai tartalmú kihagyások is, amelyeket a cenzor húzhatott ki a sajtótudósításból. A törölt szövegrészeket áttekintve szembeötlő, hogy a cenzor szinte szó szerint végrehajtotta az említett, 1847. november 12-i hivatali utasítást, mert Kossuth beszédéből következetesen kigyomlálta az udvarra (különösen az uralkodóra), főképpen pedig a hevesen támadott főkancellárra, és az általa bevezetett adminisztrátori rendszerre vonatkozó — végső soron a kormányt bíráló — kritikai észrevételeket.

[11] Lukács János gyorsírói tevékenységének és életrajzának adatai: *Szinnyei József:* Magyar írók élete és munkái. 8. köt. Bp., 1902. 101–102., *Gopcsa László:* A magyar gyorsírás története. Bp., 1893. 40. (2. bőv. kiad. Szeged, 1917. 32–33.), *Kálmán Viktor:* Vas megye szerepe a gyorsírás múltjában. Szombathely, 1927. 23–42., *Zelovich Dezső:* Az országgyűlési napló története. Bp., 1936. 145–146., 207–209., *Siklóssy László:* Az országgyűlési beszéd útja. Bp., 1939. 248–251., 298–299., 303–308., 355., *Molnár András:* Gyorsírók a reformkori megyegyűléseken. Lukács János vasi és zalai tevékenysége (1845–1846). In: Vasi Szemle 1990. 2. sz. 247–255., *Molnár András:* Deák Ferenc cenzúrázott megyegyűlési beszéde. (Zalaegerszeg, 1845. november 10.) In: Levéltári Szemle 2000. 2. sz. 24–33.

[12] Pesti Hírlap 1848. február 20. (1039. sz.) 139–140.

Forrásközlésünk modernizált helyesírással adja közre Kossuth beszédének Lukács János gyorsíró által lejegyzett szövegváltozatát. A központozásban, a szavak egybe- és különírásában, a nagy- és kisbetűk, továbbá a hosszú és rövid magán-, ill. mássalhangzók használatában — valamint a személynevek írásában — a mai helyesírást követjük. Az egyértelmű, általánosan használt rövidítéseket külön jelzés nélkül feloldjuk. Az eredeti kiemeléseket (aláhúzásokat) félkövér betűkkel, a cenzúra törléseit pedig nem a Barta István által használt szögletes zárójellel, hanem — a könnyebb áttekinthetőség érdekében — kurziválással jelezzük. (Forrásközleményünkben csupán a lényegesebb tartalmi eltérésekre utalunk a Pesti Hírlap tudósításából teljes egészében hiányzó szövegrészek kurzív kiemelésével.) A szöveg gondozásához és összeolvasásához nyújtott segítségéért ezúton is köszönetünket fejezzük ki Oláhné Szakály Gabriellának, a Zala Megyei Levéltár munkatársának.

Pozsony, 1848. február 8.

Kossuth Lajos harmadik beszéde az adminisztrátori rendszer tárgyában az országgyűlés kerületi ülésén

Miközben Kossuth 1848 januárjában a kormány elleni újabb összehangolt ellenzéki támadást készítette elő az adminisztrátori rendszer által okozott sérelmeket összegző választmány élén, a kormány — Apponyi György főkancellár megbuktatásának kivédése, az ellenzék leszerelése, nem utolsó sorban pedig Kossuth szerepének csökkentése érdekében — ellentámadásba ment át. Kossuth háttérbe szorításához sikerült megnyerni egyes sértett, vagy magukat mellőzöttnek érző ellenzéki vezetőket, így pl. Kossuth Pest megyei követtársát, Szentkirályi Móricot, és a fiatal beregi követet, Lónyay Menyhértet. A kormány alkut ajánlott: hozzájárul bizonyos reformok elfogadásához, ha az országgyűlés kedvezően fogadja az adminisztrátori rendszer fokozatos megszüntetését ígérő királyi leiratot. Noha az ellenzék mérsékelt, és Kossuthra féltékeny vezetői a kulisszák mögötti titkos tárgyalásokon elfogadták a kompromisszumot, az 1848. február 1-jén ismertté vált királyi leirat csupán általános és semmitmondó ígéreteket tartalmazott a sérelmek orvoslására nézve. A leirat érdemi vitája a rendek február 5-i kerületi ülésén kezdődött meg. Itt Szentiványi Károly gömöri követ — Kossuth javaslatát előterjesztve — azt indítványozta, hogy mondjanak ugyan köszönetet az uralkodónak a leiratban kifejtett jó szándékért, ám ahhoz határozottan ragaszkodjanak, hogy a kormány még az országgyűlés idején számolja fel az adminisztrátori rendszert. Ezzel szemben a titkos alkudozásban részt vevő Lónyay Menyhért azt indítványozta, hogy fogadják el a királyi leiratot, mert az megszünteti a rendek aggodalmát az adminisztrátori sérelem ügyében. A beregi indítványt követő heves vitát lezáró szavazás során egy szavazattal a kompromisszum hívei győztek, ám Kossuth kijelentette, hogy az egyes sérelmek tárgyalásának joga — a szavazástól függetlenül — továbbra is megilleti a rendeket, így a kérdés koránt sincs lezárva. Kossuthnak ezzel a taktikai húzással továbbra is napirenden sikerült tartani az adminisztrátori rendszerből fakadó sérelmek ügyét, és ezzel mozgósítani tudta az ellenzéket. Kossuth a királyi leirat kapcsán a botrányos február 5-i ülést követően több alkalommal, így február 7-én és 8-án is hosszan és élesen bírálta az adminisztrátori rendszer visszaéléseit elő-

segítő, és a törvénytelenségek fölött szemet hunyó kormányt, különösen Apponyi György főkancellárt.[13]

Lukács[14] szerk.

Február 8-án 1848. Kerületi ülésben:

Az administratori rendszer iránt érkezett kegyelmes királyi leirat[15] tárgyalásakor a beregi indítványra[16] következett vitatkozások alkalmával:

Pest megye követe, Kossuth Lajos:[17] *Hogy Baranya megye követe*[18] *az országnak azon hivatalnokát*[19]*, aki — mert a törvény mellőzésével praesidialisokkal*[20] *kormányozza az országot — személyében az alkotmányos nemzet irányában a legtöbb felelősséget vonta magára, védelme alá vette, méltónak találom; hanem védelmére ellenokaimat viszont meg fogom mondani, s motiválni azt, miért nincs nekem azon magas helyzetű egyéniségben bizalmam, s miért tartom a kormányt nem jó és nem alkalmas kezekben lenni, el fogom mondani.*[21]

De mielőtt ezt tenném, a beregi indítványra kell egy pár szót szólanom, mert a mai ülési vitatkozásoknak is nagy részét tette az eszméknek akörüli forgása: „értetett-e azon beregi indítvány vagy sem"? Már tegnap mondtam[22], hogy három előadást és egy írást lévén alkalmunk e tárgyban hallani; magokra a beregi követeire nézve is azon véleményben vagyok utóbbi előadásaiknál fogva, hogy keresték a világosságot, s megfásult lelkünk, midőn meglelték.[23] Hanem miután a

[13] *Horváth Mihály:* Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig. Genfben, 1864. 2. köt. 550–563., *Wirkner Lajos:* Élményeim. Néhány lap 1825-től 1852-ig terjedő, nyilvános pályám naplójegyzeteiből. 2. kiad. Pozsony, 1880. 191–196., *Pulszky Ferenc:* Életem és korom. 2. kiad. Bp., 1884. 1. köt. 263–266., Vukovics Sebő emlékiratai. (Sajtó alá rendezte Bessenyei Ferenc) Bp., 1894. 45–50., *Kónyi Manó:* Lónyay Menyhértnek 1847/8-diki naplója. Első közlemény. In: Budapesti Szemle 1896. 85. köt. 231. sz. 337–362., Második közlemény. In: Budapesti Szemle 1896. 86. köt. 232. sz. 18–49. (vö. Lónyay Menyhértnek 1847/8-diki naplója. In: Szószék és csatatér. Politikusi naplók és visszaemlékezések 1848–1849. [Sajtó alá rend. Hermann Róbert] Bp., 2000. 35–70., 448–456.), Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. 2. köt. (1843–1848) (Szerk. és bevez. Viszota Gyula) Bp., 1930. CCLXV–CCLXXXVIII., Barta István i. m. 44–50., 499–524., *Molnár András:* Batthyány Lajos a reformkorban. Zalaegerszeg, 1996. 144–147.

[14] Lukács János (1818–1861), ügyvéd, táblabíró, 1847/1848-ban a pozsonyi országgyűlés gyorsírója, az alsótábla hivatalos naplójának egyik szerkesztője.

[15] Az 1848. január 30-án kelt királyi leirat tagadta, hogy az adminisztrátorok kinevezése és tevékenysége törvényellenes volna, a hivatalukból elmozdított főispánok visszahelyezését pedig a távolabbi jövőre halasztotta. Vö. Barta István i. m. 503–504.

[16] Lónyay Menyhért (1822–1884), Bereg megye mérsékelt ellenzéki követe az országgyűlés alsótáblájának 1848. február 5-i kerületi ülésén — az udvarral folytatott titkos tárgyalások eredményeképpen — az adminisztrátori rendszer tárgyában érkezett királyi leirat elfogadását indítványozta, ezzel nyílt szakadásra került sor az ellenzék soraiban.

[17] Az eredeti kiemeléseket (aláhúzásokat) félkövér betűkkel jelezzük.

[18] Somssich Pál (1811–1888), helytartótanácsi tanácsos, Baranya megye első követe, az újkonzervatív párt országgyűlési vezére.

[19] Apponyi György gróf (1808–1899), konzervatív politikus, 1846 áprilisától főkancellár. Az ő nevéhez fűződik az adminisztrátori rendszer kiépítése.

[20] Elnöki leiratokkal, rendeletekkel.

[21] Kurzív betűkkel jelezzük azokat a szövegrészeket, amelyek egyáltalán nem (még stilizálva, átfogalmazva sem) találhatók meg a Pesti Hírlap tudósításában.

[22] Kossuth 1848. február 7-én, a kerületi ülésben elmondott beszédét — a Pesti Hírlap cenzúrázott tudósítása nyomán — közli Barta István i. m. 515–520.

[23] „Kereste a fényt, és felsóhajtott, amikor megtalálta", azaz csalódást érzett, amikor megtalálta a keresett dolgot. Visszautalás Kossuth előző napi beszédére. Vö. Barta István i. m. 516.

tegnapi nap óta még egy újabb adat, tudniillik azon szerkezet, melyet Bereg második követe[24] követtársa nevében benyújtani szíves volt — minthogy az nem titkos iromány, kezemen is megfordult — annyival inkább megerősített azon véleményben, hogy „kereste a világosságot, s megfásult lelke, midőn meglelé."[25] Bereg követének első indítványa után azt mondtam, úgy látom, hogy Bereg követe nem talál semmiben sérelmet, legfeljebb azt találta, hogy nagyszámú administratorok vannak kinevezve; Bereg követe pedig szóval azt mondta, hogy egyébben is talál sérelmet. Ezen újabban beadott írásban pedig semmi sérelem sincs. Én úgy találom, hogy eszerént semmi kérnivalója. Ő ismét azt mondá: „van kérnivalója, nem lévén még tökéletesen bevégezve a tárgy." Ezen irat, mely nemcsak mindennek véget vet, de még a katonát is megajánlja,[26] nem volt Beregnek eredeti indítványa, s ha az lett volna, akkor hiszem, hogy elfogadását nem lehetne másképp megmagyarázni, mint csak azáltal, hogy a kerületi jegyző szerkezetét[27] a beregi indítvány szellemével megegyezőnek találja. Ezen nyilatkozatát részemrül köszönettel fogadom, nem azért, mintha azon szerkezet engem kielégítene, mert annak mindég ellene leszek, hanem azért fogadom köszönettel, mert concedál[28] annyit, mennyit nem concedálni annyit tenne, mint elvetni azt, mit a fejedelem is megadott az országgyűlésnek, mert maga a fejedelem is megadta azt 1827-ben, *hogy az administratori rendszer sérelem,*[29] *pedig azon szerkezet által (mely benyújtatott) ez is el lett volna vetve; evvel legalább meg van mentve az, mert hivatkozva van a fejedelemnek 1827-ben adott szavára.* Arra példa nincs, hogy mit a fejedelem megadott az országnak, az azt magától ellökje. *Ezt concedálta Bereg második követe, és én azt köszönöm.*

Mielőtt Baranya követe előadására megtenném észrevételemet, csupán azon elvre — nem emlékezem, hogy melyik követ úr mondotta — (Hont)[30], hogy tudniillik a sérelmek tárgyalására nézve ő nem esmer más útját a sérelmek elölterjesztésének, mint csupán csak ha valamely egyes megye panaszolja a maga sérelmét, vagy pedig petitiot[31] adnak be a megyébül azok, kik ott többségre vergődni nem tudva, megye útján nem terjeszthetik fel sérelmeiket.[32] Mindez kétségen kívül a sérelmek tárgyalásának ösvényéhez tartozik, de ezzel a sérelmek útja kimerítve nincs, mert van egy harmadik is, az tudniillik, ha valamely egyes megye

[24] Szintay János (1813–1861), táblabíró, 1845-től Bereg megye tiszti főügyésze.

[25] Szintay János beregi követ 1848. február 7-i beszédét a Pesti Hírlap 1848. február 17-i száma közölte.

[26] Az országgyűlés elé tárt királyi előterjesztések egyik állandó és legfontosabb eleme volt a cs. kir. hadsereg kiegészítésére szolgáló újonckontingens létszámának megajánlására vonatkozó javaslat. Az ellenzék rendszerint a sérelmek orvoslásától tette függővé az újoncok megajánlását. Bereg indítványa e sarkalatos ellenzéki taktika feladását jelentette.

[27] A február 8-i kerületi ülés elején Szabó Miklós táblabíró, Vas megye második követe, a kerületi ülés jegyzője az eredeti beregi indítvány mellett benyújtott egy másik fogalmazványt is, mely a beregi indítványnál hívebben tartalmazta a vitában a kormánypártiak által hangoztatott elveket. Vö. Barta István i. m. 525.

[28] Megenged.

[29] Az uralkodó az 1827. május 28-án kelt leiratában ismerte el ezt. Vö. Barta István i. m. 518.

[30] Paczolay János (1818–1884) táblabíró, Hont megye konzervatív követe.

[31] Kérvényt, folyamodványt.

[32] Paczolay János honti követ a február 7-i kerületi ülésen tette a szóban forgó nyilatkozatot. Vö. Barta István i. m. 525.

nem talál sérelmet abban, mi az ő kebelében történt; ez még szinte oly kevéssé dispensalhatja[33] a törvényhatóságokat a törvényfenntartás kötelességétül, amily kevéssé függhet ezen kötelesség attul, hogy egyes emberek petitionalhatnak-e[34] vagy sem. Hanem a dolog úgy áll, hogy nekem, mint Pest megye követének a Hontban történtekre[35] nézve szintúgy van sérelem előadási jogom, mint van Hont követének azokra nézve, melyek Pest megyében történtek. *A különbség akörül forog, hogy ha én valamely tényt felhozok azon vonalig, hogy azt mondom: „Hontban ez vagy amaz történt",* Hont követének szavát a Tekintetes Rendek hiteles magyarázatnak fogják tartani, *ha azt mondja: „a Tekintetes Rendek nem jól vannak értesítve, ez s ez a tény nem áll." Ha Hont követe azon esetre, melyet felhozok, azt mondja: „a tény nem áll", arra nézve Hont követének előadása fog decidálni.*[36] De ha már Hont követe azt mondja: „a tény megtörtént, de az nem sérelem, nem törvénytelen", mivel ő azt sérelemnek nem tartja, azért a Tekintetes Rendek joga akadályozva nincs, hogy azt sérelemnek mondhassák. *Tehát azon két gravaminalis*[37] *tárgyaláson kívül egy harmadik is van, melyet a törvényhozás története tanúsít,* mert különben az következnék, hogy egyes megyére nézve akármely sérelem történjék, mihelyt azon megyétül panasz nem jő, akármint vélekednek is arrul a többi megyék, az nem lenne sérelem. *Ez pedig nem egyez meg az országgyűlési sérelmi tárgyalások történetével.*

Mármost Baranya követének felelek: nagy téren vagyunk Tekintetes Rendek, *oly téren, melynek (reménylem) egyik vagy másik oldalra következései lesznek. Következéseit reménylem azért, mert a mostani kormány, amely (mert praesidialiter,*[38] *törvény ellen kormányoztatik az ország) leginkább az ország cancellariájában egyesült párt hívei által azon thesist*[39] vallotta, hogy ő csak constitutionaliter,[40] *azaz törvény által akar kormányozni; következésképpen majd, ha politicája törvényesség, helyesség vagy helytelenség szempontjából taglalat alá vetetik, s abbul majd az fog kisülni, hogy céljait mindazon eszközök dacára is, melyek a múlt években felhasználtattak, nem érhette el, állandón és folytonosan gyakorlott tetteinek védelmére be fogja szavait váltani, és lelépvén megmutatja, hogy alkotmányos ember; tehát gondolom, hogy következése egyik vagy másik oldalra lesz,* s azon szempontbul, mert úgyis fontos a dolog, mely fennforog, iparkodni fogok nem declamatiokkal[41] tulajdonítni a szavaknak erőt, hanem pusztán tényekkel felelni az állításokra, *azon egyet jegyezvén meg, miként nem jól fogta fel a dolgot Baranya követe, midőn azt mondja, hogy „a magyar cancellaria személye nem áll öszvefüggésben a tárggyal". Már én nagyobb öszvefüggést, mint melyben a mostani can-*

[33] Mentheti fel.

[34] Kérvényezhetnek-e.

[35] Luka Sándor főispáni helytartó 1845. augusztus 11-én nem engedte megnyitni Hont megye közgyűlését, ezért az ellenzék külön ülésezett. Másnap az adminisztrátor katonai karhatalom fedezetében tartott közgyűlést, ami után véres verekedés tört ki a konzervatív és ellenzéki nemesség között.

[36] Dönteni.

[37] Sérelmi.

[38] Elnökileg.

[39] Tézist, tételt.

[40] Alkotmányosan.

[41] Dagályos szónoklatokkal.

cellaria áll az administratori rendszerrel, képzelni sem tudok, elannyira, hogy nem lehet a magyar cancellariára nem gondolni, ha az ember az administratori rendszerrül gondolkodik, és lehetetlen az ő politicája eránt rosszabb véleményt nem táplálni, ha az administratori rendszer eránt rosszalló véleménnyel vagyunk. Oly szoros összefüggésben van a két tárgy egymással, hogy a Tekintetes Rendek kellőleg megítélhessék, vajon Baranya követének volt-e igaza, *midőn azt mondta, hogy itt minden törvényes úton történt, vagy nekem, midőn azt mondom, hogy nem úgy van,* el fogom mondani a tényeket, s Baranya követe, ki egyszersmind a helytartótanácsnak is tagja, ha tévedek, meg fogja igazítani tévedésemet, de reménylem, sőt tudom, nem fogja mondásomat odaigazítani akarni, hol az nem alapszik.

Tekintetes Rendek! A dolog ebben van. A főispányoknak[42] a kormány 1723 óta, midőn a főispányi hatóságnak természete törvény által körülíratott,[43] utasításokat nem adott, azért, mert **Magyarországnak minden hivatalnoka a maga utasítását legfőképp a törvénybül tartozik meríteni.** Hanem Mária Terézia[44] alatt, Tekintetes Rendek, kinek országlását bármennyire divatban volt is egykor magasztalni, *azért mert a női szelídség leplével voltak az absolutismus csapásai takarva,* azon Mária Terézia kormánya alatt, aki 1764 után még tíz évig uralkodott anélkül, hogy országgyűlést tartott volna,[45] 1770-ben egy utasítást adatott ki a főispányoknak.[46] Előre kell bocsájtanom Tekintetes Rendek, hogy azon egész utasításban azon szó: **administrator**, ismeretlen. Azon utasításban Mária Terézia a főispányokbul mindent csinált, még missionariusokat[47] is, *megparancsolta nekik tudniillik, hogy szaglálják*[48] *az eretnekeket, s terjesszék az idvözítő szent catholica hitet,* de Kreishauptmannt[49] belőlök nem csinált, azt, hogy bíráskodjanak, nem parancsolta, hanem csak őrködést parancsolt, *azt mondván, hogy a visszaélések elhárítására a megyék útján intézkedjenek.* Meg kell itt mondanom Tekintetes Rendek rövid szavakkal, mit tartok én a megyei alkotmány lényegének. Azt tartom, annak három sajátságos lényege van, melybül az alkotmány fenntartása erejét meríti. Egyik, hogy a megyéken a közigazgatás nem másképp, mint csak a megyének szabadon választott tisztviselői által teljesíttetik. Második sarkalatos elv az, hogy ezen tisztviselők a kormánnyal egyenes érintkezésben nem jöhetnek, hanem a kormány rendeleteit is a megye útján kapják. Harmadik sarkalatos elv az, hogy a megyék joggal bírnak a kormány rendeletei ellen, ha azokat törvényteleneknek látják, felírást tenni. Ezen sarkalatos [három] elvnek öszveha-

[42] A közlés alapjául szolgáló kézirat helyesírása helyenként következetlen, mert a gyorsíró (vagy a másoló?) hol főispányt, hol pedig főispánt írt.

[43] Az 1723:56. törvénycikk a főispánoknak a megyéikben lakásáról, a megyei tisztújításokról, valamint az alispánok és más megyei tisztviselők állásáról szólt.

[44] Mária Terézia (1717–1780), 1740-től Ausztria főhercegnője, magyar és cseh királynő.

[45] Mária Terézia négy évtizedes uralkodása alatt mindössze három alkalommal, 1741-ben, 1751-ben és 1764-ben hívta össze a magyar országgyűlést.

[46] Mária Terézia 1770-ben két utasítást is kiadott a főispánok számára. (Vö. Barta István i. m. 526.) Hasonló jellegű, 1768-ban közrebocsátott főispáni utasítását közli: *Csizmadia Andor:* Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban. Bp., 1979. 65–84.

[47] Hittérítőket.

[48] Értsd: szaglásszák, szimatolják ki, derítsék fel.

[49] Kerületi főnököt. A Kreis-rendszert a területi önkormányzatok felszámolása után építette ki a Habsburg-abszolutizmus a leigázott Csehországban.

tásából fejlik ki azon erő, mely a megyei szerkezetet alkotmányunk sarkkövévé teszi. Az első az ellen biztosítja az országot, hogy oly tisztviselők, kik nem a megyének választottjai s nem a megye[50] akaratjának kifolyásai, a végrehajtást nem gyakorolhatják. A második az ellen biztosít, hogy a végrehajtó tisztviselők soha nem jöhetnek azon helyhezetben, miszerént a kormány törvénytelen parancsolatinak vakon hódolni vagy ellenszegülni kényszeríttessenek, mert hozzájok nem érkezik a kormány rendelete egyenesen, *hanem a megyék útján.* És itt fejtette meg Magyarország azon nehezen megfejthető kérdést, miképp kell a monarchiát azon alkotmányos elvekkel öszveegyeztetni, tudniillik a felírási jogot állította fel a megyékben, mint testületben, *melyet nem érhet a hűtlenség vádja, mert testület hűtlen nem lehet soha. Felállította a felírási jogot minden törvényteleneknek vélt rendeletek ellen;* ez óvja meg az egyeseket és tisztviselőket, hogy a kormánynak elnyomó hatalma reájok ne nehezedjék, s egyszersmind ha a megye kimutatja a felírás által, hogy a kormány rendelete törvénytelen, bízik a fejedelem vallásosságában, hogy az el fog háríttatni. Ha ellenben viszont a megye meg lenne győződve arrul, hogy a kormány részérül felejtetik rendeleteinek törvényessége, akkor nem fog a megye a maga felírási jogához ragaszkodni, s öszveütközés esetében végre a dolgot az országgyűlés intézi el. Ez a megyei rendszernek lényege, s ezen lényeg támadtatott meg most az új rendszer által, *s mely megtámadás oka a cancellár, ki ezáltal oly felelősséget vett magára, melyhez hasonló még kevés magyar kormányférfinak nyomta vállait. Mert ki ezen szerkezetet akár egyik, akár másik részében támadja meg, az a magyar alkotmány jövőjének biztosítását, fennállását támadta meg.*

Mármost miként áll a dolog? Mária Terézia utasítása bár törvénytelen volt, bár a kormány egyoldalú intézkedésébül eredett, legalább a helytartótanács útján bocsájtatott szerte, és nem *titkon* a főispányokhoz, hanem a megyékhez, miszerént ezek megtehessék észrevételeiket. Már tettek-e a megyék észrevételt vagy nem? Hogy 1770 táján, midőn a nemzet jelleme a női szelídség palástja alá bújva elnemzetlenedett, és annyira elmállott, hogy ennek következtében lehetett József császár[51] azzá, amivé lett, *miszerént törvényes magyar királyok sorábul is kitöröltetett,* hogy az időben a megyék, habár törvénytelen volt a Mária Terézia rendelete, melyre nem írtak fel, ez megfogható, de a dologra nem tartozik. Elég, hogy a megyei dolgok közül sem főispányt, sem senkit mást nem lehetett utasítani, sem rendeletet egyesekhez bocsájtani más, mint megyei úton, miszerént a megyék felírási jogaikat gyakorolhassák. Felszólítom Baranya megye követét, történt-e az a mostani főispányi utasítással?[52] Elküldötte-e azt *a cancellária* a helytartótanács útján a megyékhez? Baranya megye követe nem mondhatja, hogy igen, mert az ellenkezőt tények bizonyítják. Felhívom e részben minden vármegyének követét, mondja valaki, hogy megyéjében az utasítás törvényes úton érkezett, tartozzék bár akármelyik párthoz! A tény általános. Tehát meg van sértve egyik fő sarkalatában a megyei szerkezet. De mi jött közben Tekintetes Rendek? Azt mondja Baranya követe, a helytartótanács tudtával jött be ezen változás. Felszólítom,

[50] A „megyének", valamint a „megye" szavak helyén a Pesti Hírlap tudósításában a „nemzetnek", ill. a „nemzet" szavak szerepelnek.

[51] II. József (1741–1790), 1765-től német-római császár, 1780-tól koronázatlan magyar király.

[52] Az 1845. március 20-án jóváhagyott főispáni utasítást közli: Csizmadia Andor i. m. 219–225.

merje itt a nemzet előtt állítani, hogy a helytartótanács e pillanatig is tud egy szót hivatalosan az administratorok felemelt fizetésérül. *Bizonyosan nem tud.* A helytartótanács ezt nem tárgyalta, iránta soha végzést nem hozhatott, nem repraesentálhatott,[53] *mert a cancellár titkon végezett a főispányokkal a helytartótanács mellőzésével.* Felszólítom, vajon nem igaz, hogy ez a helytartótanácsnál nem tárgyaltatott?

Mármost azt mondja Baranya követe, hogy azon praesidialis, melyet megemlítettem, nem foglal magában egyebet, mint őrködést. Én, Tekintetes Rendek, más adat alapján e tekintetben nem szólhatok, mint azon adat alapján, melyet a méltóságos főrendek nyilvános üléseiben a mármarosi főispán[54] nyújtott, és melyet, nehogy hibásan ítéljek, a főrendi naplóbul olvastam ki magamnak.[55] Méltóztassanak megengedni, hogy ezen adatra hivatkozom; a másik teremben történtekről nem szólanék, de a hiteles napló a nemzet tulajdona, más adat előttünk nem fekszik, *mert a cancellária négyszemközt titkolódott a főispányokkal és administratorokkal.* Erre hivatkozva Baranya érdemes követe nem fogja mondani, hogy praesidialis a főispányokhoz nem érkezett, mert elküldötték a mármarosi főispányhoz és úgy a többihez is, *amint ilyenek egyformán szoktak szétküldetni,* de hogy abban az nem foglaltatik, mit én mondtam, mert ott csak őrködésrül és felügyelésrül van szó. Igen sajnálom, hogy nincs itt azon adat, melyre hivatkoztam, hadd olvastam volna a követ úrnak fejére, miképp a praesidialisban a főispányoknak kötelességül tetetik, hogy **a köz- és kisgyűléseken rendesen elnököljenek, valamint a törvényszékeken, a büntető, számvevő és árvák székén is, a megye pénztárait vizsgálatban tartsák, az adót behajtassák, a megyét beutazzák, a helységek lakosainak a megyei tisztviselők ellen intézett panaszait kihallgassák, és a helyszínén intézzék is el,** s a többi.[56] Már kérdem: hol van a törvény ezen szegény Corpus Jurisban,[57] melyrül egy mostani administrator egyszer azt mondotta: „azért hízott meg annyira, hogy se magával ne bírjon, se más hasznát ne vegye"; *hol van törvény,* melynél fogva mindezt a főispánnak tenni kell és tenni szabad? Én a főispányt a törvénybül úgy ismerem, hogy az a megyei szerkezettel egy, annak zárköve; kit is a megyétül elválasztani nem lehet, kinek az 1723:58. törvénycikk[58] értelmében a megye határozata ellen cselekedni nem szabad. Én a főispányt úgy ismerem, miként neki fel kell ügyelni arra, hogy a megye határozatai pontosan teljesíttessenek, de tagadom azon hatalmát, hogy másként, mint a megye útján intézkedhessék; *ha a megye nem teljesíti törvényes kötelességét, utasíthatja annak teljesítésére,* de hogy

[53] Nem készíthetett felterjesztést az uralkodóhoz.

[54] Vay Ábrahám gróf (1789–1855), 1832-től 1845-ig Máramaros megye főispánja, 1839-től a főrendi ellenzék tagja.

[55] Vay Ábrahám gróf a főrendek 1847. december 4-i ülésén adta elő a vele történt sérelmet. Beszédét közli: Felséges Első Ferdinánd ... által szabad királyi Pozsony városába 1847-ik évi november 7-ikére rendeltetett magyar-országgyűlésen a méltóságos főrendeknél tartatott országos ülések naplója. (A továbbiakban: Főrendi napló 1847/1848.) Pozsonyban, 1848. 1. köt. 22–23., Vö. Barta István i. m. 374–375.

[56] Vö. Csizmadia Andor i. m. 220–225.

[57] A magyar törvénytárban.

[58] Az 1723:58., a megyegyűlések megtartásáról szóló törvénycikk 4. §-a kikötötte, hogy a közgyűlési határozatokat senki — így a főispán — se változtassa meg magánúton.

valamely administrator falurul falura járjon, *ott instigálja*[59] *az embereket,* hogy mily panaszuk van a lakosoknak a tisztviselők ellen, s azokat mindjárt a helyszínén elintézze, ha Baranya érdemes követe ezt felügyelésnek mondja, úgy a magyar törvénykezésnek és közigazgatásnak oly szótárával bír, melyet a magyar alkotmányos élet nem ismer. Már most kérdem a Tekintetes Karokat és Rendeket, mely úton jött ezen praesidialis a főispányokhoz? A helytartótanács útján? Nem tudom, mit ítéljek, mert e tekintetben némi felvilágosítást lehete hallani a követtől, *melyet hitelesnek lehet mondani,* mert a kormányszéknek tagja, de lehetett a dolog iránt felvilágosítást szerezni egy másik magas állású férfiútul is, ki a másik táblának tagja, ki a helytartótanácsnak nemcsak tagja, de elnöklő tagja.[60] Ő ily felvilágosítást adott: „igaz, hogy a praesidialis elment a főispányokhoz, *s a többi közt benne van, hogy nyolc nap alatt feleljenek (a mármarosi főispán azt felelte, hogy nem vállalhatja magára e feltételeket, s az első postafordultával elcsapták),*[61] *igaz, hogy ily praesidialis ment a főispányokhoz, de Őfelsége méltóztatott* a főispányok számára kidolgozott utasítást a helytartótanácshoz leküldeni azon meghagyással, hogy ezt jövendőben minden kinevezendő főispányoknak és administratoroknak küldje meg. Erre *azon érdemes elnöklő tagnak a főrendek előtt tett jelentése szerént* a helytartótanács észrevételeket tett, tehát a praesidialist a helytartótanács sem tartotta mindenben törvényesnek, s nem fogadta el. Nevezetesen *ez volt kijelentése azon érdemes úrnak:* „e szavakat, **helységrül helységre járás és a panaszok elintézése",** másokkal cserélte fel a helytartótanács, s miután felküldötte észrevételeit Őfelségéhez, *a végrehajtással* várt addig, míg Őfelségének e részben leirata érkezett. Őfelsége méltóztatott ezen észrevételeket helyesleni és elfogadni. *Mármost evvel szemközt hogy áll az élet? A cancellár intimál*[62] *minden főispánnak egy-egy praesidialist, abban kötelességévé tesz oly dolgokat, melyeket később maga a helytartótanács is el nem fogadhatóknak ítélt, s melyek iránt felírt Őfelségéhez, s a fejedelem helybenhagyta az észrevételeket. Ily praesidialisokat intimált tehát, s azon főispányok[at], kik az azokban foglalt kötelességet magokra nem vállalták, hivatalaiktul elmozdították, s helyettök administratorok neveztettek. Többi közt volt egy örökös főispán*[63] *is, kinek nemcsak örökös főispáni joga adatott által egy más embernek, de még oly privilegialis családi jog is, melyrül nem akarom mondani, hogy helyes, de az 1723:56. cikknél*[64] *fogva az Erdődy család Varasdban eddig, míg törvényes úton másképp el nem intéztetik, azon kivételes hatóságot gyakorolja, hogy nagy részben maga nevezi ki a tisztviselőket, általadatott Lentulay Imrének,*[65] *ki nemcsak a varasdi főispánságot bírja, de az Erdődy családnak nézetem szerént ugyan alkotmányellenes, de*

[59] Unszolja, készteti.

[60] Vay Miklós báró (1802–1894), hétszemélynök, 1844-től koronaőr, 1847-től a helytartótanács elnöke. Kossuth Vaynak a december 7-i főrendi ülésben tett nyilatkozatára céloz. Vö. Főrendi napló 1847/1848. 1. köt. 51–54.

[61] Vö. Főrendi napló 1847/1848. 1. köt. 22–23.

[62] Parancsol.

[63] Erdődy Nepomuki János gróf (1794–1879), 1834-től Varasd megye adminisztrátora, 1844-től 1848-ig rendes főispánja.

[64] Az 1723:56. törvénycikk 5. §-a kimondta, hogy az Erdődy családnak a Varasd megyei tisztikar kinevezésével kapcsolatos (1607-től fennálló) előjoga a törvény további rendelkezéséig érvényben marad.

[65] Lentulay Imre adminisztrátori kinevezése előtt a károlyvárosi váltótörvényszék elnöke volt.

törvényben gyökerezett családi jogát is bitorolja.[66] *Ily praesidialis megy tehát szét, s amely főispányok azt el nem fogadják, elkergettetnek s így neveztetnek administratorok.* A helytartótanács eljárt e részben kötelességében, *melyet megparancsol az 1723:101. törvénycikk,*[67] remonstrált[68] *Őfelsége előtt, Őfelsége helybenhagyta észrevételét.* És vajon gondolják a Tekintetes Karok és Rendek, recurrentáltatott[69] azon praesidialis? Visszaállíttattak hivatalaikban, kik a törvénytelenségnek nem akartak hódolni? *Vagy megkérdeztettek legalább, hogy a praesidialisok ellen volt-e észrevételök?* Kérdem Baranya követét: történt-e ez? Nem mondhatja, hogy történt, mert az elmozdított főispányok most is el vannak mozdítva, *s amely percben elmozdíttatott példának okáért a mármarosi főispán, azonnal megszűnt érintkezésben jönni a helytartótanáccsal, s nem volt visszaállítva hivatalában.* Mármost hát hogy áll a dolog? A helytartótanács útján történt ezen elmozdítás? Ez nem áll, mert a praesidialis szétbocsájtatott az egész országban, mielőtt a helytartótanács megtevé észrevételeit, Őfelsége helyben is hagyta, de azért a törvénytelen praesidialisok nem szüntettek meg az országban.

És most kérdem Baranya érdemes követét, méltán mondtam-e azt, hogy alkalmatlan kezekben van a kormány, mely Magyarország igazgatását ekképp vezeti? De ő azt mondja: „gróf Majláth[70] *írta alá a praesidialist". Én nem láttam; fájdalom, hogy oda kelle jutnunk, miszerént ily lényeges dologhoz, mint a megyei rendszernek ily gyökeres megsértése, még nem is láthatunk egy diplomaticat*[71] *adatot, hanem lesznünk kell az alkalmat, mikor ébrend fel egy férfi keblében a törvényesség érzete, hogy nyújtson e titkos dolgokrul valami töredéket kezünkbe! Én nem láttam, de megvallom, úgy hallottam, hogy úgy van.*

Tekintetes Karok és Rendek! Oly időben élünk, mikor még az absolut kormányokrul is el van mondva, hogy „a népek sorsa nem döntetik el a cabinetek titkaiban, hanem a közvélemény előtt". Mikor példának okáért a galíciai események[72] *igazolására nézve Metternich*[73] *is kénytelen az újságokhoz folyamodni és apologiákat*[74] *íratni. Itt titok nincs, és ha nem jól mondom, mi történt, merje tagadni, ki az ellenkezőt tudja. A múlt országgyűlésen egy párt volt, melynek pártvezére volt a mostani főcancellár.*[75] *Fel tudnék hívni a nyilvánosság színe előtt számtalan tanukat, kik elmondták magokról, minő megütközést okozott keblökben (és ezek a kormány által kinevezett köztisztviselők voltak), mikor látták, hogy keletkezett köztök egy kormánypárt a kormány ellen, nem a kormányhivatalokban*

[66] Vö. Barta István i. m. 605–606.

[67] Az 1723:101. törvénycikk a magyar királyi helytartótanács és az uralkodó viszonyát szabályozta.

[68] Kifogást emelt, felszólalt.

[69] Visszavonatott.

[70] Majláth Antal gróf (1801–1873), konzervatív politikus, 1840-től 1846-ig főkancellár.

[71] Oklevéllel, hivatalos irattal bizonyított.

[72] 1846 februárjában nemesi felkelés tört ki Krakkóban, valamint Galícia más vidékein is. Az osztrák és orosz megszállók a félrevezetett, és földesuraik ellen felingerelt galíciai jobbágyságra támaszkodva verték le a függetlenségi megmozdulást.

[73] Clemens Lothar Wenzel Metternich-Winneburg herceg (1773–1859), 1821-től 1848-ig államkancellár.

[74] Védőiratokat.

[75] Apponyi György gróf volt az újkonzervatívok vezére az 1843/1844. évi pozsonyi országgyűlésen.

lévő egyének ellen; hogy közönségessé vált azon vélemény, miként a múlt országgyűlésen azért nem kellett semminek sem történni, miszerént azon politicát — mert nem személyes nagyravágyással vádolom őket —, azon politicát, melyet képviseltek, mindenáron a kormányszékben ültethessék, és oda is ültették. De természetesen, mivel az austriai rendszer szerént egy cancellárt oly könnyen eldobni igen bajos, annyival inkább, mert már négy-öt cancellárnak van pensiója[76] *— pedig a volt cancellár volt az, kinek állása ellen intéztetett azon pártnak törekvése, mely kormányra tudta magát emelni —, azért a volt cancellárral mindent elpróbáltak, hogy resignáljon,*[77] *de ő azt mondá: „tessék őt letenni, de ő magától nem resignál". Már e collegialis*[78] *kormányzás következtében a cancellárnak kelletvén mindent aláírni, természetes, hogy ezen praesidialist is ő írta alá, de hogy akkor, mikor ezen praesidialist aláírta, ő többé nem volt valósággal a kormány uralkodó nézeteinek képviselője, azt nem tagadhatja Baranya megye követe. Nem volt más választása, mint resignálni vagy aláírni; nem mondom, hogy azt akarták véle tenni: „ote-toi que je m'y mette",*[79] *de kötelességévé tették aláírni a praesidialist s azt alá is írta, és ott volt mindaddig, míg kegyelmesen fel nem mentetett; hanem hogy a múlt országgyűlés óta, mióta a mostani cancellár őexcellentiája ki van nevezve, nem gróf Majláth*[80] *politicája, hanem gróf Apponyi*[81] *politicája kormányozza Magyarországot, tagadja, aki a napfényt meri tagadni. A dolog ekképp állván, most, midőn adataimat felfejtettem, nem szólottam még arról, hogy ezen politicának constatirozása*[82] *végcélban egy bizonyos eszmében találkozik az administratori rendszerrel.* A megyék úgy állottak, hogy magokat főispányokkal egy kapcsolatban lenni vélték. Én *nem vagyok szer felett régi ember, de* még emlékezem oly főispányokra, kik a törvényhozás előtt is kijelentették, hogy magokat megyéikkel egynek tekéntik, és nem követtek el megyéjök szelleme ellen a törvényhozás terén semmit. Most már ily jelenetektül rég elszoktunk, *a régi szokásnak végtöredéke is elenyészék már, mely abban állott,* hogy mikor az országgyűlés elkövetkezett, a megyék elküldötték annak helyére követeiket, a főispányok pedig a másik terembe mentek, de otthon maradt a vármegye senkitül nem függő szabad mozoghatásában, most pedig hagytak nekik egy *Kreishauptmant*,[83] kinek minden hatalmat kezében adtak, melynél fogva tőle igen sok ember remél s igen sok ember fél, mert érdekeik folytonos érintkezésbe tetetnek vele a megyei közigazgatás és igazság kiszolgáltatás útján; adtak a megyének administratort, ki által azután lehessen utasítást csinálni, melynek következtében rá lehessen venni a nemzetet, miszerént kimondja, hogy nincs aggodalma.[84] E napok története is bizonyítja, miként nem arrul van szó a másik pártnál, vajon teljesíttessék-e a királynak kegyelmes szándéka, hogy e nagy feladatokat, melyek előttünk fekszenek, kiengesztelő kebellel

[76] Nyugdíja.

[77] Lemondjon.

[78] Társas, közös.

[79] „Távozz, hogy én mehessek oda (ülhessek a helyedre)". (Hermann Róbert fordítása.)

[80] Majláth Antal gróf, a korábbi főkancellár.

[81] Apponyi György gróf, főkancellár.

[82] Megállapítása.

[83] A Pesti Hírlapban megjelent tudósításban ehelyett az „administratort" szó szerepel.

[84] Lásd Apponyi főkancellár 1847. november 29-i körlevelét a kormánypárti megyei tisztviselőkhöz az országgyűlési pótutasítások befolyásolása érdekében. Közli Barta István i. m. 341–342.

oldhassuk meg, hanem csakhogy egy szavazatnyi többség legyen *is, és már teljesítve van a fejedelem akarata.* Ennek következtében már három nap óta oly vitatkozási téren vagyunk, melyen nem fog a nyugalom helyreállani, míg azok aggodalma nem fog megszüntetni, kiknek aggodalma van, nem pedig azoké, kiknek aggodalmaik nincsenek. *Én figyelmeztetem a Tekintetes Karokat és Rendeket, hogy midőn azon kérdés fölött akarunk szavazni, „vajon sérelem-e az administratori rendszer vagy nem", a fejedelem maga kibékítési térre állít bennünket, azon térre, melyen azt mondja: „van aggodalom a nemzetben, elismerem, én ezen létező aggodalmat meg akarom szüntetni."* Ezt Tekintetes Karok és Rendek leszavazással megszüntetni nem lehet, mert az oly tér, melyen a kevesebbség, még ha fél oly kevés volna is, mint amennyi volt, *fenntartóztathatja az országnak oly iránybani vezetését, melyet károsnak, veszélyesnek és politicai szabad életünkre nézve sírba vezetőnek hisz;*[85] oly tér ez Tekintetes Karok és Rendek, melyen a kevesebbség erejét sem kell megtagadni, mert a fájdalomnak nagy ereje van, midőn a nyugodt kebel tűrni, szenvedni kész. *Amint már megérintettem a paralellát,*[86] Mária Terézia utasítása, *mely a megyékkel közöltetett,* egy szót sem szól arról, hogy a főispánok a törvényszékeken *és kisgyűléseken* elnökösködjenek, és most ez nemcsak a praesidialisban, de ha jól tudom, a helytartótanács által elfogadott utasításban is benne van. Ma nem akarom a kérdést törvényes szempontbul vitatni, majd lesz alkalmam megmutatni, hogy a főispányoknak sincs joguk a törvényszékeken elnökösködni.

(Eközben egy kapszliéhoz[87] hasonló pattanás történt egyik karzaton, mire több „a pisztoly" kiáltozásokra pillanatnyi nyugtalanság lett a teremben; miután azonban a pattanást, mint utóbb kisült, egy történetesen öszvenyomott édes cukkerl[88] okozta, szóló azon megjegyzése után, hogy a törvényhozónak, ha ágyuk dörögnek is feje fölött, akkor sem kell megijedni, előadását tovább folytatá.)[89]

Azt mondám, Tekintetes Karok és Rendek, hogy Mária Terézia utasításában a főispányoknak a törvényszékeken elnöklése nincs benne, de az új utasításban, melyet a helytartótanács közrebocsátott, benne van. Erre azt mondotta azon elnöklő nagyérdemű tag, hogy azért nem közöltetett azon új utasítás most a megyékkel, mert lényegesen *és érdemében* semmit sem különbözik a Mária Terézia korabeli utasítástól, mely mégis akkor a megyékkel közölve volt. Mármost Tekintetes Rendek, hogy áll e részben a dolog? Először elismerem azt, hogy a magyar alkotmánynak és törvényeknek első őre a helytartótanács, és én e napokban még időt fogok kérni a Tekintetes Rendek kegyességétül, *miszerént szabad legyen megmondani nézeteimet, és* törvényt initiálni[90] arra nézve, hogy a helytartótanács legyen az, mivé a törvény tenni akarta, hogy legyen a törvény végrehajtásának és a bűn megtorlásának eszközlője, akár *felülrül, akár alulrul*[91] jöjjön az, *egyszóval legyen a törvénynek és a nemzetnek őre, s kinek ne parancsoljon a bécsi bureau-*

[85] A sajtótudósításból kimaradt szövegrész helyett a Pesti Hírlap az alábbit közölte: gátokat gördíthet.

[86] Párhuzamot.

[87] Lőporos gyutacséhoz.

[88] Cukorka, bonbon.

[89] Az eset bővebb leírását — a Pesti Hírlap 1848. február 15-i számában megjelent tudósítás alapján — közli Barta István i. m. 529.

[90] Kezdeményezni, indítványozni.

[91] A sajtótudósításban a kimaradt szavak helyett a következő jelent meg: honnan.

cratia,[92] *mely, akármit írjanak is Magyarországban az 1790:10. cikk épségérül, annak értelme ellen kormányoz.*[93] *Csak akkor lehet mondani, hogy a helytartótanács vagy e mostani, vagy a javítandó formában az lesz, mit belőle a törvény tenni akart, tudniillik supremum dicasterium,*[94] *mely senkitül mástul nem függ, csak Őfelségével érintkezik.*[95] Elismerem, hogy ezen helytartótanács egyik őre az alkotmánynak, neki kötelessége az 1790:10. cikk fölött őrködni, és ha *Őfelségétül* törvénytelen rendelet jönne, az ellen felírni. De kérdem a helytartótanácsot, e joga, sőt kötelessége viheti-e annyira, hogy ennek következtében arrul megfelejtkezzék, miszerént felírási joggal a megyék is bírnak, és vajon azért, mert ő valamiben nem látott törvénytelenséget, vagy csak öt-hat törvénytelenséget látott, hogy érdemére nézve a mostani utasítás a Mária Terézia utasításával megegyez, már a megyék hozzá se szólhatnak, és nem mondhatják meg véleményeket, hogy felőle mit tartanak. *Kérdem: tette-e a helytartótanács, mit tenni kellett volna? Nem.* És miért nem? Azért, mert utasítva volt arra, hogy küldje a praesidialisokat egyenesen a főispányokhoz, és ő az ellen nem tett észrevételt. Véleményem erre nézve az, hogy míg parlamentalis formákban tökéletesen általmenni nem fogunk — ami sok változást fog húzni maga után —, jelen kormányzási rendszerünk mellett a főispányok csak egyetlenegy szó parancsot se kaphatnak más úton, mint a megye útján, mert őket a megyétül elválasztani s a megyével ellentétbe állítani nem lehet. A főispán nem külön hatalom, hanem egy hatalom a megyével, néki a megye határozata ellen cselekedni nem szabad, a főispán nem supremum revisorium forum[96] a megyének, hanem feje, és azon alkotmányos méltóság, melyet a törvény a megye és kormány közé állított, hogy legyen moderatora[97] a megyének, *és őrködjék az igazság kiszolgáltatása felett.*

Még sok megjegyeznivalóm van, de kifáradva már a beszéd által, csak némelyekre akarok felelni.

Baranya megye követe *azt mondotta: lehet-e a cancellár annak oka — azért szólok a cancellárról, mert ő kormányoz praesidialisokkal, különben nem arról szólanék, hanem a helytartótanácsról, mert ennek kötelessége kormányozni* — azt mondá: lehet-e[98] oka, ha az egyének választásában megcsalatkozott, s e tekintetben szíves volt a követ úr reám hivatkozni, mert nekem is volt azon szomorú tapasztalásom, hogy egy egyénben, kiben bíztam, megcsalatkoztam.[99] Tekintetes Rendek, az egyéniségben vetett bizadalomban megcsalatkozni fájdalom, csaknem mindennapi tünemények közé tartozik; mutathatunk errül fájdalom, már az országgyűlésen is valamit.[100] De nem akörül forog itt a dolog: megcsalatkozott-e

[92] Bürokrácia, itt a (bécsi) kormány.

[93] Kossuth ilyen értelmű törvényjavaslatot már nem tett, mert a március 3-i feliratban követelt független felelős minisztérium messze túlment e szándékon. Vö. Barta István i. m. 529.

[94] Legfelső kormányszék.

[95] A kimaradt szövegrész helyén a Pesti Hírlap az alábbiakat közli: független eszközlője, hogy legyen az 1790:10. [törvénycikk] értelmében valóban független főkormányszék.

[96] Legfelső felülvizsgálati fórum.

[97] Igazgatója.

[98] Betoldás a sajtótudósításban: a kormány.

[99] Kossuth ifjabb Szabó Pálra, a Magyar Kereskedelmi Társaság 1846 őszén súlyos adósságok hátrahagyásával megszökött, szélhámosnak bizonyult igazgatójára utalt. Vö. Barta István i. m. 530.

[100] Kossuth itt Pest megyei követtársára, Szentkirályi Móricra (Pest megye első alispánjára) célozhatott, aki részt vett az udvarral folytatott titkos tárgyalásokon, majd Kossuthtal való összezördülése után 1848. február 5-én elhagyta Pozsonyt, és csak február 18-án tért oda vissza.

valaki azon bizadalomban, melyet egy egyénbe vetett, de akörül forog, miszerént látva, hogy megcsalatkozott, teljesítette-e azután a reáhárult kötelességet. Szomorú példa a Magyar Kereskedelmi Társaság, de Istennek hála, nem bukott meg, és nem is fog megbukni. Azon egyén, kiben nemcsak nekem, hanem a követ úrnak is volt bizadalma (minthogy azt a közgyűlés választá igazgatóvá, *és szabta meg hatáskörét,* melynek a követ úr is tagja), azon egyén tehát rútul megcsalván a benne vetett bizadalmat, én holnapokon keresztül egy nyugodt éjet se töltöttem, hogy a bűnt megbüntetve, a kárt helyreállítva lássam, *s a csapást mennyire lehet, kiegyenlíteni eszközöljem;* mindent elkövettem, hogy a bűnös a büntető igazság karja eleibe állíttassék, *mindent elkövettem, melyet lopása által a társaságnak okozott, megtéríttessék,* és az atyját nem kéméltem szívének azon fájdalmában, hogy egyetlen fia moraliter[101] meghalt. Kényszerítettem mindaddig, míg fia helyett a kárt megtérítette, azért *dolgoztam holnapokon által pihenés nélkül, hogy a kárt helyreállítsam,*[102] mert megcsalatkoztam azon egyénben vetett bizadalomban. *Ha az érdemes követ úr elismeri, és el is kell ismernie, mert soha szerencsétlenebb választásokat nem lehet gondolni — kivévén a kiveendőket —, mint éppen a legközelebbi három évben történtek, ha a követ úr azt elismeri, hogy egyes esetek történtek nem helyesen, arra felszólítom, mondjon*[103] a múlt három évi kormányzási történetbül egyetlen esetet, hogy törvénytelenség megtorolva vagy csak roszszallva is lett volna. *Mondja, hogy a kormánynak minden hatalmával és segítségével nem lett vol[na min]den administrator soutenirozva,*[104] *még az árvait*[105] *sem véve ki. Bármely panasz volt téve a megye által a főispán ellen, még csak vizsgálatot sem rendelt a kormány, és nem tett egyebet, minthogy dorgált, feddett, szidott, büntetéssel fenyegetett. Nem volt-e az a megyék minden panaszainak örökös refrénje? Én a szidásoknak, feddéseknek a magyar történetben oly halmazát nem látom, mint amit a kormány az utolsó három évben öszvetorlasztott. Ha a követ úr nem tud, tudok én esetet, midőn ha kéretett valamely megye által az administratornak elmozdítása, az el nem mozdíttatott, de rendeltetett vizsgálat a megye ellen, nem az administrator ellen.*[106] Ellenben tudok esetet, hogy egyes folyamodók panaszolkodtak az administratorok ellen a kormánynál, a kormány nem rendelt vizsgálatot, hanem megszidta a panaszolkodókat. Tudok tovább esetet, hol a megye meg volt elégedve a főispánnyal, és folyamodott annak meghagyásáért, s azt a kormány meg nem hagyta. *Midőn mindezek így állanak előttünk, megvallom, hogy a kormányt még az egyes személyek által elkövetett visszaélésekért is moralis felelősségben lenni tartom, mert míg a visszaéléseket nem orvosolja, és a tőle függő egyéneknek hibás tetteit nem torolja, s a panaszokkal terhelt administratorokat helyekrül el nem mozdítja azon állásbul, melyben rosszat cselekedtek, mindaddig a kormány osztozik a nemzet iránti felelősség egész terhében.*

[101] Erkölcsileg.

[102] A sajtótudósításban a kimaradt szavak helyén az alábbi jelent meg: tettem mindezt.

[103] A kimaradt szövegrész helyén a Pesti Hírlapban a következő olvasható: De mondjon az érdemes követ úr.

[104] Támogatva.

[105] Nádasdy Ferenc gróf, örökös főispán mellett 1844-től 1848-ig Zmeskál Móric volt Árva megye adminisztrátora.

[106] A kimaradt szöveg helyén a sajtótudósításban ez szerepel: A kormány az administratorokat folytonosan fenntartotta.

Azt veti szememre a követ úr, hogy ezen leiratot[107] ingerlőnek neveztem, és következetlenséggel vádolta azon pártot, melyhez tartozni dicsőségemnek tartom, mert az a leiratrul három napig tanácskozott. Vannak a logicának bizonyos nemei, melyeket én felfogni nem tudok. Hiszen, ha azon leirat mindenben tökéletes lett volna, ha aggodalmainkat eloszlatta volna, azt gondolja a követ úr, hogy három napig kellett volna felette tanácskozni?[108] Hiszen éppen az, hogy három napig kellett felette tanácskozni, míg feltaláltuk az engesztelés útját, mutatja, minő benyomást tett azokra, kiknek aggodalmuk van, nem pedig azokra, kiknek aggodalmuk nincs. Hanem mi volt a tanácskozás eredménye? Az, hogy nem lépünk fel a szerkezet ellen, melyben nincs része azon magas egyéniségnek,[109] kinek a leiratot köszönhetni, de kinek része nincs azon szerkezetben, mely megkeseríti a jótékonyságot, melyet a fejedelem nyújtani kívánt. Mi tehát tanácskoztunk, így lévén a dolgok, hogy egy felirati módot találjunk, melynek rövid philosophiája[110] az: „Uram, királyom, azon első lépés, mely történt, a kiengesztelésre vezet, mi hagyjuk nyugodni a kedélyeket, nem megyünk részletes tárgyalásban, de mondunk neked három alkotmányos elvet, melyeket méltóztassál végrehajtani,[111] *mert tapasztalás fekszik előttünk, hogy ugyanaz mondatott már 1825-ben, ami most.*"[112] *A király akkor is azt akarta, mint most, az elveket végrehajtani, de Ferenc császárnak*[113] *sokan hallottuk azon thesisét, miszerént azt mondotta: „azt mondják nekünk, hogy absolut kormány vagyunk, s lám gróf Stadion*[114] *sem akar pénzt adni". Mibül kitetszik, hogy a bureaucratia hatalma a fejedelem akaratát is korlátozza, csak nem a nemzet és király, hanem önmaga érdekében.* Mi ezúton kívántunk indulni, de a követ urak a másik térre mentek; tudniillik azon huszonegy, kiknek sohase volt aggodalmuk, és három, ki hozzájok csatlakozott,[115] ők azt mondják, hogy van és legyen nyugalom az országgyűlésen keresztül, de ha százszor elhatározzák is, hogy nyugalom van, nyugodt részemrül csak akkor leszek, mikor az aggodalom, melyet alaposnak ismerek, tettleg el lesz hárítva a sérelemnek valóságos orvoslásával. Ha tehát a követ urak csak azt akarták, hogy *a cancellárnak* egy napi többséget mutassanak fel, azt elérték, de hogy a fejedelem szándékát elérték, hogy tudniillik az országgyűlés nyugodt legyen, azt tagadom. Tessék a követ uraknak választani. Én azt gondolom, hogy azon párt, mellyel ez

[107] Az adminisztrátori rendszer tárgyában kiadott, 1848. január 30-i királyi leiratot.

[108] Innen kezdve szinte a végéig alaposan átfogalmazva közölte a Pesti Hírlap Kossuth beszédét, a szövegrész tartalma azonban — a jelzett kihúzások kivételével — lényegében változatlan maradt.

[109] István, Habsburg főherceg (1817–1867), akit 1847. november 12-én választottak Magyarország nádorává, valójában tevékeny részese volt a kulisszák mögött zajló titkos alkudozásoknak. Kossuth tudhatta ezt, és csupán taktikai megfontolásból viselkedett vele lojálisan. Vö. Barta István i. m. 531.

[110] Értsd: filozófiája.

[111] A Kossuth által fogalmazott, és Szentiványi Károly, Gömör megyei követ által előterjesztett felirati javaslatot közli: Barta István i. m. 502.

[112] Lásd erről részletesebben Kossuth 1848. február 7-i beszédét. Vö. Barta István i. m. 517–518.

[113] I., Habsburg Ferenc (1768–1835), II. Ferenc néven német-római császár, 1792-től magyar király, 1804-től osztrák császár.

[114] Stadion-Warthausen, Johann Philipp gróf (1763–1824), 1805-től 1809-ig a Habsburg-monarchia külügyminisztere, majd 1815-től pénzügyminiszter.

[115] Az 1848. február 5-i kerületi ülésen 24 megye szavazott a királyi leirat elfogadására, 23 pedig ellene. Többen ígéretüket megszegve, sőt követutasításuk ellenére szavaztak az elfogadás mellett, így maradtak alul Kossuthék egyetlen szavazattal.

történt, kész fog lenni annyi közeledésre, mennyi az ő kötelességével megfér, mert nem kell megfeledkezni, hogy itt sérelemrül van szó, és nem reform kérdésrül. Reform kérdésnél, mihelyt az irányt biztosítva látjuk, alkudhatunk. De ismétlem, miket Borsod megye követe[116] oly tökéletesen kifejtett, miképpen sérelem fölött alkudni nem lehet. Vagy van megsértve a törvény, vagy nincs. Ha sértve van, helyre kell állítani, vagy nincs sértve, és akkor nem kell semminek történni. De ha sérelem van, egészlen kell annak megorvosoltatni, s fölötte alkudni nem lehet, hanem lehet alkudni csak az orvoslás eszközléseinek módja fölött. Az ellenzék nyugodt lélekismerettel mindég híven kíván a közlekedési téren maradni. Ha a követ uraknak tetszik minket a térrül leszorítani, mi fájdalmaink leplében fogjuk magunkat burkolni, de tesszük azt, amit Istenünk és küldőinknek szelleme parancsol. És így akármi történik, szálljon a felelősség arra, ki a rosszat előidézte; de azt tudom, hogy ily úton jó történni nem fog, és tudom azt is, hogy ha az ellenzék a sérelmek eloszlatása és az aggodalmak elenyésztetése nélkül kisebbségre szoríttatik, neki más hivatása nem lehet, minthogy akadályozólag lépjen fel, nehogy rossz történjék az országgyűlésen, és az fájdalom, oda is fog kiterjedni, hogy azon jó sem fog megtörténhetni, minek megtörténni kellene. *Távoztassuk tehát azt közös erővel.* Én Bereg megye érdemes követét,[117] *kinek jó szándékárul sohase kételkedtem, s* kirül elmondhatni: **„quaesivit lucem, ingemuitque reperta",**[118] felszólítom, nyújtson nekünk kezet *mára vagy holnapra nézve, amint tetszik, és a további tanácskozásokat szüntessük meg azáltal, hogy* emelje fel nyilatkozatát a békési indítvány[119] mellett, *a jövő országos ülésben pedig nyújtson szinte kezet,* hogy ne látszassék sóvárogni azon dicsőség után, miszerént a beregi indítványnak lett többsége, hanem hogy a hazának érdemelje ki köszönetét, *kieszközölve az aggodalmak eloszlatását, mely nélkül siker nem lehet, és akkor Bereg megye követe segítségével azon úton fogunk lenni, melyen elindultunk a fejedelem felszólító szavainak következtében,* de ha errül leszoríttatnánk, a kesztyűt mindenáron és minden módon felveszem.[120]

Lukács János országgyűlési gyorsíró feljegyzésének egykorú másolata. Zala Megyei Levéltár. Zala vármegye levéltára. Országgyűlési iratok gyűjteménye 1847–1848. Cenzúrázva közzétette: Pesti Hírlap 1848. február 20. (1039. sz.) 139–140. A cenzúrázott változatot adta ki: Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48. (Kossuth Lajos Összes Munkái XI. Kossuth Lajos 1848/49-ben I.) (Sajtó alá rend. Barta István) Bp., 1951. 524–531.

[116] Szemere Bertalan (1812–1869), 1846-tól Borsod megye másodalispánja, megyéje második követe, 1848. február 5-én mondta el szóban forgó beszédét az országgyűlés kerületi ülésén.

[117] Lónyay Menyhértet.

[118] „Kereste a fényt, és felsóhajtott, amikor megtalálta."

[119] Tomcsányi József, Békés megye másodalispánja és ellenzéki követe azt javasolta a február 7-i kerületi ülésen, hogy az adminisztrátori rendszer tárgyában érkezett királyi leirat elfogadását ajánló beregi indítványt egészítsék ki az alábbiakkal: „az e kérdésbeni egyes sérelmek tárgyalását a rendek fenntartják".

[120] Kossuth február 8-i beszédével kapcsolatban Lónyay Menyhért az alábbiakat jegyezte fel naplójába: „Az ülésben Kossuth szólt utoljára, és kiengesztelést javasolt. Fölhívott engem, kinek jóakaratában sokan kételkedtek, hogy fogadjunk el némi módosítást." (*Kónyi Manó:* Lónyay Menyhértnek 1847/8-diki naplója. Második közlemény. In: Budapesti Szemle 1896. 86. köt. 232. sz. 29., vö. Hermann Róbert i. m. 56.)

Spira György

EGY AJÁNLAT AZ ÚJVILÁGBA KÉSZÜLŐ KOSSUTH ELVESZEJTÉSÉRE

Egykori nagyszerű tanárom,
az emigránssorsot is megidéző
Hajnal István emlékének

1849 augusztusának második felében az ellenforradalom bécsi hangadói megdöbbenéssel vették hírül, hogy megtörtént, amire pedig előzőleg is számítottak már:[1] hogy az áprilisi trónfosztás után Magyarország kormányzó-elnökévé választott Kossuth Lajos kibújt az ő karmaik közül s a szabadságharc több ezer magyar, lengyel és olasz résztvevőjével egyetemben a havaselvei forradalom leverése óta, azaz már majd egy éve az ország török csapatok megszállta részének a földjére lépett. És a megdöbbenés igen gyorsan felháborodásba ment át, mikor arról is értesültek, hogy a török hatóságok érezhető rokonszenvvel fogadták a menekülteket s azután a Fényes Porta fennhatósága alatt álló Bulgária területén — előbb Bodonyban, majd Sumenben — szállásolták el őket, Kossuthot ráadásul államfőnek kijáró katonai pompával köszöntve.[2]

A felháborodás pedig teljesen érthető is volt. Hiszen a bosszúért lihegő hölgyek és urak, akik rég halálra szánták az első felelős magyar kormány fejét, a januárban kezükre kerített Batthyány Lajos grófot is[3] — jóllehet ő kezdettől fogva mindvégig arra törekedett, hogy a magyar forradalom márciusi vívmányainak a fennmaradását békés úton, az udvarral folytatandó tárgyalások révén biztosítsa[4] —, ezer-

[1] Az osztrák kormány már 1849. augusztus 3-án megtárgyalta, hogyan kell eljárnia, ha a magyar rebellisek Havaselve területére menekülnek. (Az aznapi osztrák minisztertanács jegyzőkönyvének vonatkozó V. pontját közli *Hajnal István* /szerk. és bev./: A Kossuth-emigráció Törökországban I., Bp., 1927, 701–702.) Sőt az előző év decemberében Magyarország ellen általános támadást indító császári csapatok főparancsnoka, Alfred Windisch-Grätz herceg tábornagy magaelbízottságában már február elején bizonyosra vette, hogy a magyar rebellió főkolomposai rövidesen el fognak menekülni hazájukból s a Porta védőszárnyai alá helyezik majd magukat. (Erről az isztambuli osztrák internuncius, Bartolomäus Stürmer gr. Felix Schwarzenberg hg. osztrák miniszterelnökhöz és külügyminiszterhez, Isztambul, 1849. febr. 14, közölve uo. I, 699.)

[2] Ezt szemléltetően ábrázolja első képünk: egy Kossuth Sumenben 1849. november 21-én katonai pompával történt fogadtatását megörökítő egykorú litográfia, amelyet J. Steinmetz adott ki a szászországi Meissenben, Magyar Nemzeti Múzeum, Bp. (MNM), Történelmi Képcsarnok (TKCs), reprodukcióját közli *Rózsa György* és *Spira György* (szerk.): Negyvennyolc a kortársak szemével, Bp., é. n. [1973], 787. sz.

[3] Erről mindennél ékesebben tanúskodik az 1848 decemberében trónra ültetett ifjú osztrák császár, Ferenc József szerető szülőanyja, az ellenforradalom szálait legfelső fokon szövögető Zsófia főhercegné 1849. július 25-i naplójegyzete, amely szerint Batthyány máris úton van „kivégeztetése felé" („*au devant de son exécution*"), Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Nachlässe und Sonderbestände, Nachlaß Erzherzogin Sophie, részlegesen közli *Fritz Reinöhl* (szerk. és bev.): Aus dem Tagebuch der Erzherzogin Sophie, Historische Blätter 1931, 131.

[4] Erről részletesen szól *Spira György*: Batthyány Lajos, *Spira György:* Négy magyar sors, Bp., 1983, 54–97. és *Spira György:* Jottányit se a negyvennyolcból!, Bp., 1989, 29–59.

szerte több okot láthattak arra, hogy bitófára juttassák Kossuthot, aki lelke és legfőbb szervezője volt annak a szívós ellenállásnak, amelyet a honvédsereg csaknem egy éven át fejtett ki a Magyarországra rontó császári csapatok ellenében (a szabadságharc végső szakaszában pedig a császáriak segítségére kelő orosz haderővel szemben is), s közben, áprilisban maga kezdeményezte a Habsburg-ház trónfosztását és Magyarország teljes függetlenségének a kikiáltását.

Felix Schwarzenberg herceg osztrák miniszterelnök és külügyminiszter ezért még augusztusban arra utasította az isztambuli osztrák internunciust, Bartolomäus Stürmer grófot, hogy — a korábbi osztrák–török megállapodások ilyen esetekre vonatkoztatható pontjaira hivatkozva — követelje a török kormányzattól a menekültek hazazsuppolását, illetve azt, hogy adják át őket a Török Birodalom területén tevékenykedő osztrák konzulátusok valamelyikének, minthogy ezek — a szóban forgó megállapodások értelmében — jogosultak voltak bírói hatalmat gyakorolni a török földön tartózkodó Habsburg-alattvalók fölött, s követelje azt is, hogy amíg e rebellisek kiszolgáltatása meg nem történik, addig is helyezzék el őket szigorú őrizet alatt valahol Anatóliában, azaz olyan a számukra ideiglenes menedékhelyekként megjelölt bulgáriai városoknál jóval messzebb fekvő ponton, ahol már csak a távolság miatt is nehezebben tudnának újabb Habsburg-ellenes felforgató tevékenység kibontakoztatásába kezdeni. És Stürmer eleget is tett az utasításnak: nemcsak a török külügyeket irányító *haricie nazırı*, Ali pasa előtt tolmácsolta az osztrák kormány kívánságait, hanem a díván élén álló *baş vekil*, Reşid pasa előtt is, sőt ezekkel a kívánságokkal magát a padisahot, Abdul Mecid szultánt szintén felkereste. S fellépésének súlyát növelte, hogy Oroszország, amely a nyári hónapokban egy hatalmas segélyhad Magyarországra küldésével döntő módon hozzájárult a magyar szabadságharc eltiprásához, most is Ausztria hű szövetségeseként járt el: az orosz kancellár, Carl Robert Nesselrode gróf már augusztus 25-én arra utasította Vlagyimir Pavlovics Tyitov isztambuli orosz nagykövetet, hogy követve az osztrák internuncius példáját, ő meg követelje a Portától azoknak a magyar szabadságharchoz csatlakozott s az összeomlás után török területre menekült lengyeleknek a kiadását, akik a cár alattvalói, majd másnap, 26-án maga Miklós cár is jónak látta levelet intézni a szultánhoz s ebben saját nevében is megismételte ezt a követelést, a levelet továbbító főhadsegédjének, Lew Radziwiłł herceg tábornoknak pedig meghagyta, hogy két napnál tovább ne várjon a válaszra s adja értésükre török tárgyalófeleinek, hogy egyértelműen igenlő vagy elutasító választ igényel és, ha időben megszülető válasz nélkül lesz kénytelen hazatérni, azt uralkodója elutasító válasszal felérőnek fogja tekinteni.

A padisah és a díván azonban nem sietett válaszolni, s amikor végül mégis válaszolt a menekültek kiadását szorgalmazó két szövetségesnek, a válasz kereken elutasította azt az igényt, hogy a szultán védelmében bízók közül bárkit is kiszolgáltassanak üldözőinek; a díván legfeljebb abba volt hajlandó belemenni, hogy az olyan emigránsok számára, akik — mint kivált Kossuth — nagyobb szerepet játszottak a magyar szabadságharcban, a Habsburg-birodalomtól távolabb fekvő Anatólia egyik városában, Kütahyában jelöljenek ki kényszerlakóhelyet. S hogy miért nem hajlandóak eleget tenni a kiadatási követelésnek, azt — mivel Törökország ekkor már a modernizálódás útján járt — ez esetben nem úgy indokolták, ahogyan

valaha III. Ahmed szultán tette, aki mikor Nagy Péter cár az 1709-i poltavai csata után török területre menekült svéd király, XII. Károly kiszolgáltatását követelte tőle, azt felelte, hogy ha helyt adna ennek a kívánságnak, akkor megszegné a Korán tanítását, amely szerint tisztelni kell a vendéget, még ha hitetlen is;[5] Abdul-Mecid elégnek vélte arra hivatkozni, hogy a menekültek kiszolgáltatása sértené az emberiesség követelményeit.

De a szultánt és kormányát nyilván nem pusztán emberiességi megfontolások mozgatták, hanem egyben értésére akarták adni Ausztriának és Oroszországnak azt is, hogy nem tűrik el a Török Birodalom fölötti gyámkodásukat. S gyaníthatóan ugyanezért volt, hogy akkor sem tágítottak, amikor szeptember közepén Stürmer is, Tyitov is bejelentette, hogy eltávozik a török fővárosból és megszakítottnak tekinti országának a Török Birodalommal fennálló diplomáciai kapcsolatát (ami a diplomáciai gyakorlatban a hadüzenetet megelőző lépés szokott lenni). Ezt viszont már a bécsi és a szentpétervári kormánykörök is túlzásnak ítélték. A két diplomatát tehát utasították, hogy térjenek vissza állomáshelyükre, s belenyugodtak abba, hogy Kossuthékat kiadatásuk helyett Kütahyába bellebbezzék.

Bécs ekkor már csupán azt követelte, hogy a rebellisek internáltsága legalább öt évig tartson. A Porta azonban ebbe sem egyezett bele, s közölte, hogy vendégeit mindössze egy esztendeig hajlandó fogva tartani, utána pedig megengedi, hogy az illetők távozzanak, ahová óhajtanak. Bécs pedig ebbe is kénytelen volt beletörődni. Amiben nem csekély része volt annak, hogy október folyamán török vizekre érkezett a Földközi-tengeri angol és francia flottának egy része, együttvéve 24 hadihajója s ezt mindenki annak előjeleként könyvelhette el, hogy ha Ausztria és Oroszország — a menekültek kiszolgáltatásának elutasítására hivatkozva — háborút indít Törökország ellen, akkor a törökök oldalán hadba fog szállni a két nyugati hatalom is, amely pedig korábban egyetlen szóval sem tiltakozott az orosz hadsereg magyarországi intervenciója ellen, de most kénytelen volt számot vetni saját közvéleményének magyarbarátságával és az orosz segély jóvoltából ismét nyeregbe került császáriak által Magyarországon kiépített rémuralom miatti általános felháborodásával, nem beszélve arról, hogy Ausztria és Oroszország esetleges balkáni térnyerése mélyen sértette volna a Balkánt saját vadászterületének tekintő Anglia és Franciaország érdekeit.

Egyszóval Kossuth 1850 februárjában, mire átmenetileg lezárult a törökországi magyar emigránsok jövőjével kapcsolatos diplomáciai huzavona, rákényszerült arra, hogy búcsút vegyen Sumentől és negyvenötödmagával áttelepüljön Kütahyába. S ezt ő nagy csapásnak tekintette, mint amely lehetetlenné teszi, hogy továbbra is szorosan együttműködjék Sumenben őt eddig körülvevő sorstársainak a többségével. Valójában viszont inkább hálával fogadhatta volna, hogy a török hatóságok új helyre költöztették, mert igazában épp ezáltal menekedett meg attól, hogy ellenségeinek a kezére kerüljön.

Az osztrák kormányzat ugyanis kezdettől fogva kevéssé bízott a török hatóságok együttműködési hajlandóságában, s ezért Alexander Bach belügyminiszter kezdeményezésére már augusztusban úgy határozott, hogy maga fog gondoskodni Kossuthnak és a magyar szabadságharc török területre menekült egyéb

[5] V. ö. *Richard Peters:* Die Geschichte der Türken. Stuttgart, 1961, 74., 94.

vezetőinek kézre kerítéséről. Törökországba küldött ügynökei révén tehát megbízott egy Ivan Davidović nevű horvát úriembert, aki hivatalos tolmácsként, dragománként szolgált az isztambuli osztrák internunciatúrán, hogy a török fővárosban élő más horvátokból szervezzen egy különítményt s ezzel vigye keresztül Kossuthék elrablását. És ez a tizennégy állig felfegyverzett emberből álló csapat decemberben már meg is érkezett Sumenbe, majd, mivel ott nem sikerült lecsapnia a kormányzó-elnökre, Kütahyába is követte Kossuthékat.

Hogy merénylet készül ellene, arra némely jóakarói már decemberben figyelmeztették Kossuthot, ő pedig a tájékoztatásokat úgy értelmezte, hogy a jövevények közönséges orgyilkosok, akik azért tűntek fel a színen, hogy őt eltegyék láb alól; s ebben a hitében — mint egyik törökországi tartózkodását megidéző visszaemlékezése[6] tanúsítja — még évtizedek múltán is megmaradt. De ha így vélekedett, ebben bizony tévedett: Davidović bandájának a feladata nem Kossuth egyszerű meggyilkolása volt, hanem az, hogy őt elrabolják s vagy hurcolják haza, vagy — ha ez akadályokba ütközik — juttassák el a legközelebbi török területen működő osztrák konzulátusra, hogy azután mint felségsértőre vagy itt, vagy amott kimondják rá a halálos ítéletet s ennek nyomán a foglyot látszólag törvényes alapon végeztethessék ki, újólag megmutatva a letiport Magyarországnak és az egész világnak, milyen sors vár azokra, akik uralkodójuk és a „törvényes rend" ellen lázadnak.[7]

A banditáknak azonban, amint Sumenben, úgy Kütahyában sem sikerült teljesíteniök feladatukat, mert Kossuthot óva őrizték a kíséretében tartózkodó honvédtisztek s minden lehetséges merénylettől megóvták a felügyeletükre kirendelt török katonák is — érthetően, hiszen a Porta — épp az osztrák kabinet követelésére — kötelezte magát gondos őrizetükre. Kossuth tehát Kütahyában viszonylagos nyugalomban morzsolgathatta napjait, s még tétlenségre sem kényszerült: 1851 júniusában még itt bízta meg az 1849 szeptemberében szintén Törökországba menekült, majd őt Kütahyában felkereső Makk József alezredest, a komáromi vártüzérség korábbi parancsnokát azzal, hogy titkon utazzék haza és kezdje meg egy újabb szabadságharc előkészítésére hivatott föld alatti szervezet kiépítését;[8] s a nagy olasz forradalmár, az ekkor emigránsként Londonban élő Giuseppe Mazzini kezdeményezésére már ezt megelőzően, 1851 áprilisában itt vetette papírra híres alkotmánytervezetét, amely nem utolsósorban arra volt hivatva, hogy egy újabb magyar szabadságharc kirobbanásakor a magyarok oldalára vonja azokat a magyarországi nem-magyarokat is, akik 1848–49-ben még a császáriak segéderőiként fogtak fegyvert a magyarok ellenében.[9]

1851 szeptemberében pedig Kossuth már el is hagyhatta Törökországot, mégpedig egy amerikai hadihajó, a Mississippi-fregatt fedélzetén. A Porta ugyanis még augusztusban közölte vele, hogy szeptember 1-én véget ér internáltsága.[10] Az Amerikai Egyesült Státusok kongresszusa pedig már márciusban elfogadta

[6] *Kossuth Lajos*: Irataim az emigrációból III, Bp., 1882, 475.

[7] Az eddig elmondottakat részletekbe menően tárgyalja s az általa használt főbb forrásszövegeket is közli Hajnal I, 328–349., ill. 517–891.

[8] *Lukács Lajos:* Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867. Bp., 1955, 58–59.

[9] *Spira György:* Kossuth és alkotmányterve. Debrecen, 1989, 8–9., 18–23.

[10] *Jánossy Dénes* (szerk. és bev.): A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852 I, Bp., 1940, 11.

Henry Stuart Foote szenátornak azt a javaslatát, hogy Kossuthot hívják meg Amerikába s ideutazásának lehetővé tétele végett küldjék el érte a Földközi-tengeren tartózkodó amerikai hajók valamelyikét.[11]

Kossuth szeptember 10-én érthető örömmel lépett a Dardanellák bejáratánál horgonyzó Mississippi fedélzetére, de nem azzal a szándékkal, hogy egyenest Amerikába hajózzék, s kivált nem olyan elgondolással — amit pedig az ottani honatyák egy része elvárt volna tőle —, hogy tartósan megtelepedjék az Atlanti-óceán túlpartján fekvő Egyesült Státusokban, ahonnan már csak a távolság miatt is bajosan készíthetett volna elő egy újabb magyar szabadságharcot. Úgy tervezte tehát, hogy mihelyt megteheti, ellátogat majd az Egyesült Státusokba — már csak azért is, hogy köszönetet mondjon az ott iránta tanúsított jóindulatért meg hogy ebben a gazdag országban pénzt gyűjtsön az eljövendő újabb szabadságharc szükségleteinek a fedezésére —, előbb azonban némi időt Angliában tölt, ahol szintén tartoznék kinyilvánítani a magyarbarát közvélemény iránt érzett háláját s ahol találkozhatnék az oda (meg Franciaországba) menekült magyar emigránsokkal és Mazzinival. Így hát, mikor a Mississippi október 5-én befutott a gibraltári kikötőbe, Kossuth elhagyta a gőzöst és angol földre lépett, majd az első adandó alkalommal, 15-én felszállt a Madrid nevű postahajóra és rajta 23-án szerencsésen meg is érkezett Southamptonba, ahol nagy ünneplésére egybesereglett tömeg várta.

Itt, Southamptonban mondta el Kossuth életének első angol nyelvű beszédeit, s hatalmas sikert aratott velük — nem csupán jó (bár csak börtönévei során s merőben könyvekből elsajátított) nyelvtudásának köszönhetően, hanem többek között azért is, mert ünnepeltetését e beszédekben a rá különben nem jellemző szerénységgel úgy értelmezte, mint a nem pusztán az ő személye, hanem a magyar ügy iránti rokonszenv megnyilvánulását. S hasonló sikereket ért el a következő napokban is, amikor Winchesterben, Londonban, Birminghamben és Manchesterben ismét módja nyílt szólni a meghallgatására egybegyűltekhez. Ekkor Angliában töltött rövid idejét azonban nem kizárólag arra használta fel, hogy szónoklataival ébren tartsa és elmélyítse azt az együttérzést, amellyel az angol társadalom legkülönfélébb csoportjai fordultak a letiport Magyarország felé: közben alkalmat talált arra is, hogy termékeny megbeszéléseket folytasson a magyar forradalom Angliába eljutott emigránsaival és a Franciaországban megtelepedett, de most látására nagy számban szintén Angliába utazó bujdosókkal, valamint Mazzinival (akivel eddig csak levelezés útján érintkezhetett) és más külhoni demokratákkal, így a francia Alexandre-Auguste Ledru-Rollinnel, aki a februári forradalom után megalakult ideiglenes francia kormány belügyminisztere volt, de szembekerült az 1848 decemberében köztársasági elnökké választott, ám láthatóan egyeduralomra törő Louis-Napoléon Bonapartéval s ezért jónak látta többedmagával Angliába menekülni, hogy innen folytathassa harcát a köztársasági intézményrendszer helyreállításáért, meg a hasonló megfontolásokból nemkülön-

[11] Uo. I, 7., 199.; *Lukács Lajos:* Magyar politikai emigráció 1849–1867. Bp., 1984, 64–66. Foote-ra (akinek a nevét Lukács a szövégi *e* betű elhagyásával írja) ösztönző hatást gyakorolhatott Újházi László, aki a szabadságharc utolsó hónapjaiban Komárom kormánybiztosa volt s a vár feladása után Amerikába emigrált, ott pedig minden tőle telhetőt megtett Kossuth kiszabadítása érdekében; a közvetlen hatás azonban források híján nem bizonyítható, állapítja meg *L. Gál Éva*: Újházy László, a szabadságharc utolsó kormánybiztosa. Bp., 1971, 67–70.

ben Angliába emigrált Louis Blanc-nal, aki az ideiglenes kormányban a forradalom balszárnyát képviselte, és az osztrák Karl Tausenauval, aki 1848 októberében az ellenforradalmi támadásnak kitett Magyarország védelmében kitört bécsi népfelkelés egyik vezetőjeként akkor Pesten is megfordult, hogy a magyarokat „élethalál szövetségre" hívja fel,[12] a felkelés leverése után pedig Magyarországra,[13] majd innen ugyancsak Angliába menekült.

Mikor tehát november 20-án Southamptonban megint hajóra szállt — ezúttal immár az Újvilág felé —, Kossuth nyilván úgy találta, hogy Angliában most eltöltött néhány napját jól használta ki,[14] s alighanem abban a hitben folytatta világjárását, hogy Törökországból távoztával ismét szabad ember lett, akinek végre nem kell tartania többé üldözőitől. De ha ebbe a hitbe lovalta bele magát, akkor bizony újfent tévedett. Mert ekkor is nyomában volt Bach doktor úr egyik embere, aki már az ő továbbutazása előtt tervet dolgozott ki elveszejtésére s erről sietett is tájékoztatni főnökét egy „rendkívül bizalmas" levélben, amely (német eredetiben és magyar fordításban) így fest:

Ganz besonders. Privatim

Euer Wohlgebor[e]n erlaube ich mir, ergebenst zu bemerken, daß ich ganz besonders in Beziehung auf Kossuth Mittel finden würde und an Handen habe, um diesen Revolutionär zu vernichten. In Amerika wird er freier wie irgend wo in England ect. sein, und dort werde ich — *ohne daß ich mich nur direkt dabei einmische* und ohne mein Gesicht zu zeigen — die Sache einleiten. Ich bin im Voraus überzeugt, daß ich in den ersten 3–4 Wochen reußire und Alles vollendet habe — ohne daß man nur im Geringsten die erste Hand, welche die Ordre gegeben, kennen kann. Ich wünschte, daß man in dieser Beziehung mir traue und mir einige Mittel an Handen gebe, um Kossuth nach America überall verfolgen zu können und dann einem blinden Werkzeuge den Schlag ausführen zu lassen. Mein Plan ist fertig, und ich würde glücklich sein, augenblicklich abreisen zu können, um Kossuth zu stürzen. Ohne ein Wort dieserhalb zu antworten, würde ich darnach zu urteilen wissen und in diesem Falle sofort abreisen.

Dubois m/p

P. s. Ich bitte, diesen Brief sofort zu *vernichten*. Man darf auf eine Umsicht und Ernst meinerseits wie auf den Himmel bauen![15]

Rendkívül bizalmasan

Bátorkodom tekintetes Uramnak legalázatosban értésére adni, hogy Kossuth vonatkozásában egészen bizonyosan találnék eszközöket s módomban áll ezt a forradalmárt elveszejteni. Amerikában ő szabadabb lesz, mint bárhol Angliában sat., s ott meg fogom indítani az akciót — anélkül, hogy közvetlenül beleavatkozzam és fölfedjem kilétemet. Eleve bizonyosra veszem, hogy potom 3–4 héten belül sikert aratok és mindent bevégezek — anélkül, hogy akár legkevésbé is felismerhetővé lenne az első kéz, amely kiadta a parancsot. Óhajtanám, hogy e tekintetben legyenek hozzám bizodalommal s bocsássanak rendelkezésemre némi anyagiakat, hogy Kossuthot mindenütt követhessem Amerika felé s azután egy vak eszközzel lecsapassak rá. Tervem kész, s boldog lennék, ha azonnal útra kelhetnék, hogy Kosssuthot romlásba döntsem. Ez ügyben egyetlen szónyi válasz nélkül is tudnám magam mihez tartani, s ez esetben tüstént útnak indulnék.

Dubois m/k

Ui. Kérem ezt a levelet tüstént *megsemmisítni*. Körültekintésemre és komolyságomra úgy építhetnek, akár az égre!

[12] Kossuth Hirlapja 1848. okt. 18., 94. sz. 422.

[13] V. ö. *Irányi Dániel–Charles-Louis Chassin:* A magyar forradalom politikai története 1847–1849 (ford. Szoboszlai Margit, szerk. Spira György) II, Bp., é. n. [1989], 65.

[14] A Kossuthtal Törökországból távozta után történteket részletekbe menően tárgyalja Jánossy I., 10–127.

[15] ÖStA Allgemeines Verwaltungsarchiv, Wien, Nachlässe, Nachlaß Bach.

Hogy ténylegesen milyen névre hallgatott ez a levelét Dubois néven aláíró ügybuzgó férfiú, azt a rendelkezésünkre álló forrásanyag elégtelensége folytán lehetetlen kideríteni. Annyit azonban tudunk róla, hogy kenyerét osztrák titkosügynökként kereste s 1850-ben Párizsban tevékenykedett mint az ott-tartózkodó magyar emigránsok megfigyelésével foglalatoskodó besúgó, onnan pedig szorgosan küldözte spiclijelentéseit Bécsbe.[16] S hogy levelét mikor és hol írta, az sem állapítható meg pontosan, mivel a levélen nincs keltezés. Az irat tartalmából azonban kiviláglik, hogy közvetlenül Kossuth Amerikába indulása előtt keletkezhetett, s mert az olvasható benne, hogy írója, ha megkapja az általa igényelt pénzmagot, akkor maga is „tüstént" („*sofort*") útra kelne Amerika felé, fel kell tételeznünk, hogy a szerző, mikor az általa megfigyeltek többsége Kossuth látására Párizsból Angliába sietett, szintén oda utazott és ezt a levelet már a szigetországból küldte Bécsbe.

Elképzelhető tehát, hogy Bachnak ez az odaadó híve, aki — mint levelének nehézkes németsége sejteti — francia nemzetiségű lehetett, angol földön beépült a bonapartista törekvések elől ide menekült francia demokraták csoportjába s azonos volt azzal a személlyel, aki mikor ez a csoport még a Madrid-gőzös Southamptonba érkezése előtt egy angol nyelvű üdvözlő iratot intézett Kossuthhoz, Dubois felcser (*surgeon*) néven negyvennegyedmagával szintén aláírta ezt a szöveget,[17] ami megkönnyíthette számára, hogy Kossuth közelébe férkőzzék.

De elég a találgatásokból, hiszen ha mi ma már nem deríthetjük is ki, hogy valójában ki volt, Bach nyilván tudta, kicsoda a levélíró. Ő pedig, bár készséges és megbízható emberének ismerhette is a szerzőt, a jelek szerint nem hajlott arra, hogy áldását adja nemes lelkű ajánlatára. Legalábbis ezt olvashatjuk ki abból, hogy levelét kívánsága ellenére sem semmisítette meg, hanem — a múltakon okulni vágyó utókor épülésére — gondosan megőrizte iratai között; s annak sincs nyoma, hogy válaszolt volna rá (amit egyébként az ajánlattevő — láthattuk — nem is igényelt), amint annak sincs nyoma, hogy akár egyetlen krajcárt is küldött volna a levélből kitetszően fejlett üzleti érzéket sem nélkülöző „Dubois" úrnak.

Ha tehát van min törnünk a fejünket, az nem annyira „Dubois" úr kiléte, mint inkább annak megfejtése, hogy Bach vajon miért nem kapott az ajánlaton. Mert ha nyilvánvaló is, hogy a Kossuth meggyilkolására kiagyalt terv megvalósítása sok pénzbe került volna — hiszen a vállalkozás sikerre vitele érdekében Bécsnek nem csupán „Dubois" útiköltségéről és tiszteletdíjáról kellett volna gondoskodnia, hanem az általa Amerikában felfogadandó bérgyilkos honoráriumáról is —, magától értetődő, hogy Bach kezét nem foghatták le pusztán takarékossági megfontolások, ha a miniszter úr arra vágyott, hogy az Ausztriában 1849 után újonnan kiépített és éppen az ő nevével fémjelzett abszolutisztikus rendszert bármi áron megszabadítsa attól a fenyegetéstől, amelyet Kossuth életben maradása jelentett rá nézve. Mert Bach bizonyosra vehette, hogy Kossuth, amíg csak él, sohasem fogja hüvelyébe dugni kardját, hanem mindhalálig kérlelhetetlen ellensége marad a zsarnoki Habsburg-hatalomnak s maga mögött ékesszólásával és fáradhatatlan szervező munkájával tábort is mindig képes lesz felsorakoztatni.

[16] Jánossy I, 463.

[17] 44 francia demokrata Kossuthhoz, London, 1851. okt. 21., közölve uo. I, 807–808.

Egyszóval Bach csak örülhetett volna, ha Kossuthot valaki elteszi láb alól. Annak viszont már nem örülhetett volna, ha „Dubois" ígérgetése ellenére mégis kiderül valahogyan, hogy Kossuth elveszejtése végső soron az osztrák kormányzat műve volt, hiszen ez alkalmasint még inkább felszította volna a világban a Habsburg-ellenes indulatokat, amelyek Angliában már Kossuth mostani rövid ottani időzése során is igen magasra hágtak. És Bach különben sem arra vágyott, hogy egy jótét lélek valahol a távolban egyszerűen meggyilkolja ezt a rebellist s így szabadítsa meg a Habsburg-birodalmat a részéről rá leselkedő veszedelmektől — láthattuk: Törökországba sem ilyen rendeltetéssel küldte utána a maga ügynökeit —, hanem azt szerette volna elérni, hogy Kossuthot odahaza állítsák hadbíróság elé és ennek az ítélete alapján végezzenek vele valóságosan is — úgy, amint távollétében (*in contumaciam*) képletesen (*in effigie*) már megtették 1851. szeptember 22-én, mikor is az ő nevét harmincöt társáéval együtt felrótták egy táblára s azután helyette ezt a táblát függesztették fel teljes ünnepélyességgel, a vesztőhelyre vezetettnek kijáró dobpergés közepette egy bitófára.[18]

De akármint volt is: annyi bizonyos, hogy a „Dubois" kiforralta merénylet elmaradt s Kossuth fenyegető árnya még hosszú évtizedeken át ráborult a magyar forradalom által 1849-ben porba sújtott és a porból csak nagy nehezen, csupán a készséges orosz fegyvertárs támogatásával feltápászkodott Habsburg-birodalomra.

1. *Kossuth fogadtatása Sumenben 1849. november 21-én*
J. Steinmetz kiadta litográfia (MNM TKCs).

[18] Vö. Magyar Hirlap 1851. szept. 23., 568. sz. 2607–2609.; *Horváth Mihály*: Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben III, Pest, 1872, 595.; *Bisztray Gyula:* Kossuth, Táncsics és forradalmártársaik halálos ítélete, Irodalomtörténet 1951, 481.

2. *Ahogy Kossuth képzelte: csupán a török védelmezi őt az orgyilkostól*
Ismeretlen olasz grafikus acélmetszete. (MNM TKCs)

3. *A Southamptonba érkezett Kossuth ünneplése 1851. október 23-án*
Steckmest litográfiája (MNM TKCs).
Kérdés: „Dubois" is az ünneplők közé vegyült-e és, ha igen, vajh' látható-e a képen az ő alakja is?

Pajkossy Gábor

AZ 1862. ÉVI DUNA-KONFÖDERÁCIÓS TERVEZET DOKUMENTUMAI*

Bevezetés

Kevés dolog kapcsolódott össze a köztudatban jobban Kossuth nevével, mint a Dunai Szövetség 1862. május 18-án a milánói *L'Alleanza* című hetilapban megjelent terve. Politikusok, politikai írók és történészek az elgondolást hosszú ideig — a kontextust nem ismerve vagy azt figyelmen kívül hagyva — Kossuth szinte előzmények nélküli, egyszemélyes teljesítményeként ábrázolták, s felfogástól, pártállástól függően távlatos, korszakos jelentőségű vagy ellenkezőleg, teljesen elhibázott akciónak minősítettek. Az újabb kutatások a konföderáció eszméjének térhódítását 1849 után mint közép- és kelet-európai jelenséget mutatták be, amely számos emigránscsoportot, de kormányokat is foglalkoztatott, Kossuthot pedig a konföderáció eszméjéről és gyakorlati megvalósításáról 1849 óta változó intenzitással folytatott viták kiemelkedő résztvevőjeként láttatták; bemutatták, hogy Kossuthot a dunai országok együttműködése és konföderációba tömörítése nemcsak 1862-ben, hanem korábban is, általában véve 1849 után több időszakban is foglalkoztatta, végül feltárták a konföderációs diskurzus más, Kossuthhoz hasonlóan fontos szerepet játszó résztvevőinek, így Teleki Lászlónak, majd Klapka Györgynek a szerepét is.[1] Módosultak a szóban forgó tervezet megszületésével kapcsolatos

* Az itt 1. és 2. szám alatt közölt dokumentum fénymásolatát Csorba László szerezte meg számomra, a francia és az olasz szövegek gondozását Perlusz Katalin és Dióslakiné Gábor Zsuzsanna végezte, utóbbi a francia és az olasz változat összevetésében is segítségemre volt. Valamennyiüknek ehelyütt is hálás köszönetet mondok.

[1] *Koltay-Kastner Jenő:* A Kossuth-emigráció Olaszországban. Bp., 1960., kül. 236–238.; *Lukács Lajos:* Gondolatok a Dunakonföderáció eszméinek elindítóiról és magyarázóiról. Kortárs, 1965. 1106–1118., kül. 1113.; *Mérei Gyula:* Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg-monarchia 1840–1918. Bp., 1965. 85.; *Kovács Endre:* A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak. Bp., 1967. 402–417.; *Kovács Endre:* Kossuth Duna-konföderációs terve. In: Uő.: Szemben a történelemmel. A nemzetiségi kérdés a régi Magyarországon. Bp., 1977. 408–417.; *Szabad György:* Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében. Bp., 1977. 183–188.; *Szabad György:* Az önkényuralom kora (1849–1867). In: Magyarország története 1848–1890. Főszerk. Kovács Endre. (Magyarország története tíz kötetben VI.) Bp., 1979. 709. sköv.; *Borsi-Kálmán Béla:* Együtt vagy külön utakon. Bp., 1984. 126. sköv.; *Lukács Lajos:* Magyar politikai emigráció 1849–1867. Bp., 1984. 202–223.; *Spira György:* Kossuth és alktományterve. Debrecen, 1989.; *Borsi-Kálmán Béla:* Nemzetfogalom és nemzetstratégiák. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti törekvések kapcsolatának történetéhez. Bp., 1993. 113. sköv.; A Kossuth-emigráció olaszországi kapcsolatai 1849–1866. Összeáll., bev. *Nyulásziné Straub Éva.* Bp., 1999. 74–75., 553–568.; *Borsi-Kálmán Béla:* Klapka György, Genf és a románok – 1847–1868. Hadtörténelmi Közlemények, 1999. 399–483., kül. 437–448.; *György Szabad:* Lajos Kossuth's role in the Conceptualization of a Danubian federation. In: Ignác Romsics, Béla K. Király (eds.): Geopolitics in the Danube region. Hungarian reconciliation efforts, 1848–1998. Bp., 1999. 61–97., kül. 87–90. és 97. – Vö. *Romsics Ignác:* Expanzionizmus és regionalizmus. Integrációs tervek Közép- és Kelet-Európáról a 19. században és a 20. század elején. In: Romsics Ignác

korábbi ismereteink is. Ezek alapján a tervezet keletkezéstörténete a következőkben foglalható össze.[2]

1862 tavaszán egy ideig úgy tűnt, francia támogatással megindul a törökellenes szerb felszabadító háború. Garibaldi Görögországból kiinduló törökellenes felkelést tervezett. Garibaldi tervét egy ideig az olasz kormányzat is támogatta, amely egyúttal titkos balkáni diplomáciai akciót határozott el, a Habsburgok és a Porta elleni magyar, délszláv és román összefogás lehetőségeit szorgalmazva. Marco Antonio Canini küldetésére a különböző olasz kormánykörök, illetve Garibaldi, továbbá a magyar emigráció, illetve a hazai ellenállási szervezet vezetői közötti bonyolult pozícióharc körülményei között került sor. Kossuth először 1850 júniusában, Teleki Lászlóval és Bălcescuval vitatkozva vázolta fel konkrét konföderációs elképzeléseit, s (egész röviden) kitért erre a kütahyai, 1851 végén angolul nyilvánosságra került alkotmánytervezetében is. Klapka 1855-ben a krimi háborúról írott könyvében a nyugati-európai hatalmaknak Lengyelország helyreállítását, egy magyar-délszláv-román konföderáció megteremtését javasolta, amely nagyobb biztosítékot nyújtana Európa számára az orosz veszéllyel szemben, mint Ausztria; 1859 márciusában pedig, a francia háborús diplomácia szolgálatában, egyezményt kötött Alexandru Cuza fejedelemmel, amely az együttműködés végcéljául Magyarország, Szerbia és a két román fejedelemség konföderációját tűzte ki. Kossuth befolyása 1861 végén, 1862 elején mind az olasz kormánynál, mind a titkos ellenállási mozgalom vezetői körében gyengült, míg Klapkáé erősödött; a két politikust egyre több politikai és személyes ellentét választotta el egymástól. (Ehhez hozzá kell tennünk: Kossuthnak éppen ezekben a hónapokban, saját bevallása szerint, élete legsúlyosabb személyes megpróbáltatásait kellett átélnie: 1862 áprilisában elvesztette Vilma lányát, felesége súlyos beteg volt – mindez minden bizonnyal befolyásolta politikai tevékenységét is.[3]) Az olasz kormány megbízottja útján, előbb Klapka Györggyel lépett kapcsolatba, aki 1862. április 15-re keltezve „Egy dunai konföderáció programja" címmel 30 pontos tervezetet készített, amelyet tizenkét nappal később Pulszky Ferenc is aláírt. Canini ezután kereste fel Kossuthot. Megbeszélésükről Canini emlékeztetőt készített, amelyet Kossuth — hogy Canini balkáni tárgyalásain nagyobb súllyal léphessen fel — május 1-én aláírt, egyben kölcsönösen diszkréciót ígértek egymásnak. Kossuth a tervezettel megismertette tájékoztatás (és nem közlés) végett a *L'Alleanza* szerkesztőjét, Helfy Ignácot, aki azonban május 18-án „Dunai konföderáció" címmel, mint Kossuth munkáját közölte az általa aláírt emlékeztetőt. A *L'Alleanza* közlése végül a várttal ellentétes hatással járt: szakításhoz vezetett Klapka és Kossuth között és így végleg szétvetette a Magyar Nemzeti Igazgatóságot, a tervezet mind magyar,

(szerk.): Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században. Bp., 1997. 7–62., kül. 45–46. (Romsics az „antidinasztikus nemzetállami és konföderációs tervek"-ről szóló fejezetben tárgyalja a Duna-konföderációs tervezetet) – A régebbi irodalomból: *Thomas Lengyel*: La Hongrie et la confédération danubienne. Nouvelle Revue de Hongrie, LXIX. 1943. 136–149. (Klny. is); *Lajtor László*: Kossuth dunai konföderációs terve és előzményei. Bp., 1944.

[2] Ld. mindenekelőtt *Koltay-Kastner*: i. m. és *Lukács*: Magyar politikai emigráció, i. m.

[3] Ld. különösen Kossuth – Nemeskéri Kiss Miklósnak, 1862. okt. 17. Magyar Országos Levéltár (MOL) Az 1526 utáni gyűjtemény. Kossuth-gyűjtemény. Időrendi rész. (R 90) 4089. Közölve (a Hadtörténelmi Levéltár, Nemeskéri Kiss-család iratai alapján): *Kun Miklós, Böhm Jakab*: Kossuth Lajos levelei nemeskéri Kiss Miklóshoz. III. közlemény. Hadtörténelmi Közlemények, 1958. 240–243., ld. kül. 240–241.

mind szerb, illetve román oldalról elutasításba ütközött. Megváltozott a nemzetközi környezet is: az olasz kormány lefújta a tervezett akciót, és Napóleon is elejtette az 1863 tavaszára tervezett háborút. Kossuth a terv mögé állt: két hét múlva megjelent „Felvilágosítások a Dunai Confederatio projektumához" címmel kimerítő magyarázatot fűzött, és a magyar oldalról érkező vagy érkezhető ellenvetésekre több levélben is válaszolt. A tervet rendkívül sokoldalú érvelést alkalmazva védte Károlyi Györgyné, Vukovics Sebő és Türr István előtt – utóbb azonban mindinkább elhárította magától a szerzőséget.[4]

A kérdéskörrel kapcsolatban a kutatásnak számos teendője van. Így például minden bizonnyal csak töredékesen ismerjük a terv nemzetközi sajtóvisszhangját és fogadtatását. Egy másik tanulmány azt kísérhetné végig, hogy viszonyult Kossuth utóbb az 1862-es tervezethez. A közleménnyel pusztán néhány irat közzétételére vállalkozunk, ezzel azonban, úgy gondoljuk, régi adósságot törlesztünk. Az újkori magyar eszme- és politikatörténet egyik leghíresebb dokumentuma, Canini eredetileg franciául készített emlékeztetője ugyanis mindmáig kiadatlan; a *L'Alleanzá*ban olaszul napvilágot látott változat Magyarországon levéltári anyagnak minősíthető; a szöveget magyarul számos esetben kiadták ugyan, de mindig ugyanazon, pontatlan fordításban, olyan hibákkal, amelyek téves következtetésekre adnak alkalmat, s ráadásul mindezt a kutatás a közelmúltig még csak nem is tudatosította.[5] Lehetővé kívánjuk tenni az összehasonlítást Klapka tervezetével, ezért azt is közöljük, bár egy másik változata már korábban megjelent. Végül hozzuk Kossuth a „Duna-confoederatiós zaj keletkezése" című feljegyzését, amely jóval később, 1880 körül vagy után, emigrációs iratainak sajtó alá rendezése kapcsán készülhetett.

Elsőnek Klapka tervezetét közöljük. E tervezet 1862. április 15-én készült el, az itt közölt május 7-i keltezést visel magán. Tervezetünk Lukács Lajos szerint csak „kisebb stiláris változtatásokban" tér el a három héttel korábban kelt főváltozattól – valójában a két változatnak szinte egyetlen mondata sem azonos, s közöttük bizonyos, igaz, csekély tartalmi eltérések is vannak. (Hogy az itt közlendő változat miért készült, nem tudjuk.)[6] Lukács részletesen összevetette egymással

[4] Kossuth – gróf Károlyi Györgynének, 1862. jún. 20. [*Áldor Imre*:] A közelmúlt titkaiból. (A muszka intervenciótól a Dunai Konföderációig). Bp., 1878. II. 117–130., majd Deák Ferenc beszédei. Összegyűjt. *Kónyi Manó*. V. Bp., 1898. (2. kiad. 1903.) (DFB V.) 60–71.; Kossuth – Türr Istvánnak, 1862. jún. 23. Másolat: MOL R 90. 4060. Kossuth Lajos iratai. VI. Történelmi tanulmányok. S. a. r. *Kossuth Ferenc*. Bp., 1898. (KLI VI.) 1–9.; Kossuth – Vukovics Sebőnek, 1862. júl. 7. OSzK Levelestár. A témánkba vágó részlet – amely korábban csak Rónay Jácint kivonatából (*Rónay Jácint*: Napló-töredék. Hetven év reményei és csalódásai. H. é. n. III. 230–234.; újra közölve: DFB V. 19–21., legújabban: *Rónay Jácint*: Napló. [Válogatás]. S. a. r., utószó: Hölvényi György. Bp.–Pannonhalma, 1996. 307–308.) volt ismert – teljes egészében közölve: Kossuth Lajos. Vál., s. a. r., bev., jegyz. *Pajkossy Gábor*. Bp., 1998 (1999). 133–137.; Kossuth: Dunai confederationalis zaj keletkezése. MOL R 90. 4044/a. (ld. alább); *Kossuth Lajos*: Irataim az emigrációból. III. Bp., 1882. (KLI III.) 735–739.

[5] E közlemény szerzője 1998-ban egybevetette egymással a tervezet francia, olasz és magyar változatát, és ennek alapján a Kossuth Lajos, i. m. 129–132. alatt a tervezet új (illetve átdolgozott) fordítását közölte, Canini emlékeztetőjének a MOL-ban található példánya (R 90. 4044/a) alapján. (Vö. a 181–183. oldalon olvasható jegyzetekkel is.) Közleményünk leadásával egyidejűleg jelent meg Szabad György új Kossuth-könyve, amely a Dunai Szövetség tervét már e fordítás alapján ismerteti. (Kossuth irányadása. Bp., 2002. 214–217. 274.)

[6] Az 1862. április 15-i keltet viselő tervezet kiadva: I documenti diplomatici italiani. Prima Serie. 1861–1870. Vol. II. (31 dicembre 1861–31 luggio 1862) Roma, 1959. 293–295. A leglényegesebb eltérés a 19. pontban található. Az április 15-i tervezet szerint a szövetségi hatóságok hivatalos nyelve a francia lesz, a május 7-i szerint a francia vagy más, az alkotmányozó gyűlés által választott

a Kossuth- és a Klapka-féle tervezetet. Kossuth és Canini találkozóját Lukács az utóbbi visszaemlékezése alapján úgy írja le, hogy Kossuth, a jóhiszemű, „az emigráció ügyes-bajos dolgaiban kevésbé járatos" olasz meglepetésére, legfeljebb elbeszélgetni volt hajlandó Klapka tervezetéről, aláírni azonban nem, végül emlékeztető elkészítésében, illetve aláírásában egyeztek meg. Canini Klapkához írott levelei azonban árnyalják a képet, s a találkozó után írott levélben az olasz újságíró mint a sikeres fondorlat fölött örvendező cselszövő tűnik fel. „Követve az Öntől kapott utasításokat, nem mutattam meg neki [Kossuthnak] a tervet [ti. Klapka tervezetét], de miután láttam, hogy szívesen aláírná a jövőbeli rendezés bizonyos alapelveit, megszerkesztettem azokat a legrövidebb formában, a tervétől eltérő kifejezésekkel. Ő ellátta aláírásával.... Csatlakozása nagyban hozzá fog járulni a terv sikeréhez, melynél az elsőbbség Önt illeti." Kossuth azonban Canini szerint tudott már a tervezetről, és néhány nap múlva Klapkának jelezte, nem hajlandó minden további nélkül átengedni a konföderációs gondolat elsőbbségét. „Caniniről szólva megjegyzem, hogy tartózkodás nélkül közlém vele a dunavölgyi statusok confoederatiója iránti nézeteimet (mik nálam annyira régiek, hogy e confoederationalis eszme paternitásához tán éppen nekem van igényem)..." – írta május 15-i levelében. Klapka szerepe Kossuth a tervezet napvilágra kerülését követően írott leveleiben a Türr Istvánhoz 1862. június 23-án írott levélben kapott hangsúlyt, amikor is azt írta, hogy „az eredeti tervezet Klapka s az olasz kormány műve", „a confoederatio eszméje sokkal inkább az övé, mint az enyém". (Kossuth Károlyi Györgynének és Vukovicsnak ugyanekkor írt levelében nem említi Klapka szerepét az ügyben, és későbbi visszaemlékezésében Klapka egyáltalán nem vagy mindössze Canini látogatása egyengetőjeként tűnik fel.)[7]

A Duna-konföderáció vagy Dunai szövetség tervét, azaz Canini a Kossuth és közte lefolyt beszélgetést összefoglaló emlékeztetőjét két példányban ismerjük, az egyik (a Kossuth által aláírt, Canini részére készült) példány Bettino Ricasoli, a másik, aláírás nélküli Kossuth iratai között maradt fenn. Mindkettő ismeretlen írnok (valószínűleg két különböző írnok) írása, több más kéztől, részben Kossuth kezétől származó — az elírásokra, helyesírási hibákra stb. vonatkozó — kisebb javítással. A két példánynak közös alapjuk kellett hogy legyen – meglehet, ez volt az emlékeztető azon fogalmazványa, amelyen Kossuth Pulszky kézírását fedezte fel. (E fogalmazvány ismeretlen.) Nem számítva a nyilvánvalóan olasz anyanyelvű másolók nyelvi bizonytalanságából származó hibákat, eltéréseket, a két szöveg több érdemi (bár csupán stiláris) eltérést mutat egymástól.[8] Közlésre a Kossuth által aláírt, Ricasoli iratai között fennmaradt példányt választottuk.

nyelv. A Klapka-tervezet szövegváltozataira, kiadásaikra és a velük kapcsolatos problémákra ld. *Lukács*: Magyar politikai emigráció, i. m. 206. l. 18. jegyzet. A Klapka-tervezet két változata közötti számtalan eltérés egyik lehetséges magyarázata: a két szöveg két különböző időben francia nyelven készült fordítás ugyanazon, valószínűleg német nyelvű eredetiről.

[7] *Lukács:* Magyar politikai emigráció, i. m. 206–207. (a két tervezet főbb pontjainak összevetése *Uo.* 209–211.); A Kossuth-emigráció olaszországi kapcsolatai, i. m. 557. (Canini — Klapkának, 1862. máj. 7., vö. Canini ápr. 22-i és máj. 25-i levelével is, uo. 553–554., 560–562.); Kossuth — Klapka Györgynek, 1862. máj. 15. Másolat. MOL R 90. 4040. (a levél részlegesen közölve — a szóban forgó rész nem — a MOL R 295. 22. tétel alatt lévő tisztázat alapján: A Kossuth-emigráció olaszországi kapcsolatai, i. m. 559–560.); KLI VI. 8.; KLI III. 735.

[8] Archivio Centrale dello Stato, Roma. Fondo Bettino Ricasoli. Fondo Bianchi. Busta 1. 2/C.; MOL R 90. 4044/a. – A legfontosabb eltérések (előbb a Ricasoli-, majd a Kossuth-példány): *exprimant leur vouloir* par le suffrage universel — *exprimé* par le suffrage universel; Je ne mettrai de ma part

Az olasz nyelvű közzététel alapjául a Kossuthnál maradt példány vagy annak másolata szolgált. Nem tudjuk, hogy Kossuth mikor és hogyan ismertette meg Helfyvel. „én azt Helfy barátomnak adtam vagy küldöttem át" írta utóbb Kossuth; bár a szakirodalom gyakorta él az „elküldte", „megküldte" kifejezéssel, a közlést sérelmező május 19-i Kossuth-levél fordulatai személyes találkozót és azon történő átadást valószínűsítenek.[9] Mivel azonban a szerkesztő névaláírás nélküli bevezetőjéből megtudjuk, hogy a hetilap a közlést már egyik legközelebbi számában beharangozta, Kossuthnak legkésőbb május 10-én közölnie kellett Helfyvel a szöveget. Helfy négy — nagyobb betűfokozattal szedett — bekezdést írt a tervezet szövege elé, és utóbbi szövegét idézőjellel is elkülönítette (a keltezést és az aláírást azonban ismét az idézőjelen kívül helyezte el). A bevezető „Kossuth Lajos fontos írásaként" említi a „tervezetet" (progetto), és nem tesz említést a keletkezés körülményeiről és a szöveg funkciójáról. Az olasz változat néhány ponton jelentősebb mértékben tér el a fordítás alapjául szolgáló francia eredetitől (külön is kiemeljük, hogy a 11/a. pontban a „Comté" fordításaként „Capo del Comitato" szerepel): ezekre az eltérésekre a magyar fordításhoz fűzött jegyzetekben kitérünk. Kossuth előbb helyreigazítást kért Helfytől, majd, kijelentve, hogy „egy proponált értekezleti basisról", s nem „manifestumról" volt szó, maga fűzött terjedelmes „Felvilágosításokat" a tervezethez, amely Helfy által olaszra fordítva „Schiaramenti intorno al progetto della Confederazione Danubiana" címmel június 1-én meg is jelent.[10]

A Dunai Szövetség terve magyar szövegével kapcsolatos problémákkal részletesebben kell foglalkoznunk. A tervezetet a közönség magyarul először három héttel a nyilvánosságra kerülést követően olvashatta. A szöveg 1862. június 6-án, a hivatalos lapban, a *Sürgöny*ben jelent meg, némileg rövidítve, Kecskeméthy Aurél bevezetőjével és szövegközi kommentárjaival. A teljes szöveget (pontosabban csaknem a teljes szöveget) Áldor Imre adta ki, 1878-ban. Áldor nem volt tisztában a keletkezés-körülményekkel, a tervet „a Helfy hebehurgya, hézagos, vázlatszerű közleményé"-nek nevezte; sőt egy másik megfogalmazása — „Hangzott az pedig Helfy úr följegyzései szerint ilyeténképpen" — arra utal, azt sem

qu'une seule *condition* —...qu'une seule *indication*; le président du Conseil fédéral *c'est à dire le* chef intérinaire —... *et* chef intérinaire.

[9] KLI III. 738. (Kossuth visszaemlékezése); *Lukács*: Magyar politikai emigráció, i. m. 212–214.; *Szabad*: Kossuth politikai pályája i. m. 184. (Vö. *Szabad*: Az önkényuralom, i. m. 710. is, ahol a találó „megismertette" szóval él.); KLI VI. 23–25. (Kossuth — Helfynek, 1862. május 19.) Ez utóbbi levél valamennyi idevágó kifejezéséből — „világosan és ismételve, de igen világosan megjegyzém", „mondám, hogy nincs ellenvetésem", „mondtam, hogy értekeztem Caninivel" — arra következtethetünk, hogy Kossuth személyes találkozón adta át a tervezetet Helfynek. Lukács Lajos tehát minden bizonyítás nélkül írja, (i. h.) hogy Kossuth „nem éppen precíz utasítással" „menesztette a Canini-fogalmazványt" Helfyhez, azzal a céllal, hogy Klapka fellépését ellensúlyozza.

[10] *L'Alleanza*, 1862. 16. szám, 121–122. MOL R 90. 4047. — A cikk eredeti magyar nyelvű fogalmazványa „Felvilágosítások a Dunai Confederatio projectumához" címmel, Kossuth Ferenc kézírásával, Kossuth sk. javításaival (a szöveg a megformálás folyamatában lényeges változásokon ment keresztül): MOL R 90. 4043. (A fogalmazványon törölve a címzés: „A *L'Alleanza* szerkesztőjének" és a megszólítás: „Tisztelt szerkesztő úr!") Kossuth Ferenc ezt a szöveget tette közzé: KLI VI. 12–23. — Kossuth Felvilágosításait magyarul is kinyomatta, „egy külön íven". A „Fölvilágosítások a Dunai Confoederatio Projectumához" egyetlen általunk ismert példánya (Kossuth korrektúra-javításaival): MOL R 90. 4044/c. (A nyomtatvány, az alkalmazott betűkészletből ítélve, Itáliában készült; az OSzK Aprónyomtatványok Tára nem őriz belőle példányt.) A fogalmazvány és a nyomtatvány szövege között számos eltérés van. A nyomtatvány szövegét vette alapul Áldor Imre (*Áldor*: i. m. II. 103–116.), majd nyomában Kónyi Manó (DFB V. 51–60.).

tudta biztosan, az olasz változat pontos fordításának vagy kivonatának közlését vezeti be. E közlés vált minden későbbi közlés alapjává. Ezt a közlést vette át Jancsó Benedek, majd (a forrást megjelölve) Kónyi Manó, végül Kossuth Ferenc.[11] Deák Ferenc beszédeinek kitűnő kiadója számos fontos mozzanatot gyűjtött össze, és jelentetett meg a tervezetre vonatkozóan, amely e közlés alapján vált később mind politikai diskurzus témájává, mind pedig a XIX. századi magyar történelemre vonatkozó történészi előadás meg nem kerülhető részévé.[12] A tény viszont, hogy a szöveg Kossuth Lajos Iratai VI. kötetében is napvilágot látott, a hitelesség pecsétjét ütötte rá a szövegre, hiszen úgy tűnt, a fordítás egykorúlag vagy később, de Kossuth jóváhagyásával készült, vagy egyenesen ő maga készítette. A szöveg későbbi, XX. századi közlői valószínűleg ezért mellőzték az eredeti francia szöveggel vagy az olasz változattal való egybevetést, és kisebb javításokkal ugyan, de újból és újból azt a szöveget hozták, amely először Áldor könyvében jelent meg.[13]

Összevetve e magyar fordítást a francia, illetve olasz nyelvű előzménnyel, megállapíthatjuk, hogy az valóban a *L'Alleanzá*ban megjelent szövegről készült, a teljesség igényével. A fordítás valójában nem tartalmazza az eredetiben szereplő lapalji jegyzetet, és számos helyen pontatlan. Lássuk a legfontosabb példákat. A francia szövegben szereplő „pays", olaszul „paesi" magyarul „országok", és nem „tartományok" (ez teljes ellentétben áll a szöveg logikájával is). Kossuth egyszerűen a „népek" („peuples", „popoli" ti. a balkáni népek), és nem a „keresztyén népek" szabad beleegyezéséről beszél, mint az új közjogi rend alapjáról. Kossuth nem azt kívánta, hogy a község, illetve a megye szóbeli tanácskozásai az illető hivatalos nyelven folyjanak, hanem azt, hogy az ülésjegyzőkönyveket („les procés verbaux de leurs séances") e nyelven szerkesszék. Minden dunai nemzet (és nem „al-dunai") legfőllebb másodrendű hatalmat alkothatna — mondja továbbá Kossuth —, ha „más népek töredékeit" („fractions d'autres peuples", „frazioni di altri popoli") maga köré tömörítené is - tehát nem „most máshová tartozó fajrokonait". A legsúlyosabb pontatlanság a tervezett konföderációt alkotó államok felsorolásánál található. Először is, mint említettük, hiányzik a szöveghez fűzött jegyzet, másodszor a magyar szöveg szerint a szövetség állana „Magyarországból, Erdélyből, Romániából, Horvátországból s a netán Szerbiához csatolandott tartományokból stb." A francia eredetiben azonban ez áll: (a szövetség állana a követ-

[11] *Áldor*: i. m. II. 96–101., 117.; *Jancsó Benedek*: Szabadságharczunk és a dako-román törekvések. Bp., 1895. 304–308.; DFB V. 42–45. (vö. Uo. 11–77. is); KLI VI. 9–12. (Nem világos, hogy Kossuth Ferenc miért nem apja irathagyatéka alapján közölte a tervezetet, hiszen a „Felvilágosítások ..." esetében erre, és nem Áldor közlésére támaszkodott [ld. a 10. jegyzetet].) — E kiadások alapján jelent meg a tervezet németül, majd franciául is: *Robert Gragger*: Die Donau-Konföderation. Ludwig Kossuths Plan zur Lösung des Donau-Staaten-Problems. Berlin, 1919. (Klny. a Gerechtigkeit 1919. decemberi számából) 7–11. (uo. 11–23. a Felvilágosítások, mindkettő a KLI VI. alapján); *Thomas Lengyel*: i. m. 144–147. (szerző nem jelöli meg forrását, honnan fordította „vissza" a tervezetet, amely szerinte a *L'Alleanza* 1862. május 30-i számában jelent volna meg) – Ugyancsak e változat olvasható: *Galántai József és mások:* Szemelvények abszolutizmuskori és dualizmuskori magyar történeti forrásokból (1849–1918) (Nevezetes törvények és pártiratok). Kézirat. [Egyetemi jegyzet] Bp., 1967/1973. 68–71. (A fejezetet Szabad György állította össze.)

[12] Ld. pl. *Jászi Oszkár*: A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok. Bp., 1918. 9–10., 48., 50.; *Hóman Bálint, Szekfű Gyula*: Magyar történet V. 3. kiad. Bp., 1936. 455–456., 638.

[13] *Szabad*: Kossuth politikai pályája, i. m. 184–187. Az itt közölt szöveg olvasható: *Borsi-Kálmán*: Együtt... i. m. 128–133.; *Uő.*: Nemzetfogalom és nemzetstratégiák, i. m. 210–213.; Kossuth Lajos üzenetei. Szabad György összeállítása. Bp., 1994. 245–248.

kező államokból:) „Hongrie, Transilvanie, Roumanie, Croatie avec les pays annexes, Serbie etc." — azaz: „Magyarország, Erdély, Románia, Horvátország a kapcsolt országokkal, Szerbia stb." (A *L'Alleanza* híven adja vissza a szöveget.) A tervezet szövege tehát valójában nem támasztja alá azt az értelmezést, miszerint Kossuth szerint „[a] keleti kérdést Magyarország, Erdély, Románia, Horvátország és Szerbia és esetleg az ehhez csatolandó tartományok szövetsége (Kossuth később visszaemlékezése szerint Boszniáé, Hercegovináé, esetleg Montenegróé) oldhatja meg."[14] Végül Áldor kiadásából kimaradt mintegy egy sornyi szöveg fordítása. A francia szöveg szerint: „La Constituante décidera si l'Assemblée fédérale qui exercera l'autorité législative et contrôlera le pouvoir exécutif, doit être unique ou si elle doit être formée par deux chambres...", a pontos olasz fordításban ez áll: „La Costituente deciderà se l'Assemblea federale che eserciterà il potere legislativo e controllerà il potere esecutivo, debba essere costituita d'una sola Camera o di due..." A magyar fordító vagy a szedő szeme átugrott néhány szón, és így ezt olvashatjuk: „A törvényalkotó gyűlés fogja eldönteni azt is, vajon a szövetségi gyülekezet (parlament), mely a végrehajtó hatalmat gyakorolja, csupán egy kamarából álljon-e, avagy kettőből..." Bár az első közlés hibája nyilvánvaló volt, a hibát 1994-ig a szöveg minden újraközlője megjegyzés nélkül reprodukálta.[15]

Negyedikként párhuzamosan közöljük az Áldor-féle fordítást (amelynek alapja az olasz nyelvű változat), és a magunkét, amelyet a francia eredetiről készítettünk. Alapul e jólismert magyar fordítást választottuk, és megoldásait lehetőleg megtartottuk, akkor is, ha az nehézkesnek vagy elavultnak tűnt, de az eredeti szöveg értelmét megfelelően visszaadta. A fordításból áthúztuk mindazt, amit helytelennek, nem szabatosnak, pontatlannak ítéltünk, saját kiegészítéseinket és az általunk kínált megoldásokat félkövérrel szedtük.[16]

Utolsóként Kossuth azon megjegyzéseit hozzuk, amelyek a tervezet nála maradt példányán olvashatók. E feljegyzés szerint Kossuth „a nemzetiségi kérdés elintézését" illetőleg az 1850-ben (valójában 1851-ben) kidolgozott kütahyai alkotmánytervre utalta volna Caninit, akinek meg is engedte, hogy az illető pontokat kiírja. Kossuth azonban rosszul emlékezett. A Canini által írt emlékeztető nem a kütahyai alkotmánytervből, hanem a „magyar bizottság" 1860. szeptember 15-i — igaz, az alkotmánytervre támaszkodó — memorandumából tartalmaz hosszú idézetet. Ha tehát Canini valamit kiírt, s az bele is került az emlékeztetőbe, az csakis a

[14] *Mérei*: i. m. 85.; az értékelést megismétli *Romsics*: i. m. 46. – Mérei minden bizonnyal Kossuth a KLI III. 736. olvasható, 1881-ben kelt fejtegetésekre gondol.

[15] Kossuth Lajos üzenetei, i. m. 246. – A szövegközlő zárójelben figyelmeztet arra, hogy a „törvényhozó" szó helyett helyesen „végrehajtó"-nak kellene állnia.

[16] Az Áldor-féle szövegben öt zárójelbe tett betoldás szerepel (kiemelve, zárójelen kívül a szövegkörnyezet): melyek *(országok)* a Kárpátok...; szövetségi gyülekezet *(parlament)*; nemzeti egyletekké *(consortii)*; vén és korhadt államok *(értsd: Ausztria és Törökország)*; alkothatna *(ez alól Kossuth a magyart sem veszi ki)*. A második, a harmadik és a negyedik betoldást, nyilvánvalóan a szöveg részének érezve, mind Kónyi, mind pedig Kossuth Ferenc közölte, ezért mi is reprodukáljuk. (Szabad György észrevette a negyedik betoldás utólagos jellegét, de azt — Kossuth politikai pályája, i. m. 187. és Kossuth irányadása, i. m. 274. — Kossuthnak tulajdonította.) Az első és az utolsó betoldást, a szöveg korábbi újraközlőihez hasonlóan, elhagytuk. – Összefüggő magyar fordítás a MOL R 90. 4044/a alatti példányról: Kossuth Lajos, i. m. 129–132. alatt olvasható; itt ezt követtük, de a jobb összehasonlítás végett többet őriztünk meg az Áldor-féle változat szövegéből, másfelől fordításunkat a Ricasoli-féle példány alapján természetesen javítottuk.

Magyar Nemzeti Igazgatóság Cuza fejedelemnek megküldött emlékirata lehetett.[17]

Az idegen nyelvű szövegek közlése során megjegyzés nélkül javítottuk a tollhibákat, elírásokat; Canini emlékeztetőjében a „Transylvanie" olaszos írásmódját és néhány jellegzetesnek tűnő hibát megtartottunk. Kossuth jegyzetét mai helyesírás szerint, de a latin eredetű szavak írásmódját megtartva hozzuk.

SZÖVEGKÖZLÉS

1.

1862. május 7., London

Klapka György: A Dunai Konföderáció terve

Programme d'une Confédération Danubienne

1. Le bassin du Danube inférieure des Karpathes au Balkan formant un pays distinct, ayant des frontières naturelles et s'appuyant sur deux mers, possède toutes les conditions d'une grande organisation politique, qui pourrait remplacer l'Empire autrichien. Celui-ci n'ayant pas rempli sa mission envers la société européenne, ayant maltraité les populations Hongroises, Roumaines et Slaves, doit faire place à une organisation nouvelle.

2. Cette organisation vu les différentes institutions historiques des divers pays du bassin du Danube, ne peut être qu'une confédération unie pour la défense et le progrès matériel, mais respectant l'autonomie de chaque pays.

3. La Confédération Danubienne se composera des États suivants: Hongrie, Transylvanie, Roumanie, Croatie avec l'Esclavonie et la Dalmatie, Serbie etc.

4. La confédération a pour but la défense commune, unité de la représentation vis à vis de l'étranger, mais elle respecte toute autonomie législative, judiciaire, administrative, exécutive des États qui la composent.

5. Tous les États mentionnés sont invités à entrer dans la Confédération, mais elle peut commencer aussitôt qu'une partie de ces Etats y entre.

6. La défense commune fédérale s'étend:

a) à l'armée fédérale à laquelle chaque État fournit son contingent en cas de guerre.
b) Aux frontières fédérales établiés armées et maintenues par la Confédération.
c) à la marine fédérale
d) Aux ports militaires et aux défenses maritimes.

[17] *Lukács*: Magyar politikai emigráció, i. m. 211–212. Kossuth visszaemlékezése alapján (az ellentmondást nem véve észre) adja elő, hogyan került a tervezetbe annak 11/a–h pontja. A francia nyelvű emlékirat teljes szövege a MOL Teleki–Puky iratokban Teleki László gróf kézírásával fennmaradt példány alapján Horváth Zoltán fordításában magyarul megjelent: Teleki László válogatott munkái. Szerk. *Kemény G. Gábor*. Bp., 1961. II. 192–202., a szóban forgó rész: 200–201., e részlet eredeti szövege (a *L'Étoile D'Orient*, 1868. október 13/25-i közlése alapján): DFB V. 41–42. Az ottani nyolc pont tartalmilag megfelel az itteni a–h pontnak, a két szöveg azonban nem azonos.

7. La représentation à l'étranger appartient à la Confédération et non pas aux États qui la composent.

8. Les douanes, les grandes voies de communication, les télégraphes électriques, l'unité monétaire, celle des poids et des mesures étant aussi des choses d'intérêt commun, elles formeront partie des attributions fédérales.

9. Il n'y aura pas de douanes entre les États fédéraux. Ils n'auront qu'un seul système douanier sur la base de libre échange.

10. Les autorités fédérales seront les suivantes:

a) une chambre fédérale à raison d'un député fédéral pour 200.000 habitants renouvelée tous les trois ans.

b) un sénat fédéral, compose de cinq sénateurs pour chaque État, renouvelé tous les six ans.

c) Un conseil exécutif fédérale formé d'autant de membres qu'il y aura d'États.

11. Les députés de la chambre fédérale seront élus selon des lois électorales des différents États.

12. Le sénat est élu par les corps législatifs des États.

13. Le conseil exécutif fédéral est élu pour deux ans par le sénat fédéral et par la chambre fédérale réunis.

14. La chambre fédérale et le sénat fédéral contrôlent le conseil exécutif fédéral, décident sur la paix et la guerre, font les lois pour la défense commune et pour tous les autres objects d'intérêt commun, ratifient les traités et les nominations des Ambassadeurs et des employés supérieurs fédéraux.

15. Le conseil exécutif fédéral fera exécuter les lois votées par les deux chambres, présentera les projets de loi sur les matières d'intérêt commun, initiera les traités de commerce.

16. Les nominations, les instructions, la direction de toute la politique étrangère appertiennent au conseil exécutif fédéral contrôlé par la chambre fédérale et par le sénat fédéral.

17. Les autorités de la Confédération résident alternativement pendant deux ans à Pesth, à Bucarest, à Agram ou Belgrad.

18. Le conseil fédéral sera présidé par le chef de l'État ou les autorités fédérales seront réunies.

19. La langue officielle des autorités fédérales centrales pour tous les actes officiels et les communications avec les États de la Confédération sera la langue française ou une autre à choisir par l'assemblée fédérale constituante.

20. A la Chambre et au Sénat chaque membre parle la langue qui lui est la plus familière. Les discours seront à l'instant traduits par un interprète.

21. Une assemblée constituante élue par les États composant la Confédération rédigera le pacte fédéral.

22. La Constituante posera les principes de liberté de conscience, de presse, d'association etc. comme formant partie du droit public de tous les États fédéraux.

23. Les rapports entre les différentes communautés religieuses et nationales dans chaque État seront réglés indépendammant des autorités fédérales, par les autorités

de l'État même. (Pour la Hongrie sur la bases du memorandum du Comité Hongrois du 15. Septembre 1860.)

24. Les citoyens de chaque État fédéral seront citoyens de toute la Confédération, et auront tous les droits civils dans chaque État fédéral, lorsqu'ils y auront demeurés pendant un an. En cas de procès, de crime ou délit ils seront jugés selon les lois autonomiques et les tribunaux compétents de l'État dans lequel ils se trouveront.

25. Relativement à l'exercice des droits politiques, la Constituante décidera sous quelles conditions un citoyen d'un État fédéral pourra les exercer dans un autre État.

26. La Constituante lâchera d'établir un Code comercial commun aux différents États. Le code n'aura de force légale dans aucun État avant d'être sanctionné par la législation autonomique de l'État même.

27. Les États contribueront aux finances fédérales pour la défense, la représentation à l'étranger, et tous les autres objets d'intérêt commun, dans une proportion à déterminer par la Constituante.

28. Si des difficultés s'élévaient entre les États constituant la Confédération, elles seraient décidées par un Comité élu par la Chambre fédérale et le Sénat fédéral réunis.

29. Aucun État ne pourra former d'alliances particulières avec des États étrangers.

30. Tous les droits et pouvoirs qui ne sont pas mentionnés par la constitution fédérale comme appartenants aux autorités fédérales appartiennent aux États.

Londres, 7. Mai 1862.

Georges Klapka

Archivio Centrale dello Stato (Roma) Fondo Bettino Ricasoli. Fondo Bianchi. Busta 1. Fasc. 8. A–E. 2/g.

2.

1862. május 1., Torino

Marco Antonio Canini Kossuth által aláírt emlékeztetője (A Dunai Szövetség terve)

Les conditions tout à fait spéciales des pays, qui s'étendent des Karpathes au Danube, à la Mer Noire et à la Mer Adriatique, rendent très difficile l'établissement d'un grand État unitaire, il est à désirer que les anciens États historiques de ces pays soient unis dans une Confédération, qui pourrait prendre le nom de *Confédération Danubienne.* Excepté pour les objets d'intérêt commun, qui seraient réglés par les autorités fédérales, chaque État jouirait d'une complète autonomie, législative, judiciaire et administrative. A l'aide d'une large décentralisation, d'une liberté étendue à accorder aux communes et aux provinces, toutes les races habitant le sol de la Confédération pourraient se développer sans entraves; chacun de ces peuples pourrait prendre dans la grande famille humaine la place qui lui appartient.

La base du nouveau droit public des pays Danubiens serait le libre consentement des peuples représentés dans une Constituante ou exprimant leur vouloir par le suffrage universel. P. e. les Transilvains pourront être appellés à décider

par suffrage universel si leur pays doit former partie d'une Hongrie unitaire, ou si il doit être politiquement uni et administrativement séparé de la Hongrie, ou enfin si comme État autonome et sur la base d'une égalité parfaite il doit être confédéré avec la Hongrie et les autres États fédéraux. Je ne mettrai de ma part qu'une seule condition à ce que la Transilvanie se constitue comme État autonome et membre de la Confédération, c'est l'union personelle du chef de la Hongrie et de la Transilvanie. La Hongrie et la Transilvanie tout en formant deux États séparés devront avoir le même chef, quelque soit son nom. La bonne entente entre les Hongrois et les Roumains, qui est l'objet de mes voeux les plus chauds, assurerait l'indépendance et la prospérité de tous les deux peuples. J'espère que nous réussirons à atteindre ce grand but.

Dans le cas que la question orientale reçoive sa solution par l'indépendance des peuples, il est à désirer que la Serbie et les autres pays Slaves du Sud forment partie de la Confédération Danubienne, qui s'étendrait des Karpathes aux Balkans et serait formée des États suivants: Hongrie, Transilvanie, Roumanie, Croatie avec les pays annexes (1) Serbie etc.

La médiation et l'arbitrage des puissances amies pourront aussi être invoqués pour résoudre les questions les plus épineuses pour l'établissement d'un pacte fédéral, sur les quelles les peuples n'auront pas réussi à se mettre d'accord.

Le pacte fédéral sera fixé par la Constituante. Cependant voici quelques principes qui pourraient en former la base.

1. Les objets d'intérêt commun seront la défense du sol fédéral, la politique extérieure et la représentation à l'étranger, le système commercial embrassant la législation commerciale, les douanes, les grandes voies de communication, la monnaie, le poids et mesures.

2. Tout ce qui se rapporte à l'armée de terre et de mer, aux forteresses, et aux ports militaires sera réglé par les autorités fédérales.

3. Les États formant la Confédération n'auront pas de représentants particuliers chez les Cours étrangères, il n'y aura qu'une seule Diplomatie fédérale.

4. Il n'y aura qu'un seul système de douanes, dont le produit sera partagé entre les États fédéraux sur des bases à fixer par la Constituante. Il n'y aura pour toute la Confédération qu'une seule législation commerciale. La Confédération aura aussi unité des poids et mesures et unité monétaire.

5. La Constituante décidera si l'Assemblée fédérale qui exercera l'autorité législative et contrôlera le pouvoir exécutif, doit être unique, ou si elle doit être formée par deux chambres à la [!] imitation des États Unis d'Amérique. Dans ce dernier cas la Chambre des représentants sera élue d'aprés le chiffre de population dans les divers États. Chaque État, grand ou petit, aurait le même nombre de membres dans le Sénat; ce qui sera une garantie précieuse pour les petits États.

6. Le pouvoir exécutif sera exercé par un Conseil fédéral élu par l'Assemblée unique ou par les deux Chambres. Il aura aussi la direction de la politique étrangère sous le contrôle du pouvoir législatif.

(1) Les questions pendantes relatives à la Dalmatie pourront se decider par suffrage universel.

7. La Constituante fixera la langue officielle de la Confédération. Chaque membre du pouvoir exécutif ou du pouvoir législatif fédéral, pourra s'exprimer dans la langue qui lui est la plus familière.

8. La résidence des autorités fédérales sera alternativement à Pest, à Bucarest, à Agram, et à Belgrade.

9. Le Chef de l'État où résideront les autorités fédérales, sera alternativement le président du Conseil fédéral c'est à dire le Chef intérimaire de la Confédération.

10. Chaque État pourra se donner la constitution intérieure qu'il lui plaira, pourra qu'elle ne contienne pas de principes contraires à ceux qui seront posés par le pacte fédéral.

11. Les rapports entre les différentes nationalités et les différentes religions dans chaque État pourront être réglés d'après les bases suivantes contenues dans le Mémoire du Comité hongrois daté du Turin le 15 Septembre 1860.

a) Chaque commune déterminera quelle sera sa langue officielle. C'est dans cette langue que seront rédigés les procés verbaux de leurs séances, les rapports et les lettres au Comté, les pétitions au gouvernement et à la Diète. Chaque commune décidera aussi quelle sera la langue de l'enseignement de ses écoles.

b) De même chaque Comté décidera par majorité de voix quelle sera sa langue administrative. C'est dans cette langue que seront rédigés ses procés verbaux et ses protocoles et qu'il correspondera avec le gouvernement. Dans la même langue seront expédiés les décrets et les réponses du gouvernement.

c) Les membres de la Diète pourront se servir dans les discussions parlementaires d'une langue quelconque du pays.

d) Les lois seront promulgérées dans toutes les langues adoptés par les Comtés et les communes.

e) Tout les habitants du pays pourront s'associer librement dans l'intérêt de leur nationalité respective en grandes communautés nationales, s'organiser comme il leur plaira, convoquer des réunions plus ou moins nombreuses, instituer des assemblées périodiques de leur religions. Ils pourront nommer de même des chefs nationaux, qu'ils appelleront voivodes, ou hospodars ou avec tout autre nom.

f) Ils pourront aussi confier l'administration de leurs églises et de leurs écoles à leur communauté nationale et nommer librement leurs chefs ecclésiastiques et leur donner le titre de patriarche, de metropolite, ou tout autre titre.

g) Ils pourront faire des statuts relativement à leur organisation, ainsi qu'à tous leurs intérêts nationaux et religieux.

h) L'État ne demandera qu'une seule chose; la publicité de leurs délibérations et de tous leurs actes.

Je croix que les propositions ci-dessus énoncées sont acceptables par tous les habitants des pays Danubiens, comme satisfaisant leurs aspirations et leurs intérêts et assurant leur avenir. C'est par la que l'on réussira à établir entre eux

cette bonne entente dont le premier résultat sera la chute des tyrans, qui les oppriment et la dissolution de ces Etats vieux et pourris qui les asservissent et en empèchent les nobles élans. Je conjure tous nos frères, Magyars, Slaves et Roumains de vouloire [!] bien jeter le voile de l'oubli sur le passé et se tendre une main fraternelle, en se levant comme un seul homme pour la liberté commune et en combattant un pour tous et tous pour un, selon l'ancienne devise des Suisses. Je les conjure d'accepter ces propositions qui ne sont pas des concessions, mais des bases d'un pacte libre et bilatéral. Chaque nation Danubienne même en ralliant autour d'elles des fractions d'autres peuples, ne pourrait former qu'une puissance de second ordre, dont l'indépendance serait toujours en danger, qui serait toujours exposée à subir des influences étrangères. Mais si les Hongrois, les Slaves du Sud et les Roumains acceptent les bases ci-dessus exposées, ils formeront une puissance de premier ordre, un riche et puissant État de 30 milions d'habitants, qui aura un grand poids dans la balance européenne.

Union, concorde, fraternité entre les Magyars, les Roumains et les Slaves... Voilà mon voeu le plus ardent; voilà mon conseil le plus sincère; voilà le gage d'un riant avenir pour tous ces peuples.

Turin, le 1. Mai 1862.

L. Kossuth
ancien gouverneur de Hongrie

Idegen kéz írása, javításokkal, Kossuth sk. aláírásával.
Archivio Centrale dello Stato (Roma). Fondo Bettino Ricasoli. Fondo Bianchi. Busta 1. 2/C.

3.

1862. május 18., Milánó

A L'Alleanza „Dunai szövetség" címmel Kossuth műveként közzéteszi Canini Kossuth által aláírt emlékeztetőjét

Confederazione Danubiana

In uno de'nostri numeri precedenti noi annunciavamo la prossima pubblicazione di un importante scritto di Luigi Kossuth risguardante la futura organizzazione dei paesi danubiani. Siamo lieti di poter noi per i primi porgere quello scritto al pubblico italiano, il quale lo leggerà certo con tanto maggiore interessamento, in quanto che il progetto ivi contenuto, effetuandosi, avrebbe per l'Italia il doppio vantaggio di annientare il di lei più tremendo nemico e di crearle in sua vece un alleato il quale per il suo proprio interesse sarebbe costretto a procurare di crescere forza al nuovo Regno per crescerla a sè stesso.

Quantunque il lavoro che pubblichiamo non sia per ora che un semplice progetto, pure è impossibile non riconoscerne l'importanza, tanto più quando si pone mente all'agitazione ognor crescente dell'oriente e alla stoica impassibilità degli Ungheresi contro la quale uno ad uno naufragano tutti i progetti e tentativi di riconciliazione esperimentati dal governo austriaco.

Noi nutriamo speranza che la popolazioni a cui le parole dell'illustre uomo di Stato sono diritte, pienamente lo comprenderanno e lasciando da parte i falsi sospetti e le meschine gelosie, concordi e lieti abbraccieranno un progetto dettato dal più puro sentimento di patriottismo e d'umanità, ed il quale solo è atto ad assicurare a ciascuna di loro la propria indipendenza e a far cessare per sempre in quelle belle e pur cotanto sciagurate contrade il dominio dell'assolutismo.

Ma riserbandoci di discorrere di questo argomento in un apposito articolo, cediamo la parola al signor Kossuth stesso, riferendo esattamente il testo del suo lavoro.

„Le condizioni affatto speciali dei paesi che si estendono dai Carpazi al Danubio, al Mar Nero ed all'Adriatico, rendendo molto difficile la formazione di un grande Stato unitario, devesi desiderare che gli antichi Stati storici di quelle regioni stringano fra di loro una confederazione, che potrebbe prendere il nome di *Confederazione Danubiana*. Tranne gli oggetti d'interesse comune, che verrebbero regolati dalle autorità federali, ogni Stato godrebbe una completa autonomia legislativa, guidiziaria ed amministrativa. Mercè un largo discentramento, un'estesa libertà da accordarsi ai comuni ed alle province, tutti gli abitanti della Confederazione potrebbero svilupparsi senza ostacoli, ciascuno di quei popoli potrebbe prendere nella grande famiglia umana il posto che gli compete.

La base del nuovo diritto pubblico dei paesi danubiani sarà il libero consenso dei popoli rappresentati in una Costituente o espresso mediante il suffragio universale. Così p. e. i Transilvani potranno essere chiamati a decidere mediante il suffragio universale, se il loro paese debba formar parte di un'Ungheria unitaria, o se debba essere politicamente unito ed amministrato separatamente dall'Ungheria, o infine se debba essere confederato coll'Ungheria e cogli altri Stati federali come Stato autonomo e sulla base d'una perfetta uguaglianza. Da parte mia io non metterei che una sola condizione pel caso che la Transilvania volesse costituirsi come Stato autonomo e membro della Confederazione, cioè l'unione personale nel Capo dell'Ungheria e della Transilvania. Questi due paesi dovrebbero avere lo stesso Capo, qualunque fosse il suo titolo. In buon accordo fra gli Ungheresi ed i Rumeni che è l'oggetto dei miei più fervidi voti, assicurerebbe l'indipendenza e la prosperità di entrambi i popoli. Io nutro la speranza, che riusciremo a raggiungere questo grande scopo.

Nel caso che la questione orientale ottenga la sua soluzione coll'indipendenza dei popoli, sarebbe a desiderarsi, che la Serbia e gli altri paesi slavi del Sud entrassero nella Confederazione Danubiana, la quale si estenderebbe così dai Carpazi al Balkan e sarebbe formata dai seguenti Stati: Ungheria, Transilvania, Rumenia, Croazia coi paesi annessi (1), Serbia ecc.

Si potrebbe anche invocare la mediazione e l'arbitrato delle potenze amiche, onde risolvere le questioni le più spinose, sulle quali i popoli non avessero potuto mettersi d'accordo.

Il patto federale verrebbe fissato dalla Costituente. Tuttavia esporrò alcuni principi, che potrebbero formarne la base.

(1) Le questioni pendenti relative alla Dalmazia potrebbero decidersi mediante il suffragio universale.

1. Gli oggetti d'interesse comune saranno: la difesa del territorio federale, la politica estera e la rappresentanza all'estero, il sistema commerciale, abbracciante la legislazione commerciale, le dogane, le grandi vie di comunicazione, la moneta, pesi e misure.

2. Tutto ciò che concerne l'armata di terra e di mare, le fortezze ed i porti militari sarà regolato dalle autorità federali.

3. Gli Stati formanti la Confederazione non avranno rappresentanti particolari presso le corti straniere; non vi sarà che una sola diplomazia federale.

4. Non vi sarà che un solo sistema di dogane il cui prodotto sarà diviso fra gli Stati confederati sopra le basi che verranno fissate dalla Costituente. Non vi sarà per tutta la Confederazione che una sola legislazione commerciale. La Confederazione avrà pure unità di pesi e misure e unità monetaria.

5. La Costituente deciderà se l'Assemblea federale che eserciterà il potere legislativo e controllerà il potere esecutivo, debba essere costituita d'una sola Camera o di due come negli Stati Uniti d'America. In quest'ultimo caso la Camera dei rappresentanti sarà eletta secondo il numero di popolazione dei diversi Stati. Ogni Stato, grande o piccolo, avrebbe l'eguale numero di membri nel Senato, ciò che sarebbe una preziosa garanzia per i piccoli Stati.

6. Il potere esecutivo sarà esercitato da un Consiglio federale eletto dall'Assemblea unica o dalle due Camere. Esso avrà pure la direzione della politica estera sotto il controllo del potere legislativo.

7. La Costituente determinerà la lingua ufficiale della Confederazione. Ogni membro del potere esecutivo o del poter legislativo federale potrà esprimersi nella lingua che gli è più famigliare.

8. La sede delle Autorità federali sará alternativamente a Pest, a Bucarest, a Agram ed a Belgrado.

9. Il Capo dello Stato, in cui risiederanno le Autorita federali, sarà alternativamente il presidente del Consiglio federale e Capo interinale della Confederazione.

10. Ogni Stato potrà darsi quella Costituzione interna che crederà più conveniente, purché essa non contenga principi contrari a quelli sanciti dal patto federale.

11. I rapporti fra le differenti nazionalità e le differenti religioni in ogni Stato potranno essere regolati sulle basi seguenti contenute nella *Memoria del Comitato ungherese,* pubblicata a Torino li 15 settembre 1860:

a) Ogni Comune determinerà quale debba essere la sua lingua ufficiale. In questa lingua saranno stesi i processi verbali delle sue sedute, i rapporti e le lettere al Capo del Comitato, le sue petizioni al Governo ed alla Dieta. Ogni Comune deciderà pure quale debba essere la lingua d'insegnamento nelle sue scuole.

b) Così pure ogni Comitato deciderà a maggioranza di voti quale debba essere la sua lingua amministrativa. In questa lingua saranno stesi i suoi processi verbali ed i suoi protocolli, nonchè le sue corrispondenze col Governo. Nella stessa lingua saranno spediti i decreti e le risposte del Governo.

c) I membri della Dieta potranno nelle discussioni parlamentari far uso di una lingua qualunque del paese.

d) Le leggi saranno promulgate in tutte le lingue adottate dai Comitati e dai Comuni.

e) Tutti gli abitanti del paese potranno associarsi liberamente nell'interesse della rispettiva loro nazionalità in grandi consorzii nazionali, organizzarli come meglio crederanno, convocare riunioni più o meno numerose, istituire assemblee periodiche per gli affari delle loro religioni. Potranno anche nominare capi nazionali, che chiameranno *voivodi*, *ospodari* o con un altro nome qualunque.

f) Essi potranno anche affidare l'amministrazione delle loro chiese e delle loro scuole al loro consorzio nazionale, e nominare liberamente i loro capi ecclesiastici e dar loro il titolo di patriarca, metropolita o qualunque altro.

g) Potranno fare degli Statuti relativamente alla loro organizzazione come pure relativamente a tutti i loro interessi nazionali e religiosi.

h) Lo Stato non chiederà che una sola cosa: la pubblicazione delle loro deliberazioni e dei loro atti.

Credo che le proposizioni suesposte siano accettabili da tutti gli abitanti dei paesi danubiani, perché corrispondono alle loro aspirazioni ed ai loro interessi ed assicurano il loro avvenire. In questa guisa si riuscirà a stabilire fra di loro quel buon accordo, il cui primo risultato sarà la caduta dei tiranni, che li opprimono e la dissoluzione di quei vecchi e putridi Stati, che li tengono in servaggio e ne impediscono i nobili slanci. Io scongiuro tutti i nostri fratelli Magiari, Slavi e Rumeni di voler stendere un velo sul passato e di stringersi reciprocamente la mano, insorgendo come un sol uomo per la libertà comune e combattendo uno per tutti e tutti per uno secondo l'antica divisa degli Svizzeri. Li scongiuro d'accettare queste proposte che non sono concessioni, ma basi d'un patto libero e bilaterale. Ogni nazione danubiana, quand'anche rannodasse attorno a sè delle frazioni di altri popoli, potrebbe formare appena una potenza di secondo ordine, la cui indipendenza sarebbe sempre in pericolo e che dovrebbe per necessità subire le influenze straniere. Ma se gli Ungheresi, gli Slavi del Sud ed i Rumeni accettano le basi sovresposte, essi formeranno una potenza di primo ordine, uno Stato ricco e potente di 30 milioni d'abitanti, che avrà un gran peso nella bilancia europea.

Unione, concordia, fratellanza fra i Magiari, i Rumeni e gli Slavi... Ecco il mio voto più ardente, ecco il mio consiglio più sincero, ecco l'arra d'un ridente avvenire per tutti quei popoli."

Torino, il 1 maggio 1862.

Luigi Kossuth

L'Alleanza, 1862. május 18. MOL R 90. 4041.

4.

Canini emlékeztetőjének magyar fordítása: az Áldor Imre által a L'Alleanza cikke alapján közölt fordítás egybevetve az eredeti, francia nyelvű emlékeztető fordításával

Azon országok mindenképp sajátlagos viszonyai, melyek a Kárpátok és a Duna, a Fekete- és az Adriai-tenger közt feküsznek, nagyon megnehezítvén egy **nagy** egységes állam alakulását, kívánatos, hogy az e tájakon elterülő régi történeti államok ~~egymással szövetségre lépjenek,~~ **szövetségben egyesüljenek,** me-

lyet „Dunai Szövetségnek" lehetne elnevezni. A közösen érdeklő tárgyakon kívül, miket a ~~szövetségi hatóság intézne,~~ **szövetségi hatóságok intéznének**, minden állam ~~törvényhozása, igazságszolgáltatása és közigazgatása teljesen független lenne.~~ **teljes önállóságot élvezne a törvényhozás, az igazságszolgáltatás és a közigazgatás terén.** A ~~lehető~~ széles körű decentralisatio, és azáltal, hogy minden községnek és tartománynak ~~bő~~ **kiterjedt** szabadság engedtetnék, a szövetség ~~összes lakói~~ **területén élő valamennyi népfaj**[18] akadálytalanul ~~fejlődhetnének,~~ **fejlődhetne,** s minden egyes nép elfoglalhatná az emberiség nagy családjában őt megillető helyét.

~~Az új közjogi rend alapja a dunai tartományokban~~ **A dunai országok új közjogi rendjének alapja** az egyes népek szabad beleegyezése ~~volna,~~ **lenne,** akár egy törvényalkotó gyűlés, akár az általános szavazat alakjában. Így például ~~Erdély lakói általános szavazattal fognák eldönthetni,~~ **az erdélyieket felhívhatnák arra, általános szavazattal döntsék el,** vajon ~~hazájuk egy legyen e Magyarországgal,~~ **országuk részét képezze-e az egységes Magyarországnak,** vagy legyen politikailag egyesülve Magyarországgal, közigazgatásilag pedig különválva attól, vagy végre csak ~~szövetségben legyen Magyarország és a többi szövetséges állammal, mint maga is autonom állam, teljes egyenlőségi alapon.~~ **mint önálló állam és a teljes egyenlőség alapján szövetségben legyen Magyarországgal és a többi szövetséges állammal.** Részemről csak egy föltételt kötnék ahhoz, ha Erdély ~~autonom~~ **önálló** állam ~~s a szövetségnek mint ilyen kívánna tagja lenni:~~ **és a szövetség tagja kívánna lenni:** azt tudniillik, hogy Erdély és Magyarország közt personalis unio létezzék, a közös fő személyében. ~~E két országnak,~~ **Magyarországnak és Erdélynek, ha két külön államot alkotnak is,**[19] egy ura kellene hogy legyen, bármi lenne is aztán a neve. A jó egyetértés a magyarok és a románok közt, ami az én leghőbb vágyam, ~~jólétet és szabadságot~~ **függetlenséget és jólétet** biztosítana mindkét népnek. Remélem is, hogy el fogjuk érni e nagy célt.

Az esetre, ha a keleti kérdés a ~~keresztyén~~ népek függetlenségével találna megoldatni, kívánatos, hogy Szerbia s a többi délszláv ország~~ok szintén belépjenek a Dunai Szövetségbe,~~ **is a Dunai Szövetség részét alkossa,** mely ~~ez esetben~~ a Kárpátoktól a Balkánig terjeszkednék, s állana~~: Magyarországból, Erdélyből, Romániából, Horvátországból s a netán Szerbiához csatolandott tartományokból stb.~~ **a következő államokból: Magyarország, Erdély, Románia, Horvátország a kapcsolt országokkal, (1) Szerbia stb.**

~~Oly kényes~~ **A szövetségi szerződés megalkotása körüli azon legkényesebb** kérdések megoldására,[20] melyekre nézve a népek megegyezni nem tudnának, a barátságos hatalmak közvetítését ~~vagy~~ **és** ítéletét is ki lehetne kérni.

(1) A Dalmáciára vonatkozó függő kérdéseket általános szavazattal lehetne eldönteni.

---

[18] A francia eredetiben: „toutes les races habitant le sol de la Confédération"; a *L'Alleanzá*ban: „tutti gli abitanti della Confederazione". (A MOL R 90. 4044/a. alatti, a fordítás alapjául — vagy végső soron alapjául — szolgáló példányban a „races" szó igen nehezen olvasható.)

[19] A francia eredetiben: „La Hongrie et la Transilvanie tout en formant deux États séparés"; a *L'Alleanzá*ban: „Questi due paesi"

[20] A francia eredetiben: „pour résoudre les questions les plus épineuses pour l'établissement d'un pacte fédéral"; a *L'Alleanzá*ban: „onde risolvere le questioni le piú spinose"

A szövetségi szerződést ~~egy törvényalkotó gyülekezet készítené, alapul véve bizonyos elveket, mik közül néhányat megjelölök.~~ **a törvényalkotó gyűlés fogadja el. Ugyanakkor íme néhány elv, mely annak alapját képezhetné.**

1. Közösen érdeklő ügyek ~~lennének:~~ **lesznek:** a szövetségi terület oltalma, a külpolitika, a külképviselet, a kereskedelmi rendszer, odaértve a kereskedelmi törvényhozást, a vám**ok**, a fő közlekedési vonalak, a pénz, a súlyok és a mértékek.

2. Mindent, ami a szárazföldi és tengeri haderőre, a várakra s a hadi kikötőkre vonatkozik, a szövetségi hatóság**ok** ~~fogna~~ **fognak** szabályozni.

3. A ~~szövetség egyes államainak~~ **szövetséget alkotó államoknak** a küludvaroknál nem ~~volnának~~ **lesznek** külön képviselőik, a szövetségi diplomatia egy és közös lesz.

4. Közös lesz a ~~vámügy,~~ **vámrendszer,** melynek jövedelme ~~az egyes~~ **a szövetséges** államok közt akként fog fölosztatni, miként a törvényalkotó ~~gyülekezet~~ **gyűlés** megszabni fogja. Közös lesz a kereskedelmi törvényhozás **az egész szövetség részére**. ~~Egy a pénz, egy a súly, egy a mérték az egész szövetségben.~~ **A szövetségnek egységes lesz a súly-, a mérték- és a pénzrendszere is.**

5. A törvényalkotó gyűlés fogja eldönteni azt is, vajon a szövetségi ~~gyülekezet (parlament),~~ **gyűlés,** mely ~~a végrehajtó hatalmat gyakorolja,~~ **gyakorolni fogja a törvényhozó hatalmat és ellenőrizni fogja a végrehajtó hatalmat,** ~~csupán egy kamarából álljon e, avagy kettőből, mint az amerikai Egyesült Államokban.~~ **egységes legyen-e, avagy két kamarából álljon, az amerikai Egyesült Államok mintájára.** Utóbbi esetben a képviselőház választatni fog az egyes államok népességi aránya szerint. ~~A szenátusban a nagy és kis államok egyenlő számú tagok által lesznek képviselve, amiben a kisebb államokra nézve kitűnő garantia rejlik.~~ **Minden államnak, akár nagy, akár kis állam, egyenlő számú tagja lesz a szenátusban; ez a kis államoknak értékes garantiát nyújtana.**

6. A végrehajtó hatalmat egy szövetségi tanács gyakorolja, melyet ~~ha egy kamara lesz: ez, ha kettő: ezek választják.~~ **az egységes szövetségi gyűlés, vagy a két kamara választ.** Ő fog irányt adni a külpolitikának is, a törvényhozás ellenőrzése mellett.

7. A szövetség hivatalos nyelve fölött a törvényalkotó gyűlés fog határozni. ~~A végrehajtó, úgy a törvényhozó hatalom gyakorlatában minden tag saját anyanyelvét használhatja.~~ **A szövetségi végrehajtó vagy törvényhozó hatalom minden tagja azon a nyelven fejezheti ki magát, melyben a legjáratosabb.**

8. A szövetségi hatóság**ok** székhelye váltakozva majd Pesten, majd Bukarestben, egyszer Zágrábban, másszor Belgrádban lesz.

9. ~~Azon államnak, ahol a szövetségi hatóság a fönnebbi sorrend szerint tartózkodni fog, feje lesz egyidejűleg a szövetségi tanácsnak és a szövetségnek is ideiglenes elnöke.~~ **Azon állam feje lesz váltakozva a szövetségi tanács elnöke, azaz a szövetség ideiglenes feje, ahol a szövetségi hatóságok éppen tartózkodnak.**

10. Minden egyes állam ~~otthon oly alkotmányt ad~~ **oly belső alkotmányt adhat** magának, aminő ~~érdekeivel leginkább megegyezik,~~ **neki tetszik,** ~~természetesen~~ azon

föltétellel, hogy ez alkotmány elvei a ~~szövetség által szentesített elvekkel~~ **szövetségi szerződés elveivel** ne ellenkezzenek.

11. A különböző nemzetiségek és vallásfelekezetek egymáshoz való ~~viszonya~~ **viszonyát minden államban** a következő alapokon ~~rendeztetnék,~~ **lehetne rendezni,** melyek ~~már~~ a magyar bizottságnak Turinban, 1860. szeptember 15-én ~~közzétett~~ **kelt** emlékiratában ~~is~~ bennfoglaltatnak.

~~Nevezetesen:~~

a) Minden község maga határoz hivatalos nyelve fölött. E nyelven fognak ~~folyni szóbeli tanácskozásai,~~ **készülni üléseinek jegyzőkönyvei,** ~~készülni~~ jelentései és levelei a ~~megyefőnökhöz,~~ **megyéhez,**[21] kérvényei a kormányhoz és a diétához. Minden község maga szabja meg azt is, iskoláiban melyik legyen a tannyelv.

b) Minden megye szótöbbséggel dönti el, hogy a közigazgatásban melyik nyelv használtassék. E nyelven ~~fognak folyni a szóbeli tárgyalások, szerkesztetni a jegyzőkönyvek, s a levelezések a kormánnyal.~~ **fogja szerkeszteni a jegyzőkönyveket, s fog levelezni a kormánnyal.** A kormány viszont szintén e nyelven ~~választ s fogalmazza minden rendeletét.~~ **fogja megküldeni rendeleteit és válaszait.**

c) A parlamenti tárgyalásoknál minden képviselő tetszés szerint használhatja az országban dívó nyelvek bármelyikét.

d) A törvények a megyékben és községekben otthonos valamennyi nyelven fognak közzététetni.

e) Az ország lakói szabadon egyesülhetnek nemzetiségük érdekében nagy nemzeti ~~egyletekké (consortii),~~ **közösségekbe,** szervezkedhetnek ~~kényük-kedvük~~ **tetszésük** szerint, s tarthatnak kisebb-nagyobb gyűléseket és ~~időhöz kötött értekezleteket vallási ügyeik elintézése végett.~~ **rendszeres értekezleteket vallásuk ügyében.**[22] Egyszersmind választhatnak maguknak ~~nemzetiségi~~ **nemzeti** főnököt, akit vojvodának, hospodárnak vagy ~~más effélének nevezhetnek.~~ **bármi másnak fognak nevezni.**

f) ~~Templomaik és iskoláik fölött intézkedni, a nemzetiségi egyletekre hízhatják, szabadon választva főpapjaikat s címezve ezeket patriarchának, metropolitának vagy más effélének.~~ **Egyházaik és iskoláik igazgatását átadhatják a nemzeti közösségnek, és szabadon választhatják egyházi vezetőiket, s címezhetik ezeket patriarchának, metropolitának vagy bármi másnak.**

g) Statutumokat hozhatnak szervezetük**re,** ~~s nemzetiségi~~ **nemzeti** és vallási érdekeikre vonatkozólag.

h) Az állam csupán egyet követel tőlük~~, azt, hogy határozataik és tetteik nyilvánosságra hozassanak.~~**: tanácskozásaik és határozataik nyilvánosságát.**

---

[21] A francia eredetiben: „les rapports et les lettres au Comté"; a *L'Alleanzá*ban: „i rapporti e le lettere al Capo del Comitato"

[22] A francia eredetiben: „instituer des assemblées périodiques de leur religions"; a *L'Alleanzá*ban: „istituire assemblee periodiche per gli affari delle loro religioni".

Hiszem, hogy ~~a fönnebbi javaslatokat a dunai tartományok mind elfogadják,~~ **a fönti javaslatok a dunai országok valamennyi lakosa számára elfogadhatók,** mert megfelelnek óhajaiknak és érdekeiknek, s biztosítják jövőjüket. Ilymódon sikerülni fogna köztük benső egyetértést eszközölni, aminek ~~legelső következménye a zsarnokok bukása és az volna, hogy szétmállanának azon vén és korhadt államok (értsd: Ausztria és Törökország),~~ **első eredményeként elbuknak azon zsarnokok, akik őket elnyomják, s felbomlanak azon vén és korhadt államok,** melyek őket most szolgaságban tartják, s nemes törekvéseiket meggátolják. Az ég nevére kérem ~~a magyar, szláv és román testvéreket,~~ **valamennyi testvérünket, magyarokat, szlávokat és románokat,** borítsanak fátylat a múltra, s nyújtsanak egymásnak ~~kezet,~~ **testvéri jobbot,** fölkelvén mint egy ember a közös szabadságért, s harcolván valamennyien egyért, egy valamenynyiükért, ~~a svájciaktól adott régi példa nyomán.~~ **a svájciak régi jelszava szerint.** Az ég nevére kérem, fogadják el ~~e tervet, mely nem concessio,~~ **e javaslatokat, melyek nem engedmények,** hanem **a** kölcsönös és szabad szövetkezés **alapjai.** Minden ~~egyes al-dunai~~ **dunai** nemzet, ha ~~sikerülne is maga köré gyűjtenie most máshová tartozó fajrokonait,~~ **más népek töredékeit maga köré tömörítené is,** legföllebb másodrendű ~~államot~~ **hatalmat** alkothatna, melynek függetlensége örökös veszélyben forogna, s mely ~~szükségképp alárendelve volna idegen befolyásoknak.~~ **mindig ki lenne téve az idegen befolyásnak.** De ha a magyarok, **a** délszlávok és **a** románok ~~a fönnebbi tervet fölkarolják,~~ **elfogadják a fönti alapelveket,** ~~elsőrendű, gazdag és hatalmas állam lesznek~~ **elsőrendű hatalmat hoznak létre, gazdag és hatalmas államot** 30 millió lakossal, mely sokat fog nyomni Európa mérlegében.

Egység, egyetértés, testvériség ~~magyar, szláv és román között!~~ **a magyarok, a románok és a szlávok között...** Íme, ez az én legforróbb vágyam, **íme** legőszintébb tanácsom! ~~Íme egy mosolygó jövő valamennyiök számára!~~ **Íme a mosolygó jövő záloga mindezen népek számára!**

Turin, 1862. május 1-én.

Kossuth Lajos
Magyarország volt kormányzója

5.

[1880 körül, Torino/Collegno al Barracone]

Kossuth megjegyzései „Dunai confederationalis zaj keletkezése" címmel a Canini által írt emlékeztető őt illető példányán

Pro memoria

Canini azzal jött hozzám, hogy ő megbízást kapott Ratazzi ministerelnöktől Belgrádba s Bukarestbe menni avégett, hogy a szerbeknek s roumanoknak a magyarokkal közös actióra egyesülését előkészítse, s hogy e missiójában eljárhasson, nézeteimet szükséges ismernie. Én azt feleltem, hogy ennek két oldala van. Egyik a nemzetiségi kérdés elintézése bent Magyarországban. Másik a Szerbia s Roumania iránti viszony. Az elsőre nézve nézeteim bennfoglaltatnak azon államszer-

vezési tervben, melyet még Kutahiában dolgoztam ki 1850-ben. Megmutattam azt Canininak, s megengedtem, hogy az illető pontokat kiírja. A másodikra nézve oda nyilatkoztam, hogy én a Török Birodalom feltartását a muszka veszély szempontjából elkerülhetlenül szükségesnek tartom, de e nézetem nem áll ellentétben azzal, hogy Roumaniát és Szerbiát függetleneknek óhajtom; mert ezek a Portának nem erőforrásai s nominalis függésük csak a muszka befolyásnak szolgál. De ha ma függetlenekké lennének is, függetlenségüket saját erejükkel fel nem tarthatnák. Kisebb nemzetek csak úgy biztosíthatják a nagy agglomerationalis hatalmak általi absorbtio veszélye ellen magukat, ha *külvédelem végett,* de csakis evégett szövetkeznek. Nekem hát ily alapon egy Dunai Confederatio régi kedvenc eszmém. Ez azonban (melybe a valódi Török Birodalomnak is tekintélyes szerep jutna) Lengyelország helyreállítását presupponálja. A kérdés tehát most csak elméleti beccsel bírhat, s ily határok közt én szeretném, ha az oláhok és szerbek tudnák, hogy ha ők is, mi is függetlenekké leszünk, én azt óhajtom, hogy külvédelem végett szövetségre lépjünk. „Alliance defensive" az én óhajom. Canini azt kérdezte, hogy mit mondanék: ha ők többet, confederatiot kivánnának? Én azt feleltem, hogy bajos dolog Lengyelország nélkül; azonban a suppositióban ez s ez pontok szolgálhatnának *discussio tárgyául.*

Canini jegyzeteket vett. Másnap redigálva hozta el, melyet *Pulszky* írt, megismertem írását. Ez itt másolat.

Canini sürgetésére kijelentettem, hogy nem rossz resuméja beszélgetésünknek, de csak pro memoria szolgáljon, nyilvánosságra ne hozassék.

Megígérte, s elment.

Én közlöttem Helfyvel, mint eszmeirányt azon esetre, ha lapjában a nemzetiségi kérdést akarná tárgyalni. Ő meg, a szerencsétlen! dobra ütötte, mégpedig mint az én művemet! pedig nem volt az!!

Kossuth

Kossuth sk. jegyzete. MOL R 90. 4044/a. 4. p.

TÖRTÉNETI IRODALOM

EURÓPA ÉS MAGYARORSZÁG SZENT ISTVÁN KORÁBAN

Szerkesztette: Kristó Gyula és Makk Ferenc
Dél-alföldi Évszázadok 12.
Szeged 2000. 402 o., térképekkel, irodalomjegyzékkel

Kristó Gyula és Makk Ferenc, a szegedi középkortörténeti iskola két meghatározó személyiségének szerkesztésében látott napvilágot e húsz szerző dolgozatait egy kötetbe foglaló munka, mely — szerkesztőinek elgondolásához igazodva — *térbeli metszetben* mutatja be az 1000 körüli Európát, még pedig (ismét csak a szerkesztőket idézve), a mai Európát, természetesen azzal az elkerülhetetlen megkötéssel, hogy bizonyos ma létező, ezer évvel ezelőtt azonban Európa térképéről hiányzó országról nem lehetett megemlékezni a tanulmánykötet oldalain.

Miután tehát a jelen recenzió tárgyát képző mű több szerző tollából született meg, és — a vállalt feladat természetéből következően — a tárgyalt témakörök is igen széles skálán mozognak, érdemesnek látszik, hogy ezen ismertetésben az egyes tanulmányok leírása előtt felhívjuk a figyelmet néhány szerkesztési alapelvre és sajátosságra.

A könyvben olvasható tanulmányokat két eszmetörténeti munka foglalja keretbe: *Rokay Zoltán* a nyugat-európai keresztény filozófiáról írott értekezése és *Szegfű László* Gellért püspök filozófiája címen szereplő értekezése. Rokay Zoltán a nyugat-európai kereszténységről írott, az előzményeket, a Karoling-reneszánsz korát és az ezredforduló idejének teológiai vitáit bemutató összefoglalójával kezdődik, és a szegedi Szegfű László Gellért püspök teológiai elmélkedésének, a ránk maradt *Deliberation* keresztül történő bemutatásával fejeződik be a tanulmánykötet.

E fenti szerkesztési elv egyben előrevetíti a kötet összeállítóinak szándékát is, hogy a makrotörténelemtől, azaz a tágabban vett Európa bemutatásától jussanak el a regionális történelemig, azaz Európán, a Kárpát-medencén át egészen a Tisza-Maros-régióig. E szerkesztési megfontolások természetesen magukkal vonják, hogy az Európa címet viselő fejezetből szükségszerűen kimarad a kárpát-medencei és az azon belüli dél-alföldi régió, azonban ez — a bevezetőben közölt szerkesztői szándék ismeretében — teljes mértékben elfogadható, Európa tárgyalásába azonban egészen Franciaországtól a steppéig, a Brit-szigetektől Bizáncig minden terület és régió bekerült.

Az Európa fejezet következő tanulmánya *Eördögh István* az ezredforduló pápaságáról írott értekezése. A szegedi szerző az ezredforduló előtti évtizedek római belpolitikai eseményeinek taglalásával kezdi munkáját, kitérve az I. Ottó és III. Ottó közötti időszak pápai államot érintő fontosabb kérdéseire is. Ezt III. Ottó, a *renovatio imperii* és II. Szilveszter pápa működésének részletesebb ismertetése követi, majd a császár halála utáni időszakban ismét a római belharcokkal ismerkedhetünk meg közelebbről. A szerző részletesebben kitér a gregorián reformok kezdetét megelőző néhány évtizedre, így VI. Gergely, IX. Leó és II. Miklós pontifikátusára, hangsúlyozván, hogy VII. Gergely előtt ez utóbbi tekinthető az egyházi reformok legfontosabb kezdeményezőjének. Végül a tanulmány II. Sándorral és az 1064-es mantovai zsinattal zárul, egy mondatban még előrevetítve az egyháztörténet következő korszakát, az invesztitúraharc korát.

A pápai államot Itália követi a sorban, *Galamb György* tollából. Ahogy a szerző bevezetőjében utal is rá, Itália 11. századi történelmét az északi városköztársaságok felemelkedése idejének és egyben a dél-itáliai szétaprózottságból a század második felére létrejövő normann integráció korának tekinti. Értekezésében először az itáliai természeti gazdasági térről szerezhetünk ismereteket, különös tekintettel Itália történeti földrajzára, majd ezen áttekintést ugyancsak egy szélesebb összefoglaló követi a politikai tér kérdéseiről. Itt természetesen az Észak- és Dél-Itália törésvonal, illetve a német uralkodók és Bizánc politikai erőteréről is szó esik. A politikai áttekintést a társadalmi-politikai intézményrendszer és a társadalmi viszonyok ismertetése követi, ahol részletes információkat nyerhet az olvasó az egyes itáliai politikai egységek belső társadalmi-politikai berendezkedéséről. A következő fejezetben — némileg kapcsolódva az előző témához — az itáliai hűbéri rendszerről, a földbirtoklás és a személyi függés problematikájáról olvashatunk. Külön fejezetbe került az egyház és a vallás ügye, itt a szerző külön kiemeli az itáliai remetemozgalmak jelentőségét,

felhívja a figyelmet az ezredforduló után egyre jelentősebbé váló eretnekségre, végül pedig (egyben a tanulmány lezárásaként is) az egyházszervezettel ismerkedhetünk meg részletesebben.

Koszta László munkája a Németországról, pontosabban a Birodalomról írott tanulmány. Itt a bevezető után, melyben az *Ordinatio imperii*től a német Karolingok kihalásáig (911), illetve a frank I. Konrád, majd a szász I. Madarász Henrik uralkodásáig követhetjük nyomon az eseményeket, a szerző először az Ottók koráról értekezik, részletesen kitérve I. és III. Ottónak a birodalom megújítása terén tett lépéseire. Betekintést nyerhetünk III. Ottó itáliai és keleti politikájába is. Koszta László hangsúlyozza, hogy a császár jól megfontolt kelet-politikája hozzájárult az ezredfordulón a független magyar királyság és Lengyelország létrejöttéhez. Ehhez kapcsolódik az 1003, (III. Ottó halála) utáni korszak bemutatása is, II. Henrik új politikája, melyet a keleti háborúk és Itália (szükségszerű) leértékelődése jellemez. III. Henrikkel, tehát már a száli frank dinasztiával végződik a német uralkodók bemutatása, ami (1056) kétségkívül korszakhatárt jelent, hiszen Henrikkel összeomlik az Ottók alatt kiépült államrendszer is. E kérdéskörhöz kapcsolódik a dolgozat következő fejezete, amely a királyi hatalmat állítja középpontba. Itt mindenképpen meg kell említeni a szerző által hangsúlyozott hatalmi dualizmust, azaz a királyi hatalom és a törzsi-hercegi középszintű hatalom együttes meglétét. Koszta László külön fejezetben foglalkozik az egyházzal, kitérve annak szervezetére és a szerzetesi közösségekre is, majd a gazdaság és a társadalom vázlatos bemutatásával zárul a tanulmány.

Csernus Sándor révén ismerhetjük meg Franciaország ezer évvel ezelőtti történelmét. A földrajzi, etnikai és nyelvi viszonyok ismertetése után a territoriális fejedelemségekről értekezik a szerző, rámutatván, hogy ellentétben a szakirodalomban nem egyszer hangoztatott, a territoriális fejedelemségeket feudális széttagolódásként azonosító elmélettel, ez államszerveződési formák fejezték ki legjobban a kor komplex viszonyait. A területi alapon szerveződő fejedelemségek részletesebb bemutatása után a királyi hatalom taglalása következik. A királyi hatalom helye, szerepe a korabeli francia történelemben a territoriális fejedelemségekhez viszonyítva történik meg, a királyok történetét pedig Erős Róberttől I. Fülöpig kísérhetjük figyelemmel. Két rövidebb fejezetet szánt a szerző a francia egyház illetve a hűbériség bemutatásának, majd a tanulmány az ideológia, a Nagy Károly-i hagyomány és a szentkultusz ismertetésével fejeződik be.

Veszprémy László tollát dicséri a Hispániáról írott összefoglalás. A szerző — munkája bevezetőjében tett ígéretéhez híven — 929-tól, a Córdobai Kalifátus megalapításától egészen 1085-ig, Toledo keresztény visszahódításáig veszi sorra az eseményeket. Mind az előzmények tárgyalásakor, mind később, a társadalom, az egyházi élet taglalása folyamán is Veszprémy László az Ibér-félszigeten egy időben jelenlevő iszlám és keresztény kultúrát mutatja be, ütközteti egymással, kitérvén a két udvar, az arab és a keresztény közötti, az arabok javára mutatkozó kulturális különbségekre is. Ugyancsak e kettősség jegyében ismerhetjük meg a félsziget egyházi életét is. Itt fontosnak tartjuk ismertetni a szerző azon megállapítását, hogy a leghíresebb hispániai érsekségek — köszönhetően az arab vallási toleranciának — mind az iszlám fennhatóságú területeken működtek. Az egyház bemutatása VII. Gergely azon törekvéseinek ismertetésével zárul, hogy a félszigeten is elismertesse a pápai szupremáciát, a tanulmány pedig a hispániai arab és keresztény tudósok bemutatásával végződik.

Szántó Richárd tolmácsolásában tárul az olvasó elé a korabeli Brit-szigetek története. Itt sorrendben egymás után Anglia, Írország, Skócia, Wales leírása következik, maga a tanulmány szerkesztése azonban annyiban eltér a kötetben olvasható legtöbb munkától, hogy írója minden egyes fenti ország bemutatásakor kitér a történeti földrajzra, népesedésre, társadalomtörténeti kérdésekre, birtokviszonyokra, illetve az egyes országoknál részletezi a politikatörténeti eseményeket is.

Pont ezzel ellenkezik *Madary Kamill* Skandináviáról írott összefoglaló értekezése, amelyben a szerző nem egyenként ismerteti a skandináv országok korabeli történetét, hanem meghatározott tematikai felépítésben, részben időrendi sorrendben, illetve az egyház és a kultúra szemszögéből foglalkozik a témával.

A Magyarországon sem ismeretlen krakkói *Stanislaw A. Sroka* interpretációjában ismerhetjük meg az ezredforduló körüli Lengyelországgal kapcsolatos történelmi eseményeket. A leginkább késő-középkori kutatásairól ismert szakember tematikai felosztások nélkül tárgyalja a lengyel fejedelemség, illetve a Piast-monarchia első korszakának történéseit I. Mieszko fejedelem korától II. Mieszkóig, illetve Megújító Kázmérig. Maga a munka nagyrészt Vitéz Boleslaw és II. Mieszko uralmával foglalkozik, kitérve 11. század első harmadának bel- és külpolitikai súlypontjaira is.

Szintén külföldi — cseh — szerző, *Richard Pražák* munkálkodásának köszönhető a kötetben olvasható, Cseh- és Morvaországot bemutató opus. Itt — visszatérve a kötetben található tanulmányok általános tagolásához — az előzmények bemutatása után a gazdaság, a társadalom, az egyház, ezzel összefüggésben az irodalom (és történeti irodalom), végül pedig a belpolitika kérdéseivel ismerkedhetünk meg.

A délszlávok korabeli történetéről az újvidéki *Rokay Péter* segítségével tájékozódhatunk. Itt tematikai felosztás nélkül először Horvátország, majd Szerbia 11. századi történelmébe nyerünk betekintést. Rokay Péter bemutatja a horvát és a szerb állam környezetét is, így Velence, a Magyar Királyság, illetve a Bizánci Császárság és a bolgárok befolyását a térségre, majd Horvátország a magyar korona fennhatósága alá kerülésével zárja tanulmányát.

H. Tóth Imre professzor munkája a kötet Bulgáriáról szóló fejezete. Tanulmánya, amely ismét tematikus rendbe szedve tárgyalja az eseményeket, az előzmények, a bolgár nép kialakulásával, a szlávok és protobolgárok egybeolvadásának bemutatásával kezdődik, majd a 10. századtól kezdve szembesülünk a kül- és belpolitikai eseményekkel, melyek végén az 1040-es Peter Deljan vezette felkelés áll. Részletesebb képet kapunk a bolgár egyházról, az első hét püspökség alapításáról, az Athos-hegyi kolostorral fenntartott élénk szellemi kapcsolatról, illetve ugyancsak ebben a fejezetben a bogumil eretnekségről is. Az egyházról írott részt a bolgár társadalom bemutatása követi, a sort a korabeli bolgár kulturális és szellemi életről írott rész zárja.

Bizáncról a téma elismert szakértőjétől, *Olajos Teréztől* olvashatunk összefoglalót. A császárváros képe után a Makedón-dinasztiával ismerkedhetünk meg, és ugyanezen fejezet keretében tájékozódhat az olvasó a 10. század végének belpolitikai eseményeivel is. Ezt a külpolitika, a kor hódításai és a Bizáncot külföldről érő fenyegetettségek taglalása követi. Külön szakaszban kapott helyet a bizánci állam, az állami berendezkedés és a császári hatalom felvázolása, ezután pedig a bizánci egyház szervezeti rendjével, hierarchikus és adminisztratív felépítésével ismerkedhetünk meg. Az egyház után Olajos Teréz a bizánci társadalom és gazdaság problémáira világít rá, majd az értekezés az oktatás és a művelődés, illetve a kor kultúrájának legmeghatározóbb egyénisége, Bíborbanszületett Konstantin munkásságának felvázolásával fejeződik be.

A Kijevi Ruszról írott összefoglalás *Font Márta* munkája. A tanulmány a történeti földrajzi, népességi kérdések taglalásával kezdődik, majd a településrendszer és az életmód megrajzolásával folytatódik. Külön tematikai fejezetbe került a Rusz társadalmának és a kijevi egyháznak a tárgyalása, végezetül az ezredforduló előtti és utáni politikatörténeti súlypontokkal és röviden a művelődéssel szembesülhetünk. A tanulmány a 11. század utolsó harmadával végződik, és röviden utal a Rusz — nézetünk szerint — legfontosabb problémájára, az egyre közeledő széttagolódásra.

Európa keleti felének bemutatása *Márton Alfréd*nak a steppéről írott opusával végződik. A szerző (talán túlzottan is) rövid földrajzi áttekintése után sorra ismerkedhetünk meg a steppei népekkel, így a kazárokkal, a besenyőkkel, a volgai bolgárokkal. Az egyes népekről írt összefoglalókban tárgyalja a szerző a fenti népek politikai, gazdasági és társadalmi jellemzőit is, majd munkáját egy rövid ázsiai kitekintéssel zárja le.

A steppe bemutatásával új fejezet kezdődik a tanulmánykötetben is. A Kárpát-medence címszó alatt szerkesztett nagyobb egységben a kötet két szerkesztője, *Kristó Gyula* és *Makk Ferenc* egymás után következő és egymásra épülő értekezése kapott helyet. Kristó Gyula a magyar fejedelemség 10. századi történetét tárja az olvasó elé, míg Makk Ferenc Szent István és utódai címen a Magyar Királyság létrejöttével folytatja a Kárpát-medence történetének bemutatását.

Miután a két szegedi szerző munkája összefüggő egységet alkot, ezért úgy gondoljuk, hogy e recenzióban is folyamatában kell ismertetni a két munkát.

Kristó professzor a Magyar Fejedelemség bemutatását a Kárpát-medence etnikai és nyelvi viszonyainak taglalásával kezdi. E tekintetben a nyelvészet és régészet megállapításait ütközteti egymással, rámutatván, hogy míg a nyelvészet kutatási eredcményei egyértelműen szláv dominanciát jeleznek a 10. századi Kárpát-medence vonatkozásában, addig a régészeti kutatás egy vonulata ezt tagadja. A szerző a Kárpát-medence etnikai sokszínűségét hangsúlyozza, leszögezve, hogy a magyar nyelv teljes mértékben soha nem tudott uralkodóvá válni a középkor folyamán a Kárpát-medencében. A következő fejezet a magyarok politikai berendezkedését tekinti át a törzsszövetségtől a magyar nomádállam fokozatos felbomlásáig, kitérve a 10. századi kalandozásokra is. A tanulmány utolsó fejezete (Bizánc vagy Nyugat címen) a hajdani nomádállam utáni állapotokat mutatja be a Kárpát-medencében, a törzsek hatalomgyakorlását, valamint a terület keleti felében érvényesülő bizánci, illetve a nyugati területeken egyre erősebbé váló latin keresztény befolyást, az értekezés pedig Géza halálával, István hatalomra jutásával végződik.

Kristó Gyula gondolatait Makk Ferenc professzor fűzi tovább a kötet következő, Szent István és utódai címet viselő nagyobb egységében. Itt először a Magyar Királyság létrejöttéről értekezik a szerző, kitérve István életművére, így a királyi cím megszerzésére, az egyházszervezet kiépítésére. Részletesebben tárgyalja a hatalmi jelvények kérdését, és ezen keresztül a birodalomhoz illetve a pápasághoz fűződő viszonyt is. A következő fejezetben a szerző István országegyesítő politikájának külső és belső feltételeit tárja az olvasó elé. Mivel Makk Ferenc avatott ismerője a középkori magyar külpolitikának, itt a belpolitikai vonatkozások mellett részletes leírást látunk István külkapcsolatairól, a birodalomhoz, Bizánchoz fűződő viszonyról, illetve a Magyarországgal szomszédos országokkal (Lengyelország, Kijevi Rusz) kapcsolatos eseményekről. A Magyar Királyság története István utolsó éveivel, az akkori kihívások bemutatásával folytatódik. Itt a szerző két, egy kül- és egy belpolitikai ügyre hívja fel az olvasó figyelmét: a II. Henrik halála után a birodalom és Magyarország között megváltozott viszonyra, az abból fakadó fegyveres konfliktusra, illetve az Imre herceg halálát követő, a trónörökléssel kapcsolatos problémákra. A tanulmány utolsó két fejezete pedig az István utáni trónviszályokat, Aba Sámuel és Orselo Péter uralmát, majd András hatalomra jutását, uralmát és halálát részletezi, és I. Béla megkoronázásával fejeződik be.

Makk professzor munkájával lezárul a tanulmánykötet következő nagy egysége is, és a következőkben a Kárpát-medence egyik régiójával, a Tisza-Maros vidékével ismerkedhetünk meg.

Elsőként *Blazovich László* tanulmányát olvashatjuk a fejezeten belül, aki a Dél-Alföld képét mutatja be az olvasóközönségnek. Munkája elején a régió földtörténeti korszakaival, illetve az újkorban végrehajtott vízszabályozási munkálatokról értekezik a szerző, majd a régió két nagyobb tájegységével, a rétséggel és a mezőséggel folytatja a Tisza-Maros vidékének ismertetését. A természetrajzi háttér előtt rajzolja meg Blazovich László a térség településföldrajzát és úthálózatát. A tanulmány mondandójának végkicsengése, hogy az államalapítókat egy szinte érintetlen táj fogadta, amelyen az emberi kéz nem nagyon hagyta ott a nyomát. Ugyancsak hiányoztak a valódi városok, és az ősz végére az utak többsége járhatatlanná vált.

A régió régészeti emlékeiről értekezik *Vályi Katalin*. A terület régészeti emlékei között először és legbővebben a temetőkkel, a temetkezéssel foglalkozik, majd a a középkori településrendszerrel kapcsolatos régészeti eredményeket ismerteti. Külön táblázatban adja meg a különböző korokból (késői avarkori, honfoglalás kori, Árpád-kori) telepek számát és lelőhelyét. Ezt a régészetileg feltárt 11. századi templomok követik, ahol a szerző részletesen kitér a területen talált bizánci stílusú, vagy annak vélt templomépítményekre is.

Végére érvén a tanulmánykötetbe foglalt munkák ismertetésének, nem kerülhető meg, hogy néhány szavas értékelést mondjunk a vállalkozásról.

Az *Európa és Magyarország Szent István korában* című kötet nyilvánvalóan igen nehéz feladatra vállalkozott: egybefogva kellett bemutatnia a 10. század végi, illetve a 11. század közepéig terjedő európai államalakulatokat, országokat, régiókat. Ez önmagában is igen nehéz feladat, aminek a kötet — nézetünk szerint — amennyire csak lehetett, megfelelt. Ismét utalnunk kell a szerkesztők jegyezte előszóra, ahol az egyes részkérdések tekintetében a tanulmányok végén található irodalomjegyzékhez irányítják az olvasót, és leszögezik, hogy a jelen kötetben csak az általános kérdésekre lehetett figyelemmel lenni. A minden egyes tanulmány végén közölt bibliográfia kétségkívül az egyik nagy erénye a jelen munkának, hiszen egyrészről kalauzként szolgál az egyes témákban annyira nem jártas szakmai olvasó számára a frissebb irodalmi feldolgozásokról, másrészről pedig az érdeklődő értelmiségi közönség tájékozódását is elősegíti. Ugyancsak a jobb megértést és eligazodást szolgálják a tanulmányokhoz csatolt térképek is.

Figyelmet érdemel a kötet szerkesztési elve is. Már e recenzió elején utaltunk arra, hogy az egyes országokról írott értekezéseket két filozófiai jellegű írás foglalja egybe, illetve hogy a szerkesztés az európai horizonttól egészen a dél-alföldi regionális történelem részletkérdéseiig követi nyomon az eseményeket. E szerkesztési módszer következménye, hogy — Magyarországon kétségtelenül szokatlanul — a magyar (illetve kárpát-medencei) történelem tárgyalása a kötet utolsó harmadába került. Ez azonban a kötet főcímében vállalt célnak és a szerkesztők szándékának is megfelel: Európa és Magyarország kerül bemutatásra, három térbeli metszetben. E metszeteket pedig a két művelődéstörténeti tanulmány kitűnően fogja közre, Szent Gellért személyén és munkásságán keresztül demonstrálván a keresztény nyugat-európai értékrend kelet felé történő kiterjesztését.

Nem lehet azonban elhallgatni néhány apróbb, de a jelen sorok írója által fontosnak vélt problémát sem.

A kötet húsz szerző munkáját foglalja egybe. Ez természetszerűleg vonja maga után, hogy mind terjedelmi, mind szerkesztésbeli különbségek adódnak az egyes tanulmányok között. Bár kétségtelenül látszik annak szándéka, hogy az egyes szerzők egységes tematikai séma mentén fogalmazzák meg gondolataikat, azonban ez nem érhető tetten minden tanulmányban. Emellett nyilvánvaló különbséget jelent a kötetben olvasható egyes összefoglalók között a terjedelem, és ennek megfelelően az áttekintés mélysége is.

Szintén a szerkesztés egységessége ellen hat, hogy a kötetben szerepeltetett, nem magyar szerzők tollából származó munkák fordításában — legalábbis véleményünk szerint — bennmaradt néhány magyartalan kifejezés, illetve magyarul általában máshogy használatos *terminus technicus*, ami talán egy kicsit elrontja az olvasó örömét, amelyet az egyébként jó színvonalú két munka olvasása közben érez.

Mindazonáltal a tanulmánykötet egy jól szerkesztett, átfogó munka, amely mind az egyetemi oktatásban, mind az értelmiségi közönség történeti érdeklődésének kielégítésére kiválóan alkalmas, és irodalomjegyzéke révén segítséget nyújthat az egyes témákban mélyebbre merülni vágyók számára is.

Bagi Dániel

OTTOMANS, HUNGARIANS AND HABSBURGS IN CENTRAL EUROPE

The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest

Edited by Géza Dávid and Pál Fodor

The Ottoman Empire and its Heritage. *Politic, Society and Economy*. Edited by Suraiya Faroqhi and Halil İnalcık. Vol. 20.

Leiden-Boston-Köln, 2000. 335 o.

OSZMÁNOK, MAGYAROK ÉS A HABSBURGOK KÖZÉP-EURÓPÁBAN.

Katonai végvidékek az oszmán hódítás korában

A nemzetközi oszmanisztika rangos kiadójánál, az Oszmán Birodalom történetét és történelmi örökségét bemutató, s immár huszadik köteténél tartó sorozatban jelent meg a magyar történészek és oszmanisták legfrissebb kutatási eredményeit reprezentáló gyűjteményes kötet. A hazai könyvbemutatón még Engel Pál méltathatta a kötet megjelenését. Találóan történelmi pillanatnak nevezte ezt az eseményt, amely letőséget teremtett arra, hogy a rangos szerzőgárda nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő tudományos eredményei a nyelvi akadályokat leküzdve beépüljenek a korszakkal foglakozó nagy külföldi szintézisekbe. Bizakodásra ad okot, hogy a szerkesztők e sorozatban a rabtartás, az információáramlás és a kereskedelmi kapcsolatok témakörében további három tematikus kötet összeállítását és kiadását tervezik.

Jóllehet a most angol nyelven közreadott írások jó része magyarul különböző folyóiratokban korábban már megjelent, mégsem egyszerűen fordításról van szó. Az angolul tájékozódó szakmai közönségnek szóló tanulmányokat jelentős mértékben át kellett dolgozni, s a magyar olvasónak evidens köztörténeti adatokkal kiegészíteni, hogy elérjék elsősorban az amerikai tudományos világban meggyökeresedett szemlélet módosulását, amely többek között Magyarország 16–17. századi társadalmát a krími tatárokéhoz hasonló steppei nomád társadalomnak ábrázolta (McNeill) vagy a 15 éves háború lényegét a rabkereskedelemben látta (Parker), s az oszmánok legnagyobb érdemének tartotta, hogy a megállították a Habsburgok keleti terjeszkedését (Murphy).

A bevezető tanulmányban Dávid Géza és Fodor Pál vette számba a határvidék funkciójáról szóló elméleteket, bemutatva azokat a sajátosságokat és párhuzamokat, amelyek az Oszmán Birodalom nyugati végvidékének kifejlődését és a magyarországi határvédelem kiépülésének folyamatát jellemezték (XI–XXVII. p.). A 15. században a Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom érintkezési zónájában kialakult erődítményvonal az oszmán expanzív törekvések sikere folytán egy évszázad alatt a Magyar Királyság központi területeire tevődött át. A török védvonalon állomásoztatott helyőrségek nagy száma azt igazolta, hogy a magyarországi oszmán uralom mindvégig a katonai megszállás jellegét hordozta. A török várkatonaságot, a magyarországi hódoltságban birtokot kapott szpáhikat valamint a javadalombirtokaik arányában általuk kiállított fegyvereseket, továbbá az önkénteseket is számba véve a szerzők mintegy 30.000 főre becsülték a magyarországi hódoltságban mozgósítható oszmán haderőt. A másik oldalon valamivel kisebb volt a várak helyőrsége, de a

magyar és horvát nemesi felkelés csapataival együtt körülbelül hasonló létszámú hadsereg volt kiállítható a helyi erőkből. Az oszmánok szükség esetén a Balkánról még mintegy 20.000 fővel erősíthették meg magyarországi csapataikat, míg a Habsburgok elsősorban az uralmuk alá tartozó nyugat-európai területekről toborozhattak zsoldosokat. A szembenálló felek erőviszonyai a mobilizálható katonaság létszámát tekintve tehát jórészt kiegyensúlyozottak voltak. A 16. századi sikeres oszmán hadviselés gazdaságilag, pénzügyileg és technikailag megalapozott bázisra támaszkodhatott, amelyet csak a 16. század végére egyenlítettek ki a Habsburgok a hadügyi forradalom eredményeként bevezetett újításokkal. A szerzők kiemelték, hogy a török 150 éves magyarországi jelenléte nemcsak katonai kihívást jelentett, hanem ösztönzőleg hatott a Habsburg központosítás intézményrendszerének kiépülésére, és nem utolsó sorban hivatkozási alapot nyújtott a birodalom rekatolizációjára.

A könyvet alkotó tanulmányokat a szerkesztők két nagy tematikus egységbe csoportosították: az első rész a magyar határvárakkal kapcsolatos katonai, közigazgatási, financiális problémákat tárgyalja, elsősorban európai források alapján, míg a második rész főleg oszmán forrásokból rekonstruálja a szembenálló török végvári rendszer működését.

Pálffy Géza *The Origins and Development of the Border Defendence System Against the Ottoman Empire in Hungary (Up to the Early Eighteenth Century)* új kutatásokon alapuló, nagylélegzetű tanulmányában a magyar és a Habsburg határszervezet 14–18. század közötti fejlődését vizsgálta (3–69. p.). A Magyar Királyságnak az Adriától a Déli-Kárpátokig kiépített végvári rendszere nyugatról keletre haladva a horvát-szlavón bán, Magyarország alsó részeinek főkapitánya és az erdélyi vajda igazgatása alatt a 14. századtól a 16. század elejéig eredményesen felfogta a török betöréseket. A Mohács utáni katonai eredménytelenség és jelentős területi veszteségek a Habsburgokat arra kényszerítették, hogy az örökös tartományok védelmében újjászervezzék a magyarországi végvári rendszert. Az Udvari Haditanács létrejötte és az általa véghezvitt várrekonstrukciók nyomán a század végére kiépültek a végvárakra támaszkodó új védelmi vonalak, s részletes tervek készültek a várak átépítéséről, modernizálásáról. A tizenöt éves háború alatti török hódítások következtében (Eger, Kanizsa) a végvári rendszert az új helyzethez kellett igazítani. Amíg a török kiűzéséig a végvárak fenntartásában és igazgatásában — noha nem egyenlő mértékkel — részt vettek a magyar hozzájárulás mellett a Lajtán túli rendek és tartományok, addig a török kiűzése után magyar területen délszláv katonaelemekből felállított déli határvédelem az ún. Határőrvidék közvetlenül a birodalmi központi kormányszervek igazgatása alá került. A közép-európai topográfiában járatlan kutató számára nagy segítséget fog jelenteni a végvári rendszerről készült három térkép, amely nem csupán a várak elhelyezkedéséről, hanem a korabeli többnyelvűséget hűen tükröző földrajzi névanyagról is tájékoztat.

Kubinyi András a Nándorfehérvár török elfoglalásától Mohácsig terjedő, mindeddig kevés figyelmet kapott öt év történéseit vizsgálta *The Battle of Szávaszentdemeter-Nagyolaszi (1523). Ottoman Advance and Hungarian Defence on the Eve of Mohács.* (71–115. p.) című tanulmányában. Noha a déli magyar végvárrendszer legerősebb bástyájának elvesztése után a várható török támadás elhárítása megkövetelte a védelmi vonal újjászervezését, ez a felismerés a rendelkezésre álló rövid időszak valamint az ország kül- és belpolitikai helyzete folytán mégis mindössze egy kérészéletű lokális katonai sikert eredményezett. A magyarok az elit csapatokból kikerülő 700 zsoldoskatona halála árán megnyerték a nem török főerőkkel Szávaszentdemeternél és Nagyolaszinál vívott ütközetet, de a jelentős veszteségek jól mutatták a magyar haderő sebezhetőségét, a vállalkozás állami kincstárt kimerítő finanszírozása pedig jelezte a magyar katonai teljesítőképesség határait.

Kelenik József a haditechnikai fejlődés szemszögéből elemezte a 16–17. század fordulóján vívott tizenöt éves háború eseményeit *The Military Revolution in Hungary* (117–159. p.). A 16. században Európa nyugati felében végbement technikai fejlődés következtében tömegesen elterjedt a kézi tűzfegyverek használata, mely nagyobb létszámú hadsereget és merészebb stratégiát eredményezett. A szerző széleskörű kutatásai bizonyították, hogy a hadügyi forradalomnak nevezett új korszak technikai vívmányai (a fülesbástyával ellátott olasz típusú várak, a petárda vagy a folyamatos tüzelést biztosító kontramars stb.) kimutathatók a magyarországi hadszíntéren is. A török ellen vívott végvári küzdelmekben kifejlődött harcmodor egyenes következménye, hogy a Magyarországon alkalmazott császári és királyi katonaságnál a tűzfegyver használatának aránya elérte a 75–80%-ot, s ez a fejlődés kisebb mértékben a magyar hajdúcsapatoknál is érvényesült. A taktika terén több olyan újítás is kimutatható volt, amelyeket Európa más területein csak jóval később alkalmaztak.

Hegyi Klára *The Ottoman Network of Fortresses in Hungary* (163–193. p.) az 1543–1620 közötti timár defterek és zsoldfizetési listák elemzésével rekonstruálta az oszmán várak védelmi rendszerét. A mellékelt térképről kitűnik, hogy ez a végvári láncolat a folyókra támaszkodott, s elsősorban a dunai viziutat, a török sereg felvonulási és logisztikai útvonalát védte, valamint a hódoltság legfontosabb városát Budát fogta védgyűrűbe. A szakirodalomban elterjedt vélekedéssel szemben, miszerint a törökök nem építettek, legfeljebb átépítettek várakat, a szerző rámutatott arra, hogy a Balaton déli partján, a Duna mentén illetve a Tiszántúlon az erdélyi védvonal felállításakor, több, igaz kisebb palánkvárat emeltek. A Budai (1541–1688) és a Temesvári vilájet (1552–1716) váraiban a fenti időszak alatt állomásoztatott katonaság összetételéről és létszámáról a függelékben közölt adatok biztos támpontot adnak arra nézve, mely évben milyen nagyságú várkatonasággal kell számolni a hódoltságban.

Ágoston Gábor *The Cost of the Ottoman Fortress-System in Hungary in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (195–228. p.) az oszmán védelmi rendszer fenntartási költségeit vette komplex vizsgálat alá. Az elemzéseket vilájet-szinten végezte el, megállapítva az egyes vilájetek váraiban lévő katonaság összesített létszámát és ellátmányukat. A kezdeti, átmeneti időszakot leszámítva a török kincstári jövedelmek a budai vilájetben már az 1560-as évektől, a többi vilájetben pedig a drinápolyi béke után erőteljes növekedést mutattak. Ez részint az újabb hódításokkal, részint pedig az adókivetés módjának megváltozásával állt összefüggésben. A hosszabb békeperiódus jótékony hatása is hozzájárult ahhoz, hogy a 80-as évekre a török kincstár képes volt a helyi bevételekből fizetni a várkatonaságot. A várak fenntartási költségeit különadókkal és várépítési munkákra kirendelt parasztok ingyenmunkájával oldották meg, míg a deficittel záródó években a hiányzó összegeket a Balkánról származó jövedelmekből egészítették ki. A hódoltság pénzügyi egyensúlya csak rövid ideig állt fenn. A tizenöt éves háborúban felborult, s többé nem lehetett helyreállítani. A török adóztatás hatékonyságát el nem érő Habsburg pénzügyi közigazgatás még ennyi időre sem lélegezhetett fel, mindvégig jelentős hiánnyal küszködött.

Fodor Pál *Making a Living on the Frontiers: Volunteers in the Sixteenth-Century Ottoman Army* (229–263. p.) című tanulmányában a török katonaság forrásokból alig megfogható rétegére, a határszéleken megjelenő önkéntesek seregére vonatkozó kutatásait tette közzé. A zsákmány, valamint a hadjáratokon mutatott vitézség révén szerezhető szolgálati birtok reményében tömegesen csatlakoztak önkéntesek a szandzsákbégek, beglerbégek kíséretéhez. Az irreguláris elemek a társadalom különféle rétegeiből származtak. Megtalálhatók voltak közöttük a harcképtelen timár-birtokosok fiai, az időlegesen birtokukat vesztett (mázul) szpáhik illetve fiaik, várkatonák szolgái és mázul várkatonák, janicsárok fiai, rokonai és mázul janicsárok, ráják és különféle félkatonai szervezetek tagjai, valamint a beglerbégek, szandzsákbégek és szpáhik kíséretének tagjai. Az 1575-ös kerelőszentpáli csata után javadalombirtokra felterjesztettek névsorát tartalmazó derfterekből a szerző arra a megállapításra jutott, hogy a török reguláris csapatokhoz csapódó önkéntesek húsz százalékkal emelhették meg a tényleges haderő létszámát.

Dávid Géza *An Ottoman Military Career on the Hungarian Borders: Kasim Voyvoda, Bey, and Pasha* (265–297. p.) az oszmán forrásokban szétszórt adatokból bontotta ki egy középszintű oszmán vezető életrajzát, aki három évtizeden keresztül a hódoltság különböző posztjain szolgált. A horvát származású Kászim a szendrői szandzsákbég kíséretében tűnt fel a Magyarországért folyó harcokban. Buda elfoglalása előtt többször is közvetített Szapolyai János és a szultán között. Szolgálataiért néhány falut kapott, melyet mindkét fél részéről öröktulajdonként ismertek el. 1541-ben az elsőként megalakult mohácsi szandzsák élére került. Helyismerete és a magyar viszonyokban való jártassága alapján többször is megbízták egy-egy újonnan meghódított szandzsák vagy vilájet megszervezésével. Karrierjének csúcspontját a temesvári beglerbégség után elnyert budai beglerbégi hivatal megszerzése jelentette 1557-ben. Kászim vojvoda, bég majd pasa életpályája nem volt töretlen, többször áthelyezték, mégis a hódoltságban nem egyedülálló példája azt mutatja, hogy a törökök, ha gyakran is váltogatták a vilajetek élén álló katonai vezetőket, azokat egy földrajzi régión belül mozgatták a 16. században.

A kötet végén található válogatott bibliográfia (299–314. p.), mely a magyar történészek által magyar, angol, francia, olasz, német és török nyelven írt, a hódoltságra és az azt körülvevő határvidék történetére vonatkozó legfontosabb munkákat tartalmazza, részletes tájékoztatást ad a Magyarországon folyó kutatásokról. A különböző nyelvű helynevek közötti eligazodást jól megszerkesztett, utalásokkal ellátott mutató könnyíti meg.

Ivanics Mária

Horváth Zita

PARASZTI VALLOMÁSOK ZALÁBAN I.

A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálata Zala megye három járásában

Zalai Gyűjtemény 51.

Zala Megyei Levéltár. Zalaegerszeg, 2001. 480 o.

A Zala Megyei Levéltár kiadványozása immár 30 éve példaadó hazai levéltáraink között. 1974-ben indult el a Zalai Gyűjtemény sorozat, amelynek a 4. számtól a levéltár mindenkori igazgatója — elsőként Simonffy Emil — volt a kiadója, szerkesztője pedig 1984-ben bekövetkezett haláláig a jeles jogtörténész, Degré Alajos. Már az első kötetek nagy sikert arattak. Különösen ismert és keresett volt az 1976-ban megjelent 5. szám, az úgynevezett Deák-kötet, amelyben a szakma legjobbjai — Szabad György, Hanák Péter, Vörös Károly, Máthé Gábor, Sándor Pál és mások — publikáltak a Deák kutatásban azóta is számon tartott tanulmányokat. Az utódok folytatják a Simonffy és Degré által elkezdett kiadói munkát. A levéltár gondozásában a Gyűjtemény és a Zalaegerszegi Füzetek mellett számos, a két sorozatba nem beilleszthető kötet is napvilágot látott. Az intézményvezető kiadók munkáját segíti, hogy ütőképes és termékeny szakmai gárda alkot az intézményben, amely a külső szerzők bevonása mellett biztosítja a hosszú távú és magas színvonalú munka bázisát. Ez tette lehetővé, hogy a Zalai Gyűjtemény 28 éven át fennmaradhasson és átlépheese a kiadvány-sorozatoknál ritka 50-es határt. A közelmúltban jelent meg 51. száma, a Miskolci Egyetem fiatal oktatójának, Horváth Zitának a munkája, aki Paraszti vallomások Zalában I. címmel a Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatait adja közre a megye három keleti járásában, a kapornakiban, a szántóiban és a tapolcaiban.

A szerző részben zalai származása, részben az ott töltött két év révén kötődik az intézményhez. A Miskolci Egyetemre kerülve, kutatásai egyik alapvető forrásbázisát a zalai anyag adja, innen választotta szak- és PhD dolgozatának témáját is a Mária Terézia-féle úrbérrendezés köréből. A megjelent és ismertetendő munka a disszertáció kötetté formált változata.

A témaválasztás több okból is fontos. Többen leírták már, hogy az úrbérrendezés, mint az államhatalom első országos fellépése a jobbágyság és a földesurak viszonyrendszerének szabályozására, a korábbi magánjogi viszony közjogivá alakítása sorsfordító volt a magyar parasztság számára. Közel egy évszázadon keresztül, sőt azon túl is meghatározta életét, gazdasági és munkakörülményeit, hiszen a jobbágyfelszabadítás során csak az úrbéres állomány kerülhetett az egykori jobbágyok tulajdonába. A végrehajtott úrbérrendezés hatalmas mennyiségű, csak a helytartótanácsi levéltárban 352 csomónyit kitevő iratanyaga — ellentétben például a II. József-féle összeírás dokumentumaival — szinte hiánytalanul fennmaradt. A statisztikai jellegű források, az úrbéri tabellák feldolgozása és kiadása régiókat összefogó, országos feladatként készült el. A Felhő Ibolya vezette munkacsoport példaértékű munkát végzett, az 1970-ben megjelent dunántúli kötet kutatástörténeti jelentőségű (Felhő Ibolya szerk.: Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában I.. Dunántúl Bp. 1970.). Csak remélhető, hogy a keleti megyéket feldolgozó rész, amely híreink szerint már a szerkesztés állapotában van, mielőbb megjelenik. A táblázatokkal közel egy időben készült leíró források, a kilenc kérdőpontra adott válaszok feldolgozása a régi megyei törvényhatósági kereteken belül történik, és jóval lassúbb, annak ellenére, hogy a forráscsoport kiemelkedő történeti értékét már régen felismerték. Elsőként Wellmann Imre jelentette meg a Pest megyei kérdőpontokat, 1967-ben (Wellmann Imre: A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt, tulajdon vallomásainak tükrében Bp. 1967.). Két évtizednek kellett eltelnie, hogy újra felfigyeljenek e forrásokra. A 80-as évek második felétől kezdve Takács Péter és Udvari István a Zemplén, Szabolcs és Szepes megyei magyar, szlovák valamint ruszin nyelvű vallomásokat publikálták (Takács Péter–1987: A dadai járás parasztjainak vallomásai 1772. Nyíregyháza, –1991: Úrbéresek vallomása Szabolcsban 1772. Bp., Takács Péter-Udvari István–1995-1996: Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából I-II. Nyíregyháza). A forrásközlésen túllépve mélységében is foglalkoztak az úrbérrendezéssel, elsősorban néprajzi és nyelvészeti szempontok alapján. Borsod megye investigációit Tóth Péter adta közre 1991-ben (Tóth Péter: A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai . Borsod megye (1770) Miskolc, 1991.). Ő kezdeményezte a Sopron megyei vallomások publikálását is, amelyek két kötetben (külön választva a magyar és német nyelvű válaszokat) jelentek meg, előbbi Tóth Péter, utóbbi Tirnitz József munkájaként (Tóth Péter: A

Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai Sopron vármegyében I. Magyar és latin nyelvű vallomások (1767) Sopron, 1998., Tirnitz József: A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai Sopron vármegyében II. Német nyelvű vallomások (1767) Sopron, 1999.). Mivel Magyarországon viszonylag ritkák a német nyelvű forrásközlések, e kötet nyelvészeti szempontból is érdeklődésre tarthat számot.

Néhány szót a kérdőpontok történeti értékéről: Az úrbérrendezés fontos fázisaként kérdőbiztosok szálltak ki azokba a helységekbe, amelyekben úrbéres lakosság élt és a központilag meghatározott kérdésekre a községek elöljárói válaszoltak. Olyan azonos szempontok szerinti „pillanatfelvétel" készült az ország egész területéről, amely korábban nem tapasztalt részletességgel mutatta be az úrbéres népesség életét, az egyes községek természeti viszonyait, hasznait és kárait, a piacközpontokat és vonzáskörzeteket, az esetleges, földművelésen túllépő jövedelemforrásokat, mint például a fuvarozás, iparűzés, halászat, bányászat. A források egy időponthoz köthetően mutatják be a paraszti világot, a természeti adottságok és az élő szokásjog leírása azonban gyakran évszázados sajátosságokat, tradíciókat rögzített.

A kérdőpontok először kérdezték meg az úrbéres parasztságot sorsáról, földesuraihoz fűződő viszonyáról, megélhetésének forrásairól. Korábban hasonlóra csak peres eljárások során kerülhetett sor. Az adóösszeírásokkal ellentétben a válaszadóknak nem állt érdekében a hamis vallomás, ami az eskü mellett emeli a válaszok valós információtartalmát. A kérdőpontokat rendkívül körültekintően állították össze, rákérdezve az úrbéres viszony minden apró részletére. Az első három arra irányult, miként teljesítették úrbéres kötelezettségeiket földesuruk felé, volt-e urbáriumuk, vagy contractusuk. Ha igen, mióta, illetve azt megelőzően hogyan szolgáltak? A 4. kérdőpont a haszonvételek és károk számbavételére szolgált. Ezen belül 19 alkérdés adott támpontokat a haszonvételek és hét a károk részletezésére. Rákérdeztek a földek minőségére: Hány ökörrel szántanak, hány nyomásban gazdálkodnak, trágyáznak-e, ha igen hányszor, kaszálnak-e sarjút, hova járnak vásárra. Van-e a határukban erdő, terem-e benne makk, van-e szőlőhegyük, adnak-e tizedet, milyen gyümölcsöskerteket művelnek, van-e szomszédságukban manufaktúra, fábrika, malom, bírnak-e saját haszonvételekkel. A károk felsorolásánál rákérdeztek az árvízre, belvízre, a rétek, malmok, fa, nád hiányára. Az 5. kérdés alatt az egy telekhez tartozó szántóföld és rét nagyságáról és minőségéről kellett nyilatkozni. A legnagyobb forráskritikával az erre adott válaszokat kell kezelni, részben a terhek csökkentésének szándéka, részben a mértékegységek eltérő értelmezése miatt. A hatodik kérdés a robot nagyságára és formájára, a hetedik a természetbeni és pénzbeli szolgáltatások számbavételére irányult, külön rákérdezve az ajándék és a kilenced létére. A 8. pont a puszta jobbágytelkeket vette számba, a 9. pedig az örökös jobbágyság mértékének sokak által vizsgált kérdéséhez szolgáltat adatokat az örökös és szabadmenetelű jobbágyok számbavételével. A válaszok után szerepel a felvallók és a kérdező biztosok neve, aláírása, keresztje, vagy pecsétje, amely az írni-olvasni tudás korabeli mértékére ad messzemenő támpontokat. A forrás alkalmas tehát az írni-olvasni tudás vizsgálatára is, amelyet Benda Kálmán és Tóth István György is hasznosított a 70-es, illetve a 90-es években.

A fenti rövid összefoglaló kellően bizonyítja talán a kérdőpontokra adott válaszok forrásértékét, a paraszti és bizonyos mértékig a nemesi társadalomtörténet, a művelődéstörténet, település- és helytörténet, a néprajz, nyelvészet és más tudományágak kutatói számára. Ezért is remélhető, hogy feldolgozásuk és kiadásuk az eddigieknél nagyobb lépésekben halad majd előre. Ahogy Udvari István írta: Csak remélni lehet, hogy egyszer — néhány megszállott történész és levéltáros fel nem becsülhető munkája eredményeként — elkészül a korabeli Magyarország investigatióinak teljes kiadása (Takács-Udvari-1995. 3.). Egy ilyen vállalkozás megvalósításának nemzeti, tudományos és társadalmi értéke felbecsülhetetlen lenne – írja. És lehetővé tenné — teszi hozzá a recenzens — az ország különböző tájainak sokirányú összehasonlítását. A megjelent kötetekben való tallózás is feltárja, milyen különbségek voltak a nagy uradalmakhoz tartozó úrbéres falvak, a mezővárosok és a több kisebb birtokossal rendelkező falvak szolgáltatásai között, a földrajzi és klimatikus adottságok mennyire más haszonvételek, mellékjövedelmek lehetőségét biztosították a zempléni vagy soproni jobbágyok számára. Zala esetében a megjelentetést az is indokolja, hogy míg a késő-középkori vármegye közigazgatás-története, művelődéstörténetének bizonyos vonatkozásai jól feltártak, néhány községtörténettől, valamint a szerző és Simonffy Emil egy-egy tanulmányától eltekintve (Simonffy Emil: A Mária Terézia-féle úrbérendezés az alsólendvai-lenti Esterházy-uradalomban = Rácz István szerk.: Parasztság és magyarság. Tanulmányok Szabó István történetíró születésének 80. évfordulója tiszteletére. 35-46. Debrecen, 1989. és Horváth Zita: A tapolcai járás úrbéres viszo-

nyai a Mária Terézia-féle úrbérrendezést megelőző évtizedekben = Zalai Történeti Tanulmányok. Zalai Gyűjtemény 42. 121-159. Zalaegerszeg, 1997.) a megye paraszti társadalmáról keveset tudunk.

Szerencsés, hogy Horváth Zita munkája doktori disszertációként készült el, a szerzőt munkája során a Miskolci Egyetemen kiváló professzorai, Takács Péter és Bessenyei József segítették, továbbá a két opponens, Bak Borbála és Tóth István György is számos megszívlelendő tanáccsal látták el, amelyeket módjában állt a végső változat elkészítésekor hasznosítani. A szövegközlést alapos és rendkívül részletes bevezető tanulmány előzi meg. Első fejezete a magyar jobbágyságnak a Dózsa felkeléstől az úrbérrendezésig vezető útját tekinti át, különös hangsúlyt fektetve a szolgáltatások mértékének változására és az örökös jobbágyság kérdésére. Foglalkozik Mária Terézia jobbágyvédő politikájával, ennek egy elemeként fogja fel, hogy fellebbezési fórumuknak 1755-ben a királyi tábla helyett a helytartótanácsot jelölte ki. A következő fejezet részletesen és áttekinthetően elemzi az úrbérrendezés lefolyását és az ennek során keletkező levéltári forrásokat. Külön felhívja az olvasó figyelmét az egyes szakaszokban keletkező iratok elemzésének, illetve összevetésének lehetőségére és hasznára. Kitér a rendelet ama pontjára, amely biztosította a mezővárosok és szerződéses falvak számára, hogy — ha kedvezőbb számukra — megmaradhassanak korábbi szerződésüknél, valamint tárgyalja a kuriális jobbágyok kérdését is. Végül számba veszi az úrbérrendezésnek a paraszti társadalomra gyakorolt pozitív és negatív elemeit, kihangsúlyozva, hogy Erdélyben, ahol a parasztság helyzetén leginkább javíthatott volna, nem sikerült véghezvinni.

A harmadik fejezet a kilenc kérdőpont forrásértékét, a megjelent forráspublikációkat mutatja be. Az úrbérrendezés historiográfiájának részletes és a nemzetközi szakirodalomra is kitekintő változata külön tanulmányként a közeljövőben fog megjelenni a Studia Miskolciensia legújabb kötetében. Az úrbérrendezés kérdésének általános áttekintését követően a negyedik fejezet tér ki a szakirodalom alapján Zala megye 18. századi közigazgatási beosztásának és birtokviszonyainak részletezésére, majd az 5. fejezetben az úrbérrendezés zalai előzményeinek, lefolyásának, az úrbéres viszonyok helyi jellegzetességeinek részletes elemzésére. Horváth Zita rámutat arra, hogy a szabad menetelű, szerződéses (contractualista) jobbágyok helyzete általában kedvezőbb volt az urbárium, vagy usus alapján szolgálókénál. Ez a tény is magyarázza a megyében a rendezés lassúságát, az alkalmanként jelentős ellenállást az új urbárium bevezetésével szemben. Röviden szól az úrbérrendezésnek a megye 23 mezővárosára gyakorolt hatásáról is.

Az utolsó, hatodik fejezet foglalkozik a közreadás textológiai kérdéseivel. Ismerteti az adott korra és forrásokra vonatkozó forrásközlési szabályzatokat, majd részletesen bemutatja és indokolja az általa választott, hangzás- vagy korhű átírás módját és elveit, amelynek lényege, hogy a forrásszövegek mind értelmükben, mind az ejtésbeli sajátosságokat illetően minél hívebben adják vissza az eredetit, a földrajzi és személynevek esetében pedig a betűhű alakot. Aki maga is foglalkozott forrásközléssel, tudja, milyen nehéz a mérvadó kiadási szabályok szellemének és az adott forrásnak leginkább megfelelő átírási metódus kiválasztása, majd annak következetes véghezvitele. – A levéltáros szakma felismerte a forráskiadások kérdésének jelentőségét, jól bizonyítja ezt a 2000-ben Budapest Főváros Levéltára által rendezett konferencia és az elhangzott előadásokat megjelentető Fons különszám iránti kiemelkedő érdeklődés. – A Horváth Zita által választott közlési forma logikus és jól áttekinthető, ami nem zárja ki egyes esetekben más megoldások jogosságát vagy ésszerűségét. A bevezetőt követő bibliográfia egyaránt tartalmazza a témára vonatkozó forrásközléseket, történeti feldolgozásokat és a kiadott forráskiadási szabályzatokat.

A vaskos, 480 oldalt számláló kötet első 50 oldalát a bevezető tanulmány és a bibliográfia tölti meg. Ezeket követi a kérdőpontok szövege és a vallomást tévők esküje. A 4. kérdőponthoz csatlakozó alpontok tételesen nem kerültek felsorolásra. A megye keleti felét kitevő három járás, a kapornaki, szántói és tapolcai vallomásainak szövege mintegy 380 oldalt tesz ki, mindegyikük magyar nyelven íródott. Az itt nem közölt muraközi járásban nagyszámú horvát nyelvű vallomás is található. Ez a tény azért is érdekes, mert a Sopron megyei horvát községek vallomásai latin, magyar, vagy német nyelven íródtak.

Alkalmanként nem csak az 1768-as investigatio, hanem az úrbérrendezés végrehajtását követően 1778-ban felvett vallomások is fennmaradtak, amelyeket a kötet római II. számmal közöl. Ezekben az esetekben közvetlenül is lemérhetők az úrbérrendezésnek az egyes helységekre kivetített következményei. A falvak és mezővárosok az egyes járásokon belül betűrendben szerepelnek, azon a néven, amelyiken a vallomásban előfordulnak. Mivel a kutató többnyire a mai néven keres, azokat a mutatóban közölte a szerző. Az egyes községek a könnyebb visszakeresés érdekében sorszámot kaptak.

Egy forrásközlés használhatóságát döntően befolyásolja a hozzá kapcsolódó jegyzetek, mutatók használhatósága. Az ismertetett munka „felhasználóbarát", korabeli térkép, glosszárium, mértékegységek jegyzéke és mutatók egészítik ki. A járások szerinti mutató a helységek abc rendjében adja meg a földbirtokosokat, a helység mai nevét, ha megyeváltás történt, a mai hovatartozást. Ahol a tabellák nem közölték, a birtokosokat a helységnévtár alapján adta meg a szerző. Ha a vallomások olyan birtokosok nevét is tartalmazták, amelyek az előbbi két forrásban nem szerepeltek, azok Kp. jelöléssel szintén bekerültek a mutatóba. A bevezető tanulmány vonatkozó fejezetéből tudjuk, hogy a tabellákon és a vallomásokban szereplő birtokosok személye a tulajdonosváltások miatt alkalmanként eltérő, ebben az esetben valamennyi név szerepel.

A helynévmutató a sorszámra visszautalva szerepelteti az összes helységet. A mai alaknál lásd szóval utal a feltalálási helyre. Külön értéke, hogy az egyes vallomásokban előforduló helységneveket „egyéb" megjegyzéssel közli, ami az egyes helységek kapcsolatrendszerét kutatóknak nyújt segítséget. Helységenként jelölésre kerültek a dűlőnevek is.

Összességében elmondhatjuk, szakszerűen elkészített, hasznos és fontos kiadvány Horváth Zita munkája, amelynek gondos szerkesztője Kapiller Imre volt. Várjuk a fennmaradó három járás feldolgozását és mielőbbi megjelentetését. Ahogy jeleztük, a Muraköz esetében megoldandó problémát jelent majd a horvát nyelvű vallomások közreadása, esetleges fordítása. Őszintén reméljük, hogy a közeljövőben újabb megyék kapcsolódnak be a forráscsoport kiadásának munkálataiba, összeáll egy olyan publikált adatállomány, amelynek mielőbbi hasznosítása a magyar történettudomány alapvető érdeke.

Turbuly Éva

Ulrike Tischler

DIE HABSBURGISCHE POLITIK GEGENÜBER DEN SERBEN UND MONTENEGRINERN 1791–1822

Förderung oder Vereinnahmung?

R. Oldenbourg Verlag München, 2000.

A HABSBURGOK SZERBEKKEL ÉS MONTENEGRÓIAKKAL KAPCSOLATOS POLITIKÁJA 1791–1822

Támogatás vagy bekebelezés?

A délkelet-európai népek történetét feldolgozó sorozat újabb kötete egy térben és időben szűkre szabott témát tárgyal: a bécsi külpolitikának Szerbia és Montenegró irányában megfogalmazott elképzeléseit vizsgálja a címben megjelölt időhatárok között. A szerző a bevezetőben megemlíti, hogy a történettudomány az osztrák keleti politika vizsgálatakor elhanyagolja a 19. század első felének kutatását, továbbá felületesen kezeli a térség kis népeinek fejlődését. Éppen ezért indokoltnak látja, hogy könyve első szakaszában bemutassa Ausztria délkelet-európai politikájának alapelveit, megvilágítsa Bécs és a nagyhatalmak viszonyát. Felhívja a figyelmet a soknemzetiségű Ausztria különleges belső struktúrájára, Európában elfoglalt központi helyzetére, jelezve, hogy a felsorolt tényezők alapvetően meghatározzák Bécs diplomáciájának, különösen a keleti politikának a kialakítását.

Ennek a politikának a formálója és irányítója a könyv második szakaszának főszereplője. A szerző bemutatja Metternich államelméletét, majd a Balkánra, különösen pedig a szerb és a montenegrói problémára irányuló elképzeléseit.

Ulrike Tischler megindokolja az időhatárokat is. A Portával 1791-ben kötött békétől új alapokra került az osztrák-török viszony: Bécs külpolitikájának alapelvévé vált az Oszmán Birodalom status quójának a fenntartása. Ugyancsak ettől az évtől kezdve figyelhető meg, hogy Ausztria egyre fokozódó érdeklődést mutat a két szomszédos kis nép sorsa iránt. Az 1822-es veronai kongresszust követően viszont a Habsburg külpolitika kevésbé érzékeny a balkáni problémákkal szemben, ugyanakkor a metternichi „Európa"-politika szintén háttérbe szorul.

Érdemes megemlíteni a kötet rendkívül aprólékos tagolását. A szerző két szakaszra (Abschnitt) bontja a könyvet, majd a második szakaszt további két részre (Teil) osztja. Ezek az egységek fejezetekből (Kapitel) állnak, amelyek gyakran három vagy négy alfejezetre tagolódnak.

A bevezetőben utal a szerző a forrásokkal és a felhasznált irodalommal kapcsolatos néhány összefüggésre. A kutatás nagyrészt a bécsi levéltári iratokon alapul, ezen kívül felhasználta a hozzáférhető szerb és montenegrói forrásokat, valamint a témával foglalkozó szakirodalmat. A gondos válogatás eredményeként a kötet végén mintegy 300 művet tartalmazó irodalomjegyzéket talál az olvasó.

Az öt fejezetre bontott első szakasz történelmi-politikai áttekintést ad Ausztria és a két szomszédos nép, a szerbek és a montenegróiak közötti viszonyról, szem előtt tartva a Balkán-félszigetet érintő európai eseményeket, amelyek gyakran korszakhatárt jelentenek a periodizációban. A szerző szinte évenként sorolja fel és értékeli a térség sorsát befolyásoló történéseket, így a kötet mintegy kronológia, lexikonszerűen adja az adatokat és az információkat. Éppen ezért az első szakasz tartalmi ismertetése igen vázlatos, a főbb csomópontokat és a korszakhatárokat mutatja be.

A nyitó fejezet a bécsi udvar délkelet-európai politikájának történelmi és földrajzi kereteit vázolja fel 1806-ig. Az 1807 és 1812 közötti évek eseményeiből arra következtet, hogy az osztrák diplomáciára ebben az időszakban a legjellemzőbb az ingadozó magatartás a halogatás, a közvetítés és a beavatkozás lehetőségei között. A korszakhatárként választott bukaresti béke, amely Törökország számára szerény eredményt, Oroszországnak viszont egyértelmű sikert jelentett, Ausztria magatartására is hatással volt. Az orosz térnyerés és Pétervár esetleges további területszerzésre irányuló tevékenysége meglehetős riadalmat keltett Bécsben. A megállapodást a Porta részéről Metternich elsietettnek tartotta, s úgy vélte, hogy Oroszország nyereségét megfelelő diplomáciával jelentősen mérsékelni lehetett volna. Az 1812-es esztendő fordulópontot jelentett Bécs számára: a napóleoni Franciaország vereségével Ausztria előtt lehetőség nyílik arra, hogy Európa vezető nagyhatalma legyen.

A harmadik fejezet a bécsi kongresszusig terjedő időszakot mutatja be, majd a következőben arról olvashatunk, hogy a bécsi tárgyalásokon milyen szerepet kapott a keleti kérdés. Az első szakasz záró fejezete a bécsi és a veronai kongresszus közötti évek diplomáciai folyamatait és a legfontosabb európai történéseket tárja az olvasó elé. Az 1815 után kialakult új európai rend alapeleme az a metternichi elképzelés, mely szerint a földrész nyugalmát és békéjét a hatalmak szolidaritása és erőegyensúlya garantálja. Ennek az elméletnek fontos alkotórésze az Oszmán Birodalom belső stabilitása, amely az előbbi tényezőkkel együtt biztosíthatja a bécsi törekvések sikerét: Oroszországot távol tartani a Balkántól, illetve az osztrák befolyást kiterjeszteni az Adria irányába. Mindez szinte lehetetlen vállalkozásnak tűnt, mivel a görög felkelés előzte a félsziget nyugalmát, Oroszország pedig, a kereszténység védelmezőjének szerepében, kötelességének tekintette a beavatkozást, amely újabb orosz-török összeütközéshez vezetett volna. Metternichnek azonban sikerült a cárt távol tartani a konfliktustól, ám a veronai kongresszus után egyre erősödő francia-orosz közeledés, majd Angliának a spanyol intervenció miatt a szövetségtől való eltávolodása fokozatosan Ausztria elszigetelődéséhez vezetett. Ezzel a folyamattal párhuzamosan a metternichi Európa-politika is háttérbe szorul és kénytelen átadni helyét a nemzetállami törekvéseknek.

Az első szakasz egy hatalmas történelmi tablónak is tekinthető, egy olyan háttérnek, amely előtt a szerző bemutatja Ausztria balkáni törekvéseit és elemzi a metternichi elképzelések összetevőit. A második szakasz két különálló részből áll. Az elsőben Metternich államelméletéről és a hatalmi politika alapelemeiről kapunk alapos ismereteket, amelyekből néhány momentumot érdemes kiemelni. A szerző által egyensúlyelméletnek nevezett felfogás lényege az, hogy a biztonságot és a stabilitást az erők egyensúlya jelenti, melynek középpontjában a status quo fenntartása áll. Tischler szerint ez az elképzelés olyan relatív biztonságot és nyugalmat hozott a napóleoni háborúk után, amely megfelelt a hadakozásba belefáradt Európa igényeinek. A metternichi gondolat megvalósulását két tényező segítette elő. Egyrészt az, hogy az európai egység eszméje nem csupán Metternich találmánya, hanem a korszak minden jelentős politikusának tudatában jelen volt. A siker másik összetevőjét Metternich politikusi művészete jelentette. A jól képzett diplomata, aki a politikát tudományként kezelte, úgy látta, hogy a balkáni probléma is csak a status quo elve alapján oldható meg. Elképzelése szerint Bécs feladata, hogy az Oszmán Birodalomban biztosítsa a nyugalmat és a stabilitást, ami egyben a keleti egyensúly megteremtését is jelenti. Ettől kezdve lesz izgalmas az alcímben feltett kérdés: a támogatás vagy bekebelezés a célhoz vezető módszer?

A szerző azt is kiemeli, hogy a törökországi folyamatokba beavatkozó Metternich a birodalom felbomlása esetén nem önálló és független nemzetállamok létrejöttét támogatja, hanem egy új szerkezetű, régiókra tagolt államalakulat kialakítását tervezi. Tischler ezen a ponton utal az orosz és osztrák balkáni politika közötti alapvető különbségre. Az elsősorban osztrák törekvéseket szolgáló, de bizonyos „európai" érdekeket is magában foglaló bécsi „régió-politika" célja az volt, hogy

Délkelet-Európa stabilizációjával biztosítsa a tartós békét az egész földrészen. Pétervár törekvései viszont egyértelműen az „orosz" célok megvalósítására irányultak, mivel Oroszország „Európa" irányába kívánt terjeszkedni. Ebből következik, hogy a 19. század folyamán a török tartományok a balkáni befolyásért küzdő Oroszország és Ausztria pretízsharcának tárgyaivá váltak. A szerző szerint ez az egyik magyarázata annak, hogy Metternich Balkán-politikája nem, vagy csak korlátozott formában valósulhatott meg.

A következő egység a metternichi hatalmi politika és államelmélet eszköztárát mutatja be. Részletes leírást kapunk az államkancellár által bécsi központtal kiépített információs rendszerről, melynek részét képezte a konstantinápolyi nagykövetség, a Ferenc császár által legfőbb politikai hivatalnak nevezett udvari kancellária, továbbá az udvari haditanács, valamint a külügyekkel foglalkozó államkancellária. Ez utóbbi feladata volt az európai államokba küldött követekkel való kapcsolattartás. A szerző kitér az egyes központi hivatalok közötti együttműködésre, s felhívja a figyelmet az udvari haditanács és az államkancellária kapcsolatára. Ausztriában a politikai és katonai vezetés viszonyában az előbbi rendelkezett jelentős túlsúllyal, ami abból adódott, hogy a mindenkori uralkodó bizalmatlan volt a hadsereg vezetőivel szemben. A bécsi udvar felfogása szerint a Monarchia intézményrendszerét és létét minden körülmények között a tartós viszonyok biztosítják. Az udvari haditanácsot maga Metternich is javaslattevő és tanácsadó testületnek tekintette.

Az események menetét és az eszköztár felsorolását megszakítva Tischler bemutatja az államkancellár két legközvetlenebb munkatársát. A rendkívüli szorgalmú és az összefüggéseket érzékelő Josef von Hudelist elsősorban az európai erőegyensúly kialakításában, a nagy munkabírású, ügyes diplomata Friedrich von Gentz pedig szintén a politikai egyensúly és a keleti politika formálásában volt nagy hatással Metternichre. Míg az államkancellár az említett munkatársakban szakmailag és magánemberként is teljes mértékben megbízott, addig ő ugyanezt nem érezhette a császár részéről. A bel- és külpolitikai érdekek azonban olyan közös alapot teremtettek, amelyek megkövetelték a két fél szoros együttműködését.

A szerző ebben a fejezetben árul el néhány dolgot Metternich politikusi fogásairól, például azt, hogy a császárral folytatott vitáiban is az arany középutat kereste, de mindig hagyott bizonyos játékteret, hogy elképzeléseit, akár kissé módosított formában, sikerre vihesse. Azt is megtudtuk, hogy bár csak a kormányzatot és a külügyeket érintő legfontosabb ügyekkel foglalkozott, rengeteget dolgozott. Arra a kérdésre, honnan van mindenre ideje, azt válaszolta, hogy nem foglalkozik olyan dolgokkal, amelyeket mások is meg tudnak oldani.

A két szakaszra osztott mű valójában három részből áll össze, hiszen a történelmi háttér, majd a metternichi államelmélet és eszköztár bemutatása után a könyv utolsó nagy egysége Szerbia és Montenegró példáján a gyakorlati megvalósítás lehetőségeit és korlátait teszi vizsgálat tárgyává. Mivel az osztrák törekvések bemutatásakor elkerülhetetlen a két tartomány történetének, valamint a legfontosabb európai eseményeknek a felidézése, úgy tűnhet, hogy ebben a részben az első szakasz bizonyos elemei újra jelentkeznek.

A szerző részletesen megindokolja, hogy a téma alaposabb kifejtése érdekében szükség volt két konkrét helyszínt kiválasztani. Elsőként a tartományok földrajzi helyzetéből kiindulva közli, hogy ezek az Oszmán Birodalom részét képezik, lakói viszont keresztények, ám nyugati szomszédjuktól eltérően ortodox hitűek. Így a feladat Metternich számára még összetettebb, de alkalmas arra — állítja a szerző —, hogy nyomon kövessük a metternichi elképzelések alapelemeinek sorsát a gyakorlatban, s ennek alapján elvégezhető Metternich Balkán-politikájának az értékelése. A választást indokolja még többek között, hogy a térség történetén jól tanulmányozható Ausztria déleurópai politikájának két legfontosabb eleme: Bécs oroszellenes irányultsága, valamint az osztrák és orosz „Európa"-politika közötti különbség.

A térségbe irányuló osztrák tervek célja egyértelmű: olyan fejlődési politikát tárni a két kis nép elé, amely hozzájárul az európai béke biztosításához. A szerző bemutatja, hogy milyen sokirányú és sokrétegű előkészítő munka előzte meg a Szerbia számára kidolgozott, 1810-ben előterjesztett alkotmánytervezetet. Az egyik legfontosabb vezérfonal az volt, hogy a bécsi kormány úgy próbáljon Szerbiának megfelelő feltételeket biztosítani, hogy ne sérüljön az Oszmán Birodalom status quója. Tischler többször hangsúlyozza, hogy Bécs mindkét esetben olyan régiót támogat, amely Törökország része.

Metternich a fejlődési és civilizálási folyamatot békés, rendezett ütemű átmenetnek szánta, kerülve a konfliktusok kockázatát. Tischler ezen a ponton a metternichi elmélet másik fontos alapelemére irányítja a figyelmet, amikor a szabadság és a fejlődés kölcsönhatásáról ír. Az államkancellár azt a veszélyt igyekezett kiküszöbölni, ami a szabadság mértéke és a fejlődés üteme

közötti ellentmondásból adódhatott volna. Az alkotmánytervezet részletes elemzése után a szerző arra a következtetésre jut, hogy az osztrák kormány délszláv szomszédjával szemben liberálisabb elveket követ, mint saját országában. Később ugyanez figyelhető meg Montenegró irányában is.

A sikertelen szerbiai alkotmánytervezet után 10 évvel a másik tartomány civilizálása és európaivá tétele a montenegrói vezető elit „morális" meghódításával kezdődött, mert ez a modernizált réteg megkönnyíti a bécsi udvar további lépéseit. Elsők között a modern jogi kultúra megteremtése és korszerű büntetőjogi törvények bevezetése szerepelt, ami elé azonban az archaikus társadalmi viszonyok jelentős akadályokat gördítettek. A következő lépések az oktatás és az egészségügy reformját, az infrastruktúra fejlesztését, és általában a montenegrói életminőség javítását szolgálták, amelyek hatásáról az idézett úti beszámolók tanúskodnak.

A szerző összegzésként a metternichi elképzelések korszerűségét vizsgálja meg, tekintettel a balkáni problémák megoldására tett kísérletre. Úgy véli, hogy Metternich civilizálási elmélete, a régió „morális" meghódítása azt célozta meg, hogy a balkáni népeket szellemileg érette tegye Európa számára. A térség nyugalmának megőrzésére tett erőfeszítései találkoztak a szerb és a montenegrói nép kívánságával, a Balkán-félsziget békéje viszont fontos eleme az európai erőegyensúlynak és status quónak. Ezek fényében kell értelmezni Metternichnek a balkáni népekkel kapcsolatos elméletét. Az alcímben feltett kérdésre a szerző válasza az, hogy a bécsi kormány és Metternich nem a szerbek és a montenegróiak meghódítására vagy elnyomására, hanem — az államkancellár messzire tekintő és felelősségteljes tevékenységének következtében — a „kultúrrégiók" megteremtésével a balkáni népek célzott támogatására törekedett. Éppen ezért úgy véli, hogy elkerülhetetlen a metternichi Balkán-politika átértékelése. Azt állítja, hogy Metternich balkáni elképzeléseivel megelőzte korát, ezért nem értették meg törekvéseit. A könyv utolsó mondata így hangzik: „Tekintettel az 1989/90-es politikai fordulat után Kelet-Európában és a Balkánon tapasztalható fejleményekre, Metternich Balkán-koncepciója ma több aktualitással bír, mint valaha."

Kétségtelen, hogy Metternich, aki a 19. századi európai történelem egyik legnagyobb hatású szereplője volt, egy egységes, nemzetek feletti Európát képzelt el, olyan struktúrát, amelyben minden népnek és országnak meg lett volna a maga helye és szerepe. Az is tény, hogy a bécsi kongresszus után kezdődő időszak — az orosz-török háborúkat leszámítva — békés korszaka Európának. A Balkán-félszigetre vonatkozó tervének lényege: közigazgatási-jogi reformokkal igyekezett megváltoztatni a térség kis népeinek alkotmányos berendezkedését, továbbá az infrastruktúra, az oktatás és az egészségügy fejlesztésével a Habsburg-birodalom többi részéhez akarta hasonlóvá tenni a délszláv régiót. Ebben a folyamatban viszont ellenzett minden nemzeti törekvést, mert jól tudta, hogy Ausztria léte kerül veszélybe, ha népei nemzetiségüket kezdik emlegetni.

A nagyhatalmak szolidaritásán és szövetségén alapuló egységes Európa terve azonban a veronai kongresszuson szertefoszlott. Ugyanakkor eldöntésre vár az a kérdés, hogy az európai egyensúly megőrzésére alkalmazott modell eredményes lehetett-e az Oszmán Birodalom körülményei között? Úgy tűnik, hogy a bábukat sakk-nagymesterként mozgató Metternich nem számolt pontosan a Törökországot zsákmánynak tekintő nagyhatalmak lépéseivel, a balkáni népek erősödő nemzeti aspirációival, valamint a belső problémák és felkelések következtében megrendült Porta cselekvésképtelenségével.

Tischler munkája úgy is tekinthető, mint a Metternichről szóló szakirodalom újabb darabja, amely értelmezhető közelségbe hozza Ausztria korabeli kormányzati struktúráját, annak működési mechanizmusát. A könyv tematikusan, igen sok adattal dolgozza fel a kitűzött feladatot, azzal a szándékkal, hogy mondanivalóját megfelelő információk és összefüggések fényében tárja az olvasó elé.

A könyv nagy erénye áttekinthető szerkezete, következetes gondolatmenete, rendkívüli anyaggazdagsága. Az események lendületes sodrába beiktatott elemzések, portrék, az aprólékos tagolás következtében kialakult rövid fejezetek teszik mozgalmassá a terjedelmes művet.

Ulrike Tischler a független tudós alapállásából, elfogultságok nélkül, ugyanakkor megfelelő empátiával dolgozta fel a témát. Bár a könyv végén utal a kérdés időszerűségére, tudatosan lemondott az aktualizálásról, párhuzamok állításáról. A mű új utat nyithat a metternichi államelmélet és a birodalmi gyakorlati politizálás értelmezéséről, felkeltheti az érdeklődést a korszak és a térség történetének további kutatására, ugyanakkor ösztönző hatása is lehet a Balkán-félsziget mai problémáinak megoldására.

Klesitz István

Fischer Ferenc

„DÉL-AMERIKA POROSZAI"

Németország és Chile katonai–tengerészeti kapcsolatai (1885–1931)

Hispánia Kiadó, Szeged, 1999. 275 o.

Fischer Ferencnek a szegedi Hispánia Kiadónál 1999-ben, „Dél-Amerika poroszai" címmel megjelent műve a 19. század végének és a 20. század első három évtizedének chilei–német katonai és tengerészeti kapcsolatait tekinti át. A szerző egyik fő kutatási területe a II. világháború előtti német–latin-amerikai viszonyrendszer, a császári Németország növekvő katonai és politikai befolyása a dél-amerikai kontinensen, különös tekintettel Chilére.

Hazánkban meglehetősen kevéssé ismertek a földrész múltjának részletei, viszonylag ritkán jelenik meg a térség történetével foglalkozó könyv. Fischer Ferenc e témával foglalkozó eddigi tanulmányai többnyire külföldi folyóiratokban, illetve nemzetközi konferencia-kiadványokban jelentek meg. Fontos hiánypótló a tavalyi évben kiadott munka, mivel segítségével sokkal szélesebb közönség ismerheti meg magyar nyelven az európai latin-amerikai történelem e speciális fejezetének eddig csak hézagosan feltárt összefüggéseit.

Az előszóban megismerkedhetünk a téma háttérirodalmával, a német levéltárak forrásaival, az eddig megjelent és nélkülözhetetlen alapművekkel, amelyek nélkül egyetlen kutató sem mélyülhet el a II. világháború előtti mintegy hat évtizedes chilei–német katonai kapcsolatok részleteiben. A monográfia egyik fő értéke, hogy sok nyomtatásban megjelent kortárs műre is támaszkodik. A lábjegyzetekben megtalálható német, spanyol és angol nyelvű munkák, és a könyv végén fellelhető igen részletes bibliográfiai jegyzékek átfogó betekintést nyújtanak a felhasznált szakirodalomba.

Az igazán alapos és új tudományos eredményeket felmutatni képes kutatás elengedhetetlen feltétele az eddig feltáratlan levéltári források kiértékelése. Ebből a szempontból a könyv rendkívül gazdag elsődleges forrásanyaggal rendelkezik, igen sok segítséget kínálva a téma kutatóinak. Fischer Ferenc munkája leginkább a freiburgi katonai levéltár anyagára épített, ezenkívül a bonni, koblenzi, potsdami és stuttgarti levéltárakból merített. A legtöbb levéltári forráscsoport nem, vagy csak alig publikált, jelentős részük a témában leginkább jártas német, francia, észak-amerikai és chilei történészek előtt is alig ismert.

A könyv első nagy fejezete a császári Németország chilei politikájával ismerteti meg az olvasót. A szerző által leggyakrabban idézett dokumentum Paul Behncke korvettkapitány II. Vilmos császárnak 1905 februárjában írt titkos memoranduma, amelyet a *Falke* cirkáló parancsnokaként jegyzett le a perui Callao kikötőjében. Ez a katonapolitikai beszámoló olyan gondolatokat fogalmazott meg, amelyek a későbbiekben kijelölték Berlin Chilével folytatott politikáját. Behncke megállapításai, miszerint szubkontinentális dimenzióban a német katonai, politikai és gazdasági befolyás alapjává Chilét kell tenni, fő vonalaiban meghatározták a Wilhelmstrasse lépéseit az első világháborúig terjedő időszakban. Nem véletlen, hogy a császári haditengerészet tisztje az akkor alig több mint 3 milliós — a latin-amerikai országok között a legfejlettebbekhez tartozó — országban látta Németország legfőbb támaszát a déli kontinensen. Az andesi országban az intenzív német katonai befolyás 1885-ben kezdődött, amikor Emil Körner kapitány megkezdte a hadsereg modernizációját. Ez az esztendő egyébként a könyv által vizsgált korszak kezdőéve. A chilei hadsereg átvette a porosz kiképzési módszereket, a katonaindulókat, az egyenruhát, a csúcsos sisakot, (a „Pickelhaubét"), — melyet mind a mai napig viselnek az évente megrendezett nagy katonai parádékon, és nem utolsósorban a német fegyvereket. A szerző részletesen ismerteti a német térnyerést a hadseregben, a chilei tisztikar „elporoszosodását" és Berlin szinte kizárólagos szerepét a hadiipari rendelések terén.

Behncke császárának tett javaslatai megtételekor ezt a kivételes német katonai befolyást igyekezett kihasználni, hiszen Chile nem kínálhatott olyan mértékű gazdasági expanziós lehetőségeket, mint a lakosságban gyorsan növekvő Argentína vagy Brazília. Ez utóbbi országokban sokkal nagyobb német kisebbség is élt (csak Brazíliában több mint félmilliós) mint Chilében, ahol a déli tartományokban mindössze 30.000 — igaz, igen befolyásos — német eredetű lakos élt. Berlin egyedülálló chilei helyzete mindenekelőtt a hadseregben 1885 óta fokozatosan elért német befolyáson nyugodott. A chilei hadsereg tisztikarának igen erős német orientációja döntő szerepet játszott abban, hogy Chile az I. világháborúban semleges maradt, míg a II. világháborúban a semlegesség évei után 1943-ban szakította meg diplomáciai kapcsolatait.

A szerző különösen nagy teret szentel a többi, Chilében érdekelt nagyhatalom bemutatásának. A német katonai térnyerés nyomán a korábbi francia katonapolitikai kötődés gyakorlatilag meg-

szűnt. Anglia továbbra is megőrizte a gazdaságban kivívott első helyét, de a dinamikus német előretörés folyamatosan csökkentette a szigetország részesedését a külkereskedelemben. Az eddig feltáratlan német levéltári források kiértékelése eredményeként e fejezet legérdekesebb mondanivalója az Egyesült Államok szerepének értékelése. A nagy északi hatalom éppen a 20. század első éveiben kezdte megvetni a lábát Dél-Amerika mérsékelt éghajlatú övezetében, ezért a német gazdasági befolyás számára a legnagyobb kihívást nem a visszaszoruló brit és francia, hanem a fiatalos lendülettel dél felé terjeszkedő észak-amerikai tőke jelentette. A könyv rámutat e rivalizálás nyilvánvaló jeleire, majd bemutatja, hogy a német katonai szakértők és a santiagói német követek mennyire tisztában voltak az amerikai térnyerés veszélyeivel.

A második fejezet a „germanofil" chilei katonai misszióknak a dél-amerikai hadseregek fejlődésére gyakorolt hatását tárgyalja. A századfordulótól kezdve több latin-amerikai ország hívott német katonai missziókat, hogy hadseregeiket modernizálják. A már említett Körner-féle misszión kívül Argentínába, Bolíviába és Paraguayba érkeztek német tisztek a szükséges katonai reformok végrehajtására. A porosz katonai szellem azonban nem csak e négy országban ért el eredményeket az első világháborút megelőző időszakban. A sikeresen „poroszosított" chilei hadsereg nyolc latin-amerikai országba küldött katonatiszteket, akik így közvetett módon — „via chilena" — erősítették Németország militarista befolyását a földrészen.

Az európai nagyhatalmak mindenek előtt az úgynevezett ABC+U országokban (Argentína, Brazília, Chile és Uruguay) birtokoltak döntő pozíciókat, míg Washington befolyása az amerikai Mediterráneum (Karib-tenger) irányából hatolt dél felé. Az amerikai expanzió lefékezésében szerepet szántak a chilei hadsereg által kiküldött katonai instruktoroknak, akik a porosz modell meghonosítása mellett a német hadiipar számára biztosítottak jelentős értékű megrendeléseket. A chilei katonai missziók emellett elősegítették a németbarát szimpátia kialakulását az Egyenlítőhöz közeli országokban, így Ecuadorban, Kolumbiában gyakran kihasználva a „furkósbot-politika" nyomán felizzó USA-ellenes szenvedélyeket. A fejezet különösen sokat foglalkozik Kolumbia példájával, hiszen ez az ország a panamai provincia elszakításával különösen sokat szenvedett az észak-amerikai térnyerés miatt. Érthető, hogy a chilei katonatisztek sikerrel tevékenykedtek Bogota hadseregének megszervezésében, sőt néhány német katonai szakértőnek még a két világháború között is komoly szerep jutott a kolumbiai légiforgalom fejlesztésében.

Fischer Ferenc bírálja F. T. Epstein ugyan 1941-ben íródott, de még napjainkban is gyakran hivatkozott művét: European Military Influence in Latin America. Manuscript. Library of Congress. Washington,1941, amely a német katonai befolyás mértékét igyekezett behatárolni a szubkontinensen. A szerző szerint az Epstein által kidolgozott országbesorolás alapvetően csökkentette a német katonai pozíciók valós nagyságát, mivel nem vette figyelembe Chile „tanítómesteri" hatékony közvetítői szerepét, vagyis a Santiagóból kiküldött tisztek közvetetten Németország befolyását növelő tevékenységét.

A harmadik fejezet témája a brit, a német és az amerikai haditengerészet versengése a chilei hadihajó-megrendelésekért. Nem csupán a megrendelések elnyerésével járó anyagi haszon lebegett a három nagyhatalom előtt, hanem a latin-amerikai ország flottájának jövőbeni befolyásolása, amely a chilei tengerésztisztek továbbképzésében, valamint a hajóhad felszereléséhez és működtetéséhez szükséges további megrendeléseken keresztül valósulhatott meg. Santiago két dreadnought típusú csatahajó, hat romboló és két tengeralattjáró megépítésére írt ki pályázatot 1910–11-ben. A szerző végig követi a három tengeri hatalom között a megrendelések elnyeréséért kirobbanó küzdelmet. E versengésben egyértelműen Nagy-Britannia tűnt az igazi esélyesnek, hiszen a szigetország gyakorlatilag száz esztendeje a chilei flotta kizárólagos ellátója volt, ráadásul a haditengerészet vezetése hosszú ideje angolbarátnak bizonyult. A brit orientáció megtörésére a császári Németország számos kísérletet tett, de végül mindegyik kudarcba fulladt. Az angol cégek megnyerték a két chilei csatahajóra kiírt pályázatot, és az építkezés britanniai gyárakban indult meg. Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy a Chilének szánt *Almirante Latorre* csatahajót Anglia a háború kitörésekor félkész állapotban lefoglalta és *Canada* néven a saját flottájába sorolta. A hajó végül csak 1920-ban kerülhetett eredeti tulajdonosához, a chilei haditengerészethez. A másik egység még ilyen szerencsésnek sem mondható, ugyanis miután az angolok 1914-ben lefoglalták, repülőgép-hordozóvá alakították át, és *Eagle* néven véglegesen a Royal Navy állományába sorolták.

A chilei haditengerészet befolyásolásáért vívott hatalmi vetélkedésben Berlin alulmaradt. A kudarcot súlyosbította, hogy az Egyesült Államok legalább két tengeralattjáró megépítésének a jogát megszerezte, majd 1912-ben a chilei partvédelmi tüzérség kiépítését is biztosította magának. Bár — a korabeli német források szerint — az Egyesült Államok népszerűtlen volt az Andok lábánál

elterülő országban, a német cégek magas árajánlatai, valamint a császári haditengerészet rugalmatlanága a chilei tengerésztisztek németországi továbbképzésének engedélyezését illetően, már előre megpecsételte a vereséget. A chilei vizeken bekövetkező német–észak-amerikai–angol tengerészeti versengés, a „zászló megmutatása" a Csendes-óceán déli vizein, II. Vilmos „világpolitikájának" szerves részét képezte. A könyv értékelése szerint ennek a kihívó politikának csúcspontja a Hohenzollern főhercegi pár 1914 tavaszi látogatása volt, amikor a császári flotta két legmodernebb csatahajója és egy cirkálója vetett horgonyt Valparaisónál.

Az utolsó fejezet bemutatja a német rendőrtisztek titkos misszióját az 1927-ben megalakított chilei csendőrség megszervezésében. A húszas években a vesztes háború ellenére továbbra is erős maradt a német befolyás a hadseregben, sőt a „poroszosított" tisztek révén a germanofil irányzat még erőteljesebbé vált. A chilei hadsereg német orientációjú katonatisztjei 1924–25-ben ugyanis puccsal átvették a hatalmat, majd egyikük, Carlos Ibaez az ország alkotmányosan megválasztott elnöke lett. Ibaez elnöksége alatt (1927–31) ismét tért hódított a porosz katonai szellem a hadseregben, sőt az állam új elnyomó apparátusának, a csendőrségnek a megszervezésében német rendőrtisztek segédkeztek. A könyv nagy érdeme, hogy titkos ügykezelésű német levéltári forrásokra támaszkodva bebizonyítja, hogy az újonnan létrehozott rendőri erők nem csak olasz példákat követtek, hanem a versailles-i béke rendelkezéseit kijátszva, a weimari Németország is szerepet vállalt a Cuerpo de Carabineros de Chile kiépítésében. Külön figyelmet érdemel, hogy az egyik instruktor az a Pfeffer-Wildenbruch őrnagy volt, aki 1944–45-ben a Budapestet védő német erők főparancsnokaként tevékenykedett.

A munkát a már említett részletes forrás- és irodalomjegyzék zárja. A felhasznált levéltári anyagok pontos, rendszerezett felsorolása mellett megtalálhatjuk a nyomtatásban megjelent forrásokat és forrásértékű kiadványokat, valamint a második világháború után íródott cikkeket és tanulmányokat. Az olvasó könnyebb tájékozódását segítik az illusztrációk, amelyek érzékeltetik a chilei és a porosz hadsereg egyenruháinak feltűnő hasonlóságát. Szintén hasznos adalékot jelentenek a téma árnyaltabb megközelítéséhez az utolsó oldalakon elhelyezett térképvázlatok.

Fischer Ferenc színvonalas könyvének segítségével a magyar olvasó is megismerheti a latin-amerikai német katonai, gazdasági és politikai expanzió részleteit, a császári Németország chilei hatalmi törekvéseit. Az idézetek gyakori alkalmazása színesíti és olvasmányossá teszi a művet. Az eddig fel nem tárt levéltári anyagok imponálóan gazdag felhasználásával készült munka nem csak a téma részleteiben elmélyülő kutató számára kínál kutatási kiindulópontokat, hanem az I. világháború előtti német–angol, német–francia, illetve német–észak-amerikai — valójában már akkoriban is globális jellegű — hatalmi rivalizálás iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönség figyelmére is igényt tarthat.

Réti Balázs

Gerald Schlag

AUS TRÜMMERN GEBOREN...

Burgenland 1918–1921

Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland (WAB) Band 106.

Eisenstadt, 2001, 544 o.

ROMOKBÓL SZÜLETVE...

Burgenland 1918–1921

Kerek nyolcvan esztendeje, hogy a kettős monarchia egykori országai kénytelenek voltak megosztozni az őket hajdan elválasztó területsávon, létrehozva Burgenlandot, Ausztria legkeletibb, és legifjabb tartományát, melyet azonban az 1921 decemberében megrendezett népszavazás megfosztott természetes fővárosától, Soprontól.

Az osztrák történeti konstrukciónak sarkalatos pontja Burgenland létrejöttének kérdése. Az 1950-es évekig a térség helyzete gazdaságilag, politikailag is bizonytalan volt. Burgenland a szó szoros értelmében a fennmaradásáért küzdött (1938–1945 között átmenetileg meg is szűnt). A burgenlandi közgondolkodásnak súlyos történelmi előzmények után kellett önazonosság-tudatát, a „burgenlandiság" gondolatát saját határain belül, és azokon kívül — nem utolsó sorban Magyarországon is — elfogadtatnia. Az osztrák történetírás éppen ezért kiemelt figyelmet szentelt annak az időszaknak, melyben a mai Burgenland létének történelmi megalapozására sor került. A határon túl megjelenő folyóiratok, levéltári, múzeumi kiadványok, tanulmánykötetek cikkeinek zöme azok-

kal a történelmi korkérdésekkel foglalkozik, amelyek szorosabban vagy tágabban a „Landesidentät", a tartományi identitás problémáit érintik (Ezzel párhuzamosan zajlott (zajlik) egy átfogó, az egész osztrák nemzetről szóló diskurzus, mely természetesen befolyásolja a burgenlandi kérdés recepcióját is.). A mai Burgenland területén született történelmi tanulmányok sorában időarányosan kevesebb figyelem esik a korai, középkori, újkori és koraújkori témákra, sokkal több munka vizsgálja a huszadik századot, azt a korszakot, amelyben Burgenland politikailag konstituálta magát. Az önazonosságát bizonyos szempontból máig kereső — és a szomszédos nyugat-magyarországi térséghez sok tekintetben ellentmondásos módon viszonyuló (lásd pl. a Magyarország uniós csatlakozása körüli burgenlandi álláspontok alakulását a kilencvenes években) — tartományban 1922-től folyamatosan születnek eltérő terjedelmű és színvonalú dolgozatok, melyek az 1919–21-es sorsfordulóval és az azt követő évtizedek kérdéseivel foglalkoznak.

Ahhoz, hogy Gerald Schlag könyvét el tudjuk helyezni a Burgenlanddal kapcsolatos osztrák történeti konstrukció palettáján, ejtsünk néhány rövid szót a szomszédunkban született eddigi interpretációkról. Közvetlenül 1921 után a békeszerződések következményeinek, és a — határon túli korabeli szóhasználat szerint — soproni „népszavazási komédia" osztrák történelmi feldolgozásai — már csak az esemény óta eltelt időszak rövidsége miatt is — inkább a politikai vitairat és az irodalmi feldolgozások műfaji határán egyensúlyoztak. A kölcsönös sérelmek, a be nem gyógyult sebek a határ mindkét oldalán erősen szubjektív, és egyoldalú interpretációkat eredményeztek. Az 1918–1921 közötti időszak eseményeinek első lejegyzései kevésbé a tudományos feltárás szándékának, sokkal inkább a közelmúlt szuggesztiójának hatására, mintegy élménybeszámolókként születtek. Az amúgy is kissé irodalmias osztrák történelemszemlélet ebben az időszakban különösen hajlott a költői megfogalmazásokra (tegyük hozzá: az akkori magyar visszaemlékezések szintén eltávolodtak az objektív nézőponttól). A népszavazás és a nyugat-magyarországi felkelés osztrák krónikásai (Viktor Miltschinsky, illetve egy valóban irodalmi mű szerzője, Alfred Walheim) többékevésbé saját élményeiket énekelték meg, tették ezt annál is inkább, mivel szinte valamennyien az események személyes résztvevői voltak. Ők természetesen nem tudták levetkőzni egykori soproni mivoltukat, és őszinteségükben is túlzó, önigazoló, és propagandisztikus műveket alkottak. Sommás megállapításaikkal egyébként már a korszakban meggyűlt a bécsi hivatalos körök baja, és igyekeztek némi önmérsékletre szorítani az elragadtatott auktorokat. (A korszakban született műveknek azt a részét, mely egyértelműen propaganda-célokat fogalmazott meg, és elsősorban az erre létrehozott — főleg német befolyás alatt álló — pángermán szervezetek égisze alatt jelent meg, itt most nem említjük külön.) A Burgenlandban, illetve Burgenlandról született művek az öndefiníció igényével születtek, felhasználva az osztrák identitás-keresés germanofil utalásait és gesztusait is.

A második világháború, és a hitleri időszak sokkja után Burgenlandban újult erővel fogtak hozzá a tartomány múltjának feldolgozásához. A hidegháborús időszak is közrejátszott abban, hogy a határ két oldalán a kutatási eredmények és a vélemények ütköztetése sokáig nem volt kielégítő. Mindkét oldal értetlenül állt a másik érveivel szemben, ha egyáltalán megismerkedett a szomszéd országok kutatóinak, történetfelfogásának produktumaival. Ezt kiegészíthetjük azzal, hogy a nyugat-magyarországi–burgenlandi kérdés nem csupán Ausztria és Magyarország „belügye". A probléma születésének aktív részese volt az akkori csehszlovák és délszláv állam, a térségben mindenható Franciaország, Olaszország, és az Anschluss-problémával összefüggésben Németország is. A különböző osztrák interpretációk azonban mintha falba ütköztek volna a tartomány, illetve az ország határainál. A feldolgozások megmaradtak a jó értelemben vett helytörténetírás műfaji keretei között, és csak kevéssé vettek tudomást a kérdéskör szélesebb kontextusairól.

Gerald Schlag műve forrás- és irodalmi bázisát figyelembe véve is szakít a korábbi hagyományokkal. A szakirodalomi tájékoztató egyaránt tartalmazza osztrák, magyar, olasz, horvát, és cseh szerzők műveit (a két utóbbiból egyet-egyet). Schlag forrásait a bécsi és kismartoni archívumok anyagai mellett római, budapesti és soproni levéltárak dokumentumaiból válogatta.

A kötet szakmai és tudományos jellegzetességeinek ismertetése előtt vegyük szemügyre néhány formai sajátosságát. Osztrák szomszédaink — az említett okok miatt is — hatalmas lelkesedéssel készültek a tartomány 80. születésnapjára. Ezt közvetlenül is érezhetjük, ha kézbe vesszük a több mint ötszáz oldalas munkát. A könyv megírásának gondolata öt évvel előzte meg a kész művet. Amint az előszóból megtudhatjuk, a szerzőt Karl Stix akkori tartományfőnök ösztönözte a sok korábbi résztanulmány után egy összefoglaló Burgenland-kötet megírására, tudományos reprezentációt keresve a közelgő nyolcvanéves jubileum méltó megünnepléséhez. A munka eredménye gazdagon illusztrált, magyar és német nyelvű dokumentumokkal, korabeli fotókkal, reprodukciókkal színesített könyv, ízléses tipográfiai megjelenéssel és kifogástalan nyomdai kivitelezéssel. Sajnála-

tosan hiányzik belőle azonban egy hely-, illetve névmutató, mely a közel negyven fejezetben való tájékozódást, és a gyors információszerzést megkönnyíthetné. Apróbb kifogások még a szerkesztéssel kapcsolatban merülhetnek föl. A szerző számára láthatóan gondot jelentett, hogy a történet különböző szálait egybefonja, rendet teremtsen a sokszínűségben. Talán ennek tudható be az is, hogy a különböző tematikai egységek nem válnak el markánsan egymástól, a fejezetek „összefolynak", és változó egymásutánban követik egymást az osztrák, a magyar, a nyugatmagyarországi események.

A könyv érdemi része (a tartományi elöljárók bevezetőit és a szerző előszavát követően) a 13. oldaltól kezdődik. Az első lényeges történeti kérdésekkel foglalkozó fejezet, 1918 őszének rövid felidézését követően, a későbbi burgenlandi térség előtörténetét tárgyalja. A szerző meggyőző alapossággal igyekszik bizonyítani, hogy a később Ausztriának ítélt terület már a magyar történelem korábbi szakaszaiban is külön utat járt, és gazdasági, politikai kapcsolatai révén már akkor a szomszédos nyugati területek felé gravitált. Schlag nem tartozik azokhoz az osztrák interpretátorokhoz, akik aggály nélkül használják a *Burgenland* elnevezést a térség korábbi történeti korszakaival kapcsolatban. Az az igyekezete azonban, hogy a vidéket egyfajta corpus separatumként bemutatva, történeti érveket szállítson Magyarországról történt leválasztásához, könnyen tetten érhető. (Osztrák szerzők zöme hajlamos megfeledkezni arról, hogy a 20. századot megelőzően a Burgenland-fogalom értelmezhetetlen és anakronisztikus. Használata ráadásul nem pusztán szemantikai problémákat vet fel. Nemcsak az elnevezés alkalmatlan a mai Burgenland területéhez kötődő korábbi történeti események helymegjelölésére, de a kategória történeti-földrajzi definícióként is értelmezhetetlen.) A látszólag felvezetésnek szánt fejezet („Vorgeschichte") lényegi része a kötetnek, hiszen a szerző Burgenland visszamenőleges osztrák legitimációját rejtette el e néhány bekezdésben. A „nyugat-magyarországi kérdést" viszavetítve idézi fel, amikor a középkori, illetve a későközépkori hódítások folyamatáról és eredményeiről szól. Ez előtörténetként helyénvaló is lenne, de bizonyító mozzanatként több, mint esetleges, ahistorikus. A dinasztikus ütközések, egyezkedések révén született középkori területi alkuk, territoriális változások korántsem váltak törvényszerűen a modern nemzetállamok területformáló tényezőjévé. Kiemelt szerepet kaptak ebben az összefüggésben azok a 15.–16. századi összecsapások, megállapodások, békék, birtokcserék, amelyek eredményeképp a későbbi Burgenland területe nagyrészt „osztrák igazgatás alá" került. Schlag, miután az olvasók előtt evidenciává emelte, hogy a térség mindig is önálló entitásként, esetleg az osztrák területek holdudvaraként funkcionált, rátér a 19. századi nacionalizmus kérdéskörének, és a Nyugat-Magyarországra vonatkozó elméleteknek az ismertetésére. Utal természetesen a soviniszta magyar nemzetiségi politikára, az 1848-as fejleményekre, a dualizmus nemzetiségi politikájára.

A következő fejezetekben Schlag a saint-germain-i és a trianoni döntések körülményeit ismerteti. A kötet e részei rendkívül sokoldalú megközelítést tükröznek. A szerző a béketárgyalások menetrendje és a győztes hatalmak álláspontjai mellett tárgyalja a Vatikán, Prága, valamint német körök reflexióit, és a lengyel-orosz háború burgenlandi kihatásait is. Ez utóbbiak során újabb adalékokkal sikerült gazdagítania a folyamatról alkotott összképet. Egyszersmind némi hiányérzetet is kelthet az olvasóban az, hogy a kérdések minden aspektusát nem járja körül. (A német kontextus tárgyalásakor szinte csupán a magyarországi német kisebbség szempontjából vizsgálja a kérdést, nem téve említést a német szélsőjobboldal álláspontjáról, mely — legalábbis későbbi forrásokból igazolható módon — ellenezte Burgenland Ausztriához csatolását, mivel ez szerintük jelentősen gyengítette volna a friss antibolsevista kurzus magyarországi megszilárdulását.) A Vatikánról szóló „fejezet" — mely mindössze két bekezdésből áll — csupán kevés információt tartalmaz a Szentszék tényleges álláspontjáról és konfesszionális kérdésekről.

Eddigi osztrák történeti munkáktól eltérően igyekszik a Burgenland létrejöttét előidéző mindhárom tényezőt — a német-osztrák Anschluss elkerülését, a cseh-délszláv korridortervek elutasítását, és a bolsevizmus térhódításának megakadályozását — számba venni. Igaz, a nagyobb hangsúlyt ez utóbbinak szenteli. Az Anschluss-tilalom — mint a burgenlandi kérdés döntő motívuma — nem kap nagyobb nyomatékot a munkában, annak ellenére, hogy az osztrák csatlakozási-mozgalom kapcsán még egyszer kitér a kérdésre. Ennek apropóját az adja, hogy 1921. áprilisában Tirolban, 90 százalékos részvételi arány mellett a lakosság 98 százaléka szavazott a német–osztrák egyesülésre. A francia reagálás nem késett soká. Április 24-én a a párizsi nemzetgyűlés indítványt fogadott el arról, hogy Nyugat-Magyarországot a trianoni szerződés életbelépését követően is csak akkor adják át Ausztriának, ha az megfelelő garanciát ad az Anschluss-tilalom betartására. A szerző ennek a tárgyalásakor elsősorban arra helyezi a hangsúlyt, hogy miként próbálta meg a magyar fél kihasználni a kialakult helyzetet. Elmulasztja azonban levonni a legfontosabb következtetést, vagyis az Anschluss ügye és a burgenlandi kérdés közötti primer összefügések kimutatását. Objektív

képet rajzol viszont az osztrák kormányzatnak a magyar tanácsköztársasággal kapcsolatos álláspontjáról, megállapítva, hogy Bécsnek érdeke volt a magyarországi szovjet rendszer életben maradása, hisz ez jobb alkupozíciót biztosított számára a béketárgyalások során. Schlag maga is kiemelt figyelmet — és a többihez képest hosszú, több mint 30 oldal terjedelmet — szentel a Forradalmi Kormányzótanács időszakának, nyilvánvalóan a problémakörnek a kérdésben játszott meghatározó szerepét sugallva.

A szerző a következőkben részletes és kiegyensúlyozott képet ad a területátadás problémáiról, a felkelőharcokról, a Burgenland osztrák birtokba vételét kísérő katonai és diplomáciai közjátékokról, és a soproni népszavazás előzményeiről.

Schlag legellentmondásosabb érvelését az utolsó előtti fejezetben épp a népszavazással kapcsolatban találjuk. Itt elismétli azokat a vádakat, melyeket osztrák részről már közvetlenül a szavazást követően megfogalmaztak. A magyar sikert annak tulajdonítja be, hogy az osztrák hatóságok csupán a terület pacifikálása után, december 3-át követően fejthették ki tevékenységüket, míg magyar oldalon több hónap állt rendelkezésre a lakosság manipulálására. Felemlegeti, hogy a fehér terror, illetve a bandaharcok elől elmenekült osztrák érzelmű szavazók nem vehettek részt a procedúrában. E két érvet mindenképp érdemes fontolóra vennünk, amikor a szavazás kimenetelét magyar szempontból elemezzük. A plebiscitum eredményét valóban befolyásolhatta a magyar „birtokon belüliség". Eldöntéséhez azonban nem volt elegendő, s ezt a másik, 1920 októberi karintiai szavazás is igazolhatja. Ennek során Ausztria megtarthatta területeit annak ellenére, hogy Klagenfurt délszláv megszállás alá került. Ami a manipulációt illeti, abban nem elhanyagolható szerepet játszott az október 20-án Bécsben megalakult, és Sopronban, helyi osztrák érzelmű lakosok részvételével működött Ödenburger Heimatdienst is, mely aktív propagandatevékenységet fejtett ki Ausztria mellett. A szavazólisták összeállításával kapcsolatban — Schlag által is — megfogalmazott aggályok tisztázására az osztrák félnek már 1921. december 4-től volt lehetősége.

A továbbiakban felhozott vádak, mint pl. a „holt lelkek" részvétele a szavazásban, olyan toposzok, amelyek, ha előfordultak is, döntően nem alakíthatták a végeredményt. Schlag megfeledkezik olyan motívumok felsorakoztatásáról, melyek éppenséggel a magyar győzelem irányába hatottak. Ausztria Magyarországnál is katasztrófálisabb gazdasági helyzete, a belpolitikájában rejlő potenciális veszélyek nem erősítették a szomszédunk iránti vonzalmat. Az erőszakos magyarosítás emlegetése mellett nem emlékezik meg olyan folyamatokról, melyek a helyi németség természetes asszimilációjának irányába hatottak. Nem elemzi a középosztálybeli, köztisztviselői réteg egzisztenciális kötődéseit, a szavazásban kulcsszerepet játszó bortermelő polgárság gazdasági motivációit, és általában adós marad a kérdés szociológiai, társadalmi aspektusainak feltárásával.

A „romokból született" tartomány története lezárul a kihordás fájdalmasan szép és nehéz napjainak felidézésével. Az utolsó fejezet az osztrák-magyar határmegvonás végső fázisáról szól, mellyel a szerző a kézirat végső határát is meghúzta. Hiányérzet maradhat azokban, akik Burgenland keletkezésének belpolitikai vonatkozásaira, közvetlen jogi aktusára, a vele kapcsolatos alkotmányjogi, kodifikációs folyamatokra is kíváncsiak lennének. Szerzőnk nem tárja olvasói elé, hogy az újszülött a hosszú vajúdást követően milyen életesélyekkel, kilátásokkal indulhatott a jövőbe. A recenzensben mindenesetre megfogalmazódik a kérdés, hogy — szakítva most már a születés allegóriájával — milyen szilárd, esetleg mennyire bizonytalan alapokon nyugodott a tartomány későbbi fejlődése. Az igazán színvonalasan megírt eseménytörténet mellett ehelyütt — vagy korábban — érdemes lett volna talán egy részletesebb helyzetelemzést is közölni nem csupán Burgenland megalakulásának nemzetközi konfliktusairól, hanem gazdasági, társadalmi és általános politikai körülményeiről is.

A könyv írója teljességre törekedett. Megpróbált mindenre kiterjedő áttekintést adni Ausztria legfiatalabb tartományának születéséről. E komplexitásra törekvés azonban néhány helyen hiányérzetet is kelt. Van olyan téma, melybe Schlag csupán bepillantást enged, de az alaposabb szemlélődéshez már nem szolgáltat adatokat. Szemléletmódja természetes módon tükrözi azokat a felfogásokat, melyek Burgenland születését Ausztriában övezik. Itt-ott — legfőképpen Sopron ügyében — az egyéni érzelmek nyomait is felfedezhetjük benne. Mégis olyan szempontokat ad a kérdés feltárásához, amelyeket a határ innenső felén sem árt megszívlelni. Schlag könyve végeredményben olyan mű, amelynek egyes részleteivel vitatkoznunk kell.

Tóth Imre

Suzanne-Sophia Spiliotis

TRANSTERRITORIALITÄT UND NATIONALE ABGRENZUNG

Konstitutionsprozesse der griechischen Gesellschaft und Ansätze ihrer faschistoiden Transformation, 1922/24–1941

Südosteuropäische Arbeiten; 102.

München, 1998. R. Oldenburg Verlag, 379 o.

TERÜLETEN KÍVÜLISÉG ÉS NEMZETI ELHATÁROLÓDOTTSÁG

A görög társadalom konstitúciós folyamatai és fasisztoid átalakításának kezdetei, 1922/24–1941

A szerző bevezetőjében rámutat, a transzterritorialitás jelentőségére a társadalmi reprodukciós folyamatokban és az állam autonóm hatalma alakulásában. 1922/23-ra „két görög világ" alakult ki: az elmaradott hazai agrárcentrum és a gazdag kereskedelmi kapitalista diaszpóra. K. Tsoukalas műveiben hangsúlyozta ezek kapcsolatait. A 20. sz. elején — főleg az USA-ba történő kivándorlással — a görög világ internacionalizálódott és a külső tényezők még a nemzetállam kialakulása után is hatottak. Spiliotis új megközelítésben elemzi a társadalmi átalakulás és az államhatárokon kívüli lét kapcsolatát, a migráció hatását, a nemzetállami, a nemzetközi és a szociális evolúció összefüggéseit. Rámutat, hogy I. Metaxasz (1936. augusztus 4-i) rendszere nemzeti lehatároltságban próbálta meg újjászervezni „a náció, a sajátos görög élettér, a fasisztoid állam és a társadalom kapcsolatát" és mindezzel növelni a rezsim infrastrukturális hatalmát. Spiliotis kiemeli, hogy a rezsim struktúrája kutatásánál fontos a belső és a külső tényezők korrelációja, a görög elit külső orientációjú karrierútja feldolgozása, s végül „a területi kapacitás és a társadalmi újjáalakulás közötti összefüggések" elemzése.

Noha a szerző szól a forrásokkal kapcsolatos nehézségekről, művébe először kerülnek be pl. a Külügyminisztérium Archívumának a tengerentúli diaszpóráról szóló aktái. Ugyanilyen fontosak Metaxasz, II. György király, a Nemzeti Ifjúsági Szervezet (EON), a Nemzeti Bank, a parlamenti jegyzőkönyvek, a Statisztikai Hivatal anyagai, a korabeli periodika és a monografikus és az időszaki kiadványokból merített tények. Spiliotis rendkívül gazdag szakirodalomra támaszkodott témája feldolgozásakor. Harminchét szövegközi táblázata szilárdan alapozza meg következtetéseit. Művében először a görög társadalom transzterritoriális elemzésével foglalkozik, amit Metaxasz diktatúrájának a címbeli témakörökkel kapcsolatos folyamatainak taglalása követ, végül külön fejezetet szentel a görög világot területileg és a társadalmi reprodukció szempontjából egyaránt kiszélesítő egyesült államokbeli görög diaszpórának.

Spiliotis felfogásával a Görögország-kutatás az államon kívülre is áttevődik és a „két görög világ" közti kommunikációval bővül. A 20. század elején a görögség gyarapodása korrelált az állam területe növekedésével. Az 1930-as évek kezdetére a görögök ötöde (másfél millió) a nemzet-állami határokon kívülre került. Spiliotis felveti, célszerű-e két élettérről szólni, vagy egy, a határokon átívelő, strukturális, társadalmi reprodukciós mechanizmusról és azt elemezni. 1921 után az amerikai munkaerőpiacot az olcsó dél- és kelet-európai túlkínálat jellemezte. A két világháború közötti időszakban a görög migráció trendjei, a tengeren túlra való ki- és visszavándorlással, megfeleltek az akkori dél-európai jellemzőknek. Spiliotis szerint kérdéses, hogy Metaxasz diktatúrája idején a migráció és a átutalási index (rimessza) alakulása hozzájárult-e a politikai stabilitáshoz, avagy a világgazdasági válság hatásának tulajdonítható. Mindenesetre a migráció révén kiszélesült a határon túli tapasztalati térség, bizonyította, hogy leküzdhetők a társadalmi reprodukció nemzetállami keretei, gazdaságilag pedig állami és családstratégiaként is funkcionálhatott. Az állam azonban a tőkeátutalásokból devizahiányát csak „nagy áron" pótolta, ami a transzterriorialitás és a központ kapacitása közti kapcsolat bizonytalanságára utal. Politikailag a külső anyagi támogatás útját állta az állam autonóm hatalma kiépítésének. Mikrostrukturálisan a külhoni görögök átutalásai a hegyvidéki elmaradott parasztgazdaságokon segíthettek. A fő kérdés azonban az, milyen feltételek mellett európaizálódhatott Görögország.

A görög politikai oligarchia tulajdonképpen javadalomként kezelte állásait. Emiatt is találtak a lakosság körében széles visszhangra 1910-ben a polgári reformeszmékkel fellépő miniszterelnök, E. Venizelos és Liberális Pártjának elképzelései. G. Dertilis és 1922-ben A. Toynbee egyaránt rámutattak a görög politikai elit érdekérvényesítő képességének hiányára. E. Repoulis 1912-ben a görög nemzeti összetartozás erősítésére szólított fel és utalt az állam és a társadalom strukturális

kapcsolataira. A dél-európai hiányzó területi kapacitást kiegyenlíthette a szabályozott munkaerő-export az USA-ban. 1920 júliusában született meg az első görög emigrációs törvény. A két világháború közötti görög politikatörténetet döntően az elszalasztott rendszerkorrektúrák jellemezték. Spiliotis rámutat, hogy ezt a kort a permanens struktúraválság időszakának tekinthetjük, amikor (lásd pl. T. Pangalos diktatúráját, vagy az 1930-as évek közepének puccskísérleteit) a quasi parlamenten kívüli legitimáció érvényesült. A tábornokok a politikai kurzusváltáskor megtalálták az ürügyet a tisztogatásokra és a polgári hatóságok valójában katonai gyámság alatt működtek. A politikai polarizálódás és a társadalmi differenciálódás mintegy „belülről" bomlasztotta fel a parlamentarizmust. Venizelosnak létrejött a koalíciós, modernizációellenes oppozíciója. Valójában a nemzet kettéhasadt. A belpolitikai helyzet ürügyet szolgáltatott II. György királynak, hogy Metaxasz javaslatára feloszlassa a parlamentet és az utóbbi hozzákezdhetett 1936. augusztus 4-étől diktatúrája kiépítéséhez.

Spiliotis elemzi Metaxasz szellemiségét, útját a politika felé, karrierjét, politikai koncepciójának összetevőit, az új rendszer rendőrapparátusi, ifjúsági szervezeti, külgazdasági és külpolitikai irányvonalát. Politikai és társadalmi elveiben különösen fontos a faj és a nemzet fogalma. Spárta prioritásával Athénnel szemben, Metaxasz egyrészt kifejthette „a harmadik görög kultúrára vonatkozó elveit", másrészt a munka, a rend és a fegyelem hármasságáról szóló tételeit, szembeállítva ezeket a hazájától idegen parlamentarizmussal. A relatíve „nyitott" rezsimben nem maradt hely a polgári individualizmusnak.

Igen fontosak Spiliotisnak „a diaszpóra megszervezésével kapcsolatos" eszmefuttatásai. Maga Metaxasz fejtette ki, hogy támogatni kell a határon kívüli görögök egységét. A diaszpóra revízióját lényegesnek vélték a történeti érveléssel élő személyiségek, mint pl. I. Tournakis, hiszen ez elősegíthette a görögség összefogását. Az augusztus 4-i rendszer diaszpóra-politikája a quasi-imperialista (ún. platoni) módszerekkel, az óhaza iránti lojalitás megszerzésével a fenti célokat szolgálta. A rezsim vezetői jól látták a család és az egyház emigrációbeli integrációs és identitásmegőrző szerepének fontosságát. A Metaxasz-rezsim korifeusai sajátos koegzisztenciában képzelték el a külföldön élő görögök identitástudatát. Egyfajta ideológiai pragmatizmus révén tehát a kettős kötődés (az óhazához és a liberálisabb értékrendű USA-hoz) elfogadhatónak látszott. Ugyanakkor, amikor a határon túl élő görögöktől és az ottani diplomatáktól nemzeti szolidaritást vártak el, a konkrét anyagi segítségnyújtást a legtöbb esetben a rezsim mellőzte. Ez a krónikus pénzhiányon kívül a politikai elit akkori sajátos szocializációjával és az abból fakadó habitussal is magyarázható. Spiliotis a politikai elit elemzésekor V. Pareto, G. Mosca és R. Michels elitteóriáiból indul ki. Ezután táblázatbeli adatokkal bizonyítja, hogy pl. P. Tsaldaris kabinetjének kb. kétharmada külföldön tanult és hasonló képet mutat az augusztus 4-i rendszer minisztertanácsa is (XXV., XXVI. és XXVII. tábl.: 263–264. o.). A politikai elit tehát transzterritoriális jegyeket mutat. Ez csak akkor vált problematikussá, amikor az államon belüli funkcionális alkotó szerepét és legitimitását megkérdőjelezték. A legfőbb azonban, hogy a gazdasági racionalitás szempontjából pl. élenjárók a Zürichi Kör görög tagjai, míg a jog-, a gazdaság- és egyes társadalomtudományok szemszögéből a Heidelbergi Körhöz tartozók. Az elit kitágult horizontjának szerepe a két világháború közötti átalakulási tendenciákban érthetőbbé válik, ha mindezt összekapcsoljuk az USA-beli görög diaszpóra karakterisztikájával és a fentiekre való reagálásával.

Az első és második görög USA-beli bevándorló-generáció „belső viszonyai" döntően megváltoztak. Míg 1920-ban csak 23% volt az Egyesült Államokban születettek aránya, addig 1930-ra a második generációnál-ez 40% felettire nőtt. Szinte szabályszerűen a bevándorlók önálló kiskereskedelmi és szolgáltatói státuszba emelkedtek. Az egyház döntő szerepet játszott az emigránsok nemzeti identitásának megőrzésében és az anyaországgal való kapcsolattartásban. A „Nagy Eszme" megvalósításához az állam és az egyház hierarchia összekapcsolódása a diaszpóra számára is nagy lökőerőt jelentett. Gazdasági, társadalmi és politikai okokból a görög állam az USA-beli tőke nemzeti lojalitásában volt érdekelt. A kapcsolatok így szervezetté váltak. A művelt diplomataelithez tartozó L. Coromilas 1907-ben New Yorkban megalapította a Pánhellén Uniót. A bírálatok ellenére, hogy ti. a szervezet túlzottan összekapcsolódott a görög állammal, az Unió erősítette a patriotizmust és a pragmatikus kapcsolatokat „az amerikai mindennapokkal". A kritika azonban hozzájárult ahhoz is, hogy a diaszpórában megerősödjön az az ethosz, amibel pl. igen fontos az egyén felelőssége és döntési szabadsága. Spiliotis a diaszpórabeli asszimilációt sokténye zős folyamatként írja le és ecseteli a metodikai és a „forráshelyzetből adódó" nehézségeket is. Nem csodálható, ha a növekvő asszimilációs nyomás közepette keresték az azt csökkentő szervezeti összefogás kereteit. Így alakult meg 1922-ben az Amerikai Hellén Haladó Nevelési Társaság (az AHEPA). A szervezet amerikai

görög identitásverziójára reagált az 1923 végén létrejött Görög Amerikai Progresszív Társaság (a GAPA), amely szoros kapcsolatban állt a görög ortodox egyházzal. Az új kihívásokra új válaszokat kellett találni. Főleg arra, mit jelent amerikai görögnek lenni. Ezen a területen inkább a pánhellén mozgalom bizonyult sikeresebbnek.

A Metaxasz-rezsim a patriotizmus és a demokratikus értékek közti választás dilemmája elé állította az amerikai görögöket, akik megőrizve kulturális küldetéstudatukat, az amerikai demokratikus értékeket, csak fenntartásokkal lehettek lojálisak a rendszerhez.

Kurunczi Jenő

QUELLEN ZUR MILITÄRGESCHICHTE. 200 JAHRE KRIEGSARCHIV

Herausgegeben von der Generaldirektion. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Band 49.

Studien Verlag. Innsbruck-Wien-München-Bozen, 2001. 540 o.

FORRÁSOK A HADTÖRTÉNETHEZ. 200 ÉVES A HADILEVÉLTÁR

Kiadja a Főigazgatóság. Az Osztrák Állami Levéltár Közleményei, 49. kötet

A történelmi források tanulmányozása bármely korszakkal foglalkozó, a történetírás bármely irányzatát művelő szakember számára elengedhetetlen. A bécsi Kriegsarchiv (Hadilevéltár) immáron 200 esztendeje gyűjti és őrzi a múlt egy-egy szeletére vonatkozó iratokat. E levéltárban 1926 óta folyamatosan több magyar levéltári delegátus is működik, raktáraiban tekintélyes mennyiségű, a magyar hadtörténelemre vonatkozó iratanyag lelhető fel. A Kriegsarchiv a régebbi korok történéseit a középkortól 1918-ig kutató magyarországi történészek, hadtörténészek egyik kedvenc zarándokhelye.

Az Osztrák Állami Levéltár kiadásában 1947 óta rendszeresen, éves gyakorisággal megjelenő „Mitteilungen" színvonalas és ismert periodika. A bécsi Hadilevéltár fennállásának 200 éves évfordulója szolgált alapul a legutóbbi, immáron 49. szám megjelenéséhez.

A szerkesztők a Kriegsarchiv történetére, és általában a hadtörténelem forrásaira, azok kutathatóságára és elérhetőségére vonatkozó tanulmányokat gyűjtöttek egybe a vaskosra sikeredett tanulmánykötetben. Más cél is vezérelte őket. Nevezetesen az, hogy ráirányítsák a figyelmet a Kriegsarchiv egykori munkatársainak, vezetőinek tevékenységére (ezzel is tisztelegve a múltban szakmai és erkölcsi elismerést szerzett elődök emléke előtt), valamint, hogy minél többen ismerjék meg a Hadilevéltárat, illetve több hasonló rendeltetésű intézményt, amelyekben az elmúlt évszázadok hadtörténetét megelevenítő okmányokat őriznek. A neves szerzők között üdvözölhetjük az Osztrák Állami Levéltár és a szervezetszerűen alája tartozó Hadilevéltár számos tudományos munkatársát, levéltárosát, könyvtárosát, valamint több külföldi levéltáros kollégát, akik egy vagy akár több történelmi korszak avatott szakértőjének számítanak.

A mű sok, szám szerint összesen 29 tanulmányt tartalmaz, a legtöbbjük a bécsi illetve ausztriai, továbbá az egykori Habsburg-monarchia utódállamainak katonai vonatkozású levéltári iratanyagait, egyes konkrét állagait, fondjait tekinti át részletesen.

A kötetet számos a 19. és 20. században készült metszet, illetőleg fénykép teszi színesebbé.

A kiadványt mindenekelőtt a történész, levéltáros és könyvtáros kollégák figyelmébe ajánlom, de az érdeklődő olvasók is haszonnal forgathatják azt, többek között hivataltörténeti ismereteik bővítésére, illetve kiegészítésére.

Balla Tibor

Huszár Tibor

KÁDÁR JÁNOS POLITIKAI ÉLETRAJZA

I. kötet: 1912–1956

Szabad Tér Kiadó — Kossuth Kiadó, 2001.

Az elmúlt évtized során a kutatási lehetőségek bővülésének köszönhetően megkezdődött a Magyarország 1945 utáni történelmében meghatározó szerepet játszó politikusok tevékenységének tanulmányozása. Huszár Tibor Kádár János politikai életrajzának megírására vállalkozott. A szerző már az előszóban utal két olyan tényezőre, melyek meghatározóan befolyásolták a munka során.

Egyrészt kortársként végigélte a Kádár-korszakot, másrészt szerepet vállalva a rendszer intézményeiben, maga is gyakorolta „a korszak uralkodó beszéd- és gondolkodásmódját". Óhatatlanul más nézőpontból szemléli Kádár Jánost az a történész, akinek szakmai felkészülése, majd kutatói tevékenysége a rendszerváltást követően kezdődött, és így már csak utólag, a dokumentumok, visszaemlékezések alapján próbálja megítélni a 20. századi magyar történelem egyik legvitatottabb személyiségét.

A biográfia első kötetének kereteit meghatározó évszámok, 1912 és 1956 már jelzik, hogy a szerző nem csupán a szorosan vett politikusi tevékenységet vizsgálta. A levéltári források, visszaemlékezések, valamint az oral history eszközeinek bevonásával Csermanek János (A recenzens 1945-ig a Csermanek János, majd azt követően a Kádár János nevet használja.) születéséig, sőt fogantatásáig igyekszik visszanyúlni, és ezt a következőkkel indokolja. „Ha igaz — s igaz, mert kísérletileg bizonyított —, hogy már a terhes anya által átélt erőteljes lelki megrázkódtatások is nyomot hagynak a magzatban, s hogy különösen frusztráló hatásúak a kisgyermek fejlődése szempontjából a szoptatás időszakában észlelhető biztonság- és egyensúlyhiány, akkor mindez a történtek ismeretében hatványozottan vonatkozik Csermanek János életének első hónapjaira." (8. o.)

Már a gyermekkort tárgyaló fejezetben is kiderül Huszár Tibor munkamódszere, hogy kutatási eredményeit időről-időre összeveti főhőse visszaemlékezéseivel, valamint Gyurkó László „Arcképvázlat történelmi háttérrel" című művének vonatkozó részeivel. Érdekes észrevételekre vezet a párhuzamba állítás a nevelőszülőknél eltöltött első hat év esetében. Az eddig uralkodó idilli képet több ponton árnyalja a szerző. Nem az átélt boldog, meghitt pillanatokat kérdőjelezi meg, hanem ráirányítja a figyelmet arra, hogy az anya távolléte, és az apa hiánya miatt a kapolyi éveket bizonyosan végig kísérte a félelem és a szorongás érzése is. Annak ellenére, hogy az iskoláskorban Kapolyon eltöltött két nyár még inkább a negatív élményeket gyarapította, a gyermek Csermanek emlékezete nem engedte elveszni a „a földi paradicsom e darabját", s ennek eredménye „a képzeletben felhőtlenné tisztult emlékkép".

A szerző bemutatja azokat a feszültségforrásokat, amelyekkel Csermanek János a rangos belvárosi elemiben a szegénysége, a tájszólása, stb. miatt szembesült az 1918 utáni budapesti iskolás évek során. Megkülönböztetett figyelmet szentel annak a kérdésnek, hogy milyen konfliktusok jelentkeztek anya és fia kapcsolatában hat év távollét után. „János egyrészt megtanult alkalmazkodni s lefojtani az őt ért sérelmeket, másrészt a szorongásokat megkísérelte 'a *küzdj meg* és *menekülj*' cselekvéssorával oldani. Magatartásában a kettősség nyomai ekkor fedezhetők fel először. A küzdelem és menekülés effektusai fejeződnek ki már hét–tíz évesen csavargásaiban, 'világgá megyek' hangulataiban." (20. o.)

A kamaszévek sok érdekes adaléka ellenére a recenzensben mégis maradt némi hiányérzet. Az „olvasó, álmodozó, töprengő" gyerekként jellemzett Csermanek János olvasmányélményeit Huszár sem tárgyalja részletesebben, mint ahogyan főhőse utal rá visszaemlékezéseiben.

Az inaséveket vizsgálva Huszár Tibor megragad egy olyan személyiségvonást, mely a későbbiekben főhőse politikai életrajzának egyik alappillérévé válik. „Az írógépműszerész szakma megadta a kitörési esélyt, de a fiatal, tizennyolcadik életévében járó Csermanek János az úri proletárok — korabeli szóhasználattal: a munkásarisztokraták — világában nem érezte otthon magát. Számára a kiszolgáltatott, a szegény ember volt *a* proli, ösztönösen azokkal szolidarizált.... gondolatvilágában már ekkor megjelenik — jóllehet ekkor még nem tudatosul — egy kettősség, mely változó alakzatokban és tartalommal végigkíséri életét. Kötődik is az elesettek, peremre szorultak világához, melyben maga is felnőtt és eszmélt, de — visszaemlékezéseiből kitetszően — ki is akar törni e világból." (24–25. o.)

Mint utaltunk rá, Huszár Tibor sokszor használja művében főhőse visszaemlékezéseit. Az 1930 és 1945 közötti másfél évtizedet átfogó fejezetben is támaszkodik erre a forrásra, ám még az addiginál is erőteljesebb kritikai értelmezésnek veti alá. Ezt egyrészt indokolják az illegális KMP-vel kapcsolatban 1945 után rögzült dogmák, másrészt pedig azok a tragikus fejlemények, melyek Csermanek Jánost önigazolásra késztették.

Huszár hosszasan elemzi az 1933. évi letartóztatás során elkövetett konspirációs hiba lélektani hatásait. Hogyan hatott Csermanek János személyiségfejlődésére az a tény, hogy „az egyetlen távlatot nyitó és őt befogadó közösség kitagadta, magára hagyta" — teszi fel a kérdést a szerző. Az egyszerre érzett bűntudat és a hosszas mellőzés miatti megbántottság — a szerző szerint — fokozta Csermanek sebzettségét, érzékenységét, ugyanakkor büszkesége miatt e sérelmeket elfojtotta, a környezete, s anyja elől is elrejtette. Huszár hangsúlyozza, hogy „az érzékenységek, s lefojtási mechanizmusok párhuzamos erősödése személyiségének fontos jellemzője." Sőt azt is előre vetíti, hogy ez az állapot („az el nem oszlatott stressz") a későbbiekben döntően befolyásolja, hogyan dolgozza fel politikusként az őt ért válságokat.

A kommunista vezetővé való szocializálódás szempontjából követi nyomon Csermanek János 1937–42 között, döntően a VI. kerületi szocdem szervezetben végzett tevékenységét. Huszár ezen időszak legpozitívabb változásának azt tartja, hogy ekkoriban oldódott valamennyire primer proletárszemléletéből fakadó úr- és polgárgyűlölete, valamelyest enyhültek a szociáldemokráciával szembeni előítéletei, s e tapasztalatok nyomán már értelmiségi közegben is jobban tudott tájékozódni.

A „lefojtva megőrződött traumák" sorában fontos helyet foglal el a KMP színlelt feloszlatása, illetve a Békepárt létrehozása. Bármennyire is reálpolitikai indíttatású volt ez a döntés, a Moszkvában tartózkodó kommunista vezetők, élükön Rákosi Mátyással, csakúgy, mint a hazai börtönökben raboskodó illegálisok szigorúan elítélték, sőt egyenesen likvidátorságnak tekintették. A pártfeloszlatás körüli viták kapcsán Huszár Tibor utal arra is, hogy ezek a megosztottságok, pontosabban a mögöttük meghúzódó hazai terepismeretbeli, kapcsolatrendszerbeli különbségek, 1945 után fontos politikai csoportképző tényezőkké váltak. Ez a messze ható tényező már átvezet bennünket a század második felére.

Elismerve azt a rendkívül alapos munkát, amit Huszár Tibor az adatok összegyűjtésével végzett, érzékelve a belső vívódást, melyet a szerző átélt a kádári életút 1945 utáni állomásainak nyomon követése során, a recenzens mégis úgy véli, hogy az 1945–1956 közötti időszak értelmezése kapcsán a hangsúlyokat esetenként máshová helyezné. Az adott történelmi kor hatása erősebb lehetett annál, mint amennyit ebből a szerző megjelenít. Az 1945–48 közötti periódus tárgyalása során több olyan mozzanattal találkozik az olvasó, melyek a történelmi helyzetbe való beillesztés híján nincsenek kellően feltárva. Közvetve erre utal a fejezet belső aránytalansága is: míg az 1945-ös esztendő fejleményeivel 28 oldal, addig a következő, ugyancsak sorsfordító három év történéseivel mindösszesen 17 oldal foglalkozik

Huszár Tibor az 1945–1948 közötti éveket Kádár János egyik legkiegyensúlyozottabb, legnyugodtabb életszakaszaként jellemzi. „A teljes nincstelenségből, az üldözöttek zárt világából a polgári-emberi élet magasabb szintjeire kerül: fontos párttisztségek betöltője, országgyűlési képviselő, majd miniszter; rendezetté válik magánélete is." (69. o.) A pozitív összkép ellenére a szerző feltárja és értelmezi azokat a háttérben meghúzódó változásokat, új tapasztalatokat is, amelyeknek jelentőségük volt Kádár vezetői tulajdonságainak formálódásában. Ezek közül a legfontosabbnak, s a későbbiekben is meghatározónak tekinthető az, hogy a moszkovita vezetők hazatérésével meg kellett tanulnia, hogy új erővonalak mentén alakul a pártrangsor. Az 1945 első felében Kádárt érintő pozícióváltozások, valamint az ugyanezen időszakban induló első koncepciós eljárások (a Demény-ügy, Skolnik József letartóztatása, majd pártból való kizárása) egyértelművé tették, hogy a legfontosabb döntési pozíciókat csak a Moszkvából érkezett káderek tölthetik be. Az is világossá vált: a 'nemzeti káderek' fontosak ugyan, de pozíciójuk, illetve pozícióba kerülésük nem annyira illegális múltjuk, sokkal inkább a moszkoviták bizalmának függvénye.

Milyen feszültségforrást, illetve tanulási esélyt jelentett Kádár számára a párt vezetőtestületeiben való jelenlét? — teszi fel e kérdést Huszár Tibor. Két momentumot emel ki. Az egyik feszültségforrást a moszkvai 'négyek' (Rákosi, Gerő, Farkas, Révai) ideológiai, műveltségbeli fölénye, nemzetközi kapcsolatrendszere jelentette. Az illegalitás éveiben Kádárnak nem volt lehetősége arra, hogy módszeresen képezze magát. 1945 elejétől pedig olyan fontos megbízatásokat kap (budapesti rendőrfőkapitány-helyettes, majd bekerül a KV Titkárságába, és a Budapesti Területi Bizottság titkára lesz, azután a Káder osztály vezetésével bízzák meg), melyek mellett már nem volt ildomos pártiskolára küldeni. Ugyanakkor e feladatai mellett nagy erőfeszítéseket tett, hogy műveltségbeli hiányosságait felszámolja.

„Rákosiék megbízták Lukács Györgyöt, foglalkozzon *vele.* Kádár élt a lehetőséggel s rendszeresen eljárt a filozófus Belgrád rakparti lakására. Természetesen az évtizedes hátrányok leküzdésére esélyei korlátozottak *voltak,* ám ennél is lényegesebb: stúdiumai elsődlegesen a *sztálini típusú* pártmunkás szerepkörének elsajátítására irányultak. Megőrződött beszédvázlatai, írásai szókészletükkel, stiláris bizonytalanságaikkal nemcsak a műveltségbeli deficitet tükrözik, de azt is, hogy még *nem szuverén* politikus, hanem *tanítvány,* az SZK(b)P az MKP vonalának fenntartások nélküli hű közvetítője." (97. o.)

A másik feszültségforrást már jelezték az 1945 első felében őt is érintő váratlan leváltások, előléptetések. A moszkoviták a sztálini módszereket követve igyekeztek a hazai kádereket bizonytalanságban tartani, s ehhez az illegális kommunisták esetében a mindenkit kísérő rendőrspicligyanú és a frakciós múlt szolgált hivatkozási alapul. Kádárnál ez a helyzet sajátos kettősséget eredményezett. „Kádár... az első pillanatoktól megtanult a gyanú árnyékában élni...., s jóllehet egyre fontosabb megbízásokat kap, nem érezheti magát teljesen felszabadultnak. A belső bizonytalanságot s a félelmet már ekkor kitűnően álcázza: akik ezen években környezetében dolgoztak — kevés kivétellel — szerénysége mellett derűjét, kiegyensúlyozottságát idézik." (97. o.)

A Kádár életét átható kettősséget más dimenziókban is megvilágítja Huszár Tibor. „A folyamatos változások közepette Kádár is jobban megtanulta a látszólag helyes érvelés *mögé* rejtett szócsavarás művészetét.... a megvalósulni vélt cél nevében minden eszköz számára is elfogadhatóvá vált, s az is magától értetődővé, hogy a párttagság és a 'tömeg' is manipulálható.... Ezen években a machiavellista technikák alkalmazásának egyik frontemberévé válik." (118. o.)

Az 1945 őszén visszakapott budapesti területi titkári pozíció mellett, az MKP III. kongresszusán 1946 szeptemberében főtitkárhelyettessé is megválasztották. A szerző áttekintést ad Kádár feladatkörének kiszélesedéséről, ugyanakkor érintőlegesen foglalkozik azzal a fontos kérdéssel, hogy az 1946–48 közötti időszakban a parlamenti és 'parlamenten kívüli' nyomásgyakorlás (gyakorta törvénytelen) formáinak, a kettős beszéd technikáinak valamint a manipuláció eszközeinek elsajátítása hogyan hatott Kádár politikusi formálódására. Huszár Tibor utal arra, hogy Kádár 1945–1948 között fontos szerepet játszott a hagyományosan szociáldemokrata irányultságú szakszervezeti mozgalom államosításában, majd a pártegyesítéskor a jobboldalinak minősített szociáldemokrata párt- és szakszervezeti vezetők, illetve üb-elnököknek a pártból való kizárásában, de a recenzens úgy véli, ezen tapasztalatok elemzése több figyelmet érdemelt volna.

A fellelhető források korlátjaira hivatkozva, elég szűkszavúan elemzi a szerző azt is, hogyan változott Kádár belügyminiszterségének első évében. Amit kiemel, az lényegében folytatása az előző fejezetnél említetteknek. Azaz Kádár a kezében összpontosuló jelentős hatalmi pozíciók révén (főtitkár-helyettes, az államvédelmi szervek tevékenységét koordináló 'hármas bizottság' tagja) „a manipuláció és cselszövések technikáinak 'hatósági' érvényesítésében szerzett tapasztalatokat". (136. o.) A szerző továbbviszi a megelőző fejezetben az ún. kettős beszédről megkezdett gondolatmenetét is. „Miniszterségé e periódusában még inkább rákényszerül a *'kettős beszédre'*. Pártnapi előadásain, egyre ritkuló gyárlátogatásai során igyekszik 'életben tartani' habitusából következő közvetlen, egyszerű beszédmódját, a konspiráció, az osztályellenség sarokba szorításának, üldözésének szenvedélye ugyanakkor hivatásszerűen végzett munkaköri kötelessége. Azért, hogy az új feladatait, a sztálinizmus dogmáit belső meggyőződéssé tegye, nagy árat kellett neki is fizetnie: az ortodoxia ára a megmerevedésre való hajlam. S a *merevség is jellemző személyiségére.* Ha nem is mindig azonos erővel, de ezen időszakban meghatározóan." (136.o.)

Míg Kádár János miniszterségének első évéhez kapcsolódva Huszár Tibor a vonalkövető politizálás mellett a magabiztosságot emeli ki, addig 1949 nyarától, a Rajk-per előkészületeivel összefüggésben már a főhős elbizonytalanodottságára, leplezett félelmére hívja fel a figyelmet. Kádár személyiségfejlődésében Huszár fontos szerepet tulajdonít a Rajk-ügynek. Nem annyira Kádárnak a per folyamatában betöltött szerepére helyezi a hangsúlyt, hanem arra a fokozatosan kialakuló lélektani helyzetre, ahogyan Kádárban „egyre erősebbé válik... a félelemmel elegyülő bizonyosság: potenciálisan ő is gyanúsított. A vádpontok reá is illeszthetőek, lezártnak vélt ügyei elővehetőek, önkényesen átértelmezhetőek ... Belső szorongásai, amelyeket a megelőző években oldott a feladat, a bizalom, a *valahová* tartozás tudata, fokozatosan felerősödtek,...". (142. o.)

E helyzet lényegét — Kádár gyerek- és ifjúkorának ismeretében — a következőképpen foglalja össze Huszár: „Kádár számára ugyanis a *pártban való jelenléte* nem egy meghatározott életnívó elérésének, előmenetelének az esélyét jelentette, hanem létezésének minden más köteléknél erősebb kötőanyagát, önértékelésének, érzelmeinek társadalmi keretét. Ha a 'párt' megvádolja, kizárja, társadalmi beágyazottságának szövete bomlik fel. Életútjából következően a párt családot, rokonságot pótló, életcélt adó közösségül szolgált számára; a 'pártmunka' nem 'szerepforrás' volt, hanem lételeme." (150. o.)

Az általános bizalmatlanság légkörét jól érzékeltetve, a szerző drámai feszültséget teremtve kíséri végig a Kádár leváltása előtti hónapokat, a fokozódó félelem, a rávetülő gyanú állomásait. Források sorával bizonyítja, hogy Rákosi Mátyás már 1950 nyarán terhelő adatokat gyűjtött Kádár Jánosról, sőt már az őrizetbe vétele előtt nyomoztatott ellene. Az ürügy az 1943-as pártfeloszlatás volt.

Hogyan viselte Kádár az ellene folytatott lélektani hadviselést? A szerző Kádár János négy, 1951. február 1–11-e között keletkezett feljegyzését elemezve mutatja be, hogy az egyre feszültebb légkörben főhőse hogyan jutott el a gyanúsítás határozott elutasításától, saját vétlenségének határozott védelmén keresztül addig a stádiumig, hogy a párt feloszlatásáért egyértelműen magára vállalta a felelősséget. Ezt február 11-i 'Rákosi, Gerő, Farkas, Révai elvtársaknak' címzett levelében foglalta írásba, egyúttal azt is hangsúlyozta, hogy a feloszlatást akaratlanul elkövetett, súlyos hibának, de nem árulásnak minősíti. Huszár úgy értékeli e fordulatot, hogy Kádár elbizonytalanodottsága, nyugtalansága ellenére (még) nem roppant össze, tartalékainak mozgósításával új védekezési stratégiát alakított ki.

Zöld Sándor belügyminiszter öngyilkossága miatt előrehozták Kádár János letartóztatását. A vallatások, kihallgatások folyamatában Huszár május 7-ét tekinti fordulópontnak. Kádár megalázása, meggyőződésének és önbecsülésének aláásása olyannyira előrehaladt, hogy az említett februári levélre épülő védekezési stratégiáját feladta, s elismerte, hogy munkásmozgalmi tevékenysége során mindvégig a Horthy-rendőrség sugalmazására cselekedett. Huszár úgy véli, hogy ekkorra vált Kádár számára egyértelművé: a párt felső vezetői közül senkire se számíthat, sőt ami történik, az Rákosi utasítására történik.

Habár önmagában a szabadság elvesztése, a fogoly lét nem volt ismeretlen Kádár számára, hiszen már 1945 előtt hosszabb időt töltött börtönben, mégis az 1951-es letartóztatását másképp élte meg, mint a korábbiakat. „Akkor általa vallott eszményekért, vállalt tettekért egy ellenséges hatalom kopói és porkolábjai őrizték és vallatták. Most el nem követett bűnökért saját elvtársai." (178. o.) S ez a momentum tette számára igazán keservessé az 1951–54 közötti börtönéveket. A magánzárkában töltött majdnem három év önmagában is súlyos rombolást eredményezhetett volna Kádár pszichéjében, mégis legkínzóbban az gyötörte, hogy „általa becsült emberek sora előtt megkérdőjelezték hitét, hűségét, mindent, amit életében fontosnak tartott." (197. o.)

Éppen ezért rehabilitációja megindulását Huszár szerint úgy élte meg Kádár, mint az elvesztett, de nem feladott 'azonosulási kereteihez' való visszatérés reményét, esélyét. Ráadásul Rákosi személyében találta meg azt a szilárd pontot, melyhez ebben az új helyzetben sorsát köthette.

Huszár meglátása szerint ez a hozzáállás tükröződött Kádár válaszadási stratégiájában az 1954. július 22-én megrendezett per-újrafelvételi tárgyaláson. „Elsősorban nem cselekményének jogi minősítése, hanem személyiségének *politikai-erkölcsi* integritása érdekli. A tőle elvett önazonossága visszanyeréséért harcol azt bizonyítva, hogy minden látszat, kényszerű önfeladás ellenére kommunista volt és maradt. E *politikai* önvédelem mellett visszatérő az *erkölcsi méltóság visszanyerésének, pontosabban annak bizonyítási igénye, hogy visszavonulni többször kényszerült, de elvtársait nem árulta el, nem adta fel." (215. o.)*

Ezt a magatartást elég sajátosan ellenpontozza az az eset, amikor Rajk László felülvizsgálati ügyében július 20-án Kádárt is felszólították, foglalja össze a Rajk-üggyel kapcsolatos észrevételeit. Huszár Tibor ennek az esetnek főleg az erkölcsi momentumait emeli ki, azaz „a történtek után mennyire képes tárgyszerűen megítélni e kitervelt gyilkosságot, s vállalni abban saját szerepét?" „Kádár — ha nem is teljesen — megkerülte e kérdést. Lehet, hogy a sok megpróbáltatás következtében nem volt felkészülve erre a próbatételre, lehet, hogy félt, önmagát is óvta, ugyanakkor nem volt képes felülemelkedni vélt vagy valós rivalizálásukkal kapcsolatos emlékein." (212–213. o.) Huszár annyit fűz még az esethez, hogy Kádár érdekmegfontolásokból nem érintette sem a 'trojka', sem Rákosi szerepét az ügyben. A politikai életbe való visszatérés érdekében nem nyitott frontot velük szemben.

A kiszabadulás utáni időszakot vizsgálva Huszár Tibor az egyik fontos kérdésnek azt tekinti, hogyan haladt előre Kádár önazonosságának újraépülése. E vonatkozásban kitér Kádár ön- és helyzet-meghatározásának zavaraira csakúgy, mint a börtönártalmak leküzdésének folyamatára, valamint a kapcsolati háló újraépítésének nehézségeire. Mindezzel párhuzamosan a szerző nagy figyelmet szentel annak a kérdésnek, hogyan alakult Kádár és Rákosi viszonya az 1954–56 közötti időszakban. A kiszabadulás utáni napokban kettejük között létrejött gyors alkut (Kádár fokozatos visszaemeléséről a hatalomba) Huszár azzal magyarázza, hogy 1954 folyamán a rehabilitáció ügyében megmutatkozó szovjet nyomás miatt Rákosi lépéskényszerbe került. Nem akarván átengedni Nagy Imrének a kezdeményezést, felgyorsította Kádár János és társai ügyének felülvizsgálatát. Tette ezt abban a reményben is, hogy ilyen módon elterelődik a figyelem a számára sokkal kínosabb Rajk-ügyről.

Rákosi számára Kádár is elég kellemetlen szemtanúnak számított, ezért Kádár politikai rehabilitációja elég döcögősen haladt, sőt Nagy Imre 1955 eleji megbuktatása után, pozíciója erősödésével fel is függesztette Kádár visszaemelését a politikai hatalomba. Huszár részint ezzel, részint pedig Kádár orientációzavarával magyarázza, hogy főhőse ambivalens volt Rákosiék megítélésében.

Rákosi és Kádár bonyolult viszonyának a XX. kongresszus utáni hónapok során is figyelmet szentel Huszár Tibor, ám ennél jóval fontosabbnak tartja annak tisztázását, hogyan alakult Kádár viszonya a pártellenzék különböző csoportjaihoz: egyrészt a Nagy Imre körül tömörülő értelmiségiekhez, másrészt pedig a pártellenzék funkcionárius csoportosulásához. Arra a kérdésre, hogy miért nem jöhetett létre politikai szövetség Kádár és a Nagy Imre-csoport között, a szerző válasza: a 'pártszerűség fetisizálása'. S úgy véli, hogy ugyanezen ok — a pártszerűséghez való feltétlen ragaszkodás, a frakciózás elutasítása — miatt nem épített ki magának csapatot Kádár János a körülötte kialakult szimpatizáns gyűrűből.

Kádár és a pártellenzék viszonya azért is fontos, mert a szovjet pártvezetés éppen ezt a szempontot tekintette döntőnek, amikor 1956 nyarán beleegyezett abba, hogy Kádárt visszaemeljék a Politikai Bizottságba. Szuszlov úgy fogalmazott, hogy a Politikai Bizottságba való beválasztása „erkölcsileg megköti." Huszár véleménye szerint Kádár integrálásának az volt a célja, hogy megosszák a pártellenzéket, s egyúttal megnehezítsék a Nagy Imrével való szövetkezését, valamint azt is, hogy „bármely csoport személyét zászlóként használja a Rákosi vezette PB ellen." (263. o.)

Az 1956 folyamán egyre szaporodó és súlyosbodó válságjelenségeket a PB többi tagjához hasonlóan Kádár is a régi reflexek alapján ítélte meg. Helyzetértékelését az is befolyásolta, hogy kínai, majd jugoszláv útja miatt az október 23-át megelőző, sorsdöntő hetekben távol volt.

Az október 23. és november 4. közötti majd kéthetes időszakon belül Kádár számára az első igazi kihívást a párt első titkári posztjára való felkérés jelentette. Sajnálatos, hogy Huszár Tibor a szakirodalom eddigi megállapításaihoz képest nem tudott közelebb jutni annak megválaszolásához, hogy Kádár az október 23-ról 24-re virradó éjjel miért utasította el, majd aztán 25-én miért fogadta el mégis a felkínált posztot.

A következő törésvonal október 28-ához kötődik. Huszár azt igyekszik kideríteni: hogyan jutott el Kádár annak belátásáig, hogy a tömegekkel való fegyveres konfrontáció kudarcot vallott, s ily módon elkerülhetetlenné vált a tárgyalásos politika, valamint a tömegek jogos követeléseinek felvállalása. Huszár Tibor — Ripp Zoltánhoz hasonlóan — a döntő okot abban látja, hogy Kádár a SZOT, az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság és az Írószövetség készülő megegyezését úgy interpretálja — a munkásosztály útja elválik a párttól, s így fennáll a veszély, hogy két politikai központ jön létre.

Az október 30. és november 1. közötti feszült napok történéseit tanulmányozva Huszár felteszi a kérdést: hogyan élte meg Kádár az MDP feloszlatását, s a Varsói Szerződésből való kilépést. E nagy horderejű események idején nyugtalan, zaklatott reakciók valamint megfontolt, töprengő megnyilatkozások váltakozása jellemezte Kádárt. Huszár véleménye szerint az húzódik meg e jelenség mögött, hogy Kádár nem tudta cselekvésben feloldani a benne halmozódó stresszhatásokat (sérelmeket, kihívásokat), s így belső egyensúlya megbillent.

A vizsgált időszak utolsó izgalmas kérdése Kádár legendás 'eltűnéséhez', a Moszkvában folytatott tárgyalásokhoz kapcsolódik. Huszár Tibor arra összpontosít hogyan módosult Kádár álláspontja a fegyveres beavatkozást illetően. November 2-án az SZKP Elnökségének adott helyzetelemzésében még azt mondja: „A fegyveres erővel való szétzúzás vérontást jelent. Mi lesz azután? A kommunisták erkölcsi pozíciója a nullával lesz egyenlő. A szocialista országoknak kárt fog okozni." (339. o.)

Kádár álláspontjának november 3-ára bekövetkező módosulását vizsgálva a szerző arra helyezi a hangsúlyt, hogy Hruscsov meggyőzte Kádárt: Magyarországon időközben felülkerekedett az ellenforradalom, melyet már csak katonai erővel lehet megállítani, s szükségessé válik egy új kormány megalakítása is. Abban a kérdésben, hogy Hruscsov Rákosiék visszatérésével zsarolta volna Kádárt, Huszár — a források ellentmondásaira hivatkozva — nem foglal állást. Azt viszont hozzáfűzi, hogy e csoport léte önmagában is erőteljesen befolyásolta Kádár döntését.

„Kádár zsigereiben érezte: a Rákosi–Gerő–Hegedűs-csoport nem tette le végleg a fegyvert, s ha e játszmából ők kerülnek ki győztesen, visszamenőleg igazolni fogják az összes vele kapcsolatos állításukat: likvidátor volt az illegalitásban, a márciusi frontosokkal szövetkezett az ötvenes évek elején, s a Losonczy Gézákkal, Donáth Ferencekkel, valamint a 'buharinista' Nagy Imrével együttműködve számolta fel a pártot 1956-ban is. S ami a zsigerekben él, szociológiai értelemben az is realitás, és ha az SZKP döntését mindez nem is befolyásolta, Kádár igenlő válaszát bizonyosan." (339. o.)

A forradalmi eseményeket tárgyaló fejezet során a szerző időről-időre utalt azokra az új élményekre, tapasztalatokra, melyek sok mindent megkérdőjeleztek abból, amit Kádár addig megkérdőjelezhetetlennek hitt. Arra a kérdésre azonban, hogy e meghatározó tapasztalatok hogyan befolyásolták Kádár későbbi döntéseit, majd a politikai életrajz második részében kaphatunk választ.

Nincs irigylésre méltó helyzetben a szerző, amikor a kádári életút 1956 utáni évtizedeinek megírására vállalkozik. A Kádár-rendszer megítélésében ugyanis végletesen ellentmondásosak a nézetek. Szerencsére az új nemzedék részéről egyre erősebb az igény olyan kutatások iránt, melyek nem a nosztalgiára, s nem a gyűlöletre alapozódnak, hanem előítéletek nélkül, a tárgyszerűségre törekedve keresik a választ olyan kérdésekre, mint pl., hogy Kádár János mennyire volt képes kiaknázni a magyarság számára a rendelkezésre álló lehetőségeket. Az életrajz első kötete — érthető okoknál fogva — e kérdés feltárására kevés lehetőséget kínált. Várjuk hát a második kötetet, és főleg azt, hogy a folytatásban mennyire lesz képes a szerző e kihívásra válaszolni.

Varga Zsuzsanna

CONTENTS

STUDIES – *Aladár Urbán:* A Committee for the Defence of the Country, for the Maintenance of the Order and the Peace – *Gábor Erdődy:* Leading Belgian Liberal Journals on the Events in Hungary in 1848 – *Róbert Hermann:* Lajos Kossuth, the Commander-in-chief – *Tibor Frank:* Kossuth and Shakespeare: Language and Politics – *Ambrus Miskolczy:* Lajos Kossuth in the Mirror of an Unknown Diary. A Fanatic of Vanity or a Humane Robespierre?– DOCUMENTS – *András Molnár:* A Censored Speech of Lajos Kossuth at Parliament (8 February 1848) – *Gábor Pajkossy:* Documents Relating to the Projected Danubian Confederation of 1862 – *György Spira:* An Offer to Get Rid of Kossuth in the United States – HISTORICAL LITERATURE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1126 Budapest, Orbánhegyi út 26.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039-8098

Következő számaink tartalmából

Hermann Róbert: Kossuth Lajos és az Országos Honvédelmi Bizottmány kiadatlan iratai, 1847-1848
Erdődy Gábor: Liberális belga hírlapok a magyar szabadságharc eseményeiről 1849-ben
Fenyő István: Eötvös József politikaelméleti főműve, az Uralkodó Eszmék
Katona Csaba: Adatok Balatonfüred 1860-as évekbeli fejlődéséhez
Mohácsi Gergely: Testkultusz és tömegtársadalom. A budapesti strandfürdők alapításának rövid története
Kovács Zoltán András: A nemzeti számonkérés szervezete 1944–1945-ben

E számunk szerzői

Bagi Dániel, egyetemi tanársegéd (Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar) – *Balla Tibor,* tudományos főmunkatárs (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest) – *Erdődy Gábor,* egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi kar, Budapest) – *Frank Tibor,* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi kar, Budapest) – *Hermann Róbert,* tudományos kutató (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest) – *Ivanics Mária,* egyetemi docens (Szegedi Tudományegyetem) – *Klesitz István,* középiskolai tanár (Kéttannyelvű szakközépiskola és Trefort Ágoston gimnázium, Budapest) – *Kurunczi Jenő,* főiskolai docens (Tessedik Sámuel Főiskola, Kőrös Főiskolai Kar, Békéscsaba) – *Miskolczy Ambrus,* történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi kar, Budapest) – *Molnár András,* igazgatóhelyettes (Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg) – *Pajkossy Gábor,* egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi kar, Budapest) – *Réti Balázs,* PhD-hallgató (Lovassy László gimnázium, Veszprém) – *Spira György,* a történelemtudomány doktora, ny. tudományos tanácsadó (Budapest) – *Tóth Imre,* PhD-hallgató (Soproni Múzeum) – *Turbuly Éva,* igazgató (Soproni Levéltár) – *Urbán Aladár,* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi kar, Budapest) – *Varga Zsuzsanna,* PhD-hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi kar, Budapest)

A szám ára: 500,–Ft ISSN 0039–8098

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows szövegszerkesztő valamelyik verzióját, a szöveget *word 2x for windows vagy rich text (*.rtf) formában mentse el.* A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza. Külön kérjük, hogy *a beszúrás menü szimbólum pontját ne használja*, mert az így bevitt jelek vagy betűk a konvertálás során eltűnnek. Javasoljuk viszont, hogy az egyes betűcsoportokból a „Character Map" segítségével (alt+szám) válassza ki az ön számára szükséges jeleket, betűket. Felhívjuk a figyelmét arra is, hogy *az írásjelek a szöveghez tartoznak, s azokat semmiképpen ne a jegyzetszámok után, hanem elé tegye.*

2. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (*A jegyzetekben* csak *a szerzők nevét kurziváljuk*, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

3. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel.* A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. *Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát; ha rendelkezik átutalási bankszámlával, akkor számlaszámát is kérjük megadni, mert ebben az esetben honoráriumát átutalással fizetjük ki.* Szükségünk van egy olyan igazolásra is, amelyben munkaadója közli, hogy az ön Tb-járulékát rendszeresen befizeti. A honorárium kifizetésekor bekért nyilatkozat nem lehet egy hónapnál régebbi. Új szerzőinknek adatlapot küldünk, hogy a fenti adatokat közöljék velünk.

4. A tanulmányokról és cikkekről, ha a szerzők ezt külön kérik, különlenyomatot készíttetünk. A különlenyomatok árát a szerzők tiszteletdíjából vonjuk le.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Post Rt. Üzleti és Logisztikai Központja (ÜLK). ***Belföldi előfizetés:*** Budapesten a Budapesti Postaigazgatóság kerületi Ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. *Levélcím:* HELIR 1900. *Vidéken:* a postáknál és kézbesítőknél. ***Külföldi előfizetés:*** Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. *Levélcím:* HELIR 1900 Budapest, e-mail: *hirlapelofizetes@posta.hu* Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06–1) 327–77–96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H–1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00–36–1) 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H–1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00–36–1) 201–88–91.

Előfizetési díj egy évre: 3000,–Ft
Egy szám ára: 500,–Ft

2002 OKT 2?
352

2002 136. ÉVFOLYAM 5. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1867

Sipos József: Nagyatádi Szabó István és a Kisgazdapárt kormányzópárttá bővítése
A. Sajti Enikő: Impériumváltás, magyarellenes megtorlások, kitelepítések és a konszolidáció feltételeinek kialakulása a Délvidéken 1944–1947
Tilkovszky Loránt: Bethlen István miniszterelnök bizalmas körlevele a főispánokhoz 1922 szeptemberében
Kovács Zoltán András: A nemzeti számonkérés szervezete
Tolnay Gábor: A „Dévaványai Köztársaság"

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H–1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36–1) 355–77–72
136. ÉVFOLYAM 2002. 5. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BONA GÁBOR, † ENGEL PÁL, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KÓNYA SÁNDOR, KOROKNAY ÁKOS, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZÖGI LÁSZLÓ, VELIKY JÁNOS, VIDA ISTVÁN

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS
E-mail: h5944pal@ella.hu

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

TANULMÁNYOK

Sipos József: Nagyatádi Szabó István és a Kisgazdapárt kormányzópárttá bővítése 989
A. Sajti Enikő: Impériumváltás, magyarellenes megtorlások, kitelepítések és a konszolidáció feltételeinek kialakulása a Délvidéken 1944–1947 1061

KÖZLEMÉNYEK

Tilkovszky Loránt: Bethlen István miniszterelnök bizalmas körlevele a főispánokhoz 1922 szeptemberében 1115
Kovács Zoltán András: A nemzeti számonkérés szervezete 1131
Tolnay Gábor: A „Dévaványai Köztársaság" 1161

KISEBB CIKKEK

Egy Kéthly Anna levél 1960-ból *(Közli: Korbuly Dezső és Vida István)* 1211

TÖRTÉNETI IRODALOM

Myz Roman: Keleti egyházak (Ism.: *Földvári Sándor*) 1220
Mary Davis: Sylvia Pankhurst (Ism.: *Jemnitz János*) 1221
Erinnerung an Diktatur und Verfolgung im Internationalen Vergleich (Ism.: *Jemnitz János*) 1224
A magyar latin-amerika kutatás eredményei (1999–2000) (Ism.: *Szilágyi Ágnes Judit*) 1226
Juhász József: Volt egyszer egy Jugoszlávia (Ism.: *A. Sajti Enikő*) 1229
Technikatörténeti kronológia (Ism.: *Szász Zoltán*) 1233
Helyreigazítás 1234

FOLYÓIRATSZEMLE

Leszek Belzyt: Prága és Krakkó a 14. században 1237 – *Christoph Dipper:* A „történelmi alapfogalmak". A fogalomtörténettől a történeti korokról szóló elméletekig 1239 – *Bolhovityinov, N. N.:* Az orosz történészek szerepe a ruszisztika létrejöttében az Amerikai Egyesült Államokban 1241 – *Leontyeva, T. G.:* Hit és lázadás: a papság a XX. század eleji Oroszország forradalmi társadalmában 1243 – *Anne Applebaum:* A Gulag 1245 – *Lisa Pine:* Lányok egyenruhában 1249 – *Klaus Kempter:* Egy professzor zsidósága: Walter Jellinek esete 1251 – *Simone Lässig:* Zsidók és a mecenatúra Németországban 1252 – *Tony Shaw:* Az angol populáris sajtó és a hideg háború első időszaka 1254 – *Kocka, Jürgen:* Kelet-Közép-Európa – Kihívás a történetírás számára 1257

E számunk a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával jelent meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG MINISZTÉRIUMA

NEMZETI KULTURÁLIS ALAPPROGRAM

Sipos József

NAGYATÁDI SZABÓ ISTVÁN ÉS A KISGAZDAPÁRT KORMÁNYZÓPÁRTTÁ BŐVÍTÉSE

Az Egységes Párt megalakításának körülményeivel, a belpolitikai erőviszonyok alakulásának részletes vizsgálatával sem a polgári,[1] sem az államszocialista,[2] sem a rendszerváltás utáni történetírás[3] nem foglalkozott az esemény politikatörténeti súlyának megfelelően. Alapkutatás szintjén csupán egyetlen tanulmány foglalkozott e párt létrejöttének körülményeivel.[4] Annak eredményeit azonban — valószínűleg nehéz hozzáférhetősége miatt — csak Romsics Ignác hasznosította. Az új kormányzópárt megalakításának körülményei azonban mindig is foglalkoztatták a történészeket. Alapkutatások nélkül is érezték, hogy ezek lényegesek, mert a magyar uralkodó osztályok az Egységes Párt létrehozásával, — a politikai hatalom ilyen formában való gyakorlásával — megteremtették azt az erős alapot, amelyről — a változó politikai erőviszonyokhoz alkalmazkodva — lényegében 1944 őszéig képesek voltak irányítani az országot. Abban ugyanis mindig egyetértettek a történészek, hogy az Egységes Párt megalakítása volt az egyik lényeges eleme a politikai élet konszolidálásának. Az alapkutatások elmaradása miatt azonban a szintéziseket író történészek véleménye sem Bethlen és a disszidens csoport Kisgazdapártba való belépéséről,[5] sem az Egységes Párt megalakításának időpontjáról és formájáról nem azonos.[6] E historiográfiai ellentmondásokkal Az Egységes Párt megalakításának történeti problémái című tanulmányom foglalkozik.[7]

[1] *Pethő Sándor:* Világostól Trianonig. A mai Magyarország kialakulásának története. Enciklopédia Rt. 1925. 335. A magyar országgyűlés története 1867–1927. Szerk. Balla Aladár. Bp. 1927. 457–466.

[2] *Nemes Dezső:* A fasiszta rendszer kiépítése Magyarországon a Bethlen kormányzat kezdeti időszakában 1921–1924. = Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. 2. köt. Szikra, 1956. 63–65. 265. *Balázs Béla:* A középrétegek szerepe társadalmunk fejlődésében. Kossuth Kiadó. Bp. 112–124. *Pándi Ilona:* Osztályok és pártok a Bethlen-konszolidáció időszakában. Kossuth Kiadó. Bp. 13–15. és a 157–161. Magyarország története II. köt. Főszerk.: Molnár Erik. Szerk.: Pamlényi Ervin és Székely György. Gondolat Könyvkiadó, 1967. 380–381. és 586.

[3] *Romsics Ignác:* Bethlen István. Politikai életrajz. Magyarságkutató Intézet. 1991. 142–145., Magyarországi pártprogramok 1919–1944. Szerk.: Gergely Jenő, Glatz Ferenc, Pölöskei Ferenc. Kossuth Könyvkiadó. 1991. 64., *Bertényi Iván–Gyapai Gábor:* Magyarország rövid története. Maecenas. 1992. 552., *Ormos Mária:* Magyarország a két világháború korában 1914–1945. Csokonai Kiadó, Debrecen. 1998. 101–102., 290., *Gergely Jenő–Pritz Pál:* A trianoni Magyarország 1918–1945. Vince Kiadó. Budapest, 1998. 60., *Romsics Ignác:* Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó. Budapest., 1999. 224. 588. és *Nagy József:* A Nagyatádi-féle földreform. Eger, 1993.

[4] *Sipos József:* A Kisgazdapárt kormánypárttá bővülése. In: A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Diákköreinek Kiadványai. Szerk.: Kóbor Jenő és Sipos József. Szeged, 1973. 45–61.

[5] *Pethő,* im. 235., *Balla,* im. 459., *Nemes,* im. 63., *Balázs,* im. 117., *Pándi,* im. 14. és 158.

[6] *Nemes,* im. 584. Magyarország története. 2. köt. 1964. 394. Magyar történeti kronológia. Az őstörténettől 1970-ig. Szerk.: Gunst Péter. Tankönyvkiadó, Budapest, 1979. 475–476. Magyarország története 1918–1919, 1919–1945. 445. 1244.

[7] *Sipos József:* Az Egységes Párt megalakításának történeti problémái. Múltunk, 2002. 1.sz. 243–256.

Hogyan és mikor történt tehát az Egységes Párt megalakítása? A Kisgazdapárt szétverésével, a Kisgazdapárt és a KNEP összeolvasztásával, vagy talán mégis a Kisgazdapárt kormánypárttá bővítésével történt meg az Egységes Párt létrehozása? Milyen szerepet játszott abban Nagyatádi Szabó István, Bethlen István és mások? Ezekre a kérdésekre keresem a választ alábbi tanulmányomban és megkísérlem a szakirodalom ellentmondásait feloldani.

Előzmények

Az első Bethlen-kormány 1921. április 14-én a Kisgazdapárt (91 képviselő), a KNEP (59 képviselő) és a disszidens csoport (19 képviselő) addigi koalíciója alapján alakult meg. Bethlen a 19-én elmondott programbeszédében kifejtette, hogy a királykérdés kikapcsolásával e három pártnak és az uralkodó osztályok nemzetgyűlésen kívül rekedt csoportjainak egységes pártban kell összeforrnia, mert ezt kívánja a politikai élet konszolidálása. E párt létrehozására 1921-ben több kísérletet tett. Ezek azonban elsősorban a Kisgazdapárt Nagyatádi Szabó által vezetett liberális agrárdemokrata szárnyának ellenállásán megbuktak. Ők nem akartak új pártot, új vezéreket és főleg új programot, mert attól — joggal — saját politikai befolyásuk csökkenését féltették. Ezt elkerülendő, lényegében mindig a Kisgazdapárt kormánypárttá *bővítését* javasolták. Úgy, hogy ragaszkodtak alapvető programpontjaik megvalósításához: a földbirtokreform végrehajtásához, az általános, titkos választójoghoz, a közigazgatás demokratizálásához és a főrendiház eltörléséhez, vagyis a gazdasági, társadalmi, és politikai élet mérsékelt demokratizálásához. Ez persze nem felelt meg az uralkodó osztályok érdekeinek. Ezért 1921 végéig nem is fogadták el a Kisgazdapárt kormánypárttá bővítésének koncepcióját.[8]

Ennek eklatáns példája volt 1921. november végén Bethlen egységes pártalakítási kísérlete. A második királypuccs leverése és a detronizációs törvény elfogadása után november 14-én Bethlen felajánlotta kormányának lemondását a kormányzónak. Célja a belpolitikai erőviszonyok tisztázása és az egységes kormányzópárt létrehozása volt. Ennek érdekében fel akarta *bomlasztani* a meglévő kormánypártokat. Saját programot hirdetett, az alapján kívánta az egyes képviselőket maga köré gyűjteni, és így új pártot alakítani. Ebben a törekvésében támogatta őt a disszidens csoport (19 fő), az uralkodó osztályok parlamenten kívüli csoportjai, a Kisgazdapárt Rubinek Gyula vezette újkonzervatív-agrárius szárnya (24 fő), benne a 6–7 fős Gömbös csoport és a KNEP Ernst–Huszár–Vass csoportjai.

E koncepcióval — most is, mint korábban — szemben álltak Nagyatádi Szabó és hívei, a Kisgazdapárt liberális és agrárdemokrata szárnya (48 fő). Ők ellenezték a Kisgazdapárt szervezeti kereteinek felbomlasztását, Bethlen koncepciójával szemben pártjuk kormánypárttá bővítését ajánlották. Ezért hajlandóak voltak a párt nevének és programjának kibővítésére. De a pártba csak azok belépését engedélyezték volna, akik a párt és a miniszterelnök programját is elfogadják. Úgy vélték, hogy a Kisgazdapárt kormánypárttá bővítése koncepció lehetővé fogja tenni

[8] Erről lásd a részleteket: *Sipos József:* A Kisgazdapárt és a Bethlen-kormány kezdeti tevékenysége. Századok, 1984. 4. sz. 659–708. és *Sipos József:* A Kisgazdapárt struktúrája és a bethleni konszolidáció. Parasztkérdés 1890–1930. Szerk.: Juhász Antal és Sipos József. Szeged, 1985. 200–233.

a liberális agrárdemokraták együtt maradását és demokratikus követeléseik megvalósítását. Ők természetesen akkor sem voltak elégedettek Bethlen programjával, amelybe pedig ekkor már beépítette a Kisgazdapárt, a KNEP és a disszidensek legfontosabb programpontjait. Ehhez képest Nagyatádi Szabó és hívei továbbra is az általános és titkos választójog fenntartását, a közigazgatás demokratizálását, a progresszív vagyonváltság és a földreform gyorsabb végrehajtását követelték. Mindezek megvalósítása a rendszer mérsékelt demokratizálását, elsősorban a birtokos parasztság polgárosodását segítette volna. E koncepció jegyében a Kisgazdapárt november 29-i értekezletén kimondták: amennyiben a miniszterelnök és az őt támogatók ilyen feltételekkel belépnek a pártba, akkor ők hajlandók annak nevét *Keresztény Kisgazda- Földműves és Polgári Párt* névre változtatni.

A Kisgazdapárt kormánypárttá bővítése azonban nem felelt meg Bethlen és a disszidens csoport, de a konzervatív körök és a KNEP érdekeinek sem. Ők ugyanis az új egységes párt létrehozásával éppen Nagyatádi Szabó és hívei demokratikus törekvéseit szerették volna háttérbe szorítani és meggyengíteni. Ezért Bethlen és a disszidensek ekkor még nem fogadták el e párt kormánypárttá bővítését. Nagyatádi Szabó és hívei viszont az ő koncepciójukat vették el. Így a december 3-án megalakult második Bethlen-kormány is a Kisgazdapárt, a KNEP és a disszidensek ingatag koalícióján jött létre. Ezért Bethlen az új kormányából kihagyta Nagyatádi Szabót. Földművelésügyi miniszter — a parasztpolitikus hozzájárulásával — Mayer János, államtitkára az újkonzervatív-agrárius Schandl Károly, belügyi államtitkár pedig dr. Kószó István jogász, szegedi képviselő lett.[9]

Az ellenzéki Nagyatádi Szabó

Nagyatádi Szabó, kormányból való kimaradásának okairól, december 4-én Szigetváron beszélt, egyik híve, dr. Barla-Szabó József orvos választási gyűlésén. Itt fél méteres hóban, 10 fokos hidegben 3000 ember gyűlt össze, köztük 48 község küldöttsége. „Elkedvetlenedtem elsősorban azoktól a képviselőktől, akik a Kisgazdapárt programja alapján kerültek be a nemzetgyűlésbe és most legutóbb is megragadták az alkalmat, hogy a párt *elsüllyesztése* mellett, ellenünk szavaztak. Elég ezekből annyi, amennyi belülről megbénítja a pártot, ezért hozott határozatot a párt az álkisgazdák beözönlése ellen." (Itt az újkonzervatív agráriusokra célzott, akik november 29-én a liberális agrárdemokraták ellen szavaztak, majd 24-en aláírtak egy olyan nyilatkozatot, amelyben támogatásukról biztosították Bethlent, ha megalakítja az egységes pártot. Erről Nagyatádi Szabó hetilapja, *A Kisgazda* ezt írta: az újkonzervatív-agráriusok Bethlen egységes pártjába való belépése a parasztpolitikus táborára „csak előnyös lett volna, mert — megszabadul belső ellenségeitől, melyek veszedelmesebbek, mint a nyílt ellenség."[10]

Nagyatádi Szabó figyelmeztette a nagygyűlést a bethleni egységes párt részéről várható veszélyre. A „kaszinókban találták ki a maszlagot és annak elhintésére megtalálták az alkalmas talajt a virilista vármegyei rendszerben." Ezért a párt kötelessége: „olyan közigazgatási reformot teremteni, mely eltörli a viriliz-

[9] *Sipos József:* Nagyatádi Szabó István és a második Bethlen-kormány megalakulása. Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv XV. Nyíregyháza, 2001. 155–186.

[10] A Kisgazda, 1921. XII. 11. 2.

must." Amikor Bethlen tájékoztatta, hogy meg akarja „nyirbálni" az általános és titkos választójogot, közölte vele, hogy „ebbe nem mehet bele, mert aki jó volt vérezni, katonaként szenvedni, annak jónak kell lenni választónak is." Az új választásokról kijelentette: „nem szabad belemenni a nemzetgyűlés életének akár egyetlen perccel való megnyújtásába sem." A földreformról beszélve mindenkit nyugalomra intett, de figyelmeztette a nagybirtokosokat, hogy ezután ne kíséreljék meg a reform elgáncsolását. A reform sikertelenségéért nem engem terhel a felelősség – mondotta, majd hangsúlyozta: „mint eddig soha, ma sem ismer osztály- és felekezeti különbséget." A második királypuccs után azok a „nagy keresztények, akik valaha azzal izgattak a kisgazdapárt ellen, hogy az zsidó párt, ma már lejáratták magukat, mert együtt dolgoznak a nagy zsidókkal a legitimista törekvések megvalósulásán." Ezzel Vázsonyi Vilmos és pártja legitimistákkal való együttműködésére célzott. Megígérte: a párt új életre kel és harcol régi programjáért, „a független nemzeti létért és a nép igaz érdekeiért, a *teljes demokratikus átalakításért*." Ezután a tömeg percekig éltette.[11]

December 7-én Bethlen a parlamentben ismertette kormánya munkaprogramját. Ígérte, hogy a kormány — amint lehet — visszatér a 1918 előtti szabadságjogok biztosításához, ezért felülvizsgálja a kivételes hatalom alapján tett intézkedéseket, rendezi a munkásrétegekkel, az MSZDP-vel a kapcsolatokat, a sajtócenzúrát már a legközelebbi napokban — még a sajtótörvény elkészítése előtt — megszűnteti, a felekezeti békét fenntartja. Kész együtt dolgozni a zsidóság azon részével, amely hajlandó a kormánnyal együttműködni. A koalíciós kormányzást most sem tartotta megfelelőnek és továbbra is az egységes kormányzópárt megvalósítását szorgalmazta. Kitartott a főrendiház reformja, az új választójogi törvény és olyan törvényhatósági reform mellett, amelyek alapján a „politikai hatalmat a középosztály és a középrétegek állandóan a kezükben tarthatják, mert e cél elérésére a mostani választójog nem alkalmas." Ígérte még a földreform végrehajtásának gyorsítását, a házépítések állami segítését, a kormányzati takarékosság szigorítását, a külkereskedelem fejlesztését, a közellátás javítását és a főiskolai ifjúság nyomorának csökkentését.[12]

Tehát Bethlen nem akarta megvalósítani a Kisgazdapárt liberális agrárdemokrata szárnyának a rendszer demokratizálására vonatkozó követeléseit. Ezért Nagyatádi Szabó és hívei — a kormány bemutatkozása után — hetilapjukban *„Gróf Bethlen távozzék"* című vezércikkben megírták: a nemzet többsége és a pártok bizalmatlanok a miniszterelnök politikájával szemben, ezért „alkotmányos törvényeink szellemében távoznia kellene. Tiltakozunk minden olyan önkényeskedő hatalom ellen, bárki vagy bárkik legyenek is e hatalom forrásai, hogy a nemzet akarata ellenére akár gróf Bethlent, akár más valakit a nemzet nyakára vezényeljenek, és lehetetlenné tegyék, hogy tőle a nemzet alkotmányos úton megszabaduljon." Ez Horthy Miklós kormányzónak szólt, aki a Kisgazdapárt többségének akarata ellenére nevezte ki Bethlent miniszterelnöknek. Bethlen „legfőbb törekvése, — írták — hogy a kisgazdapártot letörje, és a régi elbukott munkapártot

[11] A Kisgazda, 1921. XII. 11. 3–4. A szigetvári gyűlésről beszámoló tudósító szerint Nagyatádi Szabó „beszédén valami nagy felszabadulást éreztek a jelenvoltak", úgy érezték, „hogy a régi kemény, harcos nagyatádi Szabó áll" előttük.

[12] Nemzetgyűlési Napló. 1921. december 7.

feltámassza." A miniszterelnöknek „pártja nincs, ennél fogva az ő kormányzása bizonyos önkényuralom jellegével bír."

Bethlen kormányának működése tehát nem „gyökerezik alkotmányos törvényeinkben, de teljesen ellentétben is van eddigi alkotmányos miniszterelnökeink felfogásával és eljárásával." A miniszterelnök „irtózik a nemzet akarata megnyilvánulásától," mert kerüli az egységes párt megalakításának „egyedül helyes módját, a képviselőház feloszlatását és új választások kiírását." Pedig csak így lehet egységes pártot alakítani, de csak annak, aki politikája iránt a nemzet bizalommal viseltetik. „Vagy ezt cselekedje gróf Bethlen, — írták — vagy távozzék."[13]

Nagyatádi Szabó hetilapjának Horthy elleni burkolt támadása összefüggésben lehetett Friedrich István december 9-én a nemzetgyűlésben tett azon bejelentésével, hogy 1919 őszén, Siófokon, merényletet terveztek Nagyatádi Szabó ellen. Le akarták tartóztatni, meg akarták gyilkolni. Friedrich — elmondása szerint — külön mozdonyon száguldott Siófokra és ő mentette meg a parasztpolitikus életét. Nagyatádi Szabó az MTI-nek így nyilatkozot: „Életem ellen irányuló egyéni akciókról tudtam, de mivel nekem is voltak értesüléseim, ez nem sikerülhetett." Ha Friedrich „megakadályozta őket, fogadja hálás köszönetemet. A részletekről ő és esetleg Pallavicini György őrgróf, aki annak idején, mint kormánybiztos Siófokon tartózkodott, tudna felvilágosítást adni."

Ezzel azonban Nagyatádi Szabó és hívei nem kívánták ezt az ügyet befejezni: veje, Tankovics János a párt ülésén indítványozni akarta, hogy a párt követelje a Friedrich által említett atrocitások szigorú kivizsgálását és főként azt, hogy „derítsék ki, kik, mikor és hogyan akarták elkövetni a gyilkos merényletet Nagyatádi Szabó István ellen."

A Kisgazda azzal fenyegetőzött: a párt többsége ezt az indítványt el fogja fogadni, még akkor is, ha „Gömbös Gyuláék és mások" azt ellenzik. Tehát nyilvánosságra fog kerülni az a merényletterv, amelyet annak idején Nagyatádi Szabó ellen el akartak követni. 1921. december közepén tehát Nagyatádi Szabó és hívei a koalíción belülről — az alkotmányos törvényekre hivatkozva — támadták Bethlent és Horthyt. E sajátos ellenzékiség a legitimista és a közjogi ellenzék támadásaival együtt már igen megnehezíthette Bethlen helyzetét. Ám decemberben a kormány jelentős kül- és belpolitikai sikereket is elért: gondoljunk csak Sopron és környékének népszavazással az országhoz való visszakerülésére. Vagy a kormány és az MSZDP közötti megállapodás, az ún. Bethlen–Peyer paktum megkötésére. Közismert, hogy ebben az MSZDP vezetői — többek között — lemondtak a köztársasági államforma népszerűsítéséről és a liberális ellenzékkel, illetve a Polgárok és Munkások Szövetségével való együttműködésről és az agrárproletárok körében új szervezetek létrehozásáról. A kormány és az MSZDP megállapodásával a Kisgazdapárt régi követelése teljesült. De az említett pontjai lehetetlenné tették, hogy Nagyatádi Szabó és hívei a továbbiakban a Bethlennel és a disszidensekkel folytatott küzdelemben a liberális ellenzékkel és az MSZDP-vel taktikai együttműködést folytassanak. Sőt! E megállapodás szerint az új választásokon az MSZDP a rivális pártok számát növelte és a Kisgazdapárt esélyeit csökkentette.

[13] A Kisgazda, 1921. XII. 18. 1.

A kormány sikerei megnövelték a Kisgazdapárt újkonzervatív agrárius szárnyának politikai befolyását. Ők továbbra is a Bethlennel való megállapodást szorgalmazták. A karlistáknak a kormány és a szabad királyválasztók elleni támadásai tovább erősítették a Gömbös-csoport párton belüli helyzetét. Ez együtt járt a liberális agrárdemokrata szárny párton belüli befolyásának csökkenésével. Ezt jól tükrözik az *Új Barázda* és a *Szózat* c. napilapok decemberi cikkei. Államtitkári kinevezése miatt Schandl Károly december 22-én egyébként lemondott az Új Barázda felelős szerkesztői tisztéről, amelyet tőle dr. Héjj Imre vett át.[14] E folyamatok Nagyatádi Szabót és híveit is a Bethlennel való tárgyalásokra késztették.

A legitimisták elleni heves parlamenti támadásai az Andrássy és elfogott társainak mentelmi jogáról indított vitában kulmináltak. Ennek eredményeként a büntető törvényszék vádtanácsa december 21-én szabadlábra helyezte Andrássyt. Ez Bethlent is arra késztette, hogy velük szemben „ellensúlyt és támaszt" a Kisgazdapártnál keressen. Tehát a „kereszténypárt helyett az agrárdemokráciában kereste" az új egységes kormánypárt alapját.[15] Erre késztethette a miniszterelnököt *A Kisgazda „Gróf Bethlen István távozzék"* c. vezércikke is, amely december 18-án jelent meg.

Nagyatádi Szabó és Bethlen közeledése

1921. december 21-én Bethlen és Klebelsberg megjelentek a Kisgazdapártban. A választójogi reformról a miniszterelnök kijelentette: Ismeri a párt kívánságait, amely csak nyerhet az új választójogi törvényjavaslattal. A Wekerle-féle választójogi törvény nem elégíti ki az igényeket — mondotta — a Friedrich-féle választójogi rendelet pedig túlságosan szélsőséges. Az új törvényjavaslat középúton fog haladni. Ígérte, „nem fog zsákban macskát árulni," mielőtt a törvényjavaslatot beterjeszti a nemzetgyűlésnek, azt megismerteti a pártvezetőséggel és az egyes képviselőcsoportokkal is, hogy a felmerülő kívánságoknak eleget tegyen.[16] A titkosság kérdéséről azonban nem szólt!

A miniszterelnök a KNEP-ben is hasonló nyilatkozatot tett. Ez azonban nem nyugtatta meg a párt keresztényszocialista csoportját, akik szintén az általános és titkos választójog hívei voltak. Joggal gondolták, hogy Bethlen választójogi törvénytervezete konzervatívabb lesz, mint az érvényben lévő Friedrich-féle választójogi rendelet. Ezért a Kisgazdapárt liberális agrárdemokratáit arra kapacitálták, hogy együtt lépjenek fel e törvénytervezettel szemben. Haller István felkereste Nagyatádi Szabót és Mayer Jánost. E tárgyalások azonban eredménytelenül végződtek. Elsősorban azért, mert ekkor már — a kiéleződött legitimista és szabad királyválasztó ellentétek miatt — Nagyatádi Szabóék is úgy gondolták, hogy a párt érdekében áll a „jelenlegi általános választójog jelentékeny" megszűkítése. Különösen ragaszkodtak a „női választójog és az analfabéták választójogának megszűkítéséhez." Ugyanis felmérték: az általános választójog meghagyása esetén a legitimisták — a katolikus egyház támogatásával — megkapják a nők és az írástudatlan tömegek többségének szavazatait. Ez pedig jelentősen csökkenthette a

[14] Új Barázda, 1921. XII. 28. 2.
[15] *Pethő,* im.: 235.
[16] Új Barázda, 1921. XII. 22. 1.

Kisgazdapárt választási esélyeit. Ezért e tárgyalásokon csak azt határozták el, hogy ha nem sikerülne a kormánnyal a választójogban megegyezni és Bethlen a törvény hiányában elnapolná, esetleg feloszlatná a nemzetgyűlést, akkor még idejében törvényjavaslatot terjesztenek elő a „demokratikus választójogról."[17]

Nagyatádi Szabó és Bethlen közeledését bizonyítja a parasztvezér nyilatkozata is *Az Est* karácsonyi számában Nagyatádi Szabó először a vidék elégedetlenségéről beszélt: „A szegényebb arról panaszkodik, hogy nincs végrehajtva a földbirtokreform, a vagyonosabb az adó ellen zúgolódik, az intelligencia nem tud megélni, a nagybirtokosokat a birtokelosztás réme aggasztja." Pedig „ennek a törvénynek a végrehajtását többé senki sem hiúsíthatja meg" — mondotta —, mert ha ez megtörténne, annak következményeiért „nehéz volna a felelősséget vállalni."

A politikai konszolidációt úgy látta megvalósíthatónak, ha „pártjának keretei *kibővülnek* és magukba foglalják nemcsak a kisgazdákat, hanem a nagybirtoknak és a középosztálynak ama képviselőit is, akik számolnak a változott idők követelményeivel és megnyugszanak abban, hogy Magyarországon a kormányzásnak egyetlen lehető formája: a *polgári demokrácia.*" Nem akar kisgazda uralmat, — mondotta — de tiltakozik más osztályok kizárólagos uralma ellen is. Az ilyen irányú kísérleteket és törekvéseket visszautasította.[18]

E nyilatkozat nagy feltűnést keltett. Karácsony után a Kisgazdapárton belül is úgy értékelték, hogy az „jele a miniszterelnök és Nagyatádi Szabó teljes kibékülésének."[19] Erről azonban még nem lehet beszélni. De Nagyatádi Szabó Bethlenhez való közeledését jelezte *A Kisgazda* karácsonyi vezércikke is. Ez elismerte: „elsősorban az ország gazdasági érdekei, — tekintélye kifelé és — *megbízhatósága a külföldi tőke* részére, kívánják és követelik, hogy egy egységes, erős párt kormányozzon, mely garanciát bír nyújtani, hogy az országban meglepetésektől nem kell tartani."

Ebbe az irányba kényszerítette Nagyatádi Szabót és bizalmasait a korona rohamos inflálódása, a külföldi tőke kivonása és a külföldi hitelek befagyása. A „külföldi tőke segítsége nélkül nem bírunk talpra állni. Egy ideig a bankóprés és az adóprés felszínen tarthat bennünket, de ennek is van határa és nagyon meg is bosszulja magát" — írta a hetilapjuk. Ugyanakkor hangoztatták: egységes pártot és erős kormányt „csak a kisgazdapárt programja alapján hozhatunk létre." De figyelmeztették Bethlent és társait, ne is foglalkozzanak a Kisgazdapárt letörésének gondolatával, mert abban „megfér békében egymás mellett a nemzet minden rétege, osztálykülönbség és felekezeti különbség nélkül."[20]

E gondolatok lényege, hogy az egységes pártot csak a Kisgazdapárt *kibővítésével*, annak programja alapján lehet létrehozni és a kormányzás egyetlen lehetséges formája a demokrácia. E gazdasági-társadalmi és politikai okokon túl mi lehetett még az oka Nagyatádi Szabó Bethlenhez való közeledésének? Igaz-e az a történészek által említett, — de soha dokumentummal alá nem támasztott vélemény, — hogy erre Nagyatádi Szabót az Eskütt-féle panamában játszott szere-

[17] A Kisgazda, 1921. XII. 25. 4.
[18] Az Est, 1921. XII. 25. 1–2.
[19] Az Est, 1921. XII. 28. 1–2.
[20] A Kisgazda, 1921. XII. 25. 1.

pének nyilvánosságra hozatalával is kényszerítette Bethlen? Ilyen dokumentumot én sem találtam. De fontosnak tartom azt a karácsony utáni hírt, hogy a kisgazdapárti politikusok „megütközéssel tárgyalták az Eskütt-ügy újabb részletét, amely a védőügyvédek valamely följegyzéséből támadt és a kisgazdapárti pártkasszáról szól." A pártban tisztázni akarták ezt az ügyet, és ezért pártértekezlet összehívását tervezték.[21]

Érdekes, hogy ez a téma mégsem került a párt értekezlete elé. Mi történt? Van-e szoros összefüggés az Eskütt-ügy és a Nagyatádi Szabó–Bethlen közeledés között? Ha igen, akkor miért csak december végén tudták ezzel a közeledésre kényszeríteni Nagyatádi Szabót? Miért nem tették ezt meg november végén, az egységes párt akkori megalakítási kísérleténél? E kérdésekre egyelőre nem tudjuk a válaszokat.

Bethlen közeledését Nagyatádi Szabóhoz siettette a KNEP akkor megindult szétesése is. Ezt azonban nem a miniszterelnök idézte elő, mint azt Romsics Ignác tudni véli.[22] Inkább az a politikai ellentét, amely a sikertelen királypuccs és a detronizációs törvény elfogadása után keletkezett a KNEP-en belül. Ezek az ellentétek Andrássy szabadon engedése után kiéleződtek. Ő karácsony után pártjában bejelentette: nem tudja és akarja a kormányt támogatni, a történtek miatt ki fog lépni a KNEP-ből. Ezzel szemben a Huszár-csoport kitartott a Bethlen-kormány támogatása mellett. E kérdésben a Haller-csoport bizonytalan volt. De biztosnak látszott, hogy a Kisgazdapártra épülő egységes párthoz nem csatlakoznak.[23]

A Kisgazdapárt újkonzervatív agrárius szárnya — különösen Gömbös és csoportja — a Bethlennel megkezdett tárgyalások folytatását sürgette. Ők az indemnitási törvény letárgyalása után biztosítani akarták az új párt gyors megalakulását. Erről — többek között — a balatonfüredi szívkórházban betegen fekvő vezérüket, Rubinek Gyulát is értesítették.[24]

Velük szemben Nagyatádi Szabó azt nyilatkozta, hogy a nemzetgyűlés két esztendős működése „pártunk áldozatkészségének, engedékenységének folytonos láncolata volt." Ezt az áldozatot — szerinte — az ország súlyos kül- és belpolitikai helyzete követelte meg a párttól. Ez azonban nem jelenti azt, hogy „programunk bármely pontjának megvalósításáról lemondtunk volna." A nemzetgyűlés február 16-ig hátralévő ideje alatt a legfontosabb feladatoknak tartotta a választójogi-, a közigazgatási- és az alkotmányjogi törvények megalkotását. Magabiztosan állította, hogy a nép által megválasztott új országgyűlés feladata lesz „programunk egyes pontjainak megvalósítása".[25]

Nagyatádi Szabó a karácsonyi ünnepeket és a szilvesztert családja körében, Erdőcsokonyán töltötte. Ekkor Bethlen is vidéken tartózkodott. A politikai élet persze nem teljesen szünetelt. A Kisgazdapárt december 27-i értekezletén az újkonzervatív agráriusok már olyan határozati javaslat elfogadását szorgalmazták, amely biztosítaná a „különböző pártállású képviselők" belépését a pártba, „ha a Kisgazdapárt hajlandó volna címébe a *polgári* jelzőt felvenni." A liberális agrár-

[21] Az Est, 1921. XII. 28. 2.

[22] *Romsics,* 1999. im.: 224. Ezt bizonyítja *Kardos József:* Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között. Korona Kiadó. Budapest, 1998. 84–94.

[23] Az Est, 1921. XII. 28. 2.

[24] Uo.

[25] A Kisgazda, 1921. XII. 25. 4.

demokraták nem voltak hajlandók a párt agrár jellegéből engedni és elzárkóztak a közeledésnek még a lehetősége elől is.[26] Az újkonzervatív-agráriusok azonban, — kihasználva a szélső legitimisták által szervezett karácsonyi tüntetések miatt a pártban kialakult hangulatot, — december 30.-án elfogadtattak egy határozatot. E szerint a párt „újév után a kormánytól a karlista agitáció ellen erélyesebb lépéseket fog követelni."[27]

1922. január 1-jén este Bethlen Budapestre érkezett és — most már nyíltan is — rendkívüli politikai aktivitást fejtett ki az egységes párt megalakítása ügyében. 2-án délelőtt átvette a kormány ügyeinek intézését. Majd „hasznos tanácskozást" folytatott gróf Klebelsberg Kunó belügyminiszterrel.[28] Ezután Meskó Zoltánnal, — a *Magyar Falu* c. hetilap főszerkesztőjével — tárgyalt, aki a párt december 30-i határozata alapján, már az egységes párt megalakítására kérte Bethlent.[29] Délután pedig Lukács Lászlóval, a volt Munkapárt egykori vezetőjével is tárgyalt. Bethlen e tárgyalása jelezte, hogy az egységes párt megalakításánál számít az uralkodó osztályok e konzervatív csoportjára is.[30]

Ezt bizonyította a Jurista Klubban január 2-án este elmondott beszéde is. Ebben bejelentette: „minden körülmények között" számít a rendszert támogatókra, „akár benn vannak a parlamentben, akár kívül vannak a parlamenten, akár a múltban játszottak szerepet, akár a jelen pillanatban játszanak szerepet." Állította: „magyar és magyar között társadalmi osztály és foglalkozás szerint nincs különbség." Ezért: „keresnünk kell az útját és módját, hogy azok az emberek, akik a társadalmi osztályokban, pártokban elosztva, foglalkozásuk szerint csoportosulva a maguk részéről lelkük mélyén ennek a hazának új felemelkedését keresik és kívánják, azok *egy táborba* jöhessenek."[31] Bethlen tehát széles szövetségi alapon hirdette meg az egységes párt létrehozását. E koncepció helyességéről próbálta meggyőzni a Jurista Klubban megjelenteket. Az akkori politikai közvélemény ezt a beszédet tekintette az egységes párt megalakítása érdekében indított új akció kiindulópontjának.

Hogyan fogadták a politikai pártok és csoportok a miniszterelnök beszédét? Az uralkodó osztályok konzervatív körei és volt munkapárti csoportjai, illetve azok sajtója támogatásukról biztosították. De az alkotmányosság helyreállítására és a politikai élet konszolidálására biztatták Bethlent.[32] A Kisgazdapárt liberális agrárdemokratái azonban nem fűztek „vérmes reményeket az új alakulás sorsához."[33] Tankovics János például január 3-án a parlamentben, az indemnitási vitában még kifogásolta, hogy Bethlen az Eskütt-féle panama kirobbantásakor Nagyatádi Szabónál detektívekkel vizsgálatot tartatott. Ezt és a miniszterelnök egységes párt létrehozására vonatkozó eszméjét a konszolidáció elleni „merényletnek" nevezte.[34] A liberális agrárdemokraták tehát még ekkor is elvetették az

[26] Az Újság, 1921. XII. 28. 1.
[27] Virradat, 1922. I. 1. 1.
[28] 8 Órai Újság, 1922. I. 3. 1.
[29] Népszava, 1922. I. 4. 3.
[30] Világ, 1922. I. 3.
[31] Magyarország, 1922. I. 4. 2.
[32] 8 Órai Újság, 1922. I. 4. 1.
[33] Népszava, 1922. I. 3. 1.
[34] Nemzetgyűlés Naplója 1920–1922. XIV. köt. 1922. január 3. 317.

egységes párt megalakítását. Mert — mint mondták — annak 1920 júliusában létrehozott formájáról bebizonyosodott, hogy abban a földbirtokosok semlegesíteni tudták a szélesebb földreformot és demokratikus jogokat követelők törekvéseit. Ezért kijelentették: „amennyiben az egységes párt iránt rajongó ún. mérsékeltek ebbeli akciójukat nem szüntetnék meg, módot fognak nekik nyújtani arra, hogy ezt a mozgalmat a párton kívül folytassák."[35]

Ennek ellenére az újkonzervatív-agráriusok nagy lelkesedéssel fogadták Bethlen beszédét. Nekik érdekük volt az egységes párt megalakítása. Azonban — mint már láttuk — most már ők sem a KNEP-pel és a disszidensekkel való egyesüléssel képzelték el azt, hanem a Kisgazdapárt *kibővítésével*. Az így létrehozott kormányzópártban ugyanis jelentősebb hatalmi pozíciókat szerezhettek. Ezt bizonyítja az is, hogy január 3-án Rubinek István és csoportja egy „bizalmas értekezlet" után azt kérte Bethlentől, hogy „jelenjen meg a párt holnapi vacsoráján, intézzen újabb felszólítást a párthoz, esetleg *lépjen be* a Kisgazdapártba, mely esetben ők a maguk részéről garantálják az egységes párt sikerét."[36]

A *Szózat*, — amely a Gömbös-csoport napilapja volt és Zsilinszky Endre volt a főmunkatársa — a *Színarany és salak* c. január 4-i vezércikkében kifejtette, hogy Bethlen legfontosabb feladata az egységes párt megalakítása, és egyuttal támogatásukról biztosította. Ez a dzsentri–katonatiszti–hivatalnoki rétegek szabad királyválasztó csoportjainak támogatását is jelentette.[37]

A KNEP Andrássy–Rakovszky csoportja lehetetlennek tartotta az egységes párt megalakítását, „mert ha a gazdapártot annak idején nem sikerült egy táborba forrasztania a Keresztény Párttal, annál kevésbé kecsegtethet sikerrel az a koncepció, — mondták — hogy a gazdapárt és a középpárt között közeledést hozhasson létre a miniszterelnök."[38]

Az Ernszt–Huszár-csoport — mivel vezetői a kormány tagjai voltak — a közvetítő szerepét vállalták a KNEP és Bethlen között. Január 4-én Bethlen tárgyalt Bernolák Nándor és Vass József kereszténypárti miniszterekkel és Ernszt Sándorral. Ennek következményének tekintjük, hogy a KNEP 4-i, esti értekezletén, — ahol Andrássy, a párt elnöke a kormányt és a mellékkormányt, vagyis Gömböséket tette felelőssé a második királylátogatásért és a szabad királyválasztás veszedelméről beszélt és végül bejelentette kilépését a pártból, — először Ernszt, majd Bernolák javasolta: „mind azokat zárják ki a pártból vagy lépjenek ki, akik a királykérdésben a kormánnyal szemben ellentétes álláspontot foglaltak el." A párt többsége azonban nem fogadta el ezt a javaslatot. Az értekezleten csak azt mondták ki, hogy a párt „továbbra is támogatja a kormányt, és nem fogja tűrni, hogy a párt tagjai a jövőben ellenzéki törekvéseket érvényesítsenek."[39] Tehát Bethlennek nem sikerült elérnie, hogy a karlisták KNEP-ből való kiszorításával újra megteremtse az egységes kormánypárt *fúzióval*, tehát pártok egyesítésével való létrehozásának feltételeit.

---

[35] Virradat, 1922. I. 6. l.

[36] Világ, 1922. I. 4. 1.

[37] Szózat, 1922. I. 1.

[38] Magyarország, 1922. I. 4. 2.

[39] 8 Órai Újság, 1922. I. 5. Andrássy beszédét és a KNEP-ben történteket lásd részletesebben *Kardos:* im.: 85–88.

Bethlen Jurista Klubban elmondott beszéde és az újkonzervatív agráriusok akciója következtében az a hír terjedt el, hogy a Kisgazdapárt most már — feledve a Nagyatádi Szabót második Bethlen kormány alakításánál ért mellőztetést — lelkesen csatlakozna egy ilyen új alakuláshoz. Nagyatádi Szabó hívei, különösen a párt balszélén elhelyezkedő liberális csoport tagjai azonban 3-án este még cáfolták, hogy az egységes pártról alkotott véleményük megváltozott volna. Hangoztatták: a pártot senki, még Bethlen kedvéért „sem *oszlatják* föl." Ők tehát még Bethlen korábbi, novemberi koncepcióját utasították el. Nagyatádi Szabó január 3-án megérkezett Budapestre. Másnap már olyan hírek terjedtek el a sajtóban, hogy 3-án kibékült Bethlennel és olyan szoros fegyverbarátságot hajlandó kötni vele, amely alapján az egységes párt megalakulása esetén a miniszterelnök számára a „nagyatádisták, a kis- és középparaszti szárny feltétlen támogatása biztosítva volna." Nagyatádi Szabó hívei azonban 3-án este minderről még nem tudtak, „sőt, éppen ők kételkedtek az egységes párt létrejöttének lehetőségében."[40]

A liberális agrárdemokraták kormánnyal szembeni elégedetlenségét az is mutatja, hogy január 4-én Bodor Pál interpellációjában a különféle engedélyek kiadásának bürokratizmusát kifogásolta, majd a birtokos parasztságnak is kötelező vagyonváltság befizetési idejének meghosszabbítását követelte. 5-én pedig Czeglédy Endre a közmunkák széleskörű megindítását indítványozta a kormánynak.[41] Mindezek hatására, 5-én a parlament folyosóján már olyan hírek terjedtek, hogy a liberális agrárdemokrata szárny „csizmás", vagyis paraszti képviselői Szijj Bálint, Nagy Pál és Sziráki Pál vezetésével a pártból való kilépésüket fontolgatják. Ezt azzal indokolták, hogy a „kormány kisgazdaellenes agrárpolitikát folytat, a földbirtokreform végrehajtásával nem törődik" és olyan antidemokratikus törekvéseket árul el, amelyek ellenkeznek az ő demokratikus felfogásukkal. Ezért az indemnitási törvényjavaslatot — mely a kormány 6 hónapi költségvetését kívánta biztosítani — sem fogják megszavazni.[42] Ebben a helyzetben attól lehetett tartani, hogy e paraszti képviselők hangulata a párt liberális agrárdemokrata szárnya többségére is átterjed.[43] A párton belüli ellenzéki hangulatot erősítette Rakovszkyék szabadlábra helyezése, és a KNEP 4-i értekezletén történtek: különösen Andrássy IV. Károly melletti kiállása, amelyet a párt szabad királyválasztó többsége karlista demonstrációnak tekintett. Ehhez járult még, hogy 5-én a nemzetgyűlésben a karlisták rendkívül harciasak voltak.

A Szijj-csoport kilépési szándéka a párt paraszti jellegét is veszélyeztette. Az elégedetlenkedő 12 képviselő ugyanis — írta a *Népszava* — éppen a valódi parasztok sorából került ki és így az a „veszedelem fenyegette a pártot, hogy végül egyetlen kisgazda tagja sem marad."[44] E csoport ellenzékbe vonulása a liberális agrárdemokrata szárny, de főleg Nagyatádi Szabó párton belüli pozíciójának további meggyengülését jelentette volna. A párton belül volt olyan vélemény is,

[40] Népszava, 1922. I. 4. Népszava, 1922. I. 5. 1–2.
[41] Nemzetgyűlési Napló 1920–1922. XIV. k. 1922. I. 4. 346–347. és 1922. I. 5. 353–356.
[42] Világ, 1922. I. 5. 1.
[43] Virradat, 1922. I. 8. 1.
[44] Népszava, 1922. I. 6. 3–4.

hogy a paraszti csoport pártból való kilépése feltétlenül maga után vonná Nagyatádi Szabó ellenzékbe vonulását is.[45]

Ez az adott parlamenti erőviszonyok mellett már sem Bethlennek, sem az újkonzervatív agrárius szárnynak nem volt érdeke, mert lehetetlenné tette volna a költségvetés elfogadását és a kormányt támogató többségi párt létrehozását. Ezért január 5-én Meskó Zoltán és társai igyekeztek lebeszélni őket kilépési szándékukról. Meggyőzésük érdekében már azt hangoztatták: „az egységes párt megvalósítása a két kormánypárt *koalíciója* révén el sem képzelhető. És a történtek (a KNEP 4-i értekezlete és a paraszti csoport kilépési szándéka - SJ) után, nem lehet másról szó, csak a Kisgazdapárt *kibővítéséről*."[46] Ez lényegében Nagyatádi Szabó régi koncepciója volt. Ez a forma számukra nem csak az adott belpolitikai helyzetben, de a jövőt illetően is kedvezőbbnek látszott, mert megtarthatták párton belüli pozíciójukat. Ennek ellenére Meskóéknak nem sikerült lebeszélniük a Szijj-csoportot a pártból való kilépési szándékukról. De megállapodtak, hogy döntésüket estig függőben hagyják.

Ez a helyzet Nagyatádi Szabót és az újkonzervatív agrárius szárny vezetőit, sőt Bethlent is a többoldalú tárgyalások azonnali megkezdésére késztette. A miniszterelnök és Nagyatádi Szabó között közvetlen tárgyalás 5-én sem volt, a megegyezést Berki Gyula — a parasztvezér bizalmasa — közvetítette.[47] Bethlen a Berkivel folytatott tárgyalás után még Meskóval és Rubinek Istvánnal is beszélt. Megegyeztek, hogy Bethlen a paraszti csoport kilépésének megakadályozása érdekében az esti pártvacsorán nyílt harcot hirdet a karlisták ellen és bejelenti egyesülési szándékát a Kisgazdapárttal. E tárgyalásokon — a rendelkezésükre álló idő rövidsége miatt — *nem tisztázták „részletesen az egyesülés platformját.* Nem esett szó a választójogról, a főrendi ház reformjáról" és egyetlen más fontos kérdésről sem. Úgy határoztak, hogy az egységes párt megalakításának „*módját,* technikai részleteit csak ezután tárgyalják meg."[48] A pártvacsora előtt a kilépni szándékozók és Mayer János földművelési miniszter közt ismét bizalmas tanácskozás folyt, ahol Szijj és társai belegyeztek, hogy Bethlen beszéde előtt „nem provokálnak döntést."[49]

„Ez a párt az a szikla"

A pártvacsorán részt vettek: gr. Bethlen István miniszterelnök, gr. Klebelsberg Kunó belügyminiszter, Tomcsányi Vilmos Pál igazságügy miniszter, Mayer János földművelésügyi miniszter és Nagyatádi Szabó István, aki a párt nevében „most még, mint vendéget" üdvözölte a miniszterelnököt. Célzott arra, hogy beszédétől várja a párt fenyegetett egységének helyreállítását, a párt és a kormány kapcsolatának, a legitimistákkal való viszonyának tisztázását.[50]

Bethlen kijelentette: Nagyatádi Szabóval közösen „meg fogjuk találni rövidesen azt az utat, amely a kibontakozáshoz vezet." Az októberi legitimista puccs-

[45] Az Est, 1922. I. 8. 2.
[46] Népszava, 1922. I. 6. 3–4.
[47] Virradat, 1922. I. 8. 1.
[48] Az Est, 1922. I. 8. 2.
[49] Virradat, 1922. I. 6. 1. és a Világ, 1922. I. 6. 1–2.
[50] Népszava, 1922. I. 6. 3–4.

kísérlet bel- és külpolitikai következményeiről és az utóbbi hetekben kibontakozott „nagy és erőteljes" legitimista propaganda veszélyeiről beszélt. Elismerte: a szélsőséges legitimisták „nem elégedtek meg azzal, hogy a parlamentben szervezkednek, szervezkednek társadalmi téren is, szervezkednek az egyetemi ifjúság köreiben, a társadalmi egyesületek köreiben, szervezkednek a hadsereg körében, szervezkednek minden téren a társadalomban és félrevezetik ezt a nemzetet, és behunyt szemmel megy ez a nemzet újra a falnak, mint annak idején 1918-ban. (Helyeslés.)"

Rámutatott: a karlisták „csalóka reményeket ébresztenek ebben az országban," amikor azt mondják, ha „Károly király itt elfoglalhatta volna erőszakkal újra a trónt, ebben az országban helyreállt volna újra a rend és a békesség és helyre állt volna az ország integritása.(Zajos ellentmondások.)" Ezt hazug reménykeltésnek nevezte. Hiszen a tavaszi puccskísérlet után megkötötték a kisantant katonai szerződéseit, amelyek casus bellinek mondották ki a király visszatérését. Aztán lépett életbe a rapallói egyezmény — mondotta — és azóta titkos és nyílt katonai konvenciókat kötöttek az ország ellen. Ugyanakkor elismerte: „az integritás problémája nagy probléma." De „a nemzet életét csak akkor szabad veszélyeztetni, hogyha a nemzet élete veszélyben van." Az integritás azonban „ma nem oldható meg." Szerinte, ha a legitimisták politikája „ebben az országban diadalmaskodnék, ez az ország fölosztására vezetne. (Úgy van! Úgy van!) Ezért az ellenük való „harc elől nem térünk ki, és nem térek ki én sem. (Hosszantartó taps.) Ebben a harcban a kisgazdapárt férfiasan és keményen kitartott (Felkiáltások: éljen nagyatádi Szabó István!), kitartott, mint egy szikla.(Úgy van! Úgy van!) *Erre a sziklára lehet építeni!* (Zajos éljenzés és taps. A jelen voltak fölállottak és percekig tapsoltak.)"

A miniszterelnök követelte a KNEP-től, hogy az előző napon hozott — a kormány támogatására vonatkozó — „határozatnak végső konzekvenciáit végre kell hajtani, mégpedig azonnal. Én nem vagyok hajlandó egy percig sem együtt menni olyan férfiakkal, akik a kormányt becsületében, *politikai integritásában* támadták meg és támadják napról-napra. Nekik választaniuk kell köztem és barátaik (Andrássyékra célzott – SJ) között, választaniuk kell azonnal." Végül megismételte: *„ez a párt az a szikla, amelyre a jövő Magyarországot felépíteni lehet* (Percekig tartó taps.), én ezzel a párttal személyesen és barátaimmal együtt *egyesülni* kívánok.(Éljenzés. A párt tagjai újra felállanak és lelkesen ünneplik a miniszterelnököt.) Kérem, hogy ti is ezt tegyétek.(Szűnni nem akaró lelkes éljenzés és taps.)"[51]

Dömötör Mihály poharát a parasztságra és Nagyatádi Szabóra emelte. Vele szemben Rubinek István, az újkonzervatív agráriusok egyik vezetője Bethlen érdemeit méltatta: a *„vezér megérkezett* — mondotta — és ez a vezér nem más, mint Magyarország miniszterelnöke." Kovács J. István, Csontos Imre és Négyessy László után Szijj Bálint bejelentette, az elhangzott beszédek hatása alatt eláll kilépési szándékától és reméli, hogy ebben 5 társa is követni fogja. Bethlen elismerte: Szijj Bálintban azt a férfit tiszteli, aki „kényszeríti a kormányt is és a kormány elnökét is, hogy nyilatkozzék arról, harcot vagy békét akar-e?" Majd

[51] Szózat, 1922. I. 6. 1–3.

Nagyatádi Szabó és Gaál Gaszton érdemeit méltatta. Gaál Gaszton Andrássy politikáját kritizálta és Nagyatádi Szabót éltette.

Nagyatádi Szabó Bethlen beszédére kijelentette: „amikor kibontja szárnyát a jövő alakulás, amikor mi őszintén cselekszünk, és határozott irányba megyünk, akkor mi is feltesszük, de el is hisszük a miniszterelnök úrról, hogy velünk szemben is ugyanezt a határozott irányt fogja mutatni. A napi kérdések elintézésére szükséges, hogy a miniszterelnök úr szoros összeköttetésben álljon a párttal." Vagyis Nagyatádi Szabó nagyobb őszinteséget és a politikai ügyek intézésében szorosabb együttműködést, azaz a kormányzásba való nagyobb beleszólást kért Bethlentől. És azt: „Gondoskodjék arról, hogy a fegyveres erő azok kezében legyen, akik a miniszterelnök politikáját követik," amit a képviselők helyesléssel fogadtak. Újabb puccsveszély esetén — mondotta — „mi fel tudunk hozni Budapestre akár egymillió népet is."

A miniszterelnök párttal való egyesülési szándéka — mondotta — az ő törekvéseiket igazolta, mert ebben a pártban benne van „a magyar társadalom minden rétege, mely a magyar függetlenséget akarja és nem hajlandó idegen hatalmakhoz szaladni." Állította: a választásokon a „nép közé más programmal, mint az eredeti kisgazda programmal, senki sem mer kimenni. Mi nyugodtan nézünk a fejlemények elé." Végül Nagyatádi Szabó magabiztosan kijelentette: „Ha mindenki a feje tetejére áll Magyarországon a kisgazdapárt ellen, akkor is mi fogunk győzni. (Úgy van! Éljenzés.) Csinálhatnak a városok más politikát, mi jövünk a mezei hadakkal és legyőzünk mindenkit. Hiszem és remélem, hogy... amikor a miniszterelnök úr *ide csatlakozott*, ez őszinte, becsületes és örökké való csatlakozás." Ez a beszéd is mutatja a parasztpolitikus reményeit és kétségeit. Nagyatádi Szabó nem volt naiv! Ismerte Bethlent és a disszidenseket. Tudta, minden eszközzel védeni fogják az uralkodó osztályok érdekeit. Érzékelte a veszélyt, de bízott is magában és a párt őt támogató liberális agrárdemokrata szárnyában. Abban, hogy a Kisgazdapárt kibővítésével és programjának megtartásával politikai befolyásuk is megmaradhat.

E reményeit táplálandó, Klebelsberg azt hangoztatta: a választásokból a Kisgazdapárt „győzelmesen fog kikerülni és idővel hatalmas, nagy párttá alakul ki, s meglesz a maga erkölcsi ereje ahhoz, hogy mint kormánypárt működjék." Meskó és Gömbös támogatásukról biztosították a miniszterelnököt. Gömbös — rá jellemzően — így foglalta össze az elmúlt hónapok kormánypolitikáját: „1921 októberében a Bethlen kormány határozott álláspontra helyezkedett, decemberben tétovázott, most azonban kiadta *a parancsot* és nekünk kötelességünk azt teljesíteni." Jól mutatja a Kisgazdapártban kialakult hangulatot Hencz Károly beszéde is. Ő, aki eddig mindig elutasította Bethlen egységes pártot szorgalmazó törekvéseit, most a nemzet érdekében a kormányzó mögötti felsorakozást látta célravezetőnek. A karlistáknak pedig azt üzente: „ha kell, erőszakkal is be fogjuk csukni a Pandora szelencéjét."[52] A képviselők és az újságírók eltávozása után a miniszterelnök még hosszú ideig együtt maradt a párt vezetőivel. Ismételten kifejtette helyzetértékelő álláspontját és a megoldandó feladatokat.[53]

[52] A Kisgazda, 1922. I. 15.1–3.
[53] Világ, 1922. I. 8. 2.

Másnap és még január 8-án is „*Bethlen István gróf belépett a Kisgazdapártba*" címmel jelentek meg az újságok. E lapok szerint Szijj Bálint és csoportja is azért állott el kilépési szándékától, mert beszédéből azt a következtetést vonták le, hogy a „miniszterelnök belépett a Kisgazdapártba."[54]

Ezekből a nagybetűs címekből, a Bethlen beszédét pontatlanul értelmező cikkekből eredhet, hogy a polgári majd az 1970-es évek közepéig a marxista történeti szakirodalom is hibásan állította: „Január 5-én Bethlen és az őt támogató disszidensek beléptek Nagyatádi Szabó pártjába."[55] Ezt először *Pethő Sándor: Világostól Trianonig* c. 1925-ben megjelent könyve állította. Lényegében ezt írta *Nemes Dezső is A fasiszta rendszer kiépítése és a népnyomor Magyarországon 1921–1924* c. kötet bevezető tanulmányában, amely 1956-ban jelent meg.[56] Ugyanezt állította a *Molnár Erik* szerkesztette, 1964-ben, majd 1967-ben megjelentetett kétkötetes Magyarország története. Sőt! Annak időrendi áttekintésénél azt találjuk, hogy „1922. Jan. 5. Az Egységes Párt megalakulása."[57] *Pándi Ilona: Osztályok és pártok a Bethlen-konszolidáció időszakában* c. könyve pedig szinte szóról-szóra megismételte Pethő téves állítását, amikor azt állította, hogy „1922. Január 5-én Bethlen István híveivel együtt belépett a Kisgazdapártba."[58] Ezzel magyarázható, hogy a tízkötetes *Magyarország története* 1976-ban megjelenő *Ránki György* főszerkesztő által jegyzett VIII. kötete nem foglalkozik ezzel a kérdéssel. Csupán az időrendi áttekintésnél említi, hogy 1922. január 5-én elhangzott „Bethlen első nagy beszéde a Kisgazdapárt vacsoráján az Egységes Párt létrehozása érdekében."[59]

Az általunk felsorakoztatott tények bizonyítják, hogy 1922. január 5-én Bethlen és a disszidensek még nem léptek be a Kisgazdapártba és nem is egyesültek azzal. Bethlen — mint láttuk — csupán bejelentette: „én ezzel a párttal személyesen és barátaimmal együtt egyesülni kívánok." A barátaim kifejezés — mint láttuk — elsősorban a disszidensekre vonatkozott. Ezért nincs igaza a Gergely Jenő, Glatz Ferenc és Pölöskei Ferenc által szerkesztett *Magyarországi pártprogramok 1919–1944* c. kötetnek, amikor azt állítja, hogy Bethlen „1922. Január 5-én kijelentette: pártja, a KNEP egyesülni kíván a kisgazdapárttal." Valószínűleg e téves állítást vehette át *Ormos Mária*, amikor azt írja: Bethlen 1922. január elején „közhírré tette, hogy saját pártját, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártját egyesíteni kívánja a kisgazdákkal." A KNEP — mint láttuk — nem volt Bethlen pártja. De nem helytálló *Gergely Jenő–Pritz Pál: A trianoni Magyarország, 1918–1945* c. könyvében szereplő azon megállapítás is, hogy „1922 januárjában Bethlenék bevonultak a kisgazdapártba." Ez ugyanis január 5-én nem történt meg, és — mint látni fogjuk — egész januárban sem fog megtörténni.[60]

---

[54] Lásd: 8 Órai Újság, 1922. I. 8. 3., Virradat, 1922. I. 8. 2., Népszava, 1922. I. 8. 1.

[55] *Pethő*, im.: 235.

[56] *Nemes*: im.: 63.

[57] Magyarország története II. köt. 1967. 380–381. és 586.

[58] *Pándi Ilona:* Osztályok és pártok a Bethlen-konszolidáció időszakában. Bp. 1966. Kossuth K. 14. és 158.

[59] Magyarország története 1918–1919, 1919–1945. 445. és 1244.

[60] Magyarországi pártprogramok 1919–1944. 64.; *Ormos*, im. 101–102. *Gergely–Pritz*, im.: 60.

Bizonytalanság és viták

A Kisgazdapárt vacsoráján elmondott Bethlen beszéd nagy meglepetést és rendkívüli érdeklődést váltott ki a politikai életben. A liberális agrárdemokraták először örömmel fogadták. Egyrészt, mert a szélső legitimisták ellen hadüzenetet intézett. Másrészt, mert Bethlen egyesülési szándékát úgy értelmezték, hogy teljesen elfogadta a pártnak azt a régóta hangoztatott és „január 4- e óta végleg kialakult álláspontját, hogy az egységes párt csakis a *kisgazdapárt kibővítése* révén jöhet létre." Kijelentését a „pártba való előzetes belépési nyilatkozatnak tekintették," amely lehetővé teszi a KNEP nem karlista tagjai és a disszidensek Kisgazdapártba való belépését.[61]

Andrássy „förmedvénynek" minősítette a miniszterelnök beszédét. És mulatságosnak, hogy a „miniszterelnök, Nagyatádi Szabó barátjával együtt, aki Károlyi Mihály minisztere volt, bennünket tesz felelőssé a forradalomért. Könnyen megtörténhetik — nyilatkozta — hogy a miniszterelnök megtapasztalja: a Kisgazdapárt „nagyon is kemény szikla ahhoz, hogy széjjelrobbantsa és egy új Bethlen-pártot alakítson belőle. Be fogja látni, hogy vagy megbukott, vagy a kisgazdapárthoz kell csatlakoznia És akkor az igazi vezér megint Nagyatádi Szabó lesz!"[62] E sorok találóak és — mint látni fogjuk — Bethlen nem bukik meg, hanem a Kisgazdapárthoz csatlakozik.

A napilapok is tele voltak találgatásokkal. Az *Új Nemzedék* például azt állította, hogy a január 5-ei értekezleten nem kisebb dolgot proklamáltak, mint a magyar állam áttérését a *parasztdemokráciára*. Nagyatádi Szabót pedig — beszéde miatt — ismét azzal vádolták sokan, hogy parasztdiktatúrát akar. E bonyolult helyzet még a disszidenseket is megzavarta. 6-án tartott tanácskozásukon ugyanis arról tárgyaltak, hogy kövessék-e Bethlent a Kisgazdapártba? Az értekezletük után kijelentették: „Azon az alapon, hogy mindenki a Kisgazdapártba *lépjen* be, az egységes párt aligha jöhet létre." Tehát még ellenezték a Kisgazdapártba való belépést.[63] Ebben a helyzetben, 7-én az MTI félhivatalos közleménye így magyarázta a történteket: „A miniszterelnök, híven az új kormány megalakuláskor kifejtett programjához, a zilált pártviszonyok rendezésére az időpontot elérkezettnek látja. Hajlandóságát nyilvánította ezért arra, hogy a kisgazdapárttal *egyesüljön*. Ez az egyesülés már régóta várt döntő lépés a miniszterelnök tervének keresztülvitelére, mely egy egységes, szilárd kormányzópárt megalakítására irányul. A mozgalom célja mindazoknak egyesítése, akik a fennálló törvényes rend megerősítésében látják a nemzet további fennmaradásának egyedüli biztosítékát."[64] Ez már egyértelmű beszéd volt. Január 5-én este tehát a miniszterelnök még nem lépett be a Kisgazdapártba, de már kinyilvánította, hogy ő és politikai hívei *egyesülni* akarnak azzal. Ezután a disszidensek 7-én folytatták előző napi tanácskozásukat. Ennek alapja azonban már Bethlen „beszédének eredeti szövege és az a platform volt, amelyet a miniszterelnök kimondott."[65] Ugyanakkor Bethlen 7-én

[61] Népszava, 1922. I. 2.
[62] Világ, 1922. I. 8. 4.
[63] Új Nemzedék, 1922. I. 9. 3. Új Nemzedék, 1922. I. 8. 1.
[64] Pesti Napló, 1922. I. 8. 3.
[65] Az Est, 1922. I. 8. 3.

Bernolák Nándor népjóléti miniszteren keresztül újabb felszólítást intézett a KNEP-hez, amelyben „ismét a szélső legitimisták kizárását követelte."

A disszidensek állásfoglalása, az MTI-közlemény és a KNEP-nek szóló felszólítás, mind azt bizonyítják, hogy ekkor még Bethlen is ragaszkodott ahhoz, hogy az új kormányzópártot a *pártok egyesítésével, fúziójával* kell létrehozni. Ez persze — a változó helyzetnek megfelelően — úgy módosult, hogy a karlistákat ki kívánta szorítani a KNEP-ből. Ami persze most sem történt meg. Ugyanis a KNEP „ún. mérsékelt elemei egyelőre tartózkodó álláspontot" foglaltak el Bethlen követelésével szemben.[66]

Az 5-én elhangzottakért a parlamenti liberális ellenzék is támadni kezdte Nagyatádi Szabót. Először Buza Barna írt nyílt levelet *„Nagyatádi Szabó Istvánhoz,"* amelyet a *Világban* 8-án jelentetett meg. Ebben Nagyatádi Szabó és pártja polgári demokratikus forradalomban és földreformjában játszott pozitív szerepének vázolása után azt állította, hogy Nagyatádi Szabó 1919. november végén hagyta el a progressziót, amikor kiegyezett a Rubinek Gyula által vezetett „mágnás kisgazdapárttal" és elfogadta annak földreformját, amit a kurzus földművelésügyi miniszteréként nem hajtott végre. Miközben „Bulgáriában, Romániában, Szerbiában, Csehországban, Esztlandban, Livlandban, Kurlandban, mindenütt megcsinálták már – a mi földreformunkat." E súlyos vádakat ellensúlyozandó, azt is írta, hogy „nem a te lelkedből fakadt semmi se abból, ami a két év óta történt." De állította: „Te csak cégér voltál a mai uralom számára."

„Bethlennel akarsz te Habsburg-ellenes politikát csinálni, aki tegnap még erős Habsburg-párti volt? Bethlennel akarsz komoly földreformot, aki legnagyobb ellensége volt a mi földreformunknak? Bethlennel akarsz általános választójogot, aki még Tiszánál is makacsabbul küzdött az általános választójog ellen, s ma is azt hirdeti, hogy az általános választójog követelése okozta az ország romlását?" Kérte Nagyatádi Szabót, gondolkozzon el ezeken. Elismerte: Nagyatádi Szabó és a Kisgazdapárt a trónfosztás miatt szembekerültek a mágnásokkal. De ebből nem az következik, — írta, — hogy Bethlennel kell összefogni, hanem „most már a népre kell támaszkodnotok, most már igazán a demokratikus politikára kell térnetek." Azt állította, hogy a „kisgazda képviselők — az igazi kisgazdák —hajlandók lettek volna a demokratikus útra. Te tetted, hogy a reakcióval mentek. A te segítségeddel tarthatta magát Magyarországon harmadfél éven át a reakció politikája." Buza Barna szerint ebből a helyzetből csak egy kiút van: „Visszatérni a néphez és a demokráciához. Ez jelenti a szabadságjogokat, az általános választójogot, a földreformot és a progresszív adórendszert." Figyelmeztette Nagyatádi Szabót: „Vigyázz! Kegyetlenül súlyos felelősség van rajtad! Két esztendőt elvesztett már Magyarország az egészséges fejlődésből, soha ki nem pótolható két esztendőt. Te is felelsz ezért a két esztendőért.... Még egy reakciós esztendő megkockáztatása, a demokratikus fejlődés további visszaszorítása új katasztrófához vezethet, végzetes katasztrófához."[67]

[66] Világ, 1922. I. 8. 3. Világ, 1922. I. 10. 1.

[67] Világ, 1922. I. 8. 6–7. Buza Barna és Nagyatádi Szabó a 1919. január 18-án megalakult Berinkey-kormányban minisztertársak voltak. Közel három éve nem látták egymást, és nem beszéltek. Buza most megírta, hogy a parasztpolitikus akkor buzgón bizonygatta: a Kisgazdapárt „éppen olyan igazi forradalmi párt, mint akár a Károlyi-párt, vagy a szociáldemokrata párt" Emlékeztette

Buza Barna levelében túlsúlyban voltak a Nagyatádi Szabó kompromisszumos politikáját elítélő egyoldalú és erősen szubjektív megállapítások. Ezek sértették Nagyatádi Szabó politikusi, emberi önérzetét. Javaslatait pedig az adott belpolitikai erőviszonyok között megvalósíthatatlannak tarthatta. Hiszen az elmúlt két évben küzdött ő eleget — sokszor a liberális ellenzékkel összefogva — a szabadságjogokért, az általános választójogért, a földreformért és a progresszív adózásért. Most pedig szinte élet-halál harcát vívta Bethlennel és a disszidensekkel ugyanezekért és pártja kormányzati pozíciójáért. Tehát Buza Barna levele, és annak közlése a *Világban* — minden jó szándéka ellenére — első lépése volt a liberális ellenzék és Nagyatádi Szabó szembefordulásának. Arra Nagyatádi Szabó nem válaszolt. E levél azonban és több más reagálás a január 5-ei bejelentésekre, — mint látni fogjuk — újabb feszültségeket gerjesztett Nagyatádi Szabó hívei között.

Amint kiderült, hogy Bethlen „csak fuzionálni akar és nem belépni" a Kisgazdapártba, Nagyatádi Szabó és hívei tartózkodóbbak lettek. Január 8-án, vasárnap Nagyatádi Szabó képviselői beszámolót tartott választókerületében. Itt elmondta: „a politikai élet sivár képet mutat. Osztályok, és pártérdekek harca dúl." A választójogról azt nyilatkozta, hogy „az szűkebb lesz, mint a Friedrich-féle rendelet, de a demokratikus elvek sérelme nélkül, úgy, hogy a nép széles tömegei küldik majd képviselőiket az országgyűlésbe."[68] Ez jelezte a Nagyatádi Szabó és Bethlen között ebben a kérdésben készülő kompromisszumot.

Ebben a helyzetben Bethlen határozottan cselekedett. 9-én délelőtt magához kérette a disszidens képviselőket, akik — Tarányi Ferenc és Mikovényi Jenő kivételével — fölesküdtek az új egységes párt zászlajára. Határozatukban kimondták: „mivel a kisgazdapárt és a disszidensek programja között nincs olyan elvi különbség, amely a pártok *egyesülésének* akadálya lehetne, a disszidensek képviselőinek Bethlen elnöksége alatt tartott értekezlete fölhatalmazta a miniszterelnököt, hogy az *egyesülés iránt a tárgyalásokat* a csoport nevében" a Kisgazdapárttal indítsa meg.[69] Bethlen és a disszidensek tehát még mindig ragaszkodtak ahhoz, hogy az egységes pártot ne a Kisgazdapártba való *belépéssel*, hanem azzal való *egyesüléssel* hozzák létre. Ez azonban — mint láttuk — nem felelt meg sem Nagyatádi Szabónak, sem a párt liberális agrárdemokrata szárnyának.

A nemzetgyűlés 9-i értekezletén Ugron Gábor kritizálta élesen Bethlen és Nagyatádi Szabó 5-én elmondott beszédeit. Szerinte Bethlen „nem egyesült a kisgazdapárttal, hanem belépett." Rámutatott: a miniszterelnök azelőtt állandóan a Kisgazdapárt kettérepesztésére törekedett. Itt Rupert Rezső, — aki 1921 júniusában éppen Bethlen akkori, egységes pártot szorgalmazó tervei elleni tiltakozásként lépett ki a Kisgazdapártból — közbeszólt: „Amelynek tetejéről Nagyatádi Szabót ledobták!" Ugron „tartalékba helyezett" vezérnek mondta Nagyatádi Sza-

az 1919. február 23-ai kápolnai földosztásra is, ahol egymás mellett álltak. És „én őszintén hittem, hogy teljesen egyek vagyunk lélekben, törekvésben és a földtelen magyar nép szeretetében" Arról is írt, hogy Rubinek Gyula és társai akkor szervezték meg az Országos Földmívespártot, hogy „megbuktassák az én földreformomat, - a mi földreformunkat." Rámutatott, hogy akkor Bethlen is a „legélesebben harcolt a mi földreformunk ellen."

[68] Világ, 1922. I. 11. 1.

[69] Népszava, 1922. I. 10. 3.

bót, akit Bethlen 1921. december elején félreállított. Közben Rakovszky István gúnyos megjegyzéseket tett Nagyatádi Szabóra a királypuccs alatti magatartása miatt: „Monitorra szökött a hős! Derék, bátor ember! Francia monitorra!" Ugron pedig azt is állította, hogy Nagyatádi Szabó „osztályharcot, tehát diktatúrát akar, katonaruhába bujtatott magyar kisgazda diktatúrát, levitézlett, de vitéz vezérkari tisztek és latifundiumos grófok vezérlete alatt. (Rupert Rezső: És végeredményben a földművesek ellen!)[70]

Mindezek hatására a Szijj-csoport egyik legfelkészültebb tagja, Czeglédy Endre, a sárbogárdi választókerület képviselője, aki a parasztpolitikus régi híve volt, most kilépett a pártból. A *Világ* tudni vélte, hogy barátai: Nagy Pál és Sziráki Pál, szintén ezt fontolgatják. Sőt! Megírta: e képviselők csatlakozni fognak a Rassay Károly által vezetett *Függetlenségi Kisgazda Földműves és Polgári Párthoz.* (Ez a liberális és agrárdemokrata ideológiát képviselő ellenzéki párt január 9-én nyitotta meg körhelyiségeit, — mai szóval pártirodáját — a Gresham-palotában.) Azt sem tartották kizártnak, hogy e képviselőket követni fogja a Szijj-csoport. Ennek a pártból való kilépése azonban nem volt Nagyatádi Szabó érdeke, mert ezáltal tovább gyengültek volna a párton belüli pozíciói. Ezért január 10-én már a Nagyatádi Szabó szűkebb köréhez tartozó egyik vezető is azt hangoztatta, hogy a miniszterelnök és a parasztpolitikus céljai között „áthidalhatatlan szakadékok tátonganak." Egy „Bethlen–Nagyatádi Szabó-frigy sohasem lehet tartós, és sohasem lehet őszinte egyik fél részéről sem." Nagyatádi Szabó nem felejtette el a második Bethlen kormányból való kihagyását sem. Szerinte taktikai szempontok sem teszik szükségessé, hogy a választásokra Bethlen zászlaja alatt vonuljon fel. Éppen ellenkezőleg, Bethlen *vezérsége* tehertételt jelentene a párt számára a választási kampányban. Elmondta, hogy a parasztpolitikus a választójog kérdésében sem értett teljesen egyet a miniszterelnökkel: helyeselte ugyan a választójog bizonyos mértékű megszűkítését, de nem támogatta Bethlent a „korhatár túlságos fölemelésében." E taktikai játszmában azonban Nagyatádi Szabónak azt is figyelembe kellett vennie, hogy pártjának újkonzervatív agrárius szárnya, és főleg a Gömbös-csoport ekkor már egyértelműen a „Bethlennel való egyesülésben látta az ország üdvét."[71]

Bethlen Nagyatádi Szabóhoz való közeledését siettette, hogy a KNEP-ben elvesztette szinte minden befolyását. A karlisták — Rakovszky István, gróf Sigray Antal, Beniczky Ödön, Huszár Elemér, Lingauer Albin, Szmrecsányi György, Taszler Béla, herceg Windischgraetz Lajos és mások — az ő őszi királylátogatásban játszott szerepének feltárásával megbuktatására törekedtek. Bethlen és Nagyatádi Szabó is úgy ítélték meg e helyzetet, hogy az ellenzék mindezzel obstruálni fogja az indemnitási és a választójogi vitát. Ezért január 10-én megállapodtak, hogy a kormány a Kisgazdapárt támogatásával le fogja törni a legitimisták mozgolódását, és a választásokon szembefordulnak a legitimista propagandával. Ekkor már Bethlennek is az volt a véleménye, hogy a nemzetgyűlés mai összetételében munkaképtelen, ezért az ország érdeke, hogy az új választásokon az ő és Nagyatádi Szabó vezetése alatt egy abszolút többségű párt győzzön. Így Nagyatádi Szabó és hívei

[70] Világ, 1922. I. 10. 3.
[71] Világ, 1922. I. 11. 1.

— megfelelő feltételek mellett — hajlandónak mutatkoztak arra, hogy rendelkezésére bocsássák a „vidéki és központi szervezeteikben rejlő" minden erőt.

Bethlen és Nagyatádi Szabó — a Klebelsberg belügyminiszter és szakértői által elkészített — választójogi törvénytervezetről is tárgyaltak. Elvi megállapodást kötöttek, hogy a kormány elejti a lajstromos szavazási rendszert és a nemzetgyűlést addig nem oszlatja fel, amíg meg nem alkotja a választójogi törvényt, mert azt rendeleti úton nem lehet elintézni.[72] Elhatározták, hogy a megbeszéléseket január 14-én folytatják: elsősorban az egységes párt megalakításának *módjáról*, a választójogi törvénytervezetről, a Bethlen által erőltetett felsőházi reformról és a nemzetgyűlés legközelebbi munkatervéről.[73]

A házhely- és a földreform törvények végrehajtását sürgető liberális Szijjcsoport megnyugtatására 10-én este Kállay Tibor pénzügyminiszter a Kisgazdapárt klubjában hosszas tanácskozást folytatott Nagyatádi Szabóval és Mayer János földművelésügyi miniszterrel. E tárgyaláson Nagyatádi Szabóék azt szorgalmazták, hogy a vagyonváltságból nyert állami bevételekből gyorsítsák fel a földreform végrehajtását és a házhelyek új tulajdonosainak juttassanak állami kölcsönt. A pénzügyminiszter elismerte a parasztpolitikusok érveit, de a pénzügyi feltételeket nem látta biztosítottnak követeléseik teljesítéséhez. Nagyatádi Szabó és Mayer azonban remélték, hogy Bethlen a leendő egységes párt választási esélyeinek növelése érdekében majd meggyőzi a pénzügyminisztert.[74]

Ezzel összefüggésben Czeglédy Endre, — aki az előző napokban kilépett a pártból — január 11-én a parlamentben mindkét ügyben indítványt nyújtott be és azok sürgős letárgyalását kérte. Egyrészt azt követelte, hogy a kormány a már kiosztott és a még kiosztandó házhelyeken felépítendő házakhoz nyújtson pénzügyi segítséget a rászorulóknak. Másrészt, hogy utasítsa a nemzetgyűlés a kormányt, hogy a földreform gyorsabb végrehajtása érdekében sürgősen adja ki az ingatlan vagyonváltság törvény olyan végrehajtási utasítását, amely alapján az 1000 holdon felüli birtokosok vagyonváltságukat földben kötelesek leadni, és azok csak a földreform céljaira legyenek igénybe vehetők. Ezt az indítványt a nemzetgyűlés többsége megszavazta. De a helyzet abszurditását mutatja, hogy Mayer miniszter kérésére a kisgazdapárti képviselők ellene kényszerültek szavazni.[75]

Január 11-én Bethlen Bécsbe utazott, ahol az osztrák–magyar gazdasági kapcsolatok kiszélesítéséről tárgyalt. A kormány aznapra összehívatta a parlament közjogi bizottságát, a felsőházról szóló, már decemberben benyújtott törvényjavaslat tárgyalására. Politikai körökben ebből arra következtettek, hogy a kormány eredeti tervétől eltérően még a választójog előtt le akarja tárgyaltatni a felsőházról szóló javaslatot. Erre azonban Nagyatádi Szabó és hívei csak akkor mutatkoztak hajlandónak, ha majd meglesz a teljes megegyezés a miniszterelnökkel. A felsőházi törvényjavaslat parlamenti vitáját a Kisgazdapárt vezetői azzal tudták megakadályozni, hogy az indemnitási vitához a párt részéről még mintegy 30 képviselő volt feliratkozva, akik csak akkor töröltetik magukat, ha a párt helyzete a miniszterelnökkel szemben tisztázódik.

[72] Az Újság, 1922. I. 13. 2. és a Világ, 1922. I. 13. 3.
[73] Népszava, 1922. I. 14. 4.
[74] Népszava, 1922. I. 11. 2.
[75] Világ, 1922. I. 12. 2.

A párt elégedetlenkedő tagjainak megnyugtatására a Bethlennel való tárgyalás után Nagyatádi Szabó kijelentette: „A választójog kérdésében még nincs megegyezés," mert annak tervezete még előkészítés alatt van. „A miniszterelnök régi tervéhez híven előbb a párt vezetőivel, azután a párt plénumával fogja megismertetni a tervezetet."[76] 12-én pedig a választójogi törvényjavaslatról így nyilatkozott: azt „még nem láttam. Én minden esetre ragaszkodom *a községenkénti titkos választójoghoz.* A lajstromos választójogról nem mondhatnám, hogy elfogadom," de az a párt „szempontjából nem is volna kívánatos. Ha már a kisebbség képviseletéről beszélünk, akkor helyesebbnek tartanám, hogy a kerületenként beküldött képviselőkön felül a kisebbségben maradt szavazatokat az egyes társadalmi rétegek foglalkozása szerint és a szavazatok arányában egyenlően osztanák fel. Így a fennmaradó szavazatokkal valamennyi társadalmi réteg küldhetne képviselőket a Házba. Természetesen az így beküldendő képviselők száma nem lehetne több, mint a Ház tagjainak egyharmada. A kisebbség ilyen módon is megfelelő képviselethez jutna." Követelte a választókerületek beosztásának megváltoztatását is,mert a „mostani állapot igazságtalan és aránytalan a szavazatok számának szempontjából."[77]

Nagyatádi Szabó tehát elismerte, hogy a lajstromos szavazás nem volt érdeke a Kisgazdapártnak. Nem mondta ki, hogy miért? Mert a legerősebb pártként a legtöbb vidéki választókörzetben jó eséllyel indult az egyéni mandátumok megszerzéséért. Így az ottani választókerületekben a párt ellenfelei maradtak volna alul, de a lajstromos, — mai szóval pártlistás — szavazásnál azok is sok mandátumra való szavazatot szedtek volna össze. Ez országosan csökkentette volna a Kisgazdapárt mandátumainak számát. Ezért nem akarta Nagyatádi Szabó az országos lajstromos szavazást! Az általa tett javaslat viszont demokratikusabb, de egyúttal bonyolultabb is, mint a pártlistákra leadott szavazás. Az a Kisgazdapártnak kedvezett volna. Mert akkor a parasztság volt a legnagyobb társadalmi réteg, ezért a kisebbségi szavazatok elosztása a Kisgazdapártot erősítette volna. Elsősorban a Nagyatádi Szabó vezette liberális agrárdemokrata szárnyat.

Január közepéig tehát Nagyatádi Szabó és Bethlen bonyolult és sok szálon futó stratégiai és taktikai küzdelme nem dőlt el. A parasztpolitikus még tartotta magát legfontosabb elveihez, de egyre nagyobb politikai nyomás nehezedett rá: egyrészt Bethlen és a disszidensek részéről, amely kiegészült pártja újkonzervatív, agrárius szárnyának azzal párhuzamosan jelentkező követelésével. Másrészt ezekkel szemben állt a liberális agrárdemokrata szárny Szijj-csoportjának az egységes párt létrehozásától való jogos félelme. Ez részben egybeesett Nagyatádi Szabó félelmeivel. Ő sem akarta elveszíteni hűséges harcostársait. Ezért is állt ellen egyelőre Bethlen, a disszidensek és az újkonzervatív-agráriusok nyomásának.

Ez azonban már nem elégítette ki a Szijj-csoport legradikálisabb tagjait. Január 12-én annak újabb két tagja levélben jelentette be neki a pártból való kilépését. Ezt Nagy Pál és Borgulya Pál a párt eredeti programjától való folytonos eltávolodásával indokolták. Szinte visszhangozták Buza Barna érveit. „Így ment a párt lejtőről-lejtőre annyira, hogy a mezőgazdaságot és kereskedelmet teljesen

[76] Szózat, 1922. I. 13. 1.
[77] Világ, 1922. I. 13. 2.

tönkretéve, a mezőgazdasági termelés béklyóba verve sínylődik és a kivételes hatalommal alakított kormányoknak és az általuk alapított monopolizált intézményeknek szabad prédája lett." A „vidéki földmívesnépnek nincs sajtója, nincs, ami naponta fülébe dörögné az államnak a sok igazságtalanságot, ahogyan a néppel elbánnak. A párt vezéreinek, de országunk vezéreinek is feladata lett volna ezeken a bajokon segíteni, — írták, — mi tehát nem támogathatunk egy olyan kormányt, amely nem akarja a panaszokat megérteni, és amelytől támogatásunkat már régebben meg akartuk vonni." Kifogásolták még az ország pénzügyi helyzetének lezüllését, a vagyonváltság törvény parasztságra nehezedő terheit. „A királykérdés elmérgesedésnek is az oka, hogy Bethlen paktált a legitimistákkal. Pécsi beszéde úgy hangzott, mintha a királyt hívta volna haza. Inkább kilépünk a kormányt támogató pártból, hogy a kisgazda- és földmívespárt programjához hívek maradjunk" — írták levelük végén. A *Világ* című napilap, amely e levelet teljes terjedelemben közölte, tudni vélte, hogy a két képviselő, akik korábban Nagyatádi Szabó leglelkesebb hívei közé tartoztak, ezután majd belépnek Rassay pártjába.[78]

Mindennek ellenére, vagy talán éppen ezért Bethlen párttal való egyesülési szándékát Nagyatádi Szabó hetilapjának január 15-i vezércikke *„A kisgazdapárt győzelme"* címen jelentette be olvasótáborának. Bethlen az uralkodó osztályok legitimista csoportjával és ezek „uszályhordozóival akarja felvenni az élet-halál küzdelmet, — írta, — akkor, amidőn a Kisgazdapártra támaszkodva óhajtja kormányozni és megmenteni az országot a végpusztulástól." A párt kibővítését úgy állította be, hogy a parasztság, így „döntő szerepet tölthet be" a nemzet és a saját sorsának intézésében. A párt programja „sem felekezeti, sem pedig osztályharcot" nem hirdet, ezért alkalmas a „nemzet minden rétegének egy közös táborba" gyűjtésére, de *„csak a terhek igazságos és arányos viselése mellett."* Nagyatádi Szabó tehát a progresszív adózást is a párt egységes párttá bővítésének feltételéül szabta. E cikk szerint a párt győzelme a nemzeti függetlenség és a népszuverenitás elvének érvényesülést jelenti.[79] A történelmi nemzeti arisztokrácia legitimista csoportjának kormányzati hatalomból való kiszorításának és a Kisgazdapárt kibővítésének kétségtelenül lehettek ilyen következményei. Ez persze az új kormánypárton belüli politikai erőviszonyokon múlik majd, ami viszont még a sokténezős politikai játszma kimenetelétől függött.

Nagyatádi Szabó és Bethlen kompromisszumai

Bethlen január 13-án éjjel érkezett vissza Bécsből, ahol sikeres tárgyalásokat folytatott a magyar–osztrák gazdasági kapcsolatok kiszélesítése érdekében. Másnap először akkori bizalmasától, Gömböstől tájékozódott az elmúlt három nap belpolitikai eseményeiről, főleg a Kisgazdapárt hangulatáról. Majd Klebelsberggel a választójogi törvénytervezeten történt módosításokról beszélt.

E nap fontos eseménye volt Andrássy nemzetgyűlésben elmondott beszéde, amelyben — durván és személyeskedéstől sem mentesen — visszautasította Bethlen 5-én rá és a szélső legitimistákra tett állításait. Andrássy kiviteli engedélyek

[78] Világ, 1922. I. 14. 4.
[79] A Kisgazda, 1922. I. 15. 1.

ügyét firtató kérdéseinél Rassay Károly megjegyezte, hogy a miniszterelnök a „kiviteli ügyekben a legkíméletlenebb eszközökkel üldözte" Nagyatádi Szabót és környezetét. Berki hetilapjukra, a *Magyar Ugarra* tett kritikai megjegyzéseire válaszolva pedig kijelentette: „Berki mindig a hatalom mögött szokott elhelyezkedni, mint a munkapárti rezsim alatt."[80] E személyeskedő viták és politikai ellentétek, ekkor már egyre jobban elválasztották Rassayékat a Kisgazdapárt liberális agrárdemokrata szárnyának vezetőitől. Ők pedig korábban mindig megtalálták az összhangot nemcsak a karlista mágnások ellen, de Bethlen és a diszszidensek konzervatív törekvéseinek ellensúlyozására is. E taktikai együttműködés felbomlásának állomásait érzékeltetik e személyeskedő viták. Ennek, de főleg Andrássy beszédének és a karlisták fokozódó agresszivitásának következménye is volt Bethlen és Nagyatádi Szabó további közeledése.

Bethlen délután 5 órára magához kérette a Kisgazdapárt vezetőit. Az értekezleten Nagyatádi Szabó és Gaal Gaszton jelentek meg, akiknek a miniszterelnök részletesen ismertette a választójogi törvénytervezetet. Nagyatádi Szabó elfogadta Bethlen javaslatát, hogy pár napon belül a párt szélesebb körű bizottsága előtt fogja ismertetni a törvénytervezetet, amely csak azután kerül a párt elé.[81] E napon, január 14-én Andrássy és 10 társa — lényegében a karlisták — kiléptek a KNEP-ből és egyesültek a Friedrich által vezetett *Keresztény Nemzeti Párttal.* Az új párt neve: *Keresztény Nemzeti Földmíves- és Polgári Párt* lett. A „földmíves" jelzőt Nagyatádi Szabó, a „polgárit" pedig Rassay pártjától lopták, az egyikkel a parasztság, a másikkal a nemzeti kispolgárság felé nyitottak. E párt megalakulásakor 30 mandátummal rendelkezett a nemzetgyűlésben. 20-án Andrássy lett az elnöke, de tényleges vezetője Friedrich maradt.[82]

Hogyan értékelte Nagyatádi Szabó e párt megalakulását? 11-én — tehát létrehozása előtt — még nem tartotta azt veszedelmesnek a Kisgazdapártra.[83] Megalakulása után azonban *A Kisgazda,* „A KNEP szemfényvesztő politikája" című vezércikke már azt írta: e párt a közelgő képviselőválasztásokra úgy rendezkedik be, hogy „egy része a falu népének szívéhez férkőzhessék, a másik része a városok kedvét kereshesse, a harmadik része pedig a munkásságra vethesse ki hálóját. Ezen kívül egyik része a kormányzópártnak akar tagja maradni, másik része pedig ellenzéki szerepet akar betölteni." A KNEP e három csoportja egy tábort képez, mert közös céljuk az, hogy a Bethlen-kormányt megbuktassák, Nagyatádi Szabó pártját pedig szétrobbantsák és megsemmisítsék.[84] E gondolatok eltúlozták a KNEP politikusainak közös céljait, de jól tükrözik Nagyatádi Szabó és hívei félelmeit. Andrássyék kiválásával ugyanis megkezdődött a KNEP bomlása és gyengülése. Ezt azonban akkor még nem lehetett tudni. Ezért megállapíthatjuk, hogy a legitimista *Andrássy–Friedrich pártszövetség* létrehozása szintén hozzájárult Bethlen és Nagyatádi Szabó közeledéséhez.

A január 5-ei beszédét ért támadásokra Nagyatádi Szabó 15-én, Karcagon válaszolt. Ott Csontos Imre beszámolóján vázolta álláspontját a királykérdésről:

[80] Világ, 1922. I. 15. 4.
[81] Népszava, 1922. I. 15. 1–2.
[82] Magyarországi pártprogramok 1919–1944. 59. és *Kardos,* im. 91.
[83] Új Nemzedék, 1922. I. 12. 1.
[84] A Kisgazda, 1922. I. 22. 1.

a nép évszázados függetlenségi harcaival szemben most is vannak olyan pártok, — mondotta, — amelyek az országban a Habsburg-uralmat akarják visszaállítani. Andrássyékkal szemben elérkezett annak az ideje, hogy a nép is a sarkára álljon. „Tudom, hogy a kisantant azon a napon megszállott volna bennünket, amikor a király elfoglalja a trónt." Újra figyelmeztette a kormányt, hogy tartsa kezében a fegyveres erőt. A választások fogják eldönteni, hogy „szabad lesz-e a nemzet, vagy visszasüllyed abba az igába, amelyet négyszáz esztendőn át nyögött." E Habsburg-ellenes politika Nagyatádi Szabó függetlenségi és 48-as eszmevilágából és Kossuth iránti tiszteletéből táplálkozott. De abból a tapasztalatából is, hogy elsősorban a legitimista arisztokraták és a katolikus klérus voltak a leghatalmasabb ellenfelei a földreformnak. A parasztpolitikust ez döntően befolyásolta, amikor a Habsburg restaurációt hirdető karlista politikai erőkkel szembefordult és közeledett Bethlenhez, akiben most már a restauráció ellenfelét látta. A parasztdiktatúra vádját nevetségesnek mondta, mert a nemzetgyűlésben lévő „kettőszázegynehány képviselő közül csak 28 tényleges kisgazda van. Mi nem osztálypolitikát folytatunk, — mondotta, — de tömöríteni akarunk minden osztályt az ország függetlenségének megszerzése érdekében." A nagygyűlés utáni banketten Nagyatádi Szabó annak szükségességéről beszélt, hogy a „dolgozó intelligenciával kell egyesülnie a földműves népnek és a kispolgárságnak. Velünk össze kell fogni mindenkinek osztály, felekezet és foglalkozásra való tekintet nélkül, mert mi nem önző célokért, hanem a nemzet érdekéért küzdünk."[85]

A dolgozó értelmiséggel és a kispolgársággal osztály, felekezet és foglalkozásra való tekintet nélküli összefogás Nagyatádi Szabó régi ideája volt. Tehát még most sem az uralkodó osztályokkal, a földbirtokosokkal és a dzsentri–hivatalnoki és katonatiszti rétegekkel, hanem lényegében a modern polgári rétegekkel való összefogást hirdette. Hogy gondolta ezt? Megegyezni Bethlennel és a disszidensekkel, beengedni őket a pártjába és vidéken úgy is a „dolgozó intelligencia" és a kispolgárság lesz a párthoz csatlakozó többség? Velük pedig majd kordában lehet tartani az uralkodó osztályokat és az úri középrétegeket? Eléggé törékeny és kétesélyes koncepció! De még mindig többet ígérő, mint pártja liberális agrárdemokrata szárnyával — körülbelül 40–45 képviselővel — ellenzékbe menni. Nagyatádi Szabó felmérte, hogy pártja újkonzervatív agrárius szárnya már nélküle is egyesülne Bethlennel és a disszidensekkel, a KNEP ún. mérsékelt szárnyával, az Ernszt–Huszár–Vass-csoporttal és az uralkodó osztályok nemzetgyűlésen kívüli politikai elitjével. E konzervatív kormányzati erő és a végrehajtó apparátus, már félelmetes ellenfele lett volna az ő demokratikus parasztpártjának. Képviselőinek minden választókerületben meg kellett volna küzdenie a karlistákkal, a kormányzópárttal és a szociáldemokratákkal is. Nagyatádi Szabó és tanácsadói úgy gondolhatták: ezt a kilátástalan küzdelmet nem vállalhatják. Ezért inkább további kompromisszumokat kötött Bethlennel.

[85] A Kisgazda, 1922. I. 22. 1. és rövidítve a Világ, 1922. I. 17. 2. „Valamikor a régi függetlenségi éra alatt voltam itt" – kezdte beszédét. „Azóta az idő nagyot fordult. Akik akkor megmosolyogtak, most azt mondják, hogy ez az alap, amelyre a nemzet életét fel lehet építeni. (Ezzel Bethlen 5-én elmondott beszédére célzott.) Ez a nép volt az, amely századokon keresztül a legnagyobb erőt adta a függetlenségi harcoknak. Ezek a harcok ma ismét feléledtek, mert még mindig vannak pártok a csonka országban, amelyek a Habsburg-uralmat akarják visszaállítani."

Január 16-án Bethlen a KNEP vezetőivel — Huszárral, Ernszttel és Vassal — ismertette meg a választójogi tervezetet. Ők kijelentették, hogy azt nem fogadja el pártjuk és lényeges változtatásokat követeltek a kormánytól. Bethlen és Klebelsberg megígérték a törvénytervezet módosítását. A miniszterelnök e párt vezetőitől teljes titoktartást kért. E tárgyalások után mégis elterjedt a hír, hogy a „kormány nem fogja fenntartani a titkosságot és különösen a nők választójogát" jelentősen megszűkíti. Ezt a hírt a Kisgazdapártban, a KNEP-ben és a liberális ellenzékben is felháborodással fogadták.[86]

A Kisgazdapártban Szijj Bálint kijelentette: „ha a kormány nem a községenkénti és titkos szavazást hozza be, ebben az esetben kilépne a gazdapártból."[87] A női választójog szűkítéséről a párt képviselőinek véleménye megoszlott. Többen úgy vélték, hogy az nem érinti jelentősebben a párt szavazóbázisát, mert az elsősorban Andrássyék támogatását fogja csökkenteni. Ez viszont a kisgazdapárti képviselők személyes érdeke is volt. Ezért a női választójog szűkítését csak a legdemokratikusabban gondolkodó képviselői ellenezték.

A kiszivárgott hírek hatására a karlistáktól a polgári liberálisokon át a kormánypártok képviselőiig sokan támadták a kormányt. Akciójukkal elsősorban a kormány és a parlament munkájának eredményességét igyekeztek gátolni. A nemzetgyűlés Közjogi Bizottsága például — Rassay javaslatára és Nagyatádi Szabó híveinek támogatásával — elhatározta: amíg a kormány nem ismerteti meg a képviselőkkel az új választójog alapelveit, a felsőházi törvényjavaslat tárgyalását felfüggesztik. Ezért és a liberális ellenzéki pártok megnyugtatására a belügyminiszter értesítette Bárczy Istvánt, „a liberális blokk" elnökét, hogy január 21-én megismertetik velük a választójogi törvényjavaslatot.[88] A Bethlen–Klebelsberg-féle választójogi törvényjavaslattal szemben a Kisgazdapártban is kialakult ellenzéki hangulat veszélyeztette Bethlen és Nagyatádi Szabó további közeledését. Ezért az MTI 17-én — kormányzati forrásokra hivatkozva — félhivatalos jelentésben cáfolta a választási törvényjavaslattal kapcsolatos híreket és „merő kombinációknak" nevezte azokat.[89]

Erre Nagyatádi Szabó bizalmasa, Berki a nemzetgyűlés január 18-ai ülésén elmondott beszédében pozitívan reagált. Ebben visszautasította az indemnitási vita során az ellenzék azon állításait, hogy az országban nincs jogrend, sajtószabadság, hogy „itt az emberek ezreit internálják, hogy itt a zsidóság üldöztetésnek van kitéve, hogy itt minden bajnak, minden hibának, minden jogellenes cselekménynek a kormány" és a Kisgazdapárt az oka. A hibákat azzal magyarázta, hogy „itt még nem alakulhatott ki a társadalmi, a gazdasági és a jogi életben olyan igazi konszolidáció, aminőt mi az első pillanattól szerettünk volna." Ennek elmaradásáért egyrészt az 1919 őszén történteket és a Friedrich-kormányok politikáját, másrészt a királypuccsokat és az azokat szervező karlistákat tette felelőssé. Érvelésében sok igazság volt. Berki célja az volt, hogy a konszolidáció elmaradásáért az Andrássy–Friedrich pártra hárítsa a felelősséget.

[86] Világ, 1922. I. 18. 1.
[87] Magyarország, 1922. I. 18. 3.
[88] Népszava, 1922. I. 21. 3.
[89] Világ, 1922. I. 18. 1. P

Pártja azért támogatja a miniszterelnököt, mert a legkritikusabb pillanatban, amikor választania kellett „a nemzet és a király között, Bethlen inkább a nemzetet választotta." A „történelmi események sodorták felénk Bethlent" — mondotta. Ne féltse őket senki a Bethlennel való együttműködéstől, mert ő úgy érzi, „*ha az a koncepció, amely kialakulóban van*, — nem nyugodnék olyan alapokon, amilyeneken nyugszik, és ha annak a koncepciónak nem lennének messzemenő nagy, nemzeti, politikai és gazdasági céljai, akkor nem haragudnának a túlsó oldalon, hanem nevetnének."

Mi volt e koncepció? Ezt Berki így vázolta: „Magyarország integritásához egy okos, helyes, mérsékelt politika vezethet,amely gazdasági és szociális tekintetben olyan megnyilatkozásokban jelenik meg a tőlünk elszakított területek lakossága előtt, hogy ez érezze azt, hogy ehhez a megcsonkított országhoz visszacsatlakozni érdemes. Kellenek itt *mélyreható gazdasági reformok, végre kell hajtani a földreformot és olyan belső politika amelyben van igazságosság, jogegyenlőség*, (Igaz! Úgy van! A jobb- és a szélsőbaloldalon.) amely a társadalmi kibékülést hirdeti." Ezután beszélt a zsidókérdésről. Kijelentette: „ez a nemzetgyűlés nem képviseli a mai nemzeti közgondolkodást", és az MSZDP „jelenléte erre a nemzetgyűlésre nem gyakorolt volna semmiféle rossz hatást, sőt ellenkezőleg." Dicsérte Bethlent, mert „igyekszik a munkássággal kibékíteni a magyar nemzeti társadalmat." Meggyőződésünk, — mondotta, — hogy „ egy tiszta, szabad választás kell," *a választójog pedig nemzeti, demokratikus, szabadelvű és titkos lesz.* Ők egy olyan középpolitikát képviselnek, amely „sem jobbra, sem balra nem megy szélsőségbe," mert „össze akarjuk fogni mindazokat, — legyenek azok földmívesek, iparosok, munkások vagy lateinerek, — akik" a nemzeti egységet meg akarják teremteni.[90]

E beszéd után, — amely a Bethlennel való további együttműködést szorgalmazta — a miniszterelnök tanácskozott Nagyatádi Szabóval, aki beszámolt a párt hangulatáról és tájékoztatta a miniszterelnököt, hogy a pártban kifogások vannak a „községekben tervezett nyílt szavazás, valamint a négy elemi iskola ellen." Bethlen ragaszkodott a községekben való nyílt szavazáshoz, de ígérte, hogy a választójogosultság négy elemi iskola elvégzéséhez való kötéséből engedni fog. Megállapodtak, hogy a miniszterelnök 19.-én két csoportban fogadja a párt képviselőit és tájékoztatja őket a választójogi törvényjavaslat tartalmáról.

E nap estéjén, a nemzetgyűlés szünetében a Kisgazdapárt képviselői a választójogi törvénytervezetről és *a párt nevének és programjának kibővítéséről* előzetes értekezletet tartottak. Az újkonzervatív agráriusok hangoztatták: „Bethlen javaslata nem foglal magában jogfosztást, mindössze a Friedrich-féle választójog szükséges korrektivuma."[91] Velük együtt Mayer János földművelésügyi miniszter és Gaál Gaszton is elfogadhatónak tartották a vidéki nyílt szavazás bevezetését, mert „a magyar ember gondolkodásmódjának ez felel meg jobban."[92] A liberális, agrárdemokrata szárny azonban ragaszkodott a titkos választójog megtartásához. A Szijj-csoport tagjai kijelentették: ha a kormány ragaszkodik a nyílt szavazáshoz, kilépnek a pártból és ellenzékbe mennek." A párt maga veti saját nyakába a

[90] Nemzetgyűlési Napló, 1922. január 18. XV. köt. 192–204.
[91] Pesti Hírlap, 1922. I. 19. 2.
[92] Világ, 1922. I. 19. 1.

hurkot, ha elfogadja a nyílt szavazást, – mondották. Lehetetlennek tartották, hogy a „párt ebben a kérdésben is, mint már annyiszor, meghátráljon a kormány akarata előtt, mert ez esetben a maga halálos ítéletét írja alá." Így a képviselők többsége a titkosság teljes egészében való fenntartása mellett állt ki és tiltakoztak a községekben tervezett nyílt szavazás bevezetése ellen. Ekkor Mayer és Gaal kijelentették: e tekintetben alávetik magukat a többség döntésének. Nagyatádi Szabó nem nyilatkozott, amit a *Világ* újságírója így értékelt: úgy látszik nem óhajt elébe vágni az eseményeknek.[93]

Tárgyaltak még a párt választásokra való felkészüléséről is. Egyetértettek abban, hogy szükség van a vidéki szervezetek *kibővítésére* és megerősítésére. Hosszas vita bontakozott ki: felvegye-e a párt nevébe a *polgári* jelzőt? Többen kifejtették, a párt nevének „polgári" jelzővel való kibővítése feltétlenül célszerű, mert ez lehetővé fogja tenni, hogy a társadalom széles rétegeit bekapcsolhassák a párt munkájába. Végül elhatározták: másnap esti pártértekezletükön kimondják a párt nevének megváltoztatását.[94]

Ez január 19-én még nem történt meg. Miért? Mert Nagyatádi Szabó és hívei ekkor még ragaszkodtak a titkos választójoghoz. Az újkonzervatív agráriusok viszont a párt kormányzópárttá bővítése esetén a községekben való nyílt szavazást is elfogadhatónak tartották.[95]

Ilyen helyzetben, január 19-én délelőtt Bethlen a miniszterelnöki szobájában, két csoportban fogadta a Kisgazdapárt képviselőit és ismertette velük a kormány választójogi törvénytervezetét. E tervezet szerint aktív választójoga volt minden férfinak, aki legalább 10 év óta magyar állampolgár, 2 év óta egy helyben lakik, már 24 éves és 4 elemi iskolát végzett. A nőknél általános kellék volt a harmincéves életkor. Különös feltételek: 3 gyermekes családanya abban az esetben lehetett választó, ha legkisebb gyermeke legalább 6 éves és maga nevelte gyermekeit, 8 középiskola elvégzése, önálló kereset és végül a főiskolát végzett férfiválasztók feleségei. A tervezet tehát lényegében megfelelt azoknak a híreknek, amelyek a korábbi bizalmas értekezletekről kiszivárogtak. Klebelsberg belügyminiszter indoklásában kiemelte: az új választójog alapján kb. 1,5 millió férfinak és 600.000 nőnek lesz választójoga. Budapesten és a törvényhatósági városokban a választás titkos, egyébként nyilvános lesz. A kormány szerint azért kell visszatérni a „nyílt szavazáshoz, mert az felel meg jobban a falusi nép lelkivilágának és *a falu szociális és gazdasági tagoltságának.*" Azt a legjobb harci eszköznek tekintette a demagógia ellen. A fővárosban pedig lajstromos, — azaz pártlistás — szavazást ír elő. Elmondta még, hogy a kormány február 16-ig a nemzetgyűléssel el akarja fogadtatni a választójogi, a felsőházi, és a közigazgatás reformjáról szóló törvénytervezeteit is. Ezért — ha szükséges — 12 esetleg 16 órás üléseket fog tartani a nemzetgyűlés. E tervezet az országhatár mellett elhelyezkedő ún. csonka választókerületek megszüntetését írta elő. Erről azonban — Berki indítványára

[93] Uo.

[94] Népszava, 1922. I. 19. 3.

[95] Ezt bizonyítja Mayer János földművelésügyi miniszter pártértekezlet után adott nyilatkozata is: „A 'polgári' jelző felvételének semmi akadálya nincs. Amint a választójog kérdésében a végleges megállapodás létrejön és a párt a végleges javaslat-tervezetet elfogadja, a 'polgári' jelző felvételére sor fog kerülni." Szózat, 1922. I. 19. 1.

— a miniszterelnök hajlandó volt lemondani és azokat a nagyobb választókerületekből kiegészíteni. Ez volt az egyetlen engedmény, amit a kisgazda képviselők elértek. E választókerületek többségében ugyanis ők voltak érdekeltek.

Este a Kisgazdapárt Szijj Bálint elnökletével értekezletet tartott, ahol megvitatták a kormány választójogi törvénytervezetét. Kálmán István a nyílt szavazás, Bodor György a titkosság mellett érveltek. Tankovics János, — aki Nagyatádi Szabó veje volt és az ún. Eskütt-panamánál őt is letartóztatták, — elfogadta, hogy a magyar ember jellemének a nyílt szavazás felelne meg jobban, de hangsúlyozta: a nyilvános szavazáson a hatalom birtokosai kényszeríthetik a szavazókat, hogy meggyőződésük ellen nyilvánítsanak véleményt. Ezért az őszinte nemzeti akarat megnyilvánulására a titkos szavazást tartotta megfelelőnek. A női választójogot pedig csak két feltételhez kössék: korhatárhoz és becsületes előélethez, így adják meg azt minden nőnek. Paczek Géza, Javos Antal és még Patacsy Dénes is a titkosság mellett érveltek. Az újkonzervatív agrárius Sokorópátkai Szabó István a döntés elhalasztását javasolta addig, amíg a belügyminisztériumtól megkapják a választói statisztikát. Tomcsányi igazságügyminiszter szerint azért van szükség a nyílt szavazásra, hogy abban „mindenki nyíltan szint valljon." Ezzel a legitimista és a földnélküli szavazókra célzott. Meskó Zoltán, — aki 1921. decembere óta mindig az egységes párt létrehozását szorgalmazta, — szintén a titkos választójog mellett érvelt. A nyílt szavazás elfogadásával — mondotta — a párt „maga ellen ad agitációs fegyvert az ellenzék és a szociáldemokraták kezébe." Félt, hogy a szociáldemokraták tartózkodni fognak a szavazástól, ami kedvezőtlen színben tűntetné fel az országot a külföld szemében. Társadalmi szempontból pedig súlyos következményekkel járhat a titkosság eltörlése, — érvelt, — mert az ellen szociáldemokraták „esetleg a sztrájk fegyverével is harcolni fognak, újabb forradalom felé kergetheti a munkásságot." A női választójognak ő sem volt híve, de ha azt megadják, akkor „adják meg minden nőnek." Janka Károly szerint követni kell a művelt Nyugaton elterjedt demokratikus rendszert, ezért a titkos választójogot szorgalmazta.

Nagyatádi Szabó szintén régi álláspontja, a titkos választójog mellett szögezte le magát. De hozzátette: ő „igyekezni fog olyan megoldást keresni, mely lehetővé teszi a választójog reformjánál a Bethlen miniszterelnökkel való együttműködést. Befejezett tény elé nem szabad állítani a kormányt. Előbb informálni kell a miniszterelnököt a párt hangulatáról, s csak azután lehet dönteni A párt elnöksége arra törekszik, hogy a választójog kérdésében Bethlennel egyetértésben találjon megoldást."[96] Ez jól mutatja azt a kettősséget, amely ekkor már őt és híveit jellemezte: még ragaszkodtak a titkos választójoghoz, a párton belül még többséget tudtak teremteni, de már meg akart egyezni Bethlennel. Ezért az értekezlet Nagyatádi Szabó javaslatára a kormány választójogi törvénytervezetéről nem hozott határozatot. A kompromisszumkészséget bizonyította az is, hogy Gaál Gaszton indítványára foglalkoztak Bethlen és politikai barátai „pártba való belépésének kérdésével" is. Ennek előkészítésére öttagú bizottságot választottak: Nagyatádi Szabót, Mayert, Gaált, Meskót és Szijj Bálintot. A decemberben hozott elvi határozat alapján kimondták, hogy a párt címébe a „polgári" jelzőt *fel fogja*

[96] Népszava, 1922. I. 20. 3.

venni.[97] Ezzel is jelezték, hogy csak a választójogi törvénytervezetben való megállapodás után hajlandók a párt kibővítésére.

Január 20-án a Kisgazdapárt a választójogi javaslat további megvitatására és a kormánnyal történő megbeszélésekre egy bizottságot nevezett ki. Ennek tagjai lettek: Nagyatádi Szabó, Dömötör Mihály, Kovács J. István, Gaál Gaszton és Gömbös Gyula. Az utóbbi kettő a nyílt szavazás híve volt. E bizottság a párt nevében a miniszterelnökkel és a belügyminiszterrel folytatott tárgyaláson elsősorban a titkos szavazás meghagyását és a 4 elemi iskolai végzettség írni-olvasni tudásra való változtatását követelte. Bethlen azonban ügyesen megkerülte e követelések teljesítését. 21-én pedig Nagyatádi Szabót a kormányzóhoz rendeltette. Valószínűleg azért, hogy rábeszéljék a vidéki nyílt szavazás elfogadására, ami azonban nem sikerült. A Kisgazdapárton belül — nyilván Nagyatádi Szabó támogatására — újra megerősödött a titkosságot követelők csoportja. A KNEP-ben elsősorban a Haller-csoport tartott ki az általános és titkos választások mellett, hogy a férfiak és a nők választójogát azonos feltételekhez kössék. Lényegében ezt követelte az Andrássy–Friedrich párt, a polgári liberális ellenzék pártjai és az MSZDP is. Ezért Nagyatádi Szabó és hívei remélték, hogy Bethlen és belügyminisztere engedni fognak és a tervezetbe felveszik a titkos szavazást.

Az így kialakult akcióegységet Bethlennek a január 23-án mondott nemzetgyűlési beszédében sikerült megbontania, és a Kisgazdapárt többségét maga mellé állítania. Először válaszolt az indemnitási vita során a kormányt ért ellenzéki támadásokra. E vita nagyon sok kárt okozott az országnak, — mondotta, — mert az ellenzéki képviselők az „itteni állapotokat megint olyan színben tűntették fel, mintha itt a konszolidáció legelemibb feltételei sem volnának meg." Visszautasította azokat az állításokat, amelyek a kormány puccskísérlet alatti állásfoglalásait kétértelműséggel és kétszínűséggel vádolták.

Az ellenzék azon érveire, hogy azért nem szavazzák meg az indemnitást, mert nem tudják, hogy milyen választójog alapján kívánja a kormány a választásokat megrendezni, bejelentette: „sem a Friedrich-féle, sem az 1918-iki választójogi alapot nem tartom alkalmasnak arra, hogy az általános választások ezen az alapon megtartassanak." Olyan választójogi törvényjavaslatot fog a Ház elé hozni, amely a „kettő között a középúton halad." Ez alapján a nemzetgyűlés eldöntheti, milyen választójog alapján kívánja az általános választások megtartását, amit a Kisgazdapárt képviselői helyeseltek. Az indemnitási vita elhúzódásáért az ellenzéket hibáztatta, és azért is, ha a „nemzetgyűlés kellő időben nem tudná megalkotni a választói jogot." Ezt az ellenzék felháborodással fogadta és cinizmussal vádolta a miniszterelnököt.

Bethlen a királykérdéssel foglalkozó hozzászólásokra is részletesen és okosan, nagy meggyőző erővel reagált. Joggal állította: az 1918 októberi események éppen azt bizonyítják, hogy a „királykérdés folytonos bolygatása nem egyéb, mint belenyúlás egy nagy európai darázsfészekbe." A puccsokra való készülődés jelentősen hozzájárult a kisantant létrejöttéhez, belpolitikailag pedig a koalíció állandó válságához, ami megnehezítette a „nemzetnek konszolidációját." A második királypuccs előidézésében nem érezte magát bűnösnek. „Ha hibás vagyok, csakis

[97] Világ, 1922. I. 20. 1.

abban vagyok hibás, — mondotta önkritikusan, — hogy talán túlságos elnéző voltam" a puccsot előkészítőkkel szemben. Ezt a kijelentését kisgazdapárti képviselők tapssal jutalmazták.

Az Andrássy által az indemnitási vitában elmondottakra kifejtette, hogy a puccs előtt három pontban volt köztük lényeges differencia: Ő szilárdan az 1920: I. tc. alapján állott és az erőszakos restaurációt nem támogatta, IV. Károly visszatérését az országba lehetetlennek tartotta, Andrássyval szemben ő lehetetlennek és károsnak tartott egy Károly király érdekében kifejtendő propagandát. Bethlen bejelentette, hogy pécsi beszédével ő nem egy legitimista egységes pártot akart létrehozni. Hanem olyant, — és ezt megmondta Andrássynak, — „amely a királykérdést nem bolygatja és ettől maradjanak távol azok, akik puccsot akarnak, vagy azok, akik a nemzet részéről egyoldalú fait accomplit, detronizációt akarnak." A legitimisták azon vádjaira, pedig melyek szerint a királypuccs leverése megakadályozta az ország integritásának helyreállítását, azt válaszolta, hogy azt az akkori kül- és katonapolitikai helyzet egyébként is lehetetlenné tette volna. Kijelentette: egy sikeres trónfoglalás esetén „nemcsak az integritásunkról nem lehetett szó, hanem ellenkezőleg, még ennek a csonka Magyarországnak is a pusztulása következett volna be." Bethlen okfejtését a jelenlévő Apponyi, Andrássy és Rakovszky sem tudta megkérdőjelezni. A kisgazdapárti képviselők számára pedig meggyőzőek voltak érvei. Körükben nagy sikert aratott, mert őszintének tűnt, erőt sugárzott, erélyesen és okosan utasította vissza a legitimista ellenzék kormány elleni támadásait.

Ugyanaznap Kállay Tibor pénzügyminiszter az indemnitás vitájában elhangzottakra válaszolva — többek között — bejelentette: a Kisgazdapárt újkonzervatív agráriusai által irányított Hangya Értékesítési és Fogyasztási Szövetkezet működésére a kormány pénzt fog adni. A vagyonváltság befizetési határidejét február 15-ig meghosszabbította. A hadifoglyok ugyanolyan kedvezményben részesülnek, mint a frontszolgálatosok, a vagyonváltság egy része pénztári elismervényekkel is fizethető lesz, az adókivetéseknél esett sérelmeket is orvosolni fogja és a pénz kicserélése alkalmából adott kincstári utalványokat is be fogják váltani.[98] E gazdasági kedvezmények a kis- és szegényparasztság adóhelyzetén is könnyítettek. Célja a kisgazdapárti képviselők megnyerése volt a kormányzópárt és a választójogi törvénytervezet ügyének. Bethlen beszéde és az újabb gazdasági engedmények hatására ismét megerősödtek a miniszterelnök pozíciói a Kisgazdapártban. A *Világ* szerint a pártban Nagyatádi Szabótól Gömbösig és Rubinek Istvánig „ma mindenki Bethlentől várja az ország megmentését."[99] A kisgazdabeli újkonzervatív-agráriusok vezetői pedig újra arról beszéltek, hogy a „pártnak el kell ejteni kifogásaikat és Bethlent minden körülmények között támogatni kell." Ők terjeszthették azt a hírt is, hogy Bethlen a „választójogot hajlandó feláldozni az egységes pártért." Annak megalakítása esetén hajlandó lemondani a nyílt szavazásról. Így a pártban újból megélénkült az egységes párt megalakítására irányuló mozgalom. Az újkonzervatív-agráriusok követelték, hogy „hajtsák végre a fúziót

[98] Nemzetgyűlési Napló, 1920–1922. január 23. XV. köt. 423–446. Kállay ígéreteit közli A Kisgazda, 1922. II. 5. 2.

[99] Világ, 1922. I. 24. 1.

a disszidensekkel, és a miniszterelnök tegyen határozott lépéseket," hogy a KNEP kormánytámogató tagjait is csatlakozásra bírja. E politikusok szerint, ha a miniszterelnök ragaszkodnék is a nyílt szavazáshoz, a párt már akkor sem gördítene akadályokat Bethlen útjába, mert a legfontosabbnak azt tartják, hogy vezetésével végre alakuljon meg az egységes párt és így „fokozott erővel vegyék fel a küzdelmet a legitimistákkal szemben."

A választójogi törvényjavaslat miatt a kormány ellen intézett támadásokat Bethlen azzal is csökkenteni igyekezett, hogy javasolta: annak nemzetgyűlési tárgyalása előtt pártközi bizottságban vitassák meg azt, amelyben az „összes pártok számarányuk szerint helyet foglalnának."[100]

Ebben a kedvező helyzetben kerül sor az első megbeszélésekre a disszidensek és a Kisgazdapárt vezetősége között. A 23-i és 24-i tárgyalásokon több vitás kérdés volt: Ki legyen az egységes párt vezére? Milyen formában történjen meg az egységes párt megalakítása? A *disszidensek egyesülni*, fuzionálni akartak a Kisgazdapárttal. Nagyatádi Szabóék ragaszkodtak ahhoz, hogy a *disszidensek lépjenek be a pártba*. A disszidensek és az újkonzervatívok Bethlent, a liberális agrárdemokraták Nagyatádi Szabót akarták az egységes párt vezérének. A disszidensek biztosítani akarták maguknak a beleszólás jogát a vezetésbe. Nagyatádi Szabó és hívei viszont csak „annyi hatáskört hajlandók átengedni a *belépőknek*, amennyi őket számarányuknál fogva megilleti."[101] E kérdésekben azonban ekkor még nem tudtak megegyezni.

A választójogi törvénytervezet elfogadása és a Kisgazdapárt nevének kibővítése

A minisztertanács január 24-én Klebelsberg előterjesztése alapján — paragrafusonként — tárgyalta a választójogi törvénytervezetet. Bethlen és belügyminisztere itt is arra törekedtek, hogy a számukra fontos kérdésekben, — amelyek az uralkodó osztály politikai érdekeinek kedveztek — ne kelljen nagyobb engedményeket tenniük. Az első ilyen probléma — ahol az ellentétek összeütköztek — a nők választójoga volt. Láttuk, hogy a KNEP kezdettől ellenezte a nők választójogának szűkítését, mert az döntően e párt szavazóbázisát csökkentette. Ebben a kérdésben a KNEP érdekeit a minisztertanácsban a leghatározottabban Bernolák Nándor népjóléti és munkaügyi miniszter képviselte. Követelte, hogy a nők szavazati jogát ne korlátozzák se a korhatár 30 évre való felemelésével, se a különös kellékekkel. E vitában Mayer földművelésügyi miniszter hangoztatta: „a kisgazda társadalom szükségesnek tartja a Friedrich-féle választójog megszűkítését," de, „ő sem tartja szükségesnek a különös kellékeknek a javaslatba való felvételét, mert ez osztályellentétekre vezet." Kállay Tibor pénzügyminiszter „teljesen feleslegesnek" tartotta a női választójogot. Bethlen és Klebelsberg győzködték minisztertársaikat álláspontjuk helyességéről, de az nem sikerült. Így a vita után a minisztertanács a 2.§-t a népjóléti és munkaügyi miniszter szövegezésével fogadta el.[102]

[100] Népszava, 1922. I. 24. 1. és a Világ, 1922. I. 24. 1.
[101] Népszava, 1922. I. 25. 3.
[102] MOL K 27. Min.tan. jkv. 1922. január 24. 21.

Klebelsberg most is azt állította, hogy „a titkos szavazást a vidékre nem tartaná életbe léptethetőnek," de hozzátette: „Ha a nemzetgyűlés többsége mégis a titkos szavazáshoz ragaszkodik, ennek deferál, de kötelességének tartja figyelmeztetni a minisztertanácsot annak nagy veszélyére." Ezzel Bethlen egyetértett, de taktikusan hangsúlyozta: „végleges álláspontot még nem foglalt el" ebben a kérdésben, amelyre a kormányzó figyelmét is fel akarja hívni. Kérte a minisztereket, hogy e kérdésben álláspontjukat tartsák függőben.

Ennek ellenére Mayer rámutatott: a titkos választójog a Friedrich-féle rendelettel már életbe lépett, ezért „nehéz volna a titkosságot feladni és a nyílt szavazásra visszatérni." Kijelentette: a nyílt szavazás a *„kisgazdapártra valóságos veszedelmet jelentene és érvényesülésének hathatós eszközeitől fosztaná meg, nyílt fegyvert adván a kisgazdapárt ellenségeinek kezébe.* Politikai célszerűségből tehát feltétlenül szükségesnek tartja a titkosságnak a fenntartását." Érdekes, hogy Kállay pénzügyminiszter — a miniszterelnök és a belügyminiszter álláspontjával szemben — kifejtette: „nem lát semmiféle politikai veszedelmet abban, ha a választók titkosan adják le szavazataikat az egész országban"

Erre és Mayer aggodalmaira Bethlen statisztikai adatokra hivatkozva kijelentette: a földműveléssel foglalkozó népességből a „birtokos bérlők és önálló gazdák száma alig haladja meg a mezőgazdasági munkások számát. Ezért minden jogkiterjesztés nem az első helyen említett kategóriákat, hanem a másodikba tartozó munkások számát fogja növelni. A férfiak között már most is többségben vannak azok, akik semmiféle anyagi javakkal nem rendelkeznek, miért is mindenféle jogkiterjesztés a falura veszedelmet jelent." Bethlen tehát figyelmeztette Mayert — és rajta keresztül Nagyatádi Szabót és híveit — hogy *a falvakban a nincstelenek vannak többségben, tehát a titkos választójog megtartása a birtokos parasztságra is veszélyes.*

Válaszul Mayer elmondta: „egyénileg ő maga sem helyesli a titkosságot," de kénytelen pártja többségének állásfoglalásához alkalmazkodni. Bethlen ezt megértéssel fogadta. Sőt! Hozzátette: „a titkosság kérdésében előreláthatólag engedményeket kell tanúsítania," de akkor más területeken fog garanciákat kérni a maga választójogi nézetének érvényesítésére. E vitában Bernolák miniszter kijelentette: „a titkosságban nem látna veszélyt, hiszen az egész világban már titkosan szavaznak." Abban a politikai szabadság, illetve „az ország demokratikus kiépítésének egyik feltételét" látta. Vele szemben Bethlen állította: „ahol a titkos választójog korlátlanul érvényesül, nyomában mindenféle zavarok keletkeznek." Ennek eklatáns példáját mutatja Olaszország, Anglia és Amerika választásainak lefolyása.

Klebelsberg is újra a nyílt szavazás mellett érvelt. Mayer azonban kitartott a Kisgazdapárt véleménye mellett. Újra kérte a minisztertanácsot, hogy a „titkosság mellett foglaljon állást, mert a népet magasabb szempontok hangoztatásával nem lehet megnyerni." Célját azonban nem érte el. A vitát Klebelsberg úgy összegezte: a törvényjavaslatot azzal fogja a kormányzó elé terjeszteni, hogy a „szavazásnak a titkos vagy nyílt volta kérdését a miniszterelnök Ő Excellenciája még megfontolás tárgyává fogja tenni." És ezt a minisztertanács tudomásul vette.[103]

[103] Uo. 24–27.

Bethlen és belügyminisztere más területeken is készültek a választásokra. A második királypuccs után lecserélték a vármegyék nekik nem megfelelő — valószínűleg legitimista — főispánjait. Ezt a Kisgazdapárt vezetői is támogatták. Így a január 24-ei minisztertanácson Maróthy Lászlót Vas, Nagy Pált Fejér vármegye és Székesfehérvár, Kolbenschlang Bélát Zala és Borbély Matzky Emilt Borsod valamint Gömör-, és Kishont vármegyék főispánjává nevezték ki.[104]

A Kisgazdapárt egy része azonban még ekkor sem támogatta a kormányt. Ez 25-én ismét megnyilvánult, — amikor az indemnitási vitában tett határozati javaslatok fölött kellett döntenie a nemzetgyűlésnek, — mert a párt számos tagja foglalt állást fontos kérdésekben a kormány ellen. E fölötti ingerültségében Bethlen odaszólt Mayernak: „Ha a párt a kormány ellen szavaz, akkor én elmegyek a fenébe." Ez a fenyegetés azonban csak arra volt elég, hogy a hátralévő ellenzéki határozati javaslatokat a párt képviselői sorra leszavazzák, de a választójog titkosságában ezután sem voltak hajlandóak engedni. A parlament folyosóján már többen — valószínűleg a Bethlen terveit támogató újkonzervatív-agráriusok — kormányválságról beszéltek. Ők tudni vélték: amennyiben a párt nem teszi magáévá a miniszterelnök álláspontját, akkor ő inkább lemond, mert politikai meggyőződése ebben a tekintetben megingathatatlan.

E konfliktus tisztázására, és nyilván egy újabb nyomásgyakorlásra Bethlen 25-én délután Nagyatádi Szabót, Mayert, Gaalt és Tomcsányi Vilmost ismét a kormányzóhoz hívatta kihallgatásra. A két óra hosszáig tartó audiencián elhangzottakról nincs közvetlen dokumentumunk. A jól értesült *Szózat* azt írta, hogy a kihallgatás az egységes párt megalakításával és a választójogi reformmal volt összefüggésben.[105] A *Népszava* tudni vélte, hogy a kormányzó felszólította a résztvevőket: egyezzenek meg a választójog vitatott kérdéseiben. A kihallgatás után Nagyatádi Szabó így nyilatkozott: a kormány és a Kisgazdapárt „között a választóreformra nézve teljes megegyezés jött létre és a titkosság elve az egész vonalon érvényesül."[106] A *Világ* is úgy értesült, hogy az audiencia után Bethlen kijelentette: „bár ma is a nyílt szavazás híve, meghajlik a pártok akarata előtt és belemegy abba, hogy az új választójogi törvény alapján titkos legyen a szavazás."

Este a Kisgazdapárt értekezletén a kormány részéről megjelentek: Bethlen, Klebelsberg, Mayer és Tomcsányi. Elsőnek a Ház elnöki tisztének másnapi betöltéséről tárgyaltak, amiről az elmúlt napokban Gaal Gaszton lemondott, mert az ellenzékkel vitába bonyolódott. Nagyatádi Szabó javaslatára a párt Gaalt egyhangú bizalmáról biztosítja.

Ezután a párt által korábban kiküldött bizottság javaslatára, — amelynek Nagyatádi Szabó, Gaal Gaszton, Gömbös, Kovács J. István és Dömötör Mihály voltak a tagjai — az értekezlet minden vita nélkül a következő fontos határozatot hozta: *„A párt, mint a keresztény agrár gondolat megtestesítője, programjának, különösen a földbirtokreform becsületes végrehajtásának tekintetében, hasonlóképen az 1920. évi I. és XVII. tc. és az 1921. évi XLVII. tc.-ben lefektetett alkotmányos jogrendnek bármely irányból jövő megtámadással szemben vallott álláspontjának változatlan fenntartása mellett kijelenti, hogy elérkezettnek látja az időt arra, hogy*

[104] Uo. 28–32.
[105] Szózat, 1922. I. 26. 3.
[106] Népszava, 1922. I. 26. 3.

egységes táborába szólítsa mindazokat, akik a párt elveit férfias őszinteséggel magukévá teszik.

A párt egyetemes nemzeti célokat szolgáló programjának megfelelően, miként azt már 1921. december havában elhatározta, nevét Keresztény Kisgazda, Földmíves és Polgári Pártra bővíti, és testvéri szeretettel várja a termelőmunka és a szellemi élet azon munkásait, akik a magyar földíves nép millióival karöltve kívánnak dolgozni a független Magyarország feltámadásáért és megerősödéséért."[107]

Tehát a Kisgazdapárt programja — különösen a földbirtokreform végrehajtása — változatlan fenntartásával, az alkotmányosság helyreállításáról szóló 1920. évi I. és a kormányzói jogkör kiterjesztéséről szóló 1920. évi XVII., illetve a Habsburg-ház detronizációját kimondó 1921. évi XLVII. tc.-ben lefektetett alkotmányos jogrend alapján vette fel nevébe a „polgári" jelzőt. És csak a párt programját és elveit elfogadókat hívta táborába. A detronizációs törvény felvétele kizárta a karlisták pártba való belépését. E fontos állásfoglalásban azonban nem volt szó a titkos választójogról, a felsőház reformjáról és a közigazgatás demokratizálásáról, tehát politikai rendszer és a társadalom demokratizálásáról. Ezek eldöntését — mint látni fogjuk — a további politikai küzdelemre bízták. Ez volt tehát az a kompromisszum, amely Bethlen és Nagyatádi Szabó között létrejött. Az *egységes párt létrehozásának formája pedig a Kisgazdapárt kibővítése volt.* Ez tehát nem a Kisgazdapárt szétverését, vagy felbomlasztását — ahogy ezt a szintézisek egy része állítja — hanem ellenkezőleg, *a párt nevének és szervezeti kereteinek kibővítését jelentette.*

Mindezekből a Kisgazdapárt liberális agrárdemokrata szárnya, de a parlamenti ellenzék is — még az éles eszű Rassay Károly és Rupert Rezső is — azt a következtetést vonták le, hogy a miniszterelnök a választójog leglényegesebb kérdésében engedményt tett a Kisgazdapártnak. Az pedig állásfoglalásával és nevének kibővítésével megnyitotta kapuit mindazok számára, akik elfogadják programját. A Kisgazdapárt január 25-i állásfoglalását *Zsilinszky Endre: Egy táborba* c. vezércikkében úgy értékelte, hogy az a „legnagyobb dolog, ami hónapok óta a magyar politikában történt. Megpecsételődött és diadalmas akaratttá vált az az érzés és gondolat, hogy ma *nem az osztálypolitika idejét éljük*, s hogy a magyar birtokos és földművelő tömegeknek nincs és nem is lehet más és általános érdekük, mint az egész magyar művelt középosztálynak" Az állásfoglalás a *„nemzeti integritás* táborába szólítja" a magyarokat.[108] E gondolat és szemlélet hatással volt a dzsentri, katonatiszti és hivatalnoki középosztály további politikai cselekvésére.

26-án a nemzetgyűlés részleteiben is megszavazta az indemnitás törvényjavaslatot, ami 6 hónapra biztosította a kormánynak a költségvetést. E nemzetgyűlési értekezleten Rubinek István, — aki a kisgazdapárti újkonzervatív-agráriusok vezető személyisége volt — az „indemnitási törvényjavaslat 31.§-a gyanánt leendő felvétele végett az 1920. évi XXXVI. tc. 50.§-ának utolsó bekezdését módosító indítványt terjesztett elő." E módosítás lényege, hogy ezután az Országos Föld-

[107] Ez az állásfoglalás a Népszava, 1922. I. 26. 3. A Kisgazda, 1922. II. 5. 5. és a Világ, 1922. I. 26. 2. összehasonlító elemzésével lett így pontosítva, mert a napilapok nem szó szerint közölték, A Kisgazda közlésébe pedig sajtóhibák kerültek. Ezt érdemes még összevetni a MOL MTI. Magyar híradás, 1922. II. 18. Először közölte Nemes: im.269.

[108] Szózat, 1922. I. 26. 1–2.

birtokrendező Bizottság (továbbiakban: OFB) a házi kezelésben lévő korlátolt forgalmú birtokokat is kötelezhette kishaszonbérletek és legelő-haszonbérletek közvetlenül való kiadására. Mayer földművelésügyi miniszter indítványa pedig az OFB tagjait kívánta növelni, oly módon, hogy ezek a „bírói állások ideiglenesen rendszeresíttessenek," azaz e munka legyen a bírók fő állása, amelyért kapjanak fizetést. Javasolta még, hogy földreform előkészületi munkáit végző járási gazdasági felügyelők mellé adjanak segítségül nagyszámú földmérőt és azokat is az állami költségvetésből finanszírozzák. E módosításokat és indítványokat a nemzetgyűlés többsége elfogadta, mert azoktól a földreform gyorsabb végrehajtását remélte.[109] E módosítások a liberális agrárdemokraták régi követelései voltak. Ekkori teljesítésük szintén része volt Nagyatádi Szabó és Bethlen megállapodásának. Ezeket *A Kisgazda* a „földreformtörvény gyors és megfelelő végrehajtása érdekében" tett lépéseknek minősítette.[110] E fontos engedményekkel Bethlen Nagyatádi Szabót és híveit kívánta megnyerni a választójogi törvénytervezet elfogadásának.

26-án este a Kisgazdapárt folytatta tanácskozását a választójogi törvénytervezetről. Ezen ismét részt vett Bethlen és Klebelsberg. A belügyminiszter részletesen — most már statisztikai adatokkal is kiegészítve — ismertette a kormány választójogi törvénytervezetét. Közölte: a kormány a férfiak és a nők választójogánál a négy elemi iskolai végzettséghez feltétlenül ragaszkodik. Itt derült ki a tervezet egyik újítása, hogy az a képviselőjelöltek ajánlóinak számát a választók 10%-ában, maximum 1000 főre kívánta felemelni, s egyben az ajánlókat szavazóknak tekinti. A szavazás kötelező lesz és községenkénti. „Ez a választójog a földműves nép és az értelmiség választójoga" és reméli — mondotta, — hogy ez alapján olyan képviselőház fog összeülni, amely a „jelenlegi bizonytalan állapotokból" a kivezető utat megtalálja.[111]

Bethlen előző napi ígérete ellenére e javaslat a *vidéki nyílt szavazást* tartalmazta. Az értekezlet megnyugtatására kijelentette: „arra való tekintettel, hogy a párt nagy része a titkosság mellett foglalt állást, *a kormány nem tette a javaslatban foglalt szavazási rendszer elfogadását pártkérdéssé*. Mindenki szavazzon a nemzetgyűlésben lelkiismerete s meggyőződése szerint, mert a nyílt vagy titkos szavazás kérdésében a nemzetgyűlés többsége fog dönteni." Ezzel elérte, hogy a titkosság kérdéséről ezután a képviselők már nem is vitatkoztak. A titkosság hívei — köztük Nagyatádi Szabó is — azt hitték, hogy a nemzetgyűlésben úgyis az ő elképzelésük fog győzedelmeskedni.

E vitában Sokorópátkai Szabó azt kívánta, hogy „azon nők is kapjanak választójogot, akiknek férje régi jogon jut választójoghoz." A liberális Bottlik József, aki a nemzetgyűlés egyik alelnöke volt, most egyetértett a nők szavazati jogának szűkítésével. Kovács J. István azt kívánta, hogy „a titkosságtól eltekintve, a párt szögezze le álláspontját a választójogi javaslattal *szemben* és álláspontjának elfogadását tegye pártkérdéssé." A liberális, de radikális szabad királyválasztó Hentz Károly üdvözölte a tervezetet, amely szerinte az „európai államok választójoga között a legdemokratikusabb. Indítványozta: a részletek megvitatására küldjenek

[109] Nemzetgyűlési Napló, 1922. január 26., és a Világ, 1922. I. 26. 2.
[110] A Kisgazda, 1922. II. 12. 2.
[111] Világ, 1922. I. 27. 1–2.

ki egy bizottságot, a párt pedig fogadja el a javaslatot az általános tárgyalás alapjául. Az értekezleten az ajánlók magas száma miatt merültek fel súlyos aggodalmak, és mert azokat szavazóknak is tekintette a tervezet. Ezt — többen — még a nyílt szavazásnál is rosszabbnak tartották. Ennek ellenére — Nagyatádi Szabó javaslatára — *az értekezlet általánosságban elfogadta a kormány tervezetét*, de egy 8 tagú bizottságot küldött ki a törvényjavaslat részleteinek megvitatására.[112]

Az értekezleten történtekből a *Világ* arra következtetett: a január 25-i Bethlen és Nagyatádi Szabó közötti megállapodás „csak arra vonatkozott, hogy a párttagokat nem fogják kötelezni a nyílt szavazás elfogadtatására."[113] Ebben — mint látni fogjuk — az újságíró nem tévedett. 27-én Klebelsberg belügyminiszter a nemzetgyűlés elé terjesztette a választójogi törvényjavaslatot. A házszabályok 126.§-a alapján javasolta: annak tárgyalására egy bizottságot küldjenek ki, amit a parlament elfogadott. A belügyminiszter beterjesztette még a közérdekű munka teljesítéséről szóló törvényjavaslatot is.[114] Ez — mint láttuk — szintén régi követelése volt a Kisgazdapárt agrárdemokrata szárnyának.

27-én este a Kisgazdapárt részleteiben is megvitatta a választójogi törvénytervezetet, ahol Klebelsberg a felszólalásokra azonnal reflektált és megnyugtatta az aggodalmaskodókat. A liberális és szabad királyválasztó Dömötör Mihály helyeselte a kétéves domiciliumot, vagyis az egyhelyben lakást, a női választójog szűkítését, de kifogásolta a fővárosi választókerületek szaporítását, ami — szerinte — a vidék rovására történik. Klebelsberg elismerte, hogy Dömötör fővárosi választókerületekkel kapcsolatos aggályai nem alaptalanok, de nem tartotta kívánatosnak a javaslat e részeinek megbolygatását, mert a fővárosi választókerületek így is az ország legnépesebb kerületei lesznek és ezért nem szabad sokallani azok számát. Nem zárkózott viszont el attól, hogy a vidéki nagy kerületek kettéosztásával szaporítsák azok számát.

Érdekes, hogy Dömötörrel szemben az újkonzervatív agrárius Schandl Károly földművelésügyi államtitkár védelmébe vette a női választójogot. Szerinte ugyanis a nők közül „még a proletárok is szívesen szavaznak mérsékelt polgári jelöltekre, mert a nők szeretik a nyugalmat, a konszolidációt. A női választójog ellensúlyozza a felforgatók munkáját."[115] Utalt Ausztria példájára, ahol a nők szavazati joga „csaknem az egyetlen garancia a felforgató törekvések ellen." Az addigi csonka választókerületeket ő is fenntartandónak vélte. Vele szemben Mándy Samu elvből ellenezte a nők választójogát. Nagyatádi Szabó híve, Lipták Pál viszont pártkérdéssé kívánta tenni a női választójognak a javaslatban kontemplált keretek közötti elfogadását. Egy másik képviselő olyan visszaélésekről szólt, amelyek az ajánlások alkalmával követhetők el. A belügyminiszter e felszólalásokra is reagált és igyekezett az aggályokat eloszlatni.

Nagyatádi Szabó javaslatára a *pártértekezlet részleteiben is elfogadta a kormány választójogi törvényjavaslatát*,[116] de kimondta: a „nők választójoga kérdésében nem helyezkedik végleges álláspontra." Erre, illetve a javaslat egyéb részle-

[112] Népszava, 1922. I. 27. 3.
[113] Világ, 1922. I. 27. 1.
[114] Nemzetgyűlési Napló, 1920–1922. 16. köt. 1922. január 27. 32.
[115] Világ, 1922. I. 28. 2.
[116] Világ, 1922. I. 28. 1.

teire majd a további tanácskozás során fogja a párt magatartását eldönteni, észrevételeit és óhajait a kormány tudomására hozni. Indítványára elhatározták: ezekről a kérdésekről a párt részéről egy „szűkebb bizottság fog a kormánnyal tárgyalni."[117]

A Kisgazdapártban tehát a női választójog szűkítése kérdésében vita bontakozott ki. E megosztottságot tükrözte az értekezlet állásfoglalása, amely egyrészt megadta a felhatalmazást a törvényjavaslat nemzetgyűlési vitájához, másrészt jelezte, hogy mindenféle kérdésben fenntartja a beleszólás és a változtatás lehetőségét. Tehát a parasztpolitikus ekkor még — a nemzetgyűlési és a párton belüli erőviszonyok alapján, — bízott a vidéki titkos és egy szélesebb körű női választójog kiharcolásában. Ezt bizonyítja az is, hogy *A Kisgazda* január 29-i száma *Mi lesz a választójoggal?* c. vezércikke, (amit persze 2–3 nappal korábban írtak), már nem kifogásolta a nők választójogának szűkítését, de kérte, hogy az „egyforma mértékkel mérjen a nőnem" minden társadalmi rétegében. Ugyanakkor még követelte: a párt *„egy hajszálnyira se térjen el a titkos szavazástól."* Mert így kívánja ezt a nép, a választások tisztasága és csak így nyilvánulhat meg szabadon a választók akarata. „Vesse el a miniszterelnök úr azt a veszedelmes tervét, hogy a falvakban nyilvános szavazás legyen, — írta — mert ezzel csak elégedetlenséget és nem haladást, hanem gyűlöletes visszafejlődést okoz."[118]

Nagyatádi Szabó és hívei azért is remélhették a javaslatban szereplő vidéki nyílt szavazás titkosra változtatását, mert a nemzetgyűlés 28-án megválasztott 20 tagú különbizottságában is többségben voltak a titkosság hívei. E bizottságba a Kisgazdapárt, a parlamenti erőviszonyoknak megfelelően 10 tagot delegálhatott: a párt elnökén kívül, annak tagjai lettek: Dömötör Mihály, Simonyi-Semadam Sándor, Hencz Károly, Rubinek István, Szijj Bálint, Kovács J. István, Meskó Zoltán, Gömbös Gyula és Könyves Lajos. Az ellenzék és a KNEP 4–4 taggal, a disszidensek pedig 2 taggal vehettek részt a bizottságban. A KNEP Haller Istvánt, Ernszt Sándort, Gerencsér Istvánt és Szabó József (budapesti) képviselőt delegálta. A parlamenti ellenzék Beniczky Ödönt, Homonnay Tivadart, Rassay Károlyt és Vázsonyi Vilmost delegálta. A disszidensek pedig Fáy Gyulát és Karafiáth Jenőt.[119]

E pártközi bizottságban csak a disszidensek és az újkonzervatív agráriusok támogatták a vidéki nyílt szavazást. Nagyatádi Szabó és hívei, a KNEP az abból kilépett Andrássyék és a liberális ellenzék többsége azt ellenezte. Tehát biztosítottnak látszott a titkos szavazást igénylők többsége. Ezt a hitet erősítette, hogy a KNEP vezetői — a Haller István, Ernszt Sándor és Gerencsér István — által készített állásfoglalásukban követelték a kormánytól: a vidéki titkos szavazást, a férfiak választójogát csak az írni-olvasni tudáshoz kössék, a női és a férfi választói jogcímek egyenlőségét, a választások végrehajtásának törvényességére a bíróság és ne a közigazgatás vigyázzon, minden választókerületben a „lajstromos szavazás és a kisebbségi képviselet" védelmét. Abban az esetben pedig, ha a nemzetgyűlés az új választójogi törvényjavaslatot „törvényerőre nem emelné, akkor a Friedrich-féle választójogi rendelet" alapján történjenek majd a választások.[120] E követelések egyik fele ugyan teljesen ellentétes volt Nagyatádi Szabó és hívei érdekeivel,

[117] Pesti Napló, 1922. I. 28. 1.
[118] A Kisgazda, 1922. I. 29. 1.
[119] Pesti Napló, 1922. I. 28. 2. Ezt vesd össze: *Nemes*: i.m: 264.
[120] Pesti Napló, 1922. I. 28. 1.

de a vidéki nyílt szavazás elvetésében egyetértettek. A nagy és többtényezős politikai játszma tehát folytatódott.

Bethlen a minisztertanács január 27-i ülésén, Mayer János földművelésügyi miniszter kérésére, — Vass József vallás- és közoktatási, illetve Hegyeshalmy Lajos kereskedelmi miniszterek ellenében — Kállay Tibor pénzügyminiszter aktív támogatásával elérte, hogy az alacsony sertésárak emelése érdekében a minisztertanács ismét engedélyezte a hetenkénti 2000 darab élősertés „vámkülföldre való kivitelét."

Bethlen tehát a számára akkor fontos Kisgazdapárt vezetőit, illetve azok sertéstenyésztéssel és kereskedelemmel foglakozó klientúráját, további gazdasági engedményekkel politikája mellé kívánta állítani. Ugyanakkor az ellenzékkel szemben egyre határozottabban lépett fel. Előterjesztésére a 27-i minisztertanács kimondta: az ellenzék „részéről folytatott tervszerű propaganda hatástalanítása céljából minden minisztérium egy referenst" nevezzen ki, aki a napisajtóban, a nemzetgyűlésben vagy máshol nyilvánosságra jutott valótlan állításokat kísérje figyelemmel és azok cáfolatáról azonnal gondoskodjék.[121]

Visszatérve a heti 2000 sertés kivitelének engedélyezéséhez: ez azonnal érezte tette hatását a budapesti sertéspiacon. Az árak 74–78 koronáról 84–86 koronára emelkedtek élősúly kilogrammonként. És január végén minden felhajtott sertést el tudtak adni a sertéskereskedők. Ezen felbuzdulva a *Magyar Sertéstenyésztők és Kishizlalók Szövetkezete*, — amely Nagyatádi Szabó hetilapját, *A Kisgazdát* támogatta — újabb lépéseket szorgalmazott a kormánynál. Javasolták, hogy az állam által támogatott felvásárlások ne ötletszerűen, hanem állandóan folyjanak, szerintük így lehetne az ún. ellátatlanok két hónapi zsírkészletét újabb 3–4 havi készlettel kiegészíteni. A szövetkezet részt kívánt magának a kivitel lebonyolításában, hogy így tagjainak a legmagasabb átvételi árat biztosítsa. Ezért követelték: az állam által a kivitelnél szedett díjak ne legyenek oly magasak, hogy az „exportjövedelem legnagyobb része ne a kincstáré, hanem a gazdáké legyen."[122] E példa is érzékelteti, hogy a választójogi törvényjavaslat elfogadása és az egységes párt létrehozása érdekében *Bethlen gazdasági engedményeket adott a Kisgazdapártnak* és annak klientúrája még mit követelt. A sertéskivitel újbóli engedélyezése persze nemcsak a földbirtokosok és a gazdagparasztok érdeke volt, hanem az egy-két sertést hizlaló kis- és középparasztságé is, hiszen ők is azok árából jutottak némi pénzhez. Mindez hatással volt Nagyatádi Szabóra és híveire is.

Bethlen és a disszidensek belépése a Kisgazdapártba

A Kisgazdapárt január 25-én hozott határozata után folytatódtak az egységes párt létrehozásáról a tárgyalások a disszidens csoporttal. A disszidensek kifogásolták, hogy a párt felhívása „belépésről és nem egyesülésről beszél, s általában olyan hangnemben szerkesztődött, mintha a disszidensek a nagy agrárpárthoz csupán alárendelt jelentőségű csoportot alkotnának."[123] E problémát megoldandó,

[121] MOL K 27. Min. tan. jkv. 1922. január 27. 43–53, 62–64, 82–83.
[122] A Kisgazda, 1922. II. 5.
[123] Népszava, 1922. I. 29. 2.

a párt határozata mellé január 28-án a vezetőség nevében Nagyatádi Szabó levelet intézett a disszidensekhez: „Miután azt hisszük, hogy a fenti határozatunkkal egyrészt a jelenlegi legaktuálisabb és az ország jövője szempontjából felette fontos politikai kérdésekben világosan leszögeztük álláspontunkat, másrészt kormányzati programunknak megfelelően a párt *kereteinek kibővítését* is elhatároztuk, azt reméljük, hogy a gróf Bethlen Istvánt feltétlenül követő *disszidens képviselőknek* velünk való *egyesülése* lehetővé vált. Amikor erre felhívjuk önöket, maradunk hazafias üdvözlettel." A párt 25-i határozatát és Nagyatádi Szabó levelét Rubinek István adta át a disszidenseknek.[124]

Tehát Nagyatádi Szabó újabb formai engedményt tett: már nem belépésre, hanem egyesülésre kérte a disszidenseket, már nem a párt táborába, hanem csak „egységes táborba" invitált e levél. Ezek azonban nem tartalmi engedmények voltak, mert a Kisgazdapárt programjának változatlan fenntartásával, nevének és kereteinek kibővítésével tette lehetővé Bethlennek és a disszidenseknek a párttal való egyesülést. Ez tehát nem egy klasszikus *pártfúzió*, nem egyenrangú felek egyesülése. Itt nem a két párt nevének és programjának összeolvasztásával alkották meg az új párt nevét, és új programját. Ez a *Kisgazdapárt kereteinek kibővítése*, amit korábban sem Bethlen, sem a disszidensek nem fogadtak el.

Most mi késztette erre Bethlent és a disszidenseket? Elsősorban a pártpolitikai erőviszonyok alakulása. Mint láttuk, az Andrássy–Friedrich pártszövetség megalakítása után sem sikerült a KNEP-et megnyerniük a választójogi törvénytervezetnek, amely a 28–30-i értekezletén is egységesen kiállt azzal szemben. Sőt! Az utóbbin a kormánnyal szembeni korábbi öt követelését még öt ponttal bővítette és kiállt a vidéki titkos választás mellett. Klebelsbergnek — minden igyekezete ellenére — nem sikerült meggyőznie e párt tagjait. 30-án pedig a parlament épületében Andrássy, Apponyi, Ugron, Rassay, Vázsonyi, Friedrich és Szterényi megállapodtak, hogy az ellenzék a választójogi törvénytervezettel szemben egységesen fog fellépni. Ebben a kérdésben tehát a KNEP és a parlamenti ellenzék közel azonos számú képviselővel rendelkezett, mint a Kisgazdapárt és a disszidensek.[125]

Ez siettette Bethlen és a disszidensek belépését a Kisgazdapártba. Ezt sürgette az is, hogy január végén megkezdődött a polgári csoportok csatlakozása a Kisgazdapárthoz. Ez először a párt kibővítését szorgalmazó Berki választókerületében, Siklóson valósult meg. Ott már az új névvel, egy népes közgyűlésen újjászervezték a pártot és új vezetőséget választottak. Elnökké Fejes Jánost, titkárrá pedig Szilágyi Lajost választották. Az új pártvezetőség táviratban „őszinte, igaz ragaszkodással" köszöntötte Nagyatádi Szabót és „tettre kész, alkotó politikájában" a jövőben is támogatásáról biztosította.[126]

Ezért Bethlen és a disszidensek 30-án döntöttek, hogy feloszlatják „pártjukat" és egyesülnek a Kisgazdapárttal. Ez úgy történt, hogy disszidensek körében egy ívet köröztek, amelyen a Kisgazdapárthoz való csatlakozásukat mondták ki. Ezt elsőnek Bethlen miniszterelnök írta alá. Ő még ekkor is abban bízott, hogy többen követni fogják a KNEP-ből is. Ez azonban nem történt meg. Rájött, csupán

[124] A Kisgazda, 1922. II. 5. 5., Népszava, 1922. I 29. 2. és lásd még OL MTI 1922. febr. 18. = *Nemes:* im. 269.

[125] Világ, 1922. I. 29. 2. és 31. 2. és a Népszava, 1922. I. 29. 2. és 31. 1.

[126] Szózat, 1922. I. 31. 3.

arról lehet szó, hogy a KNEP-ből néhány képviselő „egyénileg csatalakozik a *kibővített* Kisgazdapárthoz." Ezért a disszidensek február 1-én lezárták „csatlakozó ívükön az aláírások sorát." Ezt február 2-án délután Fáy Gyula, Gyömörey György és Karafiáth Jenő képviselők adták át a Kisgazdapárt vezetőségének. 2-án este pedig Bethlen miniszterelnök és Klebelsberg belügyminiszter vezetésével megjelentek a párt Esterházy utcai klubjában, ahol a párt képviselői nagy ovációval fogadták őket. Kíséretében voltak: *Ereky Károly, Fáy Gyula, Gyömöry György, Jármy József, Karafiáth Jenő, Klebelsberg Kunó gróf belügyminiszter, Korányi Frigyes báró, Tasnádi Kovács József, Magyar Kázmér, Mahunka Imre, Mikovényi Jenő, Nagy János (egri), Pálfy Dániel, Pröhle Vilmos, Putnoky Móric, Ráday Gedeon gróf, Rupprecht Olivér, Sallay János, Szádeczky-Kardoss Lajos és Széchényi Viktor gróf.* A betegen fekvő *Kenéz Béla* levélben mentette ki távolmaradását.[127] Bethlennel együtt tehát 22 képviselő csatlakozott a Kisgazdapárthoz. Közülük Ereky Károly és Tasnádi-Kovács József pártonkívüli, Szádeczky-Kardos Lajos pedig a KNEP képviselője volt.

A vacsora közben Nagyatádi Szabó üdvözölte a megjelenteket: visszaemlékezve az 1920 júliusában megalakított egységes pártra, most azt állította, hogy azt az intrikusok bontották meg 1921 februárjában. Örömmel üdvözölte az *„egységes párt megszületését*, mert létrehozásában a Kisgazdapárt erősen tevékenykedett és *meghozott minden áldozatot. A született kisgazdák sohasem törekedtek osztályuralomra, — mondotta, — mert tudják azt, hogy az intelligenciával karöltve kell dolgozniuk és Magyarország vezetésének az intelligencia kezében kell maradnia."* Ez világos beszéd volt, mert akkor az intelligencián elsősorban az uralkodó osztályokat értették. Tehát a parasztpolitikus elfogadta, hogy az ország vezetésének az ő kezükben kell maradni. Ez volt a nagy kompromisszum, amelyet neki, a liberális agrárdemokratának el kellett fogadnia.

Válaszában Bethlen rámutatott, hogy már most, de a jövőben is sokan azzal gyanúsítják a kormányzópárthoz csatlakozókat, hogy ezzel mandátumukat és „politikai hatalmukat" biztosítják. „Nem ez a meggondolás hozta őket ide, — mondotta, — hanem annak a *szükségességnek a felismerése, amit nagyatádi Szabó István hangoztatott, hogy a „magyar intelligenciának a magyar gazdatársadalommal együtt kell az ország talpra állításán dolgozni."* Ezért nem szabad megengedni, hogy éket verjenek közénk. Azoknak pedig, „akik annyira ragaszkodnak a konzervatív eszmékhez, hogy a régi alkotmányból folyó kiváltságukra gondolnak" azt üzente, hogy „*a demokratikus fejlődést nem lehet megakasztani.* Minél szélesebb rétege vesz részt a magyarságnak a politika intézésében, annál hatalmasabb az az erő, amely az ország haladását elősegíti." E beszéd is mutatja Bethlen pragmatizmusát és politikai rugalmasságát. Belátta, hogy a trianoni Magyarországon, az adott belpolitikai erőviszonyok között ki kell szélesíteni a hatalom sáncait, csak így biztosíthatja továbbra is az uralkodó osztályok hatalmi túlsúlyát.

Szijj Bálint, — mint a párt alelnöke, — kérte Bethlent, hogy „azt a zászlót, amelyet kezébe ragadott,(!) vigye győzelemre. Fáy Gyula, a disszidensek egyik vezetője hangsúlyozta: valóra kell váltani a *„keresztény gondolatot és a nemzeti eszmét."* Az úton pedig, amelyen az „országnak haladnia kell, ez az *agrár eszme."*

[127] Új Nemzedék, 1922. II. 1. Sokszorosított másolat. – MOL. MTI. 1922. február 3. Először közli *Nemes:* i.m. 265.

Ehhez azonban hozzátette: „Az új párt *nem akar osztálypárt* lenni. Az agrár gondolatot kívánja megvalósítani, de csak úgy, hogy a másik, *valódi értéket produkáló termelő ipar is megtalálja a maga számításait, és hogy fejlődjék a magyar kereskedelem is.*" Meggyőződése — mondotta — hogy „mindannyian, akik itt ülnek, *gróf Bethlen Istvánt ismerik el vezérüknek,*" akinek személye iránt bizalmat kér. Fáy tehát a keresztény-, nemzeti- és agrárprogram prioritása mellett az addigi agrár-merkantil ellentétek elsimítását is az új párt feladatai közé sorolta. És sürgette, szinte provokálta Bethlen pártvezéri elismerését. Klebelsberg belügyminiszter, — kisajátítva Nagyatádi Szabó és hívei decemberi gondolatát, — az állította, hogy „*egységes pártot csak az általános választás hozhat létre.*" Szerinte a kisgazdák és az intelligencia összefogásából legyőzhetetlen tábort lehet létrehozni. Csontos Imre idősebb gazdagparaszt, karcagi képviselő is üdvözölte, hogy „ide jöttek az urak és egyesültek velünk." Ha hamarabb mentek volna az urak a nép közé, — mondotta, — nem lett volna forradalom. Gyömörey György disszidens képviselő hangoztatta: „minden robbantó szándék nélkül jöttek." Hiszi, hogy „ez az alakulat *évtizedekre szóló történelmi párt* megalakulását jelenti, mert az *urak és parasztok egyesültek,*" akik között sohasem volt ellentét.

Ez utóbbi megjegyzést ellensúlyozandó, — amely nyilvánvalóan nem volt igaz — Bethlen újra szólásra emelkedett és más dimenziókba helyezte az egyesülést: Feltétlenül szükséges — mondotta, — hogy az „országos politika mellett meglássuk a *nagy összefüggéseket* is és hogy politikánkat az *európai politika szemszögéből tudjuk vizsgálni. A mai napon megtörtént egyesülésre* azért is szükség van, — mondotta — hogy egyrészt megtanuljunk látni a világpolitika szemüvegén keresztül, viszont mások megtanulják a világpolitikát magyar szemüvegen keresztül megfigyelni." Mit értett ezen? A magyar történelem tanulságának mondotta, hogy a mai kisgazda társadalom — tehát a kis- közép- és gazdagparasztság — átvette a középnemesség szerepét. „Az ország hanyatlása mindig akkor következett be, — mondotta, — amikor a főnemesség szemben állott a köznemességgel, de történelmi tény az is, hogy a nemzet mindig azokban az időkben volt nagy, mikor a köznemességgel egyetértett.... Ezt az időt kell visszaállítani és ehhez a munkához nemcsak tanultságra, de *becsületes hazafiságra* van szükség. Mint erdélyi ember mindig együtt éreztem a néppel, nem voltam az a főnemes, aki szeparálta magát. *Együtt akarok dolgozni a kisgazdákkal, és mivel ennek a munkának minden feltételét látom, bízom az ország jövőjében.*" Bethlen példabeszédének lényege, hogy az uralkodó osztályoknak, hatalmuk megtartása érdekében szükséges szövetkezni a birtokos parasztsággal. Ezután Nagyatádi Szabó és társai 1909-től végzett munkáját dicsérte. „Tanúja voltam, hogy becsületesen kitartott elvei mellett, amit úgy az ellenzékben, mint a kormánypárton egyformán hirdetett." Ezért a Kisgazdapárt valódi megteremtőire: Nagyatádi Szabóra, Mayer Jánosra és Herczeg Sándorra ürítette poharát.

Karafiáth Jenő az „osztályérdektől mentes keresztény és nemzeti irányú párt szükségességét" hangoztatta, Mahunka György az iparosság nevében szólt, gróf Széchényi Viktor pedig arról, hogy az ország helyreállítása érdekében a főurak és a parasztság összefogása szükséges.[128]

[128] Szózat, 1922. II. 4. 5.

Hogyan értékelte a korabeli sajtó Bethlen és a disszidensek Kisgazdapárttal való egyesülését?

A *Népszava* már a január 31-i *„A legdicstelenebb politikai pályafutás"* című vezércikke elítélte Nagyatádi Szabót és a Kisgazdapártot. A kormány torz választójogi javaslata elleni küzdelemben gyászos szerepet vállal magára e párt, — írta, — amelyben a „legtöbbet bízott mindenki, aki hitte, hogy a függetlenségét és önállóságát visszanyert Magyarország a régi rendi és osztálytársadalom után most már a nyugati demokrácia szellemében fog új életre kelni és a demokratikus nemzetek sorában elhelyezkedni." Állította, hogy a Kisgazdapárt már régen elárulta a demokráciát és a népet: *„A hatalom birtoklásáért és a gazdatársadalom egyoldalú gazdasági előnyeiért lemondott a politikai önállóságról..."* A vidéki nyílt szavazást tartalmazó választójogi törvényjavaslat elfogadásával pedig elsősorban a „földmíves népet rekeszti ki az alkotmányos jogok gyakorlásából. — Nagyatádi Szabó István jó vezérnek bizonyult — a magyar feudalizmus számára és megérdemli, hogy legalábbis bárói rangot nyerjen hűséges szolgálatai elismeréséül." A disszidensekkel való egyesülést pedig úgy látta, hogy az lesz a „nagy reményekkel fellépett kisgazdapárt politikai pályafutásának méltó befejezése."[129]

A *Népszava* február 4-ei *Urak és parasztok* c. vezércikke pedig azt állította, hogy „Egyesültek a nép ellen, egyesült a kisgazda köntösbe bújt nagy agrárius-érdekeltség, néhány kisgazda vezérrel a demokrácia elsikkasztására, a régi magyar osztályuralom fönntartására. A parasztoknak, a föld dolgozó robotosainak ehhez az egyesüléshez semmi közük nincsen, őket meg sem kérdezték, nem akarják megkérdezni a jövőben sem" Ugyanaznap a *Világ: Zászlóbontó pártok* c. vezércikkében azt állította, hogy Bethlen kedvenc gondolata, az egységes párt helyett megszületett a 'polgári' jelzővel és a kurzus nélkülözhetetlen értékeivel *kibővült* kisgazdapárt. Ezen elsősorban az olyan antiszemita nézeteket valló és a pártba most belépő képviselőket értette, mint Ereky Károly és Tasnádi Kovács József, „aki újra felvette gazdag szótárába a zsidó szót."[130] A *Népszava* tehát — mint láttuk — sokkal radikálisabb kritikát mondott a történtekről és Nagyatádi Szabóról, mint a *Világ*. A *Népszava* a társadalmi- és osztályerőviszonyok alakulása szempontjából leegyszerűsítve értékelte a helyzetet. Ezzel megelőlegezte az államszocializmus történetíróinak értékelését.

Bethlen és a disszidensek Kisgazdapártba való belépését a liberális agrárdemokratákhoz tartozó parasztképviselők egy része is — mint például Herczeg Sándor, Könyves-Tóth Lajos — fenntartásokkal fogadta. Féltették a párt paraszti jellegét és demokratizmusát. Ugyanakkor zokon vették, hogy a disszidensek „leparasztozták" őket. E félelmüket és érzékenységüket fokozta az ellenzéki sajtó értékelése a február 2-án történtekről. Elégedetlenségüket dokumentálja *A Kisgazda február 12-i számában* közzétett levél is, amelyet Nagyatádi Szabóhoz írt egyik híve. Ebben kifogásolta február 2-i beszédét, amelyben a pártba újonnan belépőknek „a politikai vezetésben is megfelelő szerepet" ígért. E cikkíró szerint a „magyar embert megbélyegző 'paraszt' jelző azokban a 'nadrágos' körökben csakúgy megvan, mint akkor, amikor jobbágyai voltak." Azért is elszomorította őt a pa-

[129] Népszava, 1922. I. 31. 1.p

[130] Népszava, 1922. II. 4. 1–2. és a Világ, 1922. II. 4. 1–2.

rasztpolitikus beszéde — írta — „mert tudjuk nagyon jól, hogy bár a csizma invitálja a nadrágot, mégis a nadrág az, aminek a csizmára szüksége van." Figyelmeztette Nagyatádi Szabót: „De majd meglássa, hogy sarokba vágják, ha bálba készülnek." E levél azoknak a demokratikusan gondolkodó, első generációs értelmiségiek félelmeit fejezte ki, akik őt és pártját azért támogatták, mert attól a parasztság felemelését és a társadalom demokratizálását várták. Most pedig az „urak" pártba való beözönlésétől mindezt jogosan féltették. E félelmekkel Nagyatádi Szabónak is szembe kellett néznie.

Mégis az elégedetlenek mozgalmát leszerelendő, Nagyatádi Szabó hetilapja, *A Kisgazda február 12-i számának vezércikke* Bethlen és a disszidensek pártba való belépését, az „egységes kormányzópárt" megalakulásaként értékelte. Azokat a híreszteléseket pedig, amelyek szerint Bethlen be nem vallott célja, hogy a „csizmás képviselőktől megtisztítsa a képviselőházat," csak „békebontásra irányuló ugratásnak" tartotta. „Az idő a Kisgazdapárt programjának adott igazat," — írta, — mert az egységes párt az alapján alakult meg és annak már 130 tagja van. De elismerte: az új képviselő választás lesz a párt igazi erőpróbája. Ezért kérte a választókat: olyan képviselőket válasszanak majd, akik „szívvel-lélekkel kisgazdapárti érzelműek," azaz jól képviselik a parasztság érdekeit. E cikk azt állította, hogy Nagyatádi Szabó a választójogi törvény újraalkotásánál is „meg bírta védeni a földműves nép érdekeit." De már nem a titkos választójog megvédéséről írt, csak arról, hogy a választási küzdelmek alatt nem kell félni a pártnak és jelöltjeinek a „sok retorziótól és üldözéstől, amiben bizony eddig igen nagy részünk volt."[131]

Ezután felmerül a kérdés: *mikor alakult meg az egységes párt?* Mint láttuk, a Kisgazdapárt és a disszidensek egyesülését bejelentő politikusok egyértelműen február 2-át tekintették e párt megalakulási időpontjának. Erről az eseményről az akkor legjobban tájékozott *Szózat* is *„Az egységes párt megalakulása"* címmel tájékoztatott. A *Népszava: Bethlen és a disszidensek egyesültek a kisgazdapárttal,* a *Világ* az *„Urak és parasztok pártja"* című rövidebb cikkekben írtak az eseményről. A *Népszava* pedig elismerte, hogy február 2-án az „egységes kormányzópárt végre megalakult."[132]

Bethlen és Nagyatádi Szabó a titkos választójogról

Bethlen és Klebelsberg valódi szándékait jól mutatja a február 3-án megtartott minisztertanács. Itt — a sajtó tudomása szerint — a Kisgazdapárt, a KNEP és az ellenzék választójogi törvényjavaslattal szembeni elégedetlensége miatt a miniszterelnök és a belügyminiszter hajlandónak mutatkozott további engedményekre. Még a titkos szavazás vidéken való bevezetését is elfogadhatónak mondták. Érdekes, hogy az erről a minisztertanácsról fennmaradt gépelt jegyzőkönyv szerint egyetlen szó sem esett a választójogi törvénytervezetről. A belügyminiszter viszont újabb főispánok cseréjét terjesztette elő: Hunkár Béla Veszprém-, és Lippich István Jász-Nagykun-Szolnok vármegyék főispánjait, — saját kérésükre — felmentette állásukból. Helyükre Magyar Kázmér földbirtokost, illetve Almásy

[131] A Kisgazda, 1922. II. 12.1.

[132] Szózat, 1922. II. 4. 5., Népszava, 1922. II. 4. 1–2. és a Világ, 1922. II. 4. 1–2.

Sándor főszolgabírót, Nyugat-Magyarország volt kormánybiztosát terjesztette elő leendő főispánoknak. Ehhez a minisztertanács hozzájárult.[133]

Közben január 31-én megkezdte munkáját a parlament 20 tagú választójogi bizottsága. Ennek elnöke a kisgazda Simonyi-Semadam Sándor, előadója pedig a disszidens Karafiáth Jenő lett. E bizottság naponta 18–22 óráig tárgyalta a kormány választójogi törvényjavaslatát. A bizottság tárgyalásairól az első napon nem adtak ki információkat, de — az ellenzék parlamenti követelése után — az MTI naponta részletes tudósításokat adott,[134] amiket a napilapok szó szerint közöltek. E tárgyalásokon Nagyatádi Szabó hívei kiálltak egy demokratikusabb választójogért. Február 4-én például Szijj Bálint a falusi nőknek követelt szélesebb választói jogokat, a titkosságot pedig a demagógia ellenszerének tekintette. Ugyanakkor Hencz Károly az ellenzéket meggyőzendő azt állította, — és ebben lehetett is némi igazság, — hogy az írni-olvasni tudás és a négy elemi iskola elvégzése között, a szavazópolgárok számát tekintve alig van valami különbség. A törvényjavaslatban szereplő 2 éves helyben lakással szemben egy esztendeit is elegendőnek tartott. Kovács J. István pedig elképzelhetetlennek tartotta, hogy február 16-án, amikor a nemzetgyűlés mandátuma lejár, a választójogi törvényjavaslat tárgyalását egyszerűen abbahagyják. Javasolta: ennek elkerülésére a nemzetgyűlés élettartamát egy hónappal meg kell hosszabbítani. E javaslatot Nagyatádi Szabó és hívei megoldási tervének tekintették. Erre Bethlen 5-én kijelentette: ebben a kérdésben a kormány még nem foglalt állást. Nagyatádi Szabó pedig azt nyilatkozta: szó van arról, hogy a nemzetgyűlést a választójogi törvény letárgyalásáig meghosszabbítsák, de a kormány ebben a kérdésben még nem foglalt állást.[135] Nagyatádi Szabó e javaslatának elfogadása azt jelentette volna, hogy érvényesülhet a nemzetgyűlés többségének akarata, tehát egy demokratikusabb és főleg a vidéki nyílt szavazást elvető választójogi törvény születhet. Ezzel ellentétes volt Bethlen és a disszidensek érdeke.

Ezért 6-án este a választójogi bizottság ülésén a miniszterelnök nagy beszédben reagált az ott addig felvetett kérdésekre. A nemzetgyűlés üléseinek február 16-a utáni meghosszabbítása „egészen céltalan volna" – mondotta. Mert a választójogi törvényjavaslat megszavazására, egyrészt a meghosszabbított, a napi „nyolc órás ülésekkel bőven áll rendelkezésre idő, ha az ellenzék nem akar obstruálni az ellen, hogy ezt a javaslatot letárgyalhassuk." Másrészt, mert kicsúsznának a „választási terminusokból." Mint például a választási névjegyzékek összeállításánál, a fellebbezéseknél vagy a közigazgatási bíróságok határidejénél, vagy csak olyan rövid idő maradna, ami formálissá tenné az egészet. Az új nemzetgyűlésnek „legkésőbb június 20-án együtt kell ülnie", hogy az indemnitás lejárta előtt az új költségvetés megszavazható legyen. Szerinte az „ország legnagyobb érdekei fűződnek ahhoz, hogy a javaslat törvényerőre emelkedjék." Ezért remélte, hogy az ellenzék nem fog az obstrukció fegyveréhez nyúlni. „Mert hiszen nem csak a kormányt terheli a felelősség, hanem az ellenzéket is mindenért, ami az országgyűlésben történik, azért is, ha a választójog labilis helyzetbe jutna és az országban nem volna biztos — vagy legalábbis vitatható volna — az az alap, amelyen a

[133] MOL. K.27. Min. tan. jkv. 1922. február 3. 76–77. Világ, 1922. II. 5. 1.

[134] Nemzetgyűlés Naplója, 1920–1922. 16. köt. 1922. II. 1. 189–202.

[135] Szózat, 1922. II. 5. 3. és 6.

választások megejthetők". Elmondta, erről a kérdésről gróf Apponyi Alberttel beszélt és kérte, hogy az ellenzék tegye lehetővé a választójog keresztülvitelét. Kijelentette neki azt is, hogy a „legvitatottabb kérdésben, a titkos és nyílt szavazás kérdésében, a kormány nem kíván semmiféle pressziót gyakorolni, nem teszi a kérdést kormánykérdéssé, sem pártkérdéssé. Sajnos, a fölszólításra semmiféle választ nem kaptam." Bethlen nem árulta el, hogy mit fog csinálni, ha a választójog javaslatból nem lesz törvény. De bejelentette, hogy a kormány „törvényszegésbe semmi körülmények között nem fog sem maga belemenni, sem természetesen nem fogja a kormányzó urat ilyenbe belevinni." A választójogi törvényjavaslat késedelmes benyújtásáért az ellenzéket tette felelőssé, mert a mentelmi és az indemnitási vitákkal azt lehetetlenné tette. Az általános választójog jogtalan szűkítését kifogásolóknak a miniszterelnök azt válaszolta, hogy a Friedrich-féle rendelet csak egyszeri választásra szólt és a mostani törvényjavaslat sokkal inkább általános, mint az 1918-iki választójogi törvény volt, ami igaz volt. „Arról azonban, hogy mindenkinek választói joga legyen, — mondotta — nem lehet szó." Elismerte: „nem merünk még addig elmenni." Ezért a „választói jogcímek megkonstruálásban keresünk bizonyos korrektivumokat, mert azt hisszük, hogy a társadalmi és kulturális fejlődés ebben az országban ezt teszi indokoltabbá." Az ellenzék által szorgalmazott lajstromos szavazással és kisebbségi képviselettel szemben a következőket állította: „Nálunk egy kettős forradalom után a régi parlamenti pártok úgyszólván a süllyesztőben tűntek el. Itt az új irányzatok még csak most vannak kialakulóban. Ilyen körülmények között, amikor ezek a pártok is a parlamentben bizonyos fluktuációnak vannak alávetve, erre az állapotra alapítani a lajstromos szavazást: idő előtti lépés volna és a meglévő és talán még kialakuló nagyobb pártoknak frakciókra való bomlását, szétforgácsolódását és azt eredményezné, hogy minden vidéken vad listák százával állíttatnának fel, helyi és központi jelöltekből, aminek folytán olyan káosz állna be, amelyért a felelősséget politikai szempontból a kormány nem vállalhatja. Ez az oka annak, hogy mi a választójogban a korrektívumot csak részben keressük a lajstromos választójogban."

Vázsonyival és Rassayval vitázva a miniszterelnök a választójogi javaslatot általános választójognak tartotta. De „nem vagyunk hajlandók választójogot adni azoknak, akik a háború alatt külföldről bevándoroltak." Itt elsősorban a Galíciából bevándorolt zsidókra célzott. Továbbra is kiállt a négy elemi iskolai végzettség, mint műveltségi cenzus és a nőknél a 30 éves életkor fenntartása mellett. A titkosságról pedig — Szijj Bálint szavaira is reagálva — ismét megjegyezte: az „nem ellenszere a korrupciónak és az erőszaknak." Az 1920-as választásokon — mondotta — nagy ellentétek nem domborodtak ki. „Ma a helyzet egészen más. Ma küzdelem lesz, mert pártok kristályosodtak ki, irányzatok erősödtek meg, a *hangulat sem egységes a népben.*" Újra hangoztatta: „A demokratikus fejlődés szempontjából a nyílt szavazásnak bizonyos értéke van. Mert nemcsak az kell, hogy a tömegek jogokat szerezzenek, hanem az is, hogy ezeket a tömegeket a jogok gyakorlására lassankint szoktassák, belevigyék, bennük köztudatot neveljenek."

Vázsonyi választások szabadságát, a sajtószabadságot és az internálások problémáját felvető kérdéseire Bethlen azt válaszolta: a lapok cenzúrázása teljesen megszűnt. Igaz, az érvényben lévő 1914. évi sajtótörvény szerint a kormány a

lapok kolportázsjogát bizonyos esetekben megszüntetheti. Az is igaz, hogy az 1912. évi kivételes törvény alapján bizonyos esetekben a kormány egyes lapokat teljesen beszüntethet. De ezzel a törvénnyel „én nem éltem eddig sem, és ha a lapok erre igazán komoly okot nem adnak, ezzel a törvénnyel semmiféleképpen sem fogok élni." Forradalmi hangulatot szító sajtót viszont nem fog megtűrni a kormány. Megígérte: a „kémkedést kivéve, a többi összes kérdésekre nézve megszüntetik a katonai bíráskodást minden civil személy felett." Az internálásról pedig azért nem mondhatnak le, mert „Oroszországból bizonyos tömegek jönnek haza és köztük kitanított bolsevisták azért, hogy itt az állapotokat felforgassák."

Ezután Klebelsberg belügyminiszter ajánlott néhány kisebb engedményt a 2 évi domicilium és a női választójog területén. Bethlennek az ellenzék nevében Rassay válaszolt, aki kétségbe vonta a kormány megegyezési szándékának komolyságát és több ellenzéki képviselőtársával együtt elhagyta a bizottsági ülést.[136]

A február 3-ai minisztertanács után a liberális agrárdemokraták egy része újra elégedetlenkedni kezdett a volt munkapárti főispánok reaktivizálása miatt. E mozgalmat kiszélesítette Bethlen 6-i bejelentése, hogy a kormány nem hosszabbítja meg a nemzetgyűlést. E képviselők attól tartottak: ha így mennek bele egy közös választásba, hogy a vezetőségben csak Bethlen politikája érvényesül, akkor a „kisgazdák az új parlamentben nem jutnak súlyuknak megfelelő számú mandátumhoz." A liberális agrárdemokraták elégedetlensége persze az új pártvezetőség leendő összetétele miatt is volt. A disszidensekkel folytatott vitáknál már láttuk, hogy Nagyatádi Szabó és hívei a „belépőknek" csak számarányuknak megfelelő helyet kívántak biztosítani az új pártvezetőségben. Ugyanakkor a Nagyatádi Szabó és Bethlen között létrejött megállapodás szerint a párt vezére Bethlen, elnöke pedig a parasztpolitikus lett volna, és két alelnök: egy disszidens és egy kisgazdapárti alkották volna a párt felső vezetését. Az elégedetlenkedők elsősorban ezt kifogásolták. Ők, akik „magukat a párt törzsének" tekintették, és úgy gondolták, hogy a vezetőségben ugyanolyan súllyal kell képviselve lenniük, mint Bethlen csoportjának. Ezt a „párt egyéniségének," azaz paraszti jellegének megóvása érdekében követelték. A liberális agrárdemokraták radikálisabbjai úgy vélték: Nagyatádi Szabó „ma már nem képviseli, legalábbis Bethlennel szemben a Kisgazdapártnak olyan karakterét, amelyre, ha később talán nem is, de az egyesülés legelső idejében feltétlenül szükség van." Szerintük: Nagyatádi Szabó ma már „feltétlen és abszolút híve a miniszterelnök politikájának." Ezért — nyilatkozták — ha a párt és Bethlen között elvi kérdésekben lényegesebb eltérések nincsenek is, Nagyatádi Szabó mégsem a legalkalmasabb politikus arra, hogy az „esetleg felmerülő differenciák alkalmával erőteljesen és intranzigens módon képviselje a párt programját és a programjának megfelelő érdekeit. Ezért e képviselők szívesen látták volna, ha Nagyatádi Szabó egy időre visszavonulna a párt vezetésétől és átadná az „elnöki széket Szijj Bálintnak."[137] A rendelkezésünkre álló források egyoldalúsága miatt nem tudjuk egyértelműen megállapítani, hogy e mozgalom valójában Nagyatádi Szabó elleni elégedetlenséget fejezett-e ki? Vagy

[136] Szózat, 1922. II. 7. 3–5.

[137] Világ, 1922. II. 5. 2. és a Világ, 1922. II. 8. 2.

vele összehangolt akcióról volt-e szó, hogy Bethlen és a disszidensek előretörését megakadályozzák? Feltételezésünk szerint inkább ez utóbbiról lehetett szó.

Nagyatádi Szabó és a liberális agrárdemokraták együttműködését bizonyítja az is, hogy a parasztpolitikus február 7-én este elérte: a választójogi bizottság többsége a titkos szavazás mellé állt. Ő, a Rakovszkyval való nemzetgyűlési összetűzése után, — amit később ismertetünk — azt javasolta a bizottságnak, hogy a szavazás mindenhol titkosan történjék. „Mint politikus — mondotta — az egész politikai pályámon a titkos választójog követelője voltam és ettől most sem térhetek el, annál kevésbé, mert az egész világon titkos szavazás van. A titkosság kérdését egyúttal a legalkalmasabb eszköznek tekintem arra is, — és nagyon sajnálnám, ha e kérdésben csalódnám, — hogy az ellenzéki képviselőket, akik e választójoggal szemben mindenféle kifogásokat találnak, a titkosság megadásával leszereljük, úgy hogy ebből a törvényjavaslatból törvény is lehessen." Nagyatádi Szabó tehát ragaszkodott a választójog titkosságához és úgy látta, hogy annak a törvényjavaslatba való beemelésével azt az ellenzék is törvényerőre engedi emelni. Ezt bizonyította az is, hogy a KNEP nevében Gerencsér István is követelte a vidéki titkos szavazást. A disszidens Fáy Gyula viszont ragaszkodott a vidéki nyílt szavazáshoz. Vele szemben Meskó Zoltán és Kovács J. István és a budapesti Szabó István is a titkos szavazást szorgalmazták. Fáy újabb erősködése után Klebelsberg arra kényszerült, hogy bejelentse: „a kormány — miként azt a miniszterelnök is jelezte — a nyilvánosság és a titkosság kérdésében nem csinál kabinet-kérdést." A bizottság ezután a törvényjavaslat eredeti szövegét 6 szavazattal elutasította, majd 7 szavazattal Nagyatádi Szabó indítványára a szavazást valamennyi választókerületben titkossá tette.[138]

E siker után másnap, február 8-án 14 órakor Gaal Gaszton kezdeményezésére újra összeültek az ellenzék vezérei Bethlennel és Klebelsberggel. E megbeszélésről az ellenzék vezérei úgy távoztak, hogy a másnapi tárgyaláson sikerül majd a megegyezés a kormánnyal a vitás pontokban. Ezért a választójogi bizottság aznapi ülésén ismét megjelentek az ellenzék delegáltjai. Meglepetésükre azonban éppen a vitás kérdésekben, — mint például, hogy a bíróság vagy a közigazgatás vezesse-e a választásokat, és a kisebbségi képviselet kérdésében — a kisgazdapárti képviselők és Nagyatádi Szabó minden alkalommal leszavazták javaslataikat. Csak azt az ellenzéki javaslatot támogatták, hogy a jelöltállításkor adott aláírásokat ne tekintsék leszavazásnak. Ezért az ellenzék tagjai — Rassay kivételével — újra távoztak a választójogi bizottság értekezletéről.[139]

Nagyatádi Szabó és Rakovszky az Eskütt-ügyről

Bethlen és a disszidensek Kisgazdapártba történt belépésének ellenzéki sajtóértékelései, az elégedetlenkedő parasztképviselők mozgalma, az ellenzék állandó támadásai és főleg a Bethlennel való állandó harc Nagyatádi Szabót is megviselték. Ezt a feszült idegállapotát mutatják a nemzetgyűlésben február 7-én történtek. Rakovszky István egy kormányt bíráló beszédét így fejezte be: „Ez csak olyan

[138] MTI 1922. II. 6-9-i kiadásai. Az idézeteket lásd: Népszava, 1922. II. 8. 5.
[139] Világ, 1922. II. 9. 1-2.

kormánynál lehetséges, ahol az egyik miniszter a többi minisztertársait meggyanúsíthatja azzal, hogy kiviteli panamákban részes volt. (Nagy zaj a jobboldalon.)"

E célzás talált! Nagyatádi Szabó felugrott helyéről és így kiáltott Rakovszy felé: „Nem igaz! Hazudik! (Zajos felkiáltások a bal- és a szélsőbaloldalon: De igaz!)" Ekkor újra felpattant helyéről és magából kikelve ordította Rakovszy felé: „Nem igaz! Hazudik! Százszor is hazudik!" Ezért az ellenzéki képviselők Nagyatádi Szabó rendreutasítását követelték. E vita hevében Rakovszky panamistának nevezte a parasztpolitikust, az viszont őt gazembernek. Ezért az elnök a Házszabályok alapján mindkettőjüket rendre utasította. Rakovszky azt állította, hogy Nagyatádi Szabó azért reagált olyan hevesen az ő megjegyzésére, mert „érintve érezte magát," az őszi kiviteli panamákból „a miniszter úr vejének is nagy haszna volt." Ezt Nagyatádi Szabó szintén tagadta. Rakovszky a földművelésügyi minisztériumból szerzett információkra hivatkozva állította: a volt miniszter, az ősszel a miniszteri tanácsosán keresztül nyomást gyakorolt a kiviteli engedélyeket elbíráló tárcaközi bizottságra, hogy az általa fontosnak tartott kérelmezőknek adjanak ki engedélyeket. Itt Nagyatádi Szabó megnyugodott, mert a következő megjegyzést tette: „Ez az a nagy bomba? Nem lesz nagyobb?" Rakovszky így fejezte be támadását: „Eskütt Lajos ül, Tömöri Angéla ül, és a miniszter úr, aki elrendelte ezeket a dolgokat, itten ül."

Nagyatádi Szabó személyes megtámadtatás címén válaszolt Rakovszkynak és az általa mondottakat „szemenszedett" valótlanságnak minősítette. A tárcaközi bizottság adta ki a kiviteli engedélyeket, — mondotta, — amelyekről ő és a miniszterelnök hetente kaptak egy-egy kimutatást. Amikor a problémát észrevette, akkor ő szólt: „ezt így folytatni nem lehet, nem szabad." Kijelentette: „a bíróság megállapította, hogy azokból az ügyekből kifolyólag, melyekkel Esküttet vádolják, az államot egy fillér kár nem érte és nem érhette. Panama az, ha valaki az államnak károsodást okoz." Az ő miniszterségének „ideje alatt kedvezményes kiviteli engedélyt nem kapott" senki.

Rassay Károly és Drozdy Győző pártkasszát firtató közbevetéseire pedig azt válaszolta: „ha valaki nekem ide tud állítani valakit bárhonnan, akitől én a pártkassza céljaira pénzt fogadtam volna el, tessék idejönni vele." Beniczky Ödön kérdésére, hogy akkor miért van Eskütt becsukva, Nagyatádi Szabó azt válaszolta: „azért, mert megvádolták azzal, hogy aktákat hamisított és engedélyeket adott ki." Rassay közbeszólására, hogy ezzel „ön ellen akartak tanúbizonyítást szerezni," elismerte: „Ez igaz," mert a földművelésügyi minisztériumban és máshol is lehetnek, „akik ellenem akarták az Eskütt-ügyet kihasználni. (Felkiáltások a bal és a szélsőbaloldalon: A kormány!)" Nagyatádi Szabó erre nem válaszolt. Ezzel lényegében elismerte, hogy Bethlen is ellene akarta felhasználni az Eskütt-ügyet.

Rassay és Rakovszky közbeszólásaira reagálva kifejtette, hogy ennek ellenére azért csinálták meg az egységes pártot, mert a „mai helyzet felborítása is veszedelemmel járna az országra. (Nagy zaj bal felől.) Én ezt tartom, és nem az államhatalom mai kezelésének hirtelen megváltoztatásával, hanem becsületes, egyenes, kitartó munkával akarok arra törekedni, hogy minden magyar polgár elérje itt Magyarországon a szabadságát, és nem tartom helyesnek, hogy most olyan poli-

tikára térjünk át, mely a mai rendet, a mai államhatalmat, a mai államfőt máról holnapra le akarja buktatni a helyéről. (Nagy zaj bal felől.)"

Nagyatádi Szabó tehát az adott bel- és külpolitikai erőviszonyok között veszélyesnek látta a kormány és a kormányzó megbuktatatását. Ugyanakkor látta a politikai és társadalmi problémákat is: a jogrend hiányosságait, a demokratikus jogok szűkösségét, a végrehajtó hatalom túlsúlyos jellegét, amely az uralkodó osztályok, elsősorban a földbirtokosok érdekeit képviselte. De ezen ő nem hirtelen változtatással, hanem kitartó munkával kívánt változtatni.

Ezután még részletesen bemutatta a rendőrség és a titkosrendőrség Esküttügyben ellene folytatott nyomozását, hajszáját és túlkapásait. Elismerte, hogy azt a kormány irányította. Megvédte Eskütt Lajost, volt titkárát: „A vizsgálat bebizonyította,... hogy Eskütt soha aktát nem hamisított." Csak azért tartják fogva, mert „egyes emberek rávallottak, hogy üzletet csinált kívülről azokkal, akik az engedélyt már megkapták.(Zaj bal felől.)"

Azért ragadtatta magát arra a kifejezésre, amiért első parlamenti rendreutasítását kapta, — mondta, — mert Rakovszky „az egész életem pályáját, egész életem becsületes törekvését igyekszik a sárba rántani. (Zaj.) ami az egyéni becsületet és tisztességet illeti, én is tartom magamat olyan magasan állónak, mint a képviselő úr, (Élénk helyeslés és taps jobb felől.) Mikor pedig — mondom — akkora apparátussal: 150 detektívvel, 250 tanúval vonultak fel ellenem hat héten át és mégsem tudtak engem sárba rántani, (Felkiáltások bal felől: Minisztertársai csinálták!) akkor, amikor az akták szerint be van bizonyítva, hogy nem engedtem az államot egy fillérrel sem megkárosítani: akkor ne méltóztassék engem panama vádjával illetni. Ha ezt visszavonja, úgy én is visszavonom azt, amit mondottam, de ha fenntartja a t. képviselő úr a vádját, akkor én is kénytelen vagyok fenntartani a magamét. (Élénk helyeslés és taps jobb felől. Zaj a bal- és szélsőbaloldalon.)"

Nagyatádi Szabó felszólalása, illetve az azt követő szünet után Beniczky Ödön, a birtokában lévő 1921. szeptember 10-én a fővárosi rendőr-főkapitányságon felvett jegyzőkönyvből felolvasta, hogy ott jelen voltak: Bethlen miniszterelnök, Nagyatádi Szabó, Tomcsányi, Vass József miniszterek, Nádossy Imre országos főkapitány és dr. Marinovich Jenő főkapitány-helyettes. Akkor Eskütt vallotta: a „földművelésügyi minisztérium által kiadott különféle engedélyek kiadásával kapcsolatban cirka 4–5 millió korona összeget szedett fel kisebb-nagyobb tételekben az engedélyesektől, de azokat nem a saját céljaira kívánta fordítani, hanem a kisgazdapárt politikai céljait akarta azokkal szolgálni." Itt Zeőke Antal, Henzer István, — akik a parasztpolitikus bizalmasai voltak — és Schandl Károly közbeszóltak, hogy a párt nem kapott egy fillért sem és üres a pártkassza. Beniczky szerint arra a kérdésre, milyen motívumok késztették őt és azon politikusokat, akikkel ezt az ügyet megbeszélte, erre a lépésre, Eskütt azt válaszolta, hogy „a pártkasszában alig volt már pénz, míg tudták, hogy a munkapártnak a választásokra 40 millió korona áll rendelkezésre." Itt Huszár Elemér KNEP politikus megjegyezte: „Azért kellett a paktum!" Ezzel valószínűleg a disszidensek Kisgazdapártba való belépésére célzott. Beniczky tudomása szerint Ipolyi-Keller államtitkár is, az ismeretes cukor panama kapcsán, átadott 3 millió koronát a Kisgazdapárt pártkasszájába. Állította, hogy még korábban, Rubinek Gyula miniszter-

sége idején is „folytak be pénzek a pártkasszába a Rulf-féle svájci állatkivitelből, a szénkivitelből és a svájci bőrkivitelből." Esküttt vallomásából azt is idézte, hogy a „miniszterelnök úr őexcellenciája liszt- és lókiviteli kéréseket protezsált," fia pedig „ló-, marha- és repcekiviteli kéréseket." Ehhez még Esküttt sajátkezű leveléből felolvasta a következőket: 1921 „szeptember első hetében miniszteri rendelésre összepaktáltak, kifőztek előre mindent, de mint aktív miniszterbe, nagyatádi Szabóba nem kapcáskodtak, hanem a titkárába." Esküttet a rendőrségen farkasgúzsba tették és így vallatták: „mondd meg, amit Nagyatádira tudsz, és te mehetsz azonnal." Esküttt levelében azt is állította, hogy „gróf Bethlen, Tomcsányi és Vass kegyelmes urak műve volt az egész." Ezután Beniczky kérte Nagyatádi Szabót, hogy amennyiben a „panamavádak szerzőit keresi, azokat ne itt, hanem ott keresse." Beniczky ezen leleplezéseire a nemzetgyűlésben már nem reagált senki. Ipolyi-Keller Gyula államtitkár azonban egy MTI-közleményben visszautasította a rá vonatkozó állításait.[140] Beniczky állításai tehát valószínűleg igazak voltak. Célja azonban elsősorban nem Nagyatádi Szabó lejáratása, hanem a Bethlennel való szembefordítása lehetett.

A kompromisszumok jellegéről

A Kisgazdapárt Egységes Párttá bővítése folytatódott, a párt képviselői saját választókerületükben is igyekeztek azt megvalósítani. Február 5-én például Gömbös a törökszentmiklósi választókerületben tartott beszámolójában hangsúlyozta, hogy az egységes párt programja hosszú időre fogja biztosítani a politikai stabilitást.[141] A fővárosban és vidéken is egyre többen csatlakoztak a párthoz. Érdekesebb eset volt, amikor Bethlen február 9-én felszólította Vadász Lipót volt munkapárti államtitkárt, hogy lépjen be az új kormányzópártba, aki erre késznek is mutatkozott. Amikor azonban kiderült, hogy a miniszterelnök ezzel azt kívánja bizonyítani, hogy a vidéki zsidóság politikusai Vázsonyi Vilmost nem tekintik saját vezérüknek, akkor Vadász visszalépett.[142]

A Kisgazdapárt Egységes Párttá bővítése ellenértékeként Nagyatádi Szabó és hívei újabb gazdasági engedményeket vártak Bethlentől. A február 10.-ei minisztertanácson Mayer a sertéskivitel folytatása mellett kérte a kormányt, hogy a választások előtt radikális intézkedéseket tegyen a kisüstökben történő pálinkafőzés széleskörű engedélyezésére. (Emlékezzünk, január elején ezt már az elégedetlenkedő Szijj-csoport követelte!) Jellemző, hogy ebben a kérdésben Klebelsberg belügyminiszter azonnal támogatásáról biztosította a földművelésügyi minisztert. Kállay pénzügyminiszter szerint azonban „Elszaporodtak a kisüstök. Teljesen lehetetlenné teszik a kincstárnak a szeszadó bevételét. Ma már 150-ről 1300-ra emelkedett a számuk." Ezért e témában ekkor még nem született döntés.[143]

[140] Nemzetgyűlés Naplója, 1920–1922. XVI köt. 329–335. és 339–340. Szózat, 1922. II. 8. 2. A nemzetgyűlésen történtekről szinte szó szerint tájékoztat a 4–5.

[141] Szózat, 1922. II. 7. 2.

[142] Pesti Napló, 1922. II. 10. Lásd még: MOL. K 608. 5. d. 87. cs. Külügyminisztérium. Sajtóarchívum.

[143] MOL. K 27. Min. tan. jkv., 1922. febr. 10. 8.

A parasztságnak adott vagy ígért gazdasági engedményekért Bethlen és Klebelsberg az erőszakszervezetek és a közigazgatás feletti ellenőrzés, illetve irányítás szinte teljes átengedését kívánták Nagyatádi Szabótól és híveitől. Az erőszakszervezetek megerősítése persze összefüggésben volt a királypuccsal és a trianoni szerződés adta lehetőségekkel. Az utóbbi előírásai szerint csak 35000 fős toborzott hadserege lehetett az országnak. Ezzel, de a választásokra való felkészüléssel is kapcsolatban volt, hogy 1922. január 31-én a belügyminiszter beterjesztette a parlamentnek az államrendőrség és a csendőrség „létszáma kiegészítési módjának és felfegyverzésének megállapításáról szóló törvényjavaslatot." Másnap pedig a pénzügyminiszter ugyanilyen tartalommal a vámőrség és a pénzügyőrség létszámának felemeléséről terjesztett törvényjavaslatot a nemzetgyűlés elé.[144]

Bethlen és Klebelsberg a választások politikai és csendőri ellenőrzésének előkészítését is megkezdték. A február 10-i minisztertanácsra meghívták Lorxot, a csendőrség parancsnokát. Klebelsberg utalt a „radikalizmus veszedelmére. A nagy csata a falvakban lesz." Ezért „csendőrségi közeg legyen minden járásban, a meg nem engedett agitációnak már gyökerében való elfojtása céljából." Szerinte — nem az 1920-as választásokon megutált T tisztre, hanem — járásonként két csendőrtisztre lenne szükség, akik az ellenzéki pártok agitációjáról tájékozódjanak és a feljelentéseiket az ügyészségnél tegyék meg, mert „az agitáció nagyon folyik." Ehhez Bethlen hozzátette: e csendőrtisztek a választások alatt a főszolgabíró alá tartozzanak, amivel a politikai ellenőrzésüket húzta alá.

Lorx beszámolt a hadsereg állapotáról is: arról, hogy a trianoni békediktátum végrehajtása miatt éppen az elmúlt hónapokban kellett az önkéntességre átállítani. Ezért a hadsereg nem lesz abban a helyzetben, hogy segítse a rend fenntartását választásokon. A miskolci és a székesfehérvári hadtest felkészültsége jó, de a többi helyen „ki nem képzett" újoncok vannak. Ezek fizikai állóképessége is rossz. „Most az utasítás az, hogy egy hónap múlva karhatalmi szolgálatra használhatók legyenek." Itt Bethlen megjegyezte: „Mentől előbb szükség van ezekre." Lorx szerint a „csendőrségnél 550 csendőrtiszt és 450 csapat-csendőrtiszt" volt. Március. 1-től már csak 8000 csendőr marad, de még „4000 csendőrt lehet toborozni, mert az antant 12000 csendőrt engedélyezett." Elmondta, hogy az országban 1000 őrs van. Ezért javasolta, egyelőre elégedjen meg a kormány azzal, hogy „minden járásnál egy tiszt" legyen, aki a választási agitációt figyeli és jelenti a történteket. A tartalékokat pedig a vármegyéknél helyeznék el.

Bethlen sem tartotta kívánatosnak, hogy a T tisztek intézkedéseket tegyenek. Erre Klebelsberg úgy reagált, hogy a „vármegyei és járási csendőrparancsnok jelent a főszolgabírónak, a kapcsolatot ő tartja a királyi ügyészség és a csendőrség között," és együtt kell működniük a főispánnal. Bejelentette: „Kiváló főispáni karom lesz." Itt Mayer megjegyezte: „Nagy agitáció lesz a választásoknál. Szigorú instrukciókat (kell adni – SJ) a csendőrtiszteknek, mert a T tisztekről igen rossz emlékek vannak." Bethlen azonban eloszlatta aggályait. Tomcsányi pedig már egyenesen azt javasolta, hogy a „kiképzett T tiszteket csendőrségi hatáskörben lehetne alkalmazni."

[144] Nemzetgyűlés Naplója, 1920–1922. XVI. köt. 149. és a 182.

Ezután Klebelsberg — nyilván nem véletlenül — arra kérte Mayert: a választási agitációban a földreform követeléseknek „határvonalat" kell húzni, hogy azon ne lehessen „túlmenni." Ő ez elől megpróbált kibújni: a „földreform törvényben szabályozva van – mondotta. Aki az igényeken túl akar menni és *ingyen* akar" földet kapni, az már a törvénybe ütközik. Bethlen azonban ezzel nem elégedett meg. Ő is megkérte, Mayert, hogy a földreform-agitáció korlátozására „10 mondatban egy precíz utasítást" fogalmazzon meg az Országos Földbirtokrendező Bíróság elnökével egyetértésben. Így Mayer defenzívába szorult: már csak a Buza Barna féle *Szabadság Párt* és a Rassay által vezetett *Függetlenségi Kisgazda Földműves és Polgári Párt* földreform-radikalizmusára utalt. Klebelsberg céltudatosságát mutatja, kérte a pénzügyminisztertől is: egy adószakértővel „szintén ilyen mondatokat" írasson a földreform pénzügyi feltételeiről. A földreform-agitáció tervezett korlátozásával Bethlen és Klebelsberg nemcsak az ellenzéket kívánta megfosztani egyik leghatásosabb választási fegyverétől, de a liberális agrárdemokratákat is.

Bethlen tájékoztatta a kormány tagjait, hogy az MSZDP vezetői „ma voltak nálam és panaszt (tettek, mert) a 600 internált ügyéből csak 120 lett letárgyalva. Panaszkodtak a velük való paktum lassú végrehajtása miatt." Kérte ezen ügyek sürgős tisztázását. Bethlen szóvá tette még, hogy a katolikus „egyház, a bencések részéről korteskedés, tüntető imádságok" vannak IV. Károly érdekében. A minisztertanács úgy határozott, hogy Vass József vallás és közoktatási miniszter beszéljen a hercegprímással, akit kérjen meg, hogy e propaganda meggátlása érdekében adjon ki körlevelet. Bethlen azt is kifogásolta, hogy a Gyáriparosok Országos Szövetségének (továbbiakban: GYOSZ) vezértitkára, Fenyő Miksa, a Függetlenségi Kisgazda, Földműves és Polgári Pártot „meglehetős nagy összegekkel támogatja. Ezt nem lehet tűrni. Költse a magáéból." Hegyeshalmi szerint Fenyő Jászi Oszkár és Szende Pál barátja volt. Ebben az ügyben pedig Chorin Ferenccel, a GYOSZ elnökével kell beszélni.[145]

Tehát Bethlen és Klebelsberg a választások kormányzati, közigazgatási és rendészeti kézbentartása érdekében már februárban határozott intézkedéseket tettek És a földbirtokreform lassú végrehajtásának bírálatát is korlátok közé kívánták szorítani. Ez is mutatta a velük kötött kompromisszum jellegét. Ennek lényege az volt, hogy az általuk a parasztságnak adott gazdasági- és szociális helyzetjavító intézkedésekért további politikai engedményeket követeltek Nagyatádi Szabótól és híveitől.

A választójogi bizottság jelentését Karafiáth Jenő február 10-én mutatta be a nemzetgyűlésben. Ez hangsúlyozza: helyes, hogy a törvényjavaslat egyrészt kiterjeszti a választójogot, másrészt „megtartja az eddigi választójogi törvényekben foglalt és az adott viszonyok között fokozottabb fontossággal bíró ama rendelkezéseket, melyek az államellenes elemeknek befolyását kizárják." A bizottság a törvényjavaslat alapvető elveivel egyetértett. Ezért a „választójog és a választhatóság tekintetében a javaslaton számottevő módosítást nem tartott indokoltnak." A szavazás módját tekintve — *Nagyatádi Szabó kezdeményezésére — viszont úgy*

[145] MOL K 27. Min tan. jkv. 1922. február 10. Kézírásos jegyzőkönyv, 2–4. Ezt először közölte: Nemes, im. 266–267.

döntött, hogy „az egész országban titkos legyen a szavazás." Ez ellen „különvéleményt" nyújtott be Fáy Gyula, Gömbös Gyula és Rubinek István: Ők a javaslatban szereplő nyílt szavazást támogatták.[146] Tehát ezt a csatát Nagyatádi Szabó és hívei még megnyerték, e kérdésben még az ellenzékkel is újra össze tudtak fogni.

A bizottság által megvitatott és néhány apróbb módosítással megváltoztatott törvényjavaslat február 11-én került a nemzetgyűlés elé. Általános vitája pedig csak 13-án kezdődhetett meg. E vita megmutatta, hogy a kormánynak a nyílt szavazásra irányuló javaslatát a többség le fogja szavazni. Közben, — Nagyatádi Szabó és Gaal Gaszton kezdeményezésére — tárgyalások kezdődtek a kormány és az ellenzék között a javaslat további módosítására nézve. Bethlen és Klebelsberg azonban csak jelentéktelen engedményeket tettek az ellenzéknek. Február 15-én még mindig folytak a kompromisszumot kereső tárgyalások, megegyezés azonban nem jött létre. Így Nagyatádi Szabó sem érte el célját, hogy a nemzetgyűlés szavazzon a választójogi törvényjavaslatról, mert annak többsége a vidéki nyílt szavazás ellen foglalt volna állást. Az ellenzéki politikusok azonban eltaktikázták ezt a lehetőséget. Ennél többet akartak elérni, amit viszont Bethlen és Klebelsberg nem adott meg. Az ellenzék úgy gondolta, ha a nemzetgyűlés nem szavaz e törvényjavaslatról, akkor alkotmányjogilag a Friedrich-féle választójogi rendelet alapján kell a kormánynak a választásokat megtartani.

16-án délben az Egységes Párt a parlamenti könyvtár olvasótermében értekezletet tartott. Itt a miniszterelnök közölte a képviselőkkel: a választójogi törvénytervezet rendeleti úton való bevezetésének törvényességi megítélésére országbíró értekezletet akar összehívni. Biztosította a pártot, hogy a nemzetgyűlés előtt fekvő törvényjavaslat *szellemében* akarja megváltoztatni a Friedrich-féle választójogi rendeletet. A képviselők ezt tudomásul vették és a *Szózat* szerint ünnepelték Bethlent. Az értekezlet után Nagyatádi Szabó így nyilatkozott: „Én a magam részéről a kormánynak ezt a lépését helyesnek tartom, és azt hiszem, hogy amit ebben a kérdésben az ország legmagasabb állású bírái és közjogászai meg fognak állapítani, abban az ország közvéleménye a legteljesebben megnyugodhat."[147] Így nem tudjuk megállapítani, reménykedett-e még a titkos választójogban, vagy tudta, hogy azt már nem lehet megvalósítani. Ha ez utóbbi volt igaz, akkor a parasztpolitikus e nyilatkozattal a személyes politikai felelősség alól próbált kibújni.

Közismert, hogy Bethlen, — mivel választójogi törvényjavaslatát a parlamenttel nem tudta elfogadtatni és annak két éves mandátuma is lejárt — február 16-án kormányzói leirattal feloszlattatta a nemzetgyűlést.

„Mi nem vagyunk osztálypárt..."

A nemzetgyűlés feloszlatása után az Egységes Párt képviselői és nem-képviselő tagjai az Eszterházy utcai pártkörben búcsúlakomát rendeztek. A késő éjszakába nyúló banketten számos pohárköszöntő hangzott el. Bethlen szerint *„fordulópont előtt áll a magyar politika,"* mert „még nem teljes a konszolidáció ebben az országban, mert hiányzott a parlament konszolidációja." Ez pedig azért hiány-

[146] Az 1920. évi február hó 16-ra összehívott Nemzetgyűlés Irományai. XIII. köt. Bp. 1922. 453. sz. iromány. 212–248.

[147] Szózat, 1922. II. 17. 3.

zott, mert „koalíciós kormányzatok Magyarországon mindig halálra voltak ítélve. Egységes párt kell, hogy hordozza Magyarországon a kormányzat terhét. E pártot eddig nem tudtuk „teljes mértékben" létrehozni, de azt meg kell alakítani a választások előtt. Mert a „választásokon fog eldőlni az, hogy Magyarországon *a társadalmi békét, a konszolidációt és olyan irányzatot leszünk képesek kivívni*, amely hordképes alapot ad a jövő kormányzatnak hosszú időre. Erre szüksége van ennek a nemzetnek, — mondotta, — mert ez a csonka ország csak akkor állhat ellent annak a nagy nyomásnak, amely mindenfelől szorongatja, ha egységes vezetés alatt, ha egységes párt és egységes akarat irányítja az országot."

Bízott abban, hogy a párt által képviselt elvek diadalra fognak jutni, mert ezek jelentik a „társadalom összefogását, az alsóbb, felsőbb és középső rétegek összefogását." Az ország nehéz problémáit a „nemzeti eszme jegyében" és annak megfelelő intézményekkel kívánta megoldani. „*Mi a magyar nemzeti királyság alapján állunk* és ki fogjuk azt vívni," – mondotta, amit a jelenlévők percekig tartó éljenzéssel és tapssal honoráltak.

Nagyatádi Szabó és hívei felé is újabb gesztusokat tett: „A társadalmi békét akarjuk megalapozni, mikor a kisgazda- és gazdatársadalom érdekeit helyezzük elsősorban előtérbe, mert ebben az országban a hordképes erő, amely a maga részéről a hazafias eszmét tartotta mindig szem előtt, elsősorban ez a társadalmi osztály volt." Ezért „én tehát — csak azt mondhatom, hogy igenis a kisgazdatársadalommal kezet kézbe téve akarjuk megvívni ezt a harcot." Kinyilvánította: „*Mi nem vagyunk osztálypárt, mi egy magyar párt vagyunk.* Mert az összes társadalmi osztályok ebben a pártban helyet találhatnak és kell, hogy találjanak." Végül kérte a volt képviselőket, hogy „ezután kint a perifériákon" keressék a teendőket, vagyis választókerületeikben készüljenek a választási harcra. A nemzetgyűlés feloszlatása után Bethlen tehát úgy látta, hogy az Egységes Pártot még nem tudták „teljes mértékben" megszervezni. Ez — mint látni fogjuk — azt jelentette, hogy a disszidensek után még újabb politikai csoportok belépését szorgalmazta.

Rubinek István, az újkonzervatív-agráriusok vezetője azzal nyugtatta Nagyatádi Szabót, hogy ő „mindnyájunk őszinte tiszteletét és szeretetét élvezi." Könyves-Tóth Lajos viszont, aki Nagyatádi Szabó régi harcostársa volt, a Dózsa-féle parasztfelkelést felemlegetve kijelentette: „Ma is, nagyon sok helyen szorult helyzetben van a nép és sok helyen az intelligencia (értsd: a földbirtokosok és támogatóik – SJ) nem tud közeledni a néphez. Nem bír, vagy nem akar — és nagyon sokszor inkább eltűri az éhséget, eltűri a rongyos ruhát, mintsem közeledne a néphez." Figyelmeztette az egybegyűlteket: „értsék meg a népet, hogy ennek a jövőben *ne az elnyomás legyen a része.*"

Nagyatádi Szabó pohárköszöntőjében elismerte: „a mostani párt kialakulását is elvi harcok előzték meg,mert a miniszterelnököt és őt is kemény fából faragták, de azt hiszi, hogy az elvek tisztázása után a megtörtént egyesülés szilárd alapon áll." Szerinte a jövő Magyarország kialakulását azok veszélyeztetik, akik „puccsal akarták és akarják megoldani a királykérdést," és „akik *felekezeti ellentéteket szítanak az országban.*" A királypuccsok szervezőit hazaárulóknak nevezte. A királykérdés rendezése előtt az „alkotmányjogi kérdéseket kell rendeznünk. A királynak és a nemzetnek jogait törvényben kell lefektetni,... a nemzet érdekeinek

megfelelően" — mondta. Visszautasította Zadravecz püspök állítását, hogy ők Magyarországon csizmás, vagy kálvinista királyt akarnak. A parasztdiktatúrát emlegető karlista propagandát pedig „rosszakaratú" kortesfogásnak minősítette. Ez a párt „*nem felekezeti alapon álló párt*, — mondotta, — ez a párt a nemzeti királyság alapján áll."[148]

Bethlen és Nagyatádi Szabó tehát egyetértettek abban, hogy az új párt a nemzeti királyság alapján áll. Jellemző azonban, hogy míg Bethlen a nem vagyunk osztálypárt, addig Nagyatádi Szabó a nem vagyunk felekezeti párt kijelentéssel összegezte az új párt lényegét. E megállapítások mutatják az Egységes Párt leglényegesebb jellemzőit, de a két politikus közötti politikai-ideológiai különbségeket is. Burkoltan erről szólt *Visegrády József: Osztálypárt-e a kisgazdapárt?* c. vezércikke, amelyet *A Kisgazda* február 19-i száma közölt. Sokszor és sokan hangoztatták és hangoztatják, — írta, — hogy a Kisgazdapárt „nem általános politikai párt, hanem egy társadalmi osztálynak, a kisgazdáknak a pártja," csak azért, mert e párt „létjogosultságát vonják kétségbe." És, hogy e „párt ebben a konstrukciójában nem maradhat meg, hanem olyan változtatásokat kell célkitűzéseiben végrehajtania, melyek azt attól az állítólagos 'osztályjellegtől' megfosztják."

Visegrády szerint a „legszélesebb körű választójog alapján összehívott nemzetgyűlés osztálypártokat a dolog természeténél fogva nem produkálhat." Tehát ha a legközelebbi választáson a Kisgazdapárt kapja a többséget, ez azt jelenti, hogy az ország többsége e párt programját helyesli, és azt akarja megvalósítani. De a demokratikus választások miatt az nem lesz osztálypárt és osztályparlament. A Kisgazdapártra azért is fogták rá, hogy osztálypárt — írta — mert annak „öntudatos gazdasági programja van, ami a magyar politikai programok körében" szokatlan.[149]

A Kisgazdapárt Egységes Párttá bővítéséért Bethlen további gazdasági engedményeket adott. A február 17-i minisztertanácson ugyanis Mayer földművelésügyi miniszter kérésére, egyrészt az irányítása alatti gazdasági szakoktatási intézmények dologi kiadásainak fedezésére 11.800.000 korona kiegészítést engedélyezett. Másrészt — és ez a jelentősebb gazdasági engedmény — a január 27-én engedélyezett, havi 8000 db. hízott sertés exportját most Mayer javaslatára további 4000 db-bal megemelte. E jelentős üzlet jó lebonyolítása és a vidéki eladók érdekében a földművelésügyi miniszter még javasolta, hogy a nagytétényi sertésfelvásárló központ mellett létesítsenek ilyet Győrben is, illetve az állatexportot terjesszék ki a vágómarhákra és vágójuhokra is. Erről azonban a minisztertanács csak a következő ülésén kívánt határozni, a földművelésügyi és a közélelmezési miniszterek közös előterjesztése alapján.[150]

A „gazdasági engedményekért politikaiakat" elv érvényességét bizonyítja, hogy 17-én már Bethlen folytatta az Egységes Párt további szervezését. Felhívást

---

[148] Szózat, 1922. II. 17. 1–2. és A Kisgazda, 1922. II. 26. 2. A vacsorán a kormány tagjai közül részt vettek: Bethlen, Klebelsberg, Tomcsányi, Mayer, később érkezett gr. Bánffy Miklós külügyminiszter és Kállay Tibor pénzügyminiszter. De ott voltak még sokan mások, akik már csatlakoztak a párthoz, mint például: Eckhardt Tibor, a miniszterelnökségi sajtóosztály vezetője, Kozma Miklós, az MTI vezetője, Zsilinszky Endre, a Szózat főmunkatársa és még számosan a párt nem-képviselő tagjai közül.

[149] A Kisgazda, 1922. II. 19. 1.

[150] MOL. K 27. Min. tan. jkv. 1922. febr. 17. 29–42.

intézett a *Nemzeti Középpárthoz*, a *Magyar Rendpárthoz* és a *48-as és Függetlenségi Párthoz*, s e pártok tagjait csatlakozásra szólította fel. Formailag ez úgy nézett ki, hogy saját felkérő levelébe szó szerint beillesztette a Kisgazdapárt január 25-i határozatát, illetve a Nagyatádi Szabó által a disszidenseknek 28-án elküldött levelet és kérte e pártokat, hogy csatlakozzanak a *Keresztény Kisgazda-, Földmíves és Polgári Párthoz*. Tehát e pártok csatlakozásának is feltétele volt a földbirtokreform becsületes végrehajtása, az 1920. évi I. és a XVII. valamint az 1921. évi XLVII. törvénycikkekben lefektetett alkotmányos jogrend elfogadása.

E levelet a *Nemzeti Középpárt* és a *Magyar Rendpárt* vezetőségei már másnap, 18-án megvitatták. A *Nemzeti Középpárt*, a volt munkapárti politikusok egy részét tömörítő párt értekezlete, amelyen 43-an voltak jelen — köztük olyan ismert konzervatív politikusok, mint báró Ghillényi Imre, báró Perényi Zsigmond, Lukács László, Lukács György, gróf Keglevich Gyula, báró Kass Albert, báró Bornemissza Elemér és ifj. Mikszáth Kálmán is — kimondta a párt *feloszlását* és a Bethlen-kormány támogatását. Úgy, hogy a tagok *egyénileg lépjenek* be az *Egységes Pártba*. Ezt a volt vezetőség levélben javasolta vidéki tagjainak is. Akiknek ez ellen kifogása volt, azt ajánlották, hogy „csatlakozzanak a Heinrich Ferenc vezetése alatt megalakuló *Nemzeti Polgári Párthoz*," amely — mint az MTI jelentése tudatta — kívülről támogatni fogja Bethlen kormányát.[151]

A *Magyar Rendpárt* válaszát Grecsák Károly, a háborús Wekerle-kormány első igazságügyi minisztere, szintén február 18-án küldte el Bethlennek. E szerint a „*Magyar Rendpárt* örömmel vesz részt az *Egységes Párt* megalakításában." Ennek a pártnak kisebbik része az Andrássy és Friedrich által vezetett legitimista *Keresztény Földmíves- és Polgári Párthoz* csatlakozott.[152]

Bethlen — az Egységes Párt február 16-án tett ígéretének megfelelően — Horthyval 21-ére ún. alkotmányjogi értekezletet hívatott össze. A kormányzó elnökletével tanácskozó, konzervatív jogászokból és közéleti személyiségekből álló testületnek a miniszterelnök hangsúlyozta: „ennek az értekezletnek összehívását nem azért kérelmezte a kormányzótól, hogy a felelősséget bárkivel is megossza: az értekezlet nem is hozhat határozatot, hanem csupán ankétnak tekintendő." Az értekezleten megjelent 14 résztvevő közül 12-en úgy nyilatkoztak, hogy „az Országgyűlés összehívása ez idő szerint nehézségekbe ütközik, ennél fogva új Nemzetgyűlést kell összehívni. Az ennek alapjául szolgáló választójog szabályozása tekintetében a „kormánynak teljesen szabad keze van," mert a Friedrich-féle rendelet érvénye a nemzetgyűlés feloszlatásával megszűnt.[153] Mindez tehát teljesen szabad kezet biztosított a kormánynak.

Ebben a helyzetben újra kiéleződtek az Egységes Párton belüli ellentétek. A liberális agrárdemokrata szárny Szijj-csoportját nyugtalanította a volt munkapárti képviselők csatlakozása, akiknek Bethlen állítólag 30 mandátumot ígért, és a volt munkapárti főispánok kinevezését. Féltek, hogy ezek miatt ők háttérbe szorulhatnak. De nyugtalanították őket a Rassay-párt vidéki erősödéséről szóló hírek, mert attól tartottak, hogy a földreform végrehajtásának stagnálása miatt elégedetlen földnélküli parasztság elfordul tőlük és az ellenzéki Kisgazdapárt jelölt-

[151] MOL. MTI. 1922. február 18. Először közölte: Nemes, im. 268–270.
[152] Nemzeti Újság, 1922. II. 18. Idézi Nemes, im. 67.
[153] MOL. MTI. 1922. II. 21. Először közölte Nemes, i.m. 270–272.

jeire fog szavazni.[154] E csoport azért is elégedetlenkedett, mert Bethlen továbbra is a vidéki nyílt választójog mellett érvelt. Ha az megtörténik, — fenyegetőztek, — akkor ellenzékbe mennek.[155]

Az elégedetlenkedők megnyugtatására február 21-én került sor Mayer János lakásán. A megbeszélés izgatottan kezdődött, számos éles felszólalás hangzott el az „új konglomeráció" ellen és különösen a miniszterelnöknek azt az eljárását hibáztatták, hogy a volt munkapártiakkal való egyesülést nem kérdezte meg a párt plénumától és erről csak a pártvezetőséggel folytatott tanácskozást. A megbeszélés végén is csak azért higgadtak le a kedélyek, mert kiderült, hogy a régi *Függetlenségi és 48-as Párt* jobbszárnya mégis hajlik a párthoz való csatlakozásra. Az elégedetlenkedők ettől várták „a munkapárt és a rendpárt konzervatív befolyásának ellensúlyozását."[156]

Az elégedetlenkedők mozgalmát Nagyatádi Szabó felhasználta a Bethlennel az új pártvezetésről való egyezkedésnél: így több liberális agrárdemokratát tudott bejuttatni a jelöltek közé. E tárgyalásokról nincs forrásunk, de — ismerve Nagyatádi Szabó politikai taktikáját — ezt joggal feltételezhetjük.

Az Egységes Párt vezetőségének megválasztása

Az új pártvezetőség megválasztására február 23-án került sor. Itt Bethlen az elégedetlenkedő liberális agrárdemokraták megnyugtatására újra kijelentette: „meggyőződésem és rendíthetetlen hitem, hogy csak ennek a pártnak elvei alapján," és „zászlójával mehetünk neki a küzdelemnek és csak az egységes párt garantálhatja a jövőben a nyugodt kormányzást, a parlamenti munkát, azt, hogy ebben az országban a *társadalmi összeforradás, a béke* minden tekintetben helyreáll és megnyílnak az útjai és a kapui a haladásnak."

E gondolataival nagy sikert aratott. Ezt kihasználva rámutatott: e küzdelem sikerének egyik feltétele, hogy „meg legyen bennünk a kölcsönös bizalom." A mai napon garantálná a sikert, — mondotta, — „ha tudnám, hogy a kölcsönös bizalom köztem és a párt között és a párt egyes tagjai között meg nem rendül az egész küzdelem alatt." Elismerte: „azok az elvek, amelyeket vallunk, az a zászló, amelyet viszünk, népszerű és ki fogja vívni a diadalt." Ezt újabb zajos éljenzés fogadta. Kérte a volt képviselőket, „ne engedjétek meg, hogy az ellenzéknek viszályt hintő törekvései köztünk" ellentéteket keltsenek. Ezekkel szemben és a liberális agrárdemokrata szárny benne kételkedő tagjainak meggyőzésére kijelentette: „Nem azért jöttem ide, hogy megbontsam a párt sorait, (Helyeslés), hanem, hogy megerősítsem azt, — hogy ennek a pártnak az elveit, programját megváltoztassam, hanem, hogy azokat *kiegészítsem*, és teljessé tegyem. (Élénk éljenzés és taps.), hogy bármilyen társadalmi osztállyal szemben állást foglaljak, hanem azért, hogy a magyar társadalom összességét egy táborba tömörítsük."

Az ellenzéki politikusok és sajtó által terjesztett állításokkal szemben kijelentette: nem azért lépett a Kisgazdapártba, hogy „ezt a pártot kiforgassam törekvéseiből, vagy más törekvéseket vigyek bele, hogy a *párt demokratikus jellegét*

[154] Világ, 1922. II. 19. 3.
[155] Világ, 1922. II. 21. 1–2. és uo. II. 23. 1.
[156] Világ, 1922. II. 22. 2.

megszüntessem, hogy a párt demokratikus programját visszafejlesszem reakciós programmá. Ismétlem, és kettős nyomatékkal hangsúlyozom, hogy mindez távol áll tőlem." E bejelentését is élénk éljenzés és taps honorálta.

A volt képviselőket azzal nyugtatta, hogy őket a választási küzdelemben támogatni kívánja. amit szintén élénk helyeslés fogadott. Ezután bizalmat kért a párt tagjaitól, amihez hozzátette: „A magam részéről hasonló bizalmat hozok." Kijelentette: a választási küzdelemben minden egyes párttagra nagy kötelességek hárulnak" és a párttag ne csak a becsületét tudja megóvni, hanem „annak a politikának a tekintélyét is, amelyet mi képviselünk." A megválasztandó elnökség és intézőbizottság tagjait kérte: „minden erejét és teljes munkáját bocsássa a párt rendelkezésére és az egész párttért dolgozzanak."

Javasolta: a pártértekezlet válassza meg az elnökséget, az intézőbizottságot és tűzze ki azt a napot, amikor az utóbbi testület „megállapítja a párt választási programját." Az intézőbizottság feladatának tartotta, hogy „kiépítse és megszervezze a vidék városi és központi szerveit."

E sikeres beszéd után Bethlen előterjesztette a javaslatokat az elnökség és az intézőbizottság tagjaira: A párt elnökének Nagyatádi Szabó Istvánt ajánlotta, amit hosszantartó élénk éljenzés, helyeslés és taps fogadott. Társelnöknek Gaal Gasztont javasolta és kérte, hogy a másik társelnöki állást hagyják szabadon, amelyet később fognak betölteni. Alelnököknek ajánlotta: Sokorópátkai Szabó Istvánt, Rubinek Istvánt, Meskó Zoltánt, Fáy Gyulát, Szijj Bálintot és Gömbös Gyulát. Bejelentette: közülük egyet az ügyvezetéssel szeretne megbízni, de ebben is „később fogunk határozni."

Az elnökségen túl az intézőbizottság tagjainak ajánlotta: Simonyi-Semadam Sándort, Patacsi Dénest, Kovács J. Istvánt, Iklódy-Szabó Jánost, Putnoky Móricot, Lovász Jánost, Karafiáth Jenőt, Könyves-Tóth Lajost, Hentz Károlyt, Vasady-Balogh Györgyöt, Berki Gyulát, Nagy Jánost(egri), Pálfy Dánielt, Lipták Pált, Haypál Istvánt, Őrffy Imrét, Barla-Szabó Józsefet, Dömötör Mihályt és Tankovics Jánost. Most is kérte: az intézőbizottság 4–5 helyét tartsák szabadon, az ezután belépőknek. Javasolta, hogy a párt miniszterei és államtitkárai hivatalból legyenek tagjai az intézőbizottságnak. A párt háznagyának továbbra is Héjj Imrét ajánlotta. A liberális agrárdemokraták követelésére még közfelkiáltással az intézőbizottságba jelölték Bottlik Józsefet is. A párt értekezlete e jelölteket megszavazta.[157]

A párt vezére — választás nélkül — Bethlen lett. A Bethlen által előterjesztett személyek egy előzetesen egyeztetett, kölcsönös kompromisszum eredményei voltak. A *Világ* azt állította, hogy a liberális agrárdemokraták paraszti csoportjának aggodalmai valóra váltak, mert az új vezetőségben és intézőbizottságban csak „igen kis számmal foglalnak helyet."[158] Itt csak a Szijj-csoport ellenzékieskedő tagjaira gondolhatott, mert közülük tényleg csak vezetőjük, Szijj Bálint került be a 6 alelnök közé, Könyves-Tóth Lajos és Haypál István pedig az intéző bizottságba. Herczeg Sándor és Mohácsy Lajos viszont kimaradtak az új vezetőségből.

Ezért nézzük meg közelebbről a pártvezetőség összetételét. E koncepció szerint a párt elnökségének 10 tagja volt: a párt vezére és elnöke, 2 társelnök és 6

[157] A Kisgazda, 1922. III. 5. 1–3.
[158] Világ, 1922. II. 25. 2.

alelnök. Az intézőbizottság tagjai lettek: az elnökségi tagok, a 20 megválasztott intézőbizottsági tag, a párt 3 minisztere és 2 államtitkára. 4–5 helyet pedig még meghagytak a később csatlakozóknak. Az Egységes Párt vezetését tehát egy 10 fős elnökség és egy 40 fős intézőbizottság alkotta. E vezetőségben többségben voltak a volt kisgazdapártiak: a volt disszidenseket 6 fő képviselte (Bethlen István, Klebelsberg Kunó, Fáy Gyula alelnök, Karafiath Jenő, Nagy János (egri) és Pálfy Dániel) az intézőbizottságban. Ez tehát nem jelentett előnyt a disszidenseknek.

A 6 alelnök között 5 volt kisgazdapárti volt, de csak Szijj Bálint tartozott a liberális agrárdemokratához. Igaz, ekkor még Meskó Zoltán is Nagyatádi Szabó embere volt. A többiek újkonzervatív agráriusok vezetői voltak. A megválasztott 20 intézőbizottsági tag közül 12-en (Kovács J. István, Lovász János, Könyves-Tóth Lajos, Hentz Károly, Berki Gyula, Lipták Pál, Haypál István, Barla-Szabó József, Dömötör Mihály, Simonyi-Semadam Sándor, Tankovics János és Bottlik József) tartoztak a Nagyatádi Szabó-féle agrárdemokratákhoz, a többiek újkonzervatív agráriusok és disszidensek voltak. A 10 fős szűkebb elnökségben tehát döntő többségben voltak a volt kisgazdapártiak, de azon belül csak Nagyatádi Szabó és Szijj Bálint képviselte egyértelműen a liberális agrárdemokrata nézeteket. Ha hozzájuk számítjuk a bizonyos kérdésekben liberális felfogású Gaal Gasztont és Meskó Zoltánt, akkor is kisebbséget alkottak. A 35 fős már megválasztott intézőbizottságban Nagyatádi Szabó és hívei 16 helyet tudtak megszerezni. Ebben már benne van Mayer János miniszter és dr. Kószó István belügyi államtitkár is. Ha hozzájuk számítjuk a két frakció között ingadozó Gaal Gasztont és Patacsi Dénest, akkor 18 vezetőségi taggal minimális többségük is lehetett. Tomcsányi Vilmos Pál igazságügyminiszter és Schandl Károly földművelésügyi államtitkár az újkonzervatív agráriusokkal együtt Bethlent és a disszidenseket erősítették.

Ezért tehát feltételezzük: Nagyatádi Szabó az új vezetőség összetételét elfogadható kompromisszumnak tartotta. Ezt tükrözte a vezetőség megválasztása után elhangzott beszéde. Megköszönte elnökké történt megválasztását, az ellenzéknek következőket mondotta: „bármennyire vádolnak is és fognak is vádolni kívülről elvfeladással, gyöngeséggel és más mindennel, azzal a nyugodt lelkiismerettel fogadjuk ezeket a vádakat, hogy mi megtettünk és megteszünk mindent abban az irányban, hogy országunk jövő fejlődését biztosítottuk." Az elégedetlenkedőkhöz szólva pedig kijelentette: „Mi nem ismerünk személyi érdekeket, nem ismerjük a személyi érvényesülés eszméjét, mi csak kötelességeket ismerünk. Ahogy a viszonyok, a körülmények embereket állítanak a pártnak, az országnak élére, mi nem azt nézzük, ki az illető, hanem, hogy hivatott-e arra a helyre, ahová állíttatott, hogy bízhatunk-e abban, hogy hivatását teljesíti az ország érdekében."

Úgy vélte: amikor egyedüli kormányzópárttá akarnak válni, akkor továbbra is arra kell törekedniük, hogy „mindazokat, akik még nincsenek a párt keretében, de akik gondolkodásban, meggyőződésben és törekvésben egyek a párt eszméivel, azokat minél nagyobb számban tudja a párt magához vonzani." Nagyatádi Szabó tehát — hívei egy részének figyelmeztetése ellenére — elfogadta a *Nemzeti Középpárt* és a *Magyar Rendpárt* volt tagjainak párthoz való csatlakozását.

Miért? Mert úgy látta: a jövő politikájának a legnagyobb kérdése az, hogy „kik azok, akik puccsal és kik azok, akik puccs nélkül akarnak Magyarországba

királyt hozni." Vagyis még mindig félt a legitimista veszélytől, hogy a király visszatérése esetén újra a legitimista arisztokrácia és a klérus kezébe kerül a politikai hatalom döntő része. Azonban azt is látta, hogy a „közjogi viszonyok nem fogják szétválasztani az embereket." *Mert a „jövő politikájának alaptétele Magyarország gazdasági talpra állítása"* lesz. Elsősorban az állam pénzügyeit kell rendezni. Ennek érdekében viszont — mondotta — „akárki és akárminő politikai irányt is követett a múltban," azokkal össze kell fogni, akik az ország gazdasági talpra állítását akarják." Beszéde következő részében Nagyatádi Szabó visszatért az Egységes Párt megalakítása miatt addig kapott vádakra: Ezért „elsősorban engem fog érni a vád és a támadás, hogy én a régi, eredeti Kisgazdapártot elhagytam, ettől eltántorodtam, hogy ezt átengedtem más vezetők kezébe, — és elengedtem süllyeszteni a Kisgazdapártot." Én azonban nyugodt lélekkel állok e vádak elé, mert nem azért szerveztem a pártot, hogy *„egy kis osztálypárttal* álljak ott a nemzetgyűlésen, mint felkiáltójel és mindig csak panaszokat hallassak." E gondolatok mögött ott húzódtak Nagyatádi Szabó 1918 előtti évtizedes ellenzéki tapasztalatai, de az első nemzetgyűlés ellenzéki pártjainak kevés eredményt hozó törekvéseinek ismerete is.

A párton belüli vitákról szólva kijelentette: „ezentúl is lesznek a mi pártunkon belül vitatkozások, de nem a cél, hanem az eszköz tekintetében." Ezután ismét visszatért az őt ért támadásokra. Az Egységes Párt létrehozása mellett így érvelt: „amikor elérkezett az idő, hogy összefogjunk a magyar nemzetnek minden rendű és rangú fiával", akkor nem helyezhette e fejlődés elé a „pártönzést vagy az egyéni féltékenységet, ami nincs bennem." Itt kitért arra is, hogy bármik történtek is a múltban, „bármit beszéltek is rólam a miniszterelnök úrral kapcsolatban," ő is azt kívánja, mint Bethlen, hogy legyünk egymással szemben őszinték,... és ne legyünk gyanakvóak."[159]

Nagyatádi Szabó tehát őszintén szembenézett a vádakkal és a Kisgazdapárt Egységes Párttá bővítésének problémáival: azokért vállalta a felelősséget. Meggyőződése volt, hogy az ország pénzügyi-gazdasági stabilizációját és társadalmi konszolidációját csak az erők összefogásával lehet megvalósítani.

Így február 24-én a báró Perényi Zsigmond által vezetett volt *Nemzeti Középpárt* és a Grecsák Károly vezette volt *Magyar Rendpárt* egy része belépett az Egységes Pártba. Báró Perényi a miniszterelnök gyermek- és ifjúkori barátja volt, aki mindig is támogatta az új kormányzópárt létrehozására irányuló törekvéseit. Ő már elsőnek Bethlent köszöntötte és kijelentette: „hittel és bizalommal sorakozunk az alá a zászló alá, amelyet te kibontottál és mely alatt *most már* egyesülhet *minden osztály és minden réteg*, mindenki, aki az ország újjáépítésében részt akar venni és ezt a célt szolgálja." Ezután köszöntötte Nagyatádi Szabót, Gaal Gasztont és a többi párttagot. A Nagyatádi Szabó hívei körében velük szembeni fenntartásokra utalva bejelentette, ők munkára jöttek. „Feltételeket nem kötöttünk ki, mi tülekedni veletek nem akarunk hatalmi pozíciókért, politikai babérokért, mandátumokért." De nem tagadta, hogy versenyre kelnek a komoly munkában, a „nemzeti ügy szolgálatában." A beszéde végén *vezérüknek nevezte Bethlent* és kérte: „ne engedd magadat eltéríteni utadról."

[159] A Kisgazda, III. 5. 2.

Válaszában Bethlen hangsúlyozta: az „elvek azok, amelyek összekötnek, a közös és egyforma meggyőződés." Ezek fogják összeforrasztani a pártot „egy teljes egységgé." Meggyőződése volt, hogy a közösen kivívott győzelem után létre fog jönni a párton belüli egység. Megemlítette, hogy a belépők és a régi tagok között a bizalmat már most megpróbálták megmérgezni, de az, ahogy most nem sikerült, úgy a jövőben sem fog sikerülni.

Köszöntőjében Nagyatádi Szabó elmondta: „azok között, akik idejöttek, igen sokan az én régi ismerőseim." És ha eddig nem is voltak egy politikai oldalon, egy pártban, de „köztünk szenvedélyes, vagy gyűlölséges harc soha nem volt." Ismét arra hivatkozott, hogy a nagy munkára, amelyre vállalkozniuk kellett, a nemzet „minden fiára szükség van, aki csak dolgozni akar. (Helyeslés.) És mi nem azt nézzük, hogy az emberek megváltoztak, irányok megváltoztak. Az időkhöz és helyzethez, az ország sorsához kell alkalmazkodnia minden józanul gondolkodó embernek." Tehát a Kisgazdapárt Egységes Párttá bővítésénél a politikai erőviszonyokat kényszerül figyelembe venni. Ugyanakkor — az alkalomnak megfelelően — hangoztatta, hogy az „ország sorsának jobbrafordulását várom az idejövételetektől."[160]

A *Világ* szerint feltűnő volt, hogy e fogadáson a parasztpolitikus legszűkebb környezetéből már csak Berki Gyula és Lipták Pál voltak ott. Lipták a *Világ* tudósítójánál tiltakozott amiatt, hogy e lap azt írta róla: a volt munkapártiak pártba való bevonulása őt elkedvetlenítette. A csizmás képviselők közül pedig csak Kardos Noé és Patacsi Dénes voltak jelen. Hiányoztak viszont: Hentz Károly, Dömötör Mihály és Simonyi-Semadam Sándor.[161]

A volt középpárti és a rendpárti konzervatív politikusok Egységes Párthoz való csatlakozása után Rassay Károly már nagyon elítélő nyilatkozott tett a kisgazdákról és Nagyatádi Szabóról. Szerinte Kisgazdapárt „már nincsen, csak egységes párt van." Nagyatádi Szabót és híveit egy megvert hadsereghez hasonlította, „ahol mindenki fejvesztetten menekül és eldobálja fegyvereit." Elismerte ugyan, hogy sokan vannak még olyanok a pártban, akik majd az agrár jelszavak hangoztatásával mennek bele a választási küzdelembe. Ezek számát azonban már nem tartotta elegendőnek *„egy önálló célú politikai irányzat* kialakulásához. *Nagyatádi a szó legszorosabb értelmében elárulta azt a zászlót*, amely köré annak idején a falu csoportosult, — mondta, — maga Nagyatádi Szabó is megtagadta saját múltját, lesiklott arról az útról, amely eredeti programjának megvalósítása felé vezet." Úgy látta: néhány „könyörületből odahullatott mandátumért" Nagyatádi Szabó és hívei „hajlandók kiszolgáltatni a falu népét a hatalom erőszakának és a nyílt szavazás terrorjának."[162]

Rassay egyoldalú kritikájában igazság is volt. Mérlegelésekor persze nem szabad elfelejteni, hogy az ellenzéki Kisgazdapárt vezetője nyilatkozott a kormánypárti kisgazdákról

Az ő véleményével szemben hogyan látták, illetve láttatták Nagyatádi Szabó és bizalmasai az Egységes Párt megalakulását? *A Kisgazda* 1922. február 26-i számának *„Egységes párt"* című vezércikke elismerte: „A Kisgazdapártból meg-

[160] Uo.
[161] Világ, 1922. II. 25. 2.
[162] Uo.

alakult az egységes kormányzópárt," mert abba nagyon sokan beléptek a többi pártból. De állítja, hogy a „Kisgazdapárt programja képezi alapját az egységes kormányzópárt alakulásának, tehát a más pártokból ide sorakozók fenntartás nélkül elfogadják pártunk programját." Ezzel Nagyatádi Szabó elérte azt a célt, — írta, — ami minden pártvezérnek legfőbb célja, hogy pártját és programját *„kormányzó hatalomhoz juttatta."* Ezt a cikk „történelmi nevezetességű" győzelemnek nevezi. Ugyanakkor elismeri, hogy az Egységes Párt megalakítása miatt az ellenzéktől sok kritikát kap a párt, mert abba „nagy csapatokban lépnek be a régi politikai ellenfelek." Azt is megírja, hogy a „saját pártunk régi táborában is akadnak többen, akik gyanús szemmel nézik az egységes pártba történő belépéseket. Hivatkoznak is arra a magyar közmondásra: 'Adj a tótnak szállást, kiver a házadból.'" Ezeket azzal nyugtatta, hogy egyrészt a „magyar választó közönség kezében van a hatalom," tehát küldjön olyan képviselőket a parlamentbe, akikben megbízik. Másrészt azt állítja, ha Nagyatádi Szabó és hívei azt „látnák, hogy az egységes párt kisebb-nagyobb része el akarná alkudni a párt programját, vagy a párt programja ellen dolgozik," akkor ők „tudni fogják kötelességüket és sem a Kisgazdapártot, sem a párt programját meghamisítani, kijátszani, eltüntetni nem engedik."[163]

Nagyatádi Szabó és hívei tehát győzelemnek állították be a Kisgazdapárt Egységes Párttá bővülését. Pedig tudták és elismerték, hogy a belépők között ott vannak régi politikai ellenfeleik is. És nyugtatták az aggodalmaskodókat, ők továbbra is a párt programját vallják, és nem fogják engedni annak megváltoztatását.

Összegezve e fejezet leglényegesebb megállapításait: 1922. február 23-án a volt kisgazdapárti képviselők és a volt disszidensek megválasztották az Egységes Párt új vezetőségét. Ez egy 10 tagú elnökségből és a miniszterekkel, államtitkárokkal együtt egy 35 tagú intézőbizottságból állt. A Bethlen és Nagyatádi Szabó közötti megállapodás alapján az egyik alelnöki és 4–5 intézőbizottsági helyet meghagyták a később belépőknek. Az új vezetőségben a volt kisgazdapárt tagjai — számarányuknak megfelelően — többségben voltak. Nagyatádi Szabó és hívei alkották az új vezetés felét. Bethlen és hívei — a disszidensek, az újkonzervatív agráriusok és Gömbös — alkották a másik felét. Ez megfelelt az új párton belüli erőviszonyoknak, ezért Nagyatádi Szabó számára is elfogadható kompromisszum volt. Bethlen levelére a volt Nemzeti Középpárt és a Magyar Rendpárt február 18-án feloszlatták magukat és 24-én egyénileg csatlakoztak az Egységes Párthoz.

A Rassay–Nagyatádi Szabó találkozó

Rassay Károly éles kritikája nagyon fájhatott Nagyatádi Szabónak. Kettejük viszonyát egyébként is kiélezte, hogy az előző vasárnap a Kisgazdapárt Zala megyei egyik értekezletén az ott jelen lévő 27 községi szervezet közül 25 a Függetlenségi Kisgazdapárt (tehát Rassayék mellett) foglalt állást. Ezek elhatározták: egy küldöttséget menesztenek Budapestre, amelyet azzal bíztak meg, hogy a Függetlenségi Kisgazdapártot és Nagyatádi Szabót „egy politika követésére szólítsa fel." Erre Rassay úgy nyilatkozott, hogy mivel a Kisgazdapárt „Európa csúfjára,

[163] A Kisgazda, 1922. II. 26. 1.

még a titkos választást is cserbenhagyta, a mi együttmunkálkodásunk lehetetlenné vált."

A Kisgazdapárt Zala megyei küldöttsége február 25-én Nagyatádi Szabónál, aztán Rassaynál volt, aki Drozdy Győző és Méhely Kálmán társaságában fogadta őket. Rassay kifejtette az okokat, amelyek őt és barátait arra kényszerítik, hogy a jelenlegi kormánnyal szemben, — amelyet Nagyatádi Szabó is támogat, — ellenzéki álláspontjukat fenntartsák. Szólt arról is, hogy 1921 őszén, — az ún. Eskütt-panama kirobbantásakor, — amikor azok az urak, akik ma döntő befolyást nyertek a Kisgazdapártban, Nagyatádi Szabót a „legsúlyosabb támadásokban részesítették, éppen ő és barátai voltak azok, akik védelmére keltek."

Az elmúlt hónapok alatt remélték, — mondotta — hogy Nagyatádi Szabó kilép a kormányból és síkraszáll a Kisgazdapárt „eredeti demokratikus programjának megvalósításáért." Ebben az esetben készségesen álltak volna pártjának soraiba. „Ma is egyesülnének vele — hangsúlyozta — ha visszatérve az eredeti programra, ez alapon csoportosítaná át pártját." Addig azonban ők fogják a „Kisgazdapárt eredeti demokratikus programját" megőrizni és hirdetni.

A küldöttség tagjait leverte ez a válasz, de elismerték ezen álláspont igazságát. Úgy döntöttek, újra felkeresik Nagyatádi Szabót, és kérik, hogy „legalább a titkos szavazás kérdésében álljon szembe a kormánnyal." Bejelentették: az elmúlt vasárnap óta a 25 község mellé még 10 község kisgazdapárti szervezete csatlakozott az ellenzéki Kisgazdapárthoz.[164]

A Zala megyei pártszervezet küldöttségének Nagyatádi Szabó nem tudott határozott választ adni. Annak vezetői között pedig régi hívei is voltak. Nekik fájt, hogy a választásokon a parasztpolitikus ellen kell majd felvenni a küzdelmet, de az ő régi programjával. E kritikus helyzetben Rassay este elment Nagyatádi Szabó Dohány utcai lakására, ahol annak egyik bizalmasa jelenlétében beszélgettek. Nagyatádi Szabó az elmúlt hetek és napok gyötrődései miatt nagyon meghajszolt volt.

Rassay elmondta, most dönt a minisztertanács a választójogról, hogy „elvegye-e a választójogot a falu népétől, a te népedtől." A nyílt szavazás bevezetése azt jelenti, — mondotta, — hogy „ráuszítják a szolgabírókat és a csendőrszuronyokat a falura. A te sorsodról döntenek most a budai Várban. Nem egyszerű választójogi kérdésről van itt szó, hanem arról, hogy olyan parlamentet akarnak összehozni, amely majd nyíltan szembefordul a te politikáddal és elveiddel. A reakció szervezkedik itt, hogy elpusztítson mindent, ami összeesik a te demokratikus programoddal és a jövőre nézve is lehetetlenné tegye azt, amiért egy életen át küzdöttél."

Nem téged sajnállak, — mondotta, — hanem a „programodat, az elveidet — és a falu népét féltem attól, hogy a sorozatos elvfeladás hatása alatt, amit a te bizonytalan magatartásod tett lehetővé, martalékául esnek az agrárszocialista agitációnak." Itt Nagyatádi Szabó szótlanul bólogatott. Rassay arra is figyelmeztette, hogy a kormány a jelöltek közül ki fogja „szántani" a legmegbízhatóbb embereit. „Mindent el fog követni a megbuktatásukra." Így aztán egyedül vagy, „néhány híveddel fogsz visszajönni az új nemzetgyűlésbe." Nagyatádi Szabó itt

[164] Világ, 1922. II. 26. 2.

közbeszólt: „Én is látom, hogy bizonytalan a helyzet. Azzal szerelik le az embereket, hogy megígérik nekik a kormány támogatását."

Vele szemben Rassay állította: így elveszíti politikai hitelét a parasztság előtt. „Hiába fogsz ott kifogásokat keresni. Nemcsak idehaza, de egész Európában senki sem tudja megérteni, miért teszi lehetővé a magyar agrárvezér, hogy megfosszák a falu népét választójogától." Nagyatádi Szabó itt közbevetette: „Lehetetlen, hogy a mai minisztertanács véglegesen döntsön, hiszen a titkosság kérdésében sem velem, sem a pártvezetőséggel még nem folytatott tárgyalásokat a miniszterelnök."

Erre Rassay azt kérdezte: „És Mayerral, aki bent van a kormányban, se közölte még a miniszterelnök a szándékát?" „Mayer se tud semmit a miniszterelnök szándékairól" – válaszolta Nagyatádi Szabó. Lehetetlen, hogy Bethlen „figyelmen kívül hagyja az én álláspontomat, amelyet ismételten kifejtettem. Ha arra kerülne sor, ma sem mondhatnék mást, mint hogy nem vagyok hajlandó elárulni egész politikai múltamat és feladni a titkosság követelését. Ha a kormány befejezett helyzet elé állítana, tudni fogom, hogy elérkezett számomra a döntés pillanata."

Ezzel szemben Rassay azt mondta: vegye úgy, mintha „már ki is mondták volna a nyílt szavazást." Ezért most kell dönteni: „tovább támogatod a kormányt, amely a reakció restaurálására törekszik azoknak a segítségével, akikkel egy egész életen keresztül a legkeményebb küzdelemben állottál, vagy egy utolsó kísérletet teszel elveid diadaláért."

Rassay feltételezte, ha Nagyatádi Szabó síkraszáll a titkos szavazásért és szembefordul Bethlennel, akkor ő „meg fog hátrálni." Ha ennek ellenére eltörli a titkos szavazást, akkor még inkább kötelessége a parasztpolitikusnak „megmenteni a népnek a politikádba vetett hitét és levonni a konzekvenciáit az előállt helyzetnek."

Nagyatádi Szabó meggyőzésére Rassay kijelentette: „hiszem, ha szembefordulsz a kormánnyal és ellenzékbe mész, a falu népe el fogja felejteni az elmúlt két év emlékeit, el fogja felejteni mindazt, amit a te teljes jóhiszeműséged mellett ellenük történt. Újból a falu vezére lennél. Megingathatatlan lelkes tábor tömörülne ismét melletted." Bizonygatta: ő nem kíván vezér lenni, hiszen mióta ellenzékbe vonult, minden állásfoglalásában az vezérelte, hogy „veled kell egyesülni." Elismerte: pártja kis párt, de állította, hogy „széles rétegek állanak mögöttünk, – a te néped. Erősek vagyunk, nem leszel egyedül, ha velünk jössz." Ugyanakkor őszintén bevallotta: a választásokon akkor sem kapnának többséget, ha egyesülnének. De „egészen bizonyosan kapunk annyi mandátumot, hogy a kormányt rászoríthatjuk a szélsőségek elleni küzdelemre s egy demokratikus politikára."

Azt is elismerte, hogy Nagyatádi Szabó ellenzékbe vonulása esetén súlyos támadásoknak lesz kitéve. Olyan vádaknak, mint a panamabotrány idején. De „ezzel neked szembe kell nézni, ha *tisztának érzed magad*, mert ha nem akarod lelkedet, testedet örökre eladni a hatalom urainak, előbb-utóbb úgy is szembekerülsz ezzel a veszedelemmel." Itt egyértelműen Nagyatádi Szabónak az Esküttpanamában való szerepére célzott.

„Döntenem kell, tudom — bólogatott Nagyatádi Szabó, — és nem fogok kitérni a döntés elől. Ha nincs más mód, itt hagyom az egész politikát és visszamegyek Erdőcsokonyára."

Rassay figyelmeztette, hogy ennél sokkal nagyobb kérdésben kell döntenie: „szakítani akarsz-e mostani barátaiddal és szembefordulsz a kormánnyal, vagy eltűröd programod megcsúfolását, és nem teszel semmit a titkos szavazás érdekében." Itt Rassay elhallgatott, maga is elfogódva figyelte Nagyatádi Szabót, aki könnyezett. A búcsúzkodásnál annyit mondott: „Határozz, ahogy a legjobbnak látod." Nagyatádi Szabó megismételte: nem tudja elhinni, hogy az ő megkérdezése nélkül fognak dönteni.[165]

A február 25-én megtartott minisztertanács, — amely másnap hajnalban ért véget, — megtárgyalta a Klebelsberg és szakértői által véglegesített választójogi rendeletet. E minisztertanácsi jegyzőkönyvek azonban nincsenek meg. Így nem tudjuk ki, mit képviselt ezen az ülésen. A sajtóban az a hír terjedt el, hogy a kormány véglegesen elvetette a vidéki titkos szavazást, azt csak Budapesten és a törvényhatósági jogú városokban óhajtja fenntartani, de elejtette az e városokba ígért lajstromos választási rendszert is.[166]

Erről értesülve, másnap, 26-án délelőtt, régi hívei közül Könyves-Tóth Lajos és Plósz Sándor vezetésével többen felkeresték Nagyatádi Szabót a lakásán és kérték, vegye fel a harcot a kormánnyal és menjen ellenzékbe. Ő megígérte, hogy az intézőbizottság ülésén fel fog szólalni és „felelősségre vonja a miniszterelnököt azért, hogy az ő megkérdezése nélkül döntött a titkosság kérdésében." Ezért hívei megnyugvással távoztak a Dohány utcából.[167]

Ugyanakkor azonban Nagyatádi Szabó akkori bizalmasai, — Berki Gyula, Lipták Pál és Meskó Zoltán — a kormány álláspontjára helyezkedtek, és azt igyekeztek érvekkel alátámasztani. Hentz Károly, Dömötör Mihály és Simonyi-Semadam Sándor azonban inkább a vidéki titkos választások megtartását tartották fontosnak. A Nagyatádi Szabó-csoport vezető politikusai tehát ekkor már ellentétesen ítélték meg a vidéki nyílt szavazás kérdését.

Rassay azonban még reménykedett: lehetetlennek tartotta, hogy a Kisgazdapárt demokratikusan gondolkodó és Nagyatádi Szabó „körül tömörülő része szó nélkül tűrje azt a merényletet, amelyet a kormány a titkos szavazás eltörlésével a falu népe ellen tervez." Nem tudta elképzelni, hogy „a magyar parasztság vezére odaadja nevét ahhoz, hogy konfiskálják a falu népének választójogát." Az előző esti beszélgetésükön elhangzottakban is bízva úgy nyilatkozott: nem hiszem, hogy Nagyatádi Szabó a mai viszonyok között hajlandó lenne „elárulni egész politikai múltját és ezzel romlásba dönteni pártját." Ha „visszatér régi programjához, meg vagyok győződve, hogy a falu népe újból visszatér hozzá, és zászlaja alá sorakozik olyan többségben, amely el fog söpörni minden reakciós szervezkedést."[168]

A nyilvánosság előtt tehát Rassay optimistább volt, mint a Nagyatádi Szabóval való beszélgetésen. Hiszen akkor elismerte, ha egyesülnek, akkor is csupán egy ellenzéki parasztpártra futná erejükből, ami csak a szélsőségek tompítására lenne elegendő. Nagyatádi Szabó és bizalmasai azonban ennél többet reméltek maguknak és a parasztságnak a kormányzópárton belül elérni. E meggyőződés mozgathatta politikai lépéseiket.

[165] Világ, 1922. III. 5. 5–6. Boros László dr.: A titkosság halálos ágyánál
[166] Világ, 1922. II. 26. 1.
[167] Világ, 1922. III. 5. 6.
[168] Világ, 1922. II. 28. 2.

Az Egységes Párt első vezetőségi értekezletei

A Nagyatádi Szabó-csoporton belül feszültségek keletkeztek Gömbös szerepének megítélésében is. Gömböst ugyanis — mint láttuk — a február 23-i pártértekezleten az Egységes Párt egyik alelnökévé választották. Aztán kiderült, Bethlen őt akarja felkérni a párt ügyvezető elnökének, aki a párt választási küzdelmét is vezetni fogja. Gömbös a fajvédő csoport mellett számíthatott az újkonzervatív agráriusok és a disszidenseknek támogatására. A Nagyatádi Szabó-csoport legdemokratikusabb tagjai azonban bizalmatlanok voltak vele szemben. Joggal féltek erőszakos módszereitől, hogy velük szemben fajvédő és újkonzervatív ellenjelölteket fog támogatni a választásokon.

Február 28-án, az Egységes Párt első intézőbizottsági értekezletén Bethlen bejelentette: a párt legutóbbi értekezletének határozata alapján Gömböst kérte fel az ügyvezető alelnöknek. Ezt az intézőbizottság — a hivatalos kommüniké szerint — tudomásul vette. Az üresen hagyott alelnöki állásba megválasztották báró Perényi Zsigmondot és Molnár Dezső nyugalmazott altábornagyot, aki a volt Magyar Rendpárt tagjait képviselte. Az intézőbizottságba pedig báró Lers Vilmost, gróf Károlyi Imrét és Almássy Lászlót, akik a volt Nemzeti Középpárt tagjait képviselték. Az új vezetőségi tagok Bethlenhez hű politikusok voltak. A 40 főre bővült országos vezetőségben még mindig többségben voltak a volt kisgazdapártiak, de a Nagyatádi Szabó-csoport már nem alkotott többséget.

Gömbös ismertette a párt szervezeti szabályzatát és a választásokra való felkészülését. Ezekről azonban az újságok nem közöltek információkat. Csak azt, hogy a szervezeti szabályzatot az intézőbizottság lényegtelen módosításokkal elfogadta.

Ezután Bethlen ismertette a minisztertanács által elfogadott választójogi rendelettervezetet. Újra leszögezte álláspontját a vidéki nyílt szavazás kérdésében. Az intézőbizottság értekezletéről kiadott hivatalos kommünikében az áll, hogy „Nagyatádi Szabó felszólalására rövid, érdemleges vita folyt le, amelyben a nyílt és a titkos szavazás melletti érvek hangzottak el."[169]

A *Világ* állította: e vitában Dömötör Mihály és Simonyi-Semadam Sándor „keltek ki leghevesebben a kormány ellen a titkosság elejtése miatt, maga Nagyatádi Szabó István csak röviden szólalt fel, mert fáradt és kimerült volt." Neki a miniszterelnök azt válaszolta, mivel kormányintézkedésről van szó, ezért a felelősség csak a kormányt illeti és nem a pártot. A kormány pedig az összes körülményt mérlegelve kénytelen volt a vidéki nyílt szavazás mellett dönteni. Erre Simonyi-Semadam azt válaszolta, hogy ez a „formula olyan közjogi naivitás, amibe iskolázott politikusok nem nyugodhatnak bele." Különösnek tartotta, hogy ezt a fontos kérdést Bethlen ilyen egyszerűen akarja elintézni. A miniszterelnök viszontválaszában — szemforgató módon — arra hivatkozott, hogy a kormány terve a sajtóban sem ütközik nagy ellenállásba. Az ellenzéki sajtó kifogásait pedig taktikainak minősítette. Csupán egy engedményre mutatott hajlandóságot. Kijelentette: „amennyiben meg tudják őt győzni arról, hogy Budapesten a lajstromos szavazás opportúnusabb, mint a kerületi, hajlandó azt beható konszideráció után magáévá tenni." Az értekezlet után Nagyatádi Szabó és Mayer is röviden nyilat-

[169] Világ, 1922. III. 3.

koztak a titkos választásokhoz való elvi ragaszkodásukról, de meghajoltak a miniszterelnök közjogi magyarázata előtt.

Rassay felháborodással értesült a kisgazdák intézőbizottságon tanúsított magatartásáról. Nevetségesnek és cinikusnak mondta Bethlennek azt a beállítását, hogy a párt nem felelős a választójogi rendeletért. Hiszen a volt Kisgazdapárt tagjai — mondotta — az „egyetlen szilárd bázisát nyújtják a kormányzásnak, és miniszteri helyet foglalnak el a kabinetben. A kisgazdák mai eljárásukkal megkoronázták az árulásnak azt a szégyenletes sorozatát, amely a nemzetgyűlés ideje alatt indult meg akkor, amikor eltűrték a kormányok minden antidemokratikus és reakciós intézkedéseit." Ezért a választási kampányban — mondotta — leplezetlenül rá fogunk mutatni „árulásaikra és számon fogjuk kérni tőlük a cserbenhagyott programjukat."[170]

Rassay nyilatkozata sok igazságot tartalmaz. Nagyatádi Szabó és hívei kompromisszumsorozatát árulásnak minősíteni azonban túlzás. Ők is — sokszor Rassayékkal és más liberális pártokkal, illetve néha az MSZDP-vel is taktikai szövetségben — küzdöttek a kormányok antidemokratikus és konzervatív intézkedései ellen. E küzdelmek azonban sokszor nem hoztak eredményt, mert a kormánypártokon belüli erőviszonyok nem kedveztek Nagyatádi Szabó és hívei demokratikus törekvéseinek. Rassay e nyilatkozatával lezárult a további taktikai együttműködés lehetősége is a két politikus és pártjaik között. Közöttük is megkezdődött a választási küzdelem, ami azonban már egy következő fejezete történetüknek.

Most inkább nézzük meg, hogyan kezdte meg az Egységes Párt szervezeti felkészülését a választásokra. Nagyatádi Szabó titkos szavazás kérdésében történt meghátrálása csoportjának legdemokratikusabb tagjait igen elkeserítette. Attól féltek és joggal, hogy a választásokon a kerületek többségében több kormánypárti jelölt lesz és nem ők fognak hivatalos támogatásban részesülni. Voltak olyanok is, akik úgy vélték: a nép mégis inkább őket fogja támogatni, mint Gömbös külön jelöltjeit és a volt munkapártiakat. Voltak, akik attól féltek, hogy a Rassay-párti jelöltek számon kérik majd tőlük az elhagyott kisgazdaprogramot. Ezek a képviselők szemrehányásokat tettek Nagyatádi Szabónak, mert nem ragaszkodott jobban a titkos szavazáshoz. A parasztpolitikust nagyon megviselték a történtek, ezért néhány napra teljesen visszavonult az aktív szerepléstől.[171]

Közben, március 1-én Bethlen nagy sajtótájékoztató keretében jelentette be a választójogi rendelet legfontosabb részleteit. 2-án pedig újra értekezletet tartott az Egységes Párt intézőbizottsága. Bethlen bejelentette: a kormány Budapesten a lajstromos, azaz a pártlistás szavazás mellett döntött. Ezzel a miniszterelnök egyrészt teljesítette a Nagyatádi Szabó-csoport egyik követelését, másrészt az előző napon nála járt szociáldemokrata vezetők egyik legfontosabb kívánságának is eleget tett. Ez is megmutatja Bethlen rugalmasságát: ahol politikai erőt érzett, ott engedett. Persze nemcsak azért. Hiszen a fővárosi pártlistás szavazás nemcsak az MSZDP-nek és Rassayéknak volt fontos, de a kormányzópártnak is, mert csak így volt esélye összegyűjteni a jobboldali, konzervatív szavazatokat. Ezért e bejelentését az intézőbizottság helyeslőleg tudomásul vette.

[170] Világ, 1922. III. 1. 1–2.
[171] Világ, 1922. III. 2. 2.

Az intézőbizottság megkezdte a jelölések tárgyalását. Erről azonban nem szivárgott ki információ. A választási felkészülésre hivatkozva Bethlen teljes titoktartást követelt. A testület megtárgyalta és kisebb módosításokkal elfogadta a korábban kiküldött szövegező bizottság által elkészített, a *Magyar Nemzethez* intézendő választási proklamáció szövegét. Az intézőbizottság — nyílván Bethlenhez hű — tagjai kifogásolták, hogy az előző értekezleten elhangzottakat egyes sajtóorgánumok rosszhiszeműen interpretálták, ezért elhatározták, hogy tagjaik információkat a sajtónak a jövőben nem adhatnak, annak tájékoztatását a párt szűkebb vezetősége fogja végezni.

Az intézőbizottság után a tagfelvételi bizottság értekezletén elvi döntést hoztak: a tagfelvételnél a jövőben a szükséges két ajánló aláírásán kívül a bizottság valamennyi tagjának ellenjegyzése is szükséges. Ezzel a további tagfelvételeket szigorították, és a bizottság tagjai egymást is ellenőrizték. Ez Nagyatádi Szabó és hívei érdekeit szolgálta. Elhatározták még: új klubszabályokat fognak az intézőbizottság elé terjeszteni, hogy a fegyelmezett klubélet biztosítva legyen.[172]

Bethlen február 17-én elküldött levelét megkapva az *Egyesült Függetlenségi és 48-as Párt,* belső viták után feloszlott. Annak volt jobbszárnya, — kb. 40 fő — Hoitsy Pál vezetésével, március 2-án belépett az Egységes Pártba. Ezt Hoitsy így magyarázta: mivel a volt párt legfontosabb követelése, az ország Ausztriától való függetlensége megvalósult, ezért ezen az alapon már pártot szervezni nem lehet. Az általános és titkos választójog követelését pedig a forradalmak miatt feladták és egyetértenek annak korlátozásával. Ezért is csatlakoznak az Egységes Párthoz. Hoitsy Pál az Egységes Párt harmadik társelnöke lett.[173] Csatlakozásuktól — mint tudjuk — Nagyatádi Szabó és hívei saját helyzetük Egységes Párton belüli megerősödését remélték.

Ezzel lezárult a Kisgazdapárt kormánypárttá bővítésének első szakasza. Ennek lényege, hogy az új rendszer alkotmányos rendjét és a párt programjának legfontosabb követeléseit elfogadó magyar politikai elit csoportjai kompromisszumot kötöttek és létrehozták az Egységes Pártot. A kormányzati hatalom birtokában megalkották a Bethlen–Klebelsberg-féle választójogi rendeletet és erre támaszkodva készültek a nemzetgyűlési választásokra. A Kisgazdapárt kormányzópárttá bővítésével persze megváltozott annak társadalmi, szociológiai összetétele. Ennek vizsgálata, az Egységes Párt szervezeti struktúrája kiépítésének, választási kampányának és eredményének elemzése azonban már egy másik tanulmány feladata.

Értékelések

E tanulmányban feltárt és elemzett nagymennyiségű forrásanyagra támaszkodva csupán három hónap bel- és pártpolitikai eseményeit vizsgáltuk. Szabad-e és érdemes-e ilyen extenzív anyaggyűjtéssel és szinte napról-napra, pártról-pártra, sőt frakcióról-frakcióra és személyről-személyre való vizsgálattal a politikatörténetet kutatni? E kérdésre a történészek többsége nemleges választ ad, illetve adott a maga eddigi kutatási módszereivel és gyakorlatával. Azzal, hogy nem vizs-

[172] Világ, 1922. III. 3. 4.
[173] A Kisgazda, 1922. III. 12. 1–2.

gálta meg ilyen részletesen és párhuzamosan a fellelhető legnagyobb mennyiségű, — bár szekunder — forrásanyagot, a sajtót. Mi valljuk, hogy a legfontosabb belpolitikai eseményeket, döntéseket csak ilyen részletes és sokoldalú vizsgálattal lehet differenciáltan bemutatni. Így reálisabban tudjuk elemezni a politikai erőviszonyokat és folyamatokat, azok hatását a politikusokra és a személyes döntések motivációit. Így lehetséges évtizedek történetírói sztereotípiáit újra megvizsgálni és pontosítani, új összefüggéseket feltárni és megfogalmazni. E módszerrel volt lehetséges a Kisgazdapárt kormányzópárttá bővítésének rendkívül összetett folyamatát feltárni. Az így felszínre hozott tények és adatok — mint láttuk — az esetek többségében nem feleltek meg a korábbi történetírás megállapításainak. Ezért szükséges újra értékelni az Egységes Párt megalakítását.

Az Egységes Párt létrehozása a Kisgazdapárt legfontosabb programpontjai alapján, nevének, szervezeti keretének kibővítésével történt meg. Nem pedig a párt beolvasztásával, szétverésével, nem a KNEP és a Kisgazdapárt felbomlasztásával és részbeni összeolvasztásával és nem Nagyatádi Szabó marginalizálásával. Hiszen Nagyatádi Szabó az Egységes Párt elnöke lett, híveinek jelentős része pedig az intézőbizottságában jelentős pozíciókat kapott. A Bethlen–Nagyatádi Szabó kézfogást tehát én nem a parasztpolitikus árulásának, hanem nagy *kompromisszumának* tartom. E kompromisszum mértékén folyik most köztem és tisztelt kollégáim között a vita. Ők lényegében elfogadják a több évtizedes sematikus megállapításokat. Én pedig nem, mert saját alapkutatásaim azt bizonyítják, hogy azok nem felelnek meg a történelmi tényeknek. E vitát persze azért is szorgalmazom, mert tudom: közös feladatunk a Nagyatádi Szabó–Bethlen kézfogás és a bethleni konszolidáció eddigieknél differenciáltabb értékelése.

A Kisgazdapárt Egységes Párttá bővülését bizonyítja az is, hogy 1922 tavaszán, annak megyei, járási, városi és helyi szervezeteit — amennyiben elfogadták a Nagyatádi Szabó–Bethlen kézfogást — nem szétverték, beolvasztották, hanem Egységes Párttá bővítették. E folyamat lényegéről azonban még nem rendelkezünk elégséges adatokkal. Valószínűleg csökkent a helyi pártvezetőségek paraszti- és nőtt az úri- hivatalnoki–értelmiségi jellege. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy e párt tagságának és szavazóbázisának paraszti jellege is megváltozott volna. A Kisgazdapárt Egységes Párttá bővítése az a kompromisszumos forma, amely nemcsak a legfelső szinteken, de máshol is biztosította a birtokos parasztság — elsősorban a gazdagparasztság — országos és helyi politikai képviseletét és érdekérvényesítő lehetőségét. Ezért én az Egységes Pártot — legalábbis Nagyatádi Szabó haláláig — nem csak a „nagybirtokosok, a nagypolgárság és az úri középosztály egyensúlyán nyugvó" kormányzópártnak, de a birtokos parasztság politikai képviseletének is tekintem. Éppen ezért én L. Nagy Zsuzsa azon véleményével sem értek egyet, hogy az „önálló kisgazdapárt megszűnése azt is jelentette, hogy 1930-ig nem volt saját politikai szervezete a gazdatársadalomnak, miközben a szomszédos országokban a paraszt és kisgazdapártok jelentős szerepet játszottak."[174] Hiszen a *Keresztény- Kisgazda- Földmíves és Polgári Párt*, tehát a kormányzópárt volt egyúttal maga a parasztpárt is. Éppen az a lényege a Kisgazdapárt kibővíté-

[174] *L. Nagy Zsuzsa:* Magyarország története 1918–1945. Egyetemi jegyzet. 2. bővített kiadás, Debrecen. 1995. 100.

sének, hogy a párt megmaradt. Sőt! Így kormányzópárttá vált, persze annak minden szokásos következményével. Tehát azzal, hogy a parasztság mellett más társadalmi csoportok *gyűjtőpártja* is lett. Köztük a legbefolyásosabbak az uralkodó osztályok azon körei lettek, amelyek elfogadták az addig kialakult alkotmányosságot. Ez viszont nem jelentette azt, hogy a birtokos parasztság önálló politikai képviselet nélkül maradt volna. Hiszen a kormányzópárton belül a Nagyatádi Szabó-csoport, de bizonyos szempontból az újkonzervatív-agráriusok és Gömbös-csoportja is képviselték a parasztság érdekeit. Éppen a Kisgazdapárt kibővítése, mint forma, és annak így kialakult *gyűjtőpárti jellege* adta az Egységes Párt erejét. Abban ugyanis — Erdei Ferenc kategóriáit használva — így helyet kapott nemcsak a történelmi nemzeti társadalom: a történelmi arisztokrácia, az úri középosztály és a nemzeti kispolgárság nem legitimista politikai elitje, hanem a birtokos parasztság rétegeit képviselő csoportok is. Sőt! Meggyőződésem, hogy a későbbi Egységes Pártba már a modern polgári társadalom polgári arisztokráciája, középosztálya és kispolgársága is helyet kapott.

Ez a politikai konstrukció és a vidéki nyílt szavazás biztosította a 20-as évek politikai-, társadalmi és gazdasági konszolidációját. Egyetértünk Hirata Takeshi megállapításával: a Kisgazdapárt kormányzópárttá bővítése — a „Bethlen-féle konszolidáció egyik legfontosabb lépésének tekinthető, — politikailag azt jelentette, hogy a parasztság a nagybirtokosokkal szövetkezve elzárkózott a munkáság elől." Kérdése, hogy „vajon ennek oka az agrár-elit ideológiai hegemóniája volt-e", – még megválaszolásra vár. Viszont tanulmányunk bizonyítja, hogy a kormányzópárt már létrehozásakor sem „látszatintézmény, hanem a konszolidációs rendszer egyik lényeges érdekütköztető eleme volt," és ezzel a „parasztpárt végső fokon hozzájárult a kormányzópárti rendszer felépítéséhez."[175]

Mondanivalónk lényege, hogy Nagyatádi Szabó István és a Kisgazdapárt liberális, agrárdemokrata szárnyának politikai küzdelme nélkül a bethleni konszolidáció gazdasági-, társadalmi-, szociális- és politikai tartalma is konzervatívabb lett volna. Nélkülük a földbirtokosok és az úri középrétegek még olyan mértékű földreformot és mezőgazdasági szociálpolitikát sem engedtek volna meg, mint amilyenre így kényszerültek. A konszolidáció pedig még kevesebb emberi és politikai szabadságjogot és paraszti érdeket tartalmazott volna.

A Kisgazdapárt kormányzópárttá bővítésével tehát olyan tartós kompromisszum született, amely csak a Tisza Kálmán által 1875-ben létrehozott kormányzópártéhoz mérhető.

Ezért a parasztpolitikus és hívei a Kisgazdapárt kormányzópárttá bővítése érdekében, majd a párton belül végzett politikai tevékenységük, a konszolidáció megkerülhetetlen és további alapkutatásokat igénylő feladata. Ezek vihetik előre a politikai rendszer jellegéről kibontakozott vitát is.

[175] *Hirata Takeshi:* A bethleni konszolidáció jellege a nemzetközi szakirodalom tükrében. Valóság, 1993. 11. sz. 54–67. Az idézetek 58., 60., 64.

ISTVÁN NAGYATÁDI SZABÓ AND THE TRANSFORMATION OF THE SMALLHOLDERS' PARTY INTO A GOVERNING PARTY

by Sipos József
(Summary)

In February 1922 the prime minister, count István Bethlen, and István Nagyatádi Szabó, leader of the Smallholders' Party, established the so-called United Party. This act turned to be one of the crucial elements of the political consolidation. Moreover, it can be safely stated that Bethlen and Nagyatádi, by forming the United Party, established a governing force on the basis of which the political elite, while adapting itself to the changing political circumstances, was able the govern the country without major political crises until as late as the autumn of 1944. Yet the circumstances of the birth of the United Party were analysed neither in the interwar period, nor by the marxist historiography nor after the fall of the Communist regime with the thoroughness demanded by its historical importance. Because of the lack of primary research the opinions of the historians widely diverge as to the time of the United Party's foundation as well as to the moment and circumstances of Bethlen and the dissidents joining the Smallholders' Party. After a brief historiographical overwiev the author exposes his views against this background. His main conclusions are as follow. On 5 January 1922 Bethlen and his politicalallies did not join the Smallholders' Party, only indicated their intention to do so. It was not on 2 or 22 February but on 25 January that the Smallholders' Party integrated into its name the term *„polgári"* and offered entrance to the MPs while continuing to emphasise its basic political principles in an unaltered form. Bethlen and the dissidents, completed by two other MPs, joined the party on 2 February. Consequently, this day should be preferred as the birthday of the new party instead of 22 February indicated by most of the manuals. The new leadership of the Party was elected on 23 February. On 24 February the United Party was joined by MPs of the National Central Party and of the Hungarian Party of Order (*Magyar Rendpárt*), followed on 2 March by the right-wing MPs of the Party of Independence. The United Party was therefore established by enlarging the name, organisation and politicalprogram of the Smallholders' Party. Consequently, the latter was neither absorbed nor disintegrated but simply widened into a larger organisation, within which Nagyatádi Szabó and his agrarian-liberal followers retained considerable political influence. Thus, the author regards the United Party as having represented not only the aristocracy, the bourgeoisie and the well-to-do middle classes but also the upper layers of the peasantry.

A. Sajti Enikő

IMPÉRIUMVÁLTÁS, MAGYARELLENES MEGTORLÁSOK, KITELEPÍTÉSEK ÉS A KONSZOLIDÁCIÓ FELTÉTELEINEK KIALAKULÁSA A DÉLVIDÉKEN 1944–1947

1. A jugoszláv hadsereg bevonulása és a magyarellenes megtorlások

1944 nyara a Délvidéken már a nagy bizonytalanság időszaka volt. Augusztus végén a partizánok a Kulán állomásozó légvédelmi figyelő őrsöt támadták meg, szeptember 12-én már Szabadka határából jelentették a partizán előőrsök megjelenését, október 16-án pedig a Muraközben Légrád ellen intéztek támadást. 1944. szeptember 6-án a Vörös Hadsereg Kladovónál átlépte a román-szerb határt, és a partizánokkal együtt megkezdték a Bánát felszabadítását.

1944. szeptember végén megkezdődött a délvidéki magyar közigazgatás evakuációja. Az addig Újvidéken székelő csendőrnyomozó alosztály szeptember 21-én Bácsalmásra költözött, és október 4-én a szegedi V. honvéd kerületi parancsnokság elrendelte a Ferenc-csatornától délre fekvő területek kiürítését – a szovjet és jugoszláv egységek elérték a Tiszát. Szeptember végén Bácska felbomló közigazgatásának az erdélyi, a bánáti német és részben magyar menekültek problémájával is szembe kellett néznie, október 7-én pedig megkezdték a bácskai németek evakuációját is. Berlin a volt jugoszláv területekről a tervek szerint 215 ezer németet fogadott volna be – ezt a tervet azonban elsodorták az események, de a tervszerű evakuálás is anarchiába torkollott. Legoptimistább számítások szerint is egész Baranyából 30 ezer, Bácskából maximum 70 ezer németet sikerült Németországba evakuálni.[1] Ott voltak a menekültek országútján a nemrég idetelepített bukovinai székelyek és moldvai csángók is, az egész 1941-ben idetelepített, vagy helyiekből kinevezett magyar közigazgatás, a magyar tanítók és tanárok döntő többsége, stb. A bácskai helyzetet a partizánok bácska-baranyai parancsnoksága a Tito főhadiszállására küldött október 12-i jelentésében így jellemezte: „Egész Bácskában fejetlenség uralkodik, különösen a falvakban, ahol a partizánosztagok egész nap szabadon járhatnak, csak néha tűnik fel egy-egy kisebb német vagy magyar egység, a városokban valamennyire még tartják magukat, de az elöljárók már elmenekültek, a német katonaság egyszerűen kényszeríti a magyarokat a hatalom fenntartására, de ez már nem sikerül. [...] a magyarok Újvidéken

[1] A bácskai németek evakuációját és Németországba történő áttelepítésének tervét részletesen tárgyalja *Josip Mirnić*: Nemci u Bačkoj u drugom svetskom ratu. Novi Sad, 1974. 324–332. A bánáti németek sorsát nem említjük, mivel a Bánát az előzetes ígéretek ellenére sem került vissza Magyarországhoz 1941-ben.

totális mozgósítást hajtanak végre, de ez egyenesen komédia, a szerbek egyáltalán nem jelentkeznek, a magyarok is alig."[2]

A Magyarországhoz 1941-ben fegyveres fellépéssel visszacsatolt délvidéki területeken a magyar kormány kezdettől fogva nem azonos módon kezelte az ország határai közé visszakerült délszláv kisebbségeket. Míg a horvátokat „barátságos" bánásmódban részesítették, a szerbeket és a „szerb érzelmű" lakosságot nemzethűségi szempontból eleve megbízhatatlannak minősítették. Annak idején a jugoszláv állam is azért kezelte eleve megbízhatatlanként a magyarokat, mert saját államát a korábbi magyar állammal szemben kellett kiépítenie. Nem volt ez másként a Délvidék 1941-es visszacsatolásakor sem. A magyar kisebbségpolitika kulturális, iskoláztatási, közigazgatási, gazdasági koreográfiája, annak etnikai egoizmusa sem különbözött fő vonásaiban a jugoszláv éra hasonló politikájától. Ami sajátosan keményebbé tette a magyar impériumváltást, az elsősorban a sajátos körülményekben keresendő. A jugoszláv állami konszolidáció egy háború utáni békés korszakban játszódott le, míg a magyar pont ellenkezőleg. A Délvidék magyar impériumhoz történő visszaillesztése Magyarország háborúba sodródásával párhuzamosan zajlott le, időben igen korlátozott volt, tetejében 1944 tavaszára már a hagyományos magyar konzervatív politikai elit is háttérbe szorult, és tagjai a németek és Szálasi „nemzetvezető" foglyaivá váltak. Igaz, a Délvidék már nem élte meg a nyilasterrort.[3]

A háború körülményei között a szerb kisebbség, akár csetnikek, akár kommunisták voltak, nem kérvényekkel, pártalapítással és politikai csatározással küzdöttek kisebbségi jogaikért, hanem államellenes katonai szervezetek, militáns harci tizedek szervezésével, diverzánsakciókkal, bombákkal és revolverrel. A Délvidéket elkerülte a többi volt jugoszláv területen kibontakozó véres polgárháború, különösen a csetnikek, de a kommunisták sem rendelkeztek ehhez itt kellő erővel. Lévén, hogy a csetnikeknek itt csak egy ismert szervezkedési kísérlete volt,[4] a partizánok a maguk ellenállási mozgalmát, sajátos „polgárháborújukat" itt a magyar állammal vívták, s a megtorlás is kizárólag a magyar államtól indult ki. Néhány délvidéki szerb politikus hajlandó volt a hagyományos együttműködésre Budapesttel, mint tették annak idején a Jugoszláviai Magyar Párt vezetői Belgráddal, de ennek a politikának a súlya, helyi értéke a minimálisnál is kevesebb volt. A nemzeti egoizmus, a nacionalizmus által diktált magyar kormányzati, közigazgatási, sőt katonai lépések — bár még e rövid időszakon belül is jelentős eltéréseket mutattak — összességében, tragikusan kiélezték a magyarok és szerbek közötti, korábban sem felhőtlen viszonyt.

A történelem színpadán egyedül győztesként maradt kommunisták a délvidéki szerbek és a magyar kormány együttműködését kezdettől fogva eleve árulásnak tekintették, ami azt jelentette, hogy a maguk részéről ezt a fajta szerb kisebbségpolitizálást eleve illegitimnek tekintették.

---

[2] Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Beograd, 1974. (a továbbiakban ZDNOR) I./8. 191. sz. irat. 492–493.

[3] A kérdésre lásd. *A. Sajti Enikő*: Délvidék 1941–1944. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987.

[4] *A. Sajti Enikő*: Plan „srpske odbrane" za Bačku 1944 godine. Zbornik Matice srpske za istoriju. 31. Novi Sad, 1985. 119–125.

Ezzel együtt is, 1944 őszén az eddig vesztes, kiszolgáltatott délvidéki szerbek megint egy győztes állam polgárainak érezhették magukat – míg vesztesekké, kiszolgáltatottakká ezúttal a magyarok és a németek váltak. Mindenki aszerint élte meg felszabadulásként, vagy impériumváltásként 1944 októberét, hogy melyik nemzetiséghez tartozott. A délvidéki magyarok rövid időn belül ismét elvesztették a többségi nemzethez való tartozás minden privilégiumát, ismét kisebbségi sorsba kerültek. Magukkal vitték viszont az új államba az 1941–1944 közötti magyar államhatalom minden terhét.

Miközben a Lakatos-kormány a Bácska megtartása érdekében szerb véderő létrehozását fontolgatta és kapcsolatfelvétel céljából újabb küldöttet indított Mihailović főhadiszállására,[5] a jugoszláv partizánok 1944 október elején a szovjet hadsereggel együtt Bánát területére léptek. Ide a Szerémségből irányították át a 8. Vajdasági Brigád egységeit, amelyek már október 1-én bevonultak Fehértemplomba (Bela Crkva), másodikán már Versecen voltak (Vršac). Október 16-án ideköltözött a főparancsnokság, maga Tito is, aki nem sokkal ezelőtt Moszkvában megkötötte Sztálinnal a jugoszláv hadsereg és szovjet hadsereg közötti, Jugoszlávia területén folyó hadműveletekre vonatkozó megállapodást. Ennek értelmében Tito megkapta a kért tankhadosztályt, a szovjetek garantálták, hogy a hadműveletek után elhagyják Jugoszlávia területét, és elismerték, hogy ott-tartózkodásuk ideje alatt is a közigazgatási funkciókat a jugoszláv szervek gyakorolják.[6] A legfelső parancsnok Tito innen, Versecről irányította a főváros, Belgrád felszabadítását, és ennek a számukra rendkívül fontos hadműveletnek a részeként rendelte el október 17-én a katonai közigazgatás bevezetését a Bánát, a Bácska, valamint Baranya területén, a Muraközt és Muravidéket kivéve tehát valamennyi Magyarországhoz visszakerült területen. A katonai közigazgatás bevezetését Tito a következőkkel indokolta: „azok a rendkívüli körülmények, amelyek között e területek a megszállás idején éltek, valamint annak szükségessége, hogy minél gyorsabban és teljesebben hárítsunk el minden olyan szerencsétlenséget, amelyet a megszállók és az ide telepített idegen elemek okoztak népünknek, valamint a gazdaság teljes mobilizálása a népfelszabadító háború minél sikeresebb folytatása érdekében megköveteli, hogy kezdetben minden hatalom a hadsereg kezében legyen."[7] A katonai közigazgatás élére kinevezett Ivan Rukovina vezérőrnagy már nyíltan így fogalmazott: a katonai közigazgatás bevezetésére „a nemzeti jövő és e területek délszláv jellegének megőrzése" miatt van szükség. A szláv lakosság kötelessége pedig, foly-

[5] Bolla Pál belgrádi magyar konzul 1944. október 3-i jelentésében a következőket írta erről: „nemrég egy kiküldöttünk (katonai személy) megkísérelte, hogy eljusson Mihailović főhadiszállásra. Ez éppen abban az időben történt, amikor Tito bandái sikeres rajtaütést mértek Mihailovićnak a Ravna Gora hegységben lévő főhadiszállásán. Kiküldöttünk elmondta nekem, hogy a támadás következtében, amellett, hogy nem érte el a kívánt célt, éjjel 35 km utat kellett megtennie a hegyek között, úttalan erdőségekben, részben gyalog. Ráadásul Gornji Milanovac mellett egy faluban igen veszedelmes helyzetbe került, amennyiben Mihailović emberei vele szemben fenyegetőleg kezdtek fellépni, így csak az ő, valamint az őt követő Mihailović-tiszt erélyes fellépése folytán tudta útját tovább folytatni. Elmondta továbbá, hogy útközben 7 kommunista fogolynak az ő szeme láttára vágták el a torkát." A konzul végül javasolta, tekintettel a körülményekre, ne forszírozzák a továbbiakban a közvetlen kapcsolatfelvételt Mihailović-tyal. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) K-63 Küm. pol. 1944–16–119.

[6] *A. Sajti Enikő*: Josip Broz Tito. In.: *Polonyi Péter*: Mao – *A. Sajti Enikő*: Tito. Fekete-fehér. Pannonica Kiadó, Budapest; 2000. 267.

[7] *Josip Broz Tito*: Sabrana djela. Tom 24. Beograd, 1984. 96–97.

tatódik Rukovina október 22-i felhívása, hogy „segítse a nemzeti jövő szempontjából szükséges intézkedések bevezetését".[8] Kilátásba helyezte, hogy a szabotázsakciókat a legkeményebben megtorolják. Rukovina közvetlenül Titónak volt alárendelve. A partizánok hatalomátvétele után Jugoszlávia területén ezen kívül katonai közigazgatás bevezetésére csak Koszovóban került sor egy fegyveres lázadást követően.

A Vajdasági Népfelszabadító Egységfront lapjában, a *Slobodna Vojvodinában* Nikola Petrović, a JKP Tartományi Bizottságának tagja a délszláv közvélemény jelentős részének hangulatát is tükrözve már egyenesen „történelmi határozatnak" nevezte a katonai közigazgatás bevezetését, majd így folytatta: „A német és magyar hódító hordákat ugyan szétvertük, illetve nyugat felé vetettük, de az általuk széthintett mérges gyomot még nem irtottuk ki gyökeresen. [...] Az idegen elemek tíz- és százezrei — akiket azokra a területekre telepítettek, ahol elődeink irtották ki az erdőket, csapolták le a mocsarakat, megteremtve a civilizált élethez szükséges feltételeket — még mindig lövöldöznek a sötétből harcosainkra, s az orosz katonákra, és mindent megtesznek, hogy megakadályozzák a helyzet normalizálódását, arra készülve, hogy ebben a számunkra nehéz helyzetben a kellő pillanatban ismét hátunkba döfjék a kést. [...] A nép érzi, hogy szükség volt erre a határozott lépésre, s hogy szükség van olyan energikus lépésekre, amelyek biztosítják a Bánát, a Bácska és Baranya jugoszláv jellegét."[9]

A katonai közigazgatás bevezetését tehát több tényező is motiválta: elsőként talán az, hogy ezeken a területeken, akárcsak Koszovóban, igen gyengék voltak az új hatalom pozíciói, s a katonai közigazgatás militáns körülményei biztosítékot jelentettek, hogy radikálisan leblokkolják a magyar közigazgatás restaurációjának még a minimális lehetőségét is. Erre, tegyük mindjárt hozzá, az adott pillanatban egyáltalán nem volt lehetőség. Sőt! Délvidék vonatkozásában, mint látni fogjuk, még az esetleges etnikai elvű határkorrekciót sem vetették fel Budapesten. Fontos szempont volt Titóék részéről annak megakadályozása is, nehogy a szövetséges hatalmak, különösen az Anglia nyomására megkötött Tito-Subašić egyezmény örve alatt ezek a területek a londoni kormány, illetve a királyság híveinek gyűjtőhelyévé váljanak.[10]

A jugoszláv katonai közigazgatás szigorú katonai kontroll alatt engedélyezte a néphatalmi szervek működését, de egyes magyarok, németek és románok által lakott községekben, miközben a szláv vezetésű rendőrség, korabeli kifejezéssel élve, népi őrség felállítását sürgette, kifejezetten megtiltotta a kisebbségeknek a népi bizottságok megalakítását. Tilos volt a kisebbségek bármiféle utazása, mozgása, sőt nyelvhasználata is. Óbecsén a kényszermunkára kirendelt németek és magyarok a jobb ellenőrizhetőség végett a jobb karjukon fehér karszalagot kellett, hogy viseljenek.

A jugoszláv katonai közigazgatás bevezetésére, bár más ideológiai zászló alatt, de lényegében ugyanolyan okok miatt került sor, mint 1941-ben a magyar katonai közigazgatás bevezetésére:[11] nemzeti (délszláv nemzeti) alapon kétségte-

[8] Muzej Vojvodine. Archivska zbirka (MV AZ) PK KPJ za Vojvodinu. Br. 18815.

[9] *Slobodna Vojvodina* (reprint kiadás), 1944. október 28.

[10] *Rade Končar*: Vojna uprava za Banat, Bačku i Baranju 1944/1945. Zbornik radova sa naučnog skupa Narodna vlast u Vojvodini 1941–1945. Novi Sad, 1986. 7–38.

[11] Az 1941-es délvidéki magyar katonai közigazgatásra lásd. *A. Sajti Enikő*: Délvidék 1941–1944. 11–84.

lenné tenni a terület hovatartozását, és megkérdőjelezhetetlenül kézben tartani a hatalmi, igazgatási ágak mindegyikét. Már Tito rendeletében is megfogalmazódott, hogy a terület lényegében érintetlen gazdasági potenciálját a háborús erőfeszítések szolgálatába állítják. Ezt a határozatot azonban a hatalom új birtokosai alárendelték etnikai-politikai szempontoknak akkor, amikor a terület mezőgazdasághoz értő német és magyar lakosságát táborokba zárták, kitelepítették, helyükre Macedónából és más egyéb távoli helyekről toboroztak idénymunkásokat.

A katonai közigazgatás két igazgatási területre oszlott, a bánátira és a bácskai-baranyaira, amelyek területi és helyi parancsnokságokra oszlottak. A Bánátot és a Bácskát négy katonai körzetre osztották, Baranya egy katonai közigazgatási körzetet alkotott. A Bánátban Pétervárad (Petrovgrad), Nagykikinda (Velika Kikinda), Pancsova (Pančevo) és Versec (Vršac) voltak a centrumok, a Bácskában Újvidék, Szabadka, Zombor és Óbecse képezték ezek székhelyét. A végrehajtó hatalom, így az igazságszolgáltatás is hét osztály között oszlott meg: az adminisztratív, jogi, statisztikai és személyi kérdések például az általános osztályhoz tartoztak, a katonai közigazgatási osztály pedig a mozgósítással, a munkaszolgálattal és a munkatáborokkal foglalkozott. Külön osztályt képezett a jogi, bírói osztály, a gazdasági, a közlekedési, az egészségügyi és végül a közművelődési osztály.[12] A német és a magyar kisebbség új államhatalommal szembeni lojalitását *eleve* megkérdőjelezték. A németeket, Európa egyéb országaihoz hasonlóan, *nyilvánosan is kollektíve* felelőssé tették a háború időszakában történtekért, a magyarok ugyan a hivatalos szónoklatokban ennél árnyaltabb minősítést kaptak, („Nem felelhet minden magyar Szálasi és Horthy bűneiért") de az első hónapokban velük szemben is a *„mindenért visszafizetünk"* bosszúja és a kollektív felelősségre vonás dominált.

Hivatalosan 1944. október 18-án rendelték el a németek internálását és teljes vagyonuk elkobzását. A Vajdaságban 40 internálótábort állítottak fel, ahol ma ismert adatok szerint 140 ezer németet zsúfoltak össze. Ezek szinte kizárólag nők, gyermekek és öregek voltak, mert mint láttuk, a férfiakat nemcsak a Bácskában, de a Bánátban is besorozták vagy önként beléptek az SS-be, s a lakosság egy része még a német csapatokkal elhagyta szülőföldjét. Két nappal később, tehát október 20-án megkezdődött a magyarok internálása is. Az internált magyarok számát szinte lehetetlen megállapítani, a rendelkezésre álló szakirodalom még csak megközelítő adatokat sem hoz. Egyéni sorsukra vonatkozóan azonban az 1990-es évek óta, főleg a visszaemlékezések jóvoltából, már meglehetősen sokat tudunk. Emberileg megalázva, kiszolgáltatottan, elsősorban a mezőgazdaságban és a fakitermelésben dolgoztatták őket, pedig nem vettek részt a szerbek elleni attrocitásokban, azokat ugyanis kivégezték, vagy mint a sajkási *Csurog* és *Mozsor* (Čurug, Mošorin) magyar lakosságát, a helyi szláv lakosság külön kérésére, arra

[12] A katonai közigazgatásra lásd *Rade Končar* már idézett munkáján kívül *Ruža Cvejić*: Uloga KPJ u organizovanju i radu Vojne uprave za Banat, Bačku i Baranju. *Istraživanja*, 1. Novi Sad, 1971. 245–255.; *Aleksandar Kasaš*: Ekonomske mere Vojne uprave za Banat, Bačku i Baranju 1944/1945. *Zbornik Matice srpske za istoriju*. br. 27. Novi Sad, 1983. 173–183. *Nada Lazić*: Baranja 1941–1945. Slavonski Brod, 1979. 252–259.; *A. Sajti Enikő*: Délvidék 1941–1944. 243–248. *Jelena Popov*: Razlozi uvođenja vojne uprave na području Banata, Bačke i Baranje 1944. *Zbornik za istoriju Matice srpske*. 55. 1997. 87–109.

hivatkozva, hogy, közülük valóban sokan részt vettek az 1942-es razziában, *kollektíve kitelepítették*. A csurogi magyarok internálását és kitelepítését[13] a háborús bűnöket vizsgáló vajdasági bizottság rendelte el 1945. január 23-án, tehát már azután, hogy Ivan Rukovina 1944. december 1-én elrendelte az ártatlannak minősülő internált magyarok szabadonbocsájtását. Az indoklás az volt, hogy Csurog egész felnőtt magyar lakossága „közvetve vagy közvetlenül" részt vett az 1942-es véres eseményekben. Mint az erről szóló határozat indoklásában olvashatjuk, a kitelepítésre azért van szükség, hogy „biztosítsuk a községben az élet normális menetét és igazságosan büntessük meg, akik a megszállás idején részt vettek a bántalmazásokban." Külön hangsúlyozta a Slobodna Vojvodinában 1945. január 26-án ennek kapcsán megjelent közlemény, hogy a kitelepítettek ugyan magyarok, de nem mint magyarok ellen hozták ezt az intézkedést, hanem olyanokat kívánnak büntetni, akik „gaztetteikkel bűnöket követtek el." Hasonló sorsra jutott Mozsor mind az 550 magyar lakosa is, de az egész Tisza menti Sajkás-vidék szinte egész magyarsága is. Legtöbbjüket a járeki (Bački Jarak), népligeti (Gajdobra), és a dunabükényi (Bukina, Mladenovo) internáló táborba vitték. A legszörnyűbb helyzet a járeki táborban uralkodott, ahol a különféle járványos betegségek és az ellátás gyengesége miatt igen magas volt a halálozási arány. A táborban legalább 3.000 német internált halt meg, köztük mintegy négyszáz gyermek. A csurogi és zsablyai felnőtt magyarokat gyalog hajtották Járekig, a gyermekek és asszonyok vonaton és kocsin követték őket. A járeki táborban 1945 tavaszán 3.632 magyart őriztek, a közeli Ókéren pedig 157-et tartottak fogva.[14] A haláltáborként elhíresült járeki lágert 1945 júniusában szüntették meg, ekkor érkeztek az első szláv telepesek az egykor szinte tisztán németek lakta községbe. Az egyik csurogi így emlékezett vissza kitelepítésükre. „Január 21-én 40 cm vastagságú hó esett. A rákövetkező éjjelen csikorgó fagy volt. Az alvó magyarok nem is sejtették, hogy az éj leple alatt fegyveres partizángyűrű fogta körül a falut. A madarakon kívül a gyűrűn se ki, se be nem juthatott senki. Reggel kilenc óra körül minden utcát fegyveres helyi szerbek leptek el. Az utcák egyik végétől a másikig sorra terelték ki a magyarokat, előzőleg azonban minden létező fiók tartalmát a szoba közepére szórták, azt állítva, hogy fegyver után kutatnak. A vegyes házasságban élőket nem bolygatták. Az, hogy ki és mit vihetett magával, a kiterelést végző egyénektől

[13] A megtorlásokra újabban lásd: *Matuska Márton*: A megtorlás napjai. Forum, Újvidék, 1991.; Miért? Zakaj? Lendavski svezki, Lendvai füzetek 16. Szerkeszették: *Silvija Kulčar*, *Mira Unger*, dr. *Bence Lajos*, *Göncz László*. Lendva-Lendava, 1998.; *Forró Lajos*: Jelöletlen tömegsírok Magyarkanizsán, Martonoson és Adorjánon. Szeged, 1995.; *Mészáros Sándor*: Holttá nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum I. Újvidék, 1991.; *Cseres Tibor*: Vérbosszú a Bácskában. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1991.; *Teleki Béla*: Becse történetéből. Becse, 1995. *A. Sajti Enikő*: Magyarok a Vajdaságban 1944 őszén. In.: Nemzettudat, jugoszlávizmus, magyarság. Szeged, 1991. 123–131. *Cirkl Zsuzsa*: Bácskai golgota. Tóthfalu, 1998.; *Papp Imre*: Ez a mi Kálváriánk. Újvidék, 1999.; *Szloboda János*: Zentán történt 44-ben. Újvidék, 1997.; *Teleki Júlia*: Visszatekintés a múltba. Újvidék, 1996. Uő.: Keresem az apám sírját. Logos Grafikai Műhely, Tóthfalu, 1999. *Mészáros Sándor*: Holttá nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944–1945. II. Bánság, Szerémség, Baranya, Muravidék. H.n.én. *Mojzes Antal*: Halottak napja Bajmokon. Cnefa Kiadó, Bajmok, 1994. Korábban hasonló jellegű írások csak az USA-ban, vagy Nyugat-Európában jelenhettek meg. Lásd *Elemer Homonnay*: Atrocities Committed by Tito's Communist Partisans in Occupied Southern-Hungary. Cleveland, Ohio, 1957.

[14] *Mészáros Sándor*: A járeki haláltábor. In.: S nem törődtök vele, a holnap mit őröl... Források a Délvidék történetéhez 3. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 1999. Szerkesztette *Csorba Béla*. 204.

függött. [...] A menet élén haladt a vezető őr, utána 7–8 szekéren a betegek és az apró gyerekek, majd a többiek. [...] A térdig érő hóban nagyon lassan haladt a menet. [...] Az első haláleset Zsablya és Járek között következett be. V. Péter három hónapos kisfia fagyott meg édesanyja ölében. [...] Amikor Zsablya központján haladt át a menet, ott éppen arról gyűléseztek, hogy miként toloncolják ki az ottani magyarokat is. Az átvonuló magyarok hírére a kárörvendő szerb emberek kivonultak az utcára, szidalmazták, köpdösték és hógolyókkal dobálták a menetben vonulókat. A kísérő őrök alig tudták visszatartani őket a fizikai leszámolástól. [...] Az első három nap tétlenségben, éhen és tetvek vadászatával telt el. Ezután kezdtek munkára járni."[15]

A legtragikusabb fejezete a délvidéki magyarok impériumváltás utáni történetének a válogatás nélküli kivégzések, a tömeggyilkosságok, a „még hidegebb napok"[16], amelyeket nemhogy hivatalos kivizsgálás nem követett, de politikailag elrendelt több évtizedes hallgatás övezett. A kérdés historiográfiája önmagában is érdekes lenne, már csak azért is, mert tipikus példája annak, hogyan eufemizálja egy hatalom saját bűneit. Mi ezúttal ennek csak egyetlen részkérdését kíséreljük meg rekonstruálni, *milyen forrásokból, átvételekből terjedtek el az áldozatok számáról szóló becslések, illetve az ezzel kapcsolatos kutatásoknak eddig mit sikerült kideríteníe*. Elöljáróban azonban szeretnénk néhány megjegyzést tenni. A rendszer előtörténetét, legitimációját képező ellenállás és polgárháború eleve magában hordta a *terror-ellenterror* pszichológiáját, ami korántsem volt idegen a Balkán jó részén társadalmilag is elfogadott bosszútól. Az új hatalom, és személy szerint Tito is, a partizánmozgalom megerősödése érdekében rá is játszott a „minél rosszabb, annál jobb" elvére. Számos korabeli írása tanúsítja, hogy a szerbek elleni terrort, bárhol történjen is, úgy tekintette, mint amely az ő kezükre játszik és ki kell használni a mozgalom érdekében. Az új hatalmi elitet az a nem lebecsülendő érzés is összetartotta, hogy „megszenvedtek" a hatalomért, és nekik is, de mindenkinek, aki az új rendszerért szenvedett, de csakis nekik, joguk van a bosszúra, és áldozataikért kárpótlás jár. A kollaboránsok, árulók, fasiszták fogalma nem jogi, hanem bármeddig kiterjeszthető politikai fogalom volt, amely nemzetközileg a szövetségesek háborús bűnösök felelősségre vonása felől kapott erkölcsi-politikai megerősítést. Külpolitikailag tehát nem voltak a kivizsgálást, szembenézést kikényszerítő tényezők, mint 1942 januárjában Magyarország esetében. A belpolitikai konszolidációs igények pedig csak annyira voltak elegendők, hogy a magyarokkal szemben elkövetett bűnöket „apró politikai hibának" minősítsék, amelyet felül lehet bírálni, ki lehet javítani, és amely csupán egy „politikai ballépés" a fiatal, új rendszer részéről.

Politikai, hatalmi szempontból az új rendszernek, úgy véljük, nem lett volna szüksége a hivatalos és a népi bosszú ilyen méretű szabadjára engedésére. Mégis megtették, bár arra igyekeztek vigyázni, hogy a megtorlás ne váljon destabilizáló

[15] *Teleki Júlia*: Keresem az apám sírját. 105–109.

[16] A magyar történetírásban, közgondolkodásban a kifejezés Cseres Tibor Hideg napok című megrázó erejű regénye nyomán terjedt el. A „hideg napok" az 1942 januári magyar katonaság és csendőrség által elkövetett tömeges gyilkosságokra, a razziára utal, amikor a Duna jegébe lőtték a szerbeket és zsidókat. A „még hidegebb napok" arra történő utalás, hogy a partizánok talán több magyart lőttek le bosszúból, mint amennyit a magyarok a razzia alkalmából.

tényezővé. Maga Tito is rideg politikai szempontok szerint kezelte a megtorlások kérdését: azok *nem egy-egy nemzet, nemzetiség* ellen irányultak, hanem *mindenki ellen*, aki a győztesek filozófiája szerint kollaboráns volt, és úgy ítélte meg, hogy veszélyezteti az új rendszer társadalmi-politikai berendezkedését. A „jók" és „rosszak" közé *ideológiai, politikai* választóvonalat húztak és mindenkit felelősségre vontak, hogy „miért nem volt az erdőben".

Ez azonban legfeljebb csak elfedte, de nem változtatta meg a számonkérés etnikai mozgatórugóit. 1944 őszén, 1945 elején Tito szinte mesterien játszott a megtorlás és a rendszer talpkövének tartott „testvériség-egység" húrjain. Amikor például a britek az érvényes megállapodásoknak megfelelően átadták a jugoszláv hadseregnek a Bleiburgnál magukat megadó domobránokat (horvát sorkatonák), usztasákat és egyéb horvát menekülteket, több tízezer hadifoglyot és polgári személyt végeztek ki. A hivatalos, Tito által aláírt parancs szerint hadifogolyként kellett volna őket kezelni, küldönce útján azonban Tito kivégzésükre adott utasítást. Hasonló megtorlásokra került sor Kočevski Rog mellett a szlovén sorkatonaság és menekülő civilek között, Koszovóról nem is szólva.

A katonai közigazgatás eleve magában hordozta a büntető funkciót. Mielőtt Tito Versecre érkezett, parancsot adott Peko Dapčevićnak, az 1. hadsereg parancsnokának, küldjön oda egy „megbízható" brigádot, hogy „megtisztítsa Versecet a sváb lakosságtól."[17]

A megtorlásokat döntően az OZNA (Odeljenje za zaštitu naroda – Népvédelmi osztály)[18] állambiztonsági csapatai hajtották végre, de részt vettek benne reguláris partizán egységek is, számos esetben pedig a helyi lakosság egyénileg is leszámolt ellenségeivel. A megtorlásokat alapvetően tehát az új hatalmi-katonai szervek hajtották végre, de annak méreteihez, kontrolálatlan eszkalációjához, paradox módon, éppen ennek a hatalomnak a kialakulatlansága, gyökértelensége is hozzájárult. Ma már tudjuk, hogy a délvidéki kivégzésekről tudomása volt Titónak is – az internálásokat, kitelepítéseket pedig, mint láttuk, maguk a katonai közigazgatási szervek rendelték el. Az OZNA tisztogató akcióira a főparancsnokság adott felhatalmazást, a csurogiak és zsablyaiak megbüntetésére a visszaemlékezők szerint maga Tito adott engedélyt, amikor küldöttségük ez ügyben felkereste őt. A megtorlás méretei miatt azonban Tito nemzetközi felháborodástól tartott és magához rendelte a JKP Tartományi Bizottságának vezetőit, Žarko Atanasković titkárt és Isa Jovanović szervezőtitkárt. Ez utóbbi visszaemlékezése szerint a Stari (Tito szűk, magas rangú politikai körökben használt neve: Öreg) azért volt dühös, mert nemzetközi bonyodalmaktól tartott, és azt állítja, mintsem tudtak a megtorlásról. Mint önigazolásként írja: „Ezt egyes parancsnokok követték el, főként a helybeliek, de gyakran az aktivisták kezdeményezésére. Ezekről a kilengésekről nem volt tudomása a katonai közigazgatásnak sem"[19] 1945 májusában állami

[17] *A. Sajti Enikő*: Tito. 272–274.; Tito u Vršacu. Pripremio za štampu *Milovan Dželbdžić*. Vršac, 1984. XIX.

[18] Az OZNA-t még 1943 szeptemberében hozták létre a Legfelső Parancsnokság keretei között. Célja eredetileg az volt, hogy hírszerző szolgálatot építsen ki a kémek és az ötödik hadoszlop felderítése és megbüntetése érdekében. Vezetője Aleksandar Ranković volt. Ez a szervezet volt az UDB (Állambiztonsági Igazgatóság) elődje.

[19] *Isa Jovanović*: U službi revolucije. Novi Sad, 1987. 198–199.

bizottságot hoztak létre a Vajdaságban elkövetett „igazságtalanságok" kivizsgálására, a bizottság munkájára vonatkozó források azonban mindmáig nem kerültek elő – ha egyáltalán elkezdte munkáját a bizottság.

A szakirodalom hosszú évekig kénytelen volt a „szájhagyomány" útján terjedő becslésekre hagyatkozni – mígnem a kis Jugoszláviában megkezdődött a visszaemlékezések összegyűjtése és a levéltári kutatás. Ez utóbbi szinte kizárólag a vajdasági, illetve a magyarországi levéltárak anyagát ölelte fel ez idáig, a belgrádi levéltárak anyagai jórészt mindmáig ismeretlenek, a katonai levéltár forrásainak feltárása éppen hogy csak megkezdődött. Másrészt tisztában kell lennünk azzal is, hogy egy kezdetben „partizán módszerrel" dolgozó, előtörténettel nem rendelkező közigazgatás legkisebb gondja is nagyobb volt annál, semhogy saját atrocitásait írásban rögzítse. Ezért nem biztos, hogy a katonai levéltár anyagai közelebb visznek majd bennünket az áldozatok pontos számához. Véleményünk szerint a helytörténeti kutatások vihetnek közelebb az igazsághoz. A szakirodalomban, publicisztikában eddig több száz százalékos eltérést mutató adatokkal találkozhatunk, egyesek 5 ezerre, mások 40 ezerre teszik a halálos áldozatok számát.

A háborús bűnöket megállapító korabeli bizottság (Komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomogača) 1945 novemberéig 899 vajdasági magyart ítélt halálra, amely szám nem tartalmazza az OZNA által kivégzetteket. Külön listát készített igen sok helyen a kivégzettekről az OZNA. Az ítéleteket formális tárgyalás nélkül, „bemondás", vagy éppen megtalált nyilaspárti listák alapján hozták, vagy azért, mert valaki ténylegesen vagy feltételezetten részt vett a razziában. Sokakat azért végeztek ki, mert a Magyar Megújulás Pártjának volt a tagja, vagy azért, mert a magyar hatalom éveiben közhivatalt viselt, esetleg tanítóként magyar nemzeti érzésre tanította diákjait, leventeoktató volt stb. A fennmaradt OZNA-listák azt bizonyítják, hogy a tömeges kivégzéseket elsősorban 1944. október végén és novemberben hajtották végre. A jugoszláviai történetírás által eddig feltárt írásos források alapján, elsősorban a vajdasági OZNA által készített *„A kivégzett háborús bűnösök nyilvántartási könyve 1944/45"* címet viselő lista, valamint az egyes helyi népi bizottságok által kivégzettek neveit tartalmazó feljegyzések alapján ma annyi állítható biztosan, hogy a Bácskában és Bánátban 5 ezer magyart végeztek ki 1944 október-novemberben. Ezekben a számokban eleve nincsenek benne a baranyai, muravidéki, muraközi halottak, illetve a háborús bűnökért a jugoszláv népbíróságok által hozott halálos ítéletek. Az ötezres szám tehát az e két típusú lista alapján rekonstruálható áldozatok neveit tartalmazza, és csak azokét, akiket az OZNA végzett ki. A megtorlásokkal foglalkozó jugoszláviai magyar szakmunkák és főleg a publicisztika gyakran idézi Mészáros Sándor néhány éve elhunyt történész beszélgetését Svetozar Kostić Čapó, az OZNA akkori vajdasági tartományi vezetőjével, aki úgy gondolta, hogy ezek a belügyi csapatok mintegy 20 ezer magyart végeztek ki.[20]

A Délvidéket elfoglaló partizánok kegyetlenkedéseiről szóló első híreket lényegében az eseményekkel párhuzamosan, 1944 augusztus végén jutatták el Bu-

[20] Ezeket a forrásokat Aleksandar Kasaš újvidéki történész tárta fel és ennek alapján közölte az áldozatok nevét is. *Aleksandar Kasaš*: Madari u Vojvodini 1941–1946. Novi Sad, 1996. 160–178.

dapestre, még a Lakatos-kormány idején, és a már felbomlóban lévő délvidéki, pontosabban muraközi magyar csendőrségtől, illetve Nagy Iván országgyűlési képviselőtől származtak.

Nagy Iván a csáktornyai (Muraköz) Lajkó Rózsi 1944. augusztus 7-én kelt eredeti levelét juttatta el a minisztériumba, amelyben az asszony Doroszlón (Bácska) élő testvérével tudatta apjuk halálhírét. A megrendítő levél szerint 1944 július 23-án éjjel a partizánok összeszedtek 68 embert, ebből 6 szerb, 9 dalmát, a többi magyar volt „ebből tizet a község előtt összekötöztek és kijelentették, hogy ezeket haditörvényeknek elé viszik, a többi fiatalt meg puska alá, harcba". Mivel a keresett férfiak egy részét nem találták otthon, az asszonyokat fenyegették meg, köztük e levél íróját is, ha legközelebb sem lesznek otthon, őket viszik el kivégzésre. Az összeszedett férfiakat kihajtották a falu szélére, egy mocsaras részhez, ott „dalolni kellett nekik és ütötték, szurkálták, fejbe lövöldözték őket és a bozótban összekötve benne hagyták, még pedig éltek, akkor meg úgy fulladtak meg [...] több halott nem volt, csak ezek az öregebb emberek, de nem tudjuk, miért kellett így csinálni. Kedves öcsém, mi árvák vagyunk, nekünk jó apánk nincs, a gyász a szívünkön."[21]

A csendőrség központi nyomozó parancsnoksága ugyanerről az eseményről számolt be augusztus 19-i jelentésében. Csáktornyára szerintük egy 50 fős partizánosztag tört be, összeszedtek 53 jobbmódú magyart, és elvitték lovaikat és mezőgazdasági felszereléseiket. A rokonok közülük a községtől néhány kilométerre lévő erdőben 37 áldozat holttestét találták meg.[22]

A debreceni Ideiglenes Kormány már megalakulása után néhány héttel biztosan tudott az atrocitásokról, az általunk ismert legkorábbi ilyen tartalmú jelentés 1945. január 16-án készült Debrecenben és emellett a partizánok által megalakított Petőfi brigáddal foglalkozik. Ezekben az 1945/46-os forrásokban jelennek meg az áldozatok számáról szóló első *becslések* is, amelyek különféle csatornákon keresztül azután rögzültek a magyar közgondolkodásban. A jelentés névtelen írója a Bácskából szökött át, és mint írja, a „magyarok sorsa a megszállás első heteiben kényszermunka (1883–1929-ig született férfiak, sőt nők is tömegesen), a súlyosabb esetekben nagyarányú lemészároltatás, (ld. a vonatkozó jelentést), esetleg az anyagi (kiraboltatás) és erkölcsi tönkretétel (magyar nők megbecstelenítése) volt."[23] Július végén már megérkezett a külügyminisztériumba a partizánok által kivégzett, illetve fogva tartott katolikus papok névsora is. A lista 22 nevet tartalmazott, közülük 13-ról már ekkor biztosan tudták, hogy megölték őket, köztük Dupp Bálint csurogi plébánost, Virág István horgosi apátplébánost, Szabó Dénes tóthfalui, Varga Lajos moholi, Petrányi Ferenc óbecsei, Plank Ferenc ósziváci, Köves István mozsori, Berger Antal tavankúti, dr. Takács Ferenc péterrévei plébánosokat, valamint P. Körösztös Krizosztom újvidéki ferencesrend-házfőnököt,

[21] MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1944-R-25965. Az erős tájszólással és helyesírási hibákkal megírt levelet mai köznyelvi szöveggé írtuk át. Az eredeti szövegből csak ízelítőül: „és danuni kölöt nekik és ütötte szurkáták fejbe lövöldösztek és a bosszutba össze kötözve bele hanták még pedig éltek..."

[22] Uo.

[23] MOL A nemzeti kormány miniszterelnökségének iratai. 1944/1945–1949. XIX-A-1-j-XXIII-112–1945.21.d. Sajnos a jelzett melléklet nem volt az iratok között.

és még egy névtelen ferencesrendi atyát.[24] Minden valószínűség szerint ezek a nevek is Mindszenty József hercegprímáson keresztül jutottak el a kormányhoz csakúgy, mint az atrocitásokról készített, délvidéki menekültek által készített feljegyzés is, amit a bíboros 1946. július 17-én juttatott el Gyöngyösi János külügyminiszterhez.[25] A feljegyzést délvidéki magyarok készítették, közülük az egyik az újvidéki internálótáborból szökött meg, nevüket azonban nem ismerjük. A magyar történetírásban közismert, hogy Mindszenty drámai hangú pásztorlevélben ítélte el 1945. október 15-én a szlovákiai magyarság kitelepítését – a jugoszláviai magyarság helyzetére vonatkozóan elégségesnek tartotta a kormány informálását a hozzá eljuttatott hírekről. A feljegyzés ismeretlen készítői 50–60 ezerre becsülték az áldozatok számát. Külön is megemlítették a táborok közül a járekit, ahol naponta szerintük 80 ember halt meg. Ők már a kalocsai egyházmegye 16 pap áldozatáról írnak. Egy, a külügyminisztériumban békeelőkészítés céljából még 1945. október 16-án készített feljegyzés pedig 40 ezerre teszi az áldozatok számát, egy másik, 1946. október 20-án Nagy Ferenc miniszterelnök számára készített feljegyzés pedig 30–35 ezerre. Horváth József Bácskából Szegedre menekült ügyvéd 1946 februárjában ugyancsak Gyöngyösihez eljuttatott levelében mintegy 30 ezer áldozatról ír, míg a miniszterelnökség békeelőkészítő osztályán 1945. november végén készített irat készítője szerint „állítólag" 20 ezer volt a magyar áldozatok száma. A miniszterelnökség kisebbségi osztálya által a békeelőkészítés céljából 1949 őszén Jugoszláviáról készített egyik anyagban ez a megfogalmazás szerepel: „leellenőrizhetetlen hírek szerint a Vajdaságban cca 40.000 körül jár a kivégzett magyarok száma. A jugoszláv határzár és a Jugoszláviába való utazások elé gördített szinte áthidalhatatlan nehézségek lehetetlenné teszik, hogy betekintést nyerjünk ebbe a kérdésbe."[26]

A magyar kormányhoz különféle forrásokból eljutott, de minden esetben becsléseken alapuló számok tehát 60–20 ezerig terjedtek. Magyarországon leginkább a Cseres Tibor által említett, és két katolikus plébános, Szűcs Márton és Kovács József adataira épülő szám, a 40 ezer rögzült. Mindszenty és Cseres forrásai tehát valószínűleg azonosak.

Sulyok Dezső volt kisgazdapárti képviselő emigrációban írt visszaemlékezésében ugyan számot nem említ, de kemény szavakkal írja le a „bosszúbrigádok" mészárlásait. Grősz József kalocsai érseknek egyházmegyéje elmenekült papjai számoltak be a történtekről, ő is bosszúról, és az áldozatok nagy számáról írt naplójában. Illyés Gyula 1945. május 27-én azt jegyezte fel naplójába, hogy 30 ezer magyart öltek meg a Délvidéken, június 5-én pedig negyvenezerről tesz említést.[27]

---

[24] MOL Külügyminisztérium Békeelőkészítő osztály iratai XIX-J-1-a-IV-109-40178/Bé-1945.55.d. A későbbi kutatások kiderítették, hogy az ismeretlen ferences atyát Kovács Kristófnak hívták, Weinert Péter palánkai plébános az internálótáborban halt meg, Varga Endre tóbai (Toba) plébános pedig még kihallgatásakor hunyt el. *Matuska Márton*: Vajdaság mártír papjai. In.: S nem törődtök vele, a holnap mit őröl... 219–221.

[25] MOL XIX-J-1-a-IV-109-1981/Bé.-1946.55.d.

[26] MOL XIX-J-1-a-IV-104-jugoszláv-40.171/Bé-1945.54.d., MOL XIX-J-1-a-IV-109-495/Bé-1946.55.d.; IV-104-40.952/Bé-1945.54.d.; IV-110-40862/Bé-1945.55.d. valamint MOL Miniszterelnökség Kisebbségi és nemzetiségi osztályának iratai 1945–1948. XIX-A-1-n-"Z"-3045/1946.6.d.

[27] *Cseres Tibor*: i.m. 242–247. E számításokkal kapcsolatos kritikát lásd *A. Sajti Enikő*: Döbbenet és hitelesség. *Magyar Napló*, III. évf. 12. sz. 1991. október 4. 36–38. *Sulyok Dezső*: A magyar tragédia. I. rész. A szerző kiadása 1945. 156–157. Grősz érsek naplója 1944–1946. Sajtó alá rendezte:

Ezeket a közvetlenül a kivégzések után készült becsléseket nem azért idéztük fel, mert úgy gondoljuk, közelebb visznek bennünket az áldozatok számának pontosításához. Hanem azért, hogy lássuk, a magyar kormányoknak kezdettől fogva tudomásuk volt a megtorlás tömeges méreteiről, még akkor is, ha a hozzá eljutó számok feltehetően nem voltak egészen pontosak. Ennek ellenére nincs nyoma annak, hogy a tömeges kivégzéseket bárhol is szóvá tették volna: akár a Szövetséges Ellenőrző Bizottságban, akár külön Moszkvában, netán a párizsi béketárgyalásokon, Belgrádról nem is szólva.

Rákosi Mátyás, a Magyar Kommunista Párt főtitkára, aki délvidéki, adai születésű volt, 1945-ben (utazásának pontos időpontját sajnos nem ismerjük) váratlanul felkereste Újvidéken Jovan Veselinov Žarkót, a Jugoszláv Kommunista Párt Vajdasági Tartományi Bizottsági titkárát és arra kérte Veselinovot, hogy eszközöljön ki számára egy találkozót Titóval. Rákosi azért utazott nem hivatalosan Jugoszláviába, hogy segítséget kérjen a csehszlovákiai magyarok kitelepítésének ügyében. Veselinov emlékezete szerint Rákosi, aki „őszinte volt és gondterhelt", beszélgetésük alkalmával így fogalmazott: a csehszlovák kommunisták „az egész magyar kisebbséggel szembeni eljárásukkal megbocsáthatatlan hibát követnek el és kést döfnek a magyar forradalom hátába." Jugoszlávia kisebbségpolitikája kapcsán viszont azt hangsúlyozta, hogy az „példája lehet a lenini eszmék alkalmazásának és hogy a magyarországi kommunisták teljes mértékben helyeslik mindazokat az intézkedéseket, amelyeket Jugoszláviában teszünk Horthy emberei és a háborús bűnösök ellen, mivel tudják, hogy hazánkban így jártak el a szerb és a többi árulóval szemben is."[28]

Ha figyelmesen tanulmányozzuk forrásainkat, akkor tetten érhetjük azt is, hogyan jelentéktelenedig el a megtorlás kormányszinten, a miniszterelnökség kisebbségi osztályán, de különösen a külügyminisztériumban, és végül hogyan válik a partizánok vérengzése gyakorlatilag meg nem történtté a hivatalos iratokban. A folyamat végén pedig, már 1946-ban megjelenik a nemzetiségi kérdést példaszerűen megoldó Jugoszlávia képe, amely majd egész más okok miatt, a Szovjetunióval történt ún. Sztálin-Tito összetűzés miatt, és nem a nemzeti, nemzetiségi problematika miatt törik darabokra. Külön vizsgálat tárgyát képezhetné az is, hogy miért nem merültek fel még a legfeszültebb 1948–1954 közötti időszakban sem a magyarokkal szemben elkövetett megtorlások Jugoszláviával szembeni kijátszása.

Már 1945-ben megkezdődött az 1945 előtti korszakban oly fontos miniszterelnökségi osztály: a kisebbségi és nemzetiségi osztály elsorvasztása, annak ellenére, hogy az osztálynak plusz feladatként a békeelőkészítés munkájában is részt kellett vennie.[29] A huszas évek elején minden szál Bethlen miniszterelnök „titkos minisztériuma", a Társadalmi Szervezetek Központja, majd pedig a kisebbségi osztály kezébe összpontosult a határon túli magyarság ügyeinek vonatkozásában.

Török József. Szent István Társulat, Budapest, é.n. 56. *Illyés Gyula*: Naplójegyzetek 1929–1945. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986. 364., 366.

[28] *Jovan Veselinov Žarko*: Az autonóm Vajdaság születése. Forum, Újvidék, 1983. 147–148.

[29] Pásint Ödön osztályvezető 1946 júniusában készített statisztikája szerint az osztály 14 előadója közül 7 főt, köztük Borsay-Baur György délszláv előadót is B-listázták, azaz mint megbízhatatlant elbocsájtottak, vagy áthelyeztek. MOL A Miniszterenlökség Kisebbségi és Nemzetiségi osztályának iratai XIX-A-1-n-"Z"-2748–1946.5.d.

Ez egyúttal azt jelentette, hogy igen széles, alapos, sokoldalú információk alapján formálhatták a két háború között a mindenkori magyar kormányok ezzel kapcsolatos politikájukat.[30] 1945 után, a koalíciós időkben a kérdés egyrészt pártpolitikai csatározások színtere lett, amely a kommunista befolyás alatt álló belügyminisztérium és a miniszterelnökség közötti rivalizálásban, hatásköri vitákban is kifejezésre jutott. Azzal párhuzamosan, ahogyan a határon túli magyarok ügye kormányzati szinten elvesztette jelentőségét, úgy jelentéktelenedett el a kisebbségi osztály is, és váltak előkészítő, elemző anyagai egyre laposabbakká. Pásint Ödön, az osztály vezetője keserűen jegyzi meg a párizsi békeszerződést követő leépítések időszakában, 1946. júliusában egyik Nagy Ferenc miniszterelnök számára készített feljegyzésében: az osztály legjobb szakembereinek elvesztése és a leépítések következtében nem tud eleget tenni feladatának, pedig „a szomszéd államokban élő magyarság helyzetének az elmúlt időkhöz képest lényeges rosszabbra fordulása egyfelől, másfelől a nemzetiségi jogvédelem ez idő szerinti teljes hiánya, de esetleges várható beiktatása a békeszerződésekbe is, igen súlyos és sürgős feladatokat jelentenek, amelyeknek elmulasztása vagy elégtelen ellátása több mint három millió magyar ember életére, existenciájára a legsúlyosabb és esetleg jóvátehetetlen kihatással lehet."[31]

Az ügyosztály eddigi, miniszterelnökhöz kötődő centrális jogköre szétforgácsolódott az egyes minisztériumok között, szinte minden minisztérium felállította saját kisebbségi ügyosztályát, végül 1947-ben az osztályt megszüntették.

Amikor Magyarország 1945. január 20-án aláírta Moszkvában a fegyverszüneti megállapodást, és formailag is kezdetét vette az 1945 utáni magyar állam története, az ország a szomszédaival együtt a szovjet érdekszférába került. Emiatt az ország szuverenitása, történelme során egyébként nem először, erősen korlátozott volt. Helyzete azonban annyiban nem változott, hogy a nyelvi, etnikai határai és a politikai határai között 1945 után éppen olyan diszharmónia uralkodott, mint Trianon után. Már a fegyverszüneti szerződés is előírta, hogy Magyarország visszavonja csapatait az 1938 előtti határokra, és érvényét veszti minden 1938 és 1941 között visszacsatolt területre vonatkozó magyar törvény és rendelet. A revízió kudarcának megítélése azonban alapvetően más volt, mint a két világháború között. A Kisgazdapárt reménykedett a nyelvi és politikai határok méltányos közelítésében, amit a határtól távol eső magyar csoportok esetében autonómiák egészítettek volna ki. A kommunisták és szociáldemokraták elvetették a nyelvi, etnikai revízió bármilyen formáját, de nem tulajdonítottak jelentőséget még a kollektív jogokra épülő kisebbségvédelemnek sem – a magyarság problémáját, mintegy természetes automatizmust feltételezve, a (népi) demokrácia kérdésének tartották. (Erdély kérdésében módosítottak álláspontjukon). A politikai pártok között a békeelőkészítés során kemény vitákra került sor, elsősorban a magyar-szlovák határ kérdésében, de már kezdettől fogva egyetértettek abban, hogy felesleges és értelmetlen bármiféle területi követeléssel fellépni Jugoszláviával szemben. Még mielőtt ebben az 1946. március 6-ai pártközi értekezleten megállapodásra jutottak volna a miniszterelnökség nemzetiségi osztályán, amely, mint már jelez-

[30] *Bárdi Nándor*: A Keleti Akció. *Regio*. Kisebbségi Szemle, 1995. 3. sz. 89–134. *A. Sajti Enikő*: A jugoszláviai magyarok politikai szervezkedésének lehetőségei és korlátai. (1918–1941) *Regio*. Kisebbségi Szemle. 1997. 2. sz. 3–30.

[31] MOL XIX-A-1-n „Z"-2748–1946. 5. d.

tük, részt vett a békeelőkészítéshez szükséges szakmai anyagok elkészítésében, már jóval korábban kialakult az az álláspont, hogy mivel a jugoszláviai magyarok helyzete „örvendetesen" alakul, már az előkészületek során *levehető az egyeztetések napirendjéről a jugoszláviai magyarság kérdése*. Annál is inkább, mivel „a potsdami konferencia által kilátásba helyezett belgrádi magyar misszió a két országot közel fogja hozni egymáshoz, hogy nemzetiségpolitikai szempontból is a legszívélyesebb relációk fognak bennünket egymáshoz fűzni."[32] Ennek szellemében hangolódott át a délvidéki magyarok helyzetével kapcsolatos kormányzati munka is. *„A jugoszláv-magyar viszony fejlődése és eseményei 1944 ősze óta"* címet viselő, a miniszterelnökség kisebbségi osztályán 1945 december 28-án készült terjedelmes tanulmányban már egyenesen ezt olvashatjuk: „1944 őszén a jugoszláv hadsereg csapatai felszabadították a Bácskát és onnan a magyarok nagy része a kivonuló magyar csapatokkal együtt eltávozott. Bácskába azok tértek vissza, akik esztendőket töltöttek a hegyekben és erdőségekben. Ezek különböző mértékkel mérték a magyarokat és belátták, hogy az 1941-es események a régi magyar hadsereg túlkapásai voltak. *Így igen kevés embert vontak csak felelősségre*. [Kiemelés tőlem, S. E.]

Az új Jugoszlávia népuralomra rendezkedett be és a központi hatalomban a magyarság számaránya szerinti képviseletet kapott. Megnyíltak a magyar iskolák is és a magyarok olyan kedvező helyzetbe kerültek, amire gondolni sem mertek."[33] Mérvadó, általános véleményként fogadták el, hogy a bácskai magyarok úgy vélik, „hogyha nem a partizánok, hanem történetesen a csetnikek kerekednek felül, akkor a magyarságnak ma a Bácskában hírmondója se maradt volna."[34]

S ha a kivégzések miatt nem is, az internálások megszüntetéséért Gyöngyösi János külügyminiszter például szót emelt a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) jugoszláv missziójának vezetőjénél, Obrad Cicmil ezredesnél. Cicmil 1945. szeptember 17-én kereste fel hivatalában Gyöngyösit és az Olaszországgal szembeni jugoszláv területi követelések kérdésében elfoglalt magyar álláspontról érdeklődött. Miután Cicmil biztosította az egyenes válasz elől kitérő külügyminisztert, hogy hajlandók lesznek a kikötők használata és a tranzit forgalom kapcsán Magyarországnak a legnagyobb kedvezményt megadni, és „a jugoszláv kormány a maga részéről Magyarországot a béketárgyalásoknál és a béke előkészítésében, de azonkívül is, minden olyan kérdésben hajlandó támogatni, amely Jugoszlávia érdekeivel nem ellenkezik." Gyöngyösi kérte, hogy a magyar hadifoglyok szabadonbocsájtása mellett bocsássák szabadon „azokat a civil magyar itnernáltakat is, akik nem háborús bűnösök". Cicmil erre ígéretet tett – azt azonban nem tartotta érdemesnek közölni a magyar külügyminiszterrel, hogy az internáltak ügyének felülvizsgálata már hónapokkal korábban megkezdődött.[35]

A magyarságot ért retorziók elleni kevés tiltakozás közé tartozik a 42 jugoszláv fogságba esett székely telepes ügye is, akikről eddig úgy tudta a közvélemény, hogy agyonlőtték őket. A Völgységi Telepesek Központi szövetkezete nevében Bodor György telepítési kormánybiztos fordult 1945. december 7-én a minisz-

[32] MOL XIX-A-1-n-"Z"252-1945.3.d.

[33] MOL XIX-A-1-n-"Z" 79-1945.3.d.

[34] MOL XIX-J-1-a-IV-108-71/Bé. 1946.

[35] MOL A Külügyminisztérium bizalmas iratai. Jugoszlávia TÜK 1945-1964. I. XIX-J-1-j-Jug-29/h-5.pol.-1945.38.d

terelnökhöz, hogy a székelyek bácskai menekülése során elfogott 42 hadikligeti székely férfi ügyében járjon el a jugoszláv szövetséges missziónál. Az iratok tanulsága szerint 1946 szeptemberében még éltek, de nem engedték őket át Magyarországra, közülük időközben hatan meghaltak a bori rézbányában lévő internálótáborban,[36] a többiek sorsáról nincsenek megbízható adataink.

A Tito marsall által aláírt 1945. január 27-i rendelet megszüntette a katonai közigazgatást, a hatalmat a hadseregnek február 15-ig kellett átadnia a civil népi bizottságoknak. Az indoklás szerint a katonai közigazgatás, amely betöltötte feladatát, a továbbiakban „már akadályozná a forradalmi változásokat egy olyan érzékeny soknemzetiségű területen, mint a vajdasági." Jóval egyértelműbben fogalmazott a Vajdaságban akkor egyedül megjelenő napilap, a *Slobodna Vojvodina*: a katonai közigazgatás „alapvetően megoldotta a német kérdést a Vajdaságban, a magyar antifasiszták pedig elfogadták, hogy helyük a Tito elvtárs vezette népfelszabadító mozgalomban van."[37]

Az új hatalom által megkövetelt beilleszkedés fő feltételét tehát ezúttal nem államhűségnek, hanem a rendszerrel történő ideológiai-politikai azonosulásnak nevezték, bár a kettő célja megegyezett. A nemzeti kérdést alapvetően határkérdésként kezelő korszakban így, vagy úgy, de minden rendszer garanciákat akart kikényszeríteni a kisebbségektől, hogy nem kifelé, az anyaország felé gravitáló erők. Nem volt ez másként most sem, tetejében mindez egy háborúban álló Európában történt, egy olyan államiságát újra visszanyert országban, amelyet csak nemrég kényszerítettek térdre.

Az államhűséghez vezető úton kezdetben, a háború befejezéséig egyetlen lehetőséget kínált fel Tító: a Petőfi nevét viselő partizán zászlóaljba történő jelentkezést. A zászlóalj története az 1945 utáni évtizedekben a vajdasági magyarság rendszerlegitimációs, kikezdhetetlen pontjává nemesedett – s ezzel máris eleve meghamisították történetét. Históriája ennél jóval prózaibb, bár korántsem kevésbé tanulságos. 1943 augusztusában történt megalakítása, az albán, az olasz, a német, a csehszlovák osztagokkal egyetemben, politikai döntés eredménye volt és a partizánmozgalom összjugoszláv jellegének kidomborítását szolgálta. Megalakítására egy kis szlavóniai, horvátországi hegyi faluban, Slavonski Drenovacban került sor, és tagjait az akkor ezen a környéken harcoló különféle partizánegységekből gyűjtötték össze. A zászlóalj kb. 80 fős volt, ebből mintegy 60 volt magyar. Parancsnokává Kis Ferencet, politikai biztosává Gerő Károlyt nevezték ki. A zászlóalj vezénylési nyelve a magyar volt, a partizánok sapkáján lévő vörös csillag mellett egy piros-fehér-zöld nemzeti színű csíkot hordtak. Mivel az egységnek nem volt magyar zászlója, Marosy, zágrábi magyar követ jelentése szerint a horvátországi Magyar Közművelődési Közösségtől szereztek egyet egy rajtaütés során.[38] A zászlóalj abban a vonatkozásban, hogy a partizánokhoz átálló délvidéki magyarok, sőt, a magyarországi antifasiszta, németellenes erők gyűjtőhelyévé vál-

[36] MOL XIX-A-1-n-"Z"1011–1945; XIX-A-j-XXIII-10817–1946.2.d. Cseres említett könyvében *Albert Gábor* hadikligeti székely visszaemlékezése nyomán azt írja, hogy a 42 székely férfit Szabadkán kivégezték. *Cseres Tibor*: i.m. 235–236. Ezt veszi át *Aleksandar Kasaš* is idézett munkája 175 oldalán.

[37] *Slobodna Vojvodina*, 1945. február 1.

[38] MOL K-28 ME Kisebbségi o. 1943-R-30933.

jon, nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A nagy megtorlások idején, 1944 november elején vetődött fel egy spanyol polgárháborút megjárt magyar kommunista, Varga István részéről Bácstopolyán, hogy a Bácskában is alakítsanak önkéntes alapon magyar partizánegységeket.[39] A toborzás főként Bácstopolyán és Ómoravicán (Stara Moravica), az ottani magyar szegényparasztok körében volt viszonylag eredményes – bár arra a körzet pártszervezete külön is gondot fordított, hogy csak „az osztályszempontból öntudatos" elemek léphessenek be a századba. Több száz munkaszolgálatra kötelezett magyar is inkább ehhez a fegyveres alakulathoz rukkolt be. Ezek a magyar egységek egyébként gyengén felszereltek voltak – bár ez nem csupán a magyar alakulatokat jellemezte ekkor. Az ily módon, kevésszámú önkéntesből és gyakorlatilag besorozott magyarokból állt össze a Petőfi Sándor nevét viselő partizánbrigád, amely Magyarország területére lépve (a Duna-Tisza köze mellett például Pécsett és környékén) propagandafeladatokat is ellátott. Harci tevékenységet a Dráva-menti ütközetek során fejtettek ki – főként 1945 februárjától. Harci moráljuk a korabeli feljegyzések szerint meglehetősen csekély volt, szökések is előfordultak. A legnagyobb megpróbáltatás rájuk is a szerémségi Bolmány melletti nagy harcokban várt, ahol a német-magyar és horvát hadsereg ellen vívott többhónapos harcok során több mint 30 ezer jugoszláv katona esett el, köztük a Petőfi brigád számos tagjai is. A Bolmány községért folytatott harcok során erős német ellenállásba ütköztek, ahol a mintegy 1200 fős brigádnak egyetlen napon, március 6-án 50 halottja és 190 sebesültje volt. A debreceni kormány számára 1945. január 16-én keltezett, a Petőfi brigádról készített feljegyzésben, amelynek szerzője a Bácskában korábban közhivatalt betöltő, onnan menekült ember lehetett, az önkéntesség vonatkozásában egyenesen ezt olvashatjuk: „Vagy önként jelentkeznek, vagy mint fasisztagyanúsak kezeltetnek a délvidéki összmagyarságra kötelező kényszermunkán."

A jelentés készítőjével még az alakulat szervezésének kezdetén Zomborban folytatott beszélgetés során a brigád parancsnoka elmondta, hogy másfélhetes parancsnoksága alatt csak az elhelyezést és az élelmezést sikerült úgy-ahogy megoldani, „lábbelin kívül más felszerelési cikket még nem kaptak, a rendelkezésre álló 4–5 fegyvert oroszoktól cserélte pálinkáért, stb." Nem érdektelen megemlíteni az idézett jelentés kapcsán, hogy készítője azt javasolta az Ideiglenes Kormánynak, hogy bár tisztában van azzal, hogy a határokat az 1938-as határok mentén fogják meghúzni, egy ilyen délvidéki magyar alakulatot valamilyen módon „tisztán és kizárólag magyar *népi* megmozdulás alapjára" kellene helyezni, felmutatván, hogy az ottani magyar nép fegyverrel szállt szembe a fasizmussal. Így módon, folytatódik gondolatmenete, megakadályozható lenne, hogy Titóék saját céljaikra használják fel az ottani magyarokat.[40] Az ötlet legalább annyira időszerűtlen volt, mint 1944 szeptember végén a bácskai szerbekből megalakítandó szerb véderő terve.[41]

[39] A Petőfi-zászlóalj történetére: *Baki Ferenc-Vébel László*: Petőfi brigád. Újvidék, 1983.; *Karolj Brindza*: Nemirna ravnica. Stara Moravica, 1968. *Törköly István*: Akikért nem szólt a harang. Vajdasági magyar frontharcosok vallomása. Életjel, Szabadka, 2001.

[40] MOL XIX-A-1-j-XXIII-112-1945.21.d.

[41] A szerb véderő tervét Hennyei Gusztáv, a Lakatos-kormány külügyminisztere vetette fel, amelynek magját az 1943 októberében Zomborban elítélt Mihailović-párti csetnikek alkották volna. Hennyei terve szerint a felfegyverzett „magyarón szerbek" addig tartották volna a déli frontot, amíg

E tanulmány keretei között nem feladatunk a magyar politikai és közigazgatási elit ellen indított háborús bűnös perek részletes bemutatása és elemzése. Néhány megjegyzés mégis ide kívánkozik.

Mint ismeretes, a nagyhatalmak közötti megállapodás teremtette meg az alapját annak, hogy a háborús bűnösöket felelősségre vonják, illetve a felelősségre vonás abban az országban történjék, ahol tetteiket elkövették. A háborús bűnösök kiadására Magyarországot már a fegyverszünet 14. pontja is kötelezte, és Jugoszlávia ennek alapján követelte elsősorban az újvidéki, sajkási megtorlások bűnöseinek kiadatását, de számos magyar politikusét is. A jugoszlávok több esetben sürgették az általuk összeállított listán szereplő háborús bűnösök kiadásait, amelyen eredetileg Horthy és Bárdossy is szerepelt. Azt vetették a kormány szemére, hogy lassan halad az átadásuk. Brankov kapitány például egyik 1945. október 25-i megbeszélésen, ahol főként iskolaügyeket tárgyalt meg a miniszterelnökség kisebbségi osztályával, egyenesen azt vetette a magyar kormány szemére, hogy ebben a kérdésben „nagyon bürokratikus álláspontra helyezkednek".[42]

Alig ismert, hogy a magyar kormány saját békecéljai megfogalmazásakor fontolóra vette az újvidéki bűnösök perének magyarországi újratárgyalását, illetve az 1943/44 fordulóján megindított per külföldi propaganda céljára történő feldolgozását és könyv alakban történő megjelentetését. A per újraindításának ötletét, úgy tűnik, a Szabad Nép, a kommunista párt lapja vetette fel 1945 július elején azzal a céllal, hogy „az egész világ előtt megmutassuk, hogy a demokrácia Magyarországon ezzel az újvidéki üggyel nem azonosítja magát." Az újratárgyalással a lap szerint azt is ki lehetne mutatni, hogy ez a németek és nem a magyarok ügye volt. Az ötletet az újság nyomán a kisebbségi osztály is megtárgyalta és azzal támogatta, hogy mivel feltehetően a békekonferencián az egész ügy „az egyik legtöbbet tárgyalható propaganda kérdés lesz, jobb lenne ezzel az üggyel Magyarországnak kijönnie."[43] Kikérték az ügyben Ries István szociáldemokrata igazságügyi miniszter véleményét is, aki 1945. augusztus 16-án kelt válaszában támogatta a katonai per anyagának népszerű feldolgozását és kiadását, és jelezte azt is, hogy hamarosan kijelöli azt a személyt, akit ezzel a feladattal meg fog bízni. „Magyarország érdekében állónak tekintem ugyanis azt — írta a miniszterelnökhöz ezzel kapcsolatban intézett levelében — hogy a honvédbíróság által 1943-ban lefolytatott bűnper anyagát a világ közvéleményével is megismertessük és kimutassuk azt, hogy az Újvidéken és környékén elkövetett vérengzések megtorlása, az ország jó hírnevének a világ közvéleménye előtti helyreállítása már az elmúlt kormányzatnak is célja volt és csak az egyre növekvő német politikai befolyásnak, valamint az 1944. március 19-e után bekövetkezett kényszerhelyzetnek tudható be az, hogy a bűnösök méltó büntetésüket el nem vehették." A per újratárgyalását azonban Ries a fegyverszüneti egyezményben vállalt kiadatási kötelezettség miatt elképzelhetetlennek tartotta, amely esetleg olyan benyomást kelthetne Jugoszláviában, „mintha Magyarország a bűnözőket a bűncselekmény elkövetésének helye

a német és magyar csapatok vissza nem foglalták volna a Bácskát. *A. Sajti Enikő*: Délvidék 1941–1944. 231–238.

[42] MOL XIX-A-1-n-"Z" 813/biz.-1945.2.d.

[43] MOL XIX-A-1-j-XIII/b-5011-1945.31.d.

szerint illetékes jugoszláv népbíróság hatásköre alól ki akarná vonni."[44] Az ötlet ezzel le is került a napirendről.

1945 májusában a jugoszláv OZNA emberei a szovjet hadsereg segítségével Budapesten 36 itt bujkáló szerbet és horvátot szedtek össze, és azonnal Belgrádba szállították őket, a Bécsben lefogott Nedić-pártiakkal együtt. Köztük voltak újságírók, a horvát követség volt alkalmazottai, kereskedők stb.

A jugoszláv belbiztonság, az OZNA emberei már 1945 március elején megjelentek a lerombolt Budapesten és a SZEB szovjet missziója segítségével kezdték meg az általuk összeállított jegyzék alapján a magyar háborús bűnösök elfogását. Tudomásukra jutott, hogy a Balaton körül bujkál például Nagy Iván, a zágrábi magyarok hajdani vezetője, magyar országgyűlési képviselő, aki a nyilas kormány propaganda osztályán fejezte be politikai pályáját. Kramer Gyulát, a délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség egykori elnökét Budapesten, Korányi Elemért Esztergomban fogták el, míg Deák Leo például maga jelentkezett március 11-én az orosz katonai hatóságoknál Budapesten. Ugyancsak az OZNA fogta el Budapesten Popović L. Milant, magyar országgyűlési képviselőt, aki kinevezett képviselőként képviselte a délvidéki szerbeket 1942 és 1944 között, Zombory Gyula újvidéki rendőrfőkapitányt, Báthory Géza csendőr alezredest, Könyöki József újvidéki rendőrtanácsost és másokat. Feketehalmy-Czeydner Ferenc vezérezredest, Grassy Józsefet és Zöldy Mártont például az amerikaiak adták át a szovjeteknek, így kerültek Budapestre az Andrássy úti börtönbe. A SZEB jugoszláv missziójának kérése alapján a SZEB kérte hivatalosan 1946. március 16-án Nagy Ferenc miniszterelnöktől Feketehalmy-Czeydner kiadását, miután Jugoszláviában háborús bűnösnek nyilvánították. Őket Magyarországon már halálraítélték, és ezután adták ki őket Jugoszláviának, ahol új eljárást indítottak ellenük. Szombathelyi Ferencet, a vezérkar volt főnökét a magyar népbíróság ítélete után (életfogytiglani fegyházbüntetés) adták át a jugoszláv hatóságoknak, máig tisztázatlan körülmények között, 1946 augusztusában, nem sokkal az után, hogy megkezdte büntetése letöltését.[45]

Magyar politikusok, rendőrségi és polgári tisztviselők első nagy háborús bűnös pere 1945. október 20-án kezdődött Újvidéken. Az elsőrendű vádlott Deák Leo volt főispán, Milan L. Popović, Kramer Gyula, Báthory Géza, Zombori Gyula, Tallián József, Könyöki József és Knézi Péter voltak. Knézit kivéve, akit azért fogtak perbe, mert szerb vállalatok élére kinevezett biztos volt, valamennyi vádlottat halálra ítélte a Harmadik Hadsereg katonai bírósága. Az ítéleteket Zsablyán és Újvidéken hajtották végre, többségüket nyilvánosan felakasztották.

Valamennyi háborús bűnös perben a vádlottak vallomása és a tanuk szava volt a döntő. Popovićot például kilenc napon keresztül hallgatták ki, de hasonlóan hosszú volt Deák Leo kihallgatása is. Egyikük sem ismerte el a fő vádpontban

[44] MOL XIX-A-1-j-XIII/b-5011–1945.31.d. A honvédbíróság 1943-as perének anyagát közli *A. Sajti Enikő–Markó György*: Ismeretlen dokumentum az 1942. januári délvidéki razzia résztvevőinek peréről. 1943. december 14–1944. január 14. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1985. 2. sz. 426–456.

[45] MOL XIX-A-1-j-XXIII/b-3227–1946.73.d.; Szombathelyi Ferenc visszaemlékezése 1945. Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Gosztonyi Péter. Zrínyi Kiadó, Budapest, 15., lásd még: *Csicsery-Rónay István:* Szombathelyi Ferenc. Occidental Press, Századvég Kiadó, Budapest, 2002. c. kötetét.

ellenük felrótt bűncselekményt, a razziában és a megtorlásban játszott aktív szerepet, a háborús bűnöket, így a tanuk vallomására alapozták az ítéletet.

A legnagyobb figyelemmel Jugoszláviában a Szombathelyi Ferenc és társai elleni pert kísérték, amelyre 1946. október 22-én kezdődött, az ítéleteket pedig október 30-án, más adatok szerint 31-én olvasták fel. Szombathelyi mellett Feketehalmy-Czeydner altábornagy Grassy József vezérőrnagy, Gál Lajos csendőr alezredes, Zöldy Márton csendőr százados, Bajsai Ernő, bácskai főispánhelyettes, Nagy Miklós Újvidék volt polgármestere, Bajor Ferenc Újvidék városparancsnoka, és Perepatics Pál, volt kereskedő, kémelhárító ült a vádlottak padján. Perüket a szerb köztársasági parlamenti választások előtt politikai célokra is felhasználták.[46] Szombathelyit a vád szerint azért ítélték halálra, mert mint a németekkel szövetséges magyar hadsereg vezérkari főnöke felelős volt a bevonuló magyar hadsereg által elkövetett gyilkosságokért, rablásokért, és a népfelszabadító mozgalom elfojtására létrehozta a sok halálos ítéletet hozó VKF bíróságot, az ún. „repülő" bíróságot, és egyik fő szervezője volt a razziának. Szombathelyinek külön is szemére vetették, hogy a statáriális VKF bíróságok ítéletei esetében „nem gyakorolta" kegyelmi jogait, nem kegyelmezett Svetozar Marković-Toza vajdasági kommunista vezetőnek sem. A per vádlója politikai okok miatt a magyar származású Gyetvai Károly volt. A vajdasági sajtó tudósítása szerint, amikor kihirdették a halálos ítéleteket, a terem hallgatósága „viharos tapsba tört ki", és „Éljen a népbíróság, éljen az igazság, halál a háborús bűnösökre " kiáltásokat hallatott.[47] Feketehalmyt, Grassyt, Zöldyt nyilvános akasztásra, a többieket nyilvános főbelövésre és teljes vagyonelkobzásra ítélték. Feketehalmyt november 4-én Zsablyán, a többieket Újvidéken végezték ki ugyanezen a napon.

2. Kitelepítések és a lakosságcsere terve

Ezek után furcsán hangzott Tito szájából, amit 1945. május 17-én Eszéken mondott: „Világosan meg kell mondjam, hogy nem leszünk kegyetlenek és nem fogunk bosszút állni. A mi feladatunk, hogy legyőzzük a nehézségeket és újjáépítsük falvainkat."[48] Hasonló módon nyilatkozott 1945 november végén csehszlovák újságíróknak is, amikor a csehszlovákiai magyarok kitelepítése kapcsán érdeklődtek álláspontjáról. Miközben igazságosnak nevezte a csehszlovákiai kitelepítéseket, a jugoszláviai magyarokkal szemben tanúsított nagylelkűségüket hangsúlyozta. „A legszigorúbban jártunk el a németekkel szemben, akiket főbűnösöknek tekintünk és akik Jugoszláviában borzalmas kegyetlenkedéseket követtek el. Ezzel szemben a magyar nemzeti kisebbségekkel enyhén bántunk és nagylelkűséget tanúsítottunk irántuk. Ez nem a gyengeség jele volt, sőt éppen azért helyezkedtünk erre az álláspontra, mert mi voltunk a győztesek. [...] az új Jugoszlávia soha nem fogja megengedni, hogy olyan kisebbségek éljenek határai között, amely az országot nem tekinti hazájának, hanem idegen földnek."[49]

[46] MOL Mikrofilm 12405/4. *Slobodna Vojvodina*, 1946. október 24–31.; *Aleksandar Kasaš*: i.m. 207.

[47] *Slobodna Vojvodina*, 1946. november 5. Mindmáig nem tudjuk, hány halálos és egyéb ítéletet hoztak a jugoszláv népbíróságok.

[48] MOL XIX-A-1-n-"Z"2811–1946.6.d.

[49] *Magyar Szó*, 1945. november 22.

S míg az új jugoszláv állam nagytekintélyű vezetője hatásosan képviselte külföld felé a toleráns, megbocsátó hatalom képét, belföldi használatra kénytelenek voltak elismerni saját, hibává eufemizált bűneiket. Számos ezzel kapcsolatos politikusi megnyilatkozást idézhetnénk, de álljanak itt a korabeli jugoszláv hatalom Tito után legbefolyásosabb politikusának, a későbbi eretneknek és ellenfélnek, Milovan Őilasnak a szavai, amelyek a *Borba (Harc)* c. befolyásos belgrádi lapban jelentek meg 1944 decemberében: „Nem véletlen, hogy mi Szlavóniában egy esztendővel ezelőtt magyar zászlóaljat állítottunk fel. Ez a körülmény példát mutat mindenkinek arra, miképpen kell a magyar kisebbségekkel szemben fellépni. Nem lehet minden magyart Szálasi és Horthy gonosztetteiért felelősségre vonni. Nem lehet és nem is felelősek. Fasiszta gonosztevők és lármázók mindig akadtak a szerbek és horvátok és a montenegróiak között is. Vajon Mihajlovics Drazsa csetnikjei, Pavelics usztasái, akik sok ezer szerbet és horvátot gyilkoltak meg, jobbak a magyar nyilaskeresztes eknél, akik szintén sok ezer szerbet és horvátot pusztítottak el? Természetesen nem. Azokat a gonosztevőket, akik a kezüket náci vérrel mocskolták be, tekintet nélkül meg kell büntetni, figyelem nélkül arra, hogy milyen nemzetiséghez tartoznak és meg is fogjuk büntetni őket. A nemzetiségi kisebbségeket a fasizmus elleni harcra kell buzdítanunk, de ugyanakkor Jugoszláviát úgy kell átalakítanunk, hogy úgy érezzék magukat, mint odahaza. Ezt másként nem érhetjük el, csak ha minden tekintetben egyenjogú polgárok lesznek, ha teljes mértékben tiszteletben tartjuk nemzeti és kulturális jogaikat és gazdasági, jogi és minden szempontból úgy járunk el velük szemben, mint a többi jugoszláv állampolgárral."[50]

Megkezdődött tehát a büntetések törvények közé terelésének és a modus vivendi keresésének korszaka. Ez 1945 elejétől elsősorban a délvidéki magyarok ellen háborús bűnökért indított, de többségükben már nem halállal járó bírósági eljárásokat jelentette. Ezt egészítették ki a belső és külső kitelepítések, illetve a jugoszláv-magyar lakosságcsere terve.

Mielőtt ennek bemutatásához kezdenénk, szeretnénk hangsúlyozni: a magyar közigazgatás tisztviselői kara, az értelmiség és a mezőgazdasághoz, iparhoz kötődő középosztály *jóval nagyobb mértékben menekült el az 1944-es impériumváltás elől, és több magyart utasítottak ki, mint 1918-ban.*

A menekültek első nagy hullámát azok a délvidéki magyarok és németek jelentették, akik még a visszavonuló katonai egységekkel párhuzamosan, 1944 október-novemberében hagyták el az országot. Ezzel egy időben azonban megkezdődtek a jugoszláv katonai hatóságok által történő kiutasítások is. A kiutasítottak között németek és magyarok egyaránt voltak. Egy 1945. november 2-ai tárcaközi értekezletről készített külügyminisztériumi feljegyzés szerint például „5–10.000-es csoportokban is hajtottak át a határon svábokat, kiket a magyar határőrség kénytelen volt beengedni, mert fegyveres ellenállást sem akart alkalmazni. Ezek a svábok a magyar határon belül szétszóródtak és a határt környező falvakban csavarognak. Felmerült továbbá a villányi sváb internáló tábor kérdése

[50] MOL XIX-A-1-n-"Z" 2811–1946.6.d. 1945 májusában egy „különleges ellenőrző bizottságot" hoztak létre, hogy felülvizsgálja a Vajdaság helyzetét. Mint az egyik magas rangú kommunista vezető ezzel kapcsolatban mondta „Sokan félnek a nép között is a bizottságtól, nem merik elmondani kifogásaikat". MOL-XIX-A-1-j-V-2371–1945.

is, ahol jugoszláv illetőségű svábokat őriznek magyar területen a jugoszláv fegyveres erő tagjai."[51]

Miközben a magyar kormányoknak főként a németek kitelepítése, valamint a csehszlovákiai magyarok sorsa kötötte le a figyelmét, a jugoszláv hatóságok arra hivatkozva, hogy a Magyarországgal Moszkvában aláírt fegyverszüneti egyezmény (1945. január 20.) előírja az oda 1941 áprilisa után letelepültek kiutasítását, megkezdték a délvidéki magyarok tömeges kiutasítását az országból. 1945 áprilisában például Kelebiánál 5 ezer magyart dobtak át a határon. Erdei Ferenc belügyminiszter az 1945. április 25-ei minisztertanácson arról szólt, hogy csángókat és mintegy 10.000 magyart tettek át a jugoszlávok a határon. Erdei megfogalmazása szerint a jugoszlávok a magyarokat „népi elkeseredéssel kezelik, s ő úgy látja jónak, hogy ez ellen nekünk is népi önvédelemmel kell szembe szállni. Jugoszlávia a legfölényesebb helyzetben van velünk szemben, azonban ott van Szlovákia, amelyik semmi esetre sincs kevésbé a fasizmus bűne által megbélyegezve és mégis hallatlanul üldözik a magyarokat." Nagy Imre földművelődésügyi miniszter ezt azzal hárította el, hogy a „népi önvédelem csak újabb retorziókra vezethet, nekünk pedig csak az a mód áll rendelkezésünkre, hogy az igazi demokratikus úton haladva ezzel szerezzünk idővel elégtételt magunknak." Gyöngyösi külügyminiszter kiállt Erdei mellett. Mint mondta, ha „a szavak fogalmazása" nem is volt helyes, de „valamit tenni kel".[52] Már a február 1-jei minisztertanácson elhatározták egy menekültügyi kormánybiztos kinevezését, most Nagy Imre menekültügyi hivatal felállítására tett javaslatot. S bár ezen a minisztertanácson is elsősorban a csehszlovákiai helyzet aggasztotta a kormányt és nem született döntés a menekültügyi hivatal felállításáról sem, az elhangzott „élénk vita" felemlítése abból a szempontból fontos, hogy ez volt első és utolsó kormányülés tudomásunk szerint, ahol felvetődött egyáltalán, hogy a jugoszláv magatartással szemben valamit tenni kellene.

Ennek ellenére nem történt semmi. Amikor Dálnoki Miklós Béla és a brit misszió vezetője, Alvary Douglas Frederick Gascoigne közötti 1945. május 24-i találkozón felvetődött a menekült kérdés, a miniszterelnök azt hangsúlyozta, hogy ellentétben Csehszlovákiával, Jugoszláviából csak azokat teszik át a határon, akik 1941 áprilisa után költöztek oda. Ha fel is vetődött más alkalmakkor is a kérdés, mindig csak olyan vonatkozásban, hogy van ugyan kiutasítás, de nem olyan brutális módon, mint ahogyan a csehszlovák kormány teszi.[53]

S ha a menekültügyi hivatal megszervezésére nem is került sor, mégis külön szerv foglalkozott a székelyek dunántúli letelepítésével, a magyar-csehszlovák népességcsere lebonyolításával (Áttelepítési Kormánybiztosság), a németek kitelepítését pedig a Népgondozó Hivatal hatáskörébe utalták. A délvidéki menekültek problémájának megoldását Erdei belügyminiszter elégségesnek tartotta egy miniszteri biztos, Bóné Gyula kezére bízni. Bónét Erdei 1945. április 28-án nevezte

[51] MOL XIX-J-1-a-IV-107–40889/Bé-1945.55.d. A megbeszélésen résztvevő belügyi és honvédelmi minisztériumi képviselők azt állították, hogy az áttett svábok száma „néhány 100.000-re rúg". A feljegyzés készítője szerint ez a szám „nem fedheti a valóságot".

[52] MOL XIX-A-83/a. Min. tan. jkv. 1945. április 25. 24. sz. jkv.; MOL XIX-A-1-n-507/biz.1945.1.d.

[53] *Balogh Sándor*: Magyarország külpolitikája 1945–1950. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 35.

ki, tehát már azután, hogy Jugoszláviából április 10-én megkezdték a fegyverszüneti szerződés értelmében immár legálisan is kitoloncolhatók határon történő átdobását.[54]

Bóné feladatát a visszatérő magyaroknak a „felvevő területre" való irányításában és elhelyezésében jelölte meg. Erdei felvevő területként Baranya, Tolna és Somogy megyéket jelölte meg – a kitoloncoltak gyűjtőhelyévé pedig Bátaszéket, azaz a kitelepített németek körzeteit. A kitoloncolások súlyosan érintették a déli határ mentén fekvő Szeged városát. 1945. április 12-én a város polgármesterhelyettese jelezte a miniszterelnöknek, hogy Szegeden kiütéses tífuszjárvány van, a megbetegedettek száma megközelíti a háromezret, és már százezer menekült zsúfolódott össze a városban. Ezért kérte, tegyenek lépéseket a jugoszláv kormánynál, hogy a kiutasítottakat Baja felé irányítsák. Már csak azért is, kérte a polgármesterhelyettes, mert a városban nincs vagon a továbbszállításukra.[55] A város a Szegeden állomásozó jugoszláv parancsnokságnál is igyekezett eljárni. Ennek ellenére pár nap múlva 724 kiutasított család, 1.901 fő érkezett Szegedre, akik közül az eredetileg nem szegedieket továbbküldték a menekültekkel egyébként is telezsúfolt Dunántúlra, 296 család (686 fő) ellátásáról pedig a város és a Népgondozó Hivatal gondoskodott. Csanád vármegye székhelye, Makó is hasonló gondokkal küzdött.[56] A kiutasítottakat szinte egy szál ruhában, teljes vagyonuk hátrahagyásával dobták át a határon.

Így írta le egyéni tragédiáját Gáspár József, korábban a perlaki (Muraköz) járási hivatalba beosztott tisztviselő: „A partizán hatóságok 1945. április 16-én de. 10 órakor felhívtak, hogy családommal együtt azonnal jelenjek meg a partizán parancsnokságon, de előbb a legszükségesebb holmimat csomagoljam össze. A csomagolás megtörténte után az ott jelenlévő partizán lakásomat összecsomagolt ruhaneműimmel együtt bezárta és a parancsokságon előttem kijelentették, hogy a lakásba többet már nem engednek vissza, hanem a határon családommal együtt túltesznek. Feleségemmel és 2 kis gyermekemmel együtt csak a rajtunk lévő ruhával együtt jöttünk át a határon. A fizetésemből nálam lévő pénzt, értéktárgyakat a partizánok tőlem elvették, úgyhogy most egyik barátomnál kegyelemkenyéren élek."[57]

Rakovszky Endre pénzügyőr a muraközi kitoloncolások kapcsán ezt írta a miniszterelnökhöz 1945. május 7-én intézett levelében: „Magam is szomorú tapasztalatokat szereztem, mint a Muraközben rekedt menekült – ugyanis nem akartam Németországba menni és a Muraközben leszálltam a vonatról s meghúzódtam pár napig, míg az oroszok odaérnek. Felsőkirályfalván oroszok leigazoltak és lefegyvereztek, azután Csáktornyára kísértettek, ott tíz napig a partizánok fogságában voltam és kényszermunkát végeztem [...], kb. 1200-unkat gyalog kísértettek a magyar határig Letenyére, onnan pedig Nagykanizsára."[58] A Zala megyei főispán jelentése szerint mintegy 15 ezer muraközi és murántúli magyart internáltak a jugoszlávok, sokukat Boszniába telepítettek át.[59]

---

[54] MOL XIX-A-1-j-XXIII-914–1945.21.d. A menekültek, kiutasítottak, szlovákiai magyarok letelepítésére lásd: *Tóth Ágnes*: Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. Kecskemét, 1993.

[55] MOL XIX-A-1-j-XXIII-914–1945.21.d.

[56] Uo. 914 (alapszám)-1646–1945.21.d.; MOL XIX-A-1-n-"Z"3513–1946.7.d.

[57] MOL XIX-A-1-j-XXIII-2517–1945.22.d.

[58] MOL XIX-J-1-j-jugoszláv-29/h-30406–1945.38.d.

[59] Uo.

Kis híján fegyveres incidenssé fajult a két ország között a kitoloncoltak egyik utolsó, nagyobb, 989 fős szállítmányának áttétele. Ez éppen akkor történt, amikor Jugoszlávia a határkiigazítás kérdésének lebegtetésével nyomást gyakorolt a magyarországi délszlávok helyzetének jugoszláv igény szerinti rendezése érdekében. A baranyai (bajai) háromszögre vonatkozó határmódosítás kilátásba helyezése egyéb szempontok mellett arra is jó volt, hogy Magyarország gyakorlatilag szó nélkül tudomásul vegye a délvidéki magyarokkal történteket és ezzel tovább gyengítsék, gyakorlatilag nullára redukálják a magyar állam adott pillanatban egyébként is meglehetősen szűk kisebbségtámogató lehetőségeit.[60] Úgy tűnik, hogy 1946 május végére végleg eldőlt, hogy Jugoszlávia nem fogja felvetni a béketárgyalásokon a Magyarországgal szembeni területi követelés kérdését (bajai háromszög), amit Tito moszkvai útja alkalmával (1946. május 27.) közölt Sztálinnal.[61]

A jugoszláv fél részéről Lazar Brankov kapitány, a SZEB jugoszláv misszió-jának titkára először 1945. március 17-én jelezte a magyar kormánynak, hogy az 1941 után Jugoszláviába betelepített magyarok utolsó transzportját a „napokban" teszik át a határon. A szállítmány azonban késett, és Heltai Györgyöt, a külügyminisztérium osztálytanácsosát 1946. június 4-én kereste fel ismét a magyarul kiválóan beszélő Brankov. Közölte vele, hogy a jugoszláv területre 1941 után telepített „funkcionáriusok" utolsó hányadát, 989 főt a mai napon Szőregnél átteszik. Brankov jelezte egyúttal, hogy lehetségesnek látja a magyar-jugoszláv diplomáciai kapcsolatok még békekötés előtti felvételét, és utalt arra is, hogy „igen jó hatást tett" Nagy Ferenc miniszterelnök kiállása Jugoszlávia mellett Trieszt kérdésében. „Ha ez egy fél évvel előtt történik — jegyezte meg Brankov kapitány — ma már a két állam viszonya valószínűleg sokkal előrehaladottabb állapotban lenne." Heltai megkérdezte Brankovtól, tud-e arról, hogy kormánya határkiigazítási kérelemmel kíván élni a békekonferencián Magyarországgal szemben. Brankov, aki nyilván megfelelően volt tájékoztatva e kérdésről, azt válaszolta, hogy országa „semmiféle igénnyel nem lép fel velünk szemben."[62]

Brankov közlésével ellentétben azonban a kitoloncoltakat nem Szőregre, hanem a röszkei határállomásra irányították, és létszámuk sem 989 fő volt, hanem 60-nal több. A június 5-én Röszkére érkező kitoloncoltak átvételének körülményeit Heltai a határőrség parancsnokának jelentése alapján így írta le: „a határőrség a transzportot beengedte, tiltakozott azonban az ellen, hogy a 989 fölötti 60 személy az ország területére lépjen. Ennek ellenére a jugoszláv kíséret fegyveresen áthozta a szállítmányt Röszke állomásra, ahol is a szerelvény rossz vágányra futott, s majdnem komoly vasúti szerencsétlenséget okozott. Az ez ellen tiltakozó magyar vasutasokat a jugoszláv katonák géppisztollyal fenyegették meg. A határőrség parancsnoka ragaszkodott az eredeti álláspontjához és a létszám felettieket vissza

[60] Egyes adatok szerint Tito már 1945 februárjában egy Fjodor Ivanovics Tolbuhin marsallhoz, a 3. ukrán front parancsnokához intézett 1945. február 11-i levelében említette, hogy mivel szerinte 50 ezer délszláv él a bajai háromszögben, és Pécs környékén, fel kívánják a békekonferencián majd vetni e terület Jugoszláviához csatolását. *Branko Petranović*: Balkanska federacija 1943–1948. Beograd, 1991. 116.

[61] Sztálin és Tito moszkvai tárgyalásairól készült feljegyzést közli *Mezei Géza* (szerk.): Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése (1945–1949). Új Mandátum, Budapest, 2001. 175–178.

[62] MOL XIX-J-1-a-IV-110–1560/Bé-1946.55.d.

akarta küldeni Jugoszláviába. A vitába beleavatkozott határon tartózkodó rendőralezredes is, aki a jugoszláv tiszt álláspontján volt és a létszám felettieket itt akarta tartani. Sikerült a vitát élesre fordítani, s a jugoszlávok ismét géppisztolyt szedtek elő, mire a magyar határőrség jugoszláv katonaságot lefegyverezte és a tárgyalások idejére egy szobába terelte." Mivel a határőrség, folytatódik Heltai jelentése, és a vonatot kísérő jugoszláv őrparancsnok nem tudott megegyezni, a jugoszláv őrséget fegyvereikkel együtt ugyan kiengedték, de a létszám felettieket vissza akarták toloncolni, akiket viszont a jugoszláv katonaság nem fogadott viszsza. Heltai minderről tájékoztatta Obrad Cicmil ezredest és kérte, hogy „a magyar határőrség presztizsének megóvása érdekében a 60 személyt fogadják vissza és azt csak a következő transzporttal küldjék át Magyarországra."[63]

A magyar kormány nevében Cicmil ezredeshez írott június 19-i levél sajnálkozását fejezte ki az incidens miatt és tudatta a jugoszláv féllel, hogy „a magyar határon szolgálatot teljesítő tisztviselők megkapták azokat az utasításokat, amelyek a jövőben a zavartalan együttműködést biztosítani alkalmasak lesznek."[64]

A Magyarországra „átköltözött" személyek összeírását 1945 őszén kísérelték meg először, ez azonban a statisztikai hivatal jelentése szerint „siralmas" eredményt hozott. (Összesen 104 403 fő, Jugoszláviából 28 403 fő) 1946 végére készült el a valós helyzetet már inkább tükröző felmérés. Eszerint ekkor 267 340 a szomszédos országokból menekült, kiutasított élt Magyarországon. 70 150-en Csehszlovákiából, 97 520-an Romániából, 14 840-en Kárpátaljáról, 30-an Ausztriából és 84 800-an Jugoszláviából érkeztek. Sajnos e számok belső struktúráját nem ismerjük, egy kissé korábban készült összesítésnek viszont igen. Eszerint az akkor összeírt 45 545 Jugoszláviából kiutasított és menekült közül 13 521 volt bukovinai székely telepes, 9 263 fő közalkalmazott és ezekből 7 135 fő 1941 után telepedett le a Délvidéken. A többiek, tehát 15 626 fő eredetileg is a Délvidéken élt. Még kisebb menekült populációra, Jugoszlávia esetében 28 403 főre kimutatva rendelkezésünkre áll a statisztikai hivatal „az átköltözés oka" címet viselő számsora is. Eszerint az említett népességből 11 349-en a harci cselekmények elől menekültek, 9 857 főt kiutasítottak, és 7 197-en egyéb okból hagyták el Jugoszláviát. Érdemes még ebből a korábbi adatfelvételből idézni azt is, hogy a kiutasított, elmenekült közalkalmazottak 80,8%-a 1941 előtt is a Délvidéken lakott.[65]

Az 1944 és 1946 között kiutasított és elmenekült magyarok száma tehát *majdnem kétszerese* (84 800 fő) volt az 1918 után Magyarországra áttett és elmenekült magyaroknak. Akkor 44 903-an kényszerültek elhagyni szülőföldjüket. Az 1949. évi népszámlálás szerint ennél jóval kevesebben, 65 877-en vallották magukat jugoszláviai illetőségűnek.[66]

Miközben 1946 májusában Párizsban döntő szakaszához érkezett a magyar békeszerződés tárgyalása, Gyöngyösi külügyminiszter május 13-án jegyzéket jut-

[63] MOL XIX-A-1-j-VIII-7100/1946.51.d.

[64] Uo.

[65] MOL XIX-A-1-n-"Z"-2106–1946.4.d.; XIX-A-1-j-XXIII-11484–1946.; XIX-J-1-a-IV-103–1946.54.d.

[66] 1949. évi népszámlálás. 12. Összefoglaló főeredmények. Központi Statisztika Hivatal, Budapest, 1952. 25. A népszámlálás szerint 376 ezren települtek, menekültek át Magyarországra, 134 ezren Romániából 119 ezren pedig Csehszlovákiából.

tatott el a szövetséges hatalmak budapesti képviselőihez, kifejtve a magyar kormány békerendezésre vonatkozó elképzeléseit. Ezek a nagy gazdasági egység kialakítását célzó gazdasági, kulturális együttműködésről, az etnikai és területi rendezés lehetőség szerinti összhangba hozataláról szóltak. Mivel a magyar kormány szerint ezt ebben a térségben nem lehet tökéletesen megoldani, a más államok területén maradó kisebbségek szovjet mintájú autonómiákba történő szervezését látták volna kívánatosnak, amely autonómiákat nemzetközi ellenőrzés alá vonták volna. A jegyzék emellett nagy hangsúllyal tartalmazta a lakóhelyükről kiüldözöttek és leszármazottaik hazatérésének biztosítását, „legalább is a munkalehetőségek megszerzése és az otthonépítés megszerzése erejéig." Kérték a nagyhatalmaktól, hogy az elűzöttek anyagi kárai „valamilyen formában" jóvátétessenek, és biztosítsák a közlekedés, a levélváltás, az utazás szabadságát. Végül kérték a szövetségeseket, orvosolják a magyarokat Romániában és Csehszlovákiában ért, nemzetközi jogba ütköző sérelmeket. A jugoszláviai magyarokat ért sérelmeket nem kívánták a nagyhatalmak elé terjeszteni, azok orvoslását ezúttal is kétoldalú megbeszélések révén vélték elintézhetőnek, amelyre mint egyetlen eredményes módszerre a jugoszláv kormány többször is felhívta Budapest figyelmét.[67] A menekültek esetében ez a módszer teljesen eredménytelen volt. A magyar kormány június 8-án fordult a SZEB jugoszláv missziójához azzal a kéréssel, hogy azok a bácskai (a levélben csak a bácskaiakra történik utalás) magyarok, akik az „egyoldalú propaganda, megfélemlítés és ijedtség következtében" elhagyták szülőföldjüket, és „a jugoszláv állam érdekei ellen nem vétettek, elhagyott otthonukba ismét visszatérhessenek".[68] A jegyzékre semmiféle válasz nem érkezett Obrad Cicmiltől. Időközben a miniszterelnökség részéről felvetődött annak lehetősége, hogy a jugoszláv bevonulás előtt elmenekült magyarok vagyonát, amelyet a jugoszláv állam kártérítés nélkül kisajátított, esetleg a Jugoszláviának fizetendő magyar jóvátételbe számítsák be. Ezt azonban a külügyminisztérium járhatatlan útnak minősítette, mivel „az általunk fizetendő jóvátételnek nemcsak összege, hanem a megállapított keretben szállítandó áruknak a fajtája is már előzetesen megállapíttatott. [...] Ez idő szerint tehát egyetlen járható útnak csak az a megoldás látszik, hogy a fenti tárgyú beadványokat nyilvántartásba veszem, s az érintett személyek anyagi igényeit a jugoszláv-kormánnyal a jövőben esetleg létesülő tárgyalások keretében kísérlem meg érvényesíteni."[69]

A jugoszláv misszió tagjai egy szóban történt tájékoztatás alkalmáról ezzel kapcsolatos álláspontjukat így foglalták össze: „A magyar fasiszta tisztviselők sok bajt zúdítottak a jugoszláv lakosságra, sok jugoszlávot internáltak és vagyonaikat széthúzták. A leküldött magyar fasiszta tisztviselők rendszerint egy kofferrel ér-

[67] MOL XIX-A-1-n-"Z"2781–1946.6.d. A magyar békeszerződésre lásd: *Balogh Sándor*: i.m. 132–268. *Fülöp Mihály*: A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés 1947. Héttorony, Budapest, 1994. *Kertész István*: Magyar békeillúziók 1945–1947. Európa-História, Budapest, 1995. valamint Sorsdöntések. Szerkesztette *Gerő András*. Göncöl, Budapest, 1988. 299–316. A magyar kormány gazdasági békejavaslatait legrészletesebben az 1946. június 18-án kelt memorandumban fejtette ki. Az iratot közli: A magyar jóvátétel és ami mögötte van... 1945–1949. Válogatott dokumentumok. Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta: *Balogh Sándor* és *Földesi Margit*. Napvilág, Budapest, 1998. 104–116.

[68] Uo. „Z"3518–1946.7.d.

[69] Uo.

keztek a megszállt területre és ott meggazdagodtak. Jugoszláviának Magyarországgal szemben általában követelni valója van, nem pedig adnivalója, áll ez annál inkább, mivel a különböző internálótáborokból visszatérő jugoszláv demokratákat széthurcolt vagyonaikért valamiből kártalanítani kell."[70] A kártalanítás kérdése többé komoly formában még csak fel sem vetődött a két fél között. Az elhagyott házak, földek és egyéb vagyonok egyrészt az időközben megindult jugoszláv telepítések alapját képezték, másrészt az állam tulajdonába mentek át, amire a földreform kapcsán még kitérünk. Mint ismeretes, a jóvátételre vonatkozó előírásokat már a fegyverszüneti egyezmény is tartalmazta. Eszerint Magyarország 200 millió dollárt a Szovjetuniónak, 100 milliót pedig Csehszlovákiának és Jugoszláviának kellett, hogy fizessen. A jóvátételi egyezmény Jugoszláviával csak 1946. május 11-én írták alá, miután Csehszlovákia és Jugoszlávia megállapodott egymással, hogy a kártérítést 70:30 arányban osztják meg egymás között, Jugoszlávia javára. Hat év alatt kellett volna teljesíteni, főként vasúti felszereléseket, motorokat, hajókat, hengerelt árut, hűtőberendezéseket stb. szállított Magyarország Jugoszláviának. Az egyezmény értelmében komplett textilüzemek szállítása is szerepelt a jóvátételi listán, sőt Jugoszláviából érkezett textilmunkások magyarországi szakképzése is. Hidak, gyárak, erőművek tervezése, azaz szellemi értékek is szerepeltek a jóvátételi fizetésben, amelyek teljesítése a „Mérnökök, Tudósok, Művészek Intézete" nevű értékesítő szövetkezeten keresztül történt. A jóvátételi kötelezettség Jugoszlávia felé történő fizetése bár már 1945-ben megkezdődött, nagyobb lendületet csak 1946 őszén vett. 1945–1948 májusáig, amikor az ismert politikai okok miatt megszakadt a fizetés, Magyarország a Jugoszlávia felé történő jóvátételi kötelezettsége 26,77%-t teljesítette.[71]

A második világháború időszakában, majd pedig azt követően is nem csupán a politikai határok újrarajzolásával, de Európa keleti és középső részén nagyarányú ki és betelepítésekkel, mintegy 20 millió ember áttelepítésével igyekeztek a nemzeti és politikai határok egybeesését valahogyan megoldani. Jugoszláviában a kollektíve fasisztának minősített több mint 500 ezer németet totálisan elűzték otthonaikból, de komoly formában felvetődtek egyéb át- és kitelepítési tervek is, köztük a magyaroké is.

Itt elsősorban a ma oly sokszor és elrettentő példaként emlegetett Vasa Čubrilović-féle totális kitelepítési tervet szokás emlegetni, amit egy terjedelmes memorandumba foglalva 1944. november elején juttatott el hivatalos körökhöz.[72]

[70] MOL XIX-J-1-a-IV-104-jugoszláv-40171/Bé-1945.54.d.

[71] *Földesi Margit*: A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon 1945–1947. IKVA, Budapest, 1995. 52–55. Ugyanezen idő alatt a szovjet jóvátétel 32,35%-át, a csehszlováknak pedig 15,66%-át, azaz az összes jóvátétel 29,22%-t fizette ki Magyarország. Az egyezmény szövegét közli A magyar jóvátétel és ami mögötte van... c. kötet. 94–99. 1948. április 17-én újabb jóvátételi szállításokra vonatkozó jegyzőkönyvet írtak alá. Uo. 129–134.

[72] *Vasa Čubrilović*: A kisebbségi kérdés az új Jugoszláviában. *Híd*, 1996. 12. sz. 1043–1060. Bori Imre közlése szerint a Szerbia Levéltárából előkerült szöveget Goran Ilić közölte először a Nedelnji Telegraf című belgrádi hetilap közelebbről nem jelzett számában. Vasa Čubrilović részt vett a szarajevói merényletben, de mivel fiatalkorú volt, 16 év börtönbüntetésre ítélték. A két világháború között a Földmunkás Pártban politizált. Történészként legismertebb, mindmáig haszonnal forgatható munkái az 1875–78-as boszniai-hercegovinai felkelést, illetve a jugoszláv politikai gondolkodás történetét tárgyalják. 1945 után többször töltött be miniszteri posztokat a szövetségi kormányban.

Čubrilović tervezete tükrözte a korabeli jugoszláv vitákat, s bár végül nem gyakorolt érdemleges hatást a magyarok helyzetére, eszmetörténetileg igen érdekes. Már csak azért is, mert Čubrilović nem sokkal később mezőgazdasági miniszter lett.

Igen sok szerb partizán értelmiségi és politikus gondolkodását tükrözték a kissé grafomán egykori szarajevói merénylő gondolatai. Ő nem bosszúból akarta kitelepíteni a magyarokat, vagy éppen az albánokat, csupán, mint írta, „józan állami megfontolásból". Az etnikailag tiszta Vajdaság, vagy az etnikailag tiszta Koszovó gondolatát Čubrilović már 1937-ben megfogalmazta és összefoglalta egy szerb értelmiségi körökben folytatott vita során, s az akkor megérlelt gondolatokat most ismét az új hatalom figyelmébe ajánlotta.[73] Gondolataival nem volt egyedül az új rendszerben sem. Dušan Bilandžić jó nevű jugoszláviai történész, aki 1945-ben a harmadik hadsereg újvidéki parancsnokságán dolgozott, visszaemlékezésében leírja, hogy az egyik ismert újvidéki szerb ügyvéd közvetlenül a háború után megkereste őt, és azt mondta: a szerb nép hálás lesz nekik azért, mert kiűzték a Vajdaságból a németeket, „de soha nem fogja megbocsájtani, hogy nem űzték ki a magyarokat is és nem teremtették meg a tiszta szerb Vajdaságot."[74] A határ menti kompakt magyar vidék problémáját a nagy erővel meginduló délszláv telepítések szempontjából gondolta át Sreten Vukosavljević telepítésügyi biztos, a szerb falu kiváló ismerője. Hagyományos konzervatív szerb nacionalizmus tükröződött elképzeléseiben annyiban, hogy *a kisebbségekre mint az erős államot gyengítő kifelé húzó erőkre* tekintett, annyira azonban az egykori szerb parasztpárti politikus is elfogadta a kommunisták nézeteit, hogy belássa, az államot legitimáló ideológia nem teszi lehetővé, hogy ha itt maradnak a magyarok, akkor a földosztáskor különbséget tegyenek köztük és a délszláv harcosok között. Ezért elképzelhetőnek tartott egy területi kompenzációval, vagy akár anélkül végrehajtandó *lakosságcserét*. Elképzeléseit érdemes idézzük, hiszen lényegében az új hatalom magyarokkal kapcsolatos dilemmáit fogalmazta meg.

Nézeteit egy 1945. szeptember 23-án Edvard Kardelj külügyminiszterhez és a párton belül az ideológiai, propaganda munkáért felelős Milovan Őilashoz intézett hosszú elaboratumban fejtette ki. Először is kétségét fejezte ki azzal a kommunista állásponttal szemben, hogy a magyar kisebbség a két ország között nem elválasztó tényező, hanem összekötő kapocs lehet. Mint írta, a bácstopolyai, óbecsei és zombori járásban, közvetlenül a határ mentén a magyarok abszolút többséget alkotnak, és a Tisza mentén éket képeznek a Vajdaság belseje felé. „Nemzetileg erősek és igen fejlett nemzeti közösségi érzés fűzi össze őket a magyarországi magyarokkal.

Erősebb történeti és nemzeti tudatuk van, mint a jugoszlávoknak. Öntudatuk túlteng, és a jugoszlávoknál többre tartják magukat. Évszázadokig egy államiság hordozói voltak, ezzel az érzéssel erőteljesen átitatódtak és nem hihetjük, hogy magukévá tudnak tenni más érzést. Mindig is arra vágytak, hogy Magyarországhoz tartozzanak. [...] Éppúgy mint a németek, egy cseppet sem érzik magukat vajdaságinak, csupán magyarnak [...] Magyarjaink között mintegy százezer földnélküli van. Ha ők itt maradnak, földet kell kapjanak éppúgy, mint a délszlá-

[73] *Branko Horvat*: Kosovsko pitanje. Globus, Zagreb, 1988. 45–47., 51–52.

[74] *Dušan Bilandžić* Globus c. zágrábi lapban megjelent visszaemlékezését idézi *Aleksandar Kasaš*: i.m. 194.

vok, mert ha maradnak, nem lehet köztük különbséget tenni. De ha földet adunk a magyaroknak, a mainál jobban elmagyarosítjuk a Vajdaságot és kimerítjük a rendelkezésre álló földalapot és nem marad harcosaink és családtagjaik számára. Ezért most ki kell telepítsünk legalább annyi magyart, amennyi ahhoz szükséges, hogy legalább a jelenleginél jobban ne magyarosítsuk el a Vajdaságot. Nem telepíthetjük át őket az ország más körzeteibe. De nem hagyhatunk a Vajdaságban több magyart, csak annyit, amennyi számunkra nem veszélyes". Ha ez másként nem lehetséges, folytatódik gondolatmenete, akár területi kompenzációt kell adjon Jugoszlávia annak fejében, hogy Magyarország befogadjon mintegy 200 000 jugoszláviai magyart. Ő elképzelhetőnek tartotta volna a Kanizsa, Zenta vonal átadását egészen Mokrinig. Ennél azonban jóval reálisabbnak tartotta az adott helyzetben mintegy 80 000 magyar lakosságcsere útján történő áttelepítését még akkor is, ha ez Jugoszláviának etnikai veszteséget okozott volna, hiszen Magyarországon ekkor szerinte csak mintegy 20 000 horvát és 6 500 szerb élt. A telepítésügyi miniszter nem értett egyet azzal az ötlettel, hogy a Vajdaságból úgy metszék ki a bunyevác és magyar járásokat, hogy azokat a horvát föderációhoz csatolják, mivel véleménye szerint ezek a területek Horvátországon belül „perifériát képeznének", s ezzel a centrum (nyilván Szerbia) kevésbé érezné a Vajdaság vonatkozásában a magyar veszélyt.[75]

A telepítések kapcsán folytatott belső vitákról ugyan nem sok szivárgott ki, annál nagyobb publicitást kapott Vladimir Velebit jugoszláv külügyminiszterhelyettes prágai nyilatkozata egy esetleges magyar-jugoszláv lakosságcseréről. 1946. március 10-én Velebit tábornok, miután hangsúlyozta, hogy Jugoszlávia külpolitikája a „béke politikája", nagy szövetségesük pedig a Szovjetunió, elmondta, hogy nemrég jegyzékben kérték a szövetségeseket, hogy a potsdami megállapodásoknak megfelelően minden jugoszláviai németet kitelepíthessenek. Végül mintegy mellékesen megjegyezte: „A 300 000 jugoszláviai magyarnak feleannyi magyarországi jugoszlávval történő kicseréléséről még nem döntöttünk, mert bevárjuk a csehszlovák-magyar lakosságcsere eredményét".[76] 1946 tavaszán tehát kormányszinten is komoly megfontolás tárgyát képezte a magyarok totális kitelepítése, sőt vannak utalások arra vonatkozóan is, hogy csehszlovák részről felvetették, Románia és Jugoszlávia velük egyöntetűen járjon el a területükön élő magyarokkal, és minden szomszédos országból telepítsék ki őket. A kitelepítés ötlete egyébként nem talált jó fogadtatásra a magyarországi délszlávok körében. A Pécsett megjelenő Novi Svet (Új Világ) határozottan elutasította a hazai kisebbség nevében a kitelepülést, de ha mégis sor kerülne erre, ez szerintük kifejezetten csak önkéntes alapon történhetne, három az egy arányban a magyarok javára.[77] Vukosavljević nem valószínű, hogy tudott arról, hogy a magyar kormány egy 1945. július 2-án a szovjet kormányhoz eljuttatott aide mémoire-ban konkrét terület megjelölése nélkül

[75] *Aleksandar Kasaš*: i.m. 194. *Branko Petranović*: i.m. 116–117. Magyarországon az 1930-as népszámláláskor 36.858-an vallották magukat horvátnak, a szerbek létszáma pedig 17.131 fő volt. Az 1949. évi népszámláláskor, amelyre már a Jugoszláviával való hallatlan rossz viszony időszakában került sor, horvát anyanyelvűnek 9.946-an, horvát nemzetiségűnek 4.106-an, szerb anyanyelvűnek 5.158-an, szerb nemzetiségűnek pedig 4.190-en vallották magukat. *Tilkovszky Loránt*: Nemzeti politika Magyarországon a 20. században. Csokonai Kiadó, 1998. 10–11.

[76] MOL XIX-J-1-a-II-15-1945-47-765/Bé.1467.

[77] MOL XIX-A-1-n-"Z"-985/1945.; 2069/1946.4.d.

ugyan, de „megfontolandónak" tartotta a „megfelelő területi kompenzációkkal" végrehajtott lakosságcserét, igaz, csak a szórványmagyarság vonatkozásában.[78] 1946 áprilisában a miniszterelnökség kisebbségi osztályának vezetője, Pásint Ödön fel is vetette a horvátországi szórvány magyarság és a magyarországi délszlávok lakosságcsere útján történő kicserélését Gyöngyösi külügyminiszternek, az ötletre azonban Gyöngyösi nem reflektált és nem került szóba a béketárgyalások idején sem.[79]

Amikor Jugoszlávia 1946 augusztusában hivatalosan is megtette Párizsban a magyar kormánynak a lakosságcserére vonatkozó ajánlatát, nyilván a vajdasági telepítési szempontok mellett egyéb megfontolásokat is szem előtt tartott.

A lakosságcserére vonatkozó jugoszláv ajánlat a Párizsban folyó béketárgyalások egyik legkritikusabb időszakában, 1946. augusztus 16-án érkezett a magyar békedelegációhoz, amikor éles viták folytak a csehszlovák-magyar lakosságcseréről, és általában a felvidéki magyarok egyoldalú kitelepítéséről. Kertész István, a magyar delegáció főtitkára „meglepő ultimátumnak" nevezi emlékiratában a jugoszláv ajánlatot,[80] amelyben egy kétoldalú vízügyi egyezmény és egy lakosságcsere egyezmény aláírását javasolták a magyar félnek. A megállapodást negyvennyolc órán belül kellett volna tető alá hozni. Az ötletet Edvard Kardelj külügyminiszter a jugoszláv békedelegáció vezetője vetette fel a Gyöngyösi magyar külügyminiszterrel, a magyar békedelegáció vezetőjével augusztus 16-án folytatott beszélgetés alkalmával. Kardelj először is biztosította Gyöngyösit, hogy Jugoszlávia nem kíván területi igényeket támasztani Magyarországgal szemben, de mintegy ennek fejében két kérdésben, a Baja alatti vízművekre, illetve „egy szerény keretek között maradó, kb. 40.000 főre tehető önkéntes lakosságcserére" vonatkozóan megállapodást szeretnének kötni. A láthatóan meglepett Gyöngyösi annyit válaszolt, hogy szakértői vélemények kikérése után Budapest hajlandó lesz a vízügyi kérdésről tárgyalni, a lakosságcsere kérdésében azonban ki kell kérje kormánya álláspontját, de mint mondta, valószínű hogy nem fognak ez elől sem elzárkózni.[81]

Másnap Jože Vilfan, a jugoszláv delegáció főtitkára megkereste Kertész Istvánt és sürgette a felvetett kétoldalú megállapodások negyvennyolc órán belül történő megkötését, mivel augusztus 20-ig kellett benyújtani a békeszerződésbe beiktatni kívánt módosító javaslatokat. Ha tehát sikerül megkötni az egyezményt, akkor ők eltekintenek e módosító indítvány benyújtásától. Módosító indítványaik a magyarországi délszláv nemzeti kisebbségek oktatásával és védelmével foglalkoztak. Kertész később azt írta, hogy az volt a benyomása, hogy a javaslatok „improvizációként születtek" – mások úgy értelmezték, hogy „szokatlan jugoszláv nyomásról" van szó.[82] A meglepett Kertész úgy próbált időt nyerni, hogy kérte, készítsenek a jugoszlávok erről egy egyezménytervezetet, amit 18-án estére el is készítettek, amit szerb nyelven és minden kísérőlevél nélkül az egyik, éppen a hivatali helységben tartózkodó beosztott magyar tisztviselő kezébe nyomtak. Kertész erre ismét kérte a szóbeli jegyzék átadásakor szokásos formák betartását,

[78] MOL XIX-J-1-a-IV-36-15/res.Bé-1945.37.d.
[79] MOL XIX-J-1-c-II.-15-1945-47.28.d.
[80] *Kertész István*: Magyar békeillúziók 1945–1947. Európa-História, Budapest, 1995. 358.
[81] MOL XIX-J-1-C-II.-15-1945-47-309/konf.1463.28.d.
[82] *Kertész István*: i.m. 359.

illetve a szöveg francia fordítását. Augusztus 21-én kapta meg ezeket a magyar küldöttség, tehát már eleve két nappal a Vilfan által kért határidő után. Az átadott kísérőlevél szerint a kétoldalú megállapodás „a jövőben létesítendő jó viszony szempontjából elsőrendű fontossággal bírna."[83] Budapesten eközben lázas kapkodás folyt, hogy a késve érkezett tervezet miatt ne veszítsék el a párizsi tárgyalásokon oly fontos jugoszláv jóindulatot. Ezért a magyar delegáció már eleve úgy vette át az egyezménytervezetet, hogy kilátásba helyezte a magyar kormány elvi hozzájárulását. A jugoszlávok egyéb úton, a magyar bizottság tagjaival külön folytatott magánbeszélgetéseken is igyekeztek nyomatékot adni kérésüknek.[84]

Augusztus 23-án Párizsban, a magyar békedelegáció megtárgyalta a jugoszláv javaslatot. Hajlandónak mutatkoztak a kért egyezmény megkötésére. A vízügyi kérdések vonatkozásában a szakértők bevonásának fontosságára hívták fel a figyelmet, a lakosságcsere kapcsán pedig a megbeszélésről készült rövid feljegyzés tanúsága szerint elsősorban az általa kiváltott esetleges belső társadalmi, pénzügyi, szervezési és egyéb nehézségeket hangsúlyozták. Felhívták a figyelmet arra is, hogy a javasolt 40 000-es létszám túlzás, mivel Magyarországon „talán maximálisan" él ennyi délszláv, de „még ezt a számot is hajlandók vagyunk tárgyalási alapul elfogadni."[85] Ennek alapján augusztus 24-én Kertész István főtitkár levélben jelezte Kardeljnak, hogy kormánya „elvben szintén pozitíven foglal állást." Egyúttal kérte, vegyék tekintetbe a demokratikus Magyarország ezzel kapcsolatos pénzügyi, gazdasági nehézségeit, márpedig, mutatott rá Kertész, a „magyar demokráciának minden téren való megszilárdulása pedig érdeke a szomszédállamok demokráciáinak is." A magyar delegáción belül történt megbeszélés értelmében azt is leszögezte, hogy a magyar fél számára „csak az egyenlő szám" lehet elfogadható, és maximum 40 000 fő jöhet számításba. Kérte, hogy a végrehajtásra csak egy év múlva, a csehszlovák-magyar lakosságcsere után kerüljön sor.[86] Úgy tűnik, a kommunista Gerő Ernő közlekedési miniszter 24-i, Kardeljel folytatott tárgyalásai annyi eredményt hoztak, hogy a jugoszlávok ígéretet tettek, már abban az esetben is visszavonják a magyar békeszerződésben benyújtott módosításaikat, ha az egyezmény tárgyában levélváltásra kerül sor a két delegáció elnöke között.[87]

Ilyen előzmények után kezdődött meg Budapesten a jugoszláv javaslattal kapcsolatos hivatalos magyar álláspont kialakítása. Az idő rövidsége miatt a minisztertanács úgy tárgyalta meg augusztus 28-án a kérdést, hogy be sem várta a miniszterelnökség III., kisebbségi osztályának véleményét, egyéb minisztériumok szakvéleményét pedig ekkor ki sem kérték. Pedig Pásint osztálya fontos kérdéseket vetett fel. Így például javasolták a lakosságcsere lebonyolításának nemzetközi ellenőrzését, s hogy a kitelepítendő magyarok kontingensébe számítsák be a Jugoszláviából már elmenekült magyarok létszámát, pontosabban azokat, akik 1941 előtt is a Délvidéken laktak. Szempontjaik között szerepeltek a kicserélendő la-

[83] MOL XIX-J-1-a-2-2054-1946.89.d.

[84] XIX-J-1-c-II.-15-1945-47-313/konf.118.

[85] Uo. 332/konf.-1946.1460.

[86] Uo. 309/konf.-1946.1461-1462. Idézi *Föglein Gizella*: Magyar-jugoszláv népcsere egyezmény tervezet (1946). Századok, 1996, 6. sz. 1555.

[87] MOL XIX-J-1-c-II-15-1945-47-309/konf.-1946.1464

kosság nagyjából azonos gazdasági kondíciói, illetve az is, hogy biztosítani kellene a visszamaradó kisebbségek nemzetiségi jogait.[88]

A minisztertanácson a kisgazdapárti Nagy Ferenc miniszterelnök a csehszlovák lakosságcseréről folytatott heves vita után a jugoszláv terveztet mint „egy nagyon enyhe és nagyon barátságos" ajánlatot terjesztette elő. Tájékoztatta a kormányt a jugoszláv és a magyar békedelegáció közötti addigi tárgyalásokról, és kérte a delegáció addigi eljárásának jóváhagyását. Vagyis: a magyar kormány a jószomszédi viszony fenntartása érdekében hozzájárul a lakosságcseréhez. Az elvi megállapodáshoz képest 1 év múlva kezdenék meg a lebonyolítását és három évig tartana; a jelentkezés kizárólag önként történne és ugyanannyi délszláv kitelepítésére kerülne sor, mint amennyi jugoszláviai magyar jelentkezne; ez a szám egyik oldalon sem haladja meg a 40 000 főt. A miniszterelnök azzal érvelt, hogy bármilyen rossz emlékeket ébreszt a kényszer hatása alatt született csehszlovák-magyar lakosságcsere egyezmény, „Jugoszlávia felé egy ilyen korrekt, minden tekintetben körülhatárolt és teljesen egyenlőség elvén, sőt, kizárólag önkéntes jelentkezés alapján álló lakosságcsere tekintetében a jugoszláv kívánság elől elzárkózni nem lehet. Jugoszlávia magatartása ahhoz képest, hogy milyen állapotba kerültünk egymással a háború során, nagyon kielégítő és megnyugtató. Azonkívül az a nézete, hogy nem lenne kívánatos egy elutasító magatartással a szlovákoknak fegyvert adni a kezébe, hogy mondhassák, hogy nem lehet velünk megegyezni." Azzal is egyetért, folytatta, hogy békekonferencián kívül, „nem mások beavatkozásával, hanem két ország szabad elhatározásával" kötik meg a szerződést.

A vita során a vagyonjogi kérdések, az önkéntesség és az egyenlő mezőgazdasági feltételek mellett felvetődött, hogy elsősorban s szórványmagyarság jöjjön szóba, de ezt most nem tartották járható útnak, mivel sértené az önkéntesség elvét. Rákosi Mátyás is „igen rendesnek" nevezte a jugoszláv javaslatot és azt vetette fel, hogy bele kellene venni a szerződésbe, hogy „a kicserélés után maradó magyarok, mind a Magyarországon maradó jugoszlávok a legteljesebb demokratikus nemzeti jogokat élvezzék." Ő is azzal érvelt, hogyha aláírják, akkor a szerződés „rendkívül komoly dolog" lesz a csehszlovákokkal szemben, annál is inkább, mivel a csehszlovákok „amúgy is próbálnak mostanában egy szláv összefogás-félét játszani Magyarországgal szemben". Nagy Ferenc megemlítette a kisebbségi osztály javaslatát, hogy nemzetközileg ellenőriztessék a népességcsere lebonyolítását. B. Szabó István kisgazdapárti államminiszter adott hangot egyedül annak az aggodalmának, hogy a lakosságcsere miatt ezeket a területeket Magyarország végleg elveszíti. Erre Nagy Ferenc megjegyezte: „mindaddig nem lesz szerencsés a magyar külpolitika és az ország külpolitikai elhelyezkedése, amíg az hiszik, hogy a mostani békekonferencia nem végleges. Ha mi azt hisszük, hogy ezeket a területeket Magyarország történelmi fordulatokkal, rezsimváltozásokkal, európai szituáció-változásokkal vissza fogja szerezni, addig belülről nem tudunk kisugározni őszintén barátságos légkört." A minisztertanács végül azzal fogadta el a javaslatot, hogy „a visszamaradókra a kisebbségi jogok hatályban maradnak".[89]

[88] MOL XIX-A-1-n-"Z"3083–1946.6.d.

[89] MOL XIX-A-83-a-133.jkv.1946. augusztus 28. 6–10.12.d.

A jugoszláv delegáció tehát, ha kissé később is, de elérte célját, a magyar kormány lényeges módosítások nélkül elfogadta a lakosságcserére vonatkozó javaslatukat és megkezdődött a részeltek kidolgozása. Két héttel később, szeptember 12-én megtörtént Gyöngyösi János és Edvart Kardelj külügyminiszterek levélváltása, azaz a lakosságcserére vonatkozó elvi megállapodás, és a jugoszláv delegáció visszavonta a magyar békeszerződéshez fűzött módosító indítványait. A két fél megállapodott abban, mint Kardelj levele tanúsítja, hogy az áttelepülők ingóságaikat magukkal vihetik, ingatlanjaik viszont az illető országra szállnak azzal, hogy annak ellenértékét a másik állam javára befizetik oly módon, hogy lehetőleg a két állam egymással szembeni követelései kiegyenlítődjenek. Gyöngyösi szándéklevele jócskán enyhített a minisztertanács kikötésén, mivel csak reményét fejezte ki, hogy a hátramaradottak kisebbségi jogait az illető állam biztosítja majd, a tervezetbe történő felvételét azonban nem kérte, és Kardelj levele is csak egy erre vonatkozó „reményt" fejezett ki.[90] Gyöngyösi tollából a Szabad Nép, a MKP lapja „A magyar–jugoszláv megegyezés követésre méltó példa" címmel közölt cikket.[91]

Maga az egyezménytervezet szövege, amit a jugoszlávok készítettek, már szeptember 6-án megérkezett Budapestre. A 11 szakaszból álló tervezet az eddigi tárgyalásoknak megfelelően rögzítette az áttelepülés önkéntességét, bár homályosan utalt arra, hogy a Jugoszláv Népi Szövetséges Köztársaságnak „ajánlási joga" van a 10. szakaszban említett négytagú vegyes bizottság javaslatai alapján. Másrészt csak a jugoszláviai magyarok vonatkozásában tett említést arról, hogy „akik ellen bűnügyi eljárás van folyamatban", vagy háborús bűnösnek nyilvánítottak, visszatarthatók. A kitelepítési agitáció jogát is csak a jugoszláv fél kapta meg, a magyar nem. A magyar fél, mint láttuk, a minisztertanács feltételének sem tudott érvényt szerezni. A szerződéstervezet tartalmazta még a 40 000 főre vonatkozó létszám maximumot, valamint az áttelepítés megszervezésének egyes államokra háruló kötelezettségeit.[92] Az eddig ismert források alapján arra következtethetünk, hogy a Budapestre szeptember 21-én táviratilag megküldött, jugoszlávok által megfogalmazott közös kommünikét a lakosságcsere megállapodásról sem a magyar, sem pedig a jugoszláv fél nem tette közzé,[93] az ügy mégis nagy nyilvánosságot kapott.

A magyar sajtó szeptemberben számtalan cikkben tájékoztatta a közvéleményt a sajátos módon, levélváltás formájában megkötött lakosságcsere-egyezményről, és arról mint érvényes szerződésről írtak.[94] Edvard Kardelj, aki fő kezdeményezője volt az inkább propaganda célokat szolgáló javaslatnak, emlékiratában arra utal, hogy ők ezt a javaslatot azért tették, hogy „ezzel is legalizáljuk a

[90] MOL XIX-J-1-a-2-jugoszláv-2054/1946.89.d.;; MOL XIX-J-1-c-II-15-1945-47-529/konf.1456–1459. Az iratokat közli *Föglein Gizella*: i.m. 1561–1563.

[91] *Szabad Nép*, 1946. szeptember 27.

[92] MOL XIX-J-1-c-II.15–1945–47–707/Konf.-1946.28.d. A tervezetet közli *Föglein Gizella*: i.m. 1563–1567.

[93] Uo. 28.d. 1465–1466.

[94] A sajtó híradásai közül csak néhányra utalunk: *Kis Újság*, 1946. szeptember 15., *Szabad Nép*, 1946. szeptember 15. *Magyar Nemzet*, 1946. szeptember 14.; *Délmagyarország* 1946. szeptember 17.

németek kitelepítését".[95] Milovan Őilas 1990-ben megjelent visszaemlékezésében azt írja, hogy a magyarok nagyarányú kitelepítéséről azért tettek le, mert tudták, hogy a szovjetek ezt azért ellenezték, mert „Magyarország úgyis szocialista ország lesz", másrészt „Magyarország nem olyan nagy ország, hogy féljünk tőle, mint Németország."[96] A színfalak mögött, úgy véljük, Gerő Ernő nagyobb szerepet játszott, mint ami az írott forrásokban tükröződik, s a magunk részéről nem zárjuk ki azt a gondolatot, hogy Kardeljék nyomásgyakorlás elemeit sem nélkülöző javaslatai nemcsak saját erejük felmutatását szolgálta a békekonferencián, hanem átvitt üzenete is volt – a kommunistákkal mi mindig meg tudunk egyezni. A javaslatból nem hiányzott az improvizatív elem sem, amire Kertész István utalt. A végül is papíron maradt lakosságcsere egyezmény létrejöttének történetét már csak azért is érdemes volt kissé részletesebben felidézni, mert egy, az adott korban született alternatívába enged bepillantást, és egyúttal rávilágít Magyarország kisebbségekkel kapcsolatos érdekérvényesítő lehetőségeinek drámai beszűkülésére. Nemhogy a lakosságcsere szórványmagyarságra vonatkozó korábbi elképzeléseit nem tudta a magyar kormány érvényesíteni, de még a minisztertanács ezzel kapcsolatos egyetlen kikötése, a szülőföldjükön maradók nemzetiségi jogainak garantálása is kimaradt a megállapodásból.

Úgy tűnik, a magyar kormány egy ideig komolyan vette a megállapodást, és igyekezett feltérképezni a kitelepülni szándékozó délszlávok számát. Mint egy 1946. október eleji feljegyzésből kitűnik, Szőregről, Deszkről és Battonyáról szinte senki sem akart kitelepülni a szerbek közül, a „katolikus délszlávok" között pedig „még kisebb" hatást váltott ki a kitelepülés lehetősége. Csuka János, a miniszterelnökség kisebbségi osztályának előadója, aki jónevű újságíróként maga is hosszú éveket élt kisebbségben a királyi Jugoszláviában, erről szóló jelentésében lakonikusan így fogalmazott: „a jugoszláviai magyarság soraiban nagy megrázkódtatást" idézett elő a lakosságcsere lehetőségének híre. „Minden hír arról számol be, hogy nagy tömegek készülnek eljönni. Ez azt jelenti, hogy ott majd a kitűzött határidőben ezren és ezren jelentkeznek, Magyarországon pedig igen kevesen."[97] Ezt a látványos vereséget a győztes Jugoszlávia nem-engedhette meg magának.

1947 januárjában felvetődött a szétszakított délvidéki családoknak e lakosságcsere-egyezmény alapján történő egyesítése, mivel az egyik legsürgősebb ügynek Budapest ekkor a családegyesítést tartotta. Sok ezer magyar család férfi tagja élt Magyarországon, mivel ide menekültek a megtorlások és a kényszermunka elől. A külügyminisztérium azonban lehetetlennek tartotta a lakosságcsereegyezmény ily módon történő felhasználását, mivel a Párizsban erre vonatkozó tárgyalások, úgymond, csak „egy kötendő megállapodás alapelveit körvonalazták".[98] De nemcsak ilyen érvek hangzottak el Budapesten a kérés elutasításakor. A miniszterelnökség kisebbségi osztálya „jövőbeli magyar nemzeti szempontokból" sem helyeselte a családegyesítési akciót, mivel egy ilyen lehetőség megadása, olvashatjuk az ezzel kapcsolatos 1946 május végén készült feljegyzésben, „azzal az ered-

[95] *Edvard Kardelj*: Sećanja. Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957. Beograd, 1980. 85.

[96] *Milovan Đilas*: Revolucioni rat. Beograd, 1990. 411–412.

[97] MOL XIX-A-1-n-"Z"3187–1946.6.d.

[98] MOL XIX-A-1-j-XXIII-527/1947.21.d.

ménnyel járhatna, hogy Jugoszláviából már eddig is nagy számban eltávolított — különösen a magyar középvezető réteghez tartozó egyéneken kívül — minthogy ez a magyar eltávolítás a magyar kormány ellenzése nélkül, eredménnyel járt, újabb magyar csoportokat tennének át Jugoszláviából Magyarországba. [...] Ha a magyar kormány eleve arra az álláspontra helyezkednék, hogy Jugoszláviából már kiüldözött magyarok hozzátartozóit hajlandó Magyarországba befogadni, úgy Délvidékről előreláthatólag olyan nagymérvű magyar elvándorlás várható Magyarország felé, mely magyar tömeggel Magyarországon nem tudnánk mit kezdeni s csak az ország gazdasági és szociális helyzetét súlyosbítaná nem kívánt módon és mértékben."[99]

Jugoszlávia, amely balkáni-középhatalmi státuszra törekedett, lakosságcsere ajánlatával nagylelkűséget mutathatott fel, Magyarország pedig, egyéb lehetőség híján, még érdekei feladása mellett is kapva kapott az alkalmon. Hogy mit szólnak mindehhez a délvidéki magyarok, Magyarország nem kérdezhette meg, Jugoszlávia új hatalmi elitjét pedig végképp nem érdekelte. Ők az ország kisebbségeit, így a magyarokat is *kizárólag hatalmi politikai érdekeik változó prizmáján keresztül* szemlélték. Igaz, ezek az érdekek 1945 tavaszától már azt diktálták, hogy valamiféle modus vivendit találjanak a még mindig több százezres magyar kisebbséggel.

A lakosságcsereegyezmény végrehajtására tehát nem került sor, néhány konkrét magyar népcsoport hazatelepítését azonban a magyar kormány később megkísérelte. Még 1946 márciusában, a Julián Iskolaegyesület beadványa nyomán vetődött fel a horvátországi magyarok kölcsönös lakosságcsere útján történő hazatelepítésének gondolata,[100] amely, mint láttuk, a jugoszláv ajánlat elfogadásakor a magyar kormány számára érvként szolgált. Az elvi megállapodás után azonban semmi nyoma annak, hogy a horvátországi szórványmagyarság kitelepítését akár ezen keretek esetleges kihasználásával, akár más módon szorgalmazták volna.

Külön problémát jelentett a Boszniából a Bácskába telepített magyarok hazatelepítése. Mint arról már szóltunk, a fegyverszüneti egyezmény is, majd pedig a békeszerződés is anullált minden, a délvidékre vonatkozó magyar törvényt, jogszabályt és intézkedést. Ily módon a telepítések is érvényüket veszítették. Jugoszlávia a békeszerződés aláírása után felszólította Budapestet, vegye át az eredeti telepes lakhelyükről már 1945 tavaszán kitelepített 140–150 boszniai magyar családot, akik Ókéren (Pašićevo) és Hadikligeten (Veternik) várták, mit döntenek sorsukról. Ókéren 408-an, Hadikligeten pedig 307-en voltak „összpontosítva". Az ókériek egy ideig a kitelepített németek házaiban húzhatták meg magukat, azok földjét művelték, de 1947 áprilisában kilakoltatták őket innen is és megvonták élelmiszerjegyeiket. A magyar követségnek nagy nehezen annyit sikerült elérni, hogy Budapest döntéséig mégis Ókéren maradhattak. Ők már a nyár folyamán, mivel magyar állampolgárok voltak, megkapták hazatérési igazolványaikat, ezt azonban a jugoszláv hatóságok azért nem fogadták el, mert szerintük az ókériek jugoszláv állampolgárok, tehát először a jugoszláv állam kötelékéből történő elbocsátásukat kell kérni. Az illeték azonban, mint Szántó Zoltán belgrádi magyar

[99] MOL XIX-A-1-n-"Z"2008–1946.4.d. 1948 elején a miniszterelnökség államközi tárgyalásokat kívánt kezdeményezni a családegyesítésről Belgráddal, de a szovjet-jugoszláv konfliktus után az ügy feltételezhetően szóba sem került. MOL XIX-A-1-j-XXIII.527/1947.21.d.

[100] MOL XIX-A-1-n-"Z"1087–1946.4.d.

követ jelezte, olyan drága, hogy az elszegényedett, sokgyermekes családok ezt nem tudják kifizetni. A Hadikligetre telepítettek közül 68 család kérte Magyarországra telepítését (307 fő). A Kotoriban rekedt 10 magyar családot (32 fő) Szántó jelentése szerint még a horvátországi német hatóságok akarták Magyarországra telepíteni Belovárról, de a front miatt csak a szerémségi Jankácig jutottak. Innen a jugoszláv hatóságok 1946 novemberében át akarták őket tenni a határon, de a magyar határőrség ezt megakadályozta, így visszatértek Kotoriba. A hadikligeti telepesek bérleteit felmondták, ők is kitelepítés előtt álltak. Október 8-án jelezte Donáth Ferenc földművelődésügyi államtitkár, hogy a tárca nem támogatja hazatérésüket, mert „még legalább 100 000 család igényét kell kielégíteni" a csehszlovákiai lakosságcsere értelmében. Emiatt megpróbálták hazatelepítésükre a jugoszláv-magyar lakosságcsere adta lehetőséget felhasználni, de mint a külügyminisztérium jogi osztálya közölte a miniszterelnökséggel, ez valójában egy nem létező egyezmény, és talán majd a magyar-jugoszláv barátsági szerződés aláírása után mód lesz valamit tenni. Tito magyarországi útjára 1947 decemberében valóban sor került, és mint ismeretes, 8-án alá is írták a barátsági szerződést, a boszniai telepesek további sorsára vonatkozóan azonban az általunk ismert iratokban már nem találtunk adatokat, nem tudjuk, hogyan alakult további sorsuk. Azt sem tudjuk, hogy a többi boszniai magyar telepes családdal mi lett, ugyanis Boszniából 1942-ben 395 családot (1552 fő) telepítettek a Bácskába, s ha az előbbiekből leszámítjuk a nem Boszniából származó 10 családot, akkor is hiányzik a hazatelepítendő boszniai magyarok közül 848 fő.[101]

3. A konszolidáció feltételei és eredményei

Mint láttuk, a Szovjetuniót és Ausztriát más-más okból leszámítva, Jugoszlávia volt az egyetlen szomszédos ország, amellyel Magyarországnak nem voltak vitás kérdései, és a békeszerződés kérdésében esetleg számíthatott jóindulatára. Magyarország Jugoszlávia külpolitikájában elfoglalt helye a korábbi évtizedekhez képest annyiban változott, hogy már fel sem vetődött a Monarchia restaurációjának Belgrádban egyébként mindig is felnagyított veszélye, Budapest pedig tudomásul vette az elkerülhetetlent – alig pislákolt a revizionizmus parazsa.

A délvidéki magyarok büntetésüket nem is a revizionizmus tényleges veszélye, hanem annak múltja miatt kapták. Jugoszlávia, mint utaltunk rá, saját területi követelésének lebegtetését nyomásgyakorlásra használta fel, amelynek eszközéül hideg fejjel használták fel a magyarországi délszlávokat, pontosabban annak jugoszláviai inspirációra létrehozott szervezetét, a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontját, valamint saját, ide küldött ágenseiket, akik közül különösen Antun Karagić sokác népi író híresült el.[102]

---

[101] MOL XIX-A-1-j-XVI-11755–1947.; 7388–1947.; 12346–1947.; 14992–1947.; 8956–1947.100.d. A boszniai magyarok 1942-es hazatelepítésére lásd *A. Sajti Enikő*: Délvidék 1941–1944. 99–102.

[102] A kérdés bőséges levéltári anyagából és szakirodalmából csak néhányra utalunk: MOL XIX-A-1-n „Z"813/biz.-1945.2.d.; „Z"823–1945.2.d.; „Z"3484–1946.9.d.; „Z"31/biz.-1946. *Tilkovszky Lóránt*: i.m. 130–131.; 140–141. *Tóth Ágnes*: A magyarországi délszlávok helyzete és törekvései 1945–1948. Bács-Kiskun megye múltjából. XII. Kecskemét, 1993.

Magyarországra Jugoszlávia elsősorban abból a szempontból tekintett, hogy minél hamarabb befejeződjön a kommunisták hatalomátvétele és Jugoszlávia északon is olyan szomszéddal rendelkezzen, amely nemcsak tudomásul veszi, de a maga módján elősegíti balkáni középhatalmi törekvéseit. Tito még minimális bepillantást sem, nemhogy beleszólást engedett volna a magyar kormánynak a magyar kisebbség ügyeibe.

A magyarországi délszlávok siralmas oktatási helyzetének számonkérése például üzenet volt a magyar kormány és a délvidéki magyarok számára, és annak alátámasztására szolgált, hogy a magyarok „bűneik ellenére", a magyar kisebbség szervezetei nélkül is megkapják jogaikat, vagy anélkül, hogy a magyar kormány kérné. *Az állam tehát magától is gondoskodik kisebbségeiről.* Ennek persze megvolt a szabott ára – nemcsak hallgatni kellett a rendszer megtorló akcióiról, de politikailag is fel kellett mutatni rendszerhűségüket.

Erre az első „politikai vizsgára" az 1945. november 11-én megtartott alkotmányozó nemzetgyűlési választásokon került sor. A választásokra már a nőkre is kiterjesztett általános, közvetlen és titkos választójog alapján került sor, – a „nép ellenségeit" azonban megfosztották választójoguktól. Így kollektíve a német kisebbséget, és jugoszláv korabeli adatok szerint még legalább 200 000 választásra jogosult polgárt, ez azonban véleményünk szerint korántsem fedi a valóságot. Egyes adatok szerint csak Szerbiában a választásra jogosultak mintegy 5%-a volt megfosztva választójogától.[103]

A „magyar fasisztáknak nincs választójoga a Vajdaságban" – szögezte le egyértelműen a jugoszláv sajtó és felsorolta, kik is tartoznak a „magyar fasiszták" kategóriájába, kiket fosztanak meg választójoguktól. Minden volt nyilast, az Imrédy-féle MÉP tagjait, a Turáni Vadászok, valamint a Magyar és Bánáti Közművelődési Szövetség tagjait is. Ha ezt a rendeletet betartották volna, akkor a magyarok legalább 4/5-e veszítette volna el szavazati jogát.[104] Arra vonatkozóan, hogy a szavazáskor a szavazásra jogosult magyarokat milyen arányban fosztották meg választójoguktól, és a választásra jogosultak közül hányan vettek részt ténylegesen a választásokon, nincsenek adataink. Arra viszont igen, hogy az ún. „vak urnára" meglepően sokan szavaztak. Mivel a jugoszláviai ellenzék egyáltalán nem indult a választásokon, sőt híveiket bojkottra szólították fel, az „üres", vagy „vak" urnákba azok dobták szavazataikat, akik nem akartak a népfront listára, azaz a kommunistákra szavazni. Hivatalos korabeli adatok szerint a szavazatra jogosultak 88,7%-a ment el szavazni, és 90,8%-uk a népfrontra szavazott. Ezzel szemben ma úgy tudjuk, hogy Szlovéniában a szavazók 16,8%-a, a Vajdaságban 14,6%-a, Szerbiában 11,4%, Horvátországban pedig 8,5% szavazott a népfront ellen. Szerbiában volt a legmagasabb a választásokat bojkottálók arány, 20,8%.[105] A magyar kormányhoz eljutó hírek szerint a szabadkai körzetben, ahol abszolút többségben

[103] *John R. Lampe*: Yugoslavija as History. Columbia University Press, New York, 1996. 225.; *Juhász József*: Volt egyszer egy Jugoszlávia. Aula, Budapest, 1999. 117. [Magyarországon a feloszlatott jobboldali pártok vezetőitől, az SS-be önként jelentkezőktől, az internáltaktól és a népbírósági eljárás alatt állóktól vonták meg a szavazati jogot.]

[104] MOL XIX-J-1-a-IV-104–40463/Bé.-1945.54.d.

[105] *John R. Lampe*: i.m. 226.

voltak a magyarok, a szavazatok 25–40%-át dobták az üres urnába, de keringtek hírek 80%-os arányról is.[106]

Még ezek a hírek sem lehettek nagyon túlzók, mert a ma ismert kevés helyi eredmény közül például a Tisza-menti Bácsföldváron (Bačko Gradište) a 4106 szavazatra jogosult közül 3551-en adták le voksukat, a népfront listára 1402-en szavaztak, 2149-en pedig a vak urnába dobták be szavazatukat. A szavazók nemzetiségi összetétele a következő volt: 1939 magyar, 1602 szerb, és 10 egyéb nemzetiségű.[107]

Az alkotmányozó nemzetgyűlésbe 1945-ben egyébként 348 képviselőt lehetett választani a következő köztársasági és tartományi megoszlásban: Szerbia 87, Horvátország 86, Szlovénia 29, Bosznia-Hercegovina 58, Macedónia 24, Montenegro 9, Vajdaság 41, és Koszovó 14 képviselőt küldhetett a szövetségi parlamentbe.[108] A hatóságok által keményen ellenőrzött választások után a vajdasági magyarok 5 magyar képviselőt küldhettek a szövetségi parlamentbe. Keck Zsigmond szabadkai református lelkész, Sóti Pál régi kommunista, Varga István, a jugoszláv hadsereg századosa, a Petőfi brigád hajdani parancsnoka, Szabó György becskereki tanár és Oláh Sándor verseci vasúti tisztviselő voltak az új képviselők.[109]

A jugoszláv föderáción belül a Vajdaság autonómiát kapott. A Vajdasághoz, mint autonómiával rendelkező tartományhoz 1945-től a baranyai részek már nem tartoztak hozzá, a Bácska, a Bánát és a Szerémség viszont igen. A Vajdaság Szerbiához történő csatlakozását jóval a békeszerződés előtt először a Vajdasági Népfelszabadító Főbizottság mondta ki 1945. februárjában, majd ezt az augusztusi népi bizottsági választások után a vajdasági parlament is megerősítette. A tartományi parlament 150 tagja közül 37 volt magyar, míg a Vajdaságot a szerb föderáció parlamentjében 110-en képviselték, ezek között 26-an voltak magyarok, zömmel munkások, parasztok. A középosztályt 1 tanító, 2 tisztviselő és 1 jogász képviselte. A vajdasági tartományi kormány (Vajdasági Népfelszabadító Főbizottság) belügyi osztály vezetője Hock Rezső, míg a szociálpolitikai ügyosztály vezetője Dudás Lajos lett.[110]

Keck Zsigmond a politikai elvárásoknak megfelelően így szólt a Vajdaság Szerbiához történő csatlakozása alkalmával: „Az új, demokratikus Szerbia szavára, amely most szabadon és testvérin hangzik felénk, mi vajdasági magyarok a bizalom és egység szavával felelünk. Tudatában vagyunk annak, hogy csatlakozásunkkal a szerb demokráciát erősítjük, amely nekünk, magyar demokratáknak fegyvertársunk".[111] Ekkor alakultak ki egyébként Jugoszlávia, így a Vajdaság belső határai is.

A délvidéki magyarok tehát a hatalom szempontjából, ha nem is buktak meg az első politikai vizsgán, de nem is szerepeltek valami jól. Ezt Jugoszlávia a magyarországi délszlávok elnyomott helyzetének felemlegetésével, a rajtuk keresztül történő nyomásgyakorlással torolta meg.

---

[106] Mol XIX-A-1-n-"Z"887–1945.2.d.; XIX-J-1-a-IV-104–41157/Bé.-1945.54.d.

[107] *Aleksandar Kasaš*: i.m. 196.

[108] MOL XIX-A-1-n-"Z"708–1945.1.d. Minden 40.000 lakosra jutott 1 képviselő, a maradék szavazatokat pedig szétosztották.

[109] MOL XIX-A-1-n-691/biz.-1945.1.d. A korábban Magyarországhoz tartozó Délvidékből a Muravidék Szlovéniához került, a baranyai háromszög és a Muraköz pedig Horvátországhoz.

[110] MOL XIX-A-1-n-"Z"-131–1946.3.d.; MOL XIX-A-1-n-708/Z-1945.1.d.

[111] Uo.

A Magyarországon 1945. november 4-én megtartott választásokon, mint ismeretesen, a kommunisták a vártnál rosszabbul szerepeltek. E két esemény kronológiai egybeesése lehűtötte a magyar-jugoszláv kapcsolatokat. Tito 1945. november 24-én így nyilatkozott a jugoszláv-magyar viszonyról: ha Magyarország nem lépne a demokratikus fejlődés útjára „kapcsolataink nem lehetnének olyan szívélyesek".[112] Magyarország az adott helyzetben nem tehetett mást, mint hogy Jugoszláviát változatlanul egyetlen olyan szomszédjának tekintette, „amely mártírszerepet vállalt és éveken keresztül tényleges, egy percig meg nem szűnő harcban állt az országát leigázó német hordákkal, Jugoszlávia volt, amelynek heroizmusa örök példaként fog lebegni a dél-kelet-európai kis országok történetében." – olvashatjuk a magyar békecélokat előkészítő egyik külügyminisztériumi anyagban.[113]

Az igen sok belső gazdasági, politikai problémával küzdő Jugoszlávia leghamarabb a magyar közigazgatás kivonulása után teljesen összeomlott magyar oktatásügy helyreállításában ért el, legalább is formálisan, látványos eredményeket.

Az 1948-as első hivatalos jugoszláv népszámlálási adatok szerint az országban 496.492 magyar lakott, az összlakosság (15.772.098 fő) 3,2%-a. Ebből a Vajdaságban (Bácska, Bánát, Szerémség) 428.750-en éltek, így a magyarok a Vajdaság lakosságának 26,13%-át tették ki.[114]

A vajdasági több mint négyszázezer magyar iskolahelyzetéről 1945 júliusában tettek közzé először hivatalos részről, nyilván megszépített adatokat. A *Szabad Vajdaság* c. egyetlen magyar nyelvű lap szerint, amely ekkor még inkább a lap szerb nyelvű megfelelőjének, a Slobodna Vojvodinának volt a fordítása, az 1944-es csonka iskolai esztendőben 32 308 elemi iskolás gyermek járt magyar tannyelvű osztályokba, a vajdasági tankötelesek 24,62%-a. Ezekben persze nem biztos, hogy magyarul tudó tanítók tanítottak, mert a tanítók számára vonatkozóan csak „jóindulatú" becslések vannak, amely szerint „legfeljebb" 200-an maradhattak állomáshelyeiken a minimálisan szükséges 600–700-hoz képest. Gyorstalpaló tanítói segédtanfolyamokat szerveztek Zentán, Becskereken és Szabadkán, amelyeknek 1945 elején 310 növendéke volt.

A tanítói tanfolyamoknak nem csupán a tanterve bővült ki gazdaságtannal és a partizánharcok történetével, az új idők szelét nemcsak az mutatta, hogy átfogó magyar irodalom helyett inkább csak a népi írókat oktatták, de az is, hogy „órák után ötperes beszédet vagy politikai beszámolót tartanak a sorsolás útján kijelölt hallgatók."[115] A jugoszláviai magyar kisebbség „fényes szelek nemzedékét", a főleg paraszti sorsból értelmiségi pályára lépett első politizáló generációt nem az elődeik, „az elcsatoltak első nemzedéke" által vallott nemzeti értékek vitték a pályára, hanem egy társadalmi program ígérete, amelyben ez a generáció az ideológiai hipnózis minden tünetét felmutatva hitt. Ezért tudták őket is, akárcsak a magyarországi délszlávok közül is sokakat felhasználni politikai céljaik érdekében. A Magyar Szó például, amelynek első száma 1944. december 24-én jelent meg, s amelynek főszerkesztője ekkor az egykori református lelkipásztor,

[112] MOL XIX-J-1-a-IV-107-II-41024/Bé.-1945.55.d.

[113] MOL XIX-J-1-IV-36-185/Bé-1946. 37.d.

[114] *Kocsis Károly*: Egy felrobbant etnikai mozaik esete. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1993. 14.; *Mirnics Károly*: Kisebbségi sors. Forum, Újvidék, 1993. 90.

[115] MOL XIX-A-1-n-"Z"847-1945.2.d.

Keck Zsigmond volt, a zentai tanítói tanfolyam 57 hallgatójának aláírásával közölt cikket 1945. december 24–25-i karácsonyi számában. A cikkben a magyar diákok tiltakoztak a magyar kormány kisebbségi politikája ellen. A „demokrácia jogán" az ellen tiltakoztak, hogy mint írták, a magyar korány megtagadja „magyarországi szláv testvéreink jogos demokratikus nemzetiségi kívánságait", miközben a vajdasági magyarok a „teljes egyenjogúságot élvezik." A magyar kormány üldözi a szlávokat, folytatódik a cikk, kiutasítással fenyegeti őket, ha jogaikat kérik. A kor politikai hangulatát jól tükrözi a cikk következő része: „Annak a demokráciának jogai, amit nekünk jugoszláviai magyaroknak népállamunk biztosít és annak a demokráciának a jogán, ami Magyarország fejlődésének is előfeltétele és amitől egyedül várhatunk békés haladást a Duna-medence népei között, emeljük fel szavunkat magyarországi szláv testvéreinkért, nemzetiségi jogaikért, iskoláikért. Mert amennyire szeretjük mi anyanyelvünket és kultúránkat, annyira szeretjük és féltjük a magyarországi szláv nemzetiségek szabad nyelvhasználatának és kulturális fejlődésének jogát is."[116]

Ahogyan a diktatórikus államszocializmus hatalomgyakorlásának már ekkor minden szimptómáját felmutató Jugoszláviában maga az újság sem jelenthetett volna meg a párt agitprop osztályának akarata nélkül, úgy a cikk sem az alig 15–17 éves diákok fejéből pattant ki.[117]

Az információ monopóliumát Jugoszlávia Magyarországgal szemben is igyekezett megőrizni, mert például a vonatkozó iratokból kiderül, hogy a minisztériumok ekkor nem közvetlen forrásokból szerezték be információikat a délvidéki magyarok helyzetéről, hanem jugoszláv hivatalos forrásokból. Az előbb idézett iskolai adatokat is például a SZEB jugoszláv szekciója bocsátotta rendelkezésükre. Így vált lehetségessé, hogy a magyar kormányzati iratokban is az szerepel, hogy 1946-ra az előző évihez képest (200 fő) már 544 magyar tanító tanítja a 32 ezerről 36 646 főre növekedett magyar elemi iskolai kisdiákokat.[118]

Csuka János, a miniszterelnökség kisebbségi osztályának délszláv referense 1946 tavaszán kormánya nevében felajánlotta a jugoszláv missziónak, hogy a két ország kölcsönösségi alapon lássa el a másik állam területén élő szláv, illetve magyar kisebbségeket tankönyvvel. A jugoszláv misszió ezt azzal utasította el, hogy nem szenvednek tankönyvhiányban, mert például elkészült a korabeli Magyarországon is ismert Kozminszkij szovjet történész által írt középkor történetének magyar fordítása.[119] Ami a középfokú oktatást illeti, forrásaink szerint ekkor 8 magyar gimnázium működött, ezek közül három volt nyolcosztályos, a többi négyosztályos. A gimnáziumok tanári ellátásáról nincsenek pontos adataink, de itt még rosszabb volt a helyzet, mint az elemi iskolákban.

Csuka a következőkkel zárja már idézett, 1946 augusztusában készült összefoglaló jelentését: „Mindent összegezve, ha innen a rendelkezésre álló adatok nem is ellenőrizhetők, különösen nem a tanrend összetétele, az előadási nyelv tekintetében – mégis annyi kétségtelenül megállapítható úgy a számokból, mint a Jugoszláviából érkezők elbeszéléséből, hogy a vajdasági gyermekek iskoláztatása

[116] *Magyar Szó*, 1945. december 24–25.

[117] Igen tanulságos ebből a szempontból, ahogyan *Kalapis Zoltán* A Magyar Szó fél évszázada című monográfiájában leírja a lap születésének történetét. (A Magyar Szó Kiadása, Újvidék, 1994.) 7–49.

[118] MOL XIX-A-1-n-"Z"847-1945.; „Z"2769-1946.6.d.

[119] Uo. „Z"2209-1946.5.d.

ma egészségesebb alapokon nyugszik, mint régebben, s ez a változás kedvezőbb lehetőségeket nyújt az anyanyelvű művelésre."[120]

Mivel az iskolák királyi Jugoszláviában végrehajtott államosításán a magyar visszacsatolás után sem történt változás 1941–1944 között, ilyen értelemben csak hatalmi váltás történt. Ezúttal döntőbb volt az ifjúság nevelésének céljaiban bekövetkezett változás, illetve a hitoktatás eltörlése.

1948 tavaszán Szántó Zoltán belgrádi magyar követ jelentése szerint a Vajdaságban 635 magyar elemi iskolai tagozat működött, 30 706 tanulóval és 519 tanítóval. Ezek közül 315-nek volt rendes képesítése, 204-en segédtanítói státuszon dolgoztak, és csak 13-an végeztek a hajdani belgrádi magyar tanítóképzőben. Ekkor diplomával rendelkező tanítóként tartották számon az egyéves tanítói tanfolyamokon végzetteket, a segédtanítói státusz elnyeréséhez elegendő volt a négyosztályos középiskola elvégzése, diplomát pedig a segédtanítók egy három hónapos tanfolyam elvégzésével nyerhettek. A magyar tagozatok zöme közös igazgatás alatt, a szláv iskolák részeként működött. Az új, rendszerhű elit kiképzésének része volt az ún. progimnáziumok megnyitása, főként Szerbiában, Makedóniában és általában az ország elmaradott részein. Ez egy háromosztályos átmeneti iskolatípus volt, és részben a megszüntetett polgári iskolatípus helyét foglalta el, és „gimnáziumi rendszerű" oktatás folyt bennük. Több mint 3 ezer diák tanult ily módon az 1947/48-as tanévben. Igen komoly gond volt az iskolák felszereltsége, a túlzsúfolt tantermek, nem ment ritkaság számba, hogy három műszakban tanítottak. Egy tanítóra az elemi iskolákban 59 gyermek jutott, a tanítók, tanárok a kor és a rendszer követelményeinek megfelelően kivették részüket az analfabétizmus elleni kampányban, és rájuk hárult a községekben, városokban kötelező kultúrkampányok, politikai rendezvények szervezése is.

A Vajdaságban 3 fő- és 20 algimnázium működött, ami 175 tagozatot, azaz osztályt jelentett, 7.724 tanulóval. Ebből az alsó osztályokba 6.689-en, a felső osztályokba pedig mindössze 1.035-en iratkoztak be. A középiskolai tanárok legtöbbje legfeljebb tanítói oklevéllel rendelkezett, mindössze három diplomás középiskolai tanár maradt az impériumváltás után. Szabadkán és Újvidéken volt magyar tanítóképzés, ekkor 520 képzős járt ide. Az újvidéki Pedagógiai Főiskolán 36 magyar hallgató tanult. Korabeli kifejezéssel élve, nemcsak a „káderkérdés" miatt volt gyenge az oktatás színvonala, hanem azért is, mivel betiltották minden korábbi magyar tankönyv használatát, alig volt tankönyv, segédkönyv, nem is szólva az iskolák felszereltségéről. A magyar iskolákkal kapcsolatos legfontosabb hivatalos cél az volt, hogy „harcolni kell a tudományos oktatás megvalósításáért, az ideológiai állásfoglalásért." Gyakran kifogásolták, hogy „a tanerők igen sokszor határozatlanok, a hagyományos előítéletek és a tudományos igazság közt ingadoznak. (Például az ember származásának kérdésében több tanár előadja a bibliai és a tudományos elméletet is és a tanulókra bízza a választást.) A tudományos magyarázatokat nem meggyőződésből adják elő, hanem mert a fölöttesek így kívánják."[121]

[120] Uo. „Z"2769–1946.6.d.

[121] MOL XIX-J-1-j-Jugoszlávia-16/6.1633.pol.-1948.25.d. Érdemes megjegyeznünk, hogy Szántó a jelentésében szereplő adatokat a Híd c. folyóirat egyik cikkéből vette át, amelyet a zentai tanítói tanfolyamot frissen elvégzett Kővágó László írt. Kővágó nem sokkal később ún. kominformista menekültként szökött Magyarországra és jó nevű történész lett. Kominformistának a szovjet-jugoszláv

Az állam szigorú ideológiai ellenőrzése alatt újjászerveződő magyar iskolahálózat a kezdeti nehézségek mellett is a korábbinál jobban biztosította a kisebbség magyar anyanyelven történő iskoláztatását, az óvodától a középiskoláig bezárólag. A magyar tanítóképzés pedig, mint láttuk, már 1945-ben megindult.[122]

Az 1946-os első szövetségi alkotmány röviden így szabályozta a kisebbségek helyzetét: „a nemzeti kisebbségek kulturális fejlődése és nyelvük szabad használata a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaságban védelemben részesül".[123] A vajdasági autonómia legfelső végrehajtó szerve, a Vajdasági Népfelszabadító Főbizottság már 1945-ben rendeletileg kimondta a kisebbségi nyelvek hivatalokban, közéletben történő egyenrangúságát, a szerbet-horvátot-szlovént nem deklarálták államnyelvnek. 1945 után tehát a magyar kisebbség nyelvért, iskolákért korábban folytatott küzdelme a régi értelemben feleslegessé vált, az ezzel kapcsolatos új feladatok azonban még nem fogalmazódtak meg. Az egypártrendszer jellegéből fakadóan külön kisebbségi politikai követeléseik nem lehettek, az állam adományként, kérés nélkül biztosította a magyarok különféle politikai fórumokon, képviselő testületekben való képviseletét, beleértve, mint láttuk, a szövetségi parlamentet is.

Mint ismeretes, a Jugoszláv Föderatív Népköztársaság már kezdettől fogva olyan államszocialista rendszerként épült ki, mint amilyenné kicsit később minden szovjet érdekszférába tartozó kelet-közép-európai állam, köztük Magyarország is vált. Az új hatalmi elit tagjai személyükben magántulajdon nélküli réteget alkottak, társadalmi rangjuk, presztízsük anyagi jólétük az állam szolgálatától függött.

Ily módon a tulajdonviszonyokban beállott radikális változások egyelőre nem öltötték a délszláv nemzetek közötti nemzeti ellentétek formáját, pontosabban ezek rejtve maradtak, és ideológiai, osztályszempontú spanyolfalat lehetett vonni a magyar kisebbséget ért kisajátítások elé is. A jugoszláv kisajátítások, államosítások sajátosságaként kell rámutassunk annak radikalizmusára, gyorsaságára, amely már jóval a háború befejezése előtt a partizánok által elfoglalt területeken megkezdődött. A magánvállalatok, bankok, földbirtokok legnagyobb részét aktív vagy passzív kollaborálás miatt, sokszor pusztán azért, mert a német megszállás, vagy éppen a magyar éra idején termeltek, gazdálkodtak, ily módon sajátították ki. 1945-re állami kézbe került a jugoszláviai magánvállalatok és pénzintézetek 80%-a. Az elkobzást vagy zár alá helyezést minden esetben a vállalati vezetők elítélése kísérte. A falvakban még a csapszékek jó részét is államosították, a kis szatócsüzletektől pedig, ha véletlenül megmaradtak magánkézben, megvonták a közellátási juttatást.[124] Még a volt szenátor Várady Imrét is feltételes börtönbün-

vita idején azokat a zömmel kommunistákat nevezték, akiket valamilyen oknál fogva szovjetbarátnak minősítettek. A fogalom egyenlő volt a hazaárulással, az ötödik hadoszloppal és legtöbbször ártatlanul sütötték rá az emberekre ezt a bélyeget, amely igen súlyos egzisztenciális, politikai következményekkel járt. Internálták és súlyos börtönbüntetésre ítélték őket, sokan közülük átszöktek a szovjetbarát szomszédos országokba, vagy a Szovjetunióba. 1948 és 1963(!) között hivatalos adatok szerint 55 ezer embert ítéltek el kominformizmus vádjával, akik 40%-a régi partizán volt. A magyar kisebbség 244 tagját ítélték súlyos börtönbüntetésre, köztük egy parlamenti képviselőt is. *A. Sajti Enikő*: Tito. 289. Átfogóan lásd *Dragan Marković*: Istina o Golom Otoku. Narodna Knjiga, Beograd, 1987.

[122] Jó pár évvel később, 1959 őszén került sor az újvidéki egyetemen magyar nyelv és irodalom tanszék, 1969-ben pedig egy kutatóműhely, a Hungarológiai Intézet felállítására.

[123] Idézi *Dr. Hock Rezső*: Adalékok Vajdaság többnyelvűségének történetéhez. In.: Anyanyelv – „államnyelv". Szerkesztette *Dr. Rehák László*: Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1976. 89.

[124] MOL XIX-J-1-j-Jugoszlávia-16/b.-75/pol.res-1947.25.d.

tetésre ítélték, mint a becskereki cukorgyár egyik vezetőjét, aki pedig a háború alatt igen sokat tett a szerbek megmentése érdekében, és Becskerek határában küldöttséggel várta a Vörös Hadsereg bevonulását. A vád Várady és a cukorgyár másik tulajdonosa ellen az volt, hogy cukrot szállítottak a német hadsereg számára. A Torontál c. régi, nagy hagyományokkal rendelkező lap tulajdonosnőjét azért ítélték 3 évi kényszermunkára és vagyonelkobzásra, mert a német hatóságok közleményeit magyar nyelven leadta, nyomdájában pedig németnyelvű felhívásokat, hivatalos iratokat nyomtattak. Sokkal rosszabbul járt a Délvidéken megjelent egyetlen szerb nyelvű napilap, a Nova Pošta szerkesztősége, valamennyiüket a „megszálló fasiszta magyar hatóságokkal" történő kollaborálás vádjával kivégezték, valamint az újvidéki jobboldali napilap, a Reggeli Újság főszerkesztőjét, André (vitéz Árvai) Dezsőt is.[125]

A Jugoszláviában kisajátított magyar érdekeltségű vállalatok és pénzintézetek kapcsán 1946. szeptember 10-én a külügyminisztérium kezdeményezésére tárcaközi értekezletet tartottak, amelyen a miniszterelnökség, a pénzügyminisztérium, az iparügyi minisztérium, a Gyáriparosok Országos Szövetségének (GyOSz), a Hitelbanknak, a Becskereki Cukorgyár Rt., valamint a Nasici Fakitermelő Rt. képviselői vettek részt.[126] A GyOSz képviselője szerint főleg az ellenséggel való együttműködés címén hozott bírói ítélettekkel kobozták el a vállalati vagyont, de ilyen együttműködésnek minősítették a magyar hatóságok által hozott rendelkezések betartását is. Hadinyereség címén olyan összegű adót vetettek ki, amelyek révén a vállalatok csődbe mentek. S végül, mint mondta, felhasználták azt a módszert is, hogy elrendelték a részvények letétbe helyezését, s ha ezt nem tették meg, a részvények az államra szálltak. Mivel igen sok kistulajdonos elmenekült az országból, ennek a felhívásnak eleve nem tudtak eleget tenni. Szerinte „ezek a rendelkezések a magyar vagyont súlyosabban érintik, mintha egyszerűen államosításról lenne szó, most akkor a jugoszláv államnak bizonyos kártalanítást vállalnia kellene." Azt kérte, hogy a magyar kormány tegyen erélyes lépéseket a magyar vagyon védelmében.

Felvetődött az értekezleten az a probléma is, hogy a jugoszlávok túl hamar kezdték el a magyar vagyonok elkobzását, mivel erről a béketárgyalásokon csupán az álláspontok egyeztetése folyik. A szovjetek szerint az együttműködés címén elkobzott vagyonokat vissza kellene adni, az angolok az elkobzást bizonyos feltételekkel megengedhetőnek tartják, de még nem tisztázták, hogy lehet-e jogi személyek kapcsán háborús felelősségről beszélni. Olyan elképzelések is voltak, hogy vitás kérdésekben a három nagyhatalom budapesti követi tanácsa fog dönteni. Mint már utaltunk rá, a magyar kormány nagy viták után 1946 június végére elkészült gazdasági békejavaslatai nem foglalkoztak a magánkézben lévő vállalatok vagyonjogi kérdéseivel, csupán az Ausztriába, Csehszlovákiába és Németországba hurcolt nemzeti vagyon visszaszolgáltatását, köztük a Magyar Nemzeti Bank aranykészletének visszaadását kérték.[127] Az értekezlet mindössze végül abban állapodott meg, hogy az érdekképviseletek kimutatást készítenek a jugosz-

[125] MOL XIX-A-1-n-"Z"677–1946.4.d.; Z-3370–1946.6.d. Várady Imre fiát ezzel egy időben a becskereki magyar kereskedelmi iskola igazgatójának nevezték ki.

[126] MOL XIX-A-1-n-"Z"3029–1946.6.d.

[127] *Balogh Sándor*: i.m. 187–191.; A magyar jóvátétel és ami mögötte van... 104–116.

láviai magyar vagyont ért károkról, a nemsokára Belgrádba utazó kereskedelmi delegáció pedig „tájékozódni fog" az ügyben és ezt követően fog a magyar kormány „az eljárás ellen óvást emelni" a jugoszláv félnél.[128] Sajnos a kimutatás nem áll rendelkezésünkre. Arra sem találtunk forrást, hogy az értekezlet döntésének megfelelően, tettek-e egyáltalán bármiféle lépést is a kisajátított magyar vagyonok ügyében. A körülmények ismeretében valószínűsíthető, hogy nem.

A magyarok társadalmi összetételéről az 1944–47-es esztendők vonatkozásában sincsenek pontos adataink, a középosztály, a tisztviselői kar, az értelmiség, főként jogászok, tanítók, tanárok, újságírók tömeges, már-már teljes létszámú menekülésének ismeretében azt mondhatjuk, hogy ez a magyar társadalom 1944 után abszolút többségét tekintve mezőgazdasági népesség volt, csekély kisiparos réteggel, amelyet így, vagy úgy, de közvetlenül érintett a háború után végrehajtott jugoszláv agrárreform és a telepítések. Mivel az első, 1918 utáni földosztásból a magyarok nem részesedtek, a földnélküliek magas aránya a korábbihoz képest nem változott. Az első jugoszláv földreform során legnagyobb arányban az optánsok vesztették el birtokaikat (71,2%), a jugoszláv állampolgárságot felvett birtokosok birtokaik 38,6%-a esett az agrárreform hatálya alá. Az összes, korábban magyar kézben lévő nagybirtokok 61,5%-t osztották szét. A Vajdaságban (akkor Baranya is hozzátartozott) a megművelt föld 14,13%-a volt a harmincas évek végén magyar kézben, a Bánátban ez az arány 8,25%, a Bácskában 22,89%, Baranyában 19%, a Szerémségben pedig 1,86% volt. Az 1941-es visszacsatolás után a magyar kormány szinte kizárólag a dobrovoljác földek radikális kisajátítása tekintetében hajtott végre változtatást, illetve érvénytelenítették a jugoszláv földreform ún. juttatási részét, ezzel a Délvidéken (Bácska, Baranya, Muraköz, Muravidék) mintegy 195.000 hektárt sajátított ki a magyar állam földosztás és telepítés céljára. Ebből főleg telepítéseket hajtottak végre.[129]

A második, 1945 utáni jugoszláv földreform radikalizmusa már az első, erre vonatkozó rendeletben is megnyilvánult. 1944. november 21-én az AVNOJ (Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsa) elnöksége, azaz a kormány, rendeletet hozott az ellenséges vagyon állami tulajdonba vételéről, a nem az országban tartózkodó személyek vagyona feletti állami igazgatásról, valamint a megszállók által erőszakkal elidegenített vagyonok kisajátításáról. A rendelet szerint állami kézbe került a német állam és a német állampolgárok minden vagyona, a német nemzetiségűek minden vagyona, kivéve azokat, akik részt vettek a népfelszabadító mozgalomban, a háborús bűnösök és azok segítőinek minden vagyona, függetlenül állampolgárságuktól, valamint minden olyan vagyon, amelynek tulajdonosait polgári vagy katonai bíróságok vagyonelkobzásra ítéltek. A vagyon fogalmába minden ingó és ingatlan vagyon, tehát a föld is beletartozott.[130] Az elkobozott vagyonok kezelését az e célból létrehozott Népvagyon Állami Igazgatása nevű szervezetre bírták. A fenti rendelet értelmében 97 490 német gazdaságot koboztak el, 637 939 ha területtel.[131] A katonai közigazgatás ennek alapján ko-

[128] MOL XIX-A-1-n-"Z"3029-1946.6.d.

[129] *A. Sajti Enikő*: Kényszerpályán. Magyarok Jugoszláviában 1918–1941. Szeged, 1997. 96–100.; *Uő.*: Délvidék 1941–1944. 53–73.

[130] *Slobodan Nešović*: Privredna politika i ekonomske mere u toku oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije. Privredni pregled, Beograd, 1964. 154–156.

bozta el egyetemlegesen a csurogi és zsablyai kitelepített magyarok földjét és egyéb vagyonát.

Jugoszlávia nemcsak etnikailag, de a parasztság társadalomtörténete szempontjából is különböző kultúrák tarka mozaikja volt. Ezen belül is tartós problémaként jelentkezett az ország déli, mezőgazdaságilag passzív területeinek agrártúlnépesedése, az ottani földhiány, és a felesleges agrárnépesség városba áramlásának lehetetlensége. Ezeket az alapproblémákat aztán a királyi és a Tito-féle Jugoszlávia más-más ideológiai burokkal vonta körül, de sajátos módon, ha másmás arányban is, de mindkét agrárgondolkodás tartalmazta a föld egyenlő, kisparcellás elosztásának, valamint az állam létrehozásáért katonai és politikai áldozatokat hozó rétegek favorizálásainak gondolatát. 1918 után dobrovojácoknak, önkénteseknek, most harcosoknak (borci) hívták ezt a kivételezett réteget – akik zöme tetejében korábban is és most is szerb volt. A két rendszer a mezőgazdaság jövője tekintetében gondolkodott másként. A kommunisták a földosztást átmeneti lépésnek tartották a mezőgazdaság szocialista, kollektív átszervezéséhez vezető úton. A kitelepítések kapcsán már idézett Vasa Čubrilović mezőgazdasági miniszterként a szerbiai gyökerű és összetételű Földmunkás Párt agrárgondolkodását hozta magával, amely párt a hagyományos, premodern paraszti gazdálkodás történelmi mítoszát és városellenességét éppúgy képviselte, mint azt az első szerb felkelés korszakáig visszanyúló elképzelést, hogy az állam nagysága és erőssége a szerbek által elfoglalt, birtokolt és megművelt föld nagyságától függ. A föld és etnikum szoros gondolati egységének gyakorlati vetületét képezték a különféle telepítési elképzelések is. A kommunisták mellett a háború után kibontakozó, máig sem kellően feltárt agrárvitákban fontos szereplőként volt jelen Sreten Vukosavljević telepítésügyi miniszter is, aki a falu elismert kutatója volt már a harmincas években. Vukosavljević szintén a nagybirtok kárára szerette volna megoldani az ország belső területein lévő földéhséget.[132] Kisajátítható föld pedig szerintük, mint láttuk, elsősorban a Vajdaságban volt, illetve ezt a földnagyságot különféle kitelepítésekkel vélték megnagyobbíthatónak.

Anélkül, hogy felidéznénk az agrártörvények bonyolult láncolatát, témánk szempontjából feltétlenül utalnunk kell arra, hogy az 1945. február 3-i AVNOJ rendelet érvénytelenített minden olyan törvényt, amelyet a megszállók és bábkorányaik hoztak, illetve minden olyan jogi előírást, amelyek a megszállás pillanatában voltak érvényben, külön törvényben érvénytelenítették a megszállók által végrehajtott konfiskálásokat. Törvényt hoztak a népvagyon védelméről és igazgatásáról május 24-én, június 9-én pedig a kisajátításokról és azok végrehajtásáról. Július 4-én belügyminiszteri rendelet tiltotta meg a termőföld, erdő, valamint mezőgazdasági épületek, objektumok vételét, eladását és átruházását.[133] Az új hatalom tehát általában, a mezőgazdaság vonatkozásában pedig különösen is ér-

[131] *Nikola L. Gaćeša*: Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1948. Matica Srpska, Novi Sad, 1984. 78.

[132] *Sreten Vukosavljević*: Gladan zemlje. Pisma sa sela. Sociološka biblioteka 1. Savremena škola, Beograd, 1962. 87–90.

[133] *Branko Petranović*: Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ. JDN, Odeljenje za istorijske nauke. Serija 1. Monografije 4. Beograd, 1964. 49–52.; 83–84. *Nikola L. Gaćeša*: i.m. 100–118.

vénytelenített minden korábbi vagyonjogi rendeletet, beleértve a királyi Jugoszlávia intézkedéseit is. Az intézkedések különben még a paraszti tartozások eltörlésére is kiterjedtek, de az újonnan létrejött Jugoszlávia egyébként sem vállalt semmiféle folytonosságot az első délszláv állammal. Hamarosan azonban az új partizánelitnek is szembesülnie kellett a kemény valósággal: a történelem nem ismeri a tabula rasa-t.

A földreformra vonatkozó rendeleteket 14 tagú Agrártanács, köztük a régi kommunista, nagy műveltségű Moša Pijade, az AVNOJ törvénykezési bizottságának elnöke, V. Čubrilović agrárminiszter, és S. Vukosavljević telepítésügyi miniszter készítették elő, majd pedig hajtották végre. Csak meglehetősen éles viták után dőlt el, hogy a telepítést és az agrárreformot együttesen és nem külön kezelik, mint ahogyan azt Vukosavljević javasolta.[134] Ez nyilván hatást gyakorolt arra, hogy a magyarok kitelepítése csak terv maradt és nem öltött nagyobb méreteket. Az Agrártanács hat hónapig működött, 1945. augusztus vége és 1946 február eleje között, ez alatt a rövid idő alatt kellett végrehajtania az agrárreform telepítési, és a telepítéssel kapcsolatos juttatási intézkedéseit, míg a kormány mellett működő Agrárreform Bizottság 1948 áprilisáig állt fenn.

A földreform érintett minden 45 hektár feletti földet, ha bérben műveltették a 25–35 ha felettit, a bankok, vállalatok, részvénytársaságok, kolostorok, egyházak és vallási közösségek földjének pedig 10, illetve 30 ha feletti részét.

A reform hatálya alá estek a paraszti birtokok 25–35 ha feletti részei, a nem földművesek tulajdonában lévő földek 3–5 ha feletti területei, minden elhagyott birtok, valamint minden német kisebbség tulajdonában volt föld, amelyet, mint láttuk, egyetlen rendelettel sajátítottak ki.[135]

A Vajdaságban 1945-ben nem pontos, mégis elfogadható adatok szerint 243.577 gazdaságot tartottak nyilván, 2.882.782 kat. hold területtel, illetve 48.325 mezőgazdaságban foglalkoztatott családnak nem volt földje. 0,5–5 kat. holdig terjedő földet művelt a birtokosok 43,49%-a, a megművelt földnek viszont csak 9,71%-át birtokolták. A birtokosok 3,89%-a birtokolta a vajdasági földek 37,22%-t. Mint már korábban is utaltunk rá, Jugoszláviában szinte ismeretlen volt a Magyarországon nem ritka 1.000, sőt 10.000 hold feletti birtok, az elvett úri birtok átlagos nagysága Jugoszláviában 90 hektár körül mozgott. Voltak természetesen kivételek is. Így például a kiterjedt Őunőerski családtól a Bácskában több mint 7 ezer holdat koboztak el. De említhetnénk Habsburg Frigyes főherceg egykori 86.000 kat. holdas baranyai (Belje) mintabirtokát is, amelyet fia, Albrecht, mint az oda bevonuló 39. magyar gyalogezred parancsnoka gyakorlatilag visszakapott 1941-ben, 1945-ben viszont állami kezelésbe került éppúgy, mint a Léderer fivérek bánáti birtokai, amelyek 1941–1944 között, lévén ezek is mintagazdaságok, német állami kézben voltak. Artur és Dragutin Léderer csókai birtokai több mint 4 ezer kat. holdat tettek ki.

A telepítések és az agrárreform vajdasági ügyeit a vajdasági kormány telepítési és agrárreform ügyosztálya végezte, de a végrehajtásban itt is fontos sze-

[134] *Branko Petranović*. i.m. 182. A telepítésügyi minisztérium Vukosavljević vezetésével 1945 április és 1946 februárja között működött. Tevékenységére lásd *Nikola L. Gaćeša*: i.m. 121–129.

[135] Magyarországon az 1945-ös földreform teljes egészében kisajátította az 1000 hold feletti nagybirtokot, az 1000 hold alatti úri birtokból maximum 100 holdat tarthattak meg. A paraszti birtok maximuma 200 hold lett.

repük volt a földosztásra, telepítésre jogosultak (agrárérdekeltek) *népgyűléseinek*. Ezeken a népgyűléseken a rendeletekkel, törvényekkel akár ellenkező értelmű döntést is hozhatott a népakarat. Így például, ha a nem földműveléssel foglalkozó tulajdonost túl gazdagnak tartották, akár minden földjét elkobozhatták, ha a gyűlés az illetőt „rendes" embernek tartotta, meghagyták a rendelet által megengedett földmaximumot.[136]

A vajdasági agráralapba 668.412 hektár föld került, ez az országban felosztható terület 40,58%-a volt. A vajdasági földalapon belül 389.256 hektárt, tehát az egésznek több, mint a felét (58,2%) a németektől kobozták el, országosan pedig a német kisebbség korábbi birtokai alkották az egész földalap 38,78%-át.[137]

Népbírósági ítéletekkel mintegy háromszor annyi gazdaságot koboztak el a Vajdaságban, mint nagybirtokot, a legtöbbet Jugoszláviában, – az előbbiek száma 3.860, az utóbbi pedig 1.193 volt. A bírói ítélettel elkobzott terület nagysága 22.355 hektár, a kisajátított nagybirtoké viszont 84.712 hektár volt. A földreform céljára a kisajátított nagybirtok aránya Makedóniában volt a legnagyobb, 33,62%. Ezt megközelítő nagyságrendet tett ki a (74.289 ha) a földmaximum feletti paraszti birtok. A nem földműveléssel foglalkozó tulajdonosoktól 42.369 ha-t koboztak el, az egyházaktól pedig 34.522 ha-t sajátítottak ki. Országosan az egyházaktól elkobzott földek a harmadik legjelentősebb kategóriát képezték, de míg Horvátországban a földalap 24,55%-t tették ki az egyházi birtokok, Crna Gorában csupán 0,01%-t. A bankoktól 2.620 ha került a vajdasági földreformalapba, míg az ún. elhagyott birtokok kategóriája 8.638 hektárral növelte a felosztható terület nagyságát. Telepesektől (jugoszláv) 7.116 hektárt vettek el erre a célra, s végül 2.535 hektár állami föld is idekerült. 1947 decemberi adatok szerint a Vajdaságban 41.508 család kapott kiegészítő földet, juttatásban részesítettek 48.325 földnélküli családot, 7.031 ún. belső, tehát Vajdaságból származó telepes család kapott földet, és 41.087 ún. szövetségi telepes, azaz akiket az ország más részeiből telepítettek ide. Az ún. külső, vagy szövetségi telepesek száma országosan 44 116 család volt (a belső telepesek 24.192 családot tettek ki), azaz a más országrészekből származó telepesek 93%-t a Vajdaságba telepítették, zömmel a kitelepített németek helyébe. Ebből 12.208 család Bosznia-Hercegovinából, 7.533 család Horvátországból, Szerbiából 5.000 család, Crna Gorából 6.236, míg Makedóniából 1.610 család, s végül Szlovéniából 623 család érkezett. A telepesek összlétszámát 252.000 főre becsülték 1947-ben a Vajdaságban.

Országosan 284.977 új parasztgazdaságot hoztak létre, de a falu problémáit továbbra sem oldották meg, a kb. 2.270.000 gazdaság 65,6%-a 0,5–5 hektár nagyságú területen gazdálkodott.

Legjelentősebb változásokat az 1945–47-es földreform és telepítés országszerte a Vajdaságban okozott. Ez egyrészt abban nyilvánult meg, hogy relatíve itt nőtt legtöbbet a gazdaságok száma. 1931-hez viszonyítva 67 102 új gazdaság jött

[136] *Slobodna Vojvodina*, 1946. január 3.

[137] *Nikola L. Gaćeša*: i.m. 191.; 361. Csehszlovákiában a földreformra szánt terület 72%-a volt korábban német tulajdonban, Lengyelországban 75%, Magyarországon a kisajátított területek (nyilasok, fasiszta vezető, Volksbund tagot, háborús bűnösök) a földreformra szánt földterület mintegy 10,6%-t tette ki. *Pető Iván-Szakács Sándor*: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 38.

létre, másrészt, bár kaptak földet a helyi magyar földnélküliek is, ezek a telepítések az 1918 óta bekövetkezett három impériumváltás alkalmával végrehajtott agrárreformok és telepítések közül a leginkább megváltoztatták a Vajdaság agrárnépességének, lakosságának nemzeti és politikai arculatát. A Vajdaságba nem egyszerűen a telepítésre jogosult harcosok jöttek, hanem kifejezetten azok, akik már 1941–43-ban is, az ellenállás legnehezebb időszakában is fegyverrel vagy anélkül támogatták a kommunistákat. A Vajdasági szerbek létszáma az 1940-es 593 735-ről 1948-ra 841 246-ra emelkedett. Az 1919–1941 közötti jugoszláv telepítések révén maximum 93 ezer telepes érkezett a Vajdaságba.

Az 1948-as népszámláláskor a Vajdaságban már csak 37 616 telepes családot találunk, 225 696 fővel. Ezek 71,97%-a volt szerb, 17,8%-a crnagorac, 5,31% makedón, 3,17% horvát, 0,93% szlovén és 0,82%-a muzulmán. 114 különféle községben, telepes faluban, szálláson (tanya) helyezték el őket. 1946/47 folyamán tehát mintegy 3 700 család tért haza eredeti otthonába.

A helyi, vajdasági agrárérdekeltek közül földet kapott 89 862 család, akik közül 18 578 volt magyar. 49 599 család szerb, 10 579 horvát, 4 470 szlovák, 4 203 román, 2 402 ruszin és 31 egyéb volt. A helyi jogosultak között kiosztott földből a magyarok 41 460 hektárt kaptak.[138]

A délvidéki magyar társadalmat tehát, mint láttuk, 1944–1947 között a korábbihoz képest erőszakosabb, sokkszerűbb behatások érték, amit a magyar szociológiai irodalom alapján joggal nevezhetünk a „társadalom szőnyegbombázásának", finomabban „demolilizálásának". Mások az átalakulások „emberi áráról" beszélnek.[139] Befejeződött a délvidéki magyar társadalom visszastrukturálása, szinte teljesen elveszítette szellemi, és gazdasági középosztályát, de *nem modernizációs* folyamatok, hanem *erőszakos* állami beavatkozások, rezsimváltások következtében. Megnőtt az új hatalommal szembeni kiszolgáltatottságuk, egyrészt mert az anyaország keze jobban le volt kötve, mint korábban, másrészt mert a háború győztesei, elsősorban az Egyesült Államok és Anglia a kisebbségi jogoknak egyéni emberi, humanitárius szabadságjog tartalmat adtak, a kollektív nemzetközi kisebbségvédelmet pedig elsodorta saját csődje és a háború, így még a korábbi nemzetközi védőernyő is hiányzott.

Amikor az általunk vizsgált kor végére eddig soha nem látott mértékben szívélyessé váltak Magyarország és Jugoszlávia kapcsolatai, amelyet Josip Broz Tito fényes külsőségekkel megrendezett budapesti látogatása koronázott meg, úgy tűnt, legalább is a magyar kormány úgy vélte, hogy rendezhető a magyar kisebbséggel kapcsolatos néhány kérdés. Amikor 1947. október 13-án a Dinnyés Lajos vezette magyar delegáció Belgrádba érkezett, hogy előkészítse a barátsági és kölcsönös segélynyújtási egyezmény aláírását, és aláírják a két ország közötti kulturális egyezményt, a magyar delegáció a tárgyalás záró jegyzőkönyvébe szerette volna bevetetni a következő passzust: „amennyiben még függő kérdések volnának, azt egymással szemben jelen egyezmény [ti. barátsági – S.E.] szellemében fogják

[138] Az adatokat *Nikola L. Gaćeša* idézett munkájának 191., 198., 346., valamint 362–378. oldalai alapján állítottuk össze.

[139] A kifejezést Hankiss Elemértől, illetve Belényi Gyulától kölcsönöztük. A magyarországi vonatkozásokra lásd: *Belényi Gyula*: A sztálini iparosítás emberi ára 1948–1956. Szeged, 1993. *Hankiss Elemér*: Kelet-európai alternatívák. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989. 11–72.

megoldani, ugyanígy intézkednek kölcsönös nemzetiségi politikájuk gyakorlásában, a kettős birtokos problémák és határátlépési ügyek megoldásában." Álláspontjukat nem sikerült elfogadtatni, a jelzett szöveg nem került bele a zárójegyzőkönyvbe, és a kiadott kommüniké sem utalt rá.[140] Rob Antun, a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének főtitkára, magyar parlamenti képviselő belgrádi sugallatra a kulturális egyezmény parlamenti ratifikálása alkalmával elmondott beszédében ennek ellenére egyenesen így fogalmazott: a jugoszláviai magyarságnak „több joga van, mint amilyennel azelőtt rendelkezett, sőt még akkor sem rendelkezett annyi joggal mint ma, amikor még nem volt kisebbség."[141]

Amikor a belgrádi magyar követség megnyitását követően Szántó Zoltán követ látogatást tett Velebit helyettes külügyi államtitkárnál, Velebit az addigi jugoszláv magatartást összefoglalva így fogalmazott: Jugoszlávia célja a jószomszédi viszony kialakítása, és az esetleges vitás kérdéseket harmadik fél beavatkozása nélkül, közvetlen tárgyalások útján kívánják rendezni. A jugoszláviai magyarság helyzete, úgy tűnik, nem képezte vita tárgyát, mert a kérdés az óvatos magyar szándékok ellenére sem vetődött fel az 1947-es esztendő fontos magyar-jugoszláv találkozóin. Úgy tűnik, e találkozók egyik fontos előfeltétele éppen ez volt.

A magyar miniszterelnök belgrádi útját, amely ilyen szinten első volt a két ország történetében, csakhamar követte Josip Broz Tito budapesti látogatása. Nem két egyenrangú fél találkozott 1947. december 6-án a Keleti pályaudvaron, de nem is találkozhatott az adott helyzetben. Dinnyés miniszterelnök először is bocsánatot kért az egész modernkori történelemért, és már Tito megérkezésekor arról szólt, hogy Magyarországot „a szabadságszerető délszláv népekkel szemben elkövetett súlyos bűnök sorozata terheli". Egyrészt azért, mert „könyörtelen elnyomásban tartották a kisebbségeket", mert az első világháborúban rátámadtak a délszláv népekre, és mert „vérfürdőt rendeztek" a Vajdaságban, miután Horthy „hitszegő módon" megtámadta Jugoszláviát. Ezek után külön is kifejezte „hálaérzetét a teljes emberi és állampolgári jogokért, amelyekben Tito marsall Jugoszláviája a vajdasági magyarságot részesíti. A jugoszláv kormány bölcs lenini-sztálini nemzeti politikájának az eredménye a jogegyenlőség teljességének a biztosítása vajdasági testvéreink számára"[142] – mondta a magyar miniszterelnök.

Tito a barátsági és kölcsönös segélynyújtási egyezmény budapesti aláírásakor, amelyre december 8-án, a parlament épületében került sor, erre reflektálva így válaszolt: „Mindenki, aki az igazi népi demokrácia elvét vallja, aki a nemzetiségi kérdés helyes, sztálini megoldásának álláspontján áll, az a mi testvérünk, az a mi barátunk, legyen az magyar, cseh, lengyel, bárki más, mindegy."[143]

A *Borba* c. belgrádi lap (a JuKP központi lapja), összefoglalva Jugoszlávia kisebbségpolitikai stratégiáját, ekkor így fogalmazott: „Az új Jugoszlávia Magyarországgal szembeni viszonya tekintetében a leghatározottabban elvetette azt a

[140] MOL XIX-J-1-n-j-I.-4/b.457/pol.res-1947.6.d.

[141] MOL XIX-A-1-j-XXIII.-15307/1947.113.d. A magyar-jugoszláv kulturális kapcsolatokra: *Vinnai Győző*: A Magyar-Jugoszláv Társaság története 1945–1948. *Tiszatáj*; 1982. 2. sz., valamint *N. Szabó József*: Magyar-jugoszláv kulturális kapcsolatok a második világháború után (1945–1947). *Világtörténet*, 1999 tavasz-nyár. 56–65.

[142] MOL XIX-J-1-j-4/b-4764/pol.-1947.6.d.

[143] Uo. 532/pol-1947.6.d.

politikát, amely az egész magyar nép, vagy az országunkban élő magyar kisebbség elleni vádaskodásban és gyűlöletben tombolná ki magát, azokért a bűncselekményekért és támadásokért, amelyeket a magyar fasiszták elkövettek. Népeink tanítói, Tito néptárs (sic!) az új Jugoszláviát jobb és az egyedül helyes és egyedül demokratikusnak nevezhető úton vezetik. [...] Jugoszlávia nemzeti kisebbségeinek a legteljesebb egyenjogúságot, mindazokat a jogokat, amelyek megilletik, biztosította. [...] A magyarországi demokratikus erők minden eredménye és győzelme Jugoszláviában a legnagyobb szimpátiával és örömmel találkozik, mert megszilárdít bennünket abban a meggyőződésünkben, hogy a magyar nép — a Horthy-járom alól felszabadulva — ugyanolyan demokratikus, békeszerető szándékokat követ, mint Jugoszlávia népei."[144]

Jugoszlávia, mint láttuk, kezdettől fogva kizárólag belső ügynek tekintette a kisebbségi kérdést, legyen szó büntetésről, vagy akár jogokról, amit a Magyarországon belül végbemenő szovjetizálás persze pozitívan befolyásolt.

Az újvidéki Magyar Szó, reflektálva Tito nemzetiségekkel kapcsolatban elmondott szavaira, jó tanítványként felmondta a leckét. Először is figyelmeztetett arra, milyen lett volna Draža Mihailovićék nemzetiségpolitikája, amely szerintük az „akasztófák és sortüzek" politikája lett volna. De a mai Jugoszlávia — olvashatjuk Szántó Zoltán jelentésében — „a szabad magyar szó, szabad magyar dal, munka és föld a magyarnak, könyv, iskola, színház, magyar képviselő, egyenjogúság és testvériség" országa.[145]

A magyar-jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1945 utáni első, rövid története során[146] Szántó követ még Dinnyés belgrádi, illetve Tito budapesti útja előtt, mintegy e látogatások diplomáciai előkészítésének részeként június 14 és 21-e között körutat tett a Bácskában. A „túlzsúfolt és fárasztó" menetrend szerint zajló út során, mint Szántó jelentette, a jugoszláv kormány „semmiben sem akadályozta, hogy teljesen szabadon érintkezhessek a magyar és jugoszláv lakosság minden rétegével. Látogatásom politikai jelentőségét azzal is igyekeztek kidomborítani, hogy kíséretemben állandóan jelen volt a Vajdasági Önkormányzat kormányának 1–2 tagja, továbbá a városi és járási hatóságok vezetői."[147] Körútjának négy alapvető célja volt: egyrészt a „vajdasági magyarság nagy nyilvánossága előtt tett nyilatkozattal megnyugtatni a jugoszláv kormányt, hogy a Magyar Köztársaság szakított a Horthy-rendszer revíziós, irredenta, háborús politikájával, hogy a magyar kisebbség politikai és kulturális egyenjogúságát nem akarjuk a jugoszláv állam biztonságának aláásására felhasználni és ezzel fokozni a jugoszláv kormány bizalmát Magyarország és a magyar kisebbség iránt". Bácskai útja a vajdasági magyarok felé azt kellett közvetítse, hogy „Magyarország nem konfliktusok elői-

[144] MOL-XIX-A-1-j-V-15410–1947.93.d.

[145] Uo.

[146] A két ország közötti követi szintű diplomáciai kapcsolatok felvételére 1947 januárjában került sor. Jugoszlávia első magyarországi követe Karlo Mrazović volt. A szovjet-jugoszláv összetűzés miatt 1948 júliusában visszahívták Belgrádból Szántó követet, ezután 1949 szeptemberéig csak ideiglenes ügyvivői szinten képviseltette magát Magyarország Belgrádban. MOL XIX-J-1-j-4/b-001673/1–3.-1959.6.d. A jugoszláv követség Budapesten a korábban Antall István vezette volt propaganda minisztérium épületébe költözött. Ekkor vitte el az államrendőrség Antall levelezését és a minisztérium könyvtárát. MOL XIX-A-1-j-XXIII.-905–1945.; 1469–1945.

[147] MOL XIX-J-1-j-Jugoszlávia-16/6–2891/pol.1947.25.d.

dézésére, hanem jószomszédi viszonyra, békére és barátságra törekszik Jugoszláviával", másrészt Budapest, ily módon is értésére kívánta adni a magyar kisebbségnek, hogy „Magyarország megbékélésre törekvő politikája nem kényszerhelyzetből fakadó taktikázás, hanem őszinte, állandó jellegű, az egész nemzet érdekeit szolgáló politika." Hogy a dolog még világosabb legyen, ily módon akarták értésére adni mindazoknak, „aki még nem tudtak megszabadulni a revíziós ideológia befolyásától", hogy Magyarország részéről nem számíthatnak támogatásra. S végül üzenetnek szánták Prágába is abban az értelemben, hogy rendezni lehet anélkül is a kisebbségek helyzetet, hogy előznék őket szülőföldjükről.

Úgy tűnik, a körút nem volt egészen problémamentes. Mint Szántó finoman megfogalmazta, „bácskai látogatásom első két napján bizonyos szorongással telt feszült érdeklődést tapasztaltam a magyarok között." Sajnos nem részletezi, ez miben nyilvánult meg. Sorai közt azonban kiolvasható, hogy a magyarság vezetői megértették a Belgrádból és Budapestről jövő üzenetek lényegét. „Meggyőződtem róla — írta Szántó — hogy a magyar kisebbség teljesen tudatában van annak, hogy a két ország viszonyának jövő alakulása döntő befolyással lesz a vajdasági magyarság helyzetére, viszont tudatában van annak is, hogy a magyar kisebbség ilyen vagy amolyan magatartása kihatással bír a két ország viszonyának alakulására". A „magyar kisebbség nagy tömegei forrón óhajtják" a két ország „végleges megbékélését", amit a körútja során tapasztalt demokratikus Magyarország melletti „spontán tüntetések" jeleztek. Amikor Újvidékre érkezett, és mint írja, „közkívánatra" először felszólalt és kijelentette, hogy „a demokratikus Magyarország politikája nem átmeneti jellegű, konjunktúra politika, hanem a magyar nemzet és a szomszédos népek érdekeinek egyaránt megfelelő őszinte, hátsó gondolat nélküli külpolitika, hogy az új Magyarország végleg elvetette a Horthy-rendszer háborúra törekvő revizionizmusát és az irredentizmust, kitört a lelkesedés árja, amely aztán végig kísért egész utamon."[148] Szántó Zoltán azzal zárja összefoglalóját, hogy a két ország kormányának külpolitikája „nagyon megkönnyíti a magyar kisebbség számára a helyes állásfoglalást". Szerinte a vajdasági magyar kisebbség valóban élvezi az állampolgári és demokratikus jogokat, minden területen számarányának megfelelően van képviselve, és a magyarság számos képviselőjével folytatott beszélgetések során meggyőződött arról, hogy Jugoszláviában „a magyar érvényesülésnek nincsen akadálya, [...] nem fenyegeti őket az elnemzetlenedés veszélye. Teljesen szabadon ápolhatják és fejleszthetik a magyar nemzeti kultúrát és ezzel a lehetőséggel élnek is." A Vajdasági Magyar Kultúrszövetség révén, amelynek működését még 1945 július végén engedélyezték, még a távoli, eldugott falvakba is eljut a magyar kultúra és szó - írta.

A Vajdasági Magyar Kultúrszövetség engedélyezése egyébként a már ismerős koreográfia szerint zajlott le. A Szövetség kinyilvánította a magyarság rendszerhűségét, amely most így hangzott: „Tudjuk és megerősítjük, hogy egy kis létszámú nemzeti kisebbség fennmaradása csak akkor lehetséges ha a demokratikus és szabadságszerető eszmék szolgálatába áll" A július 22-i alakuló ülés által Titóhoz küldött táviratban pedig mintegy rutinszerűen államhűségükről biztosították az ország vezetőit: „Jugoszlávia szabad népei között teljes öntudattal és felelősséggel

[148] Uo.

ápoljuk nyelvünket és kultúránkat a közös baráti célok érdekében. Azzal a hittel kezdjük meg a munkákat, hogy tevékenységünkkel demokratikus államunk megszilárdítását szolgáljuk"[149] – olvashatjuk a táviratban. Szántó számára egyébként komoly meglepetés volt a magyar trikolór szabad használata, valamint az, hogy a magyar iskolákban tanítják a magyar történelmet. Mint írta, „magyarországi falvakban sem látni több magyar nemzetiszínű lobogót és szalagot, mint a vajdasági falvakban. [...] a magyar nemzet története kötelező tantárgy és a tanulók jól ismerik a magyar történelem, irodalom, művészet és tudomány nagy alakjainak életét és alkotásait." Fontosnak érezte jelezni kormánya felé, hogy a „megbékélés és kölcsönös megértés ott is halad, ahol Horthyék véres gaztetteket követtek el a szerbek ellen. Szemmel látható az a tapintat, amellyel a magyarok és a szerbek egymás iránt viseltetnek." Szántó vajdasági körútjának reprezentatív jellege eleve kizárta, hogy a partizánok bosszújáról bármiféle formában is szó essék, már csak azért sem, mert az erről történő mély hallgatás, mint már korábban is utaltunk rá, a legkisebb konszolidációs lépés előfeltétele volt. Viszont elégedetten látta a követ, hogy a tiszteletére rendezett vajdasági dalosversenyen egy szerb énekkar magyar dalokkal lépett fel, egy magyar énekkar pedig szerb partizándalokat énekelt. Mint bizalmasan megsúgták neki, a „cigány a kocsmában is felváltva szórakoztatja a szerbeket és a magyarokat." Problémaként egyedül a pedagógushiányt, valamint a magyar tankönyvek hiányát jelölte meg. 400–500 tanító, tanár hiányzik, írta. Ő még abban reménykedett, hogy ezt a közeljövőben megkötendő kulturális egyezmény keretében orvosolni fogják, de mint láttuk, az egyezménybe a kisebbségekkel kapcsolatos külön részek nem kerültek be, sőt még egy erre vonatkozó közös deklaráció kiadását sem tudta elérni a magyar fél. A követ jelentésében külön is kitért a magyarság újjáépítésben játszott szerepére, amelyből, állapította meg elégedetten, „derekasan kiveszik részüket", mind a mezőgazdaság, mind az ipar területén. „Jóleső érzéssel vettem tudomásul, írta, hogy sok üzemben rohammunkások és a termelési normát túlteljesítők nagy többsége magyar nemzetiségű. [...] a látottak után nem kétséges számomra, hogy a vajdasági magyarok igen tiszteletreméltó helyet fognak elfoglalni az 5 éves terv végrehajtásában is." Szabadkán jelen volt a Magyarországról érkezett építőmunkások első csoportjának ünnepélyes fogadásánál, akiknek érkezését nagy propaganda kísérte mindvégig. A magyar munkások főként vasutat építettek „Tito ifjúságával". Látta, amint az antifasiszta nőszövetség tagjai „szeretetteljes és figyelmes" fogadtatásban részesítették a „fáradt és éhes magyar munkásokat". Szántó emellett pozitívan emlékezett meg a zentai gimnazistákról, akik önkéntes munkával vettek részt a szerb telepesek házainak újjáépítésében, a kanizsai téglagyár, a zentai szövőgyár munkásairól, munkásnőiről, a magyar értelmiséget viszont a kor elvárásának megfelelően elmarasztalta. Miután megállapította, hogy akik háborús bűnöket követtek el, elmenekültek az országból, de sokan „a fasiszta propaganda hatására követték példájukat", még olyanok is, akiknek „kisebb kisiklása felett az új Jugoszlávia napirendre tér". A megmaradt kis létszámú értelmiség „zöme" beilleszkedett az új viszonyok közé, és dolgoznak. „Vannak azonban olyanok is, akik attól tartanak, hogy a hazai magyarság esetleg rossz néven venné a jugoszláviai magyarok akti-

[149] *Slobodna Vojvodina*, 1945. július 23.

vitását, vagy passzívan viselkedik, vagy pedig csak félszívvel, erős gátlásokkal küzdve dolgoznak. Találkoztam itt-ott olyanokkal is, akik ha nem is kívánják, de mégis számolnak a revíziós politika újjáéledésének lehetőségével, ezért tartózkodnak és passzíven viselkednek. Azt is tapasztaltam, hogy magyar és jugoszláv reakciós suttogó propaganda igyekszik éket verni magyarok és jugoszlávok közé, vagy legalább is megkísérli a barátság és együttműködés fejlődésének fékezését." Majd nyomban meg is nyugtatja a már szinte teljesen kommunista befolyás alatt álló, bár még nem kommunista miniszterelnök Dinnyés Lajos vezette kormányt: „ennek az aknamunkának a népben nincsen talaja". Nem nehéz kitalálni, mire célzott Szántó, amikor gondolatmenetét így folytatta: „A dolgozó emberek rettegve gondolnak esetleges újabb kalandok és konfliktusok lehetőségére." Körútja céljának megfelelően megnyugtatta „a gátlásokkal küzdő passzív értelmiséget", hogy „a magyar demokrácia érdeke is megkívánja a jugoszláviai magyarság részvételét az új Jugoszlávia építésében és hogy ez Magyarországon csak helyeslésre talál." Egyúttal felhívta a vajdasági magyarság figyelmét arra, hogy „lépjen fel a soraiban esetleg mutatkozó minden olyan jelenség ellen, amely a jugoszláv köztársaság biztonsága és egysége ellen irányulna". Jelentése végén röviden így foglalta össze bácskai tapasztalatait: „a Vajdaság egész lakossága, magyarok és jugoszlávok kevés kivétellel szívből óhajtják a két ország szoros barátságát és semmitől sem irtóznak jobban, mint a nyugodt, békés élet megzavarásától". A „hideg napok" és a „még hidegebb napok" után ez a félelem valóságos és érthető volt.[150]

Szántó szándékoltan hosszan idézett jelentéséből kiderül: Magyarország az adott helyzet elfogadására biztatta a vajdasági magyarokat, mind a határok kérdésében, mind pedig a politikai beilleszkedés tekintetében. A szovjet típusú diktatúra megléte Jugoszláviában, majd pedig 1947 végére e folyamat magyarországi beteljesedése, illetve a keleti-nyugati konfrontáció kibontakozása kemény keretek közé zárta a vajdasági magyarság kisebbségpolitikai lehetőségeit. Budapest immáron nemcsak a határok, de a rendszer aktív szolgálatára is bíztatta a magyarság egészét és annak éppen most formálódó új vezető rétegét, amit Szántó megfelelő formában tudomásukra is hozott. Az adott belső és nemzetközi konstellációban más konstruktív lehetőség, mint a beilleszkedés és elfogadás, megítélésünk szerint nem adódott. Ez volt ugyanis a feltétele annak, kapnak-e Belgrádtól ennek fejében iskolákat, magyar nyelvű sajtót, színházat, könyveket stb., azaz kisebbségként is élhető életet. Az 1947-es esztendő az adott koordinátákon belül felkínálta ezt a lehetőséget, s a magyar kisebbség politikailag aktív rétege bizakodva, lelkesen, sokszor naivan, vállalta is ennek képviseletét. Az már tehetségtől, egyéni jellemtől és sok más egyéb körülménytől is függött, hogy ez az új magyar vezetőréteg a kisebbségi politizáláson belül milyen egyéni magatartásformákat mutatott fel.

A történelem persze gyakran paradox helyzeteket teremt. Tito sokáig hitt abban, hogy Sztálin ideológiai szimpátiából minden lépését, törekvését támogatja majd és az antifasizmus hullámán vele szemben kialakult nyugati szimpátia sem csökken olyan gyorsan, mint ahogyan az bekövetkezett. Súlyosan tévedett. Sztálin Tito segítségével sikeresen gátolta meg a nyugati hatalmak Balkánra vonatkozó befolyási terveit, de azt már nem engedte meg, hogy az így keletkezett hatalmi

[150] MOL XIX-J-1-j-Jugoszlávia-16/b.-2891/pol.-1947.25.d.

vákuumot Tito az ő kárára töltse ki. Sztálin elképzeléseibe 1947 után végképp nem illett bele egy balkáni jugoszláv középhatalom.

Sztálin 1948-ban Jugoszlávia ellen indított „nemzetközi koncepciós pere" során Magyarország jó szomszédból ismét ellenséggé vált, a jugoszláv önigazgatás bevezetése miatt pedig megbomlott a két ország közötti rendszerazonosság is. Márpedig, mint láttuk, *e két előfeltételen* nyugodott Belgrád magyarokkal kapcsolatos kisebbségpolitikája, e két előfeltétel viszont 1948-ban megszűnt. Ezért ettől kezdve az anyaország 1944 után egyébként is csekély kisebbségtámogató lehetőségei megszűntek és kizárólag Jugoszlávia hatalmi elitjének józan belátásától függött, hogy megbüntetik-e ismét kollektíve a magyarokat anyanemzetük politikája miatt, vagy hagynak számukra némi mozgásteret. Az ország kényszerhelyzete szerencsére ez utóbbi irányába hatott.

CHANGE OF REGIME, ANTI-HUNGARIAN RETALIATIONS, RESETTLEMENTS AND THE CONDITIONS OF CONSOLIDATION IN NORTHERN SERBIA IN 1944–1947

by A. Sajti Enikô

(Summary)

The study attempts for the first time in Hungarian historiography to narrate on the basis of Hungarian and Yugoslav archival sources the fate suffered by the some 500.000 Hungarians of northern Serbia (former southern Hungary) from the arrival of the Yugoslav army in October 1944 to the signing of the Hungarian-Yugoslav treaty of friendship in December 1947. The author describes the revenge taken by the partisans, the „even colder days", and analyses the roots of the retaliation, which went back mostly but not exclusively to the Hungarian razzia of 1942. She also tries to establish the sources and the credibility of contemporary estimates which put the number of Hungarians killed by the troops of the Department of National Defence, the cleansig apparatus of the Yugoslav administration, at some 40.000, a figure which has been fixed in Hungarian historical memory. Having examined the results of recent research, she comes to the conclusion that on account of considerable differences between the various estimates (they range from 5.000 to 4.0000 victims) no satisfying result can be attained. The common feature of the Yugoslav military administration and of the Hungarian system introduced in 1941 was the intention of both states at the time of their respective acquisition of the territory to make it nationally as compact as possible and, in the lack of an effective political structure to hold a strong grip of the local administration by means of a strong military presence. The author then analyses the gradual decrease of the attententio paid to the Hungarians of Yugoslavia by the Hungarian foreing policy, which led to the Hungarian government's tolerating without protest the mass retaliation directed against the Hungarians, the complete resettlement of whole villages and the forced removal of thousands of Hungarians to working camps. This attitude can be explained by at least two reasons: first, by the bad conscience caused by the razzia of 1942; secondly, by the foreigh policy which saw Yugoslavia as the only country among the neighbours of Hungary from which support could be obtained at the peace treaty and in opposing the mass removal of Hungarians from Czechoslovakia.

The study examines in detail the expatriation of the Hungarians, the plans of mutual resettlement elaborated by the government in Belgrade, the effects of the Yugoslav agrarian reform on the Hungarian minority and the gradual emergence of the political and ideological conditions of consolidation and its results. It is with regard to the ancient notional unity in Serbian national identity of land and race that the author interprets the Yugoslav plans of partial or entire expatriation of the Hungarians in 1944/45 as well as the actual Slav settlements carried out in northern Serbia at the same time. The study also examines the major social consequences for the Hungarians of the agrarian reform and of the settlements. The author concludes that as a result of the third consecutive change of rule since 1918 the Hungarian society of northern Serbia not only suffered an unprecedented loss in numbers (some 84.800 people left Yugoslavia, almost twice as many as in 1918), but also completely lost its otherwise much weakened middle classes. The consequence was

an almost complete, premodern restructuring of Hungarian society under the influence of a long series of agressive interventions by successive administrations.

The last section of the study deals with an exceptional moment in the history of Hungarian-Yugoslav relations: the year 1947, when the relationship improved to a hitherto unheard extent. Its positive influence on the minority Hungarians was not only clearly realised by the contemporaries but also overemphasised. The new framework of ethnic survival gradually emerged, and the official expectations of the socialist Yugoslavia became fixed. The new communist regime treated the problem of minorities as a strictly domestic affair, and Belgrade never failed to make clear to the Hungarian government that no intervention from Budapest was tolerated. The role of the Hungarian foreign policy was to act as a loud speaker for Belgrade, such as in the case of the tour of the newly appointed Hungarian ambassador among the Hungarian minority in June 1947, which is thoroughly analysed by the author. The fidelity to the state traditionally required from the minority was now replaced by the demand of a political and ideological identification with the communist regime, completed by a collective amnesia with regard to the retaliations. It was upon such conditions that the Hungarians could receive schools, establish their own cultural organisations, theatres, and be granted by the state the means of political representation on the various levels of the political administration. Another important factor determining the minority policies of Yugoslavia was the similarity of the social regime in the two countries. The author closes her study with the conclusion that the international political campaign launched by the Soviet Union against Yugoslavia suddenly turned Hungary from a good neighbour into an enemy country, which naturally further increased the defencelessness of the Hungarian minority against the government of Belgrade. Yet on the long run this new situation paradoxically widened the political space within which the Hungarian minority could operate.

Tilkovszky Loránt

BETHLEN ISTVÁN MINISZTERELNÖK BIZALMAS KÖRLEVELE A FŐISPÁNOKHOZ 1922 SZEPTEMBERÉBEN

E jelentőségénél fogva az alábbiakban eredeti és teljes szövegében publikálandó dokumentum[1] korábban sem volt egészen ismeretlen: az „Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945" című, 1953-ban indult kiadványsorozat 1956-ban megjelent II. kötetében 91/a szám alatt — dőlt betűs „regeszta" gyanánt közzé tett — bő tartalmi ismertetés („kivonat") található ugyanis róla három és fél sűrűn szedett oldalon.[2] Ez nyilvánvalóan akkor sem pótolhatná a dokumentum eredeti szövegében való közlését, ha nem merülnének fel igen komoly kifogások a körlevél valóságos tartalmának eltorzítása, s ezzel összefüggésben — a kötetet bevezető tanulmányban — a korabeli bethleni politika valós célkitűzéseinek, egész jellegének erőltetetten hamis beállítású értelmezése tekintetében.[3]

Jóllehet ebben a II. kötetben is van bizonyos „szerkesztői tájékoztatás a szövegközlés szempontjairól" (121–123.l.), a legrészletesebb felvilágosítást erről a kiadványsorozatot nyitó I. kötetben találjuk:[4] itt tudhatjuk meg, hogy nem minden iratot tartanak szükségesnek teljes terjedelemben közölni; sok esetben csak részleges közlésükre kerül sor, s ilyenkor jegyzetben utalnak a kihagyott részek tartalmára; más iratokat tartalmi kivonatban — mint mondják: regesztában — közölnek, de „ügyelve arra, hogy az irat lényeges részei — lehetőleg eredetiben — benne foglaltassanak".

Hogyan járt el a II. kötet szerkesztése a szóban forgó — 13 gépírásos oldal terjedelmű — körlevél esetében? Míg a kötet — s az egész kiadványsorozat — kevésbé jelentős iratait is nagy számban érdemesítették teljes szövegükben való közlésre, ez esetben ezt feltűnő módon mellőzték, még részleges közlésre sem méltatták, helyette bő tartalmi kivonatot adtak, készítőjének saját fogalmazásában, amely annak ellenére, hogy tele van tűzdelve az eredeti szövegből kiszedegetett, nyilván igen karakterisztikusnak talált kifejezésekkel és megfogalmazá-

[1] MOL (Magyar Országos Levéltár) K.26. (Miniszterelnökség központilag iktatott és irattározott iratai), 1927. csomó, XXXVIII. tétel (Propagandaügyek. Társadalmi szervezetekkel kapcsolatos ügyek), 7601/1922.

[2] A fasiszta rendszer kiépítése és a népnyomor Magyarországon 1921–1924. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Nemes Dezső. A kötet forrásanyagát összeállította és a szerkesztésben részt vett: Karsai Elek. Szikra Kiadó, Bp., 1956. 304–307.

[3] Megjegyzendő, hogy a „regesztához" (és a bevezető tanulmányhoz) felhasznált — a kötetben OL. Pm. 1922–218 jelzettel feltüntetett, tehát a Magyar Országos Levéltárban a Pénzügyminisztérium rezervált iratai közt talált — dokumentum az 1. jegyzetben megadottal teljesen azonos, ugyancsak eredeti másolati példány.

[4] Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon 1919–1921. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Nemes Dezső. A kötet iratanyagát összeállították és a szerkesztésben részt vettek: Karsai Elek, Kubits Imre, Pamlényi Ervin. Szikra Kiadó, Bp. 1953. 100–104.

sokkal, annál is inkább alapul szolgálhat félremagyarázásokhoz és belemagyarázásokhoz, mert egyáltalán nem jelzi a körlevél olyan — terjedelmileg sem lebecsülhető, érdemileg pedig különösen jelentős — szövegrészei ismertetésének úgyszólván teljes elsikkadását a tartalmi kivonatban, amelyek alapján reálisabban lett volna megítélhető, mi volt a valóságos célja a miniszterelnök körlevelének.

A cím — „A fasiszta rendszer viszonylagos politikai megszilárdítása. Kísérletek az Egységes Párt szervezeteinek kiépítésére", — amely alá a tényleges dokumentumközlést aligha helyettesíthető tartalmi ismertetést sorolták a tematikai csoportosítás módszerét is alkalmazó kiadványsorozat e kötetében, már sejtet valamit abból, — amit azután Nemes Dezső behatóan és nyomatékosan fejteget a II. kötetet bevezető tanulmányának e körlevéllel foglalkozó 99–103. oldalain, hogy ti. itt a Bethlen által csak az imént (1922. február 2-án) létrehozott Egységes Párt — mint fasiszta kormánypárt — fasiszta gazdaság- és társadalomszervezésben betöltendő meghatározó politikai szerepének mikénti biztosításáról, egy máris totális diktatórikus igényekkel fellépő „kormányfasizmus" rendszere kiépítésének megkísérléséről lett volna szó tulajdonképpen és alapvetően. Ilyen félrevezető, hamis beállításra csak oly módon kerülhetett sor, hogy az eredetiben nem közölt dokumentum bevezető részét, ahol a körlevél célja világosan exponálva van, az egyébként meglehetősen részletes tartalmi kivonat nagyon kurtán és furcsán kezeli, a körlevél befejező részét pedig, ahol Bethlen összefoglalóan visszatér azokra az elvekre és nézőpontokra, amelyeket konkrét instrukciók formájában is szükségesnek tartott a főispánok figyelmébe ajánlani, ez a „regeszta" teljesen elhallgatja az eredeti szöveget nem ismerő olvasó elől. Nem derül ki a körlevél közölt tartalmi kivonatából — vagy bármiféle jegyzetből, kommentárból — az sem, hogy a szóban forgó eredeti dokumentum, amelynek bevezető és befejező részei mikénti kezeléséről az imént szóltunk, valójában I–V. részre tagolódik, s ezek közül csupán a IV. rész foglalkozik a fasisztának minősített Egységes Párt szervezésének és befolyása kiterjesztésének kérdésével, tehát nem középponti kérdésként, és nem azzal a célkitűzéssel, mint amelyet Nemes Dezső bevezető tanulmánya tulajdonít a körlevélnek.

E dokumentum eredeti és hiteles szövegéből az derül ki, hogy — még nem sokkal a lezajlott forradalmak után, a múlt forradalmaihoz hasonló jelenségek megismétlődésétől még meglehetősen tartva, a központi kormánypolitika ezúttal annak keresi módját, hogy az általa képviselni kívánt konzervatív, keresztény és nemzeti, hazafias értékrendet hogyan lehetne — és kell is — eredményesen propagálni országosan, vármegyei keretekben, támaszkodva a meglévő — további terjeszkedésre is képes — gazdasági, társadalmi, érdekképviseleti, ifjúsági, női, sport stb. szervezetekre, amelyeknek tényleges bázisuk van a társadalomban, annak különböző osztályaiban és rétegeiben, s minden szélsőségtől, radikalizmustól tartózkodó megbízható vezetőségük biztosítása esetén számottevően szélesíthetik azok körét, akik megnyerhetők a kormánypárti propaganda révén a kormány politikájának. Az 1921. december 22-i Bethlen–Peyer paktum ellenére is erősen tartani kell ugyanis az 1922. május végi – június eleji nemzetgyűlési választásokon nem várt mértékben sikeres szociáldemokrata párt[5] országszerte

[5] A párt jelöltjei közül 24 képviselő került be a parlamentbe.

megélénkült, bomlasztónak ítélt agitációjától, amely — jóllehet a hazai kommunista párt 1921. március 16. óta törvényileg illegalitásba van szorítva,[6] az ország határain túlról kommunista és nemzetközi szocialista támogatást élvez. Országosan széleskörű központi tájékozódás (információszerzés) és tájékoztatás (propaganda) megszervezése a körlevél által hangsúlyozott cél, amelynek érdekében különösen ott, ahol nem kormánypárti, hanem ellenzéki lett a képviselő, a megyék élén álló főispánok, mint a kormány bizalmi emberei, fokozottan kell, hogy igénybe vegyék az Egységes Párt kiépítendő megyei, járási, községi szervezeteinek vagy legalábbis a párt mindenütt beállítandó bizalmi embereinek segítségét.

Mi olvasható ezzel szemben Nemes Dezső tanulmányában Bethlen e körlevelével kapcsolatban? Az, hogy Bethlen „fasiszta miniszterelnök", aki e körlevelének tanúsága szerint fasiszta magyar szervezetek széles skálájára támaszkodva akarta elérni fő célját, egy magyar fasiszta tömegpárt megvalósítását, amely a Magyarországon ekkor már meglévő fasizmusnál „totálisabb jellegű fasiszta rendszer" kiépítését tűzte volna célul, amelyben az Egységes Párt „egy totális jellegű fasiszta diktatúra pártjának a szerepét tölthette volna be" Magyarországon. Teljesen irreális fantazmagória annak feltételezése, hogy a Bethlen körlevele kibocsátása időpontjában még hatalomra sem került, s totális diktatúra megvalósításához ezután is csak évek múltán eljutó olasz fasiszta párt inspirációjának valós szerepe lehetett a Bethlennek tulajdonított efféle törekvésekben.[7]

A körlevél szövege abszolút semmi támpontot nem nyújt ehhez. Egyetlen szó sem esik benne fasizmusról, totalitásról, egypárti–egységespárti–diktatúráról, hanem keresztény-nemzeti elvek — hangsúlyozottan konzervatív alapról történő — hatékony propagálásának szükségességéről, amely a központi kormányzat és a vármegyei törvényhatóságok ezirányú törekvései összhangját biztosítja, megszervezve egyfelől a rendszeres és részletes, sokoldalúan differenciált tájékozódást az ország lakosságának tényleges viszonyairól, problémáiról, hangulatáról, másfelől az így szerzett információk birtokában a kormánypolitika és a kormánypárt propagandája olyképpen alakítását, hogy az szociális érzékről téve tanúságot különösen a Bethlen által is szó szerint kizsákmányoltnak mondott mezőgazdasági és földmunkás tömegek nagyon súlyosnak elismert helyzete tekintetében, a számításba vett országos és helyi szervezetek aktív közreműködésével vezethesse le azokat a feszültségeket, amelyeket különben nem kívánatos agitáció használhat fel zavarkeltésre, bomlasztásra. Az ilyen törekvésekkel szemben a körlevél nagyon is szükségesnek tartja ugyan a fokozott éberséget, a bizalmas megfigyelést, a határozott, — ha kell, rendőri, közbiztonsági — fellépést, a hangsúlyt mégis a lakosság minden rétege megnyerésének előmozdítására teszi. Az csak félreértés lehet, ha valaki a fasisztának tekintett Egységes Párt tömegpárttá szervezését olvassa ki a körlevélnek „a törvényhatóság minden lakosának megnyerése a párt részére" szavakkal megfogalmazott célkitűzéséből, hiszen nem a pártba tagként való tömeges beszervezésükről volt szó, hanem a párttal szimpatizálók felsorakoztatásáról — a lakosság minden rétegéből, — ami nemcsak választások idején

[6] Az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről hozott 1921. évi 3. tc. révén.

[7] Az olasz fasiszta párt 1921. november 7-én alakult; vezérét, Mussolinit, Bethlen 1922. szeptember 16-i körlevele kiadása idején még 6 hét választotta el október 31-i hatalomra jutásától, s attól fogva is még évek teltek el, míg a fasiszta rendszer — 1926/27-ben — totálissá vált Olaszországban.

jár haszonnal, hanem folyamatosan alakíthatja a kormánypártnak kedvezően a közvéleményt. Arra viszont súlyt helyeztek, hogy úgy „az összes körök, egyletek", mint valamennyi társadalmi réteg vezető egyéniségei lehetőleg mind a pártban legyenek, s aktív szerepet játsszanak annak életében. Annyi bizonyos, hogy az Egységes Párt valóban nem is lett modern tömegpárttá, hanem hagyományos szervezetű magyar párt maradt.[8]

Nemes szerint Bethlen e körlevele a főispánokhoz arra tett kísérletet, „hogy a közigazgatási hatalom felhasználásával teremtsenek olyan országos pártot, amelyre támaszkodva egy totális jellegű fasiszta rendszert teremthetnének, tehát kiiktathatják a társadalmi és politikai életből a liberálisokat és a szociáldemokráciát is".[9] Valójában semmi sem utal benne „kiiktatás" szándékára, csupán az offenzívnak talált — elsősorban szociáldemokrata — propaganda és agitáció hasonlóan offenzív propagandával való visszaszorítása szükségességéről szól, s ebben a kormányzat elvi irányító és megfelelő instrukciókkal is szolgáló szerepéről, amely minden e célra felhasználható konzervatív nemzeti szervezet és társadalmi erő aktív közreműködésére számít.

Arra sem utal semmi, hogy az Egységes Párt „helyi alakulatainak kiépítését" szorgalmazó Bethlennek az lett volna a célja, „hogy ebbe az egységes pártszervezetbe kapcsolódjon be, illetőleg később teljesen olvadjanak be a különböző egyesületek és társadalmi rétegek". Egy olyan, a későbbi olasz és különösen majd a német totális rendszerre jellemző társadalomszervezés, amely minden társadalmi szervezetet és erőt magába olvaszt, a maga képére formál, a magáéval azonos kapcsolatrendszerbe épít bele („gleichschaltol"), teljesen idegen volt Bethlentől, ilyen kísérletet sem akkor, sem egész tízéves kormányzata alatt nem tett, s mikor egyes miniszterelnök-utódai valóban tettek 1933 után és már 1944 előtt bizonyos ilyen irányba mutató lépéseket, azokkal következetesen szemben állt. Nemes ragaszkodott ahhoz a nézetéhez, hogy Bethlen — éppen e szóban forgó körlevelével — igenis ilyen kísérletet tett, csakhogy az — mint írja — nem sikerülhetett a társadalomnak a körlevélből is kitűnő erős tagoltsága, szervezeti szétaprózódottsága miatt, úgyhogy kénytelen lévén számolni az adott körülményekkel, „legalábbis egyelőre [!] nem annyira szervezeti egységesítésükre, mint inkább tarkaságuk mellett való felhasználásukra törekedett". Így történt, hogy „a magyar fasizmus szervezetei széttagoltak, sokrétűek maradtak". Bethlen és „az uralkodó körök nem tudtak egy totális jellegű fasiszta rendszert teremteni, csak egy ál-parlamentarizmussal kendőzött, liberálisoknak és szociáldemokratáknak helyet engedő fasizmust; nem tudtak egy olasz típusú fasiszta pártot sem teremteni, hanem csak egy szervezetileg laza Egységes Pártot". Tehát: „a kísérlet kudarcba fulladt".

Nemes szemében az 1922. szeptemberi körlevélben említett minden olyan szervezet, amelyet Bethlen a konzervatív, keresztény-nemzeti, hazafias szellem-

[8] Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz. Bp. 1991. 148.

[9] Liberálisokról szó sincs Bethlen körlevelében. A szociáldemokrata pártnak főleg a nem ipari vidékeken való terjeszkedését igyekezett a miniszterelnök gátolni a már 1922 nyarán Rakovszky Iván belügyminiszternél kezdeményezett rendelettel, de e téren is ragaszkodott a Peyerrel kötött paktumban rögzített megállapodásokhoz, melyek értelmében pl. csupán az akadályozható meg, hogy a szociáldemokrata Földmunkások Országos Szövetsége az addig meglévőkhöz képest új helyi csoportokat létesítsen. (Bethlen István titkos iratai. Az iratokat sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a magyarázatokat írta: Szinai Miklós és Szűcs László, Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1972. 111–112.: 27/d számú dokumentum.)

ben folytatandó kormánypropaganda szempontjából számításba vesz, az ellenforradalom hatalomra jutása után már kivétel nélkül „fasiszta szervezet", s reájuk való építése „a fasizmus szociális bázisának kiszélesítése" Magyarországon. Ez egészen groteszk a körlevél I. részében felsorolt olyan gazdasági szervezetek esetében, mint (az egyébként 1896-ban alakult) Gazdaszövetség, és a mezőgazdák helyi, községekkénti egyesületeiként hasonlóan régi — Nemes által „kulák" jelzővel illetett — gazdakörök, továbbá az (egyaránt 1898-ban létesült) Országos Központi Hitelszövetkezet és a Hangya termelő, értékesítő és fogyasztási szövetkezet. A Faluszövetséget viszont már az általa fasisztának tekintett ellenforradalmi évek kezdetén, 1920-ban alapították. A körlevél II. részében, ahol olyan jobboldali szervezkedésekről van szó, „amelyek társadalmi vagy politikai jellegűek, avagy bizonyos osztályérdekeket képviselnek", szintén mind fasiszták; az 1919 őszén alakult Közszolgálati Alkalmazottak Nemzeti Szövetsége (KANSZ) is ilyen jellegű, bár túlzottnak talált követelődzései miatt Bethlen számára nem problémátlan. A körlevél III. részében, nemzetvédelmi szempontból jelentősnek tartott olyan szervezetek szerepelnek ugyan elsősorban, mint a lövész- és sportegyesületeket is fenntartó, 1918-ban alakult, de azóta is hangsúlyozottan ellenforradalmi szellemben működő Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE), valamint a trianoni ifjúság katonás nevelése biztosítására egy 1921 decemberében elfogadott törvénnyel[10] megalapozott, de ekkor még kiépítetlen, — az egyébként 1913 óta fennálló Országos Testnevelési Tanács felügyelete alá helyezett — levente-intézmény, de az ifjúság keresztény-nemzeti szellemű mozgalmának szervezésével 1912 óta foglalkozó Magyar Cserkészszövetség fasiszta szervezetnek tekintése már megint groteszk. Olyan jellegzetesen ellenforradalmi szervezetek esetében, mint az 1918-ban alakult, de működését igazából 1919 őszétől kezdve kibontakoztató Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége (MANSZ), vagy az 1919. szeptemberében alakult Magyar Nemzeti Szövetség, vagy akár a nemzetvédelmi szempontból ugyancsak fontos szervezetként figyelembe ajánlott Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, ez kevésbé kirívó, bár ezek sem kifejezetten fasiszták, hanem erősen konzervatívok és nacionalisták. Az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME) esetében azonban — a benne szerepet játszó turbulens elemekre való tekintettel — maga Bethlen is bizonyos óvatosságra int. A körlevelében említett lapok, nemcsak a szélsőjobboldali, fajvédő sajtó, hanem az egységes-párti, illetve ahhoz közel álló keresztény-nemzeti jobboldali orgánumok is Nemes szerint fasiszták, legfeljebb „bevonva konzervatív mázzal". A körlevél instrukciókat ad a kormánypárt szempontjából megfelelő lapok terjesztésének előmozdítására, az ellentétes tendenciájúak visszaszorítására, megyei lapalapítások lehetőségeinek felmérésére.

A körlevél legvégén, a záróbekezdésben, azt hangsúlyozza Bethlen, hogy az általa figyelembe ajánlott elvek és nézőpontok, (amelyeket — tehetnénk hozzá a fentiek alapján — leginkább a nemzetvédelmi szempontból kiemelten fontosnak tartott szervezetek, orgánumok képviselnek), „a magyar nemzet történelmi tradícióinak megfelelők". Nemzeti újjászületésünk, „nemzeti renaissanceunk érdekében" van szükség reájuk, húzza alá a körlevél, ezzel kapcsolatban — az adott időpontban — még véletlenül sem ejtve ki a revízió szót, hanem szemlátomást a

[10] A testnevelésről szóló 1921. évi 53. tc.

kívánatos nemzeti egység, s egységes nemzeti gondolkodás megvalósításában keresi a megoldás kulcsát, ehhez ad konkrét instrukciókat.

A körlevél I.–IV. részeiben előadottak során is előrebocsátja Bethlen, hogy ezentúl a főispánoktól igen alapos és részletes jelentést vár el havonta arról, hogy a körlevelében kifejtett elvek figyelembe vételével és instrukciói alapján mit tesznek és terveznek tenni megyéjükben ezek érvényre juttatására, mik a tapasztalataik a helyi gazdasági, társadalmi, politikai, hangulati viszonyokról s azok alakulásáról, milyen javaslataik vannak, melyeket a kormány politikája és propagandája hasznosan értékesíthet. A körlevélről készült, az említett kiadványban az eredeti helyett közölt tartalmi kivonat teljes mértékben mellőzi azonban a körlevél azon V. részének ismertetését, amely tételesen sorolja fel, milyen ügyekben és milyen — gondosan megfogalmazott — kérdésekre vár a miniszterelnök hónapról-hónapra részletes és beható választ, a jelentéseikhez mellékelendő, jól áttekinthető kimutatásokkal, nemcsak megyei, hanem járási, községi szinten is megadott számszerű, konkrét adatokkal. A Nemes Dezső által szerkesztett kiadványsorozat II. kötetének 307–313. oldalán található ugyan egy 1922. decemberében kelt, részlegesen közölt, s egy 1924. februárjából való, csak kivonatban publikált főispáni jelentés (91/b, 91/d szám alatt), s közbül Bethlen egy 1923. januári levele Gömböshöz, az Egységes Párt ügyvezető alelnökéhez, amely 3 főispáni jelentésből idéz, de kizárólag a pártszervezetek kiépítésére vonatkozó részeket (91/c); ezek alapján nem ítélhető meg biztonságosan a Nemes-féle bevezető tanulmány azon megállapításának helyessége, hogy Bethlen körlevelének a rendszeres havi jelentésekre vonatkozó felszólítása hiábavaló volt. Érdemes volna jobban utána nézni a levéltárakban — e Bethlen-körlevélben adott utasítással kapcsolatban is — a főispáni jelentéseknek, (éppúgy, mint az eddig tudtommal tényleg egyáltalán nem ismert kimutatásos mellékleteiknek). A Bethlen-éra utáni időkben nyilván újabb — súlypontjaikban, szempontjaikban és szemléletükben módosult — utasítások alapján készült, továbbra is elvárt és kapott havonkénti főispáni jelentések ismeretében feltételezhető, hogy Bethlen 1922. szeptemberi kezdeményezése óta folyamatosság volt a főispáni jelentések tekintetében. Bethlen körlevele eredeti és teljes szövegének alábbi publikálása talán hasznos hozzájárulás lehet ahhoz, hogy az 1920-as évek eleje valós társadalompolitikai, társadalomszervezési elvei, információs és propaganda tevékenysége megszervezésére irányuló törekvései tekintetében belőle szerezhető ismereteinket hozzákapcsolhassuk a 30-as évekre, s a 40-es évek első felére vonatkozó, hasonló tárgyú kutatások eredményeihez, s így lassanként átfogóbb és reálisabb képet alakíthassunk ki a problematika egészéről.

MAGYAR KIRÁLYI MINISZTERELNÖK

7.601/M.E.I.

Másolat
BIZALMAS!
KIZÁRÓLAG
SAJÁT KEZÉHEZ!

Méltóságos Főispán Úr!

Oly célból, hogy a központi kormányzat és a törvényhatóságokként tagolt kormányzat között a kölcsönhatás meg legyen, szükséges egyrészt, hogy a központi kormányzat ezen helyi kormányzatok élére rendelt politikai bizalmi szerveit: a főispánokat tájékoztassa azokról a politikai feladatokról és célokról, amelyek időnként a kormányzati politika előterében állanak, hogy ezen tájékoztatások alapján a kormányzatnak vidéki exponensei kellő módon hathassanak a vezetésük alatt álló tagozat politikai, társadalmi és közgazdasági életére, másrészt azonban szükséges az is, hogy a központi kormányzat kellő módon és részletesen értesüljön mindazokról a fontosabb mozzanatokról, amelyek az általa irányított politika szempontjából jelentőséggel bírnak, és amelyekre a központi kormányzatnak irányító közrehatása — ha egységes, hatékony és építő munkát akar végezni — elmellőzhetetlenül szükséges.

Ennek az elvnek megfontolása mellett szükségét érzem annak, hogy Méltóságod figyelmét felhívjam a nemzet konzervatív erőinek mielőbb megkezdendő szervezésének szükségességére s ezen szervező törekvés keretében néhány olyan fontos momentumra, amelynek figyelemmel tartása és a törvényhatósági közéletbe való bevezetése mellett lehetővé válik a központi kormányzat részére az, hogy politikai célkitűzéseiben maga mögött érezze a törvényhatóságokra tagolt nemzeti közvéleményt s a nemzeti erőnek minden tartalékát.

Nyert értesüléseim szerint ugyanis a nemzeti tradícióinkat bomlasztó törekvések — ha itt-ott burkolt formában is —, de ismét jelentékenyebben mutatkoznak. Különösen a mukásrétegek azok, amelyeken a destruktív izgatások hatása erősen érezhető. Ezen izgatásoknak a célja az, hogy a közös építő munkára irányítható erőket dekomponálják s másrészt célja az, hogy a szétbomlasztás révén olyan erőket tegyen össze, különösen azokból a rétegekből, amelyek hajlamosak a radikalizmusra és a nemzetköziségre, amely erők aztán később hatásosan szembehelyezhetők a nemzet konzervatív erőivel. Ilyen jelenségek észlelése mellett természetszerű, hogy azt az alapot, amelyen a kormányzat áll, minden rendelkezésre álló eszközzel a kormány munkájában résztvevő minden tényezőnek — így elsősorban a főispánoknak — erősíteniök kell. Szervezkednünk kell nemcsak azért, hogy pártunknak, az egységes pártnak pozíciója biztosíttassék, hogy a törvényhozásban a magyar nemzeti tradícióknak megfelelő irány továbbra is fennmaradjon, hanem tömörülnie kell az egész magyar társadalomnak azért is, hogy minden olyan esetleges kísérletet, mely a múlt forradalmaihoz hasonló jelenségek megismétlésére irányul, már csírájában elfojthasson. Minthogy a szervezkedésnek a legtermészetesebb módja a társadalomnak vármegyénként való szervezése, e mozgalomnak leghivatottabb irányítói a főispánok lesznek.

Hogy a kormányzat részére kitűzött ezen cél megvalósításához szükségesnek tartott eszközöket konkrétan is megjelöljem, a következő intézkedések foganatosítására hívom fel Méltóságod figyelmét azzal, hogy ezen intézkedéseken kívül természetszerűen megvalósíthatók lesznek minden olyan tervek, amelyek, anélkül, hogy törvénysértők volnának, a helyi viszonyok szerint a cél elérésére alkalmasaknak mutatkoznak:

I.

A gazdasági erőknek megfelelő tömörítése s általában a gazdasági irányú szervezkedés egyike a legfontosabbaknak. Méltóságodnak tehát feladata lesz, hogy mindent elkövessen a keresztény konzervatív irányú meglévő gazdasági szervezeteinknek a gondjaira bízott törvényhatóság területén való minél erősebb alátámasztására, kifejlesztésére és propagálására. Ilyen szervezeteink, — hogy a legismertebbeket említsem: a „Hangya", az Országos Központi Hitelszövetkezet, a Gazdaszövetség, a Falu Szövetség, a Földműves Szövetség stb. Ha netalán Méltóságod hatósága területén ezenkívül más olyan gazdasági intézmények volnának, amelyek irányzata az említett intézmények irányzatával egyezik, illetve annak megfelel, vagy ilyen intézmények létesítésére reális mozgalom észlelhető, úgy ezen mozgalom vagy ezen intézmények is hasonlóképpen minden erővel támogatandók. Ügyelni kell azonban, hogy az ilyen mozgalmak vezetésétől a nem komoly elemek távoltartassanak és különös figyelmet fordítson Méltóságod arra, hogy nem reális alakulatok, vállalatok, intézmények létesítése avagy fantasztikus gazdasági tervek a lakosság bizalmát a keresztény gazdasági alakulatokban meg ne rendítse. Különös nyomatékossággal hívom fel Méltóságod figyelmét arra a gazdasági erőre, amit a falu rejt magában. A gazdasági és hiteléletnek az erősítése fenti célokból Méltóságodnak elsőrendű feladata s ez okból különösen a gazdakörök kipróbált intézményére mutatok rá. Kövessen el Méltóságod minden lehetőt arra nézve, hogy a lehetőségig egy községben se hiányozzék a gazdakör s ezirányú tevékenységénél tartsa szem előtt, hogy azok élére minden tekintetben megbízható, kipróbált, a lakosság minden rétegének bizalmát élvező komoly elemek állíttassanak.

De amily nagy erőt jelent a nemzetfenntartó erők gazdasági szervezése szempontjából az agrárelemnek ilyetén megfelelő szervezése, éppúgy nem hagyható figyelmen kívül azoknak az olyan nem agrárjellegű elemeknek megfelelő gazdasági szervezése sem, amelyektől a nemzeti erőnek szintén jelentékeny konzerválása és megfelelő kiterjesztése várható. Gondolok elsősorban a kisiparos társadalomra. E társadalmi réteg gazdasági életének hatékony és körültekintő támogatásáról éppúgy kell gondoskodnia Méltóságodnak, mint a fent érintett agrárelemek gazdasági életéről. Főleg a nyersanyag beszerzése és a termelvények értékesítése okoz sok helyen nehézséget a kisiparosságnak. Ha az erőket a beszerzésre és értékesítésre egyesítjük, nagyon sokat lehet e téren elérni s ezzel a nemzet gazdasági erőinek a kifejlesztésére hatni. Szükséges azért, hogy Méltóságod közrehasson minél több és főleg minél életképesebb ilyen nyersanyag beszerző vagy értékesítő szövetkezetek létesítésére, illetve egyes vidékeken a kisiparosságnak ilyen már létező szövetkezetekbe való bekapcsolására. A kisiparos termelvényeknek szövet-

kezetek útján való értékesítése is sokat fog jelenteni a gazdasági élet fellendülése szempontjából.

Méltóságodnak ezen most érintett kötelességénél, illetve feladatainak teljesítésénél számolnia kell egy igen fontos tényezővel és pedig azzal, hogy a szociáldemokrata tábor politikai törekvéseiben igen közelfekvően törekszik ezen kisiparos elemek lehető megnyerésére. Szem előtt kell tartani azt, hogy a szociáldemokrata szervezetek ezen foglalkozási osztály megnyerésére mindent el fognak követni és pedig azon eszközök igénybevételével, amelyek a múltban is reájuk nézve bizonyos eredményeket biztosítottak. Míg egyrészt Méltóságodnak éber figyelemmel kell őrködnie azon, hogy a szociáldemokrata szervezetek a lehetőségig ne férkőzzenek kisiparosságunkhoz, másrészt azonban — és főleg — gondoskodni kell arról, hogy a kisiparosság testületi szervezkedése — a szociáldemokraták kizárásával — vegye kezdetét és hajtassék végre, és hogy ezen foglalkozási osztály szervezkedésénél ne veszítsék el Méltóságod és azok a szociáldemokrata eszméktől távolálló elemek, akiket a szervezkedésnél való felhasználásra Méltóságod alkalmasoknak tart, irányító befolyásukat.

Minthogy a nemzetfenntartó erők állandó erősítése csak a gazdasági irányú szervezkedés és alapvetés céltudatos biztosítása mellett lehetséges, nagy súlyt helyez a kormány arra, hogy a törvényhatóságok gazdasági életéről és különösen a keresztény konzervatív irányú gazda- és iparos társadalmi szervezetek erősödéséről, gazdasági intézményeikről, mindennemű gazdasági szervezkedéseikről és azok előmozdításáról időnként kimerítő és részletes tájékoztatást nyerjen, miért is kötelességévé teszem Méltóságodnak azt, hogy ezen kérdésekről havonta engem megfelelő jelentésben tájékoztasson. Megjegyzem, hogy az alább következő kérdésekre is Méltóságodtól havonként kimerítő jelentést kívánván, ezen jelentésnek miként való megtételére az alábbi V. pontban adok utasítást Méltóságodnak.

II.

A gazdasági szervezkedés mellett nem csekélyebb jelentőséggel bírnak általában azok a szervezkedések, amelyek társadalmi, vagy politikai jellegűek, avagy bizonyos osztályérdekeket képviselnek, mint amilyenek például a különböző érdekképviseletek, szakszervezetek, tisztviselői egyesületek stb. Méltóságodnak elsőrendű feladata, hogy a társadalmi egyesülés, illetve szervezkedés irányát törvényhatósága területén a nemzeti irányzat felé terelje, illetve abban megtartsa. Ebben a körben különösen a következőkre mutatnék rá:

Pozitív irányban feladatául jelölöm meg Méltóságodnak, hogy a nemzeti konzervatív erőknek az egyesítésére szolgáló társadalmi egyesüléseket, alakulatokat, szervezéseket minden irányban erősítse, terjeszkedésüket lehetőleg biztosítsa s ahol az szükséges, anyagi megerősödésükre, illetve alátámasztásukra is törekedjék. Ebből a célból, amennyire a helyi viszonyok és az ottani erőforrások azt megengedik, a vezetőknek anyagi támogatásban való részesítését is adott esetekben elfogadhatónak és indokoltnak tartom. A morális támogatásnak mindenesetre teljes erővel kell ezen szervezetek felé fordulnia és gondoskodni arról, hogy a szervezetek komoly hivatást töltsenek be és kitűzött céljaiknak megfelelve, tekintélyt,

súlyt képviseljenek a vármegye közéletében, úgy, hogy amennyiben bizonyos politikai momentumoknál felhasználásuk válnék szükségessé, így például választásoknál, nyugodtan lehessen számítani ezen szervezetekre, amelyek higgadt, komoly és hazafias működésükkel kivívják a vármegye lakosságának a megokolt rokonszenvét.

Amíg pozitív irányban a fejlesztő, támogató és alkotó közrehatás a főispánok kötelessége az ottani nemzeti keresztény irányú társadalmi szervekkel szemben, addig azokkal a társadalmi és osztályszervezetekkel szemben, amelyeknek működésétől a nemzeti erőknek nem az összetétele, hanem inkább azok elválasztása és bizonyos nemzetközi gondolatkör tételezhető fel, illetve várható, ezekkel az egyesülésekkel, szervezetekkel szemben szigorú és állandó, bár bizalmas megfigyelést kell gyakorolni. Itt elsősorban ismét a szociáldemokrata szakszervezetekre gondolok, melyeknek állandó bizalmas megfigyelése indokoltnak mondható. Ennek elérésére szükség esetén még külön a Méltóságod felelőssége mellett kiválasztott bizalmi ember is alkalmazható s e célból a szükséghez képest még az anyagi áldozatok igénybevételét is megokoltnak tartom. Különösen az esetben, ha a meglévő közbiztonsági szervezetek ilyen megfigyelések foganatosítására megfelelőknek vagy elégségeseknek nem mutatkoznak. Adott körülmények között azonban elsősorban ezek további fejlesztése iránt kell illetékes helyen javaslatokat előterjeszteni.

Minthogy a társadalmi szervezetek között — tagjaikra való hatásuknál fogva — nagy jelentőséggel bírnak az úgynevezett érdek- vagy osztályképviseletek, ezeknek működését mindenben a legéberebb figyelemmel kell kísérni. Megemlítem itt, különleges jelentőségénél fogva, a tisztviselők helyi szervezeteit, így elsősorban az úgynevezett KANSZ helyi csoportjait, amelyekre nézve különösen és közvetlennek szeretném tudni Méltóságod befolyását. Az ilyen tisztviselői szervezetek bármennyire konzervatívak legyenek is, mind többé-kevésbé gyengítik a fegyelmet és ezért vigyázni kell, hogy fegyelem és renderjesztő befolyásuk ne érvényesüljön. Fontos, hogy vezetőik irányítható és a szélsőséges izgatás számára feltétlenül hozzáférhetetlen, intelligensebb vezető tisztviselők sorából kerüljenek ki, akik nemzeti gondolkodású egyének és akik a tisztviselői mozgalmat inkább a szervezkedés útján biztosítható önsegély megvalósítása irányába terelik, és nem akarják a tisztviselői anyagi érdekeket kíméletlenül érvényesíteni.

A munkásság osztályérdekeit képviselő szervezetekre vagy ilyen szervezetek alkotására irányuló esetleges mozgalmakra gondolva — különös figyelem fordítandó arra, hogy a földmunkásoktól és mezőgazdasági munkásságtól távoltartassék a szociáldemokrata izgatás.

Ennek a legéberebb ellenőrzését Méltóságod elsőrendű kötelességévé kell tennem. Az e célból megtehető és megteendő rendőri intézkedéseken kívül csak akkor lesz sikere valóban törekvéseinknek, ha Méltóságod első helyen megvalósítandó feladatai közé sorolja a mezőgazdasági munkásosztály szociális, gazdasági helyzetének minden vonalon való állandóan éber figyelemmel kísérését és a jogosult törekvéseknek segítését. Indokoltnak találom azt a reményt, hogy Méltóságodnak megvan a befolyása arra, hogy kellően gondoskodjék a munkásság szorult helyzetét kizsákmányolni kívánó törekvések paralizálására. Feladata lesz Méltó-

ságodnak, hogy törvényes és más morális eszközök igénybevételével gondoskodjék arról, hogy gazdáink a munkásságot ki ne zsákmányolják, a munkabéreket le ne szorítsák oly nívóra, amely még a puszta élet fenntartására sem elegendő, ami ma — értesülésem szerint — sok vidéken az eset. Tudomásom szerint 60 és 80 koronás napszámdíjak is előfordulnak egyes helyeken. Ilyen lehetetlenül csekély összeg még arra sem elegendő, hogy a munkás egy napi élelmét saját magának biztosítsa, nemhogy még családját is ebből fönntarthassa. A kormánynak elsőrendű gondja, hogy az ilyen jelenségek okait megállapítsa, a javítás kilátásával bíró eszközöket igénybe vegye és általában a munkásság szociális helyzetének emelésére célravezető módokat hatékonyan foganatosítsa, miért is, midőn a főispán urak figyelmét ezen szomorú jelenségekre fölhívom, egyúttal kötelességükké teszem azt is, hogy a baj okának megszüntetésére a legkomolyabban közrehassanak, és amennyiben célravezető intézkedéseket látnának szükségeseknek, javaslatokat tegyenek a kormányhoz.

Azokban a jelentésekben, amelyeket havonta várok a főispánoktól, ezen körülményekre is ki kell terjeszkedni, megemlítvén, hogy milyen intézkedéseket tettek a nemzeti irányú érdekképviseleteknek a destruktív tendenciájú szakszervezetekkel szemben való erősítésére, valamint a mezőgazdasági és földmunkások gazdasági megélhetése érdekében és oly célból, hogy a szociáldemokrata izgatás tőlük távoltartassék.

III.

A nemzetvédelmi társadalmi egyesülés és szervezkedés szempontjából különleges jelentősége van nálunk a sportegyesületeknek. Mióta a trianoni béke elvette tőlünk egy erős hadsereg fenntartásának lehetőségét, megsokszorozódott a jelentősége azoknak a sportegyesületeknek, amelyek az ifjúságot és felnőtteket is edzik, másrészt járőrszolgálatokra, céllövésre stb. kiképzik s emellett áldozatkészségre és hazafiasságra oktatják. Különös figyelemmel kell kísérni tehát ezeket az alakulásokat és minden rendelkezésre álló erkölcsi és anyagi eszközökkel támogatni. Első helyen említem itt az úgynevezett cserkész szervezeteket, a MOVE lövész- és sportegyleteit, valamint más, nemzeti irányzatukról ismert olyan sportszervezeteket, amelyek a nemzeti nevelés terén már eddig is elsőrangú szerepet játszottak. Oda kell hatni, hogy mindenütt létesüljenek és fenntartassanak ilyen sportszervezetek és gondoskodni kell kivétel nélkül arról, hogy ne hiányozzanak egy olyan községből sem, amelyben a lakosság száma legalább 2000 lélek. Itt is vigyázni kell, hogy a sportegyletek élén megbízható, komoly emberek álljanak és vigyázni, hogy kellő pedagógiai ismeretekkel nem rendelkező fiatal kiképzők túlságos szigorral és kívánalmakkal ne lépjenek fel, hogy így az ifjúságot az ezekben való részvételtől visszariasszák. Ügyelnie kell Méltóságodnak arra is, hogy a szervezet tekintetében megfelelő szerepelosztás létesüljön, egyrészt a megye birtokosai, másrészt a faluban lakó intelligentia között, nehogy féltékenységek és sértődések révén az egyleti életképesség válságba sodortassék. Általában a testnevelési szervezetek kezdeményezésénél és irányításánál az 1921. évi LIII. törvénycikk

szellemében az Országos Testnevelési Tanács intentiói szerint és támogatásával kell eljárni.

A nemzetvédelmi szervezetekről szólva megemlítem, hogy nem szabad háttérbe szorulnia Méltóságod gondoskodásánál a más irányú, nemzetvédelmi szempontból szintén fontos egyesületeknek, mint amilyenek: az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, a Magyar Nemzeti Szövetség és a politikai szempontból is különös jelentőséggel bíró Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége.

Midőn ezeknek, illetve fiókjaiknak működését figyelemmel kíséri és támogatja Méltóságod, nem hanyagolhatja el egyúttal a mindenesetre hazafias célokat szolgáló, de néha helyi szervezeteiben turbulens elemek által is befolyásolt Ébredő Magyarok Egyesületét. Itten arra kell törekedni, hogy ezen egylet helyi szervei komolyabb, irányítható egyének kezébe illetve vezetése alá kerüljenek.

IV.

A gazdasági, társadalmi szervezés feladatain kívül természetesen a kormányzat részére a legközvetlenebb előnyöket jelenti a politikai szervezkedés, amelynél Méltóságod közreműködésének jelentősége leginkább nyomul előtérbe. A nemzeti eszmét és egységet szolgáló politikánk megvalósítására a közvetlen eszközt egységes pártunk képezi. A pártszervezet helyi alakulatainak kiépítése és a törvényhatóság minden lakosának a megnyerése a párt részére: a főispáni kar egyik legfontosabb politikai feladata. Itt két kérdést hangsúlyozok főképpen: a./ a pártszervezet, b./ és a sajtó kérdését.

a./ A pártszervezet kiépítését még ebben az évben meg kell kezdeni és annyira fejleszteni, hogy a pártnak — legalább is bizalmi emberei — még a legkisebb faluban is meglegyenek. Az egységes párt alapszabályai értelmében minden vármegyében a./ községi, b./ kerületi és c./ vármegyei egységes pártszervezetek alakítandók és megválasztandók a vármegyei pártszervezet által az egységes párt országos nagygyűlésébe küldendő delegátusok.

Méltóságodnak — a helyi viszonyok szerint mindenesetre befolyásolt — ezen pártszervezési tevékenységére kívánok irányítást adni, midőn tájékozásul a következőket közlöm:

Ott ahol egységes párti képviselő van, a pártszervezésnek e képviselő segélyével és bevonásával kell megtörténnie. Az ellenzéki kerületekben a szervezést bizalmi emberekkel kell előkészíteni. A szervezést úgy kell végrehajtani, hogy az összes körök, egyletek, a törvényhatóság vezető egyéniségei és minden társadalmi réteg, tehát a nagybirtokosoktól a kismunkásig, a nagyiparostól a kisiparosig mindenki együtt legyen az egység jelszava alapján. A szervezet ne csak formai szervezet legyen, hanem a tagokat havonta egyszer-kétszer össze kell hívni vagy oly célból, hogy az illetékesek politikai irányításokat adjanak, vagy hogy felolvasásokat tartsanak, röpiratokat olvassanak. A felolvasások rendszeres megtartása fontos eszköze a pártpropagandának, eltéríti a népet a demagógiától. Különös gondot fordítson Méltóságod arra, hogy ahol káros jelszavak bukkannak fel, ezek ellensúlyoztassanak, egyrészt a sajtóban, másrészt a pártszervezetek által, valamint

ezek propaganda-előadásai révén. Nem hangsúlyozhatom eléggé, hogy mily fontos az offenzív működésünk ellenfeleinknek szintén offenzív működésével szemben.

A pártszervezéseknél és szervezeteknél a főispánnak segédszerve illetve utasításai szerint eljáró közege: a megyei párttitkár. A párt alapszabályai szerint ugyanis a megyei központban a megyei pártnak, illetve főispánnak egy állandó titkár kell hogy rendelkezésére álljon, aki mint végrehajtó és az irodai munkában járatos közeg a pártügyeket intézi — és ebben a körben egyrészt a főispán utasításaihoz képest elvégzi az alapszabályok szerinti szervezkedő propaganda és sajtóirányítási munkálatokat, másrészt a kerületből hozzá benyújtott kérvényeket vagy a megyei vagy a budapesti központi népiroda révén elintézi. Ezzel nagyban csökkenni fognak a felesleges utazgatások, a választók részéről a képviselőknek — tulajdonképpen rájuk nem tartozó teendőkben, például: személyi ügyekben stb. való — igénybevétele. Az elv az legyen, hogy az egész pártszervezetnek egy, a főispán által szervezett és a központból irányított döntő súlyú organizációnak kell lennie, amely szervezet nemcsak a választásoknál éled fel, hanem állandóan működik, s mintegy a vármegye közvéleményének kifejezője.

b./ A sajtó a politikai szervezés és irányítás szempontjából az a másik fontos tényező, mellyel politikai eszméink terjesztését a leghatékonyabban biztosíthatjuk. Két irányú volna e téren Méltóságod feladata: egyrészt, hogy azoknak a fővárosi lapoknak az elterjedését és olvasottságát elősegítse, amelyek pártunk eszméit propagálják vagy legalább is azokhoz közel állanak, másrészt, hogy a vidéken illetve a vármegyében megfelelő sajtóorgánum álljon eszméink terjesztése céljából rendelkezésre. Hogy mely fővárosi lapok terjesztésére kell leginkább törekedni, azt pontosan meghatározni nem lehet. Ez attól függ, hogy mely lapok a leginkább kedveltebbek és bizonyos határok között mely lapok irányzata felel meg a helyi hangulatnak. Tájékozásul megemlítem, hogy egységes pártunknak lapjai a Szózat, a Nép, Új Barázda, Virradat, és pártunk irányzatához igen közel állanak a Budapesti Hírlap és a 8 Órai Újság. A hetilapok közül a Vasárnap, Nemzeti Sport és Magyar Nép széles körű terjesztése kívánatos. Ezt a terjesztést Méltóságodnak tervszerűen kell előmozdítania a már említett gazdasági, társadalmi és politikai szervezetek felhasználásával, sőt ha szükségesnek látszik, személyes rábeszéléssel is. Az említett lapok Méltóságodnak rendelkezésére állanak és készséggel teljesítik kívánságait a terjesztés érdekében.

A vidéki sajtó kérdése is rendkívül fontos és e téren gondoskodni kell, hogy pártunk irányát szolgáló lapok legyenek a legelterjedettebbek. Egy megyében tulajdonképpen elég egy számottevő lap és ezt kell aztán minden irányban erősíteni és a lehetőségig arra törekedni, hogy az illető lapvállalat anyagi alapjait egy olyan nyomda képezze, amelynek révén a lapnak állandó megbízható kezekben való megmaradása biztosított legyen. Ez oly módon lehetséges, hogy a nyomda egy részvénytársaság részére volna biztosítandó, amely r.t. részvényeiből a budapesti Stádium sajtóvállalat (VI. Rózsa utca 111. szám) jegyezne 51 %-ot és a fennmaradó 49 %-ot pedig esetleg ottani helyi megbízható személyek jegyeznék, fontos a lap nívója is, melynek emelésére jó munkatársakkal, újságírói vénával bíró helyi té-

nyezők bevonásával kell törekedni, a jó információk beszerzését, a gyors és pontos hírszolgálatot pedig Méltóságodnak a Magyar Távirati Iroda vidéki szerveivel való állandó kontaktus révén kell fönntartania.

A Méltóságod részéről havonta teendő jelentésben ki kell terjeszkedni fenti kérdésekre, úgymint a fővárosi lapok miként elterjedésére, arra, hogy mily intézkedéseket tartott szükségesnek Méltóságod nem az egységes párt intencióit szolgáló lapok elterjedésének korlátozására és hogy ezen utóbbi lapok mennyire elterjedtek? A jelentésben tájékoztatást kell nyújtani Méltóságodnak a vidéki lapokra vonatkozó tényleges helyzetről, intézkedéseiről és javaslatairól, különösen pedig egyes lapoknak megszerzéséről folytatott tárgyalásai felől, illetve idevágó terveiről.

V.

Oly célból, hogy Méltóságod havi jelentése mellett a fent érintett kérdésekről egy áttekinthető kimutatás álljon rendelkezésünkre, felkérem Méltóságodat, hogy havi jelentéseihez az alábbi kérdésekre adandó feleleteket tartalmazó kimutatást mellékelje. A feleletek röviden és élesen világítsák meg a szóban forgó kérdést és amennyiben egyik-másik kérdésre vonatkozólag körülményesebb előadnivalója volna Méltóságodnak, vagy pedig célszerűnek tartja, hogy a helyzetet hosszabban és behatóbban ismertesse, ezen ismertetést — amennyiben annak elhelyezése zavarná a kimutatás egységét és áttekinthetőségét — a külön kísérő jelentésben kérem. A kérdések, melyeket ezen külön kimutatásnak tartalmaznia kell, a következők:

I. Gazdasági ügyekben:

1.) Milyen keresztény, konzervatív irányú agrár és iparos társadalmi szervezetek működnek a törvényhatóságban? Miket észlelt azok megerősödése terén és az ilyen szervezetek előmozdítása terén milyen intézkedéseket kezdeményezett?

2.) Észlelhető-e valamilyen kezdeményező részéről olyan törekvés, amely árthatna az I. alatti szervezeteknek , és miben áll ez, milyen intézkedések tétettek ennek ellensúlyozására?

3.) Milyen gazdasági tervek kerültek felszínre a megyében, mi ezekkel szemben Méltóságod álláspontja és milyen tervei vannak a gazda- és kisiparos-elem gazdasági megsegítése terén?

II. A társadalmi szervezkedést és szervezeteket illetően:

1.) Milyen nemzeti keresztény konzervatív irányú ilyen szervezetek működnek; miket észlelt azok megerősítése terén és ebben az irányban milyen intézkedéseket tett?

2.) A szociáldemokrata szervezetek működése; milyen módon ellenőrzi azokat és tartott-e szükségesnek intézkedéseket velük szemben és milyen irányban?

3.) A mezőgazdasági és földmunkásosztály érdekében s különösen kizsákmányolásuk megakadályozása szempontjából milyen intézkedéseket tett?

4.) Milyenek a munkabérek; ha alacsonyak, mi azoknak az oka s milyen kormányzati intézkedések volnának szükségesek a munkásosztály helyzetének megjavítása érdekében?

5.) Milyen a tisztviselői helyi szervezetek (KANSZ) vezetése és azok belélete?

III. A nemzetvédelmi és sportegyesületeket illetően:

1.) Milyenek a viszonyok a vármegyében, terjeszkedésük észlelhető-e? és milyen mérvben? Milyen eszközökkel kívánja ezt előmozdítani?

2.) A sportegyesületeket illetően milyen intézkedések történtek?

IV. A politikai és pártéletet illetően:

1.) Hogy halad a pártszervezet kiépítése, hol nincs még szervezet és mi annak az akadálya, illetve mik a tervei a kiépítés előmozdítására?

2.) Mik történtek a propaganda terén és rendeztettek-e felolvasások?

3.) A sajtóügy terén hogy áll a helyzet a fővárosi lapokat illetően s mik a tervei vagy megvalósított intézkedései e téren?

4.) Milyen vidéki lapok vannak hatósága területén és milyen irányban működnek azok? Melyik ezek közül a legbefolyásosabb, és hogy áll a helyzet az egységes párt helyi sajtóorgánumát illetően? van-e annak önálló nyomdája és miket tervez e téren?

Az adandó válaszoknak ki kell terjednie mindazokra a kérdésekre, amelyeket ezen irányításomban érintettem s a válasznak nem sablonos összefoglalásnak kell lennie, hanem rendszeresnek és lehetőleg minden egyes járásra, sőt községekre is kiterjedőnek, érintetvén ezen részletes kimutatásokban az is, hogy a velünk ellenkező politikai és világnézeti felfogásban lévő szervezetek, különösen a szociáldemokrata párt és más pártok is, milyen törekvéseket fejtenek ki a fent összefoglalt gazdasági, társadalmi és politikai téren?

- - - -

Fenti elvek tartalmazzák azokat a nézőpontokat, amelyek — szerintem — a magyar nemzet történelmi tradícióinak megfelelők s a bomlasztó törekvések leküzdése érdekében sikerrel alkalmazhatók, a politikánál szem előtt tartandók. Nemzeti renaissanceunk érdekében azonban nemcsak a most vázolt keretek között kell a főispánoknak nemzeti és politikai ideáljaink megvalósítása érdekében fáradozniok, hanem egész működésüket át kell hatnia ezen célok szolgálatának. Tehát úgy a törvényhatósági hivatalos tényezőkkel való érintkezés kapcsán a közgyűlések, bizottsági ülések alkalmából, mint a társadalmi érintkezésnél igyekezni kell a kormányzati politika alapelveit a közvéleménnyel megkedveltetni, elveinket elfogadtatni, úgy hogy ezen elveket necsak külsőleg akceptálják, hanem belső meggyőződésből is kövessék. Ha így a nemzeti gondolat politikai fegyelmezettséggel

fog a nagy tömegeknél is párosulni és politikánk intenciói szerint nemcsak kormányzati szerveinket, hanem a társadalom összes vezető tényezőit áthatják a nép szeretete és a kellő szociális érzék, akkor biztos garanciánk van arra, hogy a most erősen felburjánzó, részben külföldi pénzzel támogatott bomlasztó törekvések többé nem fognak a magyar népnél jó talajra találni.

Budapest, 1922. szeptember hó 16-án.

Bethlen s.k.

Kovács Zoltán András

A NEMZETI SZÁMONKÉRÉS SZERVEZETE

A magyar állambiztonság történetének ismeretlen fejezete

I. Az Nemzeti Számonkérés szervezetének létrehozása

1944. október 16-át követően a hatalmat megszerző nyilas államvezetés számára elengedhetetlenné vált a korábbi belbiztonsági szervektől függetlenül működő, de szükség esetén azok infrastruktúrájával rendelkezni tudó állambiztonsági szerv létrehozása. Az „örökölt belbiztonsági szervek" személyi állományának többsége ugyanis túlságosan is kötődött a lemondatott államfőhöz, másrészt számosan meggyőződöttségből, vagy „átmentési" reményektől vezérelve támogatták a magyar ellenállás, a németektől és a nyilasoktól mind jobban függetlenedni kívánó különböző politikai erők törekvéseit.

A nyilas vezetés számára így a „hagyományos" személycserés átalakítások tehát csak félmegoldásokat jelentettek. Ezért már a hatalomátvétel előtti időkben is egy személyében válogatott, jogaiban kiterjesztett intézmény létrehozásában gondolkodtak, amely nézetük szerint mind a katonai, mind pedig a politikai vonalon garantálta volna a nyilas állam biztonságát.

A felállítandó nyomozócsoport vezetésére Orendy Norbert[1] csendőr alezredest szemelték ki, akivel a Nyilaskeresztes Párt részéről régi ismerőse, Vajna Gábor 1944. augusztus elején vette fel a kapcsolatot.

[1] *Orendy Norbert* (Beszterce, 1898. november 17. – Budapest, 1946. június 18.) Gimnáziumi tanulmányai után, 1913-tól a nagyszebeni hadapródiskolán tanul, amelyet később Marburgba, majd Budapestre helyeztek át. 1917. tavaszán az 5. (közös) gyalogezred zászlósa lett, októbertől az orosz fronton szolgál. 1918. elején ezredét áthelyezték az olasz frontra, ahol Orendy júniusban megsebesült. Közvetlenül az I. világháború vége előtt gyógyult fel. 1919-ben belépett a Nemzeti Hadseregbe. 1921-ben jelentkezett csendőrtiszti tanfolyamra, majd különböző beosztásokban a székesfehérvári csendőrkerületnél szolgált. 1929–1930 között ugyanennél a csendőrkerületnél a nyomozó-alosztály parancsnokhelyettese volt. Az alosztály feloszlatását követően Orendy részt vett a közlekedési csendőrség megszervezésében. 1933-tól ismét felállították a székesfehérvári nyomozó-alosztályt, ahol Orendyt visszahelyezték parancsnokhelyettesi beosztásába. Ekkor, hivatalos minőségében került érintkezésbe Vajna Gáborral — aki a péti gyár titkára volt — és a nyilasmozgalommal. Kapcsolatuk akkor vált szorosabbá, amikor Láday István — Vajna régi barátja — a székesfehérvári nyomozó-alosztály parancsnoka lett. Orendy rövid ideig a szigetvári szárny parancsnoki beosztását látta el, majd 1936 elején Budapestre került, s 1938. őszéig Hajnácskőy csendőr ezredes részlegében, a VKF/2-nél szolgált. Részt vett a felvidéki bevonulásban, s Kassán egy mulatozás közben hangosan éltette Szálasit és a nyilas mozgalmat. November 15-én ezért visszarendelték Budapestre, 25 napi szobafogsággal fenyítették meg, egyúttal visszahelyezték a csendőrséghez, ahol jelentéktelen beosztásba helyezték a közlekedési szárnynál. Az 1939. február 3-i Dohány utcai merényletet követően néhány napig lakásán bujkált Kovarcz Emil. 1939. októberében Orendyt áthelyezték az ungvári szárnyhoz, 1940-ben részt vett Erdély megszállásában, majd 1941-ben a közlekedési szárny parancsnokhelyettese lett. Nyiltan nyilas beállítottságáért Orendyt, amíg lehetett a háttérben tartották. Még ugyanebben az évben a csendőrtiszti tanfolyamra vezényelték tanári minőségben, később itteni szolgálataiért Sig-

Vajna ekkor már, mint leendő belügyminiszter gondolkodott, s a később csendőr ezredessé előléptetett Orendyvel folytatott megbeszélései során mind jobban konkretizálódott, hogy tervei között szerepel az Államvédelmi Központ[2] (a továbbiakban: *ÁvK*) feloszlatása, majd az intézmény hagyta „űr" kitöltésére egy új, a Belügyminisztériumnak alárendelt nyomozócsoport felállítása.[3] Az új szervezet alapját, „ötletadóként" a párton belüli elhárítási és igazságszolgáltatási feladatokat ellátó Nemzeti Számonkérő Szék képezte[4], amelyet a későbbiek folyamán sokszor összekevertek a Nemzeti Számonkérés szervezetével. (Nyelvhelyességi megfontolások miatt, magam a továbbiakban az *NSZ* rövidítést használom, noha a szervezet a forrásokban NSZK, vagy ritkábban NSZSZ rövidítéssel szerepelt. Az idézett iratokban az eredeti [nem szabványszerű] rövidítéseket használom.) Alapvető különbség azonban, hogy a dr. Pethő Tibor vezette Nemzeti Számonkérő Szék a Nyilaskeresztes Párt intézménye volt, míg az NSZ később a Belügyminisztérium útján magyar kormányszervként tevékenykedett.[5]

Az állami intézményként felállítandó *Nemzeti Számonkérés* szervezete elvi kidolgozására, majd vezetésére a nyilas vezetés számára Orendy szinte kizárólagos alternatívát jelentett, hiszen régóta híve volt a mozgalomnak, de egyúttal komoly szakismeretekkel rendelkezett a politikai nyomozások terén, ráadásul — változatos szolgálati beosztásai következtében — széleskörű személyi ismeretségre tett szert. Orendy, mivel szolgálata alatt is nyiltan vállalta politikai meggyőződését, személyesen ismerte azokat a tapasztalt csendőröket, akikre a nyilas vezetést kiszolgáló nyomozóhatóság felállításánál szüksége lehet.

A Vajnával való megbeszélések után Orendynek Kolozsváron kellett jelentkeznie a magyar 2. hadsereg parancsnokságánál, ahol rövid ideig a hadsereg fő-

---

num Laudist kapott. 1943-ban a csendőrség szabályzatszerkesztő csoportját vezeti, majd 1944. januárjában Borszékre vezényelték, ahol különböző sítanfolyamok parancsnokságát látta el áprilisig. 1944. májusában Ugray Gábor csendőr alezredestől átvette a Táboricsendőr-nyomozóosztag parancsnokságát. 1944. augusztusától frontszolgálatot lát el, a magyar 2. hadsereg törzsszázadának parancsnokaként. 1944. októbere és 1945. májusa között a Nemzeti Számonkérés szervezete parancsnoka. Engertshamban amerikai fogságba került, később a heilbronni fogolytáborba szállították. 1946. január 2-án kiadták a magyar hatóságoknak, majd a budapesti népbíróság halálra ítélte. Az ítéletet végrehajtották.

[2] Az *Államvédelmi Központot* 1942. július 12-én hozták létre, az alábbi feladatkörök ellátására: *„1.) akár külföldről, akár belföldről kezdeményezett olyan szervezkedések, amelyek az ország belső rendje ellen irányulnak és kihatásukban a honvédelem érdekeit sértik vagy veszélyeztetik; 2.) a termelést veszélyeztető sabotage cselekmények; 3.) országos jellegű közellátási visszaélések, amelyek a honvédelem érdekeit sértik, vagy veszélyeztetik; 4.) kémelhárítás és nemzetvédelem."* Az ÁvK tevékenysége során nem folytatott nyilt nyomozati cselekményet, hanem *„a.) irányítja a bizalmas megfigyeléseket, felderítéseket és nyomozásokat; ennek keretében gondoskodik a polgári közbiztonsági szervek és katonai szervek működésének összhangjáról; b.) összefoglalja és kiértékeli a polgári közbiztonsági és katonai szervek felderítésének eredményeit és a kapott híranyagot; c.) a rendelkezésre álló adatokból helyzetképet állít össze és azok alapján javaslatokat tesz a szükséges intézkedésre."* (Hadtörténelmi Levéltár [HL], Honvédelmi Minisztérium [HM], 1942. Elnökség [Eln.] I. / 52.161. sz.) Az ÁvK első parancsnoka Újszászy István vezérőrnagy volt, majd 1944. március 28-i letartóztatását követően beosztását Kudar Lajos csendőr ezredes vette át.

[3] Történeti Hivatal (a továbbiakban: TH) V-96915/1. 417.

[4] Minderről Vajna, 1945. december 12.-i kihallgatásán az alábbiakat mondta: *„Az elhárítási feladatok elvégzésére megfelelőnek tartottam a pártban működő Nemzeti Számonkérés ötleténeket átvételét, amit azután Szálasi engedélyezett is. Ennek keretén belül a személyes kérdésekben való döntés az én hatáskörömbe tartozott. Az NSZK feladata volt katonai és polgári úton az esetleges elhárítások megoldása."* Idézi: *Szakály Sándor:* A magyar tábori csendőrség története 1938–1945. (Budapest, 2000., a továbbiakban: *Szakály* 2000.) 104.

[5] TH A-1114. 219.

szállásmesterénél felállított törzsszázad parancsnoka lett. Bevonulása előtt Orendy megállapodott Vajnával, hogy a nyilas párt hatalomra kerülése esetén azonnal útba indul Budapest felé.

1944. október 17-én délelőtt ennek értelmében Orendy ezredest már a Belügyminisztériumban fogadta a tárca új vezetője, Vajna Gábor. A megbeszéléseken Orendy régi ismerőse Láday István csendőr ezredes[6] is részt vett, aki azonnali hatállyal átvette az államtitkári teendőket, míg Orendy szolgálati beosztása egyelőre tisztázatlan maradt. Vajna átmenetileg a BM-ben végrehajtandó személycserék előkészítésével bízta meg, majd néhány nap elteltével utasítást adott a számonkérő különítmény megbeszéltek szerinti felállítására.

Az NSZ létrehozását az új belügyminiszter a következőképpen indokolta: *„Tekintettel a [...] súlyos katonai helyzetre és az időkre* [sic!], *szükségessé vált egy egészen speciális biztonsági szervet létesíteni, amely magas politikusok, sőt ha kell katonák ellen is nyomozást tudjon lefolytatni, őrizetbe vételt tudjon eszközölni."*[7]

Később a honvédelmi miniszter helyettese, Feketehalmy-Czeydner Ferenc altábornagy adta meg az NSZ-nek azt a felhatalmazást, amelynek értelmében a honvédelmi miniszter előzetes engedélye nélkül a szervezet nyomozói tényleges katonatisztek ellen is eljárást folytathattak.[8]

A belügyminiszteri utasításnak eleget téve Orendy néhány napon belül véglegesítette, majd írásban benyújtotta az ún. számonkérő szervezettel kapcsolatos elképzeléseit. Eszerint a nyomozócsoport mindösssze 2–3 tisztből, valamint 50 főnyi csendőrlegénységből állt volna, de kiegészülve egy pártvonalon futó felderítő részleggel és egy műszaki alosztállyal is.

Az NSZ felállításával kapcsolatos intézkedésekről Orendy Láday államtitkárnak referált, aki továbbította azokat a belügyminiszter, illetve rajta keresztül a nemzetvezető felé. Elképzeléseiket Szálasi Ferenc államfő („nemzetvezető") jóváhagyta, de sokkal szélesebb nyomozati jogkört és ennek megfelelően nagyobb létszámú testületet akart.[9]

A Nemzeti Számonkérés szervezete intézményi működését — rendeleti felhatalmazások és szabályok nélkül — már október végén, valószínüleg 18–20. között (egyes adatok szerint 26-án[10]) megkezdte. Szálasi hivatalos felállítási utasítása csak néhány nappal később, 1944. november 1-jén látott napvilágot.

A nemzetvezetői rendelet értelmében a számonkérő szervezet feladata alá tartozott *„mindazon bűncselekmények felderítése, nyomozása és az igazságszolgáltatás elé állítása, amelyek a Hungarista állam érdekeit* [kiemelés az eredetiben:

---

[6] *Láday István* (Dicsőszentmárton, 1897. április 15. – Budapest, 1947. január 18.) 1923-tól teljesített szolgálatot a Magyar Királyi Csendőrségnél. 1933-ban átvette a székesfehérvári csendőr nyomozó-alosztály parancsnokságát, ahol a helyettese Orendy Norbert volt, s Vajna Gábor révén együtt kerültek közel a nyilas mozgalomhoz. 1942. október 30-i rendfokozattal ezredes. 1944. augusztusától a magyar 2. hadsereg tábori rendészeti előadója. 1944. október 17.-vel a Belügyminisztérium politikai államtitkára. Véleményem szerint a nyilas vezetés szemében Orendy mellett Láday tűnhetett még alkalmasnak a Nemzeti Számonkérés szervezete vezetésére, mivel személyi kapcsolatrendszerük, politikai nézeteik azonosak voltak, felkészültségük is hasonló volt. Ládayt kiadatását követően, 1947. június 17-én a budapesti népbíróság halálra ítélte, az ítéletet végrehajtották.

[7] Karsai Elek–Karsai László [szerk.]: A Szálasi per. (Budapest, 1988.) 430.

[8] A rendelet eredetije ezidáig nem került elő. Létezéséről a Magyar Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztályának egy, 1946. február 14-i jelentéséből következtethetünk. (L. TH V-96915/1. 10.)

[9] TH V-96915/1. 223.

[10] *Teleki Éva*: Nyilas uralom Magyarországon. (Budapest, 1974.) 122.

K. Z. A.] *sértik, vagy veszélyeztetik, tekintett nélkül arra, hogy a büncselekmény elkövetői katonai, vagy polgári egyének.*"[11]

A nyilas hatalomátvételt követő, belügyi intézményrendszer átszervezése során az Államvédelmi Központot — Vajna belügyminiszter korábbi szándékainak megfelelően — felszámolták.[12] Feladatait a Belügyminisztérium VII. (közbiztonsági és igazgatásrendészeti) osztálya vette, amelynek vezetésével 1944. október 16. után Hajnácskőy László csendőr ezredest[13] bízták meg. A Nemzeti Számonkérés szervezete hivatalosan az osztály „d" (politikai) alosztályát[14] egészítette ki, mint a BM VII/d-nek alárendelt, de önállóan működő hatóság.[15] Az NSZ függetlenségét a nemzetvezető rendelete is hangsúlyozta, leszögezve, hogy a testület, *„a Belügyminiszter politikai államtitkára útján, közvetlenül a Belügyminiszternek"*[16] van alárendelve. Vagyis Ládayn és Vajnán keresztül az NSZ közvetlenül a kormányfő irányítása alá tartozott, kiiktatva a BM VII. osztály és a BM VII/d alosztály (pk.: Ugray Gábor csendőr ezredes[17]) vezetőit egyaránt. Amikor Hajnácskőy ezredes, a VII. osztály parancsnoka megkérdezte Orendytől, hogy honnan ered az *„NSZK"* elnevezés, állítólag csak annyit válaszolt, hogy *„nem szabad kérdezni"*.[18]

A szervezet függetlenségét hangsúlyozó törekvések jegyében az NSZ parancsnokát egyidejűleg csapatparancsnoki jogkörrel ruházták fel és a testület tagjait kiemelt anyagi juttatások illették meg: számukra Szálasi kormányfő — tekintet nélkül a rendfokozatra és a fizetési kategóriára — havi 50 pengő ún. NSZ-pótdíjat rendszeresített. Később ezt a pótdíjat a pénzügyminiszter közbenjárására — valószínűleg pénzügyi források hiányában — megszűntették.

---

[11] Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) K-775 I-1. sz. n. Közzétette: *Szakály Sándor* im. 104.

[12] Magyarország a második világháborúban. Lexikon A-Zs. [főszerk.: Sipos Péter, szerk.: Ravasz István] (Budapest, 1997., a továbbiakban: Lexikon) 19.

[13] *Hajnácskőy László* (Budapest, 1895. június 9. – Budapest, 1947. február 27.) Hajnácskőy csendőrtiszti pályafutása a szentendrei szárny parancsnokaként kezdődött. Az 1930-as évek elején értesült egy helyi, baloldali szervezkedésről, s tanulmányozni kezdte a politikai detektívek munkáját. Itt szerzett tapasztalatait felhasználva működött közre a csendőrség nyomozó alosztályainak és a Csendőrség Központi Nyomozó Parancsnokságának megszervezésében, amelynek első parancsnoka lett. Később a VKF/2. „Def" alosztályához, majd 1942-ben az Államvédelmi Központhoz vezényelték. 1944-ben a IV. (pécsi) Csendőrkerület Központi Parancsnokságának parancsnoka volt. Október 27-én Király Gyula csendőr alezredestől átvette a BM VII. osztályának vezetését. E minőségében volt — többek között — tagja a Kiss János altábornagy és társai perét tárgyaló haditörvényszéknek is. 1946. február 15-én a Politikai Rendészeti Osztály nyomozói letartóztatják. A budapesti népbíróság 1946. november 22-én kötél általi halálra ítélte. Az ítéletet végrehajtották.

[14] A Belügyminisztérium VII. osztályának „d" alosztályát Jaross Andor, a Sztójay-kormány belügyminisztere hozta létre 1944. június 9-i rendeletével, amellyel — a hatékonyabb működés érdekében — egyesítette a rendőrség és a csendőrség állambiztonsági szolgálatait. Ennek megfelelően a BM VII/d alosztályon (pk.: Ugray Gábor csendőr ezredes) belül megszervezték a rendőrségi (pk.: Zurányi Rudolf rendőrtanácsos) és csendőrségi (pk.: Beodray Ferenc csendőr alezredes) csoportokat. A VII. osztály alárendeltségébe tartozott az „a" közbiztonsági, a „b" igazgatásrendészeti (1943-ig csendőrségi szolgálati) alosztály, valamint „c" alosztályként a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH), amely — az NSZ-hez hasonlóan — szintén önálló hatóságként működött.

[15] *Randolph L. Braham:* A népírtás politikája – A Holocaust Magyarországon. (Budapest, 1997.) 415.

[16] MOL K-775. I-1. 1945. sz. n., idézi: *Szakály* im. 104–105.

[17] Honvédségi Közlöny. (1944. évf. /29. sz.) 557.

[18] TH V-96915/1. 150.

Az 1944. november 1-jei alaprendelet az NSZ feladatait és jogait hiányosan határozta meg, s a Szálasi-kabinet csak jóval később fordított figyelmet a testület törvényi szabályozásának megoldására. A Belügyminisztérium 1945. január 30-án készítette el e tárgyban a Minisztertanács számára benyújtandó előterjesztését, amely kimondta, hogy „*kívánatos* [...] [az NSZK] *működésének jogszabályi alapokra helyezése végett, hogy* [...] *szervezete, valamint feladatai szabályozást nyerjenek.*"[19] A Minisztertanács az előterjesztést 1945. február 16-án hagyta jóvá, s az NSZ jogi szabályozását taglaló rendelet végső formáját (lásd az 1. sz. mellékletet) február 19-én akarták kihírdetni.[20]

II. Az NSZ szervezeti felépítése

Szálasi államfő november 1-jei alaprendeletében — Orendy korábbi javaslataira támaszkodva — meghatározta, hogy a számonkérés szervezete tagolódjon *parancsnoki törzsre, felderítő-, nyomozó-*, valamint *különleges felderítő osztályokra, rohamszázad*a mellett rendelkezzen egy önálló *gazdasági hivatal*lal.[21]

Az NSZ teljes kiépülése azonban még váratott magára, s november elejére csak néhány osztályával rendezkedett be a Naphegy tér 2. szám alatt található egykori villaépületben, amelyet a szervezet központjául jelöltek ki. Megszervezésekor (1944. október vége – november eleje) az NSZ körülbelül 20 csendőrtisztből és 250 beosztottból állt, felépítése pedig a következőképpen alakult:[22]

PARANCSNOKSÁG ÉS TÖRZS

parancsnok: Orendy Norbert cs. ezredes
parancsnok-helyettes: Könczey Gyula cs. őrnagy
segédtiszt: v. Konporday Pál cs. főhadnagy

NYOMOZÓOSZTÁLY

parancsnok: Könczey Gyula cs. őrnagy

a./ **közéleti- és politikai alosztály**
parancsnok: dr. Balassa Bálint cs. főhadnagy
parancsnok-helyettes: betöltetlen

b./ **katonai alosztály**
parancsnok: dr. Radó Endre cs. százados
parancsnok-helyettes: dr. Binder Gusztáv cs. főhadnagy

c./ **ipari- és gazdasági alosztály**
parancsnok: Csergő Endre cs. százados
parancsnok-helyettes: Dienes Gyula cs. főhadnagy

KARHATALMI OSZTAG

parancsnoka: Szathmáry Károly cs. főhadnagy
parancsnok-helyettes: Perlaki Gyula cs. főhadnagy

[19] MOL K-775. I-1. 1945–24., idézi: *Szakály* im. 105–106.
[20] *Szakály* 2000. 105.
[21] *Szakály* 2000. 104.
[22] TH A-1114. 9., valamint V-96915/1. 206.

A karhatalmi osztag — hivatalos nevén *Rohamszázad* — századerejű volt, négy szakaszból állott, szakaszonként 25–30 fővel (összesen tehát 100–120 fővel). Tagjaik számára külön jelvényt rendszeresítettek „*NSZK – Roham század*" felirattal.[23]

Az NSZ tiszti állományának nagy része személyes ismeretségek alapján, de hivatalosan vezénylések útján került a szervezethez, s többségük már régóta teljesített szolgálatot a csendőrségnél. A nyilas vezetés szemében politikailag megbízható, ugyanakkor szakmailag is kompetens „régi emberek" többségét Orendy maga köré gyűjtötte, s — általában az illető előzetes beleegyezésével — a Honvédelmi Minisztérium útján áthelyeztette az NSZ-hez.

A középvezetők tehát mind tapasztalt, többszörösen kitüntetett csendőrök voltak, Csergő Endre százados például 1944. április 27-én még kormányzói dícséretben is részesült, 1943-ban a „*Bácskában a kommunisták, katonaszökevények és partizánok felkutatása és üldözése terén felmutatott kíváló és eredményes teljesítményéért.*"[24]

1944. november 20-án Vajna belügyminiszter (30.762/Res. XX.-1944. sz.) rendeletével az NSZ-t önálló csapattestté szervezte át,[25] ami újabb lépést jelentett a testület önállóságának hangsúlyozása s egy, a Tábori Biztonsági Szolgálathoz hasonló intézmény kialakítása felé.[26]

Amikor 1944. november 25-én államfői/nemzetvezetői rendelet hatalmazta fel a belügyminisztert, hogy a BM keretében létrehozza a Fegyveres Nemzetszolgálatot, Vajna úgy intézkedett, hogy a nemzetszolgálat alkalmazásáról az NSZ parancsnoka dönthessen.[27] Ezáltal a Nemzeti Számonkérés szervezete nyomozásaihoz szinte korlátlan és — nyilas pártállami szempontból — megbízható karhatalmi forrásokhoz jutott.

1944. november végén az NSZ nyomozó osztályát egy újabb alosztállyal bővítették, amelynek feladata a kiemelt köztörvényes bűncselekmények (nagy értékű lopások, brutálisan elkövetett gyilkosságok stb.) nyomozása volt. A *közönséges bűncselekmények és hivatalos visszaélések alosztálya* működéséről nincsenek adataink. Vezetésével Szabó Miklós csendőr zászlóst bízták meg.[28]

December elején két újabb osztály szervezését kezdték meg, a már meglevő nyomozóosztályon és karhatalmi osztagon felül.

A *felderítő osztály* feladata polgári vonalon az egész ország területén „B" (bizalmi) hálózat kiépítése, majd az ügynökökön keresztül szerzett információk továbbítása volt a nyomozóosztály megfelelő alosztályaihoz, amelyek aztán a nyílt nyomozásokat lefolytathatták. Mivel az osztály zömében a nyilas párt embereiből állt, Orendy úgy tervezte, hogy a párt helyi szervezeteit használja fel az ország egész területét behálózó felderítő szervezet létrehozásánál. Az osztály élére ezért nem csendőr- vagy katonatisztet, hanem Kovarcz Emil javaslatára Réti Imre pártfunkcionáriust nevezték ki. Réti kinevezése ellenére a nyilas párt helyi szervezetei

[23] *Szakály* 2000. 117–118. és 138.
[24] Honvédségi Közlöny. (1944. évf. / 23. sz.) 419.
[25] MOL K-164/1. 18.
[26] *Szakály* 2000. 103.
[27] Lexikon 108.
[28] TH A-1114. 7.

nem tudtak (vagy nem akartak) kellőképpen együttműködni az NSZ vezetésével, így gyakorlatilag sohasem sikerült hatékony „B"-hálózatot kialakítaniuk.[29]

A felderítő osztállyal párhuzamosan kezdték meg a *műszaki felderítő osztály* felállítását is. Feladata a rejtett nyomozásokhoz szükséges technikai eszközök (rádióforgalom- és telefonlehallgatások) biztosítása volt. A csoport vezetésére Hídvégi István detektívfelügyelőt kérték fel, aki korábban a kormányzóságon működött titkos rádióállomásnál teljesített szolgálatot. A műszaki felderítő osztály állománya főleg a budapesti rendőrfőkapitányság személyzetéből tevődött össze.[30]

November közepére a Naphegy téri „laktanya" kevésnek bizonyult a szerveződő részlegek és — elegendő fogda híján — a gyanúsítottak befogadására. Orendy ezért megállapodott Dominich Vilmos hadbíró őrnaggyal, hogy a számonkérő szervezet parancsnoksága, valamint a Radó százados vezette katonai alosztály áthelyezi állomáshelyét a Margit körúti fogház épületébe. A legfőbb vezetők — Orendy, Könczey és Karabélyos — hely hiányában csak egy közös helyiséget kaptak.

III. Az első politikai nyomozások (1944. október 19. – december 24.)

Az nyomozások első szakasza főleg az október 15-i kiugrási kísérlet során kompromittálódott katonatisztek ellen irányult, majd a hangsúly fokozatosan a magyar ellenállás csoportjainak a felderítésére helyeződött át.

1944. október 19-én (!) a dr. Radó csendőr százados vezette katonai részleg letartóztatta Csizmarek Mátyásnét. Az asszony bizalmas kapcsolatban állt Miklós Bélával, az 1. magyar hadsereg parancsnokával, aki a kormányzó proklamációját követően felvette a kapcsolatot a szovjet csapatokkal. Radóék feladata az volt, hogy derítsék fel a későbbi miniszterelnök átállásának pontos körülményeit. Minden bizonnyal Csizmarek Mátyásné volt — az akkor még hivatalosan nem is létező — NSZ első letartóztatottja.[31]

Az NSZ tevékenysége során minden szükséges információt megkapott a Magyarországra kihelyezett német biztonsági szolgálatoktól. Nem egy esetben a német SD (*Sicherheitsdienst* — Biztonsági Szolgálat) és Gestapo (*Geheime Staatspolizei* — Titkos Államrendőrség) emberei közvetlenül is beavatkoztak az eljárásokba. A felderítésekhez szükséges operatív adatok ugyanakkor az — immáron német-nyilas „zsákmányul" esett — Államvédelmi Központban, valamint a VKF/2-nél is megvoltak.

Az ellenállás csoportjaival szembeni első sikerét az NSZ a Fürjes–Nagy csoport letartóztatásával érte el. A Ludovikán szervezkedő néhány tiszt, dr. Fürjes Sándor alezredes vezetésével Budapest műemlékeit és hídjait akarta megkímélni a háború pusztításaitól. Miután 1944. november 4-én a Margit híd Pest felé eső oldala — valószínűleg emberi mulasztás miatt — felrobbant, Fürjesék egy memorandumot juttattak el a magyar vezérkarhoz. A hídak megóvásának szándéka azonban — a háborús viszonyok közepette — egyet jelentett a katonai célok sza-

[29] TH V-96915/1. 420.
[30] TH A-1114. 7., valamint V-96915/1. 421.
[31] TH V-96915/1. 64.

botálásával (árulással), így a Honvédelmi Minisztérium utasította az NSZ-t, hogy vizsgálja ki az ügyet.

1944. november 10-én az NSZ katonai alosztálya lakásán vette őrizetbe a csoport vezetőjét, Dr. Fürjes Sándor alezredest. Először nem akart ajtót nyitni Radó Endre különítményének, akik csak kézigránáttal való fenyegetés árán juthattak be a lakásba. Fürjest állítólag a hajánál fogva húzták ki otthonából, szolgálati fegyverét elvették, miközben súlyosan bántalmazták, majd ezt követően átszállították a Naphegy téri villába, ahol megpróbáltatásai tovább folytatódtak.[32]

Másnap, november 11-én a csoport többi tagját is elfogták: ifj. Fürjes Sándor, Nagy Ferenc és Berkó Sándor hadnagyokat. A szembesítések során Radó egyszerűen adott hangot véleményének, közölve Fürjesékkel, hogy *„a büdös pesti hídakért nem érdemes a német barátságot felrúgni."*[33]

Fürjesék ügyében a VKF bírósága felmentő ítéletet hozott. A tárgyalás után azonban néhány nappal Szálasi államfő a Belügyminisztériumban tartott értekezletén magához hívatta Orendyt, s felszólította, hogy állapítsa meg az ítéletet hozó haditörvényszéki tagok neveit, tartóztattassa le, majd adja át őket a Margit körúti fogháznak. A névsort elkészítették, s az ügy az NSZ helyettes parancsnokához, Könczey őrnagyhoz került. A haditörvényszéki tagok közül végül csak egy főt tartóztattak le, akinek későbbi sorsa ismeretlen.[34]

1944. november 20-án reggel Orendy tárgyalást folytatott Andreánszky Jenő alezredessel, a Honvédelmi Minisztérium nemzetvédelmi alosztályvezetőjével. Andreánszky bemutatta Mikulich Tibor századost, aki arról tájékoztatta Orendyt, hogy kapcsolatba került egy olyan tiszti csoporttal, amely kiterjedt német- és nyilasellenes tevékenységet folytat. Andreánszky közölte az NSZ vezetőjével, hogy eszközök és a szükséges személyi állomány hiányában maga nem tud foglalkozni az ügy felderítésével, ezért a vizsgálat lefolytatására a számonkérés szervezetét kérte fel.

Mikulichot ennek megfelelően Orendy azonnal átvitette a Naphegy térre, ahol további részleteket tárt fel az ellenálló csoport katonai és polgári céljairól: katonai segítségnyújtás Magyarország szovjet általi felszabadításához, illetve egy demokratikus kormányzás alapjainak megteremtése.[35]

A katonai célok megvalósításáért Mikulich tudomása szerint egy Szűcs nevű ezredes (Nagy Jenő ezredes fedőneve) volt a felelős, további részleteket azonban — a Felszabadító Bizottságban [a továbbiakban: *FB*] betöltött periferiális szerepe miatt — nem tudott elárulni. Arról azonban tudott, hogy november 22-én, szerdán 17.00-kor a magyar ellenállás „csúcsszervének" szánt, budapesti Felszabadító Bizottság nagyobb létszámú tanácskozást tart a VI. ker. Andrássy út 29. sz. ház egyik harmadik emeleti lakásán. Mikulich elárulta a bejutáshoz szükséges jelszót is: „mozijegy".

Orendy, miután meghallgatta Mikulichot, azonnal magához hívatta dr. Radó Endrét és az ügyet átadta az NSZ katonai alosztályának. Radó egy szakasz csendőrt igényelt a karhatalmi osztagtól, valamint kapcsolatba lépett a német SD

[32] TH V-96915/1. 334., valamint A-1114. 8. és 224.
[33] TH V-96915/1. 129.
[34] TH V-96915/1. 422.
[35] TH V-96915/1. 423.

összekötő tisztjeivel, mivel attól tartott, hogy az összejövetel valójában egy esetleges fegyveres felkelés nyitánya.

1944. november 22-én 17.00 körül a jelszó felhasználásával a csendőrök dr. Radó vezetésével behatoltak a Tartsay Vilmos ezredes tulajdonát képező, Andrássy úti lakásba. Miután a helyiségeket megszállták az NSZ nyomozói, a jelenlévőket, a személyzetet és a családtagokat beterelték az ebédlőbe, s várták a további érkezőket, akiket azonnal letartóztattak, sőt a telefonon jelentkezőket is a lakásra csalták. Mindeközben Mikulich a bejáratnál lévő cselédszoba sötétjéből azonosította a belépőket.

Este 19.30 körül vált nyilvánvalóvá a nyomozók jelenléte, amikor a megbeszélésre érkező Messik János hadnagy és gépkocsivezetője, Széchenyi Pál tartalékos zászlós észrevette, hogy az Andrássy út 29. környékén hemzsegnek a helyszínt biztosító fegyveres csendőrök és civilruhás detektívek. Messikék a Tartsay-lakáshoz érve már sejtették, hogy a csoport lebukott. Amint beléptek az ajtón, rövid tűzharc bontakozott ki, amelyben a két honvédtiszt megsebesült, valamint az NSZ négy csendőre életét vesztette.[36] Később Messik hadnagy és Széchenyi zászlós kórházba szállításukat követően, a Bakay-klinikán belehaltak sérüléseikbe.

Az Opera környéki tűzharc után értelmetlenné vált, hogy a „kelepcét" további érkezőkre számítva fenntartsák. Radó parancsot adott a körülbelül 30 fő letartóztatott, valamint a tűzharcban megsebesültek elszállítására. Az NSZ katonazöld autóbusza (valószínűleg a BX-690 forgalmi rendszámú MÁVAG típusú társas gépkocsiról van szó[37]) beállt az Andrássy út 29. elé, s a foglyokat egy-egy fegyveres csendőr kíséretében, kétszeri fordulóval elszállították a Margit körúti fogházba. A letartóztatottak között volt dr. Tartsay Vilmos százados és felesége, valamint Makay Miklós vegyészmérnök, Almásy Pál alezredes, Nagy Jenő vezérkari ezredes, Balassy Miklós vezérkari őrnagy, Tóth István vezérkari százados, Révay Kálmán tartalékos százados, valamint Schreiber Róbert egészségügyi őrnagy.[38]

Az éjjeli kihallgatásokkal kiderítették Kiss János altábornagy, az FB katonai vezérkara főnökének hollétét is, majd a Kékgolyó utca 2. sz. alatti lakásáról az NSZ nyomozói elhurcolták a Margit körúti fogházba.[39] Ezzel teljessé vált a Felszabadító Bizottság katonai vezérkarának lefejezése. Radó este 22.00 körül két, a német SD-ben szolgáló SS-tiszt társaságában visszatért a helyszínre, hogy kivizsgálja a lövöldözés körülményeit, s további iratok után kutatva átvizsgálja a

---

[36] *Kovács Imre:* Magyarország megszállása. (Budapest, 1990., a továbbiakban: *Kovács Imre*) 112.

[37] MOL K-164. n.

[38] TH A-1114. 8., *Kovács Imre* 113., valamint *Gazsi József*: A Felszabadító Bizottság. In: Magyarország 1944, 3. kötet. – Fejezetek az ellenállás történetéből. [szerk.:] M. Kiss Sándor. (Budapest, 1994., a továbbiakban: Magyarország 1944/3.) 204.

[39] *Kiss Sándor:* Emlékeim Kiss János altábornagyról. (Budapest, 1974.) 128. Kovács Imre késve érkezett a találkozóra, s a távolból figyelemmel kísérte, amint a katonatiszteket a buszra kísérték. Ő máshogyan emlékezett vissza: „*A kapun egymás után feltartott kezű alakok bukdácsoltak ki: elsőnek Kiss János altábornagyot ismertem fel,* [kiemelés tőlem: K. Z. A.] *amint jellegzetes mozdulatával az autóbuszhoz bicegett.*" [*Kovács Imre* 113.] Kiss János korábbi sérülései folytán összetéveszthetetlenül sántított, így elképzelhető, hogy Kovács Imre az egyik sérülttel keverte össze. A nyomozást vezető Radó későbbi vallomásában is azt állította, hogy Kiss János altábornagyot Szűcs (Nagy Jenő) ezredes vallomása alapján találták meg a Kékgolyó u. 2. sz. alatti lakásában.

helyiségeket. Még a lakásból telefonon tájékoztatta Vajna Gábor belügyminisztert, hogy a katonatisztek ellenállási csoportosulását sikeresen felgöngyölítette.[40]

A titkos tanácskozásra meghívott politikai vezetők (a Magyar Front tagjai) minden bizonnyal tapasztaltabbak voltak a rejtett szervezkedésekben, s feltehetően szándékosan késtek a találkozóról. Bajcsy-Zsilinszky Endre, Tildy Zoltán, Pfeiffer Zoltán, Csorba János és Kovács Imre így egyelőre elkerülték a meghurcolást.

A katonák beszállítása után Orendy a vezetőket elkülöníttette és átszállíttatta őket a Naphegy térre, ahol Nagy Jenő ezredesből és Kiss János altábornagyból Radó kínzásai révén kiszedték Bajcsy-Zsilinszky Endre tartózkodási helyét.

Bajcsy-Zsilinszkyt álnéven bújtatták a Füvészkert igazgatójának, Szabó Györgynek a villájában. Álmából ébresztették fel a nyomozók. E másodszori letartóztatásakor még arra sem volt ideje, hogy a párnája alá rejtett revolverét elővegye. (Március 19-én több lövést sikerült ugyanabból a fegyverből leadnia az őt elfogó németekre, miközben maga is megsebesült.)

Bajcsy-Zsilinszky felesége később, 1946. április 29.-i tanúvallomásában így emlékezett vissza férje letartóztatására: *„1944. november 23-án reggel fél 7 órakor* [...] *Radó százados csöngetett, majd ránk rontott, férjemet kicipelték a harmadik szobába, hallottam, amint pofonok csattantak és Radó, nyomozóival együtt a deklarációt kereste. Mi ezt eldugtuk, így erre nem akadtak rá. Radó a nyomozóival együtt mindent felforgatott, de nem talált nálunk semmi terhelő adatot. Férjemet, engem, Szabó és Gyimesi professzort a Margit körútra szállíttatott. Amint a Margit körúton a folyosón várakoztam, a benti szobákból állati üvöltéseket hallottam és aki a szobákból kijött, az úgy össze volt verve, hogy nem volt emberi formája."*[41]

Bajcsy-Zsilinszky elfogását követően az ügyben újabb letartóztatásokra már nem került sor. A BM és az NSZ vezetése kellő alappal remélhette, hogy az FB vezetőinek elfogásával a központilag szervezett magyarországi ellenállás kísérlete összeomlott. Az FB és a Magyar Front tagjai bújkáltak, míg egyesek a Nemzetőrség, majd a kisegítő karhatalom (KISKA) szervezetének keretében próbáltak meg tevékeny (fegyveres) ellenállást kifejteni.[42]

December 1-jén, miután a „moszkvai rádió" (villanyozógép – az NSZ minden alosztályához kiutaltak egyet) használata és hosszas talpverések árán elkészültek a tanúvallomási jegyzőkönyvek,[43] a Felszabadítási Bizottság vezérkarát visszaszállították a Margit körútra. A csoport néhány tagját, bizonyítékok híján már szabadon bocsátották, miközben Szálasi nemzetvezető utasítására a Vérmezőn 11 bitófa felállítását kezdték meg.[44]

Kiss János altábornagy és társai perét a VKF III. sz. bírósága tárgyalta 1944. december 6–7-én, Dominich Vilmos hadbíró őrnagy elnökletével. A per vádlottjai a következők voltak: v. Kiss János nyugalmazott altábornagy (II. r.), dr. Tartsay Vilmos nyugállományú vk. százados (III. r.), Révay Kálmán tartalékos huszár szá-

[40] *Gazsi* im. In: Magyarország 1944/3. 207.

[41] TH V-96915/1. 126.

[42] Lexikon 215.

[43] A Felszabadítási Bizottság tagjaival felvett tanúvallomási jegyzőkönyveket töredékesen közzétette *Domokos József*: Két per egy kötetben. (Budapest, 1974.) 294–319.

[44] *Gazsi* im. In: Magyarország 1944/3. 208.

zados (IV. r.), Makkay Miklós polgári egyén (V. r.), Nagy Jenő nyugalmazott vezérkari ezredes (VI. r.), Almásy Pál alezredes (VII. r.), Balásy László repülőőrnagy (VIII. r.), Tóth István vk. százados (IX. r.), Kővágó József műszaki százados (X. r.) és Schreiber Vilmos orvos őrnagy (XI. r.). Az első rendű vádlott, Bajcsy-Zsilinszky ügyét védője (Kelemen Kornél), s a már Sopronban ülésező parlament elnökének (Tasnády-Nagy András) közbenjárására elkülönítették, tekintettel képviselőségéből adódó mentelmi jogára. Tervezett nyilvános akasztása ezzel elmaradt.

A nyilt tárgyalás alatt a padsorokat zömmel a számonkérés szervezetének beosztottjai töltötték meg,[45] jelenlétükre Hajnácskőy László csendőr ezredes, a bíróság haditörvényszéki tagja az alábbiakban emlékezett vissza egy évvel később, a PRO-nál tett kihallgatásakor: „*A második tárgyalási napon jelen volt Radó Endre százados is. Ezenkívül a tárgyaláson mindvégig jelen volt a Nemzeti Számonkérő Szék* [sic!] *számos altisztje és legénységi állománybeli beosztottja. Ezek a tárgyalásba nem szóltak bele, de jelenlétükkel reám minden esetre megfélemlítőleg hatottak.*"[46]

December 7-én Dominich hadbíró ítéletet hírdetett. A halálos ítéletekkel kezdte és a következő sorrendben olvasta fel Makkay Miklós (akit eredetileg nem akartak halálra ítélni, de feltehetően Bajcsy-Zsilinszky helyett mégis sor került rá), Révay Kálmán, Almásy Pál, Tartsay Vilmos, Nagy Jenő nevét, s hogy alárendeltjei halálát végignézze utoljára Kiss Jánosét. Az ügy többi vádlottját — különböző indokokra hivatkozva — „első fokon" felmentették. Balásy repülőőrnagyot például azért, mert az első ezer között lépett be a nyilas pártba, Kővágót és Schreibert pedig a szakmai ismereteikre való hivatkozással.[47]

Végül a honvédtisztek nyilvános kivégzésére nem került sor, noha az ítélethirdetés idején már hat akasztófa állt a Margit körúti fogház udvarán.[48] A délután megtartott kegyelmi tanácskozáson végleg eldőlt azoknak a sorsa, akiknek e bitókat szánták. Kiss János, Tartsay Vilmos és Nagy Jenő kegyelmi kérvényét elutasították, míg Révay Kálmán, Almásy Pál és Makkai Miklós vádlottakat kegyelemre ajánlották, „*mert mozgalmi szerepük csekélyebb súlyú volt, eddigi magatartásuk és multjuk érdemekben gazdag és Makkay Miklósra, mint feltalálóra a honvédségnek és az államnak találmányai kidolgozásánál szüksége lehet.*"[49]

Másnap, december 8-án délben Dominich hadbíró ismertette a kegyelmi tanácskozás döntését. Kiss Jánost, Tartsay Vilmost és Nagy Jenőt a Margit körúti fogház udvarán felakasztották. Bajcsy-Zsilinszky ügye halasztást nyert. Őt 1944. december 24-én, Sopronkőhidán végezték ki. A számonkérő különítmény által átadott ügyek közül egyébként Dominich őrnagy bírósága 27 halálos ítéletet hozott, amelyekből 18-at hajtottak végre.[50] Azokat, akiket a Felszabadítási Bizottság

---

[45] *Gazsi* im. In: Magyarország 1944/3. 209.

[46] [szerk.:] dr. Horváth Ibolya – dr. Solt Pál – dr. Szabó Győző – dr. Zanathy János – dr. Zinner Tibor: Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez 1. (Budapest, 1992., a továbbiakban: *Iratok1.*) 63.

[47] *Kovács Imre* 117.

[48] *Gazsi* im. In: Magyarország 1944/3. 209. Gazsi József az elsőfokú ítélethirdetést december 8-án 12 órára tette. Ekkor azonban már a kegyelmi tanács döntését ismertették a vádlottakkal.

[49] Iratok 1. 58.

[50] TH V-26866. 8.

tagjai közül a nyilas rendszer nem hurcolt meg, a háború utáni igazságszolgáltatási szervek ítélték el, vagy az akkori körülmények miatt kényszerült emigrációba.[51]

A Felszabadító Bizottság felszámolását követően a NSZ nyomozói megkezdték a bizottsággal kapcsolatban álló, illegális csoportok felgöngyölítését. Az NSZ későbbi sikeres nyomozásai szinte mind a Felszabadító Bizottság lebukásával kapcsolatosak.

Az FB katonai vezérkarának örökségét Mikó Zoltán vk. százados és helyettese, Bondor Vilmos hadnagy vette át. Mikó 1944. november végén elvállalta a Magyar Királyi Fővezérség Különleges Csoportjának vezetését, s beosztását egy kizárólag ellenállókból, katonaszökevényekből és munkaszolgálatosokból álló alakulat megszervezésére használta fel, amellyel később — szándékai szerint — átállt volna a szovjet csapatokhoz. A „*Görgey*" zászlóalj hivatalosan a Prónay-különítmény alárendeltségébe tartozott, amely felett Mikó százados rendelkezett.[52]

November végén a zászlóalj egyik szökött munkaszolgálatosát a Prónay-különítmény egy tagja felismerte és szóvá tette, hogy miért nem visel karszalagot. Hamarosan a sárga csillagot is megtalálták nála, s három társával együtt feljelentették az NSZ-nél. December 4-én a négy „muszost" kivégezték.[53] A számonkérő szervezet ettől kezdve folyamatosan szemmel tartotta Mikót és csoportját, amelyet átmenetileg a Börzsöny hegységben lévő Ipolypásztóra helyeztek át, diverziós kiképzés céljából. A „*Görgey*" zászlóaljat pár héttel később az NSZ budapesti részlege számolta fel véglegesen.

Szintén a Felszabadítási Bizottság kapcsán jutottak el az NSZ nyomozói az 1944. november 7-én, hét illegális egyetemista szervezet összefogásából alakult Magyar Diákok Szabadságfrontjához[54] (a továbbiakban: *MDSZF*) is. A Kiss Sándor, Zimányi Tibor, Kardos László és Jónás Pál vezette csoport működése alatt több röplapot és egy újságot is megjelentetett, számos tagja pedig jelentkezett a „*Táncsics*", vagy „*Görgey*" zászlóaljakba.

---

[51] A vádlott katonák későbbi sorsa: *Makkay Miklós* 1946. március 28-án emigrált. *Almásy Pált* a Kővágó József és társai perben, 1950. november 27-én életfogytiglanra ítélték. 1956-ban kiszabadult, 1962-ben rehabilitálták. *Révay Kálmánt* a Sólyom-perben ítélték halálra, 1950. augusztus 19-én végezték ki. *Tóth István* vk. ezredest a Magyar Közösség ügyben, Mistéth Endre és társai perében, 1947 augusztusában szervezkedés miatt 3 év 6 hónap börtönbüntetésre ítélték. *Kővágó József* mérnökkari tiszt a háború után belépett a Független Kisgazdapártba, amelynek bizalmából 1945. december 14. – 1947. június 5. között Budapest polgármestere volt. 1950. május 28-án letartóztatták, s a nevét viselő ügyben Almásyval együtt november 27-én életfogytiglan tartó fegyházbüntetésre ítélték. Szabadulása után, 1956. november 30-án az Egyesült Államokba emigrált. Az FB politikai vezetése sem kerülhette el a megpróbáltatásokat. *Pfeiffer Zoltán* 1947. november 4-én emigrált az Egyesült Államokba; megfosztották állampolgárságától, s később vagyonát elkobozták. *Kovács Imre* Prága, majd Zürich érintésével 1949. októberében az Egyesült Államokba távozott, 1948. július 7-én megfosztották képviselői mandátumától. *Tildy Zoltán* miniszter-, majd köztársasági elnököt veje Csornoky Viktor kairói követ koholt kémkedési ügye kapcsán mondatták le 1948. június 30-án. 1948. augusztusa és 1956. májusa között házi őrizetben tartották. 1956. október 27. – november 4. között a Nagy-kormány minisztere. 1957. május 23-án letartóztatták, majd a Nagy Imre perben 6 év börtönbüntetésre ítélték. 1959. áprilisában — tekintettel magas korára (ekkor 70 éves) és egészségi állapotára — szabadlábra helyezték.

[52] *Benkő Zoltán*: Mikó Zoltán és a Görgey-zászlóalj. In: Magyarország 1944/3. 288–289.

[53] *Ungváry Krisztián*: Budapest ostroma. (Budapest, é.n., a továbbiakban: *Ungváry*) 246.

[54] L. ehhez: *M. Kiss Sándor – Vitányi Iván*: A Magyar Diákok Szabadságfrontja. (Budapest, 1983.)

Az MDSZF-el kapcsolatos vizsgálatokat a dr. Balassa Bálint csendőr főhadnagy vezetése alatt álló politikai alosztály folytatta le. December 12-én az illegális csoport vezetőit Balassa nyomozói őrizetbe vették, s ezzel gyakorlatilag véget vetettek az MDSZF működésének.[55] Jónás Pált a Kálvária téren fogták el, majd elvitték az MDSZF kecskeméti utcai központjába, ahol letartóztatták Kiss Sándort és Zimányi Tibort, valamint a csoport számos tagját. Balassa és nyomozói a helyszínen kezdték meg a kihallgatásokat.

Jónás, az MDSZF tagja, így emlékezett vissza: „*Balassa kezdte meg a kihallgatásomat és kihallgatásomkor a mell-szőreimet égette. Innen a Margit körútra vittek, s itteni kihallgatásom során gumibottal ütöttek, villanyoztak, éspedig variálva, fülemet, lábujjamat, lapockámat.* [...] *Még nagyobb szenvedést állt ki Kiss Sándor, akit úgy megvertek, hogy a hús bőr nélkül maradt és ezt tűkkel szurkálták.*"[56] Az MDSZF tagjait az NSZ kitelepítésekor, december 24-án átadták a német hatóságoknak, tárgyalásuk elmaradt.

A Nemzeti Számonkérő szervezet Budapest bekerítése előtt lefolytatott — fentebb ismertetett — vizsgálatain túlmenően más ügyekről csak töredékes információkkal rendelkezünk, ezek feltárása további kutatások feladata. A rendelkezésünkre álló adatok alapján azonban annyi már most is megállapítható, hogy az NSZ nyomozott az ún. Topa–Stolte ügyben is, vizsgálatokat folytatott Mindszenty József ellen, valamint — a Vörös Hadsereggel való állítólagos kapcsolatai miatt — letartóztatta dr. Szentléleki László rendőr alezredest is. A számonkérő szervezet által vizsgált számos kisebb ügy azonban (szökött katonák és munkaszolgálatosok, zsidó személyek bújtatása, fegyverrejtegetések stb.) valószínűleg örökre feledésbe merül.

IV. Az NSZ csoportja a körülzárt Budapesten (1944. december 24. – 1945. február 11.)

1944. december 24-én délután 15.00-kor Orendy utasítást kapott Vajna Gábortól, hogy a Belügyminisztérium más osztályaival együtt az NSZ haladéktalanul kezdje meg kitelepülését vidékre, tekintettel arra, hogy a fővárost a szovjet előrenyomulás már bekerítéssel fenyegeti.

A parancs értelmében négy tisztet és 100 beosztottat, lehetőleg önként jelentkezés alapján hátra kellett hagyni Budapesten. Karabélyos Imre csendőr őrnagy,[57]

[55] *M. Kiss Sándor:* A Magyar Diákok Szabadságfrontja. In: Magyarország 1944/3. 285.

[56] TH V-96915/1. 169–170.

[57] *Karabélyos Imre* (Alsólendva, 1907. október 15. – Budapest, 1959. október 3.) A Ludovika elvégzése után 1932-ben került a csendőrség kötelékébe, majd egy éves csendőrtiszti tanfolyamot végezve, Zalaegerszegen szárnyparancsnok-helyettes lett. 1935–1938. között oktatótiszt a makói csendőriskolán. 1938-tól előbb Csurgón, majd Nagybereznán, végül Huszton szárnyparancsnok. 1940-től a Csendőrség Központi Nyomozó-parancsnokságánál beosztott tiszt, később az ungvári csendőrkerület nyomozó-alosztályát vezette. 1941. áprilisától, 1944. áprilisáig Tabon szárnyparancsnok. 1944. április 17-től a pécsi VI. hadtest parancsnokságánál tábori rendészeti előadó. 1944. november 23. – 1945. január 6. között az NSZ-nél teljesített szolgálatot. Az új honvédség átvette állományába, ahol őrnagyi rendfokozatban 1947. december 31-ig teljesített szolgálatot. 1945. szeptember 22-én a volt csendőröket igazoló bizottság „igazolttá" nyilvánította. 1948. október 30-án fegyverrejtegetésért a budapesti népbíróság 10 év fegyházra ítélte, de az Igazságügyi Minisztérium egy év és négy hónap után a büntetés további letöltése alól felmentette. Változó polgári munkahelyek után, 1952-ben végül

Csergő Endre, Balassa Bálint csendőr századosok, valamint Nagy Zsombor csendőr főhadnagy jelentkeztek önként, így ők alkották az NSZ budapesti csoportjának tiszti állományát. Parancsnokukká rangidősként Karabélyos őrnagyot jelölték ki.[58] A tiszteken kívül Karabélyosnak 23 csendőrnyomozó, valamint egy karhatalmi szakasz, összesen körülbelül 53–58 fő állt rendelkezésére.[59] Működésükhöz, egy 1945 márciusi kimutatás szerint, 20 személygépkocsit hagytak hátra[60], amelyet valószínűleg később át kellett adniuk más katonai szerveknek.

Az NSZ budapesti csoportját a BM kitelepülése után Hindy Iván altábornagynak, az I. hadtest parancsnokának rendelték alá, aki magyar részről egyúttal Budapest viszonylatában teljhatalommal rendelkezett. Hindy törzse azonban addigra már a Karl Pfeffer-Wildenbruch SS-Obergruppenführer vezette (az SS IX. (horvát) fegyveres-hegyihadtest-) parancsnokság alárendeltségében volt[61], így a Karabélyos-féle csoport gyakorlatilag német (Gestapo és SD) irányítás alá került. Ennek következtében a már Sárváron székelő NSZ-parancsnokság a későbbiekben szinte semmilyen információt nem kapott Budapesten tevékenykedő csoportjáról.

1944. december 26-án az NSZ budapesti kirendeltsége Csergő százados utasítására áttelepült a Várba, s berendezkedett a királyi palota földszinti helyiségeiben,[62] amelynek következtében hatékonyabbá vált a német-magyar hatóságok és a számonkérő szervezet közötti együttműködés.

Január 2-án az NSZ csendőrei értékes foglyot hurcoltak a Várba: Bondor Vilmos főhadnagyot, aki a Mikó Zoltán szervezte „*Görgey*" zászlóalj parancsnokhelyettese volt. Mikó zászlóaljával át akarta venni az arcvonalat a Kapy utca vonalán, hogy a szovjet csapatok előtt megnyissák az arcvonalat, s így előbb elfoglalhassák a Várat. Mikó beosztását kihasználva érte el az I. hadtest parancsnokságánál, hogy a kérdéses arcvonalszakaszt saját embereivel vehesse át.

Mindössze azonban 70 embere vállalkozott a feladatra, ezért átállási szándékáról Mikó és helyettese Bondor Vilmos főhadnagy tárgyalásokat kezdeményezett a Kapy utca környékén védelemben levő egyetemi rohamzászlóalj parancsnokával, Sipeki Balázs Lajossal. Sipeki provokatőröknek vélte Mikóékat, akik végső érvként közölték, hogy aznap éjjel a teljes magyar parancsnokság szembefordul a németekkel. Egyesek szerint szándékos árulás[63], mások szerint egyszerű félreértés[64] folytán, de Sipekiék megérdeklődték az I. hadtest parancsnokságánál, hogy valóban van-e szó parancsszerű átállásról.

Az NSZ már régóta gyűjtötte az adatokat Mikó csoportjáról, s amikor a hadtesthez beosztott nyomozók értesültek a készülő átállásról, cselekvésre szán-

az Állami Biztosító balassagyarmati fiókjánál helyezkedett el, miközben az ÁVH salgótarjáni osztálya „Puskás" fedőnéven beszervezte. Az 56-os forradalmat követő felülvizsgálatok során, mint háborús bűnös merült fel a neve. 1959. február 27-én letartóztatták, majd a Katonai Bíróság 1959. július 24-én, 15 évvel tettei után halálra ítélte. Az ítéletet végrehajtották.

[58] TH V-96915/1. 424–425.

[59] TH V-145705. 233.

[60] MOL K-164/1. csomó, n.,

[61] L. ehhez *Kovács Zoltán András – Számvéber Norbert*: A Waffen-SS Magyarországon. (Budapest, 2000., a továbbiakban: *A Waffen-SS Magyarországon*) 92–94.

[62] TH A-1114. 52. és 93.

[63] *Benkő* im., in: Magyarország 1944/3. 290.

[64] *Ungváry* 246.

ták el magukat. Január 2-ra Mikót és Bondort hamis ürüggyel megbeszélésre csalták saját „hivatalukba", a Magyar Királyi Fővezérség Különleges Csoportjának épületébe (II. ker. Bimbó utca 51. sz.).[65] Az NSZ Rohamszázadának megjelenésekor Mikó környezetével a közeli török követség épületébe menekült, míg Bondor főhadnagyot 10–12 emberével együtt letartóztatták. Később — egyik őrzője segítségével — megszökött várbeli fogságából.

Sipeki a letartóztatás napján súlyosan megsebesült. Az egyetemi rohamzászlóalj parancsnokságát az FB árulója, Mikulich Tibor százados vette át, helyettese Nagy Zsombor csendőr főhadnagy (az NSZ budapesti karhatalmi különítményének parancsnoka) lett[66]; aki később a harcok során életét vesztette.

A „*Görgey*" zászlóalj volt tagjait Budapest elfoglalása után az NKVD (a szovjet elhárítás) módszeresen összegyűjtötte, s különösen azokat vallatta kitartóan, akik kapcsolatban álltak Mikó csoportjával. Mikó Zoltánt és Bondor Vilmost letartóztatták, majd kémkedésért halálra ítélték őket. Bondor ítéletét később 25 év börtönre módosították, Mikó halálos ítéletét viszont Odesszában, 1945. augusztus 15-én végrehajtották.[67]

1945. január elejéig a számonkérő szervezet — a Mikó-csoport felszámolásán kívül — nem ért el számottevő eredményt. E viszonylagos „nyugalomra" magyarázat lehet, hogy Karabélyos őrnagyot — egyes információk szerint — a magyar ellenállás számára „beszervezték".[68] Ezt támaszthatja alá, hogy Karabélyos családjában többen szimpatizáltak baloldali eszmékkel. Apai ágon néhányan szovjet állampolgárok voltak, felesége (Fedor Olga) is kárpátukrán származású volt, s a háború befejezése után — közös gyermekükkel egyetemben — azonnal megkapta a szovjet állampolgárságot.[69]

Megbízható információkkal nem rendelkezünk annak eldöntésére, hogy Karabélyos őrnagy valóban támogatta-e a magyar ellenállás tagjait, és ha igen, milyen formában. Állítólag még pécsi szolgálata alatt, 1944. szeptemberében megmentette a munkaszolgálatra behívott családi ismerőst, Dr. Czuperják Miklóst, aki később erdőügyi miniszter lett a Szovjetunióban. Egyes információk szerint Karabélyos közreműködött az Ideiglenes Nemzeti Kormány Budapest feladására felszólító röplapjának terjesztésében, s NSZ-beli működése alatt mindvégig kapcsolatban állt a budapesti Svéd Királyi Követség tagjaival, valamint számos, általa vezetett óvóhelyi razzia során megkímélte a rendszer elől bújkálókat.[70]

1945. január 5-én, a december vége óta betegeskedő Karabélyost áthelyezték az I. hadtest parancsnokságához (I. ker. Úri utca 20.), ahol tábori rendészeti előadó

[65] *Ungváry* 247.

[66] *Benkő* im., in: Magyarország 1944/3. 292.

[67] *Ungváry* 247.

[68] *Benkő* im., in: Magyarország 1944/3. 290.

[69] TH V-145705. 255.

[70] Azok közül, akik a csendőr őrnagy segítségével kerülték el a megpróbáltatásokat, a háború után öten (Dr. Förster Gyula, Brunczlik József, Dr. Parádi István, Papp-Kökényesdy Sándor és Dr. Kovács Iván) ún. igazoló-nyilatkozatot állítottak ki Karabélyos számára. E nyilatkozatok alapján — annak ellenére, hogy Karabélyos a „hírhedt nyilas számonkérő különítmény" egyik meghatározó személyisége volt — a csendőrök igazolására alakult különleges igazoló-bizottság 1945. szeptember 22-én az elsők között látta el őt „igazolt" minősítéssel, s ennek segítségével rendfokozatát megtartva tovább szolgálhatott a demokratikus honvédségben. Az igazoló nyilatkozatokban azonban egyik fél sem tért ki arra a mintegy egy hónapos időszakra, amikor Karabélyos az NSZ-nél teljesített szolgálatot.

lett. Ezzel — nem számítva a német összekötőket — az NSZ tiszti állománya két főre redukálódott (Csergő és Balassa századosok). Karabélyos egyébként, amikor február 11-én értesült a kitörésről, betegséget színlelt, így nem kellett abban részt vennie. A Várban várta meg a szovjet csapatok megérkezését.[71]

A számonkérő szervezet budapesti csoportjának vezetését Csergő Endre százados vette át,[72] aki gyakorlatilag Karabélyos háta mögött addig is tényleges irányítója volt a részlegnek. A német biztonsági szolgálat (SD) részéről összekötőként Dománszky Antalt, egy magyarul tökéletesen beszélő SS-Obersturmführert osztottak be Csergő mellé.

A német-nyilas hatalommal szembeni tevékeny fegyveres ellenállás megteremtésére kíváló lehetőséget kínált a Nemzetőrség,[73] majd átszervezését követően a Kisegítő Karhatalom (a továbbiakban: KISKA), amelynek alakulatai közül néhány szoros kapcsolatot tartott fenn a Felszabadító Bizottság vezérkarával. A főváros bekerítését követően a III., IV., V., VI., VII., VIII., XIII., és XIV. kerületi KISKA-zászlóaljakon belül szerveződtek jelentősebb fegyveres ellenállási csoportok.[74] Az eddigi adatok alapján az NSZ budapesti csoportjának (körülbelül 60 fő) vizsgálati kapacitását főleg a KISKA-alakulatok fedésében tevékenykedő ellenállási csoportok kötötték le. Mindezek közül — eddigi ismereteink szerint — a legnagyobb arányú vizsgálatot a XIV/2. KISKA-századdal szemben folytatták le.

A XIV. kerületi Légoltalmi Liga leple alatt Zsabka Kálmán kerületi tömbcsoport-vezető egy, kizárólag ellenállókból álló Nemzetőr-század létrehozásába kezdett. Kiss Ferenc (a Parkettázó Kisiparosok Szövetkezetének elnöke) révén Zsabka érintkezésbe lépett az FB-vel, s Kiss János vezérkarának letartóztatásáig a „század" lényegében az FB irányítása alá tartozott.

Október végén az illegális kommunista párt is értesült arról, hogy a XIV. kerületben egy ellenállókból álló század tevékenykedik. Az Abonyi utca 5. sz. alatt működő századirodában ezért Dudás József és Magyary Ferenc (a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetségének vezetői) felkeresték Zsabkát és közölték vele, hogy a kommunista párt számít a századra, s egyúttal felkérték, hogy segédkezzen baloldali személyek bújtatásában. Zsabka Dudást és Magyaryt azonnal ellátta hamis iratokkal, cserébe fegyverekkel történő ellátását kérte. Fegyvereket nem, viszont 15.000 pengőt később Dudásék eljuttattak a század számára.[75]

A Nemzetőrséget november 3-án megszűntették, s Kisegítő Karhatalommá (KISKA) alakították át. Ekkor Zsabka csoportját a XIV. kerületi leventeparancsnokság vezetője, Csejtey főhadnagy közbenjárására KISKA-századdá szervezhették át. Azonban a zsidó menekültek, katonaszökevények, az FB volt tagjainak, valamint az illegális kommunisták — köztük Major Tamás — jelenléte nem ma-

[71] TH V-145705. 76.

[72] TH V-145705. 54.

[73] A Nemzetőrséget az 1944. szeptember 25.-i HM rendelettel állították fel. Megszervezése a honvéd kerületi parancsnokságoknak alárendelt leventeszervezetek parancsnokságainak a feladata volt, s a csendőrség és a rendőrség támogatására hozták létre elsősorban karhatalmi feladatok (objektumvédelem, szabotázs- és ejtőernyős csoportok felszámolása, közrendvédelem) ellátására. A Nemzetőrség a Honvédelmi Minisztérium irányítása alatt állt, tagjai önkéntesek voltak, katonai esküt tettek, s rájuk a katonai bíráskodás és fegyelem vonatkozott.

[74] *Ungváry* 252., valamint Lexikon 338.

[75] TH A-747. 2–6.

radhatott rejtve a NSZ nyomozói előtt sem. Több ízben előfordult, hogy a XIV/2. KISKA-századba besúgokat vettek fel, akik folyamatosan informálták a német és nyilas hatóságokat.

A század számára átmeneti biztonságot jelentett, hogy Zsabka kapcsolatba került Mutz SS-Oberscharführerrel, aki a Waffen-SS egy Budapesten rekedt kisegységének parancsnoka volt. Mutz *„3 pár birgerli, 10.000 pengő készpénz, több üveg snapsz, sok cigaretta és szivar, valamint egy civilruha ajándékozása"* révén egy, az *SS-Jagdverbände* fejlécével ellátott hamis *Sonderausweisung*ot (különleges parancsot) bocsátott Zsabka rendelkezésére. Egyúttal a XIV/2. KISKA-század két tagját SS-egyenruhával és hozzá megfelelő papírokkal látták el, s mint ál-összekötőket beosztották Zsabka mellé.

A hamis *Sonderausweisung* szerint a XIV/2. KISKA-század nem mozdítható el budapesti állomáshelyéről, felette csak az *SS-Jagdverbände* budapesti parancsnoksága (Otto Skorzeny SS-Sturbannführer!) rendelkezhet. Az iratokért cserébe Zsabkának látszólagos ígéretet kellett tennie Mutznak, arra vonatkozóan, hogy ha a szovjet csapatok elfoglalják Budapestet — az *SS-Jagdverbände* eredeti rendeltetésének megfelelően — diverziós- és hírszerző műveleteket fognak végrehajtani.[76]

A kiugrási kísérlet meghiúsítására Magyarországra rendelt SS-vadászkötelékek — az SS-Jagdverband Mitte és a 600. SS-ejtőernyős-zászlóalj — addigra azonban már nem tartózkodtak Budapesten[77], így idő kérdése volt, hogy Zsabka mikor bukik le a megvesztegetéssel szerzett, hamis iratokkal.

Eközben a század keretein belül tevékenykedő baloldali gondolkodású személyek, Varga Károly, aki Zsabka helyettese volt (mindketten korábban a Fajvédő Szövetség oszlopos tagjai), Kós József Géza és Füredy László hozzáfogtak, hogy a XIV/2. KISKA-század legénységéből olyan tagokat válogassanak össze, akik a szovjetek bevonulását követően képesek lesznek hatékony karhatalmi segítséget nyújtani a Vörös Hadsereg számára, valamint közreműködnek a politikailag megbízhatatlan, „nyilas-érzelmű" személyek elfogásában és átadásában.[78]

A csoportot „Vörös Brigád"-nak nevezték el és tagjaik számára 65 darab sarló-kalapácsos vörös karszalagot, valamint ugyanennyi fényképes igazolványt készítettek, amellyel a szovjet csapatok felé akarták igazolni magukat. Addigra azonban az NSZ és a német szervek már régóta gyűjtötték az adatokat a XIV/2. KISKA-századról.

1945. január 5-én Dománszky SS-Obersturmführer — az NSZ-hez beosztott összekötő — révén a németek tudatták Csergő századossal, hogy aznap reggel a tábori csendőrségük a VI. ker. Vilma királyné út 41. sz. ház óvóhelyén elfogta egy magyar partizán csoport tagjait.

Mivel a németek szerint a szálak további magyar katonai alakulatokhoz vezettek, az ügy felderítésével az NSZ-t bízták meg. A csoportot — vagyis a „Vörös Brigád" tagjait — (Füredy Lászlót és feleségét, Németh Idát, Dálnoki Nagy Ferencet, Rónai Ferencet, Absolon Saroltát, Bauch Sándort, Nyeste Kálmánt, Fuhrmann Vilmost, Varga Ernőt és Benedek Andrást) átadták a számonkérő szervezet csendőreinek. Az ügy kivizsgálásával Balassa csendőr főhadnagy, az NSZ buda-

[76] TH A-747. 9.
[77] A Waffen-SS Magyarországon 397–399.
[78] TH A-1114. 93.

pesti, „összevont" nyomozó-alosztályának parancsnoka Lantos János csendőrnyomozó főtörzsörmestert bízta meg, aki különítményébe még további nyolc csendőrt válogatott.[79]

Lantosék kínzásokkal Füredy Lászlóból további információkat szedtek ki. Füredi bevallotta, hogy a Vörös Brigád a XIV/2. KISKA-század árnyékában tevékenykedik. Dománszky, minderről értesülve, tudatta Csergő századossal, hogy másnap hajnalban az egész KISKA-alakulatot elfogják, s ehhez igénybe veszik az NSZ budapesten lévő karhatalmi szakaszát is, valamint azonosítás végett a helyszínre szállítják Füredy László gyanúsítottat is.

Január 6-án miközben lázasan zajlott Zsabka alakulata ellen a nyomozás, Vajna Ernő, Budapest nyilas kormánybiztosa feloszlatta a KISKA szervezetet, s tagjait kötelezte, hogy azonnal vonuljanak be a Hungarista Légióba.[80] Erről értesülve Zsabka Kálmán végigjárta alakulatának szakaszait, körletelhagyási tilalmat, valamint tűzkészültséget rendelt el, amikor kora délután Vajna Ernő magához kérette a Városház utca 14. sz. alatti épületbe.

Félve a csapdától, a megbeszélés végül is csak az esti órákban jött létre, amelyen Vajna felszólította Zsabkát, hogy alakulatával azonnal vegyen részt tevékenyen a főváros védelmében, s ez esetben a századot teljes egészében felszerelik. Zsabka századparancsnok a német *Sonderausweisung*ra hivatkozva Vajna kérését visszautasította, így csapata együtt maradhatott. Mindenesetre az este folyamán Újpesten harcfelderítést hajtott végre, s kiderítette a szovjet csapatok hollétét. Mivel azok már meglehetősen közel voltak, január 7-én estére Zsabka egy színlelt támadást tervezett, amely során alakulata átállt volna az oroszokhoz.[81]

Január 7-én reggel hét óra körül egy német katona és az NSZ egy csendőre ébresztette fel Zsabkát, miközben SS-katonák és csendőrök árasztották el a Garay teret az ottani nyilvános óvóhely titkos alagútjain keresztül. A németek mindenkit kizavartak a térre, s elővezették Füredyt, hogy azonosítsa a „Vörös Brigád" tagjait, azonban Füredyt és az őt őrző csendőrt eközben egy becsapódó szovjet akna szétlépte.[82] A XIV/2. KISKA-század tagjait összeterelték és közülük 47 gyanúsítottat gyalogmenetben az István út felé indítottak azzal, hogy csak a „Vörös Bigádosokat" keresik és személyi ellenőrzésüket követően mindenkit szabadon bocsájtanak. (Füredyék elfogásakor a németek megszerezték a „Vörös Brigád" tagjainak névsorát is, így könnyen ellenőrizhették a kompromittálódott KISKA-tagokat.)

A vizsgálati fogságot Zsabka századparancsnok és emberei a Várban, a kormányzói lakosztály alatti jégpincében töltötték. Zsabkát az elsők között hallgatták ki délelőtt 11.00 körül, ahol a németek tolmácsa, Sziránkó Géza közölte vele, hogy százada kommunista alakulat, ezért tartják őket fogva. Zsabka azonnal a Mutztól szerzett iratokra hivatkozott, de Dománszky elhárította, mondván, hogy tisztában vannak az iratok hamis voltával, ráadásul Budapesten hetek óta senki sem tartózkodik az *SS-Jagdverbände* kötelékeiből. Az ellenállás tagjaira (Dudás, Magyary,

[79] TH A-1114. 92. és 225.
[80] Lexikon 338.
[81] TH A-747. 16–17.
[82] TH A-1114. 93–94.

Major Tamás), valamint a századon belül szerveződő „Vörös Brigádra" vonatkozó kérdésekre Zsabka nem válaszolt.[83]

A szűk vezetőségen kívül a XIV/2. KISKA-század tagjait elengedték, s többségüket harcoló honvéd csapatokhoz osztották be. Az elfogottak között Balassa százados nyomozói mindössze két-három „Vörös Brigádost" találtak.[84]

Január 15-én az NSZ budapesti csoportja az erősödő szovjet tüzérségi támadások miatt leköltözött a budai várpalota kazánházába. A szovjet csapatok közeledése egyre idegesebbé tette a kommunistákat vallató nyomozókat. Ezért január 20-án Dománszky SS-Obersturmführer, Csergő Endre csendőr százados és Baky Ferenc csendőr főtörzsőrmester, valamint két SS-tiszt eldöntötték, hogy a szovjet csapatok érkeztéig nyomtalanul meg kell szabadulni a „Vörös Brigád" volt tagjaitól.

Pár nap múlva kezdetét vették a bírósági ítélet nélküli kivégzések. Így vált teljessé a Budapesten rekedt NSZ csoportnak terrorszervezetté alakulása. Karhatalmi csendőrei, 15–20 német katonával együttműködve, a várpalota teraszán elsőször Braun Évát, Füredi Lászlónét (aki várandós volt), Furmann Vilmost, Absolon Saroltát, és még négy férfit végeztek ki. Az eseményt további két kivégzés követte, amellyel — a legalacsonyabb becslések szerint is — összesen körülbelül 14 főre emelkedett a „Vörös Brigádos" áldozatok száma. A háború után a környékről összesen 342 lemeztelenített holttestet exhumáltak.[85] Nem tudjuk, hogy közülük hány haláláért felelős a számonkérés szervezete. Csak néhány fogoly vészelte át a várpalota pincéjében az ostromot.

Nem Zsabka százada volt azonban az egyetlen KISKA-alakulat, amelyet a január 6.-i rendeletet követően a német és nyilas hatóságoknak erőszakosan kellett felszámolniuk. Január elejétől vizsgálatokat folytattak a Gidófalvy Lajos főhadnagy vezette XIII/1. század ellen is, amely ugyancsak tömegével adott ki hamis igazolványokat és szoros kapcsolatokat tartott fenn nyilasellenes csoportokkal. Gidófalvy százada a hónap elején megakadályozta a Ferdinánd-híd felrobbantását, s amikor már a front megnyitását tervezték, január 8-án az NSZ és a német hatóságok közreműködésével a század zömét letartóztatták. Gidófalvy és maroknyi csoportja azonban el tudott menekülni. Január 17-én, közvetlenül Pest kiürítése előtt a csoport megkísérelte megakadályozni az Erzsébet-híd felrobbantását is. Tervük azonban kudarcba fulladt és a német utászokkal folytatott tűzharc közben elestek.[86]

Akadtak KISKA-alakulattá szerveződött leleményesebb ellenállási csoportok is. A KISKÁ-t felszámoló rendeletet követően a kőbányai alakulat a Nemzeti Számonkérés Szervezete egyenruháiban tevékenykedett tovább.[87]

---

[83] TH A-747. 18–19.

[84] TH A-1114. 94.

[85] TH A-1114. 21. és 97.

[86] *Ungváry* 252., valamint Lexikon 338.

[87] A Kőbányán Kiss Károly és Horváth P. István által szervezett, körülbelül 40 fős baloldali csoport a Ferencvárosi pályaudvarról lopott katonai felszerelés segítségével alakulhatott KISKA-századdá. Később 53 sikeres vállalkozást hajtottak végre, többek között agyonlőtték a kőbányai nyilasvezetőket, majd részt vettek a Légrády-nyomda védelmében is. Január 7-én a csoport 12 tagja az NSZ egyenruháiban bevonult az „Apolló-házba", az újpesti nyilas központba és az összes letartóztatottat elvitték azzal, hogy kivégzésre viszik őket. Az üldözötteket azonban szabadon engedték. Január 9-én az „ál-számonkérők" visszatértek az Apolló-házba és időzített robbanóanyagot hagytak

A második világháborút követő felülvizsgálatok az NSZ budapesti csoportjának tulajdonítják a svéd követség két zsidó származású tagjának eltűnését is. Keller István és Engelmann Sándor 1945. január 9-én a Svéd Királyi Követség Arany János utca 16. sz. alatti irodájából a követség egy más irodájába indult, s útközben nyomuk veszett. Raoul Wallenberg, miután személyesen indult a keresésükre, másnap, január 10-én egy levelet intézett Vajna Ernőhöz, a nyilas párt budapesti teljhatalmú megbizottjához, kérve, hogy a két eltűnt személy felkutatásában segédkezzen.[88]

Vajna nem segített, s a két személy sorsa tisztázatlan maradt. Engelmann és Keller, egy ismeretlen zsidó származású nővel január 9. és 11. között az NSZ várbeli fogdájában voltak, s állítólag egy cellában ültek a január 1-jén letartóztatott J. Balog Mihállyal, aki, mielőtt az NSZ nyomozói elfogták — 19 éves kora ellenére — a Nyilaskeresztes Párt Városház utcai nyomozócsoportját vezette. Balogh 1949. január 30-án így emlékezett vissza: „[Engelmann és Keller] *egy vagy két napig voltak csak a fogdában, azután a csendőrök elvitték őket tőlünk. Többen érdeklődtünk a bennünket őrző csendőröktől a három zsidó egyén sorsa felől, mire az egyik csendőr azt válaszolta gúnyosan, hogy elküldték őket a török követségre és úsznak Isztambulig. Mi ebből megértettük, hogy kivégezték őket.*"[89]

V. Az NSZ kitelepített osztályainak működése (1944. december 24. – 1945. május)

Vajna Gábor belügyminiszter kiűrítésre felszólító parancsát követően Orendy ezredes december 24-én este 20.00 körül gépkocsin, szűk törzsével együtt Sárvár felé vette az útját és az éjjel folyamán az NSZ parancsnokságát, valamint a nyomozó osztályparancsnokságot a Sárvárra települt Belügyminisztérium épületében állíttatta fel.

1944. december 24–25. folyamán a Radó vezette katonai alosztály Vép községbe, az ipari- és gazdasági alosztály (Dienes csendőr főhadnagy) Győrbe, míg a közéleti és politikai alosztály maradványai (Demeter csendőr főhadnagy) Sopronba települtek.[90] Az NSZ számos, még szervezés alatt álló részlege a kitelepülés során széthullott és újrafelállításukat, illetőleg átszervezésüket kellett kezdeményezni.

Azonnali megoldást követelt a nyilas párttagok titkos megfigyelésére létesített, a párt belső elhárítási feladataira szánt, *Polgári felderítő osztály* véglegesítése. Mivel azonban a részleg vezetője (Réti Miklós) Budapesten rekedt, az osztály szerveződése így félbeszakadt. A megmaradt zsidó ingóságok elosztását időközben a nyilas állam saját pártjára bízta, amelynek következtében rendszeresek lettek a visszaélések és a párt helyi vezetői sorozatosan feljelentették egymást az NSZ-nél.

A nyilas vezetés visszaéléseit tapasztalva, Orendy személyesen kezdeményezett vizsgálatokat a részben általa felügyelt Fegyveres Nemzetszolgálat ügyében is. A nyomozást Radó katonai alosztálya folytatta le, amely során a nemzetszolgálat számos vezetője — köztük a testület parancsnoka Návay Imre és a vezérkari

hátra. A romok 28 nyilas pártszolgálatost temettek maguk alá. A kőbányai KISKA-század tagjai később elkerülték az NSZ letartóztatását. [*Ungváry* 250.]

[88] *Lévai Jenő*: Raoul Wallenberg. (Budapest, 1946.) 209–210.

[89] TH A-1114. 49.

[90] TH V-96915/1. 425.

főnök Homonnay Márton — is kompromittálódott.[91] Mivel a továbbiakban leplezhetetlenné váltak a Fegyveres Nemzetszolgálat túlkapásai, az NSZ vizsgálatai nyomán a testületet 1945. január 17-én felszámolták, s tagjait a Fegyveres Pártszolgálat kötelékeibe osztották be.[92]

A helyzet konszolidálására Orendy gyakorlatilag elrendelte a *Polgári felderítő osztály* újrafelállítását, s parancsnokává egy Bánpataky nevű nyilas párttagot nevezett ki. Számottevő sikereket azonban Bánpataky sem tudott felmutatni, s vezető tisztsége ellenére sem sikerült hatékonyan együttműködnie a Nyilaskeresztes Párttal. Mivel Bánpataky jogtalanul kezdeményezett nyilt nyomozásokat (házkutatások, kihallgatások), csoportját végül azonnali hatállyal, 1945. február 1-jén felszámolták.

A felderítő osztály felszámolását követően Orendy — a Gera Lajos pártelnökkel való egyeztetések alapján — immáron egy külön nyomozó-alosztály kialakítását javasolta, amelynek feladata nyiltan a párttagok vizsgálata lett volna. Nincs információnk az alosztály létezéséről (így pontos elnevezését sem ismerjük), állítólag Kapuváron — ahol a Nyilaskeresztes Párt székhelye is volt — két tiszttel és 30 nyomozóval február közepén kezdte meg működését.[93]

Január első hetében az NSZ egy külön csoportot szervezett Pét gyártelep, majd Tata székhellyel, amelynek feladata az volt, hogy a német ellencsapások során visszafoglalt városokban a számonkérő szervezet képviseletét helyreállítsa és kivizsgálja a szovjet megszállás alatt kollaborált személyek ügyeit. A csoport parancsnoka Botond István csendőr százados, helyettese Kozma István csendőr zászlós lett.

Székesfehérvár visszafoglalását követően, január 22-én Botond részlege már a városban tevékenykedett, s készült arra, hogy a Budapest felmentését célzó, *Konrad 3.* fedőnevű hadművelet sikeres befejezése után a fővárosba települjön át, kapcsolatot teremtve a számonkérő szervezet Budapesten rekedt csoportjával.[94] Botond főhadnagy tevékenységéről nem rendelkezünk részletes információkkal, így arról sem tudunk pontos képet alkotni, hogy csoportja a város visszafoglalását követő atrocitásokban milyen szerepet játszott. Székesfehérvár kiürítését követően átmenetileg Nagykanizsán tevékenykedett, majd visszatért az NSZ-Parancsnoksághoz.

1945. februárjának első napjaiban a szakaszaival zömmel Győrbe, illetve Sárvárra telepített karhatalmi osztagon belül létrehozták az NSZ önálló *gépkocsi alosztályát*. Az alosztály 1945. február 7-én utasította a számonkérő szervezet összes részlegét, hogy (visszamenőlegesen is) számoljanak el gépkocsijaikkal.[95] Február 21-én Demeter főhadnagy soproni csoportját leszámítva — amelyhez a beosztott járművek még nem érkeztek meg — az NSZ állományába összesen 53 gépjármű tartozott. Ebből 16 sárvári, kilenc győri, öt vépi, három csornai és 20 budapesti telephellyel működött.[96] A budapesti gépjárművek nagy része az ösz-

[91] TH V-96915/1. 426.
[92] Lexikon 108.
[93] TH V-96915/1. 286. és 426.
[94] TH V-96915/1. 287.
[95] MOL K-164/1. csomó, 8.
[96] *Szakály* 2000. 109. és 130.

szeírás elkészültekor valószínüleg már szovjet zsákmányul esett, vagy megsemmisült.

1945. március 9-én a számonkérő szervezet veszprémi részlege (parancsnoka Panajott csendőr őrnagy) Gruber Lajos és Rieger Róbert csendőr zászlósok vezetésével egy szakaszt küldött ki Felsőborsod-pusztára, hogy egy csoport szökött munkaszolgálatost elfogjanak. A január 7. óta bujkáló „muszosokat" elfogták, hét tagját a helyszínen kivégezték, míg egy túlélőt menekülés közben értek utol, s később Veszprémben akasztották fel. Gruber különítménye járőrszolgálataik alatt számos törvénytelen kivégzést hajtott végre Veszprémben, Székesfehérváron és Balatonalmádiban, amiért Gruber zászlóst Botond István csendőr főhadnagy feljelentette. Az ügyben azonban semmiféle vizsgálatra nem került sor.[97] Valószínüleg nem Gruberé volt az egyetlen NSZ csoport, amely törvénytelenül végzett ki szökött katonákat, munkaszolgálatosokat, vagy üldözött zsidókat. A számonkérő szervezet Dunántúlon elkövetett egyéb atrocitásairól — a kutatások jelenlegi szintjén — hiteles információval nem rendelkezünk.

1945. március 15-én Vajna Gábor belügyminiszter, Beregfy Károly honvédelmi miniszter és vezérkari főnökkel egyetértésben, szintén sárvári állomáshellyel elrendelte az *NSZ Gazdasági Hivatalának* (a továbbiakban *GH*) felállítását, amelyre még Szálasi államfő 1944. november 1-jei rendelete kötelezte őket. A GH létszámát nyolc főben állapították meg, (közülük két tiszt: a hivatalvezető és helyettese), feladatuk pedig „*az NSZK állományába tartozó csendőrszemélyek és lovak élelmezése, ruházat, fegyverzet, szerelvény, lőszer, gk.* [gépkocsi] *és híradó anyag, valamint lószerelvény és laktanyaberendezési tárgyak igénylése, nyilvántartása, kezelése és elszámoltatása*" volt.[98]

A formailag az NSZ főosztályaként működő hivatal vezetésével Beregfy, Jánky György főhadnagyot bízta meg,[99] minthogy a GH személyzeti kérdéseiben a „*HM és Hfp (honvédség főparancsnoka) Úr*" volt az illetékes. A GH-t közigazgatásilag a szombathelyi III. csendőrkerület gazdászat-közigazgatási hivatalának rendelték alá, önálló működését 1945. május 1-jével kellett volna megkezdenie.[100]

Március 20-án Orendy ezredes elrendelte az NSZ alosztályainak, hogy kezdjék meg áttelepülésüket német birodalmi területre.[101]

Március 22.-i adatok alapján az NSZ teljes létszáma — beleértve a sárvári, vépi, soproni, győri, veszprémi, valamint a nagykanizsai (Botond csendőr százados részlege) alakulatokat — 261 fő (ebből 21 tiszt) volt, közülük 41 fő (ebből négy tiszt) teljesített szolgálatot a dr. Radó vezette katonai alosztálynál. A számonkérő szervezet konyháján ugyanakkor 359 fő étkeztetését kellett megoldani, de ebbe beletartozott nyolc menekült csendőrcsalád (24 fővel), valamint 14 nemtényleges csendőr is, és feltehetően kisebb, átmenetileg az NSZ-hez csatolt csendőralakulatok is.[102]

Március végén – április elején a számonkérő szervezet Ostmarkba (ma: Ausztria) települt át, ahol már nyomozásokra nem volt lehetőségük az állandó

[97] TH A-745. 2–3.
[98] MOL K-164/1. csomó, 18.
[99] TH V-96915/1. 287.
[100] MOL K-164/1. csomó, 18.
[101] TH V-96915/1. 185.
[102] MOL K-164/1. csomó, 31.

csapatmozgások miatt. Az NSZ utolsó — ismert — állomáshelye Tattendorf volt, ahol tagjainak nagy része amerikai fogságba esett.[103]

A számonkérő szervezet parancsnoka utoljára 1945. május 2-án konzultált a Salzburgban székelő belügyminiszterrel. A Tattendorfba való átköltözés közben, május 4-én az amerikai csapatok elérték Orendy gépkocsioszlopát, s törzsével, valamint családjával együtt fogságba ejtették.[104]

VI. A „számonkérők" felelősségre vonása 1945 után

Az NSZ Magyarországon maradt tagjainak többsége, 1945 tavaszán szovjet hadifogságba került. Kisebb részük viszont az európai háború befejezésekor német területen tartózkodott, s az angolszász csapatok fogságába esett. Közülük azonban csak Orendy Norbertet adták ki a magyar hatóságoknak, aki — Láday államtitkárral együtt — 1946. január 2-án érkezett meg Budapestre.

A népbírósági korszak alatt (1945–1951) a Nemzeti Számonkérés szervezete háborús bűneivel kapcsolatban csak egyetlen pert tárgyaltak. A dr. Radó Endre és társai. ügy elsőrendű vádlottja Radó Endre, a másodrendű Balassa István, míg a harmadrendű Orendy Norbert volt. A rendfokozataiktól megfosztott, volt csendőrtisztek tárgyalása 1946. április 16-án kezdődött, majd május 9-én a budapesti népbíróság mindhármukat kötél általi halálra ítélte.[105] Radót és Orendyt 1946. június 18-án felakasztották, míg Balassa István ítéletét csak ügye újabb felülvizsgálatát követően, valószínüleg 1946. október 9-én hajtották végre.

A vezetők közül Csergő Endrét, az NSZ ipari alosztálya, később a budapesti csoport parancsnokát a Bácskában elkövetett háborús bűncselekményei miatt Jugoszlávia kikérte Magyarországtól, majd ottani perét követően — ismeretlen helyen és időben — kivégezték. Ugyancsak külföldön ítélték halálra 1946-ban Lantos János főtörzsörmestert, akit korábbi erdélyi nyomozásaiért Románia kért ki Magyarországtól. Az NSZ parancsnokai közül közvetlenül a háború után tehát összesen öt főt végeztek ki. A többi volt vezető vagy a nyugati országok valamelyikében élt (például Demeter Zoltán főhadnagy, Dominich Vilmos hadbíró őrnagy), vagy tisztázatlan indokokból „igazolttá" nyilvánították (például Karabélyos Imre, vagy Binder Gusztáv), s így átmenetileg elkerülhették a felelősségrevonásokat.

A vidéki népbíróságok számos kisebb pert tárgyaltak. Ezek középpontjában olyan bántalmazások álltak, amelyeket zömmel nem az NSZ keretében, de a szervezet volt tagjai követtek el, elsősorban zsidó származású emberekkel szemben. Ezen eljárások során összesen hat egykori „NSZK-csendőrt" ítéltek el: Kerekes Sándor 15 év, Pongó Béla 5 év, Csányi András 5 év, Bey László 2 év, míg Czeglédi Gergely és Venyige Vincze 3–3 év szabadságvesztést kapott.[106]

A Horthy-rendszer volt tisztviselőit (és a társadalmat) sújtó „általános" retorziókat leszámítva az NSZ volt csendőrei egészen az 1950-es évek végéig, a

[103] TH A-1114. 223.

[104] TH V-96915/1. 427.

[105] *Kovács Zoltán András*: Csendőrsors Magyarországon 1945 után. In: Katonai perek 1945–1958. [szerk.:] *Okváth Imre*. (Budapest, 2001., a továbbiakban: *Katonai perek*) 119.

[106] TH A-1114. 226.

Belügyminisztérium részéről nem részesültek kiemelt eljárásokban, az NSZ bűneivel kapcsolatban újabb perek nem voltak.

Az 1956-os forradalom után, eleget téve a politikai nyomásnak, az egykori csendőrök — mint az ún. belső reakció oszlopos tagjai — újra a BM vizsgálatainak középpontjába kerültek. Miután azonban a vizsgált csendőrök az „ellenforradalom" alatt — talán a röplapterjesztést és a különböző munkástanácsok tagságát leszámítva — semilyen komolyabb „bűncselekményt" nem követtek el, Hollós Ervin rendőr alezredes kezdeményezésére a háborús és népellenes bűnök felülvizsgálatára került sor, több mint 15 évvel azok vélt elkövetése után.

A BM II/5. alosztályon belül a csendőrök vizsgálatára ezért 17 fős állománynyal két csoportot szerveztek („b" és „g" jelzéssel), amelyek a csendőrök háborús bűneivel kapcsolatban 1958. őszére készítették el első jelentéseiket. A nyomozáson belül az NSZ háborús bűnei külön kategóriát alkottak, s a vizsgálatok lezárultáig, 1960. február 13-ig összesen 61 egykori NSZ-tag felderítésére került sor.[107]

Az 1956-os megtorlások során az NSZ háborús bűneivel kapcsolatban elsőként Karabélyos Imre és társai ügyét tárgyalta a Katonai Bíróság. Karabélyost 1959. február 27-én tartóztatták le, majd a vizsgálati szakasz során elérték, hogy a korábbi igazoló nyilatkozatokat azok aláírói visszavonják. (Megjegyzendő, hogy Karabélyos a forradalom során a BM szerint mindvégig balassagyarmati otthonában tartózkodott, míg szovjet állampolgárságú felesége a szovjet intervenciót követően tolmácsként működött közre a megszállók és a megszállottak között.)

Karabélyos Imre és társai ügyének tárgyalására 1959. július 22. és 24. között került sor és Karabélyost (I. r.), valamint — az időközben Romániától kikért — Mikulich Tibort (II. r.) halálra ítélték, míg Várszegi Kálmán (III. r.) nyolc év börtönbűntetést kapott.[108] Ugyancsak 1959-ben tárgyalták Binder Gusztáv és társai ügyét, amely során további két halálos (Major János és Horváth Sándor volt csendőr főtörzsőrmesterek) és két életfogytiglan tartó (Binder Gusztáv csendőr százados és Horváth Sándor csendőr főtörzsörmester) ítéletet hoztak.[109]

Az NSZ tárgyában az utolsó összefoglaló jelentés 1966. július 11-én készült el, kibocsájtó szerve a Belügyminisztérium III/III/3-b alosztálya volt. Addigra háborús és népellenes bűntettek elkövetése miatt a Nemzeti Számonkérés szervezete tagjai közül nyolc főt végeztek ki.

A fentiekben a Nemzeti Számonkérés szervezete történetét próbáltam rekonstruálni, amely során elsősorban a háború után felvett tanúkihallgatási jegyzőkönyvekre és a közzétett visszaemlékezésekre támaszkodtam. Ebből kifolyólag sajnos számos, általam közölt adat nem teljesen megbízható, illetőleg kiegészítésre szorul.

A szervezettel kapcsolatos eredeti, töredékes forrásokat a Magyar Országos Levéltár őrzi K-775 (nyilas Belügyminisztérium) és K-164 (NSZK-Parancsnokság) számú gyűjtő alatt. Ezek nagy része azonban a szervezet 1945-ös működésére vonatkozik és csak részletadatokkal szolgálnak az utókor számára.

A szervezet eredeti iratállományát — a Belügyminisztérium háború utáni felderítése szerint — Simonyi József csendőr alezredes vonaton Theresienstadtba

[107] *Kovács* im., in: Katonai perek 138.
[108] TH V- 145705. 331–352.
[109] TH V-145975. n.

szállította ki, 1944. december végén. Onnét állítólag később Nyugat-Németországba került, ahol nyoma veszett.[110]

MELLÉKLETEK

1. sz. melléklet: *Az NSZK működését szabályozó, 1945. február 16-i rendelet*[111]

A m. kir. minisztérium a honvédelemről szóló 1939:I.tc. 141. §-ának (2) bekezdésében foglalt felhatalmazás alapján a következőket rendeli:

1. §

Felhatalmaztatik a belügyminiszter, hogy a nemzetiszocializmus magyar gyakorlatát megtestesítő hungarizmus céljai minél tökéletesebb biztosítása végett „Nemzeti Számonkérés" (a továbbiakban: NSZ) elnevezéssel külön szervezetet alakítson.

2. §

(1) Az NSZK feladata:

a) a hungarizmus céljai megvalósítását veszélyeztető jelenségek figyelemmel kísérése;

b) az állam- és közösségellenes bűncselekmények felderítésében való közreműködés.

c) A NSZK az (1) bekezdésben meghatározott feladatkörében mind polgári, mind katonai személyekkel eljárhat.

d) A NSZK illetékessége az ország egész területére kiterjed.

3. §

A NSZK parancsnokát *és parancsnok helyettesét a belügyminiszternek a honvédelmi miniszterrel egyetértve tett előterjesztésére a Nemzetvezető nevezi ki.*

4. §

(1) A NSZK személyzete a m. kir. csendőrség és a m. kir. rendőrség tagjai közül szolgálattételre beosztott tisztekből, tisztviselőkből és legénységi állományú személyekből, továbbá a belügyminiszter által kinevezett polgári tisztviselőkből áll.

(2) A NSZK polgári tisztviselői az állami rendszerű XI–VII. fizetési osztályokba sorozott állami tisztviselők.

(3) A NSZK tagjai a részükre egyébként járó illetményeken felül havi 50 pengő külön pótdíjban részesülnek.

5. §

(1) A NSZK polgári tiszviselői az 1912:XXXIII. törvénycikk és az ezt kiegészítő és módosító szabályok megfelelő alkalmazásával honvéd büntetőbíráskodás alatt állanak. A bűnvádi üldözés elrendelésének a jogát a NSZK parancsnoka gyakorolja.

(2) A (1) bekezdés rendelkezéseivel kapcsolatos esetleg szükséges részletes szabályokat — a belügyminiszterrel egyetértve — a honvédelmi miniszter állapítja meg.

---

[110] TH A-1114. 219.

[111] MOL K-775. I-1. n.

6. §

A NSZK szervezetére vonatkozó részletes szabályokat, továbbá a szolgálati szabályzatot, ideértve az eljárási szabályokat is, a honvédelmi miniszterrel egyetértve, a belügyminiszter állapítja meg.

7. §

A NSZ költségeinek fedezéséről a pénzügyminiszterrel egyetértésben a belügyminiszter gondoskodik.

8. §

Ez a rendelet kihírdetésének napján lép hatályba.

Törzsszállás, 1945. évi február hó 16. napján

Szöllősi Jenő s. k.
m. kir. miniszterelnök-helyettes

2. sz. melléklet: *Az NSZK tagjai számára rendszeresített esküminta*[112]

Ünnepélyesen esküszöm a Mindenható Istenre, hogy Magyarország Nemzetvezetője Szálasi Ferenc, mint a Honvédség legfőbb Hadura, valamint minden elöljáróm és feljebbvalóm iránt feltétlenül hűséggel és engedelmességgel viseltetem.

Esküszöm, hogy a magyar nemzethez mindhalálig hű leszek és hogy szent hazánkért minden belső és külső ellennség ellen mindenkor, mindenütt és minden alkalommal vitézül harcolok, életemet és véremet is feláldozom.

Isten engem úgy segéljen! Ámen!
Sárvár, 1945. .

nemtényleges honvéd /:cső:/

3. sz. melléklet: *A Nemzeti Számonkérés szervezeti felépítése 1944. december 24-ig*

NSZK – PARANCSNOKSÁG
parancsnok: Orendy Norbert cs. ezredes
parancsnok-helyettes: Könczey Gyula cs. őrnagy
segédtiszt: Konporday Pál cs. főhadnagy

NYOMOZÓ – OSZTÁLY
parancsnok: Karabélyos Imre cs. őrnagy

a.) **közéleti- és politikai alosztály**
parancsnok: dr. Balassa Bálint cs. főhadnagy
szolgálatvezető(k): Balogh Sándor cs. főtörm.
Pintér Sándor (?)
(ismert) beosztottak: Bede Antal cs. alhdgy., Lantos János cs. főtörm., Egyedi László cs. főtörm., Fekete Gyula cs. főtörm., Sellei Antal cs. alhdgy., Kórodi Miklós

[112] MOL K-164/1. csomó. 24.

cs. törm., Kertész József cs. törm., Kerekes Sándor cs. őrm., Kiss 2. János cs. őrm., Békeffy Géza cs. őrm., Hámori Vendel cs. őrm., Csányi András cs. őrm., Juhász István cs. őrm.

b.) **katonai alosztály**
parancsnok: dr. Radó Endre cs. százados
parancsnok-helyettes: dr. Binder Gusztáv cs. főhadnagy
(ismert) beosztottak: Dede Márton cs. főtörm., Horváth Sándor cs. főtörm., Tóth Ferenc cs. főtörm., Veress Antal cs. főtörm., Szabó Miklós cs. zls., Venyige Vincze cs. zls., Szombathy Lajos cs. zls., Kozma István cs. zls., Sajti Lajos cs. zls., Pozsgai János cs. törm., Palotás Mihály cs. főtörm., Dankó Mátyás cs. alhdgy., Kovács Ferenc cs. főtörm., Nagy József cs. főtörm., Lovász Ferenc cs. alhdgy., Pongó Béla cs., Szabó Miklós cs. zls., Koncz Elek, Balogh Sándor, Kriska Béla, Gerzsenyi György cs. zls., Szűcs József cs. nyom., Várszegi János cs. nyom., Major János cs. nyom., Dijjas Sándor cs. nyom.

c.) **ipari- és gazdasági alosztály**
parancsnok: Csergő Endre cs. százados
parancsnok-helyettes: Demeter Zoltán cs. főhadnagy
(ismert) beosztottak: Sohajda Sándor alhdgy., Csalányi Cziett Károly főtörm., Bagi László pe [polgári egyén], Czeglédi Gergely örm., Méhész József cs. örm., Gaál József cs. alhdgy., Tóth Imre örm., Veres Antal polgári egyén, Horváth József polgári egyén, Bíró Gábor szds., Beöthy Alajos cs. törm., Nagy József cs. főtörm.

d.) **közönséges bűncselekmények és hivatalos visszaélések alosztálya**
parancsnok: Solymosi Miklós cs. főhadnagy
parancsnok-helyettes: Szabó Miklós cs. zászlós
szolgálatvezető: Bárány István alhadnagy
(ismert) beosztottak: Dobozi László cs. főtörm., Horváth Ferenc főtörm., Horváth József főtörm., Kálmánhelyi András ftörm.

POLGÁRI FELDERÍTŐ OSZTÁLY
parancsnok: Réti Miklós, a Nyilaskeresztes Párt megbízottja

MŰSZAKI FELDERÍTŐ OSZTÁLY
parancsnok: Hidvégi István dtv. felügyelő
ismert beosztottak: Sarkadi József dtv.
Adreanyi Elemér dtv.

NSZK – ROHAMSZÁZAD (osztályként)
parancsnoka: Nagy Zsombor cs. százados
szakaszparancsnokok: Szathmáry Károly cs. főhadnagy
Perlaki Gyula cs. főhadnagy
Botond István cs. főhadnagy

4. sz. melléklet: *Az NSZK áttekintő felépítése 1945. márciusában*

NSZK – PARANCSNOKSÁG (Sárvár)
parancsnok: Orendy Norbert cs. ezredes

parancsnok-helyettes: Könczey Gyula cs. őrnagy

NYOMOZÓ – OSZTÁLY (Sárvár)
parancsnok: Orendy Norbert cs. ezredes
a.) **közéleti- és politikai alosztály** (Sopron)
parancsnok: Demeter Zoltán cs. főhadnagy
parancsnok-helyettes: Balogh Sándor cs. főtörm.
b.) **katonai alosztály** (Vép)
parancsnok: dr. Radó Endre cs. százados
parancsnok-helyettes: dr. Binder Gusztáv cs. főhadnagy
c.) **ipari- és gazdasági alosztály** (Győr)
parancsnok: Dienes Gyula cs. főhadnagy
parancsnok-helyettes: ismeretlen
d.) **polgári felderítő alosztály** (Kapuvár)
parancsnok: ismeretlen
parancsnok-helyettes: ismeretlen

NSZK – GAZDASÁGI HIVATAL (Sárvár – Szombathely)
parancsnok: Jánky György cs. főhadnagy
parancsnok-helyettes: Szűcs Miklós cs. főhadnagy

NSZK – ROHAMSZÁZAD
parancsnok: Szathmáry Károly cs. százados (Sárvár?)
szakaszparancsnokok: dr. Perlaki Gyula főhadnagy (Sárvár)
Botond István cs. főhadnagy (Nagykanizsa)
Panajott cs. őrnagy (Veszprém)
a.) **gépkocsi alosztály** (Sárvár)
parancsnok: ismeretlen
parancsnok-helyettes: ismeretlen

5. sz. melléklet: *Az NSZK-Parancsnokság katonai alosztályába beosztott tisztek és nyomozók névjegyzéke (1945. március)*[113]

Nemzeti Számonkérő Szervezet [sic!] *parancsnokság*
Katonai Csoport

NÉVJEGYZÉK
a fenti csoportba beosztott tisztekről és nyomozókról

	Név	Rendfokozat	Jelenlegi	Előző
			beosztása	
1.	Dr. Radó Endre	szds.	pk.,	
2.	Dr. Binder Gusztáv	fhdgy.	pkh.	szárnypk. Berettyóújfalu
3.	Kozma István	zls.	beosztott tiszt	Táb. cső. osztag B.pest
4.	Gerzsenyi István	zls.	beosztott tiszt	6. nyom. ao.
5.	Szombathy Lajos	zls.	beosztott tiszt	6. nyom. ao.
6.	Lovász Ferenc	alhdgy.	nyomozó	8/1. ao.-nál szolgv.
7.	Dankó Mátyás	alhdgy.	"	8. ao-nál nemz. alcsopvez.

[113] MOL K-164/1. csomó. n. (A keltezés pontos dátuma nincs feltűntetve az eredeti iraton.), valamint közzétette *Szakály* im. 128–130.

	Név	Rendfokozat	Jelenlegi	Előző
			beosztása	
8.	Veress Antal	főtörm.	"	6. ao-nál kcsv.
9.	Dede Márton	főtörm.	"	törzs. ao-nál alcsopvez.
10.	v. Major János	főtörm.	"	5/1. ap-nál balold. alcsop.
11.	Horváth Sándor	főtörm.	"	Közp. nyom. balold. alcsop.
12.	Bérces Géza	főtörm.	"	9. ao-nál alcsopvez.
13.	Pozsgai János	főtörm.	"	5/1. ao. nemz. és k. alcsop.
14.	Patkó István	főtörm.	"	9. ao. balold. alcsop. vh.
15.	v. Szűcs József	törm.	"	ópkh. Vásárosnamény
16.	v. Ladányi Zoltán	törm.	"	8. ao. balold. nyom.
17.	Várszegi Kálmán	törm.	"	8/1. Köe. nyom.
18.	Rajos Sándor	őrm.	"	8/1. ao. Köe. nyom.
19.	Kincses József	őrm.	"	5/1. ao. nemz. nyom.
20.	Perfalvi János	őrm.	"	5. ao. jobboldali nyom.
21.	Vámosi László	őrm.	"	8/1. ao. közöns. nyom.
22.	Sipos István	őrm.	"	5/1. ao. balold. nyom.
23.	Németh János	őrm.	"	5/1. ao. balold. nyom.
24.	Hajdú János	őrm.	nyomozó	ópkh. Gyalu
25.	Barna Ferenc	őrm.	"	8. ao. Köe. nyom.
26.	Horváth Sándor	őrm.	"	ÁvK. balold. nyom.
27.	Tóth K. Péter	őrm.	"	9. ao. jobboldali alcsop. vh.
28.	Tóth László	őrm.	"	Köe. Min. csop-nál nyom.
29.	Négyesi László	őrm.	"	Nyom. tanszázad Csávig
30.	Sarkadi Tihamér	őrm.	"	9. ao. zsidó szekta nyom.
31.	Ármos Károly	őrm.	"	8/1. ao. Köe. nyom.
32.	Török Imre	őrm.	"	8. ao-nál balold. nyom.
33.	Ipolyi József	őrm.	"	8/1. ao. közöns. nyom.
34.	Jávorfalvi János	őrm.	"	"
35.	Kovács Ferenc	szakv.	"	5/1. balold. nyom.
36.	Pongó Béla	szakv.	"	8. ao. Köe. nyom.
37.	Pál Béla	szakv.	"	8/1. ao. közöns. nyom.
38.	Kovács József VII	szakv.	"	"
39.	Nezepa János	szakv.	"	8/1. ao. balold. nyom.
40.	Lajos Sándor	szakv.	"	"
41.	Hugai Boldizsár	szakv.	"	8. ao. cionista nyom.

A mellékletekben szereplő eredeti (nem szabvány szerű) rövidítések feloldása: **pk.** – parancsnok; **pkh.** – parancsnokhelyettes; **Táb. cső.** – Tábori csendőr; **ao.** – alosztály; **szolgv.** – szolgálatvezető; **nemz.** – nemzetiségi; **alcsopvez.** – alcsoportvezető; **kcsv.** – kisebbségi (ügyek) csoportvezető; **ap.** – alosztály (valószínűleg elírás az eredeti iraton); **Közp. nyom.** – Csendőrség Központi Nyomozó Parancsnokság (osztály); **nemz. és k.** – nemzetiségi és kisebbségi; **balold.** – baloldali; **vh.** – vezetőhelyettes; **őpkh.** – őrparancsnok-helyettes; **nyom.** – nyomozó; **közöns.** – közönséges bűncselekmények; **ÁvK** – Államvédelmi Központ; **köe.** – közellátásügyi; **Köe. Min.** – Közellátásügyi Minisztérium (a minisztériumnak külön csendőrségi összekötő osztálya működött.); **zsidó szekta nyom.** – A nyomozó alosztályokon belül működött a nemzetiségi és kisebbségi csoport, melynek — többek között — része volt az ún. zsidó (vagy cionista) alcsoport is (hivatalosan azonban „zsidó szekta" alcsoport nem létezett).

A rendfokozati rövidítések: **szds.** – százados; **fhdgy.** – főhadnagy; **zls.** – zászlós; **alhdgy.** – alhadnagy; **főtörm.** – főtörzsőrmester; **törm.** – törzsőrmester; **örm.** – őrmester; **szakv.** – szakaszvezető

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári Források

Történeti Hivatal

A-745. sz. A Nemzeti Számonkérő különítmény dunántúli tevékenységének összefoglalója

A-747. sz. A Bp-i M. Kir. XIV/2 ellenállási KISKA alakulat századnaplója

A-1112. sz.	Kommunista ellenes nyomozások tettesei
A-1114. sz.	Nemzeti Számonkérés szervezete – cső. nyomozó apparátus
A-1115. sz.	Nemzeti Számonkérés szervezete tagjainak peranyagai
V-96915/1. sz.	Dr. Radó Endre és társai
V-26866. sz.	Domokos József
V-145705. sz.	Karabélyos Imre és társai
V-145975. sz.	Binder Gusztáv és társai

Magyar Országos Levéltár

K-775. sz.	A nyilas Belügyminisztérium anyagai.
K-164. sz.	A Nemzeti Számonkérés szervezete parancsnokságának iratai.

KÖNYVÉSZETI FORRÁSOK

Karsai Elek – Karsai László [szerk.]: A Szálasi per. (Budapest, 1988.)

Teleki Éva: Nyilas uralom Magyarországon. (Budapest, 1974.)

Sipos Péter [főszerk.] Ravasz István [szerk.]: Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs. (Budapest, 1997.)

Szakály Sándor: A magyar tábori csendőrség. (Budapest, 1990.)

Szakály Sándor: A magyar tábori csendőrség története 1939–1945. (Budapest, 2000.)

Randolph L. Braham: A népírtás politikája – A Holocaust Magyarországon. (Budapest, 1997.)

Kovács Imre: Magyarország megszállása. (Budapest, 1990.)

M. Kiss Sándor [szerk.]: Magyarország 1944. – Fejezetek az ellenállás történetéből. (Budapest, 1994.)

Kiss Sándor: Emlékeim Kiss János altábornagyról. (Budapest, 1974.)

Domokos József: Két per egy kötetben. (Budapest, 1974.)

dr. Horváth Ibolya–dr. Solt Pál–dr. Szabó Győző–dr. Zanathy János–dr. Zinner Tibor [szerk.]: Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. 1–2. kötet. (Budapest, 1992.)

Ungváry Krisztián: Budapest ostroma. (Budapest, é.n. [1997])

M. Kiss Sándor–Vitányi Iván: A Magyar Diákok Szabadságfrontja. (Budapest, 1983.)

Kovács Zoltán András – Számvéber Norbert: A Waffen-SS Magyarországon. (Budapest, 2001.)

Lévai Jenő: Raoul Wallenberg. (Budapest, 1946.)

Okváth Imre [szerk.]: Katonai perek 1945–1958. (Budapest, 2001.)

Tolnay Gábor

A „DÉVAVÁNYAI KÖZTÁRSASÁG"

Dévaványának, — ennek a mintegy 15 ezer lakosú alföldi településnek — a történetében van egy rövid periódus, amelyet Bibó István után „Dévaványai Köztársaság"-nak nevezünk. Ennek a pár hétnek a története egy „diktátor" nevéhez és tevékenységéhez kötődik, akinek a neve Dékány Imre volt.

Dékány tevékenységét néhány irodalmi alkotás is megörökítette. Ezeknek a megállapításai azonban néhány helyen korrekcióra szorulnak, amit a levéltári források alapján meg is tettünk.

A levéltári források csak 1990 után váltak kutathatóvá, ezek alapján került összeállításra az alábbi írás a dévaványai köztársaság időszakáról és Dékány Imre tevékenységéről.

A „DIKTÁTOR" A MEMOÁRIRODALOMBAN

Szarka Ferenc „diktátornak" nevezte Dékány Imre községi rendőrtanácsost, és a róla szóló írásának is ezt a címet adta.[1] Nem ez volt az első megjelenése a Dékány Imre parancsuralmi rendszeréről szóló híradásoknak, hiszen 1945-ben a Debrecen környékén is híre kelt Dékány viselt dolgainak.

Bibó István[2] az akkori állapotokat jellemezve megemlíti, hogy a kormány hatásköre Debrecen környékén mintegy 15–20 kilométeres körzetre terjedt ki, ezen túl a helyi szervek jóindulatára volt utalva. „Akkor voltak a helyi nemzeti bizottságok különböző akciói: ezek a nemzeti bizottságok valami hallatlan népi józan észnek a hordozói voltak. Például Makó városában egyszerűen a saját szakállukra kivetettek egy daueradót a fodrászoknál lezajlott dauerra minden egyes után, s így szereztek egy kis bevételt. Ezeket a kalózkodásokat utóbb a pénzügyminisztériumi vezetők az infláció ellensúlyozásaképpen irtózatosan üldözték. Ez volt ugyanakkor a különböző rendőrségi kiskirályoknak klasszikus időszaka, így például Dévaványán megalakult egy ilyen rendőrségi kiskirályság, ha jól emlékszem, egy Dékány nevű helyi ember vezetésével, amit tréfásan Dévaványai Köztársaságnak is emlegettek. Ez nem volt egészen tréfadolog, mert Dékány az ellenségeit húszával és harmincával csukta börtönbe, a lehető legrosszabb körül-

[1] *Szarka Ferenc:* A diktátor. Dévaványa, 1977. Sokszorosított gépirat. – Köszönöm dr. Pallaghy Imrének, hogy felhívta rá a figyelmemet és elküldte másolatban e dolgozatot.

[2] *Bibó István, barátosi:* (Budapest, 1911. augusztus 7. – Budapest, 1979. május 10.) jogász, politológus, szociológus. A MTA tagja. – 1945. februárjától áprilisig Debrecenben az Ideiglenes Kormány belügyminisztériumában a közigazgatási ügyosztály főnöke volt. Ebben a beosztásában szerzett tudomást a Dékány-ügyről és annak kimeneteléről.

mények között. Ez kezdett botránnyá dagadni, mert Debrecenben a dévaványai menekültekből valóságos emigráció alakult, de Dévaványáig nem terjedt Debrecen hatalma. Erre Szebenyi Endre[3] írt egy levelet Dékánynak, elmondván, hogy hallott az ő kitűnő rendőrvezetői működéséről Dévaványán és kéri, hogy jöjjön be Debrecenbe a tapasztalatokat kicserélni. Dékánynak megtetszett a levél, összes ellenségeit szekérre ültette, dróttal megkötözött kézzel, s a szekérkaraván élén bevonult Debrecenbe, ahol Szebenyi lejött nem is a Belügyminisztérium, hanem az „összkormány" épületének kapujába, ott azonnal letartóztatta Dékányt és egy biztató, megnyugtató szónoklatot tartott az éppen egybegyűlt népnek, hogy így jár, aki a népi demokrácia nevében erőszakoskodik és törvénytelenkedik. Ilyen groteszkül patriarchális és ugyanakkor valahogy nagymértékben és elemien jó érzésű és józan volt minden, ami ekkor a demokrácia és önkormányzat nevében zajlott."[4]

Szabó Pál[5] már egy kicsit kiszínezi az eseményeket, feltehetően nem teljesen így történtek az események, de a regényben így kerekedett ki a történet: „Dévaványán meg az történt, hogy egy fiatal /?/ parasztember garázdálkodik, géppisztollyal. Először is avval kezdte, hogy lopott egy aranyórát, folytatta avval, hogy valamennyi haragosa volt a városban, összeszedte, mint fasisztákat. Harmadszor a piacon az árakat megszabta, de mert nem árultak mást a piacon, mint sült tököt, rákarcolta, hogy ez a darab ennyi árú, ez a darab annyi árú s tovább haladva a város „demokratizálásában", szabályos rémuralmat teremtett egykettőre. Rémült küldöttségek keresték a kormány, hogy csináljon rendet végre. Ki is küldte tiltó parancsát a belügyminiszter, de a koma azt izente vissza, hogy:

– Mondjátok meg Erdeinek,[6] hogy éppen annyira van Debrecen Dévaványától, mint Dévaványa Debrecentől. Ha valami baja van, hát jöjjék ki ide!

Persze, a belügyminiszter nem mehetett, a komát kellett szép szóval becsalogatni. Lépre ment. Négy szekér „fasisztát" szállított be Debrecenbe, kiket szélnek eresztett a kormány, ellenben őt magát elfogta, és hat hónapra internálta."[7]

A múzeológus és nyelvész dr. Katona Lajos, Dévaványa szülötte így emlékezik erre az időszakra: „Legelőször szülővárosomba mentem élelmiszerért. Nem tudván, milyenek a viszonyok vidéken, úgy gondoltam, ha valahol, ott biztosan tudok vásárolni. Menetközben egyszer csak puskaropogásra lettünk figyelmesek. Orosz katonák rajvonalban, egyenkint előreszökellve tüzeltek az út jobb oldalán levő tanyák felé. Később vettem észre, hogy a legelésző pulykákra vadásztak, mit sem törődve azzal, hogy közben egy tehenet is eltaláltak s ki tudja nem sebesültek-e meg, vagy haltak is meg emberek az eltévedt golyóktól? „Nicsevo, vojna", (semmi, háború van) szokták mondani.

Határunkba érve, akikkel csak találkoztunk, mind óva intettek, hogy be ne menjünk a városba, mert „Imre bácsi" bebörtönöz és mindenünket elveszi. Ki az

[3] Szebenyi Endre (Nagylak, 1912. – Budapest, 1949. október 26.) ügyvéd, belügyi államtitkár. A Rajk-ügy kapcsán hamis vádak alapján letartóztatták, elítélték és kivégezték. – Debrecenben a belügyminisztérium rendőrségi osztályának volt a vezetője.

[4] *Huszár Tibor*: Bibó István. Beszélgetések, politikai életrajzi dokumentumok. Bp., 1989. Magyar Krónika. – 54.

[5] Szabó Pál (Biharugra, 1893. április 5. – Budapest, 1970. október 31.) író, szerkesztő.

[6] Erdei Ferenc (Makó, 1910. december 24. – Bp., 1971. május 11.) agrárközgazdász, népi író, falukutató. – Belügyminiszter: 1944. december 22. – 1945. november 15-ig.

[7] *Szabó Pál:* Isten malmai - regény – Bp., 1964. Szépirodalmi Könyvkiadó. – 363–364.

az Imre bácsi kérdeztem? Zsidó Dékány Imre, azelőtt kubikos vállalkozó, most rendőr kapitány. Állítólag megkérdezte az anyját, „mondja meg őszintén, csakugyan zsidó csinált engem?" Tudniillik házasságon kívül született, mint két testvére is, akiknek mindnek más volt az apjuk s mindegyik más vallást is követett. Mikor az anyjuk meghalt, összevesztek, hogy hogy temessék el. Imre bácsi úgy akarta megoldani a problémát, hogy azt mondta: „vágjuk három felé a vén kurvát s csináljon a maga részével ki ki amit akar".

Egyébként Imre bácsi azzal kezdte, hogy húsz főnyi lovasrendőrséget szervezett, magának egyik unokatestvéremtől rekvirált egy szép vasderes lovat. A Vadkacsa szállodában az elmenekültek bútorából nyolc szobát rendeztetett be magának. Reggelihez külön pijamát öltött s a cigány zenekarnak játszani kellett már a reggelihez is.

Nap, mint nap nagy zenés felvonulásokat rendezett. Közönsége volt, mert pld. a nőszövetségnek megparancsolta, hogy minden nap süssenek süteményeket a gyerekek részére s azt a gyűléseken, felvonulásokon kiosztotta. A gyűléseken biztatta a fiatalokat, hogy házasodjanak össze, nem kell se jegyző, se pap. Majd ad ő lakást is „fényes bútort is, perzsa szőnyeget is". Adott is. Akinek nagyobb lakása volt, arra ráparancsolt, hogy a felét adja át ennek, vagy annak.

Ha valaki betévedt a községbe — 180 km-re van Pesttől, de még oda is elgyalogoltak a pestiek, hozván ruhaneműt, hogy élelmiszerre becseréljék — Imre bácsi befogadta őket, mindenüket elszedte s pár napra bebörtönözte, majd kihajtotta a községből őket. Ezért intettek engem is, hogy be ne menjek a városba.

Tudván azt, hogy az egész községben sem nekem, sem családunknak egyetlen ellenségünk sincsen, nyugodtan mondtam: bemegyek, az az ember fog nekem lisztet adni.

Beérve a községbe, figyelmeztettek, hogy azonnal jelentkeznem kell Imre bácsinál. Nem volt a községházán, másnap reggel kellett újra mennem.

Míg az ajtó előtt vártam soromra, bentről hallottam: „akasztófán döglesz meg vín disznó". Egy köztiszteletben álló malomtulajdonos volt bent nála. Mikor bekerültem, be akartam neki mutatkozni. Azt mondta, hogy ismer. Annál jobb. Elmondtam, hogy a kollégáim a rom eltakarítással nehéz testi munkát végeznek s nincs mit enniük, azok küldtek, hogy számukra élelmiszert vásároljak.

– Van igazolvány?

– Van, s megmutattam neki a Nemzeti Múzeum által kiállított s pecséttel ellátott igazolványt, melyben a hatóságokat is kéri a Múzeum, hogy segítsék elő a vásárlásokat.

– Ez nem jó.

– Miért nem jó? Olvassa el a pecsét feliratokat.

– Ilyet mindenki vásárolhat a Teleki téren.

– Az mondta, hogy ismer. Hát olyannak ismer, aki hamis igazolvánnyal akar vásárolni?

– Na, nem mondom, de ezzel az igazolvánnyal nem engedem vásárolni. Tessék hozni Vas Zoltán elvtárstól (közellátási miniszter[8]) vásárlási igazolványt.

[8] Ebben időpontban Faragho Gábor volt a közellátásügyi miniszter 1944. december 22-től 1945. július 21-ig. Ez megállapítás nyilvánvaló tévedés volt. Vas Zoltán 1945 február–májusban *közellátási kormánybiztos* volt *Budapesten.*

Miután kijelentette, hogy nincs rá lehetőség, hogy azzal az igazolvánnyal vásároljak, elbúcsúztam tőle s elhatároztam, hogy még aznap délután tovább állok.

Közben a húgom, aki velünk jött Pestről, összeszólalkozott a házunkba beköltözött kéményseprővel, aki kijelentette, hogy a kommunizmusban egy kéményseprősegédnek jár három szoba s nem volt hajlandó egy szobát sem átadni a húgomnak.

Ebéd után rendőr jött értem, hogy Imre bácsi hivat. Azt hittem meggondolta a dolgot és enged vásárolni. Amint beléptem hozzá, rám förmedt: „Kérem ön most jött haza s azonnal fascista felforgató munkába kezdett."

Imre bácsi vádjára méregbe jöttem s én is hasonló magas hangon kértem ki magamnak a hamis vádat. Géppisztolyt fogott rám, s mikor attól sem ijedtem meg, négy rendőrt hívatott, megmotoztatott s börtönbe vetett.

Az egyik rendőr, akinek apja, testvérei s ő maga is sokáig cselédkedtek nálunk, azt mondta: „Bolond ez az Imre, nem az ilyen embereket kéne bebörtönözni, mint a doktor úr", s mindjárt zsebembe is dugott egy csomag dohányt.

A húgom másnap ebédet hozott be és megkérdezte Imre bácsitól, hogy cigarettát adhat-e be? „Kérem, ön intelligens nő s nem tudja, hogy börtönben nem szabad dohányozni?" Mire a húgom: „Nem szoktunk börtönben ülni s nem tudjuk, hogy ott mi szabad, mi nem?"

Másnap március 15-e, az 1848-as szabadságharc évfordulója. Nagy felvonulás a piactérre. Minden szó behallatszik a börtönbe. Valaki szavalja a Szózatot:

„A nagyvilágon e kívül nincsen számodra hely,
Áldjon vagy verjen sors keze
Itt élned és meghalnod kell."[9]

„Állj!" – hangzik az Imre bácsi rekedt hangja. – „Ez nem igaz. A világpolgár számára mindenütt van hely a világon. Tovább."

Különböző szónoklatok, majd Imre bácsi rekedt hangja hallatszik: „Hivat a belügyminiszter Debrecenbe, elmenjek-e? Menjen el, menjen el" zúgja a tömeg. Imre bácsi: „Szamarak vagytok. Azért hivat, mert be akar zárni, hát elmenjek-e? Ne menjen, ne menjen!" kiáltozzák mostmár. Mire Imre bácsi elküldött egy rendőrt a postára, hogy adjon fel a belügyminiszternek egy táviratot, miszerint a nép nem engedi elmenni.

Azután előhúzott a zsebéből egy arany órát lánccal. „Ide nézzetek, milyen szép órát adott a volt főjegyzőtök."[10] Nem szívesen adta, de ide adta, haha, hahaha. A nép vele röhögött. Imre bácsi: „Az egyik 'burzsuj' két héttel ezelőtt 10.000 pengőt adott, hogy ne bántsam. Tegnap megint adott ötvenezret. Hát majd akkor bántom, ha már semmit sem tud adni, hahaha." Frenetikus röhej.

A börtönben volt két detektív is, akiket a belügyminisztérium küldött szülővárosomba, hogy nézzék meg, ki az a Dékány Imre, aki ellen annyi a panasz és semmiféle idézésre sem jelenik meg; Imre bácsi azokat is börtönbe vetette. Az egyiknek igen szép csizmája volt. Imre bácsi elvette tőle s ő feszített benne.

Délben belöktek a börtönbe egy újabb „fascistát". Elmondta, hogy valamikor szolgált ő itt s igen jó helye volt, otthon most nincs munka s azért jött ide, hátha

[9] *Vörösmarty Mihály:* Szózat. – A 2. és 14. versének a két sora pontosan így hangzik: „Áldjon vagy verjen sors keze: Itt élned, halnod kell."

[10] A volt főjegyző B. Kiss Márton volt.

megint akadna olyan jó helye. Imre bácsi azt is befogadta s miután kihallgatta, látta, hogy az illető nincs tisztában a jelen körülményekkel, ráparancsolt, hogy azonnal menjen haza. El is indult az istenadta, de útközben betért a Vad Kacsába, hogy megreggelizzen, Imre bácsi éppen akkor lépett be. Meglátta. „Mit mondtam én neked, hogy azonnal eredj haza s te mégis itt vagy?" Börtönbe vetette. Ebédet sem adott neki, mert nem fizette ki a Vadkacsában a reggelijét, amit meg sem kapott. Én adtam oda neki a börtöni ebédemet.

Délben hivatott Imre bácsi. „Tessék leülni" – mutatott rá egy székre. Így is megmondhatja, hogy mit akar – feleltem én sértődötten. Majd elolvadt, olyan szíves volt, s csak eröltetett, hogy üljek le. Majd tudtomra adta, hogy szabad vagyok, mehetek vissza Pestre. Még ma megyek – mondtam neki. Hát vigyen egy kis lisztet is a többieknek. Hogy vigyek, mikor nem enged vásárolni. Hát van hét mázsa lisztem, tojást meg vehetnek a piacon, amennyit akarnak.

Mikor kimentem, azután hallottam, hogy a húgom megtáviratozta a belügynek is, a közoktatásügynek is, hogy Imre bácsi becsukatott és nem enged vásárolni. A belügy- és közoktatásügyi minisztérium is táviratoztak neki, hogy azonnal engedjen szabadon s a vásárlásokat ne akadályozza. Ezért szelidült meg Imre bácsi.

Még aznap este elhagytam a várost. Útközben az ismerősöktől a hét mázsa liszthez, meg az ötezer tojáshoz néhány kiló szalonnát is kaptam ajándékba, s a várostól 10 kilométerre egy ismerős tanyájában megháltunk. Reggel a gazda azzal ébresztett, hogy szerencsénk volt, mert az éjszaka oroszok háltak a szemben lévő tanyában, egész éjszaka lövöldöztek. Jó, hogy nem ide jöttek, elvették volna az élelmiszerünket. Később tudtuk meg a szemben lévő tanya gazdájától, hogy nem oroszok voltak, hanem Imre bácsi. Aznap még egy táviratot kapott a belügyminisztériumtól, hogy az összes befogott fascistákkal azonnal induljon Debrecenbe, azért személyesen, mert életével felel a fascistákért. Imre bácsi három szekérre rakta őket. A két detektívnek dróttal bilincselte meg a kezét. A kövér malomtulajdonost, meg a Vadkacsa kövér bérlőnőjét a kocsi után köttette s mulatott rajtuk, hogy hogy erölködnek, mikor a lovak trappoltak. Éjjel a magtár falához állította őket s kihirdette halálos ítéletüket: Agyonlövés. Azután hátra arcot vezényelt nekik, majd „cél, tűz" eldördültek a fegyverek. Majd döbbent csend. Majd Imre bácsi sátáni nevetése rázta meg a levegőt. Mindenki tolja le a nadrágját, hadd lássam, kinek a gatyája lett sárga? Hahaha. Debrecenbe beérve, egy detektív pisztolyt dugott az Imre bácsi hóna alá: Ha mozdul, elsütöm, – mondta. Először a társaikat szabadították meg a bilincsektől s bevonultak a rendőrségre. A „fascisták" mind hazajöttek, egyedül Imre bácsi maradt ott. Megmotozásakor 30.000 pengőt találtak nála. A lakásán 8 feldolgozott disznó volt felhalmozva. A dévaványai kompárt [Kommunista Párt – TG]kizárta, de a kisújszállási bevette. Állítólag magától Sztálintól volt valami írása, ami miatt nem lehetett bántani."[11]

Z. Nagy Ferenc, dévaványai lakos, visszemlékezéseiben Dékány Imréről is ejtett néhány szót.

[11] *Katona Lajos:* Mint oldott kéve. Tajpei (Tajvan) 1967. Yong Kuang színnyomó Rt.– 84–89. – A cím: Tompa Mihály: A gólyához című verse 6. versszakának utolsó sorának részlete: „Mint oldott kéve, széthull nemzetünk!" – Dr. Pallaghy Imrének köszönöm, hogy erre a kötetre felhívta a figyelmemet.

„Első teendőnk a községi elölhjáróság megalakítása és a képviselőtestület életrehívása volt. A tisztségeket elosztottuk. A kisgazdapártból jelöltük ki a főbírót, Séllei Gyulát és a másodbírót, Cs. Tóth Józsefet, a kommunista pártból a rendőrparancsnokot, Dékány Imrét — akiről még lesz szó, — a közmunkatanácsost, Csukás Tóth Imrét. A szociáldemokrata pártból került ki a főjegyző, a hivatalba már előbb behelyezett Benkő Jakab, a községi pénztáros, Fodor Lajos cukrászmester. A Nemzeti Parasztpárt adta a községi gazdát és a községi ellenőrt egy érettségizett fiatalember személyében. A képviselőtestületbe minden párt egyformán 10–10 tagot delegált.

Úgy tűnhetik fel, hogy az egész felszabadulás pártosdi és bizottságosdi volt csak. De egy egész országrésznek jó féléven át a mindennapi élete ezek körül forgott és alakult jól vagy rosszul. Sem állami, sem megyei központi igazgatás egyáltalán nem volt, lényegében minden község egy-egy kis köztársaság volt. Ennek az állapotnak természetes velejárója volt, hogy egészen torz hajtások is nőttek ki. A szomszédos Vésztő községben kikiáltották a Magyar Királyi Tanácsköztársaságot, útlevélkényszert vezettek be, Komádiban különös házasságkötési eljárást alakitottak ki. Nálunk pedig bejött a Dékány Imre uralma — erről később még lesz szó — másutt más furcsaságok történtek, Mégis sok év távlatából visszagondolva ma sem tudnám megmondani, mit lehetett volna akkor jobbat hozni a nemzeti bizottságoknál. A mindennapi igazgatási teendők ellátásán túl, a demokratikus pártok együttműködésén alapuló nemzeti bizattságok tudatosították, hogy a régi világ elmúlt és egy új rend van kialakulóban. A régi úri világ kormányzása helyett ez a nép uralmát jelképezte.

A nemzeti bizottságban jól indult a pártközi együttműködés, azonban a falu életét megzavarta Dékány Imre tevékenysége. Mint említettem, a rendőrség vezetésére kapott megbízást, de hatalmával visszaélve, a legkülönbözőbb címeken tartóztatott le ártatlan embereket is a bűnösök mellett.

Utóbb már állandóan 30–40 embert őrzött letartóztatásban. A kommunista vezetők talán még nagyobb gondban voltak, mint amilyen nyugtalansággal a nemzeti bizottság a rendőrparancsnok garázdálkodását szemlélte. Világos volt előttünk, hogy Dékány gazságai, a hatalommal való visszaélése a falu népe előtt árnyékot vet a kommunista párt tekintélyére. Azonban amint mi, nemzeti bizottság nem tudtunk szabadulni a rendőrparancsnokunktól, ők éppoly kevéssé boldogultak a pártvezetővel, aki sűrűn hivatkozott a szovjet parancsnokra. Csak jóval később derült ki, és véletlenül éppen az én személyemmel kapcsolatban, a városparancsnokság rövid idő múlva észrevette, hogy Dékány helytelen utakon jár. Beleszólni azonban nem akartak a dolgaiba, nyilvánvalóan felsőbb intézkedéseket követve, amelyek szerint a nemzeti bizottságokra kell bízni a községek vezetését, ez a magyarok belügye.

A nemzeti bizottságban megtárgyaltuk a keserves helyzetet, a rendőrparancsnok garázdálkodásának szemmel látható káros politikai hatását, s azt is, hogy visszaéléssel a szépen fejlődő helyi magyar-szovjet baráti kapcsolatoknak is ártanak. Teljes egyetértésben a kommunista bizottsági tagokkal, elhatároztuk, hogy Dékány Imre viselt dolgairól jelentést küldünk Debrecenbe, segítséget kérünk a kormánytól.

Elment a levél, s néhány nap múlva — ami azokban az időkben igen gyakori volt — nyilvános népgyűlést tartottunk a piactéren. A gyűléseket mindig a nemzeti bizottság rendezte, azokon valamennyi párt megbizottja beszélt. Érdekes formája alakult ki ily módon a közügyek nyilvános tárgyalásának, a pártvezetők és a tömegek közvetlen érintkezésének.

A mostani gyűlésen Dékány Imre is felszólalt, elég zavarosan beszélt, majd benyúlt a zsebébe, előhúzott egy levelet, felmutatta:

– Nézzék, ez az igazságügyminiszter levele. Hív, hogy menjek el Debrecenbe. De nem megyek! Jöjjön ide a miniszter, ha beszélni akar velem! Itt én vagyok a miniszter.

Így tudtuk meg, hogy a rendőrparancsnokunkat ügyei tisztázása végett Debrecenbe hívták.

A gyűlésen történteket megírtam Kovács Kálmán igazságügyi államtitkárnak. Néhány nap múlva személyesen eljött Dévaványára. A nemzeti bizottság ülésén tanácskoztunk, mit lehetne tenni. Az államtitkár kijelentette, ha kívánjuk, ő azonnali hatállyal felfüggeszti Dékány Imrét. Mi azonban úgy gondoltuk, ennek nem sok eredménye volna, Dékány Imre ennek ellenére a helyén maradna. Kovács Kálmán ezt a vélekedésünket nem tudta megcáfolni, csak annyit ígért, valami más megoldást keres, bízzunk benne.

A megoldás azonban elég sokáig késett, a helyzet pedig mind tűrhetetlenebbé vált. Dékány beköltözött a község tulajdonát képező Vadkacsa szálloda és étterembe, ott valóságos főhadiszállást, szinte udvartartást rendezett be magának, a költségeket természetesen a község pénztárából kellett fedezni. Éjjel-nappal felnyergelt hátasló állt a Vadkacsa előtt, hogy tetszése szerint jöhessen-mehessen. Mi pedig továbbra is tanakodtunk a nemzeti bizottságban, hogyan segíthetnénk a kialakult szerencsétlen állapoton.

Az egyik ülésen a kommunista párt két megbízottja, Lengyel Ignác és Bertalan Imre párttitkár a törvénytelenség, a garázdálkodás megszüntetésére indítványozta: a nemzeti bizottság azonnali hatállyal függessze fel tisztségéből Dékány Imrét, hiszen Dékány a tisztséget tőlünk kapta. Határozatunkat befejezett tényként közöljük a szovjet városparancsnokkal, ők úgy gondolják, döntésünket a parancsnok tudomásul fogja venni.

Nehéz vita után elfogadtuk a kommunistapártiak indítványát, azzal, hogy Dékány Imrét azonnal behívjuk a nemzeti bizottsághoz, közöljük vele a döntést. Utódját is kijelöltük. Elküldtünk Dékányért és nem csekély izgalammal vártuk mindannyian, mi lesz.

Mikor megjelent, a nemzeti bizottság nevében közöltem vele határozatunkat, felszólítottam, adja át hivatalát. Dékány mintha kissé meghökkent volna, majd gúnyosan mindössze ennyit szólt:

– Úgy!

Sarkon fordult és elment. Mi pedig együtt maradtunk, nagy tanácstalanságban. Tűnődésre azonban nem sok időnk maradt. Rövidesen megjelent Dékány hat fegyveres rendőrrel, szidalmazta a nemzeti bizottságot, közölte, hogy engem azonnal letartóztat, a többieket egyelőre nem bántja. Felszólított, azonnal menjek velük.

Az ellenállás teljesen céltalan lett volna, ezért csak annyit mondtam, hogy az eljárás törvénytelen, s velük mentem.

A volt községi fogda épületében most is körülbelül harminc ember volt letartóztatásban, összezsúfolva, piszokban, tetvesen. Engem nem a fogdába kísértek, hanem a főjegyzői lakásba. Ott találtam vitéz Lipcsey Márton volt kormánypárti képviselőnket és egy Kökössy Endre nevű budapesti táblabírót.

– Maguk itt politikai foglyok, ezért külön elbánásban részesülnek – ezzel vezetett be Dékány. Úgy látszik, valahol hallott vagy olvasott róla, hogy a politikai foglyok nem tekintendők közönséges bűnözőknek, ehhez igyekezett alkalmazkodni.

Amint a rendőrparancsnok távozott, vitéz Lipcsey gúnyosan megszólalt:

– No, látja, megint összekerültünk ... Maga is ide jutott, mert nem értette, mire vezet a szélsőséges elemekkel való barátkozás. Ha felborul a régi, megszokott államrend, teljes felfordulás következik, ez a szabály. Maga éveken át heves ellenzéki politikát csinált, ahelyett, hogy segített volna megszilárdítani a régi társadalmi rendet, inkább annak kárára törekedett. Most aztán maga is megkapja a magáét.

Öt napig "vendégeskedtem" a főjegyzői lakásban, nem mondhatnám, hogy nyugodt lelkiállapotban.

Letartóztatásom harmadik napján déltájban értem jött két fegyveres rendőr, menjek velük a piactérre, ahol nagy népgyűlés van. Dékány dobszó útján összehívta a község lakosságát.

Mikor a rendőrök előállítottak, rendőrtanácsosunk közölte a néppel, hogy a többi fasisztával együtt, mint főfasisztát, engem is letartóztatott.

– Ez a Z. Nagy — mondta — mindig fasiszta volt, az is maradt. Most abban konspirál, hogy megbuktassa a népuralmat. Minthogy én útjában állok, el akart mozdítani a rendőrparancsnoki állásomból. Egyelőre csak őt tartóztattam le, de értse meg mindenki, én itt mindenható vagyok, mindenki így jár, aki szembe mer szegülni velem, mert én képviselem a győztes nép győzelmét.

Ezután így folytatta:

– Most felteszem a kérdést, mit csináljak vele? Felakasztassam erre a fára? – a legközelebbi fára mutatott.

A megfélemlített tömegben erős morgás keletkezett, de senki sem mert szólni.

Meghökkentem, azonban egyszerre megnyugodtam, mert láttam, hogy a rendőrparancsnok háta mögött, két szovjet katonával ismerős szovjet őrmester áll, titokban, de mosolyogva int, félreérthetetlenül megnyugtatni akarván.

Mikor Dékány megismétli, hogy engem most fel kell akasztani, az őrmester a levegőbe lő, néhány kemény szóval leszólítja Dékányt az emelvényről, és véget vet a népgyűlésnek.

Rendőrfőnökünk kényszeredetten lekászálódott, a gyűlés feloszlatását ellenezni nem merte, de embereinek intett, hogy engem kísérjenek vissza a fogságomba. Ettől az órától kettőzött őrségünk volt a főjegyzői lakásban, eddig három fogolyra két őr esett, mostantól fogva négy.

Az ebédünket hozó asszony megsúgta, hogy Séllei Gyula hírt kapott Tildy Zoltán [a Független Kisgazdapárt elnöke – TG] hazaérkezéséről, átmegy hozzá Szeghalomra, elmondja neki, mi történt velem és mi a helyzet Dévaványán. Utóbb

megtudtam, hogy egy másik barátom, Barabás Ferenc is Tildynél járt, segítségét kérte. Tildy Zoltán azután — erről is csak később kaptam hírt — a kíséretében volt szovjet tisztet Futó József szeghalmi igazgatótanító társaságában azonnal Dévaványára küldte a szovjet parancsnokhoz. Ez pedig nevetve megnyugtatta őket, életbiztonságunkra ügyel, nekem sem lesz semmi bajom, de egyelőre még nem akar beavatkozni a helyi rendőrség dolgába, ami utóvégre a magyarok dolga, nekik kell rendet teremteniök.

Tildy azután Debrecenbe [ment] és a belügyminiszternél intézkedett kiszabadításom érdekében, természetesen a szovjet főparancsnokságot is tájékoztatták. Két nap múlva megérkezett Kunhegyesről Endrédi Gyula járási rendőrparancsnok,[12] tizenhat fegyveres rendőrrel, s rögtön közölte, hogy feladata Dékány Imre áldozatainak kiszabadítása.

A községháza tanácstermébe hozatta az összes letartóztatottakat, bennünket is oda vittek a főjegyzői lakásból.

Endrédi Dékány jelenlétében közölte velünk, hogy eljárása törvénytelen volt és ő mindenkit szabadon bocsát. Kijelentette, hogy a jövőben szigorú megtorlást alkalmaznak mindenkivel szemben, aki visszaél törvényes, vagy más úton szerzett hatalmával. Jegyzőkönyvet vett fel, ki mennyi időt töltött letartóztatásban, bántalmazta-e az illetőt Dékány, és mennyi anyagi kára származott a letartóztatásból.

Dékány Imre mindaddig nem ellenkezett, amíg Kárpáti József katolikus esperes és B. Kiss Márton községi főjegyző szabadon bocsátására sor nem került. Ekkor tiltakozott. Endrédi Gyula a tiltakozásnak nem adott helyt, szigorúan utasította Dékányt, a felsőbb rendelkezéseket teljesítenie kell, természetesen azokat az intézkedéseket is, melyeket ő járási rendőrparancsnoki minőségében most tesz.

Mindenkit elbocsátottak, csak engem tartottak vissza. Endrédi ekkor megmondta Dékánynak, hogy mint a nemzeti bizattság elnöke, felettese vagyok neki, utasításaimat köteles végrehajtani. Rendőrparancsnokunk ezt is tudomásul vette. Endrédi ezután fegyvereseivel együtt eltávozott a községből. Másnap összehívtam a nemzeti bizottságot, a legteljesebb egyetértésben megtárgyaltuk a további tennivalókat. Dékány Imre elmozítására hozott korábbi határozatunkat megismételtük. Bár senki sem gondolt arra, hogy Dékány visszaélései, garázdálkodása miatt a kommunista pártot a legkisebb mértértékben is felelőssé tegye –, nyilvánvaló volt, hogy Dékány, ha valamikor egyáltalán kommunista is volt, most már nem tekinthető annak, hiszen se istent, se embert, de társadalmat sem ismer, mindent egyéni önkénnyel tett.

Nyugalom volt a községben, ám Dékány Imre nem tudott megnyugodni. Újból megkezdte „a fasiszták összeszedését". Nyolc-tíz nap alatt elérte, hogy megint 25–30 foglya volt.

A letartóztatottak között volt két férfi, aki igazolta, hogy a demokratikus pesti rendőrségnél szolgál, tiszti rangban. Dékány a rendőrtiszteket kémmé nyilvánította, s miután tiltakoztak letartóztatásuk ellen, kegyetlenül megverette őket.

A fejleményekről hírt adtunk Kovács Kálmán igazságügyi államtitkárnak. Kértük, váltsa be korábbi ígéretét, „találja meg a megoldást" rendőrparancsno-

[12] Endrédi Gyula nem a járási rendőrparancsnok volt, hanem a járási főszolgabíró. A járási rendőrparancsnok ebben az időben Búzás Károly volt.

kunk eltávolítására. Dékány Imre hamarosan nagypecsétes levelet kapott: erős őrizet alatt szállítsa be a letartóztatott „fasisztákat" Debrecenbe, személyesen őt teszik felelőssé azért, hogy szállítás közben senki meg ne szökhessen.

Rendőrfőnökünk nem talált gyanúsat az intézkedésben, fontoskodva tette meg előkészületeit a debreceni utazásra. Kirendelt három kocsit, úgy szerelte fel azokat, ahogyan egykor nyáron az aratómunkásokat szokták szállítani az uradalmakban. A kocsioldalakra deszkákat szereltetett ülésnek, s az odaültetett emberek a felfüggesztett vendégoldalra támasztották a lábaikat. A három kocsira felrakták a harminc valahány letartóztatottat, hat fegyveres lóháton kísérte a menetet Debrecen felé. Elöl lovagolt Dékány Imre, állig fegyverben.

Március 17-én kora reggel indult a menet. Mi összebeszéltünk a nemzeti bizottságban, elhatároztuk, hogy utánuk, helyesebben elébük megyünk. Előbb kell odaérnünk, tehát Kisújszállástól vonaton megyünk. Azonnal útnak indultunk, a kommunista párt részéről Bertalan Imre, a szociáldemokratáktól Demeter István, a parasztpárt képviseletében Berczi Sándor, a negyediknek én magam. Dékány az országúton lassan vonult a karaván jával, mi egy nappal előtte értünk Debrecenbe. Útközben megbeszéltük, hogy én Erdei Ferenc belügyminiszterhez, Bertalan Imre Kovács Kálmánhoz, Demeter pedig a szociáldemokrata párt debreceni vezetőségéhez siet, este majd a szállásunkon találkozunk. Így is tettünk.

– No pajtás, hát kiszabadultál? – ezzel fogadott Erdei Ferenc, amikor benyitottam hozzá, nem titkolta örömét, hogy épségben lát. Behívatta a rendőrség főparancsnokát a Dékány körüli teendők megbeszélésére. Nagy óvatosságot ajánlottam nekik, megmondtam, hogy rendőrfőnökünk még kézigránátokkal is bőségesen felszerelte magát, hat rendőrére feltétlenül számíthat, már csak azért is, mert ők részesei voltak a törvénytelenségeknek, aligha fogják engedni, hogy egyszerűen lefegyverezzék és letartóztassák őket.

A dolog mégis könnyebben ment, mint ahogy számítottunk rá. A rendőrfőparancsnok két motorkerékpárost küldött Dékány elé, barátságosan üdvözölték, vele együtt folytatták az utat. Amint a város közelébe értek, az egyik motoros előre robogott, jelezte érkezésüket. Mikor Dékányék beérkeztek Debrecenbe, az utcákon csődület támadt. A három kocsin összekötözött kézzel kuporgó letartóztatottak és az őket kísérő, géppisztolyhevederes, kézigránátos lovasok megjelenése érthető feltűnést keltett.

Mikor a menet a rendőrség udvarára érkezett, becsukták mögöttük a kaput, az udvaron nagyszámú fegyveres rendőr várakozott. Dékányt behívták egy üres szobába, fegyvereseit pedig az udvaron körülfogták, lefegyverezték és azonnal lecsukták az egész társaságot.

A rendőrparancsnok megkért bennünket, hogy egy-két napra maradjunk Debrecenben, mert Dékány ügyében bennünket is ki fognak hallgatni, az elhurcolt embereket egyenként igazolnunk kell, s minthogy politikai ügyről van szó, szükséges, hogy a zárójegyzőkönyvet mindannyian aláírjuk.

Másnap megtörtént Dékány kihallgatása. Mindent tagadva azt próbálta bizonygatni, hogy intézkedéseiben a kommunista párt megbízásából cselekedett, ami azonban egyáltalán nem volt igaz. Mind a négyen bizonyítani tudtuk, hogy

nem a párt utasítására, hanem éppen a pártszervezet akarata, intézkedései ellenére követte el súlyos vétkeit, folytatta a hatalommal való visszaélést.

Jelenlétünkben hangzott el a döntés: Dékányt embereivel együtt internálják. A letartóztatottak — két volt nyilas szervező kivételével — szabadultak a fogságból, visszatérésre jogosító papírokat és vasúti jegyet kaptak.

Másnap a debreceni újságok hírt adtak Dékány Imre különös debreceni bevonulásáról és lefegyverzéséről, az ártatlanul sommásan fasisztának kinevezett dévaványai foglyok szabadon bocsátásáról. A budapesti Szabad Nép nyomán pedig minden lap közölte, hogy a kommunista párt központi vezetősége Dékány Imrét kizárta a pártból."[13]

Közvetlen szemtanúként, majdnem munkatársként 1977-ben Szarka Ferenc, aki akkor a községházán jegyzőként tevékenykedett, írta le emlékeit Dékány Imréről. Az események közeli szemlélőjeként sok olyan tényről ad hiteles beszámolót, amely nagymértékben megvilágítja a lezajlott események hátterét is:

A község szélén, háttal az utcára, egy kis öreg, nádfedelű házban lakott Dékány Imre, *a diktátor*.

A felszabadulásig — 1944 december haváig — igen keveset tudtak róla az emberek, csak annyit, hogy mezőgazdasági munkás, kubikos, főleg munkavállaló, mint egyes emberek mondták, bandavezér, cséplés alkalmával a cséplő munkások közt első ember.

Egy kis ravaszságért nem ment a szomszédba. Munkaadó gazdáit a legtöbb alkalommal becsapta. Tudta, mivel, hogyan lehet bánni. Ahol ravaszsága nem vezetett volna eredményre, ott meg sem próbálta. Cséplés alkalmával arra oktatta munkatársait, hogy figyeljék a gazdát, ha nyálazza a ceruzát, az már nem tud számolni, akkor majd tudja ő, mit kell csinálni. Tudta is. Ilyenkor munkásrész fejében — úgy a maga, mint társai javára — rendszerint többet számolt a rendeletben megállapított százaléknál.

Egy tehetős, vagyonos gazda vízlevezető árkot, csatornát csináltatott vele. Mikor a csatorna elkészült, teleeresztették vízzel, s így az árok mélységét nem lehetett függőlegesen mérni, csak srégen, ami már így is növelte a köbméterek számát, de az még nem volt elég, mikor a gazda megmérte az árok szélességét és mélységét, csöndesen mondta: „Gazduram, két oldala van ennek az ároknak, maga csak az egyiket mérte!" Erre a gazda bemérte az árok másik oldalát is. Így számították ki és így fizette ki a gazda a kitermelt köbméter föld bérét. Mivel igen fukar természetű volt, sehogy sem tudott belenyugodni, hogy olyan sokba került a csatorna készítése. A kétség furta, mardosta az oldalát, s nem hagyta nyugodni. Végül bement a kaszinóba, s ott elbeszélte barátainak, gazdatársainak a csatorna készítésének történetét. Mire gazdatársai jót nevettek, s mondták: „János, becsapott téged Dékány! kétszeresen megfizetted a munkadíját." Az öreg nagy haragra gerjedt és minden ismerősének elpanaszolta, hogyan csapta be Dékány, aki a becsapás vádja ellen a leghatározottabban tiltakozott. „Én nem csaptam be az öreg gazdát. Ő mérte az árkot én csak azt mondtam: két oldala van ennek az ároknak, maga csak az egyiket mérte. Ha tudta, hogy nem úgy kell mérni, miért csinálta?"[14]

[13] *Z. Nagy Ferenc:* Ahogy én láttam. Bp., 1967. Gondolat Kiadó. – 180–191.

[14] A gazda, akinél Dékány Imre és társai csatornát csináltak: D. Tóth János, Dévaványa, Vásár út 6. (Lenin út 8. szám) alatti lakos volt.

Az első — 1914-es — világháború alatt orosz fogságba esett. A forradalom alatt beállt a Vörös Hadseregbe, s harcolt az elnyomott nép szabadságáért. Ott szívta magába a szabadság eszméjét, de ott szállta meg a nagyravágyás ördöge is. Fogságból hazatérése után csendes munkás emberként viselkedett, senki sem gondolta, mit melenget a keblében. 1944. év december havában elérkezettnek látta az időt nagyratörő tervei megvalósítására. A fogságban elsajátította az orosz nyelvet, s így közvetlen tudott az orosz parancsnokkal tárgyalni, akinek a bizalmát kisebb kedveskedéssel, mint vadászfegyver és hintó szerzéssel, de főleg azzal nyerte meg, hogy beletáplálta azt a hitet, hogy községünkben is sokan vannak, akik gyűlölettel viseltetnek az orosz nép iránt és bármely pillanatban képesek lennének ellenük fegyvert fogni. Elhitette, szükség van egy erős rendőri szervezetre, ha nyugodtan akarja álomra hajtani a fejét.

A parancsnok hitelt adott szavainak, s megbízta a rendőrség szervezésével. Fegyvert bocsátott a rendelkezésére, s így megszervezte a kb. 40 tagból álló rendőrséget. Volt ugyan rendőrség a községben, még a régi községi szabályrendelet szerint, amely hat rendőrből és egy Szabó Szabolcs nevű parancsnokból állt, de ez a rendőrség csak néveleges közbiztonsági szerv volt, minden karhatalmi tevékenység nélkül: mindent Dékány intézett.

Közbiztonsági tevékenységét azzal kezdte, hogy a nyugatra elmenekült és időközben visszatért egyéneket kihallgatta, s ha bűnösnek, fasiszta gyanúsnak találta, nem engedte be a lakásába, hanem fogdába záratta. Meg volt győződve arról, hogy a marxista-leninista eszmét nála senki hívebben, tökéletesebben nem szolgálja, erre bizonyíték az: mikor az orosz parancsnok szóvátette, hogy sok embert letartóztat, azt felelte: „Még Sztálin elvtársat is letartóztatom, ha nem jól dolgozik," Szerencsére Sztálin elvtárs, míg az Imre bácsi szerencse csillaga fennragyogott, jól dolgozott, s így elkerülte a letartóztatás kellemetlenségeit.

A fővárosból és vidékről községünkbe élelem vásárlás céljából jött egyéneket elfogatta, s az általa felvásárolt élelmet elkobozta és kihajtotta őket a községből. „Nem lehet megengedni, hogy élelmet vásároljanak, mert kiviszik az erőt a községből."

Munkássága mindenre kiterjedt. Népgyűléseket tartott, oktatta a népet. „Tanítani kell ezt a buta népet" – mondta. „Nem tudnak ezek semmit." Tanított, vígasztalt: „Ne féljetek, lesz itt kenyér is, ruha is majd hoz a dicsőséges Vörös Hadsereg. Cukor is lesz, csak én tudok egy helyen vagy 40 q-át, most belepte a hó, de ha elolvad, majd kilátszik az." Igen kevesen tudták, hogy a kéthalmi uradalomban földben maradt cukorrépáról beszél.

Megünnepelte a március 15-ét. Beszédét azzal kezdte: „Nem az a március 15., amit az urak hirdettek, színes szavakkal!" Azután beszédében rátért Vörösmarty Mihály — koszorús költőnk — Szózatára, szavalta, mikor odaért:

„A nagy világon e kivűl
Nincsen számodra hely;
Áldjon vagy verjen sors keze:
Itt élned, halnod kell."

„Ez sem igaz már, mert a becsületes munkás embernek mindenütt hazája van!" Így hazudtolta meg a hazaszeretettől izzó lelkű költőnket.

Gondoskodott az ingyenes cukor juttatásban részesítendő kis gyermekekről. Egy délután a községházán összetalálkozott a közigazgatási irodában dolgozó dr. Vass Albert községi orvossal. Asztalához ült, s így kezdte beszédét: „Mondja doktor, hány kis gyermek van a községben, akit ingyenes cukor juttatásban kellene részesíteni?" – A doktor papírt, ceruzát vett és számolt. A kisgyermekek számára nem emlékszem, de a cukor mennyisége meghaladta a 100 kg-ot. „Na, na doktor, ne olyan nagyon, mert van ugyan cukor, de most csak 7 dkg van." Erre a nem várt kijelentésre úgy meglepődött a doktor, majd lebillent a székről.

Ellenőrízte a piaci árakat. Megmaximálta a sült-tök árát. Az „igazság szekerén"[15] és lóháton állandóan járta a községet és a határt. Ahol rendellenességet tapasztalt, ott az általa alkotott törvény teljes szigorával járt el. Összeszedte a fasiszta gyanús egyéneket, s a községháza tanácstermében kihallgatta őket. Akiket bűnösnek talált, fogdába záratta. Csak egy ember — Szarka József asztalos — szabadult tőle könnyűszerrel. Mikor azt kérdezte tőle: „Te is benne voltál abba a Károlyfi-féle kaszáskeresztes mozgalomba?" „Tudod – hiszen együtt voltunk." „Elmehetsz!" – mondta. Nem szabadult mindenki ilyen könnyen. Közülük sokan fogdába kerültek: egyeseket, mint Földessy Zsigmond főbírót és Benkő Jakab kataszteri nyilvántartót — akit B. Kiss Márton a jegyzői teendők ellátásával megbízott — tettleg is súlyosan bántalmazta. Éjjel két rendőrrel elment a lakásukra, puskatussal összeverte őket, s azután bekísérte a községházára és fogdába záratta.

Helyettük — önkényesen — a főbírói teendők végzésével Bogdán Lajos közellátási tisztviselőt, a jegyzői teendők ellátásával Papp Sándor iktatót bízta meg.

Ezt az intézkedést a Nemzeti Bizottság nem fogadta el. 1945. február 5-én gyűlést hívott össze, hogy a megüresedett bírói és jegyzői tisztség betöltése iránt intézkedjen.

A jegyzői teendők végzésére Kónya József Takarékpénztár-i tisztviselőt kérték fel, aki a megbizatást — mivel a közigazgatási ügyekben járatlan volt — nem vállalta. Ezután a Nemzeti Bizottság a jegyzői teendők végzését reám ruházta. A főbírói ügyek intézésével Bogya Péter tanácsost bízta meg. Bogdán Lajost és Papp Sándort visszahelyezte az előbbeni munkakörébe.

Összeíratta a hadi munkára alkalmas férfiakat. Az összeírással öt középiskolás fiatalembert bízott meg, de előbb kioktatta őket. Beidézte a községházára a nagyterembe, megállt a Sztálin elvtárs képmása előtt, s elkezdődött a hivatalos szertartás. „Elismertek-e engem parancsnokotoknak? – kérdezte a fiúkat. Azok csak egymásra néztek és hallgattak. A kérdést megismételte. A fiúk csak hallgattak. Ekkor dühösen rájuk ordított. „Elismertek-e engem parancsnokotoknak?" Az irodában Sonkoly Margit sietett a fiúk segítségére: fejével igent intett feléjük, erre a fiúk egyhangúlag elismerték Imre bácsit parancsnokuknak.

Ezután következett az eskütétel. Az általa kigondolt szöveggel megesküdtette őket Sztálin elvtársra, hogy az összeírást a legjobb belátásuk szerint, pontosan és igazságosan hajtják végre. A hiba csak az volt, elfelejtette, hogy megbeszélésük értelmében az összeírást 18 évtől 60 éves korig kellett volna foganatosítani.[16] Ő pedig 18 évtől 65 évest mondott a fiúknak, azt nem mondta, hogy a

[15] Az „igazság szekere" egy könnyű sárhányós kocsi volt. Azért nevezték el igazság szekerének, mert Dékány mindig az igazságot hangoztatta.

[16] Vö.: Szolnok Megyei Levéltár – Dévaványa közig. ir. 1945. – 33. doboz. – A 40-es bizottság 1945. január 13-i jkv.-e.

nyugatos leventéket és a katonai szolgálatot teljesítő egyéneket ne írják össze. Így a nyilvántartás igen téves adatokat tartalmazott, ami kiderült, mikor az orosz parancsnok 100 embert igényelt hadi munkára, és az általuk beidézett 130 emberből kb. 70 jelent meg. Reggel, mikor a hivatalba felmentem, az orosz parancsnokhelyettessel már ott várt Imre bácsi és egyenesen nekem rontott: „Mit mondtam én magának, hogy a mai nap reggelre 100 ember legyen! Ha nem érti meg a szép szót, akkor jön a terror elvitetem Szibériába!" Verte a puskatussal a padlót.

Két óra múlva az orosz parancsnokhelyettes visszajött egy tolmáccsal, s leült az asztalomhoz, azt mondva: „Idefigyelj, ha reggelre nem lesz 100 ember, akkor készíts magadnak egy pár fehérneműt és mégy Szibériába!" Elnevettem magam, s azt feleltem: „Jó." Én nem viccelek, mondta a parancsnokhelyettes. Én sem, feleltem, s mivel nem szeretem a hideget, kénytelen voltam megmondani az igazat, hogy nem jó a kimutatás. Dékány csináltatta, de nem magyarázta meg a fiúknak, hogy kell az összeírást végrehajtani, így a katonai szolgálatot teljesítő embereket és a nyugatos leventéket is összeírták. Megmutattam a sok visszahozott idézést, amire fel volt jegyezve: levente, katona. Így Dékány két tűz közé szorult. Egy részről az orosz parancsnok kapta el, amiért nem jó a nyilvántartás, másrészről a 60 éven felüli öreg emberek zúgolódtak, amiért őket is vihetik hadi munkára.

A diktátor nem esett a feje lágyára: hogy magát tisztázza, bűnbakot keresett. Elérkezettnek látta az időt, hogy Szabó Szabolcs névleges parancsnokától megszabaduljon. Beidézte az összeírást végző öt fiút a községházára, s azt kérdezte tőlük: „Mit mondtam én, hány évig kell összeírni az embereket?" — Hatvanötig — felelték a fiúk egyhangúlag. „Én mondtam ezt? – rivallt rájuk. „Ugy-e Szabó Szabolcs mondta?" „Igen" – felelték a megszeppent fiúk. Akkor odafordult a községházán önkéntes munkát vállaló Kónya Józsefhez: „Hallja, Kónya, írt már maga jegyzőkönyvet, s hallotta miről volt szó? Írja meg a jegyzőkönyvet!" A barátom megírta a jegyzőkönyvet, s mikor felolvasta: „Nem jó!" – mondta. „Miért nem jó Imre bácsi?" „Hallja, azt magának jobban kell tudni." – Hozzám fordult: „Írja meg maga Szarka!". Nem szép dolog az önzés, de úgy gondoltam, ha már a barátom beleesett a csávába, csak maradjon benne, ki úgysem húzhatom, legfeljebb én is beleesek. Ezért azt feleltem: „Meg tudja azt írni Józsi is." – Vállalkozott is rá készséggel. Mikor újra megírta, felolvasta: az eredmény ugyanaz: „Nem jó." A hiba az volt, hogy a barátom nem nevezte nevén a gyereket, csak azt írta, hogy a helytelen utasítást a rendőrparancsnok adta. Mivel ő is rendőrparancsnoknak tartotta magát, így szerinte nem volt világos, hogy kettejük közül melyik adta a helytelen utasítást. Adja ide a jegyzőkönyvet, — majd én elintézem, — maga meg álljon oda." A barátom a meglepetés és megaláztatás szégyenétől sápadt arccal állt a fiúk mellé, de alig állította oda, úgy látszik egy pillanatra megszólalt a lelkiismerete: győzött benne az emberséges gondolkodás. „Maga ugyan leülhet, magának fáj a lába." Így csak az öt halálra vált fiú maradt állva. Ekkor elővette a dohánytartó dobozát, s odaadta az egyik fiúnak. „Gyujtsunk rá." A dobozban kevés dohány volt, a fiúk mind cigarettává gyűrték, csak az üres dobozt adták vissza. Mikor meglátta az üres dobozt, magából kikelve ordított rájuk: „Meglátszik, hogy piszkos, disznó fasiszták vagytok. Én nem azt mondtam, gyújtsatok rá, hanem gyújtsunk rá, de egy se gondolt arra, hogy az öregnek is

maradjon. Látom én, nem lehet nekem fegyver nélkül járni." Kirohant az irodából és már hozta is a puskát. Megszámlálta a fiúkat, egy, kettő, három, négy, öt. Pont öt golyóm van, most búcsúzzatok el a jó anyátoktól! Rájuk fogta a feltöltetlen fegyvert, s szabályosan elsütötte, miután így, jelképesen, mind az öt fiút kivégezte, rájuk kiáltott: „Elmehettek!" Mentek is a fiúk, — kétszer se kellett mondani, — az ajtófelet is majd kivitték.

A fiúk távozása után, kaján mosollyal az arcán mondta: „Tegnap meg 40 embert lőttem agyon, a kígyósi gyepen, igaz nem golyóval, hanem az igazság fegyverével."

A fiúktól kierőszakolt hamis vallomás értelmében készített jegyzőkönyv alapján letartóztatta Szabó Szabolcs rendőrparancsnokot, aki fogdából szabadulása után önként lemondott a viselt tisztéről.

Most lássuk, hogyan lőtte agyon — az igazság fegyverével — a kígyósi gyepen a 40 embert. Este, napnyugta után, az általa nyilvántartott fasisztákból összeszedett negyvenet, kikísértette őket a kígyósi gyepre, s ott megásatta velük a sírjukat: nem a szokásos mélyre, csak olyanra, amibe egy embert kevés földdel be lehet takarni.

Azután távolabbra kísértette őket: ott fejükre olvasta bűnüket, lemocskolta, leszidta. Miután így kellőleg elkészítette valamennyit a túlvilági életre, a rendőrökkel — akikkel már előre megbeszélte — egyenként elvezettette. Mikor már olyan távolságra értek, hogy a visszamaradottak nem láthatták, fellőttek a levegőbe és azzal engedték el, éjfélkor jelentkezzen a községházán. – A visszamaradt emberek meg voltak győződve arról, hogy az elvezetett társuk már nem él.

Az így kivégzett fasiszták hazamentek, s elbúcsúztak a családjaiktól és felmentek a községházára, hogy még egyszer meghaljanak. A községháza nagytermében — a fal mellett elhelyezett rendőreivel — már várta őket a diktátor. Itt újra kezdődött a fejmosás. Mikor megelégelte, rájuk ordított: „Elmehettek! Ti meg lőjetek!" – adta ki a parancsot a rendőreinek. A rendőrök lövöldöztek a mennyezetbe. A megrémült tömeg egymást törte, igyekezett mielőbb kijutni az ajtón. Mikor az eleje a folyosó ajtajához ért, a folyosón elhelyezett rendőrök szórták a halált a levegőbe, erre a tömeg eleje megtorpant, de nyomta a hátul levő. Így törték egymást, míg véget nem vetett a macska-egér játéknak, s a fasiszták ép testtel, de lélekben megtörve, idegileg kimerülve távozhattak.

A fasiszták üldözésében odáig ment, hogy letartóztatta Z. Nagy Ferenc kisgazda pártvezért is. A földosztásból kifolyólag valamin összeszólalkoztak; hogy az igazát bizonyítsa: népgyűlést hívott össze a piactérre. Két rendőrrel kivezettette Z. Nagy Ferencet a szónoki emelvény elé, és ott olvasta fejére a nemlétező — általa koholt — bűneit, többek között azt, hogy Z. Nagy Ferenc egy óvatlan pillanatban aláaknázta a Munkás Kört, ha ő észre nem veszi, sok derék munkás testvére vált volna a merénylet áldozatává. „Ide köttetlek fel, te!" mutatott egy szép terebélyes akácfára. A felzaklatott és gondolkozni kevésbé tudó emberek, „Akasszuk fel!" kiáltással közeledtek Z. Nagy Ferenc felé, hogy a beígért akasztást végrehajtsák. Ekkor rájuk kiáltott: „Hozzá nem merjetek nyúlni! Majd én elintézem." Tudta: ha Z. Nagy Ferencet a félrevezetett tömeg felakasztja, akkor a kötél

másik vége az ő nyakára szorul, s ezért nem hagyta bántani. Egy heti fogvatartás után szabadon engedte.

Hasonlóképpen állította pellengérre a piactéren a nyugatról visszatért B. Kiss Márton főjegyzőt is. Két rendőrrel kivezettette és ott verte a fejéhez a nép ellen elkövetett bűneit.

Az emberek a rajtuk esett sérelmet nem torolták meg. Egyedül az öt fiú volt elég leleményes ahhoz, hogy az őket ért sérelemből visszaadjanak. Névtelen levelet írtak a diktátornak: „Dékány, készülj a halálodra, mert ekkor és ekkor éjjel meg fogsz halni!". Tudta, hogy az emberek nagy tömege szívesen látná a ravatalon, mint egyszer ő maga is mondta: „Attól félek, egyszer valami bolond szegény ember eltesz láb alól. A fasisztától nem félek, az gyáva, az nem csinál olyat, de a szegény ember pénzért mindenre kapható."

Mikor megkapta a névtelen levelet, úgy érezte, közeleg a végórája, megszállta a halálfélelem. A jelzett nap estéjén összegyűjtötte a rendőreit a parancsnoki szobában, s az ajtónál félkörben töltött fegyverrel elhelyezte őket. Ő maga az ajtótól távol, nyakában a géppisztollyal, asztalra helyezett kézi gránáttal várta a halálát. A halál úgy látszik másutt volt elfoglalva, mert meghagyta az életét, csak a félelem környékezte.

A halálfélelem ettől az időtől kezdve állandó vendége maradt, mert nem volt bátorsága többet éjjel a község szélén lévő lakására hazamenni. A Vadkacsa Szállodában rendezett be magának — rangjához méltóan — egy szobát. Pizsamát kerített, s esténként magára vette: öntelt megelégedéssel nézegette magát a tükörben és mondogatta: „Most tudnám már, kit kellene elvenni." Úgy érezte, hogy a felesége, aki megmaradt az ő egyszerű, házias, tisztes minőségében, már nem méltó hozzá, aki olyan magasra feltornázta magát, [de] azért a házassági fogadalmát nem szegte meg.

A Vadkacsa Szállóban berendezett szobáját és a szálloda egyéb helyiségeit a letartóztatott fasisztákkal takaríttatta. A letartóztatottak közt volt Kárpáti József római katolikus plébános is, aki kereszténvi türelemmel takarított és súrolta a padlót. Több mint egy heti fogvatartás után azzal a kéréssel járult a diktátor elé, hogy szeretne fehérneműt váltani. „Annak semmi akadálya. Hívjátok csak be Döge Palit!" Döge Pál az emberiségnek abból a rétegéből való volt, akin még abban az időben sohasem volt egy jó ing. A rendőrök bevezették Palit. Levetette vele az ingét, s odaadatta a papnak. A pap is levetette az ingét s odaadta Palinak: megtörtént a fehérnemű váltás, ami ellen Palinak semmi kifogása nem volt, a papnak lett volna, de az meg nem mert szólni. A fogságból szabadulása után a pap úgy eltünt a községünkből, hogy azóta arccal sem fordult felénk.

A hír gyorsszárnyú madár, messze földet bejár. Így jutott el a diktátor tevékenységének híre, nem Amerikába, mint ahogy ő egyszer mondta: „Ismerik már a kubikost Amerikában is." Amerikában nem ismerték, de a sok sérelmet szenvedő ember által Debrecenben az Ideiglenes Kormány tudomást szerzett viselt dolgairól. Ezért a debreceni rendőrkapitányságról leküldtek két nyomzót, hogy a községben uralkodó állapotokról hiteles adatokat szerezzenek. Imre bácsi a két nyomzót körültekintő igazolás után fogdába záratta. Az igazolványukról — mivel

az abban lévő hivatalos pecsét szine nem lila, hanem kékszínű volt — megállapította, hogy hamis. A detektívek pedig nem valódi, hanem áldetektívek.

Végül Debrecenből az Ideiglenes Kormánytól egy dr. Kovács nevű államtitkár jött le, hogy a sérelmet szenvedők panaszát a helyszínen kivizsgálja. Meghallgatta a „Nemzeti Bizottság" tagjait, Z. Nagy Ferencet, de meghallgatta Imre bácsit is, aki elmondta: hogyan tudja fenntartani a rendet és hogy rendszabályozza a fasisztákat. Az államtitkár nagyon meg volt elégedve, megdicsérte és azt mondta: „Csak így tovább!"

Mint a közbiztonsági ügyek intézésére rátermett embernek, felajánlotta neki a debreceni város rendőrségének rendőrkapitányi tisztét. Így akarta a rókát becsalni a csapdába, de a rókának is volt esze — gyanakodott — többszöri hívás ellenére sem ment Debrecenbe.

A felajánlott magas tisztság azért erősen foglalkoztatta — csiklandozta — hiúságát, nagyravágyását. Egy alkalommal Kunhegyesen voltunk a járási orosz parancsnokságon. Hazafelé jövet — a szekéren — mellém ült, s dicsekedve mondta: „Hallja, hívnak már engem Debrecenbe is rendőrkapitánynak, de nem megyek, mert a községem akarom naggyá tenni." Az szép elhatározás, de tudja az emberek hálátlanok, nem értékelik azt a sok fáradságot, amit érdekükben kifejt. „Igaza van. Lehet, hogy el is megyek." Az elhatározást hamarosan tett követte. 1945. március 17-én délután beidézte a fasisztákat a községháza tanácstermébe.

Gyűltek a községháza udvarán a vendégoldallal, deszkával felszerelt szekerek. A főbíró csodálkozva mondta: „Nem tudom, mit akar most Imre." Majd megtudjuk, – válaszoltam. Nem kellett sokáig várni, – bejött az irodába s azt mondta: „El ne menjenek, míg velem nem beszélnek." Parancs – az parancs, várunk türelmesen. Hat óra felé járt az idő, amikor bejött az irodába, kezében egy fél ív papírral, amin a következő szöveg volt olvasható: „Menetlevél. A község elöljárói hivatalosan igazolják, hogy Dékány Imre rendőrparancsnok hivatalos ügyben utazik Debrecenbe. Kérjük a közbeeső hatóságokat, nevezettet útjában ne gátolják, hanem mindenben legyenek segítségére." – „Ez a beszéd, komám" – mondta a főbíró. „Hát kérlek muszáj már valamit tenni Piszkos, disznó fasiszták a múlt héten a kormányt akarták Debrecenből ellopni." Aláírtuk a menetlevelet, zsebébe tette, s elindult a menet. Még be se ért Dékány Debrecenbe, máris megjelent a községházán a deportálásból visszajött Róna Dezső szabó és rőfös kereskedő, dévaványai lakos. Szolnokról Fodor alispántól egy megbízólevelet hozott, amelynek értelmében az alispán kinevezte a dévaványai rendőrök parancsnokának. A levélre hivatkozva kérte Séllei Gyula főbírót, hogy a Dékány rendőreit szerelje le és a fegyvereket adja át neki, s ő a rendőrséget újra fogja szervezni.

A főbíró eleget akart tenni Róna kérésének. Én figyelmeztettem, hogy a rendőrséget nem áll módunkban leszerelni, mert a fegyvert nem mi adtuk a rendőröknek, hanem az orosz parancsnok, s így el is csak ő veheti. Átmentünk a parancsnokságra. Róna mutatta az alispán megbízó levelét és kérte a parancsnokot, hogy fogadja el a rendőri kinevezését. A parancsnok megkérdezte a főbírót, hogy mi a véleménye a Róna rendőrparancsnoki kinevezéséről és helyesnek tartaná-e, ha Róna lenne a rendőrparancsnok. A főbíró helyeslően nyilatkozott. A parancsnok ekkor hozzám fordult és kérdezte: „Neked mi a véleményed?" Én

kijelentettem, hogy szerintem nem lehet Róna Dezső rendőrparancsnok, mert ezidő szerint még Dékány a parancsnok, akit a Nemzeti Bizottság bízott meg a rendőri teendők végzésével. Most bement Debrecenbe, ha bűnös leváltják és akkor az illetékes szervek vagy a Nemzeti Bizottság gondoskodik utódjáról.

Dékány Karcagon túl egy elhagyott tanyában éjjeli pihenőt tartott. A fasisztákat egy tehénistállóban helyezte el; aki nem fért be az istállóba, annak számára egy sertés fiaztatóban biztosított — külön — kényelmes szállást. Másnap este felé érkeztek Debrecenbe. Egyenesen a rendőrségre ment s ott leadta a fasisztákat, ő pedig embereivel a kijelölt szállásra ment, de úgy érezte: valami bűzlik a levegőben. Kiadta a parancsot az embereknek: „Azonnal készüljetek, menjünk haza, mert a fasiszták azóta felgyújtották a községet." Alig hangzott el a parancs szava: megjelentek a debreceni rendőrség emberei s lefegyverezték. A rendőreit hazaengedték, őt pedig bekísérték a rendőrségre. Ott a két nyomzó újra igazolta magát és bebizonyították, hogy ők valóban detektívek, úgy vágták szájon Imre bácsit, hogy egy foga kiesett.

A rendőrségen vendégül marasztalták nyolc hónapra. Az idő alatt tudomására adták: ahhoz, hogy valaki az emberiség javára üdvöset és maradandót alkosson, nem elég a jó szándék, a cselekvő erő: szükség van bizonyos szellemi felkészültségre is. A fogdából szabadulása után úgy látszott, mintha megértette volna a tanítást. Az 1956-os forradalomig nem vett részt semmilyen politikai vagy közéleti tevékenységben, de ekkor a marxista-leninista eszmével ellentétben a termelőszövetkezetek vagyonát akarta széjjel osztani. Hamarosan leintették.

Ezután csendes, békés emberként éldegélt, az utcán is ritkán mutatkozott. Tudomásul vette, hogy önkényes működésével nagyon sok ember gyűlöletét, haragját vonta magára.

1972-ben bekövetkezett halálakor — utolsó kívánságához híven — a református egyház szertartása szerint pap kísérte el utolsó útjára. Ezen sokan csodálkoztak: de senki ne csodálkozzon. Vallásos ember volt ő a lelke mélyéig. Olvasta a bibliát: amit olvasott, meg is ragadt a koponyájában. Aminek fényes bizonyítékát adta, mikor még fiatal ember korában meghalt az édesanyjuk, s a testvérek azon vitatkoztak, melyik temetőbe temessék el az édesanyjukat, hogy a vita veszekedéssé ne fajuljon, salamoni bölcsességgel vetett véget a vitának, mondván: „Ne osztozzatok, vágjátok széjjel, vigye mindenki a porcióját oda, ahova akarja, és temesse el!" Volt neki esze, de tudomásom szerint a testvérek sem estek a fejük lágyára, nem darabolták fel az édesanyjukat, egytagban temették el valamelyik temetőben.

Miután viselt dolgairól többé, kevésbé megemlékeztem, hagyjuk nyugodni békével. Ki tudja, talán nem lett volna olyan rossz ember. Egy nagy hibája volt. Többre vállalkozott, mint amire szellemi felkészültségénél fogva szabad lett volna vállalkoznia."[17]

MINDENNEK TÖRTÉNETE - LEVÉLTÁRI ADATOK ALAPJÁN

Dévaványán 1944. december 10-én alakult meg az úgynevezett 12-es Bizottság, amelybe mind a három párt — a Független Kisgazda Párt, a Szociáldemokrata Párt és Kommunista Párt — négy-négy tagot küldött, és amely hivatva volt ideiglenesen a községet irányító testület szerepét betölteni. Ebbe a bizottságba a

[17] *Szarka Ferenc:* A diktátor. – Sokszorosított A/4-es nagyságú gépirat. Dévaványa, 1977. – 11.

helybeli Kommunista Párt többek között Dékány Imrét is delegálta teljes jogú tagként. Ennek a bizottságnak az elnöke Földessy Zsigmond főbíró volt.[18]

A 12-es bizottság következő — december 12-i — ülésén Szalai Kálmán[19] részéről már elhangzott az első panasz Dékány Imre ellen. Bogya Andrásné postamesternő nem elmenekült Dévaványáról, hanem felsőbb rendeletre a postához befolyt pénzt és értékpapírokat szállította be a központba. Ez idő alatt Dévaványa megszállás alá került. Szalai Kálmán az itt maradt jószágokat gondozta és vigyázott a házra, gondoskodva a gazdaság továbbviteléről. A dévaványai Kommunista Párt vezetője, Dékány Imre azonban Szalai Kálmán állását felmondta és kitetette a postamesternőtől. Szalai azért fordult az elöljárósághoz, hogy semmisítsék meg Dékány intézkedését, mert neki nincs joga az ilyen eljárások elrendelésére. A 12-es bizottság Szalai Kálmánt visszahelyezte előző munkakörébe, mert onnan való elküldése törvénytelen volt.

Ugyanilyen panaszt nyújtott be Kiss Mihály is, aki a postamesternőnek harmados bérlője volt és három kat. hold kukoricáját gondozta. Elmondta panaszában, hogy ő hajlandó a tengerit leszedni és a szárat kúpokba rakni, de nem tudja, mert Dékány Imre minden ok nélkül kitiltotta onnan. A 12-es bizottság ebben az esetben is törvénytelennek minősítette Dékány intézkedését.[20]

Az 1944. december 16-i ülésen Dékány Imre a tárgysorozat tárgyalásának megkezdése előtt kifogásolta, hogy a gyűlésen sokan vannak. A nép a 12 tagot választotta meg és itt most jelenleg is 20 fő tartózkodik a teremben. Kéri, hogy a jelenlévő elöljárósági tagok a 12-es Bizottság gyűlésén ne jelenjenek meg, kivéve Bogya Ferenc ecsegi tanácsost, Tömöry István gazdasági elöljárót, a bírót és a jegyzőt. Felvetését a bizottság jogosnak találta és elrendelte, hogy a többiek ne jelenjenek meg a bizottság tanácskozásain.

Még ugyanezen a gyűlésen Dékány Imre átadott a főbírónak egy iratot, amely a Szociáldemokrata Párt újjászületéséről szólt és felemelkedésének programját tárgyalta. Ezt az elnöklő főbíró teljes terjedelmében felolvasta. A programhoz elsőként Z. Nagy Ferenc kisgazdapárti képviselő szólt hozzá. Elmondta, hogy ő is ezt a programot vallja és ezt kifejező magatartást tanúsít. Kívánja, hogy a bizottságon belül is ilyen magatartást tanúsítsanak a bizottság tagjai. Kívánja, hogy szűnjön meg a bizalmatlanság a tagok között. Beszédét Dékány Imréhez intézte és kérdezte, hogy milyen címen vannak egyes emberek letartóztatva. Dékány azt válaszolta, hogy csak a kapitalista világban volt lehetőség arra, hogy dobbal verebet fogjunk. A letartóztatás okát senkinek el nem mondja, de ha valaki kíváncsi, nála mindez jegyzőkönyvbe van véve és ezt meg lehet nézni. Tóth Albert (Szociáldemokrata Párt) ugyancsak Dékány Imréhez intézte szavait és elmondta, hogy amennyiben a 12-es Bizottságban a tagoknak nem lenne egyforma joguk, úgy ő a helyét azonnal elhagyja, mert a bizottságnak nem lehetnek kiváltságos jogokkal rendelkező tagjai. Mert a nép egyforma kötelességgel és egyforma jogok-

[18] Sz. M. L. – Dévaványa közigazgatási iratai 1945. 33. doboz. 5 – 3676. ikt. szám, valamint 8347/1944. és 1113/1945. számú iratok.

[19] Szalai Kálmán Bogya Andrásné postamesternőnek volt éves cselédje.

[20] Sz. M. L. – Dévaványa közig. ir. 1945. – 33. doboz. – 1113/1945. ikt. sz. irat.

kal választotta meg őket a bizottság tagjainak. Demeter István (Szociáldemokrata Párt) mind a Z. Nagy Ferenc, mind a Tóth Albert által elmondottakkal egyetért.[21]

December 19-én ismét ülésezett a 12-es Bizottság, amelyen a község szovjet katonai parancsnoka is megjelent, tolmácsa — Szigulinszky Dusán — kíséretében. Dékány Imre ismét a tárgysorozat előtt kért szót. Elmondta, hogy ő megfellebbezte azt, hogy itt más pártok is működjenek. *Meg is jött írásban, hogy csak a kommunista párt működhet, más pártnak nincs létjogosultsága.* Szigulinszky Dusán tolmács cáfolta — feltehetően a szovjet parancsnok felhívására, — hogy ilyen irat jött. Jött ugyan egy írás, de az hamisítvány, jobban mondva a kunhegyesi kommunista párt erőlködése a hatalom kizárólagos birtoklására, mert a levél egy teljesen idegen bélyegzővel van lebélyegezve. Z. Nagy Ferenc is elmondta, hogy a Dékány által ismertetett álláspont szöges ellentétben áll a Vörös Hadsereg főparancsnokságának ama kiadott rendelkezésével, hogy a belügyeinkbe nem avatkoznak bele. A Kisgazda Párt volt az a szervezet, amely az elnyomó németekkel szemben először felvette a harcot. Ő maga is rendőri felügyelet alatt állott. A jelenlevő katonai parancsnokhoz fordult azzal a kéréssel, hogy mondja meg, hogyan működhetnek más pártok is Dévaványán. Ha azt a választ kapná, hogy nem működhet más párt, úgy azt tisztelettel tudomásul venné, de nem hinné, hogy a jelenleg érvényben lévő törvények és rendeletek értelmében a szovjet parancsnoknak ez volna az álláspontja. A jegyzőkönyv nem szól arról, hogy a község katonai parancsnoka válaszolt volna Z. Nagy Ferenc felvetésére.

Ezen a bizottsági ülésen még két alkalommal volt napirendi pont Dékány Imre, de már panasz tárgyaként. Elsőként Bodnár Mihály (Barczé tanya 474. szám alatti lakos) panaszolta, hogy december 18-ra közmunkára volt kijelölve lóval, kocsival. Kocsija nem volt, mert azt a kórház elszállítása során elvették. Így azután, hogy jó szándékát kinyilvánítsa, lóval jelentkezett közmunkára. Dékány Imre ezt a lovat elvette tőle annak ellenére, hogy kilenc tagú család eltartásáról kell gondoskodnia, és a lovára ehhez nagy szüksége van. Ennek ellenére nem kapta vissza a lovát. Most a 12-es Bizottságtól védelmet kér saját személyére vonatkozólag, valamint kéri, hogy a jogtalanul elvett lovát adassa vissza a bizottság.

Dékány Imre azzal próbálta eljárását igazolni, hogy elmondta, a lovat egy száz holdas embernek adta oda. Bodnár Mihály csak 3 kat. holdat szántana fel ezzel a lóval, míg a 100 kat. holdas egész birtokát. Ez így előnyösebb a közérdek szempontjából. Az érvelését a 12-es Bizottság tagjai gyengének, elfogadhatatlannak és törvénytelennek találták. A főbíró szavazásra tette fel a kérdés eldöntését. Azoknak kellett felállni, akik a két ló visszaadása mellett foglaltak állást. A Kisgazda Párt és a Szociáldemokrata Párt tagjai teljes létszámmal felálltak, a Kommunista Pártból csak Kónya András állt fel, így 9:3 szótöbbséggel a visszadás mellett döntött a bizottság. A jelen lévő szovjet katonai parancsnok a tárgyalás egész lefolyását tolmácsoltatta magának és közben jegyzetelte az eseményeket.

A másik panaszos Pfeiffermann Jánosné dévaványai lakos volt, aki Dékány Imre ellen írásban adta be panaszát. Ebben vázolta, hogy Dékány Imre rengeteg holmiját vitte el jogtalanul. A főbíró a panaszt szószerint felolvasta. A panaszos

[21] Sz. M. L. – Dévaványa község közigazgatási iratai. 1945. – 33. doboz, 1113/1945. ikt. sz. 1944. december 16-i jkv.

rögzítette azt is beadványában, hogy a házkutatást végző Dékány Imre a panaszossal szemben milyen durva kifjezéseket használt. Ezt azért nem vették be ezen jegyzőkönyvbe, mert „nem bírja el a nyomdafestéket". Dékány tagadta, hogy durva és goromba szavakat használt, de a bizottságnak nincs oka kételkedni Pfeiffermann Jánosné papírra vetett állításaiban. A házkutatás és az onnan elvitt tárgyakra vonatkozóan azzal érvelt, hogy ő ezt felsőbb parancsra tette. Az érveléséből azonban kitűnt, hogy önkényesen és törvénytelenül járt el.

Érdekes momentum volt a bizottsági ülésnek az a része, amikor ezzel kapcsolatban a szovjet parancsnok kért szót és rögzítette az ezzel kapcsolatos álláspontját. Tolmácson keresztül elmondta, hogy a szovjet hadsereget milyen cél vezet-te, amikor Magyarország területét elfoglalta. Feladatuk elvégzése után az egész hadsereg vissza kíván térni hazájukba és most sem akarnak a magyar közigazgatás ügyeibe beavatkozni.

Elmondta, hogy ő Dékány Imrének olyan rendelkezést soha nem adott, hogy valakinek a magánvagyonát elkobozza. Az orosz katona, aki ezen műveletnél jelen volt, kötelességszerűen ment el, de nem tudhatta, hogy törvénytelen dolog végrehajtásánál segédkezik. Ha ő Dékány Imre túlkapásait szó nélkül hagyná, ez az orosz hadsereg jó hírnevén ütne csorbát.

Éppen ezért elrendelte a katonai parancsnok, hogy a Bodnár Mihálytól elvett két lovat azonnal adja vissza Dékány Imre. Pfeiffermann Jánosnétól pedig kérjen bocsánatot és az elvett ingóságokat leltár szerint az utolsó darabig adja vissza.

A 12-es Bizottság tagjai nagy tapssal és éljenzéssel fogadták a katonai parancsnok nyilatkozatát.

Elrendelte továbbá a katonai parancsnok, hogy minden házkutatást előzetesen be kell jelentenie a községi főbírónak. A házkutatás végeztével az ott felvett jegyzőkönyvet is be kell mutatnia. Úgy rendelkezett, hogy Dékány Imrének nincs joga semmiféle postát átvenni, azt csak az elöljáróság veheti át, és amennyiben abban van rendőrségre vonatkozó küldemény, azt az elöljáróságtól kapja meg. A katonai parancsnok a rendőrlegénység létszámát is maximálta, és a parancsnokot is beleértve azt 15 főben határozta meg. Ebből a parancsnok és öt rendőr fizetést kap, míg kilenc rendőr önkéntes, akiket megbízható, katonaviselt emberekből kell toborozni. Úgy kell a szervezést lebonyolítani, hogy minden pártból 5–5 fő legyen a rendőrség tagja.

Végezetül Z. Nagy Ferenc december 25-re a parancsnokot és a parancsnoksághoz tartozó legénységet karácsony első napjára a Gazdakörben tartandó ebédre hívta meg, amit a parancsnok köszönettel elfogadott.[22]

Ebben az időben még a 12-es Bizottság minden tagja aláírta az elkészült jegyzőkönyvet a jegyzőkönyv-vezetővel együtt. Érdekes jelenség, hogy Dékány Imre ezeket a jegyzőkönyveket sohasem írta alá. Ebben szándékosságot vélek felfedezni.

1944. december 29-én egy hat soros jegyzőkönyvet vettek fel a dévaványai községházán Sótus Istvánné Földvári Julianna vallomásáról, amelyben előadja, hogy december elején Dékány Imre és három társa fegyveresen megjelent a szeszfőzdében és onnan két 50 literes demizson pálinkát elvittek. Érdekessége az iratnak egy kézzel írt megjegyzés, amely így szól: „Panaszomat visszavonom. Dv. 1945. III. 8. Sótus Istvánné."[23] Még ugyanaznap jegyzőkönyvezték Molnár Jó-

[22] Sz. M. L. – u. a. – 1944. december 19-i jkv.

[23] Sz. M. L. – Munkásmozgalmi gyűjtemény. Főszolgabírói iratok. Tiszai felső járás 1945–46. – 24. doboz. – 12/1945. ikt. szám.

zsefné (Szérűskert út 39.) panaszát. Előadta, hogy ócska ruháját december 11-én kivitte a helybeli piacra, hogy azt eladja. Nem azért, mintha arra nem lett volna szüksége, hanem azért, mert nem tudott más módon pénzhez jutni. Dékány Imre az ócska ruhát elkobozta és behozatta a rendőrségre. Ennek értéke becslése szerint mintegy 200 pengő volt. Kérte ennek a visszaadását.[24]

Az 1944. december 30-i gyűlés is tele volt Dékány Imre elleni panasszal. A fent már említett Pfeiffermann Jánosné ismételten bepanaszolta Dékányt, hogy az orosz katonai parancsnok rendelete ellenére nem kapta vissza jogos tulajdonait Dékánytól. Ez ellen kért segítséget. Dékány azt ígérte, hogy a hiányzó tárgyakat pár napon belül visszadja. Ami pedig esetleg hiányozna, azt megfizeti a panaszosnak.

Molnár Imréné is panaszt tett Dékány ellen, hogy Molnár Imre kereskedőtől több tárgyat elvitt jogtalanul. Dékány azzal védekezett, hogy azért tartott házkutatást a panaszosnál, mert boltját nem nyitotta ki és a lefoglalt dolgokat feketén árulta. A bizottság úgy döntött, hogy a lefoglalt árut vissza kell adni.

Gonda Menyhértné arról panaszkodott, hogy Dékány minden megokolás nélkül egy lovát elvitte és azt nem hajlandó visszaadni. A bizottság javasolta a ló visszadását. A törvénybíró feladatává tette, hogy vizsgálja ki az ügyet.

Molnár Józsefné panaszát is tárgyalta a bizottság a fent közölt jegyzőkönyv alapján. Dékány azzal védekezett, hogy a ruha lopott volt, azért foglalta le.

A községi elöljáróság is panaszt tett Dékány Imre ellen. Ugyanis a csendőrség 1944. év tavaszán Weinberger Mór dévaványai lakostól a nyomozás során lefoglalt és rendőrségnek bűnjelként átadott egy leszögezett ládát, amelyben 107 darab puplin ing volt, amely nagyrészben olasz árú volt, mintegy nyolcezer pengő értékben. Ezt a ládát a rendőr őrszobán őrízték mindaddig, míg Dékány Imre nem került oda. Az elöljáróságnak a tudomására jutott, hogy amikor Szabó Szabolcs rendőrtanácsos a parancsnokságot újból átvette, a ládát már nem találta ott, az tartalmával együtt eltünt.

Dékány Imre ezzel kapcsolatban kijelentette, hogy tud a kérdéses ingekről, mert az ő kiosztatta.

A bizottság úgy határozott, hogy Dékány szedje össze és mint bűnjelt továbbra is őrízze a puplininget.

Dékány csak a katonai parancsnok utasítására hajlandó az ingeket összeszedni.

A bizottság Szigulinszky Dusán útján felvette a kapcsolatot az orosz katonai parancsnokkal, aki parancsba adta Dékánynak az ingek összeszedését.[25]

Déványa vezető testülete — a 12-es bizottság — 1945. január 2-án megszünt. Helyébe az úgynevezett 40-es bizottság lépett, amely még aznap megtartotta alakuló ülését. Ez a bizottság vette át a régi képviselő-testület ügykörét. Z. Nagy Ferenc igyekezett arra rávenni a pártok megjelent képviselőit, hogy itt csak a község közügyeit intézzék, arról döntsenek, a politikai kérdésekről ebben a bizottságban ne essen szó. Ezt követően Demeter István, a szociáldemokrata párt egyik képviselője „rövid oktató előadást tart Dékány Imrének a szakszervezetek mibenlétéről és felállításának módozatáról."[26] Dékány Imre válaszában inkább a Z. Nagy Ferenc által elmondottakkal értett egyet és hozzáfűzte, hogy *„vitás dol-*

[24] U. a. – 13/1945. ikt. szám.

[25] Sz. M. L. – Dévaványa közig. ir. 1945. 33. doboz. 1113/1945. ikt. szám. 1944. december 30-i jkv.

[26] Sz. M. L. – Dévaványa közig. ir. 1945. – 33. doboz. – 1114/1945. ikt. szám. 1945. január 2.

gokban, vagyis egyforma szavazásnál ő dönt, mert ő Moszkvából kapta a megbízatást." Z. Nagy Ferenc ezt lehetetlen állapotnak tartotta, mert régebben is az volt a gyakorlat, hogy szavazategyenlőség esetében a bíró szavazata döntött. Tóth Albert szociáldemokrata képviselő az ő szokott nyiltságával válaszolt Dékány Imrének. Elmondta, hogy ha ez így lenne akkor az diktatúrát jelentene és semmi szükség erre a 40 tagú bizottságra. Dékány Imrének semmivel sem lehet több joga mint neki vagy bármely tagtársának. Hangsúlyozottan kérte, vizsgálják ki azt, hogy Dékány Imrét milyen megbízatással rendelték ki Moszkvából.

A következő napirendként ismét Dékány Imre kérését tárgyalta meg a 40-es bizottság. Kérte, hogy az ifjuság részére engedjék át a Kaszinó épületét. Ezt nem állt módjában a bizottságnak átengedni, mert a Kaszinó épülete alapszabállyal működő erkölcsi testületé, amely felett nem rendelkezik a bizottság. Forduljon Dékány a Kaszinó vezetőségéhez.

Kérte továbbá Dékány, hogy az új leventeotthon épületét a „Női Szakszervezet" részére engedjék át. Ebben sem döntött a 40-es bizottság.

Végül kérte Dékány, hogy a Kommunista Párt részére engedjék át a Vadkacsa épületének azt a részét, ahol a villanytelep irodája van elhelyezve. A helyiségért bért kíván fizetni a párt. Ezt nem teljesítette a bizottság, ellenben a Vadkacsa épületének a borkimérő helyiségét utalta ki, de csak rövid időre.[27]

Közben Dévaványa község elöljárósága, Földessy Zsigmond főbíró és Benkő Jakab főjegyző-helyettes dr. Molnár Vince járási főszolgabíró segítségét is kérte ahhoz, hogy Dékány Imrét megrendszabályozzák. Levelükben leírták, hogy addig minden rendben ment a községben, amig Dékány Imre, a Kommunista Párt elnöke nem került a rendőrség élére. Állítólag a volt szovjet városparancsnok bízta meg ezzel a feladattal, aki miután innen távozott, a megszálló hadsereg tíz napon keresztül nem is nevezett ki parancsnokot a község élére. Ekkor vette át Dékány a parancsnokságot és egy harminc főből szervezett rendőrlegénység élén önkényeskedett a községben. Többek között első dolga volt az, hogy Benkő Jakab főjegyzőt revolverrel kényszerítette, menjen zsákolni a közraktárba. Az elöljáróság minden intézkedését áthúzva önkényeskedett a községben. Dékány azt állítja, hogy Moszkvából van megbizatása és tetszés szerint házkutatásokat tart. Az ő működése alatt tünt el 107 puplin ing is a rendőrségről. Valahonnan 65 kg zsírt is elkobzott. Ezt odaadta Bogár Gyula hentesmesternek azzal, hogy azt a zsírt kilogrammonként 3,50 pengőért ossza ki a szegény lakosság között. 50 fillért munkadíj címén tartson meg, a többi adja oda neki. Szöllősi Albert hentesmestert 78 pengő pénzbirsággal sujtotta, de hogy a pénzt hova tette, nem tudják. A robotba hívott munkások elosztásánál önkényesen beavatkozik a köztisztviselők munkájába és így azok képtelenek ellátni a szolgálatot. Kérik, hogy a főszolgabíró sürgősen szálljon ki a községbe a rend helyreállítása végett.[28] Szarka Ferenc községi díjnok is azért akart lemondani állásáról, mert Dékány állandóan zavarta őt a munkavégzésben és részrehajlással is gyanúsította. Az elöljáróság nem járult hozzá Szarka Ferenc felmentéséhez.[29]

---

[27] U. a.

[28] Sz. M. L. – Munkásmozgalmi Gyűjtemény. Főszolgabírói iratok. Tiszai felső járás 1945–46. 24. doboz. 21/1945. ikt. szám. 1945. január 5.

[29] Sz. M. L. Dévaványa közig. ir. 1945. 5–3676: 28/1945. ikt. szám. 1945. január 9.

A fenti beadványra a járási főszolgabíró és járási polgári parancsnok hivatalos idézést küldött 1945. január 16-án 9 órára Dékány Imrének, Földessy Zsigmondnak és Benkő Jakabnak azzal, hogy a Dékány Imre elleni bűnvádi feljelentést kivizsgálják, de az idézettek nem jelentek meg.[30] Ennek az volt az oka, hogy a január 16-ra szóló idézést — legalábbis Földessy és Benkő — csak január 15-én este kapták meg.

A községi elöljáróság arra kérte a főszolgabírót, hogy ő jöjjön ki a községbe rendet teremteni. Amennyiben értesíti őket a kijövetelének időpontjáról, úgy ők a tanúkat arra az időpontra a községházára beidézik. Ugyanakkor arra is engedélyt kértek, hogy a kiszállás napjára panasznapot hirdethessenek, amelyen a főszolgabírónak mondhatják el az emberek Dékány Imre elleni panaszukat. Közben sorolják a legutóbbi levelük óta keletkezett törvénysértéseket is:

Benkő Jakab főjegyző-helyettest korán reggel hívatta a rendőrségre, lakása előtt lövöldözött.

Simon Imre tanítót reggel fél ötre hívatta a rendőrségre, előtte élesre töltötték a fegyvereiket a rendőrök és csak a tanító ellenállásának volt köszönhető, hogy nem zárták be a börtönbe.

J. Erdős Gábor kereskedőt borzalmasan összeverte, és amikor január 13-án panaszt tenni bejött az elöljáróságra, Dékány lecsukatta és azóta is fogva tartja. Így még a panaszt sem tudták az elöljáróságon írásba foglalni.

A 40-es bizottság 1945. január 13-i ülésén is részt vett Dékány. Csatlakozott is Z. Nagy Ferenc indítványához, hogy a beszedett adó jelentős részét azon kiadások fedezésére fordítsák, amelyet ezelőtt az államkincstár fizetett. Ezt azonban csak abban az esetben tehesse meg a testület, ha azt az járási orosz katonai parancsnokság engedélyezi. Ugyanakkor javasolta, hogy zárolják a fasiszták vagyonát és azt is a községi szegények támogatására fordítsák, amennyiben azt a község orosz katonai parancsnoka engedélyezi.

Dékány nem fogadta el az előző ülés jegyzőkönyvét abban a formában, amelyben megfogalmazásra került. Kérte, hogy helyesbítsék olyan módon, hogy ő a Moszkvából való kinevezését nem a községi ügyekre értette, hanem a politikai dolgokra, mert ő politikai megbízott. Kérésének megfelelően módosították a jegyzőkönyvet.

A bizottsági ülés több olyan panaszt tárgyalt, amely Dékány túlkapásai miatt keletkezett. Szarka Ferencet a munkások elosztása miatt támadta, a kereskedőket zugkereskedéssel vádolta, özv. Bogya Lajosnétól két lovat elvett. A bizottság nem fogadta el Szarka Ferenc lemondását, egyben figyelmeztette, hogy nem Dékány a felettese. A bizottság határozottan megtiltotta, hogy Dékány a kereskedők dolgába beleavatkozzon. Végül utasították, hogy özv. Bogya Lajosné két lovát adja vissza abban az esetben, ha annak tulajdonjogát a panaszos igazolta.[31]

B. Kiss Márton főjegyző hazaérkezésekor Dékány bejött a főjegyzői irodába puskával a kezében, feltett kalappal és a legszemtelenebb módon viselkedett. Földessy Zsigmondra, Benkő Jakabra és B. Kiss Mártonra azt mondta, hogy együtt van a három jómadár. B. Kiss Mártont hazaérkezése óta őrizet alatt tartja, senkivel

[30] Sz. M. L. – Munkásmozgalmi Gyűjtemény. Főszolgabírói iratok. Tiszai felső járás 1945–46. 24. doboz. 28/1945. – 1945. január 11.

[31] Sz. M. L. – Dévaványa közig. ir. 1945. – 33. doboz. – 1114/1945. ikt. sz. 1945. január 13.

sem érintkezhet. Január 14-én reggel kihallgatásra rendelte a rendőrségre. Onnan aznap délután kivezettette a piacra, ahova népgyűlést hívott össze. Ott szavaztatta meg a Kommunista Pártot arról, hogy visszavegyék-e B. Kiss Mártont főjegyzőnek. Azok azt ordították, hogy nem kell.

Beavatkozik az iskolai ügyekbe. Január 16-án az összes tanítónak meghagyta, hogy 9 órára vigyék a Munkáskörbe a gyerekeket, ahol előadást rendeztek a számukra.

A helybeli katonai parancsnoknál is voltak, aki ugyan meghallgatta panaszukat, de kijelentette, hogy ő polgári ügyekbe nem avatkozik, ellenben javasolta, hogy a főbíró zárassa le Dékányt. Erre azonban nincsenek meg az eszközei a főbírónak.

Az elöljáróság véleménye az ebben a kérdésben, hogy a főszolgabíró kiszállása nélkül nem lehet elintézni ezt az ügyet. Dékány az idézésekre nem reagál. A főszolgabíró azonban a járási katonai parancsnok segítségével képes megoldani ezt az ügyet is.[32]

Az elöljáróság már másnap — január 17-én — ismét írt a főszolgabírónak. Ugyanis az előző napi jelentésüket B. Kiss Márton főjegyzővel szerették volna bejuttatni a főszolgabíróhoz, aki ment volna jelentkezni hozzá. Dékány azonban reggel útközben elfogta B. Kiss Mártont, visszakísérte a községházára. Itt fogva tartotta mindaddig, míg közbenjártak kiszabadítása érdekében az orosz parancsnokságon. De a nála lévő levelet és a pénzét Dékány elvette, így csak másolatban tudja küldeni az előző napi jelentést.

Tájékoztatták a főszolgabírót arról is, hogy január 16-án Dévaványán járt Vaszkó Mihály endrődi országgyűlési képviselő, aki megígérte, hogy január 22-én interpellálni fog a dévaványai áldatlan állapotok megszüntetése érdekében az Ideiglenes Nemzetgyűlésben.[33]

1945. január 29-én az elöljáróság már a főispántól kért segitséget. Levelükben megismételték a már bemutatott jogtalan cselekedeteket. Végül öt pontban foglalták össze kérésüket:

1./ A főispán küldje ki a főszolgabírót az ügy helyszini kivizsgálására.
2./ Dékány Imrét fegyvereztesse le. A fegyverraktárak kulcsait vetesse el tőle.
3./ A rendőrség kötelékéből szereljék le, mert oda őt senki nem delegálta. Helyette (vitéz) Nagy Józsefet nevezzék ki rendőrparancsnoknak.
4./ Tartsanak nála házkutatást, mert felmerült a gyanúja annak, hogy idegen tulajdonú tárgyak vannak a lakásán (pl. 107 db puplin ing).
5./ Kérik, hogy B. Kiss Márton főjegyzőt helyezzék vissza állásába.[34]

A 40-es Bizottság helyett megalakult Nemzeti Bizottság 1945. február 2-án tartott ülésén szinte teljes egészében Dékány Imrével, illetve az általa előidézett helyzetek rendezésével foglalkozott. Dékány letartóztatta Földessy Zsigmond főbírót és Benkő Jakab főjegyző-helyettest. A Nemzeti Bizottságnak ezek helyettesítéséről is gondoskodni kellett. Főbírónak Bogya Pétert, főjegyzőnek Kónya Józsefet bízták meg.

---

[32] Sz. M. L. – Munkásmozgalmi Gyűjtemény. Főszolgabírói iratok. Tiszai felső járás 1945–46. 24. doboz. 1945. január 16.

[33] Sz. M. L. – Munkásmozgalmi Gyűjtemény. Főszolgabírói iratok. Tiszai felső járás 1945–46. 24. doboz. 1945. január 17.

[34] Sz. M. L. – Munkásmozgalmi Gyűjtemény. Főszolgabírói iratok. Tiszai felső járás 1945–46. 24. doboz. 1945. január 29.

Z. Nagy Ferenc elnök Dékány Imrét jelentéstételre hívta fel az aznap letartóztatottak ügyében. Dékány bemutatta a Vaszkó Mihály nemzetgyűlési képviselőhöz intézett levelet, amelyet az elnök fel is olvasott. Dékány szerint ebben a levélben alaptalan vádak hangzottak el ellene. Ugyancsak alaptalan vádakat tartalmazott a főispánhoz intézett levél is. Dékány szerint a 12-es Bizottság 1944. december 23-án tartott üléséről készült jegyzőkönyvet is meghamisították. Dékány ugyancsak bemutatott egy levelet, amelyet — állítólag — Schwalm György téglagyáros és Szabó Sándor írtak, s amely szerint fel akarnak fogadni valakit, aki őt elteszi láb alól. A levél aláírva nem volt. Ugyancsak bemutatott még egy kézzel írt plakátot is, amelyen életveszélyesen megfenyegették Dékányt.

Z. Nagy Ferenc, a Nemzeti Bizottság elnöke megkérdezte Dékány Imrét, hogy az aznap letartóztatott és előállított főbíró és jegyző miként szerezték sérüléseiket. Erre válaszolva Dékány elmondta, hogy dulakodás közben az ő kezében lévő pisztolytól sérültek meg. Ugyanaznap tartóztatta le Dékány Bogya Eleket és vejét, D. Tóth Pétert, Bán Mihályt és Simon Imrét is, akik sérüléseket nem szenvedtek. A letartóztatásokat Benkő Jakabnál 1945. február 2-án éjjel 1 és 2 óra között, Földessy Zsigmondnál 2 és 3 óra között, és így tovább reggel 6 óráig hajtották végre Dékány és emberei.[35]

A dévaványai Nemzeti Bizottság 233 jegyzőkönyvét ismerjük. Csupán ez az egy jegyzőkönyv foglalkozott Dékány Imrével és annak viselt dolgaival. Nem is volt senki számára ajánlatos Dékény ügyeivel foglalkozni, hiszen ezt követően tartóztatta le Z. Nagy Ferencet, a Nemzeti Bizottság elnökét.

A FŐSZOLGABÍRÓ MÁRCIUS 7-I KISZÁLLÁSA ALKALMÁVAL KÉSZÍTETT JEGYZŐKÖNYVEK

Endrédi György főszolgabíró vezetésével szállt ki Kunhegyesről egy vizsgáló bizottság — tagja volt még Buzás Károly járási rendőrparancsnok és Szepes István, a 12-es számú kunhegyesi körzet rendőre — 1945. március[36] 7-én. Itt kiegészült még a bizottság Cs. Tóth József törvénykezési tanácsossal és Farkas Ignác dévaványai rendőrrel. Az eljárás alatt mindvégig jelen volt Dékány Imre rendőrparancsnok is.

Az eljáró főszolgabíró a Dékány Imre által bemutatott névjegyzék alapján megállapította, hogy a rendőrség által letartóztatott dévaványai lakosok közül jelen pillanatban 17 egyén van letartóztatásban, mégpedig:

> 1./ Szabó Sándor,2./ Schwalm György, 3./ Tömöri István, 4./ Lakatos István, 5./ Szilágyi András, 6./ P. Szabó Miklós, 7./ Simon Imre,8./ Földessy Zsigmond 9./ Benkő Jakab, 10./ Z. Nagy Ferenc, 11./ dr. Kökösi Gyula 12./ Barabás Bálint, 13./ Elek Sándor, 14./ Juhász Béla, 15./ Kecse Sándor, 16./ Papp Zsigmond, 17./ Papp Kálmán.
> Dr. Kökösi Gyula budapesti, a többi dévaványai lakos.

[35] Sz. M. L. - Nemzeti Bizottsági iratok. Dévaványai jkv-k 1945–1949. 4. doboz. 1945. február 2.

[36] A jegyzőkönyvben a „február" szó szerepel, de azt a későbbi iratok alapján távesnek kell tekinteni, valójában március 7-én kezdődtek a kihallgatások.

1./ Szabó Sándor és Schwalm György ügye: Az eljáró főszolgabíró a letartóztatottak egyénenkénti kihallgatását rendelte el. Dékány Imre bemutatott egy 1945. január 29-én kelt, hozzá intézett levelet, amely szerint P. Szabó Sándor és Schwalm György a lakosság bejelentése szerint azt a kijelentést tették, hogy Dékány Imrét el kell tenni láb alól, mert rendszere nem Dévaványára való. Dékány ezért február 1-én letartóztatta és azóta is fogságban tartja őket.

Szabó Sándor (41 éves, református vallású, nőtlen, dévaványai lakos) előadta, hogy 1945. február 3. napján tartóztatták le és azóta állandóan fogságban van. Bejelentette, hogy a fogdában igen sok tetű van, élelmet kapnak, munkára járnak. Különösebb panasza nem volt. A vádra vonatkozóan előadta, hogy semmi néven nevezendő szervezkedésben Dékány ellen nem vett részt és rágalomnak tartja, amit róla állítanak. Kérte szabadlábra helyezését. Elmondta, hogy a Téglagyárban történő letartóztatásakor Dékány megverte, aminek nyoma most is észlelhető a koponya bal oldali részén. Gyógykezelésben nem részesült.

Schwalm György (61 éves, evangélikus vallású gépészmérnök, nős, családos, dévaványai lakos) a vádra vonatkozólag előadta, hogy az teljesen alaptalan rágalmazásnak minősül, mind a levél, mind pedig a későbbi feljelentésben megfogalmazott vád. Dékányt úgyszólván nem is ismerte, nem is találkozott vele, mondhatni csupán akkor, amikor 1945. február 3-án éjfél után 2 órakor a lakására hat vagy nyolc rendőrrel bement és őt letartóztatta. A letartóztatás alkalmával Dékány és rendőr társai annak ellenére, hogy ellenállást nem tanúsított, kézzel és puskatussal megverték. Majd behozták a rendőrségre, ahol letartóztatták és fogdába zárták. Azóta állandóan letartóztatásban van. Előadta, hogy a fogdában nagyon sok a tetű, élelmezését a viszonyokhoz képest megfelelőnek tartotta, néhányszor munkára is vitték. Bejelentette még, hogy a rádiókészülékét az oroszok a bevonulás alkalmával elvitték. Azonban egy dinamikus hagszórót, amely lakásában volt a falba beszerelve, ott maradt, s többszöri házkutatás után a rendőrség megtalálta, leszerelte és a rendőrségre szállította. Tudomása van arról, hogy magát a rádiókészüléket be kellett szolgáltatni. Itt azonban nem rádióról, hanem csupán egy hangszóróról volt szó, annak beszolgáltatását nem teljesítette. Magát a fentiek miatt bűnösnek nem érzi, kéri a szabadlábra helyezését. Ezzel kapcsolatban már volt kihallgatáson az orosz parancsnokságon, ahol nem találták bűnösnek. Kéri, hogy ezzel kapcsolatban hallgassák ki tanúként Szegedi Ilona és Szegedi Sarolta, Dévaványa, Vásár út 32. szám alatti lakosokat is. Bejelentette, hogy semmiféle politikai pártnak tagja nem volt, most a Szociáldemokrata Párt tagja.

2./ Tömöri István ügye: Dékány Imre elmondta, hogy Tömöri István dévaványai lakost egy héttel ezelőtt tartóztatta le, mert a Berettyó Vízszabályozó Társulatnak kb. nyolc vagon szenét, amely a víz leszívattyúzására volt szánva, a társulat telephelyéről a községi elöljáróság utasítására elhordatta. Annak egy részét a malomba, míg másik részét magán háztartásokba vitette. Ezen kívül a lakásán idegen holmikat és négy rádiót találtak. Ügyében még semmi nem történt. A lakásán talált rádiókat az orosz katonai parancsnokságra szállították.

Tömöri István (44 éves, református vallású, nős, családos, gazdasági elöljáró foglalkozású, dévaványai lakos) elmondta, hogy a Berettyó Ármentesítő Társulat szenének elszállításáról csupán annyit tud, hogy a községi elöljáróság rendelkezése

folytán azt a malomba szállították a zavartalan őrlés biztosítására. Az ő lakására abból a szénből nem szállítottak. A lakásán tényleg volt mintegy 20 mázsa szén, azonban ebből 16 mázsa Boros Károly és örökösei, valamint Toroczkay Lajos tulajdonát képezte. Boros Károlynétól 10 mázsa szenet kapott azért, mert a gazdaságát kezelte. A rádiókra vonatkozólag előadta, hogy özv. Botos Viktorné hagyott nála öt láda ingóságot miután Miskolcra távozott, feltehetőleg abban lehettek a rádiók. Elmondta még, hogy 1945. január 18-án tartóztatták le, azóta fogdában van. Bejelentette, hogy Dékány Imre a lakásáról a letartóztatását követő napon kocsikkal élelmiszereket szállított el, amelyet a Vadkacsa vendéglő udvarán pakoltak le és annak egyik helyiségében helyeztek el. Ugyancsak jónéhány gazdasági felszerelését vitték el általa ismeretlen helyre. Bűnösnek nem érzi magát, kéri mielőbbi szabadon bocsátását. Jelenleg a Független Kisgazda Pártnak a tagja.

Dékány Imre elmondta, hogy Tömöri István lakásáról tényleg hoztak el élelmiszereket és gazdasági felszereléseket, valamint négy kocsi szenet. Az élelmiszereket a budapesti lakosság részére folytatott gyűjtési akció során adták le, a gazdasági felszerelések raktáron vannak, a ruhaneműek és a rádiók az orosz parancsnokságra kerültek. Ezeket azért hozták el Tömöri István házától, mert azok nem az ő tulajdonát képezték, hanem Boros Károly örököseié voltak.

3./ Lakatos István ügye: Dékány Imre bemutatta Duli István rendőr bejelentését, amely szerint Lakatos Istvánnál egy dinamó van, amelyet nem szolgáltatott be. Ezért 1945. március 2-án letartóztatta, mert az a gyanú merült fel, hogy dinamót a rádió elektromos árammal való működtetésére használta.

Lakatos István (60 éves, római katolikus vallású, nős, családos, gazdálkodó, Dévaványa, Szeghalmi út 44. szám alatti lakos) elmondta, hogy 1945. március 1. napján Dékány rendőrparancsnok három rendőrrel a lakásából az utcára kihívatták és ott utasításba adta Dékány Imre, hogy a tulajdonában lévő rádiót egy órán belül szolgáltassa be. A rádiót ő már két hónappal ezelőtt beszolgáltatta. Kijelentette, hogy megfelel a valóságnak az, hogy annak idején, amikor az orosz parancsnokság a rádió beszolgáltatását elrendelte, ezen kötelességének akkor ő nem tett eleget, mert ő a szénapréshez volt munkára kirendelve, családja pedig a rádiót beszolgáltatni nem tudta, mivel a rádió a Pantadrog gyógynövény kereskedelmi cég hivatali helyiségében volt elhelyezve, amely kulcsát ő állandóan magánál tartotta. Amikor a rádiót Dékány Imre rendőrparancsnokhoz beszolgáltatta, Dékány őt 250 pengő pénzbüntetésre ítélte, amelyet Szabó Szabolcs rendőrparancsnok kezeihez kifizetett, erről elismervényt is kapott. Ezt azonban nem tudta felmutatni, mert a rendőrség minden iratát elvette és ez az elismervény is az iratok között volt. A dinamóra vonatkozólag elmondta, hogy az a Pantadrog cég tulajdona, jelenleg is annak hivatali helyiségében van. Elmondta, hogy a fogdában nagyon sok a tetű. Élelmezést rendesen kapott, őt nem bántalmazták. Nem érzi magát bűnösnek és kéri szabadon bocsátását.

4./ Szilágyi András ügye: Dékány Imre előadta, hogy Szilágyi András rendőr volt, 1945. február 26. napján tartóztatta le azért, mert a közraktár helyiségébe jogtalanul ment be. Kizárólag neki, mint rendőrparancsnoknak, volt kulcsa a közraktárhoz, de Szilágyi csináltatott magának is kulcsot és amikor a közraktár előtt őrséget állt, ezzel a kulccsal hatolt be a raktárba. Nem tudta megállapí-

tani, hogy vitt-e el a raktárból valamit, de amikor házkutatást tartottak Szilágyinál, egy zsákban elrejtve egy rádiót találtak. A rádió ugyan használhatatlan volt, de mégis beszolgáltatási kötelezettség alá esett és tartozott volna.

Szilágyi András (58 éves, református vallású, nős, családos, kubikus munkás, dévaványai lakos) a vádra vonatkozólag elmondta, hogy 1945. február 23-án a községben népgyűlés volt, és mint a Vadkacsa vendéglőhöz kirendelt konyhaparancsnok, ki fegyverrel is el volt látva, azt az utasítást kapta, hogy a rendőrlegénység részére vacsorára főzessen pörköltet. Miután az a helyiség, amelyben a hús raktározva volt, be volt zárva, ennek a raktárnak a kulcsát kérte Dékány Imrétől, azonban az nem adta át a kulcsot. Helyette azt az utasítást kapta, hogy intézze úgy a dolgot, ahogy a legjobbnak látja, fontos az, hogy estére a pörkölt a rendőrlegénység részére készen legyen. Mivel ő a raktárhelyiségek ajtajaihoz a lakatossal kulcsot csináltatott, az egyik kulcs felhasználásával megpróbálta kinyitni az ajtót, ami sikerült is. Bement abba a raktárba, amelyben a hús volt raktározva és a megfelelő mennyiségű húst magához véve távozott és a raktárt újra becsukta a kulccsal. Tagadja, hogy abból a raktárhelyiségből, amelybe egyéb dolgok is voltak elraktározva, bármit is elhozott volna, amit bizonyít az is, hogy a megtartott házkutatás alkalmával nála olyan tárgyakat nem találtak. A házkutatás alkalmával megtalálták nála Huber Erzsébet volt budapesti, jelenleg dévaványai lakos ágyneműit és fehérneműit, aki ezeket még 1944 tavaszán Budapestről szállította le hozzá, hogy azokat a bombázástól megmentse.Ugyancsak találtak nála két pár féltalpat, valamint talpnak felhasználható bőrszíjjat, egy nyakló-darabot, amelyet az oroszok hagytak nála. Találtak még egy használhatatlan állapotban lévő rádiókészüléket, ez azonban soha nem volt az ő tulajdona, hanem azt a fia vallomása szerint a fia dugta a szalmakazalba. Elmondta, hogy 1945. február 27-én tartóztatták le, és azóta állandóan fogdában van. Élelmezésük a viszonyoknak megfelelő. A Nemzeti Paraszt Pártnak tagja. Bűnösnek nem érzi magát, kéri szabadlábra helyezését.

5./ P. Szabó Miklós ügye: P. Szabó Miklós (18 éves, református vallású, nőtlen, földműves, dévaványai lakos) előadta, hogy azzal a váddal tartóztatták le, hogy ő Schwalm Györggyel szövetkezett Dékány Imre lelövésére. Ő soha ilyen szövetkezésben nem vett részt. 1945. február 1-én tartóztatták le, azonban másnap szabadlábra helyezték. 1945. február 7-én bejött a rendőrségre, hogy a lakásukról a rendőrök által elszállított ruhaneműket, zsírt, kolbászt, lószerszámot visszakérje. A rendőrség ekkor ismét letartóztatta és azóta állandóan fogdában van. Elmondta, hogy négy hétig tiszta ruhát egyáltalában nem kapott. A fogda tele van tetűvel. A hozzátartozói által a részére hozott élelmiszereket sem kapta meg. Nem bántalmazta senki, de Dékány megígérte neki, hogy nagyon megveri, ha nem vall. Miután nem érzi bűnösnek magát, kéri szabadon bocsátását.

6./ Simon Imre ügye: A rendőrparancsnok bemutatta Simon Imre ügyében felvett jegyzőkönyvet, amely szerint Simon Imre leventeoktató 1944 október havában, még mielőtt a Vörös Hadsereg Dévaványára bevonult volna, a Levente Egyesület tulajdonát képező fegyvereket szétosztotta és eldugta, úgy, hogy azok még a jelen pillanatban sem kerültek elő. Ezen kívül Dévaványa község

képviselőtestülete 1945. február 15. napján kelt jegyzőkönyvében igazolta, hogy az 1945. január 13. napján tartott képviselőtestületi gyűlésben a polgári iskola növendékeinek havi tandíját 10 pengőben állapította meg, ezzel szemben Simon Imre a képviselőtestületi határozatot figyelmen kívül hagyva a tandíjat havi 25 pengőben állapította meg. Elmondta Dékány Imre, hogy Simon Imrét 1945. február 25-én tartóztatta le és azóta van állandóan fogságban azért is, mert a fegyverek ügyében folytatott nyomozás adatai szerint feltételezhető, hogy Simon Imre tudott az eldugott fegyverek hollétéről.

Simon Imre (42 éves, református vallású, tanító foglalkozású, törvényesen elvált, dévaványai lakos) az elhangzott vádakra a következőket mondta el: 1944 októberében elhelyezték a községből a levente körzetparancsnokot és őt bízták meg annak ideiglenes helyettesítésével. A levente egyesület tulajdonát képező fegyvereket és egyéb felszerelési tárgyak nagy részét a körzetparancsnok magával vitte, így a községben csak 7 darab levente fegyver maradt. 1944. október 6-án a kunhegyesi levente parancsnokságról azt a telefon utasítást kapta, hogy az összes fegyvert és egyéb felszerlési tárgyakat kocsival azonnal vigye Kunhegyesre. Erre azonban már nem volt lehetőség, így a 7 fegyvert Dévaványa község elöljáróságához szolgáltatta be, amelyeket Papp Ferenc községi rendőr vett át. Erről egy másik rendőr is tudott. A község elfoglalása után az orosz parancsnokság katonái még vadásztak verebekre, galambokra ezekkel a fegyverekkel. 1945. január havában tudta meg, hogy fegyverrejtegetéssel vádolják. Akkor azonnal bement az orosz katonai parancsnokhoz és elmondta, hogy mi történt a fegyverekkel. A parancsnok még kihallgatta a két rendőrt is, akik igazolták Simon Imrét. Ezt követően az orosz parancsnok megnyugtatta, hogy rendben van a dolog és hazaengedte. 1945. január 14-én hajnalban a rendőrségre idézték, ahol Dékány Imre agresszív fellépéssel arra akarta kényszeríteni, hogy bevallja, hogy elrejtette a fegyvereket. Mivel nem volt hajlandó bevallani az alaptalan vádakat, fogdába akarták záratni, csak erélyes fellépésének és az orosz katonai parancsnokkal történt megbeszélésnek volt köszönhető szabadon bocsátása. 1945. február 2-án ugyancsak a hajnali órákban két rendőrrel behívatták a rendőrségre, ahol Dékány Imre azonnal kipakoltatta a zsebében lévő holmikat és egy másik szobába küldte, ahol már ott voltak letartóztatásban a helyettes főjegyző, a főbíró, a rendőrtanácsos és mások. Ekkor valamennyiüket fogdába zárták minden kihallgatás nélkül. Délelőtt 11 óra körül kivezették a fogdából, ahol közölték vele, hogy egy orosz katonának eltünt a géppisztolya és ennek elvételével őket vádolják. Miután más irányba terelődött a nyomozás, az orosz parancsnok utasítására szabadon bocsátották őket. 1945. február 26-án ugyancsak két rendőrrel vitették a rendőrségre. Mégis csak délután 5 óra tájban került kihallgatására sor. Ez alkalommal ismét a levente fegyverek ügyéről kérdezték. Dékány Imre beidézte Geszti Ferenc és Mező József leventéket is, akik ellene azt a vádat erősítették, hogy 1944. október 6-án pisztollyal kényszerítette a leventéket a fegyverek elszállítására. Ennek során Dékány olyan fenyegető magatartást tanúsított, hogy magát a további kellemetlenségtől megvédje, a vádat elismerte. Ezt a vallomását most — mint kényszer hatására tett vallomást — ezennel visszavonja. Ezt követően azonnal letartóztatásba vették, és azóta is a börtönben van.

A polgári iskolai növendékek tandíjára vonatkozólag előadta, hogy Dévaványa községben tulajdonképpen nem is működik polgári iskola, hanem a gyomai polgári iskola igazgatója a rendkívüli viszonyok folytán engedélyezte azt, hogy helyben végezhessék tanulmányaikat és majd az év végén vizsgát tesznek. A szülőkkel havi 25 pengős tandíjban állapodott meg, ezen kívül még tüzelőt is hoztak. Jelen pillanatban 51 polgári iskolai tanuló van, akiket hat pedagógussal együtt tanít. A községi képviselőtestület nem tárgyalta meg a tandíj kérdését, csak egyik képviselő felvetésére állapították meg 10 pengőben.

Elmondta, hogy a fogdában rossz az elhelyezésük, olyan helyiségben van 9–10 letartóztatott, ahol négyen is csak nehezen férnének el. A fogda piszkos, rengeteg tetű van. Reggel és este egy-egy szelet kenyeret, délben levest kapnak. Mivel nem érzi magát bűnösnek, kéri, hogy helyezzék szabadlábra. Amennyiben munkára küldik, kéri, hogy olyan munkát végeztessenek vele, amit képes elvégezni. Mint szellemi munkás, aki sohasem végzett zsákolást, azt nem bírja elvégezni. Egyébként is társadalmi állásának megfelelő munkát hajlandó csak végezni.

7./ Benkő Jakab és Földessy Zsigmond ügye: Dékány Imre rendőrparancsnok elmondta, hogy 1945. február 26-án Benkő Jakab helyettes főjegyzőt és Földessy Zsigmond főbírót letartóztatta és azóta is fogva tartotta. Letartóztatásuk oka az volt, hogy a nevezettek a rendőrparancsnok ellen a község közönsége és a rendőrség személyi állománya előtt is lázítottak, hogy ne fogadják el a parancsnok intézkedéseit. A letartóztatás okául szolgált még az is, hogy a Schwalm Györgynél talált hangszóróról a község helyettes főjegyzőjének és a volt főbírójának tudomása volt, de azt bejelenteni elmulasztották. A letartóztatásuk oka még az is, hogy a községházán nem megfelelően dolgoztak és a rendőrparancsnok ellen hamis vádak alapján feljelentéseket tettek.

Benkő Jakab (58 éves, református vallású községi kataszteri nyilvántartó, nős, családos, dévaványai lakos) a vád ismertetése után a következőket mondta el: A községi rendőrparancsnok által emelt vádak koholtak. A rendőrparancsnok ellen nem izgatott, tény azonban, hogy túlkapásai miatt ellene a község lakosságának felkérésére feljelentést tett. 1945. február 2. napján tartóztatták le, azonban február 3-án betegsége miatt az orosz parancsnok intézkedésére szabadon engedték. Elmondta, hogy február 1-ről 2-re virradó éjszaka tíz fegyveres emberrel állított be hozzá Dékány Imre, ahol is annyira megverte, hogy teljesen vérben feküdt. Éjszaka 12 órakor vitték el a lakásáról az akkori községi főbíró — Földessy Zsigmond — mintegy 500 méterre lévő lakásáig. Ezen az úton Tóth Ferenc rendőr menet közben is állandóan szidta és ütötte, verte. Mind a saját lakásában, mind az úton puskatussal ütlegelték. Földessy Zsigmond lakása elé érve a rendőrök a kapun bemásztak és ő csak annyit hallott, hogy Dékány Imre valakinek kijelentette, hogy a törvény nevében le van tartóztatva, amikoris Földessy Zsigmond kérdezte, hogy milyen törvény nevében.

Erre egyebet nem hallott, mint egy nagyobb jajgatást és ütlegelést. Az utcán mintegy fél órát kellett várni, míg a rendőrök Földessy Zsigmonddal együtt kijöttek és együtt a községházára mentek, ahova kb. 2 óra tájban érkeztek. Amikor a községházára megérkeztek, Dékány Imre és a többi rendőr ugyancsak fegyverrel ütötték, verték őket. Az ütlegelés mintegy két óra hosszat tartott és hajnali 4 óra

körül fejeződött be. A verés következtében az orvosi látlelet alapján elmondható, hogy a veséjét sértették meg nagyon. Annyira, hogy az orvos tanácsára kórházba kellett volna feküdni gyógykezelésre, de semmilyen alkalmatosságot nem kapott, amellyel kórházba utazhatott volna. Betegségével február 21-ig feküdt a lakásán, amikor ismét a rendőrségre idézték. Ekkor Dékány Imre hallgatta ki. Ezt az éjszakát a fogdában töltötte, azonban az orosz katonai parancsnok közbenjárására másnap, azaz február 22-én, szabadon bocsátották. Ugyanakkor Dékány írásban kiadott rendeletével rendőri felügyelet alá helyezte. Március 1-én ismét beidézték és munkára küldték. Amikor onnan este visszatért, ismét a legnagyobb szidalmak között Dékány Imre puskatussal, valamint pisztoly agyával a szívét ütve nagyon megverte. Azóta állandóan a fogdában van letartóztatásban. Március 5-én éjjel szintén nagyon megverte Dékány Imre és összerugdosta. Elmondta, hogy betegsége alatt dr. Vass Albert községi orvos gyógykezelte, aki orvosi szakvéleményt is adhat betegségéről is, a veréssel kapcsolatos sérüléseiről is. Sérülései 8 napon túl gyógyultak. Elmondta, hogy egy igen szűkös fogdában 10–11 rab van elhelyezve. A helyiség tele van tetűvel. A felesége által behozott ételekből soha nem kapott, de az edényeket mindig üresen adták vissza. Elmondta, hogy március 5-én egy kommunista-párti titkár volt a községben, akinek megmutatta Dékány az összes letartóztatottat. Dékány a vendégének azt mondta, hogy a községi főbíró és a helyettes főjegyző be volt rugva és egymást összeverték, s most a községi rendőrparancsnokra akarják fogni, hogy megverte őket. – Nem érezte magát bűnösnek és kérte a szabadon bocsátását.

Földessy Zsigmond (65 éves, református vallású, nős, családos dévaványai lakos) elmondta, hogy az ellene emelt vádak alaptalanok. Nem lázított a rendőrparancsnok ellen, hanem amikor panaszt tenni jöttek ellene a községházára, azt Benkő Jakab helyettes főjegyzővel jegyzőkönyvezték, hogy az eljárást le lehessen folytatni, majd ezeket a járás főszolgabírójához felterjesztették további intézkedés végett. Február 1-ről 2-re virradó éjszaka 11 óra 40 perckor Tóth Ferenc rendőr zörgetett be az ablakon azzal, hogy a katonai parancsnokságtól jött. Miután ajtót nyitott, Dékány Imre feltűzött szuronyos fegyverrel azzal állított be, hogy le van tartóztatva. Amikor megkérdeztem, hogy mi okból, ebben a pillanatban felelet helyett Dékány Imre a feltűzött szuronyú fegyverrel fejbe vágta. Az ütés következtében elszédült, de nem esett el. Ezután belökték a szobába és utasították, hogy öltözködjék fel, mert viszik magukkal. A fején keletkezett sebből állandóan folyt a vér, ami elborította az arcát. Így öltözködés közben ez akadályozta is, de még jobban akadályozta Dékány, aki közben is állandóan ütlegelte. Ez a kínos állapot mintegy 40 percig tartott, amikor is elindultak. A kapun kilépve találkozott Benkő Jakab községi helyettes főjegyzővel, aki szintén rendőri őrizet alatt volt. Együtt indultak el a községházára, de útközben is bántalmazták. A községházára érve a feltűzött szuronyú puskával ismét kétszer megütötték, majd fogdába zárták. Másnap feleségének az orosz katonai parancsnokságon történő közbenjárására szabadon bocsátották. Február 26-án Dékány Imre kocsival egy rendőr kíséretében ismét a lakására jött és gyalog a rendőrségre kísérte. Ugyanakkor a rendőrségen szidalmazások közepette ismét kétszer puskatussal mellbeverték. Február 27-én szabadon bocsátották. Február 28-án ismét a rendőrségre idézték, ekkor ismét

megverték, fogdába zárták és azóta állandóan letartóztatásban van. Mint beteg 65 éves embert állandóan nehéz munkára hajtották. 1945. február 22-től rendőri felügyelet alá helyezte Dékány. Miután azzal is vádolta Dékány Imre, hogy Benkő Jakabbal együtt a Schwalm György által be nem szolgáltatott hangszóróról tudomásunk volt, kijelenti, hogy erről az ügyről már csak a fogdában értesült. Dékány Imre állandóan azzal fenyegeti, hogy házkutatást tart nála és onnan a lopott holmit elviszi. Kijelenti, hogy nála nincs idegen holmi, kivéve azt az ökrös jármot, amelyet 1944 őszén Szibert Ferenctől kért kölcsön. Bűnösnek nem érzi magát és kéri, hogy bocsássák szabadon.[37]

Az első 12 oldal jegyzőkönyvet 1945. március 7-én vették fel a főszolgabíró jelenlétében. Ezt másnap folytatták. A második nap zárásáról, illetve a helyszíni kihallgatások zárásáról készült jegyzőkönyvet a könnyebb érthetőség kedvéért illesztettük ide:

„Jegyzőkönyv, készült Dévaványán 1945. évi március hó 8. napján a Tiszai felső járás főszolgabírája által történt kiszállás alkalmával Dékány Imre ellen felmerült panasz kivizsgálása alkalmával. Jelen vannak: Endrédi György főszolgabíró, Búzás Károly járási rendőrparancsnok, Cs. Tóth József községi törvénykezési tanácsos, Szepes István kunhegyesi 12. számú községi rendőr, valamint Bede Julianna jegyzőkönyvvezető. Eljáró főszolgabíró Dévaványa községből és Dékány Imre rendőrparancsnok ellen irányuló panaszok kivizsgálása céljából 1945. március hó 6. napján Dévaványa községbe kiszállt, ahol a dévaványai orosz katonai parancsnoksággal történt előzetes megbeszélés alapján a Dékány Imre községi rendőrtanácsos ellen beadott panaszok kivizsgálását 1945. évi március hó 7. napján megkezdte. Elsősorban március 7-én a Dékány Imre községi rendőrtanácsos által előzetes letartóztatásba vett és fogdában tartott dévaványai lakosok ügyeit vizsgálta ki, amelyről egy közös jegyzőkönyv vétetett fel és amely jegyzőkönyvet a tárgyaláson részt vett hivatalos közegek, valamint letartóztatásba helyezett személyek aláírtak. A felvett jegyzőkönyv értelmében egyes letartóztatásban lévő dévaványai lakosok azonnali szabadlábra helyezését rendelte el az eljáró főszolgabíró és a szabadlábra helyezést azonnal foganatosította. 1945. évi március hó 8. napján délelőtt 8 órakor a tárgyalás azok panaszainak a kivizsgálására irányult, akik külön-külön panasszal fordultak a járás főszolgabírájához Dékány Imre rendőrtanácsnok ellen, miután annak ellenére, hogy Dékány Imre rendőrtanácsos határozott tudomással bírt arról, hogy a járás főszolgabírája az ellene emelt panaszok ügyében kivizsgálást tart a községházán, nem jelent meg, ellenben egy jegyzéket írt a főszolgabíróhoz, amelyben tudatja, hogy március 8-án az egész világon az összes női dolgozóknak ünnepe van, így kérte, hogy a nők kihallgatását 1945. március 9. napjára tűzze ki a járás főszolgabírája. Minthogy azonban a beidézett női panaszosokat a járás főszolgabírája megkérdezte, hogy kívánják-e kihallgatásukat, azok valamennyien kihallgatásuk foganatosítását kérték, így tekintettel azon körülményre, hogy a járás főszolgabírájának 1945. évi március hó 9. napján már halaszthatatlan más természetű hivatalos ügyeinek elintézése céljából székhelyére, Kunhegyesre kell utaznia, ennek folytán a kihallgatásokat fo-

[37] Sz. M. L. – Munkásmozgalmi Gyűjtemény. Főszolgabírói iratok. Tiszai felső járás 1945–1946. 24. doboz. 1945. március 7-i kihallgatási jegyzőkönyv 1–12. oldai alapján.

ganatosította. A kihallgatások d. u. 1 óráig tartottak. Egy órai ebédszünet után d. u. 2 órakor a Dévaványa községházánál a tárgyalás helyéül kijelölt hivatali helységben a járás főszolgabírája ismételten megjelent, és mielőtt a kihallgatásokat foganatosította volna, elüzent a községházánál tartózkodó Dékány Imre rendőrparancsnokért, hogy a tárgyalások lefolytatása céljából azonnal jelenjen meg, aki azonban azt üzente vissza, hogy amint ráér, azonnal jönni fog. Ezen jegyzőkönyv 1945. március hó 8. napján délután 6 óra 40 perckor vétetett fel, azonban Dékány Imre községi rendőrtanácsos a tárgyalásra egyáltalán nem jött be. Ennek megállapítása mellett eljáró szolgabíró Dékány Imre távollétében is a kihallgatásokat foganatosította, és a kihallgatásokról szabályszerű külön-külön jegyzőkönyvet vett fel."[38]

Közben gyűltek az iratok Dékány Imre ellen. 1945. február 12-én a megye főispánja küldött néhány feljelentést a járási főszolgabírónak.[39] 1945. március 8-án kelt a járási főszolgabírónak az az irata, amely a dévaványai rendőrparancsnoknak szólt és amelyben elrendelte Szabó Sándor, Schwalm György, Lakatos István, Szilágyi András, P. Szabó Miklós, Simon Imre, Földessy Zsigmond, Benkő Jakab, Z. Nagy Ferenc, Barabás Bálint, Papp Zsigmond, Papp Kálmán, B. Kiss Márton és Szilágyi Kálmán dévaványai lakosok szabadon bocsátását.[40] A megye alispánja is küldött iratokat a kunhegyesi főszolgabírónak, hogy Dékány Imre ellen az eljárást le tudja folytatni.[41]

8./ Szilágyi Kálmán ügye: Szilágyi Kálmán (50 éves, református vallású, nős, gazdálkodó, Dévaványa, Kelemenzug 247. szám alatti lakos) elmondta, hogy 1944. december 17-én Dékány Imre hét rendőrrel a lakására ment és letartóztatta. Ugyanakkor jónéhány tárgyat is lefoglalt és elhozott. Egy nyilatkozatot kellett aláírnia, hogy ezek a tárgyak nem az ő tulajdonát képezik. Ezt csupán félelmében írta alá. Ezt követően hazaengedte. 1944. december 29-én ugyancsak Dékány Imre két orosz katonával együtt látogatta meg és vitt el néhány dolgot tőle. Ugyanakkor őt is behozta a rendőrségre, ahol háromszor ököllel az arcába vágott. Azóta állandó letartóztatásban van és a községi istállóban fizetés nélkül teljesít szolgálatot. Dékány Imre rendőrparancsnok azzal vádolta, hogy Kolozsvári Kiss László református lelkész tulajdonát képező ingóságokat rejtegetett. Ez nem igaz. Csupán a Kelemenzugon lévő Kolozsvári Kiss Árpád tulajdonát képező kastélyból kiszórt holmik kerültek a cselédséghez, de ez nem volt titok. Azóta már ezt is visszavitte mindenki. Kéri a szabadlábra helyezését.[42]

9./ Dévaványa község ügye: Dévaványa község elöljárósága nevében Séllei Gyula községi főbíró, Szarka Ferenc községi jegyző és Cs. Tóth József törvénykezési tanácsos egybehangzó kérelmüket terjesztik elő Dévaványa község békéjének biztosítása érdekében. Soron kívüli kérelmükben kívánatosnak tarta-

[38] Sz. M. L. – Munkásmozgalmi Gyüjetemény. Főszolgabírói iratok. Tiszai felső járás. 1945–46. 24. doboz.

[39] Sz. M. L. – Munkásmozgalmi Gyűjtemény. Főszolgabírói iratok. Tiszai felső járás 1945–46. 24. doboz. 1217.fi. 1945. szám.

[40] Sz. M. L. – Munkásmozgalmi Gyűjtemény. Főszolgabírói iratok. Tiszai felső járás 1945–46. 24. doboz. Szám nélküli irat, amelynek kelte 1945. március 8.

[41] Sz. M. L. – Munkásmozgalmi Gyűjtemény. Főszolgabírói iratok. Tiszai felső járás. 1945–46. 24. doboz. 1316/1945. ki.szám. 1945. március 8.

[42] Sz. M. L. – Munkásmozgalmi Gyűjtemény. Főszolgabírói iratok. Tiszai felső járás. 1945–46. 24. doboz. 1945. március 8-án felvett jegyzőkönyv.

nák a községi rendőrség átszervezését, mert a községi rendőrség jelenlegi parancsnoka Dékány Imre túlkapásaival és terror-cselekedeteivel a község minden rendű és rangú polgárát állandóan rettegésben tartja. Ez már odáig fokozódott, hogy senki sincs biztosítva arról, hogy egyik percről a másikra valamilyen oknál fogva letartóztatásba kerülhet. A községi fogdában állandóan 15–20 ember tartózkodik indokolatlan letartóztatásban. Ezekkel Dékány Imre a legdrasztikusabb módon viselkedik, üti, veri, dolgoztatja őket, a hozzátartozók által hozott élelmet nem minden esetben engedi részükre átadni, úgy annyira, hogy ezen letartóztatásban álló emberek a tetűvel megrakott fogdában siralmas állapotban néznek ki. Minden dévaványai polgár kívánsága teljesülne akkor, hogy ha a rendőrség élére egy kellő jártassággal bíró rendőrtiszt kerülne, aki kötelességének tudatában tartaná fenn Dévaványa községben a rendet és közbiztonságot. Megítélésünk szerint a jelenlegi rendőrparancsnok Dékány Imre nem lehet teljesen normális ember. Legalábbis intézkedései erre vallanak. Kívánatosnak tartanák orvosi vizsgálatát elrendelni. Dévaványa községben az elöljáróság, a Nemzeti Bizottság, a képviselő-testület sem működhet úgy, mint ahogy azt a demokratikus Magyarország újjáépítésének kívánalmai követelnék, mert Dékány Imre ezeknek intézkedését minden esetben terrorjával keresztülhúzza. Az elöljáróság nevében a községi főbíró és a törvénykezési tanácsos határozottan kijelentik, hogy amennyiben Dékány Imre továbbra is mint rendőrtanácsos működik Dévaványa községben, az elöljáróság tagjai kénytelenek lemondani állásukról, mert az együttműködés vele lehetetlen. Nem ismeri el Dékány Imre azt sem, hogy a Nemzeti Bizottság alá van rendelve, sőt a már megalakult Nemzeti Bizottságot a szó legszorosabb értelmében terror intézkedéssel működésében megakadályozta úgy, hogy a Nemzeti Bizottságot újjá kellett alakítani. Ismételten azon kérést terjesztik elő, hogy ezen lehetetlen állapotok megszüntetése és Dévaványa község békéjének és nyugalmának biztosítása érdekében Dékány Imre jelenlegi községi rendőrparancsnokot állásából eltávolítsák.[43]

10./ Szigulinszky Dusán ügye: Szigulinszky Dusán (44 éves, görögkeleti vallású, MÁV állomásparancsnok, nős, családos, dévaványai lakos) a tiszai járás főszolgabírójának előadta a következőket: 1945. január 31-én reggel fél hétkor megjelent Dékány Imre községi rendőrparancsnok hat rendőrrel, miután nem az irodában tartózkodott, a lakásából lehívatta. Amint a lakásából papucsban, felső kabát nélkül az irodába belépett, felhúzott ravaszú fegyverrel elébe állt Dékány Imre és a kíséretében lévő s az ajtó két szárnyánál álló és rá leselkedő rendőröknek kiadta a parancsot, hogy fogják le. A hat rendőr valóságos állati durvasággal ugrott rá és fogta le, annak ellenére, hogy egyáltalában nem védekezett. Ekkor Dékány Imre a kezét hátra és a lábát keresztbe dróttal összekötöztette. Innen a fatelep egyik helyiségébe vitette. Itt egy székre ültették, és mert karjai és lábai annyira össze voltak kötve, hogy már az ájulás környékezte, ezért kérte a mellette őrséget álló két embert, hogy legalább a karjain lazítsák meg a drótot, hogy annak a húsba vágó fájó szorítását megszüntethesse. Az

[43] Sz. M. L. – Munkásmozgalmi Gyűjtemény. Főszolgabírói iratok. Tiszai felső járás 1945–46. 24. doboz. 1945. március 8-án felvett jegyzőkönyv.

egyik rendőr ekkor eltávozott és rövid időn belül visszatért Dékány engedélyével és a kötést a karján meglazították. Délelőtt kb. fél tíz tájban, miután a lakásán lévő összes holmimat összeszedték és azt kocsira rakatva a rendőrségre szállíttatták, őt is a községen keresztül megkötözve a községházára kísérték és itt fogdába zárták. Minden kihallgatás nélkül 1945. február 22-ig letartóztatásban volt. Az orosz katonai parancsnokság által megbízott és Dévaványa község vasutállomásán szolgálatot teljesítő jugoszláv állampolgár, tartalékos repülőtiszt ellen követték el ezen terrorcselekedetet minden különösebb indok nélkül csupán azon be nem igazolt vádak alapján, hogy ő az orosz hadsereg ellen Németország javára kémkedik. Ennek alapján kéri, hogy a nevezett ellen a legszigorúbb eljárást megindítani szivesdkedjenek. Meg van győződva arról, hogy Dékány Imre jelenlegi rendőrparancsnok nem épelméjű. Ezért kéri orvosi vizsgálatát is elrendelni. Követeli, hogy Dékány Imre tőle nyilvánosan bocsánatot kérjen.[44]

11./ Z. Nagy Ferenc ügye: Dékány Imre rendőrtanácsos elmondta, hogy Z. Nagy Ferencet, a dévaványai Nemzeti Bizottság elnökét azért tartóztatta le, mert a község közönségét állandóan ellene izgatta. Rendszeresen készített ellene feljelentéseket a minisztériumba. Ezeket azonban nem küldte el, mert volt közöttük egy megállapodás, amelynek értelmében ezeket az ügyeket elintézni közösen mennek fel a minisztériumba. Miután a Z. Nagy Ferenc által megjelölt időpont neki nem volt megfelelő, ezért az esetleges és alaptalan vádaskodások megakadályozására letartóztatta és fogva tartotta 1945. március 2-től a katonai parancsnoknál.

Z. Nagy Ferenc (46 éves, református vallású, nős, családos, földbirtokos, Dévaványa község Nemzeti Bizottságának elnöke) a rendőrparancsnok által elmondottakkal kapcsolatban a következőket mondta el: Teljesen alaptalan Dékány Imrének az a vádja, hogy ellene, mint községi rendőrparancsnok ellen a község lakossága körében vagy a Nemzeti Bizottság ülésein izgattam volna. Sőt, ellenkezőleg: mindenkor igyekeztem a békés megoldás lehetőségét keresve a Nemzeti Bizottság ülésein is odahatni, hogy a politikai pártokból alakult Nemzeti Bizottság — ezek Dévaványa községben a legnagyobb egyetértésben dolgoztak — mindenkor a közrend fenntartása érdekében hozza meg határozatait. Amikor azonban Dévaványa községben már tömeges letartóztatások voltak, kénytelen voltam, mint a Nemzeti Bizottság elnöke, valamilyen formában a Nemzeti Bizottság hatáskörének érvényt szerezni és ebből a célból Dékány Imre magatartását az illetékes felettes hatóságoknak úgy tudomására hozni, hogy ezen alkalommal Dékány Imre rendőrtanácsos is jelen legyen. Ebben Dékány Imre rendőrtanácsossal megegyezni próbáltunk, 1945. március 2-án Dékány Imre azt az ajánlatot tette nekem, hogy a következő hét egyik napján utazzunk együttesen Debrecenbe, és a minisztériumban tisztázzuk az esetleg fennállónak látszó eltéréseket. Minthogy azonban 1945. március 3-án Debrecenben a Független Kisgazda Pártnak nagygyűlése volt, és én mint a dévaványai Független Kisgazda Párt elnöke, erre a nagygyűlésre be kívántam utazni, március 2-án kértem tőle, jöjjön velem és akkor az ügyet elin-

[44] Sz. M. L. – Munkásmozgalmi Gyűjtemény. Főszolgabírói iratok. Tiszai felső járás. 1945–46. 24. doboz. 1945. március 8-án felvett jegyzőkönyv.

tézzük. Dékány Imre azonban kijelentette, hogy ő az ajánlott időpontban nem tud utazni, és úgy vélte, én ezen gyors utazást csak azért forszíroztam, hogy ő nélküle menjek be Debrecenbe és ellene vádaskodhassak. Így, hogy utazásomat meggátolja, 1945. március 2-án este 20 és 21 óra között letartóztatott és lecsukatott. Azóta állandóan letartóztatásban állok és fogdában vagyok. Bejelentem, hogy 1945. március 3. napján Dékány Imre a községben kidoboltatta, hogy népgyűlést tart, és ezen népgyűlés elé engem is odavitet. Ott a népgyűlés közönsége előtt pellengérre állítva szidalmazott, minden néven nevezendő vádakkal vádolt, többek között felhozta azt is, hogy a Nemzeti Bizottság, amelyről lekicsinylően nyilatkozott, a rendőrség fizetését havi 150 pengőben állapította meg, ellenben ő minden egyes rendőrnek 300 pengő előleget adott, mert egy fasiszta 10.000 pengőt bocsátott rendelkezésére azzal, hogy hallgasson, és amennyiben nem elegendő ez a pénz úgy többet is fog adni. Természetesen a pellengérre állítással a népgyűlés közönsége előtt ellenem emelt vádakkal a népgyűlés közönségében olyan hangulatot teremtett, hogy attól lehetett tartani, hogy személyemmel és testi épségemmel kapcsolatban a közönség elragadtatja magát. Z. Nagy kérte a népgyűlés közönsége előtt ellene Dékány Imre által emelt súlyos vádakkal kapcsolatban a legszigorúbb kivizsgálást, mert amennyiben ezen vádak kivizsgálást nem nyernének ő Dévaványa község közönsége előtt közmegvetésnek lenne kitéve. Ezek a vádak a következők:

1./ 1944. november 20. napjától kezdődőleg Dékány Imre ellen állandóan hamis vádakat terjesztett.

2./ A Nemzeti Bizottságban a közmunkára kötelezettek, valamint a mezőgazdasági munkások és rendőrség fizetését minél alacsonyabb összegben kívánta megállapíttatni.

3./ Az 1944. évben a Tiszához közmunkára elvitt emberek közmunkára való kihajtása érdekében tevékenykedett.

4. Dékány Imre azzal is vádolja, hogy Dévaványa községben ő a fő fasiszta.

Miután magát bűnösnek vagy vétkesnek nem érzi, ezért kéri szabadlábra helyezését.

12./ B. Kiss Márton és Barabás Bálint ügye: Dékány Imre elmondta, hogy B. Kiss Márton és Barabás Bálint községi jegyzők 1944 október havában az oroszok bejövetele előtt Dévaványáról elmenekültek és a község közpénztárában lévő mintegy 78.000 pengőt kitevő összeget magukkal vitték. Barabás Bálint községi segédjegyző Dévaványa községbe visszatért és ezen kérdéses összegből mindössze 11.190 pengőt fizetett be a község pénztárába. Felszólította, hogy a többi összeget is fizesse be vagy arról is számoljon el, azonban sem a hiányzó összeget nem fizette be, sem el nem számolt annak hovafordításáról. Ugyancsak magukkal vitték a község közpénztári számadásait, anyakönyveit és egyéb hivatalos iratokat. Barabás Bálintnak azt az ajánlatot tette, hogy az értékek, valamint a község hivatalos könyveinek és egyéb iratainak visszaszállítása érdekében megfelelő kocsit és rendőri kíséretet fog biztosítani. Ebben meg is egyeztek. Ennek ellenére Barabás Bálint maga fogadott kocsit és két embert, hogy a község iratait és értékeit hazaszállítsa. Minthogy nem látta elég megbízhatónak azokat az embereket, akiket Barabás Bálint maga mellé vett az

értékek visszaszállítása céljából, ennek folytán Barabás Bálintot tervbevett útjának megakadályozására 1945. március 2-án letartóztatásba helyezte és a mai napig is fogdában van. Ezen kívül bejelentette, hogy az 1944. évben a zsidó vagyonokból mintegy 30 kg aranyat Barabás Bálint és B. Kiss Márton Dévaványa községben elrejtettek. Ezt a rejtekhelyet Barabás Bálint megmondani nem hajlandó.

Barabás Bálint (47 éves, református vallású, nős, családos, községi segédjegyző, dévaványai lakos) a fent elmondottakra a következő választ adta: Tény az, hogy 1944 októberében a község hivatalos kiürítése alkalmával, amelyet felsőbb rendelkezések adtak utasításba, B. Kiss Márton községi főjegyzővel a községi pénztárból 70.000 pengőt vettünk fel és vittünk magunkkal a község közpénztári számadásaival, az anyakönyvekkel és egyéb hivatalos iratokkal együtt. Ezeket Jászárokszállás községbe szállítottuk, ahol az iratok nagy részét elhelyeztük, majd felsőbb rendelkezést kaptunk Jászárokszállás községből való továbbmenetelre Romhány községbe, és ott tartózkodtam mindaddig, míg 1945. január 15. napján haza nem tértem. Hazatérésem alkalmával sem a község pénzét, sem pedig más hivatalos iratokat magammal nem hoztam. 1945. február 1-én feleségem is hazatért, aki a község pénztárát illető és 70.000 pengő közpénzből fennmaradt, illetve a lakásban elrejtett készpénzt magával hozta. Nem hozta azonban magával az elvitt hivatalos könyveket és számadásokat, mert hiszen Romhány községből kétlovas szánkón érkeztek haza, amely lovak azonban olyan állapotban voltak, hogy azok már nagyobb terhet elszállítani képtelenek voltak. A 11.190 pengőt a község pénztárába befizettem és kötelezettséget vállaltam arra, hogy a hiányzó összeggel illetve azok kiadását képező nyugtákkal, amint az lehetséges, el fogok számolni akkor, amikor Romhány községből Dévaványa község hivatalos iratait visszaszállították. Tény az, hogy megállapodtam Dékány Imre rendőrparancsnokkal, hogy kocsit és rendőröket biztosít a hivatalos iratok visszaszállítására, amint erre a közlekedési lehetőségek biztonságossá válnak. Téves beállítás azonban az, hogy ő maga fogadott volna kocsit a község iratainak hazaszállítására. Ezzel szemben a valóság az, hogy március 2-án a községi főbíró őt felhívatta, hogy miután kocsit bocsát rendelkezésre, hajlandó-e a község irataiért érte menni. Természetesen, ezen kötelezettséget minden további nélkül vállalta és el is indult volna, azonban ezen útjában Dékány Imre megakadályozta, mert letartóztatta és azóta is fogdában tartja. Kijelentette, hogy a község értékeinek számadása részben Jászárokszállás, részben pedig Romhány községben hiány nélkül megvan, legalábbis, amikor onnan eltávozott, még megvolt és azokkal, amint azokat haza tudják szállítani, az utolsó fillérig készpénzben vagy kifizetési nyugtákkal el fog számolni. Mindenesetre kér megfelelő kocsit rendelkezésére bocsátani, hogy a község iratait haza szállíthassák. Hogy ő B. Kiss Márton községi főjegyzővel egyetemben a zsidó vagyonokból összesen 30 kg aranyat eldugott volna, semmit sem tud. Ezzel szemben kijelenti, hogy az aranyneműeket, valamint műtárgyakat és egyéb értékes dolgokat a pénzügyigazgatóság rendelkezése folytán a pénzügyőri szakasz kezelte és ezen értékekhez az elöljáróságnak semmi köze nem volt. Ezek is mutatják tehát, hogy semmi néven nevezendő aranyból lévő ékszertárgyat nem dugtak el. Bejelenti, hogy 1945. március 2. napja óta letartóztatásban van egy tetűvel megrakott

fogdában többed magával, amely közegészségügyi szempontból mindannyiukra káros. Miután magát bűnösnek egyáltalában nem érzi, kéri azonnali szabadon bocsátását.

B. Kiss Márton (46 éves, református vallású, nős, családos, községi főjegyző, dévaványai lakos) a vádra vonatkozóan elmondta, hogy mind ő, mind más községi tisztviselő a község hivatalos kiürítése alkalmával a községi értékekkel, számadásokkal és egyéb iratokkal együtt 1944. október 6. napján hagyták el Dévaványát. A községi közpénztárból a Dévaványa községben maradt községi tisztviselők és egyéb alkalmazottak 3 havi fizetésének visszahagyásával, valamint a családi segélyek kifizetésére szolgáló pénzösszegek meghagyásával Barabás Bálint községi segédjegyzővel együtt 70.000 pengőt vettek fel és vittek magukkal. A pénzt illetve a pénz kezelésével Barabás Bálint községi segédjegyzőt és Mészáros József pénztári ellenőrt bízta meg. A magukkal vitt 70.000 pengőből a megosztás szerinti összeget, azaz kb. 35.000 pengőt a kir. adóhivatali csekkszámlára fizették be, míg a fennmaradt összegből a Dévaványa községből eltávozott községi tisztviselők illetményét fizették ki az esedékesség időpontja szerint, valamint fedezték a község értékeit és iratait szállító lovak élelmezését és a kocsisok ellátását. Kijelenti, hogy minden összeg megfelelő és szabályszerű nyugta, illetve elismervény ellenében került kifizetésre, amelyek pénztári okmányként szerepelnek. A községből így elvitt 70.000 pengővel tehát akkor, amikor a község összes iratai és számadásai visszakerülnek, tételesen elszámolnak. A községet semmi néven nevezendő károsodás nem érheti, mert hiszen az adóhivatal csekkszámlájára befizetett 35.000 pengő az államkincstárt és egyéb alapokat illető adók befizetésére történt. Míg a község iratait és értékeit szállító kocsisok és lovak ellátását a községnek kell magára vállalni. Amennyiben a tisztviselők elszállítására igénybe vett kocsik, illetve kocsisok és lovak ellátása tárgyában akár a község képviselőtestülete által, akár pedig felsőbb rendelkezések folytán olyan határozat hozatnék, hogy az ellátási költséget az illető tisztviselők volnának kötelesek fizetni, ez esetben minden tisztviselő a reá eső összeget hiány nélkül meg fogja téríteni. Erre annak idején a Dévaványa községet elhagyó tisztviselőket figyelmeztette is. A kérdéses 30 kg aranyra vonatkozólag előadja, hogy a zsidó vagyonokból a pénzügyőrség által összeszedett értékes tárgyaknak biztosítása végett a pénzügyőrség vezetője megkérte arra a községi pénztárnokot, hogy az értékek megóvása céljából a község páncélszekrényét, illetve a pénztár helyiségét bocsássák a rendelkezésére. Ezen kérelemnek a községi pénztárnok eleget tett és ezt be is jelentette. Ezen értékesebb tárgyak között azonban tudomása szerint arany neműek nem voltak, hanem mindössze ezüst és alpakka készletek és dísztrágyak. Ezen tárgyakat is azonban a pénzügyőrség a község pénztári helyiségéből elszállította. Tehát tulajdonképpen sem neki, sem Barabás Bálint községi segédjegyzőnek ezzel kapcsolatosan semmi néven nevezendő dolguk nem volt, azt ők nem kezelték, tehát el sem dughatták. Miután magát egyáltalán vétkesnek vagy bűnösnek nem érzi, csupán a felsőbb hatóság rendelkezésének kötelességszerűen tett eleget, ennek folytán kéri, hogy nyújtsanak módot arra, hogy az elvitt és egyrészt Jászárokszállás, másrészt Romhány községben lévő dévaványai közpénztári és egyéb számadásra vonatkozó, valamint más iratoknak visszaszállítására mielőbb kocsi bocsáttassék rendelkezésé-

re, hogy ezáltal Dévaványa községbe az iratok visszaszállítva, a további megfelelő közigazgatás akadály nélkül folytatható legyen. Kéri egyben, hogy állásába mielőbb helyezzék vissza, hogy ezáltal munkájával és minden odaadásával és igyekezetével Dévaványa község közönségének békés és nyugodt megértésével a munkát megkezdhesse.

13./ Papp Zsigmond és Papp Kálmán ügye: Dékány Imre elmondta, hogy a nevezetteket azért tartóztatta le 1945. január 14-én, mert a zűrzavaros helyzetet kihasználva, a község külterületén tanyáról tanyára járva raboltak és fosztogattak. A fenti időpont óta vannak letartóztatva és közmunkára kötelezve.

Papp Zsigmond (35 éves, református vallású, nős, családos, gazdálkodó, dévaványai lakos) elmondja, hogy a vád teljesen alaptalan, mert egyáltalában nem rabolt és nem fosztogatott, hanem a Bogya Lajos tulajdonát képező tanyáról az ott szolgálatban álló Döge Pál cseléd tudtával és hozzájárulásával hozott el 5 zsák zabot és 5 zsák árpát azért, hogy miután ő maga vetőmaggal nem rendelkezett, és a Bogya Lajos tulajdonát képező tanyából, mint elhagyott birtokról az orosz hadsereg minden néven nevezendő terményt elszállít, azt a tavaszi munkálatok alkalmával vetőmagként felhasználhassa. Bejelenti, hogy ezért 1944 október hó folyamán az orosz katonaság utasítására és közreműködésével a kelemenzugi gazdaságból egy akácfát fűtés céljából kivágott. Ugyancsak október folyamán a lakásában tartózkodó orosz parancsnokság rendelkezésére a kelemenzugi gazdaságból egy 70 kg súlyú disznót hozott el egy orosz főhadnagy és gépkocsivezető közreműködésével, amelyet azután az ő lakásán kolbásznak feldolgoztak. Bejelenti, hogy 1944. december 14-én Dékány Imre rendőrparancsnok letartóztatta és egy hónapig fogdában volt, míg a többi időt állandó munkával tölti el. Ezért a munkáért azonban fizetést nem kaptak. Amennyiben bűnösnek minősítik, úgy kéri, hogy ügyét tegyék át a bírósághoz. Kéri azonnali szabadlábra helyezését, márcsak azért is, mert a tanyáján csupán egy 9 éves kisfia van, aki az állatokkal foglalatoskodik, illetve azoknak gondozását látja el. Bejelenti, hogy Dékány Imre parancsára a Munkáskörben nagyobb közönség előtt a szinpadra felvezették őket és úgy mutogatták, mint 72 rablás elkövetőit. Ebből természetesen egy szó sem igaz. Bejelenti, hogy 1944. november havában Séli Péter községi rendőr a tanyájába bevitt egy igen gyenge állapotban lévő bivalyt és neki eladásra felkínálta 200 pengőért. Miután azonban a bivaly árát kifizetni nem tudta, így azt mondta neki, hogy hagyja ott a bivalyt és majd egy későbbi időpontban fogja annak árát kifizetni. A bivaly időközben olyan beteg lett, hogy a szomszédjával agyonütötték és amikor Séli Péter községi rendőr a bivalyért kijött, ő hajlandó lett volna részére a 200 pengőt kifizetni, azonban akkor már Séli Péter a bivalyért 300 pengőt követelt, mire a lakásából kiutasította.

Papp Kálmán (38 éves református vallású, nős, családos, földműves, dévaványai lakos) a vádra vonatkozóan elmondja, hogy G. Tóth Ferencné dévaványai lakos tanyájáról 10 literes üveget és túrós kádat vitt el. 1944. október 7-én egy magyar katona tért be tanyájára, aki civil ruhát kért a kincstári katonai ruhái ellenében. Nevezettnek ezt a kívánságát teljesítette és 1944. december 17. napján a pusztaecsegi rendőrségnek akarta átadni a ruhát, valamint a pisztolyt. Ugyanakkor érkezett oda a dévaványai rendőrség és azok tőle a ruhát és a pisztolyt

elvették. Ugyanakkor letartóztatták. Azóta állandóan letartóztatásban van. Egy hónapig fogdában volt, egy hónap elteltével azonban munkára küldték és azóta állandóan minden fizetés nélkül dolgozik, lakásába vissza nem térhet. Kéri, hogy miután ügye, amennyiben lopásnak minősülne vagy pedig kincstári holmik eltitkolásának, úgy tegyék át azt az illetékes bírósághoz. Azonnali szabadon bocsátását kérte.

Az egész tárgyalás folyamán, mint annak néma szemlélője részt vett Vaszkó Mihály nemzetgyűlési képviselő, dévaványai lakos, aki tanúja volt minden egyes letartóztatott kihallgatásának, és aki ezt a jegyzőkönyv aláírásával igazolta is.

Az eljáró főszolgabíró miután megállapította, hogy a letartóztatásban lévő Szabó Sándor, Schwalm György, Lakatos István, Szilágyi András, P. Szabó Miklós, Simon Imre, Földessy Zsigmond, Benkő Jakab, Z. Nagy Ferenc, Barabás Bálint, Papp Zsigmond, Papp Kálmán és B. Kiss Márton dévaványai lakosok olyan bűncselekményeket nem követtek el, melynek folytán további letartóztatásuk indokolt volna, ennek folytán a nevezettek azonnali szabadlábra helyezését rendelte el és erre Dékány Imre községi rendőrparancsnok dévaványai lakost utasította is. Egyben utasította Dékány Imre rendőrparancsnok dévaványai lakost, hogy mindazok ellen, akik ellen akár kihágás, akár vétség, bűntett vagy bármilyen bűncselekmény miatt kifogás merül fel, úgy a feljelentését a járási rendőrparancsnokságon keresztül az illetékes bírósághoz tegye meg. Köteles a dévaványai rendőrparancsnok a jövőben minden egyes bármilyen kihágási ügyben a jelentését a járási rendőrparancsnok útján a járás főszolgabírájához elbírálás céljából felterjeszteni.

Miután a szabadlábra helyezettek előtt az eljáró főszolgabíró a határozatot kihirdette, ennek folytán a jegyzőkönyvet helybenhagyás után a tárgyaláson jelenlévő hatósági közegek és letartóztatásban lévők egyenként aláírták.[45]

Szorosan ehhez az ügyhöz tartozott, de külön jegyzőkönyv készült dr. Kökösdi Gyula budapesti törvényszéki tanácselnök ügyéről, mert nem dévaványai illetőségű volt.

14./ Dr. Kökösdi Gyula ügye: Dr. Kökösdi Gyula (50 éves, unitárius vallású, nős, törvényszéki tanácselnök, Budapest, Thököly utca 154. szám alatti lakos) elmondta, hogy 1945. március 1-én a délelőtti órákban érkezett Dévaványára, ahol rokonai élnek. Ugyancsak itt van háza és földbirtoka is. Azért jött Dévaványára, hogy megszemlélje házát, annak berendezését, rokonait meglátogassa és végül, hogy Budapesten élő családja, illetve rokonsága részére valami kis élelmiszert szállítson. Dévaványa községbe történő megérkezése után elsősorban a házak bérlőit, majd a rokonságát kereste fel, majd ebéd után délután 2 órakor jelentkezési kötelezettségének eleget teendő, Dévaványa község elöljáróságánál jelentkezett, ahol is kérte, hogy valamennyi élelmiszert felvásárolhasson és azt felvihesse magával Budapestre. Ezt a vásárlási igazolványt meg is kapta. Itt értesült arról, hogy az utazáshoz utazási igazolványra van szüksége és ennek beszerzése céljából a községi rendőrséghez utasították. A községi rendőrségen már előző jelentkezése után az utazási igazolvány kiadását kérte, ahol azt a felvilágosítást kapta, hogy miután az utazási igazolványt az elöljáróság adja ki, így a rendőrség által kiadott egyszerű kis cédula alapján ismét az elöljárósághoz fordult az utazási igazolvány kiadása érdekében. Amikor az u-

[45] Sz. M. L. – Munkásmozgalmi Gyűjtemény. Főszolgabírói iratok. Tiszai felső járás. 1945–46. 24. doboz. 1945. március 8-án felvett hat oldalas jegyzőkönyv.

tazási igazolvány elkészítése folyamatban volt, egy községi rendőr jött érte, hogy azonnal menjen be a rendőrségre. A rendőrségen Dékány Imre rendőrparancsnok igazolásra szólította fel, s miután nevét, állását és lakhelyét szóbelileg is közölte a rendőrparancsnokkal, személyazonosságának igazolása céljából bemutatta az igazságügy-minisztérium által magyar és orosz nyelven kiállított igazolványát, valamint a budapesti kir. törvényszék elnöke által kiállított igazolványt, amely szerint igazolva van, hogy mint törvényszéki tanácselnök tényleges szolgálatot teljesít. A fenti igazolványokon kívül bemutatta a MÁV üzletvezetőség által kiállított és félárú vasúti menetjegy váltására jogosító arcképes igazolványát, valamint Budapest székesfőváros polgármestere által kiállított menekült igazolványát. Ezeket az igazolványokat Dékány Imre rendőrparancsnok egy magánlevéllel együtt azonnal elvette tőle és azonnal őrizetbe helyezte és még aznap este egy orosz katona ment érte, aki az orosz parancsnoksághoz vezette és az orosz katonai parancsnok által történt kihallgatás után a katonai parancsnok közölte vele, hogy másnap, azaz március 2-án a dévaványai Nemzeti Bizottság fog ügyében határozatot hozni, hogy mi történjék vele a továbbiakban. Azóta egyáltalában kihallgatva nem volt és már nyolc napja, hogy őrizetben van, de sem a Nemzeti Bizottság, sem pedig a rendőrség ügyében határozatot nem hozott, legalábbis erről nem értesítették. Miután magát sem politikai, sem egyéb ügyekben vétkesnek és bűnösnek nem érzi és mert semmi okot arra nem szolgáltatott, hogy továbbra is őrizetben tartassék, kéri azonnali szabadlábra helyezésének elrendelését.[46] Még ezen a napon a főszolgabíró 492/1945. szám alatt véghatározatot hozott (mint I. fokú rendőrhatóság), hogy dr. Kökösdi Gyulát haladéktalanul szabadlábra helyezi.[47]

A Dékány-ügyhöz tartoznak a következő ismertetésre kerülő jegyzőkönyvek is. Csupán abban térnek el az 1–13. sorszámok alatt közölt ügyektől, hogy nem bizottság előtt mondták el és jegyzőkönyvezték az ügyüket, hanem a kunhegyesi járás főszolgabírája, a jegyzőkönyvvezető és a volt letartóztatott jelenlétében vették fel a jegyzőkönyveket, amelyeket minden esetben mind a három személy aláírt. Abban is egyezés található, hogy ezeket a jegyzőkönyveket is 1945. március 8-án vették fel.

15./ Dr. Kárpáti József ügye: Az 54 éves, római katolikus esperes-plébános, dévaványai lakos elmondta, hogy a nagy német propaganda következtében, amely az orosz hadsereg által a lelkipásztorok kiirtását hirdette, 1944. október 7-én elhagyta Dévaványa községet és szüleihez Gyöngyösre távozott. November 14-én Gyöngyösről Budapestre ment, honnan 1945. február 9-én érkezett vissza Dévaványára. November 11-én — miután értesült arról, hogy édesapja Gyöngyösön elhalálozott — Gyöngyösre kívánt utazni és ebből a célból egy egylovas kocsival Dévaványáról Kisújszállásra útnak is indult. Pusztaecsegen azonban a dévaványai rendőrséggel találkozott, akik útja folytatásában megakadályozták és visszakísérték Dévaványára és 1945. február 12-ig őrizetben tartották. Ekkor szabadon bocsátották. Február 17-én a rendőrség érte ment és káplánjával,

[46] Sz. M. L. – Munkásmozgalmi Gyűjtemény. Főszolgabírói iratok. Tiszai felső járás. 1945–46. 24. doboz. 1945. március 8-án felvett egy oldalas jegyzőkönyv.

[47] Sz. M. L. – Munkásmozgalmi Gyűjtemény. Főszolgabírói iratok. Tiszai felső járás. 1945–46. 24. doboz. 1945. március 8-án kelt 492/1945. számú véghatározat.

Szörényi Lászlóval együtt a rendőrségre kísérték, ahol letartóztatásba helyezték és fogdába csukták, ahol február 25-ig megszakítás nélkül letartóztatásban volt. Az őrizetbe vételt Dékány Imre rendőrparancsnok rendelte el, aki minden okmányt elszedett tőle. Az okmányok között talált egy igazolványt, amelynek alapján őt kémnek minősítette. Ennek alapján vette őt őrizetbe. Február 12-én, amikor még az első letartóztatásából elengedték, Dékány Imre ugyan szabadon engedte, de eltiltotta minden papi tevékenységtől. Február 25-én az orosz katonai parancsnok hívatta magához, miután Dévaványa község katolikussága kérte az orosz katonai parancsnokot, hogy amennyiben az esperesük bűnös, büntessék meg, de ha ártatlansága bebizonyosodik, akkor rendelje el azonnali szabadlábra helyezését. Az orosz parancsnok a kihallgatás után szabadlábra helyezte azzal, hogy ezentúl háborítatlanul végezheti papi tevékenységét. Azóta csupán a szentmisét meri megtartani, de szentbeszédet Dékány Imre rendőrparancsnok miatt nem mer mondani. Attól fél ugyanis, hogy bármelyik szavát félreértheti és abból ismételten kellemetlenségei támadnak. Itt kívája bejelenteni, hogy Dékány Imre a papi funkcióktól azért tiltotta el, mert szerinte a szentmisézés latin nyelven folyik és ebből ő — Dékány Imre — semmit nem ért meg. Elrendelte Dékány Imre rendőrparancsnok azt is, hogy a község területét nem hagyhatja el, holott szüleihez Gyöngyösre kívánna utazni. Miután vétkesnek nem érzi magát, kéri ezen szigorítások feloldását.[48]

16./ Benkő Jakabné ügye: Benkő Jakabné (született Bogdány Erzsébet, 44 éves, református vallású, tanítónő, dévaványai lakos) elmondta, hogy Dévaványa község elöljárósága előtt 1945. január 16-án már előterjesztette panaszát, azt most is teljes egészében fenntartja[49] és kéri az intézkedést arra vonatkozólag, hogy a jövőben a rendőrparancsnok hasonló intézkedést ne foganatosíthasson. Ő, mint tanítónő, az iskolából a gyerekeket kizárólag az iskolaszéki elnök engedélyével, illetve hozzájárulásával bocsáthatja el. Egyben elmondta, hogy Dékány Imre 1945. március 7-én a dévaványai községházán azt a kijelentést tette, hogy a főszolgabíró illetőleg a járási rendőrparancsnok csak addig intézkedhet és parancsolhat, amig Dévaványa községben vannak, de innen ők eltávoznak, és ő mint rendőrparancsnok itt marad és majd tudja a további megfelelő kötelességét.[50]

17./ Erdős Gáborné ügye: Erdős Gáborné előadta, hogy 1945. január 15-én előterjesztett panaszát fenntartja, mert Dékány Imre 1945. január 12-én két rendőr kíséretében a lakásán házkutatást tartott. Ez eredménytelennek bizonyult. Ennek ellenére a férjét bevitte a rendőrségre, ott megverte és három napra lecsukta. Egyúttal 1000 pengő pénzbüntetésre ítélte. Mivel azt azonnal nem tudta befizetni, ezért 1500 pengőre ítélte. A férje 1945. január 17-én befizette Borók Ferenc rendőr kezeihez a felemelt összeget, amelyről nem kapott elismervényt. Bejelenti, hogy a lakásán a házkutatás alkalmával semmi olyat

[48] Sz. M. L. – Munkásmozgalmi Gyüjtemény. Főszolgabírói iratok. Tiszai felső járás. 1945–46. 25. doboz. 1945. március 8-án felvett jegyzőkönyv.

[49] Sajnálatos módon nem derült ki az iratokból, hogy a tanítónőnek mi volt a panasza. Feltételezésünk szerint azért tett panaszt, hogy Dékány Imre a Munkáskörbe rendelte a község összes iskolását, ahol előadást tartottak a részükre.

[50] Sz. M. L. – Munkásmozgalmi Gyűjtemény. Főszolgabírói iratok. Tiszai felső járás 1945–46. 24. doboz. 1945. március 8-án felvett jegyzőkönyv.

nem találtak, amely más tulajdonát képezte volna vagy beszolgáltatási kötelezettség alá esett volna. Tudomása szerint házkutatást azért tartottak náluk, mert az volt ellenük a gyanú, hogy mint kereskedők cukrot, petróleumot stb. dugtak el és ezzel feketéznek. Ez azonban nem volt igaz. Dékány Imre a lakásukról Cudor Imre kovácsmesterhez 150 kg szén elszállítását rendelte el, amely meg is történt. Erről sem kaptunk elismervényt, de senki ki sem fizette. Ugyanakkor kéri, hogy a villanyvilágítást, amelyet Dékány Imre kikapcsoltatott, újból kapcsolják be, mert semmi néven nevezendő más világítási eszközzel nem rendelkeznek.

Folytatólagos jegyzőkönyvként vették fel Borók Ferenc (30 éves, református vallású, dévaványai lakos) kihallgatását, aki előadta, hogy Erdős Gábortól annak idején az 1500 pengős büntetést átvette, és azt az összeget Szabó Szabolcsnak, akkori rendőrparancsnoknak, átadta. Hogy az összeggel mi történt, pontosan nem tudja, de tudomása szerint a dévaványai Kommunista Párt pénztárába fizették be.[51]

Erdős Gáborné panasza során tanúként kihallgatták Szabó Szabolcs (58 éves, református vallású, nyugalmazott csendőr törzsőrmester, dévaványai lakost), aki a következőket mondta el: 1945. január 12-én Erdős Gábornét Dékány Imre 1500 pengő pénzbüntetésre ítélte. Erdősné a reá kivetett összeget a rendőrőrszobán tartózkodó Borók Ferenc rendőr kezeihez fizette le. Borók Ferenc ezt az 1500 pengőt neki, mint rendőrparancsnoknak átadta. Ezt az összeget Dékány Imre utasítására a dévaványai Kommunista Párt pénztárába kellett befizetnie, amiről ő nyugtát és ellennyugtát készített.[52]

18./ Susányi János ügye: Ez a jegyzőkönyv már Kunhegyesen, a járási főszolgabírói hivatalban készült 1945. március 13-án, Susányi Jánosnak, a dévaványai előljáróság hivatalos futárának a kihallgatása alkalmával. Susányi János dévaványai lakos elmondta, hogy Sélei Gyula községi főbíró és a község helyettes főjegyzőjének Szarka Ferencnek a megbízásából bejelenti, hogy az 1945. március 6., 7. és 8. napján a járási főszolgabíró által történt kivizsgálások után egy napig Dévaványa községben semmi különösebb nem történt, ellenben az egy nap elteltével Dékány Imre községi rendőrtanácsos újabb letartóztatásokat végzett. Így többek között ismételten letartóztatásba helyezte és jelenleg is őrizetben állnak Földessy Zsigmond volt községi főbíró, Benkő Jakab volt községi helyettes főjegyző, Tímár Frigyes gazdálkodó, valamint özv. vitéz Vas Bálintné dévaványai lakosok. Az elöljáróság még szóbelileg üzente a futárral, hogy több olyan dévaványai lakos, akiknek ingóságait Dékány Imre rendőrparancsnok elszállíttatta, a kivizsgálás időpontjában panaszt tenni nem tudtak. Ez elöljáróság kér ez ügyben ismételten sürgős intézkedést, hogy Dékány Imre terrorcselekedetei és túlkapásai a legrövidebb időn belül megakadályoztassanak. Egyben bejelenti a futár, hogy az elöljáróság írásbeli jelentést azért nem tett, mert előadhatta volna magát az az eset, hogy őt mint futárt Dékány Imre elfogja, és ez esetben a levelet tőle elveszi.[53]

---

[51] Sz. M. L. – Munkásmozgalmi Gyűjtemény. Főszolgabírói iratok. Tiszai felső jáérás 1945–46. 24. doboz. 1945. március 8-án felvett folytatólagos jegyzőkönyv.

[52] Sz. M. L. – Munkásmozgalmi Gyűjtemény. Főszolgabírói iratok. Tiszai felső járás 1945–46. 24. doboz. 1945. március 8-án felvett jegyzőkönyv.

[53] Sz. M. L. – Munkásmozgalmi Gyűjtemény. Főszolgabírói iratok. Tiszai felső járás 1945–46. 24. doboz.1945. március 13-én Kunhegyesen felvett jegyzőkönyv.

Nagy kár, hogy Dévaványa község irattára tetemes kárt szenvedett és éppen a témánk szempontjából legfontosabb iratok nincsenek meg. A Munkásmozgalmi Gyűjteményben azonban szerepel egy kigyűjtés a dévaványai iktatókönyvből, amely a Dékány Imrével kapcsolatos panaszokat csoportosította. Ime:

208/1945. P. Szűcs Imréné: Dékány elkobzott 127 tojást és 20 pengőre büntette,
381/1945. Biri Józsefné: a reá bizott lakásból Dékány minden ingóságot elvitt,
707/1945. Kozma Károly: egy lovát elvette,
712/1945. Pfeiffermann Jánosné: lakását teljesen kifosztotta Dékány,
713/1945. Szarka Gyuláné: Dékány két lovat szerszámokkal együtt elvett,
714/1945. Szűcs Vilmosné: Dékány által elvett ócska ruha, és 480 pengő pénzbüntetésre ítélte,
715/1945. Szénási Mátyás: Dékány elvette lovát és kocsiját,
716/1945. Papp Zsigmond és társai: Kimutatás szerinti ingóságait elvette Dékány,
718/1945. G. Tóth Ferencné: férje segédmotoros kerékpárját vette el Dékány,
719/1945. Húbert Erzsébet: Szilágyi Andrásnénál elhelyezett fehérneműit elvette Dékány,
720/1945. Katona István: Dékány két lovát elvette,
721/1945. Molnár Ferencné: A jegyzék szerint elvette ingóságait, kéri vissza Dékánytól,
722/1945. ifj. Szőllősi Albert: Elvitt 70 liter bort, 1 liter mustot és több értéket Dékány,
739/1945. Nyíri Róza és társai: Ingóságaikat vette el Dékány.[54]

Éppen ez az iktatókönyvi kivonat bizonyítja, hogy Endrédi György járási főszolgabírónak sem ideje sem módja nem volt arra, hogy a Dékány által elkövetett bűntetteket teljes mélységében feltárja. Meg kellett elégednie a felszínen mozgó ügyek regisztrálásával. Az is éppen elég volt ahhoz, hogy megszüntessék Dékány „Dévaványai Köztársaságát".

Ettől a pillanattól kezdve tulajdonképpen Endrédi György járási főszolgabíró kezében összpontosult minden a Dékány-ügyre vonatkozó irat: mind a község lakossága, mind a főispán, mind az alispán neki küldött el intézkedésre minden lényeges iratot ebben az ügyben. A főszolgabíró 1945. március 13-án írt jelentést az ügyről Erdei Ferenc belügyminiszternek. Ebben összefoglalta a fenti jegyzőkönyvben található eseteket és javaslatot tett a belügyminiszternek arra, hogy közigazgatási úton rendezze a dévaványai rendőrparancsnok ügyét.[55]

Ugyanakkor jelentése egy példányát felterjesztette a főispánhoz is. Egyben tájékoztatta őt is a tett intézkedésekről. Ebből a levélből tudtuk meg azt is, hogy 1945. március 3-án dr. Zöld Sándor[56] belügyi államtitkár személyes találkozásuk

[54] Sz. M. L. – Munkásmozgalmi Gyűjtemény. Főszolgabírói iratok. Tiszai felső járás. 1945–46. 24. doboz.

[55] Sz. M. L. – Munkásmozgalmi Gyűjtemény. Főszolgabírói iratok. Tiszai felső járás 1945–46. 24. doboz. 492/1945. ikt. számú irat.

[56] Zöld Sándor (Nagyvárad, 1913. május 19. – Bp., 1951. április 20.) orvos, a belügyminisztérium politikai államtitkára volt 1944. december 23-tól 1945. július 15-ig.

során már utasította Endrédi György főszolgabírót a dévaványai ügy haladéktalan kivizsgálására.[57]

Dékány Imre azonban nem nyugodott. 1945. március 18-án jelentette Endrédi főszolgabíró a belügyminiszernek, hogy aznap a következő szövegű táviratot kapta a dévaványai Nemzeti Bizottságtól: „Főszolgabíró, Kunhegyes. Dékány ma éjjel összefogott 60 azaz hatvan embert és kocsikkal elvitte ismeretlen helyre. Belügyminiszternek is jelentettük. Dévaványai Nemzeti Bizottság." Kéri a belügyminisztert a dévaványai ügy sürgős megoldására.[58] A memoárirodalomból tudjuk, hogy ez már a debreceni útja volt Dékánynak. A főszolgabíró a főispánnak is jelentette a dévaványai távirat szövegét.[59] Ugyanakkor az ügy azonnali kivizsgálásáról is intézkedett, a járási rendőrparancsnokot is erre utasította.[60] A Debrecenben történet eseményekről ismét csak a visszaemlékezésekre vagyunk utalva. Bár a dévaványai községi elöljáróság jelentette a főszolgabírónak, hogy a Debrecenbe szállított foglyok egy része már visszatért a faluba, feltehetőleg a többi is hamarosan visszaérkezik. Olyan hírt hallottak, hogy egy vizsgálóbizottság száll ki Dévaványára, ahol az ügyek kivizsgálását lefolytatják. Kérték, hogy erre jöjjön ki a főszolgabíró is.[61] A főszolgabíró az egész ügyet összefoglalva egy rövid jelentést írt az ügyről az alispánnak is.[62]

A Dékány-ügy azért még adott munkát a közigazgatásnak, hiszen felmentéséről és utódlásáról is gondoskodni kellett. Erről adott hírt a dévaványai Nemzeti Bizottság 1945. március 24-én tartott ülésének a jegyzőkönyve, amelyben az 1. pont-ban felmentették Dékány Imrét rendőrparancsnoki megbízatása alól és Susányi Jánost bízták meg a rendőrség vezetésével.

A 2. pontban érdekes hírt közölt Berkovics Imre, a Kommunista Párt dévaványai vezetőségének tagja, amikor elmondta, hogy dr. Zöld Sándor belügyi államtitkár szóbeli utasítása értelmében Dékány Imre fiát, Sándort, március 23-án 21 órakor a rendőrség őrizetbe vette.

A 3. pontban is érintett volt Dékány, hiszen miatta kellett a Vadkacsa szállodában teljeskörű leltározást tartani.

A 4. pontban a pusztaecsegi rendőrség újjászervezéséről intézkedtek, amikor két főben állapították meg az ottani rendőrség létszámát.

Az 5. pont feloszlatta a Dékány Imre által önkényesen megszervezett mezőrendőrséget. A főbíró mezőőrök beállításáról intézkedett.

A 6. pontban a községi rendőrség létszámát 15 főben határozták meg. Egy parancsnok és egy helyettes parancsnokkal együtt 17 fő a létszám, ehhez

---

[57] Sz. M. L. – Munkásmozgalmi Gyűjtemény. Főszolgabírói iratok. Tiszai felső járás 1945–46. 24. doboz. 492/1945. számú, a főispánnak címzett levél.

[58] Sz. M. L. – Munkásmozgalmi Gyűjtemény. Főszolgabírói iratok. Tiszai felső járás. 1945–46. 24. doboz. 492/1945. számú, a belügyminiszternek címzett levél.

[59] Sz. M. L. – Munkásmozgalmi Gyűjtemény. Főszolgabírói iratok. Tiszai felső járás. 1945–46. 24. doboz. 492/1945. számú, a főispánnak címzett levél.

[60] Sz. M. L. – Munkásmozgalmi Gyűjtemény. Főszolgabírói iratok. Tiszai felső járás. 1945–46. 24. doboz. 492/1945. számú, a járási rendőrparancsnoknak címzett levél.

[61] Sz. M. L. – Munkásmozgalmi Gyűjtemény. Főszolgabírói iratok. Tiszai felső járás. 1945–46. 24. doboz. A dévaványai elöljáróság 1945. március 21-én kelt levele.

[62] Sz. M. L. – Munkásmozgalmi Gyűjtemény. Főszolgabírói iratok. Tiszai felső járás. 1945–46. 24. doboz. 779/1945. ikt. szám.

kell hozzáadni még a pusztaecsegi rendőrség létszámát, a két főt. Így összesen 19 rendőr teljesített szolgálatot a községben ettől az időponttól kezdve.[63]

Értesülhetünk arról is, hogy a főszolgabíró dévaványai kiszállása 173 pengőjébe került a vármegyének.[64]

Dékány Imre „uralmának" azonban személyi és anyagi következményei is voltak, amelyeket rendezni kellett. Ez már 1945 márciusában jelentkezett követelésként, mert a dévaványai nemzeti bizottságnak egy elvi nyilatkozatot kellett tenni, hogy elhárítsa magáról a Dékány Imre által elrendelt intézkedések személyi és anyag következményeit. Nem vállalt felelősséget a rendőrlegénység politikai megbízhatósága tekintetében sem, mert hiába kérte Dékánytól a rendőrség névsorát, azt soha nem terjesztette be hozzájuk. Ugyanez vonatkozott az általa szervezett mezőrendőrségre is. Így azután mindenki polgári perben követelhette keletkezett kárának megtérítését Dékány Imrétől.[65]

Még három év elteltével is előkerült a neve a Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvében. Az 1948. május 30-i ülésen elhangzott, hogy Dékány Imre, az M.D.P. tagja (!) mind a munkahelyén, mind a szakszervezetben, pártjában és általános közéleti szereplésében a Nemzeti Függetlenségi Front szellemével össze nem egyeztethető magatartást tanúsít és káros, bomlasztó tevékenységet fejt ki. A dévaványai Nemzeti Bizottság a rendelkezésére álló terhelő bizonyítékok alapján kéréssel fordul a Magyar Dolgozók Pártja megyei, a FÉKOSZ dévaványai, a Szakszervezetek Szolnok megyei Bizottságaihoz, hassanak oda, hogy Dékány Imre semmiféle közéleti tevékenységet ne fejthessen ki, a szervezetekből és a pártból központilag kitiltassék. Vegyék figyelembe, hogy Dékány Imre ellen ezen intézkedések megtételét kívánatosnak tartja a Nemzeti Bizottság annál is inkább, mert Dékány az 1945–46. évben a debreceni Ideiglenes Kormány intézkedésére demokrácia és népellenes bűntett miatt nyolc hónapig volt internálva.[66]

A Nemzeti Bizottság iratai között megtalálható volt a következő levél-tervezet,[67] amely nem egyéb, mint egy jegyzőkönyvi kivonat.

„A Dévaványai Nemzeti Bizottság 1948. évi június hó 13-án készült jegyzőkönyve alapján a Nemzeti Bizottság foglalkozott a Magyar Dolgozók Pártja Szolnok megyei Bizottságának átiratával, mely Dékány Imre ügyével foglalkozik. A Nemzeti Bizottság értesíti a Magyar Dolgozók Pártja Szolnok megyei Bizottságát, hogy a nemzeti ünnepek alkalmával, amely ünnepeket minden alkalommal a Nemzeti Bizottság rendezett meg, Dékány Imre az ünnepély tényét önhatalmúlag elvetette és kihívó, botrányos viselkedéssel az ünnepek jelentőségét és szentségét

[63] Sz. M. L. – Nemzeti Bizottsági iratok Dévaványai jkv. 1945–49. 1945. március 24-i jkv. 4. doboz.

[64] Sz. M. L. – Munkásmozgalmi Gyűjtemény. Főszolgabírói iratok. Tiszai felső járás. 1945–46. 24. doboz. 4161/1945. ikt. szám.

[65] Sz. M. L. – Nemzeti Bizottsági iratok. Dévaványa jkv. 1945–59. 4. doboz. 2. és 7. pont 1945. március 27-i jegyzőkönyvből.

[66] Sz. M. L. – Nemzeti Bizottsági iratok. Dévaványai jkv. 1945–49. 4. doboz. Az 1948. május 30-i jkv. 3.pontja.

[67] Csak „tervezetnek" mondható, noha bélyegző volt rajta, de sem iktatószám, sem dátum, sem aláírások nem szerepeltek az iraton. Lelőhelye: Sz. M. L. – Nemzeti Bizottság iratai. Dévényai jkv. 1945–49. 4. doboz. Magyar Dolgozók Pártja Szolnok megyei Bizottságának címzett levéltervezet. Az események ismeretében meggyőződésünk, hogy a levelet elküldték a címzettnek.

aláásta. Felvonulási tervezetünket minden alkalommal megváltoztatta és a tervtől eltérően más útvonalra vezette. A figyelmeztetést kapott mindenkit lefasiztázott, kecskének és kutyának nevezve, azzal a megfélemlítő terrorisztikus politikájával félemlítette meg, hogy őneki közvetlen kapcsolata van Rákosi és Sztálin elvtárssal és eljön az ő ideje és ekkor majd megásatja a gödröt azoknak, akik nem az ő akaratán vannak, vagy nem az ő elgondolását hajtják végre. A Nemzeti Bizottság kéri, hogy az Új Függetlenségi Front kialakulása és a békés építő termelőmunka zavartalan biztosítása érdekében Dékány Imre demokrácia elleni tevékenységére vonatkozó bizonyítékokat a Szolnoki Népügyészségtől kérje ki. Mert a bizonyítékok kellően bizonyítják Dékány Imre káros működését és mint nem kívánatos elem szereplését. Feltehető az is, hogy ez a zavartkeltő működése a jobboldali reakciós erőktől irányított, akiknek Dékány Imre a Horthy-rendszer alatt a képviselőválasztásokon korteskedett.[68] Ezek a tevékenységek, akarva akaratlanul történnek Dékány Imre részéről, egyáltalán nem szolgálják községünk békéjét, nyugalmát és sokban befolyásolja a községünk politikai és gazdasági egységének kialakulását. A fentiek előterjesztése alapján ismételve kéri a Nemzeti Bizottság a Magyar Dolgozók Pártja Szolnok megyei Bizottságát, hogy Dékány Imrét nyilvános vagy szervezeti szerepléstől eltiltani sziveskedjék."

Elérkeztünk arra a pontjára a történetnek, amikor ítéletet kell mondanunk egy emberről. Egy negatív személyiségről, aki egy néhány hétre befolyásolta közvetlen környezete életét. Kénye-kedve szerint uralkodhatott rajtuk, dönthetett sorsuk felett, befolyásolhatta mindennapjaikat. És ez az ember így érezte jól magát, ekkor érezte életét teljesnek. Mi válthatta ki nála ezt a féktelen hatalomvágyat, azt a sok rosszindulatot, a kegyetlenségnek azt a fokát, amely szinte már közbűntényes szereplővé sűlyesztette le a hatalom magasabb szintjei felé törekvő dévaványai rendőrparancsnokot? Hiszen neki kellett volna a rend és nyugalom őrének, a törvényesség helyi képviselőjének lennie.

Tudjuk, hogy az első világháború után fogságban volt, ahol látta és tapasztalhatta a szovjethatalom kialakulásának folyamatát. A tapasztalatok alapján sok olyan momentum ragadhatott személyiségéhez, amely végül is a megismert irányba bontakoztatta ki 1944–45-ben Dékány Imrét.

Tudjuk, hogy sokat olvasott. Talán az olvasmányaiból csak azokat a történeteket, epizódokat, jelenségeket ragadta meg és szintetizálta magában, amelyből azután kialakult a mérhetetlen hatalomvágya. Már a polgárháborús tapasztalatok ferde irányba terelték. Ezek a félreértelmezett olvasmányok csak erősíthették a rossz irányba mozduló egyéniségét.

Hozzájárult ehhez közismert exhibicionizmusa. A Horthy-korszakban a bandagazdaság jelentette számáraz érvényesülés egyedüli útját. Ezt a poziciót erősen megragadta, és a környezetét is meglepő új tartalommal és eljárási módszerekkel töltötte meg. Ebben is mohósága dominált, amikor azt, akit lehetett becsapott. Mindig a valamilyen formában gyengébbel, kiszolgáltatottabbal bánt el lelkiismeretlenül. Egoizmusa uralkodott már ekkor egyéniségében.

Nem győzte kivárni a kommunizmus győzelmét, ezért a kaszáskereszteskekkel is kapcsolatot teremtett. Érdekes módon, ezt közvetlen környezete hamar

[68] Dékány Imre az 1930-as években a Kaszáskeresztes mozgalom tagja is volt.

elfelejtette, kivéve talán Szarka József asztalosmestert, aki emlékeztette őt arra, hogy együtt voltak ebben a mozgalomban.

Ellentmondásos egyéniség volt. Kimondhatatlanul gyűlölte a régi világ képviselőit, a főjegyzőt, a tábornokot, de majmolta magatartásukat (rendőrparancsnoksága idején már pizsamát viselt, cigányzenekarral muzsikáltatott magának stb.).

Érdekes, hogy csak hatalmi tobzódásának utolsó periódusában vetődött fel az a gondolat — az elöljáróságban és Szigulinszky Dusánban –, hogy talán az elmeállapotát is érdemes lenne megvizsgáltatni Dékány Imrének. Utólag már elképzelhetetlen egzakt ítéletet mondani lelkivilágáról, de annyi mindenképpen kimondható, hogy nem volt egészséges lelkületű ember. Torz lelkivilága, nem is fél, talán „negyedműveltsége" abban az irányba tolta egyéniségét, amelynek külső jegyei éppen a kegyetlenségben, mások megalázásában, mérhetetlen gyűlöletben tört utat magának és eredményezte mindenkire ártalmas egyéniség kialakulását.

Pedig életének ebben a mindenki számára kellemetlen periódusában is felszínre törtek egyéniségének, felkészültségének olyan momentumai, amelyek arra utalnak, hogy ha olyan lett volna a környezete, ha a törvénytelenség bélyegét nem hordozza magán egész életében, ha egy erős kéz irányításával kibontakoztathatta volna a lelke mélyén rejtőző jót, a benne lévő értelmet, nem lett volna magára hagyva világnézete formálódása során, egészséges konstruktivitása kibontakozhatott volna: talán hasznos és tevékeny tagja lehetett volna mind szükebb környezetének, de talán még társadalmunknak is.

Félresiklott életét talán saját maga viselte a legnehezebben. Végső soron talán őt is a kommunizmus áldozatai között kell számon tartanunk. Mindenképpen sajnálatra méltó egyéniség volt.

EGY KÉTHLY ANNA LEVÉL 1960-BÓL

Közli: Korbuly Dezső és Vida István

Az alábbiakban közlendő levelet Korbuly Dezső német történész kapta Kéthly Annától.[1] A szociáldemokrata politikus sorait nem közlésre, hanem magánlevélnek szánta, ezért nyíltabb, őszintébb, de jobban kiérződnek belőle személyi és tárgyi elfogultságai, előítéletei és nemegyszer megalapozatlan vádaskodásai, amelyeket az MKP, majd az MDP politikai módszerei, ártatlanul történt bebörtönzése, s az, hogy 1956. november 4-i szovjet inváziót követően nem térhetett haza, sok szempontból megmagyaráz. Az események után több mint egy évtizeddel a részletekre sem emlékezett már elég pontosan. A magyarországi történeti kutatás, különösen a rendszerváltás óta, egy sor kérdést, pl. az 1944. október 10-i ún. „egységokmány" keletkezésének körülményeit, az 1945-ös nemzetgyűlési választások előtti közös lista ügyét, a Peyer-csoport tevékenységét, vagy két munkáspárt egyesülését, amely az SZDP felszámolását jelentette, már többé-kevésbé tisztázott. Ennek ellenére Kéthly Anna levele az SZDP háború utáni szerepe megértéséhez és értékeléséhez fontos adalékokat szolgáltat.

Ami párt belső helyzetét, erőviszonyait illeti Kéthly megerősíti, hogy a háború után, ha nem is azonnal, de megindult egy belső polarizálódás, s kialakultak különböző politikai áramlatok. Az alapvető törésvonal a két munkáspárt együttműködését helyeslő és később a fúziót is támogató hivatalos pártvezetőség — a baloldal —, valamint az önállóbb politikát, a két munkáspárt közötti kapcsolatokat lazítani akaró, az egyesülést ellenző Peyer-csoport — a jobboldal — között húzódott, s az ellentétek 1946 végén az ún. „Peyer-memorandum" révén nyilvánosságra kerültek. Kéthly maga sem értett mindenben egyet az SZDP háború előtti pártvezérével, tevékenységét 1946 elején maga is károsnak és a párt belső bomlasztásának tekintette. Tény, a párt vezetősége nem engedte a belső vitákat a szakításig vinni, de nem az MKP miatt, hanem az SZDP jól felfogott hatalmi érdekei és tömegbefolyása megőrzése miatt.[2] Peyerrel kapcsolatban megfelel a

[1] Korbuly Dezső 1960 elején kezdett hozzá Münchenben disszertációja megírásához, amely végül 1970-ben jelent meg „Ungarns schrittweise Gleichshaltung durch die Kommunisten 1945–1948" címmel. A témát Georg Stadtmüller ajánlotta, aki nemcsak a müncheni Ludwig-Maximilian Universität kelet- és délkelet-európai történeti intézetének vezetője, hanem Kelet-Európa Intézet igazgatója is volt. Az anyaggyűjtés nehéznek bizonyult, hiszen külföldi történésznek Magyarországon az idő tájt — a hidegháborús légkörben — nem folytathattak levéltári kutatásokat, arról nem is szólva, hogy a háború utáni időszak iratanyagához a magyar történészek nagy része sem jutott hozzá. Főként a Szabad Európa Rádió magyar vonatkozású könyv- és sajtóanyagát, s az emigráns szakirodalmat használhatta. Magától adódott a gondolat, hogy a koalíciós korszak külföldön élő egykori részvevőit, szemtanúit is meg kérdezze tapasztalataikról, s kikérje véleményüket. Kéthly Anna volt az egyetlen, aki készségesen és kimerítően válaszolt.

[2] *Strassenreiter Erzsébet.* Megjegyzések Kéthly Anna 1961. november 25-i, Korbuly Dezsőhöz írt leveléhez. [Bp.,]. 2002. január 15. (A továbbiakban: *Strassenreiter:* „Megjegyzések" című feljegyzése. 2002. január 15.). Lásd még Bokor Péter és Kálmán Zsuzsa interjúját Erdődy Jánossal. (In: Élet és Irodalom, 1989. január 6. Beszélgetés egy jobboldali szociáldemokratával c. cikk.)

valóságnak, hogy az ő politikai reaktiválását Kéthly is szorgalmazta. Miután Peyert az 1945 augusztusi pártkongresszuson nem választották be a pártvezetőségbe, Kéthly azt szerette volna, hogy a nemzetgyűlés tisztikarában kapjon pozíciót, legyen a házelnök, de ezt sem az MKP, sem a koalíciós partnerek nem fogadták el. A Szaktanács korábbi főtitkára politikai visszatérése körül nem voltak olyan élesek az ellentétek, mint Kéthly állítja, a pártvezetőség indította az 1945-ös nemzetgyűlési választásokon, igaz azután, hogy többek között vállalta nem kritizálja a párt politikáját, az MKP-t, és nem tesz antikommunista és szovjetellenes kijelentéseket, amit nem tartott be; igyekezett háttérbe szorítani mind a pártban, mind a közéletben, de megvédte az MKP támadásaival szemben, s nem volt hajlandó a pártból kizárni, tartva attól, hogy letartóztatják.[3] Szakasits Árpád jellemzésénél különösen érződik a levélíró elfogultsága, ő valójában tisztelte Kéthlyt, aki a párt nagy tekintélyű vezetője volt, elképzelhetetlen, hogy durva hangot használt volna vele szemben. Szakasits környezetében és a pártapparátusban valóban szép számmal lehettek kettős párttagsággal rendelkező „beépített" emberek, s rájuk Kéthly joggal haragudhatott. 1946–1947-ben a baloldali vezetőket, Szakasits Árpád mellett többek között Marosán Györgyöt, Horváth Zoltánt, Jusztusz Pált, Nyers Rezsőt, Révész Ferencet, Schiffer Pált, Szalai Sándort, Szurdi Istvánt és Vágvölgyi Tibort vádolta azzal, hogy kommunista párt „ügynökei,[4] ez azonban megalapozatlannak bizonyult.

A szociáldemokrata politikus asszony ugyanakkor beismeri, hogy 1947 őszén a két munkáspárt egyesülése ellen a jobboldal, elsősorban Szélig Imre irányításával szervezkedni kezdett. A Bástya utcai megbeszélésekről már a korabeli lapok is tudósítottak, de hogy ott pontosan mi hangzott el, miben állapodtak meg az üzemi bizalmiak, ma még tisztázatlan. Annak sincs nyoma, hogy oda Kéthly eljárt volna. Kelemen Gyula az Iparügyi Minisztérium szociáldemokrata politikai államtitkára volt, nem a nagyüzemi munkásság vezetője, akit valóban ártatlanul meghurcoltak. Letartóztatását nemcsak Kéthly ellenezte, hanem az SZDP PB valamennyi tagja. Neki az volt a véleménye, hogy módot kell adni Kelemennek, hogy bíróság előtt tisztázza magát, mondjon le állami tisztségéről, a nemzetgyűlés adja ki, de szabadlábon védekezhessen, s ne tartóztassák le. Amíg jogerős ítélet nincs, a párt ne áldozza fel. Végül az a döntés született, amit Kéthly is megszavazott, hogy Kelemen minden funkciójáról (államtitkárság, pártvezetőségi tagság, képviselőség) lemond, s sorsáról Ries István igazságügyminiszter dönt. Ő viszont az MKP nyomására hozzájárult a letartóztatáshoz. A szociáldemokrata parlamenti frakció, Kéthly ellenvéleménye ellenére, többségi szavazattal, belegyezett Kelemen mentelmi jogának a felfüggesztéséhez.[5]

A szociáldemokrata politikus levelének végén súlyos, máig vitatott kérdést érint: a szociáldemokrata munkásmozgalomnak és az SZDP-nek 1945 után volt-e lehetősége önállósága megtartására, a kommunista párt hatalomátvételének és

[3] *Strassenreiter:* „Megjegyzések" című feljegyzése. 2002. január 15.

[4] *Gábor Róbert:* Az igazi szociáldemokrácia. Századvég Kiadó, 1998. 71.

[5] Lásd: *Strassenreiter:* „Megjegyzések" című feljegyzése. 2002. január 15. – Kelemen Gyulát 1948 január 29-én tartóztatták le, bíróság elé állították, a Népbíróság Országos Tanácsa koholt vádak alapján életfogytiglani fegyházbüntetésre ítélte. 1956-ban kegyelemmel szabadult, 1963-ban rehabilitálták. (Életrajzát lásd: A magyar szociáldemokrácia kézikönyve. Főszerk.: Varga Lajos. Napvilág Kiadó. 1999. 408–409. — A továbbiakban: A magyar szociáldemokrácia kézikönyve. 1999.)

a politikai diktatúra megakadályozására, a demokratikus intézmények és az emberi és politikai szabadságjogok megvédésére, a törvénytelenségek korrekciójára, s a Szovjetunió magyarországi politikai befolyásának feltartóztatására. Kéthly válasza világos: az adott nemzetközi helyzetben, nyugati támogatás nélkül, a szociáldemokrata vezetők demokratikus eszközökkel nem akadályozhatták meg a kommunisták hatalomátvételét. Ha nem volt alternatíva, akkor szerinte nem maradt más, mint a visszavonulás, a csendes ellenállás és az árulók megvetése. Ma válasz erre az alapkérdésre bonyolultabb. Az SZDP baloldala nem volt áruló, más eszményképe volt, hitt a demokratikus szocializmus megvalósíthatóságában, úgy vélte, hogy a munkásságnak egységes politikai képviseletre van szüksége, illúziók éltek körében a Rákosi-Gerő csoport és a Szovjetunió politikáját illetően. Menteni próbálta amit lehetett, a pártszervezeteket, az embereket, az eszméket, nem rajta múlott, hogy nem sikerült.

Kéthly Anna levele Korbuly Dezsőhöz

Brüsszel, 1960. november 25.

Kedves honfitársam!

Levelére — mint már jeleztem — egyéb elfoglaltságom miatt csak elkésve tudok válaszolni.

Nagy Ferenc[6] és Sulyok Dezső[7] közötti ellenmondásra vonatkozólag (az 1945-ös választások kérdésében) szerintem Nagy Ferenc beszámolója a helyes. Vorosilov marsall[8] a mi vele tárgyaló pártvezetőinknek is azt ajánlotta, hogy egyezzünk meg a közös listában, de ez a javaslat nálunk is a leghevesebb ellenállással találkozott. Sajnos, akkor már be voltak építve nálunk azok, akik a párttagok többségének ellenzése dacára a későbbi fúzió keresztülkényszerítésén dolgoztak. Arról szó sem volt azonban, hogy a baloldali pártok (a kommunisták kivételével) már előzőleg megegyeztek volna egymás között a közös lista dolgában, s így Vorosilov marsall kívánságának megvalósulása csak a párttagok tiltakozásán bukott volna meg.

Vorosilov marsall az ajánlatot bizonyosan Rákosiékkal való előzetes megbeszélés alapján nyújtotta át úgy a kisgazdapártnak, mint a szociáldemokratáknak. Az én emlékezetem szerint úgy Tildy [Zoltán][9], mint Nagy Ferenc már a terv felmerülésénél visszautasították ezt a lehetőséget. Bizonyos, hogy nem tudták volna keresztülvinni a pártjukban sem a végrehajtást, de mivel az akkori hangulatban (már a debreceni ideiglenes országgyűlés tapasztalatai alapján is) megállapítható volt, hogy egy szabad választáson kedvező helyzetben vannak, a politikai bölcsesség is azt követelte tőlük, hogy az ajánlatot ne fogadják el, és tárgyalás céljából ne is vigyék a szélesebb pártközvélemény elé.

Kovács Imre[10] szerint a Nemzeti Parasztpárt tiltakozása hiúsította volna meg

[6] Nagy Ferenc (1903–1979): kisgazdapárti politikus, főtitkár, pártelnök, 1946. február 4-től 1947. június 2-ig miniszterelnök. Svájci tartózkodását kihasználva lemondatták tisztségéről, s külföldön maradt.

[7] Sulyok Dezső (1897–1965): kisgazdapárti, majd szabadság párti politikus, képviselő, pártelnök. 1947. augusztus 14-én családjával elhagyta az országot.

[8] Vorosilov, Kliment Jefremovics (1881–1969): szovjet politikus, marsall. 1926-tól az SZKP PB tagja, honvédelmi népbiztos, a minisztertanács elnökhelyettese. 1945. február elejétől 1947. szeptember 15-ig fegyverszüneti egyezmény értelmében felállított magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke. 1953 és 1960 között a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének elnöke.

[9] Tildy Zoltán (1889–1961): kisgazdapárti politikus, ügyvezető alelnök, pártelnök. 1945. november 15-től 1946. február 1-ig miniszterelnök, majd 1948. augusztus 3-ig köztársasági elnök.

[10] Kovács Imre (1913–1980): parasztpárti politikus, főtitkár, majd alelnök. 1947. február 24-én

a dolgot. Ez annál is inkább valószínűtlen, mert a Nemzeti Parasztpárt akkor már telítve volt a kommunisták strómanjaival, akik nagyon szívesen beleegyeztek volna a számukra biztosított százalékaránnyal. Éppen Kovács Imrének kell emlékeznie arra, hogy az ő helyzete a párton belül azért vált lehetetlenné, mert ezek az elemek a kommunisták segítségével magukhoz ragadták a vezetést. Kovács Imrét éppen olyan módon akarták kikapcsolni a politikából, mint később ezt Kovács Bélával megtették.[11]

Ha a kisgazdák és a szociáldemokraták a közös lista tervében megegyeztek volna a kommunistákkal, a Nemzeti Parasztpárt, amely egyre jobban a kommunista párt leányvállalatának szerepét játszotta, semmi esetre sem vonhatta volna ki magát ebből az egyezségből.

Hogy ennyi év után magyar politikusok különféle verzióban festik le az akkori eseményeket, ez talán rossz emlékezőtehetségük hibája vagy talán az, hogy a forradalom előtt megjelent könyvekben minden politikus a saját magatartását igyekszik igazolni, és a tragédia bekövetkezéséért lehetőleg mást bűnösnek odaállítani.

A Szociáldemokrata Párt háború utáni szerepe azért nem világos, mert a két irányzat közötti keserves belső harcokat mi nem vittük ki a nyilvánosság elé. A kommunista párt céljaira nagyon alkalmas lett volna egy belső harcoktól szétszaggatott, darabokra hullott munkáspártra rámutatni. Mi, akik az első perctől kezdve tudtuk, hogy a beépített árulók mire törekednek, igyekeztünk ezt a szétdaraboltságot még áldozatok árán is elkerülni. Annál is inkább, mert olyan értelmiségi rétegek kezdtek felénk közeledni, akik addig politikailag vagy semlegesek vagy, közömbösek voltak. Ezeket elriasztotta volna és sok opportunistát a kommunisták felé hajtott, volna egy szétzilált, számukra politikai védelmet nem nyújtó politikai párt látványa.

A párt adminisztrációja — kevés kivétellel — a Szakasits-Marosán csoport kezében volt.[12] Ez egy olyan belső támadási vonalat biztosított nekik, hogy vidéken is a saját kreatúráikat ültethették minden adminisztratív pozícióba.

Ön kérdi, hogy miért került Szakasits[13] a párt élére? Kevesen tudják, hogy Szakasits a háború előtt nem játszott fontos szerepet a pártban, a Népszava élére is csak a zsidótörvények életbeléptetése után jutott. Puha, könnyen befolyásolható ember volt, akit a családjának ambiciózus tagjai irányítottak. Veje és leánya tagjai voltak — mint később kiderült — az illegális kommunista pártnak.

Peyer Károly a dachaui internálótáborból már akkor került vissza (ha jól emlékszem, 1945 áprilisában)[14], amikor

kilépett az NPP-ből, s később Balogh István Független Magyar Demokrata Pártjához csatlakozott, újra képviselő lett. 1947 november 18-án útlevéllel Prágába, majd onnan Zürichbe utazott és nem tért haza.

[11] Kovács Bélát (1908–1959), a Független Kisgazdapárt főtitkárát, az MKP kezdeményezésére, a szovjet hatóságok különböző koholt vádak alapján 1947. február 25-én őrizetbe vették, majd másnap letartóztatták. Eddig nem került elő olyan dokumentum ,amely azt igazolta volna, hogy a szovjet biztonsági szervek Kovács Imre letartóztatását és elhurcolását tervezték volna.

[12] Az SZDP felszabadulás utáni újjászerveződésére lásd bővebben. *Strassenrteiter Erzsébet:* A szociáldemokrata párt újjászerveződése (1944. október –1945. július). Párttörténeti Közlemények, 1971. 3. sz. 3–45.

[13] Szakasits Árpád (1888–1965): szociáldemokrata politikus. 1939 januárjától 1942-ig, majd 1945-től az SZDP főtitkára, 1940-től a Népszava főszerkesztője. 1945. november 15-től államminiszter, majd miniszterelnök-helyettes. 1948. augusztus 3-tól köztársasági elnök, majd az Elnöki Tanács elnöke. 1950-ben koholt vádak alapján bebörtönözték. Lánya Szakasits Klára és veje Schiffer Pál soha nem voltak az illegális KMP tagjai.

[14] Peyer Károlyt Mauthausenbe deportálták, ahonnan 1945 május utolsó napjaiban érkezett Budapestre.

a Szakasitsot kézben tartó környezet már a saját belső pozícióit elfoglalta. Peyert nem a Bethlennel kötött paktum miatt szorították ki a pártból. Én annak a paktumnak létrejöttekor nem voltam vezető helyen a pártban, így tehát nyugodtan állíthatom, hogy hasonló helyzetben én sem cselekedtem volna másként. Egyébként a paktumot aláíró pártvezetőségben akkor Peyer már csak azért sem vehetett részt, mert akkor még Bécsben, emigrációban volt. [15]

A Bethlennel való tárgyalások idején kb. 60 000 ember (nem tévedek a nullákban!) volt részben Hajmáskéren, Zalaegerszegen, a váci fegyházban és katonai börtönökben. Én a nőtitkárságot vezettem átmenetileg a pártközpontban, és naponta jöttek be hozzám feleségek, anyák, gyermekek, akik eltűnt hozzátartozójuk ügyében közbenjárást kértek vagy bemutatták a letartóztatási intézetekből kiküldött ruhadarabokat. Véresek és rongyokra tépettek voltak ezek a fehérneműk! A párt kötelezve volt ennek a sok ezer szerencsétlennek ügyében valamit tenni. Bethlen konszolidációt ígért, a fehér terroristák megfékezését, nekünk pedig mint túszokat, odakínálta ezeket az embereket. A Szovjetunió kivitte cserefogolyként a halálra vagy hosszú börtönbüntetésre ítélt népbiztosokat és vezető kommunistákat. A kis embereket, bizalmiakat ott hagyta. Ismerjük ezt a módszert azóta még jobban. A kiszolgáltatott áldozatok olyan feszítő erőt jelentenek, ami segíti az illegális mozgalmat: szállítja az ürügyet a más előjelű diktatúra ellen.

A paktum, amelyet mindig megvető módon emlegetnek, ezeket az áldozatokat szabadította ki. És hogy ezek nem sokallották az értük fizetett árat, azt bizonyítja a tény, hogy a párt újjáépítésének legjobb munkásai lettek.

Peyert — még Dachauból való hazatérése előtt[16] — a kommunista párt félreállításra ítélte. Peyer keménysége, makacssága olyan akadályt jelentett volna a két párt egyesítésének munkájában, hogy nem engedhették meg számára a reaktiválódást. Megkísértették mással is, felajánlották neki — mint később nekem is[17] — a hágai vagy a londoni követséget. Peyer — akinek kitűnő politikai érzéke volt — mindig visszautasította azt, hogy kimenjen az országból. Benn a pártban Peyer visszatérése kérdésében ugyanaz a harc folyt, mint az egyesülés kérdésében. Szakasits, akinek hiúságát is felpiszkálták, az egész belső csoportjával szembeszegült annak, hogy Peyert reaktiváljuk. Azt egyelőre nem tudta megakadályozni, hogy Peyer bekerüljön a képviselőházba, de minden egyéb módon útját állta.

Félnünk kellett attól is, hogy Peyerrel szemben a kommunisták más eszközökhöz nyúlnak. Az ettől való indokolt aggodalom következtében hagyta el Peyer 1947-ben az országot.[18] Hozzá kell tenni, hogy felajánlották neki azt, hogy útlevelet adnak és kikísérik a határig, de Peyer bölcsen elutasította ezt az ajánlatot. Bizonyára az utolsó percben lefogták volna és a neki adott útlevél ellenére is szökéssel vádolták volna. Peyert a határ menti bányászok segítették ki szabad földre.

[15] Az ún. Bethlen–Peyer-paktum megkötésére 1921. december 22-én került sor. Az SZDP részéről a tárgyalásokat Peyer vezette, aki ekkor már itthon tartózkodott. Peyer a fehérterror elől 1920 elején menekült Bécsbe, de 1921 májusában vissza tért Budapestre. (Lásd: A magyar szociáldemokrácia kézikönyve. 1999. 436–437.)

[16] Lásd a 14. sz. jegyzetet.

[17] Nincs okunk Kéthly kijelentésében kételkedni, de eddig még nem került elő korabeli írásos dokumentum, ami állítását alátámasztaná.

[18] Peyer 1947. november 19-én menekült el az országból.

A német bevonuláskor én illegalitásba mentem. Szakasits és néhány szakszervezeti vezető, valamint Szeder Ferenc Budapesten maradtak[19], a párt háború előtti főtitkárával, Mónus Illéssel együtt.[20] Szakasits ekkor tárgyalásba kezdett az illegális kommunista vezetőkkel, akikkel megegyezést kötött, hogy a háború befejezése után a két párt egyesítésére „törekednek", de a szakszervezeteket azonnal közös vezetés alá helyezik. A megegyezés szerint a szakszervezetek elnöki tisztét szociáldemokrata, főtitkári tisztét kommunista tölti be. Ez világos árulás volt, mert a mi szakszervezeti rendszerünkben a főtitkár a fő irányító személy, az elnök jobbára csak reprezentál.

Ezt a megegyezés-tervet a tárgyalás eredményéről értesített szakszervezeti vezetők, Szeder Ferenc, Mónus Illés és mások nem fogadták el. Kijelentették, hogy ilyen fontos kérdésben csak a háború utáni tisztultabb levegőben összeülő pártkongresszusnak van joga határozni. Azok, akik a megállapodást ellenezték, különös módon mind elpusztultak. Szeder Ferenc is úgy menekült meg a nyilasoktól (a többieket a nyilasok pusztították el), hogy vidékre ment és ott búját el. Az eredeti megegyezés példányát, amelyet a szakszervezeti vezetők és a többiek visszautasítottak, és ezt a példányra rá is írták, később Szakasits megsemmisítette.[21]

Szakasits átvészelte a nyilas uralmat. Meggyőződésem szerint (amit, sajnos, igazolni nem tudok) a többieket a tárgyaláson részt vett kommunisták juttatták nyilaskézre.[22]

A felszabadulás után Szakasitsot körülvették olyan fellow traveller-intellektuelek, akik azelőtt még a táján sem jártak a szocdem pártnak. Legközvetlenebb munkatársa, titkárnője[23], Horváth Mártonnak, a Szabad Nép főszerkesztőjének[24], ennek a hírhedt Rákosi-cselédnek a sógornője volt. A titkárnő férje illegális kommunista volt, munkatáborban pusztult el. Orosz tolmácsa a NKVD alkalmazottja volt.[25] Mint polgármesternek[26] szintén kommunista titkára volt, aktív párttag. Ha ezek miatt szemrehányást tettünk neki, fölényesen azt felelte, hogy még abban az esetben is, ha a két párt — szerinte a párttagok beleegyezésével — egyesülne, mi volnánk a vezetők ebben a szövetségben. Nekünk van nagyobb politikai gyakorlatunk és tapasztalatunk — állította —, és mi ismerjük jobban a magyar viszonyokat.

Engem egyszer meg is fenyegetett, hogy bezárat a bolondok házába, mert

[19] Szedert 1944. március 19-én a németek letartóztatták, de sikerült kalandos körülmények között megszöknie. Később a magyar rendőrség is elfogta, de mentelmi jogára tekintettel szabadlábra helyezték. Ezt követően vidékre, Tolnára költözött és ott várta be a felszabadulást. (Életrajzát lásd: Az 1945. évi november 29-re összehívott Nemzetgyűlés almanachja. 1945. november 29–1947. július 25. Főszerk: Vida István. Magyar Országgyűlés. Bp., 1999. 564–566. — A továbbiakban: Almanach 1945–47.)

[20] Mónus 1933 és 1936 között volt az MSZDP főtitkára. (Életrajzát lásd: A magyar szociáldemokrácia kézikönyve. 1999. 432–433.)

[21] Okmány eredeti példánya 1956-ban Rákosi páncélszekrényéből került elő, s 1958-ban a Párttörténeti Közleményekben publikálták.

[22] Az igazság az, hogy nemcsak Szakasits, de Bán, Bechtler Péter, Kőműves József, Száva István és sokan mások átvészelték a német megszállást és Szálasi országlását. Mónus Illés, Kabók Lajos és Karácson Sándor a nyilas terror áldozatai lettek, mindhármukat a nyilasok a Dunába lőtték, semmiféle bizonyíték nem támasztja alá, hogy őket, vagy más szociáldemokrata vezetőt a pártköz tárgyalásokon résztvevő kommunisták, Rajk László, vagy Kállai Gyula szándékosan elárulták volna a nyilasoknak.

[23] Schiller Dénesné

[24] Horváth Márton 1945 és 1948 között a Szabad Nép felelős szerkesztője volt, a főszerkesztőt Révai Józsefnek hívták.

[25] Nem sikerült tisztáznunk., hogy kiről van szó.

[26] Szakasits nem volt Budapest polgármestere, hanem 1945 márciusától 1948 szeptemberéig a budapesti törvényhatósági bizottság elnöki tisztét töltötte be.

„üldözési mániában szenvedek", ha azt állítom, hogy ő nem játszik tisztességesen.

A fúziót ellenző párttagok, a túlnyomó többség, megkísérelte a védekezést. A nagyipari munkásság, amely a háború befejezése után egyesített szakszervezetekben a legszörnyűbb garázdálkodás szemtanúja volt, kénytelen volt bizalmi emberei útján titokban szervezkedni a párt adminisztrációjába beállított bűnszövetkezet ellen. A közvélemény keveset tud a Bástya utcai tanácskozásokról. Nem is lehetett erről hangosan beszélni — mint később Kelemen Gyula lefogatása is bizonyította —, mert az ÁVO az első perctől kezdve kommunista kézben volt. Egymás után selejtezték ki belőle a kisgazdák és a szocdemek bizalmi embereit. Akik benn maradtak, mint e két párt bizalmijai, azokat rávették, hogy kémszolgálatot végezzenek a bennük bízó pártokban. A szocdem párt elnökségéből, pártvezetőségéből Marosán György Farkas Mihálynak jelentett, Rónai Sándor közvetlenül Rákosi Mátyásnak. Mi természetesen nem tudtunk olyan alapos kémszolgálatot szervezni, mint az ÁVO és a kommunisták, mégis meg tudtuk állapítani, hogy minden ülésünk anyaga néhány óra múlva a kommunisták kezében volt.

Aki ezekben a hónapokban otthon volt, az tudja, hogy az ellenállás életveszedelmet jelentett. Mégis a Bástya utcában szervezkedő nagyipari bizalmiak segítségével meg tudtuk szervezni azt, hogy az 1947 szeptemberi pártválasztmányi ülés Szakasitsot felmentette a főtitkár tisztség alól[27], egész sleppjét elhelyezték volna vele együtt. Ekkor a kommunisták végre belátták, hogy a trójai falóval nem érnek el eredményt. A nagyipari munkásság egyik legkeményebb vezetőjének, Kelemen Gyulának lefogásával, ostoba hamis vádak alapján való elítéltetésével megkezdték a „rendcsinálást". Az emberek megdermedtek és bizonytalanokká váltak. Engem kiszorítottak a Világosságtól, a párt délutáni lapjától, amely a Népszavával ellentétben, folytatta a harcot az elnyelés ellen.[28] A főszerkesztői tisztet átadták Horváth Zoltánnak, Szakasits egyik súgójának, akit közönségesen csak Szakasits „Leó"-jának neveztek.

Még a 47-es választások előtt történt az a figyelemreméltó incidens, hogy Szélig Imrét, a nagyipari titkárság vezetőjét, az oroszok el akarták hurcolni.[29] A párt elnöksége és vezetősége ellenszegült az ismételten felvetett közös választási lista követelésének, s ez akció egyik vezetője volt Szélig Imre. Mikor az esetet jelentettük az orosz katonai parancsnokságnak és tiltakoztunk miatta, azt a választ kaptuk, hogy ők semmit sem tudnak a dologról, de azt hiszik, hogy ellenforradalmár Vlaszov-tisztek[30] csinálták ezt a stiklit, hogy az orosz barátainkat kompromittálják!!!

Erre mondják otthon, hogy az ördögöt az öreganyjánál pereljük!

A többi esemény már gyorsvonati sebességgel követte egymást. Kelemen

[27] Szakasits az 1947 szeptember 8-i pártválasztmányi ülésen a szociáldemokrata baloldal politikáját és a személyét ért éles támadások hatására maga mondott le, de a pártválasztmány két szoros szavazás után visszahívása mellett döntött. (Lásd *Gábor:* Az igazai szociáldemokrácia. 1998. 258–259.)

[28] Kéthly 1947 tavaszán mondott le, a lapot gyakorlatilag helyettese, a baloldalhoz tartozó Horváth Zoltán szerkesztette, s nem vitt külön vonalat. (*Strassenreiter:* „Megjegyzések" című feljegyzése. 2002. január 15.)

[29] Erre vonatkozóan eddig nem kerültek elő levéltári források. Szélig a szervezési főosztályt vezette.

[30] A. A. Vlaszov tábornok a németek oldalára átállt önkéntesekből és hadifogságba esett orosz és különböző nemzetiségű katonákból álló 1945. január végén alakult ún. Orosz Felszabadító Hadsereg parancsnoka, akit Hitler nevezett ki. Az egység létszáma nem haladta meg a 60 ezer főt. Vlaszovot és tiszttársait 1945-ben elfogták, halálra ítélték és 1946-ban Moszkvában kivégeztették.

Gyula lefogatása ellen én személyesen is a végsőkig küzdöttem, Három napon át viaskodtunk egymással, én mint a parlamenti frakció elnöke, nem akartam hozzájárulni a mentelmi jog felfüggesztéséhez. Végül is az én konok ellenzésem dacára többségi szavazattal kiadták Kelement.

Két hónappal később Szakasitsot elvitték Moszkvába[31], távollétében Marosán összehívott a Sportcsarnokba egy vegyes elemekből álló gyűlést, amely a fúzió ellenzőit „kizárta" a pártból. [32] A gyűlés kézfelnyújtással szavazott, barátaim megállapították, hogy túlnyomó többségben kommunisták voltak jelen.

Egy szabad országban, szabad sajtóval lehetett volna ezek ellen a törvénytelenségek és szabálytalanságok ellen harcolni. De akkor már el volt határozva (a cseh események[33] is igazolják), hogy a megszállott országokat diktatúra alá kényszerítik. Ezt még akkor sem tudtuk volna megakadályozni, ha politikusaink nem követtek volna el — mint Ön írja — hibákat. És ha akkoriban még azt hihettük volna, hogy a szovjet terjeszkedésével szemben demokratikus eszközökkel és tévedhetetlen politikusokkal védekezni lehetne, az azóta történt események bebizonyították, hogy nálunk bölcsebb, tapasztaltabb és hibamentes vezetők sem tudták volna elkerülni ezt a sorsot.

Sajnálom, hogy a magyar politikai történelem e néhány esztendejéről csak bűnbak-kereséssel tudnak egyesek beszélni.

Ries [István] doktor — legjobb meggyőződésem szerint — nem volt besúgó a Horthy-éra alatt. Felesége nagyon jó barátnőm volt, Esztergályos János volt képviselőtársam leánya.[34] Egy talpig becsületes lélek, aki jó politikai iskolában nőtt fel. Semmi esetre sem hiszem, hogy meg tudott volna maradni férje mellett, ha abban nem bízik.

Hogyan szabad „feltételezés alapján" valakire egy ilyen megbélyegző vádat rásütni?

Még csak annyit, hogy a szocdem párt vezetői közül azok, akiket közvetlen életveszedelem fenyegetett, 1948-ban a kizáratás után elhagyták az országot. Én otthon maradtam. A párt árulói csak hamar rájöttek, hogy „csak az üzletet tudták eladni, de az árut nem tudják szállítani". A párthelyiségekbe beköltözött az egyesített párt, de a párttagok makacsul visszavonultak mindentől. Tudom, hogy az emberek méltányolták azt, hogy én nem mentem el, és ez őket is bátorította az ellenállásra. Fejjel a falnak menni — a sztálini éra alatt — nem lehetett, de az árulókat megvetni, és őket a „csalárd bukás" vádjának prédául dobni lehetett. Mikor 1950-ig nem sikerült ezt a hangulatot legyőzni, jött a megfélemlítés.

Több ezer volt pártfunkcionáriust, párt- és szakszervezeti bizalmit fogtak el — velem együtt —, és hosszú kínzások után hamis vádakkal cirkuspörökben [sic!] elítélték őket.[35] Én három évig tárgyalás és ítélet nélkül voltam előbb az ÁVO-nál (hat hónapig!) azután Vácott, majd a Gyűjtőben. Csak 1953 januárjában ítéltek el, zárt tárgyaláson ostoba és hazug vádak alapján életfogytiglani fegyházra.[36]

[31] Szakasits tagja volt annak a Dinnyés Lajos vezette kormányküldöttségnek, amely az 1948 február 13-án magyar-szovjet barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezmény aláírására utazott a szovjet fővárosba.

[32] Az SZDP 1948. február 18-i nagy-budapesti vezetőségi üléséről van szó.

[33] Utalás az 1948 február 25-i csehszlovákiai belpolitikai fordulatra, a CSKP hatalomátvételére.

[34] Néhai Esztergályos Cecília.

[35] Kádár Zsuzsa — becsült — adatai szerint a kifejezetten a szociáldemokraták ellen indított koncepciós perekben 177 embert ítéltek el, 12 csoportos és 9 egyéni ügyben. (*Kádár Zuzsanna:* A magyarországi szociáldemokrata perek története. Múltunk, 1996. 2. sz. 4–49.)

[36] Kéthly Annát 1950. június 9-én tartóztatták le, 1954 január 20-án ítélte a Budapesti Megyei Bíróság életfogytiglan tartó börtönbüntetése, 1954. no-

1952-ben ismét egy új terrorhullám vonult végig a volt párttagok és szakszervezeti vezetők között.[37] Ez a dühödt akció annak következménye volt, hogy a szabadon levő munkásság minden módon kifejezte a szimpátiáját a bebörtönzöttekkel és internáltakkal. Engem azzal vádoltak, hogy a börtönből én szervezem az ellenállást, ami már csak azért sem volt lehetséges, mert tökéletes elzártságban tartottak. A fegyőrök is megbízható ÁVO-személyzet volt, akiken keresztül lehetetlen lett volna bármiféle üzenetet kijuttatni.

Még csak annyit, hogy az 1945-től 1948 tavaszáig tartó küzdelem az elfojtás ellen könnyebb lett volna, ha a nyugati hatalmak ottani képviselőitől valami segítséget kaphattunk volna. De éppen úgy, mint ma, magunkra voltunk hagyatva. Az a jóhiszeműség, amely elhitte, hogy a legyőzött országokban a hódító szovjet hadsereg demokratikus rendszert fog engedélyezni, megsemmisítő hatással volt az eseményekre.

Mi, szociáldemokraták, a legtovább bírtuk az ellenállást. Azok, akik korábban kimenekültek, sokszor vádolnak bennünket azzal, hogy „együttműködtünk a kommunistákkal". Ez a vád hamis.[38] Mi addig maradtunk a helyünkön, míg a hajó elsüllyedt, a demokrácia tépett hajója. És állítani merem, hogy ez a magatartásunk az oka annak, hogy a magyar munkás nem hódolt be a diktatúrának, sem lelkesedéssel, sem közömbösen, sem belenyugvóan. 1950 és 1952 – ez a két dátum, amely emlékezetes a mi történelmünkben, mert több munkást dobtak börtönbe, mint az a Horthy-éra alatt, igazolja, hogy a szocdem vezetők küzdelme a diktatúra ellen nem maradt nyom nélkül. És aki ma a magyar lapokat olvassa, nyomon követheti azt a csöndes, de makacs és folytonos ellenállást, ami a diktatúra konszolidálódását még mindig megakadályozza. Ez az ellenállás talán nem olyan színes és érdekes, mint az íróké, de értékes és hasznos. Nem volna szabad a történetírónak megfeledkezni arról bármely gyönyörű homlokzat mögött a sok ezer tégla vagy a betonváz, amely az épület szilárdságát jelenti. [sic!] A forradalom vészmadarai az írók voltak, de csak arról írhattak, ami a valóságban átvészelte a diktatúra gonosz éveit. A magyar ipari munkásság megérdemli, hogy tisztelettel beszéljenek és írjanak róla.

Minden jót kívánok. Ha a disszertáció elkészül, nagyon megörvendeztetne, ha egy példányt nekem is juttatna belőle.

Üdvözlettel:

Kéthly Anna
sk.

Korbuly Dezső saját archivuma.
Eredeti gépirat, Kéthly Anna levélpapírján.

vember 19-én szabadult. 1962-ben részlegesen rehabilitálták, 1994-ben az ellene korábban hozott ítéleteket a Legfelsőbb Bíróság semmissé nyilvánította.

[37] Ennek nincs bizonyítható nyoma.

[38] Kéthly állításával szemben közismert, hogy a két munkáspárt, a közöttük lévő viták ellenére, 1945 és 1948 között számos kül-, bel- és gazdaságpolitikai kérdésben együttműködött.

TÖRTÉNETI IRODALOM

Myz, Roman

KELETI EGYHÁZAK

Rövid történelmi áttekintés

(Scientia Christiana, 7.) Ford.: Szabó Judit

Agapé Kiadó, Szeged, 1999. 208 o.

Az utóbbi években megélénkült a figyelem a keleti rítusú egyházak iránt. Ennek számos oka közül kimeljük a II. Vatikáni Zsinat óta tanúsított közeledést, valamint a politikai rendszerváltozások eredményeként a kelet-közép-európai országokban a görög katolikusok helyzetének jobbra fordulását, és általában a keresztény kultúra iránti érdeklődés erősödését régiónkban. Szükségessé vált újabb kiadványok megjelentetése, mind a nagyközönség jobb tájékoztatása, mind a szakirodalom újabb eredményeinek kézikönyvben történő összefoglalása céljából. Az első feladatot a jelen kötet szerzője kiválóan oldja meg, a másodikat kevésbé.

Mindenekelőtt ki kell emelnünk, hogy a magyar szakirodalomban már létezik hasonló kiadvány, éspedig Timkó Imre professzor jól bevált monográfiája (*Keleti kereszténység, keleti egyházak*, Szent István Társulat: Budapest, 1971.), amelyre az előszóban történik is hivatkozás, miszerint a jelen kötet amannak kiegészítése. Azt is bevallja az előszó, hogy a jelen kötet „nem készült olyan tudományossággal" (7.) – és ezzel a kijelentéssel mélységesen egyetértünk. Jóllehet a szerző magasan képzett pap, amit megtudhatunk a Darija Vučinac tollából származó életrajzból (203–205.): származására nézve ukrán, ám gyermekkorától a jugoszláviai görög katolikusok körében élt, jelenleg is a kőrösi görög katolikus egyházmegye papja, illetve teológiai professzor. Több egyetemen folytatott tanulmányokat, doktorátusát Münchenben, az emigráns tudományosság híres központjának számító Ukrán Szabad Egyetemen (Ukrainische Freie Universität) szerezte.

A kötet beosztása első látásra határozottan arányosnak tűnik, amennyiben közel egyenlő teret ad az orthodox valamint az újraegyesült (bizánci rítusú katolikus) egyházaknak. Ismerteti a kereszténységen belüli szakadások történetét a kezdetektől, így a nesztoriánus és monofizita egyházak és ezek mai helyzete is leírást kap. Mint kézikönyv, határozottan jobban kezelhető és olvasmányosabb, mint Timkó korábbi monográfiája, noha terjedelemben jóval szerényebb, alig fele amannak. Más szempontból is alatta marad.

Behatóbb olvasásra már találunk ugyanis némi aránytalanságot.

Az ungvári uniónak mintegy másfél oldalt szentel, a sokkal kisebb jelentőségű pécsi uniót ennél jobban részletezi, a márcsai uniót és ettől kezdve a délvidéki unitusok történetét ennél is mélyebben tárgyalja. Semmi kivetnivalót sem találhatunk abban, hogy a szerző szűkebb pátriája felé részrehajló, illetve, hogy ezt jobban ismeri és bővebben ismerteti. Sőt, éppen ezekről az uniókról írt kissé szűkebben Timkó professzor. Azt azonban nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy amikor az egész Kárpátaljára kiható munkácsi uniót és történetét tárgyalja, amelynek jubileumát 1996-ban hatalmas nemzetközi konferencia ünnepelte, amerikai és európai magas rangú egyházi vezetőkkel, és amelynek a kulturális szerepét a történelmi Magyarországon belül jóval nagyobb méltatás illetné. A legutóbbi szakirodalomból utaljunk itt például Pirigyi István tollából megjelent népszerű, de szakmailag magas színvonalon adatolt kötetekre (*Görög katolikus életsorsok*, Debrecen, 1999. illetve *Görög katolikus papi sorsok*, Debrecen, 2000.), nem szólva a ruszinság olyan komplex nyelvészeti-néprajzi-történeti megközelítéséről, mint Udvari István könyvei és több száz tanulmánya, melyekből egyet sem hasznosított a szerző. Sőt, a nemzetközi szakirodalomban ennél is magasabb szinten álló Paul Robert Magocsi torontói ruszin történészprofesszorról sem esik szó az egyébként impozáns irodalomjegyzékben, holott neki köszönhetjük a kárpátaljai ruszinság tanulmányozásába történő bibliográfiai bevezetőt (*An Historiographical Guide To Subcarpathian Rus'*. Austrian History Yearbook, Vol. IX–X, 1973–74. Klny: Cambridge, Massachusetts, 1974. = Harvard Ukrainian Research Institute, Harvard Univ., Offprint Series No. 1.), amelynek igen bő összefoglalója jugoszláviai ruszin nyelven megjelent Bácskában is, és Magocsi könyve újabb kiadásában is – ennek ellenére sem ezt,

sem Magocsi több tucatnyi más munkáját, alapvető könyveit sem ismeri az ukrán származású szerző. Ennélfogva tehát nem volt szándékában a kárpátaljai görög katolikus egyház ruszin és magyar kultúrában játszott szerepéről egy szóval sem írnia, – miközben részletesen meséli el, hogyan rágalmazták meg alaptalanul a macedónok unitus püspökét egy kamaszlánynak nyújtott menedék miatt.

A kötet eredetileg a délvidéki olvasóknak készült, így nem ártott volna szolgai fordítás helyett átdolgozni, legalábbis a kárpátaljai és más aránytalanságok okán itt-ott kiegészíteni, ami szabadságában áll a fordítónak és kiadónak. A horvát eredetinek nemcsak nyelvi tolmácsolása, hanem a magyar olvasóközönség számára történő adaptálása, korrekt hivatkozásokkal, növelte volna a kötet értékét. Számos külföldi szakkönyv esetén ez bevett gyakorlat.

A magyartalanságok, nyelvhelyességi hibák viszont egyáltalán nem növelik a fordítás értékét.

Szakmai szempontból feltétlenül hasznos lett volna, ha jegyzetekkel látja el a szerző, vagy legalább az irodalomjegyzéket tematikusan bontja; hiszen például Timkó professzor említett munkája bőségesen hivatkozik, helyenként idéz és ütközteti a különböző álláspontokat – hiszen ezt tudományos munkától el is várjuk! Népszerűsítő munka esetén pedig a nem szakember olvasókra való tekintettel kell(ett volna) a szakirodalmat tematikusan bontani, és vezérfonalként kritikai megjegyzésekkel, és/vagy jegyzetekkel ellátni. Jól példázza ezt a magas szakmai színvonalat a témában Timkó után két évtizeddel megjelent munka Pirigyi István tollából, amely egyaránt használható a kutató szakember és a témával ismerkedő egyetemista számára is (*A magyarországi görög katolikusok története, I–II.* Nyíregyháza, 1990.) Ezt a könyvet a szerző meg is említi, csak éppen kérdéses, mennyiben hasznosította, holott a fent említett aránytalanságot ez is nagyban mérsékelné.

Minthogy az előszó szerint a kötet célja, hogy friss, hozzáférhető kalauzul szolgáljon, és a könyvesbolti hiányt pótolja, nyugodt lelkiismerettel állíthatjuk: ezt a célját valóban elérte. A könyvet ugyanis lehet kapni, a korábbi – alaposabb munkával megírt – szakkönyveket nem. Abban is igaza van az előszónak, hogy csakis a régi munkák kiegészítéséül olvasható, hiszen a recenzió keretei közt kiragadott hiányosságok is érzékeltetik, hogy minden fejezetét össze kell vetni a korábban megjelent összefoglalásokkal, amelyeket a jelen kötet meg nem halad, sőt alulmúl. Noha elismerjük: nehéz feladat ilyen kézikönyvben ekkora témát összefoglalni.

Nagy tudású, egyházi körökben szaktekintélynek számító szerzőről lévén szó, mindenképpen érdemes volt ismertetnünk és ajánlanunk a kötetet, hiszen minden történelemből felvételiző érettségiző gimnazista számára mondhat újat. Egyszeri átolvasásra tehát ajánljuk. Ismerve azonban a ferencesek által megjelentetett Scientia Christiana célkitűzéseit és igényszínvonalát, (amely sorozatba ezt a munkát felvették), feltesszük a kérdést: mikor fog a magyar közönség olyan monográfiákat reprintben és/vagy fordításban olvasni, mint a valóban klasszikusnak számító és ma már elérhetetlen gigantikus monográfiát Julian Pelesz tollából (*Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom.* Bd. I–II. Würzburg–Wien, 1878–1881 – amit a szerző egyébként pontatlanul jelez irodalomjegyzékében: „Wien, 1978." csupán az első kötetre áll, ezért kérdéses, hogy egyáltalán kézbe vette-e mindkettőt, és ha mégis, akkor milyen mértékben hasznosította!?), vagy Michael Lacko, *Unio Uzhorodiensis Ruthenorum Carpaticorum cum Ecclesia Catholica*, Roma, 1955. – amely újabb kiadást is megért latinul, valamint német és angol fordítást is (ezekről a szerző nem szól, holott érdemes lett volna megemlítenie az olvasóközönségére tekintettel) és hasonló klasszikusok legalább ennyire megérdemelnék megjelentetésüket.

Földvári Sándor

Mary Davis

SYLVIA PANKHURST

A Life in Radical Politics. Foreword by Richard Pankhurst

London-Virginia. Pluto Press. 1999. 157 o.

SYLVIA PANKHURST

Egy élet a radikális politikában

Már csak azért is az olvasók figyelmébe ajánlhatom ezt a könyvet, mert napjainkban hasonló munkát, hasonló szellemben nem igen írnak nálunk, s méginkább, a szerző nehezen lelhetne kiadóra. Pedig Mary Davis könyve megírásakor a londoni South Bank University egyik előadója volt. A Pluto Press pedig eléggé ismert kiadó.

A Pankhurst család ismerten a híres suffragette-mozgalom, vagyis a női egyenjogúságért, lehatároltan a női választójogért küzdő mozgalomnak nemcsak élvonalában állt, hanem eléggé ismerten ők voltak e mozgalom legpatinásabb vezéralakjai. Csakhogy a családban alapkérdésekben nem volt teljes az összhang. Mert a kezdő lépéseket megtevő és „uralkodó" mama és az örökébe lépő idősebb nővér ezt a mozgalmat az egyszerűség jegyében „a polgári nőmozgalom" keretében tartotta volna. Mindez már az ő esetükben is csak fenntartással igaz, hiszen Emelyn és Christobel is tagja lett az ILP-nek (Független Munkáspárt), jó személyes kapcsolatban álltak Keir Hardie-val, mivel jól érzékelték az 1890-es években és a századfordulón, hogy céljaik eléréséhez szükségük van a munkásmozgalom támogatására. Ám ahogyan a dolgok továbbhaladtak, a mondanivalók és célkitűzések mind jobban elváltak, s a mama és az idősebb nővér lényegileg elhatárolódott a munkásmozgalomtól, s méginkább a szocializmustól.

Ezt nagyon korán meglátta a fiatalabb leány, Sylvia, aki nagyon tudatosan vállalta mindkettőt, és már kora húszas éveiben önállósult a család idősebb nőtagjaitól, a londoni East End munkásnői körében tevékenykedett és már az 1900-as években egyfajta élő híd lett a nő és a szocialista mozgalom között, és ezt egész életére is vállalta. E felfogásán — bármennyi belső szakaszon, élményen és megrázkódtatáson is kellett „átlépnie" — nem változtatott. S ezt a tartalmat, mondanivalót és hagyatékot ragadta meg és emelte ki az életrajz szerzője, és Sylvia fia, a kötet előszavában. Olyannyira, hogy Richard Pankhurst pontosan ezt köszöni meg Davisnek, hogy ő az első történetíró, aki ezt a szempontot méltán a középpontba állította Sylvia életének megörökítésekor.

Természetesen a dolgok nem ilyen egyszerűek, s ebben az esetben sem azok. Egyfelől azért sem, mert hosszabb ideig maga a munkásmozgalom sem volt szocialista, bár Sylvia fiatalkorára, a századfordulóra már elfogadottá váltak a szocialista tételek, programpontokban is. Ám ugyanakkor nagyon szívósan élt tovább a szakszervezetekben, s még a Munkáspártban, s méginkább — mint azt Davis erőteljesen hangsúlyozza — a marxista felfogásra esküvő SDF-ben (Szociáldemokrata Főderáció, majd Párt) a nők kiszorítása a mozgalomból, s visszaküldésük a „konyhába" és leszűkített anyaszerepre.

Davis, aki jól ismerten szocialista, sőt marxista, s aki ugyanakkor majd egy évszázaddal később ugyanolyan intenzitással küzdött és küzd ma is a női egyenjogúságért megannyi jelenkori sérelem ellen — érthetően különös nagy gonddal és felháborodással mutatja ki, hogy a kora 1880–90-es évek brit marxista pionírjainál miképpen jelentkeznek ezek a nem egyszerűen antifeminista, hanem igazán „antinői" felfogásbeli elemek. Így bőven idéz Belfort Baxtől, Harry Quelchtől kisebb részt H. M. Hyndmantól. (Minthogy jómagam a felsorolt szereplőkről hosszabb-rövidebb életrajzokat írtam, mea culpázva kell szólnom arról, hogy ez a felfogásuk nem tűnt fel nekem.)

Persze Davis is kiteszi az ellenpontokat. Megemlékezik Engels ellenkező „nőpárti" felfogásáról, ami — mint megemlíti — megmutatkozott a híres „Család, magántulajdon, állam" megírásakor is vagy a tömeges elterjedtségnek örvendő Bebel-könyv, „A nő és a szocializmus" esetében is. Erről a más, és jelenlévő felfogásról tanúskodik William Morris is. Davis őt az SDF-ben kivételként említi (csak véleményem szerint szürkén, nem eléggé bizonyítottan, amit akár a híres „News from Nowhere" alapján színesen megtehetett volna.)

Mindez Davisnél csak a háttér az életrajz megírásához. Mindenesetre érdekes, hogy Glasier, vagyis egy ILP-s vezető értelmiségi esetében, (akinek felesége a kor egyik ünnepelt szocialista, s egyben nőmozgalmi vezetője), Davis szintén egy ilyen „anti-feminista" kijelentést ragad ki, nevezetesen, hogy 1907 táján (amikor az ILP-ben és a Munkáspártban is e témakörben éles viták lángoltak fel, s maga Keir Hardie el is szigetelődött a maga pro-női felfogásával és programcikkeivel) megpendítette, hogy amennyiben a nők ugyanolyan feltételekkel jutnának a választójoghoz, mint a férfiak, akkor fennforog a veszélye, hogy a konzervativokra, a reakcióra szavaznának. Csakhogy ez önmagában még nem antifeminista megszólalás, ebben (sajnos) nagyon sok igazság volt minden bizonnyal akkor is, s nem egy választás bizonyítja: ez nem egyszer később is így volt. Ez még egyáltalán nem azt jelenti, hogy aki ettől fél, aki a veszélyt érzi, meglátja, meg is akarná fosztani a nőket a választójogtól.

Ahogyan más esetben is félek, hogy a kitűnő könyvben (márcsak a terjedelmi korlátok miatt is) vannak lekerekített, túlhangsúlyozott igazságok, akár az SDF, vagy Morris Commonwealtje esetében is, (amelyekről volt szerencsém írni), mintha ezek teljesen megfeledkeztek volna a nők elnyomott helyzetéről. Ez ennyire általánosítva már nem igaz, — és persze lehetne e lapokból ellentétes sorokat is idézni.

A könyv azonban mégiscsak életrajz, egy valóban elragadó és bátor nő életrajza. Aki kora huszas éveiben már mert elhatárolódni ünnepelt és elfogadott anyjától, izig-vérig szocialista lett,

aki az első világháború idején mert hangosan antimilitarista, háborúellenes lenni, aki az első világháború utolsó éveiben már ilyen szellemben szerkeszt és jelentet meg lapot, aki a háborút követő általános radikalizálódás talaján lesz kommunista, nagyon számontartott személyiség (Moszkvában is). Független felfogása révén hamarosan kiválik a CBGB-(kommunista párt)-ból, hogy visszatérjen a Munkáspártba — de ahol szintén nem kevés problémája támad a pártvezetéssel.

Nem utolsó sorban azért, mert Sylvia nemcsak antimilitarista, harcos nő, a női egyenjogúság híve, hanem hitvalló szocialista is volt (és ez ismételten önmagában is surlódásokat előlegezett a számára). Mindezen túl markánsan internacionalista és kifejezetten antirasszista is volt. Ez utóbbit Mary Davis és Sylvia fia is nagyon erőteljesen hangsúlyozza, bizonyítja. S ne feledkezzünk meg arról, hogy az 1882-ben született Sylviának igazán sokféle őt felkavaró élményben volt része. Ifjúságában őt is jócskán megzavaróan érték az angol-bur háború hírei, majd az első világháború sokfelé elágazó mozzanatai, majd a brit birodalom perifériáin, Indiában és Egyiptomból már az 1920-as években felcsaptak a lángok, ahol a brit uralom rasszista megnyilvánulásai ugyanúgy fellázították, mint a brit imperializmus kínai intervenciói. S ezen a nyomvonalon igazán nem meglepő, hogy a már 50-es éveibe lépő Sylvia teljes szívvel, haraggal fordul szembe nemcsak a náci fasizmussal és rasszizmussal, hanem az olasz fasizmussal, Mussolini etiópiai háborújával. Sylvia ekkor valósággal premier planba lép, élharcosa lesz Mussolini leleplezésének.

Igaz, Sylvia már 1926-ban megjelentetett egy leleplező könyvet „India and the Earthy Paradise" címen, az 1930-as évek kezdetén pedig (Károlyi Mihállyal együtt) ő is részt vett a Willy Manzenberg szervezte „Fasizmus és Háború Ellen" mozgalomban — de éppen az etiópiai háborúban válik Sylvia amolyan leleplező főszereplővé, ekkor jelentet meg és szerkeszt a fenti szellemben saját lapot „New Times and Ethiopia News" címen, amelyben az elsők között teszi szóvá, hogy Mussolini „civilizált" hadserege harci gázt vet be, tömeghalált okozva az írástudatlan abesszinok körében.

Sylvia lapszerkesztői és laptulajdonosi tevékenysége persze jóval korábban kezdődött. Még 1914 tavaszán, a szociális és politikai feszültségekkel megterhelt időszakban, amit a brit történetírásban elég általánosan „a nagy nyugtalanság" idejének neveznek — ekkor szakított Sylvia politikailag véglegesen idősebb családtagjaival, és Christobel is ekkor jelentette ki, hogy ha valaki nem fogadja el az általuk kirajzolt irányvonalat, akkor az illető alakítson ki külön, más szervezetet. Sylvia ezt meg is fogadta: szervezetét is megalakította, s megjelentette a „Women Dreadnought"-ot, amely azután az első világháború élményei, és magának Sylviának is további radikalizálódása nyomán 1917-ben, az orosz forradalom után „Workers' Dreadnought" néven jelent meg.

Ám ha Sylvia politikai szerepe ebben az időben alárendeltebb is, csak egy sajátos színfoltot jelentett az általános radikalizálódásban (noha ez a színfolt is önmagában véve érdekes), a fent említett 1935-ben indított lap valóban egyedi jelenség volt, ami általánosan nagy figyelmet keltett és sokan publikáltak benne.

S ha az 1920-as évek második felében Sylvia a „nyugalmas" időszakban szépirodalmi könyvet és egy általános vizsgálódásnak beillő munkát jelentetett meg az anyák helyzetéről, (időközben ő maga is anya lett), akkor ez a korszak az 1930-as évek második felében véget ért. Sylvia megalakította a maga pánafrikai szervezetét is, amely az ott végbemenő különféle szörnyűségekre figyelt.

Sylvia gondjai nem ritkultak a második világháború második szakaszában sem, amikor a brit csapatok váltották le Etiópiában az olaszokat. Sylvia maga csak 1944-ben jutott el Etiópiába, s mindjárt 1945-ben nem kis részben az ő kezdeményezésére ült össze az a pánafrikai konferencia, amely többek között a brit imperializmusnak az etiópiai politikája ellen is tiltakozott. S Sylvia folytatólagosan részt vett ezekben a tiltakozásokban 1945/46-ban. (Ez is egy olyan fejezet, amely a magyar történetírásban alig ismert.)

Sylvia 1948-ban csatlakozott a Munkáspárthoz. Ez az időszak az, amikor még elevenen élnek a nagy remények, a nagy reformok megvalósulóban vannak. Hiszen csak egy éve, hogy India felszabadult, és ez a folyamat sok helyütt előrehaladni látszott, — de azután el is akadt, újra felerősödött a neokolonizációs folyamat. Sylvia ekkor újra elég erős ahhoz, hogy megint sokakkal szakítson és élete 76. évében Etiópiában telepedik le. Itt is hal meg 1960-ban. S az 1950-es évek sem békés karosszékben pihenve múltak el számára.

Davis a világosan, nagy empátiával megírt kötetet kronológiai mutatóval és bibliográfiai jegyzékkel egészítette ki. E könyvből az érdeklődők bizonyára több vonatkozásban is ismeretlen területeket fedezhetnek fel maguknak.

Jemnitz János

ERINNERUNG AN DIKTATUR UND VERFOLGUNG IM INTERNATIONALEN VERGLEICH

ITH – Akademische Verlaganstalt. Wien, 2001. 204 o.

LA IMPOSSIBILIDAD DEL OLVIDO RECORRIDOS DE LA MEMORIA EN ARGENTINA, CHILE Y URUGUAY

Ediciones AlMargen. La Plata, 2001. 264 o.

A DIKTATÚRÁK ÉS ÜLDÖZTETÉSEK EMLÉKE

Két könyv jelent meg 2001-ben tulajdonképpen azonos témában a diktatúrákról. Ráadásul az is közös a két kötetben, hogy mindkettőt a bécsi székhelyű nemzetközi társulat, az ITH jelentette meg, illetőleg jelentős mértékben támogatta, s mindkét kötetnek ugyanaz a történész volt a felhajtó lelke és szerkesztője, az olasz születésű, de régóta a párizsi CNRS munkatársa, a nanterre-i egyetem professzora, Bruno Groppo.

A német nyelvű könyv tulajdonképpen az ITH. 2000 szeptemberi linzi konferenciájának alapján állítódott össze, az ott elhangzott, leadott referátumok válogatásából készült. Ezt a konferenciát is Groppo készítette elő és a megjelent kötet elé is ő írt rövid lélegzetű bevezetőt. Ennek a francia nyelven megjelent szövegében Groppo aláhúzza, hogy a 20. században milyen sok ország, nép számára jelentett borzasztó korszakot, éveket a különböző színezetű diktatúrák emléke — és hogy ezek az emlékek milyen hosszan terhelik meg az „utókort" is. Ugyanakkor figyelemreméltó, hogy míg minálunk az utóbbi évtizedben, ha a diktatúrákról szó esik, akkor következik a nagyon sommás „fasizmus és kommunizmus" megjelölés (és azonosítás), Groppo ehelyett nagyon pontos és finom megkülönböztetéseket tesz a nácizmus és fasizmus között is, nem kommunizmusról ír, hanem „sztálinizmusról" és ezektől is megkülönbözteti a katonai diktatúrákat. Persze valamennyi szörnyű emlékeket hagyott maga után.

A linzi konferencián is nagy benyomást keltett az osztrák születésű, de már hosszú évtizedek óta Franciaországban élő és francia egyetem történész professzorának, Felix Kreisslernek előadása, ami a most megjelent könyvben is első helyre került. Kreissler helye amúgyis páratlan, mert robbanékony, szellemes és vitriolos stílusban tudta megeleveníteni úgy a múltat, saját emlékeit, hogy egyben nagyon nyiltan a jelennek beszélt, a jelenről szólt.

Kreissler az 1930-as években fiatal egyetemistaként lett Bécsben szocialista, „diákvezér", és került 1934 után börtönbe, kínozták meg az oly „bocsánatosként" emlegetett Dollfuss-Schuschnigg érában, amit Kreissler nem mulasztott el az akkori korszak terminológiáját alkalmazva „klerikofasisztának" nevezni.

Kreissler különben nehezen is lehetett volna elnéző a Schuschnigg rendszerrel szemben, hiszen a börtönben a kínzások következtében egyik lába megbénult egy egész életre. Kreissler arra is emlékeztetett, hogy annak idején a Dollfuss és a hosszabb Schuschnigg rendszer nemcsak az egyházra, hanem a Heimwehr és a katonatiszti kaszt, a hadsereg szuronyaira támaszkodott.

Kreissler előadásának és szövegének megvan az a pikantériája is, hogy ő is kétszer került börtönbe, másodszor már Franciaországban, az ellenállás tagjaként, ahol a Petain-rendszer börtönviszonyait ismerhette meg, így saját tapasztalatai is nemzetközileg összehasonlítók. Mindezek után keserűen szólt arról, hogy a „jelenben" felerősödött azok megemlékezéseinek hulláma, akik annak idején kifejezetten „a másik", a nem antifasiszta oldalon álltak. S ezek a megemlékezések az utóbbi évtizedben már kifejezetten arról szólnak, hogy annak idején ők nemcsak nem jártak el „helytelenül", hanem már nyiltan büszkék arra, amit és ahogyan tettek. Ez a tendencia vitathatatlanul felerősödött — ami 1945 után szinte sehol nem volt elképzelhető.

E kötetben második helyen jelent meg Groppo saját írása, amelyben a német és olasz fasizmus megjelenítését elemezte. Megállapította, hogy 1945 után a két ország sok tekintetben hasonló helyzetben volt, nemcsak veszteségként kellett a múlttal szembenézni, hanem a fasiszta múlttal, annak valamennyi velejárójával, egyúttal egy új nemzeti identitást kellett megteremteni (a múltra vonatkozóan is), ami betagolódik az új demokratikus Európába.

Lényeges volt az olasz gyakorlatban a gyarmatosító elem, de ez a németben is jelen volt, halványabb színárnyalatokban sok hasonló és sok eltérő vonással.

Így a régi fasiszta, illetve náci rendszer támogatottságában és összeomlásában nagyok az eltérések. Az olasz fasiszta rendszer 1943 nyarán kártyavárként omlott össze, senki sem kelt annak fegyveresen a védelmére, sokan már akkor örültek neki, majd csak német katonai támogatással állt helyre a Mussolini bábrendszer, ami ellen kibontakozott a széles olasz ellenállás, — mindezt a

német náci rendszerrel kapcsolatban nem lehet elmondani. Olyannyira, hogy miként Groppo aláhúzta, a németek többsége a náci rendszer összeomlását (kizárólag a külső katonai csapatok nyomán) „nemzeti katasztrófaként" élte meg. Ennek következtében a háború végére „Németország totálisan elszigetelődött" és „a vádlottak padjára" került.

E múlt hatására uralkodott el egy időre a „totális" amnézia, majd jelentkezett az a „47-es nemzedék" (Grass, Böll stb.), akik emlékeztettek; visszaérkeztek az emigránsok, akik másként emlékeztek — majd évekkel később elindult a német katonák, parancsnokok emlékezéseinek áradata. S persze minderre megint nagyon másként emlékeztek azok, akik túlélték a német koncentrációs táborokat, illetve az igazán sokat szenvedett német zsidók. Vagyis ugyanarról a korszakról nagyon eltérő „emlékek" élnek tovább, ám mindennek az idők folyamán jellegzetesek a változásai is. Az 1945 utáni „bűntudat" mintha nagyon elpárolgott volna.

Spanyol egyetemi szerző adott elemzést a Franco-rendszerről, illetve arról, hogy azt miként látták, ítélték meg 1936 és 2000 között. Ennek megjelenítése szintén több oldalt igényelne.

Ugyanebben a kötetben két francia nyelvű és két angol nyelvű írást találhatnak az érdeklődők a latin-amerikai, chilei, argentin, illetve uruguay-i katonai diktatúrákról, fasiszta rendszerekről. A négy írást a kérdéses országok egyetemi oktatói (szinte mind fiatalok) küldték el (illetőleg részben maguk is megjelentek a konferencián).

Az írások megdöbbentő adatokat sorolnak a sokezer megkínzottról, az eltüntekről, a meggyilkoltakról. Ami pedig az emlékeket illeti, Argentínában elsősorban külön rikító foltot képez azoknak az árváknak esete, akiket tiszti családoknak „adtak ki", hogy azután pontosan szüleikkel homlokegyenest ellenkező szellemben neveljék őket — és akik sok évvel később ismét egészen másfajta „emlékekkel" szembesüljenek.

Ezeknek a „vészkorszakoknak", amelyeket nem előzött meg semmiféle „kommunizmus" (és még Chilében is csak Allende szociáldemokrata „vörös veszélye"), napjainkban is sokfajta párhuzamosan továbbélő emléke, képe él tovább. Így van ez (miként arról az argentin referátum ír) a nagy ország egyetemein is, ahol az egyes egyetemek között is nagy eltérésekkel szólhatnak minderről, és ez jellemzi az írott orgánumokat, avagy a televíziós csatornákat is.

A messze keletre ebben a kötetben egy japán egyetemi oktató szövege viheti el az olvasót, aki az oly régi, sok sajátos vonást felmutató japán múltat elemzi, hiszen ebben elegyedtek a feudális, fasiszta, militarista és kolonialista jegyek. A valóság is bonyolult volt, — ennek emléke és képe szintén. Annyiban azonban szintén mutatkozik egyfajta egyetemes történeti konvergencia, hogy Japánban is csak az utóbbi évtizedekben erősödött fel a „visszaemlékezőknek" és „visszaemlékezéseknek" az a hulláma, akik „a másik oldalon" álltak és akik ma ismét „büszkék" erre. Megint a kép harmadik oldala, hogy ez a korszak hogyan él a mai fiatalok, egyetemisták fejében. Semmi sem leegyszerűsíthető.

Ezek után itt van a latin-amerikai kötet, amely ugyanerről a témáról szól, amit ugyancsak az említett Groppo készített elő, szerkesztett és a kötetet az ő bevezető tanulmánya nyitja, amely egybeveti a különféle országok történetét és továbbélő múltját. Ebben a kötetben az összes írás természetesen spanyolul jelent meg, s ebben is a szerzők egytől egyig argentin, chilei stb. egyetemek oktatói, professzorai. A tizennégy tanulmány egyenkénti bemutatása természetesen e helyütt képtelenség. Az azonban önmagában is tanulságos, hogy ez a „fekete" tegnap mennyire elevenen él tovább, hogy ez ennyire aktuálisan egyetemi stúdium tárgyát képezi, s nem kevésbé az, hogy az érintett országok egyetemein nemcsak azt vizsgálják, hogy mikor mi és miért történt, hanem azt is kritikusan követik nyomon, hogy ezek az emlékek és képek maguk is mikor és miként változnak.

Csak mutatóban néhány írás címe. A Buenos Aires-i Egyetem oktatója „Soha többé" címmel összefoglaló írást készített a latin-amerikai katonai diktatúrákról. Egy másik argentin egyetemi oktató „Utolsó pillanat" cím alatt figyelmeztet, hogy a visszaemlékezők sorait gyorsan kell összegyűjteni, amíg még élnek. Végül egy harmadik argentin írás kifejezetten azt dolgozta fel, hogy szociális összetételükben kik is voltak az argentin diktatúra áldozatai. Egy negyedik argentin írás pedig rendkívül kritikusan azt, hogy az argentin televíziós adásokban a katonatiszti szövetségeket (juntákat) 1995 és 1998 között miként jelenítették meg. (Ime a jelenkor-történetírás és média elemzése — ami mintha nálunk teljesen hiányozna!)

Ám találunk olyan írást e kötetben, amely az igazság egykor és ma viszonylatát tekinti át, s olyant, ami kifejezetten az „eltűntek" gyermekeinek mesterségesen eltorzított, majd újra kiegyenesedő történeti látásmódja alakulásának összefüggéseit vizsgálja.

Találunk e kötetben kifejezetten historiográfiai írást — chilei szerzőtől chilei aspektusban — és olvashatunk persze olyat is, amely az emigránsok életéről szól.

Végeredményben ez a kötet a modern Latin-Amerikát kutatók számára egyszerűen „megkerülhetetlen", — de módszerében és témakijelöléseivel sokak számára is sokféle elgondolkoztató tanulságot kínál.

Jemnitz János

A MAGYAR LATIN-AMERIKA KUTATÁS EREDMÉNYEI 1999–2000

Áttekintve e két év történettudományi könyvtermésének egy speciális részét, magyar kutatók latin-amerikai témával foglalkozó köteteit, felmerül a kérdés: mit adhatunk hozzá mi, innen Közép-Európából a dél-amerikai kontinens történetének feldolgozásához? A válasz a hetvenes évek óta, a Wittman Tibor kezdeményezése nyomán kibontakozott modern magyarországi Latin-Amerika kutatás kezdetei óta körülbelül ugyanaz: elsősorban „magunkat", vagyis azt a (közép)-európai szemléletet, amellyel a kollégák, akarva, akaratlanul, választott témájukhoz közelítenek. Ezen kívül azt a kutathatóság szempontjából „kézenfekvő" forrásanyagot, mely a hazai illetve a környező országok levéltáraiban elérhető és bekapcsolható a nemzetközi tudományos köztudatba. Már a témaválasztást is ezek a tényezők határozzák meg. Nemcsak a publikációk mutatnak erre, hanem az élénk magyar latin-amerikanista közélet formális és informális fórumainak tevékenysége is. Mindezeket figyelve arra a következtetésre juthatunk, hogy fokozatosan előtérbe kerültek olyan problémakörök, mint a dél-amerikai magyar emigráció, a diplomácia és a nemzetközi kapcsolatok történetének egyes kérdései. Szintén érdekes eredményeket hoznak a közép-európai szemmel már jó néhány éve izgalmasnak és a folyamatosan időszerűnek tetsző témák (mint például az identitástudat alakításának kutatása, melynek tengerentúli vonatkozásai évtizedek óta foglalkoztatják Anderle professzort). A fentiek vizsgálatán keresztül egy sajátosan látott és láttatott Latin-Amerika mutatkozik meg, és nemcsak a szűk szakmai közönségnek. Hiszen a magyar kutatók igen fontos missziót is vállalnak azzal, hogy időről időre összefoglalják, közvetítik tudományáguk nemzetközi eredményeit a hazai tágabb szakmai és a nagyközönség felé.

Anderle, Ádám: Modernizacion e identidad en América Latina. [Modernizáció és identitás Latin-Amerikában] Szeged, Hispánia, 2000. 147 o.

Az eszmék nem ismertnek határokat, terjedésük, hatásuk, metamorfózisuk elemzése szélesebb, kontinentális áttekintést igényel. Erre van szükség Anderle Ádám régi, kedves témája, a latin-amerikai identitás(ok) vizsgálatakor is. A szerző a '80-as, '90-es években többször körüljárta ezt a kérdéskört, folyóiratokban megjelent tanulmányaiban, nemzetközi konferenciákon tartott előadásaival. Ezekből válogatott nemrégiben megjelent, spanyol kötetében, melyben a latin-amerikai kontinens önazonosságának, szellemi útkeresésének történetét boncolgatja. A könyv három fő részre tagolódik. Az első és a harmadik egység több rövidebb, míg a második egyetlen nagyobb lélegzetű tanulmányt tartalmaz. Ezzel együtt a kötet homogén, világos váza jól felismerhető. Az egybefűzött írások tágabb összefüggésében új megvilágításba kerülnek a résztanulmányok megállapításai. A szerkesztés elve alapvetően kronologikus. A gyarmati időszak végétől ível a 20., immáron múlt század közepéig. Bemutatja hogyan alakul a nemzeti identitás és a kontinentális tudat Latin-Amerikában, szoros összefüggésben a modernizáció, a felzárkózás kényszerével. Az eszmetörténeti elemzés tengelyében a pozitivizmus áll, egy európai áramlat, mely sajátos latin-amerikai karrierje során a kreol politika meghatározója, a modernizáció ideológiai háttere lett.

Európa tükröződik vissza Latin-Amerikában. Akkor is, amikor saját útját keresi, azt, hogy ki „a «valódi brazil»" (63. o.) (a nép neve tetszőlegesen behelyettesíthető), és mikor legkiválóbb gondolkodói arra keresik a választ, hogy „kik vagyunk, mit akarunk és merre tartunk" (109. o.). Anderle nemcsak az identitásépítők azonos gyökerű, bár időben és térben némileg eltérő ideáit sorakoztatja fel, hanem jelzi a háttérben meghúzódó társadalmi változásokat is és figyel a politikai intézményrendszer átalakulására. Kapcsolatot talál a kreol nacionalizmus és a pánamerikanizmus között. Kiemeli a *mestizaje* felgyorsulásának jelentőségét és a kevert etnikumok szerepének változását. *„A mesztic vagy a mulatt, aki 1918 előtt általában negatív figuraként jelent meg a tudományos és politikai elemzésekben, 1918 után Latin-Amerika jövőjének egyfajta zálogává alakult át"* — írja (104.o.). Az 1920-as, 1930-as évekre a „mesztic" bizonyos emancipációjának folyamata nemcsak ideológiai síkon mutatkozik meg az etnikum és a nemzet viszonyának újraértelmezéseként, hanem a politika szintjén is. A populista pártok és mozgalmak kialakulásába, gyakran erős, karizmatikus

vezér iránti igénybe és az ennek megfelelő politikai koncepció és szervezeti felépítés létrejöttébe torkollik.

Anderle, Ádám–Kozári, Monika: Un Húngaro en el México Revolucionario. Kálmán Kánya Ministro del Imperio Austro–Húngaro en México durante la Revolución Mexicana y la Primeira Guerra Mundial. Mexikó, Edamex, 1999. 220 o. (Egy magyar a forradalmi Mexikóban. Kánya Kálmán az Osztrák–Magyar Monarchia meghatalmazott minisztere Mexikóban a mexikói forradalom és az első világháború idején. A könyv magyar nyelvű változata már két kiadást is megért: A monarchia utolsó követe – Kánya Kálmán Mexikóban 1914–1919. Szeged, Hispánia 1990 és 1996.)

Milyennek látja egy európai kortárs, Kánya Kálmán, a diplomata és két jelenkori kutató, Anderle és Kozári, a mai Magyarországról az 1910-es évek Mexikóját? Erre a kérdésre ad választ e két részből álló kötet, mely egyfelől forrásközlés, másfelől a források elemzése. Egy magyar követ néhány Mexikóban töltött évének bemutatása, egyben korrajz is. A szerzők a *Haus–, Hof– und Staatsarchiv* és az *Archivo de la Secretaria de las Relaciones Exteriores de México* anyagából mintegy 500 dokumentumot tekintettek át, és ezekből időrendben közölnek 29-et, spanyolul. (Az iratok eredeti nyelve a német, az angol, a francia és a spanyol.) A feldolgozás külön érdekessége, hogy az iratokból Kánya Kálmán emberi portréja is kirajzolódik, személyes sors, vívódásokkal, szakmai nehézségekkel és ezek egyéni megoldásával. Mindezt a mexikói helyzet „köríti", Huerta, illetve a vele szemben álló erők harca.

Európa is jelen van a kötetben, mégpedig több síkon. Részben a mexikói belharcokra gyakorolt hatása révén, részben pedig az Osztrák-Magyar Monarchia diplomáciájának működésére vonatkozó utalások révén. Jól érzékelhetjük, hogy mi a véleménye Kánya Kálmánnak a mexikói színtér egyes szereplőiről. Számára *„Carranza és Villa csapatai* 'lázadók'" (37. o.) és Carranzával igaz meggyőződéssel sosem barátkozik meg, bár róla alkotott ítélete idővel némileg változik (64. o.). Ugyanakkor *„érdekes, hogy míg Carranza követőit kritizálja, addig a radikális parasztforradalmárokról megbecsüléssel ír".* Ez utóbbiakról a következőket jegyzi meg: *„Egyszóval a zapatisták azon fáradoznak, hogy jó szándékot mutassanak, s valószínűleg jóakaratúak is, de képességeik nem felelnek meg szándékaiknak."* (60–61. o.)

Anderle és Kozári a mexikói helyzet analízisén túl nagy figyelmet szentelnek azoknak az éleslátásra valló elemzéseknek is, melyeket a magyar diplomata az USA '10-es években megmutatkozó Mexikó-politikájának szentelt. Az iratok alapján jól nyomon követhető Carranza katonai győzelmével párhuzamosan a wilsoni politika változása, a német, a francia és az angol kormány és a Monarchia egyre pozitívabb viselkedése a győztes irányában. *„E mozzanatok jelzik, hogy a két állam — az Osztrák–Magyar Monarchia és Mexikó — viszonya javult 1916 végétől, és amikor 1917 május 1-én Carranzát Mexikó elnökeként beiktatták, a Monarchia már lelkesen üdvözölte."* (80. o.)

Kánya persze európai marad Mexikóban is, tehát élénken érdekli, nagyon leköti az első világháború alakulása. Talán ezért néhány belpolitikai eseménynek egyszerűen nem tulajdonít jelentőséget, vagy ezek egyenesen elkerülik a figyelmét. A szerzők számba veszik e momentumokat is, és megállapítják, hogy például: *„Mexikó világtörténelmi jelentőségű alkotmányozó gyűlése, melyet 1916 december 1-én nyitottak meg Querétaróban, elkerülte figyelmét"* (78. o.)

Kánya diplomáciai megbízatása rendhagyó módon ért véget. Előbb csak a kapcsolatot veszítette el a birodalommal, amit képviselt, majd maga a birodalom tűnt el mögüle a világháború végével.

Fischer Ferenc: „Dél-Amerika poroszai". Németország és Chile katonai-tengerészeti kapcsolatai (1885–1931). Szeged, Hispánia, 1999. 276 o.

Fischer Ferenc évtizedekkel ezelőtt kezdett, forrásfeltáró kutatásainak eredményeit teszi közzé ebben a kötetében. Munkájához számos németországi könyv- és levéltár anyagát felhasználta, kiegészítve a kubai tanulmányútja során gyűjtöttekkel. Könyvében a német–chilei kapcsolatokról szól, és ezen keresztül arról is beszél, hogyan jelentkeztek a korszak nagyhatalmainak érdekütközései Latin-Amerikában, hogyan befolyásolták az európaiak hadseregszervezési modelljük, haditechnikájuk exportjával a dél-amerikai országok hadügyét és ezen keresztül politikai életét. Például az 1890-es évek közepén: *„Az európai katonai szembenállás dél-amerikai tükörképe jött létre: a Rajna-menti rivalizálás áttevődött az Újvilágba, s katonailag megosztotta a szubkontinens országait."* *(50. o.)* — írja a szerző.

A könyv egy eddig elsősorban német illetve chilei kutatók által képviselt vonulatba illeszkedik, de ahhoz képest talán valamelyest más, közép-európai rálátást tükröz. A német levéltárak anyagának rendkívül alapos, szisztematikus áttekintése révén Fischer igen széles forrásbázisra épít. Ennek egyes elemeit a nemzetközi kutatás még nem használta fel. (pl. az *„Admiralstab der Marine"*

„titkos" és „bizalmas" haditengerészeti aktáit.) Ezek feltárása és elemzése, a kötet egyik nagy érdeme, és több eddig kevésbé hangsúlyozott probléma alaposabb megvilágításához vagy teljesen újnak számító tudományos eredményekhez vezetett.

Fischer az európai fél szemszögéből indítja a német–chilei kapcsolatok bemutatását. Könyve első fejezetében az 1905-ös *Behncke-memorandumot* elemzi, melyről megállapítja: *„Németország I. világháború előtti Chile-politikája fő vonalaiban — Behncke kapitánynak — aki a 20-as években a Reichsmarine admirálisa lett — alapos helyzetelemzésére, javaslataira épült."* (17. o.) A vilmosi külpolitika kiemelten, első számú partnereként kezelte Chilét a latin-amerikai országok között, és *„Chile biztos támaszul, sőt ugródeszkául szolgált a német (katonai) befolyás szubkontinentális dimenzióba történő kiterjesztéséhez."* (XII. o.)

A könyv második fejezetének középpontjában Chile, mint a *„tanítómesterré"* lett tanítvány került. Fischer szerint a chilei hadsereg nagy presztízsre tett szert bel- és külföldön egyaránt. *„Chilének az I. világháború előtt nem csupán a salétrom volt a fő exportcikke, hanem a hadtudomány is, mely hatását tekintve mindmáig ható következményekkel járt."* (XIII. o.) A Karibi-medence országaiba elsősorban a fenyegetően erősödő USA befolyás, a geopolitikai függés ellensúlyozása miatt került sor a haderő modernizálására. *„A századfordulótól európai hatalmak katonai missziót szerződtetni e térségben azonban már komoly nagyhatalmi konfliktusokat eredményezett volna, ezért a közép-amerikai kormányok előtt egyedüli lehetőség csak Chile maradt."* (154. o.) — írja Fischer és nagyobb teret szentel az egyik chilei (német) katonai befolyás alatt álló ország, Kolumbia hadserege átalakításának, *„chilenizálásának-germanizálásának"*.

A harmadik fejezet fókuszában az a változás illetve annak következményei állnak, melynek eredményeképpen *„Dél-Amerika britjeiből" „Dél-Amerika poroszai"* lettek a chilei tengerészek. (46. o.) Az angol, az amerikai és a német rivalizálás Fischer szerint befolyásolta azt a döntést is, miszerint az USA éppen az antant oldalán lépett hadba. *„Az I. világháború előtti német flottapolitika Latin-Amerikában jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy meghatározó észak-amerikai érdekcsoportok, különösen az US NAVY tisztikara, bizalmatlanul, sőt ellenségesen tekintett a vilmosi Németország latin-amerikai ambícióira."* (XV. o.)

A könyv negyedik fejezete az olvasót az 1920-as évek Chiléjébe vezeti, ahol a németek nemcsak visszanyerték, hanem meg is erősítették hagyományos befolyásukat. Fischer szerint többek között úgy, hogy hatásos és közvetlen módon, igen jelentős mértékben vettek részt a csendőrség, a *Cuerpo de Carabineros de Chile* felállításában. Bár ezt csak féllegálisan, a színfalak mögött tehették a versailles-i szerződés rendelkezései miatt. A szerző megállapítása újdonságot jelent a testület történetének kutatásában, hiszen korábban kizárólag az olasz példa hatását tartották számon a chilei csendőrséggel kapcsolatban.

Fischer, Ferenc: El modelo militar prusiano y las Fuerzas Armadas de Chile 1885–1945. [A porosz katonai modell és a chilei hadsereg 1885–1945.] University Press, Pécs, 1999. 280. o.

Fischer Ferenc magyarként szerencsésnek mondja magát, hiszen lehetősége volt arra, hogy mindkét, a hidegháború által egymás kutatói elől elzárt Németország levéltáraiban dolgozhasson. (5. o.) E spanyol nyelvű tanulmánykötete is ezekre a kutatásokra épül. A benne közölt 15 írás egy hosszú, a 70-es évek végén induló kutatási folyamat állomásait jelzi. A tanulmányok között ott vannak az adott témáról való gondolkodás olyan rendkívül érdekes termékei is, mint például az, mely a hadsereg és a politika viszonyát vizsgálja Latin-Amerika történetében *(Desde los conquistadores hasta los caudillos /La violencia, la cultura política y el papel político de las fuerzas armadas en la historia hispano-americana/)*; vagy amely az 1898-as spanyol-amerikai háború német visszhangjával foglalkozik *(La Guerra hispano-norteamericana a través de los libros de textos de historia alemanes de la época (1900–1918)*; vagy az, mely a katolikus egyház, a szabadkőművesség és a hadsereg szerepét elemzi a 20. század első évtizedeinek chilei közéletében *(Iglesia, Masonería y Fuerzas Armadas en las luchas sociopolíticas de las primeiras décadas del siglo XX en Chile)*; vagy az, mely az Egyesült Államok II. világháború utáni Latin-Amerika politikájával foglalkozik *(La política militar de Estados Unidos hacia América Latina durante y después de la II Guerra Mundial)*. A kötet egyik legnagyobb értéke talán éppen ez a színes szerkesztés, mely nem hagy ugyan kétséget afelől, hogy egy céltudatos kutatás eredményeit tárja fel, de több irányba nyit teret a továbbgondolkodásnak.

Horváth Gyula: Perón. *Anderle Ádám*: Che Guevara. Pannonica Kiadó, Budapest, 2000. 343 o.

Plutarkhosz óta ismerjük a párhuzamos életrajzok nyújtotta szellemi izgalmat. Ezt a régi történetírói leleményt eleveníti fel „fekete-fehér" könyvsorozatával a budapesti Pannonica Könyvkiadó. A 20. századi történelem olyan meghatározó személyiségeinek életrajzát adja közre, mint

Hitler–Sztálin, Roosevelt–Churcill, Mussolini–Franco vagy Mao Ce-tung–Tito. Az egyes biográfiákat az adott téma legkiválóbb magyar szakértői jegyzik. Ebben a sorozatban jelent meg, párba állítva, Horváth Gyula Perón és Anderle Ádám Che Guevara életrajza, azaz — Anderle kifejezéseit alkalmazva — a latin-amerikai politikai égbolt *állócsillagának* és *üstökösének* története.

A szerzők tapasztalt kutatók, akik biztos kézzel vázolják fel a hátteret, a korabeli argentin, illetve dél-amerikai viszonyokat. A feladaton személyes érdeklődési körüknek, illetve a témájuk szabta igényeknek megfelelően osztoznak. Ismétlés nincs, de minden fontosat megtudunk. Míg Horváth történeti visszatekintés keretében foglalkozik pl. az argentin gazdaság kérdéseivel, vagy a pozitivizmus hatásáról, a populizmus mibenlétéről, a hadsereg szerepéről, a 60-as évek baloldali, városi gerilláiról beszél, addig Anderle az USA latin-amerikai jelenlétét, az 50-es évek második felének népmozgalmait ismerteti. Témájából adódóan ezek közül a kubai forradalomra koncentrál, ott van Fidel Castro személyiségrajza, a kubai-szovjet viszony, sőt a kubai-magyar viszony is, ráadásul levéltári források tükrében. Az érzékletesen bemutatott latin-amerikai háttérből pedig kiválik a két központi figura. A hozzájuk tartozó nők, sok érdekes történet. Perón, az erős fizikumú katona, aki — pályája elején diplomataként, majd száműzetése során — látszólag mindenütt otthon van, mégis végzetesen Argentínához láncolva. Che Guevara, az asztmás, különc intellektuel, aki bárhová vetődik is, ízig-vérig argentin marad, s végzetesen eszméihez láncolva.

A szerzők jól ismerik a peronizmusra illetve Che Guevara életére vonatkozó szakirodalmat. Szintézisükben kritikával építkeznek belőle, és kirajzolódik saját Perón-, illetve Guevara-képük. E két máig ható latin-amerikai politikus élete, célkitűzéseik, gondolataik jó néhány vonása hasonló, ám személyiségükben mégis markáns különbséget fedezhetünk fel, amit Anderle a következőképpen világít meg: „*Perón... a vezérelhivatottság jegyeit, alapvetően tehát politikai-politikusi személyiségjegyeket mutat, erős hatalomigénnyel és -tudattal. Guevara ezzel szemben inkább az értelmiségi-misszionáriusi elhivatottságot példázza, sosem törekedett az Első szerepére...*" (339. o.)

A kötetet nemcsak azért tartom igen szerencsésnek, mind témaválasztásában, mind kidolgozásában, mert kellően intellektuális, egyben kellően olvasmányos, hanem azért is, mert hatásosan alátámasztja azt a tényt, hogy e két kultusz övezte személyiségnek, Juan Domingo Perónnak és Ernesto Che Guevarának helye van a 20. század jelentős politikusainak palettáján. Tetteik vagy mítoszuk alapján. Egy róluk szóló jó könyv pedig tovább erősítheti a magyar Latin-Amerika kutatás tudományos súlyát és népszerűségét a nagyközönség körében.

*Szilágyi Ágnes Judit**

Juhász József

VOLT EGYSZER EGY JUGOSZLÁVIA

A délszláv állam története

Aula, Budapest, 1999. 376 o.

Ha mondjuk egy évtizede az érdeklődő olvasó azzal a szándékkal tért be egy hazai könyvesboltba, hogy valamely európai, vagy bármely más ország történetét szeretné megvásárolni, meglehetősen lehangoló kép, szegényes kínálat fogadta. Mára a helyzet gyökeresen megváltozott. Feltételezett olvasónk (szerencsére) a bőség zavarával küszködik. A kiadók egymást túllicitálva kínálják a szebbnél szebb kivitelű, belső tartalmukat tekintve azonban nagyon is egyenetlen színvonalú, külföldi és hazai szerzők tollából származó kézikönyveiket, tankönyvnek szánt kiadványaikat. Talán e bőség miatt maradt más sorozatokkal együtt meglehetősen visszhangtalan a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Aula Kiadója által indított 20. századi országtörténeti sorozat, amelyet nyilván elsősorban egyetemistáknak szántak. Bevalljuk, hogy egyéb információk híján, kizárólag a már megjelent kötetek alapján nem tudjuk rekonstruálni a kiadó eredeti koncepcióját, inkább csak sejtjük, hogy a század elmúltával egy valóságos hiányt igyekeztek pótolni egy-egy modern (?) szemléletű Ausztrália, Albánia, Románia stb. történetének kiadásával. A recenzens pillanatnyilag arra sem tud vállalkozni, hogy szakmailag minősítse a sorozat eddig megjelent valamennyi kötetét, megjegyzéseink kizárólag egyetlen kötetre, a Juhász József által írt Jugoszlávia történetére vonatkoznak.

A könyv a sorozat egyik telitalálata. Nemcsak azért, mert a vizsgált ország a mögöttünk lévő 20. század egyik tipikus szülötte, vagy mert az őt létrehozó századdal csaknem egy időben

eltűnt a térképről, hanem azért is, mivel hosszú idő után ez az első, igazán jól megírt magyar nyelvű Jugoszlávia történet.

Déli szomszédunk históriája valóban egybeesik a 20. század történetével. A szerző azonban láthatóan tisztában van a történetírás egyik alapszabályával: az állam kialakulásának, létezésének, bukásának, majd feltámadásának, s végül felbomlásának története nem szorítható be a formális politikatörténeti határok közé: a história kronológiailag nem 1918-ban kezdődik, de nem is zárul le 1991-ben. A 20. századi Jugoszláviát alkotó népeknek jóval hosszabb előtörténetük van, mint az általuk létrehozott közös államnak, az utódállamok története pedig éppen csak elkezdődött. Juhász József jó érzékkel összpontosítja figyelmét az *etnikai tarkaság* korai előzményeinek felvillantására, a közös délszláv nemzettudatot és a majdani államot megelőlegező *jugoszlávizmus* bemutatására, valamint a *történelmi utak különbözőségének* hangsúlyozására, azaz az állam nemzeti alapú felbomlását okozó tényezők történelmi gyökereinek vizsgálatára. A különbségek *társadalomtörténeti értelmezésével* azonban sajnos adós marad. A könyv szerzője, lévén jelenkortörténész, az előzményekhez képest jóval bővebben, alaposabban mutatja be az állam felbomlásának *utótörténetét*, a széthullást kísérő 1991–1995-ös háborúkat, illetve az 1999-es szerb-albán és NATO-kisjugoszláv háborúkat.

Egy kézikönyvvel szemben támasztott egyik fontos követelmény, mennyire áttekinthető, világos a szerkezete, közvetíti-e az adott témára vonatkozó legfontosabb információkat, adatokat. Úgy tűnik, hogy a szerző, akinek már hosszabb egyetemi oktatói gyakorlata van, tisztában volt e szempont fontosságával: a könyv informatív, jól kezelhető, nemcsak a szokásos kronológiai és egyéb táblázatok, térképek teszik konkrétabbá, érthetőbbé a szöveget, de a kor legfontosabb politikai szereplőinek rövid életrajzát is megtaláljuk a kötet végén.

A szerző célja világos: mérlegre tenni és az érdeklődők elé tárni a történettudomány eddigi eredményei alapján a jugoszláv állam „rövid huszadik századi" történetét. Mint bevezetőjében írja: „a kronologikus és a tematikus elvek alapján, s nem elsősorban az új és önálló kutatásokra, hanem a ma rendelkezésre álló és mérvadónak tekintett szakirodalomra támaszkodva" igyekszik munkáját elkészíteni. A történelem egyik alapvető rendező elve valóban a kronológia, s a könyv hat nagyobb, bár arányaiban meglehetősen eltérő fejezetei ezt a logikát követik, kivéve az utolsó, jugoszláviai magyarokkal foglalkozó fejezetet. Ez meglehetősen szervetlenül, a könyv végéhez illesztve, mintegy mellékesen épül be a könyvbe. A könyv kronológiai logikáját jól tükrözik az egyes fejezetcímek (*Az első Jugoszlávia, A délszlávok a II. világháborúban, A második Jugoszlávia,* stb., kivéve a már említett *A magyarok a délszláv államban* c. utolsó fejezet címét), az egyes korszakokon belüli egységes tematikai szempontokat már nehezebb felfedezni. Tisztában vagyunk azzal, hogy a nyugodtabb, békésebb időszakok és az azt megszakító, meglehetősen sűrűn ismétlődő háborús korszakok elemzésének nem lehetnek azonosak a megközelítési szempontjai, az azonban jó lett volna, ha az ún. királyi és a titói Jugoszlávia történetét azonos szempontok szerint tekintette volna át a szerző. Az 1918 és 1941 közötti korszak vizsgálatánál ugyanis Juhász adós maradt az 1945–1991 közötti periódusnál alkalmazott vizsgálati szempontokkal, nevezetesen: állam és politika, külpolitika, gazdaság, oktatás, társadalom, kultúra és művelődés. A jugoszláv királyság korszakának történetéből teljesen hiányzik az oktatás, a kultúra és művészetek akárcsak vázlatos felvillantása, de a második korszak szintézisének megrajzolásánál is meglehetősen marginális szempont maradt. A szerző tehát kitaposott ösvényeken haladt, munkája elsősorban hagyományos *politikacentrikus eseménytörténet.* Persze az igazsághoz tartozik az is, hogy ha szétnézünk a „nemzetközi piacon", beleértve a hajdani és a mai jugoszláv történetírást is, akkor azt látjuk, hogy még a legszínvonalasabb munkák is ebben a „klasszikus" megközelítésben íródtak. Nem néznek mélyebben az állam, a politika, a makrogazdaság kulisszái mögé, nem tárják fel a történelem mélyebb, hétköznapi struktúráit. (Lásd legutóbb a kiváló gazdaságtörténész *John R. Lampe:* Yugoslavia as History. Twice there was a country. Cambridge University Press, 1996. c. munkáját, amely szintén alapvetően gazdaság- és politikatörténeti megközelítés.) Pedig a politikánál mennyivel többet mond el egy-egy korról az, hogyan éltek a történelem „epizodistái", hogyan szórakoztak, mivel töltötték szabadidejüket, milyenek házasodási szokásaik voltak, milyen tankönyvekből tanultak stb.

Ha az egyes korszakok egymáshoz való arányát szeretnénk érzékeltetni, az egyes korszakokat és fejezeteket egy táguló tölcsérhez hasonlíthatnánk leginkább. Ahogy haladunk napjaink története felé, a szerző annál magabiztosabban mozog Jugoszlávia bonyolult, helyenként ingoványos történeti közegében. Látszik, hogy Juhász József szűkebb kutatási területe egyrészt a második, un. titói Jugoszlávia, ezen belül is az önigazgatási rendszer vizsgálata, pár évvel ezelőtt pedig külön könyvet szentelt a délszláv háborúk történetének. Az egyes korszakok „sűrűsége" minden bizonnyal ezért nem egyforma a kötetben. Ennek illusztrációjaként álljon itt néhány adat: míg a szerző az 1918–1941

közötti periódust például mindössze 50 oldalban tárgyalja, a második Jugoszlávia elemzésére már ennek több mint dupláját szánta, az „utótörténet", a felbomlás 1991 és 1999 közé eső időszakának pedig több teret szentelt (75 oldalt), mint az egész első korszak bemutatásának. A korábbi korszakokkal foglalkozó fejezetekben alkalmazott leíró narratívát ezekben a részekben felváltja az elemzés, itt látszik igazán, hogy Juhász József jól ismeri és érti vizsgálata tárgyát, jól kiigazodik a szerencsére bőséges nemzetközi szakirodalomban. Szemlélete egyik legfőbb erényének azt tartom, hogy érzékeltetni tudja, a jugoszláv állam születése pillanatától mennyire kiszolgáltatott volt a nemzetközi körülmények alakulásának. De a szerző aziránt sem hagy kétséget, hogy az állam már-már túlsúlyos „külpolitika-függőségének" belső strukturális, integrációs és kulturális gyökerei voltak. Sőt! Az utóbbi időkben komoly kísérletek történtek arra, hogy az állam széthullását elsősorban kulturális, ideológiai válságként írják le.

Az első, királyi Jugoszlávia széthullásának belső okait, a szakirodalom zömének megfelelően Juhász József is az egyes délszláv nemzeti érdekek és az államérdekként fellépő szerb nemzeti érdekek közötti diszharmóniában látja. Ezt a diszharmóniát a jugoszláv állam politikai elitje csak megkésve érzékelte, az alkalmazott terápia, a szerző által „kvázi trialista rendszernek" nevezett 1939 augusztusi szerb-horvát megegyezés már elkésett, hatásfokát pedig eleve szűkre szabta — a Balkánon egyre dinamikusabban fellépő Olaszország, majd pedig Németország — általában a nemzetközi környezet Jugoszlávia szempontjából kedvezőtlen alakulása. Ennek következtében, mutat rá a szerző, a harmincas évek végén, a negyvenes évek elején az ország sorsát már inkább a külső és kevésbé a belső mozgások befolyásolták. Juhász biztos kézzel vezeti végig olvasóját a délszláv ellenállás és polgárháború bonyolult történetén, anélkül, hogy behódolna a ma divatos elvárásoknak. A könyv írója nemcsak tudja, de jól is érzékelteti, hogy mire Jugoszláviában elhallgattak a fegyverek, az új partizán elit által képviselt társadalmi forradalom már nem az volt, mint a század elején, amikor Tito ennek hívévé szegődött. Intézményesült és ortodoxiává merevedett, amely már maga sem tűrte az eretnekeket, a lázadókat, és orosz nacionalista, birodalmi érdekeket szolgált. Azt is jól látja, hogy bár az AVNOJ (Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsa) formálisan a kommunisták és a nem kommunista politikai erők közötti együttműködés nemzetközileg is szorgalmazott gondolatára épült, annak kereteit azonban Tito eleve nem inkubátornak, hanem kalodának szánta a polgári erők számára. A történelmi hűség kedvéért érdemes lett volna az 1945-ös, valóban elsöprő kommunista győzelmet hozó választások kapcsán megemlíteni, hogy nemcsak úgy próbálták befolyásolni a választások eredményét, hogy a szavazók 2,3%-át, (Juhász adatai szerint több mint 200.000 főt), esetleg még többet megfosztottak szavazati jogától, és a nők is megkapták a már az 1921-es alkotmányban megígért választójogukat, de a korhatárt leszállították 18 évre, a hadseregben pedig minden 14 éven felüli(!) állampolgár megkapta a szavazati jogot. Szokatlan jelensége volt a választásoknak az ún. *vak urna* is. Ezeket a polgári pártok bojkottja miatt állították fel, ahová, egyéb listák és jelöltek híján, azok dobhatták be szavazataikat, pontosabban választási golyóikat, akik nem értettek egyet a Tito vezette népfront listájával. Sokat mondó adat lett volna az is, hogy Szlovénia mellett a népfront listája ellen legtöbben a Vajdaságban szavaztak. A magyar kormányhoz egyébként 1945-ben olyan hírek jutottak el, amelyek szerint a szabadkai körzetben, ahol a magyarok abszolút többségben voltak, a szavazatok 25–40%-át dobták az üres urnákba, de hírek keringtek 80%-os ellenszavazatokról is. Az 1945-ös választások részletes helyi adatai egyébként még ma sem ismertek. Itt jegyezzük meg, hogy a délvidéki magyarok „megbízhatatlan politikai magatartásának" érezhető következményei lettek a magyar- jugoszláv államközi kapcsolatokra, illetve az érintett kisebbség helyzetére is.

A könyv leginkább kiérlelt részei, mint már utaltunk rá, kétségkívül az önigazgatás kialakulását, annak fejlesztését, reformjait bemutató fejezetek, amelyek később, mint a szerző részletesen is kitér rá, szorosan kapcsolódtak az alkotmány államjogi reformjához. A szerző ezzel kapcsolatban alapvetően három gondolati egység köré csoportosítja mondandóját: milyen külső kényszer hatására formálódott a belső reform, az önigazgatás gondolata, (szovjet–jugoszláv konfliktus), s ha nem is ilyen súllyal., de bemutatja azt is, hogy a végletes nemzetközi elszigeteltség közepette ezzel párhuzamosan hogyan alkalmazták az állami terrort a társadalom belső kohéziójának biztosítása érdekében, illetve milyen igazgatási, politikai, államjogi, gazdasági és társadalmi eredményei voltak a szovjet típusú államszocialista modell kényszer szülte módosításának. Juhász kiemeli, hogy a túlélés jelentős tényezője, paradox módon, maga a hidegháború volt. Jugoszlávia *geopolitikailag felértékelődött* az Egyesült Államok és szövetségesei szemében. A könyv azt is világosan érzékelteti, hogy Amerika kiállása, az angol, amerikai és francia segélyek, hitelek, nemcsak az „eretnek kommunistának", a „kommunista Luther Mártonnak", azaz Titónak, nem is csak a Szovjetunióval szembe-

helyezkedő balkáni államnak szóltak, de komoly üzenete volt a többi, szovjet zónába tartozó közép-kelet-európai ország számára is: érdemes szembehelyezkedni a Szovjetunióval.

Titót, mint ismeretes, még életében utolérte a „szentté avatás". Ennek reakciójaként jelentek meg az ország széthullása után az utódállamok történetírásában a Tito személyét és rendszerét vehemensen deheroizáló, új ellenmítoszokat gyártó munkák. Erre Juhász is utal, sőt konkrétan is megemlíti ennek egyik legvadabb változatát. Eszerint Tito egy Ambrozi József nevű magyar zsidó, aki a Monarchia pécsi kémiskolájában vette fel a fiatalon elhunyt Josip Broz nevét! A szerző természetesen elrettentő példaként említi az előbb idézett, egyébként szerbiai szerző tollából származó „gyöngyszemet", mégis hiányoljuk, hogy Juhász mindehhez semmiféle kommentárt nem fűzött. Pedig bizonyára ő maga is tudja, hogy a Tito személyazonosságát kétségbevonó nézetek, az arra vonatkozó találgatások, hogy ki is volt a partizánháború titokzatos vezére, nem éppen új keletűek, de eddig még senkinek sem sikerült hitelt érdemlően bebizonyítani annak ellenkezőjét, hogy Tito azonos azzal a Josip Brozzal, aki a horvátországi Kumrovecen látta meg a napvilágot. Személyével kapcsolatban egyébként már a háború idején több változat volt forgalomban. Az egyik korabeli legenda szerint Tito azonos volna egy bizonyos Lebegyevvel, a Szovjetunió belgrádi követségének volt tanácsosával, aki a Simović-kormánnyal hagyta el Belgrádot, de aztán nyoma veszett. Mások Kosta Nađ partizántábornokkal azonosították, aki a spanyol köztársasági hadsereg balkáni zászlóaljának volt a parancsnoka. A New York Times egy 1944-es cikkében még azt a képtelen találgatást is kénytelen volt cáfolni, hogy Tito nő és azonos Milovan Đilas akkori feleségével. Marosy Ferenc zágrábi magyar követ egy 1943 novemberében kelt jelentésében részletesen leírta, hogy Zágrábban milyen hírek keringtek kilétéről. Mint írta, „itteni hivatalos körök elvetik úgy a belgrádi teóriát, mely szerint fenti álnév mögött Tihomir Tomić volt szerb tiszt rejtőzik, mind a legutóbbi angol propagandahírt, mely szerint Tito mint személy nem is létezik, hanem több partizánvezér gyűjtőneve. Itteni hivatalos körök ragaszkodnak azon felfogáshoz, hogy az illető Josip Broz nevű szlavóniai születésű, Moszkvába szökött agitátor". (Nem sokkal Sztálin halála előtt, 1953 februárjában a szovjet Állambiztonsági Minisztérium *ezt a Brozt* szerette volna egy később történész akadémikussá avanzsált ügynök segítségével a legvadabb krimibe illő módszerekkel eltenni láb alól.)

Végül *„A magyarok a délszláv államban"* című fejezethez szeretnénk néhány pontosító, kiegészítő megjegyzést fűzni. Jugoszláviából 1945 után nem 40 ezer magyart utasítottak ki, illetve nem ennyien menekültek el, mint a szerző állítja, hanem ennek több mint kétszerese, 84.800 fő volt kénytelen elhagyni az országot, a Statisztikai Hivatal 1946-os felmérése szerint. Tehát csaknem kétszer többen, mint ahányan 1918-ban. (Csehszlovákiából 1946-ig 70.150, Romániából 97.520, Kárpátaljáról 14.840, Ausztriából pedig 30 fő kiutasított, menekült érkezett Magyarországra.)

A szerző sajnos még csak említést sem tesz az 1946 augusztusi jugoszláv kölcsönös lakosságcserére vonatkozó javaslatról (a tervek szerint 40 ezer főről lett volna szó), amely, mint ismeretes, akkor érkezett a Párizsban tárgyaló magyar békedelegációhoz, tehát nem a magyar kormányhoz, amikor éles viták folytak a csehszlovák-magyar lakosságcseréről. A történet részletes feldolgozását természetesen nem kérhetjük számon egy Jugoszlávia történetét feldolgozó monográfián, az egyezmény mellett mégsem lett volna szabad szó nélkül elmenni.

Jugoszlávia 1945 utáni társadalomtörténete szempontjából érdemes lett volna felidézni, hogy a földreformra szánt földterület több mint 58,2%-át a Vajdaságban a német kisebbségtől elkobzott földek alkották, de országosan is ez tette ki a földalap 38,78%-át. A más országrészből származó ún. külső telepesek 93%-át a Vajdaságba telepítették, zömmel a kitelepített németek helyébe, összlétszámuk meghaladta 252 ezer főt, ami radikálisan megváltoztatta a Vajdaság etnikai arculatát. A szerbek aránya jórészt ennek következtében az 1940-es 593.735-ről 1948-ra 841.246-ra emelkedett. A vajdasági csaknem 90 ezer helyi agrárérdekelt, azaz földosztásra jogosult család közül 18.578 volt magyar (49 ezer szerb, 10 ezer horvát, 4 ezer szlovák, 4 ezer román és 2 ezer ruszin család mellett), ők összesen 41.460 hektár földet kaptak.

A hatvanas években beinduló kétségtelen pozitív kisebbségpolitikai folyamatok kereteit a magyar kisebbségre gyakorolt, eddig soha nem látott erejű és hatású *nem modernizációs* jellegű, *erőszakos állami impulzusok* jelölték ki, 1918 óta immár másodszor, amikor szinte *teljesen lefejezték a magyar kisebbségi társadalom szellemi és gazdasági elitjét.* Ezzel párhuzamosan, a rendszer adott struktúrája miatt (egypártrendszer, az állam minden téren bekövetkező túlsúlya stb.) megnőtt a kisebbségek új hatalommal szembeni kiszolgáltatottsága is. Ehhez járult hozzá még az is, hogy a kisebbségvédelem tekintetében az anyaország keze jobban le volt kötve, mint korábban, és mások voltak a kisebbségi érdekek érvényesítésének nemzetközi keretei is. Mint ismeretes, a háború győztesei, elsősorban az Egyesült Államok és Anglia a kisebbségi jogoknak egyéni emberi, huma-

nitárius szabadságjog tartalmat adtak, a kollektív nemzetközi kisebbségvédelmet elsodorta saját csődje és a háború, tehát még a korábbi nemzetközi védőernyő is hiányzott. A Szovjetunió pedig kisebbségvédő partnerként végképp nem jöhetett számításba. Érdemes lett volna azt is kiemelni, hogy a délvidéki magyarok és a hatalom konszenzusának alapját az 1945 utáni megtorlásokról való *hallgatás, a kollektív amnézia,* valamint az ország belső társadalmi rendjével történő *feltétel nélküli azonosulás* jelentette. Azt nem kérhetjük számon a könyvön, hogy miért nem foglalt állást a jugoszláv partizánok által megrendezett „még hidegebb napok" magyar áldozatainak számára vonatkozó becslések kérdésében (20–40 ezer), hiszen az erre vonatkozó kutatások ezt még nem teszik lehetővé. Ma még legfeljebb arra adhatunk választ, milyen áttételeken keresztül rögzült a magyar közvéleményben és a szakirodalom egy részében a korabeli becsléseken alapuló 30–40 ezres szám.

Megjegyzéseinkkel, kiegészítéseinkkel együtt is úgy véljük, Juhász József tudott élni az adott műfaj kínálta lehetőségekkel, jó, olvasmányos, világos szerkezetű, a szakirodalom alapos ismeretéről tanúskodó könyvet írt. A rendelkezésére álló viszonylag rövid terjedelem keretein belül nem csak jó érzékkel szelektált fontos és kevésbé fontos adatok, események között, nemcsak leírta az eseményeket, hanem a lényeges folyamatokat elemezte is. Jó történész módjára arra kereste a választ, miért, mi okból és milyen következményekkel. Válaszai, megállapításai kiegyensúlyozottak, megalapozottak, ezért nem nehéz megjósolni, hogy Juhász József könyve még hosszú ideig érvényes kézikönyvként lehet ott minden érdeklődő olvasó polcán.

A. Sajti Enikő

TECHNIKATÖRTÉNETI KRONOLÓGIA

Szerk.: Csetri Elek, Jenei Dezső.
Studium Könyvkiadó, Kolozsvár, 732 o.

Egyetemes technikatörténeti kronológia készítése nehéz, ráadásul hálátlan vállalkozás. Nehéz, mert nagy anyagot kell megmozgatni, feldolgozni, sok probléma igényel olyan kutatást, melynek eredményét a kész mű használója természetesként fogadja majd el, vitás adatok egész soránál kell szerkesztői tipusú döntést hozni stb. Nehéz, mert a 20. század derekától az Európán kívüli világ őskori és későbbi civilizációiról éppen ezen a területen igen megnőtt az ismeretek köre, az addig uralkodó „egyetlen fejlődés", vagy egyenes vonalú fejlődés koncepciója megtört, s a világ egészének bemutatása a követhetőség, az érthetőség igénye, a terjedelmi korlátok mind megannyi szinte megoldhatatlan feladat elé állítják a szerzőket, szerkesztőket. Ezt csak tetézi, hogy a tudományos művek egy része el sem érhető. Fokozottan áll ez a jelen kötetre, melynek szerzői gárdája hosszú évekkel ezelőtt állt neki Erdélyben a kézikönyv elkészítésének. Mindenesetre sokatmondó, hogy a szerzők közel 80 magyar és más európai nyelveken készült munkát használtak forrásul. A vállalkozás értékét növeli, hogy a magyar szakirodalomban elsőként kerítenek sort a munkatársak hasonló összefoglaló, viszonylag nagy terjedelmű, részletes egyetemes technikatörténeti kronológia elkészítésére.

Az enciklopédikus jellegű mű bevezetője, név- és tárgymutatója segíti az érdeklődőt az eligazodásban.

A szerzőknek – szerkesztőknek mindenesetre sikerült a viszonylag kis terjedelem mellett közérthető, nem túlmagyarázott leírást adni találmányokról, kutatásokról, tudósokról, neves és névtelen feltalálókról. Munkájuk a mérnöktudományok, természettudományok krónikája egyszerre. Ezzel a köznapian gondolt „robbanásszerű fejlődéseket" részben cáfolják, részben átértelmezik, mert az előzmények sorát is felmutatják. Érdeme, hogy a nagy találmányok s a formailag kis újítások (pl. tengelykenés) alkalmazására is figyelmet fordítottak, törődtek a tévesnek bizonyult kutatásokkal, találmányokkal. Kitértek az építőművészetekre és felsőoktatási intézményekre, törvényi rendelkezésekre.

Az öt nagy időrendi egység élén rövid áttekintést is kap az olvasó, amely bevezeti egy-egy kor technikai életébe. Erőssége, hogy a könyv írói figyelmet fordítottak a középeurópai régióra, teljeskörű az anyag a magyar technikatörténetről, a románról, s kiemelten foglalkozik a mű Erdély régi és mai világával. Annál is fontosabb ez, mert a szépen szaporodó technikatörténeti jellegű kiadványok zöme — érthetően — nyugatról származik át a mi tájainkra, s tudatosan vagy akaratlanul a nagy nemzetek „műszaki sovinizmusát" erőlteti az olvasókra.

A könyv az erdélyi magyar tudományosság szép teljesítménye. S kicsiben erdélyi sorstükör is. A 22 szerző, köztük a két szerkesztő hosszú éveken át, csendben dolgozott. Szerencsésebb tájon hozzá lehetett volna tenni az értékes anyag képi illusztrációját, mi által didaktikusabb, a nagyközönség számára vonzóbb kötet lett volna belőle. Ma már azt is tudjuk, hogy a számítástechnika nagy lehetőségeket kínál ebben a témában is a kutatásra és feldolgozásra egyaránt, s csak reméljük, hogy ez az értékes anyag egyszer CD-n is hozzáférhető lesz, ami az érdeklődők számára megkönnyítené és gyorsabbá tenné az adatokhoz való hozzájutást vagy csak egyszerűen a tájékozódást. Ez a kronológia így és ebben a formában is a felső- és középfokú oktatás valamint a szakmai világ számára jelent a mindennapi munkában hasznos kézikönyvet.

Szász Zoltán

Tisztelt Olvasó

Előző számunkból — technikai okok miatt — kimaradt az idegen nyelvű összefoglaló. Ezt pótoljuk az alábbiakban.

Századok szerk.

SUMMARYS

Aladár Urbán: A COMMITTEE FOR THE DEFENCE OF THE COUNTRY, FOR THE MAINTENANCE OF THE ORDER AND THE PEACE. *The early activity of the Committee of Defence*

The study examines the activity of the Committee between 30 September and 7 October 1848, when Lajos Kossuth was staying east of the Danube with the aim of organising the general insurrection. The author reviews the period under consideration on a daily basis, showing how Dénes Pázmándi, chairman of the House of Representatives, informed each morning the MPs on the work of the Committee, and discussing the measures adopted on the given day. The study comes to the conclusion that the Committee was successful in increasing the Hungarian army sent against the invading Croatian troops of Jellačić, and played an important role in forcing the division, led by general Roth, which wanted to join the Croatian army, to capitulation.

Gábor Erdődy: LEADING BELGIAN LIBERAL JOURNALS ON THE EVENTS IN HUNGARY IN 1848.

The study attempts to reconstruct the picture of revolutionary Hungary in the contemporary journals which represented the attitudes of the Belgian liberal political elite, then an influential segment of the European public opinion. It concludes that they aimed at getting and transmitting a true picture of the events in Hungary, and reported from the outset in detail on the problems faced by the Batthyány government and on the increasing internal tensions. They paid due attention at a fairly early stage to the roots of the Austro-Hungarian opposition, to the preparations of the Serbo-Croatian revolt, and to the negative role played by the court. In the meantime the Southern Slav problem had gradually shifted in the focus of their attention.

In May and June 1848 they still unanimously condemned the revolt of Jellačić and unveiled in its background the growing activity of the counter-revolution. But the tone changed in the second half of July and an ever growing amount of criticism was directed at the Hungarian nationalism. As against the revolting nationalities, the Hungarians increasingly appeared as oppressors, whose attachment to the liberal idea of liberty was questioned. The radical forces of Pest were held as responsible for the crisis of September, and no sympathy was showed towards those who fought in defence of their unlawfully attacked constitution. From November the anti-Hungarian tone became almost predominant. The commentaries at the end of December, showing the influence of the Habsburg propaganda, stated without pity that the „Hungarian affair" had practically come to an end.

Róbert Hermann: LAJOS KOSSUTH, THE COMMANDER-IN-CHIEF

After the collapse of the revolution, in his emigration first in Turkey and later in England and the United States Kossuth devoted much attention to problems of the military science, to

studies of tactics and strategy. For he saw as one of the main reasons of the defeat the political administration's failure to grip firm control of the military. As a solution, in the case of a new war of independence he intended to unite in his hands absolute political and military authority.

Kossuth's conception was not unprecedented. After the battle of Schwechat on 30 October 1848 he stayed with the Upper Danubian Army until 6 November. Although on 1 November he appionted as its commander-in-chief Artúr Görgei, he decided alone in all strategical matters until his departure. Consequently, for almost a week he functioned as the real commander of the army. At the end of March 1849, when chief commander Antal Vetter was disabled by an illness to carry out his duties, Kossuth again proposed to take over the post himself. But his ambition was thwarted by the resistance of the generals, who referred to his lack of experience in military matters. Subsequently Kossuth made two further attempts to take over the commandership: first on 1 July after the removal of Görgei, then again on 24 July after the resignation of Lázár Mészáros. But his proposal was turned down in both cases by the council of ministers, partly again because of his inexperience, partly because of the constitutional incompatibility of the governorship and the chief commandership. The present study analyses the motivations behind these aspirations and the causes of their failure.

Frank Tibor: KOSSUTH AND SHAKESPEARE: LANGUAGE AND POLITICS

There is no contemporary evidence to support Kossuth's later claim that his English was essentially Shakespeare's English. All we know is based on his recollections in exile. His English was based on a composite mixture of numerous sources rather than on Shakespeare alone. The English Kossuth spoke and wrote was essentially Romantic in nature rather than Elizabethan.

The notion that Kossuth's knowledge of English was based on his careful study of Shakespeare alone during his prison years 1837–40 is only part of the truth, and a product of conscious myth-making rather than a sound biographical fact. To suit his actual political purposes and win the goodwill of the English-speaking countries for his nation, Kossuth retroactively reorganized his life-story, giving it a slightly mythological touch. His gently rewritten version of his autobiography did in fact contribute to his success in putting Hungary on the political map of Europe.

Ambrus Miskolczy: LAJOS KOSSUTH IN THE MIRROR OF AN UNKNOWN DIARY. *A Fanatic of vanity or a humane Robespierre?*

The study attempts to define the place of Lajos Kossuth in the universal revolutionary-democratic culture with the means of the conceptual analysis elaborated by Frančois Furet. Kossuth is a humane Robespierre, whom several contemporaries accused of not having been brave enough to be a real Robespierre. In fact, instead of terror he used his talents in persuasion and organisation. Hence his characterisation by Engels as Danton and Carnot in one person.

The most important new source of the present study is the lengthy diary of count Lajos Gyulay, an MP from Transylvania. Gyulay regarded Kossuth as a real Jacobin and was afraid of meeting the fate of the Girondists himself. Nevertheless, in September 1848 he endorsed the policy of self-defence advocated by Kossuth.

The analysis of the diary is an occasion to emphasise the extent to which the French Revolution survived in the historical memory, and, as it has been demonstrated by Jonathan Sperber, consequently prevented the mere repetition of 1789 by the European 1848. In contrast to the European development, the Hungarian revolution was a mixture of the revolutionary-democratic culture and of the traditional the anti-Habsburg struggles.

On the other hand, the „engineers" of the Hungarian historical memory tried to convert the revolution into the personal adventure of Kossuth, and describe him as a fanatic of vanity. In the 1850s and 1860s Lajos Gyulay partly adopted the same point of view, although he completed the picure of Kossuth by admitting that „we had all turned mad". Yet he proved a good prophet in 1848, when he opined that the basis of the future judgment of Kossuth would be success and nothing else.

András Molnár: A CENSORED SPEECH OF LAJOS KOSSUTH AT PARLIAMENT (8 FEBRUARY 1848)

At the Parliament which began in November 1847 the leader of the liberal opposition was Lajos Kossuth, mp from Pest county. His speeches exerted considerable influence on the proceedings of the parliamentary sessions. These speeches are mainly known from censured press reports, in

the first place from the Pest Hírlap. The present source publication presents new and more immediate evidence on the censuring of the parliamentary speeches of Kossuth. It is in the parliamentary collection of the archives of Zala county that a copy of the speech of Kossuth concerning the system of administrators, held on 8 February 1848, survived, which was prepared by János Lukács, a parliamentary stenographer. It is considerably longer than the version known from the Pesti Hírlap. a comparison of the two versions has revealed that the censor had consistently erased from the speech of Kossuth those parts which criticised the court of Vienna (and the ruler), and especially the much-attacked Hungarian arch-chancellor and, through him, the government itself.

Gábor Pajkossy: DOCUMENTS RELATING TO THE PROJECTED DANUBIAN CONFEDERATION OF 1862

On 18 May1862 in the Milanese review called *L'Alleanza* a project entitled The Danubian Confederation (*Confederazione Danubiana*) appeared with the signature of Lajos Kossuth. Two weeks later in the same review Kossuth declared that the text was not his work, but agreed with its principles, and attached a lengthy commentary to it (*Schiaramenti intorno al progetto della Confederazione Danubiana)* Nevertheless, the project had long been attributed to Kossuth himself. From the 1960s the historical research revealed that 1) the idea of the Danubian Confederation was cherished from 1849 on not only by several groups of East- and Central-European emigrees but also by the Italian and French governments then in conflict with the Habsburgs; 2) Kossuth articulated his views several times in the debates on the Confederation; 3) in the elaboration of the idea of the Confederation an important role was played on the Hungarian side by count László Teleki and general György Klapka; 4) within the Hungarian emigration, and especially between Kossuth and Klapka, serious political dissent had emerged by 1962; 5) the project attributed to Kossuth was in fact a memorandum prepared by a man called Canini, a commissiary of the Italian government and at the same time a confidential of Klapka, on the negotiations between Kossuth and Canini, and signed by Kossuth himself. 6) what we regard as the project of Kossuth was a kind of answer to the plan of confederation which had been elaborated some three weeks before by general Klapka upon the commission of the Italians. The research of the problem is hindered by the fact that the documents cited above are unpublished or hardly available, and a great number of uncontrolled and erroneous statements circulate in the historiography concerning them. The Hungarian translation of the alleged project of Kossuth, in reality of the memorandum of Canini signed by Kossuth, which has been published at least ten times since 1878, has so far been regarded by all historians as the translation authorised by Kossuth himself, and no one ever compared it with either the French original or with its Italian version. Consequently the author publishes here the French memorandum of Canini signed by Kossuth (2); the Italian version published in *L'Alleanza* (3); an unpublished version of the Klapka-plan (1); and the similarly unpublished memoires of Kossuth from about 1880 (5). The author finally proves that the Hungarian translation of the project, which is part of the curriculum in the secondary schools and universities alike, is based on the Italian version published in *L'Alleanza,* but is full of errors; consequently, a new and trustworthy translation is offered here, which is based on the French original (4).

György Spira: AN OFFER TO GET RID OF KOSSUTH IN THE UNITED STATES

After the Hungarian revolution had collapsed in August 1849 Lajos Kossuth fled to the Ottoman Empire, and the Austrian government failed to achieve his extradition from the Porte. The Austrian minister of domestic affaires, Alexander Bach consequently commissioned a band of Istanbul-based Croates to kidnap Kossuth, but the attempt aborted. Kossuth was able in September 1851 to visit the United States of America. It was at that time that the letter of an Austrian secret agent, who called himself Dubois, to Alexander Bach was written. In this letter, which is published *in extenso* by the author, Dubois offered to hire an assassin to get rid of Kossuth in the United States. Bach rejected the offer, however, presumably because he wanted Kossuth to be transported to Austria alive, and have him sentenced to death by a military tribunal, as it had happened with the other leaders of the Hungarian revolution.

FOLYÓIRATSZEMLE

Leszek Belzyt:

PRÁGA ÉS KRAKKÓ A 14. SZÁZADBAN

A szerző a középkori Közép-Kelet-Európa két kiemelkedő politikai, gazdasági és kulturális központjának, Prágának és Krakkónak a fejlődését hasonlítja össze a 14. században. A kutatás a városok területi gyarapodásáról, az új városrészek kialakulásáról, az egyetemek alapításáról, az egyházi szervezet kiépítéséről, valamint a települések háztulajdonosairól rendelkezésünkre álló adatok elemzésére épül.

Mind Prága, mind Krakkó gazdasági szempontból rendkívül kedvező helyen fekszik, hiszen mindkét város folyó partján, ércekben gazdag középhegységek közelében terül el. Az előnyös földrajzi fekvés által kínált lehetőségeket a városok polgárai már a középkorban is igyekeztek kihasználni. Különösen Krakkó részesedett nagy mértékben a wieliczkai és a bochuiai sóbányák, valamint az olkuszi ólom-, cink- és ezüstbányák hasznából, hiszen az üzleti tevékenységet teljes egészében a krakkói nemesek és kereskedők irányították. Krakkót ezen kívül Közép-Európa két legfontosabb kereskedelmi útja is érintette – a kelet-nyugati, amely Németországot kötötte össze a Fekete-tengerrel, és az észak-déli, amely a Keleti-tenger felől Magyarországon keresztül Itáliáig és az Oszmán Birodalomig haladt. Krakkóban így főleg nyugati szövetekkel, keleti szőrmékkel, állatokkal, sóval, viasszal és magyar rézzel kereskedtek, az áruk nagy részét azonban továbbszállították. Prága, a német-római császár székhelye, ezzel ellentétben egyik jelentős kereskedelmi vonal útját sem keresztezte, a kereskedők ennek ellenére útvonaluk végcéljának, a luxuscikkek eladási helyének tekintették.

A kedvezőtlenebb gazdaságföldrajzi feltételek ellenére Prága Krakkót megelőzve fejlődött fontos politikai és kulturális központtá. A prágai Óváros után 1257-ben már a Moldva keleti partján elterülő ún. „kis oldal" is megkapta a városi jogot, 1320-ban, pedig Hradzsint is városi rangra emelték. A legjelentősebb változások IV. Károly uralkodásához kapcsolódnak. 1348-ban az uralkodó megalapította az Újvárost, amely háromszor akkora területet foglalt magában, mint az Óváros, és Vysehrád vára mellett számos elővárost is magába olvasztott. 1360-ban, az új városfal építése során Hradzsint és a „kis oldalt" is jelentős mértékben kibővítették. 1344-ben az érsekség, valamint 1348-ban az egyetem alapításakor a város újabb ösztönzést kapott a fejlődéshez. IV. Károly német-római császárként több éven át Prágában tartózkodott, amely hivatalosan is az első számú székhelynek számított. A cseh királyi hivatalok egy részének Prágában volt az állandó székhelye, és IV. Károly mindent elkövetett, hogy a Német-Római Birodalom központjává tegye a várost.

A Luxemburgi család városfejlesztő politikájához az egyházi szervezet fejlesztése és megszilárdítása is hozzátartozott. A prágai püspökséget 1344-ben érseki rangra emelték, az érsek pedig egyúttal a környező országok pápai legátusi címét is megkapta. IV. Károly Prágát zarándokhellyé akarta tenni, ezért értékes ereklyéket gyűjtött Európa minden részéből és szorgalmazta a templomok és kolostorok építését, így uralkodása végére Prága már 74 templommal és kápolnával, valamint 25 kolostorral büszkélkedhetett.

Ezen tényezők hatására Prága európai mértékkel is hihetetlennek számító virágzásnak indult a 14. században. A fejlődés eredményeképpen megnövekedett a beépített terület, új elővárosok keletkeztek, a régiek pedig gazdaságilag jelentősebbé váltak. A 14. század végén Prága négy városból állt: az Ó- és az Újvárosból, a „kis oldalból", valamint Hradzsin városkából, amelyet azonban csak 1592-ben emeltek királyi városi rangra. A városhoz a következő települések tartoztak: Vysehrad királyi vár és a mellette lévő Psar település, a királyi kastély a hradzsini hegyen, valamint Souchov, Pohorelec, Strahov, Újezd, Petrinsky svah és Hloboká cesta elővárosok. 1476-ban a Vysehrád körüli település is megkapta a városi rangot, és ettől kezdve Prága már öt várost foglalt magába. A városfal 700 hanyi területet ölelt át, Prága így az Alpoktól északra Európa legnagyobb városának számított. Az Óváros területe 106 ha-ra, az Újvárosé 360 ha-ra, Vysehrádé 15 ha-ra, Hradzsiné pedig 30 ha-ra tehető. Ennek a területnek csak a fele volt beépítve, a maradék részt a zöldövezetek foglalták el. Prága területe a 19. századig nem változott jelentősen, a város nem terjeszkedett ezeken a 14. században kialakult határokon túl.

A prágai birtokviszonyok pontos feltárásához az 1427-, 1429- és 1433-as óvárosi adólisták, valamint Wacslaw Wladiwoj Tomek topog-

ráfiai feljegyzései nyújtanak segítséget. Az Ó- és az Újvárosban a polgári tulajdon volt meghatározó, a többi városrészről azonban már nem mondható el ugyanez, ezekben már magas volt a templomok és kolostorok, a király házainak és a hivatali épületeknek az aránya. Jaroslav Mesnik számításai szerint az Óvárosban 1400 körül 890 pontosan megnevezett háztulajdonosból 85 (9,5%) volt egyházi személy, 26 (3%) nemes, 10 tartozott egyéb nem polgári csoporthoz, a többiek polgári származásúak voltak (85%). Az Újváros 2000 háza közül 1657 esetben lehet a tulajdonost azonosítani: 49 ház (3%) tartozott az egyházhoz, 9 (0,5%) nemesi tulajdonban volt, 5-öt zsidók birtokoltak, 6-ot egyéb nem polgári személyek, így a polgári tulajdon elérte a 95%-ot. Hradzsin házai közül 40–50% az egyházhoz tartozott, 15%-ot nemesek birtokoltak, 10–15% a várbeli személyzet tulajdonában volt és 30% volt polgári tulajdonban. A „kis oldalon" kedvezőbb volt a helyzet, itt ugyanis a mintegy 200 ház 70–80%-a volt polgári tulajdonban.

Közép-Kelet-Európa másik nagy központja, Krakkó, Prágától eltérően nem közvetlenül a folyó partján fekszik, hiszen az 1257 óta német városi joggal rendelkező települést a királyi vár, a Wawel elválasztja a Visztulától. Krakkó már a 14. században is kettős fallal rendelkezett és a várost már ekkor is kisebb falvak és települések vették körül, amelyek a 14. század folyamán autonóm önigazgatási jogot nyertek. Krakkó fejlődése szorosan összefügg Nagy Kázmér városfejlesztési politikájával, valamint a fejedelemségek egyesülésével. Nagy Kázmér 1335-ben, két évvel trónra lépése után megalapította és városi joggal ruházta fel a Krakkóval szemben, a Visztula másik partján fekvő Kazimierzet. Nagy Kázmér rendeleteiből arra lehet következtetni, hogy az uralkodó nagy reményeket fűzött az új városhoz, amelyhez rövid időn belül Stradom elővárost is hozzácsatolta három másik faluval együtt, és ahol a városi jog megszerzése után szinte azonnal megkezdődött a falépítés. A lengyel történészek régebben azt a véleményt képviselték, hogy Nagy Kázmér a főváros riválisát akarta létrehozni Kazimierz alapításakor, a legújabb szakirodalomban viszont egyre inkább uralkodóvá válik az az álláspont, miszerint az uralkodó inkább ki akarta egészíteni, teljessé akarta tenni Krakkót. Kazimierz végül kézművesvárossá fejlődött, amely a szomszédos Krakkó polgárainak igényeit is kielégítette és egészében véve végig túl kicsi és szegény maradt ahhoz, hogy Krakkó szerepét komolyan veszélyeztesse. 1366-ban a király a városfaltól északra fekvő települést, Kleparzot is városi joggal ruházta fel. Kleparz tulajdonképpen nagyobb elővárosnak tekinthető, amely saját városházával, feltűnően sok kocsmával és vendégházzal rendelkezett, lakóinak többsége pedig mezőgazdasággal foglalkozott vagy valamilyen ipari tevékenységet űzött. Nagy Kázmér uralkodása idején többek között a királyi rezidenciát is felújították és a kastély mellett a dómot és az erődítményeket is átalakították. Nagy Kázmér tevékenységének köszönhetően a 14. század második felében így Prágához hasonlóan Krakkó is gyorsan és látványosan fejlődött.

1364-ben Krakkóban alapították meg Kelet-Európa második egyetemét, Kázmér halála (1370) után azonban rövid ideig szünetelt az intézmény működése és csak 1390-ben indult meg ismét az oktatás, ami azt jelzi, hogy az egyetem nem járult hozzá a város 14. századi fejlődéséhez.

Miután Krakkó a lengyel királyok székhelyévé vált, a krakkói püspökök jelentősége is megnövekedett. Krakkó korábban is fontos szerepet játszott az egyház életében, hiszen itt őrizték az első lengyel szent ereklyéit, a 14. században pedig templomok, kolostorok és püspöki rezidenciák építése jelezte az egyház növekvő hatalmát. Az egyház ekkor már két elővárossal is rendelkezett, amelyek a 14. században ugyan még eltörpültek Garbary és Stradom mellett, a 15. században azonban már jelentős településekké váltak. Prágához képest azonban a krakkói egyházi szervezet jóval elmaradottabb volt – a város csupán 15 kolostorral és 40 templommal rendelkezett, ami a prágai egyházi épületek száma mellett eltörpül.

A 14. században Krakkó három részből állt: Krakkóból, Kazimierzből, Kleparzból, ehhez tartozott továbbá a két nagy előváros Garbary és Stradom, valamint a kisebb elővárosok: Biskupie, Pedzchov, St. Nikolaus és Zabikruk. A település legnagyobb részének Krakkó számított a maga 70 ha-jával, ehhez jött még a Wawel 10 ha-ral, Kazimierz 50 ha-ral és a két nagy előváros, Garbary és Stradom egyenként 20–40 haral. A középkori Krakkó így 250–300 ha-t foglalt magába, tehát pontosan fele akkora volt mint a korabeli Prága. A korabeli Prágához hasonlóan Krakkó is sűrűn beépített városnak számított, Kazimierzben viszont sok volt a beépítetlen telek és a zöldövezet.

A 14. századból sajnos nem maradt ránk elegendő forrásanyag ahhoz, hogy pontosan feltérképezzük a krakkói birtokviszonyokat, a 16. századi adólistákból viszont következtethetünk a korábbi állapotokra. Az így kapott eredmények szerint Kazimierzben a 14. század végén 280 ház állhatott, ezek közül 250 (90%) volt polgári tulajdonban, a többit egyházi személyek, zsidók és nemesek birtokolták. Krakkóban valószínűleg több mint 800 ház állt ebben az időben, amelyek

90%-a polgári tulajdonban volt. Kleparzban 100, Garbaryban és Stradomban egyenként 30–50 ház lehetett, így a 14. századi Krakkó házainak száma 1300–1400 körül mozoghatott, ami Prága 3800 háztartásának az egyharmadát jelenti.

A két város 14. századi története egyértelműen bizonyítja, hogy a korabeli kelet-középeurópai uralkodók fontosnak tartották fővárosuk fejlesztését, hiszen mindez azon program része volt, amely a Közép-Európa keleti és nyugati része közti gazdasági és kulturális különbségek felszámolását tűzte ki céljául. Prága és Krakkó fejlődése elképzelhetetlen lett volna uralkodói támogatás nélkül. Az uralkodók azonban fővárosaik fejlesztését, az új városok létrehozását nem csupán gazdasági okok miatt szorgalmazták – az újonnan alapított városok remek eszközül szolgáltak a fővárosi polgárság növekvő hatalmának megtöréséhez. Ezt a célt szolgálta az is, hogy a fővárosok több községből álltak és jogilag nem képeztek egységes települést. IV. Károly nagyobb sikerrel járt, mint Nagy Kázmér: a prágai Óváros ugyan végig megőrizte politikai és gazdasági vezető szerepét, az Újváros azonban nagyobb és népesebb volt, míg Krakkó háttérbe szorította Kazimierzet és Kleparzot.

Prága és Krakkó összehasonlítása után megkérdőjelezhetetlen, hogy Prága Krakkónál jóval dinamikusabban fejlődött, ami főleg azzal magyarázható, hogy Prága egy egységes állam fővárosa volt, míg Lengyelország ebben az időben a széttagoltság idejét élte. Krakkó csak 1333-ban, Nagy Kázmér trónra lépése után indulhatott fejlődésnek, míg IV. Károly uralkodása kezdetén jóval bővebb anyagi lehetőségekkel már biztos alapokra építhetett. Ennek a különbségnek köszönhető, hogy 1370-ben Prága városfalon belüli területe ötször akkora volt, mint Krakkóé, és háromszor annyi házzal, valamint két és félszer annyi templommal, kápolnával és kolostorral rendelkezett, mint Krakkó, ami egyértelműen jelzi Prága politikai, gazdasági és kulturális fölényét.

Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 2000/4. 475–494.o.

P.A.

Christoph Dipper:

A „TÖRTÉNELMI ALAPFOGALMAK"

A fogalomtörténettől a történeti korokról szóló elméletekig

A tanulmány az Otto Brunner, Werner Conze és Reinhart Koselleck szerkesztette „Történelmi alapfogalmak. A németországi politikai és társadalmi nyelv történelmi lexikona" címet viselő sorozatot mutatja be, amelynek kötetei huszonöt év alatt készültek el. A szerző már munkája elején felhívja a figyelmet arra az érdekes tényre, hogy míg az első kötetek nagy érdeklődést váltottak ki, számos recenzió, újságcikk, rádióműsor foglalkozott velük, addig az idő előrehaladtával ez a helyzet megváltozott, az utolsó kötet pedig csaknem teljesen visszhang nélkül maradt. E problémát érzékelve a sorozat még élő szerkesztője, Reinhart Koselleck az utolsó kötet megjelenésekor utalt ara, hogy a történettudomány olyan központi kategóriái, mint az „idő" és a „tér" továbbra sem szerepelnek a lexikonban. Ezt a hiányt azonban szakmai körökben sokan valószínűleg egyáltalán nem észlelték, illetve láthatóan nem sérelmezték. Míg az olasz történészek között például máig intenzív diskurzus folyik a „Történelmi alapfogalmak"-ról, addig német nyelvű szakfolyóiratokban 1980 óta nem jelent meg a kötetekről egyetlen részletes munka sem. Dipper e hiányt pótolja tanulmányával, miközben arra vállalkozik, hogy az egész sorozatról összefoglaló mérleget készít.

Már tanulmánya bevezetőjében felteszi a kérdést, hogy a fogalomtörténet túlélte-e a fent említett változást, miután elkészült a róla szóló nagy opus avagy az utóbbi már halott gyermekként jött a világra. Ezzel kapcsolatban joggal merül fel a kérdés, hogy mivel magyarázható az, ha egy tudományos irányzatnak nem tulajdonítanak kellő figyelmet, illetve kik tehetők ezért felelőssé. A szerző e tekintetben a 19. és 20. századdal foglalkozó kritikai társadalomtörténet képviselőinek szerepét hangsúlyozza, akik a fogalomtörténet törekvéseit kezdettől fogva historizmus-gyanúsnak tartották és a politikai és társadalmi fejlődés 1945 után kialakult szintjét védelmézték. Historizmus alatt többek között teóriaellenességet, értelmezés-orientáltságot, a jelen megtagadását értették. Koselleck viszont 1973-ban metodikai minimumkövetelménynek nevezte, hogy a múltat annak saját korának médiumában, a résztvevő partnerek egykori nyelvhasználatának önértelmezésében kell vizsgálni. Ezt a kritikai társadalomtörténet képviselői visszautasították és Hans-Ulrich Wehler azt jósolta kollegájának, hogy annak módszere történelmi zsákutcába fog vezetni. A nagy vállalkozás lezárulása után valóban úgy tűnik, hogy ez a jóslat részben be is teljesedett.

Christoph Dipper részletesen bemutatja a fogalomtörténet keletkezésének történetét is. A fogalmak történetiségének felfedezése a felvilágosodás korára tehető, ami kritikával viseltetett a meglevő terminológiával szemben és az adott korszakban kialakult szójelentések megőrzésé-

ben reménykedett. Így a felvilágosodás története tulajdonképpen a fő fogalmakért folytatott harc története. A következő évszázadban először a filológia és a filozófia vizsgálta a fogalmak jelentésváltozásait, míg a történettudomány által megalkotott értelmezéstan ekkor még csak az eszmék historicitásáig jutott el. A többi feladatot pedig a filológiai módszerre bízta, amely azonban egyértelműen pozitivista volt, kizárólag a variánsok gyűjtésére és regisztrálására törekedett, hogy így jusson el a szavak és a nyelv történetéhez. Ezzel viszont biztosította az anyagot a történeti forráskritika számára, amely először csak a formai, később pedig már tartalmi kérdések iránt is érdeklődött. Az ily módon nyert eredményekből elsősorban a mediavisztika profitált, mivel első pillantásra a középkori források nyelvezete és a modern fogalomtartalmak közötti feszültség tűnik a legnagyobbnak. Különösen így van ez a középkori jog- és alkotmánytörténeti terminusok esetében. Már a századforduló előtt viták folytak a tudományos terminológia alkalmasságáról, azonban a történészek se találtak a nehéz kérdésekre kielégítő válaszokat.

Majd Otto Brunner, Heinrich Mitteis és Walter Schlesinger voltak azok, akik a fogalmak történetiségének vizsgálatát ebből a szűkkörű kérdésfeltevésből kiemelték és a vitát egy magasabb szintre emelték. Brunner felismerte, hogy a fogalom- és a társadalomtörténet egymással szorosan összekapcsolódik és ezzel érvelt az általa „népidegennek" és „valóságidegennek" titulált szellem- és politikatörténetről folytatott vitája során. A tudományos életben ugyanis még a 20-as, 30-as években is ezen utóbbi irányzatok domináltak. Brunner átvette Carl Schmitttől a „konkrét rend" motívumát, amely őt arra késztette, hogy az alapfogalmak „revíziójára" szólítson fel. Ennek gyakorlati megvalósításánál a régi európai hatalmi rendet a forrásokból származó fogalmakkal kívánta leírni, azonban nem vette figyelembe a szavak többjelentésű mivoltát. Számos történész többek között azzal is vádolta, hogy a fogalomkritikát a saját munkája (Land und Herrschaft) esetében nem alkalmazta. A kritikai megállapítások ellenére mégis az ő érdeme, hogy felnyitotta a német történettudomány szemét arra a feszültségre, amely a források nyelvezete és a mai nyelv közötti viszonyra jellemző. Brunner szerepe a „Történelmi alapfogalmak" létrejöttében mégis marginálisnak tekinthető, ugyanis mindössze egy szócikket adott benne közre.

Werner Conze és Reinhart Koselleck más útat bejárva jutottak el a fogalomtörténetig, majd együttesen dolgozták ki a modern struktúratörténet számára szükséges alapfogalmak lexikai áttekintésének tervét. Conze struktúratörténeti megközelítése segítségével jutott el arra a felismerésre, hogy az iparosodás előtti korszakból az iparosodott világba való átalakulás az abban résztvevő és érintett társadalmi csoportok és politikai egységek központi fogalmaiban megfogható, kifejeződésre jut. Koselleck érdeklődését a fogalomtörténet iránt Carl Schmitt ideológia-kritikai és Johannes Kühn nyelvimmanens törekvései keltették fel. A sorozat alapkoncepciójának kidolgozásakor hangsúlyozta, hogy a nyelv minden történelmi korszakban a társadalomtörténeti folyamatok indikátorának tekinthető. Az általános nyelvészet és a filozófia eredményei segítségével vonta le azt a következtetést, hogy a történelem bizonyos fogalmakban visszatükröződik és csak az tekinthető történelemnek, amit annak értelmeznek. Ezen megállapítások szolgáltak irányelvül a lexikon készítői számára. De egyben a „Történelmi alapfogalmak" első hozadékának is tekinthetők, hiszen rávilágítottak arra a korszakváltásra, amely a 30-as és az 50-es évek fogalomtörténete között bekövetkezett.

Mindezt alátámasztja a szerzők, szerkesztők személyének vizsgálata is. Kiderült, hogy a legfontosabb húsz szerző, akik a kötetekben található szövegek több, mint a felét megalkották, mindannyian kizárólag Conze és Koselleck tanítványai, illetve bielefeldi és heidelbergi kollégái voltak. A szerzői kör feltűnő zártsága ellenére sem fedezhetők fel a homogenitás jelei a köteteken. Valójában csak néhány tanulmány érdemli meg a fogalomtörténeti megjelölést, néhányan a szellemtörténeti tradíciónak kötelezték el magukat, míg mások munkái inkább a fogalmakra kihegyezett szellem- és társadalomtörténet körébe tartoznak. Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen a legtöbben első ízben találkoztak a fogalomtörténettel és ennek következtében mindenféle metodikai ismeret nélkül láttak neki a munkának.Valójában ez elkerülhetetlen kompromisszum volt, ugyanis Németországban a fogalomtörténet soha nem fejlődött historiográfiai subdiszciplínává és nem nevelt ki megfelelő számú szakembert sem.

A kötetekben szereplő fogalmak kiválasztása azon definíció alapján történt, amelyet Koselleck az első kötet bevezetőjében a történelmi alapfogalmakra vonatkozóan megfogalmazott. Szembetűnő a Brunner-i koncepciótól való távolságtartás, a „konkrét rend" motívum elvetése. Koselleck hangsúlyozza, hogy a történelmi alapfogalmak közé azok a fogalmak tartoznak, amelyek struktúrákat, jelentős események összefüggéseit világítják meg, mivel azok nemcsak dolgokat neveznek meg, hanem egyúttal az elmúlt idők sajátos értelmezésének teret adnak. Ilyenek például a politikai, gazdasági, társadalmi szer-

veződések kulcsszavai, az egyes tudományok elnevezései, a politikai mozgalmak jelszavai, illetve a domináns társadalmi csoportok megnevezései. Az említett szerkesztő az utolsó kötetben kiegészítésként megjegyezte, hogy az alapfogalmak további jellemzője, hogy megértésükhöz perspektívikusan különböző módon kell értelmezni őket. Ezen utóbbi azonban csak formális kritérium maradt. Az egyik problémát az jelentette, hogy a kötetekben szereplő fogalmak egy része nem a kiválasztott 1750–1850 közötti időszakból származik, másrészt pedig nem minden esetben felelnek meg a fogalmak a megadott definíció kritériumainak. Így az egyetlen korszak vizsgálatán alapuló terminológiai áttörés elmélete, amire a fogalomtörténet korlátozódott, nem állta meg teljesen a helyét.

Dipper külön fejezetben mutatja be az egyes szerkesztők hozzájárulását a „Történelmi alapfogalmak" létrejöttéhez. Brunner marginális szerepére már az elmondottak során történt utalás. Ez részben azzal is magyarázható, hogy számára nem a fogalmak története volt a fontos, hanem a forrásközeli terminológia alkalmazása. Míg Brunner hozzájárulása kimerült a „feudalizmus" fogalmának tárgyalásánál, addig Koselleck és Conze számos területről származó fogalmat elemzett. Conze, akinek a nevével elválaszthatatlanul összefondódott a társadalomtörténet térhódítása a német történettudományban, a társadalmi csoportokat megnevező fogalmakat, mint pl. „nemes", „munkás", „paraszt", „középréteg", dolgozta fel. Koselleck pedig többek között részletesen foglalkozott a „nacionalizmus" fogalom jelentésváltozásával, illetve a „nemzet", „nép" és „társadalom" fogalmak jelentéseinek egymáshoz való viszonyával az egyes történelmi korokban. Munkáiban hangsúlyozta, hogy a fogalomtörténeti vizsgálatok tárgya nem a társadalmi tények, hanem a tudathelyzetek objektivizálása. Ezen kívül Koselleck úgy vélte, hogy a fogalomtörténet nagyban hozzájárult a társadalmi formációk történetéhez, hiszen a fogalomtörténet feladata, hogy információkat szolgáltasson a társadalomtörténet számára, továbbá pedig szemantológia kontrollt fejtsen ki a történész nyelvhasználatára. Mindez az 1960-as és 1970-es évekre vezethető vissza, amikor is a történettudomány válságát élte. A társadalomtörténészek akkor úgy gondolták, hogy erre a legmegfelelőbb választ a kritikai társadalomtörténet adhatja meg. Így született meg az a törekvés, kidolgozzanak egy, a társadalomtörténet mélyebb megértéséhez nélkülözhetetlen fogalomtörténeti módszert. Ezt a társadalomtörténészek többsége visszautasította és érdekes, hogy időközben Koselleck is módosította a véleményét. Eszerint a két dsiciplína, vagyis a fogalom- és a társadalomtörténet viszonyát nem alá- és fölérendeltség jellemzi, ugyanis azok egyenrangúnak tekintendők.

A fogalomtörténet emancipációja tehát nem volt véletlen, kialakulásának folyamata már korán megkezdődött. Koselleck már 1972-ben sürgette a történelmi korokról szóló elmélet megalkotását. Az utolsó kötet előszavából kiderül, hogy az általa 1972-ben hipotézisként megfogalmazott történeti korokról szóló elmélet a 25 év alatt bizonyítást nyert. Így a „Történelmi alapfogalmak" mindezidáig a legsikeresebb kísérletnek tekinthetők a modern világ keletkezésének a nyelv médiumában való rekonstruálására. Ezért meglepő a történészek hallgatása, amit Dipper véleménye szerint „vihar előtti csendként" is értelmezhetünk. Annyi azonban bizonyosnak tűnik, hogy a „Történeti alapfogalmak" vagy túl korán, vagy pedig túl későn láttak napvilágot.

Historische Zeitschrift, Band 270, Heft 2, April 2000, 281–308.

B.Zs.

Bolhovityinov, N. N.:

AZ OROSZ TÖRTÉNÉSZEK SZEREPE A RUSZISZTIKA LÉTREJÖTTÉBEN AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN

Az USA-beli emigráns orosz történészek tevékenységét az óhazában sokáig nem tanulmányozták. Életkörülményeik — noha nehézségeik is voltak — Észak-Amerikában mégis kedvezőbben alakultak, mint Európában és a kínai száműzetésben. M. M. Karpovics (Karpovich) pl. a Harvardra, míg G. V. Vernadszkij (Vernadsky) a Yale-re került 1927-ben, de a professzori státuszt csak a második világháború után érték el. Az utóbbi időszakban hozta létre Karpovics a ruszisták legjelentősebb iskoláját, melynek képviselői az 1960-as években vezető pozíciókat töltöttek be a legnagyobb amerikai egyetemeken. Vernadszkij viszont könyvtárnyi orosz történeti művet írt. Az előbbiek ellenére egyes amerikai szakemberek A. G. Coolidge-t tartják (lásd pl. R. F. Byrnes és T. Emmons véleményét: 3. jegyzet: 17. o.) máig az ottani ruszisztika megalapítójának. Bolhovityinov, noha Coolidge professzor és egyes tanítványai érdemeit elismeri, tényekkel bizonyítja, hogy mégsem lehet tőlük eredeztetni az USA-beli történeti ruszisztikát. A szerző azt is kiemeli,

hogy az óhazában nagy késéssel az utóbbi évtizedben kezdődött el az emigráns orosz történészek munkásságának elemzése. V. T. Pasuto (halála után) 1992-ben megjelent úttörő jellegű művében az európai orosz emigráns történészekkel foglalkozott, az USA-belieket (főleg Vernadszkijt) csak érintőlegesen tárgyalta.

A fentiek után nem csodálható, hogy az amerikai szlavisztika olyan alapítói mint Karpovics, vagy pl. M. T. Florinszkij (Florinsky) tevékenysége szinte feledésbe merült. Először Karpovics és Vernadszkij sorsa összekapcsolódott, hiszen a Moszkvai Egyetemen együtt hallgatták a nagy előadókat, így V. O. Kljucsevszkijt és D. M. Petrusevszkijt. 1917-ben azonban útjaik szétváltak. Karpovics az új washingtoni orosz követtel B. A. Bahmetyevvel Amerikába ment, míg barátja csak tíz év múlva, isztambuli, görögországi és prágai emigrációja után követte. Karpovics az orosz követség 1924. évi bezárása után, a Harvardra való meghívását követően kezdett a történelemtudománnyal foglalkozni. A szerző azonban hozzáteszi, hogy 1917 és 1926 között alakultak ki következetes liberális és demokratikus nézetei, amit levéltári (Bahmetyev Archívum, Karpovics-iratok) és publikált anyagok tükröznek.

Karpovicsnak kitűnő angoltudása lehetővé tette az egyetemistákkal való kommunikációt, a különböző források megismerését és az USA-beli kiadványokban történő publikálást. Már első komoly tudományos írása az 1917-es orosz forradalomról széles forrásanyagon (főleg memoárokon) nyugodott. Jól látta az orosz történeti fejlődés tendenciáit. 1932-ben megjelent művében (A birodalmi Oroszország, 1801–1917) az 1917-es forradalmat nem látta „elkerülhetetlennek". Szerinte a békés evolúcióra (az alkotmányos kísérletre, az agrárreformra és másokra) a háború és az emberi hibák mértek csapást, s mintegy radikalizálták a belső fejlődést. Ezen rövid tankönyvét az amerikai egyetemisták több nemzedéke használta, még a második világháború után is. Karpovics az orosz történelmet az európai história részének tekintette. A szerző utal itt Rowdennel és Usherrel írt, 1937-ben megjelent Európa gazdaságtörténete 1750-től c. művére.

A Harvardon nagyon népszerű volt és az amerikai ruszistákra fontos hatást gyakorolt orosz kultúrtörténeti kurzusa (19. sz.). Karpovics kezdeményezte Miljukov Az orosz kultúra történetének alapvonalai c. művének angolul való megjelentetését. Bolhovityinov a két tudós levelezése kapcsán új adalékokkal szolgál, hogy „az amerikai közegben" a kiadással (1942) összefüggésben milyen kérdések merültek fel. Karpovics és Vernadszkij előadásain népszerűsítette a 19. századi és a 20. sz. eleji orosz történészek (főleg Kljucsevszkij) munkáit. Karpovics az Amerikai Történeti Társaság 1940. évi gyűlésén Kljucsevszkijről és a modern orosz historiográfiai tendenciákról beszélt, amit a Slavonic and East European Review-ban publikáltak. A moszkvai történeti iskolát, mint a szerző kiemeli, mostanáig egyformán nagyra értékelik mind az óhazában, mind az USA-ban.

A második világháború alatt szélesült az orosz emigráns történészek — köztük Karpovics — tevékenységi köre, amit elősegített a két legjelentősebb történeti folyóirat: a Russian Review és a Novij Zsurnal létrejötte. Az utóbbi egyik alapítója épp Karpovics volt. Bolhovityinov joggal utal arra, hogy a lap szerkesztési, tartalmi és pénzügyi kérdéseiről teljesebb képet kapunk, ha figyelembe vesszük a történész archív hagyatékát. M. A. Aldanov tanácsot kérve, felvázolta Karpovicsnak a finanszírozási lehetőségeket és a létrehozandó rovatokat. Karpovics és M. O. Cetlin, az utóbbi 1945. évi elhunytáig, együtt szerkesztették a kiadványt. Azt követően pedig az előbbi egyedül, egészen 1959 novemberi haláláig. Az 1950-es évek elején a Ford Alapítvány (Kelet-európai Részlege) segítségével Karpovicsnak sikerült stabilizálni a Novij Zsurnal anyagi helyzetét. A Russian Review-nál a történész különösen az 1940-es években volt aktív, de a szerző megjegyzi, hogy a folyóirat alapításától egészen haláláig szoros szakmai és (a Bahmetyev Alapítvány révén) financiális kontaktusban állt a kiadvánnyal. Az előzők mellett kiemelendő, hogy Karpovics szakmailag rendkívül igényes szerkesztőként tevékenykedett.

1945 után megnőtt a ruszisztika iránti érdeklődés az USA-ban. Már 1939-től jóval többen írtak doktori disszertációt Karpovicsnál, akik később neves egyetemek oktatói lettek. Bolhovityinov, az előbbit bizonyítandó D. Hechttel és M. Raeff-el való találkozásaiból idéz. Az utóbbi Karpovics aspiránsai közül pl. megnevezte R. Pipest, L. Haimsont és N. Rjazanovszkijt (Riasanovsky), amit megerősítettek a Hoover Intézet archív anyagai. A szerző kiemeli, hogy az USA-val párhuzamosan nőtt hazájában is az amerikai história iránti érdeklődés 1945 után. Noha több vezető USA-beli egyetemen folyt a ruszisták felkészítése, először a Columbia, majd a Harvard foglalta el az első helyet. A változásban közrejátszott, hogy az előbbi Orosz Intézetének vezetője, G. T. Robinson tanítványaival nehezen jött ki, míg az utóbbin Karpovics szakmailag és emberileg is segítette őket, s még az egyetem befejezése utáni kiadványaik megjelentetésében is közreműködött. Az 1940–50-es években a tudós körül renkdívül tehetséges fiatalokat (pl. M. Raeff-et, L. Haimsont, M. Malia-t és másokat)

összefogó, „az orosz társadalmi gondolkodást" elemző doktori iskola működött. A szerző kiemeli, hogy az előbbi témakör vezető irányzattá vált az amerikai ruszisták körében. Karpovics tevékenyen hozzájárult N. Rjazanovszkij első két könyve kiadásához (55. és 56. jegyzet: 19. o.).

Ha Karpovicsot az USA-beli ruszisztika alapító atyjaként és az ottani szakemberek oktatójaként aposztrofálhatjuk, akkor Vernadszkijjal kapcsolatban az emelhető ki, hogy az amerikai ruszisták első nemzedéke az ő művein nevelkedett. Vernadszkij még a Yale-re való kerülése előtt kialakította — persze nem előzmények nélküli — „az erdő- és a sztyeppzóna kölcsönös viszonyán alapuló", az orosz történelem szakaszaira, ill. egészére vonatkozó eurázsiai elméletét, amely azonban nem vált meghatározóvá sem Európában és még kevésbé az USA-ban (lásd erről Rjazanovszkij, Ch. Halperin és E. Beyerly írásait: 63. jegyzet: 19. o.). Ennek ellenére elgondolkodtató, amit M. I. Rosztovcev, Vernadszkij: Az orosz történelem vázlata (Prága, 1927) c. művéhez írt előszavában az országot körülvevő földrajzi és kulturális közegről kifejtett. Az is figyelemreméltó, hogy — noha az emigráns tudóstársak elvetették a teóriát — a fenti mű hét, különböző nyelvű kiadást élt meg és az USA-ban is egy ideig tankönyvként használták. Vernadszkij 1936-ban megjelentette a 9. századtól 1935-ig terjedő orosz politikai és diplomáciatörténetet. A tudós főművének azonban tízkötetesre tervezett Oroszország története tekinthető, amelyen három évtizedig dolgozott és az első öt kötetet meg is írta (1682-ig jutott el). A 19. és a 20. századi orosz história kifejtésénél Karpovicsra számított, aki azonban leterheltsége, majd halála miatt nem tudta azt teljesíteni. Noha Vernadszkij értékelését a tatár uralomnak az orosz politikai intézményekre és a pravoszláv egyházra való hatását illetően már saját korában vitatták, Bolhovityinov szerint az összbenyomás a műről alapjában kedvező volt. Vernadsykijnak az orosz historiográfiáról (1725–1920) szóló munkája már 1973. évi halála után 1978-ban jelent meg az USA-ban, majd rá húsz évre Oroszországban. Bolhovityinov kifejti, hogy Karpovics és Vernadszkij mintegy „kiegészítették egymást": az első az amerikai ruszisták magas szintű képzésével, az utóbbi pedig főleg műveivel tűnt ki.

Tanulmánya végén a szerző még néhány, Karpovicsnál és Vernadszkijnál kisebb hatású USA-beli orosz történész munkásságával foglalkozik. M. T. Florinszkijnak az első elismerést kétkötetes Oroszország története hozta (1953, majd rövidítve 1964). A legnagyobb sikere — a bírálatok ellenére — Oroszország: történelem és értelmezése c. könyvének volt, amit az amerikai szakemberek máig a leghasználhatóbbnak vélnek az 1917 előtti orosz história tanítására. A. A. Lobanov-Rosztovszkij (Lobanov-Rostovsky) művei közül Oroszország és Ázsia, ill. az Oroszország és Európa (1789–1825 és 1825–1878) című könyveit (1947 és 1954) említi meg Bolhovityinov, rámutatva a specifikumok keresésére. L. Sztrahovszkij (Strachovsky) kanadai és USA-beli egyetemeken tanított és az 1940-es években részt vett az amerikai történeti szlavisztikai folyóiratok szerkesztésében. I. Miklósról és az orosz nemzeti szellemről, később pedig I. Sándor tevékenységéről írott műveiről megoszlottak a korabeli emigráns történészvélemények. A. G. Mazour az 1930-as években már az USA-ban szerzett történészi végzettséget. Témái között főleg az orosz historiográfia, a dekabrista felkelés és végül „a cári és a kommunista Oroszország" alapkérdései szerepeltek, amelyek akkor nagy nemzetközi visszhangra leltek. Bolhovityinov rámutat, hogy Sz. G. Puskarjovnak, noha több történeti munkát és egy háromkötetes forrásgyűjteményt is megjelentetett, az amerikai ruszisztikában betöltött szerepét nem szabad túlértékelni, csakúgy mint Karpovics tanítványainak „fiatalabb nemzedékéét". Összegezve: az 1960–70-es években a ruszisztika megbecsült helyre került az USA-beli történelemtudományban, nőtt a vele foglalkozó tudósok száma és sehol a világon (kivéve Oroszországot) nem jelenik meg akkora érdeklődés az orosz történelem iránt, mint az Egyesült Államokban.

Voproszi Isztorii, 2001. 4. 3–20. o.

K.J.

Leontyeva, T. G.:

HIT ÉS LÁZADÁS: A PAPSÁG A XX. SZÁZAD ELEJI OROSZORSZÁG FORRADALMI TÁRSADALMÁBAN

A szerző bevezetőjében kifejti, hogy a történészek nem szenteltek kellő figyelmet az orosz pravoszlávia polgári átalakulás korabeli „új, modernizációs, nép közötti munkaformáinak" és annak a ténynek, hogy a „társadalmi-politikai zűrzavar" idején (itt pl. 1905 után) megnőtt a „vallásos eretnekek" száma és súlya. Tanulmányában Leontyeva elemzi a hit 20. sz. eleji átalakulását és azt, hogy ez milyen politikai következményekkel járt a pravoszláv szeminaristák körében. Megjegyzendő, hogy ezt a liberális (engedetlenségi) hagyományokkal rendelkező

tveri kormányzóság adataival érzékelteti. A papi szemináriumokban tanulók között a 20. sz. kezdetén megnőtt a hivatalos vallásosság elleni lázadásra való hajlam. Fontos, hogy ez nemcsak a későbbi bolsevikokra (pl. Sztálinra, A. I. Mikojanra, N. I. Podvojszkijra), hanem más irányzatok híveire is jellemző volt. Így a szociáldemokrata Sz. V. Petljurára, a később „marxista eltévelyedését" megbánó Sz. N. Bulgakovra. 1906-ban a szemináriumokból több neves későbbi szociálforradalmár (eszer), népi szocialista (enesz) és liberális (kadet) vezetőt és tudóst zártak ki. Paradox módon tehát az orosz átalakulást hirdetők egy része a szemináriumi papfiakból verbuválódott.

A vizsgált időszakban az orosz papság a legzártabb, legszámosabb és legrégebbi „szolgáló réteg" volt. Ugyanakkor a szeminarista papfiakból kialakuló falusi pópák rétegétől az orosz parasztság idegenkedett. Az előnytelen anyagi helyzet és a társadalmi státuszbeli lecsúszás miatt hamar kiformálódott „az apák és fiúk" konfliktusa és a „lázadó, önfeláldozó lelkész" típusa. Az előbbiek mutatták, hogy a korabeli zavaros állapotok közepette az egyházi tanintézetek nem tudtak megbírkózni feladataikkal. A korabeli több mint 20000 szeminarista többségét az alacsony beosztású lelkészek gyermekei tették ki. Hihetetlen, de tény, hogy pl. Moszkvában 1882-ben a szeminaristák kb. 40%-a maradt a papi pályán, a többiek világi hivatást választottak.

Az újdonsült egyházi tanintézeti hallgatók zöme a falusi plébániák közegében a Szentek életén nevelkedett, így nem csoda ha a szemináriumi tantárgyakkal nehezen birkóztak meg, ami növelte bennük a stresszt. Hamar rájöttek az oktatás tartalmának és formájának korszerűtlenségére és „az apai karrier folytatásának perspektívátlanságára." Így teret nyert körükben az illegális irodalom és a nihilizmus. A fentiek kiölték belőlük az igaz hitet és ez párosulva a szemináriumi Házirend (Domosztroj) szerinti keményen szabályozott élettel, a kollektív büntetésekkel világi élvezetekre inspirálta őket és felerősítette az intézményeken kívüli „példák" hatását. „A szemináriumi megtorlásokat" még a liberálisabb tanárok is elítélték. A magasabb egyházmegyei vezetés a szeminaristák kihágásait serdülőkori botlásoknak tartotta. Valójában azonban nem mutatott nagyobb érdeklődést a tanintézeti élet- és oktatási rend problémái iránt. Így a szeminaristák „közvetlen feletteseikkel" és nem az egyházi főhatalommal kerültek összetűzésbe. Miután a papi pályát csak keveseknek sikerült elhagyni, a szemináriumi közeget az álszenteskedés és a képmutatás jellemezte.

Az orosz csendőrség a főpapságnál jobban látta, hogy az idősebb szeminaristák már az 1890-es évektől „a radikális forradalmi szervezetek" célpontjaivá váltak. Nem a rendszer reformja, hanem az általános tagadás eszméi nyertek teret köztük és a titkos összejövetelek a társadalmi zűrzavar állapotában 1905 körül már új szakaszba kerültek, mivel tagjaik egy része a radikális ideológiával és a sajátos pszichológiai arculattal élesen reagált a korabeli társadalmi elégedetlenségre. A forradalom során kiveszett „a mindenkihez kedves" lelkész típusa és főleg a papság alsó része a paraszti agrármozgalom és -program mellé állt. A „politizáló pap" („kadet"-, „szociáldemokrata"-lelkész) ugyan bizonyos anomáliát tükrözött, ami azonban akkor nem is tűnt olyan különösnek. Az oroszországi zsidók megtelepedési sávján belül a feketeszázak a papság és a parasztság egy részére is támaszkodhattak, míg a liberális zemsztvo-hagyományú tveri kormányzóságban a két réteg a modernizációt segítette.

A papság egy része nemcsak a helyi hatóságokkal került konfliktusba, hanem pl. az 1905. október 17-i cári kiáltvány után is csak kis hányaduk támogatta a monarchiát. A lázadó szeminaristák elleni harc fokozása — különösen a Volga-vidéken — csak felszította a szenvedélyeket. Az egyházi tanintézetek hallgatói különösen élesen reagáltak akkor, ha a főpapok jobbratolódását észlelték. Noha kedvező szemináriumbeli változásokat is elértek, a döntő fordulatot mégis „felülről" várták. 1905-re mindazok előtt, akik kapcsolatban álltak a pravoszláv oktatási rendszerrel: nyilvánvalóvá vált a reform elkerülhetetlensége. A folyamatban azonban a „szemináriumi torzsalkodások" csak kis szerepet játszottak. Az orosz bürokrácia „elnéző" volt a „serdülőkkel szemben", s ugyanakkor ügyesen összekapcsolta a nevelési és a rendőri célzatú intézkedéseket. A reformok terén a hittudományi szemináriumok és főiskolák tantestületei kezdeményezőbbek voltak a pétervári egyházi vezetésnél. 1905 tavaszán a tveri tanintézetek liberális oktatói Moszkvában kongresszust hívtak össze és létrehozták a hittudományi intézmények tanárainak szövetségét, amit azonban a szinódusi vezetés megszüntetett. Noha az intézetek reformja elmaradt, lényeges fejleményként értékelhető a papságra való célirányos valláserkölcsi ráhatás fokozása a különböző társaságok, felolvasások, tanfolyamok és a sajtó révén.

1905–1907-ben a falusiak a lelkészekben gyermekeik tanítóit látták. Panaszaik többségükben a lelkiismeretlen hitoktatásra, nevelésre utaltak. Leontyeva rámutat, hogy a parasztság patriarchális részének a papsághoz történő kö-

zeledése a forradalmi káosz elleni sajátos védekezésként értelmezhető. Ugyanekkor — a falusi idénymunkások és a szegények növekvő száma miatt is — a parasztság körében terjed a tudati szekularizáció. Erre egy részük és a fiatal radikális értelmiség instabil szociális körülmények között mindig is hajlamos volt. A korabeli birtokfoglalások és a növekvő antiklerikalizmus rétegek és nemzedékek szembenállását jelezte. A „pártfogó papokhoz" való pozitív viszonyulás csak a parasztasszonyok körében nem tört meg, sőt a patriarchális család válsága ezt tovább mélyítette. Pl. 1918-ban a falusi nők körmenetekben tiltakoztak az egyháznak az államtól való elválasztása ellen. Figyelemreméltó, hogy a monarchia bukása nem váltotta ki a papság egységes tiltakozását, sőt felső része se emelte fel szavát a cár érdekében.

Jellegzetes, hogy 1917 februárja után az egyházon belüli konfliktusokat a hatalom kihasználhatta, hogy „törvényessé tegye" az egyházi ügyekbe történő beavatkozását. A februári forradalom Leontyeva szerint irányíthatatlanná tette a paraszti világot. A plébániapapság nem tudta megfékezni a növekvő lázadást (pl. engedményekkel legalább földje egy részének megőrzését), miközben körvonalazódott saját fejvesztettsége. Csak az októberi fordulatot fogadták egyöntetűen, mivel az anyagi nehézségek felgyorsították az egyházi élet összeomlását. Így a faluközösségek választás elé kerültek; vagy megszünnek a plébániák, vagy anyagilag támogatják fennmaradásukat. Leontyeva joggal utal arra, hogy bár az utóbbi mellett döntöttek, a plébániapapság erkölcsi válsága és a súlyos gazdasági helyzet miatt szinte mindenhol megsértették az egyházjog normáit és minimalizálódott az egyházközségek anyagi támogatása. Közben a diakónusok nyíltan szembefordultak a falusi pópákkal. Ezekben a konfliktusokban a helyi önkormányzati szervek „általában semlegesek" maradtak. Ebben a helyzetben a szeminaristák egy részének magatartása a forradalmi romantikából időnként átcsapott a pusztítás fanatizmusába. Az eszer, a bolsevik és kadet vezető magban a papfiak 9,4–1,6%-ot tettek ki. A szeminarista típusú világfelfogás egészében jellemezte a forradalmi elitet. 1921 januári írásában Ju. V. Gotje plasztikusan mutatta be a papi hivatástól a bolsevik forradalmárságig vezető utat. A hit és a hatalom kérdései szorosan összefonódtak és a papfiak — miután nem szolgáltak pozitív példákkal — nem tudták elősegíteni az egyházbeli stabilizációt. A pravoszláviának a legnagyobb kárt épp a belső káosz okozta.

Már 1905-től kérdésessé vált a papság szellemi vezető szerepe. A falusi pópák nem tudtak pozitív erkölcsi normákat állítani a demoralizálódott parasztság elé. Ugyanakkor az etikai és szellemi zsákutcából csak önmaga erejéből és korlátozott módon (vagy a fennálló helyzettel való kibéküléssel; megújhodással, vagy lázadással) juthatott ki. Miután a megújhodás szembenállt az egyházi hagyományokkal: a papság többsége (kivéve alsó részének egy csoportját) nem támogatta, ugyanakkor megkönnyítette a bolsevik államnak az egyház ügyeibe való beavatkozását. A parasztság „hitbeli önmeghatározása" három formában ment végbe: egy résznél a bolsevik eszmék már korábban megjelentek, mások a régi és „az új" vallásosság összeegyeztetésére törekedtek, legvégül egy réteg kitartott a régi pravoszláv értékrend mellett. A tanulmányban elemzett időszakban széttöredezett a parasztság és a papság viszonyrendszere. Az utóbbi nem készült fel arra, hogy új, modernizált szociális cselekvésmodellt állítson az előbbiek elé. Leontyeva rámutat, hogy az 1917 és 1925 közötti egyházellenes intézkedések paradox módon — amint azt az archív anyagok bizonyítják — elősegítették az alsó papság „megtisztulását" és kijózanították a hívőket. Miután a korabeli papság képtelen volt bekapcsolódni a társadalmi reformfolyamatokba, akarva-akaratlanul egy olyan csoport került előtérbe, amely a régi Oroszország egyházi tanintézeteiben nevelkedett.

Voproszi Isztorii, 2001. 1. sz. 29–43.

K.J.

Anne Applebaum:

A GULAG

Anne Applebaum újságíró, aki maga is könyvet írt a szovjet munkatáborokról a *The New York Review of Books* számára szemlézett az utóbbi évtizednek a Gulag-ról (***Goszudarsztvennoje Upravlenyije Lagerej***, Lágerek Főigazgatósága) szóló szakirodalomából. Írása szelektív: Alekszandr Szolzsenyicin monumentális *Gulag szigetvilág*ával, s a hozzá hasonló, többnyire politikai okok miatt bebörtönzött értelmiségiek által írt megrendítő, ám tudományos szempontból nem kellőképpen dokumentált, szubjektív memoárjaival ellentétben, ő ezúttal a Gulagot kizárólag megtorló rendszerként értelmező politikai-igazságügyi nézőpont mellett az intézmény piaci-gazdasági funkcióját koncentráló munkákból válogatott.

A szerző külön csoportban osztotta azokat az opusokat, amelyek vidéki levéltárak anyaga

alapján egy-egy táborra vagy régióra fókuszálva kísérelték meg az elemzést. Véleménye szerint a — jegyzetek és bibliográfia hiányában — számos esetben vitatható színvonalú munkák közül N. A. Morozov *A Gulag a Komi térségben*, Vaszilij Makurov *A Gulag Karéliában*, valamint Viktor Bergyinszkihnek a vjatkai átnevelő munkatáborról szóló munkája emelkedik ki. S. P. Kucsinnak a poljanszki lágerről szóló művét is e helyen, ám apologetikus nézőpontja miatt elkülönítetten említi. Két átfogó munkával foglalkozik a legrészletesebben. Az egyik: *A szocialista átnevelő munkatábor: A Gulag a szovjet totalitárius rendszerben* című könyv, amelynek szerzője az Orosz Tudományos Akadémia munkatársaként dolgozó Galina Mihajlovna Ivanova. A másik: *Az átnevelő munkatáborok rendszere a Szovjetunióban, 1923–1960* című, *Útmutató* alcímmel napvilágot látott kötet. Szerkesztői mindannyian tagjai a sztálini múlt történeti feldolgozása és az emberi jogok védelme céljából 1987 óta működő Memorial Társaságnak. Tisztelettel adóznak Szolzsenyicin nagyszabású gyűjtőmunkájának; könyvük megjelenését is a *Szigetvilág* megjelenésének 25. évfordulójára időzítették. Igen kritikusak azonban az író tárgyi tévedéseivel szemben. Igyekeztek tárgyilagos történeti értékelést adni.

Az *Útmutató* széles forrásbázisú összegzés. Megírásához a táborok saját, adminisztratív és pénzügyi iratanyagán kívül titkosrendőrségi, párt-, állami és ügyészségi dokumentumokat is felhasználtak. A mindössze kétezer példányban megjelent munka főképp adatgazdagsága miatt keltett figyelmet. Tartalmazza ugyanis a Gulag összes osztályának és alosztályának, valamint az archívumokból eddig azonosított 476 tábornak a listáját. Önmagában a kiterjedt szatellit-láger hálózattal rendelkező táborok azonosítása is komoly teljesítmény volt, hiszen a majd félszáz központi táborhoz sokszor többszáz, sőt, több ezer ún. lagpunkt (táboregység) is tartozhatott, amelyeknek a nevei az iratokban gyakran összekeverednek a sokszor egész hálózatokat működtető főtáborok neveivel, illetve a fogolyzsargonban elterjedt különböző elnevezésekkel. A munkavégzés jellegét tekintve a bányászattól a fakitermelésen át az út- és vasútépítésre stb. szakosodott, különféle profilú munkatáborok pontos helyének meghatározása is hasonlóan aprólékos kutatómunkát igényelt. Annyi azonban bizonyos, hogy néhány nyugati történész (köztük a revizionista Robert W. Thurston) állításával szemben, a táborok olyan sűrűn hálózták be a Szovjetunió nagy részét, hogy a lakosság nagy része elkerülhetetlenül szembesült a Gulag-jelenséggel.

Az utóbbi évtizedben megjelent munkák mára már fölvázolták a szovjet táborrendszer genezisét és evolúcióját. A Szovjetunió északi lakatlan, ám nyersanyagokban gazdag területeinek kiaknázásához a kényszermunka felhasználásának gondolata már 1925-ben, a titkosrendőrség, a CSEKA (Összorosz Rendkívüli Bizottság az Ellenforradalom és a Szabotázs elleni Harcra, 1917–22) korabeli vezetője, Félix Dzerzsinszkij fejében megszületett. Az elmúlt évtizedben megnyílt archívumok iratainak köszönhetően mind több részlet derült ki arról a folyamatról, amelynek során az OGPU (Egyesített Állami Politikai Főigazgatóság – a szovjet biztonsági és hírszerző szolgálat elnevezése, 1923–34), Sztálin messzemenő támogatása mellett, az 1920-as évek végétől kibontakozó intézmények közötti harc során az egész táborrendszert kivonta az Igazságügyi és a Belügyi Népbiztosság hatásköréből. A szigorú büntetés-végrehajtási rendszer új funkcióval bővült. A lágerrendszert a Szovjetunió erőltetett ütemű iparosítását célzó, először 1929-ben bevezetett ötéves tervek fontos részeként a népgazdaság egyik meghatározó tényezőjévé akarták tenni.

A húszas évek végétől kiterebélyesedő lágerrendszer tehát, létrehozóinak szándéka szerint — összegez Applebaum a recenzált könyvek alapján — a harmincas évek elejétől már döntő részben gazdasági célokat szolgált. Az OGPU elképzelése szerint a fejadagokat a teljesítmény függvényében folyósító normarendszerrel akarták a foglyokat mind jobb munkavégzésre ösztönözni. A halálozási okok vizsgálata kimutatta, hogy a foglyok többsége nem brutális tömeggyilkosságok, szándékosan előidézett vagy meg nem akadályozott fagyhalál, agyonlövés, vagy az őrszemélyzet kegyetlenkedése által, hanem a büntetésként alkalmazott élelemelvonás következtében hunyt el, vagyis éhen halt. A Gulag létrehozóinak 1929-es találkozóin szinte kizárólag csak a lágerek működtetésének gazdasági vonatkozásairól tárgyaltak. A megbeszélésekről készült jegyzőkönyvek tanúsága szerint a kegyetlen büntető intézményrendszert életre hívó népbiztosok és a Politikai Bizottság tagjai között nem esett szó a lágerek eredetileg tervezett javító-nevelő feladatköréről. A központi téma a gyéren lakott északi területeken mutatkozó krónikus munkaerőhiány pótlás volt. A foglyokat ekkor már elsősorban termelési tényezőnek tekintették. Ennek megfelelően munkaerejük maximális kihasználására törekedtek.

1938-ban Lavrentyij Berija vette át az OGPU utódszervezetének, az NKVD-nek (Belügyi Népbiztosság) az irányítását. Berija — idézi Applebaum Ivanova állítását — be akarta bizo-

nyítani, hogy az NKVD által működtetett táborok a gazdaság meghatározó részeiként funkcionálhatnak. A termelés hatékonyságának növelése érdekében növelte hát az ellátmány mennyiségét, valamint a munkavégzés intenzitását. (Igaz, a fejadagok a háború alatt a megváltozott prioritások és az ellátási nehézségek miatt visszaestek a korábbi szintre). Berija hasonló okok miatt támogatta az NKVD-n belül felállított Különleges Technikai Hivatalt (*Oszoboje Tehnyicseszkoje Bjuro*) is, amelynek műhelyeiben és laboratóriumaiban kiváló tudósok is dolgoztak – köztük a legendás repülőgép-konstrüktőr, Andrej Tupoljev. Szolzsenyicin *Az első kör* című munkájából már ismert volt e munkacsoport létezése. Arra azonban, hogy a táborrendszer irányítói valójában mekkora jelentőséget tulajdonítottak neki, igazán csak Alekszandr Kokurinnak a szóban forgó hivatalról írt tanulmánya világított rá.

A közvélekedéssel ellentétben — állítják az *Útmutató* szerzői — a Gulag csupán a negyvenes évekre lett a szovjet gazdaság integráns és meghatározó része, s teljesen kiépített gazdasági lágerkomplexum. További pontosítás szándékával írják a szerzők, hogy a Gulag nem 1937–38 folyamán, hanem 1950–52-ben érte el teljesítményének a csúcspontját. Applebaum nem tesz említést azokról a történészekről, akik a fentiekkel ellentétben úgy vélik: az ötvenes évek elején valójában már komoly bajok voltak a Gulag termelékenységével. Feltehetően Berija sem elégedettségében nevezte egyébként az intézményt 1953-ban „alacsony hatásfokúnak", és javasolta megszüntetését.

A mai napig vitatatják továbbá, hogy a táborrendszer pontosan milyen mértékben épült be a szovjet gazdaság rendszerébe, illetve, hogy mennyire volt hatékony és gazdaságos. Vannak, akik a Gulag gazdasági funkcióját magát is megkérdőjelezik, s azt kizárólagosan represszív intézménynek tartják. Mások legalábbis a rendszer büntető jellegének abszolút primátusa mellett érvelnek, s gazdasági vonatkozásainak a feltevését legfeljebb az önellátás szempontjából tartják indokoltnak. Megint mások inkább csak a rendszer hatékonyságának és a nemzetgazdaságban való részarányának a mértékét vitatják. Létezik olyan vélemény is, amely szerint a kényszermunka nyereséges volt, és meghatározó jelentősége volt a szovjet gazdaságban. A történészek mellett ezt az álláspontot hangoztatják a volt Gulag-vezetők is. Véleményük szerint bizonyos típusú feladatokat csak a foglyokkal tudtak a megkívánt gyorsasággal elvégeztetni. Nem is szólva arról — tehetnénk hozzá —, hogy a szélsőséges éghajlatú peremvidékeken elvégzendő, embert próbáló munkákhoz nehezen találtak volna munkaerőt kényszer alkalmazása nélkül.

1999 júliusában a BBC mutatta be az Angus Macqueen által készített első angol nyelvű dokumentumfilmet, amelyben az egykori foglyok mellett volt táborparancsnokokat is megszólaltattak. A norilszki tábor volt parancsnok-helyettese például tipikus indoklással a civil lakosság számára elfogadható életkörülmények megteremtésének és fenntartásának magas költségeire hivatkozva érvelt a kényszermunka alkalmazásának gazdaságossága mellett. Elméleti szinten kétségtelenül a rabmunka mellett szólt egyszerűbb koordinálhatósága, olcsósága, könnyű pótlása, a komoly befektetések szükségtelen volta, az alacsony ellátási és üzemeltetési költségek stb. A tervekben kitűzött cél és a valóság azonban nem mindig esett egybe. A gyakorlat nem feltétlenül igazolta az optimista elképzeléseket.

Számos szovjetológus érvel amellett, hogy a rendszer kiépítésének és fenntartásának magas költségei, valamint a kényszermunka alacsony termelékenysége miatt a Gulag gazdasági hasznosságát tekintve egyáltalán nem váltotta — nem is válthatta — be a hozzá fűzött reményeket. Az orosz történészek új nemzedéke egy részének álláspontja szerint — írja Applebaum — ésszerűtlen működésével a Gulag inkább károkat okozott a szovjet nemzetgazdaságban. Idézi például Ivanovát, aki szerint a negyvenes évek végére a titkosrendőrség gazdasági tevékenysége oly kevéssé volt hatékony, hogy még a kényszermunkások más minisztériumok számára való bérbe adása sem hozott nyereséget. Oleg Hlevnyuk is (aki a Yale University Press felkérésére állított össze a Gulagról szóló dokumentum-gyűjteményt) rámutatott arra, hogy a Gulag hatékonyságának kiszámításakor a létrehozói nem számoltak a magas önköltséggel, amely magában foglalta az őrszemélyzet fenntartását, az elhunytak munkaerejének kiesését, és az elpocsékolt, vagy nem megfelelően felhasznált szakértelemből stb. adódó többletköltségeket. Föl is vetette: bár 1937-ben a Gulag biztosította az aranykitermelés 37%-át, nem lett volna-e hosszú távon kifizetődőbb a termelékenységet más módon, nem a kényszermunka alkalmazásával biztosítani? Ezt látszik alátámasztani például — írja Applebaum — Viktor Bergyinszkih, aki a *Vjatlag*ról szóló munkájában kimutatta: az ott dolgozó faipari kényszermunkások termelékenysége harmadakkora volt, mint a civil munkásoké ugyanebben az iparágban.

Applebaum levéltári kutatásai során maga is számos olyan jelentésre bukkant, amelyekben felügyelők arról panaszkodnak, hogy a csapnivaló ellátás következtében végsőkig le-

gyengült fizikai állapotú foglyok képtelenek a termelési normákat teljesíteni. A tucatjával rendelkezésre álló hasonló tartalmú beszámolók, jelentések és levelek, valamint Berijának a termelés növelésére vonatkozó tervei ellenére nem történt érdemi javulás az élelmezés terén. Országos szinten az életkörülmények a háborút követően kezdtek lassan, de érezhetően javulni. A táborokban azonban nyoma sem volt hasonló tendenciának. Egy 23 nagy táborban végrehajtott vizsgálat-sorozat 1948-ban megállapította, hogy az észak-szibériai *Norillag*ban a foglyok 75%-ának nem volt meleg csizmája; Karéliában háromszorosára növekedett a munkaképtelen foglyok száma; féltucat táborban pedig továbbra is túl magas volt a halálozási ráta. Végül az alacsony termelékenység, s nem emberiességi megfontolások vezettek oda, hogy Hruscsov hozzálátott a Gulag gazdasági szerepének 1953-as megszüntetéséhez, amihez minden bizonnyal hozzájárult a Sztálin halálát követően kirobbant, a katonaság által azonban levert és kíméletlenül megtorolt felkeléshullám, köztük három jelentős táborlázadás is.

Applebaum cikkében villanásszerűen ugyan, de érzékelteti a táborok sokféleségét. Cikkében elkülönülnek pl. a húszas évek lágerei, valamint a Gulag táborai. Említésre kerülnek az általában rövidebb időre elítélt rabokat foglalkoztató kolóniák mellett azok a Gulagon kívül, száműzetésben élő rabok is, akiknek az életkörülményei számos esetben még a Gulagon raboskodókénál is rosszabbak voltak, mivel rendszeres élelemhez sem mindig jutottak. A szerző által közölt statisztikák alapján 1942-ben a táborokban és a kolóniákon a hivatalos adatok szerint 1.7 millió fogoly élt. Ez a szám azonban félrevezető. Ennél ugyanis a hivatalos iratok szerint is jóval többen raboskodtak a szóban forgó évben. A száműzetésben fogva tartottakkal, az NKVD börtöneibe zártakkal, a kitelepített nemzetiségiekkel, az „ellenőrző-szűrő" lágerekbe zártakkal, valamint a szabadságvesztés nélküli kényszermunkára ítéltekkel kiegészített létszám 4,34 millió. Applebaum sem hagyja említés nélkül a rabrotációt. 1943-ban például összesen 2 421 000 fogoly raboskodott hosszabb-rövidebb ideig a Gulagon, holott az év eleji (1 500 000) és az év végi (1 200 000) adatok 300 000-res csökkenést mutatnak. A számok közötti eltérések mögött az elhalálozás, a szökés, a pár hónapos büntetési időtartam, a 1943-ban a Vörös Hadseregbe való besorozás, a főként az idősek, a betegek és a terhes asszonyok esetében alkalmazott amnesztia, illetve a foglyok táboron belüli besorolásának megváltozása (pl. adminisztrátorrá vagy őrré való „előléptetése") állt. Ezek az adatok természetesen nem tartalmazzák a már a bebörtönzésük előtt kivégzetteket, sem a közvetve érintett családtagokat: a munkájukat elvesztő feleségeket, a járványok melegágyaként működő árvaházakba kényszerített gyermekeket stb. Applebaum Edwin Bacon *A Gulag a háborúban* című könyvének statisztikai adataira hivatkozva az 1930 és 1953 között különböző ideig raboskodók összlétszámát — a fluktuációt is beleszámolva — 18 millióban közli. A kényszermunka más formái további 15 millió embert érintettek.

A foglyok összetételével kapcsolatban Applebaum eloszlatja azt a laikus körben elterjedt téves benyomást, miszerint a foglyok elsöprő többségükben értelmiségiek, valamint politikai okból bebörtönzöttek voltak. A Memorial Társaság, a Szaharov Intézet, a lengyel Karta Intézet stb. által támogatott és végrehajtott szisztematikus adatgyűjtésnek és elemzésnek köszönhetően ma már jóval árnyaltabb a képünk az egyes fogolykategóriák egymáshoz viszonyított arányairól. Az ún. „politikaiak" aránya a háború alatt és után 59%-ot tett ki, és bizonyos táborokban más időszakokban is magas volt. A közhiedelemmel ellentétben azonban egyáltalán nem mindenki volt „ellenforradalmi tevékenység"-ért bebörtönzött politikai elítélt. A Gulag foglyainak számottevő része került ki parasztok és munkások közül. A politikai fogolyként kategorizáltak sem feltétlenül voltak mindannyian a rendszer nyílt ellenségei. Soknak még határozott politikai orientációja sem volt. A nem politikai foglyok csoportjába köztörvényes elítéltek mellett sok olyan fogoly is tartozott, akiket csak a szovjet igazságszolgáltatás minősített bűnözőnek, olyan apró vétségekért (munkahelyi késés, bliccelés vagy étel lopása az éhező családtagok számára), amelyek máshol vagy nem számítottak törvénybe ütköző cselekedetnek, vagy ha igen, jóval enyhébb retorziót vontak maguk után.

Applebaum minden egyes emberi élet felbecsülhetetlen értéke miatt jogosan sorolja a fontos, ám végső soron másodrendű kérdések közé a Gulagon raboskodók összlétszámának meghatározására vonatkozó számításokat. A helyenként hiányos vagy nem megbízható dokumentáció miatt amúgy is csak megközelítően pontos becslések lehetségesek. Bergyinszkiht idézve említi például azt a gyakorlatot, mely szerint a halálozási statisztikák kozmetikázása érdekében a haldoklókat szabadon bocsátották A táborok gazdasági aspektusainak hangsúlyozása korántsem jelenti — hangsúlyozza igen helyesen — a rendszer embertelenségeinek elkendőzését. A Gulag az állami megfélemlítő és terrorgépezet része volt, amely maga is alkalmazta a represszió különböző formáit. Az erőszak tette ugyanis lehe-

tővé, hogy az emberi méltóságuktól megfosztott, ellenségnek bélyegezett bebörtönzötteket éveken át embertelen körülmények között dolgoztassák.

Applebaum csak érintőleg említi a gazdasági jellegű bűncselekmények miatt elítéltek valójában igen jelentős csoportját; egyáltalán nem tér ki a nemek arányára, s nem tesz különbséget a csupán fizikai erőt és a szakképzetséget igénylő rabmunkák között, holott e tekintetben a termelékenységi mutatók igen eltérőek. A termelékenység periodikus változásai nem, a térbeli (pl. peremvidékek versus nagyvárosok) és termelési ágazatok szerinti lényegi különbségek azonban elmosódnak írásában. Nem veszi számításba, hogy a hatékonyságot jelző mennyiségi és minőségi faktor esetenként igen eltérő mutatókkal jellemezhető, például azokban az esetekben, amelyekben a kitűzött cél megvalósítása fontosabb volt, mint az elvégzett munka minősége (pl. *Belomorkanal*). A táborgazdaságnak az iparosításban, a kolonializációban, az urbanizációban stb. játszott, rövid távon pozitív szerepe mellett nem hagyható figyelmen kívül továbbá, hogy az olcsó rabmunka alkalmazása miatt elhanyagolt gépesítés hosszú távon milyen negatív hatást gyakorolt a szovjet gazdaságra. Végül, de nem utolsósorban, az sem elhanyagolható tényező, hogy az államszocialista gazdasági struktúra perifériikus, ám integráns részeként működő táborgazdaságban az áru és a munkaerő értéke nem a kereslet-kínálat, a verseny stb. által meghatározott normális piaci törvényszerűségek szerint alakult.

A Gulag kétségtelenül óriási gazdasági konglomerátum volt, amelynek a produktivitása azonban megkérdőjelezhető. Hasonlóképp tagadhatatlan, hogy hatalmas pusztítást végzett az értelmiség körében. Vitatott azonban, hogy ez tervezett cél vagy „csak" a represszív rendszer tragikus velejárója/következménye volt-e. Applebaum az utóbbi évtized mélyreható kutatásainak eredményét összegezve így fogalmaz: valószínűleg az jár a legközelebb az igazsághoz, aki a kusza és komplikált bürokráciájú, hanyag munkavégzésű, igen rossz élet- és munkafeltételek jellemezte táborrendszert a Szovjetunió kis másaként értelmezi. A tábori szleng is hasonló analógiát feltételezett, amikor a külső világhoz nem a szabadság fogalmát társította, hanem *„bolsaja zona"*-nak, vagyis hatalmas, kevésbé veszélyes, de sem nem emberibb, sem nem emberségesebb övezetnek keresztelte el azt.

The New York Review of Books. 2000. június 15. 33–35. o.

B.K.

Lisa Pine:

LÁNYOK EGYENRUHÁBAN

A South Bank University modernkori európai történelemmel foglalkozó tanszékén előadó történész írásának tárgya a B.D.M. *(Bund Deutscher Mädel,* Német Leányok Szövetsége). A szerző sorra veszi azokat az előnyöket és hátrányokat, amelyeket a szervezethez való tartozás jelentett a német lányok számára.

A nemzetiszocialista rendszer számára különösen fontos volt a jövő nemzedéke. A náci ideológia szellemében könnyen befolyásolható fiatalság képviselte a múlttal való dinamikus szakítást. A tíz és tizennégy év közötti fiúk a *Deutsches Jungvolk,* a hasonló korú lányok pedig a *Jungmädelbund* tagjai voltak. A tizennégy és tizennyolc éves korosztály számára 1926-ban létrehozták a *Hitlerjugendet.* 1930-ban pedig életre hívták annak női megfelelőjét, a *Bund Deutscher Mädelt.* A két ifjúsági szervezet 1934-ben már másfélmillió tagot számlált.

A B.D.M.-be való bekerülés feltétele a német állampolgárság és a „fajtisztaság" volt. A mintaszerű német honleánytól elvárták, hogy keményen dolgozzon a nemzeti közösségért, ismerje és feltétel nélkül elfogadja a nemzetiszocialista normákat és értékeket. Emellett tisztának, egészségesnek, edzettnek, jólöltözöttnek és háziasnak is kellett lennie. A következő generáció megfelelő kulturális és szellemi felkészítése érdekében pedig megkívánták tőle, hogy tájékozott legyen a német népdalokat, népmeséket és táncokat illetően.

A B.D.M.-lányok kiképzése igen sokrétű volt. Nagy jelentőséget tulajdonítottak például a sportolásnak, mivel az nemcsak a belső fegyelmet, hanem a közösségi összetartozást is erősíti. A sport célja nem az egyéni fejlődés és teljesítmény volt, hanem a jövő ifjúsága náci szellemi nevelésének eszköze. A sportolást csak a meghatározott keretek között, a kézikönyvekben foglaltaknak megfelelően engedélyezték. Az egészséges generáció kinevelése érdekében a B.D.M. még azt a régi tabut is ledöntötte, amely szerint a sportolónők nyilvános sporteseményeken nem vehetnek részt. Az egészséges életmód — a testedzéshez hasonlóan — szorosan kapcsolódott a nácizmus faji-biológiai tanításaihoz. Nagy figyelmet szenteltek tehát a fogak, a haj, a köröm állapotának, az elegendő mennyiségű alvásnak és a megfelelő táplálkozásnak. Az egészségre való törekvés és annak megtartása azonban nem magánügy, hanem kötelesség volt.

A lányok felkészítése magába foglalta az egészségügyi, a higiéniai ismeretek, illetve a

megfelelő öltözködés elsajátítását is. A B.D.M.-tagoknak a szervezet fehér blúzból és sötétkék szoknyájából álló egyenruháját kellett viselniük a nemzeti ünnepeken, a pártnapokon, valamint a családi és iskolai összejöveteleken. Ékszerek és kiegészítők viselését nem engedélyezték.

A felkészítés részét képezte a megfelelő szexuális magatartás oktatása is. A szexről, amely a náci ideológia tanítása szerint csupán az árja faj fenntartására korlátozódott, persze nem lehetett nyíltan beszélni. Nem véletlenül misztifikálódott, s vált tabutémává. A szexuális vágy és szenvedély nemkívánatos, szégyellni való, elítélendő érzelmeknek minősültek. A testedzést nem kis mértékben ezek kiváltójának is szánták. A lányok teste kikerült a magánélet szférájából, és a nemzeti érdekeknek rendelődött alá. A fiatal lányok legfontosabb kötelessége az volt, hogy minél több egészséges utódnak adjanak életet. Ideálisnak természetesen a házasságban született gyermek számított. Részben az elhallgatásnak, s a szakszerű szexuális felvilágosítás hiányának köszönhetően sok B.D.M.-tag esett teherbe, s szült házasságon kívüli gyermeket. Nem véletlen, hogy a szervezet nevének kezdőbetűiből számos — a szerző által is felsorolt — trágár szóvicc született annakidején, amelyek nyílt szexuális utalásaikkal a társadalomnak a mozgalom által hirdetett erkölcsi tisztaság és a valóság közötti ellentétet figurázták ki.

A nemzetiszocialista szellemű agymosás színtere a heti rendszerességgel tartott két órás ún. *Heimabend* volt. Az összejövetelen tárgyalt témákról a tagoknak és *Heimabend*ek szervezőinek szóló, *Die Mädelschaft* című útmutató sorozat egyes számai tudósítanak. A tematikus számok között szerepel többek között az NSDAP felemelkedéséről, az I. világháborúról, az árja fajról stb. szóló füzet. A történelmi előadásoknak álcázott politikai eligazítások után a lányok kézimunkáztak, valamint a becsületről, a bátorságról és az engedelmességről szóló dalokat énekeltek.

A szocializáció a 8–10 napos nyári táborozások alkalmával folytatódott. A táborokban rend, tisztaság és fegyelem uralkodott. Az egyes programokat szigorú napirend szerint messzemenő pontossággal hajtották végre. E nyári táborok egyik legfontosabb funkciója az volt, hogy afféle politikai továbbképzés keretében biztosítsák, hogy a résztvevők a német történelmet, valamint a kurrens politikai eseményeket a megfelelő magyarázatok kíséretében ismerjék meg és dolgozzák fel.

A B.D.M. már 1936-tól működtetett olyan iskolákat, amelyekben egy éves kurzusokat szenteltek a tanulók háztartási ismeretekre és gyakorlati nevelésre való oktatására. A gyakorlati oktatás tananyaga a sütés-főzésen át a kertművelésen keresztül a szabás-varrásig terjedt. Az elméleti tudnivaló az ápolást, a táplálkozást, politikai oktatást stb. foglalt magába.

1939-ben kötelező jelleggel bevezették az egyéves munkaszolgálatot, amelynek keretében a német lányok sokgyermekes családoknál besegítve sajátították el a gyermeknevelés és háztartásvezetés fortélyait. Különösen fontosnak tartották, hogy a városokban élő lányok megismerkedjenek a vidéki életformával és gazdálkodással, s ezáltal is közelebb kerüljenek a szülőföldjükhöz.

A háború alatt a B.D.M.-tagok új feladatokkal és kötelességekkel szembesültek. A háború első évében több mint 9 millió lányt mozgósítottak, főleg mezőgazdasági munkára. A lányok részt vettek a propaganda-anyagok és az élelmiszerjegyek szétosztásában, a sérültek ápolásában, és dolgoztak a hadiüzemekben is. Megtanították őket arra, hogyan kell a régiből újat varázsolni (pl. ruhák újjáalakításával). 1940 közepétől még keleten is bevetették őket, ahol — miután az SS elkergette a helyi lakosságot — a betelepülő németek számára előkészítették az elhagyott házakat és segédkeztek az iskolák beindításánál.

A szerző a belépést motiváló tényezők és a várható előnyök számbavételekor hangsúlyozta, hogy sok fiatal lány számára a mozgalomhoz való csatlakozás a megszokott mindennapok unalmából való kiszakadást jelentette. Számos érdekes programot (kirándulást, országjárást, csoportos tevékenységeket stb.) kínált, köztük számos olyan tevékenységet is, amely korábban kizárólag a fiúk és férfiak privilégiuma volt. A mozgalom a legnagyobb vonzerővel a középosztálybeli családok leányai szemében bírt, akiknek családja az 1929-es világválság miatt megrendült anyagi helyzetbe került. Az ezekben a családokban jellemző hagyományos szülői szigor elől — egyfajta lázadásként — sok lány lépett be a mozgalomba, amely társaságot, a nemzeti ügyért folytatott harcot, izgalmakat és függetlenséget ígért. Sokak szemében vonzónak tűnt, hogy a szervezet tagjaként függetlenné válhattak a szüleiktől, áttörhették a társadalmi és családon belüli korlátokat, karriert futhattak be, s számos érdekes közösségi tevékenységben is részt vehettek.

Ebben az értelemben — jegyzi meg a szerző — a mozgalomnak kétségtelenül volt némi modernizáló és liberalizáló hatása. Az áhított függetlenség elnyerése azonban ábrándnak bizonyult. A függetlenség ugyanis látszólagos volt. Az apai tekintély helyébe az állami hatóság és a társadalmi ellenőrzés lépett. A gyakorlatban a B.D.M. sem a vezetői, sem a tagjai esetében nem támogatta az egyéni kibontakozást és az in-

dividuum felülkerekedését. A szervezet nem autonóm személyiségek közössége volt, hanem egy, az egyéniségeket egybeolvasztó mozgalom. Az általa hirdetett étosz pedig a náci ideológia szerves részét képezte. A B.D.M. elnyomta az alulról jövő kezdeményezéseket. Tagjaira kizárólag a náci rendszer számára, a náci szellemben nevelkedett közösség engedelmes alattvalóiként tartott igényt.

History Today, March 1999 Vol. 49 24–29.o.

B.K.

Klaus Kempter:

EGY PROFESSZOR ZSIDÓSÁGA: WALTER JELLINEK ESETE

Walter Jellinek (1885–1955) az azóta alapműnek számító „Közigazgatásjog" c. munkájának megjelenésével egy csapásra a német jogtudósok első sorába emelkedett. Apja, Georg Jellinek, 1907-től a heidelbergi egyetem első zsidó származású rektora volt. Walter Jellinek édesanyja, Camilla Wertheim, a német nőmozgalom vezető alakjai közé tartozott. A szülők gyermekeiket igen korán megkereszteltették, így Walter Jellinek testvéreivel együtt evangélikus német polgárként nőtt fel. 1929-től oktatott a heidelbergi egyetem jogi karán, majd 1932-ben helyettes rektornak is megválasztották.

1933-ban a birodalmi kormány kibocsátotta törvény: *„Zur Wiederherstelllung des Berufsbeamtentums"* végrehajtása a heidelbergi egyetemen is megkezdődött. Ennek értelmében minden politikailag megbízhatatlannak minősült, illetve nem árja professzort és docenst eltávolítottak az egyetemről, az egyetemi vezetés hathatós közreműködésével. Walter Jellinek azonban egészen 1935-ig megtarthatta professzori állását az első világháborúban szerzett érdemeire való tekintettel. Ugyanakkor kezdetektől fogva lépéseket tett „kivételes" helyzetének megszilárdítására. 1933–34-ben nem egy, igen opportunista, a nemzetszocialista rendszert méltányoló írása jelent meg, s ezzel egyidejűleg széleskörű családfakutatást folytatott, árja voltának bizonyítása érdekében.

Elméletét, miszerint felmenői csak vallásilag s nem fajilag tartoztak volna a zsidósághoz, egy bizonyos Pawel Kopal *„Das Slawentum und der Deutsche Geist„* című művére alapozta. A szerző említést tesz arról, hogy a Morvaországban élt Jellinek-család valószínűleg egy, a XVIII. században judaizáló szektához tartozott. 1934 nyarán Jellinek személyesen utazott Uhersky Brodba, hogy az ottani hitközségen megfelelő adatok után kutasson. Jellinek széles körben terjesztett elképzelése ellenére 1935-ben áldozatául esett az egyre erősödő állami antiszemitizmusnak, így meg kellett válnia katedrájától. Kutatómunkáját tovább folytatta abban a reményben, hogy amennyiben sikerül bebizonyítania három nagyszülőjének nem-zsidóságát (faji értelemben), akkor családjával együtt mentesül a nürnbergi törvények hatálya alól.

1935 decemberében a belügyminisztériumnak és a *„Reichsstelle für Sippenforschung"*-nak benyújtotta az első iratot, melyet 1936-ban átdolgozott, s kiegészített formában ismét beküldött. E szerint Jellinek egyik felmenője — Isak Löw Jellinek — eredetileg egy, a huszita mozgalomból eredő protestáns szekta tagja lett volna. A józsefi valláspolitika következtében, amely a nagyobb vallási csoportok számára toleranciát biztosított, ezzel szemben a szektákat sokkal kevésbé tűrte, a szekta a zsidósághoz csatlakozott, mivel elutasította a szentháromság tanát és a Jézus isteni mivoltáról szóló tanítást.

Walter Jellinek, nagyapjának faji hovatartozását illetően — aki Bécsben rabbiként tevékenykedett — annak bizonytalan születési dátumát kihasználva próbálta meg nagyapja árja voltát bizonyítani.

Adolf Jellinek 1821 június 26-át jelölte meg születési dátumaként, miközben az Ushorod Brod-y hitközségen egy olyan bejegyzés szerepelt, mely szerint egy Aron Jellinek nevű kisfiú született 1820 október 29-én. A két dátum közti különbséget kihasználva Jellinek azt próbálta bizonyítani, hogy Adolf Jellinek nem azonos az Aron Jellinek néven bejegyzett újszülöttel. Adolf Jellinek nem származhatott Isak Löw feleségétől, hiszen amennyiben az első kisfiú meghalt, akkor nem követhette ilyen hamar egy újabb gyermek. Így Walter Jellinek meg volt győződve arról, hogy Adolf, Isak Löw és egy parasztasszony kapcsolatából született.

Ugyanígy nagyanyja, Rosalie Bettelheim kapcsán is talált olyan iratokat, melyek legalább is kérdésessé tették a nagymama zsidó származását. Rosalie Bettelheim édesanyjának lánykori neve Mandel volt, amiből Jellinek egy bizonyos Mandelik családdal való rokonságra következtetett. Ez a család feltételezései szerint az erdélyi szombatosok közösségéhez tartozott. Így végeredményként — mivel Jellinek családját egészen a dédszülők generációjáig visszavezette — sikerült a „háromnegyed részben zsidó származásból tizenegy/tizenhatod részben keresztény-ária hátteret felvázolni.

A számtalan dokumentum ellenére Jellinek elképzelései többségében sejtéseken, idősebb környékbeliek elbeszélésen alapult. Jellinek jó-

részt hitt az általa felvázolt származásban, s az is bizonyos, hogy a kutatás eredményeképpen a zsidósághoz való „nem-tartozás" érzése még erősebbé vált.

Az általa benyújtott dokumentumok és felvázolt elképzelések azonban nem vezettek a kívánt eredményhez: a hivatalok számára továbbra is zsidó maradt. Annyit azért elért, hogy ügyét éveken át lebegtette a minisztérium, ezáltal mentesült attól, hogy 1939-től a hivatalos dokumentumokban az Izrael nevet feltüntessék. Mindez azonban nem óvta meg a családot az üldöztetésektől: Berlinben Walter Jellinek testvére, Otto, belehalt a gestapó kihallgatás következményeibe, húgát, Dora Buscht pedig 1943 decemberében Theresienstadtba deportálták a heidelbergi zsidósággal együtt. Walter Jellinek, mivel felesége nem volt zsidó, Heidelbergben maradhatott, és a csillagviseléstől is mentesült. Az azonban számára is nyilvánvaló volt, hogy ez a védelem csak időleges, ezt bizonyította az is, hogy egyre többször rendelték ki „munkaszolgálatra". A súlyosabb antiszemita intézkedésektől egy váratlan esemény mentette meg: volt tanítványa, Hans Frank, 1939 óta a megszállt Lengyelország kormányzója, Jellinek 20 éves doktori jubileuma alkalmából írt köszöntő levelében felajánlotta segítségét volt professzorának.

1945-ben, mivel Heidelberg nagyrészt megmenekült a háborús pusztítástól, Walter Jellinek közvetlen hozzátartozóival együtt, viszonylagos nyugalomban érhette meg az amerikai csapatok bevonulását, a háború végét. A nemzetiszocialista diktatúra összeomlását követően Walter Jellinek újra elkezdte tudományos tevékenységet és az elsők között vett részt a heidelbergi egyetem újjászervezésében. Közreműködött a hesseni tartomány alkotmányának kidolgozásában, a tartományi alkotmánybíróság tagja volt. Ugyan szót emelt a közélet „nácitlanítása" érdekében, de a volt NSDAP-tagok hosszútávú kirekesztését kategorikusan elutasította.

Bár Walter Jellinek alig kerülte el a náci rendszer zsidóknak szánt sorsát, identitásán az elszenvedett igazságtalanságok sem változtattak. Jellinek keresztény, német polgár önképe megmaradt élete végéig, a zsidósággal a továbbiakban sem vállalt semmiféle közösséget. A náci rendszer összeomlása után befejeződött a zsidó családi múlttal való szembenézése is, lezárta ezt, mint életének egy korszakát, mely önképére soha semmiféle hatást nem gyakorolt.

Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1998 46. évf. 4. szám

G.B.E.

Simone Lässig:

ZSIDÓK ÉS A MECENATÚRA NÉMETORSZÁGBAN

Miért játszottak a német zsidók olyan kiemelkedő szerepet mecénásként, alapítóként – merült fel a kérdés számtalanszor a német zsidóság polgárosodásának vizsgálatakor.

Általában két — igen sztereotip — magyarázattal szolgáltak a történészek: az egyik a vallásos hagyományok jelentőségének tulajdonította a zsidó mecénások nagy számát, a másik pedig a kisebbségi lét ambivalenciájában látta a zsidók széleskörű jótékonysági és mecénási tevékenységének okát. E magyarázatok elsősorban a vizsgálandó kör zsidó mivoltát állítják előtérbe, noha tevékenységüket elsősorban német polgárként- a polgári értékrendnek megfelelően folytatták.

Így a következő elemzés középpontjában az a kérdés áll: mely okokra vezethető vissza elsősorban a zsidó jótékonyság, a mecénási tevékenység?

Egy ilyen jellegű kérdésfeltevéssel a zsidó „tematikán" túllépve olyan kérdéseket is érintünk, melyeket eddig még a polgársággal foglalkozó kutatás megválaszolatlanul hagyott. Közismert tény, milyen nagy mértékben függtek a művészek jómódú támogatóiktól. Arról azonban nem tudunk semmit, mennyiben „függtek" a mecénások a művészettől, mit jelentett számukra, mi motiválta művészetpártoló tevékenységüket?

Mi késztetett vállakozókat arra, hogy jelentős vagyonuk egy részét alapítványokra fordítsák? Vajon társadalmi helyzetük legitimálódásához már nem volt elég csak a „gazdasági" siker? Ezekre és hasonló kérdésekre adhat választ a drezdai Arnhold család tevékenységének elemzése. Maga a család már csak a múltja miatt is, kiválóan megfelel arra, hogy mintaként analizáljuk: az Arnholdok első nemzedéke ahhoz a nagyszámú német-zsidó csoporthoz tartozott, mely a XIX. század második felében mind gazdaságilag, mind kulturálisan sikeresen integrálódott a német társadalomba. Egyetlen problémát csak az a tény jelent, hogy az Arnholdok magánbankárként egy olyan foglalkozást űztek, melyben egyrészről a zsidók túlreprezentáltsága meghatározó volt, másfelől melyből nagyon nagy számban kerültek ki mecénások és alapítók.

A drezdai bakház *„Gebr. Arnhold"* alapítói abban különböztek a kor többi magánbankárától, hogy a bank alapításakor semmiféle pénzügyi háttérrel, megfelelő kapcsolatrendszerrel nem rendelkeztek. Éppen ellenkezőleg: a Dessauból Drezdába költöző Ludwig Philippson és Max Arnhold — az utóbbi a dessaui zsidó orvos fia — egy nagyon

kis összeggel, mindenféle „hasznos" ismeretség nélkül alapította meg a bankot. Philippson 1875-ben kilépett és Max testvére, Georg lépett a helyére. A bank már az 1880-as években meghatározó szerepet játszott Drezda pénzügyi életében, majd 1914-re a cég Szászország legnagyobb magánbankházává nőtte ki magát.

1864-ben az Arhnold család még Dessauban élt. Adolf Arnhold — az apa — az izraelita hitközség orvosa volt. S bár nem tartozott a tehetős polgárok közé, mégis köztiszteletnek örvendett. Ezt nem vagyonának, hanem műveltségének és iskolázottságának köszönhette. A megszerzett műveltség és felsőfokú képzettség biztosították számára a belépőt a város nem zsidó egyesületeibe, illetve a helyi önkormányzatba. Gyermekeire joggal örökíthette a műveltség és az iskolázottság értékének tudatát. Saját példája is azt bizonyította, hogy ezek birtokában a nem zsidó környezet befogadta, hiszen Adolf Arnhold az egyesületekben, az önkormányzatban nem zsidó volt elsősorban, hanem polgár a polgárok között. Ennek tudatában iskoláztatta fiait, akiknek egész életpályája bizonyította az apai felfogás helyességét.

Általában megállapítható, hogy a műveltségre, az ún. kulturális tőkére alapozott felemelkedés — abban az esetben mikor anyagi eszközök nem álltak rendelkezésre — nem volt szokatlan jelenség a német zsidóságban. Ami azonban az Arnhold család esetében figyelemre méltó, az nemcsak ennek a felemelkedésnek a története, hanem a megszerzett vagyon felhasználásának miként je is: a család szociális és kulturális kompetenciája.

Az Arnhold család tagjai röviddel Drezdában való letelepedésüket követően már különféle — a helyi hitközség által is támogatott — egyletek tagjaiként tűnnek fel. A betegsegélyező egyesületben, az izraelita nőegyletben ugyanúgy megtaláljuk a család tagjait, mint a Mendelssohn- egyletben, mely a zsidók közművelődésének javítását tűzte ki céljául. Ezek az egyletek, melyekben a város kiemelkedő és befolyásos zsidó polgárai voltak a hangadók, az I. világháború kitöréséig a polgári társadalom keresztmetszetét villantották fel. Feltűnő, hogy az Arnholdok — bár adományozóként majdnem mindenütt olvasható a nevük — igazán meghatározó szerepet nem töltöttek be az egyletek életében. Aktív tevékenységet egyedül a Mendelssohn-egyletben folytattak. A tudományok, de még inkább a művészetek támogatása azonban meghatározó szegmenst jelentett az Arnhold család életében.

Az Arnhold-bankház számos alapítványt hozott létre Drezda közművelődésének fejlesztésére. Így megtaláljuk az Arnhold testvérek nevét a német higiéniai múzeum alapítói között ugyanúgy, mint a Schiller-emlékmű támogatóinak sorában. Támogatták a drezdai műszaki főiskolát, illetve Georg Arnhold meghatározó szerepet játszott Drezda két művészetpártoló társaságában, a *„Verein der Galeriefreunde"*-ben és a *„Sächsische Kulturverein"*-ben. Azonban Georg Arnhold számára a mecenatúra nem merült ki kizárólag anyagi támogatásban. Sokkal inkább a művészeteket pártoló, arra érzékeny légkör megteremtését tartotta fontosnak, melyben a művelt polgárság a művészek, a tudósok egymással egyenrangú félként találkoznak össze. Anna és Georg Arnhold háza Drezdában egy olyan szalonnak adott otthont, melyet nemcsak gyárosok, bankárok látogattak, hanem értelmiségiek, művészek, irodalmárok is. Hasonlóan a berlini szalonokhoz, az összejövetelek célja a kapcsolatteremtés volt, ami azonban nem jelentette azt, hogy mindenki számára nyitva állt. A belépőt, az „entrée-t" egy bizonyos, különleges kulturális „tőke" jelentette. Nyilvánvaló volt, hogy egy nincstelen irodalmár, vagy feltörekvő tehetséges művész sokkal hamarabb bekerülhetett ebbe a körbe, mint egy, a házigazdák által parvenünek tartott személy. A szalon hagyományát Georg Arnhold gyermekei is folytatták, kibővítve nyilvános előadások rendezésével Lisa és Heinrich Arnhold szalonjában a weimari köztársaság értelmiségének színe-java megfordult, illetve előadott.

Georg Arnhold mecénási tevékenysége akkor vált szélesebb körben ismertté, mikor a német béketársaság (*Deutsche Friedensgesellschaft*) tagjává vált. Mindez illusztrálja Georg Arnhold független szellemét, öntudatosságát és mély kötődését a humanizmussal átitatott polgári eszményekhez, hiszen a békemozgalomban való részvétel hátrányokat jelenthetett a militarista szellemmel áthatott Vilmosi társadalomban.

Georg és Anna Arnhold fogékonysága minden újra leginkább a képzőművészet kapcsán mutatkozott meg. Gyermekeikre jelentős Kandinsky-gyűjteményt hagytak, illetve Lesser Ury, Auguste Rodin nem egy művét is.

Az Arnholdok mecenatúrája és alapítói tevékenysége átívelt a weimari köztársaság éveibe. Felmerül a kérdés: mi motiválhatta, milyen okok rejlettek egy ilyen hosszú évtizedeket felölelő mecénási és alapítói tevékenység mögött.

Az alábbiakban szeretnénk megvizsgálni, hogy a bevezetőben említett két magyarázat vajon kellően megvilágítja-e az Arnhold család tevékenységének mozgatórugóit.

Max és Georg Arnhold a liberális német zsidó prototípusához tartozott, akinek hétköznapjait már szinte semmilyen mértékben sem

határozta meg a zsidó vallás. Ez azonban nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a judaizmusnak a nemzedékeken át öröklődött erős szociális etikája az Arnhold-i habitusnak valamennyire része volt. Annyi bizonyos, hogy a kikeresztelkedés gondolatát elvetették, méltatlannak találták, és egy bizonyos, etnicista elemektől sem mentes zsidó öntudatot alakítottak ki. Ugyanakkor mecénási tevékenységük nem igazán a zsidó közösséghez kapcsolódó egyesületekben jelentkezett, hanem inkább olyan alapítványoknál, melyek az általános polgári erények, és értékek „népszerűsítését" tűzték ki célul. Így önmagában a hagyomány erejével való érvelés nem ad megfelelő választ. Éppen ezért érdemes két további faktort megvizsgálni: a polgári önértelmezést, öntudatot, illetve azoknak a német zsidóknak a vállalkozási filozófiáját, kik mind a gazdaságban, mind a mecenatúrában jelentős szereppel bírtak.

Semmiképpen sem szabad megfeledkezni arról a tényről, hogy a szociális tevékenység — egyletben, társaságokban — a jótékonyság stb. központi szerepet töltöttek be a német polgárság életében. Egyfajta „kötelességet" jelentett ez minden olyan feltörekvő egyén számára, aki a városi polgársághoz kívánt tartozni. Tulajdon és műveltség önmagukban még nem biztosítottak helyet a polgárság soraiban.

Max és Georg Arnhold esetében ez a tevékenység azonban egyértelműen a polgári öntudatból, értékrendből származott, hiszen már a pályájuk kezdetén megpróbáltak lehetőségeikhez mérten a köz jólétéhez hozzájárulni

Természetesen nemcsak az Arnhold testvérek esetében, de más zsidó vállakózóknál is kimutatható az igen jelentős mecénási és jótékonysági tevékenység. E mögött természetesen fellelhető a vállakózók azon törekvése, hogy a társadalmi elvárásnak megfeleljenek, így váltva meg a „belépőt". Georg Arnhold, sok más társához hasonlóan, mecénási tevékenységével tudatosan próbálta meg ellensúlyozni a zsidó bankárról általánosan uralkodó képet. Azzal is tisztában volt, hogy a gyorsan megszerzett vagyon a nyilvánosság szemében mindig valami kétségeset hordoz magában. Így nem véletlen, hogy a vállalkozók többsége e gyanú eloszlatása érdekében is áldozott olyan sokat jótékonyságra.

Bár az Arnholdok — mind az üzleti, mind a családi életben — minden újjal szemben nyitottak voltak, mégis utódaikra egy olyan polgári értékrendet, felfogást hagyományoztak, mely Max és Georg Arnhold korának volt meghatározója. Ebben a felfogásban a közösség és a művelt, öntudatos, meghatározott kultúrértékeket valló polgár egymást erősítve őrködött a polgárság szellemi és erkölcsi értékein.

Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1998 46. évf. 3.szám

G.B.E

Tony Shaw:

AZ ANGOL POPULÁRIS SAJTÓ ÉS A HIDEGHÁBORÚ ELSŐ IDŐSZAKA

A történeti kutatásoknak viszonylag elhanyagolt területe az angol sajtó szerepe a hidegháború korszakában, egyrészt azért, mert egy meglehetősen hosszú időszakról van szó, másrészt a sajtó hatásának vizsgálata, sokrétűsége miatt, nem egyszerű feladat. Egyébként is a történészek közül többen is vitatják, hogy a hidegháborút egy egyszerű, könnyen azonosítható jelenségként kezeljük. Azon a véleményen vannak inkább, hogy hadiállapot és enyhülés váltakozó fázisaiként fogjuk fel a korszakot. A Kelet-Nyugat között zajlott 40 éves globális propaganda hadjárat valódi háborút helyettesített és ebben a szócsatákban vívott háborúban a tömegkommunikáció, a világ legfontosabb közvélemény formálója fontos szerepet játszott. A tanulmány 1945 és 1949 között vizsgálja az angol sajtót.

Ez az első négy év, a Potsdami konferenciától a NATO megalakulásáig több szempontból is meghatározó volt a hidegháború 40 évében. Az angol Külügyminisztériumban fontos döntéseket hoztak ekkoriban, ugyanakkor a sajtó is látványos szerepet játszhatott a felmerülő vitás kérdések során. A későbbiekben, pl. az 50-es évek elején, amikor a két fél között egyre nagyobb mértékben nőttek az ellentétek, már csak inkább a kormányzat taktikai, nem pedig stratégiai befolyásolásában vehetett részt a sajtó. Anglia ez időben még önálló elképzelésekkel fellépő nagyhatalom volt, bizonyos mértékig ennek megfelelő adottságokkal. Végül az is fontos szempont, hogy az angol közvélemény keltette kihívás (a második világháború idején óriási igényük volt az embereknek a hírekre) hatására a sajtó nagyon megerősödött a 40-es években: történelmi méretű eladási rekordok dőltek meg újra és újra. 1949-ben a felnőtt társadalom 87%-a olvasott napilapokat. A televíziózás még gyermekkorát élte, a rádió pedig viszonylag közömbös volt a kormányzat külpolitikája iránt, ezért lett a sajtó a mozival együtt az információszerzés és véleményformálás leghatásosabb eszköze. 1949-re a

Daily Mirror-t a felnőttek 25%-a, a The Times-t kevesebb, mint 2%-a olvasta naponta. Tony Shaw tanulmánya az angol populáris sajtónak az angol, szovjet és amerikai külpolitikához fűződő viszonyát követi nyomon. A cikk feltételezi, hogy a populáris sajtó képes volt befolyásolni a közvéleményt és hogy ez a közvélemény hatott, illetve visszatükröződött a háborút követő Munkáspárti kormány (Clement Attlee) külpolitikájában.

Az 1945 július-augusztusában megtartott Potsdami konferenciát a jelenkori nemzetközi történelem mérföldkövének tekintik. A háborúban még egységesen fellépő szövetségesek a Harmadik Birodalom bukása után már meglehetősen bizalmatlanul figyelték egymást. Néhány fontos megegyezés ugyan született, de ezek sikerét beárnyékolták a jóvátételi ügyek, a vízi utak nemzetközi használata körüli és főleg Európa befolyási övezeteinek kialakításával kapcsolatos viták. Talán túlzás lenne azt állítani, hogy Potsdam a hidegháború kezdetét jelezte, de mindenképpen elősegítette annak kialakulását. Anglia miniszterelnöke, Attlee, így foglalta össze első benyomását Sztálinról: „A reneszánsz uralkodókra emlékeztetett — elvei, módszerei, szókincse nem volt — csak két szót ismert, az „igen"-t és a „nem"-et, de csak a „nem"-ében lehetett bízni." A konferencián hírzárlat volt, amelynek egyik oka a még Japánnal le nem zárult háború volt. Mindössze egy meglehetősen félrevezető kommünikét adtak ki a tárgyalások befejeztével arról, hogy a három kormány szövetsége megerősödött. Ez érthetővé teszi, hogy az angol populáris sajtó nemcsak visszafogott volt, hanem nagyon pozitív is. Az optimizmus hangulata leginkább Harry Bartholemew *Daily Mirror*-jában tükröződött, amint egy az újságban megjelent rajz is jelezte: amerikai, angol és orosz katonák „az emberiség megmentőiként" végignéznek a temetőkön és azt mondják: „most tanuljunk meg együtt élni".

De megjelentek a bizalmatlanság hangjai is a jövőt illetően. Az egyiket Lord Rothermere *Daily Mail* újsága képviselte, amely hosszú idők óta kísérte gyanakvó figyelemmel a Szovjetuniót. Különösen a 30-as évek nemzetközi kommunista hullámának volt legádázabb ellensége, mivel még a nácizmusnál is nagyobb veszélynek tartotta a kommunista ideológiát. A többi konzervatív lap teljesen másképp állt a kérdéshez. A *Daily Express*, a *News of the World*, amelyeket Lord Beaverbrook neve fémjelzett, Moszkva mellé állt a háború utáni jóvátételi kérdésekkel kapcsolatos vitákban. Mindezt részben az orosz-mánia okozta, amely végigsöpört Anglián a Vörös Hadsereg keleti fronton vívott heroikus küzdelmei nyomán. Beaverbrook 1944-ben megkapta a Szuvorov-rendet, amely szabad utazást tett lehetővé számára a Szovjetunióban. A *News Chronicle* pedig azokat a politikusokat támogatta, akik álláspontja szerint a háború után az ENSZ által irányított nemzetközi rendszert kell létrehozni.

Beaverbrook reményei ellenére London és Moszkva kapcsolata 1945/46 telén gyorsan romlott. Ennek több oka is volt: Németország, Kelet-Európa, a Mediterráneum és a Távol-Kelet kérdése. Az első komolyabb problémát Irán okozta a két félnek. A teheráni egyezmény alapján Iránból a háború befejezése után legkésőbb 6 hónappal ki kellett volna vonni az oda 1941-ben bevonult brit és szovjet csapatokat. 1946. március elsején azonban a moszkvai rádió bejelentette, hogy egy szovjet csapatkontingens mindaddig ott marad, amíg az ország belpolitikai helyzetét nem sikerül stabilizálni. Valójában azonban az Azerbajdzsán feletti ellenőrzés megszerzése volt a tét. Végül is brit-amerikai együttműködés eredményeképpen sikerült elérni, hogy a szovjetek májusban kivonják csapataikat és Teherán újra ellenőrzése alá vegye Azerbajdzsánt. Ahogy azonban Bevin külügyminiszter politikája Moszkva irányában keményedett, úgy bomlott további táborokra az amúgy sem egységes Fleet Street-i sajtóbirodalom. Az iráni válság nyomán legalább négyféle viselkedésmódot fedezhetünk fel, amelyek együttesen azt mutatják, hogy a sajtón belül igen mélyek voltak az ellentétek a nemzetközi ügyekkel kapcsolatban és még nagy utat kellett megtenniük addig, hogy valamennyien csak Nyugat és Kelet konfliktusáról írjanak.

A *Daily Mail* és a *News of the World* (mely korábban Moszkva-szimpatizáns volt) egyre pesszimistábban ítélték mg a szovjet külpolitika jövőjét és egyetértettek Bevin Moszkvát támadó iráni politikájával. A másik csoportot a külpolitika „realistái" alkották, (Beaverbrook lapjai: a *Daily Express*, a *Sunday Express* és az *Evening Standard*) amelyek szerint az iráni válságot nem kell többnek tekinteni, mint elkerülhetetlen, de könnyen lezajló gyermekbetegségnek. A *Daily Mirror* és a *News Chronicle* azt vallották, hogy Angliának szorosan együtt kellene működnie az ENSZ-szel, sőt alá kellene magát rendelnie. Szerintük az iráni válsághoz hasonló ügyek veszélyes vizekre viszik a volt szövetségeseket. Ezeket az öngyilkos akciókat el kell kerülniük, ami csak az ENSZ segítségével lehetséges. A Munkáspárt hivatalos lapjai, a *Daily Herald* és a *Sunday Reynolds News* az előző csoporthoz hasonló idealisztikus álláspontot képviselték.

A Munkáspárti kormánynak a sajtóval egyre komolyabb problémái voltak: a háború alatt az Információs Minisztérium (1946 áprilisában megszüntették) és a Külügyminisztérium

sajtóosztálya azon iparkodott, hogy a médiának a szovjet kommunizmusról alkotott negatív véleményét tompítsák és elősegítsék a Németország elleni koalíció támogatását. De ez olyan jól sikerült, hogy a háború végeztével a Külügyminisztérium jobbnak látta egy nagyszabású politikai átnevelő program elindítását. A szovjet terjeszkedéssel párhuzamosan a sajtóosztály aktív szerepet játszott abban, hogy a sajtót rávegye egy Moszkvával szembeni kritikusabb álláspont képviseletére. Bevin maga is megfogadta az utasításokat: 1946 elején kifejezte megértését a szovjet biztonságpolitikai félelmek iránt, ugyanakkor felhívta az újságírók figyelmét Moszkva imperialista céljaira is. Az iráni válság jól szolgálta ezt a kampányt. A Külügyminisztérium a színfalak mögött módszeresen dolgozott azon, hogy a szovjetbarát szerkesztőket meggyőzze. Most először külön felkérték a háború alatt Moszkvában dolgozó tudósítókat, hogy leplezzék le a szovjet propaganda ügynökséget, az Informbürót, amely csak különböző megkötésekkel engedte őket dolgozni. Emiatt az angol közvélemény teljesen téves képet kapott a Szovjetunióról. 1946 áprilisában a Külügyminisztériumban egy különleges bizottságot is létrehoztak, melynek feladata a Szovjetunió irányában követendő politika és az ezzel kapcsolatos propaganda alakítása lett.

A háború utáni gazdasági problémák ellenére Anglia kézben tudta tartani az eseményeket az iráni válság idején. De az 1947-es tél, az olajválság valamint az Indiában és Palesztínában zajló konfliktusok radikálisan csökkentették Anglia szabad mozgásterét. Bevin felismerte, hogy Moszkvával szemben erős összefogásra van szükség, ugyanakkor csökkenteni kellett a pénzügyi kiadásokat is, ezért nem maradt más választása, mint Washingtonhoz fordulni segítségért. Ennek eredménye lett az a sokak által jól ismert és a hidegháború történetében fordulatot jelentő két beszéd, amelyek az elkövetkező három hónap során hangzottak el. Március 12-én Truman elnök a kongresszus támogatását kérte ahhoz a kommunizmus ellen folytatott harchoz, amelyet Anglia Görögországban és Törökországban vívott. Június 5-én pedig George Marshall, amerikai külügyminiszter bejelentette a háború sújtotta európai országok pénzügyi segélyezésének és gazdasági talpraállításának programját. Mindkét beszédet nagy megkönnyebbüléssel fogadta az angol Külügyminisztérium.

A sajtó azonban makacsul ragaszkodott egy évvel korábbi álláspontjához, sőt Truman és Marshall kezdeményezései még inkább növelték a Fleet Street konfliktusát a Külügyminisztériummal. Magatartásuk egyik oka éles Amerika-ellenességük volt. A háború alatt az amerikai katonákkal meglehetősen közvetlen kapcsolat alakult ki, azonban sok angol számára az amerikai katonák jelenléte inkább egyfajta „műveletlen megszállást" jelentett. Emellett az amerikaiakat nem tartották elég tapasztaltnak a külpolitikában, a Szovjetunióról kevésbé tartották hihetőnek, hogy háborút robbantana ki, mint az Egyesült Államokról (*News Chronicle, Daily Mirror*). Egyre növekvő félelem uralkodott az amerikai gazdasági imperializmus miatt is (*Daily Express, Reynold News*). Valamennyi újság egyet értett abban, hogy Anglia számára a legvonzóbb perspektíva az lenne, ha megtartaná függetlenségét és „harmadik erőként" közvetítő szerepre vállalkozna.

1947-re a Külügyminisztérium kidolgozott egy részletes antikommunista kampányt, amelynek egyik következménye az volt, hogy a *Daily Mail* és a *News of the World* gyakran közölt riportokat olyan vezető politikusokkal, akik elítélően nyilatkoztak a Szovjetunió kelet-európai tevékenységéről, vagy ügynökeik nyugat-európai beszivárgásáról.

A Külügyminisztérium a Marshall-tervet is igyekezett népszerűsíteni 1947–48-ban. Ennek ellenére úgy tűnt, hogy néhány újságra sokkal nagyobb hatást gyakorolt az, amikor az oroszok 1947 júliusában visszautasították a felajánlott támogatást: a *News Chronicle* és a *Daily Herald* ui. új hangot ütöttek meg a Szovjetunióval kapcsolatban, elítélték azért, hogy megtiltotta szomszédainak a Marshall-tervben való részvételt, s ezzel, véleményük szerint súlyosan ketté osztotta Európát. Végül, a legnagyobb hatású esemény, amely meghatározónak bizonyult az angol politikai közvélemény megváltozásában az 1948-as cseh kommunista hatalomátvétel volt tevékeny orosz „segítséggel". Az angolok ui. már évtizedek óta szimpátiával figyelték a cseh demokratikus hagyományokat és ugyanakkor az sem elhanyagolható tényező, hogy meglehetős lelkifurdalást éreztek irántuk a Müncheni egyezmény miatt. 1948 végére tehát szoros szövetség alakult ki a konzervatív, a liberális és a munkáspárti sajtóorgánumok között abban a tekintetben, hogy meg kell állítani a kommunizmus további terjedését a Nyugat felé. A Szovjetunióval kapcsolatos eddigi rokonszenv nyílt ellenségeskedésbe fordult át. Az egyetlen kivétel Beaverbrook „független konzervativizmusa" maradt. A sajtóban még nem jelent meg a „hidegháború", mint kifejezés, de az ellenség már egyértelműen azonosítható volt. A következő évben, amikor Berlin miatt az első nyílt konfrontáció megtörtént, ez már csak megerősítette Kelet-Nyugat megosztottságát. Ennek következtében már jóval a NATO megalakításának 1949 áprilisi bejelentése

előtt sürgette a sajtó egy nyugati katonai egyezmény létrejöttét.

Tony Shaw tanulmánya elsősorban azt hangsúlyozta, hogy a legkülönbözőbb ideológiai háttérrel rendelkező angol populáris sajtó állásfoglalását 1945–48 között nem ez az ideológiai beállítódás határozta meg, hanem annak alapján reagált az aktuális eseményekre, hogy milyen módon képzelte el a nemzetközi kapcsolatok működését a háború után. Ezért történhetett meg, hogy a Munkáspárti kormányt mind jobbról, mind balról erős támadás érte a sajtóból.

Lehetetlenség pontosan megítélni, hogy a lapoknak milyen hatása volt a közvéleményre. Az akkor végzett közvéleménykutatásokból azonban tudjuk, hogy akárcsak a sajtóban, a közvéleményben is évek alatt alakultak át a Szovjetunióval kapcsolatos nézetek. 1946 áprilisában a Gallup felmérése szerint a válaszadók 42%-a úgy gondolta, hogy Moszkvát biztonsági érdekei, 26% szerint expanziós törekvései vezérelték (32%-nak nem volt véleménye). 1948 áprilisában már 62% szerint nem viselkedett elég keményen az angol kormány az oroszokkal szemben, és csak 6% vélte úgy, hogy túlságosan is az volt.

A vizsgált években nyilvánvalónak tűnik, hogy az ismertetett kormányzati propagandának nagy szerepe volt abban, hogy 1949-re olyan egyetértést sikerült elérni a külpolitikában, amelynél erősebbet békeidőben külügyminiszter nem kívánhat. Az 1940-es évek végére világossá vált, hogy a médiának óriási szerepe lesz a továbbiakban a közvélemény befolyásolásában, különösen Angliában, mivel a brit alattvalók egyrészt lelkes olvasói voltak a populáris sajtónak (szórakoztatóak, kerülik a „komoly témákat"), másrészt a közvélekedés szerint az újságok a pártérdekek mentén szerveződtek és legalább a kormánytól függetlenek voltak. A jelek mindenesetre arra utaltak, hogy a hidegháború előrehaladtával a Fleet Street egyre dogmatikusabbá vált és hajlamos volt csak fekete-fehérben lefesteni a Nyugat-Keleti ellentéteket. A „vörös ördög" épp annyira volt a sajtó, mint a politikusok teremtménye. Nem lehet kétség afelől, hogy ez a fajta retorika jelentős tényezője volt annak, hogy ilyen sokáig elhúzódott a hidegháború.

History 1998 január 66–87

N.M.

Kocka, Jürgen:

KELET-KÖZÉP-EURÓPA – KIHÍVÁS A TÖRTÉNETÍRÁS SZÁMÁRA

Az 1989–91 közötti események az európai történelem legmarkánsabb választóvonalát jelentik 1945 óta, és így nem csak az európai történelmet, hanem egyúttal a történetírást is megváltoztatták. Annak ellenére, hogy az új elméletek, iskolák egy része gyorsan eltűnt, a történettudományon belül mégis mélyreható változások bontakoztak ki. Ezek közé sorolható a marxista-leninista történetírói iskola megszűnése, amely 1989 előtt az összes szocialista országban domináns volt. Megszilárdult továbbá az az elképzelés, hogy egy előre nem látható esemény jelentősen megváltoztathat szilárdnak hitt rendszereket, és ezen álláspontnak köszönhetően a hosszú, ismeretlen eredetű, nagy hatókörű folyamatok helyett a cselekvő ember került a történelem középpontjába. Nagymértékben megváltozott a német történelemszemlélet, hiszen a német történetírás a két német állam egyesülése után minden bizonnyal másképp értékeli a nemzetállamok kialakulását, valamint az 1945 és 1990 közötti német történelmet, mint a megosztottság idején. Németország és a német történetírás szempontjából fontos továbbá, hogy a Német Köztársaság 1990-ben elismerte Németország keleti határait, így megszűnt a revizionizmus problémája.

A történelemtudományon belül az 1989–91-es eseményeknek köszönhetően kiemelkedő helyet foglal el a Kelet-Európával foglalkozó kutatók vitája, amely lényegbevágó, a tudományág egészét megkérdőjelező témákkal foglalkozik. A kelet-nyugat konfliktus és a „keleti blokk" megszűnése után kérdések és kétségek egész sora merült fel Kelet-Európával, mint történelmi egységgel kapcsolatban: jogos-e a kelet-európai és a kelet-közép-európai történelem megkülönböztetése? Ténylegesen más utat jártak-e be ezek a területek, mint a nyugat-európai államok, vagy csak az adott kulturális-politikai körülményeknek tulajdonítható az eltérés? Ezzel kapcsolatban azonnal felmerül a kérdés a kelet-közép-európai történelem és az ún. egyetemes történelem kapcsolata iránt, amely szintén új látószögű kutatásokat igényel, hiszen elkerülhetetlen a Kelet-Európát kutató történészek eredményeinek, elméleteinek az eddiginél szélesebb körű felhasználása.

Az 1989 és 91 közötti változások egy másik, és talán legfontosabb következménye, hogy megváltoztak az európai történelem tér- és időkoordinátái, ezért beszélünk manapság „rövid 20. századról", amely az I. Világháborútól 1989/91-ig tart, és ennek hatására szűnt meg a nemzeti történelemszemlélet evidenciája és lépett helyébe az a történeti iskola, amely a nemzetállamokra tagolt Európa helyett Európát, mint önálló történelmi egységet igyekszik bemutatni.

A történettudomány azáltal különbözik a többi tudományágtól, hogy elméletei tér és idő

függőek. Ennek megfelelően a történelmi tereket sem a földrajz, a természet, vagy a megtörtént események határozzák meg elsősorban, hanem sokkal inkább kognitív folyamatok eredményeinek tekinthetők, amelyek során a kortársak ill. a történészek térbe illesztik az eseményeket. Külön tudományág, az ún. mental-mapping foglalkozik a különböző térelméletek történetével, az általuk képviselt ideológiai háttérrel, valamint az általuk kifejtett hatással. Kelet-Európa különösen hálás terület a mental mapping számára, hiszen a határokat itt nem a nemzetállamok fejlődése határozta meg, és az etnikai és kulturális sokszínűség miatt számos terület hovatartozása máig vitatott kérdés. Kelet-Európa fogalmának kutatásakor egyértelműen kiderül, hogy a mentális térképek nem csupán a pillanatnyi kulturális-politikai érdekeket képviselik, hanem erősen kötődnek a történeti valósághoz, hiszen különben rövid időn belül elvesztenék jelentőségüket.

Kelet-Európa fogalma először a 19. legkorábban a 18. században jelent meg és a nyugat-európai országok használták először, mint ahogy erre Hans Lemberg és Larry Wolf rámutattak. Ehhez hasonlóan Közép-Európa fogalma is csak a 19. században jelent meg, Közép-Kelet-Európáról és Köztes-Európáról pedig csak 1918 után esett szó. Jelentős mértékben azonban csak az 1950-es évektől foglalkoztak ezekkel a történeti egységekkel, amikor az érintett területek függetlenségüket hangsúlyozták Németországgal és a Szovjetunióval szemben.

Történészek egész sora próbálta megfogalmazni azokat a tényezőket, amelyek közösek Kelet-Európa országaiban, és amelyek elhatárolják ezt a területet Nyugat-Európától. Klaus Zernak a következőképpen foglalta össze ezeket az ismérveket: a latin kereszténység és az önálló egyházszervezet megszilárdulása a későközépkorban, a nyugati életmód és a német városi jog elterjedése, sajátos mezőgazdasági kultúra és rendiség, erős nemesség, gyenge polgárság, az állami önállóság elvesztése a 17.-18. században és a nemzetiségi mozgalmak a 19. században. Az itt felsorolt tényezők ellenére azonban időről időre változik, hogy mely országokat soroljuk Kelet-Közép-Európához, legtöbbször azonban a Németország, Szovjetunió és a Balkán közti területet tekintjük Kelet-Közép-Európának, amelyhez Lengyelország, Csehország és Magyarország tartozik, néha azonban Poroszországot, Ausztriát és a balti államokat is beillesztjük a sorba.

A jelentős német történészek egy része foglalkozott ugyan kelet-közép-európai vagy kelet-európai történelemmel, de nagy részük a nyugat-európai történelmet tekintette mérvadónak, amely főleg a nyelvi hiányossággal és a német kultúra hagyományos nyugati irányultságával magyarázható. Az egyes országok történeti képének kialakításához elkerülhetetlen az összehasonlítás egyéb területek történelmi fejlődésével, és az összehasonlításhoz kiválasztott terület döntően meghatározza a kialakuló képet. A nyugati történelemmel való összehasonlítás hatására alakult ki a német történelem önkritikus képe, amelynek középpontjában az a kérdés áll, hogy a két világháború között a nyugati demokráciáktól eltérően miért torkollott diktatúrába a német történelem – ez „Németország különleges útjának" az elmélete. A nyugati kitekintés kétségkívül jó hatással volt a német történetírásra, ennek ellenére ki kell használni az új lehetőségeket, és össze kell hasonlítani a német történelmet a kelet-európai példákkal, hiszen így az eddigiektől eltérő következtetésekhez juthatunk. A 18.-19. század német polgársága például hiányosnak tekinthető a korabeli nyugat-európaihoz képest, ha viszont Lengyelországgal vagy Magyarországgal hasonlítjuk össze, akkor jelentősnek és befolyásosnak látjuk ugyanezt a polgárságot. Szintén új eredményekre bukkanhatunk, ha a német nemzetállam fejlődését párhuzamba állítjuk Lengyelország nemzeti fejlődésével, hiszen így fény derül a német nemzeti fejlődés eddig kevésbé hangsúlyozott expanziós törekvésére. Fontos továbbá, hogy az eddig főleg kelet-európai történészek által kutatott NDK történelmét beleillesszük a nyugati történelembe, ez azonban lehetetlen a kelet-európai történelem ismerete nélkül.

A történettudomány nemzeti jellege erősebb, mint bármelyik más tudományágé, mivel a modern történelemtudomány minden országban a nemzeti fejlődés részeként alakult ki és mivel elkerülhetetlen, hogy mindenhol a nemzeti történelmet helyezzék előtérbe. A kelet-közép-európai történelem azonban nemzetek feletti kutatási program, így kiválóan alkalmas arra, hogy áthidalja a történetszemlélet nemzeti jellegét, hiszen a kutatás során különböző népek, társadalmak, kultúrák együttélését kell vizsgálni. A program megvalósításához leginkább az összehasonlító történelmet és a kapcsolódási pontok után kutató történelemszemléletet lehet felhasználni. Az összehasonlító történelem hasonló és eltérő jelenségeket keres, és ezekből kiindulva magyarázza meg az egyes eseményeket. A történettudomány általában két jelenséget hasonlít össze, teljesebb képet kapunk azonban, ha egy esetet a középpontba állítunk, ezt részletesen elemezzük és kiegészítésként több példát felvillantunk. Az összehasonlító történelem Kelet-Európa szempontjából is eredményes módszernek

számít, hiszen lehetőséget nyújt Kelet-Európa egyes részeinek, országainak összehasonlítására, a kelet-európai és az egyetemes történelem összehasonlítására, valamint a kelet-európai történelem és az európai történelem más földrészekkel való összehasonlítására. A kutatásra alkalmas témák sora végtelen és beláthatatlan, ezek közül az egyik legérdekesebb az európai civiltársadalmak kialakulásának, fejlődésének, kríziseinek és lehetőségeinek vizsgálata. Ez a program rendkívül ígéretes, különösen, ha Kelet-Európára is kiterjesztjük, hiszen itt különleges, szétágazó és akadozó, a nyugat-európaitól eltérő fejlődési formákat figyelhetünk meg.

Zeitshrift für Ostmitteleuropa–Forschung 2002/2. 159–174.o.

P.A.

A Foilyóiratszemlét összeállította: *Barbarics Zsuzsa (B.Zs.), Bruhács Kinga (B.K.), Gantner Brigitta Eszter (G.B.E.), Kurunczi Jenő (K.J.), Nagy Mariann (N.M.)* és *Papp Anita (P.A.).*

CONTENTS

STUDIES – *József Sipos:* István Nagyatádi Szabó and the Transformation of the Smallholders' Party into a Governing Party – *Enikō A. Sajti:* Change of Regime, Anti-Hungarian Retaliations, Resettlements and the Conditions of Consolidation in Northern Serbia in 1944–1947 – ARTICLES – *Loránt Tilkovszky:* A confidential letter of prime minister István Bethlen to the *főispánok* in September 1922 – *András Kovács Zoltán:* The National Organisation of Punishing War Criminals – *Gábor Tolnay:* The „Republic of Dévaványa" – SMALLER ARTICLES – A letter of Anna Kéthly from 1960 *(Published by: Korbuly Dezsô and Vida István)* – HISTORICAL LITERATURE – REVIEWS

TABLE DES MATIERES

ETUDES – *József Sipos:* István Nagyatádi Szabó et la Transformation du Parti de Petits Tenanciers en un Parti de Gouvernement – *Enikō A. Sajti:* Mutation du Régime, Vengeance contre les Hongrois, Déportations et les Conditions de la Consolidation dans la Serbie du Nord en 1944–1947 – ARTICLES – *Loránt Tilkovszky:* Une Lettre Confidentiel du Premier Ministre István Bethlen aux *főispánok* en Septembre 1922 – *András Kovács Zoltán:* L' Organisation Nationale de Punition des Criminaux de Guerre – *Gábor Tolnay:* La „République de Dévaványa" – PETITS ARTICLES – Une lettre d'Anna Kéthly de 1960 *(Publiée par: Korbuly Dezsô et Vida István)* – LITERATURE HISTORIQUE – REVUE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1126 Budapest, Orbánhegyi út 26.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039–8098

Következő számunk tartalmából

Hermann Róbert: Kossuth Lajos és az Országos Honvédelmi Bizottmány kiadatlan iratai, 1847–1848
Fenyő István: Eötvös József politikaelméleti főműve, az Uralkodó Eszmék
Katona Csaba: Adatok Balatonfüred 1860-as évekbeli fejlődéséhez
Mohácsi Gergely: Testkultusz és tömegtársadalom. A budapesti strandfürdők alapításának rövid története

E számunk munkatársai

A. Sajti Enikő, kandidátus (Szegedi Tudományegyetem) – *Barbarics Zsuzsa,* egyetemi tanársegéd (Pécsi Tudományegyetem) – *Bruhács Kinga,* PhD-hallgató (Pécsi Tudományegyetem) – *Földvári Sándor,* egyháztörténész (Debreceni Egyetem) – *Gantner Brigitta Eszter,* PhD-hallgató (Pécsi Tudományegyetem) – *Jemnitz János,* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Korbuly Dezső,* könyvtáros (Landsberg, Németország) – *Kovács Zoltán András,* elemző (Történeti Hivatal) – *Kurunczi Jenő,* PhD, tanszékvezető főiskolai docens (Tessedik Sámuel Főiskola, Pedagógiai Főiskolai Kar, Szarvas) – *Nagy Mariann,* egyetemi tanársegéd (Pécsi Tudományegyetem) – *Papp Anita,* egyetemi hallgató (Pécsi Tudományegyetem) – *Sipos József,* kandidátus, egyetemi docens (Szegedi Tudományegyetem) – *Szász Zoltán,* kandidátus (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Szilágyi Ágnes Judit,* PhD, egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Tilkovszky Loránt,* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Vida István,* kandidátus, tanszékvezető egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest)

A szám ára: 500,–Ft ISSN 0039-80

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows szövegszerkesztő valamelyik verzióját, a szöveget *word 2x for windows vagy rich text (*.rtf) formában mentse el.* A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza. Külön kérjük, hogy *a beszúrás menü szimbólum pontját ne használja*, mert az így bevitt jelek vagy betűk a konvertálás során eltűnnek. Javasoljuk viszont, hogy az egyes betűcsoportokból a „Character Map" segítségével (alt+szám) válassza ki az ön számára szükséges jeleket, betűket. Felhívjuk a figyelmét arra is, hogy *az írásjelek a szöveghez tartoznak, s azokat semmiképpen ne a jegyzetszámok után, hanem elé tegye.*

2. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (*A jegyzetekben* csak *a szerzők nevét kurziváljuk*, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

3. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel.* A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. *Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát; ha rendelkezik átutalási bankszámlával, akkor számlaszámát is kérjük megadni, mert ebben az esetben honoráriumát átutalással fizetjük ki.* Szükségünk van egy olyan igazolásra is, amelyben munkaadója közli, hogy az ön Tb-járulékát rendszeresen befizeti. A honorárium kifizetésekor bekért nyilatkozat nem lehet egy hónapnál régebbi. Új szerzőinknek adatlapot küldünk, hogy a fenti adatokat közöljék velünk.

4. A tanulmányokról és cikkekről, ha a szerzők ezt külön kérik, különlenyomatot készíttetünk. A különlenyomatok árát a szerzők tiszteletdíjából vonjuk le.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Post Rt. Üzleti és Logisztikai Központja (ÜLK). ***Belföldi előfizetés:*** Budapesten a Budapesti Postaigazgatóság kerületi Ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. *Levélcím:* HELIR 1900. *Vidéken:* a postáknál és kézbesítőknél. ***Külföldi előfizetés:*** Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. *Levélcím:* HELIR 1900 Budapest, e-mail: *hirlapelofizetes@posta.hu* Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06–1) 327–77–96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H–1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00–36–1) 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H–1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F: (00–36–1) 201–88–91.

Előfizetési díj egy évre: 3000,–Ft
Egy szám ára: 500,–Ft

352

2002 136. ÉVFOLYAM 6. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1867

Egry Gábor: A Brassói Általános Takarékpénztár és a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár korai történetének néhány jellegzetessége 1835–1848
Cieger András: A számok szorításában. Lónyay Menyhért pénzügyminisztersége (1867–1870)
Molnár András: Patvarista Zalában, jurátus Pesten
Hermann Róbert: Kossuth Lajos és az Országos Honvédelmi Bizottmány kiadatlan iratai, 1847–1848
Erdődy Gábor: Vezető belga liberális hírlapok a magyarországi változásokról 1849-ben
Torbágyi Péter: 1848/49-es magyar emigránsok Mexikóban
Katona Csaba: Adatok Balatonfüred 1860-as évekbeli fejlődéséhez
Fenyő István: Eötvös József politikaelméleti főműve, az uralkodó eszmék
Mohácsi Gergely: Testkultusz és tömegtársadalom. A budapesti strandfürdők alapításának rövid története

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H–1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36–1) 355–77–72
136. ÉVFOLYAM 2002. 6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BONA GÁBOR, † ENGEL PÁL, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KÓNYA SÁNDOR, KOROKNAY ÁKOS, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZÖGI LÁSZLÓ, VELIKY JÁNOS, VIDA ISTVÁN

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS
E-mail: h5944pal@ella.hu

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

TANULMÁNYOK

Egry Gábor: A Brassói Általános Takarékpénztár és a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár korai történetének néhány jellegzetessége 1835–1848 1261
Cieger András: A számok szorításában. Lónyay Menyhért pénzügyminisztersége (1867–1870) 1295

KÖZLEMÉNYEK

Molnár András: Patvarista Zalában, jurátus Pesten 1331
Hermann Róbert: Kossuth Lajos és az Országos Honvédelmi Bizottmány kiadatlan iratai, 1847–1848 1347
Erdődy Gábor: Vezető belga liberális hírlapok a magyarországi változásokról 1849-ben 1385
Torbágyi Péter: 1848/49-es magyar emigránsok Mexikóban 1411
Katona Csaba: Adatok Balatonfüred 1860-as évekbeli fejlődéséhez 1423

MŰHELY

Fenyő István: Eötvös József politikaelméleti főműve, az uralkodó eszmék 1455
Mohácsi Gergely: Testkultusz és tömegtársadalom. A budapesti strandfürdők alapításának rövid története 1471

TÖRTÉNETI IRODALOM

Südosteuropa-Bibliographie. Ergänzungsband 4. (Ism.: *Miskolczy Ambrus*) 1507
Tanulmányok Werbőczy Istvánról (Ism.: *Bónis Péter*) 1508
Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból (Ism.: *Csukovits Anita*) 1510
Hermann Róbert: 1848–1849. A szabadságharc hadtörténete (Ism.: *Urbán Aladár*) 1512

Éva Haraszti-Taylor: Britain and Hungary in the Post-War Years, 1945–51.
(Ism.: *Hegedűs Gyula*) 1516
Tilkovszky Loránt: Ausztria és Magyarország a vészterhes Európában
(Ism.: *Pritz Pál*) 1520
Fodor Ferenc: Teleki Pál. Egy „bujdosó könyv" (Ism.: *Tóth Gábor*) 1522

E számunk a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával jelent meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG MINISZTÉRIUMA

NEMZETI KULTURÁLIS ALAPPROGRAM

Egry Gábor

A BRASSÓI ÉS A NAGYSZEBENI ÁLTALÁNOS TAKARÉKPÉNZTÁR KORAI TÖRTÉNETÉNEK NÉHÁNY JELLEGZETESSÉGE 1835–1848*

A magyar gazdaság- és banktörténet kevéssé kutatott területének számít a tradicionális, jótékony célú egyesületként működő takarékpénztárak története, működésük jellegzetességei. Ez egyfelől érthető, hiszen a magyarországi takarékpénztárak vagy már igen korán átalakultak részvénytársasággá és működésükben a banki jelleg dominált, — ez történt a Pesti Első Hazai Takarékpénztárral[1] —, vagy az 1840-es években eleve ilyen formában és céllal alapították őket. Ily módon a magyar pénzintézeti szektor szinte születésétől fogva nélkülözte a tradicionális takarékpénztárak intézményét, s bár ezt a kortársak közül néhányan kifogásolták, elsősorban a konzervatív beállítottságúak[2], ez a továbbiakban sem változott meg.

Másfelől azonban a Szent Korona országainak területén, majd 1867 után immár Magyarországon működött néhány tradicionális takarékpénztár, melyek nem, vagy csak igen kis mértékben váltak a kutatók érdeklődésének tárgyává. Pedig nem vitatható el a banktörténeti összefoglalásokban mindmáig az elsőként megalapított takarékpénztár gyanánt említett Brassói Általános Takarékpénztár jelentősége[3] éppúgy, mint a Nagyszebeni Általános Takarékpénztáré sem. Mégis ezek az intézmények legfeljebb a szászok nemzeti mozgalmában betöltött szerepük miatt váltak kutatási témává[4], és akkor is elsősorban tevékenységük kormányzati és politikai recepciójának tükrében.

Elhanyagolásukban természetesen szerepet játszott a kutatási lehetőségeknek az erdélyi levéltárakban történő kutatás korlátozásai miatt szűkös volta (bár az erdélyi magyar és szász történészek közül sem vállalkozott senki alapos vizsgálatukra), és az, hogy szervezetük, működésük és céljaik nehezen beilleszthetőnek tűnhettek a kapitalista illetve polgári átalakulást vizsgáló, a modernizációt kulcsfogalomként kezelő kutatásokba. Az alapos kutatás hiányának tulajdonítha-

* A tanulmány a szerző készülő doktori disszertációjának része, az Osztrák Magyar Akció Alapítvány támogatásával készült.

[1] 1845. szeptember 7-én Kossuth javaslatára osztalékfizetésen alapuló részvénytársasággá alakult át. Érvelésében jelentős szerepet játszott, hogy a részvénytársasági forma nagymértékben elterjedt Nyugat-Európában és a haladás előmozdítója. Vö. *Fenyvessy Adolf*: A Pesti Első Hazai Takarékpénztár-egyesület százéves története. h. n. é. n. I. köt. 16.

[2] Vö. Über Sparkassen. Pester Zeitung 1845. júl. 24–25. (a továbbiakban: PeZ), ill. Noch ein Wort über die falsche Richtung der Sparkassen. PeZ 1847. október 3.

[3] Legutóbb az MNB történetét összefoglaló munkában. A Magyar Nemzeti Bank története. Bp. 1993. I. köt. 115. o. (A fejezet szerzője Soós László)

[4] Vö. *Szász Zoltán*: A magyar kormány tervei a nemzetiségi pénzintézetek állami ellenőrzésére. Századok 100. 1966. 118–137

tó, hogy az alapításuk céljáról megfogalmazott néhány állítás a valóságot legjobb esetben is csak részben fedi.

Egyed Ákos az erdélyi kapitalista átalakulással foglalkozó tanulmánykötetében jóléti céljaikat hangsúlyozza[5], szemben az alapszabály harmadik pontjába foglalt gazdasági célkitűzésekkel. Ezzel teljesen ellentétes néhány szász történész megállapítása. Ernst Wagner a kisipari és kereskedelmi hitelhiány leküzdésére alapított intézetként szól a két takarékpénztárról[6]. Nyomában legújabban Rosemarie Hochstrasser ugyancsak a kereskedelem, valamint a kifejlődő ipar befektetésihitel-igényének kielégítését hangsúlyozza[7]. Rolf Kutschera a brassói kereskedőknek a drinápolyi béke (1829) után a kereskedelem számára megnyíló román fejedelemségekbeli piacvesztésével magyarázza az alapítást, melynek célja a versenyképességhez hiányzó tőke felhalmozása lett volna.[8] A legárnyaltabb véleményt Maja Philippi fogalmazta meg. Szerinte ugyan a hitelhiány hívta életre a brassói intézményt, de a cél nem az ipari üzemek fejlesztése volt, hanem az elszegényedett kézművesek kedvező hitelek általi kisegítése. Philippi hangsúlyozza az intézmény jótékony célját, és kritikusan szól arról, hogy a kapitalista tendenciákat nem vették számításba az alapításkor. Az intézet így nem lehetett versenyképes a betelepedett külföldi bankokkal és a szász kézművesség hanyatlását sem tudta megállítani[9]. Mint az az intézetek tevékenységének részletes elemzéséből remélhetőleg világossá lesz, még ez utóbbi több tényezőt figyelembe vevő állítás is korlátozott érvényű lehet, nemhogy a többi egytényezős magyarázat, melyek alaposabb vizsgálat nélkül születtek.

Pedig a két intézmény megérdemli az alaposabb vizsgálatot. Elsősorban azért, mert rendkívül hosszú életűnek bizonyultak (önállóan 1935-ig, majd utána több más intézménnyel egybeolvadva egészen államosításukig működtek) és az erdélyi bankrendszer legjelentősebb tagjai közé tartoztak. Mindeközben, bár szervezetük előbb a jogszabályok változásai nyomán, majd az eredményesebb működés érdekében átalakult, a századfordulóra mindkettő részvénytársasággá vált, megőrizték rendkívül zárt szervezetüket és nem változott jótékony céljuk sem. Emellett jelentős szerepet vállaltak a szászok nemzeti mozgalmában is.[10]

Mindezek alapján vállalkoztam arra, hogy a két intézmény korai történetét vizsgálva megpróbáljak választ adni a következő kérdésekre: Kik és miért alapították ezeket? Működésük — közgazdasági értelemben — mennyire volt sikeres az adott körülmények közt? Mennyire sikerült megvalósítaniuk közgazdasági vagy jótékony céljaikat? Vizsgálódásaimat természetesen korlátozták a hazai forrásadottságok. Mivel az intézmények levéltári anyaga itthon nem elérhető, kénytelen

[5] *Egyed Ákos*: Falu, város, civilizáció. Bukarest 1981. 169–170.

[6] *Ernst Wagner*: Geschichte der Siebenbürger Sachsen. Ein Überblick. 1990[6]. Thaur bei Innsbruck 60.

[7] *Rosemarie Hochstrasser*: Die siebenbürgisch-sächsische Gesellschaft in ihrem strukturellen Wandel 1867–1989. Unter besonderer Berücksichtigung der Verhältnissen in Hermannstadt und Brenndorf. Kézirat. 2000. 255. Wagnerre hivatkozik. Emellett Karl Wolff önéletrajzának egy passzusát félreértve azt a téves megállapítást teszi, hogy a jótékony célú támogatásokra Wolff kezdeményezésére került volna sor.

[8] *Rolf Kutschera:* Kronstadt während der Regierungszeit der Habsburger (1688–1918). Harald Roth (kiad.): Kronstadt. Eine siebenbürgische Stadtgeschichte. München. 1999. 68.

[9] *Maja Philippi*: Die Anfänge der industriellen Entwicklung in Kronstadt (1872–1900). Forschungen zur Volks- und Landeskunde. 36. 1993/1. 70.

[10] Vö. *Szász Zoltán* im.

voltam elsősorban a bőséges sajtóanyagra támaszkodni. (A Siebenbürger Bote és a Siebenbürger Wochenblatt évfolyamaira) Segítségemre voltak emellett az intézmények évfordulós kiadványai (Rudolf Thör: Die Kronstädter Allgemeine Sparkasse in den Jahren 1836–1909. Kronstadt 1910 és Carl Wolff (szerk.): Die Geschichte der Hermannstädter Allgemeine Sparkasse während der ersten fünfzig Jahre ihrer Bestandes 1841–1891), melyek függelékben bőséges válogatást is közölnek az intézmények forrásanyagából, valamint az 1851-ben felállított Brassói Kereskedelmi Kamara első éves jelentése (Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Kronstadt an das hohe k. k. Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten über den Zustand der Gewerbe, des Handels und der Verkehrsverhältnisse des Kammerbezirks im Jahre 1851. Kronstadt 1853.), mely az intézetek igen részletes mérlegét tartalmazza az alapítástól kezdve.

Végül az időbeni elhatárolásról szeretnék szólni. Három tényező miatt választottam vizsgálódásaim (ideiglenes) végpontjául 1848-at. Először, mert az azt követő rendszerváltozás jelentősen megváltoztatta a gazdasági és jogi környezetet. Másodszor, maga 1848 olyan gazdaságon kívüli okokra visszavezethető megrázkódtatást jelentett a két intézmény életében, mely nem alkalmas a fenti keretek közti elemzésbe történő bevonásra. Harmadszor pedig azért, mivel az 1848-ig terjedő időszakra vonatkozó adatok elegendőnek tűntek a kérdések megválaszolására.

AZ ALAPÍTÁS

Brassói Általános Takarékpénztár

A Brassói Általános Takarékpénztár (Kronstädter Allgemeine Sparkasse (KAS) – ahogy ekkor még hivatalosan nevezték) alapítása mögött egy erős és tettvágytól fűtött személyiség áll. *Peter Traugott Lange* 1797. január 2-án született, Brassóban. 1816–18 között a kolozsvári evangélikus líceumban tanult. 1819–20 közt a Gubernium mellett tiszteletdíjas írnok. 1821–37 közt az Erdélyi Udvari Kancellária fizetett írnoka. Ezt követően Brassó szenátora lesz.[11]

Lange 1827-ben az Erdélyi Udvari Kancellária tisztviselőjeként Bécsben élt. Ekkor fogalmazódott meg benne a takarékpénztár alapításának terve. Legfőbb indokait az alábbiakban foglalta össze: *„Die Sparkasse[] sollte den Fabrikarbeitern, Handwerksgesellen, Dienstboten und Taglöhnern (die nicht immer jemanden finden, der so kleine Beträge zu verzinsen geneigt ist) Gelegenheit geben zum Sparen um den Geist der Sparsamkeit, die kräftigste Schutzwehr gegen verarmung, das*

[11] *Joseph Trausch*: Schriftsteller Lexikon der siebenbürger Deutschen II. köt. 327. skk. Érdekes Lange későbbi életútja is. 1842-ben részt vesz az Iparegylet alapításában, (őt kérik fel a statutum megfogalmazására). 1845-ben az Allgemeine Pensionsanstalt alapítója és 1869-ig vezetője.1847-ben a brassói Zálogház alapítója. 1848-ban politikai szerepet vállal, tagja a szászok V. Ferdinándhoz menesztett küldöttségének. Társaival – *Georg Binderrel, Joseph Wächterrel* és *Joseph Zimmermannal* – követik az udvart Innsbruckba is. 1849. április 26-án lemond szenátori tisztéről, de az orosz intervenciót követően újra vállalja azt. 1850. aug. 21-én megkapja a Ferenc József-rend lovagkeresztjét. 1852. október 27-én a nagyszebeni kerület (Distrikt) kerületi biztosa, 1854. február 18-án pedig az erdélyi helytartóság helytartótanácsosa. 1861 április 23-án visszavonul, részben egészségi problémái miatt. 1875. április 18-án halt meg Brassóban.

Wirksamste Mittel zur Erhöhung des Gewerbefleißes, zu wecken und lebendig zu erhalten".[12]

Már 1827-ben tervet dolgozott ki, melyben az 1819-ben alakított Erste Österreichische Sparkasse mintájára hasonló intézmény alapítását javasolta. Elképzelését eljuttatta Josef Trausch brassói főjegyzőnek, aki hamarosan támogatókat talált a magisztrátusban, elsősorban a fiatal szenátorok közt, *Stephan v. Closius, Karl Myß, Johann Tartler, Friedrich Wächter, Honorius v. Gaudy, Wilhelm v. Brennerberg* és *Paul Römer* személyében.[13] Vélhetően az ő javaslatukra került sor a tervezet megtárgyalására az 1828. jan. 26-i ülésen. Itt támogatásra méltónak ítélték a tervet és a tagokat, valamint a százas tanács tagjait is visszavonhatatlan betétek és felajánlások megtételére szólították fel. A százas tanács 1828. február 25-én tárgyalta az ügyet és mint „nem öncélú, minden elismerést megérdemlő patriotizmus" megnyilvánulását támogatandónak ítélték. Felajánlották azt a 400 konvenciós forintot, amit a polgári kórház létesítésére szántak, azzal a kikötéssel, hogy a kórházat a takarékpénztár is támogassa. Az ülést követően az iratokat gyorsan köröztetni kezdték a szenátorok közt, így már 3 hét alatt végleges döntést hozhattak, amihez csak a Gubernium megerősítése hiányzott.[14]

Azonban a tervezet nem jutott el a kormányhatóságokhoz. A magisztrátus jegelte a kezdeményezést és 1829. január 14-én elrendelte az iratok irattározását „megfelelőbb idők és körülmények bekövetkeztéig". Csak az időközben magisztrátusi titkárrá lett Karl Myß fellépésének köszönhető, hogy a terv nem került végleg süllyesztőbe. Ő elérte, hogy végül 1829. július 22-én átküldjék azt a Guberniumnak.[15]

A bürokratikus akadályok azonban nem hárultak el. Langénak két évébe telt, míg elérte, hogy az iratok végre átkerüljenek az erdélyi Udvari kancelláriához, ahol 1832. augusztus 16-án megszületett a döntés: Továbbra is várni kell! Ennek indoklását az ez alkalomból született uralkodói leirat tartalmazta. Eszerint az uralkodótól nem áll távol a terv megerősítése, mivel azonban a felterjesztett statútum a bécsi Erste Österreichische Sparkasse mintájára készült, melynek statútumai épp revízió alatt vannak, ezért meg kell várni megerősítésüket, majd azokat az Erdélyi Nagyfejedelemség viszonyaihoz kell igazítani. Minderről majd királyi leirat útján értesül a Magisztrátus.[16]

Lange azonban nem kívánta megvárni a végeláthatatlant, és új statútumot írt, ezúttal nürnbergi mintára. Ezt a magisztrátus, amely ekkor már inkább magáénak érezte a kezdeményezést, 1833. március 20-án átküldte a Guberniumhoz. Innen megint lelassult az ügyintézés, de végül 1835. június 3-án, Hofzahl 2359/1835 számmal kiadásra került a királyi megerősítés. Ezt a Gubernium június

[12] *Rudolf Thör*: Gründungsgeschichte der Kronstädter Allgemeine Sparkasse. Die Karpathen 1909/10, 475–481. (A továbbiakban Thör 1909.). *„A takarékpénztár lehetőséget kell adjon a gyári munkásoknak, kézműveslegényeknek, szolgáknak, napszámosoknak (akik nem mindig találnak valakit, aki oly csekély összegeket kamatoztatni hajlandó), hogy takarékoskodjanak, azért, hogy a takarékosság szellemét, mely a legerősebb védelem az elszegényedés ellen, a leghatékonyabb eszköz a műszorgalom emelésére, felébressze és életben tartsa."*

[13] Vö. Thör 1909.

[14] Vö. Thör 1909.

[15] Vö. Thör 1909.

[16] Vö. Thör 1909.

16-án közölte a brassói magisztrátussal, tíz lényegtelen pont módosítását kérve, ami 1835. július 15-én meg is történt, és nyilvánosságra hozhatták a statútumot.[17]

A magisztrátus *Johann Georg von Albrichsfeldet* bízta meg , hogy a szükséges iratok elkészülte után tegye meg a megfelelő lépéseket. Aki a takarékpénztári egyletbe (*Sparcassaverein*) be kívánt lépni, az Albrichsfeldnél jelenthette be szándékát. 1835. augusztus 26-án az egylet kérte a magisztrátust, hogy nyomtatott felhívásokban szólítsa fel a brassói honoráciorokat és néhány jobb kézművest a csatlakozásra. Kijelölték a takarékpénztár helyét és működési idejét is. Hivatali helyiség lett a százas tanács szobája, hivatali nap minden szombat délelőtt. 1835. október 7-én a százas tanács is elfogadta a tervet. Végül 1835 november 18-án a *Sparcassaverein* megtartotta alakuló ülését, ekkor még 54 alapítóval, akikhez hamarosan még 27-en csatlakoztak.[18]

Nagyszebeni Általános Takarékpénztár

Míg a brassói takarékpénztár alapítóinak valóban meg kellett küzdeniük a bürokráciával, hogy tervük valóra váljon, addig a szebeniek immár kitaposott ösvényen haladtak. Elképzeléseik viszonylag gyors megvalósulását minden bizonnyal segítette, hogy előttük nem csak a brassói, hanem a pesti és az aradi takarékpénztárak is megszerezték az uralkodói jóváhagyást. Az udvari és kormányhatóságok immár nem feltétlenül valamiféle gyanús újításként kezelték a takarékpénztárt, hanem megszokott intézménynek, melynek engedélyezése bevett rutinművelet. Ezzel együtt a nagyszebeni takarékpénztár alapítástörténete sem nélkülözi Peter Lange megfelelőjét, az erős, tettre kész személyiséget. *Friedrich Michael Herbert* 1802. május 16-án született Kolozsvárott, ahol apja evangélikus lelkész volt. A kolozsvári unitárius kollégium diákja volt, majd 1821-ben Marosvásárhelyt a királyi táblán lett jurátus. 1823-ban leteszi vizsgáit és 1824-ben a Guberniumnál gyakornokoskodik. Ekkor kerül életének legfontosabb választása elé. Mint azt apjához, aki ekkor már Szászsebes városi lelkésze, írott levelében megfogalmazza, előtte áll a hivatali felemelkedés útja a Guberniumon majd a kancellárián keresztül, vagy pedig a tisztség vállalása a városi közéletben. Bár ez utóbbiról nincs jó véleménye — elítéli a kicsinyes intrikákat és belharcokat — mégis ezt választja, mert nem akar elszakadni szülőföldjétől.[19]

1824-től Nagyszebenben a magisztrátus mellett gyakornokoskodik, 1830-tól *Universitäts-Archivregestrant* (a Szász Nemzeti Egyetem levéltárának tisztviselője) lesz, majd 1836-tól Szeben-szék árvafelügyelője (*Territorial- und Pupillarinspektor*). Végül 1841-ben eljut a szenátori tisztségig.[20]

---

[17] Vö. Thör 1909.

[18] Vö. Thör 1909.

[19] Dr. Carl Wolff (szerk.):Die Geschichte der Hermannstädter Allgemeine Sparkasse während der ersten fünfzig Jahre ihres Bestandes 1841–1891. Hermannstadt 1891. 1–6. (a továbbiakban Wolff 1891)

[20] Uo. Nem érdektelen, hogy Herbert 1830-ban feleségül vette Karolina Amalia Pildnert, a homoródi ev. lelkész leányát. Már szenátorként részese volt az *Altschiffahrtsgesellschaft,* (egy az Olt hajózhatóvá tételét szorgalmazó társaság) alapításának.. Szintén alapítója majd pénztárosa a szteaaringyertyagyárnak és alapítója, majd később elnöke a cukorgyárnak.

Herbert is talált támogatókat tervéhez, bár kétségkívül kevésbé volt hivatalos háttere, mint Langénak. Azonban ekkor már sokkal kevesebb bürokratikus akadályt kellett leküzdeni az elképzelések valóra váltásához, mint egy évtizeddel korábban. Így az uralkodó 1841. június 5-én, Hofzahl 2599/1841 számmal kiadta a statútumok megerősítéséről szóló rendelkezését és 1841. november 21-én sor került az egyesület alakuló ülésére, a *Bürgerverein* helyiségében.[21]

Kétségtelen, hogy Lange részéről sokkal nagyobb erőfeszítést kívánt az alapítás. Ennek legfőbb oka az lehetett, hogy az úttörő kezdeményezést elsőként próbálta megvalósítani. Azonban nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy (mint ezt részletesebben is látni fogjuk) a KAS sokkal szorosabban kötődött a helyi hatalmi intézményekhez, mint nagyszebeni társa és így az alapítás során meg kellett küzdenie a magisztrátus véleményváltozásával is. Ellenben Herbert inkább épített a magánkezdeményezésre és intézményét sokkal lazább, elsősorban személyi szálak fűzték a szebeni magisztrátushoz is. Ebből a szempontból sokat mondó lehet Lange és Herbert további pályafutásának különbsége is. Míg Lange az államigazgatásban fut be jelentős karriert, addig Herbert megmarad szenátornak és üzletembernek. Míg Lange későbbi alapításai is a közösségi gondoskodást helyezik előtérbe, (ez részben még a Zálogházra is igaz), addig Herbert üzleti jellegű vállalkozások tevékeny részesévé lesz. Nyugodtan mondhatjuk, hogy míg Lange számára a közösség jóléte erősebben kötődött a bürokratikus–igazgatási mechanizmusokhoz, addig Herbert inkább a magánkezdeményezésen alapuló gazdasági aktivitást tartotta elsődlegesnek ehhez. És ez a különbség, mint látni fogjuk, meg is jelent a két intézmény működésében.[22]

ALAPÍTÓK, SZERVEZET

A két intézet szervezetét alapvetően meghatározta, hogy egyesületi formában működtek. A szervezeti forma már magában is hangsúlyozta, hogy nem üzleti vállalkozásnak tekintették alapítóik, hanem jótékony célú szervezetnek. Egyesületi taggá lehetett, aki legalább tíz konvenciós (ezüst) forintnyi[23] betétet helyezett el, és vállalta, hogy azt öt évig nem veszi fel.[24] Az alapítást követően a tagfelvételről a közgyűlés döntött, s bár főszabályként megmaradt a tíz forintnyi betét kötelezettsége, esetenként a közgyűlés ettől eltekinthetett.[25] A közgyűlést mindkét helyen évente legalább egyszer, a számadások megtárgyalására össze kellett hívni.

Természetesen az operatív irányítás nem lehetett a nehezen összehívható és nehézkes közgyűlés feladata, ezért egy közgyűlést helyettesítő választmányt

[21] Uo. Az alakuló ülés jegyzőkönyvét lásd uo. a Függelék V–VIII. oldalain.

[22] Természetesen meg kell említeni, hogy az anyai és apai ágon is lelkészi családból származó, házastársául is egy lelkész lányát választó Herbert éppen úgy erkölcsi felelősséget érzett legszélesebb értelemben vett polgártársainak jóléte iránt, mint Lange.

[23] Bajor–osztrák megállapodásban megállapított pénzláb alapján vert fémpénz. A rövidítése: C.M., vagyis Conventions-Münze.

[24] Vö. Thör 1909., *Rudolf Thör*: Die Kronstädter Allgemeine Sparkasse in den Jahren 1835–1909. Kronstadt 1910. (a továbbiakban Thör 1910), ill. Wolff 1891.

[25] Így a KAS tagjai közé 1840-ben felvettek egy ügyvédet, aki betét helyett a jogi ügyek vitelét vállalta. Mivel ez csak csekély anyagi előnyökkel járhatott, a tény mutatja a tagság presztízsét éppúgy, mint a jótékonyság etoszának hatását. Thör 1910. 36.

hoztak létre tisztviselőket választottak, és akiknek a megbízatását formálisan évente meg kellett újítani.

A *Kronstädter Sparcassa-Verein*[26] esetében az egyesület élén elnök *(Vereinsvorsteher)* és helyettese állt, akinek hitelügyekben döntési jogköre is volt. A tényleges operatív munkát a pénztárnok *(Kassier),*az ellenőr *(Kontrollor)* és a jegyző *(Aktuar)* végezte. Első elnöknek *Johann v. Albrichsfeld* szenátort, helyetteséül *Karl Myß* szenátort, pénztárnoknak *Friedrich Bömches* magisztrátusi titkárt, ellenőrnek *Martin Paul Weiß* kereskedőt és jegyzőnek *Johann Fabricius* magisztrátusi titkárt választották. Később létrehozták a kurátori *(Curator)* posztot, amit 1841-től Lange töltött be[27], valamint a *Sparcassacomissar* állását. A kurátor feladata részben az elnök döntési jogköreinek átvételéből állt, a *Sparcassacomissar* pedig a számadások elkészítésében segédkezett. Emellett a működést ellenőrizte egy magisztrátusi biztos is *(Magistratscomissar).*[28]

A KAS közgyűlését a 12 tagú választmány *(Ausschuß)* helyettesítette, melynek elnöke egyben elnökhelyettesként is funkcionált. A 12 tagból 4 szenátor, 4 a százas tanács tagja, 4 pedig az egylet privát tagja kellett, hogy legyen. [29]Az első választmány tagjai lettek: *Joseph Trausch, Stephan Closius, Karl Myß, Paul Römer* szenátorok, *Georg v. Closius, Balthasar Decker, Johann Georg Wächter, Johann Kinn* százas tanácstagok, valamint *Dr. Peter Richter, Karl Fabricius, Johann Beer, Martin Lang.*[30]

A Hermannstädter *Sparcassa-Verein*[31] élén egylet-igazgató *(Vereins-Director)* és aligazgató *(Vice-Director)* állt. A pénzügyeket itt is a pénztárnok intézte az ellenőr *(Sparcassa-Gegensandler v. Kontrollor)* segítségével, és itt is működött egy jegyző. Igazgatóvá Herbertet választották, közfelkiáltással, aligazgató lett *Johann Primes* kereskedő, szintén közfelkiáltással. A pénztárnok, az ellenőr és a jegyző posztját többségi szavazással töltötték be, sorrendben *Joseph Bergleiter* ügyvédet, *Johann Pfaff* vámhivatali irodistát *(Zollamt Kanzlist)* és *Daniel Adolf Zay* bírósági titkárt *(Gerichts-Sekretär)* választva a tisztségekre.[32] Ezek mellé 1844-től bevezették a revizor *(Revisor)* tisztét is, melyet elsőként *Johann Friedrich Schneider* tölthetett be.

Itt csak hat tagú ügyvivő bizottságot választottak, melynek összetételét nem korlátozta a KAS-éhoz hasonló megkötés. A legtöbb szavazattal a nagy tekintélyű *Joseph Benignit* választották taggá, őt követte *Johann Carl Schuller, Johann Thallmayer, Friedrich Arzt, Ferdinand v. Gutenau és Daniel Czekelius.*[33]

Látható, hogy a tisztviselők és az operatív irányító testületek gyakorlatilag azonosak, feladataik is megegyeznek. Ugyanakkor a választmányok szerveződése illetve a vezető testületek rekrutációja nem jelentéktelen különbségekre is utal.

---

[26] Ez a korabeli írásmód, a mai helyesírással a szó egybe írandó.

[27] Tudósítás a közgyűlésről. Siebenbürger Wochenblatt (a továbbiakban SW) 1841. 10. febr. 4

[28] Vö Thör 1909., Thör 1910. ill. Tudósítás a közgyűlésről. in SW 1845. 13. febr. 13.

[29] Vö. Thör 1909.

[30] Thör 1910. 25.

[31] A továbbiakban mind a Brassói Általános Takarékpénztár, mind a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár esetében annak hivatalos, német elnevezését illetve ezek rövidítését – KAS, HAS – használom, mivel mindkét intézet működési nyelve a német volt.

[32] Wolff 1891. Függelék V.

[33] Uo.

Míg Brassóban intézményesült a város vezető testületeinek a befolyása, addig Nagyszebenben ilyen megkötés nem volt. És míg Brassóban a tisztviselők is — egy kivételével — a magisztrátus apparátusából, vagy a magisztrátusból kerültek ki, addig Szebenben a kép változatosabb. Az öt tisztviselő közül egyedül Herbert szenátor. Ketten — Zay és Pfaff — ugyan hivatalnokok, de nem a város intézményeinél, és ketten privát egyleti tagok (Bergleiter, Primes).

A város és a takarékpénztár lazább kapcsolatára utal még Nagyszebenben az intézmény működési helye, mely magánháznál volt (ún. *Herbert-ház*), valamint az, hogy az üzleti könyveket szünnapokon, Brassóval ellentétben, nem a városházán őrizték, és nem volt a szenátoroknak korlátlan betekintési joguk sem.

Az alapítók közt sem olyan gyakori a szenátorok, százas tanácstagok vagy magisztrátusi tisztviselők neve a szebeni intézmény esetében, bár a különbség nem feltétlenül jelentős. Az biztos, hogy mindkét helyen a város igen tekintélyes szász polgárai vettek részt az alapításban.

CÉLOK, ESZKÖZÖK

Mint láttuk, a két takarékpénztár megalapítása, bár különbségekkel, de hasonlóképpen történt. Ennél is nagyobb mértékben megegyeztek hangsúlyozott céljaik és szervezetük. Ebben nincs semmi meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a HAS megalapításánál a statutumok mintájául a KAS-é szolgált és a két alapokmány között leginkább stiláris különbségeket találunk.

A KAS statutuma — és nyomában a HAS-é is, bár némileg más szavakkal — az alábbi négy pontban foglalja össze az intézmény céljait:

1. *„Dem Handwerksgehilfen, dem Taglöhner, dem Dienstboten, dem Landmann oder was immer für einer sonstigen fleißigen , erwachsenen oder minderjährigen Person das geeigneteste Mittel an die Hand zu geben, von Ihrem Mühsamen Erwerb oder Ersparniss in gesundenen Tagen, oder von erhaltenen Geschenken dann und wann etwas zurückzulegen, solches auf die sicherste Art durch Interessen zu vermehren, um es entweder im Alter oder zur einseitigen Aussteuer oder zur Handwerkseinrichtung oder zur Aushilfe in Krankheit und dergleichen mehr verwenden zu können."*

2. *„Junge Leute vor unnötigen Ausgaben ihrer Barschaft zu verwahren und beizeiten an eine vernünftige Sparsamkeit zu gewöhnen."*

3. *„Die vielen, tot und unbenützt liegenden kleinen, in ihren Einzelheiten unbetenden Sümmchen der Privatsparkassen, Patengeschenke und in ein großes Ganzes zu sammeln und dem öffentlichen Verkehr zuzuwenden."*

4. *„Ein Wohltätigkeitsfond zur Unterstützung hilfsbedürftiger Menschen zu gründen."*[34]

---

[34] [A takarékpénztár célja] 1. *„A kézművessegédeknek, napszámosoknak, szolgáknak, parasztoknak és hasonló szorgalmas felnőtt vagy fiatalabb személyeknek a legmegfelelőbb eszközt a kezébe adni, hogy egészséges napjaik nehéz keresetéből, vagy a kapott ajándékokból olykor-olykor valamit félretegyenek, az ilyet a legbiztosabb módon kamatok által gyarapítsák, hogy vagy öregségben vagy egyoldalú kelengyére vagy műhelyberendezésre vagy betegség esetén történő segitségre és hasonlóakra többet tudjanak fordítani."* 2. *„Fiatalmebereket készpénzük szükségtelen kiadásától megóvja és egyidejűleg értelmes takarékoskodásra szoktassa."* 3. *„A sok holtan és kihasználatlanul heverő kicsi és önmagában jelentéktelen összegecskét a magánpénztárakból, keresztszülői ajándékból egy nagy egésszé*

Látható, hogy Lange már idézett kijelentésével összhangban az elsődleges cél az elszegényedés elleni legfőbb fegyvernek tartott józan takarékosság ösztönzése a kereső népesség körében. Ugyanakkor célként fogalmazták meg a fiatalok takarékosságra történő nevelését is. A közhasznú célkitűzések közé tartozott a jótékonysági alap képzésének szándéka is. Emellett, a harmadik pontban mindkét intézet megfogalmazott egy klasszikusan közgazdasági célt is: a tőkeakkumulációt és tőkekihelyezést. A kortársak szemében a két intézet ezzel együtt jótékony célú takarékpénztárnak minősült és nem a harmadik pontban megfogalmazott banki jellegű működésük dominált.[35]

A fentieknek megfelelően alakultak az üzleti működés szabályai is. Betétet bármily csekély összegben korlátlan időre el lehetett helyezni, négy százalékos kamatra. Mivel a legkisebb pénzérme a negyedkrajcáros volt, ezért csak minden 1 forint 15 krajcár (konvenciós forintban) után tudtak kamatot fizeni, az e fölötti, illetve alatti összeget csak megőrizték. A betéti kamatláb nem volt túl magas, különösen mivel az intézet vezetői és a kortársak is a hitelekre megengedett és szokásosnak tekintett hat százalékkal vetették össze.[36] Ugyanakkor, mivel a megcélzott betétesek köre azokból állt, akik nem rendelkeztek kihelyezhető tőkével, a kamatot alacsonynak minősítő megnyilatkozásokban sajátos ellentmondás rejlik.

A betét igazolására látraszóló takarékbetétkönyv szolgált, ami alkalmas volt biztosítéknak (kauciónak) is. Elvesztése esetén értesíteni kellett az intézetet, amely az ujságban közzétette az elveszett betétkönyv számát, illetve a letiltásról szóló bírói végzést, hogy elkerüljék a visszaéléseket. A betét azonnal felvehető volt 10 forintos összeghatárig, 10–50 forint között hat hetes, 50 forint felett három hónapos felmondással élhetett az intézet. Szükség esetén az intézet a betétek nagyságát is korlátozhatta.[37]

A betétek elhelyezésére az intézetek hitelt nyújtottak, melynek sem alsó sem felső korlátja nem volt. A kamat csak öt százalékos volt. Ez nem csak a már említett hat, hanem a Magyarországi takarékpénztáraknál dívó 8–10 százalékos kamatlábhoz képest is rendkívül kedvező volt. Ugyanakkor a megkövetelt biztosíték igen szigorú volt, csak rendezett telekkönyvbe bejegyzett ingatlan lehetett, vagy kézizálog, ez utóbbi csak becsértéke 1/3-áig. A kamatot félévente kellett fi-

---

egyesítse és a nyilvános forgalomba bevezesse." 4. *„Egy jótékonysági alapot képezzen a segítségre szoruló emberek támogatására."* Thör 1910. idézi *Eichmann*: Entwicklung und Stand des Kredit- und Genossenschaftswesens der siebenbürger Sachsen. Berlin 1903. 51–52. (a továbbiakban Eichmann 1903.) A HAS satutumait ld. Wolff 1891. Függelék IX skk.

[35] Vö. *Brassai Samu*: Bankismeret. Kolozsvár 1842. 22. Így ír a Perselybankról (Sparbankról): „Kiszabott kamatot adó nyilvános intézet két rendbeli van, egyik a szegényebb sorsúak számára, hogy naponkint , hetenkint vagy holdnaponkint megmentett keresményeiket, bármi kis öszvegecskékben is, biztos helyre tehessék, s egy kis kamatot is vehessenek belőle. Ezek valódi jótékony intézetek, melyek mivel honunkban is léteznek, és mivoltukat már kézenforgó könyvekben s hírlapokban kifejtették, bővebb ismertetés nélkül nem szűkölködnek."

[36] Jól jelzi, hogy a korabeli közgazdasági gondolkodásban, elsősorban a pénzügyi rendszer fejletlensége miatt, nem különült el egymástól a betét, mint banki forrás és a hitel mint banki eszköz. Ennek köszönhető, hogy a magánbetétek esetében elsődleges alternatív kihelyezésnek a hitelt tekintették, még akkor is, ha a megcélzott betétesi réteg nem rendelkezett akkora tőkével, hogy hitelezőként léphessen fel.

[37] Vö. Thör 1910, Wolff 1891. ill. Eichmann 1903.

zetni, míg a tőke törlesztése tetszés szerinti részletekben történt, ami szintén jelentős könnyebbség volt.[38]

Területileg nem korlátozták a hitelkihelyezést, sőt a KAS alapításakor a szomszédos törvényhatóságokat és a két székely határőrezredet értesítették az alapításról, és kérték a statutumok közzétételét is.[39] Később pedig megtörtént azok fordítása magyar illetve román nyelvre is, majd 1846-ban határozatot hoztak a KAS éves számadásának megjelentetéséről a román és magyar lapokban is. Más törvényhatóságokban is megkövetelték a Brassó-vidékhez hasonló, rendezett telekkönyvet, ami komoly akadályt jelentett.[40]

A közvetlen jótékonykodás forrása mindkét intézetnél a nyereség volt. Ennek felhasználása során elsődlegesek voltak a biztonság szempontjai. Így ekkor még a nyereség felét mindkét intézet a tartalékalap feltöltésére használta, negyedét a tisztviselők jutalmazására és díjazására és csak a maradék negyedrészt fordította jótékony célokra. Míg azonban a KAS esetében ez a statutumok alapján a kórházi alapot gyarapította, a százas tanács 400 forintos betétjének ellentételezéseként, addig a HAS nyereségének felhasználását semmi sem kötötte meg.[41] Mivel a nyereség ekkor még viszonylag alacsony volt, általában nem jutottak nagy összegek erre a célra, de megfelelően megválasztott kezdeményezések esetén, mint ezt alább látni fogjuk, hasznosulásukhoz nem férhetett kétség.

MŰKÖDÉS

Az alapításkor megfogalmazott célok, már csak jellegükből adódóan is az intézmények működésén keresztül vizsgálhatóak meg. Ennek során a működésre vonatkozó számszerű adatok mellett fontosak lehetnek az egyes intézmények értékelései saját tevékenységükről, céljaik megvalósulásának mértékéről és reagálásaik a környezet akár gazdasági, akár morális alapú vélemény-nyilvánítására.

Az előbbiek elsősorban azt teszik lehetővé, hogy gazdasági intézményként vizsgáljuk meg a két takarékpénztárat. Ezek mellett az aggregált mutatók mellett szerencsére rendelkezésre állnak olyan részletes kimutatások is, melyek lehetővé teszik a szokásosnál mélyebb elemzést éppúgy, mint egyes nem gazdasági jellegű célok megvalósulásának legalább részleges vizsgálatát is.

Ugyanakkor a második csoportba tartozó források — elsősorban a közgyűléseken elhangzott beszámolók valamint a sajtóban közölt, az intézetek által kiadott felhívások, értékelések — inkább a morális alapú célok teljesülésével foglalkoznak, de ezekből sem hiányoznak a gazdasági elemzésben felhasználható információk.

A két forrástípus együttes vizsgálata lehetővé teszi, hogy az intézmények működésére és eredményességére vonatkozó, gazdasági és morális tartalmú kérdésekre egyaránt megpróbáljunk válaszolni. Ennek során a két intézet működését párhuzamosan kívánom vizsgálni, kiemelve a lényeges hasonlóságokat éppúgy, mint a különbségeket.

---

[38] Vö. Thör 1910 ill. A KAS felhívása. 1838. 13. márc. 30.

[39] Thör 1909

[40] Thör 1909. ill. SW 1846. 11. febr. 5.

[41] Vö. Thör 1910 ill. Wolff 1891.

A kezdetek

A KAS első évei, hasonlóan az alapítási procedúrához, az úttörő jellegnek megfelelően a lassú növekedés jegyében teltek. Az intézmény csak fokozatosan jutott el arra a szintre, ahol már valóban betölthette kitűzött feladatait, hogy végül 1848-ra olyan jelentős intézménnyé váljon, amilyenre ilyen rövid idő alatt valószínűleg alapítói sem gondoltak. A legfontosabb adatokat az alábbi két táblázatba foglaltam össze:

A KAS működésének fontosabb adatai I. 1836–1846 C. M.

	Mérlegfőösszeg	Betét	Hitel	Tartalék	Készpénz	Nyereség
1836	nincs adat	9232 fl 22,25 kr.	8894 fl	160 fl 22,5 kr	5447 fl 59,5 kr	35 fl 34
1837	28778 fl 28 kr	20886 fl 26,25 kr	20965 fl	274 fl 7,75 kr	5315 fl 58,5 kr	112 fl 30 kr
1838	61117 fl 28 kr	59482 fl 39,75 kr	56545 fl	798 fl 45 kr	4475 fl 12 kr	571 fl 40 kr
1839	103108 fl 41,75 kr	100751 fl 10,5 kr	97420 fl 50 kr	1093 fl 3,75	5403 fl 57,5 kr	647 fl 36,25 kr
1840	nincs adat	135664 fl 38 kr	135664 fl 38 kr	1903 fl 57,5 kr	3294fl 27,75 kr	1390 fl 39,5 kr
1841	178789 fl 47,25 kr	169677 fl 18,5 kr	170988 fl 8 kr	3114 fl 28,25 k	7204 fl 12,5 kr	1956 fl 42,5 kr
1842	205378 fl 26 kr	198318 fl 27,75 kr	197777 fl 50 kr	4103 fl 58,25 k	6580 fl 7,5 kr	5093 fl 28,25 kr
1843	226968 fl 9,75 kr	218495 fl 46,75 kr	223963 fl 20 kr	4483 fl 37,25 k	1460 fl 45,75 kr	2453 fl 20 kr
1844	nincs adat	270613 fl 26,5 kr	266249 fl 48 kr	7265 fl 34,5 kr	13197 fl 6 kr	3539 fl 16,25 kr*
1845	343309 fl 41 kr	332799 fl 3 kr	333638 fl 38 kr	8901 fl 55 kr	9420 fl 38 kr	3216 fl 30,5 kr
1846	417374 fl 23,5 kr	402570 fl 26 kr	393426 fl 33 kr	10213 fl 1,5 kr	19985 fl 39,5 kr	3173 fl 9,5 kr
1847	nincs adat	472824 fl 25,25 kr	469335 fl 30 kr	12898 fl 39,25 kr	19819 fl 6 kr	7440 fl 37,25 kr

* a tűzkárosultaknak juttatott 500 forint nélkül
Forrás: Siebenbürger Wochenblatt évfolyamai 1838–1847 ill. Bericht 1851.[42]

A KAS működésének főbb adatai II. 1836–1846

	Betét	Betét	Kivét	Hitelek		Visszafizetés (részben is)
	év közben	év végén		év közben	év végén	
1836	116	nincs adat	8	28	25	3
1837	187	312	79	44	59	10
1838	453	521	244	167	203	23
1839	861	1030	337	242	413	59
1840	1050	1412	683	128	489	76
1841	1200	1785	827	133	559	119
1842	1336	1968	127	622	109	
1843	1562	2437	1093	226	755	115
1844	1643	3028	289	918	169	
1845	1659	3080	311	1009	220	
1846	2087	3567	454	1386	253	
1847	2485	4083	1969	307	1420	273

Forrás: Siebenbürger Wochenblatt évfolyamai 1838–1847 ill. Bericht 1851.

Mint látható, a KAS legfontosabb jelzőszámai a kezdeti visszafogottabb fejlődés után dinamikusan növekedtek. Ezzel szemben a HAS esetében már az indulást követően a mutatók jelentős növekedése tapasztalható. A fontosabb adatokat az alábbi táblázatban foglaltam össze:

[42] Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Kronstadt an das hohe k. k. Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten über den Zustand der Gewerbe, des Handels und der Verkehrsverhältnisse des Kammerbezirks im Jahre 1851. Kronstadt 1853.

A HAS működésének legfontosabb adatai 1841–1847 C. M.

	Betétek	Kölcsönök	Forgalom	Tartalék	Nyereség	Adományok
1842	66866fl 36 kr	64136 fl 20 kr	189155 fl 5 kr	735 fl 53 kr	981 fl 10 kr	0
1843	236325 fl 49 kr	215629 fl 20 kr	653611 fl 2 kr	2549 fl 56 kr	3818 fl 52 kr	867 fl 1 kr
1844	356701 fl 20 kr	361417 fl 58 kr	1215235 fl 59 kr	5186 fl 4 kr	5029 fl 12 kr	1357 fl 18 kr
1845	573082 fl 16 kr	544544 fl 44 kr	1436810 fl 43 kr	8417 fl 29 kr	6078 fl 13 kr	1519 fl 33 kr
1846	719458 fl 58 kr	689514 fl 54 kr	2205119 fl 55 kr	12883 fl 26 kr	8293 fl 19 kr	2077 fl 19 kr
1847	995786 fl 18 kr	867824 fl 6 kr	2563245 fl 18 kr	16940 fl 17 kr	8008 fl 35 kr	2019 fl 44 kr

fl: florenus; kr: krajcár

Forrás: Carl Wolff (szerk): Geschichte der Hermannstädter Allgemeine Sparkasse während der ersten fünfzig Jahren ihres Bestandes 1841–1891. Hermannstadt 1891. ill. Bericht 1851.

Az adatok alapján egyértelmű, hogy míg a HAS rendkívül dinamikus fejlődési pályára állt, addig a KAS esetében ugyanez visszafogottabb volt. A HAS betéteinek átlagos növekedése 185780 forint, míg a KAS esetében ez csak 39334 forint és a legjobb 6 év átlaga is csak 49808,83 forint. Míg a HAS esetében egyik évről a másikra 276328 forint a legmagasabb növekedés, addig a KAS-nál ez csak 69771 és ennek majdnem kétszerese a HAS legalacsonyabb éves növekménye is. Bár az előző évihez képest százalékban kifejezett növekedés mutat hasonlóságokat, így magas kezdeti értékek után jelentősen csökken, feltűnő, hogy míg a KAS ügyfeleinek száma és betéteinek értéke csak lassan nő, a HAS esetében robbanásszerű a kezdet. 1842 végi 602 betétesük és évközi 683 betétük valamint a betétek összege meghaladja a KAS 1838-i adatait is.1843-ban (tehát alig több mint két évvel a HAS indulása után!) nagyjából azonos méretű a két intézmény, és 1847-re a HAS immár kb. kétszer akkora, mint közben szintén erőteljesen növekvő brassói társa.

Mindkét takarékpénztárról elmondható, hogy jelentős intézetté vált, amit jól mutat összevetésük a magyarországi takarékpénztárakkal. 1846 végén a magyarországi takarékpénztárak közül csak a Pesti Első Hazai 4 056 942 forintos, a pozsonyi 2 112 112 forintos, és a soproni 1 096 567 forintos mérlegfőösszege haladta meg a két szász pénzintézetét. Az utánuk következő eperjesi takarékpénztárnak, melyet 1845-ben alapítottak és fejlődési dinamikája még a HAS-ét is meghaladta, csak 304 643 forint volt a vagyona. De például az 1841-ben alapított aradi takarékpénztár csak 102 902 forintos mérlegfőösszeget mondhatott magáénak.[43]

Két okból is figyelemre méltó a sorrend. Először általánosságban fontos, hogy miközben a kortársak a hitel hiányát milyen magától értetődően emlegetik, közben a takarékpénztárak jelentős összeget gyűjtöttek össze és helyeztek ki. Ezek közül külön kiemelkedik a Magyarországnál elmaradottabb Erdély[44] két takarékpénztára is, mivel komoly eredményeiket szigorú és visszafogott kamatpolitika mellett érték el. Míg a magyarországi intézetek, mint már említettem, négy százaléknál jelentősen magasabb kamatot kínáltak a betétekre, addig a HAS és a KAS szigorúan kitartott statutumai és az alacsony kamatok mellett, és így sikerült a vázolt fejlődést megvalósítaniuk.

[43] Vö. PeZ 1847. máj. 6. A további lista: miskolci tkp. 278 039 fl, pécsi tkp. 216 203 fl, veszprémi tkp. 169 119 fl, budai tkp. 110177 fl, aradi 102 902 fl, debreceni 101 896 fl, szekszárdi 66 000 fl, nagyváradi 30 000fl.

[44] Itt Erdély alatt a történeti Erdélyt értem, az ekkor a Magyar Királysághoz tartozó Arad és Nagyvárad takarékpénztárait a magyarországi intézetek közé soroltam.

A két intézmény adataiból azonban az is kitűnik, hogy nem jelentéktelen különbség is volt a brassói és a szebeni takarékpénztárak fejlődése közt. Bár maguk az aggregált adatok kevéssé alkalmasak arra, hogy a fejlődésbeli különbségekre magyarázatot adjanak, néhány jellegzetességük támpontot nyújthat.

Először is az feltűnő, hogy a HAS összforgalma a betétekhez viszonyítva[45] jelentősen magasabb, mint a KAS-é. A HAS forgalma átlagosan 2,81-szerese az évvégi betétállománynak, (a legmagasabb érték 3,4 a legalacsonyabb 2,45), a KAS esetében ez az érték átlagosan 2,3 (legmagasabb 2,91, legalacsonyabb 1,85). A különbség 1842 után átlagosan 0,645, a szélső értékek 1,35 1844-ben és 0,12 1845-ben. Bár az adatok nem abszolutizálhatóak, mégis a HAS esetében a betétek illetve a kihelyezések forgása gyorsabb volt, mint a KAS üzletmenetében. Ami valószínűsíti, hogy a HAS hitelei hamarabb megtérültek, de betétei átlagos tartama is rövidebb lehetett[46].

A másik feltűnő különbség a betétek és a hitelek összegének egymáshoz viszonyított alakulásában figyelhető meg. Míg a KAS esetében a hitelek összege szigorúan lépést tart a betétekével, (ami érthető, hiszen ez volt a hitelezésre fordítható forrás), addig a HAS esetében 1845-től fokozatosan elszakad egymástól a két érték, és 1847-ben a betétek összege 90 000 forinttal meghaladja a hitelekét. Vagyis míg a KAS minden forrását hitelezésre használta, addig a HAS másfajta eszközökkel is rendelkezett. Vagy megfordítva: míg a KAS forrásbevonását korlátozta a kihelyezhető hitelek mennyisége, addig a HAS esetében ez a korlát kevésbé volt erős.

Mindezek alapján valószínűsíthető, hogy a két intézet fejlődési pályája közti különbség kialakulásában szerepet játszott, hogy a KAS a gyakorlatban hosszabb lejáratú hiteleket nyújtott, mint a HAS. Ez pedig gyengítette a forrásbevonási képességét, hiszen kénytelen volt egyensúlyt tartani a hitelek várható lejárata és a betétek várható visszafizetése közt. Ehhez járult még, hogy míg a KAS üzletmenetében a források elhelyezése kizárólag a hitelezéshez kötődött, addig a HAS más megoldásokat is alkalmazott.[47]

A fentieket alátámasztják a közgyűlési beszámolók, melyekből kibontakozik a két vezetőség üzleti filozófiájának különbsége is. A KAS 1843-i közgyűlésén Karl Myß kifejtette: az előző évi nyereség alacsony voltát az okozta, hogy a második félévben sok betét hevert kihelyezetlenül a takarékpénztárban, mivel „a korábbi

[45] A mérlegfőösszeg helyett a betéteket voltam kénytelen használni, mivel csak így vethető össze a KAS és a HAS adatsora. Ugyanakkor az adatok azt mutatják, hogy mivel a források közt a betétek szinte kizárólagosak, teljesen jogos ez a fajta számítás.

[46] Erre már a kortársak is felfigyeltek és megpróbálták megmagyarázni. A Brassói Kereskedelmi- és Iparkamara 1851-es jelentésében említi, hogy a HAS összességében kétszer annyi üzletet köt, mint brassói társa. Ennek okát abban látja, hogy Brassó elsősorban kerekedőváros, míg Nagyszebenben inkább az ingatlantulajdon dominál. Ez a magyarázat azonban nem számol sem azzal, hogy – amint látni fogjuk – a takarékpénztárak hitelei főként városi ingatlanokra kerültek betáblázásra, és az ingatlanok értékkülönbsége, mely meghatározta az elhelyezhető összeget, nem lehetett jelentős, sem azzal, hogy a hiteleket nem elsősorban a kereslet korlátozta, (sőt a HAS esetében haladta meg jelentősen a betétállomány a hitelállományt), hanem a gyűjtött források mennyisége. Vö. Bericht 1851. 16.

[47] Elsősorban állampapírokról volt szó, melyektől 1848 napjaiban meg kellett válni, hogy az intézet fizetőképes maradjon. Vö. Bericht 1851. 16.

évek tapasztalatai alapján ősszel volt a legnagyobb a hitelkereslet és a betétek a leggyakrabban akkor voltak igénybe véve, ezért nyáron minden betétet elfogadtak korlátozás nélkül. De ősszel elmaradt a hitelkereslet és a betétek visszafizetése."[48] Két évvel később Lange a közgyűlésen tartott beszédében kifejtette, hogy már 1836-ban voltak akik attól féltek, hogy a betéteket nem tudják a megkívánt biztosíték ellenében kihelyezni. A félelem nem volt alaptalan, mivel számos alkalommal kellett a kisbetétekre korlátozni a betételfogadást.[49] Végül a HAS közgyűlésén 1845 február 9-én néhányan javasolták, hogy a gyors növekedést a KAS mintájára fogják vissza a betétek korlátozásával.[50] Ez is mutatja, hogy a KAS konzervatív és elsősorban a biztonságra törekvő üzletpolitikát folytatott, melyben a növekedés nem szerepelt kiemelt helyen.

A HAS vezetése kockázatvállalóbbnak bizonyult. A már említett 1845-ös közgyűlés eseményei mutatják, hogy a HAS nem kívánta igénybe venni a betétkorlátozás eszközét a források és eszközök összhangjának megteremtéséhez. A közgyűlésen Herbert azzal érvelt, hogy az új betétek és a törlesztőrészletek, (ez utóbbiak meghaladták a 92 000 forintot), elegendőek a követelések kielégítésére. Emellett véleménye szerint még korántsem merült ki a megfelelően fedezett hitelek nyújtásának lehetősége.[51] Mindenesetre a források elhelyezésére a közgyűlés időről időre engedélyezte nemesfémek vásárlását. Ennek volumenét jelzi, hogy az 1846. első félévi mérleg és eredmény-kimutatás szerint ebben az időszakban eladtak 18 501 forint értékű nemesfémet és vettek 53 958 forint 31 krajcár értékben. A mérlegben pedig 56 794 forint 48,5 krajcár értékben mutatták azt ki.[52]

Mindez jelzi, hogy a HAS a KAS üzleti filozófiájához képest előnyben részesítette a dinamikus növekedést. Ugyanakkor ezt megfelelően biztos alapokra kívánta építeni, ezért ideiglenesen szabad forrásainak lekötésére a teljesen biztosnak tekintett nemesfém üzletet választotta és nem próbálkozott enyhébb feltételekkel, vagy esetleg váltókra kölcsönt nyújtani.

A források

A működés aggregált mutatói után nem érdektelen a mérleg két oldalának vizsgálata sem. A rendelkezésemre álló adatok nem teszik ugyan lehetővé a teljeskörű elemzést, mégis analízisük, különösen a betétek esetében, hozzájárulhat az intézetek működésének megértéséhez. Mindezek mellett az adatok nagyobbik része a KAS működésére vonatkozik, így a következőkben a HAS csak kisebb mértékben kerül elemzésre.

A két intézet legfőbb forrását a takarékbetétek képezték. A mérlegben ugyan forrásként jelent meg a tartaléktőke is, de ennek aránya elenyésző a betétekhez képest, bár a tudatos tartalékolás nyomán folyamatosan emelkedik. A KAS esetében 0,95 százalékról 2,5 százalékra, a HAS mérlegében 1 százalékról 1,7

[48] Tudósítás a közgyűlésről, SW 1843. 13. febr. 12.

[49] Tudósítás a közgyűlésről, SW 1845. 13 febr. 13.

[50] Tudósítás a közgyűlésről, SB 1845. 13. febr. 14. ill. Die Hermannstädter Sparkasse, SB 1845. 58. júl. 25. A javaslatot elvetették.

[51] Tudósítás a közgyűlésről, SB 1845. 13. febr 14.

[52] Tudósítás a félévi közgyűlésről, SB 1846. 60. júl. 25. ill. bericht 1851. 16.

százalékra.[53] A betétek mellett ugyanakkor más idegen tőkével gyakorlatilag[54] nem rendelkeztek. Még az alapítók befizetései is speciális betétként funkcionáltak. Vagyis a saját tőke aránya olyan alacsony volt, ami eleve szükségessé tette a konzervatív üzletmenetet.

A betétek, mint gyakorlatilag kizárólagos források értékeléséhez fel kell mérni a betétállomány összetételét érték illetve lejárat szerint. Bár a források korlátozott volta[55] nem teszi lehetővé, hogy végleges és teljes érvényű következtetéseket vonjunk le, ám így is fontos tanulságokkal szolgál az elemzés.

Az intézetek deklarált céljainak megfelelően a közgyűléseken elsősorban a szegényebb rétegek betéteivel foglalkoztak. A hangsúlyt mindig a legalacsonyabb betétre illetve a tulajdonképpen semmilyen jelentőséggel nem bíró átlagos betétnagyságra helyezték ezek a beszámolók. Azonban a betétek kimutatása alapján, mely tulajdonképpen a betéti főkönyv kivonata, a betétek érték szeinti megoszlása (az év végi állományban) a KAS üzletmenetében három egymást követő évben is vizsgálható. A fontosabb adatokat az alábbi táblázat tartalmazza:

*A KAS tárgyévi betétei év végén érték-kategóriánként 1835–1839**

		darab	összeg	átlag	százalék	
					darab	összeg
1835	0–9,9	5	29,5	5,9	26,3%	3,5%
	10–49,9	9	168,6	18,7	47,4%	20,3%
	50–99,9	1	92,0	92,0	5,3%	11,1%
	100–499	4	541,1	135,3	21,1%	65,1%
	500–999,9	0	0,0		0,0%	0,0%
	1000–	0	0,0		0,0%	0,0%
	összesen	19	831,1	43,7	100,0%	100,0%
1836	0–9,9	41	160,9	3,9	51,3%	4,9%
	10–49,9	25	620,7	24,8	31,3%	18,8%
	50–99,9	6	420,8	70,1	7,5%	12,8%
	100–499	7	1253,4	179,1	8,8%	38,0%
	500–999,9	1	840,6	840,6	1,3%	25,5%
	1000–	0	0.0		0,0%	0,0%
	összesen	80	3296,5	41,2	100,0%	100,0%
1837	0–9,9	42	185,2	4,4	32,3%	1,4%
	10–49,9	54	1066,9	19,8	41,5%	7,9%
	50–99,9	12	876,3	73,0	9,2%	6,5%
	100–499	12	2774,7	231,2	9,2%	20,7%
	500–999,9	6	3908,4	651,4	4.6%	29,1%
	1000–	4	4620,6	1155,1	3,1%	34,4%
	összesen	130	13432,0	103,3	100,0%	100,0%
1838	0–9,9	93	363,2	3,9	33,2%	0,9%
	10–49,9	88	1895,7	21,5	31,4%	4,9%
	50–99,9	21	1255,6	59,8	7,5%	3,3%
	100–499	54	12535,6	232,1	19,3%	32,6%
	500–999,9	14	8401,0	600,1	5,0%	21,8%
	1000–	10	14034,4	1403,4	3,6%	36,5%
	összesen	280	38485,4	137,4	100,0%	100,0%

[53] A különbség megint csak a két intézet üzleti filozófiájának különbségéről mondottakat támasztja alá.

[54] Speciális kivételt képeznek az intézményeknek juttatott kisebb ajándékok, melyekkel a tartaléktőkét növelték. ld. zustättingen (juttatásokból származó bevételek) Einnahmen a KAS 1837-es mérlegében, SW 1838. febr. 23.

[55] A KAS betétkimutatása 1837, 1838, 1839 évekre illetve a HAS 1842 évi forgalmának havi bontású feldolgozása áll rendelkezésemre. Azonban ez már olyan jelentős elemszámú sokaság, amelynek vizsgálata többé-kevésbé érvényes következtetések levonását teszi lehetővé.

		darab	összeg	átlag	százalék	
					darab	összeg
1839	0–9,9	358	847,2	2,4	54,8%	1,2%
	10–49,9	123	2985,2	24,3	18,8%	4,3%
	50–99,9	32	2087,5	65,2	4,9%	3,0%
	100–499	102	22102,7	216,7	15,6%	32,1%
	500–999,9	22	13915,5	632,5	3,4%	20,2%
	1000–	16	26942,5	1683,9	2,5%	39,1%
	összesen	653	68880,6	105,5	100,0%	100,0%

*Az 1835, 1836, 1837-es betétek 1837. dec. 31-i állapot szerint
Forrás: SW 1838. febr. 9., 1839 4. jan. 24.., 1840 17. febr. 27.

Az adatokból, különösen az utolsó három év statisztikailag jelentősebb sokaságából világosan kirajzolódnak a KAS betéti struktúrájának jellegzetességei. A két vizsgált dimenzióban más, ám egymást kiegészítő képet kapunk, amit kiegészít és árnyal az időbeli változás vizsgálata.

Ami a betétek számát illeti, már az első értékelhető időpont (1836) adataiból látszik, hogy a betétesek legjelentősebb körét a kisbetétesek[56] képezik. Bár arányuk a betétesek 1/3-a és fele közt változik, nyilvánvaló, hogy ők jelentik a legszélesebb ügyfélkört. Ráadásul 1839-re a zömük — 209 fő a 313 ból — egészen kicsi, 2 forint alatti betéttel rendelkezett. Ez azonban az időmetszetben kizárólag erre az évre jellemző, a korábbi években – arányuk alacsony. (1837-ben 7 a 42-ből, 1838-ban 16 a 93-ból) Mindez arra utal, hogy a legalacsonyabb jövedelemmel bíró rétegek ekkortól kezdtek megjelenni a takarékpénztár ügyfélkörében, bizalmuk ekkorra szilárdult meg, illetve ekkorra fogadták el a takarékpénztár ideológiáját. Egyébként tudatos takarékoskodóknak tűnnek, akik valószínűleg korábban is jövedelmükhöz képest jelentős megtakarítók lehettek, és most a kedvezőbb feltételeket használták ki. Legalábbis erre utal, hogy betéteik legnagyobb része az 1 f 15 kr egész számú többszöröse. Mivel kamat csak minden 1f 15 kr után járt, ezért ez a stratégia haszonmaximalizáló jellegű, miközben feleslegesen nem köt le még oly csekély összegeket sem, azok alternatív hasznosulását nem korlátozza.

A második legjelentősebb csoport a 10 és 50 forint közötti betéteseké. Ez már jelentősebb összegnek minősült, ezt jelzi a felmondás kritériuma is. Elsősorban a helyi társadalom százas tanácsban képviselt tagjai lehettek a betéttulajdonosok, szegényebb céhes mesterek, kiskereskedők, tehetősebb gazdák. Számos gyerek és ifjú is lehetett körükben, ha különböző, takarékbetétként elhelyezett ajándékaik összege meghaladta a 10 forintot. Arányuk kb. 20–40 százalék volt.

Ezek mellé a csoportok mellé, akik már a legkorábbi ügyfelek közt is szerepeltek, nőtt fel harmadikként a 100 és 500 forint közti betétesek csoportja. Ők már valóban vagyonos emberek lehettek, még ha nem is feltétlenül a város leggazdagabbjai közül, bár ezt sem lehet kizárni. Viszonylag magas arányuk az 1838-as és 1839-es adatokban jelzi, hogy a takarékbetét immár valóban alternatívája volt a magánhitelnek. Ugyanakkor esetükben ez tudatos befektetési magatartásra is utal. A takarékbetét két okból jelentett alternatívát. Először az 1840-es évek elején csökkenő kamatok[57], másodszor a magánhitel esetében nem mindig elég-

[56] Mivel a 10 forint alatti betéteket felmondás nélkül visszafizette az intézet, ezért indokolt ezeket kisbetéteknek minősíteni.

[57] Vö. Lange beszéde a közgyűlésen 1845. febr. 11., SW 1845. 13. febr. 13. ill. Die Hermanstädter Sparcasse, SB 1845 62. aug. 8.

séges biztosíték nyomán jelentkező kockázati felár miatt. A takarékbetét csak ezek mérlegelésével lehetett alternatíva, de a betétesek számának növekedése és megoszlásuk jelzi, hogy igen sokan jelentős összeg elhelyezésére is alkalmasnak tartották.

A más kategóriákba eső betétek száma nem jelentős és arányuk az összes betéthez viszonyítva meglehetősen stabil. Látható például, hogy a megadott kategóriák közül valójában nincs létjogosultsága az 50 és 100 forint közöttinek. Ugyanakkor az 500 és 1000 forint, valamint az 1000 forint feletti betétek egyre jelentősebbek lesznek, miután megjelennek a betétek közt. (Az előbbi 1836-ban, az utóbbi 1837-ben). Nem mellékes, hogy ilyen nagy összegek elhelyezése — némelyikük egy kisebb vagyon, például a vizsgált időszak legnagyobb betéte, 5000 forint — szintén a takarékpénztár iránti bizalmat és a betétek megfelelő hozamát jelzi. Ugyanakkor ekkora betétek elhelyezése, különösen tekintettel a három hónapos felmondásra, mely immobillá teszi a tőkét, inkább felhalmozott vagyon, mint kereskedelemben hasznosított forgótőke terhére történhetett.[58]

Nem meglepő, hogy az egyes betéti kategóriák aránya a betétek összértékén belül más képet mutat, mint a mennyiségi megoszlás. Érték alapján az 1000 forint feletti betétek képezték a legjelentősebb állományt. Hasonlóan jelentős volt a 100–500 forint közti betétek aránya.Ez a két kategória rendre több mint felét tette ki az összes forrásnak és így jelentőségük az üzletmenetben nyilvánvaló. Utánuk következett az 500 és 1000 forint közti betétek csoportja, mely a betétek 20 százalékánál többet tett ki. A három kategória együttes aránya 84 és 91 százalék közt változott. Nem túlzás tehát kijelenteni, hogy a takarékpénztár növekedését alapjaiban határozta meg a tehetősebb rétegek megtakarítási hajlandósága. Ilyen arányok mellett az is nyilvánvaló, hogy a nagyobb betétek elhelyezését rendre korlátozó KAS növekedési dinamikája miért is maradt el nagyszebeni társáé mellett. A takarékpénztár hitelezésre fordítható forrásait szinte kizárólag ezek a betétek alkották, korlátozásuk jelentősen csökkentette a növekedés lehetőségét.

A kis és közepes betétek állománya olyan alacsony volt, hogy az intézet akár mellőzhette volna őket. Egyben az alacsony arány jelzi, hogy a célkitűzésként megfogalmazott pontok közül az első nem volt összeegyeztethető a harmadikkal, az alacsonyabb státuszú rétegek takarékossága csak kevéssé tette lehetővé a hitelezési tevékenység bővítését. Az intézeten belül tulajdonképpen együttesen működött egy klasszikus takarékpénztár és egy bank. A kapcsolat igen szerencsés volt, hiszen ötvözte az előbbi jótékony céljait az utóbbi növekedési potenciáljával és gazdasági hasznával.

Ugyanakkor a rendszeres betétkorlátozás jelzi, hogy az intézet alapítói mennyire fontosnak érezték erkölcsi céljaikat. Az üzleti növekedés rendszeres alárendelése a szegényebb rétegek takarékoskodásának mutatja, hogy a közösségi jólét és a szegényebb rétegek felemelése nem valamiféle „arculatformáló" szólam, hanem a gyakorlatban következetesen érvényesített elv volt, és a KAS erősen konzervatív üzleti politikája ezeknek a csoportoknak a betéteit kívánta megóvni a kockázatoktól.

[58] Ezt az állítást azonban gyengíti, hogy az ilyen nagy betétek átlagos futamideje, amennyire a kevés esetből következtetni lehet, legalább olyan rövid volt, mint a többi betété. Bővebben lásd alább.

Itt kell megemlíteni, hogy a HAS üzletpolitikája nem ezzel ellentétes, hanem inkább kevésbé óvatos volt. Mint azt a már többször hivatkozott *Die Hermanstädter Allgemeine Sparcasse* című cikk bizonyítja, a nagyszebeni intézet vezetősége úgy vélte, hogy a hiteltörlesztések és az új források képesek fedezni a betétek visszafizetését. Ezért nem élt a betétkorlátozás eszközével. Ebben az esetben a kockázat minimalizálására a hitelek biztosítékai és a tartalékalap szolgáltak. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról, hogy a mérlegben külön tételként feltüntetett nemesfémek tulajdonképpen tartaléktőkeként funkcionáltak. Márpedig ebben az esetben például 1846. végén kb. tíz százalékos volt az intézet tartalékrátája, ami — ez lévén az egyedüli saját tőke —, ugyanakkora tőkemegfelelési mutatót is jelent. Márpedig ez igen jelentős, normális körülmények között a biztonságos működéshez elegendő. Vagyis a HAS vezetése sem vállalt jelentősen nagyobb kockázatot a növekedésért, inkább azt állíthatjuk, hogy a kockázatokat elsősorban az üzletmenetben és piaci módon próbálta kezelni, míg a KAS az adminisztratív eszközöket részesítette előnyben. Azt, hogy mindkét módszert megfelelően alkalmazták, bizonyítja, hogy az 1848–49-es megrázkódtatást és a vele járó nagyarányú betétkivonást mindkét intézet kezelni tudta. S bár az 50-es évek nem a prosperitás időszakát jelentették, ez nem hozható összefüggésbe a kockázatkezelési stratégiával.

A betétesek társadalmi megoszlásáról kevés a közvetlen adat. A közgyűléseken szinte mindig elhangzik ugyan, hogy az intézet egyre inkább teljesíti célját, mivel egyre több alacsonyabb státuszú ügyfele van, de a részletekkel a beszámolók általában adósak maradnak. Azonban az 1839-es közgyűlésen Albrichsfeld közölt néhány adatot. Ezek szerint 1838. decemberében a betétesek (507 fő) közül 25-en a szolgáló osztályból, 167-en a gyermekek és árvák, 4-en a közkatonák és altisztek, 10-en pedig a falusiak közül kerültek ki.[59] Különösen a gyermekek és árvák 33 százalékos aránya szembetűnő. Ez mindenképpen jelzi, hogy a kis és esetleg a közepes betétek milyen jelentős része származhatott ebből a forrásból.

Két évvel később Albrichsfeld azt emelte ki, hogy a fiatal munkások, katonák és a szolgálók betéteinek összege megháromszorozódott.[60] Mivel az összállomány növekedése csak 25 százalékos volt, ez valószínűleg a betétesek számának jelentős növekedésével járt együtt, ami jelzi, hogy immár ezek a rétegek is jelentős mértékben fordultak a takarékpénztár felé.

Ahhoz, hogy a forrásokról minél teljesebb képet kapjunk, szükséges a betétek lejárati struktúrájának vizsgálata is. Mivel a takarékbetét bemutatóra szóló követelés, ezért — a statumokban megszabott korlátokkal — bármikor felvehető. Ezzel együtt szükséges lehet a források tartósságának vizsgálata, hiszen a banki üzletmenetben törekedni szoktak a források és eszközök minél nagyobb szinkronjára.[61]

A rendelkezésre álló adatok, ha nem is teljes érvénnyel, de lehetővé tesznek egy ilyen irányú elemzést is. Ennek legfontosabb adatait az alábbi táblázatok tartalmazzák:

---

[59] Tudósítás a közgyűlésről, SW 1839. 4. jan. 24.

[60] Tudósítás a közgyűlésről, SW 1841. 10. febr. 4.

[61] Ezt a törekvést jelzi a HAS közgyűlésén lezajlott, már többször idézett vita 1845-ben.

Tárgyévi betétek futamideje, KAS (1839. dec. 31-ig kivett betétek)

	1836		1837						1838	
	2< év	%	1-2 év	%	2< év	%	összesen	%	1-2 év	%
0–9,9	14	34,1	21	48,8	3	7,0	24	55,8	33	35,5
10–99,9	8	25,8	22	33,8	12	18,5	34	52,3	33	30,3
100–999,9	0		5	26,3%	4	21,1	9	47,4	30	44,1
1000–	0		2	50,0	0		2	50,0	7	70,0
összesen	22	27,5	50	38,2	19	14,5	69	52,7	103	36,8

Forrás: Siebenbürger Wochenblatt 1838, 1839, 1840-es évfolyamai

Éven belüli kivét			
1836	1837	1838	1839
35	53	171	208
30,2%	29,0%	37,9%	24,2%
Három éven belüli kivét			
1836		1837	
65	56,0%	122	66,7%
Két éven belüli kivét			
1838			
274	60,8%		

Az adatokból látható, hogy a betétek már a kezdeti időszakban viszonylag alacsony forgalom mellett is a hitelekhez képest rövid futamidejűek voltak. Az éven belüli kivétek mennyisége 25–38 százalék közt ingadozott, értéke azonban folyamatosan nőtt. Míg 1837-ben csak a tárgyévi betétek 12 százalékát tette ki, addig egy évvel később már 18,1 százalékát. 1845-re ez az arány már meghaladta a 40 százalékot.[62] Már a korai időszakban is azzal számolhatott a KAS, hogy a betétek kétharmada–háromnegyede három éven belül visszafizetésre kerül, ami értékben még meg is haladhatta ezt az arányt.[63]

Később a lejárat még inkább rövidült. 1845 végén, mint már említettem, a tárgyévi betéteknek csak 60 százaléka volt a takarékpénztárban, az előző évieknek már csak 29,4 százaléka. Bár ekkor az 1842-es betéteknek még 18,9 százaléka a takarékpénztár állományában volt, a négy évesnél régebbi betétállomány rendre kevesebb az azévi betétek 10 százalékánál.Figyelembe véve azt is, hogy a betét elhelyezése és a betét felvétele közt akkor sem feltétlenül telt el egy évnél több, ha közbe esett az év vége, nyugodtan állíthatjuk, hogy a betéteknek legalább a fele éven belül ki is került a KAS állományából, és 80 százaléka vagy még több két éven belül. Vagyis a betétek átlagos futamideje kb. 1,5 év volt (elképzelhető, hogy kevesebb).[64]

[62] Tudósítás a közgyűlésről in SW 1846 11. febr. 5.

[63] Itt figyelembe kell venni, hogy a korai időszak adatai alapján a nagyobb értékű betétek az átlagnál korábban kerültek visszafizetésre, de a későbbi időszakból már csak összevont adatok állnak rendelkezésünkre. Ezért ez a megállapítás semmiképpen sem tekinthető általános érvényűnek.

[64] Ez egyben ellentmond annak a korábbi megállapításnak, hogy a takarékpénztárak feltételei mellett, a nagybetétek valószínűleg a forgótőkeként nem használt vagyonból keletkezhettek. Bár az ellentmondás teljes feloldására a rendelkezésre álló adatok nem elegendőek, szeretném két szempontra felhívni a figyelmet. Először az adatok, melyek alapján az adatsorokat összeállítottam, csak néhány évre vonatkoznak, és a későbbiek során valóban megjelenhettek tartósan megmaradó nagybetétek. Másodszor szeretném jelezni, hogy ezek szerint a KAS betétei alkalmasak voltak az adott

Ez egyben jelzi a visszafizetéssel kapcsolatos aggodalmak jogosságát is. Ennek tükrében még érthetőbb, hogy a KAS miért folyamodott a betétek, elsősorban a nagybetétek korlátozásához, míg nagyszebeni társa miért választotta a gyakorlatban a tartalékalap növelését jelentő nemesfémvásárlást.

A működés szempontjából hasznos lehet a betétek havi megoszlásának részben lehetséges vizsgálata. Elsőként a betétek számának havi megoszlását foglaltam az alábbi táblázatba.

A HAS és a KAS betéteinek havi megoszlása, betétek száma

	dec.	jan.	febr.	márc.	ápr.	máj.	jún.	júl.	aug.	szept.	okt.	nov.	dec.
HAS 1842	106	47	52	48	38	37	39	37	35	45	59	58	82
KAS 1837	n.a.	14	21	14	15	10	13	6	8	22	7	26	27
KAS 1838	27	20	43	36	38	42	38	34	49	27	36	31	56
KAS 1839	56	59	57	71	82	59	69	65	69	77	69	71	113

Forrás: SW 1838, 1839, 1840 ill. SB 1843. évfolyam

Mint látható, a betétek eloszlása havonta meglehetősen változó, és nincs jellegzetesnek mondható trendje. Ami mind a négy adatsorban közös, az az év végi csúcs. A tárgyév decembere mind a négy esetben a betételhelyezés időszaka volt. Jóval gyengébben rajzolódik ki egy kisebb őszi csúcs. A HAS esetében ez augusztushoz képest a betétek jelentős emelkedését jelenti, októberi csúccsal, majd novemberi stagnálással. A KAS esetében két ízben szeptemberi csúccsal és azt követő visszaeséssel lehet számolni. Az 1838-as adatsorban pedig egyenesen augusztusi csúcs rajzolódik ki. Ez a lokális maximum ráadásul egyik esetben sem haladja meg jelentősen a késő téli, tavaszi szintet, csupán a nyári stagnáláshoz illetve visszaeséshez képest jelent emelkedést.

Ennek tükrében csak a decemberi betéti csúcsot tekinthetjük állandó jelenségnek, illetve azt rögzíthetjük, hogy a betétek szintje nyáron vagy csökken vagy stagnál az előző időszakhoz képest. A betétek számának folyamatos többéves bővülése elsősorban a téli periódus egyre növekvő betételhelyezéseiből származik. Mindez erősen emlékeztet a mezőgazdaság jövedelmi ciklusára, melyben a nyár végi aratás és értékesítés nyomán keletkező jövedelmek a következő nyár elejére lényegében elfogynak. Figyelembe véve akár a termelőktől történő felvásárlás ütemezését, akár a kereskedelemben honos halasztott fizetési technikákat és végül az agrárnépesség nagyon magas arányát, nem elképzelhetetlen, hogy a takarékbetétek ciklusa, a gazdasági áttételeken keresztül és az ezekből következő késleltetéssel, de a mezőgazdasági termelés ciklusához igazodott, még olyan, viszonylag polgárosult és nagy számú kézművest és kereskedőt felmutató környezetben is, mint Nagyszeben és Brassó.[65]

---

pillanatban más módon el nem helyezhető tőkék kamatoztatására. Mivel pedig a statutumokban rögzített felmondási határidő csak lehetőség volt, melytől megfelelő összegű készpénz megléte esetén eltekinthetett a KAS, ezért valószínű, hogy többnyire elég magas készpénzállománnyal működtek, s ez lehetővé tette a felmondási idő lerövidítését.

[65] A mezőgazdasági ciklushoz kapcsolódó banki ciklus jóval később is érvényes volt. Vö. *Kövér György*: Iparosodás agrárországban Bp. 1986. 59–61.

A betétek havi megoszlása értékük alapján a következő volt: A HAS és a KAS betétei havonként forint C. M.[66]

	dec.	jan.	febr.	márc.	ápr.	máj.	jún.	júl.	aug.	szept.	okt.	nov.	dec.
HAS	5860,7	3740,8	1852,5	3500,1	2383,3	1756,5	9477,3	3261,4	8619,8	7366,7	14614,3	15193,1	9624,4
KAS 1837	nincs adat	587,68	1929,4	1200,2	671,4	801,9	540,96	71,2	143,7	2634,9	361,2	3392,99	1096,6
KAS 1838	1096,6	733,23	1707,8	3610	3822,2	1511,1	3104,4	3079,3	8510,1	5983,2	2406,5	1808,6	7381,3
KAS 1839	7381,3	2546,2	1988,3	6619,1	3228,4	8331,2	2987,2	4775,8	8399,1	3327,2	13043,5	4110,5	9524,1

Forrás: SW 1838,1839,1840 ill. SB 1843 évfolyam

A betétek értékének megoszlásában a betétszámhoz hasonlóan nehéz trendeket felfedezni. Erre az adatsorra is jellemző az év végi maximum. Ha figyelembe vesszük, hogy a HAS adatai az év közben kivett összegeket is tartalmazzák és ez alapján feltételezzük, hogy a görbe alkalmasabb valamiféle trend vizsgálatára, akkor látható, hogy az adatsorok alapján most is kirajzolódik az év többi részéhez, elsősorban az őszi-téli periódushoz képest, alacsonyabb volumenű nyári betételhelyezés. Ez a HAS esetében egyértelmű, de a KAS adataiból alkotott adatsorok alapján is ez mondható. Vagyis, bár az adatsorok alapján csak az év utolsó harmadáról állítható, hogy egyértelműen kiemelkedő lenne betételhelyezés szempontjából, de a kirajzolódó betéti ciklus ismét erősen hasonlít a mezőgazdasági ciklushoz.

Összességében valószínűsíthető, hogy a betéti ciklus a mezőgazdasági ciklushoz kötődött, és ez egyben azt is jelzi, hogy a betétek forrásául elsősorban a jövedelmek szolgáltak, és csak másodsorban a már korábban felhalmozott vagyon. Ez összegyeztethető a betétek megoszlásáról korábban elmondottakkal, hiszen a 100–500 forintos kategória, mely jelentős részét adta a forrásoknak, realizálható jövedelmet jelent.

Az eszközök

Amint azt láttuk a fentiekben, a takarékpénztárak legfontosabb kihelyezése az ingatlannal vagy értéktárgyakkal biztosított hitel volt. Ez a forma azonban meglehetősen differenciálatlan. A későbbi, könyveléstechnikailag és statisztikailag elkülönített, különböző típusú és célú hitelkategóriák — váltóleszámítolás, jelzáloghitel, lombard, kötvénykölcsön[67] stb. — nem különülnek. A hitelek összessége tartalmazhatott hosszú lejáratúnak szánt valódi jelzáloghiteleket, rövidlejáratú, a váltót helyettesítő hiteleket, a tulajdonképpeni lombardot jelentő kézizálog-kölcsönt is. A rendelkezésre álló adatok nem teszik lehetővé a típusok szerinti megkülönböztetést.

[66] A HAS és KAS adatsorok összevethetősége nem teljes, mivel a HAS tartalmazza az év végéig kivett betéteket, míg a KAS adatok csak az év végi állományt tartalmazzák.

[67] A váltóleszámítolás a legelterjedtebb rövidlejáratú (egy-két héttől akár egy évig terjedő) hitel, melyet ún. váltó – határidőre szóló, kezesekkel biztosított fizetési ígérvény – ellenében nyújtottak. A lombardhitel szintén rövidlejáratú, értékpapírok (államkötvény, részvények stb.) fedezete mellett nyújtott hitel. A jelzáloghitel hosszúlejáratú, ingatlanfedezet és jelzálogjog telekkönyvi bejegyzése mellett nyújtott hitel. Általában céljuk és funkciójuk más, a rövidlejáratúak forgóeszközhitelként a folyamatos üzletmenethez szükséges készpénzállomány megszerzését, míg a hosszúlejáratú hitel beruházási célokat szolgál.

A hitelekre vonatkozó szabályok egyértelművé teszik, hogy a kölcsönök differenciálása nem volt cél. A lejáratot nem szabták meg, csak a félévenkénti kamatfizetést tették kötelezővé, de a hitel felmondható volt. A tőke törlesztése az adós lehetőségei szerint történt. A törlesztéssel kapcsolatos „engedékenységet" a biztosítékok és a hitelek engedélyezésének rendszere ellensúlyozta. Megkövetelték a rendezett telekkönyvet és az abba bejegyzett zálogjogot, a hivatalos becslési okiratot. Az engedélyezés a választmány joga volt, esetenként a közgyűlésé.

A biztosítékokkal kapcsolatos szigorúság ellenére a két takarékpénztár hitelei iránt a kereslet folyamatos volt. A betétként elhelyezett összegek kihelyezése megfelelő üzletpolitikával, valódi versenytársak nélkül nem okozott gondot. Mint az a fentebb közölt adatokból látható, a két takarékpénztár 1848-ra rendkívül jelentős hitelezővé nőtte ki magát a piacon.

A hitelek összege pár forinttól több ezerig változott, ami jelzi, hogy a legkülönfélébb igények kielégítésére is alkalmas volt a két intézet.[68] Az éves új kihelyezés a KAS-nél az 1840-es években 1845-ig 50 és 100 ezer forint közötti volt, utána meghaladta a 140 ezer forintot is.[69] A HAS már 1843-tól rendre 200 ezer forint felett, 1847-ben 300 ezer forintot meghaladóan nyújtott új hitelt.[70] A tőkekoncentráció jelentős, bár a KAS esetében az adatokból csökkenő tendencia bontakozik ki. Míg 1841-ben 1200 új betét mellett 133 hitelt nyújtanak (az arány 9,02), addig 1846-ban 2087 új betétre 454 hitel jut (az arány 4,6), bár 1847-ben újra 8,09-re emelkedik (2485 betét 307 hitel. Az év végi adatok is ezt támasztják alá. 1841-ben 1785 betétre 559 hitel jut (3,19) addig 1846-ban már 3567 betét mellett 1386 hitelt tartanak nyilván (2,57), 1847-ben ez is nő 2,87-re (4083 betét 1420 hitel). Ezzel együtt a csökkenés nem olyan jelentős, hogy azt ne okozhatná a nyilvántartott hitelek értékében a részleges visszafizetések miatt bekövetkezett változás.[71]

A hitelállomány lejárata az adatokból nem deríthető fel. Azonban hasonló szerepű, a hitelek visszafizetését jellemző, és azon keresztül a hiteltörlesztésből származó bevétel jelentőségét mutató jelzőszám lehet az éves visszafizetések aránya az előző év végi hitelekhez:

Év	KAS	HAS
1838	40%	
1839	26,8%	
1840	28,6%	
1841	28%	
1842	17,85%	
1843	23,5%	42,5%
1844	23,7%	45,1%
1845	35,6%	23%

[68] Pl. a KAS esetében 1841-ben 2 fl 30 kr volt a legkisebb, 8000 fl a legnagyobb. (SW 1842. 10. febr. 3.) 1842-ben 8 fl a legkisebb, 3500 fl a legnagyobb (SW 1843. 13. febr. 12.), 1844-ben 6 fl a legkisebb 9000 fl a legnagyobb (SW 1845. 13. febr. 13.), 1845-ben 6 fl a legkisebb, 17000 fl (!) a legnagyobb (SW 1846. 11. febr. 5.)

[69] Uo.

[70] Bericht 1851. Anhang B.

[71] Erre enged következtetni, hogy pl. 1846-ban csak 77 hitel teljes törlesztésére került sor, ami az ennél jóval többre tehető részleges visszafizetésekkel együtt jelentős részben megmagyarázza az átlagos hitel összegének csökkenését az év végi állományban

Év	KAS	HAS
1846	26,2%	19,4%
1847	23,5%	19,7%

Látható, hogy a törlesztések aránya az indulást követő periódusban rendkívül magas, hogy aztán a gazdasági ciklikusságnak köszönhetően ingadozva ugyan, de lényegében stabilizálódjon alacsonyabb szinten. A KAS esetében kb. 23–24, a HAS esetében pedig 19–20 százalékon. Ez meglehetősen alacsony arány, a takarékbetétek visszfizetésének igényéhez képest legalábbis. Emiatt pedig a takarékbetétek visszafizetésének legfontosabb forrása azok folyamatos bővülése maradt. Ennek tükrében egyértelmű, hogy a takarékpénztárak növekedési dinamikáját alapvetően az új betétek gyűjtésének képessége határozta meg, más tényezők ebből a szempontból sokkal kevésbé voltak jelentősek. Így a takarékpénztárak fejlődése dinamikus maradhatott 1848-ig, mivel a korábbi megtakarítások jelentős része átkerülhetett hozzájuk, illetve mivel a gazdasági környezet segítette a betétgyűjtést. Ezt követően azonban, már más feltételek közt, a fejlődést stagnálás váltotta fel, melyből a takarékpénztárak képtelenek voltak kitörni, betétgyűjtésüket dinamizálni.

A KAS hiteleinek földrajzi megoszlásáról is rendelkezünk adatokkal:
Hitelek földrajzi megoszlása KAS, forint C. M.

Év	Brassó		Barcaság		Egyéb		összesen
	összeg	százalék	összeg	százalék	összeg	százalék	
1841	112782	66,0%	27015	15,8%	31190	18,2%	170987
1842	133057	67,3%	28896	14,6%	35830	18,1%	197783
1844	184800	69,4%	44783	16,8%	36666	13,8%	266249
1846	269171	68,4%	59683	15,2%	64571	16,4%	393425

Forrás: SW 1842., 1843., 1845., 1847. évfolyam

A táblázat adatai alapján egyértelmű, hogy a legjelentősebb „hitelfelvevő" Brassó városa volt. A hitelek aránya meglehetősen stabil, rendre eléri vagy meghaladja a kétharmadot. A Barcaság[72] városaiba és falvaiba a hitelek mintegy 15–16 százaléka került, míg a fennmaradó rész a Barcaságon kívüli területeken került elhelyezésre. Bár ez utóbbi rész kissé csökkent 1841-től 1846-ig, a tendencia nem egyértelmű.

Átlagosan a brassói hitelek voltak a legmagasabbak, 1846-ban 735,5 fl összegűek. Ezzel szemben a Barcaságban az átlagos hitelösszeg csak 73 fl, vagyis mindössze a brassói tizede! Az egyéb területeken elhelyezett hitelek átlaga 316,5 fl volt.[73] Látható, hogy a hitelkihelyezés döntően Brassóban történt, ahol igen jelentős volt a nagy adósok szerepe az üzletmenetben. A másik véglet a Barcaság, ahonnan inkább a kisegzisztenciák, elsősorban a parasztok folyamodtak hitelért.[74] Egyben a megoszlás valószínűvé teszi azt is, hogy míg Brassóban elsősorban a

[72] A Barcaság – németül Burzenland, románul Ţară Bârsei – Erdély Brassó körül elhelyezkedő tájegysége, melyet ekkor a Brassó-vidék (Districtus Coronensis, Distrikt Kronstadt) közigazgatási egysége fogott össze a szász önkormányzat részeként.

[73] Tudósítás a közgyűlésről, SW 1847. 15. febr. 22.

[74] Vö Albrichsfeld megállapításával 1839. jan. 22-én, miszerint a vidéki lakosság elsősorban hitelért fordul az intézethez. Úgy tűnik ez a tendencia nem változott meg 1848-ig sem. Tudósítás a közgyűlésről, SW 1839. 4. jan. 24.

kereskedők és iparosok finanszírozását látta el a takarékpénztár, addig a városhoz tartozó Barcaságban a paraszti hitelproblémák áthidalásában segített.[75]

Az is nyilvánvaló, hogy a takarékpénztár elsősorban lokális illetve nagyon korlátozottan regionális funkciót töltött be. A hitelek 82–84 százaléka Brassóban és a hozzá tartozó Barcaságban került elhelyezésre. A fennmaradó rész, figyelembe véve, hogy a korai kapcsolatfelvétel a környező székekre, törvényhatóságokra és határőrezredekre korlátozódott, nagy valószínűséggel a közeli területekre jutott. Ennek a földrajzilag korlátozott működésnek a tükrében talán még jelentősebb a takarékpénztár mérlegfőösszegének mértéke. Az 1847-re elért közel félmillió forintos tőkefelhalmozás Brassó és környéke legjelentősebb gazdasági intézményévé tette a KAS-t és jelzi, hogy tudatos tőkeakkumulációt segítő gazdaságpolitikával milyen jelentős erőforrásokat lehetett felhalmozni még Erdélyben is.

A hitelezési tevékenység legfontosabb korlátját a betétek alakulása jelentette. A hitelek volumene a betétekével megegyezően alakult.

Nem mindig volt lehetőség a betétek teljes összegének kihelyezésére. Ezt ellensúlyozandó folyamodott a KAS betétkorlátozáshoz, a HAS pedig később a nemesfémek vásárlásához.

A másik korlátot a fedezetre vonatkozó szabályok jelentették. Ezek kizárták a hitelfelvevők köréből a megfelelő ingatlannal, vagy értéktárgyakkal nem rendelkezőket, köztük a városi iparosok és kereskedők jelentős részét is[76]. Részben ez magyarázza a takarékpénztár üzletének földrajzi korlátait is. Az erdélyi társadalomszerkezet jellegzetessége volt ugyan egy jelentős, az összlakosság kb. egyharmadát kitevő szabadparaszti réteg, ezek területi megoszlása nem volt egyenletes. Míg Brassó-vidéken 48,4 százalékot tettek ki (ez a szász székek közül a második legalacsonyabb arány volt), addig Háromszékben csak 0,23 százalékot, Felső-Fehérben 6,17 százalékot, Kőhalom székben 88,66 százalékot, Fogaras vidéken 3,05 százalékot, Udvarhely székben 51,58 százalékot.[77] Ezt a számot megnövelve az egyéb szabad jogállású és birtokbírhatási jogot élvező rétegekkel is, komoly különbségek voltak a potenciális hitelfelvevők száma közt, amit csak fokozott a rendezett telekkönyvek hiánya. Figyelembe véve emellett Brassó-vidék magas lélekszámát, mely 1847-ben megközelítette a 130 ezer főt,[78] – egyértelmű, hogy a KAS tevékenységének bővítésére megfelelő lehetőségek kínálkoztak lokálisan is. S bár a takarékpénztár-egylet törekedett a tevékenység földrajzi kiterjesztésére, amit mutat kapcsolatfelvételük a temesvári takarékpénztárral, illetve a számadások megjelentetése erdélyi magyar és román lapokban[79], ez

[75] Közvetve ezt támasztják alá az 1846-os visszfizetési adatok is. Ekkor Brassóból 72925 fl, a Barcaságból 6091 fl, más területekről 8253 fl értékű hitelt fizettek vissza. Ez Brassó esetében 26 százalék körüli, a más területek esetében 15 százalék körüli, míg a Barcaság esetében 11–12 százalékos visszafizetést jelent. Ez nagy valószínűséggel az eltérő gazdasági tevékenység következménye, hiszen a kereskedelem jelentősen gyorsabb megtérülési lehetőségeket biztosít. Vö. Tudósítás a közgyűlésről, SW 1847. 15. febr. 22.

[76] Ezt mindenestre alátámasztja, hogy a városi zálogház (*Versatzamt*) 1847-ben 3792 tételt fogadott be. Vö. Thör 1910. 15.

[77] Vö. *Csetri Elek–Imreh István*: Erdély társadalmi rétegződéséről. in A polgárosodás útján. Tanulmányok a magyar reformkorról. Szerk. Szabad György Bp. 1990. 377–413. 19. táblázat 403.

[78] Uo. ill. *Söllner J.*: Statistik des Grossfürstentums Siebenbürgen. Hermannstadt 1856. 271–276.

[79] Tudósítás a közgyűlésről, SW 1847. 15. febr. 22. ill.Tudósítás a közgyűlésről, SW 1846. 11. febr. 5.

egyik oldalon a lehetőségek korlátozott volta miatt, másik oldalon pedig a még kihasználatlan lehetőségek miatt csak kevéssé történt meg.

Ezzel együtt, figyelembe véve a HAS dinamikus fejlődését is, nyugodtan kijelenthető, hogy Erdély, a maga elmaradottságával együtt sem volt kedvezőtlen adottságú terület a takarékpénztárak megalapítására. A szabad társadalmi rétegek magas aránya, mely a szász székekben a városi lakosság nagy számával és koncentrációjával is együtt járt, jelentős potenciális ügyfélkört jelentett. Míg a betéteseket az elit példája és a takarékoskodás ethosza egyaránt serkenthette, a nagyszámú, birtokbírhatási jogú réteg lehetővé tette a kockázatmentes hitelezési tevékenységet a korabeli, feudális jogrend keretei közt is.

Célok és fogadtatás

A működés gazdasági dimenziói mellett a két takarékpénztár működésének megfelelő értékeléséhez elengedhetetlen a megfogalmazott morális alapú célok teljesülésének, és ami ezzel jelentős mértékben összefügg, a társadalmi fogadtatásnak, a negatív vagy pozitív reakcióknak a vizsgálata.

A fentiekben láttuk, hogy a tőkeakkumulációs törekvéseket mindkét intézet sikeresen valósította meg, bár hitelezésre fordított forrásaik döntő részét a 100 forintnál magasabb betétek tették ki. Kevésbé megragadható a takarékoskodás, mint öngondoskodási stratégia terjesztésének sikere. Számszerűen biztos, hogy 1846-ban Brassó-vidék lakosságának több mint két százaléka rendelkezett takarékbetéttel.[80] Mivel valószínű, hogy az adósokhoz hasonlóan a betétesek nagyobbik része is brassói volt, ez azt jelenti, hogy magában a 24 ezer lakosú városban akár a tíz százalékot is elérhette a betétek aránya. Szeben esetében ezek az arányok magasabbak lehettek, ám a HAS esetében számolni kell azzal is, hogy Nagyszeben politikai és kulturális központi szerepe jobban vonzhatta a más székbelieket is, és a szász nemzeti takarékpénztár jellegét kölcsönözhette a HAS-nak.[81] Ugyanakkor érthető, hogy a polgárosultabb, városi környezet elfogadóbban reagált, mint a vidék.

Az elért eredmények sem lebecsülendőek, hiszen ha a betétek lakossághoz viszonyított aránya nem is feltétlenül jelenti azt, hogy a megtakarításoknak is ekkora része került a takarékpénztárakba, alig több, mint egy évtized alatt a takarékpénztárak egyértelműen beilleszkedtek társadalmi környezetükbe és elfogadottá lettek. Olyannyira, hogy 1845-re a takarékpénztárak immár a szász reformprogram szerves részévé váltak. A *Siebenbürger Bote* című lapban megjelent *Was wollen wir?* című vezércikk, mely a szászok programját taglalta, foglalkozott a telekkönyvek rendezésével, mint a takarékpénztárak létesítésének feltételével.[82]

[80] A 3567 betét a 128800 lakos esetén 2,77 százalékot jelent, de egy személy több betétet is birtokolhatott, illetve nem Brassó-vidékieknek is lehetett betéte. Ugyanakkor, tekintettel a gyermekek és árvák számára nyitott betétekre, nem alkalmazható az a kényelmes, és aránynövelő megoldás, hogy a családfők számához viszonyítjuk a betétek számát.

[81] Ezt támasztja alá, hogy a nagyszebeni zálogházat (*Versatzamt*) 1844. dec. 20-án *sächsisches Nationalversatzamt* megnevezéssel alapították. Vö. Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen II. köt. 327. o. (Peter Lange).

[82] SB 1845. 9. jan. 31.

Másfél évvel később egy újabb vezércikk — címe *Amortisation und Zinsenherabsetzung* — a két takarékpénztár szerepét hangsúlyozza a kamatok csökkenésében. Egyben sürgeti az amortizációs — rendszeres, előre meghatározott tőketörlesztésen alapuló — kölcsön bevezetését, mint a továbblépés feltételét.[83]

A takarékpénztárak növekvő elfogadottságát érzékelték azok alapítói is. A közgyűlési beszámolók rendszeres témája volt, hogy egyre többen bízzák megtakarításaikat a takarékpénztárra, amely így egyre inkább teljesíti alapvető célját, a szegényebb rétegek felemelését. Rendre említették a gyermekeik számára takarékoskodó szülőket és az ajándékaikat takarékbetétben elhelyező gyermekeket is. Mellettük a fiatal iparosok és szolgálók azok, akik elkezdték a takarékoskodást, míg a parasztok takarékoskodásával elégedetlenek voltak a takarékpénztár vezetői.[84] Az alapvetően pozitív hangulat olykor odáig ragadta a brassói szenátorokat, hogy megelőlegezték maguknak utódaik áldását is.[85]

Természetesen az elfogadás nem ment egyik napról a másikra, minthogy a takarékpénztárak üzletének kibontakozása problémákat is szült, melyek a szász társadalom befolyásos rétegeiben ellenérzéseket keltettek. Mindez szervesen hozzá tartozik a takarékpénztárak recepciójának kérdéséhez.

A lakosság takarékpénztárral kapcsolatos, az újnak és ismeretlennek szóló fenntartásai szükségessé tették, hogy a KAS a Siebenbürger Wochenblatt 1838. március 30-i számában részletesen taglalja a takarékpénztár céljait és pozitív hatásait.[86]

Eszerint a takarékpénztár haszna először is abban áll, hogy az adott pillanatban hat százalékra el nem helyezhető pénz legalább négy százalékot kamatozik. Másodszor a takarékpénztár a legjobb hely az olyan kis összegeknek, amik nem kölcsönözhetőek. Emellett jóval kevésbé kockázatos, mint kölcsönt adni bárkinek, aki aztán esetleg nem fizeti azt vissza. Harmadszor a takarékbetét a legjobb módja a mindennapi takarékoskodásnak. A takarékoskodás pedig rendre és tisztességre nevel, így a mestereknek és munkaadóknak is érdeke segédeiket és szolgáikat takarékoskodásra serkenteni. Negyedszer a betétkönyv a legelfogadhatóbb és legelőnyösebb kaució lehet, ami ráadásul kamatozik is. Ötödször a takarékpénztár jó megoldás azoknak is, akik összegyűjtött pénzüket valamely fizetési kötelezettség (pl. házbér) teljesítéséig megőrizni akarják.[87]

Látható, hogy az alapgondolat, a szegényebb rétegek takarékosságra nevelése, milyen erősen jelenik meg az okfejtésben. Nem egyszerűen személyes érdekként, hanem az ő felemelésük által a közösség érdekeként. A takarékosságra nevelés pedig nem csak a takarékpénztár feladata, hanem mindazoké, akik befo-

---

[83] SB 1846. 93. nov. 23.

[84] Vö. Tudósítás a közgyűlésről, SW 1838. febr. 9., 1839. 4. jan 24., 1841. 10. febr. 4, 1842. 10. febr. 3., 1843. 13. febr. 12., ill. SB 1844. 11. febr. 6.1845. 13. febr. 14.

[85] „ és meg lehetünk győződve arról, hogy utódaink ezen közhasznú intézet alapítóit és előmozdítóit áldani fogják." (az én fordításom - EG) Tudósítás a közgyűlésről, SW 1843. 13. febr. 12.

[86] SW 1838. 13. márc. 30.

[87] Ennél a pontnál a szöveg rendkívül emelkedetté és költőivé válik. „ *denn aus dem eigenen Kasten nimmt der ärmere Mensch, wenn die Noth ihm drängt, seinen Reichtum bald wieder weg, und dann ist am Michaels [] kein Geld mehr da.*" (Magyarul: „aztán a szegény ember, mikor a szükség kényszeríti, ládikájából gazdagságát hamar előveszi és Szent Mihálykor [] nincs már több pénze.")

lyással bírnak alkalmazottaikra. A kép egészen patriarchális, a szegényebbekről való gondoskodás és nevelésük egyértelműen a gazdagok és sikeresek felelőssége. Nem járunk messze az igazságtól, ha valamiféle társadalmi összefogás igényét véljük felfedezni.

Ugyancsak a takarékpénztár hasznának elismertetését szolgálta, még ha közvetett módon is, Malchuß takarékpénztárakról szóló könyvének ismertetése.[88] A cikk szerzője részletesen ismerteti a más európai országokra vonatkozó adatokat, érzékeltetve ezzel a takarékpénztárak jelentőségét és fontos szerepét, valamint a takarékpénztár további fejlődésének lehetőségeit.

Akár a cikkekben megfogalmazott üzenet ért sikeresen célba, akár a takarékpénztár működése győzte meg a lakosságot, a továbbiakban a fejlődés egyenletes és dinamikus volt, ami azonban új problémákat szült. Nem nehéz észrevenni, hogy Peter Lange 1845. február 11-én, a közgyűlésen elmondott hosszú beszéde a takarékpénztárral kapcsolatban megfogalmazódott negatív véleményekre adott válasz.[89] Az is joggal feltételezhető, hogy ezek a vélemények jelentős társadalmi presztízsű személyek részéről fogalmazódhattak meg.

Az első kritika szerint a fiatalkori takarékosság, ami a takarékpénztár ideológiájában hangsúlyosan jelent meg, később pénzéhséghez vezethet. Lange szerint ennek meggátlása, az ifjak arany középúton tartása a szülők és a tanárok feladata. Emellett szerinte gyakoribb ott a pénzéhes ifjú, ahol nincs takarékpénztár, mivel ott „számos gyerek az ajándékba kapott fényes pénzérméket nézegeti és így Mammontól ellenállhatatlan függésbe kerül, míg a takarékoskodó gyerek megtanulja, hogy a pénz nem a boldog nézegetésre való, hanem maga és mások hasznára." Figyelemre méltó, bár nem meglepő, hogy a hangsúlyozottan erkölcsi indíttatású intézettel kapcsolatban felmerült ilyen konzervatív álláspont. Lange pedig azt nem is veti el általánosságban, (ami jellemző adalék erkölcsi világképéhez), csak annak takarékpénztárra vonatkozó érvényét cáfolja.

Sokkal magabiztosabban és meggyőzőbben vitatja a másik, közgazdasági alapú kritikát. Eszerint a vélemény szerint — melyet „széltében-hosszában hallani szeretett szülővárosunkban" —, a takarékpénztár a kamatlábat leszállította, és ezzel a magán pénzembereknek megnehezíti, hogy pénzüket, melynek hozadékából addig éltek, a szükséges biztonsággal elhelyezzék. Lange érvelése határozott és alapos. Először megállapítja, hogy az alacsony kamatláb nemhogy káros, hanem az iparos, a kereskedő és a spekuláns valamint az egész környék számára előnyös. Leszögezi továbbá, hogy a kamatok nem csak a takarékpénztár miatt csökkentek. Míg 3–4 évtizede a kamat 12 százalék volt, mert az 50–100 százalékos nyereség ezt lehetővé tette, addig mostanra az alacsony nyereség, sőt a veszteség miatt a kamat a takarékpénztár nélkül is 6 százalékra szállt le. Sőt már 1836-ban sem kellett mindenkinek 6 százalékos kamatú hitel, az alapítók féltek is attól, hogy nem tudják majd elhelyezni a betétekben felhalmozódó tőkét. A pénz is olyan, mint a többi áru — folytatja —, nagy kereslet esetén nő, kicsi esetén csökken az ára. De a kínálat még négy százalékra is akkora, hogy a takarékpénztár nem tudja felvenni. Mi is lenne ezzel a pénzzel — százezrekkel —, ha a takarékpénztár nem

[88] SW 1838. 52. dec. 28.
[89] SW 1845. 13. febr. 13.

szívná fel? Valószínűleg kölcsönadnák 6 százaléknál alacsonyabb kamattal, amivel éppúgy előállna az alacsonyabb kamatláb. Az alacsony kamatért az alacsony kereslet a felelős, hiszen a takarékpénztár nem vont be tőkét külföldről, csak a helyit csoprtosította át vidékre. A kereslet a tőke után nagyobb ott, ahol nagyobb a kínálat[90] vagyis a takarékpénztárnál nagyobb, mint a magán pénztáraknál, de a kamatláb ott is alacsony, ahol nincs takarékpénztár.

Lange érvelése mögött komoly közgazdasági tudás áll. Érveit a korabeli közgazdasági irodalomra alapozza. Fölényesen veri vissza a takarékpénztár felelősségét hangsúlyozó kritikákat. Meg kell azonban jegyezni, hogy az összes hitelkínálat változatlanságáról vallott nézete valószínűleg nem felel meg a valós helyzetnek. Bár abban igaza van, hogy külső tőkeforrást nem vont be a takarékpénztár, a tőkeakkumuláció révén nyilvánvalóan megmozgatott olyan pénzeket, melyek addig nem voltak jelen a hitelek piacán. Nem számol azzal sem, hogy a megtakarítások koncentrálása révén olyan kölcsönösszegek folyósítására volt képes a takarékpénztár, melyek versenyezhettek a korábban csak a leggazdagabb magánpénztárak által folyósított összegekkel, vagyis betört egy meglehetősen zárt piacra. Márpedig megjelenése ebben a körben érthetően keltett ellenérzéseket.

Két, a kritikában megfogalmazottakhoz kevéssé kapcsolódó tanulsága is van a vitának. Az első, hogy a takarékpénztár valóban a legjelentősebb szereplőjévé vált a brassói hitelpiacnak. A másik, hogy a hitelpiac földrajzilag erősen fragmentált volt. Lange bizonyára maga is úgy látta, hogy a takarékpénztár hatóköre erősen korlátozott. Ezt alátámasztja az is, hogy bár Brassóban működtek osztrák bankok ügynökei is, velük szemben a fentiekhez hasonló ellenvetések nem fogalmazódtak meg, vagyis jelentőségük csekély lehetett.

Kevesebb kritikával kellett megküzdenie a HAS-nak, és az is az egyesületen belülről származott. Az 1845-ös közgyűlés már említett vitája után, mely a betétkorlátozás lehetőségével foglalkozott, nem jutottak nyugvópontra az események. Ezért az egyesület vezetősége szükségét érezte vezércikket megjelenteteni a Siebenbürger Bote 1845. július 25-i számában, melyben a már a közgyűlésen is elhangzott kritikákra válaszolt.[91] A vezércikk a közgyűlésen elhangzottakat ismétli meg bővebb formában. A banki működés biztonságához négy feltételt fogalmaz meg, melyek meglétét a HAS esetében sorra bizonyítja is:

1. A betétek és a visszafizetések összefüggésben maradjanak, és a takarékpénztár az előre nem látott esetekre nézve megfelelő tartalékalappal bírjon.
2. A kihelyezett tőkék biztosítva legyenek és előre történjen a kamatfizetés.
3. A tőke egy a viszonyoknak megfelelő része mobil maradjon és időről időre a takarékpénztárba visszafollyon. Az új betétekkel együtt ez képezi a visszafizetések alapját.
4. Jelentős tartalékalap képzése és rendszeres bővítése, mely a rendkívüli esetekben nyújt segítséget.

[90] Ez nem más, mint a Say-dogmája néven közismert, 1803-ból származó közgazdasági összefüggés aktualizált megfogalmazása! A kereslet–kínálat viszonyra vonatkozó elemzéssel együtt, komoly közgazdasági ismereteket és intelligenciát feltételez.

[91] Die Hermanstädter Sparkasse, SB 1845. 58. júl. 25., 60. aug. 1, 62. aug. 8.

A négy pont jól leírja a HAS üzleti stratégiáját. A tőkék, elsősorban a betétek gyorsabb forgását már korábban láthattuk, ahogy azt is, hogy a nemesfémvásárlással mobil elhelyezést találtak a tőkék egy részének.

Imponáló, hogy Herbert milyen világosan tudta megfogalmazni a biztonságos működés feltételeit és aztán a működésben megtalálta a megfelelő eszközöket az elképzelések érvényesítésére. Teljesítménye komoly közgazdasági és pénzügyi érzékről tanúskodik.

A közhasznú célok közül nem feledkezhetünk meg a jótékonysági alap képzéséről és felhasználásáról szóló elképzelésekről sem. Ebből a szempontból a HAS könnyebb helyzetben volt, mint a KAS, mivel alapszabályai szerint szabadon rendelkezett nyereségé negyedével, míg a KAS azt a kórházi alapba kellett, hogy utalja. Ennek megfelelően a HAS számos közhasznú cél támogatására volt képes, míg a KAS csak közvetett módon jelenhetett meg a támogatók közt.

A HAS összes nyeresége 1848-ig 32209,35 forint volt, aminek negyede — 8052 f — került jótékony felhasználásra. A célok igen változatosak voltak. 1844-ben a lőportorony áthelyezését támogatták 867 forinttal, azzal a feltétellel, hogy a munkálatok már tavasszal megkezdődnek.[92] 1845-ben a *polgári iskola* vagy *ipariskola* támogatására szántak 1000 forintot. Felét a feltételek megteremtésére használhatták fel, másik felét a takarékpénztárban tőkésítették és a kamatokat a technikai oktatás megteremtésére szánták. Ezen kívül 257 forintot fordítottak a *Polgáregylet* által alapított vasárnapi iskola támogatására.[93] 1846-ban 1500 forintot tőkésítettek és kamatait, évi 75 forintot a nemrég alapított Tornaegylet (*Turnanstalt*) tanárának fizetésére ajánlották fel. A maradék 19 forintot Herbert 30 forintra egészítette ki és felajánlotta a josephstadti (Nagyszeben külvárosa) népiskola szegény diákjainak, hogy abból lábbelit vegyenek és így tudjanak iskolába járni.[94] 1847-ben 2000 forintot ajánlottak fel a Turnanstalt új épületének megkezdéséhez. A következő évben elhatározták, hogy a nyereség egy részét és a tartalék felhasználható pénzét az épület megvételére fordítják 8000 forint összegben. Az épületet a Turnanstalt fennállásáig évi 200 forint bérleti díjért (vagyis 5 százalékos kamatra) használatba adják. A fennmaradó 960 forintot egy a Kirchhof és a kis terek közti átjáró megteremtésére szánták. A lebontandó „Sarokház a víg parasztokhoz" (*Eckhaus zu den lustigen Bauern*) megvásárlására ajánlották fel, a kifizetés feltételéül a bontás megkezdését szabva. Végül Herbert ismét felajánlott 20 forintot a szegény gyerekeknek cipővásárlásra.[95]

A HAS, mint látható a legkülönfélébb célok támogatását vállalta. A városrendezés éppen olyan fontos volt, mint az iskoláztatás vagy a testi nevelés feltételeinek megteremtése. Ez utóbbi, vagyis a tornaegyletek támogatása az egyetlen, mely közvetlenül a nemzeti mozgalomhoz is kapcsolódik. A szász tornamozgalom német mintára, Németországból hívott tanárok segítségével jött létre és figyelem-

[92] Tudósítás a közgyűlésről, SB 1844. 11. febr. 6. ill. Die Hermanstädter Allgemeine Sparkasse, SB. 1845. 62. aug. 8. A lőportorony korábban a városfal egyik tornya volt, amit a falon kívülre helyeztek át.

[93] Tudósítás a közgyűlésről, SB 1845. 13. febr. 14.

[94] Tudósítás a közgyűlésről, SB 1846. 13. febr. 13.

[95] Tudósítás a közgyűlésről, SB 1848. 16. febr. 24.

be véve a németországi tornamozgalom erős nemzeti tartalmát, valószínű, hogy ez jelent meg a szászok körében is.[96]

A felajánlásokból kiderül, hogy egészséges bizalmatlansággal viseltettek a városi intézmények iránt, és hogy a kezdeményezések esetleges leállításából káruk ne származzon, feltételekkel biztosították magukat. Az is nyilvánvaló, hogy amennyiben nem eseti problémákról volt szó, előnyben részesítették a hosszú távú támogatást kínáló megoldásokat. Ennek érdekében nem riadtak vissza az intézet tőkéinek rugalmas kezelésétől sem.

Ezzel szemben a KAS alapszabálya megszabta, hogy a nyereség egy negyedét a kórházi alapba kell befizetni. Mivel a KAS nyeresége kisebb mérlegfőösszeg és alacsonyabb forgalom mellett alacsonyabb volt a HAS-énél; ez 1838 tól 1847-ig kb. 22200 forintot tett ki. Ennek negyede, vagyis mintegy 5500 forint gazdagította a kórházi alapot. A támogatás jelentős volt, amit a KAS vezetői érzékeltek is, és felhívták rá a figyelmet, bízva abban, hogy hamarosan a takarékpénztár lehet a kórház finanszírozója.[97] Bár ez az elképzelés végül nem teljesült, a százas tanács 400 forintjának elhelyezése mégis kiváló döntésnek bizonyult. A nyereség negyede 1847-re az eredeti 400 forint több mint 13 szorosát tette ki, ami már önmagában is jelzi a befektetés kiváló voltát.

Még jelentősebbnek tűnik a támogatás, ha megvizsgáljuk a helyét a kórház forrásai közt. A legjelentősebb az intézmény bevételeinek sorában a Stadtallodialcasse évi 2253 forintos támogatása volt, ezt a betegek befizetései követték, majd a Sparcassa hozzájárulása következett. Az összes bevétel 4500–5000 forint volt évenként. Az 1841/42-es évben a bevételek 10,75 százaléka származott a takarékpénztártól, 1845/46-ban már 16,7 százaléka. Ennek jelentőségét mutatja, hogy 1845/46-ban 540 forint folyt be a 15915 forintos kórházi alap kamataiból.[98] Ezzel összevetve a takarékpénztár évi kifizetései igen jelentős tőke kamatát jelentették.

Bár a nyereség felhasználása a KAS esetében kötött volt, szükség esetén megtalálták a megoldást egyéb közhasznú célok támogatására. Szükség esetén, mint az 1844. június 30-i tűzvész, azonnali segélyt — ekkor 500 forintot — utaltak ki. Egyéb esetben pedig üzleti alapon támogatták az erre alkalmas alapításokat. Az 1845-ben Lange részvételével alapított Általános Nyugdíjintézet számára előleget nyújtottak, melyet folyamatosan megújítottak. Ennek összege 1846. majd 1847. végén is 12000 forint volt.[99] Szintén támogatták pénzeszközök folyósításával

---

[96] A nagyszebeni Tornaegylet 1845-ben alakult, a brassói 1847 márciusában, a holsteini Theodor Kühlbrandt irányításával. Vö. *Carl Göllner*: Die Siebenbürger Sachsen in den Jahren 1848–1918. Köln–Wien 1988. 278–279. (Göllner 1988) ill. *Karl Thomas*: Das Schulwesen. 5. Das Turnen. In: Das sächsische Burzenland. Kronstadt 1898. 335. Az 1848 augusztusában Medgyesen alakult Sächsische Jugendbund a nemzeti erénynek tartott tetterő, áldozatkészség és eszmei tisztaság megteremtésében fontos szerepet szánt a tornának. Tagjai nemzeti elkötelezettségét mutatja, hogy nagy számban léptek be a szász önkéntes zászlóaljakba.

[97] Tudósítás a közgyűlésről, SW 1839. 4. jan. 24.

[98] SW 1843. 64. aug. 10. ill. SW 1847. 58. júl. 22. A kórház egészségügyi jelentőségét mutatja hogy 1842/43-ban 294 beteget ápoltak, 234 férfi és 33 nő gyógyultan távozott. 11-en orvosi kezelés alatt maradtak. A kezelések során 9 nagy és 20 kisebb operációt végeztek. Vö. SW 1844. 7. jan. 21.

[99] SW 1847. 15. febr. 22. ill SW 1848 12. febr. 10. A nyugdíjintézet az éves nyereség 10 százalékát igazgatási költségekre fordította, 30 százalékát a törzstőkéhez csatolta, 60 százalékát, a törzstőke kamatainak 90 százalékával a nyugdíjak folyósítására szánta. Amint ez utóbbi meghaladja

a zálogházat is[100]. (Ez utóbbi ugyancsak Lange alapítása) Ezekkel az alapításokkal a KAS körül kirajzolódni látszik egy közcélú gazdasági intézménycsoport. Ez mutatja, hogy a nyereség kötött felhasználása mellett is meg lehetett találni a közcélok támogatásának módját, bár nem olyan közvetlenül, mint a HAS esetében.

A közösség szolgálatában

A *Kronstädter Allgemeine Sparkasse* és a *Hermanstädter Allgemeine Sparkasse* korai történetéből kirajzolódó kép a tradicionális mintájú takarékpénztárak működéséről meglehetősen sokrétű. Egyértelmű, hogy a helyi társadalom elitjének, azon belül is a magyarországi reformnemzedékkel egykorú fiatalabb generációknak a közösségi felelősségvállalása nyomán jöttek létre és működtetésükben is ők játszottak kulcsszerepet.

A korszakban magas szinvonalú közgazdasági ismeretekkel rendelkező vezetőik kiválóan ötvözték a klasszikus takarékpénztárak népjóléti céljait a tőkefelhalmozás és tőkeallokáció gazdasági feladatával. A két szász takarékpénztár ez alapján sajátos típusát képezi a tradicionális takarékpénztárak csoportjának, melyet a tulajdonképpen bankokként funkcionáló magyarországi takarékpénztáraktól a hangsúlyozott népjóléti funkció, míg a klasszikus takarékpénztáraktól a nagybetétek gyűjtése és elhelyezése különbözetet meg.

Ezen belül is két működési modell versenye figyelhető meg. A KAS biztonságra törekvő, a biztonság alapjául a formális szabályokat választó stratégiáját kellően ellenpontozza a HAS rugalmas, üzleti alapú tevékenysége, piaci alapú stratégiája. Közös azonban az intézményekben gyors térnyerésük a források és hitelek piacán, dinamikus fejlődésük és az általuk végrehajtott jelentős tőkeakkumuláció. Mindezek tükrében nyugodtan állíthatjuk, hogy a két takarékpénztár korai története gazdasági sikertörténet.

Nem kevésbé volt sikeres közhasznú tevékenységük is. Betéteseik egyre emelkedő száma jelzi a bizalom erősödését, azt, hogy egyre többen választják a takarékoskodást életstratégiának. Nyereségük jóléti célra fordítása már az első

---

a 60 forintot, a többletet közhasznú célokra szándékoztak fordítani, elsősorban az ipar fejlesztésére és az erdélyi földművelésre. A nyugdíjjogosultságot vásárlók száma 1844-ben 140, 1845-ben 281, 1846-ban 236, 1847-ben 304 volt. Az intézet azonban később túlterjeszkedett nemcsak a Barcaság, de Erdély határain is. 1870-ben volt tagja Krajnában, Csehországban, Galiciában,Romániában, Bukovinában, Morvaországban, Olaszországban, Felső-Ausztriában, Salzburgban, Bécsben sőt még Indiában (Lahoreban)(!) is. Bericht 1851. 19. ill. *Johann Christian Miess*: Geschichtliche Fragmente über die Kronstädter Allgemeine Pensions-Anstalt. Kronstadt 1871. 25–30.

[100] Tudósítás a közgyűlésről, SW 1847. 15. A Kronstädter Priviligiertes Versatzamt 1846-ben alakult 150 darab 100 forintos részvény kibocsátásával, melyekre 5 %-os kamatgaranciát vállalt a cég. Forgalma a kezdetektől jelentős volt, és kiegészítve a takarékpénztár tevékenységét, elsősorban alacsony értékű zálogtárgyakat fogadott be, főként iparosok készáruit és kereskedők árukészletét. Pl. 1851-ben 8135 zálogtárgyat helyeztek el az ügyfelek 89807 forint záloghitel ellenében. Érték szerint az alábbi módon oszlottak meg: 50% 1–2 fl, 30% 3–10 fl, 12% 11–50 fl, 5% 51–100 fl és 3% 100 fl. A zálogtárgyak közül 2624 ékszer és fémtárgy volt 46438 forint hitel ellenében. A többi közt volt birkagyapjú, rókaprém, faggyú, német és magyar csizma, cipő, kalap, gyapjúkendő, flanellkendő, posztókendő, szövőszerszám, marhabőr, birka és kecskebőr, gyapjúharisnya, szíjgyártóáru. A zálogtárgyak értéke már 1848 előtt meghaladta az 50000 forintot. Vö. Bericht 1851. Anhang C.

években hozzájárult Nagyszeben átalakításához, az oktatás fejlesztéséhez, és a lakosság egészségi állapotának emeléséhez. Ezen túlmenően Peter Lange a KAS-ra támaszkodva egy intézménycsoportot hozhatott létre (nyugdíjintézet, zálogház), mely a hitelezés és az öngondoskodás újabb formáit próbálta meggyökereztetni, jórészt sikeresen.

Nem kerülhető meg a kérdés, vajon játszottak-e valamilyen szerepet a szász rendi nemzet polgári nemzetté történő átalakulásában? Mint a közösség életébe szervesen integrálódó intézmények, melyek egyben a tradicionális etikai értékeket új módon érvényesítették, természetesen hozzájárultak az átalakuláshoz. Ahogyan egy korábban is jól szervezett közösség életének szerves részévé váltak és azt anyagi és erkölcsi értelemben gazdagították, természetes módon válhattak a szászok közösségi tudatának részévé, büszkeségének tárgyává. A takarékpénztárak bekerülése a szász reformprogramba legalábbis ezt mutatja. Mégis a működésüket alátámasztó ideológia nem az etnikai alapú elkülönülésre, hanem egy etnikailag vegyes közösség lokális összetartozására és kölcsönös felelősségérzetére, regionális identitásának elemire alapult. A két takarékpénztár működésének e'me korai szakaszában a nemzeti eszme, különösen annak polgári változata nem jelentkezik[101].

A két takarékpénztár alapítása és működése a polgári átalakulás fontos lépcsőfoka volt. Rendi kötöttségektől mentes, a betétesek jogegyenlőségén alapuló intézetként, egyesületi formában, a gazdaság fellendítését is célul kitűzve, abban kapitalisztikus módszereket meghonosítva tevékenykedtek. Ezek mindegyike önmagában egy-egy lépés a polgári átalakulás felé. Figyelembe véve, hogy az intézmények soha nem működhetnek az emberek és a megfelelő társadalmi környezet részvétele nélkül, a legfontosabb egy új magatartásmintának a meggyökereztetése volt. A takarékbetét révén történő takarékoskodás (majd a nyugdíjintézet Brassóban) az öngondoskodás polgári mintájának megjelenését jelentette. A polgári minták szerint átformálódó közösség pedig a korszellemnek megfelelően a modern nemzeteszme legfontosabb hordozója lesz[102].

---

[101] Kivételt csak a nemzeti tartalommal erősen telített tornamozgalom határozott támogatása jelent.

[102] A szász egyleteket és ezen belül a takarékpénztárakat is Ernst M. Wallner vizsgálta szociológiai modellek keretében. *Ernst M Wallner*: Strukturen und Funktionen des siebenbürgisch-sächsischen Vereins- Genossenschafts- und Verbandswesens. Forschungen zur Volks- und Landeskunde 36. 1993/1. Megállapításai azonban elsősorban a század második felének egyleteire vonatkoznak és szétfeszítenék a tanulmány kereteit, ezért máshol kívánok részletesebben foglalkozni velük. A szászok egyleteinek jelentőségét talán a tudományos modelleknél is jobban érzékelteti Rudolf Bierbechernek, a Landwirtschaftsverein titkárának és pénztárosának véleménye: „*Kis népünknek a negyvenes években kezdődő egységesülésében az egyleteket a legkiemelkedőbb tényezőknek lehet nevezni, sok szempontból 'szászabbnak' az egyházuknál is, mivel nemzeti védelmet alkottak, mely annál jelentősebb volt népünknek, minél inkább elnyomta az állami mindenhatóság népünk életmegnyilvánulásait a nyilvánosságban.*" *Rudolf Bierbecher*: Unsere Vereine. In: Bilder aus der Vaterländischen Geschichte. kiad. Friedrich Teutsch. 2. köt. 481–491. idézi: *Konrad Gündisch*: Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen. München 1998. 153–154.

SOME FEATURES OF THE EARLY HISTORY OF THE GENERAL SAVINGS BANK OF BRASSÓ AND THE GENERAL SAVINGS BANK OF NAGYSZEBEN, 1835–1848

by Gábor Egry
(Summary)

The paper deals with a problem that received little attention in the historiography of Hungarian economic history, traditional savings banks. In the realm of the Hungarian Holy Crown the first banks to belong to this category were the General Savings Bank of Nagyszeben founded in 1835 and the General Savings Bank of Brassó founded in 1841.

They were founded by the Saxon elite of the two towns. They operated in the form of society, the members did not share the profit, of which one quarter was spent on public purposes. Their primary aim was to create the conditions, and disseminate the notion of saving, which they regarded as the most important means to avoid impoverishment. At least as important in their view was to increase the size of loans by the concentration of capital.

Although the activities of the two institutions were in many ways similar, they operated according to different models. The distribution of loans and of deposits as well as the annual fluctuation of their amount was identical in both institutions. Over 90% of the people who placed deposits put in small amounts of money, while 95% of the amount deposited came from large deposits. Deposits were the exclusive source of funds. Within the framework of the two institutions a traditional savings bank collecting small deposits operated simultaneously with a bank.

Their activities as creditors were limited by the size of the deposits. They operated within tight geographical confines. This state of affairs was reinforced by the register required for collateral. They placed great emphasis on the security of their financial operations even if their growth rate had to be held back. Even so, by 1848 their total equity exceeded half-a-million convention forints in the case of the Brassó, and one million in the case of the Nagyszeben bank.

The variation in growth resulted from the different way they operated. The institute in Brassó became closely intertwined with the city magistrate from the very outset, while the one in Nagyszeben operated independently. The management in Brassó chose to hold back growth in the interest of security and at times, in line with savings bank traditions restricted the size of deposits. The other in Nagyszeben limited business risk with market means, by accumulating reserves from precious metals and securities.

They succesfully promulgated the idea of saving as well. In late 1847 three - four per cent of the population in some administrative units had savings, this figure much have been much higher in the two towns. The high level of their aceptance is illustrated by the fact that the foundation of savings banks was included in the Saxon reform program.

They succesfully worked for the public interest. The bank in Brassó devoted its profit to the construction of a civilian hospital, while the other distributed it every year. In doing so it supported schooling, sports clubs, town beautification and reconstruction.

In the period before 1848 the newly founded savings banks became accepted institutions of their communities. They initiated a new - civilian - model of self-care and thus actively contributed to the transformation of Saxon communities.

Cieger András

A SZÁMOK SZORÍTÁSÁBAN

Lónyay Menyhért pénzügyminisztersége (1867–1870)

Az Andrássy-kabinet kinevezésére 1867. február 19-én került sor. A közel két évtizedes kényszerű szünet után megalakuló kormány a modern polgári államrendszer kiépülésének újabb lényeges állomását jelentette. Az 1865 óta működő törvényhozás mellé most a végrehajtó hatalom legfőbb szerve, a parlamentáris kormány is oda került. A hatalomra jutott liberálisok előtt azonban ezt követően is roppant feladatok álltak. Az elkövetkező évek a polgári kor kihívásainak megfelelő törvények megalkotását, a különböző hatalmi intézmények (minisztériumok, helyi közigazgatás, bíróságok, stb.) kiépítését, illetve polgári átalakítását hordozták magukban. Ám még ennél is sokkal többet: át kellett formálniuk a társadalom gondolkodását, mentalitását. A kormányzati politikusoknak nem csak a kiegyezéses rendszert kellett elfogadtatniuk a társadalommal, de a polgári államélet működését is meg kellett értetniük az emberekkel, legyőzve a társadalom állam- és intézményellenes felfogását.

Eközben maguknak is el kellett sajátítaniuk a különböző vezetési, hatalomgyakorlási technikákat, ki kellett alakítaniuk azokat az elveket, szabályokat (természetesen tekintettel a nyugat-európai állammodellekre és 1848 örökségére), melyek sok tekintetben máig hatóan jellemzik a magyar parlamentarizmus működését. Ez a folyamat az évek során számos negatív és pozitív tapasztalattal gazdagította az állam irányítóit.

Munkánk lényegében esettanulmányként kíván szolgálni, mert Lónyay Menyhért pénzügyminiszteri működésén keresztül általában is igyekszik bemutatni a kormányzó szabadelvűek előtt tornyosuló — és imént vázolt — feladatokat, illetve az azokra született megoldási módokat.[1]

I. A MINISZTÉRIUM MEGSZERVEZÉSE, BELSŐ MŰKÖDÉSE

A kormány névsorát és benne Lónyay Menyhért pénzügyminiszteri kinevezését február 23-án hozták a magyar országgyűlés és a hazai közvélemény tudomására. A miniszteri lista nem okozott különösebb meglepetéseket, hisz a kiegyezési tárgyalások során már kirajzolódott a lehetséges személyi kör. Maga Lónyay meglehetős egykedvűséggel vette tudomásul a történteket: „Ma azonban,

[1] Az 1867-ben felálló kormányzat összetett feladatait már más alkalommal számba vettük: *Cieger András:* Kormány a mérlegen – a múlt században. A kormány helye és szerepe a dualizmus politikai rendszerében, 1867–1875. Századvég, 1999. ősz, 14. sz.

noha az irkálás nehezemre esik, mégis elővettem a tollat, miután ma van azon nevezetes nap, midőn miniszterré való kineveztetésem az országgyűlés előtt közhírré tették. Megvallom, ezen kinevezés reám semmi különös benyomást nem tett, a terhek súlyát, melyet elvállaltam, úgyis érzém előbb is, a cím mellyel útonútfélen illetnek, csak terhemre van."[2] Néhány nappal később azonban már másként vélekedett az eseményekről. Február 28-án a törvényhozás két házának összevont ülésén mutatkozott be a kormány, melyről meghatottan a következőt jegyezte naplójába: „ünnepélyes volt az egész jelenet, mélyen érzé mindenki a pillanat fontosságát".[3] E két idézet eltérő hangvétele jól érzékelteti azt az ambivalens érzést, amely a kormányzati pozícióba kerülő politikusok szinte mindegyikét áthatotta ezekben a napokban. Egy olyan új (és részben ismeretlen) szerep eljátszására vállalkoztak, amely minden bizonnyal politikusi pályájuk csúcsát jelentette, és tudatában voltak annak történelmi jelentőségével is. Nyomasztotta azonban őket a felelősség súlya és nem volt könnyű legyőzniük magukban azt az elvi fenntartást, amely neveltetésükből és az állami bürokráciával szembeni politikai bizalmatlanságukból fakadt. Legtöbbjüktől igen távol állt a rendszeres papírmunka, a lélekölő hivatalnokoskodás. Ennek ellenére nagy elszánással láttak neki feladataik elvégzéséhez.[4]

Lónyay már 24-én meglátogatta új munkahelyét, ahol először a tárca hatáskörébe tartozó hivatalnokokról készült kimutatást tekintette át és gondterhelten állapította meg, hogy közel háromezer tisztviselő nem tud magyarul. A miniszter és a tárca központi állományának első hivatalos találkozására március 10-én, az Andrássy-kormány tényleges munkába állásának napján került sor. A miniszter és a volt abszolutista hivatalnokok igencsak hűvösen méregethették egymást, a bizalmatlanság kölcsönös volt. E találkozó Lónyayra minden bizonnyal örökre szóló mély benyomást tett. A nap végén naplójában ez áll: „Ma praesentálták magukat a finanztisztviselők, be idegenszerű népek. Beültem a büróba s kezdém húzni a nehéz igát."[5]

Az első nap történéseit Mikszáth Kálmán is megörökítette egy 1888-ban megjelent karcolatában. A szerző a történet forrásaként magát Lónyayt nevezi meg, aki állítólag több alkalommal is elmesélte környezetének e kora tavaszi nap eseményeit. Mikszáth karcolata ellentmond a húsz évvel korábbi naplónak. A szervezetten és töretlenül működő büró helyett írásában már az abszolutista hivatalnokokról meggyökeresedett elmarasztaló kép tükröződik vissza és az író a pénzügyi tisztviselők tömeges távozásról tudósít. (Hogy erről Mikszáth vagy Lónyay tehet, azt nem tudjuk). A karcolat szerint a reggel 10 órakor érkező miniszter üres irodákat talált, mert a hatalomváltásból fakadó átmeneti időszakban a tisztviselők elhanyagolták munkájukat és nem igazán hittek a magyar kormány tartós működésében. Terjedelmi okokból mindössze csak az elbeszélés befejezését idézzük: „Délfelé szállingóztak be a volt tisztviselők közül néhányan, inkább kíváncsi-

[2] Lónyay Menyhért politikai naplója [továbbiakban: Lónyay-napló], 1867. febr. 23. Magyar Országos Levéltár [továbbiakban: MOL.] Filmtár, 37154.

[3] Uo. febr. 28.

[4] A dualizmuskori politikusok lelki világáról bővebben: *Cieger András:* A kormányférfi. A dualizmuskori kormányzati politika egyes kérdéseiről. Századvég, 1998. tél (11. szám) 3–23.

[5] Lónyay-napló, 1867. márc. 10–11.

ságból, mint kötelességérzetből. Lónyay összegyűjtötte őket és bemutatta magát. Nyájas és szívélyes volt, azok pedig mogorván, ellenséges szemekkel néztek.

– Aki tovább is közreműködni akar feladatomban, nagy örömömre fog szolgálni, ha megnyerhetem. Kérem is Önöket mindnyájukat, maradjanak meg és érezzék magukat mellettem otthonosan.

Jéghideg hallgatás volt a felelet. S másnap halomszámra találta asztalán a lemondásokat. Egypár megmaradt, de többnyire az a része, amely senkinek sem kell."[6]

Mi tudható ma a hatalomváltás személyi következményeiről? A felelős magyar kormány megalakulásakor az osztrák abszolutizmus államhatalmi szerveit (pl. Magyar Kancellária, Helytartótanács, országos pénzügyigazgatóságok) megszüntették és helyüket kilenc minisztérium vette át. A szervezeti váltást a legtöbb esetben valóban nagyfokú személyi kicserélődés kísérte. Az abszolutizmus kori tisztviselők fele távozott, helyükre pedig egy kevés igazgatási tapasztalattal rendelkező, teljesen más társadalmi és politikai réteghez tartozó csoport áramlott be a kormányzati intézményekbe. Az átvett hivatalnoki kör még mindig megfelelően nagy létszámot tett volna ki ahhoz, hogy biztosítsa az állami irányítás színvonalas működését, a tapasztalatok átadását, csakhogy ez a csoport a minisztériumokon belül alárendelt szerepet játszott, alacsonyabb tisztségeket töltött be. A jelenkori kutatások szerint általában a régi hivatalnoki réteg az 1870-es évek közepére, végére nyeri vissza korábbi szerepét, a döntések előkészítése középszinten ekkor kerül ismét az ő kezükbe. Az 1867 után beáramló új tisztviselői kör pedig döntően néhány évi hivatalnokoskodás után otthagyta munkahelyét, illetve aki maradt, az az évek során beletanult a munkájába.[7]

Ám eltérő volt a helyzet a pénzügyminisztériumnál. A személyi kimutatások — legalábbis a kezdeti években — számottevő folytonosságot mutatnak. Ugyanis ez volt az a tárca, ahol hagyományosan az államélet szinte minden területét érintő szakmai munka folyt. Nem nélkülözhette a kamarai hivatalnokok szaktudását már a Kossuth vezette minisztérium sem 1848-ban. Minisztersége alatt Lónyay is támaszkodott rájuk, hisz több száz fő gyors lecserélése egyébként is ésszerűtlen lépés lett volna.[8] Az általános tendenciákhoz képest nem tűnik nagynak a szakmai színvonal csökkenése sem. Lónyay a meglévő hivatalnokok mellé igyekezett saját maga köré gyűjteni — rendszerint bizalmi tisztségekbe — egyrészt azokat az embereket, akik már az 1848–49-es minisztériumban is szolgáltak és személyesen is ismerte őket (pl. Gränzenstein Gusztávot, Madarassy Pált), másrészt olyanokat, akik ugyan igazgatási gyakorlattal nem rendelkeztek, de elméletileg felkészültek

---

[6] *Mikszáth Kálmán:* A kezdet kezdete (1888). Mikszáth Kálmán összes művei 77. köt. (Cikkek és karcolatok XXVII.). Bp. Akadémiai, 1983. 63–65. (Az idézet a 65. oldalon található.)

[7] Ehhez lásd: *Benedek Gábor:* A minisztériumi tisztviselők mobilitása a dualizmus idején In: Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Salgótarján 1987. 393–94., Székely Vera: A központi államigazgatás tisztségviselői a dualizmus korában. I–III. (Magyar Országos Levéltár, Forrástudományi segédletek) Bp. MOL. 1979, 1980, 1985.; *Cieger András:* Kormány a mérlegen, i. m. 83–85.

[8] A viszonylagos személyi folytonosságot támasztják alá mind Székely Vera, mind Kövér György adatai is: *Székely*, i. m. 3. Rész (Magyar Királyi Pénzügyminisztérium), 6.; *Kövér György:* 1873. Egy krach anatómiája. Kozmosz Könyvek, Bp. 1986. 81–82. Az első felelős kormány pénzügyminisztériumának szervezési nehézségeiről lásd: *Sinkovics István:* Kossuth, az önálló pénzügyek megteremtője. In: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. 1. köt. Bp. Magyar Történelmi Társulat, 1952. 87–173. (különösen 89–95.)

voltak és egy-egy gazdasági, pénzügyi munkájukkal már feltűnést keltettek (pl. Divald Adolf, Peterdy Gábor, Weninger Vince).

A minisztériumi tisztviselők névsorát tanulmányozva az is megállapítható, hogy ha tehette, Lónyay saját ismerőseit és rokonait is elhelyezte a minisztériumnál. Első sorban szülőföldjéről, Bereg megyéből hozott embereket (pl. Buday Sándort, Literáty Ödönt, Tabódy Józsefet). De ebbe a csoportba sorolható Toldy István is.

A fiatal író alkalmazását édesapja, az akadémikus irodalomtörténész Toldy Ferenc járta ki a miniszternél, akit régóta ismert. Az apa igyekezett 24 éves fiát gondosan felkészíteni a hivatalnoki életre: „Sokat várnak tőled. Légy áthatva hivatásod által, azért vedd komolyan ez állásodat, s ezt semmi más munkának ne áldozd fel. Szánj nem kevés időt a financztudományban való kiképzésednek [...] Ne mosolyogj, ha még azt is mondom, hogy külső viseletednek, még öltözködésednek is meg kell korodat előznie, úgy mint fejlettséged és kitűnő állásod előzi meg."[9] Az apa egy későbbi levelében tovább folytatta fia okítását, ám egy közelgő bécsi pénzügyi tárgyalás ürügyén immár a miniszterrel szemben való helyes viselkedésre figyelmeztetett: „szerény, kedveskedő, igénytelen, de el nem vonuló viseleteddel pedig [Lónyay] barátságát nyerheted meg. E két hét, midőn ő csupán hozzád van utasítva, inkább hozzád forrasztja őt, mint Pesten hónapok. Ha tán néha veled sétálni akarna, ne szabadkozzál, szellemes társalgásod annál közelebb hoz hozzá. [...] Midőn intencióit közli, kérd, hogy jegyezhess magadnak".[10] Toldy Ferenc intelmei beváltak, fiát Lónyay bizalmába fogadta és később miniszterelnökként is számított szolgálataira.

Kétségtelen azonban, hogy a frissen bekerült munkaerő elvándorlása ennél a tárcánál is magas volt: az 1867 és 1870 között a minisztériumban dolgozó hivatalnokok 61%-a még Lónyay előtt vagy a politikus lemondásának évében távozott a tárcától,[11] ám ennek igen sokszor nem az alkalmatlanság volt az oka, hanem minisztériumok közötti áthelyezés, anyagi megfontolások, stb.

Más képet kapunk viszont, ha a minisztériumnak alárendelt (dekoncentrált) pénzügyi szerveket vizsgáljuk. Az alsóbb szintű hivatalok 1868 folyamán sorra kerülő átszervezése ugyanis az 1867 előtti hivatalnokok jelentős arányú távozásával járt. Az ország minden tájáról jövőjüket féltő tisztviselők ostromolták a minisztériumot, hogy személyes bemutatkozásukkal igyekezzenek igazolni rátermettségüket és az új kormány iránti hűségüket. A tárca igen hamar leállította ezt a folyamatot, mondván, az akadályozza a rendes ügymenetet és magas utazási költségekkel jár. A minisztérium kiadott egy körrendeletet is, ám annak óvatos mondatai feltehetően nem nyugtatták meg az aggodalmaskodókat: „Mindazon hivatalnokok, kik további szolgálatra alkalmasak, számíthatnak arra, hogy tehetségei és érdemeihez képesti elhelyezést az új szerkezetben is találni fognak".[12] A területi

[9] Toldy Ferenc Toldy Istvánhoz, 1868. aug. 25. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára [továbbiakban: MTAK Kt.] Ms 1403/27.

[10] Toldy Ferenc Toldy Istvánhoz, 1868. szept. 1. MTAK Kt. Ms 1403/28. Anyja pedig értelemszerűen a miniszter felesége iránt való kedvességre intette fiát.

[11] Székely Vera már idézett munkája alapján a számítást én végeztem el. Feltehetően a tényleges elvándorlás kisebb lehetett, mert az adattár néhány adatát pontatlannak találtuk (rövidebb hivatalnokoskodást tüntet fel). Az eltérés azonban a folyamat arányait lényegesen nem módosítja.

[12] Pénzügyminisztérium 733. sz. körrendelete a pénzügyigazgatóságok vezetőihez, 1868. máj. 1. MOL. K. 266. 1.cs. 2.t.

hivatalok átszervezése során végül az adótisztviselők egy jelentős részét nyugdíjazták, vagy az osztrák tartományokba helyezték vissza őket. A tömeges menesztés oka az volt, hogy az idegen származású hivatalnokok nem voltak tisztában a helyi viszonyokkal, nem ismerték a magyar nyelvet sem. Márpedig Lónyay 1. számú körrendeletének legfontosabb, 4. pontja éppen azt mondta ki, hogy a pénzügyi szervek hivatalos ügykezelési nyelve március 10. után a magyar, amelyet lehetőség szerint azonnal alkalmazni kell. Ez alól átmenetileg csak a belső ügyvitel lehet kivétel, ahol a német nyelv használata is megengedhető, ha másképp nem működne az adott hivatal.[13] Egy 1868 februárjában kiadott minisztériumi körrendelet azonban jól jelzi, hogy egy év elteltével sem lehetett mindenütt érvényt szerezni Lónyay határozatának. A minisztérium ugyanis kénytelen volt ismételten előírni, hogy az egyes hivatalok a megyékkel kizárólag magyar nyelven érintkezhetnek, mert a német nyelv használata a helyi lakosság állami szervekbe vetett bizalmát jelentősen rombolja.[14]

Tagadhatatlan, hogy a hatalomváltás átmeneti időszaka okozott zavarokat az államapparátus hatékony működésében. Erre utalnak a pénzügyminisztérium fennmaradt belső rendeletei is, bár mint jeleztük, véleményünk szerint ez a tárca a szakszerűséget tekintve előnyösebb helyzetben volt a kormányzaton belül. Lónyay és államtitkára az első két évben több belső rendeletben kénytelen felszólítani a minisztérium hivatalnokait a gyorsabb és pontosabb munkavégzésre, az ügykezelési szabályok betartására, valamint a hivatali titoktartásra, (a sajtóhoz ugyanis rendre elferdített információk kerültek ki a tárcánál folyó munkáról).[15]

A szakszerűség növelése érdekében a tárcánál 1869-re elkészült az egyes tisztségek betöltéséhez szükséges követelményrendszer, valamint közzé tették az államszámviteltani vizsgák anyagát és szabályzatát.[16] A fennmaradt források bizonyítják, hogy a legfontosabb ügyekben és törvényalkotási kérdésekben Lónyay miniszteri értekezleteket tartott, melyeken az egyes osztályok vezetői vettek részt. Lónyay ezeken a megbeszéléseken saját felkészüléséhez kért háttéranyagokat, utasításokat adott, javaslatokat dolgoztatott ki.[17]

A minisztériumban folyó megfeszített munkát egyébként jól jelzi, hogy átlagosan 50–60 ezer irat érzett a tárcához évente, az ugyancsak szerteágazó fela-

---

[13] Ismereteink szerint a rendelet eredetiben nem maradt fenn, ám egy kéziratos munka – mely a Pénzügyminisztérium Könyvtárában C 1457. jelzeten található – teljes szövegét megőrizte: A pénzügyminisztérium szervezetének és ügykörének változásai. Összeállította Blickle Gusztáv, [Bp. 1936.] 11–14. A rendelet intézkedik továbbá a pénzügyi szervek új elnevezéseiről, címereiről, nyomtatványairól, valamint reményét fejezi ki, hogy a hivatalnokok „a jelen átmeneti korszak nehézségeit méltányolva, a pénzügyminisztérium nehéz feladatának megoldásában engem a fejedelemnek és a hazának tartozó hűséggel és hazafias buzgalommal fognak támogatni." (8. pont)

[14] Pm 11951. sz. rendelete, 1868. febr. 28. Magyarországi rendeletek tára [továbbiakban: Mrt.], 1868. 2. kiad. Pest, 1871. 33–34.

[15] Pl. Pm 36. sz. rendelete (1867. márc. 15.) és 1313. sz. rendelete (1867. máj. 28.) MOL. K. 266. 11. t. 2. cs.; Pm 4066. sz. rendelete (1867. nov. 14.) MOL. K. 266. 14. t. 2. cs.

[16] A pénzügyi hivatalnokoktól megkövetelt képzettségről bővebben: *Pongrátz Emil–Lukács Béla:* A Magyar Királyi Pénzügyminisztérium öt évi működése 1867–1871-ig. Bp. 1873. 27–36.; valamint „Alapszabályok az államszámviteltanból tartandó elméleti vizsgák és e végre Magyar- és Erdélyországban felállítandó vizsgáló bizottságok iránt" Mrt, 1869. 2. kiad. Pest, 1872. 778–782.

[17] Lásd például az 1869. júl. 2-án és 11-én tartott értekezlet iratait: MOL. K. 255. 1869–3–1669. és 1869–3–1777. 3. cs.

datokat ellátó belügyminisztériumba viszont rendszerint 10–15 ezerrel kevesebb futott be.

A minisztérium osztálystruktúráját lényegében Lónyay államtitkára dolgozta ki. Gränzenstein Gusztáv már Lónyay kinevezésének előestéjén kész javaslatot küldött át miniszterének.[18] A tárca belső szerkezete a többszöri kisebb-nagyobb átszervezések következtében lényegében 1869-re szilárdult meg: ekkor 6 főosztályra és 23 ügyosztályra tagolva működött. Az elnöki osztály Lónyay intézkedése nyomán a vitathatatlanul miniszteri döntés alá tartozó ügyeken (pl. kinevezések, bécsi ügyek, költségvetés) kívül hatáskörébe vont minden állami kiadással járó döntést, illetve az ingatlanok elleni végrehajtás elrendelését. Feltehetően az első döntést a szigorú költségvetési takarékoskodás, a másodikat pedig az adóbehajtás nagy társadalmi ellenállást kiváltó kényes természete motiválta. Mindez azonban igencsak leterhelte a minisztert és közvetlen munkatársait. „Sokszor mondtam Gränzensteinnak, hogy ne vállaljon mindent magára, a szolgálat szenved alatta és ő is tönkre fog menni. Ha egy szegény hivatalnoknak 20 frt segély volt adandó, az ily ügyet is maga intézte el, mintha az államtitkár feladata ez volna! Ha végignézed az államtitkárnak reservált ügyeket, vagyis approbatiókat [jóváhagyásokat], úgy elcsodálkozol azok nagy és valóban fölösleges során" – írta a tárca belső ügyeit jól ismerő Weninger Vince közös pénzügyminisztériumi osztályfőnök Csengery Antalnak.[19]

Gränzenstein 1870-ben bekövetkezett halálakor Lónyay maga is elismerte államtitkára önfeláldozó munkáját. Meleghangú levélben kérte fel Falk Miksát, a Pester Lloyd főszerkesztőjét egy nekrológ közzétételére, melyhez lényegében ő adta meg az életrajzi adatokat. A szegénységben elhunyt sokgyerekes családapa temetését a minisztérium vállalta magára. Beosztottjára így emlékezett: „éjjel nappali szorgalmas munkásság [jellemezte], melyet három éven át a magyar p.ü. minisztérium belső igazgatása és a pénzügyi kezelés rendbetartására áldozott. [...] A baráti viszony köztünk folyvást fennmaradt, 1867-ben ő volt az első, ki felhívásomra a minisztériumba mint osztályfőnök belépett, később mint h. államtitkár működött. A kiegyezésnél Bécsben velem együtt működött. Én neki sokat köszönhetek, hogy minden rendbe jött és maradt, az ő érdeme, s a fényes pénzügyi eredmények, melyek 3 év alatt mutatkoztak, az ő szigorú, becsületes igazgatásának köszönhetők."[20]

A legnagyobb feladatot Lónyay és beosztottai, munkatársai számára a pénzügyigazgatás országos megszervezése jelentette. Mint azt a szakirodalom is hangsúlyozza, a magyar pénzügyi kormányzat külső és belső tényezők hatására kénytelen volt jelentős mértékben támaszkodni a Bach-rendszer szervezeti felépítésére.[21] Ennek ellenére Lónyay igyekezett átláthatóbbá és egyszerűbbé tenni az igazgatást, igaz ez azzal is járt, hogy a központi (minisztériumi) hivatalnoki kar fela-

[18] Gränzenstein Gusztáv Lónyay Menyhérthez, 1867. febr. 17. MTAK Kt. MS 5304/228.

[19] Weninger Vince Csengery Antalhoz, 1870. febr. 26. Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. Szerk. Csengery Lóránt, Bp. 1928. 548.

[20] Lónyay-napló, 1870. ápr. 28. MOL. Filmtár, 37155. Gränzenstein az iratokban hol államtitkár helyetteseként, hol pedig államtitkári teendőkkel megbízott miniszteri tanácsosként szerepel.

[21] *Szita János:* Az adóigazgatás szervei a dualizmus első felében. In: Jogtörténeti tanulmányok. Emlékkönyv Csizmadia Andor hetvenedik születésnapjára Pécs, 1980. 385–396.; a szervezeti kérdésekhez lásd még: Pongrátz–Lukács, i. m. 9–21.

datköre tovább bővült: „A Magy. Kir. Pénzügyminisztérium szervezésére nézve két út állott előttem, t.i. vagy meghagyni és fenntartani a három országos pénzügyigazgatóságot, az alattok álló pénzügyi felügyelőségekkel együtt, és a minisztériumot csak azon ügyek ellátására nézve szervezni, melyekben a magyar korona országaira nézve 1867 előtt a bécsi minisztérium intézkedett; vagy pedig átvévén a bécsi minisztériumtól a magyar korona országait érdeklő pénzügyigazgatási ügyeket, a szervezendő m. k. pénzügyminisztériumba a budai és szebeni országos pénzügyigazgatóságok teendőit beleolvasztani. Az első út szerinti szervezkedés rám nézve könnyebb és kevesebb nehézséggel járt volna s közegei munkakörük minden megháborítása nélkül működésüket megszakítás nélkül folytathatták volna, de ezen út követése háromfolyamodású kormányzati kezelést vont volna maga után, s nehézkes eljárás mellett költségesebb is lett volna. A másik út mindenesetre célszerűbb, de kivitelében nehezebb is volt. Részemről ezt választottam, mely szerint a pénzügyi kormányzat kétfolyamodású hatóság alapján szerveztetett s ezek közül a minisztérium megalakulásakor a több mint harminc pénzügyi felügyelőség, múlt évi augusztus óta pedig a 16 pénzügyigazgatóság az elsőfolyamodású, a pénzügyminisztérium pedig a másodfolyamodású pénzügyi hatóságot képezi" – indokolta döntését a miniszter a tárca 1870. évi költségvetésében.[22]

A pénzügyigazgatóságok feladatai összetettek voltak, amint ezt a minisztérium 1869-ben kiadott rendelete is bizonyítja. Teendőik közé tartozott az állami bevételek behajtása, az államjavak megkárosításának és a lakossági panaszok kivizsgálása, okiratok kiadása, illetékügyek (stb.) mellett, a hatékonyabb gazdálkodást célzó javaslatok készítése is.[23] A minisztérium által elrendelt átfogó vizsgálat tanúsága szerint a pénzügyi szervek megállták a helyüket. Igaz, sok pénzügyigazgatóság létszám- és helyhiánnyal küszködött, valamint jelentéseikben a csekély fizetéseket és a pénzügyi hivatalok alacsony társadalmi népszerűségét is szóvá tették.[24]

A pénzügyi igazgatás és a minisztérium belső szerkezetének kialakítása mellett természetesen számos más kérdés és ügy is megoldásra várt. Az 1867-es esztendő jóformán teljes egészében a gazdasági kiegyezés különféle résztémáinak a tárgyalásával telt. Mint majd arról a későbbiekben bőven lesz még szó, jelentős energiákat emésztett fel évről évre a költségvetés összeállítása és a tárcákkal folytatott egyeztetések, ráadásul a kezdeti időszakban ki kellett dolgozni magának a költségvetés elkészítésének a szabályait, formai és tartalmi követelményeit is. 1869-re készült el a tárcánál az a terjedelmes kimutatás, amely a magyar állam vagyonát vette leltárba.[25] A minisztérium és minisztere további feladatait Lónyay így összegezte: „az 1868-dik év igen munkás év volt reám nézve, a berendezés éve. Ha végiggondolom, mennyi újat kelletett a pénzügyi kormányzat terén keresztül vinni, az igazgatás mindegy ágait rendezni, átalakítani, behozni a hivatalos

[22] Államköltségvetés a Magyar Korona Országai részére az 1870. évre Pest, 1870. Indoklás a Magy. Kir. Pénzügyminisztérium 1870. évre előirányzott költségeiről és kiadásairól, 1. oldal. A budai és a szebeni pénzügyigazgatóságok mellett, a harmadik Zágrábban működött 1868 előtt.

[23] Utasítás a m.k. pénzügyigazgatóságok hivatása és hatásköre iránt, 1869. ápr. 13. Mrt., 1869. 479–497.

[24] Lásd a pénzügyigazgatóságoknak a minisztérium körkérdésére adott válaszait: MOL K. 255. 2. tétel 1. cs. (1869).

[25] *Lónyay Menyhért:* Az államvagyonról. Hódolatteljes előterjesztése ő csász. és apost. kir. felségének. Buda, 1869. Magy. Kir. Egyetemi Nyomda.

nyelvet, képzett egyének nélkül, a pénzügyi szabályokat átalakítani, magyarul kiadni és keresztül vinni, emellett az első és második delegáció munkáját folyton figyelemmel kísérni, vezetni anélkül, hogy a vezetést érezzék, az ellentétes érdekeket kiegyenlíteni, az összeütközések anyagát eltávolítani, ez bizonyára nem kis feladat volt. [...] Nem csoda, hogy 1868-ban nem lehetett érkezésem jegyzeteim megtehetni."[26]

Lónyay édesanyja ezekből az évekből fiára úgy emlékezett vissza, mint aki örökösen siet egyik megbeszélésről a másikra, munkájától öt-tíz percre tudott csak elszakadni, hogy meglátogassa őt, ám ekkor is kezében tartotta zsebóráját. Tanácsára fia vásárolt egy vörös noteszt és abba írta fel találkozóit és a különböző embereknek tett ígéreteit.[27] Lónyay zsúfolt napirendjéről testvérének irt levelei is tanúskodnak: „Dolgom van elég, lélegzetet is szabadon venni majdnem lehetetlen, már reggel fél nyolckor kezdődik az ostrom, a referensek jönnek a fontos tárgyakkal és azon ügyes-bajos emberek, kiket fogadni elkerülhetetlen. 10-kor ülés, közbe-közbe miniszteri tanács néha, mint tegnap éjfélig tartó s minden nap pénzügyi és más bizottmányok"[28], „szép ez a parlamentáris kormányzati rendszer, de nehéz annak, ki a kormányban van, egész időt a parlamentnek kellvén szentelni, hogy ügyeljen aztán az ember az adminisztratióra. Remélem, az 1869-dik évben nem lesz hosszú ideig országgyűlés."[29] Elfoglaltsága az évek múlásával sem csökkent. Hasonló tartalmú feljegyzést miniszterségének utolsó évéből is találhatunk, igaz, a távozása előtti hetek feszített programját már maga is elborzadva említi naplójának: „Ülés előtt a minisztérium ügyei és halaszthatatlan fogadások. 10-től 13-ig ülés a Háznál. 3-tól 4-ig a főrendekkel értekezni, egy félórai ebéd után a Casinóban, 4-től 5-ig vasúti bizottmány, 5-től 6-ig pénzügyi, 6–7-ig a körben párttanácskozmány, 7-től közel éjfélig miniszteri tanács".[30]

Nem volt indokolatlan tehát, hogy Weninger Vince, látva Lónyay hajszolt életmódját, valamint tapasztalva az osztrák és magyar pénzügyi főtisztviselők súlyos betegségeit és halálát, aggódó levelet írt a magyar pénzügyminiszternek. „Őszintén mondva, Excellentiád 1867 óta tíz évvel idősb lett, dacára erős alkatának, Gränzenstein életével fizeti a túlterhelést, Fluck s Leeb odavannak. Mindennek megvan a határa, aki a természet törvényein túlteszi magát, áldozatul esik! A folytonos izgatottság és félbeszakítás nélküli, reggeltől késő estig terjedő munkát nem bírja el sem a test, sem a lélek, és minél tovább küzd a következmények ellen, annál gyorsabban és annál kíméletlenebbül tör ki a betegség [...] A lelki küzdelmek gyengítik az idegrendszert és ennek következményei előbb-utóbb beállnak [...] Nincsen a világon állam, ahol éveken át reggeltől késő estig folyna a munka, mint Budán a pénzügyminiszternél és környezetében! Én fiatal, egészséges és mondhatom munkához szokott ember vagyok, de oly életet, mint Excellentiád évek óta

[26] Lónyay-napló, 1870. jan. 31.

[27] Töredékek Lónyay Jánosné, Lónyay Florentina úrnő emlékirataiból. I. köt. Visszaemlékezések. Bp., 1891. 153–154. A notesz Lónyay Menyhért hagyatékában ma már nincs meg.

[28] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1868. szept. 13. MOL. Filmtár 34861. Menyhért ezt a levelet is a képviselőházi ülésteremből írta testvérének.

[29] Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1868. dec. 3. MOL. Filmtár 34861.

[30] Lónyay-napló, 1870. ápr. 7.

viselt és mások által is viseltetett — túlzásnak tartom, amelyért keservesen adózik az ember" — figyelmeztette Lónyayt.[31]

A fennmaradt források arról tanúskodnak, hogy Lónyay erélyes, nagy munkabírású és másoktól is sokat követelő vezető volt. „Biztosíthatom pedig a tisztviselő urakat, hogy valamint egyrészről a szorgalmat, a sikeres szolgálatot tekintet nélkül nem hagyhatom, úgy másrészt nálam hanyag és kevés buzgalmat kifejtő tisztviselő elnézésre nem számolhat" - figyelmeztette a tárca dolgozóit.[32] Szigorúsága ellenére közvetlen munkatársai hálával emlékeztek az együtt töltött időszakra. Madarassy Pál miniszteri tanácsos, osztályfőnök például így köszönte meg, hogy volt minisztere adott neki egy példányt országgyűlési beszédeiből: „A nagy államférfi, hazám providentiális férfia, felejthetetlen főnököm és jótevőm szelleme leng körül [...] Excellentiád ez ajándokában jelét láthatom annak, hogy megemlékezett legőszintébb tisztelőjéről, kinek szerencséje volt Excellentiád oldala mellett tölteni oly időszakot, mely nekem feledhetetlen marad."[33] Hasonlóképpen méltatta őt könyvében Toldy István, és Weninger is elismerte Lónyay számos jó tulajdonságát (szorgalmát, kitartását).[34]

II. LÓNYAY GAZDASÁGPOLITIKAI ELKÉPZELÉSEI ÉS MEGVALÓSÍTÁSÁNAK NEHÉZSÉGEI

Úgy véljük, hogy Lónyay Menyhért miniszteri működését és gazdaságpolitikai elveit a tárca költségvetései bemutatásán keresztül tanulmányozhatjuk a leginkább. A költségvetés ugyanis a célkitűzések (politikusi szándékok, társadalmi igények) és a gyakorlati lehetőségek folyamatos ütköztetésének és összehangolásának a terepe. Az évről évre ismétlődő egyeztetések elemzése során kirajzolódnak Lónyay gazdaságpolitikai nézetei, elképzelései; politikustársaival való kapcsolata, ellentétei; általában pedig a kiegyezést követő első évek kormányzati nehézségei.

1867-ben a parlamentáris kormányzati rendszer helyreállítása magában foglalta az önálló költségvetés elkészítésének alkotmányos jogát is. Az állam kiszámítható működése szempontjából alapvető fontosságú, ám kezdetben meglehetősen terhes kötelezettséget rótt mindez a pénzügyminisztériumra. 1867-ben még nem is készült önálló költségvetés, hisz a hatalomváltásra csak év közben, tavasszal került sor. Lónyay még az 1868-as és 1869-es büdzsét is „tökéletlennek" és „hiányosnak" mondta. A nehézségek több tényezőből fakadtak. Egyrészt a minisztérium maga is csak ekkor formálódott, másrészt számos kérdésben még folytak az osztrák féllel az egyeztetések (pl. 1867 végén az adósságmegosztást illetően). Továbbá nem álltak rendelkezésre pontos adatok az ország pénzügyi állapotáról, az előző évek eredményeiről. Mint említettük, csak 1869-re készült el a rendszerezett kimutatás a magyar állam vagyonáról. Hiányzott az ország gazdasági életét szabályozó számos alapvető törvény is és Lónyay bő hároméves miniszterségé

[31] Weninger Vince Lónyay Menyhérthez, 1870. febr. 22. MTAK Kt. Ms 5305/164. (Fluck János és Leeb Péter miniszteri tanácsosok az 1870-es évek végéig dolgoztak a minisztériumban.)

[32] Pm 720. sz. rendelete, 1867. máj. 10. MOL. K. 266. 14. tétel 2. cs.

[33] Madarassy Pál Lónyay Menyhérthez, 1870. nov. 11. MTAK Kt. Ms 5304/342.

[34] *Toldy István:* Öt év története, 1867–1872 Bp. 1891. 2. kiad. 157–158.; Weninger Vince Csengery Antalhoz, 1870. febr. 26. In: Csengery Antal hátrahagyott iratai, i. m. 548–49.

alatt csak arra volt idő és energia, hogy a jogszabályalkotási reformmunkálatokat elindítsák. Lónyay kénytelen volt például fenntartani az abszolutista adótörvények hatályát, a közvélemény nem kis rosszallását váltva ki ezzel. Ám mindenekelőtt a legnagyobb gondot a kormányzat számára az állami bevételek szűkössége jelentette, ez pedig leginkább az adórendszer aránytalanságára és a társadalom részéről tapasztalható adómegtagadásra volt visszavezethető. A kormánypolitikusok azonban világosan látták, hogy az új politikai rendszer elfogadtatása érdekében adóemeléssel nem kísérletezhetnek, sőt ahol csak lehet, mérsékelniük kell a terheket.

Lónyay a „meglévő rideg valósággal" szembesülve, 1868-as költségvetési beszédében fogalmazta meg három fő elemből álló gazdaságpolitikai koncepcióját. Elsőként az államigazgatás minden területén szigorú takarékosságra szólított fel és célként a költségvetési egyensúly megőrzését tűzte ki. Második elemként elengedhetetlennek tartotta az állam bevételeinek növelését, amelyet azonban nem az adótételek megemelésétől, hanem az általános közteherviselés elvének érvényre juttatásától és végső soron az adóreformoktól várta. Hangsúlyozta azonban, hogy csak a kíméletes módon végrehajtott adóbehajtással ért egyet.

Végül az állam beruházásélénkítő tevékenységéről szólt, mellyel kapcsolatban a liberális állam szerepvállalásának határait a következőképp jelölte ki: „A harmadik eszköz az anyagi jobblét fejlesztésére: megtenni mindent, mit csak lehet, nem csak az által, hogy gondoskodjék az állam mindazon hasznos beruházásokról, melyek az anyagi és szellemi megerősödést előmozdítani képesek, hogy segítsen ott, ahol a magános munkásság segíteni nem képes, teremtőleg hasson a közlekedési eszközök szaporítása, a hitelintézmények előmozdítása és rendezése, a nevelés és különösen az iparnevelés terjesztése, a közbátorság biztosítása, a törvénykezés rendezése és a belnyugalom szigorú fenntartása által; de egyszersmind engedjen szabad fejlődést a magán munkásságnak, hogy mindezen tényezők közreműködése folytán évről évre könnyebbüljön azon teher, melyet viselni kénytelenek vagyunk".[35]

Lónyay gazdaságpolitikai koncepciójában tehát egyszerre volt jelen a költekezés visszafogása, illetve az állam beruházásélénkítő áldozatvállalása. A program e belső ellentmondását Lónyay egy olyan dinamikus modellben igyekezett feloldani, amely az ország adózó képességét és a társadalom vállalkozó kedvét a törvényi és intézményi háttér megteremtésével, illetve az adóterhek mérséklésével, bizonyos esetekben pedig adómentességgel és kedvezményes kölcsönökkel, állami kamatgaranciával kívánta növelni. Az ily módon gyarapodó bevételek jelentős részét pedig a gazdasági élet szereplőinek további ösztönzésére szándékozott visszafordítani. Jól érzékelhető tehát, hogy Lónyay szemlélete eltér a szabadversenyes liberalizmus felfogásától, ám az alapértékek változatlanságát mutatja, hogy nagy hangsúlyt helyezett az államapparátus terjeszkedésének megakadályozására (azaz az olcsó állam megteremtésére), illetve ellenezte a gazdasági szempontból közvetlen hasznot nem hajtó fejlesztések állami támogatását. Ezek megvalósítását továbbra is a társadalom önerejétől várta.[36]

---

[35] Lónyay miniszteri expozéja az 1868. évi államköltségvetés vitájában, 1868. ápr. 16. Lónyay Menyhért nevezetesebb országgyűlési beszédei. Pest, 1870. 158–199. (Az idézet a 170. oldalon található.)

[36] Kutatásaink szerint Lónyay elképzelései beleilleszkedtek a hazai liberalizmus fokozatos paradigmaváltásába. Erről bővebben: *Cieger András:* A hatalomra jutott liberalizmus és az állam a dualizmus első felének magyar politikai gondolkodásában. Századvég, 2001. Tavasz, 20. sz. 105–110.

Az elkövetkező években azonban e gazdaságpolitikai koncepció érvényre juttatása során Lónyaynak számolnia kellett a gazdasági élet valós folyamataival (pl. az 1869-től jelentkező válságjelenségekkel) és szembe kellett néznie azzal is, hogy a kormányzati politika egyéb irányítói részben más szempontokat kívántak érvényesíteni és ebből fakadóan eltérő problémák megoldását szorgalmazták (pl. a kultúra, a közigazgatás területén). Az ezek megvalósításához szükséges anyagi fedezet előteremtését pedig Lónyaytól várták. A pénzügyminiszteri szerep tehát már az induláskor magában hordozta a konfliktusok kipattanásának lehetőségét.

1. Az állami kiadások visszafogása

Lónyay mindenekelőtt saját minisztertársait igyekezett fokozott megtakarításokra ösztönözni, melyhez többféle eszközt vett igénybe. Egyrészt évről évre átiratokban figyelmeztette kollégáit a pénzkímélésre. Másrészt több ízben vállalta a személyes összeütközést is. A minisztertanácsi jegyzőkönyvek két jelentősebb esetet örökítettek meg. Az elsőre igen hamar, még 1868 tavaszán, a másodikra pedig az 1870. évi költségvetés előkészítésének az időszakában került sor (ez utóbbira később térünk vissza).

Az 1868-as esztendő egyik minisztertanácsi ülésén kirobbant konfliktus alapját a belügyminisztérium költségvetés-tervezete képezte. Wenckheim Béla belügyér új álláshelyek létesítését hozta javaslatba a helyi közigazgatásban, amelyet némi fizetésemeléssel is össze kívánt kötni. Lónyay viszont ezt nem látta indokoltnak és 400 ezer forinttal (a tárca összes kiadásának 4,2%-ával) megkurtította a belügyi költségvetést. Wenckheim azonban kitartott javaslata mellett, amely támogatására több kollégáját is sikerült megnyernie. Eötvös, Horvát és Festetics magatartását nyilván befolyásolhatta az a megfontolás is, hogy ha Lónyayt most sikerül engedményekre szorítani, akkor saját tárcájuk igényeit már könnyebb lesz vele elfogadtatni. Ráadásul a személyes konfliktust sem nekik kell megvívniuk a pénzügyminiszterrel. Végül Gorove István hozzászólása döntötte el a vitát, aki mindent elsöprő érvként a politikai szempontokat hangsúlyozta: „a megyei tisztviselőknek a vidéki pártok alakulására s ezzel kapcsolatban a legközelebbi követválasztásokra, kétségen kívül befolyásuk lesz, s őket most, midőn tán utoljára szabályozza a kormány a megyék budgetjét, elkeseríteni ildomosnak nem tartja." A minisztertanács a belügyi költségevetés eme tételét változatlanul hagyta.

Lónyay tíz oldalas különvéleményt csatolt a jegyzőkönyvhöz, melyben még egyszer kifejtette álláspontját az üggyel kapcsolatban. Feltételezhető, hogy ezzel a lépésével a jegyzőkönyveket átolvasó uralkodót is tájékoztatni kívánta. „Az ország összes pénzügyi és így anyagi jövője is feltételeztetik azon irányzatból, melyet a törvényhozás az első budget megállapítása alkalmával követni fog; ha egyrészt takarékosság által, másrészt az adók célszerű kezelése és a jövedelmek rendszeresítése folytán az ország képes lesz a rendes kiadásokat rendes bevételek által fedezni: ez oly erkölcsi és anyagi nyeremény lesz, melyért, a pénzügyminiszter nézete szerint, minden lehető áldozatot hozni mindenkinek és így a megyéknek is kötelessége. Ezen célt azonban csak a legszigorúbb takarékosság keresztül vitele által lehet elérni." – indokolta makacsságát. Lónyay elvben egyetértett a tisztvi-

selők fizetésének a megemelésével, ám ezt csak a közel jövőre ígért köztörvényhatósági törvény megalkotása után, illetve minden hivatalnokra (így pl. a pénzügyi tisztviselőkre is) kiterjedő fizetésrendezés keretében tartotta elfogadhatónak. Ráadásul véleménye szerint a megyék — látva a belügyminisztérium bőkezűségét — további indokolatlan igényekkel fogják ostromolni a kormányzatot. Megoldást inkább az jelentene, ha a megyék ismét házi adót szedhetnének.[37]

Végül Lónyay kilátásba helyezte lemondását is, mellyel a többi tárca vezetőjére akart nyomást gyakorolni, nehogy hasonló követelésekkel álljanak elő: „a további tételeknek a minisztertanács által leendő átvizsgálásáig még az iránt határozottan nem nyilatkozhatik, vajon képesnek fogja e magát érezni a netán több pontoknál nyilvánulandó nevezetesebb változtatások esetében az általa felállított és keresztül vinni hitt rendszer megváltoztatása következtében, a budgetet a törvényhozás elé terjeszteni."[38]

A későbbi jegyzőkönyvekben nyílt ellentétre már nem bukkanhatunk. Ennek ellenére az elkövetkező években is gyakran előfordult az, hogy a pénzügyi érveket a politikai megfontolások felülírták.

Lónyay nem csak a költségvetés előkészítésekor igyekezett nyomást gyakorolni minisztertársaira, hanem a zárszámadás összeállításakor is. Andrássyn például a miniszterelnöki hivatal 9 ezer forintos többletkiadását kérte számon.[39] Festetics pedig arra próbálta rávenni Lónyayt, hogy a képviselőház előtt ne hangsúlyozza ki a király személye körüli minisztérium túlköltekezését, mert ez csak tovább csökkentené a tárca amúgy sem nagy megbecsülését.[40]

Természetesen arra is találhatunk további példákat, amikor az egyeztetések során Lónyay volt kénytelen engedni. A többletforrások biztosítása érdekében az 1869-es költségvetés összeállításakor Eötvös is a végső eszközhöz folyamodott. Lemondását helyezte kilátásba arra az esetre, ha a pénzügyminiszter nem járul hozzá a népnevelési célokra fordítható összegek duplájára emeléséhez. „Nem lehet reám nézve kellemetlenebb, sőt fájdalmasabb, mint ha arra látnám magamat kényszerítve, hogy bármily kérdésben társaimtól különváljak, de minden embernek vannak kötelességei maga iránt is, és ezek parancsolják, hogy azt, mit a nevelés érdekében szükségesnek tartok, a törvényhozástól kívánjam; a képviselőktől függ azt megoldani, és én ez esetben csak azon jogot tartom fel magamnak, hogy miután hivatalom sikeres folytatása a szükséges pénz nélkül nem lehetséges, állásomat másnak engedjem át, s így azon gyalázattól óvjam meg magamat, hogy miután minden józan ember átláthatja, hogy haladásunk sehol nem szükségesebb, mint a nevelés terén, évekig álltam az ügynek élén, s éppen itt nem történt semmi" – írta kollégájának.[41]

---

[37] Ezzel a jogukkal a megyék az 1870-es törvényi rendezés után sem tudtak élni a gyakorlatban. Ennek okairól: *Stipta István:* Törekvések a vármegyék polgári átalakítására. Bp. Osiris, 1995. 156–159.

[38] MOL K. 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyv [továbbiakban: Mtj.] 1868. március 28. 1. pont (Az idézetek az 5. és 16. oldalon találhatóak.)

[39] MOL K. 255. 1869–3–3094. 3. cs. Andrássy kikéri magának a pénzügyminiszter faggatódzását és politikai okokkal (t.i. egyes lapoknak nyújtott szubvenciókkal) magyarázza a túlköltekezést.

[40] Festetics György Lónyay Menyhérthez, 1869. jún. 25. MTAK Kt. Ms 5304/204. Ő is előre nem látható politikai okkal (a delegációs kiadásokkal) indokolta a többletköltségeket.

[41] Eötvös József Lónyay Menyhérthez, 1868. szept. 9. Eötvös József Művei. Levelek. Szerk. Oltványi Ambrus. Magyar Helikon, Bp. 1976. 567.

Pulszky Ferenc kormánypárti képviselő, a Nemzeti Múzeum igazgatója ugyancsak többletforrást igyekezett szerezni intézménye számára. Visszaemlékezése szerint egy nagy értékű ásványgyűjteményt kívánt megvásárolni a múzeumnak. Először Eötvöshöz fordult, aki azonban az akkori közoktatási állapotokra hivatkozva fényűzésnek ítélte az ilyen kiadásokat. Pulszky ezek után Lónyayhoz ment, aki elvben támogatásáról biztosította őt és a költségvetés elkészítéséért felelős Gränzensteinhez utasította. „Gränzenstein őszintén bevallotta, hogy neki utasítása van, mely szerint bárki jönne is a miniszter részéről s követelne valami változást az előirányzatban, azt egyszerűen tagadja meg, mondja, hogy ez már ki van nyomva, hogy minden további változtatás lehetetlen, — a miniszter így kerüli ki a megtagadás kellemetlenségét" — folytatta Pulszky a történet elbeszélését. Végül a befolyásos honatya a pénzügyi bizottság tagjaival szövetkezve a miniszter ellenében is érvényesíteni tudta akaratát, így ez a tétel bekerült a költségvetésbe.[42]

Fontos hangsúlyozni, hogy az itt bemutatott belső viták ellenére, a kormány kifelé ekkor még egységesnek tűnt. Lónyay sem az 1868-as, sem az 1869-es költségvetés képviselőházi tárgyalása során nem utalt az ellentétekre, sőt felszólalásaiban védelmébe vette a kiadásokat.

2. Az állami bevételek növelése

A takarékoskodáson kívül az általános közteherviselés megvalósítása is fontos elemét képezte Lónyay koncepciójának. Az adómegtagadás ugyanis jelentős mértékű bevételkiesést jelentett az állam számára. Egy interpellációra válaszolva Lónyay elmondta, hogy például Szabadka városa egymaga 600 ezer forintnyi adóhátralékot halmozott fel 1869 nyaráig.[43]

A pénzügyigazgatóságok fennmaradt jelentéseikben az adómegtagadást több okra vezették vissza. Egyrészt az ellenzék kiegyezés elleni izgatásával magyarázták a jelenséget. Nincs terünk bemutatni azokat a változatos — a parlament falain kívüli — eszközöket (demokrata-körök, sajtócikkek, megyei határozatok, stb.), amelyeken keresztül az ellenzék (különösen a szélbal) 1867–68 folyamán igyekezett bebizonyítani a kiegyezéses rendszer életképtelenségét. Eszköztáruk egyik kelléke az állami adók beszedésének megnehezítése volt.

Mindez összekapcsolódott a lakosság intézményellenes felfogásával. A pénzügyi jelentések szinte kivétel nélkül kiemelték a passzív ellenállás régi hagyományát. 1867 után a hatalomra került liberálisok ugyan az abszolutizmus intézményi struktúráját igyekeztek minél hamarabb felszámolni, ám a fejekben a kormányzatról, a központi hatalomról alkotott negatív kép megmaradt. Ráadásul a nagypolitika történéseitől távol élő lakosság szemében kezdetben az új politikai és intézményrendszer semmivel sem tűnt vonzóbbnak (a legtöbb helyen szervezetlenséget tapasztalt, terhei pedig nem csökkentek). A jövedelem eltitkolása, a vonakodás, a késlekedés, az adószedők elzavarása – ezeket tették szóvá a leginkább a jelentések. „Nemzetünkben sok hajlam van a passzív ellenállásra és ez az ellenzéki lapok által mesterségesen istápoltatik [...] Az adók elleni gyűlölet táplálása

[42] *Pulszky Ferenc:* Visszaemlékezések. 2. rész. Budapesti Szemle, 1883. 75–76. szám. 71–73.

[43] *Lónyay:* Beszédek, i. m. 426–427. [1869. júl. 14.] Ez az összeg a VKM 1870. évi költségvetésének több mint egy ötödét tette ki.

népünknél egyik hazafiúi érdemnek tarttatik és fájdalom, ez fogékony kebelre is talál. Annyira süllyedtünk már, hogy saját hazai kormányunk atyai szándéka elferdíttetik és a javunkat célzó törekvéseit népszerűtleníteni pártoskodási dicsőségnek tarttatik. Mindennek fő oka leginkább a politikai administratiónak jelenleg még szervezetlen állapotában keresendő" – összegezte a debreceni pénzügyigazgató az általunk eddig elmondottakat.[44]

Míg azonban a társadalom nagyobb része régi mentalitásából kiindulva helyezkedett szembe az állammal, addig a helyi elit tudatosan ellenezte a központi hatalom megerősödését. Sok megye ősi kiváltságait féltve feliratban vonta kétségbe a különféle kormányzati szervek illetékességét területükön: „a törvényhatóságok területén a minisztérium alatt álló pénzügyi és pénzügyőri közegek a megyei intézkedéseket paralysálva, a közigazgatás menetét megzavarva rendelkeznek" – panaszolta Ugocsa 1868-ban.[45] A szomszédos Ung is a megye és a kormányzat új viszonyát kifogásolta: „a megye közönsége a pénzügyigazgatóságokat nem ismeri el oly hatóságnak, mely a megye közönségével 'az alkotmányos gyakorlat megsértése nélkül' közvetlenül levelezhessen."[46] Az ellenszegülő megyék helyi hivatalnokai (pl. szolgabírók, községi jegyzők) rendszerint megvontak mindenféle segítséget az amúgy is kevés számú pénzügyi tisztviselőtől.

Természetesen számos szervezési és technikai nehézség is akadályozta a hatékony adóbehajtást. Ezek közül említhető a munkaerőhiány, az ekkor még kialakulatlan szervezeti rendszer, az elavult szabályozás és a nagy távolságok, a rossz utak.

Végül néhány megyéből az első két évben a lakosság nagyfokú szegénységét és a rossz időjárási viszonyokat is az állami bevételek elmaradásának okaként jelölték meg a jelentéstevők.[47]

A pénzügyminisztérium kezdetben körrendeletek útján próbálta megértetni a megyékkel, hogy az alkotmányos politikai rendszer visszaállítása szükségszerűen együtt kell járjon a központi akarat megjelenésével és az államigazgatás kiépülésével, valamint az adózási morál megváltozásával. 1867 és 1868 folyamán Lónyay aláírásával sorra jelennek meg az ilyen tartalmú rendeletek: „Egyúttal azonban a lakosság arra is figyelmeztetendő, hogy az országos közterhek tárgyában hozott országos határozatnak hódolni ezentúl annál szorosabb hazafiúi kötelességnek tartsa, mivel a fennálló adók pontos befizetésének elmulasztása most már az országos pénztár hátrányára esnék s a nemzeti kormány alkotmányos működését megzsibbasztaná" – érvelt a megyék előtt.[48] Lónyay több gesztussal is egyértelművé kívánta tenni a lakosság számára, hogy nem lehet egyenlőségjelet helyezni az abszolutista államapparátus működése és az alkotmányos kormányzat adószedési gyakorlata közé. A király jóváhagyásával eltörölte a kormány hivatalba lépése (márc. 10.) előtt felhalmozódott pénzügyi büntetéseket, szabadon bocsátot-

[44] A debreceni pénzügyigazgatóság jelentése, 1869. aug. 14. MOL. K. 255. 1869–2–2113. 2. cs.

[45] Számos más megye panaszait is ismerteti: Stipta, i. m. 132–133., 137–142. (Az idézet a 139. oldalon található.)

[46] Az ungvári pénzügyigazgatóság jelentése, 1869. nov. 28. MOL. K. 255. 1869–1–2947. 1. cs. Az állam- és intézményellenes gondolkodásról bővebben: *Cieger:* Kormány a mérlegen, i. m. 100–102.

[47] A jelentések megtalálhatók: PM Elnöki Iratok, MOL. K. 255 1–2. Csomó (1869. év)

[48] Pm 189. sz. rendelete, 1867. márc. 26. Mrt., 1867. 2. kiad. Pest, 1871. 48–49.

ta a fizetésképtelenség miatt korábban börtönbe vetett személyeket, valamint megtiltotta a pénzügyőrségnél a bilincs alkalmazását, végül mindenki számára világos és nyilvános szabályokba foglaltatta az adóbehajtás módját.[49] Szükség is volt eme látványos intézkedésekre, hisz a működőképesség biztosítása érdekében Lónyay az 1867 előtt törvénytelenül kivetett és törvénytelen eszközökkel behajtott adók hatályát kénytelen volt fenntartani, amely meglehetősen rossz fényt vetett az alkotmány helyreállítása után megalakult kormányra.[50]

A képviselőházban is arról győzködte az ellenzéket, hogy az adóbehajtás akadályozása lényegében a régóta vágyott felelős kormányzat működését lehetetleníti el. A megyék nem vonhatják kétségbe a kormány törvényes intézkedési jogkörét: „Mi akarjuk a felelős kormányzati rendszert, minden következményeivel, azon rendszert, mely a szabadság és rend, az anyagi és szellemi felvirágzás és haladás legfőbb tényezőjéül bizonyult; mi akarjuk ezen kormányzati rendszer fenntartását, megerősítését, következetes keresztülvitelét és minden intézménynek ehhez való alkalmazását. [...] A másik, amit akarnunk kell: hogy az alkotmányosan hozott törvény szent legyen. Megvallom, alkotmányosságot nem képzelek másképp, mint hogy amiben a törvényhozás, a két ház és a fejedelem megegyezett, annak feltétlen végrehajtására mindenki, a minisztertől kezdve az utolsó falu bírájáig, köteles."[51]

Csakhogy sem a nemzeti önérdek önkéntes belátását szorgalmazó körlevelek és beszédek, sem pedig az időközben megalkotott és büntetéssel fenyegető törvény (1868: XXI. tc. az adók kivetéséről és behajtásáról, valamint a pénzügyi törvényszékek felállításáról) nem járt kellő súllyal. Lónyay minisztersége harmadik évében is a kormányzat gyenge végrehajtó erejére panaszkodott: „a közel múlt évek alatt megszokott passzív ellenállás a törvényes adók fizetésénél még folyvást tart, s a hatóságok és községek részéről nem teljesíttetik pontosan mindaz, amit a törvény rendel; a pénzügyminiszternek pedig nincs elég hatalom adva ezen megrögzött baj kiirtására."[52]

De Lónyay nem volt megelégedve saját apparátusával sem, erélyesebb fellépést és személyes felelősségvállalást követelt a pénzügyigazgatóságok vezetőitől. Fontolgatta a pénzügyi törvényszékekről nem rég elfogadott törvény szigorítását és átiratban kérte a belügyminisztériumot, hogy véleményezésre küldje meg számára a köztörvényhatóságok rendezéséről szóló törvénytervezetet, Lónyay ugyanis csak eme jogszabály elfogadásától remélte a probléma végső megoldását.[53]

A hazai adórendszer megreformálásának nagyszabású feladatához Lónyay csak 1869-ben láthatott hozzá. Ezt megelőzően az abszolutizmus időszakából örökölt jogszabályokon csak néhány ponton sikerült módosítani (pl. a ház- és jö-

[49] Lásd: Pm 189. sz. (1867. márc. 26.), Pm 927. sz. (1867. máj. 23.), Pm 3118. sz. (1867. szept. 3.) és Pm 8099. sz. (1868. márc. 28.) rendeleteket. Mrt, 1867. 48–51., 119–121., 335–347. és Mrt, 1868. 159.

[50] A szabadságharc leverése után az adókat országgyűlési felhatalmazás nélkül vetették ki és a katonaság részvétele mellett hajtották be. 1867 után a magyar országgyűlés adótörvények formájában lényegében a fennálló adórendszert legitimálta. A kérdéshez lásd: *Stefan Malfer:* Az adómegtagadás és adóvégrehajtás Magyarországon 1860 és 1862 között. Történelmi Szemle, 1984. 4. 662–672.

[51] *Lónyay:* Beszédek, i. m. 289–291. 1868. júl. 16.

[52] Uo. 415. 1869. júl. 14.

[53] Lásd: MOL 255. 1869–2–1846. 1. cs. (1869. júl. 21.) és K 255. 1869–2–2661. 2. cs.

vedelmi adók esetében). 1869. április 15-re ezért a miniszter az átfogó adóreform-javaslatok kidolgozására — angol és porosz minta nyomán — szakbizottmányokat hívott össze. Az adott terület legelismertebb szakembereit, valamint a szakmai szervezetek és a politikai pártok képviselőit tömörítő bizottmányok a korszak kormányzati jogszabály-előkészítő mechanizmusának fontos és más tárcák által is többször alkalmazott fórumait jelentették. A Lónyay kezdeményezésére megalakult bizottmányok azonban létszámukat és az elvégzett munka nagyságát tekintve feltétlenül kiemelkedtek: a résztvevők száma meghaladta a 300 főt, a közel egy évig tartó tanácskozás dokumentumai pedig kilenc kötetet tettek ki. A bizottságok és albizottságok feladatai közé tartozott a jelenlegi szabályozás áttekintése, a külföldi államok adótörvényeinek tanulmányozása és megoldási javaslatok kidolgozása a terhek egyenlőbb elosztására, egyes adótételek mérséklésére és az állami bevételek szaporítására. „Magyarországon ez volt az első eset, hogy országos érdekű tárgyak szakbizottmányok tanácskozásai alá bocsáttattak, még azon körülmény is öregbítette, hogy míg a szakbizottmányok rendszerint csak egyes szövevényesebb természetű kérdések megfejtésére és felvilágosítására szoktak ös - szehivatni, addig az általam egybehívott szakbizottmányoknak a reformlétesítés végett kitűzött egyes adónemek egész rendszerének gyökeres átvizsgálása s javaslatuk az államkincstár, valamint az érdeklett adózók együttes és egyenkénti érdekeinek és mindennemű viszonyainak közgazdászati, szintúgy mint pénzügyi szempontból való szigorú, méltányos és igazságos megbírálása jutott osztályrészül," – értékelte a bizottságok teljesítményét a miniszter.[54]

A bizottságok munkáját nehezítette, hogy a tagok legtöbbje gyakorlati ismeretekkel nem rendelkezhetett, hisz a kiegyezést megelőzően a magyar politikai elit hosszú századokon keresztül a gazdaságpolitika alakításába nem szólhatott bele. Az alakuláskor gondot jelentett még az ellenzék megnyerése is. A miniszteri felkérések ugyanis éppen a márciusban zajló választási küzdelmek idején érkeztek meg az ellenzéki honatyákhoz, akik közül néhányan el akarták kerülni annak látszatát, hogy bizottsági részvételükkel a kormányoldalt támogatják.[55]

Nem érezzük feladatunknak a bizottmányok működésének érdemi bemutatását. Maga Lónyay is csupán a bizottság két fontosabb megállapítását emelte ki abban a beszédében, amelyet a reformmunkálatok lezárultakor tartott a képviselőházban. Egyrészt a legjelentősebb adónem, a földadó aránytalan kivetését említette. Ennek legfőbb oka a testület álláspontja szerint a megbízható kataszteri felmérés hiánya, ezért ennek elkészítése sürgető feladat. Másrészt egyetértett a bizottság azon javaslatával is, hogy a jövedelmi adóterheket érezhetően csökkenteni kell. Lónyay felszólalása végén köszönetet mondott a bizottságokban részt vevő képviselőknek, a külső szakértőknek, valamint a számos gazdasági egylet, iparkamara és jószágigazgatóságok küldötteinek.[56]

[54] Miniszteri felterjesztés az uralkodóhoz, 1870. máj. 5. MOL K. 255. 1870–2–1385. 9. cs.

[55] A balközép párton belül nem alakult ki egységes álláspont ebben a kérdésben. Ghyczy Kálmán például távol maradt a tanácskozástól, Várady Gábor viszont elvállalta a részvételt. Lásd: Várady G. Ghyczy Kálmánhoz, 1869. ápr. 5. MTAK Kt. Ms 4852/203., valamint Ghyczy bejegyzését: Ghyczy Kálmán visszaemlékezései, 1869. márc. 20. és 29. MTAK Kt. Ms 4851/79. (gépirat) 240. és 242. old. Ismereteink szerint a szélbal nem vett részt a reformmunkálatokban.

[56] Lónyay: Beszédek, i. m. 702–713. 1870. máj. 21. Az adóreformok tárgyában a m. kir. Pénzügyminiszter által összehívott szakbizottmányok munkálatainak összeállítása. 1–7. rész. Pest-Buda 1870.

Fontos megjegyezni, hogy a vaskos terjedelmű szakbizottmányi jelentés elkészültét nem követte átfogó adóreform, bár a testület kisebb észrevételei beépültek az elkövetkező évek pénzügyi jogszabályaiba. Legfontosabb eredményének talán az 1875-ben megszületett földadó törvény és a meginduló új kataszteri felmérés tekinthető.[57]

3. Az állam gazdasági szerepvállalása

Mint az korábban idézett felszólalásaiból világosan látható, Lónyay nem a liberális „éjjeli őr" állam híve, de szabadelvű politikusként és a pénzügyek irányítójaként az állam áldozatvállalását korlátok közé kívánta szorítani. Az állam szerepét a hazai ipar fejlesztésében, a beruházások élénkítésében jelölte meg. Koncepciója szerint a központi beavatkozás mértékét az állampolgárok anyagi ereje határozza meg: a magánvállalkozások lehetőségeit meghaladó fejlesztések esetén tartotta csak szükségesnek az állam segítségét. Nincs terünk felsorolni az Andrássy-kormány idején meginduló állam által támogatott beruházásokat. Lónyay pénzügyminiszterként nem csak az anyagi fedezetet biztosította ezekhez az építkezésekhez, de a központi fejlesztés irányára is komoly befolyást igyekezett gyakorolni. Egy kritikusa szerint a gyenge kezű Mikó Imre minisztersége alatt valójában Lónyay irányította a közlekedési tárcát is.[58]

Lónyay a vasúthálózat fejlesztése kapcsán több helyütt is kifejtette, hogy nem tartja jó megoldásnak a vonalak állami kamatbiztosítás mellett történő kiépítését, mert ez aránytalanul nagy terhet ró az államra. Ennek ellenére a kiegyezés idején ő sem igen látott más lehetőséget arra, hogy a stratégiai fontosságú vasútvonalak gyorsan megépüljenek (el kellett ismernie, hogy 1867 táján, a bizonytalan politikai helyzetben a hitelezők bizalmatlansága miatt Magyarország csak előnytelen feltételek mellett juthatott vasúti kölcsönökhöz).[59] A közlekedési beruházások megnövekedett költségigényét jól jelzi, hogy 1869 őszén Mikó Imre kénytelen 420 ezer forintnyi póthitelt kérni a pénzügyminisztertől. Lónyay figyelmeztette kollégáját a helytelen pénzügyi gazdálkodás veszélyeire, ám ígéretet tett a fedezet előteremtésére.[60]

Gazdaságpolitikai elveit az 1869-es ún. kis válság kezelése során is igyekezett érvényre juttatni. A kiegyezés után bő két évvel, 1869 koraőszén bekövetkező pénzügyi válságot az elemzések szerint a rossz termés, illetve a gabonaexport visszaesése és a túlzott óvatosságból eredő tartalékolás miatt hirtelen előálló pénzhiány okozta, amelyet elmélyített, hogy számos frissen alapított részvénytársaság nem rendelkezett megfelelő nagyságú mozgósítható tőkével. Negatívan befolyásolta az eseményeket továbbá, hogy az Osztrák Nemzeti Bank — nyilván nem függetlenül a magyar pénzügyminisztériummal folytatott elhúzódó vitájától —

[57] A korszak adótörvényeit és a lakosságra nehezedő adóterheket számba veszi: *Varga István:* Közterhek. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914. II. köt. Szerk. Szabó István. Akadémiai Kiadó, Bp. 1965. 246–318.

[58] *Fest Imre:* Emlékirataim Bp. Universitas Kiadó, 1999. 136.

[59] Erről lásd pl. *Lónyay:* Beszédek, i. m. 680–693. 1870. máj. 21.; valamint a királynak készített fogalmazványát, 1867. máj. 13. MOL. K. 255. 1873–2543. 1219. cs. (Kassa-Oderberg-i vasút iratai)

[60] MOL K. 27. Mtj. 1869. nov. 15. 1. pont 8. d. Maga a pénzügyminisztérium történetét feldolgozó kiadvány is hosszabban foglalkozik a tárca közreműködésével a közlekedési hálózat fejlesztésében: *Pongrátz-Lukács*, i. m. 114–118.

nem biztosított elegendő hitelt magyarországi fiókjai számára. A gazdasági növekedés megtorpanása váratlanul érte a kormányzatot is. Anélkül, hogy részletesen ismertetnénk a korlátozott kiterjedésű válság történéseit, csak Lónyay álláspontjára és megoldási javaslatára térünk ki röviden.

Először Gorove István kereskedelmi miniszter és államtitkára, Fest Imre kezdett tárgyalásokat a kormány nevében a nagy fővárosi pénzintézetek vezetőivel, arra kérve őket, hogy olcsó hitelekkel siessenek a hazai iparvállalatok segítségére. A megbeszélések azonban nem vezettek eredményre, mert a bankok túl kockázatosnak találták az üzletet. Helyette azt javasolták, hogy az állam közvetlenül maga nyújtson hiteleket, a bankok csupán szakértelmüket ajánlották fel az egyes vállalatok hiteligényének felméréséhez. Gorove átiratban tájékoztatta a fejleményekről Lónyayt és segítségét kérte.

Lónyay, ragaszkodva elveihez, csak végső esetben tartotta volna elfogadhatónak a közvetlen állami beavatkozást. Több tárgyalási fordulót követően végül sikerült saját elgondolásáról meggyőznie a bankvezetőket. A pénzügyi tárca 4 millió forintot különített el a válság kezelésére, amelyet azonban nem közvetlenül, hanem nyolc pénzintézeten keresztül juttatott el a rászoruló vállalatokhoz. A bankok bírálták el az igényeket és ők is vállalták a pénzügyi felelősséget, (mindezt 5%-os kamatért és az ingatlanokra bejegyzett jelzálog fejében). Érdemes megjegyezni, hogy Gorove igyekezett rávenni minisztertársát arra, hogy vidéki vállalatok is részesülhessenek a kölcsönből. Lónyay azonban elzárkózott attól, hogy nyomást gyakoroljon a bankok kihelyezéseire. Egyébként is azt hangsúlyozta, hogy az állam szerepvállalása csak a valóban működőképes és az ország gazdasági életében jelentős szerepet betöltő társaságok megsegítésére terjedhet ki. A gazdasági folyamatokba ezen túlmenően nem kívánt beleavatkozni.[61] Bár az állam és a bankok segítsége csak korlátozottan éreztette hatását a hazai vállalatok körében, a közvélemény megnyugodva vehette tudomásul a kormányzat gyors és határozott fellépését.

Lónyay gazdaságélénkítő elképzelései leginkább a főváros fejlesztése kapcsán ragadhatók meg. Mint ismeretes, Andrássy Gyula miniszterelnök szívügyének tekintette Budapest modern európai fővárossá alakítását. Az évek múlásával egyre türelmetlenebbül sürgette minisztereit, hogy „más európai nagy városok példájára" dolgozzanak ki egy átfogó intézkedési programot. A minisztertanácsi jegyzőkönyv így örökítette meg Andrássy kifakadását: „nézete szerint a dolgot továbbra halogatni nem lehet, minthogy mellőzhetetlennek tartja, hogy a kormány csaknem 3 éves működése után, melynek legnagyobb részét a közjogi kérdések s egyéb fontosb törvényhozási teendők vevék igénybe, most már a fővárosok emelésére valamit tegyen."[62] A kormányfő elsősorban pénzügy- és közlekedési miniszterét szólította fel a fejlesztési tervek elkészítésére. Ennek ellenére 1870 januárjában Andrássy maga tett le a minisztertanács asztalára egy tanulmányt a „testvérfővárosok szépítése és rendezése" tárgyában. Andrássy tervét a kormány több ülésen át tárgyalta és végül — mérsékelve a kiadásokat — elfogadta.[63]

[61] A tárgyalások dokumentumai megtalálhatóak: MOL. K. 255. 1869–8–2707., 2746., 2842. 1869. nov. 6 – dec. 5. A válság okait és lefolyását részletesen tárgyalja: *Juhász Lajos:* Az 1869-i „pénzválság" és a bankkérdés. Századok, 1939. jan–márc. 33–75.

[62] MOL. K. 27. Mtj. 1869. okt. 23. 1. p. 8.d.

[63] MOL. K. 27. Mtj. 1870. jan. 13. 7. p. és jan. 24. 2. p. 9. d.

Lónyay álláspontját mind élőszóban, mind pedig magánlevél formájában Andrássy tudomására hozta. Elképzelése szerint úgy kell kidolgozni a beruházások pénzügyi hátterét, hogy az államháztartás szűkösségére tekintettel a költségek nagyobb részét a főváros polgársága viselje, valamint a megvalósuló beruházások jövedelmeiből fedezzék azokat. Az építkezések megindításához átmenetileg egy 24 millió forintos kölcsön felvételére lenne szükség. Figyelemre méltó, hogy Lónyay az összeg döntő hányadát a fővárosi közlekedés (pl. új Duna-híd, folyószabályozás, utak szélesítése) és a kereskedelem fejlesztésére (pl. rakpartok) kívánta fordítani, míg kulturális és hatalmi intézmények építésére csupán a pénz egy ötödét szánta volna.[64] Andrássy felkérésére hamarosan Csengery Antal törvénnyé is formálta Lónyay javaslatának pénzügyi részét. Az áprilisban elfogadásra került 1870: X. tc. a 24 millió forintot államilag biztosított sorsjátékkal kívánta előteremteni (tehát a lakosság pénztárcájából), melyre a fedezetet valóban a megépülő létesítmények bevételei, adói szolgáltatták. A törvény második része pedig a fővárosi közmunkák tanácsának felállításáról rendelkezett.[65]

Látszólag tehát Andrássy egyetértett pénzügyminiszterével. A későbbi események azonban jól mutatják, hogy Andrássy a főváros fejlesztésének eltérő irányt jelölt ki. A két politikus nyílt vitájára 1870. április 28-án, szintén egy minisztertanácsi ülésen került sor. Lónyay a már több évtizede megépíteni tervezett és Budapest kereskedelme szempontjából elengedhetetlenül fontos fővámházat és az azt kiszolgáló raktárakat az akkori Tömő téren, a kikötő közelében (a mai Parlament helyén) kívánta elhelyezni. Támogatta ebben a fővárosi nagykereskedők és nagyiparosok társulata, valamint a budapesti kereskedelmi és iparkamara is. Lónyay — feltehetően sejtve Andrássy várható rosszallását — igyekezett kész helyzetet teremteni: saját hatáskörben elrendelte Ybl tervei alapján az építkezés megindítását. Andrássy valóban számon kérte miniszterén az intézkedést, mondván, hogy az ügy fontossága miatt az minisztertanácsi döntést igényelt volna (ezt azonban semmilyen dokumentum nem írta elő). Andrássy Lónyay intézkedését döntően városképi, várostervezési okokból tartotta elhibázottnak. A miniszterelnök maga mellett tudhatta Pest városának Tanácsát is. Az építkezés ellenzői úgy vélték, hogy a ronda kiszolgáló épületek és az oda vezető sínek lehetetlenné tennék ezen városrész szépítését. A minisztertanács végül elrendelte az építkezés leállítását és a vámház új helyének kijelölését. Lónyay ezúttal is fenntartotta különvéleményét, amelyet csatolt a jegyzőkönyvhöz. Álláspontjának védelmére több szakmai indokot sorolt fel: lényegében egy 1856-ban Pesttel kötött szerződés szerint járt el; az érdekvédelmi szervezetek ezt a változatot támogatták; a Tömő téri építkezés jár a legkevesebb kiadással; ráadásul a beruházás késése tovább növeli azt a költséget, amelyet a vámhivatalok számára átmenetileg bérelt épületek termelnek. A kormány döntése azonban a későbbiekben már nem módosult. A hely-

[64] MOL. K. 27. Mtj. 1870. febr. 5. 3. p. 9. d. és Lónyay Menyhért levele Andrássy Gyulához, 1870. febr. 1. MOL. Filmtár, 34861.

[65] A kötvények iránt nagy volt az érdeklődés, ám nagyobb részét külföldön jegyezték le. A kölcsönből fedezték például a Margit-híd és a Sugárút építését, a Lánchíd megváltását, valamint a Dunapart szabályozását. Bővebben: A sorsjáték Magyarországon. Feldolgozta és kiadja a „Hermes" Magyar Általános Váltóüzlet Rt. Alapításának 50. évfordulója alkalmából. Bp. 1943. 180–195.

színváltoztatás következtében az új vámház végül 1873 tavaszán kerülhetett átadásra az akkori Só téren (ma Vámház tér).[66]

Fontosnak tartjuk kiemelni, hogy a két politikus konfliktusa nem szűkíthető le csupán valamiféle építészeti problémára vagy akár személyes ellentétre. Az 1860–70-es évek fordulóján ugyanis két nagy koncepció vetélkedett egymással Budapest jövőjét illetően. A városegyesítés küszöbén az egyik tábor (ahová Lónyay is sorolható) haszonelvi megfontolásokra alapozva — döntően az angol kikötővárosok mintájára — Budapestet elsősorban kereskedelmi és ipari központként, az anyagilag erős polgárság lakóhelyeként képzelte el, amely később önerejéből áldozni fog minden bizonnyal a város kulturális fejlesztésére, csinosítására is. Álláspontjukat a legtömörebben Kecskeméthy Aurél foglalta össze naplójában: „Pest szépítéséről nem lehet szó! Csak arról, hogy kereskedelme mindenképp előmozdíttassék. Dock, entrepotok, összekötő vasút, vámház, hajózás, ez kell. Szép Pest szemre, de lakája kellemes, mint Párizs vagy Bécs soha sem lesz, sem fekvésénél fogva, mely a puszta szélét képezi a homok határán, sem pedig azért, mert életerejének forrása a kereskedelem, mely csúnya; gyapjú, zsír, bőrök, faggyú, kender, etc. szeméttel s bűzzel jár."[67]

A másik tábor viszont inkább esztétikai és politikai szempontokat vett figyelembe. A fővárosra úgy kívánt tekinteni, mint a térség civilizációs és hatalmi központjára (az önálló magyar államiság jelképére), amelynek kialakítására az államnak is komolyan áldoznia kell. A viták során végül e második, Andrássy Gyula nevével fémjelzett koncepció vált meghatározóvá. Elkezdődött Budapest szépítése és a reprezentációs terek kialakítása.[68]

III. AZ UTOLSÓ HÓNAPOK KONFLIKTUSAI

Láthattuk, Lónyay nagy elszántsággal és határozott elképzelésekkel látott neki a pénzügyminiszteri teendőknek. Az első két évben elgondolásainak többségét sikerrel valósította meg, amely sok munkával és esetenként éles küzdelmekkel járt. A tárca szerteágazó tevékenységét, a miniszter teherbíró képességét és magabiztos fellépését a korszak minden szereplője elismerte, még ha az intézkedések helyességét vitatták is és számosan akadtak közülük olyanok, akik távol érezték maguktól Lónyay erélyes vezetési stílusát. A ránkmaradt források azonban azt mutatják, hogy 1870 elejére Lónyay egyre inkább ellehetetlenült a hazai belpolitikában. Fokozatosan belső támasz nélkül marad, eddig is meglévő konfliktusai elmélyülnek, sőt újakkal szaporodnak. Szintén változást jelent a korábbi időszakhoz képest, hogy ellentétei már túllépnek a minisztertanácsi tárgyalóterem vagy a pártkör falain és azok nyilvánosságot kapnak a politikai közélet színterén. A következőkben ezt a folyamatot igyekszünk bemutatni, amely végül elvezet majd Lónyay kényszerű távozásához.

---

[66] Az ügy iratai: MOL. K. 27. Mtj. 1870. ápr. 28. 1.p.; K. 255. 1870-1-1466. 8. cs. Bővebben lásd: *Juhász Lajos:* A pesti fővámház elhelyezésének története. Tanulmányok Budapest múltjából. VI. köt. Bp. 1938. 180–189.

[67] Kecskeméthy Aurél naplója. S.a.r. Rózsa Miklós Bp. Franklin, 1909. 263. 1870. jún. 21.

[68] Az építkezésekről bővebben: *Fabó Beáta:* Építkezés a reprezentáció szolgálatában: középületek és terek In: Az egyesített főváros. Szerk. Gyáni Gábor Bp. 1998. 164–204.

1. Az 1870. évi költségvetés kormányzati előkészítése

Lónyay politikai elszigetelődését vizsgálva, elsőként saját minisztertársaival való rendre megújuló ellentéteit említhetjük. Állításunk alátámasztására már az eddigiekben is több példát hoztunk. A kabineten belüli konfliktusok lényegében egészen 1869 végéig kezelhetők maradtak és nem kerültek a nyilvánosság elé. Az 1870. évi költségvetés előkészítése azonban már olyan belső viharokat kavart, amelyek megtörték a hallgatást. A konfliktusok kiéleződéséhez nagyban hozzájárult, hogy a büdzsé összeállítása döntően az 1869-es pénzügyi válság kirobbanásának az időszakára esett.

Lónyay elkerülendő a költségvetés késedelmes képviselőházi benyújtását, már július közepén arra kérte kollégáit, hogy juttassák el tárcájához saját minisztériumuk költségvetési igényeit. A hatékonyabb tárcaközi egyeztetések érdekében értekezletet hívott össze a minisztériumok küldötteiből. A megbeszélésen sajnálattal állapította meg, hogy a király személye körüli minisztérium kivételével minden tárca növelte igényeit. Ezt követően — a jegyzőkönyv tanúsága szerint — Lónyay elnökletével egyenként áttekintették a minisztériumi büdzséket és a pénzügyér mindenhol a kiadások lefaragására tett javaslatokat. A tanácskozás végül azzal zárult, hogy szeptember közepéig minden tárca egy szerényebb költségvetést készít.[69]

Csakhogy Lónyay a hozzá visszaérkező módosított költségvetésekkel sem volt megelégedve, ezért visszatartotta őket és további változtatásokat kért. Az idő azonban vészesen telt. Lónyay október közepéig a képviselőház elé mindössze négy tárca (miniszterelnökség, Pm, kir. szem. min., horvát–szlavón min.) szükségleteit terjesztette. Az ellentétek áthidalására pedig nem sok esély mutatkozott, ráadásul Andrássy az uralkodó kíséretében külföldön tartózkodott. A miniszterek ezért döntő lépésre szánták el magukat: kihasználva, hogy Lónyay szintén nem lehetett jelen, a pénzügyér megkerülésével vita nélkül határoztak saját költségvetéseik felett, mondván „az általuk ezúttal előterjesztendő költségvetési tervezetek a legnagyobb takarékosság szem előtt tartása mellett, a lehető legszűkebb korlátok közé vannak szorítva s hogy azok egyes tételeiből alig volna lehetséges bármit is leszállítani".[70]

A gyors döntés ellenére a képviselőház csak december 3-án kaphatta kézhez a jövő évi költségvetés teljes szövegét. A késedelmesen és részletenként benyújtott költségvetés körüli kormányzati zavar már az ellenzéknek is feltűnt. Mindezt csak tovább fokozta, hogy elmaradt a kormány részéről ilyenkor rendszerint kérni szokott indemnitási javaslat (költségvetési felhatalmazás) beadása is, pedig már csak néhány hét volt hátra a költségvetési évből. Végül erre csupán december 18-án került sor, ám a költségvetés újabb furcsaságát jelentette, hogy a kormány számára a felhatalmazást nem a pénzügyminiszter vagy valamelyik kormánypárti képviselő kérte, hanem Szalay Sándor balközép párti honatya indítványozta (a téli szünet elrendelésével együtt). A kormánypárt csak ezt követően lépett és a bizottsági tárgyalások során lényegében átvette és magáénak ismerte el a javaslatot, egy lényeges ponton azonban megváltoztatta azt.

Széll Kálmán előadó ugyanis a szokásoktól ismét eltérve, a felhatalmazást nem az előző, hanem a még általánosan nem is tárgyalt 1870. évi költségvetés

[69] MOL. K. 255. 1869–3–2125 és 2173. 3. cs. 1869. aug. 27. és 30.

[70] MOL. K. 27. Mtj. 1869. okt. 28. 1. p. A kormányülésen Eötvös elnökölt.

előirányzatai alapján kérte a Háztól. Javaslatát azzal indokolta, hogy az 1869. évi büdzsé valójában még egy átmeneti időszak terméke volt és több szempontból sem tekinthető valós költségvetésnek: egyrészt például formailag (a kiadásokat és a bevételeket sok esetben csak összevontan tüntette fel), másrészt pedig azért, mert még nem tudott kellőképpen igazodni a gazdasági élet reális folyamataihoz (kevés tapasztalat állt rendelkezésre, hogy felbecsüljék, valójában mennyi bevételre is lehet számítani). Ráadásul kevesebb bonyodalommal járna az, ha az új évet már eleve az elfogadás előtt álló költségvetés előírásai szerint kezdené meg az állam. A Tisza Kálmán vezette balközép alkotmányos aggályait hangoztatva elutasította a tervezett változtatást, a szélbal pedig semmilyen felhatalmazást sem kívánt megszavazni a kormány számára, hisz ez a bizalom jele lett volna. A vitában megszólalt Lónyay is, aki újfent hangoztatta, hogy nem a kormány kezdeményezte az indemnitást, sőt ha rajta múlt volna, akkor egészen szilveszter napjáig együtt maradhatott volna a Ház, hogy lefolytassa a költségvetési tárgyalást (ez minden bizonnyal a törvény gyors elfogadására is ösztönzően hatott volna). Ám végül is beletörődött a kényszer szülte helyzetbe és a Széll-féle javaslatot támogatta.[71]

Bár az egység ezúttal még helyreállítható volt a kormánypárti oldalon (sőt nyilvánosan Lónyay az ellenzéket hibáztatta a késlekedésért), a belső ellentétek már a kívülállók számára is érzékelhetővé váltak. A fennálló nézetkülönbségekről hamarosan maga Lónyay számolt be a Ház nyilvánossága előtt a költségvetés általános vitája során. „Hátráltatta a végmegállapodást nem csak azon két különböző irányzat, mely a dolog természete szerint a tárcaminiszterek és a pénzügyminiszter közt előállani szokott: ugyanis mindenik miniszter minél több hasznos beruházást tenni kíván, részemről pedig, mint pénzügyminiszter, ott, hol a jövedelmek nevezetesen emelkednek — mint nálunk az indirect adóknál — óhajtottam volna, ha a kiadások nevezetesen nem emelkednek, a legterhesebb egyenes adónak, a földadónak leszállítását javaslatba hozni; de hátráltatta még a megállapodást azon elvi kérdés eldöntése is: vajon lehet-e már az 1870-iki költségvetésnél, a törvénykezés rendezése szerint az igazságügyi és a küszöbön álló törvényhatósági rendezés folytán, a belügyi előirányzatokban lényeges változást tenni s ez által a normális budgethez közelebb jutni?" – sorolta az okokat a politikus.[72] Lónyay ugyanis a tárcaközi egyeztetések alkalmával leginkább a belügyi és igazságügyi kiadásokat szerette volna a leginkább csökkenteni, úgy vélekedve, hogy az új törvényi háttér (az 1869: IV. tc. – a bíróságokról és a tavasszal tárgyalás alá kerülő 1870: XLII. tc. a köztörvényhatóságokról) már erre az évre is megtakarításokat tesz lehetővé. Kénytelen volt azonban engedni, ám ezúttal már nem hallgatta el a képviselőház elől ellenvéleményét.[73] Erre a lépésre késztették őt az ellenzéki honatyák sorozatos felszólalásai is, melyekben az olcsó állam megteremtését sürgették.

[71] A vita megtalálható: Az 1869-ik évi április 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerk. Nagy Iván. Pest, 1869. [továbbiakban: KN 1869–72.] 1869. dec. 18. és 20. 88 és 91. ülés IV. köt. 132. és 143–164. Ismerteti: *Matlekovits Sándor:* Magyarország államháztartásának története, 1867–1893. I. köt. Bp. 1894. 188–195.

[72] Lónyay felszólalása az általános vitában, 1870. jan. 19. Lónyay: Beszédek, i. m. 565.

[73] Itt jegyezzük meg, hogy Lónyay várakozását hosszabb távon sem igazolták a tények: a feladatok szaporodásával az igazságszolgáltatás nem vált érezhetően olcsóbbá, a megyék pedig továbbra sem voltak képesek terheket átvállalni az államtól.

A szélbal párt elfogadhatatlannak tartotta a költségvetés közel 8 millió forintra tervezett hiányát. Képviselői — figyelmen kívül hagyva számos tényezőt — érthetetlennek nevezték, hogy míg az abszolutista osztrák kormányzatnak 1849 és 1867 között kevesebb összegből is sikerült az országot irányítania (holott számolnia kellett a társadalom ellenállásával is), addig erre az alkotmányos kormány nem képes, ezért bizalmatlanságukat nyilvánították az Andrássy-kabinet iránt.[74]

Kormánypárti oldalról viszont az amúgy is hiánnyal számoló költségvetést tovább igyekeztek puhítani. Eötvös József kultuszminiszter például, engedve a ránehezedő nyomásnak, alig pár nappal saját tárcája büdzséjének letárgyalása után pótköltségvetéssel állt elő a minisztertanács egyik ülésén.[75] Holott az előző évihez képest már így is közel 600 ezer forinttal nagyobb összegből gazdálkodhatott. Végül a képviselőház újabb 771 ezer forintot szavazott meg augusztus folyamán Eötvös számára. De kért és kapott póthitelt az igazságügyi, a belügyi, a kereskedelmi és a honvédelmi tárca is. A Ház Lónyay távozása után a kormány részére összesen több mint 6,5 millió forintot hagyott jóvá. Lónyay feltehetően mélyen egyetértett ellenzéki képviselőtársával, Tisza Kálmánnal, aki így kifogásolta a kialakult gyakorlatot: „Különös lejtőre jutottunk. A múlt évben igen szűkmarkúak voltunk, mert bíztatott a remény, hogy nem lesz deficit; most miután megtudtuk, hogy okvetlenül lesz deficit, mindent megszavazunk anélkül, hogy meggondolnók a következményeket."[76]

2. Deák és Lónyay

Politikai elszigetelődéséhez minden bizonnyal hozzájárult Deák Ferenchez fűződő viszonyának megromlása is. Deák helyzete igen sajátos volt a magyar belpolitikában. Annak ellenére, hogy semmilyen párt- és kormányzati funkciót nem volt hajlandó betölteni 1867 után, mégis önálló hatalmi tényezőnek számított. A kiegyezést követő első években a fontosabb kormányzati kérdésekben megkerülhetetlennek bizonyult, tekintélyét az ellenzék is elismerte. Deák azonban időről időre hangoztatta különállását, sőt 1865 táján még egy szervezett kormánypárt szükségességét is kétségbe vonta. Önálló véleményalkotásával, egyéni politikafelfogásával és esetenként öntörvényű magatartásával sok gondot okozott a kormány tagjainak és zavart keltett a kormánypárton belül is. Az egyik ilyen esetről a Deák-párti Gajzágó Salamon a következőképp tudósította barátját: „Tegnap furcsa eset történt a képviselőházban a jövedelmi adóra vonatkozó törvényjavaslattal. Miután a legutolsó percben Deák pártjától megszökött, s a Ghyczy különvéleményét elfogadta, visszautasíttatott a pénzügyi bizottmányhoz. Deák ezen eljárása kellemetlenül érinté legőszintébb híveit, köztük engem is, és én Molnár Palival, ketten az egész pártból, Deák ellen szavaztunk. Négy–öt hete, mióta e törvényjavaslat tárgyalás alatt van, a pénzügyi bizottság, Deák helyeslése mellett, elfogadta. Az osztályok Deák helyben-

[74] Pl. Simonyi Ernő felszólalása és határozati indítványa: KN 1869–72. 1870. jan. 15. 96. ülés IV. köt. 193–200.

[75] MOL. K. 27. Mtj. 1870. márc. 24. 2. p. A kabinet úgy döntött, hogy a pótköltségvetéssel várják meg a rendes büdzsé szentesítését. A kultusztárca 1870. évi költségvetési vitáját részletesen elemzem egy kéziratos tanulmányomban: *Cieger András:* Az állami kultúrpolitika kibontakozása a dualizmus első felében. (Kézirat, 2002.)

[76] Idézi: Matlekovits: i. m. 226.

hagyásával elfogadták, a központi bizottság ebből kifolyólag életre-halálra érte megküzdött, az országgyűlésen Kerkápoly a párt helyeslése között védte, Lónyay miniszter a párt zajos helyeslése mellett újólag védte, s miután ezek s a párt is ennyire kompromittálta magát, feláll utoljára az öreg, tesz egy philippicát saját választói ellen és átszökik Ghyczyékhez [...] Különben az öreg úr már többször tett így, a folyosón szivarozik, a tárgyalásokat figyelemmel nem kíséri, odaszalad egyik-másik, felingerlik, bejő, beszél, egy követ dob a vízbe, amelyet az ördög se tud kihúzni."[77]

Lónyay 1868-ban még készségesen elfogadta Deák javaslatát és átdolgozásra visszavette a szóban forgó kormányjavaslatot. Másfél évvel később azonban már megmakacsolta magát. Deák ugyanis az 1870. évi költségvetés tárgyalása során, eltérve a kitűzött napirendtől, egy váratlan javaslattal állt elő. 1870 januárjában a részletes vita alkalmával a rosszul fizetett állami hivatalnokok bérének felemelését indítványozta. Csakhogy javaslata lényegében átírta volna az összes minisztérium költségvetését, amely további késlekedést idézett volna elő. Lónyay szóvá tette azt is, hogy a Deák által megadni szándékozott emelés csak a pénzügyi tárcánál félmillió forintnyi többletkiadást okozna. Áthidaló megoldásként — egyetértve a pénzügyi bizottsággal — erre az évre egy 200 ezer forintos gyorssegély elkülönítését tartotta megvalósíthatónak. Végül megígérte, hogy a következő évi költségvetés előkészítésekor egy általános fizetésrendezési javaslatot fog benyújtani. Deák azonban kitartott indítványa mellett, mondván „sokszor tapasztaltam, hogy a legnagyobb komolysággal elhatároztuk, hogy ez vagy ama dolog rövid idő alatt felvétessék, és ez mégis sokszor évekig húzódott". Aggodalma nem volt alaptalan, hisz Lónyay a hivatalnokok fizetésének átfogó rendezését lényegében 1868 óta halogatta, ám javaslatát a Ház érdemben mégsem tárgyalhatta.[78]

Kettejük romló viszonyáról Lónyay a következőket jegyezte fel naplójába: „Emlékében van szegény öreg úrnak, hogy többször kívánságát nem teljesítettem, mert nem teljesíthettem. Minő nagy lenne már a deficit, ha minden kívánatokat teljesítek. Ő kívánta az adók behajtásának szelídségét, az 1848/9-diki hadi károk megtérítését, Pest városa beszállásolási, régibb törvénykezési kiadásainak megtérítését, az alsóbb rendű tisztviselők fizetésének felemelését, a hivatalszolgák jobb ellátását, sat. Ellenálltam ezekben még neki is (pedig hány rokonát és protectonatusát alkalmaztam?), s ezért úgy látszik, neki se kellek".[79]

---

[77] Gajzágó Salamon Torma Károlyhoz, 1868. júl. 11. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára [továbbiakban: OSZK Kt.] Levelestár. A fenti idézetben az 1868: XXVI. tc. képviselőházi vitájáról van szó. A kisebbségi vélemény – melyhez Deák is csatlakozott – első sorban a jövedelmi adó megállapítására vonatkozó bekezdéseket kifogásolta. Továbbá Deák fővárosi képviselőként rosszallóan kitért arra a gyakorlatra is, mely során a pesti polgárok jövedelmüket igyekeztek eltitkolni a hatóságok elől. Deák – elismerve ugyan, hogy ezzel a törvény elfogadása halasztást szenved – felkérte a pénzügyminisztert, hogy dolgozzon ki szigorúbb ellenőrzési módokat. Erre lásd: Deák Ferenc beszédei. Szerk. Kónyi Manó. Franklin, Bp. 1898. 5. köt. 397–398. és Lónyay: Beszédek, i. m. 273–280. 1868. júl. 10. Az évek során Deák magatartását a kormányból Eötvös és Andrássy is több alkalommal nehezményezte.

[78] KN 1869–72. 1870. jan. 21. 101. ülés IV. köt. 312–313. Deák egy évvel később ismét előállt javaslatával, melyet akkor a Ház az 1871. évi büdzsé terhére meg is szavazott. Deák Ferenc beszédei, i. m., 6. köt. (2. Kiad. 1903.) 311–315.

[79] Lónyay-napló, 1870. febr. 19. Lónyay iratai között Deák több álláskérő levele is megőrződött. Lásd: MTAK Kt. Ms 5304/155–158. 1867–1868.

Következő konfliktusuk sem váratott sokáig magára. Márciusban ugyanis Deák interpellációt intézett a pénzügyminiszterhez, amelyben azt kifogásolta, hogy Lónyay a törvénnyel ellentétes módon nem biztosít adómentességet a fővárosban újonnan épült házakra. Deák és Pest városának álláspontja az volt, hogy az 1868: XXII. tc. teljes házadómentességet engedélyez a frissen felépülő ingatlanokra, annak érdekében, hogy nőjön a beruházási kedv a városokban, illetve hogy hosszabb távon az adóalap is szaporodjék. Lónyay viszont válaszában felidézte a törvényalkotói szándékot, amely szerinte két éve az volt, hogy az elengedés csak az adó 70%-ára terjedjen ki, a fennmaradó összeg pedig járulékként a földtehermentesítési alapba folyjon, úrbéri kárpótlás céljára. Deák éles hangú viszontválaszában nem a törvényalkotói szándékból, hanem a törvény betűjéből indult ki. Nézete szerint a pénzügyminiszter utólagos jogszabály-átértelmezése nem szolgál más célokat, mint hogy Lónyay rejtett módon juttassa a költségvetést plusz bevételi forrásokhoz. Ráadásul mindezt egyoldalúan igyekszik megtenni, hiszen a vízmentesítő és egyéb területrendezési munkálatok által művelés alá vont és szintén adómentességet élvező földek után nem kívánt 30%-os járulékot beszedni. Lónyay ismét megpróbálkozott a döntés elhalasztásával, ám ezúttal ez nem járt sikerrel: a Ház az interpellációra adott miniszteri választ leszavazta.[80]

Lónyay naplójában így kommentálta a történteket: „Mióta miniszter vagyok, ma először szavaztak le, legalább Somsits így mondá ki a többséget; de ellenem legalább tekintélyes volt, Deák Ferenc, kiből a legszerencsétlenebb pénzügyér lenne [...] Ismét bebizonyult az, mit róla, sőt neki is mondék, be kár, hogy nincs gyermeke s legalább egy uradalma, akkor egészen másképp gondolkoznék a pénzügyi dolgokról [...] Az ülés után elmentem a miniszteri conferentiába és megmondám a kollégák előtt, hogy ily leszavazás után semmi esetre se maradhatok [...] Somsits sietett kimondani ellenem a többséget, az ellenzék szavazott Deák mellett; csoda, hogy a Deák-párt nevezetes része ellene, s mellettem mert szavazni."[81]

Fontos megjegyeznünk, hogy Lónyay több döntése mutat arra, hogy elsősorban a földbirtokos réteg anyagi terhein igyekezett enyhíteni, néha más társadalmi csoportok rovására is. Ez olvasható ki egyrészt a fenti ügyből, másrészt abból is, hogy a mindenkit érintő közvetett adók helyett a földadó mérséklésére törekedett volna az 1870-es költségvetés előkészítésének időszakában. De tulajdonképpen erre utal az iménti naplóbejegyzés Deák Ferenc magánéleti viszonyaira vonatkozó mondata is: vélekedése szerint a családért és annak vagyoni alapjáért, a földbirtokért való aggódás minden bizonnyal Deákot is megfontoltabbá tenné az adókedvezmények és a kiadások növelését illetően.

3. A pénzügyi bizottság

Lónyay pénzügyminiszteri tevékenységét a képviselőház tagjaiból választott pénzügyi bizottság volt hivatott állandó jelleggel segíteni és ellenőrizni is egyben. A 15 fős testület feladata az országgyűléshez érkező pénzügyi vonatkozású ügyek megvitatása, előzetes véleményezése és határozati javaslatok elkészítése volt a

[80] Vitájukra lásd: Deák Ferenc beszédei, i. m., 6. köt. (2. kiad. 1903.) 267–275. és Lónyay: Beszédek, i. m. 594–609. 1870. márc. 18.

[81] Lónyay-napló, 1870. márc. 18.

Ház számára. A bizottság emellett önálló törvénytervezeteket is kidolgozott. A testület „más alkotmányos országok példájára" történő felállítását maga Lónyay kezdeményezte 1867 őszén.[82]

A bizottság azonban igen hamar önálló politikai tényezővé nőtte ki magát. Jelentőségét az adta, hogy a bizottság asztalán futott össze az összes nagy fontosságú törvényjavaslat (pl. költségvetés, zárszámadás, adótörvények), amely a kormányzat működését lehetővé tette. A testület tekintélyét az is növelte, hogy ez volt az országgyűlés elsőként létrehozott és állandó jelleggel működő szakbizottsága. A bizottságnak zömmel kormánypárti tagjai voltak (a párt minden árnyalatából), de helyet kapott benne a két ellenzéki párt egy-két, pénzügyekben jártas képviselője is. A döntéseket rendszerint szakmai alapon hozták meg, legalábbis erre utal, hogy a vizsgált időszakban többször született párthovatartozásokon átívelő megállapodás a bizottsági üléseken.

Értelemszerűen a kormány részéről a pénzügyek irányítója tartotta a legintenzívebb kapcsolatot a testülettel. Lónyay — bár több alkalommal arra panaszkodik, hogy munkájában hátráltatja a bizottság[83] — az első években képes volt együtt dolgozni a testülettel. A türelem és a jóindulat azonban mindkét részről fokozatosan elfogyott, a harmadik évre a miniszter és a bizottság konfliktusai megszaporodtak, ráadásul ezek mögött egyre kevésbé szakmai, sokkal inkább személyes nézeteltérések álltak. Lónyay híve, Máriássy Béla a bizottság tagja sok évvel később már így emlékezett vissza a testület működésére: „az intézmény azonban feladatát nem teljesítette, a magánérdekek találkája, a pártfondorlatok műhelye lett és még eddig egy egészséges eszme sem került ki belőle, azonban ezt nem a bizottság célszerűtlensége, de az emberek, a kor gyengesége, a magyar államférfiak tehetetlensége okozta".[84]

A viszonyt Lónyay és a testület között az 1867. és 1868. évi zárszámadások megvizsgálása, illetve az ennek nyomán az állami számvevőszék felállításának felszínre kerülő kérdése körüli politikai csatározások mérgesítették el. Lónyay Menyhért 1869. október 18-án terjesztette a ház elé az elmúlt két év zárszámadását. Ezt azonban már néhány hónapos sajtóvita előzte meg, mely az állam eddigi gazdálkodásáról és lényegében a pénzügyminiszter tevékenységének értékeléséről szólt. Lónyay ugyanis már egy interpelláció kapcsán júliusban beszélt összefoglaló jelleggel az állam pénzügyi helyzetéről. Felszólalásának legfontosabb megállapítása az volt, hogy különböző szerencsés körülményeknek köszönhetően három évig sikerült deficit nélkül fedezni a kiadásokat.[85]

---

[82] MOL. K. 27. Mtj. 1867. nov. 3. 4. p.

[83] „Azt képzelheted, hogy bajom sok van, a pénzügyi bizottmányban majdnem mindenik tagnak megvan a rögeszméje s saját indoka vagy személyes érdeke, s a legnagyobb baj, hogy ülünk naponta hosszú órákat s mégse tudunk haladni." Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1868. máj. 6. MOL. Filmtár 34861.

[84] *Máriássy Béla:* A magyar törvényhozás és Magyarország történelme 11. köt. Győr, 1890. 146. Az 1869 júniusában megválasztott pénzügyi bizottság névsora a következő volt (később néhányan kicserélődtek): Csengery Antal (elnök), Bethlen Farkas, Bezerédj László, Bittó István, Ghyczy Kálmán, Kautz Gyula, gr. Khuen Henrik, Kuhinka Ferenc, Máriássy Béla, Ocskay Rudolf, Pulszky Ferenc, Szontágh Pál (csanádi), Wahrmann Mór, gr. Zichy József, Zsedényi Ede.

[85] *Lónyay:* Beszédek, i. m. 409–423. 1869. júl. 14.

A balközép napilapja, „A Hon" azonban több cikkében kétségbe vonta ezt. Ghyczy Kálmán — aki maga is a pénzügyi bizottság oszlopos tagja volt — terjedelmes írásában kérdőjelezte meg a pénzügyminiszter állítását, mondván hogy Lónyay adatsorai csak az ügyes szemfényvesztést, a hiány elleplezését szolgálják. Valójában ugyanis az aprólékos elemzés nyomán évről évre hiány mutatkozik.[86]

Lónyay ősszel részletes formában is benyújtotta az országgyűlésnek az első két év zárszámadását, amelyben a gondok mellett büszkén számolt be arról, hogy az elmúlt két esztendőben több mint 6 millió forintot sikerült megtakarítani (tehát nemhogy deficit, de többlet van).[87] A miniszteri jelentés előzetes véleményezésre a pénzügyi bizottság elé került. A testület azonban érdemben nem foglalkozott a kérdéssel, mert nem érezték magukat alkalmasnak a nagy mennyiségű számadat átvizsgálására. A Háznak azt javasolták, hogy a zárszámadás feletti határozathozatalt — és tulajdonképpen ezáltal a felmentés megadását a miniszter számára — halasszák el addig, míg az állami számvevőszék tervbe vett felállítása meg nem valósul. A zárszámadások ellenőrzését ugyanis minden alkotmányos országban a számvevőszék apparátusa végzi. Ghyczy Kálmán a bizottság tagjaként a plenáris ülésen élesebben fogalmazott, amikor a minisztérium által beterjesztett kimutatást úgy jellemezte, hogy az „számadás tekintetében hasznavehetetlen iromány", amely „semmi bizottsági tárgyalás és vizsgálat alá nem bocsátható, hacsak — egyenesen kimondom — a Ház magát a számvizsgálat tekintetében gúny tárgyává tétetni nem akarja."[88] Ő tehát nem a bizottság leterheltségével vagy hozzá nem értésével, hanem a számadás silány minőségével indokolta a testület határozati javaslatát.

A bizottság egy másik résztvevője, a már idézett Máriássy Béla, a testület döntését egyértelműen politikai és nem szakmai motívumokkal magyarázza visszaemlékezésében. Szerinte a bizottság több tagja, élükön Csengery Antallal, Lónyay tekintélyének megtépázására törekedett, amelyhez jó szövetségesre lelt az ellenzéki Ghyczyben. A határozatot is akkor hozták meg, amikor Lónyay Bécsben tartózkodott, több bizottsági tag pedig nem is volt jelen az ülésen. A testület határozata csak arra volt jó, hogy bizalmatlanságot támasszon a miniszterrel szemben a bonyolult pénzügyek iránt nem is érdeklődő honatyák körében, a felmentés elhalasztása pedig ezt a bizonytalan helyzetet kívánta hosszú időre fenntartani, hisz a számvevőszéki törvényjavaslat még nem is került tárgyalás alá.[89]

A pénzügyi bizottság határozati javaslatáról öt napig folyt az indulatoktól sem mentes vita a plénum előtt. Lónyay egyik híve, Justh József egy áthidaló megoldással állt elő: eseti jelleggel alakítson a Ház egy külön bizottságot a zárszámadások megvizsgálására (később ez a felállítandó számvevőszék feladata

[86] Lásd: A Hon, 1869. júl. 31. (174. sz.) és aug. 10–11–12. (182–184. sz.). Utóbbi három cikket már a lap szerkesztője, Jókai Mór írta. Az ő vélekedése szerint Lónyay csak azzal tudja elfedni a hiányt, hogy költségvetéseiben tudatosan alultervezi a bevételeket, majd pedig ennél – végső soron törvénytelenül – többet szed be. A Pesti Napló viszont képtelenségnek nevezte az ellenzék állításait. A lap vélekedése szerint az ellenzék mondva csinált botrányai az ország jó hírnevét veszélyeztetik és belső bizonytalanságot okoznak. Lásd: Pesti Napló, 1889. júl. 21. (165.sz.), júl. 24. (168.sz.) és aug. 8. (181.sz.).

[87] *Lónyay:* Beszédek, i. m. 463–486. 1869. okt. 18.

[88] KN 1869–72. 1869. nov. 27. 75. ülés, III. köt. 376. és 377.

[89] *Máriássy,* i. m. 12. köt. (1891), 68–78.

lenne). A vitát lezáró névszerinti szavazások során a Ház jelentős többséggel elvetette a pénzügyi bizottság jelentését és Justh javaslatát fogadta el. Figyelemre méltó, hogy a pénzügyi bizottság tagjai vagy nem jelentek meg a szavazáson (12 fő) vagy Lónyayval szemben foglaltak állást (Ghyczy, Szontágh, Zsedényi). Az ellenzék távolmaradása miatt végül csak kormánypárti tagokból megalakuló számvizsgáló bizottság 1870 tavaszára elkészített jelentésében a kormány gazdálkodását rendben találta.[90]

A Csengery Antal vezette pénzügyi bizottság tehát az eseményekből lényegében vesztesként került ki, nem kis részben Lónyay ügyes taktikájának köszönhetően. A testület tekintélyvesztése, a miniszterrel szembeni elmérgesedett bizottsági hangulat minden bizonnyal kihatott az állami számvevőszék felállításával kapcsolatos ügyek kezelésére is, amely időben szinte egybe esett a zárszámadások megvizsgálásának a problémájával.

A számvevőszéki törvény (1870: XVIII. tc.) előkészítése körüli bonyodalmak és a jogszabály országgyűlési tárgyalása már ismert a szakirodalom előtt.[91] A kialakult történészi vélekedés szerint — amely néhány ponton a korabeli szereplők nyilatkozataira is támaszkodhat — az ellentétek Lónyay kétszínű politikájából és hiúságából eredtek csupán. A több szereplős (pénzügyi bizottság, képviselőház, főrendek, király, miniszterek) és fordulatokban bővelkedő történet részleteit nem kívánjuk ismertetni. A tisztánlátást az is nehezíti, hogy az ügy résztvevői tollából fennmaradt források (levelezés, napló, beszédek, stb.) jelentős mértékben ellentmondanak egymásnak. Célunk, az eset legfontosabb elemeit kiemelve közelebb kerülni Lónyay magatartásának a megértéséhez, ezáltal is árnyalva a számvevőszék felállításával kapcsolatban játszott szerepéről rögzült negatív képet.

Tény, hogy Lónyay teljesen más elvek szerint kívánta szabályozni a számvevőszék működését, mint ahogy azt végül a törvény tette. Ám egy a pénzügyi gazdálkodást ellenőrző intézmény felállítást nem ellenezte, sőt az erről szóló törvényjavaslatot már 1868 őszén a minisztertanács elé terjesztette. Attól kezdve viszont, hogy koncepciója kisebb módosítások után is komoly ellenzésre talált a kormánypárton és a pénzügyi bizottságon belül — első sorban Csengery Antalnak köszönhetően —, többé már nem segítette elő az intézmény gyors megszületését.[92] Úgy véljük, hogy Lónyay magatartását ekkor nem a személyes sértődöttség ala-

[90] A szavazás adatai megtalálhatók: KN 1869–72. 1869. dec. 2. 79. ülés, III. köt. 484–488. Az ellenzék által „7 bátor férfinak" elnevezett bizottság tagjai voltak: Gajzágó Salamon (elnök), gr. Pejasevics László, Házmán Ferenc, Muslay Sándor, Wodianer Béla, Ordódy Pál, Harkányi Károly. Lónyay munkájukat a pénzügyminiszteri székéből való távozása előtt személyesen köszönte meg, egy emlékgyűrű átnyújtása kíséretében.

[91] Pl. *M. Kondor Viktória:* Az 1875-ös pártfúzió. Bp. Akadémiai K. 1959. 74–81.; Révész T. Mihály: Adalékok az Állami Számvevőszék múlt századi történetéhez. In: A számvevőszék (tanulmányok, külföldi törvények). Szerk. Timoránszky Péter Bp. MTA, 1989. 26–48.

[92] Csengery Antal valóságos kampányt indított Lónyay törvényjavaslata ellen: „Megbuktattam, mielőtt a közönség elé került volna, Lónyay második törvényjavaslatát is s kijelentettem, hogy e tárgyban, melyre nézve még a miniszter urak körében is annyira éretlenek az eszmék, a jövő országgyűlés kezdetéig a Budapesti Szemle mindenik füzete egy-egy értekezést fog hozni." Csengery Antal Weninger Vincéhez, 1870. január. Lásd: Csengery Antal hátrahagyott iratai, i. m. 297. Az említett cikksorozat: *Weninger Vince:* Az államháztartás, állami számvitel és ezek ellenőrzése. Budapesti Szemle, 1868. 11. köt.; valamint uő.: Az állami számvitel és az államháztartás ellenőrzése I–IV. Budapesti Szemle, 1868–1869. 12–13. köt.

kította (ez csak később, 1870 elejétől mutatható ki nála), sokkal inkább alkotmányjogi aggályok motiválták politikai állásfoglalását. Jól mutatják ezt az 1869. december 8-án tartott minisztertanácson kifejtett nézetei is. A kormány, a képviselőház és a pénzügyi bizottság nyomására, immár sokadszorra tárgyalta a számvevőszék ügyét, a végső döntés tovább már nem volt halasztható. Lónyay még egyszer utoljára kollégái előtt összefoglalta, hogy mely pontokon nem ért egyet a pénzügyi bizottság tervezetével. Egyrészt a királyi felségjogok csorbulását látta abban, hogy a számvevőszék elnökének kiválasztása nem (a miniszterelnök javaslatára) a király, hanem az országgyűlés jogköre lenne (a számszék elnöke „a végrehajtó hatalomnak egy közege, ennélfogva ennek kinevezésébe a törvényhozó test semmiképp be nem folyhat"). Másrészt külön is kimondatni kérte, hogy a számvevőszék elnöke a királynak is felelős. Vitatta a számvevőszéknek azt a jogát, hogy saját költségvetését önmaga terjessze be, holott ez a pénzügyminiszter feladata. Kifogásolta azt is, hogy az elnök fizetését tekintve a miniszterekkel kerülne egy szintre, ám minden más hatalmi tényezőtől (miniszterelnök, király) független és elmozdíthatatlan állást élvezne. Más forrásokból tudható még, hogy Lónyay tiltakozott egyrészt az ellen is, hogy a számvevőszék közvetlenül a képviselőháznak terjessze be észrevételeit a kormány gazdálkodásáról, anélkül, hogy jelentésével kapcsolatban meghallgatta volna a minisztertanács álláspontját. Másrészt kifogásolta a számvevőszék túlzottan nagy hatáskörét. Eredeti koncepciójában még az is szerepelt, hogy a számvevőszék döntései ellen a bírósághoz lehet fellebbezni.[93]

Egyértelmű, hogy Lónyay a hatalmi ágak egymáshoz való viszonyának az átrendeződésétől, ezen belül is a kormány végrehajtó hatalmának a korlátozásától tartott. Nézetének nem volt nehéz megnyernie az alkotmányos intézmények iránt eredendően nem túl nagy bizalommal viseltető Ferenc Józsefet sem: „Az államszámvevőszék elnöke elmozdíthatatlan miniszteri rangban úgyszólván azok felett álló s az alsóház által candidáltakból választott főnöke egy censorum collegiumnak [ellenőrző testületnek]. A Felséget bántották ezen a pénzügyi bizottmány által tett módosítások. Midőn keleti útjára ment, már a vasúti kocsiban ült, midőn magához szólított s felkért arra, hogy ez ügyben ne engedjek. Ezen elnök is a végrehajtás egy organuma, még az angol fogalmak szerint is a fejedelem által nevezendő."[94]

De valójában Lónyay legtöbb észrevételét a kormány többi tagja is osztotta és ellenkező véleményük mellett sokáig ki is tartottak. Ennek általánosabb magyarázata pedig az lehet, hogy a kiegyezést követően az Andrássy-kabinetnek komoly és elhúzódó erőfeszítéseket kellett tennie, hogy a végrehajtó hatalom mozgásterét a parlamentáris kormányrendszernek megfelelően megteremtse. Részletesen szóltunk már erről a problémáról az adómegtagadások kapcsán, de említhetjük azt az ellenzéki felvetést is, amely a kormány szorosabb ellenőrzése érde-

[93] Az eredeti törvényjavaslat megtalálható: MOL. K. 26. 1868–1b–160. 11. cs., 1868. okt. 27.; a minisztertanácsi vita olvasható: MOL. K. 27. Mtj. 1869. dec. 8. 1. p. Csengery szerint a Lónyay által tervbe vett intézmény csak „egy miniszteri főkönyvvezetési osztály, nem önálló számszék" lett volna. Csengery Antal Weninger Vincéhez, 1870. január. Lásd: Csengery Antal hátrahagyott iratai, i. m. 298.

[94] Lónyay-napló, 1870. márc. 5. (visszatekint 1869 őszére)

kében azt javasolta, hogy a költségvetés tüzetes átvizsgálása ne egy szűk körű szakbizottság, hanem a ház plénuma előtt történjen (amely erre az időre átalakul bizottsággá).[95] Ám a legegyértelműbb támadási kísérletet a kormány mozgástere ellen éppen az az ekkoriban megfogalmazott javaslat jelentette, melyben számos honatya egy államtanács létrehozását szorgalmazta. A kormány azonban a miniszteri felelősség és a hatalommegosztás elvére hivatkozva határozottan visszautasította egy a kormány mellett működő és az országgyűlés által irányított döntési fórum megalkotását.[96] Úgy véljük, hogy a számvevőszékkel kapcsolatos kormányzati ellenállás ebben az alkotmányjogi és hatalmi játszmában válik értelmezhetővé.

Még egyszer hangsúlyozzuk, hogy a kormány többi tagja is elfogadta Lónyay érvelését. A nézetkülönbség mégis abból fakadt, hogy Lónyay fenntartásait minden más tényezőnél fontosabbnak vélte. Ezzel szemben minisztertársai az aktuálpolitikai megfontolásokat helyezték az első helyre a végső döntés meghozatalakor. Eötvös József néhány nappal a számvevőszéki kérdés minisztertanácsi tárgyalása előtt a miniszterelnöknek írott levelében így mérlegelte a kialakult helyzetet: „Deák, Csengery, s mondhatom: kevés kivétellel egész pártunk azt kívánja, hogy a kinevezés a képviselőház által előterjesztett három egyén között történjék. [...] Miután azonban itt a prerogatiónak [az előjognak] — habár csak formális — megszorítása forog szóban, őfelségének megegyezése nélkül mi, miniszterek nem engedhetünk, habár előre látjuk is, hogy ezen kérdésnél megbukunk; s ezért kérlek, gondolkozzál e tárgyról, és szólj őfelségével, mert én a bukást ez esetben, főképp a most folyó diszkusszió után, biztosnak tartom. Pártunkban sok elkeseredés van emiatt. [...] gondold meg jól, vajon a jelen eset megérdemli-e mindazon veszélyeket, melynek a jelen minisztérium bukása az eddig kivívott eredményeket mind, sőt az egész monarchiát kiteszi."[97]

Feltehetően Andrássynak sikerült engedékenységre bírnia az uralkodót, mert a december 8-i minisztertanács beleegyezett abba, hogy a számvevőszék elnökének kiválasztására a képviselőház tegyen javaslatot. Lónyay többi aggodalmát viszont a kabinet is osztotta, ám azokat sem tartották olyan súlyúaknak, amelyek miatt „a jelen országgyűléstől várható egyéb jelentékenyebb vívmányok létrehozását kétségessé tenni eszélyes volna".[98]

Lónyay továbbra is kitartott álláspontja mellett és Csengerynek küldött párszoros levelében lemondását helyezte kilátásba minisztertanácsi leszavazása miatt. Végül Andrássyval úgy egyezett meg, hogy a törvényjavaslat országgyűlési

[95] Ghyczy Kálmán javaslatával az 1870. évi költségvetés tárgyalása során állt elő. KN 1869–72. 1870. jan. 15. 96. ülés, IV. köt., 188–189.

[96] A kabinet határozata olvasható: MOL. K. 27. Mtj. 1870. jan. 14. 3. p. Az államtanács felállításának ügye nem előzmények nélküli. 1867 táján állítólag maga Deák is dolgozott egy ilyen javaslaton. 1869 nyarán pedig Kemény Zsigmond szorgalmazta cikkeiben az intézmény megteremtését. Kemény hangsúlyozta ugyan, hogy nem egy kormánnyal egyenrangú hatalmi szerv megalkotása a cél, ám az – elgondolása szerint – független intézményként a kormánynak adna tanácsokat és a testület vezetője miniszteri fizetést húzna. (Pesti Napló, 1869. aug. 1–2., 175–176. sz.) Az államélet legkülönbözőbb területein megfigyelhető volt a kormányzat mozgástérért folytatott küzdelme. További példák olvashatók erre: *Cieger:* A hatalomra jutott liberalizmus, i. m. 97–103.

[97] Eötvös József Andrássy Gyulához, 1869. dec. 1. Lásd: Eötvös József Művei. Levelek, i. m. 620.

[98] MOL. K. 27. Mtj. 1869. dec. 8. 1. p. A kabinet másik érve pedig az volt, hogy „a kormánypártnak megszilárdítása épp a jelen percben a kormány legfőbb feladatai közé tartozik."

tárgyalása folyamán semmilyen formában sem fogja azt támogatni (a képviselőházi zárószavazáson sem jelent meg).[99]

A számvevőszéki törvénnyel kapcsolatban fontos megemlíteni, hogy két ponton a végrehajtó hatalom sikerrel érvényesítette akaratát az ellenzékkel és a Deák-párt meghatározó személyiségei ellenében is. Egyrészt a kormány elérte — Lónyay koncepciójának megfelelően —, hogy a számvevőszék csak a minisztertanácson keresztül tarthatta a kapcsolatot a törvényhozással: azaz a zárszámadással kapcsolatos észrevételeit először a kormánynak kellett megküldenie, amely saját válaszával együtt — törvényes határidő nélkül — terjesztette be az iratokat a képviselőháznak. Másrészt a törvény paragrafusai nem határozták meg egyértelműen a számvevőszék hatáskörét (azaz pl. a számszaki ellenőrzésen túl a kormány gazdálkodásának elveit is véleményezheti-e).[100]

A számvevőszék ügyének még egy szálával kell röviden foglalkoznunk, ez pedig az intézmény elnökének a megválasztása volt. A szakirodalom Csengery Antal fennmaradt levelezése alapján egyértelműen Lónyay háttértárgyalásainak tudja be, hogy az elnökségre leginkább esélyes Weninger Vincét — Deák és Csengery választottját — a képviselőház végül még a három jelölt közé sem választotta be. E vélekedéssel kapcsolatban csak azt kívánjuk megjegyezni, hogy Lónyay és Weninger számos egymáshoz irt levele ellentmond ennek: a miniszter már 1869 novemberében korábbi munkatársát javasolja az elnöki posztra, sőt még 1870 áprilisában is támogatólag ír Weningernek. Lónyay — immár közös pénzügyminiszterként — naplójába július 1-jén ugyancsak azt jegyezte fel, hogy Csengery alaptalanul vádolja őt azzal, hogy Weninger megválasztása ellen dolgozott. Véleménye szerint a kudarc oka inkább Csengery népszerűtlenségében és abban kereshető, hogy Andrássy a pártban ismertebb Gajzágó Salamont támogatta. Ezt a magyarázatot erősíti az is, hogy Weninger Csengerynek küldött leveleiben több alkalommal is Andrássyt tette felelőssé a történtekért és meglepetésként érte Csengery ezzel ellenkező — Lónyayt hibáztató — véleménye.[101] Ráadásul az, hogy Weninger a több fordulóból álló szavazás során a jelöltek közül is kiesett, nehezen tudható be egyetlen személy vagy egy szűk csoport szervezkedésének. Ám kétségtelen, hogy nem zárható ki teljesen annak lehetősége sem, hogy Lónyay a hónapok múlásával elpártolt Weningertől és a háttérből Gajzágó támogatásába kezdett, mondván hogy a számvevőszék függetlenségét írásban is régóta hirdető és függetlenségre törekvő szakhivatalnok helyett, a végrehajtó hatalom szempontjából előnyösebb egy a kormány felé már egyszer (ti. a zárszámadások megvizsgálásakor) szolgálatkésznek bizonyult pártember kineveztetése. Bár éppenséggel Andrássy is okoskodhatott így.[102]

[99] Lásd: Csengery Antal Weninger Vincéhez, 1870. január. Lásd: Csengery Antal hátrahagyott iratai, i. m. 304.; Lónyay-napló, 1870. márc. 5.

[100] A kormány és a számvevőszék viszonyára a dualizmus egészében a hatásköri viták voltak a jellemzőek. Erről: *Révész T.*, i. m. 38–44.

[101] Lásd ehhez például: Lónyay-napló, 1870. júl. 1.; Weninger Vince levelei Csengery Antalhoz, pl. 1870. máj. 6., jún. 24., júl. 2. Lásd: Csengery Antal hátrahagyott iratai, i. m. 315–316, 552 és 555–556.

[102] Csengery így jellemezte Gajzágót: „én inkább óhajtom, ne lépjen még egy ideig életbe a számszék, mintsem oly ember állíttassék élére, oly emberre bizassék az államháztartás ellenőrzése s a számviteli szolgálat rendezése, akiről annyit tudunk a múltból, hogy ügyes toastozó. Gajzágót

A képviselőházban és a szavazást megelőző Deák-párti értekezleten történtek (ti. nem sikerült egységes álláspontot kialakítani a személyi kérdésben) jól mutatják a kormánypártot megosztó törésvonalak fokozatos mélyülését, amely komolyan hozzájárult az 1867-ben létrejött politikai intézményrendszer első nagy válságának kialakulásához. Csengery Antal az események szereplőjeként így élte meg ezt a folyamatot: „Az egész komédia, mely előttünk foly, kiáltólag mutatja, mennyire csalódnak, akik Deák-pártról beszélnek. Egy reactionarius csőcselék ez barátom, mellyel se valódi alkotmányos politikát folytatni, se reformokat — valódi reformokat — vinni keresztül nem lehet. Maga a számszéki intézmény is csak — a különben szintén bornírt és haszontalan — baloldal segítségével volt kivihető. Deák szörnyen el van kedvetlenedve. Én már rég. Nem is tekintem magamat e párthoz tartozónak" – írta Weningernek.[103]

4. A távozás

Lónyay legalább ennyire csalódottnak érezte magát 1870 februárjában. Közel négyévi kormányzati munka után elfáradt, távozását a miniszteri székből végleg eldöntötte. Feltehetően már ekkor megegyezett az uralkodóval és Andrássyval, hogy Bécsbe megy közös pénzügyminiszternek. „Sajnálom, hogy így dobra üték a dolgot, jobb lett volna még nem engedni transpirálni [kiszivárogni], így félek, hogy a párt sértve érezné magát távozásom miatt, miden ezutáni előadásom hidegen fogja venni, sőt ellenségesen fogadja. [...] Megvallom a bécsi lét nem felette kedves reám nézve, távol a hazától és a törvényhozási tértől lenni, igen nehezemre fog esni, de másrészt testemnek és lelkemnek nyugalom kell s a piszok sajtó és a lelkiismeretlen oppositió kis támadásaitól és gyanúsításaitól szabadulni, az is nagy előny. De a minisztériumban maradni, melynek lassú, halogató és erélytelen eljárása ellen eleget küzdék, folyton ellentétbe lenni a budget megállapításaival, már elég volt nekem. Kimenni a minisztériumból s mint egyszerű képviselő a meggyőződésem szerinti állást elfoglalni, az se ment volna, ennélfogva legokosabb mégis követni a sors rendeletét; ki tudja nem jobb-é félrevonulni, egyébiránt ha a Felség bizalmát bírom, még használhatok ott is hazámnak egy meg más ügyben, csak azt nem szeretném, ha ezen állásban soká kellene megmaradnom" – írta naplójába, arra a reagálva, hogy a lapok megszellőztették bécsi kinevezését.[104]

értem, kit a párt gyöngébbjei, mint jó pajtást, jó fiút, a miniszterek mint mindenben alkalmazkodó pártembert szeretnek, s az erdélyiek, mint földijöket, provincialis szempontból tolnak előre." Csengery Antal Weninger Vincéhez, 1870. ápr. 22. Lásd: Csengery Antal hátrahagyott iratai, i. m. 313.

[103] Csengery Antal Weninger Vincéhez, 1870. jún. 23. Lásd: Csengery Antal hátrahagyott iratai, i. m. 315. Érdekes megfigyelni, hogy a párt másik oldalához tartozó Gajzágó is meglehetősen keserű szájízzel beszélt a párt belső viszonyairól: „Hogy reám nézve mi kára volt és van a megválasztásnak, nem tudom [...] egy bizonyos, hogy nekem örömet nem okozott és hogy miért nem? Annak oka főleg, amint azt én előre láttam, azon keserűség, melyet a választás az öreg úrban hátrahagyott és hátra hagyott azokban kik az öreg úr legközelében vannak, élnek és mint a kutya, az öreg úr jóságával visszaélve, orozva marnak." Gajzágó Salamon Torma Károlyhoz, 1870. júl. 10. OSZK Kt. Levelestár

[104] Lónyay-napló, 1870. febr. 6. A Pesti Napló arról irt, hogy a kormány már Kerkapoly Károllyal tárgyal a posztról. (1870. febr. 6. 29. sz. reggeli kiad.) Lónyay viszont utódául először Csengery Antalt, majd Szlávy Józsefet javasolta.

Kimondva-kimondatlanul Lónyay is tudta, hogy ellehetetlenült a hazai belpolitikában és állása sokáig már nem tartható. Naplójában ennek felelőseként az ellenzéket (és annak sajtóját), illetve saját kormányát jelölte meg. Úgy érezte, hogy egyedül a király bizalma volt töretlen személye iránt. Néhány nappal később meghatottan jegyezte fel például, hogy az uralkodó egy bál alkalmával mindenki szeme láttára kezet fogott vele (ebben a kegyben korábban csak a zárt kihallgatások során részesült).[105] De említhette volna akár kitüntetéseit is, melyeket munkája elismeréseként Ferenc Józseftől kapott (Lipót-rend, valóságos belső titkos tanácsos).

Láthattuk azonban — és ezt nyilván Lónyay is pontosan tudta —, hogy az uralkodó szemében mindenek előtt a két birodalomfél belpolitikai nyugalma számit, a személyének szóló bizalom csak ezen korlátokon belül érvényes (jó példa volt erre a számvevőszék ügye).

Lónyay ugyan naplójában az ellenzéki támadásokat említi, ám vélekedésünk szerint ezek érdemi kihatással nem voltak pozíciójára (bár minden bizonnyal elfárasztotta az örökös hadakozás). Egyrészt mert az ellenzéki honatyák — mindenekelőtt Ghyczy Kálmán és Simonyi Ernő — bírálatait Lónyay igyekezett azonnal cáfolni és számadatokkal bőven megtűzdelt beszédeivel lehűteni a támadókat. Másrészt a sajtóban megjelenő kritikák megválaszolására is kidolgozott egy eljárást. A miniszter kezdetben Halász Imre újságírót bízta meg a hazai és a külföldi lapok szemlézésével, valamint a vitacikkek elkészítésével. Emellett Halász feladata volt a minisztériumból a sajtóhoz kikerülő információk megszűrése és összehangolása.[106] Később Lónyay az ellenzéki lapok bírálataira rendszerint személyes munkatársaival, Toldy Istvánnal és Pongrátz Emillel íratott válaszokat.

Lónyay ellehetetlenülését — mint ezt reményeink szerint sikerült bizonyítanunk — sokkal inkább saját kollégáival és a Deák-párt meghatározó személyiségeivel megromló viszonya okozta. A nézeteltérések kiinduló pontját Halász Imre abban látta, „hogy Lónyay kezdettől fogva bizonyos elszigetelt állást foglalt el az Andrássy-minisztériumban. S ez az idegenkedés folyton nőtt. Lónyay úgy volt kollégáival, mint a gyorsjárású ember, ha olyanokkal indul útra, kik szeretnek jó kényelmesen lépegetni. Az ily ember mögött minduntalan elmaradnak társai".[107] Ez volt lényegében Lónyay olvasata is.

Belső vitapartnerei számára viszont a hatékony és határozott kormányzati lépéseknél gyakran fontosabbnak bizonyult a kormányozhatóság fenntartása, a politikai körültekintés (lásd Andrássy, Eötvös) vagy éppen az alkotmányos döntéshozatal és hatalomgyakorlás elvi és formai követelményeinek következetes betartása (lásd Deák, Csengery). Számukra az utolsó fél esztendő történéseinek olvasata így hangzott: előfordult, hogy Lónyay tudatosan a kabinet és a miniszterelnök megkerülésére törekedett (vámház-ügy); több esetben késleltette a testület döntését, sőt azt a határozathozatalt követően is vitatta és lemondással fenyegetőzött (1870-es költségvetés, számvevőszéki törvény); a pénzügyminiszter veszé-

[105] Lónyay-napló, 1870. febr. 12.

[106] Halász Imre: Egy letűnt nemzedék. Emlékezések a magyar állam kialakulásának újabb korszakából. Bp. 1941. 402. Weninger viszont a folyamatos hírlapi vitát hibás taktikának tartotta, melyre figyelmeztette is Lónyayt. Lásd: Weninger Vince Csengery Antalhoz, 1869. okt. 29. Lásd: Csengery Antal hátrahagyott iratai, i. m. 541.

[107] *Halász*, i. m. 406.

lyeztette a kormány működését és presztízsét (indemnitási javaslat beadásának elmaradása); kísérletet tett a törvény átértelmezésére (házadómentesség); végül megtagadta a kormányzati döntés képviseletét (számvevőszék) és a nyilvánosság előtt is érzékeltette a belső gondokat (költségvetési vita).[108]

Kezdetben úgy tűnt, hogy az ellentétek még áthidalhatóak vagy legalább elfedhetőek. Az eseményekből azonban 1870 közepére már törvényszerűen következett Lónyay távozása. A szaporodó és egyre elmérgesedőbb konfliktusok feloldására valójában már egyik fél sem talált más megoldást. Maga Lónyay is azt írta naplójába (igaz csak utólag), hogy az év végén mindenképpen leköszönt volna. Felismerte ugyanis, hogy gazdaságpolitikai célkitűzéseit egyre kevésbé tudja végrehajtani: nem volt képes kellő érvényt szerezni a költségvetési szigornak, nem marad energiája az adóreform végrehajtására és az állam gazdaságélénkítő szerepét is más elvek szerint gondolta el.[109] A személyi ellentéteken túl azonban mindebben nem kis szerepe volt annak, hogy koncepciójának megvalósítását a gazdasági élet 1869-től egyre erősebben mutatkozó válságjelenségei is mindinkább ellehetetlenítették.

Lónyay eleinte a konfrontativ taktikát követte saját távozásának az előkészítésekor is. Bizalmasai ugyanis február folyamán több, a politikus érdemeit méltató és őt állásában marasztalni kívánó írást tettek közzé a lapokban. A cikkek értetlenül fogadták a személycsere hírét és annak okait firtatták. Andrássy nehezményezte ezt és arra igyekezett rávenni miniszterét, hogy egy olyan közleményt tegyenek közzé, amely a köztük lévő viszonyt békésnek mondja, ezenkívül kijelenti, hogy Lónyay önként vállalta el a bécsi posztot.[110]

Ismereteink szerint erre a nyilatkozatra ugyan nem került sor, ám Lónyay idővel taktikát váltott. Nem akarta lehetetlenné tenni későbbi visszatérését a magyar belpolitikába. Május 21-én elmondott búcsúbeszédének hangnemére ez a sajátos kettősség volt jellemző. Egyrészt visszautalt a nemrég befejeződött költségvetési vitára. Az eltelt bő három esztendő gazdasági és pénzügyi sikereit megnyugtatónak mondta (a jó termésátlagok mellett természetesen ezt saját tevékenységének tudta be), ám arra figyelmeztetett, hogy az ország letért a biztos — azaz az általa kijelölt — útról. Kritikája első sorban saját kormányának és pártjának szólt: „azt merem állítani, hogy a legutolsó költségvetés megállapítása alkalmával már túlmentünk azon határokon, melyeket a pénzügyi jövő veszélyeztetése nélkül átlépni nem szabad." „Még most a rendes és virágzó államháztartás alapját megvethetjük; megengedem, hogy az talán a hasznos és jóknak vélt dol-

[108] Ennek ellenére úgy látjuk, hogy Lónyay pénzügyminiszteri szerepét meglehetős fegyelmezettséggel játszotta el. Közel négy éves kormányzati munkája során kizárólag pénzügyi kérdésekben fejtette ki álláspontját a nyilvánosság előtt, holott naplójából tudható, hogy a kormány több reformelképzelését is vitatta (pl. a köztörvényhatóságokról vagy a bíróságokról szóló törvény egyes pontjait).

[109] „Sőt az év vége felé úgyis kiléptem volna a minisztériumból, miután a legfontosabb intézkedések kivitelénél páratlan hallgatás uralkodik, s minden erélyesebb intézkedés iránti javaslatom kisebbségben maradt". Lásd: Lónyay-napló, 1870. febr. 16. Lónyay működésének fent említett hibáira távozásakor az ellenzéki sajtó is pontosan rámutatott. Lásd: A Hon, 1870. máj. 23. 117. sz. esti kiad.

[110] Lónyay-napló, 1870. febr. 15 és 16. A Lónyayt marasztaló cikkekre lásd pl.: Reform, 1870. febr. 6. és 8., 53. és 55. sz.

goknak egy ideig való nélkülözésével fog járni: meg fogja kívánni, hogy a törvényhozás és a kormány kérlelhetetlenül vigye keresztül az erre vezető rendszabályokat: de itt az ideje, hogy mindezekről komolyan gondolkozzunk, azután ez irányban következetesen cselekedjünk."

Beszédének záró része azonban már emelkedett hangvételű és konszenzuskereső volt. A hazai közélet szereplőinek emlékezetében pozitív képet kívánt magáról rögzíteni. Egyaránt köszönetet mondott pártjának és az ellenzéknek.[111] A másnap tartott búcsúfogadáson több százan jelentek meg, köztük az ellenzék soraiból is. Ezt követően Lónyay — vegyes érzésekkel a szívében — még az este folyamán Bécsbe utazott, hogy átvegye új hivatalát.

CONSTRAINED BY NUMBERS. THE FINANCE MINISTERSHIP OF MENYHÉRT LÓNYAY, 1867-1870

by András Cieger

(Summary)

Hungarian liberal politicians coming to power in the wake of the Austro-Hungarian Compromise were confounded by enormous tasks. The years ahead called for the enactment of new laws, the establishment of new institutions of power that met the challenges of the day. Even more than that: they had to transform social thinking and mentality. Government politicians were confronted with the task of getting the society to accept the new political system and of intruducing the people to the working of a civil state, thus conquering popular antipathy towards the state and institutions. In the meanwhile they needed to learn the techniques of leadership and power, to formulate the principles, rules which to many respects still characterize the working of Hungarian parliament.

This essay is practically a case study because the author seeks to demonstrate through the finace ministership of Menyhért Lónyay the monumental tasks faced by the governing liberals as well as the solutions they formulated.

In the first part of the paper the author describes the establishment of the independent Hungarian Ministry of Finance.His most important finding is that in contrast to other ministries in the Ministry of Finance the political transition did not lead to a profound change of personnel, since handling finances was always a highly professional affair. Lónyay could not do without the expertise of the previous staff. Mass desertion from the part of old bureaucrats occured in local organs of financial administration only.

The next chapter charts Lónyay's economic policy through the ministry's budgetary activities.. Budgets are the terrain where objectives (political intentions, social needs) and possibilities continuously collide. These debates are analyzed year by year, revealing Lónyay's views, his conflicts with fellow politicians; and in general the difficulties of government in the first years of the Compromise.

The author gives a detailed analysis of Lónyay's economic policy, which was made up of three major elements: 1. Cutting state expenditure (austerity); 2. Increasing state revenues (although not by increasing taxes but by curbing tax evasion and by way of tax reform); 3. The state's role in encouraging investment (through indirect and limited state intervention).

In the meantime the author devotes great attention to the conflicts that confronted Lónyay in the course of his work. He partners in debate were numerous: fellow ministers, the leaders of the government party, the budget commission of the house of representatives, the opposition, etc.

[111] *Lónyay:* Beszédek, i. m. 720–728. 1870. máj. 21. (Az idézetek a 723. és 726. oldalról származnak.)

After three years in office, by the beginning of 1870 Lónyay's position became increasingly untenable in politics. He gradually lost all support, his conflicts became more and more profound and numerous. These conflicts eventually came out into the open and led inexorably to his resigation. The last chapter discusses this process.

The author demonstrates that Lónyay himself deemed his resignation unavoidable. He recognized that he would not be able to carry out his economic policy: he was unable to assert budgetary rigour, he lacked the stamina to implement tax reform and few shared his ideas about the state's proper role in vitalizing economic growth. Aside from his personal conflicts the implementation of his ideas were hampered by effects of economic recession, which began to appear in 1869.

Molnár András

PATVARISTA ZALÁBAN, JURÁTUS PESTEN

Deák Ferenc joggyakorlata 1821–1823

Deák Ferenc közéleti vagy hivatali pályára készülő kortársai közül számosan megelégedtek a jogakadémia elvégzésével, nem látták szükségét, hogy jogi tanulmányaikat ügyvédi vizsga letételével koronázzák meg. Bátyja, Deák Antal jó egy évtizeddel korábban, 1805 novembere és 1807 augusztusa között végezte el a győri királyi akadémia jogi karának két évfolyamát.[1] Neki akkor még ez a képzettség tökéletesen elegendő volt ahhoz, hogy — miután az 1809. esztendei nemesi felkelés idején a zalai lovasság tisztjeként szerzett érdemeket — 1810. május 7-én tekintélyes megyei tisztviselővé, a kapornaki járás alszolgabírójává válasszák.[2] Elképzelhető azonban, hogy később saját tapasztalatai alapján — esetleg képzettségének hiányosságait is felismerve? — tanácsolhatta öccsének, miszerint a jogi tanulmányok befejezéséhez elengedhetetlenül szükséges az ügyvédi diploma megszerzése, még akkor is, ha Ferenc nem akar ügyvéd lenni, csupán közéleti szerepre készülve kívánja elmélyíteni jogi műveltségét.

Az ügyvédi oklevél megszerzésének Mária Terézia 1769. február 10-én kibocsátott rendelete szerint három feltétele volt: jogakadémia, azaz jogi főiskola, vagy az egyetem jogi fakultásának elvégzése, két éves kötelező joggyakorlat, végül pedig a királyi tábla elöljárói előtt leteendő írásbeli és szóbeli vizsga. Deák Ferenc jogi tanulmányai idején az 1804. szeptember 4-én királyi jóváhagyást nyert ügyvédi rendtartás volt érvényben, mely az ügyvédi képesítés elnyerésének feltételeként a joggyakorlat idejét két részre osztotta. Első évben valamely hivatalt viselő, vagy magánpraxist folytató ügyvéd mellett kellett gyakornokoskodni (patvaria), majd pedig a királyi, kerületi vagy báni táblán, felesküdött jegyzőként, azaz jurátusként kellett eltölteni egy év gyakornoki időt, csak ezután következhetett az ügyvédi vizsga.[3]

Deák Ferenc tehát — az ügyvédi rendtartásban szabott feltételeknek megfelelően — a győri jogakadémia elvégzése után, 1821 augusztusában hazatért szülőföldjére, és Zala megyében kezdte meg joggyakorlatát.[4] Patvaristaként egy me-

[1] GyMSL Győr. A Győri Királyi Akadémia iratai. Hallgatók összeírásai 1800–1807. 6–7. cs., vö. *Németh Ambrus:* A győri királyi tudomány-akadémia története. III. rész 1806–1850. Győr, 1904. 116.

[2] ZML kgy. jkv. 1810. május 7. 750., vö. *Ferenczi Zoltán* 1. köt. 14–15., *Deák Gáborné:* Adatok Deák Antal politikai pályafutásához. In: Zalai történeti tanulmányok 1994. (Zalai Gyűjtemény 35.) (Szerk. Bilkei Irén) Zalaegerszeg, 1994. 184.

[3] *Kun László* 237–238., *Vinkler János* 349., *Meznerics Iván* 40., *Zlinszky János:* Az ügyvédség kialakulása Magyarországon és története Fejér megyében. In: Fejér megyei történeti évkönyv 8. Székesfehérvár, 1974. 39., *Béli Gábor:* Magyar jogtörténet. A tradicionális jog. Bp. – Pécs, 1999. 265.

[4] Deák győri jogakadémiai éveiről: GyMSL Győr. A Győri Tankerületi Főigazgatóság iratai. A Győri Királyi Akadémia hallgatóinak összeírásai 144–145. cs. (1817–1821), *Sinkay János:* Deák Fe-

gyei tisztségviselő mellé szegődött el, hogy — önálló hatáskör híján — annak irányításával különböző írnoki, főként fogalmazói munkát végezzen. A Deákhoz hasonlóan patvaristaként tevékenykedő fiatalembereket principálisaik, azaz elöljáróik egy része hajlamos volt valamiféle „háziszolgának" tekinteni, és hivatali megbízatásaik mellett — vagy épp azok helyett — velük végeztették el gazdasági, vagy egyéb magántermészetű teendőiket is. A kevésbé tehetős patvaristák terítettek étkezéshez, tisztán tartották az elöljárójuk szobáját, másolták olvashatatlan írását, sőt még principálisuk feleségének megbízásait is kénytelenek voltak teljesíteni, ezért is nevezték őket (a latin „patvaria", azaz sokfélét szenvedni kifejezés nyomán) patvaristának. Szinte „élő mindenes" volt a patvarista, főként ha alispánok vagy főszolgabírók mellé került joggyakorlatra, mert ekkor ő kezelte a magtárt és a pincét, elöljárójának dohányt vágott, pipát tisztított, csizmát suvickolt, a principális feleségének bevásárolt, tette pedig mindezt — természetesen — a legkevesebb fizetség nélkül.[5]

Deák Ferenc patvaristaként valószínűleg nem kényszerült ilyen megalázó szolgai munkák elvégzésére. Elöljárója ugyanis Zala megye egyik főtisztviselője, Csesznák József tiszti főügyész volt,[6] aki méltányolhatta, hogy Ferencet nem kisebb tekintély ajánlotta gyakornoknak, mint bátyja, Deák Antal, a kapornaki járás korábbi főszolgabírója. Deák Ferenc principálisa, Csesznák József Nógrád megyéből származott, Csesznák Ferenc fiaként Kiszellőn született. Iskolái elvégzése után Festetics György gróf, a keszthelyi gazdasági akadémia (Georgicon) megalapítójának szolgálatába lépett, így került Zalába. 1802-től az ollári, majd 1806-tól a Muraközben elterülő hatalmas csáktornyai Festetics-uradalom főügyészeként dolgozott. A Muraközben telepedett le, Perlakon élt népes családjával (1830-ban négy fiút, és hat leánygyermeket nevelt). 1808. november 28-án nevezték ki a visszaélései miatt hivatalából elmozdított Oszterhueber József (nem Deák sógora, annak csupán névrokona) helyett a muraközi járás főszolgabírójává. Az 1810. május 7-i tisztújítás alkalmával megerősítették főszolgabírói tisztségében, 1815. november 8-án pedig a megye főügyészévé választották. Hivatalát 1828. június 8-ig látta el, ám tiszteletbeli főügyészként és táblabíróként a későbbiekben is részt vett a megyei törvényszékek munkájában.[7]

Deák alighanem a legmegfelelőbb tapasztalatszerzési lehetőséget nyerte el a főügyész melletti gyakornoki állással. „Az időben a patvarista állások között sokoldalú tapasztaltsága, s a megyébeni ismeretségszerzés tekintetéből a főügyész

renczről egy tanuló- és 1848–49. évi képviselőtársa. In: Torontál 1876. március 30. – április 20. (13–16. sz.), *Füssy Tamás:* Deák Ferenc gyermek- és ifjúsági éveiből. In: Zalamegye 1892. december 4. (49. sz.) 1–3., *Eötvös Károly:* Deák Ferencz mint tanuló. In: Uő.: Emlékezések. Bp., 1901. 268–274., *Ferenczi Zoltán* 1. köt. 37–60. Ferenczi művének e fejezete önálló tanulmányként is megjelent: Deák Ferencz mint tanuló a győri akadémián. (Mutatvány Ferenczy Zoltán „Deák Ferencz élete" cz. munkájából). In: Akadémiai Értesítő 1904. november 15. XV. köt. (11. füzet) 485–497.

[5] *Fiáth Ferenc* 1. köt. 62–63., *Várady Gábor:* Hulló levelek. M[áramaros]sziget, 1892. 36–37., *Kun László* 9–10.

[6] MOL 0 81. Ügyvédvizsgálati iratok 2. csomó. Az 1823 novemberében vizsgázó ügyvédjelöltek névjegyzéke.

[7] Csesznák József életrajzi adatai: ZML Zala vármegye kétségtelen nemeseinek lajstroma 1829. 358., ZML kgy. jkv. és kgy. ir. 1807. szeptember 21. 71/43., 1808. március 28. 123/70., 1808. november 28. 54/27., 1830. augusztus 9. 2446., Nógrád Megyei Levéltár. Nógrád megye nemesi közgyűléseinek jegyzőkönyve 1807. augusztus 28. 642. (a hozzátartozó iratok ugyanott Nobilitaria C. 3.), Zala megye archontológiája 1138–2000. (Zalai Gyűjtemény 50.) (Szerk. Molnár András) Zalaegerszeg, 2000. 395. Vö. *Molnár András* 1995. 13.

melletti volt a legkitűnőbb" – idézte fel zalai joggyakorlatát Balogh Gábor, aki ugyan húsz évvel később, ám Deákéhoz hasonló teendőket ellátva volt patvarista az akkori megyei főügyész oldalán. „Jövedelem nem volt semmi, sőt a törvénykezések s közgyűlések idejében Zalaegerszegen kelletvén legalább négyszer egy évben több heteket tölteni, szálláson kívül önmagának kellett élelmezését is sajátjából fedezni" – emlékezett Balogh Gábor. Ugyanilyen gondjai lehettek Deák Ferencnek is, mert patvaristasága idején bátyja már nem volt megyei tisztségviselő, nem volt bérelt szállása Zalaegerszegen.

Balogh Gábortól tudjuk, hogy a főügyész kevés időt töltött lakóhelyén vagy a megyeszékhelyen, „annál többet hivatalos dologban az egész megyében. A főügyésznek egyik kiváló hivatása levén az úrbér állománynak az adó épségbeni maradása tekintetből megvédése, ő volt a jobbágyságnak törvényes védője, s ez állásából bele kellett avatkoznia minden úrbéri ügyben." A jobbágyság és a földesurak úrbéri vitáit első fokon az úriszékek tárgyalták, és ezeken az üléseken jelen kellett lenni a megyei ügyészi hivatal képviselőjének, aki gyakran éppen a főügyész volt. Mivel a főügyész oldalán gyakornokoskodó patvarista is elkísérte elöljáróját az úriszéki ülésekre,[8] Deáknak szintén alkalma lehetett bejárni és megismerni csaknem az egész megyét. 1821 augusztusában Kanizsa város és a Batthyány-uradalom vadászati vitájában, Türje mezőváros és az uradalom közötti perben, valamint a csáktornyai uradalom és a nedelici jobbágyok közötti úriszéki perben rendelték ki a főügyészt az adózók pártfogójául.[9] 1822 márciusában Cseszнák József a pölöskeszentmihályi jobbágyok irtásföldjeinek összeírását felügyelte, és a kollátszegi apátság uradalmához tartozó Újhegyen szőlőt művelő adózók ügyét pártfogolta.[10] 1822 júniusában egész sor hasonló megbízást kapott a főügyész: az adózók érdekét védte az alsószilvágyi urbáriummal kapcsolatos úriszéki perben, a csáktornyai uradalom és Nedelic község jobbágyai között a fuvarozás körül támadt perpatvarban, a csáktornyai uradalom által a mezovai pusztában lévő irtások visszaváltása iránt indított perben, a devecseri uradalom és a lesenceistvándi jobbágyok úrbérrendező perében, valamint a tótszentmártoniak által a földesuruk ellen támasztott úrbéri perben.[11] 1822 szeptembere előtt ugyancsak Cseszнák József főügyész képviselte a jobbágyok érdekeit a zalaszabari, nagyrécsei, bellatinci, zalavári és nagyradai úrbéri perekben. E települések, ill. uradalmak úriszékének ülésein minden bizonnyal gyakornoka, Deák Ferenc is jelen volt.[12] Mivel Deákot már egészen fiatalon fejlett szociális érzékenység jellemezte, joggal feltételezhetjük, hogy az ügyészi pártfogás során szerzett tapasztalatok sem hagyták hidegen. Elöljárójának példamutatása nyomán Deák talán ekkor érezte meg először, hogy az adózók érdekeinek védelme nem pusztán hivatali kötelezettség, hanem egyúttal erkölcsi kötelesség is.

Deák Ferenc nevével (joggyakornoksága idején) egyébként mindössze egyetlen alkalommal találkozunk Zala megye nemesi köz- és kisgyűléseinek jegyzőkönyveiben. Ekkor sem patvaristaként, hanem — talán csak véletlenül — az 1822.

[8] *Balogh Gábor* 305–306.
[9] ZML kgy. jkv. 1821:1469., 1489., 1614.
[10] ZML kgy. jkv. 1822:497., 536.
[11] ZML kgy. jkv. 1822:945., 947., 953., 954., 1284.
[12] ZML kgy. jkv. 1822:2033–2040.

szeptember 23-án kezdődő közgyűlésen jelenlévő nemesek névsorában utolsóként említve.[13] Mint már utaltunk rá, a patvaristák általában írnokként, ill. fogalmazóként tevékenykedtek elöljáróik mellett. Deák Ferenc ilyen tevékenységének, jellegzetes, egyéni kézírásának nyomát azonban mindez ideig nem találtuk meg a főügyészi véleményeket és jelentéseket őrző megyei közgyűlési iratok sorozatában. Az 1821 és 1824 közötti évekből fennmaradt, egyébként is csekély számú főügyészi iratot valamennyi esetben Csesznák József tisztázta le saját kezűleg, Deák legfeljebb a főügyésznél maradt fogalmazványok elkészítésében működhetett közre.[14] Arra, hogy Deák patvaristaságának időszakából miért nem találunk saját kézírásával letisztázott ügyészi iratokat, legalább részben magyarázat lehet, hogy Csesznák állítólag kifogásolta joggyakornoka olvashatatlan, rendetlen írását. Deák „egy iskolatársa" — pontosabban egyik zalai kortársa, aki egyes adatok szerint Chernel Ignác volt — így emlékezett Deák halálakor: „Az úgynevezett patvarián Deák Ferenc Csesznyák József Zala megyei tiszti főügyésznél volt, ki Perlakon, Muraközben lakott. Midőn a legelső lemásolást főnökének megmutatá, ez figyelmezteté rossz írására, mi nem vág össze többi jeles tulajdonaival. Deák Ferenc erre három napig nem igen volt látható, és ez alatt vasszorgalommal azon szép írásmódot tevé sajátjává, mellyel bírt. Ezt magától boldogult Csesznyák úrtól hallottam" – tette hozzá az emlékező. Ez a körülmény, ill. magyarázat annál inkább valószínűsíthető, mivel Deák 1824–1825-ből fennmaradt alügyészi iratai között is akad számos nehezen olvasható, hanyag külalakú kézirat.[15]

Balogh Gábor jegyezte fel, hogy patvaristaként közreműködött a megyei büntetőtörvényszék munkájában is, sőt két esetben nagyobbrészt ő írta le — főnöke megbízásából — a büntetőperek szövegét.[16] Deák Ferenc nevét, vagy hasonló jellegű tevékenységének nyomát csaknem hiába keressük Zala megye büntetőtörvényszékének iratai között. Az 1821 augusztusa, valamint 1824 szeptembere — Deák első, már korábban ismertté vált ügyészi iratának dátuma — közötti időszakból mindössze egyetlen olyan perjegyzőkönyv maradt fenn, amelyben minden kétséget kizáróan felismerhetjük Deák Ferenc kézírását.[17]

Deák, mint hivatalból kirendelt védő alügyész járt el — főnöke megbízásából — a Kultsár József és társai ellen Fábián István első alügyész által 1821 szeptemberében indított büntetőperben. A felperes akasztófát kért a rablással vádolt négy fogva tartott, köztük a visszaesőnek számító — Veszprém megyében korábban lopás és rablás miatt elítélt, és hosszabb ideig raboskodó — másodrendű vádlott, Romleitner József végedi kocsmáros fejére. Deák kizárólag a kétrendbeli rablással és orgazdasággal, valamint több alkalommal elkövetett lopással vádolt Romleitner védelmét kapta feladatul. A per jegyzőkönyvébe 1822. május 18. és szeptember 6. között beírt védelmében elsősorban a vádak megalapozatlanságát, a bizonyítékok elégtelenségét, valamint a tanúvallomások ellentmondásosságát

[13] ZML kgy. jkv. 1822. szeptember 23. 3. p.

[14] ZML kgy. jkv. és kgy. ir. 1821. szeptember – 1824. február.

[15] Deák Ferencz életéből. Elbeszéli: Deák egy iskolatársa. In: Pesti Napló 1876. február 19. (40. sz.) 1., vö. *Áldor Imre:* Deák Ferencz élete. Bp., 1878. 5., *Molnár András* 1995. 16–17., 186–187.

[16] *Balogh Gábor* 306–307.

[17] ZML Zala vármegye büntető törvényszékének jegyzőkönyvei és iratai. Tiszti fenyítő és büntető perek 1821–1824.

(ezáltal hiteltelenségét) igyekezett bizonyítani. Röviden, ám meggyőzően érvelt amellett, hogy a legtöbb, a fogva tartottak által is tagadott vádat a legkisebb bizonyítékkal sem tudja alátámasztani a felperes ügyész.

A zalaszentgróti gombkötő, Gorzó Pál sérelmére elkövetett rablás kapcsán Deák azt fejtegette, hogy a vádlónak nincs elegendő és világos bizonyítéka, „milyent a Criminalis Praxis [a meghonosított alsó-ausztriai büntető törvénykönyv] a megmarasztásra és kárhoztatásra megkíván", mert a vádlottak tagadnak, a rablást senki sem látta, és rajta sem kapták őket. Deák felhívta a figyelmet a magát menteni kívánó tettestárs, Kultsár József terhelő vallomásának belső ellentmondásaira. Deák szerint ezek az ellentmondások inkább mentették, mint terhelték védencét, mint ahogy azt sem tekintette meggyőző bizonyítéknak, hogy a sértett felismerni vélte a tőle elrabolt vásznat, mert — mint érvelt — „köztapasztalásbul tudni való, hogy az ilyes károsodás esetekben jobbára a kárvallottak a kárpótlás vágyódása által ösztönöztetvén, a másét is magokénak szokták mondani." Kétségbe vonta Deák, hogy a kivilágított ablaknál éjszaka leselkedő éjjeliőr megverése bármit is bizonyítana, és azt is megkérdőjelezte, miszerint védencének feslett életű gazdaasszonya hiteles tanú lehetne. Deák összegző véleménye szerint a tanúk határozatlan, egymással össze nem egyeztethető, és ezért figyelmet nem érdemlő vallomásai Romleitner Józsefnek „megmarasztására és elkárhoztatására" elégtelenek voltak, a vádlottat legfeljebb a bűncselekmények gyanúja terhelhette. Deák mindezek után — gyakorlatilag bizonyítékok hiányában — elegendő büntetésnek vélte védence addig elszenvedett (több mint egyéves) vizsgálati fogságát, és annak szabadon bocsátását kérte.

Zala megye büntető törvényszéke 1822. szeptember 6-i ülésén hirdetett ítéletet Romleitner József és társai ügyében. A Deák által is cáfolt vádak itt már elő sem kerültek, a szentgróti gombkötő kirablásában viszont bűnösnek találták Romleitnert is. Miután több — Deák védő szövegében nem érintett — tanú vallomását elegendő bizonyítéknak tekintették, Deák védencét két és fél esztendei tömlöcbüntetésre ítélték.[18]

Az ítélethozatal körüli hetekben ért véget Deák zalai patvaristasága. A megye 1822. szeptember 23-án kezdődő közgyűlésén talán éppen azért volt jelen, mert ekkor kaphatta meg főnöke bizonyítványát az ügyészi hivatalban eltöltött joggyakorlatról. Néhány héttel később már Pestre készült, hogy jurátusnak esküdjön fel a királyi táblán. November elsején, Sümegen, rokonánál, Oszterhueber Ferencnél vendégeskedve levélben fordult Kozics Istvánhoz, a győri tanulmányi kerület jegyzőjéhez. Mint kiderült, előző évben szerzett győri jogakadémiai bizonyítványát elveszítette, és már két alkalommal hiába kérte a pótlását. „ kérem tehát ezennel is tisztelt Barátom Uramat — írta Deák — hogy testimonalisomat expediálni [bizonyítványomat kiadni], és nekem most Pestre leküldeni ne terheltessen, mert én most folyó holnap 6-ára lemenni, és 12-én juratusnak felesküdni kívánnék, ami az érintett testimonalis nélkül meg nem eshetik. Kérem tehát ismét

[18] ZML Tiszti fenyítő és büntető perek 1821. Fasc. 17. No. 181. Perjegyzőkönyv Deák Ferenc saját kezű bejegyzésével.

Barátom Uramat, hogy azt mennél előbb elküldje, nehogy egy terminust [törvénykezési ülésszakaszt] elmulasztani kénteleníttessek."[19]

Pesten a királyi tábla — a megyei törvényszékek gyakorlatával megegyező módon — évente négy ülésszakot tartott. Deák a november 11-én kezdődő és december 21-én záródó, ún. szentmártoni törvényszakaszra készült. A királyi tábla 1822. november 23-i, nyilvános ülésén esküdött föl „tabulae regiae juratus notarius"-nak, a tábla jegyzőjének, mégpedig Tahy Antal protonotarius, azaz kúriai ítélőmester mellé.[20] Tahy korábban a királyi tábla ülnöke volt, csupán 1820-ban lett országbírói ítélőmester. Nem lehetett különösebben jelentős személyiség, nem foglalkozott jogtudományi, sem pedig közéleti kérdésekkel, mindössze egyetlen beszéde ismeretes, melyet még 1797-ben tartott az Eperjesen összegyűlt szepesi nemesi felkelők előtt. Ráadásul 1822-ben már 66 éves volt, ezért a fiatal Deák Ferencre idős kora miatt sem gyakorolhatott erősebb befolyást, vagy mélyebb szellemi hatást.[21]

A jurátusok Pesten eljárhattak a királyi és a hétszemélyes tábla nyilvános üléseire, jelen lehettek a különféle perek megvitatásán és az ítélethozatalokon. Elöljáróik alkalmanként perkivonatok, kézbesítések, esketŏ parancsok melletti tanúvallomások, bírói intések, s más hasonló ügyviteli iratok készítésével vagy tisztázásával bízták meg őket. Négy törvényszakasz alatt a gyakorlatban kellett elsajátítaniuk a tábla igazságszolgáltatásának ügymenetét, mellette pedig a perrendtartást, és a magyar magánjogot is. A jurátusok, azaz a királyi tábla hites jegyzői fölesketésük után ugyanolyan igazságszolgáltatási hatáskörrel rendelkeztek, mint a megyékben a szolgabíró és esküdt együttesen, tehát idézést és intőlevelet kézbesíthettek, magánjogi kérdésekben vizsgálatot tarthattak, és hivatali eljárásuk során személyük sérthetetlen volt. A szorgalmasabbak külön jövedelemhez is juthattak mind a kiküldetések, mind pedig a juratérián teljesített dolgozatok után, mivel principálisaiknak, az ítélőmestereknek sok olyan hivatali teendőjük volt, ami után taksa járt nekik. Kossuth Lajos jó egy évvel Deák előtt érkezett Pestre jurátusnak. Ő nem egyszerű írnokként, hanem expeditorként, kiadóként gyakornokoskodott az egyik ítélőbíró mellett. Erre a munkára csak tehetséges és megbízható fiatalokat vettek fel, akik nagy szorgalommal és pontossággal készítették el a táblára fellebbezett perek kivonatait az előadó bírák számára. A nagyobb felelősséggel viszonylag tisztességes jövedelem is járt, ami főként a szerényebb anyagiakkal rendelkező jurátusok számára volt lényeges.[22]

A jurátusélet természetesen nem csupán a gyakornoki munkából állt. Egy-egy évben több száz, sőt olykor mintegy ezer jurátust is alkalmazott a királyi tábla. A jurátusok Pest társadalmában szinte külön kasztot képeztek. Nem álltak sem Pest vármegye, sem a szabad királyi városok, csupán a királyi tábla joghatósága alatt, és hallatlanul nagy szabadságot élveztek. Elöljáróik szigorúságától, és

[19] Xantus János Múzeum Győr. HD. 75.88.1. Deák Ferenc s. k. levele Kozics Istvánhoz. Sümeg, 1822. november 1. Közli: Deák Ferencz emlékezete. Levelek 1822–1875. (Szerk. Váczy János) Bp., 1890. 340–341. Vö. *Ferenczi Zoltán* 1. köt. 61.

[20] MOL Q 80. Jurátusok eskütételének jegyzékei. 1822. november 23., MOL O 81. Ügyvédvizsgálati iratok 2. csomó. Az 1823. novemberében vizsgázó ügyvédjelöltek névjegyzéke.

[21] *Nagy Iván* 11. köt. Pest, 1865. 8., *Szinnyei József* 13. köt. Bp., 1909. 1224. hasáb.

[22] *Kun László* 8., 11–12., *Fiáth Ferenc* 1. köt. 75–76., *Szárazberky Nagy József* 47–48., *Kosáry Domokos* 49–53.

saját érettségüktől, ill. vérmérsékletüktől függött, hogy tisztességgel készültek-e jövendő hivatásukra, vagy csupán formálisan látták el gyakornoki teendőiket. Sokan csak azért jöttek Pestre jurátusnak, hogy visszaéljenek a nagy szabadsággal, és kártyára, borra, vagy más szórakozásra szórják a pénzüket. A „korhelység szabad évének" tekintették a jurátusságot, nyakra-főre mulatoztak, és csak arra vigyáztak, hogy kicsapongásaik miatt ne töröljék őket a jurátusok lajstromából.

Mindehhez persze hozzájárult, hogy a polgárság, és a társasági élet más résztvevői is engedékenyek, elnézőek voltak a szertelen, életvidám joggyakornokokkal szemben, és principálisaik egy része sem számított gyakorlati munkájukra, de nem is gondolták, hogy bírnának velük. Akadtak persze olyanok is, mint pl. Balogh Gábor, akik elöljáróik mellett nem kaptak gyakorlati munkát és jövedelmet, nem követelték meg tőlük, hogy az egész évet Pesten töltsék, ezért ők a jurátuseskü letétele után főnökeik engedelmével hazatértek, és nagyrészt otthon készültek az ügyvédi vizsgára, legfeljebb az utolsó törvénykezési időszakban látogatták a királyi tábla üléseit, ismerkedtek a táblai bírókkal, és hallgatták a perek előadását.[23]

Deák Ferenc pesti joggyakorlata idején bizonyos mértékig részese lehetett ugyan a jurátusok társasági életének, ám zajos mulatozásaiktól távol tarthatta magát. Mind kötelességtudata, mind puritánsága sokkal inkább a tanulásra, a gyakornoki teendők lelkiismeretes elvégzésére serkenthette – ezt támasztja alá a joggyakorlatáról kiadott, alább idézendő bizonyítvány is. Apró, ám Deákra roppant jellemző eset, hogy pesti gyakornoksága idején egyik volt győri iskolatársától is jogi tanácsot kért. „Deák Ferenc 1823. évi február hóban Pestről levelet intézett hozzám, melyben mint jurátus több bonyolódott jogesetet véleményes megoldás végett közlött velem" – emlékezett rá később Sinkay János.[24] Mivel minden jurátusnak két principális, egy táblai bíró és egy táblai ügyvéd mellé kellett felesküdnie, Deák másik elöljárójául Rötth Józsefet, a Károlyi grófok jogigazgatóját választotta, és az ő írnokaként, ill. segédjeként végzett érdemi gyakornoki munkát.[25] Rötth erről 1823. november 28-án az alábbi bizonyítványt adta ki jurátusa számára: „tanúsítom és bizonyítom, hogy Deák Ferenc úr az 1822. évi szentmártoni törvénykezési időszak kezdetétől egészen mostanáig hozzám jogi gyakorlatra beosztatott, és az általam előírt minden munka elvégzésében ügyesnek és pontosnak mutatkozott, a jó erkölcsben és műveltségben elöl járt."[26]

Rötth József kiválóan képzett jogász, és elismert szaktekintély volt, tőle Deák — elsősorban szakmai téren — sokat tanulhatott. Rötth 1779. december 6-án született Révkomáromban. Húsz évvel később királyi ösztöndíjjal végezte a pesti egyetem jogi fakultását. Ügyvédi diplomát és jogi doktorátust szerzett. Több tekintélyes nemesi családnak volt jogtanácsosa, majd az 1810-es években a Károlyi grófok jogügyi aligazgatója, 1822. január elsején pedig ugyanitt jogügyi igazgató

[23] *Kun László* 6., 10–11., *Varga Endre:* A királyi curia 1780–1850. Bp., 1974. 171., 173., 175., *Szárazberky Nagy József* 48., *Fiáth Ferenc* 1. köt. 76–77., *Balogh Gábor* 307.

[24] *Sinkay János* i. m.

[25] MOL 0 81. Ügyvédvizsgálati iratok 2. csomó. Az 1823 novemberében vizsgát tett ügyvédjelöltek névjegyzéke.

[26] MOL R 22. Deák Ferenccel kapcsolatos iratok 1. cs. 4. tétel. Személyi iratai. a) „Működési bizonyítvány". A latin nyelvű bizonyítvány fordításáért Dr. Bilkei Irénnek tartozom köszönettel.

lett. 1821-ben már Komárom és Fejér megye táblabírája, 1820 és 1824 között pedig a pesti egyetem jog- és államtudományi karának dékánja volt. Később — Deák Ferenc joggyakorlata után —, 1828-ban Rötth Józsefet választották az egyetem rektorává, és 1829-ben jelent meg második jogi műve. Közben Csongrád megyében szintén táblabíróvá nevezték ki, és 1826/1827-ben ő volt Csongrád egyik követe a pozsonyi országgyűlésen. 1827-ben — csongrádi követként — helyet kapott az ún. rendszeres munkálatok kidolgozásával megbízott országgyűlési bizottságban.[27]

A nádor az igazságügyi albizottság tagjává nevezte ki. Az igazságügyi munkálat öt fejezete közül a perrendtartást Rötth József kapta meg előzetes tanulmányozásra és javaslattételre. A rendszeres bizottsági munkálatok perrendtartásról szóló fejezetét, Rötth javaslatát 1829 novemberének végétől vitatta meg és hagyta jóvá az országos bizottság. Rötth munkája a kortársak véleménye szerint kitűnő jogászi alkotás volt. Szerzője korlátozni kívánta a bírói önkényt, a hitelt a bírói végrehajtás meggyorsításával akarta erősíteni. Rá akart ijeszteni a pazarlókra, le próbálta rövidíteni a perek folyamatát (a formalitások csökkentésével), elejét kívánta venni az ügyvédek mesterkedéseinek. Általában véve úgy akarta megjavítani az igazságszolgáltatást, hogy azzal legkevésbé sem sértse a nemesség előjogait. Ez volt Rötth javaslatáról a császári titkosrendőrség főnökének, valamint a kancellárnak a véleménye is. A hosszú, végtelenül szakszerű, aprólékos és lelkiismeretes dolgozatban azonban a haladó reformeszmék még csak csírákban sem voltak jelen. Ilyenekre maga a tárgy is kevés lehetőséget adott, de a szerző sem próbált ilyesmit munkájába belecsempészni. (Rötth közreműködött egy másik operátum elkészítésében is, a váltótörvénykezés rendjének tervezetét szintén ő dolgozta ki.)[28]

Rötth jogtudósi munkássága Deák Ferenc pályakezdetére több szempontból is befolyást gyakorolhatott. Egyrészt azért, mert Deák egy kiváló szakmai felkészültségű és képességű jogtudós mellett lehetett gyakornok 1822/1823-ban, másrészt pedig azért, mert alig nyolc évvel pesti jurátussága után Deák közéleti pályafutásának kezdetét, és politikai karrierjének megalapozását éppen az országos rendszeres bizottsági munkálatok zalai véleményezése, közte egykori principálisa, Rötth perrendtartási fejezetének részletes kritikája jelentette.[29] Valószínűsíthető ráadásul, hogy Rötth és Deák a joggyakorlat elvégzése után is összeköttetésben maradtak egymással. Noha későbbi levélváltásukról vagy személyes találkozásukról nem tudunk, mégis kapcsolatot tarthattak, legalábbis erre utal az a körülmény, hogy 1830/1831-ben — egészen 1831. május 9-én bekövetkezett haláláig — Rötth

[27] Rötth József életrajzi adatai: MOL 0 77. Személynöki levéltár. Királyi személynök. Testimoniales juratorum 8. csomó, 1821. (Festetics Leó gróf bizonyítványai, Pest, 1821. szeptember 14., szeptember 16.), *Nagy Iván* 9. köt. Pest, 1862. 791., Magyar Törvénytár. 1740–1835. évi törvénycikkek. Bp., 1901. 443., *Szinnyei József* 11. köt. Bp., 1906. 1341–1342. hasáb, *Gróf Károlyi László:* A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története. 2. köt. Bp., 1911. 249., 251., *Eckhart Ferenc:* A Jog- és Államtudományi Kar története 1667–1935. Bp., 1936. 299., 665. Vö. *Taxner-Tóth Ernő* 160.

[28] Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár. *Barta István:* Az 1828/30-i országos bizottság reformmunkálatai. (A magyar polgári reformmozgalom előjátéka.) Disszertáció kézirata. 81–82., 89–91.

[29] „Javítva változtatni." Deák Ferenc és Zala megye 1832. évi reformjavaslatai. (Zalai Gyűjtemény 49.) (S. a. r. Molnár András) Zalaegerszeg, 2000. Rötth munkájának kritikája („A törvénykezés rendéről" címmel): uo. 109–136.

József látta el ügyvédként Deák Ferenc és testvérei képviseletét a királyi tábla előtti perben, melyet a nagyanyai örökség ügyében folytatott ellenük a zalatárnoki rokonság, Deák József családja.[30]

Deák Ferenc nem csupán a Rötth Józsefhez fűződő kapcsolatát köszönhette pesti joggyakorlatának, hanem 1822/1823-ban több jurátustársával, valamint azok ismerőseivel is mély, nem egyszer életre szóló barátságot kötött. 1822 őszén Deák számos egykori győri joghallgató társa esküdött fel — vele szinte egy időben — Pesten jurátusnak. Az ugyancsak zalai, vindornyalaki Hertelendy Ferenc 1822. november 16-án szegődött el gyakornoknak — akárcsak egy héttel később Deák — Tahy Antal ítélőmester mellé. Ugyanezen a napon lett Pesten jurátus a Veszprém megyei Rohonczy Ignác, december 14-én pedig — szintén Tahy mellett — a Bács megyei Sinkay János. (Korábban mindhárman Deák győri diáktársai, és közeli barátai voltak.)[31]

Deákot azonban, amint későbbi — az 1820-as évek második feléből fennmaradt — levelezéséből kiderül,[32] Pesten nem annyira hozzájuk, mint inkább a Szentkirályi László ítélőmester mellé november 23-án felesküdött Békés megyei Szombathelyi Antalhoz, valamint a december 4-én — más iratok szerint már 1822 augusztusában — ugyancsak Szentkirályi mellé szegődött erdélyi Csontos Istvánhoz fűzte a legszorosabb barátság. A Deáknál egy évvel idősebb Szombathelyi 1821-ben az egri líceumban fejezte be jogi tanulmányait, majd Krassó megyében végzett jegyzői, és Békésben folytatott ügyészi gyakorlat után érkezett Pestre jurátusnak. Az 1800 körül született Csontos Kolozs megyéből származott, a kolozsvári protestáns kollégiumban tanult jogot, majd pesti jurátussága előtt 1818-tól az erdélyi királyi táblán volt gyakornok mintegy három esztendeig.[33]

Szombathelyi Antal később — ügyvédi diplomáját megszerezve — körösladányi uradalmi ügyészként Békés megye táblabírája lett, majd 1834. június 20-án megyéje országgyűlési követévé választották. A pozsonyi diétán az ellenzék sorait gyarapította. 1836-ban Kossuth Lajos és Deák Ferenc bizalmas barátjaként jellemezte a császári titkosrendőrség, és Deákkal együtt az „ultra liberális ellenzéki párt" tagjai közé sorolták. A diéta berekesztése utáni hónapokban Kossuth „Törvényhatósági Tudósítások" című ellenzéki lapjának Békés megyei tudósítója (levelezője), és a lap egyik előfizetője volt. Az 1843/1844-es országgyűlésen ugyancsak Békés megyét képviselte. 1843. július 3-tól 1846. július 27-ig megyéje főjegyzője, attól kezdve 1849 őszéig első alispánja volt. Kortársai szeplőtlen jellemű hazafiként és jeles szónokként ismerték. Tomcsányi Józseffel közösen, az 1843/1844. évi országgyűlésről írt követjelentése 1845-ben jelent meg Pesten. Hatvan éves korában, 1862. november 7-én halt meg Békésen.[34]

[30] *Taxner-Tóth Ernő* 100., 104., 105. (Deák Ferenc levelei Stettner Györgyhöz, Kehida, 1830. május 17., 1831. április 9., 1831. május 16.) Rötth halálának időpontja: *Szinnyei József* 11. köt. Bp., 1906. 1341. hasáb.

[31] MOL 0 80. Jurátusok eskütételének jegyzékei, 1822. Sinkay — visszaemlékezése szerint — csak mintegy két évvel a jurátusi eskü letétele után, 1824-től volt Pesten joggyakornok.

[32] Deák Ferenc több, így pl. Vörösmarty Mihálynak Kehidán, 1825. november 15-én írott levelében is pesti baráti körének tagjaként említette jurátustársait. Vö. *Brisits Frigyes* 17. köt. 105.

[33] MOL 0 80. Jurátusok eskütételének jegyzékei, 1822., MOL 0 81. Ügyvédvizsgálati iratok. 2. csomó. Az 1823 novemberében vizsgát tett ügyvédjelöltek névjegyzékei.

[34] *Szinnyei József* 13. köt. Bp., 1909. 1051. hasáb, *Karácsonyi János:* Békésvármegye története. Gyulán, 1896. 1. köt. 367., 372–374., 380., 384., KLÖM VI. köt. 669–671., 718–719., 889–891., 1039.,

Deák másik barátja, Csontos István későbbi sorsáról keveset tudunk. Annyi bizonyos, hogy 1836-ban Aradon, a neves ellenzéki személyiség, Csernovics Péter uradalmi ügyészeként dolgozott, és főnöke nevében fizetett elő Kossuth „Törvényhatósági Tudósítások" című lapjára. 1847-ben aradi ügyvédként a pesti Ellenzéki Kör tagja volt.[35] Márki Sándor, majd nyomában Brisits Frigyes azonosnak vélte azzal a Csontos István íróval, akinek 1828-ban Kassán jelentek meg szépirodalmi művei, több fordítást készített — pl. Franklin próbatételeiről — és verseskötete maradt fenn kéziratban. Szinnyei József adatgyűjtése szerint viszont e műveket az 1787-ben Szentesen született, és előbb katonáskodó, majd Csongrád megye tisztes esküdtjeként tevékenykedő, 1826/1827-ben a Felső Magyarországi Minervában értekezéseket publikáló, végül 1831-ben Kassán, a kolerajárványban elhunyt Csontos István készítette. Az tehát bizonytalan, hogy Deák barátja alkotta-e a szóban forgó műveket, viszont Deák levelezéséből tudjuk, hogy jurátustársa valóban barátkozott pesti irodalmárokkal.[36]

Ferenczi Zoltán szerint a jurátusság, a majdnem egy évig tartó pesti időzés kiváltképp azért volt fontos Deák Ferenc életében, mert tartós barátságokat kötött, és érintkezésbe lépett az akkor már népszerű Auróra körrel. Ferenczi ráadásul azt is feltételezi — minden bizonyíték nélkül persze —, hogy Deákot 1822 novemberében ismertette össze Stettner György Vörösmarty Mihállyal.[37] Ferenczi állításával ellentétben szinte biztosan kizárhatjuk, hogy Deák már 1822/1823-as pesti jurátussága idején találkozott volna Vörösmartyval. Deák egy időskori, Gyulai Pálhoz írott levelében — 1864. augusztus 4-én — maga sem tagadta, hogy Stettner György ismertette össze Vörösmartyval, ám ismeretségük kezdetét — kissé bizonytalanul — 1824-re tette. Gyulai a Stettnertől nyert adatok alapján 1825-re keltezte e baráti kapcsolat létrejöttét. Deák és Vörösmarty mindenesetre — bizonyítható módon — először 1825 tavaszán (április végén, május elején) találkoztak Pesten. Valójában tehát ekkor ismerkedhettek meg, és köthettek barátságot, ezért hivatkozott Deák éppen 1825. november 15-én Vörösmartyhoz írott levelében rövid együttlétük alatt, „de jól megfontolva kötött" barátságukra, és ezért szabadkozott a több hónapos hallgatása miatt. Szintén az 1825-ös megismerkedés valószínűségét erősíti, hogy Deák neve csak 1825 tavaszától fordul elő (először 1825. április 29-én) Vörösmarty baráti körének ismert levelezésében.[38]

Elképzelhető viszont, hogy Deák az 1825. november 15-i levelében Csontos István és Szombathelyi Antal mellett ugyancsak barátjaként említett Stettner Györggyel és Fábián Gáborral már jurátussága idején megismerkedett, sőt talán az is feltételezhető, hogy Csontos és Szombathelyi révén lépett kapcsolatba a Kisfaludy Károly drámaíró által 1821-től szerkesztett „Auróra" című szépirodalmi

Völgyesi Orsolya: Királyi biztosi vizsgálat Békés megyében (1835). In: Aetas 1999. 1–2. sz. 30. Szombathelyi 1848/1849-ben játszott szerepéről: Dokumentumok az 1848–49-i forradalom és szabadságharc Békés megyei történetéhez. (Összeáll. Jároli József) Gyula, 1995.

[35] MOL R 151. Az Ellenzéki Kör iratai. A tagság kéziratos névjegyzéke (tagdíjnyilvántartás), 1847. 262. sz., Az Ellenzéki Kör pénztári számadása 1847-ik év april 1-től 1848-ik év martius 31-ig. Pesten, 1848. [Nyomtatvány] 107. sz., KLÖM VI. köt. 1044.

[36] *Márki Sándor:* Arad szabad királyi város története. Arad, 1895. 2. köt. 796., 805., *Brisits Frigyes* 17. köt. 366., *Szinnyei József* 2. köt. Bp., 1893. 420–421. hasáb.

[37] *Ferenczi Zoltán* 1. köt. 62.

[38] *Brisits Frigyes* 17. köt. 71., 74., 103–105., 386.

almanach köré csoportosuló fiatal irodalmárokkal, köztük Stettnerrel és Fábiánnal. Bizonyítékunk azonban erre sincs, sőt Stettner baráti levelezésében csak évekkel később, 1826 októberében találkozunk először Deák nevével (noha ekkor már legalább másfél éve ismerniük kellett egymást). Az Auróra-kör vezéregyénisége, a Pesten élő Kisfaludy Károly mindenesetre — anyagi ágon — Deák Ferenc távoli rokona volt, így az sem kizárt (sőt nagyon is elképzelhető), hogy éppenséggel ő ismertette össze Deákot a fiatal irodalmárokkal. Deák szellemi nyitottsága és később is kitapintható irodalmi vonzódása valószínűleg már jurátussága idején az Auróra-körhöz, vagy a kör bizonyos tagjaihoz közelíthette, még akkor is, ha a velük kötött barátsága igazából csak az 1820-as évek második felében mélyült el és teljesedett ki.[39] 1823 szeptemberéig Pesten volt jurátus — több száz társához hasonlóan — Kossuth Lajos is, ám semmi jel nem mutat arra, hogy joggyakorlata idején találkozott, vagy megismerkedett volna Deákkal. Jurátuskori ismeretségük azért sem valószínű, mert Deák halálakor maga Kossuth is úgy emlékezett, hogy 44 éve, tehát 1833-tól ismerik egymást.[40]

Négy törvénykezési szakasz, azaz legalább egy esztendő elteltével jelentkezhettek a jurátusok a királyi táblán az ügyvédi vizsga letételére. A vizsgabizottságok, amelyek általában a tábla elnökéből — a személynökből —, továbbá két ítélőmesterből álltak, egy fekete táblán tették közzé az ügyvédjelöltek vizsgabeosztását. A vizsgának volt szóbeli és írásbeli része, s mindkettő természetesen latin nyelven folyt. A vizsgázó minősítése lehetett kitűnő, dicséretes és elegendő, ám sikertelenség esetén ismétlésre utasították. A sikeres ügyvédjelölt rögtön vizsgája után — a személynök jelenlétében — letette az ügyvédi esküt, azután pedig megkapta a pecséttel megerősített ügyvédi diplomáját, mely az ügyvédi eskü szövegén túl tartalmazta a vizsga eredményét is.[41]

Deák Ferenc, akárcsak barátai, Szombathelyi Antal és Csontos István, 1823. december 19-én tette le az ügyvédi vizsgát, aznap utolsóként ugyan, ám kitűnő eredménnyel. Vizsgabizottságának elnöke az idős, 70 éves Péchy Imre alnádor, korábban Bihar és Pest megye országgyűlési követe, és a magyar hivatali nyelv elkötelezett terjesztője volt. (1824-ben a hétszemélyes tábla bírája lett, 1825/1827-ben ismét Pest megyét képviselte a Pozsonyi országgyűlésen, 1830-ban pedig a tudományos akadémia igazgatótanácsának tagjává választották.) Rajta kívül még a 45 éves Luby Imre, cs. kir. tanácsos és királyi ügyigazgató, valamint Petényi János, a királyi tábla ülnöke vizsgáztatták Deákot,[42] aki — Sinkay János vissza-

[39] *Ferenczi Zoltán* 1. köt. 62–65., *Brisits Frigyes* 17. köt. 105., *Taxner-Tóth Ernő* 65.

[40] *Kosáry Domokos* 52., KLÖM VI. köt. 24–25., Kossuth Lajos iratai. (S. a. r. Kossuth Ferencz) Bp., 1902. 9. köt. 60. (Kossuth Lajos levele Helfy Ignáchoz, Baraccone di Colegno, 1876. február 14.)

[41] *Kun László* 12., 239., *Vinkler János* 2. köt. 349–350., *Meznerics Iván* 40–41., *Balogh Gábor* 307–308., *Fiáth Ferenc* 1. köt. 102–103., *Fest Imre:* Emlékirataim. (S. a. r. Korompay Bertalanné és Korompay H. János) Bp., 1999. 40.

[42] MOL O 78. Személynöki levéltár. Királyi személynök. Protocolla neo-censuratorum advocatorum 1823. december 19. 87., MOL O 81. Ügyvédvizsgálati iratok 2. csomó. Az 1823 novemberében vizsgázott ügyvédjelöltek névjegyzékei. A vizsgáztatók közül Péchy életrajzi adatai: *Nagy Iván* 9. köt. Pest, 1862. 188., *Szinnyei József* 10. köt. Bp., 1905. 652–653. hasáb. Lubyról: *Nagy Iván* 7. köt. Pest, 1860. 190., Petényiről *Nagy Iván* 9. köt. Pest, 1862. 250.

emlékezése szerint — ugyanolyan „oraculuma [mindentudó bölcse] volt az ügyvédjelölteknek, mint volt azelőtti évben Klauzál Gábor".[43]

Deák Ferenc jeles minősítésű, Pesten, 1823. december 19-én kelt ügyvédi diplomáját Zala megye 1824. február 16-án kezdődő közgyűlésén hirdették ki, ezzel jogosult lett a megyében ügyvédi praxis folytatására, vagy közhivatalok viselésére.[44]

FÜGGELÉK

[Zalaegerszeg, 1822. május 18. és 1822. szeptember 6. között][45]
Deák Ferenc, mint joggyakornok (megyei alügyészként) a rablással és orgazdasággal vádolt Romleitner József végedi kocsmárost védelmezi

A felpörös tiszti ügyész úr[46] a vasban álló második rendbéli rabot, Romleitner Józsefet[47] a vádlevélben sz[ent]gróti Gorzó Pálnak,[48] és a zalabéri v[endég]fogadósnak kirablásárul, az utóbbi replicájában[49] pedig még más, ottan megjegyzett tolvajlásokrul is vétkesítvén. Minekutána a zalabéri vendégfogadósnak,[50] és a replicában elöladott rablásoknak és tolvajságoknak Romleitner és többi állított társai által lett elkövetése eránt a felpörös tiszti ügyész úr semmi legkisebb próbát[51] is bémutatni nem tud, magok pedig a rablók, kik e részben magokat még csak gyanúsoknak sem érzik, általjában tagadnak, jelesen pedig, hogy ezen zalabéri korcsmárosnak kirablásán Romleitner jelen sem lehetett, A. alatt megbizonyodik,[52] úgy nemkülönben, hogy a reá gyanított lólopásokban sem részesült, a B. alatt levő tiszti vizsgálat[53] maga elegendőképpen őtet kimenti. Ezek eránt a felpörös tiszti ügyész úrnak vádja sikeretlen lévén, végképpen megszűnik.

Ami pedig a sz[ent]gróti Gorzó Pál kiraboltatását illeti, ez eránt sincsen Romleitner József, Németh Andor[54] és Fényes István[55] ellen elegendő és oly világos próbája a felpörös tiszti ügyész úrnak, milyent a Criminalis Praxis[56] a meg-

[43] *Sinkay János* i. m., *Ferenczi Zoltán* 1. köt. 61.

[44] ZML kgy. jkv. 1824: 353., *Ferenczi Zoltán* 1. köt. 61–62. Vö. *Kun László* 240. Deák ügyvédi oklevelének lelőhelye jelenleg — tudomásunk szerint — ismeretlen.

[45] A perjegyzőkönyv előző és következő bejegyzésének dátumából kikövetkeztetett keltezés.

[46] Fábián István 1817. április 14-től 1825. június 6-ig volt Zala megye első alügyésze.

[47] Romleitner József Pápán született 1776 körül. A római katolikus vallású, nős, ám gyermektelen kocsmáros a per idején — társaival együtt — előzetes letartóztatásban volt, megbilincselve a zalaegerszegi vármegyeháza tömlöcében.

[48] Gorzó Pál zalaszentgróti gombkötőnek.

[49] Szóváltásában (feleletében), melyet 1821. szeptember 3. és 15. között jegyzett be a per jegyzőkönyvébe.

[50] Jarits József zalabéri kocsmárost 1821. május 12-én rabolták ki.

[51] Bizonyítékot.

[52] A per iratmellékletei között „A"-val jelölték Magasházy Péter batyki uradalmi birkás Batykon, 1821. szeptember 8-án kelt nyilatkozatát.

[53] Deák Antal főszolgabíró Koppányban, 1819. február 19-én írott jelentése.

[54] Németh Andor 42 éves, mindszenti (Vas megyei) születésű, római katolikus, nőtlen, Végeden, Romleitner Józsefnél volt birkás.

[55] Molnár (vagy Fényes) István 40 éves, óhidi (zalai) születésű, római katolikus, nős, négygyermekes, Batykon dolgozott tehéncsordásként.

[56] Praxis Criminalis, a III. Ferdinánd által 1659-ben Alsó-Ausztria számára kiadott büntetőrendtartás 1697-ben került be a „Corpus Juris Hungarici"-be.

marasztásra és kárhoztatásra megkíván, mert magok az elöl számlált rabok tagadják, az[sic!] rabláson sem látta őket senki, sem rajta nem kapattak. Az első rendbéli rabnak pedig, Kultsár Józsefnek,[57] mint p[re]tendált[58] cimborás társnak egyes, és amint a környülállások mutatják, csupa félelembül tett vallását még csak fél próbának sem lehet bévenni, s ugyanazért azon Kultsár József rab szabad vallásának[59] 5. és 6. pontjában igen tétovázóképpen és egymásban ütköző vallásai is Romleitner rabot inkább mentegetik, mint terhelik, mert az 5. pontban Kultsár József azt mondja, hogy ő azon pontban elöl számlált hat cimborás társaival azon a napon, melyben a sz[ent]gróti rablás történt,[60] estve későn Romleitner végedi korcsmárosnál borozván, ezek, nem pedig Romleitner, akinek mint korcsmárosnak kötelessége szerint csak a bormérés volt gondja, borivás közben hozták elöl, hogy rabolni mennének, ahol egy embernek sok pénze volna. Ezen pontban tehát Romleitner sem biztatónak, sem rablónak, sem orgazdának nem mondatik, a 6. pontban ellenben ezen Kultsár József rab Romleitner Józsefet, kit előbb megkémélett, s még csak legkisebb gyanúval sem terhelt, most kontatónak[61] lenni vakmerően állítja. A 7. pontban ismét az előbbeni pontban tett vallását, azzal visszavonni s megigazítani látszatik, mivel azt vallja, hogy ő egy szökött katonával, ki már kétszer Hidegkúton[62] nála volt, egyenesen Végedre[63] ment, és őtet ezen katona beszélette a rablásra, sőt a pénzt is ez osztotta fel köztök, így egy pontban terheli, kettőben pedig mentessé teszi Romleitner Józsefet. Ezen egymással ellenkező vallásai Kultsár Józsefnek egymást végképpen megcáfolják, s Romleitner rabot a vádnak terhétül, kiváltképpen pedig az orgazdaságnak gyanújától annyival inkább megmentik, minthogy a 8. pontban egyenesen azt is vallja, hogy rablás után egy batyki polgárnak pincéjéhez, nem pedig Romleitnerhez mentek a pénzt felosztani, mely osztályon, hogy Romleitner nem is volt, az is elegendőképpen megmutatja, hogy ők csak rendeltek neki 10 lasias tallért,[64] de azt nem mondja, hogy adtak, és így nem bizonyos, hogy Romleitner a pénzbül valamiben részesült volna.

Ezen rabnak orgazdaságát az sem hozza világosságra, hogy egy tizenhárom esztendős gyermek vallása szerént a vászon az udvarán lévő fa között találtatott, mivel ezen gyermek sem mondja, hogy Romleitner maga adta volna kezében, hogy dugná a fa közé, a feleségéért pedig rab férje felelni nem tartozik. Továbbá az sem elegendőképpen terheli ezen rabot, hogy a kárvallott Gorzó Pál azon vásznot magáénak lenni ösmérte, mert a köztapasztalásbul tudni való, hogy az ilyes károsodás esetekben jobbára a kárvallottak a kárpótlás vágyódása által ösztönöztetvén, a másét is magokénak szokták mondani.

---

[57] Kultsár József, mintegy 40 éves, prágai (Zala megyei) születésű, római katolikus, nős, ötgyermekes, a bűncselekmények idején Festetics gróf Hidegkúti csárdájában kocsmárosként szolgált.

[58] Állított.

[59] Kultsár szabadon (minden kényszer nélkül) tett vallomását Ukkon, 1821. július 20-án jegyezték le.

[60] A szentgróti rablás 1821. március 24-re virradó éjszakán történt.

[61] Felbujtónak.

[62] A Zalaszántó közelében található Hidegkúti pusztán álló kocsma a keszthelyi Festetics uradalomhoz tartozott.

[63] Zala megyei falu, ma Zalavég.

[64] „Lázsiás", a szokásosnál nagyobb értékű koronás tallér.

Hogy azon éjszakán, midőn Gorzó Pál kirablása történt, ezen rabszemély házánál gyertya világot látott a 6. szám alatt nevezett 2. tanú,[65] s hogy amidőn az ablakon bétekintett, a rab ezt észrevévén kifutott, és ezen tanút, mint strázsát[66] megpofozta, próbául ellene nem szolgálhat, mert valamint gyertyát éjszaka is égetni nem vétek, úgy az ablakon leselkedőket rendszerint, ha észreveszik, minden ember meg szokta dorgálni, sőt a hevesebb vérű ember meg is szokta verni, anélkül, hogy azért vagy gyanúságban, vagy bűnben ejtené magát.

Végtére 7. szám alatt levő tanúnak[67] vallása sem vétetődhetik be helyes és törvényes próbának, mert ezen tanúnak, mint hiteszegett módon férjét elhagyó, feslett életű, s több gonoszságokrul esméretes csavargó asszonynak, amint C. alatt kitetszik,[68] vallása annyival is inkább a törvény előtt figyelmet nem érdemel, mivel könnyen feltenni lehet, hogy ezen buja személy, mint Romleitnernek gazdaasszonya, vagy bosszúállásbul, vagy szerető féltésbül vallott gazdájára hamisan.

Melyekhez képest a tanúknak egymással öszve nem köthető, határozatlan, s ugyanazért figyelmet nem érdemlő vallásai Romleitner rabnak megmarasztására és elkárhoztatására elégtelenek lévén, ha valamely gyanúság érdekli is őtet, azért öt fertály esztendei[69] tömlöcözéssel már elegendőképpen megadózott, kéri tehát a t[ekintetes] törvényszéket, hogy őtet szabadon eresztetni méltóztasson, ítélet alá bocsájtván.

S. k. eredeti. Zala Megyei Levéltár. Zala vármegye büntető törvényszékének iratai. Tiszti fenyítő és büntetőperek 1821. Fasc. 17. No. 181. Perjegyzőkönyv.

Rövidítések

Balogh Gábor	*Balogh Gábor:* Honvéd emlékeim. In: „Mi volt Magyar Ország, mi volt szabadsága" Emlékiratok. (Szerk. Forrai Ibolya) Bp., 1999.
Brisits Frigyes	Vörösmarty Mihály levelezése I–II. (S. a. r. Brisits Frigyes) (Vörösmarty Mihály Összes Művei 17–18. köt.) Bp., 1965.
Ferenczi Zoltán	*Ferenczi Zoltán:* Deák élete. Bp., 1904. 1. köt.
Fiáth Ferenc	*Fiáth Ferenc:* Életem és élményeim. Bp., 1878. 1. köt.
KLÖM VI.	*Kossuth Lajos:* Ifjúkori iratok. Törvényhatósági Tudósítások. (Kossuth Lajos Összes Munkái VI.) (S. a. r. Barta István) Bp., 1966.
Kosáry Domokos	*Kosáry Domokos:* Kossuth Lajos a reformkorban. Bp., 1946.

[65] A 6. számmal jelölt vizsgálati iratban (Kelt Szentgrót, 1821. június 13.) szereplő 2. tanú, Varga János végedi zsellér, a falu éjjeliőre.

[66] Éjjeliőrt.

[67] Nemes Kenesey Mária, veszprémi születésű, Völgyi József bognármester felesége, Romleitner kocsmáros gazdaasszonya Végeden.

[68] Kenesey Mária magaviseletéről Veszprémben, 1821. november 22-én felvett tanúkihallgatási jegyzőkönyv.

[69] Egy év három hónap.

Kun László — *Kun László:* A magyar ügyvédség története. Bp., 1895.

Meznerics Iván — *Meznerics Iván:* A megyei büntető igazságszolgáltatás a 16–19. században. Bp., 1933.

Molnár András 1995. — Deák Ferenc ügyészi iratai 1824–1831. (S. a. r. Molnár András) Zalaegerszeg, 1995.

Nagy Iván — *Nagy Iván:* Magyarország családai Pest, 1857–1868. 1–13. köt.

Sinkay János — *Sinkay János:* Deák Ferenczről egy tanuló- és 1848–49. évi képviselőtársa. In: Torontál 1876. április 20. (16. sz.)

Szárazberky Nagy József — *Szárazberky Nagy József* (1800–1878) emlékjegyzetei. Bp., év nélkül.

Szinnyei József — *Szinnyei József:* Magyar írók élete és munkái. Bp., 1891–1914. 1–14. köt.

Taxner-Tóth Ernő — *Taxner-Tóth Ernő:* A fiatal Vörösmarty barátainak levelezéséből. Bp., 1987.

Vinkler János — *Vinkler János:* A magyar igazságszolgáltatási szervezet és polgári peres eljárás a mohácsi vésztől 1848-ig. Pécs, 1927. 2. kötet

GyMSL Győr — Győr-Moson-Sopron megye Győri Levéltára

MOL — Magyar Országos Levéltár

– 0 80. — Személynöki levéltár. Királyi személynök. Acta Juratorum.

– 0 81. — Személynöki levéltár. Királyi személynök. Ügyvédvizsgálati iratok.

ZML — Zala Megyei Levéltár

– kgy. ir. — Zala vármegye nemesi köz- és kisgyűléseinek iratai

– kgy. jkv. — Zala vármegye nemesi köz- és kisgyűléseinek jegyzőkönyvei

Hermann Róbert

KOSSUTH LAJOS ÉS AZ ORSZÁGOS HONVÉDELMI BIZOTTMÁNY KIADATLAN IRATAI, 1847–1848

Kossuth Lajos 1847–1849. évi iratait 1951–1955 között Barta István, illetve Sinkovics István tették közzé a Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai című sorozatban. A Kossuthnak az 1847–1848. évi reformországgyűlés alatti tevékenységét, valamint az 1848 őszi és téli tényked ését bemutató kötetek meglehetős gyorsasággal készültek, s feltételezhető, hogy a kötetek anyagának kiválogatásánál a korszakra jellemző ideológiai szempontok is érvényesültek.

Az első pótlásokat maga Barta István tette közzé a Kossuth Lajos összes munkái XV. kötetének függelékében. Az elmúlt fél évszázadban tucatnyi hosszabb-rövidebb kiegészítő közlemény látott napvilágot: Bőhm Jakab a Hadtörténelmi Levéltár 1848–1849-es és abszolutizmuskori iratai között talált Kossuth- és OHB-iratokat[1], Waldapfel Eszter Kossuth néhány 1848. szeptemberi országos biztosi, illetve későbbi diplomáciai jellegű iratát[2], Jankovics József egy pénzügyminiszteri rendeletet, Varsányi Péter István Kossuth alföldi toborzóútjának két iratát[3], Katona Tamás Bónis Sámuelhez intézett sajátkezű rendeletét, illetve néhány, 1848 októberi iratát[4], Supka Géza egy, feleségéhez írott levelét tette közzé[5], de különböző helytörténeti kiadványokban is jelentek meg mindeddig kiadatlan Kossuth- és OHB-iratok.[6] Az anyag legjelentősebb bővülése 1994-ben következett

---

[1] *Bőhm Jakab:* Kiadatlan Kossuth-iratok 1848/1849-ből. Hadtörténelmi Közlemények, 1962.

[2] Waldapfel Eszter II. 92. o. (Kossuth – Fényes Elek, Pest, 1848. szept. 24.), 119–120. o. (uő. – Hajnik Pál, uo., 1848. szept. 28.); Waldapfel Eszter IV. 511. o. (Kossuth – Teleki László, Pest, 1848. nov. 12.); 536. o. (uő. – Fuad efendi, Debrecen, 1849. ápr. 20.); 302. o. (uő. – Wladyslaw Zamoyski, Arad, 1849. aug. 10.) – Megjegyzendő, hogy ez utóbbi irat ugyanolyan predatált iratnak tűnik, mint Kossuth 1849. aug. 11-én Alessandro Monti ezredeshez írott levele. Ez utóbbit közli KLÖM XV. 847. o. Már *Hajnal István:* A Kossuth-emigráció Törökországban. Bp., 1927. I. k. 460–462. o. is predatált okmánynak vélte. A datálásával kapcsolatos megfontolásokra ld. még *Hermann Róbert:* Az olasz légió a magyar szabadságharcban. (In:) Dobszay Tamás – Pajkossy Gábor szerk.: Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon. Emlékkönyv Szabad György 70. születésnapjára. Bp., 1995. 327. o. A Zamoyskinak szóló irat a lengyel diplomácia Magyarországgal kapcsolatos erőfeszítéseiért mond köszönetet, aminek az adott pillanatban nem sok értelme volt; annak sokkal inkább, hogy Kossuth ezt Vidinben vagy Sumlában tegye.

[3] *Jankovics József:* Ismeretlen Kossuth-levél. Tiszatáj, 1977/9. 63–64. o. (Kossuth – Marosvásárhely, 1848. jún. 24.); Varsányi Péter István 78–79. o. (Kossuth – Müller Lajos, Hódmezővásárhely, 1848. okt. 3.; uő. – Temes megye közönsége, Szeged, 1848. okt. 5.)

[4] A korona kilenc évszázada. Szerkesztette *Katona Tamás*. Bibliotheca Historica. Magyar Helikon, Budapest, 1979. 292. o.., ill. 63. melléklet. (Kossuth – Bónis Sámuel, Pest, 1848. dec. 30.); *Görgey Katona* 202., 300., 329–331. o.

[5] Supka Géza: 1848 – 1849. S. a. r. *Fábri Anna*. Bp., 1985. 468. o. (Kossuth – feleségéhez, Pest, 1849. júl. 5.)

[6] *Szigetvári István:* Iratok a Rimamurány – Salgótarjáni Vasmű Rt. Levéltárából az 1848–1849. évi szabadságharc hadianyaggyártásának történetéhez. Levéltári Közlemények, 1962/1. 154. o. (Kossuth – Rimai Coalitio részvényesei, Pest, 1848. nov. 20.); *Deák Gábor – Gyimesi Sándor:* Olvasókönyv

be, amikor a Századok hasábjain Urbán Aladár, Spira György és e közlemény készítője tett közzé 1847–1849 közötti Kossuth- és 1848–49. évi OHB-iratokat.[7] Ugyanebben az évben publikálta Urbán Aladár az Országos Honvédelmi Bizottmány kezdeti időszakának kiadatlan iratait, s Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratainak két kötetében is közzétett néhány, Kossuth tollából származó iratot.[8] E sorok írója a Hadtörténelmi Közlemények hasábjain két közleményt is jelentetett meg Kossuth és az OHB 1848–1849. évi irataiból, egyet a Kossuth – Görgei levelezés kiadatlan darabjaiból[9]; a Limesben egyet Kossuth és az OHB komáromi vonatkozású irataiból, illetve Kossuth harmadik, dunántúli toborzóútjának dokumentumaiból.[10] Szintén e sorok írója tette közzé Kossuth Csongrád városához intézett rendeletét, Kossuth egy, Beöthy Ödönhöz intézett levelét, néhány reformkori iratát, valamint Kossuth két, 1848 februárjában Zarka János személynökhöz intézett levelét.[11] Hozzáteendő, hogy az 1951 előtti forrásközleményekben is jelentek meg olyan Kossuth-iratok, amelyek nem kerültek bele a Kossuth Lajos összes munkái vonatkozó köteteibe.[12]

Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc város történetéhez. Miskolc, 1965. 103–104. és 112. o. (Kossuth –Farkassányi Sámuel, Pest, 1848. okt. 14., nov. 7.); Oltvai Ferenc szerk.: Szeged múltja írott emlékekben, 1222–1945. Szeged, 1968. 131. és 134. o. (Kossuth – Szeged város közönsége, Pest, 1848. nov. 29.); *Péter László:* A Somogyi-könyvtár Kossuth-levelei. Szeged, 1986. 4–5. o. (Kossuth -. Kanka Károly, Szeged, 1849. júl. 15.); *Gyüszi László:* Egy ismeretlen Kossuth-levél. Új Forrás, 1998/6. 63–67. o. (Kossuth – Esztergom megye közönsége, Pest, 1848. okt. 7.)

[7] *Urbán Aladár:* Kossuth Lajos kiadatlan pénzügyminiszteri és országos biztosi iratai, 1848. május 15. – október 15. Századok, 1994/5. 1000–1016. o.; *Spira György,* 1994.; *Hermann Róbert:* Görgei Artúr és Kossuth Lajos levelezésének kiadatlan darabjai. Századok, 1994/5. 922–999. o.

[8] *Urbán Aladár:* Az Országos Honvédelmi Bizottmány kezdeti tevékenysége dokumentumok tükrében, 1848. szeptember 30 – október 7. Hadtörténelmi Közlemények 1994/4. 80–114. o.; *Urbán:* Batthyány-ir. I. k. 820–826. o., II. k. 1640–1641. o.

[9] *Hermann Róbert,* 1989.; uő.: Kossuth Lajos, az Országos Honvédelmi Bizottmány és a kormányzóelnöki iroda kiadatlan iratai 1849-ből. Hadtörténelmi Közlemények, 1992/3.; *uő.:* Görgei és Kossuth levelezésének kiadatlan darabjai. Hadtörténelmi Közlemények, 2000/3. 631–658. o. – Együttes közlésük: Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése, 1848–1849. S. a. r. *Hermann Róbert:* Millenniumi Magyar Történelem. Bp., 2001.

[10] *Hermann Róbert:* „Felszedek utamban minden fegyveres népet". Kossuth Lajos harmadik toborzóútja, 1848. október 17–27. Limes, 1993/1.; *uő.:* Komáromi kormánybiztosok 1848-ban. Limes, 1995/4. 59–74. o.

[11] *Hermann Róbert:* Egy ismert-ismeretlen Kossuth-levél 1849-ből. Forrás, 1990/3.; uő.: „Ez volt az év! Csudáknak éve!" Az 1848–1849 évi forradalom és szabadságharc dokumentumai Dobák Géza gyűjteményéből. Bp., 1994. 44–45. o. (Kossuth – Beöthy, Pest, 1848. dec. 11.); uő.: Óh, szabadság, hadd nézzünk szemedbe! A rendi Magyarországtól a polgári Magyarországig. A reformkor, a forradalom, az emigráció és a kiegyezés korának dokumentumai és képei, 1825–1894. Dobák Géza és Hermann Róbert magángyűjteményének kiállítása. Bp., 1998. 35–36., 41. és 54–56. o.; *Hermann Róbert,* 2000. 41–48. o.

[12] *Bártfai Szabó László:* Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez. 1808–1860. Bp., 1943. II. k. 637. o. (Kossuth – Széchenyi, Pozsony, 1848. febr. 23.); Gál Sándor terve az erdélyi felkelésről (1851.) Hadtörténelmi Közlemények, 1925. 179. o. (Gál tábornoki kinevezése, Szeged, 1849. júl. 29.) (Újabb kiadása: *Gál Sándor:* Szuronyvítan a gyalogság számára, ti. a puskának vífegyvergyanánti használata gyalog és lovas ellen. Pest, 1848. Reprint minikönyv kiadás. *Ács Tibor:* Utószó. Bp., 1979. 70. o.); *Eugene Horváth:* Origins of the Crimean War. Documents Relative to the Russian Intervention in Hungary and Transylvania 1848–1849. reprinted from the South Eastern Affairs. Bp., 1937. 120. o. (Kossuth – Fuad efendi, Debrecen, 1849. ápr. 20.) – Ennek alapján magyar fordításban közli *Deák Imre:* 1848, ahogy a kortársak látták. A szabadságharc története levelekben. Bp., é. n. 1942. 359. o. – A levelet e közlésekről mit sem tudva, újraközölte *V. Waldapfel Eszter* (ld. a 2. jegyzetet), majd Waldapfel közlését ismerve, Horváthét azonban szintén nem, *Spira György,* 1994. 911–912. o. (ld. a 7. jegyzetet.)

E közlemény a Kossuth Lajos összes munkái XI–XIII. köteteihez ad pótlásokat. Az 1. levél érdekessége, hogy Kossuthnak az utolsó rendi országgyűlés időszakából eleddig csupán öt magánlevelét ismertük, amelyek közül a Kossuth Lajos összes munkái XI. kötete összesen kettőt közölt.[13] A 2–13. irat Kossuth pénzügyminiszteri ténykedéséhez nyújt új adatokat; ezek közül különösen érdekesek a Ghyczy Kálmánhoz intézett átiratok (2. és 4. irat). A 14. irat Kossuth honvédelmi bizottmányi ténykedésének egyik első dokumentuma. A 15., 18. és 19. irat Kossuth alföldi toborzóútjának történetéhez nyújt adalékokat: a 15. irat Kossuth hódmezővásárhelyi ténykedéséről számol be, a 18. a 33. honvédzászlóalj szervezéstörténetéhez kapcsolódik, a 19. a Kossuth által kinevezett népfelkelési biztosok egyikének egy olyan jelentése, amelyet Barta István nem vett fel összeállításába.[14] A 16–17. irat az OHB Kossuth alföldi távolléte alatti tevékenységének történetéhez nyújt új adalékokat; különösen érdekes a 17., a bécsiekhez intézett kiáltvány. A 20. és 22. irat eredetije elveszett vagy lappang; hadbírósági célra készült fordításukat Friedrich Walter publikálta. Noha Walter kötetének megjelenését a magyar szakirodalom is regisztrálta, tudomásunk szerint eddig nemigen használták annak anyagát.[15] A 24–25 irat Kossuth harmadik, a történeti köztudatban kevéssé ismert toborzóútjának történetéhez nyújt új adatokat. A 26/a. irat érdekessége, hogy Kossuth november 8-i pesti tartózkodásának első és egyetlen dokumentuma. A 27. és 37. irat Kossuth táborkari irodájának munkatársaitól származik. A 30. irat Kossuth és Szemere 1848. novemberi kormányalakítási tárgyalása során született, s egy olyan miniszteri kombinációt tartalmaz, amelynek kettejük levélváltásában nem találjuk nyomát. A 32. irat érdekessége, hogy 1848-ból az egyetlen olyan hadügyminisztériumi kiadmányozású irat, amelynek fogalmazványába Kossuth belejavított. A 35. irat Kossuthnak a Kossuth Hirlapjába tervezett utolsó, de be nem fejezett cikkének fogalmazványa.

Közleményünkbe nem vettünk fel olyan, az Országos Honvédelmi Bizottmány, a hadügyminisztérium, az Országos Nemzetőrségi Haditanács, illetve egyes kormánybiztosok anyagában található, OHB-iktatószámú iratokat, amelyek nem szerepelnek a Kossuth Lajos összes munkái XIII. kötetében, illetve az eddigi pótlásokban, hiszen ezek száma több százra rúg. Ugyanakkor közlünk olyan dokumentumokat, amelyek Kossuthnak különböző hadügyminiszteri előterjesztésekkel kapcsolatos sajátkezű megjegyzéseit tartalmazzák (29., 31. és 33. irat).

---

[13] Kossuth – partiumi barátaihoz, Pozsony, 1847. nov. 19. Közli *Waldapfel Eszter* I. 30–31. o.; Kossuth – Wesselényi Miklóshoz, uo., 1847. dec. 23. Közli KLÖM XI. 425–427. o.; Kossuth – Zarka Jánoshoz, uo., 1848. febr. 3. és 5. Közli *Hermann Róbert*, 2000.; Kossuth – Wesselényi Miklóshoz, uo., 1848. febr. 17. Közli KLÖM XIII. 560–562. o.

[14] KLÖM XIII. 161–166. o.

[15] *Barta István:* Új osztrák munkák a magyar 1848-ról. Századok, 1966/2–3. 513–516. o. – Irodalomjegyzékében feltünteti, de nemigen látszik használni azt *Spira György:* Polgári forradalom (1848–1849). (In:) *Kovács Endre* főszerk. – *Katus László* szerk.: Magyarország története 1848–1890. 6/1. kötet. Bp., 1979. A hivatkozás az irodalomjegyzékben, 6/2. k. 1574. o. – Elsőként hasznosította *Hermann Róbert:* Csány László, mint a feldunai hadtest kormánybiztosa (1848. szeptember 29. – 1849. január 18.) (In:) *Molnár András* szerk.: Kossuth kormánybiztosa, Csány László 1790–1849. Zalai Gyűjtemény 30. kötet. Zalaegerszeg, 1990. Néhány, csak Walter közléséből ismert jelentést magyar fordításban közölt Csány László kormánybiztosi iratai 1848–1849. S. a. r. *Hermann Róbert.* Zalai Gyűjtemény 44. Zalaegerszeg, 1998. I. k.

1.

Pozsony, 1847. december 1.

KOSSUTH LAJOS PEST MEGYEI KÖVET LEVELE KOMLÓSSY ANTAL BIHAR MEGYEI ÜGYVÉDHEZ[16]

Tekintetes Úr!

Nem kell említenem, mi forrón óhajtottam, hogy hazánknak tisztelt veterán bajnoka Beöthy Ödön[17] legyen Biharnak ez országgyűlésén követe, – s mi mondhatlanul sajnálom, hogy az nem történhetett. – Azonban tűrni, amin változtatni nem lehet s a bal körülményeket akkint venni, mikint azt a haza érdeke kívánja, gondolom ez azon elhatározás, mely amint polgári kötelességünknek, úgy maga tisztelt barátunk Beöthy hazafiúi érzeteinek is leginkább megfelel.

Mi igen nagy köszönettel tartozunk Önöknek, hogy habár nem az lett is Bihar követevé, mint kit óhajtanánk; de Biharnak lett oly utasítása, amint óhajtánk, s csak a követek egyéniségétől függne Bihar szavazatát mindig azon oldalon látni, mellyen Bihar szellemét Beöthy oly fényesen képviselé több országgyűléseken.

És én ennek következtében hivatva érzem magamat, Önt, s általa bihari elvbarátainkat tudósítani, miként Papszász[18] nemcsak hogy teljes határozottsággal, s minden legkisebb habozás vagy reservata[19] nélkül az oppositio[20] részén áll; hanem e részbeni őszinteségének, a becsületbeli lekötelezettség minden kitelhető kezességeit annyira önként s őszintén nyújtá, hogy mi e részben tökéletesen nyugodtak vagyunk, és méltán lehetünk, s azt annyival nagyobbra becsüljük, minél bizonyosabb, hogy fájdalom, az ez országgyűlési oppositio nem dicsekhetik ám oly tömött sorokkal, mint a múlt, sőt akkint áll, hogy minden egyes tagjának hűsége, mondhatni az egész párt diadalának feltétele.[21]

Ily körülmények között Papszásznak tartozom s tartozunk mindnyájan azon méltánylással, s elismeréssel, melyet fentebb kifejezék; tartozom annak kijelentésével, hogy minden okunk van hinni, mikint ez változatlanul ekkint marad, ha Papszász ily magaviselete otthon is kellő méltánylást nyer, s állása személyes tekintetekből nem bonyolíttatik; mert mi megvagyunk [sic!] győződve hogy minden ily bonyolódás zavart idézhetne elé, azon kielégítő viszonyban, melyben Bihar v[ár]m[e]gyét az országos ellenzék irányában látni örvendünk. – Mert Reviczkyre[22]

---

[16] Komlóssy Antal ügyvéd, Bihar megyei raktárbiztos, 1848 tavaszától a váradi járás alszolgabírája, majd ideiglenesen főszolgabírája. Jellemzését ld. Szárazberky Nagy József (1800–1878) emlékjegyzetei. Bp., 1931. 119–120.

[17] Beöthy Ödön (1796–1854), reformpolitikus, 1848–49-ben Bihar vármegye főispánja, délvidéki, majd erdélyi főkormánybiztos, 1849 júniusától a berettyóújfalusi kerület képviselője, számfeletti huszár ezredes, kiszemelt bukaresti konzul, a hétszemélyes törvényszék első alelnöke. Emigrál.

[18] Papszász Lajos, Bihar megye alispánja és ellenzéki követe az 1847–1848. évi országgyűlésen.

[19] fenntartás, hátsó gondolat

[20] ellenzék

[21] Papszász magatartásáról Fényes Elek is érdeklődött Kossuthtól 1847. dec. 9-én írott levelében. Közli *Waldapfel Eszter* I. 39–40. o.

[22] Reviczky Menyhért, Debrecen polgármestere, Bihar megye másik, kormánypárti követe az 1847–1848. évi országgyűlésen.

nézve is meg kell annyit jegyeznem, hogy Papszászt ellenzéki politikájának sem színében, sem irányában ekkoraig nem háborítá, s ámbár Reviczkyt pártunkhoz nem számítjuk is, de mert Papszászt oda számítjuk, okunk van Biharnak egész voxa[23] iránt nyugodtaknak lenni.

Az adresse[24] iránti viták itt teljesen konstatirozták[25] a pártok állását. Apponyi[26] életkérdést csinált belőle, hogy az adminisztrátori rendszer anticonstitutionalis[27] kormánypolitikájának aggasztó tanúsága gyanánt ne említtessék, sőt inkább hallgatólag helyeseltessék. — Minden fegyver használtatott ennek kivívására; s akkint állott a dolog, hogy egy megyének nemcsak átszegődése, de elisiója[28] is, mindent kompromittálhatott — kivált miután Csanád egyik követénél, Pozsonyinál[29] sikerült a térítgetés. De Bihar a tért megállotta oly szilárdan, mint akármelyikünk. Soha hozzá még csak az ingásnak gyanúja sem fért.[30]

Legyen Ön szíves jóra magyarázni, hogy a nyilatkozattal Önt keresem meg. Okom van reá. Az ellenzék, s általa a haza érdeke vezet.

Ajánlkozással vagyok Posonyba, december 1^{6} napján 1847.

Alázatos szolgája

Kossuth Lajos[31]

Eredeti sk. tisztázat, Kossuth pecsétjével lezárva, „Preszburg 2. Dec." postabélyegzővel. A levél a pecsétnél kivágva. Fénymásolata — néhai Gosztonyi Péter szívessége folytán — birtokomban.

---

[23] szavazata

[24] válaszfelirat

[25] megállapították

[26] Apponyi György, gróf (1808–1899), magyar királyi udvari kancellár (1846–1848), később az ókonzervatív párt vezetője, országbíró.

[27] alkotmányellenes

[28] A megye két követének ellentétes szavazása, amely megsemmisíti az adott megye szavazatát.

[29] Pozsonyi Ferenc, Csanád megye főszolgabírája és követe az 1847–1848. évi országgyűlésen.

[30] Kossuth azt javasolta, hogy az országgyűlés ugyan mondjon köszönetet az uralkodónak a királyi leiratban megnyilvánuló jó szándékáért, de úgy vélte, hogy a nemzet és a kormány együttműködése útjában súlyos akadályok találhatók. Ilyen az, hogy Magyarország kormánya nem bír megfelelő önállósággal; hogy sok az orvosolatlan sérelem; hogy a magyar érdekek mindenben alá vannak rendelve az osztrák érdekeknek; hogy az örökös tartományok abszolutisztikus kormányzata kiegyenlíthetetlen ellentétben áll a magyar alkotmányossággal. Ezen akadályok elhárítása nélkül az országgyűlés nem lehet biztos a királyi szándékok és a nemzeti óhajok sikeréről. A konzervatív Somssich Pál egyszerű köszönetet indítványozott. Kossuthtal szemben Széchenyi közvetítő javaslatot terjesztett elő, amely Somssichénál határozottabban említette ugyan a sérelmeket, de mellőzte a kormánypolitika bírálatát. Somssich visszavonta javaslatát, de az 1847. nov. 28-i első szavazás alkalmával így is Kossuth indítványa győzött az alsótáblán. Miután a felsőtábla visszadobta a feliratot, Kossuth azt javasolta, hogy a rendek ne küldjenek válaszfeliratot az uralkodónak, hanem határozatban foglaljanak állást a felirat tervezetében foglaltak mellett, s lássanak hozzá az egyes sérelmek és reformindítványok megtárgyalásához. Indítványát az országgyűlés dec. 17-én elfogadta. Ez utóbbi alkalommal Bihar megye két követe ellentétesen (Papszász Kossuth indítványára, Reviczky az ellen) szavazott, így szavazataik megsemmisítették egymást. KLÖM XI. 424. o.

[31] Kossuth december 9-én vagy 10-én is írt Komlóssynak. Komlóssy ez utóbbira vonatkozó, 1847. dec. 15-én kelt válaszlevelét közli *Waldapfel Eszter* I. k. 42–44. o.

2.

Pest, 1848. április 20.

KOSSUTH PÉNZÜGYMINISZTER ÁTIRATA GHYCZY KÁLMÁN[32] IGAZSÁGÜGYI ÁLLAMTITKÁRHOZ.

A hitelbank haladéktalan felállítása céljából egy bizottmányt neveztem ki, mely annak tervét s felállításának és kezelésének rendszabályait kidolgozza, s a kezelő és felügyelő személyzet számának, hivatali rangjainak és fizetésének javaslatba tételével egyetemben hovahamarébb nekem benyújtsa.

Ezen bizottmány elnökségére az igazságügyi miniszter úr[33] megegyezésével Önt azon bizalommal kérem fel, melyre Önt e tárgybani jártassága s hazafiúi buzgalma önként kijelölik.

A bizottmány tagjaivá a kereskedelmi miniszter úr[34] megegyezésével Trefort Ágoston urat[35], továbbá Fogarassy János urat[36]; nemkülönben a kereskedelmi minisztérium útjáni megkeresésre a Pesti Kereskedelmi Bank és a pesti nagykereskedő testületek által rögtön választandó egy-egy tagot neveztem ki, kiknek neveiről Önt a kereskedelmi minisztérium azonnal értesítendi, s kikhez még, ha a szükség úgy hozná magával, egy tagot Ön előterjesztésére kinevezendek.[37]

Számolok a közállomány érdekében Önnek a fontos tárgybani erélyes és gyors közremunkálására. Tessék a bizottsági tagokkal magát érintkezésbe tenni, s ha számviteli vagy más segédszemélyre szükség leend, engem aziránt értesíteni.

Eredeti tisztázat. 51. szám. MTAKK Ms. 4851/469.

3.

Hely és dátum nélkül [Pest, 1848. április 29. körül][38]

KOSSUTH PÉNZÜGYMINISZTER UTASÍTÁSA A BUDAI MAGYAR KIRÁLYI KINCSTÁRNAK.

A Magyar királyi kincstárnak Budán

A magyar királyi kincstár ezennel utasíttatik, hogy Klauzál Gábor kereskedelmi miniszter úrnak, ha kívánandja, a kincstári kezelés alatt lévő közpénz-

---

[32] Ghyczy Kálmán (1808–1888), liberális politikus, 1847–1848-ban nádori ítélőmester, 1848-ban igazságügyi államtitkár, Komárom megye képviselője, nem követi a parlamentet Debrecenbe, 1861-ben a képviselőház elnöke, 1874–1875-ben pénzügyminiszter, 1875–1879-ben a képviselőház elnöke.

[33] Deák Ferenc (1803–1876)

[34] Klauzál Gábor (1804–1866), reformpolitikus, a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány tagja, a Batthyány-kormány ipar- és kereskedelemügyi minisztere, képviselő.

[35] Trefort Ágoston (1817–1888), centralista politikus, 1848-ban a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium államtitkára, szeptemberben Eötvös Józseffel együtt külföldre távozik. 1861-ben országgyűlési képviselő, 1872–1888-ban vallás- és közoktatásügyi, 1876–1878-ban földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter.

[36] Fogarassy János (1801–1878), nyelvész, a MTA tagja, 1848-ban pénzügyminisztériumi tanácsos, 1849 január elején Pesten marad. 1869-től a Kúria legfőbb ítélőszékének bírája.

[37] A bizottmány további tagjai: Weiss Bernát Ferenc (1800–1888), Mannó István, Malvieux János Keresztély, Kern Jakab (1804–1864), Spitzer Gerzson és Irányi Dániel (1822–1892). KLÖM XII. 124. o.

[38] Kossuth 1848. ápr. 29-én közleményben tudatta, hogy gyengélkedése idején a törvényhatóságokhoz intézendő rendeleteket Klauzál Gábor kereskedelemügyi miniszter fogja aláírni. KLÖM XII. 92. o.

tárban találtató készpénzmennyiségről, nemkülönben azon fizetési kötelezettségekről, melyeket előleges költségvetés szerint folyó évi április, május és június hónapokban a királyi kincstár központi főpénztára teljesíteni tartozik, a kellő felvilágosításokat megadva, ha ennek következtében Klauzál miniszter úr ötszázezer p[engő]f[orin]tnak vagy [itt a szöveg megszakad.]

Sk. fogalmazványtöredék. MOL Kossuth min. ir. Számozatlan.

4.

Budapest, 1848. június 5.

KOSSUTH PÉNZÜGYMINISZTER ÁTIRATA GHYCZY KÁLMÁNNAK, AZ IGAZSÁGÜGYI MINISZTÉRIUM ÁLLAMTITKÁRÁNAK

A hipotekális bank[39] felállítása ügyében kegyed közremunkálását, melyre nagy fontosságot helyezek még egyszer igénybe venni bátorkodom, – szívesen megkérvén aziránt, hogy a múltkori értekezésünk nyomán tett módosításokhoz képest Fogarassy János tanácsnok úr által szerkesztett, ide mellékelt tervezetet s illetőleg alapszabályokat[40] hosszas betegeskedésem alatt halmazra gyűlt teendőim időmnek minden percét igénybe vevén, oly figyelemmel és skrupulozitással[41], mikint azt mind magára a dolog lényegére, mind a szerkezetre nézve óhajtottam volna, át nem nézhettem, átvizsgálni, s iránta bölcs észrevételeit, melyekre nézve teljes megnyugvásomról előlegesen is kegyedet biztosítom, megtéve, hozzám visszaküldeni méltóztassék.

Egyszersmind van szerencsém kegyedet értesíteni aziránt, mikint az országos telekkönyv kidolgozása iránt igazságminiszter urat megkerestem[42], némely e tárgyra vonatkozó munkálatokat, melyek még a volt kormány alatt különös utakon jutának kezeimhez, használat végett átküldvén.

Meg lévén győződve, mikint eme nagy fontosságú munka elkészítésével is igazságügyi miniszter úr Kegyednek ismert tehetségét s fáradhatatlan szorgalmát veendi igénybe, – részemről e tekintetben oda nyilatkozom: hogy az országos telekkönyv kötelezőleges intabulationális[43] és tökéletes hipotekális rendszerrel lenne egybekötendő. – Azonban minthogy a hipotekális bank országos telekkönyvet feltételez, s annak felállítását jelen körülményeink között mulaszthatlanul szükségesnek tartom, azért midőn egy részről szívesen arra kérem fel, hogy az országos telekkönyv kidolgozását siettetni méltóztassék, kérésem másik része az,

[39] hitelbank

[40] A tervezet első változatát Fogarassy János, ill. Irányi Dániel készítette el 1848. május 10-én. (KLÖM XII. 124–129. o.) Irányi ezt május 22. előtt átküldte Ghyczynek. A végleges tervezetet május 24-én Kossuth is megkapta. A hitelbank felállításáról szóló május 27-i miniszteri rendelet a másnapi Pesti Hirlapban jelent meg. (KLÖM XII. 198–199. o.) Az alapszabály-tervezetből azonban csak a kivonat jelent meg, a Kossuth által említett, módosított szöveg nem ismert. Tartalmára következtethetünk Kossuth június 6-án Deákhoz intézett átiratából, illetve Várady Józsefnek, a bank kijelölt igazgatójának Kossuthhoz intézett június 26-i leveléből. (KLÖM XII. 230–231. és 309–311. o.)

[41] aggályossággal

[42] Kossuth 1848. június 6-án Deákhoz intézett átiratában kérte az országos egységes telekkönyvi rendszer kidolgozását és rendeleti úton való bevezetését. (KLÖM XII. 230–231. o.)

[43] betáblázási

hogy az említettem országos telekkönyv elkészítése a kötelezőleges intabulationalis s tökéletes hipotekális rendszerreli összeköttetésétől ne függesztessék fel, — e tekintetben a közelebbi nemzetgyűlésre úgy is kiegészített munkálatokat kellendvén az igazságügyi minisztériumnak a csődtörvényekben szükséges módosításokkal együtt előterjesztenie, — mire nézve a pesti kereskedelmi testületeknek hozzám még a múlt országgyűlés alatt beadott kivonatait igazságügyi miniszter úrhoz szintúgy áttettem.

Eredeti tisztázat 718/P.M. szám. MTAKK Ms. 4851/468.

5.

[Pest, 1848. június 13. után]
KOSSUTH FELJEGYZÉSEI

Pro Memoria Újházitól[44]

Abaújba főispánnak gr. Vay Károlt.[45]

N[em]zetőri ezredesnek Sárosba Pulszky Sándor, most Ferenc Károly gyalog sorezrednél kapitány v[agy] őrnagy.[46]

Sóvári rekvizíció[47] az elmozdíttatott s felfüggesztett tisztviselőkre nézve.[48]

Krasnyánszky András semmi esetre ne neveztessék sóvári plébánosnak.

Ha a püspök ragaszkodnék hozzá, fel kell kérni a káptalantól az ellene lefolyt pert.[49]

---

[44] Újházi László (1795–1870), a reformellenzék tagja, 1848-ban Sáros vármegyei főispán, szeptember 28-tól Pozsony város és megye kormánybiztosa, 1849. április 5-től a Radical Párt elnöke, 1849. május 21-től Komárom megye és város kormánybiztosa, e minőségében a szabadságharc utolsó kormánybiztosa.. Emigrál. – Újházi említett jelentése 1848. június 13-án kelt. MOL H 13. Belügyminisztérium. Országlati osztály. 1848-9-7.

[45] Vay Károly, gróf (1818–1854), 1848-ban nemzetőr százados, 1849. március 8-tól honvéd százados, később őrnagy. – Vay nem lett a megye főispánja; Abaúj főispánjává még 1848. áprilisában Semsey Albertet (Bélát) nevezte ki a nádor.

[46] Pulszky Sándor (1803–1849), cs. kir. százados az 52. (Ferenc Károly) gyalogezredben, honvéd ezredes, 1848. július 7-től Sáros megye nemzetőr őrnagya, a 7. eperjesi hadmegye parancsnoka, 1848. decemberében a felső-magyarországi hadtest parancsnoka, 1849. februárjától az Országos Főhadparancsnokság munkatársa, májustól a tartalék hadtest hadosztályparancsnoka. Kolerában hal meg 1849. augusztus 23-án.

[47] megkeresés

[48] Újházi Sáros megyei működése során azért is összeütközésbe került a megye konzervatív érzelmű tisztviselőivel, mert a képviselőválasztások alkalmával Sóváron a liberális képviselőjelölt érdekében szólt. Emiatt a június 13-i bizottmányi ülésen többen nyíltan támadták a főispánt. A kormány az eset kivizsgálására előbb Csáky László grófot, majd Beöthy Ödönt küldte ki. A vizsgálat eredményeként megsemmisítették a sóvári kerületben képviselőséghez jutott Kapy Ede főszolgabíró mandátumát, s felfüggesztették őt főszolgabírói tisztéből. Az esetre ld. *L. Gál Éva:* Újházi László a szabadságharc utolsó kormánybiztosa. Értekezések a történeti tudományok köréből 57. Bp., 1971. 24–30. o.

[49] Krasnyánszky András kakasfalvi katolikus esperes-plébános 1848 nyarán a magyar kormányzat ellen agitált. 1849. április 26-án a magyar hatóságok letartóztatták. *Steier Lajos:* A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben. Bp., 1937. I. k. 100., 293–294., 548–550. o., II. k. 163–164., 507. o.

Haller[50] mellett ajánlotta Sáros Szirmay István[51] és Sándort[52], ezen névbenieket nem nevezné n[em]zetőri tisztekké.

A zsidó község toleranciális taxája 50.000 fr.[53] – Elnök Kaszovicz (maga háza Dohány utca) Hermann Lőwy. – Mások ellene vannak.

Sk. fogalmazvány. MOL Kossuth min. ir. 124/a.

6.

Budapest, 1848. június 16.

KOSSUTH PÉNZÜGYMINISZTER VÁLASZA SZÉKESFEHÉRVÁR KÖZÖNSÉGÉNEK BEADVÁNYÁRA

E sz. k. város közönségének a királyi díjváltság iránt folyó évi június 6-áról P. 2016. sz. alatt kelt nyilatkozatára ezennel válaszoltatik.[54]

Bár az ország jelen körülményei rendkívüli erőfeszítést igényelnek, s ebben a kormány minden hazafinak önkénytes áldozatkészségére számít is; mindazáltal a honpolgárok bármely osztályának törvénytelen adózássali terhelését az ország bármely sürgetős körülményei sem menthetnék; s ha a királyi városok által fizetni szokott kérdéses díj törvénytelen eredetű volna, alulírt pénzügyminiszter szoros kötelességének ismerné nem annak váltságára szólítani fel a királyi városokat, hanem azt minden kételkedés nélkül egyszerűen megszüntetni, s az innen eredő jövedelemhiány pótlásáról másképpen gondoskodni.

Miután azonban az 1514:3, 1635:1, 1715:98. törvénycikkelyek a sz. k. városok díjának törvényessége felől kételkedni nem hagytak, az ország törvényes jövedelmeinek épségben tartásáért pedig a pénzügyminiszter hittel erősített kötelessége szerént épp úgy felelős, mint amikint felelősnek érzi magát aziránt, hogy a hon polgárai törvénytelen adóval ne terheltessenek.

---

[50] Haller Ferenc, gróf (1815–1893), kilépett cs. kir. főhadnagy, 1848. június 19-től Sáros megye bártfai járásának nemzetőr őrnagya, 1849. áprilisától júliusáig Segesvár térparancsnoka, várfogságot szenved.

[51] Szirmay István, gróf (1794–1857), cs. kir. alezredes, egy cs. kir. szabadcsapat vezetője 1849-ben, 1849 nyarán Zichy Ferenc gróf hadseregbiztos helyettese.

[52] Szirmay Sándor, gróf (1798–1877), 1849-ben ideiglenes kassai kerületi cs. kir. főbiztos, 1850-ben Abaúj, Sáros, Torna és Zemplén megyék megyefőnöke.

[53] A zsidók 1749-től királyi védelem címén 120.000, majd 158.000 forint türelmi adót (taxa tolerantialis) fizettek a kincstárnak. Az 1839–1840. évi országgyűlés ez ellen kifogást emelt, mondván, hogy adót csak az országgyűlésen lehet kivetni. 1846-ban királyi rendelet szüntette meg a türelmi adót, s annak hátralékát a kamara 1.200.000 forintban állapította meg, amelyet a zsidóknak 11 év alatt, 22 részletben kellett kifizetniük. A türelmi adó mértékét 1848 tavaszán a népképviseleti országgyűlés döntéséig függőben hagyták. Kossuth július 18-i költségvetési előterjesztésében annak eltörlését javasolta. KLÖM XII. 484. o.

[54] Az irat előzménye Kossuth 1848. május 24-i rendelete a szabad királyi városokhoz, amelyben felszólította őket, hogy ha akarják, váltsák meg az általuk fizetendő királyi díjat, annak 5%-kal emelt tőkéje befizetésével. KLÖM XII. 192–193. o. Székesfehérvár város válaszában jelentette, hogy a királyi díjat ugyan törvénytelennek tartja, de hajlandó egy összegben megváltás gyanánt 9000 forintot letenni. Egyszersmind arról érdeklődött, felhasználhatja-e erre a célra a 2 %-os kincstári utalványokat. SzMJVLt. Székesfehérvár város közgyűlési iratai. 1848:2016.

El nem mulaszthatom e sz. k. város közönségének azon állítását, mintha a királyi díj törvényes alap nélkül követeltetnék, helytelennek nyilatkoztatni; s ezen sz. kir. város közönségét figyelmeztetni, hogy midőn a miniszteriális kormányrendszerrel a törvény uralma helyreállíttatott, nemcsak a hon polgárainak szereztetett kormányönkény elleni biztosság, hanem egyszersmind a hatóságokra is felelősség hárult aziránt, hogy ami törvényes, azt törvényesnek ismerjék.

Azért is valamint nem kételkedem kijelenteni, miként ezen díjváltság tőkéjét kötelezőleg kívánni jogosítva nem volnék, azt tehát nem is követelem, hanem eziránt csupán e sz. k. város közönségének mindég tapasztalt, s különösen a jelen körülmények közt fényesen tanúsított hazafiúságára hivatkozom; úgy azt, hogy maga a kir. díj törvénytelen volna, el nem ismerem, s a váltság meg nem történendésének esetére ezen város közönségét azon díj fizetésére továbbá is kötelezettnek nyilatkoztatom.

Egyébiránt szíves méltánylattal fogadván ezen sz. k. város közönségének azon hazafiúi készségét, mely szerént az őt terhelő 450 ft. királyi díj tőkéjének 9000 pftban letételére ajánlkozik: midőn ezt kedves tudomásul veszem, azon kérdésre nézve, valljon az 1791., 1795. és 1811-ik 2 %-os kincstári kötelezvények fizetés gyanánt név szerénti értékükben elfogadtatnak-e? oda kell nyilatkoznom, hogy mivel ezen kötelezvények jelenleg csak 2 %-tel, azt is csak váltőban kamatoznak, s kamatlábuknak ezüstrei átváltása sorshúzástól függ, konverziójuk[55] pedig az ausztriai pénzügyminisztériummal leszámolások szüksége miatt általam rögtön eszközölhető nem volna, azokat a kir. díjnak 5% kamatláb alapján számított tőkéjébe lerovásul nem név szerént, hanem csak árkeleti értékben engedhetvén elfogadtatni; mert különben a kincstár, mely immár nem az országtul elkülönített érték, hanem a nemzet közvagyona, 9000 pft. váltságtőke helyett ugyanannyi név szerénti értékű s váltóban 2 %-os kamatot hozó kincstár kötelezvényt fogadván el, nem 450 pftnak, hanem 90 pftnak kapná hússzoros tőkéjét.

Ami a sz. kir. város közönségének kívánt értesítéséül szolgálandván, fennforgó tárgy iránti végnyilatkozata beváratik.[56]

Eredeti tisztázat. 803/PM. szám. SzMJVL Szfvár. biz. kgy. ir. 1848:2201.

7.

Pest, 1848. június 18.

KOSSUTH LAJOS PÉNZÜGYMINISZTER VÁLASZA SZÉKESFEHÉRVÁR KÖZÖNSÉGÉNEK

Midőn f[olyó] évi június 16-k 2165/p. felterjesztésöknél fogva kebelökben a haza oltárára eddig gyűjtött, s pénztárokba helyeztetett hazafiúi adományaikért szíves üdvözletemet jelenteném ki, egyszersmind felszólítom Önöket, hogy ugyan-

[55] átváltásuk

[56] A város 1848. jún. 19-i válaszában továbbra is kétségbe vonta a királyi díj törvényességét, de elállt a vitától. Ugyanakkor közölte, hogy amint kölcsön útján megszerzi, befizeti az említett 9000 forintot. Az aznapi bizottmányi ülés felhatalmazta a kölcsön felvételére a gazdasági bizottmányt. Ld. az irat mellett.

ezen készpénzbeli adományokat a budapesti főpénztári hivatalba mielőbb szállíttassák be.

Eredeti tisztázat. 407/s.p.e. szám. SZMJVL. Szfvár. biz. kgy. ir. 1848:2213. „2674 ezüstforint, 6 6/10 xr., 15 db. arany, 1 db. souverain d'or."

8.

Pest, 1848. június 27.

KOSSUTH LAJOS PÉNZÜGYMINISZTER KÖRRENDELETE AZ ARANY- ÉS EZÜSTPÉNZKIVITEL TILALMÁNAK FENNTARTÁSÁRÓL

Miután azon viszonyok, melyek folyó évi ápril hó 18-ki 25/P.M. szám alatti rendeletnél fogva, a belföldi arany- és ezüstpénzneműk kivitelének megtiltását elkerülhetlen szükségessé tevék, még folyvást tartanak, – ugyanazon tilalom további f[olyó] évi július végeig terjesztetik ki, – mi ezen közönségnek kellő alkalmazás végett ezennel tudtul adatik.[57]

Eredeti tisztázat. 1189/P.M. szám. SZMJVL. Szfvár. biz. kgy. ir. 1848:2610. „Július 13. 848."

9.

[Pest, 1848. július 7.]

KOSSUTH PÉNZÜGYMINISZTER ÁTIRATA MÉSZÁROS LÁZÁR HADÜGYMINISZTERHEZ

A Pénzügyminiszter
Hadügyminiszter úrnak

Az idezárt stafettát[58] veszem, hogy a Ferdinánd-huszárezred[59] — mely most Bácsban van — a pécsi hadipénztárhoz van utasítva; de az messze lévén tőle, ideiglenesen Szegedről vett fel 6000 ftot — egy másik stafetta meg azt hozza, hogy az óbecsei 3-ik honvédi zászlóalj[60] Szegedre küldött 8000 ftért[61] — egy harmadik meg hogy Torontál 10.000 ftot kér a maga mobil nemzetőrsége számára.

Ha ez így fog menni, ha a seregek számára én a kívánt dotációt megteszem, s mégis egy másik pénztárt ürítenek ki, melynek rendeltetése élelmet szerezni a seregnek – úgy bizonyosan zavar és nyugtalanság lesz a táborban, mert vagy pénzt nem kapnak, vagy [itt a fogalmazvány megszakad.]

Sk. fogalmazványtöredék. MOL Kossuth min. ir. 124/e.

[57] Az április 19-i dátummal megjelent rendeletet közli KLÖM XII. 44–45. o. Kossuth augusztus 3-án a tilalmat határozatlan időre kiterjesztette. MOL H 20. Pénzügyminisztérium. Elnöki iratok. 1848:1619.

[58] Sürgönyt.

[59] A cs. kir. 3. huszárezred viselte Ferdinand d'Este főherceg nevét.

[60] Ti. a Szegeden toborzott, de ekkor már Óbecsén állomásozó 3. honvédzászlóalj.

[61] Ezt Török Gábor, a szegedi tábor élelmezési kormánybiztosa jelentette július 5-én Kossuthnak. Kossuth az ügyben júl. 7-én átírt az Országos Nemzetőrségi Haditanácsnak. Mindkét okmányt közli KLÖM XII. 397–398. o.

10.

Hely és dátum nélkül [Pest, .1848. július közepe].
KOSSUTH LAJOS PÉNZÜGYMINISZTER LEVELE SZEMERE BERTALAN BELÜGYMINISZTERHEZ[62]

Csak nógasd és unszold Mészárost[63] – de nemcsak levelek közlésével, hanem személyesen. – Én amit lényegesnek látok, azt szoktam tenni, hogy vagy – vagy én odavágom tárcámat. Azt a Luxetichet csakugyan ne tűrd tovább.[64]

Kossuth

Eredeti sk. tisztázat. MOL H 111. Szemere Bertalan kormánybiztosi iratai.

11.

Pest, 1848. augusztus 24. után
KOSSUTH LAJOS PÉNZÜGYMINISZTER FELJEGYZÉSEI A VÁCI ÖNKÉNTES MOZGÓ NEMZETŐRSÉGI TÁBOR ELLÁTÁSÁVAL KAPCSOLATBAN WARGHA ISTVÁNNAK, A BÉCSI MAGYAR KÜLÜGYMINISZTÉRIUM HIVATALNOKÁNAK[65] LEVELÉN

Miniszter úr!

Van szerencsém némely röplapokat mellékleni, az itteni ügyek illusztrációjára szolgálókat.

---

[62] Szemere Bertalan (1812–1869), reformpolitikus, a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány tagja, a Batthyány-kormány belügyminisztere, az Országos Honvédelmi Bizottmány tagja, felső-magyarországi teljhatalmú országos biztos, 1849. máj. 2-től miniszterelnök és belügyminiszter. Emigrál, 1865-ben elborult elmével hazatér.

[63] Mészáros Lázár (1796–1858), cs. kir. ezredes, honvéd vezérőrnagy, majd altábornagy, a Batthyány-kormány hadügyminisztere, okt. 1-től az egyetlen le nem mondott miniszterként az OHB tagja, ápr. 15-től máj. 5-ig ideiglenes hadügyminiszter, majd a tisztképző intézetek főfelügyelője, júl. 1–29. között fővezér. Emigrál.

[64] Rudolf Lužetich (Luxetich) vezérőrnagy, pancsovai dandárparancsnok, a német-bánsági határőrezred parancsnoka engedélyezte a szerb odborok létrehozását, a szerb zászlók használatát, a határőrvidék Magyarországba történő bekebelezése elleni gyűléseket. Mészáros Lázár hadügyminiszter júl. 1-jén elrendelte ellene és Dreihann alezredes, az illír-bánsági határőrezred parancsnoka ellen a vizsgálatot, mert nem védték meg Fehértemplomot. Augusztus elején a szerb főlkelők már korlátozták szabad mozgását. (*Thim József* I. k. 164–165. o. II. k. 344., 450., 610. és 644. o.) A temesvári főhadparancsnokság 1848. júl. 6-án védelmébe vette Lužetichet és Dreihannt, mire Mészáros Batthyány Lajos miniszterelnök állásfoglalását kérte, megkegyelmezzen-e nekik, vagy a haditörvényszék „szigorú fenyítéke alá" helyezze őket. Batthyány júl. 16-án azt válaszolta, hogy mindaddig, amíg a magyar kormányzat hatalmába nem kerülnek, függessze fel velük szemben a vizsgálatot. *Urbán:* Batthyány-ir. II. k. 922. és 926. o.– Lužetich 1848. dec. 27-én Šupljikać vajda halála után egy napig az osztrák-szerb hadtest parancsnoka volt; 1849. jan. 26-án altábornagyi ranggal nyugdíjazták. *Thim József* I. k. 283. és 299. o.; III. k. 279. o.

[65] Wargha István (1808–1876), a magyar külügyminisztérium fogalmazója, majd elnöki titkára, 1848. novemberében a cs. kir. hatóságok letartóztatják, később az osztrák titkosrendőrség ügynöke, a MTA tagja.

Továbbá egy gr. Sermage Dánieltől éppen most vett levelet, mely hitemet igazolja, hogy ha mi Horvátországba beütünk, a nép a mienk, s a terrorizmussal nyűgöző hős[66] megdől.[67]

Isten áldja Miniszter urat.

Bécsbe, 1848. aug. 24.

Hű szolgája

Wargha

[Kossuth hátirata:]

Ne bujtogassák Vácot.
4000 vaktöltés.
30.000 – 5000 élestöltés.
Három muníciós kocsikba 6 fontos éles, a 4-dikbe tarack muníció teli.
500 fegyvert, ha lehet többet, kohás.[68]
Trainről[69] gondoskodni.
Fejér tollat feltenni jelül.
Rainer Pál[70] segéd m[eg]bízva.

Eredeti sk. tisztázat és sk. hátirat. MOL Kossuth min. ir. No. 140. Német fordításban, a hátirat nélkül közli Friedrich Walter 48. o.

12.

Pest, 1848. szeptember 1.

KOSSUTH LAJOS PÉNZÜGYMINISZTER FELTERJESZTÉSE ISTVÁN NÁDORHOZ[71]

Fenséges Császári Királyi Főherceg, Ország Nádora, Kegyelmes Uram!

Az álladalmi javak igazgatóságának úrbéri osztályához eredeti rendezésekor egy tanácsos, és két segédtanácsos neveztetett ugyan; azonban az utóbbiak egyike időközben Pest városa főbírájává választatván[72], ezáltal az egyik segédtanácsosi hely üresség be jött.

Eme eredeti rendezéshez továbbá is ragaszkodni, s aszerint a megürült helyet betölteni nem szándékozván, helyette az eddig volt két segédtanácsosi minőséget, egy valóságos tanácsosi állássá változtatni, gazdasági szempontból is, célirányosnak találtam. Minél fogva

[66] Ti. Jellačić.

[67] Közli *Friedrich Walter* 44–45. o.

[68] kovás

[69] vonatról

[70] Rainer Pál, Ivánka Imre segédtisztje.

[71] István főherceg (1817–1867), 1847–48-ban Magyarország utolsó nádora, szeptember 23-án elhagyja az országot, lemond, anyai birtokán száműzetésben hal meg.

[72] Graeffl József (1813–1889), ügyvéd, 1848-ban pénzügyminisztériumi segédtanácsos, majd Pest város főbírája, a szolnoki kerület képviselője, 1848 végén Pesten marad, a cs. kir. hatóságok megfosztják tisztségétől, 1849 április végétől ismét főbíró, 1881-től Szabolcs megyei főispán.

ezen tanácsosi állásra Petrovics Károly[73] eddigi segédtanácsost ezennel előterjesztvén, kineveztetni kérem. – Kegyelmébe ajánlottan, mély tisztelettel maradván.[74]

Budapest, szeptember 1-ső napján 1848.

Fenségednek alázatos híve

Eredeti tisztázat 1812./PM. szám. MOL H. 147. Vegyes iratok. 7. doboz. Pénzügyminisztériumi iratok.

13.

Budapest, 1848. szeptember 9.

KOSSUTH LAJOS NYÍLT RENDELETE KÓRÓDY SÁMUEL TORDA VÁRMEGYEI KÉPVISELŐNEK[75]

Kóródy Samu úr, Torda vármegyei képviselő a magyar minisztérium által futárképpen küldetvén Kolosvárra s illetőleg Marosvásárhelyre; az útjában eső törvényhatóságok és tisztviselők ezennel oda utasíttatnak, hogy fölhívására, útja gyorsíthatása végett, a szükséges segédkezést, s ha kell, előfogatokat rendelni kötelességüknek ismerjék.[76] Budapest, szeptemb. 9-én 1848.

Kossuth Lajos
pénzügyminiszter

Eredeti tisztázat 2073/PM. szám. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Analekta 11282.

14.

Budapest, 1848. szeptember 28.

KOSSUTH LAJOS, AZ OHB TAGJA UTASÍTÁSA NÁDOSY SÁNDOR ALEZREDESNEK, AZ ORSZÁGOS NEMZETŐRSÉGI HADITANÁCS ELNÖKÉNEK[77]

Nádosy alezredes és honvéd főparancsnok úrnak!

Méltóztassék Kiss Miklós őrnagy úr[78] rendelkezésére 150 kincstári fegyvert kiszolgáltatni.

---

[73] Petrovics Károly, 1848-ban pénzügyminisztériumi segédtanácsos, majd tanácsos.

[74] A kinevezésre végül csak 1849 tavaszán került sor.

[75] Kóródy Farkas Sámuel (1811–1869), a Torda megyei felső kerület képviselője, 1861-ben a megye alsó kerületének főbírája.

[76] Nem tudni, Kóródyt milyen ügyben küldték futárként Erdélybe, mert Kossuth iratai között e napokban nincs erdélyi vonatkozású intézkedés. Kóródy október 17-én ismét Pesten volt. Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja. Szerk. *Pálmány Béla.* Bp., 2002. 463. o.

[77] Nádosy Sándor (1811–1882), cs. kir. huszárszázados a 12. (Nádor) huszárezredben, 1848. szept. 16-tól honvéd alezredes, az Országos Nemzetőrségi Haditanács lovassági osztályának vezetője, majd a Haditanács elnöke, okt. 10-től honvéd ezredes, dec. 4-től a hadügyminisztérium katonai osztályának főnöke. 1849. januárjában átáll a cs. kir. csapatokhoz.

[78] Kiss Miklós (1820–1902), a m. kir. Helytartótanács titkára, 1848-ban nemzetőr őrnagy, majd alezredes, a budai nemzetőrség parancsnoka, nov. elején észak-dunántúli gabonabegyűjtési kormánybiztos, 1849. jan. 1-től címzetes ezredes, a magyar kormányzat egyik franciaországi ügynöke. Aktív szerepet játszik az emigráció mozgalmaiban.

Kiss Miklós őrnagy úr azt is jelentvén, hogy ha a kaszárnyák végignézetnek, még azokban 4 vagy 5 ezer fegyver találtatik, ideértve a fegyvertárt is. Méltóztassék annálfogva úgy intézkedni, hogy a táborba menők Önnek utalványozására Láhner őrnagy úr[79] által fegyverrel elláttassanak. Meg kell jegyeznem, hogy a tabáni és a Két Nyúl kaszárnyákban 2800 fegyver találtatik.
Budapest, szeptember 28. 848.

Kossuth Lajos
bizottmányi tag

Eredeti sk. tisztázat. MOL Budai nőrség. ir. 2. csomó. 1848. szeptemberi iratok.

15.

Szentes, 1848. október 2.

HAJDÚ LAJOS[80] TUDÓSÍTÁSA A KOSSUTH HIRLAPJÁNAK KOSSUTH SZENTESI TARTÓZKODÁSÁRÓL

Tisztelt Szerkesztő Úr!

Bizodalommal kérem, e rövid közlésnek lapjában helyt adni szíveskedjék, ha a mostani körülmények megengedik; azon aláírással, mely a cikk alatt áll. Vagyok Szentesen 1848. okt. 2-án

Hajdú Lajos oktató

~~*Nemzeti örömünnep*~~ *Szentesen okt. 1-én.*

Kit nemzeti lelkesedéssel több napok olta vártunk, a nagy hazafi, Kossuth Lajos, őszhó első napján termékenyítő esőcseppek hullása között népes városunkba érkezett. E nap ránk nézve nemzeti örömünnep vólt. Ki ez őszinte s magyar érzelmű ünnepnapu[n]król ítélni akarna; annak látni kellett volna azon sűrű néptömeget, melynek kicsinye, nagyja, ifja, örege a nagy hazafi látása- és hallására öszvecsoportosúlt; látni azon határtalan lelkesültséget, s elhatározott férfias bátorságot, mely a több ezernyi sokaság szíve- és szemében sugárzott. Ki soha e népet nem ismerte, s nem látta is, elfogulatlanul szólhatott volna így: „E nép nem veszhet el, ennek élni kell, élni örökétig az európai nemzet nagy családban."

A lelkes hazafi kevés percek múlva megérkezte után a piactéren a márciusi szabadság emlékére fölállított faoszlop és zászló alatt készített szószékre harsány éljenzések között föllépvén; beszélt lelkesülten egész ihletett kenettséggel; szavai a szíveket átrengték, a gondolatokat felvillanyozták; a hallgatók mindegyike szem, száj és fül vala. Buzdító szavaira közbe-közbe ily lelkes szavak visszhangoztak: „Éltünket s vérünket hazánkért s szabadságunkért. Fegyvereinket le nem tesszük,

[79] Láhner György (1795–1849), cs. kir. őrnagy a 33. (Gyulay) gyalogezredben, honvéd vezérőrnagy, a honvédsereg fegyver- és lőszergyártásának irányítója, az aradi vértanúk egyike.

[80] Hajdú Lajos (1813–1870 után), szentesi református lelkész, a szabadságharc alatti szerepéért várfogságot szenved.

míg nem győzünk." A hazafiúi tüzű, lelkesült néptömeg késő este magasult honszerelmet vitt keblében csöndes lakába.

Másnap tanácsülést tartott az elöljárókkal, melyben hasznos intézkedéseket tett mind az általános fölkelésről, mind a közbátorságról, nehogy ennek hiánya miatt a honn maradt gyenge lakosság kárt szenvedjen. Egyszersmind az elmenők közé egy őrnagyot és egy polgári biztost választott. Őrnagynak, a tanácsteremben jelenlevők egyező kívánatára Müller Lajost, egy erőteljes férfiút, polgári biztosnak pedig az aggott korú Boros Sámuelt, megoszlott vélemény mellett, kinevezte.[81] E rendeletek megtétele után a nép ezrei éljenzései között teljes megelégedéssel, mint nyilvánítá, a tanácsteremből eltávozott, délután Szegvárra, onnan Vásárhelyre útazandó. Elindúlásunk folyó hó 5-én, gyűlhely K[is]K[un]Szentmiklós. A harcba menők számát még nem tudhatom, legkevesebb 3500 vagy 4000.[82]

~~egy Kossuth tisztelő~~
szentesi

Eredeti sk. tisztázat MOL KH ir. 2. tétel. d. sz.

16.

Hely nélkül [Budapest, 1848. október 3.][83]
AZ OHB FELHÍVÁSA AZ OSZTRÁKOKHOZ

A magyarok figyelmeztető felhívása az osztrákokhoz!

A becsület, jog és a legszentebb néphűség ellen gyakorolt hallatlan árulás tette csupán lehetségessé, hogy a rablóhordák, amelyekkel Jellačić[84] hazánkba betört, a főváros közeléig nyomuljanak.

A szégyenletesen megcsalt Magyarországnak azonban csak fel kellett ébrednie és fel kellett ismernie jogát a legsürgetőbb önvédelemre, hogy ezen bűnös merényletnek határt szabjon. Dacára annak, hogy több tisztes haderő nem eléggé sajnálható fogalmi zavarban nem ismerte fel, hogy Ausztria zászlai mennyire megcsúfoltattak, és magát az áruló Jellačić vezetésének martalékul adták, ez Székesfehérvár és Buda között lelte „eddig s ne tovább"-ját – amit vitéz hadseregünk, noha akkortájt számban messze gyengébb volt, egy eldöntő győzelemben vérrel írva jelzett számára.[85]

[81] Kossuth egyik hozzá intézett utasítását közli *Varsányi Péter István* 78. o.

[82] Müller ténykedésére ld. saját, 1848. okt. 5-én kelt jelentését. Közli KLÖM XIII. 164. o. E jelentéséből tudjuk, hogy Szentesről okt. 5-én egy 554 főnyi, a környékbeli pusztákról és 246 főnyi gyalogos csapat indult a Duna vonalára.

[83] *Johann Janotyckh von Adlerstein:* Archiv des ungarischen Ministeriums des Inneren und des Landesvertheidigungs-Ausschusses. Altenburg, 1851. III. k. 27–28. o. szerint okt. 4-én jelent meg.

[84] Jellačić, Josip, báró (1801–1859; 1854-től gróf), cs. kir. altábornagy, 1848 márciusától Horvátország, Szlavónia és Dalmácia bánja, cs. kir. hadtest-, majd hadseregparancsnok, 1849-ben táborszernagy.

[85] Az utalás az 1848. szept. 29-i pákozdi csatára vonatkozik.

Vitéz hadseregünktől erősen nyomatva, az áruló fegyverszünetet kért. Noha oly gyakran megcsalva, fülünket mégsem zártuk be az emberiesség előtt, és teljesítettük kívánságát, és lássátok! A becsületről elfeledkezve, az esküszegő ellenség megszegte a fegyverszünetet, megváltoztatta mindkét részről esküvel és hittel megállapított állását, és rabolva és pusztítva a fegyverszünet lejárta előtt *Győr* felé fordult.[86]

Ezen esküszegésen felindult hadunk, amely számban, hadianyagban és segédeszközökben napról napra gyarapszik, üldözi az ellenséget, és a bántalmazott nép csapatokban kel fel a rablók és gyújtogatók ellen, akiknek rövidesen uraivá remélünk lenni.

Ha azonban nem érnénk utol őt, megtörténhet, hogy csapataival Ausztria áldott mezeire tör, hogy a jog és igazság ellen itt meghiúsult merényletét Bécs falai alatt is megkísértse.

Az emberek és a népek legszentebbjéért egyazon érdekek és egyazon veszélyek kötnek össze bennünket **veletek, osztrák testvérek!** sokkal szilárdabban a jövőre nézve, mint azt azon kötelékek lehetővé tették, amelyek a múltunkat kötötték össze.

A magasztos érzelem, amellyel közös sorsunk fordulata eltölt bennünket, nem kevésbé az elutasíthatatlan kötelesség, amelyet a nép- és a szomszédjog irányotokban reánk ró, azt kívánja, hogy benneteket az országotokat fenyegető rablóbetörés veszélyére késedelem nélkül figyelmeztessünk.

Halljátok hangunkat! Ha látnátok feldúlt határainkat, leégetett falvainkat, felégetett és felprédált városainkat, legyilkolt aggastyánjainkat és gyermekeinket, meggyalázott asszonyainkat és lányainkat; tanúi lennétek azon elmondhatatlan mindenféle nyomorúságnak, amelyet a népjog elleni ezen nagy bűn békés országunkra hozott; ha tudnátok, ami legszentebb állapotainkban közeleg felénk, ha Jellačić győzne, – megőszülnétek a nyomorúság rémisztő képétől, amely érhet benneteket, ha Jellačić Ausztriában akarná elérni azt, ami Magyarországon nem sikerült neki.

Ne higgyétek azonban, hogy a császári parancs és hatalom az árulót bűnös merényletében megállíthatná; mert tudjátok, Jellačić nem szégyellte nyilvánosan kijelenteni „hogy már a császár 21 kéziratát kapta, azonban, sajnos, nem volt abban a helyzetben, hogy kövesse azokat", – „és őfelsége, a császár még 21 kéziratot küldhet neki, amelyek el akarnák őt tántorítani céljától, ám nem követné azokat. Neki a császárért kell működnie, még ha ez annak akarata ellen is volna". – Mi hát most az áruló célja? *Testvérek!* Nem kételkedhettek benne azután, ami nálunk olyan szörnyűségesen és világosan megmutatkozott, és ami ugyanilyen szörnyűségesen bebizonyosodna Ausztria népei és elárult uralkodónk számára, ha nem sikerülne a fenyegető veszélyt elhárítani.

---

[86] A fegyverszünetet a csata közben Szapáry Antal gróf kezdeményezte Johann Kempen von Fichtenstamm altábornagynál, a horvát balszárny parancsnokánál, s Jellačić ezt a kezdeményezést felhasználva kötött szept 30-án fegyverszünetet. Ennek előírásait nem szegte meg, mert a egyezmény csak a demarkációs vonalon túlra irányuló mozgásokat tiltotta meg. Minderre ld. *Hermann Róbert:* Pákozdi kérdőjelek. (In:) Közlemények Székesfehérvár történetéből I. „Akit szolgáltatok egy árva hon volt" Az 1998. május 13-án, szeptember 29-én és november 12-én rendezett tudományos tanácskozás előadásai. Szerkesztette *Csurgai Horváth József* és *Demeter Zsófia*. Székesfehérvár, 2000. 136–137. és 140–141. o.

A szabadság zászlaja alatt testvérek, barátok vagyunk! ezt egyesült erővel megvédeni legyen legszentebb feladatunk!

A miniszterelnök távollétében
Az országgyűlés Honvédelmi Bizottmánya

Nyomtatvány. KA AFA Karton 1816. Wiener Nationalgarde. 1848-13-2.

17.

Budapest, 1848. október 3.
AZ OHB UTASÍTÁSA A BÁNSÁGI (TEMESVÁRI) FŐHADPARANCSNOKSÁGHOZ

Mayerhofer alezredesnek[87] egy, Jellačić bárónak intézett szeptember 20-i sürgönyéből, amelyet a Hunyadi-csapat[88] elfogott, kitűnik, hogy a lázadó szerbek és határőrök szándékában áll az oláh-bánsági határőrezredet[89] is a felkelésben való részvételre rávenni, s hogy evégből Mayerhofer alezredes ráhatása folytán máris lépések történtek.[90]

Midőn ezt a Főhadparancsnokság Elnökségének tudomására hozzuk – elvárjuk a Főhadparancsnokság Elnökségének lojális gondolkozásmódjától, hogy az minden, hatalmában álló eszközt arra fordít, hogy az oláh-bánsági határőrezredben a lázadás és az anarchia előkészítését annál is inkább megakadályozza, miután a hadügyminisztérium a 4. zászlóalj megalakításának felállításának engedélyezésénél és illetőleg az ezen zászlóalj törzsének betöltésénél teljes bizodalommal a fennálló törvényeknek a főhadparancsnokság részéről szent megbecsülése és követése felől, a neki a főhadparancsnokság által tett előterjesztést jóváhagyta, és azon szilárd meggyőződéssel van, hogy a Főhadparancsnokság Elnökség ezen bizodalmat további rendelkezései által igazolni fogja.

Ha a körülmények szükségessé tennék, a Főhadparancsnokság Elnöksége a legszorosabb felelősség mellett köteles az oláh-bánsági határőrezred 3. és 4. zászlóaljai feloszlatását és a fegyverek elvételét és azok Vukovics Sebők királyi biztosnak[91] történő átadását haladéktalanul végrehajtani.

---

[87] Mayerhofer von Grünbühel, Ferdinand (1798–1869; 1850-től báró), cs. kir. ezredes, belgrádi konzul, 1849-ben a délvidéki osztrák-szerb hadtest parancsnoka, majd a Temesi Bánság kormányzója, nyugállományú altábornagyként hal meg.

[88] A Kossuth által kezdeményezett, s eredetileg az ő nevét viselő szabadcsapat gyalogsága, amelyből később az 50. honvédzászlóalj alakult. Történetére ld. *Urbán Aladár:* Kossuth szabadcsapata 1848 őszén. Hadtörténelmi Közlemények 1988/4.

[89] A 13., karánsebesi törzsállomáshelyű határőrezred.

[90] Egy másolati példányát ld. KA AFA Karton 1910. Slovenisches Generalkommando. 1848-10-7c. Kivonatosan közli Thim József II. k. 27–29. o.

[91] Vukovics Sebő (1811–1872), Temes vármegye első alispánja, 1848–49-ben a kisbecskereki kerület országgyűlési képviselője, bánsági, majd délvidéki, később a fősereg mellé kirendelt főkormánybiztos, a Szemere-kormány igazságügyminisztere. Emigrál, 1867 után hazatér, ismét képviselő lesz.

A Sivkovich és a Schwarzenberg dzsidásezred Galíciába történő elvonulásával kapcsolatban tett intézkedésekről a hadügyminisztérium rögtön sürgönnyel jelentést vár.[92]

A miniszterelnök távollétében
az Országos Honvédelmi Bizottmány tagjai
Szemere Bertalan Sembery Imre[93]

Fénymásolat az eredeti tisztázatról. KA AFA Karton 1904. Serbisch-banater Generalkommando. 1848-10-10 .

18.

Szeged, 1848. október 5.

KOSSUTH LAJOS TELJHATALMÚ ORSZÁGOS BIZTOS UTASÍTJA A SZEGEDI SÓPÉNZTÁRT A 33. HONVÉDZÁSZLÓALJ[94] ÚJONCAI FOGLALÓINAK KIFIZETÉSÉRE

Nagyherceg Mihál [sic!] 37-ik m[agyar] gy[alog] sorezred – Szegedi hadfogadó kormány. – Nyugtatvány. 3200 f[orint], azaz háromezerkétszáz pengőforintokról, melyeket alábbírt a miniszterelnöki 4441/nő. számú rendelet következtében Temes megye részéről ide berendelt újoncoknak 20 p[engő]f[o]r[in]t fejenkénti foglalópénzek kifizetése végett a megye számára felvett légyen, nyugtatványoztatik Szegeden, október hó 5-én 1848.

Jelentsik Imre m. k. hadnagy, szegedi hadfogadó kormányzó[95]

A szegedi sópénztárnok fizessen Jelentsik szegedi hadfogadó parancsnok úr ezen nyugtatványára 3200, azaz háromezerkétszáz forintot ezüst pénzben, s a Haditanácsnak e fizetést feljelentve, kellőleg számadásba tegye.

Kelt Szegeden, október 5-én 848.

Népfelkelési teljhatalmú országos biztos s a nemzet
Honvédelmi Bizottmányának tagja

Kossuth Lajos

Másolat. MOL ONőHt 5659. Mellette Senkey József helyettes pénztárnok jelentése az ONőHt-nak, Szeged, okt. 12.

---

[92] A galíciai kiegészítésű 41. (Sivkovich) gyalogezred 1. és 2. zászlóalja a Bánságban, 1. Landwehr-zászlóalja Erdélyben szolgált. Az ezred 1–2. zászlóalját és a szintén galíciai kiegészítésű 2. (Schwarzenberg) dzsidásezredet a magyarországi és nem magyarországi kiegészítésű alakulatok cseréje, illetve a délvidéki harcokban tanúsított megbízhatatlanságuk miatt kellett volna kivonni az országból, azonban mindkét alakulat itt maradt, s 1848. októberétől a magyar csapatok ellen harcolt.

[93] Sembery Imre (1804–1898), a Hont melléki kerület képviselője, 1848-ban az OHB tagja, nem követi a parlamentet Debrecenbe, ezért törlik a képviselők névsorából. A cs. kir. hatóságok vizsgálati fogság után szabadon engedik.

[94] A zászlóalj eredetileg a 32. számot kapta, de ezt az alakulatot végül Erdélyben szervezték meg.

[95] Jelencsik (Jelentsik) Imre (1818–?), cs. kir. hadnagy a 37. (Máriássy) gyalogezredben, 1848. október 10-től honvéd százados, várfogságot szenved.

19.

Kunszentmiklós, 1848. október 7.

BENE LAJOS ŐRNAGY[96] JELENTÉSE KOSSUTH LAJOS NÉPFELKELÉSI BIZTOSHOZ

Népfelkelési tellyhatalmú országos biztos
Kossuth Lajos úrnak

Mint előbbi jelentésemben érintém, Csongrád városnak minden fegyvert fogható lakosa Sz[ent]Miklósra gyűlt[97], itt azon leverő hírt vevé, hogy elmehet haza, részint, hogy időt nyerjek, netalán jobb hír hallására, részint hogy meghajtott lovainknak pihenésre időt engedjek, ma szünnapot tartok Sz[ent]Miklóson, midőn a másik rendeletet hozza, de csak szóval, Jeney kapitány[98], hogy ti. a vásárhelyiek[99] a Szigetbe[100] mennek, a csongrádiak pedig hazabocsájtatnak[101], ezt még zokonabbul vették Csongrád lakossai, mert ha már kimozdultak, ohajtanának tehetségökhözképp a haza ellenségei legyőzésében működni, pedig hogy vannak még [a] hazának ellenei a horvátokon túl is, ezt mindnyájan tudják, ezzel nyugtatám meg tehát őket, hogy Országos Biztos úr fogja legjobban tudni, mit kellend tennünk, Önnek világos parancsa fogja a népet megnyugtathatni, kérem azért, szíveskedjék rendeletet küldeni futárom által, hazamenjünk-e? vagy merre forduljunk? mert ha most hazamegyünk, félek, sokkal nehezebben jönnek el máskor. – Költ Sz[ent]Miklóson, okt. 7-én 848.

Bene őrnagy

Eredeti sk. tisztázat. MOL KPA 141.

20.

Pest, 1848. október 8.

AZ OHB NYÍLT RENDELETE IFJ. PÁZMÁNDY DÉNESHEZ, A KÉPVISELŐHÁZ ELNÖKÉHEZ[102]

Hazánk állására és különösképpen a legújabb bécsi eseményekre[103] való tekintettel az Országos Honvédelmi Bizottmány elhatározta, Pázmándy Dénest,

---

[96] Bene Lajos (1816–?), Csongrád megyei szolgabíró, 1848. szeptemberétől nemzetőr őrnagy, Csongrád megye népfelkelőinek parancsnoka, 1849. május közepétől alezredes, dandárparancsnok a IV. hadtestben, augusztustól ezredes, az al-tiszai kordonvonal parancsnoka. Várfogságot szenved.

[97] Benének ez a jelentése nem ismert. Október 3-án az OHB-nak jelentette, hogy a város 3000 lakosa indult el 600 kocsival. Közli KLÖM XIII. 163. o.

[98] Jeney József (1811–?), nemzetőr százados, 1848. július 4-től honvéd főhadnagy, október 15-től százados, 1849. április 21-től őrnagy. Várfogságot szenved.

[99] Azaz a hódmezővásárhelyiek.

[100] Ti. a Csepel-szigetbe.

[101] Kossuth október 6-án az OHB október 4-i rendelete alapján a szentesiek és a szegváriak mellett mind a csongrádi, mind a hódmezővásárhelyi népfelkelőket hazarendelte. KLÖM XIII. 96–97. o.

[102] Pázmándy Dénes, ifj. (1816–1856), 1848-ban a nagyigmándi kerület országgyűlési képviselője, a Batthyány-kormány egyik megbízottja a frankfurti német parlamentnél, a képviselőház elnöke, 1849 elején nem követi az országgyűlést Debrecenbe. A cs. kir. hatóságok rövid vizsgálati fogság után szabadon engedik.

[103] Azaz az október 6-án kitört forradalomra.

a képviselőház elnökét a felső táborba azon megbízatással és a megfelelő teljhatalommal kiküldeni, hogy ő ott a képviselőház nevében a nemzet becsülete, a hadsereg és annak fellelkesítése biztosítására működjön, és minden hadműveletre a neki tudtul adott politikai iránymutatás szerint megfelelő befolyást gyakoroljon.[104]

Német fordítás az eredeti fogalmazványról. Közli Friedrich Walter 81. o.

21.

Pest, 1848. október 12.

KOSSUTH LAJOS, AZ OHB ELNÖKE UTÓIRATA PERCZEL MÓR EZREDES[105] 1848. OKTÓBER 7-I JELENTÉSÉHEZ[106]

A képviselőház határozatának következtében[107] az Országos Honvédelmi Bizottmány maga részéről is, mindenek előtt Perczel Móric és Görgei Artúr ezredes uraknak, aztán a többi fenn megnevezett derék tiszteknek, valamint általában a vitézeknek is szíves köszönetét jelenti ki, s kinyilatkoztatja, hogy mihelyt ezredes urak felterjesztését veendi, a haza és nemzet elismerő méltánylását érdemlett jutalmakkal is, bebizonyítani legkedvesebb kötelességének ismerendi.

Közlöny, 1848. okt. 14. No. 126.

22.

Pest, 1848. október 15.

KOSSUTH UTASÍTÁSA A BÉCSBE KÜLDÖTT GOROVE ISTVÁN KÉPVISELŐ[108] ÉS CSERNÁTONY LAJOS LAPSZERKESZTŐ[109] SZÁMÁRA

Utasítás

Gorove István úr számára, vagy ha nem lenne a táborban, annak, akit Pázmándy Dénes képviselőházi elnök úr és Csány kormánybiztos[110] úr helyette választana, valamint Csernátoni Lajos úr számára.

Gorove és Csernátoni urak a táborból haladéktalanul Bécsbe mennek, s ott azon alkotmányos hatalommal, amelynek rendeletétől az ottani véderővel való diszpozíció függ, a következő értelemben barátságos értekezésbe tegyék magukat:

---

[104] A kiküldetésre – mint ez Pázmándy felszólalásából kiderül – még az ülés előtt került sor. A képviselőházi ülés naplóját közli KLÖM XIII. 121–126. o.

[105] Perczel Mór (1811–1899), reformpolitikus, 1848-ban a belügyminisztérium rendőri osztályának vezetője, képviselő, 1848. szept. 16-tól a Zrínyi-szabadcsapat parancsnoka, okt. 6-tól honvéd ezredes, majd nov. 1-től vezérőrnagy, hadtest-, majd hadseregparancsnok. 1849 augusztusában emigrál, 1867-ben hazatér, képviselő lesz.

[106] Az ozorai diadalról beszámoló jelentést közli *Görgey-Katona* 322–324. o.

[107] A képviselőház határozatát közli *Beér-Csizmadia* 272–273. o.

[108] Gorove István (1819–1881), liberális politikus, 1848–1849-ben a Temes megyei orczyfalvi kerület képviselője, a képviselőház egyik jegyzője, emigrál, 1867–1870-ben földművelés-, ipar és kereskedelemügyi, 1870–1871-ben közlekedésügyi miniszter.

[109] Csernátoni (Cseh) Lajos (1823–1901), a Marczius Tizenötödike társszerkesztője, Kossuth titkára. Emigrál, az emigrációban az osztrák titkosrendőrség ügynöke.

[110] Csány László (1790–1849), reformpolitikus, 1848. jún. 2-ától a dél-dunántúli megyék királyi, majd a dunántúli magyar hadsereg kormánybiztosa, 1849. januártól erdélyi országos biztos, májustól a Szemere-kormány közlekedés- és közmunkaügyi minisztere. 1849. okt. 10-én Pesten kivégzik.

A magyar országgyűlés legutóbbi határozataiban oda nyilatkozott, hogy csak mint barát és Ausztria szövetséges társa akarja annak területére léptetni a magyar hadsereget, és hogy ez, amennyiben erre felszólíttatik, kész leend Ausztriát a szabadság ügyében segíteni.[111]

Egy szövetség azonban két következést is von maga után, és pedig

1. hogy a szövetséges nemzetek minden ellenséget, amely ellen működni akarnak, közös ellenségüknek tekintenek, és

2. hogy ezen ellenség legyőzésére együttes erővel működnek.

Az ausztriai nemzet ugyanúgy, miként mi, érezni fogja, hogy a feladat nem csupán abban áll, hogy hadseregünk Ausztriába bevonuljon és Jellačić és Auersperg[112] egyesült csapatait megtámadja, sokkal inkább és pedig különösképpen abban, hogy ez utóbbi sikeresen legyőzettessék.

Különösképpen kiemelendő, hogy egy elvesztett csata, amely mindkét szövetségest egyformán érzékenyen érintené, igen nagy közös veszteség lenne.

Az ellenség naponta erősíti hadát. A győzelem biztosítására két dolog közül az egyik vagy a másik nélkülözhetetlen volna. Nevezetesen, hogy vagy Bécs, még néhány hétig tartva magát, a falai alatt álló ellenséget folyamatosan foglalkoztassa, és ez által időt nyerhessen számunkra, hadseregünket úgy megnövelni, hogy az ellenségnek egyedül saját erőnk általi legyőzése felől többé ne lehessen kétség, vagy pedig, hogy a város olyannyi harcost küldjön hozzánk, hogy ugyanezen győzelmi bizonyosság előre látható legyen.

Az első alternatíva azért tűnik kevésbé kedvezőnek, mert egy ekkora város, mint Bécs, körülzárása nem kevés kellemetlen és váratlan következményt idézhet elő, az ellenség pedig folyamatosan gyarapítja erejét, és pedig úgy, hogy azon erő, amely ma túlszárnyalására elegendő volna, holnap könnyen meglehet, már nem leend többé elegendő.

Ezért a második eszközhöz kell nyúlnunk, amellyel kapcsolatban Önöknek számunkra a következőket kell követelniük.

Bécs városa küldjön azon vezér parancsnoksága alatt, akit a város védelmére alkotott hatalom ezzel meg akar bízni, egy jól felfegyverzett, 20–30.000 főből álló haderőt táborunkba, hogy azzal egyesülve az ellenséget megtámadjuk. Ezen szövetséges hadsereg azonban nem rendetlen, összesereglett nép legyen, hanem a nemzetőrség, a polgárok, az Akadémiai Légió, a sorcsapatok és a népfelkelés jól szervezett zászlóaljaiból kellend állania.

Ha az ekképpen egyesült mindkét oldali erő megtámadja az ellenséget, minden a városban visszamaradt harcosnak, akik a város biztosítására nem nélkülözhetetlenül szükségesek, egyidejűleg ki kell onnan törnie és az ellenségen rajtaütnie.

Bécs környékén hirdessenek népfelkelést a menekülő ellenség megsemmisítésére.

---

[111] A magyar országgyűlés október 14-én hozott határozatát közli *Beér–Csizmadia* 280. o. és KLÖM XIII. 193. o.

[112] Auersperg, Karlos, gróf (1786–1859), cs. kir. altábornagy, alsó-ausztriai főhadparancsnok, 1848 októberében a Bécsből kiszorított helyőrség parancsnoka.

A hozzánk csatlakozó csapatok Bécsből kapják fizetségüket, mert a legjobb akarat mellett sem tudjuk az átvállalni, mert nem rendelkezünk Ausztriában forgalomban lévő pénzzel. Lőszerrel azonban kisegíthetjük őket, mert abból e célra máris nagy mennyiséget küldtünk a táborba. Gorove és Csernátoni urak táborunkban bizalmas úton a legmegbízhatóbb törzstisztekkel, valamint Csányval és Pázmándyval aziránt értekeznek, milyen módon volna a legcélszerűbben megvalósítható ezen egyesülés és milyen kombinált mozdulatokkal mozdíttathatnék ez részünkről elő, ami után Bécsben Önök megteendik a szükséges intézkedéseket.

Küldetésük sikeréről azonnal jelentsenek a táborba, valamint hasonlóképpen tudassák azt velünk is.[113]

Német fordítás. Közli Friedrich Walter 101–102. o.

23.

Hely és dátum nélkül [Budapest, 1848. október 16.]

KOSSUTH LAJOS, AZ OHB ELNÖKE FELJEGYZÉSEI

Német tüzérek átvétele az 5-k. ezredtől.[114]

Károlyinak[115] *lovak* a batteriához[116] n[em] adatnak, kap egy batteriát; emberekkel, de ló nem.

Pozsont fortifikálni.[117] NB.

Klapkát majornak[118] kinevezni – G[ene]ral Stäblernek, felmegy egy ingenieur[119] tiszttel Pozsonba (Schilling Obersttel[120]) recognoscirozza[121] – otthagyja az ingenieur tisztet – s maga megy vissza Komáromba. –

---

[113] Gorove Pulszky Ferenccel együtt már ezen a napon Bécsben járt. Kossuthnak aznap délben Bécsből küldött beszámolóját közli KLÖM XIII. 210–211. o., német fordításban Friedrich Walter 105–106. o. – Kossuth a kiküldetésről október 16-án értesítette a feldunai hadsereg mellett lévő országos biztosokat. Közli KLÖM XIII. 214. o. – Csernátoni végül nem Gorove, hanem Jókai Mór társaságában utazott Bécsbe. Ottani beszámolóit közli a Marczius Tizenötödike, 1848. okt. 16., 23, 31. Egy október 18-án Bécsben kiadott kiáltványát közli *Karl Obermann:* Die ungarische Revolution von 1848/49 und die demokratische Bewegung in Deutschland. Bp., 1971. 53–54. o.

[114] ti. a cs. kir. 5. (Berwaldo) tüzérezredtől, amelynek egységei Magyarországon és Erdélyben állomásoztak.

[115] Károlyi Ede, gróf (1821–1879), 1848. jún. 24-től nemzetőr százados, szept. 20-tól őrnagy, egy zempléni nemzetőrzászlóalj parancsnoka, okt. 19-től honvéd őrnagy, a Miskolcon alakuló tartalék sereg parancsnoka, később parancsőrtiszt a felső-tiszai (később I.) hadtestben. Emigrál.

[116] üteghez

[117] megerődíteni

[118] őrnagynak. – Klapka György (1820–1892), kilépett cs. kir. főhadnagy, 1848. okt. 16-tól honvéd őrnagy, 1849. jan. 9-től ezredes, a felső-tiszai, majd az ebből alakuló I. hadtest parancsnoka, márc. 31-től vezérőrnagy, helyettes hadügyminiszter, majd komáromi vár- és hadseregparancsnok. Emigrál, 1867 után hazatér. – Őrnagyi kinevezését közli *Hermann Róbert,* 1989. 227. o.

[119] mérnökkari

[120] Schilling Boldizsár (1787–?), cs. kir. mérnökkari ezredes, 1848–1849 fordulóján jelentkezik a cs. kir. csapatoknál. Rangfosztásra ítélik.

[121] megszemléli

A fortifiká[ci]ó Kollmannal[122] egyetértőleg történjék – felmegyen 50 bányász Fuchs hadnaggyal.[123]

Sk. fogalmazvány. MOL Kossuth ir. I. 481.

24.

Budapest, 1848. október 16.

KOSSUTH LAJOS, AZ OHB ELNÖKE NYÍLT RENDELETE KARÁTSONYI GUIDÓ NEMZETŐR ŐRNAGYHOZ[124]

Nyílt rendelet

Melynél fogva Karátsonyi Guidó nemzetőrségi őrnagy úr felhatalmaztatik a legjobban felfegyverzett budapesti nemzetőrök közül egy önkéntes zászlóaljat alakítani, mely holnapután parancsnoksága alatt a felső táborba fognak [sic!] szállani az alatt írtnak – a haza védelmi kötelességüket teljesítendők.[125]

Kelt Budapesten, október 16-án 1848. az Országos Honvédelmi Bizottmány Kossuth Lajos m. k. elnök

Másolat az eredeti tisztázatról. MOL Budai nőrség. ir. 2. cs. 1848. okt.

25.

Budapest, 1848. október 17.

KOSSUTH KIÁLTVÁNYA[126]

Halljátok! Halljátok! Bécs felé vonulunk!

A képviselőház egy, október 17-i határozata következtében, a magyar hadseregnek osztrák területen is üldöznie kell az ellenséget.[127]

Az ellenséget meg kell semmisíteni, még ha a pokol tornácán találtatna is.

Ha ezt elmulasztjuk, a rablóvezér[128] új fortély által ismét veszélyeztethetné hazánkat. Csak megsemmisítése óv meg bennünket újabb kísérletektől.

[122] Kollmann (Kohlmann), Josef (1808–1889), cs. kir. főszázados, 1848. nov. 22-től honvéd vezérkari őrnagy, okt. 20-tól ezredes. Emigrál.

[123] Fuchs (1889-től Ercsényi) Károly (1822 körül – 1890), bányahivatalnok, 1848. október 16-től honvéd hadnagy, november 22-től főhadnagy. – Kossuth fenti értelemben fogalmazott utasítását közli KLÖM XIII. 217. o.

[124] Karátsonyi Guidó, 1858-tól birodalmi, 1874-től magyar gróf. (1817–1885), főszolgabíró, 1848. szept. 15-től nemzetőr őrnagy, októberben egy 554 főnyi nemzetőrzászlóalj parancsnoka a feldunai táborban, 1849. januárja után nem szolgál.

[125] Karátsonyi 1848. okt. 17-én levélben kérte Kiss Miklós őrnagyot, hogy a legjobban felszerelt századait adja parancsnoksága alá. Ld. az irat mellett.

[126] Kossuth október 17-én egy magyar nyelvű kiáltványt is kiadott a feldunai hadsereghez, a két szöveg azonban nem egyezik meg. Kétségkívül a német nyelvű szöveg a későbbi, erre utal maga az utóirat is. A magyar nyelvű kiáltványt közli *Hermann Róbert*, 1989. 227–228. o.; hasonmásban Saját kezébe, ott, ahol... Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból. Szerk. *Farkas Gyöngyi*. Az iratokat válogatta, a német nyelvű iratokat fordította *Bőhm Jakab*. A bevezető tanulmányt írta *Csikány Tamás*. Bp., 1998. 242. o.

[127] A képviselőház nem hozott határozatot, csupán tudomásul vette az OHB ilyen értelmű, a hadsereghez küldött utasítását. A képviselőház döntését közli *Beér–Csizmadia* 283. o. Kossuth beszámolóját közli KLÖM XIII. 222–225. o.

[128] ti. Jellačić

Emeljétek hát fel erős karotokat, hős magyar harcosok, és zúzzátok szét az ellenséget.

Bécs előtt kell sírját lelnie!

Holnap Pestről hozzátok indulok. Utamban nem mulasztom el a népet a jó ügy érdekében felkelteni.

Látni akarom Magyarország harcosait élükön a nemzeti zászlóval. Meg akarok újulni azon pillanatban, amikor Magyarország hős fiai az ellenséget megsemmisítik.

A haza nevében akarok áldást mondani érte nektek.

Tehát bátran előre, hogy Magyarország halhatatlan dicsőségét megalapozzuk.

Velünk jó az Isten és az igazság!
Kossuth L.
A Honvédelmi Bizottmány elnöke

Utóirat: Lipótvár, amely röviddel ezelőtt elszakadt tőlünk, a hős nyitrai nemzetőrség alkalmazásával ismét visszafoglaltatott, és Magyarhon fiai szállták meg.[129] Egy Éljent[130] a nyitrai nemzetőröknek ezen hőstettért.

Nyomtatvány. Eredetije német. KA AFA Karton 1812. Cernierung Wiens. 1848-10-65.

26.

Pest, 1848. november 8–9.

KOSSUTH LAJOS, AZ OHB ELNÖKE ÉS MÉSZÁROS LÁZÁR HADÜGYMINISZTER LEVÉLVÁLTÁSA HACKE BÁRÓ, EZREDES[131] LOVAIRÓL

a.) Kossuth levele

A Hadügyminisztériumhoz.

Tudósíttatván, hogy b. Hakker [sic!] ezredesnek, ki az ellenségnél hazánk ellen szolgál, itt helyben 5 vagy 6 lovai, s Gőnyőn [sic!] holmi szerei vannak, amazokat lefoglaltattam; s kérem a minisztériumot, vétesse által. Huszárjainknak szükségük van lovakra, – használtassanak. Tessék egyszersmind rendeletet adni Gönyőre, a katonaszállítás körül ott intézkedő biztoshoz, hogy b[áró] Hakkernek ott lévő holmiját foglaltassa le, s küldje ide.

Biedermann százados úr[132] a Württemberg-huszároknál foglalatoskodott ezen lovak eladásával, most quittirozni[133] akar. Véleményem az, hogy reverzális[134]

[129] A várőrség parancsnoka, Bibra ezredes kihirdette az október 3-i császári manifesztumot, s ezzel nyilvánvalóvá tette megbízhatatlanságát. Abban nem reménykedett, hogy az erődöt a rendelkezésére álló csekély erőkkel megvédheti. Ezért azon gondolkodott, hogy a megmenthető lövegekkel elhagyja Lipótvárt, a hátrahagyottakat pedig beszögelteti. Október 13-án azonban megjelent az erődben Jeszenák János báró, nyitrai kormánybiztos, s felszólította a várparancsnokot a magyar zászló kitűzésére. Október 16-án a várban lévő négy román határőrszázad kivonult, s Jeszenák 300 nemzetőrt rendelt az erőd védelmére.

[130] A német eredetiben is magyarul.

[131] Hacke, cs. kir. ezredes, 1849. júliusában futárútján egy magyar gerillacsapat rajtaüt és megöli.

[132] Biedermann, cs. kir. százados

[133] kilépni

[134] kötelezvény

vétessék tőle, melyben magát becsületére kötelezze, hogy Magyarország ellen fegyvert soha nem fog, az ország ellenségeinek soha semmi felfedezést nem teszen, s lakhelyül a legközelebbi 3 hónapra nem Gönyőt, amint kívánni látszik, hanem Gyöngyöst vagy Egert kérem assignáltatni.[135]

Pest, nov. 8. 1848.

a Honv[édelmi] Bizottm[ány] elnöke
Kossuth Lajos

Eredeti sk. tisztázat. MOL HM Ált. 1848:9487.

b.) Mészáros Lázár válasza

A Honvédelmi Bizottmányi elnök úrhoz

Báró Hacke lovai iránt, becses parancsa következtében megteendem a rendelést.

Biedermann százados úr azelőtt, ha nem csalódom, megtette a reverzálist, s így az úti levelét tegnap kiadtam; ha még itt van, a többit is meg fogom kívánni. Württemberg tartalék százada, hiszem, hogy mindig Gyöngyösre volt utalva, hova Ábrahámfi[136] is ment.

Pest, 8-ik 9-ber 848.

Mészáros Lázár
hadügyminiszter

Eredeti sk. tisztázat. MOL OHB 1848:3380.

c.) Mészáros Lázár hadügyminiszter újabb válasza

Kossuth Lajos úrnak, az OHB elnökének

Vonatkozva tegnapi közlésemre, van szerencsém tisztelt Elnök Úrnak báró Hacke őrnagyot illetőleg következő felvilágosítást adni: a nevezett őrnagy még július havában bocsáttatott el általam szabadságra, később ő cs[ászári] s apost[o]l[i] királyi felsége személye körüli kamarássá lőn.

Őszinte egyenes véleményemet tehát, tisztelt Elnök Úr, kötelességemmé tartom kinyilatkoztatni, miszerint addig, amíg őfelségét törvényes királyunknak elismerjük, nem tartom célszerűnek saját személye körüli kamarásának, ki ezen hivatalánál fogva részt nem vehetett a seregeink elleni harcban, lovait és egyéb szereit az álladalom javára felhasználni.

Ha ellenben tisztelt Elnök Úr e tekintetben más véleményben lenne, szíveskedjék e részben a rendeletet a hadügyminisztériumhoz kibocsátani, amidőn annak minden részben elég fog tétetni.

Mi már Biedermann százados lovai letartóztatását illeti; erre nézve van szerencsém jelenteni, hogy nevezett százados az Elnök Úr leiratában foglalt reverzálist már megadta, melyben lekötelezi magát Magyarország ellen soha fegyvert nem fogni, és Gönyőn fog lakni; lovai ennélfogva a letartóztatás alól kiveendők lennének.

[135] megrendelni

[136] Ábrahámy (tévesen Ábrahámfy) Károly (1798–1877), cs. kir. őrnagy a 10. (Vilmos) huszárezredben, 1848. nov. 26-tól honvéd ezredes, a hadügyminisztérium pótlovazási osztályának helyettes, 1849. júl.-tól tényleges főnöke. Várfogságot szenved.

Korponay János fogalmazványa. MOL HM Ált. 1848:9487.

d.) Kossuth újabb utasításának töredéke

Ne tessék nekem ilyen egyes aprólékosokat nyakamra küldetni. Aki ellenség gyanánt áll a haza ellen, annak találtató szereit el kell foglaltatni.

Tehát Hakker lovait és Gönyőn lévő holmiját.

Ez nem a pesti rendőrséghez, hanem [itt a szöveg megszakad.]

Eredeti sk. fogalmazványtöredék. MOL Kossuth ir. No. 473/c.

27.

Pest, 1848. november 11.

AUFFENBERG NORBERT ŐRNAGY, KOSSUTH SEGÉDTISZTJE[137] ÁTIRATA A 13. (HUNYADI) HUSZÁREZRED PARANCSNOKSÁGÁNAK KOSSUTH LOVAINAK ELLÁTÁSÁRÓL ÉS A PARANCSŐR HUSZÁROK ELLÁTÁSÁRÓL

Az elnök úr nagytörzsétől
A tizenharmadik lovasezred parancsnokságának

Hivatalosan megkéretik a tisztelt parancsnokság, hogy az elnök úr lovai számára a szükséges zab- és szénarészleteket naponként egy és fél részletekben kiszolgáltatni szíveskednék.

Ami az ordnánc[138] [sic!] szolgálatot tevő huszárokat illeti, élelmezés dolgában a tisztelt parancsnokságnak adatnak át. A hátralévő zsold f[olyó] hó 5-étől számítva f[olyó] hó 15-eig fizettessék ki. Az őrmesternek 30 xr. p[engő]ben, a többi 5 huszárnak 16 xr. járván naponta. További parancs vételéig maradok Pesten, novemb. 11. 1848.

A tisztelt parancsnokságnak
hivatalbeli szolgája

Auffenberg Norbert
őrnagy

Láttam, nov. 11. 848.
Kupa őrnagy[139]

Eredeti tisztázat. MOL H 83. Hadügyminisztérium. Számvevőség. 7. doboz. A 13. huszárezred iratai.

---

[137] Ormai (Auffenberg) Norbert (1813–1849), cs. kir. százados, 1840-ben a lengyel hazafiakkal való kapcsolata miatt letartóztatják, 1848-ban szabadul. 1848. júliustól a Woroniecki-vadászcsapat százados, október 19-től őrnagy, Kossuth szárnysegéde, december 21-től egy vadászezred szervezője. 1849. március 5-től az 1. vadászezred parancsnoka, márciustól három vadászezred szervezője. Április 25-től ezredes, a vadászezredek főfelügyelője. Az első aradi vértanú.

[138] parancsőri

[139] Kupa Hümér (Pencz Fidél) (1809–1868), kilépett cs. kir. főhadnagy, legmagasabb rangja honvéd alezredes, a 13. (Hunyadi) huszárezred parancsnoka. Emigrál, 1859-ben az itáliai magyar légió ezredese.

28.

Hely és dátum nélkül [Budapest – Pest, 1848. november 25. körül]

KOSSUTH LAJOS, AZ OHB ELNÖKE FELJEGYZÉSEI EGY HÍRSZERZŐI JELENTÉSEN

Tulln 6 órányira Bécstől. Ott készül 300 csajka, mindenik 200–300 emberrel s 3–4 ágyúval fog elláttatni.

11.500 munkás küldetett Windisch-Grätz[140] által Radetzkynek[141], fegyveres lovasság kíséret mellett.

5000 montenegrinai megy által Dalmáciába és onnan hazahozatik az ausztriai sereg.

~~8000 magyar katonát fegyvertelenül bocsátott el Radetzky, kikkel Windisch-Grätz végezni fog.~~

Auersperg serege egész Styrián[142] keresztül Trieszt felé terjed.

Tullnban van 10.000 pionier[143]*, 300 ágyú.*

Olaszországból 10.000 gränzer[144] *bocsáttatott haza, helyébe 12.000 arbeiter*[145] *küldetett.*

Sopronnál Windisch-Grätznek 20.000 embere van.

Sándor-tisztek.[146]

Dietz tüzér hadnagy[147] *ide jövén – megkérdezendő. Liechtenstein, Váci út 1387.*

Rákóczi János és Kossuth sk. feljegyzése. Ez utóbbit kurzívval jelöltük. MOL Kossuth ir. No. 473/e.

---

[140] Windisch-Grätz, Alfred zu, herceg (1787–1862), cs. kir. tábornagy, csehországi főhadparancsnok, 1848 októberétől 1849 áprilisáig az itáliai kivételével minden osztrák haderő parancsnoka.

[141] Radetzky von Radetz, Josef, gróf (1766–1858), cs. kir tábornagy, az itáliai cs. kir. hadsereg főparancsnoka.

[142] Stájerországon

[143] utász

[144] határőr

[145] (bécsi) munkás

[146] A 2. (Sándor) gyalogezred két zászlóalját 1848 novemberében a Délvidékről a feldunai hadsereg táborába irányították. Kossuth már november 22-én utasította Aulich Lajos ezredest és Lukács Sándor győri kormánybiztost, hogy a 2. (Sándor) gyalogezred tisztjeit szólítsák fel írásbeli nyilatkozatra, „valjon akarnak-e a haza minden ellenségei ellen, s nevezetesen Windisch-Grätz seregei ellen is ugyanazon vitézséggel harcolni, mint a rácok ellen; akik ezt meggyőződésükkel összeférhetőnek nem tartják, azok küldessenek vissza Pestre". MOL OHB 1848:3515., KLÖM XIII. 531. o. A tiszteket, köztük Aulich Lajos ezredest még november 25. előtt feljelentette Kossuthnál Szeredy József. Kossuth a levelet november 25-én küldte meg kivizsgálásra Csánynak, aki november 27-én közölte, hogy kivizsgálja az ügyet. KLÖM XIII. 552–553. és 583. o. A tisztikar nyilatkozatát közli *Hermann Róbert*: Győr város és megye hadtörténete 1848–49-ben. Győr, 1998. 198–199. o. 1848 december közepén 25 tiszt adta be lemondását a két zászlóaljból.

[147] Dietz, Friedrich von Weidenberg (1818–1864), cs. kir. hadnagy, 1848. augusztus 21-től főhadnagy, november 11-től százados.

29.

Budapest, 1848. november 25.

KOSSUTH LAJOS, AZ OHB ELNÖKE UTÓIRATA EGY KINEVEZÉSI ELŐTERJESZTÉSEN

Az Országos Nemzetőrségi Tanács
Budapest, 1848. nov. hó 25-én

Előléptetési ajánlat
Utólagos jóváhagyás reményében
a tábori karhoz

áttétetik Vetter tábornok úr[148] mellé
Tóth Ágoston őrnagy a 31-ik zászlóaljnál[149]
Kiss tábornok úr[150] mellé őrnagyul
Boros Ignác 1-ső székely ezredi százados.[151]
A honvédseregnél *őrnagyul*
A 31-ik zászlóaljhoz
Damaszkin György százados[152] a 3-ik honv[éd] z[ászló]a[ljból].
Ezredesül
Damianics János a 3-ik hon[véd] zá[szlóaljnál] alezredes[153]
A Bocskai nevet viselő 52-ik zászlóaljnál
őrnagyul
Liptay János borsodi nemzetőri őrnagy.[154]

Mint [sic!] ezen kinevezések, rang- és illetmény november hó 16-ától számítandó.

Nádosy Sándor ezredes — Mészáros Lázár

---

[148] Vetter Antal (1803–1882), cs. kir. alezredes a 37. (Máriássy) gyalogezredben, szept. 22-től honvéd alezredes, nov. 5-től vezérőrnagy, Kiss Ernő távollétében a bánsági csapatok főparancsnoka, majd a honvéd vezérkar szervezője. 1849. márc. 8-tól altábornagy, a fősereg, 1849. jún. 7-től a déli hadsereg fővezére. Emigrál.

[149] Tóth Ágoston (1812–1889), cs. kir. alszázados, 1848-ban honvéd vezérkari őrnagy, majd alezredes, a kolozsvári, 1849 febr. végétől ezredes, a besztercei katonai kerület parancsnoka. 1849. jún. 15-től a IV. hadtest parancsnoka, majd a déli hadsereg vezérkari főnöke. Várfogságot szenved. A modern magyar térképészet egyik megteremtője.

[150] Kiss Ernő (1799–1849), a cs. kir. 2. huszárezred ezredese, a szabadságharcban honvéd vezérőrnagy, majd altábornagy, a bánsági csapatok parancsnoka, majd országos főhadparancsnok. A cs. kir. hadbíróság halálra ítéli, és 1849. október 6-án Aradon kivégzik.

[151] Boros Ignác (1812 v. 1816 – 1870), cs. kir. határőr főhadnagy, 1848. szeptember 24-től honvéd százados, november 25-től őrnagy, április 21-től alezredes, a szabadságharc végén ezredes. Halálra ítélik, majd kegyelmet kap.

[152] Damaszkin György (1815–1867), kilépett cs. kir. főhadnagy, 1848-ban honvéd főhadnagy, százados, majd őrnagy, a 3. honvédzászlóalj, 1849. februárjától a 73. honvédzászlóalj parancsnoka, június 21-től alezredes, a besztercei hadosztály parancsnoka, Várfogságot szenved.

[153] Damjanich János (1804–1849), cs. kir. százados, honvéd vezérőrnagy, a Bánságból kivont hadtest, később a III. hadtest, végül az aradi vár parancsnoka. Az aradi vértanúk egyike.

[154] Liptay János (1795–1855), nyugalmazott cs. kir. százados, 1848. március 22-től nemzetőr százados, július 19-től őrnagy, november 25-én honvéd őrnaggyá nevezik ki, de nem fogadja el. A cs,. kir. hatóságok hadbíróság elé állítják, de felmentik.

Megerősíttetik azon megjegyzéssel, hogy Tóth Ágoston őrnagy úr mindaddig, míg a mostani erdélyi táborozás tart, mostani rendeltetése helyén maradjon; s Damaszkin őrnagy a 31-ik zászlóaljat őalatta vezényelje. Pest, nov. 25. 1848.

Kossuth Lajos
elnök

Sk. utóirat az eredeti tisztázaton. MOL ONőHt 8981.

30.

Hely és dátum nélkül [Budapest, 1848. november 20. után]

KOSSUTH LAJOS, AZ OHB ELNÖKE FELJEGYZÉSEI A KORMÁNYALAKÍTÁSRÓL

Elnök s pénzügy Kossuth – a hadügyi dolgoknak politikai irányzatával.
Hadügy – Mészáros.
Belügy Madarász.[155]
Igazság ~~B. Perényi.~~ [156] Szemere.
Kereskedés Pulszky.[157]
Közlekedés Szent-Iványi Károly.[158]
Kultusz B. Perényi
N[em]zetőrségi fővezér Beöthy Ödön.
Külügy: tanácsilag Pulszky viszi a tollat.
Hadseregek élelmezése, szállítványozása, ruházata, fegyverzete – *Nyáry Pál.*[159]

Törvénykezési bizottmány: Jósika[160], Esterházy[161], idősb Pázmándy[162], Sembery, ~~Pálffy~~[163]

[155] Madarász László (1811–1909), reformpolitikus, képviselő, 1848 szeptemberében az Országos Honvédelmi Bizottmány tagja, nov. 28. – 1849. ápr 15. között az Országos Rendőri és Postaosztály vezetője. Emigrál.

[156] Perényi Zsigmond, báró (1783–1849), a Hétszemélyes Tábla tagja, 1848–49-ben Ugocsa megye főispánja, a felsőház elnöke, 1849. október 24-én a cs. kir. hadbíróság ítélete alapján kivégzik.

[157] Pulszky Ferenc (1814–1897), reformpolitikus, a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány tagja, a pénzügy-, majd a külügyminisztérium államtitkára, képviselő, 1848 dec. elejétől az OHB tagja, 1849. jan. elején külföldre távozik, 1849. máj.-tól a Szemere-kormány londoni megbízottja. 1867 után hazatér.

[158] Szent-Iványi Károly (1802–1877), liberális politikus, 1843–1844-ben és 1847–1848-ban Gömör megye követe, 1848. május 16-tól Gömör és Kishont megye főispánja, május 21-től Gömör és Liptó, június 2-től Szepes megye királyi biztosa, 1849. május 1 – július 9. között erdélyi teljhatalmú országos biztos.

[159] Nyáry Pál (1806–1871), képviselő, Pest megyei alispán, képviselő, az Országos Honvédelmi Bizottmány helyettes elnöke, várfogságot szenved.

[160] Jósika Miklós (1794 vagy 1796 – 1865), kilépett cs. kir. százados, politikus, regényíró, 1848-ban az OHB tagja, 1849. májusától a Kegyelmi Szék bírája. Emigrál.

[161] Esterházy Mihály, gróf (1783–1874), politikus, 1848. október 3-tól az OHB főrendi tagja, 1849.május 31-től a Kegyelmi Szék bírája. Várfogságot szenved.

[162] Pázmándy Dénes, id. (1781–1854), politikus, a reformkorban több ízben Komárom megye országgyűlési követe, 1848. április 20-tól Fejér megye főispánja, október 3-tól az OHB főrendi tagja, 1849. január elején visszavonul.

[163] Pálffy János (1804–1857), kilépett cs. kir. főhadnagy, liberális politikus, 1848-ban az erdélyi országgyűlésen Udvarhelyszék egyik követe, 1848–1849-ben a népképviseleti országgyűlésen képviselője, 1848. szeptember 21-től az OHB tagja, 1849. június 16-tól az Országos Törvényszék alelnöke. Fogságot szenved.

20.000	48.000	Szemere	12.000
16.000	6.000	Madarász	12.000
84.000	8.000	Pulszky	48.000
120.000	*30.000*	Prényi [sic!]	*16.000*
	104.000	Nyáry	88.000
		Szent-Iván	

Elnök s pénzügy: Kossuth
Pénzügyi státustitkár Pálffy
Belügy Madarász, *policiához státustitkár Ludvigh.*[164]
Igazság Szemere
Közlekedés B. Perényi, státustitkár Pulszky
Közlekedés Vukovics
Kultusz Horváth Mihály csanádi püspök[165]
Szt. Iványi Károly
Hadügy Mészáros
Hadsereg élelmez., szállítvány, ruházat, fegyverz[et] – *Nyáry Pál.*
Külügy Teleki László[166]

Nemzetőrségi kerületi főkapitányok: Dunántúl: Gr. Batthyány Kázmér[167]
Dunán [innen]

N[em]zetőrségi kerületi főkapitányok
Dunántúl Batthy. Kázmér
Dunán innen *Ráday*[168]
Tiszántúl *Beöthy*
Tiszán innen B. Vay Lajos[169]

Sk. fogalmazványtöredék. MOL Kossuth ir. No. 473/f.

---

[164] Ludvigh János (1812–1870), képviselő, a képviselőház jegyzője, 1848. szeptember végén a fősereg táborába küldött országgyűlési biztos, decembertől Szepes megyei, majd 1849 április végétől július elejéig fősereg mellé kirendelt kormánybiztos, emigrál.

[165] Horváth Mihály (1809–1878), történetíró, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, 1848-ban kinevezett csanádi püspök, 1849. máj. 1-től a Szemere-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, emigrál, 1867-ben hazatér.

[166] Teleki László, gróf (1811–1861), reformpolitikus, a Batthyány-kormány, az Országos Honvédelmi Bizottmány, majd a Szemere-kormány párizsi megbízottja. 1860-ban Drezdában letartóztatják, 1861-ben a Határozati Párt vezetője, öngyilkos lesz.

[167] Batthyány Kázmér, gróf (1807–1854), a főrendi reformellenzék tagja, 1848–49-ben Baranya vármegye főispánja és kormánybiztosa, 1849. február 12-től a Délvidék kormánybiztosa, 1849. májusától a Szemere-kormány külügyminisztere. Emigrál, Párizsban hal meg.

[168] Ráday Gedeon, id. (1806–1873), a reformkorban többször is Pest megye egyik követe, 1848. április 20-tól Nógrád megye főispánja, a szabadságharc után rövid fogságot szenved, 1854-től a Nemzeti Színház intendánsa, 1861-ben és az 1865–1867-ben a monori kerület képviselője, 1867-től jászkun-kerületi főkapitány.

[169] Vay Lajos, báró (1803–1888), Borsod vármegye főispánja, 1848. szeptember 11-től címzetes nemzetőr őrnagy, a borsodi önkéntes mozgó nemzetőr zászlóalj parancsnoka. 1848. december végétől ismét főispáni teendőit látja el.

31.

Pest, 1848. december 7.

KOSSUTH HÁTIRATA MARKHOT JÁNOS, NYITRA MEGYEI ALISPÁN ÉS KORMÁNYBIZTOS[170] JELENTÉSÉN

Tisztelt Elnök Úr!

Egyeseket érdeklő kéréssel nem rabolnám annyira igénybe vett perceit tisztelt Elnök Úrnak, ha az nem volna vonatkozással az egészre, és ha másutt célt érhettem volna.

Zerdahelyi Ince[171], Nyitra megyének volt jegyzője, és egykori ellenzéknek lelkes tagja, első vala e megyéből, aki hazánk megmentésére fegyvert ragadott, s a schwechati ütközetben[172] jeles magaviseletének elösmeréséül a pesti 1-sö zászlóalj 2-ik százada századosának neveztetett.[173]

E százados a nyitrai 16. zászlóaljhoz jelenlegi rangjában áttétetni kívánkozik; – esedezem, kegyeskedjék ezt megrendelni; – hogy ő, mint nyitrai fi, e megyebeliek közt lehessen, ami azonkívül itt némü megnyugvást szülne, mert máris feltűnő és kedvetlen érzést okoz, hogy majd minden tisztjei e zászlóaljnak más megyebeliek.

Kelt Nyitrán, decemb. 4. 1848.

Markhot János
Nyitra megye alispánja és k. biztos
[sk.:]

Miután a bent írt sorokban említett százados úr, mint tüzér — és pedig 6 évig, mint al- és főpattantyús, s 2 évig, mint bombász az olaszországi hadseregnél szolgált, és személyesen kijelentett kívánsága szerint inkább a tüzérségnél kívánna továbbá is szolgálni — ezen módosítással a jelen kérelem teljesítés végett *Nádosy* ezeredes úrhoz utasíttatik, azon hozzátétellel: hogy ha Szerdahelyi százados úr a tüzérségi testhez tétetik által, Benyiczky őrnagy[174] rendelkezése alatt álló 2. ágyúüteg vezérletéhez Selmecre alkalmaztassék.

Pest, dec. 7. 1848.

Kossuth Lajos elnök

---

[170] Markhóth János (1811–1888), Nyitra megye másodalispánja, a népképviseleti országgyülésen az érsekújvári kerület képviselője, 1848 szeptember végétől megyéjében tartózkodik, november 16-tól kormánybiztos. A szabadságharc után rövid fogságot szenved.

[171] Zerdahelyi (Szerdahelyi) Ince (1822–?), volt cs. kir. altiszt, 1848 szeptemberétől tüzér főhadnagy, 1849. március 3-tól százados, a szabadságharc végén őrnagy. 1861-ben Nyitra megye alispánja.

[172] 1848. október 30-án.

[173] Ebből a zászlóaljból alakult meg 1848–1849 telén a 66. honvédzászlóalj.

[174] Beniczky Lajos (1813–1868), bányavidéki kormánybiztos, nemzetőr őrnagy, 1849. ápr. 21-től honvéd alezredes, különítményparancsnok. Várfogságot szenved. 1868-ban máig tisztázatlan körülmények között meggyilkolják.

Bentírt úr a tüzérségi főtiszti vizsgálat alá bocsátandó, Lukács őrnagy úr[175] elnöklete és 3 főtiszt urak ülnöklete mellett, s az eredményről Őrnagy úr éngem értesíteni szíveskedjen.

Pest, 7/12 48

Nádosy
ezredes

Lukács őrnagy úrnak

Eredeti sk. hátirat az eredeti tisztázaton. No. 114. MOL HM Ált. 1848:10931. Mellette a HM kísérőirata Kossuth-hoz arról, hogy Zerdahelyi a vizsgához némi türelmi időt kért Lukácstól.

32.

Budapest, 1848. december 9–11.

A HADÜGYMINISZTÉRIUM RENDELETE ROHONCZY LIPÓT ŐRNAGYHOZ[176] TÖRÖKBECSÉN

Őrnagy úrnak ajánlata, minél fogva egy nehézlovas csapatot alakítani vállalkozik, az Országos Honvédelmi Bizottmány által helyeseltetvén, ennek rendelete folytán ezennel felhívom Őrnagy urat, hogy az ajánlott nehézlovassági csapat alakításához azonnal hozzáfog*andván, azonnal jöjjön Pestre, miszerint személyes értekezés következtében a szükségesekkel elláttatván, azonnal rendeltetése helyére indulhasson.*

Kelt

A hadügyminisztériumból Nádosy küldje el.

Fogalmazvány. A kurzivált rész Kossuth sk. „9/12. K. L. – Ny. 11/12." Hátoldalán ceruzával: „Elnök úr meghagyásából tisztázás és elküldetés végett". MOL HM Ált. 1848:11.154.

33.

Budapest, 1848. december 10. – Pest, 1848. december 26.

KOSSUTH LAJOS, AZ OHB ELNÖKE HÁTIRATA MÉSZÁROS LÁZÁR HADÜGYMINISZTER FELTERJESZTÉSÉN

A hadügyminiszter Az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz

Budapest, december hó 10-én 1848.

A 4-ik huszárezrednél megürült őrnagyi állomásra a nevezett ezred felterjesztése folytán gróf Vécsey Ödön[177] és Seibert Hermann százados[178] parancsnokokat őrnagyokul azon megjegyzéssel vagyok bátor, az illetők jellemjegyzéküket

[175] Lukács Dénes (1816–1868), cs. kir. tüzérhadnagy, 1848 májustól főhadnagy, az Országos Nemzetőrségi Haditanács, majd a hadügyminisztérium tüzérségi osztályának vezetője, ezredes, 1849. máj. 28-tól a honvédtüzérség főparancsnoka. Várfogságot szenved.

[176] Rohonczy Lipót (1807–1861), kilépett cs. kir. százados, legmagasabb rangja honvéd ezredes, a 16. (Károlyi) huszárezred parancsnoka, majd a VIII. hadtest lovashadosztályának parancsnoka. Az 1849. jún. 28-i győri ütközetben szerzett sebesülése miatt után szolgálaton kívül van. Várfogságot szenved.

[177] Vécsey Eugén (Ödön), gróf (1818–1866), cs. kir. százados a 4. (Sándor) huszárezredben, 1848. december 18-tól őrnagy, 1849. január elején kilép. A cs. kir. hadbíróság megfosztja rangjától.

[178] Seibert, Hermann (1804–?), cs. kir. százados a 4. (Sándor) huszárezredben, 1848. december 18-tól őrnagy, 1849. február 17-én nyugalmazzák.

visszavárólag tisztelettel általtévén, a Honvédelmi Bizottmánynak ajánlani, hogy gróf Vécsey Ödönnek azon állomásra leendő kinevezhetését helybenhagyván, miután Seibert idősb rangú százados, mind egészségi, mind tehetségi minőségére nézve inkább egy békeállomásra alkalmas, őtet egy béke őrnagyi állomásra előjegyzetbe venni lehessen.

hadügyminiszter
Mészáros Lázár

Helyeseltetik, s a hadügyminisztériumhoz eszközlésbe vétel végett azon megjegyzéssel tétetik vissza, hogy ha az ezen 4-ik huszárezred a felső táborba van, s az őrnagyi állomások ottan vannak üresség̈ben, a kinevezés csak azon esetben történhetik meg, ha Görgei tábornok előbb megkérdeztetett, s ezen propozíció őtőle ered.
Pest, dec. 26. 1848.

Kossuth Lajos
elnök

Sk. hátirat az eredeti tisztázaton. MOL HM Ált. 1848:12789. Eredeti HM-iktatószáma 1848:10999. Mellette a két százados Görgei által aláírt jellemjegyzéke.

34.

Budapest, 1848. december 19.

KOSSUTH LAJOS, AZ OHB ELNÖKE UTASÍTÁSA A PÉNZÜGYMINISZTÉRIUMHOZ A SZEMERE BERTALANHOZ KÜLDENDŐ FUTÁRRAL KAPCSOLATBAN

Azon futárt, kit a pénzügyminisztérium Miskolcra, Szemere Bertalan bizottmányi tag úrhoz küldend, szíveskedjék a minisztérium, mielőtt elutaznék, hozzám küldeni, hogy valamit bízhassak rá.

Fogalmazvány. MOL KPA. No. 283.

35.

Hely és dátum nélkül [Budapest, 1848. december 31.]

KOSSUTH CIKKFOGALMAZVÁNYA A KOSSUTH HIRLAPJA ÉS A KÖZLÖNY SZÁMÁRA A PERCZEL MÓR VEZÉRŐRNAGY MÓRI VERESÉGE KÖVETKEZTÉBEN SZÜKSÉGESSÉ VÁLT DÖNTÉSEKRŐL[179]

Hirlap és Közlöny

Perczel Móric seregének megveretése aggodalomba kezdi ejteni a közönségnek egy részét.[180]

Én nem akarom a bajt kicsinleni, de nagyítani sem.

[179] A cikk gondolatmenete megegyezik Kossuth 1848. december 31-én a képviselőházban tartott beszédével, valamint 1849. január 1-én kiadott körrendeletével. Közli KLÖM XIII. 941–942. o., ill. KLÖM XIV. 14. o.

[180] Perczel serege 1848. december 30-án Mórnál megütközött Jellačić két dandárával, és súlyos vereséget szenvedett tőle.

Nem egy, de több vesztett ütközet sem veszti még el a hazát.
~~Sőt Budapestnek~~
Sőt, ha a sors úgy akarná, hogy magát Budapestet is megszállja az ellenség, a nemzet szintoly kevéssé veszne el, mint nem veszett el azáltal, hogy Posonyt, Győrt megszállotta.

Budapestet 160 esztendeig bírta a török, s azért mégis volt Magyarország; s Budapestet is visszaszerezte.

Egyáltalán nincs ok seregeink győzelme felől kétségeskedni.

De tegyük fel, hogy Budán túl seregeink megveretnek. (Budán túl, mondám, mert a kormány Budapestet bizonyosan nem fogja bombardementnek[181] kitenni), mi lesz a következés:

Az, hogy seregünk hátrább vonul, erősíttetik, növeltetik, egyesíttetik más seregeinkkel, s ha tízszer megveretnék is, majd tizenegyedszer mi verjük meg, s a haza, ha nem a Dunánál, a Tiszánál lesz megmentve.

Hanem erre egy kívántatik.

Az ti., hogy az országgyűlés s a kormány magát oly karba tegye, miszerint seregeink fizetéséről, ruházatáról, élelmezéséről [itt a kézirat megszakad.]

Sk. fogalmazványtöredék. MOL KH ir. 1. cs., 3. tét.

36.

Budapest, 1848. december 31.

KOSSUTH LAJOS, AZ OHB ELNÖKE UTASÍTÁSA KISS MIKLÓS ALEZREDESHEZ, A BUDAI NEMZETŐRSÉG PARANCSNOKÁHOZ A BUDA ELŐTT FELÁLLÍTANDÓ NEMZETŐRI ŐRSÖKKEL KAPCSOLATBAN

A Honvédelmi Bizottmány elnökétől
Kiss Miklós alezredes úrnak

A Lánchídnál a közlekedést illetőleg nagy rendetlenség van az oda tolyongó nép s kocsik miatt.

Alezredes úr intézkedjék hatályosan, hogy ezek a rendetlenségek megszűnjenek.

Budapest, 1848. december 31-én

Honvédelmi Bizottmány elnöke
Kossuth Lajos

Menjenek lovas patrouillok[182] előre s a város végén szedjék össze a traineuröket[183] – szigorú és kérlelhetlen erélyt kérek.

Eredeti tisztázat, az utóirat sk. „Dec. 31. 848. Hiv. 709." MOL Budai nőrség. ir. 2. csomó. 1848. október. D. sz.

[181] bombázásnak
[182] járőrök
[183] hullározókat, kóborlókat, alakulatuktól elszakadt katonákat

37.

Budapest, 1848. december 31.

BIKKESY ALAJOS ŐRNAGY[184] UTASÍTÁSA KOSSUTH LAJOS, AZ OHB ELNÖKE NEVÉBEN KISS MIKLÓS ALEZREDESHEZ, A BUDAI NEMZETŐRSÉG PARANCSNOKÁHOZ A BUDA ELŐTT FELÁLLÍTANDÓ NEMZETŐRI ŐRSÖKKEL KAPCSOLATBAN

Kiss alezredes úrnak!

Figyelmen kívül hagyván azt a ma kiadott parancsot, hogy Buda kijáratainál egységeket állítsanak fel, amelyek az illetéktelenül és egyesével érkező katonai személyeket feltartóztassák és őrizetük alá vegyék[185], a hullározók száma a városban egyre növekszik. Ezért Alezredes úr a legszigorúbb felelet terhe alatt megbízatik, amiként az energiájától elvárható, hogy az elrendelt rendszabályokat megkettőztesse, és ezen rendetlenségnek ez által gátat vessen. Tegyen arról jelentést, hol helyeztetnek el ezen emberek, és milyen tiszt bízatott meg felügyelésükkel. Továbbá járőrök küldendők ki, és minden katonai személyt, akik itteni tartózkodásuk jogosultságát nem eléggé tudják bebizonyítani, hozzanak be, és ugyanezen felügyelet alá adják. Tegyen erről jelentést ide.

Budapest, 1848. december 31.

Az Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke nevében
Bikkesy őrnagy

Eredeti tisztázat. Eredetije német. „Dec. 31. Hiv. 712." MOL Budai nőrség. ir. 2. csomó. 1848. december. D. sz.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AFA	KA Alte Feldakten
Beér – Csizmadia	*Beér János – Csizmadia Andor* szerk.: Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Bp., 1954.
Budai nőrség. ir.	MOL R 16. A budai nemzetőrség iratai.
Görgey – Katona	*Görgey István:* 1848 júniusától novemberéig. – Okmánytár. S. a. r. *Katona Tamás.* Bp., 1980.
Hermann Róbert, 1989.	*Hermann Róbert:* Kiadatlan Kossuth- és OHB-iratok 1848-ból. Hadtörténelmi Közlemények, 1989/2.
Hermann Róbert, 2000.	*Hermann Róbert:* Kossuth Lajos két levele Zarka János királyi személynökhöz 1848 februárjából. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 3. Acta Musei Militaris in Hungaria. Szerk. *Kincses Katalin Mária* és *Szoleczky Emese.* Bp., 2000.

[184] Bikkesy (Heimbrucher) Alajos (1820–1849), cs. kir. főhadnagy, 1848. szeptember 20-tól honvéd vezérkari százados, december 1-től őrnagy, Kossuth vezérkari irodájának főnöke, 1849. február 26-tól alezredes, április 25-től ezredes. Április végén diplomáciai küldetéssel Angliába megy.

[185] A parancsot a korabeli másolat alapján közli *Spira György,* 1994. 910. o. Megjegyzendő, hogy az eredeti tisztázat, Bikkesy kéziratában, Kossuth sk. aláírásával ugyanebben az iratanyagban található, azonban nem az 1848. decemberi, hanem tévedés folytán, az 1848. októberi iratok között. Korabeli magyar fordítását közli Közcsend és közbátorság Budán, Pesten és Óbudán 1848–49-ben. Szerk. *Czaga Viktória* és *Jancsó Éva.* Bp., 1998. 134. o.

HM Ált.	MOL H 75. Hadügyminisztérium. Általános iratok.
KA	Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien
KH ir.	MOL R 110. A Kossuth Hirlapja iratai.
KLÖM XI.	Kossuth Lajos összes munkái. XI. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen. S. a. r. *Barta István.* Bp., 1951.
KLÖM XII.	Kossuth Lajos összes munkái. XII. k. Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban S. a. r. *Sinkovics István.* Bp., 1957.
KLÖM XIII.	Kossuth Lajos összes munkái. XIII. k. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. I. S. a. r. *Barta István.* Bp., 1952.
Kossuth ir.	R 90. I. Kossuth Lajos iratainak időrendi része.
Kossuth min. ir.	MOL H 21. Kossuth Lajos miniszteri iratai.
KPA	MOL H 2. Kossuth Polizei Akten
MOL	Magyar Országos Levéltár
MTAKK	Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára
OHB	MOL H 2. Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány és Kormányzóelnökség iratai.
ONőHt	H 92. Országos Nemzetőrségi Haditanács. Általános iratok.
Spira György, 1994.	*Spira György:* Kossuth Lajos hagyatékából. Századok, 1994/5.
Szfvár. Biz. kgy. ir.	Székesfehérvár sz. kir. város bizottmánya közgyűlésének iratai.
SZMJVL	Székesfehérvár Megyei Jogú Város Levéltára.
Thim József I–III.	*Thim József:* A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története. I. k. Bp., 1940., II–III. k. Bp., 1930.
Urbán: Batthyány-ir.	Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai. A dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette, az előszót írta *Urbán Aladár.* Bp., 1999.
Varsányi Péter István	*Varsányi Péter István:* Kossuth Lajos alföldi toborzóútjának ismeretlen levelei. Tiszatáj, 1983/3.
Waldapfel Eszter I.	*V. Waldapfel Eszter:* A forradalom és szabadságharc levelestára. I. k. Bp., 1950.
Waldapfel Eszter II.	V. Waldapfel Eszter: A forradalom és szabadságharc levelestára. II. k. Bp., 1952.
Waldapfel Eszter IV.	*V. Waldapfel Eszter:* A forradalom és szabadságharc levelestára. IV. k. Bp., 1965.
Friedrich Walter	*Friedrich Walter:* Magyarische Rebellenbriefe 1848. Aemtliche und Privat-Correspondenzen der magyarischen Rebellenregierung, ihrer Führer und Anhänger. München, 1964.

Erdődy Gábor

VEZETŐ BELGA LIBERÁLIS HÍRLAPOK A MAGYARORSZÁGI VÁLTOZÁSOKRÓL 1849-BEN[1]

1848/49 fordulóján a liberális belga politikai közvélemény a magyarországi belpolitikai fejlődéssel szemben megfogalmazott erős fenntartásokkal közelítette meg a Közép-Európában kibontakozó változásokat. A nemzetiségi kérdés kiéleződéséért elsősorban az alaptalanul republikánus-forradalmi ambíciókkal gyanúsított Kossuthot és az általa irányított kormányzatot tette felelőssé, amelynek a dinasztiához fűződő kapcsolatok megromlásában játszott szerepét is kritikusan ítélte meg. S miközben Ferenc József december 2-i trónra lépését pozitív fordulatként üdvözölte, az ellenforradalom általános európai térnyerése közepette semmi esélyt nem adott az önvédelmi háború megnyerésére. A magyar ügyet — különösebb együttérzés nélkül — lezártnak tekintette.

1. Távol az érdeklődés fókuszától

1849 első hónapjában Magyarországgal foglalkozó írások csupán elvétve kaptak helyet a vizsgált sajtóorgánumok hasábjain. A belga kormány félhivatalos lapjának tekinthető, a klasszikus mérsékelt belga liberalizmust megjelenítő L'Observateur Belge első újévi híradása a Kossuth által képviselt ügy bukásáról, a császári csapatok Buda-Pestre történő bevonulásáról, illetve a magyar határok felé közeledő orosz hadsereg készülődéséről beszámoló jelentéseket tolmácsolta.[2] A következő hetekben azonban szinte teljesen eltűntek a magyar vonatkozások a külföldi rovatból, s a csordogáló kevés információ is kizárólag negatívumokról, mint például szökött magyar katonák állítólagos országúti garázdálkodásairól szólt.[3] Az 1849-ben útjára bocsátott Le Nouvelliste de Gand[4] szintúgy megerősítette, hogy a Habsburg hadsereg kardvágás nélkül elfoglalta a magyar fővárosokat

---

[1] Alábbi tanulmány a Századok 2002. 4. számban megjelent, „Vezető liberális belga hírlapok a magyarországi eseményekről 1848-ban" című közlemény folytatása.

[2] „Autriche" L'Observateur Belge (a továbbiakban LOB) 1849. jan. 2–3. No. 2–3. 3., „Belgique" LOB 1849. jan. 2–3. No. 2–3.1.

[3] „Hongrie" LOB 1849. jan. 21. No. 21. 3., vö. „Hongrie' 1849. jan. 19. No. 19. 3.

[4] A Le Nouvelliste de Gand kelet-flandriai „genti liberalizmus" demokratikusabb, fokozottabb szociális érzékenységű vonulatát képviseli. Különös figyelmet szentel a társadalmi problémák megoldatlanságának kérdésére. A kormányt és a belga politikai elitet, valamint a „kizsákmányoló külföldieket" rendszeresen bíráló állásfoglalásaival védelembe veszi a nyomorból kiemelkedésre és önállóságra képtelen szegény rétegeket. A nép jövője garanciáját a civil képességek függetlenségében jelöli meg. Követeli a kiszolgáltatottak iránti szolidaritás hivatalos intézkedésekben történő kinyilvánítását, de elhatárolódik a kibontakozáshoz általa nélkülözhetetlennek tekintett rendet szerinte felforgató radikális-republikánus irányzattól. Belpolitikai vitákban a liberálisok markánsabb elkülönülését és megjelenését szorgalmazza a katolikusokkal szemben.

és információi alapján arra a következtetésre jutott, miszerint „a magyarok harca szinte biztosan befejeződött."[5]

A magyarokkal esetleg rokonszenvezők számára a nemzetközi háttér vizsgálata sem kecsegtetett pozitív változások reményével. A L'Observateur január 4-i elemzése[6] a német fejlődés belső ellentmondásaira irányította a figyelmet, és mindenekelőtt Szász-, illetve Bajorország érdekellentéteiben, a katolikusok és a protestánsok közötti kapcsolatok megromlásában, valamint Közép- és Észak-Németország szembenállásában jelölte meg az egységtörekvések fő akadályait. Az ausztriai változások fő tendenciáját — jóindulatát megelőlegezve, és esetleges reményeit a valóságra rávetítve — a birodalmi parlament és az uralkodó egy irányba mutató, mérsékelt liberális rend megalapozására irányuló fáradozásaiban ragadta meg, majd beszámolt a kibontakozó folyamatokkal szemben kritikus, a despotizmus újjászületéséről értekező „túlzók és szélsőségesek" „destruktív" magatartásáról is. A vázolt összefüggések alapján pedig immár a bűnössel szemben jogosan alkalmazott megtorlás elvét alkalmazva fogalmazza meg megsemmisítő jóslatát, miszerint Magyarország, amely „hagyta magát a haza valódi szükségleteiből kiindulva cselekvőkkel szemben elragadtatni", eltűnni látszik egy nagy, a Duna partjai mentén kiteljesedő mozgalomban.

A német fejlődés kérdéseit boncolgatja a Le Nouvelliste január 10-i számában megjelent vezércikk is.[7] Szerzője az egységtörekvések kudarcát mindenekelőtt a fejedelmek önző magatartására vezeti vissza, melynek eredményeként szerinte a 19. század 40 millió lakost, mintegy fél tucat despotát és mély válságba süllyedt feudális társadalmat talált a kontinens közepén. A L'Observateur pozitív fejleményeket feltételező megközelítésétől eltérően Ausztriát a német függetlenség megrögzött ellenségének, s a világon példa nélküli „bázis és tiszta nemzeti tudat nélküli birodalom"-nak ábrázolja, melyet a nemzet eltorzított elvére alapozva hoztak létre, s a történelem során olyan család exkluzív tulajdonává vált, amely a nemzeti érzés legcsekélyebb jeleinek felmutatására is képtelen. A Habsburgok politikája ezért szerinte mindig is a kultúra szabadságának lerombolására, független tartományainak összeolvasztására irányult.

Cikkíró úgy ítéli meg, hogy Németországot csak a közvélemény hatalma és cselekvőképes osztályainak megerősödése mentheti meg. Sajnálattal állapítja meg azonban, hogy az említett réteg a demokrácia tanaitól félve és gyanakodva visszahúzódott az anarchia és a zavargások elől. Reményeit azonban fel nem adva a térségen belüli rivalizálás favoritjaként azt a Poroszországot jelöli meg, amely kormányzati formája és elvei alapján szerinte legalább egy évszázadnyi előnyre tett szert vetélytársaival szemben. Megállapításai igazolására azt a véleményét hangsúlyozza, miszerint a porosz hadsereg nem válhat a véres és brutális despotizmus eszközévé, valamint olyan kegyetlenségek főszereplőjévé, mint amilyeneket a horvátok és a szlovénok Bécs utcáit vérrel elárasztva követtek el. Berlint méltató megállapításai negatív ellenpontjaként ugyanakkor leszögezi, hogy Ausztria császára semmiféle elképzeléssel nem rendelkezik az állam megvédésére és

[5] „Allemagne" Le Nouvelliste de Gand (a továbbiakban LN) 1849. jan. 14. No. 5. 2.
[6] „1848" LOB 1849. jan. 4. No. 4. 1.
[7] LN 1849. jan. 10. No. 3. 1.

restaurálására, s minden korábban megtett pozitív lépését egyszerű cselnek, a közvélemény megtévesztését szolgáló színlelésnek minősíti. Béccsel szemben Poroszország királya kihirdetett egy alkotmányt – hangsúlyozza, melyet oktrojált eredete ellenére pozitívan értékel, és nem kételkedik abban sem, hogy amennyiben IV. Frigyes Vilmost a német császári trónra emelnék, Németországért sem tenne kevesebbet, mint amennyit Poroszországban már meg is valósított. Mindeközben pedig — a jövőből sokat megsejtő jóslata szerint — a Habsburgok által 1848 tavaszán engedélyezett alkotmányokat mind meg fogják semmisíteni.

Megkülönböztetett figyelmet szentelt a liberalizmus középutas irányzatát képviselő, a katolikusokkal és a republikánusokkal szemben egyaránt elhatárolódó Le Messager de Gand a franciaországi fejlődés alakulásának. Február 13-i száma „Gand" című rovatának szerkesztője szerint[8] a történelmi folyamat akkor szenvedett balesetet Párizsban, amikor nem tudott megállapodni a „régenség stádiumában" és tovább rohanva a köztársaságba torkollott. A főváros mindennapi életét az óta agitációk és politikai küzdelmek állandósulása határozza meg, s ez a köztársasági kormányformát az emberek számára népszerűtlenné tette. Elemző a hegypárt kétségbeesett fellépését és kudarcát az anakronisztikus erők próbálkozásai közé sorolja, a reakció terjedésének legfőbb terrénumát pedig az eszmék szférájában jelöli meg. Rámutat, hogy a konfliktusok kiéleződése bizonytalanságot idézett elő a társadalom minden rétegében, ami kölcsönösen bizalmatlanságot gerjesztett a politikai élet szereplői sorában, s mindez összességében az ellenzéknek kedvezett. Ezért is üdvözölné megnyugvással, amennyiben az új kormány a korábbi 18 évben kialakult tradíciókat és elveket figyelembe véve lemondana „lehetetlen aspirációi"-ról, mindenekelőtt a hatalommal történő visszaélés gyakorlatáról. A franciaországi tapasztalatok birtokában pedig kijelenti: „mi belgák nem fogunk annyit óhajtani, mint a párizsiak", és kifejezetten szükségesnek nevezi, hogy a bevezetésre váró új rendszer végérvényesen zárja le a forradalmak ösvényét, hárítsa el a felkelés további veszélyeit. Meggyőződése ugyanis, hogy a renddel, vagy éppen a rendetlenséggel való szolidaritás Franciaországban nem egyszerűen csak anyagi érdekekre vezethető vissza, és előbbi felülkerekedése a „becsületesebb és liberálisabb" közvélemény érdeke is.

Miközben a vizsgált hírlapok folyamatosan nyomon követték a nyugat-európai változásokat, s azok összefüggésrendszerében határozták meg Ausztria, közvetve pedig Magyarország mozgásterét is, ugyancsak folyamatosan tették közzé a Habsburg hadsereg sikereiről (többek között a magyar kormány Debrecenbe költözéséről) beszámoló adatokat. Érdemi észrevételeket a magyarországi fejleményekről több hetes szünetet követően azonban majd csak a L'Observateur január 22-i számában olvashattak az érdeklődők.[9] Cikkíró némi meglepetéssel konstatálja, hogy bár a Bécsből érkező korábbi jelentések szünet nélkül azt szuggerálták a közvéleménybe, miszerint Buda és Pest elestével a magyarok ellenállása gyakorlatilag befejeződött, most mégis arról értesülnek, hogy a „Délen koncentrálódó lázadás" komolyabban bontakozik ki, mint valaha s, hogy Bem tábornok, miután meghódította (nem felszabadította! – E.G.) Erdélyt, betört Bukovinába.

[8] „Gand" Le Messager de Gand (a továbbiakban LM) 1849. febr. 13. No. 44. 1.
[9] „Hongrie" LOB 1849. jan. 22. No. 22. 3., jan, 27. No. 27. 3.

Az erőviszonyok némi változását óvatosan és közvetve sejtetve utal a Galícia több részén kirobbant zavargásokra és a Prágában is növekvő elégedetlenségre, miközben felháborodásának nyíltan hangot adva kéri számon a bécsi lapoktól az említett események elhallgatását.

Az idézett vélemény sem tudta azonban egyelőre az uralkodó általános tendenciát, a Magyarország irányában megnyilvánuló érdemi érdeklődés teljes hiányát megfordítani.

2. Az újjászerveződő Habsburg birodalomnak alárendelve

A magyar-osztrák-Habsburg kapcsolatok jellegét történelmi beágyazottságában vizsgálja az antwerpeni liberális körök irányultságát megjelenítő Le Précurseur február elsején, a lap első oldalán megjelenő, „Situation de l'Autriche, envers la Hongrie et la Russie" című tanulmánya.[10] Szerzője a lengyel mellett Európában leghatalmasabbnak nevezett magyar nemesség döntő befolyását emeli ki az események alakításában, különösen a márciusi fordulat levezénylésében. Némi rosszallással állapítja meg azonban, hogy miközben a bécsi udvar a legnemesebb, illetve leggazdagabb családok bevonásával összbirodalmi szövetség megteremtésén fáradozik, a legtöbb magyar család nem hajlandó keveredni. Kisebb országismereti tájékoztatója részeként felhívja a figyelmet arra, hogy Magyarország és a hozzá tartozó részek Ausztria gazdagságának fontos forrását képezik, s a kialakult ellentétek egyik fő eredőjét éppen arra vezeti vissza, hogy bár a magyar alkotmány sosem tűrte meg Szent István királyságának Ausztria részeként történő kezelését, az osztrák pénzügyi és vezető gazdasági körök — a magyar természeti kincsek bőségének ismeretében számára távolról sem érthetetlen módon — még a titkos machinációk alkalmazásától sem visszariadva, mindent megtettek a fennálló törvényes rend megváltoztatására.

Figyelemre méltó, hogy a magyarellenes Habsburg törekvéseket történelmi hagyományokba ágyazó elemzés Bécs fellépését az érvényben levő magyar alkotmány megváltoztatására irányuló titkos akciónak minősíti. Fontosnak tartja ugyanakkor azt is jelezni, hogy szerinte sok magyar szintúgy felismerte „az alkotmány gyengéit", de hangadó politikusainak többsége nem volt olyan „lelkiismeretes", mint a csupán kevés baráttal rendelkező Széchenyi István. A magyar nemesség ugyanis makacs ellentétben állt a császári udvarral és arra törekedett, hogy Ausztriától elszakadva független királyságot hozzon létre. Cikkíró mindenki által ismertnek feltételezi, hogy ezen „engesztelhetetlen" irányzat vezetője az a Kossuth Lajos, akinek tehetségét sokan megkérdőjelezik ugyan, de akinek esetleges győzelme egyben Ausztria végét jelentené, veresége viszont „nagy valószínűséggel megjósolható" módon a magyar függetlenségi álmok eltűnését vonná maga után, s így Pannónia a császárság részévé süllyedne le.

A magyar ügyet szélesebb nemzetközi összefüggésekben értelmezve a szerző nem csupán azt emeli ki, hogy a demokrácia Nyugaton érvényesülő szelleme Keleten — megítélése szerint — arisztokratikus ruházatot öltött. Rámutat arra is, hogy az orosz cár figyelme Magyarország és Kossuth felé fordult, s mivel utóbbi

[10] Le Précurseur (a továbbiakban LP) 1849. febr. 1. No. 32. 1.

győzelme a Habsburgok birodalmát felbomlással fenyegetné, a Néva parti autokrata — súlyos aggodalmai hatása alatt — őszinte készségét fejezte ki, hogy uralkodótársa védelmére siessen, nem utolsó sorban azért is, mivel a néma mozgalom („mouvement muet") az orosz hadsereg soraiban már eddig is mély gyökereket eresztett. A nem kevéssé túlzó álláspont szerint ugyanis Miklós cár maga is tisztán látja, hogy birodalma a pusztulás szélére sodródott és jövője alapvetően Ausztria Magyarország felett aratott győzelmén is múlik.

Az ismertetett vezércikk annak ellenére, hogy a magyarok irányában a legkisebb rokonszenvet sem villantotta fel, racionális értékelésével sokat tett a valóság hiteles megismertetése érdekében. S bár a kossuthi politizálással kapcsolatos elhatárolódó alapállását nem titkolta, a belga liberális lapok között példa nélküli egyértelműséggel hívta fel az értő olvasók figyelmét arra, hogy a Habsburgok által indított intervenció az ősi magyar alkotmány erőszakos megváltoztatására irányul, s hogy a magyar ellenállás megtörése a cári Oroszország által képviselt ellenforradalmi kurzus érdekeit szolgálja, mindenekelőtt pedig annak diadalát jelentené.

Az önvédelmi háború nemzetközi hátterének további rendkívül fontos részét világítja meg alapos elemzéseivel a Le Messager. „Előzetes (Préliminaires) a brüsszeli kongresszus megnyitásához" címmel február 18-i számában külön tanulmány[11] elemzi az itáliai kérdés, valamint az annak rendezésére irányuló és Kossuthék gondolkodását meghatározó mértékben befolyásoló nagyhatalmi közvetítési kísérlet alakulását. Részletesen beszámol arról, hogy a nagyhatalmak megbízottai, Lagrénée és Henry Mills urak elindultak Párizsból rendeltetési helyükre és Szardínia, valamint Toszkána teljhatalmú képviselői, de Ricci márki és Martini tábornok is követték őket. Információi szerint valamennyi itáliai monarcha számára lehetővé teszik, hogy képviseltesse magát a kongresszuson, s bár Kettős Szicília és Róma nem kíván jogaival élni, a nápolyi királyi és a pápai megbízottak távollétében is több mint egy tucat olasz küldöttség jelezte részvételi szándékát. Külön megemlíti, hogy Velencét ez úttal már nem képviselheti Szardínia követe, miután a milánói fegyverszünet aláírását követően a köztársaság ideiglenes kormánya megkérdőjelezte és visszautasította Károly Albert királyi autoritását. Kitér arra is, miszerint az olasz republikánusok legfőbb vezéralakjai által létrehozott, un. olasz nemzetgyűlés ugyancsak bejelentette igényét, hogy a rendezvényen szavazati joggal részt vehessen. A Habsburg diplomácia ügyességét véli megnyilvánulni ugyanakkor abban a felettébb viharosnak ígérkező előzetes diszkusszióban tanúsított feltűnő passzivitásban, amely az olasz delegátusok felvételének kérdésében a színfalak mögött már el is kezdődött

„Az angol politika módosulása az itáliai kérdésben" című közleményével[12] a genti hírlap másnap arról tájékoztatja olvasóit, hogy a brit külügyminiszter, Palmerston annak deklarálásával bízta meg itáliai politikai ágenseit, miszerint Anglia nagyra becsüli ugyan az olasz alkotmányozó parlamentet, mint „a politikai bonyodalmak és bajok Itália számára kimeríthetetlen forrását", ámde sosem ismerné el azt a nemzetközi kapcsolatok egyenrangú tényezőjének, mivel az olasz

[11] „Question italienne" LM 1849. febr. 18. No. 43. 3.

[12] „Modification de la politique anglaise sur la question d'Italie" LM 1849. febr. 19. No. 50. 2.

népek ligája által meghirdetett elveket semmiképpen nem tudja akceptálni, és kész vele szemben valamennyi morális befolyását latba vetni. Egy később megjelent írása[13] pedig arról tudósít majd, hogy Piemontban a háborús párt a harcok felújítására készül és komolyan számít Magyarország segítségére. Cikkíró szerint a közvetítő nagyhatalmak feladata lenne a szárd kormányt arról felvilágosítani, mennyire kétséges az óhajtott együttműködés hozadéka, mivel Kossuth „pompás rendeletei ellenére" bizonyosnak látszik, hogy a magyar felkelők nem tudnak ellenállni annak a hatalmas túlerőnek, mellyel Windisch-Graetz és Jellačić együttesen rendelkezik.

Ugyancsak az itáliai kérdést állítja külpolitikai fejtegetései középpontjába a L'Observateur.[14] A brüsszeli lap Francia- és Poroszország, valamint Ausztria példájára hivatkozva arra figyelmeztet, hogy az elnyomás politikája mindig reakciót provokál, és sajnálattal konstatálja, hogy az olasz térségben is sokasodnak az elutasított gyakorlatra emlékeztető jelek. A félsziget politikai fejlődését a nyugat szerves részének láttatva nem kisebb nyugtalansággal jelzi, hogy a valódi szabadság híveivel szemben a „szociális rend" doktrínáját hirdető demagógia szónokai, akik ügyüket a nemzeti szabadság népszerű eszméjével kapcsolják össze, egyre nagyobb teret nyernek. Piemont nemzeti ellenállásának újjáéledését a vázolt általános mozgolódások összefüggésrendszerében helyezi el és különös hangsúlyt helyezve a nemzetközi háttér alakulására, a nagyhatalmi diplomácia szerepét ismertetve nem osztja azt a szárd kormányt elmarasztaló véleményt, amely azt kéri számon Turinon: miért nem gondolta végig időben lépéseinek várható következményeit. Mert „mit tesz a diplomácia a nemzetek üdvéért? – fogalmazza meg kérdés formájában negatív ítéletét, s egyben a választ is megadva emlékeztet Anglia és Franciaország békéltető próbálkozásainak eredménytelenségére. Majd a belgák nevében kijelenti: saját tapasztalataink alapján tudjuk, hogy milyen következményekkel jár az idegen uralom, és különösen jól ismerjük az osztrák elnyomás természetét. Éppen ezért inkább juttatja kifejezésre honfitársai rokonszenvét, mint rosszallását a függetlenségi törekvésekkel kapcsolatosan, s gondolatmenete végkicsengése az itáliai belpolitikai fejlődés bizonyos negatívumaival szemben megfogalmazott valamennyi fenntartása és elhatárolódása ellenére összességében egyértelmű kiállást mutat a Habsburg-ellenes olasz nemzeti mozgalom mellett. Végső következtetésében egyben azt is elárulja, hogy miközben a belga liberális politikai gondolkodás a nemzeti mozgalmak megítélése során különös fontosságot tulajdonít azok belpolitikai, társadalmi állapotának, esetleges kritikai észrevételei távolról sem jelentik azonban törekvéseik jogosságának automatikus megkérdőjelezését.

Magyar szempontból sokat elárul, és félreérthetetlen üzenetet hordoz az a körülmény, hogy miközben az ismertetett írások hosszasan és részletesen beszámolnak a tervezett brüsszeli kongresszus közvetlen tartalmi, illetve technikai előkészítéséről, és az ellentmondásos itáliai belpolitikai folyamatok összetettségét is feltárva, utalnak a háttérben aktivizálódó nagyhatalmi akarat lényegi vonatkozásaira, teljes mértékben megfeledkeznek a magyar ügyről, azaz nem számolnak

[13] „Question italienne" LM 1849. márc. 12. No. 71. 2.
[14] „Belgique" LOB 1849. márc. 12. No. 71. 1.

Magyarországgal, mint az európai fejlődést befolyásoló, annak részét képező tényezővel. Amikor pedig más összefüggések kapcsán, szinte véletlenül szóba kerül, a Le Messager ironikus hangnemben fogalmazó munkatársa egyenesen ellenagitációt fejt ki vele szemben.

Félreérthetetlen egyértelműséggel mutatkozott meg a belga liberális közvélemény elfordulása Magyarországtól abban is, ahogy sajtóorgánumai a cári csapatok erdélyi intervenciójának hírét kezelték. A pozitív elfogultság gyanújával semmiképpen nem vádolható Le Messager megtörve hosszúra nyúlt magyar vonatkozású hallgatását különösebb emocionális hullámzás nélkül veszi át és ismerteti a La Gazetta de Vienne tájékoztatóját.[15] Ugyancsak több hetes szünetet követően, minden kommentár nélkül közli a Le Nouvellist az orosz betörésről kapott híreket,[16] mint ahogy a L'Observateur február 27-i közleménye is beéri a tény egyszerű bejelentésével, de azt feltehetően csupán a közeledő végkifejlődés egyik epizódjának minősítve a későbbiekben sem érezte fontosnak, hogy reflektáljon a magától értendőnek talán mégsem tekinthető fejleményre.[17]

Annál nagyobb érdeklődést tanúsítva reagáltak a vizsgált sajtóorgánumok a Habsburg birodalom belső rendjét átalakító változásokra. A Le Précurseur február 21-én röviden ismerteti a Kremsieri parlament által elfogadott birodalmi alkotmányt, és lényegét kiemelve méltatja annak „nagyon liberális, csaknem demokratikus" vonásait.[18] Március 11-én mindennemű értékelés nélkül jelenti be a parlament feloszlatásának s egy új alkotmány oktrojált bevezetésének tényét,[19] majd másnap[20] azt is hozzáteszi, hogy az abban rögzített legfontosabb szabadságjogok érvényességét Magyarországra és Lombard-Velencére nem terjesztették ki. Ugyancsak önálló véleményalkotás nélkül kerít sor az Olmützi Alkotmány bemutatására a klasszikus vallon liberalizmust képviselő francia orientációjú Journal de Charleroi[21] azt követően, hogy „Hongrie" rovatcíme alatt már március 4-én tájékoztatta olvasóit a Habsburgok Magyarország felosztására irányuló terveiről.[22] A Le Nouvelliste a legújabb fejlemények rendkívüli jelentőségét nyomatékosan hangsúlyozva számol be a dokumentum[23] kibocsátásáról. A Habsburgokkal szemben korábban hangoztatott fenntartásait felülvizsgálva kifejezetten pozitív várakozásokat fűz a lépéshez, amikor a Ferenc József által alkalmazott „nagyon erős gyógyszer" hatásától olyan kedvező eredmények elérését reméli, melyek Frigyes Vilmos porosz államában már megvalósultak. Az uralkodói döntéstől tehát nem kevesebbet vár, minthogy elindítsa és biztosítsa a Habsburg birodalom felzárkózását a német fejlődés élvonalához.

A Le Messager március 16-án valamennyi lapnál részletesebben elemzi az alkotmányt, illetve az annak kibocsátásával kialakult helyzetet. A cím nélküli

[15] „Transylvanie – Entrée des Russes" LM 1849. márc. 1. No. 60. 3.
[16] „Entrée des Russes en Transylvanie" LN 1849. febr. 27. No. 24. 3.
[17] „Transylvanie" LOB 1849. febr. 27. No. 58. 3.
[18] „Autriche" LP 1849. febr. 21. No. 52. 2.
[19] LP 1849. márc. 11. No. 70. 1.
[20] LP 1849. márc. 12. No. 71. 2.
[21] Journal de Charleroi (a továbbiakban J Ch) 1849. márc. 14. No. 193. 2.
[22] „Hongrie" J Ch 1849. márc. 4. No. 188. 3.
[23] „Autriche" LN 1849. márc. 14. No. 30. 3.
[24] LM 1849. márc. 16. No. 75. 1.

kisebb tanulmány[24] szerzője szerint „a világ körüli útján haladó szabadság a továbbiakban immár Ausztrián áthaladva sem fog hiányt szenvedni", mivel a charta tartalmazza mindazokat a szabadságjogokat, amelyek alapján Belgium egész Európa csodálatát kivívta magának: a törvényhozó hatalmat két házra osztva működteti, kimondja az egyesülési jogot és a sajtószabadságot, melynek értelmében a cenzúrát megszüntetik, és biztosítja továbbá az oktatás szabadságát is. Kiemeli, hogy mindeközben az általa dicsért dokumentum egyáltalán nem sablonos másolata egyéb alkotmánymodelleknek, hiszen összeállítói figyelembe vették mindazokat az elévülhetetlen szabályokat, melyek megőrzik a rendet, összhangba hozzák a szabadságot a nemzetiséggel, az oktatás szabadságával és a civil hatalom függetlenségével. Csúsztató megállapításával nemcsak az 1848. áprilisi törvényeket, hanem a sok százéves magyar rendi alkotmányosság alapjait is negligálva megemlíti továbbá, hogy az alkotmány kidolgozói az egyesülési jogot preventív intézkedésekkel szabályozták, s akárcsak Belgiumban, nem lehet államot alapítani az államban. Külön méltatja, hogy a charta a népnevelést állami feladattá nyilvánítja és nem csupán a tömegek oktatásának a látszatát, hanem annak valóságát is megköveteli.

Az alkotmányosság fogyatékosságaként szerző megemlíti ugyan, hogy az oktrojálás eredményeként lépett életbe s ezzel magában hordozza „a júliusi rendezés" ellentmondásait. Pontosan rámutat továbbá arra is, hogy a képviselők és a szuverén esetleges konfliktusában az képes magához ragadni a jogot, aki azt a népnek csupán kölcsönözte, de nem adta végleg át. Összegzésében azonban az általa is jelzett alapvető hiányosságok ellenére arra a következtetésre jut, hogy az oktrojált alkotmány jelentős mértékben növelni fogja az osztrák kormány megbecsülését — „a mi konzervatívjaink szellemében" —, melyet saját fővárosának bombázása és a lombardiai hadszíntéren lejátszódó borzalmak alaposan megtépáztak.

Az Olmützi Alkotmánynak a fenntartások ellenére alapvetően pozitív értékelése találkozott a magyarok esélyeinek 1848 októbere vége óta egyre negatívabb megítélésével. A magyar kérdés végleg lekerült a liberális belga lapok számára aktuális témák listájáról. Az érdeklődés általános és teljes hiányát mutatta az is, hogy önálló értékelések nem születtek róla a jelzett időszakban. És csupán más, átfogóbb témák elemzése részeként, azok összefüggésében bukkant fel, többnyire esetlegesen, vagy éppen negatív megvilágításban.

Az alkotmánnyal kapcsolatos állásfoglalások kialakítása közepette a február 26–27-én lezajlott kápolnai csatáról beszámolva a Le Précurseur nem sok jóval kecsegtetve azt állapítja meg, hogy „az osztrák offenzíva felújításával Magyarország harca második szakaszába lépett."[25] Kedvezőbb, és kifejezetten reménykeltő fordulatról közölt ugyanakkor híreket a L'Observateur ugyanaznapi tájékoztatója.[26] A jelentés szerint Bem újabb győzelmeket aratott, melyek eredményeként immár nyoma sincs Erdélyben az orosz csapatoknak. A továbbiakban visszatérően a párizsi levelezők és újságírók által ismertetett magyar katonai sikerek osztrákok részéről történő elhallgatását nehezményezi, maga sem tudva azonban határozottan

[25] Allemagne" / „Hongrie" LP 1849. márc. 7. No. 66. 1.
[26] „Hongrie" LOB 1849. márc. 7. No. 66. 3.

és egyértelműen állást foglalni a hírek megalapozottsága, hitelessége kérdésében.

Cikkíró dilemmái utólag is rávilágítanak arra, mennyire nehéz feladatot jelentett a nyugat-európai közvéleményben kialakult beidegződések és előítéletek oszlatása, feloldása és megváltoztatása, valamint a magyar ügy iránti érdeklődés valós tények alapján történő újra felkeltése.

3. Az elszigeteltség oldódása

Március végéhez közeledve ismét megszaporodtak a Magyarországgal kapcsolatos híradások. A magyar ügy megítélésben érlelődő fordulatot előlegezte meg a Le Nouvelliste egyértelműen, amikor március 27-én, „Allemagne" című rovatában, a bécsi lapok alapján komoly („graves") információkat közölve arra hívta fel a figyelmet, hogy az egyszer már megsemmisítettnek hitt magyarok ismét felbukkantak és több fronton ellentámadásba lendültek s, hogy felkelésük „újra nagyon fenyegetően" bontakozik ki. Az oroszok korábbi erdélyi behívását is figyelembe véve mindez azon feltételezés megfogalmazására ösztönzi az elemzőt, miszerint Ausztria számára a helyzet felettébb kritikusan alakulhatott. A folytatásban utal a magyarok Pest irányában kibontakozó győzedelmes offenzívájára és az ebből fakadó következtetéseket levonva olvasói számára is félreérthetetlenné teszi: „a háború Magyarországon a legkevésbé sem tekinthető befejezettnek."[27]

A L'Observateur ugyanaznap egy feltételezett debreceni parlamenti határozatot ismertet, amely állítólag újra elismerte volna Ausztria császárát Magyarország királyának.[28] A szerkesztő azonban hamarosan szükségesnek érezte sietve közzé tenni, hogy e hírek — mint valamennyi német forrásból származó információ — hitelességéért nem tud felelősséget vállalni.[29] Másnap egy forrás arról számol be,[30] hogy Windisch-Graetz tábornok személyesen vette át a Komáromot hevesen ostromló csapatok irányítását, majd összességében arra a következtetésre jut, miszerint a háború immár végéhez közeledik, mivel több, mint valószínűnek tekinthető a Galícia és Bukovina irányából közeledő orosz csapatok közeli betörése Máramaros megyébe, s e bevonulás a legszorosabb összefüggésben áll a Tisza menti eseményekkel.

A bemutatott közlemények és állásfoglalások azt bizonyítják, hogy március végén teljes összevisszaság uralkodott a magyarországi változások megítélésében. Ami nem csupán a közvélemény elbizonytalanodását vonta maga után, hanem különböző előjelű, nem ritkán szélsőséges kilengésekhez is vezetett a véleményalkotás és -formálás folyamatában. A dezorientáltság jelei az elkövetkező hetekben is egyértelműen jelen maradtak.

Információi hitelességével kapcsolatos bizonytalanságának ismételten hangot adva a L'Observateur arra utal,[31] mintha a Habsburg seregek újabb vereségeket szenvedtek volna. Ugyanakkor a Puchner tábornok csapatai és az oroszok

[27] „Allemagne" LN 1849. márc. 27. No. 27. 3.
[28] „Hongrie" LOB 1849. márc. 27. No. 86. 2.
[29] „Hongrie" LOB 1849. márc. 28. No. 87. 3.
[30] „Hongrie" LOB 1849. márc. 29. No. 88. 3.
[31] „Hongrie" LOB 1849. ápr. 6. No. 96. 3.

közé harapófogóba szorult Bem számára nem lát más lehetőséget, minthogy Erdélyből Valachia felé próbáljon meg kitörni. Másnap arról tájékoztat, hogy Pest lakossága már a következő héten a magyarok bejövetelével számol és a Habsburgok csupán a cár nagylelkűségében bízhatnak.[32] Huszonnégy órával később pedig megerősíti, hogy az osztrák seregek jelentős területek feladására kényszerültek, és teljes defenzívába szorultak.[33] A hír kavalkádban egyre nagyobb arányban és hangsúllyal jelennek meg a magyarok szempontjából kedvező tartalmú közlemények. Április 12-i számában a kormánypárti brüsszeli lap a magyarok térnyerésének folytatódására irányítja a figyelmet. A beérkező tudósítások szerint egész Erdély mégis Bem tábornok kezén maradt, Görgey feltartóztathatatlanul tör előre Észak-Magyarországon, Szeged környékén pedig jelentős magyar csapatkoncentrációt hajtanak végre a szerbek elleni offenzíva előkészítéseként.[34] S a keserű hangú bécsi tudósítások alapján készült, a magyarok sikereiről érkező beszámolók immár folyamatosan jelennek meg a következő napokban, melyek alapján egy 29-én publikált értékelés egyenesen azt feltételezi: az oroszok által cserbenhagyott Ausztria létét a franciák által támogatott Piemont és Magyarország alapjaiban fenyegeti.[35]

Itália meghatározó szerepét taglalja a Le Nouvelliste is. „La traite des blancs" címmel közölt írása[36] szerint a félszigeten legújabban kirajzolódó uralkodó tendenciák szomorú reflexiókat váltottak ki „az emberiség barátai körében". Milyen jog alapján tarthat azonban igényt Radetzky arra, hogy ráerőltesse egy idegen kormány fennhatóságát azon népre, melyet a szabadság nevében igázott le – fogalmazza meg felháborodását kérdés formájában, s a választ az 1815-ös szent-szövetségi rendezésre hivatkozó ellenforradalmi érvelésből vezeti le. Húsz nép kénytelen tehát egy királyi család döntésének, „kurtizánok klikkje jármának" életfolytiglan behódolnia – állapítja meg a tehetetlenség dühével és arra emlékeztetve, hogy Lombardia, Toszkána és Romagna leigázását maga a nagyhatalmi diplomácia döntötte el.

Az idézett genti lap álláspontjától eltérő következtetésekre jut a Le Messager,[37] amely a külpolitikai helyzet alakulásáról és kívánatos alakításáról lefolytatott londoni parlamenti vitából az általános béke reményének „diplomáciai axiómaként" történt megerősítését olvassa ki. Megelégedéssel üdvözli, hogy Anglia és Franciaország béketeremtő együttműködése az egyébként általános összeütközéssel fenyegető itáliai kérdésben az európai nagyhatalmi politika domináns tényezőjévé vált és érezhető megnyugvással kommentálja a nemzeti egysége megteremtéséért harcoló olasz, illetve a szabadsága megvédéséért küzdő magyar nép szempontjából egyaránt kedvezőtlen tartalmú állásfoglalást. Április 12-én pedig bejelenti, hogy a brüsszeli kongresszus felfüggeszti működését és következő ülésszakát

[32] „Hongrie" LOB 1849. ápr. 7. No. 97. 3.
[33] „Hongrie" LOB 1849. ápr. 8. No. 98. 3.
[34] „Hongrie" LOB 1849. ápr. 12. No. 102. 3., vö. uo. ápr. 18. No. 108. 3., ápr. 24. No. 114. 3.
[35] LOB 1849. ápr. 29. No. 119. 1.
[36] LN 1849. ápr. 11. No. 42. 1.
[37] „Gand" LM 1849. márc. 28. No. 87. 1.
[38] „Question italienne" LM 1849. ápr. 12. No. 102. 1.

Veronában fogják megrendezni, ahol sor kerülhet az Ausztria és Szardínia között kötendő végleges béke részleteinek kidolgozására.[38]

Április második felében immár tartalmában és mennyiségében is egyértelműen érzékelhetővé válik a magyarok megítélésében bekövetkező, valódi áttörésként, illetve fordulatként értékelhető változás. A magyarok győzelmeiről tudósít egyre többször és részletesebben a Le Nouvelliste.[39] Igaz, a Gazetta de Cologne alapján a szinte valamennyi hadszíntéren elsöprő győzelmeket arató magyar honvédsereg kétségbevonhatatlan sikereiről beszámoló Le Messager még 17-én is úgy ítéli meg, hogy az általa elszigeteltnek, olykor esetlegesnek ábrázolt bravúros erőfeszítések ellenére Magyarországot az Erdély elözönlésére közeledő orosz csapatokkal szemben nem lehet a csatamezőkön megmenteni.[40] Azaz, pozíciója megfogalmazásával plasztikusan érzékelteti azt az Európában általánosan megnyilatkozó tendenciát, amely az eltelt hónapok meggyőző Habsburg propagandája hatása alatt kész és megváltoztathatatlan tényként fogadta el és vette automatikusan tudomásul Belgiumban is a magyar ellenállás állítólagos végleges felszámolását.

A hírlap április 24-i számában, az „Affaires de Hongrie" rovat alatt közölt rövid elemzést méltató szerkesztő azonban már egyenesen arra szólítja fel bevezetőjében az érdeklődőket, hogy miután bizonyos idő óta a magyarországi harcterekről érkező tájékoztatók oly mértékben „zavarosak, homályosak, természetellenesek, ellentmondásosak és hiányosak", olvassák el figyelmesen a Gazetta de Cologne egyik cikkének „alábbi" kivonatát.[41] Eszerint a háború kirobbanása óta még sosem állt ennyire a magyarok oldalán a szerencse. Győzedelmes hadjáratuk „azzal fenyegeti" a császáriakat, hogy minden korábbi erőfeszítésük eredménye megsemmisülhet, s a háború színtere ismét Ausztria területére helyeződik át. S bár a közlést semmiképpen nem indokolt direkt magyarbarát gesztusként, hanem csupán az erőviszonyok alapvető megváltozása korrekt jelzéseként értelmezni, a liberális belga közvéleményre gyakorolt hatásának jelentősége önmagában is rendkívüli.

Május elsején „Le trente-troisieme bulletin de l'armée autrichienne" címmel immár vezércikk[42] foglalkozik azzal az esettel, hogy a Bécsben kibocsátott április 24-i jelentés csupán azokat a híreszteléseket erősítette meg, amelyek már korábban is beszámoltak a Habsburg seregek kudarcairól. Nyomatékosan említést tesz ugyanakkor arról a „kellemetlen és szinte kétségbeejtő" helyzetről, amelyben Windisch-Graetz utódja találta magát, miközben elismerően szól Görgey ügyességéről és a magyar katonák bátorságáról. Összességében korrekt, objektív tájékoztatást ad saját érzelmei, véleménye felfedése nélkül. Így is óriási jelentősége van azonban annak, hogy a lap első oldalán, vezércikk formájában olvashatott a belga érdeklődő a magyar honvédsereg offenzívájáról, átütő katonai sikereiről.

Másnap egy Bécsből származó tudósítás[43] rövid hírként tolmácsolja az osztrák kormányülés állítólagos döntését az orosz intervenció visszautasításáról. Cikkíró lényegre mutató értékelése szerint valójában nem csupán az a kérdés vár

[39] „Détails sur la victoire des Hongrois' LN 1849. ápr. 20. No. 46. 2., „Nouvelles d' Allemagne" LN 1849. máj. 2. No. 51. 3., LN 1849. ápr. 22. No. 47. 1.

[40] „Nouvelles d' Allemagne" LM 1849. ápr. 17. No. 107. 2.

[41] „Affaires de Hongrie" LM 1849. ápr. 24. No. 114. 2.

[42] LM 1849. máj 1. No. 121. 1.

[43] „Nouvelles d' Allemagne" LM 1849. máj. 2. No. 122. 3.

megválaszolásra, hogy „Oroszországgal, vagy nélküle", hanem az, hogy „Oroszországgal az alkotmányosság elve ellen, vagy a népekkel az elvért?" Kiemeli, hogy a cári intervenció kérdése nem csupán a magyarokat érinti, hanem legalább annyira, sőt talán még jobban befolyásolja az osztrák monarchia többi népe sorsának alakulását is. Éppen ezért, az elkövetkező napok a legfontosabbak lesznek Ausztria jövője alakulása szempontjából – hangsúlyozza, s a magyar szempontból korábbi negatív egyértelműséggel szemben nem zárja ki a pozitív alternatíva lehetőségét. Néhány nappal később pedig csupán annyit jelez a hírlap, hogy az orosz katonák osztrák területre érkezéséről felröppentett híreket mindeddig sehol nem erősítették meg.[44]

A Függetlenségi Nyilatkozat debreceni elfogadásának tényét először a Le Précurseur hozza olvasói tudomására május 5-én „Hongrie" című alrovatában.[45] Az esemény közlésénél többre nem vállalkozik, sokat sejtető kapcsolódó megjegyzésében azonban hozzá teszi, hogy már pontosan kijelölték az orosz intervenciós csapatok pihenő állásait és élelmező raktárait. Másnap a Le Messager harmadik oldalán bukkan fel az a hír[46], miszerint Kossuth nyilatkozatot tett közzé, amely deklarálta Magyarország és a hozzá tartozó népek elszakadását és függetlenségét a Habsburg – Lotharingiai dinasztiától. Az ugyancsak tényekre korlátozódó bejelentés megfogalmazója szintúgy tartózkodott mindenfajta értékeléstől, antwerpeni liberális társához hasonlóan azonban ő is utalt az orosz fenyegetésre megemlítve, hogy a cári csapatok Magyarországra érkezésének dátumát időközben hivatalosan is május 6-ában határozták meg. A történelmi jelentőségű debreceni dokumentum létezéséről a L'Observateur hetedikén értesíti a közvéleményt, s a trónfosztás, valamint az új felelős magyar kormány megalakulása kapcsán hasonlóképpen beéri az objektív tájékoztatással.[47]

Az idézett példák egyértelműen azt mutatják, hogy a belga liberális közvélemény megjelenítői és formálói kezdetben tudatosan és következetesen tartózkodtak az új helyzettel kapcsolatos érdemi állásfoglalástól. Nem terhelték túl közönségüket sokkal több, a magyar belpolitikai élet alakulására vonatkozó részletekkel sem. Érdeklődésük egyértelműen a magyar szabadságharc nemzetközi környezetére, a küzdelem várható kimenetelének boncolgatására összpontosult.

4. A független Magyarország nemzetközi környezetéről

A liberális belga hírlapok figyelme a történelmi változások hírére fokozottabb mértékben fordult Magyarország felé. A Le Messager „Gand" című rovata május 9-én külön vezércikkben foglalkozik a legújabb fejleményekkel.[48] A korábbiakhoz képest szokatlanul hosszú és alapos elemzés megállapítja, hogy „Magyarország ügyei legdrámaibb szakaszukba lépnek", miután Oroszország cárja Ausztriába érkezett az 1815-ös szerződés megerősítésére. A magyar és az itáliai kérdést

[44] „Nouvelles d' Allemagne" LM 1849. máj. 5. No. 125. 2.
[45] „Allemagne" / „Hongrie" LP 1849. máj. 5. No. 125. 2.
[46] „Nouvelles d' Allemagne" LM 1849. máj. 6. No. 126. 3.
[47] „Hongrie" LOB 1849. máj. 7. No. 127. 3.
[48] „Gand" LM 1849. máj. 9. No. 129. 1.

először emelve azonos szintre, az olaszok, a lengyelek és a magyarok hármas függetlenségi harcát a nemzetközi megállapodás ellen irányuló súlyos kihívásként értékeli, miközben nagyvonalúan hallgat arról, hogy 1830-ban a Belgium függetlenségének kivívására irányuló törekvéseket is éppen ugyanazon megállapodások, a szent-szövetségi rendszer eltörlésének szándéka hívta életre. Az 1830–31-es belga, illetve az 1848–49-es magyar szándékok rokonságát, tartalmi azonosságát tehát nem képes, vagy nem akarja felismerni. Feltételezi ellenben, hogy a magyarok Morvaországon keresztül készülnek a lengyelek segítségére sietni, és az sem kétséges számára, hogy a cár fellépése éppen a Varsó, Milánó és Pozsony közötti szolidaritást fogja megerősíteni. Összességében pedig arra a következtetésre jut, hogy a tovább mélyülő és kiszélesedő nemzetközi konfliktus forrását két elv: a császárságok szerződésekre alapozott integritása, illetve a nemzetiségek elkülönülésére irányuló felbomlás tendenciája közötti élet-halál harc képezi..

A folytatásban kifejti, hogy a Talleyrand és Lajos Fülöp által Európának ajándékozott nemzetiségi elv, melyet 1830-ban valamennyi szuverén elfogadott félelmében — cikkíró itt elfelejt utalni arra, hogy maga Belgium is e változásnak köszönhette függetlensége elismertetését — „sátáni helyzetbe" fogja terelni Franciaországot a repedező, és valamennyi részében omladozó európai diplomáciai építmény romhalmaza közepén. Egyedül ő nem hordozza magában ugyanis a felbomlás csíráját. Dunkerque flamandjai, Marseille görögjei, Straßburg németjei éppoly makacsul és szenvedélyesen franciák, mint az eredeti tartományok őslakosai. Párizsban a vörös, a kék, és a fehér egymás ellenségei, a határon azonban mindhárman összefognak az ellenség ellen – hangsúlyozza, majd azt jósolja: Orosz-, Lengyel- és Magyarország, valamint Ausztria és Itália népei, akárcsak Anglia és Írország lakosai további felkelésekre számítanak, miközben Franciaország nyugodtan ülhet erkélyén és nézheti az aréna gladiátorait.

Külpolitikai szemlélődésének végéhez érve úgy ítéli meg, hogy Ausztria összeroppant a küzdelemben és haláltusáját vívja. A magyar háború, melynek eseményeit oly gondosan el tudták titkolni Ausztria cselszövései, hirtelen fordulatot vett és ámulatba ejtette Európát. A magyarok, akiket váratlanul árasztott el a Habsburg sereg, megtisztították anyaföldüket, és Bécs felé vonulnak. Az ellenség táborában leváltják a tábornokokat, a többi magától mond le, egyik a másik után. „Ausztria egyszerre veszíti el erejét és tekintélyét. Vajon mindezt Oroszország fogja megváltoztatni hadseregének bevetésével? A két elem közül melyik fog alul maradni? Mindezt a közeli jövő mutatja meg számunkra" – vázolja fel a szerző a kor legfontosabb dilemmáit úgy, hogy a győzelem lehetőségét mindkét irányban nyitva hagyja.

Az orosz intervenció várható hatásait nemzetközi összefüggésekben elhelyezve elemzi a genti hírlap május 11-i száma.[49] A kitekintés arra a sajátos helyzetre irányítja a figyelmet, hogy a pápa Gaeteban, a szász király Koenigsteinben, Ausztria császára pedig Olmützben tartózkodik, miközben a pápa francia, a király porosz, a császár pedig orosz intervencióban reménykedik. Ezek az intervenciók fogják a rendet, mintegy varázsütésre helyreállítani? – teszi fel a kérdést, s a folytatásban nem is titkolja a tervekkel kapcsolatos ellenszenvét és kétségeit.

[49] „Gand" LM 1849. máj. 11. No. 131. 1.

Róma ellenállása egyébként is be fogja szerinte bizonyítani, hogy tévedtek a népek állapotának megítélésében. És hol van továbbá a 150 ezer orosz katona? Csupán akkor fognak Magyarországra bevonulni, amikor az osztrákok még jobban meg lesznek már tizedelve, demoralizáltságuk tovább mélyül és tábornokaik még inkább leértékelődnek? – fogalmazza meg a lényeget feszegető dilemmáit. Nem fog-e a kozák fenyegetés, a civilizáció mumusa újabb ösztönzést adni a liberális egységmozgalmaknak, melynek eredményeként a nép szemében szélhámosoknak minősülnek majd azok, akik a káosz felszámolására hivatkozva idegen csapatokat hívnak be saját társadalmuk alávetésére – villantja fel a Kossuthéket is különösen foglalkoztató pozitív alternatívát. Az ismertetett cikk tehát egyrészt a cári hadsereg érkezésének és körülményeinek bizonytalanságát érzékelteti, másrészt pedig az intervencióval szembeni ellenérzéseit tolmácsolja súlyos érvekkel alátámasztva, s mindezzel korábban sosem tapasztalt egyértelműséggel a magyar ügy mellett áll ki.

A nemzetközi tájékozódás és tájékoztatás körét tovább szélesítve a Le Messager május 14-i számának vezércikke[50] arra mutat rá, mennyire nehéz az adott körülmények között a külpolitikai bonyodalmakban eligazodni. Példaként hozza fel, hogy miközben Odillon Barrot a tervezett francia intervenció célját a pápa világi autoritása helyreállításában jelöli meg, odahaza a hatalom szekularizációjának szükségességéről szónokol rendületlenül. Nem zárja ki ugyanakkor, hogy a francia csapatok megjelenése Rómában újabb függetlenségi erőfeszítéseket fog kiprovokálni egész Itáliában. Még rejtélyesebbnek találja Németország helyzetét, ahol egyesek a Szent Szövetség helyreállításáról szónokolnak, s ez alatt az egész országban erjedés bontakozik ki az abszolutizmus kihívására szükséges preventív válaszadás jegyében. A folytatásban pedig határozottan leszögezi, miszerint a magyarok pozíciója napról napra erősödik, s nem csupán a császári csapatokra mérnek csapást csapásra az egymást követő csatákban, hanem Lengyelország megsegítésére is készülnek, amely csupán a megfelelő támogatásra vár ahhoz, hogy eljátszhassa a „második Magyarország" szerepét. Az előkészületek alapján ugyanis arra következtet, hogy a magyarok elébe kívánnak menni az orosz intervenciónak Galíciában és Erdélyben egyaránt. Tapasztalatait összegezve „nem ügyetlen magyarázat"-nak nevezi azt a hivatalos gondolkodást, amely a felkelésekben mindenhol republikánus és anarchisztikus mozgalmat leplez le, holott az anarchisták — mutat rá — mindenhol törpe kisebbséget alkotnak, és politikai befolyásuk módfelett gyenge. Erre az érvre épül a Szent Szövetség helyreállításának logikája, miközben a hercegek, királyok és császárok „egyesítik azon illúzióik hullámzását", miszerint csakis az anarchia támadta meg őket.

Elemző tehát, miközben beszámol Magyarország erejének és tekintélyének gyors növekedéséről, az ellenforradalom álszent érvelésére zúdítja bírálatát, s annak hazugságait, csúsztatásait leleplezve a magyarok szabadságküzdelme melletti hangulatot erősíti.

A Magyarország ellen tervezett agresszióról a Le Précurseur május 10-én ad részletes tájékoztatást olvasóinak. A Gazetta Allemande alapján megjelentetett

[50] „Gand" LM 1849. máj. 14. No. 134. 1.

„L'Autriche et les Russes" című vezércikke[51] a német és a magyar szabadság között fennálló kölcsönhatás gondolatából kiindulva fogalmazza meg kérdését: ki tudná eldönteni, hogy e 25 ezer (!) orosz katonát nem inkább Németország, mint Magyarország ellen fogják küldeni. Egy héttel később[52] az antwerpeni hírlap bécsi levelezője beszámolója alapján a felett sajnálkozik, hogy a kiengesztelődés lehetőségének felszámolásával a megfontoltság, az óvatosság és a kíméletesség mértéke is eltűnt Ausztria és Magyarország között. A trónfosztás deklarálása véleménye szerint a megbékélés reményének utolsó esélyét is megszűntette. Feltételezi, hogy Olmützben már régóta gyanakodtak az ez irányú magyar aspirációkra, és okkal hihetőnek tekinti, hogy ezen feltételezése jelentős szerepet játszhatott az oroszok segítségül hívásában. Kijelenti, hogy napjainkra már mindkét pártról hajlamos a szemlélődő bármit elhinni, miközben senki sem ismerheti, mi történik valójában a két színház kulisszái mögött. Az objektív hangnemet megütő, ám a törvénysértő agresszió és az alkotmányos rendet védelmező önvédelmi háború részvevői felelősségét összemosó elemző látszólag mindkét fél irányában egyenlő távolságot tart. Mindeközben azonban a Függetlenségi Nyilatkozat ellen érvelve a cári beavatkozást a magyarok feltételezett korábbi elszakadási törekvéseivel hozza egyenes összefüggésbe.

Ugyancsak május 17-én jelenik meg elemzés a jövő súlyos bizonytalanságairól a Le Nouvelliste első oldalán „Un point d'interragation" címmel[53]. Szerzője szerint a világpolitika teljes káoszba zuhant és senki nem tudja megmondani már, hol található az igazság és a képmutatás, a jog és a jogtalanság, mi a bűn és mi az erény, a helyes és a rossz. Rettenetes végkifejlődéstől tartva, ám a katasztrófa elkerüléséhez vezető megoldásokat keresve olyan „erős hang" szükségességére mutat rá, amely a Bábel csúcsára emelkedve képes lenne azt kiáltani: „állj az egyeseknek, jaj a másoknak, remény és hit mindenkinek." De hol található e hang, talán Kossuthé lenne az? – kérdezi. Vajon e szláv diktátor (!) valóban a világ egyetlen olyan népének készülődését irányítja, amely méltó lehet a szabadságra és egy nagy küldetés betöltésére, amely képes legyőzni észak hordáit, dél abszolutizmusát és kelet hitetlenségét? Avagy az új világot a kelet-római birodalom örökségében kell keresni, és a pánszlávizmus kiteljesedése jelentheti annak helyreállítását? A magyarok barbárok, hódítók, vagy felszabadítók? Attila, vagy egy Messiás vezeti-e őket a régi világ romjain, vagy egy új világ nyitánya felé?

Május 20-án a Journal de Charleroi az új magyar kormány programját ismerteti és mindenekelőtt annak republikánus, demokratikus, forradalmi tendenciáit állítja középpontba.[54] Ugyanezen a napon a magyar vonatkozású témákkal immár folyamatosan foglalkozó Le Messager „Gand" című rovatában olyan írást közöl,[55] melynek szerzője szerint a kibontakozó események egészen más jelleget öltenek magukra, mint amit belga honfitársaihoz intézett eligazításában, a kormány nevében báró Chazal megrajzolt. Felrója hadügyminiszterének, hogy Bécs, Prága és Pest felgyújtóiban nemrégiben még az osztrák monarchia dicső restau-

[51] LP 1849. máj. 10. No. 30. 1.
[52] „Autriche" LP 1849. máj. 17. No. 137. 2.
[53] LN 1849. máj. 17. No. 51. 1.
[54] „Bulletin politique" JCh 1849. máj. 20. No. 221. 1.
[55] „Gand" LM 1849. máj. 20. No. 140. 1.

rátoraiként köszöntötte azokat a politikusokat, akik a kor normáival ellentétes, bűncselekménynek is beillő módszerekkel operáltak. A minden korábbinál bátrabban lényegre törő és egyértelműbb állásfoglalás azt tükrözi, hogy a liberális lap által reprezentált flandriai politikai és társadalmi körökben május végére gyökeres fordulat teljesedett ki a magyarok harcának megítélésében, mely mellett határozottan kiállva megbélyegezték az ellenforradalom antihumánus fellépéseit, és szigorú bírálatban részesítették a belga kormány Habsburgok politikáját támogató tagjait.

A magyar ügy kapcsán megfogalmazott vélemények egyetlen hírlapban is megfigyelhető ellentmondásos összetettségét, tartalmi hullámzását példázza a L'Observateur első oldalán, a „Résumé politique" című rovatban megjelent állásfoglalás,[56] amely minden pozitív alternatív lehetőséget kizárva kategorikusan leszögezte: a magyarországi orosz intervenció immár „régóta elvitathatatlan tény". A Szent Pétervárott kibocsátott cári manifesztum alapján megállapítja, hogy az orosz uralkodó végül is mindenekelőtt azért döntött az Ausztriának adandó segítségnyújtás mellett, mivel a magyarok harcában a lengyelek forradalmát és az anarchiát vélte megnyilvánulni. Az állítás valóságtartalmát támasztotta alá cikkíró szerint Kossuthnak a magyar kormány demokratikus és republikánus jellegét hangsúlyozó állítólagos bejelentése is. A programbeszéd előadója személyének pontatlan megjelenésétől eltekintve a közlés forrásértékét elsősorban annak érzékeltetésében határozhatjuk meg, mily rendkívül káros hatást gyakorolt Szemere Bertalan különösen szerencsétlen és felelőtlen, a kibontakozás pozitív folyamatár megzavaró nyilatkozata a nyugati közvélemény által megalkotott Magyarország kép alakulására.

A cári fenyegetés nemzetközi hátterének fő vonásait megrajzolva a brüsszeli lap az orosz politika folyamatos németországi beavatkozása mellett elsősorban a küszöbön álló francia parlamenti választások várható kihatásairól értekezik. A küzdelem szerinte nem egyszerűen a despotizmus és a szabadság, hanem immár egyenesen a civilizáció és a barbarizmus között zajlik. Emlékeztet arra, hogy Louis Bonaparte győzelmét a belga liberálisok már 1848. december 10. előtt is megjósolták, prognózisukat azonban nem a nagy név mágikus kisugárzására, hanem a február 24-e utáni, a virágzó ipart és gazdaságot a radikalizmus és a szocializmus programjára hivatkozva anarchiába taszító hanyatlásból és az azzal szemben tapasztalt általános ellenszenvből vezették le. Az elnökválasztás során a francia társadalom valójában a demoralizáló anarchiát utasította el a rendre, a tulajdonra és a családra felépített értékrend védelmében.

A Ledru-Rollin által irányított felkelési kísérlet elfojtását követően a kispolgári radikálisok bukását arra vezeti majd vissza,[57] hogy a hegypárt sem a szabadságot, sem a tulajdon szentségét, sem a családot, sem a természeti jogokat, sem a polgári felelősséget nem respektálta, a társadalom viszont a klasszikus liberalizmus értékrendje alapján működő L'Observateur által is képviselt, a „rend-szabadság-fejlődés" programja mellett foglalt állást. A parlamenti választások eredményét értékelve azt emeli ki, hogy a rend pártjának győzelme a polgárháborút

[56] „Résumé politique" LOB 1849. máj. 22. No. 142. 1.
[57] LOB 1849. jún. 16. No. 167. 1.

szító anarchistákkal szemben helyreállította a társadalom bizalmát az ipar, a kereskedelem és a gazdaság fellendülésében. A „sikerek mámorában" sem téveszti azonban szem elől a francia fejlődés kirajzolódó árnyoldalait. A belpolitikai folyamatok antiliberális tendenciáit érzékelve arra hívja fel olvasói figyelmét, hogy Franciaországban a republikánusok, a legitimisták, az orléanisták, a monarchisták és a fanatikus bonapartisták közepette nem található liberális párt, amely — más országokhoz hasonlóan — a szabadságot tekintve irányadónak orvosságot kínálna a társadalom bajaira. A jövő szempontjából is rendkívül aggályosnak nevezi, hogy alig maradtak olyan mérvadó politikusok és befolyásos társadalmi csoportok, amelyek a liberális alkotmányosság bázisát képezhetnék.[58]

A „Résumé politique" című rovatban június 4-én közölt megállapítás szerint Németországban mindeközben folytatódik az orosz beavatkozás, mivel a cár magának tulajdonítja a jogot a régi alkotmányosság visszaállítására és egy császárság megszervezésére saját ízlése és érdekei szerint. Nyomásának engedve a németek végül bejelentették, hogy lezárják a Dánia ellen indított háborújukat, és békét kötnek, előrebocsátva, hogy a frankfurti központi hatalom esetleges ellenállását nem ismerik el legitimnek.[59] A Le Messager ugyanezen a napon „Sur l'allocution de Pie IX." című írásában[60] a Rómába visszatérni készülő pápa várható programjáról értekezik, és megfogalmazza aggodalmát, mely szerint az előjelek alapján fennáll annak komoly veszélye, hogy az erőszakos restauráció szellemében nem egyszerűen papként, hanem pap-királyként kívánja majd helyét újra elfoglalni. Magatartását alapvetően meghatározza szerinte az a körülmény, hogy messze eltávolodott korábbi liberalizmusától és a kor új, modern eszméi ellen fordult, melyeket régi bibliai metaforákkal operálva és a kiátkozással próbál visszaszorítani, közömbösíteni. A genti lap egyértelműen elmarasztalja Párizst Szardíniában és Szicíliában magára vállalt békéltető szerepéért.[61] Bírálja, amiért Bonaparte Lajos behódolásra szólította fel a felkelőket, s mindeközben nem kevés képmutatással arra emlékeztette az itáliaiakat, miszerint jobban jártak volna, amennyiben tanácsát elfogadva nem hajszolták volna bele magukat súlyos és értelmetlen áldozatokba. Elemző szerint ez nem más, mint a szerződések politikájának elfogadása, „a fait accompli" respektálása, melynek eredménye a gyengék cserbenhagyása és az erőssel szembeni hízelgés. Nem kis iróniával arra utal a folytatásban, hogy a németországi zavarok alaposan felébresztették Franciaország gondoskodását, az oroszok magyarországi beavatkozása azonban mindössze egyszerű jegyzékcseréket provokált. Úgy véli, hogy az általa egyértelműen elítélt magatartás a quasi ellenzékiséggel áll rokonságban, amely előzékenyen fitogtatja a köztársaság elismerését a cári Oroszország által.

A Le Messager szerint[62] a magyarok egyáltalán nem kívánnak tartósan berendezkedni a Habsburg megszállásra. Mivel az osztrák kormány a háború eseményeiről minden őt zavaró publikáció terjesztését megtiltotta, arra a következtetésre jut, hogy a magyarok minden valószínűség szerint jelentős győzelmeket

[58] LOB 1849. júl. 15. No. 195. 1.
[59] LOB 1849. jún. 4. No. 155. 1.
[60] LM 1849. jún. 4. No. 156. 1.
[61] „Gand" LM 1849. jún. 11. No. 131. 1.
[62] „Gand" LM 1849. máj. 27. No. 147. 1.

arattak. A bizonyosság erejével csupán három tény rögzítését tartja indokoltnak: egyrészt a magyar seregek toborzásának bámulatos gyorsaságát, amelyről minden elfogultsága ellenére még az osztrák Lloyd is beszámolt, másrészt immár a magyarokkal szembeni hadba vonulástól is vonakodó osztrák csapatok demoralizáltságát, harmadrészt pedig a magyarok rendelkezésére álló anyagi erő jelentős gyarapodását, miután a Habsburgok Buda alatt mintegy 150 ágyút veszítettek. A magyar pozíciók jelentős megszilárdulását emeli ki a Le Précurseur beszámolója[63] is, amely Buda visszafoglalását a magyarság jövője szempontjából különösen előnyös fordulatként ábrázolja. Kiemeli, hogy a „Duna kulcsa" funkcióját betöltő főváros birtokában egyszerre lesznek képesek északi és déli irányban operálni, s ami ennél is fontosabb: a visszahódított ipari létesítmények újabb nélkülözhetetlen forrásokat biztosítanak a szabadságharc számára. Pest-Buda birtokbavételét olyan jelentős vagyongyarapodásnak tekinti, amely gőzös hajóraj működtetését is lehetővé teszi a Dunán.

A L'Observateur május 26-án az oroszok felett aratott állítólagos magyarországi győzelmi hírek bebizonyosodása felett örvendez[64], két nappal később pedig arról számol be, hogy a francia kormány Berlinben „nagyon energikus jegyzékkel" reagált az orosz intervenció hírére.[65] Június 17-én „Résumé"-jében már tényként hivatkozik az európai kormányokhoz intézett, az intervenciót hivatalosan bejelentő cári diplomáciai jegyzékre,[66] igaz ugyanabban a számban a „Hongrie" rovatban megjegyzi: „még egyetlen oroszt sem láttak, sem Erdélyben, sem a Bánátban."[67] Másnap a Lloyd félrevezető tájékoztatása alapján[68] egy utazó állítólagos elbeszéléseit tolmácsolva az állítja, miszerint Debrecenben bejelentették: az Ausztria felett aratott győzelmet követően a magyarok Lengyel- és Olaszország felszabadítására készülnek. A magyarok feltámadását igazi csodának nevezi, s a Habsburg elnyomással szembeni hatalmas erőfeszítések sikerét — a polgárság anyagi tehervállalását is méltatva — Kossuth rendkívüli hatásával magyarázza. Kiemeli, hogy az önbizalmában megerősödött nép valóságos messiásként tiszteli vezetőjét és kész meghalni hazájáért.

A kialakult helyzetben a Le Messager[69] döntő fontosságú kérdésnek nevezi, vajon az orosz intervenció „Deus ex machina"-ként el fogja-e dönteni a harc kimenetelét. Kérdésfeltevésében némi bizonytalanság is vegyül. Elemző ugyanis valami „madárijesztő-szerűséget" vél felfedezni az északi kolosszusban, melynek kaukázusi hadviselését tanulmányozva csupán „agyaglábnyomokra" bukkan, és arra emlékeztet, hogy a háború egy éven keresztül valóságos megrázkódtatást jelentett annak a 12 ezer oroszNak, aki végül elesett a helybéliek csapásai, a betegség és a fáradtság következtében. Felhívja a figyelmet arra is, hogy miközben a támadók papíron háromszoros számbeli fölénnyel rendelkeztek, a valóságban a kétszerest is alig érték el. A genti lap tehát miközben folyamatosan a magyar

[63] „Allemagne" / „Hongrie" LP 1849. jún. 3. No. 154. 1.
[64] „Résumé politique" LOB 1849. máj. 26. No. 146. 1.
[65] Uo. 1849. máj. 28. No. 148. 1.
[66] Uo. 1849. jún. 17. No. 168. 1.
[67] „Hongrie" LOB 1849. jún. 17. No. 168. 1.
[68] „Hongrie" LOB 1849. jún. 18. No. 169. 1.
[69] „Gand" LM 1849. máj. 27. No. 147. 1.

honvédseregek felülkerekedéséről számolt be a csatatereken, információi alapján jelentős mértékben megkérdőjelezte az orosz intervenció hitelességét.

A Le Messager június 3-án megjelent értékelése[70] szerint „a köd, amely Magyarország dolgait eltakarja, egyre inkább sűrűsödik." Emlékeztet arra, hogy számos írás utalt már az orosz cár, az osztrák császár és a porosz király beszélgetésére, melynek eredményeként a valóságos rendőrszerepre készülő három monarcha állítólag közös fellépésre szánta el magát valamennyi német tagállamban. „Németországnak így három cárja lenne" – állapítja meg, egyben arra is figyelmeztetve, hogy rendkívül komoly gondot okozna a német fejedelmek megtörése, akik egy ilyen konfliktusban saját népeik támogatására is számíthatnának.

Tovább bonyolítaná a helyzetet a lengyel függetlenség megoldatlan kérdése, s a lengyel magyar szolidaritás esetleges felerősödésével is komolyan számolni kell – emeli ki a szerző, majd gondolatmenetét folytatva azon reményének ad hangot, hogy az említett rendezvény a beavatottak számára leleplezte a három hatalom titkos terveit. Amennyiben az akcióra mégis sor kerülne, „a megkoronázott triumvirátus" lehetőségeit meghaladó vállalkozásba kezdene, ami még inkább alátámasztaná az orosz tábornokoknak azt az állhatatosságát, hogy lebeszéljék uralkodójukat a magyarországi intervencióról. Szerző szerint ugyanis ez a vállalkozás is oda vezetne, mint a kaukázusi kaland, melynek során a tábornokok felvilágosító éleslátása ismétlődően beleütközött „egy féktelen és abszolutisztikus hatalom" hozzá nem értésébe.

Tájékoztatásának összességében mégis pozitív végkicsengést kölcsönözve, „a remény emberének igazában bízva" leszögezi: „megvolt az előszó, jelenleg a bevezetésnél tartunk."

5. Az orosz intervencióról

Június 28-án a L'Observateur osztrák lapok híradásai alapján bejelentette, hogy Görgey súlyos vereséget szenvedett a Habsburg-orosz csapatokkal vívott ütközetben, s a kudarc a magyar sereg megsemmisüléséhez vezetett.[71] Feltűnően rövid idő alatt értesült tehát a peredi és a zsigárdi csaták kimeneteléről, valamint az orosz kisegítő egységek abban játszott meghatározó szerepéről. Az újabb ellenforradalmi offenzíva feltételezett gyors sikerei alapján pedig hamarosan arra a következtetésre jut, hogy a magyarok túlságosan gyengék komolyabb ellenállás kifejtésére.[72] Július 8-i számában a Le Nouvelliste is arról elmélkedik, hogy a magyarok bravúrjaik ellenére defenzívába szorulnak a szövetséges osztrák-orosz csapatokkal szemben, és napról-napra egyre közelebb jutnak a súlyos önfeláldozáshoz („grave dévouement").[73]

Két nappal később a L'Observateurben arról olvashattak, hogy Ausztria hívei egyre aktivizálódnak és demoralizálják a magyar lakosságot, a kommentátor

[70] „Gand" LM 1849. jún. 3. No. 154. 1.
[71] „Résumé politique" LOB 1849. jún. 28. No. 178. 1.
[72] „Hongrie" LOB 1849. júl. 8. No. 188. 1.
[73] „Nouvelles d' Allemagne" LN 1849. júl. 8. No. 79. 3.

megjegyzése szerint „sajnos úgy tűnik, nem kis sikerrel."[74] Július 20-án egyik cikkírója már tényként közli, hogy az oroszok „malhereusement" bevonultak Pestre, s ezzel Görgey seregét (tehát mégsem semmisült meg!) elvágták „Magyarország maradékától."[75] 22-én pedig kifejezetten „jó fordulat"-nak minősíti, hogy a népfelkelés különösebb nehézség nélkül bontakozik ki, s Délen Bem „teljesen megverte" Jellačićot. Figyelemre méltó mozzanatként utal mindeközben arra a szerinte különös jelenségre, miszerint az orosz seregek mozgása „mindig kitérő és titokzatos, ami értesülései szerint az osztrák kormányt felettébb zavarja.[76]

A Journal de Charleroi az intervenció megindulása hírére reagálva átveszi a Teleki László által a párizsi Nationalban közölt magyar tiltakozás szövegét,[77] s ha érdemben nem is foglal állást annak tartalmával kapcsolatban, legalább hozzájárul a hivatalos hazai álláspont, érvelés megismertetéséhez. Július 29-én azonban már a címlapon közli és látja el megjegyzéseivel a L'Émancipation felkelőkkel rokonszenvező kommentárját.[78] Bevezetőjében egyértelműen a magyarok pártjára állva szögezi le, hogy felkelésük számos analógiát mutat az 1830-as belga forradalom alapelveivel, majd átadva a szót az L'Emancipationak leszögezi, hogy amennyiben a honvédsereg ellen tudna állni Ausztria és Oroszország egyesített erőinek, a siker egyáltalán nem a rendetlenség elvein fog nyugodni. A magyarok lejáratására irányuló kampánnyal szembefordulva hangsúlyozza, hogy a pozsonyi parlament és az uralkodó között létrejött szerződést maga az osztrák császár sértette meg, s a magyarok ellenállása a jog talaján bontakozik ki. A folytatásban a cikkíró különbséget tesz Magyarország és Báden felkelése között kiemelve, hogy a „valódi konzerváló emberek" jókívánságaikat nyilvánítják az elsőre, megvonják viszont rokonszenvüket a másodiktól. Támogatásáról biztosítja ugyanakkor azt az álláspontot, miszerint valóban le kellene mondani a társadalom jövőjéről és magáról Istenről is, amennyiben a vallás és a rend emberei összekevernék az emberek jó szándékát és visszautasítanák a különbségtételt a rend és a rendetlenség szelleme, valamint a hazájukért és nemzetiségükért harcoló elnyomott népek, illetve a kommunizmus jegyében a „forradalmi zsákmány" szétosztásának vágya által motivált bandák között.

A forradalmi radikalizmus elutasításán keresztül cikkíró a magyarországi kísérletet közvetett módon pozitívan definiálja tehát, miközben megkülönbözteti az általa legitimnek (pl. a magyar!), illetve illegitimnek (ld. Báden) minősített törekvéseket. Aláhúzza, hogy előbbi esetében az őszinteség politikája teremt törvényt, s azt a vallás is megáldja. Ennek szellemében kéri többek között Istentől „a szerencsétlen" Lengyelország feltámasztását, még ha tisztában is van azzal, hogy „szívünk és igazságunk" egyelőre el lesz utasítva.

A Le Précurseur „Dernier Courrier" cím alatt[79] némi iróniával arról tudósít, hogy a magyarok „nem találván az üdvösség hangját a közepes kétségbeeséshez szándékoznak visszatérni", amikor felajánlják koronájukat az oroszoknak. Mi

[74] „Résumé politique" LOB 1849. júl. 10. No. 190. 1.
[75] Uo. 1849. júl. 20. No. 200. 1.
[76] Uo. 1849. júl. 22. No. 202. 1.
[77] „Protestation de la nation Hongrie contre l' intervention Russe." JCh 1849. júl. 13. No. 243. 1.
[78] „Bulletin politique" JCh 1849. júl. 29. No. 249. 1.
[79] LP 1849. júl. 28. No. 209. 2.

több: a lengyel párttal arról egyeztetnek, hogy Leuchtenberg főherceg a magyar mellett a lengyel trónt is megkaphassa. Emlékeztet arra, milyen arcot vágott Miklós cár a lengyelek hasonló korábbi kezdeményezéséhez és nincsenek kétségei a magyar ajánlat várható sorsát illetően sem.

Az idézett reagálások alapján megállapítható, hogy a cári intervenció hírének megérkezését követően a belga liberális lapokban elterjedtek a magyarokkal rokonszenvező, mintegy véletlenszerűen odavetett megjegyzések, és dominánssá vált a magyar szempontból kedvező információk pozitív méltatása. Ezzel egy időben egyre cinikusabban, olykor kifejezetten kritikus, sőt gúnyolódó hangnemben fejezték ki ellenszenvüket a Habsburg politikával és az osztrák lapok valóságot meghamisító, ám egyre többször lelepleződő magatartásával szemben. A L'Observateur július 23.-án például a felett ironizál, hogy a bécsi újságok „szokás szerint csak sikerekről írnak", miközben állításaikat és érveiket elfelejtik pontos és megtámadhatatlan tényekkel, konkrétumokkal alátámasztani.[80]

Sajnálatos, hogy a brüsszeli lap hozzáállásában kicsit későn következett be a jelentős pozitív fordulat, ráadásul bátor kiállása ez úttal tévedésen alapult, mivel a bécsiek most kivételesen igazat mondtak. A felszólalás ettől függetlenül hitelesen mutatja, hogy a belga liberális közvélemény júliusban (akárcsak az angol és a francia) egyértelműen felsorakozott a magyar szabadságharc mögé, ami egyben azt is bizonyítja, hogy Kossuthék kivárásra, időnyerésre irányuló külpolitikai kényszerpróbálkozásai nem voltak teljesen megalapozatlanok és még kevésbé minősíthetők azok eredménytelennek.

Július 25-én, a L' Observateur a Lloyd alapján további orosz egységek Magyarországra érkezését jelzi,[81] majd sajnos indokolatlan kétkedéssel teszi hozzá: amennyiben az elmúlt hónapok során az osztrák kormánylapok által közölt számok igaznak bizonyulnának, már több mint egy millió intervenciósnak kellene magyar földön tartózkodnia. A megállapítás arra utal, hogy a folyamatos ellentmondásos és tendenciózus torzítások hatására egyes liberális hangok elbizonytalanodtak az intervenció hitelességét, illetve annak komolyságát illetően. További információ szerint a magyar országgyűlés helyreállította — a valójában el sem törölt — monarchiát, s a szóba jöhető uralkodójelöltek közül egy Coburg házból származó, vagy inkább Habsburg főherceg jelölését említi.[82] A közlemény egyszerre mutat rá a korábbi dezinformáló Habsburg propaganda negatív hatásainak — minden pozitív változás ellenére — erős továbbélésére, valamint utal a magyar diplomácia kiút- és kompromisszumkereső próbálkozásaira is.

Július 30-án Arad és Pétervár felszabadítását a nagy tömegekben közeledő magyar honvédseregek összpontosítási törekvései szempontjából rendkívül fontos fejleményként értelmezi, és az erőviszonyok alakulása alapján arra a következtetésre jut, miszerint „valószínű, hogy e véres dráma befejezésére, vagy talán nyitányára Délen fog sor kerülni."[83] A harci eseményeket továbbra is nagy érdeklődéssel nyomon követve beszámol Nagyszeben orosz bevételéről is, majd Bem Mol-

[80] „Résumé politique" LOB 1849. júl. 23. No. 203. 1.
[81] „Résumé politique" LOB 1849. júl. 25. No. 205. 1.
[82] Uo. 1849. aug. 5. No. 216. 1.
[83] „Hongrie" LOB 1849. júl. 30. No. 210. 3.

dáviába történő betörését méltatja, megkülönböztetett jelentőséget tulajdonítva annak, hogy az akció a legkisebb ellenállásba sem ütközött.[84] A magyarok iránti rokonszenv folyamatos jelenlétét példázza egyértelműen a „Prise de Raab par les Hongrois" címmel megjelent rövid közlemény[85], amely Klapka György sikeres, s a Habsburgok körében komoly pánikot kiváltó komáromi kitörését méltatja érezhető, bár visszafogott örömmel, a következő számban[86] pedig apró részletekbe menő pontossággal meséli el a „portyázás" történetét.

A „Résumé politique" rovata a magyar ügy nemzetközi hátterében észlelhető pozitív hangsúlyeltolódásra rendkívül fontos példákat említve arról tájékoztat, miszerint az angol kabinet felszólította a francia kormányt, hogy egyértelműen foglaljon állást a magyar kérdésben.[87] A kezdeményezést értékelve a londoni hivatalos külpolitika „Magyarország iránti erősödő rokonszenvéből" fakadó aktivizálódására, egy „jóindulatú" angol-francia konzultáció megindítása komoly szándékára következtet. A nyugati passzivitás oldódásával egy időben a Habsburg hozzáállás módosulását sejtető jelekre is rámutatva ismerteti, hogy Bécsben kezdik végre megérteni: a Magyarország erőszakos visszatérítéséhez szükséges katonai kapacitással nem rendelkeznek s, hogy egy kabinetülésen komolyan felmerült a Kossuthtal való magállapodás gondolata, melyet a többség azonban elvetett. Ezzel szinte egy időben a brüsszeli lap azt is bejelenti, miszerint augusztus 2-án két amerikai diplomata érkezett Bécsbe, hogy megpróbáljanak a magyarok ügyében közvetíteni.[88]

Az ismertetett kommentárok a magyarok melletti elfogultsággal korábban sosem vádolható, mindvégig mértéktartó és tárgyilagos semlegességre törekvő belga liberális hírlapok jóindulatának ismétlődő megnyilvánulásait demonstrálják. Érezhető elégtétellel közlik folyamatosan a magyarok szempontjából kedvező, reménykeltő, olykor a valósággal ellentétes információkat.

Augusztus 15-én a L' Observateur például Görgey feltételezett, az oroszokkal szemben elért fel-dunai sikereiről, valamint a cár saját tábornokaihoz küldött utasításáról elmélkedik, amelyben állítólag parancsot adott a hadjárat szeptember elsejéig történő befejezésére, azzal az indoklással, miszerint az ország viszonyai az azt követő időszakban idegen hadsereg számára eredményes katonai operációk végrehajtására nem alkalmasak.[89] Az érdeklődés további növekedéséről árulkodik, hogy a lap harmadik oldalán „Dernieres nouvelles de Hongrie" címmel új rovatot indítanak a már korábban folyamatosan működő „Hongrie" mellett. A szimpátia erősödésének hitelességét az objektivitás megőrzésének példái is alátámasztják. Augusztus 18-án az újság egyik munkatársa például határozottan megkérdőjelezi annak a párizsi lapnak jól értesültségét, amelyik Dembinsky tábornok oroszok feletti győzelmének hírét röppentette világgá.[90] Néhány nappal később a temesvári katasztrófát s a magyar seregek felbomlását pedig „mauvaises nouvelles"-

[84] „Résumé politique" LOB 1849. aug. 9. No. 221. 1.
[85] LOB 1849. aug. 11. No. 223. 3.
[86] LOB 1849. aug. 12. No. 224. 3.
[87] „Résumé politique" LOB 1849. aug. 12. No. 224. 1.
[88] „Hongrie" LOB 1849. aug. 11. No. 223. 3.
[89] „Résumé politique" LOB 1849. aug. 15. No. 227. 1.
[90] Uo. 1849. aug. 18. No. 230. 1.

ként közli. Azt az állítást azonban, hogy Görgey — miután 30–40 ezer katonából álló seregét bekerítették — megadta volna magát, egyelőre visszautasítja. A tábornokot ugyanis olyan emberként jellemzi, aki ekkora erővel a kezén nem követne el „ilyen indiszkréciót."[91]

A magyarok igaza mellett sorol fel további érveket a Journal de Charleroi,[92] amikor egy párizsi közlés nyomán az első oldalon foglalkozik a Függetlenségi Nyilatkozat konkrét tartalmával, szövegével. A 14–20. és a 90. §-t azzal a kommentárral veszi át, miszerint Magyarország alkotmányos jogai, a történelmi előzményekre és érvényes szerződésekre alapozva úgy vannak benne felsorolva, hogy hitelesen alátámasszák az ausztriai kormány esküszegésére vonatkozó feltételezéseket. A Le Précurseur arról számol be augusztus 20-án, hogy a kritikus helyzetre való tekintettel Teleki László elfogadta a párizsi lengyel emigráció vezetője, a külföldi ágensei mozgósítását felajánló Czartorysky herceg közbenjárását, aki a galíciai lengyelek és zsidók szolgálatait igénybe véve az együttműködés és a kibontakozás lehetőségeit kutató tárgyalásokat kezdeményezett a magyar kormánnyal.[93]

6. Az összeomlásról és várható európai következményeiről

A világosi fegyverletétel hírét a vizsgált sajtóorgánumok közül a Le Précurseur jelentette be elsőként „Fin de la guerre de Hongrie" című kilenc soros közleményében.[94] Két nappal később „La Hongrie" főrovat cím alatt[95] tekint vissza a kudarc összetevőire és latolgatja a jövő esélyeit. Görgey kapitulációját nem egyszerűen csak katonai kérdésnek, hanem legalább annyira politikai eseménynek is tekinti, amely bizonyosan komoly hatást fog gyakorolni egész Európa fejlődésére. Emlékeztet arra, hogy létezett Magyarországon egy békepárt, amely a parlament jelentős csoportosulását képezte és „nem akarta hazája sírját megásni." Utal Kossuth és Görgey ellentéteire is, s nem kis leegyszerűsítéssel sajátosan úgy gondolja, a vitát a hadvezér nyerte meg, hiszen ő döntött a béke megkötéséről. Melyek azonban a béke lehetséges feltételei? – teszi fel a sokakat foglalkoztató kérdést. A pozitív kibontakozás reményében elképzelhetőnek tartja akár még azt is, hogy Ausztria végül feláldozza oktrojált alkotmányának centralizációs alapelvét, s ezzel egy időben a magyarok el fogják ismerni Horvátország és Szlovénia nagyobb autonómiáját, valamint a szerb vajdaságot is. Bizonyosan meg fogják azonban tagadni, hogy elnyomóik nyelvét beszéljék, az osztrák birodalmi államadósság visszafizetéséből viszont nagy valószínűséggel részt fognak vállalni. Hangsúlyozza azonban, hogy a vázolt és kívánatos forgatókönyv realitását a jövő fogja majd megerősíteni, vagy megcáfolni. Befejezésként az antwerpeni lap munkatársa két az európai fejlődés irányát alapvetően meghatározó, stratégiai fontosságú kérdésre irányítja a figyelmet: vajon tett-e Ausztria ígéretet az orosz segítség kompenzálására, esetleg néhány tartomány átengedésével? S hogyan fog alakulni továbbá a jövőben a keleti államok viszonya Németországgal?

[91] Uo. 1849. aug. 22. No. 234. 1.
[92] „Bulletin politique" JCh 1849. aug. 19. No. 258. 1.
[93] „Allemagne" / Hongrie" LP 1849. aug. 20. No. 232. 2.
[94] LP 1849. aug. 22. No. 234. 1.
[95] „La Hongrie" LP 1849. aug. 24, No. 236. 1.

A végkifejletről beszámoló L'Observateur augusztus 23-án „malheuresement" reális ténynek nevezi Görgey kapitulációját, és részletesen elmeséli az azt megelőző hatalomátadás körülményeit is. „A mai nappal Magyarország háborúját befejezettnek tekinthetjük – állapítja meg,[96] másnap pedig a tábornok döntésének indokait boncolgatja, messzemenő megértést tanúsítva. Határozott meggyőződése ugyanis, hogy a hazája függetlenségéért bátran harcoló fővezér felismerte, a szent ügy visszavonhatatlanul elveszett és inkább választotta a behódolást semmint, hogy az értelmetlen ellenállás meghosszabbításával kiszolgáltassa országát a teljes pusztulásnak. Aggodalmának ad hangot ugyanakkor egy ausztriai püspökök által megfogalmazott rendelet miatt, melyet a katolikusok állítólag nagy ünnepléssel fogadtak, de antiliberális és nemzetellenes doktrínája miatt szerinte elkerülhetetlenül feszültséget fog provokálni.[97] A vereség mérlegét elkészítve és következményeit átgondolva később arra hívja fel a figyelmet, hogy a magyar nemzet és Ausztria konfliktusa a kapitulációval távolról sem zárult le. Megkérdőjelezhetetlen ténynek tekinti ugyanis, miszerint a magyarság sosem fog beletörődni abba, hogy az osztrák örökös tartományok szintjére süllyesszék le, mint ahogy a horvátság is ragaszkodni fog nemzetiségéhez. Mindebből következően elkerülhetetlennek nevezi, hogy amennyiben a Habsburg politika irányítói nem hajlandók szembenézni a történelmi valósággal, a két népet előbb-utóbb el fogják veszíteni.[98]

A Le Nouvelliste az orosz intervenciós csapatok főparancsnoka, Paskevic tábornok jelentése alapján augusztus 24-én a harmadik oldalon megjelentett „Fin de la guerre de Hongrie" című írásával búcsúzik a magyaroktól.[99] Szerzője abban reménykedik, hogy a kapituláció körülményeinek meghatározása során sikerült biztosítani e „bátor és dicsőséges hadsereget" megillető tiszteletreméltó feltételeket. Ugyancsak augusztus 24-én reagál a fegyverletétel hírére a Journal de Charleroi.[100] Vezércikkírója a Kossuthról elterjedt megalapozatlan előítéletek klasszikus példáját megjelenítve mindenekelőtt arra vezeti vissza a kudarcot, hogy Görgey nem támogatta Kossuth állítólagos republikánus fanatizmusát és nem volt hajlandó eszközként rendelkezésre állni a lengyel propaganda és annak tervei szolgálatában. Az érvelés jól mutatja, hogy még a magyarok harcával kifejezetten rokonszenvező liberális körökben is mennyire elterjedtek és tartották magukat a negatív előítéletek. Mindez azonban nem képezte akadályát annak, hogy szomorúságát nem titkolva jelentse olvasóinak: Magyarország harca befejeződött, függetlensége a szabad Európa kárára is elbukott, ha nem is örökre, de mindenképpen hosszú időre.

A Le Messager augusztus 26-i számának első oldalán megjelent cím nélküli írás[101] szerzője szerint „Magyarország elbukik dicsőségében és Európa rokonszenvétől kísérve, Ausztria pedig győzedelmeskedik általános ellenszenv közepette" Az idő ugyanis fellebbentette a fátylat Görgey csapatairól és tisztázta a valóságos erőviszonyokat, melyeket „a cserbenhagyott ország" számára a „szégyenteljes gőgös" erők reákényszeríttettek. A rendkívül higgadt és objektív elemző a

[96] „Résumé politique" LOB 1849. aug. 23. No. 235. 1.
[97] „Résumé politique" LOB 1849. aug. 24. No. 236. 1.
[98] Uo. 1849. aug. 25. No. 237. 1.
[99] LN 1849. aug. 24. No. 98. 3.
[100] „Bulletin politique" JCh 1849. aug. 24. No. 260. 1.
[101] LM 1849. aug. 26. No. 238. 1.

folytatás kapcsán két hipotézist vázol fel: „vagy tárgyalt Görgey a két császári sereg nyomása alatt végzetesen összeroppant Magyarország érdekében és kikötötte a magyar alkotmány helyreállítását, vagy nem kötötte ki azt csak maga számára." Az egyelőre ismeretlen döntés alapján vagy befejeződik a vérontás, vagy 50 ezer harcos vérfürdőjét követően elkezdődik a városok lerombolása és elpusztítása, valamint a lakosság kiirtása. „A győzelem a terrorral karöltve indul útjára, s a katasztrófa és a borzalom együttese" az uralkodó kezébe adja a megegyezéses politika elutasítása, valamint a meggyalázás jogát és lehetőségét.

Ugyancsak aznap, a második oldalon, az „Explication concernant la soummission des Hongrois" című közlemény[102] bejelenti, hogy a magyarországi háború kétségtelenül és végérvényesen befejeződött. A végkifejlet okait sorjázva bizonyos diplomáciai közvetítésekre hívja fel a figyelmet, melyekben — mint azt sajnálattal megállapítja — „kormányunk a legszomorúbb és legnevetségesebb" szerepet játszotta. Hangsúlyozza, hogy a magyarok behódolása távolról sem „meggondolatlan elhatározás, nem is a kétségbeesés aktusa" volt, hanem egy Anglia által ügyesen irányított diplomáciai egyeztetés eredményeként vált lehetségessé annak érdekében, hogy megóvja Magyarországot egy reménytelen utolsó csata csapásaitól, s ezzel együtt megfossza Oroszországot attól az ürügytől, hogy növelje megszálló seregét és meghosszabbítsa csapatai tartózkodását határain túli területeken.

Másnap a „Gand" című rovat írója szinte zárszóként fogalmazza meg következtetéseit,[103] melyek szerint „Görgey váratlan behódolása egy európai komplikáció lezárását jelenti". S egyben félreérthetetlenül jelzi is, hogy „a forradalmi pártok mindenhol hosszú időre elbátortalanodtak." De mit fog tenni a győztes? – teszi fel a kérdést. Vajon az abszolutizmus előtt nyitja meg az utat, s a rövidlátó konzervatívok" ragadják majd magukhoz az irányítást, vagy esetleg azok, akik tovább látnak a mánál? Vajon átmeneti rendet vezetnek be a reakcióval együttműködve, vagy végleges rendet teremtenek a szükséges javítások eszközlésével? S az általa precízen ábrázolt dilemmák ismeretében arra a következtetésre jut: a háború lezárása újabb rendkívüli problémákat vet fel, melyek bizonyosan kevésbé lennének súlyosak, amennyiben a külföldi agresszió nyomán a belpolitikában az anarchia helyét a valóban törvényes legitimitás rendje foglalná el.

A vizsgált liberális belga hírlapok a magyarországi cári orosz intervenció felülkerekedését egyértelműen elutasítással fogadták. A nyugat-európai hatalmak szerepét — saját kormányukat sem kímélve — komoly bírálatban részesítették, és felháborodásukat nem titkolva félreérthetetlenül kifejezésre juttatták a magyarok iránti rokonszenvüket. Határozott állásfoglalásuk azt bizonyította, hogy az 1849. március végén megindult, majd április második felétől kiteljesedő folyamat eredményeként a belga liberális közvélemény, s az általa reprezentált, illetve mögötte felsorakozó társadalmi-politikai csoportok a konfliktusban az alkotmányban rögzített szabadságukat és nemzeti önállóságukat védelmező magyarok oldalára állva, s egyben az újra berendezkedő ellenforradalom Európa fejlődését alapjaiban veszélyeztető első túlkapásaira is figyelmeztetve búcsúztak a szabadságharc hőseitől, 1848 forradalmaitól.

[102] LM 1849. aug. 26. No. 238. 2.
[103] „Gand" LM 1849. aug. 27. No. 239. 1.

Torbágyi Péter

1848/49-ES MAGYAR EMIGRÁNSOK MEXIKÓBAN

1849. szeptember 10-én Alexander Bachnak, az osztrák birodalom belügyminiszterének javaslatára Schwarzenberg herceg az európai államok többségével egyezményt kötött, melynek egyik célja az volt, hogy a forradalom után emigrált magyarokat az európai országoktól, és így saját maguktól is távol tartsa. Ennek eredményeképpen a Kossuth-emigráció tekintélyes része vágott neki az Újvilágnak.[1] Legtöbbjük az Egyesült Államok felé vette az irányt, de néhányuk a nemrég függetlenedett latin-amerikai országokban próbált új életet kezdeni. Szép számmal akadtak olyanok is, akik az Egyesült Államokból kiinduló filibuster-kalandor vállalkozásokhoz csatlakozva jutottak el ezekbe az országokba. Az emigráció ezen részéről több résztanulmány született már, de eleddig kevés szó esett ezen emigráció által leginkább érintett latin-amerikai országról, Mexikóról.[2]

Mexikó néhány héttel a magyar forradalom kitörését megelőzően írta alá az amerikai-mexikói háborút lezáró Guadalupe Hidalgo szerződést, mely területének több mint feléről való lemondásra kényszerítette.[3] Ebben a háborúban az amerikai veterán névsorok tanulságai szerint már több magyar emigráns is harcolt és jutott földhöz az újonnan megszerzett részeken, mint például Schorobiny (Charobiny) Rudolph, aki a háborút követően Texasban telepedett le és élt 1908-ig.[4] Ám volt olyan is, aki a magyar forradalom kitörésének hírére hazatért és belépett a honvéd seregbe, mint ahogy azt tette Damburgi (Damurghy vagy Dauneberg) Albert Ede, az amerikai sereg főhadnagya, aki itthon először mint főhadnagy, majd mint százados harcolt, s akit végül 1849. június 16-án gr. Batthyány Kázmér külügyminiszter a magyar kormány egyesült államokbeli követének nevezett ki.[5]

---

[1] *Ács Tivadar*: Magyarok az észak-amerikai polgárháborúban 1861–65. Budapest, 1964. 5–6.

[2] *Anderle Ádám*: A modern argentin hadsereg létrejöttének kérdéséhez: Czetz János. Hadtörténeti Közlemények, 1970. 2. sz. 225–233.; Uő: La emigración húngara a América Latina después de la derrota de la revolución de 1848/49. Jahrbuch für Geschichte von Staat, Wirtschaft un Gesellschaft Latein-amerikas, Bd. 13. Köln–Wien, 1976. 73–83.; Uő: Az 1848/49-es emigráció Latin Amerikában. Új adatok. Acta Historica, Szeged, 1991. 65–70.; Uő: A 48-as magyar emigráció és Narciso López 1851-es kubai expedíciója. Századok, 1973. 3. sz. 687–707.; *Ács Tivadar*: Magyarok idegenben. Budapest, 1968.; *Csikós Zsuzsanna*: Czetz János, egy magyar tábornok Argentínában. Interpressz Magazin, 1988. és *Salvador Bueno*: Cinco siglos de relaciones entre Hungría y América Latina. Budapest, 1977.

[3] Békeszerződés az Egyesült Államok és Mexikó között (1848). Fordította és sajtó alá rendezte *Kökény Andrea*. Documenta Historica 52. Szeged, 2001.

[4] *Patrick McSherry*: Researching a Spanish American War Veteran. http://www.spanam-war.com/geneaol.htm és *James Patrick McGuire*: The Hungarians Texas. San Antonio, 1993. 33.

[5] *Bona Gábor:* Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. Budapest, 2000. 297–298.

Közben a Guadalupe Hidalgo szerződés következményeként felére csökkent és ezzel anarchiába süllyedt Mexikó felől továbbra sem hárult el teljesen a veszély, mivel, amikor James Knox Polk elnök az amerikai szenátusban a szerződés elfogadását kérte, többen egész Mexikó annektálását követelték. Így nem meglepő, hogy a mexikói lapok az európai forradalmakkal és a magyarországi eseményekkel kezdetben nem igazán törődtek. De az sem meglepő, hogy a további veszély elültével, 1849-re a mexikói lapok érdeklődve, sőt erős szimpátiával kezdték el figyelni a magyar nép sikeres harcát a külföldi elnyomóval szemben. A forradalom bukását is a következő szavakkal magyarázták: *„ezen mozgalom, melyben egy nemes és vitéz faj bukott el, miután megütköztek a harcművészetekben ügyes, edzett, jártas és egy borzalmas háborúhoz mindennel felszerelt és ellátott seregekkel, a föld, ami vitézségéről és hősiességéről vált csodálttá, végül lassan-lassan a két óriás északi szomszéd által megsemmisült, miután végig győzedelmes maradt, míg csak az elsővel kellett hadakozni ellenségei közül".*[6]

De nem csak a mexikói sajtó követte nagy figyelemmel a magyar eseményeket, hanem az újonnan alakult Herrera kormányzat is, amely, levonva a háború tanulságait, a rendkívül gyéren lakott ország kolonizációja mellett döntött. Az erre a célra felállított Kolonizációs és Ipari Igazgatóság, mely az európai bevándorlás serkentését és annak a mexikói társadalomba való integrálását tűzte ki céljául, leginkább egyedülálló férfi telepeseket keresett. Így nem meglepő, hogy a Kolonizációs Igazgatóság figyelmét sem kerülték el azok a híradások, melyek a sokat emlegetett és dicsért magyar honvédek forradalom utáni emigrációjáról számoltak be, és már 1849-ben olyan kósza hírek kezdtek el terjengeni a mexikói sajtóban, hogy 12.000 magyar szabadságharcos kíván az országban letelepedni.[7]

Arra nézve semmi információval nem rendelkezünk, hogy a mexikói illetékesek tényleg fel is vették volna a kapcsolatot a magyar emigráció vezetőivel ez ügyben. Mégis érdemes megemlíteni, hogy Xantus János 1850-ben tett közép-amerikai és karibi körútja során, állítása szerint, több magyar telepítési ügyében járt el.[8] Xantus útjának eredményeiről sajnos nem tudunk semmit, annyi azonban tény, hogy a fentebb említett mexikói telepítési program valahol megfeneklett. Olyannyira, hogy csak két magyarról van adatunk, akik ebben az időben vándoroltak ki Mexikóba letelepedés céljából. Egyikük, akinek a neve nem maradt fent, Székesfehérvárról még a szabadságharc bukása előtt érkezett az országba, ahol egy Huatusco nevű településen gyufagyárat alapított.[9]

A másik vágújhelyi Langer Móritz volt, aki a párizsi egyetemen szerzett diplomát az akkor szervezett közegészségügyi tanszéken, ahol később tanársegéd, majd magántanár lett. Langer 1844-ben tért vissza Magyarországra, amikor a francia hatóságok őt és barátját, dr. José Flores Magónt babeufista kapcsolatai miatt kiutasították Franciaországból. Langer Pesten dr. Bugát Pál javaslatára inkább a magánpraxis mellett maradt, majd a forradalom hírére orvosi szolgálatait

[6] El Siglo Diez y Nueve, México, 1849.11.28. 1.

[7] El Siglo Diez y Nueve, México, 1849.10.11. 1.; Registro Oficial Durango, Durango, 1849.12.04. 1. és *Moisés González Navarro*: Anatomía del poder en México. México, 1983. 82.

[8] Xantus levelében erről így írt: *„tegnap tértem vissza Közép-Amerikában tett utazásomból Londonba. Amerikába egy itteni természetrajzi kereskedelmi cég megbízásából mentem ki és egyidejüleg több magyar telepítési ügyében jártam el. Mexikóban két hétig voltam"* In: *Ács*: Magyarok idegenben, 61–64.

[9] Miksa császár szolgálatában. A Hét, Bratislava, 1992.02.07. 13.

rögtön felajánlotta. Langer honvéd törzsorvosként esett Világosnál osztrák fogságba, ahonnan kiszabadulva még 1849-ben Törökországon keresztül sikerült Mexikóba jutnia. Itt fiatalkori barátja és kollegája, a már említett dr. José Flores Magón, Herrera kormányának minisztere segítségével rögtön kinevezést kapott a guadalajarai egyetem orvoskarára, és egyidejűleg megbízták az ottani ezüstbányák egészségügyi ellenőrzésével, ahol egészen José Antonio de Santa Anna 1853-as puccsáig maradt hivatalban.[10]

Közben egyre több volt magyar honvéd érkezett az Egyesült Államokba. Közülük is az egyik első Prágay János (1811–1851) alezredes[11] volt, aki többek között Újházy Lászlóval, a Mexikót megjárt Damburgy Edével és Wass Sámuellel tagja volt a Zachary Taylor elnök által a Fehér Házban fogadott magyar küldöttségnek.[12] Prágay, miután egy könyvet jelentetett meg a magyar forradalomról[13] és eredménytelenül küzdött Kossuthfalva nevű texasi magyar telep felállításáért,[14] feltehetően az aranyláz hírére több más 48-as magyar honvédhez hasonlóan Kaliforniába indult.[15] Az oda igyekvők általában a Panama-szoroson át vezető hosszabb, de biztonságos utat választották. Maga Xantus is a fent említett első közép-amerikai utazása során több Kaliforniába igyekvő magyarral találkozott.[16] Mégis, néhányan, vállalva a veszélyeket, a szárazföldi utat választották, mint ahogy azt tette Haraszthy Ágoston, aki egy húsz szekérből álló karaván élén a mexikói határ mentén jutott el 1849-ben Santa Féből San Diegóba.[17] Haraszthyék útja azért számított ez idő tájt kockázatos vállalkozásnak, mert az apacsok háborút hirdettek mind a mexikóiak, mind az amerikaiak ellen, tiltakozva az ellen, hogy a Guadelupe Hidalgo szerződésben fejük fölött döntöttek törzsi területeik hovatartozásáról. Prágay, aki társaival egy harmadik úton, New Orleans érintésével Matamorosból a mexikói területeken kívánt a nyugati partra eljutni, útközben értesülhetett arról, hogy Sonora állam kormányzója, José de Aguilar Escobosa vérdíjat tűzött ki a Miguel Esteban vezette apacs lázadókra, és 1850. februárjától külföldi gerillák toborzásába kezdett. Ekkor találkozott össze Xantus is Prágayékkal, amiről így írt: *„Mexikóban két hétig voltam, ahol Prágay János ezredessel és Radnich Imre kapitánnyal*[18]*, hazánk fiaival találkoztam és kellemes napot töltöttünk együtt. Mindketten a tudott köztársaság szolgálatában állanak, több hon-*

[10] A magyar származású mexikói történészprofesszor, Láng Dezső főként Langer „Önéletírására" támaszkodott cikkének megírásakor, de ennek elérhetőségét nem sikerült felkutatnom és más forrásból sem sikerült Langer Móritzról hitelt érdemlő információt gyűjteni, így cikkemben végig Láng adataira támaszkodom. *Láng Dezső*: Vágújhelytől Sonoráig. Hírek a magyar népi demokráciából, 1954.09.25. 18–20. *Zétényi Győző:* A magyar szabadságharc honvédorvosai. Budapest, 1948.

[11] *Bona:* Tábornokok ... 579.

[12] *Vasváry Ödön*: Magyar Amerika. Szeged, 1988. 188.

[13] *Prágay János*: The Hungarian revolution. New York, 1850. és *Prágay János*: Der Krieg in Ungarn, nebst einer getreuen Biographie der daran theilgenommenen hervorragenden Staatsmänner und Generäle. New York, 1850.

[14] Vasváry-gyűjtemény, Somogyi Könyvtár, Szeged (Továbbiakban: Vasváry) P5:1–67. és *Jánossy Dénes*: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában, 1851–1852. I. köt. Budapest, 1940. 194–197.

[15] *Várdy Béla*: Magyarok az Újvilágban. Budapest, 2000. 162.

[16] *Ács*: Magyarok idegenben 62.

[17] *Bernáth István*: Ágoston Mokcsay Haraszthy. Szeged, 1998. (Szakdolgozat, kézirat, SZTE Hispanisztika Tsz.) 11–13.

[18] *Bona Gábor:* Kossuth Lajos kapitányai. Budapest, 1988. 490.

véddel egyetemben,[19] *magyar szolgálati rangjukban. Az utóbbi az előtt nevezettnek adjutánsa. Az ezredet éppen abban az időben szervezték meg és ugyanazon a napon, amikor Mexikót elhagytam, vonultak be Anispe* (helyesen Arizpe — T.P.) *Sonora tartományba, az apachok és a sakfox indiánusok ellen.*".[20]

Az Ignacio Pesqueira vezette 100 fős csapat, mely 1850. december 27-én indult Arizpéből, pár nappal később Pozo Hediondónál egy 600 fős indián seregbe ütközött és tőlük csatában vereséget szenvedett. Az expedícióban részvett magyarokról további információnk nincs, így csak feltételezhető, hogy a két hónappal később maga José Maria Carrasco, Sonora állam kormányzója által vezetett büntetőexpedícióban, a 400 főre bővített seregben továbbra is igényt tartottak Prágayék segítségére, akik, ha hihetünk Xantusnak, magyar szolgálati rangjuk elismerésével komoly befolyást szerezhettek a sereg vezetésében.[21]

Amit biztosan tudunk, az az, hogy Prágay és Radnich 1851. augusztusában már New Orleansben voltak, ahol csatlakoztak Narciso López harmadik kubai expedíciójához, melyben a már tábornoki rangban harcoló Prágay mellett sok más 48-as magyar is részt vett.[22]

Ezen expedíció kapcsán érdemes pár szót ejteni az ez időben virágzó XIX. századi filibuster mozgalmakról. Az 1850-es évektől kezdve az Egyesült Államokban a filibuster szó jelentése megváltozott, és tengeri rabló helyett azon személyekre kezdték el használni, akik az amerikai kormány hivatalos tiltása ellenére részt vettek az elsősorban 1848 és 1861 között Kubába, Mexikóba és Közép-Amerikába indított azon vállalkozásokban, melyek a helyi forradalmi vagy függetlenségi erőket, illetve az észak-amerikaiak annexiós igényeit voltak hivatottak támogatni. Ezen expedíciókhoz toborzott legénységben sokan voltak azok, akik valamilyen politikai meggyőződésből álltak be, mint az Prágayék esetében is elmondható. De legtöbben mégis kalandvágyból és pusztán pénzkereseti lehetőségből csatlakoztak ezen vállalkozásokhoz. Erre is sok magyar példát lehetne említeni, mivel a forradalom után érkezett magyarok legtöbbje röviddel az Egyesült Államokba való érkezésük után komoly megélhetési gondokba ütközött, és a kubai expedíció egyik résztvevője, Koszta Márton szavaival élve: „*Mindegy, felelé, akár itt Amerikában éhen, akár ott* [ti. Kubában, a szerző] *egy golyó által meghalni.*"[23] Az ideológiai és az anyagi motiváció mellett érdemes továbbá megemlíteni, hogy a legtöbb ilyen filibuster sereg toborzásakor figyelembe vették a korábban szerzett katonai érdemeket, amely már csak azért sem volt mellékes, mivel a jórészt az Egyesült Államokban összesereglett 48-as európai emigráció katonai elitjét a ma-

[19] A Xantus által említett többi magyar honvédről mást nem tudunk, így csak feltételezhetjük, hogy az osztrák nemzetiségű Hoffmann (Hofman) Ferenc komáromi tüzértiszt, aki Sonorában telepedett le, szintén a Prágay-féle csoporttal érkezett. Egyébként a csoport egy másik komáromi tagja, a Xantus által is említett Radnich Imre kapitány is a López-féle kubai akció, majd az azt követő ceutai spanyol fogság után visszatért Mexikóba. Lásd: Alfabetische Namenliste Ungarischer Emigration 1849–1864. Brüssel und Leipzig, 1864. 22. és 50.; *Vasváry Ödön*: Lincoln magyar hősei. 1939. 75. és *Ács Tivadar*: Magyarok és a Risorgimiento. A magyar légionisták életrajzgyűjteménye. Budapest, 1961. 56.

[20] *Ács*: Magyarok idegenben 62.

[21] Diccionario Porrua de Historia, Biografia y Geografia de México. México, 1964. 292. és 1213.

[22] *Anderle*: A 48-as magyar emigráció 687–707.; Vasváry P5:1–67.

[23] *Áldor Imre*: Vázlatok a magyar emigráció életéből. Pest, 1870. 172.

gyar honvédség magyar, illetve a magyar forradalmat megjárt egyéb nemzetiségű tisztjei jelentették. Figyelembe véve ezen okokat és a két leghíresebb és történetileg leginkább feldolgozott filibuster vállalkozás, a Narciso López-féle 1851-es kubai, illetve a William Walker-féle nicaraguai expedíciók 48-as magyarjainak részvételét,[24] feltételezhető, hogy a többi, főként Mexikó egyes területeire (Yucatán, Baja California, és Sonora) vezetett filibuster vállalkozásokban is részt vállaltak volt 48-as magyar honvédek.[25] Talán ez lehet az oka annak, hogy ezen filibuster támadások hatására Santa Anna konzervatív kormányzata a mexikói hadsereg megreformálása mellett döntött, és ennek során a szász, illetve porosz mellett a magyar és lengyel tisztek toborzására szólította fel 1853-ban szászországi nagykövetét.[26] A toborzás eredményéről nincs adatunk, a mexikói levéltári források alapján mégis megállapítható, hogy a következő év elején az európai bevándorlás megtorpanása ellenére kis számú magyar érkezik az országba,[27] köztük Mayerffy István, akinek több mint tíz éven át publikálták a magyarországi sajtóban a mexikói életről szóló cikkeit.[28]

1855-ben ismét polgárháború tört ki az országban, mely a liberális ellenzék győzelmével és Santa Anna száműzetésével végződött. A harcok alatt a liberálisok soraiban találjuk a két évig bujkálni kényszerült Langer Móritzot is, aki barátjával, José Flores Magónnal szervezte meg a forradalom orvosi szolgálatát, melynek elismeréseként 1857-ben Benito Juárez kormányának egészségügyi államtitkára lett, továbbá 1861-ben a guadalajarai egyetem dékánjává nevezték ki.[29]

A liberálisok által hozott új reformok az ország modernizációját tűzték ki célul. Ennek egyik fontos eleme volt az európai bevándorlás serkentése, melyet az Egyesült Államokba érkező új bevándorlók Mexikóba való átcsábításával kívántak elérni. Ennek a feladatnak a megoldásával 1856. június 16-án Naphegyi Gábort bízták meg, akit Mexikó egyesült államokbeli bevándorlási főmegbízottjává neveztek ki.[30]

Naphegyi (Sonnenberg) Gábor (1824–1884) a pesti egyetemen dr. Bugát Pál alatt végzett orvosi tanulmányait félbehagyva még 1846-ban hagyta el Magyarországot, és Kis-Ázsiában, majd Algériában tett utazásai után New Yorkban telepedett le, ahol az akkor alakuló első Központi Magyar Egyesület elnökévé válasz-

---

[24] *Anderle*: A 48-as magyar emigráció 687–707.; *Anderle*: Az 1848/49-es magyar emigráció 65–70. és Vasváry P5:1–67.

[25] *Lawrence Douglas*: Ataques filibustres contra de México y Canada durante el siglo XI. Un estudio comparativo. Secuencía, México, 1997. 37. sz. 57–77.

[26] *González Navarro*: Anatomía del poder 402–403.

[27] Archivo General de la Nación. Cartas de Seguridad (Mexikói Nemzeti Levéltár, Személyi lapok. Továbbiakban AGN CS) 1824–1865.

[28] Mayerffy István 1854. januárjában érkezett Mexikóba és bár foglalkozására nem utal cikkeiben, az mégis elmondható, hogy ott számításait megtalálta. AGN CS 153/32 1854/01/28; *Mayerffy István*: Jalapa. Család Könyve III. 1857. 662–669.; *Mayerffy István*: A ranchero. Vasárnapi Újság. 1857. 23. sz. 209–210.; *Mayerffy István*: Mexikói földirati nevek helyes kimondásáról. Akadémiai Értesítő, 1857. 597. és *Mayerffy István*: Vasárnapi kirándulás Mexikóból. Hazánk és a külföld, 1867. 42. sz. 659–662.

[29] *Láng*: i. m. 20.

[30] *José B. Zilli Mánica*: Proyectos liberales de colonización en el siglo XIX. La Palabra y el Hombre, 1984. október–december, 133–134.

tották.[31] Igaz, ő maga, állítása ellenére, nem vett részt a magyarországi forradalomban, mégis 1849-ben egy könyvet jelentetett meg angol és német nyelven a magyarországi eseményekről, melynek érdeme, hogy ez volt az első Egyesült Államokban megjelenő terjedelmesebb mű a témában.[32] Naphegyi feltehetően már a Santa Annát követő új mexikói kormány gazdasági liberalizációs reformjai hatására látogatott Mexikóba, ahol kereskedelmi cége alapításával egy időben nevezték ki Mexikó egyesült államokbeli bevándorlási főmegbízottjává.[33] Hogy Naphegyi miként járta ki kinevezését Mexikóban, azt nem tudni, de valószínű, hogy ebben Langer Móritz is segédkezet nyújtott, akit Naphegyi orvosi tanulmányai alatt talán már Pesten megismerhetett.

A Naphegyi és ügynökei által végzett telepítési munkát általában pozitívan értékeli a mexikói történetírás, mégis az 1858-ban kirobbanó reformháború meggátolta a terv teljes kivitelezését.[34] Ezen telepítési akció során Mexikóban megtelepedett külföldiek névsorát nem ismerjük, így arra a kérdésre sem tudunk választ adni, hogy ez miként befolyásolta a magyar bevándorlást, ráadásul a kérdés vizsgálatát tovább nehezíti a külföldiek névjegyzékében tapasztalható rendetlenség, melyre jellemző maga Naphegyi esete is, kinek magyar nemzetisége közismert volt az ottani hivatalok számára, mégis neve mellett többször amerikai, osztrák, német és külföldi származást tüntettek fel.[35] Így érthetővé válik az is, hogy mexikói levéltári források adatai szerint miért nem érkezett 1856 és 1865 között egyetlen magyar sem az országba.[36] Pedig a liberális reformok hatására, ebben az időben jelennek meg az első 48-as magyarok, akik mint szerződéses alkalmazottak, kereskedők vagy utazók érkeztek Mexikóba.

Az 1850-es években Nemegyei Bódog Félix őrnagy[37] és László Károly tüzérszázados[38], aki törökországi száműzetésében Kossuth személyi titkára volt, több más 48-as magyarhoz hasonlóan a Guadelupe Hidalgo szerződésben megállapított új mexikói–amerikai határvonal feltérképezésénél kamatoztatták tudásukat. Később Mihajlovits Athanasiusszal rövid ideig, mint mérnökök a mexikói Tehuantepecben megkezdett vasútépítésnél dolgoztak. A Tehuantepec-földszoros azzal hívta fel az amerikai tőkebefektetők figyelmét, hogy Panama mellett ez a terület merült fel egy esetleges jövőbeli, a kontinenst átszelő kelet-nyugati folyami átkelő létesítésénél. Maga Türr István, aki egyik főszervezője volt a Panama-csa-

[31] Vasváry KÉZ2:71. és N2/c:1–30.; A Szaharától Mexikóig: Naphegyi Gábor kalandos élete. In: Földrajzi Múzeumi Tanulmányok. 1992. 11. sz. 71–72.

[32] *Naphegyi, Gábor*: Hungary from her rise to the present time. New York, 1849.

[33] *Josefina Zoraida Vázquez–Pilar Gonzalbo Aizpura*: Guía de protocolos. Archivo General de México. Año de 1856. México, 1994. 401.

[34] *Moisés González Navarro*: Los extranjeros en México y los mexicanos en el extranjero, 1821–1970. I. köt. México, 1993. 354.; *Zilli Mánica*: i. m. 133–134. és *Lynn V. Foster*: Mexikó története. Budapest, 1999. 119.

[35] *Josefina Zoraida Vázquez–Pilar Gonzalbo Aizpura*: Guía de protocolos. Archivo General de México. Año de 1857. México, 1995. 338–351.

[36] *Ács*: Magyarok idegenben 62.

[37] *Ács Tivadar:* Magyarok az észak-amerikai polgárháborúban, 1861–65. Budapest, 1964. 137.

[38] *Bona Gábor:* Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. II. köt. Budapest, 1998. 361.

torna útvonalának kitűzésre szervezett 1876-os expedíciónak, később ide is ellátogatott, hogy mint lehetséges másik opciót, megszemlélje a terepet.[39]

1857-ben, mikor mindhármukat elbocsátották, Nemegyei és László megmaradt pénzükből mahagóni fakereskedésbe kezdett, ahol a szintén volt honvéd Lázics Emilt is alkalmazták rövid ideig, mint segédmunkaerőt. Változó szerencsével egészen 1865-ig folytatták az üzletet, majd a francia intervenció nyomán kialakult polgárháborús légkör hatására visszatértek az Egyesült Államokba. A történet érdekességét mégsem az előbb leírtak adták, hanem két másik dolog. Egyrészről az, hogy a Mexikóba később visszatérő Nemegyei alapította a legrégebb óta Mexikóban megtelepedett ismert magyar családot, kinek leszármazottai ma is ott élnek. Másfelől az, hogy László Károly kilenc kis kéziratos kötetben jegyezte le visszaemlékezéseit 1848. szeptember és 1870. közötti időszakról, mely főleg a Kossuth-emigráció tanulmányozásához nyújt gazdag anyagot,[40] de ugyanakkor a napló IX. kötete érdekes betekintést nyújt a XIX. századi Mexikó vidéki életébe.[41]

A magyar olvasók azonban abban a szerencsés helyzetben lehettek, hogy ez idő tájt Mayerffy és László Károly[42] beszámolói mellett további két magyar tudományos értékű beszámolóit olvashatták e távoli országról. Nevezetesen Rosti Pál és Xantus János munkáit.

A szabadságharc alatt a Károlyi-huszárezredben szolgált Rosti Pál (1830–1874) 1849-től Münchenben természettudományt tanult, majd Párizsban a vegytani alapokat igénylő fényképezés technikáját sajátította el. Végül a tehetős földbirtokos család sarja hosszú, hároméves utazást tett az Újvilágba. Utazásainak egyik fontos állomását Mexikó képezte, melynek tapasztalatairól az ott készített fényképek rajzolt másolataival illusztrálva 1861-ben könyvet adott ki.[43] Munkája elismeréséül a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjai sorába választotta, de nevét a külföldi szakirodalomba is beírta azzal, hogy ő készített ezen országokban elsőként tájfényképeket.

Rosti mellett Xantus János (1825–1894) volt az, aki Magyarországon tudományos értékű munkát jelentetett meg ebben az időben Mexikóról. A jogot tanult Xantus János a forradalom alatt nemzetőrnek állt, részt vett a pákozdi csatában, de 1849. februárjában osztrák fogságba esett. A később a császári seregbe sorozott Xantusnak végül sikerült megszöknie és Amerikába kijutnia. Itt hosszú nélkülözés után 1855-ben belépett az amerikai hadseregbe, ahol a szolgálat közben természettudományi gyűjtőmunkát végzett a Smithson Intézet számára, melynek közbenjárására 1859-ben felmentették a katonai szolgálat alól és egyúttal megbízást

---

[39] AGN CS 1824–1865.

[40] *Pordán Ildikó*: László Károly beszámolója Kossuth amerikai útjáról. Kutatási Füzetek 2. Pécs, 1996.

[41] László Károly kilenc kéziratos kötete. Oct. Hung. 720. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. A napló IX. kötetéből Ács Tivadar is terjedelmes részleteket közöl, lásd: *Ács Tivadar*: Magyar úttörők az Újvilágban. László Károly 1850–67. évi naplójegyzetei a Kossuth-emigráció amerikai életéből. Budapest, 1942. és *Anderle Ádám*: „Szabadságra született Amerikánk", Budapest, 1983. 129–135.

[42] 1859. és 1862. között László Károly levelei Amerikából címen a Vasárnapi Újság 18 terjedelmes cikkben közölte le László Károly mexikói tapasztalatait.

[43] *Rosti Pál*: Úti emlékezetek Amerikából. Pest, 1861.; *Rosti, Pál*: Memoria de un viaje por América. Caracas, 1968.; *Rosti Pál*: Úti emlékezetek Amerikából. Budapest, 1992. és *Josune Dorronsorro*: Pál Rosti, una visión de América Latina (Cuba, Venezuela y Mexico,1857–1858). Caracas, 1983.

is kapott tőlük egy tengerkutató állomás felszerelésére a Kaliforniai-félsziget legdélebbi pontján található mexikói Szent Lukács-foknál. Ugyanebben az évben a jórészt a Smithson Intézeten keresztül Magyarországra küldött anyag révén itthon is egyre ismertebbé vált Xantust a Magyar Tudományos Akadémia érdemei elismeréseként Rostihoz hasonlóan levelező tagjává választotta. Két éves mexikói tartózkodása alatt Xantus 60 ládányi gyűjteményt jutatott el a Smithson Intézetbe, majd rövid látogatást tett Magyarországra, ahol *„Adatok a tenger természetrajzi földrajzához"* címmel megtartotta akadémiai székfoglalóját.

Az Egyesült Államokba visszatérő Xantus rövid ideig, mint katonaorvos tevékenykedett a polgárháborúban, majd 1862. november 25-én kinevezik az Egyesült Államok konzuljának Mexikó nyugati partvidékére, Colima állam Manzanillo kikötővárosába. Igaz, fél évvel később, 1863. június 18-án felmentik állásából, mégis tovább maradt a városban, melynek környékén végzett folyamatos természettudományi gyűjtései eredményeként újabb 30 ládányi gyűjteményt küldött el a washingtoni intézetnek. Végül 1864. márciusában az országban dúló harcok Xantust, hasonlóan László Károlyékhoz, Mexikó végleges elhagyására késztették.[44]

Xantus gyűjtése nyomán a Magyar Nemzeti Múzeum állattani szempontból Európa egyik fontos intézményévé vált, ugyanakkor a Smithson Intézetben dolgozó szaktudósok 390 olyan állat- és növényfajt találtak, mint például a csak Mexikóban található Xantus-kolibri (Hylocharis xantusii), mely addig a tudomány számára ismeretlen volt.

Az 1860-as évek elejétől, mint arra már utaltunk, újra polgárháborús helyzet alakult ki Mexikóban. Ennek hátterében Mexikó külföldi államadósság-törlesztésének felmondása állott, amely egy nemzetközi háborúvá szélesedett konfliktust okozott, mikor 1861-ben az angolok támogatásával spanyol hadihajókon francia csapatok érkeztek Mexikóba. A három hitelező ország közül azonban kettő, Anglia és Spanyolország később visszalépett, és így a franciák egyedül maradtak. Ekkor a volt diktátor, Santa Anna elérkezettnek látta az időt az emigrációból való visszatérésre, és 1864. februárjában behajózott Veracruzba. De még indulása előtt egy kinevezést nyújtott át a már említett Naphegyi Gábornak, miszerint attól kezdve, hogy az elnöki vagy kormányzói hatalmat sikerül megszereznie, Naphegyi megkezdheti működését Washingtonban, mint Mexikó amerikai nagykövete, s egyben felhatalmazást kapott állampapírok kibocsátására, illetve az ország területeinek az Egyesült Államok részére való kiárusítására.[45] Igaz, Santa Anna visszatérését a franciák meggátolták, de a terv megvalósításáról az idős diktátor nem mondott le. Naphegyi, mint Santa Anna titkára és diplomáciai tanácsadója több diplomáciai beadványt írt az ügy érdekében William H. Seward amerikai külügyminiszterhez, melynek eredményeként Seward 1866-ban meglátogatta az emigrációban élő agg diktátort, hogy megtárgyalják annak lehetőségét, miként tudna Santa Anna visz-

[44] *Xantus János*: Utazás Kalifornia déli részeiben. Pest, 1860.; Balázs Dénes: Magyar utazók Amerikában. Budapest, 1995. 35–42.; *Fodor Eszter*: János Xantus en América. Szeged, 1997. (Szakdolgozat, kézirat, SZTE Hispanisztika Tsz.) és Vasváry XY:1–24.

[45] *Antonio López de Santa Anna*: Nombramiento otorgado al Sr. Gabor Naphegyi para representar al gobierno mexicano como ministro plenipotenciario ante el gobierno de los Estados Unidos en la venta del territorio nacional. 1864.02.15. kézirat, Vasváry-gyűjtemény, Somogyi Könyvtár, Szeged.

szatérni és a hosszú évek óta háborúban élő országot konszolidálni. Santa Anna nem sokkal ezután újabb expedíciót szervezett, ami hasonlóan az 1864-es esethez, konkrét politikai és katonai támogatás hiányában még a partraszállás előtt megbukott.[46]

Közben III. Napóleon egy bábkirályság felállítása mellett döntött és elérte, hogy a francia csapatok árnyékában a mexikói konzervatívok támogatásával 1864-ben Habsburg Miksát az ország császárává koronázzák. A császári csapatok erejét a III. Napóleon és Miksa által kötött szerződés értelmében a franciák adták, de az országba érkezett Miksa kíséreteként egy 6700 fős osztrák sereg is, melyben 1041 magyar katona is szolgált.[47] Ám a francia intervenció alatt nem csak Miksa seregeiben harcoltak magyarok.

1865-ben az Egyesült Államokban befejeződött a polgárháború, és az északi csapatokból sokan az ez idő tájt a francia seregek által északra szorított Benito Juárez vezette mexikói csapatokhoz csatlakoztak. Közöttük volt néhány egykori 48-as magyar honvéd is, akiket a köztársaság támogatása mellett a régi nagy ellenség, a Habsburgok elleni harc is motivált. Közülük a legnagyobb hírnévre talán Zákány Csala István tett szert.

A szegedi Csala Józsefet (1834–1893) a magyar szabadságharcot követően a császári seregbe sorozták, ahonnan dezertált és az olaszországi magyar légióban, majd az amerikai polgárháborúban harcolt Zákány István álnév alatt.[48] Zákány az amerikai polgárháború befejezte után 1865-ben csatlakozott a Benito Juárez vezette mexikói seregekhez, ahol Corona tábornok vezérkari főnökeként részt vett a sinaloai és a nayariti hadjáratokban. S míg Zákány a nyugati seregek, addig egy másik magyar származású katona, Edelmiro Mayer az északi seregek vezérkari főnöke lett.[49]

Edelmiro Mayer (1834–1897) már Buenos Airesben született az 1830-as években kivándorolt Mayer András János volt budai nyomdász fiaként.[50] A fiatalon az Egyesült Államokba vándorolt Mayer a new yorki katonai akadémia oktatójaként személyes barátságot kötött Robert Todd Lincoln kadéttal, Abraham Lincoln elnök fiával. Később Lincoln ügyvédi irodájában kapott állást, de a polgárháború kitörésekor önként jelentkezett katonai szolgálatra és támogatva Lincoln azon törekvését, hogy a feketéket szabadítsák fel, több cikket jelentetett meg az amerikai sajtóban, sőt magát Mayert is egy szinesbőrű ezred vezetésével bízták

[46] Diccionario Porrua 1437.; Vasváry N2.c: 19–25. és Papers of John T. Pickett, Vol V., 1849–1884, Library of Congress, Washington.

[47] Hadtörténeti Intézet Levéltára, Magyarországi Főhadparancsnokság (General Commando) 3016. cs. I. Abt. 1864/105; A magyar katona vitézségének ezer éve. II. köt. Budapest, 1933. 478. és *Medzibrodszky Endre*: Repercusión del "imperio" de Maximiliano y de la lucha independentista del pueblo mexicano en la prensa hungara contemporánea. Estudios Latinoamericanos. Varsó, 1980. T.6. II. parte, 155–169.

[48] *Lukács Lajos*: Az olaszországi magyar légió története és anyakönyvei 1860–1867. Budapest, 1986. 426. és Szeged története. 1849–1919. 3/1. köt. Szeged, 1991. 39–40.

[49] *Juan Manuel Torrea*: El General de División Ramon Corona. s.l., 1944. 32. és 80.; *Ireneo Paz*: Algunas Campašas. México, 1884. 261–277. és A mexikói magyar tábornok gyilkosai. Pesti Hírlap, 1894.01.18. 10.

[50] *Ács Tivadar*: Akik elvándoroltak. Budapest, 1940. 88. Más adatok szerint Mayer apja német volt, lásd: Gran Enciclopedia Argentina. V. köt. Buenos Aires, 1959. 181.

meg. Itt ismerkedett meg Meier Ferenc volt magyar honvéddel, aki valójában egy álnevet használó gróf volt, és Mayer állítása szerint Kossuthtal levelezés útján végig kapcsolatban állt.[51] Edelmiro Mayer a hadsegédjévé lett Meierrel a polgárháború után lépett be a mexikói köztársasági seregbe, ahol az amerikai seregben elért tiszti rangjukat elismerték, sőt Mayert nem sokkal később tábornokká nevezték ki.[52]

Rajtuk kívül feltehetőleg még több volt magyar honvéd kötött ki ebben az időben a Juárez vezette mexikói seregekben. Erre utalnak a mexikói levéltári források,[53] illetve Domonkos László Zákány István kalandos életéről írt történelmi regénye is, mely szerint a köztársaságiak nyugati hadseregében 50–60 magyar honvéd harcolt.[54] Még maga Benito Juárez közvetlen környezetében is találunk magyarokat. Egyikük a már korábban említett Langer Móritz volt, aki 1864-től Juárez orvoskari főnöke lett,[55] míg a másik, a volt honvédezredes Remellay Gusztáv lánya, aki Benito Juárez fiával kötött ebben az időben házasságot.[56]

1865-ben az amerikai polgárháború befejeztét követően az Egyesült Államok egyre erélyesebben lépett fel a francia intervencióval szemben, ami III. Napóleont arra késztette, hogy a Miksával kötött szerződés ellenére, 1866. elején parancsot adjon a francia csapatok fokozatos kivonására. Ez Miksa sorsát megpecsételte, aki végül a Queretaróban összevont megmaradt csapatataival 1867. május 15-én a köztársasági seregek előtt letette a fegyvert.[57]

Míg Miksát és két tábornokát kivégezték, addig a Queretaróban fogságba esett magyar katonákat Porfirio Díaz tábornoknak, az ország későbbi elnökének közbenjárására szabadon engedték. Erre azért kerülhetett sor, mert Porfirio Díaz még 1865-ben a császáriak fogságába esett, de onnan az őrzésével megbízott gróf Csizmadia főhadnagy tudtával sikerült megszöknie.[58] Viszonzásul Porfirio kijárta Csizmadia és később a többi magyar szabadon bocsátását.[59]

Az expedíció sikertelen kimenetele ellenére több szempontból is fontosnak mondható ez a katonai vállalkozás. Egyrészről magyar katonai kontingens a történelem folyamán ezelőtt soha nem jutott ilyen távol az országtól, másrészről az expedíció résztvevői által írt beszámolók és visszaemlékezések tovább bővítették e távoli országról szóló magyar irodalmat,[60] s végül, mert a magyar katonák, igaz

---

[51] Edelmiro Mayer a mexikói köztársasági hadseregről írt emlékirataiban külön fejezetet szentel a titokzatos magyarnak. Lásd: Campaña y Guarnición. El Ambiente Republicano Contra el Imperio de Maximiliano. Memorias de Edelmiro Mayer, militar argentino en el ejército republicano de Benito Juárez. México, 1985. 99–111.

[52] Uo. 5–11.

[53] Gyulai Gaál Sándor társaival már 1864. augusztusában levélben érdeklődött a köztársasági seregekbe való belépés feltételeiről. Archivo Histórico de Matias Romero 1837–1872. México, 1965.

[54] *Domonkos László*: Zákány tábornok Amerikában. Szeged, 1904. 131.

[55] *Láng*: i. m. 20.

[56] *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. XI. köt. Budapest, 1906. 755. és Vasváry R1/c:8–10.

[57] *Foster*: i. m. 123. és *Mariano Cuevas*: Historia de la Nación Mexicana. México, 1967. 725–731.

[58] *Enrique Krauze–Fausto Zerón-Medina*: Porfirio. II. köt. México, 1993. 51.

[59] Archivo del general Porfirio Díaz: memorias y documentos. II. köt. México, 1947. 84.

[60] *Rosenfeldi Pawlowszki Ede*: Miksa császár mexikói szerencsétlen expedíciójának leírása. Budapest, 1882. és *Szenger Ede*: Mexikó felvidéke élet és kortani tekintetben. Budapest, 1877. Továbbá érdemes megemlíteni, hogy ebben az időben sok az expedícióban résztvevő katona levelét közölték le a magyar sajtóban.

csak 15 kisebb-nagyobb csatában vettek részt, megbecsülést szereztek a mexikóiak szemében, amire legjobb példa talán Porfirio Díaz esete, aki a magyar huszárokról mindig is sajátos tisztelettel írt visszaemlékezéseiben.[61] Mindezeket, illetve azt a tényt figyelembe véve, hogy "*sokakat* (ti. a császári seregben harcoló magyarokat — T.P.) *az abszolutizmus uralmával való elégedetlenség... bírt arra, hogy szolgálataikat a bizonytalan és más világrészben induló expedíciónak felajánlják*",[62] érthetővé válik az is, miért maradt tekintélyes számú magyar katona Mexikóban, kibővítve ezzel a már megtelepedett magyar katonai emigránsok kicsiny csoportját, mely egyben a későbbi magyar kolónia magját adta.[63]

[61] Archivo del general Porfirio Díaz: memorias y documentos. II. köt. México, 1947. és *Sarlay Pál*: Eredeti levél Mexikóból. In: Vasárnapi Újság, 1868.12.27. 638–640.

[62] A magyar katona 478.

[63] Uo. 479. és *Sarlay*: Eredeti levél... 638–640.

Katona Csaba

ADATOK BALATONFÜRED 1860-AS ÉVEKBELI FEJLŐDÉSÉHEZ

„Az elmúlt kétszáz évben Balatonfüredről megjelent munkák könyvtárnyi anyagából kedvére válogathat a mai olvasó. E zavarba ejtő bőség kissé megtévesztő, hiszen a település irodalmának törzsanyagát az útikönyvek, útleírások, idegenforgalmi kiadványok és szépirodalmi művek teszik ki, mellettük jóformán eltörpülnek a tudományos igénnyel fellépő kiadványok, különösképpen a társadalomtörténeti feldolgozások"[1] – szögezte le Hudi József 1988-ban publikált tanulmányában. Hudi megállítása napjainkig is helytálló, a Balaton legmélyebb gyökerű tradíciókkal rendelkező fürdőhelyével kapcsolatosan bántóan csekély a komoly történeti munkák száma, ellentétben a megmerevült és sokszor valós tartalom nélküli közhelyek satujába szorított, az idegenforgalom igényei által napjainkban is táplált propagandisztikus célt szolgáló, népszerűsítő jellegű, igénytelen írásokkal. Ezek többsége, sőt — már a múlt század második fele óta — a sajtó is előszeretettel hangoztatja azt a tézist Füreddel kapcsolatosan, hogy a fürdőhely a reformkorban élte fénykorát. Ennek igazát elsődlegesen az Anna-bálok nemzeti színekben pompázó hagyományához, valamint a reformkor nagyságainak füredi jelenlétéhez köthető hamis fénytörésben igyekeznek hangsúlyozni. Ha azonban szakítva a témához már-már hagyományosan tapadó felszínességgel és — mondjuk ki — igénytelenséggel, valamivel részletesebben érintjük ezeket a kérdéseket, látnunk kell, hogy korántsem elégedhetünk meg az e szempontok alapján tett sommás megállapítások újólagos hangoztatásával.

Az Anna-bálok

A mindenkori füredi nyár máig legismertebbnek mondható eseménye az Anna-bál, amellyel kapcsolatban néhol az egészen friss történeti irodalomban is helyet kapnak az unalomig ismételt sablonos megállapítások. Amúlt századi füredi Anna-bálok emlékei a köztudatban úgy rögzültek mint hazafias szellemtől áthatott rendezvények, ahol a magyar ruha és a magyar tánc kizárólagossága dívik: „Így ment évről évre az elnyomatás első esztendeiben, a Bach-korszakban, és később is. Tüntető bálok voltak ezek, hangos sírva-vigadó nótázásokkal."[2] (Zárójelben jegyzem meg, hogy az idézett mondatot egy közelmúltban megjelent színvonalas folyóirat egyik írásában is volt szerencsém látni – szinte szó szerint átvéve.)

[1] *Hudi József*: A balatoni fürdőkultúra a reformkorban – Zalai Gyűjtemény/28. Zalaegerszeg, 1988. 110.

[2] *Zákonyi Ferenc*: Balatonfüred. Veszprém, 1988. 795.

Vajon miként egyeztethetőek össze a fenti idézet sugallta elképzeléssel az Életképek tudósítójának, Tanárky Györgynek az 1847. évi Anna-bál némiképp feszült légkörét érzékeltető, árnyalt iróniával fűszerezett sorai: „Társalgási tónja: előkelő, azaz német, itt-ott francia és magyar: táncza: német, kevés francia 's még kevesebb magyar, 's egyetlen árva mazur."[3]

Tehát már a reformkorban is volt rá példa, hogy a bált nem éppen a magyaros szellem — pontosabban az annak nevében számon kért külsőségek sora — jellemezte. Tanárky ráadásul említést tesz két fiatalember demonstrációjáról is, akik megunva az örökös polkát nézni és hallgatni, reggel öt óra tájban lementek a táncterem ablakai alatt levő teraszra, s az ott talált keszthelyi zenebandával húzatni kezdték a „Hejh, hejh magyar ember össze üti bokáját" kezdetű nótát. Az már természetesen nézőpont kérdése, hogy ez az eset a jogosan felháborodott hazafiak figyelemfelkeltő cselekedete volt-e, avagy csupán két — meglehet pityókás — fiatalember otrombasága, annyi azonban bizonyos, hogy a reformkori Anna-bálokat e szerint nem mindig jellemezte a nemzeti viselet, a csárdás és más magyar zenék élvezete s főleg nem kizárólagos módon. (Az 1847. évi Anna-bálon történtekhez azonban még hozzátartozik az, hogy a bálterem ablaka alatt játszott magyar zene végül lecsalogatta a báli vendégek egy részét, akik maguk is a szabad ég alatt táncoltak tovább.)

Hasonló a helyzet az Anna-bálokkal az 1849 és 1867 közötti időszakban is, így például 1861-ben. 1861 a politikai erjedés éve volt, ami Zala megyében s így Füreden is éreztette hatását, hiszen a megyei tisztikar tekintélyes része, többek között a két alispán is, Füreden töltötte nyári napjai többségét. Az akkori közhangulatot jól érzékelteti például a Nagy Pál balatonfüredi biztos kérelméhez csatolt indoklás: „Maga mellé egy megyei katonának öt holnapokrai kineveztetését, a régi szokások szerént és a már általa és érdemben intézkedett egyén részére 50 ft. fizetés és ruha kiadását kéri."[4] A kért öt hónap a májustól szeptemberig terjedő időszakot, azaz a hivatalos fürdőidényt takarta. A közgyűlés helyt adott a kérelemnek az alábbi indoklás keretében: „A Balaton füredi biztos részére a mult időkben is mindég kiadatott egy megyei katona{...}, ugy a jelen időkben is minthogy 12 évek elforgása után kezdődik meg ismét egy alkotmányos tisztviselő füredi biztos képpen működő köre, ennél fogva Nagy Pál Ur bényujtott kérvénye tökéletessen méltányoltatván az abban elöl terjesztett megyei katona részére Május hó 15 kétől szeptemberig 50 ft {...} a házi pénztárból kifizetendő utalványoztaték."[5]

1861. június 27-én tartotta Zala vármegye a Teleki László-emlékünnepélyt. Ennek helyszínéül jó érzékkel Balatonfüredet választották ki. A Teleki-emlékünnepélynek kiemelkedő fontosságot tulajdonított a megye, ezt jelzi, hogy a júniusi közgyűlés ennek tárgyalásával indult. Koppány Ferenc megyei első alispán tett javaslatot arra, hogy az országgyűlés elhunyt korelnöke, Palóczy László, Miskolc képviselője, valamint Teleki emlékére Füreden tartsanak megemlékezést: „A haza

[3] *Tanárky György*: Fürdői képek. Füredi Annabál 1847 – Életképek, 1847. aug. 22. 38.

[4] MOL X 8003. IV. 251 a. Zala megye bizottmányának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1861. Júniusi közgyűlés iratai. 292.

[5] MOL X 8003. IV. 251 a. Zala megye bizottmányának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1861. Júniusi közgyűlés iratai. 293.

e két kitünő polgára felett a helvét hitvallásnak szertartásai szerént a Balaton Füredi megyebeli helvét hitvallásu ima házban az egész megye nevében a... legünnepélyesebben tartassanak meg."[6] „Az ünnepély nagyobbszerüsitése végett a gyászoló sokaságra vonó erővel biró, a természetből gazdag szépségekben pazarul megáldott B. Füredre tevé azt, hogy elhunyt nagy hazánkfia hitfeleinek egyszerű szépséggel biró tágas templomában tartassék az meg" – közölte a Balaton-Füredi Napló is.[7] A legnagyobb hatást az összegyűltekre alighanem Kerkápolyi Károly tette, mert egyik szónoklatának még a megyei közgyűlésen is volt visszhangja: „Elhunyt Gróf Teleki Lászlóért Balatonfüreden a Megyei közönség által tartatott Gyász mise alkalmával Kerkápolyi Károly Ur által alkalmi gyász beszédnek kinyomattatása Megye közönsége által igen ohajtatván Vadnay Károly {...} Ur a Megye által felszólitatik, miszerént Kerkápoly Károly Urtol azon tartott beszédjét a megye nevében megkérve megszerezni igyekezzen, hogy a végzés szerént kellő számban kinyomattathassék az egész közönségnek lelki örömeül szolgáltathasson."[8]

Fenti példák alapján könnyű elképzelni a júniusi megyei közgyűlésben uralkodó hangulatot. Annak a közgyűlésnek a hangulatát, amelynek — mint már utaltunk rá — legtöbb prominens résztvevője a nyár jó részét Füreden töltötte s meghatározó szerepet játszott a fürdőhely társasági életében. Ugyanebben az évben viszont a következő sorok olvashatóak a Balaton-Füredi Naplóban: „Julius 28-án volt az ugynevezett elhirhedt füredi Annabál. Több év óta a díszes vendégkoszoru a bálig tart, aztán már elhagyják Füredet. 01 óratájban már összegyültek, s szép számmal lejtették a vegyes táncokat. Képviselve volt a magasb aristocratia, a szabadabb elvű magas kör, a középosztály szintén. {...} Nekem sehogysem volt inyemre, azt a cotillont két egész órahosszat járták, aztán az a sok polka, zepperl, s Isten tudja mi még, magyar ruhásokhoz csárdás illik csak gyönyörün, más oly kirívó s majd nem nevetséges."[9]

A tudósító tehát szinte számon kéri a hazafias érzelmek kimutatását a bálozókon, jóllehet ez aligha a polkák elhagyásán múlott. Felmerül a kérdés, hogy vajon miért volt ez így, hiszen 1861 nyarán számos más esetben, ellentétben az Anna-bállal, már pusztán magyaros öltözködésével is szinte tüntetett a fürdővendégek vezető rétege? Így például Lo-Presty Lajos báró „ki egész családjával, nevezetesen nejével, született Esterházy Seraphin grófnő asszonysággal, s a fürdő csillagaival, Eugénia és Seraphin b. kisasszonyokkal, úgy Esterházy Sarolta grófnővel már június 16-a óta szerencsélteti és ékesiti a fürdőt s annak összes vendégeit, junius 28-án sötétkék posztóból készült fehérre uriasan és fényesen kizsinorozott pitykés dolmányban és mellényben, bőujju ingben, hosszú rojtós bő gatyában, sarkanytus csizmákban jelent meg perge kalappal nagyjaink közt a sétatéren. {...} Lo-Presty báró úr az egész tánczvigalmat fennebbi öltönyében lejté a

[6] MOL X 8003. IV. 251 a. Zala megye bizottmányának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1861. Júniusi közgyűlés iratai. 1–2.
[7] Hírharang – Balaton-Füredi Napló, 1861/2. 13.
[8] MOL X 8003. IV. 251 a. Zala megye bizottmányának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1861. Júniusi közgyűlés iratai. 293.
[9] Hírharang – Balaton-Füredi Napló, 1861/10. 78.

legmeghatóbban s oly kellemmel, köztetszéssel végig, hogy mindenki dicséretekkel halmozá el."[10]

A magyarázat vélhetően abban rejlik, hogy a bált az azon részt vevők nem tekintették olyan eseménynek, ahol „demonstrálniuk" kellett volna, hanem egyszerűen csak annak, ami valójában volt: szórakozási alkalomnak, jeles társasági eseménynek, aminek szerves része a polka, a keringő és a többi tánc elvezete is. Annál is inkább, mivel az Anna-bál meglehetősen szűk körű rendezvényként semmiképp sem volt alkalmas arra, hogy az ott szórakozók öltözékükkel, viselkedésükkel, egyáltalán bármi más módon tüntessenek politikai nézeteik mellett. Megtették ezt, de nem a bálon, hanem ott, ahol volt ehhez közönségük, mint fentebbi példáink is mutatták. (Szerencsére a Balaton-Füredi Napló tudósítója azért észlelt neki is tetsző dolgokat: „Férfiaink szépen viselték magukat, köztük volt egy dániai és francia mágnás, egyszer láttam, hogy kis darabig csárdást tánczoltak, a mi nem vált szégyenükre."[11])

A téma összefoglalásaként elmondható: a fenti szórványos példák tükrében is egyértelműnek tűnik, hogy az Anna-bálok légkörét, szellemiségét, résztvevőinek politikai álláspontját nem lehet néhány mondatos sommás megállapítások révén meghatározni, aminthogy a fürdőn időző vendégek a nyár hangulatának egészét sem tartották forradalmi lázban, hiszen a megnyilvánuló ellenzékiség sem volt mindig mentes az ellentmondásoktól. Ez a kiegyezés előtt Füreden járó angol hölgy, Rachel Herriett Busk figyelmét sem kerülte el: „Azt remélik, hogy a császár és a császárné (az igazság kedvéért királyt és királynő kellene mondanom, mivel egy magyar sem venné a szájára az ausztriai titulusokat, a velük való érintkezésben az udvariasság megköveteli azok mellőzését), mivel új keletű érdeklődésükből fakadóan ismét felkeresik Magyarországot, Füredre is ellátogatnak a következő idényben, ezért a tiszteletükre egy új kurszalon fog épülni."[12]

A reformkori Füred – valóban fénykor?

Vissza-visszaköszönnek azok a megállapítások is, miszerint a fürdőhely a reformkor szellemi műhelye, ezekben az években megfordult Füreden az ország politikai–szellemi vezető rétege, így például Deák Ferenc, Kossuth Lajos, Széchenyi István, Csány László, Wesselényi Miklós stb. Nos, ha e téren is megpróbálunk betekinteni a közhellyé merevült, visszatérően ismétlődő állítások mögé, jóval árnyaltabb kép tárul a szemünk elé.

Mindenekelőtt tisztázni kell: egy fürdőhelyet nem lehet politikai szűrőn keresztül megítélni, márpedig a közvélemény s részben a szakmai orgánumok is ezt

[10] Hírharang – Balaton-Füredi Napló, 1861/3. 21.

[11] Hírharang – Balaton-Füredi Napló, 1861/10. 78.

[12] „It is expected that the Emperor and Empress (King and Queen I ought to say, for your true Hungarian never sullies his lips by the use of the Austrian title, nor is it considered polite to mention it in conversation with him) will, in their newly-found zeal to make themselves at home in Hungary, visit Füred next season, and a new Kur-saal is being built in their honour." The lakes of western Hungary and the dwellers on their banks by *R. H. Busk*. In: Illustrated travels: a record of Discovery, Geography and Adventure. Szerk.: H. W. Bates. London, Párizs, New York, 1870. 141.

[13] *Széchenyi István*: Napló. Szerk.: Oltványi Ambrus. Budapest, 1982. 841.

teszik. Tény, hogy a reformkor közéletének legjelesebb gondolkodói az 1830-as, 1840-es években csakugyan rendszeresen megfordultak Füreden. Ezzel kapcsolatban azonban több tényezőt is figyelembe kell venni. Csány és Deák például mindketten zalaiak, mi sem természetesebb, minthogy szűkebb pátriájuk legjelesebb fürdő- és pihenőhelyére vonuljanak kikapcsolódni. Ezzel természetesen nem kívánjuk kétségbe vonni, hogy a vonzerőt a Pesttel való viszonylag jó összeköttetés is növelte, ergo Füred ideális találkozóhely volt, amint ezt Széchenyi István naplóbejegyzése is tanúsítja. „Wesselényi Füredre, hol Deák, Madarász és társai várják."[13] Ám épp Széchenyi füredi jelenlétével kapcsolatban azt is hangsúlyoznunk kell, hogy családjának Füreden birtoka és háza volt. Összességében a fürdőn időző politikusok többsége is — másokhoz hasonlóan — eredendően rendeltetésszerű használat céljából utazott Füredre. 1840 nyara például egyaránt Füreden találta Deák Antal zalai alispánt és azt a Forintos Györgyöt, aki főszerepet vitt a zalai liberális követutasítás megbuktatásában 1843-ban s így abban is, hogy Deák Ferenc nem vállalta a követséget[14] az 1843–44-es országgyűlésen, de kiválóan példázza ezt Csány László esete is: „Testi kínjainak enyhítésére gyakran kereste fel a kor ismert gyógyfürdőit. {...} A Balaton zalai partján fekvő Balatonfüred savanyúvizét évenként meglátogatta, itt ismerkedett össze az ellenzék legtöbb vezetőjével."[15]

Röviden: a fürdőket — köztük Füredet is — épp az tette alkalmassá akár politikai tartalmú találkozásokra is, hogy a fürdőlátogatás divatja a 19. század derekán már széles körben elterjedve létezett Magyarországon. Lássuk ezek után, hogy vajon a reformkorhoz kötődő egyedi sajátosság-e a politikai elit jelenléte Füreden? Nem az elit jelenlétét kívánjuk vitatni, hanem a későbbi éveket is látókörünk fókuszába vonva, a kizárólagosságot szeretnénk megkérdőjelezni.

1848–49 után már nem látogathatta a fürdőt a mártírhalált szenvedett Csány László, az emigrációba kényszerült Kossuth Lajos, a gyakorlatilag magatehetetlen Wesselényi Miklós és a Döblingben élő Széchenyi István. Deák ellenben az 1850-es, 1860-as években is rendszeres vendége Füredenek, mi több, róla keresztelik el a későbbi Tagore-sétányt 1866-ban Deák Ferenc sétánynak: „A lakoma vig zene hangjai, s a Balatonon rendezett diszes tüzijáték fénye mellett folyt s midőn vége felé járt, a tihanyi konvent tisztelt, őszhaju adminisztrátora fölemelé poharát s lelkes szavakkal felköszönté Deák Ferencet, mint az uj sétatér keresztatyját."[16] Ha azt vonjuk vizsgálat alá, hogy jelen van -e az akkori elit az 1860-as, 1870-es években Füreden, akkor a válasz egyértelműen igen. Ennek az elitnek a tagja továbbra is politikai vonalon Deák Ferenc vagy irodalmi vonalon Jókai Mór (aki csupán 1857-ben járt először a Balatonnál s mindezek ellenére a reformkori Füred nagyszerűségét gyakorta az ő soraival támasztják alá).

[14] Erre nézve részletesen: *Molnár András*: „Deák Ferenc nékünk nem királyunk!" Az 1843-as zalai követválasztás anatómiája. In: Skandalum. Magyar közéleti botrányok 1843 — 1991. Összeállította: Gerő András. Budapest, 1993

[15] *Molnár András*: Csány László a zalai reformellenzék élén – Kossuth kormánybiztosa Csány László. Zalai Gyűjtemény/30. Zalaegerszeg, 1990. 8.

[16] *Tankréd*: Deák Ferenc Balaton-Füreden. – Hazánk s a Külföld, 1865/32. 510.

Kétségtelenül az elit prominens tagja maga az uralkodó, Ferenc József is, aki 1848–49-et követően két ízben is szerencséltette látogatásával Füredet. A forradalom és szabadságharc előtt nem volt példa Füreden királyi látogatásra s biztosak lehetünk abban, hogy Ferenc Józsefet nagyobb örömmel és hírveréssel fogadta a fürdő vezetősége, mint például a napjainkban nagyobb megbecsülésnek örvendő Vajda János költőt. Nincs ebben semmi különleges, a király jelenléte jelentőséget kölcsönzött a fürdőhelynek, modern kifejezéssel élve: reklámereje volt. Amikor Ferenc József 1852-ben először látogatta meg Füredet, Bogyay Lajos, Zala Bach-huszár megyei főnöke a következő nyomtatványt juttatta el többek között „Nagyon Tisztelendő Rauch Szaniszló urnak tihanyi kolostor Perjelének": „Még az ország minden részeiben a' népek millióinak örömzaja Ő FELSÉGÉNEK dicsőségesen uralkodó CSÁSZÁRUNK és APOSTOLI KIRÁLYUNKNAK honunkban legkegyelmesebben tett megérkeztét, – 's azon szerencsét hirdeti, hogy magas jelenlétével az ország minden részeit boldogítja, Zala megyének is azon kitünő szerencse jutott osztalékul, hogy Ő FELSÉGE, Legkegyelmesebb CSÁSZÁRUNK és APOSTOLI KIRÁLYUNK folyó hó 29-én regveli órákban Keszthelyen, majd ugyan az napon B.Füreden e' megye hódolatát elfogadni kegyes leend."[17]

Az említett napon a fürdőlista szerint összesen 117-en érkeztek a Savanyúvízhez, magát a császárt is beleszámítva, aki valamennyi címe és rangja felsorolásával egy egész lapot foglal el a kurlistán.. Kíséretét összesen hatvanan alkották Bécsből és Budáról (szintén kiemelten szerepeltek a listán). A császár látogatásának napján Füredre érkező további 57 fő abszolút idénycsúcsnak számított. (Hogy az uralkodóház tagjainak Füredre érkezése önmagában is vonzerőt gyakorolt, arról Kisfaludy Sándor is megemlékezik egy 1832-ben írt levelében József nádor nevezetessé lett füredi tartózkodása kapcsán: „Füreden három hetet töltöttem, hol most annyi vendég sereglett öszve, a' mennyit a' Palatinusnak 1824-ben ott mulatása óta nem tudok."[18] Az 1847 nyarán Füreden tartózkodó Degré Alajos hasonló élményekről számol be István nádor azévi füredi látogatásáról: „A hetek óta néptelenné vált Balaton-Füred ma minden zugában megtelt, épületein lobogók, szőnyegek s virágok lengtek, terein a nép ünnepies viseletben hullámzott."[19]

Ha egy fürdőhely fénykorát próbáljuk időbeli keretek közé szorítva meghatározni és ennek egyik, de korántsem egyetlen ismérveként az adott időszakbeli elit jelenlétét is vizsgálat alá vesszük, akkor e tekintetben a döntő tényező nem az, hogy ez az elit visszamenőleg szemlélve — azaz abszolút értékek szerint mérve — előbbre való-e egy másik időszak — esetünkben az önkényuralom és a kiegyezés kora — elitjénél, hanem maga az a tény, hogy az elit jelen van. Meglehet, hogy a reformkori társadalmi–politikai–művelődési elit összességében magasabb értékek hordozója a társadalom és a történetírás értékítélete szerint, ám nem képviseltette magát nagyobb számban és arányban Füreden a reformkor éveiben, mint 1848–49 után.

[17] Megyefőnöki hirdetmény. Zalaegerszeg, 1952 június 13. Városi Helytörténeti Gyűjtemény Irattára, Balatonfüred

[18] Kisfaludy Sándor levele Ujfalvy Sándorhoz. Sümeg, 1832 augusztus 1. Közli: Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor emlékiratai. Közreadta: Dr. Gyulai Farkas. Kolozsvár, 1941. 244.

[19] *Degré Alajos*: Visszaemlékezéseim. Budapest, 1983. 156.

Ez az állítás az utókor által kiemelt, azaz szűkebben vett elitre is igaz. Ennek igazolására néhány év füredi fürdőlistájából kigyűjtött neveket hoznék föl példának, (1863: Ballagi Mór, Jókai Mór, Vaszary Kolos, Vajda János, Bajza Jenő, Vas Gereben, Lonovics József; 1868: Klapka György, Jókai Mór, Andrássy Gyuláné, Kubinyi Ágoston, Szokoly Viktor, Vaszary Kolos; 1869: Jókai Mór, Vaszary Kolos, Rónay Jácint, Auer Lipót, Horváth Boldizsár; 1872: Kerkápoly Károly, Jókai Mór, Csemegy Károly, Roboz István, Edvi Illés Gyula, Szigligeti Edéné, Vámbéry Ármin, Vaszary Kolos), amit Jókai Mór egy 1860-ból származó idézetével egészítenék ki: „Füreden nincs már az a szoba, fürdőkád, kémény, szelelőlyuk, ugy magas tetejű kalap s más efféle kiadható lokalitás, ami vendéggel tömve dugva ne volna: de semmi olyan nagy quantumban nem kapható itt, mint poéta. Itt vannak rajtam kívül... Dobsa, Jókai, Tóth Kálmán, Vajda János, Vas Gereben, mely utóbbi legközelebb vesszőt fog futni a füredi hölgysereg sorai között a miért azt írja, hogy Füreden már minden lány menyasszony."[20]

A témával kapcsolatban végső adalékul említeném csupán, hogy a reformkori Füredet felkereső „nagyok", akiknek jelenléte az utókor szemében az akkori füredi állapotok nagyszerűségét volt hivatva igazolni, nem egy esetben kifejezetten lesújtó véleményt alkottak a fürdőhelyről. Nem volt jó véleménnyel Kossuth, nem volt jó véleménnyel Széchenyi, ám ez ritkán, sőt jobbára egyáltalán nem szokott hangsúlyt kapni. Kossuth Lajos[21] az alábbiakról számolt be 1842-ben a Pesti Hírlap olvasóinak: „Mondják: Füreden a társalgási hangulat feszes, gőgös, különbözgető: és valóban az a csömörletig. Minden száz ember legalább csinál húsz cottériát, melynek határvonalait itt a születési, amott a pénz arisztokrácia színezi, s mindenikben aprócska alosztályok. {...} Lehetetlen nyíltan nem undorítónak mondani egy-két hetyke uracskának (a törleszkedők osztályából) bántalmas pöffeszkedését, kik polgári születésű vendégek irányában csömörletes gőgöt mutatnak."[22]

Egybecseng Kossuth meglátásaival nagy politikai ellenfelének, Széchenyi Istvánnak 1846-ban keltezett bírálata. „Hiszen csak Füreden, egy nyaratszaka is több pénz vettetik ki és pazaroltatik el ész-, idő-, egészség- és erény-ölő legnemtelenebb szerencsejátékra, mint a mennyi a kérdéses vállalat életbeléptetésére szükséges volna."[23] – írta a legnagyobb magyar a balatoni gőzhajózás anyagi okok miatt veszteglő tervével kapcsolatosan, majd így folytatta: „Szinte semmiben sem létezik Füreden azon csín, azon falusi csend, azon kényelem, azon minden fesznélküliség és még is mindenek fölött illedelem, melly más, kivált külföldi fürdő- és borviz-helyeket olly magához vonzó bájerővel ruház fel, hogy mind a már sokat élvezett, mind a még sokat élvezni akaró egyiránt és nagy számban tódul beléjük."[24]

Széchenyi a továbbiakban a fürdő egészét illette kemény kritikával: „... ha van hely, hol mozgalom, kifejlett kellem és minden magasb érdek hija miatt tán a szivarokat, politikai pletykákat és a mindennapi közös vacsora utáni korcsmalejtőket kivéve – felüté a nagyobb számra nézve minden kísérőivel együtt az u-

[20] *Jókai Mór*: Kakas Márton levele Balaton-Füredről. – Vasárnapi Ujság, 1860/31. 375.

[21] Kossuth 1842. évi füredi tartózkodásáról: *Petneki Áron*: A füredi fürdővendég = Rubicon, 1995/1–2.

[22] Idézi: *Antalffy Gyula*: A reformkor Balatonja. Budapest, 1984.

[23] *Széchenyi István*: Balatoni gőzhajózás. 1846. 30–31.

[24] Uo. 31.

nalom, az bizony a természettül vajmi gyönyörűen ellátott, de az emberektül korántsem eléggé ápolt, sőt sok tekintetben még jóformán el is roncsolt Füred!... Itt vajmi sokat tett ugyan a természet, de annál kevésbé vehető észre az ember ápoló keze, midőn elferditési és rontási iránya szinte minden lépten látható."[25]

Megjegyzendő, hogy a Kossuth által is bírált kasztszellem megnyilvánulásai a későbbiekben sem enyhültek. Ennek igazolására is hoznék egy újabb idézetet, ezúttal egy Füredről szóló kiadványból az 1860-as évekből, bizonyítékául annak, hogy a kellemetlen tapasztalatok nem csupán nagyjaink éles szemét sértették. Huszár Imre némileg konkrétabban ír az elkülönült csoportok közti korlátokról: „... ki egy szezont töltött, vagy tölteni fog Füreden, bőven tapasztalhatta vagy tapasztalandja mennyire megöli már magvában a társaséletet s az ezzel összekötött élvezeteket a cotteria-szellem. {...} Néha lát az ember együtt is két három családot. Minden ilyen csoport egy-egy cotteria. Itt három nemes család, emitt három izraelita család, és végre amott egy mágnás és két fertálymágnás család."[26]

Értékelés más szempontok alapján

Tágabban érintve a témát, már-már bántóan szembeszökő, milyen erőteljesen, szinte kizárólagosan határozzák meg Füred reformkori — és későbbi — megítélését is az előzőekben részletesebben tárgyalt szempontok s az e nézetek mentén felsorakoztatott politikai–társadalmi színezetű érvek és kiragadott tények. Ezek estek latba döntő súllyal annak meghatározásában is, hogy a fürdőhely mikor élte fénykorát. Holott, mint már hangsúlyoztuk, egy fürdőhely fejlettségének megítélésében nem lehet csak az ott jelen lévő elit iránt megnyilvánuló pozitív töltet a döntő. Tudomásul kell venni: egy fürdő nem politikai kategória. Ha pusztán csak az elit fürdőbeli időzését vizsgálva vonunk le konzekvenciákat, akkor ferde tükörben látjuk Füred fejlődését. Ha Balatonfüredet mint fürdőt minősíteni akarjuk, akkor sokkalta inkább az alábbi tényezőket kell elsődlegesen figyelemmel kísérni és nem a létszámában szűk elit jelenlétét (s főleg nem az elit abszolút értékítélet szerinti megítélését).

1. Létesítmények, szolgáltatások színvonala, a polgári fürdőtelep kiépülése
2. Megközelíthetőség, közlekedés (a fürdővendégek földrajzi megoszlása)
3. A fürdővendégek társadalmi megoszlása

Utóbbi kategóriát már érintettem az elit jelenléte kapcsán, de ha tételesen megvizsgáljuk a fenti három tényezőt, világossá válik, hogy a szakirodalom által kevésbé kutatott[27] 1860-as években a fürdőhely fejlődésének — megítélésünk szerint — minőségileg és tartalmilag is új szakasza vette kezdetét.

---

[25] Uo. 31–32.

[26] *Huszár Imre*: Balatoni saisonok. In: Nayad. Fürdői-album. Szerk.: Balázs Sándor, Huszár Imre, Rózsaági Antal. Pest, 1863.

[27] A kevés kivételből idézném az alábbiakat: „Ekkor éli a reformkor utáni második reneszánszát Balatonfüred." *Kotnyek István*: A Zala-Somogyi Közlöny és a mezőgazdasági ismeretterjesztés (1862–1873). In: Baranya, Somogy, Tolna és Zala megyék regionális tudományos tanácskozása. Kutatások a gazdasági, a társadalmi és kulturális élet szolgálatában. Szerk.: Kanyar József, Troszt Tibor. Kaposvár, 1978. 61. valamint „... nagyobb építkezésekkel járó változásokra azonban csak 1864-től került sor, amikor mind a főapáti, mint a tihanyi apátsági székbe vállalkozó szellemű papok kerültek." *Kósa László*: Fürdőkultúra és természetszemlélet kapcsolata a felvilágosodástól a XX. század elejéig. In: Európa híres kertje. Szerk.: R.Várkonyi Ágnes, Kósa László. Budapest, 1993. 217.

Létesítmények, szolgáltatások színvonala

A polgári fürdőzésnek az érett Monarchia idejére kialakuló szokásrendszerét jellemző több tényező megjelenése az 1860-as évekre tehető Füreden. Így például 1861-től 1863-ig jelent meg Balatonfüred első újságja, a Balaton-Füredi Napló, 1861-től már kölcsönkönyvtár,[28] 1863-tól lövölde is állt a vendégek rendelkezésére[29] és ekkortól kezdve alakították tudatosan az Anna-bál szokásrendszerét (1862-től járt a bál szépének aranyalma stb.), de ezek a tények csupán adalékul szolgálhatnak a fürdő tudatos fejlesztése által diktált nagyberuházások mellett. Míg a korábbi fejlesztések jobbára csak a karbantartást szolgálták (így például a fürdőtelep 1834. évi leégését követő helyreállítási munkálatok), Simon Zsigmond tihanyi apátsága (1865–1891), valamint Kruesz Kriszosztom pannonhalmi főapátsága (1865–1885) idején olyan fejlesztésekre került sor, amelyeket elsősorban nem a szükség, hanem az előrelépés szándéka diktált. „Ugyanazen évben (1865) {...} neveztetett ki a pannonhalmi fő apátságra Dr. Kruesz Kriszosztom úr, ki fürdőhelyünk emelkedését s virágzását szívén hordva, magas befolyását, mint a szerzet főpapja, a tihanyi apát úrral karöltve áldásosan érvényesíti" – írta róluk Jalsovics Aladár Füredet bemutató könyvében.[30]

A Füred arculatát máig meghatározó legjelentősebb építkezések ekkor már elkerülhetetlenek voltak ahhoz, hogy Füred megőrizhesse korábban kivívott rangját a fürdők sorában. „Simon Zsigmond apát {...} nem kímél semmi áldozatot, hogy Füredet az első rendű európai fürdők színvonalára emelje. {...} Simon Zsigmond Balatonfüred újjáteremtőjének méltán nevezhető, mert ő kezdte meg azt a korszakot, ahol a modern európai fürdők sorában méltán foglalhat helyet"[31] – dicsérte Simont a Füredről nyaranta több évtizeden át tudósító kaposvári újságíró, Roboz István. Joggal. 1865–66-ban hozták létre a mai Tagore sétány elődjét (Deák Ferenc sétány), új hidegfürdő is épült, emellett 1866-tól 1877-ig a melegfürdőn belül külön kiépítették a márvány-, cin- és fakádas fürdőket, illetve a gőzfürdőt.[32]

1865-ben Erzsébet királyné következő évben esedékes Füredre látogatása okán felújították az Új-fürdőházat. „Midőn mindezeket látja az ember, szinte felsóhajt: miért nem volt csak minden ötödik évben is egy-egy fejedelmi látogatás itt? Ez esetben már régen az európai hírneves fürdők sorában volna Balatonfüred, melynek a természet oly pazar kézzel osztá szépségeit"[33] – jegyezte meg a Somogy című lap tudósítója 1866-ban az építkezés láttán. A látogatás ugyan elmaradt, ám a rendbehozatalt további építkezések követték 1869-től, melynek során elkészült

[28] „... a szerkesztői irodában jövő április 1-től kezdve szép rendelkezhetési kölcsönkönyvtárt fog a... t. cz. fürdői közönségnek és a vidék számára megnyitni a szerkesztőség." Balaton-Füredi Napló, 1861 / 1. 8.

[29] *Zákonyi Ferenc*: Balatonfüred. Veszprém, 1988. 787.

[30] *Jalsovics Aladár*: A balatonfüredi gyógyhely és kirándulási helyei képekkel illusztrálva. Budapest, 1878. 27.

[31] Balatonfüredről R. I. – Vasárnapi Ujság, 1878/31. 205.

[32] *Jalsovics Aladár*: A balatonfüredi gyógyhely és kirándulási helyei képekkel illusztrálva. Budapest, 1878. 30.

[33] Idézi: *Lóczy István*: Kölcsönhatások a balatoni fürdőkultúra kialakulásában, különös tekintettel a déli partra. In: Baranya, Somogy, Tolna és Zala megyék regionális tudományos tanácskozása. Kutatások a gazdasági, a társadalmi és kulturális élet szolgálatában. Szerk.: Kanyar József, Troszt Tibor. Kaposvár, 1978. 61.

az Új-fürdőházhoz toldva a mai Állami Kórház déli része, az úgynevezett „díszlak".

1866-hoz köthető a polgári fürdőtelep kiépülésének kezdete, ezt megelőzően ugyanis nyaralók, villák építésére — engedély híján — nem volt lehetőség. Többek között olyan személyiségek ilyen irányú kérelmére érkezett nemleges válasz, mint Vas Gereben, vagy a fürdőigazgató Écsy László. Az uralkodó végül 1866 nyarán engedélyezte először tizenegy holdnyi terület kihasítását házhely céljára.[34] Alig tíz év múltán aztán újabb területeket kellett erre a célra biztosítani, így jött létre több, a falut és a fürdőtelepet összekötő utca 1877-ben.[35] Ezzel a lépéssel megváltozott a fürdőtelep vonzáskörzetébe tartozó területek tulajdonosi és funkcionális szerkezete, amely több változást is magával hozott. Kialakult a polgári fürdőtelep, beépült a fürdőtelep és Füred falu közti — jobbára szőlős — terület, nagyobb méreteket öltött a saját nyaralóban eltöltött szabadidő elterjedése. Ez csökkentette a fürdőtelep tulajdonosának, a bencés rendnek a bevételeit, majd ez a bevétel idővel az által is mérséklődött, hogy mind népszerűbb lett a magánházaknál kivett szállás, vagyis az apátság számára komoly konkurencia alakult ki a villa- és nyaralótulajdonosok révén.

1878–79-ben orvosolták Füred legfájóbb hiányosságát, felépült a minden valamirevaló fürdőhelyen alapvető létesítménynek számító kurszalon. Vagyis szolgáltatásait és létesítményeit tekintve szűk tizenöt év alatt teljes egészében megújult a fürdőhely.

Az alábbiakban részletesebben csak a kurszalon — illetve hiánya — jelentőségéről szólnánk. Már az 1830-as és 1840-es évek fordulóján használatos Panaszok, javítások, szépítések, javaslatok jegyzőkönyve is tartalmazott ezzel kapcsolatos véleményt, egy, vélhetően rutinos, fürdőlátogató tollából: „A társaságos élet, könnyebb esmerkedés, napközi folytonos mulatozás, estvéli tánczvigalmaknak {...} mindenkoron s kényelmesen lehető eszközlése tekintetében egy s az évről-évre nevekedő vendégek számához, illetőleg nagy és díszes társasági teremnek — a bártfai igen célszerű hason épületnek mintájára —, melynek egyik oldalán az ebédlő, más oldalán pedig a billiárd, dohányzó és cukrászati szobák vagynak szerkesztve, mielőbbi építtetésének alig halaszthatónak vélem."[36] Ehhez képest 1861-ben a fürdői lap még mindig kénytelen szóvá tenni a gyógyterem hiányát: „... a társalgás kissé korlátolt, de ezt csupán azon sajnálatos körülménynek kell tulajdonítani, miszerint Fürednek társalgóterme nincs, hol irodalmunk újabb termékeit, de főleg lapjaink teljes számmal föllelhetőek volnának."[37] Maró gúnnyal rója fel ugyanezt a kínos hiányosságot a Győri Közlöny szarkasztikus tudósítója ugyanazon évben: „Életrendünk egyformaságát a szeszélyes idő változtatja meg néha, midőn hulló könnyei által szobánkba kényszerít, s alkalmat nyújt a halandóra általjában, az üdülőkre pedig kiválóan hasznos „magába térésre!" A keresztény egyháztól üdvözítőnek hirdetett e „magába szállási alkalmak" unalmasak ugyan, és sétálási csarnokok, társalgási s olvasó termek által akadályozhatók, s egyebütt

[34] *Szücsné Mezei Mária*: Balatonfüred polgári építkezései – Műemlékvédelem, 1986/4. 296.
[35] Uo. 299.
[36] *deési Daday András*: A régi Balatonfüredről / II. – Gyógyászat, 1941/16. 232.
[37] Balaton-Füredi Napló, 1861/12. 91–92.

a korral haladó fürdőkben gátoltatnak is, de a mi igazgatóságunk sokkal emberiebb, semhogy a természet rende ellen működve, még az üdvözülésre előkészítő egyetlen módot is elmesterkélje!!! {...} Igaz, hogy e „szük világ" gyönyörü s minden pontján a Balatonnak színekben változatos és mozgásban nyughatatlan víze, s az örökké tiszta levegő által — üdítő, sőt megengedem, hogy maga a gyüpontoni sürgés-forgás a „látásra" jöttek előtt kedves is: de azokra, kik hosszabb élvezésére utalvák, — unalmas!"[38] A gyógyterem átadására 1879-ben került végre sor: „... az 1878-dik évi fürdőidényre a födött sétány, az 1879-dikire pedig a gyógyterem is elkészült. A kávécsarnok[39] és a födött sétány már készen áll."[40] A gyógyteremben jutott hely olvasóteremnek, zongorateremnek, kártyaszobának, táncteremnek és ide költözött a kölcsönkönyvtár is. Ennek jelentőségével a kortársak is tisztában voltak, idézzük példaként Roboz Istvánt: „Most 1879-ben készült el a pompás gyógyterem. Szóval Balatonfüred ma már mindennel el van látva, amire egy elsőrendű fürdőnek szüksége van."[41]

Az 1880-as, 1890-es évekre viszont Füred lassan elveszítette évtizedekig élvezett monopolhelyzetét a tóparti idegenforgalomban. Amikor Walkó László 1907-ben kelt útleírásában röviden érinti a Balatont is, Füred neve már szerényen bújik meg a többi fürdő sorában: „... a szerényebb körülmények között üdülésre vágyó is, akit a szénsavban dús víz gyógyító ereje, az erősítő légáramlatok vagy a természet szépsége vonz a Balatonra, az a somogyi partok bársonypuha fövenyén, Lellén, Bogláron, a kies fekvésű Fonyódon, vagy a remek szőlőkben gazdag és regényes szépségű veszprémi partokon, Kenesén, Almádiban, Füreden, Badacsonyban és Keszthelyen {...} fog eltölteni {...} egy-egy szép és nyugalmas nyarat."[42] 1912-ben a Balatonfüredi Hírlap újságírója már így foglalta össze véleményét: „A Balaton körüli fürdők, így a somogyi partokon Siófok, Boglár, a zalai partokon Keszthely — hogy csak a nagyobb helyeket említsük — oly nagyarányú, rohamos fejlődést, emelkedést mutatnak az utolsó évtized alatt, hogy e tény gondolkodóba ejti az embert s önkéntelenül az a kérdés tolul elénk, hogy mi lehet az oka Balatonfüredfürdő és a község hátramaradottságának, mely pedig a hetvenes években első fürdője volt a Balaton-partnak."[43] A kritika javarészt jogos volt, amit néhány szemléletes adattal is könnyen igazolhatunk. 1893-ban Siófokon 1483 vendég fordult meg szemben Füred 2052 vendégével, addig 1911-ben Siófok vendégeinek száma már 12 116-ra emelkedett, ugyanakkor Füredet csupán 3058 fő szerencséltette látogatásával.[44] Füred stagnálása különösen szembetűnő a siófoki fejlődés tükrében.

---

[38] *Sz. M.*:Utiképek - Győri Közlöny, 1861/67. 266. Közli: *Gerencsér Miklós*: Újdonászi ódonságok Veszprém Vármegyéről 1857–61-ből. Pápa, 1997. 73–74.

[39] Az ún. Gyönyörde.

[40] *Jalsovics Aladár*: A balatonfüredi gyógyhely és kirándulási helyei képekkel illusztrálva. Budapest, 1878. 30.

[41] Balatonfüredről R. I. – Vasárnapi Ujság, 1878/31. 205.

[42] *Walkó László*: Budapesttől Velencéig. Budapest, 1907. 12–14.

[43] Balatonfüredi Hírlap, 1912/2. 1.

[44] *Kósa László*: Fürdőélet a Monarchiában. Budapest, 1999. 48.

Megközelíthetőség, közlekedés (a fürdővendégek lakóhelyének földrajzi megoszlása)

A fürdővendégek lakóhelyének megállapításához elsődleges forrásaink a jól használható quantitatív adatokat tartalmazó fürdőnévsorok (kurlisták).[45] A vendégek nevét, lakóhelyét és „characterét", valamint a fürdő látogatóinak számát tartalmazó névsor 1839-ben jelent meg első ízben Füreden Még 1836-ban, amikor a fürdőt saját kezelésébe vonta a bencés rend, életbe lépett az előző évben megalkotott fürdői rendtartás.[46] Ennek értelmében a fürdővendégek adatait jegyzőkönyvbe kellett venni, még akkor is, ha megánházaknál szálltak meg.[47] Az adatokat úgynevezett Bevallási jegy (Fassiens Zettel) nevű adatlapokon rögzítették német és magyar nyelven. Feltüntették az érkező vendég nevét, valamint, hogy vendégként, kereskedőként (iparűzőként), netán házalóként tartózkodik-e a fürdőn, s e szerint azt is, hogy melyik osztályba tartozónak „vallja magát". Ezenkívül meg kellett jelölni hetenként, naponként és összesítve a tartózkodási időt és a kísérő személyek számát is (nők, tizenöt év alatti gyermekek, rokonok, társalgók, nevelők, nevelőnők, komornokok[48] – ez a beosztás egyébként tökéletesen megegyezik a soproni helytartósági osztály által kiadott rendeleten megtalálható beosztással[49]). A fürdőlisták, vagy ahogy akkoriban gyakorta nevezték, kurlisták az ilyen adatlapokon alapultak. A többiek adatairól így semmit nem tudunk. A legtöbben pedig nem egyedül érkeztek: a családtagok, valamint esetenként a személyzet létszáma pedig a statisztikában növelte az egy helységből érkezettek számát. Így fordulhatott elő, hogy 1840-ben és 1841-ben Láng ott található a legtöbb vendéget adó települések sorában: mindkét esetben a Füredet feltűnően kedvelő gróf Zichy család tagjai keresték föl nagyszámú személyzettel Füredet. A nagyobb helységek esetében általában az volt a jellemző, hogy átlag kettesével érkeztek a fürdővendégek.

A fürdővendégek névsorainak anyagát áttanulmányozva leszögezhetjük, hogy jószerivel az 1850-es évekig Balatonfüred regionális vonzáskörű fürdőhely, vendégei döntő többsége a környező megyék — Zala, Veszprém, Vas, Fejér, Bács

[45] Tudomásom szerint a következő írások vonatkozó részei foglalkoztak a fürdőlisták adataival (egy részük csupán érintőlegesen): *Petneki Áron*: A magyarországi gyógyfürdők idegenforgalma és vendéglátása a XVIII. század végén és a XIX. század első felében – Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve, 1982, *Antalffy Gyula*: A reformkor Balatonja. Budapest, 1984, Hudi József: A balatoni fürdőkultúra a reformkorban. – Zalai Gyűjtemény/28. Zalaegerszeg, 1988, *Zákonyi Ferenc*: Balatonfüred. Veszprém, 1988, *Kósa László*: A fürdővendégek társadalmi összetétele a kiegyezéskori Magyarországon. In: A hétköznapok historikuma. Szerk.: Dusnoki-Draskovich József és Erdész Ádám. Gyula, 1997. és *Kósa László*: Fürdőélet a Monarchiában. Budapest, 1999. Külföldi példaként említhető az alábbi mű: *Juliane Mikoletzky*: Zur Sozialgeschichte des österreichischen Kurorts im 19. Jahrhundert: Kurlisten und Kurtaxaordnungen als sozialhistorische Quelle. Mitteilungen des Instituts für Österrichische Geschichtsforsung Bd. 99/3–4 (1991)

[46] „Egyszersmind fürdő-rendszabályok dolgoztattak ki, melyek — következő fürdőidényben — életbe is léptettek." *Orzovenszky Károly*: Balaton-Füred és gyógyhatása. Pest, 1863. 58–59.

[47] „A névsorok kellő szerkesztése és a meghatározott gyógy- és zenedíjak pontos beszedése végett, tartoznak a t. cz. vendégek megérkezésük után azonnal a bejelentési ivek rovatát kitölteni." *Jalsovics Aladár*: A balatonfüredi gyógyhely és kirándulási helyei képekkel illusztrálva. Budapest, 1878. 68.

[48] Fassiens Zettel – Bevallási jegy. É. n. Városi Helytörténeti Gyűjtemény Irattára, Balatonfüred

[49] Figyelmeztetés. Balatonfüred. 185?. Városi Helytörténeti Gyűjtemény Irattára, Balatonfüred.

— lakosságából került ki, náluk nagyobb számban csupán Pest-Buda polgárai képviseltették magukat. Komoly előrelépést a vasút megjelenése eredményezett. 1863-ra elkészült az úgynevezett „déli vaspálya", azaz a Pest–Nagykanizsa vasútvonal. Ez érintette az akkor még jelentéktelen Siófokot is[50], ahonnan a füredi fürdőre utazók az immár kompként működő Kisfaludy fedélzetén kelhettek át Füredre. Mi több, a Füredre való átkelés már a déli vasút teljes vonalának befejezése előtt lehetővé vált, bár ekkor még nem Siófokról, hanem Szántódról[51] vágott neki a Balatonnak a gőzös: „A balatoni fürdőélet számára is előnyös forgalmi kapcsolatot teremtett az új vonal. Az 1861-es fürdőidény megkezdésekor örömmel állapították meg a füredíek, hogy a vasút Füredet is közelebb hozta a fővároshoz. A Füredre igyekvő fürdővendégek Szántódig utaztak a vonattal, Szántód és Füred között szeptember 15-ig a „Kisfaludy" gőzös teremtett kedvező kapcsolatot."[52] Hogy ennek a ténynek mekkora jelentősége volt, azt mi sem bizonyítja jobban, minthogy a vasúttársaság ezzel a hírrel igyekezett reklámozni az új vasútvonalat: „Folyó julius 6-ától kezdve a nyári idő alatt minden szombaton fog egy személyvonat Fehérvárról Szántód-Füredre a Budáról jövő 7-ik számu vonattal kapcsolatban közlekedni. {...} mi által a tisztelt közönségnek alkalom nyujtatik Balaton-Füred fürdőhelyet kevés óra alatt meglátogathatni, minthogy Szántód Füred közti közlekedés gőzhajó által eszközöltetik."[53]

Az utazás viszonyairól érdemes még idézni a füredi viszonyokat kiválóan ismerő orvost, Mangold Henriket: „A közlekedés Budapestről igen kényelmesen a Budapest-fehérvári vaspályával 4 és 1/2 óra alatt történik Siófok állomásig, honnan az e czélra készen álló, jószerkezetű „Kisfaludy-gőzös" egy óra járás alatt a Balaton taván a vendégeket Füredre szállítja."[54] A Füredre utazók idővel némi kedvezményre is számíthattak a vasút részéről: „... minden Budapestről, Székesfehérvárról és Nagykanizsáról Füredre utazó vendég, ünnep és vasárnapokon {...} kéjutazónak tekintetik s így tetemes árleszállítási kedvezményben részesül a vaspályán és a balatoni gőzhajón. {...} Nagyon természetes, hogy ezt (füredi kéjút) az illető indóháznál jegyváltáskor fel kell említeni."[55]

A vasút jelentőségét a korabeli utazási viszonyok ismeretében nem lehet eléggé hangsúlyozni. „Pápáról igen szép útja van Balatonfürednek a Bakony hegy-

[50] Maga Siófok csak 1866-tól rendelkezett állomással, okait Erdősi Ferenc foglalta össze: „Siófok részben útcsomópontként, részben Balatonfüred elérése érdekében és a kezdődő idegenforgalom funkciója miatt kapott állomást később, 1866-ban, Erzsébet királyné tervezett látogatása előtt." *Erdősi Ferenc*: Siófok közlekedéstörténete. In: Siófok. Várostörténeti tanulmányok. Szerk.: Kanyar József. Siófok, 1989. 352–353.

[51] „Még Siófoknak sem volt az első két évben indóháza, mint ahogy a Szántód és Füred között a forgalmat lebonyolító Kisfaludy gőzös sem tudott Siófokon kikötni, csak a szántódi vasútállomás előtti „hajókiállóról", ahonnan híd vezetett a tóra, s csónakok vitték az utasokat a mély vízben álló hajókhoz." *Kanyar József*: A dél-balatoni fürdőkultúra kialakulása. – História, 1983/3. 23.

[52] *Lovas Gyula*: 125 éves a Buda-Kanizsa vasútvonal. Budapest, 1986. 12.

[53] Élvezeti vonatok. A Cs. Kir. Szab. Déli Államvasúttársaság és a Lombardiai-Velencei és Központi Olasz Vasúttársaság röplapja. Bécs, 1861 július 2. Városi Helytörténeti Gyűjtemény Irattára, Balatonfüred.

[54] *Mangold Henrik*: Balaton-Füred gyógyhatályainak és gyógyhelyi viszonyainak rövid rajza. In: Adatok Zala megye történetéhez / I. Szerk.: Bátorfi Lajos. Nagykanizsa, 1876. 282.

[55] *Jalsovics Aladár*: A balatonfüredi gyógyhely és kirándulási helyei képekkel illusztrálva. Budapest, 1878. 81.

ségein keresztül: de bizony csaknem egész napi kocsiút az"[56] – írta Váli Mari arra emlékezve, amikor Jókai Mórral látogattak el a fürdőre, pedig Pápa mai fogalmaink szerint igazán nincs messze Füredtől. Általánosságban is igaz, hogy ami a 19. század közepének közlekedési viszonyairól elmondható, az jellemezte a Füredre való utazást is: azaz körülményes, lassú és meglehetősen kényelmetlen volt, legalábbis a vasút megjelenéséig. Ahogy a vasútvonalak mind jobban behálózták az országot, felgyorsult a közlekedési szempontból peremvidékre szorult fürdőhelyek korábban is kitapintható elmaradása a kedvezőbb fekvésű konkurenciától. Amelyik fürdőt elkerülték a vasútvonalak, az jószerivel behozhatatlan hátrányba került vetélytársaival szemben. A kialakult helyzetet világítja meg Parádfürdő esete, amely nem kapott saját vasútállomást, ellentétben a szomszédos Recskkel. A fürdőtulajdonos Károlyi grófok, helyesen mérve fel annak fontosságát, hogy a potenciális fürdőlátogatókat mennyivel könnyebb Parádra csalogatni a közvetlen vasúti megközelíthetőség ígéretével, minden befolyásukat latba vetve jobb híján azt harcolták ki, hogy a recski állomást hivatalosan Parád néven tüntesse fel a vasút.[57] Több példát is hoz arra nézve Konek Sándor 1875. évi statisztikája, hogy hová is vezethetett a vasút hiánya: „... hogy miképp közeledhetnek véghanyatlás felé még a legismertebb gyógyhatályú források is, azt (gömörmegyei) Ajnácskő és Várgede, azt Bikszád, felső Ruszbach és a még híresebb Szmerdnanka (Szepességben), Visk, Kobola-Polánya, Tapolcza és számos egyéb pusztulásnak indult gyógyvizeink tanúsítják: ezekre csak a vaspályahálózat fokozatos kiterjedésével fog, eddig alig sejthető új felvirulásának hajnala hasadni."[58] Füred a déli vaspályának köszönhetően elkerülte ezt a szomorú sorsot.

A déli vasút a füredi vendégforgalom alakításában elfoglalt jelentőségét közel fél évszázadon át megőrizte, hiszen Füredet közvetlenül csupán 1909-ben érte el a vonat. A Balaton északi partján húzódó vonalon külön állomása volt — és van ma is — Arácsnak és Fürednek. A vasútvonal mérnöke, Vasdinnyei Pál a Balaton lapjain mutatta be ezt a két állomást az új vasútvonalról írott cikkében: „Az Arács-Balatonfüred közút mellett létesített Arács megállótól állandó lassú eséssel érünk a balatonfüredi nyaralók háta mögött Balatonfüred állomásra. Ez a község és a fürdőtelep között középen fekszik, s míg egyrészt kielégíti a község forgalmát, addig másrészt a fürdőtelep nyugalmát sem zavarja."[59] Külön érdekessége az új vasútvonalnak, hogy első utasa nem más volt, mint Vaszary Kolos: „A hercegprímás {...} mint rendesen, az idén is Balatonfüreden tölti a nyarat. Május másodikán utazott el kedvelt nyaralóhelyére, s hogy az agg főpásztort megkíméljék a fárasztó hajóúttól, a kormány megengedte, hogy szalonkocsiját a még meg sem nyílt vonalon vontassák Balatonfüredre."[60]

A jobb közlekedési lehetőségek az 1860-as évektől lassan mind jobban szétfeszítették a füredi vendégsereg addigi földrajzi kereteit, egyre növekedett azok száma, akik távolabbi vidékekről keresték fel Füredet. Ezt az állítást a fennmaradt

[56] *Váli Mari*: Emlékeim Jókai Mórról. Budapest, 1955. 156.

[57] *Pócs Sándor*: Jámbor Vilmos és a recski arborétum. Recsk, 1996. 27.

[58] *Dr. Konek Sándor*: Magyar birodalom statisztikai kézikönyve folytonos tekintettel Ausztriára. Budapest, 1975. 48.

[59] *Vasdinnyei Pál*: A balatonvidéki vasútról. – Balaton, 1909/32. 8.

[60] A balatoni vasút első utasa. – Balaton, 1909/30. 11.

fürdőlisták adatai révén könnyen ellenőrizhetjük. Mit árulnak el ezek az adatok? A konkrét lakóhely szerinti szórás már a reformkor éveiben is igen nagy volt. Egy-egy idény során, a fürdőlistákon megjelölt — javarészt dunántúli — települések legtöbbjéről csupán egy vagy két vendég látogatott Füredre és ez fokozottan érvényes a kisebb településekre. Vélhetően az 1800-as évek egészéről elmondható hogy a legtöbb vendéget adó néhány város, különösen az 1860-as évekkel záródó időszakban messze kiemelkedik a többi helység közül, a fürdővendégek döntő többsége e néhány város lakói közül kerül ki. Ennek igazolására a legtöbb vendéget adó települések adatait évenként táblázatban összefoglalva láthatjuk. Megjegyzendő, hogy az 1861. és 1862. évi adatok a Balaton-Füredi Napló aktuális évfolyamainak adatai alapján készültek s mivel a lap vélhetően nem közölte valamennyi fürdővendég nevét, ennek a két évnek az adatai nem tekinthetőek a teljes létszám alapján kialakított adatoknak, ugyanakkor arányaikban illeszkednek a többi év esetében a fürdőlisták adatai alapján megrajzolt tendenciához. Ezek kivételével valamennyi vizsgált év esetében ott szerepel a vendégek száma mellett az is, hogy a vendégek hány csoportban érkeztek fürdőre.

A legtöbb vendéget adó városok évenként

1840		1841	
Település	**Vendégek száma**	**Település**	**Vendégek száma**
Pest-Buda	357:186	Pest-Buda	354:181
Veszprém	89:49	Veszprém	121:48
Bécs	83:48	Győr	75:55
Sz.fehérvár	56:28	Sz.fehérvár	74:44
Pápa	55:22	Pápa	64:24
Győr	51:31	Bécs	43:28
Sümeg	23:7	Pécs	40:18
Szeged	21:8	Láng	35:9
Láng	20:7	Nagykanizsa	32:14
Nagykanizsa	18:9	Temesvár	27:8
Pozsony	16:7	Kalocsa	19:9
Iharosberény	15:1	Várpalota	16:8
Zalaszentgrót	14:14	Jánosháza	15:7
Tata	14:9	Szt.királyszab.	14:3
Zombor	14:8	Szilasbalhás	13:8
Hosszúrét	14:2	Szeged	13:5
Eszék	13:6	Sopron	12:7
Nagyvárad	12:4	Sümeg	12:6
Várpalota	11:7	Tab	12:4
Kaposberek	10:4	Cece	12:3
Roglatica	10:3	-	-
Lovasberény	10:3	-	-
Összesen	**1561:786**	Összesen	**1799:**

1857		1861		1862	
Település	**Vendégek száma**	**Település**	**Vendégek száma**	**Település**	**Vendégek száma**
Pest-Buda	238:143	Pest-Buda	294	Pest-Buda	233
Veszprém	61:46	Veszprém	31	Veszprém	44
Bécs	61:38	Nagykanizsa	29	Sz.fehérvár	31
Pozsony	52:14	Sz.fehérvár	25	Bécs	29
Győr	37:23	Győr	24	Nagykanizsa	23
Sz.fehérvár	36:23	Pápa	24	Pápa	14
Pápa	30:22	Bécs	15	Győr	11
Esztergom	20:11	Kaposvár	13	Kaposvár	9

1857		1861		1862	
Település	Vendégek száma	Település	Vendégek száma	Település	Vendégek száma
Szilasbalhás	18:8	Pécs	12	Esztergom	9
Z.egerszeg	16:9	Szabadka	11	Nagyvárad	8
Komárom	14:11	Nagyvárad	10	Arad	8
Pécs	13:10	Debrecen	9	Ádánd	8
Kaposvár	13:7	Szeged	9	Debrecen	7
Miskolc	13:5	Esztergom	8	Pozsony	7
Abony	13:4	Nagyszombat	7	Z.egerszeg	6
Szombathely	12:10	Pozsony	7	Baracska	6
Nagyvárad	12:8	Temesvár	7	-	-
Somogy	12:8	Belgrád	7	-	-
Temesvár	11:7	Ireg	7	-	-
Arad	11:5	-	-	-	-
Összesen:	1389:915	Összesen:	1601	Összesen:	1510

1863		1868		1869	
Település	Vendégek száma	Település	Vendégek száma	Település	Vendégek száma
Pest-Buda	302:206	Pest-Buda	517:317	Pest-Buda	488:303
Veszprém	62:39	Veszprém	70:47	Veszprém	71:46
Nagykanizsa	57:46	Sz.fehérvár	59:46	Kanizsa	53:47
Sz.fehérvár	51:42	Nagykanizsa	49:37	Sz.fehérvár	52:41
Bécs	33:21	Győr	48:31	Bécs	38:23
Pápa	32:21	Bécs	42:24	Győr	33:23
Győr	27:19	Pápa	24:13	Arad	27:17
Kaposvár	17:11	Pécs	18:14	Komárom	19:10
Komárom	16:13	Dombóvár	14:8	Pécs	16:15
Nagyvárad	14:12	Arad	13:7	Szeged	15:14
Esztergom	11:9	Kaposvár	13:6	Debrecen	14:12
Arad	9:5	Szabadka	12:7	Nagyvárad	14:11
Teszér	9:5	Szekszárd	12:5	Pápa	13:12
Eger	9:4	Komárom	11:8	Kéttornyúlak	12:3
Nagykőrös	9:4	Pozsony	11:8	Tolna	11:7
Apáti	9:3	Bonyhád	11:7	Sopron	11:6
Szigetvár	8:7	Kecskemét	11:7	Nagydorogd	11:2
Szil	8:3	Békéscsaba	11:5	Eger	10:8
Daruvár	8:2	Pancsova	10:7	Paks	10:7
-	-	Zalaszentiván	10:3	Dombóvár	10:7
-	-	-	-	Szombathely	10:6
-	-	-	-	Zomba	10:6
-	-	-	-	Bonyhád	10:5
Összesen:	1378:931	Összesen:	1764:1093	Összesen	1702:1129

Első pillantásra szembetűnő, hogy Pest-Buda, illetve a későbbiekben Budapest lakosai közül került ki valamennyi évben a legtöbb fürdővendég. Ennek meglehetősen egyszerű a magyarázata. Magyarország e legfejlettebb, leginkább polgárosult, ugyanakkor a legtöbb lakossal rendelkező városa már az 1840-es években is egyedülállóan kiemelkedett az ország települései sorából, majd a két ikerváros, Óbuda és a Margitsziget Budapest néven történt egyesítése nyomán alig néhány év alatt egy európai rangú, modern nagyváros jött létre. Természetes tehát, hogy a Füreddel a vizsgált korszak mindenkori viszonyai között kedvező közlekedési összeköttetésben levő Pest-Buda (Budapest) lakói közül élvezték legtöbben a Füred nyújtotta örömöket. Nem szabad megfeledkezni ezzel kapcsolatban a mentális tényezőről sem. A fürdő mint polgári intézmény, a kiegyezés körüli években már elsősorban a polgárosuló, kapitalizálódó társadalom feltörekvő képviselőit, jogászokat, kereskedőket, ipari befektetőket, valamint a változó társadalmi rend által felduzzasztott városi hivatalnoki réteget vonzotta elsősorban: ezek tekinté-

lyes része pedig Budapesthez kötődött. A fővárosi fürdővendégek nagy számát e tényekkel összevetve nem nehéz átlátni annak hátterét, hogy Budapest miként tett szert ekkora fölényre s előnyét az 1860-as évek végére még növelte is. Mindez egyik megnyilvánulása Pest-Buda és társadalma ütemes fejlődésének, amely újabb adalékul szolgál ahhoz, hogy még egyértelműbb legyen ennek a városnak a jelentősége Magyarország 19–20. századi történetében.

Az adatok alapján nyilvánvaló, hogy a 19. század egésze folyamán, különösen a század derekán (s bizonyosan az azt megelőző években is) Füred erősen regionális jellegű fürdő. Ez a fürdővendégek számára nyilvánvaló és természetes volt, így például a politikus Madarász József számára is: „Balaton-Füred s a Balaton gyönyörű tája, kivált Anna-nap körül, az ország vagyonosabb és nevezetesebb családainak, s a környék és szomszéd megyék lakóinak mulató és egészségedző helye volt."[61] Horváth Bálint 1848-ban megjelent munkája is említést tesz erről a tényről: „... nem csak a' legnevezetesb fürdő helyek' egyikévé: hanem a' szomszéd Veszprém, Fejérvár, 's Pest megyei lakosság igen látogatott mulató helyévé is növekedett."[62] Huszár Imre 1863-ban még mindig a nyugati országrész fürdőjeként határozza meg Füredet: „Kevés család van Magyarország nyugoti részében, mely be merné vallani, hogy nem töltött legalább egy nyarat Füreden. Ez nálunk a bon-tonhoz tartozik."[63] Ez a lokális jelleg a kiegyezést követően már csökkenőben volt, de igazán majd csak a 20. század elején mutat erőteljesebb visszaesést. Az általunk eddig vizsgált évek közül az itt most részletesebben nem tárgyalt 1916 kivételével valamennyi évben Veszprém neve olvasható a második helyen. Ha a táblázatok adatait a szerint szemléljük, hogy melyek azok a települések, ahonnan legalább harmincan érkeztek Füredre, akkor a következő eredményt kapjuk: 1840-ben hat, 1841-ben kilenc, 1857-ben hét, 1861-ben kettő, 1862-ben három[64], 1863-ban hat, 1868-ban hat, míg 1869-ben ugyancsak hat a számuk. Pest-Buda és Bécs, e két nagyváros kivételével valamennyi település dunántúli: Székesfehérvár, Pápa, Győr, Nagykanizsa szinte minden évben több mint harminc vendéget bocsátott ki Füredre. A füredi vendégek lakóhelyeinek vizsgálata alapján tudjuk, hogy különösen a '40-es, de még az '50-es és '60-as években elején-közepén is a legtöbb kisebb település is, ahonnan ketten-hárman felkeresik Füredet a Dunántúlról, még pontosabban annak néhány megyéjéből kerül ki: Zala, Veszprém, Vas, Fejér, Somogy, Tolna és Bács megyéből (mindezt érdemes összevetni azzal, hogy a Kisfaludy-féle színház létrejöttét mint testület, Zala, Bács, Veszprém és Vas vármegyék támogatták anyagilag[65] és Tolnában is tekintélyes összeg gyűlt

[61] *Madarász József*: Emlékirataim 1831–81. Budapest, 1883. 32.

[62] *Horváth Bálint*: A Füredi-savanyúvíz, s Balaton környéke. (Moson)Magyaróvár, 1848. 13.

[63] *Huszár Imre*: Balatoni saisonok. In: Nayad. Fürdői-album. Szerk.: Balázs Sándor, Huszár Imre, Rózsaágí Antal. Pest, 1863.

[64] Itt jegyezném meg, hogy az 1861. és 1862. év adatait nem a külön kinyomtatott fürdőlisták, hanem a Balaton-Füredi Napló aktuális évfolyamában megjelent névsorok alapján készítettem el. A lap híradásaiban feltehetően nem jelent meg az összes fizetővendég neve, így e két év alacsonyabb számainak oka ebben is keresendő. A többi évvel való összevetésüket az indokolta, hogy ha az abszolút számokat tekintve nem is, de arányaiban összevethetőek adataik a többi év adataival.

[65] „Bács, Veszprém és Vas vármegyék folyamodásomra a' Füredi Szinház' felépülhetésére és alapulhatására segédkezöket úgy nyújtják, mint Hatóságok, Közgyűléseikben hozott végzéseik mellett, nem csak illendőnek, hanem kötelességemnek is tartom, noha ezt tőlem soha nem kívánták,

össze adakozások révén[66]). Ezek azok az évek, különösen a 1848–49-et megelőzők, amikor még a Darnay Kálmán, Eötvös Károly által nosztalgiával ábrázolt dunántúli táblabírák, hivatalviselő nemesek jelentős részét teszik ki a fürdőközönségnek, akik patriarchális életvitelükkel jellegzetes színt adtak Fürednek, mindaddig, amíg ezt a réteget a változások fokozatosan ki nem szorították a társadalom elitjéből. A Dunántúl jelentőségét jelzi az is, hogy a tíznél több, de harmincnál kevesebb vendéget adó településeknek az 1840. és 1841. évek adatait összesítő táblázatában jószerivel csak elvétve található a legtöbb vendéget adó települések között olyan helység, amely nem ezekben a megyékben, de legalábbis a Dunántúlon található: 1840-ben Szeged, Nagyvárad, Zombor és Roglatica, 1841-ben pedig Temesvár, Kalocsa, Szeged. A többség olyan dunántúli település, amelynek nincs ugyan olyan mértékű regionális jelentősége, mint Veszprémnek vagy Győrnek, de közel fekszik Füredhez. Ilyen például Kisfaludy Sándor lakóhelye, a csupán 1840-ben és 1841-ben az élbolyban található Sümeg, aztán Várpalota, Szilasbalhás, Keszthely, Körmend, stb. Ugyancsak jellemző az olyan dunántúli regionális városok feltűnése, amelyek országos jelentőségüket tekintve felérnek az első néhány helyen található településsel, ám távolabb esnek Füredtől: Esztergom, Kaposvár, Sopron, Pécs sorolható ide.

A legtöbb vendéget adó néhány város esetében tehát egyértelműen döntő tényező a Füredhez való közelség. A közlekedési viszonyok javulásával ennek jelentősége láthatóan csökkent. A kiegyezést követően a néhány nagyobb dunántúli város jelentős fölénye mindinkább apadóban van, a távolabbi településekről érkezett vendégek száma már nincs annyira leszakadva mögöttük, mint a korábbi években. A kisebb dunántúli településeket fokozatosan felváltják más országrészek fejlődőben lévő, népesebb városai. A távolabb eső országrészek települései közül elsősorban egy jól behatárolható, nagyjából a mai Magyarország keleti határa mentén fekvő, félhold alakú terület nagyobb városaiból keresték fel többen Füredet. Bács-Bodrog, Csongrád, Temes, Arad, Bihar megyék hagyományos jelentőségű központjai: Szabadka, Zombor, Eszék, Szeged, Temesvár, Arad, Debrecen, Nagyvárad sorolhatóak ide. Ezek pozíciója az évek előrehaladtával mindinkább erősödik (kivéve a bácskai városokat: a '60-as évek után azok eltűnnek a listáról és helyettük inkább felvidéki települések nevei bukkannak fel). Ennek megfelelően harmincnál kevesebb, de tíznél több fürdővendéget adó települések listáján, a legtöbb vendéget adó néhány város (Pest-Buda, Bécs, valamint a dunántúli Győr, Székesfehérvár, Pápa, stb.) mögött már 1857-ben is ott található Miskolc, Abony, Nagyvárad, Temesvár és Arad, 1861-ben Szabadka, Nagyvárad, Debrecen, Szeged, Temesvár, Belgrád (!), 1862-ben Nagyvárad, Arad, Debrecen, 1863-ban Nagyvárad, Arad, Eger, Nagykőrös, 1868-ban Arad, Szabadka, Kecskemét, Békéscsaba, Pancsova, 1869-ben pedig Arad, Szeged, Debrecen, Nagyvárad, Eger. Ez a tendencia

ő-nekik is szintúgy számot adni, mint N. Zala vármegyének." Nyilatkozás Tekintetes Zala Vármegyének azon végzésére, melly szerint Kúthy Pál Főbíró Úrnak meghagyatik, hogy minekutánna a' Balaton-Füredi Szinház felépült, 's a' N. vármegye a' dolognak miben létét tudni kívánná, ő engem számadásra szóllítson. Sümeg, 1836 május 2. Közli: Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái. Kiadta: Gálos Rezső. Győr, 1931. 383.

[66] „A'mit N. Tolna vármegye küldött, azt nem mint hatóság küldi: hanem némely azon megyebéli barátimnak és rokonimnak felszóllitására egy közgyűlési ebédnél íratott alá." Uo. 392.

a későbbiek során még inkább fokozódott. A századelő adatait vizsgálva már egyértelműen kitűnik, hogy Füred elsődlegesen regionális vonzáskörű fürdőből egyre inkább egy bizonyos társadalmi réteg fürdőjévé vált. Ezt az itt nem közölt 1908. és az 1916. évi adatok érzékeltetik. Előbbi évben Kassa az ötödik, Kolozsvár a hatodik, míg utóbbiban Kolozsvár a harmadik, Kassa pedig újfent az ötödik legtöbb füredi fürdővendéget kibocsátó település.[67]

Valamennyi tárgyév esetében egy nem magyarországi város is ott van a legtöbb vendéget adók között, így erről külön is szólni kell. Ez Bécs, amelynek lakosai állandó vendégnek számítottak Füreden. A századok során Ausztria és Magyarország története számtalan ponton szorosan kapcsolódott egymáshoz. A császárváros Bécs lakosainak füredi jelenléte így szintén nem számít igazi meglepetésnek, különösen nem a Monarchia idején: némileg talán meglepő módon számuk az önkényuralom idején sem esett vissza.

Bécs értelemszerűen kiemelkedik a Fürednek vendégeket adó külföldi városok sorából is. Ezek közül érdekességként megemlíthető New York vagy Tokió vagy a kanadai Vancouver, de igazán a német nyelvterületről (beleértve Cseh- és Morvaországot is) keresték fel rendszeresen nem magyar vendégek Füredet. Főleg ausztriai (Linz, Klagenfurt, Graz, Krems stb.), bajor (München, Nürnberg, Würzburg), szász (Drezda, Lipcse), cseh (Budweiss, Prága) és morva (Olmütz, Brünn) városok lakóit regisztrálták a bevallási jegyeken, de szerepelnek a listán olyan távolabbi német városok is, mint az észak-német Hamburg vagy a hesseni Frankfurt am Main. Kiemelkedő még a szerbiai vendégek létszáma, különösen a belgrádiaké. Bár Füredet csakugyan a világ minden tájáról felkeresték, nemzetközi forgalma mégsem mondható jelentősnek és ez mit sem változott az évtizedek során,[68] sőt figyelembe véve a német anyanyelvű, főleg a bécsi fürdővendégek nagy többségét a külföldiek között, itt is egyfajta regionális jelleg érvényesült. Ennek ellenpéldájaként mutathatjuk be az „ausztriai" (azaz a Monarchiának nem a magyar koronához tartozó részein fekvő) fürdők három évi összesített vendégforgalmát s ezen belül a külföldről érkezettek arányát: 1867-ben 76158 vendégből 29135 érkezett más országokból, 1869-ben 91010-ből 35554, míg 1870-ben 86573-ból 33060 látogató volt külföldi.[69]

Összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy Füred regionális arculata fokozatosan halványodott, ám a fürdő egészében soha nem hagyta el azt. A századelőre a városlakó kereskedők, iparvállalkozók, értelmiségiek, hivatalnokok, leegyszerűsítve a polgárság, a középrétegek fürdőjévé lett, míg a döntően környékbeli vidéki birtokosok mind kisebb létszámban képviseltetik magukat. Ennek az erjedésnek a kezdete az 1860-as évek derekától tapintható ki a források alapján. Ez több okra vezethető vissza. Az egyik az a társadalom egészében bekövetkezett változás, amelyet Budapest kapcsán már említettünk. A füredi árakat csupán biztos anyagi

[67] *Katona Csaba*: A balatonfüredi fürdővendégek társadalomtörténeti vizsgálata. Kézirat. 90.

[68] Lóczy István joggal állapította meg a 19. század elejére vonatkozóan: „A külföld érdeklődése a Balaton mellett Balatonfüred gyógyvizére és a keszthelyi gazdasági akadémiára irányult." *Lóczy István*: A balatoni fürdőkultúra kialakulásának történelmi áttekintése, különös tekintettel a déli patra – Somogyi Múzeumok Közleményei, 1978. Kaposvár, 1978. 322.

[69] *Dr. Konek Sándor*: Magyar birodalom statisztikai kézikönyve folytonos tekintettel Ausztriára. Budapest, 1875. 49.

háttérrel lehetett állni és a megújuló társadalmi rend változásai, dacára a továbbra is nyűgként cipelt feudális eredetű kiváltságoknak, elsősorban a városlakók már említett, polgári rétegét emelték fel, kereslet és a kínálat mindinkább e réteg esetében közelített egymáshoz. Ezzel összefüggésben újfent hangsúlyozni kell a mentális tényezőt is. A fürdő, polgáriasult intézmény lévén, létesítményeivel is egyre inkább a polgárság igényeinek felelt meg. Nem kétséges, hogy ez tudatos törekvés eredménye is volt. Idézzük Orzovenszky Károly fürdőorvost: „Hogy B.Füredet azon szinvonalra emeljük, melyet az előhaladt polgárosultság, finomult izlés, és életmód igényel, errenézve élénken meg vagyunk győződve: hogy a létező gyógyerőket fokozni, a kényelem és társalmi átalakulás kivánalmainak megfelelni legelső feladatunk."[70] A polgárosulás, polgárrá válás folyamata nem csupán az eszközökben, lehetőségekben, a városok növekvő népességében, de a mentalitásban is rejlett. Ez az oka annak, hogy a nagy alapterületű, ám falusias, tanyarendszerrel övezett Hódmezővásárhely például nem ad több vendéget Fürednek a századelőn, mint a 19. század derekán. A mentális változás, a polgári öntudat pedig annyiban kötődött területekhez, amennyiben az adott országrész várososodottsága, illetve településeinek városiasodottsága előrehaladott volt. Ebben a tekintetben a Dunántúl már korántsem volt olyan monopolhelyzetben, mint a vasútvonalak kiépítése előtt a közlekedés tekintetében. Az anyagi háttér és a polgári mentalitás együttes létét bizonyítja az olyan városok lakóinak nagyobb számban való feltűnése Füreden, mint Debrecen, Nagyvárad, Temesvár, Kassa, Kolozsvár. Ugyanakkor — mintegy ellenpéldaként — Árva, Liptó, Trencsén, Túróc, Zólyom, Gömör, Bars, Hont, Nógrád, Ung, Bereg, Máramaros, Ugocsa megyék lakosságának elmaradásában a földrajzi távolság mellett jelentős szerepe volt az ezeket a megyéket lakó alacsonyabb társadalmi státusú, szegényebb népesség anyagi és mentális hátterének is.

Külön hangsúlyt helyeznénk a korábban nem létező polgári értelemben vett szabadidő összefüggésére a fürdőélettel. Petneky Áron pontosan fogalmazta meg ennek lényegét: „A fürdővendégek összetételének vizsgálata azt bizonyítja, hogy elsősorban azok tudtak nyáron üdülni, akik anyagilag többé-kevésbé függetlenek, ill. munkájuk nem köti őket bizonyos szezonhoz."[71] A tudatosan pihenésre, kikapcsolódásra szánt időt a városi polgárság igénye alakította ki. A folyamatos, állandó munkavégzés, amelyet a mezőgazdasági jellegű tennivalókkal ellentétben az időjárás, az agrárterminusok kötöttsége nem befolyásolt, tudatosan igényelt és ennek megfelelően kialakított szabadidőt hozott létre, mely szinte természetesen esett egybe a kellemesen meleg nyárral. A városi, polgári rétegek fürdői többségét igazolja közvetetten az is, hogy augusztus lassan elveszítette utóidény jellegét, melyet korábban az teremtett meg, hogy a fürdőn időző birtokos nemességnek július után vissza kellett térnie birtokára az aratási munkálatok miatt, valamint az, hogy ha megvizsgáljuk, hogy milyen jellegű településekről érkeztek a fürdővendégek, egyre több várost és városiasodott helységet láthatunk a listán. Min-

[70] *Orzovenszky Károly*: Orvosi jelentés 1856-ki Balaton-Füredi fürdő-évszakról. Pest, 1857. 1. Városi Helytörténeti Gyűjtemény Irattára, Balatonfüred

[71] *Petneki Áron*: A magyarországi gyógyfürdők idegenforgalma és vendéglátása a XVIII. század végén és a XIX. század első felében. In: Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve, 1982. 150.

dezek alapján leszögezhetjük, hogy a fürdővendégek lakóhely szerinti megoszlását nem függetleníthetjük teljes mértékben a társadalmi rétegek szerinti megoszlástól, a kettőt összefüggéseiben is vizsgálni kell.

Tovább élesíti a képet, ha arra a táblázatra tekintünk, amely két év — 1840 és 1868 — valamennyi fürdővendégének lakóhely szerinti megoszlását tartalmazza. A felosztás alapját ezúttal a különféle nagyobb tájegységek alkották: Dunántúl, Felvidék, Délvidék, Erdély, Duna-Tisza-köze és a Tiszántúl (e két tájegység adatait összesítve közöljük). Ezen kívül külön kategóriát alkot Pest-Buda, a külföld és az egyéb: ez a nem azonosítható településekről érkezőket jelenti.

A fürdővendégek összességének lakóhely szerinti megoszlása

Terület	Évszám	
	1840	1868
Budapest	316	490
Dunántúl	699	554
Délvidék	93	95
Felvidék	22	91
Duna-Tisza-köze és Tiszántúl	111	156
Erdély	19	50
Külföld	97	88
Egyéb	204	240
Összesen:	1561	1764

A táblázat adatai megerősítik, hogy a vendégek összlétszámával egyenes arányban nőtt a budapesti fürdővendégek száma, a regionális jelleg visszaszorulását pedig igazolja a dunántúli vendégek számának — különösen az összlétszámhoz képest meredeknek mondható — visszaesése. Ennek egyik fő okát az itteni nagyobb városokból érkezők számának már igazolt csökkenésében kell keresnünk. Stagnál, az összlétszámhoz viszonyítva pedig visszaesik a déli megyékből érkezett fürdővendégek létszáma – ezzel kapcsolatosan visszautalnék arra, hogy a legtöbb vendéget adó városok listáján az 1860-as éveket követően már nem találjuk meg egyetlen itteni város nevét sem, ellentétben a korábbiakkal. Jelentősen emelkedett az erdélyiek száma, ám az összlétszám tükrében ez az emelkedés egyáltalán nem meglepő. Ez esetben is gondolni kell mind a közlekedésre, mint pedig az olyan városok szerepére, mint Arad, Kolozsvár: a változás fő mozgatórugója a nagyobb városok polgárainak jelenléte. Gyakorlatilag ugyanezt mondhatjuk el a felvidéki vendégeknek az erdélyieknél is dinamikusabb létszámnövekedését látva. Jelentősen nőtt a a Duna-Tisza-közéből és a Tiszántúlról érkezők a száma is. A külföldi adatokkal kapcsolatosan ismét csak a korábban tapasztaltakat ismételhetjük: Füred nem tudott igazán nemzetközi fürdőhellyé emelkedni.

Ugyancsak külön táblázatba foglalva összesítettük a két vizsgált évre vonatkozóan azt, hogy az egyes területek hány településéről érkeztek Füredre fürdővendégek.

A fürdővendégek lakóhelyeinek (települések) területi megoszlása

Terület	Évszám	
	1840	1868
Dunántúl	124	121
Délvidék	25	26
Felvidék	5	24
Duna-Tisza-köze és Tiszántúl	23	44
Erdély	3	14
Külföld	8	27
Egyéb	32	70
Összesen:	220	326

A teljes szám a két tárgyév esetében: 220 és 326. Az összességében jelentős növekedés okának elsődlegesen az utazás vasút általi megkönnyítését tekinthetjük. A Dunántúlt illetően viszont azt is figyelembe kell venni, hogy nem csak Füred lett a vasút révén könnyebben megközelíthető, de a környékén lakók is gyorsabban és kényelmesebben juthattak el más, távolabbi fürdőhelyekre. A dunántúli települések számának stagnálásában ismét tetten érhető az ott lakó fürdővendégek számának csökkenése, csakúgy, mint a Délvidék esetében. A Felvidék, Erdély, a Duna-Tisza-köze és a Tiszántúl esetében a települések tekintetében is azt tapasztaljuk, amit a vendégek létszámánál, vagyis különösen Erdélyből és a Felvidékről jelentősen több helyről indultak útra Füred irányába: az összefüggés a kétféle adatsor között nyilvánvaló. A külföldi városok száma, összevetve a külföldről érkezettek számával, egészében ismét arra mutat, hogy Füreddel kapcsolatosan nem lehet tömeges külföldi érdeklődésről beszélni.

A táblázatok adatait értékelve nem szabad megfeledkezni Füred konkurenciájáról sem. A Feldvidéken (Szliács, Stubnya, Bártfafürdő, Trencsénteplic stb.), a Délvidéken (Buziás, Herkulesfürdő), Erdélyben (a kovásznai Pokolsár, Borszék, Előpatak) egyaránt voltak neves fürdőhelyek, amelyek az adott vidék lakói számára könnyebben és olcsóbban elérhetőek voltak Fürednél. Hogy miért jöttek mégis ezekről a területekről is Füredre, azt nyilván egyéni indokok döntötték el. A társaság vonzereje, rokoni kapcsolatok, a megszokás, orvosi javaslat egyaránt szerepet játszhatott – kinél-kinél más lehetett az ok. Ugyancsak jelentős volt, különösen a Monarchia idején, a nagyhírű csehországi (Karlsbad, Marienbad, Franzensbad) és ausztriai (Baden bei Wien[72], Gleichenberg, Ischl, Gastein) fürdőhelyek elszívó hatása is. A Felvidék nyugati részéről és a Dunántúlról ezeket nem volt nehéz megközelíteni, ráadásul 1848 után divatos is lett a külföldi fürdő. Főleg Gleichenberg, a „tüdőbajosok Mekkája" lett népszerű a magyarok között, példának okáért Petőfi Zoltán is itt próbált kigyógyulni a tüdővészből, de füredi illetőségű példával is élhetünk, hiszen Molnár Aladár, az 1870-ben megnyílt füredi Szeretetház igazgtója is ott próbált gyógyulást keresni[73] s az 1880 nyarán Füreden elhunyt Zlinszky Mihály jogtudós is előbb Gleichenbergben kúrálta magát, mielőtt

[72] „Füred nyáron egész Báden." *Hrabovszky Dávid*: Néhány Levelek Balatonról, és Balaton mellyékéről In: Tudományos Gyűjtemény/X. Pest, 1827. 96.

[73] Molnár Aladár életrajza – A Dunántúli Képes Naptár, Pápa, 1882 nyomán közli: „... szép magyar hazánkank tündérvidéke..." Emlékek, dokumentumok Füred múltjából 1796 — 1913. Szerk.: Németh Ákosné, Katona Csaba. Balatonfüred, 1997. 63.

Füredre ment volna – sajnos hiába.[74] Az 1880 nyarán Szombathelyen ülésező „magyar orvosok és természetgyógyászok naggyűlése" résztvevői is Gleichenbergbe tettek kirándulást A százhúsz vendéget D'Orsay igazgató és Závori fürdőorvos diadalkapuval, magyar lobogóval fogadta, miközben a gleichenbergi fürdőzenekar a Rákóczi-indulót húzta.[75] Szintén apró, de érdekes adalék Gleichenberg magyarországi népszerűségével kapcsolatban a Vasárnapi Ujság 1880 évi évfolyamából merített idézet: „Itt vannak még magyar fürdőkül: Radegund, Gleichenberg és Mehádia."[76]

Az Ausztriával fenntartott állandó szoros kapcsolat, majd a Monarchia létrejöttével a közös állam — az egységesnek nevezhető fürdőkultúra kialakulásának dacára — nem mindenben kedvezett a magyar fürdők fejlődésének. Aligha vitázhatunk Petneki Áron állításával: „... a múlt század közepén a legnagyobb magyarországi fürdőhelyek többé-kevésbé ugyanabba a kategóriába tartoztak, mint a cseh és osztrák középmezőny." [77] Az elmaradással többé-kevésbé a hazai szakemberek is tisztában voltak. Nem véletlen, hogy hogy Écsy László füredi fürdőigazgató 1854 őszén tanulmányútra indulva kereste fel Vöslau, Helenthal, Teplic, Bilin, Karlsbad, Franzensbad és Marienbad fürdőit. Lelkiismeretességét jellemzi, hogy Prágában és Bécsben sorra felkereste az ott lakó füredi törzsvendégeket.[78] Orzovenszky 1856-ban írt jelentésében is utalt a jobbító szándékra: „A fürdőigazgatóság távol van attól: hogy ez igéző s bizonyos tekintetben egyetlen gyógyhely mostani állapotát hiszékeny elfogultsággal túlbecsülje."[79]

Hogy a Petneki megállapításában tükröződő jelenség a következő évtizedekben sem változott, azt egy kiragadott példán keresztül a statisztika is alátámasztja. 1870-ben Karlsbad 13 549, Baden bei Wien 9017, Teplitz 6506, Franzesbad 6210, Marienbad 6148 és Ischl 4471 vendéget fogadott, addig Füred vendégeinek száma csupán 2160 fő – amivel legalább az 1264 főt fogadó Gasteint megelőzte. A legnagyobb vendégforgalmat Magyarországon Herkulesfürdő bonyolította le a tárgyévben: 4252 látogatója révén.[80] A külföldi fürdőkkel való rivalizálás tehát a Monarchia idején állandó és megoldatlan problémája volt a magyarországi fürdőhelyeknek. A reformkori Füredet oly szeretettel (valamint nem egy esetben élénk képzelőerővel is) ábrázoló, mezőföldi kisnemesi családból származó Eötvös Károly is egész fejezetet szentelt ennek a témának Balatoni utazás című, nehezen meghatározható műfajú munkájában (Magyar fürdő, magyar orvos): „A bécsi orvos természetesen osztrák fürdőt ajánl. Még akkor is osztrák fürdőt ajánlana, ha jól tudná, hogy a magyar fürdő a jobb. És mit csinál a magyar orvos? Hát a magyar

[74] Mi újság? – Vasárnapi Ujság, 1880/29. 474.

[75] A magyar orvosok és természetvizsgálók nagygyűlése Szombathelyen – Vasárnapi Ujság, 1880/36. 599.

[76] *H. Z.*: Keszthelyi fürdő-riadozás – Vasárnapi Ujság, 1880/32. 532.

[77] *Petneki Áron*: Múzsák szabadságon. Az idő múlatásának kultúrtörténete a magyarországi fürdőhelyeken (1815–1848) – Helikon, 1991 / 1–2. 241. p.

[78] *deési Daday András*: Az első magyar fürdőügyi tanulmányút – Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei, 1956. 107.

[79] *Orzovenszky Károly*: Orvosi jelentés 1856-ki Balaton-Füredi fürdő-évszakról. Pest, 1857. 1. Városi Helytörténeti Gyűjtemény Irattára, Balatonfüred

[80] *Dr. Konek Sándor*: Magyar birodalom statisztikai kézikönyve folytonos tekintettel Ausztriára. Budapest, 1875. 50–51.

orvos is osztrák fürdőt ajánl."[81] A lelkesedésében gyakorta túlzó Eötvös ebben nem tévedett nagyot, az érme másik oldala viszont a magyar fürdővendégek külföldi fürdőkre látogatásának divatja volt. Idéznék egy 1907-ben kelt útibeszámolót: „Siófokon, Balatonföldvárott, Balatonfüreden otthon van a pénzes angol, a szellemes francia, a hamburgi német. A magyar haute-volé viszont Ostende, Sylt és Nizzában mulat és onnan ösztönzi a Balaton látogatására az idegent."[82]

A téma lezárásaként megemlíteném még, hogy a fürdővendégek lakóhely szerinti megoszlása az 1850-es évektől foglalkoztatta a fürdőigazgatóságot is, ezzel kapcsolatosan e helyt ismertetném a már többször idézett Orzovenszky Károly statisztikáját az 1856. évi idényre vonatkozóan. Szeretném felhívni a figyelmet, hogy Budapestet és Bécset a fürdőorvos is külön kategóriakén tüntette fel: „Magyarország 528, Budapest, 172, Szerbvajdaság 43, Bécs 22, Temesi Bánság 18, Szlavónia 11, Katonai végvidék, Morva, Gallicia, Szerbia, Ausztria, Tirol 2–2, Cseh, Szilesia, Moldova, Porosz, Hessen-Kassel, Afganistan 1–1."[83]

A fürdővendégek társadalmi megoszlása

A fürdővendégek összetétele nem csupán a lakóhely szerint, de a társadalmi ranglétrán elfoglalt helyzetük szerint is erőteljes változásokat mutat az 1860-as évektől, ahogy a reformkorra inkább jellemző patriarchális fürdőéletet felváltotta a polgári értelemben vett szabadidőhöz kötődő, tudatos nyaralási–szórakozási igény. Ennek megfelelően a környékbeli nemesség létszáma visszaszorult és mind inkább a polgári középosztály képviselői kerültek túlsúlyba. Fokozottan érvényes ez a megállapítás a városlakó kereskedőrétegre. Ennek igazolására mellékelem az eddigi kutatásaim alapján az 1840-es, valamint az 1860-as évekre vonatkozóan a fürdővendégek társadalmi megoszlásáról készített táblázatokat, melyeknek adatsorai alátámasztják, hogy a fürdővendégek korábban meglehetősen megmerevedett rétegében a társadalom egészében tapasztalható mobilitás vette kezdetét (jellemző példája ennek a honi zsidóság arányszámának — a táblázatokon ugyan konkrétan nem jelezhető — növekedése a fürdőhelyen). A név szerint bejelentkezett fürdővendégekre vonatkozó adatokat éves lebontásban, táblázatban láthatjuk összefoglalva, egy másik táblázat pedig azt mutatja, hogy a kategória képviselői hány százalékát alkották a fürdőlistákra név szerint bejelentkezett vendégeknek (beleértve a nőket is).

A fürdőlistákon név szerint szereplő vendégek társadalmi megoszlása évenként

Társ. réteg	Év						
	1840	1841	1861	1862	1863	1868	1869
Arisztokrata	32	30	34	25	10	7	23
Földbirtokos	85	105	118	127	100	89	109
Kereskedő	143	143	252	199	210	281	256
Nagyiparos	5	3	9	6	8	10	9

[81] *Eötvös Károly*: Balatoni utazás/I. Budapest, 1982. 86.

[82] *Walkó László*: Budapesttől Velencéig. Budapest, 1907. 12.

[83] *Orzovenszky Károly*: Orvosi jelentés 1856-ki Balaton-Füredi fürdő-évszakról. Pest, 1857. 1. Városi Helytörténeti Gyűjtemény Irattára, Balatonfüred

Társ. réteg	Év						
	1840	1841	1861	1862	1863	1868	1869
Kisiparos	20	27	22	17	17	19	18
Jogi értelmiség	44	76	44	67	61	53	50
Egyházi	50	73	45	33	45	37	37
Tanár	8	19	13	19	23	28	28
Orvos	19	21	20	12	15	16	15
Egyéb értelmiség	23	24	29	30	27	30	38
Katona	29	28	5	7	7	17	11
Hivatalnok	129	149	59	47	48	83	80
Egyéb	33	35	26	12	4	13	32
Nő	180	199	280	243	269	372	396
Összesen	800	932	956	844	844	1055	1112

A társadalmi megoszlás százalékokban kifejezve

Társ. réteg	Év						
	1840	1841	1861	1862	1863	1868	1869
Arisztokrata	4,0	3,2	3,6	3,0	1,2	0,7	2,2
Földbirtokos	10,6	11,3	12,3	15,0	11,8	8,4	9,8
Kereskedő	17,9	15,4	26,3	23,6	24,9	26,5	24,0
Nagyiparos	0,6	0,3	1,0	0,7	0,9	0,9	0,9
Kisiparos	2,6	2,9	2,3	2,0	2,0	1,8	1,7
Jogi értelmiség	5,5	8,1	4,6	7,9	7,2	5,0	4,6
Egyházi	6,2	7,9	4,8	3,9	5,3	3,5	3,3
Tanár	1,0	2,0	1,3	2,3	2,7	2,5	2,6
Orvos	2,4	2,2	2,1	1,4	1,8	1,5	1,4
Egyéb értelmiség	2,9	2,6	3,0	3,6	3,3	2,8	3,5
Katona	3,6	3,0	0,6	0,8	0,8	1,5	1,0
Hivatalnok	16,1	16	6,1	5,6	5,7	7,8	7,3
Egyéb	4,1	3,7	2,8	1,4	0,5	1,8	2,9
Nő	22,5	21,4	29,2	28,8	31,9	35,2	35,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Az arisztokrácia a feudális, félfeudális maradványokkal terhelt társadalomban önnön létszámához képest óriási súllyal képviseltette magát, s ez megmutatkozott a füredi fürdővendégek statisztikájában is. Egészen az 1860-as évek elejéig domináns eleme a fürdőközönségnek az a huszonöt-harminc arisztokrata, akik törzsvendégnek számítanak Füreden. Ők a többi fürdővendégtől meglehetősen elkülönülve múlatták idejüket, zártkörű összejöveteleik, halászestélyeik, hajókirándulásaik afféle eseményszámba mentek a fürdőközönség nagyobb részének szemében, akik csupán passzív érdeklődőkként szemlélték ezeket a programokat. Az arisztokraták fürdői jelenlétének jelentőségét kiválóan példázza, hogy az 1861 és 1863 között megjelenő Balaton-Füredi Napló hírrovatában állandó, kiemelt helye van viselt dolgaiknak, sőt ezekben az években gróf Zichy Manó személyében a fürdői lap olyan embert állít olvasói elé, aki nélkül (legalábbis a Balaton-Füredi Napló szerint) semmi nem történik fürdőn – ma talán sztárnak kiáltaná ki a sajtó. Jellemző, hogy ha a fürdőn időző valamelyik vendégről pozitív hangvételű írás jelent meg a lapban, szinte Cato-i következetességgel tették hozzá, hogy egyébként mindez elmondható Zichy Manóról is: „A nemzeti viseletről lévén szó, azon általános megemlítés mellett, miszerint a fürdői vendégeknek, mondhatni nagy része csak nemzeti öltönyben látható, lehetetlen különös elismeréssel nem emlékezni gr. Zichy Manó ő méltóságáról, ki különben is B-Füreднek számos évek óta való-

ságos szellemi fűszere, lelke, éltetője és hangadója lévén, a nemzeti öltözködésben is oly hatásdús és elragadó példával megy előbb."[84]

A '60-as évektől figyelhető meg, hogy Füreden csökken az arisztokrata vendégek száma. Ennek csupán részben oka az, hogy az arisztokrácia társadalmi szerepe lassan-lassan visszaszorulóban volt, a másik oldal az, hogy az arisztokraták egyre inkább a külföldi fürdőket részesítették előnyben. Zichy Manó '48–49-et aktívan megélt nemzedéke lassan elöregedett, utódaik már nem kötődtek annyira Füredhez, annak hagyományaihoz. Ennek ellenére egy csoportjuk továbbra is fontos szerepet vitt a fürdő életében és ezek változatlanul külön kasztot alkottak a fürdő vendégseregén belül. Az 1867-ben megalapított Balaton-Füredi Yachtegylet létrejöttével gyakorlatilag szervezett kereteket is kapott az arisztokrácia különállása, aminek a szándékoltsága is könnyen tetten érhető, tekintve az alapszabály azon pontját, mely szerint az egyletnek maximum 25 fős tagsága lehet és a belépés feltétele legalább egy, minimum 25 tonnás jacht birtoklása.[85] A főurak fürdőhelyi társasági szerepvállalása az ezt követő évtizedekben is aktív maradt. Az 1882-ben létrejött Balaton Egylet elnöke gróf Esterházy László volt, alelnöke pedig gróf Nádasdy Tamás, a sportszakosztály elnöke gróf Esterházy Mihály.[86] Ők és arisztokrata társaik bármikor képesek voltak egy-egy jelesebb alkalommal látványos reprezentációra, így például Stefánia hercegnő hat naposra nyúlt 1896. évi látogatása alkalmából,[87] amikor a Stefánia Yacht Egylet tagsága rendezett ünnepélyes fogadást az egylet névadójának tiszteletére.[88]

A földbirtokosok esetében a vizsgált korszak egésze során jelentős vagyoni különbségekkel is számolni kell, mégis, konkrét adatok ismerete nélkül is elmondható, hogy az ide soroltak többsége a táblabírák, az úgynevezett bene possessionatusok közé tartozott, azaz a megyei középbirtokos nemességhez. A hétszilvafás kisnemesség többsége egyszerűen nem engedhette meg magának azt, hogy a nem éppen olcsó Füreden töltse nyarait, ráadásul őket a mezőgazdasági munkálatok is jobban törpebirtokaikhoz kötötték. A 19. század egésze folyamán mindvégig a fürdőközönség mintegy 10–15%-a kerül ki a földbirtokos rétegből. A hagyományos életmódhoz kötődő birtokos nemesség 1848-ban gyakorlatilag önfelszámolást haj-

[84] Hírharang – Balaton-Füredi Napló, 1861/3. 22.

[85] *Dezsényi Miklós-Hernády Ferenc*: A magyar hajózás története. Budapest, 1967. 145.

[86] A Balaton Egylet alakuló közgyűlése. – Pesti Hírlap, 1882 augusztus 25. 5.

[87] Ennek a látogatásnak szépirodalmi megörökítése *Krúdy Gyula*: Egy fiatalember a vitorlásnál és Stefánia trónörökösné özvegyasszonyi tánca – A Királyi Magyar Yacht Club évkönyve, 1928. Szerk.: Dr. Klöss Károly, Tóth Lajos. Budapest, 1928.

[88] Az egyleti tagok társadalmi helyzetével kapcsolatosan érdekes adalékul szolgál a Stefánia hercegnő Füredre érkeztekor 1892-ben előkészületeket tevők névsorára: „Stefánia hercegnő és udvartartása részére id. Esterházy László gróf rendelkezésére bocsátotta saját nyaralóját... Az étkezésre a vendéglátó Stefánia Yacht Egyletnek Dőry Jenő adta át nyaralóját, itt rendezték be a konyhát és az ebédlőt. A konyha felett rendelkezett és a szükségesek beszerzéséről gondoskodott Zichy Antal gróf, a napi menűt pedig Esterházy Mihályné grófné és Inkey Istvánné báróné állították össze, a konyhában Esterházy Mihály gróf szakácsa működött, akit e célból a gróf a cseklészi kastélyból hozatott el a szükséges eszközökkel és segédszemélyzettel együtt, az asztalra fehérneműt Nádasdy Ferenc gróf hozatott a nádasdladányi kastélyból, az üvegneműt Esterházy Móric gróf veszprémi főispán engedte át pápai kastélyából, az ezüstneműt Hertelendy Ferenc, későbbi zalavármegyei főispán hozatta el Lesencetomajból." *Gyapay Nándor*: A magyar vitorlássport története. Budapest, 1927. 19–20.

tott végre, amikor lemondott privilégiumairól és utat nyitott a gazdaság kapitalista fejlődésének. Ehhez a többség mind mentálisan, mind anyagi eszközeit tekintve képtelen volt alkalmazkodni és a korábbi keretek megtartására törekvő életmódjuk a kiváltságok nyújtotta biztos talaj híján nem bizonyult életképesnek a kapitalizálódó társadalomban. A lecsúszott dzsentri irodalomból is ismert figurája ekkor indult történelmi útjára. A birtokosok közül csak az tudott talpon maradni, aki képes volt belátni, hogy a változásokat követni kell és ehhez anyagi feltételei is adottak voltak. Fentiekből az következne, hogy a 19. század második felében a földbirtokosok körében csökkent a fizetőképes kereslet, ám a táblázatok adatai nem ezt látszanak igazolni, látnivaló, hogy a földbirtokosok létszáma nem esett vissza jelentősen az 1860-as évek végén sem. Ennek oka vélhetően az, hogy a füredi fürdőlátogató nemesség döntő többsége már a reformkor idején is a viszonylag jobb módúak közé tartozott, akiket a fent elemzett változások nem érintettek olyan mértékben, mint a kevésbé biztos talajjal rendelkező kisnemességet. Összességében mégis egyfajta kritikája a Monarchia társadalmának, hogy a birtokos nemesség még 1884-ben is nagyjából ugyanolyan arányban képviseltette magát Füreden, mint évtizedekkel korábban.

Az a réteg, amely valamennyi vizsgált évet figyelembe véve minden esetben a legtöbb vendéget adta mind az abszolút számok, mind pedig a százalékok esetében, a kereskedőréteg. Ám amíg a '40-es években az összes név szerint bejelentkezett fürdővendég mintegy 15%-a tartozik a kereskedőréteghez, a '60-as években ez az arány már stabilan 25% körül van. Kissé talán meglepően hat, hogy már a reformkor éveiben is a kereskedők alkotják a fürdővendégek legnépesebb csoportját, hiszen az elbeszélő források többségének tudósításai alapján nem ez a kép alakult ki a füredi vendégek társadalmáról. Ennek a rétegnek a döntő hányada a '40-es években jobbára még egyetlen városhoz, Pest-Budához köthető. A legnagyobbrészt zsidó vagy német származású pestiek alkotják a magját a későbbiekben is a Füredre látogató kereskedők tömegeinek, a kiegyezés korszakában azonban soraikban mindinkább helyet kapnak a fejlődő vidéki városok üzletemberei, és ezt a réteget növelik a kialakuló pénzintézetek vezetői is. Vagyoni helyzetük mindenkor biztos alapját képezte annak, hogy állni tudják a nem éppen csekély füredi költségeket.

A nagyiparosok között ugyancsak a felemelkedő polgárság tagjait láthatjuk viszont, többségük a gyártulajdonosok köréből kerül ki, létszámuk rendszerint a teljes létszám 1%-át sem érte el. Jelenlétük a fürdőn újfent rámutat a társadalom változásaira, akárcsak az arisztokráciának, a nagyiparos rétegnek sem a létszáma, hanem a helyzetéből fakadó jelentősége adta meg a súlyát.

A kisiparosok között találhatóak a szolgáltató ágazatok képviselői: vendéglősök, fodrászok, borbélyok stb. a pékek, molnárok, mészárosok, szabók mellett. A kiegyezést megelőzően stabilan mintegy a 2%-át tette ki a fürdővendégek összlétszámának az a mintegy évi 15–25 kisiparos, aki felkereste Füredet, de a '60-as évek végétől csökkenés figyelhető meg soraikban. Az ipar fejlődése, a gyárak, üzemek létrejötte nem kedvezett a kisiparnak. A többség, ha még meg is tudott élni munkájából, luxuscikkekre, nyaralásra már nemigen költhetett – ez korábban sem volt jellemző. A rétegen belül a 19. század utolsó harmadától mindinkább a

szolgáltató ágazat képviselői lettek többen a füredi vendégek között, s amíg például csökkenőben volt a Füredre látogató molnárok száma, a nagyiparosok között már ott voltak a gőzmalom-tulajdonosok.

Az értelmiségiek közül előszeretettel nyaraltak Füreden a jogi értelmiség, a tanárok, az orvosok és az egyháziak képviselői. A jogi értelmiségen belül különösen az ügyvédek létszáma magas – tulajdonképpen őket takarja az 1840 és 1841 esetében oly sűrűn előforduló ügyész kifejezés is. A jogi értelmiség reformkori szerepe — elég, ha csak '48 március 15-ére gondolunk — külön elemzés nélkül is választ ad magas létszámukra. A reformkort követően a polgárosulás időszakában, különösen pedig a Monarchia idején az ügyvédek, bírák, egyáltalán a jogi vonal társadalomban elfoglalt kiemelkedő szerepe pedig csupán nőtt. A polgári törvénykezés még inkább felemelte, fontossá tette ezt a réteget, ami vagyoni helyzetükben és társadalmi presztízsükben egyaránt megmutatkozott.

Az egyházi emberek jelenléte természetesnek mondható egy olyan fürdőn, amely egy szerzetesrend kezén volt. Ez a réteg meglehetősen összetett. Mindhárom nagy történelmi egyház képviselői meglehetősen nagy számban látogatták Füredet (legtöbben a katolikus egyház tagjai) és minden évben felbukkant a fürdőlistán néhány rabbi neve is. A mélységben tagoltság is szembeszökő. Egyaránt ellátogat Füredre az egyházi hierarchiában magasabb posztot betöltő személy és a falusi plébános. Törzsvendég Füreden az esztergomi hercegprímás is — Vaszary Kolos, aki kispap korától állandó vendége Fürednek, mi több ott jelentette be Rimely Mihály akkori bencés főapátnak, hogy rendtag szeretne lenni[89] — és néhány püspök, a többség viszont természetesen az alsópapság soraiból kerül ki. A katolikusok között nagy számban képviseltetik magukat a különböző szerzetesrendek tagjai, különösen a fürdőt birtokló bencés rendé, akik mentesültek a gyógydíj fizetése alól. A vizsgált időszak folyamán felkereste Füredet valamennyi, a posztot az általunk vizsgált időszak alatt betöltő pannonhalmi főapát és tihanyi apát is – ez persze némiképp tisztükből adódó kötelességük is volt, de tudjuk, hogy nem egy közülük őszintén szívén viselte Füred sorsát.

A protestáns egyházak képviselői között is értelemszerűen mindenkor a lelkészek vannak legtöbben, ám az egyik nyár Füreden találja Kis János evangélikus szuperintendenst is.

A tanárok külön kategóriaként való besorolását különösen a kiegyezés utáni években megfigyelhető létszámuk tette indokolttá. Aligha kétséges, hogy mindez összefüggésben áll az Eötvös József által útjára indított oktatási reformmal és az iskolarendszer kiépítésével. A tanárok révén az értelmiség egy markáns rétege tartozott hozzá mindenkoron a füredi fürdővendégek társadalmához. Különösen a közeli Pápa tanárai közül kerültek ki füredi törzsvendégek, élükön a Jókai által is többször tollára vett Tarczy Lajossal.[90]

Meglehetősen érdekesnek hat elsőre az orvosok viszonylag magas létszáma. Ennek okai között kereshetjük Füred gyógyfürdő mivoltát is és nem kétséges,

[89] „Két napi út után Balatonfüreden találja Rimely Mihályt, sz. Benedek-rend főapátját s alázatos kéréssel jelentkezik, hogy vegye fel a szent hivatást teljesítő rend tagjai közé." *Keményffy K. Dániel*: Vaszary Kolos 1855–1905. Esztergom, 1905. 22.

[90] Pl.: Utolsó napjai a fürdőidénynek – 1873 szeptember 20. 1.

hogy az orvosok jelenlétében szerepet játszott 1855 után az, hogy mentesültek a gyógydíj fizetése alól. Az 1852. évi fürdőlistán elsőként bukkan fel Adler János császári királyi fürdőfelügyelő neve, aki május 1-én már Füreden időzött. Az őt követő első vendégek csak május 31-én érkeztek ebben az évben, így bizonyosnak látszik, hogy Adler — legalábbis kezdetben — munkája végett ment a Balatonhoz.

Az egyéb értelmiség esetében szintén lényegében töretlen emelkedést láthatunk, ami a kiegyezés utáni évek során mindinkább fokozódik. Kik tartoztak ide? A réteget kétfelé kell osztanunk a humán és a műszaki értelmiségre: a kiegyezés utáni években különösen utóbbiak száma emelkedett meg. A humán értelmiséget főleg a színészek, zenészek, újságírók képviselték, míg a műszakiak között elsősorban a mérnökök és az építészek szerepe domináns. A polgárosuló Monarchiában ezeknek a szakmáknak a képviselői egyaránt megbecsült helyet foglaltak el, így semmi meglepő nincs abban, hogy füredi létszámuk is emelkedést mutat.

A katonaság Füreden jelenlévő képviselői között akadt ugyan tábornok is, a többség azonban természetesen az alacsonyabb rangú tisztek közül kerül ki – ne feledkezzünk meg a gyógydíj alóli mentességről a századosnál alacsonyabb rangúak esetében 1855 után. A vizsgált korszak ideje alatt azonban a hadsereg sokat változott. Az 1840-es évek adatai után, amikor a katonaság mintegy 3, 3 és fél%-át adta a fürdővendégeknek, elsőre talán meglepően hatnak az alacsony számok a a '60-as évek végéig terjedő időszakban. Ezek az adatok a '48–49 és a kiegyezés között időszakra esnek s ez lényegében magyarázatot is szolgáltat a csökkenésre. Füred látogatóit döntően a magyar nemzetiségűek közül kerültek ki és ismert — tényekkel is bizonyítható —, hogy a forradalom és szabadságharc leverését követően egészen a kiegyezésig, de különösen az 1860-as évek elején érlelődő politikai változások kezdetéig a hadseregben csökkent a magyar tisztek száma.[91] 1868 után újra emelkedést figyelhetünk meg a Füreden időző katonaság sorában, de ez már a Monarchia hadserege, egy másik sereg. Sajnos a kurlisták adatai alapján lehetetlen azt meghatározni, hogy az ekkor Füredre látogató katonák milyen arányban voltak tagjai a k. u. k. hadseregnek, illetve a honvédségnek. Valószínűsíthető azonban, tekintetbe véve a füredi vendégseregre mindvégig jellemző erőteljes magyar dominanciát, hogy elsősorban a honvédség kötelékébe tartozó katonák múlatták idejüket a Balatonnál. Ezt a hipotézist támasztja alá az is, hogy a honvédség kötelékei Magyarország területén állomásoztak, míg a közös hadsereg tisztjei a Monarchia bármely szögletében elhelyezést nyerhettek.

Az a réteg, amelyik a vizsgált időszak során alighanem a legtöbb változáson ment keresztül, a hivatalnokok rétege. Rögtön az elején le kell szögezni, hogy itt is erős a mélységben való tagoltság: hétszemélynökök, alispánok, az uralkodó személyes szolgálattevői is felkeresték Füredet. A többség viszont természetesen a középhivatalnokok közül került ki, akik anyagilag még állni tudták a füredi árakat. 1840-ben és 1841-ben meglehetősen magas a hivatalnokok aránya a fürdővendégek körében: 10–16%. Ezek döntő többsége a megyei hivatalokat betöltő nemesség, valamint a különféle uradalmi tisztségek képviselői — tiszttartók, számvevők, kasznárok — közül került ki. A városi hivatalnokréteg ekkor még

[91] *Hajdu Tibor*: A közös hadsereg magyarországi tisztjeinek nemzeti, vallási, szülőhely szerinti megoszlása a dualizmus korában – Századok, 1997/6. 1225.

nem domináns elem. Az 1860-as években a Füredre látogató hivatalnokok száma erősen visszaesett. A politika hatása leginkább tán itt érhető tetten a füredi fürdőközönség esetében. Vélhetően egyrészt a Deák Ferenc-i passzív ellenállás húzódik meg a csökkenés mögött, másrészt pedig a hagyományos megyerendszer szétverésével is számolnunk kell.. Az ezekben az években Füreden felbukkanó hivatalnokok leginkább városi tisztségeket töltenek be, elsősorban tanácsosok, de jelen vannak a Bach-huszárok is: megyei főnökök stb. A kiegyezés után ellenben újfent emelkedőben van a hivatalnokok létszáma. Ez azonban már a Monarchia városi hivatalnokrétege. Jól jellemzi ezt, hogy a fürdőlistákon mind gyakoribb volt az olyan megnevezés, ami már nem is utal arra, hogy a fürdővendég milyen hivatalt tölt be, egyszerűen csak hivatalnok, vagy tisztviselő szerepel a megfelelő rovátkában. A századfordulón, a századelőn már ez a réteg a domináns. Képviselőinek többsége már beleszületett a Monarchiába, az természetes környezetének számított, a '48-at átélt nemzedék már nem a társadalom vezető rétege, velük pedig a passzív ellenállás, a tényleges '48-as ellenzékiség is eltűnőben volt. A hivatalnokréteg létszámának emelkedésében ez a mentális elem is szerepet játszott.

Az egyéb réteg meglehetősen vegyes kategória, szerencsére azonban egyik évben sem túl magas a kényszerűségből ide sorolt személyek száma. Az esetenként előforduló magasabb arányszám különféle okokra vezethető vissza. Így például az első két vizsgált év — azaz az 1840-es évek — esetében az úr „character" adja az egyéb kategória többségét, 1868 után pedig a státust jelölő országgyűlési képviselő a jellemző (egy ízben még Jókai is ezt írta fel a jelentkezési lapjára). A többi ide sorolt „character" között jobbára sajátos érdekességeket találhatunk: így például magaura, remete(!) stb. Akad egy igazi művelődéstörténeti kuriózum is. A derék Bizay Mihály, aki korábban privatierként, majd magánzóként tüntette fel magát, 1872-ben öntudatosan jelölte meg mint foglalkozását az Eötvös Károly és Krúdy révén ismertté vált „nemet Bárója" titulust. Állandó lakhelyeként Pestet jelölte meg, ottani tevékenységéről idézzük Ágai Adolfot: „A tavasz déli óráin ott feszített a belvárosi korzón, harsány beszéddel köszöngetve jobbra-balra, „pát" legyintve elegántossan meghajlított kezével s bizalmasan integetve valamely hintóba, főképen ha nem ült benne senki. Könnyebb volt elképzelni a Váczi-utczát a nagy Kristóf — Füredet a Balaton-tava — mint ezt a kis pontját a földnek Bizay nélkül. {...} Működésének főterét {...} B.-Füred szolgáltatá. {...} A betegekről Écsy fürdő-igazgató, az egészségesekről, s ezek voltak nagy többségben, a nemzet bárója gondoskodott. Ő volt ezenkívül a fő-szállásmester, ő a füredi szerelmes levelek postamestere, ő a csöndes „nemzeti színjáték" igazgatója s a tombolának állandó főnyertese. {...} Amint lehanyatlott a nap Füreden, legott felkelt Pesten. Ő avatta fel a Váczi-utczának őszi szezonját. {...} A franciát, olaszt kábító gyorsasággal hadarta, mindegyiket a maga természetes fonetikájával, ugy, hogy a távolabb álló valónak vélte. {...} Sokban hasonlított Falstaff Jankóhoz: épp oly henczegő, ha ellenállásra nem talált, épp oly gyáva, ha az ember keményen a szeme közé nézett. Hazug, léha, de ötletes. Az akkori Magyarország udvari bolondja."[92]

[92] *Porzó (Ágai Adolf)*: Utazás Pestről Budapestre 1843–1907. Budapest, 1908. 343–347.

Az íróink révén mára irodalmi figurává nemesedett Bizayról az emlékíróként méltatlanul háttérbe szorult gróf Zichy Géza révén fennmaradt egy realisztikusabb leírás is, melyet talán azért sem érdektelen közölni, mivel Bizay valós személyén kívül fényt vet a fürdő hangulatára is: „Balaton-Füreden egy vén piperkőc csodabogár fogadott, fürtös parókával, festett bajusszal: kezében ezüstfogantyús botot hordott, melyre nagy B. két pont és Zay volt bevésve. {...} Ez karonfogott engem, a nagy étterembe vezetett. {...} Legalább húszféle ételt és pezsgőt hoztak s én a vén kalandorral a legvidámabb hangulatban fogyasztottam mindent. {...} Ekkor Bizay dicsérni kezdett s felszólította a jelenlevőket, hogy hangosan éltessenek. „Éljen!" hangzott minden asztalnál s a fürdővendégek egészségemre ittak. En kimondhatatlanul szégyelltem magamat s ügyetlenül hajlongtam jobbra-balra, aztán ki akartam egyenlíteni számlámat, de a vén szélhámos közbe vágott: „Ezt semmiesetre sem engedhetem meg!" s pénztárcámat kezébe véve pénzemmel mindent kifizetett, királyi borravalókat osztogatva végül még 10 forintot vett magához."[93]

Összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy a fürdőközönség társadalma bizonyos mértékig tükre a társadalom egészének és az abban bekövetkezett változásoknak. Igaz, görbe tükör, de alapjában véve különösebb kockázat nélkül elmondhatjuk, hogy Füred törzsközönsége a mindenkori középosztály soraiból került ki.

A leggyakoribb „characterek"

A fenti értékelést még jobban árnyalja a fürdőlistákon leggyakrabban megjelölt tíz „character" kiemelése. Ezeket külön táblázatban összefoglalva láthatjuk.

A tíz leggyakoribb „character" évenként

1840		1841		1861	+
Kereskedő	87	Kereskedő	108	Kereskedő	215
Táblabíró	79	Táblabíró	85	Földbirtokos	117
Ügyész	34	Ügyész	65	Magányzó	45
Nagykereskedő	28	Úr	28	Ügyvéd	38
Jegyző	21	Jegyző	27	Gróf	23
Úr	21	Szolgabíró	24	Orvos	18
Gróf	20	Gróf	21	Tanácsos	13
Orvos	16	Orvos	20	Képviselő	12
Szolgabíró	14	Földbirtokos	16	Báró	10
Főhadnagy	14	Kanonok	14	Plébános	10
Lelkész	14				

1862		1863		1868		1869	+
Kereskedő	144	Kereskedő	153	Kereskedő	208	Kereskedő	196
Földbirtokos	123	Földbirtokos	94	Földbirtokos	81	Földbirtokos	102
Magányzó	38	Ügyvéd	43	Ügyvéd	42	Magányzó	33
Ügyvéd	35	Magányzó	40	Magányzó	35	Ügyvéd	30
Tanár	17	Tanár	2	Tanár	15	Tanár	24
Gróf	14	Orvos	12	Orvos	14	Név szerint	24
Orvos	12	Jogász	9	Tanácsos	12	Gróf	17
Plébános	9	Plébános	8	Gazdatiszt	12	Orvos	12
Bíró	7	Gróf	7	Bérlő	10	Jogász	10
Tanuló	6	Kanonok	6	Orsz.gyűl. képv.	9	Gazdatiszt	9
Áldozópap	6	Mérnök	6			Tanuló	9

[93] *gróf Zichy Géza*: Emlékeim/I. Budapest, 1912. 117–118.

Minden vizsgálat alá vont évben a magukat kereskedőként megnevezők voltak legtöbben. Őket a földbirtokosok követik, bár számuk — némi hullámzással ugyan — hosszú távon csökkenő tendenciát mutat, megfelelően a társadalomban elfoglalt helyüknek (az első két év táblabíró „charactere" gyakorlatilag felfogható a földbirtokos megfelelőjeként, csakúgy mint az ugyancsak ezekben az években feltüntetett ügyész az ügyvéd szinonimájaként). A kiegyezés idejéig mindig ott találhatóak a legsűrűbben feljegyzett tíz „character" között az arisztokrácia képviseletében a grófok. A '60-as évek folyamán jószerivel alig figyelhető meg változás, stabilan őrizték helyüket az ügyvédek és a magánzók, a tanárok és az orvosok, előfordulnak a lelkészek, plébánosok, a szolgabírók, a kiegyezés idejéig a gazdatisztek, ezt követően a magukat egyszerűen csak hivatalnokként megnevező fürdővendégek.

Összefoglalás

Reményeink szerint fenti példáinkkal sikerült igazolni, hogy a balatonfüredi fürdő történetének részletesebb, az eredendően nem propagandisztikus célt szolgáló forrásokból mélyebben merítő kutatása nem csupán a helytörténetírásra ró további feladatokat. A reformkor éveiből fennmaradt hat teljes fürdőlista országosan is egyedülálló forrást nyújt a 19. század első fele fürdőközönségének vizsgálatához, hiszen más magyarországi fürdők esetében legfeljebb az 1880-as évektől maradt fent teljes kurlista egy-egy idényről. Egyebek mellett épp e fürdőlisták adatainak feldolgozása és a későbbi időszak fürdőlistáival összevetése révén jutottunk arra a megállapításra, hogy Balatonfüred 1860-as évekbeli fejlődése további, részletesebb kutatásokat igényel. A reformkor és a dualizmus időszakában Füred az ország egyik leglátogatottabb fürdője, a 19. század első felében jobbára a dunántúli középbirtokos nemesség, majd pedig a megerősödő polgári középosztály fürdőjeként a magyar művelődés- és társadalomtörténet érdeklődésére joggal tarthat számot. Ez az érdeklődés a fürdő iránt folyamatosnak mondható ugyan, ám sajnos a pontos ismeretek hiánya és a felszínes kutatás könnyen eredményezheti módosításra szoruló vagy cáfolható közhelyszerű megállapítások térnyerését. Írásunkkal ezen kívántunk változtatni, annak reményében, hogy sikerült felhívni a figyelmet a „magyar tenger" történetének részletesebb és hitelesebb eredményeket felmutató kutatásra váró fejezeteire.

Fenyő István

EÖTVÖS JÓZSEF POLITIKAELMÉLETI FŐMŰVE, AZ URALKODÓ ESZMÉK

1. Számvetés és önvizsgálat

Nehéz egyéni válság eredménye volt Eötvös József 1851-ben, illetve 1854-ben közzétett, kétkötetes, magisztrális munkája, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra.* Az író-politikus ideáinak jelentős része a szabadságharc kitörésével megrendült, a reformkorban és 1848 tavaszán táplált reményei a békés átalakulás lehetőségéről megkérdőjeleződtek, az önkéntes emigrációt választó gondolkodó kiutat keresett a maga és nemzete krízishelyzetéből.

1848. október 12-én érkezett nővéréhez, gróf Vieregg Károlyné Eötvös Júliához, Münchenbe. Idegileg erősen megviselt állapotban. Az érkezése előtti két hétben két politikai gyilkosságot élt át, az elsőnek szemtanúja is volt: szeptember 28-án Lambergének Pesten. Ezt követte Latour felkoncoltatása Bécsben. Az erőszakmentes reformok ábrándjai ezzel szertefoszlottak. S rossz idegállapotához az előző hónapok konfliktusai is erőteljesen hozzájárultak: a megfeszített miniszteri munka, az ellenzéki sajtó, illetve az egyházak támadásai, az elemi iskolai törvényjavaslat sok értetlenséget is tartalmazó vitája, majd elnapolása, a hírhedt ellenforradalmi „Staatsschrift", Jellačić betörése és a bécsi forradalom. Mindez egy nála erősebb idegzetű embert is megviselt volna.

Amint azonban kezdte jobban érezni magát, tüstént munkához látott. Méghozzá roppant energiával. Bő két esztendei emigrációjának időszakában hatalmas mennyiségű kéziratot vetett papírra. Nem kétséges, hogy erre a felelősségtudat késztette, a számvetés és az önvizsgálat. Hiszen ő, a forradalom minisztere otthagyta a forradalmat, s vele hazáját. Nem vállalta a nemzeti önállóságért folytatott küzdelmet. Elsősorban azonban mégsem önmagával kívánt szembenézni, hanem ama szellemi hajtóerőkkel, amelyek elutazásáig cselekvésre késztették – eszméivel.

E művek — melyekre kitérni itt nincsen mód — már annak a törekvésnek voltak új eszmei stációi, amelyet Eötvös Cziráky János grófhoz 1849. január 31-én intézett levelében maga elé rajzolt: a „kiengesztelés", azaz az Ausztriával való megbékélés munkájának. Elvi alapállásuk — jóllehet az *Uralkodó Eszmék* filozófiájához csak súlyos vívódások árán érkezett el — már a nagy művet előlegezi. Ez az alapgondolat legtömörebben a *Gleichberechtigung* (1850) Macaulay-tól idézett mottójában ragadható meg: „He disliked revolutions and for the same reason, for which he disliked revolutions, he disliked counterrevolutions."

Eötvös alkotása a liberalizmus, a polgárosodás addigi útja önkritikájaként is felfogható. Lapjain az író a korabeli társadalom és állam, nemzet és egyén legfontosabb kérdéseit elemzi. A kor vezérgondolatait teszi mérlegre, hogy megtalálja alkalmazhatóságuk mértékét. Utóbb azután az önvizsgálatból program születik: az eszmék egyensúlyának jövőképe – a szabadság primátusának jegyében.

Az *Uralkodó Eszmék*hez hasonló, monumentális mű megírására Eötvös ifjúságától kezdve készült. 1837. évi európai utazása óta tervezte azt, hogy megírja a keresztény civilizáció történetét. S a francia forradalom történetének megírása szintén kedves témája volt. Addig gyűjtött anyagát most beleöntötte az új műbe, s tetézte az előbbi gyűjtését a müncheni Egyetemi Könyvtárból hazahordott könyvek tucatjaival. Cikkek, röpiratok, félkész, befejezetlen kéziratok után megszületett a kortársaknak szánt útbaigazító mű.

Nemcsak a sok kísérlet mutatja az író őrlődő helyzetét, hanem az új munka genezise is. Az *Uralkodó Eszmék*et Eötvös németül írta. Nyilvánvalóan azért, mert a nemzetközi közvéleményhez kívánt vele szólni, elsősorban az osztrák és német politikai gondolkodást befolyásolni. A hazafiatlanság vádját elkerülendő viszont magyarul akarta először megjelentetni. Első olvasóinak egyike — Oltványi Ambrus szerkesztői jegyzete mutat rá erre — Csengery Antal volt. A *Pesti Hírlap* egykori szerkesztője utóbb is kiemelkedő szerepet játszott a mű megjelentetése körül. 1850 decemberében, hazatérésekor Eötvös az I. kötet kész kéziratát hozta magával, három hónappal később, 1851. március 9-én pedig Csengery már azt írta róla apjának: „Én viszem az ügyeletet Eötvös új műve fölött, melyben már a végső íveket nyomják." Az I. kötet magyar kiadása 1851. július 1-jén, a német változat egy hónappal később jelent meg.

A II. kötet német nyelvű kiadásának kéziratát a lipcsei Brockhaus cég 1854 elején adta nyomdába. 1854 júniusában jelent meg, s ezzel egy időben a cég árusítani kezdte az I. kötet megmaradt példányait is. Magyarul a befejező kötet csak 1855 februárjában látott napvilágot. Magyarra Csengery fordította. Az I. kötet fordítójának személye azonban kétséges. Lehet, hogy — legalábbis részben — Szalay László ültette át nyelvünkre zürichi emigrációjában.

2. Hogyan rendezzük el az államot?

Az *Uralkodó Eszmék* első érdemi szava a Bacontól idézett mottó: a megújulást az alapoknál kell kezdeni. Vagyis Eötvös célja: egy *új emberi együttélési szerkezet kimunkálása*. Ehhez azonban szerinte a társadalomnak mindenekelőtt nyugalomra van szüksége. Rendre, stabilitásra, a kedélyek megbékélésére. A nagy felforgatások ugyanis csupán tömérdek szerencsétlenséget szülnek. Eötvös József centralista társaival együtt ugyan egész pályája során forradalomellenes volt, ez a meggyőződése azonban 1848–1849 folyamatai során tovább erősödött. Tart — s ebben nem áll egyedül — a szélsőségektől, az anarchia, a minden kormányzást ellehetetlenítő népmozgalmak lehetőségétől. Attól az osztályharctól is, amelyet a birtoktalanok folytatnak a birtokosok ellen, de attól is, amelyet a birtokosok vezetnek a nincstelenekkel szemben. Meg akarja menteni a polgári társadalom szervét, az államot – annak ésszerű újjárendezése alapján. De ugyanígy tart az állam

túlsúlyától is. Elejét akarja venni bárminemű felforgatásnak, illetve zsarnokságnak.

Eötvös visszariad attól, hogy korában már nem a polgári társadalom bizonyos formáját, hanem magát a fennállását, bármilyen kormány létezését ostromolják. Nyomasztja Proudhon *Les confessions d'un revolutionnaire*-jének fő követelménye, a tulajdon megtámadása. A birtok – lopás? Szorongása nyomán a szerző átrajzolja 1848-at: szerinte a változtatás nem a népből indult ki. Csupán egy aránylag kisszámú kisebbség hajtotta végre, sikerét pedig az tette lehetővé, hogy senki sem mert a fennállónak védelmére kelni. A lelkek pedig azóta sem békéltek meg, a lázadás forr még a kedélyekben. A veszedelmek elhárítására alkalmazott eszközök elégtelenek. A társadalom védtelen az irracionális erőkkel szemben.

Eötvös azonban nemcsak megdöbbenteni kívánja olvasóit, hanem erőikben, reményeikben megújítani is. Felemelni őket az ellenforradalmi korszak csüggedéséből. Szerinte bár a pusztítás kétségtelen, de a pusztításokban egy új, szebb fejlődés záloga is rejlik. Bizakodásra pedig a természettudomány haladása készteti, a felfedezések, a polgári világkép átalakulása — a pozitivizmus előretörő eszmevilága. „Ellenállhatlan hódító gyanánt halad az emberi ész, a természet rejtelmei megnyílnak hatalma előtt, s szolgálatába szegődnek az anyagi világnak legtitkosabb erői" — hirdeti az *Uralkodó Eszmék*.

Érdekes kettősség: Eötvös, a tudomány barátja, az államtudomány tulajdonképpeni megalkotója ezúttal egyszersmind elméletellenes is. Szenvedélyesen és ismételten elveti az ideológiákat, a népboldogító teóriákat, az utópiákat – s ismerve addigi pályáját, lehetetlen ebben az ekkori teóriaellenességben fel nem ismerni a liberalizmus rejtett önkritikai gesztusát. Bacont, az empíria képviselőjét választja útmutató mesteréül, a tapasztalatot, az indukciót kiindulópontul.

A fő kérdés Eötvös számára: *hogyan kell elrendeznünk az államot?* Az ugyanis szerinte nem eleve elrendelt, a priori intézmény: a polgárosodás alkotta, tehát a társadalom jogosult korszerű megváltoztatására is. Az állam szervezete nincs összhangban a kor uralkodó eszméivel – változtatni kell tehát mind az eszmék alkalmazási módján, mindpedig az állam szervezetén. De hogyan?

Kora, a XIX. század fejlődésében három fő eszme, a szabadság, az egyenlőség és a nemzetiség hatását látja irányadónak. Úgy látja, hogy az akkori jelenben e három eszme értelmezése ellentétben áll egymással, felforgatva az államot. Mind az egyenlőség, mind a nemzetiség elvének alkalmazása csorbítja az Eötvös számára legfontosabb idea, a *szabadság* érvényesülését. Kifejti, hogy a forradalmak során a szabadság helyébe a népfelség elve lépett, az egyenlőségnek amaz értelmezése, mely az egyént teljességgel aláveti a többség akaratának.

A népfelség elvét, a többség zsarnokságát már Eötvös előtt erőteljesen bírálta a szintén liberális Benjamin Constant és Alexis de Tocqueville. Eötvös kritikáját azonban ugyancsak jelentőssé teszi időszerűsége, 1848–1849 forradalmának egyes kísérletei, a birtok, a vagyon megszüntetésére irányuló, szocialisztikus próbálkozások. Az állam hatalmának korlátozását pedig nemcsak e veszélyek tették aktuálissá, hanem III. Napóleon, illetve idehaza a Schwarzenberg és Bach centralizált abszolutizmusa elleni tiltakozás is. Eötvös nagy meggyőző erővel mu-

tatja ki, hogy a népfelség uralma végezetül mindig egyetlen személy korlátlan hatalmához vezet. Szabadság és abszolút hatalom elvileg kizárja egymást: az egyén szabadságának biztosítására szerinte a hatalmat, annak gyakorló szervét, az államot mindenképp korlátozni kell. Ez az *Uralkodó Eszmék* első nagy felismerése.

Az egyenlőség elve szerinte a képességek nivellálását, az új kezdeményezések visszafogását jelenti, így behatárolja a szabadságot. Az egyént óhatatlanul aláveti a „nép" vélt érdekeinek. Korlátlanul pedig csak korlátlan államforma alatt létesíthető, mert a „másság", a különbözés visszaszorítása csak a hatalom maximális érvényesítése által lehetséges. Eötvös zseniálisan érzékeli azt, hogy az egyéni szabadságot sohasem lehet oly általánosan korlátozni, mint azokban az államokban, amelyek a korlátlan népfelség alapján vannak berendezve. Az azóta eltelt százötven év diktatúrái sokszorosan igazolták megállapítását, hogy az egyes nem képes korlátlan hatalmat gyakorolni mindenek felett, de az összesség igen. A boldogságra kényszerített ember pedig nem boldoggá, hanem szerencsétlenné válik. Az egyformaság gyilkol, a kolostori intézmény az egyéniség teljes megsemmisüléséhez vezet. Az utópiák mélyén is abszolutizmust találunk, az egyéni szabadság megsemmisítését. Eötvösnek az az alapvető célja, hogy a társadalom olyan államot létesítsen, melyben az egyén saját tehetségeit és a környező természet erőit a maga által választott célok elérésére használhatja. Számára nem létezhet olyan közösségi célérték, közjó vagy közboldogság, amely kényszerítheti az egyént saját útjának megválasztásában. A boldogságot csupán az egyén szerezheti meg magának, az államnak e téren csak az lehet a feladata, hogy az egyénnek e tevékenysége számára az eszközök szabad használhatóságát biztosítsa.

3. A nemzetek uralmi törekvéseiről

Meglepően újszerűek az *Uralkodó Eszmék*nek a nemzeti eszmével kapcsolatos fejtegetései, még akkor is, ha szerzője nemegyszer egyoldalúan ítél. Eötvös az I. kötetben élesen elutasítja korának nacionalizmusát. Úttörő módon megállapítja — akárcsak előző művében, az 1850-ben publikált *Gleichberechtigung*ban, melynek szövege egy részét ide átemeli —, hogy „Minden nemzeti törekvésnek alapja: felsőbbségének érzete; a célja: uralkodás." E nacionalizmussal, nemzeti önállósági igényekkel és sérelmekkel olyannyira átitatott korszakban, mint az 1848–1849-et követő évek, kivételes bátorságra vallott ez a megállapítás. Ez magyarázza ugyanakkor a mű megjelenését követő jeges közönyt mind idehaza, mind pedig német nyelvterületen.

A közvélemény rossznéven vehette Eötvösnek azt a nézetét is, hogy az önzés nemegyszer a hazafiság leplébe burkolózik, továbbá azt, hogy az egyenjogúsággal együtt a nemzeti antagonizmus szellemét is terjesztik. Ma azonban már aligha lehet kétségbe vonni e megállapítások igazságát, mint ahogyan azt sem, hogy a nemzetiség fogalma új, újabb egyéb fogalmainknál, a polgári fejlődéssel egy időben született. Az *Eötvös József az emigrációban* című jeles munka szerzőjének, Gángó Gábornak teljesen igaza van, amikor leszögezi: „Eötvös szakít a nemzetiség organikus, analógiás felfogásával, amelynek értelmében a nemzeteket mint organizmusokat ugyanazok a természetes jogok illetik meg, mint az egyes embereket."

Az *Uralkodó Eszmék* elemzéseihez azonban hozzá kell tennünk: a nemzeti törekvéseknek csupán egy részét terhelik uralmi aspirációk. Más részüket viszont az elnyomás alóli szabadulás vágya, az önrendelkezés igénye hívja életre. Eötvös a nacionalizmus túlhajtásai ellen vívott jogos küzdelmében ez idő tájt mintha elfeledkezne saját nemzete nemrég vívott szabadságharcáról, és mindarról a kataklizmáról, amelyet a nemzeti kérdés megoldatlansága Közép-Európában 1848–1849-ben előidézett. A mű írása közben maga Eötvös is érezhette, hogy állítása túlzott: később ugyanis leszögezi, hogy minden nemzetet megilleti az a jog, ami az egyént – erejének és tehetségének szabad kifejlesztése. Az ezért folytatott küzdelem tehát jogosult. Még később, műve VII. fejezetében pedig oda módosítja álláspontját, hogy *amennyiben* a nemzeti törekvésnek célja nem az elnyomatástól való megszabadulás, más oka nem lehet, mint az uralkodásra törekvés (kiemelés tőlem – F. I.). Vagyis ezúttal már megkülönbözteti, elkülöníti az utóbbitól az előbbit.

A nacionalizmus lehető visszaszorítása érdekében a szerző más alkalommal is hajlamos egyoldalúságokra. Ilyen tétele például az, hogy a nemzeti törekvéseknek ugyanaz az alapja, mint a kiváltságos osztályoknak. Nem kétséges, hogy ez a megállapítás az uralmi helyzetbe került nacionalizmusok esetében igaz. Amikor azonban egy egész nép kívánja az önállóságot, saját nemzeti egyénisége szabad érvényesülését, akkor aligha lehet arisztokratizmusról beszélni. A pákozdi nemzetőrök vagy a Balázsfalván 1848 májusában összegyűlt negyvenezer román jobbágy esetében a résztvevőket nem előjogaik védelme vezették.

A nemzeti-nemzetiségi kérdés megítélésében Eötvöst egyelőre sajátos kettősség jellemzi. Egyrészt tart tőle, nagyon veszedelmesnek ítéli az állam működésére nézve, félti térhódításától a szabadság és az egyenlőség, valamint a nem említett testvériség elvének érvényesülését, másrészt viszont úgy vélekedik, hogy a nemzet fogalma Európában soha olyan gyenge alapokon nem állt, mint az ő korában. Szerinte a nemzeti egyéniségeket előidéző okok részben teljesen megszűntek, részben naponta gyengülnek. Még azt az állítást is megkockáztatja, hogy a külön nemzetiség érzelme kipárolgott a magyar nemességből. Úgy látja, hogy a kultúra nemzeti rétegei mindinkább fogyatkoznak, a nemzeti hagyományok és szokások egyre inkább eltűnnek. E megállapítását az azóta eltelt idő bizony éppen nem igazolta. S azt sem, hogy a nemzetiségek idő múltán különállásukról le fognak mondani. Vitára ad okot az a megállapítása is, hogy a nemzetiség csupán csak érzelem, melynek fogalmát kevéssé lehet megállapítani. Érzelmi elem ugyanis a többi uralkodó eszmében is jócskán van. Eötvös lebecsülő megállapításának különben ő maga mond ellent: a nemzetiség ideáját fejezeteken át elemzi fogalmilag, s művében máshol „eszmé"-nek nevezi a nemzetiséget is.

Eötvös azért téved mindebben, mert nem tud és nem is akar lemondani a kereszténység mindeneket átfogó egyetemesség-eszméjéről. Arról a hitről, hogy a haladás ismét testvérekké teszi az embereket, eltüntetve köztük a megosztottságokat, diszkriminációs hajlamokat. Ezért próbál hinni abban, hogy a fajok, a vallások, a nyelvek különbözése újabban csökkent, hogy a XIX. század nacionalizmusa csupán ellenhatás a megelőző század kozmopolitizmusára. Ezért kísérli meg

mérsékelni önmaga előtt is az 1848–1849-ben oly elemi erővel feltörő nemzeti antagonizmusok jelentőségét – miközben világosan látja terjedésüket.

Ezzel együtt nemzetfelfogásának legfőbb vonása a nemzet eszméjében benne rejlő kirekesztő értelmezés feltárása. Annak belátása, hogy a nemzetiségi törekvések ellentétbe kerülhetnek az egyenlőség és a szabadság fogalmaival, s eredeti formájukban szinte csak valamennyi létező állam felbomlásával valósíthatók meg. Zseniális, mert látnoki erejű az a felismerése is, hogy mennyire veszélyes lehet a szabadságra nézve, ha ellenzői a nemzeti érzelmekre és előítéletekre támaszkodhatnak. Eötvös első politikusaink egyike, akik figyelmeztetnek a nemzeti eszme diktatórikus alkalmazásának veszélyeire, aki a nemzetek uralmi aspirációival való szembefordulás szükségességét hirdeti. A XXI. század embere művének e második fő felismerését aligha tudja túlbecsülni.

4. Egyéni érdekek és közboldogság

Az államra azért éppoly szükség van, mint a társadalomra, mert az a különbözéseket nivelláló, az ellentéteket megfegyelmező szervezet, s mivel létét az egyének személy- és vagyonbiztonsága megköveteli. Működését külpolitikai érdekek is megkívánják, a szükséges egyensúlyt a népek között az államoknak kell megteremteni. Az *egyensúlyteremtés*, az egyeztetés, a különféle érdekek konszenzusa fundamentumává vált Eötvös politikaelméletének. Az újabb kori Európa történelmének tanulságai azt mondatják vele, hogy az akkori jelen viszonyai között csak nagyobb államok felelhetnek meg céljuknak, vagy olyanok, amelyek azáltal biztosították maguknak az erőt, hogy másokkal egyesültek. E megállapításnak a Habsburg-monarchia fennállását támogató utalását nehéz nem érzékelni. Mindezt utóbb azzal az érvvel is megtámogatja, hogy míg a cári orosz birodalom fennáll, a létező államok pillanatnyi felbomlása is a legnagyobb veszéllyel járna.

Bármennyire szükséges azonban az állam, Eötvös szerint hibáznak azok, akik célnak, s nem eszköznek tekintik. Kereken ellene mond a közösséggel kapcsolatosan hangoztatott ama vélekedéseknek, melyek a „közjó", „közboldogság", „közérdek" mitikussá torzított felfogása alapján az egyének érdekeinek feláldozását kívánják meg. A közjó szeretete nem lehet ellentétes az egyének jólétével, az állam köre pedig nem terjedhet túl azon, hogy minél tágasabb kört nyisson az egyének alkotó kezdeményezéseinek. Semmiképp sem azonban a bürokráciának, amely az abszolutizmus teremtménye, megfojtva az egyének politikai akaratnyilvánítását. Eötvös szerint meg kell akadályozni oly külön tisztviselői kar alakulását, mely teljesen független lenne az igazgatottaktól. Meg kell hiúsítani a hatalom fölösleges központosítását, mert az mindenüvé kiterjedő ellenőrzésre és a közterhek nagymértékű megnövekedésére vezet.

Az állam tehát semmiképpen ne lehessen egyeduralkodó – hogyan lehessen viszont hatalmát a felforgató mozgalmaktól megóvni? Az uralkodó osztályok összefogásával? Eötvös nem ért egyet az általa különben igen tisztelt Guizot -val, ki *La démocratie en France* (1849) című művében orvosszerül a két nagy francia párt, a legitimista és az orléans-i összefogását javasolta. Nem hiszi, hogy a júliusi alkotmány megújítása elháríthatja a közrend jövendő veszélyeit. Erre a polgári

kormányzás addigi módszerei nem elegendőek, ezt tanúsítja számára Franciaország 1830 és 1848 közötti története. Ha ugyanis a birtokos osztályok egyesülnek, ha a „tiers état" egy falankszba tömörül, akkor ezzel kihívja maga ellen az ellenséges osztályok tömörülését, s vele az osztályharcot.

Eötvös tehát nem híve a múlt regenerációjának. Kételkedik abban, hogy a királyság ereje, a legitimitás még meglenne. S a királyság szerinte francia földön nem gyökerezik a nép érzelmeiben. A nemesség pedig üdvét a francia földön kívül, emigrációban kereste, ezzel a hazafiságból kizárta önmagát. Abba, amit egy század eseményei tönkrejuttattak, új életet lehelni szerinte a törvényhozás nem képes. Ezzel kapcsolatosan az *Uralkodó Eszmék* újra leszögezi a liberalizmus egyik alapelvét: minden intézmény, mely a nemzet többségének nézeteivel ellentétben áll, hibás.

Akkor talán a választójog reformja hozhat gyógyírt az állam bajaira? Eötvös centralista nézeteit felülbírálva immár szkeptikus a választójog, a parlamentáris demokrácia hatékonyságát illetően. Elutasít mindenfajta választójogi cenzust, mert nem tartja elfogadhatónak azt, hogy a közrend fenntartásában csak a vagyonosabb osztályok érdekeltek. A fejenkénti választójogban azért nem látja a népakarat biztosítékát, mert az egyes képviselőt nem az összes nép többsége, hanem csupán az egyes választókerület választja. A közvetett választás sem jelenthet megoldást – több választó választása ugyanis sokszor nehezebb feladat, mint egy képviselőé. Nem ismer olyan választási törvényt, mely biztosítaná a szavazókat arról, hogy az állam ügyeit a többség érdekében és az egész nép javára kezelik. Az államforma is — királyság vagy köztársaság — közömbös az állam biztonságának szempontjából.

A helyzetkép tehát nyomasztó: egyik oldalon az állam Proudhon javasolta eltörlése, másik oldalon az állam egyre fokozódó túlhatalma. 1848 júniusának munkásfelkelésére Cavaignac és Louis Bonaparte állami terrorja válaszolt. S mindezt megelőzően az abszolút királyi hatalom története már XIV. Lajostól kezdve arra eszmélteti Eötvöst, hogy az egyén önállóságát sorra feláldozzák az állam feltétlen uralmának. Az utóbbinak szolgálata erénnyé teszi a bűnt is, semmivé a jogot és az erkölcsöt. Eötvös profetikusan előre látja a vészterhes jövőt: szerinte óriási lépésekkel közeledünk azon állapothoz, amiből az állam legkorlátlanabb uralmának kell kifejlődni.

5. A kommunizmus és a jobboldali diktatúra „távlatai"

Könyvének legszuggesztívabb, mert legigazabb lapjai azok, amelyben a XX. század két bekövetkező politikai veszélyforrását, eszmei aberrációját megjósolja. Így azt, hogy nincs már messze az az idő, amikor Franciaországban az állam hatalmát a tulajdonra is ki fogja terjeszteni. Ha az állam feladata lesz az, hogy gondoskodjon a lakosság élelmiszer-ellátásáról, akkor el fogja törölni a földbirtok egyéni tulajdonát. A népuralom azt fogja magával hozni, hogy az összesség aláveti magának valamennyi polgárának birtokát. Törvények, tulajdonjog? Eötvös úgy ítél: ha a törvényhozás többsége arra a meggyőződésre jut, hogy az egyéni tulajdon megszüntetése a „közjót" szolgálja, akkor e nézetek keresztülvitelére nem fognak hiányozni a törvényes eszközök. A választás menedék? A kommunizmus mindent

eltöröl, mi versenyt eredményezhet, így a szabad választást is. A kommunizmus egyenlő a despotizmussal – hangzik Eötvös ítélete.

A jövőt beárnyékoló másik eshetőség sem kevésbé ijesztő. Eötvös előre tudja, hogy az egyéni tulajdon védői csupán úgy képesek megvédeni a tulajdont, ha az államnak erőt adnak ennek oltalmára. Egészen a törvényhozástól függ az állam hatalmát annyira kiterjeszteni, amennyire szükségesnek látja. A tulajdon védelmében az állam felfüggesztheti a polgárok minden jogát, s nemcsak minden cselekedetüket, de még a véleménynyilvánulást is elfojthatja, ha azt a fennálló rendre veszélyesnek látja. Eötvös megjósolja: elkövetkezhet az az idő, amikor egészen jogtalan cselekmények sem tartoznak majd a lehetetlenségek közé. Szorong attól a korszaktól, amikor az erkölcs már nem kötheti meg az állam irányítóinak kezét, akár a tulajdon támadását, akár a védelmét szolgálják is azok. Amikor az egyének „vezetettek"-ké, „fegyelmezett sereg"-gé válhatnak.

Jelenleg a társadalom és az állam között ellentét áll fenn — fejti ki Eötvös —, ennek megszüntetésére kell az államtudománynak törekednie. De nem úgy, hogy az egyéntől saját érdekeiről való, túlzott lemondást kívánnak. Nem szabad elítélnünk, ha az ember egyéni boldogságára tör, ha az államban is személyes céljait igyekszik megvalósítani, sőt – Eötvös szerint a jövőben az állam fenntartását az egyének személyes érdekévé kell tenni. Az államot éppenséggel úgy kell rendezni, hogy fenntartása mindenkinek érdekében álljon, hogy az az egyéni önzés számításainak megfeleljen. Nem az az állam feladata, hogy mindenki számára maga szerezze meg a javakat, hanem az, hogy mindenki számára lehetővé tegye azok megszerzését.

Az állam lényege mindenkor a hatalom, a kényszerítő erő a törvények betartására. Működéséhez tehát a központosítás elengedhetetlen. De nincs szükség minden erő állandó központosítására. Ahol az államhatalom beavatkozása fölösleges, ott a központosítás is az. Az utóbbi kell a törvényhozásban, a kormányzásban és a képviseletben, sőt ezek szoros együttműködésére is szükség van. Ezzel szemben az állampolgároknak nemcsak a kormányzó, hanem a törvényhozó hatalommal szemben is biztosítékokra van szükségük. Eötvös előtt az 1791-es francia Törvényhozó Gyűlés negatív példája lebeg, amikor azzal szemben azt hangsúlyozza, hogy a törvényhozási jogot több, különböző állású osztályra kell bízni, hogy a királynak a törvényhozó hatalomban részt kell juttatni, s hogy kétkamarás országgyűlésre van szükség.

A felsőház feladatául azt szabja Eötvös, hogy a történeti jogot képviselje. Ez új, konzerváló elem gondolkodásában, miután a reformkor évtizedeiben társaival együtt élesen ellene mondott az ún. „történeti iskola" érveinek. Nem a haladás akadályozására kívánja a felsőház létesítését, hanem arra, hogy közvetítő legyen múlt és jelen között, hogy beillessze a fennálló viszonyok közé azt, ami elutasíthatatlanná vált.

6. A községi önkormányzat és az egyesületek

A hatalmi szerkezet átalakításában az eddigieknél is fontosabb, hogy Eötvös nemcsak a királyt és az arisztokrácia arra érdemes tagjait kívánja részeltetni a

hatalomból, hanem az egyszerű polgárokat is. Felhívja a figyelmet arra, hogy az erős államhatalomnak nem feltétele a közigazgatás központosítása. A törvények alkalmazásának, az oktatásügynek vagy az igazságszolgáltatásnak egyformasága nem szükséges az állam egységéhez. *Ami a községek ügyeit illeti, azokat Eötvös szerint legcélszerűbb magukra a községekre bízni.* Esztelenségnek minősíti azt az eljárást, mely szerint az egyén részt vehet az összesség minden ügyének vezetésében, önnön ügyeinek intézéséből viszont ki van zárva.

A hatalmat az államnak meg kell osztania a *községek önkormányzatával.* Ez Eötvös harmadik nagy, s alighanem legjelentősebb felismerése. S a község ügyeinek intézésében nála minden arra képes helybeli polgár szerepet kaphat. A községi önkormányzat különben már 1848 előtt nyomatékosan szerepelt a centralisták célkitűzései között (gondoljunk Csengery Antal cikksorozatára az 1845. évi *Pesti Hírlap*ban), ám akkor még a megyei rendszert felváltó, illetve nemességet és népet egybeolvasztó közigazgatási közegként. Most viszont egyfelől az állami túlhatalom ellensúlyaként, másfelől a forradalom megelőző ellenszereként építi be politikai eszmerendszerébe Eötvös. Attól a participációs elvtől vezettetve, hogy az, aki részt vehet a dolgok intézésében, nem gondol a dolgok felforgatására. A község demokratikusabb és szilárdabb biztosítéka az egyénnek, mint a törvényhozás.

A központosítás ellen egyik érve az, hogy a centralizált államok a veszély pillanatában gyöngébbek, mint a többiek. A kormány elleni gyűlölet ott a legnagyobb, ahol a központi hatalom mindent maga tesz. Ahol a nagyszámú hivatalnok révén a központi hatalom mindig jelen van, ott az indulatok is ellene halmozódnak fel. Ha viszont az egyének a községekben autonómiát nyernek, az ellenállási törekvések a legalitás keretei között nyilvánulnak meg. Ha a községek ezreinek hálózata a hatalomnak részesévé válik, akkor egy maroknyi lázadó csoport nem lesz képes az államrend megdöntésére.

Eötvös politikai ideálja az az egyén, aki képes a közügyekben való részvételre, akit érdekel saját magának és lakóhelyének sorsa, s aki képes a politika irányai közt tudatosan választani. Ehhez azonban csak az szerezhet jártasságot, aki már kisebb körben gyakorolta politikai jogait. Alkalmat kell tehát nyújtani az egyén számára, hogy képességei a másokkal való kapcsolatok nyomán kifejlődhessenek. A szabadságra Eötvös szerint nevelni kell, s e nevelés legjobb helye a község, amelynek napi ügyeiben az emberből polgár kovácsolódhat. Ugyanakkor a mindenkori hatalmat esetleges túlkapásaitól visszatartóztathatja az a tény, hogy a község, a megye, a tartomány autonómiájában korlátozó ellenerőt kell számon tartania.

Társadalmi-állami egyensúlyrendszere érdekében Eötvös arra is gondol, hogy ha az állammal szemben a község védelmet nyújthat, akkor mi védi meg a polgárt a község visszaéléseitől? Válasza: az *egyesületek*, amelyek a község egyes társadalmi rétegeit külön szervezik meg. Általuk megszűnhet az egyén elszigeteltsége a község ellenében. Az egyesületek az érdekek közössége alapján országosan szervezik tagjaikat, újabb védelmi szintet képezve számukra a hatalom szerkezetében. Körükből azonban Eötvös kiveszi a politikai klubokat – úgy ítéli meg, hogy azoknak célja kizárólagosan csak a hatalom megragadása. S ha 1848 élményei nyomán némiképp érthető is ez az ellenszenv, az a nézete már egyoldalú, hogy a klubok

csupán a nép félrevezetésére szolgálnak. Arra, hogy a tömegeket szélsőséges nézetekhez szoktassák. Eötvös nem veszi észre, hogy a klubok kiküszöbölése gátja lenne a pártok szerveződésének, a pluralitásnak, a politika érdekek szerinti artikulálódásának. Bebetonozná a mindenkori fennálló kormányzat uralmát.

A törvényhozásban gyakorolt királyi szerep és vétójog, a kétkamarás országgyűlés, a községek autonómiája és a polgárok szabad egyesületi szerveződése mellé Eötvös még egy hatalmat korlátozó intézményi tényezőt beiktat: az alkotmánybíróságot. Oly ítélőszéket, mely közvetítő tényezőként működne törvényhozás és nép között. Az lenne a feladata, hogy gondoskodjék a hatalom határainak betartásáról. Ez az alkotmánybíróság mintegy a jog mementójaként működne: tevékenysége mind a kormányhatalmat, mind a törvényhozást felelősségére eszméltetné.

S az állam teljhatalmát korlátozó közösségi erőforrásnak tartja Eötvös a vallást — s most már a nemzetiséget is. Az egyház önállóságán megtörhet az állami erőszak — olyan szféra lehet, amely független a külső szervek autoritásától. Éppen ezért az egyháznak sohasem szabad az állam oltalmára szorulnia – mert ebben az esetben az állam eszközévé alacsonyodik le. A mélyen vallásos Eötvös ihletett szavakkal szól a kereszténység elhivatottságáról, benne látva az egész emberiség összetartozása elvének megvalósítóját. A keresztény vallásban pillantja meg azt a lehetőséget, mely az ő politikai végcéljához közelebb viheti az embereket. Ez a végcél pedig: „Oly állapot létesítése, melyben a föld minden népei békésen laknak egymás mellett, testvériségük öntudatában, s egyetlen községgé egyesülvén, csupán istennek szolgálnak mint uruknak."

S az állammal szemben Eötvös szerint immár a nemzetiségben is védelmet lelhet az egyén. Az *Uralkodó Eszmék* szerzőjének nézetei a nemzetiség megítélésében a két kötet publikálása között eltelt időben jelentősen megváltoztak. Ő maga írja erről az új kötetben: az első kötet olvasói szemére vetették, hogy kevésre becsüli a nemzeti törekvéseket. Brassai Sámuelnek a műről megjelent kritikája egyik része csakugyan erről szól, s Eötvösnek alighanem többen is szemrehányást tettek a nemzetiségi kérdés egyoldalú megközelítése miatt. S minden valószínűség szerint Eötvösre erősen hatott az osztrák politikához fűzött reményeinek szétfoszlása is. Az I. kötet megírásának idején még bízhatott valamelyest az oktrojált alkotmány életbeléptetésében, hathattak rá Schmerling, Bruck, Thun reformintézkedései. 1851 után azonban az abszolutizmus már nyílt ellenforradalommal társult, a szilveszteri pátens a reformokat eltörölte, s már minden az eötvösi politikai elgondolások ellenében szólt. Községi önkormányzat, egyesületek? Amikor Ausztria teljesen hivatalnokállammá változott és szabad választásokról sehol sem lehetett szó? Amit a konzervatív Hartig gróf látott, azt Eötvös is látta: „Az 1848-as forradalom hosszan elerőtlenedve halódott, sikoly és vonaglás nélkül. A december 31-i pátens volt a halotti dala" – írta erről az osztrák gróf. 1851 szilvesztere után nem lehettek többé illúziók: a szabadság híveinek a nemzet szabadságára is törekedniök kellett. Most már a nemzetiség elvében ő is az egyéni szabadság tiltakozását látja az állami omnipotencia ellenében. Míg az állam hatalma terjed, addig Eötvös sem adna a nemzetiségeknek külön jogokat, de azontúl tág teret nyitna számukra – az önkormányzatok körében. Ekkor már nem minősíti felforgatónak

a nemzetiségért folytatott küzdelmeket, mint tette azt az I. kötetben, hanem a történeti jogért vívott harc egyik tényezőjének, a rend és nyugalom fenntartójának. Úgy véli immár, hogy a nemzetiség elve jótékony befolyást gyakorol majd a különböző államok közti békés viszonyokra, testvériesíti a szemben álló népeket. S ha Eötvös szemléletében olykor fel is villan a régi beidegződés — például amikor az állam közjogi szervezetében nem hajlandó lemondani az államnemzet és a nemzetállam kritériumairól, vagy amikor úgy véli, hogy 1848 óta mindinkább csökkent a népek nemzetiségi gyűlölsége — a lényeg az, hogy belátja: az állam vezetőinek figyelembe kell venniök a nemzetiségek szabadságvágyát.

7. A keresztény polgárosodás jövője

Művének új kötetét a keresztény polgárosodás iránti kételyekkel kezdte Eötvös. Alighanem úgy érezhette, hogy e szkepszis terjedésében az első kötet riasztó helyzetképe által ő maga is részt vállalt, mert munkájának záró részében hangsúlyosan hitet tesz a haladás feltartóztathatatlansága, a keresztény polgárosodás feltétlen jövőtávlata mellett. Azzal a bizalommal, amely a reformkori Eötvös-írásoknak volt a sajátja. Az előző kötet elméletellenességének is vége van már: az író az ember legszebb feladatának minősíti a világmindenség törvényeinek kutatását, hogy ismeretei által uralomra tehessen szert az anyagi világ fölött. A pozitivizmus haladáshitével egyezően az emberiség fejlődéstörvényeit megismerhetőeknek nyilvánítja, s az egyes ember tevékenységét az egész mozgásának segítésében jelöli meg. Eötvös szüntelen mozgást lát az emberi világban, alkotást, aktivitást, ellentétes erők küzdelmét, mely értelmes célokért, az akadályokat legyőzve, előrehalad. Erre a felismerésre ösztönzik őt a természettudomány sokasodó eredményei, s ezt érzékeli az erkölcs nemesedésében is.

Eötvösnek az a meggyőződése, hogy a műveltség, a polgárosodás az elmúlt századok folyamán előrelendítette az emberiséget. A műveltség eredményeit három kritérium által tartja lemérhetőeknek, illetve igazolhatóaknak: először a hatalom mennyiségével, amellyel az ember az anyagi világ fölött rendelkezik; másodszor a műveltség általánosságával; harmadszor pedig annak függvényében, hogy mennyire tartják tiszteletben az emberi méltóságot. Mindhárom szempont szerint nagyfokú emelkedést lát. Eötvös oly általánosnak ítéli meg a haladást, hogy törvényeit is elvonatkoztathatóaknak tartja. A haladás első törvénye az, hogy azt mindig csak a különböző erők és eszmék ellentéte eszközli. Második törvénye, hogy a haladás irányát mindig az uralkodó eszmék határozzák meg. A harmadik pedig: a haladás mértéke a szükségektől függ. E hegeliánus haladáskoncepció tehát az ember kezébe teszi le sorsának intézését. Az ember Eötvös szerint képes megbirkózni a természet és a társadalom ellentmondásaival, képes a kiteljesedésre és a boldogságra.

Ez optimista távlattal, végső soron, egyet is érthetünk, de úgy hisszük, Eötvös végső perspektíva-kijelölése túlságosan egyenesre szabja a történelem további útját. Nem számol kellőképpen az emberi önzéssel, a pusztító erőkkel, amelyekkel saját jövőjét fenyegetni képes. Még nem ismeri azokat a lehetőségeket, amelyeket a modern technika kínál akár sokmilliós tömegek kiirtására is.

Az *Uralkodó Eszmék* liberális kátéja négy posztulátumban megfogalmazható: haladást, de forradalom nélkül; erős államot, de a szabadság kára nélkül; esélyegyenlőséget, de a tulajdon felforgatása nélkül; a nemzetiségi harcok megbékéltetését, de az államegység megbontása nélkül. Azaz egy nagyszabású kompromisszumot javasol a polgári világrend stabilizálása érdekében. Egy fontos tényezőt azonban Eötvös nem mérlegel. Már Jászi Oszkár rámutatott arra, hogy az *Uralkodó Eszmék* nem foglalkozik a magántulajdon szerepével. Az *Uralkodó Eszmék*ben nem szól a jövedelemeloszlás rendellenességeiről, a tulajdonviszonyok anomáliáiról, amelyek egyaránt sértik az emberi egyenlőséget és a szabadságot. Gángó Gábor kutatásai alapján tudjuk, hogy Eötvös e problémakörrel külön tanulmányban foglalkozott. Azt azonban nem tette közzé, s eredményeit nem dolgozta be nagy művébe.

8. Visszhang nélkül

Eötvös programja az 1850-es évek első felében nem előzmények nélkül hangzott el. Ideái egybehangzottak az akkori és a megelőző idők legjobb európai politikai gondolkodóinak koncepcióival. A többség zsarnoksága ellen már Benjamin Constant tiltakozott: a népfelség hatalmát bíráló írásait Eötvös már a reformkorban jól ismerte. Constant volt az első, aki hangsúlyozta, hogy a polgári türelmetlenség éppoly veszélyes, de még jogtalanabb, mint a vallási türelmetlenség. S ő mutatott rá arra, hogy az egyént emberi jogainak feláldozására semmiféle hatalom, semminő „népfelség" nem kényszerítheti.

Nála is erőteljesebben hatott az *Uralkodó Eszmék*re Alexis de Tocqueville nagy Amerika-könyve, miként az egész 1848-as nemzedékre is. Szövegét már a negyvenes évek elején nyelvünkre is átültették. Eötvöst mindenekelőtt az a gondolata ragadta meg, hogy létezhet szabadság és demokrácia forradalom nélkül is – a községek révén. Ha a közigazgatást maguk a polgárok végzik, kiküszöbölhető az őket irritáló hierarchia és függés. Ugyanakkor kifejlődhet közöttük az a közösségi szellem, amely öntudatra és felelősségérzetre ébreszti az egyént. Tocqueville úgy látta, hogy a polgárok a községekben megoldhatják azt, amire a kormány a messze fővárosban nem képes. S ahol ezer és ezer kis hatalom működik, ott a nagy hatalom autokráciává aligha fajulhat – hangoztatta *A demokrácia Amerikában* alkotója. Az ő vezérszempontja volt az is, hogy az egyéneket meg kell tanítani a társulás művészetére – akik ezt megismerték, azok nem fogadnak el többé ellenőrizetlen hatalmat.

Gondolatébresztő volt Eötvös számára az osztrák politikai gondolkodás úttörő egyéniségének, Victor Freiherr von Andrian-Werburgnak munkája is: *Österreich und dessen Zukunft* (Hamburg, 1843) címmel Andrian volt az első, aki hatékonyan szembeszállt a metternichi „System"-mel. Kétségtelen, hogy az ő reformjai végső soron a rendiség megerősítésére szolgáltak volna, az is igaz, hogy nagynémet nacionalista elveket vallott –, a jövő szempontjából azonban fontosabb volt az, hogy már 1843-ban megjósolta: a Monarchia divergáló nemzetiségei egy napon hatalmas krízist fognak előkészíteni. Azt jósolta: ha a reformok késnek, Ausztria négy, egymással szemben álló nemzetiségre fog széthullani. A központo-

sításnak pedig aligha volt nála nagyobb ellenfele osztrák földön. A közigazgatás vízfejére szerinte roppant összegek folynak el, a papíruralom mindent elborít. Az önkormányzat szerepéről egészen „eötvösi" szavakkal szólt: „Jedermann seine eigene Angelegenheifen am genauesten kennt, und am eifrigsten, und somit am besten besorgt." 1850-ben pedig *Centralisation und Decentralisation* címmel újabb röpiratot adott ki, mely éppoly éles tiltakozás volt a schwarzenbergi–bachi elnyomás ellen, mint Eötvösnek ez idő tájt írott művei. A közigazgatási centralizációt éppúgy elítélte, a birodalmi ügyektől szintúgy elkülönítette a tartományi ügyeket, az utóbbiakban a tartományi vezetés teljes autonómiájával, azok történelmi jogainak teljes tiszteletben tartásával. Adrian német-Ausztriát nem kevésbé tartotta megvalósíthatatlan álomnak, mint Eötvös.

Az Eötvös-mű szellemi rokonai között említést érdemel Trefort Ágostonnak az a tervezete is, amely 1850 novemberében született az osztrák birodalom megszervezéséről és Somssich Pálnak ugyancsak akkortájt megjelentetett röpirata *Magyarországnak és királyának törvényes joga* címmel. Mindkettő, akár Adrian-Werburgé, az 1848–1851 közötti kiterjedt osztrák röpiratirodalom hullámában született. A kéziratból nemrég Gángó Gábor által publikált előbbi mű éles kritikában részesíti a metternichi kormányrendszert, majd a fennálló ellenforradalmi berendezkedést, majd kormányzati egységet javasol, de felelős minisztériummal és birodalmi törvényhozással – akárcsak barátja a *Gleichberechtigung*ban. Továbbá a történeti joggal rendelkező tartományok önálló belkormányzatát kívánja, a méltányos nemzeti követelések teljesítését, kétkamarás magyar képviseleti országgyűlést, a külügyek, a hadügyek, a pénzügyek, a kereskedelem és a közlekedés közös minisztériumát, az egyes országok vezetésére helytartókat, a megyei szervezet korszerűsített helyreállítását. Trefort tervezete — saját bevallása szerint is — a Pragmatica Sanctio, az áprilisi törvények és az oktrojált alkotmány valaminő összeegyeztetésén gondolkodik, s javaslatai igen közel járnak Eötvös ekkori s Deák majdani koncepciójához. Somssich Pálnak, a legmesszebb tekintő konzervatív politikusnak elgondolása pedig a történeti jog hangsúlyozásával, az „eljátszott alkotmány"-teória és az önkényuralom haragos kritikájával, a központosítás elvetésével, a nemzeti egyenjogúság veszélyeinek feltárásával és a föderáció gondolatával áll közel Eötvös programjához. A birodalmi hatalom, a közös minisztériumok elutasításával viszont jelentékenyen eltér attól.

1851-ben napvilágot látott Boroszlóban Wilhelm von Humboldtnak majdnem hatvan esztendővel korábban alkotott, nagyhatású mementója az állam túlterjeszkedéséről. Ő tiltakozott először az állam paternalizmusa ellen, szerepét egyedül a biztonság elérésére csökkentve. Humboldt még a nevelés ügyét is kivenni kívánta az állam hatásköréből. Tagadta azt, hogy az államnak köze lehetne az emberek jólétéhez, boldogságához, magánéletéhez. Csak ott és akkor avatkozhat be a polgárok életébe, ahol és amikor mások jogait megrövidítik. Mindez teljesen összhangban volt az eötvösi elvekkel, mint ahogyan Humboldtnak az a gondolata is, hogy minden politikai cselekvés igazi célja az ember, kit nem szabad feláldozni az állam polgárainak oltárán.

Az *Uralkodó Eszmék* elméleti értékét az is jelzi, hogy szempontjai összhangban vannak az európai liberalizmus két kiválóságának, Lord Actonnak és John

Stuart Millnek vezérelveivel. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy Acton és Eötvös műveinek összevetését Deák Ágnes már értékes tanulmányban elvégezte. Tőle tudjuk azt is, hogy mind az *Uralkodó Eszmék*, mind Eötvös másik műve, a *Garantien* megvolt Lord Acton könyvtárában, az előbbit munkájához fel is használta. Deák fejtegetései szerint mindkét gondolkodó kiindulópontja az, hogy az egyén modern szabadságának forrása a kereszténység, a katolicizmus. Egyszerre érvelnek mindketten a régi típusú feudális abszolutizmus és III. Napóleon új típusú despotizmusa ellen. Messzemenően hasonló elveket vallanak a decentralizált közigazgatás, illetve az egyesületi önszerveződés ajánlásában is. S ami még fontosabb: Acton a kollektív akarat megdönthetetlen hatalmán alapuló nemzeti elvet csakúgy bírálta, mint Eötvös. S hasonlóképpen elutasította Európa államhatárainak a nemzetállami esemény szerinti átalakítását. Mindketten elvetették a többségi nemzet uralmát, abból is adódóan, mert elutasították a diktatúra és a despotizmus mindenfajta lehetőségét.

John Stuart Millel Eötvös levelezett, s 1868 júniusában hozzá intézett levelében ő maga utalt eszmei kapcsolódásukra. Valóban: ha Mill könyvét, az 1859-ben publikált *On Liberty*t olvassuk, egy Eötvöséhez úgyszintén sokban hasonló eszmevilágot ismerhetünk meg. Íme Mill egypár gondolata, amelyek szinte párdarabjai az *Uralkodó Eszmék* szentenciáinak: a társadalom zsarnoksága a politikai elnyomás majdnem minden nemét felülmúlja; egyetlen embert sem jogosult az emberiség elnémítani; az elnémított vélemény, ha téves is, tartalmazhatja az igazság egy részét; a középszerűség kormánya maga is csak középszerű kormány. Lehet, hogy Mill, akárcsak Acton, tanult Eötvöstől?

Hatással volt a műre az előretörő pozitivizmus szellemisége is. Comte alkotásaival Eötvös már 1836-os nyugat-európai útján megismerkedhetett. A francia filozófus volt az első, aki a tudomány rangjára kívánta emelni a politikát, az utóbbitól pedig a társadalom újjászervezését várta. Az „ancieu régime"-nek, másrészt a forradalomnak nem kevésbé volt ellensége, mint Eötvös, ugyanakkor a társadalom haladásának feltétlen helyeslésében is egyezett a két gondolkodó. Mindketten hittek a társadalom törvényeinek létezésében, abban, hogy azok megszabják a civilizáció fejlődését, s hogy e törvényekhez a megfigyelés vezet. Comte is, Eötvös is az emberiség egyetemes egyesülését tekintette végcélnak, melyhez a haladás és a rend szellemével okos egyeztetése vezet.

Az *Uralkodó Eszmék* alkotója tudatában volt műve jelentőségének, s vágyódott a kritika és a közönség megértésére. Ez azonban nagyrészt elmaradt – sem a hazai, sem a német nyelvű vezető rétegek nem vették jó néven a nacionalizmusról írottakat. S a hazai nemesség nagy része aligha értett egyet a községek demokráciájával. Brassai Sámuel akadékoskodó kritikája 1851-ben a mű lényegi felismeréseit elhallgatta, érdemeiből semmit sem említett. Br. Kemény Gábor 1856-ban írott röpiratában az Eötvös által meghaladott organikus nemzetfelfogás szempontjait kérte számon az *Uralkodó Eszmék*en: a „nemzeti jellem" elsőbbségét, a nemzeti szupremácia igényét. Kemény azt vallotta, hogy a nemzeti eszme határoz meg mindent. Nézetei maradéktalanul megfeleltek a hazai nemesség önszemléletének, amely eltávolodóban volt Eötvös felfogásától.

Jó szót kapott a mű Csengerytől, Eötvös halála után Gyulaitól, Asbóth Jánostól is, eszmei rezonanciát azonban csak Mocsáry Lajostól. A Függetlenségi Párt megalapítója pedig vérbeli nacionalistaként indult. *Nemzetiség* című könyvében viszont — bár bírálta Eötvös nemzetfelfogását — már azt vallotta, hogy Magyarországon több nemzet él egymás mellett. Egy hazában szerinte létezhet több nemzet is, melyeknek egyenrangúaknak kell lenniök. A nemzetiség iránti lojalitásnál magasabb rendű a közös haza iránti lojalitás. Álláspontja szerint fel kell hagyni a magyar nyelv és nemzetiség terjesztésével. Deák Ágnes méltán nevezi Mocsáryt Eötvös szelleme leghűbb folytatójának.

S a külföld? A mű szerzője leginkább az ő méltató szavukra vágyott, s azok elmaradása keserítette leginkább. (Vö. Szalay Lászlóhoz 1852–54 között írott leveleit.) Szó se róla: kapott dicséreteket, Fallmerayertől, Laboulaye-tól egész ditirambusokat, Tocqueville-tól pedig elismerő levelet, azzal, hogy szeretne vele személyesen megismerkedni. Az érdemi elemzés azonban elmaradt, a művet az 1860-as években már hallgatás övezte. Trefort Ágoston 1883-ban méltán állapította meg, hogy barátjának munkája háttérbe van szorítva, a művet a fiatal nemzedék még nevéről is alig ismeri. Concha Győző pedig 1908-ban szögezte le: az előző húsz évben Eötvös alkotását alig említették. Utóbb egyedül Jászi Oszkár érzékelte a mű humanizmusát, látókörét, nagyívű koncepcióját.

A XX. század totalitariánus rendszereinek idején a műnek nem volt sok keresnivalója, hiszen jórészt azokat megjósolva keletkezett. A diktatúrák elmúltával ideje lenne, hogy a mű méltó helyére kerüljön. Hiszen kérdéseinek és válaszainak nemcsak a tőle megszokott komolyság és felelősségtudat, érvelő erő és logikai koherencia a nagy értéke, hanem azok korszerűsége is. Az egyén és a közösség helyes viszonyának kijelölése, az állam hatalmának szükséges korlátozása, az egyéni szabadság alapértékként való felmutatása, a nacionalizmus veszélyeinek jelzése, a kommunizmus és a jobboldali etatizmus örvényeinek látnoki felvillantása, a polgárosodás jövőtávlata mind-mind olyan szellemi kincset jelent, amelyet a napi politikai gyakorlat is felhasználhat. Ezt azonban nemcsak a tudománynak kellene felismernie.

Mohácsi Gergely

TESTKULTUSZ ÉS TÖMEGTÁRSADALOM

A budapesti strandfürdők alapításának rövid története

Felhívom minden történész figyelmét arra, hogy járja végig a pesti strandokat, mert azt fel kell jegyezni, hogy miként nyaraltak 1922 nyarán a budapestiek — Budapesten. (*Pesti Napló*, 1922)

A 19. század vége és a 20. század első néhány évtizede vízválasztó Budapest újkori társadalomtörténetében. Ebben az időben vált Budapest modern fővárossá, lakói pedig ekkor lettek polgárokból tömeggé. Témám szempontjából különösen az 1920-as, 1930-as éveknek van nagy jelentősége, amikor felépült Budapest strandfürdőinek a nagy része, hogy felüdülést és szórakozást nyújtsanak a tömegeknek. A korszak végét a háború pusztításai és a strandfürdők államosítása által kijelölt időhatár jelenti. A vizsgált periódus fontos eseményei mellett a strandfürdők alapítása szinte jelentéktelennek tűnhet. Mégis, ennek az új városi intézménynek a megjelenése szervesen összefüggött egy sor olyan társadalmi és urbanizációs folyamattal, amit röviden a modernitás[1] kifejezéssel illethetünk. A modern társadalom és a nagyváros fokozott mobilitása tette lehetővé, hogy az emberek egyre több és sokkszínűbb hétköznapi szituáció részeseivé válhassanak[2] és aktívan bekapcsolódhassanak a társadalmi folyamatok alakításába. A megszülető modern nagyvárosi tömegtársadalom és ezzel együtt a fogyasztói kultúra térhódítása pedig csak kiragadott példák azon korszakokon átívelő folyamatok közül, melyek előkészítették a talajt a strandok gyors elterjedéséhez és népszerűvé válásához a két világháború közötti Budapesten és más nagyvárosokban.

---

[1] A történészek ugyan a lehető legkülönfélébb módon értelmezik a modernizációt és a modernitást (ennek szakszerű összefoglalását lsd. *Kövér György:* „A magyar társadalom története a reformkortól az első világháborúig" bevezetőjében. In: *Gyáni Gábor–Kövér György*: A magyar társadalom története a reformkortól a második világháborúig. Bp. 1998. 15–25.), annyi azonban közös minden értelmezésben, hogy egy történelmi korszakot próbálnak leírni a modernizáció fogalmával. Az általam használt modernitás kifejezés célja ugyanakkor nem a periodizáció, hanem inkább annak a sokkszerű társadalmi élménynek a leírása, ahogyan az emberek hétköznapjaiban fokozatosan háttérbe szorult a múlttal, a hagyományokkal és az ősökkel való folytonosság igénye. Az újszerű, a szokatlan és a modern keresése vált meghatározóvá az élet minden területén, a művészetektől a családig. Ebben az összefüggésben a modernitás többnyire a hagyományokkal való szakítás igényét jelentette. Ez a változás természetesen kijelöl bizonyos időhatárokat, de régiónként, rétegekként, etnikumonként vagy nemenként különbözőket, melyeket nehéz lenne közös nevezőre hozni. Nem a nagy társadalmi, gazdasági és demográfiai folyamatok önmagukban, hanem ezek mentalitástörténeti vonatkozásai határozzák meg a modernitás lényegét.

[2] *Jonas Frykman:* On the Move. The Struggle for the Body in Sweden in the 1930s. In: Nadia Seremetakis (szerk.): The Senses Still: Perception and Memory as Material Culture in Modernity. Boulder, 1994. 65.

(1846.) A Nemzeti Újság rövid beszámolója szerint a budai Hajóhídfő melletti ló- és ököritatóknál az arra kószáló budai polgárokban nagy megrökönyödést váltott ki a szabad Dunában meztelenül fürdőző suhancok látványa.

„Tegnapelőtt a Dunaparton sétálánk a sóház körül, ahol is csodálkozva kelle tapasztalnunk, miszerint nyilvános botrányára a sétálóknak, szemérem nélküli vén kamaszok nemcsak a Dunában fürödtek mezitelenül, hanem a parton hosszában óra negyedig is elkergetik egymást mindkét nemű apró gyermekek közt anélkül, hogy az illető hatóság e tekintetben már valahára annyi felszólalások után erélyesen intézkednék. Pedig ha valami, tehát e baromiság csakugyan megérdemlené, hogy attilás rendőreink magyar buzgalommal sietnének e szeméremsértő dunaparti társalgást megszüntetni"[3]

A „magyar buzgalommal" kifakadó cikkíró továbbiakban kifejti, hogy az ilyen veszélyes és közbotrányos viselkedésen csak az erkölcsi és fizikai népnevelés segíthet, mely által a neveletlen sokaság kulturált tömeggé válhatna. Ez a rövid történet talán nem tipikus, mindenestre példaértékű. A testüket lehető legkülönfélébb módokon elrejteni igyekvő, polgárosodó (vagy polgárosodni vágyó) középrétegek és a szegény városlakók közötti áthidalhatatlan kulturális és társadalmi szakadékot jeleníti meg. Az eltérő fürdési szokások és a testhasználat különböző módjai nemcsak feltárják e különbségeket, hanem mélyen a testi diszpozíciókba ágyazottan termelik újra azokat.

(1939.) Nyár van. Kánikula. A jómódúak természetesen szívesen utaznak külföldre vagy magyarországi üdülőhelyekre. De Budapesten — főként az elmúlt tíz év alatt — sorra épültek a strandfürdők, ahová a nagyváros lakói tömegesen menekülhetnek a hőség elől. Van, akit munkája köt a városhoz, van, akit nyomora és olyanok is akadnak, akik vagyonuk miatt kénytelenek itthon maradni. Egy valami azonban közös mindannyiukban. Ha meleg van, strandra járnak. Gyakran egészen különböző emberek egy helyre, és ez természetesen időről-időre a különbözőség konfliktusainak a forrása lehet – a strandfürdőkön. A Palatinus igazgatója és külügyminisztériumi osztálytanácsos, Hajós Kálmán szerint a strandolók három legkellemetlenebb fajtája sorrendben a következő: (1) akik kirakják ebédjüket a homokba; (2) akik pesti Herkulesnek képzelve magukat, legombolják trikójukat és (3) akik úgy dobálják labdáikat, hogy az mindig egy idegent talál el[4]. Akik strandra járnak, kénytelenek nap mint nap szembesülni azzal a ténnyel, hogy az embere különfélék és különféleképpen használják a testüket: másképp esznek, másképp öltözködnek és másképp sportolnak. Ifjabb Mellinger Oszkár a következő panasszal fordult 1939 nyarán a strandfürdő igazgatóságához:

„Közlöm Önökkel, hogy a hullámmedence mellett elterülő nagy réten pihenő strandolók állandóan veszélyeztetve vannak a naponkint ott futballozó 30 főből álló fiatal ember seregétől, mert az ott futbalozók [!] a szerteszét fekvő legyektől és rovaroktól megfertőzött ételmaradékok között a már több ízben megfertőzött piszkos fű között több ezerszer guruló és sokszorosan fertőzött piszkos futball labdát az ott pihenőkhöz, bár akaratlanul, de több ízben közébük rugják.

---

[3] Nemzeti Újság, 1846. június 23. 340.

[4] *Incze Sándor* (szerk.): Strandszínházi Élet, Színházi Élet 1927, 16 évf. 31.sz. 20–25.

Így történt, hogy folyó hó 3-án a nyakamba rugtak egy fertőzött labdát, aminek következtében a nyakamat megfertőzték. Néhány nap múlva egy daganat keletkezett, aminek következménye vérmérgezés lett, utóbb pedig sanatoriumba szállítottak és még ma is 3 heti kezelés után a sanatoriumban vagyok, mert 12 cm. hosszu és 8 cm- vágásos operátion [!] mentem keresztül."[5]

A panasztévő kártérítést követelt, mivel tarthatatlannak vélte a zaklatást, amit a sportoló ifjak a békés közönség kárára elkövetnek. A strandon azonban a test különféle technikái[6] már egymás mellett létezhetnek, sőt ezek jelentik a kultúra („kulturáltság") elsődleges megjelenési formáit. És ebben a tömegtársadalomban — igaz, konfliktusok árán — mindenki kénytelen szembesülni az életmód által megjelenített társadalmi, nemi, kulturális, sőt etnikai különbségekkel. A strandfürdő tehát a „modern élet" részévé vált.

„'Strandfürdő', ezt a német, de ma már nemzetközi értelmű szót és annak jelentőségét nem kell bővebben magyarázni, mert a modern életnek, mely levegő, víz és napfény áldását csaknem primer szükségletnek állítja – elengedhetetlen szükségévé vált. Ma már nemcsak hygiéniai, hanem társadalmi szempontok is megkövetelik, hogy minden városnak lakossága számához képest megfelelő számú, jól elhelyezett, könnyen elérhető és olcsón élvezhető strandfürdője legyen."[7]

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a strandfürdők budapesti elterjedése milyen szélesebb társadalmi változások hátterét képezte. A 20. században egyre fontosabbá váló testkultúrának vitathatatlanul a nagyvárosi strand volt az egyik kitüntetett színtere. Ennek az intézménynek a tanulmányozása tehát új megvilágításba helyezheti a modern életforma kibontakozásának ellentmondásos folyamatát.

Kis strandtörténet — a budapesti Duna-fürdők múltja

A strand divatja — mint ahogy a neve is elárulja — a tengerpartról indult el a 19. század elején. Az egyre népszerűbbé váló intézmény eleinte főként a „dologtalan osztály" szórakozását és gyógykezelését szolgálta.[8] A városok gyors növekedése és főként a higiénia, valamint a közegészségügy előtérbe kerülése azonban már a 19. század végétől arra ösztönözte egyes német és amerikai városok vezetését, hogy homok- és napfürdők létesítésével „vigyék be" a tengert a városba. Az uszodák, népfürdők és strandok alapítása Németországban a századfordulóra soha nem látott méreteket öltött. 1905-ben 1627 helységben 2848 nyilvános fürdő és 232 uszoda működött mintegy 25,8 milliós népesség igényeit elégítve ki ezzel.[9] A Rajna mentén folyami strandokat állítottak föl, Berlin környékén különféle tavaknál létesítettek nyitott fürdőket, de számos mesterséges strandfürdőt is létesítettek, melyek közül a müncheni Bad Maria Einsiedel, a remscheidi és a drez-

---

[5] Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban: BFL) XI. 1542/12: 1939. július 28. (Kutatásaim során a Fővárosi Levéltárban őrzött források két nagyobb csoportját használtam föl, egyrészt a BFL 1407. b kezdetű *Tanácsi Ügyosztályok Központi Irattárának* anyagait, másrészt a BFL XI. 1542 jelzettel kezdődő *Szent Margitszigeti Gyógyfürdő Rt. iratai 1912–1949* forráscsoportot.)

[6] *Marcell Mauss*: Techniques of the Body. Economy and Society, 1973. 2. évf. 1. sz. 70–88.

[7] *Steiner József*: Strandfürdőt Szentimrevárosnak! In: Budai Napló, 1938. január 20. 2.

[8] *Alain Corbin*: The Lure of the Sea. The Discovery of the Seaside in the Western World 1750–1840. Cambridge, 1994.

[9] *Carl Wolff*: Öffentliche Bade- und Schwimmanstalten. Sammlung Göschen. Leipzig, 1908. 46.

dai Bilz-Bad voltak a legismertebbek. Az Egyesült Államokban ugyancsak nagy népszerűségnek örvendett a városi strandfürdő: Bostonban 16, Chicago-ban nyolc, Baltimore-ban pedig hat ilyen intézmény működött.[10] Budapestre azonban közvetlenül a bécsi Gänsehäufel megalapítása volt a legnagyobb hatással.

A bécsi strand tulajdonképpen a Duna szabályozásának „melléktermékeˮ volt. Az 1875-ben befejezett szabályozás után a régi Duna medre tóvá alakult át; ebben fekszik a Gänsehäufel nevű homokkal borított sziget. A Florian Berndl kezdeményezésére felépített strandfürdő[11] 1907-ben nyitotta meg a kapuit. A fürdőt naponta mintegy 30.000 ember látogathatta, tehát valóságos tömeglétesítménnyé vált. Az ebből eredő nehézségeket az intézmény belső struktúrájával igyekeztek enyhíteni: meglehetősen szigorúan elkülönítették egymástól a nemeket, a társadalmi csoportokat, sőt a különböző generációkat is. Külön homokos part és víz várta a női-, a családi, az I. és II. osztályú férfi fürdő, az úszóiskola és a fiú napközi otthon látogatóit. Az öltözőszekrények elhelyezése, valamint a szigorú szabályok segítségével a fürdő vezetősége igyekezett ellenőrzést gyakorolni a fürdőzők erkölcsei felett: mindenki olyan fürdőruhát volt köteles viselni, amely eltakarta a vállait.[12] A tisztaságot ugyanakkor modern árnyékszékek, zuhanyok és köpőcsészék biztosították. A speciális gyógyjellegű homokfürdőben a fürdőzőket beásták a homokba, a sportolni vágyókat pedig mászórudak, tornaszerek és ugródeszkák várták. Természetesen vendéglő és kávéház is rendelkezésére állt a pihenni vágyóknak. A strandnak ezzel együtt is sikerült megőriznie szociális jellegét. A Budapesten létesítendő strandfürdőnek — nem véletlenül — a Gänsehäufel volt állandó példaképe, amely így a hazai strand-mozgalom legfőbb hivatkozási pontjává lett.

„A gyermekek tanítók felügyelete alatt állnak, egész napon át szabad levegőn tartózkodnak, tornáznak, fürödnek, eveznek, úsznak, énekelnek, a napon, homokon hemperegnek és pompás étvággyal fogyasztják el bőséges, egészséges eledelüket. Egytől-egyig piros pozsgásak és a szemlélőből valóban nagy lelki gyönyörűséget vált ki ez a kommunális intézmény, a községi együvé tartozásnak, az emberszeretetnek ez a gyönyörű példája.ˮ[13]

A századforduló idején Budapesten — néhány évvel az első strandok megjelenése előtt — tucatnál is több a melegvizű fürdők száma, pedig még éppen hogy megindult a nagy fürdőalapítási hullám, melynek során, a „Budapest-fürdővárosˮ jelszó jegyében, felépült a Széchenyi- és a Gellért-fürdő. Ekkor kezdődött a népfürdők építése is az egy évtized alatt másfélszeresére növekedett lakosság higiéniai igényeinek a kielégítésére. A sport és a szórakozás újszerű szimbiózisa azonban sehol sem alkotott olyan látványos egységet, mint a kivételesen népszerű dunauszodákban. Évről-évre több tízezer budapesti lakos kereste fel a helyüket évente változtató, fagerendákból ideiglenesen felállított Duna-fürdőket. A visszaemlékezések és a hivatalos statisztikai adatok gyakran teljesen eltérő képet adnak róluk, ami annak is köszönhető, hogy a Duna-fürdők száma évente változott a

[10] *Kassai Ferenc*: A lágymányosi homokparti fürdő. Bp., 1914.

[11] Eredetileg Familienbad-nak, vagyis családi fürdőnek nevezték, s csak 1913-tól lett strandfürdő.

[12] *Kassai Ferenc*: A Budapesten létesítendő strandfürdőkről. Bp., 1913. 5.

[13] *Kassai*: i. m. 1913. 8.

kánikula hevességének és az uszodákat üzemeltető vállalkozóknak a függvényében, illetve a főváros anyagi lehetőségeihez igazodva. Hozzávetőlegesen hét-nyolc Duna-fürdő működött Budapesten minden évben, a májustól szeptemberig tartó időszakban. A strandok alapításának mozgatórugóit és társadalmi kontextusát kutatva, ezeknek a — mai szemmel meglehetősen furcsának tűnő — úszó alkalmatosságoknak a történetével kell tehát elsősorban megismerkednünk.

A kezdetek

A magyarországi civilizáció folyamatának két nagy modernizátor alakja érdekes módon a sportszerű fürdés és úszás hazai meghonosításában is úttörő szerepet játszott. Wesselényi Miklós báró balatoni úszásai által, Széchenyi István gróf pedig a Dunában való fürdés elterjesztése révén vált a vízi sport lelkes hazai népszerűsítőjévé. A dunai fürdés története azonban ennél mindenképpen hosszabb múltra tekint vissza. Sokatmondó viszont az, hogy a modernitás társadalmi mítosza milyen kiemelt fontosságot tulajdonít magának a sportnak, ezen belül is kivált az úszásnak. A hideg vízben való úszás és a dunai fürdőzés története nemcsak időben, de a társadalmi emlékezetben is egyidős a modernitással. A legkorábbi írásos emlék egy 1789-ből származó újsághirdetés. Ennek alapján nyilvánvaló, hogy a dunai uszoda ekkor már régebb idő óta létező intézmény volt. A *Das Neue Kurir* című német nyelvű lapban megjelent hirdetés így szólt:

„1789. július 18. Dunafolyami fürdő Pesten. A dunafolyami fürdő használatát a közönség sokkal inkább elismerte, semhogy azt újból kellene ajánlani. Éppen azért helyesnek véljük jelenteni, hogy ezt a fürdőt a piaristák épülete mögött ugyanazon a helyen kötötték ki, ahol az előző esztendőben. Az új vállalkozó nem kímél fáradságot, hogy a régi árakért mindenkit a legjobban szolgáljon ki."[14]

Bizonyosak lehetünk benne, hogy ezek a korai deszka alkalmatosságok alig voltak alkalmasak sportolásra, sokkal inkább a polgári szabadidő megszervezéséhez és bizonyos fokú társasági élethez teremtettek alkalmat. A fürdés leggyakoribb formája ugyanis az a kabinszerűen zárt úszó-kocsi volt, amely valódi mozgásra, testedzésre ugyan nem nyújtott sok lehetőséget, de legalább megvédte a fürdőzőt a kíváncsi tekintetek elől. Az akkori pesti polgárok számára a testmozgás még nem volt mindennapos szükséglet.

Ezzel szemben a test edzésének a szándéka volt a döntő a katonai úszó-intézet megnyitásában 1817-ben. A hajókkal elkerített uszoda a budai oldalon állt, szemben a Margitszigettel.[15] A közös hadsereg katonái itt elsajátíthatták az úszás technikáját, majd vizsgát tettek, melynek során a Margitszigettől a pesti Sóházig kellett leúszniuk.[16] Sok más sporthoz hasonlóan, az úszás is jól példázza azt a folyamatot, ahogyan a test fegyelmezésének gyakorlata a laktanyából kiindulva végül a városi polgár életébe is behatolt.[17] Előbb a katonai uszodában kaptak lehetőséget a két testvérváros lakói, hogy elsajátítsák az úszás alapjait, majd —

[14] Idézi *Siklóssy László*: Újsághirdetés a pesti Duna-fürdőkről 150 év előtt. Pesti Hírlap, 1939. július 18. 1939.

[15] Magyar Kurír, 1819. július 13. 31.

[16] Magyar Kurír, 1819. augusztus 23. 122-3.

[17] A katonaságnak tagadhatatlanul fontos szerep jutott a dunai fürdőzés népszerűségének megnövekedésében, de a civilizáció áldásaival párhuzamosan a hatalom kellemetlen hatásait is vissza kellett

tekintettel az intézmény nem várt népszerűségére — a pesti oldalon lévő hajóhivatalnál megnyílt egy úszóiskola is, immár kizárólag civilek részére, ámbár katonai ellenőrzés alatt.[18]

A polgári Duna-fürdők virágkora

1827-ben nyílt meg Pfeiffer Ignác fürdője (a későbbi Diana fürdő), majd 1829-ben ezt követte Mayer György úszóiskolája a piaristák rendháza előtt, amely — 1834-es kibővítése után — az első hosszabb életű polgári Duna-uszodának bizonyult. A fürdőzők testi épségére itt szakképzett úszómesterek és őrök vigyáztak, és akik éppen nem úsztak, társadalmi helyzetük szerint „közönséges vagy különös, csinos fördőszobákban"[19] hódolhattak a fürdés egyre inkább polgári szenvedélyének. Maga a fürdőlétesítmény gerendákra épült, láncok, horgonyok és kötelek védték a víz sodra ellen.

A reformkor lelkes civilizatórikus törekvései nem kerülték el a Duna-uszodák világát sem. Egy-egy Duna-fürdő a polgári nyilvánosság közkedvelt intézményévé vált, hiszen nemcsak azok jártak oda, akik úszni akartak, hanem — Mayer uszodájában például 6 krajcárért — külön jegyet adtak a nézőknek is. Híven a klasszikus polgári étoszhoz, ez a fajta nyilvánosság szinte kizárólag a férfiak tere volt. 1837-ben a Mayer-féle uszodában a nők csupán délelőtt 11 és délután 15 óra között fürödhettek (éppen a nap legforróbb óráiban), a többi idő kizárólag a férfiaké volt.[20] A rendre természetesen a nők fürdőzése közben is a férfi úszómester és a „tengernagyszerű" férfi felügyelő vigyázott.

A Dunában való fürdés jellegzetesen „úri" sporttá vált, melynek főként az egyre inkább nemzeti érzelmű középosztály tagjai hódoltak. A katonai uszoda sárga-fekete lobogójával szemben a pesti parton Mayer uszodájában nemzeti színű zászló lengett.[21] Az 1840-es években már öt uszoda működik a Duna két partján, melyek közül kettőt is Nemzeti Uszodának neveztek el. A Dunában való fürdés fokozatosan a nyári hétköznapok megszokott eseményévé lett és ez természetes módon vonta maga után a Duna-uszodák számának a gyarapodását.

„Budapesten 's vidéken folyvást szárazság uralkodik! E' héten néhányszor beborult ugyan az ég, de a' rögtön támadott szél csakhamar megsemmisíté az esőt óhajtók' reményeit. A hideg Duna-fürdőt annyi ember látogatja, hogy délutánokon fele is alig' részesülhet e' kellemes enyhülésében a látogatóknak. És sokan, hosszas izzadás után, megunván a' várakozást, fürdés nélkül kénytelenek távozni. Jövő évre megbővítni szándék e' hasznos fürdőintézetet.[22]

---

szorítani, hogy a polgár immár saját maga gondoskodhasson testének edzéséről. Ez a változás Michel Foucault szerint a modern társadalom megszületésének egyik elengedhetetlen feltétele. *Michel Foucault*: Felügyelet és büntetés. A börtön története. Bp., 1990. 299.

[18] *Kelényi B. Ottó*: A pesti Duna-fürdők történetéhez. História – Pest-Budai Emléklapok, 1929. 1. sz. 141–142.

[19] Honművész, 1834. május 29. 341.

[20] Honművész, 1837. május 11. 304.

[21] Honművész, 1834. május 29. 341

[22] Hírnök, 1839. augusztus 12. 1.

Nem mindenki engedhette meg azonban magának, hogy 12 krajcárt fizessen egy fürdésért; de az úszás divatja ettől függetlenül a szegényebb rétegek körében is hódított. Ők leginkább a szabad Dunában fürödtek, távol a polgári Duna-uszodáktól. Itt, a hatósági ellenőrzés szabályozó tekintetén kívül, hiányos öltözékben és biztonsági felszerelések nélkül élvezhették a fürdőzők a Duna vizét. Az (úszó)iskola és a rendőrség intézményeinek segítségével lehetett a közerkölcsöt „javítani", mert szép dolog ugyan a vidám sportolás, a hatóság feladata azonban mégiscsak az, hogy őrködjék a polgárság testi épsége felett[23]. A polgári Duna-uszodákban ezt oly módon oldották meg, hogy időben teljesen elkülönítették egymástól a férfi és női fürdőzőket, ráadásul a fürdőruha szabása a lehető legnagyobb mértékben elrejtette a testet még az azonos nemű fürdőzők elől is. „Az úszók teljesen öltözve valának, hogy az illedelem ne sértessék." A legbiztonságosabbnak pedig még mindig a zárt, vízbe tolható fürdőalkalmatosság számított. De, hogyan lehet egy zárt kabinban úszni?

A következő évtizedekben a polgári fejlődés kiteljesedésével párhuzamosan a fővárosi nyár megszokott kellékévé váltak a Duna-fürdők, melyekben ekkor már viszonylag differenciált módon sportoltak és pihentek az emberek. Müller Károly 1855-ben háromféle intézményről tesz említést: úszóiskolák, úszóintézetek (uszoda) és Duna-fürdők sorakoznak nyaranta a Duna két partján, hogy azután télen lebontsák azokat.[24] Nyílt egy külön női fürdő (Walter uszodája) is a Ferencz József rakparton[25], s ettől kezdve a nők is járhattak immár fürödni egész nap. 1851-ben külön fürdőhelyeket jelöltek ki, „ahol a szegényebb néposztálybeliek díjtalanul és minden veszély nélkül viselhetik gondját testüknek."[26]. Az 1860-as évektől pedig két ingyenes Duna-fürdőt állítottak fel a szociális gondoskodás jegyében. Az ilyen hatósági jótékonykodás természetesen nem önzetlenül történt. Az ingyen fürdők felállításának két legsűrűbben hangoztatott érve a közegészségi szempont és a közerkölcsök megóvása volt.

Az élet egyéb területeihez hasonlóan, az egyre terebélyesedő bürokratikus hatalom a szabadidő szférájára is kiterjesztette ellenőrző hálóját. Az emberek — nők, férfiak, szegények és gazdagok egyaránt — lelkesen és önszántukból, sőt örömmel menekültek a Duna-fürdőkbe a nyári nap melege elől, még akkor is, ha ezért némi áldozatot kellett hozniuk. A városlakók nagy része hajlandónak mutatkozott ugyanis arra, hogy fürdőruhát vegyen magára; férfiak és nők készek voltak egymástól elkülönítve úszni, felüdülni, ami persze magában hordozta a konfliktusokat is. Egyesek, akik megfordultak már külföldi tengerpartokon, kezdeményezték a férfiak és nők közös fürdését, de a 19. század puritán ízlésével ez aligha volt összeegyeztethető. Már maga a gondolat is hihetetlennek tetszett, hogy egy férfi idegen nők meztelen lábfejét, vagy kibontott hajának a fürtjeit meglássa. A testet mindenképpen el kellett tehát rejteni. Nemcsak a másik nem tagjai elől, de a gyerekek, sőt gyakran saját maguk elől is. Ha a szabályozás nem tette lehetővé a test teljes elrejtését, akkor drasztikusabb megoldásokhoz folyamodtak.

---

[23] *Siklóssy László:* A magyar sport ezer éve, I–III. Bp., 1928. 325.
[24] *Siklóssy:* i.m. 1928.
[25] Magyar Hírlap, 1851. május 31. 2132.
[26] Magyar Hírlap, 1852. május 1. 3520.

1887-ben a budai ingyen közfürdő tervezésekor az építők elfogadták azt az ötletet, hogy az általában nyitott uszodát a „kíváncsi tekintettek" elől ponyvával fedjék be.[27]

Nagyvárosi társadalom — kisvárosi Duna-fürdők

A századforduló idejére a Duna-uszodák és Duna-fürdők a fővárosi nyár megszokott intézményeivé váltak. Évről-évre felállították őket a Duna mindkét partján, majd télen lebontották. A fagerendákat és a többi alkatrészt az újpesti vagy a lágymányosi téli kikötőkbe vontatták be. A gyors ütemű urbanizáció következtében azonban a városlakók nyári fürdése ekkor már több volt egyszerű sporttevékenységnél. A szabadidő eltöltése a század elején formálódó — Bárczy István nevével fémjelzett — szociálpolitikának is egyik központi kérdésévé vált.

Ingyen Duna-fürdők. Budapest egyesítése után a város lakossága rövid időn belül többszörösére növekedett és ezzel párhuzamosan a város társadalma nemcsak számszerűen, de összetételében is megváltozott. Tény, hogy sorra alakultak az új Duna-fürdők, de főként a jobbmódú polgárság, s nem az egyre nagyobb számú munkástömegek részére. A társadalmi szegregáció, amely a lakóhelyet tekintve csak felemás módon valósult meg[28], a szabadidő eltöltése terén határozott formákat öltött[29]. A századfordulón leginkább az okozott komoly problémát, hogy bár nagyszámú polgári Duna-fürdő működött[30], ám alig létesítettek uszodákat külön a szegények részére. A városvezetés különböző fórumain gyakran napirenden volt ez a probléma, de századunk első évtizedében a szociális jellegű fürdőépítés még nem jutott túl a politikai viták szintjén. A század első másfél évtizedének átfogó reformpolitikája, a „gondoskodó-szolgáltató" város koncepciójának gyakorlati megvalósítása során nem fordítottak különösebb figyelmet az ingyen vagy legalábbis olcsón igénybe vehető Duna-fürdők számának a szaporítására. A korszak kiemelkedő programját jelentette viszont az idegenforgalmi célzatú és kifejezetten a módosabb polgárság igényeit kielégítő fürdők (Széchenyi, Margitszigeti, Gellért) létesítése, melyeket részben vagy egészben fővárosi pénzből valósítottak meg. A Duna-fürdők tekintetében Budapest megőrizte hagyományos, rendőri-szabályozó szerepét és a közbiztonság problémáján túl alig törődött lakosságának szociális igényeivel.[31] Mindez annak az ellentmondásos helyzetnek a része, amely a századelő lelkes, de még gyermekcipőben járó szociálpolitikai kezdeményezéseit

[27] *Krátky János*: Ingyenes Duna-fürdő. Az Építési Ipar, 1887. 303–304.

[28] *Gyáni Gábor*: Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja. Bp., 1992; *Hanák Péter* (összeállította): Polgári lakáskultúra a századfordulón. Bp., 1992. Szerintük a budapesti bérházak egyik sajátossága, hogy a különböző társadalmi rétegek sokszor egy házban laknak és nem feltétlenül különülnek el a város meghatározott pontjain lévő negyedekben, mint ahogy a legtöbb európai nagyvárosban megfigyelhetjük.

[29] Ugyanez figyelhető meg a századforduló idején a Városligetben is. *Gyáni Gábor*: Nyilvános tér és használói Budapesten a századfordulón. Századok, 1994. 5–6.sz. 1057–1077.

[30] Nem is szólva az ugyancsak a jobbmódúak igényeit kielégítő melegvizű fürdőkről: a Császár, a Lukács, a Sáros és a Rudas gyógyfürdői például semmilyen fürdési alkalmat nem nyújtottak a szegények számára, kivéve azt az évi néhány száz ingyenjegyet, amelyet a főváros osztott szét (BFL IV. 1407. b. 1172/1883-VII.). Ez azonban inkább felületi kezelését, mint a probléma valódi megoldását jelentette.

[31] *Sipos András:* Várospolitika és városigazgatás Budapesten 1890–1914. Bp., 1996.

általában is jellemezte. A város új, reformer vezetése (az 1911-ben újjászervezett szociálpolitikai ügyosztály hathatós közreműködésével) felismerte ugyan a problémák nagy részét, de csak a legfontosabbnak tartott esetekben tudott rajtuk segíteni. A városvezetés által kevésbé súlyosnak ítélt kérdésekről legföljebb politikai viták folytak.

Bárczyék szociális reformpolitikája a legjobb szándék mellett sem lehetett más, mint tipikusan apparátusi módszerekkel, a városi adminisztráció kulcspozícióit a körülmények szerencsés összejátszása folytán elfoglaló progresszív csoportosulás által felülről végrehajtott reform, melyre a közvetlenül érintettek jobbára csak 'kívülről' gyakorolhattak nyomást.[32]

A szabad Dunában tilos volt a fürdés,[33] de csupán három olyan hely akadt, ahol ingyen lehetett fürödni. Nemcsak a szabadidő eltöltését szolgálták ezek az uszodák, hanem a szinte kivétel nélkül fürdőszobátlan lakásokban élő munkások tisztálkodását is, mint ahogy azt az óbudaiak meg is fogalmazták 1906-ban írt folyamodványukban. Ebben azt kérték a tanácstól, hogy tiltsa meg a III. kerületi ingyenes Duna-fürdőben a „pancsoló" kisgyerekek fürdését délután 5 óra után, mert a férfiak csak ekkor használhatják az uszodát:

„A munkában kifáradt embernek fürdeni felette szükséges, hogy tagjait a napi szennyből, izzadságból lemosva térhessen pihenőre, s másnap ezáltal újult erővel foghasson munkájához."[34]

A Ferencváros lakói hasonló érveiket hangoztatták az ingyenes Duna-fürdő felállítására vonatkozó kérelmükben — a közönségnek költséget okozván [az uszodába járás], — nem a kívánatos mértékben keresi fel fürdőinket, s ezzel elhanyagolja a testi egészség egyik legelemibb, s egyúttal legfontosabb követelményét: a tisztaságot.[35]

Az ingyen Duna-fürdőket a főváros saját költségén állította fel minden évben. A létesítmények fenntartására 1912-ben mintegy 27000 koronát szavaztak meg a községi alapból.[36] A felszerelés valóban csak a legszükségesebbekre szorítkozott: tutajokból és gerendákból összeállított medence a fürdésre és néhány fakabin az öltözködésre – ebből állt egy-egy uszoda. Általában a Margit-híd fölött (a Dráva utcánál), a Ferencz József hídnál (a Gellért rakparton) és az óbudai hajógyár mellett (a Nagyszombat utcánál) állították föl a három ingyenes Duna-fürdőt.

Időnként máshol is nyíltak ingyen Duna-fürdők,[37] de ekkor általában a fentiek közül az egyik rovására, mivel a költségvetés három ilyen intézményre biztosított pénzt és a télen a kikötőkben tárolt faanyag sem tette lehetővé ennél több uszoda összeszerelését. Ezeknek az évente máshol kijelölt helyeknek a megvá-

---

[32] *Sipos:* i. m. 88.

[33] Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a gyakorlatban ne fürödtek volna hetente több ezren a szabad Dunában (mint később látni fogjuk), de legalábbis képet ad a hatóságok eredeti szándékáról.

[34] BFL IV. 1407. b. 1460/1907-IX.

[35] BFL IV. 1407. b. 3395/1884-IX.

[36] Fővárosi Közlöny, 1912. 23. évf. 2461. Összehasonlításképpen, a Széchenyi-gyógyfürdő felépítésére ugyanez a közgyűlés 1907-ben 3.835.000 koronát szavazott meg. *Liber Endre:* Budapest-fürdőváros kialakulása. Különös tekintettel a székesfőváros községi fürdőpolitikájára I–III. Bp., 1934.

[37] Föltűnő viszont, hogy a statisztikákban rendre e három hely neve szerepelt, azt a gyanút keltve, hogy készítői nem fordíthattak nagy figyelmet a pontosságra. Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve I–XXXII. Bp., 1894–1946.

lasztásakor igyekeztek tekintettel lenni a szociális szempontokra; ezért olyan helyeken állították fel az uszodát, ahol a nagyszámban élő szegény sorsú lakosság számára a közelben nem volt más fürdési lehetőség (IX., Boráros tér és Laczkovics utca). Az indoklás szerint ugyanis:

„A hosszú vonalon, a Ferenc József-hídtól egészen az összekötő vasúti hídig s azon túl elterülő Duna-part pedig telve van a füstöt okádó gyárak százaival, magát a vidéket pedig sűrűn lakja a szegény munkásnép, tehát a főváros népességének éppen az a része, melyre leginkább ráfér a tisztaság s amelynek leginkább kellene nyújtani a kínálkozó alkalmat arra, hogy a testi épségét és egészségét, különösen a meleg nyári évszakban ingyenes Duna-fürdők igénybevételével ápolja és gondozza."[38]

Hogy mi számított „szegénynek" és „közelinek", természetesen állandó vitára adott alkalmat és különféle politikai kötélhúzások tárgyát képezte. Ezek a viták pedig nem minden esetben a tanácsi vezetők tárgyalóasztalainál folytak. 1903. május 24-én például a Lehel téren tartottak „népgyűlést" az angyalföldi munkások,[39] ahol — egyebek mellett — azt is követelték, hogy a székesfővárosi tanács állíttasson föl egy ingyenes Duna-fürdőt az V. vagy a VI. kerületben. Jóllehet ezekben a kerületekben viszonylag sok Duna-uszoda volt, de mindegyiket magánvállalkozók működtették, tehát fizetni kellett értük. A közgyűlés sorozatos ígéreteket tett arra vonatkozólag, hogy a *szegény* városi lakosok és a *közegészségügy* érdekében haladéktalanul gondoskodik újabb Duna-fürdő felállításáról,[40] ezek az ígéretek azonban hosszú ideig sorra elakadtak a bürokrácia útvesztőiben.

Maradt a három ingyenes Duna-fürdő, melynek látogatottsága évről-évre jócskán meghaladta a százezer főt. Legnépszerűbbnek a pesti oldal egyetlen ilyen létesítménye számított, melyet időnként többen vettek igénybe, mint a két budai uszodát együttvéve. Ezért az 1910-es évektől egyre inkább a bal partra igyekeztek áthelyezni az ingyenes Duna-fürdőket. Ez természetesen nemcsak annak köszönhető, hogy a pesti oldal lakossága abszolút értelemben jóval meghaladta Buda népességét, de annak is, hogy társadalmi összetételében nagyobb arányban képviseltették magukat a szegényebb rétegek. Ezzel szemben a Gellért rakparti uszoda legföljebb a lágymányosi, míg a Nagyszombat utcai Duna-fürdő az óbudai szegényeknek biztosított sportolási és tisztálkodási lehetőséget. Az „évente megfürdött személyek" számának alakulásában (ld. 1. táblázat) nehéz lenne bármiféle határozott tendenciát kimutatni, ezt leginkább az időjárás jellege határozta meg. Az mindenesetre bizonyos, hogy a forradalmakat követően alaposan visszaesett a Duna-fürdők látogatottsága. Ez egyrészt az újonnan megnyílt strandoknak, másrészt a hatóságok túlterheltségének volt következménye. Emiatt ugyanis még az addiginál is többen fürödhettek a szabad Dunában.

[38] BFL IV. 1407. b. 137.027/1905-IX.
[39] BFL IV. 1407. b. 812/1903-II.
[40] Vö. Fővárosi Közlöny, 1906. 17. évf. 48. sz.

1. táblázat. Községi ingyen Duna-uszodák látogatottsága 1894–1920. (fő/év)

Év	Dunauszoda a Ferencz József hídnál	Dunauszoda a Margit hídnál	Óbudai Dunafürdő	ÖSSZESEN
1894	54164	56229	18056	128449
1895	66078	61138	9717	136933
1896	53727	57326	9134	120187
1897	21444	59331	8689	89464
1898	19708	60688	10333	90729
1899	29992	72367	12050	114409
1900	35189	80700	15829	131718
1901	58329	108383	19654	186366
1902	45788	63481	12572	121841
1903	31471	42650	8151	82272
1904	96241	103800	18866	218907
1905	72151	90062	25322	187535
1906	71038	74091	20815	165944
1907	53669	75948	25873	155490
1908	61556	87949	33306	182811
1909	25502	67142	30581	123225
1910	33486	59211	24982	117679
1911	74160	94326	67599	236085
1912	36375	47400	37445	121220
1913	7814	13915	8404	30133
1914	32173	42359	28267	102799
1915	14960	32560	25326	72846
1916	16070	38949	46846	101865
1917	73000	89126	79000	241126
1918	18590	22586	11810	52986
1919	n.a.	n.a.	n.a.	-
1920	19000	29130	19720	67850

Forrás: Beck Béla (szerk.): A fővárosi fürdők 75 éve. Bp., 1987. 234. 265–314. A budapesti nyilvános fürdők adatai. Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve I–XXXII. 1894–1946.

Egyéb Duna-uszodák

A polgári uszodák közül a legismertebbek a belvároshoz közel eső Duna-parton sorakoztak. A Scholtz-féle uszoda az Országház előtt, Mayer & Depiny uszodája a Vigadó-téren (a 19. század végéig), a Beitscher féle (Nemzeti) uszoda pedig a Ferencz József rakparton állt, nem messze az Erzsébet-hídtól. A budai oldalon, a Lánchíd fölött lévő Jégverem utca magasságában volt az úgynevezett Margit-uszoda. A század végéig évről-évre felállítottak egy katonai uszodát is a Margit rakparton, a Pálffy tér mellett.

Az évente összeszerelt uszodákat fából építették, láncokkal, illetve kötelekkel rögzítették a parthoz és vashorgonyokkal biztosították a Duna medréhez. A testkultúra lassú átalakulását mutatja, hogy egyre ritkábbak a vízbe húzható fürdőkocsik és legtöbben már a nyitott medencékben, vagy a szinte minden uszodában megtalálható „külön fürdőkben" fürödtek. Az úszásban kevésbé jártas közönség testi épségére felhúzható biztonsági kosarakkal vigyáztak. A szinte mindenütt fölszerelt ugrópad azonban azt is jelzi, hogy mind többen mentek kifejezetten az

aktív testmozgás céljából Duna-fürdőbe. A sport és a szabadidő eltöltésének a módja egyre jobban összefonódott a Duna-parti fürdőkben: a test és a modern természet a mozgásban és az aktivitásban egyesült.

A városi hatóság a múlt század végétől fokozatosan kiterjesztette a teljes felügyeletet az ilyen magánvállalkozásban működtetett Duna-fürdőkre is. Az 1893-ban megjelent *Szabályrendelet a fő- és székvárosi Duna-fürdők és uszodák számára*[41] részletesen szabályozta a szabadidő eltöltésének lehetőségeit és a tulajdonosok kötelességeit. A vállalkozóknak évről-évre ideiglenesen engedélyeztetniük kellett uszodájuk felállítását a kijelölt helyen (1.§). Előfordult olyan eset, hogy a tulajdonos kérte uszodájának az áthelyezését, mert nem volt elégedett a forgalommal, mint például Deák Judit 1901-ben. A Margit-uszoda tulajdonosa szerette volna, ha a pesti parton nyithat fürdőt,[42] de a tanács elutasította, mert ebben az esetben a jobboldali parton nem lett volna elegendő uszoda. Ezért Deák Judit kénytelen volt beérni azzal, hogy uszodáját a Lánchíd fölött nyithatta meg, ahol többen látogatták, mint azelőtt. Minden Duna-fürdőben orvosi helyiséget (6.§) és mosókonyhát (7.§) kellett fenntartani, ahol a kölcsönfürdőruhákat mosták ki. A rendre szakképzett felügyelők vigyáztak, akiknek évente vizsgát kellett tenniük a tiszti főorvos jelenlétében, bár az éves ellenőrzés során többször kiderült, hogy némelyik Duna-fürdőben képesítés nélküli úszómestereket alkalmaztak.

A fürdőidény beállta előtt bizottság kereste fel a Dunán ekkorra már felállított fürdőhelyeket és jelentést készített azok közbiztonsági és egészségügyi állapotáról.[43] Ezek a jelentések talán a legszínesebb beszámolók azon források közül, amelyek a Duna-uszodák hétköznapjairól tudósítanak. A bizottságban általában egy rendőr, egy orvos és egy mérnök vett részt. A legfontosabb és legtöbb problémát a létesítmények *tisztasága* jelentette. Egy 1895-ös előterjesztésben a tiszti főorvos azt kéri, hogy a Beitscher-féle uszoda tulajdonosa „gondoskodjék a bűzösnek talált uszodai pissoir hathatós fertőtlenítéséről".[44] A probléma azonban láthatóan nem oldódott meg, mert egy 1902-es jelentés újból figyelmeztette az uszoda tulajdonosát, hogy „az árnyékszékekben levő gerendák naponként lemosandók".[45] A közönség figyelmét többször is igyekeztek felhívni rá, hogy szappannal ne mosakodjanak ott, ahol mások fürdenek. Azonban éppen a higiéniai kultúra hatására egyre szélesebb körben elterjedt a szappanhasználat[46] és az új kultusz híveinek felfogása nem mindig találkozott a hatóság által meghatározott tisztaság fogalmával. A városiak persze nem csupán fürödni jártak az uszodákba. Elterjedt szokássá vált, hogy a parton ülve fogyasszák el az uzsonnát. A közönség így gyakran a „gyümölcsöt magával viszi a fürdőkbe, s a hulladékot részben a vízbe, részben az építményben eldobálja, mi esetleges baleset okozója lehet, míg másrészt a köztisztaságra hátrányos."[47]

---

[41] BFL IV. 1407. b. 290/1893-I.
[42] BFL IV. 1407.b. 3395/1884-I.
[43] BFL IV. 1407. b. 1643/1893-I.
[44] BFL IV. 1407. b. 2671/1895-IX.
[45] BFL IV. 1407. b. 1643/1893-I.
[46] *Gyáni Gábor*: Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón. Bp., 1995. 63–65.
[47] BFL IV. 1407. b. 1646/1899-I.

A hatóságok leginkább a *járványtól* rettegtek. Ennek a félelemnek köszönheti a megszületését a modern egészségügy.[48] Nem kerülte el a félelem a Duna-uszodák világát sem. A tulajdonosok figyelmét ismételten felhívták arra, hogy igyekezzenek kiszűrni a járványos betegségben szenvedőket az uszoda területéről, mert a beteg testek tömeges jelenléte fokozottan veszélyes az egészségesekre. „A fürdőt ingyen használhatja mindenki. Ki vannak azonban zárva, kik közundort gerjesztő betegségekben szenvednek, vagy fekélyesek."[49]

A *biztonság* volt a létesítmények ellenőrzésének másik fontos területe. Elvileg minden intézményben egy-egy tábla hívta fel a közönség figyelmét arra, hogy „Tilos a dohányzás!" illetve a vízbeugrálás. Folyton visszatérő probléma az uszodák elavult állapota és az ebből származó sorozatos balesetek. Ez egyrészt abból adódott, hogy nagy melegben sokkal többen használták az intézményt, mint amennyi az előírt és engedélyezett létszám volt. Másrészt a biztonsági berendezések karbantartására sem mindig ügyeltek kellőképpen az uszodatulajdonosok. Mindenesetre, az évente rendszeresen elvégzett ellenőrzések során szinte mindig megkapták az engedélyt a nyitásra azzal a feltétellel, hogy a hibákat addig majd kijavítják.

A test fegyelmezése a Duna-fürdőkben

„Az iparosítással összefüggésben végbement városnövekedés és urbanizáció tömeges életforma változást vont maga után, megsokszorozta az emberek közötti érintkezési viszonylatokat. A települések méretének és komplexitásának bizonyos foka, a lakosság összetömörülésének bizonyos sűrűsége már önmagában megkövetelte, hogy a bürokratikus szabályozás mind teljesebben és aprólékosabban fogja át a mindennapi élet egyre több és több mozzanatát"[50] — írta Sipos András már idézett munkájában.

1887-ben született az első átfogó szabályozás az ingyenes Duna-fürdők használatára vonatkozóan,[51] ezt követte 1893-ban a *Szabályrendelet a fő- és székvárosi Duna-fürdők és uszodák számára.*[52] 1897-ben rendeletileg tiltották meg — nem először és nem is utoljára — a szabad Dunában való fürdést.[53] A tilalmak hatására lassan kialakult a nyilvánosságnak egy társadalmilag szabályozott tere, amely közvetlen előzményét jelentette a modern strandfürdők intézményének. Ahhoz, hogy társadalmi pozíciójuk szerint teljesen különböző emberek számára létrejöhessen a tömeges *jelenlét* lehetősége, mindenekelőtt szabályozni kellett a közös terek használatát úgy, hogy az egymással összeegyeztethetetlennek tűnő szokások kiküszöbölhetők legyenek. E tilalmak elsősorban a tiszta és fegyelmezett polgárt igyekeztek védelmezni és ezáltal mindenkit, aki kánikula idején a fürdést választotta, bizonyos normák betartására köteleztek. A tilalmak egyúttal arról is árulkodnak, hogy melyek lehettek azok a legelterjedtebb szokások, melyeket a modern

[48] *Sipos András*: A kolerajárvány, és ahogy a város válaszol. In: Gyáni Gábor (szerk.): Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda. Bp., 1998. 111–139.

[49] BFL IV. 1407. b. 16666/1887-I.

[50] *Sipos*: i. m. 1996. 5

[51] BFL IV. 1407. b. 16666/1887-I.

[52] BFL IV. 1407. b.290/1893-I.

[53] BFL IV. 1407. b. 254/1896-I.

Duna-fürdőkben korlátozni kellett. A rendeletek alkotói tisztában voltak azzal, hogy a néhány évvel korábbi súlyos kolerajárványhoz hasonló esetek csak a higiénia alapos betartatása által előzhetők meg. Később — visszatekintve — egy városatya meg is jegyezte, hogy a „Duna hozza a kolerát!"[54]. A szabályrendeletek alkotóinak fejében szorosan összekapcsolódott az egészséges népesség és a fegyelmezett test ideálja. Tilos volt tehát kutyát vinni az uszodába, tilos volt a dohányzás, és szappannal mosakodni is csak a kijelölt helyen lehetett. A legfontosabb természetesen az volt, hogy a fürdőzők megfelelő öltözetben jelenjenek meg és ne keltsenek közfelháborodást. A Duna-uszodák legnagyobb újdonsága mindenképpen az volt, hogy az ott fürdőzők testi valójukban láthatták egymást, amire a polgári nyilvánosság egyéb intézményeiben nem volt módjuk. A nyilvánosság elől teljesen eltakart és elfedett test polgári eszménye itt már nem valósulhatott meg, éppen ezért a test legalább részleges elfedése rendkívül következetes felügyeletet követelt meg.

„A Duna-fürdőkben és uszodákban férfiaknak úszónadrág nélkül fürdeni nem szabad. Az átláthatatlan és bezárható külön fürdő-fülkékben azonban a fürdés ruhátlanul is meg van engedve."[55]

Tisztaság és *biztonság* — e jelszavak által alakították ki rendőrök, orvosok és maga a polgári közönség egy nagyon lassú folyamat eredményeképpen a Duna-fürdő nyilvános terét és e tér meglehetősen szabályozott társadalmi használatát. Ezek a létesítmények ugyanakkor azt a klasszikus polgári értékrendet is magukban hordozták, melyet a hihetetlen gyorsasággal növekvő nagyváros mind kevesebb lakója vallott már magáénak. Budapesten a kommerciális tömegkultúra átható ereje a századfordulón kezdett valóban érzékelhetővé válni – amely immár képes volt létrehozni az önmagát is újratermelő nagyvárosi identitást.[56] A polgári értékek lassú szétterjedése a társadalomban lassanként minőségileg is átalakította a városi kultúrát és a mindennapokat. Az urbanizáció által életre hívott modern struktúrák ugyanakkor összességükben is hatással voltak a nagyváros összes lakójának a viselkedésére, jóllehet a testkultúra modern formáinak tömeges elterjedése mögött társadalmi rétegenként más és más motiváció húzódott meg.

Az új társadalom újfajta szükségletei, a szabadidő eltöltésének modernizálódása a háborút követően nem tették lehetővé a hagyományos polgári Duna-uszodák újjáéledését. Olyan új intézmények jöttek létre ekkoriban egymás után, melyekben az emberek növekvő tömegei hódolhattak a testkultúra modern szokásainak — ezek közül talán a legjellegzetesebbek az újonnan alapított strandfürdők voltak.

A modern strandfürdő a nagyváros társadalmi és technikai környezetében

A modern nagyváros társadalmi és technikai környezete

Az egységes főváros megteremtése és az urbanizáció világszinten is hihetetlen mértékű tempója természetesen nem maradhatott hatás nélkül a megnöve-

[54] *Gábor Andor*: Dunai fürdők. A Nap, 1913. augusztus 6. 8.
[55] BFL IV. 1407. b. 16666/1887-I., 10. §.
[56] *Gyáni Gábor*: A kultúra adásvétele. Budapesti Negyed, 5. évf. 16–17. sz. 5–8.

kedett számú lakosság szabadidős szokásaira sem. Mint láttuk, a nagyvárosban élők mindennapi élete egyre inkább a hatósági szabályozás és tervezés részévé vált, hiszen „csak így lehett elérni, hogy mindenki olyan módon használja a [városi] teret, ami mások egészségét és vagyonának épségét nem veszélyezteti, őket jogos térhasználati igényeikben nem gátolja, és nem utolsó sorban a nagy tömegek összezsúfolódásából természetszerűen adódó, a közösség egészét fenyegető járványveszélyt nem súlyosbítja."[57] A legfőbb feladatot egy olyan technikai környezet kialakítása jelentette, mellyel a kapitalizmus feltartóztathatatlan terjeszkedését kísérő társadalmi folyamatokat lehetett kordában tartani. A századfordulót követően a statisztikusok, várostervezők és társadalmi reformerek figyelme a kialakuló tömegtársadalom által felvetett új problémákra terelődött. A nagyvárosi népesség, a *laissez faire* gazdaság terjeszkedése és a liberális politika csődje új megoldásokat sürgetett, amit Budapest haladó vezetése is idejekorán fölismert.

A polgári Duna-fürdők a tízes években láthatóan már nem elégítették ki a megváltozott igényeket, de a reformer javaslatok és a strandfürdők lelkes híveinek a propagandája még Bárczy István nyitottabb szellemű városvezetésénél sem találtak minden esetben meghallgatásra; ezért a háború előtt egyetlen valódi strandfürdő létesítésére sem került sor. A Tanácsköztársaság rövid időszaka azonban a társadalmi reformok és a modern várostervezés valóságos szabad szárnyalását eredményezte és a forradalom „laboratóriuma" teremtett lehetőséget először valódi strandfürdők létesítésére. Az ekkor megindult folyamatot viszont már a két háború közötti városvezetés sem tudta visszafordítani; kiderült ugyanis, hogy nemcsak nagy szükség van strandokra, de ez az intézmény alkalmas lehet a tömegtársadalom bizonyos feszültségeinek a levezetésére — viszonylag szerény anyagi befektetés mellett. A gyógyfürdők által kialakított *történelmi-természeti* miliő mellett a harmincas évekre Budapesten is egyre jelentősebbé vált a strandfürdők *társadalmi-technikai* környezete. Ebben az új társadalmi térben egyre dominánsabb a technika jelenléte (hullámfürdő). A higiénia helyi érdekeket hangsúlyozó, fegyelmező stratégiájának helyébe fokozatosan a társadalmi norma egyetemességét hirdető várospolitika lép.[58]

Az újonnan épített gyógyfürdőkben szigorúan elválasztották egymástól a polgári fürdőt (a társasági élet terét) és a népfürdőket (a tisztálkodás terét). Szimbolikusan a társadalom is tagolódik a térben, hiszen a modern társadalmakban az egyének helyzetét az szabja meg, hogy milyen pozíciót birtokolnak adott pillanatban adott viszony-rendszeren belül. Ezt a társadalmi szegregációt tükrözték vissza eleinte a húszas években alapított strandfürdők is: a gyógyfürdők mellett létesített „úri" strandok, a Duna-strandok, az ingyen fürdők és a szabad Duna-fürdők nemcsak eltérő igényeket elégítettek ki, de térben is szigorúan elkülönültek egymástól. A Palatinus strandfürdő például — Vámossy Zoltán megfogalmazása szerint — a Szent Margitszigeti Gyógyfürdőtől éppen *illendő* távolságra épült fel.[59] Az illendő távolság ebben az esetben mintegy 500 métert jelentett. A szegény

[57] *Sipos:* i.m. 1996. 195.

[58] *Paul Rabinow*: French Modern. Norms and Forms of Social Environment. Chicago, 1995.

[59] *Vámossy Zoltán*: Budapest fürdőváros. In: Dr. Dalmady Zoltán (szerk.): Magyarország balneológiai értékei. Bp., 1929. 53–70.

tömegek kénytelenek voltak a várostól távoli strandokra zarándokolni: a Római partra, a káposztásmegyeri Duna-partra vagy a Szentendrei szigetre. A tehetősebbek ellenben a város belső kerületeiben kerestek maguknak kikapcsolódást: a Palatinus, a Gellért és a Széchenyi strandjain. A természetbe való menekülésre egyeseknek a városon kívül, másoknak a városon belül nyílt módjuk, de a strand térbeli struktúrája minden esetben közönségének társadalmi helyzetét fejezte ki. A harmincas évektől kezdve azonban egyre tömegesebbé válik a strand és a weekend által fémjelzett életforma, és a hozzájuk kapcsolódó szabadidős tevékenységek egész sora. Ebben a nagyvárosi miliőben már nem kizárólag társadalmi rétegek szerint különülnek el egymástól az emberek (bár ez még sokáig, bizonyos értelemben napjainkig, meghatározó szervezőelem), hanem különböző életstílusok szerint: a gyógyulni vágyók termálfürdőkbe, a pihenni szándékozók Csillaghegyre, a szórakozni akarók a Palatinusra mennek.

Strandalapítások

Budapesten — sok más kezdeményezéshez hasonlóan — a strandfürdő alapításának a gondolata is külföldi példák nyomán merült fel, de szerepet játszott benne az is, hogy a vidéki városokban (Szeged, Siófok)[60] is egyre-másra alakultak szabadtéri fürdők. A legfontosabb érvek itt is a szociálpolitika és az egészségügy képviselői részéről hangzottak el. Az ingyen Duna-fürdők megfelelő tapasztalatot és hátteret jelenthettek a fővárosi vezetés számára egy valóban tömeges igényeket kielégítő strandfürdő felállításához, ugyanakkor éppen ezek szolgáltatták a legfőbb érvet az ellentábor számára is, akik szerint a főváros már éppen elegendő szociális jellegű fürdőt tart fenn és anyagilag nem is bír el ennél többet. A század elején még senkiben sem merült föl, hogy a strand akár üzletileg nyereséges vállalkozás is lehet, mivel azt elsősorban szociális intézménynek tekintették. Éppen ezért a magántőke kevés érdeklődést mutatott iránta. A városatyák a századfordulótól valójában a gyógyfürdők építésének a lázában égtek. E fürdők nemcsak anyagilag tűntek kifizetődőnek, hanem az idegenforgalom szempontjából is vonzóak voltak. A Széchenyi-fürdő és a Gellért-fürdő ugyanakkor sokkal jobban megfelelt a polgári középrétegek reprezentációs igényeinek és a „boldog békeidők" fürdőkultuszának is.

A külföldi példák azonban amellett tanúskodtak, hogy üzleti vállalkozásként sem volt feltétlenül sikertelen strandfürdők üzemeltetése. Az első elgondolások még a strand és a Duna-fürdő közötti átmeneti megoldás tervét vázolták föl. Heuffel Adolf külföldi útja során szerzett tapasztalatai alapján például azt javasolta 1904-ben az új rakpart építését felügyelő bizottságnak, hogy egy *állandó Duna-fürdőt* állítsanak föl a Margit-híd és a Dráva utca között.[61]

A terv szerint a fürdő közvetlenül a part mentén épült volna fel és a Duna vize táplálta volna medencéit. A szociális és egészségügyi szemponton túl érvei

[60] A szegedi Tisza-uszodákra vonatkozóan ld. Serfőző Lajos (szerk.): Szeged története. Negyedik rész, 1919–1945. Szeged, 1994. 254. A balatoni strandéletre ld. *Kanyar József*: A dél-balatoni fürdőkultúra kialakulásának történeti korszakai. In: Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv, 9. sz. Kaposvár, 1978. 142–179.

[61] BFL IV. 1407. b. 3831/1904-VI

között a javaslat készítője azt is felsorakoztatta, hogy az ingyen Duna-fürdők helye így felszabadulhatna a kereskedelem számára. A mérnöki hivatal azonban nem támogatta az ötletet, és annak a véleményének adott hangot, hogy az állandó Duna-fürdő legfőbb célja a tömegek fürdési lehetőségeinek a növelése, amit a nagyszabású fürdőépítési program úgyis meg fog majd oldani. A strandfürdők alapítása akkor vehetett igazán nagy lendületet, amikor egyrészt kiderült, hogy a felépült fürdők a kérdést korántsem oldották meg, másrészt a magántőke is felismerte az új szokásban rejlő üzleti lehetőségeket. A téma azonban addig is állandóan napirenden maradt a sajtóban és a fővárosi közgyűlésben egyaránt.

Két sikertelen kísérlet — Újpest és Lágymányos

A nyugati mintára építendő budapesti strandfürdő ötletének hívei idehaza is jelentősen megszaporodtak a bécsi Gänsehäufel óriási Duna-parti uszodájának 1907-es megnyitása után. Úgy vélték, a Budapesten is átfolyó Duna szinte predesztinálja a fővárost egy hasonló létesítmény felállítására és ezért különféle propagandaanyagokban terjesztették a strandfürdő alapításának a gondolatát. A még nem is létező intézményt hol „homokparti fürdőnek", hol idézőjelbe téve *strandfürdőnek* nevezték. Budapesten — a hatóságok laza ellenőrzését kihasználva — a század tízes éveire elterjedt gyakorlattá vált a strandolás a szabad Duna-partokon. A szegényebb rétegek tömegesen keresték fel az újpesti és a lágymányosi partokat egy-egy forró hétvégén. A különféle helyek elnevezései önmagukban is sokatmondóak: az újpesti vízmű balpartját a híres belga tengerparti fürdő után szabadon „Osztendének", a megyeri csárda feletti partszakaszt pedig Velence mintájára „Lidónak" nevezték.[62] A tiszti főorvos megfogalmazása szerint[63] valóságos divattá lett a strandalapítás ötlete. A természetimádók e szűk köre kezdettől fogva *strandéletről* beszélt, jelezve, hogy nem csupán egy intézmény felépítését szeretnék elérni, hanem az új, addig ismeretlen életstílust is szeretnék elterjeszteni, melynek jelszava a „nap-víz-levegő" egysége, kiegészítve a homok egészségre kiváló hatásával.

A kezdeményezés azonban akkor vett igazán nagy lendületet, amikor a törvényhatósági bizottságban is akadt az ügynek lelkes támogatója, Dr. Kassai Ferenc bizottsági tag, a Lipótvárosi Társaskör ügyvezető igazgatójának a személyében. Bárczy 1911-es látogatása alkalmával nyilvánosan megígérte, hogy „a bécsi Gänsehäufel mintájára legrövidebb időn belül egy dunai strand-fürdőt fognak létesíteni az újpesti vízművek közelében."[64]. Az újpesti gyárak pedig élve a kínálkozó lehetőséggel, két évvel később közös kérelemben fordultak a polgármesterhez, hiszen az ügy egyáltalán nem haladt előre, jóllehet nyaranta sok ezer munkás fürdött a szabad Dunának ezen a részén. Ekkor figyelt fel a tervre Kassai, és „a homokparti fürdőtípus lelkes híve — mondhatni: fanatikusa" lett.[65] 1913. május 21-én önálló indítványt terjesztett be a törvényhatóság közgyűléséhez egy homok-

[62] *Kajlinger Mihály:* A római strandfürdő keletkezése, berendezése és használhatósága. Kézirat. 1919. 1.

[63] BFL IV. 1407. b. 42127/1914- XVI.

[64] BFL IV. 1407. b. 42127/1914- XVI.

[65] *Kassai:* i. m. 1914. 1.

parti fürdő létesítésének tárgyában.[66] Ebben egy — a bécsihez hasonló — Duna-parti strandfürdő létesítését javasolta a főváros északi részén.[67] Legalkalmasabb helyként a Duna-part Hungária út feletti szakaszát jelölte meg, hiszen a strand célja elsősorban a munkások fürdési igényeinek a kielégítése és a „középosztály részére való létesítése csak másodsorban kerülhet szóba". Ez a terv napi 200 fürdőzővel számolt és az építkezés költségeit mintegy 20000 koronára becsülte. Éppen olcsóságával kívánta felhívni magára a városvezetés figyelmét. Nem sokkal ezután azonban megváltozott a helyszín, mert mint kiderült, a kijelölt helytől nem messze torkolt be a Dunába az Újpesti szennycsatorna, amely a „vizet fürdésre alkalmatlanná és undorítóvá teszi".[68] Ekkorra azonban már valóban Kassai szívügye lett a strand létesítése és kitartott terve mellett. Újonnan beterjesztett javaslatában a lágymányosi holt dunaágban,[69] a Műegyetem mögötti Kopaszi-gáton és a közeli szigeten jelölte ki a homokparti fürdő korábbinál sokkal grandiózusabb tervét.

Ez valószínűleg annak is köszönhető, hogy Kassai időközben a főváros megbízásából nyugat-európai tanulmányúton vett részt[70] az újonnan alapított bécsi és német strandfürdők megtekintése céljából.[71] Ez az út, ha lehet, tovább fokozta a bizottsági tag lelkesedését. Az utazás legfontosabb része, természetesen, az új bécsi strandfürdő megtekintése volt, de Kassai ellátogatott Münchenbe, Mannheimbe, Frankfurtba, Kölnbe, Berlinbe és Drezdába is. A strand hívei az egészséges életmód, a modern testkultusz és a szociális gondoskodás német, illetve amerikai példáira hivatkoztak, amikor eszméjüket hazai környezetben kívánták meghonosítani.

„Miért nincs Budapestnek strandfürdője, miért nincsen Budapestnek lég- és napfürdője, holott ezek a fürdőfajták a legolcsóbbak, létesítésük, fenntartásuk alig kerül valamibe és egészségi szempontból óriási előnyöket jelentenek egy világváros életében. Nem is szólva a wieni Gänsehäufelről — amely a maga nemében páratlan, — Németország, Franciaország, de főleg az amerikai Egyesült-Államokban alig van város, melynek ne lenne strandfürdője."[72]

A nyár folyamán a Neumann és Társa cég, Kassai nagyszabású tervei alapján[73] el is készítette a lágymányosi „parti (strand) fürdő" műszaki leírását, amely

---

[66] BFL IV. 1407. b. 1143/1913-XVI.

[67] Lehetőségként felmerült a Római fürdő környéke vagy a Szentendrei sziget alsó része, a Margitsziget északi oldala vagy a Szunyog sziget melletti kis sziget és az újpesti rakpart Hungária út feletti partrészlete. A későbbiekben ezeken a helyeken szinte kivétel nélkül létesült strand valamilyen formában.

[68] BFL IV. 1407. b. 1143/1913-XVI.

[69] A szóban forgó terület a fővárosi pénzalap tulajdonában volt, de 1918-ig bérbe adva.

[70] Sipos András véleménye szerint: „... e folyamat motorja a német nagyvárosokban legtöbb helyen az 1860–1870-es évektől kiterebélyesedő hivatásos városigazgatási bürokrácia és a vele szakmai-társadalmi szervezetek közvetítésével szorosan együttműködő, a társadalmi kérdések iránt hivatásánál fogva is érdeklődő új típusú szakértelmiség volt. A budapesti városigazgatás szakembergárdájának élvonalaa főváros által finanszírozott tanulmányutak révén is széles nemzetközi látókörrel rendelkezett." *Sipos*: i. m. 1996. 256. Kassai ugyan nem volt kimondottan szakember, de a társadalmi kérdések iránt fogékony, progresszív politikus.

[71] *Kassai Ferenc – Hajnal János*: Tanulmányi jelentés – az európai édesvizi és homokparti fürdőkről. Bp., 1913.

[72] *Kassai:* i. m. 1914. 3.

[73] BFL IV. 1407. b. 1143/1913-XVI.

valóban a társadalom lehető legszélesebb körének az igényeit és szükségleteit igyekezett figyelembe venni; egy igazi tömegstrand lehetőségét vetítette előre, ahol naponta 24000 ember fürödhetne. A rengeteg aláírással ellátott emlékirat legfőbb érve szerint itt már gyakorlatilag úgyis létezik a népstrandfürdő, amit csupán *intézményesíteni* kellene — vagyis a városi intézményrendszer keretei közé illeszteni a már fennálló társadalmi gyakorlatot. Főként a Duna-fürdők és az ezekből kialakult strandok alapításának megszokott módszere volt ez az eljárás, melynek során az állam nem a tiltás, hanem a gyakorlat szabályozott keretek közötti normává emelése révén avatkozott be a városlakók hétköznapjaiba.

A terv készítői nemcsak a „legkényesebbek igényeit elégítik ki" a büfé, az étterem, a „terasse" és a kávéház létesítésével, hanem szem előtt tartják a könnyű megközelíthetőség szempontját is, hogy „a kevésbé tehetősek is élvezhessék a levegő, nap és víz együttes üdítő- és gyógyító hatását". De éppen a tömegesség miatt, a strandfürdő területi beosztása fogja majd a társadalmi szegregációt megvalósítani több szinten is. Először egy első- („úri/homok") és egy másodosztályú („munkás") fürdő elválasztása által. A tervrajz szerint ezek kerülnének egymástól legtávolabbra, míg a nemileg elkülönített férfi és női fürdők egymáshoz közelebb helyezkednek el. Sőt, a családi fürdőben férfiak és nők közösen fürödhetnének, hiszen „a közös fürdőnek igen jelentős erkölcsnevelő, fegyelmező hatása van."[74] A higiénia követelményeit a „Duna kristálytiszta vize", a latrinák és a vízvezeték biztosítaná. A biztonság fenntartása végett az egész strandot drótsövénnyel kerítenék be és természetesen lehetővé tennék a folyamrendőrség közlekedését is. A pihenni vágyókat homok, pázsit és egy terasz várná, a sportolóknak pedig különféle tornaszerek és vízi sporteszközök állnának rendelkezésére.

A terv grandiózus volta azonban elrettentette a városatyákat, akik nem kívántak konkurenciát teremteni a fővárosi pénzen létesítendő gyógyfürdők számára[75] és minden eszközzel igyekeztek megakadályozni egy kommunális strandfürdő létesítését. A legfőbb érv szerint Budapest így is sokkal több fürdővel rendelkezik, mint más európai városok, ezért nincs szükség külön strandfürdőre. A tiszti főorvos pedig azzal utasította el Kassai lágymányosi tervét, hogy az a „wieni Gänsehäufel egy rossz másolata".[76] A strandfürdő eszméje nem válhatott valóra addig, amíg azt csupán idegenforgalmi intézménynek tekintette a főváros vezetése és a várostervezők sem tudták, nem is igen akarták felismerni, hogy a strand szociálisan eltér a gyógyfürdőktől és a Duna-uszodáktól. Kassai tovább folytatta eredménytelen propaganda-hadjáratát. 1917-ben felmerült ugyan még egyszer a strandfürdő ötlete Angyalföld készülő szabályozási tervei kapcsán, de ez is hamvában holt el. A modern parti fürdő gondolata egy meglehetősen váratlan esemény kapcsán került ismét az érdeklődés középpontjába.

Sikeres kísérletek – a Palatinus és a Római strandfürdő

A háború előtti városvezetés szóban elismerte ugyan egy budapesti strand létesítésének széles körű társadalmi igényét, a fürdőépítkezés koncepciójában a-

[74] *Kassai:* i. m. 1914. 11.
[75] Fővárosi Közlöny, 1914. 25. évf. 52. sz. 1958.
[76] BFL IV. 1407. b. 1143/1913-XVI.

zonban sokkal fontosabb szerepet kapott a kulturális (értsd: polgári-reprezentatív) és a gazdasági-idegenfogalmi szempont. Ezzel szemben a tiszavirág életű proletárdiktatúra éppen a probléma másik oldalát ragadta meg és kizárólag szociális kérdésként kezelte a strandfürdők alapításának tervét. Ennek köszönhetően e rövid idő alatt legalább két modern értelemben vett strandfürdő jutott el a — legalábbis részleges — megvalósítás állapotáig. A gyors és minden vitát nélkülöző döntések következtében a strandfürdők a meddő tervezgetések után példamutató gyorsasággal váltak a fővárosban is valósággá. Ezután az ellenforradalmi városvezetés sem fordíthatta vissza az események menetét. Mindazonáltal a gyors és meggondolatlan tettek a későbbiekben nemcsak a két felépített strandfürdőt, de a mögötte álló eszmei motívumot is olyan politikai diskurzus erőterébe kényszerítették, amely lényegesen hátráltatta további létesítmények építését. A húszas évek vitáit — némileg leegyszerűsítve — úgy lehet jellemezni, hogy míg a tanács szociáldemokrata képviselői folyamatosan további népstrandfürdők felállítását szorgalmazták, addig a városvezetés többsége szüntelenül a „Budapest-fürdőváros" jelszavával alátámasztott gyógyfürdő-építési programot támogatta. Mintegy tíz évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a strandfürdő alapításának eszméje legalább részben megszabaduljon egyoldalúan baloldali jelentéstartalmától és tömeges méretekben valóra válhasson.

A nagy sietséggel megalakított Fővárosi Népbiztosság egyik első lépésével 1919. április 3-án rendelet útján „átadta Budapest proletárságának használatára" az összes Duna-fürdőt,[77] majd újabb tollvonással minden magánfürdőt a főváros tulajdonába vettek.[78] A közeledő nyárra való tekintettel pedig szinte már túlzó gyorsasággal láttak hozzá a régóta halogatott strandfürdők építésének. Kajlinger Mihály, a Fővárosi Vízművek — a Tanácsköztársaság idején műszaki tanácsossá lefokozott — igazgatójának későbbi beszámolója szerint május elején hivatta őt a XII. (vízvezetéki és világítási) ügyosztály egyik vezetője és felszólította, hogy két napon belül jelölje ki a strandfürdőre alkalmas helyeket Budapest területén. Kajlinger két mérnöktársával négy lehetőséget vázolt föl:[79] 1. a Margitsziget északi részét; 2. a városligeti artézi víz felhasználását; 3. a városligeti tó stranddá alakítását; 4. a római fürdő vizeinek hasznosítását. Elgondolásaiból kettő jutott el a megvalósításig a Tanácsköztársaság idején.

A Római strandfürdő. A Római fürdő parkja a szentendrei HÉV hasonló nevű megállójától nem messze, a Krempel-malom közelében terült el nagyjából másfél hold nagyságú területen. Az „öt forrástavat" részben a földből feltörő termálforrások, részben egy patak vize táplálta és a 19. század végétől kedvelt fürdőhellyé vált. A környék betelepítése az 1890-es években, a szentendrei HÉV vonalának a megépítése után vett nagyobb lendületet. 1896-ban alakult meg a Római Fürdőtelep Egyesület, melynek elsődleges célja „kieszközölni az egyesületi tagok részére, hogy azok a római fürdő melletti területnek külön megjelölt részén maguknak családi ház építésére telket szerezzenek" a főváros által biztosított

[77] BFL IV. 1407.b. 52172/1919-XIV

[78] Fővárosi Közlöny, 1910. 21. évf. 410

[79] *Kajlinger:* i.m. 3–4. Meg kell azonban jegyezni, hogy ő eleve elvetette a Duna-parton létesíthető strand gondolatát.

térségen.[80] A fürdő körül tehát egyfajta középosztályi kertváros kezdett kialakulni, s az itt lakók szabadidejük meghatározó részét a fürdőben és a körötte elterülő parkosított, zöld területen töltötték el. Amikor azonban a Fővárosi Népbiztosság felkérte Kajlinger Mihályt a strandfürdő helyének a kijelölésére, ő nem az eredeti fürdő környékét javasolta — mivel azt túlságosan mocsarasnak ítélte —, hanem egy attól 1300 méter távolságra lévő Duna-parti, homokos részt, nem messze a hajóállomástól.[81]

A Forradalmi Munkás- és Katonatanács Elnöksége május 19-én határozatot is hozott a strandfürdő felépítéséről.[82] A forrástól csöveken vezették le a vizet a strandfürdő területén kialakított két medencéhez, és közöttük a lehető legegyszerűbb fabódékból alakítottak ki öltözőket. Igyekeztek mindent a lehető leggyorsabb és legolcsóbb módon megvalósítani, így például az illemhelyet is. „A klozetteket kabinokra osztvák, ülőpadjuk nincs, hanem az úgynevezett török rendszert követve, a lábnyomoknak megfelelő mélyedésekkel ellátott betonlapokból állanak."[83] A strandot július 19-én adták át a közönségnek, de a Tanácsköztársaság bukását követően a fürdőtelep eredeti tulajdonosa a vizet már augusztus 8-án elzáratta. A tulajdonos papírokkal is bizonyítható jogos igénye azonban a jogban kevéssé járatos, strandolni vágyó tömegeket kevéssé foglalkoztatta. „A közönség e 19, illetve 22 nap alatt annyira látogatta s annyira megkedvelte a strandfürdőt, hogy tömegesen jártak ki még napokig, remélve újból való megnyitását s hangosan adva kifejezést megbotránkozásuknak."[84]

A tanács ezután meglehetősen kényes helyzetbe került. A magántulajdont, természetesen, kénytelenek voltak elismerni, ám a még viszonylag kiszámíthatatlan hangulatú tömegek igényét sem hagyhatták teljesen figyelmen kívül. Ezért a rendelkezésre álló eszközökkel igyekeztek felkarolni a strandfürdő ügyét.

„A strandfürdőt, habár az augusztus hónap időjárása általában kedvezőtlen volt, a közönség nagy tömegekben kereste föl, pedig a rossz közlekedési viszonyok a fürdő látogatását nagyban akadályozták, úgy hogy a strandfürdő fenntartása a köz szempontjából feltétlenül kívánatosnak látszik."[85] A fővárosnak az volt az álláspontja, hogy „ha a kommunisták olyat csináltak, amely a köznek hasznos lehet és ha már a közpénzeket és a köztulajdonba [!] lévő anyagokat felhasználták, akkor iparkodjon azt megtartani és a normális viszonyoknak megfelelően berendezni".[86]

A tanács 1919. szeptember 4-én felhatalmazta dr. Berczeli Jenő tanácsnokot, hogy folytasson tárgyalásokat a Római strandfürdő kapcsán felmerült birtokjogi viták megoldása érdekében, mivel a strand az Országos Kaszinó és Wittmann Ferenc telkein, ráadásul a magántulajdonban lévő Római-fürdő vizének felhasználásával létesült. A tárgyalások azonban semmilyen eredményre sem vezettek. A tél a strandolók vérmérsékletét is lehűtötte és a politikai helyzet is konszoli-

[80] Római Fürdőtelep Egyesület Alapszabályai, 1896. 2. §.
[81] *Kajlinger:* i. m. 5.
[82] A 69.535/1919-XII. számú határozat.
[83] *Kajlinger:* i. m. 8.
[84] *Kajlinger:* i. m. 9.
[85] BFL IV. 1407. b. 103759/1919-XVI.
[86] BFL IV. 1407. b. 30208/1920-XVI.

dálódni látszott, tehát a strand fenntartására sem volt már mindenáron szükség. A végső döntés 1921-ben született meg: a Római strandfürdő teljes felszerelését elárverezték és a telek visszakerült az eredeti tulajdonosokhoz.[87] Az emberek azonban mégiscsak fölfedeztek valamit és a Római-part hamarosan a főváros egyik legkedveltebb Duna-strandjává lett. Nem ártott volna talán megfogadni egy korábbi tanácsi előterjesztés jóslatát:

„Figyelembe veendő volna a strandfürdő fenntartásánál a közönségnek a strandfürdő iránti szeretete, amely nemcsak a Rómaifürdői strandfürdőnél volt észlelhető, hanem az ugyancsak tavaly megnyílott Margitszigeti strandfürdőnél is."[88]

A Margitszigeti strandfürdő. A Margitszigeten létesítendő termál strandfürdő terve először a század elején merült föl. 1909-ben a szigetet a Fővárosi Közmunkák Tanácsa vette meg,[89] amely 1912-ben a főként külföldi tőkecsoportokból álló Szent Margitsziget Gyógyfürdő Részvénytársaságnak adott koncessziót a Margitsziget kihasználására.[90] Ekkor újították fel a 19. század második felében létesített gyógyfürdőt és felmerült egy világszínvonalú strandfürdő megvalósításának a szándéka, melynek elsődleges célja az lett volna, hogy „amerikai mintájú kacagtató vízimulatságoknak" adjon otthont.[91]

A részvénytársaság működését azonban sokkal inkább a botrányok jellemezték, mint a fejlesztés.[92] A nagyszabású tervek — sokkal szerényebb keretek között — először a Tanácsköztársaság idején valósulhattak meg, amikor a szigetet a nagyközönség előtt megnyitó munkáshatalom soron kívül napirendre tűzte a strandfürdők létesítését. A Római strandfürdőtől eltérően a szigeti strand kérdését nem a Fővárosi Népbiztosság, hanem a Népjóléti és Közegészségügyi Népbiztosság karolta fel, ezáltal is jelezve, hogy a kommunista hatalom a strandok ügyét szociálpolitikai kérdésként kezeli. A baloldali sajtó pedig kitörő lelkesedéssel fogadta a kezdeményezést:

„Budapest városának lakói régóta nélkülözik azt a lehetőséget, hogy a város szerencsés fekvését kihasználva a Duna partján nap- és vízkúrát véve, meggyógyítsák a nagyvárosi élet egészségtelen behatásának kitett szervezetüket. A margitszigeti strandfürdő] nagyméretű lesz s így naponta sok ezer proletárnak alkalmat fog adni arra, hogy egészségét erősítse és helyreállítsa."[93]

Az intézmény 1919. júliusában nyílt meg és a kezdetleges felszerelések ellenére óriási népszerűségnek örvendett. A medencéket termálvíz táplálta, de azok talaja még nem volt lebetonozva. Az öltözők az egész területet beterítő homokon sebtében összeállított fabódékból álltak. A strand melletti Duna-parton uszoda nyílt, de nem szerelték fel megfelelő mentőfelszereléssel, ezért szinte mindennaposak voltak a kisebb-nagyobb balesetek. A Tanácsköztársaság bukása után itt is felmerültek birtokjogi viták. A részvénytársaság a fővárostól kért kárpótlást a

---

[87] BFL IV. 1407. b. 148884/1921-XVI.

[88] BFL IV. 1407. b. 30.208/1920-XVI.

[89] Az 1908: XLVIII. tc. alapján.

[90] *Beck Béla* (szerk.): A fővárosi fürdők 75 éve. Bp., 1987. 250.

[91] A Nap, 1913. július 31. 11.

[92] *Gyalay Mihály – Szekeres József*: A Szent Margitsziget Gyógyfürdő Részvénytársaság története. In: Tanulmányok Budapest Múltjából XXIV. Bp., 1991. 115–175.

[93] Nőmunkás, 1919. 20. sz. 5–6.

hozzájárulásuk nélkül az általuk bérelt területen felépült strandfürdőért.[94] A tanács viszont nem tekintette magát a kommunista hatalom jogutódjának, ugyanakkor azzal vádolta a bérlőtársaságot, hogy annak ügyvezető igazgatója, Kallós István, személyesen vette át annak idején a strandfürdőt a tanácskormánytól.[95] A jogi viták közben a strand tovább üzemelt, 1920-ban a Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE) működtette a sportlétesítményt.[96] A népstrandfürdő a tömegtársadalom találmányaként egyaránt beleillett a jobb- és baloldali populizmus társadalomnevelő programjába, úgyhogy míg a város vezetőinek kényes polgári ízlésvilágát meglehetősen zavarta annak kommunista múltja, a MOVE jobboldali radikálisai számára ez nem okozott különösebb problémát.[97] A sorozatos szerencsétlenségek miatt azonban bezárták a létesítményt, majd a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium pályázatot írt ki annak bérbeadására és teljes felújítására. A főváros visszautasította, hogy saját kezelésében működtesse a strandot.[98] Végül 1921-ben a Szent Margitszigeti Gyógyfürdő Rt. kapott engedélyt termál strandfürdő létesítésére.[99] A megújult létesítmény 1921 augusztusában nyílt meg és szakítva a „kínos múlttal", nemsokára a budapesti középrétegek legkedveltebb polgári strandfürdőjévé vált.

A három medence és a Duna-strand egyszerre mintegy 4–5000 fő befogadására volt alkalmas. Az intézmény előkelő jellegét erősítette a szökőkút, valamint az, hogy tilos volt ételt bevinni a strand területére. Mindenkinek a benti vendéglőben kellett megvásárolnia az enni- és innivalót.[100] A hétvégén 30.000 (inflációs) koronába kerülő öltözőszekrényt, valamint a további 23.000 koronát kitevő fürdőruha- és lepedőkölcsönzést csak a tehetősebbek engedhették meg maguknak, főleg ha arra gondolunk, hogy már a 4000 koronába kerülő szigeti belépőt sem mindenki tudta megfizetni.

A divatot azonban már nem lehetett megfékezni. A fővárosban sorra alakultak a különböző társadalmi igényeket kielégítő strandok.

---

[94] BFL XI. 1542./35:1919/ 27a.

[95] BFL XI. 1542./35:1919/26b.

[96] BFL IV. 1407. b. 53.041/1921-III.

[97] A társadalomtörténészek nemegyszer rámutattak már a szélsőséges és populista politikai propaganda, a tömegtársadalom és a sport szoros összefüggésére. Ennek fényében meglepő, hogy ugyanabban a tanulmányban, a témánk szempontjából kitüntetett fontosságú Margitszigetről szólván (*Gyalay Mihály – Szekeres József*: i.m.), ez a kapcsolat teljesen homályban marad. A szerzőpáros ugyanis így ír az 1919. április 13-i kommunista tömegrendezvényről: „A tömeg szűnni nem akaró éljenzése közepette Preusz Mór, Dienes László és Vincze Sándor budapesti népbiztosok tartották meg viharos lelkesedést felidéző [!] szónoklataikat, míg a sportpályákon ifjúsági versenyeken mérték össze erejüket a fiatal csapatok és versenyzők." (129) Néhány oldallal később pedig e szavakkal jellemzik az ellenforradalom sportpolitikáját: „A húszas évek irredenta szellemében alapelvként leszögezték, hogy a szigeten három zónát létesítenek. Így az üdülők s betegek valamint a gyerekek területei között egy harmadikat a testgyakorlások céljaira jelölnek ki." (135) Az ellenforradalom láthatóan tanult valamit a háborút követő forradalmi eseményekből.

[98] BFL IV. 1407. b. 45.139/1920-XVI.

[99] BFL IV. 1407. b. 59.763/1921-III.

[100] Világ, 1925. július 3. 4.

„Budapest-strandfürdőváros": alapítási láz

2. táblázat. A budapesti strandok látogatóinak száma 1930–1949. Duna-strandok és szabad Duna-fürdők nélkül (fő/év)

Év	Széchenyi	Hullám	Danubius	Neptun	Palatinus	Levente sporttelep	Aquincum	Magyar Úszóegylet	Nemzeti Torna Egylet
1930	155004	77431	17902	31455	114739	-	-	-	-
1931	148651	68051	30290	45252	129523	-	-	-	-
1932	151100	80859	40581	28166	131422	-	-	-	-
1933	105535	51588	25163	13849	80969	-	-	-	-
1934	108269	89740	12371	16250	149377	-	-	-	-
1935	138608	126404	23660	13428	131357	14579	7174	26521	6083
1936	135652	122887	23527	13686	156614	n.a.	-	32366	n.a.
1937	130550	110091	23764	12070	237782	14737	-	27591	n.a.
1938	159796	111076	26237	24435	320466	20869	-	32360	27776
1939	186861	121197	26624	16681	352224	19310	-	31799	16067
1940	178351	133588	13799	-	288598	7526	-	23994	19242
1941	241958	177664	17915	-	443923	11617	-	21647	16947
1942	356698	248879	-	-	614835	7500	-	21053	13976
1943	328068	310929	-	-	602148	321	-	19804	-
1944	178152	200484	-	-	189457	-	-	-	-
1945	n.a.	n.a.	-	-	n.a.	-	-	-	-
1946	288065	200244	-	-	181317	-	-	-	-
1947	349225	318578	-	-	238762	-	-	-	-
1948	198824	181096	-	-	316671	-	-	-	-
1949	7617	113526	-	-	153159	-	-	-	-

2. táblázat folytatása

Év	Duna-gyöngygye	KISOK	Római strand-fürdő	Kristály-(tó)	Rákos-gyöngye	Svábhegyi Subalpin	Szent István	Millenári	Dagály	Összesen
1930	-	-	-	-	-	-	-	-	-	396531
1931	-	-	-	-	-	-	-	-	-	421767
1932	-	-	-	-	-	-	-	-	-	432128
1933	-	-	-	-	-	-	-	-	-	277104
1934	-	-	-	-	-	-	-	-	-	376007
1935	-	-	-	-	-	-	-	8817	-	496631
1936	2590	20697	23048	16607	12449	32366	-	14479	-	122236
1937	2660	22044	27091	9487	15826	5610	-	-	-	82718
1938	3904	20176	32967	12778	16302	8495	-	-	-	817637
1939	3234	17090	33090	10832	16137	12229	-	-	-	863375
1940	3108	10983	26357	6467	7549	7124	4384	-	-	731070
1941	3533	8347	33724	8347	-	7889	7298	-	-	1000809
1942	3785	-	35393	-	-	18138	3520	-	-	1323777
1943	4892	-	55672	-	-	18215	22978	-	-	1363027
1944	-	-	24094	-	-	n.a.	3422	-	-	595609
1945	-	-	n.a.	-	-	n.a.	n.a.	-	-	-
1946	-	-	21075	-	-	n.a.	4148	-	-	694849
1947	-	-	23026	-	-	3280	3345	-	-	936216
1948	-	-	11313	-	-	-	4486	-	27865	740255
1949	-	-	1403	-	-	-	498	-	201552	477755

Forrás: Beck Béla (szerk.): A fővárosi fürdők 75 éve. Bp., 1987. 234. 265–314. A budapesti nyilvános fürdők adatai. Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve I–XXXII. 1894–1946.

Az 2. számú táblázat[101] szemléletesen ábrázolja azt a tendenciát, melyet akár strandalapítási láznak is nevezhetünk. A harmincas évekre egyrészt felismerte a magántőke e modern intézményben rejlő — és addig kiaknázatlan — üzleti lehetőségeket, másrészt az újszerű testkultusz egyre nagyobb népszerűsége tömegszükségletté tette a nyári strandfürdőzést. Amíg a húszas éveket a nagy strandok alapítása jellemezte, addig a harmincas években sorra létesítették a kisebb és egyedi kezdeményezésből kinőtt intézményeket. A közönség száma — mint látható — évről-évre, szinte megállás nélkül gyarapodott. Míg 1930-ban mindössze 400.000 látogatója volt a fővárosi strandoknak, addig 1943-ban — a háború kellős közepén — ugyanez a szám már közel 1 millió 400 ezerre, tehát három és félszeresére növekedett. Ezzel párhuzamosan a strandok száma is megnőtt. 1930-ban öt ilyen létesítményt tartott nyilván a statisztika, az évtized végére viszont már évről-évre 15–16 strand várta a fürdeni vágyókat. Ehhez járult még az az évi 2–300 ezer fő, akik a főváros által fenntartott ingyenes és belépődíjas Duna-fürdőket látogatta, láthatóan egyre csökkenő számban.

A statisztika azonban egyáltalán nem szól arról a rengeteg szegény emberről, akik hétvégenként tízezrével fürödtek a szabad Dunában. Ezeket a számokat összeadva és az emelkedő tendenciát megállapítva, nem lehet semmi kétségünk afelől, hogy a strandfürdők valóságos tömegjelenséget idéztek elő Budapesten. „A tömeg ugyan gusztustalan — írta Nádas Sándor 1937-ben — de mégiscsak jó dolog: és örvendetes, hogy a strandolás polgári hobbiból tömegszórakozássá vált." (Ld. a 113. jegyzetet.)

Nem feladatom, hogy sorra vegyem az összes szóban forgó intézményt, csupán az egyes típusok legjellegzetesebb képviselőit igyekszem röviden bemutatni.[102]

3. táblázat. Községi ingyenes és térítéses Duna-uszodák látogatottsága 1930–1944. (fő/év)

	Lágymányosi Duna strandfürdő	IV. kerületi Dunafürdő	Ingyen dunafürdők	Összesen
1930	22350	112687	110691	245728
1931	36425	130733	256655	423813
1932	50232	126953	361889	539074
1933	32140	79955	191455	303550
1934	29314	88426	250311	368051
1935	32700	88198	184918	305816
1936	-	104515	217826	322341
1937	-	108379	195170	303549
1938	-	119875	137130	257005
1939	-	116210	174670	290880

[101] Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve I–XXXII. 1894–1946. (évenként): Fürdőhelyek. E statisztika konstruált jellegét mutatja, hogy a húszas években a strandfürdő még nem volt regisztrált statisztikai tény: egyszerűen nem vették fel az adatok közé a már létező strandok látogatóinak a számát. Ez abból is adódott, hogy a hivatalos diskurzus szívesebben és tendenciózusan felédkezett meg a tanácskormány idején alapított strandokról, másrészt abból, hogy a strandokat még nem sorolták a fürdők intézményi keretei közé.

[102] További — korántsem alapos, de valamelyes — ismertetést nyújt a budapesti strandfürdőkről *Beck Béla*: i. m. 231–247; *Meskó Csaba:* Gyógyfürdők. Bp., 1998. 53–62.

	Lágymányosi Duna strandfürdő	IV. kerületi Dunafürdő	Ingyen dunafürdők	Összesen
1940	-	86700	884010	970710
1941	-	110200	177480	287680
1942	-	172200	94100	266300
1943	-	158500	107800	266300
1944	-	35116	1500	36616

Forrás: Beck Béla (szerk.): A fővárosi fürdők 75 éve. Bp., 1987. 234. 265–314. A budapesti nyilvános fürdők adatai. Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve I–XXXII. 1894–1946.

Községi strandfürdők

A főváros továbbra is minden évben felállította az *ideiglenes ingyen uszodák*at a Duna két partján. Ezek költsége 1935-ben összesen 19235 pengőt tett ki.[103] A forradalom során kisajátított uszodák nagy részét azonban már nem nyitották meg 1920 után, így a három fővárosi Duna-fürdő nem elégítette ki az amúgy is megnövekedett igényeket. A székesfővárosi törvényhatóság közgyűlése ezért „egyhangúlag azon óhajának adott kifejezést, hogy egy, a középosztály igényeit kielégítő Duna-uszoda állíttassék fel"[104] a teljesen elöregedett Beitscher-féle uszoda helyén, az Erzsébet-híd pesti hídfőjénél. A *IV. kerületi Duna-fürdő* már megnyitásakor is kicsinek bizonyult, úgyhogy a forró nyári napokon állandóan sorok kígyóztak a pénztár előtt. Ráadásul a nők csupán délelőtt 8 és 11 óra között használhatták a fürdőt, ami sokszor vezetett kellemetlen incidensekhez, midőn rendőri segédletet volt kénytelen igénybe venni a fürdő vezetősége a női fürdőzők „eltávolításához". Mivel az anyagi erőforrások nem tették lehetővé egy mesterséges strandfürdő létesítését, a főváros vezetése úgy határozott, hogy kibővítik a tutajokon álló Duna-uszodát.[105] A felújított uszodában immár egész nap (reggel 7-től este 8 óráig) fürödhettek mindkét nem tagjai: a nők a híd déli, a férfiak az északi oldalán.[106] Az 50 méteres medence mellett napozó, zuhany és büfé várta a fürdőzőket a „kényesebb igényeknek is megfelelő" Duna-fürdőben.[107] A modern test kevésbé visszafogott kultusza azonban a nemek különválasztása ellenére ide is betört, amint arról a *Szózat* című lap tudósította olvasóit. „Itt megszűnik a szemérem, mint a strandokon, s egy-egy kacagás hangzik fel, ha valamelyik kósza szellő beszemtelenkedik a ruharáncokig, a kosztüm lekerül a testekről, s a nők és férfiak külön uszodában nyakig áldoznak Iszternek."[108]

Tekintettel azonban arra, hogy a szétszerelés és az összerakás állandó költséget jelentett a főváros számára, felmerült valamilyen más, egyszerűbb technikai megoldás lehetősége is: egy állandó Duna-strand ötlete. Ugyanakkor szemmel látható volt az is (hiszen tízezrek fürödtek hétvégenként a szabad Dunában), hogy „éppen a munkások lakásaiban nincs fürdőszoba, akiknek részére igen szükséges volna, hogy végre megcsináljuk azokat a fürdőket, amelyekben ők is tisztálkodhatnak."[109] Ismét

[103] *Liber:* i. m. III. 577.
[104] Fővárosi Közlöny, 1922. 33. évf. 24. sz. 1230
[105] BFL IV. 1407. b. 320/1925-XIV.
[106] Jellegzetes motívum, hogy az új uszoda a férfiaké lett, míg a régit a nők használhatták.
[107] Fővárosi Közlöny, 1925. 36. évf. 27.sz. 795.
[108] Szózat, 1925. augusztus 2. 8.
[109] Fővárosi Közlöny, 1927. 38. évf. 49. sz. 2609.

felmerült a lágymányosi holt-Duna-ágban egy strandfürdő felépítése a szegények számára. Addigra e terület már hatósági engedély nélkül és a tiltó táblák dacára is a munkások szabad fürdőjévé alakult át. A szeméttelep közelében együtt fürdött itt állat és ember. A szabályszegés felett az időnként arra járőröző rendőrök többnyire szemet hunytak. 1928-ban e helyen nyílt meg a *Székesfőváros Ingyen Strandfürdője*, melyben 800 öltözőszekrény várta Lágymányos lakosságát, a parkosítás, ivóvízellátás és az út portalanítása azonban még így is több évet váratott magára. A szórakozás intézményi jellegét mindössze egy „Bekap-lak" nevezetű csárda biztosította. Tulajdonképpen nem történt sokkal több, mint hogy a tanács kijelölt egy partterületet, ahová a szegény emberek a hatóság felügyelete alatt ingyen járhattak fürödni. Ezt két motorcsónak és 5–6 rendőr állandó jelenléte biztosította. Itt azonban már nem lehetett megvalósítani a nemek elkülönítését, úgyhogy mindenki együtt fürödhetett, sőt az sem nagyon zavarta a strandolókat, ha valakinek nem akadt fürdőruhája és fehérneműben mártózott meg a vízben.[110]

Nyilvánvalóvá vált ugyanakkor, hogy ezek a Duna-uszodák csak meghatározott rétegek igényeit elégíthetik ki, és nem mindenki volt hajlandó az egyre piszkosabb Duna amúgy is hideg vizében fürödni a fehérneműt viselő munkások között. Ezért a fővárosi tanácsban felmerült annak lehetősége, hogy jelentős anyagi áldozatok árán, a Budapest-fürdőváros programjába illeszkedve, a két legelőkelőbb gyógyfürdőt — a Széchenyit és a Gellértet — strandfürdőkkel egészítsék ki. Erről 1924–25 folyamán döntés is született.

Ezt az előterjesztést a főváros elsősorban azzal indokolta, hogy „a legutóbbi 15 évben a szabadban való fürdés, az ú.n. strandolás nagymértékben elterjedt, ami különösen közegészségügyi szempontból igen örvendetes jelenség. A strandfürdők legnagyobbrészt a Duna jobbpartján létesültek és ugyancsak a budai oldalon vannak a régebbi nagyobb uszodák is." Hivatkozott továbbá az előterjesztés az úszósport fejlődésére is.[111] „A hidegvizű dunai uszoda az egészségesebb és edzettebb szervezetűek számára való, holott a közönségnek voltaképpen a nyáron nélkülözött napos fürdőzés pótlására van szüksége. Tehát a strand-fürdőknek van nagyobb jelentőségük és ebben az irányban kell keresni a helyes megoldást."[112]

A *Széchenyi strand- és népfürdő* és a *Gellért hullámfürdő* reprezentatív létesítményei 1927-ben nyíltak meg látványos külsőségek közepette. A Széchenyi fürdő átépítésénél főként a modern sport szempontjait vették figyelembe, ezért helyeztek el hordozható tribünöket és egy ötven méteres úszómedencét. A strandolni vágyókat pedig 2800 m^2 valódi homokos terület és egy sekély strandmedence várta. A külön férfi és női népfürdő főleg a VI. és VII. kerület lakóinak nyújtott fürdési lehetőséget. A Francsek Imre műépítész által tervezett építészeti megoldások mindazonáltal sokkal inkább a reprezentációt szolgálták, mint a valódi népstrandfürdő funkcionális szükségleteit. A művészi bronzcsillárok és díszlakatos munkák által kialakított fizikai tér eleve meghatározta a strand társadalmi jellegét. Az uszodát ugyan a társadalom legkülönbözőbb rétegei használták, de sokkal inkább volt középosztályi, mint tömeges jellegű.

---

[110] Népszava, 1930. augusztus 3. 10.

[111] *Liber:* i. m. III. 209.

[112] Fővárosi Közlöny, 1922. 33. évf. 24. sz. 1248

A főváros nem sajnálta a pénzt a Gellért hullámfürdőjének grandiózus külsőségeire sem és Sebestyén Artúr műépítész személyében megfelelő partnerre is talált: a Zsolnay-keretekkel ellátott fülkék, a lábmeleg parafa padlóburkolat és a víz színe alatt világító lámpák folytán a hullámfürdő Budapest legelőkelőbb strandjává lett. Alig titkolta a főváros vezetése, hogy e két strandfürdő létesítésénél nem annyira a szociális, sokkal inkább az idegenforgalmi és a propaganda szempontokat vették figyelembe. Ezért figyeltek külön arra is, hogy a hullámfürdő kialakításánál a magyaros díszítőelemek szerepet kapjanak. Az sem jelentett megoldhatatlan problémát, hogy a Széchenyi strandfürdő tervezett 25 milliárd koronás átalakítása időközben 55 milliárd koronára emelkedett. Az új intézmények a tehetősebbek számára épültek, s elsősorban a divatos művészek (főleg színészek) és külföldi üzletemberek, valamint az arisztokraták kedvelt találkozóhelyévé váltak; főként a Gellért fürdő, melynek legfőbb nevezetessége az egyedülálló hullámgép volt.

„Idegenforgalmi gócpont volt évekig a Hullám. Aki elegáns és mondén nő és férfi élt Pesten, az mind itt volt. A hely nagyon szép. A Hullámfürdő vize tiszta. Jó a levegő."[113]

Csupa finomkodó, halk ember jár ide, akik rászólnak az ugráló, hangoskodó gyerekekre, mert nem akarnak vizesek lenni és ki nem állhatják a tömeget. De azért eljönnek, mert a tömeget csak a tömegben lehet utálni. A két strandon olyan új szolgáltatások várták a fürdőzőket, melyek a napozáson, a sportoláson és a fürdésen túl is lehetővé tették a testükkel való folyamatos törődést: a fodrász, a manikűr-terem, a pedikűr-szoba vagy a lábpakolás szolgáltatásai közül választhattak az ide látogatók. És, természetesen, itt lehetett évente megismerkedni a legfrissebb fürdőruhadivattal[114] – miközben nem messze innen, a lágymányosi ingyenstrandon néhányan fehérneműben áldoztak közös istenüknek: a Napnak.

Magán strandfürdők. A fővárosi közgyűlésben ugyan kialakult egy meglehetősen hangos strand-lobby, melyet főleg technokrata értelmiségiek és szociáldemokrata képviselők alkottak, de a fürdőváros-lobby ismételten megakadályozta a községi mesterséges strand létesítését, ezért azok Budapesten egytől-egyig magántőkéből épültek. A historizáló építészeti megoldások e létesítményeknél természetesen szóba sem jöhettek, mivel elsődleges szempont a jövedelmezőség volt. E strandokat főleg azok a középrétegek látogatták, akik kényelmes, de szolid, modern és természet-közeli kikapcsolódásra vágytak, nem pedig a Hullámfürdő mondén, hangos és divatos környezetére. Az olcsóbb helyekre ugyanakkor a munkás családok is kilátogattak, főleg hétköznapokon, amikor félárú jegyeket árultak a legtöbb fürdőben. A közönséget ezek a strandok nem a társasági élet informális hálóin keresztül toborozták, bár nem is a szociális szükségletek olcsó kielégítésével. Mint arra a *Balneológiai Értesítő* is felhívta olvasói figyelmét, a magánstrandfürdők esetében a propaganda és a reklám[115] a legfontosabb közönségcsalogató eszközök.[116] A

[113] *Nádas Sándor*: Pesti strandok. Pesti Futár, 1937. 15. sz. 7–29.

[114] *F. Dózsa Katalin*: Letűnt idők, eltűnt divatok 1867–1945. Bp., 1989. 149.

[115] „Már a nyár elején megjelentek a plakátok, meg a kirakatokban elhelyezett fényképfölvételek a különböző pesti és budai strandfürdőkről. Mindenféle kellemességeket, szórakozást és kényelmet ígértek a strandfürdők hirdetései." ld. Világ, 1925. július 30. 4.

[116] Balneológiai Értesítő, 1928. 1.sz. 3–4 és 12–13

nyári hónapokban a legtöbb utazási iroda kirakataiban és a különféle sajtótermékekben feltűntek e strandok hirdetései, nem ritkán egész oldalas, színes reklámjai.

A *Palatinus* 1921-ben nyílt meg a margitszigeti strandfürdő kibővítése után, mint erről a fentiekben már szó esett. Mindenképpen ez volt a legnagyobb és legismertebb strandfürdő egész Budapesten, főként 1937-es átépítése után.[117] Az átalakítás munkálatai jól illeszkedtek abba a jelentős programba,[118] melynek során a harmincas években a Margitszigeten sorra épültek a különféle sportlétesítmények: a Sportuszoda (1930), nyitott vízipóló medence (1937), teniszpályák. A Janáky István és Molnár József tervei alapján 1 millió pengőért átépített fürdőben minden megtalálható volt, ami egy modern strandtól elvárható. A pihenni vágyókat óriási pázsit várta (az addigi nagyrészt homokos terület helyett), a sportolók pedig alagúton keresztül érhették el a strandhoz kapcsolódó Duna-uszodát. A szórakozást az újonnan felállított hullámfürdő és a színpad biztosította, ugyanakkor az esztétikai szempontok sem hagytak kívánnivalót maguk után: a bejáratnál egy napozó nő szobra és Dekáry István népies festménye fogadta a látogatókat. A létesítmény egészén mégis sokkal inkább a funkcionalizmus hatása érvényesült. Európa legnagyobb mesterséges medencéje 140 méter hosszan terült el, a modern technikát pedig — többek között — a három nyilvános telefonállomás és az üzenetközvetítő rádióhelyiség képviselte. A strand tervezői igyekeztek a legkülönfélébb társadalmi rétegek igényeinek megfelelni, hogy a 9000 fő befogadására alkalmas létesítmény ne szegregálja, hanem egybeterelje a tömegeket. A jobbmódúakat vendéglő és kávéház várta, de kialakítottak egy külön részt azok számára is, akik otthonról hozták az uzsonnát. Az öltözőkben is a legkülönfélébb megoldásokat ötvözték: családi kabinok, szekrényes öltözők, zsákok és kluböltözők – mindenki megtalálhatta a számára megfizethető és alkalmas öltözködési formát. Jellemző a látogatók társadalmi összetételére, hogy a strand mellé autóparkolót építettek, viszont arra is tekintettel voltak, hogy a Pasaréti tér felől érkező autóbusz megállója a közelben legyen. A főváros legdivatosabb strandfürdője lett a Palatinus. Egyesek már korán reggel kilátogattak, s innen indultak munkába a „hajnali" úszást követően. A Duna-uszodával együtt összesen öt medence várta a fürdőzőket. Az öltözők felett pedig egymástól elválasztott férfi és női napozókat létesítettek. A nagy átalakítás beváltotta a hozzá fűzött reményeket: az új strandfürdő valóban olyan intézménnyé vált, amely a legkülönfélébb társadalmi rétegeknek nyújtott kikapcsolódást. A kiosztott tiszteletjegyek[119] hosszú listája e közönség legfelsőbb körét mutatja számunkra: rendőrfőtanácsosok, hírlap-főszerkesztő, követségek és minisztériumok vezető beosztottjai, magas rangú katonatisztek. Egy másik csoportot alkottak azok a tisztviselők, akik kedvezményes jegygyel látogathatták a strandot.

A Palatinus volt a legnagyobb olyan strandfürdő, ahol férfi és női, divatos és divatjamúlt, sportos és elhízott testek egy térben és tömegesen lehettek együtt

---

[117] *Zászlós* [?]: Világvárosi strandfürdő a Margitszigeten. Városok Lapja, 1937. június 1. 351–352.; *Komor Marcell:* Új világvárosi strandfürdő a Margitszigeten. Vállalkozók Lapja, 1937. 21. sz. 7.; *Beck* i. m.

[118] Az 1929: XVI. tc. a Margitsziget területét gyógyhelynek nyilvánította.

[119] BFL XI. 1542/49.

úgy, hogy nem „selectálták" őket, hanem egymás mellett tették lehetővé a különféle társadalmi gyakorlatok megvalósulását.

A nehéz gazdasági helyzetben levő fürdőzőknek a strand szinte életszükségletévé vált, mert gyógyhelyi üdülést és lelki felfrissülést nyújtott számukra, míg a közönség gondtalanabb rétegének szórakozást, társasági összejövetelt biztosított.[120]

Második példánk, a *Pünkösdfürdő*, a harmincas években alapított számos kisebb strandfürdő egyike. Dr. Ember Sándor, NEP képviselő, a Római parttól északra, Békásmegyer közelében, saját Duna-parti telkén fúratott kutat 1934-ben és a fúrások azt bizonyították, hogy érdemes strandot alapítani a telken. A kútból pünkösd napján tört fel a víz, ezért kapta a Pünkösdfürdő nevet.[121] A strand-láz arra bátorította a tulajdonost, hogy belefogjon a vállalkozásba. A Hajós Alfréd által tervezett létesítmény két medencéje 1935-ben nyílt meg. Természetesen vendéglő is várta a polgári közönséget és a képviselőnek azt is sikerült elintéznie, hogy a belvárosból induló hajó megálljon a strandfürdő előtt. Kifejezetten a középrétegek látogatták a strandot, ahol egymásra talált a jó ízlésű közönség és az „udvarias, európai" személyzet.

„Ez nem egy flört-hely, hanem polgári strand, ahol a férj és feleség karonfogva jár és hordanak még jegygyűrűt — short helyett."[122]

A Pünkösdfürdő azt bizonyította, hogy viszonylag kis befektetéssel és gyorsan nyereséges üzletet lehet csinálni a strandolás modern divatjából.

Patinásabb (nem annyira a Palatinus-féle amerikai típust példázó) és régebbi volt a csillaghegyi *Árpád strandfürdő*, ám ez sem tekinthető az elit kizárólagos szórakozóhelyének, hiszen egy-egy hétvégén alig fért el a tömeg a Margit-híd melletti Pálffy térről induló HÉV-en, amely a csillaghegyi és a Római parti fürdőhöz szállította az utasokat. De éppen a várostól való távolsága adta e strandfürdő báját, hiszen az óriási parkosított hegyoldalban valóságos strandváros alakult ki.

A 19. század vége óta működő,[123] téglából falazott termálmedencét 1919-ben váltotta föl egy vasbetonmedence, sőt két további medencét is építettek.[124] Ekkor alakult meg a Csillaghegyi-Árpádfürdő Részvénytársaság, amely Gerő Árpád igazgató energikus vezetésével a húszas évek végére sikeres üzleti vállalkozássá nőtte ki magát. Kevésbé ismert, hogy itt rendezték be az első hullámfürdőt Budapesten. Tágas homok- és napfürdő épült, valamint terasz és táncterem. A rádiót megafon közvetítette a strand közönségének. A fürdőtelepet villák övezték, ahol a tehetősebbek egész nyárra bérelhettek szobát, megkímélve magukat a mindennapos utazás kényelmetlenségeitől, a rövidebb időre érkezők pedig a panzióban szállhattak meg. Ezek az üdülőépületek nem a részvénytársaság tulajdonát képezték, de annak területén épültek, így az építtetők életük végéig birtokolhatták, majd a strandfürdő tulajdonába mentek át.[125] A sportolókat a párizsi olimpiai úszócsar-

[120] BFL XI.1542/24: 1943. július 3.

[121] *Beck* i. m. 241

[122] *Nádas:* i. m.

[123] A medencét a közeli kincstári telken 1895-ben alapított tisztviselőtelep lakói számára építették.

[124] Csillaghegyi fürdő Budapest mellett. Bp., 1931.

[125] *Beck* i. m. 233.

nok mintájára épült versenyuszoda várta, a vendéglőben pedig kabaré és esti táncos mulatságok szórakoztatták az odalátogatókat: a jazz, a vízipóló, az árnyas liget és a marhapörkölt már-már a határtalan hedonizmus érzetét keltette a vendégekben. Az erkölcsre pedig — hiszen itt már férfiak és nők együtt fürödhettek — mindenfelé táblák vigyáztak a következő felirattal: „Csak szalonképes fürdőruhában lehet megjelenni!"[126] Valóban, minden tekintetben a sokféleség érzetét kelti ez a csak félig-meddig budapestinek nevezhető strandfürdő. Gyógyulni vágyók és sportolók keveredtek itt össze, a modern technika pedig a természet lágy ölén várta az idelátogató fővárosiakat.

„Míg egyfelől zajos élénkséggel tombolhatnak az életvidámak és az életerősek kedvtelő szórakozásaik és testedző sportolásaik közben, addig másfelől nyugalmas csend övezi az arra szoruló gyengélkedőket, a több pihenést és esetleg fekvőkúrát igénylőket."[127]

A strand leginkább a forró nyári hétvégék programja, tulajdonképpen a harmincas évekre rendkívül népszerűvé vált weekendezés egyik formája volt. Érdemes nyomon követni, miként festett a strandoló egy napja Csillaghegyen. Az Árpád strandfürdő a legkülönfélébb rétegek számára tette lehetővé a belépést, hiszen árai igen széles skálán mozogtak. 1930-ban például egy belépőjegyért 1 pengőt kellett fizetni (hét közben 60 fillért), s a szekrényért további 50 fillért; a kényesebbek viszont egymaguk bérelhettek saját kabint 4 pengőért.[128] A kevésbé tehetősek a Pálffy térről induló helyi érdekű vasúttal érkeztek mintegy 20 perces zötykölődés után. Külön HÉV-járatok indultak a nyári hétvégeken Békásmegyerre, de a vasút gyakran még így is a „konzervdobozba zárt középosztály" érzetét keltette az utasokban. Mások helyben béreltek szobát, így csupán át kellett sétálniuk a strandfürdőbe. Sokan nemcsak a lepedőt és a fürdőköpenyt, de magát a fürdőruhát is kölcsönözték, bár a harmincas évektől egyre megszokottabbá vált, hogy mindenki a saját fürdőruháját hozza magával.

A strand nagyon sok helyet igényel, szemben más úszó-létesítményekkel, melyek csak medence nagyságú helyet kívánnak, hiszen a fürdőzők gyakran egész napjukat ott töltik – figyelmeztet a strandtervezés szakértője.[129] Az Árpád strandfürdő minden szempontból megfelelt az elvárásoknak. A délelőtt főként a sportolóké volt: Csillaghegyen az úszás, a ping-pong és a futball a legnépszerűbb. Ezen a strandon nem birkóztak, mint a Duna-part homokjában, s már a focizó fiatalok is felháborították a „cvikkeres urakat",[130] akik megmaradtak az asztalitenisz tartózkodóbb testgyakorlásánál. A sportoló fiatalokkal szemben az idősebbek szívesebben kártyáztak, vagy egyszerűen újságot olvastak. Nádas szerint[131] a Hungária-strandon mindenki Népszavát olvas, ezzel szemben a Palatinuson a Pesti Hír-

[126] Pesti Napló, 1922. augusztus 6. 6.

[127] Pilishegyvidéki Hírek, 1933. 20. sz. 2.

[128] Ezzel szemben a Hullámban hétvégén három órányi fürdésért minimum 2 pengő 60 fillért kellett fizetni, ezért innen a legalsóbb rétegek tagjai gyakorlatilag kiszorultak. Az Erzsébet hídnál lévő Duna-fürdőkben viszont 40 és 60 fillér között mozogtak a belépőjegyek árai, de ezekben a kényelmi szempontok kielégítése másodlagos volt, így a kényesebbek alig látogatták.

[129] *Mattyók Aladár*: Strandfürdők és uszodák létesítése. Bp., 1931.

[130] *Nadányi Pál*: Csillaghullás Csillaghegyen. Esti Kurír, 1924. június 8. 6.

[131] *Nádas*: i. m.

lapot látni sokak kezében. Az Árpád strand közönsége ebből a szempontból is vegyesebb képet mutat: a közismert nagykereskedők a tőzsdei híreket búj-ják, mások inkább a hangszórón közvetített rádióadást hallgatják: slágerzenét, reklámokat („Halló, halló! Legjobb a Kannibál napbarnító olaj!") vagy az osztrák-magyar focirangadót, Pluhár István közvetítésével. A strand színpadán alkalmanként kabaréműsor szórakoztatja a vendégeket.

Az ebédidő közeledtével mindenki evéshez készülődik. Az Árpád-fürdőben nem főznek paprikás krumplit bográcsban, mint a Duna-parti potyastrandokon, de azért az étkezés itt is hű tükre a társadalmi különbségeknek. Azok, akik HÉV-vel érkeztek, általában saját maguk hozták otthonról a becsomagolt ennivalót és a zöld gyepen egybegyűlt család jóízűen fogyasztota el, fürdőruhában, a hétköznapokon talán nem megszokott falatokat.

Ezzel szemben a jobbmódúak a vendéglőben esznek, ahova nem illik fürdőruhában belépni. A biztonság kedvéért Mattyók Aladár azt is javasolja a strand építtetőinek, hogy a vendéglő teraszai közötti „nívókülönbséget" betonból és gyepből készült határokkal erősítsék meg és a piknikezőknek külön helyet jelöljenek ki a strandon.[132] A legnagyobb forgalmat, természetesen, a sör- és fagylaltárusok bonyolították le, de nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy az előkelőbb strandokon valódi kávéházak várták a polgári közönséget.

A délután már inkább a pihenés, a szieszta és a flört ideje. A strand közönségének sajátos figurái a kacér hölgyek (strandgörlicék), a szoknyapecér úrifiúk és az eladósorban lévő lánykák kövér mamáikkal. „A házasságok az égben köttetnek – és a szigeti strandon. Annak ellenére, hogy a strand állandóan tömve van, a fiatalok mégis mindig egymásra találnak" – jegyzi meg ironikusan a *Strandszínházi Élet* (a Színházi Élet szezonális különszáma) szerkesztője.[133] Kétségtelen, hogy a strand, ahol testközelben találkozhatnak a két nem tagjai, talán az egyik legalkalmasabb hely rövidebb vagy tartósabb kapcsolatok kialakítására.

Nem sokkal sötétedés előtt megkezdődik az esti táncmulatság a vendéglőben, melyhez mindenki átöltözik a lehető legdivatosabb ruhájába. A strandolók — no és az újdonsült párocskák — a hangszóróból szóló slágerek vagy élő zene kíséretében, az éppen aktuális táncőrület divatjának lázában shimmy-t, charlestone-t, vagy (estefelé) tangót táncolnak. A strand lüktető, forró és fiatalos lendülete a modern tánc fizikai közelségében éri el csúcspontját. De lassan bezár a büfé, lecsúszik az utolsó sör és a közönség elindul hazafelé. A HÉV-állomásig vezető út egyfajta népi korzóvá alakul át ilyenkor, ahol a strandolók összemérhetik nyári ruháikat, valamint kedveseiket a többiekével.

A dolgozók strandjai.

A két háború között kialakuló tömegtársadalom olyan új kérdéseket vet föl, melyeket a hagyományos polgári intézmények keretei között nem lehet maradéktalanul megoldani. Miként lehetséges hétköznapi szórakozássá tenni a strandolást olyanok számára, akik késő délutánig dolgoznak, akiknek a strandolás nem egy-

[132] *Mattyók*: i. m.
[133] *Incze*: i. m.

szerű kikapcsolódás, hanem mindennapi tisztálkodási szükséglet is egyúttal? Hogyan lehet nyereséges vállalkozást építeni azokra, akik éppen azért választják a strandot, mert nincs rá elegendő pénzük, hogy nyaralni menjenek, vagy arra nem telik, hogy fürdőszobával felszerelt lakásba költözzenek? A polgári strandfürdők ugyan üzletileg sikeresen működhettek, de egyes társadalmi rétegeknek sem a fizikai igényét nem tudták kielégíteni, sem az anyagi lehetőségeiknek nem tudtak igazán megfelelni.

A strandolás divatjára is hatottak a tömegeket mobilizálni kívánó politikai mozgalmak. Ezek főként azt a társadalmi űrt igyekeztek kihasználni, amit az üzleti alapon működő intézmények és a szociálpolitika hiányosságai hátrahagytak. A testkultusz egyik sajátossága, hogy az embereket gyakran társaságokba és egyesületekbe szervezi. Ezek a társaságok általában közvetlenül egyetlen politikai mezőben sem foglalnak helyet, de gyakran mégis egészen konkrét társadalmi, sőt politikai üzeneteket hordoznak, mint például a cserkészek, a katolikus ifjúsági szervezetek vagy a baloldali természetjáró egyesületek; sőt említhetjük akár a két világháború közötti focicsapatok átpolitizált jellegét is.[134] E folyamat eredményeként alakult meg a lágymányosi levente-vízi sporttelep és a helyét többször is változtató *nyomdász-szakszervezet strandtelepe*. A köztudomásúlag jól szervezett nyomdász dolgozók először 1934-ben alapítottak strandtelepet a szigetmonostori parton.[135] A kezdeményezést a Természetbarátok Nyomdászosztálya fejlesztette tervvé és a munkások saját maguk építették fel a strandot. A telepen közös konyha, sátortábor és weekend-házak várták a szakszervezet tagjait, valamint egy szintén társadalmi munkában megvalósított sporttelep. A következő évben azonban az egész telepet ki kellett üríteni, mert a Vízművek kisajátította a területet. A nyomdászstrand ezután a Római partra költözött, majd Békásmegyeren állították föl a létesítményt. A dolgozók itt tulajdonképpen saját maguk valósították meg azt, amihez mások pénzért jutottak. A testkultúra divatja ugyanazokat az igényeket támasztotta a kétkezi munkásban, a tisztviselőben és a gyárigazgatóban is, a megvalósítás módjai azonban erősen különbözhettek egymástól. A szakszervezet mindvégig igyekezett megőrizni a strand szociális jellegét és ismételten hangsúlyozta, hogy létesítményük nem a polgári divat majmolása, mivel a munkások egészségének a megőrzését szolgálja.

A nyomdai munkásság büszkén hivatkozhat arra, hogy a szabadban való tartózkodás egészségre áldásos erejét nem akkor ismerte fel, amikor az már divat lett és másokat kellett utánozni, de jóval korábban, akkor, amikor mások talán még nem is gondoltak rá. Talán éppen az egészségtelen nyomdai levegőben való tartózkodás hozta magával és termelte ki a nyomdai munkásságban azt a hajlamot, hogy mindenki másnál nagyobb igényként ismerje el a napfény, a levegő és a víz egészségre hasznos erejét.[136]

A budapesti strandvilág legsajátosabb és talán legérdekesebb jelensége *a megyeri és a Római parti szabad Duna-fürdők* voltak. A város más pontjain is kialakulhattak átmeneti jelleggel ilyen szabad fürdők, de ez az a két hely, ahová

---

[134] *Hadas Miklós & Karády Viktor*: Futball és társadalmi identitás. Replika, 17–8. sz. 89–121.
[135] Typographia, 1934. 28. sz. 2–3.
[136] Typographia 1938. 25. sz. 1.

a két háború között szinte minden évben tömegek jártak strandolni. A szabad Dunában való fürdést — mint láttuk — rendeletek tiltották, a század tízes éveitől azonban egyre megszokottabb, hogy hétvégenként akár 80–90 ezer ember is ezeken a helyeken tölti a szabadidejét. A szabad strandok természetesen kiestek a hivatalos statisztikák látóköréből, ezért az itt fürdőzők számára csak leíró forrásokból lehet következtetni. Ugyanakkor mind a hivatalos sajtó,[137] mind a visszaemlékezések[138] tanúsága szerint ezek azok a strandok Budapesten, ahol mindig történik valami (emberek fulladnak a vízbe, szerelmek szövődnek, ifjú úszóbajnokok tűnnek fel).

A *Megyeri Lidó* a Horányi csárdától terjedt mintegy másfél kilométer hosszan a káposztásmegyeri vízművek területéig. Vasárnap reggelenként a teljesen tömött 87-es villamossal érkeztek ide főként munkás családok, de olyanok is akadtak, akik sátortábort állítottak fel és itt töltötték az egész nyarat. Akiknek nem jutott sátor, azok a bokorban öltöztek át. A vízben jobbára csak a fiatalok mártóztak meg, ezért a divatos fürdőruhák házilag (függönyből!) készített másolatait inkább rajtuk lehetett látni. Az idősebbek gyakorta ingben, alsóneműben vagy „múlt századi lógó nagy ruhában"[139] napoztak a parton. A gyerekek pedig legtöbbször meztelenül játszadoztak a homokban. A családok halászlét főztek bográcsban, szalonnát sütöttek, esténként közösen gitároztak vagy sportoltak. Itt tartotta edzéseit a Munkás Testedző Egyesület: a legnépszerűbb „homoki-sportok" az atlétika, a birkózás — és a foci voltak.[140]

Akik a Duna másik oldalán óhajtották eltölteni a vasárnapot, azokat a helyi propellerjárat vitte át a *Római part*ra, ahová a tömeg másik fele a Pálffy térről érkezett HÉV-vel. Aki megengedhette magának, az leszállt a Római-fürdőnél vagy saját weekend-kabinjában átöltözve, bérelt csónakjával evezett föl a Szentendrei sziget felé; a többség azonban a szabad Dunához igyekezett nagy csomagjaival, melyekben pokrócok, fürdőruhák és otthonról hozott ételek lapultak. A csónakházak fölötti partszakasz hasonló képet mutatott, mint a szemközti Megyeri Lidó. A hely büszkesége a „Noé bárkájának" nevezett elhagyott hajótest volt, ez főleg a gyermekeknek nyújtott feledhetetlen szórakozást. A fürdés hatóságilag itt is tilos volt, erre a felállított táblák úton-útfélen figyelmeztették is a strandolókat. A felügyelet azonban meglehetősen laza, s a dunai kapitányság rendőrei többnyire elnézően viselkedtek. Ez persze nem annak köszönhető — mint ahogy a rendőrség a kritikákra válaszul gyakran állította —, hogy kevés a motorcsónak és a rendőr. Sokkal inkább annak, hogy ezeken a partszakaszokon a hatalom és a fürdőző tömeg között sajátos viszony alakult ki, amit sok mindennek lehet nevezni, de szigorú felügyeletnek aligha.[141] A jelenség egyszerű magyarázata volna azt feltételezni, hogy a rendőrök egyszerűen elfogadták a dolgozó tömegek igényét a stran-

[137] Fővárosi Közlöny, 1928. 39. évf. 27 sz. 1308–9.

[138] *Mózes Lajos*: A Rocsó. In: A legjobb helyek fortélyai. Bp., 1981. 55–70.; *Nádas* Sándor: Római-part. Weekend-világ Óbudán. Pesti Futár, 1931. 13. sz. 5–10.

[139] Új Nemzedék, 1921. június 5. 6.

[140] *Szerdahelyi* [?]: Napfény, víz, levegő. Megszüntették a szabad strandfürdőket. Javaslat a megyeri partok hatósági ellenőrzéséről. Népszava, 1921. július 26. 4.

[141] *Gyáni* i. m. /1994/ 1065. Szerinte a felügyelet hasonlóan laza jellege figyelhető meg a századforduló budapesti parkjaiban is.

dolásra. Többször fölvetették a sajtóban és a fővárosi közgyűlésen, valamit tenni kellene azért, hogy ne fulladjon bele hétvégenként 8–10 ember a Duna vizébe. „Építsünk nekik olcsó strandokat!" – ismételték unos-untalan a strand-lobby hangadói. „Tiltsuk meg a fürdést!" – szónokolták a rendet mindenekelőtt fontosnak tartó városatyák. Ez azonban nem jelentette volna a probléma megoldását, amivel a helyi, személyes tapasztalattal rendelkező rendőrök is tisztában voltak.

„Meg kell állapítanunk, hogy a fürdőzés megakadályozása eltévesztett módja a kérdés megoldásának. A hatóságnak nem megakadályozni, hanem szabályozni kell a szabad dunai fürdőzést. Meggyőződésünk, hogy a nagy, fegyelmezett tömegek teljes megértéssel fogják támogatni a hatóságokat helyes és célravezető rendszabályok keresztülvitelében."[142]

A gyakorlat azonban azt mutatta, hogy minden hétvégén tízezrek lepték el a Duna északi partjait, ahol tilos volt a fürdés. A rendőrök motorcsónakjai időnként megjelentek a partok közelében és visszaküldték a túlságosan messzire merészkedőket. Az is előfordult esetenként, hogy valakit elkaptak a parton és megbüntettek. Mégis, hétről-hétre tömegek fürödtek a Dunában és a „Fürödni tilos!" tábláktól nem messze hordókkal jelölték ki azt a távolságot, ameddig a strandolók kimerészkedhettek — a tilosban![143]

E felszabadító és optimista képek mellé kívánkozik kiegészítésképpen e partszakaszok rendezetlen jellege: kimosott fák, sziklák, hulladékhegyek, több tízezer ember egyetlen nyilvános illemhely nélkül, por, sár és elszórt ételmaradékok. Ez is a szabad Duna-fürdők történetéhez tartozik.

Tömegtársadalom és testkultusz

A budapesti strandvilág társadalmi struktúráját az intézmények, illetve a hiányuk alakította ki. Tanulmányomban arról igyekeztem képet adni, hogy mennyire eltérő jellegű strandfürdőket alapítottak Budapesten a múlt század első felében.

A tárgyalt időszakban a népesség minden rétegében megfigyelhető, hogy megnőtt a testkultusz társadalmi jelentősége. A jelenség egyik oka feltételezhetően az a tendencia, melynek hatására a századforduló klasszikus polgári értékeit egyre inkább fölváltotta a városi tömegkultúra. A születőben lévő tömegtársadalomban fokozatosan megváltozott az egyén és a társadalom közötti egyértelmű kapcsolat. Talán nem túlzás feltételezni, hogy a testkultusz a budapesti tömegtársadalom történetének egyik legfontosabb fejezetéhez tartozik, melyről a strandfürdők különösen beszédesen vallanak. A modern testkultusz társadalomtörténete idehaza még ugyancsak gyermekcipőben jár. A jövő kutatóira vár az a feladat, hogy a *testápolás*, a *testnevelés* jelenségeinek tömegessé válását és társadalmi folyamatát azok legjellegzetesebb intézményein keresztül megvizsgálja. Ezeknek az alapvető kutatásoknak az elvégzése talán megfelelő keretet nyújt idővel a modern magyar testkultúra jelenségének az átfogó értelmezéséhez. A strand ennek csupán egy vonatkozására szolgál szemléletes példával. Az amerikanizáció és a tömegtársadalom másfajta eszményei természetszerűleg ekkor sem léphették túl a polgári

[142] Népszava, 1921. július 26. 4.
[143] *Szélpál Árpád*: Ingyenstrand. Népszava, 1930. augusztus 3. 10.

társadalom bizonyos tabuinak a határait. A strand azonban modellértékű intézmény, mivel megelőlegez egy társadalmi folyamatot, amely Magyarországon csak a világháborút követően teljesedett ki.

A strandfürdő mindennapjai azt bizonyítják, hogy a különböző társadalmi rétegek jól leírhatók az eltérő fogyasztási preferenciák, a különböző életstílusok, hétköznapi viselkedésmódok alapján, és időnként talán jobban meg is érthetők ezáltal, mint normatív kategóriák alkalmazásával. A kései Monarchia virágzó fürdőélete is megmutatta, hogy miként vált a nyaralás a természeti értékek egyre szélesebbkörének bevonása által nemesi időtöltésből kiterjedt társadalmi, főként polgári gyakorlattá.[144] Ehhez kapcsolódva, a század első felében, s főleg az első világháború után Budapesten kialakuló strandok megjelenítésével a tömegtársadalom csírájának egyik jellegzetes példáját igyekeztem ábrázolni.

[144] *Kósa László*: Fürdőkultúra és természetszemlélet kapcsolata a felvilágosodástól a XX. század elejéig. In: Európa híres kertje (Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról). R. Várkonyi Ágnes és Kósa László (szerk.) Bp., 1993. 201–222; *Kósa László*: A fürdővendégek társadalmi összetétele a kiegyezéskori Magyarországon. In: A hétköznapok historikuma. Dusnoki-Draskovich József és Erdész Ádám (szerk.). Gyula, 76–108. „A 19. század fürdőélete, melyben még nem vagy alig vált szét a gyógyulás, a nyaralás és a szórakozás, egyértelműen kapcsolódott a polgári létformához. Akkor is igaz ez, ha tudjuk, hogy a század első felében még inkább nemesi, mint polgári divatnak számított." *Kósa: i. m. (1997.) 76.*

TÖRTÉNETI IRODALOM

SÜDOSTEUROPA-BIBLIOGRAPHIE

Ergänzungsband 4

Historische Bücherkunde Südosteuropa, Band II: Neuzeit, Teil 2: Rumänien 1521–1918. Bearbeitet von Manfred Stoy

R. Oldenbourg Verlag München 687 l.

A jelen kötet a Gerhard Seewann által irányított Délkelet-Európa Bibliográfia legújabb darabja, amely Románia (pontosabban a dunai román fejedelemségek és a Moldva területéből kialakított Bukovina és Besszarábia) 1521–1918 közötti történetével foglalkozó legfontosabbnak ítélt könyvek és tanulmányok annotált bibliográfiája. A román történetírásról már többször is értekező és a elsősorban a 17. századdal foglalkozó Manfred Stoy állította össze. Figyelmét elsősorban a forrásmunkákra, a gazdaság- és politikatörténetre irányította, míg a művelődéstörténet teréről csak az alapmunkákat vette fel. Elvben az 1995-ig megjelent szakirodalmat tekintették át, valójában néhány — szerencsés — kivételt tettek, mint Lucian Boia nemzeti mítoszokkal foglalkozó magyarul is megjelent műve. (Ismertetését ld.: Kis román nemzeti mitológia avagy Románia története. *Századok*, 2001. 5.sz. 1211–1221.)

A mű fő fejezetei: Általános történelem, köz- és politika- történet, államjog- és intézménytörténet, gazdaság- és társadalomtörténet, egyháztörténet, kultúrtörténet. Ezen belül pedig további bontásban a bibliográfiákkal, problémákkal, jelenségekkel és személyekkel foglalkozó alfejezetekre tagolták a hatalmas anyagot. A feladat óriási volt. Hiszen kemény kézzel kellett válogatni, és közben az annotációk terjedelmére is figyelni kellett. El lehet mondani, hogy kitűnően megoldották a — sit venia verbo — borzalmas és háládatlan munkát. Ami a borzalmas minősítést illeti, aligha túlzás, hiszen még Németországban is nehéz az 1980-as évek irodalmához hozzájutni. Ezt szóvá is tette a szerző az előszóban. Bár, tegyük hozzá, Magyarországon sem könnyű, és ha a nemzetközi könyvtárközi csere keretében igényelünk újabb munkákat, akkor Németországból kapjuk meg. Ugyanakkor az elmúlt évtizedek terméséről a kitűnő román történeti bibliográfiai kötetek szinte napjainkig tájékoztatnak, s csak sajnálhatjuk, hogy Magyarországon már nincs ehhez hasonló komoly bibliográfiai vállalkozás, ami szintén elég borzalmas. Háládatlan viszont a válogatott bibliográfia azért, mert olvasók, szerzők és recenzensek árgus szemekkel azt keresik, ami kimaradt, és az óhatatlanul jellemző aránytalanságokra figyelnek. A továbbiakban mi is ezt tesszük.

A „tudománytörténet, historiográfia" című fejezetben például P. Teodor historiográfiai szöveggyűjteménye kapcsán okkal teszi szóvá az annotáció P. P. Panaitescu hiányát. A hiány háttere politikai. P. Teodor, ha nem is mondhatta ki, a még említésre kerülő Gh. Brătianu tisztelője volt. Panaitescu viszont a kommunistákkal kiegyező vasgárdista vonalat képviselte. Ha azt nem is tudhatták, hogy milyen kapcsolatba került a kommunista párttal és milyen beadványban terjesztette elő javaslatait, az nyílt titok lehetett, hogy a régi gárdából ő volt az első, aki 1949 után közölhetett, mégha álnéven is. Viszont a hiányolt szerzőtől fel lehetett volna tüntetni a hajdani *Südostforschungen*ben kiadott historiográfiai tanulmányát. Majdnem egy oldalt tölt ki C. C. Giurescu vitás történeti kérdéseket taglaló kis könyve, amely 1977-ben fontos és jelentős volt. Ezzel szemben teljességgel kimaradt az 1969-i brilliáns műve a román társadalomtörténeti vitákról (*Controverse de istorie socială românească*), valamint 1972-i történeti szociológiai tanulmányai (*Studii de sociologie istorică*) és az 1980-i értekezése a tributális formációról (*Teorii şi ipoteze privind sociologia orînduirii tributale*). Ezek a művek ma is úttörő jellegűek, a román társadalom-politikai gondolkodás csúcsát jelentik, és nacionálkommunista vulgáta ellenében a modern és kísérletező tudományosságot. Igaz, a szerző nem is nevezte magát történésznek, de a történészek egy részét sem tartotta annak... Akit viszont méltán annak tartott, mint Gh. I. Brătianu, alig van jelen, holott az 1950-ben, börtönben elhúnyt historikusnak éppen Nyugaton jelent meg több fontos műve, olyan is, amit ma sem fordítottak le románra, mint az erdélyi alkotmányfejlődésről szóló tanulmánysorozata párizsi román történeti folyóiratban (Ld.: Gheorghe I. Brătianu – Makkai László: *A Tündérkert. Grădina zînelor*. Bp. 1994. 121 l.), intézménytörténetét pedig végül újra kiadták otthon.

Az annotációk összeállítása hatalmas feladatnak bizonyult. És mivel a bibliográfia a történész számára kissé olyan, mintha temetőben sétálna, megvan a maga esztétikája és hangulata, az annotációk éppen ezt alakítják, és teszik a művet élővé. Általában találóak, de olykor félrevezetők. N. Djuvarának a 19. századi román fejedelemségekkel foglalkozó művét például antológiaként értékeli, holott igazi művelődéstörténeti monográfia, bár az tény, hogy hosszú idézetek és magyarázatok sorjáznak, de az annotált bibliográfia vagy szöveggyűjtemény kötelező műfaji unalma nélkül. (Ismertetését ld: Kelet és Nyugat között. *Buksz* 1991. 1.sz. 81–83.) Meg kellett volna említeni az 1945 utáni kiadványok annotálásakor azt is, hogy bizony egy-egy klasszikus munkát megcsonkítottak, sőt még forrásokkal is ezt tették. Iorga önéletírásából csak mondatokat, félmondatokat hagytak ki, I. Ghica életmű kiadásából, az 1884-i emlékirat-leveleiből viszont gondosan elhagynak egy fejezetet, azt, amely a zsidókkal foglalkozik. M. Bucurnak pedig Michelet és román barátai levelezéséből a magyarokra vonatkozó durva kitételeket kellett kipontozni, nem is beszélve az orosz birodalmi politika minősítéséről.

De ha már itt tartunk, a magyar recenzens némi — természetesen mérsékelt — fájdalommal veheti észre, hogy míg a szovjet történészek munkái szerepelnek, a magyaroké csak úgy hébe-hóba. Például Veress Endre hatalmas forráskiadása, míg háromkötetes magyar-román bibliográfiája hiányzik. Gáldi Lászlótól megtaláljuk az Eminescu stílusáról szóló művét, de verstörténeti úttörő monográfiája hiányzik, és francia műve az újgörög nyelv román nyelvre gyakorolt hatásáról, mely mű ma is izgalmas kultúrtörténeti monográfia is. Ezek után természetes: Hungarica non citantur. Márpedig I. Tóth Zoltán Bălcescu-monográfiája megérdemelte volna, éppen azért, mert az első nagyszabású vállalkozás ezen a téren. Domokos Sámuel kapcsolattörténeti bibliográfiái is említést érdemeltek volna, és még inkább az, hogy kiadta Veress Endrének a budai Egyetemi Nyomda román vonatkozású tevékenységét bemutató forrásgyűjteményét. Talán érdemes lett volna egy levélkét írni a magyar kollegáknak. Örvendetes fejlemény viszont az, hogy a legfontosabb irodalomtörténeti munkákat is bemutatja a jelen bibliográfia a romániai bécsi vendégtanár, Liviu Papadima közreműködésével.

Egészében véve elmondható, hogy nélkülözhetetlen segédkönyvet adott ki a müncheni Südost-Institut. Tanúságos olvasmány minden Kelet- és Délkelet-Európával foglalkozó szakember számára. Várjuk a következő kötetet.

Miskolczy Ambrus

TANULMÁNYOK WERBŐCZY ISTVÁNRÓL
STUDIEN ÜBER STEPHAN WERBŐCZY

Hamza Gábor (szerk.)

(MF könyvek 21) Professzorok Háza, Budapest 2001, 176 oldal

A magyar jogtudomány nagy adósságát törlesztette a nemrég *Hamza Gábor* professzor szerkesztésében megjelent *Tanulmányok Werbőczy Istvánról* című kötet, amelyben neves külföldi és magyar történészek tárgyalták a Tripartitummal és szerzőjével kapcsolatos kérdéseket.

A gyűjteményes kötetben közölt első tanulmány szerzője, Brauneder bécsi professzor, aki *Werbőczys Tripartitum in Österreich* című írásában Werbőczy Tripartitumának ausztriai hatását elemezte. 1517-es bécsi nyomtatott kiadását követően a Hármaskönyv Ausztriában is ismertté vált, és széles körben elterjedt, amint azt Brauneder kimutatja a bécsi könyvtárakban fellehető példányok felkutatásával. Brauneder tanulmányában nemcsak a magyar jog legfontosabb forrásaként számontartott Tripartitum példányainak elterjedtségével foglalkozik, hanem bemutatja azt is, hogy a jogirodalomban és a tanításban is mennyire felhasználták. Mindennek ellenére a Tripartitumot egy különálló jogrendszer forrásának tekintették, és ennek megfelelően vele szemben kellő távolságot tartottak. Ez egyúttal annak is bizonyítéka, hogy Magyarország jogrendje a Habsburg Birodalomban is önállóságot élvezett, és ezt az önállóságot nem utolsósorban a Tripartitumnak köszönhette, mert Werbőczy műve lett a magyar jog mérvadó összefoglalása.

Hamza Gábor *Das Tripartitum von Stephan Werbőczy als Rechstquelle* című tanulmányában a Tripartitumot mint jogforrást a nyugat-európai államokban ismert szokásjogi gyűjteményekkel összevetve elemzi. Utal arra, hogy a hazai jogtudósok és jogalkalmazók egyenesen törvénynek tekintették, és így is hivatkoztak rá. A Tripartitum eredetileg valóban törvénykönyvnek készült,

de az *una eademque nobilitas* tétele miatt a főnemesség annak kihirdetését megakadályozta, így, bár a király, II. Ulászló jóváhagyását (*approbatio regis*) elnyerte, a kihirdetés és a vármegyéknek való szétküldés elmaradása miatt nem nyert törvényerőt. A Hármaskönyv azonban kinyomtatásának és összefoglaló, szintetikus jellegének köszönhetően hamar szokásjogi erőt nyert, és azt a bíróságok mint kötelező erejű jogszabályt alkalmazták.

Kubinyi András Werbőczy politikai pályafutását elemezve rámutat arra, hogy Werbőczy politikai pályájának kezdeteit még ma sem ismerjük teljes pontossággal. Tanulmányában arra tesz kísérletet, hogy mindezen hiányosságokat pótolva Werbőczy pályájának kezdeti szakaszáról részletes és teljesebb képet adjon. Nem igazolható teljes bizonyossággal az a feltételezés, amely szerint Werbőczy az 1480-as évek végén a kancelláriában konzervátorként tevékenykedett volna. Bizonyosra vehetjük azonban azt, hogy 1483-ban Krakkóban az ottani egyetem artes fakultását látogatta, de nem sokkal később már a Kúrián jegyzősködött. 1520-ig a köznemesség politikai vezetőjének, Szobi Mihálynak a jobbkezeként tevékenykedett, részt vett a törvények szövegezésében, majd később ítélőmester, illetve a személynök feladatait látta el. 1520 és 1525 között vitathatatlanul a nemesség vezére, diplomáciai megbízásokat vállal és az országgyűlésen vezető szerepet játszik. Tárgyalókészségét és politikai tapasztalatait jól jellemzi, hogy az 1525. évi hatvani országgyűlésen sikerült a nemesi radikális követeléseket visszaszorítania és egyúttal az uralkodó politikai céljainak is érvényt szerezni.

Mezey Barna a *Der Verfasser eines ungarischen Rechtsbuchs aus dem 16. Jahrhundert* című tanulmányában Werbőczy alakját és sokoldalú személyiségét elemzi. Bemutatja mint reneszánsz embert, akinek politikai és jogi gondolkodását a humanizmus és a reneszánsz eszméi is befolyásolták, anélkül azonban, hogy gondolkodásmódjának konzervativizmusát megszüntették volna. Inkább azt mondhatjuk, hogy a reneszánsz külsőségek mellett, és általában úgy is mint a Tripartitum szerzője, lényegében középkori tartalmat közvetített. Politikusi tevékenységét értékelve a tanulmány szerzője kiemeli, hogy azt alapvetően meghatározta Werbőczy társadalmi hovatartozása, hiszen mindvégig a kis és középnemesség képviselőjének tekintette magát. Politikai tevékenységével és házasságával nagy vagyonra tett szert, tekintélye pedig nádorrá választásával érte el csúcspontját. Jogtudósként alapvetően a praktikusokhoz tartozott, művében a római jogi elemek háttérbe szorulnak, mégsem mondhatjuk azt, hogy művében ezek csak reneszánsz díszítményként jelentkeztek. Werbőczy célja a hazai jog írásos összefoglalása volt (*compendium domestici juris*), ez azonban nem jelenti azt, hogy az általa alkotott mű kizárólagos jogforrás lenne. Ilyen célja Werbőczynek nem volt, a magyar jog kizárólagos kútfőjévé csak a későbbi századokban vált.

Székely György *Buda város joga a Jagelló-korban* című tanulmányában a Tripartitum és a városi, statutárius jog viszonyát gyakorlati példákon keresztül elemezi. Rámutat arra, hogy Werbőczy milyen álláspontot képviselt a polgárok jogállása és a városi jog egyes kérdéseivel kapcsolatban. A municipális jog Werbőczy szerint kiegészíti az országos jogot, úgy hogy valamely tartományra vagy városra vonatkozik, de maga a Tripartitum tartalmazta azokat a főbb szabályokat, amelyeket a városokra és azok polgáraira alkalmazni kellett.

Tóth Ádám *A gyámság intézménye a római jogban és Werbőczy* című tanulmányában olyan kérdéskörrel foglalkozik, amely különösen fontos a Tripartitum forrásai szempontjából. A Tripartitumban Werbőczy által előadott gyámsági jog ugyanis a Hármaskönyv joganyagának az a része, amely a legnagyobb mértékben mutatja a római jog hatását. Bár Degré Alajos már régen kimutatta, hogy a sajátos magyar feudális öröklési és tulajdonviszonyok miatt a Tripartitumnak pontosan ezt a részét nem alkalmazták a gyakorlatban, mégsem elhanyagolható fontosságú a Hármaskönyv gyámsági jogi része. Amint *Bónis György* kimutatta, a Hármaskönyv ezen címei közvetlen forrásul nem a *Corpus iuris civilist*, hanem a Közép-Európában széltében elterjedt és Raymundus Parthenopeusnak tulajdonított *Summa legumot* használták fel, ez pedig a recepció hiánya ellenére kiválóan mutatja a római jog magyar jogra gyakorolt befolyását.

Ehhez a témakörhöz kapcsolódik Zlinszky János *Werbőczy jogforrástanáról* szóló cikke. A magyar jog és a ius commune viszonyáról szólva, a hagyományosan elterjedt álláspont egyrészt hangsúlyozta a recepció hiányát, másrészt kiemelte azt is, hogy a római jog ennek ellenére nagy tekintéllyel rendelkezett, de nem tekintették hatályos rendszernek. Ez a hagyományos felfogás azonban figyelmen kívül hagy bizonyos vitathatatlan tényeket, amelyek alapján Wieacker és Calasso már több évtizeddel ezelőtt a recepció fogalmának újraértékelésére hívott fel. Wieacker a recepciót a helyi joggyakorlat tudományossá válásának (*Verwissenschaftlichung*) tekintette, míg mások a recepció fogalmának teljes elvetését javasolták. Zlinszky János így vélekedik a kérdésről: „Vajon elképzelhető, hogy magyar bíróság áruszavatossággal kapcsolatban semmi gyakorlatot nem folyta-

tott? Ha az öröklési jogban szerepel a szerzett és az ingó vagyon, magáról a szerzésről ne lett volna joggyakorlat?! Volt bizonnyal, csak nem a sajátos, országos jog, hanem a ius commune tételei szerint". Zlinszky János végkövetkeztetése egybecseng Calasso felfogásával, amikor azt mondja, hogy Werbőczy „olyan területeket, amelyeket a ius commune megfelelően szabályozott, mégha a hazai bírói gyakorlat esetleg nem is alkalmazta szabályait általános érvénnyel, kihagyta a feldolgozás köréből".

A magyar Tripartitum ugyan nem szól a *praescriptio* fogalmának meghatározásáról, de azt mondja, hogy mikor nem foghat helyt. Hasonlóképpen nem szól az adásvétel fogalmáról, de arról igen, hogy mely javakat nem szabad elidegeníteni. És nem szól sok más olyan fogalom meghatározásáról sem, amelyek a Tripartitum helyes alkalmazásához nélkülözhetetlenek. Ezeket a fogalmakat, a formális recepció hiánya ellenére, a magyar jogalkalmazóknak is a ius commune anyagából kellett venniük, hiszen enélkül maga a Tripartitum vált volna alkalmazhatatlanná.

Az egyes tanulmányok ismertetése után szólnunk kell arról is, hogy milyen időszerű volt ennek a kötetnek a publikálása. A kötet szerkesztőjének helyes meglátása volt egy tulajdonképpen kétnyelvű kötet összeállítása. Ezáltal nemcsak a magyar szakközönség, hanem a nem magyar nyelvű olvasók is képet kaphattak a Tripartitumnak a magyar történelemben elfoglalt jelentős helyéről. Hamza Gábor szakértelmét dícséri nemcsak az általa következetesen keresztülvitt kétnyelvűség, az egyes tanulmányokat behatóan elemző Előszó, hanem szerkesztőként az ő érdeme a kötet szép kiállítása is. Reméljük, hogy ez a könyv további kötetekkel bővül majd, és ezáltal hozzájárul a Tripartitum mélyebb ismeretéhez Magyarországon és külföldön egyaránt.

Bónis Péter

FEJEZETEK 17. SZÁZADI NYOMDÁSZATUNKBÓL

Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos ülésszaka és kiállítása 2000. október 12.
Szerkesztette: P. Vásárhelyi Judit
Libri de libris, Országos Széchényi Könyvtár – Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 264 o. + 46 kép

„Szerető nemzetem! Igyekezzed — inkább annál mint eddig szoktad — a könyvekhez, az íráshoz való értéssel magadat ékesíteni. Bizony nem semmi ékessége, nemessége, világa és boldogsága ez a nemzetnek s akármely magános személynek is..." – írta 1686-ban, a *Zsoltárok* kiadásának előszavában Misztótfalusi Kis Miklós, a magyar és egyetemes művelődéstörténet kiemelkedő alakja, a jeles betűmetsző és nyomdász. 2000-ben, születése 350. évfordulóján az Országos Széchényi Könyvtár a 17. századi nyomdászatról (kiadványokról, műhelyekről, mesterekről, technikákról) szóló emlékülléssel és kiállítással emlékezett munkásságára. Szintén erre az időpontra jelent meg a Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNY) sorozat harmadik kötete, mely az 1636 és 1655 között kiadott magyar nyelvű, vagy magyarországi nyomtatott kiadványok bibliográfiája. Az emlékülés tematikája a kötet megjelenése kapcsán kibővült az RMNY szerkesztése során feltárt új eredmények, a közben felvetődött problémák, a további feladatok és tervek ismertetésével. A konferencia anyagának írásos változata is két részre különül: a kötet első felében a Régi Magyarországi Nyomtatványok új kötetének megjelenése kapcsán elhangzott 6 előadás kapott helyet, a második rész Misztótfalusi Kis Miklós működésének egyes aspektusait, illetve az ezzel kapcsolatos nyomdászattörténeti kutatások eredményeit közli 4 szerző tollából. A tanulmánykötet — a szerkesztői beköszöntővel ellentétben — inkább a könyvészet, nyomdászattörténet kutatói számára tartogat érdekességeket, a téma iránt érdeklődők alapinformációkhoz — pl. Misztótfalusi életrajzának, életművének ismertetéséhez — nem jutnak. A tanulmányokat német nyelvű részletes tartalmi kivonat követi.

Heltai János, a Régi Magyarországi Nyomtatványok harmadik kötetének szerkesztője a 17. század első felében megjelent könyvek és egyéb nyomtatott kiadványok összetételét vizsgálta az RMNY tárgymutatójának összeállítása közben leszűrt tanulságok alapján. A korabeli nyomtatványanyag tartalmi összetétele alapján az egyházi, iskolai, vagy alkalmi kiadványok kategóriájába sorolható. Heltai az iskolai és vallási munkák kiemelkedően magas arányának kapcsán a korban gyakori kiadványtípusokat, illetve az egyházak és iskolák könyvkiadást meghatározó szerepét vizsgálja. A tanulmányt 3 jól áttekinthető táblázat egészíti ki.

V. Ecsedy Judit a 17. század első felének nyomdai körképét vázolja tanulmányában. A három részre szakadt, vallási szempontból megosztott országban a vizsgált időszakban 24 helyen működött

hosszabb-rövidebb ideig nyomda – Brassótól a Nyitra megyei Szenicéig. A szerző a hazai nyomdahelyeket a kinyomtatott művek száma, illetve a termelékenységüket pontosabban jelző ívek száma szerint egyaránt táblázatba foglalta. Ennek alapján a korszakban a lőcsei nyomda elsősége mutatható ki. A korabeli könyvtermést vizsgálva a méretre, példányszámra, illetve a könyvek fennmaradására vonatkozó általános tendenciákat is kimutat a szerző.

P. Vásárhelyi Judit az 1636 és 1655 között fordításként megjelent nyomtatványok vizsgálatát végezte el. A korszak munkáinak 43%-a fordítás, nagy részük németből és latinból lett átültetve magyar nyelvre, hogy a „köznép" is el tudja olvasni. Érdekesség, hogy a peregrinus diákok keze alól több angolból fordított mű is kikerült, ezek egy része a puritanizmussal hozható összefüggésbe. A fordításként keletkezett nyomtatványok többsége naptár, vagy tankönyv. Többször lefordították Werbőczy *Decretumát* is, de szépirodalmi munkák nem kerültek a korabeli fordítók érdeklődésének körébe.

Pavercsik Ilona a gyülekezetekben és az egyéni áhitat alkalmával használt nyomtatványokat — énekeskönyveket, elmélkedéseket, imádságoskönyveket — vizsgálta felekezeti besorolás szempontjából az Evangélikus, református vagy protestáns? címet viselő tanulmányában. A kérdésfelvetés jogosságát az 1640-ben Bártfán kiadott *Keresztyéni isteni dícséretek* című énekeskönyv példáján keresztül szemlélteti.

Käfer István a Régi Magyarországi Nyomtatványok harmadik kötete kapcsán a magyar és szlovák nemzeti bibliográfia példás együttműködését emeli ki. A területi átfedések miatt a jelen kötet 1000 tételéből több, mint 600 része a szlovák nemzeti bibliográfiának is. A vizsgált korszakra a szláv nyelvű nyomtatványok számának látványos emelkedése jellemző. A szerző elhelyezi a szlovák művelődéstörténet kezdeteit a fehérhegyi csatavesztést követő időszak történeti kontextusában, kitérve szlovák-magyar terminológiai problémákra. A tanulmányt tematikájából adódóan szlovák nyelvű fordítás is követi.

Borsa Gedeon az RMNY első és második kötetének szerkesztője, a magyar nemzeti bibliográfia további feladatait, módszereit és kereteit jelöli ki programadó előadásában. A 17. század második felétől megszaporodó kiadványok új kihívások elé állítják a bibliográfia készítőit, így az eddigi kereteken is szükséges változtatni. A munka folytatása során a modern technika által nyújtott lehetőségek — különösen az internet — felhasználása nyithat új távlatokat.

Misztótfalusi Kis Miklós életéről és munkásságáról több monográfia, tanulmány született, hányattatásairól Németh László drámát írt, *Mentségét* századunkban többször is kiadták, elemezték. A tanulmányok néhány újabb adalékkal gazdagítják a Misztótfalusi-életmű kutatását.

Molnár József 2000-ben jelentkezett a kiváló tipográfus és nyomdász életművét felölelő monográfiával. Ezúttal a latin nyomdabetűk keletkezésének történetébe vezeti be az olvasót, Hess Andrástól Misztótfalusiig. A betűmetszés jó szemet, ügyes kezet és biztos ízlést igényelt. A nyomtatás feltalálása óta rengeteg betűtípus keletkezett, de a helyes arányú, szép rajzolatú, jól olvasható betű mindig is ritka volt. A korszak egyik legnevesebb nyomdásza, a velencei Aldus Manutius által használt betűk, például a kurzívak, hosszú időre meghatározták a fejlődés irányát, a betűmetsző Misztótfalusi munkásságát is.

Dukkon Ágnes tanulmánya nem a nyomdászt és betűmetszőt, hanem az író és teológus Misztótfalusit vizsgálja. Erre a mester legszubjektívebb hangvételű műve, *Mentsége* nyújt kiváló lehetőséget. Dukkon a *Zsoltárok* előszava, az *Apologia Bibliorum*, vagy a *Decretum Latino-Hungaricum* elöljáró beszédének elemzése alapján újabb részletekkel gazdagítja a képet Misztótfalusi filológusi és írói erényeiről. A *Vizsolyi Biblia* olvasottságával, a protestánsok Biblia-használatával kapcsolatos megjegyzések különösen tanulságosak.

Rozsondai Marianne Misztótfalusi Kis Miklós Amszterdamban kinyomtatott könyveinek eredeti bőrkötéseit választotta elemzése tárgyául. A *Biblia, Zsoltárok* és az *Új Testamentum* honfitársai részére készült, a több láda gondosan becsomagolt könyv Misztótfalusi hazatérésekor kalandos úton jutott Magyarországra. A fennmaradt példányokat vizsgálva, a kötések mintázata, bélyegzői alapján a szerző több amszterdami könyvkötő mestert és műhelyt különít el.

Perger Péter Misztótfalusi Kis Miklós hazai betűinek 18. századi továbbélését kutatta. A betűket nemcsak Kolozsváron használták, de Nagyszebenben, Balázsfalván, Nagykárolyban és Debrecenben is. Perger kísérletet tesz arra, hogy nyomon kövesse a betűk útját, felkutassa a betűket használó nyomdászokat, feltárja lehetséges kapcsolatukat Misztótfalusival, akinek betűi még a 19. század elején készült nyomtatványokon is feltűnnek.

A tanulmánykötet szép, ízléses kiállítása, gazdag képanyaga méltó Misztótfalusi Kis Miklós munkáinak szakmai igényességéhez. Sajnos az Országos Széchényi Könyvtárban megrendezett

emlékkiállítás anyaga a kötetben nem került bemutatásra. A Libri de libris sorozat a magyar könyvészet és nyomdászattörténet fontos és impozáns fórumává vált. Érdeklődéssel várjuk a következő kötetet.

Csukovits Anita

Hermann Róbert

1848–1849. A SZABADSÁGHARC HADTÖRTÉNETE

Korona Kiadó, Bp. 2001. 423 o.

Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc 150. évfordulójára számos fontos munka jelent meg. Ezek sora a máig nélkülözhetetlen kötetek újranyomásától, folyóiratok ünnepi számától, forráskiadványoktól, tanulmánykötetekben és monográfiákon át a díszes albumokig terjed. Ez utóbbiak sorába tartozik Hermann Róbert nagyalakú, korabeli ábrázolásokkal és térképekkel gazdagon illusztrált kötete, *A szabadságharc hadtörténete*.

Az 1848–49-es szabadságharc hadtörténetének összefoglaló bemutatására Breit József 1898. évi háromkötetes munkájának 1930. évi második kiadásától 1984-ig nem került sor. Ekkor a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum gondozásában megjelent Magyarország hadtörténelmének Liptai Ervin főszerkesztő irányításával készült két kötete. Ennek első, Borus József által szerkesztett I. kötetében található Bona Gábor: *Szabadságharc 1848–49-ben* című, a megelőző évtizedek kutatásaira alapozó önálló fejezete. 1998-ban a 150. évfordulóra jelent meg Bona Gábor szerkesztésében *A szabadságharc katonai története Pákozdtól Világosig, 1848–1849* címmel a Zrínyi Kiadó gondozásában. A kötet képanyagot nem tartalmaz, de hasznos térképvázlataival, fejezetenkénti ajánló irodalomjegyzékével és mindenekelőtt tapasztalt, öttagú szerzőgárdájával biztosította vállalt feladatát: a magasszintű szakmai ismeretterjesztést.

Hermann Róbertnek jelen munkája albumalakú méretének és terjedelmének köszönhetően nagyobb részletességgel foglalkozhat az eseményekkel, amellett a kiadvány formátuma elegendő teret nyújtott a képszerkesztőnek, hogy elhelyezze a gazdag és többnyire színes képanyagot és a térképvázlatokat. A kötet értékét azonban nem egyszerűen a szokottnál terjedelmesebb előadás, az erőviszonyok és hadmozdulatok részletes ismertetése adja. Ezek a részletek olyan új ismereteket közölnek, amelyek döntő részben a szerző saját kutatásain alapulnak. Így ha a pákozdi csatáról, Perczel muraközi hadjáratáról vagy móri vereségéről, a schwechati csatáról, Pozsony, Liptóvár, Győr vagy Komárom védelméről, Görgei váci nyilatkozatáról, Kossuth és Görgei, vagy Kossuth és Perczel viszonyáról, Csány László vagy más kormánybiztosok tevékenységéről, Görgei Windisch-Grätz vagy Dembinski terveiről, Szemere seregszervező tevékenységéről van szó, mindezek mögött Hermann Róbert hosszabb-rövidebb tanulmányai és/vagy forráspublikációi húzódnak. (Utóbbira példa Csány László 1998-ban megjelent 1848/49. évi iratai, vagy a 2001-ben publikált Kossuth Lajos és Görgei Artur 1848/49. évi levelei.) Ilyen mindkét oldal vezérei és alvezérei tevékenységének bemutatása, amely új információk forrása a bécsi Kriegsarchiv ún. Alte Feldakten sorozata, vagyis az 1848–49-es osztrák hadműveleti iratok gyűjteménye.

A kötet tizennégy kisebb-nagyobb fejezetből áll. Az első öt az általános tájékoztatást szolgálja. Így rövid ismertetést ad az ország katonaföldrajzi és közlekedési helyzetéről, majd a hazai katonai intézményekről. A harmadik fejezet a szemben álló felek hadseregeit mutatja be, vagyis nemcsak a magyar haderő sajátos tagolását (sorezredek, nemzetőrség, honvédség) és egységesítését vázolja, de ismerteti az osztrák és röviden az orosz hadsereg felépítését. A háború feltételrendszeréről szóló negyedik fejezet igen informatív. Mindenekelőtt a hadsereg ellátásáról és a hadiiparról tájékoztat, majd ismerteti azt, hogy mit értünk hadászaton és harcászaton. Végül áttekinti a tábori egészségügyet, a tábori lelkészeti szolgálatot, a hadifoglyok kérdését és a hirszerzés módozatait. Az ötödik fejezet a kormánybiztosi rendszert, a háborus cenzúrát és a propaganda eszközeit mutatja be. (A kormánybiztosi intézmény „szakosított" bemutatása érthetően tipusokról és nem nevekről tájékoztat. Vay Miklós Erdély királyi biztosának esetében talán kivételt lehetett volna tenni, hiszen ő volt az első „országos" biztos.)

A munka a szabadságharc hadtörténetét ismerteti. Így a politikai fejleményeket igen szűkszavúan érinti, pontosabban csak azokat említi, amelyek összefüggésben voltak vagy kihatottak a katonai eseményekre. A szerző a szembenálló felek hadműveletei terveire, erőviszonyaira, egy-egy

csata esetében a hadrendre: a centrum, a szárnyak és a tartalék elhelyezésére, a fegyvernemek megoszlására, az ütközet menetére és eredményére koncentrál, illetve értékeli az eredményt. A nem hadtörténész olvasó csodálkozással vegyes elismeréssel tapasztalja, hogy nemcsak a szembenálló erők dandár-, hadosztály- vagy hadtestparancsnokainak személyéről értesül, de az általuk vezényelt gyalogos vagy lovasezredek (illetve azok alegységei) nevéről és létszámáról, a tüzérség lövegállományáról is számszerű tájékoztatást kap. Mindez csak úgy lehetséges, hogy a szerző a hazai levéltárakban fellelhető információkat összevetette a Kriegsarchiv említett anyagiban található hadrendekkel és jelentésekkel. Emellett felhasználta az osztrák hivatalos ezredtörténeteket és mindkét fél emlékiratait, felfedve ez utóbbiak tévedéseit vagy ellentmondásait. Mindez valószínűsíti, hogy Hermann Róbert közel két évtizedes kutatásainak és résztanulmányainak eredményeként megbízható ismeretekkel rendelkezünk az 1848/49-es esztendő hadműveleti eseményeiről nem csak általában, hanem a harctéri részletek vonatkozásában is.

A szerző tehát kutatási eredményeit összegezi, így elemző-értékelő megjegyzései többnyire ismertek korábbi tanulmányaiból vagy népszerűsítő írásaiból. Mindezek ebben a munkában egységes szerkezetben jelennek meg, biztosítva 1848/49 hadtörténetének szakszerű, kritikai és egyben tárgyszerű részletes áttekintését. Pákozdot nem győzelemnek, hanem olyan sikernek ábrázolja, ahol a magyar haderő elérte célját (megállította Jellačićot), míg a bán terve kudarcot vallott, hogy elfoglalja a fővárost. (137. o.) Megszegte-e Jellačić a fegyverszünetet? — teszi fel a kérdést Hermann. Szerinte nem, mert a fegyverszüneti egyezmény nem tiltotta a demarkációs vonalak *mögötti* csapatmozgásokat. (uo.) Az 1848 őszi hadműveleteket: Pákozdot, Nagykanizsa felszabadítását, Ozorát természetesen sikernek értékeli, s az a véleménye, hogy Schwechát után a magyar fősereg olyan gyorsan reagált Simunich betörésére, hogy az egy „teljesen reguláris haderőnek is becsületére vált volna". (161. o.) A képet még árnyaltabbá teszi, ha azt vesszük figyelembe, hogy nemcsak Jellačić hadjárata vallott kudarcot, de a túlerőben lévő Windisc-Grätz nem tudta megsemmisíteni a határnál álló magyar sereget, s eredménytelen volt Simunich kísérlete is, hogy megossza a magyar haderőt. Ugyanakkor a magyar fél sikerrel biztosította mind Komárom, mind Eszék erődjét. (uo.) Perczel Mór december 30-án bekövetkezett móri csatavesztése miatt nemcsak Perczel gondatlanságát teszi felelőssé (nem végzett felderítést, nem értesítette támadási tervéről a visszavonuló feldunai hadtest hozzá legközelebb eső dandárát). Hibáztatja Kossuthot is, aki türelmetlenül arra biztatta Görgeit, hogy ütközzön meg az előnyomuló osztrákokkal, — és ezt a levelet Perczelnek is megküldte azzal a megjegyzéssel, hogy „valami győzelmecskét" ő is csikarjon ki. Ez az értékelés tehát azért marasztalja el Kossuthot, mert nem együttműködésre utasította az egymással köztudottan barátságtalan viszonyban lévő két hadvezért, hanem olyan helyzetet teremtett, amelyben Perczel úgy vélte, hogy „Görgei ellenében, Görgei nélkül" szerezhet érdemeket. (188., 192. o.) A téli hadjárat első szakaszának mérlegét a munka igen negatívnak tartja, mivel Bem erdélyi hadjáratától eltekintve siker nem született, sőt a magyar erők a felső-magyarországi hadműveletek során Budamérnél, majd Kassánál vereséget szenvedtek. A Délvidéken nem sikerült a szerb felkelést felszámolni, sőt csapatokat vontak el a császári erők kezén maradt Temesvár megfigyelésére. A kudarcok sorát az enyhíti, hogy Windisch-Grätznek nem sikerült Buda előtt megsemmisíteni a magyar főerőket, s ezt követően sem Perczel csapatai, sem Mészáros Lázár Kassától visszavonuló alakulatai nem semmisültek meg, s üldözői elől Görgei is sikerrel vonult el a bányavárosok felé. (199. o.) Görgei váci nyilatkozatával kapcsolatban a szerző megismétli már korábban kifejtett álláspontját: a főváros feladása után Görgei hadtestét sok régi tiszt hagyta el, akiket ő nem akadályozott. A visszamaradókat és a hadtest egészét azonban egy nyilatkozattal kívánta megnyugtatni, amelyben az áprilisi törvények védelmét vallotta, elítélte a köztársasági agitációt és kijelentette, hogy a hadtest a továbbiakban csak a Mészáros Lázár hadügyminiszter vagy helyettese által „törvényes alakban" kibocsájtott parancsokat fogja követni. Hermann szerint ez olyan politikai nyilatkozat volt, amely „a törvényes és kényszerített önvédelem talaján állt", nem mondta fel az engedelmességet az OHB-nak, csupán a hadműveletek szakmai irányítását igényelte. (202. o.) Kossuth félreértette Görgei nyilatkozatát, mondja Hermann, főleg amiatt, mert annak tartalmáról először Perczel Mór tájékoztatta. Hozzátehetjük azonban, hogy a főváros elvesztése utáni hangulatban az OHB hadműveleti irányításának „rosszallása" elegendő volt Kossuth gyanakvásának felkeltésére. Valójában csak Görgei tettei nyugtatták meg.

A téli hadjárat egészéről szólva a munka rámutat, hogy az egységes hadügyminisztérium megszervezése 1848 december végére még nem fejeződött be, amikor el kellett hagyni a fővárost. Így a hadjárat első szakaszát a magyar sereg központi védelmi terv nélkül harcolta végig. Ekkor a magyar csapatok sorozatosan vereséget szenvedtek, de az ellenséges erők tevékenysége nem volt

kellően összehangolva, így egyik vereség sem vált végzetessé. „Mindig volt olyan hadszíntér, ahol éppen megverték a magyarokat, de sohasem verték meg őket egyszerre mindenhol, így a kormánynak mindig volt annyi ideje, hogy az éppen legveszélyeztetettebb pontra erősítéseket küldjön." (249. o.) A magyar hadsereg a téli hadjárat idején sikerrel védte meg a Tisza vonalát, de ebben az időszakban három erődöt vesztett el: Budát, Lipótvárat és Eszéket. A császári erők szerepét a munka így értékeli: „A cs. kir. hadvezetés teljesítménye sokkal rosszabb volt, főleg, ha a rendelkezésére álló eszközöket tekintjük. Windisch-Grätznek 1849 január elején minden esélye megvolt arra, hogy megnyerje a háborút, csupán némi merészség hiányzott. Ha csapatait a Tisza vonala ellen indítja, nincs az az erő, ami megállítsa." (250. o.)

A tavaszi hadjárat mérlegét megvonva Hermann Róbert a területi eredményeket sorolva megállapítja, hogy a Délvidéket — a titeli fennsík kivételével — a magyar erők ellenőrizték, a Bánságban Aradot teljesen elvágták a külvilágtól, Temesvár helyőrsége felhagyott a falakon kívüli akciókkal. Erdélyben csak Gyulafehérvár és az Érchegység maradt a császári erők kezén. „A magyar fél azonban 'csupán' az őszi és téli hadjáratban elvesztett területek visszaszerzésére volt képes; Lipótvár és Eszék továbbra is a cs. kir. csapatok kezén maradt. S noha a cs. kir. csapatok és szövetségesek kezén maradt területek négyzetkilométerekben számolva jelentéktelenek voltak, komoly hátrányt jelentett, hogy valamennyi visszafoglalt területen maradt egy vagy több olyan pont, amelynek zár alatt tartása vagy megfigyelése komoly magyar erőket kötött le. Az egyetlen sikeres korrekció Buda visszavétele volt." (314. o.)

A cári intervenció megindulását és az orosz hadsereg észak-magyarországi és erdélyi hadműveleteit, a magyar erők sikeres ellenállását áttekintve, a szerző úgy véli, hogy 1849 június végéig nem dőlt el semmi. „A magyar főserg és a déli hadsereg támadási kísérlete kudarccal végződött. Az orosz haderő mindenütt átlépte a Kárpátok vonalát. Ugyanakkor a hadászati kezdeményezés még nem került ki a magyar fél kezéből. Erdélyben a magyar csapatok mindenütt vereséget szenvedtek, de a hét hadosztályból csupán egy semmisült meg, s az orosz haderő két hét elteltével is csak a határszéli területeket szállta meg." (336. o.) A munka ezt követően a Komáromnál vagy Szegednél végrehajtandó összpontosítás kérdését vizsgálja, bemutatja és értékeli a június 26-iki minisztertanácson elfogadott „kétközpontú koncentrációt". Azon elképzelés alapján, hogy az orosz főerők megérkezése előtt a birodalom legerősebb erődjére támaszkodva kell döntő csapást mérni Haynau seregére, a komáromi összpontosítást „a lehető legjobbnak" tartja. (337. o.) Görgei seregének győri veresége és az orosz haderő gyors tiszántúli előnyomulása miatt a minisztertanács június 29-én megváltoztatta a június 26-iki döntést és a főerők Szegednél történő központosítása mellett döntött. Kossuth ekkor — mint ezt már korábbról tudjuk — Görgei két egynapon kelt levelének sorrendiségére nem ügyelve úgy vélte, hogy a tábornok felmondta az engedelmességet. Ezért Görgeit leváltotta a fővezérségről. (344. o.) Az összpontosítás tervének megváltoztatását a szerző nem tartja szerencsésnek. Ez ugyanis egyet jelentett a Dunántúl, a Felvidék és a Duna-Tisza közének feladásával. „Szegedre minden egyes seregtestnek nagyobbrészt gyalog kellett megtennie az utat, kitéve a cs. kir. és orosz hadsereg üldözésének. A szegedi összpontosítással a magyar hadsereg egyszerre vonta volna magára az orosz és cs. kir. hadsereg támadását. Szeged környékén nem voltak komoly erődítések, s csak most kezdték építeni őket. A szegedi sáncrendszer 1849. július végére is csak félig készült el, s megvédése az összpontosítottnál nagyobb erőt igényelt. A sáncrendszert meg lehetett kerülni, s ha a cs. kir. csapatok Szegedtől délre átlépik a Tiszát, illetve Szegedtől keletre a Marost, [a sáncokat] ki kell üríteni. 1849 nyarán mindvégig kánikula uralkodott, s így a folyók sem jelentettek komoly akadályt az ellenség útjában." (344–345. o.) A szerző itt megemlíti, hogy a szabadságharc elhúzódása táplálhatta azt a reménységet, hogy ha minél nagyobb területet minél tovább tartanak a magyar csapatok, a nyugati hatalmak felléphetnek a cári intervenció ellen. „A nyugati nagyhatalmaktól nem volt idegen a diplomáciai közvetítés, ám ehhez idő kellett." (uo.)

Szeged feladása, a temesvári csatavesztés, a fegyverletétel és Komárom kapitulációja után a szerző megvonja a nyári hadjárat és az egész háború mérlegét. (Érdemes megemlíteni, hogy pontosít: a fegyverletétel valójában nem Világosnál, hanem a közeli szőlősi síkon történt. 399. o.) A nyári hadjárat idejére — fogalmazza Hermann — a magyar sereg „igazi professzionális hadsereggé vált". Ezt bizonyítja Görgei júliusi felvidéki hadjárata, Bem erdélyi működése. A magyar sereg egyes vezetői rá tudták kényszeríteni akaratukat a túlerőben lévő ellenségre. De mégoly zseniális vezetés sem tudta megfordítani az erőviszonyokat, „s ebből következően a háború végső kimenetele nem lehetett kétséges". Ha az egyes hadszíntereket nézzük, a magyar sereg teljesítménye figyelemre méltó. Így 1849 júliusában a feldunai hadsereg megakadályozta az orosz és az osztrák hadsereg

kapcsolatfelvételét, az erdélyi hadsereg pedig meggátolta, hogy az oroszok kijussanak Erdélyből. (399. o.) A magyar sereget ritkán érték katasztrofális vereségek, s a vereségek esetén is többnyire sikerült rendezetten elhagyniuk a csatateret. „Az elkerülhető kudarcok — folytatódik az elemzés — katonai szempontból többnyire három tényezőből: a nem megfelelő felderítésből, a nem megfelelő haditervből, illetve az egyes parancsnokok alkalmatlanságából fakadtak. Végül volt még egy tényező: a politikai vezetés inkompetens beavatkozása a hadműveletekben. Ilyennek tekinthetjük a szegedi összpontosítás elrendelését, amelynek sajnos logikus következménye volt Dembinski július végi fővezéri kinevezése, aminek aztán szintén egyenes következménye volt a temesvári katasztrófa." (400. o.)

Képes volt-e Ausztria egyedül megnyerni a háborút? – teszi fel a kérdést a szerző. Válasza: aligha. „Az orosz főerők beavatkozása nélkül a Felvidék magyar kézen maradhatott volna, s Görgei is 'csupán' azért kényszerült elhagyni Komáromot, mert a 120 000 főnyi orosz főserég elérte az Alföld északi szegélyét. [...] Az orosz beavatkozás nélkül Haynau képtelen lett volna Komáromon túljutni. A Délvidéken 1849. július végéig a magyar csapatok támadtak, s csak a kormány parancsára vonultak vissza Szegedre. Temesvár eleste napok kérdése volt, s ez esetben Gyulafehérvár tényleges ostroma is megkezdődhetett volna. Ausztria tehát Oroszország nélkül képtelen volt megnyerni a háborút, — ahogyan 1849 után nem tudta megnyerni a békét sem." (400. o.)

A munka idézi a kisebb-nagyobb szereplők jellemző megnyilatkozásait, visszaemlékezéseit. Részleteket olvashatunk Kossuth és Görgei üzenetváltásáról, Csány vagy más kormánybiztosok jelentésének lényegéről, Dembinskinek Kossuthhoz intézett magyarázkodásából, Guyon vagy Bem megnyilatkozásairól, Windisch-Grätz vagy Jellačić állásfoglalásáról, vagy Welden megjegyzéséről, amellyel a honvéd tüzérek ügyességét dicséri. A kötet közli a váci nyilatkozatnak, a cári beavatkozást bejelentő proklamációjának, Görgeinek a bukást bejelentő, a nemzethez intézett üzenetének a lényegét. Megtaláljuk mindkét oldal visszaemlékezőinek jellemző sorait, amelyek egy-egy ütközet előzményeiről, lefolyásáról vagy következményeiről adnak számot. A rendelkezésre álló anyag bőséges lehetőséget nyújt nem ismert epizódok, kis történetek bemutatására. Megtudjuk, hogy Ottinger december 30-án tíz percen belül két futárt is küldött Jellačićhoz, hogy kezdje meg Perczel csapatai ellen a támadást. (189. o.) Értesülünk arról, hogy Kiss Ernő ellen az elégedetlen tisztek valóságos aláírásgyűjtést kezdtek (244. o.), s hogy Puchner tábornoknak 1849. február 15–16-án készült jelentéséből utólag is jól érzékelhető, hogy milyen nehezen szánta rá magát, hogy beszámoljon vereségéről. (251. o.) Megismerjük azt az anekdotának tűnő történetet, hogy az 1849. március 3-iki szolnoki csatában a 3. zászlóalj dobosa parancsnokának utasítására nem a „félre húzódj" dobjelet verte, hogy kikerüljenek az ellenséges ágyúk tüzéből, hanem rohamra dobolt. Eredményeként a zászlóalj szuronyt szegezve elfoglalta az ellenség ágyúit. (261. o.) Olvashatunk szűkszavú beszámolót a Kőszívű ember fiaiban Jókai által is megörökített, Sebő Alajos huszárőrnagynak és az őt párbajra kihívó Riedeselnek, a báni huszárezred őrnagyának halálos párbajáról. (273. o.), a Győrből visszavonuló Kossuth Sándor alezredes hetyke gúnyolódásáról, amelyet szerencsésen egy comblövéssel úszott meg. (342. o.) A példákat sorolhatnánk. Talán még azt említenénk meg, hogy Segesvárnál az ellenség által szorongatott Zeyk Domonkos százados miként választotta az öngyilkosságot (372. o.), s milyen optimistán nyilatkozott a fegyverletétel rövidesen várható hazai visszhangjáról Görgei Világoson a Bohus-kastélyban vendéglátója feleségének, Szőgyény Antoniának. (390. o.)

Az ismertetett kötet albumalakú, ami megfelelő méretű képanyag és térképek közlését tette lehetővé. A képanyag igen gazdag és jelentős részük színes. Köztük nemcsak a szereplők többnyire ismert, jól sikerült litografált portét találjuk, továbbá csatajeleneteket (köztük Than Mór festményeinek reprodukcióit), mely utóbbiakat az osztrák Armeee Bulletin sorozatának ábrázolásai egészítenek ki. Kevéssé ismertek az Illustrierte Zeitungból átvett ábrázolások, valamint a Hadtörténelmi Múzeum gyűjteményéből származó színes harctéri „életképek", s a szerző saját gyűjteményének darabjai. A nagyszámú színes ábrázolás a nyomdatechnikát dicséri. A kötetben mintegy 25 színes szemléltető térképvázlat található, amelyek részben az egyes csaták hadrendjét, illetve azok lefolyását ábrázolják, részben egész oldalas méretben a hadjáratokat szemléltetik. Ebben a műfajban a kötet meglepetéssel is szolgál: tucatnyi diorámát is találunk, amelyek a terepviszonyok és -tárgyak jelképes ábrázolása mellett a két fél gyalogos és lovas katonáinak, tüzérségének figurális felhelyezésével, az alakulatok és vezénylőik nevének feltüntetésével mutatják be egy-egy csata döntő pillanatait. A terepasztal „berendezése" gondos munkát és megbízható helyzet- és helyismeretet igényelt, tervezőjét és kivitelezőjét elismerés illeti. (A diorámák kifejezetten a jelen kötet számára készültek.) Az olvasó, pontosabban a recenzens azonban úgy véli, hogy a ferde szögben fotózott ábrázolás érdekes ugyan, de a két nagyoldalon elhelyezett „pillanatfelvétel" sem képes azt az

élményt nyújtani, a téma iránt érdkelődő gyereknek és felnőttnek, amit egy méretes terepasztal tanulmányozása biztosíthat.

A szabadságharc hadtörténete megbízható ismereteket és új eredményeket tartalmazó sikeres vállalkozás, amely a szerző eddigi kutatási eredményeit friss szemlélettel összegzi. A Korona Kiadó szép kiállítású, gondosan szerkesztett színes technikát magas fokon alkalmazó kötettel lepte meg a közönséget, köztük a téma iránt érdeklődő szakembereket is. Ez utóbbiaknak hasznos és igen gazdag információt nyújt a terjedelmes bibliográfia, amely az alapművek mellett tartalmazza a 150. évfordulóra megjelent *önálló* köteteket 2001-ig bezárólag. A munka 2001 karácsonyára jelent meg, színvonalas ajándék lehetőségét kínálva az „örökzöld" téma iránt érdeklődő fiatalnak és öregnek egyaránt.

Urbán Aladár

Éva Haraszti-Taylor

BRITAIN AND HUNGARY IN THE POST-WAR YEARS, 1945–51

A Parallel History in Narrative and Documents. I–II. köt.
É. Haraszti-Taylor and Astra Press, 2000.

NAGY-BRITANNIA ÉS MAGYARORSZÁG A HÁBORÚ UTÁNI ÉVEKBEN, 1945–51

Plutarkhosz óta népszerű történetírói fogás két többé-kevésbé hasonló történelmi személy életének párhuzamba állítása. Az olvasó minden kommentár nélkül kezébe kap két életrajzot, és rá hárul a feladat, hogy eldöntse, valójában mennyiben volt közös és mennyiben volt eltérő a főhősök életútja, személyisége, sorsa. Haraszti-Taylor Éva ezúttal nem két államférfi, hanem két állam portréját rajzolja elénk.

A Magyarországon korábban H. Haraszti Éva néven publikáló, Angliában élő történész évtizedek óta foglalkozik az angol-magyar kapcsolatokkal. Eddigi munkássága összefoglalásának tekinthető ez az angolul megjelent munka, amely — amint azt címe is elárulja — párhuzamos történelem. Az olvasóban óhatatlanul felmerül a kérdés: Mi lehet párhuzamos Magyarország és Anglia történelmében az 1945 és 1951 közötti fél évtizedben? És mit jelent egyáltalán a „párhuzamos történetírás"? Kérdésünkre már az előszóban választ kapunk. A „párhuzamos történetírás" mindenekelőtt nem jelent összehasonlítást vagy elemzést. A szerző célja az, hogy pusztán a leíró történelem eszközeivel felkeltse a magyar olvasók érdeklődését Nagy-Britannia iránt, az angolokét pedig Magyarország iránt. Rá kíván mutatni arra, hogy bár a két ország történelmi fejlődése, társadalmi rendje és hagyományai igen eltérőek voltak, mégis valamiben hasonlított a győztes, de a háborúban sokat szenvedett világbirodalom és a vesztes oldalon álló kis, közép-kelet-európai ország: mindkettőnek egy új világot kellett felépítenie.

A leíró történeti részt tartalmazó első kötet első fele Nagy-Britannia történelmét tárgyalja a háború utáni munkáspárti kormányok alatt. A szerző rámutat arra a sokszor említett jelenségre, hogy a kormányváltás nem vezetett változásokhoz a külpolitika irányvonalát illetően. Ennek elsősorban az volt az oka, hogy a köztisztviselők változatlanok maradtak, ezért a szerző először bemutatja azokat a minisztereket és diplomatákat, akik fontosabb szerepet játszottak a külpolitikában és az államigazgatásban. A továbbiakban képet kapunk Anglia gazdasági helyzetéről, a háború okozta károkról. A fejezet részletes statisztikai adatokat közöl a tárgyalt időszakról, az ország népességéről, a két nagy párt összetételéről, a választási eredményekről, az átlagjövedelmekről, még a legnépszerűbb folyóiratok példányszámáról is. Megismerkedhetünk a Munkáspárt vezető személyiségeivel, Attlee miniszterelnökkel, Ernest Bevin külügyminiszterrel és Herbert Morrisonnal.

Haraszti Éva több alkalommal is hangsúlyozza, hogy az „angol szocializmusnak" meglehetősen különleges, a magyar értelmezéstől igen eltérő változata alakulhatott ki egy olyan szigetországban, amely oly féltékenyen őrizte hagyományait, ahol megmaradtak a konzervatív intézmények, az üzleti körök megtartották befolyásukat, az arisztokrácia pedig folytatta a maga elzárt életét. Részletes leírást olvashatunk a munkáspárti kormány által megvalósított legfontosabb intézkedésekről, az államosításokról és a jóléti állam alapjainak megteremtéséről.

Az államosításokról szóló fejezetből megtudhatjuk, hogy az Angol Bank, a távközlés, a polgári repülés és az elektromos művek államosítása nem ütközött komolyabb ellenállásba. A szénbányák

nacionalizálása már nehezebb feladatnak ígérkezett, de 1945–46 folyamán azt is sikerült megvalósítani. A szerző hangsúlyozza, hogy a tulajdonosokat bőkezűen kárpótolták, az újonnan felállított Nemzeti Széntanács élére egy volt bányatulajdonos került, tagjai között pedig mindössze két szakszervezeti tag volt. 1948-ban különösebb probléma nélkül államosították a gázműveket is, de a vas- és acélipar államosítása már komolyabb ellenállásba ütközött. Az államosítások végül a brit nemzetgazdaság egyötödét érintették.

A brit jóléti állam kiépítése, a Nemzeti Egészségügyi Szolgálat kialakítása elsősorban Aneurin (Nye) Bevan érdeme volt. Érdekes módon nem is a politikai ellenzék, hanem az orvosok szakmai szervezetei álltak ellen a kormány törekvéseinek. Amikor 1948-ban elindult az új rendszer, a lakosság több mint 90%-a részesült benne. A jóléti állam kiépítésének másik fontos lépése az új társadalombiztosítási rendszer bevezetése volt. A tehetősebbek számára természetesen megmaradtak a magánbiztosítók és a magántulajdonban lévő egészségügyi intézmények is. Az oktatási rendszert ugyanez a kettősség jellemezte. A munkáspárti kormány nem kívánta bezárni a magániskolákat és a humán gimnáziumokat (grammar school), de a tankötelezettséget 11 éves korról 15 éves korra emelte. Később bekerült a Munkáspárt programjába az általános iskola (comprehensive school) kialakításának terve is. Az elitiskolák (pl. Eton) természetesen megmaradtak. Oxfordban és Cambridge-ben sem változott sokat a helyzet, bár egyre több állami ösztöndíjas tanulhatott a két nagy egyetemen. A munkáspárti kormány nem a felsőoktatás demokratizálására helyezte a hangsúlyt, először az alapfokú oktatás színvonalán, illetve a tanárok életkörülményein próbált javítani.

Mindezek után a szerző felteszi a kérdést: Miért nem vezettek a jóléti intézkedések egy igazságosabb és nyíltabb társadalom kialakulásához? A munkáspárti kormány intézkedései nem változtattak a társadalom szerkezetén, a nemzeti jövedelem elosztásában sem történt változás 1945 és 1951 között. A szerző szerint ennek egyik oka az, hogy az állami szolgáltatások párhuzamosan működtek a virágzó magánszektorral. A középosztály és a munkások közötti szakadék csak mélyült, mivel az állam nem adott pénzt a szegényeknek. Az ingyenes egészségügyi ellátás és közoktatás, a támogatott élelmiszerek és más termékek segítettek a szegény családokon, de nem emelték életszínvonalukat. Ugyanakkor az Attlee-kormány által bevezetett intézkedések egy igazi jóléti állam kialakulása felé mutattak, és sikerült teljesen felszámolni a tömeges szegénységet.

Külpolitikai szempontból mind a Munkáspárt, mind a Konzervatív Párt úgy vélte, hogy Anglia továbbra is nagyhatalom marad, összekötő kapocs Európa és Amerika, Kelet és Nyugat között. A háború után a brit közvélemény azt várta, hogy az új kormány külpolitikája tükrözi majd azt, hogy Nagy-Britannia a győztes oldalon állt. Nem voltak tudatában annak, hogy az angol gazdaságot mennyire megroppantotta a háború, és hogy az ország gyakorlatilag az Egyesült Államoktól függött. Látva a munkáspárti kormány gazdasági és népjóléti intézkedéseit, a szerzőben óhatatlanul felmerült a kérdés: Hogyan próbálta összeegyeztetni egy „szocialista" párt és kormány a „szocialista" belpolitikát a külpolitikával? A tények azt mutatják, hogy talán meg sem próbálták. A szakszervezeti vezetőből külügyminiszterré lett Bevin szeme előtt ugyanúgy a Brit Birodalom képe lebegett, mint az Etonban tanult Eden előtt. A brit munkáspárti kormány nem is próbált kompromisszumra jutni a Szovjetunióval. Ezt az is nehezítette, hogy az angol és a szovjet érdekek nem csak Közép- és Kelet-Európában ütköztek, további vitás kérdések voltak közöttük a Közép-Keleten, Észak-Afrikában és Délkelet-Ázsiában.

Bevin külügyminiszteri kinevezése nagy meglepetést okozott, mivel korábban belügyekkel foglalkozott. Kommunistaellenessége meghatározta a Szovjetunióhoz való viszonyát, amelyet a szerző inkább gyanakvóként, mint ellenségesként jellemez. A Bevin és Molotov közötti személyes ellentétek sem segítettek a kétoldalú kapcsolatokon. Bevin gyakran került konfliktusba a Foreign Office régi, professzionális diplomatáival is, de inkább stílusa, mint politikája miatt. Tulajdonképpen Nagy-Britannia külpolitikáját továbbra is a Brit Birodalom régi konzervatív tisztviselői irányították. Mind Attlee, mind Bevin meg volt győződve arról, hogy fenn kell tartani Anglia világhatalmi helyzetét, ehhez pedig szükség van az atomfegyver kifejlesztésére. Az első brit atombombát 1952 októberében robbantották fel. Bevin külpolitikájának csúcspontja a Nyugat-európai Unió (brüsszeli szerződés), majd a NATO megalakítása volt. A fejezet végén részletes leírást olvashatunk az Indiában, Palesztinában és a Távol-Keleten történt eseményekről, valamint Anglia részvételéről a koreai háborúban.

A szerző ismét rávilágít arra az ellentmondásra, hogy egy munkáspárti kormány, amely a jóléti állam kiépítését tűzi ki célul és azt nagyrészt meg is valósítja, amely nagymértékű államosításokat hajt végre és megkezdi az oktatási rendszer reformját, egyúttal támogatja az iráni sahot és a görög újfasisztákat, és igen ellenséges magatartást tanúsít a Szovjetunióval és az új népi demokráciákkal szemben.

A munkáspárti kormány eredményeit értékelve Haraszti Éva hangsúlyozza, hogy az több történelmi tettet is végrehajtott, ha csak a Nemzeti Egészségügyi Szolgálat megszervezésére vagy India függetlenségének elismerésére gondolunk. A kormány megvalósította céljainak nagy részét: kiépített egy részben központosított gazdasági rendszert, ugyanakkor megőrizte a már meglévő demokratikus intézményeket. Természetesen az Attlee-kormány céljait lehet támadni baloldalról és jobboldalról egyaránt, de az tény — hangsúlyozza a szerző —, hogy a munkáspárti vezetők radikális reformokat vezettek be, és intézkedéseik a társadalmi egyenlőség felé mutattak. A Churchill vezette haladó toryk az Attlee-kormány több szociális és gazdasági reformját megőrizték. A polgári társadalmi berendezkedés azonban a Munkáspárt kormányzása alatt is megmaradt, amit Haraszti Éva egy talán soha vissza nem térő lehetőség elszalasztásaként értékel. A Munkáspárt sikerei ellenére az 1951-es választásokon a munkásosztály fele a konzervatívokra szavazott, a szerző szerint elsősorban azért, mert a munkásokat nem érdekelte a politika, hiszen évtizedek óta arra nevelték őket, hogy az nem az ő ügyük.

A párhuzamos történelem második része a magyar olvasó számára kevesebb újdonsággal szolgál, hiszen itt Magyarország 1945 és 1951 közötti történetéről olvashatunk egy összefoglalót. A bevezető az 1945. évi választásokig történt eseményeket írja le, a háború utáni életkörülményeket Magyarországon tartózkodó angolok levelei illusztrálják. A könyv első feléhez hasonlóan a szerző külön fejezetet szentel a statisztikai adatoknak, ahol átfogó képet kaphatunk az ország gazdasági, társadalmi, kulturális és egészségügyi helyzetéről a tárgyalt időszakban. A következő fejezetben (Belpolitika, infláció, stabilizáció, földreform, köztársaság, koalíciós kormány) részletes leírást olvashatunk az 1945–46-os hiperinflációról és a forint bevezetéséről. A londoni *The Economist* című hetilap 1947 januárjában az év gazdasági sikertörténetének nevezte a magyarországi stabilizációt. Statisztikai adatok szemléltetik a földreform jelentőségét, bár a szerző utal arra is, hogy az szovjet kezdeményezésre történt, és hogy a földosztást a kommunisták sikeresen felhasználták pártjuk népszerűsítésére. 1948-ban kezdődött meg a mezőgazdaság szocializálása, de a szövetkezetesítés során tanúsított erőszak sok problémát okozott. A szerző fontos jelenségnek tartja azt, hogy komoly politikai pozíciókba jutott több paraszti származású vagy a parasztsághoz közel álló politikus Tildy Zoltántól Kovács Bélán keresztül Dobi Istvánig.

A következőkben rövid leírást olvashatunk az államosítások szakaszairól, a szénbányáktól a bankokon keresztül a nagy iparvállalatokig. A szerző kiemeli, hogy az államosítás szorosan összefüggött a tervgazdálkodás elindításával és az első hároméves terv kidolgozásával. A magyar gazdaságot érzékenyen érintették a fegyverszüneti egyezményben előírt kötelezettségek. Az országnak kellett állnia a SZEB költségeit, a Szovjetunió jóvátétel fejében egész gyárakat szerelt le és szállított el. A potsdami értekezlet döntése értelmében a magyarországi német vagyon is szovjet kézbe került, ezek alkották később a magyar–szovjet közös vállalatok alapját.

Az 1945 novemberében megalakult Tildy-kormányt az Egyesült Királyság is elismerte. A szerző szerint Tildy miniszterelnökségének legfontosabb eseménye a köztársaság kikiáltása volt, ezenkívül rövid leírást olvashatunk a csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezményről, a németek kitelepítéséről, illetve a párizsi békekonferencia eseményeiről. Külön fejezet tárgyalja az 1947–48. évek eseményeit, melyek között az ún. köztársaság-ellenes összeesküvés és Nagy Ferenc eltávolítása kap nagyobb hangsúlyt. A miniszterelnök lemondása meglepte a brit és az amerikai vezetést, akik eleinte azt fontolgatták, hogy az ügyet az ENSZ elé viszik, de végül mindössze annyit tettek, hogy megvétózták Magyarország ENSZ-tagságát. Az 1947. évi választásokat az egypártrendszer felé vezető út fontos állomásaként értékeli a szerző. Ugyanilyen jelentős fejlemény volt a Kominform megalakulása, amelynek következtében a „koalíció" új célokat tűzött ki: a polgári pártok kiiktatását, a többpártrendszer felszámolását és a gazdaság tőkés jellegének megszüntetését. Az utóbbi cél érdekében történtek a további intézkedések a bankok, majd az ipari üzemek államosítására, melynek következtében „1949 decemberére az államosítás folyamata sikeresen befejeződött." Mindezek ellenére a brit kabinet még 1948-ban is fontosnak tartotta a kereskedelmi kapcsolatok fenntartását Magyarországgal.

A polgári pártok szétzilálását, majd a két munkáspárt egyesülését követően felgyorsultak az események. A Szovjetunióval és a népi demokráciákkal aláírt barátsági és együttműködési egyezmények világosan jelezték az új politikai irányvonalat. A londoni Foreign Office már 1948-ban szovjet csatlósállamokként jellemezte a kelet-európai országokat. Tildy eltávolítása az államfői posztról, majd az ÁVH megalapítása már a diktatúrát vetítik elő.

Az 1949–51 közötti időszakot a szerző két szóval jellemzi: koncepciós perek és diktatúra. A Mindszenty-per leírása során Haraszti Éva meglehetősen negatív képet fest a hercegprímásról: „Mindszenty hasonlított Rákosira abban, hogy ideológiai szempontból hajlíthatatlan, kemény ember

volt. Képtelen volt a kompromisszumra, számára a politikai hatalom egy merev eszmerendszer megvalósítását jelentette. Akárcsak Rákosi, ideológiai nézeteihez változtatás nélkül ragaszkodott élete utolsó másfél évtizedében. Támogatói és követői ezt csodálatos jellemvonásnak tartották, de a magyar katolikusok döntő többsége, akik az ország lakosságának kétharmadát alkották némiképp megkönnyebbültek, amikor 1975-ben megtudták, hogy Bécsben meghalt." Haraszti Éva bírálja Mindszenty makacsságát, azt, hogy a háború után *homo regius*ként az ország vezetőjének tekintette magát, pásztorleveleit, amelyekkel beavatkozott a politikába, illetve a köztársaság kikiáltása ellen irányuló tevékenységéért. Ugyanakkor elismeri a magyarországi németek és a csehszlovákiai magyarok érdekében tanúsított kiállását. A szerző szerint a Mindszenty-per egyszerre volt bűn és hiba. Hiba volt azért, mert mártírt csinált a hercegprímásból, és így utólag igazolta minden korábbi kijelentését és tettét. Knox Helm budapesti angol követ is bírálta jelentéseiben Mindszentyt, a szerző által idézett jelentés szerint a katolikus püspöki kar is ellenezte a hercegprímás politikáját, de nem tudtak semmit tenni ellene. A Foreign Office mindvégig tudatosan tartózkodott attól, hogy állást foglaljon a Mindszenty-ügyben.

E kitérő után folytatódik az események leírása: új alkotmány, tanácsrendszer bevezetése, Mindszenty elítélése, Rajk-per. Rajk külügyminisztersségének utolsó heteiben érkezett Budapestre Wallinger, az új angol követ. Haraszti Éva idézi a bemutatkozó látogatásról szóló jelentést, majd londoni külügyminisztériumi dokumentumok alapján bemutatja London reakcióját a Rajk-perre. Fekete statisztikák következnek, amelyek a magyar olvasó számára igen ismerősek, de az angolokat bizonyára megdöbbenti: letartóztatott, megkínzott, bebörtönzött, kivégzett emberek, a volt szociáldemokratáktól kezdve a tábornokon át a katolikus papokig — és Kádár Jánosig. Itt azonban vége szakad az események elbeszélésének, hiszen eljutottunk 1951-ig, a könyv záródátumáig. Ennek ellenére talán érdemes lett volna folytatni a magyarországi események leírását egy olyan időpontig (legalább 1953-ig), amely valóban korszakhatárt jelent a magyar történelemben.

Az időhatárok problémáján kívül a párhuzamos történetírás további buktatókat is rejt. A műfaj jellegéből adódóan az olvasó nem kap eligazítást arról, hogy ugyanazok a fogalmak más-más jelentéssel bírnak a két országban, egyes hasonlónak tűnő jelenségek homlokegyenest különböző okokból és eltérő célokkal történtek. A kevésbé tájékozott olvasó nem tudhatja, hogy nem szabad egyenlőségjelet tenni a két szocialista párt, a Brit Birodalmat kormányzó Labour Party és a kommunista párttal végül összeolvadó magyar Szociáldemokrata Párt között. Talán nem mindenki számára világos, hogy az államosítás Angliában egy gazdasági szempontból nézve teljesen észszerű és sok konzervatív politikus által is elfogadott és támogatott intézkedéssorozat volt, Magyarországon azonban — főleg 1948 után — az ország szovjetizálásának egyik fontos eszköze. A „demokrácia" szó különböző értelmezésére rávilágít a dokumentumgyűjteményben idézett Knox Helm diplomata, aki 1946-ban egy Rákosival való találkozás után a következőket jelentette Londonba: „többször utalt arra, mit ért demokrácia alatt: csak azok demokraták, akik teljes mértékben baloldaliak („completely leftists), mások nem. Ez természetesen nem újdonság sem számomra, sem az Ön számára, de eddig még nem hallottam ilyen nyíltan megfogalmazni."

Az első kötet végén egy rövid kronológiai áttekintést és válogatott bibliográfiát találunk. A második kötet pedig, amely a londoni Public Record Office állományából közöl dokumentumokat, valóságos kincsesbánya a magyar–angol kapcsolatok iránt érdeklődő olvasó számára. Olvashatunk itt világpolitikai eseményekkel kapcsolatos anyagokat, pl. a brit kabinet beszámolóját Churchill fultoni beszédével kapcsolatban, illetve Montgomery tábornok Attleehez írt levelét Sztálinnál tett látogatásáról, az 1947. áprilisi moszkvai külügyminiszteri értekezletről szóló brit jelentéseket, a Marshall-tervről szóló memorandumot, néhány angol belpolitikával kapcsolatos anyagot, de a szerző főleg magyar vonatkozású iratokat gyűjtött össze. Ilyen például Balogh Tamás londoni közgazdász 1945-ben írt jelentése az UNRRA-nak a magyarországi állapotokról. Elolvashatjuk az 1946 tavaszán Magyarországra látogatott angol parlamenti delegáció jelentését, a budapesti brit politikai misszió jelentéseit Nagy Ferencről, Károlyi Mihályról, Mindszenty hercegprímásról, Szakasits Árpádról és Rákosi Mátyásról. A magyarországi belpolitikai eseményeket figyelemmel kísérő diplomaták tájékoztatták Londont a földosztásról, a Rajk-perről, a gazdasági helyzetről, az egyházi ügyekről (1950–51-ben), a politikai letartóztatásokról, a kitelepítésekről, a Sanders-Vogeler-ügyről stb. Elolvashatjuk a SZEB brit tagjának néhány jelentését, valamint a budapesti brit követ éves jelentéseit 1948-tól. Szerepel a gyűjteményben néhány olvasói levél, amelyet magyarok vagy a magyar ügy iránt érdeklődő angolok írtak különböző brit lapoknak.

Haraszti-Taylor Éva munkája hasznos olvasmány azok számára, akik érdeklődnek a két ország történelme iránt. Mindenképpen érdekes és tanulságos összevetni egy háborúban győztes

és egy vesztes ország, egy világbirodalom és egy kelet-európai kisállam, egy nyugati demokrácia és egy diktatúrába sodródó rendszer sorsát. Az angol olvasók tehát már megismerkedhetnek Magyarország történetének ezzel a reményekkel és csalódásokkal teli szakaszával. Kívánatos lenne, hogy az itthoni olvasók magyarul is kezükbe vehessék ezt a munkát, hogy képet kapjanak arról, hogyan boldogult Nagy-Britannia és munkáspárti kormánya a háborút követő fél évtizedben.

Hegedűs Gyula

Tilkovszky Loránt

AUSZTRIA ÉS MAGYARORSZÁG A VÉSZTERHES EURÓPÁBAN

A budapesti osztrák követség megfigyelései és helyzetelemzései 1933–1938. évi politikai jelentéseiben

Budapest, Paulus-Publishing Bt, 2002. 230 o.

Akik járatosak a harmincas évek magyar históriájában, azok is haszonnal forgathatják a budapesti osztrák követség rendszeres jelentéseiből keletkezett forráscsoportot feldolgozó kötetet. Tilkovszky Loránt, a fáradhatatlanul dolgozó, nagy tudású szerző nem csupán a korszak iránt érdeklődő művelt közönség számára végzett értékes munkát, ám sok vonatkozásban haszonnal vehetik kézbe a korszak specialistái is e könyvet. Ennek — vélelmünk szerint — az a magyarázata, a modern időszakokat feltáró történetírás fő vonulata is számos esetben úgy végzi munkáját, hogy a rendelkezésre álló irdatlan mennyiségű forrásanyag egészében nem kerül, egyszerűen nem kerülhet feldolgozásra még az egyébként hatalmas bázisra építkező munkák esetében sem. Ekképpen szerzőben és olvasóban is megmaradhat a gyanú: vajon minden vonatkozásban úgy történt-e, ahogy az ábrázoltatik, vajon nem maradtak-e homályban olyan összefüggések, amelyek napvilágra kerülése igenis módosíthatja az egyébként impresszionálóan meggyőző (meggyőzőnek tűnő) képet?

A két háború közötti magyar-osztrák viszony főleg közvetlenül a Monarchia összeomlása után volt súlyos ellentmondásoktól terhes, s jóllehet a harmincas évekre sok minden ebből jelentősen elhalványult, a két ország között alapjában baráti viszony jött létre, mégis ezt a barátságot a sok vonatkozásban továbbra is ellentétes érdekek nem csekély mértékben szabdalták, illetve a változó világ hatására új feszültségek generálódtak. A külső nézőpont egyébként is eleve érdekes lehet, így azután valóban érthető, hogy miért vállalkozott Tilkovszky Loránt arra, hogy ezen jelentések alapján tárja olvasói elé a két ország viszonyát.

Nem kevés azoknak a témaköröknek a száma, amelyeket annak szemléltetésére sorolhatunk fel, hogy mely területeken és vonatkozásokban erősíti meg a könyv eddigi ismereteinket, illetve hol teszi azt az eddigieknél árnyaltabbá.

Az egyik ilyen kérdés az, hogy Burgenlandnak Ausztriához kerülése milyen nagy mértékben jelentett végig nagyon sokak számára izgalmi gócot. A kötet meggyőzően dokumentálja: a terület hovatartozása az egész periódusban foglalkoztatja a magyar közvéleményt, s nem mond le arról, hogy az egyszer visszakerül az országhoz.

Például a húszas évek derekán a budapesti német követ azt kezdte híresztelni, hogy Anschluss esetén Németország visszaadná Magyarországnak Burgenlandot. Ez fontos mozzanat, ismeretében jobban megérthetjük, s egyben némileg kevesebb kritikával illethetjük azoknak a jobboldali köröknek az 1938-as, Anschluss utáni akcióit, amelyek Berlint ilyen lépésre kérték–ösztönözték. (16. o.) 1933 derekán kisgazdapárti képviselő hozza szóba parlamenti felszólalásában a kérdést olyan tartalommal, hogy a Berlintől szorongatott Ausztria akkor kap Magyarországtól támogatást, ha az visszaadja a nyugat-magyarországi területet.

Érdemes lenne önálló monográfiában feldolgozni azt a kérdést, hogy a magyar külpolitikai gondolkodásban miképpen alakult az un. ballhausplatz-i szellem megítélése. A kezünkben lévő kötet mindenesetre arra vall, hogy még a harmincas években is sokak szemében volt ez tüske, nem kevesen szorgoskodtak e szupranacionális beállítódás gyalázásán. Például — mint olvashatjuk — 1932 vége felé a Pesti Hírlap arról írt, hogy a magyar külpolitikát mindig a gyávaság és a beletörődés jellemezte, a magyar külügyminisztériumot ma is a bécsi Ballhausplatz monarchiabeli hagyományos tehetetlensége hatja át; a korábbi miniszterelnököket a sötéten látók mindig visszatartották a

komolyabb és határozottabb lépésektől; itt az ideje, hogy a Gömbös által ígért új stílus érvényesüljön e tekintetben is. (20.)

Másfelől azt is egyszer majd nagyobb összefoglalás tárgyává kellene tenni, hogy mekkora erők munkálkodtak az 1918-ban összeomlott Monarchia feltámasztásán, a szomszédokkal való együttműködés kialakításán, mert mélyen meg voltak győződve arról, hogy a kisállami nyomorúságból másképpen nem lehet kilábalni. Azt eddig is tudtuk, hogy ennek a törekvésnek Gratz Gusztáv volt az egyik kiemelkedő képviselője. A kötetben Gratz ugyan viszonylag gyakran előfordul, ám leginkább a magyarországi német kisebbség vezetőjeként. Az elbeszélt történetek minden vonatkozásban megerősítik azt az eddig is ismert képet, hogy Gratz a magyarsághoz hű irányzat vezetőjeként a náci penetráció visszaszorításán munkálkodott. Ezen túlmenően érdekes mozzanat annak exponálása, hogy amikor a kisantant paktum 1933 elején létrejött, akkor Gratz a képviselőház külügyi bizottságában szerencsétlennek, a magyar-osztrák-csehszlovák együttműködést megnehezítőnek mondja ezt a lépést. (25.) Kár, hogy a szerző a leíráson túl nem mérlegeli: vajon a nemzetközi kapcsolatok korabeli világában ennek a szép ideának mekkora volt a súlya, támogatottsága.

A jelentésekből kiderülő, a történetírás előtt eddig ismeretlen mozzanatok helyenként mentalitástörténeti természetűek, s ezekből szintén adódhatnak köztörténeti következtetések, válhatnak köztörténeti elemzések tárgyává. Megtudjuk — például —, hogy Horthy Miklós évente legalább egyszer minden Budapesten állomásozó követet ebéden látott vendégül – a csehszlovák és jugoszláv követ kivételével. Annyira ellenszenvvel viseltetetett ezek iránt, hogy semmiféle rendezvényükön sem vett részt. (26.) Ennek fényében még inkább világos, hogy az unos-untig felemlegetett 1926. évi mohácsi beszéd annak idején egészen biztosan nem Horthy által kezdeményezett gesztus volt, hanem — amint régóta állítjuk — a Külügyminisztérium ballplatzi vonalának volt a provokációja. Egyébként természetesen Horthyról sok szó esik a kötetben. Az osztrák követ is megerősíti azt az ismeretünket, mely szerint a kormányzó ugyan gyakran és nagy kedvvel nyilatkozott külpolitikai kérdésekről, ám azoknak többnyire nem volt nagyobb súlyuk, legfeljebb arra adtak alkalmat, hogy az államfő elfogultságait tanulmányozhassák. Amint az egyik 1933 derekán született jelentésben olvashatjuk, „a kormányzó úr kijelentéseit nem szabad túl komolyan venni, mert ő igen szívesen fejteget pillanatnyi benyomások hatása alatt messzemenő nézeteket, amelyeket nemigen fontol meg". E nem éppen államférfiúi vonásokra fényt vető szavakhoz társul az a szintén kedvezőtlen megállapítás, mely szerint Horthy Miklós „nézeteiben és kijelentéseiben nagy szerepet játszik a legmélyebb ellenszenv a cseh nemzettel és a zsidókkal szemben". (48–49.) Ennek az ellenszenvnek nem csekély szerepe lehetett abban, hogy amikor 1937 őszén a magyar és a német politika között szövetség kezdett kiformálódni Csehszlovákia felszámolására, akkor a kormányzó azt fejtegette a Budapestre küldött új osztrák katonai attasénak, hogy annak hazája működjön közre Csehszlovákia szétverésében. Teljesen figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy a náci Anschlusstól rettegő Ausztria — Róma és Budapest támogatásában joggal nem teljesen bízva — Prágával is jó kapcsolatokat ápolt, Horthy azt tudakolta partnerétől, vajon Ausztriában miképpen vélekednének egy ilyen tervről. Az államfői akció dilettáns voltán érdemben mit sem változtatott, hogy az osztrák diplomata elképedésének láttán a kormányzó visszavonulót fújva azt hangoztatta, csupán egyéni nézetét juttatta kifejezésre. (191.) Az ideológiai és politikai szempontok összekeverése — amely sajnos a magyar külpolitika fő vonalától sem volt idegen — kiváltképp jellemezte (mint tudjuk) Horthy Szovjetunióval szembeni beállítódását. A kötetből most arról értesülünk, az osztrák követ előtt 1937 őszén a kormányzó odáig ment, hogy „a legmelegebben üdvözölné, ha az angolok el tudnák magukat szánni arra, hogy a bolsevizmussal szakítsanak". Amikor partnere óvatosan ellene vetette, hogy „az angolok biztosan nem barátai a bolsevistáknak", akkor Horthy egyfelől ugyan helyeselt, másfelől azonban azzal toldotta meg bölcselkedését, hogy válaszként Franciaországért kezdett aggódni: „lecsúszása igen veszélyes lenne". (192.) Sajnos a kormányzó nem csupán kevéssé elmélyült fejtegetéseivel rontotta az ország presztizsét, de az ideológiai előfeltevései hivatali kötelességében is negatívan mutatkoztak meg. Az osztrák követ azt az értesülését is továbbította (1935 elején) Bécsbe, hogy a megbízólevelének átadására megjelent budapesti szovjet követet — annak érzékeltetésére: a többi követtel nem tartja egyenrangúnak — feltűnően hosszan megvárakoztatta. (107.)

Gergely Jenő és Vonyó József jóvoltából az elmúlt időszakban tovább gyarapodtak a Gömbös Gyulára vonatkozó ismereteink, ám — a dolog természetéből adódóan — maradtak még bőven tisztázatlan, megoldatlan kérdések. A kezünkben lévő kötet e téren is adhat segítséget a továbblépéshez. Jól tudjuk: a korabeli Gömbös-portré másképp festett, mint amit a történeti publicisztika sulykolt a közvéleménybe, annak idején pozitív felhanggal, később negatív célzattal: a németbarát politika megalapozója, a fasiszta tengely kovácsa, a második világháborús tragédia fő hazai előidé-

zője. Hennet 1933. március 21-én azt a gömbösi nyilatkozatot tartotta fontosnak Bécsbe továbbítani, amelyben a miniszterelnök azt mondotta: agyon kell ütni azt, akinek eszébe jutna fegyvert ragadni. A nyilatkozatnak oly kedvező volt a visszhangja, hogy Titulescu román külügyminiszter kijelentette: örömmel kész egy békeszerető Magyarországgal szoros és baráti kapcsolatra lépni. A követ jelentése szerint a román sajtó egy része is hasonló hangnemben írt. (28–29.)

Igen sok új részlettel gazdagodik az a portré is, amelyet már az eddigi szakirodalom alapján Kánya Kálmán külügyminiszterről birtoklunk. Joggal mondható, hogy a még megírásra váró Kánya Kálmán életrajz majdani szerzője nem mellőzheti munkája során e kötetet. Igazából új dolgok ugyan nem derülnek ki a két háború közötti időszak legformátumosabb — vagy szigorúbb mércével mérve: egyetlen formátumos — külügyminiszteréről, ám az alapkontúrokat a követi jelentések megállapításai megerősítik és sokban árnyalják. Azt, hogy Kánya Kálmán nagy fenntartással figyelte Hitler birodalmát, azt eddig is tudtuk, de azért nem lebecsülendő — például — az az adalék, mely szerint a külügyminiszter arról beszélt az osztrák követ előtt. hogy „semmiféle tengely nem tart örökké". (159.)

A kötetet — ismételhetjük — jó szívvel ajánlhatjuk a két háború közötti magyar história iránt érdeklődők számára.

Pritz Pál

Fodor Ferenc

TELEKI PÁL

Egy „bujdosó könyv"

Mike és Társa Antikvárium kiadása, Budapest, 2001, 576 o.

„Úgy hírlik, az üzenet azt tudatta, hogy a német csapatok már átlépték a magyar határt. Nem sokkal ezután Teleki gróf főbe lőtte magát. Öngyilkosságával az volt a célja, hogy magát és népét felmentse a Jugoszlávia elleni német támadásért viselt felelősség alól. Áldozata tisztára mosta nevét a történelem előtt. De a német seregeket nem tudta megállítani, és a történtek következményeit sem volt képes elhárítani." Winston Churchill e szavakkal emlékezett vissza gróf Teleki Pál tragikus halálára.

A magyar társadalom napjainkban is elég megoszló felfogást képvisel Teleki Pál munkásságának és halála körülményeinek kérdésében. A mai történeti kutatás állása szerint Teleki Pál önkezűleg vetett véget életének, s ezzel nemcsak egyszerűen saját becsületét akarta menteni, hanem üzenni is kívánt a magyar társadalomnak, a nemzet sorsával felelőtlenül játszó magyar politikai elitnek. Az események alakulása sajnos azt mutatja, hogy a valós helyzetet reálisan felmérők tábora a hatalom irányításának igencsak a perifériájára szorult, s ebből a szempontból igaza volt Churchillnek.

Az adott témában felmerülő kérdések és problémák megoldásában nagy segítséget jelenthetne, ha lehetőségünk lenne Teleki Pál személyiségét, lelki világát, küzdelmes életét, magát a korszakot közelebbről, Teleki kortársainak személyes élményei, visszaemlékezései alapján megismerni. A Teleki Pál halála óta eltelt évtizedek során azonban egyre kevesebb lehetőségünk van erre, hiszen azok a tanúságtevők, akiknek személyes emlékeik lehettek róla, — legyenek azok barátok, ismerősök, munka- és küzdőtársak, vetélytársak, vagy politikai ellenfelek, — az idő előrehaladtával egyre többen távoztak és távoznak el az élők sorából, s viszik sírjukba sokszor igen értékes információikat.

E tanúságtevők némelyike azonban valósággal monografikus igénnyel vetve papírra gondolatait, különösen jelentős mértékben járul hozzá ahhoz, hogy az utókor alaposabban, a valóságot megközelítő pontossággal rekonstruálhassa és értelmezhesse a múlt eseményeit, s benne Teleki szerepét.

Teleki Pál halálának 60. évfordulóján, a 2001 tavaszán rendezett ünnepi könyvhét idején egy nemrég felbukkant, eddig ismeretlen kézirat látott napvilágot, amelynek szerzője, Fodor Ferenc, a fentiekben már említett legérdemlegesebb tanúságtevők közé tartozott. Az 1962-ben elhunyt szerző 25 éven át közvetlen munkatársa volt Teleki Pálnak, attól kezdve, hogy az első világháborút követő béketárgyalások idején, mint fiatal földrajzos és tehetséges térképész, majd Teleki tanártársa az egyetemen, kitűnő segítőtársa volt a cserkészmozgalomban is. Közelről ismerte Teleki felfogását és célkitűzéseit, s nemzetiségi politikájának megvalósításán dolgozott az 1940-es években a dél-dunántúli tankerület főigazgatói székébe kerülve.

Komoly gyűjtő- és rendszerező munka eredménye ez a kötet. A szerző nem kevesebbre vállalkozott, mint, hogy Teleki Pál gondolatait, írásait összegyűjtve, azokat rendszerezze és analizálja. Hatalmas feladat volt ez, amiről így nyilatkozott szerényen a szerző: „Olyasmire vállalkoztam, amit nem tudtam megoldani: Teleki Pál nagyon bonyolult lelke, eszmevilága, ellentmondásos élete analízisére."

A mű, szerkezetét tekintve, három nagyobb egységre különül el. Az első nagyobb egység Teleki Pál életrajzát tartalmazza. A kézirat eddigi ismereteinket sokban kiegészítő részei új megvilágításba helyezhetik Telekiről és a két világháború közötti korszakról kialakított képünket. A szerző Teleki Pál családjáról, gyermekkoráról, neveltetéséről, kora ifjúságáról, világnézeti fejlődésének alakulásáról közöl számos új adatot. Tényszerűen kísérte végig Teleki életútját összeomlásáig, fontos adalékokat szolgáltat számos, még napjainkban is vitás történelmi tényre. Ezt az első szerkezeti egységet Teleki Pál életének és tevékenységének részletes kronológiájával zárja.

A középső egység a legfontosabb tevékenységi területek szerint mutatja be és elemzi Teleki munkásságát. Megismerkedhetünk a tudóssal, a professzorral, a nemzetnevelővel, az államférfiúval, a társadalomszervezővel és a főcserkésszel. Nyomon követhetjük személyiségének, gondolatainak változásait, célkitűzéseit, s hogy mit tudott megvalósítani belőlük. Gróf Teleki Pál személyiségének, gondolatainak ilyen jellegű megközelítésére hadd idézzem a szerző saját szavait, önbírálatát: „Telekiben mint tudósban és professzorban, az államférfiúban, a társadalomszervezőben, cserkészben ugyanazok a lelki elemek járják át egymást, s mindegyik arculatában, mindegyik lelkületében fontosak, jellemzők. Alapvető hibám, hogy Telekiben szét akartam választani ezt a sokféle, bár benne magában egyetlen-egy embert."

A harmadik szerkezeti egységben Fodor Ferenc Teleki eszmevilágát, a világról alkotott képét próbálta rendszerezni különböző nézőpontok alapján, mint hazaszemlélet, nemzetfogalom, magyarság-tudat, állameszme, cserkészlélek, lelkiismeret.

Fodor Ferenc kitűnően ábrázolta a trianoni igazságtalanságok beláttatására irányuló külpolitikai erőfeszítések egyre kilátástalanabbá válását, a rákényszerülést arra, hogy Teleki az európai status quo Németország általi megbontása kihasználásával, de nem egyoldalú lecsatlakozással, hanem az összeurópai kapcsolatok fenntartásával, és saját erőre támaszkodással igyekezzék visszaszerezni területeket. Teleki érezte ennek a politikának a kockázatát, de azokat kivédeni egyre kevésbé tudta, mivel Európa a második világháború kitörésével két ellenséges táborra szakadt.

Fodor jól meglátta azt is, hogy 1940 őszén igen súlyos kül- és belpolitikai elcsuszamlás történt, amin Teleki már nem tudott úrrá lenni. Rendkívül finom lélekrajzzal érzékelteti Teleki gyötrő, s végül halálosnak bizonyuló dilemmáit, keserű csalódásait az ország elvakult vezetőiben, — Horthyval kezdve —, aki a magyar és a német katonai vezetőkörök összejátszásának engedve, Teleki miniszterelnök megkerülésével, és neki tett ígérete meghazudtolásával, félretéve minden óvatosságot, siet a németek által váratlanul felajánlott újabb területszerzési lehetőség megragadására, amely a nemzet becsületét érintő szerződésszegéssel jár, s a világháborúba való belesodródás veszélyét vetíti előre. S mindez olyan körülmények között történt, mikor lépten-nyomon tapasztalhatta, hogy nemzetiségpolitikai nemes elveinek a gyakorlatban mily kevéssé tud érvényt szerezni: ezek elszabotálása a helyi hatóságok részéről, meg nem értése a magyar közvélemény jelentékeny részénél, s a szomszédos országok felől itt kifejtett aknamunka miatt, a visszacsatolt területek megtarthatósága veszélyben forgott, Trianon megismétlődése fenyegetett.

A magát megcsalatottnak, teljesen magára hagyatottnak, kudarcot vallottnak érző Teleki önmagával is meghasonlott; felelősnek érezte magát a kialakult helyzetért, azért, hogy nem tudta visszatartani Horthyt az őt körülvevő, a németekkel összejátszó katonai csoport befolyásától, hogy elhatalmasodni engedte a szélsőjobboldalt, hogy sem belső erőkre nem támaszkodhatván, sem az angol kormánynál nem számíthatván súlyos helyzete megértésére, teljesen tehetetlennek, bármiféle ellenállásra képtelennek bizonyult. Hogy mély vallásossága ellenére öngyilkos lett, idegösszeomlásra látszik utalni, de demonstratív kifejezésre juttatása is lehetett annak, hogy ami a jugoszláv konfliktussal kapcsolatban akkor, 1941 áprilisában történt, azt ő, mint nemzete érdekeinek képviselője, nem vállalta.

Teleki tragédiáját Fodor munkája a nemzet sorstragédiájának fogja fel, és párhuzamot von Széchenyi István és Teleki Pál élete és sorsa között azzal a különbséggel, hogy Széchenyinek megadatott, hogy szellemi hagyatéka fennmaradjon az utókor számára. Egyiküket sem értette meg saját kora. Fodor abban reménykedett, hogy kevesebb időnek kell eltelnie Teleki Pál nagyságának és szellemi értékeinek felismeréséhez, mint amennyi Széchenyi esetében eltelt, de az ő esetében legalább eljutott a magyar társadalom, — még ha nem is saját korában — hogy felfedezze a

legnagyobb magyart. A szerző szerint, ha Széchenyit ezzel a jelzővel illethetjük, Teleki Pált a „legmélyebb magyar" jelző illetné meg. Könyve emelkedett hangnemű és nagyon olvasmányos.

Kétségtelen, hogy a szerző által képviselt felfogás, amely a Telekiével nagymértékben azonosult, nem fog találkozni minden olvasó véleményével. Egyesek talán felhánytorgathatják, hogy a szerző elfogult. Ez tény, egyértelműen kiérződik a munkából, de közvetlenül a második világháborút követő időszakban a Teleki és kora megítélését illetően a kellő objektivitás hosszú évekig hiányzott. Az 1947. évi párizsi békeszerződés utáni szituáció nem tette lehetővé, hogy valaki a Trianon következményeivel átitatott Horthy-korszakkal, annak problémáival, vezető egyéniségeivel foglalkozzon. Márpedig a korszak tanulmányozása, mely a kereteket és lehetőségeket szolgáltatta Teleki Pál munkásságához, Trianon, a revíziós politika vizsgálata nélkül elképzelhetetlen.

Fodor Ferenc a Teleki Pál halála utáni másfél évtizedben folytatta gyűjtő és rendszerező munkáját a témában. Nagy nehézségek közepette dolgozott, hiszen semmilyen levéltári forráshoz nem juthatott hozzá, s ez kétségtelenül hátránya munkájának, amit maga is sajnálattal érzett. Fodor a Horthy-korszakban volt aktivitása és alkotóereje teljében; tette, — Teleki szellemében, — amit tennie kellett, térképeivel, könyveivel, előadásaival, egyetemi-tanári és tudósi tevékenységével, a tanügyigazgatásban vállalt szerepével, a cserkész-eszményeknek az ifjúság nevelésében való érvényesítésével. Horthystaként való megbélyegzése, kezelése méltánytalan volt vele kapcsolatban. Következetes ellenfele volt a német nemzeti szocializmusnak, a hazai szélsőjobboldali mozgalmaknak, s több tekintetben bírálója a Telekit meg nem értő Horthy-korszaknak.

A kézirat hosszabb előkészületek után 1948 és 1950 között készült el, a politikai légkör azonban lehetetlenné tette kiadását, így arra ötven évet kellett várni. Maga a szerző 1950-ben házkutatástól tartva elrejtette a kéziratot, végrendeletében pedig a kiadást a rendszerváltozáshoz kötötte. A szerző ezt már nem érhette meg, s bár a család többször próbálkozott a kézirat kiadásával, erre csak 2001-ben került sor, így Fodor könyve méltán érdemelte ki a „bujdosó könyv" titulust, amit maga a szerző adott elrejtett kéziratának.

A kötet Fodor Ferenc kéziratán túl tartalmaz egy zárótanulmányt, amelyben Tilkovszky Loránt professzor — ki az adott korszak, annak nemzetiségpolitikájának és Teleki Pál életének nemzetközileg elismert szaktekintélye — megismertet minket Fodor Ferenccel, a szerzővel, ki is volt ő valójában; és részletesen elemzi a szerző és Teleki Pál kapcsolatát, megismertetve az olvasót a „bujdosó könyv" történetével. Mivel a kézirat megszületése és kiadása között eltelt időszak alatt született forráskiadványok és tudományos monográfiák ismeretében Fodor Ferenc egyes nézetei elavultakká váltak, adatai kiegészítésre, illetve korrekciókra szorulnak, közel ötszáz lábjegyzet segíti az olvasót a korszakban való eligazodásban és a mű megértésében.

A „bujdosó könyvet", a Mike és Társa Antikvárium által Fodor hagyatékából megvásárolt kéziratot, Szávai Ferenc Tibor történész, a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem gazdaságtörténeti tanszékének docense rendezte nagy gonddal sajtó alá. A nyomdai előkészítésért Bernáth Miklósnak jár dicséret. A könyv a Magyar Tudományos Akadémia Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások Közalapítványa és a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem támogatásával jelent meg. A kötetet 63 felvételből álló jó minőségű képmelléklet gazdagítja, a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárából és Fodor Ferenc hagyatékából. A képmellékleteket Szávai Ferenc Tibor szerkesztette.

A kötet legvégén egy nagyon precíz tematikus bibliográfia található a Fodor-kézirat keletkezése óta megjelent, Teleki Pállal kapcsolatos forrásokról és szakirodalomról.

Legvégül Tilkovszky Lorántnak a könyv bemutatóján elhangzott szavait idézném, miként helyes Fodor Ferenc Teleki Pálról írt monográfiájához közeledni: „Úgy kell olvasni, mint egy Teleki és szellemisége iránt elkötelezett ember vallomását arról, milyennek ismerte a hozzá oly közelálló, vele szoros munkakapcsolatban lévő Telekit. A szerző milyen véleményt formált magának — és akart átadni az utókornak — Telekiről és koráról."

Tóth Gábor

TABLE OF CONTENTS

STUDIES – *Gábor Egry:* Some features of the Early History of the General Savings Bank of Brassó and the General Savings Bank of Nagyszeben – *András Cieger:* Constrained by Numbers – The Finance Ministership of Menyhért Lónyay, 1867–1870 – ARTICLES – *András Molnár:* Lawyer's Apprentice in Zala, Law Student in Pest – *Róbert Hermann:* Lajos Kossuth and the Unpublished Papers of the National Defense Committee, 1847–1848 – Gábor Erdôdy: Leading Belgian Liberal Papers on the Changes in Hungary in 1849 – *Péter Torbágyi:* Hungarian Emigrants of 1848/49 in Mexico – *Csaba Katona:* Facts on the Development of Balatonfüred in the 1860s – WORKSHOP – *István Fenyô:* József Eötvös's Main Work on the Theory of Politics, Prevailing Ideas – *Gergely Mohácsi:* The Cult of Body and Mass Society. The Brief History of the Foundation of Public Baths in Budapest – HISTORICAL LITERATURE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest,Községház útca 37.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039–8098

Következő számaink tartalmából

Teke Zsuzsa: Kassa külkereskedelme az 1393–1405. évi kassai bírói könyv bejegyzései alapján
Tóth Endre: Hoholt – Haholt (A jövevény nemzetségek eredetéhez)
Varga E. László: Orlowski Leo budapesti lengyel követ visszaemlékezései I.
Sipos Péter–Seres Attila–Vida István: Molotov 1940 novemberi berlini látogatásának iratai

E számunk munkatársai

Bónis Péter jogász (Budapest) – *Cieger András,* fiatal kutató (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Csukovits Anita,* főmúzeológus (Tragor Ignác Múzeum, Vác) – *Egry Gábor,* tudományos segédmunkatárs (Politikatörténeti Intézet, Budapest) – *Erdődy Gábor,* kandidátus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Fenyő István,* az irodalomtudomány doktora, ny. egyetemi tanár (Budapest) – *Hegedűs Gyula,* főiskolai tanársegéd (Budapesti Gazdasági Főiskola) – *Hermann Róbert* tudományos kutató , igazgató (Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest) – *Katona Csaba,* levéltáros (Magyar Országos Levéltár, Budapest) – *Miskolczy Ambrus,* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Mohácsi Gergely,* PhD-ösztöndíjas (Japán) – *Molnár András,* igazgatóhelyettes (Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg) – *Pritz Pál,* egyetemi tanár, az MTA doktora (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Torbágyi Péter,* PhD-hallgató (Szegedi Tudományegyetem) – *Tóth Gábor,* könyvtáros (MTA Történettudományi Intézet, Budapest)

A szám ára: 500,–Ft ISSN 0039–80

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha kézirati szövegét számítógépes szövegszerkes tővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windov szövegszerkesztő valamelyik verzióját, a szöveget *word 2x for windows vagy rich text (*.rt formában mentse el.* A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emel kivételével azt ne formázza. Külön kérjük, hogy *a beszúrás menü szimbólum pontját ne has nálja*, mert az így bevitt jelek vagy betűk a konvertálás során eltűnnek. Javasoljuk viszon hogy az egyes betűcsoportokból a „Character Map" segítségével (alt+szám) válassza ki ö ön számára szükséges jeleket, betűket. Felhívjuk a figyelmét arra is, hogy *az írásjelek szöveghez tartoznak, s azokat semmiképpen ne a jegyzetszámok után, hanem elé tegye.*

2. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordu lásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén al húzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (*A jegyzetekbe* csak *a szerzők nevét kurziváljuk*, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

3. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személ adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tud mányos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számá nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertet a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel.* A munkahely és a tudományos fokozat me jelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamáció elkerüléséhez is szükséges. *Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, me az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumá ha rendelkezik átutalási bankszámlával, akkor számlaszámát is kérjük megadni, mert ebbe az esetben honoráriumát átutalással fizetjük ki.* Szükségünk van egy olyan igazolásra i amelyben munkaadója közli, hogy az ön Tb-járulékát rendszeresen befizeti. A honorárius kifizetésekor bekért nyilatkozat nem lehet egy hónapnál régebbi. Új szerzőinknek adatlap küldünk, hogy a fenti adatokat közöljék velünk.

4. A tanulmányokról és cikkekről, ha a szerzők ezt külön kérik, különlenyomatot k sztettünk. A különlenyomatok árát a szerzők tiszteletdíjából vonjuk le.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Post Rt. Üzleti és Logisztikai Központja (ÜLK). ***Belföld előfizetés:*** Budapesten a Budapesti Postaigazgatóság kerületi Ügyfélszolgálati irodáin a hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér *Levélcím:* HELIR 1900. *Vidéken:* a postáknál és kézbesítőknél. ***Külföldi előfizeté*** Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. *Levélcím:* HELIR 190 Budapest, e-mail: *hirlapelofizetes@posta.hu* Példányonként megvásárolható a Kis Magis ter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06–1) 327–77–96. Külföldön te jeszti a Jóbarát '92 BT. H–1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00–36–1) 201–84–48 és a Batth yány Kultur-Press Kft, H–1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F: (00–36–1) 201–88–9

Előfizetési díj egy évre: 3000,–Ft
Egy szám ára: 500,–Ft